

2595

PRIANGAN

De Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch
Bestuur tot 1811

— DOOR —

Dr. F. DE HAAN

LANDSARCHIVARIS TE BATAVIA.

VIERDE DEEL

- I. Commentaar § 1501 — 2850.
- II. Staten en Tabellen.

UITGEGEVEN DOOR HET
BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

BATAVIA
G. KOLFF & Co.

'S-GRAVENHAGE
MART. NIJHOFF.

GEDRUKT TER BOEKDRUKKERIJ G. KOLFF & Co. — BATAVIA 1912.

Landbouwhogeschool
AFD. AGRARISCHE GESCHIEDENIS
Wageningen



PRIANGAN

Tab. 57

PRIANGAN

De Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch

Bestuur tot 1811

— DOOR —

Dr. F. DE HAAN

LANDSARCHIVARIS TE BATAVIA.

VIERDE DEEL

- I. Commentaar § 1501 — 2850.
- II. Staten en Tabellen.

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

1912
15N 455691
Landbouwhogeschool
AFD. AGRARISCHE GESCHIEDENIS
Wageningen

I N H O U D.

	COMMENTAAR.	Blz.
Hoofdstuk	XIV Territoriale inkomsten der Compagnie	1
„	XV Diensten voor de Compagnie	30
„	XVI De Europeesche boeren	91
„	XVII De Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander	130
„	XVIII Inkomsten van den Gecommitteerde.	234
„	XIX De Opzieners	283
„	XX De Regenten	325
„	XXI De inlandsche huishouding	386
„	XXII Bevolkingsstatistiek	525
„	XXIII Verkeer en veiligheid	545
„	XXIV Rechtspraak.	613
„	XXV Bestuur der Compagnie	698
„	XXVI Daendels en de koffiecultuur	761
„	XXVII Daendels, de ambtenaren en de rechtspraak	816
„	XXVIII Daendels' indeeling der Regentschappen; handel en verkeer	856
„	XXIX Daendels en de diensten	894

STATEN EN TABELLEN

STATISTIEKE TABELLEN.

I	De Regentschappen gezamenlijk	953
II	Adiarsa	953
III	Bandoeng	953
IV	Batoelajang	954
V	Grendeng	954
VI	Kampongbaroe (Buiten-zorg)	954
VII	Krawang	954
VIII	Pamanoekan	955
IX	Parakanmoentjang	955
X	Soemedang	956
XI	Tanggeran	956
XII	Tjiandjoer	957
XIII	Tjiasem	957
XIV	Tjiblagoeng.	958

XV	Tjikalong.	958
XVI	Wanajasa	958
XVII	Veestapel	959
	Toelichting bij de staten I — XVI	960

OFFICIEREN EN AMBTENAREN.

XVIII	Commandanten van Tandjoengpoera.	967
XIX	Commandanten van Tangerang	967
XX	Commandanten te Buitenzorg	968
XXI	Opzieners van Tjiaudjoer.	968
XXII	Opzieners te Buitenzorg	969
XXIII	Opzieners van Bandoeng.	969
XXIV	Opzieners van Parakanmoentjang.	969
XXV	Opzieners van Soemedang	970
XXVI	Opzieners van Krawang.	970
XXVII	Opzieners van Tjiasem en Pamanoekan	971
XXVIII	Opzieners van Tangerang	971
XXIX	Tuiniers te Tjipanas.	971
XXX	Tuiniers te Pondokgedeh.	971
XXXI	Tuiniers te Tjisaroewa.	972
XXXII	Pakhuismeesters	972
	Lijstje der maandnamen in den tijd van Koning Lodewijk Bonaparte	972
	Lijst van de in de beide laatste deelen gebruikte afkortingen	973
	EN AANVULLENDE OPGAVE VAN DE HIERIN GECITEERDE LITERATUUR.	973
	REGISTER	981

COMMENTAAR § 1501 — 2850.

HOOFDSTUK XIV.

10. *Domaniale bezittingen.* De ertsgangen beschouwde de Comp. blijk- § 1501 baar als domein; evenzoo de parelbanken (vergel. § 1564) en de zwavelbergen. Dat zij oudtijds van het op haren grond gekapte hout tienden trok, blijkt B. 15, 22, 3; dat de djati- en de Krawangsche wildhoutbosschen als domein golden, ziet men § 1558; wij bespeuren in § 1547; 1558; 2015 e. v. dat de Regent van Krawang eerst alleen met vergunning der Regeer. in hout handelde, doch later houtbosschen, rawa's, zoutpannen en verschillende belastingen verpachtte.

Eene afzonderlijke bespreking verdienen de vogelbergen of zwaluwklippen; men vergelijkte wat daaromtrent reeds gezegd werd § 671 e. v. Over de klippen op de landen Kalapanoenggal en Tjiampea, die tot de Ommel. behooren, kunnen wij hier verder zwijgen; men zie echter § 2021 en 2022.

Wat de Preanger betreft, de Afg. patr. miss. van 28 Nov. 1715 vermeldt onder de dit jaar opgebrachte producten van Cheribon en de Preanger ook 62½ pond zwaluwnestjes. D. 26 Dec. 1716 noemt geleverde nestjes onder de producten van het Jacatrasche. R. 28 Dec. 1789 zegt „dat er in de Bovenl. alhier naar opgave circa 40 pikols vogelnestjes worden ingezameld”, waarom er nu een uitvoerrecht van 6 % voor den boompachter en 25 Rd^s. per pikol voor de Comp. op wordt gesteld; in 1797 werd dit veranderd (P. XII, 580) in eene heffing van 10 % voor den pachter.

Het belangrijkste in de Preanger waren de klippen van Tjihea, in den § 1502 berg Noengnang, vergel. § 165; 177. Blijkens Junghuhn's kaart is de Noengnang de berg, die op de topogr. kaart eenvoudig als Goeha (grot) wordt aangeduid, gelegen aan den linkeroever der Tjitaroem, zuidwest van den Sanghiang Tikoro (waarover zie § 2305); volgens dezen auteur (Java I, 648) is de Noengnang de grootste der Bandoengsche vogelnestklippen; er zijn er echter ook in de districten Tjilokotot en Radjamandala. Gedurende de 18^e eeuw vernemen wij niets van deze klippen, totdat P. Engelhard in zijn reis-journaal van 1802 aanteekent dat de Noengnang per jaar 50 à 60 kati oplevert. Wij zien B. 50, 29 hoe de Regent in 1812 eene desbetreffende vraag van de Regeer. beantwoordt, waaruit schijnt te blijken dat de opbrengst

vroeger grootendeels een der stille voordeelen van den Landcommissaris had uitgemaakt. Wellicht was het naar aanleiding van dit antwoord, dat bij advertentie van 30 Mei 1813 (Java Gov. Gazette 5 Juni 1813) ter algemeene kennis werd gebracht „that Govt. will rent for a period of 7 years the District of Tjihea in the Regency of Bandong, in which the hill named Noengnang, producing some bird's nests, is situated, with all the privileges and advantages arising from the said hill and district, under terms and conditions § 1503 that will be defined on the day of sale”. Denkelijk was de animo voor deze onderneming gering, zoodat bij de verhuring door de Bench of Magistrates op 15 Juni 1813 Macquoid voor 1250 Sp. per jaar de huurder werd; de Regeer. keurde dit goed. Betreffende deze zaak leest men in den bundel gedrukte stukken in zake Gillespie's aantijgingen, dat Macquoid in April 1813 kennis gaf, van deze zwaluwklip te hebben gehoord, en aanried die te verpachten, waartoe werd besloten „as the small district of Tjihea yielded no revenue whatever”; in de pacht deelde De Wilde, die meteen het toezicht uitoefende; „Mr. Mac Quoid and Mr. De Wilde have continued to hold the farm until lately, and it is now administered on account of Govt.”, zegt Raffles 25 Maart 1814; in 1813 was de totale opbrengst in drie plukken 66 kati nestjes, waard 20 Sp. per kati; op Gillespie's belachelijke bewering „that the mountain is worth from 40 to 60.000 Dollars annually” antwoordt hij: „It is highly improbable that such a source of revenue would have been overlooked by the late Government”. De Wilde schrijft (o.l. pag. 136) dat de klippen van Tjihea tijdens hij zelf Opziener in het Bandoengsche was (1809 — 1814) „om de drie maanden en dus met het begin der vierde maand” werden uitgehaald ten voordeele van den Regent; de personen „met het opzigt over de gaten en het uithalen belast, die zes in getal waren”, deden echter anderhalve maand later een tweeden pluk ten eigen bate, en wel zoo rockeloos, dat van de tien hollen in den berg Noengnang er reeds zes ledig waren. Nadat de pacht van Macquoid was teruggenomen, werd (Van Deventer, Nederl. Gezag p. 121) de Regent van Bandoeng huurder voor 5.500 Jav. Rop. per jaar; uit het Algemeen Verslag over de Preanger van 1827 zien wij, dat toenmaals door dien Regent nog evenveel werd betaald; later maar half zooveel (E. de Waal, Aanteekeningen I, 434). Van Rees zegt dat het onbekend is „krachtens welke Regeeringsbeschikking dit geschiedt”.

§ 1504 Wat verdere vogelklippen aangaat, blijktens het bij R. 3 Juni 1800 behandelde rapport van N. Engelhard waren „de vogelnesten, vallende in het Tjianjoersche, Praccamoentjangsche en Batoelayangsche, van een zeer slechte qualiteit en de moeite niet waardig dat de Comp. de minste speculatie daarop maakt”. Het rapport van Van Motman dd. 15 Juni 1809 zegt, dat de Regenten er de voordeelen van trekken. Over de Goeha Tjandi aan de Wijnkoopsbaai zie Deel II, Excurs XXII. De Opziener van Tjiandjoer schrijft 29 Maart 1799 aan Nic. Engelhard dat er bovendien eene klip is, die per

jaar 20 kati aan den Regent oplevert, te Tjikarang, aan de zuidkust van West Djampang (alwaar op Marci's kaart bij de monding der Tjietappa staat: „hier geeft het vogelnestsjes”). In art. 12 der pachtvoorwaarden van pasar Tjandjoer (Proc. 13 Mei 1812) wordt gezegd: „the Regent being proprietor of the bird's nests found in the regency of Tjanjour and the Tjan (*sic*) country” enz. Wat met dit laatste wordt bedoeld, is mij duister gebleven; evenzoo waar de berg Lembo bij de Tjitaroem in het district Tjinoesa (waaromtrent zie § 1553) is gelegen, die volgens De Wilde (o.l. pag. 136) in opbrengst van vogelnestsjes zeer was achteruitgegaan door het weghalen ook van de eitjes. B. R. 19 Louwm. 1810 blijkt dat de klippen in Krawang het afge-
loopen jaar 20 kati opleverden.

Eene vogelklip Tjipapantjong in Kandangwesi wordt vermeld bij Van Deventer, Nederl. Gezag p. 123. Vanhier zullen wel de vogelnestsjes van Kandangwesi zijn, die D. 23 Aug. 1690 en in Jongbloet's memorie van 1714 voorkomen. Van Lawick schrijft in zijn rapport over de Cheribonsche Preanger-Regentsch. van 1809 dat aldaar uit 3 klippen vogelnestsjes werden gehaald, nam. op Pamotan (zie II, E. 22, 4), op Penandjoeng en op Noesakambangan, doch dat men veel te vaak plukte of nestsjes stal, zoodat de klippen zeer achteruitgegaan waren; bovendien was er een drietal in Soekapoera, omtrent welke opbrengst hij zwijgt. Omtrent den totaaluitvoer aan vogelnestsjes omstreeks 1822 zie § 2311 i.f.

2°. *Domaniale rechten.* Aangaande strandvonderij beroept de Regeer. § 1505 zich R. 19 Mei 1807 tegenover Bantam 1° op „de acte van investiture van het Bantamsche rijk, dewelke als de fundamenteele wet van het leen (*Bantam*) moet worden beschouwd”; 2° op „de Hollandsche leenwetten”, die strandrecht toekennen aan de „hooge of halsheeren van eene vrije of hooge heerlijkheid”, als hoedanig de Regeer. verklaart dat de Sultan is te beschouwen, wat betreft den omvang van het feitelijk door hem uitgeoefende gezag; doch tevens overweegt zij, dat de Sultan tegenover zijne onderdanen het „souverain oppergezach” heeft behouden, en dat de Comp. zich juist te haren bate van dit gezag des Sultans bedient, welks „exercitie” evenwel „niet verder kan worden verstaan te werken als ten opzichte van 's Konings onderdaanen”, zoodat hij geen recht heeft op eigendommen van vreemden, die aan den Bantamschen wal aandrijven. Het wil mij voorkomen dat bij deze singuliere redeneering de aard van het strandrecht des Sultans als bezitter eener „vrije of hooge heerlijkheid” geheel miskend wordt; immers dit behoort juist de aangespoelde eigendommen van vreemden te omvatten. De Regeer. eindigt met, in dit bijzondere geval, en zekere omstandigheden in aanmerking nemende, doch zonder zich voor de toekomst daardoor gebonden te achten, den Sultan het strandrecht toe te staan, om te worden uitgeoefend „in conformiteit van de wetten en gebruiken, daaromtrent in het moederland vastgesteld en aangenomen”; hem zal worden aangezegd dat dit recht nooit kan gelden

tegenover goederen van Europeanen of „onderdaanen van het Koninkrijk Holland” (dus wel tegenover Inlanders die niet onder de Comp. ressorteeren en ook niet onder Bantam staan).

§ 1506 Dat oorspronkelijk de jacht werd beschouwd als een domein, blijkt in § 12. Mossel heeft bepalingen op de jacht in de Ommel. gemaakt (P. VI, 38; 182), doch alleen als maatregel van openbare veiligheid en tot handhaving van de rechten van particulieren.

Evenzoo werd oorspronkelijk het vischrecht als domein beschouwd, zie § 706 e.v.; men vergelijkte verder § 2014 e.v. Wat betreft het heffen van boeten in de Regentsch. zie § 1862 e.v.; omtrent het kleinzegel § 1970.

Wat de verpachte middelen aangaat, in de Jacatrasche verpachtingen waren de Regentsch. niet betrokken; de grenzen dier pachten vielen vrij dicht bij de stad Batavia; zie omtrent de veeslacht P. V, 595; de speelpacht en hanenvechterij P. VI, 104; 105; de wajang- en ronggengpacht P. VI, 113. Later zien wij (§ 2320) dat te Buitenzorg de pasarhuurder allerlei „kleine middelen” hief en daarvan slechts $\frac{1}{3}$ behoefde uit te keeren aan de pachters te Batavia, en wel dit laatste speciaal, naar 't schijnt, sedert de hervorming der pachten door Van Overstraten in 1797. Dat voor Krawang geene Comp.^s pachten golden, blijkt in § 1922 en 2017, en dat in de Preanger de Regenten eene heffing genoten op het slachten van vee in § 2165. Als eene heffing op den verkoop van vee wordt vermeld de „tol op het kopen en verkopen, ten bedrage van $56\frac{1}{4}$ Rd^s. en nog 40 ducats”, welken de Regent van Tjandjoer blijkens een schrijven, bewaard in de Bijl. der Resol. van Jan. 1741, den Gecomm. F. de Roy toezond; misschien is deze heffing dezelfde die bedoeld wordt in R. 28 Sept. 1751, alwaar onder de „inkomsten des koninkrijks Jacatra” ook een post paraisseert, getiteld: „buffelbeesten op Tjantjour”; vergel. § 2153 en 2155.

§ 1507 Eene afzonderlijke bespreking vereischt hier pasar Tanggeran.

Uit § 2021 blijkt, dat in 1754 het „basaergeld” (hetwelk zal wezen de heffing van de kleine handelaartjes) te Tanggeran ten profijte van den Regent was, evenals de opbrengst der topbanen. Dus ofschoon in 1752 (P. VI, 307) als grens van de pacht der topbanen Tanggeran of wel de Tjisadane was aangenomen, gold die pacht hier niet, tenzij misschien de Regent den pachter had uitgekocht. Daarom blijft het ook de vraag of bijvb. de wajangpacht op pasar Tanggeran werd geheven, ondanks de bepaling P. VI, 113. Bij eene acte Garrisson 6 Oct. 1759 n^o. 3841 verhuurt de Regent aan een Chinees voor een jaar tegen 200 Rd^s. „alle zodanige profeijten, ten opsigte van de passer Tangerang te vallen, uijtgezonderd van de sirie, bambouse, sout, de huijsen en 't slagten der varkens, alzo dezelve verpagt zijn”. Vermoedelijk waren ook deze inkomsten, behalve wellicht de varkensslacht, door den Regent ten eigen bate verpacht; over het zout zie § 1513 en 1514. Wel ziet men P. VII, 717, dat in 1763 de pacht der toptafels (ik houd mij liefst

aan deze, omdat zij in zake pasar Tanggeran het beste bewijs geeft) Tanggeran uitdrukkelijk omvatte; echter vernemen wij B. 36, 12 dat in 1776 de po en topho werd verdeeld tusschen den Regent en den Gecomm., of wel, dat de Gecomm. die geheel trok. Uit P. XI, 487 zou men opmaken dat in 1792 de pachter der topbanen $\frac{1}{3}$ moest trekken van de opbrengst der top te Tanggeran; evenzoo ibid. p. 625 (a°. 1793); maar uit § 1952, dat in 1795 alleen de varkensslacht te Tanggeran tot de Batav. pachten behoorde. De voorwaarden der speelpacht van 1797 (P. XII, 657) schijnen Tanggeran te omvatten; echter geeft art. 11 een voorwendsel om dien pasar van deze pacht uit te sluiten; in 1798 werd het bedrag, dat de Gecomm. trok van de topbanen te Tanggeran, gewettigd, terwijl het in 1809 heet (§ 1851) dat de Comp. nooit de voordeelen van de Tanggeransche pachten getrokken heeft. Wanneer de koopvoorwaarden van 1809 (P. XV, 834, 8, 2°) bepalen dat de opbrengst der „bijzondere verpachtingen op de bazaar” Tanggeran, waaronder die der topbanen, voor dit jaar „op den tegenwoordigen voet” door den koper van dien pasar zal worden genoten, dan blijkt, dat die opbrengst tot dusver niet aan het Gouvernement kwam, zoodat onder „bijzondere verpachtingen” die moeten worden verstaan, welke de Regent op eigen gelegenheid aan Chineezen gunde; dit was het geval met alle pachten behalve die van de gekorven tabak en de waskaarsen (die niet veel beduiden), de hanenvechterijen en de wajang; hoe het met deze vier tot dusver gegaan was, blijkt niet. Wat de Staat thans verkocht, was de grond met het daaraan geacrocheerde privilege, d. i. het perceel van het Staatsdomein waarvan sedert 1794 grondhuur was gevorderd (zie § 2023) als territoriaal recht, benevens het privilege, dat de Regent tot dusver had genoten en waarvan het Gouv. geenerlei ander voordeel had getrokken dan dat het de huurwaarde van het stuk grond had doen stijgen.

In- en uitgaande rechten. Omtrent oudere tijden zie § 307. Reeds § 1508 D. 4 Febr. 1682 wordt namens de Regeer. aan den Regent van Pamanoe kan geschreven, te zorgen „dat het recht van den heer niet verwaarloost werde, tot soo lange wij een Sabandaar komen in te stellen om de gerechtigheden te versamelen en te ontfangen”. Waarschijnlijk wordt hiermee bedoeld, dat hij voorloopig zelf zekere gebruikelijke toll en zou blijven percipieeren, zooals ook schijnt te blijken uit de bepaling van 13 Dec. 1729 dat, ofschoon Pamanoe kan thans van Pagaden wordt afgescheiden, „het gebruik der vrije op- en afvaart van de rivier Pamanoe kan voor haar en haar onderhorige” aan beide Regenten wordt gewaarborgd. De evenbedoelde Comp^s. Shahbandar is dan ook niet aangesteld, vermoedelijk omdat het bedrag der heffingen te gering was. Wij zien evenzoo (De Jonge XI, 42) dat de Regent van Indramajoe tot anno 1746 toll en hief ten eigen bate, welke eerst toen aan de Comp. kwamen. Datzelfde jaar werden bij R. 28 Juni 1746 ingevolge Van Imhoff's regeling op zijne reis over Java (Bijdr. 1853 p. 436) shahbandarijen

opgericht te Tjiasem en Pamanoekan, welke te Bat. verpacht werden doch, zooals R. 31 Dec. 1753 zegt, „altoos gerekent” werden onder „de Javase domainen” (zie de conditiën der Javasche verpachtingen P. V, 123; 235; 589; VI, 95 e.v.). Uit R. 17 Dec. 1748 verneemt men dat de pachters zelf te Bat. bleven, doch zich op beide tolplaatsen door een bediende deden vertegen-
 § 1509 woordigen. De laatste maal dat de verpachting der Tjiasemsche en Pama-
 noekansche shahbandarijen plaats had, was einde 1751 en wel voor drie jaar (zie het biljet van 25 Nov. 1751, P. VI, 95 e.v.), dus tot het einde van 1754. Blijkens R. 2 Oct. 1753 poetste de Chinees, die beide had gepacht, ruim een jaar vóór het afloopen der pacht de plaat; daarop besloot de Regeer. den 14 Dec. 1753, de pacht tegelijk met die der Jacatrasche domeinen andermaal op te veilen voor het jaar 1754 alleen; zij kon echter geen 40 Rd^s. per maand halen, waarop de Regeer. bij besluit van 31 Dec. 1753 „uijt consideratie van de menigvuldige en geduurige klagten over de vexatiën, die d'inlanders door de Chinese pagters of sabandhaars werden aangedaan, zonder dat daartegen in opsigte van zulke afgelegene plaatsen naar vereisch kan werden voorsien”, waardoor „stremming van den afvoer der producten van die districten tot Batavias consumptie herwaarts en den vervoer van benodigtheeden van hier naar deselve” was ontstaan, bepaalde „aldaar voortaan geen tholheffing 's Comp^s. weegen te laten geschieden, maar zulx, voor zo verre met de gebruiken pro dato van d'eerste verpagting overeenkomt, over te laten aan de Regenten van die districten”. De Regent van Krawang blijkt tol te hebben geheven van geëxporteerde bamboe, zie § 2019 i.f.

§ 1510 *Binnenlandsche tollën.* Vergel. § 307. De oudste die (buiten de omgeving der stad, zooals van het Molenvliet e. d., De Jonge VI, 122) vermeld worden, zijn die, welke blijkens D. 29 Sept. 1701 te Bajabang en nog twee plaatsen (zie § 2277), waar eene „passage” over de Tjitaroem was, werden geheven, bedragende een stuiver per man en twee st. per beest, hetgeen te Bajabang 200 Rd^s. per jaar opleverde. Ik vermoed dat deze tol vroeger werd geheven ten voordeele van den Soesoehoenan, en wel omdat in Patinggi's reisverhaal D. 7 Juli 1689 een Djada Perkasa voorkomt als Hoofd te Tjidjoe-hoeng, aan den overgang der Tjitaroem; nu herinnert deze naam terstond aan den Mataramschen shahbandar in Krawang, die in 1677 werd vermoord, zie § 386; weliswaar heet deze laatste te Toenggakdjati beneden Tandjoengpoera gedood te zijn, maar dit sluit niet noodzakelijk in dat daar zijne standplaats was; ik onderstel dat de naam van dezen ambtenaar een z.g. titelnaam was, waarover zie § 2045. Vergelijk verder B. 23, 12. In het begin der 18^e eeuw is er een kortstondig streven om tollën voor de Comp. te heffen, althans D. 12 Sept. 1708 krijgt de Regent van Tjiasem eene berisping, omdat hij buiten weten van de Regeer. tollën heeft geheven. Nederburgh (Consid. p. 208) noemt anno 1796 onder de inkomsten van den Regent van Tjiandjoer nog die op, spruitende uit „de overvaart van de Tjitarum bij Biabang”; ook

de Regent van Krawang participeerde daarin (ib. pag. 210). Uit B. 50, 46 en 47 ziet men dat aldaar in 1812 een dubbeltje per pikolan overgevoerde goederen werd geheven, waarvan een deel aan den veerman kwam, een deel aan het betrokken, naar 't schijnt Bandoengsche, Tjoetakshoofd; hoogerop aan de Tjitaroem waren overvaarten te Rongga (Tjihampelas) en Gadjah, bij welke maar 2 duiten werden gevraagd. De in R. 28 Sept. 1751 vermelde „tolhekken op Tjassem en Pamanoekan” zijn waarschijnlijk iets anders dan de boven besproken shahbandarijen; vergel. P. VI, 95 de pachtcondities van 25 Nov. 1751 art. 2: „De pagter van de shahbandharije sal teffens ook pagter van de tolpoorten zijn”.

Een brief van Freijer dd. 15 Juni 1754 vermeldt een tol van 6 st. § 1511 per 100 de Tjisadane afkomende bamboezen, waarvan de heffing vroeger door de Regeer. aan den Regent van Tanggeran was toegekend. H. 12 Jan. 1803 leest men dat op den pasar Tanggeran volgens oude usance een onwettige tol werd geheven van hen die brandhout afvoerden; dit wordt dan verontschuldigd als zijnde eene betaling aan den Regent voor hout, in zijne bosschen gekapt. Eene brug over de Mookervaart wordt reeds H. 16 Febr. 1732 bij den post Tanggeran vermeld; er zal daar wel tol zijn geheven, maar dat blijkt niet. Nadat in 1773 de Tanggeransche sluis was klaargekomen, werd „een tol op de vaarten door de sluis en passagiën op de over dezelve liggende brug benevens die van Piesing dicht bij den post Ankee gelegd” (Verh. B. G. VI, 83; zie P. VIII, 817; het bedrag was oorspronkelijk veel lager, zie *ibid.* p. 569); de opbrengst werd verpacht; later werd de overvaart en tol verpacht samen met den pasar P. XV, 966, 2, dus ten bate van den Regent. Over de heffingen van den Commandant te Tanggeran zie § 1948. Uit de bepalingen van het notarieel contract in § 2017 maak ik op dat de Regent van Krawang althans voor zekere artikelen het recht van tolheffing op de Tjitaroem uitoefende.—Curieus is de pas, vermeld D. 7 Jan. 1715, door den Kapitein der oostzijdsche Javanen te Bat. medegegeven aan een gezelschap van 41 personen onder leiding van een Jav. sergeant en twee mandoers, denklijk terugkeerende boedjangs van suikermolens (zie § 2254); hij is gericht tot „alle degeene die aan de weg gelegen zijn, waarbij ik recommandeere mijne vrunden en 's Comp^s. volkeren, met versoek langs de geheele weg een matelijke vertolling voor haar”. Later is deze boedjang-tol overgegaan in § 1512 eene onwettige heffing van een of twee dubbeltjes per kop ten bate van de Opzieners der Regentsch. (zie § 1933), zoodat bij R. 23 Mei 1806 moest worden verboden „zo wel in de Bataviasche als de Cheribonsche landen, het heffen van eenige thol van de boeijangers en buffels, door de gemelde landen trekende, hetzij voor het passeeren of repasseeren over weegen, bruggen en rivieren”. Dat evenzoo door de Postcommandanten tol werd geheven van passeerende goederen, blijkt R. 7 Febr. 1752; P. IX, 268, 62; R. 15 Maart 1808, waarbij dit werd verboden (op Java's N. O.-Kust maakten zelfs Opzieners

der houtbosschen zich hieraan schuldig; zie de instructie van 21 Aug. 1808, P. XV, 127, 27; 140, 45).

In een stuk van Nov. 1804, waarin Van Lawick aan zijn chef P. Engelhard allerlei hervormingen voorstelt, zegt hij o. a.: „Alle willekeurige tolheffingen van wegen, bruggen, binnenwateren of rivieren moeten cesseeren”; de Gecomm. teekent daarbij aan: „Deze zijn door mij reeds afgeschaft”. Dit sloeg denkelijk speciaal op de in zijn rapport van 31 Dec. 1804 vermelde heffing te Tjikao van een stuiver per buffel van de koffietransporten; zijne interdictie hiertegen werd bij R. 15 Febr. 1805 bekrachtigd; zie § 1105 i. f. De Regent van Bandoeng verzocht in 1807 vergeefs aan de Commissie Thaman c. s. verlot om tol te mogen heffen op de bruggen in zijn regentschap. In het Buitenzorgsche genoot de Regent den tol van drie bruggen, welks opbrengst in een schrijven van 16 Grasm. 1811 wordt begroot op 425 Rd^s. per jaar. Bij Proc. 19 Aug. 1814 werd deze tegen eene vergoeding afgeschaft, waarna de Regeer. zelve een zeer zwaren tol ging heffen op hare nieuwe brug over de Tjiliwoeng aldaar, Java Gov. Gazette 12 Nov. 1814.

§ 1513 *Zout.* Bij R. 27 April 1648 (P. II, 122) werd aan een Chinees te Bat. voor 10 jaar octrooi verleend tot het maken en verkoopen van zout; dit bleek echter al spoedig moeielijk te handhaven (ib. pag. 130); bij R. 9 Oct. 1654 werd het octrooi ingetrokken. In het vervolg was de aanmaak en handel in de Bataviasche gewesten vrij, behoudens inkomende en uitgaande rechten (zie het tarief van 27 Febr. 1671, P. II, 542); alleen den handel op Sumatra's Westkust, die sedert R. 3 Juni 1749 vrij geweest was, reserveerde de Comp. bij R. 25 Maart 1760 aan zich (vergelijk P. VII, 355); deze restrictie werd opgeheven bij R. 4 April 1786. Overigens was natuurlijk de zoutuitvoer ook verboden naar die plaatsen, waar de Comp. allen handel aan zich hield.

De verkoop in het klein op de pasars was oorspronkelijk eveneens vrij; het plakkaat van 27 Dec. 1742 (P. IV, 587) is opzettelijk uitgevaardigd tegen „baetsugtige menschen”, die „op de vrije markten tot Meester-Cornelis, Tannabang en Weltevrede haer op een onbeschroomde wijze tot prejuditie van anderen de magt en autoriteit aenmatigen om dese en geene goederen en wel principael amphioen, zout etc. privativelijk aldaer te koop te brengen”. Doch reeds in Mossel's Aanmerk. van 1 Dec. 1751 leest men (p. 201): „Het zout mag door den passerhouder verkogt werden na 'slands gewoonte”, eene voorzigtige wijze van uitdrukken, die er aan herinnert dat de schrijver zelf eigenaar van Weltevreden en Buitenz. was; de Regeer. maakt bij R. 7 Febr. 1752 naar aanleiding van dat geschrift de bepaling: „De passerhouders zullen volgens oude costume (*sic*) het zout privative op hunne markten mogen laten § 1514 verkoopen”; vergel. § 2318 (1). Enkele jaren later zien wij den Regent van

(1) Dat landeigenaars ooit het monopolie van zout in de op hunne landen verhuurde *warongs* zouden hebben bezeten, zooals Riesz ergens beweert, is onjuist.

Tanggeran den zoutverkoop op den pasar aldaar verpachten (§ 1507). Het privilege is gehandhaafd bij de Bat. Statuten (P. IX, 268, 63), bij R. 1 Maart 1776 en 9 Juli 1801. Het monopolie van den poetia te Buitenz. werd echter niet steeds gerespecteerd, want Nic. Engelhard schrijft 26 Dec. 1792 dat de Commandant aldaar, ofschoon hij van dien Chinees een douceur ontvangt, „nog een van de voornaamste takken van handel aan zig gereserveerd heeft, die nimmer bij een Commandant voorheen heeft plaats gehad en waarvoor hij 'sjaars ruim 5.000 Rd^s. rekenen kan”. Hiermee wordt denkelijk de zout-handel bedoeld, want de opiumverkoop was de zaak van den Gecommitteerde. Bij R. 9 Dec. 1803 wordt uitdrukkelijk goedgekeurd dat Pieter Engelhard, naar aanleiding van klachten van den Regent en mindere Hoofden van Tjiandjoer over de duurte van het zout op pasar Buitenzorg (blijkens H. 17 Oct. 1803 deed het er 2½ Rd. koper per zak), eenige kojans van Pakis had ontboden en aan het koffiepakhuis „voor inkoopsprijs van Rd. 1 kopergeld de zak”, zooals hij zegt, had doen verkoopen; dit „middel tot tegengang van het drijven van monopolie” wordt „voor zo verre de Regentschappen betrof” verklaard niet te strijden tegen de erkende rechten van den poetia. Bij plakkaat van 1 Nov. 1805 hief de Regeer. zelfs het monopolie der pasarhouders op; maar reeds bij R. 10 Dec. 1805 stelde zij dit plakkaat voorloopig weder buiten werking.

In Cheribon had van ouds de Resident zich het zoutmonopolie aange- § 1515 matigd (T. N. I. 1879, II, 202); bij besluit van 27 Aug. 1796 werd die handel aldaar door Comm.-Gen. vrijgesteld; men mag echter betwijfelen of dit met klem is doorgezet. Naar analogie zou men kunnen onderstellen dat in de Batav. Regentsch. door den Gecom. de uitsluitende zouthandel werd gedreven; echter verneemt men dienaangaande alleen het een en ander omtrent de gestie van Pieter Engelhard. Den 21 Jan. 1806 klaagt de Commissie Thalman c.s. over den dwang om bij de betaling der koffie te Buitenz. zout te accepteren in zakken (zie § 1520 noot) van 24 stuiver; zij wil dien dwang doen ophouden, ook halve en kwart zakken beschikbaar stellen en eveneens zout aan de kleine koffiepakhuisen laten verkoopen bij de kleine maat. Bij R. 24 Jan. 1806 wordt die verkoop van halve en kwart zakken à 24 st. koper den zak goedgekeurd. Blijkens R. 30 Sept. 1806 lagen er bij Engelhard's schorsing 6.000 zakken zout van hem aldaar. In een adres, behandeld bij R. 23 Dec. 1806, verklaart hij „dezen handel niet uit winzucht te hebben ingevoerd, maar om de schamele Berg-Javaan beterkoop te helpen”; niettemin was zijn prijs, hoewel maar een derde van dien des pachters, nog altijd 30 stuiver zilver per zak (1), dus veel hooger dan de bovenvermelde door de

(1) Eene halve eeuw vroeger gold 10 stuiver per gantang in het Buitenzorgsche voor billijk, R. 3 Oct. 1747; het tarief van 1 Nov. 1805 (P. XIV, 229) verklaart 6 st. per gantang voor eene behoorlijke betaling ook in de verderaf gelegen regentschappen.

Regeering vastgestelde, die trouwens (R. 24 Dec. 1807) door Tency te laag werd geoordeeld, ofschoon Thalman c.s. zeggen dat de Comp. er een winstje op had. In verband met deze zaak wordt gesproken van „de verplichting van den Regent van Krawang om zout aan den Commissaris Engelhard te leveren”, aan wien het (zeggen Thalman c.s. 29 Jan. 1808) gemakkelijk viel, dit artikel met de ledige koffiopedati's „voor een gering transportloon” naar Buitenz. te doen vervoeren. Bauer beweert in een stuk van 23 Juli 1814, dat de pakhuismeester te Karangsamboeng vroeger zout verkocht ten voordeele van Pieter Engelhard, doch dat „the monopoly of the former Commissioners in the country has already been abolished by Marshal Daendels”. In hare algemeenheid is deze bewering dat de Gecommitteerde vroeger een zoutmonopolie uitoefende denkelijk onjuist.

§ 1516 Wat Buitenzorg aangaat, uit R. 24 Dec. 1807 bespeurt men dat de pasarpachter nog steeds den „privativen handel” bezit; de Commissie Thalman c.s. trof echter de regeling dat de verkoop zou geschieden in het koffiepakhuis, niet meer in de opstallen van den pachter, om aldus bedrog met het gewicht en ruiling van zout tegen koffieboonen te voorkomen. Uit Nic. Engelhard's woorden (Overzicht p. 114) zou men moeten opmaken dat nu niet meer de poetia maar het Gouv. de voordeelen van dezen zoutverkoop trok. Maar Daendels, zegt Van Polanen (Brieven p. 344), „bracht de private verkoop wederom op de Bazaar over”, om aldus de waarde van zijn land Buitenz. te doen stijgen; zie daarover § 2756. Wanneer dus Raffles Proc. 12 Sept. 1815 zegt dat de zoutverkoop „was one of the chief sources of private emolument derived by the Resident of Buitenz. under the former Government”, dan zal men onder dien Resident misschien den Postcommandant moeten verstaan, die denkelijk den zoutverkoop in het koffiepakhuis leidde; in elk geval zijn die baten maar kortstondig geweest. Wij zien in § 1687 dat ook de Tuiniers in zout handelden.

§ 1517 *Zouthandel en koffietransport.* R. 9 Dec. 1803 leest men dat te Buitenz. het zout wordt verkocht aan „die Inlanders, door wien de koffij werd afgebragt”. Van Lawick voert ter aanbeveling van Tjikao als afvoerplaats der koffie aan, dat wanneer deze over Karangsamboeng gaat, de Inl. nog eens expres naar Tjikao moet om zout te halen. Zie ook B. 50, 41. Als op deze laatste plaats geen zout voorhanden is, zegt de Commissie Thalman, dan vervoert men de koffie naar elders „tegens inruijling van zout”; dat dit artikel te Buitenz. is te bekomen als retourvracht, strekt tot groot gerief der Tjandjoersche koffieplanters, die zelf hun product naar het pakhuis brengen. In 1809 verzekert Van Lawick, als Prefect der Cherib. Proanger-Regentsch., dat wanneer, zooals op dit oogenblik, de koffietransporten geen zout te Karangsamboeng kunnen krijgen, zij doortrekken naar Tjikao, en vinden zij het ook daar niet, dan laten ze de koffie liggen en gaan „naar de zuidkant”. De Resident van Krawang schrijft 31 Oct. 1811: „Formerly the mountaineers

(*de berg-Javanen*) brought on (*brachten aan*) oil, sugar, tobacco and linnen cloth in change for salt, but this commodious trade has been entirely stopped after (*sedert*) the salt must be delivered to the farmers (*volgens de bepalingen van Dacndels*)”.

Handel der Regenten in zout. Volgens een schrijven van Van Lawick § 1518 dd. 22 Mei 1812 had de Regent van Bandoeng vroeger (vergelijk § 2011 en 2754) een monopolie van zout gehad te Tjikao. Ook uit Tjiandjoer werd, volgens het rapport van P. Engelhard dd. 31 Dec. 1804, derwaarts padi en rijst vervoerd om zout in te ruilen, dat er goedkooper was dan te Buitenz.; „de monopolie aldaar heb ik als een drukkende last voor den Inlander afgeschafft; de arme Berg-Javaan wierd door gebrek aan die onontbeerlijke behoefte en wyl hij door de verafgeleegenheid van Pakkies buiten de gelegenheid was, het zout zelfs van daar te haalen, gedwongen, een bergsche gantang rijst, inhoudende drie Bataviasche gantangs, voor een gantang zout naar Tjikauw af te brengen, waarmede het Hoofd van Tjikauw, die in dat opzicht met den Regent van Bandong onder een deken sliep, dan vervolgens steedewaards op Tjilintjing handel dreev”; ook werd te Tjikao door hem een billijker zoutprijs vastgesteld; volgens de Commissie Thalman was die tevoren wel 20 st. de gantang geweest, en nu 8. Beide maatregelen werden bij R. 15 Febr. 1805 geaprobeerd. Uit het journaal der Commissie Thalman c. s. verneemt men, dat een vroegere pakhuismeester aldaar een contract had met „de Chineesche zoutpachter op Pakkies”; die Commissie neemt nu, omdat er te Tjikao zoutgebrek is, maatregelen „ten einde voor te koomen dat zij hunne ingezamelde coffij naar elders brengen teegens inruijling van zout”, en gelast den pakhuismeester het te verkoopen tegen 6 st. koper de gantang. Dit was niet te laag, want Van Lawick noemt in 1806 4 st. per gantang een „redelijken prijs” te Karangsamboeng, waar hij het toenmaals door den pakhuismeester deed verkoopen, omdat de Cherib. onlusten den handel belemmerden; dienzelfden prijs had hij voor Tjikao vastgesteld bij den verkoop door handelaren voor rekening van den Regent van Bandoeng. De pakhuismeester aldaar deed dus goede zaken; uit Van Lawick's Aanmerkingen van 24 Maart 1808 blijkt, dat die man de kojan betaalde met 21 Rd^s. papier; tegen 6 st. verkoopend, maakte hij in een jaar 2.475 Rd^s. winst.

Wat de fabricatie aangaat, uit Dagr. 1674 ziet men dat zout, in Cheribon en Tjiasem gemaakt, naar Bat. werd vervoerd. In 1682 wordt zoutaanmaak vermeld aan de Tjikamal in Pamanoekan (§ 364). In het Bataviasche bleef, als boven gezegd, de aanmaak vrij; eene beperking bij R. 21 Sept. 1778 (vergel. P. X, 544) gold alleen de zoutmakerijen op Java's N. O.-Kust. Om den aanmaak in Krawang te bevorderen werd in een tijd van zoutgebrek (zie P. VI, 703) bij R. 1 Oct. 1754 bepaald, dat „alle het zout, dat te Crawang en van daar herwaarts langs de stranden gemaakt en alhier gebragt werd”, vrij zou zijn van inkomende rechten. Deze bepaling, die later in

vergetelheid geraakt schijnt (o.a. wordt er in de pachtvoorwaarden van 1797, P. XII, 602 e.v., geene rekening mee gehouden), is hernieuwd bij R. 3 Dec. 1805 (zie de pachtvoorwaarden van 6 Dec. 1805, P. XIV, 239, waarbij deze bepaling wordt uitgebreid op „al het zout in de verdere ressorte van deze hoofdplaats aangemaakt wordende”). Er was destijds door de stremming van het verkeer met Java zoutgebrek, zoodat de G.-G. zich persoonlijk moeite gaf „om op allerlei wijze den aanmaak van zout alhier te animeeren”, R. 3 Dec. 1807. Omstreeks dezen tijd werd dan ook te Tjilingtjing veel zout gemaakt, Tombe o. l. I, 277. De Krawangsche zoutmakerij te Pakis schijnt echter geen direct gevolg der gunstige bepaling van 1754, want bij eene acte van 19 Juni 1761 (Zallé no. 8.061) verhuurt de Regent „zekere landstreek genaamd Pakies” om er hout te kappen, zonder dat van zoutpannen aldaar wordt gesproken.

§ 1520 Later is vermoedelijk de aanmaak te Pakis een gedwongen arbeid geworden; vergelijk de hierboven § 1515 vermelde „verplichting” en § 2769; over de verpachting zie § 2017 en 2020. Dat ondanks het ontbreken van bepalingen de zoutaanmaak aan banden was gelegd, blijkt uit de woorden van den Drossaard Zegers Veeckens B. R. 19 Louwm. 1810 omtrent Krawang: „De zoutrecolte word thans meer en meer geanimeerd, waartoe de Inlanders bevorens geen vrijheid is gegeven”. Blijkens het rapport van Van Motman dd. 15 Juni 1809 leverden de zoutpannen te Pakis en in Pamanoekan voldoende voor de consumptie in de geheele toenmalige prefectuur. Maar de Landdrost van Kraw. schrijft 30 Juli 1811 dat die van Pamanoekan „in diep verval geraakt” zijn. Proc. 22 Juli 1812 wordt gezegd dat Pakis, Tjilingtjing en Tanara al het zout leveren voor „the Western Districts” (d.i. West-Java), tot een totaal bedrag van 4.000 kojans. Proc. 26 Jan. 1813 leest men in de verkoopvoorwaarden van Pamanoekan: „The salt pans in the northern division have increased to 200 sheds and have produced this year upwards of 250 coyans of 240 (1) Batavia gantangs each of salt, exceeding that of Pakies both in whiteness and in strength”. In 1825 waren er te Pakis 194

(1) Eene soortgelijke onzekerheid als aangaande het pikolgewicht der koffie bestaat ook aangaande het zoutgewicht.

R. 12 Dec. 1704 zegt dat een „last” zout is 46 „maten”. Deze „maat” zal niet de gantang wezen, die voor zout even groot was als voor rijst (P. III, 72), doch een veelvoud daarvan, denkelijk 5 gantang (P. VII, 790 en XVI, 332, 5). Deze „maat” komt dan overeen met den zak zout (karoeng), aangezien uit de voorwaarden der pasarpacht van Buitenzorg in Nov. 1813 blijkt, dat de zak 5 gantang is. Uit R. 23 Dec. 1806 vernemen wij dat 50 zak (dus 250 gantang) een kojan is, en uit een stuk van 30 Sept. 1816 dat de kojan zout is 30 pikol (dus 3.750 \bar{u} , ergo

de zak 75 pond en de gantang 15 \bar{u}). Maar Hofhout schrijft (o. l. pag. 76): „Een coyang of last zout is 58 maten van 75 ponden of 4.350 ponden”; evenzoo Radermacher in Verh. B. G. I, 1^e dr. p. 66. Volgens de Magistrates te Bat. 3 Febr. 1814 was de kojan „with Government 4.000 pounds Dutch and in private transactions 4.350 pounds”. En in P. XV, 926 evenals in bovenvermeld stuk van 1816 lezen we dat de kojan zout is 240 gantang. Of hier eene verwarring kan zijn met derijstmaten (de gantang rijst was $13\frac{1}{3}$ pond, zie B. 50, 15, 3 en § 2126 noot; dus 240 gantang is 3.750 \bar{u} of 30 pikol), weet ik niet.

„werkplaatsen”, die 5 à 6.000 kojans leverden (Van Hogendorp, Beschouwing p. 373). In 1831 is de zoutaanmaak aldaar voor het eerst verboden; later werd die tijdelijk hervat, om in 1868 voor goed te worden gesloten (Van der Kemp, Handboek tot de kennis van 's Lands zoutmiddel p. 253; de Pamanoekansche zoutaanmaak schijnt dezen schrijver onbekend te zijn gebleven).

Betreffende de zoutwinning aan het zuiderstrand leest men in 1779 § 1521 (Verh. B. G. I, 2^e dr. p. 19): „Aan de zuidzijde maakt de Inlander een soort van zout met asch van boomen, dien zij in een zak doen, eenigen tijd met zeewaater besproeien en naderhand droogen; dit zout wordt veel in de bovenlanden gebruikt en is redelijk goed, doch heeft eenigszins den smaak van potasch”. Baane roemt (II, E. 23, 31) het prachtige zout dat aan de Wijnkoopsbaai werd gemaakt; vergel. aldaar § 23 en B. 23, 100. Blijkens Van Lawick's rapport van 9 Febr. 1809 geschiedde de aanmaak ook aan het zuiderstrand der Cherib. Regentsch. De Statist. Beschrijv. van 1822 zegt dat de fabricatie in zwang is in de districten Djampang, Paroeng, Karang, Mandala en Tjikemboelan; in de drie eerstgenoemde districten stapelt men hout op, steekt het in brand en begiet het dan met zeewater, waarna de asch wordt „gekookt” (Van Lawick zegt dat door die asch weer zeewater wordt gefiltreerd en dan dit filtraat uitgekookt), hetgeen in 10 à 12 dagen 12 à 15 kati zout oplevert; in de twee andere districten wordt zeewater gefiltreerd door hard zand (volgens Van Lawick door zand dat lang aan den golfslag is blootgesteld geweest) en daarna gekookt, hetgeen 40 à 50 kati zout in 8 dagen geeft (volgens Van Lawick geschiedt deze koking niet, als bij eerstvermelde bereidingswijze, in metalen pannen, maar in pannen van idjoek, met kalk besmeerd, dus zoo primitief mogelijk); het zout dient alleen in geringe mate voor ruilhandel, meest voor eigen consumptie. De beschrijving bij De Wilde o.l. pag. 130 (vergel. die op Ceram bij Van Doren, Herinneringen I, 242) vertoont eene combinatie der beide beschreven manieren; volgens hem was de prijs in loco twee stuiver per kati (1).

Dat het aldus vervaardigde zout voor beter geldt dan dat der noord- § 1522 kust, blijkt uit het door Holle (T. B. G. XIX, 283) geciteerde Soendasche spreekwoord: *asa aing oejah kidoel*, d.i.: ik verbeeld mij zout van de zuidkust te zijn, d.i. veel beter dan anderen. Van Lawick zegt dat het door asch gefiltreerde wat bitter is, maar minder hygroskopisch. Zie verder Van der Kemp o.l. pag. 125 over de bereiding in Djokja.

Als surrogaat voor zout werd (Verh. B. G. I, 1^e dr. p. 35) in de bovenlanden wel gebruik gemaakt van „de bladen van een plant die een ziltigen smaak heeft en tjombran genaamd wordt”. Rigg zegt s.v. *chombrang*:

(1) Eekhout (West Java p. 24) spreekt van eene vóór 1870 zeer belangrijke zoutwinning in de kampong Rantjahorang bij de monding der Tjibabaloekan, op zekere koraalbank, die eene natuurlijke zoutpan vormt.

„an unexpanded head-bud of the *honje*, *Geanthus speciosus*”; en s.v. *honje*: „used by the mountaineers in cooking, in place of tamarind, for the sake of its acidulous properties”, dus om den zuren smaak; precies hetzelfde zegt Van Lawick 1809 betreffende de Cherib. Preangerlanden, „alzo men zelden tamarindeboomen aantreft”. Volgens De Klerck (o.l. n^o. 196) is *hondje* Soend. hetzelfde als het Jav. *tjombrang*; de vruchten worden „in sommige spijzen” gebruikt.

§ 1523 *Opium*. Reeds Edmund Scott zegt in 1605 (Histor. Beschrijv. der Reizen II, 41) van de Bantammers: „Ze zijn groote liefhebbers van tabak en opium”. D. 1636 p. 99 zendt de Regeer. opium als geschenk aan den Soenan en den Regent van Tegal. D. 1641 p. 391 lezen wij van een Vorst van Djambi, dus een Javaan, die versuft is „door veel amphion te eeten”. D. 1657 p. 297 wordt het bestemd tot geschenk voor Mataramsche Hoofden in Krawang. D. 4 April 1677 schrijft Speelman dat zonder opium de Javanen „niet leven konden”; het debiet in de landen van den Mataram schat hij op 600 pikol per jaar. D. 1678 pag. 261 schijnt opium het voornaamste importartikel te Cheribon.

Wijze van gebruik. Een stuk van 1603 zegt aangaande Banda: „Het (*affion*) wort hier zoo overvloedich niet gegeten als in de Molucus”. D. 10 Nov. 1657 verbiedt de Soesoehoenan „het eeten van amphioen”. Evenzoo D. 1661 p. 138 de Sultan van Bantam. Vogel schrijft o.l. pag. 103 (omstreeks 1680): de amokspouwers te Batavia eten vooraf „aphioen” (deze vorm „affioen” ook bij Rumphius, Herb. Amb. V, 447). Tappen o.l. pag. 314: de Javaan *ect* opium of *rookt* madat. Van dit *eten* van opium zou, naar ik had trachten aan te toonen, onze zonderlinge uitdrukking *opium schuiven*, B. 34, 9, 1, zijn afgeleid (uit de Levant, Italiaansch *scuffiare*, verslinden), doch ik vind thans dat Valentijn (V, 2 Kaap der Goede Hoop p. 105) spreekt van „een *schuijffe* of een trek doen” aan eene tabakspijp, hetgeen mijne redeneering te niet doet. Vogel zegt verder (o.l. pag. 110) van de Chineezzen te Batavia: „Sie sind Liebhaber des Tobacks, so aber gantz eine andere Art als der hier zu Lande ist; er siehet aus gelbe wie gantzer Saffran, ist subtil wie ein Haar geschuitten und mit Aphioen angemacht. Von diesem nehmen sie ein klein wenig, rollen ein Küchlein (*hy bedoelt: een kogeltje*) etwa wie eine grosse Erbsse, zusammen, und stopffen solches in ihre Pfeiffe, fassen darauff Wasser und zugleich die Pfeiffe in den Mund, zünden den Toback an und ziehen so lange bisz sie urtheilen dasz der Toback verbrand (*ist*); alsdenn lassen sie das Wasser samt dem zu sich gezogenen Rauch aus dem Munde und spühlen selbigen mit frischen Wasser wieder aus”; vergelijk ook de plaats uit Tappen hierbeneden

§ 1524 § 1530. Valentijn IV, 1, 61 zegt van de Javanen: „Het zyn madat-rookers en amfioen-eters by uitnemendheid”. Van dit eten spreken o.a. ook Herport bij Saar p. 12 en Barchewitz o.l. pag. 581; 588 noot. Wanneer men echter bijvb. D. 1668 p. 41 en 1 Nov. 1671 van „amphioensuijgers” te Bantam leest, dan

duidt dit op rooken, evenals men sprak van „toeback suygen” en „toeback drincken” (Schotel, Het maatschappelijk leven p. 313 van eene oude prent: „Hey den aap toebackje drinckt”; evenzoo D. 1636 p. 203 en 1657 p. 233). Een stuk van 1684 (Bijdr. 1871 p. 127) spreekt van „madap zuijgen, dat is tabacq met amfioen gekooct te roocken”. Een paar plaatsen uit Valentijn zijn de volgende: I, 2, 137 en 138: „amfioen of madat drinken”; ibid. 239: „een madat- of amfioen-rooker”; IV, 2, 124 van de amokspouwers te Batavia: „Dat volk dat zich aan amphioen of opium met tabak gemengd niet alleen dronken maar dol drinkt” (Th. De Quincey, Confessions of an opiumeater, geeft als uitwerking veeleer een kalm en zalig welbehagen aan, precies tegengesteld aan de traditioneele opiumwoede); II, 1, 343: „madat, dat is tabak met amfioen gemengd, rooken”; evenzoo IV, 1, 161; II, 1, 348: „amfioen (*welke*) de Javanen met tabak mengen en dit dan madat noemen”; II, 2, 258: „het rooken en nuttigen van amfioen of madat”. Ook Stavorinus (Reis Bengalen II, 70) schrijft van opium: de Inlanders in onze Oost „rooken ze onder hunne tabak of kaauwen ze onvermengd”. Over de bereiding zie Marsden (History of Sumatra p. 278): Nadat het opium is gekooct, door een doek geperst, nog eens gekooct, „the leaf of the tambaku (*tabak*) shred fine (*in fijne reepjes gesneden*) is mixed with it, in a quantity sufficient to absorb the whole, and it is afterwards made up into small pills, about the size of a pea, for smoking”. Evenzoo T. N. I. 1853, II, 179 betreffende het Buitenzorgsche. Raffles, Hist. of Java 1817, I, 103 van opium: „It is either eaten in its crude state as manta (*Mal. mentah, rauw*) or smoked The crude opium is eaten principally by the people in the interior of the country, in the provinces of the native princes: the opium prepared for smoking is used along the coast; it is prepared by the Chinese”. Hieruit schijnt gestolen de passage bij P. P. Roorda van Eysinga (Handboek II, 382): „De toebereide opium wordt langs de kusten gebruikt, doch de onbereide wordt meer in de hoogere streken van Java en vooral in de vorstenlanden gekaauwd”. Stoll (o.l. pag. 218) zegt dat de tjandoe *door den consument* vermengd wordt met bakal, het gedroogde fijn gekorven blad van den awar-awar struik. Dit gemengde goedje heet *tikee*; het wordt thans ook door de regie verkocht; zie Encycl. van Ned.-Ind. s. v. *Opium* p. 106 (dat niet met Stoll's beschrijving overeenkomt); verder het artikel in Ind. Gids 1903, I, 938 e. v.

In het Ned.-Ind. Plakaatb. komt opium 't eerst voor sub 21 Juni 1667 § 1525 (het had echter ook in het plakkaat van 1 Oct. 1620 behooren te worden vermeld, dat door den uitgever verminkt is), waar het wordt verklaard voor eene „coopmanschap, voor de Comp. alleen gereserveert”, waarvan de invoer binnen de Jac. jurisdictie wordt verboden. Deze beslissing was echter slechts de interpretatie van een ouder besluit; als zoodanig kan men evenwel niet beschouwen R. 6 Jan. 1661 (P. II, 340), waarbij verpacht wordt de belasting op de gekorven tabak „die binnen dese stad ende jurisdictie van deselve bij

de Chinesen verbruijckt wort", want evenals vroeger (P. II, 23) tabak uit China werd ingevoerd, zoo wordt ook daarna (P. II, 503 vergeleken met P. XII, 643) de heffing van de uit China ingevoerde „gecorven toeback" verpacht, evenals veel later nog; zie Encycl. van N.-I. I, 158. Bij R. 22 Dec. 1671 wordt de verkoop en het gebruik van met opium vermengde tabak verboden (bij wijze van hygiënischen maatregel; het verbod is bij plakk. van 28 Dec. 1729 vernieuwd, vermoedelijk omdat aldus gebruikt opium goedkoop genoeg voor slaven was en hunne meesters dit niet veilig vonden). Daarop klaagt R. 27 Sept. 1672 de pachter der Vischmarkt, dat de anders geregeld van Java's N.O.-Kust naar Batavia komende visschers zijn „geweeken" en weggebleven, totdat de Regeering heeft goedgevonden „in haar reguard van het voorschreven placcaat te dispenceren ende het gebruik van den amphioen in haare vaartuijgen weder toe te staan"; wegens de geleden winstderving wordt nu dien pachter 2½ maand zijner pachtsom kwijtgescholden. In het contract met den Soenan van Febr. 1677 (De Jonge VII, 83) is nog van een opiummonopolie der Comp. in de Mataramsche havens geen sprake; zij verwierf dit eerst in October van dat jaar (ibid. p. 168), waaruit ik opmaak dat het opiumverbruik niet van zooveel belang was, dat de Comp. haar zin onmiddellijk op dit monopolie zette; trouwens, het monopolie was Speelman's werk; de Regeer. zag er niet veel heil in.

§ 1526 Dat omstreeks denzelfden tijd het verbruik ook te Batavia nog niet zeer belangrijk was, schijnt te volgen uit de laxe wijze, waarop het verbod van invoer van 21 Juni 1667 werd gehandhaafd, blijkens de verbodsbepaling van 29 Dec. 1677, zie beneden § 1529, en ook deze laatste verbodsbepaling werd vrij slordig ten uitvoer gelegd (vergelijk P. II, 588 met P. III, 2 en 5). R. 17 Juli 1693 heet het dat sedert 25 jaar het opiumgebruik op Java en elders sterk is toegenomen; er werd echter door de ambtenaren der Comp. zoo met den verkoop geknoeid, dat in 1686 was besloten, het opium alleen te Batavia te verkoopen en wel bij publieke vendutie. Chastelein (p. 255) zegt dat terwijl op Java vroeger vrij veel contant geld in omloop was, „wij daar kostelijker kleeden als hare Javaanse en veel amphioen na toe gebracht hebben, waardoor haar geld geconsumeert en ook verteerd is en nog dagelijks komt te minderen", zoodat hij vrij duidelijk aan de Comp. de schuld geeft van de toeneming van het opiumgebruik aldaar. In Cheribon verwierf de Comp. het monopolie bij het contract van Jan. 1681 (De Jonge VII, 374), terwijl in het contract met Sultan Hadji van Bantam van geen opium sprake is. Dat Sultan Ageng van Bantam zich krachtig tegen den invoer van het heulsap had verzet, vermeldde ik in § 393. Zeer curieus is, wat men D. 13 Aug. 1688 leest: ondanks het nog steeds bestaande verbod te Bantam werd aldaar veel gesloken opium gebruikt; de Bantamsche Rijksbestierder stelt nu voor, dat de Comp. dit artikel voortaan ter plaatse zal importeerden, „dog als hem (*door de Commissie, welke de besprekingen met hem voerde*) in

regtsinnige ernst wierde te kennen gegeven, dat de Comp. soo veel lasten tot herstellinge der ruste en behoudnisse van 't Bantamse rijk betragt en geëffectueerd hebbende (*door de aan Sultan Hadji verleende hulp*), niet genegen of gediend zoude zijn, om een cleen profijt de ruïne van de Bantammers te zien, en men hem ook voorhield dat die van 't Mattarmse rijk ganschelijk (*daer*) toe gedebaucheert en daardoor ook ten deele tot soo groten en quaden verval en inwendige verwarringen en onderganck gecomen waren, en daarom liever de Comp. dat profijt ten welstand van haare goede gebueren en bontgenooten wilde missen, soo was hij Pangeran daarmee seer wel vernoegt". De Pangeran zou de tranen van aandoening, die hem na dit blijk van menschenmin wellicht langs de bruine wangen biggelden, zeker spoedig gedroogd hebben, had hij kunnen lezen dat na die treffende woorden eene beschouwing volgt, dat, als het verbod van invoer werd opgeheven, toch het meeste opium te Bantam evenals thans zou worden binnengesmokkeld; waarschijnlijk ligt op den achtergrond nog de vrees dat de wrok der Engelschen, over hunne uitzetting uit die stad, des te grooter zou worden wanneer de Comp. zich opnieuw op in het oog vallende wijze bevoordeelde.

Hoe weinig de Regeer. van zins was, principieel het opiumgebruik te § 1527 bestrijden, bleek in 1697. Men zat toen verlegen met een al te rijken nagelooft. Goede raad was duur, hoe dien voortaan zonder extirpatie te verminderen. Eindelijk besluit de Regeer. den 3 Nov.: „Dewijle de luijheijt van den Inl. altijt gehouden is dienstig te wesen voor de verminderinge der nagelooften, soo is, om de Amboinesen daarin niet tegen te wesen, goetgevonden het roken van madat, daar veele uijt de natuur toe genegen sijn, onder deselve te doen conniveren", d. w. z. dat de hierop gestelde straf (men was te voren denkkelijk bang dat opiumgebruik zou leiden tot smokkelarij in nagelen) niet zou worden toegepast; R. 8 Jan. 1698 heet deze maatregel te dienen „om den luijen Amboinees in sijne luijheijt nog meer te doen toemenen". Nog beschamender is, dat R. 21 Febr. 1707 een aantal Ambonsche Hoofden de Regeer. verzoekt den invoer van opium te verbieden, „alsoo de inwoonders daardoor bedorven en verarmt werden"; dit wordt nu ingewilligd. Dat in Bantam ook later het opiumgebruik geweerd werd, blijkt D. 15 Nov. 1700, waar de Sultan de Regeer. verzoekt, den uitvoer van Batavia derwaarts te belctten, waarop deze bij R. 19 Nov. 1700 wordt verboden. R. 11 April 1704 leest men dat te Bantam zekere Chineezen zijn gestraft wegens het rooken en verkoopen van opium. De Memorie van den Bantamschen Gezaghebber van Gollenesse dd. 28 Aug. 1734 (Bijdr. 1881, p. 89) zegt: „Den Sulthan heeft den aanbrenge van amphioen in sijne landen verboden", en zelfs in de Memorie van den Commandeur van Ossenberch van 28 Juli 1761 (ib. p. 120) wordt verklaard: „Den invoer van den amphioen is en blijft in 's Konings landen verboden", helaas met de toevoeging „behalven dengeene die door den pagter werd ingevoerd".

Omtrent het opiumgebruik in Krawang geeft D. 14 Mei 1682 licht, waar een brief uit Tandjoengpoera aldus geresumeerd wordt: „Den Vaandrig Kuffelaar sustineerde dat de armoede der Javaanse Hoofden aldaar wiert veroorzaakt door den amphioen, dewijl zij alle haere middelen daaraan bestededen”. Omtrent dat in de omstreken der stad is merkwaardig een notarieel contract van 12 Oct. 1693 (Reguleth): eene Balineesche vrouw maakt met 2 Javanen eene overeenkomst dat zij haar land tusschen de forten Vijf- en Zevenhoek zullen bebouwen; onder de voorwaarden is deze, dat de werkgeefster de arbeiders zonder het reeds verdiende loon zal mogen weggagen, „ingevale sijlieden haer in het madat rooken comen te verlopen”. Dit bewijst, § 1528 dat het misbruik al zeer gewoon was. Bij R. 12 Mei 1699 wordt besloten, aan de Cher. Sultans een cadeau te zenden wegens betoonde hulpvaardigheid; uit R. 28 Juli 1699 bespeurt men, dat dit geschenk „een kist ofte canasser (1) met amphioen” is, waarmee men overkropt zat. Bij R. 2 Sept. 1697 wordt aan de mandoers der Cherib. werklieden, die geholpen hebben bij den aanleg van het rivierhoofd en nu huiswaarts keeren, ter belooning o. a. een pond opium elk geschonken; R. 19 Aug. 1698 krijgen dezelfden na gedaan werk weder elk een kati; evenzoo R. 26 Oct. 1700, en later schijnt de belooning van die jaarlijks naar Bat. komende personen geregeld in dezen vorm te zijn uitgereikt. Wij zien B. 17, 6 dat eene Commissie, welke de Preanger zal bereizen, van de Regeer. anno 1700 o. a. meekrijgt „4 \bar{u} amphioen om hier en daar aan de Javaanse Hoofden om te deelen”. D. 18 Febr. 1706 schrijft Pangeran Aria Cheribon: „Nietje Pradja en Wirat Maka (*over hen zie B. 20, 34 e. v*) observeren niets als het roken van madap, waertoe zij heel vervallen zijn”. Bij R. 19 Nov. 1706 wordt besloten, ter afbetaling van geleverde producten, naar Cheribon o. a. 10 kisten opium te zenden om aldaar te worden verkocht; evenzoo R. 16 Dec. 1707; 24 April 1708; 12 Juli 1708, dus in dit laatste jaar 20 kisten. Op dien voet ging men denkelijk door, misschien ook ten opzichte van de Regenten die hunne producten te Batavia leverden. Uit B. 29, 29 ziet men dat in 1731 „de Hoofden, en wel insonderheijt die van Tsi cartanagara en Tsieblagong”, meer werk van opiumschiiven dan van de koffiecultuur maakten. Dat dit een ernstig verwijt geacht werd, bespeurt men B. R. 19 Aug. 1746, waar de Gecomm. onder de gronden, welke hij aanvoert om den Kapitein der Wester-Javanen te ontslaan, ook vermeldt dat hij „madat rookt”.

§ 1529 *Wijze van verkoop.* Bij R. 21 Juni 1667 of reeds eerder was, als gezegd, opium een monopolie van de Comp. geworden, in zoover het te Batavia werd ingevoerd. Directe invoer op andere plaatsen was verboden (2). Het

(1) In de oudere Dagregisters wordt herhaaldelijk het vervoer van opium uit Bengalen in kanassers vermeld. Zie bijv. D. 1614/5 p. 242; 1677 p. 275; 1678 p. 325

(2) De prijs was destijds ongeveer 300 Rds.

per pikol, D. 1677 p. 433; D. 1678 p. 323 is 440 Rds. per pikol te Bat. een behoorlijke prijs; R. 29 Juli 1710 wordt 340 Rds. per kist een hooge verkoopprijs genoemd.

monopolie werd in het eerst zoo slecht gehandhaafd, dat de Regeer. D. 29 Dec. 1677 besluit, den verkoop te Bat. van amphioen „buiten die van de Comp^e. gekogt zij” te verbieden, maar aan de ingezetenen nog 4 maanden tijd te geven om zich van het voorhandene te ontdoen. D. 12 Aug. 1678 wordt opnieuw de „incoop” van aankomende negotianten verboden. De Comp. verkocht het in partijen van een zeker aantal kisten of kanassers op venduties; degenen die het aldus bemachtigden, hadden de vrije beschikking daarover, behoudens een uitgaand recht bij uitvoer over zee uit Batavia; het tarief hiervoor is het eerst vastgesteld 21 Febr. 1671 (P. II, 535); het is later wel veranderd, doch het principe bleef hetzelfde. Voerde men aldus gekocht opium elders in, bijvb. op Java's N. O.-Kust, dan was men daar onderworpen aan een tarief van invoerrechten. De oprichting der Amfioen-Societeit in 1745 (zie het project P. V, 276; de wijziging daarin *ibid.* p. 284; het octrooi *ibid.* p. 296) bracht alleen in den en-gros-handel verandering, niet in den kleinhandel: de Comp. bleef den uitsluitenden invoer behouden, doch verkocht het opium niet meer op vendutie maar leverde den ganschen import aan de Societeit, welke zich verbond zeker getal kisten tegen een vasten prijs te nemen; deze verkocht haar voorraad bij een of meer kisten (doch niet in het klein) bij vendutie of onder de hand. De Amfioen-Societeit werd opgeheven C. G. 25 Jan. 1794 en C. G. 29 Jan. 1794 vervangen door eene Amfioen-Directie, bestaande uit ambtenaren, welke namens en ten bate der Comp. den verkoop en gros op denzelfden voet voortzette als door de Societeit was gedaan (zie de instructie P. XI, 673), doch alleen op eene jaarlijksche vendutie, niet onder de hand en, naar het schijnt, niet per kist maar bij kavelingen. Deze Amfioen-Directie werd 1 April 1808 opgeheven.

Betreffende den verkoop in het klein blijkt reeds 29 Dec. 1677 (P. II, § 1530 588) dat deze geschiedde door „basaarsitters ende kleene verkoopers”. R. 4 Oct. 1743 spreekt van warongs binnen de stad, waar „amphioen, Chinese tabak, ijser- en steenwerken, kramerijen etc.” worden verkocht; opium was dus eene koopwaar als elke andere. Den 13 Dec. 1746 (P. V, 430) werd aan den Kapitein-Chinees het „koken en verkopen” van madat (1) verpacht binnen zekere limieten *buiten* de stad, terwijl dit *binnen* de stad verboden bleef. In deze pachtvoorwaarden komt het woord *opium* of *amfioen* heel niet voor, zoodat vermoedelijk de verkoop van opium zonder tabak vrij bleef. Dat het verbod van madatverkoop binnen de stad voortbestond, bevestigt mijne meening dat vooral slaven zich van dit goedkoopere genotmiddel bedienden; doch reeds bij R. 13 April 1747 werd de pacht vernietigd en „het koken en verkopen van madat” (2) binnen de grenzen der voormalige pacht aan een

(1) Zie hierboven § 1525; madat is, zooals David Tappen, die omstreeks 1675 te Batavia was, zegt (Reisebeschreibung p. 185): „grüner Toback, mit gekochten (*sic*) Opio überstrichen”,

of, in de bewoordingen van R. 28 Dec. 1729, „tabak met amphioen gemengd”.

(2) De gedrukte Batav. Statuten (P. IX, 185, 17) zeggen: „het *kopen* en verkopen” van

ieder zonder betaling of licent toegestaan; verboden werd echter het houden van kitten „bij forme van kroeg”, ja zelfs „alle t’samenkomsten van madat-rokers in dese of geene huijsen”. Formeel is dit verbod blijven bestaan tot 1797. In de Ommelanden werd in warongs opium verkocht, veelal op de pasars; dat de huurders der pasars echter geen monopolie van den detail-verkoop bezaten, wordt uitdrukkelijk verklaard R. 27 Dec. 1742; 7 Febr. 1752; in de Statuten van 1766 (P. IX, 268, 63) en R. 1 Maart 1776; wie wilde, bracht opium ter markt evenals visch of pisang.

§ 1531 Wanneer dus in 1756 eene notarieele acte (Gousset n°. 17.249) bewijst, dat door Aria Soetadilaga „de privilegie tot den verkoop van amphioen op de passer van Tangerang en ook niet verder” verhuurd was, dan had deze iets gedaan wat hij niet mocht. N. Engelhard zegt 4 Juli 1795 dat Commandant Stamkart te Buitenz. wel 8 à 10.000 Rd^s. per jaar op opium won; thans echter is de „privatieve verkoop van amphioen afgeschafft”; hij heeft „aan ieder vrijheijd gegeven de amphioen op Buitenz. te verkopen, dus houd alle monopolie in dat heulsap op”. Dat er tal van amfioenkitten (het verbod daartegen werd in de Ommel. heel niet nageleefd) buiten de pasars waren, ziet men o. a. R. 21 Jan. 1795 (P. XII, 15). Zij droegen gewoonlijk den naam van warongs; het woord *kit* wordt in oudere stukken veelal in 't algemeen gebruikt voor: gemeen huis, gemeene kroeg, zooals P. IV, 252. Uit R. 27 Jan. 1789 (P. XI, 97) en een aan Heemr. gericht rapport van April 1795, blijkt, evenals uit andere stukken, dat deze warongs destijds eene jaarlijksche vergunning van den Gecomm. noodig hadden (waarvoor betaald werd) „met deze restrictie, dat in zulke warongs niet anders mag worden verkogt als amphioen, en die daar ook mag worden geschooven, welke conditie evenwel niet word geobserveerd door baatzugtige landheeren, alzo die, onder 't faueur van zo een gelimiteerde warong te mogen houden, een aanleggen met de voorrechten van een passer”. Over deze warongs of opiumkitten der Ommel. uit te weiden, valt buiten het bestek van dit werk. R. 28 Nov. 1797 dient de Raad-Extraord. C. M. Neun een adres in, waarbij hij aantoot dat vermoedelijk door de houders van kitten zeer groote winsten worden gemaakt; hij stelt voor, het recht tot het houden daarvan te verpachten; de Regeer. gaat daarmee accoord; de pachtcondities, dat jaar voor het eerst gepubliceerd, vindt men P. XII, 678.

§ 1532 Deze pacht omvatte ten eerste de kitten van de allernaaste omgeving der stad, terwijl zij binnen de stad en in de Chin. kamp verboden bleven. Artikel 5 bepaalt verder, dat buiten de fortten Rijswijk enz. „en verder in de Om- en Bovenlanden tot aan de Jaccatrasche en Preanger Regentsch. en het Bantamsche gebied, volstrekt gene amphioenkitten of warongs gehouden of,

madat. Dat dit verkeerd is blijkt daaruit, dat | schriften dezer Statuten de geciteerde woorden
het marginaal extract in de bewaarde hand- | weergeeft met „het *maken* van madat”.

onder wat benaming ook, amphioen verkògt (*zal*) mogen worden als alleen op de geprivilegeerde bazaars", wier eigenaren dus enorm bevoordeeld werden, daar de pasarhuurder $\frac{2}{3}$ der winsten kreeg, welke de door den pachter gehouden kit afwierp. Vergelijk het verbod P. XII, 695 e. v. van opiumkitten in de Ommel. behalve op de pasars. Men dient hierbij tevens in het oog te houden dat vóór de invoering der pandhuispacht (tijdens Raffles) de opiumverkoopplaatsen tevens pandjeshuizen waren. De opiumpacht omvatte echter niet den uitsluitenden detailhandel. R. 30 Jan. 1798 wordt expres verklaard dat de „madatkithouders" hun opium „zo wel van particulieren als van den pachter inkoopen" kunnen (dit zal echter wel niet veel beduid hebben, daar de pachter hen er wel toe krijgen kon), en R. 1 Mei 1798 dat „de verkoop van rauwe amphioen bij kleine quantiteiten zo min is verboden als die van groote hoeveelheden, maar alleen het kookken van amphioen en verkopen van madat of geprepareerde amphioen buiten de madatkitten op de aangewezenen plaatsen in de nabijheid van de stad en de bazaars in de bovenlanden"; vergelijk verder P. XII, 817; 831; 922. Ik zou geneigd zijn uit het een en ander op te maken dat, terwijl vroeger het eten van ruw opium meer gewoon was geweest, thans het rooken van bereid opium de overhand had, zonder de oudere gewoonte geheel te hebben verdrongen. Een bewijs voor het eten van opium althans in het binnenland geeft een schrijven van den Resid. van Cheribon dd. 9 Aug. 1808, waarbij hij een plan oppert om zeker aanvoerder van opstandelingen aldaar, die veel gebruik van opium maakt, „op die wijze te doen vergeeven", omdat men hem maar niet in handen krijgen kan. Bij R. 30 Jan. 1798 werd verder in de Ommel. aan ieder suikermolen eene kit toegestaan; deze laatsten zijn slechts zeer kort van den pachter afhankelijk geweest, P. XII, 764; vergelijk P. XV, 373.

De Regentschappen behoorden derhalve niet onder de opiumpacht. § 1533 Omtrent den opiumverkoop aldaar gedurende het eerste driekwart der 18^e eeuw is niets bekend; men kan dien ecnigszins opmaken uit hetgeen Nic. Engelhard in een aan Nederburgh gericht geschrift betreffende de inkomsten van den Gecommitteerde dd. 15 Dec. 1797 zegt: „De winst op de amphioen, die de Gec. debiteerde, moet enorm zijn geweest. Bij de papieren van 't Commissariaat van de tijd van de Heer van Riemsdijk (*de bête noire van Engelhard en als patriot een vijand van Nederburgh; over neef Rolff wordt natuurlijk gezwoegen*) blijkt, dat er weinig of geen remises van contanten naar de Bovenlanden geschied en de producten met amfioen afbetaald zijn. Men behoeft zig thans niet meer te verwonderen, waarom dien Heer weleer bij de H. Regeering in voorstel heeft gebragt om de coffij aan de Regenten met amphioen aff te betaalen" (iets waarvan in de Resol. nergens sprake is). Hoeveel daarmee werd gewonnen, zegt Engelhard, is niet te berekenen. „Men vind opgeteekend, dat aan de Regenten van Bandong, Sumadang, Batoelajang en Par. Moentjang ieder 5 kisten en Crauwang 1 kist afgegeven zijn, waarop

de winst heeft bedragen 8.000 Rd^s., ongerekend wat aan den Regent van Tjanjour, wat op de passer Tangerang en Buitenzorg is gedebiteerd. Nu de Regenten aan hunne keuse hebben, de amphioen vrijwillig te nemen, is 't jaarlijks debit door de gantsche bovenlanden slegts 20 kisten". Men denke daarbij aan het: Vous êtes orfèvre, M^r. Josse!

§ 1534 In het met zaakkennis en in een aan den Gecomm. vijandigen geest geschreven Noodig Bericht uit Van der Parra's tijd, dat ongelukkig op onherstelbaar slordige wijze is uitgegeven, wordt (p. 73) gezegd dat de Gecomm. per jaar 6 kisten opium verkoopt à 1.500 Rd^s., die hem kosten 700 Rd^s. per kist. Men onthoude, dat tijdens het opstellen van dit geschrift Soemedang en Par. Moentj. onder Cheribon behoorden; echter blijkt dan toch, dat van ongeveer 1765 tot N. Engelhard's tijd het verbruik verbazend moet zijn toegenomen. Immers Nederburgh taxeert (zie § 1541) de consumptie veel hooger dan 20 kisten, en de gegevens tot deze taxatie waren door denzelfden Engelhard verstrekt! Zelf schrijft Engelhard den 5 Jan. 1795 aan den Commandant van Buitenz., dat diens voorganger Stamkart per jaar wel 10 à 15 kisten van hem nam. In een adres van denzelfde, geïnserieerd C. G. 6 Aug. 1796, beweert hij daarentegen, van den opiumverkoop eigenlijk wel ontslagen te willen zijn wegens het daaraan verbonden risico: een paar maal hebben de Regenten het door hem ingekochte opium niet genomen en is hij er mee blijven zitten (iets wat haast ongeloofelijk klinkt, in aanmerking genomen hoe volslagen afhankelijk de Regenten van hem waren). „Indien het thans daarmede was gelegen als in vroegere tijden, wanneer de Gec. zig het privilegie konde aanmatigten van den handel in amphioen in de bovenlanden door intricate middelen aan zich alleen te houden", dan zou er geld mee te maken zijn; maar thans „hebben de Regenten in hunne keuze, dezelve na hun goedvinden in te koopen, so als dit bij onderzoek zoude komen te blijken" (1). De Gecomb. Vergad. zegt in hare Resol. van 27 Juli 1799, dat de vaste prijs, waarvoor de Regenten opium van den Gecomm. koopen, is 1200 Rd^s. per kist en „nimmer zijn zij tegens dien prijs opgekomen in tijden dat zij de amphioen bij de particulieren misschien voor de helft zouden hebben kunnen krijgen". Wat dit laatste betreft, uit De Jonge XI, 106 e. v. ziet men dat van 1721 tot 1768 de hoogste prijs, die door de Comp. bij den verkoop te Batavia was

(1) Aan de moreele zijde der kwestie verspilt Engelhard natuurlijk geen woord. Ja, in zijne memorie van 15 April 1805 (hij deed namelijk destijds, als Gouverneur van Java, weder zeer sterk in opium) heet het: „Den handel in amphioen heeft zijne voor- en nadeelen, doch hetgeen booven alles pleit dat het debiet in amphioen door de Maatschappij moet worden aangehouden, is, dat het een artikel van luxe is voor de gemeenen man en het eenigste waar-

meede hij zijn geld kan verteeren, en om daaraan te geraaken leggen verre de meeste Javaanen zich toe op den een of andere cultuure en worden daardoor aan den arbeid gehouden en dus afgehouden van anders voor de Comp. schadelijke plans en projecten" (het opium bezit dus opvoedende kracht); echter geeft hij toe dat de opiumschuiver „tot rooven en steelen" en eindelijk tot „moord en doodslag" komt. De logica van dien man is altijd verbazend.

gehaald, 625 Rd^s. per kist was geweest, en dat de gemiddelde prijs 450 à 500 Rd^s. was.

Bij de regeling van de inkomsten des Gecomm. C. G. 17 Febr. 1798 § 1535 wordt voor het eerst de „winst op de amfioen, die de Gecomm. jaarlijks op de verkopeningen mijnd en vervolgens tegens Rd^s. 1.200 de kist aan de Regenten, die dezelve eijsschen, overdoet”, officieel onder zijne vaste baten gerekend, tot een totaal van 1.500 Rd^s. Directe verkoop door de Comp aan de Regenten komt het eerst R. 11 Oct. 1799 voor, waarbij besloten wordt om, als 5 kisten opium, die zij noodig heeten te hebben, per vendutie minder dan 1 200 Rd^s. zilver halen, „dezelve alsdan voor die prijs aan de Regenten af te staan, alzo die zedert jaren door hun aan de respective Gecomm. is betaald geworden”. Blijkens eene rekening deed destijds de kist 8 à 900 Rd^s. papier op de vendutie; dus er was voordeel genoeg. Evenzoo zegt Dirk van Hogendorp (Verzameling stukken p 66) dat de Gouverneur van Java zijn opium te Batavia kocht voor 8 à 900 Rd^s. papier per kist. Bij R. 17 Jan. 1806 wordt besloten, aan de Regenten van Tjiandjoer, Krawang, Soemedang, Bandoeng en P.moentjang elk 1½ dan wel 3 kisten, naar verkiezing, te leveren tegen vendutieprijs. Van Nic. Engelhard's handel spreken zijne bewaarde grootboeken, omtrent welker geloofwaardigheid ik echter mijne bedenkingen heb (zie § 1229). Volgens dat van 1793 kocht hij de kist voor ongeveer 1.100 Rd^s. en verkocht hij die aan de Regenten voor 1.200 Rd^s. Dezen zelfden verkoopprijs gaf hij op in 1792 te hebben ontvangen (P. XII, 777). Volgens zijn grootboek van 1795 leverde hij aan den Regent van Tjiandjoer in Januari 7 kisten à 1.200 Rd^s. (over diens opiumhandel zie beneden § 1539), aan dien van Bandoeng 3, van Krawang 1; in October van dat jaar kocht hij 5 kisten samen voor Rd^s. 3.333 en verkocht hij er 2 aan den Regent van Tanggeran samen voor 1.500 Rd^s.

Wegener verkocht blijkens S. R. 11 Maart 1799 de kist à 1.200 Rd^s. § 1536 Mom verklaart R. 5 April 1799 dat Nic. Engelhard, als hij de kist opium met 1.200 Rd^s. plus 20 % agio liet betalen, meer dan 100 % won. In 1802 maakte de Regeering (De Jonge XIII, 35) een contract, waarbij zij zich verplichtte aan een scheepskapitein, die opium zou brengen, 1.000 Rd^s. zilver per kist Patnasche te betalen, maar in 1799 had zij (ibid. p. 7) opium gekocht voor ongeveer 630 Rd^s. per kist. Aangaande Pieter Engelhard zegt Van Lawick in zijne memorie van 2 Juli 1805, dat deze „de hoogste prijs, die de amfioen op vendutie bij de E. Comp. haalt, de Regenten op rekening brengt, en dan krijgt hij nog in steede van papieren geld daarvoor zooveel aan zilvergeld”. In zeker geval van slechte betaling gelastte deze Gecomm. aan Van Lawick „de Regenten maar een transport buffels ter verkoop te doen afzenden om daardoor aan zijn garant te geraken”. Wat die rekening van papier- en zilvergeld betreft, Siberg zegt in 1799 (De Jonge XIII, 7) dat de opiumverkoop der Comp. het middel is, om haar piëriëgeld in hare

kas te doen terugvloeien. Uit de door de Commissie Thalman c. s gecontroleerde rekeningen van het Commissariaat blijkt, dat in 1804, terwijl de hoogste prijs van het opium op vendutie 7.500 Rd^s. papier was geweest, de kist door P. Engelhard den Regenten was aangerekend tegen 7.500 Rd^s. zilver, zoodat hij op 5 kisten Rd^s. 18.750 won, plus de rente, ingaande met den dag van verkoop Om opheldering dienaangaande gevraagd, verkoos E. niet te antwoorden. In 1805 leverde hij hun Levantsch opium voor 4.000 en Bengaalsch voor 7.000 Rd^s. zilver „daar (*d. i. hoewel*) dezelve op vendutie nauwelijks zooveel papieren geld gehaald heeft (1)”. Uit B. R. 17 Juli 1807 blijkt dat toenmaals de Regent van Tjiandjoer opium kocht voor 4.300 Rd^s. papier de kist; uit P. XIV, 460 dat de Compagnie in 1807 de kist op Java's N. O.-Kust verkocht à 1.200 Sp. in zilver; uit P. XV, 617 dat de kist in 1809 aan den pachter verkocht werd voor 1.700 Sp. zilver; wat later heet de prijs van het aan den pachter geleverde Bengaalsche opium 2.000 Sp. (P. XV, 1012).

§ 1537. Van de Commissie Thalman zegt Van Lawick 24 Maart 1808: „De leeden van de Commissie dreeven zelfs in dat heulsap handel”. Daendels stond den 22 April 1808 aan den Gecomm. toe, elk jaar 10 kisten opium aan de Regenten te verkoopen met eene winst van 500 Rd^s. per kist. Om trent de overeenkomst van 1812 zie hierbeneden § 1542. Nog 24 Aug. 1824 schreef de Resident der Preanger-Regentsch. aan den G.-G. (T. N. I. 1856, II, 234): „Ik ontwaarde dat de Regenten in het denkbeeld verkeerden, dat het aan het Gouvernement welgevallig was, indien zij van de Regering eene hoeveelheid amfioen om te verkoopen namen, om het voordeel dat het Gouv. daarvan heeft, benevens van de rekognitiegelden; terwijl zij zulks vroeger meestal ten gevalle deden van den Kommissaris tot en over de zaken van den Inlander, die het regt moet gehad hebben om 500 Sp. matten van elke kist amfioen, die gedebiteerd werd, te heffen”.

§ 1538. *De Opzieners.* Bij de becijfering der inkomsten van de Opzieners 4 Jan. 1797 (P. XII, 337 e. v.) wordt, op grond van hunne eigen opgaven, aangenomen dat zij allen behalve die van Krawang, Buitenzorg en Tanggeran (waar katten of pasars waren) tot dusver handel dreven, vooral in opium; dit wordt nu verboden. Uit N. Engelhard's grootboek van 1795 blijkt o. a. dat hij 3 kisten aan den Opz. van P. moentjang verkocht; den 22 Mei 1799 schrijft de Opziener van Soemedang hem, te hebben ontvangen éene kist voor den Regent van Soem., eene voor dien van P. moentjang en eene voor zichzelf. Diezelfde Opziener, Hoffmann, verklaarde een paar jaar later, toen naar zijn gedrag onderzoek werd gedaan, dat de Regenten, in plaats van geld ter betaling der koffië, opium ontvingen en dit dan tegen 50 Rd^s. per kati aan

(1) Wat den prijs aangaat, in 1804 was die | gerezen tot 41 (Bijdr. 1854 pag. 11).
in het Demaksche van 7 Sp. matten per kati

hunne ondergeschikte Hoofden opdrongen, hetzij dezen 't konden gebruiken of niet; zelfs verzekerde hij dat dit „altijd” gebeurde. Stichtelijk is ook, wat Nic. Engelhard 13 Dec. 1791 aan Alting schreef, dat de Opziener van Krawang van Guitard een aantal (elders blijkt, vier) „warongs van den Adepati in huur” gekregen had; dat Guitard hem het koffiegeld gedeeltelijk in negotiewaren en opium zond en hij dus genoodzaakt was de Hoofden eveneens daarin te voldoen. Deze dingen heeten uit brieven van Guitard bewezen te kunnen worden; zie echter hierbeneden. Aangaande den Tuinier te Pondokgedeh zie B. 40a, 7, 5. Dat deze man groote winst maakte, bij verkoop à 25 Rd., per kati, is zeker; volgens Baud (Bijdr. 1853, I, 158; hetzelfde vindt men Verh. B. G. IV, 2^e dr. p. 350) was de kist, zooals te Batavia ont-scheept, 135 pond netto (bij De Jonge XIII, 35 echter slechts 125 pond netto; ibid. XI, 106 e. v. ziet men dat het gewicht varieerde, 150 pond en daar beneden), zoodat de Tuinier dus 2.700 Rd^s. per kist ontving, terwijl de Amfioen-Societeit voor de kist 550 Rd^s. betaalde. 's Mans omzet was echter natuurlijk zeer beperkt. Den 8 Sept. 1795 schrijft de Command. te Buitenz. aan Nic. Engelhard dat de prijs van ruw opium 1^e soort is Rd^s. 12 à 13, der 2^e: Rd^s. 10 à 11, der 3^e: Rd^s. 9 per kati; is dit juist (men moet bedenken dat beide heeren er belang bij hadden om zich niet te stipt aan de waarheid te houden), dan was dus sedert Radermacher's tijd het vet al wat van den ketel. Volgens Van Polanen (Brieven p. 241) verkocht te Tjisaroewa niet de Tuinier opium maar de huurder der aldaar staande warong, eigendom van den G.-G.

De Regenten. In zijn rapport R. 15 Oct. 1790 klaagt Guitard dat de § 1539 Regent van Krawang de producten, door de Tjoetakshoofden hem geleverd, gedeeltelijk met opium betaalt; de Regeer. verbiedt dit nu „tenzij gemelde Hoofden tot de aaneeming daarvan vrijwillig geneegen zijn”. Over de verhuring eener „warong van affioen off madat” te Pakis en andere aan de Tjitaroem zie § 1922. Bij het besluit van 29 Aug. 1809, waarbij Krawang wordt gesplitst, wordt bepaald dat de nieuwe Regent behoudt „het privilegie tot het houden van amfioen kitten”. Deze kitten zullen de warongs zijn, waarover Nederburgh (Consid. p. 210) spreekt: „Het inkomen van zekere in 't regentschap opgezette vier warongs, die Rs. 160 aan huur opbrengen, geeft hij (*de Regent*) tot een extra douceur aan den Opziener.” De voordeelen dier kitten zullen hier wel veel te laag getaxeerd zijn: P. XV, 927 kan men de pachtvoorwaarden vinden der „zes amfioenkitten, gelegen aan de rivier Tji Tarum, welke bevorens onder het regentschap Crauwang hebben gehoord”, namelijk: Singkil, Moewara Gembong, Moewara Blatjan, Troesan, Kadawoen en Batoedjaja; deze kitten, alle in de delta der Tjitaroem (de drie laatstgenoemde kwamen later aan het particuliere land Tjabangboengin, de drie eerste aan Oedjoeng Krawang volgens de grensomschrijving R. 19 Louwm. 1810), zullen wel vooral door visschers, houthakkers en het volk der

afkomende koffieprouwen bezocht zijn; de pacht rendeerde reeds het eerste jaar Rd^s. 6.700 papier (P. XVI, 34). Bovendien was er nog de kit te Pakis (P. XVI, 34). Betreffende den Regent van Tjiandjoer blijkt uit een brief van den Command. te Buitenz. aan N. Engelhard dd. 27 Sept. 1795, dat door de Chineezen op den Buitenzorgschen pasar alleen zooveel opium wordt verkocht als „op Buijtenz. verconsumeerd word en daaromstreeks”. De Tjiandjoerders kochten dus hun opium daar niet, vergel. § 1541. Nederburgh schrijft (Consid. p. 209): „De amfioen, welke hij (*die Regent*) gewoonlijk jaarlijks tot een bedrag van 6 of 8 kisten inkoop van den Gecomm., deelt hij aan deesen en geenen uit om, daarmede hun voordeel te doen, zig vergenoegende met er schadeloos af te komen”; doch 3 Maart 1812 schrijft Couperus aan Raffles, dat onder het vorig bestuur „de Regent de winst op de vertier van amfioen in dit regentschap had, hetwelk c. c. Rd^s. 6.000 zilvergeld beliep, welk geld hij 's maandelijks ontving (*dus van een agent, misschien een Chinees*) en verdeelde aan zijne Hoofden en wel voornaamentlijk strekte tot onderhoud zijner uitgestrekte familie”.

§ 1540 Omtrent den Regent van Bandoeng wordt door Nederburgh (u. s.) verklaard, dat deze per jaar 5 à 6 kisten verkocht; hij zelf geeft in 1807 onder zijne inkomsten 4.300 Rd^s. op als voordeel op den opiumverkoop. Van Lawick schrijft aan Raffles 22 Mei 1812 dat deze Regent te Tjikao o. a. „den privaten handel van amphioen” aan zich had getrokken; de koffieprouwen brachten daar zeer veel vertier.

In Soemedang had de Regent eene warong te Tjipeles (Nederburgh, Consider. p. 210), die naar 't heet 300 Rd^s. per jaar aan huur gaf. N. Engelhard zegt 4 Juli 1795 dat hier ook opium werd verkocht per kati. Berekent men den prijs per kist door den Regent verkocht opium naar de hierboven vermelde opgave van Hoffmann, dan komt men tot 5.400 Rd^s., natuurlijk zilver of duiten, omdat in de Regentsch. geen papier of bonken in omloop waren; vergeleken met de hierboven vermelde inkoopprijzen zou dan de Regent wel 4.000 Rd^s. per kist hebben gewonnen. Opziener Hoffmann zelf betaalde aan Nic. Engelhard 1.200 Rd^s. per kist, en vond dat zoo billijk, dat hij hem uit erkentelijkheid paarden ten geschenke zond. Van Lawick zegt in zijne memorie van 2 Juli 1805 dat destijds de Regenten „zouden hebben moeten gebrek lijden, indien zij het geld, dat de amphioen afleverde, niet voor haar dagelijksch gebruik hadden genomen”; zij verkochten het opium vooral aan de Hoofden, doch daar er, zegt hij, vooral in de oostelijke Regentsch., zeer weinig „luxe” heerschte en de Hoofden arm waren, leed de Regent vaak kleine bankroetjes; zagen de Hoofden geene kans om den Regent te betalen, dan emigreerden zij, of wel, zij plukten den kleinen man. Toen de opiumpacht in de Regentsch. was ingevoerd, hield deze handel der Regenten, blijkens een brief van De Wilde dd. 7 Dec. 1818, volstrekt niet op. In zijn boekje p. 144 voegt hij er bij: „Tot nog maar kort geleden

werd het gebruik van opium door het Gouvernement en vooral door de Regenten, die den opium van het Gouvern. bij kisten ontvingen en aan den gemeenen man in het klein verkochten, aangemoedigd”.

Gebruik. Nederburgh (Consid. p. 125) verzekert: van opium „bedient § 1541 zig de gemeene man (want deftige Inlanders onthouden er zig geheel van) aldaar (*in de Regentsch.*) weinig”; hij schat de totale consumptie op 35 à 45 kisten, hetgeen vermoedelijk vrij nauwkeurig zal zijn, aangezien Nic. Engelhard ter gelegenheid van de vaststelling van zijn ambtgeld had verklaard (P. XII, 777 en 781), in 1792 en 1793 respectievelijk 27 en 21 kisten aan Regenten en Opzieners te hebben verkocht, wat ongetwijfeld beneden het werkelijk bedrag zal wezen. Deze laatste zegt 4 Juli 1795 dat van de 35 à 45 kisten er 25 à 30 alleen te Buitenz. worden gesleten, meest voor Tjiandjoer. In 1807 wordt gezegd: „bevoorens werden jaarlijks 25 tot 30 kisten aan de Regenten omgezet”. Eenige andere cijfers vermeldde ik hierboven. Dat Daendels den 22 April 1808 aan den Gecomm. toestond, 10 kisten per jaar te slijten, kan geen maatstaf heeten, omdat, zooals door Baud (u. s. pag. 149) uitvoerig wordt betoogd, door den moeilijken invoer en de verminderde koopkracht het verbruik in de laatste jaren vóór 1811 zeer was gedaald. Het gebruik is nooit populair geweest. Het zou kunnen zijn, dat dit ook hieraan is toe te schrijven, dat het opium in onbereiden staat aan de consumenten werd afgeleverd; ten minste ik bespeur niets van de bewerking, welke het opium moet ondergaan, alvorens het voor 't gebruik geschikt wordt. Het is zeer wel mogelijk, dat de Preangerman gevoeliger voor de verlokking der opiumpijp zal blijken, wanneer hij eens het vroegere, misschien door evengezegde omstandigheid te verklaren vooroordeel zal hebben afgelegd, dat opium niet lekker is. Hoffmann zegt dat omstreeks 1800 het opium, aan den Inl. in plaats van betaling voor de koffie opgedrongen, „door de meeste niet eens geconsumeerd wordt”.

Volgens de Statist. Besch. van 1822 consumeerde Krawang „alleen § 1542 bijna zooveel als de Preanger-Regentsch. te zamen”. Van Lawick zegt 2 Juli 1805 dat opium voor den kleinen man te duur is en hij er best buiten kan. Knops en Van Lawick rapporteeren in 1812: „In the upper regions of Batavia and in the interior parts of the country neither the use of opium nor gambling is common, and both confined within the circle of the great”. Volgens Nic. Engelhard (Overzicht p. 118) werden op het land Buitenzorg per jaar 7 kisten gebruikt; de pachtsom bedroeg (blijkens de Res. van Schepenen 20 Jan. 1812) „in 't district Buitenzorg” over de laatste elf maanden van 1812 in zilver 6.669 Sp. matten en in de Jac. en Preanger-Bovenl. over dienzelfden tijd 20.900 Sp. matten. Bij Proc. 4 Nov. 1812 wordt bepaald, dat de Regent van Tjiandjoer per jaar minstens 4 kisten zal nemen, die van Bandoeng 2, van P. moentjang $1\frac{1}{2}$, van Soemedang $1\frac{1}{2}$, van Limbangan 1, van Soekapoera 2, van Galoeh $1\frac{1}{2}$; daar tegelijkertijd deze Regenten, in plaats van de

vroegere Chineesche pachters, het monopolie kregen tegen betaling van 1.000 Rd^s. per kist boven den prijs van 1.200 Rd^s., is dus de totale consumptie berekend op 13¹/₂ kisten (of, volgens Proc. 24 Nov. 1812, veertien kisten à 1.200 Sp. realen, dus 1.600 Rd^s.); bij Raffles' welbekende antipathie tegen opium zou men onderstellen dat deze taxe wel zoo laag mogelijk is genomen. Zij verschilt niettemin enorm van de opgave der Statist. Beschrijv. van 1822, volgens welke van Aug. 1815 tot eind 1821 maar 21³/₄ kist in het geheel aan de Regenten zou zijn verkocht, van welk totaal gedurende den termijn Aug. 1815 — Mei 1816, toen Krawang ook onder deze levering gerekend werd, 10 kisten waren afgeleverd.

§ 1543 Echter schrijft Van Motman in 1816 (Van Deventer, Nederl. gezag p. 120): „Calculatief is de consumtie 4 kisten 's jaars"; uit het verband blijkt, dat hij bedoelt: over de heele Preanger-Regentsch. Daaruit volgt dan (als dit laatste cijfer geen drukfout is; Van Motman's rapport is door Van Deventer vrij slordig uitgegeven), dat tijdens de Eng. regeering het opiumdebiet zeer verminderd is. Hiermee komt overeen, dat einde 1813 op de opiumpacht over 1812 voor Tjiandjoer een achterstand van 11.000 Sp. bestond, op die van Buitenzorg een van 3.510 Sp., en nog meer dat, volgens een rapport van het Revenue Committee dd. 27 April 1815, de opiumpacht te Buitenz. over het jaar 1815/6 voor slechts 265 Sp. per maand is gemijnd, terwijl op die in Krawang, Tjikao, Pamanoekan, Tjiasem, Indramajoe en Kandanghaer heel geen bod is gedaan. In Buitenzorg bleef het gebruik het grootst; de Stat. Beschr. van dit gewest, dd. 20 Febr. 1822, zegt: „De opium wordt algemeen gebruikt door den Inlander in deze Residentie, en slechts weinig Hoofden, welke aan hunne godsdienst wezenlijk gehecht zijn, kan men daarvan uitzonderen". In de correspondentie van De Wilde vond ik een brief dd. 12 Jan. 1818 aan Nic. Engelhard, berichtend dat zonder voorafgaande publicatie te Batavia verpacht is de opiumverkoop op de particuliere landen Goenoengparang (d. i. Soekaboemi), Tjipoetri en Oedjoengbroeng, voor 24 Sp. matten per maand; had hij het vooraf geweten, dan had hij zelf de pacht gemijnd om daardoor den verkoop van opium te verhinderen; nu is zij in handen van een Chinees, die haar weder verpacht heeft met verplichting voor den onderpachter om elke maand eene zekere hoeveelheid opium van hem te koopen; die onderpachter ziet zich dus gedwongen, dit quantum te slijten; de inl. Hoofden verklaren „dat er thans op het geheele land geen catje 's maands verbruikt word". Den 27 Jan. 1818 schrijft De Wilde, dat de onderpachter 20 kati per maand verkoopen moet, terwijl vroeger op die drie landen „zeker geen 3 catjes amphioen per maand verbruikt wierden"; de onderpachter aast niet zoozeer op een hoogen verkoopprijs als wel op de gelegenheid om voor spotprijzen buffels en paarden machtig te worden, en animeert daarom den

§ 1544 Inl. tot het schuiven. Den 6 Juni 1818 meldt hij dat als een gevolg van het opiumdebiet „de buffels en paarden niet alleen van de goede ingezeetenen

worden ontstolen, maar er rooven met moord gepleegd worden"; den 16 Sept. 1818 dat, sedert in Januari de katten zijn verzezen, er 85 buffels, 26 paarden en voor 177 Sp. matten aan goederen is gestolen. Dit wijst er toch wel op, zou men zoo zeggen, dat de Preangerman, mits omzichtig geleid, wel tot opiumgebruik en misbruik te krijgen is. Bij Ind. Staatsblad 1824 n°. 44 werd de Preanger voor de opiumpacht gesloten (Baud u. s. pag. 162). Dit was te danken aan de bemoeijingen van R. L. J. van der Capellen, broeder van den G.-G. en sedert 1820 Resident der Preanger, wiens mededeeling daaromtrent in T. N. I. 1856, II, 229 wel lezenswaard is; vergelijk ibid. 1860, II, 303 e. v. Hierop slaat vermoedelijk de uitlating van Pfyffer von Neueck (o. l. pag. 39): „In zegening en eere blijve de naam des gouverneurs, die door wijze verordeningen, als ware het, eenen tooverkring rondom die goede menschen wist te vormen!" Zeker, dat was erg verdienstelijk; te meer omdat de Regeer. te voren (besl. 27 Nov. 1818 n°. 11) het request der eigenaren van Soekaboemi had afgewezen, om de opiumpacht voor dat land in te trekken tegen vergoeding van hundertweege van de pachtsom, na welke afwijzing De Wilde den 7 Dec. bitter aan Engelhard schreef: „Om het veele kwaaddoen (*de vele misdaden om aan geld voor opium te komen*) zal de verpachting zo spoedig niet vernietigd worden, want wie vraagd er naar, hoe het de ingezetenen gaat? Ik, die er onder woon en met het huishoudelijke van den inlander meer of min bekend ben, gevoel egter de hardheid van het een en ander zeer goed". De heele opbrengst van deze pacht bestond, zegt Van Rees, in 1823 uit slechts f 5.775. Nog heden (Welvaartrapport, Preangereconomie p. 47) schuift de Soendanees nagenoeg geen opium. Wanneer (volgens mededeeling van den heer R. A. Kern) de Resident der Preanger in 1836 schrijft dat er veel opium wordt geschoven, en wel door de handelaren, dan herinnere men zich dat dit grootendeels vreemdelingen waren. Drie jaar later schrijft dan ook een ander Resident dat „bijna geene personen" aan opium verslaafd zijn.

HOOFDSTUK XV.

§ 1545 *Houtkap.* Omtrent de invoering van den gedwongen houtkap en den druk van deze diensten, reeds in de eerste tijden van 's Comp^s. gezag over de oosterlanden, zie men § 613 e. v.

Het groote belang dezer leverantie blijkt o. a. daaruit, dat verreweg de meeste der omstreeks 1706 in het Dagr. genoteerde brieven, bijvb. van Heijrmans, aan de Regenten, gericht zijn tot die van Tjiasem en Pamanoek-an, en dat deze steeds over houtlevering handelen. Wat de regentschappen aangaat die in 1706 onder P. Aria Cheribon werden gesteld, de kaart van 1692 vertoont een groot bosch aan wederzijden der Tjiloetoeng, blijkbaar dat van Dermawangi. Wij zien in § 735 anno 1708 Preangervolk in heerdienst hout kappen in het Krawangsche; uit D. 4 Mei 1712 blijkt, dat Bandoeng „naer ouder gebruik” een bepaald aantal manschappen tot het kappen van hout had te leveren; uit D. 19 Maart 1714, dat dit regentschap en Sockapoera (misschien ook andere) „om de ledigheid van de Samadangse bosschen van de houtkapperije bevrijt” waren; verbindt men deze mededeeling met die in R. 9 Febr. 1706, waarin met betrekking tot de thans onder P. Aria Cheribon ressorteerende regentsch. gesproken wordt van „de houtkapperije ende dies leverantie tot Indermajoe en Cheribon”, dan erlangt men eenig inzicht in de regeling.

§ 1546 Resident Jongbloet zegt in zijne memorie van 1714: „In 't Sumadangse off Preangse houtbos tot Tsjipillis is den soldaet Jan Turnhout als opsigter over de houtkapperije daer ter plaetse bescheijden onder de medetoesicht van den sergeant op Sikamangie” (dit laatste is een houtbosch in 't land van Sultan Sepoeh, misschien Koetamanggoe bij Madjalengka) en wel al sedert 4 jaar; in de houtkapperij aldaar levert Soemedang 40 „coppen”, P. moentjang 50, Limbangan 10, Imbanagara 25, Kawasen 25, samen 150 „welke behalven (*d. i. ongerekend, evenals ook; zie B. 9, 11, 1*) de kosthaelders met de Javaense Hoofden over haer gesteld als voorseijt onder opsigt van gemelte Jan van Turenhout staen”, terwijl Bandoeng en Soekapoera in 1712 ter wille van de zwavellevering zijn vrijgesteld; en omdat al dat hout uit Soemedang komt, ontvangt de Regent bij de afbetaling „een sesde gedeelte uijt 't geheele

capitaal dat er betaelt werd vooraff", terwijl het resteerende $\frac{5}{6}$ dan onder hen allen wordt verdeeld naar verhouding van 't aantal geleverde manschappen; te Indramajoe ligt een sergeant en onder dezen twee sloopstimmerlieden en een soldaat, allen om de houtwerken uit Cher. en de Preanger te ontvangen, aan boord te doen bezorgen en in Mei de houtvloten te bouwen; ook liggen hier 80 koppen van de Sultans en 40 „van de Hoofden van Prajangan" voor den houtarbeid en de diensten aan de loge, en wel, van Soemedang 12, P.moentjang 12, Limbangan 3, Imbanagara 7, Kawasen 6; dezen worden evenals ook 't volk in het houtbosch om de maand afgelost; verder worden jaarlijks tegen December „tot het trekken van de houtwerken uijt de bossen, die hier en daer verspreijd leggen", 50 man Preangervolk (en 100 uit de Sultanslanden) gevorderd; dezen heeten orang kriedang (1); hun arbeid is „binnen den tijd van 2 maenden" afgelopen; bovendien heeft die sergeant „het opsigt en commando" over de ruim 200 gezinnen van Ngabehi Wiralodera, den Regent van Indramajoe; hij staat onder den Resident te Cheribon; het risico van 't vervoer over zee loopt ten laste der Comp.; te Gabang is ook eene houtkapperij onder een Europ. korporaal.

De in bedoelde memorie van 1714 vermelde klachten over het buffel- § 1547 stelen der bevolking van Indramajoe hangen wellicht met het sleepen der houtwerken samen. Dat geen hout door de Regenten mocht worden geleverd op eischen „die buiten de Comp. en voor derselver dienst" werden gedaan, werd uitdrukkelijk bepaald bij R. 26 Febr. 1715, naar aanleiding van aan 't licht gekomen knoeierijen van den kortelings overleden Gecomm. van der Horst Overigens verneemt men niet veel van den houtkap der Preangerlanden. De Resident van Cherib. A. van Tets schrijft in zijne memorie van overgave dd. 8 Nov. 1720 dat de voor de boschexploitatie aangewezen korporaal (de sergeant was ingetrokken) „door zijn onvermoeijden ijver den eijsch der houtwerken na de schaarsheijt van 't bosch nog vrij wel volbrengt, en dat overleggende met soodanige spaersame hant, dat men hoop heeft, d'E. Comp. het noijt aen hout sal manqueren, soo men die trant in het kappen onderhout". In zijn rapport van 7 Sept. 1720 zegt dezelfde: „'t Geen die landen (*de Regentsch.*) 't meest drukt zijn de houtkapperij en het verlopen van derselver onderdanen. Aangaande het eerste ijder contribueert zijn aandeel van volk in de bosschen tot dat werk, zijnde de landen van Galoe en Souccapoura wel het verste van daer gelegen, van waar het meeste manvolk verloopt, omdat se in de bosschen niet te eeten hebben, want de verheijt en ongemak der wegen kan haer kwalijk sooveel kost doen medenemen als se voor hun reijs benodigt hebben, 't geen se dan in deser voegen

(1) Soend. *keridan*, volgens Coolsma: verzameling van personen die tot zeker werk zijn bijeengebracht; van *kerid*: alle dienstplichtigen oproepen, pressen, eene overzetting die doet denken dat men zich bij de oproeping niet aan het bepaalde getal zal hebben gehouden.

bekomen: $\frac{1}{4}$ van die volkeren werden vrijgelaten en kostbesorgers genaamt, daar se dagelijks met hun arbeid voor haar en hun mackers die moeten besorgen; soo die dan bij andere dienst kunnen krijgen, gaat het wel, maar niet(s) verdienende, mag ider op een droog houtje bijten, 't geen haar soo wel niet gevalt als hun werk te verlaten en elders sig begeven, daar se voor werk de kost kunnen krijgen."

- § 1548 Dat de druk zwaar gevoeld werd, blijkt ook uit het D. 6 Mei 1722 geïnsereerd verzoekschrift der Regenten van Soemedang, P. moentjang, Bandoeng, Soekapoera, Limbangan, den waarnemenden Regent van Imbanagara, en de Regenten van Tjiamis en Bodjonglopang: zij vragen „dat de houtkappers (aangesien deselve seer vervallen en in een gants slegten staat zijn) nu aanstaande 15 agtereenvolgende jaaren mogen rusten en geen kajatenhout in die tijd kappen, opdat zij weder mogen bijkomen, 't welke wij gesamentlijk nodig agten aan den Heere Gouv. Genl. en de Heeren Raden van India te communicereen tot voorkominge van verdere verdervinge der gemeente[n]”, waartegen zij beloven, hunne vroegere taxe van indigo en garen te leveren en „na vermogen” de koffiecultuur te bevorderen. In deze laatste woorden schuilt wellicht de aanleiding tot deze gezamenlijke actie der Regenten, welke iets zeer bevreemdends heeft: de G.-G. Zwaardecroon wilde denkelijk gaarne minder hout ontvangen, als hij meer koffie kon krijgen. Hoe het zij, bij R. 16 Juni 1722 wordt het verzoek toegestaan, „om de vermoeijde, verscholen en afgesloofde menschen eenige rust te gunnen en de jonge boomen (*voegt de Regeering er bij*) tot bequaam hout te doen opwasschen, langs de rivieren nog te vinden”. Zwaardecroon trad af in 1725. Vijf jaar later, bij requesten, geïnsereerd D. 15 Mei 1730, verzoeken de Regenten van Soemedang en P. moentjang om ontheven te mogen worden van de verplichting om elk 60 man te leveren voor den houtkap; de laatste voegt er bij, dat die kapperij te Moewara Tjipeles was, dus waarschijnlijk voor de Dermawangi'sche bosschen (waarover beneden). De 15-jarige vrijstelling was dus niet gehandhaafd, vermoedelijk omdat de Regeering met hare koffie al geen
- § 1549 raad meer wist (§ 827). Resident Tersmitten zegt in zijne memorie dd. 8 Oct. 1726, dat de aankap van djatihout in de Soemed. bosschen is gestaakt „dog de witte houtwerken als piek- en wissersstocken, riemhouten en stampers tot musquets en snaphanen, mitsgaders de jattij ladehouten, dewelken door Haar HoogEdelhedens werden geëijscht, moeten de Preangsc volkeren leveren”. De Resident J. Lantsheer spreekt 16 Oct. 1734 van „de (*Cherib.*) Preijangan houtbosschen, die sedert den jare 1722 stil hebben staan”; uit een schrijven D. 28 Nov. 1730 van den Rangga van Limbangan ziet men weer, dat ook aldaar nog steeds gekapt werd evenals (zie beneden) in Bandoeng. De Resid. van Cherib. van Soesdijck zegt in zijne memorie van Sept. 1739, dat Soemed., Bandoeng en P. moentjang wel onder Batavia staan, doch een jaarlijkschen eisch van „witte houtwerken, bestaande in wissersstocken, piekstocken etc.”,

moeten voldoen, waarvoor zij te Cherib. worden betaald; echter, zegt hij, hebben thans „de bosschen in de Preangerlanden ruim 17 jaaren herwaards stilgelegen”; de afvoer van daar is volgens hem langs de Tjimanoeck.

Over den aan den houtkap verbonden arbeid kan men eenigszins oordeelen naar de mededeeling in R. 25 Aug. 1803, dat Umbgrove (Resident van Cheribon 1792—1797) balken uit de Soemedangsche bosschen van Tjiamboe (zie beneden § 1551) beproefd had „met menschenhanden over een hoogen berg heen” te doen sleepen; elders (T. N. I. 1879, II, 191) lezen wij, dat in het Cheribonsche eerst in 't laatst der 18^e eeuw het gebruik opkwam, om zich tot dit sleepen van buffels te bedienen; wat daar verder staat: „de houtwerken werden naar Indramajoe gesleept”, zal onmogelijk voor al de betrekkelijke regentschappen kunnen gelden. Omtrent den druk van den houtkap in Cheribon is van belang een rapport van Van Lawick dd. 26 Maart 1808: er worden daartoe „dagelijks geëmployeert 740 man en 130 carbouwen, die geene betaaling hoegenaamt bekoomen”, maar nog 163 ducats voor levensonderhoud betalen aan den Opziener en anderen; wel zendt de Regeer. betaling voor het geleverde hout, maar het grootste deel daarvan verdwijnt in den zak van den Resident, de rest in die der Sultans, Opzieners enz.; gecreverde karbouwen worden niet vergoed; levensmiddelen worden evenmin verstrekt als gereedschap; „men reekent den gemeenen man, welke tot dit werk geëmployeert word, het voor een gunst toe, wanneer hij bij zijn woning een vast stuk rijstveld heeft”; verder zijn 80 personen aangewezen om bamboe te leveren aan den Resident, die dit materiaal of gebruikt of verkoopt, evenals ook geschiedt met de bamboevlotten, waarop de houtwerken de rivieren worden afgevoerd; ook zijn 80 personen aangewezen voor het bouwen der houtvlotten, waarmee het transport over zee geschiedt; dezen leveren gratis het materiaal en ontvangen generlei loon.

Verdere bijzonderheden zal ik maar terzijde laten; of in de Bataviasche § 1550 Regentsch. de druk ooit zoo erg is geweest, ook tijdens die gedeeltelijk onder Cherib. ressorteerden, is niet na te gaan; de misbruiken waren in het algemeen na 1760 erger geworden. Het schandelijkste daarbij is, dat blijkens een brief van Van Lawick dd. 16 Dec. 1808 de Cherib. Resident „alle de voordeelen alleen genoot welke de houtwerken opleverde”; hij moest daarvoor 4.000 Rd^s. per jaar aan de Sultans betalen, maar daar kwam nooit van; evenmin betaalde hij voor de prauwen, die de vlotten overzee sleepten; het eenige dus wat al dat hout hem kostte, was 700 Rd^s. per jaar voor den vlottenmaker en evenveel voor den Boschganger; een deel van zijn hout leverde hij volgens prijscourant aan de Comp., de rest verkocht hij.

Terugkeerend tot de hierboven § 1548 vermelde requesten: deze leidden, met andere beweegredenen, tot R. 12 Mei 1730, waarbij de requesterende Regenten en ook die van Bandoeng, die over de leverantie te Cheribon had geklaagd, aan het gezag van den Cherib. Resident worden onttrokken

en onder den Gecomm. geplaatst, met vrijstelling o. a. van de diensten „in het kappen en aanbrengen van riemhouten etc.” Bij R. 18 Juli 1730 wordt Bandoeng's levering van „baaije boomen” overgebracht op Soekapoera, waartegen dit laatste door Bandoeng met rijst zal worden geholpen. Omtrent het verband dezer zaak met het mijnwerk aan den Parang zie § 1469. Herhaaldelijk (11 Maart 1732; 14 Maart 1736; 9 Maart 1737; 15 Maart 1738; 19 Maart 1740; 28 Febr. 1741; 19 Maart 1743) vinden wij in deze tijden brieven naar Tandjoengpoera met last tot levering van eene hoeveelheid, gewoonlijk 60 vadem, „jabonhout” voor den kruitmolen (ook „kruithout” genoemd), soms met de bijvoeging dat het 1½ duim dik moet zijn (vergelijk B. 26, 8) en zonder kwasten.

§ 1551 Ook is weer een bepaalde eisch van houtwerken op onbekenden tijd ingevoerd geworden; hoeveel die in 1746 bedroeg, blijkt uit den Staat II achter ons Derde Deel. Nicol. Hartingh bracht bij zijn rapport dd. 20 Juli 1752 al weder een verzoek van de Regenten der oostelijke regentsch. aan de Regeer. over, ten doel hebbend de afschaffing der levering van „piek- en wisserstocken en riemhout”, hetwelk bij R. 28 Juli 1752 werd gefiatteerd. Wat den aard dezer houtwerken betreft, uit Berigten Hist. Genootsch. Utr. V, 2, 91 ziet men dat van 20 „grote dikke balken” 150 pieken gezaagd konden worden. Van nu af bleven deze regentschappen vrij van den houtkap, zelfs Soemedang, waar de djatibosschen waren; toen in 1755 noodig geacht werd, de ontginning van een Soemedangsch bosch, dat 33 jaar onaangetast was gebleven, te hervatten, kreeg niet de Gecomm. maar de Cherib. Resident last daartoe, bij R. 7 Febr. 1755, en dit schijnt (zie wat hierboven omtrent Umbgrove staat) regel te zijn gebleven. Men verneemt gedurende 50 jaar anders niets van die exploitatie. Waarschijnlijk hangt dit stilzwijgen samen met de omstandigheid dat de kapperij geschiedde ten bate van den Resident van Cheribon, waarin, zooals Walbeeck klaagt, in 1798 door de Regeering verandering werd gebracht. Eerst nadat P. Engelhard in zijn reisjournaal van 1802 de aanwezigheid bezuiden en beoosten Pawenang van onbeduidende djatibosschen had genoteerd, wordt bij R. 1 Oct. 1802 besloten, hem te gelasten, nadere inlichtingen te verstrekken omtrent de „bij de rivier Tjinamboe (*bedoeld wordt de rechter zijrivier der Tjimanoeek, die wat benoorden Dermaradja daarin valt*) tusschen Tjipellak en Tjongean (*het rapport spreekt niet van djatibosschen tusschen Tjipeles dan wel Tjipelang en Tjonggeang; wel worden „cajatjibomen” tusschen Tjonggeang en Karangsamboeng vermeld in het journaal van Thalman c. s. 1807*) te vinden zijn zullende jatibosschen en alle andere die daaromstreeks aan te treffen mogten zijn”.

§ 1552 Zijn rapport, waaraan eene kaart dier bosschen was toegevoegd, wordt behandeld bij R. 25 Aug. 1803; hij constateert hierbij, dat het hout dier bosschen wegens terreinmoeielijkheden niet transportabel is naar Indramajoe, waarop besloten wordt, „dat district onder het resort van Cheribon te stellen”

en den Resident daaruit jaarlijks zooveel hout te doen leveren als zonder bezwaar geschieden kan. Wat hierbij de houtkap gebaat werd, is onbegrijpelijk, te meer daar Engelhard bericht had, dat eene vroegere poging om hout van Tjinamboe naar Cheribon te vervoeren mislukt was. Deze regeling heeft tot 1811 geduurd (§ 2730); wel wordt bij R. 20 Jan. 1807 onder de *Bataviasche* aangelegenheden vermeld het overlijden van „den Opziender der jatihoutbosschen in het noordelijk gedeelte van Sumadang”, doch dit slaat op den bij R. 25 Aug. 1803 benoemden boschopziener van het toenmaals onder Soemedang behorende Pamanoekan. Betreffende de Soemedangsche bosschen bij Dermawangi wordt bij R. 31 Juli 1804 op voordracht van den Gecomm. besloten, deze te verhuren aan den Kapitein-Chinees te Cheribon (zie over deze zaak § 2251). Hoe lang deze huurovereenkomst heeft geduurd, is mij onbekend; op het tot stand komen daarvan zal wel van invloed zijn geweest wat Van Motman in een rapport aan Daendels dd. 15 Juni 1809 bericht, dat P. Engelhard met veel moeite en verlies van menschenlevens en buffels balken uit het bosch van Dermawangi in de Tjimanoeek had gebracht, waar zij tegen de steenen werden verbrijzeld, „waarom men dan ook de verdere moeite om uijt dit bosch houtwerken voor Batavia te verkrijgen, gestaakt heeft”. Dat er toenmaals nog vrij veel hout in dit regentschap was, blijkt uit het rapport der Commissie Thalman c. s. van 29 Jan. 1808: „Van Sumadang naar Karang Sambong rijdende, passeert men een jattibosch van ruim drie uren lengte, te weten van Tjongeang tot aan het rivier Tjimanoeek”; waarbij Van Lawick aanteekeent: „Sumadang heeft schoone jattibosschen, dog men vind die meer noordwestelijk dan door de Commissie opgegeven word; de beste bosschen leggen of stuiten tegen het Cheribonsche bosch Tjikoer” (*Tjikoerawak*, even over de tegenwoordige noordgrens van Soemedang; blijkens Proc. 10 April 1812 lag het bezuiden Kandanghaer, en volgens een bericht van Jan. 1812 „in het Indramayoesche middegedeelte”). Tency daarentegen beweert 15 Juli 1812 dat de bosschen in Soemedang „van zeer weinig belang” zijn en daarom aan den Regent „zijn overgelaten voor de vrije hak”. Bij Prior (o.l. pag. 212) vindt men eene beschrijving van een (djati)bosch tusschen Karangsamboeng en Cheribon, dat hij in 1811 doortrok; de bladerloosheid deed hem (hij kende den boom blijkbaar niet) aan den fabuleusen oepasboom denken; dit zal 't „bosch van Pragil” zijn, aan weerszijden van den grooten weg bij de desa Tjiplong tusschen paal 173 en 177, vermeld in een stuk van Aug. 1812; vergel. B. 40a, 20, 3. Dat er djatibosschen in Bandoeng waren, vindt men alleen vermeld in bovengenoemd rapport van Thalman c. s.

Omtrent den stand der bosschen in 1822 zegt de Statistieke Beschrij- § 1553
ving dat er djatibosschen zijn in het Soemed. district Dermawangi en wel dat van Tjinamboe (groot een paal „in den omtrek”) tusschen de Tjimanoeek en de Tjiloetoeng aan de uitwatering der Tjipeles, dat van Godang (groot $\frac{3}{4}$ paal) aan de Tjipeles, dat van Soekatali, bezuiden de hoofdplaats Soemedang

(misschien Soekailik even benoorden Dajeuhloehoer), groot $1\frac{1}{2}$ paal, en dat van Songgom, groot $1\frac{1}{2}$ paal, dicht bij de grens van Kandanghaer; het hout wordt gekapt voor plaatselijk gebruik (tot koffieprauwen, bruggen, bouwwerken enz.), daar het transport te veel moeilijkheden zou opleveren; bovendien is er in het Tjiandjoersche district Tjinoesa een djatibosch. Het hiervermelde Tjinoesa is het sedert 1818 (zie Van Rees o.l. pag. 146) tot Tjiandjoer gerekende landschap bewesten de Tjikao, de oosthelling van het Paranggebergte. Omtrent de tegenwoordige residentie Preanger-Regentsch. zegt Cordes (o.l. pag. 157), dat hare „djatibosschen nagenoeg geheel liggen in de afdeeling Soemedang, voornamelijk in het district Dermawangi en het aangrenzende gedeelte van Tjongeang, benevens enkele nietige boschjes in de districten Tjibeurum, Soemedang, Dermaradja en Melambong. Deze bosschen zijn echter meerendeels zeer uitgekapt en met vele andere houtsoorten gemengd. Alleen in het district Dermawangi en het N. W. van Tjongeang liggen nog stukken met tamelijk zwaar kapbaar hout. In de afdeelingen Bandung, Tjitjalengka en Tasikmelaija worden hier en daar nog kleine overblijfselen van djatibosschen aangetroffen, maar bijna zonder eenig bruikbaar timmerhout, zelfs voor inlandsche huisbouw”. Die van Bandoeng zijn in 1831/2 schromelijk vernield voor de oprichting van indigofabrieken.

§ 1554 Omtrent houtkap door de bevolking van Tanggeran verneemt men alleen in R. 16 Dec. 1712 iets: de Regent zal als proef vier masten doen kappen „ontrent den voet van den berg Sallak bij de rivieren Tsj Ampea of Tsi Antang”, waarvoor per man en per dag vier zware stuivers zullen worden betaald. Inderdaad leverde hij deze bajoerbalken, R. 14 Maart 1713, doch bij deze proef is het gebleven.

Wat het belang van den houtkap van Tjiasem en Pamanoe kan aangaat, de djatibosschen, die Jochem Michielsz in 1678 aantrof en die de kaart van 1692 in Tjiasem en Paman. aanduidt, vermeldden wij in B. 10, 11, 5; ib 20, 5 en 6; ib. 22, 3 en 33, 2. Valentijn (IV, 1, 19) spreekt van „de houtwerken, die zoo grooten handel op de rivieren van Pamanoe kan en Indramaja geven”; de talrijke extracten in de Dagr. der eerste jaren na 1706 van brieven der Gecommitteerden aan de Regenten dier landen behelzen, zooals ik reeds zei, in den regel ongeveer niets anders dan aansporingen tot dien arbeid en mededeelingen omtrent ontvangen houtwerken. Later worden die brieven niet meer in de Dagr. opgenomen, doch de houtkap zal daaronder wel niet geleden hebben. Bij R. 10 Juni 1708 wordt de onbepaalde vrijheid der Batav. ingezetenen om uit deze twee regentsch. hout te halen, aan banden gelegd door de bepaling, dat hiertoe voortaan zal worden vereischt een pas van den G.-G. of den Gecomm. Uit D. 29 April 1715 bespeurt men, dat destijds nog geene leveringen van indigo en garen uit genoemde regentsch. bestonden; ook van koffie- en peperleveranties verneemt men langen tijd niet, zie Deel III, Staat II. De houtkap aldaar schijnt mettertijd in verval te zijn geraakt,

zoodat eerst in 't laatst der 18^e eeuw weer bepaalde mededeelingen te vinden zijn. Bij R. 29 Dec. 1780 wordt aan den Regent van Tjiasem en de twee Regenten der Pamanoekansche districten de jaarlijksche levering opgelegd, tegen betaling, van 10 vadem kruithout aan den eerst- en van 15 vadem aan elk der twee laatstgenoemden.

In het rapport van P. Engelhard, geïnserieerd in R. 25 Aug. 1803, § 1555 leest men voor het eerst weder iets omtrent djatibosschen „op Pamanoekan en Pagadeen”: de boomen zijn zwaar en zouden in den natten moeson wel transportabel zijn; men zou eene proef kunnen nemen met gehuurd volk, tenzij de Regeer. deze regentschappen benevens Tjiasem en Tjikoempaj (zie § 265; 291) wilde ontheffen van de koffiecultuur, „wanneer tot die houtkap-
perij ongeveer 1.000 koppen zouden kunnen bijeengebragt worden, en die men denkt dat langzamerhand in getal toeneemen zouden, omdat die menschen zich van dat werk meer voordeel voorstellen als de coffijculture, waaraan zij in die contrijen onophoudelijk arbeiden moeten zonder iets noemenswaardigs te profiteeren. Nopens de prijs, waarvoor de houtwerken *in oude tijden* van Pamanoekan en Tjassam aan de Comp. geleverd zijn, heeft de ondergeteekende niets vinden kunnen”. Mondeling gaf de Gecomm. daarbij aan den G.-G. de verzekering, dat de Pamanoekansche djatibosschen per jaar „ruim duizend pees zwaare balken bij continuatie” zouden kunnen leveren, zoodat bij bovengenoemde Resol. zijn voorstel wordt aangenomen; voorloopig wordt een daggeld van 5 stuivers per man bepaald, totdat men gegevens zou hebben verzameld om eene betaling per geleverden balk in te voeren; de koffiecultuur wordt niet opgeheven, doch van verderen aanplant wordt afgezien; er worden een boschopziener en een vlotenmaker benoemd, en den Gecomm. wordt gelast „de nodige instructie en reglementen voor dezelve te formeeren, speciaal met opzigt tot de conservatie van die bosschen en tot voorkoming dat dezelve niet geruïneert worden”. Dit laatste is een maatregel waaraan vroeger nooit was gedacht. Uit P. Engelhard's rapport dd. 31 Dec. § 1556 1804 verneemt men dat in Tjiasem 1.000 boomen tot balken zijn gekapt van 30 tot 36 voeten lang en 13 à 14 duim dik en in Pamanoekan in het bosch van Soebang 120 balken, lang 30 voet en dik 12 duim, terwijl 200 boomen, in het bosch van Tjilame beoosten Soebang gekapt, nog niet weggesleept zijn. Al dit gekapte hout werd met schepen der Comp. afgehaald (evenals in 1716 het gebruik was met het Krawangsche hout, dat met Comp's. vaartuigen van de stapelplaats aan de Tjitaroem werd afgehaald, zie B. 26, 8). In het volgend jaar werden blijkens R. 29 Oct. 1805 in het geheel 1.100 balken van verschillende afmetingen geleverd, tegen betaling van 4.405 Rd^s. zilver, welke eveneens per schip en niet in vloten naar Bat. werden vervoerd. Nadat Van Lawick echter B. R. 31 Jan. 1806 er op had gewezen, dat de onkosten van in- en ontscheping konden worden uitgespaard, werd bij evengenoemde Resol. besloten, de balken in vloten van 2 à 300 stuks onder begeleiding van een

aantal der dienstplichtigen langs de stranden en binnenwateren derwaarts te doen vervoeren „door de vaartuigen van de strandvolkeren die in den omtrek daarvan woonachtig zijn” (reeds bij R. 6 Juni 1806 werd echter bepaald, hiervoor vaartuigen in te huren); dit transport ging langs de Troesan (welke in het journaal van Thalman c. s. zelfs wordt aangeduid als eene „doorgraving voor de groote Jassemsche balken, dewelke door deeze spruijt met gemak kunnen worden getransporteerd”); tevens werd, op grond van Van Lawick's verzekering dat „de luje Javaan”, per dag betaald wordende, niet veel uitvoerde, besloten, voortaan per balk te betalen en wel geen vasten prijs, doch een naar den besteden arbeid getaxeerden.

§ 1557 Hoeveel reden de bevolking had, om met den houtkap ingenomen te zijn, blijkt uit een schrijven van den boschopziener aan zijn chef P. Engelhard, van Juli 1804, waarin: „De balken worden thans niet door carbouwen gesleept, wijl de Berg-Javaan hier niet meede te regt kan koomen en de balk bovendien van het sleepen eens zo veel zoude kosten, wijl men bij ieder span buffels een man noodig heeft”; echter is de „Berg-Javaan volkoomen niet tot dat werk geschikt”, d. i. veel te zwak. Het rapport der Commissie Thalman c. s. van 29 Jan. 1808 zegt: „Het transport der balken en andere houtwerken naar de rivier van Pamanoekan is allermoeijelijkst, doordien de in de nabijheid van de rivier gestaan hebbende bruikbare boomen bereids omgekapt, en dezelve thans verre in de bosschen gezocht en over gebergstens en valeijen (*ravijnen, zie B. 14, 15, 8*) naar het rivier gesleept moeten worden”, zoodat de „gezamentlijke” bevolking heeft gevraagd, den houtkap weer tegen de koffiecultuur te mogen verwisselen, aan welk verzoek in het laatst van April 1807 door Van Lawick gehoor was gegeven.

Wat den houtvoorraad aangaat, een bericht van 1804 zegt, dat in Tjiasem nog 3 à 4.000 boomen staan van 30 à 36 voet lang en 13 à 14 duim dik, in Pamanoekan 2 à 3.000 van geringere afmeting. Vergelijk § 2824 en Bijlage XLIX omtrent de ligging der bosschen. In 1810 leverden Tjiasem en Pamanoekan voor Rd^s. 5.240 aan djatihout (Daendels, Staat, Bijl. I. Organ. St., Houtbosschen n^o. 26). De Landdrost van Krawang, W. Offers, rapporteert 28 Sept. 1811: „De jatiebosschen, in dit Landdrostambt gelegen, strekken zich van den westoever van de rivier de Tjimanok, langs de zuidgrens van de regentschappen Indramajoe, Kandanghauer, Pamanoekan en Tjiassem tot bij de scheiding met het (*voormalige*) Crawangsche, in welk laatste district weinig bruikbaar jatiehout gevonden word; dog daarentegen kan uit het bosch van Tjikoor, Pamanoekan en Tjiassem nog een reeks van jaren zwaar hout worden gekapt”. Dezelfde Resident schrijft 12 Sept. 1812 dat er thans in Tjiasem 4.700, in Pamanoekan 4.100 boomen voor den kap geschikt en zeer veel halfwassen boomen voorradig zijn. Raffles zegt Proc. 7 Maart 1812: „The forests of Pamanoekan and Crawang produce tolerably good timber for the construction of buildings, which is transported to Batavia with

facility and at little expence. It is calculated that timber may continue to be felled in those forests for twenty years without their being exhausted or the young trees injured". De inspecteur der bosschen rapporteert 21 Nov. 1812 echter dat in Tjiasem bijna 16.000 goede djatiboomen door de bevolking geringd zijn voor het aanleggen van gaga's. Proc. 26 Jan. 1813 wordt in de verkoopvoorwaarden van Tjiasem melding gemaakt van de „extensive teak forests". D. F. van Alphen (Redevoering p. 237) weet mee te deelen dat de eigenaar van Pamanoekan reeds in 1814 naar Bengalen exporteerde „voor 100.000 piasters aan balken, zwalpen en andere houtwerken". In de verkoopvoorwaarden worden de „teak forests" van dit perceel slechts even vermeld; het land was verkocht voor 30.000 Sp. Dollars, d. i. piasters. Nog heden komt, zegt Cordes (o. l. pag. 156) „op de particuliere landen Pamanoekan en Tjiasem veel djatihout van zware afmetingen voor".

In Krawang moet het djatihout al spoedig sterk verminderd zijn, zie § 1558 § 575. D. 22 Juli 1681 luidt het rapport: „Jatihout en wasser omtrent de revier van Carwangh weijnig te vinden, dogh aen de revier Tsiassem soude volgens 't seggen van den Tommagon (*van Krawang*) nogh wel wat goet hout te becomen zijn". Niettemin worden D. 7 Sept. 1695 duizend djatibalken van Krawang gevraagd. De Afg. patr. miss. van 30 Nov. 1711 geeft op, dat sedert 29 Nov. 1710 van Tandjoengpoera zijn ontvangen 24½ vadem kruithout, 205 bajoerbalken en 25 blokken soerianhout benevens „een menigte brandhout". Hoe het met 't werk en den afscheep aldaar ging, ziet men B. 26, 7. Het schijnt dat alleen Van Imhoff, in de beschrijving zijner reis van 1744 (B. 31, 46 en 57), nog van djatihout in eenigszins noemenswaardige hoeveelheid melding maakt, met betrekking tot des Regents verplichte levering van 1500 palissaden in de zeven of acht jaar voor het fort te Tandjoengpoera; hij voegt er bij, dat de Regent geen djatihout mocht verkoopen. En de levering en het verbod zijn vermoedelijk spoedig daarna opgeheven in verband met den bouw van een steenen fort (§ 762). Behalve de levering aan de Comp. handelde de Regent ook in hout; zie daarover § 2015 e. v. H. 4 Dec. 1728 lezen wij omtrent de Antjolsche vaart, dat deze vooral dient voor de „in meenigte afkomende Crauwangse houtvloeten", welke met paarden voortgetrokken worden. Aangaande het kruithout klagen de Hoofden reeds R. 21 Sept. 1729 dat het is weggekapt, waarop, blijkens schrijven naar Tandjoengpoera dd. 11 Febr. 1730, deze levering werd ingetrokken; echter wordt bij R. 23 Maart 1731 tot prijsverhooging van dat artikel besloten, en daarop volgen, zie hierboven § 1550, herhaalde aanschrijvingen daarom. R. 17 Nov. 1741 klaagt de Regent al weder „dat in 't district van Crawang in 't geheel geen jabonhout meer te vinden is", doch wel te verkrijgen zou zijn in het regentschapje Kalapanoenggal. Bij R. 9 Juli 1761 wordt den Regent van Krawang de jaarlijksche levering van 60 vadem kruithout opgelegd, die hij aangenomen heeft te leveren; de prijs van 8 Rd^s., waarvan „de Inlander niet

bestaan kan wegens de moeilijke bekoming en verre afbreng", wordt tot 10 Rd^s. verhoogd. Van Tets rapporteert R. 4 Febr. 1763 dat de levering van kruithout zeer zwaar op Krawang drukt; dat daarmee „een groot deel der inwoonderen bijna het geheele jaar door in de bosschen bezig zijn”.

- § 1559 Evenzoo klaagt de Regent in een ongedateerd stuk van omstreeks 1790, dat „sijne meeste onderdanen geduurig er op uijt moeten tot 't opsoeken van caijoe djabon off kruijthout”. Het best blijkt de vermindering van deze houtsoort hieruit dat, terwijl vóór R. 23 Maart 1731 de vadem met 3 Rd^s. betaald werd, men R. 30 Maart 1781 de Hoofden den bestaanden prijs van 10 Rd^s. per vadem te gering ziet noemen „tot goedmaking der kosten, welke zij gehouden zijn te dragen om dat hout te *laten opzoeken* en kappen”; die prijs wordt thans verhoogd tot 12 Rd^s. Intusschen ziet men in § 1148, dat deze heele betaling in de handen der Hoofden bleef, wat op de bevolking niet animeerend kan hebben gewerkt. Zooals de Commissie Thalman c. s. in haar rapport van 29 Jan. 1808 meedeelt, werd die prijs later in papier voldaan. Omtrent het aan de Comp. geleverde brandhout wordt op de klacht van den Regent, dat de landen langs de rivier reeds geheel kaal gekapt zijn, bij R. 10 Nov. 1730 besloten, den prijs van 2 Rd^s. per vadem te verhoogen tot 2½ Rd^s. B. R. 15 Jan. 1742 leest men, dat van de „1.300 man, bescheijden onder den Tommegom op Crawang, dagelijx jaer uijt jaer in werden geëmployeert 800 man tot het kappen van brandhout voor de Comp., dat jaerlijx bestaet in een quantiteit van 4.000 vadem tegens 2½ Rd^s. de vaam”, terwijl op het oogenblik, behalve de diensten voor het fort, ook nog 60 man bezig zijn om
- § 1560 „jabarhout te kappen” (lees: jabonhout). De prijsverhoging is weldra ingetrokken of vergeten, althans Van Imhoff teekent in 1746 in het dagverhaal van zijne reis naar Java's N. O.-Kust (Bijdr. I, 439) aan, dat de Regent van Krawang klaagt „over de verarming van dat land en zijne verergerde staat, in 't bijzonder doordien maar zoo weijnig geld van de Comp^e. voor het brandhout kreeg, verzoekende enige verhoging, doch men (*d. w. z. ik*) wees hem af, eensdeels omdat dit versoek waarschijnlijk maar hieruit voortkwam, dat 't brandhout sedert den jare 1740 en al bevorens onder de gemeente merkelyk verduurt zijnde, hij 't zelve ongaarne aan de Comp^e. voor 2 Rd^s. de vadem overgeeft, daar hij 4 en 5 Rd^s. bij de particulieren krijgen kan, en daarom zijn ouden tax van wel 4.000 vadem niet half komt te voldoen, hetwelke veel meer tot zijn bevoordeeling is, als dat zijn volk met de aloude prijs van de Comp^e. niet soude kunnen toerijken om hetzelfde te kappen en af te brengen, en ten anderen omdat hij buiten des ook een luij en vadsig Regent is”. Mossel, in zijne Aanmerk. dd. 20 Aug. 1754 (bij De Jonge X, 263), deelt echter mee, dat terwijl de levering nu 1.000 à 2.000 vadem bedraagt, de prijs 3 Rd^s. is. Dat destijds de Regent talrijke sampans tot het vervoer van brandhout had, die ook dienden „tot den opvoer van provisiën”, ziet men o. a. R. 3 April 1772. Over den houthandel van den Commandant van Tandjoengpoera vergel. § 1955.

Wat den staat der bosschen betreft, herhaaldelijk wordt in pachtvoor- § 1561 waarden e. d. van het Krawangsche djatihout gesproken (P. XV, 917; XVI, 36; 281, alwaar onder de „Ommel. van Bat.” te verstaan zijn de zes verkochte Krawangsche perceelen bewesten de Tjitaroem; in zijn schrijven, hetwelk tot die gedrukte publicatie aanleiding gaf, noemt Daendels de „jattibosschen” aldaar „van te weinig belang om door het Gouv. te worden aangehouden”; verder p. 619 art. 21, waar sprake is van de Kraw. landen beoosten de Tjitaroem). De Resident rapporteert 12 Sept. 1812 dat in Kraw. slechts 130 boomen voor den kap geschikt zijn. Vergel. Bijlage XLIX en hierboven § 1557. Uit eene advertentie in de Java Gov. Gaz. 29 Jan. 1814 blijkt dat djatihout voorkwam, behalve in de bosschen van Tjinoesa (hierboven § 1553) en Tjinangka (dicht bij Tjikao), ook in die van Tjilodong, Bending, Pasawahan en Pratkuan (?), welke tot hetzelfde perceel particulier land behoorden doch op de topogr. kaart niet zijn te vinden. Deze bosschen schijnen sedert vernield te zijn, o. a. door den bouw der regentswoning te Poerwakarta in 1857 en later (Cordes, l. l. pag. 156, die van het hedendaagsche Krawang getuigt dat er „talrijke overblijfselen van voormalige djatibosschen in de Gouvernementsdistricten aanwezig zijn” en wel „geheel verstrooid gelegen in de districten Sindangkasi en Adiarsa, benevens nog enkele nietige sporen in de districten Krawang en Wanajassa”).

Wat boschcultuur aangaat, talrijke maatregelen zijn, te beginnen met § 1562 R. 6 Sept. 1619, genomen ter bescherming van het geboomte, eerst in de onmiddellijke nabijheid der stad, later in de Ommel. Zij verhinderden de toenemende ontbossching geenszins, zie B. 23, 77, 2. Het Batav. Genootsch. loofde in 1779 eene belooning uit voor dengene die djatipitten zou aanplanten en een middel aan de hand doen om het houtgebrek te verhelpen (Verh. B. G. I, 2e dr. p. 8). Bij R. 24 Jan. 1786 werd eene poging gewaagd om brandhout en bamboe, bij R. 20 April 1787 om djatihout in de Ommel. te doen aanplanten, waartoe djatipitten aan de suikermolenaars werden uitgedeeld, H. 22 Dec. 1787. Duurkoop legde op Tandjoeng West „een bosch van jatieboomen aan, waarvan hier geen weerga is” (Verh. B. G. VI, 53). In Oct. 1814 schrijft Nic. Engelhard dat de eigenaar van Tjiledoek begonnen is een bosch „aan te leggen” voor brandhout; het heeft 10 jaar geduurd „eer hij daarvan genot gehad heeft”. Doch van zorg voor de bosschen der Regentsch. is weinig te bespeuren. Jongbloet raadt in 1714 zijn opvolger „door den sergiant, in 't houtbosch bescheijden, ten minste eenmael des jaers een ronde (*tc*) laten doen door alle de Cheribonse en Preangerse houtbossen, om te verhinderen dat de Javanen in de bovenlanden ter plaetse waer jonge kiatebomen staen geen gagas en maken”; wie dit laatste doet, moet opgepakt en gestraft worden. Soms werd, zooals boven bleek, de aankap gestaakt, wanneer het bereikbare hout was uitgeput. Afgezien van de in B. R. 9 Juni 1786 vermelde twee Krawangsche „houtmandoors” (welke betrekking al veel eerder

voorkomt, zie den Staat hierachter), werd bij R. 25 Aug. 1803 voor het eerst een boschopziener, gewezen cadet der genie, benoemd, en order gegeven tot het opstellen van reglementen, strekkende tot conserveering der houtboschen; nergens blijkt echter dat deze order is opgevolgd. De Commissie Thalman c. s. constateert 29 Jan. 1808 dat voor de djatibosschen nooit de minste zorg is gedragen. Hoe schraal het personeel was, blijkt uit gezegden Staat; tegenwoordig is het echter niet veel ruimer, Cordes o. l. pag. 255; Tijdschr. B. B. VII, 328.

§ 1563 *Parelvisscherij.* De oudere gegevens hieromtrent zijn bijeengebracht in § 669 e. v. Bij R. 9 Febr. 1706 wordt besloten, naar Cheribon te zenden „de paarlduikers en eenige der zaije-gravers, van Ceijlon en Cormandel overgekomen, d'eerste om vooraf het meijr ende de zijderstranden omtrent Pamotan, daar paarloesters vallen, te gaan besien, ende d'andere om de Javase zijwortel, aldaar en in de Priangse landen te bekomen, te gaan besigtigen ende daaraf een preuve te nemen”. D. 20 Febr. 1706 vermeldt dan ook het vertrek derwaarts van 10 Ceilonsche duikers en 20 „handreikers” (dit zullen de personen zijn die den duiker ophalen, zoodra hij daartoe het teeken geeft; zie Wolfs Reizen p. 143 en Bogaert o. l. pag. 390), en D. 23 Maart 1706 dat van den Luitenant Matthijs Jansz om de parelbanken te inspecteeren. Bij de instructie voor P. Aria Cheribon (B. 20, 26) wordt de zorg daarvoor speciaal den Regent van Imbanagara opgedragen „opdat de Comp. alleen na deesen de regte vrugten daaraf mag genieten”, en de Hoofden van Pamotan, Pasoeroean en Bodjongmalang worden daartoe aan dezen Regent gesubordineerd. Den 17 Juni 1706 werd het galjoot de Zeehaan door Straat Bali derwaarts gezonden om naar de parelbanken onderzoek te doen (Afg. patr. miss. 30 Nov. 1707 bij De Jonge VIII, 138). De Ceilonsche duikers werden bij R. 28 Sept. 1706 terugontboden om naar hun land te vertrekken, en dit wel op een bericht, dat de parels in de Sagara Anakan gevoegelijk door de aan-

§ 1564 wonende inlandsche bevolking konden worden gevischt. P. Aria Cheribon bericht D. 9 Oct. 1706 dat er „in het binnenmeir Sagaranakan” elf plaatsjes liggen (men vindt die opgenoemd bij P. de Roo o. l. pag. 78, doch zij doen niet veel ter zake) en dat hij heeft gelast, dit binnenmeer niet te bevaren. In een bericht van 12 Maart 1706 heet het dat de grootste parelbank is bij de monding van „t binnenwater in de Zijder Zee”, waar het te diep is voor inl. oestervisschers. Van exploitatie schijnt echter toen niet te zijn gekomen; bij R. 24 Jan. 1708 wordt, nadat de Resid. te Cheribon voorgesteld had om de Sagara Anakan thans te doen bevisschen, besloten, het terrein te doen onderzoeken door een paar inl. patrouillanten onder een inl. Vaandrig; hiervan was een gevolg R. 12 Juli 1708, om de parelvisscherij nog een jaar uit te stellen. D. 12 Aug. 1709 verneemt men, dat daarmede thans een begin is gemaakt. Resultaten gaf zij echter weinig, en R. 16 April 1715 bepaalt, dat zij weder een paar jaar zal gestaakt worden om aan de jonge oesters tijd

tot ontwikkeling te geven; uit de Afg. patr. miss. van 28 Nov. van dit jaar ziet men dat van Maart tot eind October $1\frac{1}{8}$ pond stamppaalen (elders „peerlgruijs” genoemd) was gevischt. In plaats van eigen exploitatie werd bij R. 20 April 1717 op voorstel van den Res. te Cher. besloten, de visscherij in de Sagara Anakan open te stellen op voorwaarde van verplichte levering, tegen betaling, van „het gros dier vrugten” aan de Comp. Van de resultaten verneemt men niets; uit R. 15 Juli 1721 bespeurt men, dat er toen monsters paalen uit Cher. waren aangekomen; de inl. visschers hadden de oesters echter gekookt, hetgeen voldoende bewijst dat de baten dier industrie niet veel om het lijf kunnen hebben gehad.

D. 11 Sept. 1726 leest men, dat onder opzicht van den sergeant Pennink § 1565 eenige paalen zijn gevischt in de Sagara Anakan, en R. 28 Aug. 1727 wordt besloten, de oesterbanken aldaar te ompaggen; de Comp. liet die destijds weder namens haarzelve exploiteeren, en zij leverden (volgens R. 16 Febr. 1748) dat jaar $29\frac{3}{4}$ pond. R. 22 Sept. 1731 blijkt, dat paalen naar Nederland worden gezonden; maar de visscherij moet spoedig weer zijn gestaakt. R. 24 Juli 1733 verneemt men dat, op een bericht dat de oesterbanken gunstig staan, de Cherib. bedienden hebben voorgesteld, de visscherij te hervatten onder toezicht van Comp^e. wege, hetgeen de Regeer. goedkeurt. Uit een brief naar Cher. dd. 19 Maart 1734 blijkt dat de opbrengst $36\frac{1}{4}$ ₤ was. Wat de gevolgen waren van R. 4 Juli 1735, waarbij, naar aanleiding van het rapport eener inspectiecommissie dat de parelbanken tot de visscherij „bequaam zijn”, besloten wordt haar te hervatten, blijkt niet. Bij R. 28 Juni 1746 wordt besloten liefhebbers voor deze exploitatie op te roepen; de oproeping is geresumeerd P. V, 339. Er deed zich een Chinees op, aan wien bij R. 7 Maart 1747 de bevissing tegen betaling van 1.200 realen per jaar werd gegund; hem werd echter verlof geweigerd om daartoe te gebruiken „de volkeren der negorijen langs gedagte rheven woonagtig en tot gemelde beduijking voor dezen gebruikt”; hij zou dus met gehuurd volk moeten werken en den Resident van Cheribon werd gelast, toe te zien „dat daarvan (*van die pacht*) geen verkeerd gebruik werde gemaakt”. De pacht was trouwens voor den Chinees maar een voorwendsel, om handelsartikelen in de negorijen aan de Zuidzee te kunnen slijten; bij R. 16 Febr. 1748 wordt hij daarvan ontslagen; hier leest men (hetgeen strijdt met evengenoemde Resolutie) dat de Inlanders wel bereid waren, voor de Comp. te visschen „maar niet voor een pachter”. Men besluit § 1566 nu, de banken weder te laten beduiken voor rekening der Comp. „ten overstaan van drie expresse gecommiteerdens”; bij een schrijven naar Cheribon van 29 Maart 1748 wordt bepaald dat de Inl. zal genieten 7 Rd^s. per pond stamppaalen en de 3 door den Resident aan te wijzen gecommiteerden samen 3 Rd^s. per pond. Als resultaat vermeldt R. 25 Maart 1749 dat de banken der Sagara Anakan in een jaar hebben opgeleverd „94 pond stamppaalen en eenige van wat grooter soort, dog alle van weijnig waarde”, waarom

alweder besloten wordt, die voor een jaar te verpachten. Bij R. 22 Sept. 1750 keert men weder tot de Compagnies-exploitatie terug; een schrijven naar Cherib. van 24 Sept. 1750 gelast, de banken „voortaan jaarlijks twee of drie maanden” te beduiken in tegenwoordigheid van den Resident en twee door hem te benoemen gecommiteerden. Het resultaat was niet voldoende; R. 25 Febr. 1752 zegt, dat er tot dusver 30 pond zeer kleine paarltjes gevischt zijn en „zo een geringe visscherij niet waardig is de verachtering, die den landbouw daardoor lijd”, waarom zij opnieuw wordt gestaakt. Bij R. 14 Mei 1754 wordt, ofschoon de thans toegezonden monsters zeer slecht zijn, besloten, de parelbanken der Sagara Anakan opnieuw te verpachten; den 9 Sept 1754 verandert de Regeer. weder van opinie en besluit, de beduiking voor 3 jaar te verbieden. Van 1754 tot minstens 1771 werd er voor de Comp. niet gevischt (De Jonge XI, 191). Wat er verder van gekomen is, weet ik niet. Volgens het rapport van Van Lawick dd. 9 Febr. 1809 was tijdens Mom te Cheribon als Resid. fungeerde (1776—1778) de beduiking voor een ieder opengesteld, omdat zij te weinig rendeerte, en werd in 1809 door Chineezzen 35 Rd^s. per kati voor de paarlen der Sagara Anakan betaald.

Zij moet daarna nog meer achteruit zijn gegaan; de Statistieke Beschrijv. der Preanger-Reg. van 1822 zegt: „Van parelvisscherij heeft men hier nog geen spoor ontdekt”. Junghuhn (Java I, 259) bericht aangaande de schaaldieren der Sagara Anakan, dat de bevolking der dorpen Moewaradoea, Oedjoengalang (beide reeds vermeld in het § 1564 genoteerde berichtje uit D. 9 Oct. 1706), Kajoemati en Peniteng (op de topogr. kaart vindt men Maradoewa en Paniten, twee nietige eilandjes aan den ooster- en den zuiderzoom dier binnensee, terwijl de Kali Oedjang-allang een der verbindingen vormt van die zee met de K. Saporegel) voor haar levensonderhoud bijna geheel afhankelijk is van deze conchyliën; „het weekdier wordt als spijs gebruikt en in de schelp zoeken zij paarlen, moetiara; gemiddeld genomen vinden zij eene paarl in een vijftigtal schelpen, die zelden grooter is dan een gewone gierstkorrel; zij worden aan de Chinezen verkocht, die een gulden betalen voor een aantal paarlen ter zwaarte van een cent”; het dier heet *simping*. Volgens W. de Wolff van Westerrode (T. Aardr. Gen. 2^e serie XI, 913) leven de bewoners der Sagara Anakan heden ten dage vooral „van de vischvangst en de bereiding van droge visch en trasi”; zie B. 23, 93, 5. P. de Roo (Preangerschetsen p. 78) deelt aangaande de kuststreek der Sagara Anakan mede: „Nog worden wel eenige kleine paarlen, niet grooter dan gierstkorrels, ingezameld, doch van beteekenis is de oogst niet”.

§ 1567 *Zwavellevering*. Het omtrent de vroegere leveringen mij bekende is samengevat in § 665 e. v.

Bij de instructie van Pangeran Aria Cheribon (B. 20, 19 en 21) wordt een jaarlijksch contingent van 400 pikol zwavel vermeld, door Bandoeng te leveren tegen contante betaling, en een van 200 pikol door Soekapoera,

waartoe „men zal moeten onderzoeken waar die zwavelbergen in 't land van Soucapoera zijn". Den 18 Febr. 1707 gaat een last naar Cherib., dat Bandoeng 200 pikol fijne zwavel moet leveren. Joan van Hoorn schreef 30 Nov. 1707 naar Nederland (De Jonge VIII, 141), dat uit den Salak en den Gedeh zwavel gehaald werd „als wij die benodigen"; ook was bij Bandoeng „goede zwavel ontmoet, waarvan ook somtijts parthije ontboden hebben en in de jongste 2 à 3 jaren van die bergen verscheidde inspectien doen nemen (*zie B. 22, 10*) en bevonden dat er in 't gebergte van Bandong een ruijmt (*overvloed, zie § 1772 noot*) suiijvere zwavel soude te bemagtigen wesen, maer daertoe vereijsschen (*zijn noodig, zie B. 10, 18, 5*) modeste toesienders en volk om te arbeijden, in welk een en ander door den tijd en herstelde ruste dier landen ten goede hoopten te reüsseren". Omtrent de qualiteit zegt R. 23 Dec. 1707 dat zij beter is dan de Bandasche (evenzoo R. 29 Mei 1714), waarom besloten wordt geen zwavel meer van Banda te ontbieden; R. 21 Juni 1712 wordt de Bandoengsche zwavel beter genoemd dan die van den Salak.

Den 19 Juli 1708 schrijft de Resident van Cherib. dat hij dit jaar zijne § 1568
taxe van 300 pikol, waarvan een deel reeds is afgebracht, hoopt te kunnen leveren, terwijl de Regent van Soekapoera verklaard heeft, 200 pikol naar Cherib. te zullen doen afbrengen; die Resident voegt erbij: „Onder d' eerst-gemelde Bandongse zwavel sijn twee picols van d' allerfijnste blom van zwavel begrepen en bijzonder afgepakt, sijnde op een wijze geprocureert als den Ondercoopman Andries van Houten (*de essayeur, die daarheen was geweest*) (1) voorleeden jaar aan den indigomaker Barent van Harwaarden informeerde, te weeten, eenige zwavelgaten op 't gebergte met bamboesen te omhoijnen en boven half toe te maken, alwaar den rook tegen aanslaat en door de waassem d' fijnste zwavel sig aan de bamboesen vastset, van welke dito twee picols dog met veel meer moeijte als de andere zwavel versamelt sijn". Bij schrijven van 31 Juli 1708 verhoogt nu de Regeer. tot aanmoediging van genoemde twee Regenten den prijs van $1\frac{1}{4}$ Rd. per pikol met $\frac{1}{2}$ of $\frac{3}{4}$ Rd. naar gelang van de qualiteit, met last dat zij samen 600 pikol moeten leveren; blijkens Afg. patr. miss. 30 Nov. 1709; 29 Nov. 1710 leverde het Cheribonsche in 1709 en 1710 respectievelijk 33.750 en 51.375 pond, het Jacatrasche en Bandoeng (dat zijne zwavel afvoerde over Tandjoengpoera, zie § 1059) in laatstgenoemd jaar 133 pikol.

Bij R. 9 Dec. 1712 wordt op voorstel van den G.-G. van Riebeeck (die in Aug. de „swavelvalleij" van den Salak had bezocht, B. 23, 122), ofschoon hij bij ondervinding de moeielijkheid der exploitatie kende, besloten „door het volk van Campong Baroe en Codong Badak 100 picols swavelaarde besuijden den berg Sallak te laten halen", als monster ter verzending naar

(1) Blijkens R. 1 April 1704 kwam deze man | daar eerst als horlogemaker, maar werd bij
in 't voorjaar van 1704 te Bat.; vestigde zich | R. 22 April 1704 essayeur.

Nederl.; aan deze bevolking was bij R. 21 Aug. 1712 expres hiertoe vergund, § 1569 zich ten Z. van den Salak te vestigen. De laatste reis van dezen G.-G. was volgens R. 15 Aug. 1713 „ter besigtiging der zwavelplaatsen in de gebergte van Jacatra en Bandung”; er werd tegelijk besloten „uijt de bergen Papan-daijang, Patoea en Tancoebang Praou, gelegen in 't district van Bandung, te laten afbrengen 100 à 150 menschendragten uijt elken berg, tegens $1\frac{3}{4}$ Rd^s. 't picol, en bovendien nog [aan] die van Tsjianjoer uijt den berg Gedee en die van Parong Angsana uijt den berg Sallak ieder mede even sooveel te laten brengen”. R. 7 en 10 Nov. 1713 lezen wij dat de zwavel van den Gedeh nogal goed was, maar dat die uit den Salak niet deugde. Het oordeel van 't publiek over Van Riebeeck's zwavelliefde vindt men B. 22, 11. Jongbloet zegt in zijne memorie van 1714, dat Bandoeng en Soekapoera in 1712 van de houtlevering werden vrijgesteld om uit bovengenoemde drie bergen zwavel te leveren, het eerste 300, het andere 200 pikol, hetgeen hun „heel swaar en lastig valt”. D. 19 Maart 1714 schrijft de Resid. te Cherib. dat die twee regentsch. 400 pikol zullen leveren; in 1715 leverden zij 58.531 pond (Afg. patr. miss. 28 Nov. 1715).

Daarna verliest men de zwavellevering uit het oog. Met den vrede van Utrecht zal het belang der Indische zwavel wel verdwenen zijn, dat tijdens den Successie-oorlog zoo groot was geweest, omdat toenmaals (Bersch o.l. pag. 781) bijna alle in Europa gebruikte zwavel uit Sicilië kwam, dat in de handen onzer vijanden was. Dat de levering nog niet geheel ophield, blijkt R. 18 Juli 1730, alwaar de Resid. van Cherib. zegt dat Soekapocra wel van Bandoeng, dat onder Batavia zal worden geplaatst, de levering van zwavelaarde kan overnemen; aldus wordt besloten. Bij een schrijven naar Cherib. van 14 Juli 1732 wordt de ontvangen zwavel onbruikbaar verklaard. R. 13 Nov. 1733 vermeldt dat Soekapoera 100 pikol levert à $1\frac{1}{2}$ Rd., § 1570 ke prijs nu tot 2 wordt verhoogd. Een ander schrijven van 22 Sept. 1733 noteert dat behalve uit den Papandajan ook zwavel komt uit den Tjetridan in Limbangan (welke berg in een brief van 30 Nov. 1733 Tjekedan heet, maar onder geen van beide namen te vinden is); aan den eisch van 480 pikol mankeert nog 390 p. Bij R. 10 Dec. 1734 wordt wegens het onbeduidende bedrag van het uit de Bovenl. geleverde besloten, zwavel te ontbieden van Banda. Twee jaar later (brieven van 27 Juli en 3 Sept. 1736) zien wij dat Soekapoera en Limbangan op een eisch van 320 pikol maar 30 leverden. Daarna hooren wij langen tijd niets van dit product. Uit den Gedeh werd in Radermacher's tijd nog zwavel gehaald (Verh. Bat. Gen. I, 1^e dr. p. 22), maar het blijkt niet dat dit op hooger last geschiedde. R. 13 Jan. 1784 wordt vermeld dat zwavel uit de „Jacatrasche bovenl.” geraffineerd is geworden en goed bevonden, waarom besloten wordt „de leverancie van Comp^s. benodigtheid daarvan aan den sergeant Opzichter te Bandung bij aanbesteding op te dragen”; deze nam het op zich, doch nu vond men die zwavel

onbruikbaar, R. 16 Juni 1785. Ook R. 19 Febr. 1788 zegt dat die zwavel niet deugt en dat thans „een deskundige” daarheen is gezonden om een oog te houden op het „kappen”. Wat later, R. 24 Oct. 1788, leest men dat op Van Riemsdijk's land Tjiampea eene proef wordt genomen met zwavelexploïtatie; „bovenop” den berg (de Salak zal wel bedoeld zijn) waren heetwaterwellen aangetroffen, die een gedeeltelijk uit zwavel bestaand sediment afzetten; een man kon in 6 dagen, waarvan twee voor het beklimmen en afdalen van den berg, 25 pond verzamelen. Dit is het laatste wat ik van zwavelwinning heb vernomen. Omtrent de mogelijkheid eener hedendaagsche exploitatie zie § 668.

Leveringen voor Tandjoengpora. Over de eerste tijden zie § 610; 612. § 1571 Heere schrijft in het rapport zijner reis naar Krawang dd. 17 Juli 1723, dat de Regent en de Hoofden zich bereid hebben verklaard om voor het mijnwerk „maandelijx aan te brengen en leveren 2 à 300 berghgantings rijs tegen 9 Rd^s. ijder 100 gantings, die 200 Bataviase gantings maaken, en 10 koe- of runderbeesten teegens 6 Rd^s. ijder, soo als dat een en andere tegen die prijs op Tanjongpora van ouds sijn gewoon te leveren” Deze prijs der rijst is laag (§ 2137); die van het vee verschilt niet bizonder van de toenmalige handelsprijzen (§ 2169). Voor 't fort te Cheribon wordt D. 6 Maart 1705 aan den Regent van Tjiasem gelast, kalk te branden; van betaling wordt daarbij niet gerept. Overigens noteer ik, met betrekking tot leveringen voor de forten, dat de Vorsten van Cheribon (zie § 434) oorspronkelijk zelf hadden aangeboden om het garnizoen te onderhouden, hetgeen trouwens door de Regeer. tot voorwaarde was gesteld; onnatuurlijk dus niet dat nog 29 Oct. 1806 uit Cheribon wordt geschreven omtrent „een van ouds alhier plaats gehad hebbend gebruik, dat de dessavolkeren verplicht waaren hoenders, eendvogels, klappers en andere articulen, so veel door de Commandant gevraagd wierd, voor de militairen bak te leveren voor zeer geringe en niets beduidende prijzen, als bijvoorbeeld vier hoenders voor een dubbeltje.” Reeds R. 15 Dec. 1730 ziet men de Cheribonsche Sultans dan ook klagen over de zware leveringen van kippen, uien enz. voor het garnizoen, waarop een zeker quantum daarvan werd vastgesteld, hetwelk „door haar voorsorge onder betaling van den gewonen prijs” zou worden geleverd voor het garnizoen, den Resident en de verdere geëmployeerden. Uit een bericht van omstreeks 1755 ziet men dat per maand aan den post Tandjoengpora werd geleverd 1½ kojan rijst, 15 span buffels (denkelijk ook om te werken), 200 kippen, „3 à 4 maal schapen in de maend”; de Regent „is ook nog 300 Rd^s. schuldig aan Capⁿ. Kleijn wegens agterstallige rijst”. Deze laatste woorden duiden aan, hoe de Command. zich die leveringen ten nutte kon maken, door ze op te drijven en voor een deel te doen vervangen door geld; of ook duiden zij op voorschotten; in verhouding tot het geringe garnizoen lijken deze cijfers zeer hoog. In den tijd van Van Imhoff leverde de Regent (B. 31, 57) nog ongeveer 200

djatiboomen per jaar; over de omwalling zie § 762. R. 31 Dec. 1766 zegt een der Raden dat „eertijds” de versterking te Tandjoengpoera door den Inl. werd onderhouden. R. 17 Jan. 1806 blijkt dat de Regent van Krawang betaald werd voor de kalk, benoodigd voor de reparatie van het fort.

§ 1572 *Diensten aldaar.* Over de eerste tijden zie § 388 en 601. Merkwaardig is een brief der Regeer. naar Cheribon, 15 Mei 1730, waarin dat Bandoeng, Soem. en P.moentjang thans onder Batavia zijn geplaatst, „overzulx dan deese volkeren in den aanstaande zullen moeten g'excuseerd werden van de ordinaire diensten ten fortresse van UEd. residentie”. Uit D. 15 Mei 1730 ziet men dat Soemedang en P.moentjang er elk 12 man leverden. In Jongbloet's memorie van 1714 wordt daarentegen wel gesproken van 80 man, door de Sultans geleverd ten behoeve van het fort aldaar, den paardenstal, de pakhuizen, de loge, den „thuijn van de Comp^{ie}.”, maar niet van Preangervolk; deze 80 man kregen per maand 1.200 ₣ rijst, en ook wel minder, van de Comp., dus bijlangena geen vol rantsoen. Verder gaven de Vorsten 80 bemande prauw-majangs.

Uit een brief naar Tandjoengpoera dd. 9 Nov. 1734 ziet men, dat er toen 75 man aldaar werkten voor dagelijksche bezigheden aan het fort en in de twee moerbezietuinen (misschien hadden die te voren dus gewerkt in den opgeheven koffietuin aldaar). R. 27 April 1714 wordt den Command. gelast, op te geven „waertoe de 50 Javaense battoors, die sedert den opbouw der nieuwe vesting (zie § 761) door de Jav. Hoofden dagelijx zijn gecontribueert, g'emploijeert werden”; de Regeer. wil dit getal terugbrengen tot het vroegere van 30. Er blijkt dus, dat de verbouwing in heerdienst moet zijn geschied; gelden zijn daarvoor niet uitgetrokken. Ook R. 20 Oct. 1719 wordt bepaald dat Panatajoeda houtwerken en volk moet leveren voor eene ten behoeve van het fort daartestellen beschoeiing. R. 21 Sept. 1729 vermeldt de geregeld door Krawang geleverde 75 man voor de veldschans. Bij R. 9 Juni 1733 wordt tot reparatie der veldschans besloten, waartoe „de Javanen van Cawang” zullen worden gebruikt, die zoolang worden vrijgesteld van het kappen van brandhout en de garenlevering; per dag zullen zij zekere hoeveelheid rijst ontvangen.

§ 1573 Toen de Commandant op de noodzakelijkheid had gewezen om voor de tijdens de Chin. onlusten zeer vermeerderde troepenmacht een padiloemboeng te bouwen, verklaarde de Regeer. bij schrijven van 14 Oct. 1741 zich bereid de materialen daartoe te verschaffen, terwijl de Kraw. bevolking gedurende het graven eener gracht en het maken van het hoornwerk (zie B. 31, 56, 2 en 3) bij datzelfde schrijven werd vrijgesteld van de indigo- en garenlevering. B. R. 15 Jan. 1742 zegt, dat van de Krawangsche bevolking „dagelijx jaer uijt jaer in op de fortresse Tandjongpourea dienst doen 50 man en 28 man gebruikt voor postboden tusschen Batavia en het gemelte fortres, zijnde daerenboven 400 man jegenwoordig bezig om de ringsloot rondom het fortres te graven”. In een stuk uit Freijer's tijd leest men, dat geregeld 100

man worden geleverd, die geene betaling erlangen doch voor de helft rijst genieten; de andere helft is dan misschien extra-volk. R. 27 Febr. 1778 wordt op verzoek van den Regent het aantal „dagelijks” te leveren mannen van 80 verlaagd tot 50. R. 27 Oct. 1789 wordt bepaald „het getal der Jav. arbeiders voortaan op 10 koppen te bepalen, daar er nu wel 50 zijn aangehouden, en, zo er meer nodig zijn, daarvan alsdan voldoende reeden te laten geeven”.

Dit bracht echter geenerlei verlichting, want R. 17 Dec. 1793 rapport- § 1574 teert N. Engelhard, dat Adiarsa geregeld 10 en Krawang 40 man levert („billangors”, misschien voor: *bilang*, Maleisch: getal, van *bilang*: tellen; Rigg s. v. *bilang*: „an account, an enumeration; to be of account or value”; Coolsma: getal, gebied, onderhoorigheid) „ten dienste van het fort, de randsoenprauw en de overvaart van de Tjitarum”; van die 50 kunnen 25 best worden gemist „als alleen dienende voor alle particuliere diensten van den Commandant”, namelijk voor het kappen van hout, dat te Bat. wordt verkocht; hij stelt daarom voor, die manschappen te vervangen door eene betaling in geld ten laste der twee Regenten, benevens twee prauwen voor het veer. Dit wordt goedgekeurd. In een schrijven van 7 Juli 1794 deelt de Command. echter mede dat de gezegde 50 man, die om de maand of om de 2 maanden verwisseld worden, nog in dienst zijn; hij krijgt van de Comp. rijst en zout voor 10 man, zoodat hij de overigen zelf moet onderhouden; vroeger zorgde de Comp. voor alle 50. Ook H. 4 Juli 1795 wordt van dit 50-tal gesproken, alsof het nog geregeld geleverd wordt; evenzoo in het rapport van Thalman c. s. van 1808, waar het heet dat oorspronkelijk slechts 15 man voor de overvaart en het fort werden geleverd; nog altijd gebruikt de Command. hen tot 't particulier kappen van hout en het transport daarvan naar Bat.; een voorganger van hem bezigde hen op de koffieprouwen, die hij vermoedelijk de Comp. in rekening bracht (§ 1955). Bovendien leverde Krawang destijds nog 50 man, maandelijks verwisseld, voor het verbouwen van het fort. Nadat R. 6 Juni 1801 besloten was, te Tandjoengpoera eene bamboe-kazerne te doen bouwen, waarvan men verder niet verneemt, was R. 11 Jan. 1803 bepaald, tot den fortbouw hout te doen leveren volgens een vast tarief; de Regent zou „volgens deszelfs verpligting” volk leveren, namelijk 150 man, tegen betaling van 5 st. per dag en rijstvoeding; op de klacht van den Regent werd echter bij R. 15 Febr. 1803 het aantal manschappen tot 50 verminderd en bepaald dat de levering van het noodige hout zou geschieden bij aanneming, met vrijen aankap in de Kraw. bosschen. Ongelukkig schijnt de aannemer al weer de Regent te zijn geweest, die in 1808 tegen betaling balken voor het fort leverde. Zegers Veeckens zegt B. R. 19 Louwmaand 1810 dat het Krawangsche volk, hetwelk „op Tanjongpoera dienst moest komen doen”, daarvoor niets genoot. Of het gevoed werd, blijkt niet.

Leveringen voor Tangerang. R. 1 Juni 1708 wordt met den Regent af- § 1575 gerekend wegens de levering van dakpannen, latten en 6.000 bos padi voor

Priangan.

4.

de veldschans; de eerste artikelen denkelijk in verband met de verbouwing (zie § 764), waarvoor blijkens R. 3 Mei 1709 door hem ook baksteen, vermoedelijk in heerdienst, werden geleverd. Bij R. 21 Aug. 1712 (zie B. 23, 133) wordt ook de rijstleverantie voor de nieuw opgerichte posten in de Tanggeransche bovenl. tegen betaling den Regent opgelegd benevens 20 man tot huiselijke diensten aldaar. Er blijkt, dat de padilevering alleen zoover voor de Comp. voordelig was, dat daardoor het transport werd uitgewonnen; de prijs zou, naar 't schijnt, de marktprijs zijn. B. R. 15 Jan. 1742 klaagt de Regent dat hij, evenals te voren „zijne ouders”, jaarlijks voor de verschillende posten moet leveren 98 tjaëng, waarvan 64 voor Tanggeran, 17 voor Tjiampea en evenveel voor Penjaboengan, tegen 9 Rd^s. de tjaëng, d. i. 200 bos van 18 kati. Dit zijn dan wel enorm zware bossen, want zelfs de groote Heemraden-bossen wogen (R. 8 Nov. 1746) maar 16 kati; men had dus bij die Tanggeransche levering thans een tjaëng van 4.500 pond, terwijl de gewone bovenl. tjaëng maar 1.250 pond was (B. 50, 28, 2); omtrent den prijs vergelijkte men § 2136; er werd dus vermoedelijk met het gewicht geknoeid. B. R. 19 Aug. 1746 bericht Van den Velde dat veel volk uit het Tangg. verloopt om „t' onduijken de jaarlijkse leverantie van padi tot consumptie voor Comp^s. bezettingen, waarvoor den Inl. niet meer geniet dan Rd^s. 9 per tjin, en voor welke prijs zijlieden ruim 14.000 bossen moeten leveren, overzulks den Aria alle jaaren een terrible moeijte heeft om dien insaam compleet magtig te werden, insonderheijt wanneer 't gewasch niet wel slaagt”. Hij stelt voor, den prijs te brengen op 15 Rd^s. per tjaëng van 200 bos, en dit schijnt te zijn aangenomen, althans Mossel (Aanm. p. 189) zegt dat dit de prijs is voor de geleverde 18.000 bos voor de posten, terwijl de Comp. voor de padi der leenlanden, te leveren in de stad, 20 Rd^s. betaalde.

§ 1576 Maar 15 Juni 1754 schrijft Freijer dat de Commandant de leverantie reeds tot 20.000 bos van 20 kati heeft opgedreven, nog steeds tegen 9 Rd^s. per tjaëng; wat aan dezen eisch ontbreekt, laat hij aanvullen in geld, de tjaëng à 24 Rd^s. Opmerkelijk is, dat bij de regelingen der contingenten (zie Deel III, Staat II) het officieele padicijfer voor Tanggeran nooit is vastgesteld. Bij R. 30 Oct. 1778 werd bepaald, dat degeen die het onder Tanggeran ressorteerende Tjiampea zou koopen, verplicht zou blijven tot de levering van 1.750 bos padi tegen 15 Rd^s. de tjaëng van 200 bos; de Aria van Tanggeran zou 1.450 bos blijven leveren, die van Grendeng 3.800, samen dus 7.000 „tot randsoen voor de bezetting der post”. Bij R. 31 Dec. 1778 is dit bevestigd; de bos zou 16 kati wegen. Men vindt vervolgens dit cijfer van 7.000 bos wel vermeld in verband met het jaarrapport, R. 5 Febr. 1782; 17 Jan. 1783; 1 Juli 1791. Uit R. 26 Juli 1791 bespeurt men dat de Aria van Tanggeran bovendien per jaar 12 vadem brandhout leverde à 3 Rd^s. den vadem. Uit H. 26 Sept. 1789 blijkt, dat de feitelijke waarde per tjaëng padi 32 Rd^s. was te Tanggeran, zoodat de heele levering daarvan 595 Rd^s. verlies opleverde;

klachten omtrent knevelarij vond ik nergens meer. R. 30 Dec. 1791 wordt op verzoek van den Regent de padlevering vervangen door eene betaling van 800 Rd^s. per jaar; dit zal voor drie jaar gelden. Het is echter blijven bestaan. R. 31 Mei 1796 heet deze betaling „landhuur”; R. 3 Juni 1800 zegt dat de 800 Rd^s. door den Regent worden betaald voor „huur” van 12 aan hem „afgestaane percelen Comp^s. land aan de rivier Tjidani”, evenals Nederburgh (Consid. p. 212) dit eene betaling noemt „voor de huur van het land Tangerang”.

Met de leveringen voor de forten kan men nog vergelijken die van eetwaren ten behoeve van het hospitaal te Tjipanas; dat hiervoor werd betaald, blijkt B 34a, 3, doch uit de weinige geneigdheid van den Regent van Tjiandjoer om in de behoefte daaraan te voorzien, moet wel volgen dat de betaling onvoldoende was.

Diensten te Tanggeran. Over die bij het bouwen van het fort zie § 484. § 1577 D. 18 Mei 1708 worden de onophoudelijke reparatiën van den pagger vermeld, die het volk beletten de indigocultuur te beoefenen. D. 20 Juni 1714 wordt gelast den pagger te Tjiampea in heerdienst te repareeren; doch, naar 't schijnt, met volk uit het Buitenzorgsche. B. R. 15 Jan. 1742 (toen er volk noodig was voor den oorlog in Midden-Java) leest men het volgende: „Aria Soeta Dilaga op Tangerang zegt dat zijn onderhorige bestaan uijt 200 man, waarvan hij te velde soude kunnen brengen 50 man, dewijl de overige 150 dagelijx moeten dienst doen op de posten Tangerang, Sampea en Panjawangon”. Dit laatste zeer hooge getal was wellicht een gevolg van den oorlogstoestand, ofschoon het Westen van het Bataviasche toenmaals niet meer verontrust werd. H. 26 Sept. 1789 leest men dat van de toen reeds zeer ingekrompen landen des Aria's dagelijks 12 man met 2 paarden aan den post dienst deden; dit laatste is misschien eene vergissing, omdat elders 2 man tot het *oppassen* der paarden vermeld worden. Daarbij kwamen nog 11 man van Grendeng. Uit R. 26 Juli 1791 ziet men dat de Regeer. zelve niet wist wanneer het getal van deze dienstplichtigen was vastgesteld. R. 30 Dec. 1791 wordt gerapporteerd, dat wel is waar bij „particuliere conventie” van den vader des fungeerenden Aria's met den toenmaligen Command. het aanplanten van koffie en het leveren van brandhout is bepaald, doch dat eigenlijk alleen 8 man voor diensten en 3 voor de rantsoenprauw behoeften te worden geleverd, ongerekend de reparatie van dit vaartuig. Opheldering dienaangaande wordt niet verstrekt; bij R. 13 Maart 1792 besluit de Regeer. alles op den vorigen voet te laten: 12 man voor fortdiensten, 8 voor het trekken der „randsoenprauw”, 2 voor het oppassen der paarden; zij genoten „weinig of niets”, waren vaak ziek en liepen „bij straffe behandeling” weg. Nederburgh (Consid. p. 217) taxeert de onkosten, voor den Regent voortvloeiend uit het onderhoud der prauw en van de manschappen ten dienste van den post, op 120 Rd^s. per jaar. Bij R. 6 Juni 1801 werd de bouw van eene bamboekazerne

te Tangerang bevolen; R. 8 Dec. 1801 ziet men echter dat de Aria daarvoor betaling erlangt.

§ 1578 *Diensten en leveringen ten behoeve van de brievenpost.* Bij Livinus Bor (o. l. pag. 53) vinden wij reeds omstreeks 1650 het overbrengen van brieven als een heeredienst op Ambon vermeld; vergelijk het contract van 1622, C. D. pag. 176.

Reeds D. 3 Mei 1684 (zie § 601) verzocht de Regent van Krawang „datter tottet bestellen der brieven over en weder geen meer Javanen van hem voor de Comp. gebruikt mogten werden als er nodigh zijn”. Hij bedoelt hier het brieventransport tusschen Tandjoengpoera en Batavia, daar destijds het verkeer met de meer oostelijk gelegen gewesten als regel over zee geschiedde. In 1742 leverde hij daarvoor dagelijks 28 man (§ 1573). Den 12 Aug. 1746 werd besloten tot de oprichting van een postkantoor te Batavia (P. V, 363); welke regeling omtrent het brievenvervoer zulks ten gevolge had, blijkt echter niet; men ging voort, vele brieven over den zeeweg te verzenden naar Cherib. en Java's N. O.-Kust, waartoe bij R. 28 Juni 1754 zelfs eene afzonderlijke pakketvaart werd opgericht. Alleen verneemt men uit R. 25 Aug. 1803, dat aan den Kapitein der Javanen om de Oost indertijd het houden van een pasar te Bekasi is vergund als tegemoetkoming in den last, hem door het brievenvervoer opgelegd. Nu is deze vergunning verleend bij R. 1 Febr. 1746; hoewel dit een half jaar eerder is dan de opening van het postkantoor, kan het wel een voorbereidende maatregel zijn geweest; waaruit dan zou blijken dat in 1746 zekere regelingen zijn getroffen voor het brieventransport van Batavia om de Oost.

§ 1579 Meer bijzonderheden geeft D. 30 Oct. 1750: „Opdat de brieven heren derwaarts gaande niet solang onder weg mogen tardeeren, word den Gouverneur en Raad te Samarang bij missive van huijdigen datum een middel tot redres aan de hand gegeven, met, aan hare zijde van Cheribon, tusschen Paccalongang een middelpost te leggen met verse paarden, terwijl aan dese zijde voortaan sullen staan twe paarden op Indramajoe, twe op Pamanoeckan en twe op Crawang, van welk laatgen(*oemde*) plaats de Maleijers (1) de brieven moeten voortbrengen na Tanjongpoura, en aldaar overgeven aan den Posthouder (*den Commandant*), die deselve dan per post te paard, na alvorens den tijd der ontfangst daarop genoteert te hebben, ten eersten sal hebben herwaarts te senden”. Uit den brief van denzelfden datum aan den Resid. te Cherib. ziet men, dat vandaar voortaan een „postloper” de brieven zou brengen tot Pamanoeckan, van paard verwisselend te Indramajoe; een tweede bracht

(1) Lees waarschijnlijk: *relais* (B. 23, 47). In den brief aan den Res. van Cherib. over dezelfde aangelegenheid wordt gesproken van de „Maleijs”, die van Pamanoeckan de brieven moeten vervoeren. Waarom juist Maleiers hier

gebruikt zouden worden (in den Comp. tijd wordt dit woord nooit in algemeenen zin voor de bevolking van onze Oost gebruikt, zooals men heden wel eens doet), kan ik ten minste niet begrijpen.

die van hier te Krawang. Eene dergelijke regeling was voor de bevolking zeker niet drukkend, ook al leverde zij paarden en postiljons, en tegelijk met bovenvermelde opening der pakketvaart op Samarang, 1754, schijnt zelfs deze weinig beduidende overlandpost te zijn gestaakt, althans Mossel zegt tot aanprijzing van zijn project „dat door dit expedient zouden kunnen werden g'excuseert de posten, die van hier tot Cheribon tot het bestellen van brieven van distantie tot distantie zig gereed moeten houden ten fine, in cas zulks noodzakelijk geagt wierd en principaal in de regenmousson (*d. w. z. in het jaargetijde van den continueelen westewind, zie § 2294*), deselve door de Inlanders van 't eene regentschap tot het andere over te laten brengen”.

Erg klemmend kan ik dit betoog niet vinden; de omstandigheden zullen § 1580 dan ook nu en dan het brievenvervoer over land wel volstrekt onvermijdelijk hebben gemaakt. Hoe lang die pakketvaart heeft bestaan, is mij niet bekend; men mag echter veilig aannemen dat bij voortduring de meeste brieven om de Oost over zee gingen, want de Dagregisters, die in dit tijdperk bij voorkeur werk maken juist van het vermelden der ter Generale Secretarie aankomende en uitgaande stukken, geven geregeld slechts een zeer gering aantal officieele missives op, welke den landweg naar Samarang volgden; omstreeks 1770 zou dit gemiddeld slechts een dozijn per jaar hebben bedragen; over 1792 vond ik daarin slechts 31 brieven vermeld, die over land naar Samarang en 8 die aldus naar Cherib. gingen, terwijl van eerstgenoemde plaats slechts 12 te Batavia kwamen, van laatstgenoemde 5. De Residenten langs Java's Noordkust, die ondergeschikt waren aan den Gouverneur te Samarang, correspondeerden niet direct met de Regeering. De vermelding luidt dan, zooals bijvb. D. 23 Jan. 1771: „Is aan de Gecomm. tot en over den Inlander ter bestelling over den landweg afgegeeven een missive aan den Resident te Cheribon”. Geven de Dagr. vermoedelijk een vrij juist beeld van het vervoer van officieele regeeringsmissives, er valt daaruit echter natuurlijk niet te gissen hoeveel brieven van particulieren door handen van den Gecomm. gingen. Uit eene rekening in B. R. 31 Juli 1789 blijkt, dat over land naar Java port betaald werd; de post schijnt tweemaal per maand gegaan te wezen, doch niet op vaste datums; van Java schijnen de brieven door de handen van den Gecomm. te gaan (die het bedrag verrekenet met het postkantoor), misschien maar eens per maand. Te oordeelen naar hetgeen men R. 26 Jan. 1802 leest omtrent brieven, welke „ter verzending naar Java op het post comptoir gebracht worden”, en hetgeen R. 16 Sept. 1803 vermeldt (P. XIII, 676), nam het postkantoor brieven voor Java en Cheribon aan en deed het deze in pakketten aan den Gecomm. bezorgen ter verzending.

Daarenboven verzond deze laatste talrijke extraposten ten gerieve van § 1581 regeeringspersonen of hooggeplaatste ambtenaren. In dit opzicht zijn de vele katebelleetjes zeer leerzaam, door Nederburgh tot Nic. Engelhard gericht, ter

begeleiding van brieven, die hij dezen verzoekt te verzenden; de Gecomm. moest, ten gerieve van dezen Comm.-Generaal, letterlijk te aller ure daartoe volk bij de hand hebben. Gaandeweg werd het brieventransport om de Oost zoo belangrijk dat, zooals uit een schrijven van Nic. Engelhard blijkt, tusschen den Gecomm. Guitard (1789 — 1791) en den Gouverneur van Java's N. O.-Kust „met toelaating van den Gouverneur Generaal” eene regeling was getroffen betreffende eene „wekelijksche landpost vice versa Batavia en Samarang”. In het rapport eener reis door een deel der Regentsch., geïnserieerd in R. 17 Dec. 1793, zegt Nic. Engelhard aangaande Adiarsa, dat de kleine man aldaar, „als onder de verpligting liggende om voor de Javaansche landdepêches de nodige paarden en volk te leveren”, zwaar gedrukt wordt, vooral omdat het „zeer sober is bevolkt”; „de geheele last van de bezorging der paarden en manschap, zo meede het onderhoud van de posten” (denkelijk primitieve poststations), valt daar op weinigen; hetzelfde is het geval in Krawang (vergelijk § 1601 i. f.); voor de vacante plaats van Tjoetakshoofd over het Soemedangsche Pawenang was, zegt hij, geen geschikt persoon te krijgen, omdat die plaats was belast met de levering van paarden enz. voor de bezorging van depêches; hij had daarom het onmiddellijk bestuur aan den Regent moeten opdragen; hij heeft nu „met communicatie van (*d. i. na overleg met*) (1) den Resident van Cheribon (*E.'s zwager Umbgrove*) en de Regenten der Jaccatrane Preangerlanden” middelen beraamd om hierin verbetering te brengen, „zijnde thans voor de postiljons op alle verwisseling-plaatzten vaste stallingen, daar zij paarden zullen vinden, waarvan het fourneeren is opgedragen niet aan den gemeene man, maar aan de Regenten, en zelfs aan degeene welker onderhoorige door de ligging van hunne regentschappen bevorens met die lastpost niet bezwaard zijn geworden, om de verpligting van deese assistentie alzo te brengen over alle de Preangerlanden en de Regenten zoowel als de gemeene man in de onkosten te doen participeeren”.

§ 1582 De Regeer. probeert bij evengemelde Resol. de schikkingen, door Nic. Engelhard „tot soulagement van de regentsch. Adiarsa en Cawang” beraamd, zonder dat haar, voor zoover blijkt, was duidelijk gemaakt waarin die schikkingen verder eigenlijk bestonden. In 1797 klaagt de Commandant van Tandjoengpoera dat tusschen Krawang en Batavia zoomin als tusschen Krawang en Bandoeng een enkel tusschenstation is, tusschen Krawang en Cheribon alleen te Wanajasa. Daarop is eene nieuwe regeling getroffen, welke wordt uiteengezet in een brief van dien Commandant aan Nic. Engelhard dd. 26 Sept. 1797: in den drogen tijd zouden er te Bekasi 10 paarden staan,

(1) Vergelijk B. 23, 151, 6 en de volgende plaatsen. D. 1624 p. 35 i. f.: „met den sijnen in communicatie comen”, d. i. in overleg treden; 1626 p. 271: „naer onderlinge communicatie”;

ibid. p. 285: „naer voorgaende communicatie met sijne bijhebbende raden”; 1626 p. 224: „met den anderen communiceren”, d. i. met elkaar raadplegen.

te Krawang 7, Adiarsa 3, Kalombongan („de plaats der pakhuizen”, denkelijk Tjikao) 10 (deze laatste van Tjiandjoer), Wanajasa 3, Radjamandala 4, Tjoeroegagoeng 4, Bandoeng 5, Batoelajang 2, verder 10 op Sagaraherang, Tjinengah (deze twee laatste ploegen geleverd door Cheribon), Batoesirap, Depok, Melandang, Tjonggeang, Karangsamboeng, alle geleverd door de respectieve regentschappen; in den regentijd gaan de posten over Buitenzorg en staan er 10 paarden te Tjiandjoer, Bajabang, Radjamandala, Tjoeroegagoeng, Bandoeng, Parakanmoentjang, Soemedang, Melandang, Tjonggeang en Karangsamboeng, benevens 4 te Tjikao, 4 te Wanajasa en 4 à 6 te Bekasi.

Als Gouverneur van Java nam Nic. Engelhard blijkens een schrijven § 1583 van 10 Dec. 1801 aan den G.-G. Siberg een maatregel ter verlichting van den druk der post. „Ik heb vermeend”, schrijft hij, „aan het land en inzonderheid aan de Jaccatrasche Preanger Regentschappen geen ondienst te doen, met de post gedurende de kwade mousson in steele van wekelijks, om de 14 dagen te laten afgaan” Omtrent den overlast, dien Bekasi (zie § 1578) van de onbetaalde diensten (R. 15 Sépt. 1778 bepaalt uitdrukkelijk dat voor deze op genoemd land rustende verplichting niets wordt vergoed; evenzoo het plakkaat van 1 Nov. 1805, P. XIV, 229) ten behoeve der brievenpost te dragen had, leest men R. 26 Nov. 1799, dat deze „sedert de oprigting van de wekelijksche post” niet gering is, daar de bevolking de brieven 68 paal te paard te vervoeren heeft. Dit zou dus 51 hedendaagsche palen zijn; meet men die in de richting van Krawang, dan zou Bekasi de brieven hebben vervoerd tot ver over de hoofdplaats Poerwakarta; dit lijkt mij toch twijfelachtig, zoodat wel bedoeld zal zijn de afstand van Tandjoengpoera naar Batavia, langs den thans bestaanden weg 45 paal. Nog drukkender was de last, bij R. 4 Mei 1798 op *alle* landeigenaren der Ommelanden gelegd, „om in *ieder* van hunne campongs, *zonder uitzondering*, ten allen tijden gereed te houden twee postpaarden” tot het vervoer van brieven, verzonden door den Gecomm. (zie de verdere regeling dienaangaande P. XII, 813). Deze naar waanzin zweemende order (eene ontoereikende verklaring er van geeft het feit, dat de weg naar Krawang in den natten moeson soms onbegaanbaar was, zoodat het verkeer om de Oost alleen over Buitenzorg kon plaats hebben) is hernieuwd bij R. 5 Mei 1803 (1), doch aangezien de vrede van Amiens (27 Maart 1802) den prikkel tot spoedig postverkeer zeer verstompt had, werd de Gecomm. belast (R. 13 Mei 1803) met het uitwerken van een plan „omtrent het aanhouden van postpaarden in vreedestijd”, dat minder drukkend zou zijn, „met te kennen gave aan den gemelden Gecomm. dat van het zenden van expresses geen gebruik zal mogen worden gemaakt, dan voor en ten dienste van de Compagnie” (bij R. 16 Sépt. 1803 is deze laatste order hernieuwd in den vorm van een verbod om „brieven te accepteren ter verzending naar

(1) En, na het opnieuw uitbreken van den oorlog, andermaal bij R. 22 Nov. 1803.

Cheribon en Java, van wien ook zulks wezen mogt", behalve natuurlijk van het postkantoor).

§ 1584 Pieter Engelhard werkt nu zijn plan uit, B. R. 2 Aug. 1803; hij zegt daarin o. a. : „Dat volgens oud gebruik de depêches en brieven na en van Cheribon overgebracht worden zonder verwisseling van postillon onder weg (*dus anders dan in 1750, zie § 1579*) en met paarden die omzunts (*zonder betaling*) verstrekken moeten: op Bacassij den Commandant der Oostzijdse Javaanen in de Campong Mangadoea (1), op Babakkan en Waniassa onder het regentschap Crauwang, op Adiarsa, op Batoesierap en Tjongean, onder Sumedang gehoorende, de opgezeetenen dier districten, 't welk de menschen een allerdrukkenste lastpost is, kunnende (om daarvan maar een enkel bewijs te produceeren) alleen het Sumedangse district Tjongean 's jaars, het eene door het andere gerekend, het met geen 30 paarden stellen (*d. i.: meer dan 30 paarden schoten daarbij 't leven in; vergelijk de cijfers in § 2181*); van hier dan ook dikwijls het laat aankoomen van zommige postillons, en dat de loera met zijn campongsvolk, waar geen paarden meer te krijgen zijn, nu en dan uit bevreesdheid het hasepad kiezen." Hij stelt nu een project voor tot het scheppen van een postdienst door de Preanger met stations, postmeesters enz., waarvan hij de kosten taxeert op 4.200 Rd^s. per jaar; de Regeer. oordeelt echter dat dit „te hoog op stok loopt," vooral „daar er maar een enkele post wekelijks (*blijkens R. 25 Aug. 1803 op Woensdag*) naar Cheribon afgaat", en gelast hem, een minder omvattend plan te formeeren „en op te geeven, welke inrigtingen tot nu toe ten aanzien van de post hebben plaats gehad."

§ 1585 Ongelukkig is dit tweede voorstel niet meer aanwezig; het werd behandeld bij R. 25 Aug. 1803, waarbij bepaald werd, dat extraposten alleen op schriftelijken last van den G.-G. zouden mogen worden verzonden; dat er geen vaste postiljons meer zouden worden gebruikt doch alleen de zoogenaamde toendan siring (2); dat als tegemoetkoming onder de Hoofden der negorijen Babakan (de hoofdplaats van Krawang), Sawah (3 paal bezuiden Poerwakarta), Sagaraherang, Batoesirap, Melandang (wat benoorden den Tampomas) en Karangsamboeng zou worden verdeeld het port der brieven van en naar Java's N. O.-Kust en Cheribon. In plaats van dit briefport werd bij R. 16 Sept. 1803 een ongeveer half zoo groot jaarlijksch bedrag, namelijk 600 Rd^s., voor dit doel bestemd, dus 100 Rd^s. voor elk der genoemde Hoofden. De regeling van 25 Aug. 1803 is echter eerst later ten uitvoer gelegd, aangezien bij het plakkaat van 1 Nov. 1805 (P. XIV, 229 art. 10) bepaald

(1) De Bataviasche kampong Manggadoea aan den weg van Jacatra was het officieele middelpunt van de Javanen om de Oost, d. i. beoosten de Tjiliwoeng, en de woonplaats van hun Kapitein.

(2) Omtrent toendan zie B. 17, 12, 2; siring beduidt volgens Coolsma: overbrengen, bijvb. van een brief; toendan siring zijn dus de van station tot station elkaar vervangende loopers.

wordt „voortaan” zich daaraan te houden. Ofschoon genoemd plakkaat weder bij Resolutie van 10 Dec. daaraanvolgende buiten werking is gesteld, paraisseert het bovenbedoeld bedrag van 600 Rd*. echter in de rekening over 1805/6 bij Van den Bosch, Brief, Bijl. p. 22, en de Commissie Thalman c. s. vermeldt die regeling in het rapport dd. 29 Jan. 1808 als in werking zijnde (op deze regeling slaat dus de uitlating van Nic. Engelhard in 1806 over den druk van de landpost, zie § 1599); zij wijst echter op de wenschelijkheid dat, aangezien de post in den natten moeson over Buitenzorg, Tjiandjoer en Bandoeng gaat, ook deze plaatsen een deel der tegemoetkoming mogen genieten.

Van Lawick zegt in zijne Aanmerkingen dd. 24 Maart 1808: „De in- § 1586
 rigting van de toendang siring is de oorzaak geweest van het absent koomen van verscheide brieven van aanbelang”; het brievenvervoer gaat daarbij zeer langzaam; vooral wanneer het volumineuse pakketten zijn, geschiedt het te voet, en soms blijven zij een heelen dag ergens liggen; hij zelf heeft het bestaande systeem verbeterd, zegt hij; bijzonderheden daaromtrent ontbreken echter. Omtrent den druk der post op de bevolking is ook van belang wat P. Engelhard in zijn rapport dd. 31 Dec. 1804 (dus in den tijd toen er, naar 't schijnt, nog vaste postiljons waren) zegt, dat namelijk „het medevoeren van negotie- en andere goederen door de overbrengers van de Javasche dépêches en van paarden, buiten hunne kleederen, die zij op de reis nodig hebben, ongemeen drukkend voor den Inlander is, alzo weeder de inwoonders der campongs deze goederen dragen en van de eene campong naar de andere moeten vervoeren”. Dit is bij R. 15 Febr. 1805 verboden, doch in het evengenoemd commissoriaal rapport wordt verklaard: „Met het verzenden van brieven en goederen word in de bovenlanden al vrij willekeurig gehandeld door de oppassers, dewelke deeze brieven overbrengen en geheele kisten met goederen voor hunne cijgene reekening of voor particulieren, die hun daarvoor een drinkgeld geven, medesleepen, goederen die even zo wel ten minsten gedeeltelijk over zee en langs de rivier Tjitaroem op eene vrij gemakkelijker wijze konden worden getransporteerd”. Daar hier van oppassers wordt gesproken (dat de Gecomm. bereden oppassers had, zien wij in § 1798), is hier denkelijk sprake van vervoer van brieven en pakketten, op last van den Gecomm., ten gerieve van hemzelf of van kennissen en hooge ambtenaren. Overigens zie ik uit een brief van Voltaire 9 Oct. 1764 dat het ook in Europa zeer gewoon was dat zelfs ministerieele couriers pakketten meenamen, die niets met den staatsdienst te maken hadden. Volgens een schrijven van Van Lawick 31 Mei 1809 genoten de briefdragende oppassers overal gratis levensmiddelen.

Volledigheidshalve iets omtrent de Bantamsche post, die van belang § 1587
 was voor het bekomen van spoedige tijding omtrent schepen, welke Straat Soenda passeerden. In de memorie van overgave van den Bant. Commandeur

van Ossenberch dd. 28 Juli 1761 (Bijdr. 1881, p. 121) staat: „Een douceur van vijf rijxdaalders werd (= *wordt*) gegeven aan een expresse die met een brief na Batavia afgaat”. Een geregelde postdienst bestond derhalve toenmaals te Bantam niet. Dat ook derwaarts het transport gewoonlijk over zee ging, ziet men daaruit, dat blijkens de gelijktijdige Dagregisters de brieven voor Bantam gewoonlijk aan den Shahbandar werden gegeven en slechts zelden aan den Gecomm. Uit een brief van N. Engelhard van 1790 bespeurt men, dat te Tanggeran paarden voor het overbrengen van depêches waren geleverd tijdens den oorlog met Engeland, hetgeen met den vrede was gestaakt. R. 13 Maart 1792 vermeldt, dat de Aria van Tanggeran verplicht is vóór het vervoer van brieven en pakketten naar Bantam paarden te leveren, welke „door den gemeenen man bij beurten afgestaan worden”. Nederburgh zegt (Consid. p. 217) dat onder de lasten van dezen Regent behooren „tien rijpaarden voor de Bantamsche landposten, met het onderhoud en de mondkost voor de Bantamsche oppassers, die de depêches overbrengen, alsmeede tot inkoop van paarden en zadels Rd^s. 388”. Genoemde Oppassers waren dienaren van den Gecomm., welke ten gevolge van het uitbreken van den oorlog met Frankrijk (1793) te Bantam geposteerd waren voor het brieventransport (zie R. 16 Mei 1794; 1 Dec. 1795); bij R. 24 Nov. 1795 werden zij op verzoek van den Bantamschen Commandeur vandaar gelicht en werd dezen toegestaan „voor het vervolg, even als zulk bevorens had plaats gehad, Bantamsche inlanders te employeeren tot den overbreng van 's Comp^s. brieven, onder het genot van het salaris, hetwelk aan voorzegde oppassers is toegelegd”. R. 9 Juni 1803 vermeldt, dat gedurende den thans geëindigten oorlog met Engeland te Bantam zeven postiljons in dienst zijn genomen, die nu afgedankt kunnen worden, terwijl men dan aldaar bij voorkomende gelegenheden „een expresse inhuuren” kan; het kort hierna vernomen bericht van de hervatting der vijandelijkheden leidde er toe, bij R. 18 Oct. 1803 de vorige regeling te herstellen, welke bij R. 31 Oct. 1806 wordt gehandhaafd.

Wat betreft het brievenvervoer van elders: de brief, door Baane den 30 Sept. 1800 van Pelaboehan Ratoe verzonden (zie II, E. 23, 26), wordt twee dagen later in Rade behandeld; die van den volgenden dag (ib. § 28) wordt met gelijken spoed ter tafel gebracht.

§ 1588 *Transportdiensten. Personentransport.* Over de transportdiensten op Ceilon vergel. § 599. Haafner (Reize te voet door het eiland Ceilon p. 20) geeft ons een idee van wellicht uit oudere tijden herkomstige gebruiken: hij wil van Jafnapatnam naar Colombo en verzoekt nu den Nederl. Commandant om een *oppa*; „er zijn tweederlei oppa's, met wit linnen en zonder hetzelve.....; een peon (zie B. 47, 2, 6) of looper wordt een paar dagen voor het vertrek met deze oppa vooruitgezonden.....; de majoral's of hoofden dezer dorpen (welke de reiziger zal passeeren) worden in zulk eene oppa uitdrukkelijk bevolen, den ambellan (soort *pasanggrahan*) rondom met wit linnen te

behangen (1); dit linnen nu moeten de wasscher's leveren, zijnde de kleedjes der dorpelingen, die hetzelfde bij hen laten wasschen, en dus wordt deze heer verwacht, welken de majoral's nog bovendien, zoowel als zijn volk, om niet van levensmiddelen moeten voorzien zoolang het hem behaagt in het dorp te blijven; de hoofden der dorpen moeten wel volgens Compagnies order. (*dus het volgende is eene Europeesche nieuwigheid*) eene naauwkeurige aanteekening houden van al de reizigers die met dusdanig eene oppa door hun dorp trekken, en jaarlijks de rekening van al de onkosten, die zij voor hen hebben gemaakt, bij den Kommandant inleveren, doch dit geld wordt hun zelden weder vergoed. De oppa zonder wit linnen is een ola of palmbiad, waarop in de Malabaarsche en Chinguleische talen iederen majoral bevolen wordt, den brenger tegen betaling van het noodige te voorzien; een dergelijke oppa wordt aan niemand geweigerd en zij kost een rijksdaalder; zij is volstrekt noodzakelijk in een land waar de inboorlingen door de onderdrukking hunner meesters tegen al wat Europeaan heet ten hoogste verbitterd zijn en geene gelegenheid om hem te krenken zullen laten voorbijgaan". Deze laatste soort oppa zal dus wellicht ook eene nieuwigheid der Comp. wezen; overigens zou nog heden in Britsch-Indië een reiziger van de bevolking geene transportmiddelen kunnen bekomen zonder dwang, al wilde hij er nog zoo veel voor betalen (zie J. A. van den Broek, De reis van den controleur G. K. van Hogendorp, Delft 1881 p. 50).

Omtrent de transporten tijdens Mataram vergel. Van Goens (Reijsbe- § 1589 schrijving dd. 25 April 1656, Bijdr. IV p. 308): „Ongaran is omtrent bewoont met 3 à 400 huijsgesinnen, die subject zijn alle aensienlijcke reijsigers (nae de Koninck tenderende) met (*sic; mogelijk verkeerdt gelezen voor niet, waarvoor dan om is uitglaten, dus: om niet*) cost ende huijsingh te verschaffen, dat bij dese menschen met groote slaeffse eerbiedigheijt seer mildelijck wert geobserveert, sonder dat zij, op poene van 't lijff, ijts van mij oijt daervooren hebben mogen ontfangen". Op dezelfde wijze spreekt Valentijn (IV, 1, 31), die echter de verplichting tot onderhoud en logies uitstrekt tot „alle diegene, die na den Keijzer moeten opgaan, 't zij gezanten of andere lieden", en meedeelt dat de inwoners van Oengaran ter vergoeding hiervan „verder van alle Rijkslasten vrij zijn". Misschien is de naam voor deze dienstplichtigen wel *oeroet dalan* (*langs den weg*), door welken worden aangeduid, zegt de Regeer. in 1734 (De Jonge IX, 229) „de volken langs den weg tusschen Cartasoera en Samarang wonende". Een brief van Rothenbuhler als Resident van Pekalongan anno 1798 (Eindrés. II Bijl. p. 137) bewijst, dat aldaar een vast aantal heerendienstplichtigen was aangewezen ten gerieve van reizigers van Comp^s. wege of met Comp^s. permissie voorzien, benevens rijpaarden en personeel voor de pasanggrahans. Overigens kende ook het Romeinsche recht, waarop men

(1) Over dit eerbetoen vergel. B. 22, 40, 11.

in Indië soms met voorliefde terugging, eene verplichting om marcheerende troepen, reizende ambtenaren e. d. te huisvesten (Friedländer o. l. II, 1, 3).

§ 1590 Het eerste mij uit de Comp^s. papieren gebleken geval van dien aard in W. Java is de last, bij „open brief” van 21 Juli 1687 aan de „Javaense Hoofden en mindere Regenten”, door wier land de expeditie van Patinggi en Scipio zou passeeren (B. 14, 8), om hen te voorzien van gidsen, dragers en leeftocht. De levering van koeli's ten behoeve van doortrekkende troepen lag in den aard der zaak; Couper kreeg in 1684 koeli's van de Cherib. Sultans en levensmiddelen in overvloed (§ 475). Winkler gebruikte in 1691 (B. 16, 7) koeli's van Tjileungsir tot aan Nambo, en nam hier volk van Tandjoengpoera tot dragers; men ziet B. 17, 12 hoe zwaar op eene plaats met veel verkeer, zooals Tjileungsir (aan den weg naar Tjikalong, den kortsten weg destijds van Bat. naar de Preanger), de transportdiensten drukten; tevens, dat de koeli's zelf in hun onderhoud moesten voorzien. Het stuk in § 631 zou doen denken dat voor eene tournee door de heele Preanger a°. 1694 volk uit de Ommel. werd meegenomen, dat onderweg niet werd verwisseld. B. 17, 6 zien wij dat de bevolking zorgt voor de voeding van ambtenaren op dienstreis. Eene enkele maal, zooals R. 22 Mei 1705, wordt eene speciale order vermeld, van Regeeringswege aan inl. Hoofden gegeven om doortrekkende troepen van dragers te voorzien. Dat de aan zulke troepen verstrekte levensmiddelen niet werden betaald, blijkt R. 20 Juni 1698, waar, naar aanleiding van de hooge onkostenrekening, door Joan Ruijs ingediend over de expedities van 1682 en 1683 in de Bovenl. (zie I, 258), vermeld wordt dat in 1686 door verscheiden Kapiteins is verzekerd „dat sij, verscheidene velttogten ter custe Java en in het district van Sirrebon met troepen gedaan en bijgewoont hebbende, nooit eenige uijtgift van penningen tot montkost van haar bijhebbende volkeren, 't sij van rijs, buffels, koebeesten, kalveren etc., buiten weijnig (*d. i. een weinig; zie B. 31, 50, 7*) amphioen en andere klenigheden van geen belang, gedaan sij, onaangesien egter althoos ruijm genoeg tot haar nooddruft waren versien geworden”; dat die troepen het er goed van hadden genomen, ziet men uit hetgeen verder volgt: „Nog blijkt bij twee beëdigde verclaringen van de opperhoofden der dorpen, gehorende onder Chirrebon en Gaban, mitsgaders van de Hoofden der Priangers, hoedanige eetwaren van (*zie B. 23, 10, 3*) koebeesten, buffels, bocken, capoenen, hoenders, padij etc.” aan Ruijs c. s. „voor sougos (*zie B. 50, 20, 2*) verstrekt sijn”. Zoo wordt R. 28 Dec. 1741 genoteerd, dat de Hoofden van Kampongbaroe en Tjiandjoer mondkost en ook paarden (over het gebruik daarvan ten dienste der soldaten zie II, E. 8, 1) moeten leveren voor zekere naar de Bovenl. gedirigeerde afdeling krijgsvolk. Den 30 Aug. 1748 gaat naar Cheribon eene kennisgeving dat over den landweg 4 comp. inl. militairen, totaal 250 man, zullen doormarcheeren; de Resident moet hun doen verschaffen „hetgeene ten uijtersten benodigt zijn mitsgaders behoorlijk quartier,

kunnende het kostende van sulke verstrekking aan de troupes ten redelijken prijse door de Comp^s. werden betaalt, ten eijnde deselve niet den Inl. tot beswaernis strekken". Dit was conform eene Resolutie van dien dag, vermoedelijk als een gevolg van de heerschende troebelen van Mangkoeboemi en Mas Said, die tot voorzichtigheid noopten; immers toen in 1741 eene afdeeling van 600 inl. militairen eveneens over Cheribon zou doormarsheren, was den Resident bij schrijven van 20 Juni eenvoudig gelast, te zorgen dat zij *tot aan Samarang* van het noodige werden voorzien „na voorige exempelen of wel dat van 1707", zonder dat van vergoeding werd gerept; het „exempel" bewijst intusschen, dat destijds de gevallen hoogst zeldzaam waren dat Comp^s. troepen zulke marschen deden. Drukkend was het echter, wanneer het voorkwam, steeds; blijkens een brief van den Resid. van Cherib. dd. 12 Maart 1804 gaf de doormarsch van eene afdeeling Soemenappers, die ter hoofdplaats hadden gelegen, door Kandanghaer naar Batavia de eerste directe aanleiding tot het uitbarsten der Cherib. onlusten.

Eene doorlopende verplichting, aan eene plaats met druk verkeer op- § 1592
gelegd, te vergelijken met wat hierboven omtrent Oengaran werd gezegd, vermeldt H. 16 Aug. 1687, sprekende van „den Javaans Lujt. Souta Japara met zijn volck, sterck ongeveer 60 huijsgesinnen, thans woonagtig op Baccassie, die ons volck, van en na Craoangh treckende, van cost en herberg dagelijcx versorgt en daarom tot nog verschoont is geworden, eenige thiende van de padij, op 's Comp^s. gronden geplant, nevens andere onder hem sorterende Javanen te voldoen". Bij genoemde Resol. van Heemr. erlangt dit Hoofd, door den „insamelaar" der tienden om voldoening zijner quota gemaand, op zijn verzoek „dat ons gelieven mogte die last (*de aan doortrekkenden verleende hulp*) voor een genougsame contributie aan te sien", vrijstelling van tienden tot nadere beschikking van de Regeer.; uit enkele cijfers, die de totale opbrengst der tienden specificceeren, zooals die in H. 22 Jan. 1724, zou ik opmaken dat G.-G. en Raden deze vrijstelling hebben gehandhaafd. Later vermeerderden de lasten, welke op Bekasi rustten, want aan het einde dier eeuw drukten hierop blijkens R. 26 Nov. 1799 niet alleen de leveringen ten behoeve der posterij (waarover zie § 1578), doch ook die van „het volk voor alle landtransporten, zo mede de mondkost voor dezelve". De leveringen van koeli's voor het ziekentransport naar Tjipanas, die tevoren niet betaald werden (§ 1673), werden geregeld bij R. 3 Oct. 1747; zij en hunne mandoers erlangden toen eene geringe betaling en vrijstelling van verdere heerendiensten (P. V, 488); het onderhoud der stations kwam ten laste der bevolking, maar de buffels en pedati's verstrekke de Comp.; voor levering van eetwaren was een billijk tarief evenals voor vervoermiddelen, wanneer men op eigen gelegenheid de reis deed; deze betaling hield echter niet lang stand (§ 1673).

Onze bronnen, ofschoon voor dit onderwerp vrij schraal, geven nog § 1593
enkele aanduidingen. Betreffende Van Riebeeck's tochten bespeuren wij dat

hij wel herhaaldelijk vermeldt met hoeveel gevolg hij reisde (bijv. B. 23, 48), maar daarbij blijft eenigszins onzeker of zijne „Javanen” alleen uit de Ommel. werden getrokken, of ook uit de Regentsch.; B. 22, 110 schijnt hij bij voorkeur de opgezetenen van zijn eigen land als koeli's te hebben gebruikt op een tocht ver bezuiden het gebergte; ib. 84 i. f. gaan koeli's van Kampongbaroe te Tjiandjoer terug; ib. 87 keeren de „Batavise Javaense dragers” eerst te Tjiblagoeng huiswaarts; ib. 110 begeleiden de Regenten van Tjiandjoer en Tjiblagoeng hem tot Pondokpoetjoeng; bij zijn tocht naar de Zuidzee in 1711 nam zijn gevolg tusschen het Buitenzorgsche en de Wijnkoopsbaai met ruim 700 koppen toe (B. 23, 53 en 65), waaronder echter de volgelingen der Regenten van Tjiandjoer, Tjiblagoeng en Tjikalong meebegrepen moeten zijn; elders ziet men (B. 23, 144 i. f.) Krawangsche Oemboels hem tot Bat. terugbegeleiden. Geregelde betaling schijnt door hem aan de dragers niet verstrekt; nu en dan werd er een buffel geslacht (B. 22, 22; 25; 31; 33; 37) en als het wèl is dan krijgen (B. 22, 110) de Hoofden „eenige peperhuijsen met nagelen ende noten” en „'t volk” eene handvol rijksdaalders na afloop van den tocht; de buitengewone moeite, die de bevolking vooraf moet hebben gehad om pasanggrahans te bouwen, den weg voor den grooten man te effenen (zie B. 22, 68, 7) en over talloze greppels en ravijntjes bruggen te slaan, bleef denkelijk geheel onbeloond. Durven, in 1722 als Raad Extraord. in Krawang reizende, gelastte den Regent de noodige dragers te leveren en „rustplaatsen op den wegh” op te slaan; het aantal koeli's „behalve (*d. i. ongrekend*) de § 1594 mindere hoofden en officieren” beliep 160 man. Ook Bollmann zien wij B. 29, 14 volk requireeren, evenzoo volk en paarden Tisson en Weiss op hunne langdurige inspectiereis, die zoo merkwaardig weinig kostte (§ 1397 en 1759). Radermacher daarentegen, ofschoon Raad van Indië, betaalde in 1777 bij zijne reis door een deel der Preanger aan zijne koeli's $7\frac{1}{2}$ st. per man en per dag (T. N. I. 1856, II, 170 en 172); in het Tjiandjoersche had hij 69 paarden en 380 man achter zich. Blijkens een brief van Van Lawick dd. 23 Febr. 1808 had diens voorganger te Cherib. voor de reis naar Batavia, na zijne aftreding, 180 à 200 koeli's nodig gehad met een aantal paarden. In dienst reizende ambtenaren moeten echter vrij transport hebben genoten, zooals dit a°. 1795 (P. XII, 113 art. 32) van den Directeur der fortificatiën wordt bericht bij inspectiereisjes naar Buitenzorg enz.; de Gecomm. zorgde daarvoor. Zelfs zegt N. Engelhard 4 Juli 1795 dat onder de onkosten, welke de Regenten ambtshalve hebben, behooren „alle landreijzen van deese en geene particuliere perzonen door de Regentschappen”. Lastig voor de bevolking was, dat degenen die met vergunning, d. i. een pas, der Regeer. van Java's N. O.-Kust over land naar Bat. reisden, recht hadden op gratis levering van paarden en koeli's; dit blijkt o. a. P. VIII, 854 uit de woorden: „de interdicte van (*op Java's N. O.-Kust*) battoors en paarden te verstrekken aan dezulken, welke van geen behoorlijke pas zijn voorsien”, en uit R. 10 Maart 1803,

waarbij, naar aanleiding van eene reis van een Samarangsch ambtenaar naar Bat., bepaald wordt, dezen „bij aankomst in de Preanger Regentsch. te laten verstrekken agt batoors en 5 stuks paarden, mitsgaders hiervan den Gecomm. tot en over de zaken van den Inl. te verwittigen”. Dat het „getal der batoors en paarden” in den pas werd vermeld, was eene bepaling van 1780 (De Jonge XI, 462). Hoe drukkend dit verkeer kon worden, blijkt uit eene aantekening in P. Engelhard's reisjournaal van 1802, dat uit de buurt van Radjamandala over de 180 huisgezinnen in 1801 waren verhuisd wegens den door den oorlog zeer toegenomen overlast van doortrekkende reizigers; er blijkt dat ook dorpen welke niet aan den weg lagen (Tjisomang, Tjikadongdong e. a.) in dien overlast deelden; dezelfde uitwijking „wegens de continueele toedang (zie B. 17, 12, 2) en soegoe voor de van de oost gaande en komende menschen en beesten” constateerde hij in Tjonggeang.

Uit eene verbodsbepaling van Daendels (P. XV, 1030, 52) zou men § 1595 haast moeten opmaken dat het ook niet ongehoord was dat reizigers in plaats van voedsel aan de bevolking geld afdwongen. Verder zegt P. Engelhard in zijn rapport dd. 31 Dec. 1804 (behandeld bij R. 15 Febr. 1805): „Het reizen van particuliere personen of gezelschappen door de Bovenl. was (1) meede voor de ingezetenen een drukkende last, omdat zij gehouden waaren, niet alleen voor zulke personen of gezelschappen de noodige levensmiddelen te fourneeren, maar zelve moesten zorgen dat hunne slaaven niet alleen van rijst enz. maar zelfs van gambir en tabak wierden voorzien, twee artikelen die in de Bataviasche Bovenl. niet groeien, en gevolgelijk ten duursten moesten worden ingekogt; ik houde mij verzeekerd dat zo niet allen, dan toch de meeste lieden, die de bovenl. hebben doorreijst, van deeze verplichting onkundig zijn en ook geld genoeg verteeren en aan hunne slaaven hebben uitgedeeld, om daarvoor ten ruimsten te worden voorzien van al die levensbehoefkens, welke den gemeenen man ter leverantie wierden opgelegd; het bezwaarende intusschen van deeze verplichting wierd te sterker gevoeld, omdat de eisschen der Tjoetakshoofden zich niet borneerden tot de waare benoedigtheeden, maar zoortgelijke gelegendheeden door de voornoemde Hoofden greetiglijk wierden aangegreepen om den gemeenen man op de ongehoordste wijze te knevelen”; dit fournissement van levensmiddelen geschiedde, behalve aan den op tournee zijnden Gecomm., ook „aan reizende personen, aan de Regenten en Opzienders (2), aan de mindere Hoofden, om kort te gaan aan de minste loera's”.

Teeknend zijn de bizonderheden, vermeld in een schrijven van den § 1596 Opz. van Tjiandjoer dd. 27 Mei 1798 aan Nic. Engelhard, waarin hij zijne

(1) Hij spreekt in den verleden tijd, omdat hij op eigen gezag (zie § 1741) al vast verandering had aangebracht.

(2) Betreffende dezen zegt Van Lawick in

1808: „Op de ronden krijgen zij hun eten van de Hoofden der districten”. Omtrent den Gecomm. zie § 1765 e. v.

vrees te kennen geeft dat een festijn, hetwelk de Regent wil geven in verband met de a.s. komst van Nederburgh, „honderde van menschen” uit hun werk zal halen en bijdragen zal eischen van de gansche bevolking, zoodat niet alleen de koffielevering zal verminderen maar ook rijstgebrek ontstaan; in 1796 had ten gevolge van Van Overstraten's doorreis niet alle koffie kunnen worden ingezameld en niet al het ingezamelde afgebracht; reizen van personen van aanzien zijn „voor den armen Inl.” en de cultures, zegt die Opziener, „ten uitersten nadeelig”; zij worden dan „met werken dag en nacht geplaagd” en moeten leveren „rijst, hoenders, buffels, ja alles wat verconsumeerd word”; de paarden komen halfdood terug of heelemaal niet; de drie Javasche Regenten, die Van Overstraten naar Batavia begeleidden, „hebben alieen 1.500 man in hun gevolg gehad, en dat volk is het ook dat overal waar het komt wat medeneemt en waarvoor de menschen alhier het meest vreesen”. Te dien aanzien zegt Rothenbuhler in 1812 (Verh. B. G. XLI, 40): „Het is een algemeen gebruik op Java, dat nimmer eenig Hoofd, ja zelfs geen Regent, van huis gaande zich van eenige benodigdheden voorziet, zo min voor hemzelve als zijn gevolg; overal waar hij aankomt worden hem deeze zowel als de vereischte manschappen en paarden tot voortzetting zijner reis door de ingezeetenen voor niet geleverd”. R. A. Kern weet uit de nog in de Preanger levende herinnering mee te deelen, dat de reis van een Regent als 't ware eene sprinkhanenplaag was: leende hij paarden bijvb., die werden maar losgelaten, wanneer zij niet verder noodig waren; opdat de jonge meisjes niet uit de kampongs zouden worden meegenomen, huwde men die aan oude mannen uit, waarvoor zelfs een bepaald woord bestond.

§ 1597 Op bovenvermeld rapport van P. Engelhard keurde nu bij R. 15 Febr. 1805 de Regeer. de afschaffing der kostelooze leveringen goed en approbeerde het door den Gecomm. ingevoerde tarief, niet alleen van levensmiddelen, maar ook van koeli- en paardenhuur; per koeli zou per dag 10 st. worden betaald, per rijpaard 1 Rd. 30 st., per pikolpaard 30 st. (P. XIV, 128; bij het betrekkelijke plakkaat, dat P. XIV, 225 e.v. afzonderlijk gedrukt staat, zijn deze tariefprijzen onderscheidenlijk veranderd in $7\frac{1}{2}$ 'st., 2 Rd^s. en 1 Rd.). Daar evenwel reeds bij R. 10 Dec. 1805 de publicatie, waarin evenbedoelde hervormingen waren opgenomen, tijdelijk buiten werking is gesteld, blijft het zeer de vraag, in hoever de Preangerman daarvan heeft geprofiteerd, temeer omdat er denkelijk nogal oppositie zal zijn geweest, aangezien zelfs een niet onvrijzinnig man als Van Lawick zich S. R. 18 April 1806 er tegen verklaart dat zeker dragonderofficier, die tijdens den Cherib. opstand in de Preanger moest ageeren, volgens last der Regeer. „overal zal betalen hetgeen door zijn detachement genoten word”; en deze oppositie berustte hierop „dat de Berg-Javaan in den vervolge zich van alle de gewoone heerdienst ontslagen zoude achten en niets meer zonder directe betaling zoude willen

doen". De Regeer. persisteerde echter desondanks bij die order, „als in dit bijzonder geval niet kunnende zijn van eenige nadeelige consequentie", en besloot bij R. 19 Aug. 1806 hem zekere gelden toe te zenden ter vergoeding van onkosten, gemaakt ten behoeve van doortrekkende troepen. Alles werd echter blijkbaar ook thans niet betaald, want de Commissie Thalman c. s. spreekt in haar rapport van 29 Jan. 1808 van den druk, dien Soemedang nog ondervindt door levering van paarden en vivres voor de troepen.

Goederentransport. Tot eene onbevagen beoordeeling van het navol- § 1598
gende citeer ik wat Tocqueville o. l. pag. 443 meedeelt aangaande de usance in Frankrijk in de laatste helft der 18^e eeuw: „Turgot fait, des inconvénients et des rigueurs de la corvée, employée à transporter les effets militaires, des peintures qui, après la lecture des dossiers, ne me semblent pas exagérées; il dit entre autres choses que son premier inconvénient est l'extrême inégalité d'une charge très-forte en elle-même. Elle tombe tout entière sur un petit nombre de paroisses, que le malheur de leur situation y expose. La distance à parcourir est souvent de cinq, six et quelquefois dix et quinze lieues; il faut alors trois jours pour aller et venir. Le payement accordé aux propriétaires n'est que le cinquième de la charge qu'ils supportent. Le moment de cette corvée est presque toujours l'été, le temps des récoltes. Les boeufs y sont presque toujours surmenés et souvent malades après y avoir été employés, à ce point qu'un grand nombre de propriétaires préfèrent donner 15 à 20 livres plutôt que de fournir une voiture et quatre boeufs. Il y règne enfin un désordre inévitable; le paysan y est sans cesse exposé à la violence des militaires”.

Wat de Regentschappen betreft, onze berichten betreffende het trans- § 1599
port van goederen dateeren uitsluitend van omstreeks 1800. R. 15 Sept. 1778 zegt De Klerk dat de bevolking der leenlanden in de Batav. Ommel. „altoos gerced (*mocht*) staan, of in perzoon of met hun buffelskarren goederen na de Boven- of Benedenlanden te transporteeren sonder eenigen loon en op haar eige kosten". Dit beginsel zal ook wel in de Regentsch. hebben gegolden, maar eerst het afgebroken overzeesch verkeer tijdens den langen oorlog met Engeland kan de overlandtransporten eenigszins belangrijk hebben doen worden.

Alléen pro memorie vermelden wij dat uit een brief van den Opz. van Tjiandjoer dd. 13 Mei 1798 blijkt, dat Nic. Engelhard gelast had dat de Tuinier te Tjipanas geregeld aardappelen zou zenden aan Resid. Walbeeck te Cheribon; menschen van Tjiandjoer brachten die naar Bajabang en gaven ze daar aan volk van Krawang over.

Van grooter belang waren de paardentransporten. Den 3 Juni 1798 schrijft de Opz. van Soemedang dat daar een dragonder is gepasseerd, komende van Samarang met 29 stuks; den 2 Oct. 1799 de Commandant van Buitenz. dat aldaar is gepasseerd een van Java komend transport van 64 paarden, en den 8 Oct. dat een transport van 93 buffels en 11 paarden (naar het

schijnt bestemd voor den Gecomm.) van Soemedang er is doorgetrokken. P. Engelhard spreekt in zijn rapport van 31 Dec. 1804 over dit „transport van paarden over den landweg” naar Batavia, welks ingezetenen bij voorkeur in Cherib. of op Java's N. O.-Kust paarden deden aankopen; de bevolking der kampongs, waar deze transporten passeerden, was verplicht de dieren gratis te voederen (denkelijk ook, ze verder te begeleiden); hij stelt voor eene belasting van 10 Rd^s. per aldus vervoerd paard te heffen ten bate van de bedoelde kampongs; bij R. 15 Febr. 1805 keurt de Regeer. dit goed. Nic. Engelhard schrijft daaromtrent 28 April 1806 als Gouverneur van Java's N. O.-Kust aan Siberg: „Zeedert dat er een belasting van 10 Rd^s. op het transport van ieder paard over de landweg gelegd is door de Batav. Bovenl., heb ik geen paarden meer naar Batavia afgezonden voor eige reekening (*dus vermoedelijk nog wel op bestelling van kennissen*); had men de Bataviase en Javase landpost afgeschafft, zoude men zeekerlijk het land van eene schrikkelijke drukking hebben ontheeven; het zenden van paarden over de landweg, op de voet als in mijn tijd als Commissaris heeft plaats gehad, heb ik nimmer voor zo drukkend beschouwd dat het nodig ware geweest daarop eene belasting te leggen, behalve dat ik als zeeker stelle de onmogelijkheid dat dit geld in handen komt van degeene die hetzelfde verdient”. Dit laatste zal wel zoo zijn; vandaar misschien dat de Commissie Thalman c. s. bij haar rapport van 29 Jan. 1808 nog klaagt over den nog steeds gevoelden druk dezer paardentransporten.

§ 1600 Daarnaast verdienen vermelding de geldtransporten, die blijkens R. 13 Mei 1803 en 27 April 1804 onder de bescherming gingen van een escorte, waarvoor de Gecomm. had te zorgen. R. 7 Sept. 1809 wordt gezegd „dat voor dezen en tot nu toe bij het transporteeren van landsgelden so na Tjicauw als Buitenz., dat gemeenlijk vier à vijff maal 's jaars plaats vond, altoos een getal piekeniers gevoegd wierd, zonder eenige betaling daarvoor te genieten”. Dat dit bewoners waren der om Batavia gelegen kampongs, blijkt S. R. 27 Nov. 1798, waar gezegd wordt dat de Gecomm. tot dekking van een geldtransport met goedkeuring van den G.-G. steeds kan beschikken over een inl. commandant met 100 man; uit Nederburgh's Consideratiën p. 243 schijnt te volgen dat dit volk, althans bij het transporteeren naar Buitenz. van koffiegelden, eene halve ropij per kop kreeg ten laste van den Regent.

Van meer belang was het transport van handelswaren. De Commissie Thalman c. s. klaagde in haar rapport van 29 Jan. 1808 over den overlast van „het vervoeren van negotie- en andere goederen door perzoonen, dewelke of voor hun vermaak reizen, dan wel zich over den landweg naar Java en Cheribon begeeven en meerendeels met een pas van den Commissaris van de Bataviasche Omme- en Benedenlanden (*zie § 1831*) voorzien zijn; overal (1)

(1) De origineele tekst van dit rapport is | afgaande woord staat het een en ander over
hier in de war; tusschen *overal* en het voor- | werfers van boedjangs, waardoor het verband

geniet dit volkje soegoe, boeijangs en toendangspaarden zonder eenige betaaling"; de Inl. „word verplicht om deeze goederen te draagen"; teneinde „producten voor hunne goederen in te ruilen" houden zij zich „een geheele maand, ja nog langer, op een enkele plaats op, en moeten bovendien nog bediend en gevoed worden"; in hunne passen wordt van geene negotiegoederen gesproken noch van een zoo groot aantal personen als hen begeleidt. Het is tegenover deze gedetailleerde verklaring wonderlijk, dat Van Lawick (wij zagen reeds dat hij een voorstander van onbetaalde transportdiensten was) in zijne Aanmerk. dd. 24 Maart 1808 antwoordt: „Ik moet verklaaren dat het eene finaaale onwaarheid is, dat degeene, welke voor hun eigen privé in de Bovenl. handel drijven, tot de minste last voor het land zijn".

Met een enkel woord vermelden wij onder dit hoofd nog de diensten § 1601 ten behoeve van „den afscheep van rijst", d. i. den aanvoer van rijst voor de hoofdstad over den landweg, tengevolge van de (gelukkig kortstondige) blokkade van Bat. door de Engelschen (zie § 2112; 2128), welke diensten zoo drukkend waren geworden, dat de bevolking van Pamanoekan, waar deze rijst werd opgeschuurd, hare velden niet kon bebouwen; bovendien zegt een rapport van P. Engelhard S. R. 20 Dec. 1800, dat de poging mislukte en veel nadeel toebreacht aan de koffiecultuur; de bevolking erlangde daarom bij R. 16 Jan. 1801 voor dit seizoen vrijstelling der bijplanting van koffie. Dezelfde Resol. gelast den Gecomm., de te Buitenz. opgeschuurde rijst „te laten malen en herwaarts af te voeren", denkelijk in heerdienst, evenals men uit II, E. 23, 24 ziet dat er in 1800 aan werd gedacht om rijst in heerdienst te doen transporteeren van de Wijnkoopsbaai naar Buitenzorg.

Wanneer de Command. van Tandjoengpoera den 21 Nov. 1797 aan Nic. Engelhard schrijft dat twee van Cherib. met een transport komende Oppassers de dragers zwaar hebben mishandeld en dat de Gecomm. daaruit „ligt opmaaken kan, waarom het volk van Wanneassa daaglijks vermindert", dan zal men den druk kunnen beseffen, ook afgezien van het verlies van tijd en moeite door onbetaalden arbeid. In N. Engelhard's rapport, geïnserieerd in R. 27 Nov. 1792, wordt opgemerkt dat Krawang meer dan eenig ander regentsch. te zorgen heeft voor „paarden en levensbehoeftens voor de landtransporten".

Onderhoud van wegen, bruggen, dammen en waterleidingen. Wat het § 1602 beginsel betreft, vergelijkte men de plakkaten der Staten-Generaal van 1634, 1646 en 1653 op het onderhoud van wateren, wegen enz. in de Meierij van Den Bosch (Cau en Scheltus I, 260), waarbij „een ijegelijcken, 't zij gemeenten, lichamen van steden, dorpen ende plaetsen oft andere onse ondersaten in 't

wordt verbroken. Desnoods zou de periode *overal . . . betaaling* op die werwers kunnen slaan, doch het leek mij rationeeler haar toepasselijk te maken op die reizigers; de term

„volkje" zal eerder voor menschen van minderen stand passen, waartoe vermoedelijk dit soort handelaars behoorde.

generael ende particulier soo verre als 't hun, hunne erven ende goederen aengaet", gelast wordt die stroomen enz. „ende insgelijcks die herbanen, gemeijne wegen ende straten" te „wijden, ruijmen, verdiepen, vermaecken ende openen" op straffe van boete voor de „particuliere ondersaten ende andere diergelijcke" en zwaardere boete voor „de lichamen, gemeijnten van de steden, kloosteren, plaetsen ende vrijheden"; de „herstrate" moest volgens die plakaten 40 voet breed zijn. Bort zegt (Tractaet van de domeijnen van Hollandt, IV, 13), sprekende van de „publijcque ofte gemeene Heerewegen": „Het praepareren ende onderhouden van wegen komt bij ons tot laste van de Aen- ofte Ingelanden (1), die daerinne ijder voor sijn gedeelte gehoefslaecht (2) zijn". Dit beginsel gold oudtijds zelfs binnen de stad Batavia; men zie de publicatie van 1637 (P. I, 413) betreffende de Heeren- en Prinsenstraat. Zoo wordt 15 Juni 1647 (P. II, 114) aan eigenaren van landen gelast, de wegen voor zoover die langs hunne landen loopen te repareren en de rivieren schoon te houden; hernieuwd is dit voorschrift 28 Mei 1654 (P. II, 191); het gold § 1603 destijds natuurlijk slechts voor de onmiddellijke omgeving der stad. Volgens hetzelfde beginsel vielen de kosten van het bouwen der versterkingen in de Ommel. op „de ingelände . . . dewijle voorschreven ongelden t'haerer assecuratie sijn gedaen", D. 1656/7 p. 11. Toen de Groote Zuiderweg was „geroijt ende gecapt", werd 20 Mei 1678 (zie D. pag. 220) evenzoo aan „de ingelanden, gelegen offte uijtcomende aen" dien weg, gelast „ijder voor sooverre sijn landt comt te strecken gemelte nieuwe heerenwech suiijver 'ende op een behoerlijcke hoochte op te maecken ende doorgaens (*steeds*) bequaem te houden", zoowel tot voetpad als rij- en wagenweg, en wel „vooreerst" tot M^r. Cornelis, d. i. over de geheele lengte die toen in het ruwe (voor een deel over nog onuitgegeven Comp^s. grond) af was (het volgend jaar was hij, zie P. III, 27, tot Tjawang, een paar paal achter M^r. Cornelis, „tamelijk reijsbaar opgemaakt"). Hier werd dus zelfs een groot deel van den aanleg van den weg op de aanwonenden geschoven. Nog krasser is een geval R. 1 Juli 1698: twee particuliere landeigenaren in het Angkeesche twisten over een weg, waarvan de een den ander het gebruik ontzegt; bij onderzoek blijkt aan de Regeer. dat dit weliswaar „een gemene weg geweest is, maar niet dat deselve oijt van wegen dese Regeringe ofte bij verkoop der gemelte landen tot een gemene heereweg (*over dezen term zie B. 1, 21, 6*) gemaakt soude sijn"; zij gelast

(1) Blijkbaar zijn de *ingelanden* hier evenals in § 2295 degenen wier land er aan grenst. P. II, 167 wordt eene tegenstelling gemaakt tusschen „degeenen die naest geleegeen sijn" en „de gemeene *ingelanden*"; hier wordt dus *ingelanden* gebruikt in den veelvuldig voorkomenden algemeenen zin van land- of grondeigenaars (zie § 595 en 832), in contrast tot de meer speciale beteekenis: wier land aan iets

grenst. Het kan ook eenvoudig „inwoners" beduiden, zooals D. 1625 p. 145; 1680 p. 427 en 591; hierboven § 429. Zoo wordt C. D. pag. 316 onderscheiden tusschen „*ingelände* vijanden" en „uijtheemse invasiën".

(2) *Hoefslag* is volgens Van Dale het gedeelte van een weg of dijk dat ieder eigenaar eener hoeve moet in orde houden.

nu dat Heemraden dezen weg door degenen die „daaraan gelegen zijn” (dus wier grond daaraan grenst) laten schoonmaken tot algemeen gebruik, zelfs met vergunning aan Heemr. om den weg te verleggen! De eigenaren van de landen, waardoor de weg liep of zou loopen, werden er dus heelemaal niet in gekend; zij hadden hem maar in orde te brengen ten algemeenen nutte. Met menschen van positie handelde men wellicht minder arbitrair. Eene notule van G.-G. en Raden dd. 29 Sept. 1701 luidt: „Is verstaan de weg, strekkende van 't fortie Noortwijk na de Zuijderweg (*dus Pasarbaroe Noord en Schoolweg*), volgens de roijng van den Landmeter tot 4 à 5 roeden te verbreden, en daartoe van het land van d'E. Corn. Chasteleijn (*Weltevreden*) zo veel af te steken als men zal benodigt zijn (aangesien zijn E. zulx bij een briefje aan Zijn Edelhd. uijt zig selven heeft aangepresenteert), zullende daartoe gebruikt werden zo van de Oost als van de West ijder omtrent 40 à 50 Javanen van het volk die onder de Cap^t. der Javanen Soeta Wangsa en Naija Gattij bescheijden zijn” (van loon dus geen woord).

De bepalingen op het onderhoud van wegen door degenen die er aan § 1604 grenzen, zijn hernieuwd in 1685 (P. III, 165); sedert dit jaar wordt in de erfbrieven van landen, door de Comp. verkocht of weggeschonken, de verplichting opgenomen tot onderhoud der „heerewegen voor ofte door” het land in kwestie. Het eerst geschiedt dit in een erfbrief van 17 Jan. 1686; de bepaling geldt ook voor ver van de stad gelegen landen, zooals Noesakambangan (erfbrief 15 Febr. 1696). Later zijn de bepalingen hernieuwd in 1729 (P. IV, 222), 1753 (P. VI, 301) enz. Opmerkelijk is daarbij (en ook dit wijst er op dat deze bepalingen uit het stadsleven zijn toegepast op de omgeving der stad en de Ommel.), dat alleen degenen die onmiddellijk aan den te onderhouden weg, dam enz. grenzen, voor het onderhoud aansprakelijk zijn, niet degenen achter hen. Kras ziet men dit H. 4 Febr. 1736, waar het roedegeld, voortaan te betalen tot onderhoud van den westerdijk langs het Molenvliet (welke dijk herhaaldelijk was doorgebroken, zoodat overstromingen waren gevolgd), ten laste wordt gebracht van de aangrenzenden „omdat dit in vorige tijden in dier voegen gepractiseerd en geschikt is, speciaal aen de Moockervaert”; hiermee komt R. 30 Juli 1688 overeen, waarbij de reparatie van dien westerdijk wordt opgelegd aan de „naast aangelande”, en wel ieder zoo ver zijn grond reikt. Toch hadden natuurlijk de achterburen niet veel minder schade bij eene doorbraak; de regel „wien water deert, die water keert” schijnt dus voor hen niet door te gaan. Waar geene aangrenzenden waren, moest het onderhoud òf (zooals in 1678, hierboven § 1603) op degenen die „uijtcomen” aan den te onderhouden weg òf ten laste der Comp. vallen. R. 11 Dec. 1752 (P. VI, 303) ziet men voorschrijven dat „de weegen voor (*d. i. langs*) opene velden of landen, die niet in eigendom of huur uijtgegeven zijn”, ten laste van Heemraden vallen, dus *niet* ten laste van de eventueele inlandsche opgezetenen. Het blijft daarbij de vraag, in hoeverre leenlanden

oorspronkelijk voor de daarlangs loopende wegen aansprakelijk waren. In elk geval, toen de Comp. haren invloed in de Preanger had gevestigd, stond het in beginsel vast dat leenlanden even goed als in eigendom uitgegevene met het onderhoud van de daarlangs of daardoor loopende heerenwegen bezwaard lagen.

§ 1605 Immers de leenbrief, den 15 Maart 1695 verleend aan den Balischen Kapitein Tambessi „met zijn verdere officieren en gemene Balijsche mannen mitsgaders derselver vrouwen, kinderen en nakomelingen”, betreffende een stuk land bij de stad (ik meen kampong Pisangbatoe), en evenzeer die, den 15 Oct. 1695 verleend aan den Jav. vaandrig Najasara, die tienden betaalde van zijn land, gelegen 900 à 1.000 roeden boven de fortres Bekasi, bevatten, de eerste de verplichting tot onderhoud der „heerenwegen en sloten, in en voor off agter hare campons, elk voor hun selven”, de tweede die tot het schoonhouden van de „boorden der rivieren en spruijten” en tot onderhoud der „heerewegen voor ofte door dit land.” Mossel erkent dan ook (Aanm. p. 190) dat bijvb. de regentsch. Tanggeran en Kampongbaroe gehouden zijn tot het „opmaken der wegen”. Zelfs viel anno 1747 (P. V, 488) de groote weg langs Tjawang ten laste van Mas Achmat, het Hoofd van het leenland Djatinagara, ofschoon Tjawang toenmaals eigendom geweest schijnt van den Gem. P. van den Velde, althans in diens testament van 7 Aug. 1759 komt het als zoodanig voor.

Wat het binnenland aangaat, het ligt voor de hand dat de schrale bevolking, groepsgewijze daarover verdeeld en aan een centraal gezag onderworpen waarvan weinig kracht tot ontwikkeling van land en volk uitging, hare wegen beschouwde als vallende ten laste van de kampongs, elke voor zoover hare omgeving betrof; of hierbij de Hindoe-opvatting der desa als een miniatuur-republiekje praedomineerde, zooals Riesz (De diensten p. 87) met verwijzing naar D. C. Steijn Parvé (De Bijbel, de Koran en de Veda's, Haarl. 1858, I, 175) verzekert, kunnen wij daarlaten. Dat de Comp. niet in den aard dezer diensten doordrong, spreekt van zelf. De eerste poging om deze diensten te qualificeeren, is misschien die in N. Engelhard's memorie van 15 April 1805: de Javaan moet „nu en dan eenige campongsdiensten verrichten, als daar is het verbeteren van weegen” enz.; evenzoo Rothenbuhler, zie § 1627. De grens tusschen desadiensten en heerendienst voor den Staat is echter altijd moeielijk te trekken geweest; zie Mr. L. W. C. van den Berg in T. N. I. 1902, p. 152; 155.

§ 1606 Voorbeelden van het onderhouden der wegen in het binnenland op last der Regeer. zijn zeldzaam; een oud geval is dat in § 601. Het zou kunnen wezen dat het plaatsen van sommige landschapjes of voor het verkeer belangrijke punten direct onder het centraal gezag ook geschiedde in het belang van het onderhoud der wegen enz., doch blijken doet dat nergens; wij vermeldden dit aangaande Bodjonglopang (§ 128), Pamotan (§ 134), Adiarsa

(§ 271 i. f.), Wanajasa (§ 287), Tjipamingkis (§ 281 i. f.; 282) en de passage over de Tjitaroem (§ 181). Bij R. 12 Mei 1758 wordt de reparatie gelast der „wegen tusschen Cheribon en Batavia” vooral in Krawang, Tjiasem en Pamanoe kan; „Crawang moet den Gecomm. alhier aanneemen en doen absoluteeren, maar Tjiassem en Pamanoe kan ontbreekt 't daartoe aan volk, en dienen die van Indramajoe, als haare buuren, hen derhalven daarin te assisteeren en ook door den Posthouder aldaar tot dit werk na behooren gehouden te werden”. Ondanks het woord „aanneemen” is dit dus heerdienst, en wel ver buiten het regentschap waartoe men behoort, zoodat geene rekening wordt gehouden met de opvatting van den wegarbeid als kampongdiens. In Mei 1799 schrijft de Opziener te Tjiandjoer aan den Gecomm. dat „de weg van hier tot Tjiceroa alsmeede de gebouwen op Tjipannas” door volk uit West-Djampang zullen worden „gemaakt”, d. i. gerepareerd (zie § 2778). De paar andere vermelde gevallen van wegenreparatie (§ 2286) spreken niet van de bevolking.

Wat den *aanleg* van wegen aangaat, die der toegangswegen tot lan- § 1607 derijen, welke volgens eene bepaling van 1651 (P. II, 167) ten laste of der gezamenlijke landeigenaren of der aangrenzenden kwam, kan hier onbesproken blijven.

Hoe de Groote Zuiderweg werd aangelegd, blijkt niet; uit hetgeen het inl. verhaal mededeelt omtrent den aanleg van Goenoengsari, Gang Patjenongan en Bidaratjina (zie § 228) valt af te leiden dat dit gebeurde met gehuurd werkvolk; in elk geval op kosten der Comp. (D. 1678 p. 220), althans gedeeltelijk (hierboven § 1603). Voor den aanleg van den weg naar Tanggeran werden bij R. 29 April 1682 gehuurde en Comp^s. slaven bestemd, terwijl bij R. 30 Juli 1682 de levering der noodige slaven en transportmiddelen of wel in plaats daarvan eene opbrengst in geld op de Chineezen wordt gelegd; dat de aanleg in vrijen arbeid geschiedde, zegt de Regeer. bij De Jonge VIII, 11. Men ging echter blijkbaar meer naar omstandigheden te werk dan volgens een systeem; zoo zal het R. 4 Mei 1682 vermelde groote verloop onder de Javanen der Ommel. wel samengehangen hebben met dezen wegaanleg naar Tanggeran. Dat de aanleg van wegen (zooals B. 23, 82, 4) en verblijfplaatsen ten behoeve der landtochten van Van Riebeeck in heerdienst geschiedde, mag wel aangenomen worden; dat deze uit zijne „privé beurze” (zie B. 23, 47) aan de bevolking eenige naamwaardige vergoeding schonk voor haren arbeid, is niet aannemelijk, want dan zou het bedrag vrij hoog zijn gestegen, en wij zien B. 22, 110 voldoende hoe zuinig Van Riebeeck te werk ging. In elk geval, de bevolking genoot voor dien wegaanleg geene vrijstelling van tiendenopbrengst; maar wel gebruikte zij deze diensten als „exceptie” of uitvlucht om geene tienden op te brengen (B. 23, 53, 7). Van vrij veel zorg voor de bevolking getuigt de wijze waarop Van Riebeeck in 1712 (B. 23, 153) schikkingen beraamde voor het schoonhouden der Tjikarang; daarentegen

krijgt de Regent van Tanggeran D. 18 Aug. 1711 eenvoudig den last om de monding der Mookervaart, die nog altijd verstopt was door boomen, afgekomen ten gevolge van de aardbeving van 1699, op te ruimen. Durven, als § 1608 Raad-Extraord. belast zijnde met een onderzoek naar het Krawangsche mijnwerk, stond, naar hij in zijn rapport van 15 Sept. 1722 schrijft, aan het Hoofd van Tjickarang toe, een ouden weg te verbeteren, hetgeen vrijwel met het aanleggen van een nieuwen weg gelijkkwam, en liet daarom „door den Tommongong Dja Nagara (*van Krawang*) een bevelschrift in de Javaansche tale vervaardigen, inhoudende den last aan alle de Hoofden in de respectieve negorijen tusschen genoemden Goenong Parran en gemelde negorije Tsilintsi, ten eijnde een ijgelyk derselve het haere contribuieren tot het schoonmaken van d°. weg en haere onderhebbende Javanen etc. (*versta: gercedschap en buffels*) daertoe sullen hebben te geven en laten gebruiken”. Van Imhoff liet in 1744 een weg over den Poentjak kappen en bracht het onderhoud daarvan ten laste van Tjiandjoer (B. 31, 19 i. f. en 27); dat zijne reizen zware wegenreparaties meebrachten blijkt B. 32, 19, 5. Het aanleggen van een weg en het slaan eener brug in het Bekasische op last van Crul blijkt H. 11 Juni 1740; daarentegen is H. 11 Sept. 1745 sprake van het aanleggen van een weg van Tjickarang naar Bekasi door betaald werkvolk, nadat H. 19 Sept. 1744 was besloten, het stuk van Tandjoengpoera naar Tjickarang door den Regent van Krawang, naar het schijnt in onbetaalden heerdienst, te doen maken. Mossel zegt (Aanm. p. 208) betreffende de Ommel.: „Nieuwe wegen door te kappen en bruggen over wateren of rivieren van belang te leggen, moeten Heemraden bekostigen (*zie P. III, 153*), zo ver 't eerste niet door de tot 's heeren dienst verpligte landregenten kan geschieden”. Op welke bepaling deze dienst der „landregenten” berust, blijkt nergens; en neemt men aan dat zij voortvloeide uit de conqueste van Jacatra, dan zou daaruit volgen dat die buiten Jacatra niet tot den wegendienst verplicht waren, wat toch wel degelyk het geval was. Wil men zeggen dat de Regenten in het Jacatrasche door de conqueste verplicht waren om ook *buiten* elks eigen territoir aan den weg te doen werken, wij zagen daareven dat Indramajoe moest werken § 1609 aan den weg in Tjiasem. Om kort te gaan, de heele verplichting der „landregenten” berust op willekeur. Van Lawick schrijft 8 Juli 1809 dat vroeger het werkvolk uit Cheribon op doorreis naar de Bataviasche suikermolens in de Regentsch. werd aangehouden o. a. „om eenige dagen aan de wegen te werken”. Een dergelyke arbeid lag zoozeer in den geest des tijds, dat volgens Roscher (o. l. pag. 103) in de staten Pennsylvania en New-York na den vrijheidsoorlog heerdiensten aan de wegen werden ingevoerd voor alle boeren boven de 16 jaar. Bij E. de Waal, Aanteekeningen II, 375 e. v. vinden wij verrassende mededeelingen over de talrijke heerdiensten aan buurtwegen in Frankrijk nog in 1852 en volgende jaren, waaraan bijna 6 miljoen personen onderworpen waren, welke diensten slechts voor een vierde part

werden afgekocht en die toch niet gehaat waren. Het trekt dus onze aandacht dat Opziener Gradehand in Juli 1794 aan N. Engelhard schrijft, dat de Regent van Tjiandjoer een stuk weg beoosten den Poentjak „voor geld” heeft laten repareren; hij stelt voor dat de Regent van Buitenz. nu voor zijn aandeel bewesten den Poentjak zich eene uitgave van 100 Rd^s. zal getroosten. Den 1 Sept. van dat jaar vraagt de Command. aldaar of zekere weg moet worden gemaakt tegen vergoeding dan wel „van landsweegen” (dus in onbetaalden dienst). Uit brieven van Sept. en Oct. 1794 zien wij, dat Buitenz. en Tjiandjoer 5 à 6 maanden met 60 man aan den weg over den Poentjak arbeiden zouden onder toezicht van Gradehand, en dat gerekend werd dat dit aan elk der beide Regenten 1.000 Rd^s. zou kosten; dit zou per man en per dag 4½ stuivers worden, materialen, voeding enz. inbegrepen. Het gedeelte bewesten den Poentjak werd toen bij perceelen gemaakt; het Hoofd te Tjisaroewa kreeg 25 Rd^s. voor 2 paal, een Inl. voor 4 paal 70 Rd^s., een Hoofd voor toezicht 5 enz.; vermoedelijk bleef er van de 1 000 Rd^s. nog al wat aan den strijkstok hangen.

De Modderjavanen. Over den oorsprong der baggerdiensten zie § 602 § 1610 e. v., waar de bronnen tot einde 1705 worden opgenoemd. Den naam „Modderjavanen” vindt men o. a. R. 12 Nov. 1728. Over de modderaars wordt verder gesproken R. 22 Oct. 1706 (130 Krawangers); 17 Maart 1707 (620 van Cherib., Tjiasem, Paman. en Krawang tot het uitdiepen der grachten); D. 22, 25 en 30 Maart 1707; R. 6 Mei 1707 (wordt besloten, dit volk te gebruiken tot het lossen en laden der schepen); 27 Sept. 1707; 24 Jan. 1708 (de verschillende Cherib. contingenten modderaars, ook van Indramajoe, op de helft verminderd, denkelijk in verband met de door J. Faes uitgevonden „moddermachine”, over welke zie B. 23, 23, 4; daar deze machine niet recht werken wilde, worden bij R. 4 Mei 1708 weder alle hens aan het uitdiepen gezet); 13 Sept. 1708; 18 Jan. 1709 (op verzoek der Krawangers om er van verschoond te blijven, wordt bepaald het aantal te verminderen; dat van Panatajoeda bleef niettemin, D. 31 Jan. 1709, 100 à 120, dat van Tjiasem en de twee Pamanoekans elk 50, D. 9 Maart 1709; het totale aantal was, R. 14 Mei 1709, 481 man); R. 26 Sept. 1709; 4 Maart, 30 Sept. 1710; 13 Maart 1711; D. 17 Juni 1711 (de Regent van Tjiasem schrijft dat hij geen volk genoeg heeft om de gevraagde 50 man te zenden; hij stuurt er 25); R. 5 April 1712 D. 10 April 1712; R. 10 Maart en 3 Oct. 1713; D. 28 April 1713 (alwaar de Regeer. besluit „haer voortaan gedurende derselver verblijf alhier 't nodige tot onderhoud te laten verstrecken”; misschien is hier eene vergissing, zie § 603; ook R. 15 Mei 1711 spreekt van het „gewone onderhoud”, dat aan de modderaars wordt verstrekt); D. 20 Maart, R. 20 April, D. 25 April, R. 9 Oct. 1714; D. 7 Maart, R. 23 April 1715 (er zijn ongeveer 200 gearriveerd); D. 12 Mei 1716 (de Regent van Tjiasem schrijft dat hij ten gevolge van volksverloop en bezigheden met den padioogst 20 van de hem opgelegde

50 man heeft moeten huren) enz. enz. D. 23 April 1728 ziet men dat er § 1611 van Cherib. nog 230 komen. R. 31 Oct 1732 wordt besloten, hen door gewapende booten naar Cheribon te doen terugbegeleiden, daar zij op hunne terugreis vaak door zeeroovers worden aangevallen. R. 15 April 1738 wordt een aantal gebruikt om een deel van het Portug. buitenkerkhof op te hoogen. Bij den Chin. opstand werd R. 13 Dec. 1740 besloten, hen aan te houden; 60 dezer „Modderjavanen” werden in het legertje onder Crummel gebruikt „tot de nodige diensten”, onder commando van 2 Europ. mandoers en in gezelschap van 80 slaven (zie het Dagreg. in de Verzameling van verscheide echte stukken, 2^e dr. pag. 45). Later hoort men zeer weinig meer van hen en wordt van hunne oproeping in Maart of April en hunne terugzending in October of Nov. geene melding meer gemaakt in de Resol., maar uit de brieven naar Cherib. blijkt dat zij geregeld werden gevraagd en bij hun terugkeer eene belooning kregen. Jan de Marre (o.l. pag. 102) spreekt van den mond van de Tjiliwoeng, die

„Geduurige onrust baart aan Strand- en Berg-Javanen,

Steeds zwoegende om een pad door 't ziltig diep te banen”;

dat intusschen destijds eigenlijke „Berg”-Javanen werden opgeroepen, bleek mij niet, althans wat betreft de Batav. Regentsch. Salmon schrijft (o.l. pag. 116): „Wel een halve mijl in zee lopen twe grote stene hoofden, tusschen dewelke wel hondert slaven gedurig bezig zijn met de modder en de slijk die uit de stad spoelt weg te halen”. Dat men hen voor slaven aanzag, zal wel wijzen op een mild gebruik van de rotan. Vermoedelijk werden zij gezamenlijk gelogeerd of in bewaring gehouden in de Ploeserscasic, zie B. 34, 24, 3. Tijdens de zware epidemie in Cheribon konden ettelijke jaren gecne modderaars van daar worden gezonden (De J. XI, 284 en 330). Uit R. 3 Dec. 1778 ziet men dat de Sultanslanden, Gabang en Indramajoe gewoonlijk samen 200 leverden. Eerst R. 15 Dec. 1780 werd weder gclast, er 100 van Cherib. te zenden in plaats van de gewone 200. Geheel op zichzelf staat, voor zoover de bronnen licht geven, het jaar 1781, toen bij R. 10 Juli besloten werd, 1.000 koppen uit de Batav. Regentsch. te ontbieden en wel: uit Tjandjoer en Buitenzorg 500, P.moentjang 200, Bandoeng 150, Soemedang en Batoelajang elk 75. De uitgever van het Plakaatb. vergist zich (P. X, 502), wanneer hij zegt dat deze „opontbieding jaarlijks minstens eenmaal gebeurde”.

§ 1612 Dit werkvolk genoot per dag $1\frac{1}{8}$ ƒ rijst, zout en $2\frac{1}{2}$ stuiver, hetgeen (zie P. X, 292, waar intusschen eene idiote drukfout staat) het gewone genot was voor heerendiensten in de Ommelanden, maar beneden het loon voor vrije arbeiders te Batavia, hetwelk destijds (zie A. Teisseire in Verh. B. G. V, 130) 6 st. per dag zonder voeding bedroeg (1). In plaats van de rijstvoding trad bij R. 2 Aug. 1781 betaling, tot een totaal van 5 st.; het grootste

(1) Eene Resol. van Heemr. dd. 2 Juni 1683 | een coelij is”. De Afg. patr. miss. van 31 Dec. zegt dat 4 Rd^s. per maand „maer de loon van | 1759 (De Jonge X, 327) verklaart dat sedert den

deel dezer koeli's werd tot uitmodderen der grachten gebruikt, anderen tot het aanleggen van verdedigingswerken, benoodigd door het uitbreken van den oorlog met Engeland. Bij R. 17 April 1789 wordt op een verzoek van de Cherib. Vorsten, gesteund door den Resid., besloten hen van de levering dezer manschappen voortaan vrij te stellen; daarbij wordt overwogen, dat de druk van deze diensten niet wordt vergoed door de voordeelen, „alzo de verandering van het klimaat, en het werk dat zij moeten doen en alleen in modderen bestaat, de meesten derzelve bij hun aanwezen alhier door ziekten buiten staat stelt om iets wezentlijks te kunnen verrichten; dat voornoemde menschen daarom ook hiertoe ten uitersten afkeerig zijn en zelfs die last, zo zij het vermogen hebben, steeds met geld afkopen”; het vorige jaar waren er van de 100 koppen 63 overleden, zoodat de Vorsten tot deze levering „nauwelijks door de onwilligheid hunner onderdanen in staat zijn”.

Wanneer Krawang, Tjiasem en Pamanoekan zijn opgehouden modderaars te leveren, is mij niet bekend. Met de zware sterfte onder dit volk vergelijkte men hetgeen Daendels (Staat p. 62 noot) mededeelt omtrent de visschers, die gedwongen werden uit Tegal enz. tijdelijk naar Bat. te komen: „Van deze ongelukkige menschen bezweek meermalen de helft in één seizoen”. Omtrent den overlast, dien zij soms van zeeroovers ondervonden, zie § 2333.

Met dit modderwerk te Bat. is te vergelijken de voortdurende uitdieping van de Troesan, vermeld B. R. 4 Aug. 1789 (§ 1066); dat de kosten voor het bevaarbaar maken en houden der Troesan niet ten laste der Comp. kwamen, volgt uit het gebruik om alle kosten, samenhangend met den afvoer der koffie, op de „leveranciers” te verhalen.

Wat aanleg van waterleidingen betreft, komt het eerst in aanmerking die der Groote Slokan. De Regent van Kampongbaroe, die daarmee was belast, verstrekke een „verschot aan de battoors of arbeidslieden, daartoe gebruikt”, door hem begroot op Rd^s. 5.179, d. i. 1 $\frac{1}{8}$ Rd. de roede. Bij R. 10 Aug. 1751 erlangt hij 2.500 Rd^s. schadeloosstelling „alzo het niet apparent is dat zijn verschot tot dat werk hoger op stok zal gelopen wesen, dewijl hij veel geholpen is door 't volk van de in den weg gelegene landen”. Daarenboven ziet men uit de bewaarde rekening dat dit betaalde werk eerst begon bij het land Astagina, even boven Tjimanggis, zoodat de Regent een groot deel zonder vergoeding had doen graven; uit H. 5 Juli 1749 bespeurt men dat de Comp. voor dit graafwerk de „materialen en gereedschappen” verstrekke. De doorgraving Tjiliwoeng-Tjisadane, waartoe bij R. 6 Aug. 1776 werd besloten, zou (H. 17 Aug. 1776) door den Regent van Buitenzorg

Chin. opstand het dagloon van koeli's van 2 | het dagloon der gemeene werkluijden van 6
 stuiver is gerezen tot 5 „en meer”, waarbij | tot 7 stuijvers hebben doen steigeren”. Verge-
 thans nog komt „dat de Javasche oorlog en | lijck § 2834 en B. 50, 15, 2, benevens de regis-
 vooral de Bantamsche opstand van 1751 gevoegd | ters s. v. loonstandaard.
 bij de sterfte onder de Jaccatrasche inwoners, |

geschieden, die daarvoor 2.000 Rd^s. zou ontvangen en 100 Rd^s. per jaar voor onderhoud; het graafwerk zou (H. 27 Sept. 1777) 1.000 roeden lang zijn; uit R. 10 Sept. 1776 ziet men dat de Regent zich vrijwillig, bij gebrek aan andere aannemers, tot dat werk aanbood. Later, H. 6 Sept. 1780, blijkt dat de Regent voor den aanleg 6.000 Rd^s. ontving en voor onderhoud 600 Rd^s. per jaar gedurende 2 jaar, terwijl H. 16 Sept. 1780 genoteerd wordt dat de „arbeijders” bij dit werk 6 st. per dag ontvingen. De som voor onderhoud werd ook later nog betaald, H. 27 Maart 1784; zij werd echter afgeschafft bij R. 29 Juni 1792, waar gezegd wordt dat zij speciaal bestemd was voor de bruggen over deze doorgraving. Toen in 1789 graafwerk voor dit kanaal noodig was, werd op advies van den Gecomm., die de vrees uitdrukte dat de bevolking zou verlopen als het werk „voor niet” geschiedde, weder 2.000 Rd^s. toegestaan, R. 22 Dec. 1789. Zoo biedt H. 23 Sept. 1777 het Hoofd van Tjimapar zich aan om voor 1.600 Rd^s. een kanaal van 1.000 roeden te graven van de Tjikeas naar de Tjiliwoeng.

§ 1614 *Bouwwerken.* Dat de lodji's der Opzieners en de verblijfplaatsen voor den Gecomm. in onbetaalden arbeid werden gebouwd, blijkt § 1926; 1767 i f. Interessant is in dit opzicht eene bewaarde berekening der baten en lasten van het landgoed Buitenz., 1761 — 1773, waarop voor de gebouwen elke maand een paar Rd^s. worden opgebracht voor een verwer e. d. benevens eenig koelliloon, maar voor materialen geen penning; die kwamen dus of uit het Ambachtskwartier of van de bevolking. Derhalve moet elke belangrijke reparatie in die 13 jaar op deze kostelooze wijze verricht zijn, alsof Buitenz. in officio werd bezeten. Zoo was het later ook, want in de origineele rekening der inkomsten van het landgoed Buitenz. over 1796 wordt voor reparatie van het huis niets in rekening gebracht dan 3 Rd^s. per maand voor een timmerman. Aangaande het Ambachtskwartier zegt Siberg C. G. 27 Jan. 1798 dat 12 à 15 jaar geleden (waarom slechts toen?) „een Gouverneur en Directeur Generaal mitsgaders eenige Heeren van invloed onder de Hooge Regeering daarvan voor haar zelfs zo veel gebruik maakten en gaven daardoor aanleiding tot enorme afschrijvingen”. Dirk van Hogendorp verzekert (Verzameling van stukken p. 65): „Dit heeft plaats door gantsch Oost-Indië; wanneer een Gouverneur of ander Hoofd iets bouwdt, zijn de Regenten verplicht hem om niet met volk bij te staan. Op gelijke wijze zijn Boedjong, de Vrijheid, de tuin aan Zeestrand en verdere huizen en tuinen van den Gouverneur van Java, op gelijke wijze alle de residentiehuizen langs de stranden gebouwd”. Deze mededeeling werpt licht op de zonderlinge bepaling van 1767 (zie § 1806). Men mag onderstellen dat bijvb. Van Riemsdijk als Gecomm. voor zijne landhuizen op dezelfde wijze gebruik zal hebben gemaakt van de diensten der bevolking; een bewijs daarvoor vond ik echter niet; wel eene uitlating van Nic. Engelhard over de diensten, welke de heele Preanger had te presteeren ten bate van Buitenzorg, soms zelfs van het „ressort

Batavia", zie § 2830. Opziener Gradehand schrijft 27 Dec. 1793 dat er in Buitenz. zijn 16 Ingebei's met 1.648 gezinnen; hiervan gaan af „oude lieden, schoonvaders en zandries (*santri's*) en voor pampo (*bamboe*) te trekken en met karren naar Bat. te moeten gaan", zoodat er 1.024 „huishoudings" overblijven voor Comp^s. werk; Dramaga (zie § 247) en de tjoetak Baloeboer staan alleen ten dienste van den Regent, niet van de Comp; de diensten voor de Comp. bestaan in het onderhoud van huizen en slavenwoningen, de hulp, te verleenen aan Europ. reizigers, het afbrengen van groenten, het repareren der wegen „hier op Buijtenzorg"; de cultuurdiensten rekt hij niet tot het Comp^s. werk.

Dat de koffiepakhuisen in de hoofdnegorijen en elders in de Regentsch. § 1615 ten laste der bevolking moesten komen, volgde uit het beginsel om alle kosten op de koffie te laten ten laste van den „leverancier"; men verneemt daaromtrent iets R. 13 Oct. 1797, in verband met de opschuring der koffie in de Bovenl. (§ 1108), waarbij tevens wordt gelast dat de Regenten volk zullen zenden om de daarbedoelde pakhuisen te bewaken en de koffie te verwerken. Destemee verrast het ons (zie § 1110), dat de Command. te Buitenz. den 18 Febr. 1798 voor pakhuisbouw aan Nic. Engelhard balken van Bat. vraagt; planken en dakpannen, zegt hij, kunnen te Buitenz. wel worden geleverd en desnoods balken ook, maar dat zou „magtig tot lasten van het volk verstreken". Bij R. 22 Mei 1798 werd gelast dat te Babakan in Kraw. en te Buitenz. pakhuisen zouden worden gebouwd bij aanneming; de betrokken Regenten zouden daartoe echter leveren bamboe, alangalang, atap (alles gereed voor gebruik), de noodige buffels „tot het sleepen van het hout", de voeding der koeli's, een bamboepagger om de pakhuisen, voorts na de voltooiing geregeld 40 man te eerstgenoemder plaatse, 50 te laatstgenoemder, om de koffie te verwerken, en elk een mandoer, belast met de zorg voor de gebouwen. Den 5 Mei 1798 schrijft de Command. te Tandjoengpoera dat de Regent van Kraw. een pakhuis voor 550 Rd^s. heeft aanbesteed bij Chineezen. Men zou dus zeggen dat de Regenten den aannemer moesten betalen, en ook in R. 3 Juli 1798, waarbij de Regeer. een contract voor het bouwen dezer pakhuisen approbcert, lezen wij niet dat de betaling uit de kas der Comp. zou geschieden. Het kan dus wezen dat hare bemoeiing alleen de deugdelijkheid van het bouwwerk beogde. Van het bouwen dezer pakhuisen, dat zware § 1616 onkosten zou hebben meegebracht, is intusschen niet veel gekomen; toch keurt de Commissie Thalman c. s. in een schrijven aan den Regent van Soemed. dd. 5 Mei 1807 het sterk af dat hij „ten opzichte van het oprichten der coffijpakhuisen na de oude gebruijken te werk wil gaan en daartoe Chineezen inhuuren, die daarmee beeter dan Inlanders weeten om te gaan", aangezien „juist deze oude gebruijken en adats UEd. in een poel van schulden gedompelt hebben", eene raadgeving, die den Regent er toe bracht om het werk nu te doen verrichten in onbetaalden arbeid. Bij R. 1 Zomerm. 1810 wordt bevolen dat de betrokken Regenten het benoodigde hout zullen leveren

tot den bouw van koffiepakhuisen te Karangsamboeng „in zelve voegen als dit bij de oprichting der vorige pakhuisen heeft plaats gevonden”. Omtrent andere pakhuisen zie § 1165. Met dit onderwerp staan ook in verband de diensten in het pakhuis te Kampong Goenoeng, waarvoor eene vergoeding werd gegeven, althans op de koffierekening van Tjiandjoer en Buitenz. over 1799 (B. 41, 2) worden 600 Rd^s. ten laste dezer regentsch. opgebracht voor „het onderhoud van de Hoofden en het werkvolk in 't coffijpakhuis op C. Goenong”. R. 16 Sept. 1796 is sprake van een pikolgeld van een stuiver voor de koeli's in de pakhuisen te Buitenz. en Bat., denklijk heerdienstplichtigen; zie § 1083; 1092.

Uit de correspondentie van Nic. Engelhard bespeuren wij dat in 1799 een bamboe-hospitaal te Buitenz. werd gebouwd in vrijen arbeid en dat degenen, wier woningen onteigend werden om voor dat hospitaal plaats te maken, geldelijk schadeloos werden gesteld. Zoo had het bouwen van kazernes te Buitenz. ingevolge R. 23 Jan. 1800, ofschoon de Gecomm. het werk leidde, niet, althans niet uitsluitend, in heerdienst plaats; toen bij R. 23 Juni 1801 tot den bouw van kazernes te Tangerang werd besloten, geschiedde dit onder bepaling dat de Regent „naar billijkheid tegemoed gekomen” zou worden

§ 1617 *Diensten ten behoeve van ambtenaren.* In de eerste plaats komt hier de G.-G. in aanmerking in qualiteit van landheer van Buitenz. Was bij den aanleg van dat landgoed gebruik gemaakt van onbetaalde diensten (zie § 1659), wij zien in § 2830 e. v. hoe zwaar deze later drukten, en er is weinig twijfel mogelijk of ook reeds in den Comp^s. tijd bestonden deze, echter in minderen omvang, omdat Daendels' voorgangers elk jaar slechts een korten tijd (of heel niet, zie B. 40a, 3, 2) de stad verlieten. Blijkens de bewaarde rekening over 1796 had de G.-G. op Buitenz. maar 14 slaven in den boventuin, 3 in den benedentuin, 11 in de koekraal, 1 op Pondokgedeh en 2 op Tjisaroewa, wat natuurlijk op verre na niet voldoende was. Ter vergelijking nemen wij hier eene officieele opgave van omstreeks 1800 betreffende de dienstplichtigen van den Gouverneur te Samarang: in den tuin de Vrijheid 46, op Bodjong 85 (waarvan 36 belast met de zorg voor de herten, varkens, schapen, koeien en pluimvee, die elk per maand 7 stuiver en 8 penningen genoten), 53 in den tuin aan Zeestrand (waarvan 23 voor den stal hetzelfde genoten), verder 15 Loerahs, dus samen 199 koppen; zij ontvingen per dag een kati rijst en eens per jaar een cadeau van enkele stuivers. Men zie ook § 1783. Over diensten, gepresteerd ten huize van den Gecomm, vergel. § 1779 en 1846. Dit volk kwam vermoedelijk ook uit de Preanger, althans Daendels (Staat p. 10 en 59) spreekt van diensten van Preangervolk „in de paardestallen der Grooten (*orang besar*, zie B. 50, 24, 2) te Batavia” en „ten dienste van eenige hooge ambtenaren te Bat.” Over de piekeniers ten behoeve van den reizenden G.-G. (en den Gecomm.) zie § 1778 en over diensten ten behoeve der Opzieners § 1920.

Het werkvolk der suikermolens. Wij kunnen van de diensten niet § 1618 afstappen zonder eene uitweiding over de boedjangs der suikermolens, waarover zie § 2254 e. v. Nic. Engelhard schrijft in Juli 1794 dat het „schreeuwend” toegaat op sommige molens met de betaling van dit werkvolk, zoodat het welhaast niet meer te krijgen zal wezen. Men ziet dan ook dat in 1801 van hoogerhand machtiging werd verleend, dus pressie uitgeoefend, om er te werven in Bandoeng en P. moentjang. Toen dit door het verzet van P. Engelhard niet te best vlotte, kreeg hij bij R. 1 Juni 1802. den positieven last om er 180 uit de dichtstbevolkte regentsch. te zenden, waarop hij blijkens R. 18 Juni 1802 de Regenten van Tjiandjoer en Buitenz. aanschreef om die menschen te leveren. Het een en ander hangt samen met de omstandigheid dat de suikerindustrie destijds steeds meer het karakter eener Comp^s. cultuur aannam, zie § 928; de aldaar vermelde instructie van 11 Febr. 1803 (P. XIII, 575) toont dat het werven of pressen van boedjangs in de Regentsch. destijds vrijwel de regel was. De Regenten waren er natuurlijk (zooals Hooijman al 25 jaar eerder van die in Cherib. en Tegal had geschreven, Verh. B. G. I, 2^e dr. p. 145 noot) weinig op gesteld om hun volk te zien vertrekken. Dirk van Hogendorp vermeldt (in zijn Bericht p. 93) de jaarlijks naar Bat. trekkende Jav. boedjangs als een „overtuigend bewijs” dat vrije arbeid op het eiland zeer wel mogelijk is; in hoeverre hij hier te goeder trouw spreekt, is moeielijk te zeggen; door zijn verblijf bij zijn schoonvader, den landheer Sirardus Bartlo, had hij wel beter kunnen weten. Zoo besluit de Regeer. § 1619 2 Sept. 1806, den Resid. van Cherib. aan te schrijven om de overkomst van boedjangs voor de suikermolens „naar vermogen te vorderen en door gepaste middelen te faciliteeren”; zij gelast bij R. 23 Jan. 1807 den Gouverneur te Samarang het gebrek aan boedjangs voor de Jacatr. molens „van Java of elders op de een of andere wijze te verhelpen, latende deze Regeer. de keuze van de middelen daartoe gaarne aan Zijn Ed. locale kunde”. Van Lawick als Gecomm. der Bovenl. moest daartoe „mede coöpereren” en volk verschaffen „uit de Regentsch. en met naame die districten, die langs de stranden gelegen zijn en waar de bewoners geen koffijplantagiën te onderhouden hebben”. De Resid. van Cherib. schrijft 25 Juni 1808 dat hij, bij het bestaande tekort van 6.000 boedjangs (op de 7.700, benoodigd voor de suikermolens), er nu 1 200 „bij elkander zal doen koomen”, hun elk 2 Sp. matten voorschot zal geven ten behoeve van hun gezin en dan na verloop van eenigen tijd eene tweede partij zal zenden. Daendels (Staat p. 10 en 59) spreekt terloops van de door hem afgeschafte verplichting der Regentsch. om boedjangs voor de suikermolens te leveren, wat hij onder de „drukkende plagen” rekent. Van den Bosch spreekt in 1830 (bij Cornets de Groot o.l. pag. 343 e. v.) over de boedjangwerving tijdens de Comp. in Cheribon; „deze menschen verbonden zich daartoe nimmer vrijwillig, gelijk men veelal geloofde; hiertoe was het loon dat zij ontvingen te gering, en veelal moest hetzelfde wederom, althans

voor verreweg het grootste gedeelte, aan hunne noodwendigheden worden verteerd, terwijl zij bovendien al den tijd hunner verhuuring afgescheiden van hunne huisgezinnen moesten doorbrengen; zij werden hiertoe wel degelijk verplicht en het gezag van het Gouv. tot dat einde zoo al niet misbruikt, dan toch gebruikt; men zond namelijk van Bat. eenige mandoors, voorzien van geld; deze betaalden aan de dorpsopperhoofden en aan de sikaps (*hieronder verstaat hij „cigengeërfdcn”*), aan welke de arbeiders, die zij missen konden, behoorden, eenig geld, van 4 tot 10 gulden per hoofd; dit dorpsopperhoofd nu, tengevolge van het regt, hem toegekend, om arbeiders voor het Gouv. te kunnen commanderen, gaf aan het vereischte aantal bevel om met deze mandoors mede te gaan; ook later, zegt hij, bleef dat zoo; toen Van der Capellen en Du Bus boedjangs noodig hadden voor den tuin te Buitenz., antwoordde de Resid. van Cherib. „dat er vrijwillig niet één te krijgen was, maar bij prenta of bevel zooveel als men verkoos”, en dit werk te Buitenz. was nog verre te verkiezen „boven dat van hem, die gedurende een geheel jaar in de suikermolens moet werken”.

§ 1620 Deze uiteenzetting van 1830 is, zooals men dat zoo dikwijls bij den vader van het Cultuurstelsel opmerkt, in flagranten strijd met hetgeen hij vroeger had beweerd; in zijne Nederl. Bezittingen I, 224 had hij namelijk verklaard dat de suikercultuur „de eenige genoegzaam van die soort is, welke nog grootendeels op eene vrije werkzaamheid rustte”, ja (ib. p. 322), de suikerindustrie berustte „voor meer dan $\frac{3}{4}$ gedeelten op vrijwilligen arbeid”. Bij S. van Deventer (o.l. II, 271) verzekert Van den Bosch in 1831 dat de boedjangs „door hunne sikep's voor 4 of 5 ropijen verhuurd werden” om „bij duizenden” in de Ommel. te arbeiden. Een rapport van den Resid. van Cheribon anno 1834 (ib. p. 318) verklaart dat zij „niet anders dan door dwang” te krijgen waren; dat daarvoor sikeps werden aangewezen, die dan zoo mogelijk plaatsvervangers huurden, soms voor 30 gulden, meestal voor minder. Hierop wordt bij Resolutie van 14 Nov. 1834 no. 7 bepaald (ib. p. 319) „dat de requisitiën op hoog gezag van zoogenaamde boedjangs uit de residentie Cheribon, ten behoeve van andere residentieën, niet meer zullen plaats hebben, en dat ook door het bestuur geene aanbevelingsbrieven meer zullen worden verleend om boedjangs voor particuliere ondernemingen te bezorgen, als staande in derzelve gevolgen met requisitiën gelijk”.

§ 1621 *Wachtdiensten.* Volgens Eindrés. III, 98 noot *c* was „in de Preanger Regentsch. de dienst aan (*van?*) de *ondcrandir's* of wegbewakers van ouds een vaste heeredienst”. Of dit „van ouds” op den tijd der Comp. slaat, is niet uit te maken. Maar er blijkt uit onze oude documenten al heel weinig van wachtdiensten. D. 1679 p. 607 worden „wachthuisen” vermeld aan den weg van Tanara naar Tirtajasa, maar deze weg, die trouwens maar 2 uur lang was, had het bijzondere dat hij naar de residentie van Sultan Ageng leidde; daar waren dus buitengewone voorzieningen noodig.

De Comp. kende geene wachtdiensten als heerdienst. Te Batavia bestonden nog in 1804 de wachthuizen met tongtong niet (zie P. XIV, 70; vergel. VII, 308; XIII, 395, 31; 701 e. v.). De nachtwacht werd daar beschouwd als een deel van den schuttersdienst; en dat ook te Soerabaja geene nachtwacht in heerdienst bestond, blijkt daaruit, dat men er in 1810 betaalde klepperlui invoerde (P. XVI, 322, 28; vergel. 328, 22). Wat de Preanger aangaat, geheel op zichzelf staat de bewaking in heerdienst van den Tjitaroem-
 overgang bij Bajabang (§ 2279); in 1729 dienden daarvoor 20 gezinnen (P. IV, 233), welk groot aantal minder aan wachtdienst doet denken dan aan onderhoud en reparatie bij bandjir. Wanneer men bespeurt dat Daendels (P. XIV, 641) bepaalt dat in de Preanger de eenige onbetaalde diensten zullen zijn „t gewone onderhoud” van wegen en bruggen benevens de transporten voor het Gouv., dan volgt daaruit dat er geene gardoediensten bestonden; want was het gebruik geweest om de wegen te bewaken (waarvan ik nergens een spoor heb aangetroffen), dan had Daendels, die naar verbetering der veiligheid streefde, dit niet afgeschafte. Zelfs komt het mij twijfelachtig voor of in de kampongs wel wachtdiensten bestonden; zie § 2404 i. f. Eerst in een Cherib. stuk van Juni 1809 vind ik eene vermelding van in heerdienst verrichte nachtwacht in wachthuizen „zo in de hoofdnegorij dezer Prefecture als op alle publieke weegen en kampongs door de Cher. landen verspreid”, doch de wijze dezer vermelding doet zien dat dit iets nieuws was; mogelijk hing het samen met de beteugeling van den opstand in dat gewest. In een stuk van 15 Mei 1813 wordt gesproken over de thans bij de Bench § 1622 of Magistrates te Batavia ingekomen beschikking der Regeer., dat wachthuisjes zullen worden geplaatst „niet alleen langs de Westerweg maar ook en wel speciaal langs de weg van Batavia naar Tangerang en van daar naar de grensscheiding van Bantam mitsgaders langs alle andere publieke wegen”, waarin dan 's nachts zal worden gewaakt „gelijk zulks onder het vorig Gouvernement eenelijk langs den Oosterweg naar Buitenz. in praktijk was”. Curieus dat het Raffles, de vijand van heerdiensten, was, die bij het reglement van 11 Febr. 1814 art. 11 nachtwachten en allen „anderen gevorderden dienst” ter adstantie van politie en justitie voor de heele bevolking van Java vaststelde; dit was desdienst en viel wellicht onder die oude gebruiken waarop, volgens de inleiding, dit reglement gebaseerd heette. En in O.-Java mag de wachtdienst wel van ouds tot de desdiensten hebben behoord (zie § 1627 en P. XV, 166, 35). Maar in het Bataviasche bestond ook blijkens Proc. 17 Febr. 1815 nog geen gardoedienst langs den midden- en den westerweg naar Buitenz., zoodat de Resident of the Environs voorstelde, dezen daar wegens de heerschende onveiligheid in te voeren. Het Reglement op de administratie der Politie enz. van 1819, Staatsbl. no. 20 art. 3 schrijft voor dat de dorpshoofden „eene nachtwacht zullen oprigten en daartoe alle ingezetenen, geschikt tot de waarneming van die dienst, bij beurten oproepen”. Van Rees zegt (1867) dat

in de Preanger de wachthuizen „niet zoo algemeen bestaan als elders op Java, doch alleen aangetroffen worden op centrale punten en op de grenzen van regentschappen of van naburige residentien". Over de bevolkingsspatrouilles zie § 1795. R. 13 April 1717 wordt het opvatten van weggeloopte slaven als een heerdienst voorgesteld.

§ 1623 Van wachtdiensten zijn natuurlijk te onderscheiden die, bedoeld bij S. R. 9 Sept. 1777, zie B. 38, 5, 3; deze dienen tot verhooging der weerbaarheid van de stad in cas van alarm. Vandaar dat de statistieke opgave van Craan en Radermacher R. 31 Dec. 1778 eene kolom „pikeniërs" vertoont, waarop alle regentsch. voorkomen, Buitenz. met de meeste, 219, Tjiasem met de minste, 5, totaal 1.004. In de order op het alarm van 1795 (P. XII, 152, 25) wordt voorgeschreven dat ook „Inlanders uit de Regentsch." de buitenposten Mr. Cornelis, Tandjoengpoera, Buitenz. en Tanggeran bij alarm zullen bezetten. In hoeverre ooit aan deze maatregelen uitvoering is gegeven, blijkt niet; wel ziet men in N. Engelhard's grootboek over 1795 een post voor 50 uniformen „voor 2 inlandsche compagnien" ten laste van den Regent van Tjiandjoer, maar dit zijn de manschappen die Nederburgh's reis moesten opluisteren, zie § 1764. Bij R. 3 Dec 1806 wordt besloten „de inl. pikeniërs te bedanken en de bovenlandsche Regenten van het vertrek der Engelschen te laten informeeren"; ik denk echter dat hier niet van pikeniërs uit de Regentsch. sprake is maar van die der Ommel.; de eersten konden kwalijk zoo spoedig zijn afgekomen, daar de Engelschen maar eenige dagen op de reede hadden gelegen. In het journaal der Commissie Thalman c. s. lezen wij, dat de Regent van Soemed. in 1800, tijdens de blokkade door de Engelschen, de kust van het destijds onder hem ressorteerende Pamaoekan had doen bewaken door „600 gewapende mannen, van dewelke maar zeer weinige naar hunne woonplaatzen geretourneerd, maar meest met vrouwen en kinderen in de Cherib. landen verbleeven zijn". Dit schijnt er op te wijzen dat die kustbewakers hun post hadden verlaten en toen niet weer naar huis durfden.

In dit kader valt ook R. 18 Maart 1780, gelastend dat de Regenten van Buitenz. en Tjiandjoer zich met hun volk bij de inlandsche troepen voegen, die onder den Command. van Buitenz. de zeeroovers uit de Wijnkoopsbaai zullen verdrijven; uit R. 28 Maart 1780 ziet men dat het aantal dezer gewapenden 300 bedroeg; reeds in dat najaar werd de troep ontbonden, R. 10 Oct. 1780, waarbij werd gelast dat de Regent van Buitenz., ingeval de zeeroovers weder opdaagden, volk tegen hen zou afzenden. R. 3 Maart 1801 vernemen wij dat weder 300 Tjiandjoerders, waarvan een deel met geweren gewapend, door den Regent tegen de zeeroovers zijn uitgezonden. Zie voorts § 1725 en 1726.

§ 1624 *Druk der diensten voor de Compagnie.* Deze schijnt in den loop der 18^e eeuw wat de ons onderzoek betreffende gewesten aangaat nogal gevarieerd

te hebben, naar gelang de Regeer. op een of ander bedrijf of tak van algemeenen dienst hare aandacht en aandrang gevestigd hield. Reeds D. 6 Sept. 1712 schrijft de Regent van Soekapoera dat volk van hem is uitgeweken om de zware diensten voor de Comp. (denkelijk voor de zwavellevering). Voorbeelden dat diensten voor de Compagnie worden verricht door volk dat de Regenten huren, omdat hun eigen volk het werk niet afkan, vindt men D. 12 Mei 1716 (modderaars in Tjiasem, waar destijds veel volksverloop plaats vond, D. 12 Juni, 22 Nov. 1716); D. 30 April 1717 (houtkap in Krawang met gehuurde perdjaka's van Java). Dat soms de diensten werden verricht zeer ver van de woonplaats, blijkt uit de geschiedenis der Modderjavanen; zoo bespeurt men D. 15 Mei 1730 dat tot dusver ter fortres Cheribon o. a. door Soemedang en P.moentjang diensten werden gepresteerd. Wanneer dus Mossel (Aanm. p. 190) zegt dat de landen in het Jacatrasche een „niet naamwaardigen heerendienst” te dragen hebben, dan is dit betrekkelijk; het bedrag hing af van tijden en personen (en ook van de plaats, want op Java's N. O.-Kust waren allerlei diensten in zwang die de Preanger niet kende). Wat Van den Bosch beweert (Bijdr. 1864 p. 345): „Er bestaan geene voorbeelden dat onder de voormalige kompagnie van de zoogenaamde heerendiensten immer een noemenswaardig gebruik, veel minder misbruik is gemaakt; trouwens, waartoe zouden die diensten zijn aangewend?” is een van die beweringen omtrent vroegere toestanden, die hem zoo glad afgingen en zoo weinig vertrouwen verdienen. Gewoonlijk praat men hem dat na (zooals De Louter doet, Handleid. 4^e uitg. p. 421). Overigens mag men wel overwegen wat het Welvaartrapport (Preangereconomie p. 93) zegt van den druk der hedendaagsche diensten: „Zoolang de bevolking haar tijd niet loonender wil en kan aanwenden, is verlichting van den druk niet bepaald noodzakelijk”; vandaar dat men de diensten zoo zelden afkoopt (ib. p. 94).

Over het algemeen staan, wat diensten betreft, niet veel oude gegevens § 1625 te onzer beschikking. Zoo zal men in al de 14 eerste deelen van het Plakaatboek slechts heel weinig omtrent de verplichte diensten voor de Comp., en nog minder omtrent die voor de Hoofden aantreffen; het onderwerp lag blijkbaar buiten den kring der belangstelling van de Europ. ambtenaren. Bovendien is het niet altijd uit te maken wat voor diensten worden bedoeld. De verschillende termen zijn:

1^o. *Heerendiensten*. Eerst tijdens Daendels komt dit woord vrij vaak in het Plakaatboek voor, in verband met de belangrijke toeneming destijds der diensten voor den Staat. Naar zijne afleiding moet het beduiden: diensten voor de Comp; immers is „de Heer” in het ouderwetsch Hollandsch de Souverein, de Staat, d. i. binnen 's Comp^s. gebied: de Comp.; zie bijvb. P. I, 98 enz.; 135, 10 en speciaal P. II, 101: „den Heer, dat is de Comp.” Zoo wordt bij Mossel, Aanm. p. 208 gesproken van „de tot 's Heeren dienst verplichte landregenten”. In dezen zin wordt het woord „heerendienst” reeds in

1679 gebezigd, § 599; in 1686 raadt Chastelein aan, „heerediensten de Inlanderen op te leggen” (§ 629) blijkbaar voor de Comp., doch van welken aard blijft onzeker. Daarentegen wenscht dezelfde in 1705 (zie Faes p. 224) in het Jacatrasche af te schaffen „alle de zogenaamde heerediensten”; dit zijn „kleenigheden”, die de Comp. van de Javanen trekt, vermoedelijk diensten en leveringen, zooals die van bamboe en hout (ib. pag. 245). In den zin van onbetaalden dienst voor de Compagnie vindt men het woord o. a. P. VI, 397 (Ambon); VII, 162; verder dikwijls in P. XV en XVI, en soms elders. De onbetaaldheid is zoozeer het kenmerk dezer diensten, dat soms genoteerd wordt dat zekere diensten of leveringen, omdat zij zeer slecht worden beloond, § 1626 eigenlijk heerediensten zijn. Zoo heet het P. VI, 385 dat op Ambon de nagelteelt, omdat die zoo schraal betaald wordt, nagenoeg „eene heeredienst” is; de betaling is maar „een speelpenning”. R. 11 Maart 1794 verklaart de Regeer. dat indigo- en garenlevering „als servituten en heerediensten moeten worden aangemerkt”. De koffiecultuur wordt daarom hiertoe niet gerekend; de eenige plaats waar dit geschiedt is P. XV, 632, 17, waaromtrent men vergelijkte § 935. Daarentegen vindt men het woord „heeredienst” ook veel gebruikt in den zin van diensten voor Regenten (Mossel, Aanm. p. 190; P. VI, 168; XV, 169, 44; 632, 18; XVI, 537); voor de Jav. Kapiteins der Ommel. (P. X, 368); voor den landeigenaar (P. X, 289; 297; XIV, 503); voor Europ. ambtenaren (P. XIII, 399; XIV, 784; XV, 106; 132 enz.). Eene enkele maal worden als synoniemen gebruikt de woorden „heeredienst” en „hofdienst” (zie P. VII, 593 en 594), in den zin van diensten voor de Comp., terwijl R. 27 Febr. 1778 spreekt van „de gewone hof- of heerediensten” der opgezetenen van Kalapanoenggal, vermoedelijk voor den Kapitein der O. Javanen. Dit woord „hofdienst” vinden wij evenzoo in 1686 (§ 303 i. f.) en ook al eerder (§ 597). Valentijn II, 184 noemt het roeien op de korakora's aldus; R. 15 Dec. 1730 heeten „hofdiensten” die ten behoeve van het fort te Cheribon; P. V, 488 zijn het die der opgezetenen van Djatinagara, vermoedelijk voor de Comp.; maar ib. pag. 261 zijn het de diensten voor den particulieren landheer. Hier en daar vinden wij ook *hommage* synoniem met „hofdiensten”, zie § 597.

De term *landsdiensten* wordt nu eens gebruikt van diensten voor de Comp., dan weer van die voor Regenten en Hoofden. Zoo spreekt P. V, 263 van „de tegenwoordige verpligte landsdiensten en servituten”, waar bedoeld worden de op Buitenz. rustende diensten en leveringen voor de Comp., evenals § 600 „dienst van 't lant” wordt gezegd, waar die voor de Comp. wordt verstaan; wanneer het P. XIV, 126 heet dat de menoempangs vrij waren van alle „landsdiensten”, worden blijkbaar die voor de Comp. bedoeld; evenzoo ibid. p. 227 en in § 2076; 2078, en B. 31, 27; daarentegen schijnen in § 1318 i. f. „de landsdiensten en servituten” te zijn de diensten en opbrengsten voor de Hoofden; in dien laatsten zin vermoedelijk eveneens § 1401 i. f.

1402; 1686, ofschoon de beteekenis zeer onzeker blijft; zeer duidelijk is die beteekenis in § 2061. Eigenaardig is, dat P. X, 289 de dag heerendienst per week van de opgezetenen der particuliere landen gezegd wordt te behooren tot de „servituten”, en nog vreemder dat P. XIV, 227 onder „alle servituten die tot ontmoediging van den Javaan strekken” verstaan schijnen te worden de verschillende onregelmatige heffingen en opbrengsten voor Hoofden en geestelijken, terwijl P. VII, 238 de garen- en indigolevering in het Jacatrasche een „servitut” heet, d. i. (zie hierboven) eene naar verhouding zeer schraal betaalde gedwongen levering aan de Comp.; evenzoo in § 1329 en 1959 i. f. Daarentegen noemt Chastelein o. l. pag. 238 „servituijten” de diensten der Javanen in het Jacatrasche voor de Comp.; in 1678 (§ 612) heet eene verplichte levering aldus.

Onze slotsom is dus, dat 's Comp^s. officieele terminologie in zake diensten zoo weifelend en onvast is, dat het dikwijls uiterst moeielijk is uit te maken welke soort van diensten daaronder te verstaan is.

Soorten van diensten. Rothenbuhler onderscheidt anno 1812 in het § 1627 Soerabajasche (Verh. B. G. XLI, 44):

a. Algemeene diensten, die „slechts als burgerlijke verplichtingen aan te merken zijn”; hij noemt die ook „campongsdiensten”; zij bestaan in de zorg voor wegen, waterleidingen, „het houden van wacht op de grote wegen en langs de negorijen en ander diergelijke tot algemeen gerief, rust en veiligheid strekkende verrichtingen”; deze overoude diensten, soms ook buiten de kampong gevorderd, rusten niet op den grond, doch worden gepresteerd door allen die een eigen huis bewonen; zij gaan noch met betaling noch (behalve in buitengewone gevallen) met voeding gepaard; blijkbaar dus zijn dit wat men heden ten dage desdiensten noemt;

b. Heerendiensten voor het Gouvernement, de Regenten en Hoofden, rustend op den grond, zonder betaling of voeding, en gepresteerd bij tourbeurten.

Wij zullen de eerste categorie hier terzijde laten en ons evenmin bezighouden met de classificatie der later vooral zoo talrijke heerendiensten voor het Gouvernement in „verplichte” en „eigenlijke” (a^o. 1854, bij Schoch o. l. pag. 57; onder de „verplichte”, die betaald worden, behooren de cultuurdiensten); of in „algemeene” en „bizardere” (volgens een besl. van 10 April 1856, bij E. de Waal, Aanteek. II, 250; de onderscheiding is reeds in 1853 vastgesteld, Eindrés. III, 59; volgens Encycl. van N.-I. II, 25 reeds door Rochussen); of in „buitengewone” en „gewone” (gepresteerd a: aan den Staat; b: aan de centrale inl. Hoofden; c: aan de gemeente; zie E. de Waal ib. pag. 282; tot de gewone voor den Staat rekent hij de cultuurdiensten); of in „vaste”, „bizardere” en „algemeene” (bij Van Rees, 1867, waar hij de diensten opnoemt zooals die in 1857 in de Preanger bestonden). De cultuurdiensten schijnt Van den Bosch niet tot de heerendiensten te rekenen, zie hierboven § 1624, doch vergel. § 936.

§ 1628 *Rusten de diensten op den grond?* Omtrent dit punt loopen de bewijspplaatsen zeer uiteen.

Wij zien elders voldoende, hoe zeer oudtijds de tjatjahs door de Regenten werden beschouwd als feitelijk van meer belang zijnde dan de grond. Men verwacht dus dat de diensten rustten niet op den grond doch op den persoon. Ik geloof echter niet dat men dit kan afleiden uit de oude orders der Comp. (zie § 677), waarbij zekere quantiteit producten per huisgezin wordt gevorderd, of per manspersoon; immers, het is volstrekt niet gezegd dat de Regeer. de draagkracht van hare vordering begreep. Veel waarschijnlijker is, dat zij den eisch eenvoudig aldus stelde om de productie te vermeerderen, zonder zich te bekreunen om de wijze hoe. Evenmin doet het er veel toe dat wij Gobius in 1717 hooren zeggen (zie § 2366): „De Preanger jaxas off regters hebben nevens (*d. i. evenals*) andere Preanger bediendens (*ondergeschikte Hoofden*) mede haer gesette tax van coopmanschappen, welke sijlieden voor d'E. Comp^{ie}. jaarlijcx leveren moeten aan haar hoofregenten”. Men kan naar aanleiding hiervan natuurlijk redeneeren over ambtsvelden enz., maar het blijft de vraag, wie aan deze Djaksa's enz. eene bepaalde levering had opgelegd, of dit niet soms de Resident was, en zoo ja, of deze dan begreep wat hij deed, en of niet de Regent eenvoudig de levering omsloeg over de tjatjahs en dan de bepaalde quota op naam van den Djaksa leverde. Ook doet het niets af, dat R. 8 Dec. 1729 zekere moerbezieplanters een stuk land ter bebouwing erlangen als belooning (zie § 1483), want deze menschen moesten toch dicht bij de moerbezieuinen hun kost kunnen winnen, en dergelijke van de Regeer. uitgaande maatregelen bewijzen, vooral in dien tijd van onkunde, § 1629 het begin der 18^e eeuw, niets voor de adat der bevolking. Wat daarvoor echter alles afdoet, is de omstandigheid dat de diensten voor de Comp. rustten op de boemi's en niet op de menoempangs, zonder dat daarbij in aanmerking werd genomen of de menoempangs grondbezitters waren of niet. Is onze redeneering in § 2075 correct, dan was het bij wijze van uitzondering, vergeleken met de overige regentsch., dat in 1780 in Tjiandjoer de cultuurdiensten op den grond drukten en niet op den persoon, en dan was het de Regeer. die dit stelsel uitbreidde door zooveel zij kon de menoempangs (d. w. z. degenen onder hen die gronden hadden om van te leven) in de cultuurdiensten te betrekken, terwijl de Regenten dit naar vermogen tegenwerkten. Wij zien uit het getuigenis van Crawford in § 2138, dat omstreeks 1805 de diensten voor de koffiecultuur ten nauwste samenhangen met het grondbezit; dat men zich, naar het schijnt, van sawahs ontheven om van die diensten ontheven te raken. Toch beweert in 1812 de Regent van Bandoeng (B. 50, 20) dat er bij diensten alléén gerekend wordt naar de koppen en niet naar de sawahs; doch daarbij schijnt hij niet te doelen op de cultuurdiensten, maar eerder op die voor de Hoofden; verderop (ib. § 22) erkent hij zelfs implicite dat de cultuurdiensten wel degelijk op den grond drukken. Daarentegen ontkennen

Knops en Van Lawick in datzelfde jaar uitdrukkelijk, dat de diensten voor den Staat samenhangen met het grondbezit (zie § 2084). Het komt mij voor dat deze verwarring eene soort van overgangstoestand kenmerkt, van het oude stelsel, dat de diensten voor den Souverein rusten op de ingeschreven burgers, de boemi's of tjatjahs, tot het nieuwe, dat ieder die grond bezit in die diensten deelt.

Trouwens, nog lang na 1812 heerschte in de opvatting ten aanzien § 1630 der dienstplichtigheid in de Preanger groote verwarring en onzekerheid. In Eindrés. II Preanger § 55 noot *a* leest men dat aldaar in 1863 „de regel dat de heerendienst op den grond rust, nog niet toegepast” werd; Eindrés. III, 67 dat van af 1864 (toen voorgeschreven werd dat de heerendienst moest rusten op den grond, niet op den persoon) in de Preanger de cultuurdiensten „naar evenredigheid van ieders grondbezit” werden gevorderd; in een deel van Bandoeng en Limbangan „hadden van ouds alleen de sawahbezitters den cultuurarbeid te hunnen laste”, terwijl elders in de Preanger „alle werkbare mannen” aan den gemeenschappelijken cultuurarbeid deelnamen. Vergelijk ook T. N. I. 1870, II, 275: „Men is het nog niet eens omtrent de cultuurdienstplichtigheid (*in de Preanger*), namelijk of die op den grond dan wel op den persoon rust” enz. Wanneer wij dus Eindrés. I, 18 lezen dat in de Preanger „de dienstplichtigheid uitsluitend verbonden is aan het grondbezit”, dan is dat in dien algemeenen zin iets van recenten datum. Volgens Ind. Gids 1890, II p. 2014 waren in de Preanger vóór de reorganisatie van 1871 „de bezitters van droge velden niet bepaald ingedeeld, maar zij moesten te hulp komen als het den sawahbezitters te veel over de hand liep, en dat was een reden waarom er weinig tegalan's werden ontgonnen”; evenzoo Tijdschr. B. B. IV, 314 en 315. Wanneer Holle in Ind. Gids 1889, II p. 1586 schrijft dat het „tegen de adat” is dat de heerendienst op den persoon drukt, dan is die adat bepaald niet de overoude adat, uit den tijd toen de menoempangs nog wat anders waren dan zooals hij ze daar beschrijft. Heden ten dage, zegt Mr. L. W. C. van den Berg (T. N. I. 1902 p. 170), hangt in de Preanger de dienstplichtigheid af van de gegoedheid, niet van het grondbezit.

Vrijstellingen. In de statistiek van het regentschap Tjiandjoer dd. 31 § 1631 Dec. 1792 komen na de kolom van „werkbare ingezetenen” de volgende kolommen voor: „jongst getrouwde en nieuwelijks aangekomene ingezetenen”; „priesters of santries”; „schoonouderen”; „heel oude lieden”; „ongetrouwde (boejangers)”. Het lijkt geen twijfel of deze kolommen doelen op vrijstellingen van cultuurdiensten; immers wij weten dat in Tjiandjoer de pas geïmmigreerden vrij daarvan waren (zie § 2075), en met hen kunnen degenen die pas eene huishouding hadden opgezet (1) wel gelijkgesteld zijn; dat de santri's

(1) Omtrent den ouden Jav. regel dat getrouwden zwaarder belast worden dan onge- | trouwden zie § 301 e. v.; 332.

vrij van diensten waren, blijkt uit een brief van N. Engelhard dd. 13 Dec. 1791, waarin ten laste van den Opziener van Krawang wordt aangevoerd dat hij 8 santri's koelidiensten heeft laten doen. De kolom „schoonouderen” (in een ander exemplaar dezer tabel „schoonouders”) zou corrupt Duitsch kunnen wezen (ofschoon de cijfers laag zijn: totaal 947, tegen 6.841 werkbare mannen en 884 „heel oude”); maar het blijft dan vreemd, waarom men voor „ouderen” en „heel oude lieden” aparte kolommen zou hebben gemaakt, als ze toch allebei vrijgesteld waren. Uit de aantekeningen *yy*, *zz* en *aaa* bij onzen Staat XII hierachter zal men bespeuren dat ook in latere Tjiandjoersche opgaven die „schoonouderen” of „schoonouders” voorkomen. En Opziener Gradehand zegt 27 Dec. 1793 dat in Buitenzorg vrijgesteld zijn van diensten: „oude lieden, *schoonvaders* en *zandries*”. Men vergelijkte hiermee wat B. 16, 39, 4 is verzameld omtrent de oude adat dat de man den staat zijner vrouw volgt. Dat met den term „schoonouders” weduwnaars zouden bedoeld zijn, is dus niet waarschijnlijk; dezen zijn anders in den regel geheel of gedeeltelijk vrij van diensten (Bijdr. 1901 p. 92; Eindrés. III, 101). Van Lawick doet 20 Juni 1809 aan Daendels uit Galoeh het voorstel om een huisgezin wat zwaarder te belasten dan een niet bejaarden weduwnaar. Volgens den Regent van Bandoeng waren aldaar in 1812 (B. 50, 23) vrij van diensten de kinderen beneden 14 jaar en de gebrekkigen. W. N. Servatius, landheer van Kampongbaroe, schrijft 18 Jan. 1816 dat van de 419 huizen op zijn land „279 huisgezinnen tot de culture der coffij en de verrigting van heerediensten verplicht zijn, terwijl de overige door de actueele en gewezen Hoofden, verschillende dienstdoenden (1), handwerkslieden, priesters, zogenaamde Orang Mardika's, ongetrouwde vrouwen etc. etc. bewoond worden”. In het in vele opzichten zoo zonderlinge rapport van Knops en Van Lawick uit 1812 heet het, dat in de Bat. Regentsch. „every individual” diensten verrichten moet behalve de santana's (B. 50, 11, 3). A. W. Kinder de Camarecq (T. B. G. X, 259 e. v.) noemt als vrijgesteld de boedjangs, weduwnaren, djompo's en boeniaga's; in denzelfden zin H. W. van Marle in Bijdr. 1862, p. 11; *ibid.* p. 12 heet het dat vrij van heeredienst ook zijn „alle personen die eenig gezag uitoefenen”. Omtrent inwonenden zie Eindrés. III, 87. Men vergelijkte voorts Mr. L. W. C. van den Berg in Bijdr. 1901 p. 82 enz.

§ 1632 *Afkoop*. Wij zien in § 1612 dat omstreeks 1789 de Cheribonsche moderaars, als zij kunnen, hunnen dienst „steeds met geld afkopen”, namelijk bij hunne Hoofden. Dat wil dus zeggen dat er dan anderen moesten dienen, want het getal moest er zijn. Geheel op zichzelf staat Rolff's mededeeling B. 40a, 4, over den afkoop van „allen arbeid”, ook dien voor de cultures, tegen

(1) Dit is een term die te Batavia beduidde: soldaten die geen militairen dienst verrichten, omdat zij belast zijn met een of anderen 'specialen dienst. Daaronder behooren de „vrijwerkers”, over welke zie B. 22, 39, 3. Servatius bedoelt dus misschien zijne huisbedienden e. d.

4 ducats per jaar, hetwelk in Buitenzorg en het Tjiandjoersche (zie *ibid.* 13; 14; 16) voorkwam. Over afkoop van indigodiensten zie § 1328 i. f. Van Lawick schrijft 23 Dec. 1808 dat in het Soekapoerasche Tjidamar 800 gezinnen wonen die bijna geene diensten verrichten, omdat het landschap zoo geïsoleerd ligt; „zelfs hebben zij de toevoerdienst (zie *B. 50, 13, 2*) in de hoofdnegorij (*van Soekapoera dus*) met geld afgekogt”. Deze gevallen komen dus neer op het koopen van een plaatsvervanger.

Voeding van heerendienstdoenden. Artus Gijsels geeft duidelijk te kennen (Bijdr. 1855 p. 102) dat het volk, hetwelk op de Ambonsche korakora's roeidiensten verrichtte, tweemaal per jaar ettelijke weken aaneen, zelf in zijne voeding moest voorzien; het was al heel mooi, wanneer men bij fortificatiearbeid eenig voedsel verstrekke en eene kleine belooning; veelal bleef de heele fortificatiearbeid te hunnen eigen laste; zie § 597 i. f. en 598. Later, d. i. a°. 1647, zegt Gerard Demmer (Bijdr. 1897 p. 554) dat op den gewonen jaarlijkschen hongitocht noch voedsel noch betaling wordt verstrekt; op andere tochten echter krijgen de roeiers een pond rijst per dag; dit geldt zoowel de directe onderdanen der Comp. als de z. g. bondgenooten. In Valentijn's tijd (II Beschrijv. van Amb. p. 184) werd gedurende den hongitocht, die door hem uitdrukkelijk „hofdienst” wordt genoemd (dus het karakter van bondgenootschap in den oorlog had verloren), per dag en per man verstrekt 1½ à 2 pond rijst en zekere hoeveelheid sterke drank; de Orangkaja's kregen iets extra. Ook wanneer de bevolking anderen heerdienst voor de Comp. verrichtte, werd wel voeding en zelfs betaling verstrekt; voor het houtkappen genoot zij per dag een pond rijst met 1 of 2 stuiver (*ib. pag. 246*); op Boeroe 4 Rd^s. per maand (*ib. pag. 148*, waar hij ook orders der Regeer. vermeldt om voor arbeid aan Ambonsche fortificatiën drie stuiver per dag te voldoen met twee pond rijst, voor anderen Comp^s. dienst een stuiver en een pond).

Omtrent de werkzaamheden, welke noodzakelijk waren na de zware § 1633 aardbeving, toen (zie Wichmann l. l. pag. 10) meer dan 5.000 man gedurende eene maand aan het werk werden gezet (en het duurde nog vrijwat langer), blijkt R. 22 Jan. 1699 dat dit volk van Regeeringswege werd gevoed (met rijst, visch, peper, zout, arak en „tassal ofte gedroogt hertenvlees”); trouwens, dat liet zich in dit geval heel niet anders denken. Zelfs leest men R. 14 April 1699 dat de Bataviasche Javanen, die tot zeker graafwerk zullen worden gebruikt, genieten zullen een stuiver per dag plus rantsoen „evenals aan de Sirrebonse steenhaalders (zie § 602) nu 2 à 3 jaren is verstrekt en ook wederom genoten sal worden door degene die tot het uijtmodderen van de westerkil (*aan den verzandenden riviermond*) herwaarts ontboden zijn”. Een regel hiervoor bestond echter niet of werd niet geobserveerd; immers D. 28 April 1713 besluit de Regeering, nu de Modderjavanen wederom zijn aangekomen, „haer voortaan gedurende derselver verblijf alhier 't nodige tot onderhoud te laten verstrecken”; vergel. § 1610. H. 3 April 1717 krijgen de

officieren der Javanen, die zekere doorbraak hebben hersteld, vergoeding voor de onkosten, die zij „tot rijst en mondkost” voor dat volk hebben verschoten. Zoo zijn er nog meer voorbeelden op te noemen, waar uitdrukkelijk geconstateerd wordt de gewoonte om aan heerendienstplichtige Javanen in de omstreken der stad gedurende hunne werkzaamheden voor de Comp. voeding te verstrekken op hare kosten, bijvb. H. 29 Jan. 1724 tijdens de reparatie van § 1634 den weg naar Tanggeran. Wanneer R. 1 Aug. 1732 wordt gezegd dat voor eene kanaalgraverij geprest volk uit de kampongs om de stad wordt gebezigd „sonder genot van eenig onderhoud”, dan wijst deze toevoeging er reeds op dat dit „genot” anders de gewoonte was; wij vernemen bovendien dat dit werk zooveel ontevredenheid wekte, dat de Regeer. besloot er van af te zien, en onderstellen allicht dat die ontevredenheid voor een deel sproot uit het niet verstrekken van voeding. Zoo zien wij D. 3 Aug. 1746 dat de Regent van Krawang het volk „de cost” geeft, dat aan den weg van Tjekarang (zie H. 19 Sept. 1744) naar Tandjoengpoera werkt, dus binnen zijn regentschap (zie § 283). Al deze voorbeelden hebben betrekking op graafwerk. Tot dezelfde categorie behoort de vermelding P. X, 502 dat het volk, hetwelk uit de Preanger naar Batavia werd opgeroepen om de grachten te slatten, genoot $2\frac{1}{2}$ stuiver en $1\frac{1}{3}$ pond rijst met zout per dag, welke voeding weldra door een nieuw dubbeltje werd vervangen, zoodat zij 5 lichte stuivers per dag genoten; in verhouding tot de toenmalige loonen kon dit niet bepaald voor onbillijk gelden, zie de noot bij § 1612. Zoo ziet men B. R. 4 Aug. 1789 dat het schoonhouden der Troesan (zie § 1065) voor de betrokken Regenten „een zwaare en teffens kostbare last” wordt genoemd, wat ongetwijfeld op iets dergelijks duidt. Echter blijkt in § 1573 dat ook de heerendienstplichtigen, werkzaam aan fortificatiewerk en andere diensten ten behoeve van het fort en de bezetting van Tandjoengpoera, gevoed werden, terwijl a°. 1798 (P. XII, 804, 5°) aan de Regenten, welke tot den bouw van zekere koffiepakhuisen moeten bijdragen (zie § 1615), wordt voorgeschreven ook te zorgen voor „de kost voor de daaraan werkende Javaanen”.

Maar blijkens een brief van 14 Febr. 1730 naar Cheribon moesten de door Soemedang, Bandoeng en Parakanmoentjang geleverde manschappen voor den mijnarbeid (zie § 1467), die om de 2 of 3 maanden afgelost zouden worden, zelf in hunne voeding voorzien, vermoedelijk voor een deel door het aanleggen van droge rijstvelden (§ 1469 i. f.) Over de voeding der houtkappers zie § 1547. De Resident van Cheribon schrijft 23 Juni 1807 dat hij, „hetgeen voor zo ver ik weet nergens anders plaats heeft, onderhoud geeft aan alle de battoors die 's lands dienst verrigten aan het onderhouden der wegen, uitdiepen der revieren, maaken en onderhouden van 133 zo groote als kleine bruggen”, alles uit eigen zak, en dat daartoe zelfs de 1.000 pond overwicht, die hij per kojan rijst geniet, ternauwernood toereiken. Dit „nergens” zal denkelijk slaan op andere residentiehoofdplaatsen.

HOOFDSTUK XVI.

Dat Van Imhoff's kolonisatieplannen geïnspireerd zouden zijn door die § 1635 van Coen, is moeielijk aan te nemen. Eerstens, archiefstudie lag toenmaals nog veel minder op den weg van Indische ambtenaren dan tegenwoordig (1). Dan was ook Coen's streven een heel ander, om namelijk de kolonie zoo krachtig te maken door eigen weerbare bevolking en eigen hulpbronnen, dat zij niet langer de voortdurend helpende hand der Comp. zou noodig hebben. Men ziet beneden hoe poover Van Imhoff's plannetje zich daarnaast vertoont.

Ik vermoed eerder, dat dit laatste kan hebben samengehangen met § 1636 mededeelingen eener Commissie, die in 1739 op last van Heemr. het Kampongbaroesche bezocht en wier zeer onbeduidend rapport te vinden is H. 1 Aug. 1739. Onder de drie leden hiervan behoorde dezelfde Landmeter Vonk, die Van Imhoff in 1744 daarheen vergezelde (B. 31, 64). Mogelijk deed Van Imhoff ook zelf een uitstapje naar boven. Met deze gegevens in het hoofd aanvaardde hij in Dec. 1740 de reis naar patria, die hem, zooals hij later zelf verklaarde (zie § 1885), nieuwe ideeën gaf. Het ligt voor de hand

(1) Zoo beroept Maetsuijker zich in 1651 (bij Chastelein l.l. pag. 258) voor zijne kolonisatieplannen niet op Coen maar op Van Diemen, die nog maar zes jaar dood was. Bovendien, al had Van Imhoff zich in de archieven willen verdiepen, de stukken over Coen's plannen waren er niet meer. Reeds Valentijn zegt (V, 1, Malakka p. 344) dat „veel oude papieren weggeraakt en er, vooral op Batavia, zeer weinig schriften die voor 1650 gaan, te vinden zijn”, hetgeen volkomen bevestigd wordt door een nog aanwezigen staat der archieven, opgemaakt in 1682, waaruit blijkt dat alle brieven naar patria van vóór 1650 waren verdwenen behalve die van 1631 en één brief van 1649. Vergel. § 427. D. 22 Mei 1680 bespeurt men dat, toen er onderhandeld werd over de vernieuwing van het in 1659 met Bantam gesloten contract,

dit heele contract te zoek bleek „nevens veel andere importante originele papieren”. Een dergelijk geval geeft B. 20, 28, 2. Bij Valentijn (V, 1, 174) klaagt Van Goens over de verwaarloozing, vóór zijn tijd, van de zoo hoogst belangrijke Portugeesche archieven op Ceilon; ibid. p. 303 ziet men dat in 1700 de onmisbare registers der verplichte diensten en leveringen van de Ceilonsche bevolking met opzet door Nederl. ambtenaren werden vernietigd, om beter te kunnen knocien; Valentijn noemt die verloren registers „een onschatbaar juweel, door de Portugeesen nagelaten”. Ibid. p. 311 blijkt, dat het in 1707 moeielijk was, in de Ceilonsche archieven zaken na te sporen van vóór 1681. Men zie voorts B. 20, 11; § 1747; 1804 i.f.; 1805; 2398.

dat zijn bezoek aan de Kaap en het gezicht der landgoederen, welke reeds Jan van Riebeeck ten eigen bate daar was gaan aanleggen (zie diens Dagverhaal II, 201; 483; 507; 531; 609; 615; III, 14; 81; 429; 621 e. v.; deze laatste plaats toont dat Van Riebeeck bij zijn vertrek de grootste landeigenaar aan de Kaap was), en wel bijzonder de door Van der Stel gedeeltelijk op kosten der Comp. aangelegde landgoederen, aan Van Imhoff het „utile en aengenaeme” van eene dergelijke bezitting levendig voor den geest hebben gebracht.

§ 1637 Wat den toestand der boeren aan de Kaap betreft, Theal (o. l. pag. 69; 71; 212; 217; 273; 346) deelt het volgende mee. In 1657 gaf Van Riebeeck land uit op deze voorwaarden: de vrijlieden zouden „in full possession” hebben al den grond, dien zij in 3 jaar konden ontginnen; gedurende die 3 jaren waren zij vrij van belasting; daarna betaalden zij „a reasonable land-tax” en „for pasturage” een tiende van al het vee dat zij fokten, behalve varkens en hoenders; de Comp. schoot hun het noodige voor, terug te betalen in natura en onder verband van hunne eigendommen; Van Goens bepaalde in 1657 dat de perceelen 60 bij 200 roeden groot zouden zijn en de vrijdom van belasting 12 jaar zou duren; de verder van Kaapstad gelegene landen werden oorspronkelijk niet uitgegeven in vollen eigendom maar in pacht voor zeker aantal jaren; in 1680 echter gaf Van der Stel bij Stellenbosch perceelen uit in vollen eigendom, die evenwel aan de Comp. terugvielen in cas van verwaarloozing; op deze perceelen „like all other landed property in the settlement” rustte alleen eene tiendheffing in natura; de tiende werd niet zeer streng ingevorderd en bij ongevallen geheel of gedeeltelijk kwijtgescholden; later werd 12 Rd^s. pacht betaald van nieuw geoccupeerde landen; in 1732 werd deze jaarpacht verhoogd tot 24 Rd^s. Erg samenhangend zijn deze mededeelingen niet, zij schijnen echter beter gedocumenteerd dan die in Barrow's reizen in Zuid-Afrika (Duitsche vertal. van Th. F. Ehrmann, Weimar 1805, II, 358); deze zegt o. a. dat de Kaapsche pachters geen recht hadden om hun land te vervreemden, doch dat (p. 359) vele pachtgoedren op verzoek der pachters waren veranderd in eigendommen, waarop dan de jaarlijksche belasting van 24 Rd^s. bleef drukken. Kolbe schrijft (o. l. I, 72) omtrent de oude landuitgiften aan de Kaap, dat de Comp. kort na de eerste vestiging aan de boeren had gegeven „de benodigde en om niet geschonke 60 morgen lands, wagens, ploegen, ossen en kortom alles wat zij nodig hadden, ja zelfs brood en zaaikoorn op afrekening tegen een redelijken prijs en de ijzerwaren tegen den inkoopsschelling, zonder het minste voordeel; welk verschote geld de Comp. van tijd tot tijd en niet op eenmaal heeft ingehouden, waardoor dezelve weder aan haar kapitaal is gekomen zonder dat de boeren het zwaar is gevallen of zij daardoor gantschelijk geruïneert zijn, hoewel mij zeer wel bewust is dat eenige van deze coloniers nog iets aan de Comp. schuldig zijn, en dat de schuld in 't geheel nog maar 40 duizend

guldens bedraagt". Volgens Valentijn (V, 2, 35) was dit het bedrag der schuld in 1713. Stavorinus (Reize naar Samarang II, 317) spreekt van den ondragelijken last der tienden „die voor de Compagnie als landheer zijn", welke de boeren, hoe ver ook afwonend, in natura naar Kaapstad moesten brengen en waarnaast de belasting in geld bestond; hetgeen weinig klopt met de mededeeling van Theal p. 353, dat omstreeks 1790 behalve de pacht, die vaak slordig betaald werd, er als directe belasting alleen bestond de tiende „of all produce taken to Cape Town for sale".

Van Imhoff dient nu 24 Nov. 1741 zijne Consideratiën in bij het Op- § 1638 perbestuur en zegt (III^e Hoofdpoint, V^e Hoofdstuk § 17): „Om de inwooninge tot Batavia niet alleen aangenaem en gemakkelijk maar ook goedkoop (*natuurlijk voor de Europ. inwoners*) te maken, moet absoluut de Colonie beter dan tot hiertoe bebouwt worden"; § 18: „Want daar men reeds uijt de Preangerlanden (*over de beteekenis dezer benaming zie § 758 e. v.*), leggende pas een dag reijzens of iets meer van Batavia, erwten, kool en andere aardvrugten siet komen zoo goed als men ze wenschen kan", zou men ongetwijfeld meer uit „t schoonste land des warelds, gelijk Java's binnenland", kunnen trekken, waardoor de levensmiddelen in de hoofdstad minder duur zouden worden. In Indië wil men (§ 19) niet toetasten, doordat „de Europeesen, schoon sij ook nog so veel armoede hier te lande bevoorens geleden hebben, in Indiën komende te groots en ook te traag sijn om selfs handen aen 't werk te stellen (1), dat egter geschieden moet, so men 't suinig sal overleggen en bij dat werk sijn bestaen vinden"; het initiatief dient dus in Nederl. te worden genomen door de uitzending van boeren; vooral de peper (ibid. § 20) kan „meer dan duijzend Europeesen ginter aan de kost (2) helpen" en wel vooral tegenwoordig (§ 21), nu zooveel land door den Chineeschen opstand leeg ligt; de Comp. dient dan de kolonisten 5 jaar lang (§ 22) met 100 Rd^s. te ondersteunen „om niet alleen ploeg- en draagbeesten met de nodige gereedschappen aen te schaffen, maer ook inmiddels onder haere(r) handen werk de kost te hebben, totdat haere landen in staet sijn haer selfs te voeden en dat weder aen de Comp^e. af te leggen"; na die 5 jaar moeten zij (§ 24) nog drie jaar „onbelast blijven" en vervolgens 50 Rd^s. per jaar betalen „voor ieder boereplaats, altoos op deselve g'affecteert blijvende". Met § 25 komt hij op een § 1639 nieuw chapitre, dat voor hem misschien wel de kern der zaak uitmaakte:

(1) Hij had er kunnen bijvoegen dat de ondervinding, eertijds aan de Kaap opgedaan met ontslagen matrozen en soldaten, de bijna totale ongeschiktheid van dit soort volk voor het boerenleven had bewezen, Theal, Chronieles p. 227; in den regel gaven die lui na zekeren tijd den brui aan het boeren.

(2) Hier laat hij dus plotseling het opgegeven

motief tot kolonisatie, om het leven te Bat. goedkooper te maken, varen en plaatst een ander op den voorgrond, dat veel lijkt op het ontlasten van Europa van werkelozen, iets waartoe de Comp. allerminst geroepen was. Dergelijk gebrek aan klaarheid vindt men heel dikwijls bij Van Imhoff. Over de gewildheid van peper destijds zie § 1385 e. v.

„Zelfs is dit (*de*) vrage, off men bij dit utile van den landbouw niet ook het aangenaeme behoorde te voegen, met hier en daar niet alleen dorpen aan te leggen (*een los idee, waarop hij niet is teruggekomen*) om de menschen des te zekerder (*veiliger*) te doen wonen”, maar ook aan „sommige gedistingueerde” landgoederen eene „gesubordineerde jurisdictie” te verleen. Dat Van Imhoff met deze „gedistingueerde” landen zijn eigen latere Buitenzorg op het oog had, is heel niet onwaarschijnlijk: onder zijn bestuur zijn maar twee andere landen uitgegeven die onder deze qualificatie gebracht kunnen worden, Matraman (dat al lang verhuurd was geworden) en Tjilingtjing, het eerste pas in 1746, het tweede eerst in 1748, dus beide zonder merkbaar verband met de plannen bij zijne optreding.

Bij marginale dispositie van 3 April 1742 besluiten XVII^{en} (1) op deze Consideratiën dat „de Hooge Regeering werd gerecommandeerd, de nodige schikkingen daerop te maken en de instructiën, conditiën en restrictiën daartoe behoorende aan de Vergadering van XVII^{en} ter approbatie over te senden, niettemin dat (*d. i. en dat, afgezien daarvan*) om het leeven te Bat. goedkoop te maken door middel van die colonie beeter dan tot hiertoe te bebouwen, de Kameren werden gequalificeert om op ieder schip eenige luijden” te plaatsen; Van Imhoff's desbetreffende voorstellen worden zonder eenige verandering aangenomen; alleen wordt „om in de culture en bebouwing des lands zo spoedig doenlijk progressie te maeken”, besloten, de Indische Regeer. aan te schrijven „een preuve te neemen off sij daertoe geen bequame en kundige luijden in Indiën kan vinden, die men vertrouwt dat onder 's Comp^s. dienaren wel te vinden zullen zijn”, dus dezelfde klasse van menschen die door Van Imhoff als ongeneigd tot aanpakken was gekenschetst!

§ 1640 Van Imhoff reist nu naar Indië terug; aan de Kaap deed hij, blijkens zijn bewaard journal, een uitstapje van vier dagen „over Hottentots Holland naar het Drakenstijnsche gebergten”. Zijn optreden aldaar blijkt uit Theal's History of South Africa 1691 — 1795 (London 1888 p. 122): „The colonists were constantly taking possession of new tracts of country and laying them out in cattle runs (*veeperken*) never less than five or six thousand acres in extent, for each of which they paid to the Company a yearly rental of 2 l. 10 s. (*dus 12½ Rd.*) before 1732 and 5 l. (*dus 25 Rd.*) after that date”; vandaar een voortdurend verhuizen, waaraan Van Imhoff een eind wenschte te maken; „to attempt to fix the people to the soil, he issued instructions that any one who so desired could convert sixty morgen of ground about his homestead into freehold property (*dus in vollen eigndom*) upon application to the council of policy (*Raad van politie aan de Kaap*) and payment of from

(1) Wat Van Imhoff's relaties in patria aangaat, reeds sedert 1737 stond hij, zegt Blok | (o.l. IV, 124 noot 1), met den lateren Prins Willem IV „in nauwe correspondentie”.

10 l. 8 s. 4 d. (*dus 125 gulden*) to 41 l. 13 s. 4 d. (*dus 500 gulden*) (1) according to the value of the land; the remainder of the farm was to be held as before; its use, as long as it was not required by the Company, being allowed upon payment of a yearly rental of 5 l." Deze regeling viel zoo weinig in den smaak der boeren, dat zij zich bij een request van 10 April 1745 aan de Majores om redres wendden, die de zaak aan de beschikking der Ind. Regeer. overlieten.

In de laatste helft van Mei 1743 kwam Van Imhoff te Batavia. Eerst R. 14 Febr. 1744 vernemen wij dat er één boer uit Europa is aangekomen (denkelijk was dit Adam Duschau, die, naar ik vermoed, B. 33, 1, 1, op een familiegoed van Van Imhoff thuishoorde en met hem vertrok) en dat meer „liefhebbers" zich hebben aangemeld; besloten wordt, „aan ieder landman een honderd morgen (*dus 120 bahoe, d. i. een bijna even groot stuk grond als het Koningsplein*) aan hoog en laag land, de helft zaaivelden (2) zijnde, voor de bepaalde erfpacht van 50 Rd^s. 's jaars af te geven en een honderd en vijftig morgen (*dus 180 bahoe*), wanneer het in hoog land alleen zal bestaan, nademaal het eerste vrij wat voordeliger dan het laatste is (3)".

Voorwaarden en toezicht. In de Erfboeken zijn een aantal uitgiften van § 1641 landerijen aan boeren geregistreerd, en wel drie van Tanggeransche perceelen op 26 Nov. 1744, tien van Tanggeransche en drie van Krawangsche op 30 Juni 1747, zes van Tanggeransche op 15 Sept. 1750. De voorwaarden luiden aldus: het land wordt gegeven „in vollen eigendom . . . met magt van hetzelfde uijt kragte van desen te mogen beplanten, besaaijen en te bebouwen so als hij te rade werden zal; en opdat hij daartoe in staat mogte zijn, zal hem 's Comp^s. wegen vijff jaren agter den anderen tot den inkoop van ploegen draagbeesten, item gereetschappen, jaarlijx werden verstrekt de somma van een hondert Rd^s., sullende hij na verloop van ged(*acht*)te vijff jaren nog drie jaren sonder eenige belasting blijven, waarna hij gehouden zal zijn, jaarlijks aan d' E. Comp^s. tot een equivalent van hare gedane onkosten 50 Rd^s.

(1) Theal schijnt den Rd. te rekenen op f 2.50 on niet op f 2.40.

(2) De vraag doet zich hierbij voor: is „zaai-veld" onbebouwd land, geschikt voor den aanleg van akkers, dan wel aangelegde akkers, hetzij *gaga* of *sawah*? P. II, 232 wordt verboden het „doorlopen van de *suij-* ende bouwlanden van andere lieden". Dapper (Gezantsch. p. 302) spreekt van eene stad „omringt met *zai-land*", d. i. bebouwde akkers; Canter Visser (o. l. pag 311) van „de *zaai-velden snijden*" en (ib. p. 343): „men maakt daar *zai-velden*". Bij Hotz (o. l. pag. 40) lezen wij van „boeren die hun oogst van *zai-velden* trekken". Zie voorts B. 9, 16, 4: „schoone *saijlanden*"; § 203 i. f.; 329 i. f.; in § 357 zijn „*saijlanden*" *gaga's*, maar in § 2205

zijn „*zai-velden*" *sawahs*. In oude acten van overschrijving dikwijls „*zaai-* en *waailand*"; dit laatste beduidt dan: weideveld.

Dat er toenmaals veel *sawahs* in het Tanggeransche waren is niet waarschijnlijk.

(3) Bedoeld wordt dus niet een onderscheid als waarvan Crawford in een rapport over Cheribon anno 1813 spreekt, van „*highland sawahs*" en „*lowland sawahs*", waarvan de eerste veel grooter oogsten gaven dan de laatste. Wat eigenlijk bedoeld wordt is mij niet helder; vergel. § 2167. Tegalán beduidt eigenlijk: hoogland; dit schijnt de beteekenis van „*hoge landen*" in § 628 i. f. en misschien van „*hoogelandspadij*" in § 1666

te betalen, en welke belasting altoos op dit land zal blijven g'affecteerd, en voorts onder alzulke conditiën als verder op het stuk der landbouwerij is vastgesteld"; daarna volgt de gebruikelijke bepaling omtrent wegen en rivieren en de evenzeer gebruikelijke verplichting (volgens een plakkaat van 1654) om „dit nieuw verkreegen land na behoren (*te*) cultiveren sonder hetselve te laten verwilderen, op sodanige paenen als daartoe bij de placcaten uijtgedrukt staan"; deze straf bestond bij recidive, volgens het in 1685 gerenoveerd plakkaat, in verlies van het land. Tegenover de boeren kreeg deze strafbepaling, die anders nooit toegepast werd, eene veel ernstiger beteekenis.

§ 1642 Men merke op dat in den erfbrief, ofschoon van „vollen eigendom" wordt gesproken, de gewone clause ontbreekt: (met macht om hetselve) „in het geheel ofte ten deele te mogen verhuren, verkopen en andersints met schepenkennisse (*d. i. hypotheek*) te veralieneren soo als hij sal te rade werden". Bij leenbrieven werd de vervreemding of verhypothekering van het land uitdrukkelijk verboden, en viel het land na doode rechtens terug aan den leenheer, de Comp. Men mag vermoeden dat de Regeer. zich niet recht duidelijk heeft gemaakt, welke rechten zij eigenlijk aan de boeren wilde toekennen. Volle eigendomsrechten zeker niet, zooals Faes (Gesch. part. landbezit p. 177) beweert; erfpacht, zooals R. 14 Febr. 1744 het noemt, kon het bezit dezer landen evenmin heeten, o. a. omdat het niet voor overdracht vatbaar was; zie Mr. J. H. Abendanon in Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. XXXII, 522 e. v. Uit B. 33, 2, 2 zou men opmaken dat bij overlijden van den boer het perceel terugviel aan de Comp.; men neme daarbij in aanmerking, dat deze eene pretentie op de opengekomen perceelen had wegens onbetaalde schuld.

§ 1643 Bij R. 17 Juli 1744 wordt besloten, aan de boeren „de eerste 6 maanden te laten verstrekken randsoen evenals aan de deksofficiëren op de schepen, en ook aan dezelve uit de provisiemagazijnen, paardenstal en het ambachtskwartier tot voortzetting (*over dit woord zie B. 23, 140, 1*) van den landbouw het benodigde te laten afgeven, en zulks alles onder het opzigt van den Gecomm. tot en over de zaken van den Inl., mitsgaders het bedragen van het een en ander, naar den *inkoop*sprijs gerekend, in termijnen te doen af-trekken" van hun voorschot. Bij R. 29 Sept. 1744 wordt een verzoek der drie eerste Tanggeransche boeren ingewilligd om „brieven van eigendom" (hierboven in extract overgenomen) te erlangen „benevens het geheele montant der aan haar toegelegde penningen ter inkoop van vee", dus, naar het schijnt, de volle 500 Rd^s. in eens. Bij R. 8 Sept. 1747 wordt een request van tien Tanggeransche boeren, waaronder ook de drie evengenoemde, behandeld, verzoekende „dat de genotene randsoenen en gereedschappen hun als een vrije gifte mag werden toegelegt", waarop besloten wordt „aan die van dit district so wel als die sig elders komen neder te setten een somma van 100 Rd^s. ieder *witkoop*sprijs aan gereedschappen en benodigtheden uijt

de pakhuijsen te laten geven, boven de 500 Rd^s. die zij in 5 jaren genieten mogen". De royaliteit was dus al gedaald; dat de 100 Rd^s. voor gereedschappen enz. op rekening gesteld werden, blijkt daaruit, dat vele boeren zijn overleden met eene schuld van f 1.440 d.i. 600 Rd^s. Bij R. 18 Sept. 1750 wordt vastgesteld dat van de hun uitgereikte „erf- of donatiebrieven" een zegelrecht van 10 Rd^s. verschuldigd is.

Mossel werd provisioneel tot G.-G. benoemd 1 Nov. 1750. Reeds bij R. 19 Jan. 1751 wordt Adam Duschau, de eerst gevestigde der Tanggeransche boeren, onder het hooger gezag van den Gecomm. benoemd tot Schout over de boeren aldaar, met macht om alle „disordres" onder hen te keer te gaan en geringe kwesties naar billijkheid te beslissen; de anderen moesten hem zoo noodig assistentie verleen. In zijne Aanmerkingen van 1 Dec. 1751 zegt Mossel (bij Faes p. 207): „Degeene die als boeren komen uit Nederland moeten (*van het hun toegezogde land en voorschot*) gaudeeren (*het genot hebben*) zo lange ze eenigzints reekening kunnen doen (*d. i. rekenschap kunnen geven*) van 't nut employ van het verstrekte *en langer niet*, en omtrent degeene die uijt de soldaten of andere gemeenen hier tot den landbouw geschikt werden, zoude men beter doen, *ze in den dienst te laten* totdat ze zelfs om ontslag verzoeken, en perceelen te geven van 100 roeden breed en 150 lang (*dus maar 30 bahoe*), om daarvoor, na vrij bezit van ruijm een jaar (nadat 't valt tot ultimo December toe) (1) te betaalen 10 Rd^s. 'sjaars, en de gereedschappen op derzelve reekening te belasten nevens genot van 50 Rd^s. 'sjaars gedurende twee jaaren (2) tot een woning, buffels enz., om dus na 5 jaren betalens vrij te werden en na vereffening van hun schuld 't land *te kunnen koopen* voor 100 Rd^s." Hij wil dus voor deze categorie van boeren eene § 1645 periode van 7 jaar; gedurende de 2 eerste (het jaar van aankomst en 't daarop volgende tot ult^o. December) ontvangen zij telkens 50 Rd^s., gedurende de 5 laatste betalen zij 10 Rd^s. (3); daarna worden zij vrij, d.i. treden zij uit den dienst der Comp. (4), die bespeurd heeft dat zij op eigen beenen kunnen staan; betalen zij vervolgens 100 Rd^s. als koopprijs, dan worden zij eigenaars van hun perceel. Waarschijnlijk beschouwde Mossel daarbij de uit Nederl. gezonden boeren als overtollig, niet afhankelijk genoeg en te kostbaar. Hij wil verder dat hun „plaatsen gewezen werden beneden 't gebergte; en voor 't eerst zoude bequaam wezen de wederzijde van 't gegrave Oost-canaal, van de

(1) Hier voegt Faes nog in: „vervolgens telkens ultimo December", welke woorden niet in het origineel staan. Mossel wil eenvoudig zeggen dat als eerste termijn gerekend wordt het jaar van uitgifte plus het daarop volgende, dus een langere of kortere termijn, zooals dat uitkomt, tot ult^o. December van het tweede jaar.

Over dit gebruik van *nadat* zie B. 31, 38, 4.

(2) Denklijk dezelfde periode die hierboven

Priangan.

„ruijm een jaar" heet.

(3) Aldus staat in het origineele, door mij met Faes vergeleken stuk van Mossel, B. R. 1 Dec. 1751; echter komt het mij waarschijnlijk voor, dat toch 20 Rd^s. wordt bedoeld, zooals P. VI, 184 in letters staat; dan is immers na die 7 jaar het ontvangene vereffend.

(4) Vergelijk B. 50, 27, 5.

Groote Rivier af te beginnen, en waarover een Boekhouder tot Schout konde gestelt werden om ook 's jaars van die landbouw opneem te doen, nevens verdere ordres in der tijd"; d. w. z. hij wenschte eene kolonie te stichten bij den oorsprong der pas gegrayen Slokan „off doorgraving van de oost- zo wel als de westkant der Grote Rivier, over de rug van de hoge landen van Bogor off de hofstede Buijtenzorg aff, tot beneden stadwaert aen", zooals zij H. 5 Juli 1749 wordt beschreven; zie daarover § 2105. Verder wenschte hij dat van die kolonisten „de zig in debauche verloopende of onhandelbare al ten eersten weder tot haar vorige dienst moesten gestelt worden; en dus zoude men misschien met er tijd goed landsvolk krijgen, en de colonie verrijken met menschen, die in tijd van nood een deel haarer sterkte zoude kunnen uijtmaken; en om haar niet veel meester over 't geld te laten, dat haar niet past en om 't welke den Javaan dezelve alligt vermoorden (*zou*) (1), zo zoude over 't geene ze afvoeren den Boekhouder (*der landbouwers, hetzij de bij R. 19 Juni 1750 daartoe benoemde Freijer, hetzij de nieuw te benoemen persoon*) 't bestier kunnen hebben, met 't zelve aan 's Comp^s. pakhuijzen en den bazaar-meester of een ander vast man te adresseeren en 't gelt secuur op te laten voeren, mitsgaders onder 'zig te houden, totdat de boeren 't tot uijtgaben benodigden. De culture zoude moeten bestaan in coffij tot tien picols ieder perk, padij en andere granen, vrugten, groente, catoen, indigo en olijboonen (*katjang; Mossel klaagde ibid. p. 206 dat er zoo weinig olie in het Jacatrasche geproduceerd werd*), item gepermitteerd 't houden van alderhande vee, mits in hun eigen perken te weijden".

§ 1646 Den 7 Febr. 1752 worden al deze voorstellen, bijna letterlijk evenzoo geformuleerd, tot Resol. verheven (P. VI, 184) en bepaald dat de werkring van den Schout zal zijn „maandelijks inspectie te nemen, hoe verre den landbouw bij hen behartigt werd, mitsgaders daarvan den Heere Gouverneur Generaal in geschrifte specificq rapport te doen". Betreffende „d'uijt Europa overkomende landbouwers" liet men uitdrukkelijk alles op den voet der Consideratiën van Van Imhoff; een voorschrift omtrent hetgeen de boeren moesten telen werd (ofschoon B. 33, 2, 4 doet zien dat de boeren al lang tot boomkweekerij waren aangezet) eerst bij R. 20 Maart 1752 gegeven, toen Freijer gerapporteerd had dat verschillende boeren in het Tanggeransche „en zo ook die van de Nambo in 't district van Crawang en Prackan Montjang" alleen groente, peulvruchten en padi plantten, „waardoor het land niet verbeterd en dus niet voldaan werd aan het oogmerk waarom de Comp^e. zo veele kosten doet"; hun wordt alsnu gelast „om zig toe te leggen op het planten van boomgaarden van clappus (*de Comp. bevorderde destijds ter wille van de olie de*

(1) Deze vaderlijke zorg is natuurlijk maar een doekje voor het bloeden, en de bedoeling blijktbaar, hen geheel afhankelijk van de Comp. te houden, ook nadat zij den dienst hadden verlaten. Vergelijk over dit systeem § 1256.

klapperteelt), areek (*pinang*), coffij en allerlei vrugtboomen ten haren keuse, sub poene dat anders anno futuro ten haren opsigte zodanig sal werden gedisponeert als men zal bevinden te behooren" (inderdaad worden bij R. 31 Jan. 1755 en 20 April 1756 twee onoppassende boeren uit hun land gezet en weder in Comp^s. dienst geplaatst). Tevens wordt besloten: „de gesamentlijke ackerbouwers op Tjiepannas of aan het warme bad, die alle hier te lande uijt den dienst van de Comp. tot dat werk zijn overgegaan, te stellen op den voet als bij Res. van den 7^{en} der verwekene maand omtrent de zodanige is vastgesteld", dus zij werden onder het nauwer verband gebracht, dat hen met gebonden handen aan de Comp. overleverde; misschien was dit de reden waarom achtereenvolgens twee boeren Tjipanas vaarwel zeiden. Bij R. 22 Maart 1765 wordt, op een rapport van Van Tets, dat van *f* 9.563; successievelijk aan de nog aanwezige Tanggeransche boeren verstrekt, aan pacht is binnengekomen *f* 6.480, doch dat „van de nog overgeblevene boeren aan achterstallen alleen nog *f* 1.200 gevergd kon worden" (namelijk voor erfpacht, ongerekend de voorschotten), besloten „in het vervolg dezulken, welke in de voldoening van hunne erfpacht achterlijk blijven, uijt het bezit hunner perceelen te stellen"; maar dit is niet geschied, daar bij R. 7 Mei 1765 na vereffening der achterstallen de bewuste perceelen in eigendom zijn overgegaan tegen betaling eener koopsom.

De Tanggeransche kolonie. Den 13 Maart 1744 (De Jonge in het Ver- § 1647 slag aan den Koning, uitgebragt door de Staatscommissie enz. 's Gravenh. 1858 p. 147) schreef Van Imhoff naar Nederland dat „meer als 25 zich op de eerste aanvraag, die daarover maar gedaan is, van zelfs al aangegeven hebben, doch zoolang men zoo slecht van volk voorzien is, kan men dezelve niet missen". Natuurlijk waren er wel liefhebbers voor zulk een verzetje, maar toch (B. 33, 3, 5), Mentz zei later dat de G.-G. hem had gedrongen om boer te worden. Dat Van Imhoff zijn best deed om deze Tanggeransche kolonie zooveel mogelijk uit overgekomen landbouwers samen te stellen, blijkt zoowel uit bovenstaand bericht als uit de hier en daar te vinden personalia dezzer kolonisten. De eerstgevestigde was de gepasporteerde sergeant Adam Duschau of Dusschouw (over hem zie B. 33, 1, 1), die later, R. 19 Jan. 1751, Schout over zijne medekolonisten werd. Verder vindt men Jan Dirk de Koning (ten rechte König) van Iserlohn in Westfalen, met drie zoons; dezen kregen in 1750 drie perceelen naast elkaar; Reijke Vrijmoet (in 1750, toen hij zijn erfbrief kreeg en trouwde, 27 jaar oud), Gerrit Roeloffs en Eijke Gerrit, alle drie uit Oost-Friesland (de eerste uit Aurich) dus uit Van Imhoff's geboortestreek, de twee laatsten broers met perceelen naast elkaar; Michiel Gommon, die aan de Kaap geboerd had; Jan Herman Verbruggen, die uit patria als boer kwam. Echter treft men onder deze kolonisten ook aan: een ondertimmerman, een soldaat, een burger e. d. Curieus zijn de oude Mentz en zijn zoon. Ondanks de tirade van Van Imhoff (hierboven § 1638)

geloof ik niet dat hij ooit in ernst verwacht heeft dat de boeren den grond eigenhandig zouden bewerken; men vergelijkte maar wat ik B. 33, 13 e. v. verzamelde aangaande de publieke opinie destijds omtrent de hitte te Batavia (1). Reeds R. 29 Sept. 1744 doen de drie gevestigde boeren het verzoek om van de Comp. te mogen overnemen „zes slaven ieder, inkoopsprijs”, hetgeen wordt afgeslagen, zonder dat hun echter op het hart wordt gedrukt, zelf de handen uit de mouw te steken.

§ 1648 Wat de uitgifte aangaat, R. 24 Maart 1744 zegt dat Van Imhoff heeft vernomen dat „boven het land Babakan en Tsi Kokol een groot stuk onverhuurd Compagniesland gevonden werd, strekkende langs de Tangerangische rivier van het land Tsi Kokol tot aan de negorij Soeija Gattij” (over welke ligging zie B. 31, 5) en van deze rivier tot aan de Angkee, aan welke laatste het „opwaarts loopt tot Tsilidok”, groot ongeveer 3.000 morgen „goed bruikbaar land, waarvan naauwelijks een tiende gedeelte werd gebruikt door eenige Javanen, onder de Kearia (*Kiai Aria*) tot Tangerang behoorende, die dan eens dit, dan weder een ander stuk naar hare phantasie en ordinaire gewoonte nemen en de rest liggen laten”; hij heeft dit in 20 perceelen laten verdeelen voor de uit Nederl. verwachte boeren, die daar veiliger dan elders kunnen wonen wegens de nabijheid der veldschans; elk perceel is dus 150 morgen groot, daar alles (zie hierboven § 1640 i. f.) „hoog land” is. De Raad van Indië legt zich neder bij deze beschikkingen van den G.-G. en machtigt hem om die perceelen uit te deelen; aan de mogelijke aanspraken van de daarop huizende Inlanders wordt geen woord verspild, evenmin wordt er op gewezen dat de meting enz. door Heemraden behoort te geschieden, en uit de Resolutiën van dit College blijkt nergens dat het eenigermate werd gemocid in deze kolonisatieproef, behalve toen later de perceelen verkocht werden. Het bovenbedoelde Tjiledoek aan de Angkee ligt ongeveer 7 paal Z. Z. O. van Tangerang; het verdeelde land heeft, daar de Angkee van de Tjisadane afwijkt, eenigszins den vorm van een gelijkbeenig trapezium, waarvan de kortste zijde de zuidelijke grens is; op die zuidgrens ligt op eene oude kaart de kampong Priang; deelt men deze figuur door eene van N. naar Z. loopende lijn in twee gelijke deelen (Mossel, Aanm. p. 207 zegt dat er tien stukken zijn „welke weder in 't midden gedeelt zijn en dus 20 uitmaken”), en trekt men vervolgens negen lijnen evenwijdig aan de noord- en zuidgrens, dan is het grootte trapezium in 20 kleinere verdeeld, overeenkomend met de 20 boerenperceelen. De westelijke rij werd, beginnend in het N., genummerd van 1 tot 10, de oostelijke, beginnend in het Z., van 11 tot 20, dus n^o. 1 grensde aan n^o. 20, n^o. 2

(1) Ik moet daar nog bijvoegen wat de officier Morgenstern in Van der Parra's tijd schrijft (o. l. pag. 235): „Insonderheit musz man sich bey Tage hüten dasz einen die Sonne, und des Nachts dasz einen der Mond nicht beschei-

ne”; *ibid.* p. 249: „Exerciren und manœuvriren kann man hier (*te Batavia*) nicht, weil es zu heisz ist. Man hat es vor einigen Jahren einmal anfangen wollen; die Leute sind aber umgefallen, und daher ist es gänzlich abgeschafft”

aan n^o. 19 enz.; volgens een overzichtskaartje in B. R. 20 Maart 1752 vormde de van N. naar Z. getrokken lijn een weg, „doch thans onbruikbaar”. Dat elk perceel ongeveer 150 morgen was, zooals Mossel zegt, is onjuist; volgens de omschrijving in de erfbrieven liepen zij zeer uiteen, n^o. 1 was 260 morgen, n^o. 8 maar 106 enz. Zij waren alle omringd met onuitgegeven Comp^s. land § 1649 (behalve dat n^o. 20 aan ééne zijde aan een particulier land grensde), hetgeen een voordeel was, daar geen nabuur er nu belang bij had om zijn land uit te breiden ten koste van een boerenperceel. Beschermd werden zij niet alleen door het fort Tanggeran, maar ook door den post Tjiampea en na R. 13 Juli 1751 door den post Westergouw. Wat de aanvallen der Bantammers betreft: R. 15 Juli 1751 vermeldt dat eenige vrouwen van Tanggeransche boeren bij den inval, kort te voren, van Kiai Tapa om het leven zijn geraakt. Wij zullen beneden zien, hoeveel boeren vermist werden na dien inval; maar de schrik zat er zoo weinig in, dat bij R. 12 Oct. 1751 een opengekomen perceel aan een aanvrager kon worden toegewezen, en Mossel zegt op 1 Dec. 1751 (in zijne Aanm. p. 207) dat „de meeste” perceelen bezet zijn; in Maart 1752 bedroeg dit aantal 12, zie Bijlage XXXIII. Van latere aanvallen op de boeren verneemt men niet; er bleven echter struikroovers huizen, waarvan een 20- à 30-tal een paar jaar later, D. 21 Mei 1756, zelfs de veldschans trachtten te overrompelen. Dat de Regent van Tanggeran, ofschoon blijkbaar door de boerenvestiging benadeeld, geen vijand van de Comp. werd, blijkt uit zijn dood „op het bed van eer” in den oorlog tegen de Bantammers, R. 13 Juli 1751. Maar bij R. 25 Jan. 1752 worden Heemraden gemachtigd tot verkoop van „tot dusverre” onbebouwde perceelen Comp^s. land in het Tanggeransche, waarschijnlijk tot uitbreiding der suikercultuur, waarbij Mossel zelf groot belang had als eigenaar van negen suikermolens en van de landen Kadawoeng en Salapadjang beoosten de Tjisadane.

Heemraden verkoopen nu op 11 Maart 1752 zes perceelen (geen boe- § 1650 renstukken), waarvan 3 gekocht worden door Mossel's vriend P. van den Velde, twee door Jubbels, die blijkens R. 21 Nov. 1755 reeds sedert 1740 het dicht bij de boerenperceelen gelegen land Babakan in huur had, hetwelk hem bij evenvermelde Resol. voor 80 Rd^s. door de Comp. in eigendom werd afgestaan. Deze landheeren hadden er belang bij dat de boerenstukken van pachtgoederen tot vrij eigendom werden geconverteerd, om die of op te koopen of met de eigenaars contracten te sluiten voor levering van brandhout voor de suikermolens. Men ziet dan ook zeer kort daarna bij R. 20 Maart 1752 aan boer Adam Duschau de opengekomen perceelen 2 en 3 voor 350 Rd^s. afstaan in eigendom; bij eene acte 4 April 1752 (Lavier, n^o. 6.041) verhuurt hij daarop zijne drie perceelen (ook n^o. 1, dat hij nog in pacht had) aan een Chinees voor 200 Rd^s. per jaar; vermoedelijk was die Chinees huurder van suikermolens, want op andere wijze was men niet gewoon, landen zoo ver van de stad productief te maken. Tevens was bij R. 20 Maart 1752

besloten, de opengekomen perceelen 16 tot 20, die aan elkaar grensden en in het Noorden aan een particulier land, te verkoopen; Heemraden doen dit op 6 Mei 1752, en ze gaan voor 1.020 Rd^s. over aan de eigenaresse van dat land, wier borg Jubbels was. Nog was op 20 Maart besloten, dat de open perceelen 6 en 14 voor boeren gereserveerd zouden blijven; kort daarna, R. 9 Juni 1752, komt ook perceel 15 open; deze drie perceelen vormen een complex; men besluit R. 9 Juni 1752 ze door Heemraden te doen ver-
 § 1651 huren. Deze verhuring schijnt of heet mislukt te zijn. Daarop wordt bij R. 22 Aug. 1752 besloten om, aangezien geen liefhebbers zijn verschenen, de 3 perceelen te verkoopen; zij worden eerst opgeveild H. 9 Sept. 1752 en opgehouden; daarna wordt R. 1 Dec. 1752 besloten, ook perceel 5 en 13 te verkoopen (de boer van perceel 5 was inmiddels overleden en die van 13 werd overgeplaatst naar Nambo in Krawang); het heele complex van 5 perceelen, groot ongeveer 800 morgen d.i. 960 bahoe, wordt opgeveild op 23 Dec. 1752 en gekocht voor 570 Rd^s., een waren spotprijs, zelfs voor die dagen, door den Landdrost G. J. A. von Trabe (die getrouwd was met Zenobia Goosens, welke eene nicht was van de weduwe van den G.-G. Thedens, Geertruida Margaretha Goosens, die weer eene nicht was van Mossel), een man die ook op andere wijzen door Mossel met verkoop van Comp^s. grond is bevoorrecht. Bij R. 13 Febr. 1756 wordt aan den boer van perceel 11 in eigendom afgestaan voor 150 Rd^s. het vacante perceel 10, dat aan 11 grensde. Bij R. 20 Sept. 1757 wordt besloten tot verkoop der nog resteerende boerenstukken, indien zij onbebouwd zijn; den 6 Oct. wijzigt de Regeer. echter dit besluit, en bepaalt dat deze perceelen (1, 4, 7, 8, 9, 11 en 12) „onder taxatie in cijgendom zullen worden getransporteerd aan de tegenwoordige bezitters”. Heemraden verrichten deze taxatie 29 Oct. 1757 op zeer eenvoudige wijze, door 3 Rd^s. per morgen te berekenen; men leest in de betreffende Resol. dat de boeren bereid zijn deze prijzen te betalen, doch er is niet van gekomen voordat R. 22 Maart 1765 de Gecomm. van Tets rapport had ingediend omtrent de financieele verhouding van de resteerende boeren tegenover de Comp. Besloten werd toen, de achterstallige erfpacht te doen invorderen en de kwade betalers uit hun land te zetten. Tevens worden perceel 7 en 9 aan de bezitters toegewezen voor 250 Rd^s. elk; bij R. 6 Maart 1764 was n^o. 4 aan een boer (eigenaar van een paar andere perceelen) verkocht; de nog resteerende vier perceelen, n^o. 1, 8, 11 en 12 worden evenzoo, tegen dezelfde prijzen van 250 Rd^s. elk, bij R. 7 Mei 1765 aan de boeren, bezitters daarvan, afgestaan. Hiermee waren alle 20 perceelen privaat eigendom geworden.

Men ziet uit het verloop der geschiedenis van deze kolonie, dat Van Deventer het volkomen mis had, toen hij onderstelde (Gesch. der Nederl. op Java II, 144) dat „in den veranderden bezitstoestand der suikerplantages in de Batav. Ommel., die eerlang (*tijdens Van Imhoff*), in tegenstelling met het

tijdperk vóór de Chineesche onlusten, voor de helft in Europeesche handen kwamen, de invloed merkbaar werd dien de werkzaamheid der Hollandsche kolonisten ook daar uitoefende”.

Volgens de regeling van Van Imhoff zouden de boeren na het 8^e jaar § 1652 beginnen pacht te betalen, 50 Rd^s. d.i. 120 gulden per jaar, na genoten te hebben 600 Rd^s. d.i. 1.440 gulden. Deze cijfers geven een middel om den duur hunner vestiging te berekenen, die uit de datums der erfbrieven niet met zekerheid is op te maken, daar deze dikwijls lang na de uitgifte van het land werden uitgereikt. Combineert men al de verspreide gegevens, dan is het resultaat aldus:

Perceel I. Uitgegeven 1744; heeft pacht betaald tot 1763; is in 1765 tegen betaling van het achterstallige en 250 Rd^s. koopsom overgegaan aan de weduwe van den aanvrager.

Perceel II. Uitgegeven 1744; wordt in 1752 voor 190 Rd^s. verkocht aan den bezitter van n^o. 1, nadat de eerste bezitter is vermoord in Nov. 1751 en zijn huis verbrand; hij bleef 1.440 gulden aan de Comp. schuldig.

Perceel III. Uitgegeven 1745; wordt in 1752 verkocht aan den bezitter van n^o. 1 voor 160 Rd^s., nadat de eerste bezitter door de Bant. was vermoord in Juli 1751; hij bleef 1.440 gulden aan de Comp. schuldig.

Perceel IV. Uitgegeven 1745; betaalt pacht tot 1759; wordt in 1764, na overlijden van den aanvrager (die zijn geheele voorschot had afgelost) en diens weduwe, uit wier nalatenschap het achterstallige werd voldaan, voor 250 Rd^s. verkocht aan iemand die door huwelijk met eene boerenweduwe een paar andere perceelen bezat.

Perceel V. Uitgegeven 1745; de aanvrager overlijdt 1752 met eene schuld § 1653 van f 1.440, en het perceel wordt aan een particulier verkocht.

Perceel VI. Uitgegeven 1744 of 1746; in 1751 wordt het land door de Bantammers afgelopen; in 1752 aan een particulier verkocht, daar de aanvrager ongeschikt voor het werk was; afbetaald werd niets.

Perceel VII. Uitgegeven 1746; betaalt pacht tot 1764; wordt in 1765 na aanzuivering van den achterstal voor 250 Rd^s. aan den aanvrager verkocht, die het in 1771 nalaat aan zijne dochter. Dit perceel heet Pakoelonan, R. 5 April 1771.

Perceel VIII. Uitgegeven 1746; betaalt pacht tot 1759; gaat in 1765 na aanzuivering van den achterstal en betaling van 250 Rd^s. aan den aanvrager over.

Perceel IX. Uitgegeven 1750; de aanvrager overlijdt in 1751; wordt aan een anderen boer uitgegeven; betaalt pacht tot 1763; wordt in 1765 na aanzuivering van den achterstand tegen betaling van 250 Rd^s. toegewezen aan de weduwe van den tweeden bezitter.

Perceel X. Uitgegeven 1750; de aanvrager overlijdt 1750; wordt aan een anderen boer uitgegeven, die in 1754 zonder iets betaald te hebben uit het

land wordt verwijderd, waarna het aan den bezitter van n^o. 11 voor 150 Rd^s. wordt verkocht.

§ 1654 *Perceel XI.* Uitgegeven 1750; betaalt pacht tot 1764; gaat in 1765 na aanzuivering van den achterstand voor 250 Rd^s. over aan de weduwe van den aanvrager.

Perceel XII. Uitgegeven 1750; de aanvrager overlijdt vóór 1752; diens vader, bezitter van n^o. 11, betaalt pacht voor dit perceel tot 1764; in 1765 gaat het tegen betaling van 250 Rd^s. na aanzuivering van den achterstand in eigendom over aan de weduwe van dien vader, welke dus perceel X, XI en XII vereenigde.

Perceel XIII. Uitgegeven in 1750; de aanvrager wordt in 1751 door de Bant. vermoord; het perceel wordt aan een anderen boer toegewezen, die in 1752 naar Krawang wordt verplaatst, waarna het aan een particulier wordt verkocht.

Perceel XIV. Is niet uitgegeven; wordt in 1752 aan een particulier verkocht.

Perceel XV. Uitgegeven in 1744 of 1746; in 1752 aan een particulier verkocht, daar de aanvrager onbekwaam voor het werk is.

Perceel XVI. Is niet uitgegeven; wordt met al de navolgende perceelen in 1752 aan een particulier verkocht.

Perceel XVII. Uitgegeven in 1750; de bezitter wordt in Juli 1751 vermoord, nalatend f 602 schuld aan de Comp.; zie verder sub XVI.

Perceel XVIII. Uitgegeven in 1746; de bezitter sterft in Nov. 1751 met f 1.124 schuld; zie verder sub XVI.

Perceel XIX. Uitgegeven in of vóór 1747. De bezitter wordt na den inval der Bant. vermist; zie verder sub XVI.

Perceel XX Uitgegeven 1744; de bezitter wordt na den inval der Bant. vermist, nalatend eene schuld van f 1.440 guiden, grootendeels gedeekt door nog te vorderen gage; zie verder sub XVI.

§ 1655 *De Krawangsche kolonie.* Onder datum 30 Juni 1747 vindt men in het Erfboek vier uitgiften geregistreerd van perceelen, groot 150 morgen, gelegen „een dag rijsens bezuiden de vesting Tanjongpoura in 't district van Crawang”; de voorwaarden van uitgifte zijn dezelfde als die der Tanggeransche perceelen. Zij waren al geruimen tijd eerder toegewezen, vermoedelijk al in 1744 (B. 33, 11). In de geschreven Nouvelles op het Rijksarchief vindt men onder 13 Nov. 1744: „Om de lantbouw voort te zetten aan enige liefhebbers eenige stukken lant, gelegen aan de rivier Tsiecam (*Tsiedani?*), benevens eenige landerijen in de buurt van Tanjong Poura aan de soldaten van gemelde vesting af te geven, die daarom evenwel hare dienst kunnen waarnemen”. D. 2 Maart 1745 bericht de Command. van Tandjoengpoera het overlijden van „een der boeren, genaamt Jan Timmerman”, en andermaal D. 3 Mei 1746 het overlijden van een soldaat, boer te Nambo, in wiens plaats

hij een ander had gesteld (die het volgend jaar een der vier erfbrieven erlangt). Van Imhoff maakt in zijne Landtocht (Aug. en Sept. 1744) nog geen gewag van Krawangsche boeren. De vier perceelen (zij zijn te zien op eene kaart in 's Lands Archief) lagen in twee groepen, elk van twee; door de eerste groep liep de Tjigentis; daarbinnen lagen de kampongs Tjipaga, Tjodoro en Lemboertengah in het eerste perceel, Tegalwaroe in het tweede; binnen de tweede groep viel de samenvloeiing van de Tjomas en de Tjibehet, de kampong Babakandjati en een djatibosch. Heden ten dage bevatten al deze perceelen sawahs. Mogelijk was dit reeds toen het geval; uit B. 33, 11, 5 zien wij dat deze boeren padi opkochten, en die handel kan wel hun voornaamste bedrijf geweest zijn. Hartingh maakt in zijn rapport van 20 Juli 1752 slechts van één boer in Nambo melding; evenzoo Freijer u. s.; ook Mossel in zijne Aanmerk. van 1 Dec. 1751 zegt (p. 207): „zoo is er ook een perceel in d'Nambo afgegeven”. Deze eenige wordt bij R. 22 Aug. 1752 weder in dienst der Comp. aangenomen met eene schuld van f 1.227. Maar bij R. 1 Dec. 1752 wordt een der Tanggeransche boeren naar Nambo verplaatst, denkelijk naar het opengekomen perceel, wiens overlijden anno 1756 wordt vermeld in R. 23 Sept. 1760. Uit de Bijl. dezer laatste Resol. blijkt evenwel, dat er nog een Klaas Pieters van Resmaer (?), anno 1743 uitgekomen als timmerman, in 1749 in Nambo een perceel had bekomen en daar in Aug. 1759 was overleden, niets nalatend dan eene weduwe. Men ziet dus duidelijk dat er in 1751 en '52 twee boeren in Krawang waren; waarom het bestaan van den eenen steeds geïgnoreerd is, en of die man een zetbaas van den G.-G. was in Tjisero, Tjibadak, Nambo of hoe men dat land noemde, blijft een mysterie; er zijn daar meer zonderlinge zaken gebeurd, zie § 226 en 286.

De kolonie in Parakannoentjang. Blijkens B. 33, 12 was Barend Adami § 1656 al in 1744 met zijne vrouw en dochter in het P.moentjangsche gevestigd. Eind December 1746 meldde de Afg. patr. missive dat „in de Preangerlanden” drie kolonisten geplaatst waren; wie de twee anderen waren, blijft dus onzeker, tenzij de Adami's hoofd voor hoofd geteld zijn. In 1749 werd een gewezen matroos dicht bij hen gevestigd. Resident van Suchtelen, den 16 Sept. 1751 van de hoofdplaats P. moentjang 's morgens om half zes opbrekende naar Soemedang, komt blijkens zijn reisrapport „quart voor 7 bij d' eerste boererij, alwaar w' den man overleden en de wed^{we}. met een dogter en een knecht (alle Europesen) vonden huijshouden, wordende bij ons inkomste van deselve met een bottelje wijn beschonken; voorts vonden daar een kleijne paardenstoeterij, bestaande uijt eenige fraje besette merrij paarden en weijnige (1) andere met derselver veulens bij haar, en daaragter een kleijn coflijthuijntie, dat weijnige dagen bevoorens door afbranding van d'allang allang

(1) In ouderwetsch Hollandsch beduidt dit dikwijls: eenige weijnige; het is dus vrijwel synoniem met: eenige; zie B. 31, 51, 7.

van haar buurman voor een groot gedeelte geruijneerd was". Om 7 uur vertrekt hij weer; komt in kampong Tjipra (lees: Tjipelah) en om half acht te Tjigendel (aan den grooten weg). De boerin woonde dus ongeveer te Tjibogo, halverwege tusschen Tjitjalengka en den grooten postweg. Van het tweede perceel zegt Van Suchtelen niets. Nic. Hartingh vermeldt in zijn rapport van eene reis door de Regentschappen dd. 20 Juli 1752 dat hij, van de negorij P. moentjang naar Socmedang rijdende, passeert „de twee boerenplaatsen, die er wel uitzagen, inzonderheid die van de boerin met haar dogter, dewelke reijkelijk erten en boonen hadden aangepland en ook een stoeterijtie van elf merrijaerden en een stal met in de twintig hoornbeesten had, en scheen daar wel te kunnen aerden, alleenlijk klagende over de cenigheijd (1)". Mossel zegt enkel (Aanm. p. 207) dat er twee perceelen „in het Sumadangze" waren uitgegeven. Wat er verder van die twee flinke vrouwen is geworden, blijkt nergens; daar Pieter Keijser, de dikke Opziener van P. moentjang, en zijn collega Ronde Jan te Bandoeng niet te ver afwoonden, was voor beide dames eene idylle niet geheel uitgesloten. Freijer had al gezegd dat het boeren er geene toekomst had wegens de hooge transportkosten; een huwelijk was dus eene uitredding en zou ook verklaren waarom de Regeer. later niet meer over dat perceel beschikt. Het andere was teruggenomen (B. 33, 12, 2).

§ 1657 *Buitenzorg.* Reeds aan Scipio waren in 1687 de schoone omstreken opgevallen (B. 14, 12 en 13).

In 1743 schijnt Van Imhoff de stad niet te hebben verlaten, althans noch de Resol. vermelden het, noch het Dagr. Den 18 Aug. 1744 deelt hij in Rade mede, dat hij zal vertrekken naar de Jac. Bovenl. om locale kennis op te doen en na te gaan wat er ter bevordering van den landbouw en de peperteelt kan worden gedaan; zie B. 31, 2 en in het bizonder wat hij B. 31, 11 opmerkt omtrent de gunstige gelegenheid „tot het stigten van een Europesche colonie" in de streek tusschen Tjiampea en Kampongbaroe „waarom ook den Landmeeter g'ordonneert wierd, van dit district een speciale kaart te maken"; den 25 Aug. gelast hij denzelfde „een kaartje apart te maken van de overzijde der negorijen" Kampongbaroe e. a., en hij verordent, op dat punt het „land te laten beploegen en in gereedheid te brengen tot den aanleg van een thuijn voor 's Comp^s. rekening ten dienste van de Heeren Generaals"; hij weidt uit over de geschikte en schoone ligging dezer plaats. Ik wees reeds in § 1636; 1638; 1639 op de waarschijnlijkheid, dat hij al in 1741 de creatie van een groot landgoed had beoogd. Dat zijne bedoeling was, dit niet voor zich persoonlijk aan te vragen (de aanleg zou hem misschien te duur komen en wie weet of bij zijne aftreding een liefhebber te vinden zou zijn) maar

(1) D. i. de eenzaamheid. Wouter Schouten (o. l. I, 52) doet eene wandeling „in mijn *eenigheijd*" d. i. in mijn eentje. Corn. de Bruin (o. l. pag. 137) arbeidt „in mijne *eenigheit*". D. 1644/5

p. 182: „in *eenicheijt*" met iem. spreken, d. i. onder vier oogen; 1664 p. 123: „een *enigc* en onbewoonde plaats"; 1678 p. 396: „woonende in *eenicheijt*".

in qualiteit van G.-G., blijkt vooral uit de woorden in zijn request (P. V, 253 e. v.; Bijdr. 1864 p. 256): „De intentie in desen is niet, sig personelijk te verrijken of te verbeteren (1) door eene acquisitie van dese natuur”, intengendeel, zijne bedoeling is dat het landgoed zal zijn „g'accrocheert aan hem in zijn officie en sijne opvolgers in (*der*) tijd”; hij vroeg het dan ook aan „onder de clause de non alienando”. Zijne reis vervolgende, gaat hij van § 1658 Kampongbaroe over Djerokoeta naar Tjinangka, den 27^{en} vandaar naar Tjipanas; den 28^{en} wijst hij op het nut van eene te maken „rustplaats om te overnachten, aan de voet van het gebergte Magamandong, een groot uur gaans verder als Tsinanga”, waar goede bouwgrond is (denkelijk bedoelt hij Tjisaroewa), en op de waarschijnlijkheid dat te Tjipanas „producten waaraan de groote hitte schadelijk is” zullen kunnen geteeld worden; hij geeft last om het water der warme bron, „welkers ontdekking men sig verwonderen moet dat so lange verborgen is gebleeven”, scheikundig te onderzoeken. Uit de hierachter besproken onkostenrekening van het hospitaal te Tjipanas ziet men, dat in het boekjaar 1744/5 reeds *f* 722 daarvoor werd besteed en in 1745/6 *f* 6.736, waarvan *f* 5.852 in contanten aan den Binnenregent, zoodat in den loop van '45 die inrichting in vollen fleur was. Dat jaar begon Van Imhoff tevens met de ontginning van Buitenzorg, waarmee hij, blijkens zijn request dd. 10 Aug. 1745, „reeds eenige naamwaardige beginselen en preparatiën had gemaakt”; het werk geschiedde onder het „oog en opsigt” van den Gecomm. Op gezegden datum, den dag na zijn veertigsten verjaardag (zie B. 32, 10), wordt het land hem toegewezen; den 18^{en} gaat hij daarheen op reis en wijst den 23^{en} de plek aan waar „de nieuwe lustplaats” zal worden aangelegd. Dat er toen reeds boeren waren gevestigd, maak ik op uit R. 12 Oct. 1745, waarbij bepaald wordt dat de Comp. de „witte boonen (2), dewelke uijt de Jaccatrasede bovenlanden worden afgebragt”, zal aannemen tegen 80 Rd^s. (3) het last; de nota van den Gecomm. van den Velde, welke tot dit besluit leidt, zegt, dat „successive uijt de bovenlanden zijn aengebragt een goede quantijt witte boonen”, die aan de ingezetenen bij de gantang worden verkocht; er is echter zooveel, dat hij verzoekt die aan de Comp. te mogen leveren voor gezegden prijs „zijnde thien Rijxd^s. minder op ijder last als den suppliant die verdebiteerd aen particulieren (*bij de gantang dan altijd*), welke gunst en goedheid de nieuwe coloniers (4) (*als wicr zaakwaarneer*

(1) In de Compagniestaal beteekent *verbeteren*: in rang verhoogen, bevorderen. Met onze plaats vergelijkte men D. 1668 pag. 6: een weg zal worden aangelegd „tot *verbeteringh*” van zekere bebouwde perceelen.

(2) Eene soort katjang, zooals Rumphius zegt (H. A. V, 383): „in 't Duits *witte* of Javaanze *boontjes*” genoemd, die van Java en Bali „wijd en zijd uitgevoerd werden en tot spijsje op de schepen dienen”. R. 9 Febr. 1656 worden in één

adem genoemd „groene cadjangh” en „Javaense *witte boontjes*”; D. 1670 p. 153 na elkaar „groene boontjes” en „*witte cadjangh*”, die van Java komen.

(3) De Comp. betaalde anders maar 26 Rd^s. de kojan (P. V, 182).

(4) Van Inlanders wordt dit woord nooit gebruikt en Mossel (Aanm. p. 206) zegt ook dat de *boeren* die witte boonen leverden.

dus de Gecomm. optrad) altoos dankbaarlijk zullen tragten te beantwoorden met het onophoudelijk aanplanten van andere door d'E. Comp. gerequireerd werdende producten". Dit zou echter ook kunnen slaan op de Tanggeransche boeren.

§ 1659 Merkwaardig 'is verder een rapport van Van den Velde B. R. 6 Dec. 1746, waaruit blijkt dat in 1745 over Tegal een aantal Javanen te Batavia kwamen „om vervolgens op Buitenzorg en dies bijgelegene dorpjes geplaatst te werden, ten eijnde aldaar hun met den landbouw en 't planten van padij te erneeren", van welke een aantal, van Banjoemas afkomstig, wegliepen, hetgeen de verontwaardiging van den Gecomm. wekte, omdat hij „aan niemand van die volkeren, die hem versogt hebben om te retourneeren, zulks had geweijgerd"; hij liet hen dus nazetten en de opgepakten in zijn blokhuis opsluiten; aan de Regeer. stelde hij voor, de mans te veroordeelen tot dwangarbeid doch de vrouwen „tot exempel voor anderen" terug te zenden naar Buitenzorg „om aldaar voor de kost dienst te doen". Dit zal wel goedgekeurd zijn, maar het blijkt niet. In zijn request (R. 10 Aug. 1745) had Van Imhoff reeds verklaard zijn land te willen bevolken „door soo veel menschen als men van wijd en zijd bij den anderen halen kan, soewel Javanen als anderen" (1); op eene vestiging van Inlanders op zekere geschikte punten aldaar doelen misschien ook Van den Velde's woorden R. 3 Oct. 1747: „de Javanen van Ciceroa die aldaar (*te Tjisaroewa*) staen geplaatst te werden" voor de transporten naar Tjipanas. Natuurlijk ging de aanleg van rijstvelden daarmee samen; over de meerdere kennis der Ooster-Javanen van den rijstbouw zie § 2102 i. f. en vergel. § 2191.

§ 1660 In 1746 gaat Van Imhoff (D. 24 Maart) naar Java's N.O.-Kust en daarna met „een kleijn geselschap" naar Buitenz. van 2 tot 10 Sept. en nog eens van 30 Sept. tot 4 Oct. (Dagr.); waarschijnlijk regelde hij toen ook de zaken van Tjipanas, althans tusschen deze beide uitstapjes valt R. 20 Sept. 1746, waarbij, op eene verklaring van den G.-G. dat het noodig is „dat tot het op- en afbrengen van de impotenten tusschen deze stad en het warme bad op Sipannas een middel wierde beraamt ter bezorging van bequame draagbeesten", besloten wordt de afgedankte cavaleriepaarden daartoe te reserveeren „mitsgaders van Java nog te ontbieden eenige honderd buffels, om niet alleen daartoe, maar ook tot alle andere diensten ter voortsetting van den landbouw gebruikt en onder opsigt en ter verantwoording van den Gecomm. tot en over de saken van den Inlander onder de inlandse Hoofden verdeelt te werden voor het ordinaire huurloon van padij". Naar Nederl. schreef de Regeer. dat deze aankoop was geschied ten bate der inlandsche landbouwers (De Jonge X, 69). Blijkens een rapport van den Gecomm. (R. 23 Juni 1747) werden er 500 op Java's N.O.-Kust gekocht, waarvan er aldaar

(1) De zonderlinge bewoordingen, waarin hij deze zaak kleepte, bespraken wij in § 718 noot.

of onderweg 292 stierven. terwijl de rest onbruikbaar bleek; uit R. 8 Juni 1753 bespeurt men dat er toenmaals, dus 6 jaar later, nog steeds 208 over waren ter verantwoording van den Regent van Tjiandjoer; hieruit werden toen de voor Tjipanas benodigde aangevuld en het overschot aan den Regent verkocht. Het allerzonderlingst verloop dezer buffelhistorie doet me denken dat deze „onbruikbare” beesten zoolang hadden gewerkt op het land van den Gouverneur-Generaal, totdat zij heusch op waren.

Het volgend jaar ging Van Imhoff D. 27 Juli 1747 „na 't warme bad § 1661 in de bovenlanden Tsi Pannas om gebruik van de wateren te nemen” en keerde eerst 12 Aug. terug. Van den Velde, die hem waarschijnlijk had vergezeld, dient daarop eene project-regeling voor het transport naar Tjipanas in, welke bij R. 3 Oct. 1747 onveranderd werd geaprobeerd. Zijn desbetreffend schrijven is geheel afgedrukt P. V, 486 e. v. Hij deelt mede dat de voor de zieken bestemde „houte woningen en verdere appartementen tans zo verre g'avanceert zijn, dat deselve voor 't grootste gedeelte kunnen worden gebruikt”; als patienten verwacht men zowel Comp^s. dienaren als particulieren, welke laatsten op eigen kosten de reis zullen doen; reeds zijn „diverse personen aan 't warme bad op Tjipannas geneesen en compleet herstelt geraakt”; voor het transport zijn al 62 buffels ingekocht; daarbij zal men nog 70 à 80 moeten koopen en 35 à 40 buffelkarren; deze transportmiddelen zullen worden verdeeld over vijf rustplaatsen, namelijk Tjawang bij den toenmaligen paal 15 (thans even voorbij paal 10, wat achter M^r. Cornelis); Tjimanggis bij paal 29 (thans 23; op deze beide plaatsen had Van Imhoff ook halt gehouden toen hij in Aug. 1745 naar boven reisde); Buitenzorg (thans paal 39); Gadok (thans paal 48) en Tjisaroewa (paal 54); aan elk dezer stations zullen worden verbonden 8 buffelkarren, 14 buffels en een personeel van een mandoer en 10 ondergeschikten, genomen uit de opgezetenen der aangrenzende landen, welke eene geringe bezoldiging en gedeeltelijke vrijstelling van heerdiensten zullen genieten; op de vijfde rustplaats, Tjisaroewa zal het personeel 30 man sterk zijn, „niet alleen tot dienst der buffelskarren en draagbeesten maar ook om de impotenten van daar met jolij (1) of hangmatten nae Tjipannas over te brengen”, terwijl er „om de wille van de aldaar zijnde slegte wegen” nog 10 buffels extra zullen worden geplaatst „om als draagbeesten g'emploijeert te werden”; te Buitenz. en Gadok zal voor de zieken eene bamboe-woning worden gebouwd, hetgeen te Tjisaroewa niet noodig schijnt te zijn geweest, vermoedelijk omdat de pasanggrahan, die Van Imhoff daar in 1744 noodig vond (zie § 1658), inmiddels gebouwd was; een onderchirurgijn zou de ziekentransporten begeleiden; een matig tarief werd

(1) Zie Hobson-Jobson s. v. *dhooly*: „a covered litter or rudimentary palankin”. Bij Haafner dikwijls *doelie*; eene beschrijving in zijne Reize in eenen palanquin II, 33 noot; Jav. en Soend. *djoli*. Uit Hofhout (B. 34, 13)

ziet men dat te Tjisaroewa „bamboeze kadels of draagstoelen” werden gebruikt. P. P. Roorda van Eijsinga (o. l. III, 63) noemt zo'n ding eene „draagkoets”.

vastgesteld voor onderweg te koop en provisiën en voor vervoermiddelen en personeel ten gerieve van particulieren.

§ 1662 Vermoedelijk werden thans weder een paar Europ. boeren te Tjipanas geplaatst. Zeer kort nadat deze regeling was getroffen (welke als 't ware de voorbereiding vormde tot een later besluit, R. 14 Oct. 1749, om zoo min mogelijk Compagniesdienaren wegens ziekte te laten repatriëren, wanneer zij in patria niet in hun onderhoud zouden kunnen voorzien, maar degenen „welkers herstelling 't zij door verandering van klimaat ofte andersints niet geheel en al hopeloos is, naar Tjiepanas ofte het warme bad te zenden om aldaar tot hunne volkomene geneezing te verblijven”), ging Van Imhoff, volgens het Dagr. op 3 Nov. 1747, weder naar Buitenz., waar hij tot den 11^{en} bleef (volgens R. 24 Oct. vertrok hij reeds 23 Oct.). In 1748 ging hij weer naar boven, R. 6. Aug. 1748, en wat later naar Tandjoengpoera (R. 5 Nov. 1748); in 1749 vertoefde hij te Buitenz. van 4–28 Juni en 3–9 Dec.; blijkens H. 11 Oct. 1749 werd dat jaar nog druk aan het huis aldaar gebouwd. In 1750 ging Van Imhoff van 19 April tot 19 Mei naar Buitenzorg en nogmaals op 18 Juli „om vandaar verder door de Preangerlanden naar Cheribon te gaan”, dus ook de oostelijke regentschappen te bezoeken, waar hij, voor zoover bekend, nog niet geweest was. D. 10 Aug. vindt men een brief van hem vermeld uit Cheribon met een rapport over dat gewest, hetwelk verloren is; den 22 Aug. keert hij over zee van Cheribon terug met zijne reisgenooten, waaronder ook dames, maar deze tocht (het is jammer dat daarvan geen verslag is te vinden) bleek voor hem noodlottig, want 1 Nov. overleed hij na „rijm een maand door versterving van levenskrachten bedlegerig geweest te zijn” (D.), een zonderling einde voor dezen krachtigen man, dat haast aan pil no. 11 zou doen denken.

§ 1663 Mossel ging D. 3 Sept. 1751 met een heerengezelschap naar Buitenz. „met intentie, vandaar verder op te gaan na den Blauwen Berg, ten eijnde aldaar gebruik te nemen van het warme bad en dan over Tanjongpouura terug te keeren”; hij komt den 18^{en} terug, niet over die vesting maar over Buitenz., en gaat van 10 tot 30 Nov. andermaal naar boven, ondanks dat Kiai Tapa nog niet was onderworpen (§ 796). Volgens Mossel's Aanmerkingen van 1 Dec. 1751 (l.l. pag. 207) waren destijds „ses gemeene dienaren als boeren geplaatst bij 't warme bad beneden den Blauwen Berg (*B. 33, 9 c. v.*), maar dezelve hebben nog maar kleijne stukken land bequaam gemaakt en zijn te bekrompen plaats geweest; egter willen ze nu niet opbreken na rijmer velden, die bequaam zijn om uit te breijden, dat haar door 't gebergte belet word”. Dat Mossel er tegelijk op aandrong om eene boerenkolonie aan den oorsprong der Slokan te vestigen, noteerde ik in § 1645. Voor den eigenaar van Buitenz. zou het inderdaad zeer geriefelijk zijn, hier eenigen hunner bij de hand te hebben; later schijnt hij eene nog meer geschikte plaats te hebben uitgekozen (zie beneden).

Het jaar 1752 bracht nog al verandering. Eerst wordt bij R. 4 April een tarief vastgesteld voor den „practisijn, als teffens zijnde Binnenregent” van het hospitaal te Tjipanas: hij mag per patient in rekening brengen 10½ st. voor spijs per dag en 1 st. voor medicamenten (voor dien tijd zeker ruim; immers in het Buitenhospitaal te Bat. mocht per dag maar 7 st. per patient gerekend worden, met 1 st. voor medicijnen, waarbij echter de regent verschillende benooidigheden gratis ontving; zie P. VII, 182 en vergel. ibid. p. 180); er is een waschman, een timmerman en een personeel van eenige Campagniesdienaren en 45 koeli's. Blijkens R. 30 Oct. 1753 was de opperchirurgijn Andreas Kahler (over wien zie B. 34, 17, 3) reeds in 1752 regent van het ziekenhuis; de Naamboekjes vermelden hem als zoodanig van 1753 to 1755.

R. 13 Juni 1752 leest men dat Mossel naar de bovenlanden zal ver- § 1664
trekken „om in persoon inspectie te nemen van de progressen in d'agriculture”. Den 20 Juli rapporteert Hartingh dat hij op eene reis van Buitenz. naar Krawang te Tjipanas „alles tamelijk” heeft gevonden, „zijnde de boerenstukken redelijk wel beplant en voor het overige het hospitaal en de tuin in redelijke staat”; die tuin behoorde dus bij het hospitaal (vergel. B. 34, 26; in § 25 aldaar blijkt dat de boeren niet dicht bij het hospitaal woonden). Kort hierna echter trof het Buitenzorgsche en Tjipanas de ramp der verwoesting door de bende van Kiai Tapa in begin Augustus 1752 (§ 797). Hierna wordt R. 15 Aug. 1752 besloten „een steene redout of vierkante toorn te laten exstruceren 't sij in het district van Buijzensorg dan wel omtrend Tsjie Pannas ofte in het Tjanjoersche, ter plaatse die men oordeelen sal het beste te weesen ter beveiliging der groote wegen en meest met de sinlijkheit der Regenten te convenieeren”. Dit besluit is denkelijk de oorsprong van het fort Philippine te Buitenzorg, genoemd naar Mossel's dochter Philippine Theodora (die D. 26 Juli 1747 genoemd wordt „juffrouw Philippina Mossel”; ook elders in den Archipel werd tijdens Mossel deze naam gegeven aan een nieuwgebouwd fort, zie Verh. B. G. XXXV, 93). Datzelfde jaar werd er mee begonnen, althans H. 6 Dec. 1752 spreekt van „den sergeant op Buitenzorg”, alsof deze tot het vaste personeel behoort, en de Afg. patr. miss. 30 Dec. 1752 zegt dat „een aarde werkje in 't Buijzensorgse gelegd” is. Bevreemdend blijft het daarom dat het huurcontract Zallé 5 Jan. 1758 n°. 946 niet evenals latere huurcontracten van Buitenz. het fort vermeldt. De onveiligheid aldaar had maar zeer kort geduurd; nadat D. 21 Aug. het bericht was gebracht der vernietiging van Kiai Tapa's bende door de dragonders te Bandoeng, ging reeds D. 23 Aug. 1752 Mossel naar Dregterland „om vervolgens de westerfortjes in 't Jacatrasche te gaan besigtigen”; D. 2 Sept. 1752 keert hij terug; zes dagen daarna besluit de Regeer. de inl. troepen uit Tjiandjoer terug te roepen en 11 Sept. eveneens de militairen uit Buitenzorg. Den 27 Oct. wordt op § 1665
Mossel's voorstel bepaald, dat te Tjipanas voor omstreeks 1.000 Rd^a. „een

nieuwe hujsing over de drie baaden" zal worden gebouwd „omme voortaan eenlijk te dienen voor patienten, welke siektens hebben die door het gebruik van het bad en op geen andere wijze schijnen te kunnen werden gecureerd" (hetgeen dus beduidt dat Tjipanas niet meer zou dienen voor „verblijf in een koel klimaat" maar alleen voor bepaalde kwalen zooals die van Hofhout); het aantal verpleegde Compagniesdienaren wordt beperkt tot 30. Over de latere verbouwing zie B. 34, 17, 3. Ook de bouw van het huis Buitenz. schijnt tijdens Mossel zijn beslag te hebben gekregen (B. 32, 28 en 29); daar hij echter reeds R. 6 Aug. 1748 voorkomt als eigenaar van Dregterland (Sering-sing, zie I, 50), blijft het altijd onzeker welke der beide plaatsen wordt bedoeld, wanneer men leest dat hij „naar de bovenlanden" gaat, zooals D. 15 Nov. 1752. In 1753 ging hij van 4—21 Juli naar Buitenz. en 4 Sept. naar „de Crauangse bovenlanden", vanwaar hij den 13^{en} over zee terugkeerde; daarop vertrok hij van 17 Nov. — 1 Dec. andermaal naar Buitenz. Deze tochten bewijzen voldoende dat de bende van 300 Bantammers, die zich R. 2 Juli 1753 weder in het Tjiandjoersche vertoonde en waartegen militairen werden uitgezonden, alras verstrooid werd. In 1754 deed Mossel eene reis naar Java's N.O.-Kust, vertoefde daarna van 17 Juli—10 Aug. te Buitenz. en passeerde 26—30 Nov., in welke dagen zijn verjaardag viel, met zijne dochter Philippina en haar man Von Hohendorff op Dregterland. Latere mededeelingen van dezen aard (R. 7 Juli, 12 Sept. 1755, toen Mossel, blijkens R. 31 Dec. 1755, naar het Tjiandjoersche gegaan schijnt; 6 Juli 1756; 15 Juli 1757; 11 Juli 1758; 10 Aug. 1759; 21 Nov. 1760) behoeven niet verder gememoreerd te worden; voldoende blijkt hoe weinig hokvast hij was. Van der Parra ging (Verh. B. G. VI, 41) geregeld eenige dagen in Aug. naar Buitenz.; zie verder B. 40a, 3, 2.

§ 1666 In 1755 deed de Gecomm. Freijer eene inspectie-reis naar het Buitenzorgsche, Tjiandjoer en Krawang, waarvan het aan Mossel gericht rapport dd. 22 Mei 1755 door D. W. Schiff niet geheel nauwkeurig is overgenomen in T. B. G. XVII, 148 (1). Uit dit belangrijke stuk copieer ik hier het volgende:

„Buijtensorg vindt men in een tamelijke staat, de tuijnen schoon, de wagt (2) en stallingen vernieuwt, de oude steenbackerij met zijne loos en na de kant van Panneraggan (3) verplactst; ook is men hier allomme sterk be-sig de hoogelandspadij te snijden en het nieuwe coffijgewas in te samelen, zijnde van het eerstgem(elt) product bereets 1000 bossen en van het lactste 174 pic^{ls} nae Batavia gesonden. Ook hebben bij ons aenweesen te Buijtensorg

(1) Ik moet tevens wijzen op de vergissing van Klerk de Reus, die (o. l. pag. 289) schijnt te meenen dat er blijkens Freijer's rapport 162 boerengezinnen op Tjiampea waren gevestigd, terwijl inlandsche gezinnen worden bedoeld, zie § 253.

(2) Dus er schijnt nog geen steenen fort te hebben gestaan; dat had ook niet zoo spoedig reparatie vereischt.

(3) Panaragan aan de Tjisadane, West van het paleis; zie echter B. 15, 21, 2.

na de koebeesten (1) g'informeert en bevonden dat de oude beesten, die in 't gepasseerde jaar ruijm anderthalf kannen melk hebben gegeven, tans nauwelijks één kan komen uijt te leveren, en alschoon er verscheijde jonge beesten voor de eerste en de tweede keer geworpen hebben, zo kan egter dit het verlies van de oude geensins suppleeren, doordien de beesten in het geven van melk van haer derde tot het agste jaar zijn klimmende en vervolgens van tijd tot tijd merkelijk komen af te neemen.

Bij de boeren vind men doorgaans niets besonders, also door de aen- § 1667 houdende reegen de tuijnen niet na behooren hebbe kunnen bearbeijden, en dienvolgende van weijnig groente (2) voorsien. Het voornaemste nieuws is omtrent het boomgewas te Ciceroa, alwaer verscheijde wilde appel- en peereboomen (3) met tamme tacken geëndt en bij den boer van een goede verwagtinge zijn.

In de tuijn aen de weg na Koedong Badak (4) bij den boer Bram vind men onder anderen wat snijboontjes, zlaa in zoort, peulertjes en auijen (5), chorseenele, geele wortelen met wat praj, ook angelier bloemen (6), hanekammen,

(1) Niet van de boeren, maar van den landheer.

(2) Dus om de „groente” was het vooral te doen.

(3) Over appelen zie B. 40a, 6, 1. Wat Freijer verstaat onder wilde pereboomen begrijp ik niet. Bij de volgende opsomming onthoude men, dat de groote Compagniestuin aan de Kaap de kweekplaats was van allerlei Europeesche gewassen. Van dezen tuin (waarover zie T. B. G. XLVI, 469), die in 1792 door Nederburgh en Frijkenius werd verhuurd (zie Theal, History of South Africa p. 301), zegt Trotter (o. l. p. 23): „The „gardens” in which Government House and the South African College are built are the remains of the Company's garden”.

(4) Volgens het reisverhaal van 1744 lag Kedoengbadak „een half uur noordwest van Kampongbaroe”.

(5) Mogelijk ajuin, dat bij R. Dodonaeus (Cruydt-Boeck, Leiden 1608) nu eens *ajeyyn*, dan weer *aejyyn* wordt gespeld.

(6) De hierbeneden vermelde bloemen waren voor een deel van ouds geliefde Hollandsche tuinbloemen (Teysmannia II, 5).

Vermoedelijk gingen de in het Buitenzorgsche gekweekte bloemen ter verkoop naar de stad, ik denk langs den waterweg. Immers te Batavia bestonden destijds de latere groote erven (die thans weer aan het verdwijnen zijn) nog niet, waarin alle dagen bij de Middelpunt bloemenmarkt werd gehouden. Valentijn schrijft daaromtrent (IV, 1, 232): „Ook heeft men ontrent de Middelpunt, bij die groote brug, een

Priangan.

zeer groote markt, daar dagelijks niet dan bloemen verkogt en weer versch aangevoerd werden. aangezien de jonge juffers veel werk daaraf maken, waarom de jonge heeren tegen den avond veel kranszen of snoeren koopen”. Hieraan schijnt ontleend het berichtje van den compiler van „Batavia in derzelve gelegenheid”, I, 132: „deze waaren zijn zeer geliefd bij de Bataviasehe jufferschap om kranszen of snoeren van te maaken tot hoofdsierzel”.

Doch niet alleen de jufferschap was verzet op bloemen, maar deze kinderen van Flora maakten naast andere aanlokkelijkheden ook hunne opwachting in de vergaderingen van openbare colleges.

Ik zal daaromtrent het een en ander wat ik verzamelde laten volgen. Over het siringgebruik sprak ik reeds I, 252 en B. 23, 90, 5. D. 1663 p. 258 blijkt dat de Gouverneur van Banda per maand 20 Rds. besteedt „voor tractement der raadspersoonen wanneer se vergadert sijn geweest nevens wijn tot onthael derselver”. R. 7 Dec. 1691 vinden wij in de jaarrekening van Heemraden een post van 40 Rds. „aan thee, candijsuiker en pienang”. In de Resol. der Weeskamer van 23 April 1694 komen op de rekening van den kamerbode voor: thee, confituren en pinang. Het schijnt dat in plaats van het siringkauwen langzamerhand het gebruik van confituren is gekomen. Uit rekeningen van Commissarissen van Huwelijksche en Kleine Zaken omstreeks 1785 blijkt, dat zij elk jaar uitgeven 60 Rds. „voor klein gobak, banket, genever enz.” en evenveel aan hun bode

tuberosen (1), balsemina, sallij en wat rosmarien.

§ 1668 Op Tjoeroe Kotta (2) bij den boer Zeijler: wat snijboontjes, zuikererten, grouwe erten, radijs, rammenassen, zlae in zoort, chorseneel en geele wortelen, roode bijt, petersilij (3) en wat koolplanten; angelierbloemen, haenekam, tuberosen, matriecerrie (4), witte leliën, balsemina, geele rosen, sallij, finkel, bassilicum, rosmarien en mejraan (5), pompelmoes- en citroenboomen, aloë'boomen, vaderlands appel- en peereboomen.

Bij den Chinees (6) op de Bassacr (7): snijboonen, geele wortelen, radijs en zlae in zoort, esparjes (8), grouwertjes en kerwel, mangestanges-boomtjes en wat zoete appel d°.

§ 1669 Op Gadok (9) bij den boer Jan Berté: witte en geele wortelen, erten in zoort, zlae in zoort, rapen en radijs, chorseneel en zuikerwortelen, praij,

„voor 't besorgen van thee en confituuren"; hunne schrijfbewoorden daarentegen kosten per jaar maar 90 Rd^s. De rekeningen van Heemraden uit denzelfden tijd bewijzen, dat hun bode geregeld zijn „bloemengeld" trok, blijkbaar voor eene mand bloemen, die in de vergadering op tafel stond (men kan tenminste moeielijk aannemen dat de heeren hun hoofd, wanneer zij vergadering hielden, evenals de Atheensehe beambten omkransten); uit B. R. 7 Maart 1809 blijkt dat dit College bezat 2 zilveren theebladen, waard 260 Rd^s., 2 zilveren confituurpresenteerbladen, waard 161 Rd^s., en 2 zilveren bladen voor bloemen, waard 46 Rd^s. In een archiefstuk van ongeveer 1806 vond ik eene lijst van zilverwerken, berustend bij den Kapitein-Chinees te Batavia, waarin: „bandeezen (*d. i. presenteerbladen, zie II, E. 20, 6*), confituurpiringtjes, tangetjes (*denkelijk katjij's, scharen om de pinangnoot te breken*) enz. tot gebruik in de Chineesche vergadering en tampat kambangs (*dus: bloemenbakken*) of presenteerbandeezen etc. tot gebruik van de vergadering der Hooge Indische Regeering". Op 8 Jan. 1812 wordt in een project tot oprichting van zeker nieuw administratief College o. a. gezegd dat het in rekening zal hebben te brengen „the expences of wine, tea, sweetmeats etc. at the meetings of the Court". Het schijnt dus te Batavia in het laatst der 18^e eeuw een algemeen gebruik geweest te zijn, om in officieele vergaderingen bloemen op tafel te hebben, confituur te kauwen en een glaasje wijn of jenever of een kop thee te drinken. Gemoedelijk, maar weinig ter zake.

(1) Rumphius II. A. V, 285: de sondal malam komt overeen met de Italiaansche tuberosa; Valentijn III, 1, 250: „de sondal malam

struik is een en dezelve met die, dewelke in Italiën en in Holland de fraaije en welriekende tuberoozen geeft", maar kleiner. Ook de Nieuwe Woordenschat p. 64 geeft dit woord voor het Mal. *cambang sedap malam*.

(2) Volgens Van Imhoff's reisverhalen lag Djerokoeta „aan de Groote Rivier", waar de Batoetoelis staat. De topogr. kaart plaatst het wat noordelijker; zie ons kaartje tegenover blz. 230 van Deel II.

(3) Curieus is dat, terwijl peterselie in het Engelsch *parsley* heet, de Britsch-Indische naam is *petersilly* (Hobson-Jobson s. v.), wat er op schijnt te duiden dat onze oude Hollanders het daar kweekten en *hunne* benaming de hovenhand hield.

(4) *Matricaria*, Dodonaeus p. 51, moederkruid (zie Van Dale).

(5) *Meiran*, Duitsch voor: mariolcin, Dodonaeus p. 463.

(6) Deze Chineesche tuinman, op wien de Gecomm. (die hier optreedt als superintendent der landen van den G.-G.) een oog houdt en die op ééne lijn wordt gesteld met de Europ. boeren, doet vermoeden dat ook deze laatsten in dienst stonden van den G.-G.

(7) Blijkens eene kaart van omstreeks 1800 lag de pasar van Buitenz. een eind bezuiden die plaats, vlak bewesten Bantarpeteg, volgens eene andere kaart bezuiden het punt waar de weg zich splitste (in een weg Z. O. en een Z. Z. W.). Daendels verlegde hem meer noordwaarts, aan weerszijden van den weg, vóór deze zich splitst, R. 24 Lentem. 1810.

(8) *Asperges*, Portug. *espargo*; bij Baldaeus, Ceylon p. 104: *espargies*.

(9) Op eene kaart van omstreeks 1800 staat Gadok vlak benoorden Pondokgedeh, dat vlak

rammenassen, rood en witte bijt, sterkas (1), Mallabaerse cardemon, henipf en boekwijt, angelieren in soort, leliën en balsemina rood en witt, hanekam, camillen witt en geele, meijraen, melisse, saele (2) en rosmarijen.

Bij den boer Heijnel op Pondok Oppo (3) snijboonen, zeldrij, rood en witte bijd, pempternaker (4) en haverwortel (5), peperwortels, geele d°, rammenas en radijs, petersellie, sterkas, kerwel en praij, auijen en ertjes in soort, chorseneel en zlae, ook wat koolplanten, vaderlandse aerdbaijen, rosmarijen en sali, wijnruijt, meijraen en camillen, lelien, narsinken en narsissen (6), geele en witte ranonkelen, melissen, anemonie, violosen (7), rood en witte balsemina, roosen en tuberoosen, vaderlandse appel- en peereboomen, caperboom (8), kerse- en pruijmbloemen, geneuver (9), zoete appels en pompelmoesbomen.

In de tuijn op Ciceroa: seldrij en praij, auijen en wortelen in soort, § 1670 koolplanten, radijs, rammenas, rood en witte bijt, rapen, kerwel, sterkas en petersellij, peulerten, snijboonen en zlae in soort, aerdappelen, boekwijd en henipf, roosen, tuberoosen, leliën, angelieren, camillen, rosmarij, melissen, finckel, haenekam, meijraen, balsemina en ridderspoorn, vaderlandse appel- en peereboomen, olijf-, pruijm- en amandelboomen, granaet-, zoete appel- en moerbeesbomen, geneuver, karstanje- en palmbomen, pompelmoes, mirtus, mispel- en notebomen, appelkosen, persiko en doornappels (10), agt p(cc)s nieuw geëndte appeltakjes en zaateboomtjes (11).

. Op Tje Pannas bij de boeren vind men genoegsaam niets anders dan wat aerdappelen, peper en andere wortelen in soort, hoewel bij den binnenregent Koehler de kool mede maer het voornaamste is. Het warme bad met dies bovehospitaal en des regents woonhuijs is met zijne benede- en bovevertrecken item de gragt en pallisaden rondomme, en van vooren met een valbrug heel nobel g'approprieert'

Er waren dus in 1755 boeren te Kedoengbadak, Djerokoeta, Gadok § 1671 (Pondokgedeh), Kopo en ook, zie § 1667, te Tjisaroewa. Van geen der opgenoemde personen vindt men cenig spoor in de Resolutiën der Regeer. of de

Z. O. van Tiesoepan (Tjiseuseupan) ligt; ook het andere Pondokgedeh, Z. O. van het eerste, staat daarop. Vergelijk B. 34, 12, 6.

(1) Sterrekers, Duitsch Sternkresse, hetzelfde als tuinkers, bij Dodonaeus p. 1202: hoffkersse.

(2) Melisse bij Dodonaeus p. 134; saele zal wel salie zijn, Duitsch Salbei, bij Dodonaeus p. 501: savie (Lat. salvia).

(3) Aannemende dat Freijer zijne bevindingen meedeelt in dezelfde volgorde waarin hij die al inspecteerende opschreef, zal dit zijn Tjikopo bij paal 53, een paal ten N. van Tjisaroewa. Dezelfde verkeerde schrijfwijze bij Van Riebeeck B. 22, 101, 6.

(4) Denkelijk het Deutsche Pastinake, Pfing-

sternagel, Nederl. pinsternak, pastinak, pinksternakel, d.i. witte peen; zie Dodonaeus p. 1149 e. v.

(5) In een woordenboek vind ik: Haferwurzel, boksbaard; misschien wordt de haselwortel bedoeld, Dodonaeus p. 628.

(6) Wat het verschil tussehen deze twee is heb ik niet ontdekt.

(7) Wat dit zijn, is mij niet bekend.

(8) Zie Van Dale: kapperboom, een heester, waarvan de bloesemknoppen in zuur gelegd worden; Dodonaeus p. 1259.

(9) Geneuverboom, Dodonaeus p. 1427.

(10) Dodonaeus p. 819.

(11) Wat dit beduidt weet ik niet.

bijlagen daarbij; zij schijnen speciaal door den G.-G. te zijn gevestigd. Van de boeren te Tjipanas daarentegen kan men verscheidene opnoemen, wier namen (zie B. 33, 9 e. v.) wel degelijk in de Resolutiën te vinden zijn. Het meest trekt onze aandacht Joost Geijbe uit de buurt van Nijmegen (testam. Van Bergen van der Grijp 7 Jan. 1785 no. 1.766); over hem zie B. 33, 11, 4. In eene acte van 4 Jan. 1770 Blomhert, heet hij nog „landbouwer op Tjipannas”; die acte behoort echter tot de stukken betreffende de jaarlijksche afrekening met de Regenten, dus hij had toen al eene soort officieele positie, en daar het rapport van Tisson en Weiss B. R. 15 April 1766 zegt dat hij een koffie- en pepertuintje had, terwijl bovenvermeld testament (evenals in 1777 Radermacher, T. N. I. 1856, II, 169) hem korporaal noemt, zal dit een opzienschap over een dwangcultuurtje geweest zijn. B. R. 17 Jan. 1783 zegt dan ook dat hij geen inkomen van de Comp. of de Regenten genoot, maar „40 man tot adsistentie” had. Als Tuinier te Tjipanas vind ik hem het laatst in het jaarverslag 31 Dec. 1786; in eene rekening der inkomsten van het land Buitenz. over 1796 komt hij voor als Tuinier in den „benedentuijn”, misschien een makkelijk baantje voor zijn ouden dag, want hij had toen 40 jaar in die buurt gezeten. Zie verder hierbeneden § 1687 en B. 40a, 8.

Op Freijer's rapport terugkomend, noteer ik, dat dit niet behoort tot de Resol. der Regeer., maar zich bevindt in een aparten bundel, denklijk van het Commissariaat afkomstig; het is gericht aan Mossel. De Regeer. stond blijkbaar buiten die aangelegenheden. Dat het Mossel's bedoeling moet zijn geweest dat deze boeren zich toegden op het kweeken van groente, boomvruchten en bloemen, volgt noodzakelijk hieruit, dat zij zonder hem nooit aan zaden en stekken hadden kunnen komen.

§ 1672 *Hospitaal.* Bij R. 1 Juli 1756 wordt hernieuwd de bepaling van 27 Oct. 1752 dat niet meer dan 30 personen „en die apparentie van genesing hebben” daar zullen worden verpleegd; voor ieder zieke mag niet meer dan 10½ st. per dag worden berekend en een bedrag van f 5.000 per jaar zal moeten toereiken voor alle verdere onkosten, na welke regeling „dit hospitaal nog een lastpost sal uijtmaken van f 7.696”, en wel niet méér dan dit, omdat hospitaalpatienten geene gage trokken. Verder verneemt men geen woord omtrent het ziekenhuis, totdat het bij R. 30 Juni 1761 (eene groote maand na Van der Parra's optreding) op diens voorstel wordt opgeheven. Als motief gold bezuiniging, als middel van overtuiging eene cijfergroepering, die mij, wetende hoe onjuist zijne becijfering is geweest omtrent de Académie de Marine, toen die ook stond opgeheven te worden (T. B. G. XXXVIII, 614), niet weinig verdacht voorkomt. Deze onkostenrekening (te vinden in de Bijlagen bij die Resol.) schijnt, blijkens eene aantekening op den rug, wel bij de Edele Heeren in rondlezing gezonden, maar is dan door niemand ingezien, want hunne gebruikelijke parafen ontbreken. Zij geeft dit resultaat: van 1744 tot 1761 hadden de totale kosten beloopten f 196.538 „waarvan detraheere de

verteerde gagie van 5.137 koppen 's Compagnies loontreckende dienaaren, die aldaar geduurende bovengemelde jaaren ter geneezing gelogeert hebben, bedraagende calculative *f* 54.465" (volgens eene bepaling van 1744, P. V, 157, werd de gage van in het hospitaal te Bat. opgenomen Compagniesdienaaren ingehouden teneinde hen op ruimer voet te kunnen verzorgen; dit gold ook voor Tjipanas, P. VII, 181; 184); de zuivere onkosten waren dus *f* 142.073, waarbij dan nog kwamen „de gagiën, kostgelden en emolumenten, die de bediendens van hetzelfde 's jaars kwamen te genieten"; deze ongerekend had dus elke patient 27 à 28 gulden gekost; de kosten waren het grootst in 1750, toen zij *f* 21.748, en in 1751, toen zij *f* 28.809 bedroegen, waarvan respectievelijk *f* 19.200 en *f* 25.777 in contanten waren verstrekt aan den Binnenregent (een bewijs, dat de inrichting haar hoogsten bloei had bereikt juist toen zij door de Bantammers werd vernield); daarna beliepen de kosten in 1753 en 1754 respectievelijk *f* 14.810 en *f* 12.960 enz.

Opmerking verdient, dat uit de Comp^s. magazijnen zeer weinig werd § 1673 verstrekt, maar ongeveer 80 % der kosten bestond in contanten, aan den Binnenregent uitbetaald, ja van 1757 tot de opheffing uitsluitend, wel een bewijs dat de behoeften aan de bevolking werden voldaan en niet van den Regent van Tjiandjoer gerequireerd. Den Gecommitteerde werd in 1747 uitbetaald *f* 2.085, in 1748, en '49 telkens *f* 2.275, daarna veel minder, tot 1755, toen hij voor het laatst *f* 336 ontving; mogelijk was dit voor het transport; het is dan waarschijnlijk dat van 1744—1746 en van 1756—1761 dit transport geschiedde in onbetaalden hecredienst. De regent Jan de Putt, om advies gevraagd betreffende het nut van het ziekenhuis, had (zie onze Bijlage XXXIV*a*) den moed te rapporteeren dat het uitstekende uitkomsten gaf, doch dat de wegen en transportmiddelen alles te wenschen overlieten evenals de ijver van den Regent van Tjiandjoer, die voor de levensmiddelen had te zorgen. Van der Parra destilleerde daaruit, dat niet het bad maar de heilzame lucht en goede spijzen, die ook elders wel te bekomen waren, de geneezing begunstigten; dat de goede uitkomsten der kuur niet opwogen tegen de bezwaren van het vervoer der zieken, waarin onmogelijk door reglementen, welke bovendien door „misbruik en verkeerde applicatie" den Inlander zouden kwellen, verbetering kon worden gebracht; dat het getal der genezenen „zeer gering" was; en eindelijk wees hij als dooddocner op den ongunstigen financieelen toestand der Comp. De Raad voegt als laatste argument aan deze sophismen toe, dat men „zig thans, in een tijd dat de vreemde natiën zig voornamentlijk er op toe leggen om overal in te dringen, bemind moest trachten te maken" bij den Inlander, hetgeen slaat op het drukke verkeer van Engelsche schepen ter reede van Batavia, oogluikend door de belanghebbenden toegelaten en begunstigd. Dit mooie argument (wie stoorde zich anders ooit aan de opinie, het gemak of het ongemak van den Inlander?) deed de deur toe; eenparig wordt besloten „het warme bad en ziekenhujs te Tsiemannas Comp^s. wegen

in te trekken" met ultimo Juli 1761, „en de huijsingen en opstallen alsdan over te geven aan de zorg en het toesigt van den Regent van Tjanjoer". Aldus kreeg Van der Parra den groentetuin te zijner beschikking.

§ 1674

Wat verder van Tjipanas bekend is. In de acte Blomhert 4 Jan. 1774 n°. 17.252, waarbij Van der Parra Buitenz. verkoopt aan den Regent van Tjiandjoer en dien van Tjikalong, wordt o. a. als voorwaarde genoemd dat de koopers den tuin en het bad te Tjipanas zullen onderhouden. Bij eene Resol. van 28 Maart 1775 (dus nog tijdens Van der Parra) wordt besloten, zieke Comp^s. dienaren van lagen rang van Bat. te evacueeren naar Java's N. O.-Kust, die voor zeer gezond gold; dit was zeker niet minder kostbaar dan het vroegere verblijf te Tjipanas; verworpen wordt bij R. 1 Maart 1776 een voorstel van De Klerk om het hospitaal te herstellen, of wel een ziekenhuis op te richten op een gemakkelijker te bereiken „land af en aan Tjitrap". Niettemin, de gebouwen werden nog steeds onderhouden, want in 1777 zegt Radermacher (T. N. I. 1856, II, 169): „Er is een planken huis en eene goede groenten- en vruchttuin onder opzigt van den korporaal Joost Wiebe; achter het huis ligt een gebouw, voor dezen het hospitaal, waarin een kraan van warm en koud water is"; zelfs werd het nog gebruikt, want R. 19 Oct. 1778 vermeldt, dat de Raad Ordinair Jan Vos wegens ziekte het vorige jaar „een reisje naar het afgelegen warme bad" heeft gedaan. Echter schrijven Radermacher en Van Hogendorp in 1779 (Verh. B. G. I, 1^o dr. p. 22) dat de warme spruit „om derzelver ongelegenheid (1) in onbruik geraakt is". Thunberg (o. l. IV, 190) vertelt dat Tjipanas, Tjisaroewa en Pondokgedeh „appartienent au Gouverneur-Général ou plutôt à la Compagnie", en aangezien hij de reis daarheen deed met den goed geïnformeerden Von Wurmb, bewijst deze uitlating, welke onzekerheid er omstreeks 1780 bestond aangaande den eigendom, iets waartoe bij Tjipanas, waarvan nooit een erfbrief was verleend en dat buiten het land Buitenz. lag, heel geene aanleiding had mochten bestaan. Thunberg beschrijft het bad en zegt dan: „On venait d'y transporter plusieurs malades des hôpitaux de Batavia. Celui qu'on a construit ici ne sert plus. Un cultivateur originaire d'Europe avait l' inspection". De onkosten, gemaakt voor „degeene die daarvan gebruik willen maaken", werden, naar men R. 7 Oct. 1783 leest, gedragen door den G.-G. en beliepen „geen geringe som". Vergelijk wat Hofhout omstreeks derzelfden tijd schrijft, B. 34, 35. Rolff geeft ons in 1786 (B. 40a, 8 e. v.) eene uitvoerige beschrijving. Eenige jaren later zegt Andries Teisseire (Verh. B. G. VI, 44) dat Tjipanas tot het gebruik van het bad „niet meer bezocht noch gebruikt" wordt; de weg daarheen was zeer gevaarlijk; hij beschrijft echter de badinrichting en verhaalt (p. 45; 47) dat er nog steeds Europ. vruchten en vooral aardappelen en kool

(1) Dat is: ongelukkige ligging, dus vrijwel | 43, 3, 8.
synoniem met: afgelegenheid. Zie B. 7, 22, 1; |

worden gekweekt door Inlanders, die voorschotten van den Tuinier krijgen. In Juli 1794 schrijft Opziener Gradehand dat de weg tusschen Tjisaroewa en § 1675 den Poentjak zoo is, dat de koffiepaarden in de modder blijven steken en creveeren; den 22 Febr. 1799 Opziener Voogd dat hij den weg over den Poentjak „omtrent onpassabel” heeft gevonden. Omstreeks denzelfden tijd (R. 5 April, 9 Nov. 1798) leest men dat zieke militairen worden geëvacueerd naar Buitenz., waar vervolgens in 1799 een bamboe-hospitaal werd gebouwd (vermeld o. a. in R. 16 Mei 1803), dat bij R. 8 Febr. 1805 weer werd ingetrokken en daarop veranderd in eene kazerne, R. 28 Mei 1805. Tjipanas diende dus voor kweekerij. Maar nog 24 April 1805 schrijft iemand aan Nic. Engelhard dat hij van plan is wegens podagra „de modder- of liever zwavelbaaden op Tjepannas te gaan gebruiken”. Omtrent de groote groenteteelt in het Buitenzorgsche zie § 2290. Uit een brief van den Tuinier Weber (zie § 1686) bespeurt men dat aardappelen te Tjipanas werden geteeld door 20 huishoudingen, die onder hem ressorteerden, en verder door volk van den Regent. Nicolaus Engelhard noemt in een schrijven, behandeld bij R. 30 Dec. 1805, Tjipanas onder de „landgoederen” van den G.-G. in één adem met Buitenz.; vergelijk zijn Overzicht p. 114. Van dezen hing dus ook af, of er zieken werden toegelaten; en op die jaren even vóór Daendels' komst moet wel de mededeeling van De Wilde slaan (o. l. pag. 18): „Te voren, toen de weg van Buitenz. naar Tji Panas als het ware ontoegankelijk was, werden derwaarts de verzwakte lijdens uit het hospitaal te Buitenz. gezonden, die onder aan den voet van den Megamendoeng op eenen met eene matras voorzienen buffel gebonden (*Elofhout had op een buffel moeten rijden*) en zoo den berg overgevoerd werden”. De Wilde was toen zelf Chirurgijn geweest en kon het weten.

De Tuinier bleef steeds een Comp^s. dienaar; zoo wordt bij R. 28 Jan. § 1676 1806 in plaats van den aftredenden Weber zekere Coberg als zoodanig benoemd en tevens het verzoek van den Regent van Tjiandjoer ingewilligd, om het door Weber gebouwde huis te mogen overnemen voor 972 Rd^s. (zie R. 7 Febr. 1806); de nieuwe Tuinier nam echter de „meubilaire en andere losse goederen” over en betrok vermoedelijk eene andere woning, terwijl Weber's huis voortaan als pasanggrahan gebruikt schijnt. Domis (Aanteekeningen III, 36) verhaalt dat in 1809 te Tjipanas een planken huis was en de G.-G. „deze plaats onderhield”; Van Polanen (Brieven p. 242) deelt mede dat Daendels den groentetuin eerst ophief maar vervolgens „als onmisbaar voor een Gouverneur-Generaal” weer herstelde „edog met mindere kosten en buiten laste van de Regent”. Een besluit van 10 Mei 1809 spreekt van Europeesche „invalides te Tjiceroa”, alsof daar toen een herstellingsoord was. Uit § 2805 blijkt, dat er in 1810 eene herberg voor doorreizenden zou worden opgericht. In Aug. 1811 vind ik een brief van iemand te Soerabaja, die naar Tjipanas wil „om de baden te gebruiken”; terwijl bij een schrijven van 7 Sept. 1811 provisioneel

op het vorige salaris wordt gecontinueerd „the European in charge of the garden at Chippanass”.

§ 1677 In Maart 1812 bouwde Couperus, de Commissary te Tjiandjoer, een hospitaal voor militairen te Tjipanas; den 29 Mei 1812 schrijft hij aan Raffles over „the establishment of an inn at Japannas, by which the house there, tho' belonging to the Regent (who shall be very happy to sell it) could be appropriated for your Excellency or those friends you might shuse to favor with the stay in it”. Doctor W. Hunter iets later (Proceed. 22 Juli 1812): „The use of this bath has been found very beneficial in chronic rheumatism”; hij recommandeert Tjipanas als herstellingsoord; over het bad is onlangs een huisje gezet met kleedkamertjes „and a good road made from it to the house I conceive the erection of a convalescent hospital in the neighbourhood (which I understand has been ordered by Government) will be of great utility”. Denkelijk was de inrichting zeer eenvoudig, immers in eene rekening van Nov. 1812 staat: „Paid to labourers for building an hospital at Tji Pannas Rixd. copper 1239.24 (*stuivers*)”. Generaal Gillespie logeerde in Augustus 1812 te Tjipanas om genezing te zoeken van eene wonde, bij de bestorming van den kraton te Djokja opgedaan (Java Gov. Gaz. 1 Aug. 1812); hij vertoefde er in „the Government establishment” toen hij bericht kreeg van Raffles' voorgenomen landverkoop, die tot zulke onaangenaamheden leidde (Proceed. 23 Dec. 1812). In den bundel gedrukte stukken, waarin Raffles later Gillespie's beschuldigingen weerlegde, vindt men (p. 326 c. v.) de bewijzen dat de Generaal tijdens zijn verblijf te Tjipanas een eigen tuin ging aanleggen, waartegen R. bezwaar had, omdat „the village was collected originally for the establishment of a garden for the convenience of the Governor General and that the workmen are brought from other parts of the country, the local population being wholly inadequate”; Gillespie had 14 wakers noodig, 42 grassnijders, 40 kippen en 67 bos padi per dag en betaalde niets, zoodat de bevolking ging verloopen; in het geheel duurde zijn verblijf drie maanden; eerst na zijn vertrek van daar, toen R. de zaak in handen had genomen, volgde de betaling.

§ 1678 Vermoedelijk nam Raffles inmiddels het huis in beslag, zooals Couperus hem dat ried, want deze schrijft 5 Sept. 1812: „Travellers passing through this District has more than often abused of the indulgence of the Governor concerning the House at Tjie Pannas”. Thorn zegt (Memoir p. 276) dat er „a small government-house and a large garden” is, die groenten leverde; het warme bad „was formerly much frequented”. Omtrent den aankoop leest men Proc. 13 Maart 1815 dat „the gardenhouse at Tjipanas” gekocht is van den nieuwen (d. i. dus den in 1813 opgetreden) Regent van Tjiandjoer, doch dat het al lang eigendom van het Gouvernement was geweest, als zijnde gekocht van Weber „and placed under the charge of the Regent”, eene curieuse verdraaiing der feiten! Het hospitaal was al weer opgeheven bij een besluit van

26 Sept. 1812 (Proc. 3 Oct. 1812), ingaande met 1 Oct., denkelijk naar aanleiding van de klachten, door Couperus aangeheven over den druk op de bevolking en de mishandelingen, door den dokter jegens haar gepleegd; hoe kan, voegt hij er bij, de Regent de pasanggrahan in orde houden, als doortrekkende reizigers hun laarzen schoonmaken met de klamboe? Waarop de Assistant Surgeon A. Milne den 20 Sept. repliceerde: Sedert 16 April heb ik de zorg voor het hospitaal, „furnishing them (*de lijders*) in everything usually furnished by medical officers in charge of hospitals (*dezen leverden al 't benooodigde tegen een vasten prijs per patient*) as clothing, victuals, wine, servants etc. etc., without having been permitted to draw a single rupee on their account”; ik heb een weg aangelegd „from the hospital to the hot bath”, dien ik niet *kon* betalen; mijn salaris is 288 ropijen, waarvan ik 126 delegeer; sedert een paar maanden is het heel niet uitbetaald; ik raak steeds dieper in den beer en de kinkels hier verstaan me niet, enz. Intusschen had Milne 23 Mei 1812 geschreven dat de lijders er goed vooruitgingen ondanks het gebrek aan bediening en gemakken (1). Bij den verkoop van Tjipoetri, waarbinnen het landhuis Tjipanas viel, zal dit wel uitgesloten zijn geworden. In 1813 was, blijkens eene lijst van Europ. inwoners, W. Landweer te Tjipanas Tuinier. Het personeel bestond destijds uit een Europ. mandoer op 30 Sp., een inl. mandoer en 50 koeli's samen op 53 Sp. Uit een berichtje in de Java Gov. Gaz. 2 Juli 1814 ziet men dat Raffles er toen met zijne vrouw logeerde. Doch Van der Capellen schrijft 24 Juni 1818 dat het „etablissement” (waarmee hij het huis en de omgeving bedoelt) „thans geheel in verval is geraakt”.

Bij besluit van Comm.-Gen. dd. 15 Jan. 1819 no. 17 (Van de Graaff I, 58, 9) werd bepaald: „De inrigting van Tjipanas zal blijven ter beschikking van den tijdelijken G.-G. (*d. i. den G.-G. in functie*), zoodanig als die nu bestaat; tot onderhoud daarvan zal aan denzelven worden gegeven eene jaarlijksche som van / 2.000”; de Gouvern. koffieteelt bleef gehandhaafd onder toezicht van den Regent van Tjiandjoer. Pfyffer von Neueck, die tijdens Van der Capellen op Java was, zegt (Schetsen p. 49): „Het gouvernement heeft te Tjipannas zeer wel ingerigte baden een tuin, voorzien met al de soorten van moeskruiden en planten van Europa”. Maar in 1822 was er § 1679 (Lettres de Java p. 18) alleen een slecht planken huis en dicht daarbij eene bamboeloods, waarbinnen een bad, waarin de warme bron zich vereenigde met eene beek, die door den groentetuin liep. Boie schrijft in 1827 (Susanna o.l. pag. 252) dat „iederden morgen” uit den tuin „het verschte en beste naar de keuken van den Gouverneur te Buitenzorg” werd gebracht, een afstand

(1) Het zou kunnen zijn dat deze sluiting van Tjipanas de aanleiding is geworden tot het gebruik van de warme baden van Kapoetian destijds, waarover zie B. 15, 25, 5. Van iets lateren datum is de inrichting van Dr. J. E.

Doornik te Kedoengalang bij Buitenzorg. In een tot N. Engelhard gerichtten brief van het einde van 1826 staat, dat „Dr. Doornik weer op Batavia gaat practisceren, daar zijn etablissement geen opgang schijnt te maken.”

van een 25 paal! Op een paar kaarten ongeveer uit dezen tijd is Tjipanas het middelpunt van een vierkant, dat „vier vierkante mijlen” beslaat, midden in het land of district Tjipoetri. In de Statist. Beschrijv. van 1822 is Tjipanas opgenomen als een afzonderlijke onder Tjiandjoer ressorteerende tjoetak, bevolkt met 154 mans, 191 vrouwen en 158 kinderen. Du Bus vertimmerde het huis, deed „tuinen, wegen en grasperken” aanleggen en „een steenen bad bouwen”; hij maakte ook „zigzagwijze eenen weg van 18 voeten breed tot op den top van eenen heuvel, goenoeng Kassoer (*d. i. matras*) genaamd” en zette op dien heuvel een „lusthuis”; bovendien legde hij „een breeden rijweg aan om het landhuis Tjipanas heen” (1). Curieus is, dat er behalve vruchtboomen e. d. ook papaver werd geplant; dit hangt samen met een plan van Van der Capellen om de opiumindustrie op Java te beproeven (C. S. W. van Hogendorp, Beschouwing p. 251). Tijdens Baud G.-G. was, werd het gebouw beschreven als „een oud grootendeels planken huis, eenige jaren te voren vergroot en opgelapt”, doch gedeeltelijk van steen (Mijer, Baud p. 452). Omtrent het tegenwoordige Tjipanas geeft J. W. H. Cordes bijzonderheden (Ind. Gids 1890, II, 2376/8): de warme bron is achter het huis van den G.-G.; voor groenteteelt vereischt de vrij schrale bodem zware bemesting. Het huis is beschreven en afgebeeld in het Gedenkboek van het Koninkl. Instituut van Ingenieurs, 'sGravenh. 1897 p. 312 en plaat LXXVIII.

§ 1680 *Pondokgedch en Tjisarocwa.* Tenzij (wat moeilijk na te gaan is) de Regeer. ergens in hare Notulen eene donatie van deze twee perceelen heeft weggemoffeld, zijn zij nimmer uitgegeven; een erfbrief althans heeft nooit bestaan. Dat zij niet van Mossel zijn geweest, schijnt te blijken uit den koopbrief van 28 Oct. 1763 folio 101, waarbij weĳ de door dezen nagelaten landen Buitenzorg en Nanggewer aan Van der Parra worden getransporteerd, maar niet deze twee vroegere boerenperceelen. Wij zien echter elders (§ 243) dat Van der Parra bij deze zelfde acte de grensbepaling van Buitenzorg zoodanig vaststelde, dat beide landjes er binnen vielen. Niettemin worden bij den koopbrief van 10 Jan. 1774 folio 305, bevattende de overdracht van Buitenz. door Van der Parra aan de Regenten van Tjiandjoer en Buitenz., beide perceelen van den koop uitgesloten. Zij worden omschreven het eerste als een stukje grond, groot 90 en 80 bij 125 roeden, waarop „de lustplaats Pondok Gedeh bebouwt met een groot planke huĳs en een dito speelhuĳs” (dit laatste denkelijk eene soort theekoepel, als in Ferdinand Huijck), en belend ten O. door de Kabandoengan (2), ten W. door de Tjiseuseupan; het tweede

(1) Van Doren, Herinneringen II, 48; het is mij een raadsel waarom deze hoveling Du Bus hulde toezwaait voor deze opknapping van zijn eigen landhuis. En ondanks die hulde, in 1829 wordt het gebouw beschreven als „uit hout opgetrokken, van ééne verdieping; het heeft

niets bijzonder opmerkelijks” (Bijdr. tot de kennis der Nederl. en vreemde Koloniën, 1844 p. 92).

(2) Vandaar dat volgens Radermacher (T. N. I. 1856, II, 167) dit landje ook wel *Bendoengan* heette.

als een stukje grond, groot 25 en 90 bij 84 en 65 roeden, waarop de „lust-plaats genaemt Tjieseroea of Passangrahan . . . twee uur gaans boven het evengemelte Pondok Gede”. Sedert Van der Parra's dood tot aan Daendels zijn vervolgens deze perceelen steeds tezamen met Buitenz. en op dezelfde wijze afzonderlijk vermeld, overgeschreven. Op de platen van Rach van § 1681 omstreeks 1770 (T. B. G. XLIV, 177; 209; 210) ziet men dat Pondokgedeh bestond uit een planken huis met een moestuin; te Tjisaroewa is niets te zien dan bamboewoningen en kleine omheinde perken. Jeremias van Riemsdijk geeft er de volgende beschrijving van in een brief, gedrukt achter Van Rhede van der Kloot's bekend werk, p. 309: „Het land genaamt Pondok Gedee en Sicero, die nog hooger leggen als Buijtenzorg en mijn mede toebehooren, zijnde Sicero het ver afgelegenste en digt bij de hooge bergen, alwaar het 's morgens en 's avonds soo koud is als in 't vaderland in den herfsttijd. Die landen zijn extraordinair vrugtbaar; het gras groeijt daar als in Nederland, soo meede alderhande kruiden en groentens, als salie, rosemarijn, wijnruijt, salade, wortelen, selderije, andivie, kool in zoort excepto blomkool, snijboonen, peulen, witte boonen, grauwe erwten, aardappelen en alderhande vrugten als soet appelen, citroenen, pompelmoesen enz. en bloemen in menigte, daaronder witte leliën, anjelieren en roosen, van welke laatste op Cicero hooge heijningen zijn, daar men van verre de reuk (*van*) heeft”. Sedert Freijer's rapport van 1755 (§ 1666 e. v.) was er dus heel weinig veranderd. Radermacher schrijft omstreeks denzelfden tijd (T. N. I. 1856, II, 167) dat te Pondokgedeh een houten huis is met een „fraaijen tuin”, onder opzicht van een korporaal; er werd ook koffie geteeld evenals te Artjadomas; te Tjisaroewa woonde de Tuinier in een planken huis, „doch dat van den Generaal is van bamboe en onbewoonbaar”. Rolff's mededeelingen van 1786 vindt men B. 40a, 6 e. v. Andries Teisseire (Verh. B. G. VI, 42) beschrijft in 1792 het huis te Pondokgedeh op dezelfde wijze; ook toen was daar nog een bloementuin evenals te Tjisaroewa, naar welk laatste landhuis de weg „met veele moeite en kosten voor rijdtuigen bekwaam gemaakt” was, en waar ook behalve koffie, groenten, vruchten, aardappelen, kool en rijst werden verbouwd.

De Tuiniers. Eenige opheldering, hoe het vóór de overschrijving der § 1682 bedoelde landjes in 1774 was toegegaan, geeft een bundeltje papieren, waarin de inkomsten en uitgaven van Buitenz. van Juli 1761 tot einde 1773 staan genoteerd. Reeds in 1762 bespeurt men onder de uitgaven een bedrag van 9 Rd^s. per maand voor „drie Europeesche thuijniers”, d. i. voor hen samen; in 1768 is er, behalve deze drie „mandadoors”, nog een „zergeant tevens mandadoor”, die 25 Rd^s. per maand geniet en ook wel „oppermandadoor” heet. Vermoedelijk is deze laatste de Postcommand. te Buitenz. (zie § 1950) en de anderen de Tuiniers te Pondokgedeh (1), Tjisaroewa en Tjipanas, die dus

(1) Eene acte Blomhert 3 Jan. 1771 no. 10.202 | als landbouwer op Pondokgedé.
betreft eenen H. Metsker, soldaat „bescheijden

betaling (eene zeer schrale betaling) van den G.-G. genieten. In 1773 zijn er „4 Europese landbouwers” met een gezamenlijk salaris van 13 Rd^s., dus 3¹/₄ Rd. per kop, hetgeen ongeveer de gage van een korporaal was (14 gulden, de gulden uitbetaald à 12 st.; zie P. VII, 39; VIII, 309); wij zagen al dat de Tuiniers dezen rang hadden, en aangezien volgens eene bepaling van 1768 (P. VIII, 460) dergelijke militaire „vrijwerkers of dienstvrijen” geene betaling van de Comp. trokken (1), was het billijk dat hun werkgever dit voldeed; in plaats van kostgeld en rantsoen trad dan de verdienste uit eigen arbeid. Nog in eene rekening van 1796 vind ik ten laste van den G.-G. vermeld de salarissen à 3¹/₄ Rd. per maand voor 4 Europeanen, en wel „in de benedentuijn” (namelijk van Buitenzorg, zie de teekening, vermeld in T. B. G. XLIV, 202, n^o. 59 en 61) en op bovenbedoelde drie plaatsen, met nog een vijfden „aan de koekraal” (vergel. de teekening ibid. p. 210 n^o. XVI benevens B. 40a, 5), die 3⁵/₈ Rd. ontving. Ondanks hun militairen rang (omstreeks 1800 schijnen ze zelfs dien van Boekhoudër te hebben gehad) heetten zij in de wandeling „boer”, B. 40a, 10, 3.

§ 1683 *Douceur van de Regenten.* Een wonderlijk contrast met de Spartaansche soberheid van betaling door den G.-G. (2) maakt die, welke men uit de beurs van de Regenten haalde. Bij R. 31 Dec. 1778 werd namelijk voor elk der drie Tuiniers te Tjipanas, Pondokgedeh en Tjisaroewa een jaarlijksch salaris van 300 Rd^s. vastgesteld ten laste der Regenten van Buitenz., Tjiandjoer en Tjiblagoeng. Eene opgave B. R. 29 Dec. 1780 vermeidt niettemin dat de Tuinier te Tjisaroewa 300 Rd^s. genoot „in stede van volk”, doch de beide anderen niets, „hebbende 40 man tot adsistentie”, namelijk elk van beiden. Maar B. R. 31 Dec. 1790 leest men dat die te Tjipanas in het afgelopen jaar heeft genoten 1.000 Rd^s. en de beide anderen elk 750; dezelfde sommen vindt men in het jaarverslag B. R. 11 Maart 1794. Nederburgh (Consid. p. 198) noemt dan ook deze drie posten op ten laste van den Regent van Tjiandjoer; men vindt ze terug in Nic. Engelhard's grootboek over 1795 (uitbetaald voor rekening van den Regent) en in de jaarrekening over 1799, waar het bedrag voor dien te Tjipanas wordt geboekt als voor „geleverde groertens”, iets wat zonderling luidt, daar de bedragen thans door C. G. 4 Jan. 1797 officieel waren vastgesteld. Wanneer Nic. Engelhard in zijn Overzicht p. 115 noteert dat de Tuiniers 3.500 Rd^s. zilver genoten van den Regent van Buitenzorg „voor onderhoud van boeijangers enz.”, dan blijkt uit Van Polanen p. 239 dat hiervan 2.500 kwamen aan salarissen voor de 3 Tuiniers en 1.000 Rd^s. „aan diverse tot onderhoud van boeijangers, slaven etc”. De Tuinier in

(1) Het mag echter de vraag blijven of tijdens Van der Parra inderdaad gebroken is met de oude praktijken in zake de vrijwerkers, waarover zie B. 22, 39, 3.

(2) Ik bespeur echter dat de twee Europ. Opzieners, die De Wilde in 1820 op Sockaboemi had, samen per maand ook maar 25 Sp. kregen.

den benedentuin ontving volgens eene opgave van 1799 (B. 41, 2) maar 120 Rd^s. Uit de wonderlijke qualificatie dezer betalingen schijnt te volgen dat men niet wilde weten waarom die Regenten daarvoor nu weer moesten bloeden, en als men daarnaast de betaling legt, die Nic. Engelhard zelf uitkeerde toen hij eigenaar van de Pondokgedehlanden was geworden, 25 Rd^s. koper per maand aan een Opziener en 15 aan een onderopziener, dan wordt de zaak nog bedenkelijker.

De voornaamste Tuinier was dus die te Tjipanas; onder elkander noemden de Tuiniers dezen „Commandant”. Daarna volgde (men zie hierachter onze lijsten van Opziers) wat de profijten betrof Pondokgedeh; die te Tjisaroewa schijnt nog altijd een voordeeliger post te hebben gehad dan een Opziener in Krawang of Tanggeran.

Wat de „lusthuizen” aangaat, in 1799 schrijft de Opz. te Tjiandjoer aan Nic. Engelhard: „Den Heer Regent heeft mij verzogt, Hoogstdezelve te bedeele dat hij 't gepasseerde jaar op Tjicerowa alle de huizen die beneden staan ten eenen (*male*) heeft laten herstellen, dan dat het groote huis en andere gebouwen die boven staan niet tot zijn aandeel behoort, maar volgens de oude usage altoos van de Buitenzorgers hebben moeten onderhouden worden”. Dus die Regent onderhield gebouwen buiten zijne grens. Het zal op alle drie plaatsen wel evenzoo zijn gegaan; vergel. § 246 i. f.

Inkomen uit de koffie. Radermacher schrijft (T. N. I. 1856, II, 167) § 1684 dat de Tuiniers de pikol inkoop voor 3 Rd^s. de 187 pond en aan den Regent van Buitenz. leveren voor 5 Rd^s. de 146 pond. Op voorstel van hem en Craan wordt R. 30 Dec. 1777 laatstgenoemde prijs officieel vastgesteld voor de eerste 200 pikol, die elk hunner aan dien Regent levert, terwijl voor de rest 4 Rd^s. zal worden betaald. Uit B. R. 29 Dec. 1780 bespeurt men echter dat Pondokgedeh voor de eerste 400 pikol van 148 \bar{u} 5 Rd^s. placht te trekken, terwijl dan de overige koffie à 4 Rd^s. werd geleverd in pikols van 222 pond. Volgens Nederburgh (Consid. p. 129 en 196) werd voor hunne koffie 4 $\frac{1}{2}$ Rd^s. contant per pikol van 148 \bar{u} betaald (het is, evenals zoo dikwijls, ook hier weer opmerkelijk hoeveel willekeur en speelruimte de bestaande bepalingen van die soort altijd toelieten); hun gezamenlijke oogst bedroeg een 1.700 pikol per jaar. Opgaven over 1793 en 1796 rekenen te hunnen bate nog 25 st. voor transport. Blijkens eene rekening leverde Tjipanas in 1796 maar 260 Batav. pikols, Tjisaroewa 282, Pondokgedeh 1.047; volgens het jaarverslag over 1799: Tjisaroewa 183, Tjipanas 231, Pondokgedeh 687 à 4 $\frac{1}{2}$ Rd^s., terwijl de Regent van de Comp. daarvoor ontving 4 $\frac{5}{6}$ Rd. contant en 1 $\frac{1}{6}$ papier. Men zou allicht denken dat de Tuiniers veel koffie van de bevolking moeten hebben opgekocht tegen uiterst lage prijzen, maar bovenstaande leverantiecijfers bewijzen het tegendeel. De bewaarde rekeningen toonen verder, dat de winst op de koffie dezer drie perceelen ten bate van de Tuiniers zelve kwam, niet ten voordeele van den G.-G. als landeigenaar.

Over hunne baten uit opiumverkoop zie § 1538.

§ 1685

Groentceft. Thunberg (o.l. IV, 191) noteert dat van Artjadomas, Pondokgedeh en Tjisaroewa driemaal per week vruchten en aardgewassen voor den G.-G. naar Batavia worden gezonden. In 1804 bevinden wij dat van beide landjes aan den Gouvern. te Samarang worden gezonden pereboompjes, perzikboompjes, asperges, doekoe- en ramboetan atjeh-boompjes, denkelijk voor aanplanting in een zijner tuinen in het gebergte; Van Schoor schrijft hem 4 Nov. 1804: „Op geheele Buitenzorg is geene persike en boea doekoe boompjes te vinde”. Vooral was van belang de teelt van aardappelen (1). Weber, de Tuinier van Tjipanas, betaalde daarvoor, zegt hij, per krاندjang van 6 gantangs 30 stuiver, voor transport naar de stad 15 en voor de krاندjang zelve 2, dus samen 47, en verkocht ze te Bat. voor 2 Rd^s. De drie Tuiniers concurreerden heftig met elkaar. Blijkens een schrijven van 19 Nov. 1797 waren dat jaar door dien te Tjisaroewa 2.000 krاندjangan verkocht, door dien te Pondokgedeh 1.300. Nic. Engelhard schrijft hun 6 Dec. 1797 dat zij voortaan weer, evenals vroeger, deze negotie gezamenlijk moeten doen, aangezien die te Tjipanas klaagt dat hij wegens het zwaarder transport niet concurreeren kan; 12 Febr. 1798 schrijft deze laatste dat hij 100 merries voor draagbeesten gekocht heeft. Weber levert in Jan. 1799 ook zuurkool, roode en witte kool (2), tegen 6 Rd^s. het vaatje. Eigenaardig is eene advertentie in een bewaard gebleven nummer van het *Vendunieuws*, Juni 1808, waarbij Johannes Brust bekend maakt dat hij van Daendels „heeft bekomen de leverantie van aardappelen uit het Buitenzorgsche”, welke nu à 1 Rd. 24 st. de krاندjang in zekeren winkel te Bat. te koop zullen zijn; hieruit schijnt dus te blijken dat Daendels, nadat Buitenz. door de Regeer. tot zijn persoonlijk eigendom was gemaakt, die aardappelen te zijnen voordeele verkocht. Er werd zelfs schande over geroepen, zooals Daendels den prijs der Buitenzorgsche aardappelen, waarmee de soldaat gevoed werd, opjoeg (*De Roo* I, 376; II, 732). Na den landverkoop klaagden de koopers van Tjisaroewa c. a., toen Daendels op zijn vertrek stond, dat zij „nog niet hebben mogen jousseeren van de voordeelen op dit product”; Daendels had die aardappelen steeds aan zich gehouden! In de correspondentie van Nic. Engelhard is een ongedateerde brief van de eigenaren van dit land aan Janssens, om dank te betuigen dat deze bij schrijven van 9 Juni 1811 vrijwillig heeft afgezien van de voordeelen, die hij als G.-G. en die de Landdrost uit de aardappelteelt trekt (deze laatste

(1) Ook elders dan in het Buitenzorgsche werden aardappelen verbouwd. Van Ysseldijk bedankt in een brief van 8 Aug. 1804 Nic. Engelhard, destijds Gouverneur van Java's N. O.-Kust, voor „de lekkere Passourouangsche aardappelen”, die „oneijndig smakelijker zijn als de beste die hier (*te Batavia*) uit de bovenlanden komen”. Blijkens Engelhard's correspondentie werden reeds in 1794 aardappelen

geteeld in het Bandoengsche Tjimahi. Crawford schrijft in 1812 in zijn rapport over Kedoe: „Potatoes begin to be so common that I observed they were exposed for sale in the daily markets”.

(2) De tegenwoordige cultuur van kool in Tjipoetri („enorme hoeveelheden” worden over den Poentjak vervoerd, *Welvaarrapport Va* p. 157) is dus van de Europ. boeren afkomstig.

denkelijk als opvolger van den Gecomm.). Hieruit valt dus af te leiden dat vroeger de G.-G. en de Gecomm. hunne aardappelen gratis van de Tuiniers kregen. In zijn Overzicht p. 116 zegt Engelhard dat de aardappelteelt aan de gezamenlijke Tuiniers 4.000 Rds. per jaar voordeel gaf.

De vraag blijft, in hoeverre de Tuiniers bij hunne cultures gebruik § 1686 maakten van betaalden arbeid.

Hierboven § 1683 bleek, dat die van Pondokgedeh en Tjipanas in 1780 elk „40 man tot adstantie” hadden, terwijl die te Tjisaroewa in plaats daarvan salaris genoot. Uit het testament van Geijbe van 1775 (zie B. 33, 11, 4) zou men opmaken, dat de heele kampong Tjisaroewa (hij zelf lag te Tjipanas) zijn eigendom was; doch hier kan eene schrijffout schuilen. Daarentegen zegt R. 30 Dec. 1785 dat onder Pondokgedeh 26, onder Tjipanas 7 en onder Tjisaroewa 10 cultuurdienstplichtige gezinnen behooren; dit zal slaan op de koffie. Andries Teisseire schrijft in 1792 (Verh. B. G. VI, 45): „Het pooten en planten van die aardvrucht en moes verrigten de Inlanders voor het geld, welk hun op aanstaande leverantie van de . . . drie Eur. opzichters wordt voorgeschooten”. Dat was dus vrije arbeid; maar de Opziener van Tjiandjoer schrijft 27 April 1797 aan Engelhard dat de mannen, die onder den Tuinier van Tjipanas werken, „van alle landsdiensten hoegenaamt ontslagen zijn, zelfs van den tienden van haar padie ontheven, en contingeeren (*leveren als hun contingent*) niet als om de 9 dage 2 koppe kool per man tot de groende”. Den 29 Jan. 1799 richten de 3 Tuiniers een request aan den Gecomm., waarin: „Door Hunne Hoog Ed. is aan ons toegestaan, de aardappelen voor betaaling door de Javaansche ingezetenen aanplanten te laten en ons tevens toegevoegd als een middel van bestaan de daarop hebbende winsten”; zij klagen dat Chineesche sluikehandelaars de aardappelen van de bevolking opkopen en de markt te Bat. daarmee bederven. Hunne eigene betaling was dus veel te laag. Nic. Engelhard zegt a°. 1799: „Dezelfde boejangers, die zij tot het transport der groente emploijeeren, dienen tevens tot het werken in de coffijthuin, insaamelen en afbrengen van dit product”; dus het transport der groenten ging óók in heerdienst, of, wanneer daarvoor werd betaald (zie hierboven § 1685), dan was de betaling onvoldoende; wanneer Engelhard verder vertelt dat de Tuinier te Pondokgedeh zoo is achteruitgegaan „dat hij niet meer in staat is de boejangers, die hij tot onderhoud van de thuin etc. etc. (die alleen hem de winsten van zijn dienst moeten aanbrengen) benodigd heeft, te voldoen”, dan zegt dit niet dat die menschen voldoende werden betaald. Weber, gewezen Tuinier te Tjipanas, schrijft 21 Juni 1811 dat daar in zijn tijd aardappelen „niet alleen door die 20 mans of huishouding, zoo onder die Thuiniers zorteerde, maar door elke Ingezeetene zijn geplant, zowel door den Regent (*versta: des Regents*) als Thuiniersvolk”. Uit den bovenbedoelden bedankbrief aan Janssens blijkt, dat te Tjisaroewa bij de aardappelteelt 30 gezinnen waren ingedeeld, die vrij waren van alle „landsdiensten”

behalve koffiecultuur. Nog in 1817 maakte Olivier (Land- en Zeetogten I, 183) zich er kwaad over dat op dat land, ofschoon in particuliere handen, aardappelen werden geteeld in heerdienst. Blijkens Van Rees behoorden in 1857 onder de Preanger-heerdiensten vaste dienstplichtige huisgezinnen en „enkele” kampongs op Tjipanas.

§ 1687 *Leven der Tuiniers.* Nederburgh (Verhandel. over de Vragen enz. p. 97) heeft het over de boeren van Van Imhoff, die „ongevoelig vervielen tot een lui en gemakkelijk leven, zich met weinig vergenoegende maar ook met niets bemoeiende, in welken staat ik den laatsten hunner, die zedert ook is overleden, nog gezien heb, toen ik mij in het jaar 1794 op Buitenzorg bevond”. Dit zal slaan op bovenvermelden Joost Geijbe, die denkelijk den naam had van eene merkwaardigheid te zijn. Een bundel boedelpapieren van den in 1801 op Pondokgedeh overleden Tuinier Jansen geeft nogal inlichtingen omtrent de leefwijze van die klasse van menschen, waarvan evengenoemde verinlandschte filosoof niet als type mag gelden. Jansen genoot zekeren welstand, bezat eenige preciosa, waarop hij 100 Rd^s. had geleend (een degen met zilver beslag, 6 tafelmessen met gegoten zilveren hechten, 12 zilveren manisanvorkjes, 24 dito roksknoopen, eenige vrouwensieraden); verder een stuk sawah, dat zijn opvolger zou overnemen voor 50 Rd^s.; tot zijn inventaris behoorden verschillende zadels en dergelijke, eene tooverlantaren en twee violen; paarden bezat hij niet, maar leende die van den Regent van Tjiandjoer; hij leefde met eene huishoudster, die ab intestato twee span buffels en 50 Rd^s. kreeg; hij werkte met geleend kapitaal en had nogal crediet; zoo leende hij van Wegener 3.000 Rd^s. (mogelijk voor opium); evenals de Gecommitteerde deed hij te Batavia op eigen rekening inkoop voor den Regent en den Patih van Tjiandjoer en den Aria van Buitenz.; voor zijne aardappelen maakte hij soms 2¹/₂ Rd. zilver per kransjang, dan weer 1³/₄ voor de beste en 1¹/₄ voor de kleinere; na zijn dood werd aan 48 boedjangs uitbetaald 266 Rd^s.; hij deed, naar het schijnt, ook in zout, dat hij bij de kojans (soms 2 kojans tegelijk) insloeg à 18 Rd^s. (zie § 1518 i. f.); maar de benodigdheden, die hij ten eigen gerieve van Batavia liet komen, zullen wel zwaar op zijn budget hebben gedrukt; zoo sloeg hij gecroegeld beschuit in (mogelijk als surrogaat voor brood; de G.-G., als die te Buitenz. was, had eigen bakkers onder zijne slaven); dan kaarsen, 8 Rd^s. de 60 stuks, jenever 25 Rd^s. per kelder, tabak 3¹/₂ Rd^s. het pond, eene zoetemelksche kaas 3 Rd^s. (1) e. d.

Wil men een „Tuinier” in feestkleedij zien, dan neme men Rach's teekening van Tjisaroewa, waar hij rondparadeert met kolossale rijjaarzen, een wandelstok, doch geen degen; verder in het gewone kostuum van 1770.

(1) Ik zie Engelhard in 1799 eene rekening van 24 Rd^s. krijgen voor eene zoetemelksche kaas. Er zijn echter kaasjes en kazen.

Daendels' veranderingen. Hoe de ontginning van uit de boerenplaatsen § 1688 uitstraalde, blijkt hieruit, dat een rapport van 17 Jan. 1800 als behoorend tot de tjoetak Pondokgedeh 42 kampongs opnoemt. Uit P. Engelhard's reisjournaal van 1802 ziet men dat aan de noordhelling van den Gedeh koffie werd geplant tot boven Artja (waarmee al in Radermacher's tijd een begin was gemaakt, zie § 956); tot Tjisaroewa behoorden, volgens zijn rapport van 31 Dec. 1804, o. a. de ongeveer 1 $\frac{1}{4}$ paal Z. W. daarvan den berg op gelegen dorpen Tjiteko en Pakantjilan, respectievelijk met 32 en 11 koffiieplantende gezinnen.

Toen dus Daendels de Buitenzorgsche landen overnam van Wiese (zie de acte van 6 April 1808 in de Bijl. bij zijn Staat, I, Prepar. Mes. no. 15), waren Pondokgedeh en Tjisaroewa nominaal nog steeds nietige perceeltjes met een „lusthuis”, doch inderdaad belangrijke goederen. Hij schafte nu de drie Tuiniers af (zegt Van Polanen o. l. pag. 242), maar herstelde daarna dien te Tjipanas. Voorts verkocht hij aan Tency niet het perceeltje Pondokgedeh der vroegere koopacten, maar een veel ruimer (ibid. Prep. Mes. no. 16), en de desbetreffende R. 23 April 1808 kon dit ruimere perceel nog terecht betitelen als „een gering gedeelte van het land Pondok Gedee”. Tency deed het over aan Nic. Engelhard, „dezen Nestor onzer O. I. bezittingen” (Van Hogendorp, Beschouwing p. 499). In Daendels' tijd werd er ook een nieuw huis gezet: een bundel rekeningen van 1808—1810 vermeldt „de afbraak van de Huize te Pondok Gedee”; zie verder § 2646 en 2714.

Slot. Wat in mijn Overzicht bl. 276* staat over den Plantentuin is niet zóó op te vatten, alsof die van ouds, althans bij den aanleg, tot het huis Buitenzorg behoorde. Immers Reinwardt, die den Plantentuin aanlegde (op een schrijven van den Gouverneur te Poeloepinang om zekere planten antwoordt Fendall in 1816: „There is, I believe, no Botanical Garden on the Island”), zegt duidelijk genoeg (zie Reinwardt's Reis p. 282) dat door dien aanleg „een te voren woest en onaanzienlijk stuk gronds, achter en ter zijde van dien tuin (*d. i. den „aan het gouvornementshuis behoorenden”*), thans (*in Jan. 1819*) in eenen fraaijen tuin veranderd is”.

Elout (Bijdr. tot de kennis van het kolon. beheer p. 119) geeft een brief dd. 1 Oct. 1820 van den Graaf van Hogendorp, waarin gezegd wordt dat „onlangs de laatst overgeblevene afstammeling” der boeren is overleden; „alle die menschen zijn of zonder nageslacht gestorven, of hebben er een voortgebracht dat het niet lang heeft gehouden”. Deze laatste phrase schijnt te doelen op de procreatie van pur-sang's.

HOOFDSTUK XVII.

§ 1689

Aard en omvang der betrekking van Gecommitteerde. Omtrent het ontstaan dezer betrekking zie § 645 e. v. De naam, welke aan de twee Gecomm. werd gegeven (§ 658), werd later „die het opsigt over den Inl. heeft” (aldus in R. 26 Oct. 1706; hier is deze titel opvallend, omdat De Roy nog leefde en er dus nog twee Gecomm. waren; echter schijnt diens bemoeiing niet veel te hebben beduid en zich bepaald te hebben tot het afdoen der kleine kwesties tusschen Inl. in stad en omstreken, althans in de briefwisseling met de Regenten is er altijd alleen sprake van zijn collega Heijrmans); dezelfde naam nog R. 5 Dec. 1707, 23 Dec. 1710; R. 19 Febr. 1712 heet hij: „’t opsigt hebbende over ’t werk der Inl.”; R. 29 Juli 1710 en 8 April 1712: „’t opsigt hebbende over de affaires der Inl.”; elders: „die het opsigt over den Inl. is aenbevolen” (R. 2 Febr., 19 Oct. 1706; vergel. P. IV, 22); „Gecommitteerde tot de saecken der Inl.”, R. 25 Febr. 1715, D. 3 April en 12 Juli 1715; „Gecomm. over de saecken der Inl.”, D. 7 Maart en 17 Mei 1715; „Gecomm. tot de inlandse saaken”, D. 25 Aug. 1717; „Commissaris der Inlanders”, H. 17 Jan. 1711; „Commissaris van den Inl.”, R. 7 Febr. 1752; „Commissaris”, D. 1 Oct. 1714, R. 4 Dec. 1777; „Commissaris over de saken der Inl.”, D. 12 Febr. 1715, 1 Jan. 1716. De titel „Gecommitteerde tot en over de zaken der Inl.” staat misschien het eerst R. 15 Juli 1727; den naam „Landcommissaris” vond ik het eerst in 1751 (zie § 1469), dan bij Hofhout (B. 34, 3), en verder R. 6 Aug. 1776, 28 Juni 1785, 11 Oct. 1803; D. van Hogendorp, Nadere uitlegging p. 46. Dat de Regenten hem al vroeg eenvoudig als „Commissaris” betitelden, blijkt beneden. Curieus is, dat de patriot Wegener er G. V. 23 Oct. 1798 met heftigheid op aandringt dat hem de titel „Commissaris tot en over de zaaken van den Inl.” zou worden gegeven en niet die van „Gecommitteerde tot en over de zaaken van den Inl.”; hij vond daar een subtiel onderscheid tusschen, zoodanig dat alleen de eerste titel zijne zoogenaamde onafhankelijkheid van de Regeer. uitdrukte. Zichzelf geeft hij G. V. 6 Nov. 1798 eerstgenoemden titel, zijnen opvolger den anderen; besloten wordt nu, de administratieve colleges aan te schrijven hem Commissaris te noemen; tegenover den Inl. wordt die aanschrijving onnoodig geacht, daar deze hem toch al dien titel pleegt te geven.

Valentijn zei in 1713 Indië vaarwel; de benoeming in 1709 van zijn § 1690 vriend Van der Horst tot Gecomm. vermeldt hij (IV, 1, 203) als eene aanstelling tot „inleider der vreemdelingen”. Dit komt daarvandaan, dat de Gecomm. (evenals ook reeds eerder, zie § 648 i. f.) destijds dikwijls optrad als tusschenpersoon tusschen de Regeer. en vreemde gezanten, hetgeen eigenlijk het werk van den Shahbandar was (§ 649 noot). Bij R. 23 Dec. 1710 wordt eene zaak van dien aard aan Van der Horst en den Shahbandar gezamenlijk opgedragen; D. 1 Jan. 1716 introduceert Wiltsee inl. grooten en gezanten bij den G.-G.; op vroegere nieuwjaarsdagen geschiedt dit evenzoo door Van der Horst, maar dan zijn er geene gezanten onder. Men ziet den Gecomm. verder optreden als tusschenpersoon tusschen de Regeer. en inl. vreemdelingen R. 4 Juli 1719; 1 Oct. 1720; 7 Sept. 1722; 16 Febr. en 5 Nov. 1723; 19 Mei en 18 Juli 1724; 21 Jan. 1734. Op een paar dezer plaatsen richten zich Inl., eens zelfs de Mataramsche Rijksbestierder, per brief tot den Gecomm. om diens bemiddeling te verzoeken bij de Regeer. Overigens zegt R. 19 Aug. 1704 dat Heijrmans, § 1691 en R. 5 Nov. 1709 dat Van der Horst zal worden „gebruikt tot de saeken der *hier remorerende vrecnde* inlandse natien onder de ordre en opsigt van Sijn Edelheijt”. M. de Roy wordt bij R. 17 Maart 1705 aan Heijrmans toegevoegd naar aanleiding van aangelegenheden der Bataviasche kampong-inlanders en zonder dat iets verluidd omtrent bemoeiingen met Preangerzaken; evenzoo verklaart R. 27 Mei 1710, waarbij Van der Horst tot Landdrost wordt bevorderd, dat zulks geschiedt „onverminderd dat hij vooreerst sal continueren sijnen dienst te presteren ontrent de saeken van de *hier remorerende vrecnde* inl. natiën onder de ordre en 't opsigt van den Heere G. G.”; in precies dezelfde bewoordingen wordt R. 12 Febr. 1715 na zijn overlijden zijn werkkring omschreven. Niettemin vindt men in de Dagreg. van 1710 en volgende jaren vele brieven van Van der Horst aan de Preanger-Regenten. Bijl. 24, 2 e. v. geeft een inzicht in zijne werkzaamheden, en dat hij inderdaad veel invloed had, bespeurt men D. 9 Dec. 1713, waar een Cherib. Prins zijne hulp verzoekt teneinde de nalatenschap zijns vaders te erlangen. Zijne bemoeiingen echter in zake de Bovenl. trokken te Bat. des te minder de aandacht, omdat in zijn tijd (vergel. § 652) de Shahbandar daarin werd gemengd; zij ontgingen aan Valentijn. Dat deze (ib. pag. 245) den „behandelaar en Commissaris der Inl.” en (IV, 2, 141) den „Gecommitteerde of Commissaris der Inl.” onder de ambtenaren met koopmansrang opnoemt, is dus vermoedelijk iets wat hij na zijn vertrek uit Indië te weten was gekomen, toen met de toeneming der koffiecultuur het belang der betrekking was geklommen.

Dat de Regenten, ofschoon zij hunne brieven nog bij voorkeur direct § 1692 tot den G.-G. bleven richten (minder dikwijls tot G.-G. en Raden), echter den Gecomm., ook nadat deze geen Raad van Indië meer was, wisten te onderscheiden, blijkt D. 19 Febr. 1700, waar de Pangeran van Talaga ter ondersteuning van zeker verzoek cadeaux zendt aan den G.-G., den Dir.-Gen. en

Winkler. Zoo schrijft D. 3 Maart 1702 de Regent van Bandoeng aan denzelfde; D. 14 April 1714 richt de Regent van Tjiasem een schrijven tot G.-G. en Raden en een gelijkkluidend tot Van der Horst als „Landdrost en Opsiender der Inlanders onder het hooger gesagh van Haar Edelens”; D. 1 Oct. 1714 schrijft die van Krawang „aan den heer Landdrost en Commissaris”; D. 9 Aug. 1715 die van Tjiandjoer aan Wilstee, „Capiteijn en Commissaris”; D. 8 Oct. 1715 dezelfde aan denzelfde als „Capⁿ. en Commissaris over den Inlander”. Wat Wilstee betreft, was dit zeer natuurlijk, daar D. 7 Maart 1715 den Resident te Cheribon wordt gelast „de Priangerhoofden bekent te maeken de provisionele aanstelling van den Capⁿ. Joost Michielsz Wilstee tot Gecomm. over de zaken der Inlanderen, om haar in gevalle van nootsakelijkheid aan denselven te kunnen adresseeren”. Een dergelijk schrijven gaat D. 3 April 1715 aan de Jacatrasche Regenten, en ongeveer hetzelfde wordt ook D. 12 Juli 1715 geïnserieerd in een brief aan alle Regenten tezamen.

§ 1693 Dat gaandeweg de oorsprong van het ambt in vergetelheid geraakte, blijkt aldus. R. 14 Febr. 1730 spreekt de Regeer. van de registratie der niet-inheemsche Inl. als eene „commissie, die voormaals waargenomen is door den Heer Raad Extraord. Cornelis (*sic*) Cops en Sergeant Majoor Adolph Winkler, den *laatstgemelte* doen ter tijd ook fungerende het ampt van Gecomm.” Dit is te zonderlinger omdat, toen na den dood van Saint Martin door Van Hoorn ontslag was gevraagd uit „de Commissie over de saken der Inlanders”, en dit ontslag hem bij R. 7 Mei 1696 werd verleend, tevens besloten werd deze werkzaamheden op te dragen aan den Raad-Extraord. Cops en hem „tot adsistentie bij te voegen den Capⁿ. deses Casteels Adolp Winkler”. Dat nog omstreeks 1740 de werkzaamheid van den Gecomm. in de Benedenl. door sommigen werd beschouwd als het zwaartepunt van zijne betrekking, maak ik op uit de formule van den zuiveringseed, welken Arnout Luijmes voorstelde alle jaren door hem te doen afleggen; hierin treedt de zorg voor de preventieve politie in de Ommel., het handhaven der rust, op den voorgrond. In de Statuten van Batavia van 1766 (P. IX) vindt men in zake de werkzaamheid van den Gecomm. niets wat de Regentsch. betreft, behalve wat aangaat het verlenen van passen (die niet hoogerop golden dan Buitenz.) aan Chineezen, en de verplichting der bewoners van het Jacatrasche om hun schietgeweer en onnutte hoofdbriefjes bij hem in te leveren. Van de Preanger derhalve geen woord.

§ 1694 *Ambtsgebied.* Aangaande het overlijden van Pangeran Aria Cheribon in 1723 zie § 740. Bij R. 12 Mei 1730 werden Bandoeng, Soemed. en P. moentjang onder Batavia geplaatst (zie § 1469): op verzoek der Regenten besluit de Regeering „die volkeren te stellen onder Batavia, alwaar ook haar (1) onderlinge geschillen voortaan zullen werden gedecideerd”; vergelijk

(1) Dezelfde onduidelijkheid als in het besluit van 1724, zie § 742 noot.

ook § 1059 en 1548. Dat bij R. 12 Mei 1758 Soemed. en P. moentjang weder onder Cherib. zijn geplaatst, blijkt in § 1140. Dat dit geschiedde om den toenmaligen Resident aldaar, Mr. Pieter Cornelis Hasselaer (1), te bevoordeelen, ziet men hieruit, dat op denzelfden dag, 28 Mei 1765, waarop diens benoeming tot Raad-Extraord. uit Nederl. aankomt, door den G.-G. het voorstel wordt gedaan om die twee regentsch. weder onder Batavia te plaatsen (P. VIII, 39), zoodat nu de Gecommitteerde, neef Van Tets, de profijten daarvan kon genieten. Hoe ontsticht XVII^{en} over dezen laatsten maatregel waren, vermeldden wij in § 872 e.v. en 1060; ook dat die boosheid niets uitwerkte.

Bij R. 18 Aug. 1716 worden de bewoners der eilandjes Engelsch On- § 1695 rust, Amsterdam, Hoorn en Rotterdam gesteld „onder toezicht” van den Gecomm., die een- of tweemaal per jaar deze eilandjes zal moeten inspecteeren. Naarmate de eilandjes in de baai meer bevolkt werden, zal dit gezag zich wel hebben uitgebreid. C. G. 1 Nov. 1794 leest men dat „van oudsher eenige der in Straat Sunda gelegen eilanden, die door vissers bewoont worden, welke onder de Bataviasche ingezetenen sorteeren, onder de ordres en het toezigt van den Gecomm. zijn gestelt”. Dit „van oudsher” slaat wellicht op den tijd sedert welken de Duizend-Eil. aan de Comp. werden verpacht, die vermoedelijk terstond mede onder den Gecomm. ressorteerden; de eerste vermelding dier verpachting vind ik in 1776 (P. X, 48).

(1) Heer van beide Eemnessen, Oud-Schepen en Raad der stad Amsterdam, geb. te Batavia in 1720, zoon van den Cornelis Hasselaer, dien wij hierboven in § 652 en B. 22, 39, 3 ontmoeten als geparenteerd aan Van Riebeeck en door dezen begunstigd; ondanks zijne uiterst geringe capaciteiten bracht hij het tot Dir.-Generaal, werd samen met Durven teruggeroepen maar overleed te Bat. De zoon ging naar Holland en dankte zijne carrière vermoedelijk aan zijn verren verwant Mr. Gerard Arnout Hasselaer, „een bekwaam en zeer vermogend man”, dien Willem IV in 1748 tot Burgemeester van Amsterdam aanstelde, welke betrekking hij elf maal bekleedde (Elias o. l. pag. CLII e. v.; II, 808; 997), en die van 1738—1766 Bewindhebber der O. I. Comp. was (Kron. Hist. Gen. Utr. 1874 p. 708). Dat onze Mr. P. C. Hasselaer (over wien zie ook Elias II, 903 en Navorscher 1902 p. 240) naar Indië werd gezonden om fortuin te maken, blijkt hieruit, dat Heeren Zeventiennen, die anders de plaatsing der uitkomende ambtenaren toerecht overlieten aan de Indische Regeer., dezen gunsteling al vóór zijne uitzending benoemden tot de bijzonder lucratieve betrekking van Waterfiscaal te Bat. (zie Nederl. Jaarboeken 1754 p. 1248); uit den datum der benoeming (12 Oct.

1754) en dien zijner aankomst te Bat. (D. 7 Sept. 1756) ziet men dat hij zich niet haastte om zijn ambt te aanvaarden; wellicht moesten er eerst arrangementen te Bat. worden getroffen. Niet alleen was hij een neef van den Raad van Indië J. G. Loten (Kron. Hist. Gen. Utr. 1860 p. 115), maar ook van den reeds in 1747 overleden P. Rochus Paques de Chavonnes. Een half jaar in Indië, trouwt hij (24 April 1757) met Mossel's dochter Geertruida Margaretha (uitvoerige bijzonderheden omtrent de festiviteiten geeft D. 12 en 24 April 1757), na den 25 Maart benoemd te wezen tot Resident van Cheribon, waarheen hij echter eerst toen hij getrouwd was, den 3 Mei 1757, vertrok. Na zich in Indië behoorlijk te hebben verrijkt, toog Hasselaer D. 4 Oct. 1771 als Admiraal der retourvloot naar patria (Mossel's dochter was toen al overleden; de kinderen gingen niet met hem mee), werd later natuurlijk Burgemeester van Amsterdam (niet minder dan achtmaal) en Bewindhebber der O. I. Comp. en bakte aan Dirk van Hogendorp nog een leelijken koek, zie B. 32, 10; diens zuster beschrijft hem in 1787 als „un charmant vieillard, la santé et le contentement personifiés”. Hij overleed in 1796. Zie ook Elias o. l. p. CLXIV, tab. VIII.

Een overzicht van de werkzaamheden des Gecomm. in de stad Batavia geven bijvb. de volgende Resolutiën, alle van het jaar 1719. Den 3 Jan. brengt hij een schriftelijk rapport uit over zekere Inlanders, die op Sumatra van de Engelschen naar de Comp. zijn overgeloopen; den 24 Maart rapporteert hij omtrent een Boegineesch soldaat (uit een der Boegineesche kampongs bij Batavia), die naar de Engelschen is gedeserteerd; den 28 Maart dient hij een bericht in omtrent zekere slaven, die, als waren zij vrije menschen, onder de inl. troepen der Comp. naar Malabar zijn gezonden (ten bate hunner meesters, die de soldij trokken); den 4 April rapporteert hij omtrent weggelooopen en te Tjiasem opgepakte slaven; den 4 Juli wordt hem opgedragen, aan de te Bat. aanwezige gezanten van den Soesoehoenan een paar brieven te overhandigen; den 15 Sept. bericht hij de arrestatie van een paar „swervers” in het Tanggeransche; den 31 Oct. dient hij een bericht in omtrent de door hem geregelde begrafenis van een Palembangschen Prins op het eiland Edam; den 15 Dec. geeft hij met den Shahbandar kennis van den clandestienen aanvoer van zekere slaven; ook rapporteert hij omtrent een slaaf, die de Comp. als soldaat heeft gediend ten voordeele van zijn meester en nu van dien meester niet, volgens afspraak, een vrijbrief kan erlangen. Men onthoude hierbij, dat tal van dergelijke zaakjes vermoedelijk niet in de Resoluties kwamen maar mondeling werden afgedaan.

§ 1696 *Politietoezicht van den Gecommitteerde en den Landdrost.* Dat dit de kern was der bevoegdheden van den Gecomm. bleek in § 645 e. v. Waarin het oorspronkelijk bestond, kan men nalezen in de aldaar aangewezen plakaten; zie ook P. III, 424 e. v.; de daar bedoelde „Gecommitteerden” zijn Cops en Winkler. Reeds door deze publicaties werd de bevoegdheid der Gecomm. in botsing gebracht met die van den Landdrost. Zoo wijst het plakkaat P. II, 162 de registratie der Javanen toe aan eene Commissie, waarvan de Landdrost lid was; deze ambtenaar wordt bij zijne instructie P. II, 167 expresselijk belast met het toezicht op deze natie, evenals P. II, 406 hare jaarlijksche monstering door den Landdrost vermeldt; niettemin wordt P. III, 237 de inschrijving en indeeling van alle Inl. opgedragen aan Van Hoorn en Saint Martin. Bij zijne instructie van 1651 was de Landdrost aangewezen als hoofd der politie van het gansche „koninkrijk Jacatra” buiten de stad en zuidervoorstad. Bij R. 17 Sept. 1660 was zelfs „alles wat buiten (*evengenoemde*) limiten is gelegen” onder zijne jurisdictie gesteld. Bij R. 6 Mei 1670 werd echter verboden, dat zijne kaffers (over dezen term zie B. 2, 4, 2) zonder adsistentie van hemzelven of zijn Substituut een vrij persoon zouden arresteeren. Destijds dacht men nog niet aan eene uitbreiding van het bebouwde en veilige areaal tot zeer ver buiten de muren; maar toen tijdens Camphuijs de beëindiging der steeds gespannen verhouding tot Bantam voor het eerst eene grootere veiligheid in de Ommel. schiep (zie I, 59*) en de ontginningen zich voortdurend verder uitstrekten, maakte genoemde

bepaling van 1670 de arrestatie van een vrij persoon (1) in de Ommel. nage-
noeg onmogelijk.

Hierin werd voorzien door de creatie der vaste patrouilles, die eene § 1697
discretionnaire macht moeten hebben gehad tot arrestatie van Inlanders (zie
§ 534 e. v.), en deze patrouilles stonden onmiddellijk onder Van Hoorn en
Saint Martin (P. III, 241). Zoo komt het dat Chastelein in 1705 klaagt (bij
Faes p. 226), dat de „Landdrost met gecommiteerde Schepenen in haar
functie noijt te landewaart in koomen, nogte ook de tijd daartoe soude heb-
ben als op zijn best genomen een halff uur buiten de stad, en dat seer
selden, hetwelke in den beginne van haar instelling so de meninge niet ge-
weest is, alwaar den Landdrost uijtdruckelijk werd aanbevoelen met bijge-
voegde militaire magt so bij dag als bij nagt de landen, velden en bos-
schen te doorkruisen”. Zelfs had de Landdrost in die vroegere periode anno
1669 (P. II, 485) een dozijn ruiters tot zijne beschikking gekregen. Zijne
bevoegdheid, reeds gekortwiekt door de bepaling van 1670, kreeg bij R. 5
Dec. 1707 weder eene deuk, doordat niet alleen de bepaling van 1670 werd
hernieuwd („dat geene caffers of swarte dienaers der respective Officieren
der Justitie sonder haarselvs ofte hare substituijten tot eenige exploitien sul-
len mogen werden gebruikt ofte gesonden”), maar ook bepaald dat noch de
kaffers noch zelfs de Substituten „sonder voorkennisse van die het opsigt
over de Inlanders heeft” in de inlandsche kampongs mogen komen behalve
bij vervolging van moord op heeterdaad e. d. (2); zelfs beweerde Van Hoorn
bij de behandeling dezer zaak in Rade dat die bepaling al dateerde van
Camphuys, maar niet was nageleefd. Met „campongs” worden, zooals uit het
verband der zaken blijkt, bedoeld de van hoogerhand geregelde nederzettin-
gen van Baliërs enz. op bepaaldelijk daartoe aangewezen plekken dicht bij
de stad. Men ziet dan ook later wel, dat de Landdrost nog in de Bovenl. § 1698
werkzaam is. Zoo lezen wij R. 5 Nov. 1717 dat hij zekere Chin. opgevat
heeft „in de Bovenl.”; R. 4 Juli 1730 spreekt zijn geweldiger van een snap-
haan „door hem bevoorens in de boovenlanden gebruikt”; wij weten echter
tevens (§ 756), hoe uiterst vaag die term is. R. 17 Dec. 1748 klaagt de Ge-
comm. dat de dienaren van den Landd. verder landwaarts in dan wel be-
hoort arrestaties verrichten wegens beweerde overtredingen van de bepalin-
gen op het slachten van vee, waarop R. 7 Jan. 1749 door den Landd. wordt
geantwoord, dat de pachtvoorwaarden spreken van de stad met hare juris-
dictie; die jurisdictie nu is het Jacatrasche. Hij duidt hier dus geheel over-
eenkomstig de wet (zie § 750) aan, dat de landen tot de Zuidzee in zake

(1) Met slaven was het anders. Een notarieel stuk van 1742 doet zien dat de kaffers van den Landdrost tot in het Buitenzorgsche naar weg-ge-loopen slaven zochten. Deze ijver hangt samen met het opvatloon (B. 26, 11, 2).

(2) Later mocht deze machtiging tot het komen binnen de kampongs ook worden verleend door de Officieren van Justitie, P. IX, 50, 23.

politie onder hemzelf staan. Waarschijnlijk als een gevolg van dergelijk gewist worden bij R. 1 Oct. 1754 (toen evenvermelde Landdrost, een protégé van Mossel, repatrieerde) de vroegere bepalingen van 1670, 1707 en eene R. 31 Dec. 1750 (1) geresumeerd als „verbiedende het senden van eenige bediendens van de justitie *in de bovenlanden*, buiten expresse gedaan werden de expeditiën, daar den Landdrost of zijn Substituut selve bij assisteert”. De Statuten van 1766 geven dit voorschrift in de volgende bewoordingen (P. IX, 534; vergelijk *ibid.* 65, 4): „De Landdrost zal niet vermogen, sijne bediendens buiten de voorsz. bepaalde limiten (*Maroenda, Mcester Cornelis, Tanah-abang, Angkec, de Kwal*) eenige exploicten of arresten te doen dirigeren, maar dat ten eenemaal moeten overlaten aan den Gecomm”. Aldus was de zaak geformuleerd geworden bij R. 23 Aug. 1765, over welke zie § 1865. Bij R. 4 Dec. 1777 (P. X, 115) wordt dit nog eens gerenoveerd.

§ 1699 Maar reeds lang te voren blijkt dat de Gecomm. de man was die arrestaties deed verrichten in de Ommel. R. 15 Sept. 1719 rapporteert Heere de opvatting van een paar „swervers” door „de patrouillanten van Tangerang”. R. 30 Oct. 1722 bericht hij (en niet de Landdrost) aangaande de aanwezigheid van geboefte bij de Grogol; evenzoo geschiedt R. 23 April 1726 met betrekking tot boosdoeners aan de Bantamsche grens; in beide gevallen wordt besloten tot uitzending van bevolkingspatrouilles, die aan den Gecomm. ondergeschikt waren. B. R. 25 Aug. 1724 rapporteert de Gecomm. dat hij twee suspecte Kampongbaroésche Hoofden heeft gearresteerd en in het blok gesloten. R. 31 Maart 1730 vermeldt Stier dat „de landbouwers” bij hem klagen over diefstal hunner buffels. R. 18 Juli 1732 pakt het „volk” van den Gecomm. zekere Chin. op, die zonder licentie „in de bovenlanden” zijn gekomen (dit laatste overeenkomstig een plakkaat van 21 Febr. 1730, waarbij dergelijke licenties, door den Gecomm. te verleenen, werden ingesteld, zie § 2244). R. 26 Juli 1735 rapporteert Crul de arrestatie op zijn last „in 't gebergte” van zekere Inl. R. 5 Febr. 1740 bericht F. de Roy de opvatting van zekere Inl. door zijne dienaren „in de rivieren Bacassy, Packies en Boungin”, dus ook in Krawang. R. 25 Aug. 1740 spreekt dezelfde van „zijne uijtgesondene manschappen of patrouillanten ter opvatting van de vagabonderende Chinesen § 1700 in de Bovenl.” Dergelijke gevallen laten zich voorts bij tientallen aanhalen, doch doen hier niet ter zake; het is voldoende, aangetoond te hebben dat sedert de instelling van de twee Gecomm. de uitoefening der politie door den Landdrost in de Omme- en Bovenlanden nagenoeg terstond bijna geheel ophield, behalve binnen zekere later vastgestelde en zeer enge limieten, ofschoon

(1) Bij deze Resol. werd de vrijheid der „kampongs” van de bezoeken der kaffers uitgebreid tot de suikermolens, doch in zeer onnauwkeurige bewoordingen. R. 30 Maart 1762 zegt dienaangaande dat „justitieele bediendens” alleen „na verkregene speciale qualificatie en

consent” op de suikermolens verschijnen mogen. R. 6 April 1762 voegt daarbij dat voor de Op-passers van den Gecomm. deze uitsluiting *niet* gold. Deze bepalingen zijn gehandhaafd bij de Bat. Statuten, P. IX, 50 art. 23 e. v.

het nog wel voorkomt dat hij met een aandeel in de boeten voor in de Ommel. gepleegde overtredingen wordt begunstigd, zooals P. VI, 38. Dikwijls wordt nu voorgeschreven dat personen, in de Ommel. opgevat, moeten worden overgeleverd hetzij aan den Landd. of aan den Gecomm. (P. VI, 755; X, 163; XII, 14; 229), of wel dat beiden zekere overtredingen aldaar mogen bekeuren of zekere categorieën van personen opvatten (P. VI, 181; 766; VII, 272; X, 15; 295; XI, 136; XII, 636; 647; 654; 655; 656; 663; 674; 680; 684; 692; 698; 832; XIII, 183; 495; 500). Reeds bij R. 26 Oct. 1706 was de Gecomm. belast geworden met de handhaving van het plakkaat op de ronggeng-vertooningen evenals de Shahbandar en de Officiëren der Justitie. Wij zien in § 2324 hoe den Gecomm. het toezicht op de gepermitteerde geweren was opgedragen. In 't algemeen liet men politiezaken waarbij Inl. betrokken waren ook te Bat. gaarne aan den Gecomm.; zoo wordt P. VI, 783 voorgeschreven dat Inl. uit de mindere klasse, die aan de leden der Regeer. niet het behoorlijk eerbetoen bewijzen, zullen worden afgestraft „bij den Commissaris” en door Heemr.; 2 Dec. 1780 wordt aan de mandoors der landerijen „tot beneden Weltevreden” gelast, zwervers met schietgeweer (zelfs Europeanen!) en onbekende leegloopers bij den Gecomm. te brengen, niet bij den Landdrost. De aanleiding tot dergelijke voorschriften is ook te zoeken in de bijzonder slechte politie, waardoor de Regeer. wel genoodzaakt was de Oppassers van den Gecomm. zooveel mogelijk te utiliseeren.

Rechtspraak in der minne. Over de eerste ontwikkeling van deze § 1701 bevoegdheden vergelijkte men ook de personalia van F. H. Muller in Deel I, 238 e. v.; ik moet mij hier thans tot het noodzakelijkste beperken.

Slaat men P. II, 368 het reglement voor de Mohammedaansche Ambonczen te Bat. op, dan ziet men dat „alle cleijne geschillen, onder haer vallende”, door hunne officieren zullen worden afgedaan; „maer groote saecken sullen voor den Heer van der Beecke gebraght werden om bij sijn E. affgehandelt te werden oftewel aen de E. Gerechte deser steele geweest te werden, gelijk mede in alle saecken, in dewelcke parthijen mette uijtspraecke van de voors. officieren niet tevreden sijn”; zaken boven 4 realen boete of 100 kolfslagen (1) komen niet voor de officieren en hem, maar voor den Landdrost en Schepenen. Deze Van der Beecke, gewezen Gouverneur van Ambon, Raad-Extraord. van Indië en Sergeant-Majoor, overleden in het najaar van 1663, was een voorlooper van de Gecommitteerden Van Hoorn

(1) De bedoelde kolfslagen werden met een stuk hout in den vorm van eene geweercolf op het achterste geapliceerd. Vogel, Diarium p. 65 vermeldt dit anno 1679 als straf voor soldaten op de uitreis; matrozen werden met een dik touw „gelaarsd”. Of dit „laarzen” komt van: aars (evenals *lommer* van het Fr.: ombre en *lantspassaal* D. 1656, 7 p. 233 van het Portug.:

anspassada, sergeant), dan wol of ook soms geslagen wordt met „schoenen met spijkers”, zooals ik ergens vermeld vond, of wel dat dit laatste alleen eene als geestigheid bedoelde parafraze is van „laarzen”, is mij niet bekend; de uitdrukking „iets aan zijn laars lappen” bevat blijkbaar een euphemisme voor: aars.

en Saint Martin. Nergens dan in gezegd „reglement” vinden wij de bevoegdheden van de latere Gecomm. op dit stuk eenigermate omschreven. Mogelijk bestond eene dergelijke bevoegdheid al vóór Van der Beecke, en waarschijnlijk berustte zij na diens overlijden bij voortdoring bij den G.-G., die destijds nog meer dan later persoonlijk ingreep in de zaken der Batavia'sche Inlanders. Uit de omschrijving bespeurt men dat zij omvatte de civiele rechtspraak en de behandeling van overtredingen waarop eene geringe boete stond of eene lichte lijfstraf, eene „domestique correctie”; meer ingewikkelde civiele zaken en zwaardere overtredingen verwees Van der Beecke naar Schepenen. Het beroep, waarvan sprake is, berustte denkelijk bij hem, niet bij Schepenen.

- § 1702 Blijven wij eerst staan bij de civiele zaken. Het ligt in den aard der zaak dat Inlanders, ofschoon zij natuurlijk volgens de wet konden procederen voor Schepenen (zie § 2375 e. v.), de voorkeur gaven aan de snellere en meer huiselijke afdoening van zaken door den Gecomm., bij wien zij zich vermoedelijk ook beter konden doen begrijpen. Zoo geeft Chastelein in zijn testament a°. 1714 (Nederl. Zendingstijdschr. 1895 p. 230) aan zijne vrijgelatenen te Depok den raad, om hunne kwesties onder elkaar af te maken, „daar sij haar vrij beter bij bevinden sullen als daarmede de officiers (*der Justitie*) offtte de regtbanken in de stad te gaan moeilijk vallen en door quaatwillige proceduuren sleepende gehouden te werden, inmiddels dat onvermijdelijk haar huijshoudinge en plantagie in ruijne souden loopen en daarenboven haar geld en tijt verspillen en verliesen moeten”. Dit doet begrijpen dat, wanneer Inl. onder elkaar niet tot een accoord konden geraken, zij blij moesten wezen zich tot den Gecomm. te kunnen wenden. Hoe verder van de stad, hoe meer dit klemde; zoo zegt Van Imhoff (Consideratiën III, 5, 25) dat de Inl. in rechtzaken (waarschijnlijk bedoelt hij crimineele) „heel zeer werd gefatigueerd met het geduurige opkomen na Batavia, als er maar het minste te doen is, sommige zelfs al twee off drie dagreijens verre, en niet alleen tot haar groot
- § 1703 ongemak, maar ook tot schade”. De bevoegdheid van den Gecomm. omvatte volgens R. 1 Oct. 1754 (P. VI, 738) „alle huijsselijke geschillen mitsgaders ook zaken wegens haren godsdienst, huwelijken en alle andere diergelijke, welke altoos door denselve en de inl. Capitains benevens de hoofden der campongs etc. zijn afgedaan geworden”; zie ook P. IX, 533. Deze civiele rechtspraak in de Ommel. kunnen wij verder onbesproken laten, er alleen op wijzende dat de Gecommitteerde Wegener anno 1798 verzekerde, in „omtrent anderhalve maand meer dan duizend zaken na een door mij gehouden volleedig onderzoek of afgedaan of naar de Justitie gerenvoyeerd” te hebben. Wij bespeuren uit de correspondentie van Nic. Engelhard dat door den Gecomm. ook in het Buitenzorgsche vele civiele zaken, zooals tusschen inl. debiteuren en hunne Chin. crediteuren, werden afgedaan, vergel. § 2425; evenzoo in het Tanggeransche. Ook de Commandant te Tandjoengpoera schrijft

hem 14 Aug. 1799 over een Inl. die op E.'s last is gemaand wegens eene schuld aan een Chin. van Pasar Senen. Wij noteeren verder dat deze civiele rechtspraak de „approbatie” van den G.-G. behoefde, zie P. VIII, 58 i. f., en verder dat Nic. Engelhard R. 5 Nov. 1793, sprekende van Chin. woonachtig op landen, door den Sultan van Bantam verhuurd aan Bat. ingezetenen, verklaart: „Deeze Chineesen hebben zig in gevalle van disputen nog altoos aan de judicature van het Collegie van Schepenen of mijne uitspraak in zaaken van bemiddeling gesubmitteerd”. Nog R. 11 Oct. 1803 worden vermeld „extra- § 1704
judicieele comparitiën, zo voor President van Scheepenen als voor den Gecomm.”, van zekere over eene erfenis twistende Inl., bij welke het doel was, „henlieden van kostbare en wisselvallige procedures af te houden”. Daendels, die (Staat p. 11) ten onrechte deze bevoegdheid van den Gecomm. verklaart als „grootendeels bij usurpatie door het lidmaatschap van het Collegie van Heemraden verkregen”, voegt daarbij: „Zijne werkzaamheden bepaalden zich inzonderheid tot het bijleggen van verschillen, somtijds zelfs door dwang. Men gaf hem na dat hij daarvan dikwerf zeer onbehoorlijke voordeelen genoot”. In de Regentsch. zullen dergelijke zaken wel eens op tournee door den Gecomm. zijn afgedaan; zoo noteert P. Engelhard in zijn reisjournaal van 1802 dat hij te Tanggeran „eenige particuliere geschillen van de opgezeetenen” afdoet; wanneer echter N. Engelhard in een stuk van Juli 1794 verzekert dat „alle bovenlandsche zaaken, zo crimineele als civiele, ter eerster instantie gebragt worden voor den Gecomm.”, dan blijkt uit het verband dat dit op de Ommel. doelt. Het R. 3 Juli 1801 geïnsereerde rapport van hem en anderen vermeldt de door de Commandanten der buitenposten beslist wordende „geschillen tusschen den man en zijne naasten” (§ 1947), onder toevoeging: „parthijen, zich aan deszelvs uitspraak niet begeerende te onderwerpen, worden overgegeeven aan den Gecomm. om de uitspraak ten finen te doen, behoudens echter een ieders regt om hunne zaaken van dit beroep verder naar het Eerwaarde Collegie van Heeren Scheepenen over te brengen”. Feite-lijk dus nog dezelfde gang van zaken als in het reglement der Amboneezen van anderhalve eeuw vroeger.

Wij zien in § 2644 dat in 1808 de civiele rechtspraak in de Ommel. van den Gecomm. overging op den Drossaard, samen met de crimineele. Wanneer de kleine civiele geschillen tot 1848 werden afgedaan ter politierol (zie Piepers, De Politierol p. 9), dan is het mogelijk, ja waarschijnlijk, dat dit nog altijd de oude slenter was uit den tijd van het Commissariaat.

De Politierol. Wij zagen dat Van der Beecke en de onder hem gestelde § 1705 officieren der Moh. Amboneezen konden gaan tot het opleggen van 4 realen boete of 100 kolfslagen. Ook deze bevoegdheid is ongetwijfeld, in welken vorm dan ook, overgegaan op den lateren Gecommitteerde. Uit hetgeen wij vernemen omtrent de door dezen in de Ommel. gheven boeten (§ 1864), volgt het afdoen van zaken, welke zijne Oppassers of de hoofden der kampongs

voor hem brachten. Wanneer bij R. 5 Aug. 1729 de Baljuw en de Landdrost worden gemachtigd om geringe boeten te vervangen door eene „domesticque correctie”, dan mag men aannemen dat dit voortaan of ook al eerder evenzeer voor den Gecomm. gold (1); het zal eene rijke bron van allerlei afpersingen geweest zijn. Bij R. 8 Sept. 1739 wordt aan den Gecomm. de bevoegdheid verleend om „clandestine overlopers”, d. i. personen die heimelijk hun regentschap hadden verlaten, te begroeten met eene „gevoelige correctie”, d. i. de rotan; in 1778 (P. X, 296, 17) werd deze bepaling hernieuwd. Het rapport R. 3 Juli 1801 spreekt van „de huishoudelijke correctie, die de Gecomm. nu en dan verplicht is met voorkennis van den Heer G. G. te oefenen tot maintenuë van zijn gezag en goede ordre”, namel. in de Ommel., dus als politiemaatregel; die „voorkennis” zal zeker wel niet vaak zijn gegeven; al wat de Gecomm. deed zeilde nu eenmaal onder de vlag van den Landvoogd.

§ 1706 Dat de Gecomm. in de Regentsch. de kastijdende hand niet spaarde, blijkt in § 1823. De opinie der Regeer. omtrent het administratief ingrijpen bij overtredingen of geringe misdrijven, wordt o. a. uitgedrukt in R. 17 Juli 1789: „De constitutie dezer gewesten, alwaar de Inl. aan een ten uitersten despotieke en slaafsche regeeringswijze onderworpen en gewoon is, is niet geschikt en laat niet toe om in zommige gevallen eene volkomene evenredigheid te observeeren in het corrigeren van Europeezen en Inl. of infligereen aan dezelve van geringe straffen , gelijk zulke zaaken en gevallen niet altijd justitieel kunnen behandeld worden, uit hoofde van de gewone omslag en inconvenienten die daarmede steeds verzeld zijn, en eene politieke afdocning, mits alle misbruik geweerd word, nu en dan in deze landen, alwaar men niet altoos en in allen gevallen de Europeesche gewoontens en gebruiken zich tot een rigtsnoer kan laten strekken, noodzakelijk en verre te preferereen is boven een justitieel onderzoek”. Hoe vaag de bevoegdheid van den Gecomm. tot het berechten van overtredingen was, valt af te leiden uit hetgeen Daendels daaromtrent vaststelde (§ 2680 i. f.); vergel. P. XIV, 724, 17 en vooral ibid. art. 20: „Aan den Drossaart (*die in de Ommel. in de plaats van den Gecomm. was gekomen*) worden binnen zijne jurisdictie opgedragen die werkzaamheeden, met welke te voren de Gecomm. aldaar is belast geweest”, eene bepaling die, naar ik geloof, gemaakt is om, ondanks andere artikelen dier

§ 1707 instructie, de rechtspraak ter politierol te handhaven. Dat deze toen in de Preanger bestond, volgt uit hetgeen (§ 2683) werd bepaald omtrent de „beslissing van civile en huishoudelijke zaken”. Een rapport dd. 17 Nov. 1813 van J. Knops c. s. over de rechtspraak onder het Nederl. bestuur op Java's N. O.-Kust zegt dat „petty offences, such as petty robberies, damages done,

(1) Gevangenisstraf kende men te Batavia wel voor vrouwen en voor schuldenaren, doch overigens alleen preventief, in afwachting van het vonnis. Er was een „donker gat” als cor-

rectiemiddel (P. I, 586 enz.), verder blokstraf en het gaan in den ketting; dit laatste is minder opsluiting dan tenarbeidstelling.

disturbance of the public tranquillity and other of that nature" administratief werden afgedaan door den Gouverneur en politieken raad, die veroordeelde tot tenarbeidstelling in den ketting dan wel tot verzending in den ketting; op de ondergeschikte kantoren („outstations") werd administratief gestraft met de rotan, den ketting of opzending naar Samarang om verbannen te worden. H. L. E. de Waal (De invloed der kolonisatie p. 91) noemt de politierol „de door het gebruik ontstane rechtspraak van de Residenten op Java en Madoera", welke volgens hem zou teruggaan „tot de bevoegdheid, den Resident bij art. 76 en art. 84 van het reglement van 1819 (*Staatsbl. n^o. 20*) verleend tot het houden der voorloopige instructie en tot het beoordeelen of eene zaak een rechtsgeding waard is en dus naar den Landraad verwezen behoort te worden; tweemaal 'sweeks verscheen daartoe de djaksa voor hem met de in den loop der week aangehoudene personen en alle stukken, op hen betrekking hebbende. De Resident schijnt de zaken, niet ter competentie van den Landraad of Ommegaanden Rechter behorende, voor het gemak en in het belang eener spoedige berechting steeds zelf afgedaan te hebben". Piepers zegt § 1708 (u. s. pag. 8): Tot aan 1 Mei 1848 „werden de geschillen van gering belang en de kleinere vergrijpen, onder de inl. en daarmee gelijkgestelde gemeente voorkomende, door de ambtenaren, met het gewestelijk bestuur belast, naar bevinding van zaken afgedaan"; dit is de politierol; „deze afdoening droeg toen, ook voor zooverre zij eenigszins, zooals bijvb. bij het politiereglement voor Batavia (*Staatsbl. 1828 n^o. 63*)... aan wettelijke voorschriften was gebonden, een overwegend administratief karakter; rechtspraak kon zij ter naauwernood heeten". Men kan aldaar p. 4 nalezen, hoe door de Ind. Regering gestreden is voor de handhaving der administratieve afdoening (d. i. zonder vorm van proces) van geringe overtredingen, tegen het streven uit Nederl. om die op te dragen aan den Landraad; in Indië zag men in dit laatste eene inbreuk op het prestige der ambtenaren en voorspelde den achteruitgang der cultures als de politierol verdween; in Nederl. werd die gequalificeerd als „eene rechtspleging..... misschien te dulden in Turkije, maar zeker niet onder een beschaafd Europeesch bestuur". Vergel. § 2690 noot.

Blokstraf. D. 17 Mei 1715 wordt vermeld een Inl. „gedetineerd sittende" § 1709 in het blok van den Gecomm.; evenzoo D. 6 Mei 1726; R. 20 Mei 1727; 13 Aug. 1733; B. R. 6 Dec. 1746 en 4 Mei 1752; R. 4 Nov. 1800; een paar malen wordt op die plaatsen gesproken van een „blokhuis". Tot de zaken die l'reijer van zijn voorganger overnam behoorden „2 voetbloks off tronken (1) met hun hangsloten". Nic. Engelhard spreekt in een brief van 10 Oct. 1793 van „'t blok aan mijn huijs". R. 20 Febr. 1807 wordt vermeld „het blok,

(1) Het nog in Z. Afrika voor gevangenis gebruikelijke woord *tronk* is Lat. *truncus*, Portug. *troneo*, boomstam, blok; zie D. 1663 p. 265; 1674 p. 225. Baldaeus (Ceylon p. 223) spreekt

(in de vertaling van een Portug. stuk) van „den *tronk* of 't gevangenhuijs". Een stuk van 1808 spreekt van „een *tronk* met de noodige blokken"; zie ook De Clereq o. l. sub voce *blok*.

staande in de thuin" van Van Lawick. R. 23 Aug. 1799 zegt N. Engelhard echter dat zekere in de Ommel. opgevatte „deugenieten ten koste van het Commissariaat (*misschien was daar de tronk al vol*) bij een van de inl. Commandanten zitten"; dat ook dezen een blok hadden, blijkt uit het plakk. van 8 Juni 1800. Over het gebruik van het blok in de koffietuinen zie § 1034 en 1040. Nog omstreeks 1850 waren dergelijke voetblokken met hangsloten bij de Schouten te Bat. en in de Ommel. in gebruik (De Waal u. s. pag. 83). Heydt (o. l. pag. 96) beschrijft den tronk in het Ambachtskwartier: „Diese Tronck stehet ganz offen und ist nur mit einem Abdach vor dem Regen bewahret"; maar dat men er ook had waarin de zon niet doordrong, blijkt in § 2414; uit R. 2 Aug. 1808, waarbij tot den aankoop van een „blokhuis" voor den Landdrost wordt besloten tegen den prijs van 3.500 Rd^s., is af te leiden dat hier een gebouw met kamers bedoeld wordt.

§ 1710 R. 7 Mei 1726 bericht Heere dat zekere Inl. in zijn blok zijn gezet „tot nader ordre van dese Regering". In het reglement voor de „burgerlijke samenleving der Chinezen" van 1760 (P. VII, 444) wordt melding gemaakt van blokdetentie van Chin. o. a. door den Gecomm. „dog niet langer dan den gewonen tijd van driemaal 24 uren", binnen welken termijn de gedetineerde ter beschikking van den rechter moet zijn gesteld. Evenzoo spreken de Statuten (P. IX, 447) en het gewijzigde reglement van 1802 (P. XIII, 500). Bij R. 6 Oct. 1797 worden echter op eene reeds 9 Aug. van het *vorige* jaar gedane voordracht van den Gecomm. drie Inl. tot 15 jaar ketting veroordeeld, welke een jaar afslag krijgen „uit consideratie dat zij circa zo lang in het blok hebben gezeten". Van Lawick klaagt in 1805 dat hij te Bat. in het Commissariaat niets had te zeggen, dat altijd de beslissing van zijn chef moest komen, zoodat dikwijls, wanneer deze op tournee was, menschen die niets hadden misdreven tot 20 dagen in het blok moesten blijven. R. 20 Febr. 1807 blijkt toevallig, bij gelegenheid der ontsnapping van zekere arrestanten, dat die personen „wel drie maanden" in Van Lawick's blok hadden gezeten „in contraventie der daartegen liggende order". Van Lawick verklaarde deze zaak aldus (B. R. 3 April 1807): hij had die arrestanten, hem uit Soemed. met eene verklaring van den Regent te hunnen laste toegezonden, verhoord; daar echter hunne verklaringen geheel in strijd waren met het gezonden bezwaarschrift, had er, na eene vruchteloze correspondentie met den Regent, niets overgeschoten dan diens komst te Bat. af te wachten. Derhalve, aangezien bij de ontdekking dezer zaak de tijd van het jaarlijksche bezoek der Regenten reeds was verstreken (zie § 1191), hadden de arrestanten alle kans geloopt om nog bijna een jaar in het blok te blijven. De Regeer. verbiedt nu bij R. 20 Febr. 1807 den Gecomm. „in den vervolge cenige Chinees of Inlander langer dan 8 dagen in het blok te houden, en wanneer dit in buitengewone gevallen noodzakelijk mogt zijn, van dat termijn prolongatie te verzoeken van den Heer G. G." Dit gold voor de beide toenmalige Gecomm. Bedoeld

maximum van 8 dagen werd in 1823 en later gehandhaafd (Encycl. van N.-I. IV, 127); in 1867 was het hoogstens 3 dagen (Piepers, Politierol p. 24). Ziehier echter een paar gevallen van lang blokarrest. In de notulen der Bench of Magistrates 12 Juli 1812 wordt vermeld dat de kettingboeven meestal lijden „aan zwellingen en ulceratiën aan de beenen, 't welk men toeschrijft aan de lange detentie in het blok, waarin deze menschen voor de terminatie van hunne zaken gehouden worden”. In Sept. 1814 zat een Chin. bij een der Schouten in de Ommel. 42 dagen in het blok en kreeg 3 maal 20 slagen. In eene zaak te Buitenz. 1816 wordt vermeld dat een Inl. 5 maanden in het blok heeft gezeten. De Resid. aldaar veroordeelt 30 April 1819 een paar Inl. wegens diefstal tot eene maand blok, 5 Oct. 1819 een ander tot 30 slagen en eene maand blok.

Ook anderen maakten misbruik van blokstraf. R. 14 Oct. 1727 blijkt § 1711 dat de Landdrost zekere arrestanten al 10 dagen in het blok heeft, om hen te dwingen een afgelegd getuigenis te herroepen; bij meerderheid van stemmen wordt hem tot straf eene boete opgelegd, doch deze wordt bij R. 20 Sept. 1729 kwijtgescholden. R. 29 Maart 1737 klaagt de Advoc.-Fiscaal dat „de arme ingezetenen deser colonie meer dan te veel door het zoogenaamde blok of tronk buijten en binnen (*d. i. van Landdrost en Baljuw*) op een jammerlijke wijze gevexeert werden”, waarop voor het vervolg inspecties dier blokken door rechterlijke commissies worden voorgeschreven, welke gehandhaafd zijn bij de Statuten (P. IX, 52, 36). Wanneer men Proc. 3 Maart 1815 leest dat de Schouten der Ommel. nog steeds een „wang blok” heffen, „which each prisoner is obliged to pay on being released from confinement” (wat de stadsgevangnissen aangaat, was dit in 1809 eerst afgeschaft doch vervolgens hersteld, zie § 2457), mag men aannemen dat dit de gewoonte bij het Commissariaat was geweest. Uit een brief van den Command. van Tanggeran aan N. Engelhard van Juli 1794 blijkt dan ook de heffing daarvan op dien post; zoo hieven vroeger de Substituten van den Advoc.-Fiscaal, den Landdrost en den Baljuw blokgeld (P. III, 572; XII, 721; 722; 724; 725).

Verhoor van gevangenen. Daar de Gecomm. van ouds het toezicht had § 1712 op de te Bat. wonende of vertoevende Inl. en wel ondergeschikt aan den G.-G. (§ 1691), ligt het voor de hand dat hij wel werd belast met het verhoor van verdachten. D. 17 Mei 1715 vindt men het verslag der „examinatie” van zekere Djampangsche oproermakers door den Gecomm. R. 24 Juni 1718 levert hij een rapport in omtrent het verhoor van zekere Maleische nachoda's. R. 18 Oct. 1718 wordt hem gelast zekere verdachte van Java's Oosthoek opgezonden Inl. te ondervragen. R. 5 Febr. 1720 wordt een dergelijk verhoor opgedragen aan eene Commissie, bestaande uit den Shahbandar, den Gecomm. en den Maleischen translateur, evenals R. 23 Febr. 1734 aan beide eerstgenoemden en een Jav. Luitenant. R. 30 Dec. 1721 komt in behandeling het rapport, door den Gecomm. opgemaakt van het door hem op last van den G.-G. ingesteld

voorloopig onderzoek in zake de samenzwering van Erbevvelt. Ook zonder eene bepaalde opdracht dient de Gecomm. dergelijke rapporten in; zoo D. 8 Mei 1726 aangaande geboefte, door zijne manschappen opgevat bewesten de Tjisadane, R. 14 Juli 1733 aangaande zwerfende Chin., die in de Bovenl. zijn opgepakt. In vele gevallen was de aangifte door den Gecomm. natuurlijk voldoende om eene bij de wet bepaalde straf uit te lokken. Zoo bepaalde het plakk. van. 21 Oct. 1688 (P. III, 240, 7) verzending in den ketting van vreemde ongeregistreerde Inl.; wanneer dus R. 6 Juli 1717 de Gecomm. rapporteert dat hij een rondzwerfend Makassar in handen heeft gekregen, volgt onmiddellijk de veroordeeling tot die straf.

§ 1713 Wanneer echter de wet niet voorzag, moest voor elk geval een bijzondere maatregel worden getroffen, d. w. z. administratief worden gevonnist. Dit was evenwel volstrekt geen specifiek Indisch gebruik of misbruik. In Nederland kende men even goed de uitzetting of uitwijzing van lastige individuen uit stad of provincie bij administratieven maatregel; en deze verbanningen, zegt Prof. P. L. Muller (Onze gouden eeuw II, 127), werden „niet alleen (*door*) de Hollanders maar (*door*) alle Nederlanders met evenveel gelatenheid verdragen als (*door*) de Venetianen de despotische maatregelen hunner regeering of (*door*) de Franschen hunne lettres de cachet”; redres bij den Hoogen Raad was nagenoeg onbereikbaar. Voor dergelijke verbanningen was eene verzending naar de Oost, bijvb. als matroos, extra geschikt; men had dan alle reden om aan te nemen dat het „lastig instrument” voor goed van de baan was. Inderdaad heb ik in de Comp^s. papieren wel voorbeelden hiervan aangetroffen; zij waren mogelijk, doordat de stedelijke despoten dikwijls tevens in XVII^e zaten. Men vergelijk wat Tocqueville (o.l. pag. 313 e. v.) schrijft aangaande de 18^e-eeuwsche rechtspraak over den kleinen man in Frankrijk: „Le pauvre était déjà beaucoup mieux garanti qu'on ne l'imagine contre les atteintes d'un citoyen plus riche ou plus puissant que lui; mais avait-il affaire à l'Etat, il ne trouvait plus que des tribunaux exceptionnels, des juges prévenus, une procédure rapide ou illusoire, un arrêt exécutoire par provision et sans appel”. Van de Fransche lettres de cachet, zoo dikwijls gebruikt in het belang der goede zeden, is bijvb. de opsluiting in het Amsterdamsche Secret Tuchthuis de tegenhanger; deze viel o. a. ten deel (Bontemantel I, 278) aan jongelui die naar het oordeel hunner betrekkingen niet goed oppasten; „oock bejaerde (*volwassenen*), die haer in den dranck te buijten en andere fouten begaen”, konden met consent van Schepenen op verzoek der familie daar worden vastgezet. Zoo was de Seur, met wien Valentijn naar patria reisde, door zijn vader te Delft achter de tralies gestoken.

§ 1714 Precies hetzelfde in Indië. Schepenen veroordeelen bij hunne Resol. van 9 Maart 1689 zeker Mardijker; „die bij 't algemeene gerugte beschuldigt wert te wesen van een seer quaad, ergerlijck ende dangereus leven. . . . , sonder daarvan nochtans den regter ten genoegten overtuigt ende gevolgelijck ook

niet bij forma van justitie gestraft te kunnen werden", tot levenslange verbanning waarheen de Regeer. zal believen; van onderzoek geen spoor. Bij R. 25 April 1713 wordt besloten zeker sinjo, die met eene Holl. jongedochter van verdachte zeden wil trouwen, als soldaat te verzenden naar de beruchte Westkust van Sumatra, door Valentijn (V, 1, 2) de Pestkust genoemd; de aanleiding was eene klacht van des sinjo's vroegeren schoonvader Zacharias Bintang. Bij R. 13 Oct. 1739 wordt op eene klacht van den Gecomm. F. de Roy over het gedrag en de levenswijze van „zijn behuwdbroeder, den burger H. D. Baks", besloten dezen burger tot soldaat te maken en hem op 9 's maands naar Perzië te zenden, het allerellendigste kantoor dat de Comp. had: van het verblijf ten hoofdkantore Gamron zegt Valentijn (V, 1, 202) dat de meeste Comp's. dienaren „er het leven bij inschieten". Het baart dus geene verwondering dat bij R. 15 Oct. 1773 een Inl., door zijn vader beschuldigd van eene „ongebonden levenswijze", 6 maanden op Edam wordt gezet. R. 26 Oct. 1787 spreekt van een Moor, die 25 jaar aan de Kaap is gebannen „eenelijk op de aanklacht van zijn moeder over zijne slechte levenswijze". Bij R. 18 Jan. 1788 wordt een jeugdig Chinees op eene klacht zijns vaders over zijn gedrag tot nader order naar Banda gezonden; R. 17 Febr. 1789 een dito op verzoek van papa 3 jaar op Edam geplaatst. Deze gevallen zijn met zeer vele andere te vermeerderen, die in de Notulen verborgen zijn. Een kostelijk voorbeeld hoe met de vrijheid van den Inl. kon worden omgesprongen, biedt R. 10 Aug. 1694: zekere vrije Bataviasche Inlander is uit Bantam opgezonden onder verdenking van een weggeloopten slaaf te wezen; nu wordt deze persoon door de Regeer. . . . in vrijheid gesteld, onder aanbidding eener schadevergoeding? Mis; hij wordt voor een jaar op Onrust geplaatst om de 10 Rd's. terug te verdienen, die te Bantam als opvatloon zijn betaald.

Eene andere methode is het straffen enkel op suspicie, waarvan wij § 1715 daareven al een voorbeeld zagen in een besluit van Schepenen. In hoeverre de G.-G. de bevoegdheid bezat, om suspecte individuen eenvoudig te laten opvatten en verzenden, is niet duidelijk. S. R. 15 Oct. 1728 verzoekt hij, de gevaarlijk geachte Chin. vagebonden niet door de Justitie te doen vervolgen, doch „wanneer (*zij*) bekend worden, maar te doen aanpakken en te verzenden op een politicque wijze (1)", ook omdat „de beschuldigingen ten laste van alsulcke swervers, rovers en landlopers den regter niet ten genoeg tot harer overtuiging konnen werden bewezen"; de Raad is het hiermee eens en laat hem de vrije hand in „de secrete executie van dese saake". Andere dergelijke voorbeelden van autoritair optreden van den G.-G. ken ik niet; de

(1) D. i. administratief; vergel. Deel I, 19 noot en § 696. Zoo zijn bij Valentijn IV, 2, 69 en 114 de „politieken" de ambtenaren. D. 1661

p. 468: te Canton is „de regering van de militairen afgenomen en aan de *politiquen* overgegeven".

administratieve bestraffing van suspecten ging in den regel onder samenwerking met de Regeer. En volstrekt niet alleen die van Inlanders. D. 1678 p. 567 schrijft de Regeer. dat zeker Europ. officier, die zich heeft misdragen, „daerover politicquelijk sal werden gecorrigeert, omdat voor de Justitie de § 1716 bewijzen tot zijn overtuiging soude comen te gebreecken”. Bij R. 14 Juni 1718 wordt een Europ. naar Nederl. gezonden, omdat „procedures” tegen dergelijke personen niet altijd tot eene veroordeeling leiden. Vandaar dat Chastelein (Memorie p. 229) tot tegengang van buffeldiefstal aanraadt dat men „10 à 12 van de suspectste schelmen sonder figure van proces maar aantaste en na d’Caab sond”. Bij R. 29 Oct. 1717 worden eenige uit Cherib. opgezondene doch door den Raad van Justitie vrijgesproken Inl. naar Ceilon verbannen „om daar hun kost te soecken”. R. 26 Juli 1735 worden twee door den Gecomm. „in ’t gebergte” opgevatte Inl., verdacht van buffeldiefstal doch waartegen, zooals hij zelf verklaart, geene voldoende bewijzen bestaan om hen voor den rechter te brengen, naar de Kaap verbannen. Bij R. 12 Juli 1768 wordt het Hoofd van Kedoengbadak met een paar andere personen die, zooals de Gecomm. verklaart, „volgens zeer waarschijnlijke dog in regten geen volzekere omstandigheden” een moordaanslag hebben gedaan, deels naar Edam deels naar Ceilon gebannen; analoge gevallen geven R. 20 Mei 1785; 10 Oct. 1786. Levenslange kettingstraf in het Ambachtskwartier erlangt bij R. 28 Nov. 1800 Radèn Man, schoonzoon van den Regent van Tanggeran, op voordracht van den waarnemenden Gecomm. P. Engelhard, en wel wegens eene onbewijsbare verdenking van vergiftiging; nergens blijkt dat deze Radèn een ander verhoor heeft ondergaan dan voor Engelhard. Herhaaldelijk zien wij dat Schepenen nog in de 19^e eeuw op enkel suspicie vonnisten; zoo vermeldt R. 30 Mei 1807 een Inl., door hen tot levenslange kettingstraf verwezen wegens „suspicie” van moord; 14 Juli 1807 twee Inl. levenslang verbannen „over suspicie van diefstal”; 20 Sept. 1808 een Inl. tot dezelfde straf verwezen „wegens beschuldiging van moord en kwetsing”.

§ 1717 Waar Schepenen aldus vonnisten, was het overbodig geweest dat de Regeer. bij administratieven maatregel verdachte sujetten verwijderde of strafte, wanneer de officier van Schepenen, d. i. de Landdrost, meer politiemacht had bezeten; wij zagen echter (§ 1696 e. v.) dat hij in de Ommel. weinig kon doen, en dat in zijne plaats de Gecomm. met patrouilles en Oppassers voor arrestaties zorgde. De Gecomm. onderzoekt dan de zaak en legt die aan de Regeer. ter beslissing voor. Een voorbeeld uit de Bovenl. vindt men o. a. R. 29 Juli 1732 (een Hoofd en verscheidene onderhoorigen, denklijk van Tjiampea). Bij R. 23 Aug. 1765 (P. VIII, 58; zie ook IX, 65, 4) werd zelfs bepaald dat de Gecomm. en niet de Landdrost het voorloopig onderzoek zou verrichten in zake de door hem gearresteerden en daaromtrent rapport zou uitbrengen aan den G.-G., waarna hij hen met de stukken te hunnen laste zou overgeven aan den Landdrost; dit duurde echter slechts tot R. 4 Dec. 1777

(P. X, 115) toen, met handhaving der politiemacht van den Gecomm, de Landdrost in zijne justitieele functies over de Ommel. werd hersteld. Aan Schepenen werd bij R. 3 Oct. 1780 (P. X, 457) gelast om „suspecte knapen”, hun door de landheeren aangewezen, „wanneer den aangeklaagde niet overtuigd en egter ook niet vrijgekend kan worden”, ter verbanning aan de Regeer. voor te dragen. Toch verklaren Commiss.-Gener. in hunne vergadering van 24 Sept. 1794 (naar aanleiding van eene klacht van den President van Schepenen, dat de Gecomm. zekere personen in de Ommel. niet alleen als suspect had opgevat maar ook verhoord en weder losgelaten) dat deze laatste „volkomen bevoegd is tot het nemen van extra-judicieele informaties”. Een § 1718 tijd lang (van R. 28 Oct. 1800 tot R. 11 Maart 1806) is voorgeschreven geworden dat de Gecomm. samen met den Landdrost alle suspecten zou opvatten en ter bestraffing voordragen; beiden traden hierbij dus op als aanklager, zooals Baljee R. 11 Maart 1806 opmerkt. Op dezen datum werd (P. XIV, 289, 6) de in 1780 aan Schepenen gegeven last hernieuwd. Ook Daendels gaf den Drossaard, die in 1808 optrad, den last om „kwaaddoenders, lediglopers en andere schadelijke voorwerpen, die niet van eigenlijke misdaden kunnen worden overtuigd, tot erlanging van eene compatibele straffe den G. G. voor te dragen” (P. XIV, 723, 16), zie § 2690.

Dit wat de bevoegdheid aangaat. De voorbeelden dat de Gecomm. straf aanvraagt, zijn vooral in de laatste jaren der 18^e eeuw talrijk. R. 12 Juli 1768 vraagt hij verbanning aan tegen de hierboven vermelde personen van Kedoengbadak en erlangt die; R. 21 Aug. 1787 worden zekere Buitenzorgers tot levenslange kettingstraf op Ceilon verwezen, om te verhinderen dat zij op degenen die hen hebben aangeklaagd wraak zullen nemen. Dit komt geheel overeen met het gevoelen der stellers van het R. 3 Juli 1801 geïnscreerde rapport: „Niets is gevaarlijker voor de Bovenl. dan dat een aangeklaagde afgebragte booswicht, daar de getuigenissen niet voldoende tegen zijn, op vrije voeten word gesteld, zo als dikmaals bij manquement van getuigen het geval is, en zulke ontslagingen hebben doorgaans ten gevolge moord en doodslag en andere wreede wraaknemingen op dezulke die den aangeklaagde opgevat, afgebragt of tegens hem getuigd hebben”. R. 9 Aug. 1796 wordt een Radèn voor zijn leven, een aantal andere Inl. voor zeker aantal jaren in den ketting geslagen op de „informatiën en gedane voordragten” van den Gecommitteerde.

Van de lichtsinnigheid, waarmede zulke zaken worden behandeld, getuigt § 1719 o. a. R. 15 Mei 1787, waar sprake is van een Inl., die 50 jaar verbanning naar de Kaap heeft gekregen, omdat hij niet „had kunnen aantoonen eenige kostwinning te exerceeren”; R. 9 Jan. 1789 (P. XI, 88), waarbij Aria Soerianagara van Tjikalong „tot nader order” naar Ceilon wordt gebannen wegens een minnebrief, door hem gericht tot de vrouw van den Regent van Tjandjoer; ook het R. 27 Nov. 1804 geïnscreerde hoogst onbeduidende rapport

van den Gecomm. betreffende een uit Cherib. opgezonden Pangeran, hetwelk dien man 20 jaar verbanning naar Banda bezorgt. Drie jaar later, R. 28 Aug. 1807, blijkt dat deze persoon te Bat. is blijven hangen en dat de Raad van Justitie niet weet waarom hij eigenlijk is veroordeeld; R. 8 April 1808 wordt besloten hem bij gelegenheid eindelijk eens derwaarts te expedieeren. Voorbeelden dat personen uit de Regentschappen op eene dergelijke sommaire manier werden behandeld, geven wij in § 2399. N. Engelhard schrijft 20 Juli 1794 dat de Gecomm. de bevoegdheid moet behouden om „alle personen, die niet overtuigt kunnen worden en evenwel voor suspect moeten worden gehouden, evenals thans door hem geschied, aan Uw Hoog Edelhedens ter versending voor te dragen”, waarbij hij, zooals veelal in deze kwestie, vooral § 1720 het oog heeft op de particuliere landen. Alting verklaart C. G. 24 Sept. 1794 dat het „conform de wetten van den lande” is, Inl. te verbannen die „volgens het getuigenis van geloofwaardige personen, met behoorlijke redenen van wetenschap bekleed, als schadelijke subjecten voor de samenleving moeten worden geconsidereert”. Het rapport in R. 3 Juli 1801 zegt: „De inl. zaken behoreen meer politicq behandeld en afgedaan te worden; de aart van deze natie is niet geschikt om geregtelijke verhooren te ondergaan, wegens de vrees die hen de formaliteit daarvan geeft” (vergel. § 2441). Dat verbanning bij administratieven maatregel veel vaker voorkwam dan men uit de Resol. zou opmaken, blijkt uit de Notulen van de vergaderingen van G.-G. en Raden, waar men naast dergelijke besluiten veelal de letter *N* vindt, die aanduidt dat het besluit niet in de Resol. moest worden opgenomen. Zoo vindt men aangaande de verbanning van het Hoofd van Dramaga in 1755 en zijne terugroeping in 1756 (§ 247) geen woord in de Resol. der Regeer.

Welke nadeelen zulk eene administratieve en geheime afdoening meebracht, toont het volgende. Bij R. 21 Oct. 1806 wordt de Patih van Tangerang ad vitam naar Ambon verbannen; een verzoek van 's mans familie om de tegen hem gerezen klachten der Commissie Thalman c. s. gerechtelijk te doen onderzoeken, wordt bij R. 24 Oct. 1806 bij meerderheid van stemmen verworpen; de zaak is reeds, verklaart de Regeer., onderzocht door genoemde Commissie, ja, de door Van Lawick als Gecomm. „ingebragte klagte zoude uithoofde van zijn ambt desnoods genoegzaam geweest zijn ter afdoening van die zaak”; de G.-G. Wiese voegt er bij: „De rust en orde in deze colonie werd ondermijnd door het ondersteunen van lieden, die bij deze Regeer. op goede gronden tot straf verweezen zijn”. De familie bleef echter requestreeren, en eindelijk wordt bij R. 26 Oct. 1809 besloten, den banneling terug te roepen en van verdere straf te ontheffen, omdat het voornaamste hem ten laste gelegde feit, de aan het rooverhoofd Kiai Gedeh verleende hulp, geschied was met voorkennis en zelfs op last van den Gecomm. P. Engelhard, die op deze wijze dien booswicht in handen hoopte te krijgen. Engelhard's schorsing had de veroordeeling van den Patih mogelijk gemaakt, wellicht te eerder doordat

zijn opvolger de zaak niet in het archief had aangetroffen (zie § 1804 i. f. en 1805). Het geval bewijst ook, welk een sluijer over deze administratieve rechtspraak lag; immers had Engelhard na zijne schorsing de gronden vernomen waarop die Patih was verbannen, dan was hij toch wel voor hem opgekomen, zou men zeggen.

Omtrent het vergeten van personen die eenmaal in hechtenis waren § 1721 genomen, vergel. men § 2456. Van Lawick schrijft 27 Aug. 1811 dat Daendels „mij zeer dikwils heeft gezegd, dat zoodanige personen (*inlandsche misdadigers*), eens gearresteerd zijnde, nimmer weder op vrije voeten behoorden te koomen, uithoofden de ondervinding bewezen had dat dezelve dan meestal tot nog erger quaad overgingen”; vandaar dat, zegt hij, het gerecht, zoo niet de doodstraf werd uitgesproken, steeds veroordeelde tot levenslange kettingstraf. Dit was het Comp^s. systeem, doch tot verdere consequentie gedreven. Het eenige geval dat in Rade van Indië zich eene stem tegen de administratieve afdoening van rechtzaken verhief, was R. 1 Nov. 1796, waar de Raad-Extraord. en Presid. van Schepenen A. C. Mom naar aanleiding eener veroordeeling van 19 personen uit de Ommel. en Buitenz. tot 3 jaar ketting verklaart, dat zij „aan de Justitie behoorden te worden overgegeven”; uit de bijlagen blijkt, dat de Gecomm. tegen niemand van die 19 bepaalde feiten had kunnen inbrengen. In tegenstelling tot deze lichtvaardigheid staat, wat de heer R. A. Kern na lezing der correspondentie van N. Engelhard met de Opz. (op het Rijksarchief) mij schreef: „t Leven van den Inl. wordt (*in die stukken*) niet zoo licht geteld als men in dien tijd zou verwachten; herhaaldelijk schrijft E. over een persoon, die in 't blok dood is gevonden, aan Roode en Van Zaanen (*den Command. en den Chirurgijn te Buitenz.*), en van gerapporteerde moordzaken wordt veel werk gemaakt”. Wanneer uit het rapport van den Gecomm. bleek, dat de bewijzen voldoende waren tot eene gerechtelijke vervolging, dan werd (en alleen dan, naar het schijnt) van de administratieve afdoening afgezien en een proces begonnen. Zoo wordt R. 24 Dec. 1761 door hem gerapporteerd omtrent eenige opgevatte Inl.; een paar daarvan worden nu ter vervolging voor Schepenen overgegeven aan den Landdrost, een paar anderen zonder proces naar Ceilon verbannen. Zeldzaam is een geval als R. 21 Oct. 1806, waar de Gecomm. twee van moord beschuldigde Bandoengers ter verbanning voordraagt, doch besloten wordt hen voor Schepenen te doen te recht staan; zij waren trouwens in confessie. Uniek is R. 14 Oct. 1791, waar Nic. Engelhard (hij was nog geen 14 dagen Gecomm.) een inl. boosdoener aan den Landdrost overgeeft, maar de Regeer. hem aan dien officier ontrukkt en hem zonder vorm van proces als een suspect individu voor zijn leven naar Ceilon verbant; dit is dus een geval van evocatie, waarover zie Tocqueville, *L'ancien régime* p. 104; 105.

De Gecommitteerde en de zee-politie. Wat het gezag van den Gecomm. § 1722 over de eilandjes aangaat vergelijkte men § 1695. Van den Sultan van Bantam

had de Comp. in pacht de Duizend-Eilanden, die zij weder verpachtte; er werd koraalsteen vandaan gehaald. De Rovere van Breugel spreekt in 1786 (Bijdr. 1856 p. 140; 321) van deze eilanden als eene ververschingsplaats en gereede markt der smokkelaars, die „met geheele partijen af en aan vaaren”; ook zeeroovers vertoefden er gaarne, in het bizonder Mandareezen; vergelijk vooral ook P. XII, 328 over den toestand aldaar. R. 28 Juni 1785 geeft de Chin. pachter dier eilandjes aan den Gecomm. kennis van de aanwezigheid van zeeroovers aldaar. R. 25 Juni 1790 wordt een Vaandrig der Mandareezen te dier plaatse vermeld, een bewijs dat de eilanden onder den Gecomm. stonden. R. 26 Jan. 1793 bericht de Gecomm. de aankomst op Poeloe Kalapa van 6 groote Mandareesche roofprauwen, tegen welke hij 3 met kamponginlanders en eenige Oppassers bemande prauwen heeft uitgezonden. R. 2 April 1793 wordt hem gelast, van advies te dienen betreffende de middelen tot tegen-gang van den smokkelhandel in opium, die uit Benkoelen op de Duizend-Eil. wordt gedreven; wat daarvan kwam, blijkt niet. Een paar maanden later, R. 20 Juni 1793, werd Poeloe Kalapa door zeeroovers veroverd, spoedig echter weer verlaten, en R. 28 Juni 1793 den Gecomm. gelast een geschikt persoon over dat eiland als hoofd aan te stellen; er werd toen een benteng gebouwd.

§ 1723 Kort daarop, C. G. 25 Jan. 1794, werd de Amphioen-Societeit opgeheven; deze had (zie P. V, 277, 16) zelve kruisvaartuigen tegen de smokkelaars onderhouden; thans viel de tegengang van den smokkelhandel meer rechtstreeks ten laste der Comp. De Gecomm. nu werd toch al in smokkelzaken gebruikt; zoo berichten R. 28 Juli 1794 hij en de Waterfiscaal dat er geen specerijen zijn ontdekt in een van Makassar gekomen schip; R. 28 Oct. 1794 wordt eene partij opium, door hem aangehaald, geconfisqueerd. Van zijne kruisers leest men het eerst in R. 24 Maart 1795: zij hebben een opiumsluiker nagezet, die zich daarop bij Pakis in de lucht heeft laten vliegen; een andere sluiker is aangehaald bij de Duizend-Eil. R. 21 Juli 1795 blijkt, dat van af Nov. 1794 drie met Inl. bemande vaartuigen onder Europ. gezagvoerders in Straat Soenda hebben gekruist, wier afbetaling door den Gecomm. geschiedt, die dus vermoedelijk de opperste leiding had; in het geheel waren er zes van die kruisers in de Straat, speciaal om spoedig berichten over te brengen (Afg. patr. miss. 31 Jan. 1796 bij De Jonge XII, 397). Uit R. 25 Nov. 1796, waar gesproken wordt van „de in Straat Sunda zig bevindende kruissers van den Gecomm. en den Waterfiscaal”, blijkt dat zij ook tegen smokkelaars dienden, wier speciale bestrijder de gezegde fiscaal was. Bij R. 16 Dec. 1796 werd alle handel op de Duizend-Eil. verboden en den Gecomm. gelast dit verbod te doen handhaven (zie ook P. XII, 335; 617; 815).

§ 1724 Sedert is er zeer dikwijls sprake van de onder hem staande kruisvaartuigen, gewoonlijk in verband met de betaling van het bootsvolk; zij zijn zes in getal. R. 23 Jan. 1798 wordt een schip, vergezeld van zijne kruisers en die van den Waterfiscaal, uitgezonden tegen zeeroovers in de Lampongbaai; evenzoo

R. 27 Aug. 1802. R. 3 Maart 1801 halen de kruisers van den Gecomm. een smokkelaar aan bij Anjer. R. 11 Juni 1801 wordt, behalve van zijne 6 inl. kruisvaartuigen in Straat Soenda, nog van 4 andere onder een Europ. gezaghebber gesproken, die eveneens onder den Gecomm. schijnen te ressorteeren; deze laatste worden ook vermeld R. 4 Aug. 1801 als „kustvaartuigen”. R. 27 Oct. 1801 spreekt zelfs van „16 kruisprauwen, sedert den jaare 1795 onder berusting van den Commandant der Sumbawarezen”, dus ondergeschikt aan den Gecomm.; mogelijk waren zij nooit alle tegelijk in dienst. R. 19 Nov. 1802 blijken er 6 in dienst te zijn tegen de zeeroovers. R. 11 Febr. 1803 klaagt de Gecomm., naar aanleiding van eene verrichte aanhaling aan de kust van Bantam, dat de kruisvaartuigen hem persoonlijk vele uitgaven veroorzaken; hem wordt nu de helft van het voortaan aan te halen opium toegewezen. R. 16 Mei 1803 worden de vaartuigen tot het overbrengen van brieven uit Straat Soenda afgeschafte, maar R. 18 Oct. 1803 hersteld, waarop de Gecomm. R. 25 Oct. 1803 verklaart, hieraan niet te kunnen voldoen, omdat de 8 kruisvaartuigen van den Commandant der Soembawareezen op expeditie zijn naar de Lampongs; deze 8 vindt men ook R. 8 Jan., 12 Maart, 16 April 1805 vermeld.

De Gecommitteerde als Veldoverste. Uit de personalia van Roos (I, 44) § 1725 zien wij dat deze in 1741 als Gedeputeerde te Velde tegen de Chineezen ageerde; hij was voorzitter van den Krijgsraad, maar de troepen werden gecommandeerd door een Europ. Kapitein. Den 23 Oct. 1750 wordt „den afgaande Commissaris van den Inl. van den Velde met zijne bediendens en een commando militairen” (onder een Vendrig) van Tanggeran uitgezonden tegen de eerste samenrotting van oproerige Bantammers op den berg Moenara. Dergelijke opdrachten kunnen zijn voortgevloeid uit de werkzaamheid van den Gecomm. met betrekking tot de werving en afbetaling van inl. militairen uit de kampongs rondom de stad, waarvan al vroeg gevallen zijn te vinden, en nog bijvb. 3 Aug. 1787; zoo moet R. 24 Jan. 1791 de Gecomm. opgave doen van het aantal beschikbare inl. manschappen, de bepalingen omtrent hen enz. Tot oprichting van een kamp van Inl. bij de stad werd bij S. R. 2 Maart 1781 besloten. Een ander geval dat de Gecomm. te velde trekt is R. 17 Nov. 1792, waar hij eene inl. legerbende commandeert, welke de operaties steunt tegen de opgestane slaven van Tandjoeng West. Het volgende jaar commandeerde hij blijkens R. 13 Mei 1794 eene expeditie tegen benden onrustmakers in het Tanggeransche; in 1795 kreeg hij, zooals R. 10 Nov. van dat jaar toont, zitting in de militaire Commissie uit den Raad van Indië en het bevel over eene legermacht van 5.000 piekeniers uit de „Bovenlanden” (waaronder denkelijk de Ommel. te verstaan zijn), die bij den post Jacatra zou worden gekampeerd, R. 19 Nov. 1795; in geval van alarm wordt aan hem en de zijnen dan ook eene vaste positie aangewezen, P. XII, 148. Dit alles gold echter misschien nog meer den persoon van Nic. Engelhard dan den Gecomm., want na zijne vervanging als Gecomm. door zijn neef

Pieter werd hij toch weder aangewezen als „Commissaris Opzichter over den Inl.” voor zoover de verdediging van Batavia betrof, R. 15 Mei 1798; uit R. 17 Mei van dat jaar zien wij dat de Gecomm. in zake de defensie aan hem § 1726 ondergeschikt was. Wegener werd weliswaar met het bevel over den Inl. belast (Nordman verklaart bijvb. G. V. 19 Jan. 1799 dat Wegener „over meer dan 6.000 gewapende Inl. het bevel voert”), maar dit was denkelijk omdat men het Comité, dat W. had uitgezonden, niet voor het hoofd wilde stooten; toen Wegener viel, werd Nic. Engelhard bij evenvermelde Resolutie der Gecomb. Vergadering weder tot chef der gewapende Inl. benoemd, en toen Pieter E. het Commissariaat van hem overnam, bleef Nicolaus E. bij R. 7 Oct. 1800 belast met het commando als „Commissaris Opzichter over den Inl. zoverre het evengemelde emplooy van denzelven (*d. i. hun gewapenden dienst*) betreft”. Hij is het dan ook die bij de expeditie tegen de rebellen aan de Maroenda de gewapende Inl. aanvoert, R. 19 Oct. 1800, en zelfs eene afdeeling Europ. cavalerie tegen de onderling vechtende Inl. en Chineezzen in het Tanggeransche, R. 19 Nov. 1800. Bij S. R. 31 Jan. 1801 wordt den Gecomm. in geval van alarm de veldschans Tanggeran als post aangewezen, waar hij met een troep Oppassers en militairen en een paar veldstukken tegen woelingen moet waken; met het commando over de bij Jacatra gekampeerden had hij dus niet te maken, gesteld dat die macht ooit bijeengebracht is, wat nergens blijkt. Na Nic. Engelhard's vertrek naar Java ziet men Pieter E. herhaaldelijk belast met zaken, die te voren tot het ressort van den Commissaris Opzichter behoorden; zoo P. XIII, 353; 712. Uit R. 18 Nov. 1803 bespeurt men dat hij in cas van alarm vier aides de camp had evenals N. Engelhard in 1795; Wegener had er drie. Ook later, bijv. R. 24 Febr. 1807, blijkt dat de Gecomm. (en wel, na de splitsing der bevoegdheden tusschen twee personen, die der Benedenlanden) het commando behield en twee aides de camp had.

Dat in cas van alarm de Postcommandanten ook in militaire zaken onder den Gecomm. stonden, blijkt in § 1941 i. f.

§ 1727 *Ontvangst en onthaal van inlandsche grooten.* Vergelijk § 1690. Over de rol van den Gecomm. bij de bezoeken der Preanger-Regenten zie § 2004. Bij R. 23 Dec. 1746 wordt besloten, de aanwezige Jav. Strandregenten in den tuin van Heemr. te doen onthalen door den fungeerenden en den afgetreden Gecomm. Bij R. 24 Nov. 1761 wordt bepaald, dat aan de te Bat. aanwezige Cheribonsche Vorsten, den Panembahan van Madoera en de Javasche Strandregenten een feestmaal zal worden aangeboden; met de zorg daarvoor wordt de Gecomm. van Tets belast, die daartoe een crediet van 3.500 Rd^s. erlangt; de beschrijving van dit feest vindt men B. 35, 11 e. v. Bij R. 30 Nov. 1762 wordt tot onthaal van de felicitatiegezantschappen uit Solo en Djokja weder 3 000 Rd^s. te zijner beschikking gesteld; hem werd ingevolgt R. 6 Dec. 1762 „t gereedmaken en bezorgen van al 't nodige” opgedragen,

terwijl de Raad-Extraord. Hartingh recipieerde; bij het vorige feest, waar gasten van minder hoogen rang aanzaten, deed zulks Van Tets. R. 31 Dec. 1766 noemt het Raadslid J. Schreuder onder de redenen, waarom de Gecomm. zekeren rang heeft op te houden, ook deze dat hij vreemde gezanten „trac-teert”; verdere voorbeelden hiervan zijn mij echter niet bekend dan alleen D. 14 Nov. 1776, alwaar aan de gezantschappen der Vorstenhoven, overge-komen ter eere van Jeremias van Riemsdijk's optreding, een feest wordt gegeven, waarbij weer een Raad-Extraord. recipieert en de Gecomm. zorgt „voor al hetgene daartoe benodigd is”; D. 21 Nov. 1776 zit deze voor bij een tweede aan de Strandregenten aangeboden feest, van welke de Pancm-bahan van Madoera de voornaamste is. Voor beide feesten waren blijkens R. 5 Nov. 1776 dezelfde sommen uitgetrokken als in 1761 en '62; dat waarbij de Gecomm. presideerde werd gegeven op het „plein” voor zijn huis, denke-lijk aan den weg van Jacatra.

Vermoedelijk legde de Gecomm. op deze feesten veel toe; zie B. 37, 8, 8.

Nepotisme bij de benoeming van Gecommitteerden. Wanneer men uit § 1728 de in ons Eerste Deel verzamelde Personalialia de betrekkingen nagaat, welke de verschillende Gecomm. hebben vervuld alvorens zij tot dit belangrijk ambt werden aangewezen, kan men die betrekkingen verdeelen in degene welke tot dat van den Gecomm in eenig ofschoon zeer los verband stonden, en die welke op geenerlei wijze als voorbereiding tot het laatste konden worden be-schouwd. Adsisistent bij het Commissariaat waren geweest: F. de Roy, Freijer, Van Lawick; Resident op cenig Comptoir: Cops, Heijrmans, Roos, Hartingh, De Prill, Van Blijdenbergh; Translateur: Van der Horst, Blocké, Hartingh, War-denaar; Kaartenmaker: Wilstee; Landmeter: Tency; Secretaris van Heemraden: Heere; Gecomm. bij de Suikercultuur: Teisseire; Officier (vergelijk § 648) Saint Martin, Winkler, M. de Roy, Heijrmans, Van der Horst, Wilstee, Duir-velt; dat De Prill en Van Lawick dragondercornet waren geweest, kan men kwalijk in aanmerking nemen. Men ziet (vergelijk de lijst I, 353) dat de over-groote meerderheid dezer beter voorbereide personen eene serie vormen in het eerste kwartaal der 18^e eeuw; dat er na 1800 weer enkelen komen die eenige ambtelijke voorbereiding hadden gehad; en dat daartusschen enkele Gecomm. zijn geweest, welke behalve die voorbereiding bovendien tot den G.-G. in zekere betrekking stonden. Eene gunstige uitzondering maken daarbij Hartingh en Freijer, beiden tijdens Mossel, hoewel de eerste nog door Van Imhoff is benoemd. Zondert men nu al die personen uit, dan blijft er over eene periode van 1727—1738, toen het ambt van Gecomm. door personen werd bekleed die men à priori als ongeschikt zou moeten beschouwen; eene dergelijke periode van 1741—1750; eene dito van 1761—1805, gedurende welke alleen die vluchtige verschijning, Van Blijdenbergh, als eenigermate voorbereid tot dit ambt kan worden aangezien. De na 1805 volgende Gecomm.

hadden te weinig gezag, dan dat het er veel op aankwam wie zij waren. Gaat men nu de vroegere positie na van de niet-voorbereide Gecomm, dan bevindt men dat zij vóór hunne benoeming waren: burger (vroegere betrekking onzeker, denkelijk Chirurgijn) Stier; Notaris (Crul, Rolff); Klerk (Jubbels); Ambtenaar bij Financiën (Coyett, D'Espar); Ambtenaar bij den Raad van Justitie (Zegers Veeckens); Boekhouder bij verschillende administratiën (D'Espar, Guitard). Verder resteeën er drie personen die Shahbandar zijn geweest (Stoesak, Van Riemsdijk, Nic. Engelhard) en een opmerkelijk groot aantal Pakhuisadministrateurs, als: van het IJzermagazijn (Stoesak, P. Engelhard, Van Motman); de Suikerpakhuisen (D'Espar, Van den Velde, Van Tets); den Grooten Winkel (Van den Velde); de Waterpoort (Guitard, Nic. Engelhard); het Kleedenpakhuis (Van den Velde); het Graanpakhuis (Smith, Van Motman); het Provisiemagazijn (Guitard, Van Motman); de Westzijdsche Pakhuizen (P. Engelhard); die op Onrust (Coyett, Stoesak, Smith, Van Helsdingen, Van Riemsdijk, Guitard, Nic. Engelhard).

§ 1729 Natuurlijk zijn de twee categorieën van beter en minder goed voorbereide Gecomm. niet te scherp gescheiden; zoo is Roos Admin. op Onrust geweest, Van Blijdenbergh aan de Waterpoort, enz., terwijl bijvb. de zeer geschikte Wardenaar ook de betrekking van Opperhoofd van Japan heeft bekleed, die alleen voor gunstelingen werd bewaard. In hoofdtrekken laat zich echter zeer duidelijk vaststellen, dat het ambt van Gecomm. sedert ongeveer 1725 grootendeels aan personen werd verleend, die verschillende zeer lucratieve baantjes hadden bekleed, welke in geenerlei verband tot het Commissariaat stonden, en dat dit het scherpst aan den dag treedt van het begin der regering van Van der Parra (1761) tot het einde van die van Siberg (1805). De benoeming van Wegener, als om zeer bijzondere redenen in Holland geschied, blijft daarbij buiten aanmerking; het was, gegeven de bestaande praktijk bij de benoeming tot dit ambt, eene bloote phrase dat Comm.-Gen. den 29 Oct. 1798 naar aanleiding dier benoeming aan het gehate Comité schreven dat deze betrekking „niet alleen een der lucratiefste ambten (*is*) die hier zijn overgebleeven, maar tevens van een zo tederen en gewigtigen aart, dat eene begunstiging daarmede, tegens alle gebruik direct door U Well'dele HoogAgtbare, niet anders kan worden aangemerkt dan als de voortreffelijkste blijk van het vertrouwen, hetwelk Hoogstdezelve stellen in de bekwaamheid en integriteit van den begunstigden”; bij voorbaat trachtten Comm.-Gen. de verantwoording voor het échec, dat zij van zins waren Wegener te doen lijden, op het Comité te schuiven.

§ 1730 Dat de betrekking van Gecomm. speciaal aan bijzondere gunstelingen werd geschonken, blijkt vooral: eerstens uit de aanwezigheid van drie oud-Shahbandars onder hen; tweedens uit de talrijkheid der ex-pakhuismeesters. Immers deze laatsten bekleedden bijna zonder exceptie zeer voordeelige posten, zoodanig dat in 1764 de vijf opposanten in Rade van Indië klagen (De Jonge

X, 406) over „de naauwe verbindtenis tusschen den G. G. en diverse ambtenaren en administrateurs, het figuur (*d. i. vertoon*) dat dese maken, de schatten die men hen siet vergaderen”, hetgeen „grootte suspicie” geeft.

Een zeer gewenscht licht wordt hierop geworpen door eene merkwaardige memorie van Siberg, geïnsereerd C. G. 27 Jan. 1798 (1). Deze zegt aangaande de hierboven vermelde Administrateurs: Dat die van het IJzermagazijn vroeger (er waren in de laatste jaren verbeteringen in de verschillende administratiën, waarover Siberg als Directeur-Gen. het oppertoezicht had, aangebracht) elk ruim 12.000 Rd^s. per jaar trokken, o. a. door verkoop van ijzer, dat aan den Majoor der Artillerie of aan de werkbazen had moeten worden geleverd en in plaats waarvan zij aan deze personen eene kleine geldsom gaven. Die van het Suikerpakhuis hadden vroeger eene „zeer lucratieve administratie”, welke aan elk wel 25.000 Rd^s. opbracht, vooral door handel in poedersuiker. Alleen de Shahbandar dreef destijds den handel in suiker met vreemdelingen, en met hem werkten deze Administrateurs samen evenals ook met den Commandeur der reede, welke laatste den uitsluitenden suikerhandel met de scheepskapiteins der Compagnie had, die aldus een particulieren handel dreven. De Admin. betaalden geene transportkosten aan 's Comp^s. losvaartuigen en fraudeerden de pacht voor de hoeveelheid suiker die boven de factuur met 's Comp^s. schepen naar Sourate en Malabar werd verscheept; zij werkten hierbij samen met 's Comp^s. schippers en de pakhuismeesters ter plaatse van bestemming; dikwijls werd het derdedeel der suikeringading op die wijze vervoerd. De door de Regeer. vastgestelde beperking van den handel in suiker te Batavia maakte dat de molenaars hun product alleen aan de Admin. konden verkoopen, jaarlijks wel 80.000 pikol, en natuurlijk tegen zeer lage prijzen; de Admin. moesten, daar het geven van voorschotten volstrekt noodig was, veel kapitaal of crediet hebben. Wij mogen daaruit verder opmaken, dat zeer waarschijnlijk de Directeur-Gen. zelf ook kapitalen in die voordeelige affaire stak. De Groote Winkel gaf, gaat Siberg voort, 7 à § 1731 8.000 Rd^s.; de pakhuizen aan en bezijden de Waterpoort aan elk der Admin. ruim 12.000 Rd^s.; het Kleedpakhuis aan elk door verkoop van lijnwaden 6 à 7.000 Rd^s. en soms veel meer, als de Comp. met lijnwaden overkropt was; vermoedelijk kocht de Admin. ze dan tegen spotprijzen op vendutie. Het Graanmagazijn (*d. i.* het rijstpakhuis) was „voorheen een lucratieve post”, die aan elk der Admin. wel 15.000 Rd^s. gaf, censdeels doordat zij de rantsoenen, vooral van het scheepsvolk, opkochten (van de schippers enz., die ze niet uitreikten), anderdeels doordat „elk Compagnies schip” boven de lading ruim 100 kojan rijst aanvoerde, die geene inkomende rechten betaalde en door den

(1) Ik vermoed dat hij deze onthullingen deed bij wijze van aanbeveling van zijn persoon voor het Generaalat. Hij had in 1783 zijne benoeming als Raad-Extraordinair uit Holland

ontvangen en was dus sedert min of meer aansprakelijk voor de corruptie der Regeering (vergelijk § 1614), doch had na die benoeming nog eenige jaren op Java's N. O.-Kust gediend.

schipper aan den Admin. werd verkocht (die natuurlijk het pakhuis en het personeel ter beschikking had, met vrije gelegenheid tot verschepping enz.). Ook het Provisiemagazijn was „voorheen een zeer lucratieve post”, getaxeerd op 18 à 20.000 Rd^s. voor elk der officianten; Comp^s. provisiën, vooral bieren, werden quasi afgekeurd en dan door hen verhandeld; bovendien kochten zij rantsoenen op, vooral die voor het Hospitaal bestemd waren, en verkochten die en détail tegen hooge prijzen. De Westzijdsche pakhuizen gaven door morshandel in specerijen eene schoone gelegenheid om zich te verrijken; Siberg ziet geen kans om de profijten daarvan te taxeeren. Dit ambt, zegt hij, „wierd voorheen altoos bediend door oude ervarene dienaren; van deze maxime is men langzamerhand afgeweken, zo door jonge lieden zonder andere kunde of ervarendheid dan die om spoedig geld te winnen, daarin te plaatsen, als door vernietiging zoo van den jaarlijkschen eed van trouwe behandeling (1) als die voor den jaarlijkschen opneem (2), terwijl teffens buiten observantie geraakte de eed van trouwe behandeling bij ontslag van den Administrateur” (3).

§ 1732 Het neusje van den zalm was echter het ambt van Admin. op Onrust, dat door zeven Gecomm. is bekleed, door Van Riemsdijk reeds op zijn 16^e jaar, door Nic. Engelhard op zijn 22^e. Dit was volgens Siberg tot vóór ruim 20 jaar „eene der lucratiefste posten in geheel Indië, waarin enorme schatten zijn gewonnen, en ider Administrateur, zo als men van nabij weet, de jaaren door den anderen op niet minder dan Rd^s. 80.000 rekende, dog waarvan egter door eene zeer verkwistende levenswijze vrij wat afging”. De voordeelen bestonden grootendeels uit den verkoop van peper en tin, vooral ingekocht van sloopoverheden, den Resident te Palembang en inlandsche schippers. „Doorgaans” werd aan peper 10 % „en meerder” te kort ingeleverd aan de retourschepen, d. i. gestolen door de Admin.; het tekort heette dan natuurlijk spillage, indroging enz.; bovendien smokkelden sommige Admin. opium, waarbij zij den Waterfiscaal „voor een zeeker salaris van 3 à 4.000 Rd^s. 's jaars” omkochten. De verminderde aanvoer van peper en tin deed, naar Siberg zegt, later de inkomsten zeer dalen. Te oordeelen naar de taxatie van het ambtgeld (P. XI, 579 e. v.) behoorden in 1793 tot de voordeligste

(1) Deze eed, die vroeger alleen bij uitzondering werd opgelegd (zie R. 12 Febr. 1692; 19 Nov. 1694), werd ingesteld bij R. 17 Oct. 1746; voor deze Administrateurs en die aan de Waterpoort en op Onrust werd hij hersteld bij R. 25 Jan. 1793; wanneer hij was afgeschaft, is aan mij evenzeer onbekend gebleven als aan Commissarissen-Generaal, doch in elk geval vóór 1758, zie P. XII, 748 e. v.

(2) Deze eed, ingesteld in 1764 (P. VII, 759), afgeschaft bij R. 25 Nov. 1777, is hersteld bij R. 16 Nov. 1790; zie verder R. 13 Aug. 1793; P. XI, 768.

(3) Eerst 31 Dec. 1789 werd voorgeschreven om de overdrachten van administratiën en de opname der daarbij bevonden restanten te doen beëedigen (P. XI, 189), maar kort daarna werd dit weer teruggenomen (P. XI, 282). Hoe het met de overname van pakhuisrestanten toeging, blijkt P. XII, 752 e. v., en van welk min kaliber de officieele dwarskijkers, de zoogenaamde pakhuisgecommitteerden, waren, ibid. p. 758; hoe weinig doeltreffend de maatregelen waren, welke Comm.-Gen. beraamden tegen de bestaande knoeierijen, ziet men ibid. p. 762.

ambten dat van Shahbandar, Admin. der Westzijdsche pakhuizen en die aan de Waterpoort.

Wij bevinden ons hiermede in het hart der corruptie van de Comp. § 1733 In Siberg's memorie komen nog slechts een paar kleinere administratiën voor, waartoe personen, die later Gecomm. zouden worden, hadden kunnen worden benoemd, zonder dat daarvan voorbeelden zijn (de Kleine en de Medicinale Winkel); een paar andere bedieningen, waarbij enorme misbruiken bestonden (de Groote Kas, de Equipagerf, het Artilleriemagazijn, de Wapenkamer, het Ambachtskwartier), vereischten technische specialiteiten en zijn evenmin door de latere Gecomm. bekleed.

Wij zien derhalve dat onze Gecomm. der tweede categorie buitengewoon begunstigde individuen waren. Immers, het aantal der zeer voordeelige betrekkingen was te Bat. volstrekt niet groot, wel, zooals uit vele klachten blijkt, dat der veelbelovende jongelui, die geene betrekking konden krijgen welke hen voor honger bewaarde, zie § 1884.

Dat de Regeer. zelfs niet schroomde, expres ten voordeele van een gunsteling de wettelijke bepalingen te wijzigen, blijkt uit het meegedeelde omtrent Nic. Engelhard's shahbandarschap T. B. G. XLIII, 200; en met welke onwaarheden zij dergelijke maatregelen wist te verbloemen, ziet men bij het nacijsferen der berekening P. VIII, 698 e. v.

Reeds tijdens Van Imhoff werd door Arnout Luijmes (manuscript op het Rijksarchief) omtrent het ambt van Gecomm. geschreven: „Men heeft selden sien gebeuren dat dit niet alleen honorable, maar ook tegelijk seer profitable ampt nooit (*lees: ooid, zie § 550 noot*) ofte ooid aan iemand anders is opgedragen geworden anders dan alleene aan de eerste en voornaamste favoriten van den Heere Gouv. Gen., 't geene juist wel soo seer voor geene onbillijkheid kan of mag worden aangesien", als die ambtenaar slechts is „van eenen moderaten en vooral van geenen baatsugtigen imborst".

Deze persoonlijke betrekking tusschen de verschillende Gecomm. en de § 1734 verschillende Gouv.-Gen. blijkt, voor zoover ik die heb kunnen naspeuren, uit onze Personalia. Van Tets, opgetreden in 1761, schijnt de eerste Gecomm. te zijn geweest die tevens een bloedverwant was van den G.-G. De Resident te Cheribon, wiens post misschien nog voordeeliger was dan die van den Gecomm., stond al veel vroeger in familiebetrekking tot den G.-G. of andere ambtenaren van den eersten rang. Willem Tersmitten, die van 1720 tot 1726 als zoodanig fungeerde, trouwde (blijkens het Gebodenboek sub 24 Oct. 1720) vlak na zijne benoeming met Jacoba Louise Pelgrom, die, naar ik gis, de zuster was van Johanna Catharina Pelgrom, de vrouw van Anthonij Huijsman, die in 1725 Direct.-Gen. werd (Navorscher 1886 p. 340). Stephanus Jacobus van Soesdijck (Resident aldaar 1734—1739) was blijkens R. 2 Oct. 1739 de man van Juliana Geertruida Westpalm, eene dochter van den vroegeren Direct.-Gen., wiens weduwe hertrouwde met Thedens. Justus van Biesum,

die tijdens Valckenier Resid. te Cherib. was, behoorde blijkens R. 4 Nov. 1741 tot diens maagschap (een Adriaan van Biesum was de man van Susanna Christina Massis); hij overlijdt in 1742, en nu houdt de Regeer. blijkens D. 9 Dec. 1742 de betrekking van Resident open, totdat Van Imhoff uit Nederl. zal zijn gekomen; na diens komst wordt bij R. 23 Aug. 1743 Cornelis van der Hoop benoemd, die, zoo niet een familielid, dan toch een zeer goede kennis van dezen G.-G. was (zie T. B. G. XXXVIII, 555). Onder Mossel was eerst Seneca Inguerssen aldaar Resident (die blijkens testament 15 Febr. 1735, Schoute n°. 3.840, gehuwd was met Adriana van Loo en daardoor een neef van den G.-G.) en later Mossel's schoonzoon Hasselaer. Dit zijn enkele gevallen waar deze relatie aan den dag komt; mogelijk was zij al vóór Van der Parra evenzeer een vereischte tot dit ambt als tijdens en na hem, toen eene heele serie van neven en zoons der G.'s-G. alhier hebben gefungeerd als Resident.

§ 1735 Overigens was de begunstiging van familielieden al vroeg opgekomen. Tijdens Van Outhoorn was, blijkens R. 29 Mei 1697, niet alleen de Directeur-Gen. van Hoorn diens schoonzoon, maar ook de Raden Abrah. van Riebeeck en Dirk de Haas waren aan hem geparenteerd; een broeder van den G.-G. kreeg het vette baantje van Baljuw, een familielid dat van hoofd van het Soldijcomptoir, een ander dat van Eersten Opperk., een derde dat van Garnizoensboekhouder; al deze zaken blijken uit de Resol. der Regeer., doch was men beter met de personalia der verschillende hoofdamttenaren bekend, dan zou men vermoedelijk de vertakking veel verder kunnen vervolgen. Wel behelst de ambtseed van den G.-G. (P. II, 287) de verklaring dat hij niemand tot eenig ambt zal benoemen „om eenige gunste, faveur ofte andere particuliere consideratiën 't sij van maechschap, vrientschap of andersints”, maar hij mocht hen wel benoemen ondanks die maagschap en vriendschap, en was de G.-G. te teer van gewisse, dan ging hij op het moment der benoeming de kamer uit en liet zijn neefje door de andere leden der Regeer. benoemen, zooals eene enkele maal is voorgekomen. Wat eeden betreft, daar was nog wel raad op. Zoo vindt men in de Navorscher van 1882 p. 213 uiteengezet, hoe men ondanks den eed van purge ook in Nederland baantjes bij de Compagnie verkocht: de candidaat ging dan naar eene bepaalde herberg, dronk er een glas wijn en betaalde den herbergier daarvoor ettelijke duizenden guldens, die dan aan den Bewindhebber werden gebracht, te wiens beschikking het ambt stond. Ook de benoeming van familieleden was uit Nederlandsche regentenkringen overgebracht naar Indië. Ik behoef betreffende de patriasche toestanden slechts te verwijzen naar het elders geciteerde werk van De Witte van Citters; te voren niet onbekend, waren vooral gedurende het tweede stadhouderlooze tijdperk (1702 — 1747) overal geheime genootschappen van regeeringsleden ontstaan, wier eenig doel was, aan de eedgenooten het grootst mogelijke aandeel te verzekeren in de voordeelen der betrekkingen waarover men had te

beschikken; „het regeeren”, zegt Prof. Theod. Jorissen (Memoriën van Mr. D. van Bleijswijk p. 71) „is voor het meerendeel van de regenten der 18^e eeuw niets dan het bevorderen van eigen baat en vóordeel”.

Wanneer men gevallen vindt (zie P. IV, 546 en vergelijk de personalia § 1736 van Van Hoorn en Van Riemsdijk; dat de gevallen niet veel vaker zijn aan te wijzen, ligt aan de onvolledigheid onzer kennis van de personalia der ambtenaren), dat in den dienst der Comp. kinderen, zelfs kleine kinderen, van hooggeplaatste ambtenaren eene bezoldigde betrekking heetten te bekleeden, dan zijn ook hiervan pendants genoeg te vinden in de toenmalige stedelijke besturen in patria. Zoo vertelt G. H. Betz in Eigen Haard, 1898 p. 236 e. v., dat in 1737 een Burgemeester van het idyllische Lochem zijn elfjarig zoontje tot medeburgemeester liet benoemen. Merkwaardig is een aldaar p. 237 vermeld „contract, door Bewindhebbers der O. I. Comp. in 1718 ten opzichte van de dienaren van dat lichaam opgemaakt, waarbij eenige betrekkingen werden uitgezonderd (*nam. van die, over welke zij de beschikking onder elkaar verdeelden*), als behorende bij de benoeming daartoe „meer verdienste en bequaemheijt als wel gunste... plaats te hebben”. Voor het restant dier baantjes was dus „verdienste en bequaemheijt” van geenerlei beteekenis, parentage alles; vergelijk ook De Witte van Citters p. 296 e. v. Voor de wijze waarop om die baantjes werd gekegeld kan men behalve Van Bleijswijk's memoriën bijvb. ook de aantekeningen raadplegen van een lid der Utrechtsche Vroedschap omstreeks 1745 in Bijdr. en Mededeel. van het Hist. Genootsch. te Utr. V, 251 e. v.; omtrent eene in 1714 aldaar opgerichte Correspondentie zie Kronijk Hist. Gen. Utr. XXIV, 474 e. v. Van alle aanbevelingsbrieven, die Dr. P. Valckenaer zoo noodig vond om in Indië vooruit te komen („nur durch Freunde und Patrone”, zegt Von Wurmb o. l. pag. 139, is 't daar mogelijk fortuin te maken), waren die van het Hof de beste (Gids, 1873, III, 265); aan deze dankten ongetwijfeld Willem en Dirk van Hogendorp hunne voordeelige ambten. De O. en W. Ind. Post (extranummer 24 p. 210) zegt evenwel dat die van den Eersten Advocaat der Comp. nog afdoender waren dan die van den Erfprins, en Haafner (Lotgevallen en vroegere zee-reizen p. 222): „Men heeft meermalen gezien dat den gelukkigen, die eenen eenvoudigen aanbevelingsbrief van den Advocaat in die gewesten medebragt, aldra posten, gouvernementen en binnen korten tijd onmetelijke rijkdommen toegevoelid zijn”. Dit zal wel verband hebben gehouden met de eigen aspiraties van den G.-G. voor zich of zijne familie in Nederl.; diens invloed in loco woog natuurlijk in den regel wel tegen alle aanbevelingsbrieven op.

Voor al treedt deze invloed sterk op tijdens Van der Parra; wanneer § 1737 Van Deventer (De Jonge XI pag. L) aangaande dezen G.-G. verklaart: „Zijn bestuur werd niet ontsierd door nepotisme”, dan weet Van Deventer eenvoudig niet wat hij zegt. Radermacher schrijft dienaangaande 15 Jan. 1777 (manuscript Rijksarchief): „De Heer van der Parra heeft de gunstelingen met

zo veel despotismus gesoutineerd, dat zij geen de minste twijfel hebben of de Comp^e. is voor haer alleen gemaakt, en die hare geweldnarigen, concussien en extorsien wil beletten, word door haer als een landsvijand aangesien". Op dezelfde wijze spreekt de anonieme auteur van een handschrift in 's Lands Archief over Van der Parra's begunstiging zijner „neven". Overigens ziet men bij Morgenstern (o. l. pag. 278) dat deze G.-G. persoonlijk een charmant mensch kon zijn, die ook dengenen die niet tot de familie behoorden op innemende wijze verstond van dienst te zijn. Er golden trouwens soms rare beweegredenen. Zoo werd Nic. Engelhard Gouverneur van Java's N. O.-Kust omdat zijne handelsaffaires waren misgelopen (T. B. G. XLIII, 206); Proc. 22 Dec. 1814 komt in behandeling een verzoek van G. van Groll (een oud Compagniesdienaar, schoonvader van den vroegeren Dir.-Gen. H. Breton) om te worden benoemd tot Landdrost, op grond dat hij dan zekere schuld aan het Gouv. zou kunnen aflossen; de onbevangenheid van dit verzoek bewijst wel dat zoo iets vroeger lang niet ongehoord was. Trouwens reeds in 1614 (Tiele, Bouwstoffen I, 30) vind ik een voorbeeld dat iemand tot een baantje wordt benoemd om een Bewindhebber in staat te stellen beslag op zijn salaris te leggen tot aflossing van schuld. Nog een stapje verder is ambtsverkoop. Zoo vinden wij reeds in 1668 (Navorscher XI, 5) een voorbeeld dat iemand eene schuldbekentenis teekent, te voldoen wanneer hij Bewindhebber zal zijn geworden; zie hierover verder § 1869. Maar ook zonder dat was geld eene gewichtige aanbeveling. Nic. Engelhard zegt ronduit (Overzicht p. 107): „De maxime van het vorige Gouv. (*d. i. de Comp.*) bragt mede, zich in de keuze van de Raden van Indiën te bepalen tot de bekwaamsten en vermogendsten onder de dienaren"; trouwens ook in Nederl. moesten de Schepenen worden gekozen uit „de rijkste" (Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen. Utr. XVIII, 452). Er waren echter enkele moeilijke betrekkingen, zooals die van Boekhouder-Generaal (waarover zie P. XII, 97), welker bekleeding, ofschoon weinig winstgevend, beschouwd werd als eene aanbeveling voor een zetel aan de Hooge Tafel.

Om tot den Gecomm. terug te keeren: het toeval heeft gewild dat juist zij, van wie de verwantschap met den G.-G. is kunnen worden aangeezen, dit ambt het langst hebben bekleed, zoodat het in 't tijdperk van 1761 tot 1805 geen 5 jaar in andere handen is geweest. Haafner zegt dan ook (o. l. pag. 198): „De Kommissarissen over de Indianen zijn gemeenlijk nabestaanden van den G.-G."

§ 1738

Wat de ambtelijke verhouding van den Gecomm. tot den G.-G. betreft, Arnout Luijmes schrijft: „Dit ampt of die 't selve bekleedt, denselven dependeert genoegzaam direct van den Heere Gouv. Gen. en voert uijt desselvs name het gesag over alle de Inlanders in de bovengemelte districten". Stavorinus, die tijdens het commissariaat van Smith te Bat. kwam, zegt (Reis Bengalen I, 288) dat door den Gouv.-Gen. een „gemagtigd persoon" wordt

aangesteld, die „binnen in het land den Souverein vertegenwoordigt”. Blijkbaar geeft hij hiermee de publieke opinie te Bat. weer; de feitelijke stand van zaken was trouwens niet veel anders en de Resol. spreken het soms vrij onbewimpeld uit. Zoo worden R. 28 Mei 1765 Soemed. en P. moentjang onder Bat. geplaatst „om onder het oppertoetsicht van den Heer Gouv. Gen. evenals de overige Jaccatr. Bovenl. te ressorteeren onder den Gecomm.” Ja, bijna van den aanvang af was soms de verhouding ongeveer aldus uitgedrukt. Reeds D. 8 Juni en 8 Aug. 1711 richt Van der Horst brieven aan Regenten „als onder het hooger bestier van Sijn HoogEdelh^t. waernemende het gesag over den Inlander” (maar D. 29 Maart 1714 duidt hij zich in een brief aan een Regent aan als „die onder het hooger gesagh van Haar Ed^s. de saaken van den Inl. tot Bat. waarneemt”). De patriot Wegener drong er G. V. 2 Oct. 1798, zich beroepend op art. 6 zijner in Nederl. opgestelde instructie (P. XII, 768), op aan, te worden „bekend gemaakt (*aan den volke*) als independent Commisaris.” Inderdaad maakte bedoeld artikel hem niet, zooals zijne voorgangers waren geweest, ondergeschikt aan den G.-G., maar aan de Gecomcombineerde Vergadering, d. i. het College der Regeer. versterkt met Comm.-Generaal; „independent” in den vollen zin was hij dus niet, en zijn verzoek werd afgeslagen, echter met vermindering van discussie over de nieuwe positie van den Gecomm. Daarentegen wordt G. V. 23 Oct. 1798 naar aanleiding der omstandigheid dat Wegener bovendien Raad-Extraord. was gemaakt, besloten naar Nederl. te schrijven dat deze cumulatie van ambten is af te keuren, omdat een Raad van Indië kwalijk, zooals met den Gecomm. het geval is, onder toezicht van den G.-G. kan staan, „die denzelven in zijne extraordinaire of toevallige voordelen, als zijn de hommages, die de inlandsche Hoofden bij hunne bevordering en andere gelegenheden gewoon zijn naar 's lands gebruik te doen, al of niet kan gunstig weezen”; dit laatste slaat speciaal op de regeling van 17 Febr. 1798 (P. XII, 787). G. V. 8 Dec. 1798 zegt Mom: „De Gecommitteerden waaren bevorens in effectu niet anders als ministers (*dienaren*) van den Heer Gouv. Gen., aan wien zij alleen verantwoordelijk waren”; hij verlangt dat den Gecomm. zijn „ruggesteun” zal worden ontnomen en dat hij aan het lichaam der Regeer. verantwoordelijk zal geacht worden. Wij zien Bijl. XLIII art. 1 dat ook de Adjunct-Gecomm. (of liever de waarnemende Gecomm.) bevelen had te verwachten direct van den G.-G. In de zaken van Java's N. O.-Kust was de bemoeiing der Raden bijna even onbeduidend. Walbeek schrijft 2 Mei 1804 aan N. Engelhard dat diens brieven vandaar nooit in rondlezing gaan maar alleen onder de oogen komen van den G.-G. en den Direct.-Gen. „en dus doende koomen de meeste leeden bij afdoening van de interessantste zaaken onbeslagen ter markt.”

De Gecommitteerde en de Regeering. Omtrent de bemoeiing van de § 1739 Regeer. met de zaken der Regentsch. zie § 655 e. v.; 1742 e. v. Teekenend is, dat de Resident van Cheribon J. Donker van der Hoff in zijne memorie

van overgave dd. 31 Mei 1730 zijn opvolger aanraadt, zoo weinig mogelijk zaken aan de Regeer. te renvoyeeren, daar dit haar „selden smakelijk is, om de duijsterheden die daar veeltijds in opgesloten bennen”, hetgeen schijnt te bewijzen dat zij zelve voelde, niet genoeg kennis van zaken te bezitten. Zij interesseerde zich ook niet levendig voor locale belangen. Stier beslist 2 Sept. 1730 een oud grensgeschil tusschen Kampongbaroe en de Bantammers die te Tjimapar woonden (T. N. I. 1875, I); het rapport komt bij R. 12 Sept. 1730 in behandeling, doch de Regeer. verspilt geen woord aan deze zaak. De Afgaande Indische Briefboeken (d. i. de copieboeken der brieven van de Regeering naar de verschillende kantoren en autoriteiten daarbuiten) beginnen, voor zoover zij nog in 's Lands Archief voorhanden zijn, in geregelde serie met 1730; niet één brief daarin is gericht tot een der Preanger-Regenten, terwijl in de oudere Dagregisters die brieven zeer talrijk zijn, een bewijs dat de correspondentie met die Regenten van lieverlede geheel buiten de bemoeiing der Regeer. was geraakt. Evenmin vindt men er brieven aan de Opzieners en Postcommandanten, alleen de Commandant van Tandjoengpoera uitgezonderd, met wien de (trouwens zeer schaarsche en heel weinig belangrijke) correspondentie, dateerend van de oprichting dier veldschans, werd voortgezet tot zelfs in 1803 (P. XIII, 665). Valckenier vond het in 1741 (De Jonge IX, 353) eene groote aanmatiging dat de hem vijandige Raden van Imhoff c. s. het gewaagd hadden „den Commissaris van den Inlander, die altijd direct andersints onder mij staat, landwaarts heen te committeren”.

§ 1740 B. R. 1 Febr. 1763 vindt men eene beslissing van den Gecomm. van den Velde in zake een oud grensgeschil tusschen Bandoeng en P. moentjang; naar de woordenkeus oordeelende zou men denken dat hij de Gouv.-Gen. was, die in hoogste ressort de zaak afdoet; van de Regeer. geen woord, ofschoon zij later bij genoemde Resol. zijne beschikking in deze haar vermoedelijk vol „duijsterheden” (om Van der Hoff's woord te gebruiken) schijnende kwestie probeerde; aan bedoeld stuk is een translaat in het Jav. toegevoegd. R. 12 Sept. 1785 verleent de Regeer. machtiging tot het weggappen van zekeren koffietuin, maar van eene order om de cultuur zoo verbazend uit te breiden als in dat jaar geschied moet zijn (§ 881), blijkt niets uit hare Resol. Ook de instructie voor de koffiecultuur van 1789 (Bijl. XL), waarvan gedrukte exemplaren bestaan, draagt aan den voet eenvoudig de onderteekening van Rolff, evenals of *hij* haar uitvaardigde; van de Regeer. alweder geen woord. Guitard maakte (zie § 1581) „met toelaating van den G. G.” eene regeling betreffende de post tusschen Bat. en Samarang, waarin de Regeer. niet werd gekend; evenzoo trof diens opvolger met zijn zwager, den Resid. van Cheribon, eene schikking betreffende het postwezen welke, zonder aan de Regeer. in bijzonderheden meegedeeld te zijn (§ 1582), hare approbatie erlangde. Uit een brief van den Opz. van P. moentjang aan Nic. Engelhard dd. 11 Febr. 1794 blijkt zelfs dat de Hoofden aldaar den nieuwen Regent

beschouwden als door den Gecomm. zelf benoemd. P. Engelhard ontsloeg, naar het schijnt op eigen gezag, in 1804 den Opziener van P. moentjang. De volkomen afhankelijkheid der Opz. van den Gecomm. was trouwens regel (§ 1907). In 1802 verdeelde hij Bandoeng in tjoetaks „vermoogens auctorisatie Hunner HoogEdelheeden van den 15 Oct. 1790”, zooals hij in zijn reisjournaal schrijft; dit is dan wel eene zeer ruime interpretatie van genoemde Resol, die alleen spreekt van de benoeming van Hoofden. Evenzoo veranderde hij gelijktijdig de tjoetakgrenzen in Soemedang; in 1804 paste hij de verdeeling in tjoetaks ook daar toe waar zij niet bestond (zie § 2058), hetgeen bij R. 15 Febr. 1805 werd goedgekeurd, en schiep hij in alle regentsch. een baloeboer (§ 2085), ja, wat nog krasser is, uit een brief van Van Lawick dd. 30 April 1804 blijkt, dat deze verdeeling in tjoetaks het eigen werk van laatstgenoemde was, waarvan hij den Gecomm, aan wien hij was toegevoegd, eenvoudig kennis gaf, zonder zelfs diens bekrachtiging te vragen. In 1801 § 1741 maakte P. Engelhard „onder correctie en welduiding dezer Regeering” eene repartitie van de verplichte hoeveelheden koffie der Regentsch., die bij R. 24 Dec. 1801 wordt goedgekeurd; in 1802 onthief hij eigenmachtig twee districten van de verplichte koffieteelt tegen extralevering van indigo en garen (§ 1322). In § 1025 zien wij dat de instelling der inlandsche koffiegecommitteerden buiten de Regeer. is omgegaan. Zeer curieus is een stuk van 1804, waarin de jeugdige Van Lawick, die nog geen drie jaar geleden klerk bij de Secretarie was, aan zijn chef voorstellen van den meest ingrijpenden aard doet, die met een paar woorden in margine worden afgedaan op eene wijze die onderstelt dat de Regeer. alles zal goedkeuren, wat aldus door den Gecomm. du haut de sa grandeur et de son ignorance wordt bedisseld; bijvb.: „Alle soegoe of omsonst opbrenging van den gemeenen man aan hun hoofd of wie het zij, moet worden afgeschafft”. — „Fiat”. — „Men moet dengeenen die het aan eeten ontbreekt teegens een te bepalen zeer geringe prijs van de padij djacat gerieven”. — „Daartoe moeten dienen de door mij geordonneerde voorraadschuuren in de respectieve tjoetaks”. De Regeering „approbeert” dan zulke regelingen, bijvb. die der leveringen aan den Gecomm. op zijne reizen bij R. 15 Febr. 1805, maar de Gecomm. had die approbatie niet afgewacht, want toen Van Lawick hem 14 Oct. 1804 schreef: „De Regenten hebben er alle zeer veel tegen dat de soegoe betaald word”, antwoordde hij: „Of de Regenten er tegen of voor zijn, is mij om 't even; de soegoe zal afgeschafft blijven, en wee dengenen die onder dat of een ander voorwendsel voor een duit waarde van den gemeenen man ophaalen laat”. Leest men de uitvoerige beschikkingen der Regeer. P. XIV, 117 e. v., dan kan men zich vrijwel een begrip maken van de wijze waarop zij arbeidde; immers de hier bedoelde Resol. is een nagenoeg woordelijk extract uit P. Engelhard's belangrijk jaarrapport dd. 31 Dec. 1804; al zijne voorstellen worden bijna onveranderd goedgekeurd en zelfs wordt hem opgedragen

„een plaacaat te ontwerpen”, omvattende de aldus gefiatteerde regelingen in het belang van den kleinen man, „met bijvoeging van zodanige verdere orders en bepalingen als tot vermeerdering en verbetering van de bloeiende (*aldus het Plakaatboek; lees: bloeij en de*) welvaart der Bovenl. zullen dienstig bevonden worden”; hij doet dat, en zijn plakkaat wordt wederom zonder verandering geapprobeerde, R. 1 Nov. 1805. Zoo zien wij in 1805 (§ 1339 i. f.) eene belasting in geld heffen, die eerst later door de Regeer. wordt gesanctionneerd. Het curieuse staaltje van eigenmachtigheid in een Gecomm. is, dat Wegener blijkens R. 14 April 1801 niet alleen de orders der Regeer. betreffende de cultuur van kardamom en peper niet aan de Regenten en Opz. overbracht, maar dat hij, zooals P. Engelhard ettelijke jaren later aanteekende (zie T. B. G. XLI, 135), hun op eigen gezag gelastte „geen coffij meer aan te planten zonder vrije wil en goedvinden van de gemeene man”.

§ 1742 *Persoonlijke bemoeiing van den Gouverneur-Generaal.* Dat de G.-G. steeds de „beschrijving” (over dezen term zie I, 9) van Java, Cheribon, Bantam en Bat. als zijn bizonder ressort behield, blijkt o. a. daaruit, dat Van Swoll, ofschoon zijne ambtsbezigheden te voren steeds in geheel andere richting hadden gelegen, na zijne optreding als G.-G. naar patria schrijft, 11 Jan. 1714, dat hij „de beschrijvingen van Javas Oostcust, Cheribon, Bantam en Batavia evenals doorgaans (*d. i. doorlopend, steeds, zie B. 20, 17, 1*) bij de vorige Heeren Gouverneurs Generaal geschiet is, tot sijne besorginge genomen (*heeft*), omdat van die plaatsen dagelijx brieven aankomen, daar veeltijds ten eersten (*d. i. terstond*) op gerescribeert moet werden”. Deze zelfde reden om de beschrijvingen van den G.-G. niet op andere Raadsleden over te dragen, was R. 2 Sept. 1710 aangevoerd door Van Ricbeek, ofschoon, zooals hij zegt, Heeren XVII^{en} bij missive van 18 Juni 1681 den G.-G. hadden toegestaan zich daarvan te ontlasten. Uit het handschrift der Afg. patr. brieven van 1735 blijkt, dat toenmaals Van Imhoff voor Patras de beschrijving deed van Java's N. O.-Kust; in de minuten der Decemberbrieven uit Van Imhoff's eigen generalaat zijn deze „materiën” evenzoo eigenhandig door hem neergeschreven. Eerst in 1809 zijn de „beschrijvingen” afgeschafft, P. XV, 592, 3. Vermoedelijk voerde de G.-G. met de besturende ambtenaren onder zijn direct ressort naast de officieele correspondentie (waarin de Raden werden gekend) nog eene misschien even belangrijke officieuse; de bewaarde officieele briefwisseling bijvb. met den Resident van Cheribon is in den regel zoo onbeduidend en zoo weinig omvangrijk, dat men haast niet kan aannemen dat de bemoeiing der Regeer. zich alleen hiertoe bepaalde.

§ 1743 Wat de beuzelachtigheid aangaat der zaken waarin de G.-G. werd betrokken: volgens R. 19 Oct. 1706 moest hij worden gekend in elke vergunning, door den Gecomm. verleend tot het houden eener tandakpartij; zelfs in 1754 (P. VI, 766) was zijne „schriftelijke permissie” daartoe nog noodig, en de Statuten bevestigden dit (P. IX, 431). Volgens R. 5 Febr. 1706 werd

zijne licentie vereischt tot huwelijken van Inl. buiten hunne natie. Bij R. 13 April 1717 wordt uitdrukkelijk afgeslagen een verzoek van den Gecomm. om echtscheidingen, uitgesproken door de inl. officieren, te mogen bekrachtigen door zijne handteekening; de Regeer. verklaart, bij geschillen, dienaangaande de eindbeslissing aan zichzelf (d. i. den G.-G.) te willen voorbehouden. In 1760 werd zelfs bepaald (P. VII, 403), dat voor alle inl. huwelijken de goedkeuring van den G.-G. werd vereischt, en deze bepaling werd in de Bat. Statuten overgenomen (P. IX, 427). Volgens R. 10 Juli 1708 was de voorkennis van den G.-G. noodig, wanneer Bat. ingezetenen hout uit Krawang haalden; een plakkaat van 1739 (P. IV, 491; zie § 717) bepaalt dat zijne vergunning wordt vereischt voor de verhuizing van een Inl. buiten zijn regentschap; het R. 3 Juli 1801 geïnsereerde rapport aangaande de Ommel. wil zelfs doen gelooven dat de Gecomm. den G.-G. had kennis te geven wanneer hij een opgezetene der Ommel. wilde doen afstraffen. R. 31 Jan. 1804 vragen de Landdrost en de Gecomm. aan de Regeer. verlof om zekere gestolen buffelkar aan den eigenaar terug te geven; dit wordt toegestaan, onder mededoeling dat in het vervolg de beschikking in dergelijke dingen aan hen wordt overgelaten „met voorkennis echter en naar het goedvinden van den Heer Gouverneur Generaal”.

Wanneer D. 23 Maart 1706 Pangeran Aria Cheribon afscheid neemt, § 1744 na benoemd te zijn tot Opziener der Preanger, is de Raad daarbij niet aanwezig (1); evenzoo nemen D. 26 Dec. 1716 (zie § 1056) de Jacatrasche Hoofden alleen van den G.-G. afscheid. B. 24, 2 e. v. ontvangt Van Swoll de Regenten zonder den Raad; elders, § 1988, levert een candidaat naar het regentschap zijns vaders diens ambtelijke insigniën in ten huize van den G.-G. In 1727 maakt deze eigener autoriteit eene regeling betreffende het afleveren der koffie (§ 1043); in 1744 zien wij hem evenzoo pikolgelden toekennen aan de mindere Hoofden (B. 31, 52) en persoonlijk allerlei dingen van meer of minder belang regelen (ib. § 50 e. v.). Omtrent het „souverain gezag” van den G.-G. in de Regentsch. in 1764 zie § 1818. De Heeren Raden konden geene kennis van zaken erlangen, en in het advies der vijf Raden (De Jonge X, 406) wordt dan ook geklaagd: „Ze zijn verplicht alles als het ware uijt de vuijst te beslaan en sig te schikken na de voordragt die door den G. G. of Directeur Gen. gedaan wordt”, en wel omdat zij gewoonlijk heel niet wisten welke zaken ter tafel zouden worden gebracht. Zoo blijkt uit Rolff's jaarrapport over 1786 dat het op denzelfden dag waarop het werd opgesteld, door de Regeer. is afgedaan, derhalve zonder rondlezing. Stavorinus zegt aangaande de behandeling der Jacatrasche zaken tijdens Van der Parra (Reis Bengalen

(1) Dit is echter weinig afdoend. D. 1680 p. 10 wordt een brief van den Koning van Siam alleen door den G.-G. en den Secretaris der H. Regeer. in ontvangst genomen; evenzoo ibid. p. 81.

I, 289): „Alleenlijk gewigtige voorvallen, daar de Maatschappij een bijzonder belang bij heeft, worden nog wel eens ter tafel van de Hooge Regeer. gebragt en aldaar afgedaan, doch dit komt weinig voor”. Nederburgh spreekt C. G. 25 Febr. 1797 van „de opperste directie over deeze Regentschappen, die van alle tijden herwaards heeft gecompeteerd aan en uijtgeoefend is door den Heer G. G.” Zoo zien wij (I, 132) een Regent van Adiarsa een titel dragen, alvorens hem die in de vergadering van G.-G. en Raden was toegekend.

§ 1745 Deze wijze van behandeling der zaken blijkt duidelijk uit stukken der laatste jaren van het ancien régime. Zoo vindt men B. R. 4 Aug. 1789 het rapport van Rolff over zijne bovenlandsche reis; daarbij een kattedelletje in de hand van Alting, in korte woorden diens beslissing aanduidend; de hierop gevallen Resolutie der Regeer. komt geheel met die beschikkingen van den G.-G. overeen. Hetzelfde is het geval B. R. 15 Oct. 1790; 11 Maart 1794 (jaarverslag); 2 Aug. 1803 (voorstellen van den Gecomm. aangaande de post); 25 Aug. 1803 (cultuurrapport); 13 Maart 1804 (jaarverslag) enz. Toch werden, zooals Van Riemsdijk R. 24 Jan. 1806 meedeelt, destijds de jaarverslagen van den Gecomm. bij den Raad in rondlezing gezonden; hij klaagt er over dat dit met de voorstellen der Commissie Walbeek c. s. niet is gedaan (hier betrof het vrij belangrijke zaken, zie P. XIV, 262 e. v.); daarentegen wordt R. 20 Jan. 1807 een rapport dier Commissie betreffende de afrekening met de Regenten wel in rondlezing gezonden. De enge band tusschen den G.-G. en den Gecomm. verklaart het feit, dat zoo dikwijls de Regeer. zonder ecnige discussie al de voorstellen van dezen laatste beaamt. Zoo bij R. 27 Nov. 1792 (voorstellen naar aanleiding zijner pas geëindigde inspectiereis); R. 17 Dec. 1793 probeert de Regeer., zooals wij zagen, eene door Nic. Engelhard met den Resid. van Cherib. getroffen regeling voor het brievenvervoer over land, zonder dat zij zelfs heeft vernomen waarin die regeling eigenlijk bestaat; bovendien hecht zij haar zegel aan alles wat hij op zijne tournee heeft verordend. Evenzoo worden R. 11 Maart 1794 „in het generaal” al zijne genomen beschikkingen ter bevordering der cultures geaprobeerd; zoo gaat het R. 1 Oct. 1802 ook met maatregelen van Pieter Engelhard.

Overigens ging het in de aristocratische Colleges in patria op denzelfden voet: eenige weinigen, de „matadors”, beschikten, de anderen werden er buiten gehouden. Bontemantel geeft daarvan staaltjes genoeg. Bekend is de klacht van Van der Oudermeulen (Memorie p. 287 bij D. van Hogendorp, Stukken raakende enz.), dat de tegen zijne voorstellen gerichte nota van zijn collega in de vergadering van XVII^{en}, Thomas Hope, door de medeleden voor hem geheim gehouden werd. Van denzelfden aard is de opmerking van Mr. Simon van Leeuwen (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. Utr. XVIII, 449), dat Burgemeesteren de vroedschap onkundig lieten van de belangrijkste te behandelen zaken, waarover dus zonder voorbereiding of onderling overleg door de heeren moest worden beslist, die dan niet veel anders konden doen dan

zich neerleggen bij de beschikking, waartoe Burgemeesteren reeds te voren waren gekomen; wie dit niet deed, moest het bezuren.

Kunde van den Gecommitteerde. Wat de voorbereiding tot dit ambt § 1746 betreft, zie hierboven. Arnout Luijmes, tijdens Van Imhoff, oordeelt het noodig „dat bij continuatie de noodige sorge genomen en gedragen werdt, dat er altijd een capabel en vreedzaam persoon, welke de talen kundig en geensints schraapzugtig is, voor de zaken van den Inl. werde gecommiteert”; dat men de inl. bevolking moet trachten „door een vriendelijke harmonie te cajoulleren en met een opregte en getrouwe behandeling te animeeren”, waartoe vereischt wordt „geen hoogvliegende kennisse nog kostbaare moeite” maar „wel insonderheid eenen zagten en eerlijken ommeegang, die vrij is van alle trotsige hoogmoedigheid”; want „bijaldien men in allen opsigte zonder tijd of gelegenheid te onderscheiden, de autoriteit overal wil doen praevalleeren zonder de reeden plaats te geven, en alles als met geweld na eigen zinnelijkheid derigeeren, is 't na mijn gering begrip volstrekt onmogelijk eenige andere vrugten te verwagten dan eenen onversoenlijken haat”, welke zou leiden tot oorlogen die de Comp. zouden ruineeren.

Of alle Gecomm. de taalkennis hebben bezeten, die volgens Luijmes in hen wordt vereischt, is de vraag. R. 6 April 1734 wordt het verhoor van zekere Inl. opgedragen aan den Maleischen en den Javaanschen translateur ten overstaan eener Commissie, waarin Crul; R. 10 Sept. 1734 wordt verslag over dezze zaak uitgebracht niet door die Commissie maar door de translateurs. R. 26 Sept. 1738 wordt zekere Palembang door eene Commissie, waarin Jubbels, ondervraagd „door vertaling der translateurs”. Een staaltje van Pieter Engelhard's Maleisch is zijne aansporing aan een Regent, 3 April 1805, tot meer ijver: „Meeste Tommegong jadie lebie rajien”. Hij was toen zoowat 5 jaar Gecomm. Nic. Engelhard schrijft het Maleisch al even gemeen: *sama* heet: *sammc*; *tjintjin*: *tjentjen*; *tahoen*: *toun*. Over Wegener's gebrek-kige kennis van het Maleisch zie T. B. G. XLI, 146; zie verder de Personalialia en § 2497 e. v.; ook hierbeneden § 1748 i. f.

Over de geringe zorg, gedragen voor de Comp's. archieven, zie § 1635; § 1747 omtrent het zonderling begrip, dat de Gecomm koesterden betreffende het eigendomsrecht hunner archiefpapieren, zie § 1804 i. f.; 1805. Van memories van overgave, zooals die op Java's N. O.-Kust en in Cheribon gebruikelijk waren (getuige de uitvoerige en in hunne soort soms voortreffelijke stukken bij De Jonge), is, wat den Gecomm. betreft, geen spoor te ontdekken; mogelijk bood hij zijn opvolger wel eens eene secrete memorie betreffende de inkomsten van het ambt aan, zooals te Cherib. wel werd gedaan (T. N. I. 1879, II, 162); echter is ook te Bantam van 1734—1761 (Bijdr. 1881 p. 111 noot 1), te Cherib. van 1739—1765 geene memorie van overgave opgesteld. Wat den staat van het archief van den Gecomm. aangaat, B. R. 7 Maart 1806 blijkt, dat P. Engelhard daarin de instructie voor de koffiecultuur evenmin

had aangetroffen als Van Overstraten's instructie voor de Opzieners; er behoorde maar ééne kaart toe, die der kampongs om de stad. Trouwens, bij R. 21 Febr. 1800 was besloten tot de vernietiging van „alle de ten comptoire van het Commissariaat zich bevindende boeken en papieren die verstikt en verrot bevonden zijn”. Zoo zien we dat de Resid. van Cherib. in 1795 in zijn archief niet kon vinden (T. N. I. 1879, II, 163) „eenige beschrijvingen of landkaarten van de Cher. landen in 't generaal of van de drie (*Cheribonsche*) Preangerlanden in 't bijzonder”. Wij zien in § 2397 noot hoe weinig in 1754 de Gecomm. op de hoogte was van zijn archief. Uit B. R. 7 Maart 1806 bespeurt men dat de papieren, die P. Engelhard in 1800 van zijn voorganger overnam, begonnen met 1738 en dat er vele jaren ontbraken; de Regeer. besluit op dien dag dat „naardien onder de papieren van het Commissariaat geene andere placcaten en biljetten specteerende de Bovenl. gevonden worden als die, welke in den bundel zijn vervat van de jaaren 1800 tot 1805” (vermoedelijk had Nic. Engelhard het overige er uit gelicht ten bate van zijn eigen archief), die verzameling zal worden gecompleteerd.

§ 1748 Het een en ander verklaart de soms zeer zonderlinge bewijzen van onkunde, die men ontmoet. Zoo spreekt Jongbloet, na 8 jaar Resident van Cheribon geweest te zijn, in zijne memorie van 1714 herhaaldelijk van „het mejr Sagar Herang”, aldus het landschap Sagaraherang verwarrend met de Sagara Anakan. Bij het in originali bewaarde eerste jaarverslag van De Prill dd. 31 Dec. 1756 vindt men een papier met een aantal vragen, door hem aan de Regenten gedaan, o. a. hoe zij heeten! In het bericht over den staat der Regentsch., behandeld bij R. 29 Dec. 1780, wordt gesproken over een eisch van peper overeenkomstig de bepaling van 4 Febr. 1763, terwijl toch in 1766 de gedwongen pepercultuur was ingetrokken (§ 1398); evenzoo geschiedt R. 5 Febr. 1782, 3 Febr. en 31 Dec. 1784; het zou echter kunnen zijn (zie § 1399), dat met de hernieuwing van de belangstelling der Regeer. in deze cultuur de eisch stilzwijgend was hersteld. Een scherp inzicht in cultuurzaken toont Guitard's opmerking B. R. 31 Dec. 1790 in verband met het tegenvallen der productenlevering, dat „door eene groote hoeveelheid van reegen het electricque vuur, dat dog in ieder lichaam plaats heeft, verdoofd word”; denkkelijk herinnerde hij zich de proeven met de electriseermachine in het Bat. Genootschap. Zoo drukt Nic. Engelhard in een brief van 1795 de vrees uit dat de pisang, die op zekere landen is geplant, niet meer uit te roeien zal wezen tengevolge van de verspreiding van het „zaad”. Dezelfde beweert 4 Juli 1795 dat „de Preangerlanden” bij hun afval van de door hem aangenomen Cheribonsche overheersching „taal, schrift en gewoontens hebben verzaakt en de Sundasche taal neevens het daartoe behoorend schrift aangenomen”. Curieus is de kanteekening van P. Engelhard in 't laatst van 1804 bij zekere voorstellen van Van Lawick betreffende de djakat: „Wat is de zogenaamde djacat?” Daarentegen is Van Motman's antwoord op eene vraag van Daendels

anno 1809 naar de grootte van elk district en regentschap, dat het namelijk onmogelijk is die te bepalen en „zelfs eene gissing hieromtrent zeer moeilijk is”, wel te verontschuldigen; evenzoo Nic. Engelhard's blunders betreffende de vestiging van het gezag der Comp. over Cheribon en de opperheerschappij van Mataram over de Preanger (T. B. G. XLIII, 204) (1); mogelijk ging hij daarbij af op opzettelijk onjuiste mededeelingen der Regenten, die gaarne poseerden als de eigenlijke landsheeren, en ook P. Engelhard wel zullen hebben gebracht op zijn onjuist denkbeeld aangaande hunne contracten met de Comp. (zie § 1969).

Wat taalkennis aangaat, onder of aan de keerzij der origineele brieven, in 1799 door Preanger-Regenten aan N. Engelhard in het z. g. *djawareh* geschreven (zie § 2038 noot), staat eene te Bat. vervaardigde vrije vertaling in het Maleisch of wel een extract in het Hollandsch, beide ten gerieve van den Gecomm.; deze antwoordt òf in slecht Maleisch, òf (en dit laatste meestal) in het Hollandsch, dat dan door zijn schrijver in het Jav. wordt overgezet; komt het er op aan, de bedoeling van den Gecomm. duidelijk weer te geven, dan schrijft deze aan den Opziener en laat dien de zaak mondeling aan den Regent meedeelen. Van Lawick zegt in een stuk van 11 Maart 1808 dat hij onlangs te Cherib. eene toespraak „in de Javaansche taale” heeft gehouden; dat was echter een geprepareerde speech.

Alles samenvattend: bij geen enkelen Gecomm. ontmoet men groote § 1749 kunde van taal, land, volk en beroepsplichten, bij velen bewijzen van grove onkunde. Verreweg het beste stuk uit den Compagniestijd over de Preanger zijn (afgezien van Gobius' merkwaardige mededeelingen over de rechtspraak) Nederburgh's Consideratiën, die door Nic. Engelhard zijn tesamengebracht; later zijn er goede stukken vooral van Van Lawick. Dit zijn echter uitzonderingen; over het algemeen moet men wel instemmen met Baud's oordeel (bij S. van Deventer o. l. I, 174 noot) omtrent de „beschamende onkunde der mecste Hollandsche ambtenaren”, die tijdens Raffles zoo schel aan den dag kwam door hun contrast tot de vele knappe en energieke mannen die uit Britsch-Indië waren overgekomen. Resident Umbgrove schrijft in zijne memorie over de Cherib. Preangerlanden dd. 26 Dec. 1795 (waarmee hij Nederburgh had willen „verrassen”), dat „alle aangewende pogingen” om in het archief eene beschrijving of kaarten van die landen te vinden, vruchteloos zijn geweest; dat hij zelf zijne residentie niet heeft bereisd en dus „niet meer dan eene oppervlakkige en gansch onvoldoende kennis” daarvan bezit, welke „op niets anders dan losse discoerssen” berust, „waarop doorgaans weijnig of in 't geheel geen staat te maaken is”. Hij was toen al ruim 3 jaar Resident en vóór hem hadden nog veel grooter prullen dien post ingenomen. Een

(1) Alles wat in Nederburgh's Consideratiën staat over de onbekendheid met de wijze waar- de niet gebleken Mataramsche overheersching enz. is nagenoeg woordelijk overgenomen uit Engelhard's rapport van 4 Juli 1795.

voorbeeld van de „beschamende” bekrompenheid van zulke menschen was de onverschilligheid, waarmee men in 1825 het kostbare archief van Malakka in de handen der Engelschen liet, omdat het alleen „afgedane stukken” bevatte (Bijdr. 1902 p. 408); trouwens, in Nederland dacht men er net zoo over en verkocht in 1821 het archief der kamer Amsterdam van de West-Ind. Comp. voor scheurpapier (Netscher l. l. p. XII), het archief notabene, dat o. a. de geschiedenis onzer vestiging in Nieuw-Nederland bevatte, dat heden ten dage tegen goud zou worden opgewogen.

§ 1750 *Drukke der betrekking.* Dat voor de eerste Gecommitteerden dit ambt, of liever deze opdracht, slechts eene bijbetrekking was, ziet men uit hunne personalia. Blocké was de eerste die het zonder andere ambten bekleedde; Coyett echter was weer tevens Shahbandar en Licentmeester en President van Boedelmeesteren; dezelfde betrekkingen vervulde Stoesak, terwijl hij het Commissariaat waarnam; Duirvelt was tegelijk provisioneel Gecomm. en Sergeant-Majoor, Van Riemsdijk en Roïff waren Gecomm. en President van Huwel. en Kleine Zaken. R. 1 Nov. 1793 ziet men dat Nic. Engelhard als Gecomm. tevens de bezigheden van den zieken Shahbandar waarneemt. Barends bekleedde de betrekking van Groot-Kassier terzelfder tijd dat hij waarnemend Gecomm. over de Benedenl. was en ook tijdelijk de plaats van Van Lawick in de Bovenl. vervulde.

Dit alles toont wel dat een Gecomm. het niet overstelpend druk had. Duidelijker blijkt dit R. 31 Dec. 1766 uit een advies van het Raadslid J. Schreuder, die de betrekking geschikt acht voor verdienstelijke officieren, welke niet langer „in 't veld kunnen geëmployeerd worden”; men onthoude daarbij, dat Schreuder zeer ingenomen was tegen de bovenlandsche reizen van den Gecomm., zie § 1759. Het vermoeden ligt voor de hand, dat de Gecomm. veel van zijn werk op de schouders van zijn „Schrijver” laadde, en dat deze vaak de man was die feitelijk de functies verrichtte. In Nederl. was het destijds zeer gebruikelijk dat ambtenaren nagenoeg konden volstaan met het trekken van hun salaris, terwijl het werk verricht werd door een betaalden plaatsvervanger. Uit de Memoriën van Van Bleijswijk vernemen wij (p. 169), dat wanneer Hollandsche Regenten met een of ander stadsbaantje, soms meerdere, hun huisknecht begunstigen, zoo'n knecht bleef tot hij zijn congé kreeg en dan zijn baantje persoonlijk ging waarnemen, wat hij tot dusver door een betaald ventje had laten doen. De vroede mannen van Gorkum besluiten in 1744: „In het vervolg zullen de lanteernaanstekers en de klapwakers..... haar ampt zelf moeten waarnemen en geen substituut mogen hebben”. Voor elkander waren zij vermoedelijk zoo streng niet. In Harlingen waren in 't midden der 18^e eeuw allerlei stadsambten (turfmeesters, poortsluiters) in handen van meisjes of vrouwen, die vaak in eene andere plaats woonden, maar familieleden van een burgemeester of zoo iemand waren (De Roever, Het leven van onze voorouders V, 208).

Wat Indië aangaat, in 1788 (P. XI, 56) klaagde de Regeer. over de § 1751 „grootte en algemeene ijverloosheid, onverschilligheid en weinige lust om zig te verheffen”, welke in hare dienaren (dank zij het heerschende nepotisme) werd waargenomen! Zoo zal het in Van der Parra's tijd wel met 't Commissariaat ook gegaan zijn, getuige de verregeand onbeduidende jaarrapporten. Nic. Engelhard schrijft 20 Febr. 1796 aan zijne moeder: „Mijn post wierd voorheen slapende waargenomen”; thans echter, zegt hij, is dit anders. Zijne correspondentie toont inderdaad dat hij zich met veel bemoeide; niettemin dreef hij ook als Gecomm. groote particuliere zaken, was eigenaar van landerijen, suikermolens en schepen, die op Europa voeren; hij administreerde al die belangen persoonlijk (T. B. G. XLIII, 202). De Gecomb. Vergad. verklaart 23 Oct. 1798 dat het ambt van Gecomm. te druk is om er tegelijk, zooals Wegener, Raad van Indië bij te kunnen wezen. Inderdaad werkte Wegener „dag en nacht” (T. B. G. XLI, 144), en gaf zich als jurist vooral veel moeite voor de rechtspraak (zie § 1703); mogelijk was onder zijn voorganger een achterstand van zulke zaken ontstaan. De Commissie Thalman schrijft in haar rapport van 29 Jan. 1808, dat de werkzaamheden van den Gecomm. „van dieu aart zijn, dat hij dezelve met geen menschenmogelijkheid alleenig verrigten en waarneemen kan”; de Commissie had 8 maanden van voortdurend reizen, soms met „geforceerde marschen”, noodig gehad voor eene niet eens volledige inspectie der Regentsch.; hoe zou een Gecomm. dit dan, vroeg zij, tweemaal per jaar kunnen doen, zooals wel noodig was, en bovendien de Benedénl. besturen? Echter—de Commissie sprak hier pro domo. En overwerken deed men zich in den regel ook destijds nog niet; zelfs na het bestuur van Daendels en Raffles, dat een stimuleerenden invloed had gehad, klaagde Elout in 1817 (bij Spengler o. l. pag. 23) over „de algemeene onverschilligheid en werkeloosheid” der Indische ambtenaren.

Waarneming van het Commissariaat. Eene notarieele acte Wargaren § 1752 9 Aug. 1756 n°. 2.314 vermeldt Johannes Hartkop, Opperk. en Fabriek, als belast met de waarneming dezer betrekking; dit geschiedde, blijkens R. 5 Juli, omdat de nieuwbenoemde De Prill nog niet was aangekomen. Bij R. 7 Sept. 1792 wordt Wiese, destijds Onderk., vermeld als tijdens de afwezigheid van den Gecomm. diens functies waarnemend; dezelfde deed dit eveneens het volgend jaar, R. 5 Nov. 1793, tijdens Nic. Engelhard de Tanggeransche onlusten dempte, en wel met voorkennis van den G.-G. Bij R. 31 Juli 1798 wordt de Raad-Extraord. N. Engelhard met de waarneming belast tijdens de inspectiereis van zijn neef; evenzoo R. 17 Oct. 1800 tijdens diens afwezigheid en R. 12 Mei 1801 tijdens eene tournee. Uit de personalia van Barends (I, 112) kan men zien dat deze eerst als Vendumeester, later als Groot-Kassier het Commissariaat waarnam tijdens eene inspectiereis van den Gecomm., en uit die van Wardenaar (I, 100) dat deze hetzelfde deed als Oud-Opperhoofd van Japan.

Vermoedelijk wees de Gecomm., wanneer hij de stad verliet, zelf in den regel een plaatsvervanger aan; anders kan ik niet verklaren hoe Wegener daartoe overging; wel werd hem dit zeer euvel geduid, eerstens omdat de G.-G. niet daarin was gekend, tweedens omdat de door hem aangewezen G. E. Teisseire geen Comp^s. dienaar was, doch men was er toen op uit, alles bijeen te brengen wat te zijnen nadeele kon worden uitgelegd (T. B. G. XLI, 152 e. v.).

§ 1753 *Bijbetrekkingen.* Uit onze Personalia is te zien, wanneer de verschillende Gecomm. Heemraad en Buitenregent der Hospitalen zijn geworden. Toen Cops in 1700 aftrad als Pres. van Heemraden, zat in dat College geen Gecomm. meer. Bij R. 22 Jan. 1717 werd tot opvolger van Wilstee als Heemr. niet de nieuwe Gecomm. benoemd maar een ander. R. 27 Juli 1736 wijst de Presid. van Heemr. er op, dat de Fabriek en de Gecomm., „als gemeenlijk in dit College getrocken werdende”, gewoon zijn zitting te nemen op de plaats van hun ambtsvoorganger, evenals of zij „uijt hoofde haarer bedieningen” Heemraad zijn, hetgeen alleen geldt van den Landdrost, die ex officio Vice-Presid. is. De Regeer. besluit nu dat beide personen zitting behooren te nemen „na haaren ouderdom” (uit R. 25 Nov. 1777 blijkt, dat dit beduidt „naar den ouderdom hunner aanstelling”). Bij R. 12 Febr. 1737 wordt Crul ontslagen als lid van Heemr., „waarin hij uit hoofde van zijn vorig ampt van Gecomm. sessie heeft” en bij R. 6 Febr. 1741 de nieuwbenoemde Gecomm. benoemd tot Heemr. „als permanent (*versta: inherent*) daaraan zijnde”. Echter is Stoesak nooit lid van Heemr. geweest. Bij R. 7 Febr. 1752 worden in de formatie van Heemr. opgenomen drie Comp^s. dienaren, waaronder de Gecommitteerde.

Wat het ampt van Buitenregent der Hospitalen aangaat, het is mogelijk dat mijne Personalia der Gecomm. in dit opzicht niet volledig zijn; het schijnt dat Pieter van den Velde de eerste Gecomm. was die dit bijbaantje waarnam; pas R. 6 Dec. 1768, waarbij Smith tot Gecomm. werd benoemd, leest men dat „de functien van Heemr. en Buitenregent der Hospitalen” aan dat ampt „geaccrocheerd” zijn, d. w. z. onafscheidelijk daarvan; toch hebben ook later de benoemingen tot Gecomm. en die tot Heemr. en Buitenr. niet steeds plaats bij dezelfde Resolutie. Bij de instructie van 18 Maart 1790 (P. XI, 203) worden als ex officio Regenten van het Pennistengesticht 12 Comp^s. dienaren aangewezen, waaronder de Gecomm. Daendels beweert (bij De Jonge XIII, 387) dat „in de laatste jaren” vóór zijne komst de zorg voor wegen, bruggen, waterleidingen enz. in de Ommel. van Heemraden was overgegaan op hun „permanent” medelid, den Gecomm. Ik geloof dat dit zeer overdreven voorgesteld is, alhoewel het vaststaat dat de Gecomm. sedert omstreeks 1800 meer invloed in Heemr. had erlangd; ik kan mij, aan de hand der Resol. van Heemr., niet recht voorstellen dat deze bijbetrekking den Gecomm. veel drukte zal hebben gegeven.

Inspectiereizen van den Gecommitteerde. Hoe het in den beginne was § 1754
 gegaan met inspectiereizen bleek in § 630 e. v.; 692 e. v.; 736 e. v.; B. 22, 10.
 Van reizen der eerste Gecommitteerden is mij alleen bekend die van Heijrmans;
 hij deed blijkens R. 12 Mei 1705 in April van dat jaar een tochtje naar het
 Tanggeransche om land uit te zoeken ter vestiging der Mataramsche kopersla-
 gers (§ 570 e. v.). Van der Horst en Wilstee vergezelden den G.-G. van
 Riebeeck geregeld op zijne tochten; eerstgenoemde was destijds Gecomm.,
 doch nergens blijkt, dat zij in eenige andere qualiteit medegingen dan tot
 gezelschap of als sportliefhebbers. Heere deed op last der Regeer. (R. 20
 April 1723) een reisje naar Krawang te zamen met Durven, vooral om eene
 grenskwestie te regelen; hij vertrok 20 Juni maar werd den 3 Juli reeds
 teruggeroepen, omdat men hem te Batavia noodig had. Stier vertrok D. 2 Aug.
 1730 met den Raad-Extraord. Westpalm en anderen naar de mijnen aan den
 berg Parang; ging van daar op last van den G.-G. den 20 Aug. over Tjian-
 djoer naar de Wijnkoopsbaai en keerde van hier over Kampongbaroe naar
 Batavia terug, waar hij 7 Sept. aankwam (§ 1470). Deze reis had uitsluitend
 ten doel, naar mineralen te zoeken. Verder is geen spoor te ontdekken
 van reizen van Gecomm. vóór den tijd van Van Imhoff. Dit is te meer
 opvallend, omdat in Cheribon geheel het tegenovergestelde 't geval was.
 Bij R. 28 Juni 1707 wordt een sergeant aangewezen om daarheen te ver-
 trekken ten einde „bij 't afwesen van den Resident na de Priangse landen
 het gesagh waar te nemen”, hetgeen op herhaalde tochten van dien Resident
 doelt. Hij reisde zelfs te veel, want 8 Febr. 1708 schrijft de Regeer. hem dat § 1755
 „de visite in de Priangers door de groote nasleep van volk de landen en
 arme menschen maar veeltijts komen te drukken, en daarom ook in 't aan-
 staande deselve niet dan bij noodsaekelijkheid en op onse voorkennisse zullen
 behoeven gedaan, maar als er iets te belasten is, de Hoofden oft eenige der
 Ombols der Preangers op Cherib. geroepen dan wel een taalkundig Euro-
 peaan uijt name van den Resident nevens 1 à 2 man van den Pangerang
 Aria derwaards gesonden kunnen werden”. Waar wij B. 18, 20 zien dat
 een simpele sergeant een 600 man ten behoeve van eene hem verstrekte
 opdracht kon oproepen, is het te begrijpen dat een Cheribonsch Resident dit
 en nog meer kon. Zie voorts B. 21, 5 en 6. R. 10 Jan. 1736 hoort men de
 Cherib. Sultans klagen dat de Resid. te veel tochten naar het binnenland
 doet, naar het heet om de koffietuinen te inspecteeren, waarop hem gelast
 wordt, die tochten niet verder uit te strekken dan noodig is.

In het Jacatrasche ging tijdens de periode P. Aria Cherib. niet de Ge-
 comm. op inspectie doch een of ander mindere. Nog bij R. 7 Juni 1729
 werd niet hij doch een der Jav. Kapiteins uitgezonden om de koffielevering te
 doen bespoedigen. Toen in 1739 en 1740 eene generale inspectie van koffie-
 en peperaanplantingen in de Bataviasche Regentsch. werd noodig geacht,
 werden bij R. 7 April 1739 twee Onderkooplieden, twee Boekhouders, een

sergeant en een Jong-Assistent hiermee belast, bij R. 26 Febr. 1740 een Onderkoopman, twee Boekhouders, een provisioneel-Assistent, een sergeant en een korporaal; de Gecomm. bleef thuis, evenals ook blijkens de personalia van F. de Roy (I, 43) niet de Gecomm. Crul op tournee ging maar diens Assistent. In 1743 deed D'Espar eene reis naar Soemedang (I, 160). Of Van Imhoff op zijne reis in 1744 (Bijl. XXXI) vergezeld werd door den Gecomm. D'Espar, blijkt niet; zoo ja, dan had diens tegenwoordigheid geenerlei officieele beteekenis, daar de G.-G. nergens van zijne voorlichting enz. gebruik schijnt te hebben gemaakt. Van den Velde is de eerste van wien blijkt dat hij inspectiereizen doet; B. R. 21 Febr. 1747 vermeldt hij dat hij „alle de districten, die onder 't resort van Batavia gehooren, besigtigt heeft”; blijkens B. R. 6 Febr. 1748 was hij zelfs in Soemedang geweest. Op dit deel zijner werkzaamheden doelt ongetwijfeld wat Mossel den 30 Dec. 1752 (De Jonge X, 194) naar Nederl. schrijft, dat op de door dezen Gecomm. „wel gelegde gronden door den presente Commissaris Nic. Harting met vlijt voortgebouwd § 1756 wordt”. Van laatstgenoemde is het origineele doch weinig belangrijke rapport bewaard, dd. 20 Juli 1752, eener reis, door hem van Buitenzorg naar Tjandjoer, Bandoeng, Soemedang en Krawang gedaan. Van deze reis wordt heel geene melding gemaakt in de Resol.; evenmin van andere reizen van Hartingh. Van Freijer's inspecties is alleen bekend die der boerenperceelen, zie § 1666 e. v. De Prill deed in 1757 eene reis o. a. door Tjandjoer en P. moentjang (P. VII, 237), terwijl hij blijkens eene acte Domburg no. 22.761 den 3 Aug. 1758 op het punt stond, naar de Bovenl. te vertrekken. Van Tets begaf zich in 1762 naar Timbanganten ter beslechting van een grensgeschil, R. 1 Febr. 1763 (vergelijk ook B. 40a, 16), terwijl men R. 30 Sept. 1768 leest dat hij uit de stad is, dus vermoedelijk in de Bovenl. Maar toen in 1764 de koffie- en pepertuinen moesten worden geïnspecteerd, werd weder eene Commissie uit personen van ondergeschikten rang benoemd (zie § 1397 en 1759). Hierna volgt echter de kentering in de opinie omtrent de wenschelijkheid van inspecties, waarover beneden. Van reizen der vier eerstvolgende Gecomm. bespeurt men niets; omtrent Van Riemsdijk, die 8 jaar dit ambt heeft bekleed, leest men in R. 20 Aug. 1789 uitdrukkelijk, dat hij „nimmer in zijne functie een reis naar de bovenlanden gedaan heeft”, terwijl R. 17 Dec. 1793 door Nic. Engelhard verklaard wordt, dat sedert Van Tets, dus in 25 jaar, geen Gecomm. in Soemedang en P. moentjang is geweest wegens de slechte wegen. Hoe dit klopt met de hierbeneden verzamelde data, begrijp ik echter niet. Op welke wijze de zaken intusschen marcheerden, ziet men uit eene acte Blomhert 11 Jan. 1769, waarbij Daniel Rostan, Onderkoopman ter beschikking van den Gecomm., dezen machtigt, hem te vertegenwoordigen „telkens als zig in de Bovenl. of buiten Batavia bevind”, en uit R. 19 Juni 1775, waar de G.-G. eene vrij belangrijke opdracht, de overgave aan den Regent van Bandoeng van eene hem betwiste landstreek,

toevertrouwt aan den Onderkoopman, die aan den Gecomm. was toegevoegd (§ 1790 e. v.).

De na Van Riemsdijk opgetreden Gecomm. hebben allen gereisd; § 1757 Rolff (1) R. 30 Dec. 1785 (Bandoeng); R. 5 Sept. 1786 (de verschillende regentsch., zie Bijlage XL*a*); B. R. 4 Aug. 1789 (doorreisde 17 Juni—15 Juli „alle regentsch.”); blijkens R. 20 Aug. 1789 was hij in 1787 en 1788 in de stad gebleven. Wij zien in § 883 dat in 1788 eene Commissie van drie personen wegens zijne ongesteldheid met de inspectie werd belast; zij bezocht van 23 Oct. tot 16 Dec. Tjiandjoer cum annexis, de oostelijke regentsch., Pamanoekan, Tjiasem en Krawang en slaagde er in die 7 of 8 weken in, het „getal der huisgezinnen, koffijboomen, cardamonheesters en klappusboomen” op te nemen, hetgeen zeker een wonder van werkkraft mag heeten. Omtrent de reizen van Guitard zie R. 23 Juli 1790 (Krawang, Bandoeng, Tjiandjoer); R. 15 Juli 1791 (vermoedelijk naar de oostelijke regentsch., zie ook I, 164; Tjiandjoer werd in 1791 niet door Guitard bezocht). Aangaande Nic. Engelhard vergelijk R. 27 Nov. 1792 (Krawang, Tjiasem, Pamanoekan, Soemedang, Djampang, Tjiandjoer, Tanggeran); R. 17 Dec. 1793 (Krawang, Soemedang, P. moentjang, Bandoeng, Tjiandjoer en Buitenzorg gedeeltelijk, Tanggeran). In 1794 vergezelde hij (Van Lennep o. l. pag. 77) Nederburgh op diens „reis in de Jacatrasche en Preanger Regentsch.” (Nederburgh, Verhand. over de vragen enz. p. 198; Consider. initio) (2); in Juli 1794 laat hij den Opziener van P. moentjang weten dat hij dit jaar de ronde niet zal doen. In 1797 liet hij de koffietuinen van Soem. en P. moentjang inspecteeren door den Command. van Tandjoengpoera. Hij schrijft in Aug. 1798: „Sedert 1793 heeft de inspectie (*der koffietuinen*) geen plaats kunnen hebben”, tengevolge van den oorlogstoestand, die zijne tegenwoordigheid te Batavia noodzakelijk maakte. Wel reisde Nic. Engelhard blijkens een bewaarden brief den van Java komenden G.-G. van Overstraten in Nov. 1796 tot in het Soemedangsche tegemoet. Ook gedurende de ruim anderhalf jaar, gedurende welke hij na Wegener's vertrek het ambt van Gecomm. heeft waargenomen, is Nic. Engelhard niet naar de Regentsch. geweest; waren er moeilijke gevallen, zooals in 1797 (zie § 2329), dan zond hij een paar keer Van Chambon er op uit, zoodat hij ten slotte

(1) De hier geciteerde Resoluties zijn die, welke eenige mededeelingen omtrent de reizen der Gecomm. geven, niet steeds die welke hun aanstaand vertrek vermelden.

(2) Dit reisje van Nederburgh (eene korte beschrijving is nog over) was van 23 tot 30 Mei 1794, van Buitenz. over den Poentjak naar Tjiandjoer en zoo om den Gedeh heen terug. Nederburgh's locale kennis der Preanger was dus zeer gering. Den 9 Aug. 1798 schrijft hij aan Nic. Engelhard over de schoonheid van

„de streek lands, welke men tusschen Buitenzorg en Tjiandjoer ontmoet, het eenige gedeelte van de Preangerlanden dat mij bekend is”. Dat najaar zou hij weer daarheen (terugkeerend namelijk van Samarang zou hij van Cheribon over land de Preanger doorreizen), maar ten gevolge van de tijding uit Europa dat Wegener en Nordman in aantocht waren, kwam er niet van. Ook is hij een paar maal naar het Buitenzorgsche geweest, zoo in Sept. 1799 om den waterval van Tjiampea te zien.

zelf voorstelde, ter inspectie van Tjiandjoer, Soemedang, P. moentjang en Batoelajang te benoemen de Commissie Majjer c. s., hetgeen bij R. 3 Juni 1800 werd goedgekeurd.

§ 1758 Pieter Engelhard deed (R. 20 Nov. 1798 en 16 Maart 1799) gedurende zijne eerste ambtsvervulling eene reis van 8 Aug. tot 2 Oct. 1798, waarbij de regentsch. werden bezocht welke door evengenoemde Commissie later niet behoeften te worden geïnspecteerd. Gedurende zijne tweede ambtsbekleeding deed hij in 1801 eene reis door nagenoeg al de regentsch., zie R. 20 Maart en 24 Dec. 1801; van 4 Mei tot 18 Aug. 1802 bezocht hij, van Tanggeran uitgaande, Bandoeng, Batoelajang en een deel van Soem. en P. moentjang; van deze laatste tournée is het origineele doch weinig belangwekkende dagregister, door hem gehouden, benevens het origineele rapport (B. R. 1 Oct. 1802) bewaard. In 1803 bezocht hij alleen Tjiandjoer en Buitenzorg, R. 22 April 1803; in 1804 deed hij, ingevolge R. 27 April 1804, een tocht van Cheribon uit door de gezamenlijke Regentsch. Wat anno 1805 betreft, Walbeeck zegt R. 10 Dec. 1805 dat P. Engelhard „de ronde” heeft gedaan en zich dus niet in de taxatie der koffielevering van dit jaar had behooren te vergissen. Uit de personalia van dezen Gecomm. ziet men (I, 93) dat hij in het najaar naar boven is gereisd, en uit R. 14 Jan. 1806 dat hij in April 1805 P. moentjang bezocht. Van Lawick ging als Gecomm. in Febr. 1806 naar de Bovenlanden (R. 22 Mei 1807) en bevond zich in Juli 1806 (R. 18 en 25 Juli) in de Preanger; als Adjunct-Gecomm. had hij aldaar, naar het schijnt, den meesten tijd gesleten. De overige Gecomm. uit de laatste jaren van het bestaan dezer betrekking waren te vluchtige verschijningen om aan lange inspectiereizen te denken. De Commissie Walbeeck c. s. vertrok blijkens haar rapport den 12 Oct. 1805 naar de Bovenl.; zij inspecteerde Buitenzorg en Tjiandjoer, doch kon wegens den regenmoeson niet veel verrichten en keerde 21 Nov. terug (R. 22 Nov. 1805); het „Dagregister” dezer inspectiereis wordt vermeld R. 27 Dec. 1805. In 1806 werd door haar alleen Tanggeran geïnspecteerd, daar de Cherib. onlusten het verder reizen beletten (R. 24 Oct. 1806); Walbeeck vertrok daarop naar Cherib. als Regeeringscommissaris. De nieuwe Commissie Thalman c. s. vertrok 14 Juni 1807 en bleef tot 22 Nov. in de Regentsch., die alle geïnspecteerd werden, het Djampangsche (misschien ook andere slecht bereisbare districten) uitgezonderd. Het origineele journaal dd. 23 Nov. 1807 zoowel als het rapport, dd. 29 Jan. 1808, zijn nog voorhanden.

§ 1759 Dat de Resid. van Cheribon in 1708 en 1736 werd beperkt in zijne onbepaalde vrijheid om inspectiereizen te doen, zagen wij in § 1755. De eerste die, voor zoover wij weten, eene ongunstige meening uitte omtrent de reizen van den Gecomm., was het Raadslid J. Schreuder, die R. 31 Dec. 1766 adviseerde: „De Gecomm. tot en over de zaaken van den Inlander diend nooit eene landtocht te doen of inlandse eminente Hoofden op te roepen,

zonder expresse qualificatie van de Regeering". Dit oordeel zal wel gebaseerd zijn op eene onlangs opgedane ondervinding en werpt dus eene blaam op den toenmaals reeds vijf en een half jaar fungeerenden Gecomm. van Tets, die, zooals wij zagen, werkelijk reizen naar de Regentschappen heeft gedaan. Versterkt wordt deze gissing daardoor, dat bij R. 2 Oct. 1764 besloten wordt tot het uitzenden eener Commissie, bestaande uit den Assistent B. F. Tisson en den sergeant J. E. Weiss, ten einde de peper- en koffietuinen op te nemen, met twee Balische Kapiteins, „alle vier in de bovenlanden niet onbekend (*zij hadden denkelyk Van Tets wel vergezeld*), en die mits hunne laage qualijt geen staatsie in hunne tochten behoefden te gebruiken"; hun gevolg „zal maar bestaan in een Javaanse schrijver, twee Op-passers en agt van hunne dienaaren, à twee man ieder"; zij mogen „van de Regenten eenlyk vergen de noodige volkeren en paarden tot derzelve transport, sonder een van die animalen voor haar te mogen aanhouden, gelijk men ook wel expresselyk interdiceert het vragen of nemen van eenige presenten hoe ook genaamt, of zelve de toesegging van dien te admitteeren". De meerderheid van den Raad oordeelt aangaande dit van den G.-G. uitgaand voorstel, dat weliswaar „alle diergelyke Commissien bij den Inlander onaangenaam zijn en agterdogt verwekken", maar dat het „laag character" (d. i. rang) en het gering gevolg der voorgestelde Commissieleden een waarborg zijn tegen „extorsie", vooral ook omdat de Regeering de Regenten te voren in kennis zal stellen van het doel hunner uitzending, waarna de vrees voor klachten van de zijde dezer laatsten hen wel op het rechte pad zal houden. Eene minderheid was per se tegen de uitzending der Commissie; vermoedelyk had Van Tets, de neef van den G.-G., het in den laatsten tijd te bont gemaakt. Blykens het Dagr. vertrok de Commissie Tisson-Weiss al vóórdat tot hare uitzending was besloten, nam. op 30 Sept. 1764; hare opdracht omvatte alle onder Bat. ressorteerende regentsch.; blykens R. 15 April 1766 kwam zij eerst 14 Febr. 1766 terug! Voor „teergeld" had zij in die anderhalf jaar maar 375 Rd^s. gespeneerd.

De inspecties van den Gecomm. hielden voortaan op, zoodat XVII^{en} § 1760 zich genoodzaakt vonden, bij missive van 4 Dec. 1788 naar aanleiding van de uit Indië gemelde verwaarloozing der koffiecultuur hunne verwondering uit te spreken, dat bij de benoeming van een nieuwen Gecomm. niet gelast was, dat hij de tuinen zou inspecteeren; zij bevelen nu, dat dezen ambtenaar „geordonneerd werde, *jaarlijks* te gaan doen eene reize naar de boovenlanden. tenzij reedenen daarteegen zoude mogen pleiten, gewigtig genoeg om van deeze ordre af te zien, en welke UEd. alsdan zullen moeten detaillereen bij Uwe adviezen". De Regeering, in hare vergadering van 20 Aug. 1789 deze order besprekende, komt tot de conclusie dat daaraan „zoo-veel mogelijk" zal worden voldaan, doch „dat zulks precis alle jaaren nog nuttig nog nodig is, uit hoofde van de merkelijke omslag en kosten, die

daarmede verzeld gaan, bijzonder ten opzichten der Regenten, door de groote nasleep van bediendens en ingezeetenen, die naar 's lands gebruik tot staatsie en ontzag mede den optrek moeten doen, bijzonder, omdat de opreis moet geschieden in den tijd dat de inzaam gewoonlijk geschiedt, omdat anders de wegen onbruikbaar zijn, en daardoor veele Inlanders alsdan van hun werk worden afgetrokken, en dat men om die reden oordeelt, dat die reis beter om de 2 à 3 jaaren ondernomen kan worden, ten waare gewichtige reedenen het tegendeel mogten aanraden, te meer de Regenten en Opzichters jaarlijks naar Batavia moeten opkomen". Intusschen had de Regeer. volgens den wil van het Opperbestuur reeds bij R. 16 Juni 1789 den Gecomm. Rolff gelast, eene inspectiereis te ondernemen. Dit is het eerste voorbeeld hiervan; het komt nog eene enkele maal voor, R. 19 Juni 1792, 20 Maart 1801, doch gewoonlijk schijnt het initiatief van den Gecomm. te zijn uitgegaan, althans in plaats van een „last" wordt „qualificatie" verleend tot het doen eener inspectiereis, R. 26 Juli 1793, 31 Juli 1798, 22 April 1803; dat met „qualificatie" bedoeld wordt „vergunning", ziet men R. 27 Nov. 1792, waar Nic. Engelhard rapporteert, dat hij zekere regentsch. heeft geïnspecteerd, doch naar andere, in afwachting van eene „qualificatie" der Regeer. om die te bereizen, schriftelijke orders heeft gezonden; dit klopt met R. 19 Juni 1792, waarbij hem wordt bevolen vooral die regentsch. te bezoeken, welke het vorige jaar onbezocht waren gebleven.

§ 1761 Hierbij mag echter niet in aanmerking worden genomen R. 30 April 1802, waarbij een verzoek van den Resident van Cheribon, om in persoon de koffietuinen te mogen gaan inspecteeren, wordt ingewilligd; uit de bewoordingen van dit besluit blijkt, dat die persoonlijke opname in vreedstijd gewoonte was, doch dat de tot dusver heerschende oorlogstoestand den Resident aan zijne standplaats had gekluisterd gehouden (zie echter § 1749), waarvan hij zich thans, nu de berichten van den vrede met Engeland waren aangekomen, meende te kunnen verwijderen. In eenigszins zonderlinge tegenstelling tot de gebondenheid van den Gecomm. staat, dat men P. Engelhard op zijn inspectietocht van 1802 ziet aanwippen ter hoofdplaats Bantam en in het Cheribonsche Tjiamis en Imbanagara. Wegener kreeg bij zijne instructie in 1798 van het Comité de machtiging (P. XII, 768) om naar de Regentschappen te gaan wanneer „hij zulks meest nodig zal vinden"; zijne opvolgers echter negeerden de instructie waarin dit voorkwam. Wanneer men in R. 24 Dec. 1801 (P. XIII, 406 sub 14^o) de Regeer. ziet verklaren dat uit zeker rapport van P. Engelhard duidelijk blijkt, hoe noodzakelijk voor de bevordering der cultures de aanwezigheid van den Gecomm. in de bovenlanden is, dan onthoude men dat in dergelijke op rapporten van den Gecomm. gebaseerde besluiten gewoonlijk woordelijk die rapporten en de daarin vervatte voorstellen worden gevolgd, hetgeen in dit geval echter niet kan worden geconstateerd, omdat de bijlagen bij genoemde Resol. ontbreken.

Degenen die met de Regentschappen bekend waren, hielden de reizen § 1762 van den Gecomm. voor nadeelig, en om die reden werd R. 10 Maart 1807 zelfs aan Van Lawick verboden zonder vergunning van de Commissie Thalman c. s. zich „naar de bovenlanden te begeeven”. Zelfs zegt Van Lawick in zijne memorie van 2 Juli 1805, dat wanneer de inspectie van den Gecomm. in Augustus of September geschiedt en dus de bevolking „voor heerediensten” gebruikt moet worden, haar arbeid voor eigen levensonderhoud daardoor verhinderd wordt, terwijl ook „de gemeene man uit bevreestheid eerder hunne rijpe vruchten aan de boomen lieten blijven, dan bij die gelegenheid een enkel grashalmpje in zijn thuin te hebben”. De Gecomm. reisde echter, zooals hierboven (§ 1760) uit R. 20 Aug. 1789 bleek, bij voorkeur „in den tijd dat de inzaam (*der koffie*) gewoonlijk geschiedt”. Omtrent Pieter Engelhard's inspecties van 1802 en 1804 verhaalt Van Lawick (*ibid.*) dat deze, om het talrijke gevolg hetwelk hem vergezelde, steeds genoodzaakt was zijne komst te voren te doen aankondigen (evenals ook Rolff doet, B. 40a, 11), zoodat hij dan alles op zijn fraaist te zien kreeg; zoodra hij echter de hielen had gelicht, was de drukke arbeid in de koffietuinen gedaan; hij begon zijne inspectie „in het midden van den pluktijd in de maand Meij”; dan staakte men het plukken om „bij dag zo wel als bij nacht” onkruid te gaan wieden; toen Engelhard in 1804 uit Cheribon zijne inspectie begon en men niet kon nagaan welke regentschappen hij zou inspecteeren, waren de „heele bovenlanden in beweging” en „stond alle arbeid stil”. Op dezelfde wijze spreekt de Commissie § 1763 Walbeek c. s. B. R. 10 Maart 1807 naar aanleiding van een plan van Van Lawick, toenmaals Waarnemend Gecomm. over de Bovenlanden, om zekere regentsch. te bezoeken: „Denzelven dient zo min mogelijk naar de Bovenlanden te gaan en kan alle orders, die hij nodig oordeeld, even zo wel schriftelijk als mondelings geeven, wijl het rijzen in de bovenlanden van eenen Commissaris, ja zelfs van eenen Opziener, kostbaar is voor de gemeene man en tot praesjuditie strekt van de coffijcultuure door het veel gevolg, hetgeen de eenen Commissaris verzellende Regenten en inlandsche grooten medesleepen en van hunnen arbeid afhouden”. De reis, door denzelfde in 1806 gedaan, ontlokte aan de Commissie de opmerking (R. 22 Mei 1807) „dat, indien hij niet in de Bovenlanden ware geweest, er 10.000 pikols koffij meerder zouden zijn geleverd”. Toen de Commissie Thalman c. s. in 1807 op inspectie zou gaan, gelastte zij aan verschillende Regenten „om ons de reisroute ten spoedigsten toe te zenden”; in verband hiermede zegt op zijne beurt Van Lawick B. R. 21 Juli 1807: „De mare van de komst der Commissie heeft de geheele bovenlanden in rep en roer gezet”. Nog omstreëks 1820 zegt Nic. Engelhard (bij Van de Graaff o. l. I, 125) dat de bevolking der Preanger lijdt onder „de continueele inspectiën ten haren koste van Resident, van Regent, van Opziener enz”.

Wat de wijze van reizen betreft, zelfs Opzieners werden op hunne § 1764

tournee's door den Regent begeleid, zoodat deze onvermijdelijk tot het gevolg van den inspecteerenden Gecomm. behoorde; vergelijk wat hierboven uit R. 20 Aug. 1789 (§ 1760) en B. R. 10 Maart 1807 (§ 1763) werd geciteerd. Ook zonder de Regenten zou het gevolg van een Gecomm. talrijk zijn geweest. Althans de Raad-Extraord. Radermacher, in 1777 met zijn collega Craan een simpel reisje naar het Tjiandjoersche doende (zij waren toen nog geene Commissarissen over de Bovenlanden), noteert in zijne reisbeschrijving (T. N. I. 1856, II, 172), na zijne aankomst in zekere negorij verhaald te hebben: „Hier nam de Depati van ons afscheid. Wij bleven met 79 paarden en 380 man, waarvan voor mij en het goed 172 battoors en 40 mandoors”. Toen Nederburgh begin 1795 weder eene reis naar Tjiandjoer zou doen, was het plan, om den Regent twee corpsen te doen oprichten, elk van een officier en 24 man, in uniformen en voorzien van trommels en pijpen benevens schietgeweer om salvo's te doen, alles op voorschot; de menschen moesten naar Mr. Cornelis komen om zich de maat te laten nemen, en toen werden twee soldaten naar boven gezonden om hen te drillen. Van Lawick, in 1805 als Adjunct-Gecomm. door sommige Regenten o. a. beschuldigd, te veel diensten te hebben gevorderd, antwoordt in zijne memorie van 2 Juli 1805, dat hij nooit meer dan 100 man noodig had „om mijn volk, goederen of paarden te transporteeren (ik spreek hier, wanneer ik van Batavia naar de bovenlanden vertrok om mij er maanden achtereen op te houden)”; zijne bagage ging dan direct naar de hoofdplaats van het regentschap en op zijne inspectie nam hij alleen het hoog noodige mee, zoodat hij maar 25 à 30 man voor „dagelijksch gebruik” behoefde; de Regent en de Opziener vergezelden hem dan; voor hen moest hij wel het een en ander extra meenemen omdat hij samen met hen at; daarentegen had Pieter Engelhard wel 500 man noodig, van welke „op zijn minst genomen 150 eenlijk ten dienste van zijne slaven en Oppassers”. Verbindt men met deze mededeeling hetgeen hierboven gezegd werd omtrent het groote gevolg der Regenten, en bovendien wat De Wilde (o. l. pag. 158) nog een 25-tal jaren later van de inlandsche Hoofden schreef: „Hunne inspectiën door de districten en koffijplantaadjes worden zeldzaam ondernomen zonder met jagt- of vischpartijen in verband te staan”, dan krijgt men eenig idee van de reis eens Gecommitteerden.

§ 1765 Het ging echter ook wel eenvoudiger. Nic. Engelhard schrijft 31 Aug. 1792 uit Tjiandjoer aan Alting: „Geen Crauwangse stuk land daar eenige plantages geleegeen zijn is door mij onbezocht gebleeven, schoon ik niet altoos in eene expres gemaakte verblijfplaats heb gelogeed nog mijn eigen combuis heb agter mij gehad; geen (*sic; lees vermoedelijk: een*) inlands vertrek en hunne spijs, daar ik gansch onverwagt kwam invallen, ontblood van alle statie of aanzien, is mij nu en dan genoeg geweest”. Intusschen, dit was zijne eerste reis, en bij zijn onbetwistbaren ijver liet hij zich wellicht ditmaal zoo „nu en dan” meer gevallen dan later; men onthoude namelijk, dat E.

destijds, ofschoon jong, al ettelijke jaren op zeer grooten voet had kunnen leven te Batavia, en tevens dat hij later (P. XII, 779) opgaf, in 1792 aan reiskosten in qualiteit van Gecomm. en Heemraad 4.000 Rd^s. te hebben be-
 steed. Omtrent de inspecties van Pieter Engelhard zijn een paar bijzonderheden te vinden. Een brief van Aug. 1798 bewijst, dat hij op zijne tournee van dat jaar vergezeld werd door zijne tweede vrouw, met welke hij pas een jaar gehuwd was; ondanks hetgeen hierboven (§ 1758) uit R. 16 Maart 1799 werd genoteerd, is het waarschijnlijk dat hij de heele Preanger aldus doortrok; over Karangsamboeng ging hij althans naar Cheribon. Op zijne inspectie van 1804 slaat hetgeen B. R. 17 Juli 1807 en in het journal der Commissie Thalman c. s. van 23 Nov. 1807 wordt meegedeeld: dat hij met zijne vrouw en een gevolg van 3 à 400 personen eene vischpartij in Batoelajang had bijgewoond, welke 8 dagen duurde; het Hoofd van het district Kopo had toen last gegeven „om voor Z. Ed^s. verblijf van twee etmaalen in de pasangrahan Tjiesondarie de ondervolgende vivres te fourneeren, als: 2 buffels, 2 koebeesten, 100 hoenders, 90 gantangs rijst (of 270 Bataviasche gantangs), 1.000 bollen zuiker, 9 bottels clappusolij en 23 bottels lampolij”. Dit gebeurde echter volstrekt niet met goedvinden van den Gecomm.; immers, deze verhaalt deze afpersing precies zoo in zijn rapport van 31 Dec. 1804 en laat dan daarop volgen: „Wie word niet bewoogen en met meedelijden aangedaan over zulke verregaande onderdrukkingen?” De gezegde Commissie voegt er § 1766
 echter bij, dat dit Hoofd gebruik maakte van de gelegenheid tot plunderen zijner onderhoorigen en 30 karbouwen slachtte, waarvan Engelhard er 8 betaalde; tot straf eclipseerde het Hoofd naar 't kettingkwartier. Eenige bijzonderheden omtrent de wijze waarop Van Lawick als Adjunct-Gecomm. reisde vindt men nog in de papieren, opgesteld naar aanleiding van zijn strijd met P. Engelhard. De Regent van Bandoeng verweet hem, dat hij op zijne tournee's „verscheiden van zijn goendiks” (d. i. concubines) meevoerde, en Van Lawick wist daarop niets te antwoorden, dan dat hij zijn kind wel eens had medegenomen met de moeder „en andere slaavemeiden”, maar die bleven dan in de hoofdnegorij; hij betaalde, verzekert hij, zelf de vertering van zijn volk en had zware tochten in de koffietuinen gedaan zonder den minsten omslag en met opzet zonder vooraf zijne komst te doen weten. Echter spreekt ook de Regent van P. moentjang van die goendiks (1), en zegt dat zijne slaven

(1) Men neme echter daarbij de tijden in aanmerking. Uit een brief van Siberg dd. 20 Oct. 1806 ziet men, dat de Kapitein van de Maria van Reijgersbergen, een der op de reede van Batavia door de Engelschen genomen schepen, zes concubines aan boord had! Vergelijk I, 291 noot. Karakteristiek is ook, in de beschrijving der samenstelling eener mobiele kolonne in den Java-oorlog bij Waldeck, Herin-

neringen p. 31 de vermelding: „Elk officier heeft twee of drie paarden, twee knechts en veelal eene zwarte schoone te paard of in een draagzetel”; alle onderofficieren en soldaten „zoo wel Europeanen als inlanders” hadden een meid mee. Dat heette toen mobiel! Men begrijpt nu waarom de Java-oorlog zoo lang heeft geduurd.

hier en daar paarden eischten. Den 29 Juli 1812 vraagt Tency voor elk der onder hem staande Preanger-Regenten twee vaatjes kruit aan voor „de gebruikelijke saluten” ter eere van Gillespie, die daar zou passeeren. W. A. van Rees deelt uit de papieren van Vermeulen Krieger (Hoofdstuk XII) mee, hoe deze in 1818 den Resid. van Cheribon op eene inspectiereis begeleidde: „Die tochten geschieden per as en geleken wel op zegetochten. Overal waar de Resid. langsreed en aankwam vond men duizende menschen ter been; op honderd plaatsen, hoe diep in het gebergte en hoe afgelegene ook, stonden gedekte tafels met thee, koffie, vruchten en gebak; overal eerebogen en vaandels en muziek”. Nogal naïef is, wat Nic. Engelhard in het rapport, geïnserieerd in R. 17 Dec. 1793, mededeelt omtrent zijn bezoek aan Soemedang en P. moentjang, waar in 25 jaar geen Gecomm. heette te zijn geweest: „De bewijzen van blijdschap die zij (*de bevolking*) daarover (*over zijn bezoek*) hebben betoond, ben ik buiten staat, zodanig als die geweest zijn te beschrijven”.

§ 1767 Wat het logies van den Gecomm. betreft, den 12 Maart 1812 schrijft Tency aan Raffles: „De voormalige Commissarissen en Landdrosten hebben altijd hun verblijf en residentie gehouden te Batavia, Pondok Gede of wel Buitenzorg”. Te Buitenzorg had de Gecomm. een vast verblijf in het huis van den G.-G., zooals blijkt R. 8 April 1803, waar, naar aanleiding van te verrichten reparatiën aan dat huis, gesproken wordt van „de eene vleugel van het Commissariaat” (waarmee misschien wordt bedoeld een vleugel, bestaande uit het Commissariaat; zie over dit taalgebruik B. 23, 10, 3; misschien is dit het „comptoir in de westervleugel”, door Radermacher vermeld T. B. G. XLIV, 170 noot; in een brief uit Buitenzorg aan Nic. Engelhard dd. 7 Juli 1794 is sprake van de biljartkamer in zijne woning aldaar). Tency zegt verder (u. s.): „In de hoofdnegorij Bandong is een planken huis met vier kamers, zijnde zonder eenige verdere bijgebouwen, en welk huis evenals in alle andere regentschappen gemeenlijk het Commissariaat genoemd word, en 't welk alleen ingerigt is om den Commissaris of Landdrost en andere reizigers voor een of meer nachten te logeeren”; het behoort aan den Regent.

§ 1768 De bijna honderdjarige grijsaard, die aan P. de Roo de la Faille (Preangerschetsen p. 126) nog wist mee te deelen dat de Gecomm. te P. moentjang eene woning bezat en dat een tweede gebouw, de gedong (1), bestemd was „voor de hooge gouvernements ambtenaren”, speciaal den G.-G., zal zich vergist hebben; de gedong zal wel het Commissariaat zijn geweest, en het andere huis de „loge” van den Opziener, waarover zie § 1926. Ook De Wilde o. l. pag. 38 spreekt van „het groote huis, gedong, waar 's Gouvernements ambtenaren met name de Resident en andere doorreizenden doorgaans hun

(1) Dit woord *gedoeng* vindt men o. a. D. 1663 p. 84: „een *godon* ofte sterckte” in tegenstelling tot de „logie” der Comp. te Salida; D. 1664 p. 156 is *godong* naar het schijnt

's Comps. pakhuis te Ava (wellicht verward met *goedang*; vergelijk Rouffaer's noot 2 in Eneyel. van N.-I. IV, 385).

verblijf nemen", en dat naast, bewesten, den dalem staat; tot dezen gedong en den dalem leidt eene poort, dus zij maakten één complex uit; vergelijk Rolff's beschrijving B. 40a, 12. Domis, die in 1809 door de Preanger reisde, zegt (Aanteekeningen, 3^e stukje p. 36) evenals Tency: „In iedere hoofdnegorij van die regentschappen vindt men een groot en goed ingerigt planken gebouw, Commissariaat genaamd, alwaar de Commissaris over den Inlander op zijne reize zijn verblijf houdt". Onderweg kon de Gecomm. zijn intrek nemen in pasanggrahans (zie § 2304). Welk vervoermiddel de Gecomm. gebruikte, is mij onbekend; uit eene rekening blijkt dat Nic. Engelhard wel eene tandoe gebruikte, evenals ook Radermacher in zijn reisverhaal (u. s. pag. 167) van zijn draagstoel spreekt; ik houd het er voor, dat het vadsige geslacht Batavianen van 't laatst der 18^e eeuw aan dit vervoermiddel gewoonlijk de voorkeur gaf; vergel. B. 22, 23, 1 (1). Echter blijkt uit P. Engelhard's § 1769

journaal van 1802, dat hij zich op deze tournee steeds van een rijpaard bediende of soms te voet ging. Onkosten eindelijk had de Gecomm. genoeg. De reis van Nic. Engelhard in 1793 kostte hem, blijkens zijn grootboek, „daar- onder begrepen 't kostende van dranken en provisien", 2.135 Rd^s.; zij had, blijkens R. 26 Juli 1793 en dezen post dd. 31 Aug., eene maand geduurd. Pieter Engelhard betaalde, blijkens zijn rapport dd. 31 Dec. 1804, aan onkosten voor levensmiddelen onderweg, welke hij niet gratis van de bevolking wilde ontvangen, gedurende zijne inspectie van dat jaar „ruim twee duizend Rd^s." De Commissie Thalman c. s. erlangt R. 29 Mei 1807 ter bestrijding van onkosten op hare geprojecteerde inspectiereis 1.000 Rd^s. zilver, 4.000 Rd^s. papier. De Resid. der Preanger-Regentsch. Macquoid, om traktementsverhooging verzoekend, motiveert de zaak o. a. aldus (Proc. 13 Maart 1815): „I have frequently found it necessary to entertain (*een partijtje te geven*) the kapala tjootaks in some of the regencies during my journeys into the interior of the country. It had been customary before, and they look for it occasionally from the person placed in authority over them".

Wat aangaat den druk der reizen, behalve de hierboven vermelde ge- § 1770
gevens diene het volgende. Onder de voorstellen, welke in Nov. 1804 door Van Lawick aan zijn chef P. Engelhard worden gedaan tot herstel van misbruiken in de Preanger, behoort ook het volgende, dat denkelijk op de reizen van den Gecomm. doelt: „De toendangs paerden (*zie B. 17, 12, 2*) zijn voorheen zo wel als al hetgeen dat in de hoofdnegorijen of passangarahangs benodigt was, door den gemeenen man opgebracht; voortaan moeten de paerden als andere benodigdheden van cassangs of behangsels (2), bulzakken, borden,

(1) Wat Nic. Engelhard aldaar over palankijns zegt, wordt bevestigd door Morgenstern (o. l. pag. 340), die in 1774 van Rembang naar Djoewana reisde in een palankijn met 60 dragers, in twee ploegen van 30; hij kon daarin zitten, liggen en slapen.

(2) Over *kasang* zie B. 40a, 12, 2. In stukken uit den Eng. tijd vond ik „behangsel" ook gebruikt voor bedgordijnen, wat men in Indië de „tent" noemt, van het Portugeesche *tenda*, zonnentent.

ketels etc., voor de hoofdnegorij benodigd, door den Regent, en in de pas-sangarahangs door het Hoofd, in wiens district dezelve staat, bezorgd worden zonder eenige bemoeijensse van den gemeenen man; hiervoor zal het Hoofd de $\frac{1}{4}$ Rd. op ieder bergsche picol, waarvan hij voorheen maar vijf stuivers had, thans geheel uitbetaald worden, en nog daarenboven genieten alle de padij die er van de zoogenaamde djacat overschiet, na aftrek van datgeene dat geëmployeerd worden zal om de hiervoren reeds genoemde persoonen („*degeenen die het aan eten ontbreekt*”) te onderhouden.” In margine van dit voorstel noteert P. Engelhard: „Fiat”. Echter is hij bij zijn rapport aan de Regeer. dd. 31 Dec. 1804, hetwelk aanleiding heeft gegeven tot R. 15 Febr. 1805 (P. XIV, 117 e. v.), niet op de kwestie van de meubileering der Commissariaten en pasanggrahans teruggekomen; daarentegen heeft hij een tarief van levensmiddelen en huur van paarden en koeli's ontworpen (P. XIV, 128), dat door de Regeer. is goedgekeurd; het gold voor alle reizigers; bij het § 1771 plakkaat van 1 Nov. 1805 (P. XIV, 228) is het eenigszins gewijzigd. Aan den Adjunct- Gecomm. van Lawick werd als tegemoetkoming in de onkosten, die hij thans voor zijne reizen zou dienen te maken, een daggeld voor den duur zijner inspecties toegelegd (ibid. p. 125, 30^o) van 5 Rd^e. zilver, „onder het strengst verbod van eenige vivres, onder wat benaming ook, gratis aan zich te doen leveren of accepteren, op poene van deportement”; Engelhard, die eerst voor zich zelf een daggeld had gevraagd, zag daarvan af. Ten uitvoer gelegd zijn deze milde bepalingen echter niet, misschien doordat het plakkaat van 1 Nov. 1805 reeds den 10 Dec. daaraanvolgende voorloopig was ingetrokken op verzoek der Commissie Walbeek c. s., die natuurlijk vooral tegen dit tarief, dat hare inspectie zeer zou bezwaren, gekant was. Den 31 Mei 1809 schrijft Van Lawick, destijds Prefect der Cherib. Preanger-Regentsch., aan Daendels: „In mijn prefecture, evenals in de Bataviasche Regentschappen thans nog plaats vind, worden op mijne of der Opzienders ronde, of bij mijn aanwezen in de hoofdnegorijen of districten, aan ons en bediendens omsunts (*het Duitsche umsonst*) levensmiddelen verstrekt.” Daarenboven werd den Gecomm., wanneer hij zijne inspectie deed, door den Regent eene geldsom of eene schuldbekenenis daarvoor aangeboden, welk reeds in 1764 bestaand gebruik (zie de instructie voor Tisson en Weiss § 1759 en B. 37, 6, 5) bij R. 7 Sept. 1802 werd afgeschaft, nadat Pieter Engelhard had verklaard, wegens den ellendigen financieelen toestand der Regenten bij zijne jongste reis deze „gewoone homage” van de hand te hebben gewezen. Omtrent de reizen der Commissie Thalman c. s. zegt Van Lawick B. R. 21 Juli 1807, dat de bevolking daarvoor heeft moeten maken „wegen, bruggen en (het zwaarste boven alles) haltplaatsen,” en in zijne memorie van 2 Juli 1805 met betrekking tot de tournee's van P. Engelhard: „Van den Regent af tot den minsten battoor toe vreezen allen voor de komst van denzelven, wijl zij door zijne bediendens gruwelijk mishandelt worden”; men kan haast niet aannemen, gaat

hij voort, dat Engelhard niet weet „op wat verregaande wijs zijne slaaven en bediendens niet alleenig den gemeenen Berg-Javaan maar ook zijne Hoofden bejegenen”; zoo heeft een dezer slaven „den tweeden Regent (*den Patih*) van Sumedang met een rotting in de oogen geslagen”; tot straf kreeg hij slechts een dag blokarrest. „Een ieder, die eenigzints met de huishouding in Indiën bekend is”, zegt Dirk van Hogendorp (Verzameling stukken p. 73), „weet dat de slaven van Gouverneurs, Opperhoofden, Residenten en andere aanzienlijke dienaaren der Comp. doorgaans zeer baldadig zijn en, van het aanzien hunner meesters misbruik makende, dikwils aan arme gemeene Inlanders veele vexatiën en zelfs geweldenarijen uitoeffenen”.

Naar analogieën der inspectiereizen zoekende, vindt men wat door De § 1772 Rovere van Breugel (Bijdr. 1856, p. 135 noot) omstreeks 1786 werd geschreven omtrent de inspecties der Bantamsche pepertuinen: „De opneem word tans voor een plaisirtogtie gehouden ofte om bij de arme Javaanen wat geijten, paddij ofte geld op te doen”; elders (ibid. p. 142): „Dezelve geschieden gemeenlijk ten lasten der Ed: Compagnie, zonder eenig nut als voor de ge-committeerdens (*de uit Bantam gezonden Commissie*), die de opneem als een plaisirtogtie waarneemen en zich verbeelden eenelijk gezonden te zijn, om die onagtzaam in 't onderhouden der tuijnen geweest is, wat op den zak te kloppen”, namelijk hem tot eigen bate boete op te leggen. Zooals elders zal blijken, is het opleggen van boeten ook voor den Gecomm. eene bron van inkomsten geweest.

Ik kan niet nalaten, hier nog uit De Wilde (p. 189) het volgende te noteeren: „Zoodra de Regenten de tijding ontvangen, dat hooge ambtenaren de Regentsch. zullen doortrekken of daarin rondreizen, wordt door de Pepatties een order aan de Districtshoofden afgezonden, waarbij hun gelast wordt, uit hunne districten zooveel manschappen, paarden, buffels en soegoe soegoe (*zie B. 50, 20, 2*) te leveren, als voor ieder hunner daarbij bepaald is. De Hoofden geven deze bevelen dan weder aan de Troepshoofden, deze aan de Mandoors en zoodanig komt de eisch aan den gemeenen man, die dit alles dan in ruimte (1) moet opbrengen en afgeven niet alleen, maar hetzelfde mijlen ver nog naar de hoofdplaats brengen. Onder deze eischen zijn ook begrepen beddegoed, als: matrassen, kussens, spreijen, behangsels, matjes enz. enz. De Districts- en Troepshoofden brengen dat voor de voorname

(1) D. i.: in overvloed; evenzoo D. 1644/5 p. 37; 128; 1661 p. 161; 1676 p. 98; Troost o. l. pag. 246: „De broodvrucht groeit op dit eiland *in de ruimte*”. Zoo in Begin ende Voortgang, I, Schipvaerd van Olivier van Noort p. 53: „hebben. . . . *planteijt (plenty)* van visch ghevangen”; De Jonge VI, 68: „De particulieren brengen alles soo *planteijt* aen, dat. . . ”. Nieu-

hof, Brasil p. 31: „De poelen hebben de *volheit* van kreeften”; evenzoo bij denzelfde O. Ind. p. 62; Dapper, Gezantsch. p. 298. W. Schouten o. l. I, 161: „in *veelheijt*” d. i. in overvloed. Jacob de Roy o. l. pag. 6: „brengende een *lengte* van soute-vis, hoenders en vrugten te koop”.

gasten aan; de Loera's en Mandoors voor de bedienden; en het gebeurt bij deze opbrengsten niet zelden, dat de Hoofden tot inkoop van chitsen, katoenen, spreijen enz. hun geheel inkomen van het koffijgeld voor een geheel jaar hebben moeten besteden en zich dikwijls bij de Chinezen in schulden moeten steken. Zij krijgen na het gebruik het geleverde wel weder terug, maar dikwijls geheel bedorven; of er is een gedeelte door § 1773 de bedienden medegenomen of verloren geraakt. Indien nu bij gebrek aan tijd of dat welligt de eigenaar van een paard, hetwelk gerekwireerd was, afwezig zijnde hetzelve niet op den bepaalden tijd in de negorij gebragt heeft, wordt voor dat paard of die paarden andere genomen van menschen die nader bij zijn. Alsdan wordt van dat Districtshoofd, wiens paarden niet ter behoortijker tijd zijn aangekomen, onder den naam van Tadjier (1) afgevoerd, voor een koeda aloes of heeren rijpaard drie Spaansche matten, en voor een koeda galadak, knechts- en oppasserspaard, ééne Spaansche mat Ofschoon nu bij het doortrekken dezer hooge ambtenaren ook alles behoortijkelijk aan den Regent of Pepattie betaald wordt, komt nimmer dit geld geregeld aan den regten man. De eischen geschieden eenige dagen te voren en de betaling komt daarna. Zij die geleverd hebben, zijn naar hunne dorpen teruggekeerd en zouden ongaarne (al werden hunne namen ook opgeschreven en zij opgeroepen) vele mijlen weder heen en terug willen gaan om iets, niet noemenswaard, te ontvangen. Indien een man aan de hoofdnegorij een paard moet leveren, brengt hij dit doorgaans zelf, om bij zijnen eigendom te blijven, doch moet dan dikwijls 2, 3 en meer dagen wachten, naar den tijd dat het gebruikt zal worden. Hij vergezelt dan den ruiters, die het berijdt, te voet, 20, 30 palen of Engelsche mijlen tot naar eene andere hoofdnegorij of wisselplaats, ontvangt het daar terug, en moet dan van daar dikwijls 30, 40, 50 en meer Engelsche mijlen weder afleggen alvorens hij bij de zijnen is teruggekeerd".

Men vergelijke hiermee Tency's uittaling (zie I, 113), dat de reis van Daendels door de Preanger naar Samarang den Lande 10.000 pikol koffie had gekost en 40.000 man van den koffiepluk had getrokken, en wat T. N. I. 1852, II, 311 omtrent reizen van den G.-G. wordt medegedeeld, die met „een algemeene volksramp" gelijkgesteld worden; wat *ibid.* 1853, II, 260 te vinden is omtrent de verregaande afpersingen, welke de Hoofden zich nog toenmaals permitteerden onder den schijn van leveringen ten behoeve van reizende ambtenaren; zelfs geld werd gevorderd tot het aanschaffen van benodigdheden (thee, tabak enz.), die in loco niet te verkrijgen waren; zelfs werd een deel van den oogst wel tot afkoop van de soegoehlevering ingehouden, terwijl

(1) *Ta'zir* is eene door den Mohamm. rechter voor overtredingen, welke niet in de wet strafbaar zijn gesteld, opgelegde correctie van verschillenden aard en zwaarte, van verma-

ning tot verbanning, ook boete; zie Mr. L. W. C. van den Berg, De beginselen van het Mohamm. recht, 2e dr. Batavia 1878 p. 164 en 179.

dan, als de reizigers verschenen, toch soegoeh moest worden opgebracht. Zie ook § 2812.

Qualiteit en rang van den Gecommitteerde. Omtrent de verschillende § 1774 Gecomm. vergelijke men hunne personalia. Valentijn IV, 2, 140 geeft eene „lijst der dienaaren der E. Maatschappij, A^o. 1722”; hier staat de „Gecommitteerde of Commissaris der Inlanders” achteraan onder de Kooplieden, slechts drie plaatsen hooger dan de Translateurs in de Javaansche taal en een heel eind lager dan de Kapiteins, terwijl de Shahbandar vlak op de hoogste ambtenaren volgt. Daarentegen volgt in het oudste mij bekende Naamboekje, afgesloten onder ult^o. Juni 1726, de Gecomm. onmiddellijk op den Shahbandar. Crul vroeg R. 4 April 1732 bij request om „naar het exempel zijner drie laatste predecesseurs, in dien dienst” tot Opperk. te worden bevorderd, ofschoon hij nog geen jaar in Comp^e. dienst was; hij kreeg daarop die qualiteit om „het goed genoeg” dat hij gaf, d. w. z. als gunsteling, niet om zijn ambt. Om dezelfde reden erlangt Van den Velde haar bij R. 15 Juni 1745. Omstreeks denzelfden tijd schrijft Arnout Luijmes dat „een ider om 't seerst even gewillig is, deselve post (*van Gecomm.*) te willen bekleeden”, omdat die zoo lucratief is. Bij het Reglement op de militaire honneurs van 19 Juli 1743 (P. V, 70) werd bepaald dat voor den Gecomm. „op de buijtenposten (*dus niet in de stad*) het volk bij het geweer loopen zal en aan de poorten zullen de schildwagten het geweer presenteren, dog aan de hoofdwagt alleen front maken”, en wel „om de wille der Inlanders, waaronder hij in aanzien moet gehouden worden” evenals de Shahbandar. Deze bepaling is gehandhaafd bij het Reglem. van 1 Oct. 1748 (P. V, 577), het Ordreboek van 1 Dec. 1753 (P. VI, 591), en het Reglem. P. VIII, 246, dat van 1767 heet te zijn. De herkomst van hetgeen P. V, 544 staat te lezen, dat den 12 Jan. 1748 de Shahbandar en de Gecomm. in rang met het Hoofd van het Soldijkantoor zijn gelijkgesteld, is mij niet bekend; in de Resol. van dien datum is een dergelijk besluit niet te vinden; de Notulen bestaan niet meer.

Uit het geamplieerde Reglem. op de lijkstatiën van 30 Maart 1753 § 1775 (P. VI, 339) blijkt, dat de Shahbandar en de Gecomm. gelijkstandig waren, zoodanig dat „de oudste” van hen den voorrang had; dat voorts het naast boven hen het Opperh. van het Generale Soldijcomptoir stond en dat de Predikanten op hen volgden. Zij stonden destijds vrij hoog in de ranglijst, maar toch veel verder beneden den Landdrost dan deze beneden de Raden van Indië. Bij het Reglement op het benoemen en ontslaan van Compagniesdienaren dd. 31 Juli 1753 (P. VI, 459) wordt bepaald: „Commissarissen van den Inlander worden bij hunne aanstelling ofte als hun koopmansverband uijtgedient hebben, bevorderd tot de qualiteit van Opperkoopman met 80 guldens ter maand voor vijf jaren, zonder meer”, d. w. z. zonder rantsoen en kostgeld. De qualiteit van Koopman werd dus nu tot het ambt véreischt; hooger hebben Freijer en Van Helsdingen het nooit gebracht, en De Prill

evenals Rolff eerst na bijna twee jaar dienst als Gecomm., maar neef Van Tets was nog geen 5 maanden Koopman of hij werd Gecomm. den 19 Juni 1761, en daarop bij R. 7 Juli 1761 „op dien dienst” bevorderd tot Opperk. „om na den ouderdom zijner aanstelling onder de Opperkooplieden rang te hebben”; dit laatste vermoedelijk bij wijze van correctief. Bij R. 5 Maart 1764 (P. VII, 744) wordt het Reglem. op de lijkstatiën weder geamplieerd, zonder dat de rang van den Gecomm. verandering ondergaat.

§ 1776 Bij R. 28 Dec. 1764 werd echter, als gevolg van een request van den Gecomm. van Tets en de twee Shahbandars, eene verandering gebracht in het Reglement op pracht en praal; deze ambtenaren wezen er op dat zij „amptshalve voor het oog van den Inlander en vreemde natiën genoodsaakt zijn eenen meerder uijterlijken swier te vertoonen dan wel andere met hun gelijkstandige dienaren”. Daar kwam bij dat de eene Shahbandar, R. H. Armenault, een aangehuwde neef van den G.-G. was; de andere, J. Riemersma, trouwde een paar maanden later met eene dochter van den Raad-Ord. Hartingh. Hun verzoek was: „zowel in als buiten functie een verguld rijtuig te mogen gebruiken” en de „verdere praerogativen” te mogen genieten, welke bij R. 3 April 1755 aan de Officieren van Justitie waren geaccordeerd. Daar zij echter niet hoog genoeg in de ranglijst stonden, zag de Regeer. zich, om hen te helpen, genoodzaakt aan een aantal officieren en ambtenaren, die boven hen stonden (P. VII, 806), insgelijks grootere voorrechten toe te kennen, zoodat nu de Gecomm. en de twee Shahbandars in het Reglem. op pracht en praal de laatste plaats innamen van de hoofdamttenaren, die „op ’t stuk van rijtuigen en kleedingh” in praerogatieven direct op de leden der Regeer. volgden, en speciaal het voorrecht genoten om een verguld rijtuig te gebruiken, daarin over de valbrug van het Kasteel te mogen rijden, gouden knopen en een kostuum van fluweel te dragen. Deze voorrechten behielden die ambtenaren na behoudens rang ontslagen te zijn; er werd in gedeeld door hunne weduwen en kinderen. Het besluit van 29 Dec. 1766, waarbij de Gecomm. in qualiteit en rang werd gehandhaafd doch zijn salaris werd ingetrokken, maakte het ambt nog eigenaardiger. Geheel zonder strijd ging dit alles niet; in de vergadering van 31 Dec. 1766 permitteerden een paar leden zich vrij scherpe uitlatingen, die ik elders vermeld, alleen er op wijzend dat een der Raden de qualiteit van Koopman hoog genoeg voor den Gecomm. vond; een ander oordeelde, dat de Inl. er niet om gaf wat rang de Gec. had; dat hij wel inlandsche gezantschappen tracteerde, maar steeds in tegenwoordigheid van hoogergeplaatsten, dus alleen als ceremoniemeester. Oppositie tegen den G.-G. was destijds zoo zeldzaam, dat men aannemen mag dat diens doordrijven veel ergernis had gegeven. Bij het Reglement P. VIII, 248, dat van 1767 heet te zijn, zou de Gecomm. zoowel als de in rang boven hem staande ambtenaren het militair honneur ook hebben verworven binnen het Kasteel. Bij R. 27 Oct. 1767 daalde hij echter weer een trap, doordat de Predikanten

op de ranglijst tusschen den Gecomm. (met den gelijkstandigen Shahbandar) en het Opperhoofd van het Soldijkantoor werden ingeschoven; de G.-G. van der Parra was namelijk zeer kerksch. De nieuwe ranglijst kan men vinden P. VIII, 836; cf. P. X, 677. Van nu af worden, waar van rang sprake is, de hoofdambtenaren en hoofdofficieren dikwijls aangeduid als „gequalificeerden, bediening en rang hebbende boven de Opperkooplieden, tot den Sabandaar of Licentmeester en den Gecomm. tot en over de Zaaken van den Inl. inclusive”, P. VIII, 917; X, 151; XII, 141; nog vaker komt het voor, dat aan een of ander gunsteling de rang wordt gegeven „naast aan” den Shahbandar en den Gecomm., waardoor hij de distinctie geniet van hoofdambtenaar; zoo C. G. 15 Aug. 1795 (de Binnenregent van het Buitenhospitaal, die de man was van Maria Magdalena Wiese); R. 9 Oct. 1798 (de lijfarts van den Sultan van Bantam); R. 5 Dec. 1800 (het Opperhoofd der Chirurgie); R. 3 Maart 1801 (de zoon van een Raad van Indië); R. 25 Sept. 1801 (de lijfmedicus van den Bant. Sultan); R. 17 Dec. 1802 (een Notaris); R. 23 Maart 1804 (de nieuw gecreëerde Hoofdschout); R. 7 Aug. 1807 (een gewezen Gezaghebber van Banda); R. 1 Sept. 1807 (de Boekhouder van het Ambachtskwartier). Zoo worden dan ook in de Naamboekjes der Comp^s. dienaren degenen die genoemden rang bezitten onder een afzonderlijk hoofd vermeld.

Staatsie van den Gecommitteerde. Cornelia de Bevere, die weliswaar § 1778 een Raad-Extraord. tot vader maar een partikoelir sadja tot man had, schrijft reeds anno 1689 (bij Schotel, Het Oud-Hollandsch huisgezin p. 307) uit Batavia in antwoord op eene vraag wat hare 59 slaven toch wel uitvoeren, o. a.: „Drie à vier jongens (*zie B. 8, 22, 5*) loopen agter mij en mijn man als wij uijtgaen, oock soo veel mejden, vijf à zes staetjonkers en staetjoffrouwen die agter onse stoel aen tafel staen, 3 jongens die op de bas, viool en harp speelen als wij aen tafel sitten”. Dit geeft een merkwaardigen kijk op dat deel van het dagelijksch leven, waaromtrent onze bronnen zoo schaarsch zijn. Men was dus reeds destijds mooi op weg om de gewoonte van inl. Hoofden te volgen (of had men haar van de Portugeezen overgenomen?) om zich steeds door een sleep van trawanten te laten begeleiden. Cornelis de Bruin ging in 1706 (o.l. pag. 367) naar Seringsing met een gevolg van eenige Inl. te paard en 18 gewapende Baliërs te voet; voor de veiligheid was dit niet noodig, want hij keerde (ib. pag. 369) zonder die gewapenden terug. Deze 18 Baliërs zullen wel slaven of vrijgelatenen zijn, die Chastelein, de landheer, te zijner beschikking had gesteld, en voor hen waren dan de 18 pieken, waarvan diens testament spreekt (Nederl. Zendingstijdschr. 1895 p. 225). Men mag dan concludeeren dat dit Chastelein's gewoon gevolg was. De piekeniers, die den G.-G. begeleiden op de tegenover bladz. 356* van Deel I gereproduceerde plaat van Rach (over welke zie aldaar blz. XVII), gekleed in eene soort uniform, zullen vermoedelijk den Gecomm. in de Bovenlanden eveneens

hebben begeleid; op eene andere plaat van Rach, van Dramaga, escorteeren zij een rijtuig (1).

§ 1779

Veel hing hierbij natuurlijk van den persoon af. Zoo maakt Hartingh zich in 1761 boos (De Jonge XI, 358) over het spelen van „den gebraden haan” door de Residenten op Java's N. O.-Kust, speciaal de voorname heertjes, die uit Holland waren gekomen met goede aanbevelingsbrieven, wier „trots en baatsugtig gedrag tegens den Inlander” hem geducht ergerde evenals hunne „gasconades” en „belaggelijke imaginaire verbeelding”. „Toen de thans zijnde Landdrosten en Drogen nog Residenten waaren”, zeggen Knops en Van Lawick in 1812, „wierden dezelve om hun aanzien, staat, gezag en bewezen wordende eerbied genaamd de keurvorsten van Java”. W. G. van Focquenbroch, anno 1669 fiscaal en tweede persoon op de kust van Guinea, schrijft (o. l. III, 160) dat hijzelf wordt „ontsien en geëert als een Vorst, doch met een ontsagh, eer en dienstbaerheid soowel in blanken als in swarten, die men niet gewoon is in 't Christenrijk te sien; . . . elck buijght en stuijpt ter aerde toe wanneer men ons siet, en elck reket het voor groote gracie van ons toegesproocken te moogen worden”. Van den Gecomm. zegt Stavorus omstreeks 1770 (Reis Bengalen I, 289): „De Commissaris, die buiten de stad woont, heeft des nachts altijd een wacht van Inlanders aan zijn huis en 20 of 24 Oppassers die Javanen zijn en gewapend staan om zijne bevelen ter uitvoer te brengen”; waarover zie § 1797 en over het volk te zijnen huize § 1617. Proc. 20 Dec. 1811 is geïnsereerd eene nota van Gillespie, waarin: „I should be happy to learn, in what manner the public servants of Government are employed by the different Landdrosts”, omdat hem is opgevallen „the *crowd* of followers that usually attend these gentlemen, whether they are employed upon duty or not”. Deze uitdrukking „public servants” zou zoowel op Oppassers kunnen slaan als op inl. Hoofden en desnoods zelfs op heerdienstplichtige volgelingen; de heele tirade doelt denkelijk speciaal op de Ommel. en de Preanger. Eene publicatie van 7 Dec. 1811 vermeldt nog het gebruik door allerlei personen van „silver sticks, spears, lances etc. borne by their servants, which honors belong only (*namely* *rechtens*) to the

(1) Rigg die, als woonachtig op Djasinga, vooral met het Buitenzorgsche bekend was, schrijft in zijn Soendaasch woordenboek s. v. *pangawinan*: „The spearbearers in a procession, halberdiers; a name given to the inhabitants of certain villages, who formerly held the office of halberdiers”. Dit wijst er op dat, speciaal in het Buitenzorgsche, dit piekenierschap een heerdienst was, vermoedelijk gelegd op zekere dorpen dicht bij de hoofdwegen. Wij zien dan ook in § 2010 dat Martawangsa van Kampongbaroe 24 pieken bezat. Volgens Klinckert is *pangawinan* in het algemeen: vorste-

lijke lijfwacht, met hellebaarden gewapend. Het woord komt in Cheribon en op Java's N. O.-Kust evenzeer voor (P. XV, 483 en 297, 25) als „pieken-, geweer- en houwerdragers”; op Bali is (volgens T. B. G. XXXIII, 336) *pangawin* eene met pauweveeren versierde stielens. Wij herinneren aan de „28 pieken met blauw witte vlaggen” van den Regent van Batoelajang (§ 2085). Zie voorts B. 23, 116, 2 i. f.; 40a, 11; 50, 26, 5 (waar de pangawinans genoemd worden: oepatjara). Van welken aard de B. R. 31 Dec. 1789 vermelde piekeniers van den Regent van Soemedang waren, is niet duidelijk.

Members of Government or those duly empowered by them". De heer Servatius, aan wien ik het portret van N. Engelhard dank, wist nog bij traditie te vertellen dat deze oudoom van hem zich zelfs te Zuidlaren „Edele Heer" liet noemen en een staatsiepajoeng boven zijn hoofd liet houden! Daarentegen geloof ik niet dat de Gecomm. een ambtspajoeng voerde. Van ambtspajoengs § 1780 voor Eur. ambtenaren is mij geene oudere vermelding bekend dan in een project-ceremonieel 11 Maart 1808 voor de inhuldiging van Sultan Cheribon, waarbij de Resident zich beweegt onder „de beide Gouvernements pajongs", denkelijk twee, omdat er tot nog twee Sultans waren. Het oudste pajoengvoorschrift voor ambtenaren aan de Vorstenhoven is, geloof ik, P. XV, 63 en 376, en de oudste mij bekende vermelding van den gouden pajoeng van den G.-G. staat bij Raffles, Hist. of Java 1817, I, 312 noot. Wel had reeds Coen een pajoengdrager, maar dat was bepaald tegen de zon, omdat hij geen rijtuig bezat, niet als staatsie; de Reglementen op pracht en praal kennen geene ambtspajoengs; op de platen van Rach zijn pajoengs alleen te zien als bescherming tegen de zon, en Nic. Engelhard (Overzicht p. 310) zegt uitdrukkelijk dat de G.-G. hem te Batavia niet voerde. Ik houd daarom het gebruik van dit voorwerp (dat den heer Piepers zulk een grouwel was en eenige jaren geleden werd afgeschaff) als integreerend deel van de staatsie des Landvoogds voor eene uitvinding van Daendels, die in zulke zaken Napoleon tot model had; evenals deze in Egypte en Syrië gaarne Turksche allures aannam en opgaf van zijn eerbied voor Mohammed, zoo versierde Daendels de heilige kris van Giri met een gouden ring (Bijdr. tot de kennis der Nederl. en vreemde koloniën 1845 p. 190) en zichzelf met de vergulde paraplu, of, deftiger, met de „yellow damask payong", vermeld in een inventaris, 1 Mei 1812, van het Gouvernementshuis op Molenvliet.

Hoe steekt bij al dit geblaaskaak de necrologie af, die Raffles geeft (Verh. B. G. VIII, 4) van dien hooggeboren gentleman, Lord Minto: „Proceeding often in public without any other signs of greatness and distinction than what the whole community singly and jointly were eager to shew him", en hoe wordt deze lof bevestigd door een scherpzienden Inlander (autobiographie van Abdullah, vertaling van J. T. Thomson, London 1874 p. 69): „Now, he (*Lord Minto*) had not the remotest appearance of pomposity or lofty-headedness, but there was real modesty with kindly expression" enz. En even schrill is de tegenstelling tusschen onze Compagniesdignitarissen en degenen die hen vervingen, wat achting voor eenig intellectueel streven betreft. Alting, een gestudeerd man en als G.-G. Opperdirecteur van het Bat. Genootschap, voelde zich blijkbaar te verheven om te midden der leden zijn snavel open te doen; in eene vergadering van het Genootschap laat hij daarom eene toespraak, naar het heet door hemzelf opgesteld (een voddig ding), voorlezen door den Secretaris der Hooge Regeering (zie Verh. B. G. deel V en VI begin). Raffles daarentegen, die zijn ambt heel wel wist hoog te houden,

spreekt daar niet alleen eene goed gedachte en gestelde rede uit, maar zegt zelfs (Verh. B. G. VII, 2): „Far more preferable would it have been to me, had this honorable post (*van President*) devolved upon one of your more competent Members, and that you had permitted me to have mixed with you as one of your ordinary though not least zealous associates”; hetzij dit nu gemeend was of niet, Van der Parra en zijns gelijken zouden van de gedachte alleen geijds hebben, een Minto zou precies zoo hebben gesproken.

§ 1781 *Levenswijze van den Gecommitteerde.* De onzinnige weelde, althans in sommige opzichten, die te Bat. heerschte, bleek hierboven. Evenals Cornelia de Bevere kon ook Andreas Cleijer (over wien zie mijn opstel in T. B. G. XLVI) aan Valentijn (IV, 2, 107) „een volmaakt muzijcq in zijn hujs, enkel van zijne slaven, die meesterlijk op alle instrumenten speelden, (*laten*) hooren, gelijk ik dat naderhand ook bij de heer Rijklof Pit eveneens gezien heb”; dat was dus toen nog iets bizonders. Morgenstern (o.l. pag. 226) zegt dat hij aan de Kaap als vreemdeling zich wel in zijne uniform (naar 't schijnt als sergeant) in gezelschappen vertoonen kon; was hij er geplaatst geweest, dan had hij 't niet kunnen doen zonder „wenigstens mit seidenen sehr prächtig bordirten Westen” te verschijnen, die daar enorm duur waren; maar te Bat. was het, zegt hij, nog veel erger: „Auszer Dienst schämt man sich hier (*te Bat.*) eine simple Uniform zu tragen. Man trägt fast nichts wie seidene Kleider und diese müssen über und über mit Golde oder Silber bordirt seyn” (ibid. p. 233). Omtrent de weelde bij huwelijken geeft hij (p. 257) een voorbeeld van eene jonge dame, die ongeveer 30.000 gulden, bijna haar heele fortuin, aan uitzet en bruiloft verspilde; haar aanstaande was maar Onderkoopman, doch kon dit in 2 of 3 jaar wel terugverdienen. Waar zoo spoedig geld te maken viel, was men natuurlijk erg mild: dezelfde Morgenstern werd te Bat. op de meest royale wijze geholpen door den Shahbandar Reijnst, aan wien hij door diens broeder in Nederland, dien hij maar driemaal gesproken had, was aanbevolen (ib. p. 245); zoo kreeg dominé Vermeer van Van der Parra, die „sehr devot” was, dadelijk na zijne intredepreek eene vergulde koets met twee span paarden en een koetsier cadeau (p. 250).

§ 1782 Zoo vertelt Baane (o.l. pag. 212), hoe hij omstreeks 1780 te Cheribon kwam tijdens W. van der Beke, een mede-Zeeuw maar hem overigens niet bekend, er Resident was; van dien Resident kreeg hij gedurende zijn verblijf voor meer dan 2.000 Rd^s. aan cadeaux, o. a. (p. 204) om te kunnen kaartspelen een zak „met eenige honderd rijksdaalders”. Morgenstern had in 1772 denzelfden Van der Beke als Resident te Japara (ook een vetten post) getroffen en noemt hem (p. 276) „den liebenswürdigsten Mann von der Welt”; in 1773 had Van der Beke den Gouverneur van Java's N. O.-Kust zes dagen te gast en spendeerde, zegt Morgenstern (p. 323), minstens 6.000 Rd^s. aan feestelijkheden. Zelf kreeg Morgenstern na een gelukkig geslaagden coup de main van den Gouverneur twee paarden met tuig en twee monteeringen,

samen 800 Rd^s. waard, cadeau (p. 283). Paarden waren trouwens het meest gebruikelijke geschenk; in Nic. Engelhard's brieven zien we hem telkens en telkens weer een span paarden weggeven zooals men dat tegenwoordig een kistje sigaren doet.

Uit Nic. Engelhard's memorie van 15 April 1805 blijkt het volgende aangaande zijne uitgaven als Gouverneur. Voor den „overneem” betaalde hij Rd^s. 46.825; verder per jaar aan bedienden (drie Europeesche trompetters, zes ordonnansen, twee postiljons, twee Europ. koetsiers, een voorlooper) Rd^s. 1.500; aan den hofmeester, de voorrijders, onderofficieren der lijfwacht 1.128; officieren en minderen der grenadiers 950; weduwen, marineschool, oudemantenhuis, hospitaal 1.800; bijslag op traktementen van ambtenaren 3.000; nieuwjaarsgelden 4.810 (o. a. 333¹/₃ aan den dominé); salaris van klerken 720; de armen 600; godshuizen e. d. 648; totaal dus 15.156 Rd^s. uit zijn eigen zak, „gesweegen van de presenten en andere uitgaaven, die den Gouverneur om zijn character (*rang*) te bewaaren verplicht is bij onderscheidene occasien zo aan de Vorsten en aan de hofgrooten als Regenten mitsgaders overwalsche Vorsten en andere, buiten 't geen uit de voorraad van de Comp. daartoe verstrekt word, te doen, bestaande in fluweelen, goudstoffen, passementen, lijwaaten, laakens, trijpen, goud- en zilverdraad, geweeren, pistoolen en onderscheidene andere dingen”; dan kost nog zijne huishouding (en wij zien in § 1851 hoeveel hij daarvoor gratis kreeg) hem minstens 15.000 Rd^s. per jaar (1), als er namelijk „volstrekt geen extraordinaire zaaken, hetzij met gezantschappen der Vorsten als anderzints plaats hebben”; het fraaiste is — salaris krijgt hij niet, maar betaalt nog 10.000 Rd^s. ambtgeld! (2) Na deze mededeelingen laat het zich § 1783 denken waarom Tombe kon zeggen dat bij Engelhard te Samarang in 1806 „le faste asiatique dans toute sa splendeur” heerschte. Van Rose, den toenmaligen Resident te Cheribon, zegt dezelfde (o.l. II, 99; 104): „Il a un bon maître de musique qui lui a formé une quinzaine de musiciens parmi ses esclaves; ils exécutent des concerts et des symphonies aux heures des repas et tous les jours”. Voor een dergelijken troep muzikanten, zegt Morgenstern

(1) Zijn grootboek over 1807 echter geeft maar ruim 7.000 Rd^s. doch ongerekend de „dranken en provisiën”.

(2) Interessant is ook de lijst der bedienden van Engelhard als Gouverneur. Ongerekend de slaven voor de huishouding, baboes, naaisters enz. had hij met gepaste zuinigheid (de wildbaan en den schouwburg van zijn voorganger had Engelhard afgeschafte) de volgenden: 2 „aan de lijfwagt”; 8 in het Gouvernementshuis; 36 in den tuin de Vrijheid; 40 te Bodjong; 24 in den tuin „aan zeestrand”; 9 in den groentetuin; 24 „bij de hartbeesten, varkens en schaapen”; 9 „op de koekraal”; 3 „bij de pluimvee”;

Priangan.

22 „op stal in de Vrijheid en op Bodjong”; 1 „voorrijder”; 18 diverse mandoers; 6 koks; 3 spen's; 1 bakker; 4 „bij de moolen”; 2 „lampopsteekers”, totaal 212. Hieronder zijn 119 heeren dienstplichtigen, die alleen rijst genieten, 40 R per maand en per man; de anderen zijn „huurlingen”, die betaald worden met 7¹/₂ stuiver per maand (*sic*), soms met rijst, soms zonder rijst (dus feitelijk evengoed heeren dienstplichtigen als de anderen); de mandoers genieten 1 pikol rijst en 2¹/₂ à 3¹/₂ rijksdaalder; het meest krijgt de opper-spen, namelijk 1 pikol rijst en 5 rijksd.

13.

(o. l. pag. 327), had in zijn tijd de Gouverneur 10.000 Rd^s. betaald. Destijds was zulk een troep niets ongewoons; in 1817, zegt Olivier, had Van Hoesen er nog een (Land- en Zeetogten I, 36), ja (Tafereelen I, 103) „de meeste aanzienlijke Europeanen” evenzoo. Over Dirk van Hogendorp's uitgaven als Resident van Japara zie Sillem o. l. pag. 74. In 1812, toen een Cheribonsch Resident lang niet meer dät was, werd voor den „overneem” nog 21.221 Sp. matten betaald; voor dien te Solo in 1811 Sp. m. 55.693, waaronder ruim 10.000 Sp. voor gouden en zilveren tafelferei.

Omtrent de leefwijze van den Gecommitteerde kan men na het meegeedeelde wel gissingen maken; de gegevens zijn echter zeldzaam. Men zie in § 1877 wat Frijkenius over Rolff zegt. Nic. Engelhard schijnt in 1799 geen eigen muziekkorps te hebben gehad, want er zijn nog quitanties van kapelmeesters voor muziek te zijnen huize. Blijkens zijne boeken kostte zijne huishouding in 1794 Rd^s. 10.384, in 1797 Rd^s. 10.974; neemt men nu in aanmerking dat iemand van dien rang geen huurhuis bewoonde, bijna geene belasting betaalde, en vooral dat de Gecomm. nagenoeg al zijne dagelijksche benodigdheden cadeau kreeg en zich door slaven liet bedienen, dan moet men onderstellen dat dit huishoudgeld grootendeels wegging aan benodigdheden uit Europa. Wat uiterlijk vertoon aangaat, hij geeft op (P. XII, 779; 784) in 1792 aan cadeaux voor Regenten en Opzieners 6.000 Rd^s. te hebben verdaan, in 1793: 4.500 Rd^s.; wij behoeven daarbij maar even te herinneren aan de zilveren schenkborden, die Van Tets weggaf nadat hij, zooals het opschrift daarop zegt (Not. B. G. XXXIX, Bijl. 2) „ten zijnen bijzondere genoegte” 7½ jaar aaneen Gecomm. was geweest. Pieter Engelhard verteerde, volgens zijne eigen opgave, als Gecomm. per jaar gemiddeld 17.000 Rd^s.; of hij zilver of papier bedoelt, weet ik niet. Wil men zich van het Leben und Weben van een Gecomm. in den vervaltijd een idee maken, dan leze men de grappige karakteristiek van Resident Perwis bij Van Rees, Toontje Poland I, 4 (1).

§ 1784 *Gebouw van het Commissariaat.* Hartingh woonde tijdens hij Gecomm. was in een huis aan de Z. zijde van den weg van Jacatra (acte Levier 15 Maart 1754 n^o. 10.645); toen hij aftrad, verkocht hij dit niet aan Freijer maar aan Job. Pecoock. Zijn opvolger Freijer kocht (acte Levier 10 Sept. 1754 n^o. 12.086) eene „hofstede aan den weg naar Sonthar” (den Gelderlandschen weg), en aangezien bij zijne woning een „pondok der Oppassers” was (Levier 6 Jan. 1757 n^o. 18.477), zal, ondersteld dat hij op die hofstede woonde, ook zijn kantoor wel aan den Sontarschen weg geweest zijn.

(1) Daar zijn overigens verschillende trekken van oudgasterij saamgevat. Het pak slaag dat Perwis kreeg hoort thuis in de geschiedenis van Levi Miero, over wien zie I, 70 en Pfyffer von Neueck o. l. pag. 235. Omtrent dezen Levi (of Leendert) Miero vond ik uit verschillende

archiefstukken het volgende. Hij was geboren in 1752 te Lemberg in Polen, in Indië gekomen 1774; was in 1781 goudsmid te Batavia. Liet zich, naar het schijnt, doopen; kon ternauwer-nood zijn naam schrijven, maar werd eigenaar van Pondokgedeh achter Meester Cornelis.

De Prill werd bij R. 5 Juli 1756 tot Gecomm. benoemd; zijn opvolger als Resident te Japara vertrok daarheen eerst D. 18 Aug. 1756, zoodat de nieuwe Gecomm. denkelijk eerst medio September te Bat. kwam. Nu ziet men op eene kaart van 20 Oct. 1756 een land van De Prill, begrensd door den weg van Jacatra en de rivier, en wel aan de bocht waar de rivier naar het Zuidwesten gaat; de acten van overschrijving (dikwijls werden deze acten vrij lang na den koop opgemaakt) van 11 Nov. 1756 f^{os}. 181 en 182 bewijzen, dat hij van Mossel twee erven met opstallen kocht, welke deze 13 Mei 1744 (f^o. 516) en 19 Aug. 1748 (f^o. 869) had erlangd, en die derhalve tijdens Hartingh Gecomm. was (1750 — 1754) niet tot het Commissariaat hadden behoord. Bovendien kocht De Prill 1 April 1757 (f^o. 461) nog een ander erf met opstallen van een onbekende. Deze drie eigendommen zijn 6 Juli 1761 (f^{os}. 1082, 1083, 1081) door De Prill overgedragen aan Van Tets. Zoo komt het dat Hofhout (B. 34, 3) in 1758 melding maakt van „de vlakte bij de fortres Jaccatra voor de woning van den Land-Commissaris de Pril”; die „vlakte” lag dan (komende van de stad) links van den weg, en wel, zie beneden, naast het perceel dat De Prill het laatst had gekocht. Hier werd dan ook (op het „pleijn voor den thuijn” van Van Tets) in 1761 een feest gegeven (B. 35, 11) en wederom in 1776 (B. 35, 25). Die „thuijn”, d. i. het woonhuis, lag rechts van den weg. Van Tets had 28 Dec. 1768 (f^{os}. 318, 319, 317) bedoelde drie perceelen overgedragen aan Smith, deze 11 Sept. 1773 (f^{os}. 48 en 49) aan Van Helsdingen, uit wiens boedel zij 2 Jan. 1775 (f^{os}. 278 en 279) overgingen aan Van der Parra; uit diens nalatenschap werden zij 12 Jan. 1776 (f^{os}. 406 en 405) getransporteerd aan W. V. H. van Riemsdijk. Dus telkens gingen zij, zeer kort na de optreding van een nieuwen § 1785 Gecomm., op hem over; alleen Van Blijdenbergh was er geen eigenaar van, maar kan ze wel hebben gehuurd van Van der Parra, die huizen genoeg had. Bij de overdracht aan Van Helsdingen werden twee perceelen vereenigd; de omschrijving daarvan luidt (acte 2 Jan. 1775 f^o. 278) aldus: „Zeekere twee stucken thuinland, thans te zaamen getrokken en tot een gemaakt, bebouwt met een groote steene woonhuis en nog een huis, in gebruik tot een comptoir, alsmeede diverse kamers en wooningen, dispensen, slavevertrecken, paardestallingen en wagenhuis, alles van steen, benevens twee houtte lombongs, staande de eene op steene pilaaren, een houtte veehok en een houtte duivehok, meede op steene pilaaren, en een koekraal, alles met pannen gedekt, item een houtte loots met adap gedekt”; de ligging is „regt (*versta: scheef; W. Z. W.*) tegenover het fortres Jaccatra”, beoosten de Gr. Rivier in het 26^e (*versta: 27^e*) deel van wijk L; de belending: N. O. de groote heerenweg van Jacatra, Z. W. de rivier, N. W. Van der Parra, Z. O. Alting; de koopprijs was 9.500 Rd^s. Van Riemsdijk breidde, naar 't schijnt, dit eigendom uit door bij acte van 12 Jan. 1776 f^o. 407 uit den boedel van Van der Parra het aangrenzende stuk grond voor 2.000 Rd^s. over te nemen, waarop een Chineesch huis en

twee koestallen. Van dit aldus vergroote complex bleef hij eigenaar tot 1802 (acte 24 Febr. 1802 f^o. 556) (1). Het derde perceel, dat ik hierboven vermeldde als gekocht door De Prill, gelegen aan de overzij van den weg, werd bij acte 9 Aug. 1786 f^o. 879 door Van Riemsdijk getransporteerd aan zekeren Boon; blijkens acte 2 Jan. 1775 f^o. 279 stonden daarop een „woonhuijs, combuijs, slavevertrecken alle van steen met pannen gedekt”; het was gelegen „naast het fort Jacatra” en had de gracht daarvan ten Z. O., den weg van Jacatra ten Z. W.; het lag dus schuins tegenover de eerstgenoemde perceelen; de koopprijs van 2.740 Rd^s. doet denken dat de opstallen nogal verwaarsloosd waren. Wanneer G. V. 31 Dec. 1798 spreekt van „het stuk Comp^s. land beneeden de post Jacatra teegenover het oud Commissariaat”, waar in cas van alarm de gewapende Inl. hunne verzamelplaats hebben, dan zal dit zijn het „pleijn” bovenvermeld, een ledig stuk recht tegenover het Commissariaat en bewesten het 3^e perceel. Uit Van Riemsdijk’s tijd is de vermelding H. 8 Nov. 1780: „de thuijn van het meedelid deezer vergadering den Heer van Riemsdijk op Jacatra of het zogenaamde Commissariaat”. Op het perceel bezuiden den weg heeft betrekking de illustratie tegenover blz. 297* van Deel I; zie ook aldaar blz. XVI. Ook van het perceel naast den post Jacatra is eene afbeelding bewaard, waarmee Overste H. D. H. Bosboom in zijne bespreking der platen van Rach geen raad wist (T. B. G. XLV, 206); het is een huis van ééne verdieping maar met vrij breed front, waarvoor een laag hek, tot hetwelk men toegang krijgt langs een bruggetje over eene sloot.

Daar dus, gelijk wij zagen, Van Riemsdijk bij zijne aftreding het Commissariaat behield, moesten zijne opvolgers elders kantoor houden. Rolff en Nic. Engelhard woonden echter beiden aan den weg van Jacatra. H. 22 Aug. 1792 wordt gesproken van een onlangs in den tuin van laatstgenoemde gebouwd verblijf voor zijne Oppassers, waardoor „een planke huijs aan de noordzijde van de weg van Jacatra tegenover de tuijn van den Oud-Gecomm. van Riemsdijk” overtollig is geworden. G. V. 28 Jan. 1799 vermeldt „’t comptoir van ’t Commissariaat op Djakatra”; in 1797 maakt Engelhard melding van zijn „thuijn op Jacatra” en van den daartegenover staanden stal van den Regent van Tjiandjoer, waarover zie § 1082. Dat hij tijdens zijne tweede ambtsbekleding kantoor hield te zijnen huize, volgt uit R. 27 Mei 1800 bepalend dat hij tot zekere werkzaamheden zal vacceeren „in deszelfs woonhuis”. Het uiteinde van het vroegere kantoor blijkt uit R. 25 Sept. 1801, waarbij aan A. Cantebeen, lid van den Raad van Justitie, die van Van Riemsdijk gekocht heeft een land aan den weg van Jacatra, „in de wandeling genaamd het oude Commissariaat”, wordt toegestaan, van de daarop aanwezige gebouwen „het eene huis, namentlijk het Oude Commissariaat, hetwelk zeer

(1) Hierbeneeden blijkt dat deze acte weer | opgemaakt.
 verscheiden maanden na den verkoop werd |

bouwvallig en niet te repareren is”, af te breken. Dat het eigendom van Cantebeen lag aan de zuidzijde van den weg, blijkt uit het Vendunieuws van Mei 1805 no. 16.

Instructie. Toen Joan van Hoorn Directeur-Gen. werd, verzocht hij om § 1787 inlichting betreffende de tot dit ambt behoorende werkzaamheden. Dit leidde R. 19 Sept. 1691 tot de erkenning, dat er heel geene instructie voor den Dir.-Gen. bestond. Ook daarna is die nooit opgesteld.

Betreffende den Gecomm. is bij de Nieuwe Statuten van Batavia in 1766 (P. IX, 533 e. v.) het een en ander samengevat, wat in betrekking stond tot zijne rechterlijke en politiebevoegdheid, speciaal in de Ommelanden; van de Regentsch. wordt daarin heel niet gerept. Toen Wegener uit Nederland stond te vertrekken, maakte het Comité tot de Zaken van den Oost-Ind. Handel en Bezittingen eene instructie voor hem op, welke gearresteerd werd bij besluit van 9 Febr. 1798 en bij Secr. Missive van dienzelfden datum aan de Ind. Regeer. medegedeeld; zij staat gedrukt P. XII, 766 e. v., doch heeft uitsluitend waarde als bewijs van de onkunde en het onverstand der toenmaals in Nederland bovendrijvende partij; praktisch belang had zij alleen voor Wegener; na diens vertrek werd er niet meer aan gedacht. B. R. 7 Maart 1806 verklaart P. Engelhard: „Bij mijn weten exteert er geene andere instructie voor den Gecomm. als hetgeen dienaangaande bij de Bataviasche Statuten te vinden is”. Als gevolg hiervan besluit de Regeer. tenzelfden dage, te gelegener tijd eene instructie voor dien ambtenaar te doen opmaken. Hiervan kwam echter niet en R. 10 Mei 1808 verzekeren Schepenen eveneens, dat zij geene andere instructie voor den Gecomm. kennen dan hetgeen in de Bat. Statuten staat. Wat men P. XIV, 374 van eene instructie voor den Gecomm. leest, berust op een misverstand. Zie verder § 2647.

Ambtseed. De Gecomm. heeft als zoodanig (Wegener uitgezonderd, P. XII, § 1788 769) nooit een ambtseed afgelegd. Daarentegen was bij het reglement voor Heemraden van 23 Juli 1680 (P. III, 54) bepaald, dat dezen „op de intrede van haar ambt” den eed aan de Regeer. zouden afleggen en voorts alle jaren een eed van purge; dit is gebruik gebleven, zoodat de Gecomm. bijvb. R. 15 Mei 1731, 12 Dec. 1800, 21 Jan. 1806 bij zijne ambtsaanvaarding wel een eed aflegde als Heemr. doch niet als Gecomm. Curieus is bijvb. R. 12 Febr. 1715, waarbij de werkzaamheden van den overleden Van der Horst, die Landdrosst en Gecomm. was geweest, worden gesplitst en bepaald dat de nieuwe Landdrosst den eed zal doen, terwijl van een eed des nieuwen Gecomm. wordt gezwegen. Echter ziet men dat P. Engelhard R. 11 Mei 1798 na zijne benoeming den eed van purge aflegde als Gecomm., d. i. den eed, dat hij niemand voor de verkrijging van dit ambt iets „gegeeven of belooft” had, P. IV, 565; dat hij geen ambtseed aflegt, valt hier des te meer in het oog, omdat een ander nieuwbenoemd ambtenaar terzelfder sessie van G.-G. en Raden wèl den ambtseed doet. Waarom alleen Pieter Engelhard den eed van purge als Gecomm.

heeft gedaan, weet ik niet; misschien was dit een der gevolgen van de politieke veranderingen in patria of van de aanwezigheid van Commissarissen-Generaal. De Adjunct-Gecomm. van Lawick legde wel een ambtseed af, zooals hij zelf ergens vermeldt.

§ 1789 *Borgtocht.* Bij de verschillende reglementen op het stellen van borgtocht, zooals dat van 10 Juli 1750 (P. V, 710), 9 Juli 1762 (P. VII, 561) wordt van den Gecomm. geene melding gemaakt. De eerste maal dat men van een borgtocht verneemt, is R. 27 Mei 1796, waar N. Engelhard eene cautie inlevert voor zekere koffiegelden, die hij bij R. 5 April 1796 had ontvangen (§ 1228); dit waren contanten, welke hem „zonder verwisseling tegen papier van crediet maar onder suffisante cautie” waren toegewezen. Hier was de borgstelling vermoedelijk niets dan eene soort dekmantel voor de royaliteit der Regeer. met hare schaarsche contanten; ook R. 1 Juli en 5 Aug. 1796 ontvangt de Gecomm. koffievoorschotten tegen borgtocht. Later schijnt deze niet meer noodig geacht te wezen. Wat men P. XIII, 373 leest omtrent een last uit Nederl., dat de Gecomm. borg moest stellen tot een bedrag van 10.000 Rd^s., berust op eene vergissing. Het Opperbest. drukte namelijk bij missive van 13 Maart 1800 zijne verontwaardiging uit over het feit, dat Wegener uit Indië had kunnen vertrekken met, naar G.-G. en Raden zeiden, een belangrijken achterstand, waarvoor het diens opvolger aansprakelijk stelde; tot een algemeen geldend voorschrift heeft dit echter niet geleid, en van de later benoemde Gecommitteerden is nooit borgstelling gevorderd.

§ 1790 *Personeel van het Commissariaat.* Bij R. 27 Aug. 1697 werd de Luitenant Anth. Zas, Commandant te Tandjoengpoera, naar Batavia overgeplaatst „tot hulp van den Majoor Adolf Winkler”, waarschijnlijk in diens qualiteit van Gecommitteerde. In 1705 werd de Vaandrig Cornelis Hendriks (zie I, 219) toegevoegd aan Heijrmans. Bij R. 24 Mei 1707 wordt bepaald dat de Onderkoopman J. F. Gobius zal worden gebruikt als translateur voor het Javaansch en „in dese en gene dagelijx voorvallende saken, het werk der Inlanders concernerende”. R. 17 Oct. 1707 wordt die persoon gebruikt in eene zending naar Kartasoera; R. 18 Nov. 1707 wordt eene zending van hem naar Bantam vermeld, evenzoo R. 10 Aug. 1708; bij R. 20 Aug. 1709 wordt hij, „nu een geruijmen tijt bij den Here Gouv. Gen. ten genoegen gebruijckt”, bevorderd tot Koopman. Hij neemt geregeld deel aan de tochten van den G.-G. van Riebeeck (B. 23, 6) en wordt kort na diens dood Resident te Cherib., R. 26 Juni 1714. In zijne vroegere jaren was hij echter eerder aan den G.-G. toegevoegd dan wel aan den Gecomm., daar R. 27 Mei 1710 de nieuwbenoemde Gecomm. van der Horst zich van de „hulpe en assistentie van den Vaandrig Jac. Appeldoorn” blijkt te bedienen (omtrent wien men I, 181 vergelijkte), welke zeker niet overbodig was, daar Van der Horst tegelijk fungeerde als Landdrost. Blocké, F. de Roy en Freijer dienden onder den Gecomm., alvorens zij zelf tot die betrekking werden benoemd. In de Naamboekjes

vindt men van 1733 tot 1740 den Onderkoopman Constantin Sibens (die in 1737 en volgende jaren tevens Opziener van het afkomend beestiaal is), gedeeltelijk tezamen met F. de Roy vermeld; zooals R. 6 Jan. 1733 (waarbij hij van Boekhouder wordt bevorderd tot Onderk. op 40 gulden) zegt, was hij reeds toenmaals vele jaren gebruikt door de achtereenvolgende Gecomm. In B. R. 18 Oct. 1736 wordt zelfs een derde adjunct genoemd, een H. G. Weber. Dit ongewoon ruime personeel hangt samen met de toenmalige Comp^s. zijdecultuur. Verder noemen de Naamboekjes in 1758 en § 1791 volgende jaren Stephanus Vlaming (1) als Onderk., toegevoegd aan den Gecomm. Deze schijnt opgevolgd door den Assistent Daniel Rostan, dien ik in overschrijvingen van 1763 ontmoet als gemachtigde van den Regent van Tjiandjoer en die in de Naamboekjes van 1767 e. v. voorkomt als toegevoegd aan den Gecomm. (2). In 1770 e. v. treffen wij evenzoo een Joh. Stierna aan; van 1773 tot 1776 Mr. Gijsbert Hemmy. Later vindt men deze assistenten van den Gecomm. evenmin in het Naamboekje vermeld als in de Resolutiën, vermoedelijk doordat bij R. 29 Dec. 1766 bij wijze van bezuiniging was bepaald „den Schrijver van den Gecomm. niet meer tot Onderkoopman op dezen dienst te promoveren, maar eenlijk tot Boekhouder te doen avanceren”, zoodat een dergelijke adjunct niet meer kon worden gepromoveerd tot Gecomm. Misschien ook was het vervallen dezer betrekking een gevolg van het in 1780 uitgevaardigd verbod om het salaris van den Schrijver ten laste der Regenten te brengen (zie § 1158). Uit B. 36, 17 zien wij dat dit in 1776 bedroeg 1.535 Rd^s. Bovendien zal hij wel gelegenheid hebben gehad tot extravoordeelen, vergelijk B. 37, 6. H. 20 Febr. 1768 erlangt deze adjunct bij een briefje van den G.-G. vrijstelling van belasting voor een rijtuig, drie span wagenpaarden, twee rijpaarden; ook later komt deze vrijstelling herhaaldelijk voor. Vermoedelijk verrichtte hij het grootste deel van het werk van den Gecomm.; vergel. § 1750. In de opgave B. R. 3 Maart § 1792 1800 van het personeel van het Commissariaat wordt alleen gesproken van twee translateurs, zeven kantoorclerken en bedienden benevens de Oppassers. Toen Van Lawick bij R. 24 Dec. 1801 als provisioneel Onderk. werd toegevoegd aan den Gecomm., werd daarbij gezegd (P. XIII, 407) dat vroeger ecne dergelijke betrekking had bestaan. Bij R. 28 Dec. 1801 kreeg Van Lawick een inkomen van 3 stuiver per pikol koffie, hetgeen berekend werd 4.000 Rd^s. per jaar te zullen bedragen; als zijn werk wordt daar aangeduid het „doorkruisen” der Bovenl. en inspecteeren der aanplantingen. Bij R. 15 Febr. 1805 wordt hij benoemd tot Adjunct-Gecomm. met rang van provisioneel

(1) Dit zal de „neef Vlaming” zijn, dien Mosel in zijn testament (geopend bij acte Garrisson, 15 Mei 1761 n^o. 7.445) vermeldt, waaruit ik afleid dat zijne betrekking nogal profitabel was.

(2) Deze Daniel Rostan huwde Johanna Maria Haksteen (gedoopt 7 Nov. 1750, begraven

17 Aug. 1772), dochter van Pieter Haksteen en Maria Isabella Meijer. Hij was dus een schoonzoon van een Raad-Ord. en zwager van neef Van Tets; daardoor bracht hij het tot Shahbandar; begraven 7 Maart 1773. Vergelijk testament Blomhiert 25 Febr. 1772 n^o. 12.846.

Koopman; hij is de eenige Adjunct-Gecomm. geweest, en kreeg als zoodanig bij R. 21 Febr. 1806 eene instructie, zie Bijlage XLIII.

In den goeden tijd van Van Riemsdijk schijnt het klerkenpersoneel zeer gering geweest te zijn; volgens B. 36, 18 en 19 was er in 1776 maar één Jav. schrijver en één „inlandsche”, d. i. denkelijk Maleische. Den 1 Maart 1795 schrijft Nic. Engelhard aan een Opziener: „Ik heb geene klerken die ik in 't Inlands een brief kan laten vervaardigen”, zoodat zekere voor den Regent bestemde mededeeling maar mondeling door den Opz. moet worden overgebracht. Den 15 Dec. 1797 klaagt hij dat de Gecomm. thans meer „bediendens” te zijnen laste heeft dan vroeger; hij gaf op (P. XII, 782) dat hij in 1793 te betalen had gehad 180 Rd^s. aan een Jav. translateur, 120 aan een Mal. dito en 846 Rd^s. voor drie inl. klerken en twee Jav. schrijvers. Dat die twee translateurs voor dat salarisje te zijner uitsluitende beschikking stonden, is haast niet aan te nemen; het zal wel eene toelage zijn geweest voor de gevallen dat men hen noodig had. Het hierboven vermelde in 1800 aanwezige personeel is natuurlijk uitgebreider dan dat, hetwelk B. R. 17 Jan. 1806 wordt genoemd als behoorend tot het Commissariaat over de Benedenl., welk laatste bestond uit 1 klerk, 2 schrijvers, 1 Jav. schrijver en Oppassers. Over de aides de camp vergelijkte men § 1726.

Wat het karakter van het personeel van het Commissariaat aangaat, 4 Dec. 1791 klaagt Nic. Engelhard over de schelmcrijen, door zijne klerken gepleegd tegenover den Inl.; „hunne correspondentie met de Regenten is ook onderschept”. Eenige jaren later zegt een Opziener dat de Regent alles te weten komt wat er over hem wordt geschreven, natuurlijk door het kanaal van het klerkenpersoneel. Precies als later.

§ 1793

De Oppassers van den Gecommitteerde. Over de oprichting der „continueele patrouilles” zie § 534 e. v. In I, 264 werd reeds vermeld, dat de patrouille onder Singawilodra in 1691 naar Ceilon werd verplaatst; eerst R. 4 Juni 1696 spreekt van zijn terugkeer. Uit R. 27 Nov. 1691 blijkt bovendien, dat ook Luitenant Patinggi derwaarts is gezonden. Bij R. 7 Maart 1694 wordt een aantal patrouillanten, omdat zij steeds marschvaardig zijn en te Japara spoedige versterking wordt vereischt, daarheen gezonden. Er resteerde nu nog de patrouille onder Matthijs Jansz, die R. 22 Jan. 1704 „inlands Lijutenant der patrouillegangers” heet. Hiervan is een deel te velde gebracht tegen Prawata (R. 7 Maart 1704); na verschillende tochten tegen dien stokebrand nam deze troep deel aan de expeditie, welke onder Roode door Banjoemas naar Kartasoera trok (§ 569). Toen na de terugkomst der troepen van Java de inl. militairen werden afgedankt (R. 23 Oct. 1705), besloot de Regeer. niettemin (R. 3 Nov. 1705) om Matthijs Jansz met de zijnen in dienst te houden. Bij R. 21 Juni 1707 wordt een aantal dezer „inlandse patrouillanten” onder evengenoemden chef opnieuw tegen Prawata uitgezonden. D. 30 Oct. 1707 brengt Matthijs Jansz een last der Regeer. naar de Regenten van

Tjiasem en Pamanoekan over, vrijwel als een dienaar van den Gecomm.; zoo worden R. 24 Jan. 1708 een paar patrouillanten gebruikt tot inspectie der parelbanken in de Sagara Anakan. Zij schijnen voorts geregeld tot het gevolg te hebben behoord, dat Van Riebeeck op zijne tochten meenam; zie B. 22, 17, waar zij *warda's* (lees: *guarda's*) heeten; B. 23, 21; 48; 114 enz. Het militaire karakter bleef intusschen bewaard: de Afg. patr. miss. dd. 29 Nov. 1710 zegt dat het garnizoen van Bat. bestaat, behalve de Europ., uit „69 soo Macassarse als Mardijker patrouillegangers soo ontrent de stad als op Tangerang”.

Als standplaats der patrouille was bij R. 5 Maart 1697 de fortres § 1794 Noordwijk aangewezen, waar zij nog R. 7 Mei 1706 gelegerd was; later, R. 23 Mei 1719, lag zij onder bevel van een Vaandrig te Jacatra. Bij R. 15 Dec. 1724 wordt besloten „de compagnie Mardijker patrouillanten (*dezen naam draagt de patrouille gewoonlijk in bovengenoemde Resoluties*) onder de veldschans tot Jacatra, altans versmolten tot 22 koppen en voormaals tot haar hoofdofficier (*over dit woord zie B. 6, 18, 7*) gehad hebbende eenen Lieutenant, dog jongst gecommandeerd zijnde geweest door eenen Vendrig, dewelke dezer dagen overleden en geweest is eene der Quimelahas van het groote landschap Halmahera in de Molucco, met namen Lakita”, te beperken tot een sergeant met hetzelfde aantal manschappen, omdat er thans genoeg Europeesche militairen aanwezig zijn. Uit dit besluit blijkt 1° dat de patrouillanten niet meer binnen Jacatra gehuisvest waren maar daarbuiten; 2° dat hunne werkzaamheden althans voor een deel konden worden overgenomen door Europ. soldaten, vermoedelijk de bezetting der forten. Inderdaad spreekt het plakkaat van 17 Aug. 1713 (P. IV, 36) van „posthouderen (*over dit woord zie B. 23, 133, 3*) in de buitenforten en patrouillanten uijt deselve”, en aangezien nog in R. 22 Dec. 1797 (P. XII, 710) melding wordt gemaakt van patrouilles die uit de forten in de onmiddellijke nabijheid der stad werden uitgezonden, mag men aannemen dat de bestemming der inlandsche patrouille al in 1724 een min of meer gewijzigd karakter droeg.

Daarbij moct er op worden gewezen, dat deze vaste en bezoldigde § 1795 patrouille niet te verwarren is met de onbezoldigde bevolkingspatrouilles uit de kampongs rondom de stad, later ook uit de Ommelanden, welke, wanneer de veiligheid zulks vereischte, onder hare eigen Hoofden door den Gecomm. werden opgeroepen. Vooral in de Ommelanden hebben de bevolkingspatrouilles gedurende de laatste helft der 18^e eeuw eene belangrijke rol gespeeld; zij hadden daar steeds meer het werk der vroegere „continueele” patrouilles overgenomen. Een oud voorbeeld hiervan is R. 30 Oct. 1722, waar een der Kapiteins van de Javanen met een aantal zijner mannen wordt uitgezonden tegen eene rooverbende bij de Grogol.

Vermoedelijk is alzoo de zoozeer ingekrompen „continueele” patrouille van lieverlede overgegaan in een stel Oppassers ten dienste van den Gecomm.,

welke, zooals beneden blijkt, in het laatst der 18^e eeuw dikwijls precies dezelfde soort diensten presteeren, die wij hierboven in 1707 en 1708 door de patrouillanten zagen verrichten. Ten bewijze diene nog: 1^o dat er geen besluit bestaat, waarbij voor het eerst aan den Gecomm. een aantal Oppassers is toegevoegd; 2^o dat, waar men voor het eerst iets verneemt omtrent de formatie van het stel Oppassers, namelijk C. G. 20 Sept. 1794, dezen genoemd worden „de twintig inlandsche militairen”, die hem „tot Oppassers zijn toegevoegt”; 3^o dat deze Oppassers stonden onder een of twee sergeants en korporaals (zie bijvb. P. XII, 778); 4^o dat P. XII, 779 wordt gesproken van „7 inlandsche patrouillanten op Buitenzorg” in dienst van den Gecomm., terwijl diezelfde personen R. 3 Maart 1800 worden genoemd „de dienstdoende Oppassers op Buitenzorg, 1 corporaal en 6 gemeene”. Het is dus hoogst waarschijnlijk dat de in bovengeciteerde R. 15 Dec. 1724 vermelde „compagnie Mardijker patrouillanten”, het restant der vroegere patrouille van Matthijs Jansz, hetzij reeds destijds hetzij wat later, als Oppassers ter beschikking van den Gecomm. stond; met name genoemd worden diens Oppassers (over dezen term zie B. 40a, 21, 4), voor zoover ik heb kunnen nagaan, het eerst in R. 3 Oct. 1747. Oudere Resol. spreken van „inlandse patrouillanten”, die in de bovenl. vagebonden oppakken, zooals R. 6 en 10 Juni, 8 Juli 1727; of van „het volk” van den Gecomm., dat dezelfde diensten verricht, R. 14 Febr. 1730; 18 Juli 1732. Eigenaardig is, dat nog heden in Cheribon de persoon, in de desa's met de politie belast, wel *patrol* wordt genoemd (Eindrés. III, 229); nog curieuser, dat degene die het toezicht heeft op de Gouv. koffietuinen, aldaar wel *emrat*, d. i. Heemraad, heet (ibid.). Ik onderstel dat beide benamingen met de van Bat. terugkeerende „Modderjavanen” naar Cheribon zijn overgewaaid.

§ 1796 De Makassaren, waarover in § 537 en 764 en hierboven in § 1793 i. f. werd gesproken, worden verder zelden vermeld; echter spreekt H. 2 Dec. 1761 van de „Europeese en Makazaarse rapportgangers” van den post Tanggeran, en zij zullen ook wel vooral bedoeld worden wanneer van patrouilles, door den Postcommandant aldaar uitgezonden, wordt gesproken (R. 21 Jan. 1710; 26 Jan. 1712; 5 Mei 1713; 15 Sept. 1719; 27 Dec. 1726). In een brief van Nic. Engelhard dd. 10 Dec. 1797 leest men dat de Commandanten der posten Tanggeran, Tandjoengpoera, Buitenzorg, M^r. Cornelis en de Kwal „in hun dienst hebben inlandsche militairen, die de naam hebben van Maccassaren en door de Gecomm. aangesteld worden”; zij dienen om bevelen van den Gecomm. tot arrestatie van verdachten uit te voeren. Ik houd het er voor dat, aangezien alléén in dien brief van Makassaren wordt gesproken elders dan te Tanggeran, er destijds ook aan andere posten een klein getal inl. patrouillanten naar het voorbeeld van die te Tanggeran en onder denzelfden naam, was toegevoegd geworden. Waar P. IV, 36 en P. XII, 710 van patrouilles uit de buitenforten gesproken wordt, schijnt eerder bedoeld te worden op de fortjes dichter bij de stad.

De uitdrukking „den sergeant of 't hoofd" der politieoppassers vindt men in het verslag van 1816 over het Britsch bestuur over de Preanger. Zooals men weet draagt nog heden de chef-oppasser sergeantsstrepen.

Het aantal der Oppassers wordt door Stavorinus (zie § 1779) opgegeven als „20 of 24" omstreeks 1770. Bij R. 27 Jan. 1789 wordt den Gecomm. gelast, uit zekere inkomsten, welke hij voortaan uit de Ommel. zal trekken, „voor zijn reekening in zijn dienst te onderhouden zo veele meerder bediendens als tot tegengang zo veel mogelijk van alle disorder en ongeregelheden in de Bovenl. noodzakelijk zullen worden geoordeeld". Onder de papieren van Nic. Engelhard is eene opgave der Oppassers in 1791 „dienst doende in de pondok" (d. i. een soort wachthuis bij het Commissariaat, zie § 1784), ten getale van 36 man, waaronder 2 sergeants en 2 korporaa's. Zooals reeds bleek, wordt het aantal nog in 1794 opgegeven als 20 en evenzoo spreekt R. 13 Febr. 1795 van „de bij den Gecomm. in dienst zijnde 20 inlandsche militairen", terwijl niettemin Nic. Engelhard ook elders (P. XII, 778 en 782) verklaart dat hij in 1792 en 1793 tot zijn dienst had „2 sergeanten, 2 korporaa's en 32 gemeene" benevens 7 man te Buitenzorg. De verklaring der schijnbare tegenstrijdigheid ligt in de daarop volgende onkostenrekening hunner kleeding: van de 32 „gemeene" waren er 12 bestemd tot diensten in Engelhard's onmiddellijke nabijheid; meer in het bijzonder voor hen zal de pondok hebben gediend. C. G. 6 Aug. 1796 zegt Nic. Engelhard dat het aantal Oppassers te zijnen laste thans 50 bedraagt. Bij S. R. 31 Jan. 1801 wordt, in verband met een verwachten aanval der Engelschen, de Gecomm. in cas van alarm geposteed te Tanggeran (vergelijk § 1726) en gemachtigd 100 extra-oppassers in dienst te nemen evenals ook de Landdrost en de Waterfiscaal. Dit getal van 300 kon echter ternauwernood voor de helft worden gevonden, R. 8 Sept. 1801, en bij R. 2 April 1802 werden deze buitengewone Oppassers na bekomen tijding van de vredespreliminairen weer afgedankt. Bij R. 15 Nov. 1803 na het wederuitbreken van den oorlog werd andermaal vergunning verleend tot het engageeren van hetzelfde aantal; dezen waren nog R. 6 Maart 1807 in dienst, maar blijkens een paar vermeldingen van uitbetaalde salarissen kan den meesten tijd het getal lang niet compleet geweest zijn. Zij dienden (R. 20 Nov. 1804) tot handhaving der rust in de Ommel., waar men voor opstootjes vreesde, en worden vermoedelijk R. 10 Mei 1808 bedoeld met de „100 Oppassers van het Commissariaat", welke onder den Drossaard der Ommel. stonden, nadat de werkring van den Gecomm. was beperkt geworden tot de Regentsch. Dat deze occasionals afgescheiden bleven van de vaste Oppassers, schijnt hieruit te volgen, dat B. R. 17 Jan. 1806 de Gecomm. over de Benedenl. opgeeft als te zijnen laste te hebben: 1 sergeant, 1 korporaal en 23 Oppassers, allen bereden; de andere helft der 50 vaste Oppassers (welk getal R. 19 April 1808 wordt vermeld) was dan in de Bovenl. gestationneerd.

§ 1798

De kleeding der Oppassers schijnt blauw te zijn geweest, althans in de Verzameling van verscheide echte stukken p. 127 worden Stier's Oppassers zijne „blaauwe apostelen” genoemd. Op de plaat van Rach, voorstellende het verspannen te Tjimanggis (zie I, 295*), zijn er een paar (op den voorgrond) afgebeeld, met net zoo'n sabel of houwer en in net zulke jasjes (maar met opslagen aan de mouwen) als nog tegenwoordig de Oppassers der Residenten dragen, evenwel met een kort broekje; ze hebben een hoofddoek en (op reis) een breede toedoeng. De 12 Oppassers voor kantoordiensten e. d. droegen een „lakense rok en broek” (P. XII, 779), de anderen een linnen pak, d. i. eene „monteering” R. 20 Nov. 1795; de buitengewone Oppassers erlangden bij R. 10 Febr. 1801, 18 Oct. 1805 eveneens monteeringen. Volgens eene quitantie onder de papieren van Nic. Engelhard kostten 22 jasjes en 44 broeken hem Rd^s. 362 ongerekend de stof. Dat de Oppassers bereden waren, vermeldt het plakkaat op pracht en praal van 30 Dec. 1754 (P. VI, 783, 27). H. 14 Maart 1778 en elders ziet men dat de Gecomm. vrijstelling genoot van de belasting op de door zijne Oppassers gebruikte paarden. Ook de buitengewone Oppassers waren bereden, R. 24 Febr. 1801.

Wat hun salaris betreft, bij C. G. 20 Sept. 1794 werd bepaald dat, aangezien de Regenten genoeg inkomsten bezitten om de 20 Opp. welke „principaal dienen tot emploi in de bovenlanden” te betalen, de Comp. dezen last, bedragende per jaar 780 Rd^s., dus gemiddeld $3\frac{1}{4}$ Rd. per man en per maand, op hen zal schuiven. Uit de rekeningen van Nic. Engelhard over 1792 en 1793 (P. XII, 778 en 783) ziet men dat tot dusver de Opp. salaris ontvingen van den Gecomm.; ook hebben de Regenten daartoe nooit gecontribueerd, want nadat de Gecomm. bezwaren hiertegen had geopperd, werd bij R. 13 Febr. 1795 vastgesteld dat hun heele salaris voortaan ten laste van dezen ambtenaar zou loopen „zonder concurrentie van de Comp.”; het bedroeg blijkens R. 1 Dec. 1795 voor een sergeant $7\frac{1}{2}$, een korporaal 5 en een „soldaat of Oppasser” $3\frac{3}{4}$ Rd. per maand; bovendien ontvingen zij, zegt B. R. 3 Maart 1800, rijst, visch „en andere provisien”; zij hadden extra-voordeelen uit opvatloon van weggelooopen slaven e. d. In een in R. 6 Sept. 1808 geïnsereerd stuk wordt gezegd, dat zij daarenboven „voordeelen van de Regenten en kommandanten genoten, en van welke zij ook met paarden werden geadsisteerd”. Dat er inderdaad reeds in 1776 door de Regenten paarden voor hen werden geleverd bij wijze van hommage, ziet men B. 36, 16, en nog in 1807 berekent de Regent van Bandoeng onder zijne jaarlijksche uitgaven een bedrag van 155 Rd^s. „voor oppasserspaarden”. De zeven Opp. te Buitenz. werden, naar het schijnt, door den G.-G. betaald en door den Gecomm. gekleed (P. XII, 779; 783). De buitengewone Opp. werden door de Regeer. bezoldigd en gekleed (R. 10 Febr. 1801; 6 April 1804; 18 Oct. 1805), maar moesten zelf hun paard betalen, R. 9 April 1801, bij wijze van korting op hun traktement.

Wat de diensten der Opp. aangaat, dat zij in de eerste plaats particuliere bedienden van den Gecomm. waren, volgt wel daaruit, dat deze hen betaalde, en blijkt ook uit een besl. van 10 Lentem. 1811 (P. XVI, 606), waarin wordt vermeld dat niet alleen sommige Hoofden van gewestelijk bestuur (1) maar ook de Officiëren der Justitie een of twee Opp. ter verhooging van hun aanzien op den bok van hun rijtuig deden zitten en hen veelal bezigden „tot de uitvoering van particuliere commissiën en boodschappen en tot huisselijke diensten”; een en ander werd bij dat besl. streng verboden, behalve het begeleiden van den ambtenaar te paard en het bewaken van diens goederen op dienstreizen; in aanmerking nemende dat „deze ontzegging hun veel van hun aanzien bij den Inl. heeft doen verliezen”, trok Janssens 19 Juli 1811 dit besluit weer in, behalve wat betrof het begeleiden van echtgenooten der ambtenaren en het verrichten van „eenige huisselijke bezigheid”.

Deze bezigheden van de dandy's in laken verschilden dus zeer van die der schooiërs in linnen, die vooral in de Ommel. gebruikt werden tot opsporing en arresteering van misdadigers; gewoonlijk waren zij daarbij, zooals S. R. 27 Nov. 1796 blijkt, vergezeld van eene bevolkingspatrouille, welke men „pantjalang” (2) noemde. Ofschoon zij dus vooral politiediensten verrichtten, werden zij niet als dienaren der justitie beschouwd; R. 16 Oct. 1752 spreekt van „de bediendens van den Commissaris tot de saken van den Inlander en alle andere personen, buiten de bediendens van de justitie”. Sedert eene Resol. van 5 Dec. 1707 (zie § 1697), waaraan eene uitbreiding § 1800, was gegeven, die waarschijnlijk geenszins in de bedoeling van den toenmaligen wetgever had gelegen, was het meer en meer als eene wet beschouwd, dat de dienaren van den Landdrost niet zonder dezen of zijnen Substituut naar de bovenl. mochten worden gezonden (zie P. VI, 738); deze taak werd nu overgenomen door de Opp. van den Gecomm. Met hoeveel succes, ziet men B. R. 27 Jan. 1789 uit de klacht van Rolff, dat hij nu vier jaar lang deze dienaren „dagelijks heeft uitgezonden en doen rondzwerfen om rovers

(1) In 1761 vermeldt Hartingh (zie beneden § 1802) Opp. op Java's N. O.-Kust, doch blijkbaar als eene aanmatiging der Residenten, welke het beter was af te schaffen; dat zij echter in 1780 nog bestonden, zien wij tevens. Evenzoo in 1786 te Cheribon, B. 40a, 21, 4. Maar eerst door Daendels werden Opp. als vast personeel en op denzelfden voet als van ouds die van den Gecomm., in andere gewesten dan de Batav. Regentsch. ingevoerd; zie P. XV, 160; 505, 7 en 8; 631, 12; vergelijk § 1802 i. f.

(2) S. R. 29 Oct. 1800: „patrouilles of zogenaamde *pantjallangs* uit de landopgezetenen”. S. Coolsma (o. l. pag. 131 en in zijn Woordenboek s. v.), evenzoo Geerdink (Soend. Woor-

denb.) en A. W. Kinder de Camaree (T. B. G. X, 270) spellen het woord „patjalang”; Rigg s. v. *panchalang* vertaalt het met: an emissary of the police, a spy. wat de oude Opp. inderdaad vaak waren. Volgens Jansz is de betekenis eigenlijk: uitkijk, voorpost. Nog heden heet in vele streken van West-Java de desapolitiedienaar aldus (Eindrés. III, 225 desa's in Krawang; 226 in Tjiandjoer); uit de Preanger is de naam misschien overgegaan naar sommige desa's in Bantam (ib. p. 221) en Cheribon (p. 229); zelfs wordt een *kopral* pantjalang vermeld als chef eener pantjalang (ib. p. 226). Van Rees zegt dat hij is de „districts-politieschrijver”.

en moordenaars te ontdekken en af te brengen”, maar dat „hem nimmer een schuldige is afgebracht, niettegenstaande de berichten dat Chineesen, Javanen en andere lieden op 's Heeren weegen bestolen, beroofd en vermoord wierden, niet hebben gecesseerd”. Dit geldt de Ommelanden. De Resident of the Environs (d. i. van de Batav. Ommelanden) schrijft 11 Mei 1814: „The duties of the peons (*over dit woord zie B. 47, 2, 6*) are to execute arrests and summonses, to carry letters and messages on the public service and to patrol the different districts (*der Schouten en Onderschouten*) to which they are appointed for the purpose of giving information respecting any irregularities that may have been committed”.

Bij S. R. 25 Febr. 1806 wordt vermeld de zending van „50 gewapende Oppassers onder aanvoering van een Europeesch officier en twee Europeesche onderofficieren” naar Soemedang ter bestrijding der Cheribonsche opstandelingen; dit is denkelijk eene afdeeling der in dienst genomen buitengewone Opp. Zij zullen zich in Soemedang wel onder de orders van Van Lawick hebben gesteld, die er de operaties leidde; later, S. R. 7 Maart 1806, werden er nog meer gezonden. Wiese zegt in een vervolg op zijne memorie van overgave dd. 14 Jan. 1808, van plan geweest te zijn om de buitengewone Opp. „ieder met een pistool en goede houwer te wapenen en er eenige Europeesche onderofficieren bij te voegen en dezelve alsdan behoorlijk te organiseeren; dan, het gebrek aan pistoolen en Europeesen heeft mij verplicht dit uit te stellen”. Hier was dus de grondgedachte der oprichting van de afdeelingen Djajangsekar's.

Over de Opp. gebruikt als postiljons zie § 1586 e. v. Gedurende den oorlog met Frankrijk (in Juli 1793 in Indië bekend geworden; in Nov. 1795 kwam de vredestdijding) werden eenige Opp. naar Bantam gedetacheerd om brieven over te brengen, zie R. 24 Nov. en 1 Dec. 1795.

§ 1801 Hoogst eigenaardig is de rol der Opp. in de Preanger. Rolff schrijft 5 Juni 1789 aan den Regent van Bandoeng, na te hebben geklaagd dat de koffieproductie te langzaam stijgt: „Opdat egter de bevelen der Regeering eindelijk eens ernstig mogen nagekomen worden, zende ik vier mijner Oppassers, met last om toe te sien dat de coffijtuinen zo te Bandong als te Batoelajang behoorlijk schoongemaakt, van gras gezuiverd en de rijpe vrugten ingezameld worden, zoomede dat de op Timbangantang groeiende koffij niet naar elders verkogt, maar behoorlijk mede nevens alle andere coffij, in de Bandongsche landen gewonnen wordende, aan de Comp. worde geleverd” en dat de orders op het aanplanten en onderhouden van het bepaalde getal boomen worden nagekomen. Aan de Regenten van Soem. en P.moentjang gingen tenzelfden dage brieven van gelijken inhoud af. De Tuinier te Tjipanas vraagt 30 Oct. 1797 aan Nic. Engelhard om een Opp., teneinde zekeren arbeid, die niet vlot, te bespoedigen „te wyl (*dewijl*) ik met goede (*Güte*) bij dat volk (*zijne ondergeschikten*) niets kan uitvoeren”. In 1799 vraagt hij om een Opp.

teneinde zijne huishoudster naar boven te begeleiden, en Nic. Engelhard geeft er waarlijk een mee naar Buitenzorg. Daarna vraagt hij er een om volgens gegeven last van Engelhard de bevolking kool te laten planten; als hem bovendien wordt toegestaan om „naa regt en billikheid” de rotan te mogen appliceeren, koestert hij, naar zijne verzekering, alle hoop dat die „schezels” kool zullen planten trots Curius Dentatus. Andere Opzieners waren weinig op een Opp. gesteld: toen die van Tjiandjoer geklaagd had dat de bevolking niet altijd naar hem luisterde en Nic. Engelhard hem een Opp. op tournee wilde meegeven om meer kracht aan zijne bevelen bij te zetten, verzocht hij 13 Oct. 1799 om daarvan verschoond te blijven, onder verklaring dat het met behulp van den Regent nu al beter ging. Dit verzoek is te begrijpen, als men Engelhard in een brief dd. 12 Maart 1795 aan den Opziener van P. moentjang en Soemedang feiten ziet opnoemen, in diens afdeeling gebeurd maar aan den Opz. onbekend gebleven; men bespeurt duidelijk dat de Gecomm., al verliet hij zijn bureau niet, door spionnen wel op de hoogte werd gehouden, en dit waren denkelijk rondgaande Oppassers (1). Zoo blijkt uit Engelhard's brieven dat in Dec. 1799 de Commandant te Buitenzorg strafzaken behandelde, die den Gecomm. buiten den Command. om ter oore waren gekomen en met welker vervolging hij daarop den Command. had belast. Herhaaldelijk worden de Oppassers in E.'s correspondentie vermeld als in vermomming op kondschap uitgezonden. Het dagregister der tournee van Pieter Engelhard, 4 Mei—18 Aug. 1802, vermeldt dat hij ergens in Batoelajang en in Bandoeng een Opp. plaatst „om op de insameling van de (*koffie-*) vrugten te letten” en te zorgen voor de uitvoering der door hem gegeven bevelen. Evenzoo schrijft Van Lawick hem 29 Nov. 1804, een Opp. te hebben belast met de zorg voor zekere koffieaanplanting.

Wat het optreden der Opp. aangaat, bij R. 30 Juni 1791 wordt een § 1802 hunner wegens het eigenmachtig opleggen en innen van boeten in de Ommel. gestraft met levenslange verbanning naar Ceilon. Eene dergelijke bestraffing behoorde zeker tot de grootste uitzonderingen, want wanneer 21 Mei 1795 de Commandant te Buitenz. aan Nic. Engelhard schrijft dat hij een Opp. (goelanggoelang; zie B. 50, 11, 1), die aan twee Inlanders opium en geld heeft afgedwongen, de rotan heeft laten geven, met verzoek dien man elders te plaatsen, wordt er heel niet aan ontslag gedacht. Uit een stuk van 1814 zie ik, dat men zulk een ontslagen Opp. veel te gevaarlijk achtte en het maar beter vond hem in geval van ontslag wegens wangedrag tevens van het eiland te verwijderen. Teekenend is ook dat de Prefect der Jacatr. en

(1) In deze functie herinneren zij aan de Mataramsche spionnen, die als „jachthonden” het land afliepen, waarvan Van Goens gewaagt. Nog in den Engelschen tijd bestonden er in de Vorstenlanden van die „kadjineman's”, in dienst

niet van de Regenten, maar van het Hof, en die betaald werden met het eigendom van alle personen die zij oppakten. Tot mijn leedwezen heb ik thans het archiefstuk niet ter hand, waaruit ik mij dit herinner.

Preangerbovenl. (de opvolger van den Gecomm.) als President van het Ambulant Gerecht moest zweren (P. XV, 93) te zullen waken „dat binnen de jurisdictie van het Gerecht de ingezetenen van niemand eenigen overlast of geweld worde aangedaan, en inzonderheid dat dit niet geschied door eenige suppoosten of dienaren”. De Wilde (o. l. pag. 193) deelt omstreeks 1820 het een en ander mee omtrent de knevelarijen der Opp. van den Resident en hunne belachelijke aanmatiging en verregaande brutaliteit in de kampongs. In Maart 1816 vind ik een prachtig voorbeeld: een Oppasser, uitgezonden door den Ass. Res. te Buitenz. om naar spelers te zoeken, heeft zich aan het hoofd van 6 of 7 gewapenden gesteld en weet met deze patrouille zelfs aan de gare Chin. pasar-poetia's geld af te persen (1). Men zal dat volk wel moeten beoordeelen naar hetgeen Nic. Hartingh in zijne memorie van overgave als Gouv. van Java dd. 26 Oct. 1761 (De Jonge X, 357) zegt: „De inlandsche Oppassers zijn ordinair van het slegtste canaille, egter vif en doorkneed, een geessel voor den Javaan en die althoos meer uijtvoeren als hun bevolen werd”. Evenzoo spreekt de in 1780 aftredende Gouv. van Java (ib. XI, 461) van „overwalsche Oppassers, die een geessel voor den Javaan zijn”. De hier bedoelde Oppassers moeten particuliere bedienden geweest zijn, want nog Van IJsseldijk schrijft 24 Juni 1800: „Het rondsenden van mantries (*met een stoet van volgelingen*), die. . . . den gemeenen man tot ondragelijke last te dikwerf dagen lang op den hals leggen, zoude na mijn begrip zeer aanmerkelijk kunnen worden tegengegaan, als de Heer Gouverneur (*van Java's N. O.-Kust*), de respective hoofden der comptoiren item den Hoofddregent en mindere Regenten gage winnende Oppassers in dienst hielden”. Daendels voorzag in deze behoefte, zie § 1799 noot. Zij waren in O.-Java echter zoo ongewoon, dat de Resident van Rembang 25 Juni 1813 schrijft, dat de zijnen niets dan heerendienstplichtigen zijn, die om de 14 dagen worden vervangen en eigenlijk niet veel anders doen dan bespionneeren wat hij uitvoert en dit aan den Regent overbrieven.

§ 1803 *Opvatting der betrekking van Gecommitteerde.* Dat de Gecomm. geen salaris ontving, blijkt in § 1834 e. v.; dat hij zijn eigen personeel en Oppassers betaalde of heette te betalen § 1158 e. v., 1797 e. v.; tot onder Daendels salarieerde hij, naar het heette, zelf zijne klerken (§ 1792), ofschoon de betaling der Oppassers toen voor rekening van het Gouv. liep (P. XIV, 690 en 694). Ook de politieszpionnen werden uit zijne beurs bekostigd (P. XII, 783; B. R. 17 Jan. 1806). Dat hij behalve geschenken ook toelagen aan de Opzicners verstrekke, zien wij in § 1915 en P. XII, 779 en 784, waar Nic. Engelhard

(1) Uit onzen tijd zouden echter even sterke stukjes kunnen worden vermeld. Het mooiste wat ik mij herinner is dat uit Mr. I. A. Netherburgh's Wet en Adat, van een politieagent die een boosdoener naar den rechter zou brengen,

maar zich door dezen liet bepraten om onderling van rol te wisselen: de boosdoener bracht alzoo den agent op, en alleen door een toeval kwam beider identiteit aan den dag. Als ik het wel heb was dit ergens in Midden-Java.

verklaart dat die in 1792 en 1793 beliepen 4.000 en 5.000 Rd^s. Hieraan werd door Comm.-Gen. in 1797 een eind gemaakt (§ 1917). Bij R. 20 Sept. 1794 werd bepaald dat hij ook zijn eigen kantoorbehoefden zou betalen.

Het zonderlingste is wel, dat de betaling der koffievoorschotten uit de particuliere kas van den Gecomm. geschiedde, wat vooral aan den dag treedt in de laatste jaren van het ancien régime. R. 10 Sept. 1793 blijkt dat Nic. Engelhard 63.000 Rd^s. meer voor koffie heeft uitbetaald dan van de Comp. ontvangen; R. 13 Dec. 1793 is dit bedrag 34.160 Rd^s.; R. 17 Jan. 1794 bedraagt het, na herhaalde terugbetalingen uit de Groote Kas, nog 23.663 Rd^s.; dit zal een gevolg zijn geweest van den buitengewonen koffieoogst van dat jaar. Maar R. 5 April 1796 is hij „140.000 Rd^s. in voorschot” en krijgt die niet terstond uitbetaald. Bij R. 17 Jan. 1794 wordt hem 5% agio-vergoeding toegekend op gewisseld papier, ondanks dat al in 1792 (P. XI, 414) het officieele agio 15% bedroeg; dezelfde geringe vergoeding erlangt hij R. 20 Oct. 1795, en toen hij R. 2 Nov. 1795 verklaarde dat dit veel te weinig was en hij zelf 12% had moeten betalen, werd het bedrag slechts tot 8% verhoogd.

Bij R. 19 April 1796 wordt besloten, vier koffieloemboengs te Bat. te § 1804 bouwen, te betalen voor $\frac{1}{3}$ door de Comp., voor $\frac{1}{3}$ door den Gecommitteerde en het andere $\frac{1}{3}$ door de Administrateurs van de Westzijdsche pakhuizen en die der Waterpoort. Dat de Gecomm. in 1782 bij wijze van schikking de zorg voor de berging der koffie in de Bovenl. op zich nam en in 1801 als transportondernemer voor het koffievervoer optrad, bleek reeds in § 1108 en 1062. Toen bij R. 13 Oct. 1797 besloten werd (§ 1108) om een deel der koffie in de Regentsch. op te schuren en het risico van brand enz. in de daartoe noodige pakhuizen voor rekening der Comp. te nemen, vond dit in Rade tegenkating van leden die oordeelden dat dit risico ten laste van den Gecomm. moest komen, evenals het in 1782 was geweest. Dat de Comp. eenige op de nog niet geleverde koffie rustende lasten op zich zou nemen, was trouwens geheel in strijd met de usance. Den 31 Aug. 1805 machtigt P. Engelhard den Opz. van P. moentjang om voor de noodlijdende bevolking „het mag kosten wat het wil, padij voor *mijn* reekening op te koopen”; vergelijk hetgeen daarover R. 11 Maart 1806 door Baljee werd gezegd (§ 2131). Nergens blijkt dat de Gecomm. deze gelden van de Comp. terugvroeg of terugkreeg. Het meest frappeert ons B. R. 7 Maart 1806, waar P. Engelhard bij gelegenheid der overgave van het Commissariaatsarchief aan eene Commissie ad hoc verklaart: „De concepten van de verslaagen over de Bovenl., die der producten nog de afrekeningen met de Regenten, bij de Edele Hooge Regeering gediend, zijn geene papieren die tot de overgaave der papieren van het Commissariaat behooren, immers voorheen gehoord hebben”; de brieven van Opzieners en Regenten „gehooren niet tot de overgaave der papieren van het Commissariaat.” Dit is geene persoonlijke opvatting van hem, maar de feitelijke § 1805

praktijk: in het huisarchief van Nic. Engelhard (waarover zie I, 83 en T. B. G. XLIII, 197 en 223) vindt men tal van dienstbrieven, welke, nadat hij een ambt had neergelegd, onder hem waren blijven berusten. Is het, voor de te Batavia aanwezige stukken van dien aard, moeielijk te constateeren dat zij tot de nalatenschap van Nic. Engelhard hebben behoord (immers M^r. J. A. van der Chijs heeft die nagelaten papieren onder allerlei verschillende hoofden gerangschikt en verstrooid), uit den Staat der aanwinsten van het Rijksarchief te 's Gravenhage in 1900 (in welk jaar eene massa eertijds naar Nederl. verzonden papieren van Nic. Engelhard daarin werd opgenomen) blijkt bijv. (p. 37) dat alle aankomende brieven van Opzieners en Posthouders door hem na zijne aftreding als Gecomm. waren aangehouden en niet aan zijn opvolger overgegeven, evenmin de minuten zijner brieven aan hen. Zelfs had hij als Gouverneur van Java het Samarangsch archief op schrikkelijke wijze geplunderd (zie aldaar p. 39 e. v.), vermoedelijk op grond dat geen mensch zich voor die „afgedane stukken” (zooals de ware Indische bureauman een archief noemt) interesseerde behalve hijzelf. Eerst bij R. 7 Maart 1806 wordt naar aanleiding van Pieter E.'s bovenvermelde verklaring bepaald „dat de concepten van soortgelijke papieren (*als het jaarverslag*) zomede de rapporten, welke door de Regenten en Opzienders aan den Gecomm. worden ingezonden, voortaan bij de papieren van het Commissariaat gevoegd en onder het transport van hetzelfde gebragt zullen moeten worden.”

§ 1806

Het zal hier de plaats wezen om uit eenige voorbeelden aan te toonen hoe de hogere ambten der Comp. voor een deel werden beschouwd als de affaire van den functionaris, waaruit hij wel inkomen trok maar waarop hij soms ook danig toeleigde. Te verwijzen valt daarbij naar Fruin's *Geschied. der Staatsinstellingen in Nederl.* p. 36: „In de middeleeuwen bedruipt iedere post zichzelf, door rechten er aan verbonden”. In een nieuw land, zooals onze Indische koloniën, had dit in Nederl. voortlevend beginsel niet behoeven te worden overgenomen; men ziet het zich dan ook ontwikkelen, speciaal onder de Hoofden van gewestelijk bestuur. Direct overgenomen was, dat de Officieren van Justitie een deel, soms het geheel, der boeten trokken, door henzelfen of op hun voorstel opgelegd (P. I, 5; 38; 69; 252; 301; II, 402; III, 502 enz.; zie verder hierover § 1862 e. v.).

J. G. Loten kwam, als Gouverneur van Ceilon in Mossel's tijd, de Comp. kas aldaar te hulp met zijne kapitalen en leed daardoor, naar hij zegt, een verlies van 82.000 Rd^s. (*Kron. Hist. Gen. Utr.* 1860 p. 117). Op dezelfde wijs verloor later Haafner een voor hem belangrijk bedrag te Sadraspatnam. De Regeer. geeft in 1767 aan twee Residenten op Java's N. O.-Kust verlof om een huis te bouwen (vroeger had zij zelf eene woning verstrekt) „mits alles op eigen kosten en buiten laste van de Comp.”; elk aankomend Resid. zou dat huis van zijn voorganger overnemen met eene afschrijving van 10 % der waarde per jaar, zoodat de huizen na 10 jaar nominaal waardeloos zouden zijn

en dan aan de Comp. vervallen, die vervolgens 10 % huur zou trekken (T. N. I. 1902 p. 195; vergel. § 1614). Toen tijdens den eersten oorlog met Engeland § 1807 de kas te Samarang leeg raakte, hield Siberg als Gouverneur de zaken gaande door „de Comp. met mijne eigene middelen te assisteren . . . tot zeer aanzienlijke sommen sonder interest” (De Jonge XII, 122). R. 26 Juli 1785 blijkt dat hij uit eigen beurs een hospitaal te Samarang bouwde, begroot op ruim 15.000 Rd^s.; tot de oprichting eener Marineschool aldaar verleende de Regeer., naar het schijnt, eenvoudig haar consent, terwijl Siberg de zaak bekostigde, waarvoor hij als gewezen pikbroek gaarne wat overhad. Zijn opvolger, J. Greeve, kwam, na aan Mangkoenagara eene jaarlijksche toelage van 4.000 realen te hebben toegezegd, met de beide Eerste Residenten aan de Vorstenhoven overeen om, ingeval de Regeer. die toezegging niet bekrachtigde, deze som uit hun eigen zak te voldoen (De Jonge XII pag. XVII, noot 1). Dirk van Hogendorp verhaalt dat hij zelf als Gezaghebber van den Oosthoek „de onkosten, op de administratie der Justitie en Policie vallende, zelf dragen (*moest*) zonder dat hem daarvan een enkelen duit werd te goed gedaan.” Nic. Engelhard (over wien zie § 1782) taxeert in zijn op 31 Dec. 1806 afgesloten en voor geene andere oogen bestemd grootboek zijne „onkosten in de expeditie naar Cheribon” (tot demping der onlusten aldaar) op 12.789 Rd^s. zilver; geen mensch dacht er aan, hem die te vergoeden. Blijkens Proc. 13 Juli 1813 had Van Lawick als Resid. te Cherib. 16.000 Sp. opgenomen voor onkosten van bestuur e. d., ook tot betaling der troepen, welke gelden hem tengevolge der tijdsomstandigheden door het Gouvernement niet waren terugbetaald, zoodat hij in groote verlegenheid geraakte. J. A. van Braam, Resident te Solo, schoot in Aug. 1811 „ruim 50.000 Rd^s. zilver” aan de Gouv. kas aldaar voor, die hij vermoedelijk nooit heeft teruggezien. In Cheribon deed Resident G. F. Gockinga omstreeks 1790 het fort en andere gebouwen aldaar en te Indramajoe repareeren voor f 52.728, waarvan „de helft uit privé beurs” (De Jonge XII, 284); vergelijk ook § 1634 i. f. Proc. 15 Aug. 1812 blijkt dat de thans aldaar overleden Resident Waterloo o. a. een pakhuismeester, een boekbinder, een Eur. opziener der postpaarden uit eigen zak salarieerde en evenzoo het traktement van den opziener der wegen uit eigen middelen had verhoogd; dat hij voor de Sultans uit eigen beurs de heffing betaalde, althans voorschoot, waarop Daendels hen had gesteld, blijkt elders. P. A. Goldbach schrijft als Magistraat te Soerabaja 30 Oct. 1813 aan Raffles: „I have ambition (*ambitie, dienstijver*) enough to sacrifice my whole pay for my situation; I at present already sacrifice a third part of it, but I go to (*sic*) much backwards (*ik verachter te zeer*) since I am magistrate and am not secure enough about the fortune I have in Europe (*dat volgens de wet verbeurd was door zijne dienstneming bij de Eng.*) to make more expences”.

Wat Batavia aangaat, H. 2 Dec. 1780 bepalen Heemr. eene premie § 1808 voor het opvatten van verdachte personen in de Ommel.; de President Smith

(die er trouwens als landeigenaar belang bij had) belooft, deze premiën uit eigen zak te zullen betalen. De Shahbandar bezoldigde zelf zijn kantoorpersoneel, oppassers en boombedienden (P. XI, 664); de Waterfiscaal zes vaartuigen met de bemanning, tot tegengang van smokkelhandel, waarvan de kosten werden begroot op 3.600 Rd^s. per jaar (ib. pag. 761). Omtrent den Baljuw en den Landdrost zie P. IX, 57 art. 55; XII, 715 en 716; in laatstgenoemd deel van het Plakaatb. zijn velerlei mededeelingen omtrent andere ambtenaren te vinden, die insgelijks allerlei uitgaven hadden, welke heden door het Gouv. worden gedragen. Daarentegen blijkt R. 19 Nov. 1795 dat de Secretaris der Weeskamer de onder zijn beheer berustende rentelooze kapitalen, die meer dan een millioen bedroegen, ten eigen bate mocht uitzetten. Iets dergelijks was zelfs usance bij de Groote Kas, hoewel Siberg C. G. 27 Jan. 1798 dit gebruik brandmerkt als een bedrog, mogelijk gemaakt door valsche kasstaten, die den Groot-Kassier gelegenheid gaven „2 à 3 ton Rd^s. meerder in kassa te hebben dan hij nodig had”. Maar dit was na de ontdekking van het kolossale kastekort tijdens Alting; vóór die ontdekking zal men het wel zoo erg niet hebben gevonden. Den 29 Febr. 1828 schrijft N. Engelhard aan D. F. van Alphen: „In voorgaande tijden trof men (*op Java*) vermogende ambtenaren aan, die uit ambitie werkten en met terzijdestelling van alle belangen (*sic*) zich lieten employeeren en tot voldoening aan hunne grootheid, roem en eer zelfs opofferingen dedden. En wat zijn het nu? Ambtenaren die bij de maand betaald worden, en de meeste niet anders werken” dan noodig is. Men vergelijkte voorts wat Motley (Rise II, 1) mcedeelt omtrent de kostbare gezantschappen e. d. van Nederl. edelen in dienst van den Koning van Spanje, waardoor zij niet zelden geruïneerd werden, en wat Taine (Le gouvernement révolutionnaire IV, 1, 5) heeft verzameld omtrent rechterlijke betrekkingen in het Frankrijk van vóór de Revolutie, welke tegen grof geld werden gekocht en bijna geene inkomsten gaven, wel rang en invloed. Hij wijst daarbij op de onafhankelijkheid der rechterlijke macht, dank zij deze eigenaardige positie.

§ 1809 *Handel van den Gecommitteerde.* Over zijn opiumhandel zie § 1533 e. v.; over P. Engelhard's handel in zout § 1514 e. v.; omtrent den handel in buffels § 2149. De handel der Regentsch. wordt besproken in § 2309 e. v.; de afgeslotenheid van dat gewest in § 2242 e. v.

In de boedelbeschrijving van Heere (notaris Schoute 9 Dec. 1727 e. v.) vond ik dat hij in een pakhuis eene groote partij sandelhout had liggen en 13.000 damar's; dit wijst op handel met Chineezen, niet met Preangermenschen. R. 16 Febr. 1748 leest men dat de laatste pachter der parelbanken aan de Sagara Anakan vooral den handel aldaar beoogde, hetgeen „maar ongevoegen geeft aan degeene die sig thans met die bovenlandsche negotie komen te bemoeijen”; dit argument om die pacht in te trekken bewijst wel dat de Regeer. een of ander monopolist, vermoedelijk den Resident te Cherib., wilde

begunstigen. Verder hoort men niet van den handel des Gecomm. tot den tijd van Nic. Engelhard. Deze verklaart C. G. 6 Aug. 1796 „zig nimmer te hebben ingelaten in particuliere negotie met de Regenten, door het aanprijzen van juweelen of andere goederen van waarde tegen exorbitante prijzen of eene verdubbelde waarde van den eersten inkoop, als hebbende hij dit als te ver beneeden zijn character (*positie*) beschouwd, en wat hij voor hunne reekening had betaald aan hen zuiver zonder verhoging in reekening gebracht” (wat dit laatste betreft, het optreden van den Gecomm. als procuratiehouder van den Regent, zie § 1268; 1816); en verder „dat hij aan het drijven van een private handel in de Bovenl. of op de bazaren, dan wel dien te laten drijven en te ondersteunen, zig ook nooit had schuldig gemaakt.” De algemeene opinie hieromtrent schijnt anders te hebben geluid, want het Comité tot den O.-I. Handel en Bezittingen (dat echter niet altijd goed op de hoogte was) verklaart bij eene secrete resol. van 31 Oct. 1797 o. a.: „Wij zijn van gevoelen dat den zoodanigen, die de opperdirectie en de beheering over den handel met de Inl. heeft, uitdrukkelijk en op poene van cassatie en opzending wierd verboden, eenigen handel hoegenaamd directelijk en voor zijn eigen reekening met de Inl. te drijven, en denzelven daarentegen wierd gelast, de aangebrachte producten niet meer geheel of ten deele met goederen maar integendeel met klinkende munt te betaalen”.

In een stuk in het archief van Heemr. zegt N. Engelhard, in antwoord § 1810 op een advies van den verdienstelijken genie-officier, tevens Heemraad, C. F. Reimer (over wien zie B. 23, 85, 3): „Ik sla geen reflexie op Zijn Ed. openlijke dog ongegronde accusatie dat de Gecomm. de voornaamste passer- en waronghouder in de Bovenl. is”. Hierin heeft hij vermoedelijk gelijk, want als Gecomm. treedt hij steeds heftig op tegen het geknoei met pasars en warongs in de Ommel.; meer gegrond zou het verwijt zijn geweest, had het Van Riemsdijk gegolden, die onderscheidene pasars bezat, hoewel hij de meeste daarvan eerst na zijne aftreding als Gecomm. erlangde. Eenigszins krachtiger spreekt Nederburgh (Consid. p. 146): N. Engelhard heeft de koffie steeds in contanten betaald „sonder zig hoegenaamd met negotie in te laten, als alleen voor so verre hij nu en dan aan de Regenten een kist amfioen heeft overgedaan”. Dat door hem echter „koopmanschappen” aan de Regenten werden geleverd tijdens hun verblijf te Bat., blijkt in § 2006; zoo debiteert hij 22 Febr. 1793 den Regent van Tjiandjoer om dezelfde reden voor 4.800 Rd^s. Door de Commissie Thalman c. s wordt o. a. aan P. Engelhard ten laste gelegd, dat hij aan verschillende Regenten zou hebben geleverd „gambir, Javasche tabak, kleedjes etc.” en de waarde daarvan „onder de agterstallen gebracht”. Deze antwoordt hierop, evenmin als N. Engelhard ooit aan negotie te hebben gedaan, maar omdat die artikelen in de Bovenl. schaarsch waren had hij „tot inkoop van die twee (*eerstgenoemde*) artikelen in 1805 voor mijn eigen reekening een vaartuig naar Cherib. en Java uitgerust”; de winst was maar

1.676 Rd^s.; bovendien was die handel, merkt hij terecht op, niet verboden en heeft hij niet getracht dien voor de Regeer. te verbergen. Een der profijten ervan was, zooals de Commissie noteert, dat op de prijzen van de geleverde „benodigdheden” onmiddellijk rente berekend werd. Wat de prijzen aangaat, er is eene rekening bewaard van allerlei huishoudelijke artikelen, door Van Lawick als Adjunct-Gecomm. voor de Regenten ingekocht, bedragend 3.714 Rd^s.; o. a. wordt de pikol suiker daarbij gerekend tegen 16 Rd^s., terwijl (zie P. XIV, 67) de hoogste verkoopprijs 1^e soort suiker destijds 9 Rd^s. papier bedroeg (vergel. De Jonge XIII, 255).

Dat N. Engelhard negotiewaren leverde aan de Opzieners, blijkt in § 1922. In Jan. 1794 leverde hij aan de Regenten en Opz. samen voor ongeveer 23.000 Rd^s. aan koopmanschappen, blijkens zijn grootboek. Wat betreft het monopolie: toen in 1821 Europ. en Chin. uit de Preanger werden geweerd, werd „de kleinhandel in de Preanger nu geheel gemonopoliseerd door een rijken Chin. te Buitenz., die hem dreef door tusschenkomst van Jav. Regenten” (Veth, Java II, 346).

§ 1811 *Handelsgeest.* Vergelijk B. 27, 12, 1. Kenmerkend voor den algemeenen handelsgeest in Holland is Grotius, Inleidinge III, 20, 25: „Om de jonge-luiden ende anderen te willigher te maecken tot de zeevaart, is van alle oude tijden in deze landen alle luiden, haer in scheepsdienst ter zee begevende, toegelaten zeeckere kleine koopmanschap met haer eigen geld te mogen koopen ende zonder vracht te geven met het schip over te brengen; welcke kleine koopmanschap *voeringe* werd genoemd”. Dit verklaart weder, waarom het de Comp. zoo moeielijk viel, haar tegen recht en usance strijdend verbod van particulieren handel door te zetten. Bij den artikelbrief betreffende de eerste reis naar Indië (De Jonge I, 210, 21 e. v.) was de voering uitdrukkelijk verboden, doch bepaald dat elk schepeling tot een bedrag van 2 maanden zijner gage (die dus ingehouden werden) in de onderneming zou deelen. Een vroeg voorbeeld van particulieren handel levert een Ambonsch stuk van 1615 (Grothe, Archief V, 43) omtrent zekeren vroegeren predikant aldaar „dat was een cleermaker, die het gansche jaer door sadt en wrocht ende veel cleijne coopmanschapkens ter handt trock, waerdoor hij oock een schoonen hoop gelts heeft overgewonnen”. In Coen's tijd dreef dominé Sebastiaan Danckaerts handel, of liever, zijne vrouw deed dat voor hem en hij schaamde zich des niet, want „t en is geen Europa dat wij frequenteren; een canne wijn cost ons (*te Batavia*) ses schellingen” enz., dus de nering moest er ook naar zijn (ib. VI, 100); Danckaerts smokkelde zelfs foelie (ib. p. 181). In 1631 gaven beide dominé's op Ambon zich af „met arack branden ende vercoopen” (ibid. p. 154). Over den handel, reeds oudtijds door ambtenaren in het Ambonsche gedreven, zie § 1843; over dien in latere tijden aldaar Bijdr. 1908 p. 328. Hoe duchtig Robert Junius en andere apostelen van Formosa hunne beurs wisten te maken, blijkt bij Grothe III, 233; IV, 21; 30; 134; 141; 144; 164.

Een pamflet van 1663 (M^r. O. van Rees o.l. II, 249 noot) weidt in heftige bewoordingen uit over den handel der Indische predikanten en hunne vrouwen: „die zijn de slimste schaggers in heel India”, hebben overal agenten en knoeien met de Krankbezoekers der schepen; hun magazijn is steeds beter voorzien dan elk ander. Valentijn (I, 2, 407) geeft een voorbeeld van een predikant op Ternate, die zijne dienstreizen zoo goed tot den handel benutte (a^o. 1684), dat de Gouverneur er jaloersch op was. Valentijn vindt dezen handel heel verklaarbaar, want die reizen waren duur en vermoeiend; echter keurt hij het „vlak af dat een Predikant zich met den koophandel of zaaken buiten zijn bediening bemoeit”; vermoedelijk oordeelde hij dat hun operatieveld meer in de richting van rijke weduwen lag, evenals het zijne, en inderdaad, het aantal Indische dominé's die dit terrein met succes afjoegen is legio; de bekendsten zijn wel Hooijman en Mohr. Overigens was Valentijn lang niet vies van eene kleine negotie, zie I, 274 i. f. In 1715 klaagt Witsen § 1812 aan Cuper (Berigten Hist. Genootsch. Utr. V, 2, p. 8) dat het zoo moeielijk valt, de Molukken van „predicanten” te voorzien „want N. B. daer valt niet veel te handelen: de droge (*lees denkkelijk: trocque der, d. i. het inruilen van*) specerijen geeft haer geen voordeel”. Daarentegen (Stavorinus, Reis Bengalen I, 247) was het voor dominé's zoo bijzonder aangenaam eene dienstreis van Batavia te doen naar Sumatra's Westkust „ten voordeele van hunne beurs, door niet weinig koopmans goederen met het schip dat hun derwaards overvoert mede te nemen”; zie B. 14, 23, 3 (1).

In officieren en ambtenaren huisde dezelfde geest, trouwens soms van Regeeringswege aangewakkerd; vergel. B. 17, 6, 4 en § 44. Zoo klaagt Dagr. 1678 p. 361 de „crijchsoverste” Saint Martin dat hij van Batavia de gevraagde katoentjes niet heeft ontvangen; hij kon die zoo mooi verkoopen om aan de soldaten hun „kostgeld” te betalen. Bij Valentijn (V, 1, 311) vindt men een Ceilonsch ambtenaar, die de hem onderhoorige bevolking ontheft van Comp^s. diensten, mits deze hem helpt „met het uijtventen van zijne kramerijen”. In 1742 (Bijdr. 1864 p. 109; 117) was de Opperchirurgijn in ons fort te Kartasoera niet alleen handelaar maar hij leende ook geld uit op onderpand. Iets later vindt men (Verh. B. G. XII, 164) een commandant eener legerafdeeling, die midden in den oorlog zijn kamp „als eene plaats van handel en vermaak” beschouwde. Curicuse dingen omtrent den handel van een Gouverneur van Banda tijdens Mossel vindt men in Verbeet's Dagboek (l. l. pag. 132 e. v.); die Gouverneur was een soort winkelier, die stoffen bij de el

(1) Wat ik aldaar zei, dat „Mijnheer Van Koek” geene fletie is, blijft nog beneden de letterlijke waarheid. In het leven van den Engelschen dichter Cowper wordt zekere rol gespeeld door den predikant John Newton. „one of the shining lights and foremost leaders and preachers of the revival”. Deze vrome herder,

deze lichtende zielenfakkel, was vroeger slavenhaler geweest en zei zelf dat „he never knew sweeter or more frequent hours of divine communion than on his last two voyages to Guinea”. Zie Cowper, by Goldwin Smith, London 1902 p. 38.

verkocht, en dominé Verbeet volgde zijn voorbeeld zoo goed mogelijk (ib. p. 149). Omstreeks 1775 vond zelfs de Bataviasche Kerkeraad het noodig dat aan predikanten en hunne vrouwen alle handel werd verboden (Batavia in derzelve enz. III, 60). Morgenstern zegt (p. 225) dat een Vaandrig aan de Kaap niet leven kan „wenn er nicht einen kleinen Handel führt, wie sie alle thun”; vooral het noodzakelijk vertoonmaken vereischte dat naar zulke extra-inkomsten werd gestreefd. In reisverhalen vindt men dikwijls van dergelijk handelen gewaagd; zelfs de fijnbeschaafde Von Wurmb nam in 1774 eene kist met honderd hoeden mee uit Holland, „nicht um sie in Indien aufzusezen”, zooals hij schrijft (o. l. pag. 18). Men vindt omtrent den handel der hoofdambtenaren, waaronder ook leden van de Regeering, mededeelingen uit brieven van Dirk van Hogendorp bij Sillem (o. l. pag. 45 e. v.). Wat nog meer frappeert, bij R. 30 Oct. 1792 wordt besloten „voor diverse alhier aangebrachte vrachtgoederen de remisen aan Zijn Doorl. Hoogh. den Prince van Orange en Nassouw” over te maken. Aangezien ik kwalijk aannemen kan dat Willem V zaakwaarnemer van anderen was, en bovendien vind dat bij R. 11 Aug. 1780 ruim 100.000 Rd^s. en bij R. 25 Sept. 1789 ongeveer 140.000 Rd^s. aan hem geremitteerd worden, moet ik wel onderstellen dat diens affaires tot den geregelden gang van zaken behoorden en bij toeval eens in de Resol. met name vermeld zijn, maar overigens alleen aan de ingewijden bekend waren.

§ 1813 Het nog in 1724 (P. IV, 180) van de Regeer. uitgegaan verbod tegen de particuliere vaart harer dienaren, werd later met voeten getreden. Een kras voorbeeld is, dat Willem van Hogendorp als Administr. der pakhuizen op Onrust er een eigen schip op nahield, dat D. 11 April 1778 van Cochin komt en ook wel in de Resol. wordt vermeld. Dit was immers den getoleeerden smokkelhandel (zie § 1732) zoo onbeschaamd mogelijk drijven. Ja, bij R. 26 Aug. 1788 wordt aan den Commandeur der Reede en een paar anderen het drijven van particulieren handel zelfs uitdrukkelijk toegestaan.

Bij den handel van den Gecomm. denkt men het eerst aan dien van den Resident van Cheribon. Volgens diens eigen opgave (T. N. I. 1879, II, 202) waren „amfioen, zout, rijst, suiker, katjang, arak (1), ijzer, spijkers, staal, koper, tin, lood of eenige andere metalen, hoe die ook genoemd worden, en houtwerken artikelen van negotie die de Resident aan zich heeft voorbehouden”. Deze formidabele lijst van monopolieartikelen verklaart, wat de Resident P. C. Hasselaer zoo onbevangen in zijne niet-geheime memorie van overdracht anno 1765 noteerde (De Jonge XI, 42): „Negotie, de voor naamste zuijl der Maatschappij (*nam. der Edele Comp.*), is er thans niet”; de

(1) Hiervoor zal wel *areek*, d. i. gedroogde pinangnoten, moeten worden gelezen; immers het besluit P. XII, 288, dat uit dezelfde bron geput schijnt te hebben en die artikelen in precies dezelfde volgorde opnoemt, leest aldus. Dezelfde fout B. 5, 19.

Resident had namelijk op die zuil zijne eigen grootheid gebaseerd. Bijna al de opgenoemde artikelen komen C. G. 27 Aug. 1796 (P. XII, 288) nog als monopoliewaren der Cherib. Residenten voor; bij die Resol. werd dit monopolie verboden. Of het toen inderdaad ophield, weet ik niet; zie § 2754. Overigens, de algemeene opinie keurde het handeldrijven der ambtenaren goed. G. K. van Hogendorp schrijft (Verhand. over den O. I. handel, p. 155): „Op de hoofdplaatsen zullen de leden van regeering en amptenaaren het drokker hebben, en mogelijk geen land kunnen bouwen; dan, juist dáár doet zig de beste gelegenheid tot den koophandel op, en kan een bemiddeld of slegts nijverig en kundig man zijnen tijd verdeelen tusschen zijn ampt en zijn comptoir”. Dat Daendels geheel met deze opvatting meeging, blijkt in § 2641. Nog in 1818 verzekert Van den Bosch (Nederl. Bezittingen I, 84) dat in vroeger tijd door ambtenaren „jaarlijks millioenen schats gewonnen zijn buiten kosten en dus zonder merkelijke schade van het Gouvernement”; hij gebruikt hier wijselijk niet het woord „Compagnie”, want dit zou er aan herinneren dat die ambtenaren in dienst stonden van een handelslichaam, dat zich feitelijk al hun handel zelf had voorbehouden. Blijkbaar wenschte Van den Bosch dit gebruik gehandhaafd te zien.

De Gecommitteerde en de Regenten. Dat de Regenten in de eerste § 1814 tijden direct met de Regeer., bij voorkeur met den G.-G., correspondeerden, bleek in § 649 e. v., waar men ziet dat deze correspondentie spoedig grootendeels in handen van den Gecomm. kwam. Over de correspondentie tijdens Pangeran Aria Cheribon zie § 734; vergelijk ook § 1692. Zoo schrijft D. 22 Nov. 1729 de onder Cherib. ressorteerende Regent van Soemed. aan de Regeer. door tusschenkomst van den Resident. Dat D. 15 Mei 1730 verschillende Regenten zich onmiddellijk tot G.-G. en Raden richtten, geschiedde misschien op aanwijzing van den G.-G. zelve, zie § 1469. Geheel op zichzelf staat R. 25 Aug. 1741, waar de Regenten zich tot den Landdrost Vinck richten met een verzoek aan de Regeer., waarop de Raden oordeelen dat deze ambtenaar ook mocht worden belast met de dientengevolge genomen maatregelen; Valckenier echter is van meening, dat dit de zaak van den Gecomm. is „en overzulk ook aan hem behoorde te blijven”. Misschien is dit eenvoudig eene plagerij geweest, gericht tegen den onbeminden en op zijn vertrek staanden G.-G. en diens gunsteling, den toenmaligen provisioneelen Gecomm. Stoesak. R. 28 Nov. 1791 verklaart de Regeer. op zeker schrijven van XVII^{ca} dat het „niet gebruikelijk” is dat de Regenten zich anders dan bij monde van den Gecomm. tot de Regeer. richten. G. V. 2 Oct 1798 zegt Van Overstraten dat „de Hooge Regeering noch nimmer eenige brieven geschreven heeft aan inlandsche Regenten en dit ook niet doen kan uithoofde van het character (*d. i. positie*) dat zij bekleed.”

Wat de afzondering betreft, waarin de Regenten van lieverlede ge- § 1815 raakten, reeds Valentijn (I, 2, 131) zegt van de Vorsten van Ternate, Tidore

en Batjan: „Geen van deze drie Koningen mag door iemand buiten kennis van den Nederlandschen Landvoogd (*te Ternate*) bezogt worden. Buiten zijne vergunning mag ook niemand met hen spreken nog eenige brieven aan hen zenden of van hen ontfangen.” Nadat bij het besoigne over Makassar van 15 Dec. 1744 uit de omstandigheid, dat de Vorstin van Boni een brief had geschreven aan den Advocaat-Fiscaal, gebleken was „de noodzakelijkheid om te interdiceren alle particuliere correspondentie van alle en iegelijk buiten degeene dewelke uijt hoofde van haer ampt daartoe gewettigt zijn”, werd bij S. R. 15 Juli 1745 naar aanleiding der opzending van zekere Bantamsche Prinsen naar Batavia verboden „het afzenden, doen of accepteren van presenten, (*en wel verboden*) aan alle particulieren (*d. i. afzonderlijke personen, individuen*) (1) sonder onderscheijt, voor so verre sulks buiten kennis en toestemming deser Regeer. geschiet, sowel omtrent Bantam als Java, Macasser en alle andere inlandse Vorsten”. In deze Resolutie zijn, zooals uit de betrekkelijke notule blijkt, de woorden *Java* en *Macasser* eigenhandig door Van Imhoff ingelascht; daarenboven werd het verbod nog uitgebreid op „correspondentiën van particulieren met de inlandsche Vorsten en mindere Regenten”, terwijl onder die correspondentiën „t zij briefwisselinge of mondelinge boodschappen” zouden worden verstaan. Bij R. 7 Maart 1758 werd naar aanleiding van ingekomen brieven van inl. Hoofden op Sumatra en Borneo aan afzonderlijke leden der Regeer. dit verbod hernieuwd; bij R. 31 Juli 1764 verboden dat „particuliere ingezetenen deezer colonie” brieven wisselden met „eenig inlands Koning, Prins of minder Regent of desselfs Hofsgrooten” buiten den G.-G. om; bij C. G. 13 Aug. 1796 wordt opnieuw dit verkeer met „inlandsche Vorsten en Grooten” geïnterdiceerd. Vermoedelijk is het met 't oog op deze bepalingen dat Siberg G. V. 2 Oct. 1798 naar aanleiding van Wegener's verzoek om door eene Commissie ad hoc aan de Regenten te worden voorgesteld (T. B. G. XLI, 134) melding maakt van eene „wet dat niemand, wie hij ook zij, met inl. Grooten of Regenten buiten voorkennis van den G. G. zullen vermogen correspondentie te houden”. R. 23 Dec. 1806 vermeldt Wiese „de orders dat niemand buiten degeenen, welke daartoe in hunne ambten gerechtigd zijn, met de Regenten en Opzienders vermag te correspondeeren over de cultuures”; vermoedelijk is dit eene willekeurige uitlegging van bovenvermeld verbod.

§ 1816 Reeds bij eene acte Schoute 25 April 1741 n°. 3.311 verleent de Regent van Tjiandjoer generale procuratie aan den Gecomm. Roos, De procuraties, in 1758 door nagenoeg alle Regenten aan den Gecomm. verleend, vermeldde ik in § 1268. Sedert schijnen deze althans wat de koffiegelden betrof regel te zijn gebleven; men vindt ze herhaaldelijk in de notarieele minuten. Het „Noodig

(1) Vergelijk bijvb. D. 1676 p. 137: „een generale missive der Ed^e. Heeren Seventhienen | nevens diverse andere der *particuliere* Camers”.

bericht" uit Van der Parra's tijd zegt (p. 73) dat de Gecomm. provisie berekende van de sommen, die hij als procuratiehouder der Regenten uitbetaalde; de cijfers zijn daar echter door slordige perscorrectie in de war geraakt, zoodat de zaak niet duidelijk is. Alleen noteer ik daaruit dat de Regenten „onder een nedrige dankbetuiging (*die inderdaad in de notarieele acten van acquit en décharge voorkomt*) met het doen zijner jaarlijkse rekening tevreden moeten wezen." H. 10 Mei 1766 belast zich de Gecomm. met zekere reparatie voor rekening van den Regent van Tjiandjoer. Hetzelfde zal wel H. 24 Dec. 1768 het geval zijn, waar zekere wegen op kosten van dien Regent hersteld worden zonder dat deze daarin wordt gekend. H. 6 Sept. 1780 treedt de Gecomm. in eene dergelijke zaak op als „gemachtigde" van den Regent van Buitenz. Rolff schrijft in zijn jaarverslag van 31 Dec. 1786 dat de schulden van Tjiandjoer en Buitenz. aan hemzelve zijn toegenomen, doordat hij verschillende pretenties op de Regenten heeft voldaan; om te voorkomen dat die schulden nog meer toenemen, zal hij voor hen „geene schulden hoegenaamd, die zonder qualificatie gemaakt worden, betalen". Dus de Regenten moesten hem of den G.-G. permissie vragen, als zij ergens te Bat. iets op rekening wilden koopen! Uit eene aan dat jaarverslag toegevoegde nota blijkt, dat de Gecomm. inkoopten der Regenten te Bat. betaalde, gelden voorschoot enz.; vergelijk § 1809. R. 2 Sprockelm. 1810 leest men, dat de gewezen Regent van Tanggeran nog zeker deel van de inkomsten van dat regentschap uit de verpachtingen zal genieten en dat „die inkomsten door den Prefect der Jacc. en Preanger Regentsch. volgens oud gebruik en als de rekeninghouder daarvan zullen worden ingevorderd". Hetzelfde verneemt men aldaar en in dezelfde bewoordingen omtrent de inkomsten van den verplaatsten Regent van Krawang. Hoe volkomen de Gecomm. de Regenten in financieele aangelegenheden onder den duim had, blijkt ook vooral uit de acten, besproken in § 1289 en 1290.

Wij zagen in § 1740 dat de Hoofden meenden dat de Gecomm. de Regenten benoemde. R. 27 Nov. 1792 rapporteert Nic. Engelhard dat hij op zijne tournee den nieuwen Regent van Soemedang „aan zijne onderhoorigen voorgesteld" heeft. Uit B. 40a, 23, 5 blijkt dat deze voorstelling soms werd uitgesteld tot de eerstvolgende tournee van den Gecomm.; beneden (§ 1822) zullen wij zien dat bij zijne afwezigheid de Opziener wel de voorstelling leidde.

Arnout Luijmes schrijft: „Omdat zulks (*het optreden van den Gecomm.* § 1817 *tegenover Hoofden en bevolking*) alles onder het hooger gezag of met voorafgegangene communicatie van den Heere Gouv. Gen. gedaan en verrigt (*wordt*), werd denselven Comm. bij de meeste Javanen en alle andere natiën, onder zijne jurisdictie gchoorende (*er is hier denkkelijk sprake van de Ommelanden*), in 't algemeen genoegzaam als aangebeeden, bijzonder wanneer denselven zoo veele capaciteit besit, dat hij deselve Inlanders na hunne gewoonte en aard te regte kent, de tale regt kundig is en deselve op eene vriendelijke

dog tegelijk ernstige wijze weet te cajoulleren en behandelen, met de goede en vreedelievende te maintineeren en favoriseeren, daarentegen de quade sonder eenige conniventie te straffen". Stavorinus zegt omstreeks 1770 van den Gecomm. (Reis Bengalen I, 288): „Hij legt alle verschillen tusschen de inlandsche grooten bij met kennis van den G. G. en vordert de boeten in, die hun opgelegd worden en waarvan hij het meeste voordeel trekt; in de Bovenl. wordt hij als een Vorst geëerd en ontzien, omdat een ieders welvaart genoegzaam van hem afhangt". Een eigenaardig voorbeeld van zulk eene afdoening van geschillen vermeldde ik in § 1740. De Command. van Tandjoengpoera schrijft 13 Dec. 1795 aan N. Engelhard dat de vrouw van den Regent van Tjiasem, die van haar man wil scheiden, met nieuwjaar hare zaak bij den Gecomm. zal komen bepleiten. Curieus is, hoe in 1786 de Regent van Buitenzorg (B. 40a, 4) den Gecommitteerde de kastanjes voor hem uit het vuur laat halen. Een Opziener zegt in 1802: „Daar is niets wat een Commissaris door Javaanen niet bewijzen kan, wijl het lot dezelve in zijn hand legt en het hoofdzakelijk van hem dependeert of een gemeen Hoofd tot Regent avanceeren of een Regent voor tijdleevens gebannen of in keetens zugten moet". Dit laatste is niet erg overdreven: rangverhooging, bestraffing, afzetting en verbanning der Regenten geschieden steeds uitsluitend op een rapport van den Gecomm. en zonder nader onderzoek.

§ 1818 De vijf Raden van Indië, die in 1764 een geheim schrijven aan XVII^{en} richtten, zeggen (De Jonge X, 424): „Over de Regenten in de Jacatrasche Bovenl. en de Capitains en Commandanten van de inlandsche campongs of wijken voert de G. G. met zijnen zoogenaamden Commissaris een souverain gezag, en die menschen vertoonen haar nooit, genoegzaam door verbod, bij de Raden van Indië, waardoor men onkundig blijft van al wat er omgaat; dus mogte mede wel bepaald worden, in hoeverre het gezag van den G. G. soude mogen predomineren ten aansien van de inlandsche Vorsten; ten minste een vrijen toegang tot de Raden van Indië en het maken van een complimentje soude hen overtuigen dat zij niet ten eenenmale en willekeurig van den G. G. dependent zijn". En dit werd geschreven, toen er nog maar 3 jaren waren verstreken van de lange periode der familiebetrekkingen tusschen den G.-G. en den Gecomm.! In 1777 werd evenzoo geklaagd dat geen Raad van Indië met een Preanger-Regent spreken mocht, B. 37, 9. Vergelijk daaromtrent N. Engelhard's uitlating in § 1841. De brochure „Nederl. India in haare tegenwoordigen toestand" (waarvan de datum onzeker is) zegt (p. 33) van den Gecomm.: „Zoo er onwillige Inlandsche Grooten gevonden worden, zet men hen van hunne bediening af of men laat hen digt aflossen". Frijkenius noteert C. G. 25 Febr. 1797: „Nog vinde (*ik*) aangeteekend dat, evenals den Inl. voor haar Regenten een slaafsche onderwerping betonen, den Commissaris op den Regent ook weder een gelijke invloed heeft". Van Lawick schrijft 8 Mei 1805 van de Regenten dat zij „van kindsbeen gewend zijn,

hunnen Commissaris als hun God te respecteeren, dezelve zo lange hij in dien dienst is blindelings te obedieeren, zonder nimmer iets ten zijnen laste te zeggen". Wiese zegt in datzelfde jaar: „De slaafsche onderwerping van de inlandse Regenten aan den Gecomm. is te over bekend”.

Wat de wijze aangaat waarop de Gecomm. met de Regenten omging, § 1819 de onhebbelijkheid, waarmee in den tijd der Comp. door hoogergeplaatsten tegen hunne minderen kon worden opgetreden, ook al waren dit landgenooten, kan men o. a. leeren kennen uit Verbeet's dagboek. Men kan dus wel nagaan dat de Inl. in het algemeen niet met fluweelen tong werd aangesproken. Maetsuijker zegt in 1650 (Valentijn V, 1 Ceylon p. 131) dat de aan de Comp. onderhoorige Ceilonsche grooten moeten worden beschermd tegen „affronten alzo veele van onze natie gewoon zijn hen veragtelijk als swarte honden te handelen (*over dit woord zie B. 16, 26, 4*) en hen zo te noemen”; vergelijk § 2503 i.f. Een paar curieuse staaltjes van den toon van Comp^a. dienaren tegen hooggeboren Javanen, ja tegen den Soenan zelve, geeft Valentijn IV, 1, 126; 135; 130; op deze laatste plaats wordt den Rijksbestierder toegebeten dat hij „liegt als een schelm”, waarop die dignitaris, zooals zich begrijpen laat, „dadelijk zijn afscheid nam en half schreiende ten huize uitging”, natuurlijk vastbesloten om dezen hoon (denkelijk zal „bangsat” gezegd zijn) bloedig te wreken. Interessant zijn de aanwijzingen, welke de aftredende Resid. van Cherib. in zijne memorie van 8 Nov. 1720 aan zijn opvolger geeft betreffende de Regenten: „Het plaetsen van deselve (*d. i. hunne rangorde*) ter vergadering heb (*ik*) UE. aangewesen, zijnde een vrundelijke en minnelijke ommeegang met den Inlander een locking van hunne genegenheit tot onse natie, dog, soo eenige bestraffinge verdienen, laet sulks altoos sijn tusschen vier oogen, ten minsten niet in presentie van volkeren waerover sijn hebben te gebieden ; maakt in het onthael van den Inlander geen uijterlijke verkiesing (*d. i. trek niemand voor*) off verthoont den een niet meer vriendschap in woorden off gesigt dan den ander, want hierop werd door haerlieden bijzonder gereflecteert, dat dan maar jalousie verwekt en haar tegens dese of gene doet uijten: „Daar is een groot verschil in 't ontmoeten bij ons hoofd, want als ik off wij (*lees: gij*) komen, is het een zuur gesigt en stuurs wesen, verseld met knorren en kijven, en soo die off die komt, is het daartegen met een soete mont en vriendelijk gepraat”; waarom het te wenschen was dat alle publicque 's Comp^a. ministers, die met den Inl. om moet(en) gaan, dat se haar genoeg en misnoegen intoomden en ijder als onverschillig tracteerde, alswanneer niemand souw konnen weten, wien het meeste of het minste g'agt wierd, en alsoo een ijder een hoope doen behouden dat hij selve het breetste stond en 't meest geliefd en bemind wierd”. Dit bewijst overvloedig hoe de Regenten naar de gunst des Residents dongen, en ook, hoeveel takt sommige bestuursambtenaren hadden. Anderen echter waren de ruwheid zelve. D. 24 Aug. 1708 schrijft Aria Nitipraja (over wien zie

B. 20, 34 e. v.) dat hij te Batavia heeft willen klagen over de behandeling, die de Panembahan zijn volk aandeed, waarop deze en de Resident hem met verschillende familieleden 17 dagen in een hok (1) hebben opgesloten.

§ 1820 Ziehier eenige bloempjes uit de correspondentie van Rolff, bewaard in de Bijlagen der Afg. patr. miss. van einde 1789. Rolff deed zijn uiterste best om de koffieteelt uit te breiden en schrijft nu in Mei 1786 aan den Opz. te Bandoeng dat hij eerstdaags boven zal komen; de Opz. moet de Regenten laten weten „dat de duijvel degeene wiens coffijplantagie ik niet in orde vinde een rokje zal naaijen”. In Oct. 1786 heet het: „Ik zal de borsten (*dat zijn de Regenten*) te Nieuwjaar - wel eens ernstig onder handen neemen”; in April 1787 dat de Opz. den Regent van P. moentjang moet dreigen dat zijn land aan dien van Soemed. zal worden gegeven, als het met de koffietuinen niet beter gaat; in Juni: „De Regenten moet UE. steeds hunne plicht voor oogen stellen en voorhouden dat degene die 't aanstaande nieuwejaar agterstallig komt te blijven, denkelijk nooit weder naar zijn regentschap zal terugkeeren; ik zal die vrienden wel leeren, steeds hunnen pligt te betragten”; in October: „Ik schrijve thans alle Regenten uijt naam van Zijn HoogEdelheijt aan, dat degeene die zig onderstaat ten agteren te blijven, zich kan gereedmaken om naar elders te vertrekken”; in Juni 1788 dat de Opz. de Regenten moet laten weten dat de G.-G. heeft verklaard dat degene die Rolff's bevelen niet nakomt, en vooral die niet „rijkelijk meerder coffij levert, te Nieuwjaar naar Ceijlon of de Caap zal worden verzonden”; dat als Soemed. en P. moentjang „hunne tuijnen niet weten schoon te houden”, zij onder den Regent van Bandoeng zullen worden geplaatst; in Oct. hernieuwde bedreiging met verbanning naar Ceilon of de Kaap en vervanging door een „vreemd Regent en dit mag UE. zig verzekert houden dat wezentlijk en waaragtig zal geschieden”; twee dagen later opnieuw, wanneer de Regenten dit jaar niet minstens de helft meer producten leveren dan het vorige; in Juli 1787 aan den Regent van Krawang: „Ik zweer u bij God en bij al wat mij dierbaar is”, er „met vermaak” naar te zullen trachten de verbanning naar Ceilon of de Kaap te bewerken van degenen die niet genoeg de vermeerdering der koffieproductie behartigen; in Oct. 1788 aan alle Regenten, dat de G.-G. heeft besloten dat de Regenten, die niet dit jaar veel meer producten, vooral koffie, leveren dan het vorige, „zonder onderscheid van persoon voor hun leven” verbannen zullen worden en vervangen door Regenten „aan hen niet vermaagschapt”. Nog meer dreigementen van dien aard volgen in latere brieven van Rolff; de toon is echter, hoe heftig ook, niet zoo lomp als in sommige brieven van enkelen zijner opvolgers, en wij zien B. 40a, 14 dat hij zijne standjes aan de Regenten niet in het publiek gaf doch onder vier

(1) Eene inheemsche straf. Coolsma noemt eene dergelijke kooi: pandjara (Klinkert: pendjara, Sanskr. gevangenis). Van Lawick zegt ergens

dat het opsluiten daarin heet: betehi (volgens Pleyte: betèki).

oogen. Van Riemsdijk zendt in 1794 (dus toen hij al tien jaar Gecomm. § 1821 àf was) zes paarden aan den Regent van Buitenz. met de mondelinge boodschap dat hij die moet vetmesten. Nic. Engelhard werkt in zijne correspondentie met de Regenten steeds op gemoedelijke wijze op hun schaamtegevoel, zonder ruwe dreigementen te bezigen; toch had hij er de vrees wel in, want 15 Dec. 1797 schrijft de Commandant van Tandjoengpoera hem dat de Regenten van P. moentjang en Soemed., omdat zekere hun bevolen pakhuisbouw met nieuwjaar niet af zal wezen, niet naar Bat. „durven” opkomen. Soms sloeg hij dan ook een forscheren toon aan, zooals in Maart 1799 tegen den Regent van Bandoeng: „Zoo gelaste ik UEd. zonder tardement” enz. Hoe weinig de Gecomm. om bezwaren van Regenten zelfs tegen zeer ingrijpende maatregelen gaf, ziet men in § 1741. Pakkend is de stijl van een schrijven van Pieter E. aan den Regent van P. moentjang 3 April 1805: „Goea (*dit gemeene woord ook steeds bij Nic. Engelhard*) kasie ingat lagie sakalie sama Tommongong, jangan Tommegong jadie malas dan maeen maeen dari pakarjahan Companie itoe”. Toen die Regent verzocht, van de kurkumalevering verschoond te blijven, werd hem toegesnuwd: „Tommegong trada mistie branie minta lapas apa goea poenja prenta njang ada darie Companie”. Nog krasser deed de gewezen cavalerist Van Lawick. De Regent van Tjiandjoer klaagt dat hij in 1803, dus toen hij nog maar aan den Gecomm. toegevoegd was, hem Regent standjes maakte „over het gereedmaken van het ontbijt, en wanneer daar maar een weijnig aan manqueerde, allerschandelijkst met scheldwoorden bejegenende” in tegenwoordigheid van andere Regenten. En dit was nog wel een Regent die bijzondere achting genoot! Tegenover den bekenden Soerianagara van Soemedang trad Van Lawick evenzoo op: ook deze klaagde meer dan eens over zijne scheldwoorden, in tegenwoordigheid van minderen tot hem gericht; de Regent van P. moentjang zei dat Van Lawick bij eene bijeenkomst hem en twee andere Regenten in tegenwoordigheid van vele toehoorders voor „apen” uitschold. Allzonderlingst is een brief van den Regent van Tjiandjoer a°. 1804 aan P. Engelhard met de klacht dat diens evenbedoelde Adjunct hem heeft „uitgemaakt voor blixem, waartoe ik vermeen niemand anders geregtigd te zijn als UWelEd.Agtb., die mij wanneer ik misdeed straffen kan”.

Even vreemd klinkt voor hedendaagsche ooren de zelfbewuste toon § 1822 van Van Lawick B. R. 17 Juli 1807 naar aanleiding eener geldkwestie, waaroemtrent door de Regenten opgaven waren verstrekt die van de zijne afweken: „Mijne verklaringen hebben bij de Hoge Regering om wijze redenen altijd boven die der Regenten getriumfeerd; ik wil mij dus op den uitspraak van de Commissie, alsof de gezegden der Regenten in deze moesten geloofd worden, liefst niet explicceeren, wjl ik mij te verheven agt om de waarheid mijner gezegdens tegens die der Regenten te laten confronteren”. De zonderling ongegeneerde wijze, waarop zelfs Opzieners ingrepen in zaken der

Regenten, blijkt uit twee brieven van dien te P.moentjang aan Nic. Engelhard. In den eersten dd. 3 Febr. 1794 meldt hij het overlijden van den Regent en vraagt doodbedaard om instructies hoe hij „t met zijn nalatenschaap beschikken of te werkt gaen zal meede, want ik denk dat d'vrouwens van zijn Ed. de beste boel zullen abzent gebragt of geborgen hebben”; in den tweeden dd. 11 Febr. 1794, dat hij „de Famieljis en afcommelingen van het Regenschap” en ook „alle oemboels en miendere hoefden (*hoofden*) op de Publiecq Paseband vergaderen laeten” en toen den nieuwen Regent voorgesteld heeft, „waar meede zij wel met de vrede (*tevreden*) wassen”; daarop heeft hij hen uit naam van Engelhard gevraagd „of zij Altemets den Een of den Aandere van de Famieljis of Afkommelingen die zij Luiden graeg zaegen of hebben wouden als opvolger van 't Regentschaep”, waarop met neen is geantwoord; de kris van den overledene en diens „casset” (d. i. cachet), die aan den Gecomm. waren opgezonden, worden nu „met eenige ceermoojellen” (d. i. ceremonieel) „ingehaalt”; vervolgens komt de publieke installatie, terwijl de Opz. aan den Gecomm. den inventaris der nalatenschap van den Regent zendt, om te beschikken hoe die zal worden verdeeld, nadat de overledene zelf reeds over de kostbaarheden had beschikt en een deel door de „vrouwens” was weggemoffeld; de beste paarden zendt de Opz. aan Engelhard zelf, die daar te P.moentjang een Perzischen dekhengst had staan en misschien de meening was toegedaan dat hem daarvoor wel eenige vergoeding toekwam.

De kroon op alles zet eene vermelding door Van IJsseldijk in een stuk dd. 24 Juni 1800 van zekere manier om op Java's N. O.-Kust Regenten te bestraffen, welke heet „met het sogenaamde lange pak voor een tijd op Samarang te loopen”. Dit „lange pak” kan, letterlijk opgevat, moeielijk wat anders wezen dan de badjoe toro, eene dracht voor huisbedienden (zie de plaat voorstellende het Commissariaat I, 297*); grievender hoon was tegenover een Javaansch edelman van hoogen rang al niet te bedenken. Echter — ik vind bij Valentijn (II, 277, 1) de uitdrukking „in 't lange pak loopen” gebruikt van zijn eigen zwager, toen deze buiten emplooi was geraakt bij wijze van straf; zij schijnt dus niet letterlijk op te vatten en is misschien aan de kinderkamer ontleend.

§ 1823 *De Gecommitteerde en de mindere Hoofden.* Over benoeming en ontslag zie § 2043 e. v.; 2049 e. v.; 2054 e. v. R. 27 Nov. 1792 leest men dat N. Engelhard op tournee den Patih van Krawang op de paseban eene terechtwijzing heeft toegediend wegens zijn slecht gedrag. Den 15 Oct. 1797 schrijft dezelfde aan den Command. van Tandjoengpoera dat deze den Regent van Krawang moet gelasten, zeker Hoofd, dat een gestolen buffel voor schuld had overgenomen „voor 14 dagen op de passabang in de hoofdnegorijen van Crauwang arrest te geeven op water en rijst met sout”; bovendien moet hij den eigenaar de waarde van den buffel vergoeden. Van Lawick bericht April

1803 dat hij zeker Hoofd in het blok heeft gezet (een dergelijk geval dus als in § 972; 1040 i. f.; 2045). Uit denzelfden brief ziet men dat P. Engelhard aan zekeren Regent had voorgesteld, zeker Hoofd aan hemzelve voor te dragen voor kettingstraf, opdat hij eene dispositie der Regeer. dienaangaande zou kunnen uitlokken. Zekere knevelende Hoofden deed P. Engelhard in 1804 „publiek op de allon allon aan een paal” afstraffen in presentie van den Regent en een select gezelschap. Van Lawick zag er vreemd van op dat de Gecomm. het kwalijk nam dat hij in 1802 (dus toen hij pas enkele maanden aan dezen was toegevoegd) den Patih van Batoelajang in het blok sloot; in Maart 1803 machtigde de Gecomm. hem, zeker Kamponghoofd „een pak slaagen te laten geven op de allon allon in de hoofdnegorij”. Ook arrest van Hoofden bij den Gecomm. te Batavia aan huis kwam voor (journaal van Thalman c. s.).

De Gecommitteerde en de bevolking. De Rovere van Breugel schrijft § 1824 in 1786 (Bijdr. 1856 p. 133) aangaande Bantam: „Meerdere verkeerung met den Inl. was voorwaar eene gewenschte zaak voor de Compagnie Thans kent de Commandeur van het geheele rijk buijten de Rijksbestierder, Opperpriester en Sabandhar en nog 2 à 3 perzoonen van de koninklijke familie misschien geen 4 Rijksgrouten van perzoon en geen van alle in haar hoe-daanigheeden” (waarbij echter op te merken valt, dat blijkens De Jonge XI, 378 deze beperkte omgang met de Bantamsche grooten een gevolg was van den wil des Sultans). Het zoo lijvige dagregister van P. Engelhard's inspectiereis in 1802 zwijgt totaal van den toestand der bevolking; wat men te lezen krijgt is bijna alleen over dien der koffieboomen.

N. Engelhard verklaart G. V 2 Oct. 1798 dat „de Inl., wanneer hij oordeelt door orders of uitspraken van den Gecomm bezwaard te zijn, gewoon is zijne klagten voor Zijn HoogEdelheid te brengen” en dat hij persoonlijk als Gecomm. „den Inl. tegen alle onderdrukking heeft beschermd”; waarmee echter weinig klopt dat hij het bestaan erkent van „de vrees van den Inl. in 't generaal voor dien ambtenaar.” Wat hij hier dan ook beweert, is eene oratio pro domo: het Comité namelijk had bij schrijven van 9 Febr. 1798 (afgedrukt T. B. G. XLI pag. 171 e. v.) de uitzending van den patriot Wegener als Gecomm. gemotiveerd met „den behoefligen en onderdrukten staat der landbouwende Indiaanen (1), mitsgaders de menigvuldige onderhandsche knevelarijen” der Regenten, die door den Gecomm., namelijk Engelhard, niet waren tegengegaan. De Gecomb. Vergad. besluit nu, 23 Oct. 1798, het Comité te wijzen op de fout dat Wegener tevens Raad-Extraord. van Indië gemaakt is, en wel omdat thans de Inl. heelemaal niet meer zal durven klagen. Aangezien echter de Inl. met een Raad van Indië qua talis niets te maken had, lijkt dit niet erg overtuigend, ook omdat het niet onwaarschijnlijk is dat de Gecomm. met zijn kolossaal inkomen, zijne Oppassers enz. meer bluf sloeg

(1) Over dit woord zie II, E. 11, 3.
Priangan.

dan een Raadslid. Mom verklaart zelfs (G. V. 6 Nov. 1798): „Men ziet dat Toewan Commissaris ongelijk meer gevreesd en ontzien word (*by den Inl.*) als Toewan General”, en spreekt ook elders (G. V. 8 Dec. 1798) van „de meerder vrees en eerbied voor den Commissaris van den Inl. als voor den Heer G. G.” Wanneer dit nu te Bat. zoo was (en tegengesproken wordt zijne bewering niet), dan mag men aannemen dat in de Regentsch. (welke Mom moeielijk kon kennen) de Gecomm. gold als de eenige en oppermachtige autoriteit.

§ 1825 Dat de Gecomm. de officieele beschermer der inl. bevolking was tegen woekeraars, bleek in § 1259. Iets anders is, dat in een huurcontract Domburg, 27 Sept. 1758 n°. 22.945, waarbij eene Jav. vrouw borg blijft voor haar man, een Chinees, een inliggend briefje van De Prill is te vinden, noteerend dat dit geschiedt met zijne voorkennis. P. Engelhard zegt 12 Nov. 1805 dat weliswaar de schulden der Buitenz. bevolking aan Chineezen (waarover zie § 2540 e. v.) „sonder mijn kennis gemaakt en gevolgelijk alle *stricto jure* onwettig” zijn, doch dat „weegens het lange tijdsverloop, dat die wet buiten observantie geraakt is, de pretensiën eenige wettigheid verkreegen hebben”; uit zijne verdere woorden laat zich opmaken, dat zijns oordeels het controleren van verpanding van sawah's per se buiten zijne bevoegdheid viel. Of echter zijne verzekering dat de wet al lang vergeten was, wel juist is, weet ik niet: B. R. 7 Maart 1806 vindt men in eene opgave van tot het Commissariaat behorende archiefpapieren ook vermeld: „10 notitieboekjes wegens de schulden van de Javaanen aan diverse, beneden de 100 Rd^s, van a°. 1770 tot 1798”, hetgeen wellicht op contrôle van schuldbekentenissen wijst, tenzij „diverse” Gecommitteerden mochten bedoeld zijn, die van zulke geringe bedragen geene acten wilden laten opmaken, zie § 1260 i. f.

R. 17 Dec. 1748 komt Van den Velde voor de bevolking der Ommel. op tegen den pachter van de buffelslacht, die, gesteund door den Landdrost, de grenzen der pacht onwettig uitbreidt, eene bemoeiing in het belang der inl. bevolking die in de eerste helft der 18^e eeuw een unicum bleef. In de tweede helft dier eeuw en de eerste jaren der 19^e vindt men Nic. Engelhard's tegengaan van de jachtpartijen der Regenten (§ 2035); P. Engelhard's optreden tegen de uitbreiding der indigocultuur (§ 1321); zijne bescherming van de Preangerbevolking tegen den druk der paardentransporten (§ 1599) en invoering van een tarief der benodigdheden voor doortrekkenden (§ 1597); zijne afschaffing van gratis leveringen aan den op tournee zijnden Gecomm. (§ 1770) en van leveringen aan de Hoofden (§ 2095); zijn opkomen voor de Preangerbevolking tegen de maatregelen om boedjangs voor de suikermolens te werven (§ 1618 en 2255); voorts zijne eigenmachtige bepaling aangaande de baloeboer (P. XIV, 126, 33). Teekenend is, wat Van Lawick hem 11 Oct. 1804 schrijft: „In het Sumadangsche heb ik gelast om zo spoedig doenlijk alle de rijstvelden te beplanten en daarmee niet te wagten totdat volgens

den ouden adat de gelukkige ster aan den hemel komt (*zie hierover Encycl. van N.-I. s. v. Rijst p. 487 en Welwaartrapport Va p. 51*), want anders zal in de omtrek van de hoofdnegorij een verschrikkelijke hongersnood komen"; zijn chef (over wiens bemoeiing met de rijstcultuur zie § 2111) teekent daarbij in margine aan: „Een prijzenswaardige attentie voorwaar". Het tegengaan § 1826 van knevelarijen der Hoofden vermelden wij in § 2098; gevallen dat de Gecomm. op eigen autoriteit dergelijke overtredingen straft, komen soms voor. Door de bemoeiing van den Gecomm. wordt de Regeer. op dezelfde baan gebracht: bij R. 27 Dec. 1802 worden twee Soemedangsche Hoofden wegens „geldafpersingen en andere knevelarijen" tot kettingstraf verwezen; bij R. 25 Maart 1803 wordt de Gecomm. gemachtigd drie andere Hoofden wegens hetzelfde misdrijf te doen afstraffen en in den ketting slaan; bij R. 15 Febr. 1805 wordt een Soemedangsch Patinggi wegens „verwaarloosing der cultures en gepleegde knevelarijen" tot afstraffing en dwangarbeid veroordeeld en een Tjiandjoersch en een Bandoengsch Hoofd in den ketting geklonken wegens knevelarij; bij R. 14 Juni 1805 een knevelende Bandoengsche Radèn, kleinzoon van den Regent en Hoofd van Timbanganten, gestraft met ontslag en boete, en een Djampangsch dorpshef wegens hetzelfde feit met lijfstraf en twee jaar ketting. Dit alles op voordracht van den Gecomm. Van Lawick stelt in Octob. 1804 aan P. Engelhard voor; „Men moet dengeenen die het aan eeten ontbreekt (*niet in een bepaald regentsch. doch bij wijze van algemeen maatregel*) teegens een te bepalen zeer geringe prijs van de padij djacat gerieven"; E.'s antwoord ziet men in § 1748. Opmerking verdient echter, dat de Gecomm. als het „bij ons bedoelt einde" der maatregelen, waartoe de evenbedoelde behoorde, opgeeft „de vermeerdering van het coffij-product". Misschien was die beoogde vermeerdering ook de aanleiding tot Van Lawick's bovenvermelde order om op tijd met den rijstaanplant te beginnen. In dat geval komt onze achting minder aan zijn gemoed toe dan aan zijne intelligentie. Wij zien P. Engelhard evenwel uit eigen beurs rijst inkoop voor de hongerlijders in P. moentjang (§ 1804), en de Regent van Krawang getuigt in 1805 dat deze Gecomm. „tot gerief van de gemeene man en tot voorkoming van gebrek de ingezetenen van Crawang geld heeft voorgeschooten om al de padij op te kopen"; nagenoeg dezelfde verklaring legt ook de Regent van Tjiandjoer omtrent hem af.

Voorstellen en maatregelen tot beperking der bevoegdheden van den § 1827
Gecommitteerde. Afgezien van de inspecties der Regentsch. op last der Regeer. is het eenige geval dat een ander dan de Gecomm. wordt gemoeid in zaken der Regentsch. het besluit van 17 Dec. 1748, dat niet langer de Gecomm. maar de Ontvanger-Generaal de pacht der shahbandarijen Tjiasem en Pamanoekan zou innen. Dit is in zoover merkwaardig, omdat de werkzaamheden van dien ambtenaar zich bepaalden tot het Koninkrijk Jacatra (vooral betroffen zij de Batav. pachten), zoodat men hier dus moet denken aan eene

soortgelijke ampliatio van dat geographisch begrip als vermeld in § 749; vergel. P. IX, 521. Een curieus bewijs hoe de Gecomm. in alles werd gemengd wat de Bovenl. betref, is (P. XIV, 329) de bepaling dat niet Boedelmeesteren maar hij belast is met de zorg voor de nalatenschappen van personen uit de Regentsch. die te Bat. waren geïnterneerd.

Wat de Ommel. aangaat, was Mossel reeds in 1751 van plan (Aanm. p. 201; 202) om door het oprichten van Landraden en uitbreiding der rechten van de groote landheeren (Hoofdingelanden) de macht van den Gecomm. te besnoeien; nog meer zou zulks het geval zijn geweest, wanneer zijn plan tot benoeming van een Boven-Landdrost was aangenomen (De Jonge X, 267), dat echter is verworpen (P. VI, 736 e. v.). Dit alles heeft echter niet op de Regentsch. betrekking en kan alhier niet worden besproken; evenmin latere voorstellen van dien aard.

§ 1828 Het eerste ingrijpen der Regeer. in den gang van zaken der Regentsch. is R. 4 Dec. 1777, waarbij aan de Raden-Extraord. Craan en Radermacher werd opgedragen de contrôle op de uitbetalingen aan de Regenten en op hunne schulden, het opmaken der jaarrekening en eener statistiek, het beramen van middelen „tot verbetering der culture”, de contrôle van de betalingen aan den kleinen man, de benoeming van Opzieners (zie P. X, 112 e. v.); dit alles vooral naar aanleiding van de te hoog gerezen schulden der Regenten (§ 1279). Hiermee werd de Gecomm. feitelijk, wat de Regentsch. betref, in zijn ambt geschorst, en dat wel ondanks den G.-G. de Klerk, die weliswaar de benoeming eener Commissie met dergelijke volmacht had voorgesteld, maar o. a. den Gecomm. belast had willen laten met de uitbetaling der koffiegelden en hem geenszins van de in ontvangst neming der koffie had willen uitsluiten. De benoeming echter van Craan, Van Riemsdijk's schoonvader, tot lid dezer Commissie, deed het goede grootendeels te niet. Reeds bij R. 30 Dec. 1777 wordt de zorg voor de uitbetaling der producten in hoofdzaak weder op den Gecomm. overgebracht. De Commissie was bovendien slechts van tijdelijken aard, zoodat de twee Raden bij de indiening van hun tweede jaarverslag R. 31 Dec. 1778 verzoeken „met U HoogEdelens nadere ordres te worden gemunieerd dan wel te mogen weten of zij op denzelven voet deze commissie zullen vervolgen”, waarop hun de dank der Regeer. wordt betuigd voor hunne gedane moeite, en zij worden gecontinueerd. Uit diezelfde Resol. (afgedrukt P. X, 345) blijkt, dat reeds toenmaals de Gecomm. weder zelf de renten der schulden had geïnd. Ook R. 31 Dec. 1779 dienden zij hun jaarverslag in; doch in Oct. 1780 overleed Craan, waarop Radermacher als eenig overgebleven „Commissaris over de Jaccatrase Boven- en onder deze hoofdplaats sorterende Preangerlanden” R. 29 Dec. 1780 zijn jaarrapport inleverde, waarbij hij tevens ontslag als zoodanig verzocht, hetgeen onder dankbetuiging werd geaccordeerd. Behalve eenige financieele administratie hadden deze twee Raden zoo geheel het ambt van Gecomm.

uitgeoefend, dat bijvb. R. 18 Maart 1780 niet Van Riemsdijk maar zij door den Command. te Buitenzorg verwittigd worden van de landing van zee-roovers aan de zuidkust. Na de opheffing der Commissie vervulde Van Riemsdijk weer als vroeger zijn ambt, behoudens zekere contrôle (§ 1186). Nederburgh zegt C. G. 25 Febr. 1797 dat de Comp. „geen nut hoegenaamd onder-vonden heeft” van evenvermelde Commissie; dit is echter overdreven.

Het ambt van den Gecomm. werd rechtstreeks het eerst aangevallen § 1829 in een advies van den Raad-Extraord. Mom dd. 10 Juli 1794, die bij besprekingen van den toestand der Ommelanden voorstelt: „dat den Gecomm. zich voortaan alleen met de Preanger en de bovenlandsche Regentschappen bemoeije, maar geensints met landerijen die hunne eigene bezitters hebben en de daarop woonende volkeren.” Het blijkt niet dat van dit voorstel notitie werd genomen. Bij de behandeling van het door den Gecomm. te voldoen ambtgeld R. 4 Oct. 1796 stelt dezelfde voor, weder eene Commissie van twee Raadsleden te benoemen om te onderzoeken „of de Boven- en Preangerlanden op geene menagieuser, beeter en voordeeliger voet voor de Comp. zouden te brengen zijn”; deze Commissie zou zich daartoe naar de Regentsch. dienen te begeven om verklaringen in te winnen; teneinde „van de goeden uitslag dezer Commissie verzeekerd te zijn”, zou de Gecomm. moeten worden geschorst. Ook het Raadslid J. H. Wiegeman was vóór de uitzending eener Commissie. Bij deze gelegenheid vermeldt het Raadslid C. M. Neun, dat de overleden Direct.-Gen. van Stockum (die door zijn schoonzoon, den Gecomm. Guitard, op de hoogte moet zijn geweest) met een plan had omgegaan „om de boovelanden te stellen onder een geheel ander bestier”. De Regeer. erkent de wenschelijkheid der benoeming eener Commissie van twee leden uit haar midden, doch schijnt te aarzelen verder te gaan. Comm.-Gen., bij wie daarop den 15 Oct. 1796 dit punt in behandeling kwam, verklaarden zich „voor het tegenwoordige” tegen de uitzending eener Commissie; om iets te doen, besluiten zij, aan den nieuwbenoemden en van Samarang over land verwachten G.-G. van Overstraten op te dragen, op zijne doorreis in de Preanger „alle mogelijke informatiën te willen nemen”; middelerwijl kon dan de Regeer. door eene Commissie de stukken ter zake doen onderzoeken en de Regenten bij hun aanstaand bezoek daarop hooren, waarna de noodzakelijkheid van een verder onderzoek in loco in overweging zou worden genomen. Vermoedelijk omdat op deze wijze de invloed van den Gecomm. op de te Bat. aanwezige Regenten alle onderzoek vruchteloos zou maken, en het hoogst incomplete archief van den Gecomm. geen voldoende opheldering zou kunnen geven, verklaart de Regeer. R. 18 Nov. 1796 bij meerderheid van stemmen dat door genoemd besluit van Comm.-Gen. „deze zaak was gebragt buiten haar geheel” en dat zij bezwaar maakte „zig dientwegen in te laten”.

Wellicht om de uitzending eener Commissie onnoodig te maken, schreef § 1830 intusschen Nederburgh met de hulp van Nic. Engelhard (T. B. G. XLVIII, 204

en Deel I, 83) zijne Consideratiën, gedateerd 23 Nov. 1796. Zeer terecht werd later door David van Lennep (o. l. pag. 75) gezegd dat deze Consideratiën voor een deel dienden als apologie der misbruiken van het Commissariaat. Comm.-Gen. verklaren 3 Dec. 1796, zich van een oordeel over evenvermelde Resol. der Regeer. te zullen onthouden (blijkbaar was er wederzijds groote ergernis), maar Frijkenius komt C. G. 25 Febr. 1797 op de zaak terug en verklaart de uitzending eener Commissie volstrekt noodzakelijk, „alswanneer de bediening van Gecomm. over de zaaken van den Inl. geheel vernietigd en op die twee Heeren getransporteerd zoude kunnen worden, onder toevoeging van een tractement, aan de omstandigheden der Comp. geëvenredigd”; om de 3 maanden zou zij aan de Regeer. rapport kunnen doen; tot leden der Commissie draagt hij voor de Raden-Extraord. Mom en Neun. Nederburgh verklaarde zich echter tegen dit voorstel en wel op grond dat de vrees voor de gevolgen toch aan de bewoners der Regentsch. den mond zou sluiten; dat de Commissie bij gebrek aan kennis van het Soendaasch tusschenpersonen zou noodig hebben; dat geen der Raden te Bat. kon worden gemist; dat de G.-G. door deze Commissie in zijn opperbestuur over de Regentsch. zou worden aangetast en de Gecomm. door haar terzij geschoven; eindelijk, dat het tegenwoordig bestuur over de Regentsch. niets kostte en nooit tot moeielikheden voor de Comp. had geleid. Zoo wordt dan Frijkenius' voorstel verworpen. Dat intusschen het idee om de macht van den Gecomm. te beperken, bleef rondwaren, blijkt uit Van Lennep's in Aug. 1803 geschreven brief (p. 48): „Zeer ervaren mannen in dat vak beweren eenstemmig dat een enkel mensch volstrektelijk ongenoegzaam is, om een behoorlijk toezigt over de zeer geëxtendeerde en omslagtige culture van die gezamentlijke landen (*de Jacatr. Boven- en de Preangerlanden*) uit te oeffenen, wel verre van nog daar te booven voor de handhaving en instandhouding der goede orde en rust onder derzelver talrijke en zeer verspreide opgezeetenen met de vereischte activiteit, oplettendheid en vigilantie te kunnen waken”. Er was toenmaals echter reeds feitelijk een begin van splitsing aanwezig door de toevoeging van Van Lawick aan den Gecomm. en wel als speciaal belast met het toezicht op de Bovenl., ofschoon hij aan Engelhard ondergeschikt bleef. Uit het later ontstaande antagonisme tusschen hen beiden werd de splitsing een feit.

§ 1831 Het besluit van 27 Aug. 1805 tot benoeming eener nieuwe bovenland-sche Commissie en het verdere verloop dezer aangelegenheid zijn besproken in de personalia van Pieter Engelhard (I, 91 e. v.). Van Polanen (Brieven p. 81), van de benoeming dezer Commissie sprekende (zie § 914), zegt o. a.: „Door wien en met hoeveel moeite en na hoelang aanhouden de Heer Wiese tot deze mesure overgehaald, ja, mag ik zeggen, gedwongen is, en welke tegenwerking dezelve gevonden heeft, is onnoodig hier te verhalen”. Van Polanen zelf had er namelijk achter gezeten (1).

(1) Siberg schrijft over hem in Oct. 1805 aan Nic. Engelhard dat Wiese hem „niet meer

Uit de zaak Engelhard vloeide de benoeming op 30 Dec. 1805 voort van Wardenaar tot Waarnemend Gecomm. over de Benedenl. tijdens Pieter E.'s suspensie. Deze heeft een korten tijd ook de Bovenl. onder zich gehad, evenals na hem met Tency een paar maanden het geval is geweest. Eene omschrijving van het ambtsgebied der twee Gecommitteerden had plaats bij R. 5 Febr. 1807 (zie § 755) met last „zich stipt naar den inhoud daarvan te gedragen en in alle gemeleerde zaken communicatief te werk te gaan”, hetgeen zal slaan op het vervolgen van misdadigers binnen elkanders ressort, zoodat de Oppassers van den een wel op die vervolging de grens van den ander mochten overschrijden.

Ondertusschen was de Commissie, ofschoon feitelijk in het leven ge- § 1832 roepen om de juistheid van de tegen Van Lawick gerezen klachten en diens verweer in loco te onderzoeken, met „een ander, veel belangrijker” opdracht belast, zooals Wiese het uitdrukte, namelijk het onderzoek naar de koffiecultuur en het gansche bestuur over de Regentschappen. Dit blijkt uit de in R. 24 Sept. 1805 geïnserceerde door Wiese ontworpen „acte van commissie”, waarbij de benoeming van Walbeek, Thalman, Smit en Bauer ter kennis van belanghebbenden wordt gebracht en als doel der Commissie wordt aangeduid „het onderzoek van den tegenwoordigen staat der Regenten en Regentschappen”, en wel niet alleen voor zoover aangaat de cultuur en de betaling der koffie, maar ook „den staat en omstandigheden der Regenten en van het bestuur der Regentsch. en der Jaccatrasche Bovenl. in het algemeen”. Deze acte diende tevens als instructie der Commissie, aan welke daarbij wordt gelast „zich nauwkeurig te informeeren en te doen informeeren naar den waaren en tegenwoordigen staat van de politie, justitie en de civile administratie dier landen, benevens al hetgeen in eeniger maniere met de cultuur der koffij in verband staat, formeerende daarvan een getrouw, omstandig en beredeneerd rapport”; eene algemeenheid van uitdrukking, welke aan de Commissie toeliet, zich met alles te bemoeien waarin zij belang stelde. Aan den Gecomm. en de Regenten wordt tevens voorgeschreven, den Commissaris Walbeek „als onze representant van onzentwegen in het uitvoeren dezer commissie te gehoorzaamen, te respecteeren en alle informatie en hulp te verleenen op poene van onze hoogste indignatie”. Daar nu bij R. 27 Dec. 1805, nadat Van IJsseldijk had verklaard: „Het stuk der coffijculture en het gezag van den Gecomm. daarover en over de bovenlandsche Regentsch.

missen kan” en in Dec. 1806 dat Wiesenietszonder zijn advies doet, terwijl in eene levensbeschrijving van Van Polanen (Verh. Indisch Genootsch. VII, 73) te lezen is dat hij te Bat. een tijd lang niet iure maar facto „Gouverneur der Koloniën” was. Over Van Polanen's invloed op Wiese in 1805 en 1806 zie vooral De Roo I, 4; 7; 72;

87. Van Polanen zelf noemt dezen G.-G. (ibid. p. 79): „ten enemale en in allen opzichte nietig, onkundig en onbekwaam”; vergel. § 2144 noot. Ik noteer voorts dat Van Polanen's anoniem verschenen „Brieven betreffende het bestuur der Koloniën” door hem bij De Roo II, 588 als zijn werk worden erkend.

wordt bij mij als geheel afgezonderd beschouwd van zijne betrekkingen tot de zich in de environs van Bat ophoudende inl. Commandanten", de President der Commissie, Walbeek, tevens „voor zo ver de Bovenl. en de leverantie uit dezelve van producten betreft" tot Waarnemend Gecomm. werd benoemd, terwijl een ander zou worden belast met de waarneming van het Commissariaat over de Benedenl. (dit was, zooals wij zagen, Wardenaar), ontstond er eene verwarring wat de bevoegdheid der Commissie betrof. Nadat Walbeek als Waarnemend Gecomm. was vervangen door Van Lawick, die geene zitting in de Commissie had, klaagde deze laatste dan ook R. 22 Mei 1807 dat, ofschoon de Commissie te voren had betuigd dat „de huishoudelijke bestiering en de directie der Bovenl." niet tot hare competentie behoorde, zij zich niettemin „bijna de geheele huishouding aangematigd" had. Wel bleef Van Lawick in 1806 belast met de zorg voor de koffielevering, maar hij werd ondergeschikt verklaard aan de Commissie.

§ 1833 Correcter was de opvatting van het Raadslid van Hoesen, die R. 22 Mei 1807 voorstelde, geen Gecomm. over de Bovenl. te benoemen, zolang de Commissie werkzaam zou zijn. Feitelijk nam tusschen Wardenaar's aftreding (R. 18 Sept. 1807) en R. 27 Nov. 1807 (waarbij Tency met de waarneming der bovenl. zaken werd belast) de Commissie de functies van Gecomm. over de Regentsch. waar, zoodat zij zelve ten laatstgenoemden dage verzocht om, behalve de uitwerking van haar rapport en de aanstaande afrekening met de Regenten, „van alle verdere werkzaamheden verschoond te blijven", hetgeen werd toegestaan (1), met last aan Tency „om de door die Commissie daargestelde orders stiptelijk te doen agtervolgen, totdat dienaangaande en over het rapport van meerm. Commissie finaal zal wezen gedisponeerd". Dit laatste is nooit geschied, zooals blijkt uit R. 11 Aug. 1809.

Wat de werkzaamheden der Commissie aangaat zie § 1758. Haar „prealabel rapport" van 21 Jan. 1806 gaf aanleiding tot R. 24 Jan. 1806 (P. XIV, 262); dat van 4 Aug. 1806 betreffende de door P. Engelhard gehouden afrekeningen met de Regenten leidde tot R. 29 Aug. 1806, waarbij tot een gerechtelijk onderzoek wordt besloten. Daendels noemt de Commissie (Staat p. 7 noot; zie § 1868) „intermediaire gecommitteerden". Werkelijk fungeerde zij in die mate als zoodanig, dat zij in 1807 zelfs de koffiegelden ontving ter uitbetaling aan de Opzieners en Regenten (R. 17 April, 5 Mei, 4 Juni 1807); vergelijk P. XIV, 414 en § 1179.

Omtrent het voortbestaan van het Commissariaat liepen de meeningen destijds nogal uiteen. Terwijl Keuchenius het opgeheven wenschte te zien (T. B. G. XXII, 466), wenschte Walbeek in de Benedenl. een afzonderlijken ambtenaar te plaatsen, die niets met de koffiecultuur te maken zou hebben

(1) Te verbeteren is dus de datum 29 Jan. 1808 onder op blz. 354 van Deel I, welke die | van het rapport der Commissie is.

(zie zijn rapport van 20 Sept. 1807); de Commissieleden Thalman en Smit verklaren zich in eene nota van 29 Jan. 1808 voor een bestuur door twee Commissarissen, een in de Boven- een in de Benedenlanden, doch beiden ondergeschikt aan „een College”; het medelid Bauer wenscht dat in de Benedenlanden een ambtenaar zal worden geplaatst, uitsluitend belast met politie en civiele en crimineele rechtspraak; Buitenzorg, Krawang en Tanggeran moeten dan om hunne koffiecultuur worden gerekend tot de Bovenlanden; de Regentsch. moeten worden verdeeld in de Jacatrasche (Buitenzorg, Tjiandjoer, Tanggeran) en de Preanger-Regentsch., onder welke laatste Krawang moet worden gebracht wegens de overeenkomende wijze van koffietransport; wilde men Limbangan en Soekapoera hiermede vereenigen, dan konden de gezamenlijke Preanger-Regentsch. in twee groepen, eene oostelijke en eene westelijke, worden verdeeld onder afzonderlijke Commissarissen.

HOOFDSTUK XVIII.

§ 1834

Inkomsten van den Gecommitteerde. Nergens blijkt dat Van Hoorn en Saint Martin als Gecommitteerden eenige toelage genoten. De eerste Gecomm. die niet tevens Raad van Indië was, Winkler, verzoekt R. 2 Juli 1697 als Sergeant-Majoor om verhooging van zijn kostgeld, dat 13 realen per maand bedroeg (P. III, 195), tot 20 realen; dit wordt van de hand gewezen doch besloten hem „tot een recognitie voor sijne moeijten en extraordinaris diensten in de saken ofte commissie over de Inl. boven sijn gewone tractement toe te leggen jaarlijx een halve legger zeck ofte Spaanse wijn”. Bij R. 8 Juli 1712 wordt wegens de onkosten, die de Gecomm. te dragen heeft voor het „nodig onthaal” van de inl. officieren, en omdat bovengenoemde halve legger wijn „niet veel beschieten kan, nu dese bediening om de overkomste van de Prian-gers en andere agter 't gebergte wonende volkeren verswaart is”, dit quantum vermeerderd met twee vaten Hollandsch bier en een vat boter per jaar. Deze zelfde emolumenten werden bij R. 29 April 1718 aan Blocké toegekend, die toenmaals al ruim een jaar als Gecomm. in functie was. Niettemin waren deze consumabelen aan de betrekking inherent en schijnen later, zooals dat gewoonlijk ging, toegenomen te zijn, want R. 16 Aug. 1757 spreekt van „boter, wijn, secq, bier en specerijen”, die aan den Gecomm. werden uitgedeeld; omdat „de dagelijx voorvallende tractementjes niet gevoeglijk kunnen werden gemenageerd”, worden deze consumabelen nu vervangen door eene jaarlijksche toelage van f 500. Curieus en kenschetsend voor het administratieve stelsel der Comp. is, dat over dit besluit blijkbaar strijd ontstond, zoodat het werd genomen bij meerderheid van stemmen, wat in Rade niet zeer dikwijls geschiedt. Eene geringe vermeerdering der vaste bestuursonkosten gaf dus aanleiding tot tweespalt, terwijl de steeds verergerende knoeierijen van den Gecomm. nooit eene bespreking uitlokten, omdat zij ondershands geschiedden en niet in de boeken paraisseerden.

§ 1835

Eigenaardig is ook, dat bij R. 29 Dec. 1766 worden ingetrokken „de jaarlijks aan den Gecomm. afgegevene 3 vaten boter, 75 bottels secqwijn en 6 vaten bier”, zoodat dus ondanks de geldelijke toelage de emolumenten in natura nog eenige jaren schijnen te hebben doorgelopen. Als een gevolg

van de geleidelijke ontwikkeling van het ambt van Gecomm. bestond daarvoor geen vast inkomen. De eenige maal, voor zoover ik weet, dat van salaris sprake is, is in R. 27 Mei 1710, waarbij Van der Horst als Gecomm. wordt gecontinueerd ook nu hij tot Landdrost wordt benoemd, en bepaald wordt dat hij in eerstgenoemde betrekking zal blijven genieten „sijne presente gagie en tractement”, namelijk de inkomsten verbonden aan zijn rang van Kapitein, dien hij thans verloor. Zijn opvolger Wilstee bleef als Gecomm. tevens Kapitein. Overigens (zie de Personalia) genoten de Gecomm. de inkomsten, verbonden aan hun ambtelijken rang, hetzij van Koopman (*f* 65 Blocké en Heere, *f* 60 de anderen) of van Opperkoopman (*f* 100 Heere, *f* 80 de anderen). Bij de zegelordonnantie van 1750 (P. V, 662) werd het zegel voor de acte van Gecomm. op slechts 80 Rd^s. bepaald, terwijl bijvb. dat van den Gouverneur van Banda 100 Rd^s. bedroeg met nog 150 Rd^s. commissiegeld; dit werd gehandhaafd bij de Statuten van Batavia (P. IX, 292); de ordonnantie van 1745 (P. V, 198) had het actegeld voor den Gecomm. bepaald op 100 Rd^s.

Bij R. 29 Dec. 1766, waarbij de qualiteit en rang van Opperkoopman voor vast aan dit ambt worden verbonden, wordt tevens besloten om „in den aanstaande geen bezoldiging, hoe ook genaamt, aan zo een bediende te laten genieten”, natuurlijk als bezuiniging; evenzoo ging het twee dagen daarna met den Resident van Cheribon. Eerst bij R. 22 Juni 1770 (P. VIII, 654) werd dit besluit ten uitvoer gelegd. Zoo wordt dan R. 9 Juli 1773 bij Van Helsdingen's promotie tot Gecomm. genoteerd dat diens gage en emolumenten voortaan „zullen cesseeren”; evenzoo bij de benoeming zijner opvolgers.

De oudste vermelding der vrijstelling van de belasting op rijtuigen (reeds bij R. 23 Dec. 1704 had de G.-G. de bevoegdheid erlangd tot het verleenen dier vrijstelling) is H. 20 Febr. 1768, alwaar genoteerd wordt dat de G.-G. aan den Gecomm. van Tets schriftelijk heeft toegestaan „het gebruik van zo veele wagens, trek- en rijpaarden als hij uijt hoofde van zijne bediening en ook verder ten dienste der inlandse Regenten alsmeede voor zijne Oppassers zal vermeenen benodigt te hebben”. Dezelfde vrijstelling erlangt Smith H. 25 Febr. 1769; zij wordt ook later herhaaldelijk vermeld en verdient dat wel, omdat de rijtuigbelasting enorm hoog was (zie o. a. P. VI, 776 e. v.).

Ronggengs enz. De ongepermitteerde heffing van de ronggengs dateert § 1836 misschien van R. 19 Oct. 1706 (P. III, 573). Gewettigd werd zij bij R. 27 Jan. 1789 (P. XI, 102) en C. G. 17 Febr. 1798 (P. XII, 785). Bij laatstgenoemd besluit werd evenzoo gewettigd eene jaarlijksche toelage van den poetia van pasar Buitenz., berekend op 500 Rd^s, de pasarrecognitie van den Regent van Tanggeran, groot 3.000 Rd^s. (zie § 1851 en 2023), eene padilevering van denzelfden Regent en den Majoor der Inl. wegens buffelhuur. Wat dezen laatsten post aangaat, bij eene acte Blomhert 31 Jan. 1776 n^o. 21.918 transporteert de Gecomm. aan zijn opvolger 191 buffels, die hij, naar

't schijnt, van zijn voorganger had overgenomen; zij waren alle verhuurd aan diverse regentjes der Ommel. en de huur werd voldaan in padi. Dit was eene niet onaardige knevelarij, want B. R. 5 Febr. 1807 ziet men dat van de 114 dergelijke buffels, verhuurd aan den Regent van Tangerang à 25 bos padi per stuk en per jaar, er „sedert 30 jaren geen enkele meer in leven is”. Die heffing werd toen afgeschaft, maar de Regent moest de waarde der verdwenen buffels vergoeden. Vergelijk hiermee § 1660. Nog werd C. G. 17 Febr. 1798 gewettigd 1°. de opiumhandel van den Gecomm. (§ 1533 e. v.); 2°. het aannemen van geschenken van de Regenten, en enkele andere hierbeneden te vermelden inkomsten.

§ 1837 *Passen.* Over passen en licenten, verleend aan Chineezen om boven de buitenforten te gaan en te wonen, zie § 2244 e. v.; over de betaling daarvoor aan den Gecomm. zie P. VII, 753; XI, 96; 97; 101; 102; 627; 837; 838; XII, 229. In P. XII, 776 geeft Nic. Engelhard het bedrag van beide soorten over 1792 op als hebbende belooopen 1.267 Rd^s; ibid. p. 780 dat over 1793 als geweest zijnde Rd^s. 2.800, waarbij nog het een en ander kwam voor verblijflicenten van Chin. op suikermolens en van de aan Inl. verleende passen (§ 2256); de heffing van deze laatste soort schijnt vóór C. G. 17 Febr. 1798 (P. XII, 785) even onwettig, althans niet bij de wet bekend te zijn geweest als die van andere passen, vermeld in § 2256. Zoo schrijft de Landdrost 2 Slagtm. 1810 dat hij niet heeft „kunnen ontdekken” waarop de vordering der vroegere Gecomm. van 60 st. papier voor passen van boedjangwervers berustte (zie § 2254 e. v.) B. R. 3 Maart 1810 heet het dat alle door den Gecomm. afgegeven passen 1 Rd. 12 st. (dus 60 st) kostten, behalve die naar Tjikao, welke 30 st. deden; en dat de boedjangpassen gratis waren. Nic. Engelhard zegt ergens dat de passen, het ronggeng- en het wajanggeld (dit laatste zal wel een misbruik zijn geweest; vergelijk de pachtvoorwaarden P. VII, 726, die gehandhaafd zijn tot P. XII, 601 en 673; van den pachter schijnt de Gecomm. niets te hebben getrokken, P. XII, 585) vóór zijn tijd wel 8.000 Rd^s. oprachten. Bij C. G. 17 Febr. 1798 werden erkend de passen voor het bevaren der Tjitaroem (tot het halen van brandhout en het drijven van handel, P. XVI, 76) en de Tjisadane („ter afhaal van groentens”, zegt B. R. 3 Maart 1807) en die verleend aan Inl. „tot het opgaan naar de Regentschappen.”

Warongs (zie over de beteekenis van dezen term § 1531) in de Ommel. betaalden vermoedelijk sedert R. 21 Febr. 1730 eene contributie aan den Gecomm., welke, naar 't schijnt, voor het eerst bij R. 27 Jan. 1789 (P. XI, 101), en daarna bij C. G. 17 Febr. 1798 werd gewettigd.

Over de betaling voor het merken van geweren zie § 2324 i. f.; 2325; van vee § 2154.

Een aantal van deze heffingen schijnt vrij onzeker te zijn geweest, althans Wardenaar geeft B. R. 17 Jan. 1806 als Gecomm. over de Benedenl.

te kennen dat zijn eenig inkomen bestaat uit de passen en de 3.000 Rd^s. van den Regent van Tanggeran.

Verborgenheden van het Commissariaat. De langdurige regeering van § 1838 Van der Parra (1761—1775) beschouw ik als den tijd, gedurende welken de misbruiken van het Commissariaat het ergst zijn geweest; ik maak dit op uit de geschiedenis der schulden van de Regenten, zie § 1270 e. v. Daarbij is eene opmerking de vermelding waard, gemaakt in een manuscript uit een der laatste jaren van Van der Parra's bewind: „Zijn Edelheid heeft nooit in zijne jongelingschap en geringe staad ander dienste bij de Comp. waargenoomen dan slegds op de Secretarij tot moede en afsloovens toe dag en nacht te zitten schrijven zonder zig ooit verder bemoeijt, veel minder personeel onderzocht te hebben, als waartoe geen tijd hebbende altoos (1), hoe dat in 't particulier ieder dienaar in zijnen gestelden post heeft gehandelt en te werk gegaan, dan voor soo ver hem zulks uijt de bij de Regeering ingediente schriftelijke papieren is koomen te blijken”. In dit geschrift, dat voor het overige volstrekt geen aan Van der Parra vijandigen geest ademt, wordt niettemin gewezen op den grooten invloed, dien zijne „neven” op hem hadden, een naam die op twee Gecomm. past, die gedurende bijna zijne gansche regeering hebben gefungeerd. Op hun gedrag en dat hunner opvolgers had bovendien zonder twijfel grooten invloed de houding der Residenten elders op Java en die van den Gouverneur te Samarang; met de vermeerdering van het prestige en de uitbreiding van het gebied der Comp. namen de misbruiken, het zotte praalvertoon, de hoovaardij en oneerlijkheid dier ambtenaren hand over hand toe; zie de klacht daarover in de Consideratiën der Staatscommissie van 1803, bij Mijer o. l. pag. 197. Overigens waren in Nederland misbruiken van dezelfde soort als de hier beneden beschrevene volstrekt niet ongewoon en in Nederl. niet alleen; ik wil in dit verband alleen herinnoren aan Pope's aardig verhaal (*Moral Essays*, Ep. III) van den braven Balaam, op wien de Duivel maar niet goed vat kon krijgen, totdat hij op 't idee kwam hem tot Director der (Engelsche) O. I. Comp. te doen benoemen. Ook Voltaire wijst in een brief, anno 1764 aan een ambtenaar der Fransche O. I. C. geschreven, op dit verhaal van Pope.

Dat in 1777 de bronnen van inkomsten van den Gecomm. gedeeltelijk § 1839 bekend waren, althans aan Radermacher, blijkt uit onze Bijlagen XXXVI en XXXVII, stukken, die vermoedelijk aanleiding hebben gegeven tot de benoeming der Commissie Craan-Radermacher en tot het verbod, bij R. 4 Dec. 1777 aan den Gecomm. van Riemsdijk gericht, om zich, behalve met de ontvangst der interesten van de door hem uitgeleende gelden en zijn koffiegeld, „met de finantiën van den Inl. te bemoeien of iets anders van hun aan te nemen, hetzij onder den naam van interest op nooit geleende coffijgelden,

(1) Over dit *altoos*, waardoor de ontkenning versterkt wordt, zie B. 2, 3, 1.

werkvolk, nieuwjaars-, optogt-, rijst-, hoenders-, paarden-, grasgelden enz.", waarbij, zooals men ziet, de volgorde van Bijlage XXXVI in het oog wordt gehouden. Merkwaardig is ook R. 29 April 1793, waar de Resident van Cheribon L. J. Umbgrove, schoonzoon van Alting, meedeelt waarin o. a. zijne „voordeeltjes” bestaan, als daar zijn: „een kleine handel en het voorschieten van contanten aan de handelaars” (lees: een alles omvattend monopolie, waarover zie § 1813, en woeker), het houden van suikermolens, het verkoopen van opium op credit, het voorschieten van penningen op a. s. zoutleverantie; „de voornaeme winsten van een Cheribons Resident moeten gesogd worden in een bepaald credit en om geld aan de min gegoede handelaars toe te vertrouwen, waarop niet alleen een goede interest maar daarenboven bij eene gelukkige vaart en handel schoone voordeelen te haelen zijn”; hij heeft daartoe een groot kapitaal opgenomen (mogelijk wel bij zijn schoonpapa) „waarmede ik met Gods zee-geen (1) door den tijd in staet hoop te geraeken om onder het behartigen van 's Comp^s. belangens mijzelven gelukkig te maken”. Umbgrove verzwijgt daarbij nog de minder te avoueeran bronnen, die meer overeenkomen met die van den Gecomm. en meegedeeld zijn in T. N. I. 1879, II, 161 e. v. Dat de G.-G. geheel op de hoogte der Cheribonsche knocierijen was, ligt in den aard der zaak; immers van oude tijden af (zie § 1734) benoemde hij daar een familielid of goede kennis om er zich te verrijken (Alting benoemde achtereenvolgens twee zijner schoonzoons). Het blijkt ook uit een brief van Walbeek, die als Resid. aldaar den 15 Febr. 1798 aan Alting schrijft, ontdekt te hebben dat zijn voorganger Umbgrove bij de overdracht der residentie ongeveer 40.000 Rd^s. te veel van hem heeft ontvangen; daar Umbgrove reeds gerepatrieerd is, verzoekt W. die zaak „hier in Indiën uit de weereld te maken”, omdat „de documenten, die tot 't vereffenen noodig zijn, te delicaat zijn dan dat dezelve in veele handen kunnen vertrouwt worden”; ook Siberg behoorde tot de ingewijden. Uit een anderen brief van Walbeek bespeurt men, dat hij van zijn voorganger ook eene schuld van 40.000 Rd^s. aan Alting had overgenomen. Ongelukkig legde deze juist zijne waardigheid neer; Van Overstraten schijnt geen lust te hebben gevoeld om de zaken verder te verdonkeren en 9 Juni 1798 schrijft Walbeek aan Umbgrove: „Door 't overzenden (naar Bat.) van alle de papieren, die tot elucidatie nodig waaren, is thans de geheele maneance van zaaken bekend en men is bereeds druk beesig om de voordeelen te besnoeijen”.

§ 1840 Het citaat op p. 313* van den tekst is uit Van Linschoten (Itinerarium p. 46), het Latijnsche uit Juvenalis XIV, 204; eene prachtige illustratie daarbij geeft P. XII, 445, waar men ziet dat tot 1797 onder de inkomsten van den G.-G. behoorden 5 Rd^s. per maand „voor de overvaart bij Goenong

(1) Een modern mensch zal vinden dat de naam Gods hier nu wel buiten gelaten had kunnen worden. Maar men vergelijkte mijne opmerking B. 14, 23, 3.

Sa-harie". Omtrent de hebzucht der Portug. officieren en ambtenaren in de laatste tijden van hunne macht in Indië zie Baldaeus, Ceylon p. 209; 216.

Stavorinus (Reis Samarang II, 266) zegt met het oog op de wijze waarop Van Riemsdijk of diens voorganger (toen was hij te Bat.) het Commissariaat beheerde, dat de „Landcommissaris op eene schreeuwende wijze onder het opzicht van den G. G. de Regenten en gemeene Javaanen, die in de Jacatrasche landen wonen", uitzuigt. In de Gecomb. Vergad. 23 Oct. 1798 wordt besloten, naar Nederl. te schrijven o. a. „dat er geen post hier ter hoofdplaats is, die zo veele gelegenheden dagelijks opleverd (*als het Commissariaat*) om zijn particuliere belangen te kunnen bevorderen ten kosten van den gemeenen Javaan, zonder dat men daarvan kennis kan erlangen als door den Inl. zelfs". Nederburgh, na eene knoeierij van Rolff te hebben meegedeeld (zie § 1316 e. v.), laat er op volgen (Consider. p. 141): „Uit dit en soortgelijke staaltjes kan men dan ook genoeg opmaken, door welke kunstgrepen vorige dienaren, die in het bewind over de Regentsch. zijn geëmployeerd geweest, die op zig zelf reeds zeer aanzienlijke inkomsten hunner bedieningen ter voldoening eener onverzadelijke geldzugt nog al hoger hebben weten te doen stijgen", goede uitzonderingen, zooals Guitard, daargelaten.

Wat onthullingen aangaat, de notarieele acten geven omtrent sommige § 1841 zaken, zooals de door Regenten voor hunne benoeming betaalde sommen en de toeneming hunner schulden, belangrijke aanduidingen; nadat echter de ex-notaris Rolff als Gecomm. was opgetreden, schijnt deze, wellicht bewust dat het notarieel geheim zijne transacties niet voldoende zou bedekken, een anderen weg te hebben gevolgd, althans na gezegden datum heb ik dergelijke notarieele stukken niet meer kunnen vinden, ofschoon dat anders gemakkelijk genoeg moest zijn, omdat de Regenten op vaste tijden in de stad kwamen en die papieren dan werden opgemaakt. Het is echter ook wel mogelijk dat Rolff en zijne opvolgers die overbodig achtten (de in § 1289 bedoelde acten daargelaten), omdat zij toch casu quo geene gerechtelijke vervolging tegen wanbetalende Regenten zouden durven instellen, en ook, omdat zij zonder legale middelen de Regenten toch wel onder de knie konden krijgen. Belangrijk als kenbron voor de misbruiken van het Commissariaat is een stuk, den 15 Dec. 1797 door Nic. Engelhard gericht tot Nederburgh; alle winstgevende misbruiken die hem bekend zijn, noemt hij hier op als zondenregister van Van Riemsdijk; hij zelf is natuurlijk vlekkeloos. Van het totale bedrag der baten van die soort kan hij geene opgave doen „wjl de inkomsten van deeze bediening al veel afvloeiden uit handelingen, die bij het daglicht niet mogten worden gezien, en om dezelve te verkreigen willekeur, schreeuwende knevelarij, plaats vond"; bovendien had de Gecomm. er belang bij om zijne inkomsten geheim te houden, „ongeacht de protexie van de Heeren Gouverneurs Gen., waarmede de Gecommitteerden doorgaans in een nauwe betrekking stonden; de Regenten uit de Preangerlanden, die

voornamelijk tot deze reuuen contribueerden, waren van alle correspondentie verstoken (*vergelijk daaromtrent § 1815 e. v.*), en hun was niet gepermitteerd, zonder prealabele voorkennis van den Gecomm. zig tot iemand anders te begeeven; buitendien wierden zij maar zeer zelden uit de Bovenl. naar de stad opgeroepen, zodat de weg tot klagen voor hun hierdoor ten eenenmale gesloten was, zo wel door de vrees voor den Gecomm. als door de onkunde, bij wien zij hunne belangen inbrengen zouden". Vrijwat licht werd ontstoken, behalve door dit stuk van Engelhard (ik zal het hierbeneden citeeren als Eng.), dat intusschen door Nederburgh geheim schijnt te zijn gehouden (ik vond het alleen in Engelhard's nagelaten papieren), ook door de rekening zijner inkomsten en uitgaven, C. G. 9 Sept. 1797 (P. XII, 775 e. v.).

Bij het bespreken der knoeierijen zal ik die terzijde laten, welke alleen betrekking hebben op de Ommelanden.

§ 1842 *Het pikolgeld* van den Gecomm. is, naar ik onderstel, bij wijze van compromis ontstaan uit de afpersingen, die hij zich kon veroorloven, wanneer de Regenten hunne koffie naar Batavia hadden gezonden en hij, of door zijn toedoen de G.-G., met de acceptatie en betaling daarvan bleef talmen, zoodat hij hunne ondergeschikten en, als zij de levering begeleidden (§ 1055), ook henzelven, op onkosten joeg en plaagde; vergelijk B. 27, 12, 3. Al vóór 1650 gebruikte de Regeering het kunstje dat zij, ten einde zeker Chinees te bevoordeelen, placht te dralen met de acceptatie der door inl. handelaren te Batavia aangevoerde waren, als wanneer, „alsoo die luijden niet connen wachten," de Chinees hunne artikelen tegen lage prijzen opkocht (De Jonge VI, 17). Dat in Cheribon al vroeg een deel der koffiebetalings onrechtmatig werd ingehouden, blijkt R. 10 Jan. 1736. De Sultans verzochten namelijk om in betaling te worden gelijkgesteld met de Bataviasche Regenten, eene gelijkstelling die al bij R. 15 Dec. 1730 was verordend; uit de „examinatie der facturen" van de uit Cheribon ontvangen koffie blijkt thans aan de Regeer. dat de destijds bepaalde prijs van 6 Rd^s. inderdaad door den Resident aan de Comp. in rekening werd gebracht. Zij besluit nu, den Cherib. prijs te verlagen tot 5½ Rd^s.; ofschoon daarbij van de knoeierij des Residents niet wordt gesproken (dit was Van Soesdijck, over wien zie § 1734), mag men aannemen dat de bedoeling was, de prijsverlaging alleen ten nadeele van dezen oneerlijken ambtenaar te doen strekken, zoodat de Sultans den prijs bleven genieten, dien zij tot dusver feitelijk in handen kregen. Daaruit volgt dus het bestaan van een pikolgeld ad ½ Rd. Wat de Batav. Regentsch. aangaat, reeds Arnout Luijmes zegt i. l. in den tijd van Van Imhoff omtrent den Gecomm: „Denselven geniet. . . . alleene van de producten al seedert veele jaaren herwaarts een seekere premie of portie, en wel speciaal van de coffijboonen en peper. . . . Rd^s. ¼ van ider picol van 125 ponden". Heydt schrijft omstreeks denzelfden tijd (o. l. pag. 41) aangaande de koffie: „Die Besitzer desselben müssen sich oft gefallen lassen, ein Präsent an ein oder den andern

Günstling zu machen, welcher vor sie bittet dasz ihnen ihr Caffee abgenommen wird, oder sie sind gezwungen 3 oder 4 Wochen mit ihren Schiffen (*d. i. koffieprauwen*) und Leuten liegen zu bleiben". Uit Bijlage XXXVI bespeurt men, dat de Gecomm. van de levering van 1776 (die, wat koffie aangaat, iets meer dan 30.000 pikols beliep) 15.000 Rd^s. aan pikolgelden trok; naar het heette betaalden Tjiandjoer en Kampongbaroe toenmaals $\frac{1}{2}$ en de andere regentsch. $\frac{1}{4}$ Rd. per pikol. Denkelijk is die opgave eerder te laag en zal wel overal minstens $\frac{1}{2}$ Rd. pikolgeld gekort zijn; immers het totaal van 15.000 Rd^s. is door den Gecomm. zeker niet te hoog opgegeven. Curieus is, dat zelfs Radermacher destijds den $\frac{1}{4}$ Rd. per pikol koffie voor eene door de wet vastgestelde korting aanzag, B. 37, 4, 1. In Cheribon was omstreeks dien tijd de prijs $4\frac{1}{2}$ Rd^s., doch alleen de Sultans kregen dien in handen; de Cherib. Preanger-Regenten moesten zich vergenoegen met 3 Rd^s. per bergsche pikol (T. N. I. 1879, II, 200 en 204). Betreffende het Bataviasche verklaart Nic. Engelhard anno 1797 dat tot 1778 de in Bijlage XXXVI genoemde pikolgelden werden voldaan, waarbij nog per vadem brandhout $\frac{1}{8}$ Rd. en per vadem kruithout $\frac{1}{4}$ Rd. kwam.

De eerste vermelding van het koffiepikolgeld in de Resolutiën is in die van 4 Dec. 1777, waar De Klerk bij zijn neus langs zegt, dat de Regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg $\frac{1}{2}$ Rd. per pikol aan den Gecomm. betalen; hij stelt nu voor, dit pikolgeld ook voor de andere regentsch. van toepassing te verklaren (Radermacher had het, blijkens B. 37, 9, willen vaststellen op $\frac{1}{4}$ Rd.), hetgeen wordt aangenomen en ook tot de verdere producten (peper enz.) uitgebreid De Commissie Thalman c. s. maakte er later aan Pieter Engelhard een ernstig verwijt van, dat hij het pikolgeld niet steeds in papier had berekend (vergelijk § 1215). Bij R. 28 Dec. 1801 erlangde ook de Adjunct-Gecomm. van Lawick een pikolgeld (alleen van koffie) ad 3 stuiver, in te houden uit het betaalde ambtgeld van den Gecommitteerde.

Overwichten. Omtrent de overwichten van den Gecomm. zie § 1117; § 1843 1119; 1129. Ook dit misbruik was al van ouds bekend. Omtrent Honimoa schrijft Valentijn (II Beschrijv. van Amboina p. 89): „Het is een van de beste buitencomptoiren van Amboina, gevende aan 't Opperhoofd, die als Koopman hier legt, een groote winst jaarlijks, zo van het overwigt der nagelen (*uit p. 275 ibid. ziet men dat deze overwichten meest ontstonden doordat de nagelen in de pakhuizen veel vocht absorbeerden*) alsook van 't verkoopen van rijs, linnen, sout, arak, visch en andere dingen, vooral van 't geld tegen swaren interest op 't nagelgewas, hoewel dat verboden is, te geven"; men zie ook wat Valentijn (II, 1, 103 en 288) zegt over de overwichten ten bate van den Ambonschen Gouverneur en den Opperkoopman. Stavorinus (Reis Samarang I, 290) zegt dat volgens een reglement van 31 Mei 1755 op Ambon aan alle ambtenaren en officieren een aandeel werd gegeven in den nagelooft als „middel van bestaan" (vergel. P. VII, 95); dit is „buiten kosten der Priangan.

Maatschappij, want de Inlander betaalt zulks en is, gelijk men zegt, daarmede zeer wel tevreden, want te vooren werden deze bij het inweegen der nage-
len op zulk eene wijze door de Hoofden der Comptoiren te kort gedaan,
dat het allen geloof te boven gong, zonder dat de Maatschappij daarvan
eenig voordeel trok”.

§ 1844 Wij volgen verder de orde van Bijlage XXXVI. Het „geleend geld
sonder interest” is een passende naam voor ontvangen cadeaux in geld. In
Nic. Engelhard's grootboek over 1793 vindt men o. a. op het debet van den
Regent van Bandoeng: „23 Aug. cassa, over aan hem geleend zonder in-
terest Rd^s. 1.500”; evenzoo paraisseert daar P. moentjang voor 1.000 Rd^s.
Tjiandjoer voor 2.000, Soemed. voor 500, alles onder dezelfde benaming. Dui-
delijker spreekt een post in zijn grootboek over 1795: „den Tomm. van Su-
madang aan inkomsten van 't Commissariaat, over aan mij in een brief tot
een present afgezonden een obligatie groot 500 Rd^s.”

Reeds bij den artikelbrief van 1634 (P. I, 327, 61) was gelast, de van
„Koningen, sabandhaers, gouverneurs ofte andere persoonen” verkregen ge-
schenken aan Bewindhebber en af te dragen zonder vergoeding; natuurlijk,
want er moest altijd een tegengeschenk van omstreeks dezelfde waarde op
volgen namens de Comp. Van anderen aard waren de geschenken van Chi-
neezen (de eenige Oosterlingen die destijds te Bat. wat te schenken hadden),
waarvan bij R. 18 Dec. 1654 de aanneming aan ambtenaren werd verboden.
Was eerstbedoelde categorie een pure beleefdheidsvorm, deze tweede droeg
den stempel van omkoopning. Wilde men geschenken der eerste soort voor
zich houden, dan was volgens het latere gebruik de vergunning der Regeer.
noodig (R. 22 Dec. 1732). Aan hare ambtenaren op Ambon en Banda ge-
bood de Regeer. in 1656 zich van de aanneming van „giften of gaven” te
onthouden, en dat dit geschenken waren der tweede soort, blijkt uit de uit-
breiding tot alle leden, zelfs de „dienstboden”, der ambtenaarsgezinnen, door
XVII^{en} aan dit verbod gegeven (Valentijn II Beschrijv. v. Amb. p. 281 en
282). De rol dier „dienstboden” blijkt wel uit de volgens Van Hoëvell (o. l.
pag. 40) nog heden op Ambon gebruikelijke zegswijze: *masog rocmah deri
dapor*, of: *masog pintoe balakang* (door de keuken of door de achterdeur bin-
nenkomen) voor: hulp zoeken bij hen die op den machthebbende iets ver-

§ 1845 mogen. Voor de verschillende bepalingen op het aannemen van geschenken
wordt overigens verwezen naar het Plakaatboek. Een eigenaardig bewijs van
den verkeerden invloed der corruptie van de Regeering zelve levert Valentijn
II, 1, 282), die de vrouw van een Ambonsch Gouverneur laat zeggen: „Ik
weet wel dat het verboden is, giften of gaven aan te nemen, maar waarom
zou ik dat zoo wel niet doen als andere, daar Haare Edelheden op Batavia
mij daarin voorgaan?” (1) Uit Daendels (Staat p. 6 noot) blijkt, dat alle

(1) Trouwens, ook hierin gaf Nederland het | verbod, geld bij de Comp. te laten staan tegen
voorbeeld. Zoo was er eene order van 1688 die | rente op rente (P. III, 235). De eenigen voor

mogelijke geschenken, ook de beneden volgende categorieën, den generieken naam „hommages” droegen. Wanneer Nic. Engelhard zelf bij de opgave zijner inkomsten (P. XII, 777 en 782) erkent in 1792 en 1793 aan geschenken 15.000 en 13.000 Rd^s., ruw berekend, te hebben ontvangen, terwijl wij in § 1878 zullen bespeuren dat hij een veel te triest tafereel van zijne inkomsten ophing, dan blijkt wel dat het door Van Riemsdijk geavoueerde bedrag (Bijlage XXXVI) veel te laag moet zijn. Van Lawick zegt in 1805 dat de Regent van Tjiandjoer hem heeft verklaard: „Ik heb in vorige tijden aan den Gecomm. wel geschenken gegeven van 10 à 15.000 Rd^s., en zulks heeft Zijn HoogEdelh. van Overstraten zeer wel geweten”. Daar nu deze Regent al in 1776 was benoemd, kan hier moeielijk nog sprake wezen van een cadeau voor zijne aanstelling, maar moet gedoeld worden op geschenken bij gewone gelegenheden. Uit P. IV, 204 ziet men dat reeds in 1727 de Fiscaal, de Baljuw en de Landdrost elk jaar ruim 11.000 Rd^s. van de Bataviasche pachters trokken. Ondanks het toen uitgevaardigd verbod stegen later die bedragen nog, P. XII, 585. Bij C. G. 17 Febr. 1798 werd bepaald dat, aangezien het aanbieden van geschenken door de Regenten bij zekere gelegenheden „op hunne eijge landsgebruiken gegrond is en waaraan zij van alle tijden gewoon zijn geweest”, en er dus „geene noodzakelijkheid is” om dit principieel te verbieden, de Gecomm. voortaan van alle „zodanige aanbiedingen in gelde” den G.-G. kennis zal moeten geven en diens toestemming tot de aanneming inwinnen. Wel werd bij R. 7 Sept. 1802 den Gecomm. het aannemen van zekere geschenken verboden, maar Wiese verklaart R. 27 Dec. 1805 dat daarmee geen „stellig verbod” is bedoeld; hij keurt het weliswaar af dat Van Lawick er van de Regenten had geaccepteerd, maar, zegt hij, dit geschiedde met voorkennis van diens chef.

Wat den post „werkvolk” in Bijlage XXXVI betreft, deze werd alleen § 1846 betaald door verder afwonende Regenten. Men mag dus aannemen dat door de dichterbij zijnde Regenten de koeli's zelve geleverd werden, en dat eerstgenocmden tegen betaling van die levering waren vrijgesteld. Dit vermoeden wordt bevestigd door Eng., die zegt dat de Gecomm. uit de kleine regentsch. der Ommel. „het vrij genot van allerhande voortbrengselen, onbepaalde eischen van bamboesen, werkvolk, het gebruik van paarden, buffels en buffelskarren nevens boeijangers op stal en in de huishouding, kortom allerhande diensten van 't volk en geriefelijkheden van den lande” trok; tevens, dat in Van Riemsdijk's tijd de verschillende baten van het Commissariaat uit de particuliere landen, afgezien van gratisleveringen in natura en diensten, een 15.000 Rd^s.

wie eene uitzondering werd gemaakt, waren de Advocaat der Comp. Mr. P. van Dam en de Bewindhebber Mr. N. Witsen, wier kapitaal van 1688 af alle jaren met de blygeschreven

rente werd vergroot, zooals uit de Resol. blijkt; nog R. 16 Sept. 1708 gebeurt het met Witsen's geld. Eerst R. 4 Dec. 1708 wordt het op last van XVII^{en} gestaakt.

per jaar zouden hebben bedragen. Eene oudere aantekening luidt: „Mas Achmat van Djati Nagara (*deze werd R. 10 Febr. 1775 vervangen*) geeft ten dienste van de stal het geheele jaar door 6 Javaanen”. Dat later ook de Preanger dergelijk werkvolk leverde, blijkt in § 1617. Nic. Engelhard schrijft in zijne memorie van 15 April 1805 omtrent den vorigen Gouv. van Java van Reede dat deze gebruikte „50 of 100 Javaanen daagelijks in de wildbaan of zo genaamde Crappe-Jak (*Jav. krapjak, zie B. 32, 19, 1*), die dezelve, wanneer Zijn Edele met een aantal van wel twintig van zijne favorites op de jagt was, moesten doorkruissen om het wild uit de wildernissen na zekere plaatzen, waar men zig dan posteerde, toe te drijven, en vervolgens deeze Crappe-Jak, die 944 roeden (*dus 3¹/₂ K. M.*) in zijn omtrek was, onderhouden, doorgravingen voor het waater maaken en de pagger, die dezelve omsloot en waaraan daagelijks iets te repareeren viel, te onderhouden”. Dit was eene soort diensten dus, die Engelhard voor zich niet vorderde; over degene die hij wel eischte zwijgt hij liever.

§ 1847 *Nieuwjaarsgeschenken.* In een Mal. brief van den Regent van P. moentjang aan Nic. Engelhard draagt deze „schenkagie” den misleidenden naam van *sekeng kajoe*. R. 6 Juni 1809 verklaart een kamponghoofd dat hij gewoon was aan het Hoofd van Djasinga „met Javaans nieuwe jaar ten teeken van onderdanigheid eenig pluimvee en wat rijst ten geschenke te brengen”. Of dit een algemeen oud inl. gebruik was, dan wel misschien gedeeltelijk van de Comp. overgenomen? Het aanbieden der pitrah aan het einde der vasten laat zich moeielijk vergelijken. Maar de oude Batavianen waren gewoon veel drukte van nieuwjaar te maken en de autoriteiten te feliciteeren (zie § 2001), en daar nu terzelfder tijd de verpachtingen werden gehouden, lag het voor de hand dat de pachters speciaal den Directeur-Generaal een cadeau aanboden, die daarvan heele zolders vol had, zegt Valentijn (IV, 2 Eerste Uijt- en Thuijsreijze p. 106; II, 1, 282). Maar ook andere ambtenaren, die hen zouden kunnen plagen of begunstigen, werden door hen goed bedacht; men zie het lijstje P. XII, 585, waar de G.-G. bovenaan paradeert en de Oppassers aan het slot, tot een gezamenlijk bedrag van meer dan een ton per jaar in constanten. Interessant is ook de lijst der nieuwjaarsgeschenken van den Baljuw P. XII, 714. Vermakelijk klinkt het plakkaat van 12 Dec. 1743 (P. V, 112) waarin, na een brommenden aanloop, ten slotte niet het aanbieden dezer cadeaux wordt verboden, maar wel om er bij de aanbieding (echt Chineesch!) in optocht mee rond te loopen; wat ging het ook de onwijze gemeente aan, hoeveel Zijn HoogEdelheid van Dikke Non of Baba Gemoek trok? Het verbod is gehandhaafd bij de Statuten van 1766 (P. IX, 448, 65). Curicus is, dat uit eerstbedoeld plakkaat tevens blijkt dat Europ. schuldeischers door hunne debiteuren met een nieuwjaarsgeschenk werden begroet, hetgeen alweer aan de cadeaux der Regenten eene eigenaardige beteekenis geeft. Daar dezen vroeger bij de Mataramsche hofreis (§ 311) huldeblijken plachten aan te

bieden en met nieuwjaar eene hofreis (1) naar Bat. deden (§ 1997 e. v.), was het zoo vreemd niet dat ook zij nieuwjaarscadeaux aanboden. Langzamerhand werd dit zoozeer eene verplichting, dat 30 Nov. 1797 de Opziener van Bandoeng aan Nic. Engelhard schrijft, op diens last den Regent aldaar te hebben aangezegd „dat van dit jaar de 'niewejaars paarden en andere presenten beeter moeten weezen als het gepasseerte jaar"; den 16 Dec. 1799 schrijft diezelfde Opz. over de cadeaux, die de Regenten „verplicht" zijn met nieuwjaar aan den Gecomm. en den G.-G. aan te bieden. Nic. Engelhard § 1848 noteert op 31 Dec. 1797 in zijn grootboek een geschenk van 2.000 Rd^s. van den Regent van Tjiandjoer. Onder de enorme bedragen, die in de maand Januari met de Regenten plachten verrekend te worden, zullen de nieuwjaarsgeschenken wel begrepen zijn; de ontvangst daarvan erkent Nic. Engelhard P. XII, 777; 782. Pieter E. rekent het zich R. 7 Sept. 1802 als eene verdienste aan, dat geen der Regenten hem „buiten de paarden, kleedjes enz." eenig nieuwjaarspresent heeft gegeven; het aannemen dezer „gewoone homage met het nieuwe jaar" in den vorm eener obligatie wordt nu bij evengezegde Resol. den Gecomm verboden. Volgens Opziener Hoffmann placht de Regent van Soemed. met nieuwjaar 1.000 Rd^s. te geven; dit schijnt wel het vaste tarief te zijn geweest. Uit B. 36, 5 en 6 maak ik op dat de Hoofden der Ommel. hun present aanboden in natura. Toen bij R 30 Nov. 1797 het aannemen van nieuwjaarsgeschenken algemeen aan ambtenaren werd verboden (dit zal dan slecht nageleefd zijn), bleven de „eetwphaaren" van het verbod uitgezonderd. Tegenover de ontvangen geschenken stonden de gegevene. Men vergelijkte de opsomming T. N. I. 1879, II, 212 e. v. van de nieuwjaarsgiften en andere cadeaux en maandgelden, die een Cheribonsch Resident gewoon was uit te keeren; letterlijk het heele ambtelijke personeel en het garnizoen profiteerde daarvan; het totaal beliep duizenden rijksdaalders per jaar. Vergel. § 1782.

Ook van verjaardagen (2) zal wel notitie genomen zijn. Zoo vinden wij R. 31 Maart 1693 de volgende curieuse historie De Opperkoopman E. van der Schuer, in 1677 onder Speelman op Java dienend, viel bij hem in ongenade; om 't weer goed te maken presenteerde hij toen aan Speelman op diens verjaardag eene niet-rentende obligatie, groot 1.000 realen; Speelman deed toen alsof hij boos was, maar behield toch de obligatie, die na zijn dood onder zijne papieren werd gevonden, waarop de executeuren Van der

(1) Het woord *hof* wordt zelfs voor de standplaats van den Gouverneur van Ambon gebruikt, zie § 1881.

In eene attestatie Seullijn 27 Mei 1713 wordt gesproken van iemand die „niet breet ten *hoove sting*" d. i. bij de Regeer. niet gezien was. Evenzoo D. 1641/2 p. 82: „omdat (*hij*) bij Haer Ed. (*de Ind. Regeering*) niet wel *ten hove stont*"; D. 1661 p. 288: „*ten hove*" ontboden worden,

d. i. bij den G.-G.

(2) Van verjaardagen werd zeer veel werk gemaakt. Uit Morgenstern (o.l. pag. 315; 325; 334; 336) blijkt dat niet alleen Van der Parra's verjaardag feestelijk werd gevierd op Java's N. O.-Kust, maar zelfs die van zijne vrouw, ja zelfs van zijn zoontje, alsof het een Kroonprins was. Van der Parra's eigen verjaardag werd overal in Indië gevierd.

Schuer's weduwe om de betaling aanspraken. Speelman had echter zoo'n kwaden naam, dat ten slotte zonder bewijsstukken met goedvinden der executeuren die obligatie geroyeerd werd (R. 25 Juni 1693). Curieus is ook wat Nic. Engelhard (memorie van 15 April 1805) vertelt van Van Reede, zijn voorganger als Gouverneur: „Bij ieder kraambevaling van een van Zijn Ed. bijzitten (*hij schijnt een compleet serail van eenige dozijnen te hebben gehad*), waarvan aan den Panumbahan van Madura, Pangerang van Sumanap en Regenten kennis gegeven wierd, zoude de dankbetuiging voor de gegeven communicatie, hetgeen eigenlijk de kennisgeving ten doel heeft, verzeld zijn gegaan van 50, 100, 200 ja zelfs tot 500 Spaansche matten, naar maate de genereusiteit van den perzoon”.

§ 1849 Over het geld, aangeboden bij inspecties der Regentsch., zie B. 37, 6, 5. Van Riemsdijk trok dit derhalve zonder ooit te inspecteeren (§ 1756). Op dit geld slaat ook eene uitlating van Opziener Hoffmann anno 1802, die, sprekende van zijne pretenties op de Regenten van Soem. en P. moentjang, zegt dat zij niet voortspruiten „uit obligaties van boetens over den een of anderen misstap of uit geschonkene handteekeningen voor nieuwejaarsgiften of voor het koomen in en vertrekken uit de hoofdnegorijen, 't welk wel bij iemand anders (*namelijk zijn vijand, den Gecomm.*) maar bij geen Opzichter existeert”. Volgens Hoffmann kreeg P. Engelhard van den Regent als hij op inspectie kwam 1.000 Rd^s. Het aannemen daarvan werd verboden bij R. 7 Sept. 1802, maar het gebruik heeft misschien de Comp. lang overleefd. Ik heb althans iemand, die een 30 à 40 jaar geleden als Inspecteur van zekeren tak van dienst de Molukken doorreisde, hooren vertellen dat hij, bij zeker Hoofd logeerend, des morgens een zakje rijksdaalders onder zijn kussen vond, dat de stakkers meenden hem te moeten aanbieden. Of het waar is weet ik niet; de man was behept met eene neiging tot jokken.

Leveringen in natura. Reeds R. 26 Febr. 1715 blijkt dat Van der Horst van Pangeran Aria Cheribon en de Prcanger-Regenten hout eischte; dat werd toen verboden, maar in eene berekening der inkomsten van den Gecomm. over 1792 leest men: „Brandhout moeten de Regenten van Crauwang en Adiarsa jaarlijks leveren zoveel als den Commissaris benodigd is; de Regent van Crauwang moet 's jaars voor niet leveren 75 ps. (*pees, stuks*) balken, die van Tjasse 75, van Pamanoe kan 150”. Men zou zoo zeggen dat dit nog al wèl was, maar in de opgave zijner inkomsten P. XII, 775 e. v. maakt Engelhard er geene melding van; in zijn aan Nederburgh gericht verslag heet het: „Het houtbosch van Crauwang is aan een apart persoon verhuurd, en de Gecomm. heeft daarvan niets meer als het nodige tot zijn huisgebruik”. Inderdaad echter schijnt de Gecomm. of wel de G.-G. nog heel wat anders van die Krawangsche bosschen te hebben getrokken; zie § 2017. Bauer noemt (p. 248 van den gedrukten bundel stukken tegen Gillespie) onder de inkomsten van P. Engelhard in 1806/7: „from the Regent at

Crawang timber and dry fishes or in lieu of these 2.000 Rd^s." Wat eetwaren aangaat, de Regent van Tjiandjoer zendt in Jan. 1741 aan den Gecomm. de Roy „eenige cappoenen (*zoowel*) als volwassene hoenders en catjang op UE. requisit". Bij R. 11 Juni 1743 wordt het aannemen van „consumptibele goederen" aan ambtenaren uitdrukkelijk toegestaan; evenzoo aan den G.-G. in 1797 (P. XII, 449; *ibid.* 447 ziet men dat deze cadeautjes op minstens 7.000 Rd^s. per jaar werden getaxeerd); aan andere ambtenaren bij R. 30 Nov. 1797 en speciaal aan den Gecomm. C. G. 17 Febr. 1798. Wij zagen in § 1846 reeds dat deze van alles uit de Ommel. trok, en Nic. Engelhard verklaart dat „alles bij contributie door de Commandanten (*de hoofden der Ommelandsche bevolking*) geleverd wierd, gelijk dit zelfs lange na de reforme in de Bovenl. in a^o. 1778 nog heeft plaats gevonden, egter thans (*1797*) alles uit de privé beurs van den Gecomm. word betaald". Over de aardappelen, welke de Tui- niers hem gratis leverden, spraken wij in § 1685. Bij R. 19 Juni 1800 wordt hem echter gelast in 's Comp^s. kas te storten 600 Rd^s., op welk bedrag ge- taxeerd zijn „de paarden, koebeesten, kleejjes etc. van diverse Regenten"; denklijk was die taxatie erg billijk, en wanneer men later, zooals R. 7 Sept. 1802, nog van dergelijke geschenken verneemt, dan verneemt men niet meer van eene storting tegen taxatie.

Nogal curieus zijn de Cheribonsche leveringen in natura. Den 15 Juni § 1850 1743 schrijft de Regeer. aan den waarnemenden Resident aldaar: „Voorts sal UE. moeten besorgen dat de jongst aan den G. G. gezondene 194 kappoen- nen, 86 krevden (*krceften?*), 48 endvogels en 2 hartebeesten voor rekening van de Comp. werden voldaan (*Van Imhoff was nog maar een paar weken G.-G. en deed zich gelden*) aan degenen, van wien den Resident deselve over- genomen heeft, en nademaelen wij voortaan niet meer geturbeert willen zijn met ongevergde en ongepermitteerde presenten van de dienaren, dewelke diergelijke liberaliteijten doorgaans wel dubbelt weten in te halen van hare onderhorige, dat wij dan teffens hiermede willen opgehouden hebben, so sal UE. sig voortaan wel hebben te wagten, iet aan den ondergetekenden G. G. of iemand van dese leden der Hooge Indische Regeering in geschenk te senden, so deselve geen ondank behalen wil, dogh voor reequening van de Comp. tot matige kosten ingekogt en niet in naam maar waarlijk in dier voegen aan de ingezetene betaalt, sal UE. ten dienste der tafel van den on- dergetekenden G. G. hebben te bezorgen: 150 hoenders, 100 cappoenen, 50 endvogel en een halve last witte tafelrijs, welke bepaalde quantiteijt maan- delijks met inlandse vaartuijgen herwaerts sal moeten besorgt, gelijk UE. ook sorge zal moeten dragen dat dese helfde (*lees: selfde*) quantiteit van vee (*zie B. 18, 17, 5*) en rijs alle 3 maanden eens werde besorgt voor de Heer Directeur Generaal en driemaal des jaars voor ieder tijd (*lees: lid*), mitsga- ders tweemaal des jaers voor ieder der Secretarissen van de Hooge Regeering, onthoudende zig van alle verdere oversendingen van presenten, onder wat

titul of pretext het ook mag wesen". Zoo komt D. 21 Mei 1745 van Cheribon „het ordinaire randsoen van pluimvee en witte tafelijst voor de Hooge Regeering". Uit een Cherib. brief van 30 Nov. 1803 blijkt, dat in 1752 een aparte Europ. soldaat was geplaatst te Tjigoegoer in de Sultanslanden om voor dat pluimvee te zorgen. Misschien hangt dit samen met het D. 14 Mei 1752 naar Cherib. afgaande schrijven, „waarbij den Resid. word g'ordonneert, de provisie van pluimvee en rijst voor de Hoge Regeering te vermeerderen, en daernevens te voegen een portie voor vrouwe Douarière van wijlen Zijn Edelh. Thedens, eguaal met die van een Extraord. Raad". In 1771 trok de G.-G. vandaar geregeld (De Jonge XI, 196) 20 lasten rijst per jaar, waarvan 14 „in steele van pluimvee", de Dir.-Gen. $6\frac{2}{3}$, de Raden, de Secret. en het Hoofd der Zeemacht elk 5. Uit P. XI, 314 ziet men dat hiervoor in 1791 werd betaald Rd^s. 16 per last; de feitelijke waarde blijkt in § 2135. De levering werd afgeschafft bij R. 27 April 1792, wat echter, zooals uit latere Cherib. brieven blijkt, niet verhinderde dat de provisie rijst à 16 Rd^s. per last nog steeds naar Bat. werd gezonden. Zelfs zegt Umbgrove (T. N. I. 1879 II, 189) dat zij 70 à 80 kajan bedroeg. Misschien om de levering wat te verdeelen, trok de President van den Raad van Justitie blijkens R. 25 Aug. 1761 eene vaste „provisie van rijst en pluimvee" van Tegal, maar bij R. 19 Febr. 1765 werd bepaald dat hij ook van Cheribon dergelijke geriefelijkheden zou trekken en het Hoofd der Zeemacht deze zou genieten van Java's Oostkust en Cheribon. En voorts — een rapport van 1812 over Cheribon zegt: vroeger „leverde de gemeene man 10.000 hoenders, 100 eendvogels, 2.236 sangas (zie B. 50, 47, 1) padij, 4.400 klappers, 2.000 rollen Javaansche suiker ten dienste van den Resident en een weinig voor het guarnisoen, ook nog 22 picols roode uijen; hiervoor bequaamen deselve eene seer geringe betaaling". Wat die prijzen betreft, een ander rapport uit denzelfden tijd zegt: een gantang rijst, nominaal 40 kati, inderdaad 90, werd betaald met 12 duiten; legkippen de twee $4\frac{1}{2}$ duit; een kapoen 9, een eendvogel 8 à 10; voor uien, die op den pasar $1\frac{1}{2}$ duit per bos deden, werd 45 de 100 bos betaald enz. Deze prijzen golden voor leveringen „aan den Resident en andere" (dus vermoedelijk ook aan de H. Regeering).

§ 1851 Daendels (Staat p. 6 noot) zegt dat onder hommages ook werd verstaan „het verschaffen van paarden, trek-, melk- en mestbeesten, rijst, visch, gevogelte, vleesch, confituren, thee, suiker en bloemen aan den G. G. en vele hooge ambtenaren Vele Gouverneurs op Java waren niet gewoon geld uit te geven dan voor wijn, bier en andere Europesche dranken". Ik beschouw dit niet als overdreven. Nog in 1822 schreef S. Roorda van Eijsinga aangaande Makassar (o.l. I, 2, 58) dat tot op zijn tijd de Gouverneur aldaar „alles om niet had; niets ontbrak, al werd er ook eene partij gegeven, en niets werd betaald". Een aanhanger van Daendels schrijft in 1815 (De Roo II, 542) dat tengevolge van diens hervormingen „nog Europeers,

nog Chineezen, nog Mooren, nog Javaanen mogten op zwaare straf meer de voorspraak en hulp van den Edele Heer of van Njonja Meprouw verzoeken of eigenlijk koopen voor chitsen, zijden stoffen, juweelen, paerlen, brillanten, stofgoud, welriekende olij, etter van roozenolij, rijst, fraaije en uitgezogte houtwerken, kaersen, waxdammers, koeijen, geiten, ganzen, eenden en andere pluimvee, voor geen vette kalveren, voor geen slaaven en fraaije slavinnen, nog contanten enz. enz”.

Het bedrag van 2.000 Rd^s. van de topbanen te Tanggeran beliep tijdens Nic. Engelhard reeds 3.000; bij de regeling zijner inkomsten werd het gewettigd, C. G. 17 Febr. 1798. Uit het rapport van Thalman c. s. blijkt, dat het des tijds in papier werd voldaan. R. 25 April 1809 vindt men een adres van Van Motman, waarin o. a. dat „het Gouvernement nimmer de voordeelen van het houden van top enz. van de bazaar Tangerang had getrokken en de voorige Gecomm. hiervan alleen het genot hadden gehad, en gevolgelyk deze post met recht alleen een lastpost ten bezware van den Regent van Tangerang konde worden genoemd, 't welk hij tevens beschoude als een van de grootste oorzaken, waardoor deze Regent zodanig bij het land ten agteren en in schulden was geraakt”. In de bijlage bij die Resol. zegt P. Engelhard dat deze betaling diende „tot goedmaking van diverse ongelden aan bediendens enz. ter beveiliging van de Benedenlanden”, en dat eigenlyk „niet de Aria qua Regent maar de potia van de bazaar die uitkeering doet”, welke „zeedert lange jaaren” door den Gecomm. was getrokken, alee Comm.-Gen. haar wettigden.

De vogelnestjes van Tjiampea (en Kalapanoenggal, dat in Bijlage § 1852 XXXVI niet wordt genoemd) moesten volgens Eng. aan den Gecomm. worden geleverd à 1⁵/₈ Rd. per honderd (de handelswaarde was volgens Radermacher in Verh. B. G. I, 1^e dr. p. 33, per pikol 1.000 Rd^s.); „men heeft na den verkoop van die landen voor spotgelt (*zie de personalia van Van Riemsdijk, I, 72*) eerst geweten, wat dezelve aan vogelnestjes opbragten....; de Gecomm. egter waren er niet van onkundig”. Zie hierover verder § 2022.

Paarden. Vergelyk hierboven § 1847; 1849. Dat de Gecomm. ook van sommige Opzieners (van Tjiandjoer, Bandoeng en P. moentjang) geregeld paarden ten geschenke kreeg, blijkt elders en wordt bevestigd door Nic. Engelhard (P. XII, 777 en 782), die ze taxeert op 1.400 à 1.500 Rd^s. In diens correspondentie is dikwijls van dergelyke paarden sprake. Bij schrijven van 25 April 1797 vraagt hij den Regent van Bandoeng daarom en zendt hem tevens potten, met verzoek of de Regent die maar wil vullen met hertevleesch; toen deze echter aan het verzoek had voldaan, kreeg hij bij brief van 10 Juni te hooren dat de paarden niet mooi genoeg waren en dat zulke presenten een andermaal zouden worden teruggezonden. Zulke onbeschoftheid gold denkelijk voor prestige ophouden.

Over de betalingen der Regenten aan het personeel van het Commissariaat zie § 1791.

§ 1853 *Installatie van een nieuwbenoemden Gecomm.* Alleen R. 16 Aug. 1757 spreekt van „onkosten, die bij de aanstelling van een nieuwen Gecomm., om de inlandse of eijgentlijk (*want ook de Mardijkers heeten Inlanders*) de Mahometaanse officieren en ook de Javase Regenten te tracteren, en die de Comp^e. zederd het boekjaar van 1751/2 bij vier differente occasiën te staan zijn gekomen op een naamwaardige somme van *f* 20.212: 8.” Daar sedert dat boekjaar slechts twee nieuwe Gecomm. waren opgetreden, moet men onderstellen dat de Hoofden der Batav. kampongs en de Regenten afzonderlijk werden onthaald. Bepaald wordt nu niet, dat die onkosten voortaan ten laste van den Gecomm. zullen komen, maar dat zal toch wel zijn geschied, want zij worden nergens meer vermeld en het past ook volkomen bij diens eigenaardige positie. Overigens verneemt men nergens iets van diens „voorstelling” (namelijk aan zijne ondergeschikten, speciaal de Regenten, dus zijne installatie) dan in de zaak van Wegener. Deze namelijk, bevangen door groothedswaanzin, drong er G. V. 2 Oct. 1798 op aan, dat zijne „voorstelling” aan de Hoofden bij de stad zou geschieden door eene Commissie uit de Regeer., die aan de Regenten reeds aanstonds door een schrijven van de Regeer. en vervolgens, wanneer zij met nieuwjaaar benedenkwamen, eveneens door eene Commissie uit de Regeer. Het is wel mogelijk dat dit de gewone gang van zaken was, behalve dat dan in plaats van de Regeer. of eene Commissie uit haar midden de voorstelling geschiedde hetzij door den G.-G. of door den aftredenden ambtsvoorganger. De Regeer. stond dan ook Wegener's verzoek toe, behalve wat de personen betrof die hem zouden installeeren; de plechtigheid had plaats op 1 Jan. 1799 (R. 9 Oct. 1798; G. V. 31 Dec. 1798 en 3 Jan. 1799).

§ 1854 Dat aan een nieuw optredend bestuurshoofd een geschenk wordt aangeboden, vindt men op Formosa reeds in 1641 (zie § 1991). Zoo zendt D. 1666 p. 27; 1669 p. 442 de Resident te Japara een geschenk aan den nieuwen Regent aldaar. Maar ook omgekeerd. D. 1664 p. 423 zendt de nieuwe landvoogd van Sourate een geschenk aan den vertegenwoordiger der Comp. aldaar „volgens de gewoonte van de regenten, als sij nieuw in de regering comen”. Van Cloon geeft bij een schrijven van 6 Juni 1732 aan de Cherib. Vorsten kennis van zijne optreding en voegt een geschenk daaraan toe; Van Imhoff zendt bij schrijven van 2 Juni 1743 aan dezelfde Vorsten tegelijk met de kennisgeving zijner ambtsaanvaarding als G.-G. een groot geschenk; de Vorsten beantwoorden dit geschenk en nu zendt de Regeer. 23 Aug. 1743 andermaal een contrapresent. Valentijn (V, 1, 177) schrijft aangaande Bengalen: „Men zegt van de voordeelen van een Directeur alhier dat hij, zoo ras hij hier maar verschijnd, 30.000 ropijen tot een geschenk van de inlandze kooplieden of makelaars krijgdt”. Eschels-Kroon (o. l. pag. 139) verhaalt dat op Ambon elke nieuwaankomende Gouverneur 20.000 Rd^s. kreeg van den Kapitein-Chinees; eigenlijk werd het betaald voor de benoeming

van dien Kapitein, maar geen Gouverneur wilde het misloopen, dus als de Chinees in zijn post wilde blijven, dan was hij wel verplicht het te voldoen. Allerwonderlijkst is wat een rapport van 1812 over Cheribon zegt: „Bij de verwisseling van een Gouverneur Generaal leverde het district Panjaloe twee der ingezetene vrouwspersonen, dewelke als slavinne beneevens 4 corgies (*à 20 stuks; zie § 2183 noot*) kleedjes, 1 rijdpaard, 1 carbouw naar Batavia werden gezonden”; ook andere Cherib. districten leverden bij die gelegenheid zulke slavinnen!! Vermoedelijk werd hierbij op den G.-G. toegepast, wat misschien bij de optreding van een nieuwen Vorst gebruik was, de aanbidding van een paar Venusdiertjes voor den harem. Ook op Java's N. O.-Kust was de aanbidding van een geschenk bij eerste optreden een „oud gebruik” (P. XIV, 753, 6); zoo gaven de bekel's aan een nieuw optredenden apanagehouder een jaar pacht als voorschot, alip (Rouffaer in Encycl. van N.-I. IV, 630, 1). Zelfs in Nederland was eene „blijde inkomste” niet onbekend; zoo vind ik (Navorscher 1894 p. 616) bij een verhaal van een oproer te 's Hertogenbosch a°. 1787 vermeld „de gewoonelijke bienvenu, die aan de nieuwe gouverneur (*van die stad*) nog niet gegeven was” (van stadswege).

Bij de optreding van een nieuwen Gecomm. ging de aanbidding van een geschenk des te gemakkelijker, omdat deze toch de pretenties van zijn voorganger op de Regenten overnam. Mogelijk is dit de reden waarom men er zoo weinig van hoort. Bij R. 9 Oct. 1798 wordt door de Regeer. de „gewoone hommage van de aanstelling” van Wegener kwijtgescholden aan de Regenten, omdat P. Engelhard haar even te voren had genoten en zij beiden de opbrengst nu maar onder elkander zouden verdeelen. Volgens Hoffmann kreeg laatstgenoemde bij „zijne aanstelling als Commissaris” 3.000 Rd^s. van den Regent van Soemedang, denkelijk in den vorm eener obligatie, waarvan R. 6 Juli 1802 in dit verband gewag maakt.

Geschenken voor het verkrijgen van een ambt. Bekti (eigenlijk: eerbied, § 1855 dus: hommage), door een nieuwbenoemden bekel aangeboden aan den persoon die hem heeft aangesteld, vindt men vermeld Tijdschr. B. B. V, 180; om het op te jagen werden desa's vaak gesplitst en onder meerdere bekels geplaatst. Rouffaer zegt (Encycl. van N.-I. IV, 623, 2) dat in de Vorstenlanden „een nieuw benoemd ambtenaar feitelijk één vol jaar pacht betaalde over de hem ten deel gevallen gronden aan den Vorst als huldegescenken”. Brumund spreekt (T. N. I. 1859, I, 51) van de „palenggah”, bestaande in eene geldsom, welke door een nieuwbenoemd inl. ambtenaar in de Vorstenl. wordt betaald „aan zijn meerdere, aan hem onder wien hij onmiddellijk dient. Wederkeerig kent hij zich bij die gelegenheid nu ook het regt toe op een gelijk geschenk van zijne loerah's of bekel's (*dus als „blijde inkomste”, zie hierboven*). Doch van waar moet dat geld komen? Natuurlijk van den landbouwer. Is de (*in zijns vaders plaats benoemde*) zoon onvermogen, die gelden te betalen, of liever, is het zijn boeren onmogelijk die op te brengen, dan kan hij zijns vaders ambt

en diens paloenggoehan (*landen*) ook niet aanvaarden en worden ze gewoonlijk aan den meestbiedende toegewezen. Doch ook daarvoor tracht deze zich zoodra mogelijk door afpersing der bevolking, door pachtgelden, aan zijn voorganger reeds opgedragen, nogmaals te eischen, schadeloos te stellen. Het gebeurt ook, dat een minder beambte door zijn meerdere wordt afgezet omdat deze zich door een ander laat omkopen (hetgeen zij „ngesoer” noemen), die veel geld voor diens post en paloenggoehan biedt. Dan is de bevolking of zijn de onderhuurders, die gewoonlijk hun pacht voor één, soms twee, jaren vooruit betalen, verplicht die nog eens aan den nieuwbenoemde op te brengen”. Andere mededeelingen hieromtrent (van Winter) vindt men bij S. van Deventer o.l. I, 182 noot.

In Frankrijk betaalde de boer eene afzonderlijke heffing (Taine, L'ancien régime pag. 29) „celui d'acapte ou de plait-à-merci, qui est un cens double ou une année des fruits, payable aussi bien au décès du seigneur qu'à celui du censitaire”, dus bij de optreding van een nieuwen heer of hoorige.

In Nederl. was het verkoopen van ambten zeer gewoon. „Die een ambt begeerde moest er geld voor overhebben” zegt Fruin (bij Droste, vers 5451, waar interessante mededeelingen zijn te vinden omtrent de knoeierijen, door Odijk daarmee gepleegd tijdens Willem III). Over den tijdens Willem IV en later aan het hof in zwang zijnden ambtsverkoop zie men de Gids, 1901, IV, 140; deze omvatte ook het verkoopen van hooge betrekkingen in Indië. Bontemantel zegt (I, 134 noot) dat te Amsterdam bij het vergeven van een lucratief ambt wel eene som werd bepaald, die daarvoor jaarlijks aan de armen zou worden geschonken; van hier tot het betalen van een jaargeld aan hem die het ambt vergaf, was maar een kleine stap.

§ 1856 Reeds bij den artikelbrief van 1634 (P. I, 328, 62) wordt het aannemen van geschenken „om tot eenich ampt ofte officie te geraecken” verboden; de ambtseed van den G.-G. (ib. 349) evenals van andere ambtenaren bevatte eene belofte dienaangaande.

Eene curieuse anecdote, hoe Speelman eens een baantje verkocht voor 10.000 Rd^s., er bij belovend dat hij den nieuwbenoemde ook de manier zou wijzen om profijt van die betrekking te hebben, geeft Valentijn III, 2, 214. Dirk van Hogendorp zegt in zijne manuscript-autobiographie dat hij voor zijne benoeming tot Gezaghebber van den Oosthoek een 18.000 Rd^s. cadeau deed aan een medesollicitant, die meer kans had maar zich tegen dit douceur tevreden stelde met de residentie Japara. Nic. Engelhard schrijft als Gouverneur van Java 8 Nov. 1806 aan Siberg: „Den snooden van den Berg heeft mij uit dankbaarheid, bij geleentheid hij Resident van Souracarta is geworden, aangeboden eene obligatie van 30.000 Rd^s. en aan mijn vrouw onder aflegging van zijne excuses dat hij geen voldoende stuk juweel voor haar konde bekomen, een obligatie van 5.000 Rd^s.”; uit vroegere brieven ziet men namelijk dat E. bij den toenmaligen G.-G. Siberg, zijn zwager, veel moeite

voor die benoeming had gedaan. Toen deze Resid. zou worden afgezet, gaf E. die obligatie terug (goede waar of geen geld, dacht hij vast); „de 5.000 Rd^s. van mijn vrouw heb ik mij niet meede ingelaten.” Bovendien zei Van den Berg, dat hij bij zijne aanstelling aan Siberg zelven 10.000 Rd^s. had „aangeboden”, wat door dezen tegenover zijn zwager werd ontkend. Den 11 Mei 1802 biedt Ekenholm (ook al een familielid) bij een schrijven dat nog onder Engelhard's papieren berust hem 25.000 Rd^s. voor zijne aanbeveling tot diezelfde residentie, en dit wel bij forma van eene weddenschap; hij verweidt en namelijk die som onder dat hij *niet* zal worden benoemd. Deze wijze van omkoopning moet destijds niet ongewoon zijn geweest; men kon er misschien zijn geweten mee paaien op het stuk van eeden van purge. Een voorbeeld dat eene maitresse van George II van Engeland op die wijze een bisschopsstoel verkocht, vind ik bij Thackeray, *The four Georges*, Tauchnitz p. 50.

Waar men zoo handelde bij de benoeming van Europ. ambtenaren, § 1857 spreekt het vanzelf dat de Inl. eveneens moest bloeden. Onder de klachten R. 21 Febr. 1707 van Ambonsche Hoofden tegen een paar vroegere Gouverneurs behoort ook het afpersen van geld voor benoemingen. Stavorinus (Reis Samarang I, 279) zegt dat de inl. Hoofden in het Ambonsche „van oude tijden af” geld voor hunne benoeming betaalden aan ambtenaren der Comp., de Radja van Noesanivel „weleens 3.000 Rd^s.” Van Overstraten spreekt anno 1792 als Gouverneur van Java (De Jonge XII, 292) over de Hoofden in de Vorstenl., wier „staan of vallen volmaakt alleen afhangt van de willekeur en geldzucht van hunne opperhoofden, die gewoon zijn hunne plaatsen ten duursten te verkoopen en, om hun beurs te maken, zoo dikwijls doenlijk te verwisselen, zoodat het niets zeldzaams is te zien dat eene negorij in den tijd van een jaar twee ja drie nieuwe Hoofden heeft”. Zijn de hier genoemde „opperhoofden” waarschijnlijk Regenten, de Regenten zelven op Java's N. O.-Kust betaalden, zeggen Comm.-Gen. (P. XII, 799 e. v.), den Gouverneur voor hunne benoeming, en hadden dan „jaaren lang werk om de schuld, welke zij daarvoor contracteeren, weder te boven te komen”. Dit laatste zal wel waar zijn, als men gelooven mag wat Dirk van Hogendorp (Bericht p. 17) mededeelt, dat de toenmaligé Eerste Regent van Samarang 50.000 Rd^s. voor zijne benoeming had betaald aan den Gouverneur, en dat daarom al de kinderen van zijn voorganger werden uitgesloten van de opvolging. Nic. Engelhard schrijft in zijne memorie van 15 April 1805: „Toen ik mijn bestuur aanvaardden (*als Gouverneur van Java's N. O.-Kust*), stond het bij mijn niet stil met verzoeken dan om deeze, dan om geene demangs- of mantriesplaats, de eene onder aanbieding van Rd^s. 100 en anderen 200 en zo 500 tot 1.000 en zo vervolgens, en dit wierd mij verzeekerd zeedert een reeks van jaaren aldus ingevoerd te zijn”; hij schafte het af; van de Regenten zegt hij, dat zijn voorganger Van Reede er 16 aanstelde en daarvoor kreeg „15, 20 tot 25.000 Rd^s. na mate Zijn Edele heeft bedingen kunnen, ongerekend nog dat Zijn

Edele het onder een of ander pretext altoos zoodanig wist te schikken dat bij vacatuure van een regentschap door verplaatsingen van een Regent uit het eene naar het andere regentschap of optreeding van den tweede Regent tot eerste (iets hetgeen nimmer als in een bijzonder en extraordinair geval, als er geen egte zoons of mannelijke naastbestaande van den overleeden Regent waaren, plaatsgevonden heeft) altoos eene dubbelde som, of in steede van 15, 20 en 25.000 Rd^s. 30, 40 of 50.000 erlangde". Dat Engelhard dit óók afschafte, deelt hij *niet* mee en Daendels (Staat p. 42) zegt kortweg: „De Regenten werden aangesteld door den Gouverneur tegen betaling van 10 tot 20.000 piasters". Aangaande de Cheribonsche Sultans zegt omstreeks 1790 de secrete memorie van den Resident (T. N. I. 1879, II, 184) dat zij bij hunne opvolging altijd aan hem een bedrag betalen; „men maakt ten dien einde tegen den apparenten opvolger op allerlei wijzen zooveel zwarigheden als mogelijk is, 't welk de voordeelen hier van per se vergroot". Servatius (Korte aantekeningen p. 51) noemt onder de eischen, door de oproerige bevolking aldaar in 1806 gedaan, ook dezen: „dat paal en perk mogt worden gesteld aan het willekeurig aanstellen van Hoofden tegen hoog ambtgeld; dit toch werd afgeperst van de bevolking"; vergel. ook Indisch Archief III, 178.

§ 1858

Wat den Gecomm. betreft, voor hem bestond geen ambtseed (§ 1788), dus, had hij een teer geweten, het kon koel blijven bij het verkoopen van de regentsplaatsen. Dat Van Tets ambten verkocht, trachtte ik in § 1272 te bewijzen. Over de omstandigheden waaronder anno 1776 de jonge Regent van Tjiandjoer door Van Riemsdijk werd benoemd, vergelijkte men B. 37, 5, 1, en over de transactie van het jaar te voren de in § 1276 geëxcerpeerde notarieele acte van 15 Juni 1775; na het teekenen dier acte werden de beide Hoofden bij R. 19 Juni 1775 tot de in de acte vermelde ambten en titels bevorderd. Twee dagen later teekenen zij bij notaris Blomhert vier acten (n^o. 20.274 -- 20.277), waarbij de Gecomm., die de voordracht had gedaan, van elk hunner 8.000 Rd^s. erlangt en diens Schrijver van elk 1.000 Rd^s. Het bedrag was betrekkelijk gering, misschien omdat de Gecomm. van Blijdenbergh in deze zaak maar de tweede viool speelde, nu Van der Parra er zich persoonlijk mee had bemoeid. Dat Van Riemsdijk het volgend jaar zooveel meer wist te trekken, kan ook wel zijn geweest omdat zijn vader middelerwijl G.-G. was geworden. Te noteeren is verder, dat de schulden van P. moentjang in het eerste jaar met 30.000 Rd^s. vermeerderden (§ 1277), wat het waarschijnlijk maakt dat ook anderen van de ambtsoverdracht hebben geprofiteerd. Naar verdere notarieele acten van dezen aard is na dit typisch geval niet door mij gezocht; met behulp van de lijsten der Regenten in ons Eerste Deel zullen zij wel te vinden wezen. In een papier van Nic. Engelhard, denkelijk van 1792, wordt onder de inkomsten van den Gecomm. gerekend voor „de aanstelling van de Regenten, item inlandse officieren, tot Vaandrig inclusive, zo

§ 1859 veel als met dezelve kunnen overeenkomen". In zijne officieele opgave noemt

hij wel een bedrag voor aanstelling van inl. officieren, d. i. de Hoofden der kampongs bij Batavia (P. XII, 777; 781), doch brengt voor alles wat hij van de Regenten in 1792 en 1793 had ontvangen, eenvoudig eene ronde som op; toevallig was in deze twee jaren (omtrent welke volgens de publicatie van 1794, P. XI, 785, de opgaven zijner inkomsten moesten worden verstrekt) geen der groote regentsch. vacant geworden. Van Overstraten vernam bij zijne reis van Samarang door de Preanger naar Batavia, dat de Regenten van Soem. en Batoel. voor benoeming en rangverheffing zware sommen aan den Gecomm. hadden betaald (zie beneden), waarop, aangezien Nic. Engelhard bij de detaillering zijner inkomsten heel niet van deze bron had gerept, C. G. 4 Jan. 1797 aan Van Overstraten wordt opgedragen, die zaak nauwkeurig te onderzoeken. Daarop komt Frijkenius C. G. 25 Febr. 1797 naar aanleiding van Nederburgh's Consideratiën op dit punt terug en zegt dat hij in die Consideratiën geen gewag vindt gemaakt „van de gelden, die de Regenten bij haar aanstelling aan den Commissaris van den Inl. betalen. En mijne secreete berigten spreken hier duidelijk van. Men zegt daarbij dat die van meerder aanbelang zijn als men zich oppervlakkig kan voorstellen, maar dat het zeer difficiël is om er het waare van te ontdekken, alzo de Regenten zig daarover zelden anders dan scrupuleus uitlaten, en zelfs voegde men er bij dat de relaties van den tegenswoordigen Commissaris (*schoonzoön van den eene week te voren afgetreden Comm.- en Gouv.-Gen., zwager van den Comm.-Gen. Siberg, vertrouweling van den Comm.-Gen. Nederburgh*) dit geheijm meer als ooit onnaspoorbaar maakten”; niettemin had op de doorreis van den nieuwbenoemden G.-G. van Overstraten de translateur van den Berg in de Preanger opgeteekend dat aan Nic. Engelhard betaald was: door den Regent van Soem. (benoemd 1791) 30.000 Rd^s.; door dien van P. moentjang en dien van Bandoeng (beiden benoemd 1794) elk 25.000; door dien van Batoel. „in twee onderscheide reizen” (voor den titel van Aria in 1791 en de benoeming tot Toemenggoeng in 1794) 25.000 Rd^s.; door dien van Tjiandjoer 15.000, samen dus in vijf jaar 120.000 Rd^s. Daar de Regent van Tjiandjoer in deze jaren noch benoemd noch in rang verhoogd was, is diens groot cadeau misschien hetzelfde als dat, hetwelk elders (§ 2040) vermeld wordt als door hem geofferd om te Bat. een verguld rijtuig te mogen gebruiken. „Den Aria van § 1860 Buijtenzorg”, gaat Frijkenius voort, „droeg te dier tijd nog geen kennis wat hij voor deeze zijne onlangs verkreegene dienst zoude moeten opbrengen, en de regentschappen Crauwang, Waniassa en Adiarsa, Tjassem, Pamanoekan en Pagadeen, Tangerang en Grinding bij deze gelegenheid niet bezogt hebben de kunnen worden, zo heeft aldaar geen onderzoek plaats gehad”. Op dit alles weet Nederburgh niets te antwoorden dan dat hij in zijne Consid. alleen de vaste jaarlijksche uitgaven der Regenten had opgegeven; Van Overstraten echter verzekert, de bewering te hebben onderzocht dat de Regent van Soem. en die van Batoel. de genoemde bedragen hadden betaald: hij heeft

die twee Regenten bij zich laten komen en ondervraagd, „waarop zij beiden plegtiglijk hadden betuigd, dat zulks ten eenenmale was bezijden de waarheid, hebbende de Regent van Sumadang verklaard, nimmer iets hoegenaamd voor zijne aanstelling te hebben betaald, en de Regent van Batoelajang, wel bij zijne aanstelling aan den Gecomm. volgens usantie te hebben toegesonden eene obligatie groot Rd^s. 25.000, dog dat hij, Engelhard, dezelve had gerefuseerd en teruggezonden”; ondanks dat de G.-G. hun zijne bescherming tegen den Gecomm. toezei, waren de twee Regenten bij deze verklaring gebleven. Daarom maken thans Comm.-Gen. de zaak af door de beweringen van collega Frijkenius (zeer vleierend) te verklaren voor „vertellingen van het gemeenste soort van Inlanders”. Daar nu Nic. Engelhard in een bewaarden brief van 28 April 1797 aan den Regent van Soem. zijne spijt betuigt, dat deze den persoon niet heeft ontdekt die dat praatje voor zoover Soem. betrof in de wereld had gebracht, is het wel mogelijk dat onder Frijkenius' opgave overdrijving school; die brief kan echter ook wel weer geschreven zijn om te kunnen worden vertoond.

§ 1861 Zelf erkennen Comm.-Gen. in 1798 het bestaan dezer misbruiken (§ 1738), verklaren (P. XII, 786) dat het aanbieden van dergelijke geschenken „wanneer zulks vrijwillig en zonder eenige inductiën geschied”, niet behoeft afgeschafte te worden, en maken er alleen voor zoover de Batav. kamponghoofden betrof een eind aan; zij beweren tevens dat „de aanstellingen van nieuwe Regenten uithoofde der intrekking van diverse kleine regentsch. noodwendig minder zullen voorvallen”, om kort te gaan, zij doen hun best om de zaak te laten zooals die is. Precies zoo was ook hunne houding in zake dezelfde misbruiken op Java's Noordoost-Kust (ib. 799 e. v.). In 1805 betuigt de Regent van Bandoeng zijne ingenomenheid met Pieter Engelhard, die van de hem „voor 't obtineeren van het regentsch. Batoe Lajang” aangeboden 6.000 Rd^s. maar de helft heeft aangenomen. Zelf verklaart deze Gecomm. dat de Regenten van Soem. en P.moentjang voor hunne aanstelling samen 12.000 Rd^s. hebben aangeboden, die hij had geweigerd. De memorie van Van Lawick dd. 2 Juli 1805 vermeldt dat Pieter E. weigerde hem twee obligaties uit te betalen ten laste der genoemde twee Regenten, voor een geschenk bij hunne ambtsaantrading, en wel omdat hij die betaling onwettig achtte. R. 22 Mei 1807 zegt Van Lawick dat Walbeek buiten zijn weten doch te zijnen behoeve (in qualiteit van Gecomm.) van den Regent van Tjiandjoer een „hommage” had geëischt voor de bevordering van diens twee zoons tot Aria; dat daarop de Regent, onder verzekering dat hij dit cadeau slechts had achtergehouden uit vrees voor de Commissie waarvan Walbeek voorzitter was, vroeg hoeveel het zou moeten bedragen, waarop Walbeek het vaststelde op 2 à 3.000 Rd^s. en er op aandrang dat Van Lawick het zou aannemen „ten einde dit oude gebruik niet te doen vervallen” (1); deze gaf echter den

(1) Dus uit principe. Evenals meer misbruiken vond ook dit zijn advocatus diaboli. Zelfs

Regent „uitstel” en vraagt nu aan de Regeer. vergunning om hem die som „in rekening te mogen brengen”. Het curieuse van dit geval is, dat de Regent dus zelf het bedrag niet mocht bepalen. Zoo zegt ook een Opziener van Soem., van den Regent te hebben gehoord dat hem voor zijne verheffing tot Adipati in 1798 een douceur van 5.000 Rd^s. was „opgelegd”. Overigens blijkt uit onze personalia der Regenten voldoende, dat zij in de laatste helft der 18^e eeuw dikwijls reeds bij hunne benoeming titels bekwamen, die vroeger meestal eerst na een zeker aantal dienstjaren werden verworven; ook, dat in sommige regentsch. de opvolging herhaaldelijk werd veranderd; zie daarom trent § 1975.

Frijkenius dringt C. G. 25 Febr. 1797 o. a. ook aan op een onderzoek „hoedanig er met de nalatenschappen der (*Preanger*-)Regenten gehandeld wordt”. Van oneerlijkheden, hierbij door den Gecomm. gepleegd, heb ik nergens een spoor gevonden, wel van verregaande willekeur, zie § 1822. Hoe daarmee elders soms werd geknoeid, blijkt P. XVI, 73. Mogelijk was dit in het bijzonder 't geval in de Vorstenl., waar men anno 1820 ook nog een geval vindt dat een Resident en een translateur 20.000 Sp. matten hadden ontvangen voor benoemingen van inl. Hoofden (De Graaff o. l. I, 105; vergel. Bijdr. 1899 p. 325 en 1902 p. 19).

Boeten. Reeds in de instructie voor G.-G. en Raden van 1609 (P. I, 5) § 1862 wordt $\frac{1}{3}$ van „alle geldstraffen, civiele breuken en criminele confiscatiën” bestemd voor den Fiscaal, in 1621 ook (P. I, 90) zeker gedeelte voor den Baljuw (vergelijk verder § 1806), en tevens dezen laatste, evenals ook in 1625 (P. I, 134), verboden, met misdadigers te „composeeren offte accordeeren..... ten waren in cleijne ende civile misverstanden”. Het gebruik bestond in Nederl. evenzeer; zie bijvb. Bontemantel I, 30; 80, 8; 82, 24; II, 339; zelfs de Substituut van den Schout van Amsterdam mocht composeeren en behoefde de door hem aldus getrokken boeten beneden de 6 gulden niet aan den Schout aan te geven, ib. I, 86, 7; 88. Over de vele afzetterijen, gepleegd door dienaren der justitie in Nederl., zie o. a. Schotel, Het maatschappelijk leven II, 338. Het groote bedrag, dat de Baljuw te Bat. uit boeten trok, noopte reeds in 1633 de Regeer. zijne gage en rantsoen in te trekken (P. I, 290). Het maximum waarvoor door Fiscaal of Baljuw mocht worden gecomponeerd, werd bij de instructie voor G.-G. en Raden van 1650 (P. II, 151) vastgesteld op 6 realen of 15 gulden. In 1705 schrijft Chastelein (u. s. pag. 227): „De meeste placcaten en ordres dienen maar alleen om de officieren van d' justitie rijk te maeken en voor de conniventie (1) daarvan een gestadige

Van IJsseldijk, ofschoon van de toenmalige Regeering nog het meest aan Van Hogen-dorp's zijde staande en het afkeurend dat de benoeming van een Regent de bevolking op Java's N. O.-Kust zooveel kost, oordeelt toch dat het „geene zaak is om dat gebruik geheel

Priangan

en al af te schaffen, om den gemeenen man niet al te onafhankelijk te maken en hem daardoor op te wekken tot het maaken van een verkeerd gebruik daarvan” (memorie van 10 Oct. 1802).

(1) Het zonderlingste geval van eene tot regel verheven conniventie is de gewoonte, die

17.

impost te trekken". In 1764 werd ernstig geklaagd (De Jonge X, 437) over het composeeren van de Officiëren der Justitie buiten weten van den rechter en alleen „met oogluiking, communicatie, mondelinge permissie of privé bevel" van den G.-G. van der Parra, hetgeen tot verregaande misbruiken leidde.

§ 1863 Vooral hierdoor is het te verklaren dat R. 29 Oct. 1793 het ambt van Landdrost wordt aangeduid als „bevorens onder de meest lucratieve behoorende". Volgens de wet, zooals die toenmaals bestond (Statuten P. IX, 145, 14), konden niet alleen de kleine boeten maar ook grootere den Officier toevallen. Commissarissen-Generaal handhaafden het gebruik (P. XII, 726). Nog in 1800 (zie P. XIII, 49) was het geen gewoonte dat Officiëren van Justitie, wanneer zij aan op heeter daad betrapte overtreders eene boete oplegden (waarbij veel „eigendunkelijke interpretatiën" der wet plaats vonden), het bedrag daarvan verantwoordden, als de strafschuldige het voldeed om eene gerechtelijke vervolging te voorkomen, en zelfs Daendels liet toe dat de Drossaard en het Ambulant Gerecht „composeerden", zij het dan ook met voorkennis van den G.-G. (P. XIV, 726; XV, 90), ofschoon hun het opleggen van boeten in strijd met de wet streng werd verboden; den Baljuw echter, onder wien door hem de inl. Commandanten werden geplaatst, ontzegde hij de bevoegdheid om „in eenige zaken te composeeren" en boeten te „nemen", die niet overeenkomstig de wet waren (P. XV, 102, 13); vergel. § 2686 i. f.

Al in 1698 (zie § 698) schijnt het niet ongewoon te zijn geweest dat een Resid. te Cheribon aan rijksgrooten boeten oplegde. Later maakten „condemnaties en boeten" een vast deel van zijn inkomen uit (T. N. I. 1879, II, 204); de Pakhuismeester kreeg een kwart daarvan en „haspelde op 's Residents order en directie" de zaken af „zoodat de Resident daar het harrewarren niet mede behoeft te hebben" (ibid. p. 212). Evenzoo klagen R. 21 Febr. 1707 zekere Ambonsche Hoofden o. a. over de hun opgelegde „exorbitante geldboetens" van een paar vroegere Gouverneurs.

§ 1864 Deze twee categorieën van boeten, de eene naar aanleiding van wets-overtreding, de andere opgelegd vooral aan ambtenaren bij wijze van administratieve bestraffing, waren van ouds bij het Commissariaat evenzeer bekend.

tot 1798 te Bat. bestond, dat de Substituten van den Advocaat-Fiscaal, den Baljuw en den Landdrost op zekere dagen (in 1797 waren het er 17), die „heiligidagen" werden genoemd (het Engelsche *holidays*; vergel. D. 1672 p. 94: „de Paesch heijlige dagen", d. i. het Paaschfeest), tegen betaling van eene vaste geldsom (de hoogste, die voor den Substituut van den Landdrost, bedroeg 29 $\frac{1}{4}$ Rd. per heiligidag) „con-niventie gebruikten" d. i. ongestoord de wet lieten overtreden, dus eene soort Saturnalia toelieten (P. XII, 721; 722; 724; 725) Weliswaar, het was in Europa eene middeleeuwsche gewoonte om op feestdagen het recht te doen

zwijgen. Zoo verleende tot in 1545 de Justitie remissie van doodslagen „gecommitteerd in de kermisse", en nog in de 17^e eeuw mocht gedurende de Haagsche kermis niemand aldaar wegens burgerlijke schuld worden aangehouden of zijn goed in beslag genomen (Betz, Het Haagsche leven p. 77; 79). Maar terwijl in Europa een dergelijk misbruik zijne historische verklaring had, viel er in de Kolonie hoegenaamd niets voor te zeggen. Wel aardig is overigens dat dit woord „heiligidagen" in de zeemans-taal wordt gebruikt voor plekken die bij het verwen, teren e. d. bij ongeluk worden overgeslagen (Navorscher XXIII, 407; 519).

Tijdens Van Imhoff noemt Arnout Luijmes ze op onder de inkomsten van den Gecomm.; de eerste soort zijn „de civile boeten en breuken, bij denselven genoten voor het beslegten of modereeren van eenigerhande geschillen”; de tweede worden hem opgebracht „weegens eenige begaane omissiën, bij eenige Hoofden of mindere Inlanders geperpetreert”; hij keurt deze laatste volkomen goed, als zij maar worden opgelegd niet om den Gecomm. te verrijken, doch om die Inlanders van hooger en minderen rang „onder den band van eenige billijke en allesints noodzakelijke gehoorszaamheid te houden”, dus met eene politieke bedoeling. Wanneer een voorstander van hervorming, want dat was Luijmes, zoo oordeelde, dan kan men nagaan hoe de Regeering over deze wijze dacht om het gezag te schragen. Wat Stavorinus meedeelt over de door den Gecomm. aan de Regenten opgelegde boeten vindt men in § 1817. In het „Noodig bericht” (geschreven onder Van der Parra, zie I, 56) vindt men (p. 73) bij de vermelding der inkomsten, die de Gecomm. van de Regenten trekt: „De minste fout die ze begaan, zal ten eersten Rijxd. 200 boete wezen; door zulke middelen zal de jaarlijkse somme wel kunnen gebragt worden op f 20.000”. Nic. Engelhard verklaart in 1797: § 1865 „Het is niet na te gaan, hoeveel de boetens aan den Gecomm. opgebracht hebben; egter is het zeker dat die enorm zijn geweest en aanleiding hebben gegeven tot het besluit van 23 Aug. 1765 (*P. VIII, 57; zie daarover § 1698*) wegens de judicature tusschen den Landdrost en den Gecomm., waarover eigenbelang geschillen had voortgebracht. In die tijden werd geen zaak anders afgedaan als door afkoop met geld, en dit heeft nog plaats gehad in latere jaren, behalven dat de ondergeteekende de Inlanders daarop nog zoö afgerigt heeft gevonden dat, wanneer over iemand klagtig wierd gevallen, de aangeklaagde tegelijk wierd aangegeven bemiddeld te zijn of niet, en zelfs ook de klagten vergezeld gingen met de belofte van, in het gelijk gesteld wordende, daarvoor indagtig te zullen zijn met een uitkeering van zeeker sommetje onder de benaming van *ouwang sapato*, en dit is zo uit de Benedenlanden als Regentsch. niet gering geweest”, maar, zegt hij, bestaat thans niet meer. Van aan de Regenten opgelegde boeten spreekt hij hier niet, doch elders in hetzelfde rapport heet het: „De boete voor de mindere leverantie van producten (*zie daarover § 865 i. f.; 1310; 1357; 1396*) is, schoon de Regenten daarvan door de Hooge Regeering g'excuseerd wierden, door alle de Gecomm. ten minsten tot den tijd van wijlen den overleden Gecomm. Rolff (*Engelhard's ncef*) per fas et nefas en onder andere benamingen, van indigo, coffij en padij genoten en heeft ruim 10.000 à 15.000 Rd^s. opgebracht”; zelf heeft hij natuurlijk daarvan nooit geprofiteerd; zie echter B. 41 noot 3.

Een eigenaardig bewijs hoe gewoon de Regenten waren om maar § 1866 beboet te worden, levert een brief van Opziener Hoffmann aan hem dd. 2 Oct. 1797: de Regent van P. moentjang had de veulens van Engelhard's Perziaan (waarover zie § 2175) verdonkeremaand; de Opz. dreigde hem nu

met de ongenade van den Toewan Commissaris; de Regent schrok, „fraagde pene en pampier en schreef deez' inleggende”; wat die „inleggende” was, blijkt uit E.'s kanttekening: „Een obligatie groot Rd^s. 8.000, die aan hem met verontwaerdiging heb teruggezonden”. Uit een lateren brief van Hoffmann blijkt, dat dit inderdaad geschiedde; wat deed die Regent er ook den Opz. in te mengen? Engelhard was nu al zes jaar Commissaris en men moest nu toch weten hoe hij het liefst had. Zijne reputatie was niet zóó, of het Comité achtte het noodig, onder de eerste plichten van zijn vervanger Wegener dezen te noemen (P. XII, 767, 3), dat hij moest zorgen dat steeds „naar billijkheid of anderzints naar de strikste rechtvaardigheid” recht werd gedaan tusschen partijen. En wanneer men bespeurt dat in Mei 1809 de Schout van Tjibinong spreekt van een „gang-geld”, dat „te voren bij te doene aanklagten voor het zenden der Oppassers ten laste der klagers wierd betaald”, dan ligt het voor. de hand te onderstellen dat dit „te voren” beduidt: vóór de jongste veranderingen van Daendels; dit „gang-geld” nu lijkt al heel eigenaardig op het „oewang sapatoe” of schoenengeld, dat Engelhard als afgeschaft vermeldt. In een advies van 1794 wordt overigens voorgesteld, aan den Gecomm. het opleggen van boeten te verbieden; toch zegt E. datzelfde jaar: „De voor deezen bij dit ampt in gebruik geweest zijnde heffing van boetens of andere willekeurige belastingen dan wel servituten of vergunnigen (*deze twee laatste termen zullen slaan op betaalde conniventie van habitucle wetsovertreding*) heb ik niet genoten”; hij herhaalt dit C. G. 6 Aug. 1796.

§ 1867 In zijn tijd begint de Regeer. zich in het beboeten der Regenten te mengen: in 1797 bedreigt zij hen (P. XII, 476) met eene boete van 50 Rd^s. voor elken gedeserteerden militair, die door elks afdeling passeerde; daar de Gecomm. deze straf kon opleggen en het aantal deserteurs vooral onder de inl. soldaten legio was, kan dit een voordeelig zaakje voor hem hebben gegeven, ook omdat „ieder” Regent de boete zou moeten opbrengen. Bij R. 21 Juni 1803 beboet de Regeer. een Regent wegens ambtsmisdrijf, Pieter Engelhard schrijft in Oct. 1804 in antwoord op een brief van Van Lawick, dat deze aan het Hoofd van Pamanoe kan geene boete moet opleggen, omdat daartoe „aan de Hooge Regeering voordragt zou moeten gedaan worden”; op grond van wat dit zou moeten, is mij niet bekend, en uit Hoffmann's woorden (hierboven § 1849) blijkt genoeg dat „obligaties van boetens” nog niet tot het verledene behoorden. De Commissie Thalman c. s. noteert in haar journaal, dat in 1804 aan het Hoofd van Timbanganten eene boete van 1.000 Rd^s. opgelegd is, half ten voordeele van den Gecomm. en half van diens Adjunct (of dit dezelfde boete is die bij R. 14 Juni 1805 aan datzelfde Hoofd wordt opgelegd, groot 1.000 Rd^s., waarvan de eene helft zou komen ten bate der door hem geknevelde bevolking?), en dat van den Regent van Bandoeng die, naar het heette, zich in een of ander opzicht had misdragen, door Van Lawick 1.000 Rd^s. was gevorderd „om de zaak af te maaken”, welke som de

Regent niet verkoos te betalen. Lawick daarentegen stoft er in Mei 1805 op dat zijne eerlijkheid is gebleken „ten tijde dat den Regent van Praccamoentjang op mijn aanklagt over zijne schurkerijen afgezet is geworden, van wien ik ten minste 10.000 Rd^s. hadde kunnen bekoomen, indien ik stilgezweegen hadde”.

Affersing. Daendels (Staat p. 7 noot) vermeldt dat een der „intermediaire Gecomm.”, vervangers van P. Engelhard, „geene zwaarigheid maakte, om den Regent van Bandong een zeer fraai paard af te persen. Dit exces heeft mij aanleiding gegeven om hetzelfde op eene wijze te corrigeren, die geschikt was, om mijne gevoelens en oogmerken aan den dag te leggen. Kort na mijne komst viel de jaarlijksche vergadering der Regenten tot het doen der afrekeningen in, en in de volle vergadering heb ik het paard met een fraai repetitie horologie, versierd met een gouden ketting en ornamenten, doen vergoeden”. Uit R. 12 Juli 1808 ziet men dat dit Smit betrof, van wiens verdiend honorarium als lid der Commissie Thalman c. s. 450 Rd^s. voor een horloge wordt ingehouden, dat door hem aan den Regent was beloofd maar niet gegeven. Een voorbeeld dat een Gecomm. zich een transport buffels laat toezenden door Regenten die hem niet kunnen betalen, vermeldden wij in § 1536.

Overigens deed ook ongetwijfeld het mindere personeel van het Commissariaat naar krachten mee. H. 12 Jan. 1803 verklaren zekere huurders van pasars in de Ommel. dat op het kantoor van den Landcommissaris voor een ronggengbriefje in plaats van 1 Rd. soms 15 ja 18 Rd^s. gevorderd zijn.

Aandcel van den G.-G. Hoe het bij de Comp. niet ongewoon was, dat een meerdere in de profijten deelde van een ondergeschikte, is hierboven herhaaldelijk gebleken; ik herinner ook aan den Ambonschen Gouverneur met den bijnaam: *Gesf de helft* (Valentijn II, 1, 288; de naam doet denken aan den *Cedo alteram* bij Tacitus, Ann. I, 23). Zoo verklaart Dirk van Hogendorp (Verh. Indisch Genootsch. III, 48) dat de Gezaghebber van den Oosthoek „volgens een oud gebruik” 2.000 Rd^s. per jaar had te betalen aan den Gouverneur van Java's N. O.-Kust, die op zijne beurt (P. XII, 445) geregeld 6.000 Rd^s. afschoof aan den G.-G. En de G.-G. zelf, zegt de O.- en W.-Ind. Post (extranummer 24 p. 213), placht aan den Advocaat der Compagnie (die feitelijk in Nederl. het bestuur der Ind. zaken had) „jaarlijksche geschenken te geven”, waarvoor deze hem steunde bij Bewindhebberen; men vergelijk ook wat aldaar (p. 211) over „de zo kostbaare geschenken” staat, die Van der Parra „jaarlijks zo ten Hove als elders heeft gedaan”.

Wanneer dus het „Noodig bericht”, het inkomen van den Gecomm. § 1869 ten tijde van dezen G.-G. berekenend op f 288.000, daarbij voegt dat hij den Landvoogd hiervan wel f 60.000 kan geven, of wanneer een ander pamflet (Nederlandsch India in haare tegenwoordigen toestand p. 33) van het Commissariaat zegt: „Gewoonlijk wordt die post bekleed door een nabestaanden

van den Generaal en die dus met denzelven deeld", dan behoeft dit niet noodzakelijk te worden beschouwd als vuige laster. Wat ernstiger is, het advies der vijf Raden van Indië a°. 1764 (De Jonge X, 425) klaagt dat Van der Parra „alle voordeel gevende bedieningen met zijne eijgen magen, gunstelingen en *tributarissen* vervult"; het door mij gecursiveerde woord leggende naast een stuk van 1634 (Kronyk Hist. Genootsch. Utr. 1854 p. 205), waarin wordt gezegd dat te Ispahan de lichte juffrouwen „maendeling groote trijbuijten opbrengen moeten" aan den Stadvoogd, moet ik wel besluiten dat Van der Parra wordt beschuldigd (en zeker niet lichtvaardig) ambten te vergeven aan personen, die de voordeelen daarvan met hem deelden. Dezelfde Raden spreken ook (ib. p. 418) ronduit van „verkoopning van ambten" door hem en den Dir.-Gen., evenals bij Valckenier's proces was gesproken van ambtenverkoop (P. IV, 577). Een aanhanger van Daendels schrijft (bij De Roo II, 542) over den tijd vóór hem: „De openbaare ambten wierden schaamteloos aan de meest geevende verkogt en het publiek wist bijkans altijd eenigen tijd vooraf, wie der sollicitanten een vacant geworden ambt zou bekoomen, en na de begeevening van het ambt wist men hoeveel er aan den G. G., den heer Directeur en de andere Heeren der Hooge Tafel voor betaald was". Intuschen, er is in Indië altijd erg gelasterd door teleurgestelde baantjesjagers. Hierbij komt ook in aanmerking dat de Gecomm. groote kapitalen noodig had en die het gemakkelijkst bij zijn verwant of patroon, den schatrijken G.-G., kon opnemen. Zoo zegt Nic. Engelhard (C. G. 6 Aug. 1796) dat hij „bij vermogende lieden" crediet dient te hebben voor „een capitaal van Rd^s. 240 à 250.000, ten einde de verstrekking aan de Regenten op het gewas en particulier goed te kunnen maaken". Nu was Van der Parra, hoe minzaam ook, a smart man of business (1). De bedragen die de G.-G. jaarlijks van verschillende Regenten trok en die Alting „met indignatie van de hand wees", vindt men B. 36, 20. Eene veel rationeeler verdeling van ditzelfde totaal, 3.000 Rd_s, vond ik in een papier uit Van der Parra's tijd: Tjiandjoer en Buitenz. 1.700, P.moentjang 600, Band. en Batoel. 450, Soem. 250. Uit B. 37, 6, 3 ziet men duidelijk dat althans de Regent van Tjiandjoer met dien van Buitenz. betaalde ten bate van het lusthuis van den G.-G. of den bewoner daarvan.

§ 1870 *Ambtgeld.* Bij R. 14 Aug. 1786 werd naar aanleiding van een schrijven van XVII^{en} bepaald, dat alle Opperkooplieden actiën van de O. I. C. ten bedrage van f 3.000 nominaal zouden moeten bezitten, onbezwaard en onverpand. Bij R. 27 Oct. 1786 werd de Gecomm. met name onder deze categorie

(1) Bij eene acte Blombert 10 Jan. 1775 n°. 19.508 leent hij 20.000 Rd^s. tegen 9 pCt. aan de Regenten van Tjiandjoer en Tjikalong, en wel als tweede hypotheek op het door hen gekoelide land Buitenzorg (de eerste hypotheek daarop was ook van hem, en zij verbinden zich om

niet meer geld op die landen op te nemen) en als hypotheek op hun pasar Buitenzorg; de pasarpachter zal daarom maandelijks de pacht aan den G.-G. afdragen, die tevens volmacht erlangt om de productengelden der beide Regenten te innen.

begrepen. Daarna werd bij R. 15 Sept. 1791 eene „liberale gift” gevorderd, bedragende 2% van ieders totaal vermogen, naar zijne eigene taxatie. Het ambtgeld bestond in Nederland al veel eerder; in 1744 bedroeg het voor een lid der Vroedschap van Utrecht 2.000 gulden (Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen. Utr. V, 255); men kreeg het geld echter bij overlijden (of aftreding?) vergoed. In Friesland werd in 1774 eene lijst van ambten opgemaakt, bij welker aanvaarding eene bepaalde som moest worden betaald, die het equivalent heette, terwijl men van alle niet op die lijst voorkomende een jaar traktement moest laten staan ten profijte van den lande; zie De Roever, Het leven van onze Voorouders V, 207.

Omtrent de invoering van het ambtgeld in Indië bij publicatie van 25 Oct. 1791, ingevolge eene aanschrijving van XVII^e dd. 4 Jan. 1791, vergelijkte men P. XI, 358 e.v. De aanleiding was het dreigend faillissement der Comp.; het principe, de plunderende ambtenaren op hunne beurt te plunderen; de wijze van heffing, een kwart van het geheele „inkomen, onder wat benaming zulks ook zoude moge weezen”, aan het eind van elk der 4 eerste jaren eener ambtsbediening te voldoen. Aan eene heffing naar maatstaf van het officieele salaris werd daarbij zoo weinig gedacht, dat (ib. 362, 9^o) expres ook de ambtenaren „die bij de Comp. *geen* gagie winnen” tot de betaling werden verplicht. Dit lag in den aard van het ambtgeld, dat speciaal uitgedacht schijnt om de extraordinaire, feitelijk onwettige inkomsten te treffen; men vergelijkte de detaillering der diverse extraordinaire inkomsten, vermeld in de publicatie omtrent het ambtgeld P. XI, 785. Dit Indische § 1871 ambtgeld komt dus in wezen met het Nederlandsche niet geheel overeen. Zoo betaalde, blijkens eene brochure van 1783, een lid der Amsterdamsche Vroedschap bij zijne aanstelling 2 à 3.000 gulden ambtgeld zonder het minste inkomen te genieten. Hier was het ambt dus in zekeren zin eene geldbelegging. Zoo leest men in het „Rapport van de personele Commissie van Zeeland van 3 Nov. 1795” (pag. 12) dat de afzetting van het bestuur der O.-I. Comp. in Nederl. onbillijk is, „daar deze ampten niet alleen in Holland maar vooral in Zeeland titulo maxime oneroso zijn verkregen en bezeten worden”; immers de Bewindhebbers van Zeeland hadden bij benoeming 36 à 39.000 gulden aan actiën over te nemen (die zij later aan hunne opvolgers overdeden), en / 12.000 aan diverse entree- en ambtgelden te voldoen; andere dienaren der Comp. verkeerden (in mindere mate) in hetzelfde geval. Men vergelijkte daarmee de beschouwingen van Daendels bij de opheffing van het ambtgeld, P. XV, 626. Het moet voor menschen uit dien tijd, die aan dit systeem van plunderen en geplunderd worden gewend waren, zonderling hebben geklonken dat Dirk van Hogendorp (Berigt p. 65) naar aanleiding van het ambtgeld van den Resid. te Cheribon uitbarstte: „Is het bijna mogelijk, zulken onzin, zulke eerloosheid te kunnen gelooven, met de ééne hand 4½ Rd. voor een picol coffij te geeven, en met de andere een Rd. terug te neemen?” Men zou

heden ten dage hetzelfde kunnen zeggen van de bestaande traktementskortingen voor het weduwen- en weezenfonds, speciaal waar die ten laste van degenen komen, die noch weduwe noch weezen kunnen nalaten. In elk geval zal men gaarne instemmen met zijne verzekering betreffende de invoering van het Indische ambtgeld: „Alle onderdrukking en knevelarij wierdt daardoor zeker gewettigd en gerechtvaardigd”.

- § 1872 Met de vaststelling der door de diverse ambtenaren te betalen ambtgelden wachtte men echter twee jaar. Tot zoolang geschiedde de quotisatie volgens de eigen met eede gestaafde opgaven der belastingplichtigen, waarbij een achterdeurtje werd opengehouden voor degenen die den eed liever niet wilden doen (P. XI, 364, 13°; dit artikel werd ingetrokken *ibid.* 524, 5°, toen het zijne diensten had bewezen; echter was dezelfde faciliteit in 1751 toegestaan bij de storting der liberale gift, P. VI, 143, 24). Toen werd, een veertien dagen vóór de aankomst van Commissarissen-Generaal, den 29 Oct. 1793 een aanslag opgemaakt, waarbij de G.-G. geheel werd vrijgesteld en waarop de Gecomm. voor een ambtgeld van 12.000 Rd^s. voorkwam (P. XI, 594), wat natuurlijk veel te laag was. Had men op deze wijze het ingrijpen van Comm.-Gen. in zake het ambtgeld willen voorkomen, dan mislukte deze poging. Al spoedig, 30 Aug. 1794, gelastten dezen, destijds nog met goeden wil beziel, een onderzoek naar de middelen van bestaan van alle Comp^s. dienaren (P. XI, 784 e. v.), zoodat de Gecomm. 4 Nov. 1794 twee desbetreffende memoriën indiende, vermeld C. G. 6 Aug. 1796. Het gevolg van dit onderzoek was, dat door C. G. 11 Juni 1796 zijn ambtgeld van 12.000 Rd^s. provisioneel, d. i. tot nader regeling van de zaken der Bovenl., werd verhoogd tot 30.000 Rd^s. Dit ontlokte aan N. Engelhard eene remonstratie, behandeld C. G. 6 Aug. 1796, bij welk besluit het bepaalde ambtgeld werd gehandhaafd, doch het nader onderzoek werd overgewezen aan de Regeer., terwijl ook Comm.-Gen. zouden voortgaan; verdere inlichtingen ter zake in te winnen. In Rade kwam de zaak in behandeling 4 Oct. 1796; duidelijk blijkt uit de in de Resol. geïnsereerde adviezen, dat men het ambtgeld volstrekt niet te hoog vond en een nader onderzoek in de Regentsch. noodig achtte; het raadslid Neun (de beste financier) geeft daarbij te kennen dat Comm.-Gen.
- § 1873 Engelhard's opgaven niet hebben geverifieerd. Dat deze laatsten een onderzoek in loco verhinderden, noteerden wij in § 1829. Engelhard rustte echter niet en diende een nieuw request in, behandeld C. G. 9 Sept. 1797, waarin hij trachtte aan te toonen dat hij in 1796 maar Rd^s. 21.652 zuiver inkomen had gehad, zoodat hij nog heel wat moest bijpassen om het ambtgeld te voldoen. Comm.-Gen. antwoordden, weliswaar vertrouwen in zijne verschillende opgaven te stellen en te erkennen dat het ambtgeld te hoog was, maar dit voorloopig niet te zullen verminderen. Daarop gaf Nederburgh hem den last, op te geven waaruit vroeger de inkomsten van den Gecomm. hadden bestaan; hij voldeed daaraan bij een zeer merkwaardig schrijven van 15 Dec. 1797,

waaruit ik veel heb geput betreffende de misbruiken van het Commissariaat. De finale beslissing geschiedde bij C. G. 17 Febr. 1798, waarbij na insertie van Engelhard's opgaven omtrent zijne inkomsten en uitgaven in 1792 en 1793 (zie P. XII, 775 e. v.) het ambtgeld werd bepaald niet op eene vaste som, doch, omdat de inkomsten van den Gecomm. „genoegsaam geheel en al afvloeijen van het coffij-gewas, hetwelk wisselvallig is”, op $\frac{1}{4}$ Rd. per pikol geleverde producten, van welken aard ook, benevens het vierde part van „hetgeen de *jaarlijksche* geschenken *in gelde*, welke hij van de Regenten zal ontvangen, *jaarlijks meerder* zullen bedragen dan Rd^s. 10.000”. Daar de Gecomm. het pikolgeld van $\frac{1}{2}$ Rd. behield, werd dit dus feitelijk met de helft verminderd.

Uit een R. 5 April 1799 geïnsereerd advies van Mom blijkt, dat reeds § 1874 over 1798 het ambtgeld à $\frac{1}{4}$ Rd. op de koffierekening der Regenten werd gezet. Naar mij voorkomt opende dit eene gelegenheid om het gansche ambtgeld door die Regenten te doen betalen, wanneer namelijk de Gecomm. hun tevens het volle pikolgeld in rekening bracht en dit niet met het ambtgeld verminderde; bewijzen dat iets dergelijks inderdaad geschiedde, zijn er echter niet, eerder voor het tegendeel. Uit R. 18 Mei 1804 en 8 Maart 1805 bespeurt men dat de Gecomm. zijn ambtgeld in papier betaalde; wij zagen echter in § 1215 dat P. Engelhard het hem toekomende pikolgeld in zilver verrekende. Wat verder het hierboven vermelde vierde part der hommages boven de 10.000 Rd^s. betreft, nergens blijkt dat dit in 's Comp^s. kas werd gestort, hetgeen trouwens natuurlijk was, omdat de „geschenken in gelde” desnoods gemakkelijk op andere wijze konden worden genoten en contrôle onmogelijk viel. Het voornaamste resultaat van C. G. 17 Febr. 1798 was 1^o de nieuwe ambtgeldregeling; 2^o de officieele autorisatie van zekere inkomsten van den Gecomm., namelijk die welke voortsproten uit opiumverkoop, hommages der Regenten, jaarlijksche toelage van den Aria van Tanggeran en den poetia van pasar Buitenzorg, passen voor het bevaren der Tjisadane en Tjitaroem, passen voor Inl. naar de Regentsch., en eenige heffingen in de Ommel.; 3^o de afschaffing der entreegelden bij de benoeming van inl. officieren. Dat die bij benoeming van Regenten niet werden verboden, valt te meer in het oog, omdat de overtollige invoeging van het woord *jaarlijksch* in het besluit (zie boven) het vermoeden voor de hand legt dat men deze wilde blijven toelateren, evenals ook het onderzoek dienaangaande klaarblijkelijk was gecoupeerd.

Ten bewijze hoe de inkomsten van sommige ambtenaren in de 18^e eeuw § 1875 toenamen: R. 6 Juni 1698 wordt de Resident van Cheribon, Christiaan Krijger, „onaangesien zijn versoek om van dat comptoir ontslagen en elders geëmploijeert te werden”, tegen wil en dank in die betrekking gecontinueerd, welke later (zie het Noodig bericht p. 78) „het neusje van den zalm” heette, waar enorme kapitalen werden gewonnen. Zoo zien wij R. 12 April 1701 Jan Torant ontslag vragen als Eerste op Onrust, om burger te worden; wel een

bewijs dat daar toen niet die schatten werden verdiend waarvan Siberg spreekt, zie § 1732. Aangaande Cheribon zeggen Bewindhebbers zelf anno 1763 (Bijdr. 1863 p. 212): „Een gezegend land, zooals speciaal de van daar retournerende Residenten getuigen, die bovendien van dien zegen zulke zichtbare blijken geven, dat het een ieder doet watertanden om voor een korten tijd dat residentschap te bekleeden. Men is bij de Comp^e. bedagt op middelen om de intrinsicque gesteldheid van de huishouding aldaar na te gaan en de Comp^e. mededeelgenoot te maken van dien milden zegen”. Dit in een verslag aan de Staten-Generaal en aan het begin der regeering van Van der Parra, toen de misbruiken nog geenszins hun vollen wasdom hadden bereikt. Van Imhoff spreekt in 1746 (Bijdr. 1853 p. 324) van het „verkeerd denkbeeld, dat op Java al lange schijnt geregeert te hebben, alsof de Residenten op de comptoiren maar geplaatst wierden om haar fortuin te maken”. Van dit „verkeerd denkbeeld” getuigt Thunberg (o. l. IV, 167), die omtrent den Gouverneur van Java's N. O.-Kust zegt: „On ne les y laisse au plus que pendant trois ans et on les élève ensuite à la dignité de Conseiller, pour qu'un autre puisse s'enrichir à son tour”; evenzoo omtrent denzelfde 30 jaar later Tombe (o. l. II, 99): „Sa place, relevée tous les quatre ans, est réservée aux Conseillers des Indes qui ne sont pas riches ou qui sont ruinés par quelques motifs que ce soit, la haute régence étant persuadée qu'avant la fin de leur exercice ils auront rétabli leur fortune”. En dat men inderdaad, na een zekeren tijd een voordeelig ambt te hebben bekleed, voor een ander plaats aan den disch behoorde te maken, wordt in 1803 uitdrukkelijk door den G.-G. verzekerd; zie P. XIII, 692. Wanneer echter R. 28 Juli 1807 door Van Riemsdijk wordt voorgesteld om den fungeerenden Resid. te Cheribon, die om zekere geldelijke vergoeding had verzocht, in stede daarvan „in zijn post een jaar langer te laten continueren als de gemelde bediening anders gewoonlijk wordt bekleed”, repliceert de G.-G. dat dienaangaande „geene bepalingen” (d. i. geen termijn) bestaan.

In het algemeen nam, blijkens de bedragen der naar Nederland overgemaakte wissels, sedert 1748 de mogelijkheid steeds toe om een groot fortuin in Indië te maken (Van der Oudermeulen bij Van Rees u. s. pag. 286 noot 3); toch moet men hierbij in het oog houden wat M^r. N. P. van den Berg opmerkt (De Bataviasche Bank-Courant p. 60), dat de enorme stijging der bedragen van de naar Nederland geremitteerde kapitalen ook door de „op speculatie ondernomen geld- en wisseltransactiën tusschen Nederl. en Indië” te verklaren is, waarop door het verschil der koersen veel voordeel zat.

§ 1876 Om op den Gecomm. terug te komen: Wanneer men uit de personalia van Van der Horst (I, 30) bespeurt dat deze in enkele jaren een groot fortuin verzamelde, dan onthoude men dat hij behalve Gecomm. ook Landdrost was en zijn vermogen vermoedelijk uit deze laatste bron voortkwam; ook zijn gewroet in Midden-Java en op Madoera zal hem geene windeieren hebben gelegd. Dat nog Stoesak, ofschoon hij volstrekt geene haast had om te

repatriëeren, in 1742 dringend en te vergeefs om ontslag als Gecomm. verzocht, zou bewijzen dat die betrekking toenmaals nog geene schatten opleverde, wanneer niet terzelfder tijd Arnout Luijmes zoo hoog had opgegeven van de voordeelen der in Stoesak gecombineerde ambten van Shahbandar en Gecomm. (zie I, 47). De eerste officieele schatting van het inkomen des Gecomm. geschiedde in 1745 bij het tarief van het zegel op de acten van aanstelling (P. V, 198); hierbij werd hij gelijkgesteld o. a. met het Opperhoofd van Japan, den Commandeur van Malabar, dien van Java's N.O.-Kust enz., die allen zeer lucratieve ambten bekleedden, maar in de orde van dit tarief toch slechts de derde plaats innamen. Bij het nieuwe tarief van 1750 (P. V, 662) werd de Gecomm. lager aangeslagen dan in 1745 en beneden sommige ambtenaren geplaatst, die te voren naast hem stonden. Ook in het tarief van het expeditiegeld anno 1751 (P. VI, 63) neemt hij wel eene goede plaats in, maar staat hij bijvb. gelijk met verschillende Pakhuisadministrateurs en beneden den Shahbandar (evenals ook Arnout Luijmes verzekert, dat deze laatste naar de algemeene opinie grooter inkomen had; later, zie Van Blijdenbergh's personalia, I, 66, trok de Gecomm. blijkbaar het meest). Reeds Freijer, die maar twee jaar Gecomm. was en te voren een arme drommel, liet een vermogen na, getaxeerd op 40.000 Rd^s. Het „Noodig bericht” (van vóór 1765) berekent het inkomen van den Gecomm. met blijkbare zaakkennis op f 288.000 per jaar; ongelukkig schijnt die brochure vrij slordig gedrukt, zoodat de becijfering niet geheel te volgen is. Kort daarna wordt Van Helsdingen Gecomm. Deze was nog in 1771 zoo arm, dat hij alleen een rijpaard hield, geen rijtuig (zie de lijst der aangeslagenen in de rijtuigbelasting H. 23 Maart 1771); voor een Bataviaan van toen was hij dus een complete proletariër. Drie jaar later (testament Scheltus 14 Oct. 1774 n^o. 8.594) legateert hij o. a. aan diverse bij testament vrijgelaten slaven een bedrag van 4.075 Rd^s. en geeft aan zijn „dierbaaren weldoender” Van der Parra de keuze uit „al” zijn wagen- en rijpaarden; deze uiterste wil geeft den indruk dat hij toen zeer vermogend was, na twee jaar Tweede op Onrust en een jaar Gecomm. te zijn geweest.

Ook Smith legde vermoedelijk als Gecomm. den grondslag tot zijn § 1877 enorm vermogen. Nic. Engelhard berekent in zijn rapport van 15 Dec. 1797, dat speciaal tegen Van Riemsdijk gericht schijnt, het vroegere inkomen van den Gecomm. op 115 à 120.000 Rd^s. „ongerekend de voordeelen bij de promotiën en verscheide andere revenuen, die aan deeze bediening zijn geacrocrocheerd geweest, dog waarvan geen blijk bij 't Commissariaat gevonden wordt en waaronder de morserij met het coffijgewicht mede behoort”. Daar nu het geknoei met de overwichten (want dit wordt waarschijnlijk bedoeld) kolossale voordeelen afwierp (zie § 1129), zou men concludeeren dat het feitelijk inkomen zeer veel hooger moet zijn geweest dan deze taxatie, en dat de in 1777 door Van Riemsdijk verstrekte opgave (Bijlage XXXVI), die een totaal van Rd^s. 91.432 oplevert, zeer verre beneden de waarheid bleef;

sommige der grootste baten komen op die lijst heel niet voor. Ook na de invoering der verbeteringen van Craan en Radermacher (contrôle op de schulden der Regenten, toewijzing aan hen van de overwichten, enz.) bleven de inkomsten enorm. Frijkenius zegt C. G. 25 Febr. 1797: „Den overleeden Commissaris Rolff vond zig pas drie jaaren in deeze post bevestigd, of door hem wierde reeds de fundamenten gelegd tot het aanzienlijkste en pragtigste gebouw dat op Batavia aanwezig is (1). Een ieder weet, wat een important capitaal tot 't exstrueeren van 't zelve bekostigd is geworden; met er 80.000 Rd^s. voor te stellen, werd mij verzeekerd dat het die som verre te boven gaat. Wanneer men nu daarbij in aanmerking neemt, dat de jaarlijkse verteeringen en depenses daaraan evenredig waren en dien ambtenaar, na deese bediening vier jaaren te hebben waargenomen, er bij zijn overlijden nog een aanzienlijke nalatenschap overbleef, ofschoon datzelfde gebouw (*slechts*) voor Rd^s. 15.000 is van de hand gezet en hij bij de aanvaarding van dat ambt geen noemenswaardig vermogen heeft bezeten”. Dit laatste wordt tref fend bevestigd door Rolff's testament (Verspijck 1 Oct. 1776), waarbij hij zijn boedel op minder dan 2.000 Rd^s. taxeerde; bij zijn codicil van 12 Juni 1789 kon hij aan den G.-G. Alting legateeren „een zilveren plat de menage met dies toebehooren” plus 2.000 Rd^s. en aan den Raad-Ord. van Stockum een rijtuig met twee span paarden naar keuze; zijne huishoudster kreeg 5.000 Rd^s., meubelen, kleeren, slaven enz.

§ 1878 Bij de eerste vaststelling van het ambtgeld, anno 1793, werd de Gecomm. al dadelijk als n^o. 1 op het tarief geplaatst „wjl het bekend is, dat die dienst de lucratiefste van Bat. is” (P. XI, 594; 597), wellicht ongerekend die van den G.-G. en misschien ook van den Directeur-Generaal (wiens inkomen echter niet overdreven groot was, P. XII, 451), die op het tarief van het ambtgeld niet voorkwamen. Nic. Engelhard berekende zijn ambtelijk inkomen in 1792 en 1793 op Rd^s. 72.926 en 78.340, waarvan dan volgens hem aan lasten afgang Rd^s. 33.086 en 35.014, zoodat netto resteerde Rd^s. 39.840 en 43.326 (P. XII, 775). Het behoeft weinig betoog en blijkt ook overvloedig, dat deze opgaven gering vertrouwen verdienen. Zoo geeft zijn grootboek over 1793 een totaal aan Commissariaatsonkosten van maar 9.417 Rd^s., waarbij dan nog 12.000 Rd^s. aan ambtgeld kwam, samen 21.417; dat van 1794 becijfert de onkosten op Rd^s. 10.081; in vroeger jaren, erkent hij elders, waren de lasten van den Gecomm. geringer geweest dan in zijn tijd, hetgeen volkomen bevestigd wordt door onze Bijlage XXXVI, waar zij anno 1776 heel niet genoemd worden. Het maakt dan ook een belachelijken indruk, als

(1) Rolff woonde althans in de eerste jaren van zijn Commissariaat aan de westzijde van den weg van Jacatra, H. 28 Febr. 1787 ver-geleken met B. R. 12 Juni 1787, en volgens de

opgave in de begrafenisrol werd hij ook van daar uit begraven. Mogelijk bouwde hij hier een nieuw huis.

men in Nic. Engelhard's grootboek over 1797 de onkosten van het Commissariaat ziet becijferen op Rd^s. 62.693, het ambtgeld daaronder begrepen, zoodat hij, ondanks den buitengewoon grooten koffieoogst, dat jaar 20.214 Rd^s. op zijne bediening zou hebben verloren! De inkomsten zouden dat jaar uitsluitend hebben bestaan uit het koffiegeld en een cadeau van den Regent van Tjiandjoer, groot 2 000 Rd^s. Het spreekt wel van zelf dat deze opgaven en dit grootboek, zooals ik elders aangaande dat van 1793 noteerde (§ 1229), valsch zijn en alleen dienden om overgelegd te worden. Zoo waren ook de opgaven omtrent de inkomsten van den Resident van Cheribon, door dezen aan Nederburgh verstrekt, hoe hoog ook, nog altijd veel te laag (T. N. I. 1879, II, 204). Dirk van Hogendorp gaat echter wellicht te ver wanneer hij (Nadere § 1879 uitlegging p. 46) het inkomen des Gecomm. tijdens Guitard (want zijne opgave zal wel slaan op de jaren toen hij zelf te Bat. vertoefde, 1789 — 1790) op *f* 300.000 schat. Maar zelfs de wereldomzeiler De Bougainville, die maar heel kort te Bat. verwijde, noemt (o. l. pag. 336) als voordeeligste ambt dat van den Landcommissaris; evenzoo in 1798 Van Overstraten (bij Mr. N. P. van den Berg in T. B. G. XXIX, 342 noot). Het is waar dat de inkomsten in verschillende jaren zeer konden variëren. Nic. Engelhard verklaart C. G. 6 Aug. 1796 dat ongeveer 40.000 Rd^s. „als een vast inkomen te bereekenen (*is*) en het andere, hoe aanzienlijk dit ook zijn mogte, alleen toevallig”, terwijl de „onvermijdelijke lasten” 20 à 23.000 Rd^s. bedroegen, zoodat, als de Regenten eens „ophielden hem presenten te geeven, hetwelk van hunne vrije wil dependeerde”, en als zijne geldschietters meer dan $\frac{1}{2}$ % per maand gingen eischen, hij ten gevolge van zijn drukkend ambtgeld zou „vervallen in de verlijding van tot andere middelen zijne toevlucht te moeten neemen”; dat goede engelreine zieltje! Als vaste inkomsten rekt hij 1^o het pikogeld; 2^o de jaarlijksche uitkeering van den Regent van Tanggeran; 3^o de Heemradenpadi. Dunner kon het ook al niet. Veel te laag is ongetwijfeld ook eene opgave van P. Engelhard over 1805, die beweert Rd^s. 53.836 te hebben genoten, waarvan aan lasten Rd^s. 29.536 afging, zoodat zuiver resteerde Rd^s. 24.300; immers ook hier schijnt hij zilver- en papiergeld door elkander te mengen, allerlei bronnen van inkomsten te verzwijgen en de lasten bovenmate hoog te noteeren, welke laatste volgens Van Lawick's memorie van 2 Juli 1805 volstrekt niet buitensporig konden heeten, daar de Gecomm. „buiten het tractement aan den troep Oppassers, ter welker gemoetkoming hem nog een zeer noemenswaardig inkomen voor het verleenen van onderscheide passen is toegelegd, niets uit zijn privé beurs behoeft te bekostigen”. Met dit „niets” vervalt men echter in een ander uiterste, want bijvb. de reizen van den Gecomm. kostten heel wat (§ 1769). Volgens eene opgave van Jan. 1808 hadden de onkosten, vermoedelijk over 1806, van den Waarnemenden Gecomm. bij specificatie belopen Rd^s. 3.065 papier en 3.726 koper, dus samen ongeveer 5.000 Rd^s. zilver. Toen R. 22 Maart 1808 door de Commissie § 1880

Thalman c. s. verzocht werd om de uitkeering der bij R. 1 Oct. 1805 aan hare leden toegezegde „gratieuse belooning”, werd R. 12 Juli 1808 bepaald, het „saldo der inkomsten van het Commissariaat gedurende de suspensie” van P. Engelhard, zegge Rd^s. 7.101, gelijkelijk onder die drie leden te verdeelen. Aangezien deze suspensie dateerde van 27 Dec. 1805 en de Commissie den 27 Nov. 1807 ontbonden werd, zou het Commissariaat toen wel erg diep gezonken moeten schijnen; verdeeld werden echter vermoedelijk slechts de baten als passengeld e. d. Het lid dier Commissie Bauer zegt zelf (p. 248 van den bundel gedrukte papieren in zake de beschuldigingen van Gillespie tegen Raffles), dat het ambt van Gecomm. „being always considered a fortune in two or three years and next to the Governor of Java the most lucrative on the Island, was given to a brother in law or one other of the family of the Governor”, terwijl Raffles (History 2^e dr. I, 144) het inkomen taxeert op 80 à 100.000 Rd^s. Al vóór Daendels raakte men intusschen op den beteren weg, door bij R. 11 Febr. 1806 aan Wardenaar bij zijne aftreding als Waarnem. Gecomm. over de Benedenl. een traktement van 500 Rd^s. toe te leggen over elke maand zijner ambtsbekleeding. Zijn opvolger, die tevens Groot-Kassier was, erlangde bij dezelfde Resol. een traktement van 300 Rd^s. p. m. in qualiteit van Waarnemend Gecomm. Intusschen trok, blijkens R. 17 Jan. 1806, de Gecomm. over de Benedenl. ook inkomsten buiten zijn salaris, waartegen echter Rd^s. 5.815 aan ambtelijke uitgaven stonden. Toen Wardenaar weder optrad, erlangde hij bij R. 25 Juli 1806 wederom een traktement van 500 Rd^s. p. m.; diens opvolger Tency werd aangesteld „zonder bepaling van eenige appointement”, zooals R. 21 Maart 1809 wordt gezegd; bij zijne aftreding erlangde hij daarom pikogeld.

§ 1881 Merkwaardige overeenkomst met den Gecomm. zoowel wat diens inkomsten als het gansche ambt aangaat, vindt men in Valentijn's woorden (II Beschrijv. van Amb. p. 89 en 90) betreffende het Opperhoofd van Honimoa, wiens inkomsten soms 30.000 Rd^s. in het jaar beliepen „zo dat zulk een man in korte jaaren zijne schaapjes op drooge heeft . . . Dus ziet men dat zulk een Opperhoofd, die hier als Oppervorst des lands van allen aangemerkt en meer als de Landvoogt (*de Gouv. van Ambon*), hoewel hij daaronder staat, gevreesd word (omdat dit comptoir wat verre van 't hoofdkasteel legt), als een klein prinsje leeft, konnende meer geld als de Landvoogt zelf in een jaar opleggen, hoewel hij gemeenlijk (zo men gist), wil hij 'er gerust blijven en niet gezogt (*geplaagd*) worden, heimelijk bloeden of met den Landvoogt t'zamen doen moet, zijnde het zeker dat hij 'er zonder kleerscheuren niet afkomt, wil hij aan 't hof op Amboina in gunst blijven”. Zoo ziet men Eschels-Kroon (o. l. pag. 95) tijdens Van der Parra als Resident te Ajerbangis bedreigd worden door zijn chef, den Commandeur te Padang, dat als hij zijne voordeelen niet met dezen deelt, dat heele kantoor, ondanks het groote vertier met het binnenland, zal worden opgebroken. En het werd opgebroken!

Naar aanleiding van de bij het Commissariaat in zwang zijnde verdachte praktijken zegt Nic. Engelhard 15 Dec. 1797 dat zijne voorgangers wel zorg droegen „dat geen aantekeningen van de inkomsten gehouden wierden”; bij eene vacature was echter wel bekend welken weg men moest inslaan om „zijn beurs te maken”; hij zelf kan alleen mededeelen wat „nog bekend is” omtrent de bronnen dezer inkomsten. Geen wonder derhalve dat Comm.-Gen. 6 Aug. 1796 spreken van „de differente begrippen, die plaats hebben omtrend de inkomsten van dat ambt en die zig niet alleen bepalen tot het onkundig gemeen”; evenmin dat het Raadslid Neun R. 4 Oct. 1796 ronduit verklaart, niet te weten hoe groot dat inkomen wel is.

Beschouwingen naar aanleiding van het inkomen van den Gecommitteerde. Slechte naam van Indië. Op klachten der Indische Regeering besloten XVII^{en} in 1616 (zie Van Dijk, Wemmer van Berchem p. 64): „dat men voortaan geene gefailleerden, geene over eenige grove delicten betichte of anderszins infame personen, noch ook degene die, als tot de dienst van de Comp. onbekwaam, aldaar bij UEd. gedeporteerd (*afgezet*) en vóór d'expiratie van hunnen tijd naar huis gezonden zijn, in eenig ambt of bediening wederom naar Indië zal zenden”. Reeds in 1622 werd, in verband met het minder goede gehalte van het door de Comp. uitgezonden personeel, geschreven dat „Oost-Indiën nu bij al de werelt voor een eerlijck (*d. i. fatsoenlijk, evenals bij De Jonge VI, 43: eerlijcke opvoedinge; zie B. 5, 31, 2*) tuchthuys gherekent word”. In 1636 klaagt de Ind. Regeer. (De Jonge V, 223) dat zij uit patria „veele tughtelingen maer seer weijnigh tughtvaeders” uitkrijgt. In het laatst der 17^e eeuw gold het bij „luijden van fatsoen” in Nederland veelal van een gerepatrieerde: „Het is maer een Oost-Indies vaerder” (1). In 1771 schrijft Morgenstern (o. l. pag. 233): „Wer wird eine so lange und gefährliche Reise thun, wer wird sich an einem so ungesunden und heiszen Orte, wie Batavia ist, aufhalten, wenn ihn nicht die Noth dazu treibt?” In 1784 vroeg men (zie Van Rees, Geschied. der Staathuishoudk. II, 292 noot 4 en 5): „Word het niet als een bedreiging van straf gehouden, iemand naar Oost-Indien te willen zenden? Word het zomtijds niet in de keus gegeven, of daarheen te vaaren of in een verbeterhuis geplakt te worden? Hoe veelen gaan 'er naar toe om hunne verspilte rijkdommen in korten tijd vergoed te krijgen?” Evenzoo § 1883 Haafner (Reize van Madras p. 8 noot): „Niemand gaat naar de Indiën dan om zijn fortuin te maken. Dat ongelukkig werelddeel is het rasphuis van Europa geworden: deugnieten, verkwisters, boeven, allen die wegens hunne misdaden of anderszins uit hunne geboorteplaats zijn verbannen, bankroetiers en ander slecht volk, alles ijlt naar de Indiën als naar eene algemeene proof”.

(1) Zie Verwaerloosde Formosa II, 70. Wie de C. E. S. is die dit werkje schreef? Isaac Sunderman, die omstreeks 1700 te Batavia was, noemt (o. l. pag. 154) Coyett als zoodanig. Mr.

J. A. Grothe (Archief IV p. IX) onderstelt dat gezegde initialen beduiden: Coyett et socii. Waar heb ik gelezen dat een Schouten (dus: Coyett en Schouten?) er de hand in had?

Niemand (zelfs Bas Veth niet) is bitterder tegen de Europeanen in Indië dan Haafner; in zijne Reize in eenen palanquin I, 250 herhaalt hij het: Indië is „het groote rasphuis van Europa”. Dirk van Hogendorp zegt (bij Sillem o. l. pag. 117) dat „geen wel opgevoede deugdzame lieden naar derwaarts willen gaan en dus de meerderheid der ambtenaren uit de heffe des volks opgekomen zijn”. Nog in 1817 schrijft Elout (Van Deventer, Nederlandsch gezag p. CXLIV): „Men gedooge niet dat Indië het land blijve van hen die men in Nederl. kwijt wil zijn”. Deze laatste „men” was o. a. Koning Willem I, zie Ind. Gids 1907 p. 1522. P. P. Roorda van Eijsinga (Handboek II, 340) beschrijft bij zijn neus langs hoe de totok „meestal uit Europa komt met de wrakken van zijn fortuin in een of twee koffers”. Van Doren (Reis I, 12) spreekt van omstreeks anno 1822 als „een tijd toen de Indische bezittingen nog zoo weinig bekend waren en het slag van menschen dat men derwaarts zond, een algemeenen afschrik baarde”. Het kraste is wel, dat Baud 6 Dec. 1827 uit den Haag aan N. Engelhard schrijft: „Er bestaat in het algemeen zulk een afkeer bij de menschen hier om naar Java te gaan, dat men zelfs voor die hooge betrekking (*van Raad van Indië*) en een inkomen van f 28.800 bijna niemand krijgen kan aan wien geen steekje los is. Dit is zeer bedroevend, maar een gevolg van het ingeworteld denkbeeld dat al wat niet deugt goed genoeg is voor Oost Indië”. Men ging dus alleen naar Indië om spoedig rijk te worden. Zoo zegt ook het Verw. Formosa (II, 63): „Quasi vero als ofte ymant sulcken sware en penible reyse, als die na Oost-Indien is, soude by der handt nemen en soodanigen verre vaerwater willen overvaren met intentie om aldaer vliegen te vangen”. De algemeenheid dezer opvatting blijkt frappant uit een brief dd. 23 April 1760 van Voltaire aan een ambtenaar der Fransche O.-I. C. te Pondichéry: „Vous devez, sans doute, vivre avec beaucoup d'aisance; ce ne serait pas la peine d'être dans l'Inde pour n'y être pas riche. Il est vrai que la Compagnie ne l'est point; elle ne s'est pas enrichie par le commerce et les guerres l'ont ruinée, mais un Membre du Conseil (*zoals de geadresseerde*) ne doit pas se sentir de ces infortunes”.

§ 1884 *Ongezondheid van Batavia*. Toen J. F. Müller in 1669 met een troep kolonialen Amsterdam uittoog (Navorscher 1902 p. 199) „beweinte und beklagte uns das heüfig zugelofene volckh, als wan wür schon alle gewüss in das tottenbuch geschriben”. Dit slaat echter meer algemeen op de gevaren van het gaan naar Indië, maar Batavia had reeds toen den naam van ongezond (zie hierboven § 10); niettemin, nog later vindt men wel voorbeelden dat iemand verlof vraagt om van elders daarheen „op te komen” voor zijne gezondheid. Over de ongezondheid in later jaren vergelijkte men de cijfers bij Semmelink o. l. pag. 389. Zoo noteert Hofhout (B. 34, 31) dat Van der Parra niet gelooven kon dat hij al 5 jaar te Bat. was, omdat hij er nog vrij welvarend uitzag. Morgenstern (o. l. pag. 234; 243): „Die mehresten Europaër welche hieher (*Bat.*) kommen, sterben im ersten oder zweyten Jahre, besonders

aber in den ersten Monaten". Omtrent de sterfte onder vreemde Inlanders zie § 1612. Baljee kwam (zie Eekhoff o. l. pag. 64) in 1779 te Batavia met 300 medeschepelingen, waarvan er na 10 dagen geen 30 meer in leven waren. „Men ziet", zegt Haafner (Lotgevallen en vroegere zeereizen p. 187), „te Batavia 't meerendeel der Europeanen bleek als geesten, met dikke opgezwellene buiken en dunne beenen, daarhenen sluipen". Wat later, omstreeks 1790, maakt Macartney de opmerking dat Batavia wat de mortaliteit aangaat „resembles a field of battle or a town besieged" (zie Staunton's Authentic account I, 277). Commissarissen-Generaal schrijven in 1795 (De Jonge XII, 354): „De menschelijkheid weent, wanneer zij soovele jongelieden, en daaronder dikwijls van goede begaafdheden, van verdriet ziet ten grave dalen" wegens hun ellendig bestaan te Bat. en hunne geringe kans op promotie; door het oprichten van het Pennistengesticht was „aan een aantal dier ongelukkigen het leven gespaard"; zij hadden daar den kost en een onderdak. Vergelijk ook § 1093. Curieus is eene mededeeling bij Raffles (History 1817, II App. A, p. VI): „The unhealthiness of the climate of Batavia is connected in the minds of many with the fabulous properties of the poison tree of Java" (den fabuleusen oepasboom). Prior (o. l. pag. 176) verhaalt hoe eene Batavia'sche herbergierster, wier huis vol baren was, aan iemand die er nog bij wilde den raad gaf om wat te wachten, omdat de dood wel gauw ruimte voor hem zou maken.

Verloven. Het nut van een buitenlandsch verlof schijnt door Van Imhoff te zijn gevoeld, die zelf tijdens zijn gedwongen oponthoud in Europa de uitwerking daarvan had ondervonden; immers R. 12 Sept. 1749 laat hij de Regecr. in zake zijn vriend D'Espar verklaren, dat Indische ambtenaren na een verblijf in Europa „veeltijts bequamer als bevorens voor het werk hier te landen wesen souden, door het rectificeeren en perfectioneeren van denkbeelden, die in de eerste jeugd maar ten halve en als ter loops zijn geformeert." Intusschen, men kon alleen naar patria terugkeeren na bekomen ontslag uit den dienst; binnenlandsch verlof (een „springtochtje" heette dat) werd wel eens verleend, doch gewoonlijk alleen van de eene kustplaats naar de andere. Kon men op Java's N. O.-Kust nog naar een koel bergklimaat gaan, te Bat. was dit na de opheffing van het hospitaal te Tjipanas (vergel. § 1662) alleen bij wijze van hooge gunst (zie § 2259) mogelijk. In 1795 vond men dat tijdens zulk een springtochtje het salaris behoorde stil te staan (P. XII, 50).

Pensioenen. Geheel onbekend waren deze niet (zie o. a. P. V, 296) (1).

(1) Zoo wordt bij R. 24 April 1692 aan een hoogbejaard blind geworden Koopman levenslang zijne gage toegezegd, doch „sonder consequentie"; een dergelijk geval R. 4 Maart 1698. In de Resol. van dien tijd vond ik herhaaldelijk eene regeling vermeld van 13 Maart 1680, die, naar de aanduidingen te oordeelen, eene Priangan.

pensioenregeling zou moeten zijn, doch waaroontrent ik geen verder licht heb gekregen. In het Dagreg. van dat jaar p. 393 wordt deze regeling vermeld als „het reglement wegen de vaste gagien van meest alle de permanente subalterne ministers en dienaeren hier tot Batavia en alomme". Daaruit blijkt dat zij uitging niet

Speciaal weduwen van predikanten werden verzorgd (1), maar men hing altijd af van de gunst der machthebbers en het pensioen droeg steeds 't karakter van onderstand aan behoeftigen. Onder Mossel (P. VI, 490) zijn bepalingen op pensionneering gemaakt, doch, behalve dat personen in Indië geboren of met „inlandsche” vrouwen gehuwd (Mardijkers golden ook als „Inlanders”) niet daarvoor in aanmerking kwamen, golden de bepalingen alleen bij gebleken onvermogen en eerst na 20-jarigen dienst en 60-jarigen ouderdom; verder waren de pensioenen zeer klein (voor een Opperkoopman f 40 per maand, enz.); alleen de predikanten kregen hunne „volle soldije” uitbetaald. De gevallen, in de Resolutiën vermeld, waarbij aan ambtenaren van eenigen rang eene „rustgage” wordt toegekend, zijn dan ook zeer zeldzaam; verreweg de meesten werden, als zij afgewerkt waren, „met de oude honden aen den dijk gejaeght”, zooals 't Verwaerl. Formosa het noemt. Weduwen en weezen ontvingen geene toelage maar veeleer aalmoezen van den Gouv.-Gen. en anderen (P. XIV, 585; 639; 778). Over de periode Daendels zie § 2643. Zelfs in den Engelschen tijd golden pensioenen nog als onderstand. Zoo antwoordt de Regeer. 2 Maart 1813 op een verzoek om pensioen van den koffieopziener van Limbangan, begeleid van een tweede verzoek om een stuk land te mogen koopen, dat, als hij tot het tweede de middelen bezit, hij het eerste niet noodig heeft. Zoo vindt men, dat personen die nog werken kunnen, van de pensioenlijst worden geschrapt, daar het pensioen in zoo'n geval „is apt to encourage idleness”; daarentegen worden allerlei weduwen op die lijst gezet zonder ooit ambtenaarsvrouw geweest te zijn.

§ 1886 *Leven te Batavia.* De drukkende eentonigheid van het leven aldaar in eene omgeving waar „de nijd, laster en quaaadsprekendheid op de troon zitten”, waar „alle dagen hetzelfde en geen stoffe van discours” is, waar men „ook nergens met de wagen na toe rijden” kan, waar „de grootheid in den hoogsten trap is (*in het hoogste ambt bestaat? of: waar de grootschheid, de trots, buitengewoon is?*) en voornamentlijk van diegene die hier als matrosen, soldaten en diergelijke zijn gekomen”, die zich „ten minste met ons lieven Heer gelijk, so niet hoger” stellen, kan men het best leeren kennen uit een brief van J. Bergsma, 5 Nov. 1772 (Bijlage I. bij Notul. B. G. deel X); en dezè Bergsma was nog wel een der gunstelingen, die na een paar jaar dienst met vollen buidel kon repatriëeren (P. X, 450). Stavorinus zegt (Reis Bengalen I, 257): „De vrolijkheid gaat met eene zekere achterhoudendheid gepaard, het gevolg van eene willekeurige Regeering. . . . Ik heb veele hooren zeggen dat zij in dit land hunne eigen broeders niet zouden durven vertrouwen” enz.;

van het Opperbestuur doch van de Ind. Regeering. In hare brieven naar patria is er echter geene sprake van, in die uit patria evenmin.

(1) Valentijn (III, 1, 118; IV, 1, 247 en 248)

berekent het pensioen van eene predikantsweduwe op ongeveer 400 gulden, terwijl de weduwe van een Raad van Indië alleen vrij water en brandhout genoot, „dat wel zeer zober is”.

dezelfde elders (Reis Samarang II, 279): „De meeste menschen die men hier ziet en zelfs veele rijken, hebben iets in hun gelaat dat naar het onvergevoegde en droefgeestige zweemt De eenigste toevlucht is . . . den tijd te dooden met tabak te rooken, over nietswaardige zaaken te spreken, te drinken en te spelen” enz. Men moet de particuliere correspondentie van Nic. Engelhard hebben gelezen om zich van den nijd, laster, valscheid en haat een idee te maken waarmee de regeeringskringen te Bat. verpest waren. Ook de gedrukte brieven in het nagelaten werk van Dr. L. W. G. de Roo zijn in denzelfden toon. Over het hooge spelen te Batavia zie P. XI, 180. Ook Baljee (bij Eekhoff o.l. pag. 66) klaagt droevig over de eentonigheid van het leven aldaar; men werkt „van 7 of 8 tot 11 of 12” en verluiert de rest van den tijd. Wanneer Radermacher in zijne Beschrijv. van Bat. (Verh. B. G. I, 1^o dr. p. 69) de ingetogenheid van leven aldaar roemt, dan zal dit zijn om Indië in Europa wat te releveeren; ik verwijs in verband hiermee naar het kort te voren door zijn schoonvader De Klerk genomen besluit, om alleen trouwe kerkgangers met een „favorabel ampt” te begunstigen, P. X, 106. Prior zegt (o.l. pag. 195) van de Batavianen: „Het denkbeeld om zich onderling te vermaken, schijnt bij deze menschen geen plaats te vinden”, en Addison (o.l. pag. 356) dat de Nederl. aldaar „live most grossly, as they do everywhere”. Evenzoo Nic. Engelhard in zijne memorie van 15 April 1805 over zekere personen, die „zo als doorgaans met den Europiaan in deeze gewesten gaat, te zeer aan den drank verslaafd waaren”. Zeer kras is ook Olivier, Aanteekeningen p. 33 en Land- en Zeetogten II, 125. Naar het schijnt kon men op de buitenbezittingen, wanneer men niet te hooge eischen aan het leven stelde, veel meer geluk smaken; men vergelijkte Haafner's beschrijving van zijne goede jaren te Sadraspatnam omstreeks 1780, in zijne Lotgevallen op eene reize; dit komt vrijwel overeen met wat Hamilton (o.l. I, 324) schrijft over het leven der Hollanders te Cochin, over hun camping out aan eene frissche rivier in tenten, beide seksen samen, met zwempartijen, picknicks en kaarten „and at night every family sleeps in their own tent on the soft clean sand, males and females promiscuously”. Een „hondenbruiloft” denklijk.

Slechte betaling door de Compagnie. Dirk van Hogendorp schrijft (Stuk- § 1887 ken enz. p. 347): „De Comp. moest wel toestaan dat haare dienaaren zich door andere middelen schadeloos stelden (*voor hun geringe salaris*). Dan, hierdoor wierden de landen en bezittingen der Comp. uitgezogen, uitgeplunderd, bedorven. Als mogendheid, als opperheer, zoude men iets zodanigs als zeer nadeelig beschouwen, doch de Comp. zag en handelde altijd alleen als koopman, die, *als hij zijne uitgaaven bij zijne boeken vermindert* en daardoor, zooals hij gelooft, zijne winsten vermeerderd, wel te vreden is”. In den beginne schijnen de Indische salarissen niet al te laag te zijn geacht, want de G.-G. Reael zegt anno 1616 (Tiele, Bouwstoffen I, 164): „Ick verhope mijn welvaren bij mijne eerlicke ende bedongen gage te soecken”; ib. pag. 166

verzekert hij dat drie der hoogste Compagniesdienaren, die aan repatriëeren denken, wel in Indië zullen blijven, als XVII^{en} hun salaris verhoogden. Dit schijnt toch te bewijzen dat zij het vooral van hun traktement moesten hebben. Maar Coen (bij De Jonge IV, 12) klaagt al over de geringheid daarvan en zegt: „de Heeren worden oock na haer gelt gedient”. De schrijver van 't Verwaerl. Formosa beweert dat het „sobere tractamentje” der Comp. „naulijcks toereijken kan om daarmede maendelijcks des wijfs theeback naer behooren te voorsien”. Dat ook bij de Engelsche O.-I. C. omstreeks 1700 de salarissen niet hooger waren dan bij de onze, blijkt uit Hobson-Jobson s. v. *Factor*. Macaulay zegt in zijn leven van Clive: „The younger clerks (bij die Comp. omstreeks 1750) were so miserably paid that they could scarcely subsist without incurring debt; the elder enriched themselves by trading on their own account and those who lived (daar kwam 't op aan, in het leven te blijven, to be a liverer, zooals de man in de Old Curiosity Shop zegt) to rise to the top of the service often accumulated considerable fortunes”; een Raad van Indië had toenmaals ook daár maar 300 pond per jaar; Clive bracht in 1765 veel verbetering in de traktementen. Ook in Nederl. waren ambten met nevenverdiensten vaak zeer slecht bezoldigd; zoo werd (Bontemantel II, 341) de wedde van den Schout van Amsterdam ingetrokken, en uit eene brochure van 1783 lees ik dat de Amsterdamsche Burgemeesters maar 100 Rd^s. inkomen per jaar genoten, een Schepen 500 gulden.

§ 1888 *Oneerlijke praktijken der Compagnie*. Deze betreffen vooral de waarde-bepaling van den rijksdaalder, waarin de salarissen werden berekend; zie o. a. Valentijn IV, 1, 248; 298; 356. Canter Visscher (o.l. pag. 109) omstreeks 1720: de Comp. „betaalt haar dienaren ligt geldt voor zwaar, zodat die voor een gulden niet meer dan 16 stuivers ontfangen. Aan de mindere bedienden geeft ze half goed half geld, bij 't ontfangen van hunne besolding, winnende op de Indische goederen 50 en op de vaderlandsche 75 ten hondert”. Vergelijk P. IV, 542; Klerk de Reus o.l. pag. 109. In oude autobiographieën wordt dikwijls geklaagd over deze afzetterij. In Morgenstern's tijd (1771) kreeg men in het eerste verband van vijf jaar maar 13 stuiver per gulden en Haafner zegt (Lotgevallen p. 201) dat dit overal zoo ging, behalve op Cormandel „waar men den gulden tegen 15 stuivers rekent”. Zie verder § 825 noot en 1214. Om aan sommige van die knoeierijen te ontkomen, lieten degenen die het doen konden, de groote hanzen vooral, hun salaris in Europa accumuleeren. En tegenover dit onedel gedoe plaatse men wat Pieter de la Court, een tijdgenoot van Jan de Witt, schreef (Mr. O. van Rees o.l. II, 331): „De Heeren Bewindhebbers der Comp. huuren alle haare boots- en krijgsluiden als ook alle andere dienaars op soo naaw bepaalde voorwaarden ende neemen hun ook soo veelvoudige eeden af, luidende op verbeurte van hunne verdiende gagiën en goederen, dat seer weinige inboorlingen van het vrije Holland (immers geen dan uit grooten nood) ende daarenteegen seer veele des

onkondige of slaafagtige ende ondeugende arme vreemdelingen, sig in dien harden dienst verhuuren willen". Vergelijk hiermee Stavorinus (Reis Bengalen I, 121): wegens het „willekeurig gezag" der hogere ambtenaren dient niemand de Comp. „uit eerezucht of begeerte om wel te doen"; ieder zoekt zich maar te verrijken en dan weg te komen.

Ondankbaarheid der Compagnie. Valentijn (I, 2, 45) maakt de opmer- § 1889
king dat een Compagniesdienaar, de hoogsten inclus (*vergelijk wat ik B. 23, 169 noteerde omtrent Van Riebeeck*), nooit eenige erkentelijkheid voor bewezen trouwe diensten heeft te wachten en, zoodra hij mishaaft, aan den dijk wordt gezet, waarvan een gevolg is dat ieder zich haast om een fortuin bijeen te schrapen dat hem onafhankelijk maakt van dergelijke kansen, „verzekerd zijnde. . . . dat al hunne trouw, naarstigheit en voorzigtigheid (*d. i. doorzicht*) van twintig of dertig jaren hun zo veel dienst niet doen zou van maar het minste misslagje te kunnen dekken". Eschels-Kroon (o. l. pag. 77) zegt dat de dienaren der Engelsche Comp. beter hun plicht doen dan die der onze „nademaal deze bij haar zelve overtuigd zijn, dat zij bij de een of ander inkruiping (*van een gunstcling?*) niet alleen niet beschermd, maar ook nog daarenboven voor hunne bewezen getrouwheid, aan hunne Heeren en Meesters betoond, met schade en schande beloond zullen worden, waarvan men zeer veele voorbeelden zoude kunnen bijbrengen". Haafner, die de Engelschen haat als de pest, zegt niettemin (Reize van Madras p. 59): „Ik moet het den Engelschen tot roem nazeggen, een man die wat geleerd heeft en van een goed gedrag is behoeft bij hen geen gebrek te lijden", terwijl bij de Hollanders een Assistent, als hij geen protectie heeft, het nooit verder brengen zal dan tot Boekhouder (*ib. p. 7*); is hij ijverig en kundig, men overlaadt hem met werk maar hij blijft wat hij is (*p. 11*); vandaar verregaande onkunde onder de dienaren der Comp. (*p. 9*). Elders (*ib. p. 168*): „Wat de Hollanders in de Indiën aangaat, ik weet geen voorbeeld dat men aldaar iemand om de eene of andere edelmoedige of brave daad van wege de Maatschappij heeft beloond, tenzij men de verhooging van een paar guldens gage eene belooning wilde noemen". Dit „paar guldens", moet letterlijk worden genomen, bijvb. eene verhooging van 30 op 40, waarvan men wel voorbeelden vindt; overigens was de Comp. in de 17^e eeuw veel eerder bereid tot belooning van verdienste dan in de 18^e. Wat het ambtelijk servilisme aangaat, reeds Bogaert (*Histor. Reizen p. 130*) noteert omstreeks 1700 dat „de minste schijn van vrijheid in Nederlandsch Indië als balling 'slands zwerft"; een honderd jaar later schrijft Van Polanen (*De Roo I, 79*): „In de situatie van volkomen afhankelijkheid, waarin daar (*in Indië*) alle amptenaren zich geplaatst vonden, was het gevoel van eigene waarde een misdaad en ongeluk, en het was dus een ieder geraden dat gevoel te onderdrukken en zich daarvan als den grootsten hinderpaal tot avancement geheel te ontdoen"; *ib. I, 255* spreekt hij van „dien slaafschen geest en kruipende laagheid, die onze

natie in Indië kenmerkt", als een gevolg van het favoritisme dat al de leden der Regeer. bezielt, zoodat, daar ieder hunner eene eigen clique heeft, men allerlei individuen ontzien en respecteeren moet.

§ 1890 *Favoritisme.* Vergelijk § 1728 e. v. en 1735 e. v. Reeds Tavernier in het midden der 17^e eeuw wijst (o. l. II, 244) op het nadeel, dat de Comp. lijdt door rijkeluiszootjes met protectie in de baantjes te brengen. Den 28 Aug. 1742 schrijven XVII^{em} aan Gouverneur en Raad van de Kaap over zeker Fiscaal, die pro interim het gezag aldaar waarnam en zijn driejarig zootje tot Jong-Assistent benoemde op 20 gulden, zoodat dit wurm in 4 jaar ruim 1.000 gulden verdiende zonder nog zijn naam te kunnen schrijven. Een tegenhanger is burgemeester Jan Six te Amsterdam (Elias o. l. I, p. CXL), die in 1730 aan zijn pasgeboren zootje eene betrekking gaf van bijna *f* 12.000; eene meer bescheiden preuve van Mossel vindt men in § 252 en 1267. Bij hetgeen Haafner hierboven zei, voege men Stavorinus' woorden (Reis Bengalen II, 82): bij de Engelsche O.-I. C. hangt promotie „niet af van de gunst der Gezagvoerders, zoo als bij onze Compagnie plaats heeft, bij welke gemeenlijk bekwaame personen, die de Maatschappij veele jaaren met roem en vlijt gediend hebben, verachtelijk worden voorbijgegaan en dat nog wel bij gebrek van vrienden". Een mooie illustratie geeft de carrière van den verdienstelijken Craan onder Van der Parra (I, 123); zie verder Eschels-Kroon (o. l. pag. 172 e. v.): de flinke Jan Schreuder werd als Gouverneur van Ceilon door Van der Parra voortdurend tegengewerkt, omdat deze „een van zijne neeven" in dat gouvernement wilde plaatsen; alleen door zijne krachtige „steunpilaaren" in patria, den Raadpensionaris en den Advocaat der Comp., hield Schreuder zich een tijd staande, „maar dewijl hij toch begreep dat de Leden der Hooge Regeer. te Bat. hem, uit hoofde van derzelfer familieverbintenissen in Holland, eindelijk veel te machtig zouden worden" vroeg hij ten slotte zijn ontslag. Curieus is nog tijdens Daendels (De Roo I, 353) de benoeming van iemand tot Raad van Justitie omdat hij . . . bij eene overstrooming in Gelderland zich zoo goed gehouden had. Van Polanen spreekt (ibid I, 77) van „het oude middel om zich van verantwoordelijkheid te bevrijden", dat hierin bestaat, dat een G.-G. de neefjes etc. van de heeren die in Nederland de lakens uitdeelen begunstigt, waarmee hij het recht verkrijgt om zelf zoo hard te knoeien als hij wil.

§ 1891 *Knoeien is algemeen en spreekt van zelf.* Volgens de vermakelijke beschrijving in het Verwaerl. Formosa (II, 65) waren Bewindhebbers zoo overtuigd dat alleen onkunde een ambtenaar zou beletten om de Comp. te bestelen, dat zij liever geen personen reëngageerden die reeds in Indië waren geweest; zoo een kreeg bij zijne sollicitatie te hooren: „Ben je een oude dienaar, soo weet je van de moort; gij sijt de rechte man om een particulier handeltje te drijven"; ja zelfs, dat hij zich niet had weten rijk te stelen werd hem als een bewijs van domheid en dus onbruikbaarheid aangerekend. Deze

auteur heeft ook ter vergoelijking van oneerlijke praktijken de spreekwijze „Die den altaer dient moet er van leven” (denkelijk uit I Cor. IX, 13), welke ik in hetzelfde verband vind gebruikt in het Noodig bericht (p. 46) en bij Luzac (o. l. IV, 171), zoodat zij bepaaldelijk op de Comp. schijnt toegepast. De Bucquoy, die tijdens Zwaardecroon en De Haan te Bat. was, zegt (o. l. pag. 125): „Men kan daar met een koel gemoed de rol van een Christen Smous spelen Dit word die fortunmakers zoo eigen als de ruwheid een rechtschapen matroos”. Zelfs de Advocaat der Comp. Pieter van Dam erkende (Klerk de Reus o. l. pag. 94) dat men wegens de lage salarissen „conniventie” moest gebruiken tegenover hare dienaren. Valentijn (V, 1, 176): „De Heer van Rhede (*die knoerijen in Bengalen tegenging*) wist immers bij zich zelve al zo wel als de Heeren Bewindhebbers, dat geen dienaar der E. Maatschappij daar of elders van zijne bloote soldij en eenige magre buitenvoordeelen alleen ofte buiten het drijven van verboden handel bestaan kon”, eene merkwaardige uitlating en wegens de positie van den zegsman en wegens zijn toon van eerlijke verontwaardiging. Een gevolg van de eigen oneerlijkheid der Comp. was, zegt de O.- en W.-Indische Post (Extranummer 41 p. 347), dat „volgens ’t zoldaat-, matroos- en assistentengeloof (daar naaderhand de Raaden van Indiën en Gouverneurs Generaal van gemaakt worden) als in cement gelegd wort, dat men niet gehouden is aan den eed om de Comp. getrouw te zijn”. Men voege daarbij de onvoldoende contrôle § 1892 op de rekenplichtige dienaren. Kreeg de Regeer. eens een aanval van nauwgezetheid, dan volgden de meest willekeurige maatregelen. Zoo ziet men haar in 1789 (P. XI, 177) bepalen dat alles wat de veldschans Tandjoengpocra sedert 1765 meer heeft gekost dan 6.000 gulden per jaar, door de toenmaals en thans fungeerende Commandanten of hunne erfgenamen moet worden vergoed. Maar als regel gold: leven en laten leven. Ary Huijzers schrijft (Leeven van R. de Klerk p. 52): „Toe te laten dat een matig winstje aan den nijveren zceman en andere dienaren van de Maatschappij werde toegestaan, is niet meer dan billijk en kan in een land, alwaar men dagelijks bloed staat voor ziekten en sterftens, en daar ook veelen in de hoop van fortuin te maaken koomen te smooen, niet kwalijk geduid worden”. Wiese zegt in 1802 (De Jonge XIII, 51): „De wijze op welke door de Maatschappij hare dienaren bezoldigd worden, schijnt van hare zijde eene stilzwijgende overeenkomst (*sic, alsof er geen eeden werden gedaan*) of toelating te behelzen, vermoge welke hare geëmployeerden door buitengewone winsten zo niet zig verrijken, toch een middel van bestaan mogen verschaffen”. Nederburgh verklaart in zijne Consideratiën op het Charter (bij Mijer o. l. pag. 176) dat door de lage traktementen der dienaren aan de Ind. Regeering wordt benomen „het recht om hen die door zijdelingsche wegen zouden mogen trachten om hunne inkomsten te vermeerderen, naar de gestrengheid der wetten te kunnen straffen”. Nic. Engelhard in zijne memorie van 15 April 1805:

„Indien men dienaaren niet op eene billijke wijze betaald, maar nog daarenbooven met zwaare ambtgelden belast en drukt, dan valt het zeer moeilijk, bij dezulke het denkbeeld weg te neemen dat alle weegen langs dewelke geld te winnen is, voor dezelve gewettigd worden”. Dirk van Hogendorp nam in de Staatscommissie deze lage traktementen dan ook als punt van uitgang om te geraken (zie Sillem o. l. pag. 119) tot een voorstel betreffende de invoering van een ander belastingstelsel. Hij redeneert aldus: De Inlander staat bloot aan het ergerlijkste wanbeheer van de zijde der Compagnie; verbetering is alleen mogelijk, wanneer de ambtenaren niet langer voor de keus worden gesteld „zich uit ongeoorloofde middelen van bestaan te voorzien of van honger te sterven”; ergo moeten de traktementen worden verhoogd; ergo dienen de staatsinkomsten te worden vermeerderd; dit is bij het bestaande systeem niet te doen; derhalve moeten de inkomsten uit andere baten worden gevonden, d. i. door belastingen in plaats van door de levering van contingenten.

Nog omstreeks 1820 kon een ambtenaar door Van de Graaff (o. l. I, 60) worden geroemd als „een dier zeldzame wezens in Oost-Indië, een beproefd eerlijk man”, waarbij echter ook moet worden gedacht aan loyauiteit tegenover collega's.

§ 1893 *Geldzucht onzer vaderen.* Blok (Geschiedenis IV, 372) geeft eenige beschouwingen over de geldzucht onzer vaderen in onzen bloeitijd en „de na-deelen van eene in zulk eene mate op geldverdiene ingerichte maatschappij, van een koopliedenstaat als die(n) der Vereenigde Nederlanden”, de „neiging tot omkoopning bij regeerenden en geregeerden, ongeoorloofd winstbejag bij het beheer der lands- en stadszaken” enz.; „de omkoopbaarheid der Nederlandsche diplomaten was spreekwoordelijk bij den buitenlander 't gemeene best was een koopmanschap geworden De Bewindhebbers der compagnieën stonden, wat hunne ongeoorloofde winsten betreft, in even slechten reuk als de „swackheijt in de justitie”. Dezelfde zegt (ib. V, 454) na bespreking van de eigenbaatzuchtige praktijken der ambtenaren van de O.-I. C., zoowel in Nederl. als in Indië: „Men vergeete bij de beoordeeling van deze zaken niet, dat wij van de handelingen der Compagnie ten minste een aantal bijzonderheden kennen. Het staat te vreezen dat, wanneer wij de handelsboeken der kooplieden zelve konden nagaan (*bedoeld worden vermoedelijk die van private personen*), wij zouden moeten komen tot de meening van koning Karel X Gustaaf van Zweden, die een Nederlandsch gezant, die zich op den godsdienst beriep, antwoordde: „Ziehier uw godsdienst”, wijzende op een rijksdaalder dien hij uit den zak haalde, „vous ne servez qu' à votre Idole, qui est le commerce”.

Wanneer iemand eene opmerking maakt aangaande de weinige aantrekkelijkheid der inwendige geschiedenis van de Compagnie, dan mag ik wel verwijzen naar eene dergelijke opmerking van Elias (o. l. I, p. XXXIII) over de even geringe aantrekkelijkheid der geschiedenis van het bestuur der

Republiek, zooals zich dat vertoont na de onthulling der alles beheerschende intrigues.

Slechte contrôle van uit Nederland. Een treffend voorbeeld levert reeds § 1894 in de 17^e eeuw de particuliere handel der Nederl. ambtenaren in Japan, die in 1685 door de Japansche regeering tot eene openlijk erkende instelling was verheven, welker bestaan men echter tien jaar lang voor Heeren XVII^{en} verborgen hield; in die 10 jaar was Cornelis van Outhoorn, broeder van den fungeerenden Directeur-, later Gouverneur-Generaal, drie maal Japansch Opperhoofd (Nachod o. l. pag. 401). En nu bedenke men, dat XVII^{en} ook particulier correspondeerden met leden der Regeer., en dat die leden schrikkelijk jaloersch op elkaar konden zijn en allerlei leelijks omtrent elkaar overbrieden, en dat dus dit geheim ook zeker voor een deel van het Opperbestuur een secret de Polichinelle was! Zoo vertelt Valentijn (II, 1, 277) dat Bewindhebbers bericht kregen van knoeierijen, ten nadeele der Comp. gepleegd met het wegen der nagelen op Ambon; zij verboden die toen, maar er waren er onder hen wien 't zeer speet daartoe te worden genoodzaakt; een neefje namelijk, Opperkoopman te Ambon, was de man die er van profiteerde, maar die er helaas uit wrok tegen den Gouverneur zooveel ruchtbaarheid aan gaf, dat de zaak niet geïgnoreerd kon worden. Luzac schrijft omstreeks 1780 (o. l. IV, 184): „Zoo lang als diegeenen die (*in Nederl. bij de Comp.*) aan 't hoog bewind zijn, hunne plaats zullen beschouwen als eene gelegenheid om deze en geenen aan schatten of aan voordeelige ampten te helpen, zoo lang als de Maatschappij (*de O.-I. C.*) niet zal aangezien noch behandeld worden, gelijk bij haare instelling, als een ligchaam, geschikt om de algemeene vaart, koophandel en verdere vaderlansche neeringen en hanteeringen te vermeerderen en te bevorderen, maar als een ligchaam dat alleen geschikt is om sommigen een veilig heenkomen, anderen een middel om schielijk rijk te worden, te bezorgen, zoo lang zal de Maatschappij naar haar verderf snellen”.

De uitlating van Dirk van Hogendorp over de actiehouders der Comp. § 1895 pagnie als „onnutte renteniers” enz. staat bij Sillem o. l. pag. 50; waarmee te vergelijken is wat Luzac (u. s. IV, 477) zegt: de actiën zijn zeer verspreid, zoodat de houders zich over de uitdeeling niet bijster warm maken en ieder „genoegzaam ongevoelig is voor het wel of kwaalijk vaaren” der Comp.; de eenige belangstellenden zijn eigenlijk zij, die meerdere actiën koopen om Bewindhebber te kunnen worden; echter hebben ook Bewindhebbers weinig zaakkennis en laten alles aankomen op den Advocaat. Luzac vertoont hier en daar nogal wat kennis van Indische zaken; ik denk dat dit zal samenhangen met het verblijf in Indië van een anderen Luzac, die eind 1775 of begin 1776 overleed als Oosthoeks Gezaghebber. Aangaande het van ouds zoo eigenaardig aristocratisch karakter van het bestuur onzer O.-I. C. zie Van Brakel, *De Holl. handelscompagnieën* p. 130; 172; aangaande het gebrekkig toezicht der Staten-Generaal *ibid.* p. 145. En dat reeds van de middeleeuwen

af de Holl. steden door burgerlijke aristocratieën werden bestuurd, blijkt bij Blok I, 328; De Roever V, 175; 250.— Dat de O.-I. C. nooit eenig reservekapitaal heeft bezeten, heeft een historischen wortel in hare ontwikkeling, zooals Van Brakel aantoonde: de vóór-compagnieën rekenden na elken beëindigden tocht naar Indië met hare deelnemers af en begonnen dan met nieuw kapitaal; vandaar dat zij geene reserve noodig hadden. Sedert 1736, zegt Klerk de Reus p. 186, begint de Comp. in Nederl. grootendeels met geleend kapitaal te werken. De Indische corruptie hield met dit geknoei gelijken tred. Jacob van Kal schrijft (Tweede brief p. 23) dat Alting naar aanleiding der uitzending van Commissarissen-Generaal zich aldus uitdrukte: „De gebreken, waardoor Indiën ongelukkig is, zijn oorspronkelijk in het Moederland, en zonder dat daar verbetering komt, dat wij maar mogelijk idel wenschen, is alle verbetering hier te lande eene hersenschim; maar ook daarom zijn die Commissarissen weinig te duchten”. Het hiermee overeenkomende citaat van Wiese staat bij De Jonge XIII, 52. Curieus is een particuliere brief van Nic. Engelhard dd. 6 Mei 1798: „Wat helpen alle redressen in Indien, indien het bestaande in 't Vaderland, de eerste wortel van al het kwaad, niet word verbeeterd en uitgeroeit? Als er in het weezen van de Compagnie misbruiken moeten plaats vinden (*zonderlinge praemisse! op de wijze van het oude: nam si violandum est ius*), dan is het nog altoos beeter dat ze in de Colonie resideren”, en wel 1^o omdat het Opperbestuur die dan toch altijd kan verhelpen, 2^o „omdat de nadeelen, de Comp^e. toegebracht, tot voordeel strekken van particulieren en een groote invloed heeft op onze republic; hoeveele braave en oude familie in ons vaderland die reeds voor jaaren tot de grootste armoede en in vergetelheid zoude geraakt zijn, zijn niet door het Oost-Indische geld staande gebleeven”. Dus men kon eigenlijk stelen uit vaderlands-liefde! Den 28 Oct. 1806 schrijft Van Polanen aan hem: „Alle de ongereegeldheeden, onrechtvaardigheeden en schelmerijen, welke hier (*in Indië*) begaan zijn, zijn aan het bestuur in het vaderland te wijten”, o. a. omdat wegens de geringe bezoldiging en het minne gehalte der Raden van Justitie de Ind. Regeer. „zich genoegzaam van straffeloosheid verzeekerd houden” kon.

HOOFDSTUK XIX.

Plaatsing en aantal der Opzieners. Omtrent het toezicht op de cultures § 1896 omstreeks 1700 zie § 680. De aldaar besproken R. 12 Dec. 1704 schijnt vrij slecht ten uitvoer gelegd, immers de instructie voor Pangeran Aria Cheribon dd. 22 Maart 1706 houdt heel geene rekening met de aanwezigheid van vast personeel in de Bovenl. Bij R. 25 Nov. 1707 werd besloten, in Tjiasem en Pamanoeckan als opzichter van de door Chin. aldaar op te richten houtzagerij en kalkbranderij benevens „de houtbosschen en 't geene aldaar jaarlijx voor d'E. Comp^e. wert besorgt etc.” een „taalkundig sergeant of Vaandrig” aan te stellen. Dit was, R. 10 April 1708, de sergeant Abraham Claasz, die geassisteerd werd door een scheepstimmerman (om de te kappen houtwerken aan te wijzen); het laatst wordt hij vermeld R. 7 Dec. 1708; daar de onderneming dier Chin. spoedig te niet ging (zie § 2243), zal Abraham Claasz het ook wel niet lang gemaakt hebben

In het Cheribonsche was men in dit opzicht veel verder. Uit Jongbloet's memorie van 1714 moet men opmaken dat de sergeant te Indramajoe reeds destijds vrijwel het bestuur over dat regentsch. voerde, „mits dat hij 't voornaemste dat aldaer onder de Inlanders passeert nae Cheribon aen UE. (*den Resident*) en den Raed bedeed” en hunne orders opvolgt; onder hem stond o. a. een soldaat, die belast was met het toezicht op de indigocultuur en de garenlevering. Verder zegt Jongbloet tot zijn opvolger: „Tot de bevordering van de leverantie van den indigo, cattoene gaeren, peper, swavel, vogelnesjes &c., uijt de landen van Cheribon en Preangan voortkomende, sal UE. na mijn gedagten geen beter motieven (*lees: moyen*) (1) kunnen ter hand nemen als er eenige jaren herwaert onder de medetoesigt en sorge van den Pangerang Arria Cheribon zijn gedaen”, namelijk dat in Mei en November „een bequaem en taalkundig sergeant” (een der drie van het Cheribonsche garnizoen) rondgaat „op alle de hoofd- en daernaest aengelegene (2) mindere negorijen in de landen

(1) Eene Resol. van Scheponen van 1811 spreekt van „alle aan handen zijnde *moyens* tot tegengang der rovers”.

(2) Evenzoo schijnt D 6 Nov. 1711 te blijken dat destijds in de Bataviache regentsch. de indigovelden steeds bij de hoofdnegorij lagen.

Cartaboumi, Galoe en Prajangan”, om te zien of de Hoofden goed zorgen voor de teelt en bereiding der indigo, of er kapas is, of het garensprengen met ijver wordt verricht en de pepertuinen worden schoongehouden; die sergeant is de bringer van eene Jav. missive van den Resident en Pangeran Aria Cheribon, waarbij de Regenten tot den arbeid worden aangespoord en hun gelaste helft hunner waren te leveren in Sept., de andere helft in December; de eerste levering is bestemd om met de eerste retourschepen te worden verzonden; de sergeant inspecteert verder eens per maand de velden dicht bij de hoofdplaats Cheribon, die de beste indigo leveren; ook is er een korporaal-indigomaker, naar het schijnt ter hoofdplaats; in Bandoeng is op verzoek van den Regent de soldaat Philip Bodarts van Hannover geplaatst als indigomaker (1); zijne bestemming is, werkzaam te zijn voor de levering van zwavel en garen maar vooral om de Bandoengers, die in 1713 uit hun land zijn gevlucht (ik denk ten gevolge van Van Riebeeck's reis daarheen, zie B. 23, 53, 7), „te helpen opsoeken en onder haer vorige meester terug te brengen, buiten welke (*emigranten*) zij tot de leverantie van hare negotiegoedertjens niet in staet zijn”; in Soekapoera ligt de indigomaker Valentijn Dorrie (naar 't schijnt sedert een of twee jaar), wiens plaatsing gunstig heeft gewerkt op de kwaliteit van het geleverde garen en indigo; deze „taelkundige en bequaeme persoon” moet aldaar dus nog „een jaar of twee” blijven, totdat „zij (*de bevolking van Soekapoera*) volkomen in die gewoonte bevestigd zijn”.

§ 1897 Was hier dus reeds vast personeel, bij R. 2 Juni 1713 wordt bepaald dat de „soldaet en indigomaker L. van de Graeff”, die in Cherib. niet meer noodig is, „in de bovenlanden tot de visites (*inspecties*, zie B. 23, 21, 5) der indigovelden en coffijplantagies gebruikt werden” zal. Omtrent Krawang vinden wij eene Notule van Maart 1707: „Is verstaan te gelasten nauw onderzoek te doen, op hoedanige wijze den op Bajaban overledene soldaat Adam Christoffels uijt Saxen gecomen is aan de 166 Rijxd*. contant, bij denselven bevonden”. In 1710 lag daar een korporaal (B. 23, 12), naar het schijnt alleen ter bewaking van de brug (2). R. 27 April 1714 wordt op klachten van den Regent van Krawang besloten „te laeten intrecken de vaste Europese indigomaeckers uijt de militairen, die op de tomvelden wonen en de Javaenen lastig vallen, omdat se die met haeren omslag moeten onderhouden, dewijl altans (*d. i. tegenwoordig*), nu de Javaenen in dat werck genoeg bedreven sijn, een visite nu en dan genoeg sal sijn”. Met dit laatste vergelijkte men B. 26, 3, waar blijkt dat de Postcommandant te Tandjoengpoera ook de functies van Opziener vervulde. Blijkens D. 23 Oct. 1719 lag er toen nog een vaste indigomaker

(1) Deze benaming wordt hier nogal te onpas gebruikt, omdat Bandoeng juist van de indigo-cultuur nagenoeg vrijgesteld was (§ 1303 i. f.) Zij is dus synoniem met wat in het Bataviasche onder Opziener werd verstaan, wel-

ke laatste benaming in het Cheribonsche nooit in toepassing is gekomen; men is daar altijd blijven spreken van „indigomakers”.

(2) Bij R. 21 Sept. 1729 werd die brugbewaker ingetrokken (zie § 2280).

in het Tjikaosche, mogelijk korporaal Jan Barentsz Crommer, wiens overlijden vermeld wordt R. 31 Mei 1726 en die blijkens R. 29 Jan. 1732 geplaatst was geweest „in de Craoangse bovenlanden”. Een korporaal-indigomaker in Imbanagara wordt genoemd D. 29 Nov. 1716. De memorie van den Resident van Cheribon dd. 8 Nov. 1720 vermeldt: een korporaal (1) als boschganger; een tweeden naar het schijnt ambulanten korporaal „die reeds 8 jaren in de Preangerlanden heeft t'zoekgebragt en meest af van rossen en rijden is”, overigens een „bequaem, nugteren en taalkundig persoon”; een indigomaker „op Soucapoera en Imbanagara bescheijden”; een te Tjiamis; een (Gijsbert Penning) te P. moentjang; een (Arij Tob) te Bandoeng; een „houthacker in de Preanger bosschen” (dus wellicht in het Soemedangsche); totaal zeven Europeanen in het binnenland. In Limbangan vindt men een indigomaker vermeld R. 27 Aug. 1736.

R. 25 Oct. 1726 leest men dat de daareven vermelde indigomakers § 1898 Penning en Tob van Batavia zullen vertrekken „om weder op haar oude post in de Preangerlanden te werden geëmploijeerd”; de Afg. patr. miss. 5 Dec. 1726 zegt dat zij „in de Preanger en Cheribonse landen” eenige jaren als „opzigtters” over de indigocultuur „en den insaam der verdere handelswhaaren” hebben gelegen. Dat zij de bevolking ook tot de koffieteelt moesten aanzetten, blijkt bij De Jonge IX, 115, alwaar eene minlevering wordt toegeschreven aan de afwezigheid van Penning, thans sergeant; hij was echter ook gebruikt als opzichter bij de parelvisscherij (D. 11 Sept. 1726), en schijnt dus verschillende standplaatsen te hebben gehad. R. 12 Mei 1730 leest men dat hij op last van den Resid. te Cheribon een twist tusschen twee Bandoengsche Hoofden heeft beslist. B. R. 15 Jan. 1742 verzoeken de Regenten van Soemed., Bandoeng en P. moentjang „te mogen werden ontheft van het onderhoud van twee Europeesen, in naame Ronde Jan dan wel Jan Geijsbergen en een corporaal, haer bij de naam onbekend, den eersten bescheiden in de negorij Bandung, den laesten in de negorij Soemadangh, dewijl in voorige jaaren die drie negorijen door den zergeant Pieter Keijzer alleen zijn gecommandeert geworden, die thans woonachtigh is in de negorij van Pracanmontjang”. Hierop verklaart de Regeer. te zullen doen nagaan „wanneer en ten wat eijnde deze twee menschen tegens de oude gebruiken derwaards zijn gezonden” (merkwaardige nonchalance!). Mogelijk was die plaatsing wel een gevolg geweest van Bollmann's advies van 1731 (B. 29, 33) om een „taalkundigen Europeaan in ijder voornaam district” (d. i. in ieder regentschap) te vestigen ter bevordering der koffiecultuur. Overigens had de klacht der drie Regenten

(1) Die menschen waren evenals advokaten voor alles geschikt; vandaar dat nog heden op Ambon het woord *korporal* de betekenis heeft van beunhaas; zie De Clereq s. v. *mantjakari*. Eene in hout gesneden jammerklacht van een

Comps. soldaat „die het niet heeft gheleert”, aan wien het oprichten van eene versterking op het eiland Moa anno 1734 was opgedragen, vindt men Not. B. G. 1910 p. 107.

weinig gevolg, want ook Hartingh's tourneejournaal dd. 20 Juli 1752 vermeldt Geijsbergen te Bandoeng en nog steeds te P. moentjang den sergeant Pieter Keijser „die bij de 28 jaaren in deeze landen geleegen heeft” en gaandeweg „bejaerd en heel corpulent” was geworden; ook Soemedang stond onder zijn toezicht.

§ 1899 In het Krawangsche werd een koffiemandouer in „s E. Comp^s. thuijn” bij Tandjoengpoera bij brief van 16 Jan. 1733 (zie ook dien van 16 April 1734) bevorderd tot korporaal op 14 gulden per maand. Omtrent de „Bataviase bovenlanden” zegt R. 25 Nov. 1732 dat Jan Nering (wellicht dezelfde Jan Nering die R. 21 Jan. 1701 voorkomt als schoenmaker; maar R. 25 Juni 1709 krijgt deze man permissie om te repatrieeren) er al 20 jaar is gebruikt bij de indigobereiding; hij heet de „ordinaire examinateur” der indigo. Daar nu deze man bij R. 10 Nov. 1719, zijnde soldaat, was aangesteld tot tolk voor het Maleisch en Jav. bij den Raad van Justitie, schijnt te volgen dat hij alleen nu en dan ter inspectie naar boven ging; zijn werk was vooral het keuren der afgeleverde indigo. In 1733 werd hij naar Tandjoengpoera gezonden met twee soldaten (candidaat-ambtenaren B. B.) aan wie hij „de nodige onderrigting” zou geven (brief naar Tandjoengpoera 9 Mei 1733); dat was dus toenmaals de opleidingsschool. Een dezer twee soldaten, Jan Baptist Advocaat, erlangde bij schrijven van 21 Nov. 1747, zijnde korporaal (dat was dus zijne promotie in 14 jaar), vergunning om te Cherib. „als burger zijne dagen te eijndigen” (dat was zijne pensionneering). In R. 14 April 1730 wordt een Europeesche „houtmandadoor” in Krawang vermeld, werkzaam bij „de houtkapperijen”; eene acte Blomhert 3 Jan. 1772 no. 12.602 vermeldt den sergeant J. F. Coenen „bescheiden op Bongin”, d. i. Tjabangboengin. In Tjiandjoer, het regentschap waar de meeste koffie werd geteeld, was in 1744 blijkbaar nog geen Opziener (zie B. 31, 27). Hartingh schreef in 1752 in zijn reisjournaal dat de Opz. te Bandoeng „om de 2 maanden een toer door Tjandjoer, Tjiblagong en Tjikalong” doet, waar geen Opz. was; het volgend jaar was te Tjiandjoer echter een Opz., zie den betrekkelijken Staat hierachter, waarin de namen der Opzieners, welke hier en daar voorkomen, verzameld zijn.

§ 1900 Eerst bij R. 1 Oct. 1754 wordt op voorstel van Mossel besloten „door een Europees opsigter in ieder groot district een behoorlijke reflectie te laten slaan” op de bevordering der cultures. Tot eene formatie van vast personeel leidde echter ook dit besluit niet, hoewel in de drie oostelijke regentsch. vrij geregeld Opzieners geplaatst schijnen; wilde men de Notulen napluizen, dan zou er misschien nog een enkele meer voor den dag komen. Uit R. 30 Dec. 1777 bespeurt men, dat er behalve de Postcommandanten en de drie Tuiniers (over hen zie § 1682 e. v.) Opzieners waren te Bandoeng (uit R. 31 Dec. 1778 blijkt dat deze tevens Batoelajang en Wanajasa onder zich had), te P. moentjang (deze tevens over Soemed.), te Tjiandjoer en in Krawang (deze

tevens over Adiarsa, Pamanoekan en Tjiasem) (1). R. 31 Dec. 1778 vermeldt bovendien een indigomaker. Dit zal wel, ongerekend het boschpersoneel, het heele vaste personeel zijn geweest. Curieus is, dat men in 1780 den technicus, den indigomaker R. Olsen, op eene reis in het Tjiandjoersche allerlei maatregelen ziet nemen met betrekking tot de koffiecultuur. In Tanggeran was 27 Nov. 1792 nog geen Opz.; op dien dag werd besloten er een te plaatsen. Een te Tjiandjoer fungeerende Tweede Opz. (het eerst vermeld in 1790) werd C. G. 4 Jan. 1797 ingetrokken. R. 17 Maart 1797 blijkt dat onlangs door den Gecomm. de Opziener over Krawang en Tjiasem is afgezet en zijne werkzaamheden zijn opgedragen aan den Command. te Tandjoengpoera, welke regeling blijkens R. 11 April 1797 door Comm.-Gen. werd geaprobeerd en bij R. 20 Febr. 1798 bestendigd.

Belangrijke vermeerdering onderging het aantal bij R. 15 Febr. 1805; § 1901 tevens werd voor het eerst eene vaste formatie aangenomen, alles op voorstel van P. Engelhard, ontwikkeld in zijn jaarverslag van 31 Dec. 1804. Eerstens werden er drie Opz. geplaatst onderscheidenlijk te Karangsamboeng, Tjikao en Lengkong, om de aldaar ingeleverde koffie te ontvangen en te betalen, dus als pakhuismeesters. Voorts werd bepaald dat er 4 Opz. zouden zijn in het regentsch. Tjiandjoer, 8 in Bandoeng, Soemedang en P.moentjang, een in Krawang, een in Tanggeran, een te Buitenz. De verdeeling der onderscheiden afdeelingen was aldus:

- a. Tjiandjoer. 1. Tjipoetri met N. O. en N. W. Baloeboer;
 2. Tjiheulang, Pagadoengan, Djampang;
 3. Peser, Goenoengparang, Tjimahi;
 4. Tjikalong, Tjibлагоeng, het Z. O. deel van Baloeboer en dat benoorden de Tjisaroewa;
- b. Bandoeng, Soemed. en P.moentjang „door malkanderen”;
 1. Timbanganten (Band.), Tjipitjoeng (Soem.), Tjaro (P.moentjang, zie § 189 i. f.);
 2. Galonggang (P.moentjang);
 3. Baloeboer (Soemed.), Dermaladja, Pawenang, Tjiawi, Radjapola, Indihiang (id.), Depok (P.moentjang);
 4. Baloeboer (P.moentjang) en Manabaja (id.);
 5. Tjinengah en Sagaraherang (Soem. en P.moentjang), Tjiasem (Kraw.);
 6. Baloeboer Bandoeng N. O. en N. W., Oedjoengbroeng en Tjirateun (Band.);
 7. Baloeboer Bandoeng Z. en Z. O., Tjipeudjeuh, Kopo, Bandjaran (Band.);

(1) De Postcommandant te Tandjoengpoera spreekt 14 Dec. 1794 van den „Hoofdopziender” van Soemedangan; dit zal wel het inl. Hoofd aldaar zijn, dezelfde persoon dien hij anders dalem noemt. Zie § 288.

8. Rongga, Radjapola (*sic; versta: Radjamandala*) en Tjihea (Band.).

Naast de Opzieners in Krawang, Tanggeran en Buitenz. bleven de Postcommandanten aldaar de functies van pakhuismeester verrichten.

§ 1902 Deze formatie was echter zeer kortstondig. Naar aanleiding van klachten der Regenten wordt reeds bij R. 24 Jan. 1806 op voorstel der Commissie Walbeek c. s. het personeel weder ingekrompen tot twee Opz. voor elk der regentsch. Tjiandjoer, Bandoeng, P. moentjang en Soemed., een voor elk der regentsch. Buitenz., Kraw. en Tanggeran; de pakhuismeester te Lengkong verviel. Eigenaardig is, dat Van Lawick den 31 Jan. 1806 schrijft, dat van al deze Opz. alleen Ermatinger (te Soekaradja) niet op de hoofdnegorij woonde. Nadat Walbeek uit gezegde Commissie was getreden, wees deze in haar rapport van 29 Jan. 1808 op de wenschelijkheid dat aan elken Opz. een adjunct werd toegevoegd, waarvoor de leerlingen der Samarangsche Marine-school, als bekend met teekenen en landmeten, aanbeveling zouden verdienen. Uit dat rapport blijkt tevens, dat de twee Tjiandjoersche Opz. tot standplaats hadden de hoofdplaats en Soekaradja (de laatste tevens voor Djampang); de Bandoengsche: de hoofdplaats en Timbanganten (dus Trogong); dat P. moentjang en Soem. elk maar één Opz. hadden evenals Buitenz. en Kraw. (waar de Opz. tevens de bosschen van Tjiasem en Paman. beheerde); in Tanggeran was de Postcommandant tevens Opziener. Over de later aangebrachte veranderingen spreken wij in § 2656 e. v. In het Cheribonsche waren anno 1778 (De Jonge XI, 333) vijf indigomakers, namelijk: in de Sultanslanden, Gabang, Soekapoera, Galoeh, Limbangan. Meer zijn er, geloof ik, nooit geweest. Wat de gewesten beoosten Cherib. aangaat, bij De Jonge IX, 372 vindt men in 1741 een Europ. indigomaker aldaar; in 1744 werden zij er echter afgeschaft wegens den overlast, dien de bevolking van hen had (ib. X, 47). Eerst in 1779 (ibid. XI, 470) werden er weer twee aangesteld, waarvan men later niet meer hoort. Van Overstraten zegt in 1792 (ib. XII, 294) dat hij heeft bewerkt dat in de peperaanplantingen, welke in de Vorstenlanden zullen worden aangelegd, „gedurende den oogsttijd Europeesche opzichters” zullen worden geplaatst, dus geen permanent personeel. Vergelijk wat in § 891 over de koffiecultuur op Java's N. O.-Kust staat. Eerst in 1803 werd door Nic. Engelhard, teneinde den tragen voortgang der cultures te bespoedigen, te Tegal, Pekalongan en Djoewana „een knap Europees sergeant of corporaal” gelegd, voorzien van eene instructie (De Jonge XIII, 207); zijn plan was, „op ieder residentie” zulk een persoon te plaatsen. Vergelijk echter § 2656.

§ 1903 *Werkzaamheden.* Den naam *posthouder* (waarover zie B. 23, 133, 3) vindt men o. a. R. 27 Aug. 1784, 20 Aug. 1789; nog in Daendels' tijd is de gewone benaming: Opziener over de koffiecultuur, Koffieopziener; den naam „*coffie serjeant*” (over dien van „sergeant” zie beneden § 1911) vond ik in de

begravenisrol van het Hollandsche kerkhof 11 Sept. 1803 (Boeck) en 23 Febr. 1802 (Hoffmann); dien van *toewan mandoer* in correspondentie van 1805.

Uit de oudere tijden is geenerlei voorschrift aangaande hunne werkzaamheden bekend. De memorie van 1716 voor den Command. te Tandjoengpoera (Bijlage XXVI), welke de onderscheiding genoot, in het Dagreg. te worden opgenomen, toont voldoende welk een werkring althans in Krawang een Europ. besturend ambtenaar had. Eerst in 1777 ging men er toe over, de Opz. eenigszins aan voorschriften te binden, zie B. 38, 1. Zij werden voortaan belast met het toezicht op de betaling der koffie, de zorg voor teelt en afvoer der producten, de statistiek. Het toezicht op de betaling was destijds zoodanig de hoofdzaak, dat Craan en Radermacher in hun rapport, geïnsereerd in R. 31 Dec. 1778, de Opzieners aanduiden als „Europeesche Opzigtters op de betaling”. De last tot het doen van een „accuraate opneem”, en wel jaarlijks, werd hernieuwd bij R. 27 Dec. 1800. Bij de instructie voor de koffiecultuur dd. 26 Mei 1789 (Bijlage XL) wordt (art. 19) den Opz. gelast, deze na te leven, te zorgen dat de Inl. niet in het gewicht bedrogen en dat hij dadelijk na de levering betaald wordt, kennis te geven (art. 20) van misdragingen der Regenten en vexatiën der bevolking en eindelijk (art. 21) „van tijd tot tijd de coffijplantagiën en thuiuen (*te*) bezigtigen en ten dien einde met voorkennis der Regenten bij continuatie de ronde (*te*) doen”.

Met de repartitie der werkzaamheden van de bevolking had de Opz., § 1904 naar het schijnt, niet te maken; het is echter mogelijk dat de statistieke opgaven omtrent de werkbare mannen hierop doelen. Volgens het R. 27 Nov. 1792 geïnscreerde rapport van Nic. Engelhard verleende deze op tournee door Krawang aan den Opz. aldaar eene „schriftelijke instructie”, welke mij onbekend is gebleven. R. 23 Febr. 1802 vermeldt, dat door Van Overstraten op 1 Jan. 1797 (dus tijdens het nieuwejaarsbezoek, niet op Van Overstraten's doorreis van Samarang naar Batavia, waar hij reeds 7 Dec. 1796 aankwam) eene instructie „aan alle de Opsienders ter observantie afgegeven” was, op welker getrouwe naleving blijkens R. 8 Febr. 1805 aan het einde des jaars een ced werd gedaan „zo wel ten opzichte der betaling als ten aanzien van het gewicht der bovenlandsche pikols”. Wat deze instructie inhield, weet ik niet; alleen dat Opzicner Voogd 4 April 1797 klaagt dat hij volgens deze nieuwe voorschriften 3 à 4 maal per jaar zijne gansche afdeeling Tjiandjoer moet bezoeken, wat telkens 3 maanden kost, en na elke ronde een rapport indienen; tot dusver, zegt hij, was het gewoonte dat Djampang en Sagarakidloel eens per jaar werden bezocht, de andere districten tweemaal, met kleine tournees daartusschen. Het op het Rijksarchief te 's Gravenhage bewaarde rapport van eene dergelijke ronde van Voogd door Djampang in 1797 toont, zegt de heer R. A. Kern, dat hij „in alle hoeken en gaten” kwam tot bij de Zandbaai; „overigens was de reisroute vrijwel stereotiep”. Terwijl de zorg voor de betaling der koffie meer op den voorgrond trad

Priangan.

19.

(zie § 1182), bleef de cultuur en wat daaraan annex was zoozeer de voornaamste werkzaamheid der Opz., dat hunne instructie van 1807 (Bijlage XLIV) even goed eene instructie voor de koffiecultuur kan heeten; de groote meerderheid der bepalingen daarvan betreffen uitsluitend de techniek der koffiecultuur, andere echter (bijvb. art. 1—7) staan tot die techniek in geen onmiddellijk verband. Ook hier vindt men (art. 6 en 7) den Opz. weder belast met de zorg voor de statistiek, terwijl hem bij het slotartikel het algemeen toezicht op Regenten en mindere Hoofden wordt aanbevolen ter voorkoming van knevelarij, en bij art. 26 ook de zorg voor het transport der producten. Men vergelijk hiermee de instructie van 1805 voor de Opz. in het Cheribonsche (P. XIV, 160 e. v.), welke nagenoeg niets bevat dan hetgeen op de productenlevering slaat.

Wat rechtzaken betreft, trekt vooral het in § 2418 genoteerde aangaande Krawang de aandacht. R. 11 Sept. 1801 komt een geval voor dat de Opz. van P. moentjang in zake eene beschuldiging van moord het voorloopig onderzoek leidt en daarna den beschuldigde met de „acte declaratoir en examen” aan den Gecomm. opzendt, die den arrestant in zijn „blokhuis” opsluit en de stukken aan de Regeer. voorlegt. Over de verhouding van de Postcommandanten en Opz. tot de Oppassers van het Commissariaat zie § 1801.

§ 1905

Bekwaamheid en karakter der Opziencrs. J. Chailley-Bert (Java et ses habitans p. 179) van de hedendaagsche Controleurs op Java: „Leur science administrative défie la critique, leur conscience professionnelle dépasse l'éloge. Il y a en eux de l'apôtre”. Eene grappige tegenstelling tot deze apotheose vormt de klacht van den braven Gerard Demmer, Gouverneur van Ambon, anno 1644, over zijne postcommandanten, die tevens als civiele gezaghebbers fungeerden (Heeres, Bouwstoffen III, 213): „Den eenen manqueert kennisse ende habiliteit om met d'Inlanders te connen ommegeen ende verkeeren, den ander, dat sijn eijgen meester niet en sijn ende sich selven niet, hoeveel minder een ander, weet te regeren, ende nochtans bijwijlen goede officieren als se onder 't ooge van hun meerder staen; andere weder sijn te natgierich ende tot den dranck soodanigh genegen dat hun daerdoor tot sulcx mede onbequaem maecken, ende die (*wij*) eerst van costi (*van Batavia*) becoomen, al sijn het goede soldaten, moeten (*wij*) tot sulcx alvooren noch alhier jaren hebben eer (*sij*) de spraeck ende conversatie (1) met dit volck leeren”, d. w. z. Maleisch verstonen zij niet (van Ambonsch was heel geen kwestie).

Uit de betrekkelijke Staten hierachter kan men eenige aanduidingen putten omtrent het vroeger emplooi der personen die tot Opz. werden benoemd; men vindt daaronder: cornets der dragonders, bombardiers (onderofficieren der artillerie), chirurgijns en timmerlui. Een volstrekt niet ongunstig

(1) Dit kan ook omgang beduiden, zooals | ders houden”.
D. 1631 p. 9: „geen *conversatie* mette Hollan-

afstekend specimen is Jan Coenraad Voogd van Hamburg. Toen deze man den 28 Sept. 1788 trouwde, was hij Eerste meesterknecht in het Ambachtskwartier; in eene acte Bestbier 18 Jan. 1790 n°. 8.490 komt hij voor als „Opziender van de steen- en beeldhouwerswinkel in 's E. Comp^s. Ambachtskwartier”. B. R. 14 Febr. 1792 verzoekt hij, thans Opz. van den loodgieterswinkel, om tot de pen te worden gechangeerd. Hij werd daarna Opz. te Tjiandjoer en schrijft in 1799 dat hij al 23 dienstjaren heeft; hij was dus al mooi bedaagd (1), toen hij in de koffie ging. Toen hij in 1797 zijn adjunct verloor (zie hierboven § 1900), nam hij op eigen kosten een Europ. schrijver in dienst; denkelijk verstond hij slecht Hollandsch. Naar zijne opinie gevraagd omtrent het nut der oprichting van pasars, geeft hij te kennen (4 April 1797): „Mijn oordeel . . . is veel te gering om het voor- of nadeel . . . in te zien”; dit was echter eene uitvlucht, want hij wist dat de G.-G. er vóór was, en hij zelf was er tegen,

Betreffende de Cheribonsche indigomakers zegt Resident Umbgrove § 1906 (T. N. I. 1879, II, 163) dat zij „allemaal Duitschers zijn, die de Hollandsche taal ellendig door malkanderen haspelen en verminken, daarbij geen de minste orde weten te houden en hunne bekwaamheden en oplettendheid zich nimmer anders bepaald heeft dan voornamelijk op de koffiekultuur en wat verder aan het indigomakersbaantje geannexeerd is”. Al hunne kennis was dus routine. Vandaar dat Rolff in zijn jaarverslag van 31 Dec. 1786 schreef dat „hoezeer men nu de verwaarloozing der coffij thuinen (*waarover hij erg klaagt*) naar alle schijn ook zoude kunnen imputeeren aan het gebrekkige toezigt der in de Bovenlanden bescheidene Europeesche coffij opzigtters”, de sergeant te Bandoeng zijn best had gedaan, „als de eenigste zijnde die reets verscheide jaren in de Bovenl. bescheijden geweest is, terwijl alle de overige daar nog niet lange gelegen hebben”. Wat in hunne bewaarde correspondentie (vooral met Nic. Engelhard op het Rijksarchief) het eerst de aandacht trekt, is, zooals Umbgrove al zei, hun barbaarsch Duitsch-Hollandsch; over het Deutsche element in 's Comp^s. dienst zie B. 34a, 3, 6. Was de Opz. een Hollander, dan schreef hij nog soms onverstaanbare taal. Ja, uit een brief dd. 28 Juli 1795 van Nic. Engelhard aan Keijer, Opziener van Soem. en P. moentjang, blijkt dat deze man heel niet schrijven kon en alleen zijn naam zetten; hij liet dus door een ander de correspondentie doen (in § 1822 vindt men een staaltje) en dat gaf aanleiding tot misverstand. Keijer (het oordeel van den heer R. A. Kern over dezen man zie in § 905) werd opgevolgd door Hoffmann, die van zijn eigen opvolger later verklaarde dat hij „de minste educatie niet heeft en bijkans geheel niet schrijven kan”. Den 17 Dec. 1797 recommandeert

(1) Vergelijk hierbeneden § 1912 Ermatinger's leeftijd. Uit B. R. 1 Febr. 1792 zien wij dat de Comm. van Buitenz. Stamkart (1786-1793) al in 1766 als soldaat in de Oost was gekomen.

Zoo had ook Roode, toen hij in 1793 Commandant te Buitenz. werd, al 26 dienstjaren. Monnereau daarentegen, die in 1804 als Opz. optrad, was in 1815 oud 43 jaar.

de Command. van Tandjoengpoera aan Nic. Engelhard zeker persoon voor de betrekking van Opziener in Krawang, die wel geen Hollandsch kan schrijven maar „goed Malijs en Sondaars” spreekt, wat schijnt te beduiden dat hij de Soendasche taal machtig is. Hoe dergelijke menschen met inl. talen omsprongen, laat zich raden. Achter „Ondermajong” bijvb. (in een brief van den Command. te Tandjoengpoera 14 Aug. 1799) zoekt men maar niet zoo dadelijk Indra-majoe; evenmin achter „de Napang” den pasar Tanahabang (brief van den Opz. te Tanggeran dd. 20 Oct. 1799).

§ 1907 Van Lawick spreekt 2 Juli 1805 over „de door den heer (*Pieter*) Engelhard vastgestelde regel, namentlijk om te zorgen dat de opziendersdiensten voortaan door fatsoenlijke en bequaame lieden wierden waargenomen, waarmede ook verscheide militaire officieren daartoe zijn overgegaan om die dienst te verzoeken, en ook verkreegen hebben”: denkelijk bedoelt hij Monnereau en Von Winckelmann, die beiden van Daendels eene onderscheiding hebben ontvangen. De Commissie Walbeeck echter spreekt ergens van de moeielijkheid om geschikte Europ. voor deze betrekking te krijgen, en wil daarom zeker Opz., die zich misdragen heeft, niet straffen met ontslag. De Commissie Thalman bevond in 1807 dat er sedert 1802 in P. moentjang zes verschillende Opz. waren geweest, die „zonder eenige kennis van de cultuure te hebben, van de militaire stand direct in het gezag zijn geplaatst geworden”. In haar rapport van 29 Jan. 1808 merkte zij op: „Het willekeurig en onbepaald gezag, hetgeen een Commissaris in de bovenl. uitoefent, een gezag, van hetwelk een Opziender volmaakt afhangt, die zelve geenen wil heeft maar zonder eenige vorm van proccs, sonder voorkennis zelfs van Uw Hoog Edelheidens (*de Regeer.*), door den Commissaris buiten dienst gesteld wierd”, maakt dat die betrekking weinig gewild is; zoo is men er toe gekomen, personen als zoodanig te benoemen „dewelke niet alleen geene der vereischte geschiktheeden bezaten, maar zelfs niet eens leezen nog schrijven, ook de Maleijdsche taal nog niet spreken konden, zoals de Commissie in het eerste jaar haarer inspectie der Bovenlanden tot haar verwondering ontwaard heeft”; door de „onkunde en onbekwaamheid der Opz., die uit de gemeenste classe aangesteld en, hoezeer nimmer een coffijboom gezien hebbende, echter in 't gezag gesteld werden”, is zeer veel schade aan de cultuur berokkend; „het baart allezints verwondering, dat men met de plaatsing van Opzieners zo zorgeloos is te werk gegaan, terwijl men bij indienstneming van een jong-adsistent (*klerkje*) van f 7.— (*per maand*) eerst proeven van zijn capaciteit neemt (*natuurlijk, klerkjes kende men bij de oprichting der Comp. al, Opzieners bij de koffiecultuur datcerden van later, toen de Comp. al verstevend was*), hoewel dezelve dog maar slegts eenige vellen papier vermorsen kan”; de Commissie oordeelt dat een Opz. „niet alleen leezen en schrijven en rapport (*behoort te*) kunnen doen, maar ook van een goed gedrag en de inlandsche taal magtig zijn”. Dat zij bovendien de landmectkunde op prijs stelde

als qualificatie voor deze betrekking, bleek in § 1902. Ter aanbeveling van zeker chirurgijn die Opz. wil worden, zegt zij dat hij „veel genie voor de coffijcultuure heeft”.

Ik kan niet nalaten, in dit verband nog het oordeel te citeeren van § 1908 David Hopkins, Superintendent General der houtbosschen (Proc. 14 Mei 1813), betreffende de Boschgangers, d. i. Opzieners der djatibosschen, op Java's N.O.-Kust: „The Boschgangers, with very few exceptions, are men of low habits, limited education and such principles as derive little support from honorable feeling and emulous ambition. They are entirely unfit for the important charge of ruling a large body of men At the same time, from the manner in which they have exercised their duty, from their assumed modes of life and from the amount of salary which in some degree establishes rank among the Dutch, it appears that they are above that description of useful persons, who will oversee the actual labours of the people employed in the forests and by their presence keep every man to his work”. Inderdaad, zooals de Commissie Thalman zegt, het blijft allerzonderlingst dat de Regeer. zich zoo weinig met de Opzieners bemoeide (1). Uitte zij soms haar oordeel, dan was het een bloote weergalm van een rapport van den Gecomm. R. 24 Dec. 1801 verklaart zij dat in de koffiecultuur „een onvergeeflijk slordige handelwijze is ontdekt, dewelke bij de minste attentie het oog van de Opzichters niet had kunnen ontslippen”, hotgeen dan ook „een exemplaire straffe zoude vorderen, te meer daar de voornoemde Opzienders, uitgezondert Bock en Van Gaalen, geene andere dan valsche rapporten hebben gediend gehad” aan den afgetreden Gecomm. Nic. Engelhard, ja, dat men „in het geheel op de Opzienders, wanneer dezelve niet geduurig tot hun plicht gehouden worden, geen staat kan maken”; de exemplaire straffe bleef echter achterwege, omdat „men door de tegenswoordige naar verdiensten te straffen en van hunne posten te ontzetten, niets zoude vorderen, wijl dan weder menschen daartoe genomen zouden moeten worden, die geheel onkundig van de bovenlanden zijn of de taal niet kennen”. Deze heele uitbarsting van boosheid lijkt dan ook niet veel meer dan een aanloop om een neef van een Raadslid aan den Gecomm. als Adjunct te kunnen toevoegen.

De eenige maatregel, door de Regeer. ooit genomen om eenigszins § 1909 deskundige Opz. te krijgen, is de bepaling bij R. 17 Juli 1807, dat „ieder Opziender, deszelfs ontslag verlangende te bekomen, verplicht zal zijn om zes maanden te vooren zich ten dien einde te adresseeren, omme inmiddels zijnen successeur de vereischte onderrichtingen te kunnen geven en alle de onder hem sorterende tuijnen aan te wijzen”. En zelfs dit besluit ging niet

(1) Zoo *zegt nog B. R. 30 Maart 1809 de Opz. van Galoeh „dat hij bij zijn aanstelling geheel geen kennis had van de cultuure en door niemand daaromtrent ooit is onderrigt geworden”.

van de Regeer. uit maar van de Commissie Thalman c. s. Misschien gold het ook al eerder als regel, want in een brief van Nic. Engelhard dd. 26 Jan. 1793 aan Alting, waarbij hij den Opz. van Krawang voordraagt voor Tjiandjoer, voegt hij hieraan toe dat deze persoon „echter verplicht zoude moeten werden, nog een paar maanden op Crauwang te continueeren, om aan dengeenen, die Uw HoogEdelh. aldaar zal aanstellen, de nodige onder-richting te geeven en alle de plantagies, die aldaar tans in een ruim aanzien zijn, aan te wijzen”. Men vindt dit voorschrift ook in de instructie van 1807 (Bijlage XLIV art. 1 en 2), alwaar tevens de overgave van het archief, of wat daarvoor doorging, werd gelast. Van weinig meer praktische waarde was, dat de schrijver, dien, zooals uit N. Engelhard's correspondentie blijkt, sommige Opz. er op nahielden, soms de opvolger van zijn chef werd. Begingen de Opz. vergissingen in cultuurzaken, dan konden zij zich tot 1807 (zie Bijlage XLIV art. 2) meest dekken met de verklaring dat zij de gegeven orders niet goed hadden begrepen; immers, deze gingen dikwijls per circulaire en bleven dus niet in hunne handen.

§ 1910 De Resident van Pekalongan C. Vos laat nog in 1821 op eene klacht over zekeren hem ondergeschikten Opz. de volgende verzuchting volgen: „Was hij nu een fatsoenlijk man, zoude men dat nog eenigszins passeeren kunnen, doch daar hij een van de gemeenste sujetten is welke in de dienst van Opziensers geëmployeerd zijn, valt de grofheid van zoo'n man al heel ondragelijk” (Van de Graaff o. l. II, 157), eene verzuchting die den titel van „lummel”, door den heer Van der Kemp aan dezen Resident toegevoegd, eenigermate rechtvaardigt. Van zekere waardeering der Opz. getuigt wat Raffles Proc. 4 Oct. 1812 zegt: op dit eiland verstaat geen enkele Europ. de volkstaal „except the Overseers in the forests or coffee, whose duty obliges them to a constant intercourse with the people of the interior”. Vol lof is alleen Tency in een brief van 29 Febr. 1812: „Het is aan hun te danken dat na de overgang van Mr. Cornelis alle deeze Regentsch. niet een prooij en verblijf zijn geworden van moordenaars en rovers...; ieder hunner heeft zelfs met gevaar van zijn eigen leeven de goede order en politie in de bovenlanden en vooral bij den Inl., die in zulk een haglijk tijdstip zich zeer geneegen tot rebellie getoond heeft, gehandhaafd en ondersteund; de retireerende soldaaten, die destijds meer aan benden van rovers en rond-zwervende plundersaars dan geregelde militairen gelijk waren, zijn door de Opziensers (hoezeer de eenigste Europeanen in deeze uitgestrekte Regentschappen) echter ontwapend, van voedsel voorzien en voorts door hun gezorgd dat er zo min mogelijk molestie door hun gepleegd is geworden.... Geen hunner heeft zig onttrokken of onwillig geweest te gehoorzamen.... Den Opziender van Galoe Bannescht heeft nu reeds bijna een jaar lang zijn gezondheid opgeofferd” door tegenover Noesakambangan te waken tegen de zeeroovers.

Rang en positie. Dat de eerste Opz. geregeld, zoo niet korporaaals, dan § 1911 hoogstens sergeants waren, bleek hierboven § 1896 e. v.; vergel. de Staten hierachter. Blijkens het „Ordreboek voor het guarnisoen van Batavia en dies resorte” dd. 31 Mei 1768 (P. VIII, 458) werden de „Opzienders van de producten in de bovenl.” beschouwd als deel uit te maken van de bezetting der recrutenwacht op den post Rijswijk (ib. p. 459, 18); evenzoo volgens het nieuwe „Ordreboek” van 5 April 1779 (P. X, 375). Zoo komt het dat de Opz. wel worden aangeduid als „de sergeanten”, R. 4 Dec. 1777 en instructie dd. 26 Mei 1789 (Bijlage XL art. 19), maar er liep nog wel eens een korporaal onder, zooals Mathey, die blijkens R. 30 Dec. 1777 te Bandoeng lag.

Bij R. 31 Dec. 1790 werden op voorstel van den Gecomm. alle vijf Opz. uit den militairen dienst ontslagen en tot Boekhouder benoemd om hen in eene betere verhouding tot de Regenten te brengen; de bij R. 26 Jan. 1793 nieuw benoemde Opz. van Tanggeran en Grendeng kreeg echter slechts de qualiteit van Assistent met *f* 24.— per maand. Nic. Engelhard meldt in 1795 aan Nederburgh dat de verandering van 1790 een gevolg is geweest van Guitard's onmin met den Legercommandant; hij keurt die geheel af; te Buitenz, zegt hij, zijn de Commandanten Stamkart en Weijkert Vaandrig geweest, anders waren het altijd sergeants en hooger behoorden zij niet te komen; „zodra dit soort van menschen in de bovenl. verder komt als sergeants of corporaals, (*als*) wanneer ze de correctie met de rotting of de kling ontgaan, worden ze gevaarlijk voor den Inlander; hunne administratie is te uitgestrekt en zij zijn te ver uit het oog om door een gestadige toezigt gadeslagen te worden; nu is het eene waarheid, dat de presente Opzienders brave, hupsche en vigelante menschen zijn, dan 't valt in de classis, waaruit die menschen genomen kunnen worden, niet altoos wel uit, en als het dan heeren zijn die durven teegenspreken (*Engelhard was een echte betweter, ofschoon hij van cultures nooit recht verstand gehad heeft*), is men schrikkelijk geplaagd met hunne projecten, bedenkingen, informatiën en verder vermeend beter weten; ook is dit slag van menschen in de occasie om geld te winnen doorgaans zonder regul of maat, en teffens zodanig gulzig (*zie § 340 noot*), dat volstrekt moeten beteugeld worden, hetwelk niet beter dan door de vreesse voor de rotting kan geschieden”. Het zal naar aanleiding van § 1912 deze fraaie argumenten zijn, dat Comm.-Gen. 4 Jan. 1797 verklaren dat het hun „is voorgekomen, niet nodig te zijn dat de Opzienders hebben de qualiteit van Boekh., en dat het integendeel verkieslijk is, dat hun geen hoger werde gegeven dan die van sergeant”, hetgeen de Regeer. bij vacatures zou dienen in het oog te houden. Echter ziet men R. 14 Juni 1803 de Regeer. weder iemand tegelijk tot Opz. en tot Boekh. benoemen, en toen een Kapitein, een Luitenant e. a. tot Opz. waren benoemd met den titel van Boekh. „als hebbende deze niet gevoeglijk tot sergeants kunnen worden teruggeschreeven”, werden bij R. 15 Febr. 1805 drie andere Opz., die sergeants waren,

insgelijks tot Boekh. bevorderd. Zoo ziet men R. 28 Jan. 1806 iemand benoemen tot Opz. eutevens tot Boekh.; ook de pakhuismeester te Karangsamboeng was Boekh. R. 28 Jan. 1805. Ondanks dezen titel (ik schat dien ongeveer gelijk met Tweede Commies) bleven zij zulke onbeduidende figuren, dat zij nergens op ranglijsten van ambtenaren voorkomen, zelfs nog niet op die van 8 Aug. 1808 (P. XV, 81); ook het telken jare gedrukte Naamboekje begint eerst in 1809 notitie van hen te nemen.

Dat de betrekking weinig gewild was, bleek reeds. R. 31 Juli 1761 verklaren de Commissarissen der Bank geene kans te zien om het landgoed Buitenz., dat door Mossel bij testament aan hun beheer was toevertrouwd, te laten administreeren door een Europeaan, „wijn het te bekent is hoe onaangenaam (*versta: ongaarne*) een Europees opzigter in de Bovenl. is”. Daarbij kwam de tirannie van den Gecomm. In 1797 maakt Nic. Engelhard zich heftig boos op den Command. van Tandjoengpoera, die het gewaagd had buiten hem om geld in te vorderen van den ontslagen Opz. van Tjiasem, na er herhaaldelijk met Engelhard over te hebben gesproken en gecorrespondeerd. Toen Van Lawick in Febr. 1804 op tournee was als Adjunct-Gecomm. liet hij een Opz., die „gisteren avond heel beschonken aan tafel kwam en verscheidene Heeren van het gezelschap insulteerde”, in het blok sluiten. Uit een schrijven van P. Engelhard dd. 12 Nov. 1805 ziet men dat deze, klaarblijkelijk op eigen gezag, den Opz. van P. moentjang had „doen terugtreden tot zijn vorig beroep van mandadoor op 't land Tjitrap”. Uit de Resol. der Regeer. blijkt, dat eene voordracht van den Gecomm. tot ontslag van een Opz. steeds zonder onderzoek werd gefiatteerd.

Niettemin blijkt, dat sommige Opz. buitengewoon goed in de Regentsch. konden aarden. Zoo J. R. Ermatinger, een Zwitser, in Juni 1789 op Java gekomen. Hij werd in 1805 tweede Opz. in Tjiandjoer; in 1809 verplaatst naar Soemedang; in 1823 aldaar gepensionneerd; was nog in 1829 aldaar woonachtig en leefde er „als een inlandsch opperhoofd” (Bijdr. tot de kennis der Nederl. en vreemde koloniën 1844 p. 100); in December 1824 hielp Nagel (Schetsen p. 54) hier den 62^{en} verjaardag vieren van dezen „vrolijksten oudgast op Java”, die dus 42 jaar was toen hij Opz. werd. Een man van meer ontwikkeling, de latere Resident H. J. Domis, schrijft (o.l. pag. 41) in 1809 bij een bezoek aan den Opz. van Limbangan: „Hoe gelukkig is de man, die daar afgezonderd de wereldsche verdrietelijkheden kan vergeten! hoe gaarne wenschte ik daar te wonen!” Dit is gedeeltelijk de sentimenteele toon van die dagen, dien Haafner zoo gaarne aanslaat, maar gedeeltelijk toch ook gevoeld.

Uit de doopboeken bespeuren wij dat sommige Opz. getrouwd waren met indische vrouwen, en dat anderen met huishoudsters leefden. De Soemedangsche Opz. Gardijn zendt einde 1763 een kind met de retourvloot naar Nederland.

Inkomsten der Opzieners. Nergens blijkt dat vóór 1777 de Opz. iets § 1913 anders van de Comp. genoten dan hun gewoon salaris als sergeant, d. i. per maand hoogstens 24 gulden plus 7 gulden 13½ st. kostgeld (P. VI, 395; 482; VII, 71), wat van de oudste tijden af het sergeantstraktement bij de Comp. was geweest, waarvan dan nog de korting afging (§ 1888). Intusschen ziet men B. 37, 6, 2 dat de Gecomm. hun voor rekening van den Regent eene jaarlijksche geldsom uitkeerde. Opziener Hedecke, die 30 Oct. 1773 bij Blomhert een testament maakt (no. 16.810), toen hij stond te repatriëeren, verklaarde daarbij geen 2.000 Rd^s. te bezitten. Bij R. 4 Dec. 1777 werd bepaald, dat de Opz. op voordracht der Commissarissen Craan en Radermacher jaarlijks, als belast met het toezicht op de betaling der producten, „een matig douceur” zouden genieten. Na afloop van het eerstvolgende jaar werd dit bij R. 31 Dec. 1778 vastgesteld: voor den Command. te Buitenz. op 500 Rd^s., den Opz. te Tjiandjoer 1.000, Krawang 600, Bandoeng en P.moentjang elk 1.200 en voor elk der drie Tuiniers 300 Rd^s., terwijl de indigosorteerder (zie § 1314) 500 Rd^s. erlangde. Deze douceurs werden voldaan: de twee eerstvermelde evenals die der Tuiniers door de Regenten van Buitenz., Tjiandjoer en Tji-biangoeng, het derde door de Regenten van Krawang, Adiarsa, Pamanoekan, Pagaden en Tjiasem, het vierde door die van Bandoeng, Batoel. en Wanajasa, het laatste door die van P. moentjang en Soemed.; de indigosorteerder genoot zijne betaling van de drie oestelijke regentsch. en Tjiandjoer. Hiermee schijnt eene vermindering der door de Comp. betaalde gage te zijn gepaard gegaan (zie de navolgende tabel). Al die douceurs vertoonden eene neiging tot uit- § 1914 zetting. Zoo vindt men in Rolff's jaarrapport over 1786 dat de Opz. weliswaar slechts het daareven vermelde hadden genoten, maar de Tuiniers te Pondokgedeh en Tjisaroewa elk 750 Rd^s. en die te Tjipanas 1.000, alle drie ten bezware van Tjiandjoer. B. R. 31 Dec. 1790 bespeurt men dat dit jaar een Tweede Opz. te Tjiandjoer 500 Rd^s. heeft ontvangen, de Opz. van Krawang 800. In het jaarverslag B. R. 11 Maart 1794 wordt gezegd dat de Command. te Buitenz. niets heeft genoten, de Tweede Opz. te Tjiandjoer 800 Rd^s., die van Krawang 800 en een te Tanggeran 500. In Nic. Engelhard's grootboek over 1795 ziet men dat de beide Opz. van Tjiandjoer onderscheidenlijk 1.000 en 800 Rd^s. van den Regent trokken, de Command. te Tandjoengpoera 600; ditzelfde bedrag betaalde ook elk der Regenten van Band., Batoel., P.moentjang en Soemed. (de drie laatsten aan één en denzelfden persoon), die van Tanggeran en Buitenz. elk 500, die van Pamanoekan 200. Genoemde bedragen der Tjiandjoersche Opz. staan ook bij Nederburgh (Consid. p. 198); men moet intusschen aannemen (zie *ibid.* p. 214) dat deze twee nog een even groot „extra-douceur” trokken. Mogelijk werden onder dien naam ook aan andere Regenten gelden afgetrosgeld.

Toen Commissarissen-Gen. opgave verzochten van de inkomsten, zon- § 1915 den de Opz. hunne opgaven over het jaar 1793 in aan den Gecomm., die

(het blijkt afdoend uit zijne bewaarde correspondentie) deze opgaven naar verkiezing veranderde vóór hij ze aan Comm.-Gen. doorzond. Ook na deze behandeling zijn zij nog curieus genoeg. Uit de lijsten daarvan in C. G. 4 Jan. 1797 (P. XII, 337 e. v.) laat zich de navolgende tabel samenstellen:

Bron van inkomsten.	Opz. van Band en Ba-toelaj. Rd ^s .	Opz. van P. moentjang en Soemed. Rd ^s .	Opz. van Kraw, Pa-man, Tjiasem. Rd ^s .	Eerste Opz. van Tjandjoer. Rd ^s .	Tweede Opz. van Tjandjoer. Rd ^s .	Opz. van Tanggeran en Grendeng. Rd ^s .	Postcomm. te Buitenz. Rd ^s .
Gage	150	150	—	150	120	120	136
Douceur van den Regent .	1.200	1.200	800	1.000	800	84	—
Geschenken van denzelfde.	1.500	900	—	1.000	400	—	—
„Dagelijksche verstrekkingen van rijst, hoenders etc.”	90	190	—	—	—	56	62
„Douceur en presenten van den Gecomm. tot en over de zaken van den Inlander” (1)	1.945	1.000	—	1.200	—	500	—
„Geschenken van eenige mindere Hoofden”	160	200	—	—	—	—	—
„Winst op amfioen enz.”	1.500	1.850	—	350	250	—	—
„Overwigten (2) in het pakhuis op Buitenz. bevonden, spruijtende uit eene ruime inweeging”	—	—	—	500	1832	—	—
Pikolgeld (3) van koffie	—	—	—	1.950		—	—
Zakkengeld der koffie	—	—	—	—	—	—	6.965
Voordeel op de betaling der bij de kleine maat geleverde koffie	—	—	—	—	—	—	401
„Van de pagteresse van de passer”	—	—	—	—	—	—	600
Totaal Rd ^s	6.545	5.490	800	6.150	3.402	760	11.646

§ 1916 Bovendien had de Opziener van Krawang c. a. genoten 108 gantang rijst, 251 bos padi, 762 kippen, 6½ takar (4) olie, verder „6 koppen battoors (*koeli's*) en 5 stuks paarden”. Het eigenaardigst is wel het inkomen van den Opz. van Tanggeran, die van den Aria „s wekelijks Rd^s. 1: 30 st.” genoot.

(1) Mogelijk is deze post wat breed uitgemeten, maar een feit is, dat de Gecomm. zeer royaal kon wezen. Zoo bedankt 19 Juli 1799 Opz. Louis zijn chef Nic. Engelhard voor een gezonden cadeau, waaronder 250 flesch Madera.

(2) Zie § 1118.

(3) Zie § 1157.

(4) Volgens Hofhout o. l. pag. 75 is de takar olie 17 kan; volgens Verh. B. G. IV, 2e dr. p. 357 „17 à 18 kan van 8 musjes”; volgens P. P. Roorda van Eijsinga o. l. II, 384 is zij 33 flesch. Deze laatste opgave ook in couranten.

Tegenover deze zonderlinge tabel van inkomsten laat zich eene even zonderlinge tabel plaatsen van de uitgaven der Opz. gedurende bovenbedoeld jaar:

Bron van uitgaven.	Opz. van Band. en Batoelaj.	Opz. van P. moen- tjang en Soemed.	Opz. van Kraw., Pa- man. en Tjasem.	Eerste Opz. van Tjian- djoer.	Tweede Opz. van Tjiandjoer.	Opz. van Tanggr. en Grendeng.	Postcomm. te Buitenz.
	Rd ^s .	Rd ^s .	Rd ^s .	Rd ^s .	Rd ^s .	Rd ^s .	Rd ^s .
„Present- (hommage-) paar- den aan den Gecommit- teerde”	480	600	—	150	—	—	—
„Geschenken voor de Re- genten en mindere Hoof- den”	—	180	—	—	—	—	—
„Ongelden bij het doen van de ronde der koffijplan- tagiën, van zadels, tuig- klederen enz.”	—	430	—	625	300	30	—
„Onkosten der reijse naar Batavia en verteering al- daar”	—	460	—	500	300	—	350
Huishouding en diverse	1.000	—	800 à 900	1.200	500	—	—
„Contante uitgaven als briefporten enz.”	—	—	—	250	60	—	60
Goenizakken	—	—	—	—	—	—	2.643
Stroozakken	—	—	—	—	—	—	297
„Ten favoure van de mi- litaire krijgskas”	—	—	—	—	—	—	200
Ambtgeld	—	—	—	—	—	—	1.000
„Diverse ongeldden als: be- taling van een schrijver, onderhoud van boeijan- gers. aankoop en onder- houd van paarden, zadel- en tuijgwerk”	—	—	—	—	—	—	1.100
Totaal Rd ^s	1.480	1.670	800 à 900	2.725	1.160	30	5 650

Men ziet dat bij deze tweede tabel persoonlijke uitgaven en ambtelijke wonderlijk door elkaar gehaspeld worden. De Opz. van Tanggeran noemt als eenige uitgaaf „het onderhoud van een paard, zadel en tuijg”. Een raadsel blijft het, waarom nu juist alleen de Opz. van P. moentjang en Soemed. cadeaux zou geven aan de inl. Hoofden, waarom sommigen wèl onkosten maken op de tournee, anderen niet, enz. De opgave verdient vermoedelijk zeer weinig vertrouwen, maar geeft toch een blik op de soort van uitgaven.

Bij besluit van Comm.-Gen. dd. 4 Jan. 1797 werd eene geheele ver- § 1917
andering ingevoerd. De betaling van gage werd afgeschaft evenals „alle

verdere douceurs of geschenken, so van de Regenten en mindere Hoofden als van den Gecomm" en alle verdere niet bij dit besluit erkende middelen van bestaan, zooals voordeelen uit overwichten; het drijven van handel werd scherpelijk verboden, doch daarentegen het aanbieden van hommagepaarden aan den Gecomm. voor onnoodig verklaard; de Command. te Buitenz. werd vrijgesteld van het ambtgeld en de bijdrage voor de krijgskas, doch ook zijn douceur van den pasarhuurder verviel (1) evenals de voordeelen uit de levering van koffiezakken, welke door de Comp. van hem werd overgenomen; in de bepalingen op den inkoop van koffie bij de kleine maat werd te zinnen nadeele eenige verandering gebracht. Voortaan zouden alle Opz. hunne hoofdverdienste trekken uit de koffie, namelijk die van Bandoeng en Batoel., die van P. moentjang, Soemed. en Pamanoekan (thans alle drie vereenigd), en de Command. van Buitenz. elk 3 stuiver van ieder pikol, onder hun toezicht afgeleverd (de Command. te Buitenz. ontving de koffie ook van Tjiandjoer), die van Krawang en Tjiasem 6 st., die van Tanggeran en Grendeng 16, die van Tjiandjoer (waar de Tweede Opz. werd afgeschafte) 2 st. per pikol, ook van de koffie uit Buitenz., welke met de Tjiandjoersche ééne rekening had (bij R. 14 April 1801 werd dit laatste bedrag „voor dit jaar" verhoogd tot 3 st); bovendien behielden zij eenige vaste inkomsten. De volgende tabel geeft een overzicht.

Bron van inkomsten.	Opz. van Band. en Batoelaj.	Opz van P. moentjang, Soemed. en Paman.	Opz. van Krawang en Tjiasem.	Opz van Tjiandjoer.	Opz van Tanggeran en Grendeng.	Postcommand. te Buitenz.
„Jaarlijks tractement" van den Regent Rd ^s	1.200	1.400	700	1.000	700	—
Pikolgeld der koffie, geta- xeerd op Rd ^s	1.000	800	300	1.666	300	2.500
per maand in natu- ra van den Regent						
bottels olie	12	12	12	12	6	—
gantang rijst	30	50	30	50	30	—
kippen	30	40	30	30	30	—
pikolans hout	30	30	30	30	30	—
„het gebruik van boe- ijangers" koppen	12	12	12	12	—	—
kannen klapperolie . . .	—	—	—	1½	—	—
Totaal in geld Rd ^s . . .	2.200	2.200	1.000	2.666	1.000	2.500

(1) Niettemin zegt Van Polanen (o. l. pag. 243) dat tot op Daendels, die er een eind aan maakte, 900 Rd^s. door den poetia werden betaald „aan de Commissaris en de Commandant"; zie daaromtrent § 1836 en 1956.

Deze regeling viel zoo weinig in den smaak, dat onmiddellijk daarop, R. 20 § 1918 Jan. 1797, de Opz. van Tjiandjoer en Soemed. hun ontslag vroegen; zij vonden dus dat hunne diensten meer dan een *f* 450 à 500 per maand waard waren, wat weer bizonder eigenaardig is, als men onthoudt dat deze soort menschen zoowat van de straat waren opgeraapt. Die van Tjiandjoer (die aanbleef) klaagt 15 Febr. 1797 bij Nic. Engelhard dat het vroeger altijd gebruik is geweest dat hij 30 gantang rijst voor zijne huishouding kreeg, terwijl de „boe-jangers of toegoers bij haare Hoofden de kost” kregen; krijgt hij nu 50 gantang met verplichting om de boedjangs zelf te voeden (à 3 gantang per maand en per kop), dan raakt hij 16 gantang achteruit. Uit nog aanwezige quitanties ziet men verder, dat de jaarlijksche traktementen niet door den Regent werden uitbetaald maar door den Gecomm., die ze, evenals ook de salarissen der drie Tuiniers, inhield van de koffiegelden. Uit eene opgave over 1799 (B. 41, 1) blijkt dat de Command. te Buitenz. dat jaar in contant als douceur Rd^s. 1.347 van de Regenten van Tjiandjoer en Buitenz. trok, de Opz. te Tjiandjoer 896 Rd^s. contant en 1.000 papier; het reglement werd dus, om zoo te zeggen van den beginne af, ten bate der ambtenaren op zij gezet. Dat ook de verstrekingen in natura het reglement ver overschreden, blijkt uit een schrijven van den Regent van Tjiandjoer van 1804, waarbij hij verklaart aan de twee Opz. Steegman en Ermatinger geregeld per maand voor hen beiden samen te hebben geleverd: 163 gantang rijst, 90 kippen, 90 pikolan brandhout, 12 flesch klapperolie, 29 flesch lampolie, 60 bos padi, 2 zakken zout, 37 koeli's. Bovendien leidde deze soegoeh-levering tot malle wrijvingen; in Oct. 1804 wordt bijvoorb. vermeld dat een Opz. het hem door den Regent gezonden eten niet lustte en het terugzond. Bij R. 15 Febr. 1805 wordt daar- § 1919 om de levering in natura vervangen door eene toelage van 300 Rd^s. ten bezware van de Regenten; afgezien daarvan zou het inkomen uitsluitend uit de pikolgelden bestaan, namelijk: 20 st. in Tjiandjoer, 12 in Buitenz., 30 in Bandoeng, 8 voor den te Tjikao te plaatsen pakhuismeester, 6 voor dien te Karangsamboeng, 30 voor den Opz. in Krawang (den Postcommand.), 36 in Tanggeran, 30 in Soemed. en P.moentjang. Waar meer dan één Opz. in een regentsch. was, schijnt de bedoeling geweest te zijn dat zij het pikogeld deelden. Te noteeren is, dat volgens dezelfde regeling in de drie oostelijke regentsch. samen 8 Opz. zouden worden geplaatst en in Tjiandjoer 4, verder dat Krawang en Tanggeran maar heel weinig koffie leverden. Uit B. 45, 17 ziet men dat het hooge pikogeld der drie oostelijke regentsch. (ofschoon er geen 8 Opz. waren) is blijven bestaan tot 1808; in het Cheribonsche (P. XIV, 166) was het evenveel. Bedoelde pikolgelden kwamen ten laste van den Regent en werden berekend per „bergsche” pikol (P. XIV, 265), terwijl het pikogeld van den Gecomm. per kleine pikol werd berekend (§ 1842) evenals dat der Hoofden (§ 1175). Genoemde R. 15 Febr. 1805 is op 1 Nov. 1805 als plakkaat gepubliceerd; dit plakkaat vermeldt echter het pikogeld niet,

zoodat dit laatste bleef bestaan nadat het plakkaat op 10 Dec. 1805 was ingetrokken. Niet ten onrechte maakte de Commissie Thalman c. s. er P. Engelhard een verwijt van, deze hooge pikolgelden te hebben doen invoeren in een tijd dat de baten der Regenten uit de koffie reeds fictief waren. Bovendien — de groote uitbreiding der formatie van het personeel was zéér kortstondig, zoodat de resteerende Opz. nog meer werden bevoordeeld dan in P. Engelhard's bedoeling had gelegen.

§ 1920 Op verzoek der Regenten (die denkelijk liever levensmiddelen van hunne onderhoorigen vorderden dan zelf eene som in contanten te verliezen) werd bij R. 24 Jan. 1806 de geldelijke toelage weder vervangen door de levering in natura. Tevens werd in plaats van eene jaarlijksche betaling van 240 Rd^s. tot den inkoop van paarden (van welke betaling wij te voren niets bespeurden) de levering dier paarden door de Regenten aan de Opz. (het eerst vermeld gevonden in de instructie voor de koffiecultuur van 1789, Bijlage XL art. 21) hersteld; uit Bijlage XLIV art. 3 zien wij dat het aantal zes bedroeg. Bovendien werd het Tjiandjoersche koffiegeld verlaagd tot 12 stuiver per bergsche pikol voor beide Opz. samen. Blijkens rapport der Commissie Thalman c. s. dd. 29 Jan. 1808 bedroeg dit laatste Rd^s. 3.705 zilver voor den Opz. von Winckelmann, hetgeen zij zeer voldoende achtte, daar de Opz. „weinig uitgaven te bestrijden heeft”. Aangezien deze Commissie er op aandringt dat bij de soegoeh de tabellen van Comm.-Gen. gevolgd zullen worden, zal de levering toenmaals die tabellen wel weer ver overschreden hebben; bovendien moet men uit Nic. Engelhard's Overzicht p. 116 en Van Polanen o. l. pag. 239 opmaken, dat tot op Daendels de Regent van Buitenz. behalve de betaling aan de 3 Tuiniers ook 500 Rd^s. aan den Opz. aldaar uitkeerde.

Wij zagen hierboven § 1917 dat de Opz. in 1797 twaalf heerendienstplichtigen te hunner beschikking kregen. Vermoedelijk is dit getal later niet zeer vermeerderd, althans in de Cherib. Preanger-Regentsch. hadden de Opz. blijkens een schrijven van Van Lawick dd. 3 Maart 1809 elk „16 man, die zij de kost geven en betaalen”, speciaal als stalpersoneel en grassnijders; de toenmalige betaling was echter wellicht een gevolg van Daendels' verbod om onbetaalde diensten te vorderen, zie § 2837. In een stuk uit den Eng. tijd heet het dat zij den kost kregen met sirihgeld.

§ 1921 Dat de betrekking er eene was waarin men fortuin kon maken, lijkt me wel waarschijnlijk. Met den rang dezer ambtenaren had dit weinig te maken; Walbeeck vermeldt bijvb. in 1798 als Resident van Cheribon dat hij van een simpelen Boekhouder aldaar 50.000 Rd^s. had geleend. Zoo zal de Paul Bergman, die in de jaarboekjes van omstreeks 1790 als Hoofdingeland voorkomt, d. i. als grootgrondbezitter in de Ommel. van Batavia, wel dezelfde Paul Bergman wezen dien Mom in zijne memorie van 1778 noemt als sergeant en Opz. ergens in het Cheribonsche. August Wilhelm Weber, die eerst Opz. is geweest in P. moentjang, daarna Tuinier te Tjipanas, komt kort

na zijn ontslag (R. 19 Sept. 1806) voor als eigenaar van het land Pondoktjina, wat later (R. 2 Aug. 1808) ook als eigenaar van Pondokkamiri en Bidji; in 't laatst van 1811 werd hij er vermoord. Over de landen van Smit vergelijkte men diens personalia I, 128; vooral zijne qualiteit van Ritmeester der burgercavalerie wijst er op dat hij een man in bonis was. Een Louis, die R. 12 Juni 1809 voorkomt als mede-eigenaar der landen Gandaria, Trogong, Pellapella, Oeloepella en Tjipete, gelegen zuidwest van Batavia, kan de gewezen Opz. van dien naam zijn, wiens overlijden in het bijvoegsel der Batav. Kol. Courant van 8 Zomerm. 1810 staat. De vroegere Opz. J. F. Sasse was in 1813 landheer van het grasland Kampongdoeri, moest echter „intress” van dat land betalen, d. w. z. dat er hypotheek op lag.

Handel en woeker der Opzieners. Omtrent den veehandel der Opz. § 1922 zie § 2152; hunne opiumnegotie § 1538; den zouthandel van den pakhuismeester te Tjikao § 1518; misschien had deze laatste wel meer monopolien, vergel. § 2754.

Eene geheel bijzondere positie neemt de Opziener en Huurder der Krawangsche bosschen in, over wien zie § 2017.

Nadat Heijn in 1792 zijn contract met Panatajoeda had gemaakt, maakte hij onmiddellijk (Van Bergen van der Grijp 10 Jan. 1792 n^o. 21.680) een tweede contract met een Chin., aan wien hij verhuurt „een zoutmakerije en waterlimoenthuijn, een warong van sirie en andere versnaperingen, een warong van affioen off madat, een olij (*sic*) item een topbaan, alle gelegen op Pakies, benevens de rivier op gemelde Pakies geleegen, mitsg^s. de prauwhandelaars off sierieprauwen en ook op de groote rivier Crauwang de sierieprauwen (*vermoedelijk den daarvan geheven tol*), topbaanen, affioen off madatwarongs, haanevegterijen, rongings en meer andere warongs en zoo meede het branden van houdskoolen off zoogenaamde bakar arangs aldaar, de houdbossen op Moeara Gembong en de warongs aldaer”, alles uitmakende een deel van „meer andere”, en wel voor 2 jaar à 2.300 Rd^s. per jaar. De huurder zal zorg dragen „dat het campongsvolk met alle ordentelijkheid, minzaamheid en vriendelijk bejegend en behandelt word op poene van nullitijd van het contract”. Deze laatste bepaling doet zien dat de Regeering kennis droeg van deze transactie; dit staat vermoedelijk in verband met het aandeel dat de hofmeester van den G.-G. in den houthandel had (§ 2821). Deze betrekking van Huurder en Opz. werd door Daendels vernietigd (*ibid.*). De Commissie Thalman c. s. zegt B. R. 5 Febr. 1807 uitdrukkelijk dat deze Opziener als huurder der Kraw. bosschen niets met den Gecomm. uitstaan heeft.

Dat de Gecomm. optrad als geldschietter der Opz. blijkt uit notarieele acten; zie Blomhert 7, 8 en 13 Jan. 1769 (Smith leent aan de Opz. van Bandoeng, Kraw., P. moentjang, Tjiandjoer elk 300 à 500 Rd^s.; daarna aan dien van Tjiandjoer nog 2.000); id. 8 Jan. 1775 (Van Blijdenbergh aan twee Kraw.

Opz. elk 3.500 Rd^s.); id. 16 Jan. 1776 (Van Riemsdijk aan dezelfde 3.000 en 3.500 Rd^s.). Dit zijn slechts enkele grepen; bij het nazoeken dier acten zal men wel meer voorbeelden vinden; daarentegen vond ik in de notarieele papieren van 1750 tot 1762, die ik geheel heb doorgezien, niet eene enkele schuldbekentenis van een Opz. aan een Gecomm., zoodat dus ook deze wan-toestand weer onder Van der Parra was opgekomen. Uit Nic. Engelhard's grootboek over 1793 blijkt, dat deze aan de Opz. en de Tuiniers niet alleen geld leende maar ook waren leverde. Op 17 Jan. 1794 verstrekt hij aan den Tuinier te Tjipanas 1.000 Rd^s. contant en 5.353 aan koopmanschappen; elders blijkt dat hij aan „zijnen gemachtigde”, den Opz. van P. moentjang, 9.000 Rd^s. voorschoot tot het inkoopen van manufacturen enz., die hij voor de Regenten liet komen. Door Comm.-Gen. werd 4 Jan. 1797 (zie hierboven § 1917) alle handel aan de Opz. verboden; hetzelfde verbod vindt men in de instructie voor den Adjunct-Gecomm. a^o. 1805 (Bijlage XLIII art. 3); daarom hield § 1923 die handel echter niet op. Van Lawick zegt bovendien in zijne memorie van 2 Juli 1805, dat het verbod nadeelig werkte, omdat daarna de handel werd gedreven door Regenten en Hoofden, die den Inl. het vel over de ooren haalden. Volgens de Commissie Thalman c. s. daarentegen verzochten de Regenten zelf om intrekking van het verbod, omdat het tot smokkelhandel in koffie leidde, welke in het Cheribonsche tegen dagelijksche benooidigheden werd verruild. Dat de Cherib. Opziensers koffie smokkelden, althans in 1799, werd met veel schijn van waarheid door een collega in de Batav. Regentsch. beweerd (zie ook § 925). Een middel daartegen heette dat deze laatste, Hoffmann, aan de bevolking geld voorschoot op het te leveren product; in 1801 bedroeg dit tegen 3 Rd^s. per pikol (R. 23 Febr. 1802) in Soemedang alleen 6.000 Rd^s., waardoor, bij eene betaling van 4 Rd^s. door de Comp., voor den Opz. eene behoorlijke winst overschoot.

Voor al in Cherib. was dit voorschieten zeer gebruikelijk; ook hadden daar de Opz. wat meer de vrije hand dan in de Batav. Regentsch. (zie P. XIV, 163, 12 en 13), maar wezenlijk zal het elkaar hier en ginds niet veel ontloopen hebben. Van Lawick schrijft 6 Juli 1809 aan Daendels, dat de weduwe van den Opz. van Limbangan eene pretentie van 10.700 Rd^s. op den Regent had, waarvan de oorsprong aldus was: „De Regent en de Opziender schoten eertijds geld voor aan den gemeenen man op de leverantie van coffij, en deeze bleven (om reden zij hierdoor zeer wejnig betaaling bequaamen) dan veelal schuldig; de Regent nam van de Opziender geld op om coffij door zijn onderhoorige te laten leveren, en bleef dan ook gemeenlijk daarvan gedeeltelijk in gebreeke, waarbij egter de Opziender zijn reekening vond, doordat op die wijze alle de coffij in zijn handen kwam, hij daarvan de voordeelen trok en bovendat van hetgeen men hem schuldig bleef $1\frac{1}{4}$ tot $1\frac{3}{4}$ percent (*per maand*) genoot; toen nu Opziender Salmon zoude afgaan, vereenigde hij alle die schulden, zowel van den Regent als van den gemeenen

man, en converteerde dezelve in eene generaale schuld ten laste van den Regent, die de dwaasheid had, dit te accepteeren, of meer uit bevreesdheid zulks deed, daar de Opzienders voorheen hun gezag omtrent hun wat ver uitbreidden". In een schrijven van datzelfde jaar aan Daendels zegt de Regent § 1924 van Galoeh, dat zijne onderhoorigen 5.171 Rd^s. aan den Opz. schuldig zijn, „waarvoor intressen betaald worden, en welke schuld reeds verscheide malen van den eenen op den anderen Opz. is overgegaan, in voege er bereeds meer interest van betaald is als het geheele capitaal beloopt". De Opz. van dat regentsch. zegt B. R. 30 Maart 1809 zelf, dat hij 9.000 Rd^s. te vorderen heeft „van de Regenten, Hoofden en andere." Van ouderen datum zijn de bijzonderheden, uit memories van Cherib. Residenten getrokken, in T. N. I. 1879, II, 195, o. a. dat de indigomaker in Galoeh 8.500 Rd^s. aan de Regenten had geleend, waarvan hij 2 ducats per maand trok als interest per 100 Rd^s., d. i. (zie P. VIII, 16) ongeveer 40 % in 't jaar. Hiermee komt vrijwel overeen wat men R. 6 Febr. 1807 verneemt omtrent „eene schuld van eenige Buitenzorgsche opgezetenen aan den Tuinier te Pondok Gedeh, groot 2.500 Rd^s. kopergeld, welke denzelven bij de aanvaarding van die post van zijnen voorzaat heeft overgenomen en dus ongeliquideerd is blijven voortloopen, uithoofde van de enorme intrest welke daarvan tot dusverre is betaald, tot wel veertig ten honderd 's jaars". Dat de Opz. van Bandoeng geld op pand uitleende, wordt door de Commissie Thalman c. s. in 1807 verzokerd; zij noteert ook dat het Hoofd van Timbanganten Rd^s. 1.514 aan den Opz. schuldig was „voor gekogte amphioen, porcelain en eenige andere goederen", waarvoor die Opz. „tegens eijgen taxatie" een aantal koeien en paarden benevens een gamelan overnam. Stichtelijk is ook een rapport van § 1925 Oct. 1805, waaruit blijkt dat een Opz. van P. moentjang, waar hongersnood heerschte, padi opkocht in een naburig district en die tegen ongeveer het dricdubbele overdeed aan de onder hem geplaatste bevolking.

Uit al zulke oorzaken ontstonden verhoudingen als omstreeks 1800 in Soemed. en P. moentjang, waar de Regenten aan den Opz. Hoffmann 28.049 Rd^s. schuldig waren, deels wegens gereede commando's. Ijsarabordat de Opz. tijdens zijn verblijf te Bat. allerlei benoedigdheden voor hen had ingekocht omdat zij, naar het hoette, anders maar door de Chin. werden bedrogen. Hoffmann zelf vertelt aangaande zijne financieele operaties dat hij bij zijne benoeming tot Opz. 5.800 Rd^s. „meebracht", dus als werkkapitaal; dat hij na 5 jaar dienst nog maar 500 Rd^s. overhad en voor 15.000 Rd^s. in schulden stak, omdat hij geene betaling van de Regenten kreeg. Van Lawick geeft in eene memorie van 24 Maart 1808 deze toelichting: „Ik wil heel wel gelooven" dat de Regenten er voor zijn dat de Opz. handel drijven; immers, hoe ging het Hoffmann? „Nadat hij aan de Regenten van Sum. en Praccam. tot bijna voor Rd^s. 25.000 aan negotiewhaaren had gecrediteert, is hij het slagtoffer daarvan geworden; zij hebben gepermitteert dat hij den gemeenen man

Priangan.

20.

knevelde en, nadat hij zulks had gedaan, hem aangeklaagd; hij is daarop afgezet en heeft geen duit gekreegen van hetgeen zij aan hem schuldig waren; zodra permitteert men de Opziender om te negotieeren, zijn de Regenten hem binnen het jaar eenige duijzende schuldig; dit verbind hun om den Opz. in zijn woekerhandel te favoriseeren, en daarna zoeken zij hem te bonsen om daardoor van hem ontslaagen te raken". Eene andere even zonderlinge verhouding vinden wij in 1794 in Krawang, waar de Opz. en de Regent allebei handel dreven en als concurrenten elkaar in het vaarwater zaten.

§ 1926

De Opzieners en de Regenten. Volgens het rapport der Commissie Thalmann dd. 29 Jan. 1808 werd, zooals haast van zelf spreekt, het „woonhuijs of de zogenaamde logie (1)" van den Opz. door den Regent onderhouden. Couperus schrijft 18 Sept. 1812 dat de opzienerswoning te Tjiandjoer het eigendom is van den Regent. Dat deze lodji was gelegen aan den aloenaloen, blijkt uit het graf van een dochtertje van een Opz. aan de noordzij van den ouden aloenaloen te Dajeuh-Kolot (oud-Bandoeng), zie Not. B. G. XXXIX p. VII; vermoedelijk was dit kind op het erf der lodji begraven, evenals men nog heden op particuliere landen rondom Batavia wel graven vindt van vroegere eigenaren (in de Prinsenlaan zelfs op 't erf eener particuliere woning). De ligging dezer lodji komt overeen met wat De Wilde (o. l. pag. 38) zegt, dat de dalem van den Regent geregeld aan de zuidzij van den aloenaloen lag (2), de lodji daartegenover aan de noordzij. Wat Domis in zijne Aanteekeningen (3^e stukje p. 36) betreffende eene reis door de Preanger in 1809 schrijft: „Voor de Dalams vindt men een groot plein, Passebaan genaamd, altoos in het Westen en daarover de woningen der Opzieners, die daar groote heeren zijn", schijnt dus onjuist. Wat deze laatste woorden betreft, wij noteerden iets dergelijks aangaande Ermatinger in § 1912; maar of de Opz. in den regel veel staat voerde, blijft de vraag. Uit de vermelding C. G. 4 Jan. 1797 dat de Eerste Opz. te Tjiandjoer „29 perzoonen in zijn huijs" had te onderhouden, die 100 Rd^s. per maand kostten, zou men opmaken dat hij nog al veel bedienden had. Op eene plaats van Kacén staat „de woning van de mandadoer" te Tjisarouwá, d. i. van den Tuinier, een vrij ruim vierkant planken huis, gedekt met pannen (of eerder sirappen), omgeven met eene galerij doch nagenoeg zonder vensters. Zoo vermeldt Domis (u. s. pag. 38) het „goed ingerigt planken huis" van den Opz. te Soekaradja. Wat den inboedel betreft, Hoffmann schrijft 25 April 1797 aan Nic. Engelhard dat hij dien van

(1) Over de beteekenis van dezen term zie B. 35, 14, 3 en 50, 25, 2. Pieter van Hoorn (bij Dapper, Gezantsch. p. 223) gebruikt dien zelfs voor het tijdelijk verblijf, logement of „verordende plaetse" van ons gezantschap in China.

(2) Aldus ook Van Hoëvell, Reis I, 22 (1847 te Tjiandjoer) en Coolsma (Orgaan 1896 p. 169), die er bijvoegt dat de mesigit aan de westzij

staat; dit laatste eveneens bij Groneman o. l. pag. 332 noot 60 en Van Hoëvell u. s. Op de topogr. detailkaart zie ik dat de Regenten van Bandoeng, Soemed., Garoet aan de Z. zij wonen, het hoofd van plaatselijk bestuur aan de N. zij, te Tjiandjoer echter de eerste O. de tweede W.

Keijer (meubelen, paarden en eenige schapen; de buffels nam Engelhard over) heeft overgenomen voor 949 Rd^s.

Wij zien uit Nic. Hartingh's journaal eener reis in 1752, dat toen deze § 1927 Gecomm. te Tjiandjoer wilde bekendmaken dat meer peper en katoen zou worden geplant, daartoe „het becken (1) (*de bende*) wierd geslagen” op „de passebaen of voorhoff”, waarmee, zooals gewoonlijk, de aloenaloen wordt bedoeld; het was eene aanmatiging, waarover de Regent van Krawang zich beklaagde (brief van Nic. Engelhard 13 Dec. 1791), dat de Opz. aldaar bij bekendmakingen de bende liet slaan voor zijne eigen woning en niet voor den dalem. De Opz. was trouwens in vele opzichten van den Regent afhankelijk. Zoo was het een oud gebruik, dat deze hem voorzag van levensmiddelen enz. D. 13 April 1708 gelast Heijrmans aan de Regenten van Tjiasem en Pamanoekan om den sergeant Abraham Claasz, die derwaarts zal vertrekken (zie § 1896), te voorzien van een huis en „dagelijkse cost”; dat in 1742 een Regent het vrij drukkend vond om een Europ. sergeant of korporaal den kost te geven, bleek in § 1898, en wij zagen eveneens hoe zij ook later gevoederd werden.

Met de Regenten kwamen de Opz. tegen nieuwjaar te Bat. Zoo wordt R. 30 Dec. 1785 vermeld dat onlangs alle Regenten en Opz. „naar gewoonte, veroccasioneerd door de intrede van 't loopende jaar”, te Bat. zijn aangekomen. Nic. Engelhard's grootboek over 1795 bevat een post ten laste van den Regent van Tjiandjoer „over betaalde wagehuur tot gebruik van twee wagens voor de Opzienders Smit en Voogd op het nieuwe jaar, Rd^s. 120”; die heeren reden daar dus rond op kosten van den Regent; die van Bandoeng betaalde volgens dat grootboek 68 Rd^s., andere Regenten mindere bedragen, voor posten van denzelfden oorsprong.

Men kan dus nagaan dat het in het laatst der 18^e eeuw niet meer, § 1928 zooals in 1716 (B. 26, 10), noodig was, den Opz. aan te bevelen om „in alle minsaemheijt” met den Regent te leven. Want al vinden wij R. 10 Jan. 1736 een simpelen indigomaker in Gabang, die „inlandsche Hoofden op- en afzette”, bij een bericht dd. 20 April 1797 van den Opz. van Bandoeng dat hij den Patih van Batoel. op klachten der bevolking in arrest heeft gesteld, maakt de Gecomm. de aantekening dat hij hoopt dat dit is geschied door tusschenkomst van den Regent, want dat hij het „niet verschonon zoude”, als de Opz. zich zelf zoo iets veroorloofde. B. R. 14 Juni 1805 vindt men een copiebrief van een Tjiandjoersch Opz. betreffende door hem onderzochte knevelarijen van zeker Djampangsch tjamat; hij rapporteert daarover aan den Regent en *die* laat den man in het blok zetten in afwachting van eene

(1) Vergel. de P. XIV, 364 vermelde publicatie „door bekkenslag alomme in het regentsch. Buitenz.”; en aldaar p. 231: een plakkaat wordt „gepubliceerd” in de hoofdnegorijen en

„alomme” aangeplakt „in de Omme- en Bo-venlanden”; evenzoo B. 40a, 5. Zie over gom en gommelag B. 17, 38, 5.

beschikking uit Batavia. Er bestonden natuurlijk, zooals overal in den dienst der Comp., afwijkingen. Zoo was er in 1791 in Krawang een Opz. die er het respect in had gekregen „alzo in dat regentsch. binnen den tijd van twee jaren alles was afgezet wat eenig gebied had gevoerd” (hetzij dan direct door den Opz. of op diens advies door den Gecomm.); de Regent deed uit vrees van denzelfden weg op te gaan alles wat de Opz. gelastte. Dat soms de Opz. grooten invloed kon uitoefenen, blijkt uit hetgeen Van Lawick vertelt omtrent de benoeming in 1794 van een nieuwen Regent van Bandoeng, die een ouderen broeder passeerde „om reeden het present, dat den tegenswoordig Regent aan den te dier tijd fungeerende Opziender Reijnhart heeft gegeven, verre dat van zijn oudste broeder passeerde, ten einde hij zou verklaren dat zijn oude broeder niet voor Regent geschikt was, hetgeen dan ook door dien Opz. is geschied”. Zoo spreekt R. 21 Juni 1803 van een „last”, door den Opz. van Bandoeng aan den Regent gegeven, om een Tjoetakshoofd te doen arresteeren, welke last behoorlijk werd nagekomen. In § 1822 bleek ons hoe ongeneerd soms een Opz. ingreep in zaken der Regenten.

§ 1929 De persoon van den Opz. droeg echter al dadelijk weinig tot zijn prestige bij. Guitard zegt in zijn jaarverslag B. R. 31 Dec. 1790: „Het is waar, dat zommige Regenten veelal de Opzichters met den nek aanzien en hun al dikwils te kennen hebben gegeven, wanneer zij hun hunne plichten in het vriendelijke herinnerden, dat zij maar gemeen slag van volk waren, die, wanneer zij op Batavia kwamen, nergens dorsten te verschijnen”, zooals de Regenten met nieuwjaar overvloedig konden opmerken; het was daarom beter, vond Guitard, dat de Opz. wat hooger rang hadden, „te meer, daar de Regenten, die dagelijks met de Opzichters omgaan en nu en dan met dezelfde de ronde door hunne landen moeten doen (1), er dog zeer op gesteld zijn om met een classe van menschen te verkeereren, die zij niet geheel en al zo verre beneeden hun behoeven te reekenen”. Vooral om de minachting, waarin militairen in het algemeen bij de Comp. stonden (zie I, 259 noot), zal het aanbeveling hebben verdiend om den Opz. van sergeant te veranderen tot Boekhouder of „Boekojer”, zooals een Regent hen noemt. Ook deed de negotie het prestige niet stijgen. Den 4 Oct. 1805 wordt van Opz. de Vos geschreven: „Hij is in 't geheel voor Praccamoentjang niet geschikt, want se doen met hem wat se willen; de reeden daarvan zijn dat hij sig meer op de negotie dan op zijn Edel Compagnies belang toelegt, en waar hij komt aan de Hoofden vraagd of zij niet het een en andere van hem willen koopen”. Wij zien dezen man dan ook in Sept. 1805 klagen dat zijne orders „in het minste niet op gesalveert (*geobserveerd*) worde”; dat de Regent niet naar § 1930 hem hooren wil en hij daarom met het werk niet opschiet. De Opz. van

(1) Echter schrijft Opziener Louis 11 Juni 1799 dat het geen gewoonte is dat de Opz. met den Regent de ronde doet.

Buitenz. verzoekt in Dec. 1794, zijn salaris direct van den Gecomm. te ontvangen en niet van den Regent (1); „dit verschaft mij respect bij de Hoofden”. Die van Bandoeng klaagt 30 Nov. 1797 dat de slechtste koffietuinen die zijn „van de Regenten haar eigenen volk”, die „denken dat een Opziender haarlieden niets doen maag”. Het is daarbij opvallend, hoe weinig de Gecomm. soms deed om den Opz. te steunen. Nic. Engelhard schrijft waarlijk 24 Maart 1797 aan den Regent van Bandoeng, dat deze voor de vermeerdering van het gewicht der afscheepikol tot op 160 R (waarover zie § 1120) schadeloos is gesteld door „de tegemoedkoming zo omtrent de vermeerdering van uw gezag teegens den Opziender (*naar het schijnt bij de nieuwe instructie voor de Opz., zie § 1904; overtreedt de Opz. die instructie, dan kan de Regent Engelhard waarschuwen*) en de vermindering van zijne inkomsten, waardoor uwe lasten zijn vermindert, als het verbod, zig met eenige negotie in te laten en dit alleen aan uw over te laten”. Het schijnt dus naar Engelhard's opvatting mogelijk geweest te zijn, den Regent meer macht over den Opz. toe te staan, als hij daarvoor maar betalen wilde (2). De verhouding wordt scherp bepaald in deze woorden van Opz. Hoffmann: de Opz. is „een ondergeschikte van de Regenten en geenzins zijn meester”; evenzoo P. Engelhard (Oct. 1804): „De Opz. is aan den Regent ondergeschikt”. Vandaar dat de Regent van Bandoeng in 1799 aan den Gecomm. schrijft dat hij den Opz. op tournee heeft gezonden en hem andere opdrachten heeft gegeven. Ook onderhandsche midelen waren niet ongewoon. Hoffmann klaagt 13 Sept. 1797 bij den Gecomm. dat zijn Regent alles te weten komt wat hij rapporteert, denkelijk door omkoopung der klerken van het Commissariaat.

Officieel werd de verhouding geregeld bij de instructie van 1807 (Bijlage XLIV art. 5), waarbij den Opz. wordt gelast, in alle cultuuraangelegenheden met den Regent samen te werken „en nimmer uit het oog (*te*) verliezen dat den Regent Regent is”. Dit voorschrift was, blijkens het journaal der Commissie Thalman c. s., het gevolg van een verzoek van den ouden en invloedrijken Regent van Tjiandjoer, een bewijs dat de Opz. aldaar zich niet veel aan hem stoorden. Daarentegen had de Opz. te waken tegen knevelarijen van den Regent (instructie van 1789, Bijl. XL art. 20, en Bijl. XLIV art. 28, bij welk laatste artikel zelfs het algemeen toezicht op het ambtelijk gedrag van den Regent aan den Opz. werd aanbevolen, om daarover zoo noodig te rapporteeren aan den Gecomm.). In haar rapport van 29 Jan. 1808 zegt de Commissie dat de Opz. in alles overleg moet plegen met den Regent en den Patih, „in het oog houdende dat zijne gegeven bevelen niets zijn, indien aan dezelve geen kragt word bijgezet door den Regent, die, uithoofde van den onbepaalden cerbied en onderwerping, die hem den gemeene man toedraagt, met

(1) Wat trouwens de gewoonte niet was.

(2) Een nog treffender voorbeeld, hoe het

staatsbelang aan de belangen der schatkist werd opgeofferd, gaven wij I, 97.

eenen wenk gewisselijk meer uitvoeren kan dan een Europeesche Opz. door herhaald gegeevene bevelen". Dat was, volgens Van Lawick's memorie van 2 Juli 1805, vroeger heel anders geweest, toen de Regenten „geheele maanden een wellustig leven leidden, zonder zig eens uit hunne woning te begeven, maar alles aan den Opziender overlatende"; thans, zegt hij, heeft de bevolking voor dezen laatste „hoegenaamd geen respect meer", en den Regent durft hij niet aan, omdat eene klacht van die zijde zijn ontslag ten gevolge zou hebben.

§ 1932 *De Opzieners en de bevolking.* Berichten aangaande de verhouding van den Opz. tot zijne ondergeschikten zijn schaarsch. Men moet die verhouding eenigermate gissen uit de wijze waarop in het algemeen de Europ. den Inl. placht te behandelen, daarbij niet uit het oog verliezend dat mishandeling eerder eene plaats in onze bronnen zal hebben gevonden dan kalme billijkheid, die tot geene klachten aanleiding gaf. Wel blijkt, dat Europ. zich in de 18^e eeuw soms veel durfden veroorloven. Een wat ouder voorbeeld is het bij De Jonge VIII, 210 vermelde omtrent het gedrag der Nederl. te Bantam. In 1717 maakte een indigomaker in Bodjonglopang zich zoo gehaat, dat de Regent hem liet vermoorden en de Regeer. na bestraffing der hoofdschuldigen voorzichtigheidshalve (R. 11 Mei 1717) van een verder onderzoek afzag. R. 8 Oct. 1725 vindt men een brief van den Soesoehoenan vol klachten over de Europ. ambtenaren, o. a. den bakmeester van het garnizoen te Kartasoera, die tot in Bagelen rondzwierf en koeien zonder betaling wegnam. R. 21 Dec. 1725 wordt eene oude order hernieuwd, die aan de soldaten van het garnizoen te Bantam verbood „het pleegen van hostiliteiten en vexatiën aan de onderdaanen van den Bant. Koning". In 1755 was het garnizoen aldaar zoo verwilderd „dat se op een onbeschaamde wijze van den Inl. maar roofden wat haar voorquam" (Bijdr. 1881 p. 116). In 1731 (P. IV, 282) verbood de Gezaghebber van Java's N. O.-Kust de „molestiën en geweldensdaden, door 's Comp^s. dienaaren, van Samarang naar Batavia ter zee dan wel opwaerts na Cartasoura aff- en aanreijssende, den Javanen onderweegs aangedaan werdende, met deselve te plunderen en alle verdere overlast en baldadigheden uijt te voeren". Omtrent baldadigheden van marcheerende troepen vergelijkte men B. 23, 53, 7.

§ 1933 Zoo spreekt dan R. 24 Jan. 1730 van het „brutaal (*d. i. ruw*) (1) gedrag" van den sergeant te Bandoeng, Penning, tegen den Inl. Elso Sterrenberg maakte in 1744 de opmerking (De Jonge IX, 47) dat de Europ., die in de landen van den Soesoehoenan waren geplaatst om de bevolking de juiste bereiding der indigo te leeren, haar allerlei overlast aandeden, „ja, zommigen leggen hun eene formeele schatting op, zonder zig met het indigomaken veel te bemoeijen". Waar men zelfs van den Opziener van het beestiaal te Bat. verneemt (R. 19 Nov. 1734) dat deze de Preanger vechandelaars „tegens wil

(1) Vergel. D. 1636 p. 287: „moordadige brutale menschen"; 1674 p. 4: „brutale actiën", die door „de allerwreedste tyrannen" worden bedreven.

en dank komt te werk te stellen in zijne kalkbranderije", kan het geene verwondering baren dat de Opz. der Bovenl. volgens Andries Teisseire (Verh. B. G. V, 129) nog in 1785 gewoon waren „een zekere tantum van één of twee nieuwe dubbeltjes" te heffen van elken doortrekkenden boedjang voor de suikermolens (§ 1512), hetgeen voor de werwers van dit werkvolk zeer schadelijk was, „doordien deeze tol van post tot post geheeven word". Dit nu verneemt men toevallig, omdat de belanghebbenden bij de suikerindustrie Europ. waren; het kan dus aan weinig twijfel onderhevig zijn dat er meer van die ongerechtigheden in zwang waren, waarover echter onze berichtgevers het niet de moeite waard vonden te spreken. Omtrent de Cherib. indigomakers verklaarde de van Dec. 1778 tot Juni 1787 fungeerende Resident van der Beke (T. N. I. 1879, II, 215), dat Galoeh „ellendig geteisterd en geruïneerd was" door een drietal hunner „die op stille en bedekte wijze land en volk uitmergelden". In R. 24 Dec. 1801 wordt o. a. aan de „heerendien- § 1934
sten, die de Opzienders van het volk gevordert hebben", de achteruitgang der koffieteeft in de Preanger geweten; daaronder worden hier diensten voor hen persoonlijk verstaan. Volgens het rapport van P. Engelhard in R. 23 Febr. 1802 sloot Hoffmann, de Opz. van P. moentjang en Soemed., die (zie boven) voorschotten op leverantie van koffie aan de bevolking verstrekte om dit product beneden den Compagniesprijs in handen te krijgen, degenen die het afgesproken quantum niet leverden in het blok, of dwong hen op andere wijzen tot voldoening, zoodat uit P. moentjang meer dan 700 en uit Soemed. meer dan 300 gezinnen verhuisden. Uit een aldaar geïnserieerd schrijven van dezen Hoffmann blijkt, dat hij op eigen gezag een Patinggi met eenige Loerah's in het blok zette. Dit schijnt, wanneer slechts den Gecomm. kennis daarvan werd gegeven, niet ongewoon te zijn geweest, althans Hoffmann zegt elders dat zoo iets vanzelf spreekt, en bij de instructie voor de Cherib. Opzieners van 5 April 1805 (P. XIV, 164) wordt dezen uitdrukkelijk toegestaan om „de mindere Hoofden, geen Radeen's zijnde, wanneer dezelve zich aan pligtverzuim schuldig maaken, voor ten hoogsten drie dagen in het blok te sluiten", mits kennis gevende aan den Resident. Ook het journaal van Thalman c. s. vermeldt een paar gevallen van Hoofden die wegens nalatigheid in cultuurdiensten zijn geslagen en in het blok gezet. Van Lawick spreekt 2 Juli 1805 § 1935
met bitterheid over de door P. Engelhard gemaakte bepaling „dat geen Opz. zig zal onderstaan iemand te straffen, maar dezelve altijd tot hun Regent over te wijzen". Van Lawick was trouwens wat hardhandig en liet bijvb. in Soemed. een Ngabehi eene dracht rotanslagen geven omdat hij niet kon zeggen hoever de aanleg van zekeren koffietuin gevorderd was; in Krawang kreeg een Loerah een pak omdat er niet geplant was. Hij werd in dit bedrijf overtroffen door den Opz. Wilkson, „die het volk bij de minste fout in eens 300 slagen laat geven", zooals de Regent van P. moentjang klaagde. Wanneer men den Regent van Bandoeng in 1805 tegen Van Lawick het verwijt

hoort richten dat hij twee Inlanders „met zijn bloote sabel half dood geslagen” heeft (waarop Van Lawick niets weet te repliceren), dan herinnere men zich dat hij bij de dragonders had gestaan. In die heldendaden had hij een navolger in een ander oud-militair, den Opz. Louis, die ook een Inl. met zijne sabel kapte, maar deze kon dronkenschap ter verontschuldiging aanvoeren (R. 22 Mei 1807). Aangezien hierbij wordt gesproken van *de* sabel, zou men haast veronderstellen dat het dragen van dit moordtuig onder die oud-voedsterlingen van Mars in de Bovenl. gebruik was (1). Omtrent gezegden Louis schrijft Van Lawick dat het volksverloop in Timbanganten was te wijten aan diens „verregaande slegte behandeling”, daar hij „de opgezeetenen op de gruwelijkste manier mishandeld heeft”; dit zegt nog al wat in dien mond.

B. 50, 42 vindt men daarentegen (heel toevallig bewaard) een geval dat een Opz., naar het schijnt eigener autoriteit, in het belang der bevolking eene heffing afschaft.

§ 1936 *De Commandanten der Buitenposten.* Over het fort te Tandjoengpoera zie § 761 e. v.; over dat te Tanggeran § 764 e. v.; over dat te Buitenzorg § 773 e. v.

R. 18 Nov. 1704 wordt een Krawangsch Oemboel belast met het toezicht op de indigocultuur „in de Crawangse landen” onder bepaling dat de Postcommandant hem „daarinne de behulpzame hand bieden” zal. De bemoeiingen van dezen militair blijken uit D. 4 Mei 1716 (B. 26, 3 e. v.), alwaar sprake is 1^e van indigo, garen, koffie; 2^e van houtkap; 3^e van den omgang met de Hoofden; 4^e van de te verleen passsen; 5^e van het opvatten van uit Bat. weggelooopen slaven; 6^e van de zorg voor den vestingwal. Van politie is dus weinig, van justitie heel geen sprake. Tachtig jaar later, C. G. 13 Sept. 1794, zegt Nederburgh „dat de Commandant te Tanjongpoura dient te hebben de begaafdheid om met den Inlander om te kunnen gaan en het noodige beleid om so wel de Regenten van het naburige regentschap Crawang in eene goede dispositie te houden als om altijd naauwkeurig onderdicht te zijn, wat in hetzelfde omgaat, ten einde in staat te zijn om bij voorkomende gelegenheden den Commissaris van den Inlander daaromtrent de vereischte informaties te suppediteeren en des gerequireert wordende, denselve behulpzaam te zijn in het onderhouden der rust, orde en veiligheid in dat regentschap, mitsgaders in het ontdekken en naspooren der aldaar bedreven wordende misdaden, terwijl op de veldpost Tangerang die hoedanigheeden niet zo noodzakelijk worden vereijst”, denkelijk omdat dit laatste dichter

(1) Valentijn (IV, 2, 113) deelt mee hoe hij op eene dienstreis in de Ambonsche wateren in gevaar raakte door een storm, hoe zijne inl. matrozen naar geen orders hoorden en hij daarop „een houwer uittrok, alzoo bloote woorden hier geen klem hadden” en de weerspannigen „dreigde in stukken te kappen”. De vraag

blijft, of dit V.'s eigen houwer was of die van een der opvarenden; in het eerste geval denken men aan de onveiligheid der Ceramsche wateren destijds. Het zwaaien met dit moordtuig door den „Bediener des Goddelijken Woords” was eene wanhoopsdaad, te verklaren uit V.'s angst voor het water, zie I, 272 e. v.

bij de stad lag. De wegaanleg van Tjikarang naar Bekasi zou volgens H. § 1937 11 Sept. 1745 geschieden onder toezicht van den Comm. te Tandjoengpoera. Naast den Commandant worden in Krawang ook tal van Opzieners vermeld (zie den Staat hierachter), welker positie dikwijls onzeker blijft, zie § 1922. N. Engelhard's grootboek over 1795 vermeldt bijvb. eene betaling aan den Command. „tot douceur als Opzigter over de coffijplantagies”, ofschoon er toenmaals een Opziener was, die dus alleen met den houtkap zal hebben te maken gehad. R. 17 Maart 1797 leest men dat Nic. Engelhard den Opz. van Krawang en Tjiasem heeft ontslagen en zijne werkzaamheden opgedragen aan den Comm. van Tandjoengpoera; de Regeer. probeert dit. Bij R. 20 Febr. 1798 wordt het opzicht over de koffietuinen in die regentsch. opgedragen aan den nieuwbenoemden Comm., en bij R. 29 Juni 1798 eene instructie goedgekeurd voor denzelfde, als belast met het toezicht op de koffiefakhuizen aldaar. Uit R. 24 Dec. 1801 ziet men dat de Postcommand. „als Opziender over de Crauwangsche plantagiën” koffie plantte; ook het rapport van P. Engelhard van 31 Dec. 1804 noemt hem als zoodanig; zoo ook R. 15 Febr. 1805. Uit een brief van P. Engelhard blijkt, dat deze in April 1805 den Postcomm. ontsloeg als Opziener der koffieaanplantingen in Krawang en een sergeant als zoodanig aanstelde.

Te Tanggeran wordt bij R. 24 Juni 1721 A. Westplate als Command. § 1938 geplaatst „als zijnde taalkundig en een oud officier, mitsgaders ervaren in het voortplanten van den coffij en indigo benevens het bereijden van dien”. Dat dit regentsch. evenals Krawang onder toezicht van den Postcomm. bleef, blijkt o. a. daaruit dat, toen in 1739 en 1740 inspectiecommissies naar alle Batav. regentsch. werden uitgezonden (zie § 1386 e. v.), deze twee daarvan uitgezonderd werden. Bij R. 31 Dec. 1750 wordt de Comm. te Tanggeran belast met de inning van het verschuldigde voor hout, gekapt op de in 1747 aan de Comp. afgestane Bantamsche landen; evenzoo bij R. 4 Febr. 1752. Nadat eenigen tijd een Opziener in Tanggeran geplaatst was, wordt in R. 25 Sept. 1804 een schrijven van den Comm. geïnsereerd, waaruit blijkt dat deze weder opzienersfunctiën verricht; bij R. 21 Oct. 1806 erlangt hij traktementsverhooging, omdat hij koffietuinen heeft aangelegd, en de Commissie Thalman c. s. rapporteert 29 Jan. 1808 dat de Regent de koffiecultuur en het bestuur „volkomen laat aankomen op den Capitein en Commandant”.

De eerste vermelding van „den sergeant” te Buitenzorg is, zooals in § 1939 § 1664 bleek, in 1752. R. 30 Dec. 1777 wordt de Vendrig te Buitenzorg opgenoemd onder „de vijf Europeesen, in de Bovenlanden bescheiden”; de vier anderen zijn Opzieners. Waar R. 31 Dec. 1778 gesproken wordt van „den Opzigter te Buitenzorg”, wordt hij bedoeld. R. 28 Maart 1786 zegt dezelfde echter „dat hem niet 't opzigt over de coffij- en indigoplantagiën maar alleen over de betaling van die producten is toevertrouwd”. Uit C. G. 4 Jan. 1797 blijkt evenwel, dat in 1793 de „Posthouder en Opziender” één persoon was,

evenals ook in 1797; in 1795 daarentegen vindt men te Buitenzorg een aparten Opziener. Den 18 Oct. 1797 schrijft Roode, de Postcommand. die vervangen wordt, dat hem indertijd het fort is overgegeven door twee Vendrighs, daartoe in commissie gesteld door „het Hoofd der Militie”; hij geeft den post over aan zekeren officier Blüesch, die, zegt Roode, nu „als Commandant de Dierectie van het land onder zijn opziegt genoemen heeft”. Roode hield toen nog eenigen tijd de zorg voor het koffiepakhuis, maar, daar ook Blüesch spoedig heenging, kreeg Van Chambon eerlang al de attributen weer in handen. R. 29 Juni 1798 vermeldt eene instructie voor den Command. als belast met het opzicht over het koffiepakhuis aldaar. Deze qualiteit van hem blijkt ook R. 15 Febr. 1805. Het belangrijkste bleef zijne werkzaamheid met betrekking tot de „afbetaling der koffij die aldaar geleverd word” (Nederburgh, Consid. p. 147), waarbij groote sommen door zijne handen gingen. R. 7 Sept. 1803 blijkt echter weer dat de Command. een oog houdt op de koffietuinen. Het verslag van 29 Jan. 1808 vermeldt een Comm., belast met de betaling der koffie van Tjiandjoer en Buitenzorg, en een Opziener die, als zijnde sergeant, lager in rang is dan de Comm. Eerst bij R. 11 Febr. 1809 wordt (nadat in het laatst van 1808 het fort was afgebroken) een persoon benoemd, speciaal belast met de betaling der koffie uit de regentsch. Tjiandjoer en Buitenzorg; doch reeds bij besluit van 20 Juli 1809 wordt dit werk aan een officier opgedragen, die bij besluit van 2 Herfstm. 1810 tevens tot „Commandant van Buitenzorg” werd benoemd. Omtrent de zorg voor de betaling der koffie, opgedragen in 1805 ook aan de Postcomm. van Tanggeran en Tandjoengpoera, zie § 1185.

§ 1940 *Verhouding tot den Gecommitteerde.* Vergelijk § 653. D. 20 Febr. 1715 wordt de Comm. te Tanggeran aangeschreven „sig voortaan in zaeken, den Inlander betreffende, te adresseeren aan den Capitain J. M. Wilstec”, die eenige dagen te voren tot Gecomm. was benoemd. D. 15 Juni 1720 correspondeert dezelfde officier met Heere over eenige aldaar aangekomen suspecte Bantammers. R. 19 Dec. 1721 gaat de Gecomm. met den chef van de genie en den baas der timmerlieden naar Tanggeran ter inspectie van te repareren gebouwen binnen de sterkte; het is echter mogelijk, dat eerstgenoemde vooral meeging om den Aria zijn deel van het reparatiewerk aan te wijzen, evenals R. 9 Juni 1733 door den Gecomm. en een Ingenieur gerapporteerd wordt omtrent verwoestingen, door bandjirs aangericht te Tandjoengpoera, en door den eerste een voorstel wordt gedaan om de Krawangsche bevolking met de herstelling te belasten. Dat de Command. te Tandjoengpoera destijds niet ondergeschikt was aan den Gecomm., schijnt te blijken D. 12 Febr. 1746, waar eerstgenoemde zich direct tot de Regeer. richt met een verzoek om inlichting nopens zekere order, door den Gecomm. gegeven aan den Regent van Krawang en „waarvan hij geene kennis off orders bekomen had”. Ook later nog correspondeert deze Command. blijkens de Dagregisters

dadelijk met de Regeer.; daarna echter verliest men deze briefwisseling uit het oog en vindt men alleen elke maand eene door hem overgezonden „korte sterkte” van het garnizoen; omstreeks 1790 houdt ook dit op. Vergelijk echter § 1739 i. f.

De Comm. te Buitenzorg was meer afhankelijk van den Gecomm.; met § 1941 de Regeer. correspondeert hij nooit, met hem echter doorlopend, over zaken van het land Buitenzorg, de koffieleveringen enz. Bij S. R. 17 Nov. 1795 wordt bepaald dat de drie Comm. in cas van alarm hunne bevelen zullen ontvangen van den Gecomm., aangezien zij „meer dienen tot de politieke bestiering van de Bovenlanden”. Nic. Engelhard schrijft 10 Dec. 1797: „De Commandanten van de militaire posten als Mr. Cornelis, Tanjongpoera, Buitenzorg, Tangerang en de Quala (1) hebben de faculteit en directie van alle inlandsche zaken, in elks limiten voorvallende, en moeten zo in het civile als crimineele daarvan van alle voorvallen aan den Gecomm. berigt doen (*vergelijk hetgeen hierboven § 1936 door Nederburgh wordt gezegd*) alsmede van den laatstgemelde aan den Heer Landdrost; consequentlijk de Commandanten van gemelde posten van den Gecomm. in deze gevallen zijne bevelen ontvangt (*sic*), tot welkers executie die Commandanten in hun dienst hebben inlandsche militairen, die de naam hebben van Maccassaren (*over hen zie § 1796*) en door de Gecomm. aangesteld worden. De Commandant van Buitenzorg heeft 10 bediendens, evenals Oppassers gekleed en die ook van mij betaald worden; het is ook nog bij geen dier Commandanten in bedenking genomen, de ordres van den Gecomm. in voorschreven cassessen (*sic*) te respecteren. Het is mij bewust, dat de militaire zaaken op die posten mij niet eerder aangaan als in cas van alarm”. Dat R. 1 en 26 Oct. 1802 door den Gecomm. § 1942 gerapporteerd wordt aangaande te verrichten reparaties aan de veldschans Tandjoengpoera, staat dus niet in direct verband met zijn gezag over den Commandant, ofschoon deze aan hem, niet aan een Opperofficier of de Regeer., daarvan bericht gaf. De eenige plaats, waar van eens anders gezag blijkt, is R. 27 Juli 1804, waar behalve de Gecomm. ook de Chef der artillerie den last ontvangt, „een ieder voor zover hem aangaat”, zeker bevel der Regeer. over te brengen aan „de Commandanten der respectieve buitenposten”. Dat de Command. te Buitenzorg, als belast met de ontvangst en betaling van koffie, wekelijks rapport aan den Gecomm. deed (B. R. 10 Dec. 1805), is begrijpelijk. Toen in 1798 de Commandanten te Buitenz. en Tandjoengpoera belast werden met de zorg voor de aldaar opgeschuurde koffie (zie § 1108), werd den Gecomm. gelast (R. 22 Mei 1798) voor hen te dien opzichte eene instructie te ontwerpen.

(1) Over dezen post zie § 770. De Postcommandant aldaar schrijft in 1794 aan den Gecomm. met verzoek om het kampongvolk een dag per week te laten uitkomen om de wallen op te hoogen; vraagt tevens verlof om de wa-

rong aldaar te exploiteeren bij wijze van toeslag op zijn traktement. De Postcommandant van Angkee schrijft hem een enkele maal over politiezaken.

§ 1943 *Uitoefening der politie.* Omtrent de patrouilles, uitgezonden door den Command. te Tanggeran, zie § 1796.

De Resol. van 3 Febr. 1711, waarbij aan de Postcommandanten wordt gelast om vagebondeerende Chineezen op te vatten, schijnt in verband met R. 21 Mei 1690 (P. III, 267, 11°) vooral te doelen op die der naderbij de stad gelegen forten. R. 30 Sept. 1768 zendt de Comm. te Tanggeran een suspect Chinees aan den Gecomm.; deze rapporteert zulks aan de Regeering en zonder verder onderzoek wordt die persoon tot verbanning naar Ceilon veroordeeld. Vermoedelijk kwam dit veel vaker voor, zonder dat in de betrekkelijke Resolutie de rol des Commandants ter zake wordt vermeld. Het blok van den Comm. te Tandjoengpoera wordt in 1722 genoemd (B. 26, 9, 8). R. 13 Dec. 1718 blijkt, dat de Vaandrig te Tanggeran aan den Gecomm. heeft geschreven nopens een Baliër, die slavendienven helpt; de Gecomm. doet daarvan rapport aan de Regeer. en deze geeft last, den verdachte te arresteeren. R. 31 Dec. 1750 wordt de Comm. te Tanggeran gemachtigd, personen te arresteeren die de bepalingen op de jacht overtreden; bij plakkaat van 29 Jan. 1751 wordt denzelfde gelast, voor zoover „het hem concerneert”, te waken tegen boschschenderij. Waarschijnlijk wordt dit laatste, dat bij de Statuten van 1766 (P. IX, 244, 38) evenals ook de bepaling dat deze Comm. de heffing voor de Comp. zou innen van het brandhout, uit het Grendengsche (zie § 745) afgebracht (P. IX, 266, 51), was gehandhaafd, weder hernieuwd bij R. 24 Jan. 1786 (P. X, 821 sub 6°), ofschoon hij daarbij § 1944 niet bepaald genoemd wordt. In R. 27 Juli 1751, waarbij de uitvoer van suiker verboden wordt en den „Commandanten van de buitenposten of strandwagten” gelast wordt, dien tegen te gaan, kan van de thans besproken Commandanten alleen die van Tanggeran bedoeld worden; het verbod werd bij R. 3 Dec. 1751 ingetrokken. Bij R. 4 Febr. 1752 werden ook de bepalingen opgeheven, strekkende om het verkeer met Bantam te bemoeilijken en onder toezicht te houden (zie § 2252 e. v.), voor welker naleving dezelfde officier had moeten zorgen. R. 16 Oct. 1752 wordt gesproken van deserteurs uit 's Comp^s. dienst, die o. a. door „de Commandanten der buitenposten” opgevat worden, waarbij denkelijk in de eerste plaats aan den Commandant van Noordwijk te denken is (over het Drosserspad zie B. 34, 15, 1). Bij R. 7 Nov. 1754 wordt gelast dat ieder die „op zijn landgoed, suijkermolen of campong een weggelopen slaaf komt te ontdekken”, dezen overlevere „aan den Commandant van de naastbijgelegene post”; deze officieren mogen ook zelf de wegloupers arresteeren en opzenden, waartoe zij „allerwegens daar zij vernemen dat sig g'aufugeerde slaven schuilhouden”, onderzoek mogen doen. Den 31 Jan. 1755 werd eene belooning daarvoor vastgesteld, welker bedrag P. VII, 5 (waar van Comp^s. slaven gesproken wordt) veel lager is opgegeven dan in het artikel der Statuten van 1766, waarbij die bepaling betreffende slaven van particulieren wordt hernieuwd (P. IX, 578, 26), op welke laatste plaats

men leest dat per kop door den Postcomm. 15 Rd^s. zou worden genoten, als de arrestatie geschiedde boven Tandjoengpoera, Buitenzorg en Westergouw, 10 Rd^s. als zij plaats had boven de Groote Maroenda, M^r. Cornelis en Tanggeran, 5 Rd^s. daarbeneden. Den 22 Nov. 1768 wordt aan de Postcommandanten het vijfde deel van het opvatloon der ook door anderen opgepakte slaven toegewezen, in geval zij bij de arrestatie hulp hebben verleend. Bij plakkaat van 31 Maart 1778 art. 12, 15 en 16 zijn deze bepalingen hernieuwd. § 1945
 Vertoon den de slaven zich in benden of wilden zij zich niet overgeven, dan mochten zij worden gedood (P. VII, 509; IX, 580, 34; X, 166, 21). Bij R. 7 Nov. 1754, waarbij „ter fortressen Tanjongpouera, Tangerang en Meester Cornelis” de verkoop van buffels wordt toegestaan (§ 2148), worden de Commandanten dier posten met de registratie en brandmerking van dit vee belast; uit het plakkaat van 25 Maart 1768 (P. VIII, 353) ziet men intusschen dat dit meer speciaal den officier op laatstgemelden post moet hebben gegolden. R. 14 Oct. 1766 draagt het toezicht op de naleving der bepalingen op het bezitten van schietgeweer o. a. op aan „de respective Commandanten op de na- en verafgelegene buijtenposten”; R. 15 Sept. 1778 noemt in dit geval die van Buitenzorg, M^r. Cornelis, Tandjoengpoera, Tanggeran en de Kwal. Den 24 Juni 1768 werd eene instructie voor den Command. te Tanggeran gearresteerd, inhoudende bepalingen op het vervoer van goederen stroomop en afwaarts voorbij de veldschans, voor welker nakoming hij te zorgen had, terwijl bij R. 28 Febr. 1769 hem het toezicht werd opgedragen op de tolheffing en den geregelden dienst aan de sluis in de Mookervaart nabij den post (zie ook de pachtvoorwaarden van 19 Nov. 1773, P. VIII, 821, 9^o). Bij R. 1 Maart 1776 wordt hem gelast te zorgen voor de naleving van de bepalingen op het heffen van pasargerechtigheid ter plaatse. Het plakkaat van 10 Juli 1807, inhoudende voorschriften op het aftappen van water uit de groote Slokan, belast o. a. den Command. te Buitenzorg met het toezicht op de naleving daarvan. In de instructie voor den Drossaard dd. 10 Mei 1808 wordt bij art. 13 bepaald, dat de Postcommandanten, o. a. de drie welke wij hier behandelen, hem en de Schouten desverlangd met den sterken arm zullen adsteeren.

Den 16 Dec. 1796 schrijft de Command. te Buitenz. aan den Gecomm. over zaken van het regentschap Tjiandjoer „alwaar ik geen recht heb iemand te laten opvatten.”

Rechtsmacht. Over het aandeel dat de Command. te Tandjoengpoera § 1946 had in de rechtspraak te dier plaatse, wordt gehandeld in § 578 en 2415 e. v. R. 1 Oct. 1754 (P. VI, 738) wordt gesproken van „het alsnog standhoudend gebruik op Tangerang”, dat van moorden of zware mishandelingen, in de bovenlanden gepleegd, aan den Comm. wordt kennisgegeven, zonder dat vermeld wordt, wat die officier alsdan te doen had; dit gebruik wordt bij genoemde Resol. gehandhaafd en bepaald, dat voor deze gevallen „de limiten van Tangerang strecken zullen tot de rivier Passangrahan” (de Command. te

Mr. Cornelis kreeg het overige der Ommel. voor zijn ressort); de Postcommandant zal, na bekomen bericht, den gekwetste of gedooide doen visiteeren, informatiën inwinnen, zoo mogelijk den dader arresteeren en met de bewijzen te zijnen laste opzenden aan den Landdrost. Dit alles conform het vroegere gebruik, althans ik vind in Oct. 1742 een geval dat de Commandant te Tanggeran een vermoorden Chinees laat schouwen, het onderzoek verricht en den dader arresteert; het getuigenverhoor echter geschiedt te Batavia. In een advies dd. 29 Juli 1794 wordt gezegd dat deze bepaling (welke bij de Statuten van 1766 was gehandhaafd, P. IX, 413, 13 en 14) „stiptelijk is onderhouden, voor het minst tot D. J. Smith het ambt van Gecomm. bekleede” (1768—1773). Dat de Command. van Buitenzorg en Tandjoengpoera deze bevoegdheid niet hadden, blijkt uit een advies van N. Engelhard dd. 20 Juli 1794, waarbij hij voorstelt, die bevoegdheid aan hen te verleen. In een advies, geïnsereerd in R. 3 Juli 1801, wordt gezegd dat ook de laatstgenoemde Commandanten dezelfde bevoegdheid bezitten, zoodat die hun dus vermoedelijk in 1794 is toegekend. Daendels bepaalde in 1808 (P. XIV, 734, 10) dat de schouwing der lijken van vermoorden zou geschieden door den Drossaard of de Schouten.

§ 1947 Iets anders is de bepaling, R. 7 Nov. 1754, dat „de Commandanten op de naastbijgelegene en verdere buijtenposten” in zake buffeldiefstal „den deliquant en de getuigen zullen moeten hooren, de stukken daarvan beleggen, mitsgaders deselve vervolgens met den steelder zowel als den heelder herwaarts afsenden aan den Landdrost”. Dit gold echter niet voor Krawang, waar de bestaande wijze van rechtspraak over buffeldieven bleef gehandhaafd, noch, naar het schijnt, voor Buitenzorg, zie § 2377.

Omtrent civiele zaken is van belang eene mededeeling van Andries Teisseire dd. 22 Juli 1790: „De Commandanten der bovenposten hebben tegenwoordig het regt (*tot*) afdoen der huisselijke geschillen (*van Inl. onderling; vergel. § 1704*) en onderzoek der gewigtigere voorvallen, dog het is ligt na te gaan, dat dezelve niet dan zeer beswaarlijk agter eenige waarheid kunnen koomen, wegens gebrek aan genoegsaame kennis van den aard en de zeeden der landzaaten”. Nic. Engelhard schrijft in Juli 1795 dat hij bij het aftreden van Command. Stamkart te Buitenz. (in 1793) heeft afgeschafft „het afdoen der huisselijke geschillen onder de Inlanders en Chineesen op Buitenz. met geldboeten etc.; alle questiën die de actuele Command. door sijne tusschenkomst niet zo verre bemiddelen kan dat parthijen met den anderen onderling overeenkoomen en tevreden sijn, worden na mij overgeweesen en gedecideert sonder boeten, terwijl, so parthijen zig aan mijne uitspraak niet submitteeren, direct aan 't Collegie van Scheepenen worden gerenvoyeert, dog de gevolgen van dit renvoy beneemen de meeste twistzoekende de lust, deese uitspraak af te wagten, waarom ook weijnig voorvallen aan mijn officie koomen en de meeste de moeijte ontzien van op die verren afstand na de stad te koomen”. Vergelijk hetgeen dezelfde in § 1941 zegt en het genoteerde in § 2425.

Over de notarisfuncties van Vuijstman zie § 1949. In de papieren van notaris Matthaeus (17 Jan. 1785 n^o. 93) vond ik een testament van een Chinees te Buitenzorg, door den Vaandrig aldaar „gepasseerd, met versoek 't selve ten mijnen (*d. i. Matthaeus'*) prothocolle ad aeternam rei memoriam te insereeren" en den Chinees eene grosse daarvan te verleen. Uit dat testament blijkt echter, dat zulks geene gewoonte was en dat de Vaandrig de bevoegdheid miste tot het opmaken van zulke stukken; deze laatste zegt daarin namelijk dat hij het den Chin. „niet wel konde refuseeren”.

Gedrag. R. 10 Juni 1721 komt in behandeling eene klacht tegen den § 1948
Vandrig te Tanggeran, die aan Bantamsche vaartuigen tol heeft afgeperst; bij R. 17 Juni wordt hij daarom ontslagen. Twintig jaar later schrijft Heydt aangaande den post Antjol (o. l. pag. 80): „Das Beste auf diesem Posten ist, dasz auf dem Canal noch täglich viele Fahrzeuge welche landwärts abkommen, vorbey passiren, da dann diejenigen, so Victualien nacher Batavia führen, dem Posthauer oder Sergeant von einem jeden etwas gleichsam als einen Zoll, abgeben müssen”. Een brief van Freijer dd. 15 Juni 1754 bericht, dat de Postcomm. te Tanggeran den tol op afkomende bamboe, welke ten voordeele van den Aria was en 60 à 70 Rd^s. per maand bedroeg, door zijne militairen deed heffen en den Regent daarvan maar 10 Rd^s. p. m. betaalde. Dit was dus in flagranten strijd met R. 7 Febr. 1752, verbiedende iets „ten behoeve van 's Comp^s. posten” te heffen van „passeerende karren, dragten of vaartuijgies of praauwen”. Bovendien, zegt Freijer, dreef hij de gedwongen leveringen ten bate van de veldschans op (waarover in § 1576 gehandeld is), zoodat het regentschap nu „door de onversadigde hebsugt der aldaar militairende Posthouders” in een staat van groot verval verkeerde. Curieus is § 1949
een brief van J. G. Feijge, Command. te Tanggeran, dd. 6 Febr. 1785 aan Rolff, waarin hij meldt dat hij, aangezien „van oudsher aan den Command. van Tangerang de vrijheid is vergunt om Chinese speck en arak alleen op zijn district of territoire te mogen verkoopen”, zeker Chinees, die zich hetzelfde permitteerde, in het blok heeft gezet; de G.-G. heeft echter, zegt hij, thans beslist dat alle pasarhouders op hun pasar die artikelen mogen verkoopen. Uit R. 8 Nov. 1715 blijkt, dat „binnen 's Comp^s. vestinge tot Tanjongpoura” eene obligatie was gepasseerd, dus vermoedelijk door den Posthouder (denzelfden Vuijstman die onze Bijlage XXVI heeft opgesteld en die hier dus tevens notarisfuncties verrichtte), waarbij 30% rente per jaar was bedongen, ofschoon de wettige interest hoogstens 9% was; dit woekeren wordt thans ten strengste verboden, doch zal denkelijk wel voortgeduurd hebben, tenzij de Gecom. den Command. in deze affaires geheel heeft verdrongen. Bij besl. van 15 Maart 1808 wordt dezen laatste verboden, voortaan 36 st. te heffen voor het viseeren van passen (§ 2256) en tol te vorderen van goederen welke de schans passeerden.

Rang. Te Buitenzorg schijnt in den eersten tijd het fortje door een § 1950
sergeant te zijn gecommandeerd (zie § 1664); dit wordt ook bij het Orderboek

van 1768 (P. VIII, 458) uitdrukkelijk vastgesteld. In eene rekening van ditzelfde jaar wordt gesproken van „de zergeant, tevens mandadoor” te Buitenzorg; dezelfde heet aldaar ook „Oppermandadoor”, als zijnde belast met het opzienschap over de landen en gebouwen van den G.-G. Ook eene rekening van 1773 spreekt van den „sergeant”; hij genoot van den G.-G. per maand 25 Rd^s. (§ 1682), evenals Mossel in zijn testament (acte Garrisson 15 Mei 1761 n^o. 7.445) een „mandoor” te Buitenzorg vermeldt, die 300 Rd^s. per jaar trok; deze mandoor zal dus wel dezelfde persoon als de Posthouder wezen. Eerst in 1774 vermeldt het Naamboekje den Command. alhier, een Vendrig, terwijl de andere Postcomm. al veel eerder in dat boekje zijn opgenomen. Denkelijk is dus de opneming in 1774 een gevolg van rangverhooging, temeer omdat de functionaris pas in dit jaar Vendrig was geworden, en dus vermoedelijk te voren als sergeant denzelfden post had gecommandeerd. Deze eerste Vendrig misdroeg zich en werd in 1786 ontslagen. Zijn opvolger, een sergeant, werd reeds bij R. 10 Juli 1787 tot Vaandrig bevorderd. Wij zagen in § 1911 hoe N. Engelhard er tegen was, dat deze Postcomm. hooger klom dan sergeant. Roode, die in '97 werd ontslagen, is dan ook steeds sergeant gebleven. Eerst in 1797 vindt men aldaar een Luitenant, die bij R. 31 Dec. 1801 verhoogd wordt tot Kapitein-Luitenant. Nadat deze bij R. 13 Maart 1804 was overgeplaatst, vindt men te Buitenzorg wederom een Luitenant.

§ 1951

Te Tanggeran vond ik (Winkler uitgezonderd; zie diens personalia I, 21) steeds Vaandrighs tot 1742; sommigen hunner werden er echter bevorderd tot Luitenant. In 1742 werd er een Luitenant gelegd; in de volgende jaren was er weer een Vaandrig, doch van 1747 af beurtelings Luitenants, Kapitein-Luitenants of Kapiteins, ondanks de hieronder volgende besluiten. Te Tandjoengpoera eene reeks van sergeants (die daar dan promotie maken), Vaandrighs en Luitenants tot er in 1750 een Kapitein kwam, vermoedelijk wegens den heerschenden oorlogstoestand. Daarna blijft de rang weer wisselen tusschen Luitenant en Kapitein, met een enkelen verwaalden Vaandrig. Bij R. 29 Dec. 1766 wordt bij wijze van zuinigheidsmaatregel besloten, Tanggeran en Tandjoengpoera onder een Vaandrig als Commandant te plaatsen, maar het Orderboek van 1768 (P. VIII, 458) noemt op beide plaatsen een Kapitein als chef. Het besluit van 24 Febr. 1786 om, als bezuinigingsmaatregel „voortaan 't commando op de buitenposten van Tanjongpouera en Tanggerang, bij vacature, in stede van aan Capitains, aan Vaandrighs op te dragen” en dat van het „postje” te Buitenzorg aan een sergeant, is dus alleen voor laatstgenoemden post ten uitvoer gelegd. In 1788 was het, naar 't schijnt, reeds in vergetelheid geraakt, althans ten onrechte wordt bij R. 29 Dec. van dat jaar verklaard dat de Comm. van Tanggeran volgens de bepalingen een Luitenant moet wezen. R. 27 Oct. 1789 wordt (P. XI, 173) als regel vermeld, dat te Tandjoengpoera een Kapitein ligt, wiens emolumenten thans wat beknipt worden en gebracht op een totaal van ongeveer 20 Rd^s. per

maand. Zooals in den Staat hierachter blijkt, kon men soms op een buitenpost zeer lang als Comm. blijven liggen; het record in dat opzicht komt toe aan Barend Hendrik Robbers, die volgens het Naamboekje reeds in 1751 als commandeerend Vendrig op M^r. Cornelis lag, bij R. 14 Mei 1776 op dien post Kapitein werd en 1784 aldaar als Comm. overleed. Voegt men daarbij dat de Commandant te Meester tevens herbergier was (Heydt p. 116), dan wordt deze figuur uit den goeden ouden tijd nog gemoedelijker.

Inkomsten. Omtrent de inkomsten der Commandanten noteerde ik het § 1952 een en ander onder het hoofd „Opzieners” in § 1913 e. v. Ik zal die heeren hier een voor een bespreken.

De Command. te Tanggeran moet een vrij lucratieven post hebben gehad, zooals blijkt uit R. 29 Dec. 1788, waarbij weliswaar een Kapitein daartoe wordt benoemd, doch diens „gage en emolumenten” worden teruggebracht tot die eens Luitenants. Hij had, zooals een Raadslid R. 29 Oct. 1793 zegt, meer voordeelen uit den pasar dan zijn collega te Mr. Cornelis en kon best een ambtgeld van 500 Rd^s. betalen. Na het afbranden van den pasar verzoekt hij 11 Maart 1794 aan Nic. Engelhard dat die spoedig mag worden herbouwd, „want ik zelfs verlies er vooreerst al mijn middel van bestaan bij”. Uit een brief van den laatste dd. 4 April 1795 blijkt dat de Comm. de pacht „van 't veeslagten en de tapperij” voor Rd^s. 1.940 had verhuurd, waarvan 1.300 voor de varkensslacht; van die 1.300 moest hij $\frac{1}{3}$ uitkeeren aan den Bataviaschen pachter. Elders blijkt (§ 2022 i. f.) dat hij 330 Rd^s. trok van den Regent in stede der padilevering, waarmee nu en dan zeer was geknoeid. De 500 Rd^s., die B. R. 11 Maart 1794 als douceur van den Opz. van Tanggeran worden vermeld, vielen natuurlijk aan den Comm. ten deel, wanneer deze die functie vervulde. Hetzelfde geldt voor de andere hierboven onder „Opzieners” vermelde inkomsten. Den 29 Oct. 1793 werd (P. XI, 601) zijn § 1953 ambtgeld bepaald op 400 Rd^s., den 24 Jan. 1794 echter verlaagd tot 200 Rd^s., op grond dat de Comm. jaarlijks reeds 200 Rd^s. betaalde „ten behoeve van de in het guarnizoen dienstdoende officieren” d. i. de Bataviasche krijgskas (zie P. VIII, 464 e. v.) en 250 Rd^s. aan den pachter van het slachten van het vee (in verband met de pasarinkomsten van dezen Commandant, die dus den pachter schijnt te hebben uitgekocht). B. R. 25 April 1809 zegt P. Engelhard dat „de Commandant van 't fort Tangerang 1.400 Rd^s. 's jaars trekt van de varkensslagterijen enz”. Hij had echter, gaat het besluit van 24 Jan. 1794 voort, per jaar wel 200 Rd^s. schade op „den schafbak der bezettingen van de veldschans, wijl hij voor $2\frac{7}{15}$ stuivers aan ieder man daags onmogelijk de kost konde geeven, te meer hij alle combuisgoederen, tot brandhout inclusive, zelv moest inkoop”. Door deze laatste zinsnede worden wij aan de zonderlinge omstandigheid herinnerd, dat de bezetting bij den Comm. in den kost was, die daarvoor het grootste deel hunner gage inhield (P. VIII, 467, art. 17 e. v.; zie ook X, 376). Overigens blijkt uit een schetskaartje, dat

ik in het archief vond, dat deze Comm. omstreeks 1790 een veld van ruim 180 bij 150 roeden bezat voor het weiden van vee; bovendien diverse door Chineezen bewoonde huizingen.

- § 1954 De Commandant te Tandjoengpoera trok, wanneer hij tevens als Opz. fungeerde, natuurlijk ook de voordeelen, aan die betrekking verbonden. Den 29 Oct. 1793 (P. XI, 591) werd deze Comm. bezwaard met een ambtgeld van 400 Rd^s. Nic. Engelhard wees er echter in zijn jaarverslag R. 17 Dec. 1793 op, dat het billijk zou wezen om het aantal heerendienstplichtigen ter beschikking van dezen Comm. (zie § 1574), waaruit hij een belangrijk deel zijner inkomsten trok, te verminderen, en aangezien de Comm. zonder dit volk „niet dan ten hoogsten sober rondschieten” kon, hem een douceur van 600 Rd^s. per jaar toe te leggen, waarvan de Regent van Krawang 460, die van Adiarsa 140 zou opbrengen, „blijvende de gedagte Comm. teffens behouden de revenuen van de overvaart bij de post”; van zijne 600 Rd^s. kon hij alsdan volk huren tot den houtkap. Dit wordt goedgekeurd. Vermoedelijk werd deze zaak aan de Regenten voorgesteld als eene benoeming van den Comm. tot Opz. „over de coffijplantages”, want als zoodanig paraisseert hij in Nic. Engelhard's grootboek over 1795 voor evengemeld douceur, terwijl het aantal zijner dienstplichtigen niet geringer was dan vroeger. In verband met de klacht des Commandants (§ 1574), dat de Comp. vroeger het grootste deel van dit volk voedde en het onderhoud thans te zijnen laste viel, blijkt dus, dat dit onderhoud feitelijk van de Comp. op de schouders der Regenten
- § 1955 was overgeladen. In een stuk van 7 Juli 1794 klaagt de Comm. verder dat hij „zijn eenigste inkomsten, buiten de geringe genieting der betaling voor de passen, moet zoeken te maaken door canaal van de twee houtchiampangs, welke successive af- en opvaaren na en van Batavia met brandhout, brengende jaar in jaar uit na aftrek van alle onkosten Rd^s. 500”, terwijl de passen ongeveer 300 Rd^s. opbrachten. Over dit passengeld en de tolheffing te Tandjoengpoera zie het besluit van 15 Maart 1808, vermeld in § 1949 i. f. Wat P. XI, 636 omtrent het ambtgeld van dezen Comm. staat, is foutief en behoort te slaan op dien van Mr. Cornelis; bij R. 18 Juli 1797 werd de Comm. van Tandjoengpoera van de betaling van ambtgeld ontheven. Omtrent de betaling, die de Comm. te Tandjoengpoera van koffietransporten trok, zie § 1170; de Commissie Thalman c. s. zegt daarbij: „Uit bijzondere consideratie voor den Commandant op Tanjongpoura, dien men apparentelijk een soort van inkoomen heeft tragten te bezorgen, moogen de prauwen van Tjicauw, in dewelke de coffij gelaaden word, niet doorgaan naar Batavia, maar zijn verplicht om dezelve te ontlossen op de Moara Gembong, en ontvangen 14½ stuivers zilvergeld; aldaar word de coffij in de chiampangs van den Comm. van Tanjongpoura overgeladen en vervolgens naar Batavia vervoerd tegens het genot van 9½ st^s. zilvergeld voor iedere picol, welke betaaling gantsch niet evenreedig is met de distantie”; zie § 1074. Van Lawick voert hiertegen

echter aan, dat de overschepping geene knoeierij was, doch door den aard van het vaarwater enz. werd noodzakelijk gemaakt. Uit eene klacht van den commandeerenden Kapitein (besluit 15 Maart 1808) bespeurt men dat ook wanneer de Postcomm. dezen rang bekleedde, hij toch slechts de gage eens Luitenants genoot; dit was niet overeenkomstig bovenvermelde bepaling P. XI, 173.

Commandant van Buitenzorg. Volgens de rekening der inkomsten en § 1956 lasten van Buitenzorg tijdens Van der Parra genoot in 1768 en later de „Zergeant, tevens mandadoor” of „Oppermandadoor” 25 Rd^s. van den G.-G. Waaron die toelage eerst in 1768 begon, blijkt in § 1682. Volgens eene andere rekening over 1796 trok hij niets meer van dezen landheer. Ik vermoed daarom dat die betaling ophield, toen den Comm. bij R. 4 Dec. 1777 een jaarlijksch douceur van 500 Rd^s. werd toegelegd ten laste der Regenten van Buitenz., Tjiandjoer en Tjiblagoeng. Van de Comp. trok hij toenmaals niets meer, want R. 29 Oct. 1793 zegt van deze betrekking: „Als Posthouder brengt zulks niets op, maar tegelijk directie hebbende in de Bovenl. (*geeft*) zulks een ruim bestaan”; hoe het mogelijk is, dat C. G. 4 Jan. 1797 toch zijne gage vermeld wordt, begrijp ik niet. Nic. Engelhard zegt 4 Juli 1795 na te hebben gesproken over de manier waarop Commandant Stamkart zich bevoordeelde (zakkengeld, pikolgeld, boeten) dat deze nog een ander „expedient” had, namelijk „de zo ruineuse afbetaling van de schulden der Javanen aan de Chineesen op de bazaar tegens een tantième, waartoe hij van de Javanen bij de leverantie en afbetaaling van de producten zoveel als daartoe nodig was inhielt; vanhier dat de Chineesen aan de Javaanen in anno 1793 een credit gegeven hadden van 140.000 Rd^s., en welke schulden jaarlijks zouden vermeerderd zijn”; ook hadden de Chin. geld voorgeschoten op den aanstaanden oogst, op sawah's, buffels en karren; ze betaalden aan Stamkart 5 à 10 % van hetgeen zij op hunne pretenties binnenkregen; van den pasaruurder trok Stamkart een douceur en verleende hem daarvoor monopolies buiten weten van den G.-G.; een dergelijk douceur bestaat nog, zegt Engelhard; zie § 1917 noot. C. G. 4 Jan. 1797 wordt het bruto-inkomen van den Comm. getaxeerd op 11.646 Rd^s. (zie § 1915), waarvan meer dan de helft uit het zakkengeld en ongeveer $\frac{1}{8}$ uit pikolgelden; vermoedelijk waren de voordeelen veel grooter dan de evenvermelde bruto-opbrengst. Omtrent de pikolgelden zie § 1157; het zakkengeld § 1162; de overwichten § 1118; daarbij dienen nog te worden gevoegd de winsten uit zijn handel in zout § 1514; over dien in opium zie § 1531; dien in suiker § 2319 i.f. Van het inkomen des Comm. en van de Tjiandjoersche Opzieners zegt Nederburgh (Consid. p. 240): „In 't algemeen moet ik daaromtrent aanmerken, dat hunne diensten werkzaam zijn en dikwijls met onaangenaamheden verzeld, zodat dezelve niet bekrompen behoren te worden beloond”; belet moet hun echter worden het volgen van „slinksche weegen en knevelarijen, waartoe zij des

te meer gelegenheid hebben, omdat zij verder van de hand en aan een onmiddelijk toezigt genoegzaam onttrokken zijn". Onder die „slinksche wegen" mag men het geknoei met het koffiegewicht rekenen, de „ruime inweeging" waarvan C. G. 4 Jan. 1797 vergoelijkend wordt gewaagd, en die soms tot grove schelmerij naderde (§ 1137). Men zou er ook het profijt uit het geldwisselen (§ 1214 i. f.) toe kunnen brengen, als dit destijds niet algemeen getolereerd was geweest. Het klinkt dan ook vreemd, dat R. 5 Febr. 1799 de Comm. klaagt, dat als zijn pikogeld niet wordt verhoogd, zijn inkomen „niet zoude toereiken tot het goedmaken van zijne uitgaven"; zijn ambtgeld van 1.000 Rd^s. (P. XI, 592) was vermoedelijk veel te laag.

Wijckert, door Teisseire (Verh. B. G. VI, 40) in 1792 vermeld als eigenaar van het vrij uitgestrekte landgoed Noesakambangan, was vermoedelijk de zoon van den Commandant van dien naam; diens opvolger Stamkart had blijkens R. 19 Dec. 1794 in 1792 eene som van 20.000 Rd^s. te vorderen van een Raad van Indië.

HOOFDSTUK XX.

Positie der Regenten. De naam „Regent” duidt blijkbaar, vooral in § 1957 oudere stukken, niet zekere vaste positie aan met eenigszins nauwkeurig omlijnde bevoegdheden, maar is een uit vaderlandsche verhoudingen naar Indië overgebracht woord, waarvan de beteekenis even vaag bleef als heden die van „Hoofd”. Geheel in Nederlandschen zin wordt deze term gebruikt bij Heeres, Bouwstoffen III, 213, waar onze Postcommandanten in het Ambonsche anno 1644 worden aangeduid als „subalterne hoofden en genoegsame regenten van hunne respectieve plaetsen”. In dezen zin, van plaatselijk hoofd, spreekt het Dagr. van 1624 p. 16 van den „oppersten Regent” van eene provincie in China; 1644/5 p. 160 van den „overste (1) off regent van seecker dorp” op Formosa; Rumphius (ms. Ambonse Historie, sub a°. 1655) van „een Regent van Hulong, een dorp agter Erang gelegen”; men zie verder B. 10, 33, 3; ib. 36, 3. Dan gaat het woord ook over in de beteekenis van Districtshoofd; zoo heeft Bandoeng een aantal „Regenten” B. 25, 13; R. 13 Dec. 1753 spreekt van „de Ombols of onderhoorige Regenten van Buijtensorg”. Het schijnt echter (B. 16, 11, 5) dat Winkler het woord „Regent” eerder toepasselijk beschouwt op dorps- dan op Districtshoofden. Ook komt het woord voor in den zin van stadhouder; zoo noemt Heijrmans D. 13 Juni 1706 Tanoemadja „s Comp^s. Regent op Soemedang” en heet Pangeran Aria Cheribon „Opzigtter en Regent” over de Preanger B. 20, 7. Daarentegen wordt gesproken van een „stadhouder” in Nambo (B. 9, 22, 5). Camphuijs classificeert § 522 in een officieel stuk de geheele populatie als „Gouverneurs, drosten, opperhoofden, mindere bevelhebbers ende Prijangers”; Couper noemt de Regenten der Preanger evenzoo „gouverneurs” § 475; 505; elders wordt een Districtshoofd met dien titel aangeduid, B. 9, 9, terwijl de Preanger wordt gezegd te bestaan uit „gouvernementen” B. 11, 7; § 505. Vandaar ook dat in het uitvoerige rapport van 1700 (Bijlage XVII) het woord „Regent” niet éénmaal voorkomt, maar de Regenten steeds als „Hoofden” aangeduid worden, evenals zij in

(1) Vergelijk D. 1624 p. 3: „Bencon, der | 148; D. 1634 p. 415: „den nabab ofte *overste*
Chineesen *overste*” te Batavia; evenzoo ib. p. | dier plaetse” in Bengalen.

den vertaalden Jav. brief in Bijlage XXI *kapala* heeten; elders (B. 20, 13, 8; § 662) worden zij door de benaming „Hoofdtregenten” onderscheiden van de andere, de dorps- en Districtshoofden. Met behulp van onze registers kan men talrijke verdere plaatsen vinden, welke het gebruik dezer verschillende termen aantoonen. Curieus is, dat Proc. 28 Maart 1812 de Preanger-Regenten herhaaldelijk in de vertaling der aldaar geïnsereerde oudere Nederl. stukken worden aangeduid als „Administrators”.

§ 1958 Tengevolge van dit uiteenlopend gebruik van den term „Regent” is het niet altijd uit te maken of een aldus aangeduid Hoofd direct onder den Gecomm. staat dan wel onder een ander Regent. Zoo wordt bijvb. gesproken van een „Regent” van Dramaga, dat een deel was van het particuliere land Buitenz. en ressorteerde onder den Regent van Kampongbaroe (§ 247); zoo wordt in de opsomming der „Regenten” bij Mossel, Aanmerk. p. 187 naast Tjandjoer ook Kalapanoenggal genoemd (hetwelk R. 13 Oct. 1757 wordt aangeduid als een „stuk lands” ter beschikking van den G.-G.) en zelfs Tjileboet, dat toch volgens die eigen opgave onder een Luit. der Javanen stond, dus op eene lijn met bijvb. Bekasi, waar nooit van een regentschap sprake is geweest.

Het gebied van een „Regent” wordt, als gezegd, in oudere stukken soms „gouvernement” geheeten, maar veelal „district”. D. 23 Oct. 1704: „het district Pamanoekan”; R. 15 Aug. 1713: „het district van Bandong”; D. 22 Sept. 1714: het „district” van elk der Preanger-Regenten. Bollmann spreekt (B. 29, 33) van een „voornaam district” en bedoelt daarmee, naar 't schijnt, een regentschap, in tegenstelling tot een tjoetak. Elders (§ 1313) heet hetzelfde een „groot district”. R. 8 Sept. 1739 spreekt van „de Preanger districten”; vergel. B. 31, 16, 5. Een stuk van 1746 vermeldt „het district van Camp. Baroe”, doch noemt elk der Preangerlanden „provincie”, evenals ook Van Imhoff B. 31, 36 van de „provincie Tjandjoer” spreekt, in welke hij verschillende „districten” onderscheidt, en Mossel (Aanm. p. 185) van de Jacatrasche „regentschappen of provinciën”. Soms vindt men ook „landschap” B. 20, 13, 8. Het woord „district” vindt men voorts in den zin van „regentschap” o. a. P. IV, 257; 491; VI, 324; 635; 731; 735; 758 enz. In latere stukken, bijvb. in Nederburgh's Consideratiën p. 140; 144 e. v., wordt het woord veelal gebruikt voor tjoetak, en zelfs, naar het schijnt, voor onderdeelen daarvan (B. 44, 10), maar bijvb. P. XV, 54; 88; 89 nog voor regentschap.

§ 1959 De eerste Comp^s. Regent van Tangerang was, zooals in § 482 bleek, een tot haar overgelopen Bantammer, aan wien zij land toewees. Hierdoor stond hij op ééne lijn met andere Bantamsche Hoofden; die na den val van Sultan Ageng in de Ommel. waren gevestigd (B. 15, 16, 6; 16, 7, 12; zie ook I, 247), en was vrijwel te vergelijken met de officieren der Javanen, die niet behoorden tot de inheemsche bevolking der Ommel, maar gezag uitoefenden over de daarheen geïmmigreerde bevolking van Soendaschen of Jav.

landaard (1). Zoo verklaart het zich, waarom de Regent van Tangg. een salarische genoot (§ 2025), dat men verkeerdelijk beschouwde als vergoeding van onkosten; vandaar ook dat hij gezegd wordt „huur” van zijn district op te brengen (§ 1576). In R. 21 Jan. 1730 wordt hij zoowel als het Bant. Hoofd te Djatinagara wat betreft het verplichte dragen van loodjes door hunne onderhoorigen (een politimaatregel) volkomen gelijkgesteld met de officieren der Inl. Nog R. 4 Febr. 1791 verklaart eene Commissie van Heemr. dat de Aria van Tangg. niet gelijkstaat met andere Regenten, „nademaal zijn origine geen possedeur van die strecken geweest is, maar uit het Bantamsche is komen oversteken om deselve te bevolken en bebouwen”. Wanneer C. G. 18 Febr. 1794 wordt gesproken van „landen van den Aria van Tangg. welke Comp^s. wegen niet in eigendom maar met meer andere van oudsher in leen zijn afgestaan en onder zijne beheering gesteld, om uit de revenuen derselve een behoorlijk bestaan te vinden en te kunnen voldoen aan de hem opgelegde servituten”, dan is dit volkomen juist.

Evenzoo namen de Hoofden in het Buitenzorgsche eene bijzondere plaats § 1960 in, dank zij den oorsprong van hun gezag, waaromtrent zie § 228 e. v. H. 10 Sept. 1718 heet het overleden Hoofd: „den Javaan Marta Kara die het opsigt (*over dezen term zie I, 240 noot; verder B. 20, 12, 4; § 1963; 1989*) heeft gehad en med eenen d' insameling der tiende heeft gedaan van het district Camp. Baroe”. Dit laatste vloeide niet noodzakelijk uit het eerste voort, want te voren waren een paar Amboneezen met die inzameling belast geweest. R. 21 Juli 1730 zegt Stier dat Martawangsa van Kampongbaroe „den naam van Luitenant heeft, maar daeronder niet begrepen diende te zijn”; hij erlangt nu den titel Demang, en men bespeurt niet dat hij verder in eenig verband staat tot de officieren der Javanen, ofschoon hij B. R. 7 Maart 1741 nog voorkomt op eene lijst van inl. officieren, waaronder zelfs Makassaren e. d. Zijne opvolgers namen echter eene eigenaardige plaats in door hunne verhouding tegenover den G.-G. als eigenaar van Buitenz., later ook van Kampongbaroe, zie § 241 e. v. Wanneer de Commissie Thalman c. s. in haar rapport van 29 Jan. 1808 zegt: „den Regent van Buijtenzorg in den eigentlijken zin maar beschouwd wordend als huurder of pagter van een particulier land”, dan is dit wel juist, maar hij werd nu eenmaal niet in dien „eigentlijken zin” beschouwd.

Macht van den Regent. Wij verwijzen dienaangaande naar de verkla- § 1961 ring van een Hoofd (Tijdschr. B. B. II, 40): „De voornaamste zaken, waarin de kleine man zich den knecht gevoelde van zijn meester, den Regent, waren jaren geleden: de godsdienst, de rechtspraak en de dienstbaarheid Door het presteeren van diensten waren de dessalieden de abdi's (*d. i. slaven*) der

(1) Men vergelijke in D. 1680 p. 662 e. v. de lijst der Javaansche officieren; bij vele namen is de geboorteplaats opgegeven.

Regenten en Hoofden. Zij *voelden* dat wij hun meesters waren". Men vergelijk de uitlating van een Regent bij Coolsma (o. l. pag. 89): „Mijn regentschap met al wat er in is, is mijn eigendom, maar ik ben met al het mijne het eigendom van het Gouvernement"; ongeveer op de wijze van Soenan Tegalgangi, zie § 327. Wat den godsdienst aangaat, blijkt uit den Compagniestijd alleen, dat de Regent een aandeel kreeg van de djakat, de pitrah en de trouwgelden (B. 50, 29 en 30). Daendels nam in de instructie van 27 Sept. 1808 voor de Regenten van Java's N. O-Kust (P. XV, 294, 12) de bepaling op: „Zij zullen ook hebben toe te zien en te waken dat op de godsdienstige gewoontens der Mahomedanen geen inbreuk werd gemaakt" enz., maar of hij dit deed in navolging van het Concordaat van Napoleon, dan wel of hij in deze bepaling de bestaande adat vastlegde, is mij niet bekend. Het reglement van 1820 (Staatsbl. 22, art. 13) zegt: „De Regent heeft het toezigt over de zaken van de Mahomedaansche Godsdienst" enz.

Betreffende de rechtspraak der Regenten zie Hoofdstuk XXIV en aangaande de diensten voor den Regent Hoofdstuk XXI.

§ 1962 Omtrent de verhouding der Regenten tegenover de Compagnie zie § 547; 584 e. v., alwaar men (§ 588), reeds vóór de overgave der oostelijke Preanger aan de Comp., de Regenten van Soemed. en P. moentjang zich voor hare leenmannen ziet verklaren. D. 8 Oct. 1707 spreekt Pangeran Aria Cheribon van „s Comp. land Priangan, ter leen werdende beseten door de tegenwoordige Priangse Hoofden". R. 4 Febr. 1752 vermeldt de „verplichtingen of heergewaden" der Jac. Regenten, welk laatste woord, aan het leenstelsel ontleend, volgens Hugo de Groot (Inleid. II, 41, 50) beduidt: „Vereeringen die den leenman den heer schuldig is ten tijde van 't verlij, waervan de eerste beleende vrij is; deze heergewaden werden veeltijds in de uitgifte (*dus den leenbrief*) uitgedrukt, bestaende in een valck (*enz.*), al hetwelck met seecker geld nae ouder ghewoonte afghekocht kan werden". Zij zijn volgens Grotius zeer onbeduidend, zoodat het woord, ook omdat de heergewaden uitsluitend bij de optreding van een nieuwen leenman worden aangeboden, kwalijk, zooals in casu, kan worden gebruikt voor de productencontingenten, door Mossel in zijne Aanmerk., waarover evengenoemde Resol. handelt, op p. 187 aangeduid. Voor het overige moet men, bij de lezing van het navolgende, indachtig zijn aan hetgeen Prof. Muller (o. l. III, 312) na eene bespreking der verhouding van „de gemeente" in Nederland tegenover de stedelijke oligarchieën der 17^e eeuw, concludeert: „De grootste macht in Nederland (*en elders in Europa toenmaals*) was de gewoonte". Mr. L. W. C. van den Berg wees er (Bijdr. 1901 p. 3) terecht op, dat de „bondgenootschappelijk" genoemde staatjes op Celebes van oudsher „zoo niet leenen, dan toch in elk geval protectoraten" van de Comp. zijn geweest, die bij het Bongaaisch tractaat (1667) een deel hunner zelfstandigheid hadden prijsgegeven; „ook elders in den Archipel vindt men voorbeelden dat de O.-I. C. het juridische onderscheid

tusschen een bondgenoot, een beschermeling en een leenman niet altijd in acht nam", ten bewijze waarvan het in 1755 met den eersten Sultan van Djokja gesloten „tractaat van reconciliatie, vrede, vriend- en bondgenootschap" wordt aangehaald (De Jonge X, 298), waarin die Vorst erkent, zijn land „als een leen" van de Comp. te hebben ontvangen. Dat deze vermoedelijk opzettelijke begripsverwarring al van ouds dateerde zagen wij in § 588.

Met betrekking tot het opbrengen der producten spreekt S. R. 15 Jan. § 1963 1726 de G.-G. van de Hoofden, die „als Regenten off Opsienders van 's Comp^e. bovenlanden tot aan de Zuijdzee uit enkele gunst het vrugtgebruik (1) daarvan genieten". Over dit woord „Opsieder" zie B. 27, 5. Volgens deze woorden bezaten zij tegenover de Comp. hoegenaamd niets tot staving van eventuele pretenties op inkomsten, rang of titel. Even scherp wordt deze opvatting geformuleerd eerst in eene Resolutie van Heemr. dd. 11 Nov. 1724 (een Raad van Indië was in dit College voorzitter) aangaande den Regent van Krawang, die zijn land „van wegen d'E. Comp^e. per gratie ter leen bezit", en vervolgens bij R. 12 Maart 1726 (zie § 837), waar de koffiëboomen „grondvast op 's Comp^e. landen" heeten, „die sij uijt enkele gunst tot wederopseggens toe besitten en het vrugtgebruik genieten", dus als niet-erfelijk leen (2), zooals het in de Afg. patr. miss. naar aanleiding van dit besluit wordt aangeduid (De Jonge IX, 94), „nadien de Comp. is de wettige heer en eijgenaar". Zoo ziet men ook in 1745 den Regent van Madoera (De Jonge X, 57) verklaren dat hij zijn land van de Comp. heeft ontvangen „ter leen en tot wederopzeggings toe". Wanneer R. 26 Aug. 1735 (afgedrukt bij De Jonge VIII, 253 § 1964 e. v.) door Coyett en Van Imhoff eene tegenstelling wordt gemaakt tusschen de landeigenaars, die op eigen grond koffië planten, en de bovenlanders, die „'s Comp^e. landen bezitten", dan beduidt dit laatste woord: gezeten zijn op (3). In dezen zin kan eigenlijk alleen worden bedoeld op het Jacatrasche, waar de bodem door verovering eigendom der Comp. was, maar men nam het met die termen destijds zoo nauw niet (4) en Heeren XVII^{en} zelve duiden (De Jonge IX, 94) de Regenten aan als „hare *akkers* off *landerijen* maar ter leen besittende, nadien de Comp. is de wettige heer en eijgenaar", wat eene

(1) Dat de Comp. een zeker recht van den Regent erkende op de houtbosschen in zijn regentschap blijkt in § 1511 en 1546.

(2) P. V, 262 worden de bezitters van leenlanden in de Ommel., waaronder Kampongbaroe, aangeduid als „vrugtgebruikers".

(3) Zie B. 16, 40, 5. Zoo wordt de inheemsche bevolking der Regentschappen zeer dikwijls aangeduid als „opgezetenen"; vergel. § 1164; 1584; 1935 i. f.; 2178; 2200. In § 2099 worden dezelfde personen eerst „de *ingezeetené* van die campong" genoemd, en daarna „de campongs *opgeseetenen*".

(4) Onbekendheid met de slordige wijze, waarop men in de 18^e eeuw dikwijls een juridisch begrip definieerde (een fraai voorbeeld geeft § 592), kan aanleiding geven tot grove misvatting. Zoo verleende Chastelein bij testament aan zijne vrijgelaten slaven het „vruchtgebruik" doch tevens den „volkomen eigendom" van Depok, ja, hij gewaagde tegelijk van „het aan haar *geleende* land van Depok en Mampang", eene begripsverwarring die ruim honderd jaar na zijn dood tot een proces heeft geleid; zie J. Beukhof in Nederl. Zendingstijdschrift 1895, p. 205; 220; 229; 232.

eigenaardige verwarring is van privaat landbezit en ambtelijk bestuur over een gewest.

Tegenover de Comp. worden dus de Regenten gelijkgeacht aan de officieren der inl. natiën in de Ommel, die landen in officio bezaten, met dit onderscheid, dat in de Regentsch. de onderhoorigen der Hoofden op die in officio bezeten landen woonachtig waren, in de Ommel niet. En Mossel verklaart uitdrukkelijk (De Jonge X, 260) dat de Preanger-Regenten tegenover de Comp. „in deselfde dependentie als die van Jacatra (*staan*) en ook in hetzelfde gesag over d'opgesetenen haarer districten”.

§ 1965 Wanneer R. 8 April 1712 (§ 695) de Regeer. verklaarde, de Regenten niet te willen „verkorten in het effectieve bestier en regtspleeging over haarc landen en onderdanen”, dan werd hun hiermee veel grootere macht toegekend dan die de inl. officieren bezaten, maar alleen als utiliteitsmaatregel, voortgevloeid uit den wil van denzelfden Souverein die vroeger (§ 580) er aan had gedacht die rechtspraak zelf uit te oefenen; tot eene souvereiniteit der Regenten mag derhalve uit gezegde bewoordingen allerminst worden geconcludeerd. Reeds De Jonge (VIII p. LXXXIII) wees er op dat van dit laatste geene sprake kon wezen, daar de Regenten 1° ondergeschikt waren aan een ambtenaar der Comp.; 2° naar welgevallen aangesteld en afgezet werden; 3° onderworpen waren aan de rechtspraak van harentwege. Wanneer dus Mossel (Aanm. p. 187) van de Jacatrasche Regenten, die in zake rechtspraak minder onafhankelijk waren dan de oostelijke Regenten, verklaart dat zij „na mate dat ze van vermogen zijn, al vrij souverain (1) gebied hebben over hare onderdanen (2), zoo men ze dus noemen mag”, dan valt alle klem op de woorden „over hare onderdanen”, want tegenover de Comp. kon aan zoo iets niet gedacht worden, en ook in hunne verhouding tot de bevolking werd verandering gebracht door de toenemende bemoeiingen van de Opz. en den Gecommitteerde.

§ 1966 Een gevolg van de weinige nauwkeurigheid, waarmee hunne positie was omschreven (in verband met de gedwongen cultures bijvb. heeten de Regenten in oudere stukken veelal „leveranciers”, zie § 922, wat aan zekere vrijheid tot non-leverantie doet denken, trots den voor die producten hierboven gebruikten term „heergewaden”), was, dat in 1726 niet tot verlaging van den koffieprijz werd overgegaan dan nadat de Regeer. zich van hunne instemming had verzekerd (B. 27, 11), en dat dezelfde G.-G., die hunne landen als leenen aanduidde en dus vermoedelijk evenals Mossel de afgedwongen

(1) Ook dit begrip is vaag. Zoo spreekt eene Resol. van 24 Mei 1611 (bij Van Dijk, Wenmer van Berchem p. 16 noot) van een „*souverein Gouverneur*” in het fort der Comp. op Banda; zij wil daarmee een civiel ambtenaar aanduiden, die tevens bekleed is met het hoogste militaire

gezag, in tegenstelling tot een „Capitein staande onder een Koopman”.

(2) De term *onderdanen* wordt dikwijls van de onderhoorigen der Regenten gebruikt, zie § 687; 1044; 1332 i. f.; 1336; 1547; 1967 i. f.; 1978 i. f.; 2258 enz.

producten als „heergewaden” beschouwde, er niettemin nadruk op legde dat van die producten geene tiende werd geheven (B. 27, 11), waarbij hij dus de producten weder moet hebben beschouwd als door een pachter geteeld op grond der Comp. Dat nog in 1735 de opinie der Regenten werd gevraagd in zake koffie-extirpatie (§ 842), is vermoedelijk aan dezelfde onklare voorstelling van den aard der dwangcultures en de verhouding van de Regenten tegenover de Comp. toe te schrijven, want om advies alleen was de Comp. niet gewoon zich tot den Inl. te wenden; in 1738 werden zij in een dergelijk geval niet meer gekend (§ 845).

Naast de voorbeelden dat aan de Regenten de vrije hand werd gela- § 1967 ten, toonen andere hoe zij in het gareel liepen, zie § 700. Reeds D. 13 April 1714 vraagt Panatajoeda de „ordre en goedvinden” der Regeer. betreffende den wensch van den Regent van Tjiasem om zijne dochter tot vrouw te nemen; dit voorbeeld is in zijne soort eenig, maar het lijdt geen twijfel of ondershands deed de wil der Comp. zich ook in dergelijke zaken wel voelen. Een voorbeeld dat Regenten opdrachten ontvangen zooals thans inl. ambtenaren, geeft een schrijven van Rolff dd. 26 Maart 1789 aan die van Tjandjoer en Bandoeng: „Zijn HoogEdelheid heeft mij gelast, UEd. aan te schrijven om, zowel als de Europeesche Opzigter, om de 2 à 3 maanden mij schriftelijk verslag te geeven wegens de gesteldheid der coffijplantagiën, insonderheid van de nieuwe aanplanting” enz. In wonderlijke tegenstelling met deze feitelijke subordinatie staat, dat wij reeds in 1724 (zie § 742) sporen vinden van de opvatting dat de Regenten vroeger onder de Mataramsche overheersching zelfstandig waren geweest. Deze opvatting werd later de heerschende tengevolge van Nederburgh's onbekendheid met het feit der vroegere heerschappij van Mataram over de Preanger en met de wijze waarop die gewesten onder de Comp. waren gekomen, waaromtrent hij zich door Nic. Engelhard (over wiens onbekendheid met het oud archief zie B. 20, 11) liet wijsmaken dat de archieven geen uitsluitsel gaven, Consid. p. 226; Van Rees p. 31 (1). Zoo kwam het dat Nederburgh den twijfel uitsprak of de Comp. wel „derzelver wettige opperheer en souverain in de strictste zin van het woord” was; uit de rechten en het gezag dat de Regenten nog bezaten en waarin zij erkend waren, maakte hij op (ib. pag. 230) dat zij „geenzints gelijkstandig kunnen beschouwd worden met dienaren of ambtenaren van de Comp., maar als effective opperbestuurders van hunne landen en onderdaanen”. Eigenaardig is, niet alleen dat Nederburgh dit van Engelhard heeft, maar het eerst niet zoo grif wilde gelooven en zich op Mossel's Aanmerkingen beriep

(1) Reeds op zijn reisje door het Tjandjoersche in 1794 teekent Nederburgh aan dat het onzeker is of dit regentschap bij de verovering van Jacatra onder de Comp. is geraakt dan wel in 1677; wel weet hij dat de eigenlijke

Preanger in 1677 „vrijwillig aan de Comp. overgegaan is”. Hij had dat van N. Engelhard, die hem toen begeleidde en hem 4 Juli 1795 precies hetzelfde botoogde.

tegen E.'s bewering dat de Regenten „geenzins amptenaren maar souveraine gebieders van hunne landen en volkeren” waren.

§ 1968 De noodlottige uitwerking dezer onzekerheid bleek al spoedig. De Commissie Thalman c. s. schrijft in haar rapport van 29 Jan. 1808 dat sommigen der Regenten meenen „dat deeze Regentsch. (*speciaal wordt bedoeld op Tjandjocr c. a.*) nog onder Jaccatra nog onder Cheribon gestaan en zig in den aanvang uit vrije en ongedwongen wille van derzelve bestuurderen, de voorzaaten der tegenwoordige Regenten, afstammelingen van zekeren Ratoe Goeroe, hebben begeeven onder de bescherming van de Compagnie”; even groote onzekerheid heerschte omtrent een ander punt: „Het regentschap Tjandjour met dies voornoemde districten word gerekend te behooren onder de met den zwaarde geconquesteerde landen van Jaccatra, over dewelke de Hooge Regeer. eene souveraine magt en heerschappij uitoefenen mag; eenige lieden echter zijn van meening dat dezelve in vroegere jaaren niet gestaan hebben onder Jaccatra maar onder Cheribon”. Van Lawick achtte het in Maart 1808 noodig te verklaren: „Onbegrijpelijk komt het mij voor hoe de Commissie (*Thalman c. s. op het voetspoor van Nederburgh*) kan zeggen dat de Regenten uit de Preanger Regentsch. zijn blijven behouden het souveraine en effective bestier over hunne landen en onderdaanen dat, ofschoon door de bepalingen, ten belange van de coffijcultuure gemaakt, de afhankelijkheid der Inl. op eene ongevoelige wijze beperkt is, de Regenten egter in haar bestuur zijn gebleven en in de opvolging hunne nakomelingen niet voorbijgegaan worden als om reedenen die zij aanhaalen”.

§ 1969 *Contracten der Regenten met de Comp.* Zie B. 6, 2 i. f.; § 509. De schrijver van de „Droom” spreekt (zie B. 27, 12, 3) van een „contract”, waarbij aan de Regenten de oude koffieprijns was „beloofd”; die prijs was echter bij R. 14 April 1711 door de Regeer. bepaald zonder de Regenten daarin te kennen. Het Comité tot de Zaken van den O.-I. Handel en Bezittingen gewaagt in 1798 (P. XII, 768) op dezelfde wijze van bij contracten geregelde prijzen der producten in de Preanger, en de Regeer. in 1789 (P. XI, 170) van eene door den Gecomm. met zekere Regenten betreffende eene verandering in de leverantie aangepane „conventie”. P. Engelhard spreekt 30 Maart 1803 van „hunlieder contracten met de Comp.”, waarbij hunne rechtsmacht werd geregeld, hetgeen echter inderdaad door de Comp. zelfstandig was gedaan. Walbeck beweerde zelfs 20 Sept. 1807 dat de Regenten de rechtspraak „volgens contracten aan zig gehouden hebben”; precies zoo Raffles Hist. of Java 1817, I, 282. De Consideratiën der Staatscommissie van 1803 (bij Mijer, o. l. pag. 121) vermelden „overeenkomsten” met de Hoofden, waaraan de uitsluitende levering bijvb. van koffie op het eiland Java te danken zou zijn. Daendels (Staat p. 9) spreekt van „contracten, met de Regenten bij hunne aanstelling gesloten”, welke hen o. a. verplichtten om „al de koffij enz.” aan de Comp. te leveren; vermoedelijk stelt hij dus hier de Regenten der Preanger op ééne

lijn met die van Java. Daarentegen verklaart P. Engelhard B. R. 7 Maart 1806 bij de overgave van zijn archief, denkelijk in antwoord op eene desbetreffende vraag: „De contracten der Regenten met de E. Comp. zijn bij mij niet bekend”, wat min of meer vierkant strijdt met zijne bewering 3 jaar eerder aangaande de contracten omtrent de rechtspraak en bewijst (zoo dit nog noodig was) dat daaromtrent bloot eene traditie bestond. In een rapport van Muntinghe dd. 5 Dec. 1821 zien wij de wanbegrippen van Nederburgh weer in vollen fleur.

Eene „acte van verband”, a^o. 1773 door den optredenden Regent van Brebes onderschreven, vindt men bij De Jonge XI, 253 en Eindrés. III Bijl. p. 130. Ook deze acte is geen contract, daar de Comp. zich tot niets verplicht; de Regent alleen verbindt zich tot zekere gehoudenissen. Dat de Preanger-Regenten echter ook geene acten van verband teekenden, blijkt uit het rapport der Commissie Thalman c. s. 29 Jan. 1808, waarin zij den wensch uitdrukt dat deze Regenten evenals die op Java „bij hunne aanstelling actens van verband passeeren, waaruit komt te blijken hunne schulden aan het Land en de rijkscieraden alsmeede alle andere goederen die daarvoor zijn verpand, zo ook de quantiteit van producten die hun regentschap leveren moet, item wat zij verder te betrachten en naar te komen hebben”.

Acten en instructies der Regenten. Over de eerste verleende acten § 1970 zie § 701 e. v. en over die, in 1708 aan den Regent van Krawang verleend, § 731. D. 1 Nov. 1710 vindt men eene acte voor den Regent van Soemed., waarin noch van cultures wordt gesproken noch aangeduid wien hij te gehoorzamen heeft, vergelijk § 736; D. 14 Juli 1715 die voor den Regent van Tjiandjoer als provisioneel Hoofd van Djampang, hetwelk hij in persoon of door zijne broeders zal besturen „na de Javaense costumen en de ordres van den G. G. en de Raden van I.”; hij moet zorgen voor indigo- en garenlevering en boosdoeners weren. Een extract van de acte, in 1727 verleend aan den nieuwen Regent van Tjiandjoer, vindt men P. IV, 196; hem wordt toegekend „de toesigt ende sorge en het gesag over de gedagte volkeren en huijsgesinnen, na de Javaense costumen en ordres van den G. G. en de Raden van India”; hem wordt aanbevolen de zorg voor de indigo-, koffie- en katoenteelt en gelast te waken tegen „den indrang van allerlije geboefte”. Deze laatste bepaling, waartoe, voor zoover ik weet, geene onmiddellijke aanleiding bestond, gaat vermoedelijk terug tot de acten van Couper (§ 510). Verder wordt aan alle lagere Hoofden en ingezetenen van zijn regentschap gelast, hem en de door hem aangestelde personen in hun gezag te erkennen. In eene acte voer het nieuwe Hoofd van Tjiblagoeng dd. 20 April 1730 vind ik de verplichting opgenomen tot de teelt van indigo, rijst, katoen, koffie en zijde. Daarentegen wordt in eene acte voor den Regent van Soekapoera (brief naar Cherib. 10 Maart 1747) geen woord over diens verplichtingen gerept; evenmin in eene acte voor het nieuwe Hoofd van Tjiasem

B. R. 27 Juni 1761, waarin alleen wordt gezegd dat de bevolking hem in zijne nieuwe qualiteit te erkennen en te gehoorzamen heeft. Latere acten hebben mijne aandacht niet getrokken; mocht ik die soms hebben ontmoet, dan zullen zij wel even kleurloos geweest zijn. Uit welke bron het P. V, 110 geresumeerde besluit omtrent het uitreiken van acten aan de Regenten van Java's N O.-Kust is getrokken, heb ik niet mogen ontdekken; misschien is dit besluit een der vele slordigheden van het Plakaatboek.

Bij de zegelordonnantie van 2 Maart 1745 (P. V, 207) werd voor de acte van een Pangeran een zegelrecht bepaald van 150 Rd^s., een Adipati en een Toemenggoeng 125, een Aria 100, een Ngabehi en een Demang 75 Rd^s.; dit gold zoowel Java als de Jac. en Preanger-Regentsch. Bij die van 26 Mei 1750 werd (ibid. p. 674) de acte van een Pangeran bepaald op 125 Rd^s., die van een Radèn Adipati, Aria en Toemenggoeng op 80 en van een Ngabehi, Demang en Rangga op 60 Rd^s.; deze twee laatste groepen worden hiermede voor de „Jaccatrase Bovenlanden” lager getarifeerd dan voor „Java's Oostcst”. Deze prijsbepaling is gehandhaafd bij de Bat. Statuten, P. IX, 302; R. 24 Nov. 1761 bepaalde echter dat de G.-G. voortaan het zegelrecht der acten voor inl. Regenten zou vaststellen naar gelang van hun vermogen, omdat sommigen het slecht konden betalen.

Ambtgeld is van de Regenten niet gevorderd (P. XI, 362), misschien omdat hunne benoeming hun toch al genoeg kostte; daarentegen schijnen zij niet vrijgesteld te zijn van de „liberale gift”, 2% van „het zuiver bedragen van ijdern bezitting” (P. XI, 321; cf. ibid. pag. 381), die a^o. 1791 zoowel van ambtenaren als van de burgerij geheven werd.

§ 1971 Wat de Regeer. in 1706 als de plichten der Regenten beschouwde, bleek B. 20, 15 e. v. Ook D. 22 Sept. 1714 (B. 24, 3) ziet men dat zij voor hunne voornaamste plichten hield de zorg voor de handhaving der rust door het elimineeren van onrustige vreemdelingen en die voor de leveranties.

In de voorschriften, door Van Imhoff in 1744 aan de Tjiandjoersche Hoofden gegeven (B. 31, 50 e. v.), nam hij ook een last aan den Regent op om „in persoon off door zijnen Pepattij” eens per jaar zijn regentschap te inspecteeren en daarover rapport uit te brengen aan den Gecomm., hulp te verleen en aan zich aldaar vestigende Inl. en aan de Hoofden eene toelage te geven uit de productengelden. Eene ongedateerde „instructie voor de Regenten in de Bovenl. van Bat”. van omstreeks 1755 betreft alleen Grendeng en Tanggeran; daarin wordt omschreven de uitgestrektheid van deze twee regentsch., het aantal inwoners opgenoemd (hetwelk de Regenten moeten „tragten te vermeerderen”), iets omtrent de daar wonende Chin. gezegd en orders gegeven in het belang der bosschen. De instructie van Craan en Radermacher vindt men in Bijlage XXXVIII; volgens deze moeten de Regenten hulp verleen bij het opmaken der statistiek, den Inl. „animeeren” tot de cultures, de producten wegen en afvoeren, waken tegen volksverloop, kennis

geven van tegenvallers in de verplichte cultures. De artikelen 19 e. v. der instructie voor de koffiecultuur van 1789 (Bijlage XI.) belasten behalve de Opz. ook de Regenten en mindere Hoofden met de zorg voor de naleving daarvan, het toezicht op zuiver gewicht en richtige betaling, het waken tegen knevelarij. Uit eene mededeeling in een brief van den Opz. van Soemedang dd. 28 Mei 1799, dat de Regenten „zig verexuseeren, van wegens de rondes zelden te huis te kunnen zijn”, valt af te leiden dat hunne tournees destijds verplicht waren; vergel. § 1967. De Commissie Thalman c. s. neemt a°. 1807 in haar reis-journaal eene instructie op voor den Regent en den Patih van Tjiandjoer, van dezen inhoud: de Regent moet in Oct. zijn regentsch. inspecteeren om de a. s. koffieaanplanting voor te bereiden; de Patih moet daarna in April en Mei de ronde doen om te zorgen voor de uitvoering der cultuurbevelen; deze laatste dient voorts zorg te dragen dat afgevallen koffieboonen worden opgeraapt, dat voor de transporten naar Buitenz. de noodige maatregelen worden genomen „en het gebrekkige aan de gereedschappen hersteld worde”. Voilà tout! En in haar rapport van 29 Jan. 1808 stelt de Commissie deze „permanente order”, thans betiteld als „een soort van eene in de Javaansche taale geschreevene instructie” voor als gegeven aan alle Regenten, omdat zij verklaard hadden niet op de hoogte van hunne plichten te zijn.

Omtrent de samenwerking der Regenten met de Opz. zie § 1927 e. v.; hunne rol bij het uitzoeken van geschikte koffiegronden blijkt Bijlage XLIV art. 9; de Regent van Soemedang, Soerianagara, had uit eigen beweging reeds het voorbeeld van meerdere werkzaamheid in zake koffiecultuur gegeven, zie § 1023.

Toont dit alles, hoe de Regenten feitelijk steeds meer als ambtenaren § 1973 werden behandeld, het voorschrift, vastgesteld bij het besoinne over Ambon van 2 Dec. 1743 om „d' invoering van den eed van purge mede applicabel te maken op de gesamentlijke onderhorige Gouvernemen ten omtrent alle voorname inlandse hoofden en bediendens, door de ministers (*Compagniesdienaren*) zelfs nader te bepalen onder de goedkeuring deser Regeering”, zou ook de Preanger-Regenten tot ambtenaren hebben gestempeld, wanneer uitgemaakt kon worden dat het op hen is toegepast, hetgeen nergens blijkt. Teekenend is vooral, dat R. 15 Febr. 1805 wordt gesproken van de „agteloosheid in de waarneming van zijn *berocp*”, waaraan de Regent van P. moentjang zich schuldig maakt; ook dat R. 5 Sept. 1786 de Regenten, welke de voorschriften voor de koffiecultuur niet opvolgen, worden bedreigd met „dimotie van hunne waardigheden en versending naar elders”, evenals de Jacatrasche Hoofden reeds R. 12 Maart 1726 met kettingstraf waren bedreigd, als zij koffieboonen uitroeiden, en De Klerk R. 4 Dec. 1777 had voorgesteld om de Regenten bij niet-naleving der nieuwe bepalingen op de koffiebetalings te bedreigen met ontslag en „versending”. Zeer fraai is de motiveering door Guillard B. R. 31 Dec. 1789 van zijn voorstel om den Regent van Soemedang

af te zetten: hij zou „staaltjes van zijn ten hoogsten strafwaardig gedrag kunnen aanhalen, indien hij niet bevreest was, Hoogstderzelve praetieus attentie daarmee te zullen interrumpereen”.

§ 1974

Erfopvolging der Regenten. Dat de Comp. *erfelijke* leenen kende zonder eenige opbrengst aan den leenheer, blijkt uit de acte aangaande Bonthain in § 592; daarentegen was Bantam sedert 1752 (De Jonge XI, 296) een „onerfelijk leen”, verplicht tot eene jaarlijksche hommage (ib. p. 298). D. 18 Sept. 1698 zegt Sultan Anom van Cheribon dat volgens de Jav. wetten „alle leenen en waarvan maar het gebruik of incomen was vergunt, wederkeren tot den successeur in het gesagh”, d. i. bij sterfgeval van den leenheer terugkeeren tot den alsdan optredenden opvolger. H. 7 Dec. 1720 wordt de leenbrief van een land bij Bekasi, in 1695 uitgereikt, na den dood des leenhouders door den Gecomm. over den Inl. teruggegeven aan Heemraden, aangezien het land „aan d'E. Comp. wederom vervallen” is; de leenbrief zal aan de Regeer. worden aangeboden om hare beschikking ter zake te vernemen. Vergel. § 704; 706 noot; 1987 e. v. en B. 16, 26, 2. R. 9 Nov. 1798 zegt Van Overstraten naar aanleiding van een voorstel van den patriot Wegener om, nu zeker Batav. kamponghoofd is overleden, geen acht te slaan op diens zoon: „Wanneer de Comp. niet onophoudelijk getracht hadde, families van goede welgezeeten Inl. in stand te houden en zoons en naastbestaanden hunne ouders en bloedverwanten in hunne posten te doen opvolgen, voor zo ver deze geschikte subjecten waren, zo zoude zij zich zeeker nimmer in deze gewesten zodanig hebben kunnen staande houden”; in denzelfden zin spreekt Siberg en ook Nic. Engelhard verklaart dat, al wordt er door de Hoofden gekneveld, dit nog erger zou zijn wanneer zij niet hoopten bij goed gedrag door hunne zoons te worden opgevolgd. De Regent van Bandoeng spreekt in 1812 (B. 50, 27) van het recht der zoons op het ambt des vaders, mits zij tevens geschikt daarvoor zijn. C. F. Winter zegt aangaande Solo (T. N. I. 1843, I, 729): „Als een (*inlandsch*) ambtenaar komt te sterven, heeft zijn oudste echte zoon het onbetwistbaar recht om hem in zijn ambt op te volgen”. Toen echter in 1739 de Regent van Tanggeran overleed, passeerde de Regeer. alle drie zoons en benoemde den schoonzoon des overledenen, daarbij ten opzichte van den oudsten zoon opmerkende, dat deze „niets anders in zijn fauteur (*heeft*) als zijne geboorte en de gewoonte die daaromtrent gemeenlijk g' observeert werd, dog egter niet in consequentie konde werden getrocken in nadeele van de Maatschappij (*de Comp.*), als daaraan geensints voor zoverre verbonden of gehouden zijnde”. Evenzoo verklaarde de Regeer. in 1770 (De Jonge XI, 121) in zake de opvolging in het hoogst belangrijke Madoera dat „er geen recht van successie plaats vindt, maar de Maatschappij een vrije verkiezing heeft”.

§ 1975

In 1780 is de Regeer van meening (ibid. p. 446) dat „de bepaling der survivance (*d. i. de aanwijzing van den opvolger nog bij het leven van den functionaris*) in regentschappen oneigen, onnodig, niet gepast” is. Evenwel volgen

(zie de regentenlijsten in Deel I benevens het verzamelde in Hoofdstuk II van Deel III; voorts B. 16, 14 en 25) onmondige zoons van Regenten dikwijls hunne vaders op onder voogdijschap. Soms krijgen zij dan al dadelijk den titel, zooals het onmondige kind dat in 1752 in Krawang opvolgde (I, 148); evenzoo erlangt bij een brief naar Cheribon dd. 18 Maart 1732 de zesjarige opvolger in het regentsch Imbanagara reeds nu den titel Depati Imbanagara, ofschoon hij onder voogdijschap wordt gesteld. Bij R. 26 Aug. 1773 wordt aan de Regenten van Tjikalong en Tjiasem de „survivance” voor hunne zoons verzekerd, aan welke tevens de titel Aria wordt toegekend; bij R. 13 Jan. 1736 erlangt de oudste zoon van den Regent van Bandoeng den titel Demang; R. 30 Dec. 1791 de onmondige opvolger in Batoelajang dien van Aria; R. 7 Sept. 1809 evenzoo een zoon van den Regent van Soemed.; R. 21 Grasm. 1810 een van dien van Buitenz.; R. 20 Jan. 1807 twee van dien van Tjandjoer, die tevens Districtshoofden worden, de eene bovendien Patih.

Het eerste geval dat na het herstel van vrede en orde in de Preanger een Regent door de Comp. is afgezet, is a°. 1749 dat van den Demang van Kampongbaroe, waarover zie I, 139; later komen herhaaldelijk gevallen hiervan voor, vergel. § 1861. Nederburgh (Consid. p. 118) zegt wel dat de Regenten alleen om „gewichtige” redenen worden ontslagen, maar men moet dit adjectief dan opvatten in den zin waarin Valentijn het soms gebruikte. Op zijn reisje in 1794 achter den Gedeh om noteert Nederburgh: „De successie van deze regentschappen is erfelijk bepaald, alhoewel de Hooge Regering de aanstelling doet”. Wat de mate van talent betreft, die de Comp. noodig achtte, verwijs ik naar hetgeen evengenoemde kenner der Comp. maximes Valentijn verzekert (I, 2, 362), dat zeker Ternataansch Prins, „schoon geenzins de verstandigste”, wel de opvolger van den regeerenden Sultan zou worden, „omdat de verstandigste de E. Maatschappij niet dient”, d. w. z. haar ongelegen zou komen.

Een zekere invloed van de bevolking op de keuze van een Regent blijkt B. 40a, 24 en in § 1822. Vergelijk het genoteerde I, 162 omtrent het getuigenis van zekere Soemedangsche Hoofden en wat ibid. staat over de benoeming in 1775. In § 701 zagen wij hoe in 1692 de Oemboels van Pamanoekan zelf een Regent kozen.

Titulatuur. De verschillende titels, aan Regenten verleend, blijken uit § 1976 onze regentenlijsten. De adellijke titel van Pangeran (M^r. L. W. C. van den Berg, De inl. rangen enz. pag. 1, 2; 18 zegt: „De titel Pangeran kon van ouds alleen gevoerd worden, wanneer die door het Souverein gezag was toegekend; het is nooit een titel geweest door geboorte verkregen”, namel. in de Preanger; cf. Verh. B. G. XVI, 61) werd bij R. 15 Nov. 1737 aan den Regent van Soemed. geschonken. Uit De Jonge XI, 428 ziet men dat zoowel de Soesoeh. als de Sultan van Djokja het als eene aanmatiging beschouwden, wanneer de Comp. althans binnen haar gebied op Java's N. O.-Kust dezen

Priangan.

22.

titel verleende. Dat ooit aan een Preangerhoofd door haar de titel Radèn is verleend, is mij niet bekend. Echter had de Regeer. zich misschien wel het recht daartoe voorbehouden, ten minste in het reglement op het gezegeld papier van 26 Mei 1750 (P. V, 674) wordt ook de acte vermeld „voor een Radeen” (1); het zou kunnen zijn dat zij het verschil niet kende tusschen dezen adellijken titel (zie B. 50, 11, 2) en de ambtstitels en bijtitels of praedicaten, waarover zie Van den Berg p. 3. Ik neem daarbij de opmerking over (ib. pag. 17): „In de Preanger draagt de adel een om zoo te zeggen ambtelijk karakter; indien namelijk iemand, van hoe geringe afkomst ook, tot Regent wordt verheven, staat hij naar de begrippen van den Soendanees toch zoo hoog, dat zijne afstammelingen per se moeten geacht worden van adel te zijn”.

In den eersten tijd was de Regeer. vrijwel onverschillig omtrent de door haar erkende of verleende titels; zoo heet Rangga Gempol van Soemed. in Couper's reglement (§ 504) en andere officieele stukken „Pangeran”, ofschoon zijn recht op dien titel hoogst twijfelachtig was. D. 1 Jan. 1681 wordt het raadzaam geacht, de Cherib. Vorsten te bewegen hun Sultanstitel te laten varen, omdat die den Soesoeh. aanstoot moest geven; zij stemmen daarin toe (De Jonge VII, 364) en geven zichzelf bij de onderteekening van het contract heelemaal geen titel (zie I p. XIII, 6); in Tack's contract van 1685 (§ 2341) heet Sepoch echter alweer Sultan en D. 18 Mei 1688 schrijft de Regeer. hun dat het haar onverschillig is of zij zich Sultans noemen, daar zij tegenover de Comp. gelijkelijk „Princen van 't Sirrebonse rijk' zijn; D. 4 Oct. 1688 wordt bepaald dat eerstgenoemde titel „in de brieven en geschriften van of aan d' Comp. alsoock daar buijten” niet zal worden gepre-tendeerd, en toch wordt D. 28 April 1689 de Sultanstitel weer gebezigd in een brief aan hen van den G.-G. Bij R. 11 Mei 1725 worden een paar onder Cherib. ressorteerende Hoofden op hun verzoek in rang verhoogd, o. a. omdat „de verwisseling van zulke inlandse cernamen tot den dienst van d'E. Comp. niet kan geeven of neemen”. Later veranderden de inzichten en zag men ongaarne dat Preanger-Regenten hooge titels droegen (§ 1982). Toen de Resid. te Cherib. eigener autoriteit een Ngabehi tot Toemenggoeng had gemaakt, kreeg hij bij schrijven van 18 Juni 1737 eene flinke waarschuwing om zoo iets niet weer te probeeren.

Overigens herinner ik er aan, dat de titulatuur van Regenten van meer personeelen aard is en niet direct afhankelijk van het belang van hun werkring (M. H. J. Kollmann in T. B. G. XIV, 356; Van den Berg u. s. pag. 7); een hooge titel komt dus het meest met eene ridderorde overeen.

(1) In de origineele gedrukte publicatie staat althans: „de acte van een Radeen, Adapatti”, enz., met eene komma tusschen beide titels. Het is echter waarschijnlijk dat die komma moet worden weggelaten, o. a. omdat anders het zegelrecht voor de acte van Radèn even hoog zou wezen als dat voor de hoogste ambtelijke praedieaten.

Staatkunde tegenover de Regenten. Eene curieuse bewijsplaats voor § 1977 het ontstaan der balanspolitiek van de Comp. levert reeds het reisverhaal van Jacob van Neck anno 1592 (l. l. pag. 280). Door den Rijksbestierder van Bantam aangezocht om hulp tegen Palembang, overweegt hij dat het beter zou zijn om de zwakkere Palembangers, „die seer bevreest sijn voor die van Bantam”, te helpen, teneinde aldus vergunning te bekomen om „bij haer een fortresse te moghen maecken”; dit „soude onse natie nutter weesen als de handelinghe (*de peperinkoop*) op Bantam, vermids ons die nimmermeer sullen consenteeën een sterckte te maecken”, terwijl toch eene fortres in zijne oogen bepaald onmisbaar is. Omtrent de balanspolitiek in de Molukken, waar niet werd toegelaten dat onze bondgenoot Ternate zich te zeer vergrootte ten koste van onzen vijand Tidore, zie Heeres, *Bouwstoffen* III, 397; 398; de daar p. 399 aangeduide politiek om den oorlog tusschen die twee gaande te houden teneinde hun nagelhandel te belemmeren, mephistophelisch als zij is, viel geheel in de lijn van het Regeeringsreglement van 1650, P. II, 139. Pater Valentijn is iets minder doortrapt en bepaalt er zich (I, 2, 24) toe, aan te raden „dat er altijd wat verwijdering tusschen die twee blijft en levendig gehouden wort”; toenmaals waren zij trouwens reeds geheel van de Comp. afhankelijk. D. 1664 p. 77. wordt het bedenkelijk geacht, Coxinga te vernietigen, omdat hij voor de Comp. wel eens een tegenwicht kan worden tegen de Tartaren, waarmee zij thans verbonden is. Hetzelfde beginsel vindt men terug in de houding der Edele Maatschappij tegenover hare bondgenooten op Celebes (*Berigten Hist. Genootsch. Utr. V, 1, 39*). Hare balanspolitiek ten opzichte van Bantam en Mataram bleek in § 368. In den eersten Javaschen successieoorlog zou het gemakkelijk zijn geweest, Mataram te splitsen door Pangeran Poeger en Troenodjojo onafhankelijke Vorsten te maken (vergel. *De Jonge VII, 175 en 255; Dagr. 1678 p. 395*). Men deed het niet, omdat men zich de handen had gebonden door de voordeelige tractaten van 1677 en vooral omdat men van eigen kracht en Mataram's zwakheid eene overdreven voorstelling had gekregen, zooals uit de geschiedenis van Tack's ambassade duidelijk blijkt (§ 518). Had de Regeer. destijds eene splitsing der Mataramsche macht noodig geoordeeld, zij zou die ook ondanks de tractaten wel hebben doorgezet. De politiek om ook tegen schijnbaar bevriende inl. Vorsten een troonpretendent in reserve te houden, bespeurt men duidelijk in de behandeling van Pangeran Poerbaja; zie ook § 457 en de in § 401 noot aangestipte houding tegenover Aroe Palakka. Van Goens (bij Valentijn V, 1, 176) prijst in 1663 op Ceilon aan, de inl. Hoofden jaloersch op elkander te maken, „anders is er zeer bezwaarlijk kans om alles te ontdekken wat er mogt omgaan ende ook noodig is te weten”.

Wanneer R. 24 Aug. 1706 het plan der Regeer. wordt vermeld om § 1978 het heele Cheribonsche rijk bij het afsterven der Prinsen onder één hunner te vereenigen, zooals reeds in 1685 de bedoeling heet geweest te zijn en

ook R. 9 Maart 1699 als wenschelijk wordt erkend, dan bestond daartegen, de zwakheid van dat „rijk” in aanmerking genomen, niet veel bezwaar. De benoeming van Pangeran Aria Cheribon tot Opperregent der Preanger in datzelfde jaar bewijst dat de Regeer. toenmaals voldoende zelfvertrouwen bezat; bovendien, van eene combinatie onder de inl. grooten kon in de Preanger nooit ernstig sprake zijn. Van de Sultansfamilies te Cheribon schrijft de in 1720 aftredende Resident: „Alschoon broeders en kinderen in vrindschap (*versta: verwantschap, zie B. 16, 41 noot **), sijn se alle vijanden tegen mal-kanderen in 't hart, dat (*hetgeen*) voor de Comp^{ie}. gantsch niet kwalijk is, wijl in het smeeden van een of ander quaad den een off anderen altoos een glorijsouw stellen om het aen den dag te brengen, temeer omdat haer ingeprent heb, dat het een Hollandsch gebruik is dat een aanbrenger van bedekte waarheden of gesmede affairen altoos groot geacht en deftig met eerambten beloond werd; zedert die tijd is bijna niets voor mij verborgen gebleven”. Toch was deze Resident, Arnoldus van Tets, een man van goede geboorte en, naar andere uitlatingen van hem te oordeelen, een gentleman. Van de Regenten zegt hij dat zij „gants geen gemeenschap met den anderen (*elkander*) houden (*over hunne onderlinge vijandschap zie ook § 2392*), waardoor dat het komt dat er geen aanslagen off verberging van vreemde naties (*d. i. personen van vreemden landaard, zie B. 16, 20, 2*) kunnen geschieden off den een brengt het altoos van den anderen aan den dag; 'k heb dit in het aanbrennen off opvatten van verlopen slaven konnen bespeuren, want ben altoos van andere gewaarschouwt geworden dat se op dat land en die plaets gesien waren. , soodat het houden van geene gemeensame- heijt na mijne geringe gedagten gants niet kwaad is. , zijnde het, onder correctie gesproken, (*gemakkelyk te bewerken?*) dat geen van de Prean- gershoofden een andere regering betragten als die van de Comp^{ie}., waartoe na mijn gedagten seer veel contribueerd 1° dat men de Justitie handhaafd in (*zie B. 25, 13, 1*) 't straffen van boosdoeners en daarentegen het goede be- loont; 2° de niet al te groote vertrouwenheit en vrindschap onder de Regenten; 3° dat se haer onderdanen in een middelmatige teugel houden en aen deselve geen straffe oeffenen sonder haar principaale Hoofden te kennen (*zie hierover § 2387*); 4° dat se strengelyk verpligt blijven in een altijd- duurende devotie van onderdanigheit; 5° dat aan weijnige dog nodige wet- ten verbonden blijven en d' E. Comp. geen hand ligt in het opbrengen van coopmanschappen”.

§ 1979 Gegeven de van oudsher merkbare neiging der Preangerhoofden tot onderling getwist, was het niet moeielyk hun naijver in het leven te hou- den. Van Lawick schreef eene eeuw later als Prefect der Cherib. Preanger- Regentsch.: „Ieder Regent, ja ieder Hoofd, benijden elkanderen. ; zulks heeft tusschen vader en zoon plaats. , vandaar de veele onder- kruipingen die er plaats hebben om volk uit andere districten te bekoomen”.

In 1810 dus nog hetzelfde liedje als in de dagen van Couper en Winkler, B. 20, 5.

De eerste luide kreet van wantrouwen en van angst voor den toemenden rijkdom der Jacatr. Hoofden, werd in Juli 1725 door XVII^{en} aangeheven in een ook overigens van niet veel doorzicht getuigend schrijven (§ 828). Bijna gelijktijdig ging een dergelijke kreet uit van den G.-G. (B. 27, 5 en 6), die van den „oproerigen aard der Javanen” gewaagde en den „rijkdom en weelde der Jav. Hoofden, die bij eenig misnoegen. . . ligt soudan kunnen uijtspatten”, waarom hij het wenschelijk vond dat een deel hunner kapitalen in de kas der Comp. bleef „om haar daardoor te beter in bedwang en tot getrouwheijt aen d’E. Comp. verbonden te houden”, alsof de Inlander van het breidelen of botvieren zijner hartstochten een cijfervraagstuk maakte. De Regeer. vereenigde zich eenparig met deze diepzinnige opvatting. Van Imhoff oordeelt het in 1746 noodig (Bijdr. 1853 p. 370), de inkomsten van zeker Regent op Madoera te besnoeien o. a. om „deselven daardoor ook wat minder in staat te doen blijven om quaat te doen.” Mogelijk is deze opvatting ook van invloed geweest op het ontstaan en de vermeerdering der schulden van de Regenten (zie § 1256); althans Rolff verklaart in 1785 (P. X, 799) te meenen dat de Regeer. opzettelijk de Tjiandjoersche en Buitenzorgsche schulden niet wenschte afgelost te zien, „om daardoor altoos een soort van verband (*hypotheek*) op de coffijplantagiën te houden”, een zonderling idee, dat eerder aan Rolff’s vroeger notarisschap herinnert dan aan de verklaring van 1726 (§ 837) dat de koffie op ’s Comp^e. bodem „grondvast” was. De Regeer. huldigde echter Rolff’s opvatting door in haar antwoord te gewagen van „de verpligting waaronder men (*zij zelve*) de Regenten begeerd te houden”.

Guitard’s beschouwing dat nadeelige cultures als breidel dienen voor de § 1980 Regenten (§ 1317 i. f.) komt overeen met wat Van Tets daareven zei over het opbrengen van „coopmanschappen”. Nederburgh (Consid. p. 233) is van dezelfde opinie. „De Regent (*van Tjiandjoer*)”, schrijft hij, „bevindt zich in staat en is (*dit*) reeds voor lang geweest, om die schuld (*aan de Comp.*) wanneer zulks begeerd wierd af te leggen; dan, men heeft tot nog toe gemeend deselve om politieke redenen te moeten laten voortlopen”. Den 20 Febr. 1798 verwerpt de Regeer. eveneens „om politieke redenen” een voorstel van het Raadslid Neun om die en andere schulden te doen aflossen. Van Riemsdijk spreekt dan ook in een advies, geinsereerd R. 4 Oct. 1796, van „het algemeene gevoelen” dat door de vermeerdering van het vermogen der Regenten „een seer nadeelige uitwerking omtrent den Inl. soude kunnen ontstaan”. De opvatting van Daendels is geformuleerd in zijn R. 15 Maart 1808 geinsereerd voorstel (B. 45, 21): „Ik acht de vernietiging dezer schulden verkieselijk” enz., waarmee ook te vergelijken is wat hij aldaar § 8 zegt. De man van het behoud, Nic Engelhard, keurt het (Overzicht p. 136) blijkbaar af dat

tijdens Daendels wat de Preanger-Regenten betrof „de industrie om de een boven den ander uit te munten en zich de middelen te verschaffen om het grootste vertoon te kunnen bekostigen, ten eenenmale onderdrukt” werd.

E.'s houding tegenover de Regenten in de omwentelingsjaren waarbinnen zijn Commissarisschap viel, verdient wel de aandacht. De toon der bewaarde brieven van Regenten aan hem was nederig genoeg; hunne woonplaats duiden zij bijvb. aan als *siti koempeni*, „het land der Comp.” en dergelijke, maar toen de Gecomm. in een brief aan den Opz. van Bandoeng den Soemedangschien Regent Soerianagara had geprezen, antwoordde die deskundige 13 April 1794 dat hij maar niet kon begrijpen dat Engelhard „waerlijk nog in die gedagten sij, dat er in de geheele Preangerlanden ook maar een enkele Regend existeerd, welke d'Ed. Comp. belangen in het alderminste uit eigen vrijen wille behartigd en in tegendeel niet liever alles aenwend om § 1981 daertegen aan te werken”. Bovendien waren zij niet geheel onbekend met den fatalen gang van zaken in Europa. Nadat den 9 Aug. 1795 te Batavia het eerste bericht was binnengeloopt van de vlucht van Willem V en de voorgevallen omwenteling, schrijft reeds 23 Aug. de Command. van Tandjoengpoera aan Engelhard dat de Regent van Krawang hem om inlichting naar die catastrofe heeft gevraagd. Zelfs was de Gecomm. (zijne brieven getuigen het) niet vrij van de vrees dat de Regenten den te verwachten buitenlandschen vijand zouden steunen. Geheel in overeenstemming nu met de meening in de toenmalige Regeeringskringen dat de geldkwestie bij deze potentatjes den doorslag zou geven, richt Engelhard den 18 Aug. 1795 een rondschrijven aan alle Opzieners, om hun advies te vernemen hoe men de baten der Regenten uit de koffie zou kunnen vermeerderen. Een beetje tot bedaren gekomen, spoort hij hen bij een tweede rondschrijven van 20 Nov. 1795 aan, om de Regenten voor te bereiden tot het nemen van maatregelen voor het geval eener landing van den vijand; daarin komt deze zinsnede voor: „De natuurlijke jalousie tusschen de Regenten van alle de regentsch. kan de Comp. reeds gedeeltelijk geruststellen, dan, men kan niet weeten tot welke gedagten zij kunnen overhellen, indien zij niet bereid worden tot hetgeene waartoe men ze wil doen neigen, terwijl zij aan de andere zijde zeer gedugt kunnen worden, wanneer zij eens de hoofden bij elkanderen voegen. Uw WelEd. zullen de verdeeltheit tusschen de Regenten dienen te conserveren, dog oplettent zijn, dat de eene omtrent den andere niet tot een openbaare vijandschap overheld en tot daadlijkheden (*feitelijkheden*) inclineert; deese policie (*d. i. politiek, zie Deel I, 19 noot*) zal gewis eene groote bescherming zijn teegens alle bedugtingen die UWelEd zig kunnen voorstellen”.

§ 1982 Uit deze periode van angst (die een kwade raadgever is) dateert ook de verzuchting R. 20 Nov. 1798 dat „het te wenschen was dat er wat minder groote tituls in de bovenl. gevonden wierden” (ofschoon de hoogste toenmaals Adipati was, terwijl er vroeger in Soemedang een Pangeran was

benoemd). Zoo wordt R. 14 Oct. 1806 de zaak behandeld van een Radèn Soeranagera, zoon van den Regent van Soemed., die te Pamanoekan een Chin. had laten vermoorden om diens dochter in handen te krijgen, voor welk feit een ander Chin. bij R. 8 Aug. 1806 naar Banda was verbannen: bij nader onderzoek oordeelt de Regeer. dat die Radèn zeer suspect is, doch dat, „daar deze in een nauwe familiebetrekking met het grootste gedeelte der Regenten uit de Jaccatrasche en Preanger Bovenl. staat, het in dit tijdstip, daar de Cheribonse onlusten nog versch in het geheugen liggen, niet raadzaam en zeer onstaatkundig zoude weezen” niet, om dien Radèn te vervolgen, waaraan blijkbaar heel niet werd gedacht, maar om den veroordeelden Chin. te verzenden, wat den Radèn ongerust zou kunnen maken en tot rondzwerfen brengen; zij besluit dus den Chin. los te laten en de zaak buiten verder onderzoek te houden. Het beginsel overigens om door verdeling te heerschen, vindt men in de zaken van Java's N. O.-Kust in de 18^e eeuw herhaaldelijk aangeduid; zie De Jonge X, 372; XI, 47; XII, 111. Om het isolement der Regenten aldaar niet over te laten aan het toeval, deed men hen bij hunne acten van verband (zie die van 1773 bij De Jonge XI, 253, 3) beloven „met boven- of binnenlandsche Regenten en Hoofden evenmin als met andere, die niet nevens mij onder de Comp. sortceeren, en vooral met niemand buiten Java, geen gemeenschap ofte correspondentie (*tc*) houden” zonder verlof van den Gouverneur te Samarang.

Vermelding verdient hierbij nog een schrijven van den Civil Commissioner Hope van Oct. 1812 aangaande de verhouding tusschen de Vorstehoven: „I doubt the propriety of ever allowing that inveteracy (*wrok*) and hostility towards each other to subside so much as ever to allow them to consider their interest to be identical, which would be the case were they made to feel sensibly their dependence. The jealousy and inveteracy which the former Government found it their policy to foment, is certainly beneath the dignity of the British Government (*hear, hear!*), but on our arrival here we found it to exist to the utmost and in my opinion advantage ought to be taken of it so far as to discourage their ever coming together or ever considering that they can act on a common interest” (wat dus neerkomt op het pas afgekeurde aankweken van naijver). De platste opvatting van het Compagniesstelsel vindt men bij Van den Bosch (Brief, p. 13): men moet de Jav. Vorsten „met omzigtigheid. . . . tegen den anderen helpen, hen daarbij met uiterlijke vormen van achting behandelen, terwijl zij van hunne zijde ons hun gezag moeten leenen om den Javaan koffij te doen planten en dit produkt op onze eigene voorwaarden aan ons te leveren”; deze gedragslijn, zegt hij, is een noodzakelijk gevolg van onze zwakheid.

In zonderlinge tegenstelling tot de angstvalligheid van het optreden der Regeer. tegenover de Regenten in de dagen harer onmacht omstreeks 1800, staat de kalmte, waarmee zij bleef toelaten dat de Gecomm. hen

plunderde. Evenmin zag men er ooit bezwaar in, hun een deel van hun land te ontnemen. Zoo is H. 11 Febr. 1786 sprake van het oprichten van suikermolens in Krawang, waartoe (voor brandhout) bosschen in den omtrek van Tjikao zouden worden aangewezen; het getal molens zou niet minder dan 22 bedragen (H. 27 Jan. 1787). Hiervan kwam evenmin als van eene aanvraag H. 4 Juli 1795 door Van Riemsdijk om den eigendom van „het noordwestelijke gedeelte van Crauwang tot aan de rivier Tjitarrum”, maar politieke redenen bleven aan dien afloop vreemd. Dat met het Tanggeransche en Buitenzorgsche zoo luchtig werd omgesprongen, laat zich nog verklaren uit de bijzondere positie der Regenten van die beide afdeelingen, maar Nederburgh heeft (Consid. p. 245) op de vraag „of de Comp. niet zoude kunnen worden bevoordeeld door de verkoop van eene of andere stukken gronds, tot dusverre onder de Regentsch. gehorende”, geen ander antwoord dan dat dit wegens de geldeloosheid der kolonie geene aanbeveling verdient. Zijn ambtgenoot Frijkenius raadt C. G. 25 Febr. 1797 aan, te doen onderzoeken „of 's Comp^s. gronden, onder de Regentsch. gehoorende, of eenige derzelve, met goede vooruitzicht zoude kunnen van de hand gezet worden”; ook hij ziet derhalve alleen de financieele zijde der zaak.

§ 1984 Zeer opmerkelijk zijn de overwegingen, welke Proc. 28 Maart 1812 na lezing van zekere niet nader aangeduide rapporten der Commissarissen te Bandoeng en Tjiandjoer (de vroegere Comp^s. dienaren Tency en Couperus) door het Gouvernement worden bijgebracht om eene acceptatie van Preangerkoffie tegen onvoordeelige prijzen te motiveeren; zij betreffen „the importance in a political point of view of preserving and ensuring the attachment and affection of the native inhabitants of those districts, which since many years they have invariably evinced to the European Government and any defection in which might immediately endanger the environs and city of Batavia and afford an inroad to hostilities from the more powerful chieftains in the interior of the island”. In plaats van „bevolking” leze men hier „Regenten”, want hunne afhankelijkheid was 't waar op het aankwam. Deze plaats geeft dan wellicht den sleutel tot de traditioneele politiek tegenover de Regenten, die dus beschouwd werden als eene barrière te vormen tegen Mataram, dat in 1628 en 1629 Batavia langs den landweg had aangevallen, een aanval die nooit vergeten is, zie § 368. In alle oorden van het uitgestrekte gebied van de Comp. vindt men deze barrièrepolitiek terug. Zoo heette het regentschap Tanggeran een voormuur tegen Bantam (§ 256); Makassar was de sleutel der Molukken (D. 1668 p. 44: „een voorburgh van de costelijke oosterse provintien”; Valentijn III, 2, Makassar p. 138), ook nog nadat het verval van 's Comp^s. scheepsmacht aan dien sleutel alle beteekenis had ontnomen (Haafner, Zee-reizen p. 210). Malakka was de „grensvesting of sleutel van onze bezittingen” (Van Hogendorp, Berigt p. 178) en speciaal de „barriere voor Batavia” (O.- en W.- Indische Post, extranummer 26 p. 231). De Kaap gold bij

XVII^{en} als de „frontier fortress” van Indië (Theal, Chronicles p. 183) reeds omstreeks 1670, evenals trouwens het verlangen naar eene barrière in de Z. Nederlanden al van lang vóór den vrede van Utrecht dateerde (Fruin, Staatsinstellingen p. 300). Ceilon had eene aparte barrière (Ary Huijsers o. l. pag. 105), die volgens Canter Visscher (o. l. pag. 337) Cochin was. De algemeenheid van dit barrière-beginsel doet derhalve onderstellen dat ook de opvatting omtrent de Preanger-Regenten in dien geest een leidraad geeft tot de politiek van de Indische Regeer. te hunnen aanzien, zooals in zake de rechtspraak, § 2384 i. f. Het is dan wel opmerkelijk en een bewijs hoe moeielijk het is in hare onuitgesproken „maximes” door te dringen, dat nergens vóór 1812 door mij de geringste uitlating hieromtrent is aangetroffen.

J. van den Bosch zegt (Nederl. Bezittingen I, Voorrede): „Onze voor- § 1985
vaders hebben wijselijk de zekerheid hunner O. I. Bezittingen liever op de verkleefdheid der beschermde Opperhoofden aan onze belangen gevestigd, dan op de welwillendheid der Volken zelve, en de weg, daartoe door hen ingeslagen, was deze: dat men de Opperh. der hun afgestane Provinciën niet alleen in het beheer deed blijven, maar zelfs hun lot verbeterde, door hun eenigermate een vorstelijk aanzien te geven en hunne waardigheid in het geslacht erfelijk te maken”. Van den Bosch heeft hier vooral het oog op Midden-Java, doch hetzelfde geldt vrijwel voor de Preanger. Ter verklaring dient wat Hartingh zegt (bij De Jonge X, 313): „De Javaan schijnt liever, dat natuurlijk is, van zijn eijgen gevilt te willen wesen als van andere natiën geplaagd”. Over de verbetering van de positie der Regenten, sedert zij de Comp. als heer hadden gekregen, zie § 303; aangaande de vermeerdering hunner inkomsten door de cultures § 2009 e. v.; deze waren echter even weinig bevorderlijk aan hun gezag, als elk ander stelsel van belasting, van den Souverein uitgegaan, dit zou zijn geweest, daar hunne eigene onbetrouwbaarheid onvermijdelijk tot contrôle zou hebben geleid. Verder maken Van Lawick en Van de Graaff 5 Dec. 1818 de opmerking: „Wij zijn van gevoelen dat wanneer de invloed van de Regenten (*in de Preanger*) op hunne onderhorige ophield, ook tegelijkertijd het stelsel van gedwongen arbeid zoude ophouden te bestaan, tenzij door den sterken arm gederigeert”. Men vergelijkte daarmee wat is samengebracht in § 1926 e. v. over de verhouding der Regenten tot de Opzieners.

Alles samenvattend zegt Daendels R. 15 Maart 1808 (B. 45, 4) dat § 1986
„de inl. Hoofden en Regenten (*der Preanger*) als de instrumenten in de handen van het Gouv. kunnen beschouwd worden om den Javaan volgens zijne zeden en gewoonten op te leiden tot alle werkzaamheden die van hem verlangd worden”, dus minder als ambtenaren dan als administrateurs eener Gouvernementsonderneming. Dat alle onkosten van bestuur (voor zoover van bestuur sprake was) op de Regenten werden geladen, bleek ons herhaaldelijk. Nederburgh verklaart C. G. 25 Febr. 1797 met voldoening dat „de Regentsch. door het thans plaats hebbend bestuur de eerste rang hebben verkreegen

onder de winstgeevende bezittingen der Comp, zonder dat tot derzelver bestuur of onderhoud een enkele penning meer of anders word besteed dan de zeer sobere betaling der kostelijke producten"; en wij zagen in § 1127 dat de kostprijs der koffie weer werd gedekt door de overwichten. De eenige mij bekende onkosten, welke de Preanger sedert hare onderwerping heeft geëischt, zijn behalve de geringe salarissen van de weinige ambtenaren (welke later werden ingetrokken), die voor de garnizoenen van Tanggeran, Tandjoengpoera en Buitenz., van welke forten echter geen enkel bezuiden het gebergte lag en van welke de beide eerste door Daendels zonder eenig bezwaar konden worden ingetrokken; voorts die, veroorzaakt door de weinig belangrijke expedities tegen Prawata Sari (§ 557 e. v.), tegen Toendjang Pati (§ 779 e. v.), de Bantammers (§ 791 e. v.), de Cheribonsche opstandelingen (§ 801 e. v.) en de zeer onbeduidende hulp, naar de Wijnkoopsbaai gezonden (II, E. 23, 17); dat men zooveel doenlijk ook de kosten der beveiliging van het zuiderstrand op de Regenten schoof, blijkt ib. § 35 i. f. en in § 2338. Eigenaardig is vooral ook R. 20 Dec. 1800 (P. XIII, 209) waarbij, na de beëindiging der vijandelijkheden tusschen Inl. en Chin. in het Tanggeransche, de niet geringe onkosten tot herstel der aangerichte schade en tot ondersteuning der noodlijdende bevolking uitsluitend op de schouders van den Regent worden gelegd.

§ 1987 *Bezoeken der Regenten. a. Van candidaat-Regenten.* Over de eerste dergelijke bezoeken zie § 392; 704. De oudste benoeming van een Regent door de Comp is die bij R. 16 Mei 1679 van Anggajoeda tot Regent van Tjiasem; dat deze niet naar Bat. opkwam, was mogelijk een gevolg daarvan dat hij een Bataviaasch Balinees was en men hem reeds kende. R. 5 Dec. 1704 blijkt dat de op dezen dag benoemde Regenten van Bandoeng en Pagaden en het Hoofd van Bodjongmalang in Galoeh te Bat. aanwezig zijn, terwijl de Eerste Regent van Pamanoekean eene acte zal erlangen „t' zijner verschijninge alhier". D. 11 Febr. 1706 gaat na den dood van Rangga Gempol, die nooit te Bat. was verschenen, de volgende last namens den G.-G. aan de gezamenlijke Oemboels van Soemedang: „Werd ul. geordonneert, degeen die de naeste en bequacmste tot de regering is, ten spoedigste na Cheribon af te (*doen*) comen om aldaer bij den Gesaghebber Jan Coin te versocken ra Batavia te mogen vertrecken om hun versoeck bij Sijn Edelh^t. voor te dragen". Daarop vervoegt zich Tanoemadja te Cher. en vraagt D. 9 Juli 1706 verlof om naar Bat. te gaan, teneinde zich voor G.-G. en Raden „te vernederen" (1), waarop hij (wat karakteristiek is en bewijst dat de Regeer. hem op zijne plaats wil zetten) een schrijven D. 13 Juli 1706 van Heijrmans ontvangt zonder vermelding van diens lastgever, waarbij hem wordt bevolen, eerst af te wachten dat Pangeran Aria Cheribon te Soemedang zal zijn geweest. Men liet hem dus antichambreeren, en zoo zal het te Bat. ook wel met hem gegaan zijn; R. 23 Dec. 1706 blijkt dat hij thans te Bat. is.

(1) Over dezen term zie § 704 noot.

Na den dood van den Regent van Tjiandjoer komt R. 12 April 1707 § 1988 diens oudste zoon „met desselfs krits, pieken, quitasol (1) en matje (*lante, zie hierboven § 80 noot en Tijdschr. B. B. X, 350*) en versoekt in gemelte sijns vaders naam en plaats te mogen treden”. R. 27 Aug. 1706 krijgt de zoon van Kiai Loemadjoë zijns vaders „plaats, crits en piek”, die aan den G.-G. „overgelevert” zijn. Uit eene bijlage bij de Resolutiën van Febr. 1721 ziet men dat bij den dood van den Regent van Krawang diens oudste zoon „ten huijse van den HoogEd. Heere Gouverneur Generaal volgens de Javaanse gewoonte ende zijnen pligt overgegeeven heeft de kleedinge en geweyren, tot staat (2) en ten respecte van d'E. Comp^e. gebruikt bij zijnen vader, ter dispositie van Uw HoogEdelens”. De opsomming dezer ambtsteekenen volgt in § 2025. Als zoodanig worden tijdens Mataram nog over de Preanger heerschte, vermeld „nieuwe kleederen, een kris, een pajoeng, een kist voor staatsiekleederen (*de kandaga, zie B. 50, 26, 1 en § 80 noot*), een matje en een piek” (babad van Holle T. B. G. XVII, 339). In de origineele acte (*ibid.* p. 341; Van Rees p. 21 noot 3) leest men ook van een pajoeng bawat (3), eene krisscheede en een paard. Toen bij het overlijden in 1731 van den Regent van Tjikalong diens zoons te Bat. kwamen solliciteeren, brachten zij niet alleen de „ornamenten” van den overledene mee maar ook de origineele acte, indertijd aan hem verleend, welke acte werd ingehouden en in B. R. 28 Aug. 1731 is te vinden. Wat gebeurde bij het overlijden van Pangeran Aria Cheribon ziet men in § 740. D. 20 Mei 1722 blijkt dat de „rijksorna- § 1989 menten” van den overleden Regent van Imbanagara naar Cheribon waren gebracht, daar de zoon onder voogdij stond. R. 4 Mei 1733 zegt dat de ornamenten van den overleden Regent van Tjiamis naar Cherib. opgezonden zijn; de zoon mag niet opvolgen, alear hij zich te Bat. heeft vertoond; hij doet dit R. 13 Nov. 1733, en nu wordt hij benoemd, terwijl gelast wordt dat de bij de Cherib. Residenten berustende ornamenten hem zullen worden overhandigd. Op deze laatste plaats ziet men tevens dat de ornamenten van den in 1731 (D. 5 Dec. 1731) overleden Regent van Imbanagara nog altijd in handen van gezegde Residenten waren. Wat het Cherib. Vorstenhuis aangaat, toen Sultan Anom's opvolger Depati Cheribon in 1706 zijn einde voelde naderen, zond hij zijne kris en zegelring aan de Regeer.; zonderling

(1) D. i. pajoeng, zie Hobson-Jobson s. v. *kiltysol* Een curieuse vorm is *eidesol* D. 1628 p. 374 en *korrezol* (bij Dapper, Gezantschap p. 391 heeft een Chinees „een *korrezol* of zonnescerm op 't hoofd”, d. i. eene soort toedoeng).

(2) R. 26 Aug. 1707 is sprake van de „staatsornamenten of het gewant” van den overleden Panembahan van Madoera, waaronder 2 krisen. In de hierboven bedoelde R. 27 Aug. 1706 moet dus misschien ook worden gelezen:

„staatscrits”.

(3) D. i. een „niet te sluiten zonnescerm van bamboe en kadjang”, dat tegenwoordig alleen door zeer hooge ambtenaren wordt gevoerd, Tijdschr. B. B. XVII, 456. Zie over deze pajoeng Rouffaer in Encycl. van N.-I. IV, 623, 1; afgebeeld bij Mr. L. Serrurier, Ethnologische feiten en verwantschappen n^o. 2, n^o. 12 op de plaat.

is, dat Resident Jongbloet dit in zijne memorie van overgave qualificeert als „een teken van vrindschap en vertrouwen” en niet als eene daad van vazalschap, hoewel hij er bijvoegt dat Depati Cherib. verzocht „dat Haer Hoog Ed^s. in der tijd daarmede na haer g'eerde behagen wilden handelen”. R. 10 April 1708 wordt aan Radja Koesoema eene acte toegekend als „opsigter der kinderen, landen en volckeren van den overleden Pangerang Depatij Chirebon”; den zegelring des overledenen erlangt hij echter niet; deze wordt blijkbaar aangehouden tot den tijd der mondigheid van den oudsten zoon. R. 8 Dec. 1719 erlangt deze zoon, Pangeran Ratoe, van de Regeer. den zegelring en de kris van zijn overleden vader, die tot dusver bij haar hebben berust. R. 23 Jan. 1733 wordt bij den dood van Sultan Anom besloten, dat gedurende de minderjarigheid van diens zoon de rijksornamenten en des vaders kris en zegelring zullen blijven berusten in de Geldkamer te Bat.; eigenaardig is, dat deze minderjarige zoon de kris en den ring „als een extraordinair douceur” van de Regeer. ontving (brief naar Cherib. 13 Jan. 1736), zonder dat daarmede verandering werd gebracht in de bepaling dat hij eerst bij meerderjarigheid zou opvolgen. De Resid. van Cherib. schrijft 1739 in zijne memorie van overgave: „Bij afsterven van een der Cher. Princen moet UE. (*de Resid.*) sig in persoon vervoegen na desselfs dalm en aldaar teruggeijschen de krits en den zegelring, die aan hem van d'E. Comp. verleend is”; evenzoo zegt Hartingh (*De Jonge X*, 353) dat bij overlijden van een onder Samarang ressorteerend Regent „altoos des overledens kris en verdere staatsornamenten” (1) aan den Gouverneur van Java's N. O.-Kust worden gebracht.

§ 1990 In de Preanger hoort men er in lateren tijd weinig van. B. R. 29 Dec. 1744 bespeurt men dat de drie zoons van den overleden Regent van Soemedang „des overl. vaders ornamenten afgebragt” hebben naar Bat. en alle drie om de opvolging solliciteeren. Maar uit de correspondentie van Nic. Engelhard blijkt, dat toen in 1796 de Regent van Buitenz. overleed, de Command. aldaar aan den Gecomm. afzond „een met wit linnen (*zie daaromtrent B. 22, 40, 11*) overtrokken candaga, de signatura (*hij bedoelt: insignia*) van den overleedene Regent Aria, bestande in zijn actens, hoed, kriess, rood fluwelbatjen met goude knopen, een witt rompie (*vest*) met goede (*sic, versta: gouden*) knopen, een geschildert (*d. i. gebatikt*) kletie, cen tjiende (*tjindai, cene zijden stof, zie Encycl. van N.-I. s. v.*) met een zilver docsie, waarin het zeegel beslooten, daarbuijten een rotting (2) met wit linne overtrokken als de volgende vier pieken met een zonnescerm”. Dit bewijst dus evenals het

(1) Het woord *staatsie* is in dezen zin al vroeg te vinden, zelfs bij Cornelis de Bruin o. l. pag. 382: „De sieraden en eertekens, die tot de *staatsie* van dezen Koningh (*van Bantam*) behooren”. Daaruit valt af te leiden dat het woord niet tot den specifiek Indischen kan-

selarijstijl behoort, die aan dezen globetrotter niet bekend kon wezen.

(2) Ary Huijsers o. l. pag. 5 verzekert dat de Preanger-Regenten van de Comp. een rotting kregen met haar wapen; mij is daarvan niets gebleken.

voorbeeld in § 1822 dat het gebruik van de opzending der ornamenten ook hier tot het laatst heeft voortbestaan, waarmee dan de overkomst der sollicitanten gepaard zal zijn geweest.

b. Bezoeken bij optreding van een nieuwen G.-G. D. 1641 pag. 55 § 1991 wordt op Formosa een „landdagh van de outste(n) der vassale dorpen beschreven”, waarbij de Gouverneur en zijne Raden aanwezig zijn; bij monde van een Proponent (blijkbaar een taalkundige) wordt aan de vergadering kennisgegeven van het optreden van den nieuwen Gouv., „eijschende de verplichte gehoorsaemheijt, die sijlieden belooffden en met geschencken van verckens en vruchten (als waerteijckenen) (1) bevestichden”. De bezoeken en gelukwenschingen bij Speelman's optreden vermeldde ik in § 686; te noteeren valt, dat blijkens R. 7 Dec. 1681 ook de toenmaals nog volkomen onafhankelijke Bantamsche Sultan Hadji een felicitatiegezantschap zond. Van bezoeken van Regenten bij dergelijke gelegenheden hoort men echter eenigen tijd niet meer. De Cherib. Vorsten feliciteeren D. 6 Juni 1684 Camphuijs per brief; evenzoo doen zij het D. 27 Nov. 1704 Van Hoorn, met bijvoeging van een cadeau. Uit D. 11 Sept. 1709, waar genoteerd wordt het vertrek der Cher. Vorsten en hunne boodschappers benevens dat der „verdere Hoofden en Regenten der Preangerlanden”, maak ik op dat Van Hoorn vóór zijne toenmaals ophanden zijnde terugreis naar patria verschillende hangende zaken met hen had willen regelen. Dat het bezoek der Regenten toenmaals nog niet tot het vaste ceremonieel bij optreding van een nieuwen G.-G. behoorde, blijkt kort daarna, D. 27 Nov. 1709, waar Van Riebeeck aan de Cherib. Vorsten een belangrijk cadeau zendt met eene kennisgeving van zijne ambtsaanvaarding doch zonder last tot hunne overkomst; in antwoord zenden zij D. 31 Jan. 1710 een schrijven met de beste beloften en D. 16 Aug. 1710 zendt Pangeran Aria Cheribon twee personen om zijne gelukwenschen over te brengen.

D. 21 Febr. 1714 feliciteeren de Cherib. Vorsten Van Swoll per brief; § 1992 een hunner (die van zijne voogden ontslagen wenscht te worden) verzoekt eens naar Bat. te mogen overkomen; D. 25 April 1714 bericht de Resid. van Cherib. dat aan dien pupil en zijn voogd de bewilliging der Regeer. is bekendgemaakt tot hunne overkomst naar Bat., dat daarop Pangeran Aria Cherib. en de aldaar aanwezige Preangerhoofden verzocht hebben, eveneens te mogen overkomen om Van Swoll te feliciteeren en de verdere Raadsleden te begroeten; deze vergunning wordt aan dien Pang. (die dus minder kwam naar aanleiding van het optreden van den G.-G. dan wel om een oog in het

(1) Over dit woord zie D. 1636 p. 234: „Want 't gemelte gesclut sal als een *waerteijcken* ende getuijge wesen tegen den Kimelaha”; 1661 p. 14: „Op Indrapoura waren 3 man overgebleven tot een *waertecken* dat wij daer weder zouden komen”; 1679 p. 382: aan de Regeer.

wordt een veroverd wapen gezonden „tot een *waertecken*” van eene behaalde overwinning. Anders lijkt D. 1678 p. 685: „Uijt twee buffelshoornen, in de lucht gesien, een seker of *waertecken* van den op- off onderganch van Bantam te willen soecken”.

zeil te houden bij mogelijke kuiperijen der andere Cheribonners) en de Regenten van Soemed., Band., Soekapoera, Imbanagara en Kawasen verleend bij R. 27 April 1714; zie ook D. 1 Mei 1714. Men vindt dit bezoek beschreven in onze Bijlage XXIV; de Regenten brachten eenige geschenken, die getaxeerd werden en met cadeaux van gelijke waarde beantwoord D. 22 Sept. 1714. Van Swoll overlijdt midden Nov. 1718; D. 20 Maart 1719 feliciteeren de Cherib. Sultans Zwaardecroon en berichten, van plan te zijn om zoodra het weêr 't toelaat, over te komen om hem te begroeten, waarbij Pang-eran Aria Cheribon al de Preangerhoofden zal meebrengen. Hierop volgt D. 6 April 1719 een schrijven der Regeer. dat zij zich nog eens zal „bedenken” over dat bezoek; men bedacht zich wel heel lang, want eerst D. 8 Sept. 1720 wordt hunne aankomst, samen met den Resident, bericht om de installatie van Zwaardecroon bij te wonen; R. 1 Oct. 1720 zegt, dat zij eerstdaags weer zullen vertrekken, maar elders blijkt dat de Regenten den 19 Nov. nog te Bat. waren.

§ 1993 Na de aftreding van dezen G.-G., Juli 1725, ontmoeten wij in Jan. 1726 althans de onder Bat. ressorteerende Regenten ter hoofdplaats (B. 27, 11); R. 12 Maart 1726 waren zij nog niet weg. Naar Cherib. ging D. 25 Oct. 1725 eene kennisgeving van De Haan's optreding; D. 30 April 1726 verzoeken de Vorsten, na den oogst hem te mogen komen begroeten; D. 22 Mei 1726 komt bericht dat zij in Sept. te Bat. zullen komen, vergezeld van „de Regenten der Preangerlanden”; D. 31 Oct. 1726 nemen de gezamenlijke Vorsten na een verblijf van 14 dagen afscheid; D. 29 Oct. 1726 vindt men een brief van den Regent van Tjiamis, die zelf niet kan komen om zijn „pligt (1) ende gehoorszaamheijt af te leggen” en daarom zijn zoon zendt. Hoe verbazend drukkend dergelijke bezoeken konden zijn, blijkt uit de vermelding R. 24 Juni 1729 na het overlijden van De Haan, dat de afgezonden der Vorsten en Regenten van Cheribon, Madoera, Soemenap, Pamekasan, Pekalongan en Japara door hem „ruijm drie jaar” te Bat. waren aangehouden, „sonder dat dese Regering tot nog toe weet om' wat voor redenen zulx geschied is”; wat de aanleiding tot hunne komst was geweest, wordt niet opgegeven. Na Durven's optreden gaat D. 26 Oct. 1729 een schrijven der Regeer. aan de Cherib. Sultans met verzoek om eens over te komen; dit was een gevolg van R. 23 Sept. 1729, bepalend dat het aangeboden excuus dier Vorsten niet zou

(1) Vergelijk hierboven § 2: „de *leenpligt* afleggen”. Cornelis de Bruin spreekt echter o. l. pag. 328 van „den *plicht* van zegenwensch op het Paeschfeest afleggen” (dus: beleefdheidspligt); ib. 346: „ik leide mijnen *pligt* bij den Engelschen Directeur af” d. w. z. bracht hem een beleefdheidsbezoek; ib. 359: „ik begaf mij naer den Heer Commandeur om den *plicht*

eener nieujaerwensch af te leggen”. Onderhoorigheid of vazalschap volgt dus uit deze uitdrukking niet noodzakelijk. B. 20, 28: „haar *pligt* aan de Regent volbrengen” schijnt te beduiden: hem de verplichte diensten te presteeren Maar D. 1664 p. 541: „een geringe *plicht* aennemen” is het: beleefdheidsgeschenk.

worden aangenomen, daar het „van hun pligt is”, den nieuwen G.-G. te begroeten. Uit D. 1 Febr. 1730 ziet men dat ook de gezamenlijke Cheribonsche Preangerhoofden overkwamen tot hetzelfde doel (2). Van het komen en gaan der onder Bat. behorende Regenten wordt in de toenmalige Dagr. bijna geene melding meer gemaakt, zoodat dit aan de waarneming ontsnapt.

Van Cloon verwittigt D. 7 Juni 1732 de Cherib. Vorsten en Regenten § 1994 van zijne optreding onder toezending van een geschenk, dat zij bij hun antwoord D. 11 Aug. 1732 niet reciprocereen, waaruit, daar dergelijke zaken met zeer veel punctualiteit plachten te worden behandeld, wellicht af te leiden valt dat zij hunne tegengeschenken aanboden bij hun bezoek ter hoofdplaats, alwaar zij 24 Sept. 1733 aankwamen en R. 13 Nov. 1733 nog vertoefden. Van Patras' optreding werd D. 21 Maart 1735 onder toezending van een geschenk aan de Cher. Vorsten kennis gegeven; daarop verzoekt Sultan Sepoeh D. 14 April 1735 wegens zijn hoogen leeftijd vrijstelling van de reis naar Bat.; toch werd hierop aangedrongen; al de Cher. Vorsten verschenen dan ook D. 10 Nov. 1735 en vertrokken in het begin van 't volgend jaar (Afg. patr. miss. 16 Dec. 1735). Na zijn dood verzoeken R. 1 Nov. 1737 de Cher. Vorsten uitstel van de reis ter begroeting van Valckenier, van wiens optreden zij D. 30 Mei 1737 met een zeer groot geschenk in kennis waren gesteld; hun wordt echter gelast, „ten eersten” over te komen, waartoe zij zich D. 23 Dec. 1737 bereid verklaren. Daarentegen wordt R. 18 Juni 1742 het bezoek ter felicitatie van Thedens hun wegens de heerschende troebelen kwijtgescholden; dat de Bataviasche Regenten wel opkwamen, blijkt R. 15 Jan. 1742. Toen in 1743 weder door genoemde Vorsten werd verzocht om van de begroeting van Van Imhoff te worden vrijgesteld, werd dit R. 16 Aug. afgeslagen. Ook bij Mossel's optreding verschenen de Sultans, R. 31 Dec. 1751. De feesten enz., gegeven bij Van der Parra's ambtsaanvaarding, beschrijft onze Bijlage XXXV. Toen Jeremias van Riemsdijk optrad, verschenen eerst, evenals bij Van der Parra, de gezanten van Bantam, die spoedig vertrokken, daarna D. 12 Oct. 1776 (en wel op Comp^s. schepen) die van den Soesoehoenan en den Sultan „tot het afleggen der verpligte homagie”; ook de Pangeran van Madoera en de Strandregenten waren blijkens D. 1 Nov. 1776 in de stad. Eerst na afloop der feesten, die op 14 en 21 Nov. vielen, verschenen de Cherib. Vorsten D. 24 en 27 Nov.; dezen werden onthaald D. 2 Jan. 1777, maar aan de „onder Cheribon sorteerende Regenten” was reeds D. 20 Dec. 1776 veroorloofd naar hun land terug te keeren. Van Regenten, onder Bat. ressorteerende, is bij deze gelegenheid geen sprake.

(1) Met de installatie van Durven staat denkelijk de zware vierkante steen, als eene halve grafzerk, voorzien van een opschrift te zijner eere, in verband, die vroeger in de Buitenkerk

ergens tegen den wand stond, maar thans in het Museum van het Bat. Genootschap berust onder het nummer 11558; hij draagt het jaartal 1730.

- § 1995 . Omtrent de optreding van De Klerk zegt de Chineesche geschiedenis van Bat. (T. N. I. 1840, II, 99): „Nadat de Gouverneur (*De Klerk*) in zijne waardigheid was bevestigd geworden, kwamen de Javanen van den Oosthoek naar Bat. met ongeveer duizend prauwen om Zijne Excellentie met de verheffing tot zijnen rang geluk te wenschen. Toen echter de Hollanders de Javanen in zulk eene groote menigte zagen aankomen, hielden zij hen verdacht en hielden dag en nacht op de muren van de stad wachten uitgezet, steeds in angst verkeerende, totdat de Javanen weder vertrokken waren”, een angst die nog al in strijd is met de zwierige beschrijving bij Van Deventer (Geschied. der Ned. op Java II, 237 en De Jonge XI p. LVIII), die geput heeft uit een brief van Von Wurmb (o. l. pag. 156 e. v.) van Januari 1777, waarin deze gebeurtenis wordt voorgesteld als geschied einde 1776. Von Wurmb zegt dat meer dan 7.000 volgelingen, aangebracht met ruim 300 schepen en gewapend met krissen, gedeeltelijk ook met schietgeweer, sabels en pieken, de verschillende gezanten en Regenten omgaven, en Van Deventer fantaseert daar verder het zijne bij. Diens voorstelling, alsof elke installatie van een G.-G. met zooveel omslag gepaard ging, is voorts geheel bezijden de waarheid. Alleen die van den grooten Van der Parra en zijn niet minder grooten opvolger is aldus gevierd. Toen bij R. 4 Oct. 1777 De Klerk provisioneel tot G.-G. werd benoemd, werd tevens, op grond dat „eerst kortelings” de gezantschappen van Bantam, Cheribon en de Vorstenhoven te Bat. waren geweest „tot het afleggen van de verschuldigde hulde”, besloten „in dit geval eenige toegeeventheid te gebruiken” en bovengemelde gezantschappen beneyens de overkomst van den Panembahan van Madoera en de Strandregenten, ditmaal, doch „zonder de minste gevolgtrekking voor den aanstaande”, niet te doen plaats hebben; in stede daarvan zouden de Panembahan en de Strandregenten het volgend voorjaar naar Samarang opgaan.
- § 1996 Stavorinus (Reis Samarang II, 228) voegt hierbij, dat de huldiging te Bat. „anders aan de Comp. ruim een tonne gouds kostte” en Ary Huijsers (in zijn leven van De Klerk achter zijn elders geciteerd werk p. 58) geeft als reden van het afschaffen der praalvertooning op, dat De Klerk de stad niet wilde „blood stellen voor eene onverwagte overrompeling”, hetgeen herinnert aan bovengeciteerde mededeeling van de Chineesche historie, welke De Klerk's optreding verwacht met die van zijn voorganger (1). Bij de optreding van latere

(1) Voor vrees was overigens aanleiding. Morgenstern bijvb. schrijft in 1771 (o. l. pag. 248) dat het Batav. garnizoen, dat 2.000 man sterk behoorde te zijn, door de ongezondheid der stad tot nauwelijks 500 was geslonken, waarvan minstens de helft in het hospitaal lag. Vergelijk daarmee de opgave betreffende 1777 bij De Jonge XI, 317. Nog krasser is Verhuell's

mededeeling (Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen. Utr. 1879, II, 31): „Toen Admiraal Juges in deze zeeën verscheen (*in den Eng. oorlog die in 1781 uitbrak*) is mij verzeekert dat 't garnizoen van Bat. maar bestond uit 80 dienstdoende Europaansche soldaaten; toen ik die hoofdstad verliet (1785) waren er 200”. Wanneer niettemin Von Wurmb schrijft dat men

Gouverneurs-Generaal is nergens meer sprake van dergelijke feestgezantschappen of overkomst van Vorsten en Regenten, hoewel de Cherib. Sultans zich nog in 1806 verbonden (Ind. Archief III, 264) om bij die gelegenheden een huldigungsgezantschap naar Bat. te zenden, tenzij de Regeer. het beter achtte om dit huldebewijs door den Resid. aldaar te doen ontvangen.

De gezantschappen van de Vorstenhoven naar Samarang bij optreding van een nieuwen G.-G. wekten al dadelijk bij den Sultan veel tegenzin (De Jonge XI, 392; 404), vermoedelijk omdat deze het vernederend achtte binnen de oude Mataramsche landpalen hulde aan den overheerscher te bewijzen; zij bleven echter voortduren.

c. Jaarlijksche bezoeken der Regenten. Vergel. § 685 e. v. en over het § 1997 begeleiden der productentransporten § 1055 e. v. Daar het transport gewoonlijk in de laatste maanden van het jaar valt, vindt men de bezoeken der Regenten haast altijd omstreeks nieuwjaar vermeld. Jongbloet zegt in zijne memorie van Juli 1714, dat de Regenten l. l. Maart te Cheribon geweest zijn, waaruit volgt (zie § 1896) dat zij toen niet tegelijk met hunne producten verschenen. D. 1 Jan. 1712 (B. 23, 111) wordt aan al de Regenten te Batavia een „festijn” aangeboden. Het kan zijn dat dit diner in verband met het bezoek der Regenten steeds meer gewoonte werd; de prototyp is dan de in 1662 (Valentijn II, 1, 240 en Ambonsche Zaaken p. 219) ingestelde jaarlijksche maaltijd, te Ambon aan alle Orangkaja's aangeboden, waarover zie B. 35, 33. Onder de „inlandse grooten” die, begeleid door den Gecom., D. 1 Jan. 1714 Van Swoll feliciteeren, zullen ook wel de Regenten te verstaan zijn. D. 1 Jan. 1716 verschijnt weder, onder hetzelfde geleide, Pangeran Poerbaja met „meest alle d'andere inlandse grooten en voornaemste officieren”; die „grooten” zijn dus of de bovenlandsche Regenten of toevallig aanwezige vreemdelingen; bij volgende vermeldingen der nieuwjaarsfelicities bij den G.-G. wordt niet speciaal van hen gewag gemaakt. Wij zien ook in § 1056 dat de comparitie der Regenten op nieuwjaarsdag omstreeks 1716 nog geen vast gebruik was. D. 12 Nov. 1741 echter vragen de Regenten der oostelijke regentsch. excuus dat zij „tegen 't nicuwe jaar” niet te Bat. zullen kunnen komen wegens den nood der tijden; zij zullen echter personen zenden „om onse plicht (*zie hierboven* § 1993 noot) af te leggen”, eene uitdrukking die (den afstand in aanmerking genomen) moeielijk kan slaan op de begroeting van den nieuwen G.-G., die nog geen week tevoren was opgetreden, en die dus bewijst dat het nieuwejaarsbezoek, evenals wij dit zagen van het huldigungsbezoek, eene vaste gewoonte was geworden. Bij brieven, geïnserieerd D. 15 en 16 Nov. van dat jaar, worden al de gezamenlijke onder Bat. ressorteerende Regenten hetzij in

in 1776, diese Belagerung (*der om de stadsmuren kamppeerende Javanen*) Monate lang ohne Besorgnis” uithield, dan geloof ik dat de voor-Priangan.

stelling zoo is gekleurd dat zij wat op de verbeelding van 's mans vrienden in Deutschland kon werken.

persoon of vertegenwoordigd door een gemachtigde, tegen 18 Dec. naar de hoofdplaats opgeroepen, doch dit was een noodmaatregel, en de brief werd door twee Raden van Indië geteekend, niet door den G.-G.

§ 1998 In 1745 (De Jonge X, 58, 6) verbindt zich de Regent van Madoera jaarlijks „in persoon homage (*te*) doen, 't zij tot Bat. of Samarang, sooals dat door de Comp. geordonneert zal worden”. Toen Van Imhoff het volgend jaar Java's N. O.-Kust bereisde, bepaalde hij (Bijdr. 1853 p. 417, 3) dat de Strandregenten in plaats van het gewone hofbezoek bij den Soesoehoenan op het Moeloed-feest, in Oct. naar Bat. zouden opkomen om „haar onderwerping” aan de Comp. te bewijzen. Zoo behelst de acte van verband, in dat jaar door de Regenten van Soerabaja geteekend (ib. pag. 350), de verbintenis om eens per jaar te Samarang of „zoo zulx gerequireerd werd, op Bat. in perzoon homage (*te*) doen”. Eene dergelijke acte wordt o. a. ook door den Regent van Soemenap en dien van Pamekasan onderschreven (ib. pag. 375; 378), die te voren (zie P. IV, 398) verplicht waren bij wijze van erkenning van „het gezag en bescherming van de Comp.” eens per jaar tegen het kenteren van den moesson hunne opwachting te maken bij den Commandeur te Samarang (1). R. 23 Dec. 1746 vermeldt dat de Strandregenten thans te Bat. zijn „tot het doen van hare jaarlijxe homage ter gelegentheijt van het aanstaande nieuwejaar”; uit D. 31 Dec. 1746 ziet men, dat sommigen hunner al in Sept., anderen in Oct. en Nov. waren aangekomen; Preanger-Regenten worden aldaar niet § 1999 genoemd. Aan het einde van dat jaar zegt Van Imhoff (bij De Jonge X, 66) dat „die comparitie, voormaals eenmaal des jaars ten hove en nu bij de Comp. gedaan werdende, bij den Inlander tot een bewijs dient van trouwe en ghoorzaamheijt” (2). D. 4 Nov. 1747 komt er weder een groot aantal „om te handelen en rekenschap te doen betreffende hunne districten en zaken” volgens de order van het vorige jaar. R. 9 Sept. 1749 blijkt dat zij ook in 1748 kwamen; zij worden nu weer opgeroepen; de namen van hen die verschenen vindt men D. 4 Jan. 1750. Eene dergelijke order gaat opnieuw D. 7 Nov. 1751 naar Samarang en D. 13 Dec. 1751 wordt naar Cherib. geschreven „sorge te dragen dat alsnog herwaarts komen de Preanger Regenten”. Ook de Sultan van Bantam verbindt zich in 1752 (De Jonge XI, 3, 22) om „s jaarlijks homage (*te*) doen door eene besending van 100 bharen peper”. Den 6 Nov. 1752 wordt een feest gegeven aan „d'aanwesende inlandse hoofden” (D. 2 Nov. 1752; P. VI, 291). Bij R. 25 Jan. 1760 wordt gelast, aan de aanwezige Regenten uit de Bat. Bovenl. tot consumptie af te geven 10 last (dus 30.660 \bar{w})

(1) Uit de acte van verband van 1773 (De Jonge XI, 254, 5) ziet men dat de Javasche Regenten hunne (jatjah-gelden te Samarang opbrachten in Moeloed en hunne leveranties in natura vóór eind October.

(2) Dezelfde G.-G. maakt (De Jonge X, 154) onderscheid tusschen het „compliment van vas-

salage” en dat „van hommage”, welk laatste, dat van meer belang is dan het eerste, naar het schijnt aan den landeigenaar wordt gedaan, bijvb. door een pachter; echter wordt dit onderscheid, zooals beneden blijkt, door anderen niet in het oog gehouden.

rijst tegen betaling van den gewonen prijs van 30 Rd^s. Dit bewijst 1^o dat de Comp. hen niet vrijhield; nergens wordt trouwens gesproken van een daartoe geopend credit; 2^o dat zij met een zeer groot gevolg kwamen.

Bij S. R. 16 Maart 1762 wordt de jaarlijksche opkomst der Strandregenten § 2000 „om homagie te doen” afgeschafft; het kan wezen dat de al te groote opkomst in het vorige jaar (B. 35, 5) de nadeelen er van bijzonder helder had doen uitkomen. Hartingh zegt dan ook in zijne memorie van overgave dd. 26 Oct. 1761 (De Jonge X, 354): „Bij verkiezing van een nieuwen Gouverneur Generaal is het oirbaar en billijk dat zij (*de Javasche Regenten*) als hunnen Vorst en Heer hommage doen; doch jaarlijks naar Bat. te gaan zoude tot hun ruïne strekken, gelijk Haar HoogEdelh. ook schijnen begrepen te hebben”. Dat de Javasche Regenten alle jaren naar Samarang opkwamen, ziet men *ibid.* p. 353 en bijvb. in de acte van verband van dien van Bawean, anno 1782 (De Jonge XII, 18, 2); vergel. die van 1773 voor den Regent van Brebes (*ibid.* XI, 253, 2), die zich verbindt „soo dikwijls als het gerequireerd wordt” naar Samar. of Bat. op te komen. Bantam schijnt te zijn doorgegaan met het zenden der hommagegezantschappen: de acte van investiture voor den nieuwen Sultan a^o 1777 (De Jonge XI, 298) bevat de bepaling: „De Sulthan zal jaarlijks homage doen door een expres gezantschap naar Bantam (*les: Batavia*) te zenden met hondert baaren peper”.

In het rapport van Tisson en Weiss (B. R. 15 April 1766) leest men dat zij, den 6 Jan. 1765 te Bandoeng komende, tot den 26 Jan. op den terugkeer van den Regent moeten wachten, „den Tomogon met de meeste mindere Hoofden bij gelegenheid van 't nieuwe jaar à uso op Batavia zijnde”. D. 1 Jan. 1770 wordt de G.-G. gecomplimenteerd o. a. „van de respective inlandse Regenten der Jaccatrase en Preanger Bovenl.”; evenzoo D. 1 Jan. 1771 en volgende jaren tot 1777.

Eene beschrijving der nieuwjaarsreceptie in 1772 vindt men bij Mor- § 2001 genstern (o. l. pag. 252): het heele kasteelsplein stond 's morgens om 10 uur vol koetsen; „es kamen auch verschiedene inländische Könige und Prinzen.... sie sahen zum Theil scheuszlich und komisch aus”; een jonge „Prinz” kwam te paard, prachtig gekleed doch zonder kousen, met een groot gevolg, gedeeltelijk te paard, waaronder pajoeng- en kipsadragers; eerst werden de „inländische Könige und Fürsten” toegelaten (ik denk met cadeaux, zie § 1847), daarna pas de Raden van Indië, dan de Raad van Justitie enz.; men werd door den G.-G. na gedaan compliment toegesproken en dronk met hem een glas wijn (Van der Parra moet wel een harden kop en eene sterke maag hebben gehad). Overigens dient men zich geen te groote voorstelling te maken van de pracht dezer Regenten. Het gevolg zelfs der feestgezanten van Solo en Djokja in 1776 zag er, zegt von Wurmb (o. l. pag. 156), „von Herzen unansehnlich” uit. Wat intusschen de Preangerlui aangaat, die werden misschien op den beer in een nieuw pak gestoken, zie B. 37, 6, 4.

Zagen wij deze bergbewoners nog op 1 Jan. 1777 de nieuwjaarscomplimenten afleggen bij den G.-G., D. 1 Jan. 1778 worden zij niet met name vermeld en D. 1 Jan. 1779 „behaagde het Zijn HoogEdelheid de respectieve inlandsche Regenten der Jaccatrasche en Preangersbovenl. te excuseeren van de aflegging der gewoone nieuwjaarscomplimenten in het Generaal Gouvernement”. Men mag mogelijk als aanleiding hiertoe beschouwen dat de G.-G. De Klerk, die meermalen getoond heeft de Regenten gaarne te willen helpen, hun noodelooze onkosten (voor geschenken, kleeding e. d.) heeft willen besparen. Later worden de Regenten niet meer vermeld onder de nieuwjaarswenschers. D. 1 Jan. 1790 leest men dat ditmaal door den G.-G. heel gene officieele bezoeken worden ontvangen, en bij het zwijgen der latere Dagreg. is het wel mogelijk dat die in onbruik zijn geraakt, maar men vindt in 's Lands Archief nog eene gedrukte kennisgeving in het Nederl. dd. 1 Jan. 1812, waarbij Raffles laat weten dat hij dan en dan nieuwjaarsbezoeken zal ontvangen. Een advies aangaande Raffles' landverkoop van Van Lawick e. a. zegt dat die niet moet plaats hebben op 1 Jan., omdat „die dag in deeze colonie steeds een dag is van feesten en vreugde en men uit dien hoofde zig niet mag vleijen op die dag veel liefhebbers als koopers te zullen bij elkander zien”. Deze „feesten en vreugde” waren van zulken aard, dat Alting in 1795 in een particulieren brief noteert dat op nieuwjaar steeds eene afdeeling dragonders door de stad patrouilleert om rustverstoringen te beletten.

§ 2002

Ondanks het in onbruik geraken der felicitatie bij den Landvoogd, bleven de Preanger-Reg. naar Bat. opgaan. R. 30 Dec. 1785 verneemt men dat onlangs alle Regenten en Opz. „naar gewoonte, veroccioncerd door de intrede van 't loopende jaar”, te Bat. zijn gekomen. R. 20 Aug. 1789 zegt de Regeer. dat inspecties der Regentsch. niet alle jaren noodig zijn, omdat „de Regenten en Opzichters jaarlijks naar Batavia moeten opkomen”. R. 8 Dec. 1795 wordt besloten „het afroepen der Regenten uit de Jac. en Preangerlanden, na jaarlijksche gewoonte, voor deeze keer te excuseren” wegens de „tijdsomstandigheden”, vermoedelijk de te Bat. heerschende patriotische opwinding (T. B. G. XLI, 108); overigens verklaarde de Regeer. dit „compareeren” voor „noodig en heilzaam” (Afg. patr. miss. 31 Jan. 1796 bij De Jonge XII, 396). Bij R. 15 Maart 1799 werd naar aanleiding eener klacht der Regenten over den druk van hunne nieuwjaarsreis, die noodeloos werd verlengd door de omstandigheid dat bij hunne aankomst de koffie toch nog niet geheel was afgebracht, waarop bij het afsluiten der rekening gewacht moest worden, vastgesteld dat zij voortaan zouden verschijnen tegen 1 April, als wanneer de leverantie was afgelopen, en dat zij na 8 of 14 dagen zouden kunnen vertrekken. Bij R. 7 Maart 1800 wordt wegens het geringe bedrag der door de Regenten van Soem. en P. moentjang geleverde koffie, aan dezen toegestaan dit jaar niet „tot het doen der gewone afrekening” op te komen. Bij R. 6 Febr. 1801 werd de oproeping bepaald tegen ult^o. Febr.; de

afrekening echter over 1801 en de eerstvolgende jaren is òf te Bat. buiten tegenwoordigheid der Regenten geschied, òf in hunne tegenwoordigheid te Tjiandjoer (zie § 1188 i. f.); eerst einde 1806 werden zij weder naar Bat. opgeroepen, doch de tijd van hun verblijf aldaar zooveel mogelijk beperkt. Om-trent de periode Daendels zie § 2622.

Eigenaardig is, dat blijkens eene aanteekening van Macquoid de Preanger-Regenten in 1812 „were invited op to Buitenzorg by the Lieutenant Governor to spend the Christmas holidays with him”. Dit lijkt wel eene transformatie van de vroegere nieuwjaarsgelukwenschen bij den G.-G.

Wat particuliere bezoeken aangaat, 1 Sept. 1792 draagt N. Engelhard het verzoek voor van den Regent van Tjiandjoer om „een paar dagen incognito” te Bat. te mogen komen tot bereddering zijner zaken.

Verblijf der Regenten te Batavia. Over de woning van den Regent § 2003 van Tjiandjoer zie § 1082; over de eigendommen van dien van Kampongbaroe § 1080. Blijkens R. 12 Juni 1787 bezat ook die van P. moentjang een koffiepakhuis bij den weg van Jacatra, denkelijk met eene woning (zie ook § 2012 i. f.); blijkens H. 6 Maart 1805 had de Regent van Bandoeng een „steene woonhujs en andere bijgebouwen” bezeten. H. 14 Dec. 1726 vermeldt een stuk land van den Regent van Tjileungsir, $\frac{3}{4}$ uur van de stad aan den Zuiderweg; H. 30 Aug. 1749 een dito van dien van Kedoengbadak bij het Buitenhospitaal; over dien van Batoelajang zie § 2012; over dien van Kra-wang § 2020 i. f.

Het groot gevolg van den Regent bleek in § 687 en 1999 i. f.; in 1812 maakt Tency de opmerking dat de reis der Regenten en Opz. naar Tjiandjoer ter gelegenheid van de koffie-afrekening „merkelijk zoude strekken tot prejudicie zoo van de inzaam der koffij als ter receptie van Z. E. den Heere Lt. Gouv. bij H. D. afreize naar Java.”

Blijkens de inscriptie van het schenkbord van Van Tets (zie I, 60 i. f.) trad deze eerst af in Jan. 1769; hij legde dus vermoedelijk zijn ambt neer in de vergadering met de Regenten en bood bij die gelegenheid denkelijk clk hunner zulk een zilveren schenkbord aan; er is nog een in bezit van den koffiepakhuismeester te Padalarang. Over de gewoonte om een nieuwoptredend (gecomm. te installeeren op 1 Jan. zie § 1853 i. f.

R. 20 Aug. 1789 leest men dat de G.-G. „niet gemankeerd heeft, bij § 2004 de afkomst der Regenten en Posthouders (*over dezen titel zie B. 23, 133, 3*) in de jaarlijksche conferentie met dezelve, allen in 't generaal en een ieder in het bijzonder hunne gehoudenis voor oogen te houden”. In de brieven van Rolff vindt men herhaaldelijk herinneringen aan de terechtwijzingen, welke de Gouv.-Gen. met nieuwjaar aan sommige voor de cultures niet al te ijverige Regenten had uitgedeeld; ook echter aan loftuitingen, door Zijn HoogEdelheid aan meer naarstige Regenten toegezwaaid. B. R. 7 Maart 1806 vermeldt onder den inventaris van het Commissariaat „12 Regents-stoelen,

een ovale tafel met dies kleed, en 12 kussens." Niets van dien aard behoorde in Freijer's tijd daartoe, blijkens een bewaard registertje van den toenmaligen omneslag van het Commissariaat. Nic. Engelhard zet in zijn grootboek over 1795: „Over 't bekostigde op 't nieuwe jaar, zo tot het onthaal van de inlandsche Regenten als uitgaven aan hellebaardiers, rapportgangers en diverse inlandsche spellen etc^a. Rd^s. 848"; in de opgave zijner uitgaven a^o. 1792 (P. XII, 779) noteert hij echter: „Voor ongelden van het tractement der Regenten op den dag van het nieuwe jaar en het bekostigen van den maaltijd etc. 1000 Rd^s." en eene even groote som als cadeau voor hellebardiers enz.; in de opgave over 1793 (P. XII, 783) paraisseeren diezelfde bedragen. Den 22 Dec. 1797 richt hij een rondschrijven aan de Opzieners met kennisgeving dat hij „een dag voor het Nieuw Jaar des morgens ses uren zal laten houden een gevegt van een tijger met een buffel"; willen dus de Regenten „wegens dies zeldzaamheid" daar bij zijn, dan moeten zij zorgen spoedig te komen (1). R. 19 Juni 1800 spreekt van de onkosten des Gecomm. „bij het gewoon tractament der Commandanten (*van de kampongs om Bat.*) bij het nieuwe jaar en de tractamenten gedurende het aanwezen der Regenten alhier". Vermoedelijk was het een oud gebruik, om aan de gezamenlijke Regenten bij hunne opkomst een feestmaal aan te bieden, zie B. 17, 52, 6 en § 1997.

§ 2005

Wat het vertoon daarbij betreft, ik noteer uit Morgenstern (o. l. pag. 287) dat wanneer de Regent van Samarang den Gouvern. van Java onthaalde „bey jeder Gesundheit die mit Pokalen getrunken wird (*waaroover zie B. 35, 21*) die Kanonen gelöset werden". Proc. 13 Maart 1815 spreekt de Rcsid. Macquoid nog van „general meetings" van de Regenten, op zijne kosten: „a party of the kind alluded to seldom consists of less than from 25 to 30 persons, exclusive of chiefs who are accustomed to sit at a little distance from the table on mats, and when any particular toast is given, they join in it with wine," wat hij, als een zuinige Schot, lang niet goed vindt; „it has heretofore been customary, while the Regents are thus assembled, to consider the days they remain together as days of festivity and rejoicing, but more particularly during the annual settlement of the coffee accounts, which has always been held as a grand occasion under the Dutch Government, nor will this be thought extraordinary when the distance the Regents live from and the little opportunity they otherwise have of conversing with each other, is considered, and that accounts to so large an amount are to be settled as those embracing the whole coffee administration of the Regencies". Over de vrijstelling van rijtuig- en paardenbelasting, die de Gecomm. en zijn Schrijver ook ten bate der Regenten genoten, zie § 1791; 1835. Van der Parra

(1) Den 27 Jan. 1817 noemt de Baljuw van Batavia onder zijne inkomsten dezen post: „Alle jaaren bij het rampokken, dat op vijf of zes plaatsen geschied, 2 duc." Dit kan kwalijk slaan

op het afmaken van een tijger. Men heeft mij dan ook gezegd dat dit een term te Bat. is voor het Chin. feest Tjioko, waarbij bergen eetwaren gerampast worden.

noemde R. 28 Mei 1765 onder de nadeelen der indeeling van Soem. en P. moentjang onder Cheribon ook dit „dat derzelve Regenten, als hunne producten te Cheribon leverende en daar betaald krijgende, nooit meer hier te Batavia quamen en dus ook niets van 't gene ze voor de producten ontfin- gen, onder de gemeente alhier verteerden of besteedden, daar integendeel de quistachtige gewoonte van de Jaccatrasche Regenten veel van 't hier ont- fangene geld onder de gemeente bragt.”

Nederburgh zegt (Consid. p. 147) dat „de Regenten doorgaans in 't § 2006 begin van 't jaar bij den Gecomm. eene som van Rd^s. 60 à 70.000 papieren geld tot hun onderhoud en den inkoop van benoodigdheden opnemen”; het agioverlies op papier was destijds ongeveer 20 %. Onder de uitgaven van den Regent van Tjiandjoer noemt hij (p. 214): „Aan ongelden voor de jaarlijkse opkomst naar Batavia met zijne familie en suite, daaronder een geschenk voor den Gecomm. van 4 à 5.000 Rd^s. en ongelden aan 't comptoir tot een bedrag van Rd^s. 600, op zijn minst gerekend 8.000 Rd^s.”; voor Bandoeng bedroegen zij volgens hem 1.600 Rd^s., voor Batoelajang 600, P. moentjang 400, Krawang 350; van Soemedang en de kleinere regentsch. geeft hij ze niet op. Zijn deze opgaven eenigermate juist, dan kan men nagaan welk een bedrag, het restant van bovenvermelde 60 à 70.000 Rd^s., aan „inkoop van benoodigdheden” werd verkwist. Elders zegt hij dan ook (Verhand. over de Vragen p. 197): „Wanneer de Regenten der Jac. en Preangerlanden bij hun- ne jaarlijksche overkomst te Bat. de betaling ontfangen voor de geleverde produkten, is doorgaans hun eerste werk, de winkels te gaan bezoeken en aldaar een goed gedeelte daarvan in allerlei nuttelooze dingen en snuisterijen te verspillen”. Uit het grootboek van Nic. Engelhard over 1793 ziet men dat hij in Januari leent aan den Regent van Tjiandjoer 40.000 Rd^s., Bandoeng 22.000, P. moentjang 20.000, Soemedang 5.000, Krawang 1.600, Adiarsa 150, Tjiasem 200, en idem als bestuurder van Pamanoekan 350, samen dus 89.300 Rd^s. Verder blijkt uit een anderen post, dat de Gecomm. 4.000 Rd^s. voor den Regent van Tjiandjoer aan een juwelier betaalde. Den 15 Jan. 1794 stel- de hij aan de Regenten Rd^s. 104.079 ter hand, ongeveer in dezelfde verhou- ding als hierboven; daarbij was een bedrag van Rd^s. 10.929 aan koopman- schappen. R. 5 April 1799 zegt Mom dat den 4 Febr. 1798 aan de Regen- ten van Tjiandjoer en Buitenzorg 60.000 Rd^s. papier is verstrekt „louter en alleen ter goedmaking van de ongelden gedurende hun verblijf te Batavia, dat niet veel langer dan twee maanden kan geweest zijn”. Het totale bedrag aan gelden, die de Regenten dat jaar „op het coffijgewas vooruijt uijt cass ontfangen en voor het grootste gedeelte hier op Batavia verteerd hebben” bedroeg volgens eene latere rekening 30.000 Rd^s. zilver en 101.150 papier. Uit N. Engelhard's jaarverslag dd. 2 April 1800 blijkt, dat evengenoemde § 2007 twee Regenten in 1799 ontfingen Rd^s. 2.500 zilver en 77.500 papier ter be- strijding hunner onkosten in de hoofdstad; hij leverde hun twee paarden

voor 2.000 Rd^s. en zette zelfs op hunne rekening eene gift van 250 Rd^s. voor..... de Marineschool in Nederland, waarvoor alle Regenten eene som stortten; de Regent van Bandoeng ontving tijdens zijn verblijf 48.000 Rd^s., die van P. moentjang 14.000, Soemed. 13.500, Batoelajang 9.000, Krawang 8.500, Adiarsa 150. Dat al dit geld inderdaad grootendeels opgemaakt werd, blijkt daaruit, dat volgens N. Engelhard's grootboek over 1799 Tjiandjoer en Buitenz. op ult^o. Dec. nagenoeg effen stonden, terwijl zij 31 Maart 1800 hem 80.164 Rd^s. schuldig waren, die hij hun toen kortte op een bedrag, dat hij voor hen van de Comp. ontving. Op dit verkwisten doelt N. Engelhard als hij 6 Maart 1797 aan den Opz. van Tjiandjoer schrijft, dat hij hem 4.590 Rd^s. voor de Tjoetakshoofden zendt „die ik met veel moeite uit de brand gehaald heb, anders was dit geld evenals al het andere gevlogen”. Die Opz. schrijft op zijne beurt 11 April 1798 dat de Regent van zijne reis naar Bat. „met leedige handen thuis gekomen is”, zoodat de noodige voorschotten op de te leveren koffie niet kunnen worden verstrekt. En dat nogwel na den buitengewoon grooten oogst van 1797! R. 11 Dec. 1801 zegt P. Engelhard dat de Regenten „bij hun aanwezen te deezer hoofdplaats tot het houden der gewoone afrekening veel geld verkwisten en na de afrekening het montant, dat hun competeerd, meest nodig hebben tot het betaalen van hunne particuliere schulden”. Dat de Opzieners niet geheel vrij werden gehouden blijkt P. XII, 340; 344; 346; 348, waar de reis- en verblijfkosten onder hunne jaarlijksche uitgaven worden gesteld; de Regenten betaalden echter in elk geval hunne rijtuighuur te Bat, zie § 1927 i. f. N. Engelhard schrijft 15 Dec. 1797 aan Nederburgh, dat ten onrechte wordt beweerd dat zijne inkomsten door hem te laag zouden zijn opgegeven; dat Van Riemsdijk dit wel beter kon weten; „of verseert Zijn WelEd.Gestr. misschien nog in het denkbeeld, dat het geenzints ongepermitteerd zij, de Regenten het geld wat zij bij de afrekening te goed hebben door allerhande practijken en allerhande voorwendzels te onthouden, en dat men dezelve, zonder hen onrechtvaardig te behandelen, als ze 2 à 3.000 Rd^s. leenen een obligatie van 10.000 Rd^s. kan laten passeeren, of wel als het jaar om is op hunne rekening mag plaatsen wat men wil, en hunne schulden zo lang men meent dat zij het kunnen veelen na believen te vermeerderen” enz.; thans, zegt hij, is dat alles anders en krijgen de Regenten aan het einde van het jaar „dadelijk (*inderdaad*) geld in handen”. Hoe Engelhard over den onderlingen wedijver der Regenten dacht ziet men in § 1980.

§ 2008 De overlast, dien de bevolking er van ondervond, bleek in § 687. In T. N. I. 1853, I, 98 e. v. (ook in Ind. Gids 1888, I, 420 e. v. en Eindrés. III, Bijl. p. 134 e. v.) vindt men eene opgave van den omslag, dien de jaarlijksche reis van den Regent van Grissee naar Samarang meebracht; het gevolg bestond uit 700 man, waaronder piekeniers, muzikanten enz., 150 paarden, 25 à 30 tandoe's; menschen en benoodigdheden werden geprest, reisgeld

afgedwongen; voor de hogere ambtenaren ter hoofdplaats werden geschenken meegenomen; bleef de Regent echter thuis, dan werden toch de cadeaux gezonden. Over de sterfte onder de te Bat. verblijvende bergbewoners zie § 1092 e. v. R. 20 Dec. 1790 verzoekt de Gecomm. Guitard, dadelijk te mogen afrekenen met de Regenten die het eerst hunne producten aanbrengen, omdat een lang verblijf hun veel kost en veel van hun volk sterft. Zij zelven klagen R. 15 Maart 1799 dat de reis „in het slegtste van de regenmousson valt”, dat de koffielevering dan nog niet is afgeloopen, zoodat „zij verplicht worden dikwijls wel tot twee maanden hier te moeten verblijven”, hetgeen behalve zeer kostbaar ook oorzaak is dat van hun gevolg „veelen door het Bataviaasch klimaat komen te overlijden”; daarom wordt nu eene regeling getroffen, die het verblijf korter zou maken (§ 2002).

Inkomsten der Regenten. Behalve de tjoeke (§ 2086 e. v.) komt als zoo- § 2009 danig in aanmerking het aandeel van den Regent in djakat, pitrah en trouwgelden, waarover zie B. 50, 29 e. v.; daarvan gingen af de uitgaven voor arme leerlingen, bedelaars enz. Zie voorts § 2094 e. v. Wij zullen hierbeneden verder ieder regentschap afzonderlijk behandelen.

Tjiandjoer. Over de groote sommen, die de Regent in 1726 bij de Comp. had uitstaan, zie § 823; over zijne eigendommen even buiten de stad Batavia § 1082 e. v. Een 23 Oct. 1724 door hem voor 8.000 Rd^s. gekocht land lag 5 à 6 uur zuid van de stad, beoosten de Tjiliwoeng en bewesten de Tjipinang; aangezien nog bij Heydt (o. l. pag. 116) M^r. Cornelis ongeveer 3 uur van de stad heet te liggen, zal men genoemd land moeten zoeken in de buurt van Tandjoeng Oost. Uit eene overschrijving van 15 Jan. 1728 zien wij dat de volgende Regent van Tjiandjoer het land Seringsing kocht voor 22.000 Rd^s. Eene advertentie in de Batav. Courant van 7 Dec. 1816 spreekt van een land „Tjampadak of Tjianjoer” bij Depok. Een archiefstuk van 1751 vermeldt het land van den Regent van Tjiandjoer genaamd Tjigongseng (naar 't schijnt gelegen even boven Tandjoeng Oost), dat over eene lengte van 420 roeden door de Groote Slokan werd doorsneden; een deel hiervan verkocht hij bij acte Domburg 10 Jan. 1753 n^o. 11.168 aan den eigenaar van Tandjoeng Oost P. van den Velde Blijkens R. 22 Oct. 1800 verruilde hij het resterende, aan Van der Parra's Tjimanggis grenzende, land tegen diens land Nanggwer. In Maart 1801 erlangde de Regent van Tjiandjoer daarvan eene eigendomsacte, waarin het heet dat dit land in officio zal moeten worden bezeten door de opvolgende Regenten ingevolge R. 23 Febr. 1801; blijkens R. 13 Maart 1801 betaalde hij aan de Comp. 1.600 Rd^s. voor dezen afstand (een zonderling geval, want hetzelfde land was reeds volgens een erfbrief van 24 Juli 1753 aan Mossel afgestaan voor 900 Rd^s., zie § 242 noot); bij R. 4 Mei 1804 kreeg hij vergunning het te verkoopen aan Van Riemsdijk. Hoe de Regent van Tjiandjoer ook Buitenzorg kocht en later huurde, bleek ons in § 244 e. v.

Wij zagen in § 1539 dat zijne voordeelen uit den opiumverkoop, nadat er een pasar te Tjiandjoer was opgericht, werden begroot op 6.000 Rd^s. zilver per jaar. Volgens Nederburgh (Consid. p. 198) hadden de Regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg in 1794 uit de koffie geprofiteerd Rd^s. 58.604. Re- kent men dat Buitenz. hiervan $\frac{1}{4}$ genoot, dan trok eerstgenoemde Regent Rd^s. 43.950, de ander 14.650; echter bleef de koffielevering gewoonlijk bene- den die van genoemd jaar. Bovendien trok de Regent van Tjiandjoer ook na de opheffing der verplichte garen- en indigolevering den halven Rd. per gezin (zie § 1339); verder 3 à 400 Rd^s. van het merken van buffels (zie § 2148) en evenveel van de overvaart bij Bajabang, het verleenen van pas- sen en de woninghuur der handelaren in de hoofdplaats; dan nog extravoor- deelen uit overwichten op de koffie, die in 1794 bedroegen Rd^s. 1.912, doch door den Regent aan het personeel der koffiecultuur werden afgestaan (Ne- derburgh u. s. pag. 208).

§ 2010 *Buitenzorg.* De eerste Martawangsa verkocht 6 Febr. 1731 voor 18.000 Rd^s. een huis en verdere eigendommen even buiten de stad. Den 26 Juli 1734 koopt hij een land 8 à 9 uur Z. van de stad voor 2.000 Rd^s.; 17 Mei 1735 een ander land voor 4.700 Rd^s.; 19 Maart 1737 een derde 5 à 6 uur Z. van de stad voor 3.000 Rd^s.; 25 Nov. 1737 voor 10.000 Rd^s. Soegoeh- tamoe; over de door hem voor het productenvervoer gekochte landen zie § 1080. Het gezamenlijk bedrag zijner landaankopen, voor zoover ik die vond, be- liep 21.700 Rd^s. De boedelbeschrijving van den tweeden Martawangsa (Le- vier 28 April 1750 n^o. 740) vermeldt eene kist met 5.000 Rd^s.; verder o. a. 24 pieken met zilver beslag (staatsielansen blijkbaar, zie § 1778 noot); dan verschillende landen, waaronder Soegoeh- tamoc, Kalapadoewa, Tjialak, en verschillende op Rijswijk, bewoond door de erfgenamen; voorts een „groot coffijpackhuijs van planken gemaakt met pannen gedekt” op Rijswijk; van verschillende Inl. heeft de overledene 7.100 Rd^s. te vorderen; de begrafenis met wat er bij hoort heeft ongeveer 1.000 Rd^s. gekost; Valckenier heeft eene pretentie van 5.000 Rd^s. op den boedel. Soegoeh- tamoe werd toen door de erfgenamen aan Mossel verkocht voor 4.000 Rd^s. (Van Girssen, 23 Sept. 1751 n^o. 3.250); Valckenier's boedel had op dat land eene hypotheek van 3.000 Rd^s. De verdere landen werden blijkens acte van denzelfden notaris 4 Maart 1752 n^o. 4.120 verkocht voor 11.006 Rd^s. Hiertoe zal echter niet behoord hebben het in een stuk van 1751 als aan de erfgenamen toebehoorend ver- melde Tjialak, dat ten N. grensde aan Tandjoeng Oost (overschrijving 14 Oct. 1763 f^o. 82); de zuster van den overledene bezat bovendien Parigi aan de Groote Slokan. Diens opvolger was eigenaar van een deel van Tjondet; deze erlangde bij erfbrief van 13 Nov. 1752 voor 2.500 Rd^s. het land Kam- pongbaroe in eigendom, dat door den volgenden Regent met Tjialak bij acte Zallé 7 Jan. 1766 n^o. 19.333 aan den Regent van Tjiandjoer en het Hoofd van Tjikalong werd verkocht voor 8.000 Rd^s.; zie verder § 244. Het

inkomen van den Regent uit de koffie en „de tiendens van alle de landsvoortbrengselen” bedroeg volgens Van Polanen (o.l. pag. 241) vóór Daendels 9 à 10.000 Rd^s. netto. Nederburgh u. s. berekent zijne koffievoordeelen in 1794 op 14.650 Rd^s., P. Engelhard in 1804, voor 't geval dat zijne levering tot 10.000 pikols zou stijgen, op 13.203 Rd^s. Het besluit van 30 Grasm. 1811 noemt onder zijne inkomsten nog „de huur van eenige suikerriet-, kadjang- en tallastuinen mitsgaders de tol van de bruggen in het regentschap”. Deze laatste beliep 425 Rd^s. per jaar (§ 1512 i. f.); hoeveel de gezegde huur bedroeg is onzeker, daar, blijkens een schrijven van de koopers van een deel der Buitenzorgsche landen (Zomerm. 1811), niet was aangeduid welke tuinen werden bedoeld.

Bandoeng. Volgens Nederburgh (Consid. p. 199) trok de Regent in § 2011 1794 netto 22.554 Rd^s. van de koffie; verder (ib. p. 210) 6 à 700 Rd^s. van indigo en garen; „eijndelijk verhuurt hij nog de huizen van het Tjicaus district, voor so verre die van zijn departement zijn, voor Rd^s. 500 in het jaar”, zoodat hij, de voordeelen van den opiumhandel meegerekend, 4.000 Rd^s. extra genoot. De Commandant van Tandjoengpoera schat in een brief van 18 April 1797 's Regents voordel van den handel te Tjikao op 2.000 Rd^s. per jaar. In 1807 verzocht de Regent aan de Commissie Thalman c. s. „dat hij wederom mogte jousseeren van het inkoomen van het verhuuren van warongs op Tjicauw, dat hem door den Commissaris afgenomen is”; dit zal slaan op zijn zoutmonopolie aldaar (zie § 1518) en misschien op zijn handel in opium (§ 1540). De waronghuur te Tjikao wordt door Van Lawick genoemd de „tjoeké of tol van de warongs of negotiantenhuisen”. P. Engelhard berekende in 1804 zijne voordeelen uit de koffie bij eene levering van 15.000 p. op 17.560 Rd^s. In eene opgave van 1807 leest men dat zijn inkomen behalve uit de koffie bedroeg 5.764 Rd^s., waarvan 4.300 uit opium, 100 uit boeten, 1.364 uit de tiendepadi na aftrek van het aandeel der Hoofden; er ging 2.475 Rd^s. af voor salaris van den Patih en paarden voor den G.-G., den Gecomm., de Opzieners en Oppassers. In 1808 noemt de Commissie Thalman c. s. hem „den eenigsten Regent die gegoed en in bonis is”.

Batoelajang. Volgens Nederburgh u. s. trok de Regent in 1794 van § 2012 de koffie 7.269 Rd^s.; daarenboven had hij van indigo en garen 2 à 300 Rd^s.; „voorts geniet hij wegens huishuur van Tjicauw voor het gedeelte, dat hij in dat district participeert, in alles omtrent Rd^s. 100”, samen een 4 à 500 Rd^s. behalve de gewone geschenken van de bevolking, bestaande in vee, kippen, kleedjes. Uit een stuk van 1803 ziet men dat hij na zijne afzetting (waarschijnlijk dus ook al te voren) een huis aan de Antjolsche vaart bezat met een paardenstal.

Parakanmoentjang. D 15 April 1711 vindt men een brief, waarin de Regent de hulp der Regeer. verzocht tot het innen eener som van 10.000 Rd^s., die hij te Batavia aan zeker persoon heeft toevertrouwd. Het cijfer

lijkt intusschen foutief, want zonder koffiewinsten kan men niet begrijpen hoe de man aan zooveel contanten zou zijn gekomen. Uit eene overschrijving van 30 Sept. 1732 bespeurt men dat hij voor 2.000 Rd^s. een erf bewesten de Krokot koopt, dat nog H. 20 Juli 1737 in zijn bezit is. Eene overschrijving van 18 Dec. 1771 f^o. 323 vermeldt een eigendom van hem even beoosten het Horendragerspad en dicht bij den hoek van den Sontarschen weg. Volgens Nederburgh trok hij in 1794 uit de koffie 12.591 Rd^s. netto, maar de Opziener schrijft datzelfde jaar aan Engelhard dat de boedel van den overleden Regent geen 3.000 Rd^s. waard is.

§ 2013 *Socmedang*. Nederburgh zegt dat de Regent in 1794 uit de koffie 11.022 Rd^s. trok, welk bedrag echter tot op 3.000 Rd^s. slonk door de onkosten voor zijn verblijf te Batavia en afbetaling van rente en aflossing zijner schulden. Van eene opiumkit trok hij 300 Rd^s. per jaar (§ 1540).

Tjiasem. Over de tollën aldaar en te Pamanoekean zie § 1508 e. v. Nederburgh becijfert des Regents voordeel van de koffie in 1794 op 704 Rd^s.

Pamanoekean. Blijkens eene acte Reguleth 14 Dec. 1688 verhuurde de Regent „onder 't believe en goetvinden van d' Ed^{le}. Hooge Regeeringe alhier” aan een Chinees „seekeren inham” beoosten de rivier van Pamanoekean „tot Sevo (*de Tjisewoe*) toe” met de spruitjes die er in loopen en de „boschagien” daarlangs, voor 100 Rd^s. per jaar; eene aantekening in margine van die acte geeft aan, dat zij in 1694 na het overlijden van den Regent werd geroyeerd. Of later dergelijke houtkapcontracten gesloten zijn, is mij niet bekend. Volgens Nederburgh trok de Regent in 1794 van de koffie 1.129 Rd^s., welk heele bedrag werd verslonden door onkosten, rente en aflossing.

§ 2014 *Krawang*. Omtrent de visscherijen zie § 706 e. v. Bij R. 17 Dec. 1723 werd besloten, de Krawangsche visscherijen weder te verpachten; uit R. 28 April 1724 bespeurt men dat de opbrengst per jaar 1.225 Rd^s. bedroeg. Bij R. 24 Sept. 1745 wordt besloten deze visscherijen, welke aan een Balineesch Luitenant waren verpacht, die gerechtigheid trachtte te heffen van het voor de Comp. bestemde brandhout, aan den Regent zelven te verpachten voor den tegenwoordigen pachtschat van 900 Rd^s. per jaar. Bij eene acte Gousset 8 April 1752 n^o. 2.589 verhuurde de Regent een deel van dit vischwater, bij Tjabangboengin, aan een Chinees voor 300 Rd^s. per jaar, onder verbod aan den huurder om hout te kappen; bij acte Wargaren 14 Jan. 1756 n^o. 1.494 verhuurde hij eenige vischpoelen bij Pakis aan twee Jav. officieren voor 215 Rd^s. per jaar. Bij R. 17 Febr. 1767 wordt den Regent de pacht der visscherijen opnieuw voor 5 jaar gegund tegen 900 Rd^s. per jaar; ditzelfde geschiedt bij R. 18 Nov. 1791 op dezelfde voorwaarden; bij R. 17 Dec. 1802 wordt de pacht aan hem weder gegund op de vroegere condities; de verdere toewijzingen dezer vischpacht schijnen niet in de Resol. te zijn opgenomen, maar R. 24 Nov. 1809 zegt dat sedert bovenvermelde Resol. van 1745 de vischpacht aan den Regent „bij admodiatie is afgestaan”; het

bedrag kwam als van ouds in de kas van Heemraden. Wanneer in N. Engelhard's grootboek over 1795 een post van 750 Rd^s. voorkomt als van dezen Regent ontvangen voor 6 maanden „huur van de visserij op Sarakan” (een klein riviertje, dat beoosten Pakis in zee loopt), dan is dit vermoedelijk eene knoeierij, want in de pachtvoorwaarden van 24 Nov. 1809 (P. XV, 1004) wordt uitdrukkelijk gezegd dat de visscherijen van „Sarakan, Sadarij (*dit riviertje loopt beoosten de Sarakan in zee*) en Calij Dawa” tot dusver „door de Hooge Indische Regeer. aan den Regent van Crawang tot eigen behoef vergunt en daarom van de pagt uitgezonderd geweest” zijn, ja, reeds bij R. 23 Dec. 1701 worden van de verpachting der Krawangsche visscherijen uitgesloten „de rauwas Zarakan en Zedarij met hetgene daar verder onder behoort, sodanig deselve tot nog toe aan den Tommagon Panata Jouda zijn vergunt geweest”. Welke wateren tot de eigenlijke pacht behoorden, ziet men P. § 2015 XV, 1004; een aantal der daar vermelde namen komt ook voor in bovengenoemde notarieele acte van 1752, waar al de verhuurde vischwateren heeten te „leggen op Boegien”, dus in de moerassen der Tjitaroem-delta; andere echter lagen daarbeoosten. B. R. 19 Louwm. 1810 zegt dat de Regent „bij wederverhuur van de Crauwangsche visscherijen daarop profiteerde Rd^s. 600 in het jaar”. De verkoopvoorwaarden van 1810 (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. I,II, 363) duiden aan dat bij de laatste verpachting de visscherijen, behoorend tot het perceel Tjabangboengin, waren verpacht voor 1.520 Rd^s. per jaar, d. i. voor $\frac{1}{4}$ in koper; $\frac{3}{4}$ in gedeprecieerd papier (P. XV, 1005).

Over den houtkap zie § 620; 1558 e. v. Deze ging gedeeltelijk samen met de visscherij. Bij eene acte Zallé 19 Juni 1761 n^o. 8.061 verhuurt de Regent aan een der Jav. Kapiteins „zekere landstreek genaamd Pakies met de daarop staande boomen en twee rauwas” voor 5 jaar tegen 550 Rd^s. per jaar, met recht van vrijen houtaankap; bij eene andere acte Zallé 25 Juni 1761 n^o. 8.121 aan den boekhouder van Onrust den houtkap op Telokboejoeng, Batodjaja, Boengin, Singkil en Sati Sickam (dit laatste niet op de topogr. kaart, de andere aan den oostoever der Tjitaroem) met „dies rauwas en visscherijen” voor 5 jaar à 350 Rd^s. per jaar. Afgezien van deze contracten en van de verplichte levering aan de Comp. had de Regent ook een eigen houthandel, die nu en dan door de Regeer. werd toegelaten, dan weer verboden uit bezorgdheid dat de bosschen te veel zouden dunnen. D. 30 April 1717 verzoekt § 2016 de Regent met alle Oemboels om hernieuwing van eene hun gedurende twee maanden „toegestane” licentie tot houtkap en uitvoer van het gekapte naar Batavia, zeggende dat degenen die „ten dienste van d'E. Comp. arbeijden, daarvan niet kunnen bestaan” en dat het losse werkvolk van Java's N. O.-Kust, dat bij hen werkt, zal weggaan, wanneer de uitvoer wordt gestaakt, terwijl toch deze menschen ook voor den houtkap der Comp. nuttig zijn. R. 30 Maart 1764 vernemen wij dat Chineezen in Krawang het hout opkopen, hetgeen bij R. 11 Juni 1776 aan hen zoowel als aan Inl. wordt verboden,

opdat niet de houtprijzen te Batavia hooger zouden rijzen (sic); dit ging vergezeld van de bepaling van een vasten prijs, waarvoor de Regent hout aan de Batav. ingezetenen zou moeten verkoopen, en wel voor $7\frac{1}{2}$ Rd^s. per „grooten vaam (1) van 18 voeten lang en 6 voeten hoog” en voor 5 per „Bataviaschen vaam van 15 voeten lang en 5 voeten hoog”.

§ 2017 Naast den Regent als verkooper van brandhout stond nog de in eene acte Blomhert 5 Jan. 1775 vermelde sergeant te Krawang Joh. Ph. Heijn. B. R. 9 Juni 1786 heet deze „houtmandoor”; R. 24 Maart 1789 „sergeant in dienst van de Comp. en huurder der Crauwangsche bosschen”. Ik ontdekte eene acte Van Bergen van der Grijp 10 Jan. 1792 n^o. 21.679, waarbij de Regent aan sergeant Heijn voor 8.000 Rd^s. per jaar verhuurt voor een termijn van 2 jaar de „houtbosschen, rauwas, soutpannen van Pakis, de watermeloenen- en groentenplantagies, de handel met prauwen, de topbaanen en haanevegterijen, de madatverkoopers en de rongin (*het uitsluitend recht om van de vertooningen van dansjuffrouwen zekere licenten te heffen*), staande ende geleegeen op zijn Eersten Comparants landen begreepen binnen de limieten: aan de boven- of zijdkant van Kartalajja, aan de westkant met Tolok Djorok (*een der delta-vertakkingen der Tjitaroem, in zee komend als Moewara Blatjan*) en aan de oostkant met Sidarie en Sarakan” (dit omvat dus landen aan de rechterzijde der rivier, benevens een klein stuk aan de linkerzijde bij de monding, samen nagenoeg geheel begreepen in de latere particuliere landen Tjabangboengin en Oedjoengkrawang, P. XV, 914, 1 en XVI, 35); Heijn verbindt zich, zijn brandhout per vadem van 18×6 voet aan het publiek te verkoopen voor $7\frac{1}{2}$ Rd^s. en aan de Comp. zooveel te leveren als deze noodig heeft. Vermoedelijk zal dit contract van 1792 een der vele zijn, die de Regent sedert de vaststelling van bovenvermeld monopolie met Heijn gesloten had. Na den dood van Heijn biedt Panatajoeda in Oct. 1794 aan N. Engelhard 1.000 Rd^s. als hijzelf wordt begunstigd met de huur van Tjabangboengin; dit doet dus denken dat de Regent slechts zijn naam had geleend, en dat de opbrengst der verpachting in den zak van een ander ging, den Gecomm. of den Gouv.-Gen. Volgens Nederburgh (Consid. p. 210) genoot de Regent uit de huur der houtbosschen en visscherijen samen 7.500 Rd^s.; het schijnt echter dat hier eene vergissing schuilt, daar verderop wordt verzekerd dat hij alles samen 7.000 Rd^s. trok.

§ 2018 De Commissie Thalman c. s. schrijft in haar rapport van 29 Jan. 1808 dat deze Regent meer inkomsten heeft dan anderen, daar hij behalve tienden en voordeelen op Comp^s. producten nog 5.000 Rd^s. trok aan huur der

(1) Uit P. VII, 790 blijkt dat de toembak, aan de Comp. geleverd, anno 1764 lang was 15 voeten en hoog 6 voeten; dus tusschen 1764 en 1776 was die maat vergroot, hetzelfde geknoei als met de pikolgewichten. In 1786 (Verh. B. G. IV, 2e dr. p. 357) heet het dat de Comp^s.

toembak 12×5 voet is, en de kleine 6×4 . Dus in 1764 verhielden zich groot en klein als 36: 25, in 1786 als 5: 2. De „houtvoet” had van ouds eene andere afmeting dan de gewone voet, Rumphius, H. A. III, 34; D. 1661 p. 385; 1670 p. 55.

houtbosschen, 1.500 van de visscherijen en 1.000 van „de warongs op Pakis”; het totaal van deze opgave klopt dus met dat van Nederburgh. R. 8 April 1800 noemt als huurder der Krawangsche bosschen J. G. Kroh, die ook al in Oct. 1794 als zoodanig wordt vermeld. Deze qualiteit gold (zie § 2821) voor een „post”; dezelfde persoon heet R. 27 Jan. 1801 dan ook „Opziender van Tjabang Boengien”. Met dezen Opziener moet ook de hofmeester van den G.-G. in de voordeelen van den houtkap hebben geparticipeerd; uit P. XIV, 533 bespeuren wij dat de hofmeester (1) brandhout leverde ten behoeve van de Europ. troepen, de Opziener ten behoeve van de inl. militairen, en ik las ergens dat de hofmeester zijne woning had op den zoogenaamden „Houtkap” te Batavia bij het Kasteel. Wat den Regent aangaat, Wardenaar zegt 27 Jan. 1806 dat „strikt genoomen” de bevolking der Krawangsche benedenlanden niet meer onder dezen ressorteert „als hebbende het houtkapbosch aan Kroh verhuurd”. Van Lawick voert daartegen aan, dat de houtkappers allemaal boedjangs zijn uit Cheribon of van Java's N. O.-Kust, doch dat er ook wel personen wonen die een ander bedrijf uitoefenen en ressorteeren onder de inl. commandanten der stad. De Commissie Walbeeck § 2019 verklaart dat Kroh als „particulier huurder” geene betrekking heeft tot het Commissariaat, behalve dat hij daar zijne huurpenningen stort. Zijn overlijden wordt vermeld R. 9 Aug. 1808, waarbij hij als Opz. der Krawangsche houtbosschen vervangen wordt door H. Hillebrink, die blijkens R. 13 Sept. 1808 eveneens huurder dier bosschen was en als zoodanig houtprauwen enz. van zijn voorganger overnam. De Regent behield intusschen, zooals R. 29 Aug. 1809 zegt, den „vrijen aankap van het weeke hout voor brand”, welke bij dit besluit, ter gelegenheid der splitsing van Krawang, bij voortduring aan den Regent van Soemedang werd toegekend. Het schijnt echter dat dit niet veel kan hebben beduid, want in 1807 verklaart de Regent dat het hout „thans verpacht zijnde, de voornaamste source van zijn inkomen is”. B. R. 19 Louwm. 1810 zegt L. Z. Veeckens: „De houtbosschen en warongs aan de hoek van Crauwang (*denkelijk slaat deze plaatsbepaling alleen op het woord warongs*) wierden door den Regent aan den Opziener verhuurd voor Rd^s. 5.000 's jaars”; bovendien liet de Regent evenals de Hoofden hout kappen voor eigen gebruik (en ook voor den verkoop, P. XV, 855 art. 4) en „de Regent had eenige voordeelen van de in overvloed afgebragt wordende

(1) Blijkens P. XIII, 133 kreeg de hofmeester van de Comp. maar 3½ Rd. per vaam. Daarentegen blijkt P. XII, 48 dat in 1795 een vaam te Batavia minstens 5 Rd^s. contant kostte. R. 3 Juni 1806 zegt dat die thans 12 Rd^s. papier doet, dus ongeveer 7½ Rd^s. zilver. Ik denk daarom (aangezien men zeker kan wezen dat de hofmeester voordeelige zaken deed),

dat hij zijn hout voor nagenoeg niets van den Regent kreeg, en dat het dus behoorde tot de vroegere verplichte levering aan de Comp. Vandaar wellicht dat R. 13 Sept. 1808 spreekt van „brandhout dat door de Chineezen en mandadoors” (denkelijk onderpachters) „aan het Gouvernement (*den hofmeester?*) als een contingent moet worden geleverd”.

bamboesen. Hij liet eerst een zekere hoeveelheid ten zijnen behoefte kappen, afvoeren en verkoopen en nadat die bamboesen verkogt waren, vergunde hij eerst de afvoer aan anderen, die dan voor de 100 bamboesen moesten betaalen 6 st^{er}. Bamboe deed toenmaals te Bat. hooge prijzen.

§ 2020 Over de Krawangsche opiumkitten (warongs) zie § 1539, waar blijkt dat zij, in 1809 door het Gouv. verpacht, 6.700 Rd^s. papier per jaar opleverden. Pakis (waarover zie § 1519 i. f.) leverde den Regent in 1795 blijkens N. Engelhard's grootboek in 6 maanden 750 Rd^s. aan pacht op; misschien is hieronder de opiumkit daar ter plaatse medebegrepen. Van Lawick schrijft in 1808 dat de Regent van de zoutpacht van Pakis 1.000 Rd^s. per jaar trekt. B. R. 19 Louwm. 1810 zegt Veeckens dat „bij de jongst gedane publieke verpagting het rendement van de houtkap is geweest Rd^s. 5.250, van den inzaam en uitvoer van het zout Rd^s. 5.850 (*dat hieronder de kit te Pakis wordt meegeteld, blijkt P. XVI, 34*) en van de amfioenkitten Rd^s. 6.700, tesamen Rd^s. 17.800 's jaars, waarvan door de Regent (*te voren*) niet meer werd genooten dan Rd^s. 7.500”, van welk laatste bedrag 2.500 Rd^s. door hem werd ontvangen voor „de pacht op het zout en de warong te Pakkis”. Daendels schrijft aangaande diezelfde verpachting (bij De Jonge XIII, 446) dat de totale opbrengst beliep 19.320 Rd^s.; hij rekent daaronder echter ook de vischerijen, die dus 1.520 Rd^s. opleverden. Vermoedelijk zijn al deze bedragen in papier uitgedrukt.

Nederburgh vermeldt nog inkomsten van den Regent uit „het branden van buffels om de drie jaren”, taxeert zijne baten uit al de bovenvermelde bronnen op minder dan 7.000 Rd^s., welk bedrag besteed werd aan de betaling zijner schulden, en zegt dat hij in 1794 uit de koffie 3.034 Rd^s. trok, waarvan hem 2.000 Rd^s. werd uitgekeerd, de rest om dezelfde reden werd ingehouden. De man had het dus krap genoeg. Toch schrijft Guitard B. R. 15 Oct. 1790 dat Krawang „het beste en voordeligste van alle Regentsch. voor dies bestierder is, indien hij er het regte gebruik van weet en wil maken”; maar aan de Commissie Thalman c. s. gaf de Regent in 1807 op, dat tegenover een inkomen van 9.976 Rd^s. uitgaven stonden ad 8.415 Rd^s.

Wat eigendommen in het Bataviasche betreft, bij R. 16 Maart 1753 erlangt de weduwe van den het vorig jaar overleden Regent voor 100 Rd^s. een stuk land aan de noordzij der Antjolsche vaart, bij hare uitmonding; uit den erfbrief van 13 April ziet men dat dit ten W. grensde aan een land, dat den Regent behoorde en vermoedelijk diende tot verzamelplaats zijner producten. H. 26 Nov. 1768 vindt men een landje van hem aan het Ooster zeestrand vermeld, waarschijnlijk hetzelfde. D. 14 Oct. 1776 lezen wij van „den op Jacatra gelegen tuin van den Regent van Crawang”, waarin gezanten van den Sultan van Djokja worden gehuisvest.

§ 2021 *Adiarsa*. De Regent trok volgens Nederburgh in 1794 uit de koffie 258 Rd^s., van welk bedrag hij 130 in handen kreeg.

Tanggeran. Bij R. 3 Mei 1709 wordt den Regent, die steenen had gebakken voor het fort, toegestaan „niet alleen in het backen van diergelijcke steenen te continueeren, maar ook daarbij dackpannen te mogen backen voor 't gemeen”; het houden eener steen- en pannenbakkerij immers hing toenmaals af van een door de Regeering te verleenen privilege. Over Van Riebeeck's arrangementen in 1712 zie B. 23, 133 e. v. Bij R. 22 Febr. 1732 worden Heemr. gemachtigd het onder den Regent van Tanggeran behoorend land Pondokjagoeng te verhuren aan een Chinees. Dergelijke gevallen zijn later, bij de uitbreiding der suikercultuur aan de Tjisadane, vermoedelijk meer voorgekomen, en zullen dan de paditienden van den Regent niet hebben doen stijgen evenmin als de verkoop van landerijen aldaar, waarover zie § 250 e. v.; 256.

Volgens een brief van Freijer dd. 15 Juni 1754 waren destijds de inkomsten van den Regent behalve zijn salaris (§ 2025): 10 Rd^s. per maand voor tol van bamboe; 50 à 60 Rd^s. p. m. „basaergeld”; 5 p. m. voor vogelnestjes (van Tjiampea, welker „abundantie” in 1745, B. 32, 14, 3, wordt vermeld; Mossel echter zegt in 1751, Aanm. p. 192, dat zij „niet abundant” zijn); 10 van de topbanen, die alleen op pasardagen open waren; voorts van zijne onderhoorigen „de vrije rijst, hoenders etc”. Een stuk, naar het schijnt van ongeveer 1750, zegt: „de vogelnestklippen bij Sjampia blijven geheel voor de Regent, item de voordeelen van de passer”; de nestjes bedroegen toen 9.000 per jaar, die hij verkocht voor 1 ducaton de 100; de pasar gaf 2 ducatonen per pasardag, ook wel minder; bovendien gaf Tjiampea per jaar 100 pikol koffie, 25 p. peper en 3.500 bos padi.

Dit alles is schamel genoeg, en toch zegt Nic. Engelhard ergens, dat § 2022 de Regent van Tanggeran omstreeks 1780 een man van vermogen was en dat Tjiampea bij verkoop een goeden prijs opbracht, alleen omdat Van Riemsdijk bang was dat deze Regent het anders zou koopen. Van den vogelberg schrijft Radermacher een jaar vóór den verkoop (T. N. I. 1856, II, 174): „De vogelberg van Sampia, Tjerontan (*Tjiaroeten*) genaamd..... geeft 's jaars 13.200 vogelnestjes, waarvan de honderd een kati wegen, die aan de Kompagnie voor een dukaton geleverd wordt, of 132 dukatonen samen”. R. 30 Dec. 1791 wordt gerapporteerd dat de Regent vroeger 136 kati nestjes bekwaam. Zij golden voor veel beter dan die van Kalapanoenggal (Verh. B. G. III, 97). De Regent zelf beweert in 1794 „dat hij met Tjampia een inkomen van Rd^s. 8.000 's jaars heeft verloren”, hetgeen heel wel waar kan zijn, in aanmerking genomen dat Van Riemsdijk er anders geen 67.400 Rd^s. voor zou hebben betaald. N. Engelhard verzekert 4 Juli 1795 dat de vogelberg aan Van Riemsdijk per jaar 11.000 Rd^s. opbrengt, hetgeen kwalijk klopt met de verklaring in Engelhard's memorie van 15 April 1805, dat de vogelnestjes der part. landerijen in de Ommelanden tegen een bepaalden prijs „naar maate van dies deugdzaamheid, aan de Comp. moeten worden

overgelaaten". Over de levering der nestjes door den Regent aan den Gecomm. zie § 1852 en over de latere waarde van Tjiampea de personalia van Van Riemsdijk, I, 72. Wat de padiopbrengst van Tanggeran aangaat, uit eene berekening door twee Heemraden H. 26 Sept. 1789 blijkt, dat de Regent hieruit 2.560 Rd^s. trok, aan tuinhuur van Chineezen 357 Rd^s., totaal hiervan, na aftrek der padi voor het fort, 2.793 Rd^s., volgens Nederburgh (Consid. p. 211) samen 3.247 Rd^s., waarvan 800 Rd^s. afging sedert in 1791 de padilevering voor het fort in eene geldelijke contributie was veranderd (§ 1576), en nog 330 Rd^s. aan den Commandant, 550 aan mindere Hoofden.

§ 2023 Over de pasarbaten zie § 1507. Nederburgh berekent de baten van den pasar op 1.350 Rd^s. „buiten de winst op de verhuuring van de huizen op die passer, die niet wel te calculeeren is". Deze laatste voordeelen moeten echter al in 1794 gesmaldeeld zijn, toen de pasar afbrandde en de opstallen weder herbouwd werden grootendeels door Nic. Engelhard (1), die er vervolgens in moet zijn geslaagd om de grondhuur, ten bedrage van 750 Rd^s. per jaar (die volgens R. 22 April 1794 door de „gezamenlijke deelhebberen" in den wederopbouw moest worden betaald aan de Comp. „voor deze vergunning", namelijk tot den herbouw), te brengen ten laste van den Regent, die deze som blijkens R. 16 April 1802 voldeed, terwijl hij bovendien voor de po en topho op den pasar (en de opiumkitten, B. R. 25 April 1809) aan den Gecomm. 3.000 Rd^s. per jaar betaalde (P. XII, 776); B. R. 3 Maart 1807 zegt: „voor de passer en topbaanen" (vergel. § 1851). Met deze grondhuur ad 750 Rd^s. moet niet worden verward de daareven vermelde „landhuur" ad 800 Rd^s. per jaar ter vervanging van de padilevering voor het fort. R. 16 April 1802 zegt dan ook dat deze twee opbrengsten, grondhuur en landhuur, samen 1.550 Rd^s. bedragen. R. 25 April 1809 verzekert dat „de Regent bijna alleen zijn bestaan had van de voordeelen, die hij van de Bazaar genoot".

Van de koffie trok hij in 1794 volgens Nederburgh 814 Rd^s. Alles te zamen zal het inkomen wel meer hebben bedragen dan het pensioen van 1.500 Rd^s. zilver, bij R. 3 Maart 1809 bij de opheffing van het regentsch. aan den Regent toegekend. Wel spreekt R. 25 April 1809 van zijne „armoedige omstandigheden", doch in 1810 kocht hij bij den verkoop der Tanggeransche landen belangrijke stukken, o. a. Tjidokem voor 14.700 Rd^s., Djampang Hilir, Selabentar en Kaloerahan voor 34.500, twee stukken van Grendeng voor 4.000 (Tijdschr. voor Nijverh. XIV, 227; LII 17; 54; 62; 79), op een waarvan reeds een oliemolen, pelmolen en diverse gebouwen en pakhuizen, hem

(1) Uit eene kaart van den pasar Tanggeran van omstreeks 1800 blijkt dat van de 139 huisjes, die den pasar vormden, er 62 behoorden aan Nic. Engelhard; verder een aantal aan den Regent, aan familieleden van dezen, aan Chi-

neezen, en ook eenige aan Toney. Nic. Engelhard schrijft 4 Juli 1796 dat deze huisjes gemiddeld per maand elk 4 Rd^s. opbrengen, en dat de 30, die aan den Regent behooren, hem 7.500 Rd^s. hebben gekost voor het bouwen.

toebehoorende, stonden. In 1821 heet hij eigenaar van Bolang (Van de Graaff I, 143); in 1823 werd hij voor *f* 38.500 eigenaar van Karawatji (Tijdschr. voor Nijverh. LII, 29).

Omstandigheden der Regenten. In 1678 verklaart Rangga Gempol § 2024 (B. 7, 27) dat hij „gout nogh silver” bezit maar alleen over naturaliën kan beschikken. Hoe weinig oudtijds de Regenten uit hunne landen trokken, ziet men uit de verpanding van Taradjoe Toeroendatar door den Regent van P. moentjang D. 1 Nov. 1710 voor de luttele som van 300 realen. De armzaligheid der oude Regenten blijkt gedeeltelijk uit de cadeaux, waarmee de Comp. hen gelukkig meende te maken. R. 6 Sept. 1686 lezen wij dat de Regenten van Soekapoera, P. moentjang, Bandoeng, Imbanagara en Kawasen, die te Bat zijn verschenen, hun afscheid zullen krijgen met een „proper vereerinckte ten bedrage van ongeveer 30 Rd^s.”, dat is, volgens de spreekwijze bij dergelijke besluiten, 30 Rd^s. voor alle vijf samen. En voor allen of de meesten hunner was dit het eerste bezoek ter hoofdstad en nog wel wegens eene aangelegenheid van groot belang, zie § 519 e. v. (1). Bij R. 22 April 1692 wordt besloten, aan den Regent van Tjiasem, die zich verdienstelijk heeft gemaakt, een geschenk te vereeren van 35½ Rd^s. Zoo krijgen R. 1 Nov. 1707 verschillende Jacatrasche Hoofden, waaronder de Regent van Tjiandjoer, wegens de levering van eene „mooije quantiteit” indigo een „smal geschenkje ider ter waarde van 7 à 8 Rijxd^s.” en wel „om deselve in de goede begonne voortsettinge van dies culture en bereijdinge te meer aan te moedigen”. Een afdoend bewijs dat die Regenten niet aan veel gewoon waren, is dit echter niet, want R. 15 Maart 1726 erlangen de Jacatrasche Regenten voor hunne inschikkelijkheid in zake de koffiebetalng (zie § 832 e. v.) cadeaux ter gezamenlijke waarde van maar 910 Rd^s, hoewel te voren juist uitvoerig was uiteengezet (B. 27, 6 e. v.) welke groote sommen die Regenten voor hunne koffie reeds genoten en alsnog te vorderen hadden. B. 25, 4 vinden wij eene opgave dat in 1715 aan het Districtshoofd van Panembong in Soekapoera met „sijne gantsche familie” ruim 2.600 realen waarde is afgenomen, voor een deel in vee. Het is moeilijk, hieruit eene bepaalde conclusie omtrent het vermogen van dat Districtshoofd te trekken, want die „familie” kan evengoed uit 2 gezinnen hebben bestaan als uit 20.

Aan den Aria van Tanggeran was bij R. 10 Aug. 1687 een maandelijksch traktement toegelegd van 5 Rd^s; bij R. 8 Juli 1712 werd dit verhoogd tot 12 Rd^s; niettemin wordt na zijn dood bij R. 7 April 1739 weer § 2025

(1) Wij dienen echter aan te tekenen dat de Comp. destijds in het algemeen nog zeer zuinig was tegenover de Regenten. Zoo worden bij R. 21 Jan. 1698 verschillende uitgaven afgekeurd, door den Gezaghebber te Japara (destijds nog het hoofdkantoor op Java's N. O.-Kust) gedaan, zooals eene van 12 Rd^s. voor „eenige

Chineese en Bengaalse stoffjes, die aan de Javaanse grooten op haar nieuwe jaar souden wesen verschonken”, en eene van 15 Rd^s. voor onthaal van „inlandse grooten en hare vrouwen in de dagelijxe besoecken”; de Gezaghebber kreeg 4 Rd^s. per maand representatiegeld, zei de Regeer, en daar had hij 't mee moeten doen!

een traktement van 5 Rd^s. aan zijn opvolger toegekend en daarbij gezegd dat diens voorganger hetzelfde heeft genoten „tot het doen van dese en gene maandelijks onkosten ten behoeve van d' E. Compⁿ.“; uit de bijlagen zien we dat die onkosten werden veroorzaakt door het stroomopwaarts brengen der rantsoenprauw voor de bezetting van het fort. Freijer spreekt in een brief van 15 Juni 1754 eerst van 's mans traktement van 12 Rd^s., maar noemt het dan 5 Rd^s. Dat echter dit schamele salaris geen bewijs is dat de Regent het armoedig had, is reeds gebleken. Over het jaarlijksche geschenk aan den Regent van Krawang uit de verpachte visscherijen van die afdeeling spraken wij in § 706 e. v. Bij R. 27 April 1714 (waar men leest dat de uitkeering het laatst heeft plaats gehad in 1708) ontvangt hij wederom 200 Rd^s.; opnieuw bij R. 25 Febr. 1718 en nog eens bij R. 13 Dec. 1720. Een bewijs voor zijne armoede dunkt ons de soberheid van deze toelage niet; maar de armzalige „kleedinge en geweiren, tot staat en ten respecte van d'E. Compⁿ. gebruikt” door denzelfden Regent, welke men opgenoemd vindt in B. R. 25 Febr. 1721 en die bestaan, behalve twee „brieven van qualificatie”, uit „1 goude zeegelrink, 2 zergie rockjes, 1 kleetje, batik genaemt, 2 andere kleetjes, 2 purper gordels met goude hoofden, 1 kandaga of doos (*zie § 80 noot 1*), 1 rottingmatje, 2 krissen met goude scheeden, 2 pieken met goud beslaagen en 2 snaphaanen”, doen toch denken dat de bezitter van al dat moois een pauvre sire was. De ornamenten van den in 1731 overleden Regent van Tjikalong worden B. R. 28 Aug. 1731 aldus omschreven: „Een purper fluweel rockje; veerthien goude knopen tot gemelt rockje; een kris met een zilvere scheede; vier pieken met zilver beslag; een matje en een sombreel”, d. i. een pajoeng. Al wil men deze staatsieornamenten beschouwen als fetichen (Bijdr. LII, 73), men mag veilig aannemen dat het minder armzalige fetichen geweest zouden zijn, wanneer dat regentenhuis meer bemiddeld was geweest.

§ 2026 Leest men R. 21 Sept. 1729 dat de Krawangsche Oemboels uit armoede hunne onderhoorigen verpanden en dat de Regent hunne klachten steunt, dan mag men onderstellen dat hijzelf het evenmin breed had. Uit eene kaart van ongeveer 1750 bespeuren wij evenwel dat die Regent toenmaals eigenaar was van het land Tjidjantjoeng bezuiden Tandjoeng Oost, en dit wijst dan toch op zekere ruimte van middelen. R. 31 Dec. 1766 spreekt De Klerk in een advies van „de arme Jacatrasede Regenten”. B. R. 31 Dec. 1789 verzoekt de Regent van Tjiblagoeng onder Tjiandjoer te worden geplaatst, omdat hij als zelfstandig Regent, „die direct onder Batavia sorteert, niet kan subsisteeren zonder zijn volk merkelyk meerdere contributie te moeten opleggen”; hetzelfde verklaart aangaande zichzelf de „Regent” van Dramaga. Nederburgh zegt (Consid. p. 211) dat de Regenten van Adiarsa, Tjiasem, Pamanoekean en Pagaden nauwelijks in staat zijn om rond te komen; hij stelt daarom C. G. 25 Febr. 1797 voor, deze regentschappen bij grootere in te

lijven, aangezien zonder dat aan geene aflossing hunner schulden valt te denken. Den 27 April 1797 schrijft de Opziener van Tjiandjoer over „het groote gebrek aan geld dat zoo wel bij de Heeren Adiepattie en Aria (*de Regenten van Tjiandjoer en Buitenz.*) als overal heerscht”. De Opziener van Soemedang en P. moentjang schrijft in 1802 dat de inkomsten der Regenten van deze twee afdeelingen „t zij ze eene opulente of schraale leverantie doen, altijd zo gering zijn, dat ze niet als Regenten daarvan kunnen bestaan”; hij wijt dit blijkbaar aan de knoeierijen van P. Engelhard. Een inventaris van 1802 toont dat de kort te voren afgezette Regent van Batoelajang heel geen juweelen of goudwerk bezat behalve 6 met goud beslagen pieken; eene kris moet er natuurlijk geweest zijn (ofschoon niet vermeld) en die kan met goud zijn versierd geweest; van zijn zilverwerk is het een en ander „rijkscieraad” (een soeplepel, een half dozijn lepels, vorken en messen, denkelijk voor hoog bezoek, het schenkbord van Van Tets, een tampat sirih). In eene lijst der „rijkscieraaden” van den afgezette Regent van Parakanmoentjang anno 1807 vinden wij een half dozijn voorwerpen van zilver (een lepel, een vork enz.) en een paar gouden epauletten (!); verder 2 koperen kandelaars, een dito komfoor, een dito „ronggingslamp” en eenigen anderen rommel. In plaats van zilveren zijn er „2 blikke schenkblaaden”. Een sjofel boeltje, het vee en de paarden uitgezonderd.

Van. Lawick verklaart in zijne memorie van 2 Juli 1805 dat de Re- § 2027 genten behalve hunne voordeelen uit het opium „zeer weinig om van te teeren” hebben; vroeger kregen zij „alle nog eene groote somme gelds ter verteer- ring in handen, daar (*terwijl*) zij in de laatste jaren zouden hebben moeten gebrek lijden, indien zij het geld dat de amphioen afleverde niet voor haar dagelijksch gebruik hadden genomen”; eene uitzondering maakte de Regent van Krawang, „die veele inkomsten heeft uit afvoer van brandhout enz.” De Commissie Walbeek c. s. rapporteert R. 24 Jan. 1806 aangaande „de armoedige gesteldheid, waarin de Regenten zich bevinden. . . . en dat zij door het vermeerderen van haar schulden jaarlijks, onverschillig en ijverloos worden”. In 1807 leest men (journâal Thalman c. s.) dat die van Soemedang „zoodert veele jaren” als een gevolg zijner schulden geene koffiegelden in handen heeft gekregen; volgens zijne eigen opgave waren zijne inkomsten thans Rd^s. 2.457, zijne uitgaven 7.845 per jaar. Aangaande dien van Buitenz. meldt Daendels in 1810 (*De Jonge XIII*, 460): „zijnde hij bij mijne aankomst alhier tot desperatie gebracht geweest door de knevelarijen van groote en kleine Europeesche bediendens, zoodanig dat hij zijne demissie wilde vragen en met zijne handen de kost winnen, daar hij zich dikwijls in de noodzake- lijkheid heeft gebracht gevonden zijne kris, een heiligdom bij de Javanen, te verzetten, om zijne vrouw en kinderen rijst te kunnen geven”. N. Engel- hard zegt 4 Juli 1795 met het oog op de koffiebaten der Regenten: „In den overvloed waarin zij tans leeven hebben zij in lange niet dat genoeg,

hetgeen zij na hunne vorige eenvoudige levenswijze en minderen voorspoed smaakten; met het accressement van de cultures hebben zij veefokken, hunne gemakelijken van visschen, van jagen enz. moeten abandonneeren" en hun willekeurig gezag is beperkt geworden, doordat de Comp. de Patih's en Tjoetakshoofden meer op den voorgrond gebracht heeft.

§ 2028 *Handel der Regenten.* Over dien in opium zie § 1539 e. v.; over dien in zout van den Regent van Bandoeng § 1518 en 2763; dien in aardappelen van den Regent van Buitenz. § 2129; dien in vee van den Regent van P.moentjang § 2149 i. f.; dien in hout van den Regent van Krawang § 2016 e. v.; over de arënsuiker zie § 2762 en 2319.

In het algemeen dreven de Regenten echter nogal negotie door het opdringen van waren aan Hoofden en bevolking, een gebruik dat volgens den heer R. A. Kern *tilipan* (Coolsma: toevertrouwd goed) heette. R. 27 Nov. 1792 rapporteert N. Engelhard: „Het afgeven van negotiegoederen aan de Tjoetakshoofden tegens excessive prijzen heb ik den Regent (*van Krawang*) andermaal verboden". Dit zal vooral slaan op het betalen der koffie in goederen, wat in Krawang bij R. 15 Oct. 1790 verboden was. Van den Regent van Tjiandjoer zegt Nederburgh (Consid. p. 209): „Met negotieeren houd deze zig niet op"; evenzoo stond het volgens hem met de Regenten van Batoelajang, Soemed. en P.moentjang; die van Bandoeng handelde, naar zijn zeggen, alleen in opium; van Tanggeran schrijft hij (p. 212): „De Aria drijft veele negotie in allerhande artikelen, zo uit de stad als Bovenlanden, dan, hoeveel hij daarmede profiteert is moeilijk na te gaan, als afhingende van zijn eigen industrie en ook geene directe relatie hebbende tot hem als Regent, dewijl hij daarin gelijkstaat met alle andere partikulieren, daar die handel aldaar aan een ijder gepermitteerd is". Elders verklaart dezelfde (p. 146) dat „de Regenten zig ordinair van goederen voorzien, die de middelstand hunner ingezetenen het meest nodig heeft, als lijwaten, porcelijnen, ijzerwerken enz. en welke zij anderzints in het regentschap dog niet kunnen bekomen dan tegens enorme prijzen". Onder de klachten, in 1797 ingebracht tegen den Regent van Tjiasem, behoorde ook, dat de bevolking een of tweemaal per jaar opium, tabak en gambir van hem moest koopen tegen hooge prijzen; dezelfde praktijken werden nagevolgd door zijne vrouw, zijn Patih en zijne gandeks (afgezonden). Van Lawick verklaart in zijne memorie van 2 Juli 1805 dat het in 1797 uitgevaardigde verbod tegen den door Opzieners gedreven handel (§ 1922) dien der Regenten en Hoofden had in de hand gewerkt, waarbij de kleine man de dupe was, ook door het opdringen van waren voor de productenbetaling; de Regent van Bandoeng had de bevolking de gemaakte patjoels (zie § 2183) te hoog aangerekend. Proc. 4 Nov. 1812 wordt gezegd dat de pasars der Regentschappen zullen komen in handen der Regenten „as formerly", hetgeen misschien bedoelt dat dezen vroeger den binnenlandschen handel beheerschten. Bij Staatsbl. 1819 n°. 11 werd

bepaald „dat geene Regenten of eerste inlandsche Hoofden zullen vermogen eenigen handel te drijven”; maar Pfyffer von Neueck, die tijdens Van der Capellen op Java was, verzekert (Schetsen p. 160) dat de Regenten een „kleinen handel” dreven, waarvan zij „aan de hoofdbestuurders der politie” rekening moesten doen en van welks winsten zij een deel in 's Lands Kas moesten storten. Wat hiervan aan is weet ik niet, maar de gedwongen winkelnering schijnt nog lang te hebben voortbestaan.

Levenswijze der Regenten. Een aardig fantasietje omtrent het leven § 2030 van een Preanger grandseigneur in overoude tijden geeft P. de Roo o. l. pag. 15 e. v.

a. Woning. Omtrent Bantam, zooals het in 1599 was, zegt Van Neck (Reisverhaal l. l. pag. 300): „Het palais van den coninck is meest van hout, uijtghenomen heel binnen heeftet een quadraet van ghebacken steen, twe stadien (1) hooch”. In de Historische Beschrijv. der Reizen I, 38 vinden wij een bericht dat te Bantam omstreeks 1600 ook de voorname Hoofden woonden in huizen van bamboe en „dun timmerhoud”. In 1607 geeft Matelieff (Begin ende Voortgangh II, 53) van de woning van den Vorst van Jacatra deze beschrijving: „Sijn Paleijs is schoon ende heeft veel doorgangen, maer is alles gemaect van gespouwen riet” (bamboe, zie B. 14, 21, 2; dus met bilik wanden).

Bij Tavernier (Voyages, Paris 1682, II, 435) vindt men het volgende omtrent zijn bezoek aan den Sultan van Bantam in 1648. De Sultan zat blootbeens en blootsvoets op een stoel; zijne sandalen stonden naast en twee trawanten achter hem met groote waaiers; een oud wijf stopte hem telkens gestampte sirihipinang in den mond, omdat hij geene tanden had om te kauwen; zijn paleis „est une place quarrée entourée de quantité de petits piliers lacrez de diverses couleurs et d'environ deux pieds de haut, contre lesquels on s'appuie quand on est assis. Il y a aux quatre coins quatre gros piliers plantez en terre à quarante pieds de distance l'un de l'autre, et le plancher est couvert d'une natte tissue de l'écorce d'un certain arbre, comme si c'estoit une pièce de toile, et ni les puces ni les punaises n'y viennent point. Le toit est de branches de cocos (*dus van atap*). Tout proche sous un autre toit soutenu aussi par quatre gros piliers il y avoit seize éléfans Pour sa garde il pouvoit avoir alors deux mille hommes qui estoient assis par bandes

(1) Dit zal niet op te vatten zijn als het verholandschte *estado* (Spaansch: vadem), maar als het Fransche *étage*, verdieping; men spreke het woord uit: staadje, evenals bosschaadje. Zoo vind ik H. 26 Oct. 1688 zelfs de spelling *pagie* voor: *paadje* d. i. padi, zie B. 1, 13, 8. In de Berigten van het Hist. Gen. Utr. VII, 1, 350 staat een schrijven uit Malakka over een toren die zal worden „gerepareert of wel, na

een *stadie* verlagings, tot eene sterke redoute gemaakt”; D. 1636 p. 104 lezen wij van een pakhuis „een *stagie* hooger trecken als tegenwoordich gebouwt staet”; D. 1664 p. 435: „twee (*stukken geschut*) van een *stagie* eleender” (dan twee andere) schijnt te beduiden: een eind kleiner. Daarentegen vindt men *stadie* als afstandsmaat bij Dapper, Gezantsch. p. 295 in een stuk dat uit het Portug. vertaald schijnt.

à l'ombre de quelques arbres Son Haram ou le logement de ses femmes doit estre fort peu de chose il n'y avoit pour toute cloison qu'une manière de palissade et de la terre entre deux mêlée avec de la fiente de vache". De Sultan (de pilaar des geloofs, Sultan Ageng!) dronk brandewijn!

Dat de Regent van Tjiandjoer die zulk een vriend van Zwaardecroon was, voor zijn dalem eene poort „als voor een vesting" liet zetten, zagen wij in § 215; overigens behoorde eene poort bij den dalem (De Wilde o. l. pag. 38). Van Imhoff vermeldt in 1744 (B. 31, 30) de „spatieuse en aan den anderen als gekoppelde woningen" van den Regent aldaar. Radermacher en Van Hogendorp schrijven in 1779 (Verh. B. G. I, 1^e dr. p. 36): „De Regenten in de Bovenl., waaronder de Depattij van Tjanjoer en die van Crawang de voornaamsten zijn, hebben groote paleizen van bamboezen of planken die men Dalem's noemt". Dat de Preanger-Regenten „dalem" werden genoemd, noteert Radermacher T. N. I. 1856, II, 164 (vergelijk Van den Berg, Rangen en titels p. 18 noot). Uit dienzelfden tijd is de plaat van Rach (zie I pag. XVI, 21), die het complex van gebouwen vertoont, dat de woning van den Regent van Buitenz. uitmaakt, omringd, naar het schijnt, met een bamboepagger. Eene beschrijving van het huis in 1816 gaven wij in § 233. Rolff beschrijft in 1786 (B. 40a, 12) den dalem te Tjiandjoer; onze noot 1 aldaar geeft mededeelingen omtrent de woning van het Hoofd van Dramaga. De Regent van Tanggeran woonde in 1792 (Verh. B. G. VI, 84) in „een laag huis van planken, met pannen gedekt", dicht bij het fort, en wel, blijkens eene schetskaart die ik ergens vond, wat daarboven doch beneden den pasar. Domis noteert in 1809 (Aanteek. III, 35): „De dalams van de Regenten zijn zoo aanzienlijk niet als op Java's Noordoostkust". Toch waren ook in Midden-Java die woningen niet erg bijzonder, althans in 1813 zegt de Resident van Djanan dat hij zelf woont in het huis van den gewezen Regent, bestaande uit „3 pondoks, 1 small wooden house, 3 storehouses (*dus padilocamboengs*), 2 sheds". Van Hogendorp (Tafereelen p. 21 noot) schrijft van de Preanger-Regenten: „In de voornaamste dalams zijn er tot zes en zeven pandoppo's, die op elkaar volgen, terwijl aan weerskanten de woonvertrekken verdeeld liggen". De Tjiandjoersche Districtshoofden werden op Soekaboemi door De Wilde's bestuur „in staat gesteld, om hunne bamboerigten woningen in houten huizen met pannen gedekt te kunnen veranderen" (De Wilde o. l. pag. 210). Betreffende de vermeerdering van weelde sedert het Cultuurstelsel schrijft Dr. W. Bosch in 1858 (T. N. I. II, 306): „Voor 40 jaren woonden de meeste Regenten en andere voorname Hoofden op Java nog in onaanzienlijke bamboezen huizen; thans bezitten de meesten steenen woningen als palcizen. Toen vergenoegden zij zich met eenige grof bewerkte stoelen, tafels en rustbanken; een paar vetkaarsen of glazen met olie verlichtten den dalem". Nog in 1866 schrijft M^r. A. E. Croockewit (Gids p. 311) aangaande de Preanger: „De huizen der Hoofden zijn niet zelden met atap of idjoek gedekt".

b. Leefwijze, kleeding enz. Horsfield noteert in 1816 (Verh. B. G. VIII, § 2031 33) omtrent den Regent van Banjoemas: „In everything the customs of the capital were imitated and under the idea of paying respect to the Sovereign, the Tommonggong received that abject reverence which contributed to give him the appearance of a prince”. De voorname Regenten der Preanger zullen wel zooveel mogelijk de Javasche hebben nagevolgd, en werden op hunne beurt weer gevolgd door de kleinere: van de Regenten van Adiarsa, Tjiasem en Pamanoekan schrijft Guitard B. R. 15 Oct. 1790 dat zij zich uitputten in hun streven om veel rijkere Regenten in praal te evenaren. Omtrent de Preanger-Regenten zeggen Radermacher en Van Hogendorp u. s.: „Zij dragen fluweelen en met goud geboorde kleederen en hoeden, houden gemeenlijk veele bijwijven behalven hunne echte vrouwen, doch eeten weinig beter dan het gemeen”. Onder deze „hoeden” zal het Europ. driekante steekje te verstaan zijn; denkelijk gingen zij eenigszins Europeesch gekleed, vooral bij verblijf te Bat. of bezoek van hooge gasten; in de Nieuwe Statuten van Bat. P. IX, 271 wordt gesproken van Mohammedaansche leden van Boedelmeesteren „die op de Europese wijze gekleed gaan”; eerst bij R. 5 Juni 1744 waren Mohamm. leden in dat College opgenomen. Men zie verder de plaat tegenover I, 355* en het daarbij genoteerde I p. XVI, 20. Von Wurmb beschrijft (o. l. pag. 169) de kleeding van Regenten, zooals hij die in 1776 te Batavia zag; denkelijk zijn dit meer speciaal die van Java's Noordoostkust, welke voor de in B. 35, 25 beschreven feesten in de stad waren. „Die eigentliche Kleidung der Groszen des hiesigen Landes ist ein langes Stük seidenes oder baumwolienes Zeug, das um den Leib gewunden wird, und bis auf die Füszze herab hängt; ein andres Stük, mehrentheils von verschiedenen Arten von Zeugen, wird als ein Schurz nur lose um die Hüften geschlagen, und in einen groszen Knoten vorn oder hinten zusammengeknüpft. Eine kleine Jakke mit spizzigen Aermeln, und mit kleinen Knöpfen vom Halse an zugeknöpft, die ohngefähr den Schnitt hat als die Jakken, womit unsre Urgroszmütter hier und da noch auf Gemälden prunken; Schuhe, die sehr weit mit der Spitze in die Höhe gebogen sind, und ein kleiner weisser Huth, recht in Form einer halben Mezze (*korcummaat*; zie over deze *korlock* Roussuer in *Encycl. van N.-I. IV, 622, 2*) von so feinen geglätteten Linnen dasz er fast durchsichtig ist, oder ein Huth in Form derer, die der König von Madura trug (es war ein guter Europäischer Filzhut) die ich aber für keine Landstracht erkennen kann: das sind die Kleidermoden alle, die ich hier geschen habe”. Maar Raffles, Hist. of Java 1817, I, 90 vertelt dat de Preanger-Regenten „generally wear, when on public duty with the officers of the European government, a velvet cap, ornamented with gold lace, differing in fashion in each province but usually calculated to shade the face from the direct rays of the sun”, denkelijk de songkok. Holle verhaalt, naar hetgeen hij in de Preanger van oude menschen hoorde (T. B. G. XX, 237): „De Regenten droegen lange, akelige badjoe toro's van opzigtig

chits, als ze naar Batavia of Cheribon moesten opkomen, en hadden veel van onze huisjongens" (tegenwoordig dragen alleen koetsiers en kantoorbedienden soms nog de badjoe toro).

§ 2032 Volgens Van Lawick leidden de Regenten vóór zijn tijd (want toen werd er beter aangepakt) „geheele maanden een wellustig leven, zonder zig eens uit hunne wooning te begeven". Men zal bij dit „wellustig" wel vooral aan den harem moeten denken; groote weelde bestond in den dalem niet. De Statistieke Beschrijv. van 1822 zegt dat de weelde bij de Preanger-Regenten en mindere Hoofden zich bepaalt tot artikelen als: laken, fluweel, gouden stoffen, reukwater, jachtgeweren en ammunitie, horloges, enkele zadels en paardetuigen, rijtuigen en kostbare paarden. De Wilde (o.l. pag. 153): „De Regenten en Hoofden leven over het algemeen zeer eenvoudig". Curieus is wat Umbgrove in 1797 schrijft van den Regent van Tjamis: „Een goed oud man; hij gebruikt te veel toegeevendheid met zijn volk en neemt zelve liever de pajol en de gereedschappen in de hand om de coffijthuijnen schoon te maaken en om nieuwe boomen aan te planten dan zulks aan zijne battors te gelasten". De omgang met Europeanen deed dikwijls niet veel goed. In 1803 zegt Nic. Engelhard, sprekend van Solo (De Jonge XIII, 128): „Seedert aan dat hoff alles in het Europeesch gekleed gaat, zijn de depences aldaar enorm". Resident Macquoid motiveert Proc. 13 Maart 1815 zijn verzoek om traktementsverhooging met zijne groote onkosten bij het onthalen der Hoofden: „With the exception of the Regent of Tjianchore the other Regents all drink wine as well as their sons and relations, who from their rank are permitted to sit down at the same table with them". S. Roorda van Eijsinga vertelt (o.l. I, 212) in 1821 van eene partij te Soemedang, waar de inlandsche Hoofden zooveel wijn dronken dat „velen onder de tafel rolden". Wat fijne manieren aangaat, J. W. Winter schrijft 1824 (Bijdr. 1902 p. 47) omtrent de „Hofgrooten" in de Vorstenlanden en hunne wijze van eten: „Zij scheuren het vleesch met de handen", eten natuurlijk met de vingers, maken daarbij van rijst klompen „zoo hard als hij eenigzins kan en propt die dan in zijne mond en de moes slobberd hij zoo maar uit de kom zij schijnen tegens malkanderen om strijd te ijveren wie de grootste klomp in de mond kan nemen". Dit verschilt nogal van de wijze van eten van den desaman zooals G. Stoll o.l. pag. 74 die teekent, en doet in de verte denken aan wat de Padre in Partibus zegt van hedendaagsche Indische menschen aan eene table d'hôte.

Het Fransche citaat op bl. 355* van den tekst is uit Boileau, Sat. II (niet uit Lafontaine), het Lat. uit den Thyestes van Seneca. Wat ik geschreven heb over de goddelijke afkomst van den adel slaat op hetgeen Pleyte zegt in T. B. G. II, 504 omtrent het nog heden bij de Badoej's daaromtrent bestaande geloof: het mindere volk is geschapen om te dienen, heeft geen stamvader, de adel stamt van de Goden.

c. Scndnan. Omtrent het tournoospel van Rangga Gempol zie § 398. § 2033
 Latere vermeldingen zijn uiterst zeldzaam. In Cornelis de Bruin's tijd, 1706, hield de Sultan van Bantam nog eens per week tournooi (Reizen p. 376). D. 1680 p. 791 houden de drie Cheribonsche Sultans tournooi, doch er blijkt wel tevens dat dit iets ongewoons was. Van het gekibbel dezer Vorsten omtrent hunne tournoospelen is in de 18^e eeuw herhaaldelijk sprake, maar Resident W. van der Beke zegt in 1787 dat het aldaar „t zeedert ruim 10 jaeren, meen ik, geheel buiten gebruik geraakt" is, en zijn opvolger G. K. Gockinga in 1792: „van het tornoospel is bij mijn aenwesen (*tijdens mijn bestuur*) weinig off niets voorgevallen". In de Preanger vindt men het in reisverhalen en journalen nooit vermeld; eerst de beschrijving der reis van Van der Capellen in 1822 (Lettres de Java p. 32) spreekt er van te Soemedang, maar de hierbeneden § 2035 volgende aanhaling toont, dat sommige Hoofden er vroeger veel tijd mee verdeden. De Wilde zegt (p. 165) dat het vroeger vrij veel voorkwam maar in zijn tijd weinig; de Regenten zelf namen er geen deel aan, wel de Hoofden. Na De Wilde's tijd hoort men er vooral te Bandoeng van (Veth, Java III, 254; Van Rijckevorsel, Brieven p. 331); het schijnt daar dus meer eene soort revival te zijn geweest, door den rijken Regent op touw gezet.

d. Jacht en vischvangst. In 1617 had de Vorst van Jacatra eene wa- § 2034
 rande (park, afgepaalde ruimte), waar hij jaagde (De Jonge IV, 66). In 1618 ging Pangeran Gabang (over wien zie § 72) „bij oosten Jaccatra met alle sijn vrouwen en kinderen op de jacht" met schepen van Bantam (ib. pag. 99); „de jacht van Pangorang Gabang heeft wel 2 maenden geduijrt, soodat hij, sijn provisie op wesende, verscheijde reijzen bij ons om eenige sacken rijns en wat gelt tot sirij pinang gesonden heeft". In 1622 vernam Dr. de Haen bij zijne komst te Cheribon dat Pangeran Ratoe op de hertenjacht was (ib. pag. 285). Over de jacht in het Angkeesche a^o. 1641 zie § 37. Wij vernemen D. 1641 p. 448 dat de Bantamsche Vorsten ook in de Lampongs drijfjachten hielden, en herhaaldelijk spreekt het Dagregister van Sultan Ageng's uit visschen gaan in zee. D. 14 Juli 1648 is de Soesochoenan van plan „voor eenige maende op de jacht te gaen". Omtrent diens uitgebreide jachtperken zie B. 32, 19, 1. In Jan. 1678 vindt Evert Jansz (B. 7, 15) den Regent van Pamanockan „uijt jaagen". In 1700 vernemen wij van jachtvelden van den Regent van Soemedang, naar het schijnt benoorden den Tampomas (B. 17, 51). D. 28 April 1713 wordt vermeld het land Rantjagaboos, vroeger eene „jagtplaats" van den Soesochoenan, waarover nu kwestie is tusschen het Soemedangsche Tjipitjoeng en het Soekapoerasche Soetji (R. 2 Juni 1713), en dat dus in de buurt van Garoet lag. Omtrent Kandanghaoer zie § 2081 en hetgeen daar verder verzameld is. Aangaande de jachten die Van Riebeeck bijwoonde cf. B. 22, 85 en 88 e. v. Dominé Canter Visscher ging anno 1724 in Cheribon op jacht „in de prinselijke jagtplaats, alwaar meer dan duizend harten gevonden wierden", naar het schijnt zeer dicht bij de hoofdplaats

(o. l. pag. 466). Van Imhoff woonde in 1745 eene jacht bij in het Krawangsche op eene „wildbaan, zijnde een zeer grote en effene vlakke van veele uren in het rond” (B. 32, 20). Over een gelijktijdig jachtveld van den Regent van Soemedang zie § 2102 noot.

§ 2035 De Gecomm. klaagt B. R. 19 Dec. 1749 dat Martawangsa van Kampongbaroe „meest al den tijd zijn vermaak neemt met de jacht en andere divertissementen”. B. R. 9 Juni 1786 rapporteert de Opz. van Tjiandjoer dat de Patih veel volk gebruikt voor jacht en vischvangst; hetzelfde bericht Guillard B. R. 15 Oct. 1790 van de Krawangsche Tjoetakshoofden. N. Engelhard schrijft R. 30 Dec. 1791 dat de groote liefhebberij der Regenten de jacht is, terwijl zij „bij deese jagtpartijen altoos een honderd man of twee op de been hebben en het volk in de afgelegene campongs en negorijen dan voor het voedsel van hun en de hunnen moerende sorg dragen, daardoor gedrukt worden Men is al dikwijls genoodzaakt om der Regenten overgedreevene zugt tot die jagtpartijen tegen te gaan”. Opziener Hoffmann schrijft 28 Juli 1797 dat de P. moentjangsche Radèns alleen schijnen te leven „om hartepeesten te jaagen” en 1 Oct. van dat jaar spreekt Engelhard van den gewezen Patih aldaar, die „alleen zig met de hartebeestejagt en het tornooispeel heeft opgehouden”. Den 29 Aug. 1798 schrijft P. Engelhard aangaande de „Regenten en mindere bediendens”, dat „veele sig bijna met niets anders als het hartebeesten jagen ophouden”. Van Lawick bericht in Juli 1805 dat zeker Radèn in Batoelajang anderhalve maand met de gansche bevolking van zeker district op de hertenjacht was geweest, waarbij die helpers niets te eten kregen en dus van hun eigen voorraad moesten teren, zoodat zij zelfs hunne zaapadi opaten; tot straf zette hij dit Hoofd in het blok. De kampong Saäpan (aan de rawa's der Tjitaroem) heet in P. Engelhard's journaal van 1802 „een voornaame visplaats (1) van de Regent” van P. moentjang; vergelijk § 183 i. f. Horsfield (Zoological Researches, hoofdstuk Cervus Muntjak) schrijf van kidangjachten: „Other modes of chace are also employed by the natives of rank. One in particular is common in the western parts of the Island; a district is surrounded by a line of hunters, and the Kidang is driven to a central spot; forty or fifty of the animals are in this manner often obtained at a single pursuit. Many of the hunters are mounted, and the horses are

§ 2036 trained to the chace”. De Wilde, die (o. l. pag. 159 e. v.) eene beschrijving der hertenjachten en (ibid. p. 163) van de vischpartijen, waarbij de visschen door vergift bedwelmd worden, geeft, voegt daaraan toe: „Jacht- en vischpartijen van dien aard zijn zeer omslagtig en kunnen niet dan na veel arbeid

(1) De naam *saäpan* beduidt trouwens volgens Coolsma: „een bamboezen voorwerp dat, aan weerszijden verlengd, in een rivier geplaatst wordt met de opening stroomopwaarts om visch te vangen”. Vandaar dan ook de vischplaats Sapang in het Buitenzorgsche, afgebeeld op een

der platen van Racl; zie T. B. G. XLV, 211; 212; 224 en verder de beschrijving dezer vischvangst bij Raffles, History 1817, I, 187; Olivier, Land- en Zeetogten I, 313 en vooral die in Teysmannia XII, 345.

ondernomen worden, en daar de Regenten voor dit alles niets betalen, maar de gemeene man daarbij nog veel leveren moet, kan het in den volsten zin onder de drukkende misbruiken, waaronder de gemeene man gebukt gaat, opgeteld worden". Een goed geschreven verhaal van eene jacht in de Bandoengsche vlakke Moendjoel geeft Groneman o. l. pag. 267 e. v. Deze en andere beschrijvingen doen denken aan eene jaagwijze van hoogen ouderdom, zoodat ik, in verband met hetgeen hierboven verzameld is, niet kan aannemen wat Van Hogendorp (Tafereelen p. 40) op grond eener inl. overlevering bewceert, dat die jachten te paard eerst na 1744 zouden zijn ingevoerd. Hoe er Europ. bestuurshoofden waren die de inl. Hoofden in jachtbuitensporigheden nadeden, bleek in § 1846. H. de Bie geeft in een zeer lezenswaardig stuk Tijdschr. B. B. I, 178 eene interessante beschrijving der parforcejachten, zooals die een 30 jaar geleden werden gehouden; hij zegt: „Het was regel geworden dat die groote jachten werden voorafgegaan door tandak- en wajangpartijen, welke vaak twee, drie dagen duurden", gepaard met feestmalen, quasi tractaties van de zijde van den Regent, doch betaald door den kleinen man, die ook payait de sa personne; „die groote jachten" (ib. pag. 161) „waren feitelijk een ruïne voor het wild, dat bij tientallen, vaak zelfs bij honderden, werd neergeveld" (reeds Van Riebeeck ergerde zich over de verspilling bij die gelegenheid, B. 22, 85); thans komen zij nog alleen „bij zeer hooge uitzondering en nog niet eens op zulk een groote schaal" voor. Van deze jachten „bij welke gelegenheid men geheel nakend (1) te paard zit, zijnde de scheenbeenen met leder bewonden om door de doorns en struiken zig niet te beschadigen", en als eenig wapen een klewang gebruikt, onderscheidt Van Lawick in zijn rapport over de Cherib. Preangerregentsch. van 1809 de klopjachten, waarbij de herten in eene „kraal" worden gedreven. Men zie ook De Wilde o. l. pag. 48 over het hertenschieten op overstroomde landen in het Bandoengsche.

Van andere amusemen ten der Regenten verneemt men niets. Pfyffer von Neucek (o. l. pag. 138) heeft eene anecdote omtrent Wiranagara, oudsten zoon van Prawiradiredja (Regent van Tjiandjoer in den tijd van Van der Capellen), die eerst veel beloofde maar later uitspatte tot hanenvechterijen, waarover zijn pipa hem een afgrijselijke scène maakte Over de voorliefde van Preangerhoofden om persoonlijk mee te doen aan inlandsche dansen spreekt Raffles (o. l. I, 343).

c. *Ontwikkeling.* Uit de onderteekeningen der acte van 1677 (zie het § 2037 facsimile tegenover I, 38*) zou men moeten opmaken dat de Soenan niet schrijven kon (2) en een belangrijk aantal zijner raadslieden evenmin of zeer

(1) W. L. Ritter, Java, 's Gravenhage 1855, p. 145 geeft eene fraaie teekening van een Preanger hertenjager, die ik gaarne had overgenomen; maar de man zit zoo mooi in de klee ren dat ik sterk twijfel aan hare juistheid.

(2) Het is nog geen 30 jaar geleden dat een Djokjaasch Pangeran op de vraag of hij schrijven kon ten antwoord gaf: „Denk je dat ik schrijver worden wil?"

slecht. Eene attestatie 4 April 1686 Reguleth wordt door den Regent van Tjiandjoer ondertekend met een kringetje; dat hij echter wel schrijven kon, blijkt uit eene andere attestatie, voor denzelfden notaris gepasseerd 6 Mei 1686, waar hij zijn naam zet evenals de Regent van Tjiblagoeng en een minder Hoofd, terwijl drie andere Hoofden een merk zetten. Zoo teekenen de Regent van Krawang en zijn Patih eene acte van 12 Juni 1686. Een voorbeeld dat nog later een „Regent” niet schrijven kan, geeft eene acte van 1756 (Gousset n^o. 17.249), waar de Regent van Tanggeran met een kruis teekent, en eene van Blomhert 11 Jan. 1776 n^o. 21.724, waar hetzelfde gedaan wordt door dien van Grendeng. B. R. 1 Oct. 1802 bevat een stuk, door den Regent van Batoelajang geteekend met zijn naam en door 4 zijner Hoofden met een kruis

Dat het Javaansch tijdens de overheersching van Mataram diensttaal werd, zegt Holle (T. B. G. XVII, 365), „wordt van grooter beteekenis bij de omstandigheid dat de stukken of mss., die uit het laatst der 15^e en 't begin der 16^e eeuw uit de Soendalanden reeds voor den dag zijn gekomen, in de landstaal (oud-Soendaasch) zijn geschreven”. Later werd het Javaansch „niet alleen diensttaal, maar ook grootendeels schrijftaal”; zelfs aanteekeningen e. d. werden in het Javaansch geschreven (ibid. p. 348); eerst sedert ongeveer 1848 „raakte het Jav. uit de mode”. Blijkens de Dagreg. ging de correspondentie der Regeer. met de Regenten eerst altijd in het Jav. en ook later bezigden de Regenten dit bij voorkeur; die brieven bevatten dan veelal tevens eene Maleische vertaling, te Bat. ten dienste van den Gecomm. gemaakt.

§ 2038 De heer R. A. Kern, die de verzameling brieven op het Rijksarchief doorwerkte, in 1799 tusschen Nic. Engelhard en de Regenten gewisseld, zegt: „De brieven der Regenten hebben geheel den vorm van Jav. brieven, zijn ook steeds in Jav. schrift geschreven en de taal is djawareh (1). Sommige Regenten schrijven beter Jav. dan andere. De brieven uit Tjiandjoer en van den Regent van Buitenz. zijn het meest on-Javaansch gesteld; onder de andere brieven zijn er die voor Jav. zouden kunnen doorgaan”. Vergel. ook Holle in Tijdschr. B. B. IV, 128 (circulaire van den Regent van Limbangan in het Jav. anno 1848). Taco Roorda zegt in 1841 (Inleiding bij De Wilde's woordenboek p. XI): „De Regenten in de Soendalanden maken in hunne brieven aan elkander bij voorkeur gebruik van het Jav.; ook het opschrift van eenen in het Soendasch geschreven brief aan eenen Regent behoort in het Jav. te zijn”. P. P. Roorda van Eijsinga (o.l. IV, 150) schrijft omstreeks 1830 dat „de Bergjavaan zelfs beleedigd wordt, wanneer hij een brief in de

(1) Volgens mededeeling van den heer Kern is *djawareh* (d.i. *djawa sawareh*: „voor een deel Javaansch”) eene diensttaal, ontleend aan den Jav. briefstijl maar sterk vermengd met Soen-

dasche woorden en, wat zinsbouw betreft, bijna zuiver Soendaasch; „'t is nooit een omgangstaal geworden en de sporen ervan zijn thans bijna geheel verdwenen”.

Sundasche 'en niet in de Jav. taal ontvangt"; dit schijnt echter op Bantam te doelen.

Uit B. 24, 3, waar Van Swoll, die toch een langen diensttijd te Bat- achter den rug had, de Regenten door Van der Horst in het Jav. laat aanspreken in plaats van zelf het woord te doen in het Maleisch, zou men misschien mogen opmaken dat de meerderheid hunner geen Mal. verstond; zie echter de opmerking § 2497. Bij het door Wiese gehouden onderzoek in zake Van Lawick (zie I, 92) verklaart de Regent van Bandoeng „de Maleische taal niet genoeg machtig te zijn om dezelve te verstaan en zig uit te drukken". Dit is echter, ook al was zijn Maleisch niet schitterend (B. 50, 4), minstens erg overdreven, want voor dagelijksch verkeer bijvb. met Opzieners was het straat-Maleisch het gewone voertuig. In de beantwoording der statistieke vraagpunten van 1820 lezen wij dat de zoons der Preanger-Regenten wel naar de santrischolen gaan, doch daar niets goeds leeren, zoodat „hun Maleisch zoo onduidelijk is dat men moeite heeft om den zin te begrijpen". Het Arabisch karakter was, zegt De Wilde (o. l. pag. 167), aan de priesters en „de meeste Hoofden" bekend.

Wanneer Opziener Hoffmann 12 Juni 1799 de Hoofden „schaapsphisiognomiën" (blijkbaar eene verbetering van „schaapskoppen") noemt, dan is dat zoo erg niet. Teekenend echter is eene klacht van den Resid. te Cheribon 1812 over de „onnosele menschen van Regenten (*aldaar*) als de Sulthans en de mindere Regenten zijn en waarop juist al datgeene invloed heeft wat in het kinderagtige en verwijfde vald. Voor reeden zijn die schepsels niet vatbaar" en hij gaat met hen om „niet als Resident maar veeleer als schoolmeester"; als zoodanig is hij van opinie „dat die kinderen in hunne levenswijze te oud zijn geworden om er veel van te kunnen verwagten".

f. Onderlinge verhouding. Omtrent de onderlinge jaloezie tusschen § 2039 de Regenten en den geringen omgang, dien zij althans in het begin der 18^e eeuw met elkander hadden, zie § 1979 en 2005. Hun getwist over grens-scheidingen bleek herhaaldelijk in § 122 e. v. De hooge positie van den Regent van Soemed. blijkt misschien reeds uit hetgeen men na den dood van Rangga Gempol's zoon ziet. D. 15 Juli 1709 bericht namelijk Pangeran Aria Cheribon dat deze is overleden; hij verzoekt, persoonlijk met den Resident te Bat. te mogen komen om te spreken over de benoeming van een opvolger, en D. 12 Aug. 1709 verschijnen die twee autoriteiten inderdaad. Het kan echter ook wel zijn dat een en ander samenhangt met de kwesties tusschen Soemedang en P. Aria Cheribon's vader Sultan Sepoeh, waarover D. 15 Febr. 1697 wordt gesproken en die blijkens D. 11 Febr. 1706 waren blijven voortduren na den dood van Sepoeh. Toch verschilt deze omslag zeer van wat men ziet bij den dood van den Regent van Kawasen, toen de genoemde Resident en P. Aria Cherib. zelf een provisioneelen opvolger aanwezen (§ 734 i. f.). Afdoender is, dat bij het B. 35, 12 e. v. beschreven regentendiner

de Adipati van Soemedang, ofschoon slechts eenige maanden te voren benoemd, eene plaats aan het boveinde van de tafel inneemt, nog boven zulke hooge heeren als de Regenten van Soerabaja, terwijl de andere aanwezige Preanger-Regenten een kleine 60 plaatsen lager zitten. In 1779 daarentegen heetten de rijkere Regenten van Tjiandjoer en Krawang de „voornaamsten” (hierboven § 2030). Nog in 1805 zegt Van Lawick: „De Regent van Soemedang, als zig nog altijd voor oogen stellende van vorstelijke afkomst te zijn, meet daarna zijn omslag af”. Men vergelijkte verder de personalia van Soerianagara, I, 165. Daarentegen schrijft de Commissie Thalman c. s. in haar rapport van 29 Jan. 1808 dat de Regent van Krawang „onder alle regentsch. van de aanzienlijkste geboorte” is. Dit is een historische flater; die Regent zelf zegt dan ook H. 4 Juli 1795 dat zijn voorvader de eerste is geweest die zich „onder de bescherming van d'E. Comp. begeeven heeft en alzo ten huidigen datum nog het eerste regentsch. in rang bij dezelve is, welke voorrang dezelve niet alleen uit dien hoofde heeft verkregen maar ook uit hoofde van de grootheid en uitgestrektheid van het landschap en volkrijkheid des Crawangse gebied”. Dit laatste is natuurlijk sterke overdrijving. Van Lawick schrijft in 1808, na den oorsprong van het aan den Regent van Krawang bewezen wordende eerbetoon te hebben meegedeeld (zie § 388): „De Regent van Crauwang is bij de Comp. altijd als de eerste in rang aangemerkt geworden, maar sedert dat de Regent van Tjianjour voor een present van 10.000 Rd^s. (1) het regt heeft verkregen van, op Batavia zijnde, in eene vergulde wagen (2) te mogen rijden, is deeze als de eerste beschouwd geworden”. Overigens zullen ook wel de persoonlijke eigenschappen van dezen Regent (bedoeld zal zijn de in 1776 opgetredene) het hare hebben bijgedragen. Den 28 Mei 1812 richt deze oude heer een brief aan den Landdrost P. T. Couperus, waarbij hij heel bovenaan zijn zegel zet, eene onbeschoftheid die alleen verklaarbaar is door het onverstandig gecoquetteer van Raffles met de inlandsche Hoofden in den eersten tijd van zijn bewind; hij noemt zich in dien brief „pangoeloe orang ceslam njang atas koeasa marenta tana Tjiandjour”. In 1822 gold volgens de Statistieke Beschrijv. als het voornaamste regentsch. Bandoeng, dat wel klein maar vruchtbaar en dicht bevolkt was, terwijl bijvb. de Regent van Soekapoera „eene droevige rol

(1) Dat cijfer komt precies overeen met wat 22 Maart 1799 de Opziener van Tjiandjoer aan Nic. Engelhard schrijft, dat die Regent liever „10 zak (over dezen term zie B. 37, 2, 1) als de vergulde wagen” zou willen missen. Vergelijk § 1859 i. f.

(2) Volgens het Reglement op Pracht en Praal van 30 Dec. 1754 (P. VI, 775 art. 4) mocht „nemand minder als een Oud-Directeur in qua-

liteijt desselfs rijtuig, 't zij wagen, charet of chais, nog het onderstel of de bak, vergulden of verzilveren”, terwijl blijkens het Reglement op de lijkstatiën van 30 Maart 1753 (P. VI. 338) de Oud-Directeuren zeer dicht op de Raden van Indië in rang volgden en ver boven den Geomm. stonden, welke laatste echter sedert 1764 (zie § 1776) met een aantal anderen het recht van het vergulde rijtuig erlangde.

speelde ten overstaan van andere Regenten, aan welke hunne koffijtuinen alleen een jaarlijksch tractement van 20 tot 40 duizend guldens verzekeren".

Hoe de Javasche Regenten neerzagen op die der Preanger blijkt B. 35, 12, 4.

Omtrent de familierelaties der Regenten geven hunne personalia in Deel I eenige inlichting. Proc. 13 Maart 1815 wordt in algemeene bewoordingen gesproken van „the family relationship” tusschen de Preanger-Regenten.

HOOFDSTUK XXI.

§ 2041 *Baloeboer*. Vermoedelijk komt deze naam van het Jav. *baloeverti*, volgens Jansz: vestingwerk, schans, bolwerk, een woord dat herinnert aan het Portugeesche *baluarte*, het Fransche *boulevard* en ons *bolwerk*; het is dus synoniem met kota. Deze afleiding verklaart waarom zeker Indigomaker in 1780 de baloeboer aanduidt als „Pelowert”. Commandant Stamkart schrijft 7 Juli 1791 over plaatsjes, gelegen „in 't Bloeboerse of comoenione landen”; wat hij met dit laatste bedoelt begrijp ik niet.

N. Engelhard schrijft 1 Aug. 1792 over de bestaande verdeling van Krawang in elf tjoetaks; „een deel, dat bijna zo groot en zo ruim bevolkt is als al de andere thien te zamen (zie § 290), staat onder directe heerschappij van den Adipattij, een onder dat van den Papatij of Tweede en de neegen overige onder Oemboels, waarover de Adipatij eenlijk het oppergezag als Regent heeft. Wat meer volk den Adepatij heeft, die elk een gedeelte van hunne revenue opbrengen, wat meer voordeel voor denzelfven”; en nu lokt de Regent de bevolking der andere tjoetaks naar zijn district, waar zij weinig behoeft te arbeiden (1) voor „koffiecultuur en andere producten”, doch,

(1) Vergelijk wat van Tjihaoerbeuti wordt gezegd in § 177. Een Baloeboer Parakanmoentjang wordt in 1740 vermeld (§ 173; 185; 186), evenzoo in Soemedang (§ 194 en 196). Denkelijk slaat ook op de baloeboer wat Resident Umbgrove (die zelf niets van Cheribon wist, zie § 1749) uit de opgaven zijner Indigomakers distilleerde in zijne memorie van 26 Dec. 1795, die, met verschillende fouten, geresumeerd wordt in T. N. I. 1879, II, 163 e. v. Hij zegt namelijk dat Imbanagara bestaat uit 10 „ombelschappen of districten”; noemt dan 9 daarvan op, en als 10e: „Inbanagara, Soekaradja, Kallangari, Tjizentij, Tjumarie, Sedananja, Tjikajam en Daugler worden apart op order van den Regent door kleinder hoofden bestierd, leverende met elkanderen 29 picols cattoene gaarens en 6 picols indigo 's jaars aan de E.

Comp”. Tjamis heeft 7 „ombelschappen”, namelijk (volgen 6 daarvan): „7e Toengillis, Sedawindoe, Tjamis, Soekalomba, Tjikasso, Kadoeboekoer en Passangrahan tezaamen worden op order van den Regent door mindere hoofden gaadegeslaagen; dezelve leveren jaarlijks 20 picols gaarens en 5 picols indigo”. Zooals deze mededeeling daar ligt, zou men concludeeren dat al dit garen en al deze indigo alleen uit het laatstgenoemde „ombolschap” kwam, waarin de hoofdplaats lag (en dat de andere districten de koffie leverden). Van Octama, dat er 4 heeft, noemt hij 3 op en als 4e: „Tjikonje, Octama, Mandoera, Panjer, Tjijawar, Tangkabang, Bangasienan, Binangon en Tjibekka doed den Regent en Tommongong te zaamen door mindere hoofden regeeren. Dezelve brengen 's jaars op 19½ picols gaarens en 4½ picols indigo”.

zoals Engelhard er R. 27 Nov. 1792 bijvoegt, hout kapt, padi plant en goela djawa bereidt, van al welke producten de Regent het zijne trekt; het volksverloop naar dit district maakte dat groote koffietuinen in andere districten verwaarloosd werden. Mogelijk bestonden er in Krawang te dien aanzien zeer bizondere verhoudingen, omdat het was samengesteld uit verschillende te voren van elkander onafhankelijke landschapjes Wij zagen in § 601 dat de door Engelhard gewraakte gewoonte in Krawang al vroeg werd opgemerkt. In het direct onder den Regent staande district lagen diens groote ambtsvelden; zoo „ontdekte” Engelhard op de westgrens van Krawang eene streek met zulke uitgestrekte sawahs dat zij „met geen mogelijkheid door 300 werkmannen konden worden bearbeid”, maar die slechts 14.000 zeer verwaarloosde koffieboomen telde. In Buitenzorg stonden de dienstplichtigen van Dramaga en Baloeboer alléén den Regent ten dienste, zie § 1614. Zoo schrijft de Opziener van Tjiandjoer dat de Regent het volk van de leden zijner familie vrijstelt van cultuurdiensten. De aldaar bestaande baloeboer-regeling (§ 213 i. f.; 225) werd, zooals wij in § 2085 zien, door P. Engelhard tot de andere regentsch. uitgebreid. De Wilde zegt (o. l. pag. 123): „Het land rondom de hoofdplaatsen tot op eenen goeden afstand gelegen, wordt het Baloeboer genoemd. Het is doorgaans wél bebouwd. De Regenten en hunne familiën hebben aldaar, benevens de verdere bevolking der plaats, hunne uitgestrekte rijstvelden”; *ibid.* p. 124 noemt hij de „baloeboer-districten” als behoorend tot de dichtstbevolkte.

Hoofdplaats. Dat oudtijds de heele hoofdplaats voor den Regent werkte § 2042 en daarmee al hare verplichtingen nakwam, schijnt aangaande Gabang te volgen uit § 303 i. f. Aangaande Krawang zegt N. Engelhard 1 Aug. 1792: „De voordeelen van de tjoetaks worden door elks Hoofd genoten, echter onder verpligting, in de algemeene lasten van de hoofdnegorij een zeker gedeelte te contribueeren”. Van Lawick stelt in Nov. 1804 aan zijn chef voor: „De hoofdnegorij moet door 't geheele land in order gehouden worden, doch hier moet door den gemeenen man niets voor gekocht, maar ieder moet na evenredigheid van zijn volk bamboezen leveren”. Dit schijnt toen regel te zijn geworden, want De Wilde schrijft (o. l. pag. 226): „Het onderhoud van de tegenwoordige hoofdnegorijen moest vooral niet meer ten laste van de verschillende districten komen, maar ieder inwoner volgens een bepaald plan verplicht zijn zijne woning of plaats te omheinen”. De Resident der Preanger zegt in 1836 (volgens mededeeling van den heer R. A. Kern): „De hoofdnegorijen zijn ten koste der bevolking van de tjatjas aangelegd en onderhouden, hetwelk ik echter grootendeels heb afgeschaft”.

Een blik in de verhouding van hoofdplaats en baloeboer tot het overige regentsch. geven de volgende cijfers, onnauwkeurig als zij wel zullen zijn. Volgens eene opgave van Craan en Radermacher B. R. 30 Dec. 1777 telde de hoofdnegorij Tjiandjoer 587 huizen, baloeboer 332 kampongs met 2.725

huizen, terwijl voor de verdere tjoetaks deze laatste cijfers aldus waren: Goenoengparang 92 en 539; Tjimahi 115 en 515; Pagadoengan 125 en 517; Djampang 8 en 39. Eene andere opgave (Mei 1780) vermeldt voor de hoofdplaats Tjiandjoer 593 huizen, baloeboer 329 kampongs en 3.099 huizen, op een totaal voor het geheele regentschap van 946 kampongs en 8.111 huizen; Tjibla-goeng, dat het meest tot de hoofdnegorij naderde, telde maar 69 huizen. Eene opgave van 1792 noemt 556 kampongs in baloeboer bij een totaal van 1.961.

Omtrent den Regent vergelijkte men § 1957 e. v.

§ 2043 *De lagere Hoofden in het algemeen.* Dat dezen in den Compagniestijd behalve (sedert 1706) de Patihs en sedert 1790 de Tjoetakshoofden, werden benoemd door den Regent, volgt daaruit dat van benoeming door anderen niets blijkt. Men vergelijkte § 2054 i. f. Een brief van 28 Oct. 1794 spreekt van een persoon die „door den Heer Adepattij van Bandong dit jaar met de titel van Candoeroean begunstigd is”. Daendels' reglement voor de Cherib. Preangerlanden (P. XV, 633, 20) gewaagt van het misbruik, door de Regenten gemaakt „van de aanstelling of afzetting van mindere Hoofden om daardoor of die Hoofden zelve of den gemeenen man op eene ongeoorloofde wijs te knevelen en te onderdrukken”. Van den Berg (u. s. pag. 18) verzekert dat de Preanger-Regenten „in vroeger tijd” niet alleen ambtelijke praedicaten verleenden maar zelfs den adellijken titel van Radèn. Dit zal in den Compagniestijd ook wel zoo geweest zijn, maar er blijkt daaromtrent niets. Eene uitzondering maken (doch vermoedelijk niet in de Preangerlanden) de dorpshoofden, iets waarop de aandacht gevestigd wordt, omdat een lid van het keurcorps in Ind. Gids 1900 p. 998 e. v. de invoering der verkiezing van dorpshoofden door de gemeenteleden heeft willen toeschrijven aan zekeren Raffles, omtrent wien uit de archieven niets blijkt. Aangaande O. Java blijken deze verkiezingen uit Rothenbuhler's memorie (Verh. B. G. XLI p. 16), die zegt dat in het Soerabajasche de bevolking „ten uitersten gehecht” is aan dit „van oudsher” bestaand gebruik; zie ook P. XV, 162, 13, geciteerd in § 2669. Omtrent Bantam schrijft Resident W. Yule 15 Nov. 1813: „The mandores (*elders noemt hij hen „the mandores of villages”, dus dorpshoofden*) used (*onder het Sultansbestuur*) to be chosen by the villagers from amongst themselves and were confirmed by the Mankubumee” (den Rijksbestierder).

§ 2044 In Cheribon werden (P. XV, 490) „de zoogenaamde prentas of minste dessahoofden naar oud gebruik bij jaarlijksche verwisseling door de ingezetenen zelve gekozen”. Een ongenoemde zegt in eene memorie van 26 Aug. 1813 aangaande de dorpshoofden: „In the west (*sic*) end of the island they are sellected (*sic*) by the peasantry and approved by the Tummangong or other superior officer”. De groote J. Crawford beweert zelfs in een stuk van 31 Dec. 1813 aangaande Cheribonsche „chiefs of villages and chootags”, dat dezen „in no instance hereditary” zijn; „with the exception of those of the city of Cheribon and its immediate vicinity”, worden zij benoemd „by the

suffrage of their respective villages and not unfrequently removed by the same authority; all that is left to the Tummungung or other native Chief, is to approve, nor can he or the European officer of Government otherwise interfere with any safety", anders verloopt de bevolking. En verderop herhaalt hij: „The heads of villages or chootags are generally officers of revenue and police, elected by the community they superintend, or at least always appointed with a reference to their consent and approbation". Wat de Tjoetakshoofden aangaat, moet dit voor rekening van Crawfurd worden gelaten, ofschoon hij met Cheribon, waar hij den eersten aanslag voor de landrente had verricht, goed bekend was. Door C. J. Hasselman wordt in Tijdschr. B. B. 1902 pag. 369 e. v. waarschijnlijk gemaakt dat Raffles de verkiezing der dorps-
 hoofden in een groot deel van Java niet aantrof doch invoerde. In de Preanger dateert de verkiezing van desahoofden pas van 1865, Eindrés. III, 271; Van den Berg in Bijdr. 1901 pag. 34; aldaar p. 35 wordt gezegd dat vóór 1840 in de Preanger het Districtshoofd het dorps-
 hoofd benoemde, later de Regent; „bij de benoeming werd echter zeer sterk op erfrecht gelet”.

Wat dit laatste betreft verwijzen we naar de uitspraak van den Regent van Bandoeng (B. 50, 27) aangaande de Hoofden in 't algemeen: „Van oudsher moeten slechts afstammelingen opvolgen”. Vandaar dat in een stuk van 1797 wordt gesproken van goederen „welke als pousakka bij het tjoudak behooren” en welke de Regent zich daarom geenszins mag toeëigenen als afkomstig van de „voorouders” van het Hoofd; vergelijk B. 16, 26, 2 aangaande de overerving der waardigheid van Tjoetakshoofd.

Gedeeltelijk zal hiermee samenhangen dat degenen die in een ambt opvolgen daarmede tegelijk een vasten aan dat ambt verbonden eigennaam aannemen; Eindrés. III, 64 heeten dit „ambtelijke familienamen”. Over dit gebruik in de Javaansche ambtelijke wereld zie T. B. G. XXXII, 360. Kinder de Camarecq merkt T. B. G. X, 282 op dat „dezelfde familienamen bij de Soendaneezen van geslacht tot geslacht overerven gedurende verscheidene eeuwen”; dit is denkkelijk alleen juist voor het geval, dat met dien naam de bekleeding van zeker ambt gepaard ging. Een voorbeeld hiervan geven wij I, 147. Zoo heet de Patih van Parakanmoentjang, tevens Tjoetakshoofd van Manabaja, Ngabehi Tjoetjock, B. 16, 22, 1; het Hoofd van Tjihea heet Narangjoeda in 1685 (§ 206) en evenzoo in P. Engelhard's journaal van 1802; dat van Nambo in 1685 Kartadjaja (§ 206) evenals in een brief van 1 Aug. 1792. Over Tjileungsir zie B. 9, 9, 8 en over Djajaperkasa § 1510.

Dat er veel te veel Hoofden zouden zijn geweest, leidt Van Rees ten onrechte af (o.l. pag. 91) uit zekere woorden van Pangeran Aria Cheribon (zie B. 20, 5, 1), waar alles aankomt op de interpunctie en intonatie. Nederburgh (Consid. i. f.) geeft statistieke cijfers van de verschillende regentsch. aangaande de „Radcens”, de „Ingabeijs of Oemboels”, de „Priaijs of Panlakos”, de „Opzienders in de tjoetaks” en de „Campongsmandadoors”; afgezien

van de onmisbare dorpschoufden trekt hier alleen het aantal „Priaijs of Panlakos” (totaal 593) de aandacht als hoog. De lijst schijnt echter zeer onbetrouwbaar, want hoe er, tegen 109 „Ingabeijs of Oemboels” in Tjiandjoer maar 113 in al de andere regentsch. samen zouden wezen, is onverklaarbaar.

Het samenstel der onderscheiden ambten was eenvoudig genoeg. Van Lawick geeft in 1809 aangaande de Cherib. Preangerregentsch. alleen deze formatie: de Regent, tevens Tjoetakshoofd van Baloeboer; de Patih; de Tjoetakshoofden, elk met een Patih; de Groot-Djaksa ter hoofdnegorij en de Onderdjaksa's elk in eene tjoetak; verder per tjoetak een of meer Gecommitteerden, twee of meer Patinggi's, een of meer schrijvers en kabajans. Daarentegen zegt de Opziener van Tjiandjoer in een brief aan Nic. Engelhard dd. 27 April 1797, dat het ter hoofdplaats Tjiandjoer „krielt” van Radens. Zoo schrijft Resident Umbgrove in zijne memorie van overgave Cheribon dd. 31 Aug. 1797 dat „het te wenschen was dat het schrikkelijke getal van Princen en Ratoes, allemaal eeven onmenschelijk (*onopgevoed*, zie B. 40a, 15, 6) en ongeschikt, in gemeene battors veranderde , dog dit is een kwaad hetwelk dagelijks als de mieren vermeerderd en tot het oneijndige aangroeijen zal”; vergel. P. XII, 569. Het zullen deze leegloopende adellijken zijn geweest, die zoo zwaar op de bevolking drukten. De Regent van P. moentjang, zegt Van Lawick 2 Juli 1805, is in het district Galonggang „zo dikmaals getrouwt en weer hertrouwt, dat de meeste Hoofden met hem in bloedverwantschap staan”; die van Soemedang, schrijft Van Rees in 1867, heeft 53 kinderen, die hij grootendeels alleen kent naar 't nommer, waarop zij in een register ad hoc staan ingeschreven. Dat er tengevolge van dergelijke oorzaken te veel Hoofden in de Preanger waren, is eene klacht die vóór de reorganisatie van 1871 meermalen werd geuit; zie T. N. I. 1870, II, 272. Van Rees zegt dat het totaal boven de 3.000 liep, ongerekend de geestelijken, het dorpsbestuur, de oppassers en mindere pakhuisbeambten.

§ 2047 De functies der lagere Hoofden zijn niet altijd gemakkelijk aan te duiden. Wij vermeldden reeds de Patih's der Tjoetakshoofden. Ook De Wilde zegt (o. l. pag. 174): „Zij (*de Tjoetakshoofden*) worden evenals de Regent ook door hunne Pepatties bijgestaan”; Van den Berg (o. l. pag. 45) vermeldt dit als eene bizonderheid in Krawang anno 1825. Of dit nu de Tjamats zijn (B. 50, 10, 1), is niet geheel zeker. Men zie verder omtrent den Patinggi B. 50, 10, 4; den Loerah B. 50, 18, 1 en § 2606; den Ingebeij B. 50, 9, 5; de Gecommitteerden § 1025 e. v.; de Troepshoofden B. 50, 31, 2 en § 1011 e. v.; den Djaksa B. 50, 11; 25; 32; den Djedjeneng ib. § 24, 3; den Pangarang ib. § 9, 2; den Prajaji ib. § 9, 1; den Kabajan ib. § 11, 4. De Hoofden van lagen rang heeten in oude stukken gewoonlijk „mandoor”, zooals bij Van Imhoff B. 31, 50; wat Rolff daaronder verstaat (B. 40a, 4) is niet duidelijk. Nic. Engelhard spreekt (§ 1041) van „campongsmandoors”. Volgens Eindrés. III, 208 was deze naam in de Preanger tot 1826 in gebruik voor de desahoofden

en werd hij daar toen vervangen door dien van Loerah, terwijl hij (ibid. p. 209) in Krawang bleef bestaan; in de Preanger bleef (ib. p. 225) de persoon, belast met het toezicht op de Gouv. koffietuinen, zoo heeten. In dezen laatsten zin schijnt het woord *mandoor* gebruikt door De Wilde o. l. pag. 175. H. W. van Marle noemt „mandors, hoofden van een bepaald aantal koffijplantende huisgezinnen” in het Tjiandjoersche (Bijdr. 1862 p. 4).

Wat de bezoldiging der mindere Hoofden aangaat, in Soemedang § 2048 trokken in 1795 vier Koffiegecommitteerden samen 128 Rd^s, in P. moentjang trokken zij 175 Rd^s. Uit de koffie trokken sommige Hoofden wat, zie § 1175 e. v.; 2605 e. v.; ook deelden zij in de tjoeke, § 2089. Maar hoe weinig men voor de ondergeschikte Hoofden noodig achtte, blijkt uit een voorstel van Resident Macquoid Proc. 19 Aug. 1814, om den Regent van Buitenzorg 500 Jav. Rop. per maand toe te leggen, waaruit hij dan zal moeten betalen: aan den Rangga (1) 32, den Kandoeroewan (2) 12, den Djaksa en den Penghoeloe 8 Jav. Rop.; dit wordt goedgekeurd en nader bevestigd Proc. 17 Nov. 1815, waarbij tevens de vier nieuwe Demangs elk 100 Jav. Rop. per maand erlangen. Van Rees zegt dat in 't algemeen tegenover de schitterende inkomsten der Regenten (anno 1867) die der mindere Hoofden onbeduidend waren; zij durfden ook geen gebruik maken van de staatsie, hun toegekend bij Staatsbl. 1824 n^o. 13; „de onderscheiding tusschen de verschillende rangen wordt in dit gewest hoofdzakelijk waargenomen in het hoofddekseel, den toedoeng”; zij hadden 't vruchtgebruik hunner ambtsvelden (sawah tjarik of kaprabon) en kregen ook een deel van de ten bate van den Regent geïnde belastingen.

Den adel (menak) noemt Coolsma (o. l. pag. 131) de afstammelingen der vroegere Vorsten en lieden die in later tijd in den adelstand zijn verheven (nogal vaag); als adellijke draagt men den titel Radèn De hoogere inl. ambtenaren, zoowel als de hoogere geestelijkheid, zijn bijna zonder uitzondering van adel.

De Patih. In oude Hollandsche stukken wordt de titel *Patih* soms § 2049 vertaald met *graaf*; zoo bij Valentijn II, 1, 37 en elders, alwaar hij wordt gebruikt voor Jav. Hoofden in het Ambonsche. Soms ook heet hij *Hoofd-oemboel* of *Eerste Oemboel*, zie I, 146; B. 20, 22, 4; ook wel *Aria*, zooals bij Radermacher in T. N. I. 1856, II, 171; en zeer gewoon is *Bepattij* of *Bopatti*, waarover zie B. 50, 7, 3.

De instructie voor Pangeran Aria Cheribon (B. 20, 22) schrijft voor dat geen Regent „na deezen eenige Hoofd-oemboels (*sal*) mogen aanstellen nog afzetten dan met voorkennis en goedgevinden van Pangeran Aria Cheribon en approbatic van den Gezaghebber op Cheribon, die altoos daarin

(1) In Buitenzorg is de Rangga de Patih | een Districtshoofd (B. 50, 26, 3).

(hierboven § 2050); echter wordt hij ook wel | (2) Over den Kandoeroewan zie B. 16, 36, 4; gelijkgesteld met een Schout (§ 2407 i. f.) of | 50, 11, 1; ibid. 26, 3.

met den Pangerang Aria Cheribon zal tragten te accordeeren". Voorbeelden dat Patih's door de Regeer. worden aangesteld of ontslagen vindt men: *Krawang* R. 12 April 1708; 6 April 1714; 21 Sept. 1729; 31 Dec. 1790; 17 Dec. 1793; *Wanajasa* D. 4 Juli 1701; *Tanggcran* R. 21 Oct. 1806; *Buitenzorg* R. 19 Dec. 1749; *Tjiandjoer* R. 17 Maart 1797; 20 Febr. 1798; 16 April 1802; 18 Febr. 1809; *Bandoeng* R. 18 Sept. 1714 (hij erlangt eene acte, die D. 22 Sept. 1714 geïnsereerd staat: hij heeft deze betrekking reeds eene poos bekleed en moet nakomen de bevelen „door ons” gegeven betreffende leveranties of diensten voor de Comp.); R. 19 Aug. 1746; 15 Dec. 1747; 30 Juli 1765; 20 Mei 1794; 17 Maart 1797; 24 Dec. 1801 (hij erlangt eene acte); 28 Juli 1807; *Parakanmoentjang* R. 7 Febr. 1794; 1 Oct. 1802 (zal eene acte erlangen); 29 Herfstm. 1810; *Soemcdang* R. 30 Dec. 1788. Op volledigheid maakt dit lijstje geene aanspraak; ook wordt wellicht vaker dan ik noteerde vermeld dat een nieuwbenoemde Patih eene acte zal erlangen. Zoo zien wij in 1746 (Bijdr. 1853 p. 351, 7; 377, 7; 380, 7) verschillende Regenten op Java's N. O.-Kust zich bij hunne acten van verband uitdrukkelijk verplichten, geen Patih te zullen benoemen of ontslaan zonder toestemming van de Compagnie; zelfs strekte deze verbintenis zich ook tot andere ondergeschikte inl. § 2050 ambtenaren uit. Rangverhooving van een Preanger Patih vindt men o. a. D. 12 Oct. 1710 (*Krawang*); R. 8 Jan. 1788 (*Tjiandjoer*). Rolf benoemt (B. 40a, 19) zelf een Patih van *Parakanmoentjang* en installeert hem tegelijk. Uit het journaal van Thalman c. s. a°. 1807 blijkt, dat de „Ranga of Tweede” (1) van Buitenz. in 1791 door den Gecomm. was aangesteld, maar nog steeds geene acte van de Regeer. had erlangd; die Commissie installeert den nieuwen, door den G.-G. benoemden Patih van Buitenz. „publicq na voorafgegaane driemaalige bekkenslag, op het plijn”, en benoemt provisioneel een Patih in *Bandoeng*. In haar rapport van 29 Jan. 1808 schrijft zij dat Van Lawick op eigen gezag den Patih van *P. moentjang* had ontslagen en een nieuwen benoemd, terwijl hij in *Krawang* tegen den zin van den Regent een anderen Patih had aangesteld zonder daarvan zelfs kennis te geven aan de Regeer.; zij raadt aan dat de voordrachten voor de benoeming tot Patih aan de Regeer. zullen worden voorgelegd en dat de benoeming van haar zal uitgaan „en dat niet eenelijk van de bereids plaats gehad hebbende aanstelling kennis worde gegeven”. Feitelijk zal dat wel op hetzelfde zijn neergekomen, want van eene voordracht van de zijde des Gecomm. werd nooit afgeweken. Van Lawick schrijft 11 Jan. 1809 aan Daendels, na het besluit van 1790 (zie hierbeneden § 2055) te hebben vermeld, dat daarbij tevens „de Hooge Regeer. aan zig behielt de aanstelling van Tweede Regenten onder de naam van *Pepatties* (gelijk men die in alle *Bataviasche* en *Cheribonsche*

(1) Ook de Statist. Beschrijv. van Buitenz. van „het eerste inlandsche Hoofd in het district dd. 20 Febr. 1822 zegt dat *Rangga* is de titel Buitenz. na den Regent”.

Regentsch. vind) op voordragt, te doen door den Gecomm. of den Resid. van Cherib., en welke aanstelling dan ook wierd bekrachtigd door een acte, verleend door den G. G.; tot op dit moment is deze cynosure in de Batav. landen gevolgd geweest". Dit is echter onjuist; gezegde Resol. spreekt niet van Patihs.

Wat de werkzaamheden van den Patih aangaat zie B. 50, 24. De § 2051 Wilde zegt (o. l. pag. 174) dat de Regenten zich weinig met de zaken bemoeien „daar zij die meest laten aankomen op den Tweeden of Radeen Pepattie, welke post of door eenen des Regents zonen of door een ander voornaam Hoofd wordt waargenomen. Al de orders welke de Regent ontvangt worden onmiddellijk aan hem ter hand gesteld en hij is voor de uitvoering verantwoordelijk; al wat in het regentschap omgaat, hoe gering ook, moet te zijner kennis gebragt worden". Van de verwantschap tusschen den Regent en zijn Patih geven de Personalialia in Deel I voorbeelden. C. S. W. Graaf van Hogendorp (Tafereelen van Javaansche zeden p. 17 noot) zegt van de Patihs dat men hen „ook wel Pattie Dalam en Pattie Loear (*noemt*) zoo er twee zijn; de eerstgenoemde is dan met het huishoudelijke van den Regent, en de laatste met de uitwendige aangelegenheden of die op de passeerbaan belast." Daar Van Hogendorp, toen hij dit schreef, alleen in de residenties Buitenzorg en Batavia had gediend, slaat dit waarschijnlijk op de Preanger. De naam Patih Djero (d. i. Binnenpatih, hetzelfde als Patih Dalem) komt bij Nederburgh (Consid. p. 216) voor als bestaand in Parakanmoentjang; in 1801 vind ik er een te Soemedang. Rothenbuhler zegt (Verh. B. G. XLI, 14) dat in Soerabaja de Binnenpatih „enkeld het bestuur over het huiswezen van den Regent en de landen en negorijen, die voor zijn bestaan zijn afgezonderd", heeft, en dat diens benoeming dan ook gewoonlijk aan den Regent wordt overgelaten. J. A. Doornik, Resident van Japara, schrijft 6 Sept. 1813: „Den binnen bepattij is diégeene welke permanent in den dalm bij den Regent aanwezig zijnde, zig onleedig houdt met aldaar het oog te laten gaan over alle de huishoudelijke beezigheeden en voorts alle de orders en beveelen van den Regent, het land concernerende, aan den buiten bepattij ter verdere daarstelling overbrengd". Zoo vind ik in 1823 te Grissee vermeld (T. N. I. 1853, I, 86) een Patih Djawi (d. i. Buitenpatih), die de tweede persoon van het regentschap is, en een Patih Lëbët; deze laatste „was belast met alle werkzaamheden in den dalem, maar had daarbuiten volstrekt geen gezag; het woord *lëbët* beteekent zooveel als *dalëm* of een woning". Dat deze „Binnen- en Buitenpattij's" in alle regentsch. van Java's N. O.-Kust voorkwamen, maak ik op uit P. XV, 165, 28; 175, 64; eveneens in Cheribon P. XV, 483, 4; 486, 13; 487, 15; 502, 7. De betrekking van Binnenpatih (die overgenomen is uit de inrichting van het Mataramsche hof, zie Rouffaer in Encycl. IV, 608) is denkelijk dezelfde als tegenwoordig die van den mantri kaboepaten, omtrent wien zie Tijdschr. B. B. I, 33: „Hij is thans in het kort gezegd majordomus van den Regent" enz.

§ 2052 Omtrent de werkzaamheden van den Patih is door de Regeer. zeer weinig voorgeschreven; zie B. 44, 10 i. f. aangaande de inspectie der koffiëtuinen. Bij R. 21 Oct. 1806 werd bepaald dat de nieuwbeneemde Patih van Tanggeran niet tevens Tjoetakshoofd zou mogen zijn, omdat hij anders zijn eigen tjoetak van diensten voor de Comp. zou verschoonen. De Commissie Thalman installeert in 1807 ergens een nieuwen Patih, „en daar hij niet wel Pepattij en Tjoetakshoofd tegelijk weezen kan”, omdat hij alsdan zijn eigen tjoetak met verlichting van Comp^s. diensten zou begunstigen, benoemt zij in zijne plaats zijn zoon tot Tjoetakshoofd.

Wat inkomsten aangaat, volgens een brief van Nic. Engelhard dd. 31 Mei 1795 kreeg de Patih in Soemed. 300 Rd^s., in P. moentjang de Binnenpatih 150 Rd^s., de Buitenpatih 300, in Bandoeng kreeg deze laatste geen douceur. Dit klinkt aannemelijker dan Nederburgh's verzekering (Consid. p. 213) dat de Regent van Tjiandjoer per jaar 5.000 Rd^s. contant aan zijn Patih uitkeerde en de andere Regenten naar verhouding. In 1806 wijst de Commissie Walbeeck c. s. op de wenschelijkheid om aan de Patihs een „middel van bestaan” toe te kennen, waaromtrent bij R. 30 Sept. 1806 wordt besloten een nader voorstel van die Commissie af te wachten; Van Lawick had er bijgevoegd dat de Patihs wel tot knevelen werden genoodzaakt, daar zij geene inkomsten hadden. In haar reisjournaal van 1807 noteert de Commissie dat zij in Krawang „t salaris aan eenen Pepattij of Tweede ter voorkooming van knevelarijen omtrend de gemeene man evenals op alle regentschappen bepaald en de Regent in de verplichting gesteld heeft uit te betaalen, gerekent naar rato der geleevert wordende coffij”; voortaan zal de Patih „niets neemen, onder wat praetext en benaming zulks ook mogte geschieden, van de gemeene man”. Volgens datzelfde journaal betaalde de Regent van Bandoeng aan zijn Patih 1.500 Rd^s.; te voren, zegt de Commissie in haar rapport, genoot alleen te Tjiandjoer en Soemedang de Patih een „gefixeerd inkomen”, zoodat elders de Patihs verplicht waren, „zich een soort van bestaan op de best mogelijke wijze te bezorgen”. Zij stelt nu voor om het salaris te bepalen, voor dien van Tjiandjoer op 3.000 Rd^s. zilver (dit was, volgens het rapport van Walbeeck dd. 20 Sept. 1807, wat die Patih inderdaad van den Regent ontving), dien van Bandoeng op 1.500, van P. moentjang op 300, Soemedang 500, Krawang 400, Buitenz. 500, Tanggeran 200. Eene regeling is toen echter niet tot stand gekomen. Daendels gaf aan de Patihs een inkomen, bestaande in 1 stuiver per pikol koffië (§ 2606; B. 50, 31); bovendien genoten zij iets van rechtzaken (aldaar § 32), waartegenover weer uitgaven stonden voor soegoeh..

§ 2053 *Tjoetakshoofden*. In de oudere stukken worden dezen in den regel aangeduid als *Oemboel*. Dit is een Mataramsche titel; D. 1677 p. 260 toch wordt gesproken van „de Ombols of Hoofden van de landen van Sourabaya”. Hij beduidt eigenlijk vaandel, dus Vaandrig (vergel. Engelsch: ensign), en wijst

dus op de groepeerling der tjtjahs in militaire afdeelingen, waarover zie § 330. In onze oudere Nederl. stukken wordt de term „Oemboels” intusschen ook gebruikt voor mindere Hoofden in 't algemeen; vergel. bijvb. B. 25, 3; 31, 50. Voor Krawang vind ik den naam Oemboel nog in R. 3 Juni 1800 gebruikt, doch hij was toen al verouderd. Zoo komt hij in het uitvoerige Bandoengsche stuk van 1812 (Bijlage L) heel niet voor. N. Engelhard zegt 4 Juli 1795: „Ombol is een gemeen woord in de Preanger landen; de geringste loera in een campong word Ombol genoemd, en schoon de Tjoetakshoofden daarvoor nog bij de Comp. bekend zijn en onder die benaming aangesteld worden, zo merken zij egter deesen titul onder hun aan als veragtelijk”. In plaats hiervan vindt men in de laatste helft der 18^e eeuw veelal den naam Tjoetakshoofd, die in 1846 vervangen werd door dien van Wedana (Bijdr. 1862 p. 3; volgens Van Rees, o.l. pag. 156, in 1849). Dat laatstgenoemde titel vroeger hoogst ongewoon was, blijkt uit de kantteekening van P. Engelhard bij voorstellen van Van Lawick, Nov. 1804 (waarin deze naam was gebezigd doch, naar het schijnt, niet voor de Tjoetakshoofden, zie § 2085): „Wat is een Wadana?” Den naam *pakemitan* (eigenl. wachthuis) voor: hoofdplaats der tjoetak, komt in P. Engelhard's journaal van 1802 voor, sprekende van Soemedang; later vindt men dien meermalen.

Wat de benoeming der „Ombols” aangaat vergelijkte men hierboven § 2054 § 700 en 701. Voorbeelden dat de Regeer. in Krawang Oemboels benoemt, vindt men o. a. D. 25 Juli 1709; R. 22 Aug. 1710 (hier worden zij „sergeants” genoemd, waarover zie B. 16, 44, 8); D. 21 Maart 1715; R. 21 Sept. 1729; 17 April 1739. Dit zal samenhangen met de omstandigheid dat Krawang het eerste regentschap is geweest waar de Comp. zich deed gelden, en dat dientengevolge de Commandant te Tandjoengpoera direct met de Regeer. correspondeerde. Bij de in 1727 aan den Regent van Tjandjoer verleende acte (P. IV, 196) vindt men echter o. a. den last aan Hoofden en bevolking om degenen „die hij (*de Regent*) in sijne plaetse ten dien cijnde in eenige (*over dit woord zie B. 6, 14, 5*) negorijen sal doen resideeren, voor sijnen volmagt (*tc*) erkennen”. Wettig toegekend was het recht om Oemboels te benoemen aan de Regenten niet. Zoo benoemt R. 20 April 1728 de Resident van Cheribon twee onder Soekapoera ressorteerende Tjoetakshoofden, namelijk van Tjidamar en Mandala, terwijl de Regcering die benoemingen approbeert. Doch in den regel moeten zij door den Regent zijn aangesteld volgens het Mataramsche gebruik. Crawford zegt aangaande de Vorstenlanden (bij Raffles, Substance of a Minute p. 86): „The officer (*ambtenaar*) of superior rank, whoever he may be, is uniformly understood to possess the privilege of appointing him who is immediately under him”. Maar B. R. 15 Oct. 1790 § 2055 rapporteert Guitard, dat het op eene tournee in Krawang zijne aandacht heeft getrokken dat de Regent zelf de Tjoetakshoofden benoemt, meest bloedverwanten van hem, thans zelfs kinderen van 12 jaar; hij heeft nu „den

Adipatti geordonneert" drie der Tjoetakshoofden te vervangen, hetgeen geschied is. Op grond van dit rapport, waarin ook over misbruiken van denzelfden aard in Tjiandjoer wordt gehandeld, wordt bij Resol. van dien datum de evengemelde vervanging goedgekeurd en bepaald „den Gecomm. te qualificeeren, de Regenten aan te schrijven om in het vervolg geene mindere Hoofden op eige autoriteit aan te stellen, maar dientwegen met hem Gecommitteerde steeds te consuleeren, en om hunne bewijzen van aanstelling door zijne handteekening en cachet te approberen, mits met alle bescheidenheid (*over dit woord zie § 518 noot*) daaromtrent te werk gaande en die bewijzen gratis afgegeven worden"; dit „mits" zal wel doelen op benoemingen die alleen geschieden om de entreehommage te bemachtigen. Kort daarop rapporteert Guitard (B. R. 31 Dec. 1790): „Alle mindere Tjoetakshoofden zijn tans door den Ondergetekende gratis van bewijzen voorzien en hij twijfelt geenzins of door dit middel zullen meerdere Inlanders aangespoord werden om eens tot die posten te geraken, voornamelijk wanneer zij zien dat hunne moeiten en iver niet onbeloond blijft en geene onverdienstelijke gunstelingen van den § 2056 Regent hun werden voorgetrokken". In de correspondentie van Nic. Engelhard over 1799 vindt men eene Jav. acte van aanstelling van het Tjoetakshoofd van Tjiheulang, verleend door den Regent van Tjiandjoer, met een onderschrift in Jav. en Nederl. van Guitard dd. 12 Jan. 1791, waarbij ingevolge R. 15 Oct. 1790 die benoeming wordt geaprobeerd. In 1792 vermeldt Nic. Engelhard dat hij een door den Regent van Krawang afgezetten Oemboel heeft hersteld. B. R. 11 Maart 1794 blijkt dat de Gecomm. een Oemboel in Soemedang heeft benoemd en hem eene acte gegeven; 4 Juli 1795 zegt N. Engelhard dat de macht der Regenten is beperkt geworden, doordat de Patih's en de Tjoetakshoofden met eene acte van de Comp. zijn voorzien. Zoo draagt in 1799 de Regent van P. moentjang een nieuw Tjoetakshoofd voor Selatjaoe aan Nic. Engelhard voor, met vermelding dat de Opziener dien persoon geschikt acht; hierop „consenteert" Engelhard. In 1802 approbeert P. Engelhard op eene tournee in Batoelajang de aanstelling van zekere hem voorgedragen „Ingabeijs" (zie B. 50, 9, 5) en benoemt hij Tjoetakshoofden in de nieuwgecreëerde Bandoengsche tjoetaks, evenals hij ook in 1804 doet; hij schrijft in dit laatste jaar (§ 2058) dat in de praktijk zijne autorisatie der benoeming werd uitgebreid tot een verbod aan de Regenten om Tjoetakshoofden te ontslaan buiten medewerking van den Gecomm. Van Lawick bericht in 1803 aan den Gecomm. dat een Regent op zijn verzoek zeker Hoofd zal „dégradeeren"; in 1804 dat hijzelf zekere Hoofden „provisieeel afgezet" heeft. Maar bovendien ziet men sedert 1790 ook de Regeering herhaaldelijk door den Gecomm. gekend in benoeming, bevordering en ontslag van de Hoofden: R. 15 Oct. 1790 en 3 Juni 1800 (Oemboels in Krawang, waar de benoeming door de Regeering langzamerhand in onbruik geraakt schijnt); R. 17 Dec. 1793 wordt de Oemboel van Nambo in Krawang bevorderd tot

Demang, een paar open plaatsen in Soemedang worden aangevuld, het Tjoetakshoofd van Tjikalong wordt afgezet en den Regent van Tjiandjoer opgedragen provisioneel een ander te benoemen; R. 24 Dec. 1801 wordt geapprobeerde de benoeming door den Gecomm. van een Hoofd over Djampang; R. 11 Maart 1794 (Soemedang); 28 Juli 1807 (Bandoeng), alles steeds op voorstel van den Gecommitteerde.

Wat den werkkring der Tjoetakshoofden aangaat, zij waren (B. 50, 26) § 2057 de trechter der bevelen van den Patih en bestuurden voorts hun district. Van Imhoff wijst (B. 31, 50) op het wonen van „60 à 70 Ombols” ter hoofdplaats Tjiandjoer „om vandaar de nodige ordres te geeven voor hare onderhoorige”; hij keurt dit goed, doch laakt het dat zij slechts „eens of geens in het jaar op de plaatzen van haar departement komen” en gelast dat zij „ten minsten viermaal en meer in het jaar” hunne districten zullen bezoeken en daarover rapport uitbrengen aan den Regent. Bij R. 15 Oct. 1790 wordt aan de Tjiandjoersche Tjoetakshoofden voorgeschreven „ten minsten twee malen in het jaar, eens bij de planting en eens bij het inzamelen der koffij, present te zijn en dan nog eens den Europeeschen Opzichter te verzellen bij het doen der ronde in hunne districten, naardien zij zich steeds op de hoofdnegorij ophouden en hun district aan het opzicht van een Ingebei overlaten”; het heet hier verder (alles volgens rapport van Guitard) dat „de Hoofden der tjoetaks van Tjanjour en Djampang meest altoos lievelingen (*zie B. 31, 47, 9*) en aanverwanten van den Adipattij zijn en met die posten gebeneficeerd worden en er daarom veele gevonden worden van een slechten en luien aart, die zich met de hun aanvertrouwde landen weinig bemoeijen”. R. 27 Nov. 1792 bericht N. Engelhard, dat in Krawang de Regent er op staat dat de Tjoetakshoofden ter hoofdplaats wonen; de Gecomm. echter wenschte dat zij ten minste gedurende het jaargetijde dat er koffietuinen werden aangelegd in hun eigen districten zouden verblijven en dan maandelijks rapport aan den Regent uitbrengen. P. En- § 2058 gelhard, in Aug. 1802 in P. moentjang zijnde, gelast dat de Tjoetakshoofden „voortaan niet meer in de hoofdnegorij maar om een beeter toesigt over de plantagiën te kunnen houden, een ieder in zijn tjoetak woonagtig zal moeten zijn”. In zijn rapport van 31 Dec. 1804 zegt hij: „Tot teengang van alle willekeurige beschikkingen over den gemeenen man, inzonderheid van de Santanaas (hoffbediendens van de Regenten), die gewoon waren de goede ingezetenen op een eigendunkelijke wijze onder allerlei contributies te stellen, zonder dat de laatsten zich daarteegens durvden verzetten, heb ik de onderscheiden regentschappen in tjoetaks verdeeld, voor zoover dit in zommige regentsch. nog niet dadelijk (*d. i. feitelijk*) was ingevoerd, en over de gemelde tjoetaks bijzondere Hoofden aangesteld. De Regenten zijn na zulk een verdeling meer gebonden aan een billijk en rechtvaardig bestuur en minder in staat hunne onderhoorigen te kwellen, omdat de Tjoetakshoofden volgens geëerd besluit Uwer HoogEdelheeden van den 15 Oct. 1790 niet zonder

voorkennis en voorgaande approbatie van den Gecomm. mogen worden aangesteld, en daardoor in een zeker opzicht van de Regenten onafhankelijk zijn, immers niet stilzwijgend behoeven te gedoogen dat de ingezeetenen worden onderdrukt, zo als zij vóór het opgemeld besluit Uwer HoogEdelheeden verplicht waren te doen, wilden zij geen gevaar loopen van ipso facto van hunne posten te worden ontzet, hetgeen thans meede niet zonder voorkennis van den Gecomm. geschieden mag. Bovendien zijn de gemelde Tjoetakshoofden ook in de eerste plaats aansprakelijk voor de verwaarlozing der coffijplantagiën en dus verplicht, wanneer die verwaarlozing het gevolg is van knevelarijen van den gemeenen man, daarvan ouvertures te geven, om in het tegenovergestelde geval, dat is als zij dit verheelen, bij ontdekking niet als complicen of meedestanders te worden aangemerkt en gestraft". De order om in de districten te wonen, schijnt niet veel te hebben geholpen, althans in een schrijven van N. Engelhard c. s. als koopers van een deel der Buitenzorgsche landen wordt in 1811 het verzoek aan Daendels gedaan „dat de Hoofden van de onderscheidene tjoetaks zig naar hun district ter woon begeeven en zig stellen onder de ordres van de Ondergeteekendens"; hetzelfde verzoek herhaalden zij in Zomermaand 1811 bij Janssens. In ons Bandoengsch stuk van 1812 blijken de Tjoetakshoofden eveneens ter hoofdnegorij te wonen (B. 50, 11); in De Wilde's tijd bestond dit gebruik niet meer. Hij zegt (o. l. pag. 175): „Naar de grootte en de bevolking van ieder district worden uit dezelve in de hoofdnegorij eenige Hoofden van minderen rang geplaatst, als Pangarangs, Prejeijs en Lingseers, zijnde de laatste de schrijver Deze Pangarangs, Prejeijs en Lingseers hebben ieder (*versta: gezamenlijk*) voor hun eigen district een afzonderlijk gedeelte der hoofdplaats, hetwelk den naam van het district voert, en in welke afdeeling het Districtshoofd ook eene woning heeft, waarin hij zijn verblijf houdt wanneer hij naar de hoofdplaats wordt opontboden". Ik denk dat dit was in navolging van een Mataramsch hofgebruik, en dat dus de vazallen met al hunne dienaren en hoorigen elk een apart kwartier ter hofstad hadden. Van Rees merkt in 1867 op, dat het gezag der Districtshoofden niet veel beduidt, eensdeels doordat zij voor hun inkomen van den Regent afhingen, anderdeels doordat de Regent wel orders geeft buiten hen om door expresse boden; ook de aanwezigheid van ambtenaren van hooger rang, welke onmiddellijk van den Regent hunne orders ontvangen, benadeelt het gezag der Districtshoofden; het een en ander maakt dat zij zoo spoedig mogelijk zich trachten te verrijken om daarna ontslag te vragen.

§ 2060 Over de inkomsten der Tjoetakshoofden uit de koffie zie § 1177. Volgens een brief van N. Engelhard dd. 31 Mei 1795 genoten in Soemedang 14 (dus niet alle) Tjoetakshoofden samen 700 Rd^s. van den Regent, in P. moentjang 6 (dus evenmin allen) samen 420 Rd^s., in Bandoeng niets; elders hooren wij er niet van. Nederburgh (Consid. p. 213) rekent onder de uitgaven van den Regent van Tjiandjoer deze posten: „Aan inkoop van 78 paarden ten

dienste der mindere Hoofden so in het regentschap (*versta: baloeboer*) als in de tjoetaks, die ten dienste van de koffijplantagiën gebruikt worden, à 14 Rxd^s. ieder, Rd^s. 1.092"; en „Aan kleeding etc. voor 78 Hoofden als even, à Rd^s. 7 ieder, Rd^s. 546"; dergelijke posten geeft hij ook van de andere regentschappen. Vermoedelijk zijn de Tjoetakshoofden onder deze bedeeden te rekenen, daar de genoemde posten vlak onder den post voor den Patih staan. Wij zien (§ 2042) dat in Krawang, waar te dezen aanzien een bijzondere toestand werd gevonden, de Tjoetakshoofden „de voordeelen” van hunne districten trokken. Daendels zegt in zijne hervormingsvoorstellen R. 15 Maart 1808 (B. 45, 16): „De betaling der inlandsche zogenaamde Tjoetakshoofden, als tot de huishouding der Regenten behoorende, zoude voor hunne rekening kunnen gelaten worden”. Intusschen lei hij hun 4 st. per pikol koffie toe. Over hun aandeel in de tjoeke zie § 2089. Hunne lasten bestonden in bijdragen voor soegoeh (B. 50, 32).

Tjatjah's en boemi's. In de volgende paragrafen willen wij de oude en § 2061 jongere mededeelingen weergeven, welke wij in ons Overzicht zoo goed mogelijk tot een logisch geheel hebben verwerkt. Maar allerminst kan het, bij de groote onzekerheid onzer bronnen, onze bedoeling zijn om de in het Overzicht gegeven voorstelling dezer zaken den lezer op te dringen als een evangelie. Aangenaam ware het ons veeleer, wanneer eene andere en betere oplossing zou kunnen worden gevonden voor hetgeen uit onze bronnen is verzameld. De heer R. A. Kern schreef ons 5 Maart 1911, na kennisneming van ons Overzicht (dus zonder onze bronnen te hebben geraadpleegd, waarop dan toch alles aankomt):

„In overeenstemming met wat men bij andere Indonesische volken wel aantreft, schijnen tjatjah's en manoempangs mij bijeen te hooren. Waar tjatjah's zijn, zijn ook manoempangs. De beteekenis van 't laatste woord duidt ook de betrekking dezer laatste kategorie aan tot de tjatjah's. Als zeker mogen wij wel aannemen dat een Regent onder zich had zooveel tjatjah's, en daar een tjatjah zich niet liet denken zonder grond, zooveel tjatjah's met den grond welken zij bewerkten, onverschillig waar zij ontgonnen. Als die persoonlijke hoorigheid in een grondhoorigheid is overgegaan, is dat, dunkt me, in de eerste plaats veroorzaakt door de eischen der koffiecultuur. De primitieve middelen, waarover de Regenten beschikten, maakten 't uitzwermenden gemakkelijk, zich aan 't gezag van hun heer te onttrekken, waarbij zij den steun hadden van den Regent, die in de streck waar zoo'n zwerm neerstreek, de macht in handen had. Maar zoo'n man werd geen manoempang; dat was hij thuis geweest, zoo al geen tjatjah; maar hij werd boenijaga, een nieuweling, die natuurlijk mettertijd in den stand der tjatjah's of manoempangs overging. Wat de rahajats betreft, ben ik geneigd aan te nemen dat dit tjatjah's waren, en wel dat gedeelte 't welk voor de voldoening der behoeften van de regentenfamilie en de ambtenaren was gereserveerd. Die rahajats moesten

juist menschen zijn van eenige kakoewatan, anders hadden de hoofden niet veel aan hen. De hoofden worden nu bezoldigd, de inkomsten der loerahs zijn geregeld, maar bij de mindere desabestuursleden leeft de instelling nog voort. Een toewa kampoeng, of hoe zij verder heeten mogen, een djoeroetoelis, kortom allen buiten loerah en lebe — wien de godsdienst genoeg opbrengt — hebben panoekangs, menschen die tot de meest welgestelde grondbezitters hooren en die tegen vrijstelling van diensten (heerendiensten, kultuurdiensten, desadiensten) aan den man wiens panoekang zij zijn een tjaëng padi per jaar geven en kleine „Abgaben”, ook wel een stuk sawah ter beschikking stellen”. Aldus de heer Kern — thans onze bronnen.

Wij hebben hierboven § 328 e.v., zoo goed ons dat mogelijk was, trachten uiteen te zetten wat naar onze opvatting in oudere tijden onder tjatjahs te verstaan is. Wij zullen nu de latere getuigenissen aanhalen, waarbij men zal zien dat *tjatjah* veelal synoniem met *boemi* wordt gebezigd.

Craan en Radermacher verklaren R. 31 Dec. 1778: „Boemies of tjtajas zijn huijsgesinnen die heerendienst doen, indigo en cattoen cultiveren”, tegenover „nompans, huisgezinnen die uit andere landen komen om padij te telen”; als huisgezinnen staan deze beide categorieën tegenover de ongehuwden. Elders (Verh. B. G. III, 2^e dr. p. 271) stelt Radermacher de tjtajahs, bestaande uit boemi's, d. i. „de oorspronkelijke ingezetenen”, en menoempangs, tegenover de ongehuwden. Te dezer laatste plaats geldt dus tjtajah als huisgezin, ter eerste als dienstplichtig huisgezin. In eerstgenoemde beteekenis wordt het door N. Engelhard gebruikt in een brief van 5 Juni 1795 aan den Opziener van P.moentjang, waarbij opgave wordt verzocht van het aantal bewoners per tjoetak „bij tjtattia's, dat is: een man, een vrouwe en twee kinderen”. Op dezelfde wijze vindt men het bij Nederburgh (Verh. over de Vragen p. 159) en in R. 1 Oct. 1802; het plakkaat van 1 Nov. 1805 spreekt van „ieder tjtaja ofte huisgezin, zoowel manoempangers als boemis”. Wij zien in § 1339 dat er in 1805 in Timbanganten zijn 2.137 „huisgezinnen of tjtajas” (1), hoewel (zie § 343) het tjtajahcijfer van het heele regentschap Bandoeng maar

(1) De tegenstelling tot tjtajah, in de beteekenis van huisgezin, wordt in het Plakkaatboek vooral waar sprake is van de Javasche verpachtingen, gevormd door *somah*; zie P. V, 589; 592; VI, 95; 97; 98; 798; 801 enz. Nu eens wordt dit laatste onschreven als „koppen”, dan weer als „volk”. Wanneer a^o. 1706 in den brief van Resident Jongbloet (B. 21, 9) met betrekking tot de Preanger herhaaldelijk wordt gesproken van somahs, naar wier aantal de leverantie moet worden geregeld, dan is dit vermoedelijk bedoeld als „koppen”. Hartingh zegt in zijn rapport van 20 Juli 1752 dat in Tjandjoer, Sagarakidoel en Djampang meege-

rekend, 4.600 „huisgezinnen of somas” wonen. Daar het aantal tjtajahs van Tjandjoer slechts 1.760 bedroeg (B. 31, 37 i. f.), bedoelt hij dus, in tegenstelling tot Jongbloet, het wezenlijke aantal, niet dat volgens de tjtajahlijsten. Volgens Kinder de Camareeq zou „somahan” voor: dienstplichtig gezin, in de Preanger van recen ten oorsprong wezen en „eene nivelleerende gedachte, eene gelijkmaking der standen” vertegenwoordigen. Met Raffles' wang somahan lijkt dit inderdaad het geval. Het woord somah wordt overigens in verschillende streken verschillend toegepast, Eindrés. III, 193; 194; Mr. L. W. C. van den Berg u. s. pag. 95. Rigg

1.000 bedroeg. De klassieke plaats is p. 119 van Nederburgh's Consideratiën (ontleend aan N. Engelhard's rapport van 4 Juli 1795, die dit weer van een Opziener zal hebben vernomen): „De opgezeetenen van de Preangerlanden zijn in twee geslagten verdeeld, waarvan het eene genaamd word boemies (1) en het andere manoempangers. De boemies zijn afstammelingen van het land; op deezen ligt van alle oude tijden de verpligting om alle landsdiensten (*over dezen term zie § 1626*) voor de Regenten en mindere Hoofden te verrigten; zij zijn het oorspronkelijk, die de koffij en peeper moeten planten; ook zijn zij gehouden, het grootste gedeelte der contingenten indigo en catoene garens voor niet op te brengen (*vergel. hierboven § 2041 noot en § 2061 in.*), naar de stad af te voeren en in 's Comp^s. pakhuisen te leveren. Hieruit is na te gaan, dat zij over het algemeen zeer arm zijn, want bij aanhoudenheid aan hunnen verpligten arbeid gehouden werdende, hebben zij naauwlijks tijd over om voor zig de kost te winnen (2); vandaar dan ook hunne geneigdheid om, wanneer zij al te zeer worden gekweld, van het eene regentschap naar het andere over te loopen, ten einde zig daardoor van de drukkende bezwaren te ontslaan”. Met deze verklaring komt overeen, dat volgens denzelfden § 2062 schrijver (Consid. i. f.) in Buitenz., Tanggeran en Grendeng geene klasse van

vertaalt het met: a married pair, a man and wife; Geerdink legt meer de klem op het gezin als belastbare eenheid; Coolsma noemt dit laatste somahan, en zegt dat somah behalve huisgezin ook het hoofd van 't gezin aanduidt; Riesz daarentegen praat ergens van „de tjatja's of hoofden der huisgezinnen” in het Buitenzorgsche, terwijl hij elders (Erfpachtsrecht p. 172 noot 1) weer gewaagt van „het hoofd der tjatja of familie op Westelijk Java”.

(1) In later dagen krijgt dit woord, naar mij voorkomt, eene gewijzigde beteekenis. In 1849 noemt de Preanger-Resident Overhand (Bijl. Handel. Stat.-Gen. 1870 1 p. 2760) „orang boemie” de „erfpachters” der gronden die behooren aan de aristocratie en aan „de hoofden van vereenigingen van huisgezinnen, tjatjas genoemd”; zij betalen $\frac{1}{10}$ van den oogst aan den grondeigenaar, de menoempangs echter $\frac{2}{3}$; beide deze opbrengsten worden nog vermeerderd met het $\frac{1}{10}$ voor den Regent „wegens grondbelasting” (van dit $\frac{1}{10}$ gaat het derde deel aan de mindere Hoofden), $\frac{1}{10}$ voor djakat, $\frac{1}{10}$ voor snijloon. Vermoedelijk drukt Overhand zich hier zeer verward uit, zegt mij de heer R. A. Kern, want erfpacht kent het inl. recht niet. Het onderscheid tussehen boemi's en menoempangs is hier wellicht, dat de eersten eigen ploegvee bezitten en akkergereedschap, terwijl de laatsten niets dan hunne handen tot den arbeid mee-brengen en dus voor het gebruik van het ploeg-Priangan.

vee enz. betalen moeten (B. 50, 37, 3). Volgens Kinder de Camareeq (T. B. G. X, 268) was de naam boemi onbekend in het Soemedangsche Sembir (waar trouwens volgens Eindrés. II Preanger § 4 sawahaanleg was geschied door werkvolk ook van elders); maar p. 270 gebruikt hij niettemin dezen term voor personen, geboren in de desa, dus afgezien van het bezit van grond aldaar. Van Marle (Bijdr. 1862 p. 6) noemt „orang boemie (Sund. tjatjah bakoe) menschen daár (*in de kaloerahan*) geboren, of die reeds sedert een reeks van jaren daar gevestigd zijn”, tegenover menoempangs en boeniaga's. Holle onderscheidt (T. B. G. XVII, 333 noot) de *pr-boemi* als „vaste ingezetenen” in de Soendalanden, van de *boenijaga*, „zooveel als tijdelijk ingezetenen”. Eindrés. III, 194 lezen wij dat in de Preangerregentsch. de benamingen *boemi* of *boemèn wantok*, elders *djalna boemi* of *pr-boemi*, in gebruik zijn, waaronder verstaan worden lieden, van ouds in de desa gevestigd; ook wordt wel iemand die zich in de desa vestigt in de eerste drie jaren *boeniaga* genoemd, daarna tot de *pr-boemi* gerekend.

(2) De Statistieke Beschrijving der Preanger van 1822 copieert blijkbaar Nederburgh (doch vrij slordig), waar zij verzekert dat „vroeger” de boemi's „geen tijd hadden om iets voor henzelve te planten en de Regenten trokken dierhalve van hen ook geen direkt voordeel”.

boemi's bestond. Immers het Buitenzorgsche was, toen het gekoloniseerd werd, eene onbewoonde woestenij (zie § 228 e. v.); de in het Tanggeransche samengelooopen bevolking was gekomen van de overzij der Tjisadane (§ 482), en in Grendeng bestond althans een groot deel der bevolking uit vreemden (§ 744 e. v.). Wanneer dus R. 31 Dec. 1778 en elders in Buitenz. tjatjahs worden vermeld, dan zal men dit woord in minder strikten zin moeten opvatten als: heerdienstplichtigen, tegenover de vrijgestelden (zie beneden § 2063). De Aria van Tanggeran geeft echter in 1791 op, 201 boemi's onder zich te hebben tegenover 540 menoempangs; van beide klassen gaat $\frac{1}{5}$ af „als dienende ter bezorging van het nodig onderhoud aan de kleine mandhoors” (dus de dorpschouffden); de anderen brengen jaarlijks den Regent een padicon-tinent op, de boemi's per hoofd 12 heemradenbossen, de menoempangs 20 en op de betere gronden 25; van de padiopbrengst aan den Regent gaat een deel af voor „de groote Hoofden”; op de boemi's rusten alle diensten en leveringen ten behoeve van het fort en de koffiecultuur. Mogelijk noemt hij hier boemi's degenen die afstammen van de eerste nederzetting na den Bantamschen oorlog, toen dit nieuwe regentschap werd opgericht. Het $\frac{1}{5}$ ter beschikking der dorpschouffden komt weinig overeen met de „zekere familiën” van rahajats waarvan De Waal spreekt (§ 2070); eerder met Van Rees' „zoogenaamd vrijwillige overeenkomsten”, die leiden tot „vrijstelling van diensten ten behoeve van den Staat” (§ 2071). Maar evenals Tanggeran zich onderscheidt door de opbrengst aan den Regent niet van tienden doch van een contingent per kop, zoo staat ook dit toewijzen van $\frac{1}{5}$ der werkbare mannen op zichzelf, en mag niet beschouwd worden als een maatstaf voor de Preanger.

In een waarschijnlijk door den indigomaker Olsen opgesteld stuk van Sept. 1780 leest men: „De boemies zijn de armste en worden door de Regenten aanhoudend onderdrukt en gestadig tot het planten van indigo, catoen etc. gebruikt. Daarenboven moeten zij zonder loon voor hunne Ombols arbeiden, die hun, als ze hunne taak niet afdoen, in een boete condemneert of in de tronk sluit In Sumadang was het verder aanplanten bijna onmogelijk, volgens betuiging van den Pattij, alzoo maar 200 boemies onder zig had en de noempangers tot het werken niet durft gebruiken Het is te vreezen dat de boemies in der tijd geheel en al zouden verloopenen”. Dit ongehoord lage cijfer der boemi's zal wel betrekking hebben op de baloeboer. De Commissie Thalman c. s. zegt van de boemi's: „Hun toestand op zommige plaatsen is inderdaad beklagenswaardig en het lot van slaaf te zijn verkiezelijker boven het hunne, want zij hebben nauwelijks om hunne schaamdeelen te bedekken, en lijden zomwijlen gebrek aan het voor hun zo hoog nodige voedzel, de rijst namentlijk”. In 1812 (B. 50, 45, 6) wordt „orang boemi” enkel gebruikt voor inheemsche bevolking, tegenover vreemden.

§ 2063

Servatius, eigenaar van het Buitenzorgsche land Kampongbaroe, schrijft 18 Jan. 1816 dat op dit land 419 huizen zijn; bij de koffiecultuur zijn ingedeeld

279 gezinnen, die *tjatja djagal* heeten (*djagal* schijnt volgens Coolsma *werkbaar* te beduiden) en ook zijn gehouden tot „de verrigtinge van heerediensten”, „terwijl de overigen door de actueele en gewezene Hoofden, verschillende dienstdoenden, handwerkslieden, priesters, zogenaamde orang mardika's, ongetrouwde vrouwen etc. bewoond worden”; er zijn vast 58 *tjatjah djagal* bij de koffiecultuur bezig; zij worden om de 10 dagen vervangen (§ 1012); sommigen wonen twee dagen van de tuinen af. Volgens eene opgave van Resident Macquoid was op 31 Maart 1816 het aantal koffie „planters” in de toenmalige Preanger niet hooger dan: in Tjiandjoer 3.515; Bandoeng 5.359; Soemed. 4.805; Limbangan 1.365; Soekapoera 1.135; totaal 16.179, plus nog 2.283 op de particuliere landen in het Buitenzorgsche. Van Lawick en Van de Graaff schrijven in hun rapport van 1818: „Er bestaat een zeer groot verschil tusschen het getal huisgezinnen en dat der koffijplanters, namentlijk dat der huisgezinnen overtreft verre dat der laatstgenoemde. Wij schrijven dit verschil hieraan toe: de koffijplanters zijn bekend onder de benaming van *tjiattja koffij* (1), en men weet aldaar niet anders, dan dat een zoodanige *tjiattja koppie* 1.000 bomen moet onderhouden. Dit bestond reeds tijdens de thans nog in vigeur zijnde Instructie voor de koffijteelt in de Preanger Reg. is gemaakt (*vergel.* § 2076), en wij geloven dat de maker van de Instructie onder het woord *tjiattja koffie* heeft verstaan een *huisgezin*, en om die reden, in stede van het woord *tjiattja* te gebruiken, dat van *huisgezinnen* daarvoor heeft gebezigd. Onder een *tjiattjas koppie* nu worden bij de koffijplanters verstaan eene gehele famielje van nauwe bloedverwanten, bijvoorbeeld: een vader heeft zonen en schoonzonen; deze alle echter rekenen maar voor een *tjiattja koffij*, in weerwil dezelve dikwijls 3 en 4 huisgezinnen uitmaken en ieder op zich zelve woonachtig zijn. De overtuiging, die wij voor ons zelve hebben dat wij ons hierin niet misgissen, baseert zich onder anderen ook hierop, dat het getal der *tjiattjas koppie* zelden of nimmer veranderd is en dat, welke mutatie er onder de bevolking van een district heeft plaats gevonden, dit zelden eenige invloed heeft gehad op het getal van die *tjiattjas*”. De hier be- § 2064
doelde instructie van 1789 begint (zie Bijlage XL art. 1) met de woorden: „Ieder huisgezin, hetzij *manoempangers* of *boemis*”. Volgens evengeciteerde verklaring waren onder de *tjatjah kopi* dus ook *menoempangs* te vinden als meetellende eenheden, belast met de zorg voor 1.000 koffieboomen. Wanneer het aantal der *tjatjahs* gelijk was gebleven (2), is dit meetellen van *menoempangs* als *tjatjah kopi* alleen daardoor te verklaren, dat er open plaatsen

(1) Zoo spreekt ook De Wilde in § 1032 van „de *tjatja's* of die huisgezinnen welke uitsluitend met de koffijteelt belast zijn”.

(2) Wat echter twijfelachtig schijnt, in aanmerking genomen de daareven door Macquoid genoemde cijfers der „planters”, die heel wat

verschillen van de oude opgaven aangaande het aantal *tjatjahs* der verschillende regentschappen. Men zie ook de statistieke tabellen achter in dit deel, welke de zaak nog onduidelijker maken.

waren gekomen, die door hen waren bezet. De oude tegenstelling tusschen boemi's en menoempangs was dus in 1818 verdwenen en wel zoodanig, dat het rapport 't overbodig vond van hen te gewagen. Met deze verklaring is niet in strijd dat, volgens Nederburgh (zie § 881), de uitbreiding, tijdens Rolff aan de koffiecultuur gegeven, mogelijk werd gemaakt door, bij het „ontoe-reikende getal der boemies”, de menoempangs te belasten met een evenredig aandeel in de culturdiensten. Men kan immers aannemen dat het wezenlijk aantal tjatjahs was gedaald beneden het nominale en met menoempangs werd gesuppleerd; bovendien moeten dan de door elke eenheid te presteeren dien- sten zijn verzwaaard, en dat kon, nu men begreep dat elke eenheid niet per se, en zelfs niet in den regel, uit één huisgezin bestond. In zijn advies in de zaak van De Wilde dd. 5 Dec. 1821 herhaalt Van Lawick: „Een inl. huisge- zin, of eigenlijk een tjiattja koppie, is een vader, moeder, met hunne nauwe panden van zoonen en schoonzoonen”. Van den Bosch zegt in 1831 (bij S. van Deventer o.l. II, 246) dat in de Preanger „de sikeps evenmin persoon- lijk koffij planten als die waarop deze verplichting te Cheribon gelegd is. . . . In de Preanger Regentsch. bedraagt het getal der tjatja's, verplicht tot de kof- fijeelt, 14.119 en dat der bevolking 471.949; meer dan een derde daarvan neemt geen deel aan die teelt”. In de anno 1835 gedrukte „Blik op het be- stuur” enz. lezen wij (p. 8): „Uitbreiding van landbouw en vermeerdering van bevolking hebben het eens aangenomen en bekend gesteld getal tjatjahs niet doen verhoogen, ofschoon in der Vorsten rijken bij de opbrengst der belas- tingen daarop wel gerekend werd — waar vroeger één tjatjah of huisgezin be- stond, met een span buffels, zal men thans zulks vijf-, tien- en zelfs twin- tigvoud vermeerderd zien. . . . In de Preanger Regentsch. en overige Sun- dasche districten, alwaar allen verplichten arbeid naar het getal huisgezinnen geregeld wordt, onderscheidt men de zaak door tjatjah somahan, hetwelk woordelijk beteekent *getal huisgezinnen*, waarin bijgevolg een groot verschil bestaat met de beteekenis welke daaraan in de Javaansche provinciën gehecht is. Immers is het bekend, dat door elkander gerekend een Javaansch huisge- zin slechts op vier en een half, ten hoogste op vijf, zielen kan worden gere- kend en dat aan twee zulke huisgezinnen slechts de zorg van 600 koffijboo- men kan worden opgedragen; dientengevolge wordt de telling der huisgezin- nen in de Preanger Regentsch. ook altijd verkleind (*terwijl ze in de Javaan- sche landen steeds vergroot moet worden*) en in stede van ruim 100.000 huis- gezinnen, waaruit die residentie bestaat, op nagenoeg 78.000 gerekend”.

§ 2065 E. de Waal schrijft (Aanteekeningen II, 362): „In 1839, na een jaar voorbereidens, deed de Resident (*der Preanger*) een diepen greep in de regeling der verplichte diensten: hij gelastte de verdeling van den arbeid voor de koffie over huisgezinnen in stede van over ongelijke vereenigingen van huisgezinnen (*soma's* in stede van *tjatja's*)”. Ook Van Rees zegt dat, nadat in 1785 eene dergelijke bepaling was getroffen, in 1839 „de verdeling

der bevolking in tjatjah's is vervangen door die van huisgezinnen", waarvan een „vrij ongeregelde staat van zaken" het gevolg was. Aangaande deze verandering schreef a°. 1857 Mr. H. C. van der Wijck (bij Van Rees) dat vroeger de „hoofden der tjatjah's" steeds sawahbezitters waren en aan het hoofd stonden van een aantal gezinnen, die tegen genot van een deel van den oogst de sawahs bewerkten en de aan de tjatjah opgedragen heerendiensten verrichtten; bij missive van den Resid. der Preangerreg. dd. 28 Aug. 1839 n°. 563 (of 503?) „werd aan het tjatjahstelsel voor goed een eind gemaakt (1), het bezigen van dien naam verder verboden en daarvoor die van huisgezinnen (somahan) in de plaats gesteld om de werkzaamheden gelijkmatig onder de huisgezinnen te verdeelen; bij dezen belangrijken maatregel schijnt het Gouvernement niet vooraf gekend, noch zijne goedkeuring daarop gevraagd te zijn; op de door een Regent gemaakte aanmerking dat men rijke en arme huisgezinnen niet gelijkmatig konde belasten, werd geantwoord dat dit een dwaalbegrip was, want dat, wanneer men de werkzaamheden gelijkmatig onder rijken en armen verdeelde, de armen zeker rijker zouden worden." Van der Wijck wijst er op, dat „de hoofden der tjatjahs, nu hen de beschikking over de hun ondergeschikte huisgezinnen werd ontnomen", de velden niet meer konden laten bewerken „en daardoor genoodzaakt werden, die aan anderen over te laten en over te doen, waarbij de Hoofden denklijk wel zullen gezorgd hebben niet te kort te komen". Van Rees vraagt zich echter af, of die opheffing der tjatjahs wel anders dan alleen in naam heeft plaats gehad, althans van eene nieuwe verdeling van den grond is hem niets gebleken, en toch was deze de „grondslag der dienstplichtigheid". Wij zagen hierboven § 2066 (§ 2061 noot 1) dat in 1849 de tjatjahs als „vereeningen van huisgezinnen" nog vermeld worden. In 1854 wordt betreffende de Preanger gerapporteerd (Bijl. Handl. St.-Gen. 1870/1 p. 2924): „De orang tjatja, de eigenlijke landbouwers en op wie de verpligting tot cultuur- en heerdienst rust, hebben vaste aandeelen in den aanplant; alleen bij den pluk of wanneer er veel werk is, moeten de talrijke rajats of panoekans, aanhoorigen van Hoofden, de behulpzame hand bieden". Wat hier onder „tjatjah" te verstaan is, blijkt niet, zegt de heer R. A. Kern. Van Rees verzekert in zijn rapport van 1867 dat de in de Preanger bestaande klassen van „min of meer gegoede personen, denklijk afstammelingen van vroegere tjatjah-hoofden" zijn en dat in de „zamenstelling der zoogenaamde gemeenten" het tjatjahstelsel nog duidlijk

(1) Het hoogst onbelangrijke Algem. Verslag der Preanger over 1839 spreekt daarover niet, doch verwijst ter zake cultures naar een ander algemeen verslag, ingediend bij de Directie der Cultures; dit laatste is mij onbekend gebleven.

Volgens mededeeling van den heer R. A. Kern bevindt zich in het archief te Bandoeng een schrijven des Residents van 1837, waarin, dat

tengevolge van de uitbreiding der koffiecultuur „er bijna geen ziel, die tot den arbeid geschikt is, meer bestaat, welke niet bij de werkzaamheden, aan de cultures verbonden, is ingedeeld". De hervorming van 1839 kon dus niet ten doel hebben om meer koppen aan het werk te stellen, doch alleen, den arbeid meer gelijkmatig te verdeelen over de actueele dienstdoenden.

zichtbaar is; hij is geneigd om „in de verscheidene kampongs, waaruit eene zoogenaamde Preangerdessa is zamengesteld, de oude tjatjahs te zoeken”. In T. N. I. 1861, II, 4 vindt men het volgende over de tjatjahs der Preanger: „Ieder tjatja is te zamen gesteld uit een en meer huisgezinnen, naar gelang der bevolking en van zijne middelen. Hij (tjatja) is het hoofd van die gezinnen, aan wien regtstreeks toekomt de betaling van het produkt, hetwelk het aandeel der koffijtuin afwerpt waartoe hij behoort. Hij is niet verplicht om zijn aandeel in de koffijtuinen zelf te bewerken; hij kan volstaan met iemand van zijn gezin, hetzij zijne zoons of aangehuwde kinderen dan wel zijne volgelingen, bekend onder de benaming van *panoekan* of *randoh* (Coolsma: *helper*) daartoe te bezigen”; ook zijne sawah bewerkt hij òf zelf òf laat die bewerken tegen afstand van een deel der opbrengst; bij zijn overlijden „treedt zijne weduwe in de regten van haren man”; is zij bemiddeld, dan laat zij door kinderen of volgelingen het koffiëperceel bewerken; is zij dat niet, dan gaat de koffiëdienst over op den naaste in den bloede of wel op een ander, die voldoende bemiddeld is; deze erlangt dan ook „de vrije beschikking van de padivelden, die de overledene tjatja in bezit heeft gehad”. Hier wordt dus eene voorstelling gegeven, die tot de conclusie leidt dat de hervorming van 1839 (de oplossing der tjatjahs) niet is doorgevoerd. Niettemin blijkt (ibid. p. 4) dat dit stuk omstreeks 1860 geschreven is. Over de sikeps in Midden- en Oost-Java zie T. N. I. 1854, II, 257. Waarop de daar gegeven uiteenzetting eigenlijk berust, wordt, zooals meestal, in het onzekere gelaten.

Ziedaar wat wij omtrent de tjatjahs hebben saamgelezen. De verzuchting moet ons ten slotte van het hart, dat als de wezenlijke grondslagen van het oude volksleven in de Preanger onnaspeurbaar zullen blijken, dit te wijten is aan de geringe intelligentie en belangstelling van de ambtenaren, die in de 18^e en de 19^e eeuw in dit gewest hebben gearbeid. Het bekende gezegde „met geringe wijsheid wordt de wereld bestuurd”, schijnt haast voor hen uitgedacht te zijn.

§ 2067 *Menoempangs*. De naam *menoempang* komt van *toempang*, Soend. op iets zijn, op iets liggen (Coolsma s. v.), of Mal. meevaren, meerijden, inwonen bij iemand (Eindrés. III, 200); een andere vorm is *noempang* (ib). Men kan 't dus vertalen met „bijzaat”. Opziener Hoffmann noemt hen „uitboorlingen”, een term die zich verklaren laat uit de qualificatie van Radermacher (Verh. B. G. III, 2^e dr. p. 271): „Nonpans, een volk uit de nabuurige districten overgekomen”. Nederburgh (Consid. p. 119) zegt, ook hier N. Engelhard's rapport van 4 Juli 1795 volgend: „Manoempangers of bij verkorting noempangers zijn alle de andere Inl. (*namelijk buiten de boemi's*) die zig voor een zekeren tijd in de Regentschappen metterwoon nederzetten, daaronder ook boemi's die zig uit hoofde van al te groote onderdrukking in het regentschap, van 't welk zij afstammelingen zijn, in de nabuurige regentschappen nederzetten en alzo de anderzints aan den Javaan aangebooren zugt tot zijne geboorteplek verkragten; . . . door een lang verblijf hebben zij zig meestal

bijna als boemies of eijgen landsafstammelingen gevestigd". Aldus bijna woordelijk ook het rapport van Thalman c. s. 29 Jan. 1808. De Statist. Beschrijv. van 1822 zegt dat „vroeger" de bevolking werd verdeeld in boemi's en menoempangs, en copieert dan verder Nederburgh.

Men zou dus onderstellen dat alleen verhuizing *buiten het regentschap* een Preanger boemi tot menoempang kon maken (1). Daarmee strijdt echter een getuigenis in een stuk van 8 Sept. 1780, vermoedelijk van den indigomaker Rasmus Olsen, die, na eene beschrijving van de verdrukking der boemi's door hunne „Ombols" (wat gewoonlijk Tjoetakshoofden beduidt, zie § 2053), aldus voortgaat: „Om die verdrukking te ontwijken, loopen velen over tot eenen anderen Ombol, dikwijls in een en hetzelfde district (*d. i. regentschap, zie § 1958*); wanneer deze het bij dien tweeden Ombol een jaar of daaromtrent hebben uitgehouden, keeren zij tot hunnen vorigen heer terug en dan zijn het noempangs". Of dit eene uitbreiding is van het beginsel dat men, zich onttrekkend aan zijn Regent, kan gaan dienen (ngawoela) en menoempang worden bij een ander Regent? Denkelijk wel; immers, daar het belang van den Regent meebracht liever menoempangs dan boemi's tot onderhoorigen te hebben, zou deze truc het middel hebben gegeven om boemi's tot menoempangs te maken zonder dat zij het regentschap verlieten. In die richting doorgaande, zou men dan ook menoempang hebben kunnen worden door verhuizing uit zijne kampong naar eene andere, hetzij in hetzelfde district of daarbuiten, iets waaromtrent onze oude bescheiden het stilzwijgen bewaren, maar dat in latere verklaringen van het begrip menoempang meer op den voorgrond wordt gebracht. Die latere verklaringen (2), welke het § 2068

(1) Wanneer de acte van Soenan Poeger volgens Holle's vertaling (T. B. G. XVII, 352) zegt: „Ik doe de smeden als menoempangs bij de 8000", dan zien wij evenzoo dat menoempangs zij heeten, die buiten de tjatjahlijsten aanwezig zijn; vergelijk § 334 i. f.

(2) Holle (T. B. G. XVII, 351 noot 1) verklaart: „Tijdelijke inwoners, lieden boven de getelde (tjatjahs) aanwezig of gerekend; lieden die niet zijn ingedeeld"; evenzoo in Ind. Gids 1889, II, 1586; elders (Tijdschr. B. B. III, 45): „De lui die sawah, tegal, tuin noch erf hebben, de menoempangs", die „schooiers" en „boerenknechten" worden genoemd in tegenstelling tot de grondbezitters. H. W. van Marle (Bijdr. 1862 p. 6) noemt hen „mensen van andere plaatsens afkomstig", onderscheidt hen van de „nieuwe aankomelingen" en zegt (p. 11) dat zij gehuwd zijn en „reeds sedert cenigen tijd in de kampong gevestigd", zoodat er ook zijn, die velden in eigendom bezitten. Ook Kinder de Camareeq (T. B. G. X, 259 e. v.) beschouwt hen

als gehuwden en als mogelijke eigenaren van velden, zoodat zij (ib. p. 275) soms meer grond bezitten dan de tjatjahs; hij onderscheidt hen van de „nieuwe aankomelingen" en verzekert dat het begrip *boemi*, inboorling, zoowel tjatjahs als menoempangs omvat, zoodat de menoempangs kunnen worden onderscheiden in boemi's en vreemden. Zijne beschrijving geldt echter alleen de desa Sembir in Soemedang en doet vermoeden dat aldaar vroeger eene tijdelijke groote toestrooming van menoempangs had plaatsgegrepen, die er waren gebleven en het karakter van boemi's hadden erlangd, welke onderstelling bevestigd wordt door hetgeen wat juist aangaande deze desa Sembir en den aanleg van sawahs aldaar, op last der Hoofden door ook van elders opgeroepen werkvolk verriicht, wordt meegegeeld in Eindrés. II Preanger § 4. De menoempangs worden Eindrés. III, 200 aangeduid als „de klasse der afhankelijke personen, die in eigen woning op de erven van anderen wonen of in huis bij hunne bazen";

oorspronkelijke begrip menoempang slechts gedeeltelijk dekken, voorbijgaande, wijzen we nog op hetgeen Van Lawick den 23 Dec. 1808 schrijft aangaande het Soekapoerasche Tjidamar: Oudtijds woonden daar slechts 50 gezinnen; toen Soekapoera voor een contingent indigo en garen werd aangeslagen, werd „als het waare met geweld” volk uit andere Soekapoerasche districten, welke voor genoemde cultures niet geschikt waren, naar het wel daarvoor geschikte Tjidamar overgebracht; tegenover de eigenlijke boemi's heetten deze vreemdelingen papatjekkang (van *patek*, het in den grond dringen van wortels; Coolsma zegt: „papatjekan: een plaatsbekleeder van een gewest bij een vorst, om orders te ontvangen”, dus een soort menoempang in het vorstelijk verblijf); zij waren onderscheiden van de menoempangs, die de „overloopers derwaardts uit vreemde districten” (d. i. andere regentschappen) waren, welke, om de koffiecultuur in hun eigen regentschap te ontgaan, vrijwillig waren geëmmigreerd. Hier blijkt dus dat verhuizing binnen hetzelfde regentschap in dien achterhoek een man niet tot menoempang maakte.

Den 25 Dec. 1809 schrijft Van Lawick, toenmaals Prefect der Cherib-Preanger-Regentsch., aan Daendels: „Het grootste gedeelte der bewoonders mijner Prefecture zijn afstammelijk uit de Bataviasche Regentschappen, Cheribonsche Sulthans- en Javaasche Vorstenlanden, ja zelfs heeft men te Limbangang onder plus minus 3.500 huisgezinnen geen derde gedeelte, en in

evenzoo *ibid.* p. 84, waar echter de inwonenden (p. 85 boedjangs genoemd) worden weggelaten. Uit Bijl. K II bij Eindrés. III (p. 149 e. v.) moet men opmaken dat de „aanhoorigen”, die in Bantam en Cheribon orang menoempang heeten, in Buitenz. en Krawang boedjangs worden genoemd, en dat in de Preanger eene gehuwde klasse van aanhoorigen, onder den naam batoers, van de ongehuwden, boedjangs, wordt onderscheiden, zonder echter in den regel bezitters te zijn van vast eigendom; bezitten zij wel „vastigheden”, dan worden zij „bij de regeling der cultuur- en heerendiensten niet als menoempangs beschouwd maar als op zich zelf staande huisgezinnen”, dus als tjatjahs. Het onderscheid tusschen grondbezitters en niet-grondbezitters in West-Java is in die Bijl. niet zeer scherp; als regel schijnt te worden ondersteld, dat de „aanhoorigen” geen land in eigendom hebben, 't zij sawah of tegal; dit hangt echter natuurlijk ook af van de hoeveelheid beschikbaren grond, zooals (*ibid.* p. 154) van Madioen wordt gezegd: „Er waren weinig menoempangs, omdat er veel niet ontgonnen velden waren, en zij dus eigen landbouwers konden worden”. Wie zich in een bestaand dorp vestigde, vond, zooals vanzelf spreekt, niet ter-

stond een woonerf open en moest dus beginnen met „zich als inwonend knecht bij een baas te verhuren” (Mr. L. W. C. van den Berg in *Bijdr.* 1901 p. 127); maar op den tijd der Comp., toen zooveel het dorp verlieten en er zulk een overvloed van ontginbaren grond in de Preanger beschikbaar lag, past dit weinig. Uit hetgeen hierbeneden blijkt aangaande de verplichtingen der Preanger-menoempangs krijgt men zeker niet den indruk dat zij „schooiers” en „boerenknechten” waren, of, zooals een schrijver in *Tijdschr. B. B. I*, 196 van de menoempangs in Zuid-Bagelèn zegt „geen duimbreed gronds” bezaten en maatschappelijk onmondigen en nullen waren. In dit verband verdient opmerking wat F. J. Rothenbuhler in 1806 omtrent den Oosthoek schreef (*Bijdr.* 1854 p. 81), dat „in zulke districten, waar meerder landerijen zijn als de inwoonders kunnen bewerken, geene (*her-*) verdeeling geschiedt (*bij vermeerdering der bevolking*), maar ieder het stuk land houdt, dat hem eenmaal is afgegeven, alzo er toch nog genoeg overschiet voor de nieuwelingen welke zich aldaar mogten koomen nederzetten, zonder dat het daarom noodig is, dat den anderen inwoonders iets van het hunne worde afgenomen”.

het district rond de hoofdnegorij van Soucapoura gelegen geen quart gedeelte dat boemies of van daar afstammelijk zijn. Deeze overloopers uit de Bataviasche Regentschappen hebben zig met er woon in mijne Prefecture begeeven, ten tijden toen de coffijcultuure in de eerstgen. landen wierd voortgezet, daar dezelve in mijne Prefecture (ten minste in evenreedigheid van dies bewoonders) bijna aan het lot was overgelaaten; die uit de Cheribonsche landen zijn overgekoomen om grove knevelarijen voor min drukkende te verwisselen, en die uit de Javasche Vorstenlanden, wjl in het land Galoe gemakkelijk is aan de kost te koomen en, voordat de zeerovers zulks verwoest hebben, de handel daar aanmerkelijk was. Ten tijden toen het oude stelsel in mijne Prefecture omtrent de menoempangers of boeniagaas (1) (zijnde de nieuw aankoomende) nog stand greep" enz. Daar, zooals wij zullen zien, de menoempangs dienst presteerden voor den Regent persoonlijk, en dus vermoedelijk grootendeels bij den sawahbouw meewerkten, laat zich verklaren waarom Craan en Radermacher R. 31 Dec. 1778 zeggen: „Nompans zijn huisgesinnen die uit andere landen komen om padij te telen". Als vormende huisgezinnen worden de menoempangs evenals de boemi's door Radermacher (Verh. B. G. III, 2^e dr. p. 271) tegenovergesteld aan de „boejangs (2), ongetrouwde en die vreemd zijn".

(1) Zie § 306, waar a^o. 1736 onderscheid wordt gemaakt tusschen nieuw gevestigden, die het „land gebruiken", en „*boeniagars* of vrijwillige, die van dese off gene kant aankomen om de kost te zoeken", welke laatste categorie, naar men zou zeggen, de inwonende boerenarbeiders moeten zijn. Van Suchtelen zegt dat Tjiamis behalve de „geschatte" bevolking ook „*boemagas* (*lees: boeniagas*) off vreemdelingen" bevat. Een archiefstuk van 1804 geeft eene statistiek van „boemies" en „*boeniagas*" in het Cheribonsche Gabang, beide categorieën verdeeld in huisgezinnen, mannen, vrouwen, weduwnaars, weduwen, oude mannen en vrouwen; de verhouding tusschen 't aantal gezinnen der beide categorieën is ongeveer als 11 tot 1. Holle (T. B. G. XVII, 333) leidt dit woord af van 't Mal. *benijaga*, handel drijven. Wanneer een babad spreekt van een Hoofd over de *boeniaga's* in Bodjonglopang (zie § 129 i. f.), dan herinneren wij ons dat door dit regentschapje een der „passages" naar Mataram ging (B. 16, 32, 6 en 9) en dat de handel ook later in de Preanger vooral door vreemde Inl. werd gedreven. Holle verklaart overigens *boeniaga* met: tijdelijk ingezeten; Coolsma met: nieuweling; Rigg: een nieuweling who has not yet a house; Geerdink verbindt er 't begrip van koopman aan; Kinder de Camarecq (T. B. G.

X, 263) noemt hen de „nieuwe aankomelingen" en zegt dat zij tijdelijk, van 1 tot 3 jaar, vrij van dienst zijn en steeds vrij „van de betaling van de belasting op het rijstgewas van alle nieuw ontgonnen zoo drooge als bewaterde velden gedurende den tijd van drie achtereenvolgende jaren". Van Marle (Bijdr. 1862 p. 11) geeft dezelfde omschrijving van deze klasse, en onderscheidt hen van de menoempangs, die al „sedert eenigen tijd" in de kampong wonen; de duur van hun vrijdom van diensten hangt af, zegt hij, van hunne omstandigheden. Het Eindrés. III, 194^h deelt mede dat een nieuweling in de Preanger drie jaar *boeniaga* is, eer hij tot de priboemi's gerekend wordt; elders (p. 201 noot e) dat in Tjiandjoer zwerelingen zonder vaste broodwinning aldus worden genoemd, en in het algemeen in de Preanger de nieuwelingen die nog geen baas (of huishcer) hebben bij wien zij inwonen. Wat dit inwonen betreft, de heer R. A. Kern schrijft in Welvaartrapport Vb, Bijl. 24 dat zelfs waar gabouw bestaat en overvloed van grond is, niet ieder hoofd van een gezin een eigen akker heeft; „tal van volwassen gehuwde mannen zijn er afhankelijk van anderen"; hij verklaart dit uit het gebrek aan genoegzame flinkheid om zelfstandig op te treden.

(2) Ook Van Lawick zegt in zijne memorie van

§ 2069

Wij zagen reeds uit Nederburgh's woorden, dat bij lang verblijf het onderscheid tusschen boemi's en menoempangs verzwakte. Toen de Regent van Tanggeran in 1791 van een onderscheid tusschen deze twee categorieën zijner onderhoorigen repte, antwoordde eene commissie uit Heemraden dat zij zich daarover „ten hoogsten verwonderde dewijl dezelve (*de menoempangs*) op die landen even zo vast gevestigd zijn als de boemies” en omdat men op de particuliere landen van zulke „subtiliteiten” niet wist; volgens opgave van gezegden Aria telde zijn regentschap 201 werkbare boemi's en 540 menoempangs. Andere opgaven (zie de statistieke tabellen hierachter) toonen dat in vele regentsch. de menoempangs betrekkelijk talrijk waren, doch geenszins zóó dat niet voor allen grond in overvloed voorhanden zou zijn geweest. Het is niet onaannemelijk dat bij de uitbreiding der cultures en het streven der Comp^s. ambtenaren om de menoempangs te doen deelen in de cultuurdiensten, waardoor de aanleiding zou vervallen om door middel van emigratie van boemi tot menoempang te veranderen, terwijl andere redenen tot verhuizing, zooals de zwervende rijstbouw of de verdrukking door een lastig Hoofd, bleven bestaan, het begrip menoempang zich gaandeweg heeft gewijzigd.

2 Juli 1805 dat „men de *boejangers* of ongetrouwde niet onder de huisgezinnen rekent en dat deeze voor het meeste gedeelte gebruikt worden om de koffij naar de pakhuijsen te transporteeren”. In meer bizonderen zin wordt deze benaming, synoniem met *perdjaka*, gebruikt voor de losse arbeiders der Ommel., zie § 2254 noot 1. Dat dit niet alleen ongehuwden waren, blijkt in § 715. Van den Bosch zegt (Nederl. Bezitt. I, 123) dat de boedjangs der suikermolens gewoonlijk zijn „jongelieden die eenig' geld willen verdienen om te huwen of de zoodanigen die van geene rijstvelden voorzien zijn”. Deze tweede definitie schijnt eerder te doelen op hen die van buiten de Soendalanden afkomstig waren. De Statist. Beschrijv. der Preanger van 1822 noteert: „Het loon van een *boedjang* onder de Inlanders zelve bestaat gewoonlijk in niets dan kost en kleeding”. Hier is dus de beteekenis van boerenknecht aangenomen. Rigg verklaart: an unmarried young man; this is the name by which house-servants and paid labourers of all descriptions are now known, though mostly married and often old men”, hetgeen volgens hem daarvan kwam, dat de trouwlustige jongeling in dienst ging bij de ouders zijner beminde. Eindrés. III, 86 lezen wij dat overal het gebruik voorkomt dat zoons en schoonzons na hun huwelijk aanvankelijk inwonen bij de vaders en schoonva-

ders en dus hunne boedjangs zijn. In de Encycl. van N.-I. s.v. *Pandelingschap* heet *boedjang* het Soendasehe woord voor pandeling; aldus hierbeneden in § 2078. Men zie verder Kinder de Camareeq in T. B. G. X, 263; Eindrés. III, 201 en ibid. Bijl. p. 149: 150. Het uitvoerigst is De Bie (Inl. Landb. I, 72): De vaste arbeiders, voor een of meer oogstjaren gehuurd, heeten *boedjang*, hunne bazen doenoengan (volgens Coolsma is dit synoniem met *djoeragan*); vaak wonen zij bij den baas, en daarom worden zij „op grond van dit gemis aan eigen grond of woonegelegenheid wel eens verward met de menoempangs”; er zijn echter boedjangs die geen menoempangs zijn; „men onderscheidt de boedjangs in boedjang anak en boedjang koeli; de eersten zijn knapen of aankomende jongelingen, die bij hun doenoengan inwonen en behalve den kost nu en dan kleeren ontvangen; zij worden eenigszins als lid van het gezin, als kind beschouwd; vandaar de benaming boedjang anak; doorgaans zijn het dan ook kinderen van broers, zusters of aanverwanten, ook wel van zeer goede kennissen, voor wie men zich interesseert, om hen op te leiden in den landbouw en andere werkzaamheden”; de boedjang koeli zijn vlottende arbeiders; het loon wordt betaald in padi; zij verrichten ook arbeid van huiselijken aard benevens „de op hun doenoengan rustende verplichte diensten”.

Bovendien moet de aandacht gevestigd worden op een eigenaardig § 2070 gebruik, waaromtrent onze oude documenten een nagenoeg volslagen stilzwingen bewaren. Reeds de Koetaramanawa (Jonker o. l. pag. 161 art. 272) kent het gebruik dat men zich „onder het patronaat van een ander stelt”; de patroon is strafbaar, wanneer hij zulk een beschermeling tot slaaf maakt. Chastelein (§ 715) legt nadruk op de „gepretendeerde Javaanse en natuurlijke vrijheid” in de Preanger, Cheribon en elders, d. i. het recht om te verhuizen waarheen men wil. Den 28 Oct. 1794 schrijft de Opziener van Bandoeng over zeker Kandoeroewan, die de inwoners van zekere niet aan hem onderhoorige dorpen heeft „geplaagd hem Candoeroean voor haeren juragan aan te nemen, onder valsijk voorgeeven de Heer Adepattij van Bandung dit bevoelen hadde”. Vergel. hiermee § 348. Een rapport over Cherib. van 1812 vermeldt eene klasse van *midjin's* (*midjen* of *midjian*, Jav. uitgekozene, uitgezonderde) d. i. hen die voor zekere betaling aan een lid der Sultansfamilie of een der vrouwen of bijwijven van zulk een vorstentelg diens protectie kochten; deze *midjen's* deden alleen dienst ten behoeve van den patroon en brachten alleen aan hem een deel van den oogst op; hunne lasten waren zeer veel lichter dan „to partake in the common burthens”. Men vergelijk hiermede wat P. Engelhard in zijn rapport van 31 Dec. 1804 zegt: in Bandoeng heeft hij bespeurd „dat de Santanaas, Priejs en al zulk soort van hofbediendens van den Regent ieder een zeker getal huisgezinnen in de tjoetaks hadden, die onder de verplichting laagen, die luijaards omsunts het nodige tot leevensonderhoud te bezorgen, en waarover zij zonder voorkennis der Tjoetakshoofden willekeurig beschikten”; hij schafte dit (op papier) af „als voor de belangen der coffijcultuure ten hoogsten schadelijk zijnde”. Dat wil dus zeggen dat deze diensten en opbrengsten voor hunne patroons hen vrijstelden van de diensten voor de Compagnie.

E. de Waal (Aanteek. II, 367) schrijft aangaande de Preanger: „De diensten aan de Hoofden kunnen tot twee hoofdsoorten herleid worden.

1°. *Filk geringere* (1) heeft een aanzienlijke (Hoofd of niet) persoonlijk tot heer of beschermer, wien hij *hulde* doet door het brengen van kleine geschenken bij gelegenheid van de vier groote Mahomedaansche feesten (2), soms niets dan een dracht brandhout, een handvol groenten. Deze *cerbidplichtigheid* heet *mengawoela*. Sommige Regenten hebben getracht er een eind aan te maken, doch stuitten (beweert men) op de gehechtheid van den kleinen man aan de voorouderlijke gewoonten.

2°. De *vaste arbeidplichtigheid*, het *vast verbonden zijn* aan de dienst van *bepaalde aanzienlijken*, zooals het bewerken van hun velden, het onderhouden

(1) De cursiveeringen zijn van mij.
 (2) Wat Van Rees de *pasedekah* noemt, zie B. 50, 18, 6. Volgens den heer R. A. Kern noemt

nog heden de kleine man die *pasedekah*: *tanda ngawoela*, teeken van dienstbaarheid.

van hun vee, het verrichten van huiselijke diensten. Zoo zijn *saært onheuglijke tijden zekere families* (niet kampongs of dessa's maar vereenigingen van gezinnen) vast verbonden aan bepaalde Hoofden. Deze verbondenen heeten *rajat* of *panoekan* (1). De panoekandiensten verschillen dus essentieel van de algemeene verplichte diensten, die verricht worden door elkaar afwisselende personen (toevoer). De Regenten geven voor zich de voorkeur aan de eerste. Heb ik wel verstaan, dan bedroeg het aantal panoekangezinnen bij de Hoofden alleen in 1857 ruim 25.000 (2). Vroeger van alle andere heerdiensten, zelfs van kultuurdiensten vrij, deelen zij sedert de toename van het werk bijna overal in het onderhoud der wegen en den koffiëarbeid, natuurlijk met eenige begunstiging door hunne heeren. De dienst aan dezen is niet zwaar en de Inl. dan ook blijkbaar zeer gaarne panoekan. Het bouwen en onderhouden van de woningen der Hoofden is onder deze dienst in den regel niet begrepen. Daarmede zijn de algemeene dienstplichtigen belast".

Deze merkwaardige mededeeling zou doen denken dat de sub 2^o bedoelde rajats of panoekangs, die zoo vast aan bepaalde Hoofden waren gebonden, de oude tjatjahs waren, welke door den Regent oudtijds aan de Hoofden waren toegewezen. Vroeger vermoedelijk samenwonend tot kampongs en desa's, zou dan in lateren tijd, bij het voortduren der erfelijke verhouding tot het Hoofd, het locale verband verloren gegaan zijn.

§ 2071 Heel anders is echter de iets latere uiteenzetting in het rapport van Van Rees (1867): „Volgens mededeeling van Regenten en andere Hoofden zoude de bevolking *van oudsher* (3) tegenover hen zoomede tegenover de inlandsche aristokratie *en zelfs enkele meer gegoede landbouwers* gestaan hebben in zekere verhouding van *dienstbaarheid*, waarvoor eene bijzondere uitdrukking *mengawoela* schijnt aangenomen te zijn. Dat stelsel van dienstbaarheid, hetwelk tot op den huidigen dag door de Regenten en verdere Hoofden met kracht gehandhaafd en door het bestuur steeds toegelaten is, lost zich op in *zoogenaamd vrijwillige overceenkomsten*, waarbij de mindere man zich afhankelijk of dienstbaar stelt onder den naam van rahajjat van een Hoofd of invloedrijk persoon en dezen als heer (djoeragan) of als meester (doenoengan) erkent. De Inlander, van twee kwaden het minste kiezende, gaf en geeft

(1) *Panoekang*: volgeling, van *toekang*: achter (Coolsma). *Rajat* of *rahajjat*: onderdaan. Over de panoekangs heden zie § 938 noot; 2061. In Preangereconomie p. 114 leest men dat zij vrij zijn, nog heden, van „alle gedwongen diensten” (cultuur-, heeren- en desadiensten); echter niet van 't hoofdgeld. Mr. L. W. C. van den Berg (in Bijdr. 1901 p. 40) noemt deze „dienstplichtigen voor huiselijke werkzaamheden”: rahajjats, en verzekert dat het een

misbruik is als zij op het veld te werk worden gesteld. Dit laatste ontkent de heer R. A. Kern. In Eindrés. III, 85 vindt men *rajat* opgegeven als synoniem met *boedjang*.

(2) De heer R. A. Kern deelde mij mede gehoord te hebben van een Tjamat in het Bandoengsche, die anno 1869 werd overgeplaatst, omdat hij in plaats van de 100 rahajjats, waarop hij recht had, er 300 hield.

(3) Ook hier zijn de cursiveeringen van mij.

er nog de voorkeur aan (1), *zich dienstbaar te stellen bij één bepaald Hoofd of persoon*, wiens eigenbelang medebragt hem niet overmatig met lasten te drukken, dan afhankelijk te blijven van een iegelijk die in de beschikking over zijn arbeid en zijne goederen eenig gezag kan uitoefenen of zich door geboorte of standpunt eenige magt kan aanmatigen"; *ngawoela*, dat eigenlijk „onderdanig zijn” beduidt, komt dus neer op njalindoeng, gaan schuilen onder iemands beschutting (2); „aan de uitvoering van het ngawoelabegrip wordt door Regenten en Hoofden verbonden *de vrijstelling van heerendiensten ten behoeve van den Staat* en, ofschoon niet overal, ook van kulturdiensten”; daarbij „doet men afstand van zijne zelfstandigheid en stelt zich met zijnen wil en zijne werkkraft, met zijn gezin en zijne goederen, als het ware blindelings ter beschikking van een ander”; onder de aan hen opgedragen diensten neemt de eerste plaats in het bewerken der velden van de Hoofden (3), waarvoor (in tegenstelling tot de verdere diensten) eene „belooning” wordt te goed gedaan. „Onder rahajjat wordt niet verstaan een enkel werkbaar man, doch een geheel huisgezin, waarin somwijlen meer dan één werkbaar man wordt aangetroffen”; zij arbeiden niet dagelijks voor de Hoofden, maar wanneer ’t noodig is; „het is een opmerkelijk verschijnsel dezer instelling, dat het getal rahajjats dat bij elk Hoofd in dienst komt niet geregeld wordt (4) naar ieders rang of standpunt, maar in verband met ieders behoefte aan arbeiders voor het bewerken van rijstvelden of voor andere werkzaamheden”; het aantal „neemt af (5) dan wel toe naar mate van bijzondere gestadig afwisselende omstandigheden”; in 1857 „bedroeg het aantal afgezonderde huisgezinnen voor de Hoofden 24.103”, dus „uitsluitend tot eigen gerief” beschikten de Hoofden over $\frac{1}{7}$ der bevolking; de overgrootste meerderheid der rahajjats deed niet bij de Regenten dienst maar bij de mindere Hoofden.

Men zal wel toegeven dat tusschen De Waal's uiteenzetting en die § 2072 van Van Rees (6), welke maar enkele jaren later werd nergeschreven, veel

(1) Vergel. Bijdr. 1905 p. 521: bij zekeren stam op Celebes hebben de pandelingen het „in de meeste gevallen beter dan de vrijgeborenen, omdat zij, onder de bescherming van hunne meesters staande, gevrijwaard blijven van de vexaties van grooten en prinsen, waaraan de vrijgeborenen blootstaan”.

(2) Het doet denken aan de commendatio, waardoor men zich in de middeleeuwen tot hoorige maakte om de bescherming van een machtiger deelachtig te worden; zie Fockema Andreae in Bijdr. enz. III, 46; vergelijk De Roever o. l I, 312.

(3) Volgens eene aanteekening uit het Bandoengsche archief, mij meegedeeld door den heer R. A. Kern, waren er in 1864 bij den Regent van Bandoeng 986 rahajjats in dienst, waar-

van 426 voor de bewerking van evenzooveel bahoe sawah (dezen kwamen in den regel om den 7^{en} dag uit) en 560 anderen, waarvan er per dag 80 uitkwamen (dus elk evencens een dag per week) als volgelingen enz. Degenen die de sawahs bewerkten kregen een klein aandeel van de opbrengst: die huiselijke diensten verrichtten, kregen nu en dan te eten, „indien zij niet gegoed zijn”.

(4) Door wien? De heer R. A. Kern onderstelt door den Regent.

(5) Dus kan de rahajat zich weer van dezen band losmaken? De heer R. A. Kern zegt, dat de vrijheid om van heer te veranderen er niet door teniet wordt gedaan dat men langen tijd de rahajat van een bepaald persoon is geweest.

(6) Met Van Rees komt overeen Holle in

verschil is: bij den eerste leidt het mengawoela alleen tot „eerbiedplichtigheid”, het geven van enkele weinig beduidende geschenken (wat voordeel daar tegenover staat, wordt niet gezegd); het is dus heel wat anders dan de vaste „arbeidplichtigheid” van „zekere familiën sedert onheuglijke tijden” aan bepaalde Hoofden of aanzienlijken, die ons aan het tjtjahstelsel denken deed. Bij Van Rees berust die arbeidplichtigheid op eene „vrijwillige overeenkomst”, die niet zoo vast is of zij kan (op welke wijze wordt niet vermeld) veranderd worden of ophouden, ja, zij verandert, om zoo te zeggen, nog dagelijks (1). Deze tweede vorm van dienstbaarheid doet ons denken aan die der menoempangs van den lateren Compagniestijd. Toen de Comp^s. cultures nog in hare kindschheid waren, schijnt het mengawoela-gebruik niet geheel hetzelfde geweest te zijn. Uit B. 17, 30 zou men althans opmaken dat omstreeks 1700 de vrijheid om zich onder een ander Hoofd te stellen beperkt was; dat daartoe in zekere gevallen de toestemming vereischt werd van het Hoofd dat men verliet; aldaar § 31, 4 bespeurt men ook, dat een Regent destijds liever tjtjahs had dan menoempangs. Dat in 1794 het ngawoela-stelsel bekend was, bleek hierboven in § 2070; en wij zagen in § 2067 dat men in 1780 menoempang kon worden op eene wijze die sterk aan het ngawoela-gebruik herinnert. Mogelijk heeft dan de bepaling dat de menoempangs dezelfde cultuurdiensten hadden te presteeren als de tjtjahs, er toe geleid om hen later te verbergen onder de benaming van panoekangs of rahajats. Het is in elk geval moeielijk aan te nemen dat naast de tjtjahs en menoempangs een zoo groot deel der bevolking, als volgens Van Rees en De Waal de rahajats vormden, ter beschikking van de Hoofden zou hebben gestaan, zonder dat de Compagniesambtenaren daar ooit iets van zouden hebben bemerkt, en dat die ambtenaren in hunne statistieke opgaven, gebrekkig als die zeker waren, daar niets van zouden hebben laten bespeuren.

Maar wel blijkt dat zij, speciaal in de eerste drie kwart der 18^e eeuw, niet veel kijk op de inl. huishouding hadden. Immers wij hebben overvloedig aangetoond, hoe de Comp. de hoorigheid der Preangerbevolking handhaafde

T. B. G. XVII, 339, die zegt dat het zich plaatsen onder een bepaald Hoofd heet njalindoeng of ngaoebkeun (dit laatste volgens Coolsma van *aoeb*, beschutting, schaduw, bescherming; ngaoeb is, zegt hij, synoniem met njalindoeng, zich begeven onder de schaduw van, zich stellen onder hoede van iem.; ngaoebkeun: iets of iem. in de schaduw ergens van brengen). Tijdens het Cultuurstelsel, zegt Holle, „stelde men zich als onderdaan, ngawoela, om tegen het presteeren van mindere diensten of het geven van geschenken van den druk der heerendiensten bevrijd te raken”.

(1) De heer R. A. Kern trachtte, in eene particuliere mededeeling, tusschen De Waal en

Van Rees overeenstemming te brengen door De Waal's tweede klasse van personen te beschouwen als „rahajats sedert onheuglijke tijden” (en alleen door dat lange tijdsverloop verschillend van De Waal's eerste klasse) en door het verschil tusschen de uiteenzetting van De Waal en Van Rees te reduceeren tot dat tusschen een vasteren en een lossere band; die meerdere vastheid of losheid, zegt hij, hangt af van den persoon; de een houdt dezelfde familie lang in dienst, de ander verandert voortdurend van bedienden. Het komt mij echter voor dat de woorden van beide bovenaangehaalde schrijvers een dergelijk wegdoezelen van hun meeningsverschil niet toelaten.

(zie § 712 e. v.); men zou dus verwachten dat zij geene menoempangs wilde erkennen, die den brui aan die hoorigheid hadden gegeven. Toch deed zij dit, door hun, zooals wij zullen zien, een gelijk aandeel in de cultuurdiensten op te leggen als aan de tjatjahs.

Nog heden leeft de herinnering aan het vroegere mengawoela-stelsel bij de bevolking in de zegswijze: tjtjing dimana aja, ngawoela kamana soeka, d. i. wonen waar men is, dienstbaar zijn waarheen men wil (P. de Roo l. l. pag. 55), in welke uitdrukking de eerste helft wel te beschouwen zal wezen als een overbodige aanloop, op de wijze als in een pantoen, zoodat deze spreekwijze alleen de vrijheid aanduidt om zich te stellen onder een eigengekozen djoeragan. Men vergelijkte hetgeen door F. A. Lieftrinck in T. B. G. XXXIII, 354 e. v. omtrent Bali wordt meegedeeld: wanneer de bevolking van meening is dat door de Vorsten misbruik van hunne macht wordt gemaakt, „dan is het haar *recht*, hun de gehoorzaamheid op te zeggen, het zoogenaamde „metilas”, hetwelk de oorzaak is dat de staatkundige indeeling van Bali herhaalde malen verandering ondergaat”; dit metilas geldt ook tegenover de Hoofden; het recht daartoe „bezitten de desaliëden niet gezamenlijk doch individueel”; degenen die over een poenggawa komen klagen, „verzoeken zich onder een anderen poenggawa te mogen stellen”; de Vorst willigt dit dan in, of wel „hun wordt het voorrecht toegekend voortaan direct ondergeschikt te zijn aan den Vorst zelven (njoetoekan)”; „in vele desa's was daardoor vroeger het gezag verdeeld tusschen verschillende poenggawa's en bevonden zich tevens lieden die zich aan dat gezag geheel onttrokken hadden; een poenggawa voerde dus niet het bestuur over een streek met vast afgebakende grenzen, noch over eenige desa's, doch over een zeker aantal personen, die hem als het ware als den patroon beschouwden die hunne belangen behartigde, door ze bij den Vorst voor te dragen”; deze inrichting was niet zoo belemmerend voor de uitoefening der politie en de handhaving van het recht als zij naar onze opvatting wel zijn moest, immers, dit zijn naar Balineesch begrip desazaken.

Verplichtingen der menoempangs. Onze oude bescheiden geven hier § 2073 en daar aanduidingen omtrent een gedeelte der bevolking dat van de diensten voor de Comp. verschoond was. D. 10 Dec. 1687 schrijft Panatajoeda aan de Regeer. „dat er in 't district van Craoan veel volk woonagtig is, dewelke onder het gesag van andere Javaanse opperhoofden sorteeren ende haar nergens mede bemocijen”; hij verzoekt machtiging „om zoodanige Javanen die haar afsonderen (*mogelijk is dit onjuist vertaald voor: dit verhuisd zijn*) den dienst van d'E. Comp^e. en watter verder op Craoan voorvalt nefens (*d. i. evenals; zie B. 31, 25, 2*) de ingesetenen aldaar te doen betragten”. Het blijft echter onzeker of hier wel van menoempangs sprake is en niet van de onderhoorigen der kleinere Krawangsche Regenten; in later dagen (zie § 2041) waren het juist deze laatsten die bij voorkeur met de Comp^e.

diensten werden bezwaard. In 1716 heet het (B. 26, 9) dat Tjipamingkis geenerlei dienst voor de Comp. verricht; toch was het juist daartoe bij R. 12 April 1708 onder Krawang geplaatst; ook blijkt D. 18 Sept. 1706 dat er eene indigo-aanplanting was gelast, welke D. 5 Juli 1708 blijkt te zijn tot stand gekomen; D. 16 Sept. 1710 (B. 23, 8) vinden wij er een koffietuin en D. 1 Juli 1739 een peperaanplant. De omstandigheid derhalve, dat er eene kolonie van menschen uit het Cheribonsche Talaga gevestigd was (D. 13 April 1714), had niet geleid tot vrijstelling van cultuurdiensten. Trouwens, deze Talagers ressorteerden direct onder Batavia. Zoo waren ook (zie § 571 i. f.) de Mataramsche koperslagers expres om indigo te planten naar het Bataviasche overgebracht en werden zij later aan het zwavelhalen gezet.

§ 2074 Wij zagen in § 677 dat de Comp. anno 1696 in het Krawangsche eene levering van indigo en garen voorschreef, berustend op eene „rolle” der bevolking volgens opgave van den Regent, die dus alleen de tjatjahs geteld zal hebben. Toen de Regeer. in 1706 (B. 20, 17) over de heele Preanger een kati indigo per „mansperzoon” eischte, rekende zij denklijk alleen met het aantal tjatjahs der reglementen van Couper. Wanneer echter D. 13 April 1714 Panatajoeda en Najamanggala schrijven: „Op Craoangh offwel eigentlijk op de dorpjes in ons district (1) wonen eenige Bandongse volkeren; wij versoc- ken Uw HooghEd^s. gunst dat die (*tot*) behulp en verligtinge van onse Craoangers tot het meede waarneemen van 's Comp^s. dienst mogen geëm- ploijeert werden”, dan blijkt dat verhuizing buiten het regentschap leidde tot vrijstelling van Comp^s. diensten in het nieuwe, ook al erkende men toen nog dat deze immigranten bleven ressorteeren onder hun vroegeren Regent. Duidelijk ziet men dit in een brief van Cheribon dd. 11 Juni 1708, waar de tegenwoordige tijd wordt aangeduid als „een tijt dat men de Preangers tot leverantie van negotie sterker als voor desen aanprest, die dog, na den luijen aard en eigenschap der Javanen, liever de vlugt nemen naar een vreemde plaats, daar zijlieden teegens opbrenging van een kleijne recognitie aan de Hoofden, buiten versorging van een of andere 's E. Comp^s. dienst leven”. Dit beginsel (dat ook verklaart waarom B. 10, 14 en 16 Rangga Gempol zijne hoofdplaats bevolkte met menschen van door hem onderworpen districten buiten zijne grenzen) schijnt de Comp. als het ware erkend te hebben in Sagarakidoel, waar eene van heinde en ver saamgelopen en saamge- brachte bevolking woonde, die, ofschoon onder Tjiandjoer geplaatst, vrij bleef van diensten voor de Comp. (B. 23, 82, 3). Dat menoempangs tjoeke of hoofdgeld oprachten aan den Regent, blijkt B. R. 5 Oct. 1736 (zie § 306).

§ 2075 Wanneer Craan en Radermacher in 1778 de menoempangs aanduiden

(1) Dit lijkt eene toelichting van den trans- lateur. Misschien had het origineel *nagara* en had dan eerder: hoofdplaats vertaald moeten worden. Een voorbeeld dat de vertaling van

dit *nagara* met het woord *negorij* den Hol- landsehen zin zeer onduidelijk maakt, geeft D. 1680 p. 722 i. f.

als padiplanters, in tegenstelling tot de „boemies of tjatjas”, welke laatsten gequalificeerd worden als „huijsgesinnen die heeredienst doen, indigo en cattoen cultiveren”, dan wijst ook dit er op dat de menoempangs daarvan vrij waren. Zoo zegt ook eene Commissie uit Heemraden in 1791 dat „de weinig meerdere schatting”, die de menoempangs in Tanggeran méér geven dan de boemi's (zie § 2062) „geen equivalent is tegens de heerediensten” (die zij minder hadden te dragen). In het „Berigt van den 8 Sept. 1780 wegens de bestiering van den gemeenen man” lezen wij na de vermelding hoe men menoempang wordt (hierboven § 2067): „Deze noempangers zijn dan vrij van alle lasten behalven het aanplanten van 400 koffijboomen (1) en het betaalen van een jaarlijksche contributie, zoo men voorgeeft tot den inkoop van kapas en indigo; dan, bijna ieder district (*regentschap*) heeft weder zekere bijzonderheden, zoo nopens het behandelen van het gemeen als het cultiveeren der landen. Op Tjantjour zijn maar weinig boemies en in het geheel geen noempangers (2), hebbende aldaar eene zeer goede schikking plaats; want een nieuweling is daar wel de eerste twee jaren vrij van alle lasten, ook van het koffijplanten, maar zoodra die geëindigd zijn, moet hij in de indigo, katoenc garens etc. zijn aandeel leveren, aan welke inrigting toe te schrijven is, dat daar de leverancie zoo geregeld gaat in vergelijk van andere plaatsen”. Opmerking verdient hierbij, dat dus in Tjiandjoer aan een nieuwaangekomene de tijd werd gegeven om eene sawah aan te leggen, en dat hij daarna in de diensten werd betrokken; deze rustten derhalve hier op den grond en niet op den persoon; maar dat was eene uitzondering, naar het wordt voorgesteld.

Eerst R. 20 Sept. 1785 wordt door Rolff voorgeslagen „ieder huisgezin, § 2076 't zij manoempangers of boemi's, in de Jacatrasche Preanger- en Bovenlanden gezeeten”, een gelijk aandeel te doen dragen in de koffiecultuur (zie § 880); ofschoon dit toenmaals nog niet door de Regeer. werd voorgeschreven, schijnt de groote toeneming der koffieoogsten op de doorvoering van dit beginsel te wijzen, evenals ook hetgeen Rolff in 1786 omtrent het „hoofdgeld” verordende (B. 40a, 4 e. v.). Bij R. 14 Dec. 1788 werd gelast, de „gezamentlijke Regenten” aan te schrijven om door „ieder huisgezin, zo van de bomies als manoempangers”, een bepaald aantal koffieboomen te doen bijplanten; de

(1) Dit is de eerste vermelding van eene bepaalde planttaak in de Bataviasche Regentsch. Ofschoon het wel mogelijk is, dat een Regent of Opziener die had voorgeschreven, is moeielijk aan te nemen dat dit voor de gansche Regentsch. zou hebben gegolden.

(2) Wat het eerste betreft, dat het aantal tjatjahs in verhouding tot het bevolkingscijfer in Tjiandjoer niet groot was, kan juist zijn;

Priangan.

onder „noempangers” verstaat onze man hier blijkbaar vrijgestelden van Comp^s. diensten. Hij spreekt dus weer tegen wat hij daareven als regel aangaf, dat de menoempangs 400 koffieboomen moesten planten; integendeel was dat de uitzondering, en kwam het wellicht alleen in Tjiandjoer voor, als het voornaamste koffieland destijds.

instructie van 1789 (Bijl. XL art. 1) stelt aan „ieder huisgezin, hetzij ma-
noempangers of boemis, in de Jaccatrasche Boven- en Preangerlanden geze-
ten”, gelijke eischen in zake koffiecultuur. Nederburgh zegt in 1796 (Consid.
p. 120): „In vorige tijden wierden de noempangers door de Regenten vrij-
gelaten van alle landsdiensten (*over dezen term zie § 1626*) en verpligte
cultures buiten hunne vrije en ongedwongen wil; hunne arbeid en handtee-
ring bestond in het fokken van vee, het planten van padij of kweeken van
andere produkten naar hun goeddunken; van het eerste betaalden zij zekere
contingenten en van het laaste de tienden aan de Regenten (1), waaruit dan
ook ligtelijk is na te gaan dat de Regenten voor deese lieden al vrij wat
toegevendheid hadden” (speciaal, zouden wij zeggen, wegens de diensten die
zij presteerden, waarvan N. zwijgt); thans echter planten zij koffie; „in de
leverantie van indigo en catoene garens participeeren de noempangers in
sommige regentsch., daar (*d. i. waar*) het getal boemies te gering is, meede
voor een zeeker gedeelte, dog in verre na niet voor soveel als de laatstge-
melde (2). De verpligting tot het aanplanten van koffij werkt
egter niet terstond bij de aankomst van een noempanger in een regentschap:
in Bandong (*vergl. B. 50, 22*) en Tjanjoer is hij daarvan en van alle andere
verpligte leverantiën gedurende de drie eerste jaren bevrijd, ten einde hem
alzo de gelegenheid te geeven om zijn huis op te zetten en een sauwaveld
of tipar aan te leggen, waarvan hij gedurende dien tijd ook geen tienden
aan den Regent opbrengt, om alzo iets over te kunnen leggen tot den in-
koop van een buffel, ploeg en andere gereedschappen. In de andere regentsch.
is die tijdsbepaaling meer willekeurig en hangt al veel daarvan af, of er
eene groote aanplanting is van jonge boomen en of de aankomeling vermo-
gend is, zig een buffel en ploeg aan te schaffen, waar voornamentlijk op gelet
moet worden; nadat deese tijd verstreken is, wordt hij onder de opgezetenen
van het regentsch. opgeschreven en is verpligt zijne koffijtuin aan te leggen
en zig ten dienste van den Regent te laten employeeren”. De hier door mij ge-
cursiveerde slotwoorden geeven, naar mij voorkomt, een anderen kijk op de
zaak dan de overigens plausible uiteenzetting, welke Nederburgh opstelde
onder voorlichting van N. Engelhard, die al zijne inlichtingen van weinig intel-
ligente Opzieners moest ontvangen. De Regenten en mindere Hoofden konden
de menoempangs niet missen voor hunne staatsie, het bewerken hunner rijst-
velden (§ 2071 noot 3) en het verrichten van huisarbeid e. d.; wij zagen dat
nog driekwart eeuw later, toen het Europ. toezicht zooveel scherper was,
1/7 der bevolking daarvoor was bestemd (vergelijk ook De Wilde's woorden

(1) Deze zelfde mededeelingen vindt men in het rapport van Thalman e. s. van 29 Jan. 1808, dat hier, evenals op andere plaatsen, blijkbaar eenvoudig uit Nederburgh is gecopieerd; ook de Statist. Beschrijv. van 1822 neemt N.'s me-

dedeeling ter zake over.

(2) Over de levering van indigo en garens speciaal door de boemi's zie § 1336 i. f.; 1337; 2061.

in § 1032), en moeten wel aannemen dat zij naar vermogen den last der Regeer. hadden zoeken te ontduiken, namelijk om de menoempangs gelijk te doen meearbeiden aan de koffiecultuur. Aangenomen dat Nederburgh's voorstelling juist is, dan is zij dit vermoedelijk voor de nieuw overgekomen menoempangs, minder voor de van oudsher in een regentschap gezetenen, welke niet, zooals men hem had te verstaan gegeven, met de boemi's samensmolten, doch veeleer in hunne overgeërfde persoonlijke betrekking tot den Regent bleven continueeren.

Eigenaardig is ook dat, waar de Regent van Tanggeran in 1791 de § 2077 diensten opnoemt welke op zijne boemi's drukken, namelijk 1° voor het fort; 2° voor de koffiecultuur; 3° voor de Hoofden, hij er bijvoegt dat de menoempangs alleen in deze laatste deelen, zoodat eene Commissie uit Heemraden verklaart „zig ten hoogsten (*te*) verwonderen dat de Aria de menoempangers van heerediensten vrij kent” tegen eene hoogere padiopbrengst. Ook de tabellen der bevolking van alle Regentsch. in P. Engelhard's rapport van 31 Dec. 1804 leggen het vermoeden nabij, dat een belangrijk deel der werkbare mannen niet in de cultuurdiensten was betrokken. Daarin komt namelijk eene kolom „gemeenen” voor, veel te laag om mannen, vrouwen en kinderen samen te omvatten (het totaal is 32.941), en die dus waarschijnlijk het aantal werkbare mannen, hoofden van huisgezinnen, aanduidt (de ongetrouwden vormen eene aparte kolom); in eene tweede tabel, een overzicht der koffietuinen, komt eene kolom „planters” voor, welker totaal slechts 26.008 bedraagt. De resterende 6.933 zouden dus rahajats geweest zijn, meer dan $\frac{1}{5}$ van het totaal. Echter valt uit die slordige cijfers (in een paar regentsch. is het aantal „planters” *groter* dan dat der „gemeenen”) niet veel te concludeeren. In hetzelfde rapport noteert P. Engelhard dat door hem onlangs „de boemies en menoempangers in alles gelijk gesteld” zijn en „het oewang padjak” ad 36 stuiver is afgeschaft, hetwelk de Regenten van de menoempangs hieven tegen vrijstelling van „alle landsdiensten” (1). Dat P. Engelhard, die niet wist wat „de zogenaamde djacat” was (zie § 1748), een helder inzicht bezat in de voor de Regenten zoo netelige prestatie van diensten en heffing van padjeg, is onwaarschijnlijk; het ligt echter voor de hand dat de verhouding zoo was, dat de menoempangs vrij waren van cultuurdiensten en verdere diensten voor de Compagnie tegen betaling van wang padjeg en prestatie van diensten voor den Regent.

Nic. Engelhard zegt in de instructie voor eene inlandsche commissie § 2078 ter inspectie der Cherib. Sultanslanden dd. 16 Maart 1806 dat „de bevolking

(1) Hoe weinig deze afschaffing in 1804, bevestigd bij een plakkaat van 1805 (§ 1324) te beduiden had, blijkt daaruit, dat in het rapport van Thalman e. s. van 29 Jan. 1808 de afschaffing der „ouang pattjak à 36 st. voor ieder

menoempanger” wordt teruggebracht tot R. 13 Oct. 1789, welke daarvan heel niet spreekt. De samenhang echter van het indigo- en garengeld (§ 1337) met de padjeg (§ 304 e. v.) blijft onverklaard.

van de gemelde districten en dessaas (*moet worden opgenomen*) onderscheiden in boemies en manoempangers of zogenaamde Orang Mardikas, en zulks distinct met aanwijzing van het getal werkbare mans, vrouwen en kinderen, item Hoofden en Priesters, mitsgaders verpandelingen of boejangers en slaaven". Wordt *mardika* hier in denzelfden zin gebruikt als elders (zie § 309, 331 en 2063), dan moet het beduiden: vrij van diensten voor de Compagnie. Waar Van Lawick bij de instructie voor de koffiecultuur in de Cherib. Preangerregentsch. van 21 Maart 1808 bepaalt dat, terwijl „ieder huisgezin” 1.000 boomen moet onderhouden, „dat gedeelte volk dat de particuliere diensten van den Regent en Tjoetakshoofden verrigt” kan volstaan met 500 boomen per gezin, schijnt het me dat de term menoempang vermeden is, omdat die meer bij uitsluiting werd gebruikt voor de nog niet zoo lang geleden geïmmigreerden. Over deze laatsten schrijft hij in 1809 met het oog op het volksverloop uit de Cherib. naar de Batav. Regentsch.: „Al is het dat in die (*Batav.*) districten ook coffij moet worden aangeplant, zijn zodanige nieuwe aangekomene egter daarvan bevrijd en keren tegens den tijd dat men hun daar tot die culture zoude emploieren (*namelijk volgens „den ouden stelregel om de overlopers 2 à 3 jaren van alle werk te verschonen”, welken hij sterk afkeurt*) naar hunne woonplaatsen terug”. In een stuk van 24 Maart 1808, gericht tegen de Commissie Thalman c.s., welke o.a. had verklaard dat in Krawang de menoempangs $\frac{1}{2}$ en de boemi's 1 kati garen aan den Regent opbrachten, zegt dezelfde: „Seedert dat het contingent van indigo en catocne gaarens omzunts (*zonder betaling*) te leveren afgeschafte is (*anno 1803, zie § 1322*), houd op alle onderscheid tusschen boemie en manoempanger, en dit moet men niet alleen niet uit het oog verliezen, maar zelfs zig er nooit meer over uitlaten; de Regenten weten niet beter of 't hoort zo, en dit is volkomen het belang van het Gouvernement, want, zoude dit onderscheid weder ter baan worden gebragt, zulks zoude van de nadeeligste gevolgen zijn”. Dit was naar aanleiding van een last der genoemde Commissie dat elk gezin „zonder onderscheid of boemies of noempangs” het bepaalde aantal koffieboomen zou planten en onderhouden, en hare opmerking dat de „noempangers in vroegere tijden vrijgelaaten wierden van alle 's lands diensten en verpligte culture” (wat weer gecopieerd is uit Nederburgh, zie hierboven § 2076). Hoe deze bewering van Van Lawick, dat menoempangs dezelfde lasten (blijkbaar voor de Comp.) dragen als boemi's, in overeenstemming te brengen met zijne verzekering het volgende jaar, dat in de Batav. Regentsch. de nieuwaangekomenen *geen* koffie planten, en zijne bepaling dat degenen in de Cherib. Preangerregentsch. die „particuliere diensten van den Regent en Tjoetakshoofden verrigten” maar half zooveel koffie zullen planten als alle andere „huisgezinnen”?

§ 2079 In zijn rapport van 9 Febr. 1809 zegt hij wederom, speciaal met het oog op de afgelegene districten van P.moentjang, dat immigranten „in het

eerste ja zelfs tot het tweede jaar van alle diensten verschoond blijven; indien nu de overloopers direct aan het werk wierden gesteld, zoude geen verhuizing meer plaats vinden; dan, de Hoofden en Regenten wachten zich wel dit te doen, en verheugen zich steeds wanneer zij weinig boemies of inboorlingen, dan daarentegen veel manoempangers of overgeloopene in hun district of regentsch. hebben". Hier evenals op andere plaatsen wordt dus weer geen onderscheid gemaakt tusschen lang geleden en pas onlangs overgekomen menoempangs. In een schrijven van 5 Aug. 1809 als Prefect der Cherib. Preangerregentsch. klaagt hij nogmaals over de „allesints nadeelige inrigtingen" in de Batav. Regentsch., waardoor het verhuizen daarheen wordt aangemoedigd. Dezelfde schrijft 25 Dec. 1809: „Ten tijden toen het oude stelsel in mijne Prefecture omtrent de manoempangers of boeniagaas (zijnde de nieuw aankoomende) nog stand greep, dat deeze van de coffijcultuure geheel waaren geëxcuseert en slegts een niet noemenswaardig aandeel hadde in den opbrengst van indigo en catoene garens, ten tijden toen de manoempangers nog van alle landsdiensten waaren verschoond en gerekend wierden direct tot den Regent te behooren, gelijk dan ook ieder Regent bij mijn aankomst in de Prefecture 1200 tot 1500 hujsgezinnen onder zig had welke als het waare verzweegen wierden, daar (*d. i. terwijl*) bovendien ook nog ieder Hoofd naar maate van zijn rang diergelijke ledigloopers aanhield, die almeede van alle werk waaren verschoond, en vandaar dan ook het groot getal manoempangers in vergelijk van de boemies of afstammelingen der regentschappen".

In de beantwoorde vraagpunten van den Regent van Bandoeng van 1812 (B. 50, 52) komt het woord *menoempang* het laatst voor in zijne oude tegenstelling tot *boemi*. Een nagalm van die oudere beteekenis vindt men nog bij Kinder de Camarecq u. s., doch de voorstelling is zeer onduidelijk: zij zijn zoowel ter plaatse hunner vestiging geboortig als van elders afkomstig, bezitten soms meer velden dan de tjatjahs, maken deel uit van het dorpsbestuur, waren vroeger „meer helpers" dan rechtstreeks aangeslagen in de diensten, welke „toenmaals bij uitsluiting" op de tjatjahs rustten, doen thans minder diensten dan de tjatjahs, terwijl „alle verpligte dienstbaarheid berust in den grond". Wij zagen hierboven (§ 2068 noot 2) dat aan Van Marle het oudere begrip „menoempang" evenzcer bekend was. In de latere beteekenis heet het in 1864 van de menoempangs (Bijl. Handel. St.-Gen. 1870/1 p. 2939) dat zij niet bij de koffiecultuur zijn ingedeeld; hun werk bestaat grootendeels in den aanleg van nieuwe tuinen; is er veel arbeid in oudere tuinen, dan helpen zij mede, ook tijdens den pluk, waarvoor zij dan de geplukte vruchten krijgen; volgens de adat zijn (ib. pag. 2945) menoempangs en boedjangs „vrij van cultuur- en vaste heerendiensten, doch deelen in de algemeene diensten". Vergel. ook T. N. I. 1861, II pag. 5.

Ambtswelden. Omtrent het systeem van het ambtelijk landbezit ver- § 2080 gelijke men T. N. I. 1844, I, 341 e. v. en Rouffaer in Encycl. van N.-I. s. v.

Vorstenlanden, speciaal pag. 588, 2; 590, 1; 613, 1; 617 — 619. Rothenbuhler zegt in 1812 (Verh. B. G. XLI, 20): „Een echte zoon van de Regenten (*de twee Regenten van Soerabaja*) staat bekend als 20 jonken rijstland tot zijn bestaan genietende, doch de jonken zijn hier onderscheiden in reëele en in naamvelden. De eerste zijn dezulken welke werkelijk in bezit worden afgestaan en waarmede de eigenaar na welgevallen kan handelen (1), doch de laatste blijven aan den gemeenen man gehoren en daarvan moeten door denzelfden eenelijk drie amatten padij van ieder jonk in natura aan zulk een Hoofd afgegeeven worden als daarop aanwijzing heeft ontvangen. Alle de velden van de naastbestaanden der Regenten en ondergeschikte Hoofden zijn van deeze laatste soort, doch als zij het verlangen, worden hun wel velden in natura afgestaan, doch altijd in die evenredigheid dat zij daarvan niet meerder kunnen hebben als het genot der padij in natura zoude bedragen”, dus de bovengenoemde 20 jonken staan gelijk met 60 amat padi. De kleine man kreeg (ibid. p. 29) alleen velden wanneer hij diensten presteerde; waren de diensten minder, dan hielden de Hoofden meer velden voor zich. De ambtsvelden werden bewerkt (ib. p. 64) door degenen die geen aandeel kregen in den gemeentegrond. Zoo zegt Goldbach Proc. 7 Maart 1812 dat in den Oosthoek elke Regent, als een zijner kinders trouwt, hem een aantal dorpen tot onderhoud toewijst; na eenige geslachten is de verwantschap met den alsdan levenden Regent zóó los geworden, dat deze zich gerechtigd acht dit apanage weder in te trekken; niettemin zijn de aldus toegewezen landen zoo talrijk, dat er bijna niets overschiet ter voldoening aan de eischen van het Gouvernement. H. 26 Sept. 1789 bespeuren wij dat het regentschap Tanggeran bestaat uit 12 districten; hiervan zijn er 2 ten behoeve van den Regent zelven, de 10 andere zijn toegewezen aan zekere personen, meest familieleden van den Regent, zoodat deze verzekert zelf maar 3.200 bos padi te trekken tegenover eene totale heffing van 16 000 bos, waarvan de rest aan de „particuliere bestierders” ten deel valt; de Regent zegt H. 7 Sept. 1791 dat van de landbouwende gezinnen van het regentschap, zoowel boemi's als menoempangs, het vijfde gedeelte aan hem en de Comp. niets opbrengt, „als dienende ter besorging van het nodig onderhoud aan de kleine manddoors”, d. i. de dorpshoofden. Dit komt dus neer op de afzondering van $\frac{1}{5}$ van allen grond ten bate der dorpshoofden, waarover zie Rouffaer u. s. pag. 619. Het gaat echter niet aan, deze Tanggeransche instelling, denkelijk à l'instar van Bantam, te beschouwen als geldend voor de Prcanger.

§ 2081 Van Rees onderscheidt het in de Prcanger anno 1867 bestaande ambtelijk landbezit in: 1^o de jachtvelden der Regenten; 2^o de sawah tjarik of kaprabon (van praboe, vorst, dus domeingrond; de tjarik is de schrijver, dus

(1) Ibid. p. 30 blijkt dat zij in bewerking loon, of wel op andere voorwaarden, worden gegeven voor de halve opbrengst als

s. tjarik de geregistreerde s.). Wat die jachtvelden aangaat (een voorrecht dat zelfs de Vorsten van Solo en Djokja destijds niet meer bezaten), deze bedroegen in Tjiandjoer nog steeds 2.500 bahoe, in Bandoeng 7.370, Soemedang 5.000, Limbangan 500, Soekapoera 1.720, totaal 17.090; de jachtvelden behoorden tot het ambt van den Regent, doch waarop dit voorrecht berustte was niet bekend. Wij vinden eene analogie van het bezit dezer privatieve jachtvelden in het gebruik der Frankische Koningen, die door „koningsban van eene sylva een forestis maakten; niet slechts eigene wouden, ook die van anderen kon de Koning tot foresten maken”, en ook anderen, met name de graven, matigden zich dat recht aan, Grotius, Inleidinge II, 66. In Frankrijk bestonden Capitaineries (d.i. districten waarbinnen zeker persoon den eigendom van alle wild bezat, onverschillig wie de grondeigenaar was) tot aan de Revolutie van 1789; binnen zulk eene capitainerie liepen heele kudden herten en wilde zwijnen vrij rond; op het dooden daarvan stonden zeer zware straffen; het kwam voor, dat de Koning voor Prinsen van den bloede eene capitainerie oprichtte, zoodat dan zelfs de edelen wier landen daarbinnen vielen het jachtrecht verloren; zie Young, Travels p. 316 en Taine, L'ancien régime p. 71 e.v. en 122. Onder anderen lag Parijs in een bijna doorloopenden kring met een straal van dertig uur gaans, waarbinnen al het wild door niemand dan de koninklijke familie mocht worden gedood, tot ongelooflijk nadeel van den landbouw, die weerloos stond tegenover de vernielingen van heele kudden herten enz. Zoo schrijft de Resident van Krawang 10 Nov. 1811 dat in Kandanghaoer „onoverzienbaare vlakten in de nabijheid van volkrijke campongs leedig liggen en alle tot sawaas konden zijn aangelegt, indien Sulthan Cheribon niet aan de vermaken der jagt boven de uitbreiding der kulture de voorkeur had gegeven”. Hetzelfde leest men Proc. 26 Jan. 1813 in de koopvoorwaarden van dat land. P. Engelhard passeerde in 1802 bij Tjitjalengka „een ruime vlakte, die vrugtbaar en voor de coffijculture zeer geschikt is, maar omdat de afgesette Adepattij Soeria Natta Casocma hier nu en dan eens kwam jaagen, heeft men de coffijplantagiën van Tjitjalengka en Tjajoenan daarvoor laten agterstaan en op roode dorre gronden aangelegd”. De Wilde zegt van de jachtvelden (o. l. pag. 41): „De Regent matigt zich het regt op zulke gronden aan, en het is ieder ondergeschikt Javaan verboden, dezelve te bebouwen”. Eene kaart van ongeveer 1830, vertoonend het vroeger tot Sockaboemi behoord hebbende district Tjimahi, duidt aan dat het zuiderdeel van dit district, Tjikembar genaamd, „mondeling (*sic*) door den Resident (*sic*) is afgestaan aan den Regent van Tjanjor tot het aanleggen van veefokkerijen en van eene privaatjagt”. Volgens P. de Roo de la Faille (o. l. pag. 48) had de Regent van Bandoeng vóór 1870 „een geprivilegieerd jachtveld” langs de Tjitaroem; dit zijn de „uitgestrekte heiden”, waarover Verh. B. G. XVI, 99 wordt gesproken, de vlakten van Rantjaëkek en Moendjoel, vermeld door H. de Bie (Tijdschr. B. B. I, 161; 177), die zegt

dat „de Regenten zich het monopolie dier jachten behielden en het op poene van strenge straffen, meestal een degradatie, verboden was op hun jachtterrein te stroopen”; thans zijn die vlakten „herschappen in uitgestrekte rijstvelden”.

§ 2082 P. XVI, 641 zien wij dat de inkomsten van den Regent van Buitenzorg o. a. bestaan in „de rijstvelden van het land Bloeboer, welke de Regent zelf pleeg te laten bewerken”, en die, evenals de tjoeke der andere velden in Baloeboer, overgaan op den ambtsopvolger, zooals ook de „huur van eenige suikerriet-, kadjang- en tallastuinen”; de bedoelde ambtsvelden heeft de pas afgetreden Regent (ibid. p. 642, 7) „gedeeltelijk tegen betaling overgenomen van zijnen predecesseur en gedeeltelijk ten zijnen eigen kosten aangelegd”; hij krijgt daarvoor nu 2 Rd^s. papier per petak als vergoeding. Er bestonden echter in Buitenzorg door den verkoop der particuliere landen zulke eigenaardige toestanden, dat men de inkomsten van den Regent aldaar niet vergelijken kan met die zijner collega's. Over de ambtsvelden van den Regent van Krawang zie § 2041. Wat Bandoeng aangaat vergelijkte men B. 50, 10; in § 12 e. v. aldaar schijnt te blijken dat de bewerkers der ambtsvelden $\frac{1}{3}$ van den oogst genoten, arbeidden met buffels enz. van het Hoofd, en gedurende de bewerking voeding ontvingen. Dit is dus bewerking in deelbouw, verschillend van den arbeid in heerdienst met aflossing, zonder aandeel in den oogst. De Wilde schrijft (o. l. pag. 178): „Regenten en Hoofden hebben hunne uitgestrekte rijstvelden, katjang- en klappertuinen enz., waarvan zij in ruimte voor zich en hunne familiën de noodige rijst en olie hebben, zonder dat hun de bewerking daarvan een enkelen penning kost. Soms wordt aan de arbeiders de kost verstrekt; dit echter is nog zelden het geval”. Kinder de Camarecq (T. B. G. X, 275) noemt de bewerkers der apanagevelden panoekangs (evenzoo Gogol, d. i. Holle, in Tijdschr. B. B. 1889 p. 98); zij genieten, zegt hij, een deel der opbrengst benevens vrijstelling van heerdiensten; de tweede gewassen zijn geheel voor den bewerker; grootendeels zijn de velden in handen der inl. ambtenaren ter hoofdplaats; „geen apanageveld mag vervreemd, verpand of verhuurd worden noch overerven in de vrouwelijke linie” (ib. p. 282); daar de lagere Hoofden bijna geene andere inkomsten hebben, zijn de apanages vrijwel onmisbaar, doch er dient tegen gewaakt dat aan de bevolking behorende gronden tot apanage gemaakt worden. In T. N. I. 1861, II, 2 lezen wij dat in de Preanger de sawah tjarik of kaprabon ten behoeve van den Regent of eenig ander Hoofd „bij eene overeenkomst door de ingezetenen ontgonnen en in gereedheid gebragt worden”; de velden zijn strikt verbonden aan het ambt van het Hoofd, voor hetwelk zij werden aangelegd. Het kwam echter voor (Eindrés. I, 86) dat wanneer een ambt eenige geslachten lang in dezelfde familie was gebleven, de daaraan tot vruchtgebruik verbonden velden werden beschouwd als erfelijk individueel eigendom. Wij lezen terzelfder plaatse: worden de velden bewerkt door de dienstplichtigen van den apanagehouder, dan is het aandeel dat dezen

van den oogst genieten $\frac{1}{5}$, soms niets. Over de afschaffing van het ambtelijk landbezit in de Preanger anno 1870 (dat der desahoofden uitgezonderd) zie *ibid.* I, 84 noot. Tegenwoordig hebben in sommige afdeelingen ook de desahoofden geene ambtsvelden meer; zie Welvaartrapport, Preangereconomie p. 114; 121; 122.

Diensten voor de Hoofden. Volgens F. G. van Bloemen Waanders (*Ind. § 2083 Gids 1881, II, 929 e. v.*) vorderden de Boepati's, die, wat de hun toegewezen landen betrof, in de rechten van den Vorst waren getreden, de belastingen gedeeltelijk in product, gedeeltelijk in diensten; dit zou het ontstaan zijn der pantjèn-diensten; pantjèn beduidt dan ook: vast toebedeelde of vast aangewezen; „mitsdien waren het aanvankelijk alleen de bewerkers van de apanagevelden, die heerdienstplichtig waren jegens de Toemenggoengs, Demangs enz. (geapanageerden); alle daarbuiten vallende landbouwers waren uitsluitend belasting- en dienstplichtig jegens den Vorst"; doch toen bij de toeneming der bevolking het aantal jegens den Vorst dienstplichtigen (tjatjah) stationnair bleef, werd het aantal pantjèns steeds grooter; onder het Comp^s. bestuur vervielen de diensten voor den Vorst en „beschikte de Regent vrijelijk over de diensten van *alle* landbouwers in zijn regentschap". Dit is een van die uiteenzettingen, zooals men zoo dikwijls in artikelen over Indië aantreft, waarbij met zekere beslistheid doch zonder de minste historische gegevens de geschiedenis, zooals die *moet* hebben plaats gehad, uit de innerlijke conceptie van den schrijver wordt gereconstrueerd. Het doet denken aan het gepraat van Dirk van Hogendorp en Nederburgh over den Javaan, dien ze geen van beiden kenden. Natuurlijk erkennen wij gaarne dat de opgezetenen der ambtsvelden ook diensten voor den apanagehouder verrichtten. Vergelijk Raffles, *Hist. of Java 1817, I, 150*: in Bantam „the proprietors of the pusakas have also a claim to the services of the cultivators; a certain number of them are always in attendance at the houses of their chiefs and on journeys are employed in carrying their persons and baggage". In Eindrés. II Bijl. A p. 14 wordt naar aanleiding daarvan gezegd: „Dit vloeit daaruit voort, dat de heerdiensten een deel uitmaakten van de aan verschillende personen gecedeerde inkomsten van den Staat".

Wij onderstellen echter dat, wanneer de Vorst een aantal „koppen" aan een Preanger-Regent had toegewezen, de bedoeling deze was, dat voor openbare diensten die mannen ter beschikking bleven van den Vorst. Wij maken dit daaruit op, dat later de diensten voor de Comp., die in de plaats van den Vorst was getreden, rustten op de boemi's (zie § 2061), die echter tevens, zooals Nederburgh zegt, „van alle oude tijden" verplicht waren „om alle landsdiensten voor de Regenten en mindere Hoofden te verrigten". Dit was natuurlijk alleen mogelijk, wanneer het totaal dier diensten niet te groot was; en inderdaad kan men zich dat wel voorstellen, gegeven de achterlijke beschavingstoestand van het land en de inderdaad niet belangrijke diensten

(abnormale gevallen buitengesloten) voor den Vorst. Daarenboven moet, hetzij van den beginne af dan wel zeer spoedig, behalve de getelde en toegewezen koppen, over wier diensten en de Vorst en de Regent beschikte, eene klasse van niet-getelden of menoempangs hebben bestaan, wier diensten niet voor den Vorst waren doch voor den Regent, hetgeen natuurlijk strekte ter verlichting van de diensten der boemi's voor den Regent. Bij de groote toewijding van diensten voor den Souverein, sedert de invoering der Compagniescultures, zullen de diensten der boemi's voor de Regenten vermoedelijk minder zijn geworden, zoodat die steeds meer vielen op de menoempangs. Toch hooren wij nog in 1780 (§ 2062) spreken van de diensten der boemi's „zonder loon voor hunne Ombols”. Wij wezen er op (ibid.) dat men de Tanggeransche regeling, volgens welke het vijfde deel zoowel van de boemi's als de menoempangs zijne padiopbrengsten aan de dorpschoufden en niet aan den Regent leverde, waarmee het presteeren van diensten gepaard ging, niet mag aannemen als eene norm voor de Preanger. Ook in Tanggeran echter deden de menoempangs alleen voor de Hoofden dienst, niet voor de Comp. Wij zagen (§ 2072) dat toen de Comp. cultures nog niets beduidden, een Regent liever boemi's had dan menoempangs; de diensten, welke de eersten tijdens de Mataramsche overheersching voor den Regent te presteeren hadden, waren dus destijds van meer belang dan later, toen de Regenten liever menoempangs hadden.

§ 2084 Wij verwijzen overigens naar onze bespreking der menoempangs, speciaal § 2070, 2076, 2078 e. v. ten betooge dat dezen, behalve hunne opbrengsten aan den Regent, ook diensten presteerden; vooral naar Van Lawick's mededeeling nog in 1809 dat in de Cherib. Preanger elke Regent 12 à 1500 „huijsgesinnen onder zig had welke als het waare verzweegen wierden”, en bovendien ook „ieder Hoofd”; noemt hij deze menschen „ledigloopers”, dan slaat die term op het onderscheid tusschen het in staatsie begeleiden van het Hoofd en den noesten arbeid voor de Comp. Wat de Regent van Bandoeng in 1812 beweert (B. 50, 13 en 23) omtrent de cultuurdiensten dergenen die diensten voor de Hoofden verrichten, zal wel duiden op de oude tjatjahs.

Knops en Van Lawick zeggen in hun advies dd. 29 Juni 1812, dat zooveel wonderlijke mededeelingen bevat: „In de Heerendiensten (*zij hebben het pas gehad over de koffiecultuur en daarop schijnt dit woord te doelen*) der Bataviasche Regentsch. deelen alle landsopgezetenen, uitgezondert die welke de huizelijke diensten bij den Regent verrigten en berekend zijn (1) onder de benaming van santanaas, zo mede dezulke (*dic*) tot diezelfde eindens aan de overige Hoofden zijn geattacheerd. De cynosure welke daaromtrent word gevolgt is deeze: een ieder district deelt daarin naar eevenreedigheid

(1) Denkelyk beduidt dit: op de rekening, | Over de santana's zie B. 50, 11, 3.
d. i. het jaarrapport, voorkomen; zie B. 50, 6, 1.

van de huisgezinnen die hetzelfde bevat, onverschillig of dezelve al of geen rijstvelden bezitten. Het maaken en onderhouden der weegen en posterijen is onder de geheele bevolking van een regentschap verdeelt, daar in die landen dezelfde menschen welke tot de koffijculture worden geëmployeerd, ook allen die diensten verrigten, en hierin onderscheide zijn van die volken op Java welke tot die culture word geëezigd"; evenzoo gaat het met de levering van karbouwen en paarden ten dienste van het Gouv.; wie ze niet heeft „is van die last ontheeven"; de genoemde „huizelijke diensten" geschieden „zonder genot van betaaling" en wel door dezelfden die het $\frac{1}{5}$ van den oogst aan „Regenten, Hoofden en Priesters" opbrengen. Hier wordt dus de klasse der menoempangs of rahajats ten eenenmale geïgnoreerd en eene klasse van santana's gefingeerd om hunne plaats te vervullen; eenige jaren vroeger (zie hierbeneden § 2085) gaf Van Lawick eene veel juistere voorstelling van de santana's. Aangaande de Krawangsche landen bewesten de Tjitaroom zegt L. Z. Vecckens in zijn rapport van 16 Winterm. 1809: „Boven deeze opbreng van padij en deel in de koffijculture wierden de opgezeetenen bij afwisseling doch zonder eenige order gerequireerd tot het doen van hecrediensten voor de Regent, Opzicners en mindere inl. Hoofden, item tot het transporteeren van goederen langs de rivieren, zo voor het Gouvernement als anderen, voor al hetwelk niet het minste wierd gevalideert".

Zooals Nederburgh de zaak voorstelt, waren oudtijds (Consid. p. 122) de cultuurdienstplichtigen tevens gehouden „zig ten dienste van den Regent te laten employeeren"; in later dagen echter had de vermeerdering der cultuurdiensten ten gevolge dat zelfs de menoempangs „niet meer in staat" waren om „aan hunne Regenten so als bevorens tot wil en dienst te staan" (ib. pag. 228). Er kunnen echter diensten zijn blijven rusten op de geheele bevolking van het regentsch., en wel die tot onderhoud der hoofdnegorij, zie § 2042. Ik denk dat Van Lawick hierop doelt, wanneer hij in 1809 omtrent de Parakanmoentjangsche districten welke geheel afgescheiden lagen van de rest van dat regentschap (zie § 190 e. v.) zegt: „Dies bewoonders dragen niet het quart van de lasten die zij anders zouden hebben, wanneer dezelve in het midden van Praccamoentjang lagen; de verafgelegenheid doet en Regent en Opz. van dies staat, bevolking en vrugtbaarheid maar eene oppervlakkige kennis hebben; vandaar dan ook dat de koffij- en andere culture daar niet noemenswaardig is of wordt uitgebreid". Misschien doelt hierop ook wat hij zegt van diensten ter hoofdnegorij „bij maandelijksche tourbeurten"; dit kunnen echter ook diensten geweest zijn voor de ter hoofdnegorij woonachtige Tjoetaks-hoofden. Vergel. ook § 1632. De Wilde schrijft (o. l. pag. 187): „Het vernieuwen der kikies of bamboe-beschuttingen der hoofdnegorijen, het maken van nieuwe huizen, paarden- en beestenstallen der Regenten en Hoofden, of het onderhouden derzelve, geeft den gemeenen man almede veel werks en moet te zijnen koste volbragt worden; nu en dan wordt daarvoor een maal

eten gegeven; voor het overige wordt er niets voor betaald". Intusschen blijkt uit N. Engelhard's correspondentie dat de Regent van Tjiandjoer in Juni 1794 voor het bouwen van een huis Chineesch werkvolk gebruikte dat hij betaalde; in 1799 had hij daartoe twee Chin. steenbakkers van Buitenz. in dienst. Van Rees zegt dat zoo noodig de gansche bevolking meewerkt voor dergelijke bouwwerken. Feitelijk was dit geen dienst maar hulpbetoon, zegt Eindrés. III, 88, dus dan ging het gepaard met voeding.

Verder waren er, precies als onder de Mataramsche overheersching, streken die bepaalde diensten voor den Regent deden of hem bijzondere artikelen opbrachten. D. 2 Juli 1692 verpacht de Regent van Gabang aan een Chinees 4 dorpen „om de montkost van den Pangirang Souta Djaja (*gezegden Regent*) te besorgen". Zoo was Tjiblagoeng belast met de verzorging der paarden van den Regent van Tjiandjoer (§ 2177); om die reden kon aldaar in 1801 geene aanplanting van koffie geschieden.

§ 2085 De meer persoonlijke diensten concentreerden zich vooral om den persoon van den Regent. Mossel die (l. l. pag. 190) vermeldt dat de bevolking van het Jacatrasche „voor hare Hoofden alle bedenkelijke heerdiensten" moet doen, noteert tevens (p. 197) dat de Jav. Kapiteins, wier „gebied over 't volk dat onder hen sorteert bijna in dezelve graad is als van de Regenten" (d. w. z. even onbepakt), „veel volk van 't land houden, die anders apparent tot de landbouw de handen zoude moeten uijtsteeken", en wel doordat zijzelven bij de stad wonen; zooveel volgelingen enz. hadden zij dus noodig. Wanneer Resident Van Suchtelen op zijne reis in 1751 ter hoofdnegorij Oetama opmerkt dat „70 dienstdoende coppen" ter beschikking staan van de Regentsfamilie „en uijt dien hoofde als vrij volk gerekent" worden, dan zal dit getal wel zoo laag mogelijk zijn (1). Veel hooger zijn de cijfers, welke de Regent van Bandoeng in 1812 noemt (B. 50, 11), die tot een totaal van 1.554 koppen komt, welke ter hoofdplaats voor hemzelf (234 koppen) en lagere Hoofden en geestelijken diensten presteerden. Hij geeft daarbij echter te kennen (ib. § 9) dat die cijfers niet verbindend waren en men feitelijk zooveel koppen kon nemen als men noodig vond. Hun werk bestond in huisdiensten, zorg voor paarden en karbouwen, bewerken der sawahs, dit laatste tegen genot van een aandeel in den oogst. Aangeduid schijnt te worden (B. 50, 38, 1) dat de uit de tjoetaks ter hoofdnegorij diensten presteerenden aldaar voeding genoten. Uit § 2019 zien wij dat de Regent van Krawang hout liet kappen; P. XVI, 619, 25 wordt verboden dat dit in gedwongen dienst geschiedt; vergel. P. XV, 917, 24.

Vermoedelijk werd veel misbruik gemaakt van de diensten; althans in Nov. 1804 stelt Van Lawick aan P. Engelhard voor: „Ider Regent zal

(1) Eén ding is wonderlijk. Waarom hielden de Regenten nog pandelingen ook (zie § 350 e. v.), als zij zooveel panoekangs hadden?

in de Baloeboer een campong worden gegeven die vrij zullen zijn van coffijplanten (1) en die zig met niets anders zullen bezig houden dan voor den Regent rijst te planten". Dit schijnt er toe geleid te hebben dat Engelhard onderzocht wat eigenlijk onder een baloeboer te verstaan was. Blijkens zijn jaarrapport van 31 Dec. 1804 ging hij in Bandoeng de knevelarijen der hofhouding tegen (§ 2070) en om den Regent tegemoet te komen vereenigde hij vier tjoetaks „volgens de inrigting op Tjieandjoer tot een baloeboer, waarover hij de vrije dispositie heeft en het volk na verkiesing tot zijn bijzondere dienst kan employeeren voor zo veele van de coffijcultuure te missen zijn, eene schikking die niet alleen in het regentsch. Bandong ingevoerd, maar door mij op alle regentschappen zonder onderscheid van eene generaale applicatie is gemaakt". De Regeering keurde dit goed bij R. 15 Febr. 1805, doch in 1812 (Bijlage L) schijnt deze inrichting (bij welke uitgegaan was van de ignoreering van den stand van menoempangs of rahajats) in Bandoeng niet meer bestaan te hebben.

Een der eigenaardigheden van dit dienstenstelsel is het leegloopen van een groot aantal tot staatsie dienende volgelingen der Hoofden ter hoofdnegorij, iets waaraan in de beantwoording der statistieke vraagpunten van 1820 de geringe zedelijkheid der Preanger hoofdplaatsen wordt toegeschreven. Opziener Keijzer schrijft 16 Sept. 1794 aan Nic. Engelhard dat de Regent van P. moentjang met een „swiet" van „130 paarden en 75 piekoelanse beijden (*d. i. buiten*) de goendals, die bij de paarden moeten aanlopen", naar Galonggang is gegaan. Zeker staatsievertoon blijkt ook uit de vermelding der 24 pieken van Martawangsa (§ 2010), welke overeenkomen met de in een stuk van 1802 onder de eigendommen van den Regent van Batoelajang genoemde „28 pieken met blauw witte vlaggen" en 6 met goud beslagen pieken (2). Over dergelijk nutteloos naloopen van Regenten en Hoofden weidt D. van Hogendorp uit in zijne ms. „Schets of proeve"; de Regenten op Java's N. O.-Kust hebben, zegt hij, „in hunne dallams of huijzen tot vijf hondert en meer, die veel meer tot staatsie en uijterlijke pragt als wel tot nut dienen".

Wat de mindere Hoofden aangaat, onder Van Lawick's voorstellen van Nov. 1804 behoort ook dit: „Geen Santana, Wadana of priester moet eenig volk onder zig hebben, die gelijk voorheen hunne zoogenaamde Juragangs voor niets den kost moesten geven, zijne paerden onderhouden en zijn wooning maken en repareeren".

De tjoeke. Van de bevolking in het Jacatrasche zegt Mossel (bij Faes § 2086 p. 190) dat „ze van de padij omtrent de helft genieten". Dit moet dan zijn na aftrek van tjoeke, djakat en snijloon, want verderop (ib. p. 205) heet het dat van de „rijke padijoojsten. . . . den eigenaar des lands boven in 't land

(1) Dit schijnt te onderstellen dat tot dusver de baloeboer *niet* vrij was van koffiediensten

en tevens diensten deed voor den Regent. (2) Over deze pieken zie § 1778 noot.

een tiende, dog omtrent de stad wel een vierde geniet", zoodat dus $\frac{3}{4}$ aan de opgezetenen bleef, en in de bovenlanden $\frac{9}{10}$. Nederburgh (Consid. p. 211) zegt dat alle Regenten „de tiende van het padij produkt" trokken. Maar een rapport aangaande de te verkoopen Krawangsche landen bewesten de Tjitaroem B. R. 19 Louwm. 1810 verklaart omtrent de aldaar gebruikelijke heffingen: „De padij wierd gefourneerd onder de benaaming van padjak, de gewoone landtax, waarvoor $\frac{1}{20}$ van de ingekomen padij wierd betaald".

Van Lawick schrijft 15 April 1809 als Prefect der Cheribonsche Preanger-Regentsch. aan Daendels: „Wanneer ik onlangs de eer had, Uwe Exc. op Bandung te ontmoeten, behaagde het Hoogstdenzelve te bepalen dat voortaan in mijne prefecture (*Sockapoera, Limbangan, Galoeh*) voor het inkomen van de Regenten en Hoofden, evenals in de Bataviasche Preangerlanden plaats vind, zoude geheft worden een tjain van de tien ingezameld wordende tjains padij, onder de naam van tjoeké, in steede van een halve tjain, welke onder die naam *in het voorleeden jaar* geheft is geworden". Wat het gecureveerde aangaat, men zou misschien gissen dat in 1808 om een of andere reden de Regenten $\frac{1}{20}$ in plaats van hun gewone $\frac{1}{10}$ hadden genoten; dat dit $\frac{1}{20}$ echter de regel was en dat Van Lawick dus alleen dáárom van 1808 spreekt omdat hij eerst in 't laatst van 1807 met het Chcribonsche had kennisgemaakt, blijkt uit een schrijven van hem dd. 19 April 1809, waarin, dat de Regenten der Cherib. Preangerlanden trekken het derde part van de „thiende" (dit zal de djakat zijn) en van „de tjoeke of twintigste gedeelte"; dit is al hun inkomen uit de padi, zegt hij. Bij besluit van 23 Mei 1809 bepaalde Daendels (zie § 2671) dat de Regenten der Cherib. Preanger-Regentsch. voortaan evenals die in de Bataviasche Preang.-Reg. $\frac{1}{10}$ van de padi zouden genieten in plaats van, zooals tot dusver, $\frac{1}{20}$; daarop schrijft Van Lawick 6 Juli 1809 dat aan die Regenten „nu de geheele tjoeke is toegelegd en welke tot een tjain in steede van de voorheen genootene halve tjain is § 2087 bepaald". Wat het Jacatrasche aangaat, Nic. Engelhard verzekert in een rapport, geïnscreeerd in R. 3 Juli 1801, dat de particuliere landen welke te voren onder Regenten stonden, destijds $\frac{1}{10}$ van het padigewas aan die Regenten opbrachten; dit komt dus met Mossel's uitlating overeen. In Zomerm. 1811 schrijven de eigenaren van zekere Buitenzorgsche landen aan Janssens, dat de diensten en leveringen voor den Staat op hunne landen veel te zwaar drukken „alzo het van de Hoofden en opgezeetenen in hunne districten zeedert de ingevoerde heffing van $\frac{1}{5}$ van hun padijproduct in steede van $\frac{1}{10}$ zoals zij bevorens hebben gecontribueert (zie § 2715), niet is te vergen daarmee de langer bezwaard te blijven zonder aanleiding te geven tot volksverloop".

In den regel wordt het opbrengen van tjoeke eene verplichting genoemd van degenen die zich onder een bepaalden patroon stellen (§ 2070) en van de menoempangs (§ 2074 i. f.; 2076); alleen aangaande het Tanggeransche wordt uitdrukkelijk gezegd (§ 2062 en 2075) dat behalve de menoempangs

ook de boemi's tjoeke opbrengen, ofschoon niet zooveel. Wanneer men echter de tjatjahs beschouwt als de door den Vorst aan den Regent toegewezen dienstplichtigen, dan is toch kwalijk aan te nemen dat dezen niet tevens tot tjoeke-opbrengst verplicht waren.

Eene tweede vraag is, of de tjoeke alleen van de padi werd opgebracht. Nederburgh spreekt (§ 2076) van „zekere contingenten”, welke de menoeompangs opbrachten van hun vee, doch is onduidelijk omtrent het punt of „de tienden” door hen alleen van de padi werden opgebracht of ook van de „andere produkten”; de paditiende betrof zoowel de sawahs als de tipars. Blijkens de verklaring van den Regent van Bandoeng in 1812 (B. 50, 39, 4 en 43) waren de tweede gewassen zoowel als verdere aanplantingen evenals de vruchtboomen vrij van tjoeke. Daarentegen verzekert Van Polanen (o. l. pag. 241) aangaande Buitenzorg dat de Regent genoot „de tiendens van alle de landsvoortbrengselen, te weten: van de padij, tobak, Javasche zuiker, aardvruchten, houtwerken, bamboesen en wat verder het land opleverde”, en N. Engelhard (Overzicht p. 114) betreffende hetzelfde regentschap: „De Regent had de invordering van het $\frac{1}{10}$ van de padij en andere producten, except de Javasche suiker, als gehecht zijnde aan het koffijpakhuis”. Er schijnt dus in het Buitenzorgsche, waar de Regent zoo nabij de Comp. autoriteiten was, een bijzondere druk op de bevolking te hebben gerust. Wellicht echter was ook elders de arènsuiker aan heffingen onderworpen, zooals in de Stat. Beschrijving van 1822 wordt verzekerd aangaande Bandoeng en Limbangan (doch alleen dáár), namelijk 3 bollen per maand en per dapoer (kookplaats); later kreeg de Regent $\frac{1}{5}$ van de productie (Tijdschr. B. B. VI, 170). Aan de mededeeling van N. Engelhard (Overzicht p. 170) dat de Regenten „zich religieuselijk naar *(het gebruik der tiendheffing)* gedroegen en niet meer van den planter namen dan $\frac{1}{10}$ van de recolte, hetzij padij of andere producten, die niet aan het Gouvernement geleverd werden”, is, naar mij voorkomt, tegenover het getuigenis van den Bandoengschen Regent niet veel waarde te hechten. Ook Crawford verzekert aangaande de Cheribonsche Preangerlan- § 2088 den dat „the rice-crops only” opbrachten „one tenth of the gross produce”, en C. S. W. van Hogendorp (Beschouwing p. 435) aangaande de Tjiandjoersche landen van De Wilde, dat eerst door dezen eigenaar een gedeelte werd gegeven van de opbrengst der arènsuiker, katjang, katoen en andere artikelen, die te voren vrij van belasting waren geweest (zie I, 293). Een schrijver in T. N. I. 1870, II, 276 verzekert dat vóór de reorganisatie der Preanger „voor andere velden of tuinen (*dan rijstvelden*) wel geen belasting verschuldigd (*was*), doch steeds moesten de Inl. van hunne opbrengst een meer of minder groot gedeelte aan de Hoofden afstaan, wilden zij tegen tegenwerking verzekerd wezen; de kleine man noemt deze belasting ook bakti, huldeblijk”.

Wat aangaat het onderscheid tusschen natte en droge rijstvelden, uit § 2108 i. f. valt omtrent de belasting daarvan niets af te leiden; duidelijker

is Nederburgh in § 2076. Wanneer H. 26 Sept. 1789 blijkt dat in het Tanggeransche „van elk akker of tipar” 50 bos padi werd opgebracht, dan deelt H. 2 Juni 1790 mee dat onder „tipar” te verstaan is „een oppervlakte van omtrend 1600 quadraat roeden”. Van Rees zegt in 1867 dat in de Preanger de tjoeke zoowel van droge als van natte rijstvelden wordt geheven; dat zij kosteloos moet worden geleverd in daarvoor bestemde pakhuizen; dat nieuwaangelegde sawahs (niet tipars en gaga's) tot den derden oogst vrij van tjoeke zijn (vergel. wat op blz. 409 noot en § 2075 i. f. is gezegd omtrent de tijdelijke vrijstelling van nieuwaangekomenen).

Dat niet ieder eigenaar van een rijstveld tot tjoeke-opbrengst was verplicht, spreekt haast van zelf. Aangaande de bevolking der Tanggeransche landen lezen wij zelfs (H. 26 Sept. 1789): „Schoon men al eens veronderstelde, dat er van dat geheele (*aantal hujsgezinnen*) jaarlijks een quart gedeelte werkeloos blijven door ziekten, ouderdom, hujsgezinnen van weduwen, priesters of kerkelijken, die geen tribuijt geeven (*d. i. geen deel hunner padi als heffing*) als andersints”, dan blijft er nog $\frac{3}{4}$ van het aantal gezinnen over, die wel tjoeke opbrengen, uitgezonderd hunne „mandoors”, d. w. z. de dorps-hoofden. Uit B. 50, 28 en 37 vernemen wij dat de tjoeke per 10 tjaëng 1 tjaëng bedraagt, doch dat van een oogst van 2 tjaëng en daarbeneden geene tjoeke wordt gevorderd; voorts uit § 21 en 38 dierzelfde Bijlage dat de Hoofden vrij waren van de tjoeke; „alleen van den kleinen man wordt belasting geheven”; vergelijk I, 292. Van Rees zegt in 1867 dat aanverwanten der Regenten en soortgelijke personen vrij zijn van de tjoeke. In T. N. I. 1861, II, 5 lees ik echter dat in de Preanger de Districtshoofden en Locrahs, die van hun eigen sawahs meer trekken dan respectievelijk 20 en 15 kleine tjaëngs, wèl tjoeke aan den Regent moeten opbrengen.

§ 2089

Wat de verdeeling der tjoeke betreft, onder de veelomvattende voorstellen, die Van Lawick als Adjunct-Gecomm. in Nov. 1804 aan zijn chef deed, behoorde ook het volgende: „Van de thiende van de padij moet het Tjoetakshoofd een gedeelte hebben, moeten de Priaïs onderhouden, de mandadoors te eeten krijgen en de Priesters worden geriefd”. P. Engelhard zette in margine: „Fiat de padijverdeeling volgens voorstel”. Daar (zie beneden § 2091) Van Lawick bekend was met de djakat, zou men zeggen dat hij hier van de tjoeke spreekt, te eerder, omdat hij het aandeel van den Regent, als vanzelf sprekend, niet noemt. Het blijft dan wonderlijk, dat hij een deel daarvan aan de priesters wilde geven, alsof hun aandeel in de djakat niet genoeg was; echter zien wij hierbeneden § 2090 ook Daendels gewagen van een aandeel der priesters in de tjoeke. Mogelijk was zijne bedoeling, de heele djakat te laten uitdeelen onder de armen, en de Hoofden en priesters te voldoen uit de tjoeke. De Regent van Tanggeran zegt H. 7 Sept. 1791 dat de totale tjoeke-opbrengst van zijn regentschap ruim 60 tjaëng bedraagt, waarvan ruim 7 voor het fort (zie § 1575 e. v.), ruim 13 voor de Districtshoofden

en ruim 39 voor hemzelf. Nederburgh (Consid. p. 211) verzekert dat de Regenten van Tjiasem, Pamanoekan en Adiarsa van hunne paditienden aan de mindere Hoofden zooveel „tot derselver onderhoud moeten afstaan”, dat er weinig overschiet; „Tjianjoer is een uitgestrekt regentschap, dog het aandeel dat de Regent ontvangt van den inzaam van padij in het geheele regentsch. bedraagt geen 400 bovenlandsche tjains van 50 bossen”. Volgens den Regent van Bandoeng (B. 50, 28) behield hij voor zich $\frac{2}{3}$ der tjoeke en verdeelde het andere $\frac{1}{3}$ aldus: $\frac{2}{9}$ voor de Tjoetakshoofden, $\frac{1}{9}$ voor de Patinggi's. Nic. Engelhard geeft ergens eene lijst (denkelijk van 1812) van de bedragen in padi, welke de Regent van Buitenz. per jaar „ter oorzaake van de koffijplantage” aan de lagere Hoofden uitkeerde, namelijk: aan den Rangga of „2^e hoofd” 40 „kleine tjieen”, 7 Hoofdmandadoors $132\frac{1}{2}$, de Ngabehi's 50, den schrijver van den Rangga 8, 4 mindere mandadoors 8, 4 gecommiteerden $47\frac{1}{2}$, 28 hoofden van tuinen 56, 64 „mandadoors in de campongs” 64, 2 pakhuisschrijvers 7, loopers 8, totaal 421; dit is dus minder een aandeel in de tjoeke dan wel eene vervanging van de koffiepercenten. Hetzelfde totaal ook bij Van Polanen o. l. pag. 240. Daendels schrijft 24 Mei 1809 aan Van § 2090 Lawick, dat in diens prefectuur der Cherib. Preanger-Regentsch. de tjoeke thans verhoogd wordt, „doch alleen ten faveure van de Regenten en niet tevens van de Hoofden, gelijk door Uwd.G. was geproponeerd, welke laatste zich moeten tevreden houden met de rijstvelden die hun tot een middel van bestaan gegeven worden, en zelfs ook van die rijstvelden evenals andere ingezetenen het tjoeke en het ordinaire tiende (1) aan de Regenten moeten opbrengen. Zoo echter door de Hoofden de Priesters gemeend waren als in het tjoekce participerende, beveel ik UwEd.G. nader aan om te zorgen dat hun groot getal worde vermindert of ten minste dat zij niet strekken tot last van den gemeenen man, maar volgens art. 1^o van het reglement van bestuur voor Uwe prefecture, 't geen niet schijnt te wesen uitgevoerd, tot de culture der coffij worden aangehouden, en mede niet als Hoofden over die culture worden geëmployeerd, begerende ik dat daartoe eenlijk worden gebruikt de Districts- en Camponshoofden, onder waarschouwing aan UwEd.G. dat de nonexecutie van een enkel artikel van het onderwerpelijk Reglement van bestuur het verlies van uwen post zal ten gevolge hebben”.

Zonderling klinkt wat Knops en Van Lawick in hun rapport van 29 Juni 1812 verklaren: „Van de Bataviasche Regentschappen (*in 1812 behoorden hiertoe ook de vroegere Cheribonsche Preangerlanden*) in het algemeen wierd van de velden aanvankelijk door den gemeenen man volgens de godsdienstige instelling het $\frac{1}{10}$ opgebracht, welke verdeeld wierden onder den Regent, de

(1) De vier laatste woorden zijn in margine aan het origineel toegevoegd, naar het schijnt door D. zelf; bedoeld zal zijn de djakat, evenals in Hazou's Pepakem Tjerbon p. 57 „tiende” Priangan.

gezegd wordt waar djakat wordt bedoeld. De woorden „aan de Regenten” slaan dus niet op het opbrengen der djakat.

Hoofden en Priesters; deze heffing geschiede volgens deeze (*welke?*) godsdienstige instelling. Seedert eenige jaaren heeft men weliswaar die velden nog bezwaard met een ander $\frac{1}{10}$, dus de belasting thans $\frac{1}{5}$ is, die even als boven verdeeld word Behalven het $\frac{1}{5}$ van de rijstvelden, dat door de eigenaars opgebracht wordt ten voordeele van de Regenten, Hoofden en Priesters, zijn alle verdere contributien in de Regentsch. generaliter verboden (*zie B. 45, 23*), uitgezonderd zulke kleinigheden die uit vrije wille of godsdienstige instellingen worden aangeboden". Hieruit en uit de wonderlijke be-
 § 2091 woordingen van Daendels' voorstel (B. 45, 10) zou men dus opmaken dat tot vóór eenige jaren slechts $\frac{1}{10}$ werd geheven, dat is dus dat tjoeke en djakat één waren. Dit klopt niet met Van Lawick's eigen woorden hierboven in § 2086 en met zijn voorstel van Nov. 1804: „Men moet dengeenen die het aan eeten ontbreekt teegens een te bepalen zeer geringe prijs van de padij djacat gerieven"; maar het vindt eene bevestiging in eene andere passage uit die voorstellen, hierboven in § 2089 aangehaald. Het zou verklaren waarom P. Engelhard hierop de vraag stelde: „Wat is de zogenaamde djacat?" En de bepaling van 15 Maart 1808 (B. 45, 23) dat de „tiende van het rijstgewas" zal worden gevorderd „waar dezelve pleeg (*d. i. placht*) te worden geheven", zou doen denken dat de tjoeke niet overal bestond, maar alleen de djakat; daar alle andere „belasting in producten" in de Regentsch. wordt verboden, moet ook de djakat onder dat tiende begrepen zijn, wat dus geheel in strijd is met Van Lawick's zeggen dat het $\frac{1}{10}$ werd opgedreven tot $\frac{1}{5}$. In 1812 bestonden in elk geval de heffingen van $\frac{1}{10}$ voor tjoeke en $\frac{1}{10}$ voor djakat (B. 50, 38).

Wat verder de verdeling der tjoeke aangaat, de Stat. Beschr. van 1822 beweert dat de Regent $\frac{2}{3}$ voor zich houdt „en ondersteunt daarmede die Hoofden in de hoofdnegorij, welke geen tjoetaksbestier of ander voordelig ambt waarnemen; het ander $\frac{1}{3}$ geeft hij aan de Districtshoofden, die naar evenredigheid hunne mindere Hoofden tegemoetkomen, gelijk de Regent op de hoofdplaats"; bovendien schelden vele Regenten de tjoeke kwijt wegens armoede, en ondersteunen zij behoeftigen. Van Rees zegt in 1867 dat $\frac{1}{3}$ der tjoeke aan de mindere Hoofden komt, misschien echter een „aanmerkelijk hooger" bedrag; veel er van blijft aan den strijkstok hangen; bij lastig transport wordt soms in plaats van padi geld opgebracht; de contrôle geschiedt vooral door het kampongbestuur; bovendien zijn er „in de verschillende distrikten opzettelijk aangestelde schrijvers voor de padi tjoeke", en in Bandoeng 3, in Soemedang één gecommitteerde die de gansche inning controleert.

§ 2092 *Djakat*. Ook hieromtrent zijn de berichten uitermate schaarsch. Vergel. hierboven § 2091 en omtrent den aard van deze belasting T. N. I. 1871, I, 451 e. v.

Van Lawick schrijft 6 Juli 1809 aangaande de Cherib. Preanger-Regentsch.: „Omtrent de priesters exteert de inrigting in mijne Prefecture op de volgende wijze: er wordt de tiende tjain geheft van de padij welke word

ingezameld onder de benaaming van *djecat* (*dit is de Socnd. uitspraak*) en deeze word verdeeld in drie deelen, als: een deel voor den Regent (*zie hierboven § 2086*), een voor den Hogen Priester in de hoofdnegorij en een deel voor de priesters in de campongs, om het even of de laatste hun getal groot of klein is". B. R. 10 Louwm. 1810 zegt aangaande de Krawangsche landen bewesten de Tjitaroem: „zijnde de heffing van de padij jekat volgens opgave voor de priesters, hetwelk echter aan den Regent en Hoofden wierd geleeverd en, zo zij voorgeeven (*over dit woord zie B. 15, 6, 4*), door hun verdeeld"; het bedrag was $\frac{1}{10}$ van den oogst. Daarentegen zien wij B. 50, 17; 29; 34; 35 dat de djakat door de geestelijkheid wordt geïnd en verdeeld, en dat de Regent maar $\frac{4}{27}$ ontvangt, waaruit hij nog onkosten voor santri's en behoeftigen betaalt; het grootste deel der djakat ($\frac{5}{9}$) bleef in handen der geestelijken in de kampongs en districten, het kleinste deel ($\frac{4}{9}$) werd ter hoofdplaats verdeeld tusschen Regent, Penghoeloe en verdere geestelijken; de djakat werd geheven van de bruto padi-opbrengst (ib. § 37) en ook de ambtsvelden waren eraan onderworpen (ib. § 38); oogsten beneden zeker minimum waren vrij (ibid. § 16 i. f.). Crawford schrijft 31 Dec. 1813 aangaande Cheribon dat de djakat, ofschoon quasi vrijwillig, inderdaad eene belasting is; „every tenth sheaf of the rice crop is allotted (*sic*) to religious purposes, but every man measures its size according to his own piety". In de Statist. Beschrijv. van Buitenz. 1822 heet het dat de djakat wordt „verzameld in ieder kampong door de kampongpriester of amiel, welke naderhand een derde der aldus verzamelde voorraad voor zich behoud en de overige twee deelen afgeeft aan den Panghulu en overige geestelijken van het land of onderafdeeling". Volgens de Statist. Beschrijv. der Preanger van hetzelfde jaar was $\frac{2}{3}$ van de heele djakat voor den Penghoeloe, $\frac{1}{3}$ voor de mindere geestelijken en armen, en wel: de ketibs en modins $\frac{2}{30}$, de gezeten amils (1) $\frac{3}{30}$, de arme amils $\frac{3}{30}$, armen en weezen $\frac{2}{30}$ van het geheel; de Regent kreeg dus niets. Over het deel der armen enz. zie ook De Wilde o. l. pag. 181. Van djakat, geheven van andere producten dan padi, vernemen wij niets. Coolsma (o. l. pag. 103) zegt dat „alleen van het rijstgewas" djakat wordt opgebracht. Zie T. N. I. 1870, II, 276; Eindrés. III, 329–339. Dat ook djakat moending, eene opbrengst in geld van de buffelkudden, werd geheven ten bate der geestelijkheid, noteert De Wilde (§ 2156). Volgens Nederburgh (Consid. p. 120) brachten de menoempangs een deel van hun vee als belasting op; daarin ziet Kinder de Camarecq (T. B. G. X, 268) de djakat, ofschoon er alleen wordt gesproken van eene opbrengst aan de Regenten en het niet duidelijk is, waarom de boemi's dan van die djakat vrij zouden zijn.

Van Rces zegt dat de djakat „geenszins vrijwillig maar gedwongen"

(1) Eigenlijk is de *amil* de belasting-(djakat-)ontvanger; in 't algemeen echter de lebe (T. N. I. | 1871, I, 463); vergelijk B. 50, 17, 5.

wordt opgebracht, dat zij eene „openlijk aangeslagen en goed gecontroleerde belasting” is, en wel ook van goud en zilver; tot de inning verleent het inlandsch bestuur zijne medewerking; vrijgesteld van padidjakat zijn zij wier oogst minder is dan 339 gedeng van 5 kati (1); zij wordt ook geheven van de opbrengst der pas ontgonnen landen; daar in de Preanger „aan de geestelijken speciaal en van bestuurswege opgedragen is het toezigt over de irrigatie en in het algemeen over de werkzaamheden der rijstkultuur” (zie § 2197 i. f.), heeft, vooral in Tjiandjoer, de geestelijkheid eene scherpe contrôle op de padidjakat; te Tjiandjoer en Soemedang worden er vroedvrouwen uit betaald en het personeel der aldaar bestaande ziekenhuizen, in Limbangan kadjinemans (volgens Coolsma: geleider van gevangenen) en mantri's oeloe-oeloe (ambtenaren voor de irrigatie), in Bandoeng mantri's oeloe-oeloe en desahoofden; ook van vee wordt djakat geheven „voor zooveel het vee niet gebruikt wordt voor den landbouw of voor het transportwezen”. De Bie verzekert (Inl. Landb. II, 86 noot 8) dat het in 1870 uitgevaardigd verbod van bemoeiing der geestelijkheid met rijstbouw en bevoeiing juist tengevolge van de djakatheffing eene „doode letter” is gebleven. Het Welvaarrapport (Preangereconomie p. 49) zegt dat tegenwoordig de djakat-opbrengst steeds geringer wordt.

§ 2093 Over de pitrah zie B. 50, 17, 1. Van Lawick verzekert 6 Juli 1809, na gesproken te hebben van de verdeeling der djakat in de Cherib. Preanger-Reg. (hierboven § 2092): „En eeven dusdanig is het gelegen met de kleine geschenken of kolek pietra, die bij gelegentheid van de lebarang poassa van de maanden Roewa, Moeloet en Raadjagong door een ieder volgens de godsdienstige instellingen worden gegeven en die nimmer aanmerkelijk zijn geweest”. Hier is vermoedelijk iets uitgevallen, want de pitrah heeft niets te maken met de sidekaks in bovengenoemde maanden, waarover zie B. 50, 18. Volgens dit laatste document wordt de pitrah in zessen verdeeld: tusschen de dorpspriesters, de ketibs en modins in de tjoetaks, de penghoeloe's in de tjoetaks, de ketibs en modins ter hoofdplaats, den Hoofdpenghoeloe en den Regent; de verdeeling schijnt op denzelfden voet geweest te zijn als die der djakat, zie B. 50, 34, 6 en ibid. 35, 2. Van Rees zegt dat de pitrah meest in geld wordt geheven, nominaal 6 à 10 cent per gezin, maar inderdaad veel meer, of anders 7 kati rijst.

Bovendien werden er volgens ons Bandoengsch stuk (§ 30) trouwgel-den geheven, waarvan de Regent een gedeelte kreeg, en ook gelden voor echtscheidingen; de evengenoemde categorieën van personen deelden in beide, behalve de dorpsgeestelijken (ibid. § 33 e. v.). Van successierechten (10 %

(1) Volgens T. N. I. 1868, II, 361 wordt in de Preanger de djakat verlaagd, wanneer het bruto padiproduct minder is dan 339 bos van 5 kati; $\frac{1}{3}$ is voor de „dessa-geestelijken en $\frac{2}{3}$

voor de negerie- en districtsgeestelijken”; het is „eene groote zeldzaamheid” dat iemand geheel vrijgesteld is van de djakat.

van den boedel, zegt Van Rees, „zoo de verdeeling daarvan in handen der geestelijkheid valt”) spreekt dat document niet, evenmin van door de geestelijkheid zelve opgebrachte lasten, behalve de soegoeh (ibid. § 33 e. v.).

Heffingen. 1^o. Bepaalde belastingen. Wij zien in § 2148 dat bij R. 31 § 2094 Maart 1730 eene heffing van 12 st. werd ingesteld ten bate van den Regent voor ieder verkocht wordenden buffel; tevens (§ 2165) dat er waarschijnlijk ook eene belasting te zijnen bate bestond op het slachten. Van Rees zegt in zijn bekend rapport, dat in zijn tijd van den verkoop van buffels en paarden 40 cent werd geheven ten bate van den Regent, en dat van het slachten van buffels en runderen een in alle regentschappen verschillend bedrag werd geheven, bijvb. in Tjandjoer per buffel *f* 3.20, per rund *f* 3.17, in Bandoeng *f* 0.83 en *f* 1.00 enz.; bovendien de huid en de horens, en in Soekapoera ook de kop.

Omtrent geheven tollen en veergelden vergelijkte men § 1510 e. v. en B. 50, 46 e. v. Daaruit blijkt, dat er geene tolpoorten bestonden en dat, volgens bewering van den Regent van Bandoeng, wel het Tjoetakshoofd eenig voordeel van overvaarten had, doch niet hij. Van Rees noemt onder de baten van de Regenten eene heffing op overvaarten van ½ cent per persoon, 2 cent per paard, 6 per kar of buffel.

Wat pasarheffingen aangaat zie § 2320; 2323; 2762. Van Rees spreekt van heffingen van vaste waroengs en van goederen, ter verkoop aangeboden op de pasars en langs de wegen, in den regel alleen geheven (ten bate van den Regent) op de hoofdplaatsen van regentschappen en districten of op enkele belangrijke punten; zij liepen in de verschillende regentsch. zeer uiteen; waarop zij berustten wist men niet.

Behalve bovenvermelde vaste belastingen (de Hoofden kregen daarvan een gedeelte) noemt Van Rees nog eene alleen in Soekapoera bestaande „van de visch, die bij hoogen waterstand uit de rawa's wordt verkregen” en eene „op den verkoop van sawahs en kampongs” (*sic*); koper en verkoper betaalden elk 1 gulden. Wij wijzen voorts op eene heffing van waterleidingen (§ 2108).

Naast deze vaste opbrengsten, waartoe men ook de sidekah's brengen § 2095 kan (B. 50, 16; 18 e. v.), bestonden de onregelmatige en willekeurige. Hieromtrent zegt P. de Roo de la Faille (o. l. pag. 81 noot 2): „De druk van het oude stelsel bestond niet (*versta: niet alleen*) in de zwaarte der heffingen, maar in het onregelmatige, het ongestadige, het lastige daarvan. Nu eens een paar duiten voor het erf, of een streng katoenen garen; dan weder een paar realen voor den sawahgrond, een dag werken op de velden van den Regent, een stuk wit linnen als toegift, nauwkeurig ingevorderde geschenken bij feesten, een rol rotan of een paar atap's bij de herstelling van den dalem; als er gasten waren, levensmiddelen; bij transporten dragers en paarden; bij eene hofreize hoofdelijke omslagen enz. enz.” Ter toelichting verwijst hij naar Bijl.

K. en O. achter Eindrés. II; vooral deze laatste, de opgave der heffingen en belastingen in Bagelen tijdens het Vorstenbestuur, is zeer leerzaam. Van Imhoff, in 1744 in het Tjiandjoersche zijnde (B. 31, 52), gelastte dat „van nu aff alle willekeurige contributiën, 't zij aan rijs, andere levensmiddelen, klee-tjes off andere dingen, die zij (*de Hoofden*) tot hier toe, en sommige met sóóveel indiscretie van de gemeente geheft hebben, dat men aan hare inhalige en ongeregelde behandelingen wel ten merendeele het verlopen van 't volk mag attribueeren”, zouden ophouden. Op deze willekeurige heffingen slaat denkelijk wat Mossel hierbeneden (§ 2199) zegt, dat de bevolking in het Jacatrasche van hare padi „omtrent de helft geniet en van 't beestiaal niets”. Van Lawick stelt in Nov. 1804 aan zijn chef voor: „Alle opbrenging voor den Regent of Priester in de Hoofdnegorij moet worden verboden, want wie gevoelt niet de onbillijkheid dat men geld en levensmiddelen heft om die naar de hoofdnegorij te zenden?” Hiervan was een gevolg de bepaling in het plakkaat van 1 Nov. 1805, waarbij afgeschaft worden „alle servituten die tot ontmoediging van den Javaan strekken”; daar tjoeke en djakat uitdrukkelijk van dit verbod worden uitgesloten, moeten deze „servituten” de andere minder regelmatige heffingen zijn voor Hoofden en geestelijken. Natuurlijk gaf dit verbod niets. De Wilde schrijft (o. l. pag. 182): „De handeldrijvenden in ieder regentschap, ambachtslieden, dansers, muzikanten, in één woord, allen, zijn in de verplichting, aan Regenten en Hoofden eene zekere belasting op te brengen of voor hen te werken”. De talrijke geringe heffingen werden gezamenlijk genoemd poepoendoetan (B. 50, 26) d. i. wat geëischt wordt. „Omtrent de belastingschuldigheid”, lezen wij T. N. I. 1870, II, 274, „bestaan geene vaste regelen en bestonden die, dan zou dit nog weinig baten, zoolang de toepassing wordt overgelaten aan eene ontelbare menigte Hoofden en hoofdjes, die geboren aristokraten zijn en maar niet kunnen begrijpen dat zij voor het welzijn van het volk moeten zorgen”.

§ 2096 Deze ongeregelde heffingen zijn vooral in natura, zooals wij vernemen (§ 2021) dat de Regent van Tanggeran had „de vrije rijst, hoenders etc.” Van Rees noemt deze heffingen *njamboengan* (d. i. bijdragen) en zegt: „Hieronder zijn begrepen huiselijke benoedigheden als rijst, kippen, groenten, brandhout enz., naar verkiezing één dezer soorten, die opgebracht worden aan Regenten en andere Hoofden bij gelegenheid van huwelijken, geboorten en besnijdenissen”; ofschoon dit gebruik op heel Java bestaat, is de verplichting in de Preanger sterker, ondanks het verbod van Daendels (B. 45, 23, 3 en ibid. 27, 16). Wij zagen dat reizende Hoofden en ambtenaren, tot brieven-dragers toe, in het genot van vrije voeding waren (§ 1586 i. f. e. v.; 1594 i. f. e. v.; 1765 e. v.); over jachtpartijen e. d. zie § 2036. De Wilde schrijft (o. l. pag. 188) dat bij feesten de kleine man zijn aandeel naar de hoofdplaats moet brengen, aldaar eene sirihpruim krijgt en dan toekijken mag, als hij niet geprest wordt om een handje te helpen. „Er zijn feesten door Regenten gehouden”.

schrijft een deskundige in T. N. I. 1870, II, 277, „die de bevolking, het tijdverlies medegerekend, minstens op f 13.000 per feest te staan kwamen, en zelfs mindere Hoofden gedeeltelijk te gronde richtten”. Wat verdere leveringen aangaat, ook die van bouwmaterialen kwam veel voor, zegt Van Rees; het ergste was echter dat er geene zekerheid van eigendom bestond.

Dienaangaande schrijft Nederburgh (Consid. p. 146) dat de Gecomm. § 2097 altijd moet waken tegen knevelarij van de zijde der Regenten, „want het zoude ten uitersten bezwaarlijk zijn, sodanige misbruiken te weeren, ja zelfs te ontdekken, wanneer de zaak zelve eenmaal werd toegestaan: het ontzag van den gemeenen Javaan voor zijnen Regent is van dien aart, dat wanneer de Regent hem in negotiewharen had betaald (*voor de geleverde koffie*), dog tevens aanbevolen om dit te moeten tegenspreken als er navraag naar geschiede, hij gewisselijk zulks niet zoude openbaaren; en deese gemoedsgesteldheid van den gemeenen man zal ook altijd de reden blijven waarom vele knevelarijen der Regenten en mindere Hoofden verhoolen blijven; de Javaan zoude eerder zijn verblijfplaats verlaten als zijn Hoofd van wanbedrijf aanklagen; zijne onbepaalde onderwerping aan hetzelfde is bij hem een religieus point”.

Rolff beschrijft B. R. 4 Aug. 1789 hoe hij in de Regentsch. te werk ging: „Om aan den Inl. gelegenheid te geven tot het aanbrengen van zijne dolcantiën, zo hij nog eenige mogt hebben, is het volk overal daar ik gepasseerd ben door mij niet alleen met het slaan van de gomgom (*zie B. 17, 38, 5 en § 1927 noot*) vergaderd, maar ook bij herhaling afgevraagd of zij ook iets te klagen hadden over hunne Hoofden dan wel de Europesche Opzigtters; of zij ook benadeeld wierden bij het weegen van hunne producten; of hen hunne coffij direct na de leverantie wierd betaald, en of zij die betaling zonder korting ontvangen”. Men kan nagaan dat er toen niet geklaagd werd! En daarop verklaarde de Regeer. R. 20 Aug. 1789 dat, ondanks booze geruchten, geene knevelarij in de Preanger voorkwam. Precies als Rolff ging in 1807 de Commissie Thalman c. s. te werk. De Wilde schrijft echter (o. l pag. 195): „Niets is er dat de gemeene man zijn eigendom noemen kan”; zelfs zijne dochters worden hem ontnomen om tot bijzitten van Regenten of Hoofden te dienen. En Holle (T. B. G. XVII, 560): „Als vroeger in de Preanger § 2098 een groot heer of aanzienlijke dame zeker patroon nam voor sarong, zeker chits voor baadje, zekere soort zijde voor omslagdoek, dan mogt de smalle gemeente, sub poene van verbeurdverklaring, zoo'n patroon of stof niet gebruiken. In vroegere tijden, echter nog zoo heel lang niet geleden, want voor een klein 20-tal jaren gebeurde zulks nog (*dus omstreeks 1850*), bestond het gebruik of liever misbruik, dat de Regenten en Hoofden zich van de dochters of paarden van den Preangerman meester maakten of ze als hun eigendom verklaarden, en heette dit *disanggrah* (*Coolsma: iets voor zich bespreken*). Wanneer toch ergens een kampongman een mooi paard bezat, stuurde men er een zendeling heen met een schaar, en nadat het paard de

manen afgeknipt waren, was de naasting volbracht"; evenzoo verbood men de dochter uit te huwelijken, of wel, zij werd meegenomen. T. N. I. 1863, I, 146 lezen wij, na eene opsomming der belastingen onder het Sultansbestuur in Cheribon: „Eigendom was bij den Inl. geheel onbekend, zelfs niet die over vrouw en kinderen, wanneer de wil van zijne Hoofden in het spel kwam"; de bevolking „bezat weinig of volstrekt geene regten en miste ook alle bewustzijn daarvan". Men vergelijkte de uitlating van een Regent in § 1961. Vandaar dat Rangga Gempol (B. 10, 2) aan de Comp. schenkt „Sammadangh en alles watter in is".

Gevallen van knevelarij worden in onze bronnen niet dikwijls vermeld. Men vergelijkte Bollmann's rapport (B. 29, 29) over afpersingen in 1731 door Tjiandjoersche Hoofden, „latende aan deselve (*de bevolking*) niets overig dan, om soo te spreken, 't geene haar te heet ofte te swaar is", namelijk wanneer zij eens een enkelen keer naar hunne onderhoorigen omzien; en vlucht de bevolking, dan maakt men zich meester van de vrouwen en kinderen. Nic. Engelhard verbood R. 27 Nov. 1792 aan de Hoofden in Krawang het willekeurig wegnemen van buffels. Bij R. 25 Maart 1803 worden een paar ondergeschikte Bandoengsche Hoofden veroordeeld, die zich blijkens de bijlage hadden schuldig gemaakt aan vrijstelling van cultuurdiensten tegen betaling, het afnemen van paarden en buffels e. d., en een Soemedangsch Hoofd, dat geld had afgeperst. De Regent van Tjiandjoer kocht in 1807 „tegens niet noemenswaardige prijzen" buffels van de bevolking op om „daarmede een soort van monopolie te drijven", zegt de Commissie Thalman, en ook, dat in het Buitenzorgsche sawahs aan de bevolking waren ontnomen om koffietuinen § 2099 aan te leggen. In Galonggang, zegt Van Lawick in zijne memorie van 2 Juli 1805, dat zulke rijke sawahs had, ontstond hongersnood doordat de Regent het geld, hem gegeven tot inkoop van padi ter bestrijding van het gebrek in Soemedang, ten eigen bate besteedde en daarna den kleinen man zijne rijst ontnam evenals ook de buffels, terwijl hij de koffie niet betaalde en door feestvieren de bevolking te gronde richtte. Ook aan woekeren deden de Regenten; uitvoerig spreekt Mossel daarover in § 350; vergel. de groote sommen die Martawangsa te vorderen had (§ 2010). Hierop doelt Van Lawick's voorstel in Nov. 1804: „Niemand zal zijn rijstvelden aan zijn Hoofd of andere moogen verpanden; de rijstvelden van overledene of na andere plaatsen verhuisde zullen niet (*volgens oud-Mataramsch gebruik, zie § 344*) vervallen aan het Hoofd maar aan wijlen den overledene of verhuisde zijn famielje, dan wel aan de ingezetene van die campong, waaruit zoodanig een geëmigreerde of gestorvene is". Volgens denzelfde verkocht de Regent van Bandoeng in 1805 tijdens een hongersnood rijst tegen woekerprijzen aan de bevolking. P. Engelhard vermeldt in zijn journaal van 1802 zekere padivelden in Soemedang, die door een Patinggi aan Cheribonnens zijn „verhuurd en om die reeden door de campongsopgeseetenen, van hun levensonderhoud beroofd, verlaaten." Van

Rees zegt dat, door het niet bestaan in de Preanger van de pandhuispacht, de bevolking is overgeleverd aan „de geheel onbegrensde hebzucht van Hoofden en andere personen, vooral hadjies”. De schrijver in T. N. I. 1870, II, 277 spreekt van den „gedwongen verkoop van paarden en ander vee” tegen minder dan de werkelijke waarde, kleine monopoliën, door enkele Hoofden ingevoerd, en het heffen hier en daar van kleine belastingen.

Van de willekeur, waarmede de Regenten optraden, ook tegen de Hoofden, vinden wij een oud voorbeeld in B. 25, 3. Omtrent het willekeurig opleggen van boeten zie B. 17, 15; 40; 44 en § 2411. B. R. 31 Dec. 1789 klagen de Hoofden van Soemedang dat de Regent „verscheide der voornaamste Hoofden tot 8, 14 en 16 dagen in de tronk gezet had, hetgeen een straf is die zeer zelden aan de gemeenste Javaan werd geoefend, laat staan aan Raedeings en mindere Hoofden”. Wanneer 22 Mei 1799 de Opziener van Tjandjoer schrijft, dat het indruk maken zal wanneer de Regent een Tjoetakshoofd in arrest laat zetten op de bale bandoeng, dan zou men denken dat deze Regent nogal erg zachtzinnig optrad. Echter is juist omtrent het gedrag van een zijner zoons het een en ander overgeleverd (Bijdr. 1862 p. 295), dat deze meening volkomen logenstrafte; wij wezen er reeds op (zie § 1039) dat de schrijver dier mededeelingen verre van onpartijdig was. De passage luidt aldus:

„De personen van Tjandra Pradja en Astra Dipa liet hij (*Wiranagara*) den hals afsnijden wegens het stelen van een paard; Pa Jioen wegens het stelen van ijzer; Si Bidin wegens het wegloopen terwijl er brand was en Si Allen om dezelfde reden; insgelijks ging hij zich te buiten in het uitdeelen van rotanslagen; den Djaksa van de hoofdplaats, genaamd Manu Kontara (*over dezen naam en de beteekenis dezer passage zie § 2409*), sloeg of liet hij slaan (*deze 4 woorden blijkbaar van den vertaler*) met de rotan totdat hij stierf, en dat wel wegens het verkeerd toepassen van een straf; hetzelfde deed hij om dezelfde reden aan den Djaksa van Tjikembar, van Jampang Wetan en van Goenoeng Parang; dezelfde straf onderging Abang Bajong omdat hem een gevangene ontsnapt was; van de vermoorden verzamelde hij de ooren en hing ze op aan de deur van de regentswoning; er werden nog meer moorden door hem gepleegd; zoo bijvb. als er iemand van buiten een vrouw uit den dalem nam, dan liet hij beiden met de rotan doodslaan”.

Van Lawick verklaart in 1805 dat Soerianagara van Soemedang 6 à 8 Hoofden elk 500 slagen heeft laten geven. Uit B. R. 7 Aug. 1807 ziet men dat de Regent van Bandoeng een Tjoetakshoofd in het blok had doen sluiten en afstraffen. Proc. 28 Oct. 1814 schrijft Macquoid dat Soerialaga, toenmaals Regent van Soekapoera, zekeren Radèn 57 dagen in het blok gesloten heeft gehouden; daarna is die man eenige uren aan de handen opgehangen, terwijl zijne voeten juist den grond raakten; vervolgens is zijn hoofd kaalgeschoren en hij na betaling eener boete losgelaten; dat was alles omgegaan achter den

rug van den Resident. Dit verklaart, hoe de vermelding van dergelijke dingen zoo zeldzaam is; de voorbeelden zijn echter teekenend genoeg. Over de bestraffing van hen die nalatig waren in cultuurzaken zie § 1038 e. v.

§ 2101 Met de kampongmenschen bemoeide de Regent zich niet; nog heden wordt het niet goed gevonden dat de Regent zich in hun midden vertoont. Rothenbuhler zegt van O.-Java (l. 1. pag. 50): „De gewoonte brengt meede dat geen Regent of Hoofd zich met de huishoudelijke inrichtingen der negorijen, dorpen en campongs kan of ten minste niet ligt zal bemoeijen”; hij laat eenvoudig zijne orders weten aan het dorpschoofd. Harde behandeling direct door den Regent wordt zelden vermeld. D. 23 Dec. 1696 schrijft de Command. te Tandjoengpoera dat volgens mededeeling van Inlanders de Regent van Tjiasem, wanneer hij zijne Oemboels te gast heeft, wel een pasgeboren kind onder het buffelvleesch laat fijnhakken en opdisschen. Dit zonderlinge praatje zal wel verband houden met de geringe populariteit van dien Regent, die daar niet thuishoorde (zie I, 175). De Wilde schrijft 5 Febr. 1816 aan Nic. Engelhard: „Het volk van Gekbron is zoo aan mij gewoon, dat voorgisteren op het eerste geruzt dat mogelijk Gekbron weder aan Tjandjour kwam (*er was toen kwestie over eene grensscheiding, Proc. 23 Maart 1816*) 12 menschen verhuisd zijn binnen de oude schijding; de oude Tjammat of het Hoofd van Gekbron was gisteren huijlende hier en zeide: „Als het zeker is, dat wij van U afmoeten, koomen wij dog alle bij U over, dus Tjandjour een ledig stuk land zal behouden”. Dit berichtje (dat ongetwijfeld met de feiten klopte, want waarom zou hij zijn partner bedriegen?) is even teekenend voor De Wilde's bestuur als voor dat der Regenten. Over het stille kribben in het Buitenzorgsche spreekt Radermacher (§ 2423). Ook De Wilde o. l. pag. 196 zinspeelt op handelingen der Regenten „waarvan men gruwen zoude” als hij er van wilde verhalen, en die afgespeeld werden in „de rivieren welke achter de Dalms of verblijfplaatsen der Regenten loopen”. Mr. H. D. Levyssohn Norman teekende het volgende op uit den mond van den Regent van Tjilatjap (Eigen Haard 1888 p. 81): „In mijne jeugd, toen het hier nog overal het gebied van den Soesoehoenan was (*d. i. vóór der Java-oorlog*), was ik door mijn vader, den Hoofdboepati van Banjoemas, met het bestuur over eenige districten belast. Welnu, weet U hoe dat toeging? Als bijvb. een Javaan, van diefstal beticht, bij mij werd voorgebracht en men mij overtuigde van zijne schuld, liet ik hem maar onmiddellijk afmaken. Saja soeroch sendiri!”. Holle verhaalt (T. B. G. XX, 239) nog een „goede negentiger” te hebben ontmoet, die wist te vertellen dat de vader van den toenmaligen (1870) Regent van een niet genoemd regentschap er twee halsafsnijders op nahield; „zelfs om den diefstal van een kip werd soms iemand de hals afgesneden”; van de aldus vermoorden werd een oor onder een steen op de paseban gelegd, of wel de vermoorde in de rivier geworpen; een van die halsafsnijders leefde in 1870 nog.

Rijstbouw. De berichten omtrent de oudere tijden verzamelde ik in § 2102 § 353 e. v.; 575. In R. 24 Maart 1744 (geciteerd in § 1648) verneemt men iets aangaande den drogen rijstbouw in het Tanggeransche. Dat destijds de sawahbouw in het Buitenzorgsche nog niet al te best verstaan werd, volgt uit de woorden van Van den Velde B. R. 8 Nov. 1746, dat de aldaar van buiten aankomende boedjangs (Van Hoorn's „hannekemaaiers”) „altoos uijtgemunt en bekent gestaan hebben voor de voornaamste en capabelste padijplanters”; zie over die menschen vooral § 1659. Uit Van Imhoff's order, in 1744 in Tjiandjoer gegeven (B. 31, 51), dat de bevolking „buijten de padij ook een thuijntje aanleggen” moest, om haar „alzo daer vast te maken en voor te komen dat zij zoo ligt niet weeder opkramen”, volgt, dat de padijbouw haar niet aan eene vaste woonplaats bond. In Soemedang deed (Eindrés. II, 32) de „Pangeran Panembahan Koesoema Adipati (1) in verscheidene gedeelten van zijn gebied sawahs aanleggen in heerdienst, ook om op die manier de sawahcultuur uit te breiden en de daartegen in de Preanger-Regentsch. evenals in Bantam van ouds bestaande vooroordeelen te overwinnen. Dit had onder anderen plaats in het district Tjongeang, alwaar een waterwerk en sawahs door personen uit Limbangan zijn aangelegd, welke die kunst toen reeds verstonden”.

Uit Mossel's Aanm. p. 205 ziet men dat in 1751 een verbod bestond § 2103 van onzekeren datum tegen „t maken van gaga en van tipar” in gekapte en afgebrande bosschen tot tien uur boven de stad (Buitenzorg gold volgens den aan Mossel verleenden erfbrief 13 uur boven de stad te liggen). In Freijer's rapport van 1755 wordt nog van de „hoogelandspadij” van Buitenz. gesproken, over welken term zie § 1640 noot 2. R. 4 Febr. 1763 vermeldt dat in Kampongbaroe veel sawahs zijn. Op eene kaart van Timbangan-ten van 1779 vindt men uitgestrekte sawahs aangeduid tusschen den Poetri en de Tjimanoeek, en ook lager bewesten de Tjimanoeek, benevens eene groote slokan van een hoog punt der Tjipasawahen (tusschen Trogong en de Rawa Bagendit) naar een veel lager. Juist de omstandigheid dat deze sawahs op de kaart worden aangegeven, zou doen denken dat zij de eenige waren. De citaten intusschen in § 720 en elders bewijzen dat in het laatst der 18^e eeuw de sawahbouw in de Preanger de belangrijkste was. In de achterhoeken was het anders. Mom schrijft in 1778 in zijne memorie van overgave als Resident van Cheribon (De Jonge XI, 331) met betrekking tot Soekapoera: „In

(1) Lees: *Koesoema Adinata*; bedoeld wordt vermoedelijk de persoon die van 1709 tot 1744 Regent was (I, 159), ook omdat *ibid.* wordt vermeld dat hij met de Comp. een contract voor peperlevering sloot, hetgeen zal doelen op de wederopvatting dezer cultuur omstreeks 1735 (§ 1383). Het kan echter ook wezen dat aan zijn opvolger moet worden gedacht, al droeg deze

niet den titel Pangeran, want B. R. 6 Febr. 1748 zegt Van den Velde dat de tegenwoordige Regent van Soemedang zich verdienstelijk heeft gemaakt door het aanleggen van koffie- en peper- tuinen en eene waterleiding voor sawahbe- vloeiing op lauden „die certijts maar tot een jagtplaats en verblijf voor de hertebeesten wer- den gehouden”.

dit land, dat zeer groot is, manqueert 't alleen maar aan volk dat daar bestendig ter woon blijft, 't geene 't eene jaar considerabel tegens 't ander verscheelt, nadat (*al naar dat, zie B. 31, 38, 4*) de gaga's (want rijstvelden heeft men daar weinig) slagen, en wil 't geluk dat deeze eenige jaaren agter elkanderen wel uitvallen, dan is er overvloed van volk". Van Galoeh heet het in 1795 (T. N. I. 1879, II, 165) dat er geen enkele behoorlijke sawah is; dat de gaga's er vaak mislukken door gebrek aan regen, en de bevolking zich dan voedt met djagoeng en allerlei wilde groenten en boschwortels, benevens sago van den arènpalm, hetgeen op den duur ongezond is. Over die sago § 2104 zie B. 14, 20, 1. Van Lawick schrijft in zijne memorie van 1805 dat het afbrengen der koffie in 't algemeen niet te vroeg dient te beginnen, anders is er geen tijd „om gagas en tipars te branden". De Prefect der Cherib. Preanger-Regentsch. schrijft in 1809 aan Daendels: „In mijne Prefecture zijn de sawavelden niet voor het derde gedeelte toereikende"; de overige padi komt van gaga's en tipars. Den 28 Sept. 1811 schrijft de Landdrost van Krawang: „Het Crawangsche district heeft geen andere rijstvelden dan die den Inlander noemt *tipar* en *sawa timor*"; in Wanajasa waren echter „toereikende sawaas van loopend water". Den 10 Nov. 1811 vermeldt hij dat in zijn gewest (waartoe destijds Indramajoe ook behoorde) „een vierde deel der opgezetenen bijna ieder jaar door de wisselvalligheden van het gewas der *tipars* en *sawas barat* (1) een drukkend gebrek aan padie ondervinden". Proc. 26 Jan. 1813 wordt in de verkoopvoorwaarden der Tjiandjoersche landen Pagadoengan en Pangasahan gezegd: „Half of the inhabitants subsist upon the produce of their paddy fields and the remainder by manufacturing gagas"; in de toenmaals te verkoopen Krawangsche landen vond men 270.156 vierk. roeden sawah, 1.013.842 tipar; in Tjiasem waren deze cijfers 97.865 en 465.330; in Pamanoekan 666.472 en 4.087.944, terwijl in Kandanghaoer en Indramajoe uitsluitend sawahbouw gezegd werd te bestaan. Volgens Eindrés. II, 33 werden in het Soemedangsche district Dermaradja eerst omstreeks 1822 sawahs aangelegd. De Statist. Beschrijv. van ditzelfde jaar zegt aangaande laatstgenoemd regentschap dat er alle jaren rijst te kort komt, zoodat de Regent geregeld de bevolking daarmee moet bijspringen. Uit Eindrés. III, Bijl. p. 173 ziet men dat in Bantam anno 1867 „nog circa twee derden van de rijst op tipar's en gaga's verbouwd" werd.

(1) Wat den naam *timor*, oost, en *barat*, west, betreft, men moet misschien eene uitdrukking van Rumphius (Herb. Amb. II, 152; evenzoo Valentijn III, 1, 168) vergelijken: „canari *barat*, dat is wester canari, omdat ze in de westermousson bloeit". Edeling spreekt (Natuurk. Tijdschr. voor Ned.- Indië XXXI, 289) van „zoogenaamde *sawah-barat*, die alleen door regenwater worden bevochtigd" (dus in

den westmoeson) Derhalve zouden *sawah timor* degene zijn die door levend water bevoeid worden dan wel in van nature drassigen grond zijn aangelegd en ook in den oostmoeson een oogst kunnen geven; zie De Bie, De landbouw der inl. bevolking p. 2. Het zou dan lijken dat de Landdrost hierboven bij vergissing *sawa timor* heeft gezegd, waar hij *barat* bedoelde.

Waterleidingen. Met den aanleg der Groote of Oosterslokan (1) had § 2105 de graverij niets te maken, welke bij R. 20 Maart 1739 aan Demang Martawangsa werd toegestaan; Faes (Geschiedenis van Buitenzorg p. 59) stelt het voor alsof deze laatste leiding het embryo der eerste was, maar blijkens de bijlage en eene kaart, behoorend tot gezegde Resol., liep de bedoelde doorgraving uit de Tjiliwoeng naar de bron der Tjiparidji even Z. O. van Baranangsijang (zie de kaart behoorend bij Faes' werk), terwijl het aldus aan de Tjiliwoeng ontnomen water daarin terugvloeyde door eene tweede doorgraving dicht bij de uitmonding der Tjiparidji in de Tjiloewar. H. 18 April 1744 wordt toestemming verleend tot het graven eener slokan uit de Tjiparidji naar de Tjiloewar ter bevloeying van het land Kawoengpandak; zij zou loopen „over een strookje van 't Campong Baroese land”.

De Groote Slokan uit de Tjiliwoeng van boven Buitenzorg (met prise d'eau bij Katoelampah) naar Batavia werd aangelegd ingevolge R. 1 Juli 1749. Zij wordt als voltooid vermeld R. 10 Aug. 1751, en was in de eerste tijden vooral van belang als vervoerweg der bovenlandsche producten (zie § 1078). Uit H. 6 Dec. 1752 ziet men echter, dat reeds toenmaals hieruit in het Buitenzorgsche zooveel water werd afgetapt „dat daerdoor met geen mogelijkheid aan het oogmerk konde werden voldaan”. Niettemin bewijzen brieven van Engelhard dat zij nog in 1794 diende voor afvoer van Buitenzorgsche groenten.

De Westerslokan zou volgens Riesz (De partic. landerijen I, 84) op last § 2106 van Van Imhoff begonnen zijn. Dit is echter onjuist, ofschoon de in § 1645 geciteerde passage H. 5 Juli 1749 het schijnt te bevestigen. De aanleg wordt 't eerst voorgesteld door den landmeter S. J. Wimmercrantz H. 29 Juli 1776; hij stelt voor, eene doorgraving te maken bij Batoetoelis uit de Tjisadane en Tjiseuseupan, en het afgeleide water bij den pasar in de Tjiliwoeng te leiden. Dit plan om aldus de Tjiliwoeng van meer water te voorzien ten bate der stad, wordt R. 6 Aug. 1776 aangenomen. Blijkens het contract van aanbesteding, geïnsereerd H. 17 Aug. 1776, zou Aria Natanagara de leiding graven voor 2.000 Rd^s; de uitmonding zou zijn tusschen de kampong Bantardjati en Pabaton. Radermacher duidt echter in zijn reisverhaal van 1777 (T. N. I. 1856, II, 166) het kanaal aan als loopend naar Kedoengbadak, terwijl H. 27 Sept. 1777 wordt gezegd, dat de prise d'eau is bij kampong Pantjasan; de leiding loopt, leest men hier, naar den oorsprong der Pasanggrahan, 470 roeden, volgt deze rivier 700 roeden tot een stuwdam, en loopt dan 530 roeden naar de Tjiliwoeng. Men vergelijkte daarmee de beschrijving van den deskundige J. R. Homan van der Heide in Jaarversl. der Burgerl. Openb. Werken 1895

(1) Het is wel grappig dat Radermacher in zijn reisverhaal van 1777 deze leiding den „Slokhaan” noemt, en nog aardiger dat in de Engelsche vertaling van Stavorinus dit woord conscientieus wordt overgezet met „the glutton

or cormorant”. In de brieven van De Wilde en zijn broer L. Steitz zien we ook hen dikwijls *slokhaan* schrijven voor de leidingen op Soekaboemi. Vergelijk II, E. 4, 6.

p. 227. Er rezen middelerwijl bezwaren. R. 23 Sept. 1777 werd besloten, den arbeid te staken en te onderzoeken of niet liever de Tjikeas in de Tjiliwoeng zou worden geleid; R. 4 Dec. 1777 wordt op een rapport van Craan en Radermacher besloten, de leiding te voltooien doch tevens, het reeds begonnen kanaal van de Tjikeas naar de Oosterslokan te doen afmaken, waartoe de spruiten Santri, Djoedjoeng en Tjoekang werden gebruikt. Eene oudere doorgraving van de Tjiliwoeng naar de Tjikeas wordt vermeld R. 6 Aug. 1776. De Tjibalok-leiding, die thans bij Gadok water aan de Tjiliwoeng ontleent en in de Westerslokan uitloopt, zou volgens den heer Homan van der Heide (l. l. pag. 234) begonnen zijn in 1803. Mij is daarvan niets bekend. Ik ken uit dien tijd alleen een besluit van Heemr. van 28 Jan. 1801, waarbij aan Aria Soerawinata wordt toegestaan het graven eener leiding „uit de doorgraaving van de rivier Tjidanie in de groote rivier ter breedte van 2 voeten vierkant” en tot het herstellen van den vroegeren stuwdam in het spruitje Pasanggrahan; ook die waterleiding was niet nieuw. Men vindt verschillende mededeelingen omtrent de Slokan bij Olivier (Land- en Zeetogten I, 232 e. v.), die ze van N. Engelhard had; deze zegt ook dat de Westerslokan in zijn tijd (1817) zeer vervallen was.

§ 2107 Betreffende de waterleidingen der Benedenlanden zijn er wijders tal van regelingen, die hier niet ter zake doen. Aangaande die der Preanger is mij alleen bekend een besluit van Daendels dd. 12 Louwmaand 1810 (geprovoceerd door Van Lawick): „Aan de opgezetenen van het district Soetji, gehorende tot de prefecture der Cherib. Prcanger Regentsch., op te leggen het maken van eene doorgraving uit de rivier Tjimaragas, eenlijk ten dienste der padivelden van het Bandongsche district Tjiledoek (*zie § 175*), zonder dat het water van de groote slokkang in de rivier Tjiwalang (*Tjivalan*) werde afgetapt, ten einde door deze doorgraving aan de gedachte padivelden dezelfde hoeveelheid water verzorgd worde, als die, welke dezelve uit de voorschreven rivier Tjimaragas en de drie kleine waterleidingen uit de rivier Tjiwalang thans verkrijgen, doch dat daarentegen tot een equivalent de Bandongsche inwoners van het district Tjiledoek geen gebruik zullen mogen maken van de drie doorgravingen, gelegen aan de bovenzijde van de rivier Tjimaragas, komende uit de rivier Tjiwalang, om daardoor het water van laatstgenoemde rivier alleen te kunnen doen dienen voor de padivelden van het gedachte district Soetji, onder bepaling nogthans, dat de drie kleine waterleidingen niet vernietigd zullen mogen worden, alvorens dat de gedachte doorgraving voleindigd, en de rijstvelden van het district Tjiledoek van genoegzaam water voorzien zullen wezen”. Tegelijkertijd geeft hij last: „De bereeds gegravene slokkang uit de rivier Tjimawate in het Bandongsche district Baloeboer tot 4 voeten te laten verbreden, ten einde daardoor genoegzaam water uit gemelde rivier werde verkregen, om de voorschreven door-

§ 2108 graving over het Soekapoerasche gebied te kunnen leiden”. De Landdrost

van Krawang oppert 10 Nov. 1811 een plan om de Tjiherang „van boven Pasawahan tot beneden Tjicaö” af te leiden tot sawahaanleg. Dit was intuschen geen nieuw plan, want de Commissie Thalman c. s. noteert reeds in haar rapport van 29 Jan. 1808 dat de Regent gaarne 8.000 Rd*. ter leen zou willen ontvangen tot het voltooiën dezer reeds door hem begonnen graverij, welke volgens haar journaal zou loopen van „het uiterste einde van de Campong Sawang” (welke te zoeken moet zijn tusschen Tjikoempaj en Pasawahan, als dit laatste niet daarmee wordt bedoeld) „tot aan Crauwang toe”. Het is niet duidelijk of de aard van het terrein wel een dergelijk werk zou hebben toegelaten; het journaal spreekt van „eenè onafzienbaare vlakte”, die daardoor zou worden bevoeid en reeds gedeeltelijk bevoeid werd, maar „tot aan Crauwang toe” zijn heel wat terreinplooien.

Dat Regenten waterleidingen lieten aanleggen, blijkt ook uit een verzoek van den Regent van Soemedang in 1802 aan den op tournee zijnden P. Engelhard, om eene leiding te mogen graven uit de onder Bandoeng behoorende Sitoe Bagendit „voor de padijvelden, dewelke alhier (*bedoeld wordt het landschap Tjipitjoeng*) alleen door 't reegenwater bevoigtigd wordende, dikwijls niet slagen”. Zie verder een schrijven van Van Lawick, November 1804: „Het graven van slokkans of waterleidingen voldoet nimmer aan het oogmerk, wanneer de Regenten van diergelijke doorgravingen eene zo zware tjoeke heffen, gelijk den Regent van Bandong tot heden toe nog jaarlijks tjoeke heft ten bedrage van 50 tjains padij uit de tjoetak Panjaaring, voor eene waterleiding, die bereids bij wijlen zijn grootvader gegraven is”. Hierbij teekent P. Engelhard aan: „De onkosten van het maken van slokkans en bandongans (*afdammingen*) krijgt de Regent ruim vergoed uit de thiendens van de padij, die de sauwas meer als tipars of gagaas uitleveren, en hij moet mitsdien daarmee content zijn”. Over De Wilde's waterleidingen-aanleg op Sockaboemi zie I, 292. Eenige tijdens Van der Capellen in de Preanger aangelegde leidingen geeft Van Doren (Herinneringen II, 71), daaronder „de Tjikendang (*Tjikandocng, bijrivier der Tjoepoengagara*) in 1821 in het district Depok op eigen kosten van den Regent van Sumadang”.

Uitbreiding der rijstcultuur. D. 12 Oct. 1707 gaat een officier in § 2109 commissie naar Pamanoeckan en Tjiasem o. a. om aan te dringen op het zenden van rijst naar Batavia. Deze stad ontving in 1708 uit Cheribon „173 lasten (1) rijst, behalven ruim 400 last daer nog in voorraad” (Afg. patr. miss. 25 Nov. 1708, bij De Jonge VIII, 152); in 1715 nog maar 273 last (Afg. p. m. 28 Nov. 1715). Ondanks deze lage cijfers werd omstreeks dien

(1) Blijkens R. Schepenen 8 Aug. 1681 (P. III, 72) en R. 20 Oct. 1704 (P. VII, 790) was een last, uitgemeten in de pakhuizen der Comp. te Batavia, 3066 pond rijst. Evenzoo P. IX, 552, 5 en Verh. B. G. I, 1e dr. p. 66 (230 gantang

van 13 $\frac{1}{3}$ r) en IV, 2e dr. p. 343; 350. Blijkens D. 1636 p. 37; 1676 p. 51; 1677 p. 399 was te voren het door de Comp. ontvangen last maar 3.000 r. Over de kojan zie § 2126 noot.

tijd de rijst in Cheribon al een belangrijk artikel van uitvoer geacht, zooals blijkt uit de mededeelingen in de Dagregisters, o. a. dat van 1719, omtrent den te verwachten oogst. Hetzelfde geldt in mindere mate van Krawang, dat omstreeks 1750 „nog al een tamelijke quantiteit rijst” naar Batavia uitvoerde (Mossel bij De Jonge X, 263). Dat in het laatste kwartaal der 18^e eeuw de cijfers van uitvoer uit Cheribon zoo laag bleven (zie de memorie van overgave van den Resident Mom dd. 1 Sept. 1778 bij De Jonge XI, 329 en P. XIII, 553), zegt niet veel, omdat de Resident persoonlijk zeer bij den rijsthandel was geïnteresseerd (zie § 1813) en vermoedelijk veel uitvoer verzweeg.

- § 2110 Bandoeng leverde volgens R. 18 Juli 1730 per jaar aan Soekapoera „tegens een civielen prijs 500 sanga ofte 2.500 kleene bossen padij” (dus 12½ tjaëng), waartegen dit laatste een deel der Bandoengsche leveranties overnam. B. R. 25 Aug. 1741 blijkt dat door Regenten der Preanger en van Krawang rijst aan de Comp. werd geleverd op verzoek der Regeer. tijdens de Chineesche troebelen; dit is echter, voor zoover ik weet, een zeer buitengewoon geval, veroorzaakt door den grooten nood. De Comm. van Tandjoengpoera werd bij schrijven dd. 26 Juli 1742 gemachtigd om van de passeerende rijst van Bandoeng en P.moentjang het voor de bezetting benodigde aan te houden tegen 35 à 40 Rd^s. per last. B. R. 1 Febr. 1763 heet Timbanganten „volbouwd met rijstvelden”. R. 24 Dec. 1801 leest men dat Batoelajang „geen sauwavelden genoeg heeft om zijne opgezetenen te kunnen spijzigen”. P. Engelhard spreekt in zijn rapport van 31 Dec. 1804 van „het groote rijstgebrek, dat jaarlijks in de meeste regentschappen plaats heeft”; niettemin was er uitvoer naar Tjikao; hij verbood dien dit jaar én gelastte aan de Regenten padischuren te bouwen. In het journaal zijner inspectiereis dd. 18 Aug. 1802 teekent dezelfde Gecomm. aan: „Hoe langer ik de Galonggang doorkruisde, hoe meer mij dit soo bijzonder geseegende land verrukt; nergens heb ik nog soo een overvloed van rijst, clappus en bamboesen als hier gevonden”. Van hier ging zooveel rijst naar elders, dat een in 1801 uitgevaardigd verbod van uitvoer „een verloop van 600 huisgezinnen uit de Golongang te weeg bracht, die hunne padij des nagts in stilte op de draagbeesten vervoerd hebben”, zooals Van Lawick in 1809 schrijft. Welk verbod hij bedoelt,
- § 2111 is mij niet bekend. De Commissie Thalman c.s. schrijft in haar rapport dd. 29 Jan. 1808 dat Galonggang nog onderdeel voor het Bandoengsche Timbanganten, wat de rijstproductie betrof. Dat uit P.moentjang en Soemedang rijst werd uitgevoerd, ook naar Cheribon en Soekapoera, leest men in R. 17 Dec. 1793. Intusschen liet men in 1800 rijst voor het noodlijdende Batavia zelfs uit Cheribon en van Java komen over land (zie § 2160 noot); Pamanoek-an werd de stapelplaats daarvan, R. 28 Aug. 1801. Dat P. Engelhard in 1805 in P.moentjang last gaf tot uitbreiding der rijstcultuur, blijkt uit een brief van den Regent aan hem: „Darie toean poenja prenta tamba sauwa,

tipaar dan gaga, dan lagie toean poenja prenta biar orang tanam talas, oebie, jagong, dan tanam kalapa, darie itoe soeda hamba kasie prenta"; vergelijk hierbeneden § 2131. In de publicatie van 1 Nov. 1805, waarbij eene nieuwe regeling der koffiecontingenten werd vastgesteld, wordt het voorbehoud gemaakt „dat de padij- of rijstculture, het wezenlijkste der producten voor den landman, tevens uitgebreid werde zo veel na de situatie, grond en bevolktheid van ieder regentschap of district doenelijk is”.

W. C. van Braam zegt in het rapport aan den Minister van der Heim betreffende zijne zending naar Indië in 1807 (T. N. I. 1863, II, 92), na er op te hebben gewezen dat de rijstcultuur op Java's N. O.-Kust verwaarloosd was, terwijl in Cheribon anno 1806 eene zware epidemie heerschte en onlusten waren uitgebroken: „In het jaar 1800, toen Batavia door eenige Engelsche fregatten geblokkeerd werd, zag men, uit gebrek aan voedsel, zelfs het oogenblik naderen, dat men genoodzaakt zou zijn zich op diskretie over te geven aan eene bijna niet noemenswaardige magt. Deze gebeurtenis heeft het gouvernement er op bedacht doen zijn, in de toekomst meer voor de kultuur van voedingsmiddelen meer in de nabijheid van Batavia te zorgen”. Dat dit niet overdreven is, bespeurt men R. 21 Oct. 1800, waar Mom de vrees § 2112 uitdrukt dat ten gevolge van het rijstgebrek te Batavia en den overvloed bij de gelande Engelschen de aan de Maroenda gebleken oproerige gezindheid der bevolking (zie § 798 e. v.) „zeer ras niet alleen tot de bewoners van de campongs en environs deeser hoofdplaats maar zelfs ook tot onze eigen inlandsche militairen zoude overslaan”. Evenzoo zegt D. van Lennep (o. l. pag. 45) dat Batavia in 1800 zonder den aanvoer van rijst uit de Bovenl. „gewisselijk uit gebrek bezweeken ware”. Bij S. R. 29 Aug. 1800 was dan ook gelast dat behalve de teelt van aardvruchten ook die van rijst in de Ommel. met kracht door de landeigenaren moest worden ter hand genomen, waartoe onbepaalde vrijheid tot aftapping van bevoeiingswater het middel moest leveren, mits geschiedend met voorkennis van den Gecomm. en onder toezicht van den Opzichter der Slokan; de Resid. van Cherib. zou worden aangeschreven 800 à 1000 mannen in te huren „om alhier in de padijvelden te arbeiden”. Wiese gaf, blijkens zijne memorie van overgave dd. 14 Jan. 1808, aan Tency last, na te gaan hoe de rijstcultuur kon worden uitgebreid; Van IJsseldijk stelde bij een advies van 19 Juni 1807 eene uitbreiding voor o. a. in Kampongbaroe en in het Krawangsche langs de Tjitaroem; de Commissie Thalmann c. s. dacht eerder aan Pamanoekan en Grendeng, waar het transport zeer gemakkelijk zou zijn.

De grootste uitbreiding gedurende de 18^e eeuw was in het Buiten- § 2113 zorgsche. H. 10 Febr. 1714 leest men dat Kampongbaroe in de laatste 25 jaar „de volle helft plagt op te brengen” van de tiendepadi der Ommelanden, die gemiddeld 20.000 bos per jaar bedroeg. Dit zou een maatstaf geven om den toenmaligen oogst aldaar te begrooten, indien maar vaststond welk

gewicht de bossen tiendepadi destijds hadden; neemt men aan dat het bij R. 8 Nov. 1746 bepaalde gewicht van 20 pond al in 1714 in gebruik was (uit het reglement van 17 Oct. 1746, P. V, 402, ziet men althans dat het vóór de officieele vaststelling reeds werd gebruikt), dan komt men volgens gezegd besluit van Heemraden tot een jaarlijkschen oogst van 2.000.000 pond padi. Volgens Heemraden bracht echter Kampongbaroe niet „de helft” op aan tiende „van dies ware schuldigheid”. Mossel (Aanm. p. 196) schatte de opbrengst van Kampongbaroe in 1751 per jaar op 100.000 bos padi; vermoedelijk is tot dit cijfer geconcludeerd uit de vroegere bedragen der geleverde tiendepadi; zoo niet, dan zou sedert 1714 de cultuur niet veel gevorderd zijn. De oogsten van de andere Jacatrasche regentschappen schat hij aldus: dien van Tanggeran op 200.000 bos, van Tjiandjoer 750.000, Tjikalong 40.000. Veel waarde hebben deze cijfers niet. In het Buitenzorgsche en Tanggeransche nam de teelt snel toe sedert de oprichting van pelmolens aldaar omstreeks 1755 (Hooijman in Verh. B. G. III, 2^e dr. p. 325); in 1780, toen bandjirs het vervoer vandaar naar Batavia beletten, rees de rijstprijs ter hoofdplaats „in weinig dagen zoo aanmerkelijk dat men eene duarte vreesde”. Nog steeds werden er nieuwe sawahs aangelegd, zooals het best blijkt uit de reisbeschrijving van Radermacher in 1777 (T. N. I. 1856, II, 166; 167; 168), waarin ook de lage waterstand der Tjiliwoeng te Batavia wordt toegeschreven aan de vele sawahleidingen op de landen Tjimapar en Kampongbaroe. Dit verband tusschen de droogte der Bataviasche grachten, de ongezondheid der stad en de aftappingen van bevoeiingswater voor de sawahs der bovenlanden keert in het laatste kwartaal der 18^e eeuw herhaaldelijk terug in de Resol. van de Regeer. en van Heemraden; vergelijk B. 18, 17, 6. Blijkens eene aantekening van Nic. Engelhard vermeerdeerde het aantal rijstvelden (denkelijk: vakken sawah) in het regentsch. Buitenzorg van 70.186 in 1800 tot 88.182 in 1807. De Commissie Thalman c. s. beweert in haar rapport van 29 Jan. 1808 dat dit te verklaren is uit het streven van den Regent om uit zijne tjoeke de verliezen goed te maken, die hij op de koffieleveringen leed, en zegt dat hetzelfde verschijnsel zich ook voordeed in Tjiandjoer; veel eerder behoort men daarbij echter te denken aan het onderbroken verkeer met Java's N. O.-Kust. Dat het door sawahbouw was dat de rijstcultuur hier zoo toenam, blijkt uit het journaal dier Commissie, waarin, dat de Regent „het geheele regentschap merkkelijk verbeetert heeft door het aanleggen van bandongangs of waterleidingen, zoodat Buitenzorg niet meer gelijkt naar hetgeen het voor slegts nog weinige jaren geweest is”; van Buitenz. zuidwaarts reizende „vind men langs de geheele weg nieuw aangelegde rijstvelden, dewelke bespoeld en onder water gezet worden door de voorbijstroomende rivier

§ 2114 Tjoemas”. Toen Daendels het land Buitenz. in 1808 overnam, bracht dit land met Kampongbaroe per jaar 16.102 tjaëng padi à 1.250 pond op (Nic. Engelhard, Overzicht p. 112). De opbrengst was dus sedert 1714 vertienvoudigd,

natuurlijk door het ontginnen van woeste gronden; echter blijkt uit een schrijven van N. Engelhard dat de productie der door hem c. s. gekochte Buitenzorgsche landen in 1811 ongeveer $\frac{1}{3}$ beneden de taxatie bleef. C. S. W. van Hogendorp, die van 1818 tot 1823 Resident van Buitenzorg is geweest, verzekert (o. l. pag. 264) dat die landen „alleen door de contingenten van rijst, welke het aandeel der eigenaars uitmaken, 12 tot 16 ten honderd van het kapitaal der koopenningen opbrengen”.

De Commissie Thalman c. s. noteert in haar journaal van 23 Nov. 1807 dat tusschen Tjiandjoer en Gekbron in de laatste twee jaren veel landen voor de paditeelt ontgonnen zijn, omdat aldaar „het land het meest bevolkt is”. Van Motman geeft in zijne beantwoording dd. 15 Juni 1809 der vraagpunten, vastgesteld bij besluit van 5 Mei 1808 (P. XIV, 703), de volgende cijfers van aanwezige „rijstvelden” (1): Buitenzorg 91.067, Tjiandjoer 21.909, Bandoeng 5.864, P. moentjang (vermoedelijk alleen Baloeboer) 2.687, Soemedang (waartoe Pamanoekan behoorde en waaronder P. moentjang was geplaatst) 89.680, Krawang (met Tjiasem) 2.426, Tanggeran 2.054, totaal 215.687. Dat deze cijfers op nauwkeurigheid kunnen bogen, is hoogst onwaarschijnlijk; dat van Buitenz. klopt vrijwel met Nic. Engelhard's opgave, maar als Galonggang onder P. moentjang gerekend is, kan het cijfer voor dat regentschap natuurlijk niet deugen. Van Motman resumeert voorts zijn oordeel aldus: er is „oneindig meer onbebouwde als bebouwde grond . . . over het algemeen kan men veilig taxeeran dat $\frac{2}{3}$ à $\frac{3}{4}$ van deese landen onbebouwd en woest liggen”. Wat § 2116 aangaat het bijzonder hooge cijfer van Soemedang, Van Lawick schrijft 5 Aug. 1809: „Het Praccamoentjangsche district Golonggong maakt de voorraadschuur uit waar de opgezeetenen mijner Prefectuur (*de Cherib. Preanger-Regentsch.*) zig van rijst voorzien, meest in ruiling tegens vrugten en indigo doch voornamelijk tegens capas”. Het totaal der rijstvelden volgens het verslag der Commissie Thalman c. s. is 179 829. In de ter verkoop geprojecteerde Krawangsche landen bewesten de Tjitaroem bevonden zich volgens Zegers Veeckens (B. R. 19 Louwm. 1810) 1.146 pantjar sawah tegen 697 gaga's of tipars. Volgens Proc. 26 Jan. 1813 was de productie in de drie ter verkoop geprojecteerde Bandoengsche perceelen, begrensd ten W. en Z. door de Tjitaroem, ten O. door de Tjbeusi, ten N. door den Tangkoebanprahoe, den Bocrangrang en de rivier Tjikao, slechts 2.849 tjaëng padi à 1.250 pond, volgens Raffles, Hist. of Java II, 2^e dr. p. 273 slechts 809 tjaëng; in de Tjiandjoersche perceelen (het land Soekaboemi), begrensd door de Wijnkoopsbaai, den Salak, den Gedeh, de Tjibehet, den Goenoeng Beser (tusschen Tjiandjoer en Tjipanas) en de Tjimandiri 9 137 tjaëng, volgens Raffles 11.183; in Tjikalong 2.406 (volgens Raffles 1.804), in Krawang 4.996, Tjiasem 1.133, Pamanoekan 1.553. Het heele Soemedang met P. moentjang zou volgens Raffles slechts

(1) Denkelijk zullen petak's of kotak's, vakken, bedoeld zijn, die geene vaste afmeting hebben; vergel. B. 50, 37, 2.

32.718 tjaëngs hebben geleverd, het heele Tjiandjoer (de verkochte landen meegerekend) 37.130, Bandoeng 26.892, terwijl het totaal aantal djoengs sawah in de heele Preanger, de Cherib. regentschappen, Krawang, Tjiasem, Kandanghaer en Indramajoe daaronder begrepen, volgens Raffles maar 38 292 zou hebben bedragen. Neemt men aan dat de vier karja's of bahoe's d. i. „zooveel als een man met zijn gezin bebouwen kan”, waaruit de djoeng bestaat (T. B. G. XIV, 357), hetzelfde zijn als de „velden” in Van Motman's opgave hierboven, dan is het verschil aanmerkelijk. Ook de opgave van Raffles (u. s.) aangaande de verhouding van sawahs tot tegals toont opnieuw, hoe weinig vertrouwen de toenmalige statistieken verdienen. Het lijkt wel kortswijl dat bijvb. de Regent van Bandoeng in 1812 de totale productie van zijn regentschap op maar 6.000 tjaëng aanslaat (B. 50, 28). Op Soekaboemi zou men, volgens Raffles, met 1.942 ploegen hebben bewerkt 1.483 djoeng sawah, in het restant van Tjiandjoer met 2.011 ploegen 5.179 djoeng enz.

§ 2117 *Uitvoer uit de bovenlanden naar Batavia.* Deze hangt voor een deel af van de aanwezigheid van pelmolens. Rolff vermeldt in 1786 (B. 40a, 5) „rijstmolens” in het Buitenzorgsche. Hooijman (u. s. pag. 328) zegt: „Zonder deze werktuigen zou de padij in het gebergte nog veel minder waardig zijn en dus den landman aldaar maar alleen doen zorgen voor zijn huishoudelijk gebruik”. Volgens bovengenoemd rapport van Van Motman waren er in 1809 maar zeven rijstmolens in de Regentsch., waarvan vijf te Tanggeran, een te Buitenz. en een te Tjiandjoer (1) van den Regent; maar een papier van Nic. Engelhard zegt dat er te Buitenz. 8 waren en P. Engelhard 31 Dec. 1804 zelfs 9. Doch aangaande de eigenlijke Preanger zegt nog de Statist. Beschrijv. van 1822: „Rijstmolens bestaan alleen te Tjanjor, wegens de grooter Europeische bevolking (*sic*), te Soekaboemi en te Oedjoeng Broeng”; daar nu deze twee laatste blijkbaar door de landheeren waren gebouwd, zou derhalve de Inlander uit zich zelf alleen den eersten hebben gezet. Zelfs in 1855 waren er nog maar 3 pelmolens in de Preanger (Welvaartrapport Va, 14).

En dit, terwijl de rijst van Java's N. O.-Kust (vermoedelijk, als zijnde om niet of beneden de waarde geleverd, slordig bewerkt) te Bat. veel minder getrokken was dan de bovenlandsche. Hooijman (u. s. pag. 326) verzekert immers dat, ofschoon de laatstgenoemde „altoos 15 of 20 percent duurder is als de voorraad die ons van Java wordt toegevoert, zij echter *om hare zuiverheid* ongemeen sterk getrokken is; de Chinezen en de meeste Javanen eeten gene andere indien zij het maar eenigsints kunnen betalen”. Men verneemt echter bitter weinig van den afvoer. Over de in 1741 uit de Preanger en Krawang geleverde rijst zie § 2110. Een tiental jaren eerder (B. 29, 11)

(1) Mogelijk was dit de reden waarom 11 Mei 1799 de Opziener aldaar kon schrijven | dat aanzienlijke rijsttransporten van hier naar Buitenz. gingen.

vindt men eene vermelding dat in P.moentjang padi wordt opgekocht; het is echter haast niet aan te nemen dat deze voor iets anders dan het Kra-wangsche mijnwerk bestemd was.

Van de landen aan de Zuidzee (de streek bezuiden den Salak) zegt § 2118 Mossel in 1751 (Aanm. p. 193): „zijnde gemakkelijk te begrijpen dat de padij die daar valt niet wel na Batavia over te brengen is, omdat (*door*) zulk een peniblen langen weg de ongelden of 't verzuijm (*tijduerlies*) verre de waarde [doen] surpasseeren”. Nederburgh in 1796 (Consid. p. 126): „Padij wordt (*in de Regentsch.*) genoegzaam alleen gecultiveerd in die hoeveelheid, welke tot vervulling van eigen behoefte nodig is, zijnde de kosten van (*lees: de kosten te hoog en*) het transport te moeilijk, om dat product met voordeel te kunnen afvoeren”; dezelfde C. G. 28 Aug. 1799: „De inconvenienten van de duurte van de rijst op Batavia bepaalen zig voornamentlijk tot de schamele gemeente in de stad en op zijn hoogst genomen de Ommel., dog strekken zig niet uit tot de Regentschappen: de transporten uit dezelve naar de benedenlanden te moeilijk en kostbaar zijnde, zo heeft de gemeene man aldaar het genot van de rijst die er gecultiveerd word, en vind zig door de natuurlijke hinderpalen gesteld buiten het bereik van de hebzugt”; deze laatste tirade slaat op de speculatie à la hausse in de Ommel. In de Consideratiën der Staatscommissie (Mr. P. Mijer, Verzameling p. 188) zegt Nederburgh: „De rijst, die in overvloed wascht in zommige der Jaccatrasche en Preanger Regentsch., is, ofschoon dit articul te Batavia altijd in hoogen prijs is, geen object van afvoer derwaards”, een gevolg van „de moeilijkheid en kostbaarheid der transporten”. Echter schrijft de Opziener van Tjiandjoer 20 Aug. § 2119 1797 aan Nic. Engelhard dat vroeger veel rijst werd afgebracht naar Tjikao om te ruilen tegen zout, totdat Rolff het verbood, omdat dit den pasar van Buitenz. (dus den G.-G.) benadeelde; later was het weer toegestaan. Een berichtje uit 1799 gaven wij in § 2117 noot. De Commissie Thalman schrijft in haar rapport van 29 Jan. 1808 dat men overvloed van rijst uit Tjiandjoer naar Batavia zou kunnen vervoeren „als er maar handen en het transport niet te moeielijk waare”. Op dezelfde wijze spreekt Elout (Bijdragen tot de kennis p. 46) in een rapport van 1819. Intusschen ziet men in § 2310 dat er wel wat meeinging met de koffietransporten.

Leerzaam is hetgeen wordt meegedeeld door Mr. J. H. Graaf van den Bosch, die van 1830 tot 1838 Ass.-Res. van Buitenz. was (Een viertal verhandelingen p. 54 noot): „Van Buitenz. tot Bat., 13 uren gaans, worden getransporteerd op 1 kar of pedatti, door 2 buffels getrokken, slechts 7 à 8 pikols rijst (1). Deze buffels hebben 8 à 10 dagen noodig voor de reis naar

(1) Uit § 1046 en 1053 blijkt dat op de wegen in het binnenland de capaciteit der pedatti's nog geringer was.

Batavia heen en terug, en moeten daarna uitrusten om niet geëxtermeerd te worden. Men kan ze hoogstens nog eenen keer dezelfde maand die reis laten doen, en niettegenstaande dezen geringen arbeid bezwijken er zeer velen. Om 14 à 15 pikols rijst 's maands te vervoeren, heeft men dus noodig: 1 kar, 2 buffels en 1 geleider. Deze 14 à 15 pikols zijn slechts waard 70 à 75 gulden"; (ibid. p. 68 van het derde stuk staat dezelfde berekening nog wat ongunstiger). P. XV, 863 heet het dat eene pedativracht in de Ommel. „navolgens de oude bepaling" 800 pond is. Met deze opgaven komen overeen die van Macquoid (Proc. 4 Oct. 1812 en 13 Maart 1815), die zegt dat pedati's van Buitenz. naar Bat. gewoonlijk 7 pikol vervoeren en „can seldom average more than three trips in a month". Baud zegt in 1835 (bij S. van Deventer II, 732) dat in de Preanger eene koffiepediti „4 bergsche pikols laadt", dus 900 pond. Uit rekeningen van 1815 blijkt dat eene pedati van Buitenzorg naar Batavia 7, soms ook 8, pikol koffie van 128 pond vervoerde. Vergelijk § 1053 e. v. en 1090. G. E. Teisseire schrijft 18 Juli 1811 aan Janssens dat een pedati hoogstens 800 \bar{u} laadt; de daarbij benoodigde 2 karrevoerders kosten per etmaal 12 st. en een buffel 36, dus samen per etmaal 48 st. Maar Van Lawick en Van de Graaff verklaren 5 Dec. 1818 dat de Chineezzen maar 1 Sp. mat per kar betalen van Buitenz. naar Tanahabang en zooveel karren kunnen krijgen als zij willen; dat de menschen voor het vervoer naar de benedenstad zooveel meer vroegen, was uit vrees voor de ongezondheid en verdere ongemakken, waaromtrent zie § 1092 en 1104.

§ 2120 *Lage prijzen te Batavia. 1^o. Zorg der Regeering.* Ter vergelijking kan men wijzen op het streven van Lodewijk XIV om Parijs in tijden van schaarschte te voorzien van goedkoop brood, ten koste der provincie; zie Macaulay, Hist. of England, Chap. XX: „Multitudes fled from those rural districts where bread cost five sous a pound to the happy place (*Parijs*) where bread was to be had for two sous a pound. It was necessary to drive the famished crowds back by force from the barriers and to denounce the most terrible punishments against all who should not go home and starve quietly". Dit systeem schijnt daar gaandeweg bestendigd te zijn. Carlyle (*The French Revolution* I, 2): „Paris requires to be cleared out periodically (*tijdens Lodewijk XV*) by the Police and the horde of hunger-stricken vagabonds to be sent wandering again over space". Echter behoeft men voor eene vergelijking niet in 't buitenland rond te zien. Holland leefde grootendeels van ingevoerd graan (Muller, *Onze gouden eeuw* II, 8); was dit goedkoop, dan kochten bijvb. Burgemeesteren van Amsterdam het van stadswege op om 't bij buitengewone stijging der prijzen billijk aan de gemeente te verkoopen en de duurte tegen te gaan, zie Bontemantel I, 117.

§ 2121 *2^o. Aanvoer van Java.* Reeds in 1653 verklaart de Regeering (De Jonge VI, 29) dat uit haar „Batavisch magazijn" de „gansche gemeente gespijst soude moeten worden" bij sluiting der Mataramsche havens. Den 14 Dec. 1658

(ib. VI, 75) schrijft zij naar patria: „Het rijsplanten neemt om Bat. meer en meer toe . . . maer de opulenten toevoer uijt de Mataramsche havens, waerdoor de rijns hier dit jaer seer goeden coop is geweest, heeft dat werck niet veel gevordert, wordende het last op de marckt vercocht tot 24 en 25 realen”. Vandaar, en voor de behoeften der buitenkantoren, de stipulatie der contingenten (1) in de verschillende Javasche contracten (2). In een stuk van 9 Jan. 1812 berekent Bauer dat vroeger (in den Comp^s. tijd blijkbaar) de verplichte aanvoer bedroeg 7.600 kojans, waarvan 4.350 tegen 15 Rd^s., 2.250 gratis, 1.000 van zekere Vorsten; dat hiervan ongeveer 2.600 afging voor de buitenkantoren (Ceilon 1 000 kojans, verder Malakka, Bandjarmasin, de Molukken, de Kaap enz.), zoodat er ongeveer 5.000 kojans ter verkoop te Bat. overbleef.

3°. *Invoerrecht*. Reeds sedert 1 Oct. 1620 werd een inkomend recht geheven „van den rijns die bij particulieren gecocht ende ingevoerd wert”, zooals de pachtvoorwaarden van 1669 (P. II, 506) zeggen, bij welke de „thol” op 4 Rd^s. per last werd bepaald. Het kan wel zijn dat, zooals R. 3 Juli 1711 zegt, deze heffing de eigen rijstcultuur deed toenemen, maar dat was dan vóór de groote aanvoeren der contingentenrijst. Bij het tarief van 27 Febr. 1671 (P. II, 535) was vastgesteld dat de door de Comp. ingevoerde rijst tolvrij was; dit bleef gebruik, vergel. R. 16 Dec. 1710 en de pachtvoorwaarden van 1797 (P. XII, 636) Eerst bij R. 3 Dec. 1805 en vervolgens, werd de invoer der particulieren vrijgesteld, telkens voor een jaar.

4°. *Verbod van uitvoer*. Als tijdelijke maatregelen om den prijs laag te § 2122 houden wordt verder herhaaldelijk verboden:

(1) Wat de kracht van dezen term aangaat, G. K. van Hogendorp schrijft (Memorie over den tegenwoordigen staat enz. p. 82): „De rijst is een *contingent*, omdat er slechts een gedeelte, ofschoon het grootst gedeelte, van geleverd wordt, hetzij voor niet of voor geringe prijzen”, terwijl bijvb. koffie is „een *verpligte leverantie*, omdat alles geleverd wordt tot geringe prijzen”. Op dezelfde wijze spreekt de Staatscommissie van 1803 (bij Mijer o. l. pag. 193); vergelijk Daendels, Staat p. 105, die het woord evenzoo schijnt te gebruiken Eene scherpe grens hebben deze termen echter niet. In den zin van fixum gebruikt de Regeer. het woord „contingent” bijvb. P. VIII, 683 van de indigo der Preanger; ib pag. 273 van garen; ib. X, 348 van al de leveringen van dat gewest; XI, 246 van de koffie. Zoo ook Guitard II, E. 23, 23 i. f. van de Tjiandjoersche koffie, die toch een Compagniesmonopolie was en dus onder den term „verpligte leverantie” zou vallen.

(1) Reeds bij het contract van Speelman in Febr. 1677 werd bepaald (De Jonge VII, 81, 8)

dat de Soenan jaarlijks te Bat. zou leveren 4.000 lasten rijst tegen marktprijs; in dat van Oct. 1677 (ib. p. 165) wordt dit bevestigd en belooft de Soenan op afkorting van schuld alle jaren te zullen leveren „zooveel rijns uijt het gewas door 't gantse land als ons van onse onderdanen toekomt, die oock haren rijns behalven dien aan niemant sullen moogen vercoopen als aan de Comp. off haar ingesetenen zoolang en zooveel als zij begeeren”. Herhaaldelijk vindt men in het laatst der regeering van dezen Soenan Amangkoerat die gratis zendingen van rijst naar Bat. vermeld, op afkorting van schuld, bijvb. R. 4 Nov. 1701. Het contract van 1705 bepaalt (De Jonge VIII, 265, 8) dat de Soenan zal „jaarlijks altijd marktprijs door de strandgouverneurs sooveel rijns leveren, als d'Ed. Compagnie sal benodigt sijn”, met verdere faciliteiten van inkoop; bovendien (ibid. 13) zal hij 25 jaar lang te Bat. leveren „agthonderd lasten goede rijst”, blijkbaar gratis. In de latere contracten zijn de bedragen hooger.

1°. Rijst uit Batavia te exporteeren (R. 28 Oct. 1766; 28 Maart 1775; 8 Sept. 1788 enz.);

2°. Rijst uit Cheribon en Java's N. O.-Kust te exporteeren tenzij naar Batavia. Bij R. 9 Aug. 1695 wordt bepaald dat, aangezien de prijs op Java's N. O.-Kust al tot 24 Sp. per koján gestegen is, aan den Regent van Demak geene passen zullen worden verleend tot overzeesch vervoer dan alleen naar Bat., alwaar de Comp. hem 25 Rd^s. (sic) per koján zal betalen; vaartuigen zonder passen zullen geconfisqueerd worden. R. 30 Juli 1706 wordt het verschepen van rijst uit Tegal en Cheribon „te weten alleen herwaarts” voor een ieder opengesteld; zie verder R. 30 Juni 1730; 30 Nov. 1747; 24 Juli 1767; 11 Juni 1772; 18 Febr. 1782 enz. Men vindt dit verbod ook zóó beperkt, dat eerst Batavia van voldoende voorraad moet voorzien wezen, zal er uitvoer naar elders worden toegelaten, R. 6 April 1753; pachtvoorwaarden P. VIII, 185; R. 14 Febr. 1775. Nu en dan gaan de sub 1° en 2° bedoelde verbodsbepalingen samen: R. 19 Sept. 1755; 25 Oct. 1765; 13 Juli 1781; 23 Jan. 1784 enz. Een algemeen verbod van export uit het gansche eiland werd natuurlijk alleen in den hoogsten nood vastgesteld, R. 24 Aug. 1809.

Het is niet onmogelijk dat bijzondere belangen aan dergelijke verbodsbepalingen niet vreemd waren; vandaar dat het Charter in art. 101 bepaalt: „De uitvoer van rijst kan en vermag alleen verboden en belet worden ingevalle van hoge noodzakelijkheid of wanneer de G. G. in Rade zal oordeelen den aan handen zijnde voorraad niet genoegzaam te zijn om voor geen gebrek aan deze eerste mondbehoefte te doen vreezen”. Dit was zeker *ménager la chèvre et le chou*; men vindt die bepaling echter evenzoo geformuleerd in het Regeer.-Reglem. van 1806 art. 85.

5°. *Opkoop in de bovenlanden*. Uit het hierboven § 2117 e. v. meege-deelde volgt, dat daarvan alleen in zeer enkele gevallen sprake kon wezen. Van Lawick zegt in 1806 dat in 1805 op last der Regeer. „in alle regentschappen padij is opgekogt” om in tijd van nood „de behoefte daarmee te kunnen adsisteeren”; deze rijst werd uitgereikt om later met evenveel padi te worden vergoed dan wel betaald; voor het betaalde werd weer andere padi ingekocht. Intusschen schijnt dit te doelen op ondersteuning van de bevolking der Regentschappen zelve, niet op die van Batavia. Wiese deed blijkens R. 3 Dec. 1807 rijst opkopen in „de bovenlanden en regentschappen”; zie voorts § 2125 noot.

§ 2123 6°. *Verkoop van rijst door de Regeer. en wcl: a.* bij de kleine maat. D. 21 Dec. 1677 besluit de Regeer. 140 last rijst op den pasar te laten verkoopen, de 5 gantangs voor een Rd. „om alsoo voor te komen de snoode practiquen der voorkopers”. R. 21 Sept. 1690 wordt vermeld dat een verkoop van Comp^s. wege zal geschieden alleen ten bate van onvermogenen. R. 31 Jan. 1710: per dag 2 lasten rijst te verkoopen aan de Eur. ingezetenen à 8 stuiver de gantang, en 2 lasten padi „aan de swarte inwoonders, die se tot

rijs mogen stampen tegen 4 st. de gantang". Vooral de derde successie-oorlog in Midden-Java, die te Bat. rijstnood deed ontstaan (P. VI, 700), noopte tot dezen maatregel. Bij R. 25 Sept. 1755 wordt de verkoop weer gestaakt, omdat nieuwe aanvoer het rijstgebrek had doen ophouden. Omstreeks 1770 schijnt hij echter eene vaste instelling, die herhaaldelijk wordt vermeld; zie bijvb. P. onder 15 Dec. 1772; 23 Maart 1773; 6 Febr., 1 Maart 1776; 9 Maart 1779; 4 Febr., 18 Maart, 22 Juli 1785; 3 Maart, 6 en 9 Oct. 1786; 1 Juli 1788; 9 Juli 1790 enz. De prijs is in den regel 8 stuiver de gantang, eene enkele maal (R. 6 Oct. 1786; publicatie 9 Juli 1790; 15 Jan. 1795; R. 2 Nov 1798; 31 Jan. 1804; 30 Oct. 1807) minder; zeer zelden (R. 25 Febr. 1800) meer.

b. In grootere hoeveelheden. D. 22 Febr. 1678 laat de Regeer. 200 last verkoopen à 40 Rd^s. Van dezen verkoop bij de kojā of onderdeelen daarvan is nooit eene vaste instelling gemaakt, doch er werd toe besloten wanneer het noodig geacht werd den prijs te drukken (R. 12 Mei 1752; 16 Aug. 1754; 12 Febr. 1793; 16 Aug. 1796; 17 Febr., 8 Juni 1797; 9 Maart, 6 Juli 1798 enz.); was dit doel bereikt, dan werd de verkoop gestaakt. Tusschen detailprijs en en-gros-prijs was soms veel verschil. R. 12 Febr. 1793 wordt de gantang voor 8 st., de kojā voor 65 Rd^s. verkocht, d. i. ruim 60% duurder, zoodat de hoofdzaak blijkt te zijn, de smalle gemeente te helpen. R. 6 Oct. 1786 verklaart dat de Comp^s. prijs per gantang is $\frac{2}{3}$ van de handelswaarde. Het kan echter wezen, dat ook hier begunstiging van bepaalde individuen soms den toon aangaf; zoo zegt Daendels (Staat p 11): „De verkoopprijs der rijst werd in dier voege geregeld om ten gevalle van de ambtenaren op Java en te Cheribon den aanvoer daarvan te begunstigen, waarvan dikwijls het gevolg is geweest dat bij belemmering van dien aanvoer de hoofdstad aan gebrek en hongersnood werd blootgesteld”, Nic. Engelhard (Overzigt p. 67) verklaart echter dat die ambtenaren veel hooger prijzen konden maken, wanneer zij hunne rijst niet naar Bat. behoefden te verzenden.

Gevolgen. r^e. Voor de stad en de Regeer. Reeds R. 21 Sept. 1690 heet § 2124 het dat „een ieder op d'E. Compagnie siet, om in tijdt van schaarsheijt sijn gebrek uijt de pakhuijsen vervult te krijgen”, hetgeen leidt tot „een grote verminderinge in den aantel van dat graen”, omdat de planters „door de goedkoopheijt niet kunnen bestaan”. De bevolking werd zoo gewoon om door de Regeer. te worden geholpen, dat zij in 1754 „desperaat” werd en tot geweldadigheden overging (R. 20 Aug. 1754), toen er groote schaarschte heerschte, zoodat de Regeer. bij R. 16 Aug. zelfs van Makassar en Padang rijst ontbood. R. 30 Oct. 1807 leest men dat, ofschoon de Comp. zelve $\frac{2}{3}$ boven den verkoopprijs bij de kleine maat te betalen heeft, echter op denzelfden voet daarmee zal worden voortgegaan, uit vrees voor de „bedenklijke gevolgen” eener prijsverhooging, daar „de schamele gemeente al ligt tot misnoegen zoude kunnen overslaan”. Daendels bracht bij besluit van

12 Juni 1809 verandering in den verkoop (vergelijk ook P. sub 3 Oogstm., 4 Herfstm. en 21 Slagtm. 1810), om de groote bezwaren te verminderen (zie daaromtrent den brief van Prediger dd. 9 Grasm. 1810 bij Van Polanen, Brieven p. 194; ook tijdens hem werd er nog op verloren (R. 3 Maart 1809), maar zeker niet zooveel als te voren, toen het verlies, naar hij zelf verzekert, „begroot werd op wel 130.000 Rd^s. 's jaars” (zie zijn brief van 6 Aug. 1808 in P. XIV, 528). Of dit cijfer niet sterk overdreven is, blijft de vraag: uit eene berekening van inkomsten en uitgaven over het boekjaar 1805'6 ziet men dat op de rijst, „aan de gemeente afgestaan teegens 72 Rd. papier en 35 Rd. koper”, in dat jaar slechts f 47.108 was verloren; deze zelfde cijfers ook bij Van den Bosch, Brief, Bijl. p. 7. In een brief aan den Minister (De Roo II, 484) geeft D. het jaarlijksch verlies zelfs op als 250.000 Rd^s. Volkomen onjuist is derhalve de bewering van Minto (bij Raffles, Hist. of Java, 1817, I, 153): „The system of contingents did not arise from the mere solicitude for the supply of the people, but was a measure alone (*ices mischien: also*) of finance and control, to enable government to derive a revenue from a high price imposed on the consumer and to keep the whole body of the people dependent on its pleasure for subsistence”. Men hoeft de Dagregisters van de laatste jaren vóór Troenodjojo's opstand maar eens door te bladeren om te begrijpen dat de Comp. naar het einde verlangde der onzekerheid van den rijstaanvoer, waaraan de grillen van Javaansche Vorsten en grooten haar steeds hadden blootgesteld. Ook Raffles schijnt onlusten te hebben geducht, als hij niet voor rijst te Bat. zorgde. Den 13 Juni 1812 schrijft L. W. Meijer, de Dutch Secretary of Govt., hem dat dit noodig is „in order to prevent famine commotions”. Reeds tevoren (Proc. 16 Nov. 1811) had de Eng. Regeer. rijst bij kavelingen doen verkoopen; in het najaar van 1812 spant zij alle krachten in om haar uit de havens der noordkust aan te voeren; den 22 Aug. deelt de Java Gov. Gaz. mee, dat op eiken eersten dag eener maand minstens 100 kajan zal worden verkocht bij partijen van ½ kajan; den 16 Oct. 1813 voegt zij daaraan toe dat de Regeer. a. s. jaar niet weer rijst zal aanvoeren voor de Batav. markt; zie ook 6 Nov. 1813. Verder vindt men 10 Sept. 1814; 14 Jan., 9 Sept. 1815 verkooping van rijst, verkregen uit de in natura opgebrachte landrente, dus eerder als een middel om die te realiseeren. In de eerste jaren van het Eng. bewind vindt men tevens den verkoop bij de kleine maat op de pasars der Ommel. (Java Gov Gaz. 30 Jan, 10 Juli 1813); dit heet Proc. 27 Nov. 1812 te geschieden „to check improper monopoly”, maar de zaak was ook, dat men moeielijk anders kon, want 16 Sept. 1813 schrijft de Civil Commissioner te Samarang dat de particuliere handel geheel den aanvoer van rijst naar Bat. ontwend is en er niet toe durft overgaan uit vrees dat de Regeer., zoodra het haar gelieft, de prijzen zal gaan drukken door eigen verkoop. Van October 1811 tot Juni 1814 deed de Regeer. in 't geheel 1.435 kajan bij de kleine maat verkoopen,

deels op de pasars der Ommel. deels in de stad door leden van de Weeskamer of Boedelmeesteren. Nog 20 Aug. 1814 schrijft de Regeer. aan het Commercial Committee dat zij den particulieren handel geene concurrentie wil aandoen, maar — dat zij het monopoliseeren zal beletten. Zij hinkte blijkbaar op twee gedachten. Zoo handhaaft zij 15 Mei 1812 voorloopig de bepaling van 8 April 1809, waarbij de uitvoer van rijst uit de Preanger (Tjiandjoer) werd verboden (1); in Maart van dat jaar verbood zij zelfs den uitvoer buiten het eiland.

2°. *Gevolgen voor de bovenlanden.* Maetsuijker merkte reeds in 1667 § 2126 betreffende de rijstcultuur bij Batavia op (De Jonge VI, 106; 108): „dat de rijst soo goetcoop is (*door aanvoer van Java*) doet daer geen voordeel in”; hij ziet dat de lage prijs „voor het gemeen een gewenschte saeck is, maer die haer met dien landtbouw ernerer cleyne voordeelen geeft”. B. R. 19 Aug. 1746 voert Van den Velde als reden waarom zooveel volk uit het Tanggeransche naar het Bantamsche verhuist, behalve de Chin. onlusten ook aan „de geringe prijs, die de menschen voor de padij krijgen”, en blijkens hetgeen hij daarop laat volgen, doelt dit niet op leveranties ten behoeve der veldschans; de belemmering van het verkeer met Bantam (zie § 2252 e. v.) bestond toen nog. R. 27 Aug. 1793 wordt gesproken van „de hooge prijzen, welke voor die korl op Java worden besteed, waardoor het Bataviasche ingezetenen onmogelijk is geworden, vaartuigen van hier ter afhaal te zenden, naardien alhier de prijs niet kan worden behaald die zij daar moeten uitgeeven”. De gevolgen van dezen lagen prijs schildert Daendels (Staat p. 11): „In de Ommel. van Bat. was die cultuur deerlijk verwaarloosd. Dit was ontstaan vooreerst uit de lage prijzen waarvoor te Bat. meer dan 3.000 coyangs (à 3.400 μ) (2) 's jaars in 't klein werden verkocht, zoodat het provenu nauwelijks toereikende was om de scheepsvrachten en andere onkosten goed te maken”; dit laatste zal intusschen vooral slaan op de jaren 1800 e. v., toen de aanwezigheid van Engelsche oorlogschepen de vrachtprijzen enorm had opgejaagd. Over de hooge rijstprijzen tijdens Daendels' bestuur zie Van Pölanen § 2127 (u. s.) en Nic. Engelhard (Overzigt p. 172). Vandaar dat R. 25 Zomerm. 1810

(1) In een schrijven aan den Commissary te Tjiandjoer werd dit verbod gemotiveerd als eene aanmoediging der „culture van rijst”, vermoedelijk in de Ommelanden. Het eerst was „den afvoer van padij uit de bovenlanden” verboden bij R. 6 Mei 1800; uit R. 18 Juli 1800, waarbij „den afbrenng van padij uit de Jaccatrasche en Preanger bovenlanden” weder wordt toegestaan, blijkt wat bedoeld werd; het verbod is herhaald bij R. 8 April en 14 Juli 1809 en betref den uitvoer „uit de Regentsch. en speciaal uit Buitenzorg”, in welk laatste de Regeer. zelve 5 000 tjaëng deed opkopen!

(1) Volgens Magistrates 3 Febr. 1814 is een kojan rijst onder particulieren 3.375 pond (dus hetzelfde gewicht wat P. VII, 790 een „last” heel); voor het Gouv. wordt zij op Java's Oostkust verscheept à 3 400 pond, uitgeleverd te Bat. tegen 3.300 p. en door het Gouv. alhier uit de pakhuizen geleverd tegen 3.200 p. Blijkens R. 4 Sept. 1804, 1 Febr. en 18 Juni 1805 is zij 240 gantang. dus 3.200 pond. Vergel. § 1520 noot. Radermacher zegt (Verh. B. G. I, 1e dr. p. 66) dat de kojan rijst onder particulieren is 27 pikol of 3.375 μ .

eene commissie verklaart „dat de rijstteelt in de environs van Bat. in de teegenswoordige tijd van een steeds voortduurenden oorlog voor nuttiger te houden is als de suikercultuure”. Toen N. Engelhard zijn boek schreef (in 1814; zie aldaar p. 76) was, zooals hij opmerkte (p. 283), de rijsthandel vrij en voerde het Gouv. alleen voor eigen behoefte rijst naar Bat.; toch was de prijs daar zeer laag. Proc. 29 Aug. 1815 wordt namens de Regeer. aan een aantal der voornaamste landeigenaren in de Ommel. geschreven: „Previously to the establishment of the British Government Batavia was for the most part supplied with rice etc. from the Eastward and the price kept down by the Government so low as to render the cultivation in the Environs (*Ommel.*) of Batavia an object of minor importance. The market has latterly been left to itself; every article of produce is allowed to find its level in that market and with the rapid increase of cultivation the profits of the proprietors of estates have been augmented in a degree which elsewhere would be almost inconceivable”. De woorden van Elout (Bijdragen tot enz. p. 199): „Zoo waar is het, dat de rijstkultuur hare hoogste vlugt heeft genomen toen, na den val der Oost-Indische Compagnie, het Gouvernement ophield met elk oogeblik bij de eerste vrees voor schaarschheid den uitvoer te verbieden”, doelen op Java's N. O.-Kust. Wanneer Wiese G. V. 22 Juni 1799 zegt dat de rijstcultuur in de laatste 25 jaar „alhier in de bovenlanden merkelyk is toegenomen, zodat nu zoveel aan padij beneden komt als toenmaals aan rijst wierd na boven gebracht”, dan slaan deze laatste woorden op de behoeften der suikermolens; maar nog in den Eng. tijd kon Batavia zich zoo weinig helpen dat Thorn (o 1. pag. 275) gewaagt van „the distress which the poor in Bat. often experience in times of dearth, when contrary winds delay the arrival of vessels with supplies of rice from the eastern districts, thereby raising that article from five, six to seven hundred percent above the standard price”.

§ 2128 *Begunstiging der teelt van aardvruchten.* Het Bataviaasch Genootschap stelde reeds in het eerste deel zijner Verh., 1779, eene vraag omtrent de beste „wortelsoort voor het gemeen bij misgewas van graan”; het antwoord daarop vindt men in het 3^e deel, p. 182 e. v. van den 2^{en} druk. Bij S. R. 14 Sept. 1781 wordt wegens het oorlogsgevaar besloten „den Inl. in de Jaccatrasche boven- en de daaraan grensende Preangerlanden” te doen aansporen tot de teelt van oebi en djagoeng benevens den aanplant van tamarinde- en soekoenboomen, d. i. den broodvruchtboom. Omtrent de teelt van aardappelen te Tjipanas, Pondokgedeh en Tjisaroewa zie § 1685 e. v. Bij S. R. 23 Jan. 1800 werd den Gecomm. gelast, wegens het misgewas op Java's N. O.-Kust „zo veel mogelijk is, te zorgen dat de Inlanders zo veel jagons en aardvruchten in tijds aanplanten, als eenigzints zal kunnen geschieden”, en bij R. 29 Aug. 1800 aan de landheeren der Ommel. voorgeschreven, wegens de blokkade van Bat. „ten spoedigste zo veele aard- en andere vruchten, die

tot voedsel van den mensch kunnen strekken, te doen cultiveeren". Bij R. 4 Sept. 1800 werd den Gecomm. opnieuw gelast „de Inlanders te animeeren tot het aanplanten van aardappelen" (1) en daarvoor de prijs bepaald van 24 st. zilver de gantang voor die van Bandoeng en 20 st. voor die uit de overige regentsch., terwijl bij R. 29 Sept. 1800 eene maandelijksche levering van 2.000 gantang tot ultimo Juni 1801 besloten werd te accepteeren, speciaal ten behoeve van de Europeesche militairen. Den 27 Sept. van dat jaar werd voor denzelfden termijn een prijs bepaald voor djagoeng uit het Jacatrasche en de Preanger, namelijk djagoeng dalem 8 st. en gendjah 6 st. de 100 stuks.

Het meest namen deze cultures op in Buitenzorg, welks Regent vol- § 2129 gens een rapport van 27 Jan. 1807 „op den handel in aardappelen alleen meer als 1.000 Rd^s. 's jaars profiteerde". Dat bijvb. ook in P. moentjang last tot aanplanting van aardvruchten werd gegeven, blijkt in § 2111. Bij R. 21 April 1807 werd bepaald, aan „alle degeenen die landerijen bezitten of zich met den landbouw erneeren" te gelasten om „zodra het padijgewasch zal zijn gesneden en ingezameld, de sawavelden te doen cultiveeren met obie-obie, jagong, tallas en andere veld- en aardvruchten en om ook andere landen zo veel mogelijk met de gemelde veld- en aardvruchten te doen beplanten"; deze order bepaalde zich echter tot de Benedenlanden. Tot de aardappelteelt in de Bovenl. werd al weder aangespoord bij R. 22 Sept. 1807, en bij R. 23 Oct. 1807 een prijs van 60 st. papier, „zijnde de gewone prijs van die vrucht", per krاندjang (mandvol) vastgesteld. In de Preanger had dit alles weinig succes. Van Motman rapporteert 15 Juni 1809 dat de cultuur van aardappelen en andere aardvruchten aldaar naast de koffieteelt niet bestaan kan en Van Lawick schrijft in zijn rapport omtrent de Cherib. Preanger-Regentsch. dat aardvruchten er meer tot versnapering dienen dan tot voedsel, behalve op plaatsen waar

(1) Dat deze reeds in Bandoeng en Pasoe-roean (Malang) werden geteeld blijkt in § 1685 noot. Dirk van Hogendorp deelt in zijn Bericht p. 109 mee, dat „voor eenige jaaren", dus omstreeks 1795, de cassave van Mauritius naar Batavia was gebracht, „doch wordt meer uit rarieteit dan tot nut geplant"; Van Overstraten als Gouverneur van Java's N. O.-Kust deelde haar aan de Regenten ter aanplanting uit doch zonder veel succes. In zijne autobiographie (manuscript) zegt Van Hogendorp echter: „Ik heb de manioe of cassaven in den Oosthoek medegebragt doen kennen en met onbegrijpelijke moeite tegen de aangeboren vadsigheid, luiheid en voor(oor)deelen der Javnanen (*beschermd*) en reeds zo doen vernigvuldigen, uitbreijden en in gewoonte gebragt, dat deeze kostelijke wortel nu al (1798) een zeer gemeene spijs der Inlanders geworden is". Maar Siberg schrijft in een tegen Van

Hogendorp gericht stuk dd 19 Mei 1802 dat men van den Jav. „niet kan vergen, wortels off, en waarvan zij meest afkeerig zijn, de cassavi te eten", en Nic. Engelhard in zijne memorie van 15 April 1805: „De gemeene man (*op Java's N. O.-Kust*) is geenzints over te haalen tot het gebruik van de cassave; hij plant dezelve wel, dewijl het hem aanbevoolen is, in de heg of pagger rondsom zijn huis, doch laat die daar ook staan totdat dezelve weder doodgaat", omdat hij haar niet lust en zij ongezond heet te zijn. Het zou kunnen zijn dat in Daendels' tijd de cassave-cultuur in de Preanger aangemoedigd is, althans dit gewas heet „hier en daar, zoo o. a. in sommige streken van de afdeeling Limbangan: *hoewi praman*", d. i. Fransch knolgewas, *Teysmannia XI*, 274 (waar men uitvoerige mededeelingen omtrent dit product kan lezen; zie ook *ibid.* XVI, 483 e. v.).

rijstgebrek is. Daendels besloot 14 Juli 1809 „den Prefect der Jaccatrasche en Preanger Bovenl. te gelasten om in deszelfs prefecture zooveel jagon, obi, tallas en andere aard- en peulvrugten alsmede in de regentschappen Tjianjoer en Buitenzorg aardappelen en kool aan te laten planten, als mogelijk zijn zal, ten einde bij de schaarsheid van rijst, vooral te Batavia, voor een groot gedeelte deze te kunnen vervangen”. De bedoeling van dezen last blijkt uit de gelijktijdige en eensluidende order aan den Resident van Cheribon, namelijk een vermeerderde uitvoer van rijst naar Batavia, „alzo de ingezetenen (*d. i. de inl. bevolking van Cheribon*) zich alsdan voor eenigen tijd met bovengenoemde vrugten zouden kunnen voeden”. Ook zonder een dergelijk bevel was in Buitenzorg de teelt zeer uitgebreid. Nic. Engelhard schrijft (Overzicht p. 112): „De cultuur van aardappelen was (*nam. al vóór Daendels*) in die landen zoo geëxtendeerd, dat gansch Batavia daarmede gespijzigd werd. Men rekende den aanvoer uit deze landen op 12 à 16.000 cranjangs van 6 gantangs. Aan het garnizoen werden door de Tuiniers geleverd 500 cranjangs, tegens eenen zeer geringen prijs. Allerhande soorten van Europesche groentens, als: kool, selderij, uijen, boonen en onderscheidene soorten van aardvruchten, gember (1), curcuma en cardamon, zakten met geheele vloten de groote rivier af naar Weltevreden, alwaar de opkoozers uit de stad dit product kwamen afhalen”.

§ 2130 *Verband der rijstcultuur en der koffiectelt.* Evenals Chastelein (§ 360) erkent Mossel (Aanm. p. 191) dat de paditeelt „zo niet voor den landheer (*hij schijnt te bedoelen den Souverein, de Comp., evenals § 590*) ten minste voor den landman het wezenlijkste der producten (*is*), wijl zo uijtgestrekte landen niet wel zouden kunnen bestaan als ze hun levensonderhoud in andere landen zouden moeten gaan zoeken”. Nadat P. Engelhard 31 Dec. 1804 in zijn jaarrapport had gemeld dat hij aan den berg Manting (waarover zie § 957) „het volk van het tjoetak Manabaija, bestaande uit 700 huisgesinnen”, heeft gelast een aanplant van 300.000 koffiëboomen aan te leggen, schrijft de Opz. van P. moentjang hem 27 Aug. 1805: „De heer Tommegong segt mij, als dat ter UEd. rapport van 172 dooden op Mandjelaja is, dewelke door den hongersnood sijn omgekoomen”, waarop de Gecomm. den 31 Aug. antwoordt: „Uit uw brief van den 27^e deezer vernoomen hebbende de hongersnood in het district Manabaija, soo qualificeere ik U om op ontvangst deezes direct aan de noodlijdende menschen uit te deelen de padij, waarvoor gij volgens desselfs schrijvens de helvt van het geld, tot dat eijnde door mij ter hand gesteld, gebruikt hebt, en soo die quantiteit niet toereikend is, om dan, het mag kosten wat het wil, padij voor mijn reekening op te koopen”. Er was

(1) Bedoeld wordt gambir. P. X, 344, 11 | „gambir”. P. XIII, 377 wordt langs de straat
komt van Malacca „gamber”; *ibid.* p. 310, 18 | verkocht „tabak en gember”.
van idem „gember”; *ibid.* p. 470 van idem

echter, schreef de Opz. den 4 Oct., alleen bij den „Radeen Pangoeloe in de hoofdnegorij” padi te krijgen uit zijne djakat, die hij nu met woekerwinst verkocht; er waren in Manabaja 342 personen „aan de honger gestorven” en 210 vandaar verhuisd; uit Galonggang waren 400 draagbeesten met padi gekomen, maar de Regent hield er 260 aan en liet „de menschen op Mandjalaja van honger sterven”. De last tot uitbreiding der rijstcultuur enz. § 2131 (hierboven § 2111) kwam waarschijnlijk te laat. Nic. Engelhard had de ramp voorzien, want reeds 24 April 1805. schreef hij uit Samarang aan Siberg: „Permitteert mij te moogen reflecteeren dat de woelingen (*d. i. het drukke koffieplanten*) van de jonge Engelhard in de bovenlanden geen goed doen aan de culture van rijst”. Het volgend jaar zat de schrik er nog in, want Baljee zegt R. 11 Maart 1806 dat de rijst „greetig wordt opgekogt door den Gem. om de koffijcultivateurs daarvan voor gebrek te bewaren” en wel in zulke hoeveelheden dat de prijs in de Ommel. tot 60 à 65 Rd^s. koper per tjaëng steeg. Van Motman verklaart in een stuk van 15 Juni 1809 dat, wanneer de bevolking niet zooveel tijd aan de koffiecultuur behoefde te besteden, het aantal sawahs veel grooter zou zijn, ook omdat zij wel genoodzaakt is, niet te ver van de koffietuinen te wonen en hiernaar den sawahaanleg te regelen of wel gaga's en tipars te bebouwen in plaats van sawahs. Toen in de eerste jaren der Eng. overheersching de koffiecultuur in de Preanger nagenoeg was verlaten, werden overal nieuwe rijstvelden aangelegd en verzezen overal nieuwe kampongs, zegt de Resident, Proc. 13 Maart 1815. Het verband tusschen beide cultures blijkt op andere wijze uit hetgeen Nic. Engelhard (Overzicht p. 112) schrijft, dat de vermeerderde koffieproductie van Buitenz. „alleen genoegzaam was om te jugeren, dat de cultivatie van padij in evenredigheid daarvan moest zijn toegenomen, alzoo geen Inlander tot het planten van koffij, hetgeen door dwangmiddelen geschiedt, gehouden kan worden, of hij moet van genoegzame sauwas voorzien zijn”. In de beantwoording der statistieke vraagpunten over de Preanger van 1820 heet het: „De zekerheid van genoegzaam voedsel alleen houdt den Inl. van verhuizing terug. Ontbreekt deze zekerheid, zoo is het met de koffijkulture gedaan”, en dit is de reden waarom de Regenten, vooral die van Soemedang, de bevolking dikwijls met rijst helpen. Uit een ander en, naar mij voorkomt, voor de oudere geschiedenis zeer belangrijk oogpunt wordt het verband der beide cultures beschouwd in de Statist. Beschrijv. van 1822: „De natte rijstkultuur is van belang voor de koffieteelt, daar de gagah- en tiparbouwer niet een vaste woonplaats heeft”, hetgeen op hetzelfde neerkomt wat Eindrés. I p. 12 wordt opgemerkt, dat „bij dezen zwerfenden landbouw de inning der belastingen onzeker is en tal van andere moeielijkheden voor het administratief beheer ontstaat”.

Omtrent de wijze waarop de rijstcultuur vóór de reorganisatie van § 2132 1871 werd tegengehouden door de verplichte diensten der bevolking, zie Holle in Tijdschr. B. B. III, 97: het gebeurde wel dat de sawahbezitter, om

van de lasten af te wezen die op den grond drukten, zijne sawah weggaf met geld toe; anderen liepen weg; vele sawahs lagen braak en ontgonnen tegalans waren er bijna niet, omdat de kleine man geen tijd voor dien arbeid had; men legde liever op afgelegen plaatsen gaga's aan, enz.; toch bleef men hechten aan het individueel grondbezit. Vergelijk denzelfde *ibid.* IV, 314: de bevolking wachtte op een prentah kras van den ambtenaar, eer zij met de bewerking der velden begon, omdat zij dan kon zeggen, dezen arbeid als „dienst” te verrichten en zij dus niet noodeloos daarvan afgeroepen werd; sedert de reorganisatie steeg de prijs der sawahs enorm, „in vele streken tienvoudig en meer”, terwijl „duizenden bouws tegalans werden ontgonnen en deze ook (hetgeen vroeger nooit gebeurde) verkoopwaarde kregen”. Omtrent de geringe verkoopwaarde van sawahs onder het oude stelsel vergelijk B. 50, 37, 2 i. f. Tot opheldering dient Eindrés. III Bijl. p. 149 en 150.

Beschrijvingen van den rijstbouw vindt men in de oudere stukken niet. Nederburgh (*Consid.* p. 122) wijdt eenige regels aan den sawahbouw en eenige (p. 124) aan de droge cultuur; De Wilde (o. l. pag. 83 e. v.) geeft uitvoerige mededeelingen omtrent den natten rijstbouw en zeer korte omtrent den drogen. Men onderscheidt:

1^o. Den gagabouw (Soend. hoema, Mal. ladang). De Bie (De landbouw der inl. bevolking I, 14) zegt dat het woord *gaga* in de Scendalanden onbekend is. Coolsma daarentegen schrijft s. v. *hoema*: „droog rijstveld, zoowel tipar als gaga”, en s. v. *gaga*: „droog rijstveld op boschgronden, die slechts afgebrand, niet geploegd zijn”. Eene beschrijving geeft Van Gorkom (o. l. I, 2^e dr. p. 159 e. v.), die hier Sollewijn Gelpke volgt: „Men begint (1) met al het kleinere hout en de grassen te kappen (*babad*) en de grootere boomen van hunne takken te ontdoen (*totor*), waarna alles in stukken gehakt (*rèntjèk*) en meer of minder op rijen gelegd (*roempoek*) wordt. Na een maand is alles droog genoeg om verbrand te kunnen worden. Het half verkoolde hout en hetgeen verder aan het vuur ontkwam, wordt nogmaals verbrand, nadat daarbij de stronken en wortels, die men met de hand kan uittrekken, zijn gevoegd. Vervolgens hakt men de wortels af en werkt met een schoffel de glagah en andere stronken los, haalt die bij elkander en steekt ze ten derden male in den brand. Tegen dat de regens invallen schraapt men met een schoffel den bovengrond af, en acht de bewerking voldoende om te kunnen planten. Op hellende terreinen komen nog schuinslopende goten, van $\frac{1}{2}$ voet breed en diep en van 1 tot 3 rijnlandsche roeden van elkander, om het regenwater af te leiden. Indien het geen te groote uitgestrektheid inneemt of te veel last veroorzaakt, blijft het groote hout staan. Anders wordt het mee omgekapt. Is de bijl voor een reusachtigen boom machteloos, dan legt men een vuurtje bij den stam aan en schuift dat in de uitgebrande gaten,

(1) In Augustus, zegt J. Verwijk, *Tijdschr. B. B.* I, 191.

naarmate de schors en de bast aangetast worden, vooruit, totdat het als een soort kanker genoegzaam ingevreten heeft om de bijl te hulp te komen. Wat niet verbrand is kunnen worden, stapelt men aan den rand der ontginning tot een omheining (*dadah*). Deze arbeid is zoo zwaar, dat men den grond, die door uitputting de bebouwing niet meer waard is, nog eens beplant, om de omheining (*pagger*) voor een jaar te kunnen gebruiken. Met een pootstok steekt men gaten in den grond, en werpt daarin het zaad dat men wenscht te vermenigvuldigen (1). Na een of twee oogsten laat men het terrein liggen". De *Bie* (u. s. pag. 85 e. v.) deelt mede dat gewoonlijk tegelijk met de padi andere eerder of later rijpende gewassen op de hoema worden geplant, meest djagoeng of widjen, ook steeds zonnebloemen (tot wering van plagen) en gierst; het eerst rijpt de djagoeng, dan de padi, dan de widjen; ook wordt doorgaans eene strook beplant met pisang; als tweede gewas gebruikt men veelal katjang tjina, soms ook tabak. In Bantam werden de hoema's „slechts eenmaal bebouwd, dan na 4 jaar weer, en als dat viermaal gebeurd was, waren de gronden uitgeput" (*Eindrés*. III, 129). *Faes* (*Ontwerp nieuw reglement* p. 388) verzekert evenzoo dat de hoema „eerst voor goed verlaten wordt, nadat drie of vier malen met eene tusschenruimte van drie of vier jaren op den grond is geplant"; die tusschenruimte dient voor braakliggen; middelerwijl schiet er weer kreupelhout op, dat na verbranding den bodem weer voldoende bemest.

2°. *Den tiparbouw* (2). *Crawfurd* onderscheidt dezen in een rapport van § 2133 1813 in de teelt *a.* op beploegbare velden; *b.* op de voor den ploeg te steile en met de patjoel te bewerken gronden; volgens hem heet deze tweede soort in het *Cheribonsche*: hoema. Voor zoover ik uit verschillende mededeelingen (*Oosterling* I, 404; *Eindrés*. I, 11 en 115; II bijlage B p. 23; *Bijdr.* 1862 p. 426; *Coolsma* o. l. pag. 112) kan nagaan, is het verschil tusschen den zooveen beschreven hoema- en den tiparbouw dit: 1° de hoema wordt aangelegd op een terrein, tot dusver begroeid met zwaar bosch, de tipar op de hieronder door *De Bie* beschreven tegalgronden, die zich, zooals hij zegt, veelal ontwikkelen uit verlaten hoema's; 2° ondergaat de hoema zoo goed als geene grondbewerking; de rijstkorrels worden gepoot in met een stok geprikte gaten; de tipar echter wordt zoo mogelijk geploegd, anders gespuit; gezaaid wordt in den omgewerkten bodem; 3° de hoema wordt prijsgegeven zoodra

(1) Van wieden wordt hier niet gesproken. *Verwijk* zegt (u. s.) dat dit wel geschiedt; evenzoo *De Bie* (p. 87), die ook van inboeten der slecht geslaagde plantjes spreekt.

(2) *De Bie* zegt (u. s. pag. 14) dat in de Soendalanden de bouwgrond nooit *tegal* wordt genoemd, maar dat hieronder wordt verstaan „een terrein, begroeid met gras, alang-alang,

Priangan.

glagah of mandjah, waartusschen hoogstens eenig struikgewas of wat laag opgaand en ijl geboomte." In dezen zin vindt men het zeer dikwijls gebezigt in het groote Preangerrapport van 1864 (*Bijl. Hand. Staten-Gen.* 1870/1), bijvb. op p. 2937, waar als plantendek dezer tegals genoemd worden alang-alang, glagah, gras en kreupelhout.

de grond uitgeput is, de tipar meer geregeld bewerkt en beplant, zoo noodig met tusschenpoozen van braakliggen. In de beantwoording der stat. vraagpunten van 1820 lees ik dat de tiparbouwer den overgang vormt van den gagabouwer tot den bewerker eener sawah en om de 5, 6 of 7 jaar tot verhuizen genoodzaakt is; heeft de grond een tijd braak gelegen, dan kan hij daarheen terugkeeren. Men zal dus denkelijk wat hierboven van hoemabouw werd genoteerd zoo hebben op te vatten, dat deze gaandeweg kan overgaan in tiparbouw.

3°. *Den natten of sawahbouw*, die hier niet beschreven behoeft.

Het Bataviaasch Genootsch. loofde in het eerste deel zijner Verh. (2^e dr. p. 8) o. a. eene belooning uit voor hem, die een beter ploeg voor den Inl. zou uitvinden en de padi met de sikkal zou laten snijden; dit slaat per se op de Ommel.; uitgevonden is die ploeg niet, anders zouden Craan en Radermacher wel getracht hebben hem in de Regentsch. in te voeren. Volgens Raffles (History 1817, I, 147) bedroeg het aantal ploegen in de Batav. Regentsch. 17.366, terwijl dat der „families” omstreeks 60.000 heette; vergelijk hierboven § 2116 i. f. en de opmerking B. 50, 2 omtrent de overhaasting waarmee Raffles' gegevens zijn verzameld.

§ 2134 *Rijstprijzen.* Hierbij dient vooraf opgemerkt, dat de tjaëng padi 200 bos is; de bovenlandsche tjaëng wordt meestal berekend op 1.250 pond (B. 50, 28, 2); het gewicht van den Heemradenbos padi (der tiendelevering aan de Comp.) werd echter in 1746 (P. V, 418) bepaald op 20 pond, zoodat de zware tjaëng is 4.000 pond.

Van de padi wordt rijst gestampt; een gantang hiervan weegt $13\frac{1}{3}$ pond, zie B. 50, 15, 3. Voorts komt bij de vergelijking van prijzen in aanmerking het gewichtsverlies der padi bij de bewerking tot rijst. Hooijman (Verh. B. G. III, 2^e dr. p. 329) rekent dat twee tjaëng een last rijst geven; R. 3 Juli 1801 leest men dat de tjaëng van 1.250 pond geeft 40 gantang, dus 533 pond; in Nic. Engelhard's rekeningen van Pondokgedeh wordt de tjaëng echter met 48 gantang gelijkgesteld, in die van De Wilde en Steitz op Soekaboemi met 50, evenals ook in de beantwoording der statist. vraagpunten van 1820. Van den Bosch (Brief p. 32) zegt dat de tjaëng van 4.000 pond geeft 2.400 p. rijst; H. A. Steijn Parvé (Bijdr. 1862 p. 416): „gewoonlijk ruim de helft”, hetgeen vrij wel overeenkomt met De Wilde (o. l. pag. 94): $\frac{1}{2}$ à $\frac{7}{12}$. Tjondronegoro (Aanteek. op Veth's Java I, in Bijblad n^o. 9 van Tijdschr. Aardr. Genootsch. p. 13) verzekert: „Van padi gendjah (vroegrijpe padi) verkrijgt men \pm de helft, doch bij padi dalem rekent men op \pm 60 pCt. zuivere rijst”. Een deskundige zei me: padi geeft 83 % gaba en gaba 69 % witte rijst, bij goede bewerking, dus 57 % van de padi. Verder is rekening te houden met het stamploon; hoeveel hiervoor valt te tellen is niet te zeggen. Bij eene advertentie in de Bat. Courant 14 Sept. 1816 wordt te koop aangeboden padi per tjaëng van 4.000 p. voor 22 Sp. en rijst per kojan van

3.375 p. voor 30; dus 100 p. padi is in waarde gelijk aan 62 p. rijst. Eene andere advertentie, Java Gov. Gaz. 17 Febr. 1816, vraagt voor dezelfde hoeveelheden 25 en 35 Sp. papier, dus hier is 100 p. padi gelijk aan 60 p. rijst.

Prijzen te Batavia. Omtrent den prijs waarvoor in Coen's tijd rijst te § 2136 Japara was te krijgen zie De Jonge IV, 5; 9; 15; 34; 60. In 1631 (ib. V, 185) wordt het last van 3.000 pond te Batavia gerekend op 50 realen; toen er in 1639 bizondere overvloed was, daalde de prijs tot 33, 32, 30 realen (ib. pag. 241); in 1641 kon de Comp. haar te Bat. koopen voor 25 realen, in 1644 voor nog minder (ib. pag. 253; 264). Dagr. 1656/7 p. 150 verkoopt de Comp. in een tijd van grooten aanvoer de rijst uit hare pakhuizen tegen 38 realen en op den pasar 6 gantang voor een reaal; ib. pag. 243 slaat zij alle rijst aan voor 30 tot 26 realen het last, om haar 6 realen duurder aan de gemeente te verkoopen. In 1658 (zie § 2121) is 24 à 25 realen per last een lage prijs. R. 31 Jan. 1661 biedt de Regeer. 32 Rd^s. het last als aanmoedigingsprijs voor landbouwers in de Ommel. In 1663 (De Jonge VI, 99) daalde door zeer ruimen invoer de prijs tot 15 à 20 realen het last; in 1666 (ib. pag. 105) tot 15 realen; maar D. 1680 p. 482 is het last 38 Rd^s. Nic. de Graaff (Reisen, Oost-Indise Spiegel p. 4): de gantang doet 6 stuiver. R. 19 Febr. 1686: de tijding van Tack's dood heeft den prijs per gantang van $\frac{1}{17}$ tot $\frac{1}{10}$ Rd. doen stijgen; men vreest nog hooger stijging; de Regeer. zal den prijs door verkoop houden op 1 schelling. Victualie-order 11 Mei 1689: het last is 25 Rd. Omtrent een maatregel van 1695 zie § 2122. R. 16 Febr. 1714: een billijke prijs is 8 st. de gantang; R. 23 April 1731: het last 30 Rd^s.; R. 4 Dec. 1759: vóór 1740 was het last te Bat. 20 tot 35 Rd^s., na de Chineesche troebelen rezen alle prijzen. Van Imhoff (bij De Jonge X, 155) beschouwt 6 à 7 st. de gantang en 30 à 35 Rd^s. het last als een billijken prijs. R. 20 Juni 1757: de prijs is gedaald tot beneden 30 Rd^s. het last, hetgeen zeer billijk is. Andries Teisseire in 1785 (Verh. B. G. V, 148): een civiele prijs is 37 tot 40 Rd^s. de kojan. Hooijman omstreeks denzelfden tijd (Verh. B. G. I, 2^e dr. p. 152): „bij een middelmatig gewas” doet de kojan 30 à 40 Rd^s. In 1792 en 1793 geldt de tjaeng van 4.000 pond te Bat. 35 Rd^s. (P. XII, 778; 782); in 1797 en 1798 (P. XII, 455 en 717) 30 en 34 Rd^s. G. V. 22 Juni 1799 zegt Wiese dat in de laatste 25 jaar de kojan is gestegen van Rd^s. 25 tot 50 en 60; in 1809 (P. XV, 617) wordt door de Regeer. aangenomen dat hare „oude” rijst bij verkoop per kojan 70 Rd^s. papier haalt, waarmee overeenkomt een besluit van 19 Juni 1808 om de kojan van 3.500 pond te verkoopen voor 35 Rd^s. zilver; besluiten van 1809 (P. XV, 728 en 868) bepalen, de kojan van het nieuwe gewas te verkoopen voor 100 Rd^s. papier. Raffles zegt Proc. 13 Juli 1813 dat de kojan van 3.400 pond te Bat. gemiddeld 30 Sp. matten doet; bij eene publicatie van 28 Jan. 1813 biedt het Gouv. rijst te koop tegen Rd^s. 210 koper (dat toen ongeveer als 6: 1 tegen zilver stond) de kojan of 42 st. de gantang.

§ 2136 *Ommelanden.* H. 18 Mei 1743: de lichte tjaëng 16 Rd^s.; H. 13 Maart 1751: de zware tjaëng 25 Rd^s.; H. 26 Sept. 1789: dezelfde 32 Rd^s.; B. R. 25 Mei 1798: de tjaëng (naar 't schijnt de lichte) 40 Rd^s. papier (over het agio zie § 1205) maar ook 30 Rd^s.; een bericht van 12 Maart 1801: de zware tjaëng 40 Rd^s., een andere tjaëng van 3.000 pond 25 Rd^s. Voor de zware tjaëng Heemradenpadi werd sedert 1746 (P. V, 420) betaald 20 Rd^s.; uit B. 41, 1, 3 blijkt, dat in 1799 Heemr. in plaats van padi te ontvangen uitgekocht werden tegen 40 Rd^s. papier de tjaëng of ongeveer 34 Rd^s. zilver; uit R. 21 Slagtm. 1810 en P. XV, 658 bespeurt men dat in Daendels' tijd de 20 Rd^s. werden betaald in papier zonder agiovergoeding.

Buitenzorg. Een brief van 27 Dec. 1794 zegt dat de Chinees te Tjisa-roewa zijne padi wil verkoopen à 6 Rd^s. 32 st. de tjaëng. B. R. 6 Febr. 1807 noemt Van Lawick 10 Rd^s. de lichte tjaëng den „middelbaaren prijs” op Pondokgedeh; evenzoo P. XIV, 352: 10 Rd^s. koper. Nic. Engelhard berekent in een stuk van 1808 (zie § 2607) de lichte tjaëng op 12 ½ Rd^s. zilver; het contract, door Daendels in 1810 met den Regent aangegaan (Nic. Engelhard, Overzicht p. 122), bepaalt dat deze hem 8 Rd^s. papier zal betalen in stede van dezelfde kleine tjaëng (denzelfden prijs vindt men op Tjiomas etc. P. XIV, 666), terwijl men *ibid.* p. 116 de waarde vindt opgegeven als 5 Rd^s. „op het land verkocht”. In zonderlinge tegenstelling daartoe staat de vermelding R. 16 Sept. 1808 dat op Kedoengbadak 50 Rd^s. papier wordt betaald per tjaëng; vermoedelijk is dit hier met opzet zeer ruim berekend. Den 25 April 1810 schrijft Daendels (De Jonge XIII, 459) dat hij de tjaëng niet wil afstaan beneden de 12 Rd^s. papier; een brief aan hem van Zegers Veeckens dd. 16 Grasm. 1811 verklaart dat de lichte tjaëng 20 Rd^s. waard is. Nic. Engelhard schrijft 27 Aug. 1812 in eene rekening over 1811 dat de padi der Buitenz. landen, waarvan hij mede-eigenaar is, 30 Rd^s. koper heeft gehaald per 1.250 pond; uit eene dergelijke rekening over 1813 ziet men dat, toen De Wilde uit Soekaboemi bewerkte rijst te Buitenz. ter markt bracht voor een Sp. (64 st.) de 10 gantangs, „alle de rijstmolens op de bazaar aldaar” het werk moesten staken; de padi deed te Buitenz. destijds 6 à 7 Sp. zilver de tjaëng, d. i. 30 à 35 Rd^s. koper. Macquoid zegt Proc. 19 Aug. 1814 dat de kleine tjaëng in het Buitenzorgsche ongeveer 5 ½ Sp. doct. Blijkens rekeningen van Nic. Engelhard verkocht hij in 1814 op Tjiomas de lichte tjaëng tegen 4 ½ à 5 Sp., maar in 1815/6 levert hij padi aan Raffles tegen 20 Sp. de 4.000 pond.

§ 2137 *De Regentschappen.* Den 12 April 1748 schrijft de Regeer. naar Tandjoengpoera dat zij den prijs van 37 ½ Rd^s. per kojan, nu er vrij veel rijst te Bat. is, verlaagt tot 30 Rd^s. „in de veronderstelling dat den Depattij daar niets tegen zal hebben”. Uit P. VII, 812 blijkt dat in 1755 in Krawang de tjaëng van 4.000 p. wordt betaald met 28 à 35 Rd^s.; dit was in een tijd van groote schaarschte. In 1789 is (P. XI, 173) 25 Rd^s. per kojan van 3.400 p. te

Tandjoengpoera een lage prijs. Volgens Radermacher (T. N. I. 1856, II, 172) deed in 1777 in het Tjiandjoersche de 2.000 p. padi 4 Rd^s. De Commissie Thalman zegt in 1807: in Band. is de prijs per tjaëng 4 Rd^s. G. E. Teisseire noemt 29 Herfstm. 1810 den gemiddelden prijs in de Preanger 2 Rd^s. zilver de lichte tjaëng. In eene becijfering der te behalen voordeelen bij den koop der Tjiandjoersche perceelen noteert N. Engelhard in 1813: „De padij van Pagadongang en Tjeheulang word op de plaats zelve verkogt voor 3 à 3¹/₄ Spaansch de tjaën van 1.000 cattie (dus 1.250 p.) en die van Tjimahi en Goenong Parang teegens 2¹/₂ à 3 Sp. mat^s”; dezelfde deskundige neemt echter in een brief aan Raffles (geinsereerd Proc. 18 Febr. 1814), waarbij hij dezen voorstelt om gezamenlijk eenige dier landen te koopen, in plaats van evengenoemde prijzen 2 à 2¹/₂ en 1¹/₂ à 2 Sp. matten de tjaëng aan. Van Lawick zegt in Nov. 1804 dat de Opzieners behooren te zorgen „dat de rijst van den eenen aan den anderen niet hooger worde verkocht dan Rd. 1:24 (dat is dus 72 stuiver) de bovenlandsche tjin padij”, en Pieter Engelhard keurt dit goed; derhalve gold dit in de Preanger voor een billijken prijs. Niettemin zien wij dat het tarief van 1805 (§ 1597) voor de tjaëng, in de Preanger aan doortrekkenden geleverd, 4 Rd^s. bepaalt. Het was in elk geval schandelijke woeker, dat in P.moentjang anno 1805 tijdens een hongersnood de tjaëng van 1.250 pond door geestelijken en Hoofden werd verkocht voor 10¹/₂ Rd. In Bijlage I. wordt anno 1812 in Bandoeng die tjaëng steeds getaxeerd op 4 Rd^s., zie aldaar § 28 enz. Raffles (Hist. of Java II, 2^e dr. p. 273) geeft als tjaëng-prijs in de heele Preanger 3 Sp. matten op, behalve in Limbangan, waar die ongeveer 3¹/₂ is, en in Soekapoera, waar hij iets beneden de 3 Sp. bedraagt.

Wat betreft het groote verschil in de prijzen naarmate een land verder van de stad was gelegen, is nog te wijzen op hetgeen Mossel (Aanm. p. 198) zegt: Een land binnen een uur van de stad is tienmaal zooveel waard als een (even groot) op 6 uur afstand en wel vijftigmaal zooveel als „de hoogste vrije landen”, dus in het Buitenzorgsche, ofschoon deze „de vrugtbareste” zijn; dat verschil is een gevolg van het „ongemaklijk transport”. Hierbij is niet zoozeer opvallend dat de landen vlak bij de stad zoo hoog genoteerd stonden, omdat deze in den verkoop van vruchten eene bijzondere bron van inkomsten moeten hebben gehad; maar opmerkelijk is, dat een land op 6 uur afstand (dus te ver van de stad om in den geregelden vruchtenverkoop te participeeren en genoodzaakt, winsten te zoeken uit den rijstafvoer) vijfmaal zooveel waard was als een even groot in het Buitenzorgsche, hetgeen tot de gevolgtrekking leidt, dat tengevolge van het slechte transport de padi bijvb. van Tjipamingkis maar ¹/₅ gold van die der naderbij gelegen landen, zooals bijvb. Depok. Nog in 1902 vond Eekhout (Ind. Gids 1902, II, 965) dat in zekere kampong aan de zuidkust der Preanger de rijst 6 gulden de tjaëng deed, en in eene andere, maar 12 uur stoomens daarvan verwijderd doch met

inl. hulpmiddelen moeielijk te bereiken, 40 gulden. Het Welvaartrapport Vb Bijl. 11 zegt dat in Djampang Koelon de padi dikwijls onverkoopbaar is „door grooten voorraad en afgezonderde ligging”. Eigenaardig is ook eene anecdote van omstreeks 1840 (bij Van Doren, Herinneringen II, 76), dat een Preanger-Regent een paard, ter waarde van f 300, kocht voor eene hoeveelheid rijst, die „wanneer men de rijst op slechts f 1.50 de picol taxeerde”, f 5.000 waard was. Echter kan dat paard door gunstige teekens in 't oog des koopers wel buitensporige waarde hebben gehad.

§ 2138 Wij wenschen thans eenige oude mededeelingen te laten volgen aangaande de grondrechten van den Preangerman. Of hetgeen wij B. 15, 23, 5 noteerden eenige waarde heeft, willen wij daarlaten. Volgens de Cherib. Pepakem (p. 29) geeft 4 jaar ongestoord bezit van woesten grond eigendomsrechten. Wat Van Lawick rapporteerde blijkt in § 2571. G. E. Teisseire schrijft 29 Herfstm. 1810 dat men in de Preanger geene inl. ambtenaren bezoldigen kan in een aantal jonken rijstvelden, omdat men aldaar geen jonken kent en geen „afzonderlijke rijstvelden Gouvernements wegen zijn” (iets wat vroeger voorbijgezien was, zie § 1319); integendeel worden „de bewerkte rijstvelden alle bezeeten en bewerkt door diegene dewelke dezelve hebben ontgonnen, tot stand gebracht, dan wel van andere die door verhuizing, sterfte en onvermogen om hunne rijstvelden te kunnen bewerken, dezelve voor een zekere somme gelds aan andere hebben afgestaan; de sawavelden der Regenten worden door dienstelingen of boejangers of wel door hunne maagschap bewerkt”; ieder kan verder zooveel woesten grond ontginnen als hij verkiest. Men zie verder wat in 1812 de Regent van Bandoeng zegt (B. 50, 55 i. f.) over de rechten van den eersten ontginner, over die op vruchtboomen (ibid. § 43), en de eigendomsrechten op sawahs (ibid. § 37). Wat de Commissie Knops en Van Lawick in 1812 zegt blijkt in § 2572.

Nic. Engelhard schrijft (Overzigt p. 265): „In geen geval zal zich de Regent of Landeigenaar met de sawavelden inlaten, dan wanneer dezelve onbebouwd blijven liggen of dat de eigenaar (*sic*) nalatig blijft, daarvan de padjak of landhuur te voldoen, hetgeen denzelven van zijn regt van eigendom versteekt en den Regent of Landheer daarentegen in de gelegenheid stelt, dezelve aan anderen ter beplanting te kunnen overgeven, welke velden dan ook niet mogen worden veraliëneerd, wijl dezelve het eigendom blijven van den Regent of Landeigenaar. Dit is zoo algemeen in de Regentschappen en op de meeste landen geadopteerd, dat hetzelfde kracht van wet heeft gekregen”. Hier haspelt dus Engelhard de particuliere landen samen met de Preanger, waar „veraliënering” van grond alle dagen voorkwam. Immers Crawford schrijft 31 Dec. 1813 uit Djokja: „In the westerly districts of Chanjor, Bandong, Soomadang, Sookapoora and Prakamunchang the acknowledged right of private property in the soil acquires the appearance and character which belong to it in Europe; the sale and purchase of

landed estates in perpetuity is a matter of daily occurrence; translations of two authentic documents of this description are appended (*niet aanwezig*); about six or seven years ago the transfer of property having given rise in some instances to temporary inconvenience in the arrangements for the coffee culture, the local European authority in the Prayangan districts took upon itself to prohibit all further sales"; er is overal zooveel land beschikbaar, dat sawahs alleen „are deemed worthy of being appropriated as private or hereditary property; in the Soonda districts every individual whose labour or other (*sic*) capital has reclaimed lands of this description is considered as having acquired a right of property in them; the private right to land of this description is discriminated by the term *yasa*, which may be translated *patrimony*".

Wij zien echter dat Daendels bij het uitgeven van zijn Staat beweerde § 2139 dat „landeigendom onder de Javanen nimmer bekend is geweest" (§ 2625); dat deed hij om de dwangcultuur van koffie goed te praten. Van den Bosch, die uit persoonlijke ondervinding niets van de Preanger kon weten, borduurde hierop verder en verklaarde zoowaar (Nederl. Posittingen I, 118) dat in de Preanger de „rijstvelden", ofschoon zij „als het ware het eigendom der bezitters geworden zijn" (hier praat hij Raffles' Substance of a Minute, geciteerd in § 2572, na), niettemin „toebehoorden" aan het Gouvernement (dit is 's mans eigen vinding; men mag geen oogenblik onderstellen dat Van den Bosch bekend was met de opvatting van den Soendanees, zooals die o.a. in Eindrés. I p. 3 wordt aangeduid), hetwelk daarvan „het gebruik vergunde" aan den kleinen man, doch de dwangcultuur hieraan verbond, welke aldus „als het ware een servituut" vormde, dat in de plaats trad van andere opbrengsten. Hij wilde dus de dwangcultuur voorstellen als voortvloeiend uit een privaatsrecht van den Souverein als grondeigenaar. Evenals een particulier grondeigenaar aan zijn pachter elke voorwaarde kan stellen die hij verkiest, met vrijheid aan den pachter om te vertrekken zoo hij die voorwaarde niet aannemt, zoo kon de Souverein ook zooveel koffie eischen als hij wilde; het stond immers, volgens Van den Bosch (zie § 721), tijdens de Comp. den Preangerman vrij naar elders te verhuizen, wanneer de „overeenkomst" tusschen hem en het Gouvernement opgehouden had hem te behagen. Wij zien elders (§ 936) dat dezelfde Van den Bosch in datzelfde werk nog eene heel andere theorie verkondigde over den aard der dwangcultuur.

In de beantwoording der statistieke vraagpunten aangaande de Prean- § 2140 ger (vastgesteld bij Gouv. besl. 27 Juli 1820 n° 1) wordt verzekerd dat uitgezonderd de verkochte (particuliere) landen alle gronden, bebouwde en onbebouwde, aan het Gouv. behooren, en wel omdat zij „onder het bestaande stelsel" moeten worden beschouwd als „feudaal gronden"; het door ontginning verkregen recht is „slechts een recht van vruchtgebruik, daar alle gronden aan het Gouv. behooren"; het is echter vatbaar voor overdracht bij verkoop en

erflating (1). De Wilde schijnt niet veel inzicht in den aard van den grondeigendom der Preangerbevolking gehad te hebben. Onder de plannen ter verbetering van haren toestand noemt hij o. a. op (o. l. pag. 219): „Iedere tegenwoordige bezitter van rijstvelden of aanlegger van nieuwe moest in het bezit van die velden, als zijn eigendom, blijven, zoolang hij, dezelve behoorlijk cultiverende, aan zijne verpligting van opbrengsten voldeed, zonder dat hem die velden bij eene nieuwe jaarlijksche verpachting konden ontnomen worden, hetgeen ik voor geheel Java als allerschadelijkst beschouw; bij overlijden zouden de rijstvelden aan de erven moeten overgaan”. Hij mengt hier echter de Preanger en de rest van Java zoo dooreen, dat het de vraag blijft of hij dan werkelijk aan die „jaarlijksche verpachting” in de Preanger geloofde. Evenzoo zie ik Nic. Engelhard in Juni 1820 (in een brief aan de Commissie van onderzoek naar de particuliere landen), zich beroepend op D. van Hogendorp en Nederburgh's Verhand. over de Vragen, beweren dat „den Javaan” (men bespeurt hier het noodlottig gevolg van deze algemeene qualificatie der bevolking van Java) „geen eigendom van grond bezit in de Preanger Regentschappen” behalve dat „alle sawas die op kosten van den gemeenen man aangelegd zijn, het eigendom is van den planter”, en dit wel alléén omdat aldus wordt bepaald bij de publicatie van 25 Maart 1806 (P. XIV, 293, 12), die niets met de Preanger te maken heeft. Deze onkunde van personen, die zoo lang te midden der bevolking geleefd hadden of zich daarmee zoo lang hadden beziggehouden, verklaart voldoende hoe in 1830 en 1836 de Regeeringsreglementen hetzelfde gebrek aan inzicht te dezen aanzien vertoonden (zie § 937). Curieus is, dat Van Hoëvell nog in 1847 kon schrijven (Reis I, 36): „Het individueele grondbezit is in deze vlakte van Maleber (*Tjiandjoer*) en overal in de Preangerlanden klaarblijkelijk een onder begunstiging vooral van het zooveel besproken stelsel (*het Preangerstelsel*) ingesloopen misbruik, even drukkend en verderfelijk voor de bevolking als het, bij eene eventuele reorganisatie dezer gewesten, nog groote moeilijkheden zal opleveren”. En nog curieuser is, dat de uitgever van deze Reis, ipsissimus Prof. Veth, bij dezen onzin heel geene verbetering noodig vond.

§ 2141 *Is de Staat eigenaar van den grond?* Wij zullen hierbeneden tot toelichting van dit punt eenige plaatsen laten volgen zonder ons aan te matigen daarop eene uitspraak te baseeren. De Soeriangalam zegt (Bijdr. 1863 p. 40): „Er is de Vorst alleen, die de geheele landen bezit, wijl landen niet verkocht mogen worden maar wel de opbrengselen daarvan”. Mr. I. A. Nederburgh teekent hierbij aan (l. l. pag. 32 noot): „Bedoelt men met „de geheele landen

(1) Dit komt dus overeen met de definitie van erfelijk individueel bezit, door Mr. I. E. Lenting gegeven in de *Economist* 1879, I, 43 als een „gebruiksrecht”, dat verschilt van eigendom als zijnde „precair”, omdat „het zou

kunnen gebeuren dat de Souverein hem (*den bezitter*) het (*den grond*) ontnemt”. Dat wordt dus: eigendomsrecht, beperkt door de willekeur der ambtenaren. Een raar soort recht onder een Nederlandsch bestuur.

bezitten" dominium eminens? Staat het onmogelijk verklaren van verkoop der landen in verband met het begrip dat het land zelf niet voor eigendom vatbaar is? Of heeft de vorst zijn absolutisme reeds zoover gedreven dat hij feitelijk eigenaar is van allen grond?" Bij Jonker, Een Oud-Jav. wetboek p. 119, vinden wij eene bepaling uit de Koetaramanawa: „Indien iemand zijn land verpandt, vervalt dit pand nooit, want land is eigendom van den vorst; het blijve slechts bij den pandnemer". Waarbij Jonker aanteekent (p. 30): „Welke rechtsgevolgen dit eigendomsrecht van den vorst, behalve het recht tot heffing van belasting op de producten van den grond, heeft, is ook in de Hindusche wetsuitlegging zeer duister". F. A. Lieftrinck verzekert (T. B. G. XXXIII, 372 noot) dat al wordt op Bali de Vorst genoemd „de eigenaar van het land", diens recht op den grond „fictief" is. Professor Veth komt in de Gids 1866, I, 273 tot de conclusie: „Zeker is het dat, al gold op Java het Mohammedaansche recht, zelfs naar de Malekietische leer, in vollen omvang, geen eigendomsrecht van den Souverein op den grond daaruit zou volgen"; tevoren had hij al gezegd (ib. pag. 261): „Hoever de rechten van den koning zich ook in de Hindoe-maatschappij mogen uitstrekken, ten opzichte van den grond gaan zij niet verder dan tot het heffen eener belasting op de vruchten en inkomsten". Hij verwerpt derhalve (p. 275) „het beweerde eigendomsrecht van den Souverein op den grond" en zegt (p. 276): „de Souvereinen van Java waren nimmer eigenaren van den grond en dus ook het Nederl. Gouvernement niet dat in hunne plaats trad". Evenzoo verwerpt M^r. F. D. E. van Ossenbruggen (Ind. Gids 1905, I, pag. 165) „de leer van het oppereigendom van den Staat op den grond", welke door M^r. L. W. C. van den Berg (Bijdr. 1891 pag. 1 e. v.) was verdedigd. Rouffaer in de Encycl. van N.-I. IV, 617, 1 verzekert daarentegen met beslistheid: „De Midden-Jav. Vorst is Souverein Eigenaar van den grond", hetgeen blijkt uit den reeds in 1677 „in een belangrijk deel van Java op den grond rustenden last", en wel uit het half-bouw-stelsel: de helft der opbrengst voor den bouwman, de helft voor den landeigenaar.

Op mijn weg en binnen mijne bevoegdheid ligt het niet, aan dezen § 2142 meeningsstrijd deel te nemen; ik wensch alleen aan te wijzen hoe zich in onze Nederlandsche bronnen gaandeweg de leer van den grondeigendom des Souvereins heeft vertoond. Wij moeten daarbij het geconquesteerde Jacatra terzijde laten, alwaar door de verovering alle bestaande rechten hadden opgehouden (§ 584 e. v.); hierop doelde de uitlating in 1726 (B. 27, 11 pag. 447 noot 2, vergeleken met § 837) dat er geene koffieboomen mogen worden uitgerooid „als grondvast sijnde op 's Comp^s. landen". Wat Mr. L. W. C. van den Berg in Bijdr. 1891 p. 19 noot beweert, dat de brief van Rangga Gempol, te vinden bij Van Rees (Overzicht p. 85), een „merkwaardig voorbeeld van erkenning van het eigendomsrecht der O. I. C. op den grond" aanbiedt, is geheel onjuist. Wanneer Crul (zie § 306) den Regent „eijgenaar" noemt

van zijn regentschap (zie ook § 165; 166), dan is dit dezelfde nonchalance van uitdrukking waarmee in 1735 (§ 843 i. f. en 931) de gansche koffiëplantende onder Batavia ressorteerende bevolking wordt voorgesteld als verstoken van grondeigendom en als opgezetenen op „s Comp. landen”; hier is eenvoudig pour le besoin de la cause de Jacatrasche rechtsverhouding toegepast op landen buiten Jacatra. Hoe weinig de Regeer. zich in dergelijke zaken om theorieën bekreunde (1), blijkt uit het D. 1678 pag. 194 aan een Chinees verleend licent-briefje, om bajoerhout te kappen waar hij maar wil in de Ommel., zelfs op de aan particulieren uitgegeven landen, mits aan dezen de tiende betalend. Dit strekte „tot gerief deser stede”, dus men zou kunnen onderstellen dat de Regeer. zich tot deze rechtsverkrachting geautoriseerd achtte door het dominium eminens (2) der Comp.; ik betwijfel echter in hooge mate of Van Goens, die dit briefje verleende, ooit van het dominium eminens gehoord had, en beschouw liever dit ingrijpen in verkregen rechten als eene bloote daad van willekeur. Ook is van weinig belang de verklaring der Regeer. P. V, 419 (anno 1746) met het oog op het grondbezit, dat „sowel hier (*in het Jacatrasche*) als op andere plaatsen in Indien de regul vaststaat en doorgaat, dat al wat niet geloofwaardig bewesen kan werden particuliere eijgenaars toe te komen, aan den heer van het land (*de Comp.*) behoort”. Dit schijnt dus eenvoudig eene kwestie van privaatrechtelijken aard. De vraag of zij het dominium eminens bezat bijvb. op de sawahs in de Preanger, wordt door deze verklaring niet aangeroerd.

§ 2143 De eerste maal dat eene theorie omtrent de rechten van den Staat op den grond werd verkondigd, was in Dirk van Hogendorp's Schets of Proeve (§ 2548), waarin het heet dat de Comp. „het leenroerige systema”, dat op Java reeds bestond, heeft bestendigd; „volgens eene grondstelling van de leenroerige regeeringsvorm (*op Java? of in Europa?*) behoort het land of de grond in eigendom aan de Vorst of Landheer, en dewijl de stranden door de Vorsten aan de Maatschappij (*O. I. C.*) afgestaan zijn, zoo komt haar ook

(1) Men zie ook het voorbeeld in § 1603 en het genoteerde B. 33, 6, 1. Waarbij op te merken valt, dat nergens blijkt van eenig verschil in de rechten, welke aan de Europ. boeren in het Tanggeransche werden toegekend (binnen het koninkrijk Jacatra) en die van hunne collega's daarbuiten (§ 1656).

(2) Bij Dermout, Het recht van den staat op den grond p 84 lees ik, dat de leer van het dominium eminens afkomstig is van Hugo de Groot en uitgedacht om onteigening te verklaren; „volgens deze leer zou de Staat van af den beginne eenig eigenaar van den grond zijn en langzamerhand de privaatspersonen rechten daarop hebben verleend tot in zoodanige mate als thans in het begrip eigendom vervat

zijn; doch dit recht, ontleend aan het recht van den Staat, zou daaraan alsnog ondergeschikt zijn, daarvan afhangen en niet zoo volledig zijn of de Staat kan te allen tijde het beperken krachtens zijn hooger, supereminens recht”; het zou zijn een privaat recht, en de leer van het dominium eminens zou nog altijd worden „gehuldigd in Engeland en N. Amerika” (iets wat ik, zie beneden, in twijfel trek). Daarentegen verzekert Mr. I. A. Nederburgh (Het staatsdomein op Java p. 89) dat het dominium eminens is van publiekrechtelijken aard, als zijnde (p. 103) het „recht dat de Staat krachtens zijn roeping op alles binnen zijn gebied heeft”.

den grond der stranden in eigendom toe"; zij staat dien af aan de Regenten op zekere voorwaarden, neergelegd in de acten van verband, en deze Regenten „staan den grond weder af aan den gemeenen Javaan; op deze wijze kan men de Regenten als groote pagters aanzien, die de gronden weder aan den gemeenen man verpagten". Als men zich herinnert dat Van Hogendorp te Patna had gediend, dan ligt het voor de hand dat hij deze theorie had overgenomen van de Engelschen in Bengalen, die, na lange theoretische discussies, eindigden met de Zemindars te beschouwen als landeigenaren, „rather perhaps from considerations of policy than a clear conviction of their superior right", zegt Raffles, *Hist. of Java 1817*, I, 136. Elders (Antwoord op het Onderzoek der gronden van zijn stelsel p. 38) verklaart D. van Hogendorp dat de onbebouwde grond op Java „aan niemand in 't bijzonder toebehoort als aan de Republiek, zijnde volgens het feodale systema grondheer van allen grond"; en wanneer wij hem nu in zijn Bericht p. 12 zien opmerken dat dit feodaal systeem nog bestaat in Engeland, waar „niemand hoegenaamd een vingerbreed grond in volkoomen eigendom (allodium) bezit, maar alleen in leen (feodum) van den koning, aan wien alleen het dominium absolutum et directum toebehoort (1)", dan blijkt ten duidelijkste dat hij met het feudaal stelsel, waaraan de rechten van den Staat op den grond van Java worden ontleend, geen oogenblik heeft gedacht aan Javaansche rechtsverhoudingen, maar aan het in Europa en speciaal in Engeland vroeger bestaande leenrecht.

Nu is het vormakelijk te zien, hoe sedert Dirk van Hogendorp klak- § 2144 kloos, zonder een zweem van onderzoek, deze Europeesche rechtsverhoudingen worden geamalgameerd met Aziatische. Commissarissen-Gen. (d. i. Nederburgh) schrijven 4 Juli 1795 (bij De Jonge XII, 345) dat op Java's N. O.-Kust de eigenaars van suikermolens „eeniglijk eigendom hebben aan de opstallen en gebouwen, dog aan geen land hoegenaamd, dat alles van de Compagnie is". Van IJsseldijk 15 Juni 1799 (ib. p. 483): „Sourabaija brengt in verre na niet aan de Comp., die er wettige eigenaar van is, op, wat er met redelijkheid van kan gevorderd worden". Deze beide uitlatingen betreffen dus het factisch recht, en raken de theorie niet aan. Doch Nederburgh

(1) De groote autoriteit op dit gebied, Blackstone, verklaart (zie De Laveleye, *De la propriété* p. 57 noot) dat in Engeland alleen de Koning het dominium absolutum et directum bezit, en dat alle grondbezit moet worden beschouwd als eene door hem verleende concessie op voorwaarde van zekere diensten, bepaald door het feodaal recht. Dit recht des Konings berust (zie ib. pag. 128) op de verovering van het rijk door den slag van Hastings; dat het in Engeland zoo straf doorgezet werd, kwam hiervandaan (pag. 131), dat juist des-

tijds het leenstelsel in de gansche volheid zijner kracht was; de Angelsaksische grondheeren werden evengoed 's Konings vazallen als zijne volgelingen aan wie hij goederen uitgaf; er bleef geen allodiaal goed over. Volgens dit Engelsche recht geldt (p. 276 en 277) het beginsel: „aucun particulier n'est propriétaire absolu de la terre". Het spreekt echter van zelf dat in lateren tijd dit recht des Konings eene bloote theorie werd, die niemand in de uitoefening zijner eigendomsrechten belemmerde.

zegt in zijne Verhand. over de Vragen p. 39 dat het bestuur der Vorsten en Regenten „is gegrond op het in Asia algemeen aangenoomen en heerschend beginsel, dat de Vorst is eigenaar van den grond en daarvan aan den landzaat alleen het gebruik toestaat op zekere voorwaarden en onder zekere contributiën”. Op dezelfde wijze spreekt hij in de Consideratiën der Staatscommissie (Mijer p. 127): „Geen eigendom van grond is onder hun (*de Javanen*) bekend; den Vorst of Regent van elk District komt de beschikking daarover toe”; ib. pag. 129: de Vorst „beschikt privativelijk” over den grond. Wiese (1) schrijft in 1802 (De Jonge XIII, 47) om Van Hogendorp te bestrijden, dat de Comp. wel in streken, „onder hare onmiddellijke regeering staande”, Regenten kan afzetten enz., „maar dit sluit nog niet in dat zij over die leengoederen als eigenaar zoude kunnen disponeeren en dezelve naar welgevallen onder de inwoners verdeelen, ten minsten zodanig een inbreuk op 't geen de Regenten en mindere Hoofden als hun wettig eigendom en als hunne onvervreembare voorrechten aanmerken, zoude uit den aart der zake de heevigste teegenkating van hunne zijde ontmoeten”. Hier worden dus voetstoots de Regenten beschouwd als eigenaars van den bodem, jazelfs „de mindere Hoofden”, eene opinie die Raffles later zoo makkelijk § 2145 weerlegde. Rothenbuhler schrijft in een rapport aangaande den Oosthoek in 1806 (Bijdr. 1854 p. 79): „De ingezetenen hier in den Oosthoek hebben nergens eenig vast eigendom van land; dit behoort alleen de Comp^e. als souverain toe en deze heeft het wederom aan de Regenten afgestaan om uit derzelve inkomsten goed te maken de lasten, welke voor het district dat onder hun gehoord, bepaald zijn”; evenzoo in 1812 (Verh. B. G. XLI, 33). Daendels is van oordeel (Staat p. 2) dat, uitgezonderd de Bataviasche Ommelanden, „de Souverein ondersteld (*wordt*) eigenaar van den grond te zijn”. Raffles kwam al spoedig tot de opinie (Substance of a Minute p. 79) „that in common with other Asiatic Governments there existed in Java no proprietary right in the soil between the actual cultivator and the Sovereign; that all appropriations of land were of a temporary nature, revocable at the will of the Sovereign”; dit gold echter minder de Soendalanden, „which from their scanty population and impoverished state seemed to demand only a secondary consideration in the general question” (en waar hij van zins was de gedwongen koffiecultuur te handhaven, zoodat zijne theorieën hier overdaad zouden zijn). Raffles' bedoeling was, de opinie (van Wiese) te weerleggen,

(1) Dat deze onbekwame persoon de schrijver zou wezen der bedoelde nota, is op zich zelf niet aannemelijk. In N. Engelhard's correspondentie uit dien tijd vond ik bovendien een briefje van een ongenoemde, waarin beweerd wordt dat de Indische Van Lennep de wezenlijke auteur zou zijn, wat veel waarschijnlijker

klinkt. Deze David van Lennep, Geassumeerd Lid van den Raad van Justitie, werd 22 Juni 1804 op het Holl. kerkhof begraven. Over zijn invloed op Wiese en hoe hij als diens raadsman werd opgevolgd door Van Polanen, zie Dr. de Roo I, 4.

dat de Regenten rechten op den grond hadden, en daarom rechten op heffingen. Hij maakte (Hist. of Java 1817, I, 138) voor de Soendalanden eene uitzondering wat betref de rechten van den Vorst op den grond; hij achtte dus die rechten, als kunnende door privaatrecht worden opgeheven, te zijn van privaatrechtelijken aard. Veth zegt (Gids u. s. pag. 275): „Wat het door Raffles onderstelde eigendomsrecht van den Souverein betreft, dit was bij hem niets anders dan een soort van fictio juris, om houding en afronding aan het door hem ingevoerde landelijk stelsel te geven”. In 1821 zagen wij (§ 2140) Dirk van Hogendorp's feudaal systeem weer opduiken. Van den Bosch (Nederl. Bezittingen I, 118) ging, zooals wij opmerkten, zoo ver om te beweren dat in de Preanger de sawahs eigendom van het Gouvernement waren (zie § 2139), terwijl hij daarentegen in zijne Zakelijke Extracten (bij P. van Swieten, Eenige bedenkingen p. 54 noot) de meening verwierp dat „de Javaan” geene eigendomsrechten op den grond kent en beweerde dat naar inl. opvatting „het regt van den Souverein op een bebouwd stuk land” alleen bestaat in dat om belasting of diensten te vorderen van „den eigenaar”. Blijkbaar gaf Van den Bosch niet veel om zijn eigen argumenten; hij moest toch *wat* zeggen om zijn stelsel te motiveeren; dreef men hem in het nauw, dan kwam hij met de bewering voor den dag dat hij op Java alles met de bevolking mocht doen wat hij wilde, krachtens het recht van verovering (Blik p. 134 noot). Was hij eerlijk geweest, dan had hij gezegd: krachtens het recht van den sterkste. Baud hinkte evenzeer op verschillende gedachten; nu eens sprak hij (bij Mijer p. 171) van „de Javaansche Vorsten, die, zooals bekend is, de algemeene en eenige grondeigenaars zijn in hunne Staten”; dan weer leeraarde hij (ib. pag. 704): „De regten van den souverein op den grond zijn tweederlei: zij zijn onbeperkt voor zooveel betreft geheel onbebouwde streken welke liggen op eenen afstand van de bewoonde gedeelten des eilands; zij zijn daarentegen zeer beperkt, daar waar de inheemsche bevolking het land ontgonnen of op eenige andere wijze in gebruik heeft”; in deze laatste kon bij overdracht alleen worden beschikt „over het regt om de verschuldigde land-rente of erfpacht te heffen”. Men zie verder Veth in de Gids van 1866, I, 252 e. v. over de sedert Raffles bij ons gereciperde opvatting aangaande de rechten van den Staat op den grond.

Veehandel. Over den veehandel van Batavia met Krawang in de 17^e § 2146 eeuw zie § 45. D. 1634 p. 442; 443; 451 blijkt dat de Comp^s. koestal (zie § 10; 13) ongeveer „een quartier uijrs” buiten Bat. en terzelfder plaatse is als de „Comp^s. tuin”, d. i. bij de Chineesche graven, zie § 809 noot 2. Op de overigens zeer onjuiste kaart bij Nieuhof (o. l. pag. 197) vindt men „koestallen” tusschen de Antjolsche vaart en de gegraven Sontar, ongeveer ter plaatse van het beneden te noemen Horendragerspad. R. 12 Juli 1690 vermeldt „de dwarsweg, welke van de Sontar (*d. i. den Sontarschen of Gelderlandschen weg*) tot de Jacatrasede weg loopt, van outs genaemt de Javaense koeijmarkt”;

R. 12 Maart 1700 „de loots voor het groot vee op de buitenmarkt omtrent de fortresse Jacatra, Candang Sapij genaamt”. Volgens H. 21 Mei 1768 lag deze „oude beestemarkt” bewesten Kampong Pisangbatoe. Op een paar kaarten van omstreeks 1790 zie ik als „oude Javaansche beestenmarkt” aangeduid den weg die, wat stadwaarts van de fortres Jacatra, loodrecht op den weg van Jacatra naar het N. N. O. loopt en uitkomt in den weg naar de Sontar. Heden ten dage kan men, ongeveer 70 M. alvorens men (van Goenoengsari komende) de bocht van den weg van Jacatra bereikt (bij welke bocht de rivier bijna den weg raakt) nog sporen van dezen weg, „de oude beestenmarkt”, vinden. Is men langs dezen ouden weg op den Sontarschen weg gekomen en volgt men dien stadwaarts, dan komt men alras bij eene kniebocht, waar een zijweg uit den Sontarschen weg ongeveer recht noordwaarts leidt naar de Antjolsche vaart; deze nog heden gemakkelijk te vinden zijweg is het Horendragerspad, dat zijn naam niet aan bedrogen echtgenooten zal danken maar aan het hierlangs naar de „beestenmarkt” aangevoerde hoornvee. R. 30 April 1762 spreekt van „de candang of loots voor het afkomend beestiaal” aan de N. O. zij van den weg naar Jacatra, alwaar „het beestiaal dat afkomt gestald wordt”, zie H. 10 April 1762. Dat deze kandang niet hetzelfde is als de „oude beestenmarkt” (ofschoon zij dicht bij elkaar lagen), blijkt H. 24 Dec. 1768, waar van twee wegen wordt gesproken „de eene van de groote zijderweg (*Goenoengsari en het verlengde daarvan noordwaarts*) langs het Moorsee hospitaal (*dit lag blijkens eene kaart van 23 Aug. 1769 in den scherphoekigen driehoek, gevormd door den Grooten Zuidcrweg en den weg van Jacatra, ten zuidoosten van het fortje*) en 's Comp^s. buffelkraal, de andere in de wandeling genaamd d'oude beestemarkt of Campong Goenong”, over welken laatsten term zie § 1082 e. v. Nog R. 27 Juli 1802 vermeldt „de buffelscraal schuins agter (*dus broosten*) het fortres Jacatra” onder twee mandoors.

§ 2147 Chastelein spreekt in 1705 (bij Faes o.l. pag. 229) van de buiten observantie geraakte order „van geen buffel te moogen kopen of verkopen als op de beestemarkt, die daartoe expres van d'E. Comp. gemaakt is”. Bij R. 6 Juli 1706 wordt besloten „de vercopinge van de buffels voortaan in den regentijd te laten houden op Mr. Cornelis, tot preservatie van de grote Zuidcrweg en (*tot*) datter een ander (*weg*) expres voor die beesten zal werden bevonden om se door deselve na de beestenmarkt bij 't fortresje Jacatra te kunnen afbrengen”. R. 31 Maart 1730 bepaalt dat dit een Donderdagsmarkt zal zijn; er was blijkens P. VIII, 358 een „Compagnies candang” onder „Javaansche candang-mandacors”; R. 27 Juli 1802 zegt dat „op Meester Cornelis de verzamel- en verkoopplaats” is „van alle buffels, welke uit de bovenl. worden afgebragt”.

Bij R. 31 Maart 1730 wordt besloten om bij den Zevenhoek „naest de daer gelege Balijsse campong van Gousty Badoulo” eene Maandagsmarkt

op te richten tot den veehandel; bij R. 14 Juli 1730 wordt een project voor de aldaar op te richten opstallen geaprobeerd, maar later verneemt men niets meer van veeverkoop te dier plaatse.

R. 30 Aug. 1735, waarbij de oprichting van pasars op Weltevreden en Tanahabang wordt toegestaan, bepaalt tevens dat aldaar buffels zullen mogen worden gemerkt tot den verkoop; bij R. 9 Nov. 1745 wordt de verkoop op „alle geaccordeerde passers” toegestaan.

Op den verkoop van buffels zijn voorts talrijke bepalingen gemaakt § 2148 tot tegengang van buffeldiefstal; daar hierbij vooral de bescherming van den veestapel der Ommelanden beoogd werd, laat ik verder alles terzijde, wat niet blijkt ook op de Regentschappen te doelen; het is evenwel moeilijk, te dezen sujette de lijn te trekken tusschen de bepalingen voor de Ommel. en die waardoor ook de Preangerbevolking werd bevoor- of benadeeld. Bij R. 31 Maart 1730 wordt op voorstel van Stier o. a. bepaald, dat de verkoop van buffels alleen mag geschieden in de „candang” te Mr. Cornelis en die te Angkee, doch door „de berghvolkeren”, die te ver van 's Compagnie's veemarkten afwonen, „in presentie van het Hoofd of den Regent van het district, die dan ook daarvan behoorlijke aanteekeninge sal moeten houden” en bij afvoer stadwaarts een pas zal verleenen, nadat de tevens ingestelde gerechtigheid van $\frac{1}{4}$ Rd. per verkocht wordenden buffel betaald is. Uit R. 8 en 23 Aug. 1731 ziet men dat de „Opsieder van 't beestiaal” vee in de Bovenlanden pleegt op te koopen, evenzoo de baksmeester van het garnizoen; dit wordt nu verboden. Misschien hangt daarmee samen dat terzelfder tijd een soldaat in P. moentjang vertoefde om vee op te koopen (B. 29, 11). Bij R. 7 Nov. 1754 wordt een voorstel van Mossel aangenomen, om „tot gemak van den Inlander” ook „ter fortressen Tanjongpoura, Tangerang en Mr. Cornelis” den verkoop van buffels toe te staan, waarvan op beide eerstgenoemde plaatsen de Postcommandant, op laatstgenoemde de Opzichter van het Beestiaal „aanteekening” moet houden en het verkochte beest moet doen brandmerken, terwijl buiten de buitenposten de verkoop „ten overstaan van het Hoofd van dat district, daar deselve verkogt werden”, gehandhaafd blijft, evenals de pas; tot tegengang van buffeldiefstal wordt tevens o. a. bepaald „dat door geen onbekend persoon een buffel te koop zal werden gebragt, dan g'assisteert zijnde van een of twee bekende personen”. Deze bepalingen zijn gehandhaafd bij de Statuten van 1766 (P. IX, 468). Bij R. 25 Maart 1768 wordt een door § 2149 Van der Parra ontworpen plakkaat geaprobeerd, waarbij o. a. gelast wordt, de passen tot afvoer van „runderen en buffels” te Mr. Cornelis te vertoonen en wel tot tegengang van diefstal en verkoop van het afgebrachte vee „ter sluik in de omleggende campons , moentende dus alle buffels, in het bijzonder die ten dienste der omleggende landen, beneden Buitenzorg gelegen, 't zij die onderwege in koop besproken zijn ofte niet, tot op Meester Cornelis afgebragt worden”; zie de verdere vexatoire bepalingen van dat plakkaat

P. VIII, 354. Bij R. 2 Oct. 1778 (plakkaat 31 Dec. 1778) worden deze bepalingen van 1754 en 1768 ingetrokken en wordt bepaald „den handel in buffels voor een ider open, en gepermitteert te laten dezelve in de Jaccatrasche en de Preangerlanden te mogen kopen en van daar afbrengen zonder eenige belasting hoegenaamt” doch onder verplichting om zich van een gratis af te geven pas bij den Gecomm. te voorzien.

N. Engelhard bericht R. 17 Dec. 1793 dat hij den uitvoer van „draagbeesten” uit Tjiandjoer, Soemedang, P. moentjang en Bandoeng heeft verboden, daar zij aldaar voor den koffieafvoer noodig zijn. Nadat C. G. 19 Aug. 1797 is gelast „dat geene buffels uit de regentschappen zullen mogen worden gevoerd zonder speciale permissie van de respective Regenten”, schrijft den 26 dierzelfde maand de Command. van Tandjoengpoera aan Nic. Engelhard dat 181 voor hem bestemde buffels de Tjitaroem gepasseerd zijn. Men kan nagaan hoe goed die 181 (heel toevallig natuurlijk) te pas kwamen. Den 3 Sept. daaraanvolgende schrijft Engelhard opnieuw over eene voor hem bestemde bezending van 170 buffels uit Batoelajang; de leider van dat transport voegde daar nog een aantal aan toe om die op E.'s naam af te voeren; „tot een straf” werd die man toen genoodzaakt den dubbelen prijs (van het transport?) te betalen voor dat surplus. Uit E.'s correspondentie blijkt verder dat het verbod van uitvoer van hemzelf was uitgegaan, vermoedelijk om concurrentie te weren, zooals die van den Landdrost, want 12 Maart 1797 had de Opz. van Bandoeng hem geschreven dat een afgezondene van dien ambtenaar daar een „bataillon” karbouwen had opgekocht. Datzelfde jaar zond de Regent van P. moentjang 152 buffels naar Mr. Cornelis, die hij grootendeels had bemachtigd in ruil voor koopwaren, die hij aan de bevolking opdrong. Ook in 1799 dreef deze Regent een levendigen handel in buffels naar Batavia, terwijl Nic. Engelhard buffels deed opkopen in Cheribon; vergel. ^{§ 2150} neden § 2156. Den 10 Nov. 1801 wordt de verkoop „van buffelbeesten in de Omme- en Bovenlanden” weder beperkt tot „de veldschansen Tangerang, Tanjongpoera, Buitenzorg en Meester Cornelis” en de pasars, en wel ten overstaan der Postcommandanten, „terwijl de verkoop dier dieren in de verder opwaarts gelegene landen zal moeten geschieden in de hoofdnegorijen, ten overstaan van het Hoofd van het district (1), in hetwelk die beesten verkogt worden, en waarvan hetzelfde mitsgaders de voormelde Commandanten aan den kooper een bewijs zullen moeten geeven”, tegen betaling van 6 st. per buffel (2). Bij R. 27 Juli 1802 wordt den Gecomm. verboden „het verleenen van passen tot het opkopen van buffels aan anderen dan aan suikermolenaars en aan dezulken, die dezelve tot het aan den gang houden der cultures volstrackt benodigd zijn, en mitsdien het opkopen van buffels in de bovenlanden anders als

(1) Over de onzekerheid van dezen term zie B. 20, 13, 8; 31, 13, 3; ib. 16, 5; § 1958.

(2) Over latere heffingen op den verkoop van buffels zie § 2094.

op de geprivilegieerde bazaars" geïnterdiceerd. R. 23 Mei 1806 (P. XIV, 316) verbiedt het afvoeren van buffels uit de Bataviasche Regentschappen. Van Lawick bericht echter, R. 2 Sept. 1806, dat ondanks het verbod van uitvoer van buffels, benedenlanders deze in de Bovenlanden opkopen en dan afbrengen onder voorwendsel dat zij uit Cheribon zijn. Bij R. 4 Sept. 1806 erlangt de pachter van het slachten van vee verlof om in Djampang en Tjidamar buffels op te koopen; bij R. 30 Sept. 1806 wordt aan de bewoners van Djampang verlof gegeven „jaarlijks zo veele beesten af te brengen en op Batavia te verkoopen, als door hen kunnen worden gemist". Ondanks den aandrang van Van Lawick, dat „aan de Regenten het verkoopen van buffels onder zekere voorwaarden zou worden toegestaan", handhaafde de Regeering bij R. 11 Nov. 1806 het verbod van uitvoer. Den 8 Mei 1808 wordt wegens den verachtenden toestand van Cheribon verboden, dat „eenig buffel-vee in hetzelfde (*worde*) opgekocht om naar elders te worden gevoerd"; R. 30 Juli 1808 vermeldt, dat de veehandel door „het verbod tegen den afvoer uit de Bataviasche Bovenlanden" zoowel als door de schaarschte van contanten zeer had geleden, en bepaalt, dat „van den 1 Juli 1810 de aanvoer van buffel-vee en de handel in dezelve over gansch Java voor een ieder vrij wezen en opengesteld zal worden"; de termijn van het in werking treden van dit besluit werd zoo lang genomen „uit vreeze van de Bataviasche bovenlanden censslags te veel te ontblooten", en om aan de „houders van fokkerijen" gelegenheid te geven om middelerwijl hun veestapel uit te breiden. Of dit besluit ooit in werking is getreden, is mij niet bekend.

R. 19 Nov. 1734 leest men, dat de toenmalige Opziener van het Beestiaal gewoon was „de afkomende Javaansche (*vee*-)verkoopers tegens wil en dank te werk te stellen in sijne kalkbranderije", hetgeen stokking in den aanvoer veroorzaakte; hij werd daarom afgezet. Mossel (Aanmerk. p. 191) zegt dat „de ossen en buffels, die zonder karren en uijt de gebergten afkomen, niet weder terugkeeren zonder nootzakelijkheid, maar ten deele tot consumptie van Batavia en tot dienst der Benedenlanden daar verkocht worden". R. 28 Mei 1765 vermeldt dat „de draagossen", die de producten van Soemedang en P. moentjang naar Batavia brachten, aldaar voor de slacht werden verkocht; wij zien echter in § 1060 dat deze voorstelling van zaken wat overdreven was wat die regentsch. betrof. Van Lawick deelt in zijne memorie van 2 Juli 1805 mede: „Degeenen die zich op (*den veehandel*) toeleiden, zochten niet alleenig in de Bataviasche landen jonge buffels op, die zij aankweekten, maar gingen ook naar de Cheribonse districten, zelfs tot Tagal, kochten aldaar buffels en brachten die vervolgens in de Bataviasche bovenlanden, daar zij dezelve verhuurden om een à tweemaal naar het pakhuis producten over te brengen, waarna zij dezelve dan vervolgens naar Batavia afbragten, waar zij die voor een redelijke prijs konden verkoopen; dan tegenwoordig mag niemand negotieeren in buffels, die niet alvorens van

Priangan.

31.

een pas van den heer (*Pictet*) Engelhard voorzien is”, en niet elk handelaar § 2152 convenienceert het, zulk een pas „te gaan haalen op Batavia”. R. 28 April 1801 vermeldt, dat mandoers van suikermolenaars tot in Soekapoera „en andere Cheribonsche districten” buffels gingen opkopen met een pas van den Gemme., zie daarover ook § 2256. N. Engelhard (Overzicht p. 100) zegt dat uit de Cheribonsche landen die niet onder de Sultans stonden „jaarlijks duizenden van buffels en ander vee uit de fokkerijen aldaar naar de Regentschappen en Ommelanden vervoerd” werden; bij R. 11 Nov. 1806 werd besloten, bij den Sultan van Bantam moeite te doen om „den handel van zijne onderdanen in buffels en den aanbreng van die dieren herwaards te begunstigen”. Raffles maakte Proc. 7 Juni 1813 eene bepaling, waarbij de handel in paarden, buffels en ander vee in de Preanger-Regentsch. beperkt werd tot de hoofdnegorij van elk regentschap op 2 vaste dagen per week; de te verkoopen beesten moesten in een pas genoteerd staan. In een rapport dd. 5 Dec. 1818 van Van Lawick van Pabst en H. J. van de Graaff (Inspecteur-Generaal en Adjunct-Insp.-Gen. der Landel. Inkomsten) leest men dat, wanneer vóór den Engelschen tijd de uitvoer van buffels uit de Preanger werd toegestaan, zulks ten gevolge had „dat daar, waar zich in een district weinig buffels bevonden (waardoor de bewoners zich dubbeld bezwaart gevoelden, als niet in staat om met dit weinig getal buffels hunne koffij af te brengen), men gretig de gelegenheid omhelsde om zich van dat gering getal ook nog te ontdoen, waardoor dezelve van den last van het transporteeren hunner koffij bevrijd werden”; werd echter de uitvoer verboden, dan zaten sommige districten met hunne overvloedige buffels verlegen, terwijl zij alsdan „tegens een geringe betaling daarmede buiten hunne eigene koffij ook die van andere districten moesten transporteeren, terwijl tijdens den handel in buffels onder restrictie was toegestaan, hiervan weinige anderen dan *de autoriteiten zelve de voordeelen genoten*, die het aan andere moeilijk maakten, ten einde daardoor de eenigste handelaren in buffels naar de benedenlanden te kunnen zijn”. Bij besluit van Comm.-Gen. 3 Jan. 1819 n^o. 1 werd aan „de Opzienders der koffijteelt” verboden „het middelijk of onmiddelijk handeldrijven in buffels en koebeesten”.

Wat cijfers van den veehandel betreft, volgens R. 23 Nov. 1695 zouden dat jaar 2.466 stuks vee „over den landweg” (er werd echter ook veel vee op vloten van Krawang aangebracht, zie § 45) zijn aangekomen. Uit R. 9 Oct. 1696 ziet men dat dit jaar het aantal 2.856 bedroeg; volgens R. 16 Juli 1700 in 1699 wel 4.188 stuks. In 1749 werden uit de „Bovenlanden” 2.214 koebeesten en 1.994 buffels afgebracht. In Mossel's Aanmerkingen van 1754 (De Jonge X, 263) staat: „De landen over de rivier Tjitarom besorgen in 't generaal aan Bataviase consumptie omtrent 80 stuks rundvee en ruim sooveel buffels 's maands”. De cijfers P. VIII, 325 zijn niet uitsluitend die van aangevoerd vee; men ziet daaruit echter, dat van 1754 tot 1777 de aanvoer belangrijk toenam.

Heffingen. Den 2 Juni 1623 was op het slachten „van alle groff § 2153 vee. binnen deser stede ofte allomme daerbuijten in de jurisdictie desselffs” eene belasting gelegd van 1/10 der waarde. De pacht op het slachten van vee wordt vermeld D. 1 Jan. 1637. In de Statuten van 1642 (P. I, 559) wordt bedoelde heffing voorgeschreven „van ’t beestiael dat alhier geslacht *ofte binnengebracht* wort”; maar D. 1 Jan. 1644 wordt de pacht weer omschreven als omvattend „de thiende van ’t tam vee dat geslacht wort”; hetzelfde geven de pachtvoorwaarden van 1658 (P. II, 318) te verstaan. Daarentegen vermeldt het tarief van inkomende rechten van 27 Febr. 1671 (P. II, 536; 539) eene belasting van ¼ Rd. op ingevoerde buffels en koebeesten. Uit het verslag der inkomsten van het koninkrijk Jacatra R. 1 Maart 1701 blijkt dat ook van het over den landweg aangebrachte beestiaal deze ¼ Rd. werd geheven. Bij R. 31 Maart 1730 (hierboven § 2148) werd eene heffing van ¼ Rd. vastgesteld bij verkoop van elken buffel, zoowel in de Boven- als de Benedenlanden. R. 13 Maart 1744 handhaaft „de geregtigheden die van ouds zijn gesteld zoowel op het afbrengen van bestialen uit de bovenl. als ten behoeve van den pagter van het slagten van vee”. De heffing van ¼ Rd. van verkocht wordende buffels en koebeesten werd gehandhaafd bij de Statuten van 1766 (P. IX, 467, 3); de Opziener van het afkomend beestiaal inde haar te Meester Cornelis (ib. pag. 522, 2), de Postcommandanten op de andere forten; de Gecommitteerde was belast met de heffing der „geregtigheid van de door de inlandsche Regenten en andere aan de soogenaamde kandang en elders verkogt werdende buffels etc.” Over de te Mr. Cornelis gevorderde heffing vergelijkte men voorts het plakkaat van 25 Maart 1768 (P. VIII, 355, waar de uitgever ten onrechte den Opziener van het afkomend beestiaal voor een ander persoon houdt dan den Keurmeester bij die veldschans); wij bespeuren dat er destijds „voor ieder Javaansche os of koe” 14 stuiver werd betaald en per buffel 25, en bovendien 6 st. bij wederverkoop; de Commandant en de Opz. trokken daarvan wat boven de ¼ Rd. was. R. 3 Sept. 1771 verklaart de Gecomm. Smith, dat § 2154 van vee uit Socmed. en P.moentjang geene gerechtigheid wordt geheven (mogelijk eene vrijstelling om den aanvoer te bevorderen, vergelijk § 1060), wel van vee uit de Jacatrasche Bovenl. R. 2 Oct. 1778 lezen wij dat voor de branding van buffels te Mr. Cornelis „den Inlander, zelfs van zodanige beesten welke nooit ter markt komen, maar bij verkoop in de Preangerlanden aanstonts tot den landbouw worden g’emploijeert, moet betaalen aan de Comp^e. 12 stuivers, aan den Opziender 12 st. en nog aan denzelven voor een pas 2 st. of te samen 26 st. voor ieder beest”; deze heffingen worden nu afgeschafft (hierboven § 2149) en besloten wordt „de buffels of runderen met niets meer of iets anders te bezwaren als bij de conditiën der pagt van het slagten van vee is bepaald”; ook de door den Gecomm. te verleenen passen zullen gratis zijn; de betrekking van Opziener wordt opgeheven. In

een geschrift C. G. 6 Aug. 1796 zegt Nic. Engelhard dat hij aan den Commandant van Mr. Cornelis heeft afgestaan het bedrag, op den pasar aldaar „gecolligeerd voor het aldaar ten verkoop aangebragt wordende buffelvee”; in 1792 (toen de Gecomm. dit nog zelf trok) bedroeg het 12 st. per buffel (P. XII, 781); dus ondanks de afschaffing was het blijven voortbestaan. Het plakkaat van 8 Dec. 1801 bepaalt eene heffing van 6 st. bij verkoop van een buffel in de Bovenl. en aan de buitenposten en van 12 st. op de pasars benevens 6 st. voor den Keurmeester (zie § 2165), voor het branden van

§ 2155 slachtvee; dit laatste werd bij R. 6 Dec. 1805 verhoogd tot 12 st. De Consider. van Nederburgh vermelden (T. B. G. III, 208) dat de Regent van Tjiandjoer 3 à 400 Rd^s. inkomen had van „gerechtigheid wegens het merken van buffels in zijn regentsch. à 2 duiten per buffel, meer als 2 ducats waardig”, en dat de Regent van Krawang inkomsten had uit „het branden van buffels om de 3 jaren”; de merking in Tjiandjoer zal dus ook wel periodiek zijn geweest. Over eene heffing van den Regent bij het verkoopen van buffels zie § 1506 i. f. In een advies, geïnsereerd in R. 27 Juli 1802, zegt Van Riemsdijk dat te Mr. Cornelis door buffelverkoopers betaald wordt: voor stalhuur per buffel 3 st.; bij verkoop 6 st.; voor den Keurmeester 6 st.; „voor de afbreng van ieder buffel” 12 st.; „voor grasgeld in 3 dagen tijd totdat de geslagte of verkogt wordende buffels moeten worden gebrandmerkt, 's daags 6 st., dus 18 st.”, samen dus 45 st. of bijna een Rd., hetgeen zeker in verhouding tot den prijs (zie § 2169 e. v.) enorm veel is. Bij R. 23 Mei 1806 wordt besloten „zo wel in de Bataviasche als de Cherib. landen af te schaffen en te interdiceren het heffen van eenige thol van de buffels, door gemelde landen trekkende, hetzij voor het passeeren of repasseeren over wegen, bruggen en rivieren”. Omtrent dergelijke, bijvb. door de landheeren der Ommel. geheven tolln zie § 1510 e. v.; waar echter R. 1 Nov. 1805 verboden wordt „het afpersen van geld van passerende transporten vee als anderzints, oewang patatappak genaamt” (denkelijk van Soend. *tapak*, voetspoor), worden de Regentsch. bedoeld.

§ 2156 *Veeteelt*. In de dorpenlijsten van 1686 worden „coebeesten” genoemd onder de „erteringh” van zekere Bandoengsche dorpen. Het bedrag van de beesten der familie van het Tjoetakshoofd van het Soekapoerasche Panembong bedroeg in 1715 minstens 234 stuks (B. 25, 5). De veefokkerij werd in de Ommel. beschermd door strafbepalingen tegen buffeldiefstal, waarvan de oudste mij bekende dateert van 1688 (P. III, 244; intusschen blijkt uit P. III, 212 dat er oudere plakaten van die strekking bestaan hebben). Bij R. 21 Sept. 1729 wordt op een verzoek van den Regent en de Oemboels van Krawang, dat de bestaande boete op buffeldiefstal verzwaaard moge worden (een bewijs dat de in 1688 op deze misdaad gestelde doodstraf in Krawang niet werd toegepast), besloten dat de Regent met zijne Hoofden in gecombineerde vergadering, te houden ten overstaan van den Command. van Tandjoengpoera,

buffeldieven zouden kunnen verwijzen tot den ketting; dezelfde macht werd bij R. 7 Nov. 1754 verleend „aan de Regenten der Bovenl., in dezen gelijkstandig”. Overigens verklaart Van Lawick 24 Maart 1808, dat buffeldiefstal in de Regentsch. veel zeldzamer voorkwam dan in de Benedenl., waar dit misdrijf zoo ingekankerd was, dat Hooijman in 1779 als eenig afdoend middel daartegen aanbeval „een algemeen verbod van het buffels slagten” (Verh. B. G. I, 2^e dr. p. 147). Daarentegen was in de Regentsch. de knevelarij der Hoofden een hinderpaal voor de fokkerij. Mossel schrijft (Aanm. p. 190): „Van 't beestiaal genieten zij (*de bevolking*) niets, al veel zijnde als ze het pluimvee dat ze opbrengen (*d. i. groot brengen, zie § 2199 noot*) zelfs mogen nuttigen of verkopen”; hij spreekt hier echter uitsluitend van het Koninkrijk Jacatra. Driekwart eeuw later weet De Wilde (o. l. pag. 194) eveneens den tragen voortgang der buffelfokkerij aan die reden: de Regent verbood den uitvoer om zelf de beesten op te koopen van de veefokkers, die er dan mee verlegen zaten, „en ter zelfder tijd dat de buffels voor den vervoer van koffij zouden benoodigd zijn, zooals werd voorgegeven, voeren de Regenten dezelfde bij honderden uit”. Ook het passenstelsel moet verkeerd hebben gewerkt. Oetojo zegt althans (Welvaartrapport III^b, 46): „Naast het toenemend gebrek aan weidegelegenheid is de langzamerhand nauwlettender toepassing van het veepassenstelsel een der voornaamste oorzaken van den achteruitgang van den veestapel op Java en Madoera”. Dat door de geestelijkheid „een zeker inkomen van de buffelfokkerijen, onder den naam van jekkat (*djakat*) moeding bekend”, werd geheven, leest men, voor zoover ik weet, wat betreft de toenmalige Preanger alleen bij De Wilde (p. 179), volgens wien zij bedroeg 5 Rd^s. per jaar, wanneer men 30 buffels bezat die niet tot vervoer van koffie werden gebruikt, en voor ieder tiental daarboven een ducaton; zie voorts § 2092.

R. 31 Maart 1730 spreekt van „de accresceerende schaersheijt en duurte § 2157 der buffelbeesten”; R. 13 Maart 1744 verklaart echter dat die zoogenaamde schaarschheid maar een pretext was voor verkeerde maatregelen. Intusschen zag de Regeer. zich verplicht, bij R. 20 Sept. 1746 buffels van Java te ontbieden „om den Inlander, die aan alles wat tot de agriculture behoort genoegzaam gebrek heeft, daarmede te gerieven voor eene redelijke betaling” (De Jonge X, 69; het is evenwel niet onwaarschijnlijk dat deze maatregel vooral beoogde, zie § 1660, de ontginning van Buitenz. te vergemakkelijken). In de Ommel. werd vooral rundvee gefokt „voortgeteeld uijt die van de West van India overgebracht zijn” (Mossel, Aanm. p. 205), en wel vooral om de melk. Andries Teisseire (Verh. B. G. VI, 105) deelt mede dat de runderen der Ommel. „zijn voortgekweekt uit de in vroeger jaaren van tijd tot tijd uit Suratte en Bengalen aangebragte koeien en stieren, waartusschen ook Java-sche koeien zijn gestooken, uit welke mengeling van groote Suratsche met kleine Bengaalsche en hooge doch ranke Javasche beesten een verbasterd

zoort is voordgekomen". Hij deelt verder allerlei omtrent de veeteelt der § 2158 Ommel. mee, wat ik hier voorbijga. De G.-G. van Riemsdijk had in 1776 op Buitenz. 765 „koebeesten" en 170 buffels (Van Rhede van der Kloot o.l. pag. 309), Alting in Jan. 1796 op Buitenz. 880 beesten, op Pondokgedeh 39; uit eene rekening over Decemb. van dat jaar ziet men dat daarvan 12 ossen à 10 Rd^s. per stuk aan den Regent verkocht werden, dat er 17 beesten werden geslacht (ter verkoop op den pasar? Alting zal toch wel niet in Dec. naar boven zijn gegaan, zie § 2564) en dat 36 naar de stad werden gezonden; deze laatste zullen toch wel niet allemaal voor de keuken van Zijn HoogEdelheid bestemd zijn; het lijkt dus waarschijnlijk dat hij die liet verkoopen. A. Teisseire vermeldt in een opstel van Juli 1790 buffels „die van het Westen en Zuidwesten uit de buffelfokkerijen van Tji Mauk, Betting (*Bitocng?*) en Jasienga" komen, dus uit het toenmalige Bantamsche. Ook Nic. Engelhard noemt in een rapport van 29 Juli 1794 „de buffelsfokkerijen op Tjimanta, Bitting en Jasinga". Dat in de Ommel. weinig buffels waren, zegt o. a. Hooijman (Verh. B. G. I, 2^e dr. p. 148): „Ik ben van goeder hand onderrigt, dat het getal der geslagte buffels in den omtrek dezer stad jaarlijks meer dan 4.000 bedraagt, die, benefens alle die van ouderdom of ongemakken sterven, uit het gebergte ons worden toegevoert, alzo de opgezeetenen der Ommelanden weinig werks maaken van het aanteelen dezer dieren"; hij loofde dan ook een prijs uit voor dengene die in 2 jaar 200 buffels zou fokken (Verh. B. G. II, 2^e dr. p. 15; zie ook I, 2^e dr. p. 40).

§ 2159 Op de buffelok de Regentsch. werkte de uitbreiding der koffioteelt nadeelig. Wat Hoffmann, de Opz. van Soemed., in 1800 dienaangaande schreef, citeerden wij in § 1101, alwaar meer gegevens verzameld zijn. Bovendien waren de regelingen van den koffieafvoer van dien aard (zie § 1097) dat (volgens rapport van Van Lawick en Van de Graaff 1818) „degeen welke geene buffels bezit minder gedrukt is dan die, welke daarvan eigenaars zijn". Een rapport omtrent de Ommel., behandeld bij R. 3 Juli 1801, vermeldt dat „de afvoer van buffelvee uit de fokkerijen in de Regentsch. vermindert wegens de uitbreiding der koffijculture, alzo de Regenten de volwassene buffels aldaar aanhouden en doen dienen tot het bewerken der velden (*zie § 961 en 962*) en het transporteeren der recoltes". Over het gebruik van runderen voor het koffietransport zie § 1051. R. 17 Dec. 1793 rapporteert Nic. Engelhard dat hij aan de Regenten van Tjiandjoer, Soemed., P.mocntjang en Bandoeng heeft gelast, voor de aanfok van „draagbeesten" te zorgen; daarom heeft hij den uitvoer hiervan verboden. Nederburgh schrijft in zijne Consider. p. 135 dat de Regenten, speciaal de drie laatstgenoemde, „in hunne negorijen eene meenigte van draagbeesten houden, die zij alleen daartoe (*tot het koffietransport*) aanfokken, waarmede zij de koffij voor hunne rekening transportereren, dog waar- § 2160 voor zij den gemeenen man vragtloonen in rekening brengen". R. 10 Juni 1800 bepaalt, dat op Java 1.000 buffels zullen worden aangekocht voor de

suikermolens der Ommel.; den 18 April was reeds besloten den Cherib. Resident „te recommandeeren om den inkoop van buffels in het Cheribonsche en het transport derzelve naar het Jacatrasche meer en meer te animeeren en te faciliteeren”, terwijl 12 Dec. 1800 dezelfde Resid. wordt aangeschreven alle daar van Java aankomende buffels, draagbeesten en paarden door te zenden naar Tjiandjoer tot vervoer van koffie (1). R. 22 Mei 1801 zegt, dat voor de suikermolens „buffels, schoon ook tegens enorme prijzen, nauwelijks meer te bekomen zijn”. Een rapport H. 6 Oct. 1802 constateert dat op de suikermolens 1.139 buffels te weinig zijn; R. 20 April 1802 verzekert dat in de Bovenl. geen buffels genoeg zijn om de producten af te brengen, waarop bij R. 27 Juli 1802 de ontbieding van 3.000 „draagossen” en evenveel „draagpaarden” van Java en Cherib. wordt gelast; doch het bleek R. 4 Febr. 1803 „onmogelijk om daardoor in het gebrek aan buffels te voorzien”. R. 15 Febr. § 2161 1805 spreekt van „de zedert eenige tijd in de Bataviasche bovenl. bespeurde aanmerkelijke sterfte onder het draag- en hoornvee, doch vooral onder de paarden”, zoodat de Gecomm. naar alle regentsch. den last had doen afgaan „om zich op de veefokkerij toe te leggen”. R. 1 Nov. 1805 bepaalt dat aan de Regenten „ten serieusten zal aanbevoelen” worden „om hun onderhoorigen met alle aandrang aan te toonen het nuttige van de veeteelt, inzonderheid die van buffels en paarden voor de landbouw, en de lieden door gepaste middelen tot het aanleggen van veefokkerijen te animeeren”. B. R. 22 Maart 1808 lezen wij: „Het is eene door de ondervinding beweesene zaak, dat de hoeveelheid buffels, voor den landbouw en voor de slagterijen in de Jac. en Preangerlanden benoodigt, op verre na niet voldoende gevonden word, zedert de landbouw meer en meer is uitgebreid”. R. 30 Sept. 1806 zegt dat in Djampang „meerder buffels worden gevonden als elders in de Regentsch.”; de Opz. van Tjiandjoer schrijft in 1797 dat Djampang per jaar 250 à 300 buffels naar M^r. Cornelis afbrengt. Bijlage XLIV art. 27 ziet men dat het in 1807 van belang werd geacht, de Preangerhoofden aan te sporen tot het fokken van transportbeesten. R. 4 Maart 1808 schrijft de Resid. van Cherib. dat de oostelijke Batav. Regentsch. genoeg buffels bezitten tot uitvoer, zoolwel voor de suikermolens als de slacht; evenzoo het besl. van 30 Juli 1808 dat „de schaarsheid van buffelvee niet is van zoo groot belang als door sommigen wordt opgegeven”, maar dat de duurte eerder een gevolg is van geldschaarschte en verkeerde bepalingen.

(1) Met deze zaak is het enigszins vreemd gegaan. R. 21 Juni 1801 heet het dat de buffels, draagbeesten en paarden, die van Java en Cherib. waren verzonden, voor een deel waren geëveerd, voor een ander deel bij den Regent van Tjiandjoer gebleven. Uit R. 6 Nov. 1801 zou men opmaken dat zij rijst naar Bat. hadden gebracht en daarna tegen te hooge prijzen

aan de Preanger-Regenten waren overgedaan; de Gecomm. verzoekt dat die prijzen mogen worden verlaagd „uithoofde van deze lastdieren en inzonderheid van de paarden geen gebruik kan worden gemaakt”. Bij R. 19 Febr. 1802 wordt die prijs bepaald op 6 Rd^s. per buffel, 5 per draagbeest en 4 per paard.

§ 2162 In het zoo belangrijke rapport van Van Lawick dd. 9 Febr. 1809 leest men: „Koebeesten vindt men zelden onder den gemeenen man (*in de Cherib. Prcangcr*), maar meest bij de Regenten en Hoofden, namelijk die soort welke men kustbeesten (*d. i. afkomstig van de kust van Cormandcl, zie B. 24, 6, 7*) noemt; dan, bergbeesten (*d. i. Soendasche*) vindt men overal. Beide, dog de laatste voornamelijk, worden gebruikt om de producten te transporteeren. Zij dragen zwaarder lasten en gaan veel spoediger over den weg als de buffels, en om reeden zij onhandelbaarder zijn als de laatsten, worden dezelve ook minder gestoolen; dan, het is ook even die onhandelbaarheid en quaade nucken, die de bergbewoonders ook niet dat nut daarvan doet trekken welke hij (*sic*) van de buffels doet, zodat, ofschoon gaarne van die zogenaamde bantingossen voorzien te zijn (*sic*), weinige van hun egter daarmede weten om te gaan; wanneer de kustbeesten eerst het dragen gewend zijn, zijn dezelve om de producten te transporteeren het beste en gaan zo spoedig over den weg als de merriepaarden. Hoornvee wordt in de Regentsch. weinig geslacht, eenlijk bij gelegenheid van feesten”. Van Motman deelt in zijn rap-

§ 2163 port van 15 Juni 1809 mee dat vooral in Bandoeng veel runderen waren. In 1809, 1810 en 1812 (lezen wij in een stuk van 21 Maart 1815) verminderde de veestapel zeer door de groote benooidigheid voor de voeding der troepen, terwijl ook veel beesten creveerden bij den wegeaanleg; zoo meldt in Sept. 1811 de Landdrost der Ommel. dat de veestapel alhier nagenoeg uitgeput is; buffels, zegt hij, zijn hier nooit veel geweest en schapen waren altijd zeldzaam. Daarentegen lezen wij in een brief van 18 Sept. 1811: „In de regentsch. van Bandong, Praccamoentjang, Soekapoera, Limbangan en Galo bevindt zich een groot aantal hoornvee waarvan weinig of geen parthij wordt getrokken”.

Wat de bovengenoemde bantengs betreft, de Resid. van Cherib. schrijft omstreeks 1790 (T. N. I. 1879, II, 165) dat in Galoeh „de Inlanders zich toeleggen om de jonge kalveren te verkloeken en op te vangen; zij maken ze van jongs af aan met hen gewoon en zoo tam, dat ze daarna voor draagossen worden gebruikt om er de koffie en andere producten mede af te brengen, als wanneer de Javanen elkander gaarne 15 tot 18 en 20 ducats voor zulk een schoonen banteng betalen”. De Statistieke Beschrijv. van 1822 zegt, dat in de zuidelijke districten wel „wilde buffels” (1) worden gevangen „om de gewilligste der gevangen buffels te temmen en in den ploeg te spannen”; deze vangst geschiedt door de dieren binnen eene ompagging te drijven; maar „de wilde koebeesten, welke men in het Bandongsche, Limbangansche

(1) Nog heden zijn in de zuiderdistricten van Limbangan en Soekapoera groote kudden half verwilderde buffels, waarnaar de eigenaars bijna niet omzien en die opgevangen en getemd worden als men ze noodig heeft (Wel-

vaartrapport IIIa pag. 44; 47). Ze zijn zoo talrijk dat de eigenaars ze tellen niet stuksgevijs maar „naar het aantal riviermondingen of moeara's waar hunne kudden grazen en verblijf houden” (Eekhout, West-Java p. 25).

en in alle Zuiderdistricten langs zeestrand aantreft, zijn moeielijk tam te maken (*een volwassen banteng is inderdaad ontembaar*) en slechts weinige onder die, welke men op dezelfde wijze als de wilde buffels levend vangt, overleven het gemis hunner vrijheid”.

Curieus is de opmerking van Raffles (Hist. of Java 1817, I, 111): „In § 2164 the Sunda districts nine out of ten buffaloes are white”; wat hij op pag. 112 beweert: „for draught, the buffalo and cow are employed and for burden the horse (particularly mares) and the ox”, is denkelijk even onjuist; vergel. § 1052. De Statist. Beschrijv. van 1822 zegt dat de beste buffels worden gevonden „langs de oevers der Tjitarum, in de Bandongsche districten Bandjaran, Tji-peudjeu en Madjalaja en in de zuidelijke districten van Soekapoera en Limbangan, als in Mandala, Paroeng, Karang en Tjikumboelan”; „koebeesten” worden alleen gevonden in Bandoeng, Limbangan en Soemed, vooral in het eerste; voor den ploeg worden zij nooit gebruikt (1); zij vereischen veel meer zorg dan buffels en zijn veel vatbaarder voor ziekten; de Regent van Bandoeng bezit de meeste, doch ook hij bekommert zich evenmin om de fokkerij als andere Regenten of veebezitters. Nic. Engelhard schrijft in 1821 dat Bandoengsche buffels de beste zijn voor den ploeg; die van Soekapoera zijn te zeer gewend aan 't „ziltige water” (men laat ze grazen aan de zeekusten) en zouden op Pondokgedeh doodgaan. Dat nog heden in de Preanger „het bezit van vee zich onder de landbouwers in den regel tot een dikwerf geringe minderheid bepaalt”, leest men in Eindrés. III, 205, waar cijfers dit bewijzen.

Bepalingen op het slachten. Bij R. 11 Sept. 1646 werd een Keurmeester § 2165 van het beestiaal ingesteld, ter voorkoming van ziekten door het gebruik van vleesch van zieke beesten. Intusschen blijkt niet, dat reeds toen voor het slachten zijne goedkeuring werd vereischt; de pachtcondities van 1658 (P. II, 318) spreken daarvan niet; eerst in die van 1739 (P. IV, 468) wordt de keuring verplicht gesteld (2). Voor de visitatie trok deze keurmeester (R. 11 Sept. 1646) 6 st. per koe of buffel, 3 st. per kalf, 2 per bok, welke heffing werd gehandhaafd bij de Statuten van 1766 (P. IX, 467, 2); vergel. hierboven § 2154 i. f. Over de heffing op de slacht zie hierboven § 2153. De in 1681 opgemaakte pachtvoorwaarden bepalen (P. III, 75) dat geene gerechtigheid zou worden gevorderd van de in de Ommel. tot eigen behoef door de opgezetenen geslachte buffels; hoe lang dit heeft gegolden is mij niet bekend; in

(1) Opmerkelijk is wat Van Braam, Resident te Solo, in 1811 schrijft: „Boven Salatiga gebruikt men meestal koebeesten voor de ploeg”.

(2) Deze Keurmeester is dezelfde ambtenaar die P. VI, 4 wordt genoemd de „opsiender ofte keurmeester van de hal”. Nog bij R. 26 Hooim. 1810 werd een Keurmeester van het beestiaal benoemd. Blijkens de Naamboekjes van vóór 1770 was hij een ander persoon dan

de Opziener van het afkomend beestiaal (die ook wel Keurmeester heet, zie hierboven § 2153); reeds R. 2 Aug. 1708 wordt vermeld dat de tolk voor het Javaansch tevens is „Opsigter over het afkomend beestiaal uijt het gebergte”, welke betrekking bij R 2 Oct. 1778 werd opgeheven. Uit § 2155 zou men echter opmaken dat deze betrekking later hersteld is, ofschoon zij niet meer in de Naamboekjes voorkomt.

1739 werd deze vrijstelling niet meer erkend (P. IV, 468, 2). Bij plakkaat van 17 April 1730 (P. IV, 256) werd bepaald dat voor het slachten van buffels noodig zou zijn de „speciale schriftelijke permissie” van den Gecomm. en „de Hoofden en Regenten van de districten in de Bovenlanden”. Sedert R. 13 Maart 1744 verviel de verplichte permissie van den Gecomm.; die van de Regenten schijnt bestaan te zijn gebleven (vergelijk § 2094) (1). In een geschrift dd. 15 Dec. 1797 zegt Nic. Engelhard evenwel dat vroeger voor elken buffel, die boven Mr. Cornelis werd geslacht, 12 st. werd betaald aan den Gecomm., hetgeen hem 3.000 Rd^s. per jaar opbracht, welke heffing tijdens Rolff boven den 16^{en} paal werd afgeschaft en beneden die grens ten voordeele der inl. Commandanten werd gebracht. Maar den 8 Juli 1815 schrijft de Resident der Ommel. dat het hier een oud en nog bestaand gebruik is, dat geen buffel kan worden geslacht zonder zijne permissie; bij feesten wordt daarvoor niet betaald, ook niet aan den pachter.

§ 2166 Bij R. 15 Dec. 1656, toen de oorlog met Bantam en de sluiting der Mataramsche havens den toevoer van vee belemmerden, werd de slacht beperkt tot stierkalveren en „moerbeesten die buijten haer tijdt en onbequaem tot d' aenteeling” waren; dit verbod, bij R. 26 April 1658 ingetrokken, kon hoogstens gelden voor een klein deel der Ommel. Latere bepalingen op het slachten, die alleen van fiscale strekking zijn, laten wij hier onvermeld. Chastelein wenschte in 1705 (Memorie p. 246) „een scherp verbod dat geen buffels meer zullen moogen geslagt worden”, namelijk in de Ommel. Het verbod van het slachten van „wijfjes die nog ter voortteeling bequaam zijn”, vindt men weder in de pachtvoorwaarden van 1750 (P. VI, 3); het wordt hernieuwd bij R. 5 Febr. 1752; men vindt het terug in de pachtvoorwaarden van 1763 (P. VII, 715) en de Statuten van 1766 (P. IX, 467, 1); bij plakk. van 23 April 1776 (P. X, 11) wordt het gerenoveerd met bepaling eener boete van 50 Rd^s.; het wordt vermeld in de pachtvoorwaarden van 1797 (P. XII, 634) en hernieuwd bij R. 18 Juni 1799. Echter was het, luidens een bij R. 3 Juli 1801 behandeld rapport, zelfs in de Ommel. „zodanig in onbruik geraakt, dat hetzelfde niet zonder onaangename gevolgen te excu- teeren zoude zijn”; als hun wensch drukken rapporteurs uit, dat men „het slagten van buffels, die nog kunnen werken, in het generaal verbiede en den landman gewenne het vleesch van ossen en koeijen te eten”. Bij R. 22 Mei 1801 werd voor het eerst verboden, witte buffels te slachten „zo hier ter hoofdplaatse als in dies Om- en Bovenlanden” op 50 Rd^s. boete, en wel „wijl die dog alleen door Chineezen en geenzins door Inl. gegeten worden, en de

(1) Mogelijk is zij dezelfde heffing ten bate der Regenten, welke als bestaand vermeld wordt door den Resident in 1836 (alleen van buffels) en door Van Rees in 1867 (van buffels en run-

deren); in de verschillende regentschappen was het bedrag verschillend, zie § 2094. In 1820 lees ik dat in de Preanger het vel van geslachte buffels voor den Regent is.

Chin., als varkens en ander vleesch gebruikende, daarvan beter te weerhouden zullen zijn" (1). Bij R. 4 Febr. 1803 werd het verbod tegen het slachten § 2167 van wijfjes weder ingescherpt (P. Engelhard had op een volledig verbod van slachten aangedrongen) en bij een biljet van 11 Febr. 1806 ook verboden „het slagten van mannetjes buffels, die door ouderdom of anderzints niet voor den landbouw onbekwaam geworden zijn", terwijl daarbij tevens „als een medewerkend middel ter bevordering van de landbouw, de landeigenaars en opgezetenen der Jaccatrasche en Preanger bovenl. ten sterksten (*wordt*) aangeraaden om op de hooge landen bij gebrek aan buffels ook de ossen en stieren voor het beploegen der velden aan te leeren en zooveel mogelijk daarvan gebruik te maken". In hare R. 11 Aug. 1807 erkent de Regeer dat „het vaak ontbreekt aan eene getrouwe nakoming" der verbodsbepaling en verklaart zij „dat in dezen vooralsnog niet anders overblijft als om aan een ieder die het aangaat de stipte observantie der voorschrevene orders aan te bevelen". Bij plakk. van 30 Juli 1808 wordt bepaald „dat tot het slachten van buffelvee, voor zooverre de mannetjes-buffels betreft, aan een ieder gelijk bevorens vrijheid zal zijn gelaten, mits daartoe geene jonge en werk-bare buffels nemende, waarvoor het slachten volgens biljet van 11 Febr. 1806 verboden blijft, zoowel als van wijfjesbuffels welke niet reeds den ouderdom van 12 jaren hebben bereikt of tot de voortteling onbekwaam geworden zijn"; de boete van 50 Rd^s. blijft bestaan. In 1828 en later zijn de bepalingen op het slachten van wijfjes en witte buffels hernieuwd, eerst in 1905 (Stsbl. no. 416) grootendeels ingetrokken. Zeer karakteristiek voor deze en andere bepalingen van dien aard is een schrijven van den Schout te Tjibinong aan den Drossaard dd. 14 Juni 1809, met de vraag of evengenoemd plakkaat „eenlijk op Batavia dan mede op deze Ommel. betrekking heeft" (en dit nog wel ofschoon het, blijkens het slot, zelfs op Java's N. O.-Kust werd afgekondigd).

De pacht op het slachten „van alle groff vee" werd ingesteld bij R. § 2168 2 Juni 1623; zij gold „binnen deser stede ofte allomme daerbuijten in de jurisdictie desselfs"; de heffing beliep $\frac{1}{10}$ en wel, volgens de Statuten (P. I, 559), van de getaxeerde waarde, terwijl de pachtcondities van 1658 (P. II, 318) het aandeel van den pachter bepalen op „de gerechte thiende, dat is van 10 π een". Nog in de pachtvoorwaarden van 1739 (P. IV, 468) is de limiet der pacht dezelfde als in 1623 werd bepaald. R. 7 Jan. 1749 echter omschrijft het gebied van deze pacht op eene wijze die toont dat zelfs niet de Ommel. doch alleen de allernaaste omgeving der stad daarbinnen viel; de pachtvoorwaarden van 1751 (P. VI, 104) breiden het gebied uit tot de Maroenda, Mr. Cornelis, Tanggeran. R. 7 Febr. 1752 verbiedt de heffing aan

(1) Wat den afkeer der Inl. tegen het vleesch van witte buffels betreft, waarover ook Olivier, Land- en Zeeogten I, 310 spreekt (het zou eene soort huiduitslag veroorzaken), in het Tijdschr. voor Nijverb. en Landb. 1886 p. 386 wordt het bestaan daarvan ontkend.

pasarhouders boven Mr. Cornelis, zoo ook de pachtvoorwaarden van dat jaar (P. VI, 307), die van 1763 (P. VII, 714) boven de Maroenda, Mr. Cornelis en Tangerang, evenals de Statuten van 1766 (P. IX, 268, 64) aan pasarhouders boven Mr. Cornelis verbieden iets te heffen voor het merken of slachten van vee. Bij de pachtvoorwaarden van 1797 worden binnen de limiet ook begrepen „de bovenlanden” (P. XII, 632); de pachter zal „deze gerechtigheid mogen heffen op alle de bazaars, zo in de Om- als Bovenl. gelegen, waarvan echter uitgezonderd zullen wezen die, dewelke in de Jaccatrasche en Preanger Regentsch. reeds toegestaan zijn of noch toegestaan zullen worden”. Hiermee werd waarschijnlijk de heffing in de Regentsch. geheel uitgesloten; in Buitenz. bestond zij, geloof ik, alleen voor de varkensslacht, zie § 2320. Toen de Regeer. in 1800 (P. XIII, 208) „de in- en opgezeetenen van de landerijen geleegen boven de buitenposten” van de betaling der gerechtigheid op het slachten van buffels onthief, omdat zij te ver van den pachter afwoonden, werd omtrent de Regentsch. niets bepaald, denkelijk omdat de heffing hier toch niet geschiedde; zie verder P. XIII, 212; 379. De pachtvoorwaarden van 12 Winterm. 1809 (P. XV, 1047) stellen vast dat „dat gedeelte van Crauwang, hetwelk aan de Batav. Ommel. is gevoegd (*zie* § 2706), het gewezen regentschap Tangerang en de geconquesteerde Bantamsche landen” binnen de limiet der pachten, ook van die op het slachten van vee, zullen vallen, doch ook nu wordt de heffing beperkt tot de pasars. Toen den 26 Mei 1813 de pachter van het slachten van vee verzocht, conform art. 3 der generale voorwaarden van 1797 „zijne heffing te doen overal in de Omme- en Bovenl”, erkende de Regeer. dat dit vrijstond „met uitzondering alleen van de Jaccatrasche en Preanger Regentsch.”, maar tevens dat de publicatie van 23 Dec. 1800 daarin wijziging had gebracht door vrijstelling van de opgezetenen boven de buitenposten Tangerang, Mr. Cornelis en Maroenda.

§ 2169 *Vee prijzen.* Anno 1627 werden „hoornbeesten” van Java's N. O.-Kust te Bat. aangebracht „à 8 realen 't stuck” (De Jonge V, 128); maar D. 1659 p. 255 worden Krawangsche koebeesten door de Regeer. aangeslagen voor $3\frac{3}{4}$ Rd^s. Wanneer in het advies van den Raad-Extraord. Versteghen omstreeks 1650 (De Jonge VI p. XIII) de prijs van een werkbuffel voor de suikermolens getaxeerd wordt op 50 Rd^s, dan zal er wel eene vergissing schuilen, ondanks dat men destijds wel hooge prijzen betaald zal hebben, vóórdat het contract met Bantam in 1659 het transport over den landweg veiliger had gemaakt. D. 1678 p. 105 wordt gezegd dat de prijs van koebeesten en buffels in Krawang is 4 à 6 Rd^s; R. 20 Oct. 1733 vinden wij eene vermelding dat in Midden-Java de marktprijs voor „koebeesjes” bedroeg 12, 13 of 14 schellingen, en dat het garnizoen te Kartasoera maar 5 schellingen per stuk betaalde. R. 30 Sept. 1738 wordt als gemiddelde prijs der buffels in de Ommel. opgegeven 8 Rd^s; de Afg. patr. miss. van 31 Dec. 1759 (De Jonge X, 327), waarin zeer geklaagd wordt over „de ongemeene

verduuring na den Chineschen opstand", zegt dat een buffel vroeger 6, 7, $7\frac{1}{2}$ Rd^s. kostte, thans 13 en 15, eene mededeeling, berustend op het R. 4 Dec. 1759 behandelde rapport van De Klerk en Jer. van Riemsdijk. Hooijman verklaart in 1779 (Verh. B. G. I, 2^e dr. p. 151) dat de „grootste soort” buffels „zelden minder dan 20 Rd^s.” kosten; A. Teisseire in 1790 (Verh. B. G. V, 46) dat de zware soort buffels voor de suikermolens „tegenwoordig ieder 18 tot 25 Rd^s. kosten”. R. 7 Maart 1786 wordt genoteerd dat de bevolking voor de buffels waarmede zij koffie naar Buitenz. afvoert 10 à 12 Rd^s. betaalt. Over ossen zie hierboven § 2158. R. 11 Aug. 1801 bepaalt eene vergoeding van 10 Sp. matten voor buffels die bij het koffietransport creveeren. Wan- § 2170 neer de Command. van Tandjoengpoera in een schrijven van 14 Mei 1797 spreekt van een buffelprijs ad $3\frac{1}{4}$ Rd^s., dan zou dit eene aanduiding kunnen geven hoe bezwaarlijk het transport was. De Tuinier te Tjipanas echter schrijft 12 Febr. 1798 dat hij buffels voor het transport zijner aardappelen heeft gekocht tegen 9 Rd^s. en karren tegen 18; vergel. hierbeneden § 2179. Het bij R. 3 Juli 1801 behandelde advies noteert dat de buffels „die tot de suikermolen gebruikt worden, voor weinig minder als 25 tot 30 Rd^s. 't stuk te bekomen zijn”; evenzoo zegt eene memorie van Van Lawick van 2 Juli 1805 dat de grootste buffels 20 à 30 Rd^s. kosten. N. Engelhard spreekt datzelfde jaar van 25 à 30. De bij R. 15 Febr. 1805 (P. XIV, 128) vastgestelde prijslijst van levensbehoeften, aan reizende Europ. in de Preanger te verstrekken, bepaalt voor „een buffel na evenredigheid van dies groote, Rd^s. 15 tot 25”, een koebeest 10 tot 15 (dit laatste komt overeen met eene berekening der inkomsten van A. Teisseire, B. R. 25 Mei 1798, alwaar hij 10 Rd^s. berekent per door hem verkocht koebeest), maar bij plakk. 1 Nov. 1805 zijn genoemde bedragen onderscheidenlijk verlaagd tot 10 à 15 en 7 à 10 Rd^s., terwijl R. 18 April 1800 vermeldt dat „in het Cheribonsche en in de provinciën Banjoe- maas en Bageleen de buffels tot 5, 6 en uiterlijk 8 Rd^s. voor het groote soort te bekomen zijn”. Het lijkt wat vreemd dat Baud (bij Van Soest o. l. III, 99 noot 1) verklaarde dat in 1811, toen hij in Indië kwam, de prijs van een buffel „in de Bataviasche en Buitenzorgsche landen” 10 gulden was. In een vonnis van Juni 1816 is de schadevergoeding voor 2 in de Ommel. gestolen buffels „20 silver dollars”. Raffles (History 1817, I, 111) zegt: „The usual price of a buffalo in the western districts is about 24 rupees (*van 30 st. dus 15 Rd^s.*) for the black and 20 rupees (*dus 12 $\frac{1}{2}$ Rd^s.*) for the white”. Vergelijk de afwijkende opgave B. 50, 18. In 1820 zegt P. P. Roorda van Eijsinga (o. l. II, 371) dat „eenige jaren geleden” de beste buffels in het Buitenzorgsche voor 8 à 10 Sp. matten te krijgen waren, en nu voor niet minder dan 15. De administrateur van Soekaboemi schrijft 1 Aug. 1821 dat op dit land zich bevinden 693 buffelstieren, 222 wijfjes, 15 bullen en ossen, 24 koeien, 147 hengsten, 323 merries en dat de prijs onder de bevolking wordt gerekend voor een buffel 6 à 7 Sp., een wijfje 4 à 5, een hengst 30, eene merrie 8.

§ 2171

Paardenfokkerij. Baldaeus (Beschrijv. van Ceylon p. 172) zegt van een der eilandjes bij Jafnapatnam, en wel of Hoorn of Enkhuizen (dit blijkt niet): „Van de Portugezen zijn eenige paarden op dit eijlandt gebracht, die van tijd tot tijd (*zie B. 33, 12 noot **) tot eenige honderden zijn vermeerderd. Zij zijn kleijn maar hart ende bequaam om op klippige gronden gebruikt te werden. Men vangt ze met strikken en jaagt ze na een waterpoel”. Elders (p. 198): „De Portugezen hebben over eenige jaren op het eijlandt de Vaca paarden gebracht, die zoo hebben aangeteelt dat nu in troepen van 60, 70, 80 ja 100 t'zamen loopen”. Dit Ilha das Vacas of het Lange Eijlandt is blijkens p. 172 een der eilanden bij Jafnapatnam. Een stuk van 1679 (Berigten Hist. Genootsch. Utr. V, 2, 85) spreekt van paardenfokkerij op het eilandje Delft en de eilandjes de Twee Gebroeders. Wolf (o. l. pag. 120 e v. en 213 e. v.) spreekt over de paardenfokkerij op de Ilhas de Cavalos; een daarvan is Delft, dat volgens Valentijn (V, 1 Beschrijv. van Ceylon p. 31) bewesten Jafnapatnam ligt; ook Haafner (Reize te voet door het eiland Ceilon p. XXVI noot) spreekt van de paardenfokkerij der Hollanders op de drie eilandjes, Ilhas de Cavalhos genaamd. Alles samenvattend geloof ik dat deze drie zullen hebben geheeten Hoorn, Enkhuizen en Delft, en dat vooral dit laatste voor de fokkerij werd gebruikt.

Wat het ras der daar gefokte paarden aangaat, D. 1666 p. 133 wordt besloten „partije Javaense ende Maccassaerse paerden voor Ceijlon op te koopen”; D. 1671 p. 442; 1672 p. 103 en 244 verzendt de Comp. naar Ceilon Javaansche merries en hengsten; zoo gaat D. 1667 p. 247 naar Japara cene order om hengsten op te koopen. Maar R. 25 April 1692 wordt besloten, uit Perzië hengsten „van de grootste soort, jaboesers genaamt”, te ontbieden voor Jafna. R. 28 Aug. 1699 staat dat 10 Javaansche merries 't vorige jaar naar Jafna zijn gezonden en twee Perzische hengsten. Bij R. 7 Juli 1701 wordt besloten de fokkerij te Jafnapatnam in te trekken, omdat sedert 1679 ongeveer f 10.000 daarop is verloren en de verkoop moeite geeft. Maar bij R. 11 Juni 1705 wordt zij hersteld. Het Besoigne over Ceilon van 4 Aug. 1758 toont, dat er destijds 647 paarden in 's Comp^s. stoeterij waren en dat daarvoor Perzische hengsten waren aangebracht; de paarden vormden voor een deel eenvoudig een handelsartikel. In de Java Gov. Gazette van 25 Maart 1815 vind ik de Gouv. stoeterij op Delft als nog bestaand vermeld, en zelfs heden is daar nog een remonte-dépot, Javabode 17 April 1902.

§ 2172

Omtrent den Compagniesstal te Batavia zegt Nieuhof (*Zee- en lantreise* p. 204): „De beste paerden komen uit Persien en Arabien en kosten de Maetschappijje aldaer veel gelts”. De vandaar ingevoerde paarden vindt men dikwijls vermeld onder de geschenken, door de Regeer. aan inl. Vorsten aangeboden. D. 1636 p. 78 vermeldt te Bat. „Persiaense ende Balijsse springhengsten”; ib. p. 98 komen er uit Perzië „Arabische peerden”; D. 1657 p. 346 en 1661 p. 311 zijn in den Comp^s. stal „Persiaense paerden”. Maar R. 24 Oct. 1692

wordt, „dewijle de Persiaanse paarden hier niet en konden aerden”, besloten er eenige te verzenden. Bij Notule van Juni 1701 wordt bepaald „aan den paardeknecht, met de Persiaanse paarden uijt Persia overgekomen, 't nodige na de vorige exempelen te laten verstrekken”.

Wat de inheemsche paarden aangaat, het rapport van 1686 noemt „paarden” onder de „erneringh” van een aantal dorpen in Soemedang. Wij zagen in § 631 dat de Regeer. er in 1694 vandaar ontbood. Dat de paarden van West-Java een zeer goeden naam hadden alvorens min gunstige invloeden het ras bedierven (1), blijkt daaruit, dat in de 17^e en 18^e eeuw de Koning van Siam geregeld personen naar Batavia zond (in de Resolutiën worden zij „de Siamsche paardenkoopers” of ook „roskammers” geheeten), die zich dan met voorschotten van de Comp. naar Cheribon en Tegal begaven om paarden in te koopen; zoo o. a. D. 1666 p. 105; 1668 p. 121 (op deze beide plaatsen te Japara); R. 23 Dec. 1681; 21 Juli 1690; 26 Mei 1693; 25 Febr. 1698; 23 Febr. 1700; 4 April 1702; 24 April, 28 Dec. 1708; 4 Jan., 10 Mei 1709; 16 Mei 1710 (zij gaan naar Samarang); 14 Maart 1727; 24 Febr. en 30 Juli 1728; bij schrijven van 30 April 1748 wordt naar Cherib. kennis gegeven van hunne aanstaande komst. Zelfs in 1814 zond de Koning van Siam nog twee vaartuigen met handelsartikelen naar Bat. o. a. tot inkoop van paarden.

De Regeer. vraagt paarden van Cherib. D. 10 Maart 1686; 14 Juni § 2173 1696; R. 21 Febr. 1708; er komen R. 2 Oct. 1703 paarden als cadeau van den Regent van Bandoeng; R. 26 Juli 1740 vindt men een rapport van den Gecomm. en een Europ. officier betreffende zekere in te koopen Preangerpaarden (voor 39 stuks werd 330 Rd^s. betaald); bij R. 8 Maart 1743 worden 24 uit de Preanger afgebrachte paarden voor de cavalerie getaxeerd op 169 Rd^s., dus gemiddeld op 7 Rd^s. per stuk, hetgeen er misschien op wijst dat de levering niet geheel vrijwillig was. Niet alle gevallen van dergelijken inkoop heb ik genoteerd; eerst omstreeks 1800 worden zij frequent. Nederburgh (Consid. p. 219) geeft daarbij te verstaan dat in zijn tijd zulke leveringen van paarden niet betaald werden. De inkoop geschiedde door den Gecomm.; zoo R. 16 Nov. 1798; 15 Jan. 1799 (waar vermeld wordt dat de Regenten bezwaar hebben tegen die levering en dat die daarom niet weer zal geschieden); 18 Maart en 28 Oct. 1800; 24 Febr. en 9 April 1801; 25 Juni en 20 Dec. 1805; 21 Jan. 1806 (waar Van Lawick wijst op „het bezwarende voor de Regenten,” in die levering opgesloten, en bepaald wordt dat de noodige paarden zullen worden ontboden van Cheribon); 7 en 14 Oct. 1806 (bij dit laatste besluit wordt aan Van Lawick op zijn verzoek de levering van het thans

(1) Volgens een deskundige (Vecartsenijkundige Bladen IV, 145) dankt het Preangerpaard „zijn bestaan aan de kruising van Javaansche merries met Arabische en Perzische hengsten en aan het onderling paren der uit die ver-

eeniging voortgesproten kruislingen”; daarbij zijn twee fouten op te merken, zegt hij: 1^o. men heeft rassen vermengd, die in bouw en grootte te veel uiteenliepen; 2^o. men heeft kruislingen zonder rasstandvastigheid gepaard.

benodigde aantal paarden opgedragen tegen 45 à 60 Rd^s, vermoedelijk papier, per stuk, en wordt afgezien van den inkoop door „bekende Inlanders in de Bovenlanden” (die denkelijk met vexatiën gepaard ging). Te noteeren is, dat bij R. 26 Juni 1807 de maat voor paarden der inlandsche cavalerie wordt bepaald op 3 voet 11 duim, voor die der Europeesche op 4 voet 1/2 duim, en de leeftijd bij inkoop op 5 à 7 jaar. Wat die maat betreft, in een inventaris van het postwezen in Cherib. anno 1812 wordt opgegeven dat de aanwezige rijpaarden zijn „ordinaire Cheribonsche soort van 2 à 2 1/2 tot 3 duim onder de vier voeten hoog”; deze worden getaxeerd op Rd^s. 20 per stuk, daarentegen een span van 4 wagenpaarden op 200 Rd^s.

- § 2174 Wat rasverbetering aangaat, R. 8 Mei 1742 vermeldt dat in 1736 de G.-G. Patras 27 Jafnapatnamsche paarden (zie hierboven; ook R. 4 Mei 1728 zegt dat de paarden van Jafna van Perzisch ras zijn) voor de fok naar de Preanger had gezonden, doch dat later daarvan niets meer is vernomen; R. 24 Dec. 1742 wordt bericht dat 3 dier 27 nog in de Bovenl. in leven zijn. Bij R. 5 Febr. 1752 wordt besloten, tot bevordering van de paardenfokkerij, „die in de Jaccatrase bovenl. tot nog toe geen naam mag hebben”, 4 hengsten en 6 merries van Jafnapatnam te ontbieden. N. 17 Aug. 1756 worden afgeschreven „elf stux paarden die tot de stoeterij successive na de Bovenl. gezonden zijn”. Volgens Wiese (Consideratiën dd. 17 Aug. 1802, bij De Jonge XIII, 82) „was door den Generaal van der Parra eene stoeterij op Bandong aangelegd (*mogelijk door Tisson, die R. 24 Juni 1766 cornet bij de dragonderlijfwacht werd*), doch dezelve heeft ondanks alle aangewende moeite niet veel goede paarden opgeleverd. De Javanen, die zeer op deeze beesten gesteld zijn, verwaarloozen de fokkerij daarvan niet, dan, alles heeft zijne grenzen en er zijn natuurlijke hinderpalen die men niet te boven komen kan. Schone Arabische paarden zijn hier van tijd tot tijd aangebragt, en altoos heeft men bevonden dat ze alleen (*sic*) voor springhengsten bruikbaar zijn” (deze laatste zonderlinge zinsnede staat precies zoo in het origineele stuk in 's Lands Archief). Radermacher spreekt in 1777 (T. N. I. 1856, II, 171) van
- § 2175 „Pandong (*denkelijk Bandoeng*) waar de stoeterij is”. In 1794 zond Nic. Engelhard blijkens zijne correspondentie paarden ter africhting aan de Regenten van Bandoeng, Soemed. en Batoelajang, o. a. een Bimanecs aan dien van Soemed., die zelf eene nieuwe stoeterij bezat van 50 fraaie merries. Soemedangsche paarden golden destijds voor de beste. In 1797 schrijft de Command. te Tandjoengpoera over Engelhard's „Persianse” paarden te Soemed. en P. moentjang, waarvan een, het „vrijste” (hij bedoelt: fraaiste) paard van heel Java, wel 120 merries had besprongen maar zonder veel succes, waarom het naar Bat. werd teruggezonden. Opziener Hoffmann schrijft 2 Oct. 1797 aan E. dat de Perziaan, dien hij boven heeft staan, nu al 15 veulens heeft verwekt, maar dat de Regent die telkens weet te verdonkeremanen. Het is niet onwaarschijnlijk dat Engelhard bij deze wel gemakkelijke maar nogal onzekere

wijze om paarden te fokken eenvoudig de usance van het Commissariaat volgde. Zoo zien wij uit de papieren in zake Van Lawick, dat deze als Adjunct-Gecomm. te Windoesono in het Bandoengsche 12 stallen had laten maken voor private paardenfok en daar de beste paarden stalde die hij kon bekomen. Thalman c. s. spreken ook van Van Lawick's „stoeterij” in Soemedang. Volgens een rapport van 29 Jan. 1808 bezat de toenmalige Regent van P. moentjang in het district Galonggang „Persiaansche en andere hengsten” tot een getal van 46. De Wilde schrijft in zijne Preangerreg. p. 234: „Sinds het jaar 1809 heb ik mij bijzonder op de paardenfokkerij toegelegd”, dus reeds toen hij nog Opz. was. Op 1 Jan. 1814 schrijft hij aan Nic. Engelhard met betrekking tot hun gemeenschappelijk land Soekaboemi: „Van het geheele getal van 146 merriepaarden blijven thans niet meer over dan twee merries en een veulen”, denklijk tengevolge eener epidemie in 1813, waaraan de ondernemer der posterijen Villeneuve 300 paarden verloor. Den 27 Jan. 1816 § 2176 schrijft hij over zijn „land te Bandung” (Oedjoengbroeng), waar zijne „stoeterijen en veefokkerijen” waren; den 23 Febr. daaraanvolgende aan Nic. Engelhard: „Hoe geneegen ik ook zoude zijn om U.E.G.achtbare stoeterij van paarden over te neemen, moet ik daarvan echter afzien, als zijnde zodanig door het verlies van ruim 300 paarden afgeschrikt, dat ik daerin geene verdere aanzienlijke uitgaave derve te doen”. Engelhard's hier bedoelde stoeterij zal die op Pondokgedeh zijn, door hem overgenomen van Tency (T. B. G. XLIII, 218); in April 1819 had hij daar een Arabischen hengst en eene Perzische merrie, verder 130 merries, waaronder ook veulens, mogelijk van gekruist ras en dus grooter van stuk, daar zij in zijne brieven worden onderscheiden van evenzooveel (130) „kleine paarden”. Bezette merries stalde hij bij kampongmenschen; kwam er een hengstveulen, dan was dit voor Engelhard, de kampongman moest het dan grootbrengen tot 't van de moeder kon worden genomen en mocht daarna de moeder houden; kwam er een merrieveulen, dan was dit voor den kampongman en „dan word aan hem overgelaten om de moeder op nieuws te laten bespringen op de voorwaards gemelde conditie, doch hiertoe niet genegen zijnde, betaald hij daarvoor de waarde van de moer”. Engelhard klaagde echter dat het toezicht slecht was en dat hij werd bedrogen; volgens P. P. Roorda van Eijsinga (o. l. II, 369) gaf hij de stoeterij dan ook in 1819 op, waarna „de meeste springhengsten en merriën” door Van Riemsdijk werden overgenomen voor Tjiampea, waar deze toen „verscheidene fraaije, groote Arabische of Perzische springhengsten en ongeveer 200 merriën” had. Over Van der Capellen's stoeterij, eerst bij Tjipanas, daarna bij Tjiandjoer, zie C. S. W. van Hogendorp, Beschouwing enz. p. 294, en vooral het lezenswaardig artikel van P. H. van der Kemp in Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. deel XXXVIII, overgenomen in Veeartsenijk. Bladen voor Ned.-I. IV, 327 e. v. De Statist. Beschrijv. van 1822 zegt dat destijds de beste paarden gevonden werden in de Bandoengsche

Priangan.

32.

districten Kopo en Tjisondari; in het eerste bezat de Regent „een vrij wel ingerigte stoeterij, waar de moederpaarden, alle van goed ras, 's nachts onder stalling gebracht en niet dan door eenige schoone Perzische hengsten besprongen worden”; echter had hij ook „heele troepen merries, die in de weide loopten zonder dat er eenige notitie van genomen wordt”. De eerste vermelding van Australische paarden te Bat. is misschien die bij Olivier, Land- en Zee- togt II, 225; in 1829 had de Resident van Tegal er een paar (Bijdr. tot de kennis der Nederl. en vreemde Kol. 1844 p. 104).

- § 2177 Afgezien van de niet veel beduidende pogingen der Regenten om het paardenras te verbeteren, hielden zij talrijke troepen paarden. Tot den inventaris van den gewezen Regent van Batoelajang, 1802, behooren 150 merries, een „Persiaanse hengst” en 27 andere hengsten. De Regent van Tjiandjoer bezat er blijkens rapport van 31 Dec. 1804 zooveel, dat het district Tjiblagoeng tegen vrijstelling van koffiecultuur „met de oppassing van de Regent zijn paarden etc. belast” was. Gedeeltelijk althans zullen De Wilde's mededeelingen (o. l. pag. 196) ook wel voor vroegere tijden gelden: „In meest al de districten hebben de Regenten eene menigte van jagt- en jonge paarden staan, welker getal honderden belooft. Elk paard heeft een man die het verzorgt. In de districten waar de uitgestrekte weiden gevonden worden, houden de Regenten hunne buffels- en andere hoorn- vee-fokkerijen en paardenstoeterijen, waarover soms aan geheele gehuchten de oppassing is aanbevolen, en welke daardoor van andere werkzaamheden zijn afgescheiden”. Uit dit groot aantal leverden de Regenten er ten behoeve van den Gecomm. Zoo doet de vermelding in een stuk van 1776 (B. 36, 16) „paarden voor de Oppassers alleen”, zien, dat gewoonlijk ook de Gecomm. er kreeg; vergel. § 1847 e. v. In de correspondentie van Nic. Engelhard met de Opzieners en Regenten wordt herhaaldelijk aangedrongen op toezending daarvan; wij zien echter ook uit een schrijven van den Opz. van Bandoeng dd. 26 Oct. 1797, dat hij vele paarden van Engelhard ter oppassing had ontvangen, waartoe de Regent dan personeel verschafte. Vergelijk de vermelding
- § 2178 van den dekhengst in § 1822. Uit een stuk van 1807 blijkt dat de Regent van Bandoeng gewoon was den G.-G. en den Gecomm. jaarlijks samen 4 span te geven, die van Batoelajang 2 span; R. 19 Febr. 1808 (zie § 2799), waarbij die geschenkpaarden worden bestemd voor den postdienst, doet onderstellen dat het aantal vrij aanzienlijk was. Daarentegen sprongen de Regenten zeer vrij om met die van hunne onderhoorigen. De Commandant te Tandjoengpoera schrijft in 1797 dat de Regenten overal verbieden een paard te verkoopen, voor zij het hebben gezien; is het goed, dan houden zij het voor de herten- jacht. Van Lawick schrijft 6 Juli 1809 met betrekking tot de Cheribonsche Preanger-Regentsch.: „De enkele opgezeetenen, welke op dit moment eigenaars zijn van paarden, hebben hiervan geen het minste voordeel of genoeg; zij hebben de last van die te moeten onderhouden en, daar het getal paarden

niet groot is, deezen eenlijk aan (*te*) houden ten dienste van den Lande; eigenaar van een paard te zijn is dus meer een last dan een voordeel. Dit is dan ook een meede van de reeden, dat den gemeenen Javaan zig in het minst niet op de fokkerijen toelegt, waardoor het getal dan ook zo gering en slegt is, en het hem zelfs aangenaam is, wanneer hij zijn paard in stilte voor spotprijze van de hand kan zetten". De Wilde, die ongeveer hetzelfde zegt (o. l. pag. 194), voegt er bij: „Daarbij komt nog, dat als een der Hoofden een fraai veulen of jong paard, hetwelk goede kenteekenen tot de jagt heeft, van zijne merrie bekomt, de Regent het zich dan toeigent, evenals hij en de Hoofden zulks van den gemeenen man mede doen'.

Wat de prijzen aangaat, de Tuinier te Tjipanas kocht in 1798 voor § 2179 het transport 100 merries voor 400 Rd^s.; de Opz. van Tjiandjoer taxeert in 1794 een buffel op 10 Rd^s.; eene pedati op evenveel, maar eene merrie op 5. Nederburgh taxeert (§ 2060) rijpaarden voor Hoofden op 14 Rd^s. Dit bewijst niet voor de qualiteit; bovendien waren er niet veel. De Command. te Tandjoengpoera schrijft 26 Aug. 1797 aan Nic. Engelhard dat hij hem op last paarden zendt, doch dat die daar „heel raar" zijn. Bij R. 27 Juli 1802 wordt bepaald dat er voor het productentransport 3.000 paarden op Java's N. O.-Kust zouden worden aangekocht; daarvan kwam echter niet, R. 4 Febr. 1803. De Prefect der Cherib. benedenlanden schrijft 30 Nov. 1808: „De paardenteelt is hier slegt"; de Inl. is er onverschillig voor, omdat elk goed paard hem wordt ontnomen; hij adviseert o. a. tot het aanleggen van een stamboek en de verplichte castratie van slechte hengsten. Van Lawick wijt 9 Febr. 1809 het groote gebrek aan paarden 1° aan ziekten; 2° aan onverschilligheid; „in het land Galoeh vindt men geen 10 paarden die goed zijn en eene redelijke hoogte hebben"; wil men verbetering, dan dient men uit de Vorstenlanden (mogelijk bedoelt hij de Cherib. Sultanslanden) hengsten en merries te ontbieden en zekere regels in het oog te houden ten opzichte van fokkerij; in sommige streken van Soekapoera waren echter, zegt hij, veel paarden. Van Motman schrijft in zijn rapport van 15 Juni 1809 dat er alle jaren ziekten zijn, vooral onder de merries, die „zonder eenige consideratie" moeten worden gebruikt voor het afvoeren der koffie, zelfs wanneer zij drachtig zijn; dat echter de Regenten, Opzieners en vele Hoofden stoeterijen bezitten die goede paarden geven, maar dat er gebrek is aan dekhengsten. De Resident van Krawang schrijft 28 Sept. 1811 dat „in de geheele uitgestrektheid van dit landdrostambt niet meer dan 88 hengstpaarden en deeze alle nog van slegt soort, bevonden worden". In een rapport over Cheribon van 1817 leest men, dat aan de vroeger zoo befaamde paarden zulk een gebrek bestaat, dat de voor het postwezen benoodigde grootendeels elders zijn aangekocht. Nog in 1841 schreef de Directeur van Cultures (Veeartsenijk. Bladen IV, 359): „Zelfs de als een paardenliefhebber bekende Regent van Bandung, welke zoo aanzienlijke ja buitensporig hooge inkomsten in vergelijk van andere Regenten

geniet, is niet gewoon om voor de oppassing en voeding zijner paarden geld uit te geven; men moet niet denken dat dit voornam inl. Hoofd zich bijzonder toelegt op de fokkerij van paarden: de fraaie merriën houdt hij voor de hertenjagt of voor staatsie”.

Curieus is de mededeeling in de Statistieke Beschrijv. van 1822: „Bij grooten ouderdom worden de paarden alhier (*in de Prcanger*) geslacht en door den gemeenen man met graagte gegeten”; trouwens, nog heden bestaat er in de Preanger eene belasting op het slachten van paarden.

§ 2180

Klein vee. Bij R. 23 Juni 1732 wordt overeenkomstig eene aanschrijving van XVII^{en} besloten, Kirmansche bokken te ontbieden, welke men te Bat. en op andere plaatsen zal trachten te doen voorttelen. Wat hiervan verder is gekomen, weet ik niet. Bij R. 7 Nov. 1754 besluit de Regeer. op voorstel van Mossel „bij eerste bequame gelegenheid van Persien te ontbieden gewolde rammen in zulk een getal als gevoegelijk met ieder schip herwaarts sal kunnen werden gesonden, beïjde voor dese hoofdplaatse en wijders voor Cabo de Goede Hoop, om daardoor een preuve te nemen of door vermenging van de hier en ten gedagte gouvernemente gevonden werdende schapen met die rammen geen goede wolgevende beesten souden kunnen werden voortgeteelt, so als men versekerd, mitsgaders uijt dien hoofde ook het slagten van lammeren in dese colonie van nu af aan te interdiceren”. Het Batav. Genootsch. loofde in 1779 een prijs uit voor hem die Kirmansche schapen zou aanvoeren (Verh. B. G. I, 2^e dr. pag. 8 e. v.); is dus aan het besluit van 1754 uitvoering gegeven, dan had het toch weinig gevolgen gehad. Thunberg, die omstreeks 1780 te Bat. was, zegt (o. l. II, 390): „Les moutons sont ici au nombre des animaux rares. Leur fourrure ne leur permet pas de résister au climat; c'est pourquoi ceux que l'on amène vivans du Cap de Bonne-Espérance sont aussi-tôt envoyés très loin dans l'intérieur du pays, à un endroit élevé nommé la Montagne Bleue (*de Gedeh*) où l'air est plus tempéré”. Dit wil dus zooveel zeggen, dat er alleen schapen waren op de buitenverblijven van den G.-G. Daarentegen zegt Van IJsseldijk in zijne memorie van 10 Oct. 1802 dat schapen „rondzom Batavia van het Caabsche ras door den Inl. meer en meer worden voortgeteeld, dewelke ook zeer wel scheinen voort te willen”. Een besluit van Daendels dd. 26 Grasm. 1811 om „in te kopen 1.000 stuks vette en slagtbare schapen, nemende in de eerste plaats alle zoortgelijke schapen (*in de landen?*) welke in den omtrek van Batavia gelegen zijn en vervolgens in de naast daaraan gelegene districten”, tegen den prijs van „10 rijksd. papieren van credit het schaap van 25 pond schoon”, zou misschien eerder op geiten kunnen slaan, evenals de schapenlevering voor Tandjoengpoe-ra § 1571. De Wilde schrijft 1 Jan. 1814 van Soekaboemi: „Met de schapenteeld gaat het ook niet voordeelig, zijnde het voor dat vee hier veel te nattig”. C. S. W. van Hogendorp verzekert (Beschouwing p. 297) dat men schapen „slechts in de omstreken der steden en woningen van Europeanen aantreft”.

Bij R. 16 Aug. 1746 werd „niet aanmerking van het gebrek aan bequame draagbeesten in dese colonie zo wel als op vele plaatsen van Java” op voorstel van Van Imhoff besloten „de ministers en bediendens op de respective Westerse comptoiren te gelasten, om tot de nadere ordre deser tafel per ijder ditheen vertreckende schip over te senden ses stux so esels als ezelingen”. Wat hiervan is terechtgekomen, is mij onbekend. Honderd jaar later (1843 e. v.) zond men weer ezels, Nederlandsche, naar Indië (Welvaart-rapport IIIa, pag. 7).

Vceestapel. De cijfers, die hier en daar voorkomen, verdienen zeer weinig vertrouwen, eensdeels wegens de gewone slordigheid bij het opmaken daarvan, anderdeels door de vrees der bevolking voor zwaardere lasten. Van Lawick zegt in zijne Aanmerk. van 24 Maart 1808 rondt: „Hoemeer (*buffels enz.*) zij opgeeven, hoemeer men van hun vordert om den afvoer (*der producten*) te vergrooten en te verhaasten”.

Uit het midden der 18^e eeuw is eene opgave bij Mossel (Aanm. p. 196) dat Tjiandjoer werd „gegist te kunnen uitleeveren” jaarlijks 1.100 buffels, Kampongbaroe 100, Tjikalong 150 en dezelfde regentsch. bovendien onderscheidenlijk 200, nul en 20 runderen. Een overzicht van verschillende opgaven uit de jaren omstreeks 1800 geeft de achter in dit deel volgende tabel. Hoe onzeker de cijfers dier tabel zijn, blijkt uit Nederburgh's mededeeling in § 2155, volgens welke in Tjiandjoer ongeveer 35.000 buffels zouden geweest zijn, en uit eene andere opgave, dat op ult^e. Dec. 1799 voor het transport van Batoelajang slechts voorhanden waren 468 buffels, 150 ossen, 37 paarden, voor dat van andere regentsch. naar verhouding. L. Z. Veeckens rapporteert B. R. 19 Louwm. 1810 dat op de Krawangsche landen bewesten de Tjitaroem voorhanden zijn 2.406 buffels en 129 paarden, dus meer buffels dan volgens de opgave van 1809 in het heele Krawang. Volgens eene opgave van 1812 bezat Buitenz. destijds 5.550 buffels, Tjiandjoer 8.543 buffels, 190 koeien, 2.610 paarden. De Statistieke Beschrijving van 1822 geeft als totaal van den veestapel 36.392 buffels, 5.334 koebeesten, 5.104 paarden, dus, behalve de koebeesten, veel minder dan de opgave van 1809, en dit ondanks de vergrooting van de Preanger met de vroegere Cheribonsche Preanger-Regentsch. bewesten de Tjitandocwi, die juist bijzonder rijk aan vee waren. Uit Proc. 26 Jan. 1813, waar men eene omschrijving vindt van de te verkoopen landen, extrahcer ik de volgende cijfers, die, zou men zeggen, nogal vertrouwen verdienen, omdat de Regeer. toen inderdaad bij juiste gegevens belang had

	Buffels.	Paarden.		Buffels.	Paarden.
Pagadoengan en Pangasahan.	248	54	Tjipoetri.	201	26
Tjihculang.	106	26	Tjikalong.	934	186
Tjimahi.	636	60	Tjiasem.	1.552	
Goenoengparang.	1.049	120	Pamanoekan.	1.879	

Maar telt men de cijfers der 4 eerste perceelen samen, die het land Soekaboemi vormden, dan krijgt men een heel ander resultaat dan dat van 1821 (hierboven § 2170 i. f.).

§ 2182 *Verdere middelen van bestaan.* Dat in Krawang de bevolking voor een groot deel leefde van houtkap, zegt Van Tets R. 4 Febr. 1763; over de voordeelen van den Krawangschen Regent uit dit bedrijf en de visscherijen zie § 2014 e.v. Wat de vischvangst aangaat, uit de beschrijvingen der Wijnkoopsbaai (zie bijvb. E. 23, 33) blijkt voldoende dat die aldaar heel weinig beduidde. Betreffende de binnenwateren zegt De Wilde (o.l. pag. 123): „De rivieren en meren leveren een overvloed van visschen op, waarover echter het despotisme der hoogere inlandsche rangen den gemeenen man niet laat beschikken. Zelfs zijn rivieren en meren veeltijds tot eenen last voor de mindere klasse der bevolking, wijl zij hunne meerderen bij de vischvangst meestal te harer kosten moeten onderhouden en behulpzaam zijn”, waarover zie § 2035 e.v.

Aangaande arènsuiker zegt de Statist. Beschrijv. van 1822 dat deze f 4.— de pikol van 125 pond doet en gedeeltelijk naar Cheribon en Buitenzorg wordt uitgevoerd. Jungluhn (Java I, 405) geeft eenige mededeelingen omtrent de productie van arènsuiker in zes Bandoengsche districten, samen 1.970 pikol, bereid door 440 huisgezinnen. Omtrent de belangrijke opbrengst van Soekaboemi zie I, 293 en 306. Volgens D. A. Burnaby Lautier (Tijdschr. voor Nijv. 1890 p. 96) is de prijs der suiker in Djampang, waar zij het meest wordt geproduceerd, thans 6 à 10 cent per kati en kan een boom gedurende de 3 jaren zijner productie voor ongeveer f 28.— aan suiker opbrengen. Men zie verder H. de Bie in Tijdschr. B. B. I, 277 en vooral ibid. VI, 160 e.v.; in „Djampang, Tjidamar en andere streken van Zuid-Preanger” zijn er „gansche kampoengs, die bijna uitsluitend leven van hetgeen de arèn opbrengt”; p. 171: in de Zuid-Preanger wordt de suiker nog heden veel gebruikt als ruilmiddel. Wat den boom aangaat, het Welvaartrapport Va, 166 zegt dat er in Krawang tuinen van worden aangelegd en dat hij in sommige streken der Preanger wordt geplant, ib. pag. 169 echter dat hij in Cheribon niet aangeplant wordt, en p. 174 noot 1 dat het „in onderscheidene streken der Preanger” boeioet is hem aan te planten. Dit laatste is vermoedelijk vroeger overal in de Soendalanden 't geval geweest, als herinnering aan een ouderen beschavingstoestand, toen men er nog niet aan dacht hem aan te planten. Niettemin zijn tegenwoordig zelfs de in 't wild groeiende arènboomen alle het eigendom van bepaalde personen, zegt Mr. D. Koorders in Bijdr. 1869 p. 384, die er bijvoegt dat de schaduwzijde der suikerbereiding is „dat de bevolking de padicultuur verwaarloost”.

Omtrent de bereiding van zout zie § 1519 e.v.

§ 2183 Volgens Van Lawick's rapport van 1809 werd in Limbangan (de Stat. Beschrijv. van 1822 voegt er bij: in Bandoeng, en wel voor de daar

bestaande santrischolen) papier vervaardigd van den binnenbast van den saëhboom; laatstgenoemde duidt dit papier (daloewang) aan als „korstpapier”, dat verkocht wordt in „korsjes”, wat vermoedelijk beduidt: bij de 20 (1). Over dit artikel zie ook Raffles, Hist. 1817, I, 175; Teysmannia IX, 552 e. v.; Encycl. van N.-I. s. v. *Papier*. Het vlechten van matten blijkt uit de dorpenlijst van 1686, zie § 364; over de koperslagers spraken wij in § 361 e. v. Wat wij aldaar noteerden omtrent het samenwonen van de beoefenaars van eenzelfde ambacht wordt bevestigd door Pleyte (Inl. Nijverheid p. 13): „Namen als Kampoeng Paledang (Koperslagersdorp), Kampoeng Paneuleum (Blauwverwersdorp), Kampoeng Pandjoenan (Pottenbakkersdorp) zijn in de zoogenaamde steden (*der Preanger*) geen zeldzaamheid”. Men zie verder de Algemeene Beschouwingen, waarmee de heer Pleyte zijne studie aanvangt, omtrent aanleg en vooruitzichten van den inlandschen handwerksman. Dat de smederij niet veel beduidde schijnt te volgen uit R. 9 Oct. 1801, waar P. Engelhard betaling erlangt voor 19.500 „ijzere patjols, aangemaakt ten dienste der bovenlandsche Regenten, tot gebruik in de koffijplantagiën”. Wanneer hier niet gedacht moet worden aan winstbejag van den Gecomm., dan schijnt dit wel in te sluiten dat behoorlijk ijzeren veldgereedschap in de bovenlanden zeldzaam was. Van Motman zegt in 1809 dat er in de Preanger geene andere industrie bestaat dan van smeden, koperslagers en timmerlieden, die bruggen en voor de Hoofden huizen bouwen; hier en daar werken zilversmeden voor Regenten en Hoofden; „deese handwerkslieden zijn doorgaans menschen die ver van Java komen of zoogenaamde Oosterlingen (*zie B. 16, 16, 4*), die zich hier meestal in de hoofdnegorijen en enkele in andere groote campongs nederzetten”.

Over het weven teekende ik iets aan in § 628. Chastelein zegt (bij Facs p. 254): „Cattoen planten en weeven, dat is reets zo gemeen op Java geworden, dat wij ons niet moeten inbeelden, hetzelfde ooit te kunnen belèten Het Javaanse geweeft bestaat in korte, grove, slegte lijwaten . . . , van welke haar Javaans geweeft zij een gedeelte van de fijnste soort op haare wijze schilderen, genaamt batex (2) of tselindangs, die men voor 5 tot 8 à 10 schellingen het stuk kan kopen; daarbenevens maken se ook voor de gemeene man haar kleeden die se om 't onderlijff dragen , zijnde haar eijgen geweeft door de vermenigvuldiging der arme menschen ook meer en meer toegenomen”. Dit slaat op Java's N. O.-Kust, waar volgens hem de kleine man geen geld had om de lijnwaden der Comp. te koopen, zoodat aldaar de inlandsche weverij haar niet kon schaden „en steekt (*er*) ook geen groote

(1) Zie Hobson-Jobson s.v. *corge*. D. 1641 p. 314: „10 pakken à 12½ *corge* 't pack, sijnde 2500 stukken”; 1664 p. 124: „bij *corgies* ofte 20 *stux* telfens”; C. D. p. 332; wij zien D. 1664 p. 130 en 311 dat er in Voor-Indië ook werd

gerekend bij *corge's* van 40.

(2) De oudste mij bekende Nederlandse mededeeling waarin het woord *batik* voorkomt is D. 1640, 1 p. 234.

swarighijt in, zo bij voortsetting van de colonie onse ingesectene daar ook wat meerder werk van quamen te maken", d. w. z. in de Ommelanden; bij uitbreiding van dezen tak van nijverheid zouden dan de „grove lijwaten" zelfs § 2184 naar Europa kunnen worden uitgevoerd. Ook Van Imhoff (Consid. III, 5, 26) wees op de wenschelijkheid om de industrie te bevorderen, speciaal echter van zijdewaren. Eerst bij R. 1 Oct. 1754 werd het plakkaat van 1648, dat de inl. weverij belemmerde, ingetrokken, „schoon het niet onbekend, dog bij wege van conniventie al van langen tijd ongeremarqueert is gebleven, dat onder den Inl. te landewaart bijna geen vrouw is die zig niet op dat handwerk verstaat en somtijds een kleedje (*Mossel, Aanm. p. 190 noemt het „een dobbelstcentje", zie § 2199 noot*) voor haar man of vriend (*bloedverwant, zie B. 16, 41, 5*) op het weeftouw set"; zelfs wordt nu besloten „eenige balen cattoen van Souratte te eisschen om aan een ieder, die het begeerd, voor een matige prijs verstrekt te werden"; de voor export geschikte inl. lijnwaden zullen voor de Comp. worden aangenomen. Wat hiervan is gekomen, blijkt niet; de Statuten van Batavia (P. IX, 460, 2) handhaven echter deze gunstige bepalingen. Eerst het Batav. Genootsch. vatte in het eerste deel zijner Verhandel. de bevordering der inl. spinnerij en weverij weder op, evenals ook die der vervaardiging van aardewerk, tot welke laatste, althans wat de Ommel. betrof, door Mossel eveneens eene zwakke poging was gedaan, P. VI, 733; het deed een Europeesch weefgetouw vervaardigen (Verh. B. G. II, 2^o dr. p. 260) en vond medewerking bij Hooijman (zie diens opstel *ibid.*) en vooral bij den gewezen predikant J. A. Wasmuht (2) (*ib. p. 260*), die op zijn land bij Tangerang „een tamelijk fijn en zeer deugdzaam lijwaat" deed weven; overigens werd (*ib. p. 253*) in de Ommel. niet veel aan weven gedaan wegens de hooge § 2185 prijzen van het katoen. De in Maart 1784 (Mr. T. H. der Kinderen, Gedenkboek B. G., I, Bijl. p. XXIV) vermelde „weeverij, door dit Genootschap opgerigt", welke zeildoek voor de Comp. leverde en „diverse soorten lijnwaat" vervaardigde, schijnt die van Hooijman te zijn geweest, waarover zie Verh. B. G. III, 2^o dr. p. 18 en 19. De Equipagemeester rapporteert 22 Nov. 1784 dat het door Hooijman van „cattoen gaaren" gemaakte zeildoek niet voor groote reizen kan dienen en alleen voor kleine zeilen geschikt is. Nederburgh zei later (Verh. over de Vragen p. 98) dat Hooijman's „proeve tot het oprichten van eene fabriek van zeildoek ongunstig uitgevallen is"; maar Verhuell was van oordeel (Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen. Utr. 1879, II, 26) dat dit „van catoen gemaakte" zeildoek „heel goed tot alle ligte zeijlen" was, zoodat men „er zig in tijd van nood van bedienen kan". In de Regentsch. echter, zegt Nederburgh (Consid. p. 125), werd „in alle campongs" geweven van eigen

(1) Dominé Johannes Adrianus Wasmuht van | broer Ds. Jan Rudolph Wasmuht was getrouwd
Lingen trouwde te Bat. 26 Aug. 1770 Cath. He- | met Maria Greving (testam. Rolff 24 Oct. 1770
lena Winter. Deze vrouw overleefde hem. Zijn | n^o. 5.023).

geplant en eigen gesponnen katoen. De Opziener van Tjiandjoer schrijft 27 April 1797: „Het dragen van chitzen kustkleedjes (*d. i. lijnwaden van Cormandel*) en doeken is (*te Buitenz.*) veel gemeener als in andere regentsch., waar zich de meerste menschen met haar eigen maakzel kleeden”. De opmerking van J. Knops en Van Lawick in een rapport van 1812, dat de langjarige oorlogstoestand, die den invoer belemmerde, bevorderlijk was aan de inheemsche industrie van het eiland, kan moeielijk op de Preanger worden toegepast. Van Motman antwoordt 15 Juni 1809 op eene vraag naar de nijverheid der Regentsch., dat het spinnen is verminderd sedert de intrekking der gedwongen garenlevering; dat overigens elk gezin zijn eigen gebrekkig weeftoestel vervaardigt en zijn lijnwaad weeft. Van Lawick schrijft datzelfde jaar over de Cheribonsche Preanger-Reg.: „Het lijnwaad batikken verstaat zich de bewoonder uit de Regentsch. niet; de Oosterlingen, welke in de hoofdnegorijen wonen, tracteeren dit ambagt”; over dit laatste zie § 2314. Holle verklaart (T. B. G. XX, 236) dat naar heugenis van nog levende menschen het batikgoed nagenoeg onbekend was in de Preanger en de vrouwen „niet alleen dobbelsteentjes maar ook fraaije fantasiefiguren” weefden. Heden ten dage kan men in Limbangan „een geweven saroeng (tinoenan) krijgen voor f 1.50, dus niet evenredig aan den daaraan besteden arbeid” (Welvaart-rapport, Preangereconomie p. 71). De Statist. Beschrijv. van 1822 verzekert dat in de zuiderdistricten nog het meest aan handwerken (vlechtwerk e. d.) wordt gedaan, omdat daar de rijstteelt gebrekkig gaat.

Den nadeeligen invloed van de willekeur der Hoofden op de volksvlucht ziet men bij De Wilde (o. l. pag. 129), die aangaande het rotanvlechten in de zuiderdistricten schrijft dat de vlechters „onder de verpligting staan, om bijna al hun werk aan Regenten en Hoofden af te staan, welke hun daarvoor naar willekeur betalen en hetzelfde voor hun eigen gebruik houden daarmede anderen dienen of wel duur verkoopen”. Het zonder betaling pressen van ambachtslieden door de Hoofden schijnt te volgen uit B. 50, 23, 3. Men vergelijkte verder de zeer lezenswaardige Algemeene Beschouwingen van den heer C. M. Pleyte in zijne studie: De inlandsche nijverheid in West-Java.

Verhuizingen binnen de Regentschappen. De talrijke verbodsbepalingen § 2186 (§ 712 e. v.) tegen het verhuizen der bevolking van het eene regentsch. naar het andere zijn het beste bewijs hoe weinig zij aan eene vaste woonplaats was gebonden. Uit R. 18 Febr. 1724 vernemen wij dat in de districten aan de Zuidzee reeds 1.000 gezinnen zich bevinden, „van wijds en zijds aldaar te samen geloopen om vrij te blijven van hare Hoofden en de leverancie van indigo, cattoene garens en het aanplanten van coffij”; men vergelijkte wat Bollmann (B. 29, 30) in Nov. 1731 rapporteert over het volksverloop in het Tjiandjoersche als een gevolg der knevelarijen van de Hoofden. D. 1 Juli 1739 vindt men eene opgave van 53 meest „door traagheijt” verlaten kampongs

in Tjileungsir, Tjipamingkis, Tjibлагоeng, Tjikalong. Van Imhoff merkte in 1744 op (B. 31, 20; 38) dat een deel der bevolking dikwijls maar voor één oogst op dezelfde plaats bleef en steeds trekkende was, naarmate „zij door de Hoofden op de eene plaats beeter als op de andere behandelt werden”; heele dorpen emigreerden op die wijze „en maken sig alzoo nergens vast”. Hartingh oordeelt in 1752 (§ 203 i. f.) dat het vele verhuizen uit Soemedang zijne oorzaak heeft in „gebrek aen saeijland”. R. 31 Mei 1757 zegt dat in het Krawangsche de bevolking „om de geringste beuseling allezints seer genegen” is tot verloopen. R. 2 Febr. 1778 wordt de aanmoediging der klapperteelt o. a. beschouwd als „een bequaem expedient om de onderhoorigen een vaste woonplaats te doen houden”. B. R. 4 Aug. 1789 rapporteert Rolff aangaande de Djampangers dat zij „telkens verhuizen zonder in campongs bij elkanderen te wonen, zodra hun veld twee malen padij gedragen heeft”; bij den minsten dwang om hen tot de cultures aan te zetten zouden zij naar § 2187 Bantam of Cheribon verhuizen. Nederburgh (Consid. p. 120) zegt dat de menoempangs zeer gemakkelijk verhuizen „met verlating van huis, coffijtuijnen, ja dikwijls vrouw en kinderen, wanneer deese hun niet volgen willen”. Opziener Voogd noteert in een tourneerappoort van 21 Juli 1797 dat de Regent van Tjiandjoer tegen de plannen tot uitbreiding der indigo-cultuur inbrengt „dat men onmogelijk de Djampangse volken zal kunnen gewennen om in groote campongs bijeen te wonen, terwijl (*lecs: dewijl*) deselve plaatsen moeten verkiesen waar ze in de naabijheid gaga kunnen maaken, terwijl het land niet geschikt (*is*) om groote zawavelden aan te leggen; dit is ook de reeden dat men er zoo weinig ordentlijke campongs vind en de menschen zoo gemakkelijk haare wooningen verlaten en zich op een andere plaats wederom neederslaan”. P. Engelhard schrijft echter (rapport 31 Dec. 1804) „dat die zoo zeer gevreesde verhuising minder te duchten is, wanneer èn de boemies èn de manoempangers billijk behandeld worden, zoals het meede een waarheid is, dat beijde deeze geslachten bij een slegte behandeling oeven spoedig het geweld ontvluchten, gelijk het gebeurde met het regentschap Praccamoentjang heeft beweezen, uit hetwelke onder het bestuur van den voorigen Regent Soeria Nata Coesoema een vrij aansienelijk aantal huisgezinnen, zo boemies als manoempangers, zijn uitgeweeken, daarna tot hunne oude woning teruggekeert en nu gedeeltelijk naar andere plaatsen weder verhuist zijn”. Uit zijn reisjournaal van 1802 zien wij dat uit één enkel district in 1801 tengevolge van knevelarij des Regents en des Opzieners 450 § 2188 gezinnen verhuisd waren. Omtrent de zuiderdistricten van Soekapocra schrijft Van Lawick in Dec. 1808 dat de levering van gezuiverde kapas aldaar onmogelijk is, o. a. „wijl zij steeds ambuland zijn, trekkende van de eene hoogte en valeij naar de andere”; men vergelijkte daarmee § 2103. Dezelfde zegt in zijn rapport van 1809 betreffende de Cher. Preanger-Reg.: „Indien de overloopers direct aan het werk (*de cultuurdiensden*) wierden gestelt, zoude

geen verhuising meer plaatsvinden"; den 21 Sprokkelm. 1810 schrijft hij aan Daendels: „Het is in het belang der Regenten om vele overloopers te hebben, die in stilte aan te houden en tot hunne dienst te employeeren, en in Prefectures waar de heffingen nog in gebruik zijn, hoe weinig zij in het begin van de overloopers ook afpersen, stijft zulks de bron van hunne stille winsten"; als aanleiding tot volksverloop beschouwt hij 1° de koffiecultuur; 2° gebrek aan voedsel; het heeft daarom meest plaats van December tot Maart, wanneer nieuwe tuinen moeten worden aangelegd; men kan, zegt hij, het overloopen onmogelijk beletten of voorkomen; het eenige is, de menschen te doen terugzenden naar de plaats die zij hebben verlaten.

De administrateur van Soekaboemi Steitz schrijft 1 Aug. 1821 in zijn § 2189 verslag aan den Resident der Preanger het volgende over de hoemabouwers: „Dit volk houdt zich meestal in de wildernissen op; waar zij aankomen hakken zij het bosch een weinig schoon, zetten een pondok op van bamboe en bast van boomen of lontarbladeren, verbranden het onkruid en planten vervolgens padij; hun padijooft strekt hun zelden langer als voor 2 à 3 maanden"; dan gaan ze leenen of bedelen (zie § 2194; 2231) en ruilen „tegen andere bagatelle" (denkelijk boschproducten); gaat dat ook niet, dan eten zij gadoeng (zie B 29, 23, 5), sago van den arènpalm (B. 14, 20, 1), djagoeng, talas, pisang, oebi, saninten (kastanjes) en ten slotte rijstzemelen; ondanks dat „hun hier de grond, water, buffels, gereedschappen en desnoods, voor zo lang als nodig is, de kost word aangeboden", zijn zij er niet toe te bewegen om sawahs aan te leggen; het district Tjitjoeroeg is grootendeels met dit slag van menschen bevolkt en daarom is de veiligheid van persoon en eigendom er het geringst; soms legt men 20 à 25 paal af eer men eene kampong ziet „en dan nog de meeste slegts van 2 à 3 huizen"; die menschen weten „van godsdienst nog zeden". De Wilde schrijft (o. l. pag. 222): „Het zoude om vele redenen nuttig zijn, dat de djalma boeroeng, vogelenvolk of menschen als vogels, zoo genoemd omdat zij als de vogelen nu hier dan elders rondtrekken en veeltijds kleine hutjes in de boomen bouwen, waar zij met hunne familiën wonen, van het rondzwerfend leven tot geschikte en welgezetene menschen wierden hervormd. Zij houden zich vooral in de gebergten in de zuiderdistricten op; echter worden er ook in andere plaatsen gevonden, die daar een allerarmoedigst leven leiden, zonder voor het Gouvernement of voor anderen van eenig nut te zijn"; op Soekaboemi was het hem door goedheid en hulpbetoon „enkele malen" gelukt zulk een gezin te houden (ibid. p. 134). De Statist. Beschrijv. van 1822 verzekert dat sedert de koffiecultuur is verlicht en het transport vergemakkelijkt, het volksverloop is opgehouden; „sedert de laatste jaren is over 't algemeen geen spoor daarvan ontwaard" behalve bij de hoemabouwers. Riesz § 2190 (De partic. landen I, 99) schrijft: „Eene eigenaardigheid ten opzichte der bevolking dezer landen (*in de residentie Batavia*) mag niet onopgemerkt blijven. Zij betreft hare beweeglijkheid en zucht tot verloopen, d. i. om zich van hier

naar elders te verplaatsen, ten einde zich te onttrekken aan hetgeen haar minder welgevallig is. In zekere mate is deze karaktertrek bij den Soendanees in het algemeen op te merken. In de Preanger-Regentsch. hoort men dikwerf geen enkele klacht over iets, zelfs geen gemompel, en toch ziet men de vaste werkers eener onderneming eensklaps vertrekken, soms niet bij enkelen tegelijk; of wel, de gewone dagwerkers blijven eenvoudig weg. Stelt men dan een onderzoek in, dan was er iets dat hen hinderde, en vonden zij het 't gemakkelijkst, er zich op die wijze van vrij te maken"; in de Ommelanden „is of was kort geleden op enkele landen voor een deel nog steeds dusdanige vlottende bevolking, zich meestal ophoudende in de bovenstreken der landen, liefst in het boschrijk gebergte. Om hun heen en weer vliegen worden zij *boerongs* genoemd, ook wel *orang boerjaga* (zie § 2068 noot) of hoe anders Wars van elke inmenging, behalve van hem die hun voorgaat of die hun voorman is, zijn zij moeielijk tot eenigen geregelden arbeid te brengen. De grootste omzichtigheid is noodig of zij vliegen weg, boerongs of vogels als zij zijn". Hasskarl spreekt in T. N. I. 1842, II, 255 over ditzelfde nomadische volkje in Zuid-Bantam: „Zelfs geheele kampongs worden zoo op eens verlaten. Hoofdzakelijk is dit het geval in de nabijheid der grenzen, waar als het ware eene voortdurende verwisseling van bevolking plaats heeft". In Welvaartrapport, Preangereconomie p. 7 wordt betreffende het Tjiandjoersche gesproken van „een klasse van heen en weer trekkers onder de inlandsche bevolking, die door haar wordt aangeduid met den naam van „*djëlëma tihang hedjo*" (over deze uitdrukking zie § 358), dat zijn lieden die nooit moeite doen om zich voor goed een vaste woonplaats met daaraan verbonden eenigszins duurzame woning te kiezen, ware trekvogels Er bestaat nog al een heen en weer getrek tusschen de drie zuidelijke districten onderling, hoofdzakelijk omdat vele Inlanders in die streken nog niet (*anno 1907!*) gewend zijn aan een geregelden landbouw. Deze personen bezitten niets Zij nemen geregeld hun geheele familie mede". Het Welvaartrapport Va p. 228 noot 1 zegt: „In de Preanger, met name in de Djampang- en Tjidamarstreken, maar ook in het oostelijk en zuidoostelijk deel van het gewest, ziet een inl. gezin er geenszins tegen op om een erf, beplant met bamboe, klapper- en andere gewilde vruchtboomen, te verlaten, zoodra een sterfgeval of ander onheil het gezin getroffen heeft", dus uit bijgeloof. Vergel. A. J. Spaan's Nota over den landbouw in Zuid-Bantam, Bijl. B bij Eindrés. II. Dat de orang manoekan ook in Djokja voorkomen, ziet men Eindrés. III, Bijl. p. 156.

§ 2191 *Woning.* Wij zagen daareven (§ 2189) dat volgens De Wilde de *djalma boeroeng* „kleine hutjes in de boomen" bewoonden; dit doet denken aan de *Loeboe's* en *Koeboe's* op Sumatra; vergel. B. 14, 22, 5. Een anonus (vermoedelijk broeder Coolsma) schrijft in het Orgaan der Nederl. Zendingsvereeniging 1895 p. 14: „Ruim 50 jaren geleden waren er in 't zuiden van de Preanger nog menschen die hunne woning (*ranggon*) in de boomen

hadden"; hij voegt daar diverse fantastische bijzonderheden aan toe, die mogelijk doelen op den oertoestand van het Soendavolk, waaromtrent de schrijver wellicht ongewone bronnen heeft gebruikt, zooiets als de reizen van Sindbad den Zeeman. Betreffende de woningen der gezeten bevolking ontbreekt nagenoeg elke inlichting. Van de stad Bantam heet het in Begin ende Voortgangh: „De huijsen sijn al van stroo ende riet ghemaect, rustende op 4, 8 ofte 10 pilaren van hout, seer fraij ghesneden". Cornelis de Bruin zegt (o. l. pag. 385) van diezelfde stad: „De woningen die er zijn, zijn meest slecht en van arme luiden al meest van bamboezen opgeslagen en met adabbladeren bedekt". Van Imhoff's lof voor de hoofdplaats Tjiandjoer (B. 31, 30) geldt blijkbaar de regentswoning; intusschen zegt Hartingh in zijn reisjournaal dd. 20 Juli 1752, dat in Tjiandjoer de negorijen „tegens de ordinaire trand der Inlanders alle heel geregeld en met straaten aangelegd" zijn. Zonderling klinkt het dat de Opziener van Tjiandjoer den 24 Aug. 1799 na een uitstapje naar de oostelijke regentsch. en Limbangan aan Nic. Engelhard meldt dat hij daar nergens heeft aangetroffen „de ijslijke morsigheid, die hier in de hoofd negerij heerscht", waarop de Gecomm. den Regent 5 Sept. 1799 aanschrijft te zorgen dat de negorij wordt schoongehouden en dat er wordt gewaakt tegen „gestaadige brand". Op Rach's teekening van Tjisaroewa (omstreeks 1770) ziet men een aantal inl. woningen, alle gedekt met alangalang en omwand met bilik; de grootere hebben eene voorgalerij. Opvallend is, dat ze alle vlak op den grond staan, niet, volgens Soendaasch gebruik, op palen; dit wijst er op dat te Tjisaroewa Javaansche immigranten zaten; zie § 1659. Thunberg zegt (o. l. VI, 192) van het Buitenzorgsche, dat de inl. en Chin. woningen er gedekt zijn met sirappen van bamboe. Deze bamboe-sirappen vind ik ook in 1812 bestemd voor het huis van den Commissary te Tjiandjoer; over dit materiaal tot dakbedekking zie Veth, Java IV, 335. Als bewijs der welgesteldheid van het Soemedangsche voert Nic. Engelhard R. 17 Dec. 1793 aan, dat de bevolking er woont in houten en bamboehuizen en „niet in kleine bamboesen hutten". Van Lawick zegt in 1809 van de Cherib. Preanger-Regentsch. dat „buiten den Regent meest een ieder in bamboese woningen zig behelpt".

Kleeding. Jacob van Neck schrijft anno 1599 omtrent Bantam (l. l. § 2192 pag. 304): „Wat nu anghaet het ghemeen volck en slaeven, die en hebben gheen cleederen dan een dwael (1) daer se de mannelijckheit meede bedecken". Hooijman zegt (Verh. B. G. II, 2^e dr. p. 251) van de „bergvolkeren" der Bataviasche jurisdictie: „Zij loopen niettegenstaande de scherpe lugt der hooge

(1) Blijkbaar in de oorspronkelijke betekenis van badschort (Vercoullie), dus tjawat. Valentijn gebruikt daarvoor het woord *wartel* (I, 2, 77; 140; V, 1, 75), vermoedelijk van *wartelen*, dat in Bontekoe's reize voorkomt in

den zin van wentelen, draaien. Rumphius noemt de tijdako d. i. de tjawat: *broekband* (H. A. IV, 116; Auctuarium p. 13), dat is dus een band of omwindsel bij wijze van pantalon.

gronden meestal naakt (1) of zijn bekleed met een kort wambuis als een afgesneden hemd, gevlochten van het nieuw uitgeschoten en nog niet geopend blad van den gabangboom" (d. i. van dezelfde bladeren waarvan stroozakken, karoeng, voor de koffie werden gemaakt, zie § 1161). Radermacher echter beschrijft in 1779 (Verh. B. G. I, 1^e dr. p. 34) de kleeding van den Preangerman als „een kleedje om het lijf"; „op groote of feestdagen trekken zij een soort van cabaai over het bovenlijf en binden hunne hairen in een neusdoek" (dit laatste is het vaste Compagnieswoord voor hoofddoek); de vrouwen, zegt hij, zijn evenzoo gekleed maar vlechten het haar tot een kondé. Op een der platen Rach (Tjisaroewa) komen Inl. voor, gekleed als heden ten dage, en uit Nederburgh's beschrijving der kleeding (Consid. p. 125) als bestaande uit een „kleedje" (het gewone woord voor sarong), eene broek en een hoofddoek, maakt men dezelfde gevolgtrekking; uit Deel II p. XV n^o 5 blijkt hetzelfde. De Wilde (o. l. pag. 150) geeft nog meer kleedingstukken op. Wanneer het dus R. 13 Maart 1739 van de Cheribonsche heeren-dienstplichtigen heet dat zij „soms tijds geen kleedje tot deksel aan het lijf hebben", en in 1807 de Commissie Thalman zegt dat in Batoelajang tengevolge van de knevelarijen des Regents de bevolking „naauwelijks zoveel heeft om hunne schaamdeelen te bedekken", dan zal dit wel wat hyperbolisch zijn.

§ 2193 Intusschen, de kleeding was hier en daar gebrekkig. Van Lawick schrijft 1809 in zijn rapport over de Cherib. Preanger: „Van de bladeren der gobang boom worden zakken gemaakt; de zuiderbewoonders gebruiken ook dit om hunne kleeren van te maaken". Raffles, Hist. of Java 1817, I, 90: „In the western or Sunda districts the common people are by no means so well supplied with articles of dress as in the eastern. They are often seen with little or no covering beyond a piece of very coarse cloth tied round the waist". Evenzoo droeg in 1816 in Ajah de bevolking sarongs van „straw-sack or karong" (Horsfield in Verh. B. G. VIII, 16). P. P. Roërda van Eijsinga (o. l. III, 70) zegt anno 1826 dat „in de Preanger-Regentsch. de vrouwen bijna naakt gaan". Jurien de la Gravière (bij Van Doren. Herinneringen II, 74) maakt eene opmerking omtrent „l'aspect misérable des paysans" in de Preanger, welke overeenkomt met de later door Van Hoëvell (Reis I, 28) gemaakte. Echter stelt Van Doren daartegenover een heel ander getuigenis betreffende de „grootere welvaart" in dat gewest, vergeleken met vele andere deelen van Java. Wel beschrijft Van Doren (Fragmenten I, 297) hoe hij zelf in Soemedang „al de vrouwen" langs den weg alleen met een sarong gekleed zag, „die haar naauwelijks beneden de knieën hing", terwijl zij „het bovenlijf geheel naakt droegen"; hetzelfde merkte hij (ib. p. 314) in Bandoeng

(1) Een vrij relatief begrip. Nieuhof (o. l. pag. 59) zegt van Djohore: „Gemeene luiden gaen gansch naekt, behalve een kleetje voor hunne schamelheit, welk hen tot op de voeten hangt".

op, waar ook de mannen niets droegen dan een lange sarong; een reisjournaal van 1829 zegt zelfs (Bijdr. tot de kennis der Nederl. en vreemde koloniën, 1844 p. 94): „Allen, vrouwen en jonge dochters zoowel als mannen, gaan naakt van het hoofd tot op den gordel, hetwelk men alleen in de Preangerlanden aantreft”; maar ook in 1866 (Gids 1866 p. 310) werd in de Preanger nog „bijna zonder onderscheid” door vrouwen niets gedragen dan een donkerblauwe sarong. Dat dit landsgebruik (daarvoor houd ik het; Holle zegt zelfs, T. B. G. XX, 237, dat het aan de vrouwen „verboden was een baatje te dragen”) thans grotendeels verdwenen is (ofschoon men nog vaak genoeg vrouwen zal zien die het zich aldus makkelijk maken) is niet alleen toe te schrijven aan meerdere welvaart, maar denkkelijk evenzeer aan het meer doordringen van den Islam. Van den Javaan der Vorstenlanden zegt Winter in 1824 (Bijdr. 1902 p. 47) dat hij toekan met een „halfsleete hoofddoek, kort baatje en broek van grof lijwaat, welke hij voor vijf stuivers op de markt bij de roest (*oudroest, uitdrager*) koopt”; de koeli's echter „zijn iets beter gekleed dan de bergbewoners, die altoos naakt gaan” op een tjawat na.

Voeding. Omtrent die van „het ghemeen volck en slaeven” te Bantam § 2194 zegt Van Neck u. s.: „Haer spijs is rijs en eenighe stinckende viskens, die de rijcken niet eeten willen”. Bollmann trof in 1731 aan de Tjimadja (bewesten de Tjimandiri) eene nederzetting van „mensen die zig uijt gebrek van andere mondbehoeftens enkel behelpen med een soort wortels genaamd gaddoeng” (B. 29, 23, 5). Zooals we reeds zagen, was de voeding van het rondzwervende deel der bevolking ellendig. De Wilde schrijft (o. l. pag. 132): „Thans is het lot van honderden dezer. Zuiderdistrikt-bewoners beklagenswaardig. Zij hebben veeltijds van hunne hoemah's of bergrijstvelden slechts zooveel padie ingeogst dat zij daarmede drie, hoogstens vier, maanden kunnen rondkomen (1). Is de rijst verbruikt, dan gaan zij ngoejang ngoejang (2), dat is bij hunne vrienden en bekenden op het aanstaande gewas leenen, en zoo hun dit het noodige niet meer verschaft, voeden zij zich met wilde boschvruchten en wortelen, onder anderen met de *gadoeng*, eenen wilden wortel welke, niet wel bereid, zeer vergiftig is. Ook gebruiken zij de *bakatoel* (3), fijne rijstzemelen”. Men vergelijke § 2230 e. v. Aangaande de gezeten popula- § 2195 tie schrijft Radermacher (Verh. B. G. I, 1^e dr. p. 35) dat wie bij rijst (4) met

(1) In Ind. Gids 1900 p. 875 leest men: „Op Midden-Java leeft zeker $\frac{3}{4}$ van de bevolking slechts 4 à 5 maanden van rijst”; verder van djagoeng en aardvruchten; alleen stadbewoners en arbeiders van particuliere ondernemingen hebben steeds rijst; „in sommige streken houdt de bevolking in de maanden Nov. en Dec. zich op de been met 't nuttigen van boschproducten”.

(2) Rigg s. v. *nguyang*: „to go in search of food among the neighbours, especially in the season of scarcity by carrying some trifles as

fruit, firewood or the like, to exchange for paddy or rice. This *nguyang* system is also half begging”.

(3) Volgens Coolsma s. v.: „een armenspijs, uit gebroken rijstkorrels en fijne zemelen bestaande; deeg daarvan vervaardigd, wordt veel in den vorm van kleine broodjes, in bladeren gewikkeld, in de heete asch gaar gesmoord”.

(4) Van djagoeng als hoofdvoedsel wordt niet gesproken. Bijdr. 1854 p. 21 vindt men eene verklaring, in 1804 door den Eersten

peper en zout nog „wat drooge visch, buffelsvleesch of gekookte groente heeft, reeds een lekkerbek is”. Van Motman noemt in 1809 als voedingsmiddelen rijst „en een weinig aard- en wortelvrugten”; Nederburgh (*Consid.* p. 123): „droge rijst, zout en dinding, dat is gedroogd en gesouten vleesch van een buffel, paard (*zie § 2179 i. f.*), hartebeest of tijger (*sic*), dat als het gegeten word een weinig op het vuur word geschroeijd”. Dit was dan nog vrij royaal, want Rothenbuhler zegt in 1812 van de Soerabajasche bevolking (*Verh. B. G. XLI*, 51) dat haar voedsel alleen in rijst bestaat „met wat zout, een ritsgen (*zie II, E. VI*), een weinig moeskruiden en nu en dan een klein stukje visch of gedroogd vleesch”, en Winter in 1824 van de Vorstenlanden (*Bijdr.* 1902 p. 47): „De gewone kost der Javanen van de middelstanden is over het geheel rijst met wat drooge visch en risjes”; een man zonder vrouw kan leven van 12 duiten daags: 3 voor sirih en tabak, zes voor rijst, drie voor toespis en kruidery. G. Stoll u. s. pag. 43: de Javaan „is onwillekeurig een vegetariër; vleesch is een weeldeartikel, dat hij slechts in buitengewone gevallen ziet: bij kleine feesten een enkel kippeboutje en eens, hoogstens tweemaal in het jaar gedurende de groote desafeesten wat rundvleesch”. Nog heden ten dage (*Welvaarrapport, Preangereconomie* p. 63) wordt vleesch in de Preanger „alleen bij buitengewone gelegenheden genuttigd”; „heeft men niet genoeg rijst, wat wel eens voorkomt in de z. g. moesim ngoejang (maanden vóór den rijstoogst), dan wordt 't ontbrekende aangevuld door verschillende knolgewassen”; vergelijk *ibid.* p. 134. Hierbij herinner ik er aan, dat bijvb. in Griekenland het meerendeel der bevolking ook heden ten dage alleen vleesch eet op Paschen, en dat het bij niemand zal opkomen, die menschen daarom te beklagen. En zijn er geen weldoorvoede vegetariërs?

§ 2196 *Onderwijs.* P. Engelhard schrijft in zijn reisjournaal van 1802: „In de negorijen Indihian en Tjilolohan sijn van oudsher twee inlandsche schoolen, alwaar van wijd en zijd kinderen in de Arabische taal en Mahometaanse geloov met veel succes onderweesen worden”. Dit Tjilolohan schijnt het plaatsje te zijn dat op de topogr. detailkaart een paar paal bezuiden Tasikmalaja ligt, even beoosten het punt waar de weg naar Singaparna afslaat.

In 1819 is eene enquête gehouden naar den staat van het inl. onderwijs, als resultaat waarvan Mr. J. A. van der Chijs (*T. B. G. XIV*, 215) nooteert dat in Buitenzorg kinderen uit enkele bemiddelde gezinnen cenig gebrekkig onderwijs ontvingen in het lezen van den Koran en het schrijven;

Regent van Demak afgelegd, waarin: „14 à 15 jaren geleden verbruikte de Javaan voor zijn dagelijksch onderhoud veel meer djagong, dat zij thans alleen als versnapering gebruiken, terwijl het hoofdvoedsel uit rijst bestaat”. De Tweede Regent zegt (*ib.* p. 25): „Er zijn tegenwoordig ook veel menschen die zich vroeger met djagong en oebi vergenoegden en die thans

alleen rijst verbruiken”; evenzo spreekt *ib.* p. 29 de Buitenpatih van Batang, zie ook p. 37, terwijl p. 42 een Demaksch mantri verklaart dat de afneming van het nuttigen van „djagong, talas, oebi en andere aardvruchten” veroorzaakt is door hen die de Comp. als soldaten hadden gediend, „zeggende dat de rijst niet alleen lekkerder maar ook voedzamer is”.

in Krawang konden de meeste Districtshoofden slechts zeer gebrekkig schrijven en lezen (vergel. § 2037); zelfs de priesters konden dit meestal niet; in de Preanger gaven vaders hunne zoons wel aan gocroe's in de leer. De Stat. Beschrijv. der Preanger van 1822 zegt evenwel: „Men vindt op iedere hoofdplaats één of twee scholen, dan, degene welke dezelve bezoeken, zijn bijna doorgaans bestemd om priesters te worden”; er kwamen alleen kinderen van Hoofden, en die leerden er zelfs geen Javaansch schrift of rekenen; de belangrijkste dier scholen was te Soedalarang in Limbangan, opgericht door Adipati Soerianagara van Soemedang. De Wilde (o. l. pag. 166) spreekt van grootere scholen, waar godsdienstleer, schrijven en lezen werden geleerd, en dorpsscholen. Resident R. van der Capellen richtte te Tjiandjoer eene school op voor kinderen van Hoofden, die in 1822 twintig leerlingen telde. Geschreven werd vooral op bamboe of op lontarblad met een mesje, pangot (rapport Van Lawick 9 Febr. 1809). Eigenaardig is, dat men voor het schrijven de Soendasche taal te min achtte, zie § 2037 e. v. Rigg zegt nog (o. l. pag. XII) dat de bevolking, „when they do write any memoranda, it is in Malay” en met Arab. letter. Vandaar dat Coolsma (Voorrede van zijn woordenb. p. VI) geene oudere Soend. stukken kon verzamelen dan van 1860. In 1891 verstonen in de Preanger van 1999 dorpshoofden 1312 de schrijfkunst (Tijdschr. B. B. V, 81).

Omtrent de verregaande bijgeloovigheid der bevolking zie Coolsma s. v. *djocrig*. Pleyte zegt (Inl. Nijverheid p. II): „Wij vinden het handwerk van den Soendanecs herhaaldelijk beklemd door verschillende verbodsbepalingen Want gelijk al zijn doen en laten door hem middellijk dan wel onmiddellijk onder het oppertoezicht der hem staag en overal omringende genii wordt geacht te staan, van wier goede en kwade gezindheid hij zich volkomen afhankelijk waant, zoo wordt ook zijn arbeid als door deze hoogere machten volledig beheerscht beschouwd; deze slaagt of mislukt al naar gelang van heur stemming”; vandaar dat bij de meeste bedrijven en de meeste ernstige handelingen de gunst dezer geesten eerst gewonnen moet worden, dat het mislukken van een werkstuk e. d. niet wordt geweten aan onhandigheid, onbekwaamheid of achteloosheid van den persoon doch aan eene booze luim der geesten, iets wat natuurlijk fnuikend is voor het gevoel van verantwoordelijkheid en een hinderpaal voor elken degelijken arbeid. De couranten geven nu en dan treffende staaltjes van bijgeloof. Een van de mooiste is dat in de Javabode van 7 Maart 1904, omtrent een hond in het Buitenzorgsche, die zoo vreemd deed dat hij binnen een paar dagen in algemeenen reuk van heiligheid geraakte en met „Radèn” werd aangesproken. Nog heden ten dage kan een kwajongen of een oud wijf door zich bovennatuurlijke krachten toe te schrijven en dit met aplomb staande te houden, heele streken in opschudding brengen; ook daarvan waren in de laatste jaren verscheiden voorbeelden, zie § 781 i. f.

Priangan.

33.

§ 2197 *Geestelijkheid.* De hier en daar verspreide statistieke mededeelingen geven de volgende cijfers van hun aantal, denkelijk als zijnde vrijgesteld van cultuurdiensten.

REGENTSCHAP	I	II	III	IV	V	VI	VII	AANMERKINGEN
Tjiandjoer . . .	374	347	401	368	219	268	—	I zijn „priesters of santries” a°. 1792; II is van 1794; III opgaven van Nederburgh (Consid. i.f.) „priesters of santries”; IV a°. 1799; V 31 Dec. 1804; VI a°. 1807 „priesters of santries”; VII a°. 1812. Bij Tjiandjoer zijn Tjiblogoeng en Tjikalong gerekend. Bij Bandoeng is sub V en VI Batoelajang meegeteld; bij Soemedang sub V en VI Pamanoekan; bij Krawang is Adiarsa meegeteld en sub V en VI ook Tjiasem.
Buitenzorg . . .	—	—	1	—	73	70	42	
Bandoeng . . .	—	—	164	92	320	304	—	
Batoelajang . . .	100	—	64	—	—	—	—	
Soemedang . . .	—	—	229	891	161	158	—	
Parakanm. . . .	—	—	390	768	416	265	—	
Krawang	—	126	122	—	104	98	—	
Tjiasem	—	—	44	—	—	—	—	
Pamanoekan . . .	—	—	36	32	—	—	—	
Tanggeran . . .	—	—	—	—	28	79	—	

De waardeeloosheid der statistieke cijfers komt in deze tabel helder aan 't licht. Immers zoo ergens dan was hier gelegenheid om nauwkeurige getallen te krijgen. Tjiandjoer was van oudsher het regentschap waar de meeste geestelijken voorkwamen. Walbeeck c. s. schrijven in hun rapport van 20 Sept. 1807 dat zij zich daar „meer dan noodig is, ophouden”; men vergelijke de personalia van de Tjiandjoersche Regenten Ditjondre (1707-1726) en den Adipati van 1776, Deel I p. 170 e. v. Olivier noteert omstreeks 1820 (Land- en Zeetogten I, 293) dat in Tjiandjoer onder „het ontzaggelijk groot aantal der amils” zooveel luie leegloopers zijn, „ware parasite planten”; de Regenten dwingen hen echter wel, in de koffietuinen te werken. Wij zagen hierboven (§ 2090) hoe Daendels in Mei 1809 den Prefect der Cherib. Preanger-Reg. gelastte te zorgen dat het „groot aantal” der geestelijken werd verminderd; den 17 Sept. 1809 beveelt hij hem opnieuw maatregelen te nemen dat „het groot getal priesters” in Soekapoera „door uitsterving worde gebragt op hetzelfde getal priesters, welke in de regentschappen Limbangan en Galoe gevonden wordt, te weten na evenredigheid van de populatie, en om deze bepaling te houden voor een provisioneele basis van het getal priesters dat zal mogen worden toegelaten, mits dat zij allen tot de cultuur der koffij worden aangehouden”.

Omtrent de werkzaamheid, den invloed of de macht der geestelijkheid in de Preanger vernemen wij niets behalve in verband met de rechtspraak; omtrent priesterraden zie § 2354 noot; 2387 e. v.; 2404. R. 2 Juni 1713 wordt gesproken van „den Tommogon Djampattij, die voorgegeven hadde eenig regt te hebben op de priesterlijke familie van Soeta Patera”; vergel. § 136. Uit het in Welvaartrapport Va, 14 geciteerde Koloniaal Verslag van 1858

noteeren wij de mededeeling dat in de Preanger de geestelijkheid van oudsher belast was met het toezicht op de rijstteelt en de waterwerken (vermoedelijk in verband met de heffing der djakat, zie § 2092).

Welvaart en armoede. De moeielijkheid, die er bestaat om zich heden § 2198 ten dage een oordeel te vormen omtrent de welvaart van den Preangerman in vorige eeuwen, zal minder verwondering baren, wanneer men bij Prof. Muller (o. l. III, 310) omtrent het Nederland der 17^e eeuw heeft gelezen: „Van de toestanden op het land weten wij maar zeer weinig, evenals trouwens van die der lagere klassen in de steden”. En oordeelt men ongunstig omtrent de Preangertoestanden, dan herinneren wij aan hetgeen diezelfde autoriteit (ibid. p. 207) zegt over het lot van de plattelandsbevolking onzer eigenlijke landprovinciën gedurende onze „gouden” eeuw: „Geen wonder dat zij nòch in getal nòch in welvaart merkbaar vooruitging, dat er maar weinig behoefte was aan meer grond. . . . , dat de heidevelden niet ontgonnen, de gemeene marken niet verdeeld werden, dat de drukkende feudale lasten, de tienden en de bij allerlei gelegenheden door grondeigenaars of hunne rechtverkrijgenden geheven rechten beletselen bleven voor alle verheffing van den landbouwenden stand, voor alle vermeerdering zijner welvaart, zoodat er in die streken zelfs geen vraag was naar verbetering van gemeenschap en de oude zandwogen hinderpalen bleven voor het vervoer van wat nog mogelijkwerwijs van de voortbrengselen van den grond voor den uitvoer kon overschieten. En dat bij steeds stijgende belasting van den grond en zijn voortbrengselen, bij sterke vermeerdering tevens van de heffingen op alle verbruik! Hoe kon op die wijze een bevolking, welke daarenboven geregeerd werd door de groote grondeigenaars, tot eenige ontwikkeling geraken? Jarenlang was de plattelandsbevolking in die gewesten verstoken gebleven van alle geestelijke leiding. . . . En niet minder dan aan predikanten ontbrak 't aan schoolmeesters. . . . Zoo was daar alles stilstand en afzondering; de kleeding, de levenswijze, de woning, de voeding bleef er dezelfde, de oude gebruiken. . . . bleven er steeds in zwang”. En daarbij dient nog gewezen op de voor den Nederl. boer veel ongunstiger condities van klimaat en arbeid, welke laatste ontogenzeggelijk veel zwaarder en langduriger is dan die van den Inlander op Java. Een schrijver in Teysmannia XII, 69 gaat zelfs zoover om van den rijstbouw op sawahs te zeggen: „Waar ter wereld heeft de landbouwer zulk een gemakkelijk bestaan?”

Oordeelwillingen omtrent het lot van den Preangerman. Wij verwijzen § 2199 eerst naar het klassieke gezegde van Valentijn, door wiens mond Gobius of Van der Horst spreekt, hierboven § 347. Het oordeel van Mossel omtrent de bevolking van het Jacatrasche (Aanm. p. 190), waaruit ik elders eenige zinsneden citeerde, luidt aldus: „Schoon zij vrije menschen zijn, konden ze billijk met slaven egaal geacht werden, alzo de Regenten, die van eenig vermogen en wat snedig zijn, bij alle dezelve geld uitzetten, waarvan na hare

rekening het capitaal nooit ten vollen inkomt (*enz., zie § 350*), terwijl ze ondertusschen voor hare Hoofden alle bedenkelijke heerendiensten moeten doen, hoofdgeld van een (*reaal*) Spaans voor een hujsgezin betalen, ja zelfs van catoene garen en indigo weijnig of niets genieten op praetext dat 't voor de Comp. is, en voor de coffij en peper werden ze ook maar matig beloont, terwijl ze van de padij omtrent de helft genieten en van 't beestiaal niets, al veel zijnde als ze het pluimvee dat ze opbrengen (1) zelfs mogen nuttigen of verkopen om daarvoor een kleedje om 't lijf te krijgen en wat zout etc. voor de keuken, terwijl de meeste vrouwen ook nu en dan een dobbelsteen-tje (2) voor hare mans weeven". De vermelding van garen en indigo in dit belangrijke citaat bewijst, dat hier niet uitsluitend van de Ommel. sprake is; en wanneer de toestand bijvb. in Tjandjoer zóó was, dan zal die in de meer oostelijke regentschappen wel niet veel verschild hebben.

§ 2200

Stavorinus schrijft (Reize naar Samarang II, 265) omtrent Java's N. O.-Kust van „de schreeuwende handelwijze, die de Gouverneur, Residenten en Regenten omtrent deze ongelukkigen (*de inl. bevolking*) in het werk stellen; een gemeen Javaan is slechts geen meer meester van het zijne dan een slaaf, die met al wat hij heeft van zijn Heer die hem gekocht heeft afhangt". R. 15 Oct. 1790 lezen wij dat „de inwoonders van het land Buitenzorg meer vermogen hebben dan die van Tjanjour en meest gezeeten lieden zijn". Nederburgh schreef in 1794 naar Nederland als resultaat van zijne opmerkingen tijdens een kortstondig reisje door Buitenz. en Tjandjoer (waarover zie § 1757 noot 2) (Verhandeling over de Vragen enz. p. 198): „Daar ziet men op elk aangezicht verspreid den welstand en de vergenoegdheid, gevolgen van eene zuivere en gezonde dampkring, van den ruimen overvloed van alles wat de mensch nodig heeft tot zijn bestaan en redelijke verkwikking en van het gelukkig gebrek aan alles wat aan de gezondheid hinderlijk kan zijn en den schadelijken overdaad uitlokken". Blijkbaar vond Nederburgh het hier voor Inlanders een ideaal bestaan à la Rousseau; met hunne „vergenoegdheid" hing samen dat „de Javaan . . . de Comp. niet anders kent dan als zijnen beschermheer en goeddoenden vader" en dat hij „blijmoedig zijne produkten bereidt" tegen eene „volkomen voldoende" betaling. Den 23 Aug. 1798 schrijft N. Engelhard hem, dat het zoo jammer is dat N.'s voorgenomen tweede reisje door de Preanger nu niet is doorgestaan; hij had dan kunnen opmerken „de algemeene welvaart van dies opgesetene, welkers voordeelige staat daarom ook niet sonder jaloezie opgemerkt word van den toevalligen beschouwer, bij comparatie van de armoedige staat van den Javaan langs het andere gedeelte van het eiland Java". Dit was eene oratio

(1) D. i. grootbrengen, fokken. Vergel. Dagr. 1641 2 p. 262: „Chinanna heeft hem oock opgebracht, laten leeren ende in staet gestelt".

(2) Dagr. 1665 p. 288: „voor Rd's. 89 aen cleeden ende 180 Rd's. aen dobbelsteenen". Blijkbaar een ruitvormig patroon.

pro domo, uitgelokt door de opinie van het Comité tot den O. I. Handel en Bezittingen over „den behoefligen en onderdrukten staat der landbouwende Indiaanen” onder Engelhard's bestuur en over de door de Regenten gepleegde, door hem niet tegengegane knevelarijen, tegen welke opinie de Gecomcombineerde Vergadering (President Nederburgh) hem in bescherming nam door haar besluit van 23 Oct. 1798 (zie P. XII, 883), om namelijk naar patria te schrijven dat weliswaar „de gemeene man nu en dan aan knevelarijen van zijn Hoofden is blootgesteld”, doch op 's Comp^s. territoir minder dan elders, zoodat hij „een vrij gelukkiger lot heeft dan de onderdanen van de Javasche Vorsten zelven” en bij een aanval der Engelschen zeer waarschijnlijk „blijken van trouw en verknogtheid aan 's Maatschappij's belangens” zal geven.

Elders zegt Nederburgh (Consid. p. 125) dat de „Berg Javaan” veel § 2201 eenvoudiger in zijne behoeften is dan de opgezetenen der particuliere landen, welke geheel tot „vermaak, debauche en verkwisting vervoerd en bedorven zijn” (het gewone thema van N. Engelhard, die Nederburgh's Consideratiën inspireerde); hij erkent echter (ibid. p. 219) dat „de culture van het koffijprodukt genoegzaam de eenige bron van welvaart is van deese Regentschappen” en dat de boemi's arm zijn en verdrukt worden (zie § 2061). Zoo verklaart N. Engelhard (S. R. 27 Nov. 1798) dat het koffiegeld voor den Inl. zijn „eenigst inkomen is, en hetwelk voor 2 bergsche pikols nauwelijks 7 Rd^s. is, waarvan hij het gansche jaar nevens de rijst die hij plant, bestaan moet en zich nog kleeding voor hem, zijn wijf en kinderen moet aanschaffen”. Nogal wat scherper klinkt Van Lennep's oordeel, die (o. l. pag. 50 e. v.) in verband met den druk der koffiecultuur tot de conclusie komt „dat het lot van (*tot*) zulk een zwaare, hunne kragten verre te booven gaande, arbeid, gedoemde menschen van dat der slaaven maar door verbeelding verschilt”; hij acht hen „deerniswaarde schepzels” en zegt: „De burger Johann Godfried Keijzer (*lees: Keijzer, gewezen Opziener van Soemedang; over hem zie § 905*). . . . heeft mij vaak gezegd dat hij het lot der slaaven, die hem voor staljongens dienen, veel verkieslijker acht booven dat der bewooners dier Regentsch”. Men bedenke hierbij evenwel, dat destijds het lot der slaven te Bat. zacht genoeg was, zooals zelfs Raffles, ofschoon een vurig bestrijder der slavernij, erkende (Hist. of Java I, 84); uit de correspondentie van Nic. Engelhard tijdens deze in Europa was, met zijne gemachtigden in Indië, blijkt herhaaldelijk dat de slaven als 't ware deel uitmaken van zijn gezin; hij zorgt voor hen zelfs op dien afstand, heeft attenties voor oude getrouwen; wederkeerig betuigen zij hem hunne aanhankelijkheid. „Kom daar nu reis om”, zou Stastok zeggen. Overigens spreekt N. Engelhard in zijn tegen Van Lennep gericht geschrift bovengenoemde verklaring van Keijzer niet tegen; hij erkent zelfs dat deze een goed en kundig ambtenaar was.

Pieter Engelhard schrijft 31 Dec. 1804 dat de Preangerman „naar zijn § 2202 aart rijk is, wanneer hij een ijzere pot heeft om rijst te koken, hetwelk anders

meerendeels in een bamboes geschied", en Van Lawick in zijne memorie van 2 Juli 1805 dat hij „van kindsbeen gewoon is gebrek te lijden". De Commissie Thalman c. s. noteert bij haar bezoek aan het Bandoengsche in haar journaal van 23 Nov. 1807: „Een ieder die den beklagenswaardige toestand van den Inl. hier in de Bovenl. kent, zal weten, dat slaaf te zijn verkiezelijker is booven het lot dier ongelukkigen". Aangaande Tjiomas echter, waar de rijstcultuur in de laatste jaren zeer was vooruitgegaan, schrijft zij: „Men kan aan de inwoonders duidelijk den welvaart en het vergenoegen op hun aangezigt leezen". Evenzoo Nic. Engelhard omtrent het land Buitenzorg (Overzicht p. 113): „In het kort, dit land was in den allerflorissantsten staat en ieder opgezete ne jousseerde van zekere welvaart", wat kwalijk harmonieert met Daendels' verklaring (bij De Jonge XIII, 460) aangaande datzelfde land: „De gemeene Javaan ging bijna geheel naakt, was verplicht zich met bladen en wilde wortelen de meeste tijd van het jaar te generen, want wierden dagelijks gekneveld en noch voor hare werkzaamheden noch voor leverantiën van pluimvee (*cr staat: pluimen*) als andersinds ooit betaald; thans (*na Daendels' maatregelen*) is alles gekleed, gevoed en content". Wien moet men hier nu gelooven? In elk geval, de zaak der Buitenzorgsche schulden (§ 2540 c. v.) is geen bewijs van veel welvaart. Omtrent den achterhoek Djampang schrijft de Commissie Thalman: „De inwoonders hier in de Jampang bevinden zig alle in een hoogst armoedigen staat en lijden gebrek aan het wezendlijkste voedzel, de rijst". Van het weinig vruchtbare en dun bevolkte Krawang heet het (*ibid.*): „Dieper inkomende, verdwijnen de teekens van vrugtbareheid nog al meer, en de inwoonders moeten zig een gedeelte van 't jaar voeden met een soort wortels, genaamt gadong (*waarover zie B. 29, 23, 5*), doordien het land geen rijst genoeg opleevert; het is moeilijk, een denkbeeld te geeven van de groote uitgestrektheid woest en weinig bevolkt lands, hetgeen wij zeedert 10 daagen van Segalla Herang af aan gerekend over Carong (*denklijk Kamaroen bij Pagaden Baroc*), Pamanoe kan en Tjiassem doorreisid hebben; niets dan bosschen en akelige woestenijen en eenige zeer weinige, daarbij nog slegte, coffij-tuijnen hebben wij in al dien tijd gezien". Heel anders luidt natuurlijk haar oordeel over de districten die het middelpunt van den sawahbouw waren, Timbanganten en Galonggang (*zie § 2110 c. v.*), ofschoon ook daar wel rijstgebrek voorkwam. Daendels verzekert (Staat p. 10) in strijd met sommige hierboven geciteerde uitlatingen: „Alleen in de Jaccatrasche en Preanger Regentsch., ofschoon ook de Regenten met schulden overladen waren, werden (*tijdens de Comp.*) de gemeene Javanen wel behandeld"; dit doelt op de houding der Comp., niet die der Regenten, tegenover de bevolking. Ook elders (*ib. pag. 59*) verklaart hij omtrent de bewoners der Regentsch.: „Zij waren beter behandeld geworden dan de overige, die der Ommel. uitgezonderd"; eene noot daarbij duidt aan, dat die begunstiging der Ommel. bestond in de afwezigheid van verplichte leveringen. De algemeene toestand der Ommelandsche

bevolking, die in werkelijkheid hoogst ongunstig was, blijft daarbij dus buiten beschouwing; op haar zou men het woord van Sollewijn Gelpke kunnen toepassen (Bijdr. 1874 p. 180): „De vagebond op Java heeft het beter dan de gezeten landbouwer: terwijl de eerste dikwijls ruim voor zijn huisgezin kan zorgen, kan de laatste zich het noodzakelijk onderhoud slechts verschaffen door de vereenigde inspanning van zijn persoon, van zijn vrouw en kinderen”, en wel als een gevolg van de op den grond drukkende lasten.

Terwijl wij elders (§ 2230 e. v.) de aandacht vestigen op den stand § 2204 der voedingsmiddelen in verband met de toeneming der bevolking, verwijzen wij hier naar Eindrés. II, 287, waar gesproken wordt over de vermeerdering der welvaart als gevolg van den sawahbouw: „Door den aanleg van waterwerken en sawahs ontstond geregelde bebouwing der gronden, waarmede blijvende vestiging gepaard ging . . . Nadat het voorbeeld door den aanleg van sawahs in heerdienst gegeven was, breidde zich de aanleg van deze soort bouwgronden door de bevolking zelve steeds uit . . . Ook andere bouwgronden, niet voor besproeiing geschikt, werden, nadat de sawahaanleg algemeen was geworden, in cultuur gebracht; de landbouw werd eene wetenschap en er ontstond eene klasse van deskundige aannemers van zoodanige waterwerken als binnen het bereik waren van de krachten der bevolking” enz.; zoo stelt althans de schrijver van die bladzijden zich de zaak voor. Zeker is, dat de welvaart van den Inl. grootendeels afhangt van den voorraad rijst dien hij voor zichzelf kan houden. Geld was steeds zeer schaarsch; vandaar de hooge koopwaarde, waarover Hofhout al spreekt (B. 34, 24). In de Ommcl., waar volgens N. Engelhard's memorie van 15 April 1805 „een algemeene bittere armoede” heerschte, werd de heffing van de 12 stuiver per gezin tot bevordering der vaccinatie in 1815 door den eigenaar van Struiswijk voor onmogelijk verklaard; de eigenaar van Soekaradja verzekerde, dat die heffing de menschen zou te staan komen op „een agtste gedeelte van hunne bezittingen . . .”; de eenigste goederen van waarde, welke die armoedige families bezitten, bestaat in een patjol en parrang, waarmede zij met veel moeite een toerijkend voedzel voor hunne vrouw en 5 à 6 naakte kinderen (want klederen kunnen die menschen niet bekostigen) bijeen kunnen brengen, welke om aan die belasting te voldoen verkogt zullen moeten worden”.

Van Motman schrijft aangaande het familiegeld in de Preanger (Van § 2205 Deventer, Nederl. Gezag p. 119): „Die gelden moeten in den striktsten zin in de maand Februarij van ieder jaar inkomen, maar de inzameling is alsdan zeer moeilijk, hebbende de Berg-Javaan geene middelen om in de heffing te contribuieren dan de gelden, die hij voor zijne koffij krijgt; het is uit dien hoofde meestal October bevorens daaraan voldaan wordt”. Vandaar dan ook de moeilijkheid om het equivalent binnen te krijgen (§ 1340 e. v.). Een idee van het budget eener Preangerfamilie geeft T. N. I. 1870, II, 279: het hoofd

van dit gezin van drie familiën, samen 13 zielen, behoort „niet tot de armen”, als bezittende 4 bahoe sawah, 2 span buffels en een tuin; aan padi kwam in 1861 binnen eene waarde van f 120 (in een goed jaar zou het $\frac{1}{3}$ meer zijn); aan koffiegeld f 64,80, aan opbrengst van den tuin f 19,20, totaal f 204, waarvan afgaat aan tjoeke en djakat f 24, aan pitrah en andere lasten f 6, resteert eene waarde van f 170. Wij moeten daarbij echter wijzen op Welvaartrapport Vb, 22, waar herinnerd wordt dat „er tal van behoeften zijn, waarin de bevolking voorziet door de productie van eigen erf of eenvoudige inzameling, zonder daarvoor in den regel iets te betalen;..... een en ander maakt, vergeleken met de kleine boeren in Europa, wel degelijk haar bestaan gemakkelijker”, vooral in meer afgelegen en dunbevolkte streken, alwaar daarentegen geldelijke belastingen des te drukkender zijn. G. Stoll (Kiekjes op Java p. 293) geeft het volgende budget van een Javaansch gezin heden ten dage: een bahoe sawah geeft, ruim gerekend, 45 pikol padi; het huisgezin heeft voor voeding noodig 28,8 pikol; rest voor verkoop 16,2 p., die (tegen hoogstens f 2) geven f 32,40; daarbij de opbrengst van de tegalan ad f 15 geeft f 47,40; hiervan af aan landrente f 12,40, rest om te voorzien in alle uitgaven behalve de rijstvoeding f 35 per jaar. Vindt men dit weinig, men denke aan de Nederl. boertjes die van stukjes grond van 1 à 2 H.A. ($1\frac{1}{2}$ à 3 bahoe) leven (Welvaartrapport Vb, 56), d.i. evenveel grond als men in de Preanger noodig acht (ib. p. 58) voor een gezin; voorts vergelijk men wat Turgot (bij Taine, L'ancien régime, 1885 p. 445) meedeelt: er waren streken in Frankrijk, waar na aftrek der belastingen de kleine man per jaar en per hoofd maar 25 tot 30 livres (à ongeveer een franc) overhield, niet in geld maar in natura; „souvent ils ont moins, et lorsqu'ils ne peuvent absolument subsister, le maître est obligé d'y suppléer..... Le métayer (*deeltouwer, op de wijze van het Javaansche maro-stelsel* B. 50, 37, 3, *nog heden ten dage veelvuldig voorkomend in Frankrijk*) est toujours réduit à ce qu'il faut absolument pour ne pas mourir de faim”; in verschillende provincies betaalde de landman 53 % aan directe belastingen (ib. pag. 461).

§ 2206 Wat den Preangerman aangaat, ondanks de soberheid van zijn bestaan zijn toch in de 19^e eeuw de oordeelvellingen omtrent zijn algemeenen toestand niet steeds ongunstig. Van Doren's getuigenis gaven wij in § 2193. Baud, in 1833 den G.-G. vergezellend op eene reis door de Preanger, vindt dit „un pays de cocagne”; de bevolking ziet er „gezond en tevreden uit en de velden zijn met rijke oogsten bedekt” (Mijer, Baud p. 393). Doch, in 1837 schrijft de Resident (volgens mededeeling van den heer R. A. Kern) dat de bevolking „zeer armoedig” is, en in 1839 een ander Resident dat haar toestand vergeleken bij andere residenties beklagenswaardig mag heeten. De zeer onbevooroordeelde en kundige Resident Overhand schreef echter in 1849 (E. de Waal, Aant. II, 369): „De ellende, waarin door onzaakkundigen de lagere volksklasse (*der Preanger*) wordt geacht te verkeerem, bestaat

niet"; de Resident der Preanger Van der Wijck (1855—1858) verzekerde: „Velen houden de bevolking der Preanger-Regentsch. voor armoedig; ik ben in de gelegenheid geweest om verscheiden gedeelten van Java zeer naauwkeurig te leeren kennen; ik ben tot de overtuiging gekomen dat de bevolking welligt nergens zoo welvarend is als juist in dat gewest" (ib. II, 370; De Waal ontzegt tevens aan Van Hoëvell, die anders sprak, de bevoegdheid tot oordeelen; De Waal zelf bezocht van 1846—57 „herhaaldelijk" de Preanger, ibid. p. 359). Ook O. van Rees erkent in zijn rapport van 1867 dat de indruk, dien men op eene reis door de Preanger erlangt, niet die is van mindere welvaart.

Verhuizing der bevolking buiten het gebied der Compagnie. Het beste § 2207 criterium voor den toestand der Preangerbevolking in vergelijking met die der Ommel. of die onder eigen Vorsten zijn de verhuizingen uit de Preanger naar elders of van elders naar de Preanger.

In de Ommel. vestigden zich vóór 1700 nogal Preangermensen, vergel. § 715. Dat oudtijds vele Bantammers naar het Compagniesgebied overkwamen, bleek in § 21; doch in 1692 ziet men eene verhuizing uit het Tanggeransche naar Bantam. Bij R. 27 Aug. 1715 wordt besloten, te Tanggeran een geschikt officier te plaatsen „om het daer in ordre en buiten confusie te houden, mitsgaders het verder verlopen der Javanen uijt 's Comp^s. nae de Bantamse jurisdictie door een bescheijde (*verstandige*) en sagter behandeling van die menschen als nu een geruijmen tijd schijnt geschiet te wesen, na vermogen te voorkomen". R. 11 Maart 1729 lezen wij dat 70 personen uit het Bantamsche op 's Comp^s. gebied zijn overgekomen „ter zaeke, soo voorgegeven werd, dat bevrcesd waren te zullen werden beroofd van haare kinderen door de uijtgesondene van den Koning, om ten dienste van Zijn Hoogheijd aan desselfs hof te werden opgevoed, na de voorbeelden die daarvan jaarlijx komen te exteeren"; ik denk dat dit zal doelen op meisjes voor den harem. Van Imhoff merkte in 1744 op (B. 31, 6) dat voortdurend veel volk naar het Bantamsche verhuisde „omdat sij, zoo men segt, sig daar voor een geringe somma in het jaar kunnen afkopen van alle hare diensten". R. 15 Jan. 1742 klagen dan ook de Regenten van Tanggeran, Djatinagara en Krawang over volksverloop naar Bantam; ditzelfde volksverloop langs de Bant. grens „sedert eenige jaaren herwaarts, waardoor veele campongs ten eenemaal woest en leedig zijn geworden", wordt geconstateerd B. R. 19 Aug. 1746. Mossel schrijft (Aanm. p. 191): Tanggeran heeft „zoover 't beneden Tjampia legt en de grond vlak en zonder bos en bergen is, gelegentheid tot de culture van padij, was er maar volk genoeg en een goed bestier, doch dat heeft lang gehaperd en veel volk van 't Jacatrasede heeft zich nedergezet aan de overzijde der rivier Sidany, en beijvert de Aria van Tangerang zig weder behoorlijk, zoo is er wel apparentie dat er wel eenigen terug konnen gebragt worden, ingevalle hij adjude (*hulp*) vind, dat wel facil schijnt te

zullen vloten, als men een der Hoofden met zijn volk onder zekere privilegiën overlokt en dus niet zoo dependent onder den Aria stelt als zijne oude opgezetenen". In een brief van Freijer dd. 15 Juni 1754 leest men dat velen uit het Tanggeransche naar Bantam emigreeren, omdat zij daar tegen betaling „van een Spaanse mat hoofdgeld 's jaars op een veel gemakkelijker wijze aan hun onderhoud hebben kunnen geraken". Maar toen in 1732 tot terugzending van de bovenvermelde naar het Jacatrasche verhuisde Bantammers was besloten, bleek (R. 11 April 1732) dat deze menschen zich allen uit de voeten hadden gemaakt en niet meer te vinden waren, hetgeen toch, als 't waar is, wel een bewijs mag heeten dat zij niet terugwilden. Omtrent het toenmaals nog Bantamsche Djasinga wordt in 1792 door Teisseire geschreven (Verh. B. G. VI, 104): „Deszelfs volkrijkheid, de regelmatigheid der huizen, alle met haare lombongs (*padischurcn*) langs eene breede rivier, genoemd Tjimauer of ook Tjikaniki (*versta: Tjimaok en Tjidocrian*) geschaard, benevens eene menigte van uitgestrekte zauwa-velden, maakt hetzelfde zeer bekoorlijk; behalven dit dorp heb ik alhier geene gezien, die zo regelmatig aangelegd zijn". In vergelijking met de Ommel. was dus Djasinga in 't oog vallend welvarend. Niettemin zegt dezelfde Teisseire (*ibid.* p. 6): „De nabuurschap van dezen staat (*het Jacatrasche, speciaal dat benoorden 't gebergte*) aan die der inlandsche Vorsten en Regenten, die hunne onderzaaten met een volstrekt willekeurig gezag beheerschen, dezelve niet aanmoedigen noch beloonen (*misschien bedoeld als contrast tot de koffiëbetaling*), verzekert ons genoegzaam van volk, bijaldien wij hen als menschen behandelen, gelijk zulks tot hier toe alhier geschiedt, waarvan de aanmerkelijke bevolking der Ommen en Bovenlanden in weinige jaaren uit de Berg- en Wester-Javaanen volkomen bewijzen geeft". Men merke daarbij op, dat het Batav. Genootsch. destijds eene sterk officieele kleur droeg en dat Teisseire in 's Genootschaps Verhandelingen onmogelijk alles kon zeggen wat hij wist. Zijne uitdrukking „in weinige jaaren" kan slaan op het volksverloop uit de Preanger, sedert door Rolff de koffiëcultuur zoo krachtig was aangepakt; of de Wester-Javanen, dus Bantammers, hier worden genoemd om de Preangermensen niet als de eenige verdrukten te doen voorkomen, is niet uit te maken. Overigens waren, zooals uit De Rovere van Breugel (Bijdr. 1856) blijkt, de toestanden in Bantam ellendig genoeg.

§ 2209 Ook Van Lennep (o. l. pag. 45) verzekert dat in den laatsten tijd (dus omstreeks 1800) de Ommel. veel zijn vooruitgegaan „en bevolkt geworden door de uitwijking van zodanige menschen naar derwaards, wier lot daardoor verzagt wierd, dat zij zig dusdoende der heerschappije hunner nationale Regenten onttrokken, om onder het meer gematigd bestuur van Europasche landeigenaaren te leeven", zoodat de bevolking „oneindig talrijker" is dan vroeger. Van Lennep's „Brief" is echter een tegen Nederburgh gericht partijgeschrift; uit andere bronnen krijgt men juist geen bijzonder

gunstig idee van het „gematigd bestuur van Europasche landeigenaaren” in de Ommel., en het kan bovendien wezen dat Van Lennep hier eenvoudig op bovenvermelde uitlating van Teisseire, welke door hem wordt geciteerd, is afgegaan, die zelf een der grootste landeigenaren was. Verder zegt Van Lennep (p. 49): „Indien des Heeren Nederburgh's eigen oogen de wanhoop en de ellende der arme menschen gezien hadden, welke in de Jaccatrasche en Preanger Regentsch. 's Compagnie's weege ontorschbaare lasten en verplichtingen opgelegd worden, voorwaar, hij hadde de opgezeetenen der landgoederen, aan Europeanen toebehoorende, zalig geprezen”. Concludeert men hieruit dat Van Lennep's „eigen oogen” deze „wanhoop en ellende” hadden aanschouwd, dan vergist men zich denkkelijk, want waarom in dat geval Keijzer's getuigenis (hierboven § 2201) ingeroepen?

Uit Cheribon verhuisde oudtijds veel volk naar het Bataviasche. In § 2210 1719 (De Jonge IX, 59) wordt geklaagd over het verloop van Cherib. onderhoorigen naar Krawang „ter oorsaake den last der leverantie van kattoene garens, indigo en koffij etc. onder Craoang soo precise niet word ingevorderd van de respective Javaanse hujsgesinnen als wel onder de limiten van Cheribon”. De Resid. van Cher. schrijft 8 Nov. 1720 dat de koffieteeft aldaar nog meer zal toenemen „indien de Bataviase bovenlanden de verlopene volkeren uijt de Preangerlanden weder moeten teruggeven”, waaromtrent zie § 716 c. v. Verhuizingen uit de Cherib. Regentsch. naar de Bataviasche waren evenmin ongewoon als vice versa, verband houdend met den druk der dwangcultuur. In een stuk van Jan. 1808 wordt gesproken over voortdurende verhuizing van Preangervolk naar het Cheribonsche. Opmerking verdient vooral, dat Van Lawick 9 Febr. 1809 noteert dat de bewoners van het zuiden van Galoeh, die voortdurend door zeeroovers werden geplaagd, „zich het meest neergezet hebben in de binnenlanden van de Vorsten van Java”, dus niet op Comp^s. grond; hij voegt er evenwel bij, dat zij eigenlijk uit die Vorstenlanden afkomstig waren. Den 21 Sprokkelm. 1810 schrijft dezelfde dat sedert de bepaling van 1 Oct. 1754 (verbiedend om vrouwen en kinderen te verhinderen den naar het Bataviasche verhuisden echtgenoot en vader te volgen, zie § 719) „de bepaaling om de overloopers over en weder terug te zenden is koomen te vervallen, en van dien tijd af mag men rekenen dat het overloopen naar den Bataviaschen bodem sterk is toegenomen, daar het terugkeeren naar de Cheribonsche landen pas sedert 20 jaren weder in zwang is gekomen, toen men in de eerstgenoemde landen de coffijculture begon uit te breiden (*en de menoeompangs daarin betrok, zie § 2076*), en hetgeen men, om reeden men met die Regentsch. te weinig bekend was, toen niet heeft tegengegaan, terwijl alsnu de wederverloop uit de Cherib. landen aan diezelfde oorzaak voor een groot deel mag worden toegeschreeven”. P. Engelhard zegt in zijn reisjournaal van 1802 dat „het geheele district Dermawangi meestendeels Telagasche manoeompangers zijn”.

§ 2211 Eenige andere punten van vergelijking biedt Midden-Java. De zegelordonnantie van 2 Maart 1745 (P. V, 192) verklaart met overtuiging dat zowel de Comp^s. dienaren als de burgers en Inlanders „meest alle onder de gehoorzaamheid en bescherming der Maatschappij haar seer voorspoedig en welvaarende bevinden, voornamentlijk de voorsz. Inlanders, in comparatie dergene dewelke onder de heerschappij van derselver naturelle Vorsten woonagtig zijn”. Het is onzeker of de Regeer. hier het oog heeft op het Bataviasche (waar kampong-officiëren in de zegelbelasting werden aangeslagen evenals ook de Preanger-Regenten), dan wel op Midden-Java; ik zou eerder denken het laatste. Echter waren destijds de Comp^s. misbruiken nog niet zoo drukkend als later. In 1792 schrijft Van Overstraten (De Jonge XII, 296) dat de Inl. in de Vorstenlanden „meer dan aan de stranden aan onderdrukking is blootgesteld”; aangezien hijzelf Gouverneur dier stranden was, een Gouverneur over wiens „allerschreeuwendste geldafpersingen” Nic. Engelhard later leelijke noten kraakte (T. B. G. XLIII, 207), is dit getuigenis niet erg afdoend. Daartegenover staat de verklaring van Mom (G. V. 8 Aug. 1797), dat de lasten, door 's Comp^s. onderdanen op Java's N. O.-Kust gedragen, „die van de onderdaanen der Javasche Vorsten verre surpasseren”; die van Siberg, gewezen Javaasch Gouverneur (R. 11 Aug. 1801), dat de bevolking van 's Comp^s. territoir aldaar verhuist naar de Vorstenlanden: „in de landen der Vorsten leeft de gemeene Javaan meer vrij en luj dan in Compagnies landen, en om die reeden zijn de landen der Vorsten veel meer bevolkt dan de stranden” (waarbij „vrij en luj” op lichtere heerdiensten slaat); die van Van Ijsseldijk (gewezen Resident te Djokja) in een stuk van 24 Juni 1800, dat ondanks de in de Vorstenl. bestaande „tholheffingen, die alle verbeelding te boven gaan”, veel Comp^s. volk daarheen is verhuist „door het geduurig plaagen van de Hoofden”. In zijne memorie van 10 Oct. 1802 zegt deze laatste evenwel: „Het is waar, dat dezulken (*Inlanders*), die in 's Comp^s. landen wonen, zig niet ligt weer onder de gehoorzaamheid (*van den Soenan en den Sultan*) zullen begeeven, zolang zij het eenigzints onder die van de Maatschappij houden kunnen”. R. 6 Mei 1803 lezen wij dat „een aanmerkelijk gedeelte van het regentschap Demak (*dat aan de Comp. behoorde*) onbearbeid had moeten blijven door gebrek aan volk, die bij duisende naar der Vorsten landen waren verhuurd” (*lees: verhuist*). Keuchenius verzekert in 1806 (T. B. G. XXII, 492) ten bewijze dat de Inl. niet van nature lui is, dat in de Vorstenl. „meerder welvaard en arbeidzaamheid” is te vinden dan in 's Comp^s. gebied; maar Van Sevenhoven noteert in zijn reisjournaal van 1812 dat, zoodra men van het territoir der Comp. over de grens van Solo gekomen is, de levendigheid op de wegen en de zichtbare welvaart plaats maken voor verlatenheid en armoe. Deze opmerking treft te meer, omdat de geweldige opdrijving der heerdiensten tijdens Daendels tot verhuizing naar de Vorstenl. geleid moet hebben, zoodat Raffles dan ook verzekert (§ 2840) dat deze beter bevolkt waren.

HOOFDSTUK XXII.

Geringe bevolktheid der Regentschappen. Over de wegvoering van een § 2212
deel der bevolking door de Bantammers zie § 477; over die der Djampangers
door Ned. officieren in 1703 zie § 558. De verlatenheid van het Buitenzorg-
sche, die Scipio noodzaakte zijne mannen op rantsoen te stellen, bespeuren wij
B. 14, 14; die van het kustland der Wijnkoopsbaai tijdens Van Riebeeck
B. 23, 65. Opmerkelijk is ook B. 10, 22, 2. De grootste macht, die de Regent
van Soemedang in 1678, op het toppunt van zijne glorie, zou kunnen heb-
ben oproepen, was 3.000 man, daaronder, naar 't schijnt, begrepen degenen
die hij met geweld tot zijne onderhoorigen had gemaakt. De instructie voor
Pangeran Aria Cheribon van 1706 noemt (B. 20, 20) Soekapoera „t grootste
en bevolkste van alle de Priangse landschappen”; vergelijk daarmee de tabel
(ibid. § 30), waar het bevolkingscijfer van dit regentsch. echter aan veel twij-
fel onderhevig is. De Resident van Cheribon schrijft in zijn rapport van
9 Sept. 1720 aangaande de Preanger: „Na mijn bericht is, soude geen agste
van dat schoone land bewoont wesen, niettegenstaande het nu vrij veel volk-
rijker is dan de opgave van A°. 1706, daar het maar op schaars 10.000 hujs-
gesinnen werd begroot en nu meer dan 15 à 20.000 sterck sijn, waaronder
seer veel Cheribonders die met voorkennis hunner Princen haar daar terne-
der gestelt hebben”. Een merkwaardig bewijs van de dunheid der bevolking
van Soekapoera is wel, dat in 1730 aldaar de invoer van 12½ tjaeng padi
eene zaak van belang werd geacht (zie § 2110). Dat Krawang omstreeks
1700 beter bevolkt was dan Bandoeng, concludeerde ik in § 677. Toch zegt § 2213
Van Imhoff (B. 31, 61) in 1744, dat het land tusschen Tandjoengpoera en
Bekasi „geheel onbebout en onbewoont” was, behalve het gehucht Tjikarang.
In 1746 merkte dezelfde G.-G. op doorreis van Java in het Tjiasemsche op
(Bijdr. 1853 pag. 438): „hebbende door deze drie distantiën van bijna drie
uur gaans ieder, buiten twee negorijen aan de rivier Tjasseem en de spruit
Tjilemajoe, geen huis of mensch gevonden, maar een enkele wildernisse.”
Mossel zegt R. 12 Mei 1758 dat het „Tjasseem en Pamanoe kan aan volk ont-
breekt” om den weg naar Cheribon te herstellen, „en dienen die van Indra-
majoe, als haare buuren, hen derhalven daarin te adistieeren.” Eene halve

eeuw later was het nog niets beter; zie § 2202. Bij R. 4 Febr. 1752 werd op Mossel's voorstel besloten, te trachten Bantammers te bewegen om zich in het Tanggeransche neer te zetten „door hen eenige prerogativen te vergunnen, 't zij van exemptie van sommige heerendiensten of eene mindere subjectie onder den Regent als d'oude inwoonders”. Bij zijne Aanmerkingen dd. 20 Aug. 1754 (De Jonge X, 260 e. v.) wees hij o. a. op de noodzakelijkheid „om de Preanger of Jaccatrasede landen wat meerder te bevolken” en stelde hij voor om, aangezien Cheribon „en de aangrenzende landen door de uijtgewekene van Java overvloedig gepeupleerd zijn, overzulks, in cas dat voorsz. volkeren bij voorvallende geschillen gepermoveert wierden na de Preanger en Jaccatrasede landen de wijk te neemen, vooral sorge te doen dragen dat hare vrouwen en kinderen door hunne Regenten niet aangehouden werden”; immers zou anders vooral Krawang „gelijk thans voor het grootste gedeelte van volk ontbloot blijven” als een gevolg van den vroegeren mijnbouw (zie § 1472). De Regeer. vereenigde zich hiermee bij R. 1 Oct. 1754. Eigenaardig is de vermelding in R. 27 Juli 1802 dat „de landen der Javasche en Cheribonsche Vorsten zeer sterk bevolkt zijn” (waarom Van Riemsdijk voorstelt om 5.000 gezinnen van daar over te brengen naar de Bat. Regentschappen), wanneer zij vergeleken wordt met De Wilde's opmerking (o. l. pag. 125) dat, ondanks de toeneming der Preangerbevolking door de invoering der vaccine „er nog mijlen lands, welke onder cultuur zouden kunnen gebragt worden, door gebrek aan handen woest en ledig blijven.” Crawford spreekt 31 Dec. 1813 van de scherpe tegenstelling tusschen de „uncultivated rudeness” der landen in West Java en het dichtbevolkte oosten.

§ 2214 *Epidemieën.* Uit De Jonge V, 100 verneemt men iets omtrent eene schrikkelijke »subite borstsiecte” (misschien *bortsiecte*, d. i. cholera), die anno 1625 in Bantam, Cheribon en langs Java's Noordkust woedde; zie ook aldaar p. 107. Over de sterfte in de stad en Ommel. zooals bijvb. ten gevolge van de zware koortsepidemie tijdens Van Cloon, kan hier niet worden gesproken, daar men niet verneemt of die naar de Regentsch. oversloeg.

Epidemie van 1757 e. v. Reeds in de Afg. patr. miss. van 31 Dec. 1757 (De Jonge X, 318) wordt gesproken over de zware sterfte in de Bovenl. B. R. 31 Dec. 1758 rapporteert De Prill dat de epidemie vooral woedt in Tjandjoer, Buitenz., Bandoeng en Krawang, in welke twee laatste regentsch. „geheele negorijen genoegzaam zijn uijtgestorven”; dit heeft, zegt hij en herhaalt de Regeer., „eene zeer nadelige influentie op de collectie” der Comp. producten gehad, zooals met cijfers gedemonstreerd wordt. In R. 31 Dec. 1759 zegt de Regeer. omtrent de Batav. Regentsch. dat deze „door de ongemeene zwaere ziekten en sterftens, die zedert den jare 1757 tot in 't begin van dit jaar onder den landman geheerst hebben, bijna op zommige plaatsen in 't geheel ontvolkt zijn”; in de Afg. patr. miss. van denzelfden datum, sub *Cheribon*, dat de sterfte aldaar in het voorjaar de oorzaak is geweest waarom

men geen modderaars vandaar heeft ontboden; en sub *Java's N.O.-Kust* dat de „ongemeene sterfte onder de Javaanen uit de Jakatrasche bovenlanden in het Cheribonsche overgeslagen en vervolgens Banjoemaas en Bagaleen genoegzaam ontvolkt heeft”. Nadere bijzonderheden geeft D. 3 Jan. 1759, § 2215 waar de Resid. van Cheribon schrijft, dat door de epidemie „verscheijde negorijen geheel ontvolkt wierden” en dat de Regent van P.moentjang heeft bericht dat „binnen den tijd van ses maanden 425 hujsgezinnen van de onder dien Regent staande 1.000 stuks overleden zijn”, waarbij evenwel in aanmerking dient genomen, dat dit getal van 1.000 het nominale was, dat beneden het reële bleef. Den 9 Mei van hetzelfde jaar schrijft de Resid. „dat men niet in staat was de rijst in 's Comp^s. pakhuijsen af te brengen, als zijnde op Gabang alleen bereeds 3.000 overleden en in 't houtbosch de kappers zodanig weggesturven, dat hij bedugt was dat de houtvloten op de ord.^e tijd niet in gereedheid souden komen”. In de Bataviasche gewesten schijnt de ziekte dat jaar te zijn opgehouden, althans de Afg. patr. miss. dd. 31 Dec. 1760 spreekt er sub *Batavia* niet over, doch zegt sub *Cheribon* dat dit gewest „nog de nadeelige gevolgen ondervindt van de droevige pestziekte, die daar gewoed heeft. Door dezelve zijn in de Preangerlanden en in het district van Indramajoe meer dan 27.000 menschen in 't graf gesleept, behalven een nog veel grooter getal die in de landen der Sultans gestorven, doch waarvan geene naauwkeurige lijsten ingekomen zijn”. In Bandoeng, dat ook zwaar geteisterd was, moet blijkens R. 4 Febr. 1763 de ziekte in het laatst van 1760 of begin 1761 zijn geweken. De naam „pestziekte” doet vermoeden dat de epidemie geen verband hield met de pokken, die blijkens D. 9 Maart 1760 gelijktijdig in de Lampongs heftig hadden gewoed. De Ommel. hadden zoo geleden, dat S. R. 10 Maart 1761 in verband met de werving van inl. militairen spreekt van „het bijna ontbloote en uitgeputte Jacatra door de jongste sterfte”. Vermoedelijk slaan op deze epidemie ook de woorden in de Korte Schets van Radermacher en Van Hogendorp (Verh. B. G. I, 1^e dr. p. 37): „In den jaare 1750 (*te lezen zal zijn: 1759*) is er (*in de Jacatrasche Bovenl.*) een soort van pest geweest die zij *bobik* (1) noemen, waardoor veel volk is weggesleept”, waarmee ook te vergelijken is de uitdrukking in R. 21 Sept. 1759 „de droevige sterfte of pest.”

(1) Wat dit woord beduidt, heb ik nergens te weten kunnen komen. Vergel. Danckaerts, Vocabularium: *pocken, pourou, hoba; kinder-pocken, tsjatsjar*, terwijl hij *pourou* weer vertaalt: *pocken, quuede seeren*. Rumphius Herb. Amb. I, 18: „een quaad schurft, 't welk de Maleijers *hoba* en de onzen *Amboinsche pokken* noemen”; ib. V, 40: „quaadaardige pokken of *bobba*”. D. 1672 p. 249 en 260 heeten de Ambonsche pokken „een ongeneeselijke onreijne siekte”. Van Doren (Herinneringen I,

234) vermeldt de *boba* als eene doodelijke met zweren vergezeldte en overerfelijke huidziekte op Ceram; dezelfde (Fragmenten I, 268) doet echter zien dat men jaren achtereen daaraan kan lijden zonder dood te gaan. De Clercq. Het Maleisch der Molukken, s. v. *boba*: „Am-bonsch: schurft; *boba kastéla*, een hevige graad van syphilis”. Van Hoëvell o. l.: „*boba*, fram-bosia”. Over deze ziekte zie Geneesk. Tijdschr. voor N.-I. 1901 p. 431 e. v.

§ 2216

D. 19 Oct. 1773 komt bericht van Cheribon „dat door de aanhoudende droogte de sterfte zeer toenam”. Daar de officieele correspondentie met Cherib. in den regel over nagenoeg niets dan producten liep, mag men wel onderstellen dat de „sterfte”, die de aandacht van den Resid. trok, eene heftige epidemie was. Dit blijkt dan ook R. 28 April 1774, waarbij de Sultans om die reden worden vrijgesteld van het zenden van modderaars; R. 31 Maart 1775, waarbij zij andermaal daarvan worden vrijgesteld, zegt dat in 't afge-loopen jaar „ruijm dertig duizent menschen” in Cher. de slachtoffers zijn ge-worden, zoodat (R. 27 Oct. 1775) de Sultans „de meesten hunner verpande-lingen” verloren hadden. Ook bij R. 12 April 1776 en 3 Nov. 1778 werd om dezelfde reden het ontbieden der Modderjavanen uitgesteld tot het volgend jaar. In 1805 woedde er weer eene zware epidemie in Cherib. De gegevens daaromtrent zullen door eene deskundige hand bewerkt worden; hier wijs ik alleen op den brief van den Resident dd. 7 April 1807, waarin gezegd wordt dat oude lieden verzekeren dat de bevolking zich in 1805 nog lang niet hersteld had van de epidemie van 1772 en 1773, die echter op verre na zoo erg niet woedde als die van 1805.

Het eerste spoor van werkdadige belangstelling der Regeer. in der-gelijke epidemieën is de vermelding in een besluit van Daendels dd. 13 Febr. 1808 van eene door den Chirurgijn-Majoor M. D. Burkens „volbragte genes-kundige commissie in het regentschap Crawang tot onderzoek na de aanlei-dende oorzaken der generaale sterfte onder de Inl. in dat regentschap”. Trouwens, te Batavia waren ook de Europ. ingezetenen ijzig onverschillig voor elkanders dood. Zoo zegt Staunton (o. l. I, 277): „The frequency of deaths renders familiar the mention of them and little signs are shewn of emotion or surprise on hearing that the companion of yesterday is to-day no more”.

Nog noteer ik wat Radermacher (Verh. B. G. I, 1^e dr. p. 36) van de bevolking der Bovenl. zegt: „Zij zijn onderhevig aan veelerhanden soorten van huidziektens, waarvan zommigen aansteekende zijn en anderen niet, doch die allen zeer veel overeenkomst hebben met de ziekte die wij het schurft noemen”.

§ 2217

Pokken. Voltaire schrijft anno 1731 in zijne Lettres sur les Anglais (n^o. XI): „Sur cent personnes dans le monde, soixante au moins ont la petite-vérole; de ces soixante, dix en meurent dans les années les plus favorables”. Taine zegt (o. l. pag. 444) dat van de 8 sterfgevallen er één aan pokken was. Waar las ik ook dat men destijds in Europa in gedrukte formulieren voor reispassen onder het signalement van den reiziger wel opnam „van de pokken geschonden”, wat doorgehaald werd als de man ongeschonden was?

Winter zegt in 1824 van de Vorstenlanden (Bijdr. 1902 p. 78): „Voor-dat de inenting bekend was, storven de Javanen te Soerokarto aan de pok-ken zeer verschrikkelijk, dog desnietteenstaande lieten zij haare kinderen

zeer weinig inenten, tenminste zulks geschiedde zints 1806 tot 1819 aldaar niet veel"; de sterfte werd nog bevorderd door de idiote inl. geneeswijze (veel doerian eten enz.).

Bij De Jonge V, 263 wordt anno 1644 gesproken van de verwoesting, door „kinderpokkens en andere contagiëuse sieckten" te Bat. aangericht; het volgend jaar was er in Bantam en de landen des Matarams eene „grootte sterfte" (ib. p. 278), die daar wel mee kan hebben samengehangen. Van der Lijn verloor in 1649 in ééne maand vier zoons aan de pokken (Heeres, Bouwstoffen III, 473). D. 31 Aug. en 30 Sept. 1657 wordt de ongewone sterfte te Bat. aan die ziekte toegeschreven. Rumphius zegt (Herb. Amb. VI, 144) dat de pokken in de Groote Oost „zommige jaren gruwelijk grasseren". Aan de Kaap was eene vreeselijke epidemie in 1713; eene minder heftige in 1755 en 1767 (Theal, Chronicles of Cape Commanders p. 142 noot).

In een rapport B. R. 4 Aug. 1789 vermeldt Rolff als eene reden § 2218 waarom de koffieteelt niet toeneemt, dat „de kinderziekte zomtjids grootte verwoestingen in de Regentsch. veroorzaakt, gelijk zulks in dit jaar heeft plaats gehad, alzoo zcedert December laatstleden door die kwaal ten grave zijn gebragt in Bandong en Batoelajang 700 koppen, in Praccamontjang 150 koppen, in Sumadang 470 koppen". Geen der andere Gecomm. heeft het ooit de moeite waard geacht, een woord aan die ziekte te wijden. De Rovere van Breugel (Bedenkingen over den staat van Bantam, Bijdr. 1856 p. 126) schrijft in 1786: „Nog een middel en meede een der voornaamste, die ik hier voordraage, om het land beter bevolkt te houden, is de inenting der kinderziekte. De verwoesting, die dezelve in de boovenlanden en vooral op de Lampongs aanregt, is onbeschrijfelijk. Op de Lampongs verlaat al het volk hunne dorpen op het minste gerugt van die gevreesde ziekte Onder het schrijven deezes woed deeze ziekte nog vreeselijk zoo hier (*te Bantam*) als op de Lampongs. De Koning zelfs heeft er twee zoons aan verlooren, waarvan de eene zijn cenige egte zoon en presumtiven erfgenaam des rijks was". Wel schrijft Von Wurmb (o.l. pag. 131) omstreeks 1780 uit Batavia: „Die Kinderblattern scheinen nicht so gemein zu seyn als in den nördlichliegenden Ländern", maar wat later (ib. p. 198) erkent hij: „die Sklaven und Innländer sterben daran sehr häufig und es giebt Jahre in welchen 15 bis 20 Sklaven in einem Hausze von dieser fatalen Krankheit hingeraft werden". Mr. W. van Hogendorp zegt terzelfder tijd (Verh. B. G. II, 2^e dr. § 2219 p. 201) van de Omme- en Bovenlanden: „Hemel! wat eene verwoesting richt in dezelve de natuurlijke kinderziekte niet aan! Van honderd Javanen, die deze ziekte krijgen, dalen twintig ten grave behalven die voor al hun leven ongelukkig worden". In 1815 vind ik een geval van een kampong in het Tanggeransche, waar op 75 aangetaste kinderen er 40 stierven. De Statist. Beschrijv. van 1822 zegt: „Men kan op grond veronderstellen dat ten minste $\frac{3}{4}$ der (*thans*) gevaccineerde kinderen de natuurlijke pokken zouden

Priangan.

34

gekregen hebben en dat van deze $\frac{3}{4}$ althans de helft door inenting is in het leven gehouden". Olivier (Land- en Zeetogten I, 303) praat dit na. D^r. Jac. van der Steege (1) (Verh. B. G. I, 2^e dr. p. 46) zegt bovendien dat Inlanders veel eerder voor de ziekte bezwijken dan Europeanen, waarop ook Von Wurmb (u. s.) wijst, wiens uitlating hij bevestigt door de mededeeling dat in 1777 te Batavia in sommige huizen 12, 13 en 14 slaven aan de pokken waren overleden, terwijl (p. 53) „de Inlanders en slaven hier als hulpeloos wegsterven" aan die ziekte. Dit werd geschreven in 1778; hij voegt er bij: „Nicttegenstaande dit alles hebbe ik geen spoor kunnen vinden, dat men hier ooit de inenting beoeffent hebbe, als enkel heeft men mij gezegd dat eenige jaren geleden een practizijn twee slaven had ingeënt met een gelukkigen uitslag". Hij zelf had eenige kinderen ingeënt, maar verwachtte niet dat de zaak zou opnemen. Von Wurmb (u. s.) noemt ook een D^r. Hoffmann, die diens eigen kinderen had ingeënt. Wat later (Verh. B. G. I, 2^e dr. p. 250) zegt Van der Steege dat Craan zijne twee jongste zoontjes heeft doen inenten, hetgeen op sommige Inlanders zulk een indruk had gemaakt, dat zij er zelf om verzochten, en toen de operatie ook bij hen slaagde, drongen er nog meer op aan. „Bij ondervinding hebben wij nu gezien dat de Inlander, door een goed voorbeeld geleid, door zijn gezicht en gevoel overtuigd, hoe bijgeloovig anders ook, evenwel geene hardnekkigheid genoeg bezit om de waarheid tegen te spreken".

§ 2220 Onder de Prijsvragen, gepubliceerd in het Eerste Deel der Verh. B. G. (2^e dr. p. 21), is eene betreffende de inenting, waarvoor M^r. W. van Hogendorp nog een extra-prijs uitlooft, hetgeen herhaald werd in het Tweede Deel (2^e dr. p. 13); hierop kwamen uit Nederland twee beantwoordingen, te vinden in Deel IV. Hogendorp's „Sophronisba of de gelukkige moeder door de inëntinge van haare dochters. Europeesche geschiedenis, ter leezinge voorgesteld aan de moeders van Batavia", verscheen aldaar in 1779. Het is eene diep aangrijpende historie (in proza): een vader ent zijne kinderen steelsgewijze in en slaat dan aan het dichten: „Ik zelf, ik gaf het gift, dat in haar boezem brandt". Gelukkig leest men dat de wurmpjes genazen; overigens was de toenmaals nog alleen toegepaste variolatie, de inenting van de stof van den pokkenlijder op den gezonden mensch, lang niet zonder gevaar. Volgens Verh. B. G. II, 2^e dr. p. 18 had dit geschrift „het gelukkig gevolg dat er veelen tot de inenting overgingen". Ook in het Tweede Deel der Verh. B. G. plaatste hij een opstel tot aanbeveling der inenting, hetwelk eerst afzonderlijk was uitgegeven. Hooijman's preck van dezelfde strekking wordt vermeld in Verh. B. G. III, 2^e dr. p. 17.

§ 2221 Dit was in 1781; daarna hoort men er niet meer van, doch geleidelijk werden, naar men gissen kan, meer proeven genomen, evenals omstrecks

(1) Over wien zie B. 34, 35.

1786 door den chirurgijn te Bantam geschiedde aan 16 personen, totdat de Commandeur aldaar dit verbod (De Rovere van Breugel u. s. pag. 126 noot 2). In 1802 heerschten blijkens R. 9 Juni 1803 de pokken weder te Batavia. Dit zal eene aanleiding zijn geweest voor Jan Kloprogge, den Binnenregent van het Buitenhospitaal, om, met verwijzing naar de op Isle de France verkregen goede resultaten der koepokinenting (welke in 1799 voor het eerst in Nederland was toegepast, zie Eigen Haard 1883 p. 131), een voorstel tot invoering daarvan uit te werken, dat bij R. 12 Jan. 1804 door de Regeer. werd goedgekeurd. Zij zond daarop den Chir-Majoor der Fransche hulptroepen M. R. Gauffré (1) met 15 kinderen naar Isle de France om de koepokstof over te brengen (zie J. M. H. van Dorssen in het Geneesk. Tijdschr. voor Ned.-Ind. 1893). In Juli 1804 was er koepokstof te Batavia voorhanden (P. XIV, 63) door den terugkeer dezer kinderen. Bij R. 21 Sept. 1804 § 2222 (P. XIV, 80) werd zij ter beschikking van het publiek gesteld; gedurende de eerste 12 maanden zouden de Buitenregenten der hospitalen het uitsluitend toezicht op de inenting houden enz. Bij R. 28 Febr. 1805 werd toegestaan, de vaccinatie ook te doen plaats hebben in de kampongs rondom Batavia en te Mr. Cornelis. Reeds 9 Oct. 1804 schrijft Van Lawick aan P. Engelhard dat Horsfield over wien zie § 2262) te Soemedang aan het vaccineeren is getogen, doch dat de Inl. eene groote vrees daarvoor hebben. In zijne memorie van 2 Juli 1805 zegt dezelfde, dat P. Engelhard een tijd lang (misschien was dit een gevolg van den hem bij R. 21 Sept. 1804 verstrekten last om kinderen te leveren „ter onderhouding van de koepokstof”) „twee doctoren in de medicijnen in de Bovenlanden (*heeft*) g'emploijeerd om de vaccine in te voeren, zonder een wezentlijke inrigting daaromtrent gemaakt te hebben, hetgeen van gevolg geweest is, dat het niet alleen een zeer nadeelige beweging onder den Berg-Javaan heeft verwekt, maar geheele districten daardoor verlopen zijn en zig in de bosschen verborgen hebben, tot zolang zij geïnformeerd zijn geworden, dat de beide personen weder vertrokken waren. Ja zelfs heeft het aanweezen van die doctoren in de bovenlanden zodanige sensatie verwekt, dat nog onlangs uit een enkel district meer dan vijftig huisgezinnen door mij met goede woorden na hunne oude

(1) Maurice Raphaël Gauffré was einde 1793 op Java gekomen als Second Chirurgien aan boord van de *Espérance* (zie Labillardière o. l. I p. XIII), dus tegelijk met Piron e. a. (zie § 2261 noot), allen *mensehen à faire flèche de tout bois*. Zoo blijkt B. R. Oct. 1810 dat Gauffré te Bat. ook een „juwelier- en zilversmitwinkel” hield. Den 16 Febr. 1802 wordt hij, zijnde hospitalier te Soerabaja, geplaatst als Chirurgijn-Majoor bij het 12e bataillon der Fransche Republiek, hetwelk dat najaar terug-

keerde naar Isle de France doch 't volgend jaar met het eskader van Linois weer op Java terugkwam en aldaar bleef. Sedert komt hij voor als Chirurgijn-Majoor en in 1809 als Chir. Principaal te Samarang, alwaar ik hem nog in Sept. 1811 in deze qualiteit aantrof. Een stuk van 27 Oct. 1812 gelast dat hij per het schip *Java* naar Engeland wordt overgebracht. In 1813 leefde hij in zijn vaderland (Nahuijs. Herinneringen p. 93).

woonplaats teruggebracht zijn, die zig in het gebergte verborgen hadden". Maar de wijze waarop men te werk ging, deugde dan ook niet: „De doctoren bleven in de hoofdnegorijen, alwaar een ieder zijne kinderen moest brengen om gevaccineerd te worden, dewelke daar zoo lange moesten blijven als de aart der ziekte medebragt"; dit gaf veel last en onkosten, en bovendien was het „bijgeloof" van den Inl. tegen de vaccinatie, zoodat slechts „een niet noemenswaardig getal" gevaccineerd was, „eenlijk van die nog om de hoofdnegorijen woonden"; in P. moentjang „nog geen 50", omdat de Regent zich niet aan Engelhard's orders stoorde. Toen Van Lawick bij dezen had gerapporteerd welk een volksverloop er plaats had, was hij met de vaccinatie uitgescheiden. Holle weet (T. B. G. XX, 164) bij overlevering te verhalen dat de Preangerbevolking (evenals trouwens nog heden wel voorkomt) de litteekens der inenting beschouwde als een merk van de Comp. en geloofde dat de aldus gestigmatiseerden voorbestemd werden tot den soldatenstand.

§ 2223 In 1806 ging men op bescheiden voet voort. B. R. 25 Febr. 1806 geeft een rapport van het Hoofd der Chirurgie, waaruit blijkt dat de Opperchirurgijn Andries de Wilde den 10^{en} Febr. naar de Bovenl. was vertrokken en reeds den 13^{en} te Tjisaroewa 17 kinderen had gevaccineerd, met medewerking van den Regent van Buitenzorg „dewelke hem zelve een inlandschen priester medegegeeven heeft om de behandeling der inenting van tijd tot tijd te zien, gelijk deselve ook reeds twee kinderen op Passangrahan (*Tjisaroewa*) zelve ingeënt heeft, waarvan hij beloofd, de stof gaande te zullen houden". Uit het rapport van Walbeeck c. s. dd. 18 Jan. 1807 blijkt dat De Wilde in 1806 „voor het in werking brengen der vaccine in de bovenlanden" 700 Rd^s. genoot, waartoe de Regenten mede bijdroegen. In het einde van 1807 stierf, naar men meende, de koepokstof op het eiland Java uit (Van Dorssen u. s.); echter spreekt Rothenbuhler in 1812 over de vaccinatie in den Oosthoek alsof die nog voortdurend op den vroegeren voet werd uitgeoefend (Verh. B. G. XLI, 15) en Van Dorssen's nadere onderzoekingen (u. s. XXXIV, 4 en 6) bevestigen dit. Een rapport van den chef der vaccinatie voor het district Batavia dd. 27 Mei 1815 zegt: „My report is much shorter than, I am led to suppose, those from the other divisions will be, but to the Eastward they have been accustomed to inoculation for the small-pox under the former Government for a considerable time past and the native inoculators, who are numercus, were of course easily changed to inoculators of the vaccine virus".

§ 2224 Dat het Engelsche Bestuur de zaak zeer spoedig ter hand nam, blijkt uit een verwijt, den 28 Febr. 1812 daardoor gericht aan B. Loftie, „in charge of the Vaccinating department", dat hij nog heel geen rapport heeft ingediend „since the establishment of the British Government" (in Sept. 1811). Uit een schrijven van Resident Macquoid in Proc. 30 Mei 1814 blijkt, dat hij aan De Wilde, tijdens deze als Assistant onder hem stond, had opgedragen

„to endeavour to introduce the Cow-Pox into these districts” (de Preanger); thans is gebleken „that he has been very successful, not only in introducing and establishing the vaccine inoculation, but likewise that he has bestowed considerable trouble in extending the same within the sphere of his means”; hij is juist de man daarvoor wegens zijne „knowledge of the Sunda language and the great confidence which the natives of these districts have in him in consequence of his long residence among them. . . . He has suggested the idea of instructing the priests in the mode of vaccinating and employing them in their respective districts”. De in Maart 1812 aangestelde nieuwe Superintendent of Vaccination in de afdeeling Batavia rapporteert 27 Mei 1815 dat de bevolking wel niet bepaald afkeerig van de kunstbewerking is, maar volmaakt onverschillig; in de laatste maanden is hij er eindelijk in geslaagd 300 sujetten te krijgen „to keep up the disease”; uit eene tabel blijkt dat ongeveer 1 op de 15 mislukte. Wat de bevolking aangaat, den 21 Dec. 1815 schrijft de Europ. mandoer (administrateur) van Matraman, dat de opgezetenen halsstarrig weigeren zich te laten inenten, omdat dit tegen hunne godsdienstige begrippen strijdt, en 31 Juli 1815 de landheer van Struiswijk dat al zijne pogingen, zelfs het aanbieden van geld, afstuiten op hun fatalisme; dat de inenting in de Regentsch. wel vordert, is, meent hij, alleen omdat de Regenten haar gelasten. De Resident van Cheribon schreef een paar jaar later (17 Maart 1817): „Gebrek aan noodige kennis en ondervinding doen deze kunstbewerking dikwijls falen”; een kind van Sultan Anom, dat gevaccineerd was, is toch aan de pokken gestorven en sedert is de inenting bij de vorstelijke familie boejoet geworden.

Raffles wijst in eene missive, geïnserieerd in Proc. 13 Mei 1815, op § 2225 „the very inefficient system adopted in this Colony for introducing the general benefits of the vaccine discovery, a misfortune to be attributed in a great measure to the death of Doctor Hunter (1), our late Superintending Surgeon”; zijn plan is thans, de vaccine in te voeren in de Ommel; wat aangaat „the system adopted in the Regencies” en „the present vaccine establishment at Batavia, Samarang and Sourabaya” kan geen oordeel worden opgemaakt, want „no report whatever of their proceedings has as yet reached Government”. Verder volgt terzelfder plaatse een schrijven van Raffles aan Macquoid, waarin: „I am anxious that the adoption of the general principle should not be longer delayed, and you will accordingly proceed to carry the same into execution as far as practicable under existing circumstances. . . . It will be the duty of the Superintendent to instruct some intelligent native in each subdivision of the Regencies to act as his assistant. . . . Mr. de Wilde, late Assistant and Overseer at Bandong, and who had charge of the

(1) W. Hunter, overleden Dec. 1812, een ver- teeren, ook uitgever en eerste redacteur der dienstelijk man die nog veel had kunnen pres- Java Government Gazette.

vaccination department under the late Government and has since extended it at his own private charge, appears best calculated to establish the system proposed and to superintend it afterwards, and you will inform him that he is appointed Superintendent of vaccination in the districts under your charge" (*de Preanger*); de „native authorities" hebben ter bestrijding der onkosten beloofd „a voluntary contribution", uit welke een fonds zal worden gevormd, waartoe naar Raffles' meening ook de landheeren in het Buitenzorgsche wel § 2226 zullen willen bijdragen. Zoo schrijft dan Proc. 29 Aug. 1815 Macquoid aan Nic. Engelhard over een fonds, op de Buitenz. landen te vormen „by the furnishment of each family of 12 stivers yearly by way of a wang somaha" (het familiegeld, waarover zie § 1342) ter bestrijding der vergoeding, welke de geestelijken zullen genieten, die met de vaccinatie zijn belast. Ook Proc. 1 Dec. 1815 heet het: „In the Regencies the native authorities have voluntarily agreed to a general contribution, to be levied under the superintendance of Government" ter bestrijding der vaccine-onkosten. De 12 stuivers waarmee, om eene heel andere reden (zie § 1342), het bestaande familiegeld was verhoogd, schijnen nu tot dit doel bestemd geworden. Deze verhooging werd afgeschafte bij Staatsblad 6 Febr. 1818 n°. 10 (Elout, Bijdragen p. 47; Spengler o. l. pag. 177), terwijl de afschaffing van het familiegeld in de Preanger en Krawang volgde bij Staatsbl. 3 Jan. 1819 n°. 1 art. 22. Op de „vrije landen" in de Preanger was het vaccinegeld nooit geheven (zie Van Motman bij Van Deventer, Nederl. gezag p. 127).

Proc. 13 Juli 1815 leest men dat de vaccine zal worden ingevoerd in de Ommel. en wel door middel van priesters, die door een Europ. dokter zullen worden onderricht, die den titel van Superintendent zal dragen en aan wien een aantal z. g. Portugeezen (wat men vroeger Mardijkers noemde) zal worden toegevoegd als inspecteurs; de kosten zullen worden bestreden uit een familiegeld van 12 st. per gezin; de bedoeling der Regeer. is „to implant the plan as it were into the soil and render the execution of it in a principal degree the work of the natives themselves". Dit plan vond bij de landheeren grooten tegenstand. Proc. 29 Aug. 1815 bevat een door een twintigtal der voornaamste Eur. landheeren onderteekend request; zij zeggen o. a.: „Several of the subscribers had already, on the principles laid down in your Excellency's communication, caused the native priests to be instructed by European medical gentlemen and by those means introduced vaccination on their estates without any expense to the native inhabitants"; hun bezwaar is vooral, dat zij zelf zouden worden belast met de heffing van het familiegeld. Men mag er gerust bijvoegen dat zij weinig gesteld waren op de aanwezigheid van zoo'n kijkdepot van een vaccinateur; een rapport zegt zelfs dat sommigen hunner het inenten verboden. Hunne oppositie had ten gevolge dat Raffles Proc. 1 Dec. 1815 verklaarde: „Vaccination is in full progress and practice throughout the Island, except in the

neighbourhood of Batavia"; hij zag echter van de doorzetting van zijn plan in de Ommel. af, en liet de zaak aan de landheeren zelf over, met verplichting om „regular reports of their proceedings” in te dienen bij den tegelijkertijd benoemden Superintendent van de Ommel. en Buitenz., die twee Portug. vaccinateurs onder zich kreeg, „one for Batavia and one for Buitenzorg”.

Leed dus de zaak hier vrijwel schipbreuk, in de Regentsch. was het § 2227 anders. Den 1 Nov. 1815 schrijft De Wilde uit Soekaboemi: „It is a pleasur (*sic*) at present to see the natives bring their children at the day when the operation takes place. It happens very often that a great number of them is send (*sic*) back till the next week by want of matter and, at some places, for not to be in want of objects so that the matter might not be lost. There is a very great want of lancets to divide amongst the priests”. Uit verschillende opgaven van hem stelde ik dit staatje (1) samen:

Tijd.	Aantal inenting Preanger.	Waarvan mislukt.	Idem Cheribon.	Waarvan mislukt.
Juni en Juli 1815	821	?	—	—
Aug., Sept. Oct. „	1591	?	—	—
Dec. „	443	67	1064	219
Jan. 1816	527	57	566	106
Febr. „	559	72	—	—
April „	613	96	—	—
Mei „	684	92	431	124

Het groot aantal der als mislukt opgegeven inenting pleit voor de betrouwbaarheid van De Wilde's opgaven, want hij had even goed zijn collega in den Oosthoek kunnen navolgen, in wiens verslagen honderden inenting gespecificeerd staan zonder dat er ooit eene mislukt heette; het kan zijn dat 't aan dit knoeien met de rapporten was te danken dat de vaccinatie in Midden- en O. Java (2) beter heette te slagen dan in het Westen. Uit Van Motman's verslag over het Britsch bestuur in de Preanger blijkt, dat bij de teruggave van het eiland de formatie van het vaccinepersoneel alhier en in Krawang bestond uit: den Superintendent de Wilde op 500 Java Rupees p. m., 3 Portugeesche helpers op 55 elk en 90 priesters op 11; echter was dit personeel niet compleet.

Op Raffles' maatregelen heeft De Wilde het oog, waar hij anno 1830 § 2228

(1) Dit beoogt geene volledigheid; niet alle rapporten van De Wilde zijn aangetroffen in het uitermate verwarde en incomplete Eng. archief. In Cheribon werd eerst eind Juli 1815 het benodigde personeel aangesteld; dit stond gedurende het heele Eng. bestuur onder De

Wilde. Of hij daar geregeld inspectie kon houden betwijfel ik.

(2) Curicus is, dat volgens die rapporten de inenting in Sidajoe en Lamongan door den Regent persoonlijk heette verricht te worden.

(o.l. pag. 125) schrijft, dat „de bevolking nu sinds ruim vijftien jaren, dat het inenten met koepokstof met ernst is ingevoerd, werkelijk vermeerderd is”, en elders (p. 38) dat na de volkstelling, door Raffles in de Preanger verordend, de bevolking „door het algemeen invoeren der koepok-inenting aanmerkelijk vermeerderd is”. Ook Elout erkent (Bijdr. p. 82) dat de vaccinatie „door het Britsche bestuur met ijver is aangemoedigd geworden”; hij zelf ging op dien weg voort. De Statist. Beschrijv. van 1822 merkt op, dat de hoogere vlucht der inenting eerst van 1820 dateert en dat zij daaraan was te danken, dat de Opziensers werden ontheven van het toezicht en de geneesheer Bruininga met de leiding belast, onder wien de Penghoeloes werkzaam waren. Zij geeft de volgende cijfers van gevaccineerden: 1 Juni 1815 — ulto. Juli 1816: 6.121; 1 Aug. 1816—ult^o. Dec. 1816: 2.099; 1817: 5.699; 1818: 6.074; 1819: 6.253; 1820: 13.599; 1821: 23.723. Iets minder gunstig spreekt de Statist. Beschrijv. der residentie Buitenz. dd. 20 Febr. 1822: „Slechts zeer weinig landeigenaren hebben getracht, de pogingen van het Gouv. te ondersteunen”, ofschoon welbegrepen eigenbelang hen daartoe noopte; de uitkomsten der kunstbewerking zijn niet steeds gunstig geweest, en daardoor is de afkeer onder de bevolking nog toegenomen „zoo zelve dat in eenige plaatsen, wanneer de vaccineurs derwaards worden gezonden, de vrouwen met hunne kinderen de woningen verlaten en zich in de bosschen verschuilen”. Dit laatste wordt bevestigd door eene mededeeling van C. S. W. van Hogendorp (Beschouwing p. 105 noot), dat in Buitenz. de Adipati het voorbeeld gaf door zijne eigen kinderen „publiek te laten vaccineren”; in Krawang vond het praatie dat alle ingeënte jongens soldaat moesten worden zelfs bij Districtshoofden geloof.

Treffend is intusschen wat de administrateur van Soekaboemi 1 Aug. 1821 schrijft: „Volgens raporte zijn deze landen thans meer als voor 25 à 30 jaare bevolkt; voor zo verre deze aanwas van volk de gewoone bevolking overtreft, kan enelijk worden toegeschreven dat in de laatste jaare de kinderziekte in deze landen aanmerkelijk is afgenoomen en zeer weinige aan deze ziekte zijn overleden; andere oorzake zijn mij niet bekend”.

§ 2229 *Venerische ziekten.* Omtrent het voorkomen daarvan in de 18^e eeuw zou ik niets weten bij te brengen dan wat Stavorinus (Reis Samarang II, 270) zegt: „De landziekte, aan den Javaan bijzonder eigen, is eene soort van zweeren, bij de Europeërs naar hun de Javaansche pokken genoemd, zijnde eene soort der lues, doch in minder graad kwaadaartig”. Al doelt hier de schrijver wellicht alleen op het gouvernement van Java's N. O.-Kust, toch zal dan die ziekte, als zijne mededeeling juist is, ook in de Preanger wel endemisch zijn geweest; een medicus verzekerde mij echter dat „hoogst waarschijnlijk geen echte lues maar de framboesia (Ambonsche pokken) bedoeld wordt”, waarover zie hierboven § 2215 noot. Intusschen — Raffles gelastte in het hierboven aangehaalde schrijven Proc. 13 Mei 1815 aan Macquoid tevens,

om maatregelen te nemen ter bestrijding der venerische ziekten; de gevolgen dier kwalen moeten dus wel zoo merkbaar zijn geweest dat zijne aandacht daardoor werd getrokken. Proc. 13 Juli 1815 wordt voorgeschreven dat de vaccinateurs der Ommel. in dienzelfden geest zullen werken. Naar aanleiding daarvan verzekert de landheer van Struiswijk dat die kwalen in de bovenl. altijd meer zijn voorgekomen dan in zijne buurt; een ander landheer verklaart boudweg (Proc. 29 Aug. 1815): „This disorder is unknown in most of the private estates”, en de twintig bovenbedoelde onderteekenaars houden vol: „The venereal disorder has never been observed by them to rage among the population of their estates, at least not in that degree which would appear to call for the interference (*waarvoor zij zoo bang zijn*) of the supreme authorities”. Merkwaardig is een brief van den Bantamschen Resident W. Yule, Proc. 1 Dec. 1815, die van dezelfde kwaal zegt dat zij te Bantam „appears on the arrival of a fleet or a fresh relief of the military, but is in general very easily subdued”. In het zonderlinge werk van den medicus R. Tytler, Remarks upon Morbus Oryzeus, Calcutta 1820, leest men (II, 105): „It is remarkable that at Batavia instances of the same disease (*chancres*) are rarely known, nor did there, during the whole time of the battalion's stay at Chemangis and Weltevreden occur a single recent example of siphylitic complaints”. Deze eigen ervaring van dien officier van gezondheid klopt echter niet precies met wat Boie in 1826 uit Tjibaroesa schrijft (Susanna, l. 1. pag. 230), dat „in deze streken de syphilis zeer algemeen heerschende is”. Vergel. het aangeteekende I, 135; § 159.

Nic. Hartingh zegt (De Jonge X, 356) in zijne Memorie van over- § 2230
gave als aftredend Gouverneur van Java's N. O.-Kust, dat er thans volksgebrek aldaar is „doch zullen denkelijk door de veelheid hunner vrouwen schielijk aangroeijen; egter is er tijd en zegen toe noodig, want ieder schoot is geen eendvogel.” „t Krield van kinderen” in het Tjiandjoersche, schrijft Rolff in 1786 (B. 40a, 15). In het hoogst belangrijke in R. 3 Juli 1801 geïnsereerde rapport omtrent de Ommelanden, door eene Commissie opgesteld waarvan N. Engelhard de ziel was, leest men, dat de Inl. zijne padi onmiddellijk na den oogst grootendeels verkwanselt, zoodat hij „ten minste 3 à 4 maanden vóór de (*volgende*) recolte gebrek lijden moet en tot schadelijk gadong (*waarover zie B. 29, 23, 5*) zijne toevlugt neemen, en het is dat gebrek, of liever zegge ik deeze nooddrift van levensbehoefte, die de bevolking van de bovenlanden zoo traag doet voortgaan, want gaat men in de inlandsche campongs, het krielt er van kinderen, doch deeze sterven meest beneden de 11 à 12 jaaren, dat nergens anders aan toe te schrijven is als aan het gebrek, dat zij in die jaaren lijden, dat ze het meeste onderhoud noodig hebben, of in steede van goed voedsel te krijgen een slecht en schadelijk moeten nuttigen, waarvoor de gadong in de bovenlanden, dat hun eenige toevlugt is, gehouden word”. Evenzoo Taine (o. l. pag. 444): in

Frankrijk was er vóór de Revolutie behalve pokken nog eene endemische ziekte, „aussi régnante, aussi meurtrière, qui est la faim.” In merkwaardige overeenstemming met 't bovenstaande is wat de Resident van Buitenzorg 20 Febr. 1822 in de Statist. Beschrijving van zijn gewest terneerstelt, dat door 't verpanden van den oogst gebrek ontstaat in de laatste maanden vóór den nieuwen oogst, zoodat „veele kinderen in de jaren dat zij de voedzaamste spijsen en verzorging nodig hebben, van gebrek omkomen, dan wel ten gevolge van het ongezonde en nadeelige gebruik van slecht of bedorven § 2231 voedsel.” Daarbij valt te noteeren, dat in Buitenzorg uitgebreide sawahbouw bestond (zie § 2114); omtrent gagabouwers zegt de Statist. Beschr. der Preanger van 1822: „Zij hebben gewoonlijk $\frac{3}{4}$ van het jaar gebrek aan rijst”; evenzoo schrijft De Wilde (o.l. pag. 75): „Vele berg- en afgelegene districten zijn er in deze Regentschappen, waar de Javanen van gaga's of berg-rijst-velden leven, en, niet zelden maar meest alle jaren, zich eenige maanden met wilde boschwortelen of hetgeen zij hier en daar oploopen, moeten onderhouden” (zie § 2189; 2194). De Commissie Thalman c. s. verklaart bij haar rapport van 29 Jan. 1808 dat speciaal in Krawang „de inwoonders eenige maanden in het jaar zig weegens gebrek aan padij met een soort van wortel, gadong genaamt, moeten behelpen” en stelt om de bevolking te doen vermeerderen voor, onrustige en „nuttelooze” lieden uit Cheribon naar Krawang te „relegeeren”, evenals Van Overstraten als Gouverneur van Java dergelijk volk naar Banjoewangi zond, waardoor dit laatste zeer vooruitgegaan is. Dat echter de groote kindersterfte niet per se een gevolg van gebrek aan voedsel behoeft te zijn, blijkt uit wat Jacobs en Meijer (o.l. pag. 58) van de Badoej's schrijven, bij wie gebrek niet bekend is, terwijl toch de „kindersterfte in de eerste levensjaren zeer groot is, en wel meest ten gevolge van buikziekten en pokken”.

§ 2232 *Opnemingen der bevolking.* De bevolking van Amsterdam werd vóór 1795 slechts tweemaal geteld, in 1622 en 1630, Bontemantel II, 443 noot 1. Hierbij steekt ten zeerste af, dat Valentijn II met groote nauwkeurigheid het bevolkingscijfer van elk dorp in het Ambonsche weet te geven. Of die opgaven op eene telling berusten, laat ik daar; waarschijnlijk wel; vergelijk de uitvoerige statistiek van 1792 tot 1795 in Bijdr. 1908 p. 322. Ook blijkt bij Valentijn *ibid.* p. 311 en 341, dat sedert 1668 jaarlijks eene „generale beschrijvinge van zielen” moest worden gehouden; hoe het daarmee toeging ziet men *ibid.* p. 325. Omtrent het wantrouwen der Comp. tegen de Mohamm., vooral de Javanen, zie § 25 e. v. Reeds in de missive van 3 Jan. 1624 is sprake van eene „rolle” der ingezetenen van Batavia, verdeeld naar natiën; evenzoo in die van 1 Dec. 1632, De Jonge V, 27; 28; 200; 201. Bij R. 21 Jan. 1638 werd gelast, dat alle ingezetenen Javanen en Malciers een „teeken” van den Shahbandar zouden halen en voortaan bij zich dragen, om te kunnen worden onderscheiden van vreemdelingen. De instructie voor den in 1651 ingestelden Landdrost schrijft o. a. voor (P. II, 167): „Ende alsoo de Javaenen

een dangereus volck sij, daer wij ons niet seer op connen betrouwen, soo sal den Landdrost altijd pertinent register van deselve houden, met name ende toename ende van wat plaetse geboortich sijn, ende onder wat hoofft ijder sijn staende, mitsgaders oock waeromtrent sij binnen onse jurisdictie woonachtich sijn." Van deze rol (extracten daaruit vindt men dikwijls in de Dagreg. aan 't einde eener maand, zie B. 8, 22, 4; vergelijk de gedrukte Dagr. van 1678 en 1679 sub ultimo December) is later de wijkrol geworden, alle jaren opgemaakt en alle inwoners van stad en Ommel. omvattend (vergelijk P. II, 208; III, 156, 3 en 191), die echter nooit eenig praktisch nut heeft gehad.

Dat door Camphuijs beoogd werd, eene „naamrolle" van de gansche bevolking der aan de Compagnie onderhoorige gewesten in W. Java te doen opmaken, bleek in § 523 en 580. Uit B. 20, 30 e. v. ziet men, dat behalve door Couper in 1684, ook in 1686 door Benjamin van der Meer het bevolkingscijfer „tellequelle ten ruwen begroot" werd; in 1695 ontving men eene „rolle" der bevolking van Krawang (zie § 677). Evenzoo maakten Pangeran Aria Cheribon en Luitenant Lippius in 1706 eene begrooting der huisgezinnen in ronde cijfers op, die zeer spoedig te laag bleek, zoodat de Regeer. den Pangeran bij instructie van 22 Maart 1706 voorschreef, de bevolking op te nemen „zo na sulx sal konnen geschieden", dit „jaarlijks" te herhalen en de rol haar toe te zenden. In 1706 had echter blijkens D. 9 Oct. geene § 2233 telling plaats; echter schrijft de Rcsident van Cheribon D. 17 Oct. 1706 dat een Vaandrig, die eerstdaags naar de Preanger zou vertrekken, ook eene opneming van de bevolking zou doen. Omtrent het resultaat daarvan verneemt men niets. D. 16 Jan. 1714 zendt de Vaandrig te Tanggeran eene „generale naamrolle" van de „Javaanse volkeren in het district van Tangerangh onder den Kiaij Aria Soeta Dilaga". Toen de Regent van Tjiandjoer R. 18 Febr. 1724 begiftigd werd met Sagarakidoel, werd hem voorgeschreven, van de bevolking een „behoorlijk cohier" op te maken en over te zenden; dit schijnt blijkens B. 31, 38 geschied te zijn. Langzamerhand ging echter alle begrip van het bevolkingscijfer der Regentsch. te loor, zoodat de Regeer. D. 25 Jan. 1742 aan den sergeant in P. moentjang moet vragen om inlichting „hoeveel volk de Regenten van de Bataviase Boven-, Omme- en Preangerlanden wel circumcirca onder sig hebben." Bij R. 7 Nov. 1754 werd de verplichting der hoofden van de inlandsche natiën in stad en Ommel. om te zorgen dat hunne onderhoorigen van een looden penning voorzien waren, ten einde vrijen en onvrijen, ordentelijk volk en geboefte, te kunnen onderscheiden, uitgebreid op „alle de gesamentlijke Regenten in de bovenlanden", waarmede echter vermoedelijk niet de Preangerlanden werden bedoeld maar de kleine regentsch. benoorden Buitenzorg, dit laatste misschien daaronder begrepen. Immers verder zuidwaarts was deze politiemaatregel overbodig, daar wegge-
loopen slaven e. d. zich hier terstond door hun taaleigen zouden verraden.

De hier bedoelde last aan die Regenten is herhaald bij plakkaat van 31 Maart 1778 (P. X, 166, 23).

§ 2234 Eerst bij R. 4 Dec. 1777 wordt aan de Commissarissen Craan en Radermacher gelast „door de Europeesen, in de bovenlanden bescheiden, nader en distinct te laten opneemen het getal der hujsen en inwoonders in ieder district.” Dit „nader” slaat vermoedelijk op eene in diezelfde Resol. geïnsereerde schriftuur van den G.-G. de Klerk, welke verschillende opgaven bevat omtrent het bevolkingscijfer der Regentsch. Bij R. 30 Dec. 1777 werd de geordonneerde opneming „van campong(s), inwoonders en plantagien” tot het volgend jaar uitgesteld. Het resultaat volgt hierachter. In de instructie voor de Opzieners dd. 10 Jan. 1778 (Bijlage XXXVIII art. 3) wordt het opmaken eener statistiek, doch alleen voor dit jaar, onder hunne beroepspligten vermeld. Hoe het met die zaken ging, ziet men in R. 27 Aug. 1789, alwaar de Commissie, die van 23 Oct. tot 16 Dec. ll. de gansche Bataviasche Regentsch. had afgereisd, ook heet te hebben „genoteerd het door hun opgenomen getal der huisgezinnen, koffijboomen, cardamonheesters, klappusboomen in ieder der regentschappen”, iets wat fysiek onmogelijk was. De opneming bepaalde zich dus eenvoudig tot het opschrijven van wat de Hoofden geliefden te verhalen. R. 27 Dec. 1800 wordt besloten „de Opzieners der respectieve regentschappen nader te gelasten, jaarlijks met alle accuratesse een accurate opneem te doen van de manschappen, onder hun gehorende, en daarvan juiste rapporten aan den Gecommitteerde ter hand te stellen”. Onder „manschappen” zal men vermoedelijk hebben te verstaan „gezinnen, bij de koffiecultuur ingedeeld”, en wel 1^o omdat deze last (P. XIII, 221, 22) volgt op een aantal voorschriften betreffende die cultuur; 2^o omdat B. R. 1 Oct. 1802, waar verschillende statistieke opgaven vermeld worden, vermoedelijk in gevolge van evengenoemde order bijeengebracht, alleen van plantende gezinnen spreekt. P. Engelhard noteert in het journaal zijner inspectieis, afgesloten 18 Aug. 1802, dat hij van zekere P. moentjangsche Hoofden eene „nadere zielsbeschrijving” van hunne tjoetak eischte, omdat hij aldaar een kampong aantrof, die niet te vinden was in de „voorleeden jaar van alle Regenten en Opzicnders in de Bovenlanden gerequireerde en erlangde op-

§ 2235 gaaven”. Nadat dezelfde Gecomm. aan zijn jaarverslag van 31 Dec. 1804 een groot aantal statistieke cijfers had toegevoegd, vond de Regeer. bij de behandeling van dat rapport, R. 15 Febr. 1805, goed, hem te „recommandeeren, jaarlijks te continueeren met het produceeren van een gelijke zamentrekking, onder aanwijzing tevens van het verschil, daarin bij vergelijk van de laatste zamentrekking gevonden wordende.” Uit Keuchenius' opstel bespeurt men, dat in 1805 nog eene opneming is geschied, doch in de Resolutiën verneemt men niets meer aangaande de uitkomsten daarvan. Ook in de instructie, in 1807 door de Commissie Thalman c. s. voor de Opzieners opgesteld (Bijlage XLIV art. 6), wordt op het „erlangen van eene zo veel mogelijk nauwkeurige

zielsbeschrijving” sterk aangedrongen, omdat alleen met behulp daarvan het bedrag der aanplantingen kon worden geregeld; eene statistiek der vervoermiddelen moest opgemaakt worden met het oog op het koffietransport. Dat er na 1805 nog wel degelijk opnemingen zijn geschied, althans bevolkingscijfers verzameld, blijkt uit de gegevens, bijeengebracht in het rapport van Thalman c. s. dd. 29 Jan. 1808 en dat van Van Motman van 1809. Dat reeds vóór Daendels op Java's N. O.-Kust geregeld jaarlijksche opnemingen van desa's, rijstvelden enz. plaats hadden, blijkt P. XV, 179, 79; hij echter omschreef die opnemingen nader (ib. 300, 30). In elk geval blijkt, ook afgezien van stad en Ommelanden, dat de schrijver in Tijdschr. B. B. II, 9 zich vergist, waar hij aan Daendels de eer toekent „het eerste administratieve voorschrift betreffende de bevolkingsstatistiek” te hebben uitgevaardigd. Dat in het moederland de aandacht op dit punt was gevestigd, blijkt uit art. 14 sub 4° der instructie voor den G.-G. van 27 Sept. 1804, waarbij hem wordt voorgeschreven, zorg te dragen „dat worde voortgegaan met van tijd tot tijd (*zie B. 33, 12 noot **) cadasters te formeeren van de bevolking, hoeveelheid, uitgestrektheid en gesteldheid der landerijen, onder elk regentschap sorteerende of aan particulieren in eigendom toebehoorende”; dit voorschrift is onveranderd overgegaan in art. 36 der Instructie voor Commissarissen-Generaal dd. 27 Jan. 1806.

Geringe vertrouwbaarheid der cijfers. Bodjonglopang had in 1684 volgens Couper's regeling slechts 20 tjatjahs; in 1691 echter bleek de Regent wel 600 „man” onder zich te hebben (B. 16, 32, 6). Zelve erkent in 1706 de Regeer. (B. 20, 29) dat Limbangan „buijten twijfel vrij meer dan zijn opgegeeven getal van hujsgezinnen bezit” en dat de opgaven over al de verschillende Regentsch. naar alle waarschijnlijkheid wel de helft te laag zijn (ib. § 31). De kaart van Valentijn (Deel IV, Eerste gedeelte) geeft in de Preanger een vrij groot aantal dorpsnamen, waarbij Valentijn eene soort beschrijving voegt, waarin hij van elk bij hem voorkomend plaatsje het preciese bevolkingscijfer weet op te noemen. Op dezelfde wijze geeft het rapport van 1686 (§ 518 i. f.) quasi-nauwkeurige cijfers, die echter niet zulk een vreemden indruk maken, omdat de samensteller inderdaad de Preanger had doorreisd, terwijl Valentijn's bron geheel onbekend is. Ik vermoed, dat de fantastisch hooge cijfers bij dezen laatste een puur verzinsel zijn; dat Valentijn bij zijne kaart (eene slordige bewerking van eene oudere kaart, zie § 2485) eene beschrijving noodig achtte en dus maar aan het fantaseeren toog.

H. 2 Febr. 1732 leest men, dat de wijkmeesters van twee groote blokken der Ommelanden eene rol hebben ingediend, welke in plaats van het cijfer van 't vorige jaar, 12.239 koppen, een totaal van 2.120 geeft. Wanneer men nu onthoudt, dat deze rollen natiegewijs waren ingericht, en dat de som der cijfers van de verschillende naties het totaal leverde, dan is dit enorm verschil alleen verklaarbaar door eene geheele serie van fouten, bij elke natie

afzonderlijk begaan; Heemraden klagen dan ook over de „bereijds al te veel ingekropene traagheijd en negligentie in het opmaken der wijkrollen”; als remedie gelast nu de Regeer., bij het genoemde totaal eenvoudig 10.000 op § 2237 te tellen! H. 14 Nov. 1772 gelasten Heemraden, omdat sommige wijkmeesters met hunne rollen niet klaar zijn, deze te doen vervaardigen „door de clerccquen van dit collegie” voor rekening der nalatigen. H. 2 Juli 1774 wordt gesproken van „diegene..... welke altoos in gebreeke blijven om hunne wijkrollen in te leveren”; dit verhinderde echter niet dat alle jaren de totaal-opgave toch gefabriceerd werd en naar Nederl. gezonden. „Van sommige blokken komt er geen een in”, klagen Heemr. 18 Sept. 1793. Vergelijk verder mijne opmerking omtrent de getallen der priesters in § 2197; omtrent de volkomen onbetrouwbaarheid der opgaven van aanwezige koffieboomen zie § 880; 913; omtrent de klapperteelt § 1420; omtrent den veestapel § 2181.

§ 2238 Het Commissielid G. F. Smit schrijft 5 Jan. 1806 dat hij in 1790 als Opziener van Krawang aangetoond heeft, dat de bevolking wel driemaal zoo groot was als de Regent opgaf. Evenzoo zegt Van Lawick in 1805 dat de zielsbeschrijving der Bovenl. cijfers geeft die wel de helft te laag zijn; Galonggang bezit wel 4.000 huisgezinnen „ofschoon men nog geen 2.000 opgegeven heeft”. In zijne Aanmerkingen van 24 Maart 1808 verklaart hij dat, zoolang per gezin een vast aantal koffieboomen onderhouden moet worden, geene bevolkingsstatistiek deugen kan, „alzo ieder huisgezin onmogelijk 1.000 coffijboomen kunnende onderhouden, door een accurate zielsbeschrijving de aanplantingen vermeerderen zouden”. Nog 21 Sprokkelm. 1810 schrijft hij aan Daendels dat, wanneer men eene nauwkeurige zielsbeschrijving van de Jacatrasche en Cheribonsche landen houdt, men „in de meeste districten van eerstgenoemde landen een en tweemaal meer volk aantreffen zal, als thans is opgegeven”. De Commissie Thalman c. s., welke „door de Regenten, Opzienders en Tjoetakshoofden eene generaale opneem had laten doen en voor zo verre haar zulks doenelijk en mogelijk is geweest, ook zelve gedaan”, verklaart in haar rapport van 29 Jan. 1808 verzekerd te zijn, dat „er zig in de respective regentschappen veel meer inwoonders en ook campongs bevin-den, dan door de Regenten opgegeeven zijn”, uit vrees voor de invoering van het hoofdgeld (zie § 1340). Van IJsseldijk in zijn rapport betreffende den Oosthoek zegt in 1799 (De Jonge XII, 535) dat het aantal gezinnen aldaar niet meer overeenkomt met, maar veel grooter is dan, dat der vorige opne-ming; „het oude getal word nog berekend om de Comp* contingenten en andere lasten op te brengen”; het surplus gezinnen vervangt degenen die „niet langer in staat zijn die last (*het tjatjahgeld*) op te brengen”, terwijl „het meerder bedragen dient voor veele benoedigtheden van de Regenten en mindere Hoofden zelve”. Dus schijnt hieruit te volgen dat ook deze laatsten een deel daarvan genieten; er hebben bovendien, zegt Van IJsseldijk, vele vrij-stellingen bij de betaling van „t hoofdgeld” plaats in geval van onvermogen.

Voltaire schrijft in een brief van Nov. 1757: „Lorsque j'étais à Bru- § 2239
xelles, on me disait que la ville avait cinquante mille habitants; le pension-
naire, après avoir pris toutes les instructions qu'il pouvait, m'avoua qu'il n'en
avait pas trouvé dix-sept mille". Opmerking verdient voorts, wat Van Seven-
hoven in zijne Beschrijv. van de hoofdplaats van Palembang (Verh. B. G.
IX, 61) verklaart: „Zelfs op Java, alwaar zoo vele middelen in onderschei-
dene tijdvakken gebezigd zijn, bestaat er nog maar weinige zekerheid om-
trent den waren staat der bevolking. De reden dezer moeilijkheid kan men
toeschrijven aan de van oudsher bestaande vrees, om eenen waren staat
der bevolking bekend te maken. De inlandsche Vorsten gronden er hunne
belastingen en heerendiensten op. Het was dus voor de bevolking van be-
lang om door allerlei middelen den waren staat bedekt te houden. De Hoofden
hielden daarom geene registers van hunne ingezetenen, huwelijken, geboor-
ten noch sterften. Naderhand, toen sommige eilanden onder het gezag van
Europische magten werden gebracht, bestond datzelfde belang bij de Vorsten,
Regenten en Hoofden zelve. Om nu elke opname bedriegelijk te maken,
verdeelden zij het volk in verscheiden klassen, of onder verscheiden bena-
mingen; en dan liep de opname nimmer verder, dan over zulk eene enkele
klasse, welke zij deden voorkomen als diegene, welke men als de bevolking
moest beschouwen, terwijl de andere deelen alleen gehouden werden, om de
lasten, welke aan de bevolking werden opgelegd, te helpen dragen. Zoo ga-
ven zij op Java zelden anders op dan de Sikaps en soms de Wowonangs (1),
terwijl diegenen, welke in de dessa wonen en geen grondgebruik hebben,
of andere, die er in getrouwd zijn of zich er in verhuurd hebben, en onge-
huwde manspersonen niet worden opgegeven, en men van de kinderen een
of twee opgeeft, uit vrees dat de andere kunnen sterven". Wat Van Seven-
hoven hier als eene poging tot bedrog voorstelt, ligt echter m. i. in den
aard der zaak: waar alleen op de tjatjahs de dienstprestatie berustte, kon
het naar inlandsche opvatting voor de Regeering onverschillig zijn, hoeveel
nietdienstplichtige individuen in de desa aanwezig waren; zelfs beduidt de
naam „tjatjah" volgens Holle (T. B. G. XVII, 351) de „getelden", in tegen-
stelling tot de daarboven aanwezigen, de niet ingedeelden.

Bleeker wees er op (T. N. I. 1863, II, 5) dat, waar men „in het schatten § 2240
van het ziental der bevolking van Java naar het aantal huisgezinnen de
gewoonte volgde, een huisgezin aan te nemen als te bestaan uit 5 of 6 per-
sonen", deze maatstaf zeer onzeker is. Voor Cheribon bevond hij ongeveer
 $4\frac{3}{4}$ zielen per gezin; hij erkent evenals Van Sevenhoven, dat de Hoofden ge-
woon waren alleen de gezinnen der sawahbezitters te tellen. Raffles voegt

(1) Sikaps zijn de sawahbezitters, de dienst-
plichtigen, de eerste klasse der desabevolking
in Cheribon en elders, die in de Preanger tja-
tjah bakoe heeten; woewonangs zijn „de be-
bouwers van droge velden, gelijk mede de andere

werkbare gezinshoofden, geen landbouwers
zijnde". Zie Mr. L. W. C. van den Berg in de
Bijdr. 1901 pag. 96; Eindrés. III, 194; T. N. I.
1861, II, 6.

aan zijne tabel der bevolking van Java in 1812 en 1813 (Hist. of Java, 1830, I, 70) de verklaring toe, dat de opgaven niet nauwkeurig zijn, daar de bevolking uit vrees voor nieuwe belastingen te lage cijfers heeft genoemd. Eene tweede tabel, welke de censuscijfers van 1815 geeft, heet „as faithful a view of the population of the country as could be expected, and as such, notwithstanding the inaccuracies to which all such accounts are liable, it is presented with some confidence to the public”. Of dit zelfvertrouwen gerechtvaardigd was, blijft evenwel aan twijfel onderhevig (vergelijk bijv. de lage cijfers der jongens en meisjes van boemi's in de opgaven betreffende Krawang, Tjiasem en Pamanoekan, II, 2^e dr. p. 273). Volgens Raffles (I, 1^e dr. pag. 70) bestaat een gezin gemiddeld uit 4 à 4½ personen. In een rapport van Reinier de Klerk, geïnsereerd in R. 4 Dec. 1777, waarvan ik het nauwkeuriger origineel elders mocht vinden, wordt om het aantal „mensen” der verschillende regentschappen te bepalen, dat der huizen eenvoudig met twee vermenigvuldigd, behalve, om onverklaarbare reden, in een paar regentschappen, waar dat der

§ 2241 eersten nog geringer is dan het tweevoud der laatste. Craan en Radermacher berekenen in hun verslag, opgenomen in R. 31 Dec. 1778, elke tjatjah op „1 Man, 1 Vrouw en 2 kinders”, doch Radermacher en W. van Hogendorp rekenen in hunne Korte Schets (Verh. B. G. deel I) ieder „tjatjar of huisgezin” op „twee wapendraagende mannen, twee vrouwen en twee kinderen”; evenzoo doet eerstgenoemde in zijne Bijvoegsels tot de beschrijving der Sundasche Eilanden (ibid. deel III, 2^e dr. p. 271). Nederburgh (Verhandeling over de Vragen p. 159) vermeldt laatstgemelde becijfering als in het algemeen geldig en Dr. W. M. Keuchenius past haar toe in zijne overigens zeer interessante Beschrijving der Bataviasche Jurisdicte van 1806 (T. B. G. XXII p. 435). J. van den Bosch echter schatte, bij eene andere opvatting van het begrip „tjatjah”, elke, wat de Preanger betreft, op niet minder dan 22 personen (Bijdr. 1864 p. 348); vergelijk denzelfde bij S. van Deventer o. l. II, 238, waar hij zich „meent te herinneren” dat de tjatjah in de Preanger „21 zielen” telt. Hageman die, bij zijne bespreking der verdeeling van de Preanger tijdens Couper, de tjatjah „op gemiddeld twintig koppen” stelt (T. B. G. XIX, 232), volgt vermoedelijk Van den Bosch. Vermakelijke mededeelingen omtrent de betrouwbaarheid van hedendaagsche statistieken aangaande Java vindt men in het Batav. Nieuwsblad 9 Mei 1900 No. 145; een pleidooi voor iets beters, van Mr. N. P. van den Berg, geeft de Economist 1902 p. 337 e. v. Hoe enorm overigens de opgaven kunnen uiteenloopen, blijkt o. a. daaruit, dat Van Imhoff (B. 31, 38) Djampang in 1744 taxeert op 500 huisgezinnen, evenals ook Mossel in 1751 (Aanm. p. 186), terwijl Radermacher in 1777 schrijft (T. N. I. 1856, II, 171) dat het „8 kampongs, 39 getrouwden” heeft; deze wijsheid deed Radermacher nog wel in Tjiandjoer op. Overigens spreken de achter in dit deel volgende tabellen voor zich zelf.

HOOFDSTUK XXIII.

Afsluiting der Prcanger. Over de oudere bepalingen zie § 505 e. v.; § 2242 510; 722. De geringe geneigdheid om Chineezzen, althans min gegoede Chineezzen, in de Ommel. toe te laten, spreekt o. a. uit H. 25 April 1711, waarbij een verzoek van iemand dier natie „om sig met zijn kraem en wooninge neder te setten op 's Comp^s. land Pondok Malatij” (een paal of 8 Z. O. van Mr.-Cornelis), tegen betaling van huur, wordt afgewezen, „dewijl men daar geen voorbeelt van heeft” en integendeel zoodanige „winkels en kuffen” (d. i. gemeene kroegen) (1) waar opium en arak worden gesleten, principieel zijn geweerd. H. 26 Jan. 1715 wordt eveneens op een request van een Chin, die een stuk land, naar het schijnt aan den bovenloop der Angkee, te huur had gevraagd, afwijzend beschikt en besloten „geen Chineezzen soo diep in de bovenlanden te laeten indringen”. Zoo verbood Cornelis Chastelcin bij zijn testament van 1714 dat Chin. op Depok zouden worden toegelaten en gehuisvest, „en die onder pretext van passagie etc^s. haar daar vertoonen, sullen se (*dr opgezctenen*) op een billijke en practicabele manier moeten weeren en afwijzen” (Nederl. Zendingstijdschr. 1895 p. 235). Dit verbod bewijst echter, dat de overheid hunne toelating niet belette; inderdaad vermeldt reeds H. 30 Oct. 1717 land van zekeren „geschoren Chinees” (2) in de buurt van het latere Buitenzorg; bovendien hadden de Chin. suikermolenaars nooit eenige belemmering ondervonden, wanneer zij hoe langer hoe verder van de stad hunne industrie wilden drijven.

Ook wisselden de inzichten. De G.-G. van Hoorn, Chineezzenvriend als § 2243 hij was (zie I, 11), stond blijkens D. 19 Oct. 1704 toe dat een Chin. een stuk land aan de overzij der Tjibehet uitzocht, een half uur boven de veldschans

(1) Vergel. D. 1641 p. 202: „onnutte kotten ende houten *kuffen*”; 1657 p. 271: „*coffen*”.

(2) Zoo noemde men te Bat. de Chin. die hun haar niet, op de echt-Chineesche wijze, in eene *wrong* of *kondé* droegen (D. 1663 p. 41: „Chineezzen meest met ongekort haajr, rechte Coxinders”, d. w. z. bestrijders der Tartaarsche

Priangan

overheersching), maar het òf hadden laten knippen (en Mohammedaan waren geworden), òf den door de Mandsjoe-dynastie voorgeschreven staart hadden aangenomen. Vergel. D. 1624 p. 33: „Intche Mouda, *geschoren Chinees*”; D. 1670 p. 133: „*Chinesen* alle op de Tartarische manier *geschoren*”.

Tandjoengpoera, om er suikermolens en eene steenbakkerij te bouwen. Hij keurde zelfs goed (R. 25 Nov. 1707) dat door een Chin. luitenant eene houtzagerij en kalkbranderij in het Tjiasemsche werd opgericht, waartoe die luitenant met de Hoofden van dat gewest en Pamanoekan een contract sloot, R. 14 Febr. 1708, volgens hetwelk (D. 21 Febr. 1708) hij, om hout en kalk te leveren aan de Comp., van de Regenten volk huren zou „dog niet meer als zij buiten de jaarlijxe houtkapperije voor de Comp. zullen kunnen missen en vrijwillig hun (*d. i. sich*) daartoe verhuuren”; de huurder kon door „de Ingabeijs ofte haare volkeren zo veel hout in 't bosse doen kappen om te sagen en brandhout om de kalkbranderije gaande te houden, als hij tot zijn werk zal benodigt zijn”, benevens bouw materiaal, doch zou „alles door eijgen gehuurt volk moeten besorgen, sonder dat de Ingabeijs meer van haare volkeren daartoe zullen behoeven aan hem te verhuuren dan zij vrijwillig zullen kunnen en willen missen”; de Chinees zal hun „daarvoor” (d. i., naar het schijnt, als huur voor dat volk) 200 Rd^s. per jaar betalen. Bovendien kreeg hij R. 30 Maart 1708 verlof om aldaar twee suikermolens te zetten, die waarschijnlijk de kern der heele onderneming waren. Hij ondervond echter bij de bevolking en vooral bij de Hoofden zooveel tegenwerking (D. 11 Dec. 1708), dat reeds R. 20 Aug. 1709, toen de voor 2 jaar geldende vergunning nog niet was geëxpireerd, een verzoek van hem ter tafel kwam en ingewilligd werd tot intrekking der verleende permissie betreffende de zagerij en branderij. Zijne suikermolens worden het laatst vermeld in het rapport van Van Swoll en Zwaardecroon, geïnsereerd in R. 10 Oct. 1710. De liberaliteit, wil men, roekeloosheid (want uit D. 21 Oct. 1709 blijkt dat die Chin. ook geld uitleende), door de Regeer. in deze zaak aan den dag gelegd, is bijzonder opvallend.

§ 2244 Wat de Ommel. aangaat, hier werd op de Chin. voortdurend een wakend oog gehouden, vooral voor zoover zij zonder bepaalde kostwinning het land afliepen. De daarop betrekkelijke bepalingen zijn vrij talrijk, doch vallen buiten ons tegenwoordig bestek; alleen merk ik op dat daarin gewoonlijk van „bovenlanden” wordt gesproken, terwijl blijkbaar de Ommelanden worden bedoeld, en dat Mr. P. Mijer (Kronijk van Ned.-Indië, I, 197), die in dit verband, naar aanleiding van plakkaat P. VII, 753, van „Preangerlanden” spreekt, zich in dezen term heeft bedrogen. Bij een in R. 21 Febr. 1730 geïnsereerd plakkaat (afgekondigd 6 Maart 1730; dit stuk ontbreekt in P.) wordt o. a. voor het eerst bepaald dat geen Chin. zich „buiten 's Comp. forten” mag begeven zonder een permissiebiljet, afgegeven door den Gecomm., behelzende zijn naam en de bestemming en reden van zijne reis, op straffe van een jaar ketting. Hieruit volgt echter geenszins, dat de Gecomm. ook verlof kon geven tot reizen naar de Preanger. Mossel (Aanmerk. p. 203) zegt namelijk uitdrukkelijk, dat deze ambtenaar „geene permissiebriefjes verleen en mag om te gaan boven Campon Baroe, Tandjongpoera en Tjampia”;

vergel. daarmee het hierbeneden in § 2246 vermeld verbod van 1717 tegen vreemde Inlanders. Toen tijdens Van Imhoff de parelvisserij in de Sagara Anakan aan een Chinees werd verpacht (zie § 1565), werd er opzettelijk tegen gewaakt dat deze de kustbevolking tot onbetaalde diensten zou kunnen dwingen. Niettemin zien wij in § 1508 dat van 1746--1753 personeel van de Chineesche boompachters in Tjiasem en Pamanoe kan was gevestigd en dat de bevolking daardoor erg werd gekneveld.

Mossel kan er ook geen beredeneerd bezwaar tegen hebben gehad, om de Chineez en in de Preanger toe te laten. Voor hem moet hunne uitsluiting (zoo wordt bij R. 31 Mei 1754 een in het Bandoengsche aangetroffen Chin. zonder vorm van proces naar Ceilon verzonden) een dier oude „maximes” van de Comp. zijn geweest, waaraan het beter was niet te tornen, al voelde men er weinig meer voor; de „maxime” zal dan wel geweest zijn, dat de Regeering qua agentuur eener handelsvennootschap uiteraard van outsiders niet gediend was, hetzij in hare territoriale wateren hetzij binnen hare landpalen. Zijne eigene inzichten zet Mossel aldus uiteen (ibid.): „Schoon § 2245 het gewis is, dat de listige Chineez en de Javanen doorgaans bedriegen en arm houden, is 't daarom geen schadelijk landvolk, dewijl het gemeen minder werkt na ze meerder (1) winnen, en weder meerder werken na ze minder winnen., moettende de Javanen de kost en een kleetje hebben, met wat amfioen toe, en dat, gecargeerd (2) na 't gewoon bedrog der Chineez en, die haar altijd in den debet weten te houden, met den arbeid verdienen; werken ze nu meerder, zo werd de rijst goedkoop, en werd de rijst goedkoop, zo hebben ze zooveel meer (*ryjst*) van noden om het benodigde of hun schuld te betalen, en dus dienen ze nog al vlijtiger te werken en werd den oogst wijders (3) rijker en de prijs civilder, *zodat de colonie krachtig wint*, zowel in de prijzen als door minder invoer te benodigen, schoon 't arme Javaantje schijnd te verliezen of eijgendlijk de handen meer uijt de mouw moet steken”. Deze op het eerste gezicht zonderlinge theorie, dat de Inlander des te armer wordt naar mate hij meer werkt, is eene onbeholpen toepassing van het mercantiel systeem op de Batav. Ommelanden. Dat zij geheel te

(1) Aldus het origineele stuk in B. R. 1 Dec. 1751. Waarom Faes (o. l.) hier *minder* heeft gezet, is mij een raadsel. Over *na* zie B. 31, 38, 4.

(2) Van het Portug. *carregar*, belasten, bezwaren. Een stuk van kort na 1600 (Bijdr. en Mededeel. Hist. Gen. Utr. VI, 349): „de peper *cargeren*” met zekere onkosten; Baldaeus, Malabar p. 3: met inkomende rechten; Arij Huijssers, o. l. pag. 78: „de inkoopsprijzen door de geraffineerdste practyquen *cargeerende*” d. i. de Comp. te hoog aanrekenende. Evenzoo P. III, 220, 10; D. 1640/1 p. 262: „den incoep, met

d'ongelden *gecargeert*”; 1663 p. 664: „twee rekeningen, een waere en een *gecargeerde*”; 1680 p. 129: „Alle spijsingh is soo dier en op soo hoogh en maat van somme *gecargeert*”. Ook overdrachtelijk: gelasten, Jan van Riebeeck's Dagregister II, 36; *carga* (opdracht) Valentijn V, 2, Japan 28; D. 1648 p. 29 i. f.; 1626 p. 253: „de palen van zijn *carge* excederen”, d. i. van zijn ambt; *cargie* (opdracht) D. 1636 p. 5.

(3) Aldus het origineel. Faes maakt daarvan *wijder* en zet er eene komma achter.

goeder trouw werd te pas gebracht, durf ik betwijfelen: Mossel was de grootste Bataviasche suikerindustriël van zijn tijd en kon de Chineezzen in geen geval missen; in een officieel stuk echter kon hij daar niet voor uitkomen maar moest hij eerder trachten te betoogen dat hun geknoei en gewoeker zoo heilzaam werkte op de cultuur van rijst, die Bat. juist in de toenmalige troebelen in Midden-Java zoo gaarne uit de Ommel. had betrokken.

Het ergste wat Mossel tegen Chin. kon hebben was het opkopen van Comp^a. producten. Zoc vindt men B. R. 24 Dec. 1761 een Chin. vermeld, die zich met vergunning van den G.-G. in Pamanoe kan had neergezet om koffie te planten, maar inderdaad heler van gestolen goederen was. Van der Parra maakte a^o. 1772 in zijn huurcontract van Buitenz. de bepaling, dat de huurders zullen verbieden dat de Chin. rondzwerven, om aldus „het onderkruipen en smokkelen met 's lands producten te beletten”; zij zullen „binnen het plein (zie B. 22, 70, 2) van de bazaar” moeten blijven. Iemand die er geen bezwaar in zou zien om aan de Chin. meer vrijheid van beweging te laten, was de predikant-landheer-industriël J. Hooijman (1), die in 1780 schrijft (Verh. B. G. II, 2^o dr. p. 108): „Men behoeft nimmer te schroomen voor hun toenemend aantal in de bovenlanden (*d. i. de Ommelanden*), dewijl zij, hoe talrijk, omtrent de Javanen in geene aanmerking komen en zelf zeer wel weten dat een enkele wenk van goedkeuring, den landaard (*de s.g. inheemsche bevolking, zie B. 15, 19, 2*) gegeven, voldoende is, hun allen de kris in het hart te drukken” en wel om den „onverzoenlijken haat” van den Iul. tegen hen, waarvan ook Von Wurmb (Briefe p. 151), die trouwens tot Hooijman's kring behoorde, gewaagt, en waarvan, naar zijne verzekering, velen het slachtoffer werden; de ellendige en steeds verergerende toestand der Ommel. gaf daartoe dan ook gereede aanleiding.

§ 2246 Wat vreemde Inlanders aangaat, de orders, vermeld R. 16 April 1715 (zie § 779 i. f.), „tot het uijtroeijen van alle vreemde swervers en landlopers, die sich in de Prianger landen soecken te onthouden” enz, waren misschien slechts van tijdelijken aard als een gevolg van de in dat jaar in de Preanger heerschende woelingen. Resident Gobius zegt in zijne memorie dd. 22 Juni 1717, dat hij wegens de onlusten in denzelfden geest in het Cheribonsche handelde en zelfs zoo weinig mogelijk passen uitreikte aan Cherib. handelaars; aan deze gedragslijn schreef hij de spoedige herstelling der rust toe; hij bracht, zegt hij, wederom „in train het oude gebruijck om alleen 's Comp^a. wegen van hier en (*lees: na*) Batavia en de Preangerlanden passen te passeren”, gedeeltelijk ook „tot preventie van morshandel” d. i. sluikerij. De last, bij

(1) Door zijn huwelijk met eene rijke erfdochter, Elisabeth Odilia Weijerman, eigenaar van Pondokgedeh achter Mr. Cornelis; werd daar doodgeschoten in 1789; de weduwe hertrouwde datzelfde jaar met den Raad van Indië G. C.

Fetmenger en Hooijman's dochter Johanna Susanna huwde 8 Sept. 1797 Filz, over wien zie § 2261 noot. Vandaar het „aanzienlijk fortuin” van Filz, De Roo I, 345.

R. 13 April 1717 aan het Hoofd van Kampongbaroe verstrekt, „om gene der aldaar komende smalle handelaars, 't zij Javanen, Maleijers, Balijers, Bouginesen, Macassaren of andere inlandsè natien, verder zuijdwart op te laten gaan of swerven als sijne hoofdnegorije Campong Baroe”, met bepaling dat aan dezulken ook geene passen zouden worden verleend verder dan tot die negorij, dit alles „tot vermindering van het menigvuldig swerven van veele deugnieten, die de bovenlanders benadeelen en bederven met hare misleijdinge en bedriegerijen”, doelt vermoedelijk op gevallen als dat, vermeld in § 2524 (R. 2 Juli 1715). Hoe destijds aan zulke bepalingen de hand werd gehouden, blijkt uit het rapport van den aftredenden Resid. van Cheribon dd. 7 Sept. 1720: „Mijn ordre zijn altoos geweest, en die nog jongst gerenoveert hebbe, dat se (*de Preanger-Regenten*) alle gasten, 't zij Javanen off andere vreemde naties (welke laetste egter levendig of doot moeten opgebracht werden), sullen sien vat te krijgen of van kant te helpen, met belofte van de buijt uijt U.E.G.A. naam voor sig te houden en voor ijder slaaf nog 5 Rijcxd^s. bovendien te trekken, waarom ook na mijn gedachten wel soo veel heb opgesonden als een mijner voorsaten”. R. 14 Maart 1719 vindt § 2247 men een bericht van den Gecomm. omtrent een Cheribonner, die zich drie maanden „sonder passe off licentie” in de Preanger had opgehouden; de Regeer. vermoedt hierachter eene poging tot opruiing en besluit, die zaak nader te onderzoeken. Van anderen aard is een besluit in de notulen van 3 Oct. 1719, waarbij wordt afgeslagen het „verzoek van Frans Jacobsz. met sijne medgesellen (*denkelyk eene kongsi van Mardijkers*) om in de bovenlanden met de Javanen te mogen handelen”; vergel. wat in § 724 werd gezegd omtrent de wering van Mardijkers uit het binnenland. Een voorbeeld van slechten invloed van Europeanen geeft D. 4 Mei 1725, waar de Regent van Krawang klaagt dat een „leerbereijder” zich in zijn land „dorpjes, rijsvelden en houtbosch” heeft toegeëigend en een Boegineesch Vaandrig daarop heeft geplaatst, zeggende dat dit geschiedt met voorkennis van de Regeering.

Overigens was er in de eerste helft der 18^e eeuw weinig aanleiding om de poovere, dun bevolkte en slecht genaakbare Regentsch. te bezoeken (1), tenzij tot opkoop van vee, waarover elders wordt gehandeld. Degeen die het denkbeeld eener afsluiting van de Preanger geheel verwierp, was Van Imhoff. In zijne reisbeschrijving van 1744 (B. 31, 27) legt hij nadruk op de wenschelijkheid „dat er wat meer communicatie zij tusschen de Boven- en Benedenlanden als tot hiertoe”; tot dit doel zou een weg over den Poentjak moeten dienen; daarenboven was zijne plaatsing van Europ. boeren in het binnenland geheel in strijd met het beginsel van afsluiting der Preanger (2). Hoe

(1) Wat Van Deventer (Gesch. der Nederl. op Java II, 134) bedoelt met reizen „der Gouverneurs-Generaal van Zwol (*sic*) en Zwaardekroon” (*sic*) is mij niet bekend.

(2) Dat dus dezelfde G.-G. in 1747, P. V, 459, eene beperkende bepaling maakte op het reizen van Eur. burgers naar het binnenland van Java's N. O.-Kust, had waarschijnlijk eene

voorzichtig Mossel (die zelf een paar reizen in de Preanger deed, zie § 1665) betreffende de toelating van vreemde elementen was, blijkt uit R. 31 Mei 1757, waarbij aan den Raad van Justitie wordt verboden eene commissie naar Tandjoengpoera te zenden, o. a. uit vrees om „de bovenlanden, die thans in een gewenste ruste zijn, te turbeeren door een justitieele commissie, die geenzints zoude kunnen worden g'executeerd dan met een grooten sleep van geregteelijke bediendens, waardoor ongetwijffeld de timide Inlanders, zulk een toestel (1) niet gewoon zijnde, zeer gealarmeerd, mitsgaders aanleiding zoude kunnen werden gegeven om te verlopen, waartoe zij om de geringste beuse-ling allezints seer genegen zijn”. Het is echter niet onmogelijk dat deze vrees voor volksverloop maar een voorwendsel was, om aan bemoeiingen van den Raad in loco eens voor al den kop in te drukken, zie § 2373 i.f.

§ 2248 In het bijzonder bleef de Regeer. de Chineezen uit de Preanger weren. Bij R. 20 April 1787 wordt bepaald om „niettegenstaande er boven Tanjongpoera plaatzen gevonden worden, die tot den aanleg van zuikermolens (*gunstig*) gelegen zouden zijn, echter te statueeren, om boven Tanjongpoera voornoemd geene zuikermolens aan te leggen, dewijl door het permitteeren van zo veele Chineezen als tot een zuikermolen behooren, in zo verre van deze hoofdplaats gelegene districten, zelfs tot bij Tjiekouw, dat 22½ uren ver aflight, men met geene mogelijkheid de sluikerij in Compagnies producten zoude kunnen belletten, ongeagt noch het algemeen nadeel, dat van het verblijf van zo veele Chineezen zo verre in de bovenlanden te duchten zoude zijn”. In Krawang werd namelijk door de inl. Hoofden veel koffie gesmokkeld (B. R. 15 Oct. 1790), hetgeen bij de uitbreiding dier cultuur tijdens Rolff (1784—1789) van genoeg belang werd geacht om daaraan die der suikerindustrie ondergeschikt te maken. *Beneden* Tandjoengpoera, zegt hetzelfde besluit, mochten door den Regent van Krawang wel landen worden verhuurd tot suikeraanplant. Hier- van kwam echter niet en wel, zooals Van Riemsdijk (H. 15 Oct. 1794) beweerde, omdat op gehuurden grond deze industrie onmogelijk kon worden gedreven. Overigens gewaagt Nic. Engelhard (R. 26 Nov. 1799), alsof dit eene algemeen bekende zaak was, van „den nadeeligen invloed van de Chi- neesen” in het Krawangschc, blijkend uit de armoe der bevolking en het smokkelen van Comp^s. producten. Men denke daarbij vooral aan de opium- kitten in de Tjitaroem-delta. Volgens rapport van den Resident van Krawang dd. 28 Sept. 1811 woonden er beneden het fort Tandjoengpoera een 40 à 50

politieke reden of was een gevolg van de gedra- gingen dier burgers. Hiermee hangt samen, dat bij het besoigne over Java's N. O.-Kust van 25 Maart 1774 voor „zeer nuttig en noodzakelijk” verklaard werd, dat aldaar de verbodsbepa- lingen tegen „het willekeurig reizen van een iegelijk over land” waren vernieuwd, met ex-

presse interdictie van het gebruiken van trans- portmiddelen als men geen pas kon vertoonen.

(1) Vergel. D. 1677 p. 141: „dat er groote *toestel* wiert gemaekt om de twee Princen, die met de Sulthans van Jambi's dochters stinden te trouwen, derwaerts te doen vertrecken”.

Chin., die houtkappers, houthandelaars en ambachtslieden waren; „op Indramajoe zijn er meede eenige, dog derzelver getal is zeer gering; overigens worden er in het inwendige van dit landdrostambt geene gevonden.”

Bij R. 13 April 1792 worden een paar Chin. die „in 't regentsch. van § 2249 Tjanjoer zijn opgevat, werwaarts het de Chineesen verboden is zig te be- geven”, en die bovendien suspect zijn, tot verbanning naar Ceilon veroordeeld. De Opz. te Bandoeng laat in 1794 een Chin. opvatten die negotie doet te Tjikao; een ander, die aldaar hetzelfde doet met een pas van den Gecomm., laat hij met vrede. Te Buitenzorg waren gaandeweg vrijwat Chin. gevestigd. N. Engelhard schrijft 4 Juli 1795 dat „ofschoon de Chineesen (*van den pasar te Buitenz.*) mij dagelijks passen versoeken om zig in de Javaanse campongs te begeeven”, namelijk om het geld in te vorderen dat zij onder de bevolking hebben uitgezet, hij dit blijft weigeren; zie hierover § 1947. De Commandant aldaar schrijft ult^o. Febr. 1795 aan den Gecomm. dat hij (Tjisaroewa meege- rekend) 287 stuks verblijfcicenten voor hen noodig heeft, voor welke zij den Gecomm. 80 stuivers per stuk (en, naar 't schijnt, per jaar) betaalden. Den 17 Juli 1799 schrijft de Commandant dat de Chin. die uit de kampongs zijn geweerd, klagen dat zij de penningen niet kunnen binnenkrijgen, die de be- volking hun schuldig is; deze schulden beliepen een aanmerkelijk bedrag; elke Chin. had van allerlei Inl. geld te vorderen en elke Inl. was aan allerlei Chin. geld schuldig; de Commandant stelde hen door het uitreiken van pas- sen in de gelegenheid om deze pretensies te innen. Een Opziener schrijft dat de Buitenzorgsche Chin., als zij 20 Rd^s. uitleenen, een tjaëng padi vragen voor rente; betaalt een Inl. zijne schuld af, dan leent de Chin. hem terstond weer, en weet dan die nieuwe schuld te doen doorgaan voor de oude. In Febr. 1815 woonden er ter hoofdplaats Buitenz. 322 Chineesche gezinnen en nog een aantal andere Chineezen.

Begaf zich echter een Chin. verder, dan had hij een pas noodig. Wij § 2250 zien Nic. Engelhard passen voor 6 maanden afgeven aan Chin. timmerlui, die de Tuinier te Tjisaroewa had aangevraagd, en in die passen een verbod van handeldrijven invoegen. Den 28 Juni 1799 verzoekt de Opz. van Tjian- djoer hem, dergelijke passen toch niet uit te reiken, omdat de Chin. daarmee de paarden en buffels der bevolking komen weghalen voor schuld en het koffietransport daaronder lijdt. Nederburgh's opinie was (Consid. p. 126): „Vooral is noodzakelijk, met alle zorgvuldigheid te waken, dat geen Chin., onder wat voorwendsel ook, eene vrije toegang krijgje tot de landen der Regenten”. Nic. Engelhard schrijft in Jan. 1799 dat aan Chin. verboden is, zich acht paal boven Buitenzorg te vertoonen; degenen die in strijd hiermee handelen, moeten aan hem worden opgezonden om voor een jaar in den ket- ting te gaan, „of met voorkennis van de Hooge Regeer. dan wel den Gouv. Gen: op de publicque bassaardag strengelijk en aan den lijve gecorrigeerd te werden”. Conform hiermee wordt bij R. 20 Nov. 1804 een Chin. van

pasar Tjibinong, die „zig heeft schuldig gemaakt op het landgoed Buitenzorg met allerhande handelwharen rond te zwerven”, tot rotanstraf veroordeeld. Dit was de toepassing van eene door Van Lawick B. R. 2 Sept. 1806 vermelde „oude ordre,” dat te Buitenz. „geene Chineesen zig buiten de bassaar of in de campongs mogen begeeven”, waarmee cf. hierboven § 2245. De vrees dat de Regentsch. op dezelfde wijze door de Chin. zouden worden uitgemergeld als de Ommel., blijkt C. G. 19 Aug. 1797, waarbij aan het besluit om op verschillende plaatsen in de Preanger pasars op te richten, wordt toegevoegd „dat op voorschreeven bassaars geene spelen van vermaak zullen worden toegelaten en dat aldaar geene Chineesen toegang zullen mogen hebben”. Volgens Nic. Engelhard (Overzicht p. 164) was de eenige reden waarom zij uit de Regentsch. werden geweerd, de vrees voor koffiesmokkelien. Dezelfde verzekert 4 Juli 1795 dat „in de gansche Jacatrasche Preangerlanden geen ander Chinees” woonachtig was dan de waronghuurder te Tjipeles in Soemedang. P. Engelhard vermeldt in zijn reisjournaal van 1802 een „sints eenige jaaren” te Tjandjoer woonachtigen Chin.; bij R. 25 Juli 1806 wordt echter over zekeren Chin., die „met eenige negotiegoederen” in het Bandoengsche is opgevat, de straf uitgesproken dat zijne „contanten en goederen” zullen worden verdeeld onder degenen die hem hebben gearresteerd, met bedreiging van verbanning bij recidive.

§ 2251 Geheel in strijd met dergelijke bepalingen was de in 1803 door de Regeer. geuite wensch om „in de Jaccatraase of Preangerlanden” suikermolens op te richten, waartoe zij zelfs last gaf naar goede gronden uit te zien (P. XIII, 577); en nog meer R. 31 Juli 1804, waarbij aan den Kapitein-Chin. te Cheribon de houtbosschen van het Soemedangsche Dermawangi (men had, blijkens R. 15 Maart 1804, in verlegenheid verkeerd hoe men deze bosschen productief zou maken) in huur worden afgestaan. Weliswaar wordt hem daarbij op zware boete verboden, de ingezetenen van dat district „soo min als andere uit de Bat. Regentsch. op sijn suikermolen of tot de houtkap in dienst te nemen”, omdat zij genoeg heeredienst voor de Comp. moeten doen; ook krijgt de Gecomm. het toezicht op de Chin. huurlingen aldaar en wordt „den huurder en sijn adherenten strict verboden het drijven van handel met de opgezetenen uit de Batav. Regentsch., sonder onderscheid met wie en in welke waaren, met verklaring dat alle schulden, hetzij die gesproken zijn uit te leen gegeven contanten, gecrediteerde goederen of ter restitutie in natura op het gewas, voor nul gehouden en de crediteur bovendien gestraft worden sal, terwijl ten vierden aan den huurder en de sijne op zware straffe verboden wordt het in pand nemen van buffelbeesten of goederen van de Javanen uit de Bataviasche Regentschappen”, maar eene strafbepaling op de overtreding sub 4 werd eerst bij R. 25 April 1805 vastgesteld, namelijk eene boete van 100 ducats voor elke overtreding. Het gevaarlijke was vooral, dat in die buurt veel Chin. woonden, zij het dan ook over de grens van

Cheribon. P. Engelhard schrijft in zijn reisjournaal van 1802: „Bewesten (*sic*: *beoosten*) deese campong (*Dermaoangi*) is het Cherib. land Sindangkassie, alwaar volgens seggen veele Chineesen woenen, die zig bijzonder op de buffelteelt toeleggen en in rijst en zuiker handel drijven op Indramaijo” langs de Tjiloetoeng. Nu was de nadeelige invloed der Chin. in Cheribon zoo duidelijk aan den dag gekomen, dat de bevolking blijkens S. R. 16 Mei 1806 verklaarde „meer slaaven van de Chin. (*zie* § 349) dan onderhoorige van hunne Hoofden” te zijn; bij het contract, anno 1806 met de Sultans gesloten, werden zij dan ook uit de desa's geweerd (Ind. Archief III, 249), tenzij voorzien van een verblijflicent van den Resident.

Uit B. R. 8 Maart 1805, waar de opgave staat van het van Chin. geïnde bedrag aan hoofdbriefjes, blijkt dat er destijds te Tjiandjoer zeven Chin. handwerkslieden woonden; elders in de Preanger waren er geene. Even zeldzaam zullen ook wel Arabieren geweest zijn; den 24 Oct. 1799 vraagt de Opziener van Bandoeng den Gecomm. of hij zulk een zoon der woestijn mag arrestceren, die te Tjiandjoer woont doch de Preanger afreist en alle goede paarden opkoopt.

Eigenaardig is de afsluiting naar den Bantamschen kant. Uit § 478; § 2252 486 bleek, dat van ouds het verkeer over land opzettelijk was belemmerd. R. 27 Juli 1700 wordt beschikt over „eenige oosterse Javanen en andere inl. volkeren”, welke zich op het Comp^s. land aan de overzij der Tjisadane (*zie* § 478) hebben neergezet, er hout hebben gekapt en padivelden aangelegd met goedvinden van Poerbanata, het Bantamsche Hoofd dat de grens bewaakte; Kapitein Meijnardt de Roy heeft thans 3 Hoofden en 69 volgelingen gevat; de eersten krijgen 6 maanden dwangarbeid in den ketting, de tweeden worden zonder tijdsbepaling op Onrust gezet. R. 23 Nov. van dat jaar blijkt dat op last van den Sultan nog 40 „vreemdelingen” in „verscheijde negorijen aan de westzijde der Tangerangse rivier” werden opgepakt en aan de Comp. uitgeleverd, die hen op dezelfde wijze strafte. Volgens P. III, 532 werd in 1703 verboden, de Tjisadane beneden den Comp^s. pagger te bevaren of die rivier te passeeren zonder licent van den G.-G., den Shahbandar of den Sergeant-Majoor (waarmee vermoedelijk de Gecomm. wordt bedoeld, *zie* I, 22). Bij R. 16 Sept. 1704 wordt besloten tot de verwijdering van een aantal Inl., die zich aan de Bataviasche zijde der rivier hebben gevestigd, en bij R. 28 Oct. 1704 op grond van het contract van 1686 wederom verboden zonder speciaal verlof dien stroom te passeeren. R. 12 Dec. 1704 hernieuwt het besluit van 16 Sept. 11. en zegt dat Heemraden deze menschen aan de Angkee of de Mookervaart zullen plaatsen. Hoezeer Van Ricbeeck in 1711 dit principe handhaafde, blijkt B. 23, 31. Eene geringe rechtvaardiging erlangt dit optreden uit R. 10 Mei 1712, alwaar blijkt dat uit Bantam een aantal weggelooopen slaven naar Bat. teruggezonden zijn. Bij R. 14 Febr. 1719 wordt op advies eener Commissie (waarin de Gecomm.)

ontzegd het verzoek van een Mardijker Luitenant om met de inl. bevolking aan de overzij der Tjisadane te mogen „aangaan een handel van allerhande landvrugten”, teneinde die door de Mookervaart stadwaarts en ter markt te brengen, hetgeen zou leiden, zegt de Resol., „tot morserijen met de Bant. Javanen ten nadeele onser eijgen ingesetenen” (wat zeker niet erg duidelijk is). Bij R. 11 Mei 1723 wordt op een rapport van Heere dat te Bantam aan Chin. concessies gegeven zijn op onze strook van 600 roeden bewesten de rivier, besloten, die menschen te arresteeren en bij den Sultan te klagen.

§ 2253 Daarentegen blijkt R. 11 Juli 1724, dat de Sultan heeft geklaagd over het verhuizen van 468 zijner „bergvolkeren” naar onze zijde; Heere rapporteert echter dat het maar 19 gezinnen zijn en dat tijdens de onlusten van Kaloengkoeng (§ 781) volk van ons naar de overzij is getogen; de Sultan remonstreert echter R. 14 Juli; geen van beide partijen wil het eerst de overloopers terugzenden, R. 4 Aug. Daarmee schijnt deze zaak te zijn doodgelopen, doch de Regeer. uitte hare gevoeligheid door bij R. 15 Dec. 1724 te noteeren dat een persoon, door den Sultan uitgezonden tot opkoop van karbouwen, geen toegang tot Djampang en Tjiandjoer heeft erlangd en nu tegen de bepaling van zijn pas is teruggekeerd over Tjiampea in plaats van over Tanggeran, hetgeen „ongewoon” is en doet denken dat die man naar uitgewekenen „snuffelde”; de Sultan zou aan de onzen in zijn land „op verre nae niet” zooveel vrijheid gunnen als hij thans voor zijn zendeling verwachtte. Bij R. 6 Nov. 1730 wordt besloten, vergoeding van den Sultan te vragen, omdat diens „eerste peperopsiender” hout heeft laten kappen op onze strook van 600 roeden aan de overzij. R. 9 Nov. 1734 wordt, ter vermijding van kwesties met Bantam, afgewezen een verzoek van den bekenden Nihoekong om een stuk van die strook te mogen huren. Bij R. 19 April 1743 wordt weer een onderzoek gelast van gerapporteerde occupaties door Bantammers op onze strook over de rivier. Eerst H. 21 Maart 1744 vinden wij eene notule van G.-G. en Raden dd. 13 Maart II., machtiging verleend tot het verhuren van zekere landen „gelegen langs de rivier de Qual (*Koewala*) op het Bantams territorium en de Comp. toebehoorende”. Na den afstand der doorlopende strook van 600 roeden (§ 744) werd bij R. 4 Febr. 1752 de Tanggeransche pasdwang opgeheven, misschien ook omdat destijds het wegloopen van slaven niet meer zooveel voorkwam, een gevolg van zachtere behandeling. Bovendien moet de pasdwang zeer lastig zijn geweest voor de suikermolens aan de rivier. Dat de prauwen, welke den post voorbijkwamen, een pas noodig hadden, leest men in de instructie van 1768 voor den Commandant, P. VIII, 521; het heet daar dat dit al een ouder voorschrift was; vrijgesteld daarvan waren de sampans der suikermolens.

§-2254 *Boedjangs en boedjangspassen.* Bij R. 16 April 1715 wordt, als gevolg van de toenmaals in de Preanger heerschende onrust (zie § 779), goedgekeurd een besluit van den Resid. te Cheribon om alle doortrekkenden, die

geen pas van de Comp. konden vertoonen, naar Cherib. te doen opbrengen, uitgezonderd de zoogenaamde „perjackans” (1) uit de landen des Soesoehoenans, die „met een pasje off een teecken der Javaanse Hoofden (2) of andersints (*in den brief naar Cherib. dd. 9 Mei 1715 staat: ofte den Gecomm. over de saken der inlanderen*) te lande weder huijswaert keeren”. Van Hoorn (bij De Jonge VIII, 136) noemt deze tijdelijke werklieden (over welke zie ook hierboven § 725) „Javase hannekemaaijers”. Bij R. 31 Dec. 1750 werd bepaald, de suikermolenaars „telkens als het versogt werd te favoriseeren met een pas of voorschrijvens (*d. i. aanbeveling, zie D. 1678 p. 734*) aan de ministers op Java's Oostcust” om hunne boedjangwervers te helpen. Hier zijn *pas* en *voorschrijvens* vermoedelijk als synoniem bedoeld; de inhoud zal zijn geweest eene order om hen te laten passeeren en hun de noodige hulp te bewijzen. R. 3 Oct. 1780 spreekt van „de zogenaamde boejangers of arbeidslieden en bergvolkeren, die bij ploegen komen en weder vertrekken, welke van de vertoning van zodanig een bewijs (*namelijk, zooals even te voren gezegd wordt, „een sjap of ander zeker bewijs, bij hetwelke blijkt wie de onbekende personen zijn en waar zij thuis hooren*)” altoos g'excuseerd zijn geweest en dierhalven besloten wierd daarvan voor het vervolg ook te eximeeren”. Andries Teisseire schrijft in 1785 (Verh. B. G. V, 129) dat de boedjangs „door wervers van Java uit 't gebergte (*d. i. de Preanger*) jaarlijks aangebragt worden”. R. 27 Juni 1788 vermeldt dat die „wervers van Java” de „Javaansche mandoors” der suikermolens zijn, en bepaalt dat zij dat volk „in het gebergte” zullen mogen werven met een pas van den Gecomm. en dat de boedjangs na afloop van den huurtijd „door het volk der voornoemde moolens” naar hunne woonplaatsen zullen worden teruggebracht en niet meer door zekere andere personen, die hun geld afpersten.

Het terrein der werving lag speciaal in de Cherib. Preangerlanden, § 2255 Sockapoera enz. (zie P. XIII, 283); ook Banjoemas (P. XIV, 333). Uit eene opgave van 1788 is te zien dat er dit jaar ook een vrij groot getal uit Soemed.

(1) D. 1680 p. 627: „Tanoc van Crawangh, prejack van Naja Marta, sergeant der Javanen”. R. 12 April 1697 (P. III, 426) spreekt van „priackas”, die tijdelijk vertoeven op de landerijen in het Bataviasche; H. 28 Juli 1696 van „perjackas of vrijgesellen”, waarmee hier duidelijk ongetrouwden worden bedoeld; R. 21 Juli 1730 van „perjakas off boejangs”, als onderscheiden van de gewone opgezetenen der Ommel. D. 30 April 1717 vermeldt de „Javaanse priackers die van de Oost komen” om in het Krawangsche hout te kappen. Dat zij (of de hun verleende passen) door den Gecomm. werden geregistreerd, blijkt uit een register der papieren welke aan Freijer door diens voorganger werden overgedragen, waarin vermeld worden

bundels „der aangekomen Jav. off Perjackers”, beginnend met 1721. In een verslag omtrent Grissee in 1823 (T. N. I. 1853, I, 92) lees ik: „De perdjaka zijn ongehuwde lieden of jongelingen, die volgens 's lands gebruik onder eene afzonderlijke directie van een hoofd, genaamd *loerah kaenoman*, geplaatst zijn”. Mr. L. W. C. van den Berg (Bijdr. 1901 p. 94) vermeldt in Bantam „de ongehuwde mannen, djadjaka of perdjaka”; de eerste dezer twee termen staat aldus ook bij Coolsma; Jansz geeft: *djaka*: knaap, jongeling, nog ongehuwd. Zie ook Eindrés. III, 87 en 206.

(2) De Kapiteins van de Javanen der Ommel.; zie § 1511.

en P. moentjang kwam; het totale benoodigde getal was destijds per jaar 400 à 550. Toen bij R. 15 Sept. 1801 aan een suikermolenaar werd toegestaan 60 boedjangs in Bandoeng en P. moentjang te werven, verzette P. Engelhard zich te vergeefs daartegen, er op wijzend (R. 25 Sept. 1801) dat door het ongewone dezer werving (die vermoedelijk met pressing gelijkstond) wellicht volksverloop zou ontstaan en dat de boedjangs op de molens zoo slecht werden betaald dat er van Java's N. O.-Kust geene meer wilden overkomen. Bovendien blijkt uit R. 9 April 1802, dat Cheribonsche boedjangs, die geen pas konden vertoonen, gevaar liepen op hunne reis naar Bat. te worden aangehouden. Blijkens H. 6 Oct. 1802 was er toenmaals op de suikermolens een tekort van 4.116 Javaansche boedjangs (welk cijfer niet bijzonder klopt met het hierboven vermelde jaarlijks benoodigde getal); dit verklaart dat ook in de Batav. Regentsch. geregeld werden geworven, zooals men moet opmaken uit de instructie dd. 11 Febr. 1803 (P. XIII, 585 art. 9), terwijl men daarentegen uit eene bepaling van 23 Mei 1806, dat de boedjangs bij hunne doorreis moeten voorzien zijn van een door den Gecomm afgegeven pas, eerder zou opmaken (P. XIV, 316) dat de werving in „de Batav. Regentsch.” niet geoorloofd was. Over de velerlei vexatiën, waaraan zij op den doormarsch onderworpen waren, vergelijkte men § 909; 1511 i. f.; 1618 e. v.; over de betaling der passen zie § 1837. De Commissie Thalman c. s. zegt in haar rapport van 29 Jan. 1808 dat de mandoers, die „tot opkoop van buffels voor de zuijkermolens en aanwerven van boeijangers” naar het binnenland gaan, gewoonlijk „een gevolg van 6, 8 of 10 koppen bij zig hebben, waarvan eenige uitgeleerde dieven zijn; deeze patrouilleeren op de bijweegen rond, steele den armen Javaan zijne beesten en brengen deeze langs sluijkweegen stedewaarts”. Van Lawick echter verklaart in zijne Aanmerk. op dit rapport dd. 24 Maart 1808 deze bewering voor onwaar: „Er is geen voorbeeld, dat deeze menschen den Javaanen iets afgestolen hebben, wel, dat zij in stilte beesten opkopen, maar dit hebben gemeenlijk de bergbewooners zelfs gefavoriseert, om reeden het aan hun geweigerd was, zig van hunne beesten door openlijke verkoop te ontdoen” (zie § 2150). Dat de waarheid echter eerder aan de zijde der Commissie lag, zou men opmaken uit R. 7 Juni 1808, vermeldend dat Daendels weliswaar aan den Resid. van Cheribon had gelast, spoedig boedjangs voor de suikermolens te zenden, doch er bezwaar in had gevonden (R. 8 Mei 1808) „om op den vorigen voet die lieden door hunne mandadoers zelve in het Cheribonsche te laten aanwerven”.

§ 2256 *Passen voor Inlanders.* Een kras voorbeeld van handhaving der bepalingen op passen (vergelijk hierboven § 2247) geeft eene bijlage bij de Resol. van Febr. 1721, waaruit blijkt dat zelfs de oudste zoon van den overleden Regent van Krawang „met een behoorlijke passe” naar Bat. gaat om te solliciteeren. Bij R. 12 Dec. 1752 worden eenige Inl., die zonder pas in het Krawangsche zijn aangekomen en door den Command. te Tandjoengpoera

opgezonden, tot een jaar ketting verwezen. Bij plakkaat van 31 Dec. 1778 art. 16 (zie Eindrés. III Bijl. 128; dit plakkaat is in P. X, 289 e. v. geheel verhaspeld met de betrekkelijke R. 15 Sept. en 2 Oct. 1778; art. 16 is het aldaar p. 298 gegeven art. 20) werd in het belang der Ommel. bepaald „den handel in buffels en rundvee voor een ieder open te stellen en te permitteeren om dezelve in de Boven- en Preangerlanden te kopen” met een gratis af te geven pas van den Gecomm. welke, naar 't schijnt, niet mocht worden geweigerd. Uit R. 27 Juli 1802 (§ 2150) blijkt dat hierbij vooral aan opkoop van buffels voor de suikermolens was gedacht. Deze onbetaalde passen zijn dus te onderscheiden van de betaalde, welke bedrag R. 3 Maart 1800 door den Gecomm. wordt verantwoord, namel.: „chiampens passen naar de rivier Tjitarum tot afhaal van brandhout, passen naar de Bovenl. (*d. w. z. permissiebriefjes voor Chin. om buiten de binnenforten te gaan*), Tjicauwpassen, boedjangerspassen, passen naar Crauwang, passen naar Buitenzorg”; het aantal is echter zóó gering (in drie maanden één naar Tjikao, één naar Buitenz., één naar Krawang) dat óf de bepalingen ontdoken werden óf dat de rekening niet deugt. Vergelijkt men hiermede eene opgave van Nic. Engelhard (P. XII, 776; 780), dat in 1792 door hem aan passengeld „voor het opgaan van de Inl. naar de Regentsch.” maar 19 Rd^s. zijn genoten en in 1793 maar 35 Rd^s., dan moet men erkennen dat de klacht van Van Lawick B. R. 2 Sept. 1806, dat met het toezicht op de passen van naar de Regentsch. gaande personen zeer de hand werd gelicht, zoodat vele deserteurs en weggelooopen slaven daarheen de wijk namen, niet zonder grond was. Ofschoon dan ook nu en dan gevallen van uitsluiting voorkomen (24 Sept. 1797 schrijft de Command. van Buitenz. aan N. Engelhard dat hij een inl. Kapitein en een inl. wijkmeester, die geen pas hadden, den doortocht heeft geweigerd) konden toch den 29 Oct. 1813 de Magistrates te Batavia aan de Regeer. rapporteeren dat er op passen feitelijk geene bepaling bestond „they having been little in use, owing to the free permission every individual had of travelling through the Island from end to end unmolested”. Wanneer men eene opgaaf ziet, dat van Oct. 1812 tot Oct. 1813 te Buitenzorg werd ontvangen een bedrag van Sp. matten 4.257 voor passen à 30 st. „granted in the Preanger Regencies”, dan moet men wel concludeeren dat in Engelhard's tijd de bepalingen waren verwaarloosd.

Wat scherper werd mogelijk toegezien op personen van Midden- en Oost-Java die door de Preanger gingen. P. Engelhard noteert in zijn reisjournaal van 1802, dat te Bajabang een aantal Inl. zijn aangehouden die zonder pas van Banjoemas naar Bat. wilden. Bij R. 10 Juli 1804 worden op voordracht van den Gecomm. verbeurd verklaard de goederen van zekeren Soeloschen Javaan, in Soemedang aangehouden, „die zich tegens de order heeft opgehouden met het doortrekken van de Jaccatrasche bovenlanden en het verkoopen van allerlei handelwaren”; uit de stukken blijkt dat hetzelfde

individu het vorige jaar met een gevolg van 14 personen in Bandoeng was opgepakt doch toenmaals gepardonneerd. Over het algemeen hield de Comp. niet van veel onderling verkeer onder de inl. bevolking; opgemerkt moet echter worden dat R. 13 Jan. 1800 in P. XIII, 2 onjuist is weergegeven: het gold hier een geval van correspondentie met den Vorst van Boni. De vestiging van gezeten Javanen in de Preanger (zie § 2310) was natuurlijk iets anders.

§ 2258 Begaf een Inlander der Regentsch. zich van honk, dan schijnt hij een pas van den Regent te hebben noodig gehad. In de papieren van Nic. Engelhard bevindt zich zulk een origineele Jav. pas dd. 3 Juli 1781, door den Regent van Pamanoekan verleend aan een Chinees, die met eene met 4 koppen bemande prauw om de West vaart. Nederburgh (Consid. p. 208) noemt onder de inkomsten van den Regent van Tjiandjoer o. a. die uit „het verleenen van passen aan zijne onderdaanen die zig buiten het regentschap begeven”. Maar een vaste regel was dit weer niet; bij R. 26 Juni 1807 wordt namelijk naar aanleiding van een suspecten handel in kruit met de Cherib. opstandelingen bepaald „de Regenten van Sumadang en van Crauwang te gelasten om respectvelijk te Pamanoekan en te Tjassem en Tambagin (*Tjabangboengin?*) bij bekkenslag (*vergelijk § 1927 noot*) bekend te maken, dat geen der inwoonderen van hunne districten zich zonder van een behoorlijken pas van hunne Hoofden voorzien te zijn, buiten dezelve zullen mogen begeven”. Bij R. 2 Sept. 1806 wordt, tijdens de Cheribonsche troebelen, verboden dat „Regenten en andere Hoofden aldaar”, d. i. in het Cheribonsche, passen afgeven naar het Bataviasche of Bantam; dit zal „volgens oud gebruik” door den Resident moeten geschieden.

De eenige bepaling van toezicht op tijdelijk verblijf in de kampongs der Preanger is die van 23 Mei 1806, vaststellend dat behalve de Bataviasche kampongcommandanten ook de „bovenlandsche Regenten” moeten zorgen dat „buijten hunne voorkennis” geen vreemden daar worden gelogeed; zie § 721.

§ 2259 *Europeesche reizigers.* Nog R. 7 Febr. 1800 zegt: „Volgens een aloude ordre mag geen vreemdeling in de Preangerlanden worden toegelaten”. Voor groote heeren stonden die echter natuurlijk open. Dat ook Jeremias van Riemsdijk denzelfden toer heeft gedaan als Radermacher, schijnt te volgen uit diens vermelding van een voor dezen G. G. gebouwd huis te Soekaradja (T. N. I. 1856, II, 171). Uit brieven van Nic. Engelhard ziet men dat de Dir.-Gen. van Stockum in 1792 met een gezelschap een tochtje naar Tjiandjoer deed, en dat in 1793 Engelhard's vrouw, toen hij van tournee terugkwam, hem naar dezelfde plaats tegemoet reisde.

Voor de mindere goden gold echter als regel (Verh. B. G. V, 25) dat niemand naar de Regentsch. mocht „buiten bijzondere vergunning van den Heer Gouverneur Generaal”. In 1804 schrijft Nic. Engelhard: „Voor 25 jaaren wierd het iemand als een groote gunst toegerekend, van den regerend Gouv.

Gen. de permissie te verwerven een toertje te moogen doen naar Buitenzorg (*vergel. § 2291 i. f.*). Thans is dit zo algemeen, en zelfs tot Ciceroa (*Tjisaroewa*) en Tjiandjoer, dat door het gantsche jaar bij afwisseling zich gezelschappen naar derwaards begeeven, tot drukking van de gemeene man (*zie § 1595*) en aanmerkelijk nadeel van de onderscheidene cultures". Toen Andries Teisseire in Dec. 1791 met een vrij groot gevolg een tocht deed naar de Tanggeransche bovenlanden, dus wat dieper landwaarts in dan het landgoed dat hij bewoonde, en zelfs een uitstapje maakte naar het Bantamsche, rapporteerde Nic. Engelhard dit aan Alting, die daarop het advies van den Dir.-Gen. van Stockum inwon; deze gaf als zijne meening dat de Regeer. „over het algemeen alle en een ieder (*behoort*) te interdiceren het doen van sulke opschudding wekkende landtogten, en dat diegeenen, welke sig eenigsints dieper in 't land willen begeeven dan de plaatsen of landerijen geleegeen zijn die aan partikuliere toebehooren, daarvan altoorens kennis moeten geeven aan den Commissaris, ten eijnde die 't consent van den Heer G. G. daarop kan versoeken". De secretaris van Schepenen W. de Jongh, in Juli 1794 ziek liggend § 2260 te Pondokgedeh, vraagt zijn „vrind" Engelhard permissie om naar Tjisaroewa en verderop te gaan; de aanleiding dezer vraag blijkt te liggen in den „omslag" en de „stremming die het in den arbeid bij den gemeenen man teweeg brengt". Den 27 April 1797 geeft Engelhard den Regent van Tjiandjoer eene berisping, omdat hij een Europ. heeft gehuisvest zonder dit te rapporteeren. Stond men goed met dezen Gecomm., dan kostte het, blijkens zijne correspondentie, niet veel moeite om de gewenschte vergunning te erlangen. Zoo laat hij einde 1797 den stuurman van een Deensch schip, waarbij hij geïnteresseerd was, een reisje doen van het eene eind van Java naar het andere; overigens moest iemand, die van Samarang over land naar Bat. wenschte te gaan, permissie van de Regeer. hebben, zooals die o. a. R. 10 Maart 1803 aan een ambtenaar wordt verleend, bij R. 5 Febr. 1805 aan een officier geweigerd. Bij R. 27 Oct. 1796 wordt zelfs besloten, den G.-G. te verzoeken om geene vergunning te verleenen aan degenen die den nieuwen G.-G. van Overstraten willen tegemoet gaan tot Buitenz. Den 13 Mei 1797 schrijft Engelhard aan Alting, dat te Buitenz. twee Europ. zijn gepasseerd op doorreis naar Tjiandjoer; hij vraagt of de G.-G. daarmee bekend is, daar het „voor den Regent van Tjianjoer en den Regent van Buitenz. vreemd moet zijn, desweegens van mij geene aanschrijving te hebben ontvangen". Bij R. 10 Juli 1804 wordt de bakmeester van het kampement bij Weltevreden, die tot het afhalen van runderen naar de Bovenl. was geweest en daarbij een paar zijner bedienden met manufacturen en opium had uitgezonden om daarvoor vee in te koopen, veroordeeld tot het verlies dezer handelswaren, welke met de bedienden in P.moentjang waren aangehouden; bovendien wordt hem voor altijd de toegang tot de Regentsch. ontzegd. Mogelijk was dit wel wat streng, immers in 1808 wordt het handeldrijven in de Regentsch. door Europ. op

doorreis hetzij naar Java's N. O.-Kust hetzij „voor hun vermaak” als iets zeer gewoons vermeld; zie § 1600.

§ 2261

Reizen in het belang van kunst en wetenschap. J. Hageman J. Czoon geeft in het *Natuurk. Tijdschr. voor Ned.-I.* XXXI, 190 e. v. een opstel, getiteld „Reizigers in Soenda vóór 1808”. Dit imponeert nog al door zekeren overvloed van namen, maar is inderdaad een waardeloos samenraapsel; zoo maakt hij van Marci, den landmeter, een „geleerde” en verklaart van twee anderen dat hij zelf niet weet of zij er wel zijn geweest. Omtrent Donati zie P. VII, 348. Thunberg kreeg in 1777 (o.l. IV, 189) van den G.-G. verlof tot een reisje naar Tjipanas. In 1785 en 1786 stond de Regeer. den Spaanschen (of Portugeeschen?) botanicus Noronha toe, in de Preanger studiën te maken (R. 24 Aug. 1790) en zich o. a. naar Bandoeng te begeven (Verh. B. G. V, 24 e. v.); dit geschiedde, zegt de Directie van het Batav. Genootsch., „op ons verzoek alzo niemand, veel min een vreemdeling, zo ver daar henen komen mag buiten bijzondere vergunning van den Heer Gouv. Gen.”; hij bezocht o. a. den Patoea (ib. VIII, 26). Uit papieren van Hooijman van 1786 blijkt dat Noronha een teekenaar meenam tot het afbeelden van „alle planten en andere objecten der natuurlijke historie die hij zal verzamelen”. Noronha deed erg geheimzinnig met zijne verzamelingen, maar Hooijman had buiten zijn weten copieën der teekeningen van planten laten maken en stelde zich nu voor, daar zelf eene beschrijving aan toe te voegen.

Opmerking verdient Piron. Deze behoorde tot de expeditie (1) van d'Entrecasteaux, die einde 1793 op Java aanlandde. Omtrent hem deelt Labillardière (o. l. I pag. X) mee, dat hij, als „peintre de l'expédition,” had vervaardigd „des dessins de costume et de paysage. . . . Je ne crains pas d'assurer que ce travail est d'une vérité frappante”; te Soerabaja werd hij (ib. II, 319) met anderen gearresteerd; ging met Labillardière naar Bat. (ib. 325) en zat met dezen een tijd in hechtenis op het fort Angkee (ib. 327). Piron ging vervolgens (Bijdr. 1877 p. 190) over in dienst der Comp., of liever van Nederburgh, die hem 100 Rd^s. per maand gaf; van de landhuizen te Buitenz., Pondokgedeh, Tjisaroewa en Tjipanas zou hij teekeningen vervaardigen evenals van de verschillende regentschapshoofdplaatsen enz. Uit de papieren van Engelhard blijkt, dat Piron in '94 Nederburgh niet vergezelde op diens Preangerreisje, maar alleen ging over Tjitjoeroeg naar Tjiandjoer; mogelijk kwam hij zelfs niet verder dan Gekbron. Hij logeerde een tijdje op het huis

(1) Een paar andere Franschen, die van deze expeditie op Java bleven, waren: Maurice Raphael Gauffré, Second Chirurgien op de *Espérance* (Labillardière I pag. XIII), over wien zie § 2221 noot; Jean Philippe François Filz, uit Nérac of Nemours, armurier (ib.), over wien hierboven § 2245 noot; Daendels liet hem fusil-

leeren wegens de overgave van Ambon; Louis Villeneuve, domestique, uit Lille, die in het voorjaar van 1813 ontslag vroeg als Assistant to the Resident te Buitenz. (hij schijnt daar tevoren intendant van het paleis geweest te zijn) en niet lang daarna overleed als postmeester.

te Buitenz. en speelde er zoodanig de beest dat de Commandant hem medio Maart '95 met vreugde zag verdwijnen. Spoedig daarna verliet hij Indië. Ik houd hem voor den schilder der portretten van Nic. Engelhard en diens vrouw, waarover zie het Voorwoord bij Deel III.

Den 25 April 1797 schrijft Nic. Engelhard aan den Opz. te Bandoeng, dat de Franschman Deschamps (een „naturaliste” derzelfde expeditie als Piron) aldaar zal komen en „van weegens Zijn HoogEdelheid door de gansche Bovenl. (*opnemen*) alle boomen, planten, vissen, vogelen en andere gediertens”. In Sept. van dat jaar vinden wij dezen in het Tjiandjoersche en Bandoengsche, in April '98 te Buitenzorg; hij bezocht Soemed. en P. moentjang en beklom den Goentoer en den Tangkoebanprahoe. B. R. 17 Sept. 1802 bedankt deze Louis Deschamps, Chirurgijn-Majoor bij het 1^e bataillon nationale infanterie, de Regeer. voor „alle de weldaaden” die hij heeft genoten, met verzoek om thans te mogen vertrekken naar Isle de France, hetgeen wordt toegestaan.

Omtrent Thomas Horsfield (van Bethlehem in Pennsylvania) vermeldt § 2262 R. 6 Nov. 1801 dat hij „onlangs” met een Amerik. schip te Batavia is gekomen; hij erlangt verlof aldaar te blijven, er als dokter te praktiseeren en ten allen tijde weder te mogen vertrekken. Bij R. 12 Jan. 1802 wordt hij op verzoek in dienst genomen als Opperchirurgijn, „om als zodanig ter dienstpresteering en tot onderzoek van de inlandsche kruiden en planten op Buitenz. en verder in de bovenl. bescheiden te blijven, met last om van tijd tot tijd van zijne bevinding aan deeze Regeer. distinct rapport te doen”; hij had om dezen arbeid verzocht „als zich in de natuurlijke historie en wel bijzonder in die van het rijk der planten geoeffend hebbende”. Bij R. 9 Maart 1802 erlangt hij, zijnde „op Buijtenz. bescheiden”, eene extratoelage van 30 Rd^e. p. m. Verder leest men R. 9 Sept. 1803 dat hij „geduurende de laatste maanden in den omtrek van Batavia botanische naspeuringen” gedaan heeft en bezig is met het onderzoek van het Tjipanas-water. Hij genoot veel vrijheid van beweging, ook in de Preanger (Verh. B. G. VII p III); de liberaliteit der Regeer. te zijnen aanzien blijkt P. XIII, 597; verdere vermeldingen van hem (R. 29 Maart, 8 en 22 April 1803; 30 Maart 1804 [Not. B. G. XXX p. XIX]; 24 Dec. 1805; 4 Oct. 1808; 7 Sept. 1809; 17 Juli 1811 [Not. B. G. XXXI, 169]) staan niet in betrekking tot het Jacatrasche of de Bovenl., maar getuigen voortdurend van den goeden wil der Regeer. om zijne studiën te bevorderen. Hij erkende dan ook in later jaren dankbaar de „liberal countenance and support” van de Regeer. en de door hare ambtenaren bewezen hulp. Zijne reizen op Java kan men leeren kennen uit de inleiding tot zijn werk: *Plantae Javanicae rariores*. In 1802 schijnt hij eene reis in Djampang te hebben gedaan zonder echter de Wijnkoopsbaai te bezoeken; aangezien hij daarbij echter ook Soekaboemi schijnt te hebben gepasseerd, is het mogelijk dat die tocht eerst veel later viel. Op zijne verdere tochten moet hij zich, blijkens zijne kaart, bijna uitsluitend aan de hoofdwegen hebben gehouden. Later

Priangan.

36.

woonde hij te Solo, vanwaar hij nog 31 Juli 1811 een bedankbrief aan Janssens richtte voor diens bescherming in zake de voortzetting zijner werkzaamheden. De vruchten echter plukte Raffles. Den 25 Dec. 1811 schrijft Horsfield dezen (na dankbetuiging voor diens bijstand): „The information I have hitherto collected concerning the enquiries Your Hon^{ble}. has been pleased to propose concerning the climate, soil, mountains, rivers and productions of Java, shall with all possible expedition be arranged and transmitted to Your Hon^{ble}. The materials necessary for framing a general account of the climate, mountains, volcanoes, minerals and some of the chief rivers of the Island being in earlier readiness, I shall commence with them and make the other enquiries the subject of a future communication, while I shall premise a very concise account of the range I have taken thro' the Island and of the progress I have made in the investigation of the objects of my immediate research”.

Over Leschenault de la Tour zie T. B. G. XXII, 441 noot en ons Eerste Deel p. 85. Dat deze ook de Preanger heeft bereisd, blijkt niet.

§ 2263

Geheimhouding. Een eigenaardig staaltje, waarbij het trouwens 't allerprivatiefste, de specerij-eilanden, gold, is de order, in 1680 naar Ambon gegaan (Valentijn II, 2, 244), om niet „meer eilanden op te zoeken” (zooals bijvb. Van Diemen had laten doen, waarop de ontdekkingen in Australië waren gevolgd), en wel omdat „'t beter was dat die voor andren maar verborgen bleven”. Valentijn is het met deze opvatting grootendeels eens; vandaar dat hij (I, 2, 105) zeker kaartje niet wil publiceeren „om andere geen bericht er af te geven”; „om goede redenen” verzwijgt hij wat hem omtrent zekere ontdekte landen bekend is. De onkunde omtrent Java's binnenland was vermoedelijk groot en algemeen. Den 12 Mei 1812 schrijft de Resident van Pekalongan dat degenen die het langst op die hoofdplaats hebben gewoond, zelden verder dan 10 paal het binnenland in zijn geweest „which was very seldom permitted under the former Government”.

Wat het succes der geheimhouding betreft, ziehier eenige citaten uit brieven van Lord Minto, uit Java geschreven na de verovering (Lord Minto in India; Life and Letters etc. p. 296; 299; 313): „The country is great, fertile and flourishing beyond my expectations..... This country far surpasses all the expectations any stranger had ever formed of its fertility and the richness of its produce, its population and civilisation..... We now know from proof that it was the policy of the Dutch to conceal the value and to exaggerate the defects of their possessions, especially of Java..... It is now most flourishing but the field for improvement is inexhaustible”. De talentvolle G. A. Addison, die een korten tijd Secretary to the Government was (hij overleed spoedig; zijn grafsteen ligt bij het paleis te Buitenz.), schreef (zie zijne Correspondence p. 356) kort na zijne aankomst betreffende „this dreadful (1) island of Java; dreadful however only in report, for I never saw

(1) Deze qualificatie was te danken aan de ongezondheid van Batavia en de zware sterfte

a more beautiful country" (na jaren verblijf in Bengalen; de tegenstelling viel ook aan den Controleur G. K. van Hogendorp op; zie diens brieven, bewerkt door Van den Broek). Deze getuigenissen vormen ook eene afdoende weerlegging van de gewone voorstelling bij Engelsche schrijvers, alsof Java bij de komst der reddende roodrokken nagenoeg te gronde was gericht door wanbestuur. Men vergelijkte de leugens die zij debiteerden omtrent de verdrukking van Tippoo Sahib's onderdanen en hun reikhalzen naar Britsche bescherming, met de welvaart welke na de verovering van Tippoo Sahib's rijk onder diezelfde onderdanen bleek te bestaan (James Mill, *History of British India*, 4th ed. London 1840, V, 457).

Loop der wegen. Weg van Batavia naar het Buitenzorgsche. Omtrent § 2264 den waterweg vergelijkte men B. 4, 12 en § 1076. Wat den landweg aangaat, op de copiekaart van 1656 is niet „een stuk van den Grooten Zuiderweg" reeds zichtbaar, zooals T. B. G. XLVI, 392 wordt gezegd, maar wel het verlengde van den weg van Jacatra, dus de weg over Tjampakapoetih, zie § 1087. Wij bespeuren al vroeg dat er een pad zuidwaarts liep, dat zowat de richting van den Grooten Zuiderweg hield (Bijlagen VIII en IX), over Tandjoeng Oost, Tjidjantoeng, Lentengagoeng, Roemboet, Kalapadoewa, Soegohtamoe en zoo over Tjiloewar en Kedoengalang (B. 14, 12) naar het hedendaagsche Buitenzorg. Omtrent den aanleg van den Grooten Zuiderweg vergel. § 228; 1603. Cornelis de Bruin ging in 1706 (o.l. pag. 367) van Mr. Cornelis langs de oostzij der rivier tot „t lant Tanjong", stak hier het water over en ging verder langs de westzij tot Depok; terugkeerend ging hij bij Sering-sing terug over de rivier „om een beter en bequamer wegh door 't bosch te hebben". Op de Caarte van 't Koninkrijk Jacatra loopt de oosterweg vrijwel als de hedendaagsche tot Tjibinong; vlak bezuiden deze plaats loopt hij echter Z. W. naar Kedocngbadak (het tegenwoordige landhuis van dien naam), alwaar eene overvaart is; misschien zal men dus in plaats van Tjibinong moeten lezen Tjiloewar. Volgens Radermacher (wiens reisbeschrijving T. N. I. 1856, II, 163 vrij onduidelijk is, doordat hij Tandjoeng West met Tandjoeng Oost verwart) liep de oosterweg „meest langs de Slokhaan over en weer".

Reeds in 1679 was de Regeer. van plan (P. III, 27, 4) om een twee- § 2265 den weg „soo na doenlijk evenwijdig van deselve (*nam. den oosterweg*) aan de westkant van de rivier ende zijdwarts van de noordzeestrand" aan te leggen (aldus moet, meen ik, de zeer bedorven tekst worden gelezen), doch het blijkt niet dat daarvan gekomen is (1). Wanneer Van Riebeeck van

op de schepen, die conigen tijd op de reede moesten liggen.

(1) Van Deventer schrijft (*Geschied. der Nederl. op Java II*, 26) dat Camphuijs en Van Outhoorn nieuwe wogen aanlegden „zooewel naar de Bantamsche grens als naar Kampong

Baroe en de Zuidzee, in afwachting dat Zwaardekroon (*sic*) daaraan de laatste hand leggen zou"; omtrent Zwaardekroon herhaalt hij dit *ibid.* p. 315. Waarop deze zonderlinge beweringen berusten, is mij niet bekend.

Batavia naar het Buitenzorgsche ging, volgde hij steeds den weg die van Tanahabang (waar hij een landhuis had) zuid loopt evenwijdig aan de Krokot en de Menteng over Karet, Tandjoeng West, Seringsing, Pondoktjina, Depok, Pondokpoetjoeng, Bodjongmanggis, Pagarbesi, Kedoengbadak. Ram en Coops volgden in 1701 op hunne terugreis denzelfden weg, doch staken bij Seringsing de Groote Rivier over (B. 18, 17). Men kon ook zuidelijker, bij de tegenwoordige halte Tjileboet, de rivier overgaan (B. 22, 32). Gezegde weg van Tanahabang over Karet enz. is op de Caarte van het Koninkr. Jac. de eenige bewesten de rivier, welke van palen is voorzien; dit moet dus de westerweg par excellence zijn geweest. In Teisseire's tijd werd (Verh. B. G. VI, 56) de weg over Tanahabang nog evenveel gebruikt om naar Buitenz. te gaan als de Groote Zuiderweg. Het noordelijkste gedeelte wordt bij Staatsbl. 1836 no. 14 als „tusschenweg” betiteld; den naam „middelweg” vond ik al in een stuk van 1815 hiervoor gebruikt. Op gezegde Caarte mondt in den met palen voorzienen weg wat beneden Tandjoeng West de andere weg uit, die van Menteng zuidwaarts loopt, terwijl zich bij Lebakboeloes met eerstbedoelden een tweede weg vereenigt, die van Tanahabang eerst W. loopt en dan met eene bocht zuidwaarts, en welke „de weg naar Simplicitas” heet (1). Even benoorden Seringsing scheidt zich op die Caarte een zijtak af van den weg met palen; deze zijtak loopt meer westelijk doch in dezelfde richting, en vereenigt zich niet meer met den hoofdweg doch (even benoorden Bodjonggedeh) met een later aangelegden en slordig op de Caarte bijgeschetsten weg, die uit den weg naar Tanggeran ontspringt; van Bodjonggedeh af loopt bedoelde zijtak parallel aan de Tjiliwoeng naar Kedoengbadak (2).

§ 2266 *Weg naar Tanggeran.* Dat oudtijds deze weg eene meer zuidelijke richting had, schijnt te volgen uit B. 13, 3, 6; vergelijk aldaar de noot 5 bij § 4. Over den aanleg van den weg zie § 448. Toen Van Mook 30 Oct. 1682 verlof vroeg om met het graven van zijne vaart door te gaan, kreeg hij vergunning haar door te graven „nevens de nieuw gemaakte weg tot in de rivier van Tangerang”. Over den loop van den weg (oorspronkelijk werd er een weg gemaakt aan weerskanten van de vaart, De Jonge VIII, 11) vergel. § 2295 en B. 23, 22; 30; 158. Op eene kaart in B. R. 19 Sept. 1786 loopt de weg langs de noordzij der vaart.

Van Tanggeran naar Buitenzorg. Dezen weg kan men volgen in B. 22, 39 e. v.; 23, 1 e. v.; 24 e. v.; 31, 5 e. v. R. 15 Sept. 1778 wordt hij

(1) R. 15 Sept. 1778 vermeldt dezen als gaande over Grogol, Gabroeg, Paroengbingoeng, en Radermacher u. s. pag. 164 als loopend over Tanahabang, Simplicitas, Tjinere (of Kanjere ibid. p. 57).

(2) De namen van deze wegen zijn, naar

't schijnt, niet steeds gelijk gebruikt. Teisseire (Verh. B. G. VI, 18) noemt „groote Wester Zuider-weg” den weg die van Menteng begint; bovenvermeld Staatsblad noemt „Westerweg” dien van Tanahabang over Simplicitas.

aangeduid als loopende van Buitenz. over Tjiampea, Penjabrangan, Westergouw, Lengkong; de naam Penjabrangan (overvaart) duidt aan dat het bovenste deel links van de Tjisadane liep. Volgens Radermacher (u. s. pag. 175) duurde het traject van Buitenz. per tandoe 3 dagen, met Koeripan en Sampora als tusschenstations. Eenige andere voorname wegen der Ommel. vindt men vermeld P. X, 291.

Weg naar Tandjoengpoera. D. 24 Aug. 1659 vermeldt „den gemaekten § 2267 lantwech van Craoan”; vergel. B. 5, 27. Een erfbrief van 27 Juli 1675 betreft een land bewesten de Bekasi en begrensd o. a. door „den ouden weg van Craoan”; er was dus toenmaals, naar 't schijnt, al een andere; vergel. ook B. 9, 25, 1. Reeds in 1678 werd het intusschen noodig geacht, wederom een beteren weg naar Tandjoengpoera te zoeken, zie § 389; 390; 401. Hartsinck zegt in zijn rapport van dat jaar, dat hij van Tandjoengpoera naar Batavia trok „N. N. W., W. N. W., somwijlen W. en ook W. Z. W. langs de spruijt Lomma Habangh op eenen suiijveren wegh, die 8 mijlen aenhielt tot aen de rivier Sikarangh. Bagassij leijt van Sikarangh, behoudende deselve cours, 8 groote mijlen, waervan 6 ongelooffelijck vuijl en modderachtigh bennen, die (*d. i. welke vuilheid*) ons nu en dan hier en daer tot Batavia toe, sijnde 7 goede uijren van de bovenstaende streeken, bijbleef”. Eene kaart in H. 16 Juni 1689 doet zien dat de oude weg naar Krawang benoorden den nieuwen liep. Op de kaart van 1696 loopt de weg van Bekasi naar Tandjoengpoera in eene rechte hoofdrichting, hoewel kronkelend, naar de Tjikarang; alhier neemt hij eene groote bocht zuidwaarts om even benoorden de monding der Tjibehet de Tjitaroem te bereiken; het zuidelijkste punt is de snijding der Tanabongh (Lemahabang). Uit B. 23, 16 blijkt dat men in 1711 zoekende was naar een beter tracé van Tjikarang naar Tandjoengpoera; vergel. B. 23, 148; 152. Van uit de stad volgde men den weg langs de gegraven Sontar, zie B. 16, 5, 3; 22, 52, 3; 23, 142. Deze laatste kon ook worden genomen om over Tjikeas te gaan naar Tjileungsir (B. 22, 52 e. v.; 60; 23, 6). Van Imhoff liet in 1744 een weg kappen van Tandjoengpoera naar Tjikarang, die „reedelijk regt” liep, terwijl het vervolg naar Bekasi toen nog „zeer bogtig en krom” was (zie B. 31, 64); in 1746 spreekt hij van „een nieuwen wech die van Tjicarrang regt toe regt aan op Bacassie gemaakt werd” (Bijdr. 1853 p. 440), doch H. 25 Juni 1746 wordt besloten af te zien van het maken van dezen weg, die te duur zou worden en toch niet korter is dan de oudere. In het reglement P. X, 272 wordt een weg aangeduid van Tjilingtjing over Bekasi, Tjinoeshoek (?), Tjikarang, Poeracamabang (Parakan Lemahabang) naar Tandjoengpoera.

Het belangrijkste wegenkruispunt in de Ommel. was van ouds Tjileungsir. § 2268 Wij zagen B. 4, 17 i. f. dat dit lag aan den ouden weg uit het Bantamsche naar Krawang; het was (B. 9, 18, 7) „als een poort” voor het vervoer van padi en vee uit het binnenland naar Batavia, in den ouden tijd vermoedelijk

gedeeltelijk te water, over de Tjiliwoeng. Wij zagen daareven dat het in verband stond met den weg naar Tandjoengpoera; maar bovendien kon men (B. 9, 20 e. v.; 16, 5 e. v.) naar de Tjihjeum komen en zoo naar Nambo, vanwaar men èn naar Krawang kon èn over Tjikalong naar de Preanger. Over Djatinagara stond Tjileungsir in verband met M^r. Cornelis (B. 17, 10 en 11); naar het Z. met Tjitrap (B. 22, 54 e. v.; 32, 16).

De belangrijkste verkeersweg van Batavia met de Preanger was van ouds die over Tjileungsir naar Tjikalong, welken wij met behulp van onze reisverhalen vrij nauwkeurig kunnen volgen (B. 16, 5 e. v.; 17, 11 e. v.; 23, 7 e. v.); Van Riebeeck beschrijft B. 23, 10 hoe lastig deze weg was. Vergelijk § 1088 i. f.

De kennis van den loop dezer verschillende wegen is noodig vooral om de krijgsoperaties te begrijpen. Zoo worden R. 7 Maart 1687 troepen naar Moewaraberes gezonden om (langs den ouden Bantamschen weg) Winkler te steunen bij zijne operaties aan de Tjisadane tegen de Baliërs. Evenzoo gaat Ruijs D. 27 en 28 Febr. en 22 Maart 1683 ter vervolging van Sheik Joesoef van Tanggeran naar Moewaraberes, Tjileungsir, Tjisero, Tjikalong, om hem den weg naar het O. af te snijden. D. 20 Juni 1678 wordt als een der eerste vijandelijke maatregelen van Cherib. tegen den Regent van Soemedang vermeld, dat het „in 't geberchte Simapack en 't Santoir beset” heeft, d. i. Tjimapag (de streek van Tjisero) en Tjiandjoer, en wel opdat daardoor „de coopluiden niet meer naer Batavia mogen (*d. i. kunnen*) gaen”. Dit was ook de reden waarom de Regeer. zoo tegen de vestiging van Ba-
 § 2269 liërs te Tjisero was (evenals te Oedoegoedoeg, waarover beneden). R. 29 Juni 1688 wordt de landmeter naar Cherib. gezonden o. a. om te onderzoeken „verscheijde wegen, doortogten, strekkingen en scheijdingen. . . . en in specie hoedanig het gelegen sij met sekere plaats daaromtrent, waarvan gesegt wert dat men met weijnig volck de passagie van allerlei oosterse vijanden ofte t'samenrottend geboefte van Java's noortoostcant af tot de Zuijdzee toe soude kunnen besluijten”. Welk punt hier wordt bedoeld, blijkt niet, doch D. 14 Nov. 1688 verneemt men dat die landmeter te Tjikalong bezig is met „die lantstrecke op het naeuwkeurigste af te meten”, waaruit wel af te leiden is dat bedoelde „passagie” alhier was. Na de vlucht van Jonker's aanhangers wordt D. 26 Aug. 1689 de Command. te Tandjoengpoera aangeschreven, om aan de Hoofden in Krawang „alsmede die van Tsicalongh en daaromher op de passen” te bevelen hen op te vangen en „geen volck van hier te laten passeren”; tot dien einde gaat de Regent van Krawang naar Tjikalong „om aldaer de passagies te besetten” D. 2 Sept. 1689. Uit D. 29 Sept. 1701 bespeurt men dat er drie punten waren om de Tjitaroem over te steken (waarover beneden); deze drie „passages” komen alle „op Tsicalong uijt”. Het is opvallend dat men na Van Riebeeck's reis in 1710 zoo weijnig meer van dat drukke verkeer over Tjikalong bespeurt. De weg bleef

intusschen bestaan, want de kaart in B. R. 15 Jan. 1742 geeft hem duidelijk aan van Tjisero naar Tjiblagoeng, en Van Imhoff zegt (B. 31, 26) dat de draagbeesten van Tjiandjoer gedeeltelijk over Tjikalong en Tjileungsir gaan. Mogelijk bedoelt ook Radermacher dien, waar hij (u. s. tegen het eind) zegt dat de weg „van Bandong over Tjipaminkis en Tjimapak” slecht is. Dit mindere gebruik wijst er wellicht op, dat toenmaals de weg tusschen den Salak en den Gedeh meer werd gevolgd.

In onze bronnen daagt deze laatste passage eerst vrij laat op. Toen § 2270 de Comp. zich meer met het binnenland was gaan bemoeien en de vestiging harer onderdanen in het Buitenzorgsche uitlokte en begunstigde, verlegden de Bantammers hun weg hoogerop. De Afg. patr. miss. van 13 Maart 1680 zegt namelijk dat zij een „nieuwen wegh ver boven de Mariberos agter het Bataviase hooge gebergte van Bantam bequaem tot haer desseijn (*de vermeerstering der Preanger*) gemaekt (*hebben*), konnende wij van hier op desen wegh niet komen dan alvoreen een grooter wegh om te trecken, die op 7 à 8 dagen reijzens, selfs in de goede tijt, begroot wert, ofte anders zouden wij uijt de Mariberes dwers over het onbeklimmelyk hoge gebergte een wegh moeten banen ofte zoeken”. Er scheen dus toen nog geen kwestie van te zijn om over het zadel tusschen den Salak en den Gedeh te gaan. De hier bedoelde nieuwe weg der Bantammers zal die wezen, waarop D. 11 Febr. 1683 Van Happel aan de Tjikaniki post vat „aan de passagie van 't Bantams gebiet nae de Craoangse landen”; zij gingen dus niet meer over Pagoetan, maar trokken meer westwaarts in zuidelijke richting over het gebergte; mogelijk dezelfde weg welke volgens Radermacher (T. N. I. 1856, II, 175) van Sadeng naar de Zuidzee gaat doch „niet gebruikt” wordt.

De eerste Europeaan die, voor zoover bekend, tusschen den Salak en § 2271 den Gedeh doorging, was Scipio in 1687 (B. 14, 13 e. v.); vermoedelijk week zijn pad niet veel van den tegenwoordigen grooten weg af tot iets benoorden de spoorhalte Tjibadak. Van Riebeeck volgde dezen weg gedeeltelijk in 1709 (B. 22, 100 e. v.) en geheel in 1711 (B. 23, 54 e. v.). Sedert bleef deze weg in gebruik. Van Imhoff bevond in 1744 dat de weg van Tjiandjoer naar het Buitenzorgsche om den Gedeh heenliep (B. 31, 26). Mossel schrijft in 1751 (Aanm. p. 193) dat van de Zuidzee „de naeste weg na Batavia valt over de oosterruggen van den berg Salak”. Radermacher u. s. pag. 165 beschrijft den weg van Tjiandjoer naar Buitenz. als vereischend 4 dagen, met rust te Soekaradja, Tjiheulang (denkelijk de uitmonding der rivier van dien naam (1), even W. van Karangtengah) en Tjitjoeroeg. Nederburgh ging in 1794 van Tjiandjoer over Gekbron, Soekaradja, Kiararambai (d. i. de halte Tjisaät), Tjiheulang, Soeniawenang, naar Tjitjoeroeg en Buitenzorg. Eene kaart van

(1) Op Junghuhn's kaart wordt de naam gespeld *Tjielang*; eene dergelijke spelling heeft geleid tot Radermacher's corruptie *Tjilang*.

omstreeks 1770 vertoont een weg, die van het landhuis Buitenz. onder den naam „oude weg om de zijdt” zuidwaarts loopt, de Tjiliwoeng passeert op het punt waar de Tjipakoe daarin mondt (dus bij Batoetoelis), over Pamojanan gaat en dan een groot aantal zijriviertjes der Tjiliwoeng snijdt. Deze weg is die over Palasari, Tjihideung enz., welken Van Riebeeck volgde. Hiervan scheidt zich even bezuiden Buitenz. een andere af, aangeduid als „nieuwe weg om de zijdt” (hij komt ook voor op de kaart van 1760 bij Faes, *Geschied. van Buitenz.*), welke de richting volgt van den tegenwoordigen grooten weg, eerst ZO., dan ZW., en een zijtak zendt naar Gadok.

§ 2272

Weg over den Poentjak. Volgt men het reisverhaal van Ram en Coops (1701), B. 18, 8 e. v., dan bespeurt men dat er reeds destijds een pad van de hoofdplaats Kampongbaroe bestond, dat vrijwel de richting van den tegenwoordigen weg volgde, of liever het begin vormde van den weg over den Poentjak (1), terwijl wij *ibid.* § 18 e. v. zien, dat ook aan den anderen kant van den Poentjak een pad bergop liep, dat met den tegenwoordigen weg nogal overeenkwam. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat er reeds destijds een voetpad over den Poentjak liep. Wanneer D. 18 Sept. 1706 in een rapport betreffende eene reis naar Djampang melding wordt gemaakt van de aldaar bekomen inlichting „dat er een weg was van Jampang over Tsihandjoer en Tsibelagong (*dit zal wel overtollig zijn*) na Campongbaroe”, dan blijkt dit duidelijk genoeg. De eerste ons bekende Europeaan die dezen weg volgde was Van Riebeeck in 1709 (B. 22, 68 e. v.) en wederom in 1713 (B. 23, 161, 3). D. 2 Maart 1714 gaan een paar soldaten van Tjiandjoer naar Kampongbaroe over Tjilember, en Bollmann in 1731 een eind in omgekeerde richting (B. 29, 27, 8). Toen echter Van Imhoff in 1744 denzelfden weg had genomen, heette het in Tjiandjoer dat dit pad geheel onbekend was (B. 31, 16 e. v.). Sedert hem bleef, tengevolge van de plaatsing der bocren en de oprichting van het hospitaal te Tjipanas, deze weg steeds in gebruik; hij was echter zeer lastig (men vergelijkte Hofhout's beschrijving B. 34, 13 e. v.) en moeielijk te onderhouden (zie § 2296), zoodat hij, voor zoover blijkt, door de koffietransporten niet werd gevolgd. Het tracé van den weg is niet steeds hetzelfde geweest, vergel. B. 22, 70, 3 en 4; 31, 16, 6; 34, 13, 4. Radermacher passeerde tusschen Tjipanas en Tjiandjoer (u. s. pag 170) „Soekenan”, hetwelk Tjoegenang moet zijn, de engte tusschen paal 46 en 47.

§ 2273

Noorderweg door Krawang. Van dezen weg vernemen wij niet veel. B. 7, 32 bespeuren wij dat men in 1678 kon komen van Tjiprage aan de kust over Djengkol (omtrent welks ligging zie B. 7, 19, 3) naar Pamanoekan. Datzelfde jaar ging Jochem Michielsz (B. 10, 36) uit Tjiasem langs verschillende

(1) Het pad van af Pondokgedeh Z. O. tegen den berg op over Pasirmoentjang, werd in 1777 door Radermacher gevolgd bij zijn bezoek aan Artjadomas (T. N. I. 1856, II, 167) en staat op eene kaart van omstreeks 1800.

plaatsjes naar Waringin, dat (zooals beneden blijkt) ook aan den zuidoosterweg door Krawang lag en dus een wegenkruispunt vormde; dit verklaart waarom in de troebelen van 1677 en volgende jaren steeds weer van Waringinpitoe en de daar genestelde vreemde benden wordt gesproken. Vermoedelijk volgde Van Imhoff in 1746 grootendeels denzelfden weg (B. 32, 19, 4) van Pamanoekan over Tjiasem, Tjilamaja, Lemahabang naar Tandjoengpoera. Op de kaart van 1696 ontspringt uit den Krawangschen zuidoosterweg bij Waringin een zijtak recht oost naar de Tjidjengkol en langs den rechteroever daarvan naar de kust; deze zijtak heeft als uitbochtiging zuidoost- en weer noordoostwaarts een anderen zijtak naar het plaatsje Tjihoeni aan den bovenloop der Tjilamaja; en deze uitbochtiging is weer door een weg verbonden met Wanajasa. Radermacher spreekt (T. N. I. 1856, II, 171) van eene reis van Bat. naar Cherib. in 6 dagen, met de volgende stations na elke dagreis: Bekasi, Tandjoengpoera, Tjiasem, Pamanoekan, Indramajoe. Dat die weg liep over Kandanghaer blijkt in § 789; vergelijk ook § 2202 i. f.

Meer bekend dan de noorderweg is de zuidoosterweg door Krawang. § 2274
Reeds De Silva (B. 1, 21) spreekt in 1641 van „een brede heerenstraet” van de negorijen aan de Tjitaroem naar Mataram. D. 5 Jan. 1682 zegt de Regeer. dat Bandoeng van ouds zijne handelswaren afvoert „naar Crawang en Tanjongpoera”. Den loop van dezen weg in 1691 (Tandjoengsari, Tjisalak, Wanajasa, Oedoegoedog, Tirtanagara, Tandjoengpoera) ziet men B. 16, 45, 3. Op de kaart van 1696 loopt van Tandjoengpoera een weg den rechteroever der Tjitaroem op tot een eind boven Waringin, wijkt dan met eene bocht uit, passeert de Tjikao, volgt de richting van den tegenwoordigen weg tot de overzij der Tjilalawi (dus bij het beneden te noemen Bodjong), slaat dan af, naar het schijnt in de richting van den tegenwoordigen grooten weg naar de Tjitaroem, dus Z. Z. W. (1); van het punt waar deze weg de Tjitaroem weder bereikt, gaat hij noordwaarts langs de rechterzij dezer rivier, passeert haar bij de monding der linker zijrivier Tziilerip, dus bij Pamojangan, gaat dan nog een eind noord en loopt schijnbaar dood. Wij zien uit B. 23, 13, 2 dat Bodjong (bij Plered) het verbindingspunt was tusschen den weg die van het Bandoengsche Radjamandala kwam en den Krawangschen zuidoosterweg. Aan gene zijde van Wanajasa liep blijkens B. R. 2 Aug. 1803 laatstgenoemde weg (die toenmaals de postweg was) over Sagaraherang en Batoesirap naar Tjonggeang (zie § 1582). Men ging daarbij, naar het schijnt, bevoornden den Tampomas om naar Melandang (P. XIII, 675). Domis reisde in 1808 (Aanteekeningen III, 3) van Krawang naar Tjikao per boot, daarna over land naar Pasawahan en den boven aangeduiden weg naar Melandang; van af Batoesirap was deze zeer slecht en liep door alangalangvelden, bevolkt met tijgers; daarna ging hij door een bosch, waar de paarden tot den

(1) D. 9 Dec. 1693 gaat Meur van Tjiblagoeng over Tjigaloempit naar den Parang.

buik in de modder zonken, naar Karangsamboeng, dus zonder de hoofdplaats Soemedang aan te doen. Dit zal wel de weg wezen die omstreeks denzelfden tijd voor het koffietransport was gebruikt (§ 1171).

§ 2275 *Wegen door de Prcanger. Naar de Wijnkoopsbaai.* Het reisverhaal van Scipio (B. 14, 13 e. v.) is vrij lastig te volgen; wij bemerken echter dat hij in hoofdzaak de richting nam, welke Van Riebeeck later insloeg. Deze laatste, in 1709 uit het O. komende, bereikte de plaats der tegenwoordige spoorbrug even N. van Tjibadak en daarna Djogdjogan (B. 22, 98, 7), welk plaatsje hij een paar jaar later (B. 23, 57) ook passeerde op zijn marsch van het Buitenzorgsche naar de Zuidzee; dit vormde dus het verbindingspunt. Hij had voor zijn laatsten tocht den weg gedeeltelijk doen verleggen (B. 23, 58, 4; *ibid.* 82, 4). De richting laat zich vrij nauwkeurig vaststellen en komt in hoofdzaak overeen met die van den hedendaagschen weg; hij liep echter daaraan gedeeltelijk parallel (B. 23, 63, 6). Van Riebeeck verordende dat aan zijn weg de hand zou worden gehouden; wij zien echter dat aan dit voorschrift slecht werd voldaan. Stier reisde in 1730 (T. N. I. 1875, I, 2) van Tjiandjoer over Boenikasih (N. van het aan den grooten weg gelegen Bangbajang), Tjikoepea, Tjimoentjang, Tjigoenoenggoeroe en Tjikoeja naar Pagadoengan aan de Tjimandiri (dus den weg nemende dien Bollmann een jaar later ging, B. 29, 14); van de baai reist hij terug over Tjikoeja (dat dus het kruispunt was) (1), Pondokkaso (B. 29, 26, 2) en Benda (Tsimandi) naar Kampongbaroe. Radermacher zegt (T. N. I. 1856, II, 171) dat men uit Tjiandjoer in drie dagen te Tjimadja aan de baai kan zijn, met rustpunten te Tjipajong (een eind W. van Tjibadak) en Tjitarik; dit wijst dus op den weg, die uit het N. te Pelaboehan aankomt. In ons Tweede Deel E. 23, 30 ziet men duidelijk hoe het in 1800 met de beide wegen daarheen stond. De Statist. Beschrijv. van 1822 maakt daarvan geene melding onder de wegen, die te paard of per rijtuig kunnen worden gebruikt; zij schijnen dus als voetpaden beschouwd te zijn. De Jav. Courant 6 Juni 1829 vermeldt den recenten aanleg van een weg van Tjiandjoer naar de baai; vergel. II, E. 23, 39 en zie voorts wat Eekhout zegt in Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. LX, 407.

§ 2276 *Weg van Buitenzorg over Soekaboemi naar Tjiandjoer.* Tot den aanleg van den hedendaagschen grooten militairen weg van Batavia over Buitenz., Tjiandjoer, Bandoeng enz. werd in 1854 besloten. Men zal beneden zien, dat deze weg grootendeels de richting der van ouds bestaande wegen volgt. Het gedeelte Bat.—Buitenz.—Tjibadak hebben wij reeds besproken. De loop van den weg van Tjiandjoer zuidwestwaarts blijkt bij Van Riebeeck B. 22, 90 e. v.; 23, 56; wij maken daaruit op dat die niet liep over het hedendaagsche Soekaboemi doch wat noordelijker; zijn pad kwam uit bij de spoorbrug

(1) Zuid van Djogdjogan, ongeveer waar kruispunt, zie II, E. 23, 30.
Leuwillieur ligt. Later is Soeniawenang het

even N. van Tjibadak. Ook Radermacher (T. N. I. 1856, II, 171; 172; zie ook hierboven § 2271) vermeldt een weg van Tjiandjoer over Gekbron en Tjimahi, welke bovenbedoelde wezen zal. Dit wordt bevestigd door het journaal der Commissie Thalman c. s. van 1807 en de reisbeschrijving van Domis uit het begin van 1809 (Aanteek. III, 37).

Van Tjiandjoer naar Bandoeng. Wij zagen hierboven § 2268 dat de § 2277 weg over Tjikalong oudtijds de meest gebruikte „passage” was van het Bataviasche naar de Preanger. Het duidelijkst treedt dit aan den dag D 29 Sept. 1701, alwaar de Regent van Krawang verzoekt „dat aan de negorij Baijabang, gelegen beoosten de Carwangse revier en in 't district van Carwang, ontrent een dag gaans beneden Tsikalong, alwaar voor desen geen passagie geweest is off eenig volk gewoont heeft, en alwaer nu zedert twee jaren eenig uijtgeweken volck van Souccapoera, eerst gagas gemaakt hebbende, daarna sijn komen wonen, daer van daen mogen gelast werden weder te verhuisen na 't district van haer meester, en dat hij als in sijn district van sijn volck daer mag nedersetten en die overvaert en passagie na Batavia laten waernemen en bewaken, zijnde buijtendien nogh twee passagien hoger zijdwaerts op, als een ontrent Tsikalong en een boven Tsikalong onder 't gebiet en volck van Demang Timbanangtangh (*den Regent van Bandoeng*), komende alle drie die wegen (*nam. van het Oosten*) op Tsikalong uijt, als welke negerij Tsikalong ontrent een dag gaens westwaerts van de revier Carwang afgelegen is, zijnde te noteren dat na 't berigt alle die van de Oost na Batavia of van Batavia na de Oost gaan, op alle de drie passagiën van Baijabang, Tsikalong en van Timbanantang voor ijder mensch een stuijver en voor ijder beest off buffel een dubbelde stuijver tot de overvaert der revier, 't zij heen of weder gaande, betalen....., dogh op Tanjonghpoura wert voor de overvaert niets betaelt; dogh dienen de wegen en overvaert omtrent Baijabang en Tsikalongh (*soorvel*) als de zijdelijkste van Tsisokan, die alle bewesten de Carwangse rivier na Batavia in een uijtlopen, tot gerieff der Priangers ook in gebruik te blijven”.

De zuidelijkste dezer drie overvaarten (blijkbaar waren er nog geen § 2278 bruggen) lag dus boven Tjikalong (versta: Tjiandjoer) in het gebied van Bandoeng en hield verband met de Tjisokan (1). Dit zal dus wezen het punt waar de hedendaagsche groote weg over de Tjitaroem gaat bij de monding der Tjidjochoeng, na eerst de Tjisokan te hebben gepasseerd bij Tjihea Dit schijnt oudtijds de drukste der drie passages; het is dezelfde die D. 25 Mei 1684 Tsiedjong en Tsiedjogong wordt gehecten, behoorend onder Bandoeng en vier dagen bezuiden Tandjoengpoera aan de Tjitaroem, „alwaar de gemeene

(1) Omtrent de moeielijkheid der passage van de Tjitaroem en de Tjisokan vergel. Jungluhn, Java II, 516: de diepte van het rivier-

bed is 150 à 250 voet; het is met loodrechte wanden in het vulkaanpuin uitgeschuurd.

passagie om over te varen is". Op de kaart van 1692 staat Tjidjoehoeng links van de Tjitaroem (misschien niet correct, want de gelijknamige rivier is een rechter bijrivier der Tjitaroem) binnen het Bandoengsche. In het rapportje van een tocht van Patinggi D. 7 Juli 1689 wordt de volgende weg gevolgd: Tjiblogoeng, Tjiandjoer, Tjilakoe, de Tjisokan, de Tjihea (*Katic Hija, versta: Kali Hea*), Tjidjoehoeng, Kaparakan (Parakan, benoorden Padalarang), Bandoeng. Denzelfden weg nam Winkler in 1691 (B. 16, 20 e. v.; daar hij zijn „logies nam over de revier Tsitarum", moet, zooals te verwachten was, het plaatsje Tjidjoehoeng aan de oostzij der Tjitaroem hebben gelegen) en Oluff Christiaansz in 1700 (B. 17, 19 e. v.). Wij noteeren daarbij dat Parakan ook lag aan den weg van Bandoeng naar Krawang, en dus een kruispunt vormde (B. 16, 21, 4); verder, dat Bandoeng destijds zuidelijker lag dan thans, zoodat de hier bedoelde weg nogal veel verschilde van den tegenwoordigen grooten weg en daarmee vooral de passage bij Tjidjoehoeng gemeen had. Deze Tjidjoehoeng-passage van de Tjitaroem geeft vermoedelijk de verklaring der operaties van kapitein Ruijs in 1683 tegen Sheik Joesoef, die naar het O. zocht door te breken uit het Djampangsche, zie § 458. Over Tjikalong wil Ruijs gaan naar „Sitouhough in de Craoangse landen", waarmee misschien Tjidjoehoeng wordt bedoeld. Wat later (D. 18 April 1683) vinden wij hem te Tjikondang om den Tjisokan-overgang te versperren; meer westelijk lag een punt (D. 28 April 1683) „daar de twee passagien in malckanderen liepen", naar het schijnt Tjisalak, dat even beoosten de spoorlijn ligt, zoodat de twee passages die om den Goenoeng Kantjana zullen zijn, waarvan de zuidelijke thans door de spoorlijn wordt gevolgd. Wat nu den Tjidjoehoeng-overgang aangaat, Pangeran Joedaningrat bericht D. 18 Juni 1705 dat op last der Regeer. „de weegen ofte passagie van Tsjkantjas en Tsjhia (*bedoeld zullen zijn de Tjirandjang en de meer oostelijke Tjihea, namelijk bij hare uitmonding in de Tjitaroem, alwaar ook de Tjidjoehoeng uitmond*) met boomen toegekapt en onbruikbaar gemaakt" is. Sedert hoort men er niet meer van. De kaart in B. R. 15 Jan. 1742 vertoont wel een Siouhoeg boven Bajabang aan de Tjitaroem, maar geene passage aldaar.

§ 2279

Lager aan de Tjitaroem dan evengenoemde passage was die bij de monding der Tjisokan, Bajabang Girang genaamd. Kuffeler richt D. 2 April 1687 om de Baliërs te keeren, met wie aan de Tjisadane was gevochten, een postje op aan de Tjitaroem „bij Biabang, een plaats daar wel de meeste passagie geschiede"; dit moet, blijkens de hierboven gegeven verklaring van 1701, Bajabang Girang geweest zijn, behorende onder Tjikalong, d. i. Tjiandjoer. D. 18 Juni 1705 bericht Pangeran Joedaningrat dat op last der Regeer. „de brugh over den overvaart Baijabangh omtrent Tsjoekan was afgebrooken geworden". Toen Van Riebeeck er in 1710 kwam, was de sasak aan de Tjisokan, die vroeger van Tjiandjoer en Bandoeng was geweest, nog niet hersteld, maar de Regenten hadden verzoek gedaan er weder een te mogen

leggen (B. 23, 12). Tijdens de Chin. onlusten wilde men, blijkens eene kaart in B. R. 15 Jan. 1742, bij dit Bajabang aan de Tjisokan eene benteng bouwen, hetgeen wel bewijst dat hier de beste passage was. Uit D. 27 April 1711 vernemen wij dat er met toestemming der Regeer. weder een sasak was gelegd, en deze was het die Van Imhoff in 1744 overging (B. 31, 39) naar Radjamandala, hetwelk ligt aan den weg (hierboven vermeld), die van Parakan N. W. en dan N. gaat naar Krawang, waar hij in N. W. richting Bodjong bereikt; denzelfden weg was Van Riebeeck vroeger gegaan (B. 23, 13 e. v.), doch uit het noordelijker Bajabang Hilir.

Dit laatste was, zooals wij zagen, de jongste passage. D. 8 Nov. 1701 § 2280
marcheert de sergeant W. van der Mast over de „brug” alhier. De berichten van 1705 over de sluiting der beide andere passages, zeggen dat deze geschiedde „teneijnde gemelde overvaart(en) aldaar van de passanten uijt de bovenlanden naar Batavia niet meer te doen frequenteeren”, dus om het gansche verkeer te concentreeren in het nieuwe Bajabang, het noordelijkste, hetwelk kort te voren (misschien vanwege de tolheffing) onder den Kapitein der O. Javanen was geplaatst (D. 19 Jan. 1704) en dat daarna (D. 1 Mei 1705) onder Krawang was gebracht; er werd ook (§ 1896) een Europ. militair gelegd. Op eene klacht van Toemenggoeng Djanagara R. 21 Sept. 1729 dat hij o. a. moet leveren „20 huijsgesinnen, onder opsigt van een Europees corporaal bescheijden zijnde aan de brug, leggende uijt het Bandongse in het Crawingse district over de rivier Tsitaroem”, wordt besloten die wacht in te trekken onder bepaling dat de Hoofden „of degene die deselve benodigt zullen zijn” voor het onderhoud der brug zullen zorgen. Over de onderhoorigheid der beide Bajabang's aan Bandoeng, Krawang en Tjiandjoer zie § 181 e. v.

Wij keeren thans terug tot de beschrijving der wegen. Te Parakan § 2281
aangekomen, marcheert Oluff Christiaansz (B. 17, 20 e. v.) naar Bandoeng, Parakanmoentjang en Soemedang, evenals Patinggi D. 7 Juli 1689 was gegaan van Bandoeng over Oedjoengbroeng naar Parakanm., Soemedang, Karang-samboeng en Cheribon. D. 17 Juni 1741 leest men dat tegen de Chineezzen, die uit het Bataviasche oostwaarts zijn gerukt, door de bevolking van Limbangan post is gevat op Parakanmoentjang teneinde hun den overtocht over de „Tjccaroen” (Tjitaroem, bedoeld is de Tjitarik) te beletten, vermoedelijk omdat Parakanmoentjang het kruispunt was van den weg over Soem. naar Cheribon en dien naar Limbangan. Radermacher noemt als tusschenstations tusschen Tjiandjoer en Cheribon: Bajabang, Joerok Dagin, Band., P. moentjang en Soemed.; elders (l. l. pag. 171) noemt hij het tweede hiervan: Tjoerik. P. Engelhard gaat in 1802 van Bajabang Girang over Radjamandala en Soerogaging naar Tjimahi en Bandoeng. Derhalve is Joerok Dagin, Tjoerik en Soerogaging het Tjoeroegagoeng aan den weg van Daendels (P. XV, 1039), even Z van de spoorhalte Tjipadalarang, dus wat Z. O. van het bovengenoemde Parakan. Daar Rolff in 1786 (B. 40a, 18 van Radjamandala over

Tjoeroegagoeng naar Batoelajang reisde, was evengenoemd plaatsje dus een wegenkruispunt. Koorders weet te vertellen (Bijdr. 1869 p. 367) dat tusschen Bandoeng en Soemedang de „grootte weg oudtijds niet liep langs het slangepad (*hij bedoelt: het slingerende pad*) maar dwars over de belendende bergen”, iets wat ik in twijfel trek, omdat wij zien dat reeds in 1691 Winkler van Parakanmoentjang naar Tjسالak gaat (B. 16, 44 e. v.), vermoedelijk over Tandjoengsari; en dan zal ook wel het eindje weg van Tandjoengsari naar Soemed. bestaan hebben. In 1751 reist Van Suchtelen van de hoofdplaats Soemed. naar Cherib. aldus: hij volgt den tegenwoordigen grooten weg tot Paroemasan; slaat dan O. af naar de Tjipeles, gaat zoo door naar Dermawangi en komt hier over de Tjiloetoeng op Cherib. gebied De gewone weg was dit oudtijds echter niet, want D. 21 Febr. 1682 wordt als de beste weg opgegeven die van Soemedang naar Dermaradja, Talaga enz. Uit P. Engelhard's journal van 1802 zien wij verder dat Tjipelang en Tjonggeang liggen aan den „grooten weg van Sumadang na Karang Sambong”. Over dit weggedeelte vergel. hierboven § 2274 i. f. Bovendien bespeuren wij in § 789 dat uit Soemedang een weg liep naar Sindangkasih (even Z. O. van Madjalengka).

§ 2282 Den hoofdweg van Parakanmoentjang naar den Z. O. hoek der Preanger leert men kennen uit de reisverhalen van Winkler en Oluff Christiaansz (B. 16, 27 e. v.; 17, 31 e. v.). Hij liep over Limbangan, de Tjitandoewi, Malangbong en Soelambitan naar Tjiawi en Radjapola. Uit de omstreken van Tjiawi schijnt een weg naar het Cheribonsche te hebben geloopt; althans een archiefstuk van 1683 vermeldt Ind. Gids 1901 p. 620 de zending van troepen van Cheribon over Manis (Z. O. van den Tjerimai), Talaga en „den pas van Bandung” naar Galonggang. Deze pas zal dus in Tjihadæer Wétan moeten liggen, vermoedelijk bij Pagarageng (zie § 176 noot), alwaar inderdaad een pas is, door welchen de Tjikidang gaat. Couper's kaart van 1684 vertoont eene „negerij Padrogang” (lees: Pagragong), waar hij, van Sindangbarang Z. W. over het gebergte gaande, aankomt op doortocht naar Radjapola. Dit laatste had verbinding met Soekapoera (zie B. 17, 33) en Soekapoera weer met Imbanagara (ib. § 37), op welke laatste plaats men natuurlijk ook van Radjapola kon komen (B. 16, 27).

Overigens zal men het best doen met de beide genoemde Bijlagen te raadplegen over de wegen in den zoo weinig bereisden achterhoek der Preanger. Het komt daarbij vooral op de zoogenaamde „passages” naar Cheribon en het Mataramsche aan, welke in het bijzonder bij de vervolging van Sheik Joesoef zulk eene belangrijke rol spelen, zonder dat het echter duidelijk wordt waarom daarvan zooveel afhing.

§ 2283 Wij hebben eerstens den Tjitandoewi-overgang bij Galonggang (be-noorden Manondjaja). Deze wordt D. 14 Juli 1683 genoemd „de passagiën aan de negorijen Tsiamijs en Passangarahang”. Couper trok in 1684 op zijne vervolging van Soerapati bij Galonggang de rivier over, marcheerde N. N. O.

in de richting van Kwali (volgens de wonderlijke kaart, die zijn rapport begeleidt, zou ik zeggen: tot Tjikapoendoeng, maar 't kan zijn dat hij wat verder ging, tot het beneden te noemen Barekbek) en daarop oostwaarts naar Madoera; de hierbij gevolgde weg is door de verhaspeling der namen onmogelijk op de kaart te volgen. Naar Couper's kaart te oordeelen zou het eind oostwaarts ongeveer in rechte richting naar Madoera hebben geloopt, in welk geval voetpaden moeten zijn gebruikt, welke op de topogr. kaart niet aan te wijzen zijn. Niettemin houd ik het er voor dat de passage naar Madoera (welke Van Happel volgde, § 475) die van Galonggang is, ofschoon uit B. 16, 31 en 32 af te leiden valt dat men naar Madoera ook bij Bandjar over de rivier kon. De Comp. post, die eerst te Pamotan was geplaatst, werd vervolgens naar Madoera overgebracht (§ 569). Een brief van Maart 1706 (achter Nederburgh's Consid.) noemt Madoera „gelegen aan de groote passagie van Banjoemaas en de Mataramse landen”. De overgang bij Galonggang schijnt (zeker is het niet, want de plaatsjes, die hij opnoemt dicht bij dien overgang, staan niet op de topogr. kaart) ook door Van Suchtelen in 1751 gebruikt.

De tweede passage is die bij Bandjar, waarlangs men naar Dajeuh- § 2284 loehoer kon komen (B. 16, 32, 1). Tijdens de Chineesche troebelen wordt R. 15 Jan. 1742 beraadslaagd over de oprichting van eene benteng in Bodjonglopang, blijkbaar tot afsluiting van den weg, evenals ook vroeger reeds eene benteng in dat landschapje had bestaan (zie § 569); uit het in de bijlagen dier Resol. gevonden kaartje leid ik af, dat deze jongere benteng bedoeld werd aan den linkeroever der Tjitandoevi, bij de monding der Tjirende of liever der Tjikalagen, waarin de Tjirende uitloopt, dus precies op het punt waar heden ten dage de spoorweg over de Tjitandoevi gaat. Op dit punt komt volgens die kaart een weg uit het Z., die de Tjiseël passeert, aan de Tjitandoevi; van hier loopt hij N. W. naar Barekbek en zoo het Cheribonsche verder in (welk pad op de topogr. kaart gevolgd kan worden); van Barekbek loopt Z. W. een andere weg naar de Tjitandoevi (denkelijk naar de passage Galonggang), passeert die rivier en komt zoo in den weg, die noordwaarts naar Radjapola gaat.

De derde passage naar het Mataramsche gebied is die van Pamotan, waarmee vermoedelijk (B. 16, 32, 9) de zeeweg naar Tjilatjap wordt bedoeld. Deze derde passage treedt op den voorgrond bij de vervolging van Sheik Joesoef. D. 7 Aug. 1683 marcheert zijne bende daarheen „om hun doortrek nae Donan te nemen”. Vandaar dat R. 22 Jan. 1704 wegens de te vreezen onlusten in het Mataramsche besloten wordt post te vatten „'t sij tot Pamotangh, Tongillis of in die districten op sodanigen plaats daar men best die onrustige geesten kan dempen en agterhalen en ook den doortogt van eenige quaadwillige 't sij van dese of van de Mataramse zijde bequamelijk soude kunnen verhinderen”. Dit liep uit op het vestigen van bovenvermelden post te Pamotan.

§ 2285 *Zorg voor de wegen.* Toen de Zuiderweg was begonnen en andere wegen waren geprojecteerd, werd in de instructie voor den Dijkgraaf, aan wien de zorg voor wegen en bruggen werd opgedragen, o. a. bepaald (P. III, 29 art. 14) dat geen „viervoetig vee” de nieuwe wegen zou mogen passeeren zonder zijne vergunning. Na diens spoedig overlijden trad een nieuw College van Heemr. op, aan hetwelk (P. III, 56, 17) dezelfde opdracht werd verstrekt, terwijl „het gantsche land, sooverre hetzelfde onder het gebiet der E. Comp. buiten de stad is staande”, aan zijne zorg werd toevertrouwd (ib. 15). Dit tweede College werd echter ontbonden en een derde trad op, welks zeer beknopte instructie (P. III, 138) van geene wegen en bruggen spreekt; ongetwijfeld bleef echter de vorige instructie te dien opzichte van kracht (evenals men bijvb. bij De Jonge X, 399 en 403 i. f. bespeurt, dat door de instructie voor G.-G. en Raden van 1650 de oudere instructies voor hun College volstrekt niet van onwaarde werden).

Voor verhardingsmateriaal werd in de stad van ouds (zie P. I, 413) koraalsteen gebruikt. B. H. 8 Aug. 1801 spreekt van „het continueel ophoogen met keisteentjes” van den weg van Goenoengsari; dat dit in 1806 bij Heemr. het gewone verhardingsmateriaal was, blijkt P. XIV, 271. Om de wegen op eenigen afstand der stad bekommerden Heemr. zich echter weinig, en wanneer zij in hunne jaarlijksche opgaven omtrent den staat der wegen den grooten Zuiderweg vermelden (zoals H. 3 Aug. 1737, betreft dit alleen het stuk tot Mr. Cornelis. In den erfbrief van het land Buitenzorg dd. 7 Sept. 1751 wordt dit land vrijwel aan de bemoeiing van Heemr. onttrokken door de bepaling, dat alleen aan den landheer de zorg voor bruggen en waterleidingen zal behooren. H. 6 Dec. 1752 wordt besloten, wegens de onkosten aan den weg en de vaart naar Tanggeran aan de Regeer. voor te stellen, de zorg van het College te beperken tot het land binnen de binnenposten, waarop bij R. 11 Dec. 1752 de zorg voor de bruggen werd bepaald tot die binnen den kring: Tanggeran — Meester Cornelis — Groote Maroenda, en die voor de wegen tot zeer enkele met name aangeduide dicht bij de stad, terwijl voor 't overige de aanwonenden de wegen in orde hadden te houden en, als dezen ontbraken, aan Heemr. vergund werd, als het „absolut nodig mogte werden g'agt”, zelfstandig in te grijpen. Van die vergunning werd weinig gebruik gemaakt. Bemoeiden Heemr. zich met de verderaf zijnde wegen, dan was dit op last, zoals reeds eerder, anno 1745 (zie beneden), met den weg naar Krawang.

§ 2286 Het eerste spoor van zorg van een besturend ambtenaar vind ik in de overigens erg onbelangrijke memorie van overgave van den Cherib. Resident J. Donker van der Hoff dd. 31 Mei 1730, die zijn opvolger aanraadt, een oog te hebben op „het onderhouden der weegen, soo voor de beesten alsook de menschen apart door het gantsche land”. B. R. 21 Febr. 1747 zegt de Gcomm. van den Velde dat hij alle moeite heeft gedaan „om de weegen,

die bevorens genoegzaam impracticabel waren, te verbeteren, en zoodaenig in staat te brengen, dat men met deselve hoe langer hoe meer communicatie kan houden", waartoe hij ook verscheiden bruggen had laten maken. Dit slaat bepaaldelijk op de Bovenl., misschien zelfs op de Regentsch H. 28 Maart 1750 ziet men denzelfde zich bemoeien met het repareren van den weg naar Buitenz. R. 12 Mei 1758 wordt den Gecomm. gelast, den weg door Krawang te verbeteren, zie § 1606. H. 18 Mei 1765 zal de weg naar Buitenz. worden hersteld, omdat de G.-G. daarheen gaat, en later ziet men Heemr. zich wel meer met dezen weg belasten. Eerst bij R. 17 Jan. 1800 wordt het onderhoud der groote wegen en der bruggen van Bat. tot Tjilingtjing, de Bekasi, Buitenz. en Tanggeran geheel van de landheeren overgebracht op Heemr. Nic. Engelhard schrijft in 1803: „Tot welzijn der Boovenlanden waare het te wenschen, dat de staat van de weegen noch zo was als bevoorens", en wel omdat de bevolking thans te zwaar gedrukt wordt door den overlast der passeerende reizigers „zelfs tot Ciceroa en Tjiandjoer". De § 2287 zelfde zegt (Overzicht p. 294) dat in de „Preangerlanden nimmer het gemis der rijwegen ondervonden is, daar men evenwel allerwege waar men wezen wilde met zeer veel gemak kon komen" (per tandoe misschien?), eene rede- neering, welke in geest vrijwel overeenkomt met eene van P. P. Roorda van Eijsinga, die als Secretaris van Bantam omstreeks 1830 van oordeel was (o. l. IV, 147): „De verbreeding der wegen kan in deze residentie niet als onmiddellijk noodzakelijk beschouwd worden, omdat de Inl. geene pedaties heeft en zich veelal van binnenwegen bedient". Deze zonderlinge opvatting verhinderde echter niet, dat er wel eenige zorg voor de wegen werd gedragen. Immers wanneer Opziener Hoffmann 17 Dec. 1799 aan Nic. Engelhard naar aanleiding van den slechten toestand der wegen in Tjinengah en Sagaraherang schrijft, dat die niet is te verwonderen, omdat die landen nooit „onder commando gestaan" hebben (zij waren pas door Sultan Anom aan Soemedang overgedragen), dan sluit dit in, dat hij oordeelde dat het van zelf sprak dat de Opz. zich daarmee bemoeide. Uit een brief van een anderen Opz. bespeurt men dat Wegener den „slegten weg van den Megamen- doeng" had gelast te verbeteren. De Opz. van P. moentjang gelast in 1805: „de hoofdnegorij in order te laten maaken; de weegen, bruggen, passang- rahan tans in order te laten maaken". P. Engelhard verzekert dat hij heeft „laten maken bruikbare wegen over de zogenaamde Blauwe en andere hoge gebergten". Ongetwijfeld is wel meer in die richting gedaan; zoo niet het koffietransport dan toch de toenemende reizen van inspecteerende en andere ambtenaren maakten eenige zorg onvermijdelijk. Overdreven is daarom wat Daendels van de Preanger schrijft (Staat, p. 52): „De verwaarloozing der wegen had geen ander oogmerk dan om de gemeenschap te belemmeren en daardoor meer onafhankelijk te blijven" (namelijk van dwarsijkers); „om dit goed (*d.i. aannemelijk*) te maken, wendde men voor, dat het gebrek aan

wegen voor de defensie nuttig was". Zoo niet voor de defensie nuttig, de afwezigheid van gemakkelijke verkeerswegen belemmerde ongetwijfeld het clandestien vervoeren van koffie.

§ 2288 *Staat der wegen.* Voor punten van vergelijking mag ik verwijzen naar Macaulay's History of England, Hoofdst. III: in het laatst der 17^e eeuw kon men soms op de grootste verkeerswegen in Engeland verdwalen, of liever, er van afdwalen, zoo weinig waren die hier en daar van het omringende land te onderscheiden, enz. enz.; wat door Macaulay dienaangaande is verzameld, duidt op een minstens even primitieven toestand als wat hierbeneden zal volgen. Onze uitdrukking: zijn karretje gaat op een *zandweg*, spreekt boekdeelen over den staat der wegen in patria.

Weg naar Buitenzorg. H. 4 Nov. 1682 lezen wij dat de Zuiderweg in den natten moeson onbruikbaar is; vergelijk B. 22, 38. Wij zien Van Riebeeck op zijne oudere reizen eenige malen dames meenemen (B. 22, 16 en 35) zelfs tot Kampongbaroe, en ver het land in werd door haar dan nog wel een rijtuig gebruikt (ibid. § 24); het herhaalde verspannen bewijst intusschen dat de groote weg geene kolfbaan was (ibid. § 16; 17; 29; 30). In 1711 en 1712 gebruikt hij de „carossen” alleen tot en van „Laxamana's land” (B. 23, 49; 50; 112 enz.); verderop steeg hij te paard. Toen Cornelis de Bruin in 1706 naar Tanahabang reed (Reizen p. 366; zie ib. pag. 392), kon hij „om de ongemakkelijkheit des wegs” den heelen afstand niet in de karos afleggen, maar moest „na een uur rijdens” te paard stijgen; toen hij Chastelein op Seringsing wilde bezoeken, moest hij een half uur boven Mr. Cornelis in eene buffelkar, waarvan het trekdier driemaal in een uur werd verwisseld; „de wegh was ook zoo hobbeligh en strompeligh, dat wij gestadig gehotst en geschud elkander zonder lachen niet aenzien konden” (ib. pag. 367), wat te opmerkelijker is, omdat de weg toen pas gerepareerd was, althans H. 2 Mei 1705 wordt daartoe last gegeven, omdat de weg boven Mr. Cornelis „vernauwt en zoo diep (1) was, dat de paarden tot de buijk daar moesten doorgaan”. Mogelijk volgde De Bruin echter niet dezen oosterweg maar dien bewesten de rivier. Eene Commissie uit Heemr. deed H. 1 Aug. 1739 drie dagen over een tochtje naar Kampongbaroe, Van Imhoff in 1745 vier uur over het eindje Tjimanggis—Kampongbaroe (B. 32, 12, 4). Eerst nadat hij in Aug. van dat jaar eigenaar van Buitenz. was geworden, wordt H. 16 April 1746 gerapporteerd „dat de weg boven de post Mr. Cornelis op diverse plaatsen in dier voegen onbruikbaar was, dat er geen mens te voet, veel min eenige paarden of rijtuigen passeeren konde”; men vermaant nu de aanwonenden om den weg te herstellen. R. 1 Oct. 1754 wordt doodkalm het feit genoteerd, dat de weg van Batavia naar Mr. Cornelis „in de westmoesson inpracticabel is”. Van Lennep kwam later na gedaan onderzoek tot

(1) D. i.: de vaste ondergrond lag onder zulk eene modderlaag. Evenzoo in § 474.

de gevolgtrekking (o.l. pag. 44) dat omstreeks 1750 in de Ommel. „de deerlijk slecht gestelde weegen volstrekt voor niets anders dan buffelskarren practicabel waren, 't welk de communicatie met de Binnen- en Bovenl. verbazend belemmerde". Nog in 1772 kon men voor zijn genoegen „niet verder rijden als de posten, die niet ver van de stad zijn; dan moet men wederkeren na de stad" (Not. B. G. X pag. XCVIII). De buffelkarren met producten maakten ongeveer op de hoogte van M^r. Cornelis gebruik van eene brug over de Sontar (R. 14 Febr. 1769, zie § 1085); maar Hooijman schrijft in 1781 (Verh. B. G. III, 2^e dr. p. 326 noot): „Alle onze groote rivieren zijn, uitgezonderd in de nabijheid van de stad, tot nog toe zonder bruggen Wanneer iemand van aanzien naar boven gaat, maakt men een brug van gespleten bamboeze, sasak geheeten, die voor het gebruik sterk genoeg is, maar niet lang kan duuren en door de buffelkarren niet mag gebruikt worden".

Intusschen zegt Rolff in 1786 (B. 40a, 3) dat de weg naar Buitenz. § 2290 „bijna even zo goed (is) als die van Jaccatra". A. Teisseire schrijft in 1792 (Verh. B. G. VI, 18) dat de Groote Zuiderweg naar M^r. Cornelis, die doorloopt tot Tjisarocwa „ten allen tijde goed en voor wagens bruikbaar is, vermits de karrenweg daarvan is afgezonderd". Te noteeren is daarbij, dat juist destijds door Smith, als Presid. van Heemr., veel voor de wegen was gedaan. In de correspondentie van Nic. Engelhard vond ik echter een briefje van den eigenaar van Pondokgedeh, even achter M^r. Cornelis, denkelijk van Febr. 1795: „De weg naar mijn land van boven Campong Malaijo tot aan mijn laan is zodanig bedorven, dat ik niet dan met de grootste moeite en nog wel met buffels voor de wagen ben bovengekomen"; in één nacht waren er 60 karren met Buitenzorgsche groenten gepasseerd, die alles vernielden; „meer dan 10 maal seedert December hebbe ik de sassaks laten vernieuwen en ik kom niet boven of ik vinde alles stukken en met gaten". Vergelijk P. Engelhard's uitlating over de pedati's in § 1054 i. f. en die van Nederburgh in § 1090 omtrent de extra hooge wielen, die deze tusschen Buitenz. en Bat. noodig hebben. In 1797 verklaren Comm.-Gen. (P. XII, 494) dat er een groot bezwaar bestaat tegen het kampement te M^r. Cornelis, door „de moeijelijkheid van het transport van provisiën en allerlei noodwendigheeden vooral in de regenmousson". Den 3 Maart 1799 schrijft de Command. van Buitenz. aan N. Engelhard dat wegens den regen de vrachtkarren 10 à 12 dagen werk hebben naar Batavia. H. 14 Febr. 1801 heet de Zuiderweg even boven Weltevreden een „ondoorrijbare modderpoel". R. 12 Maart 1802 deelt de eigenaar van Noesakambangan (even boven Depok) terloops mede dat zijn land met een wagen onmogelijk te bereiken is; de wegen waren destijds zóó, dat de buffels der koffietransporten „onder haar last bezweeken en dood leggen bleeven" vooral beneden Tandjoeng, zegt N. Engelhard R. 22 Oct. 1802. Heemr. verklaren R. 9 Juni 1803 dat „de weg voor de buffelskarren § 2291 naar Buitenz. om de Oost door verscheiden laagten loopt, die in de reegentijd

moerassig en niet te passeeren zijn”, terwijl aan dien om de West nog altijd eene brug over de Pasanggrahan ontbrak, die thans door een landheer tegen vergunning tot tolheffing zou worden gemaakt. Niettemin schrijft Van Lennep in 1803 (o.l. pag. 45): „Meenigvuldige gebaande weegen doorsnijden thans het land tot aan en over het gebergte”. De Oosterweg had destijds althans twee door Heemr. onderhouden houten bruggen, eene even beneden pasar Tjimanggis over de Slokan en eene over de Tjiloewar aan de grens van Buitenz., B. H. 26 Jan. 1803. Maar bij Daendels' komst heette het dat de „mousson het niet toeliet” dat hij naar Buitenz. doorreisde (zie § 2564). Een rapport van 1831 zegt, dat vóór Daendels deze weg een „eenvoudige grasweg was” en dat eerst hij dien deed begrinten. In R. 14 Sprokkelm. 1810 ziet men dat de Tjiliwoeng even beneden Buitenz. geene brug had en dat voor het verkeer langs den grooten weg hier eene overvaart werd gebruikt; de brug, die toen zou worden gebouwd, was er Proc. 8 Maart 1814 nog niet, zoodat men „considerable inconvenience and delay” ondervond wanneer de rivier bandjirde. Thorn (o.l. pag. 273) beschrijft het veer aldaar als een „bamboo raft”, waarop rijtuigen en paarden konden plaatsnemen. C. S. W. van Hogendorp (Beschouwing p. 626) zegt dat die brug van steen werd gebouwd tijdens Van der Capellen „waardoor men thans ten allen tijde over de rivier kan komen, hetwelk eertijds bij sterken stroom niet zelden volstrekt onmogelijk was”. Daar overigens het veelal gebruikte woord *sasak* zoowel bamboebrug beteekent als bamboevlechtwerk, rustend op veerprauwen, is het niet altijd uit te maken of eene brug wordt bedoeld dan wel een veer. Een aanhanger van Daendels geeft in 1815 (De Roo II, 543) de volgende bijzonderheden over den vroegeren toestand: „Om ruim 12 uren van Batavia naar Buitenzorg te reizen moest men eene schriftelijke permissie van den Heer G. G. en een of twee oppassers van den Landcommissaris bij zig hebben en houden tot de terugkomst. Wanneer de Heer Gouv. Gen. naar Buitenzorg (zijn eigendom zoolang hij in functie was) reisde, wierd hij door een Commissie uit de Hooge Regeering vergezeld tot aan Rustenburg (*even achter Mr. Cornelis*); aldaar overnachtte Zijn H. Edelh. en reisde vervolgens 's anderen daags tot Tanjong Oost of Tjiemangies, om dan op den derden dag fris en gezond, na deezen vermoeijenden togt van nog geen 13 Hollandsche uren, op Buitenzorg aan te koomen, en het door staatzorgen afgepijnde hoofd gerustelijk op het zagte hoofdkussen neer te leggen. Voor Zijn HoogEdelheid vertrok was het extraordinaire vergadering bij de Hooge Regeering (*dit blijkt niet uit de Resol. van dien tijd*), en nu nam men het tederst hartroerendste afscheid van Zijne HoogEdelheid, en wenschte hem behouden en gelukkige reize, even of hij naar Kamschatka moest of zou gaan. Hartbreekender was nog het Farewell, wanneer Z. H. Edelh. 's ochtends van den tweeden dag van de eerste pleisterplaats Rustenburg (drie uren van de hoofdstad gelegen) de reize naar Tanjong, 3 uren verder, zou voortzetten, waarna de Commissie

uit de Hooge Indiasche Regeering naar Batavia terugkeerde, en aldaar in eene evenzoo extraordinaire vergadering verslag van haar verrichtingen deed, evenof zij het lot en de bestemming van geheele staaten en volkeren bepaald en geregeld had". Ik geloof dat hier wel wat overdrijving is, want Alting had zijn huis op Goenoengsari en zijn buiten op Kampongmalajoe, vlak bij Rustenburg; Siberg zijn huis op Molenvliet en zijn buiten op Matraman even vóór Mr. Cornelis; Wiese daar dichtbij op Struiswijk; zij moeten dus dikwijls dat eind op en neer gegaan zijn zonder al die emoties. Misschien past de beschrijving beter op Van der Parra. Du Bus (bij Steijn Parvé o. l. pag. 60) geeft eene nog wonderlijker voorstelling: de omstreken van Buitenz. waren zóó berucht om hare onveiligheid „dat de gebeden in alle kerken te Batavia den Gouverneur-Generaal plagten te volgen, wanneer hij eens in het jaar in gewapenden optogt naar Buitenzorg trok". Waarschijnlijker is, dat bij elke godsdienstoefening voor den G.-G. werd gebeden.

Splitsing van den grooten weg. Wij zagen in § 2285 dat reeds in 1679 § 2292 eene bepaling werd gemaakt tegen het beschadigen van den grooten weg door viervoeters. H. 1 Febr. 1744 wordt besloten, den weg naar Mr. Cornelis „te verdeelen in twee afgesonderde weegen, ten eijnde eene derselve soude kunnen gebruikt werden tot de passagie der buffelskarren en d'andere tot een algemeene weg voor de voetgangers en ordinaire rijtuijgen", waartoe over het midden van den 6 roeden breeden weg „eene doorsnijdinge ofte grip" zou worden gemaakt. H. 23 Jan. 1745 wordt de westerhelft (*sic*) voor „draagbeesten, buffels en buffelskarren" bestemd; de splitsing zal worden aangeduid door djarakboomen. H. 22 Nov. 1749 leest men dat die „heggen ofte scheijdinge" moet worden bijgeplant; H. 6 Dec. 1749 staat eene „advertentie" dat buffels en karren de oostzijde (*sic*) van den weg moeten houden; H. 1 Juli 1752, 29 Juni 1757 wordt gesproken van de vernieuwing der „paggers" op dien weg. Bij R. 19 Aug. 1774 wordt bepaald „dat van de wegen naar de bovenl. of tusschen Weltevreden en de post Mr. Cornelis, mitsgaders zo vervolgens opwaarts, die in tweeën staan te worden verdeeld door het stellen van een stakelwerk in het midden van dezelve, de westzijde eenlijk voor de wagens, dog de oostzijde voor de karren zal moeten dienen". Uit H. 2 Dec. 1780 zou men opmaken dat de afzonderlijke karrenweg niet verder liep dan tot Rustenburg; uit Teissaire's woorden evenwel (hierboven § 2290) dat hij zich uitstreckte tot Tjisaroewa. Omstreeks denzelfden tijd vinden wij ook blijkens B. H. 14 Sept. 1807 den weg naar Poelogadoeng (d. i. den weg langs de gegraven Sontar) door een „pagger van cadondong" in een buffel- en een rijweg gesplitst; uit H. 22 Aug. 1792 bespeurt men dat dezelfde splitsing bestond op den weg over Grogol naar Simplicitas, dus zij kan destijds wel vrij gewoon zijn geweest. Tijdens Macartney's gezantschap (1793) wordt van de omstreken van Batavia geschreven (Staunton, o. l. I, 315): „The buffaloes are yoked to carts, with which they wade, with infinite

labour, through deep and miry roads, running parallel to others kept in excellent order but reserved for the carriages of gentlemen, leading to their country seats". Een besluit van 20 Lentem. 1810 vermeldt den karrenweg naast den grooten weg bij Tjiloewar; het blijft echter bij de onduidelijkheid van Teisseire's woorden de vraag, of de splitsing tot zoo ver niet Daendels' werk kan wezen. Thorn (u. s. pag. 78) beschrijft den weg boven Mr. Cornelis als „a broad road, equally divided by a hedge". Ja zelfs in een rapport van 1830 aangaande de wegen in de Ommel. leest men dat de Oosterweg is „voorzien van de nodige paggers". Den toestand der buffelwegen noemt H. 4 Juli 1805 ellendig en alleen te verbeteren door „eene breede scheijsloot" aan de zijde van den rijweg te graven; maar dit zou te duur komen. H. 1 Juli 1807 leest men dat zij „thans in eene zo deplorabele toestand zijn geraakt, dat geene palliatieve hulpmiddelen meer toereijkende zijn".

§ 2293 *Weg naar Krawang.* Over den toestand daarvan in 1678 zie § 2267. Van Riebeeck gebruikte in 1712 (B. 23, 142) de karos niet verder dan tot Kandangsapi, nog benoorden Poelogoeng aan de Sontar. Van Imhoff klaagt in zijne reisbeschrijving van 1744 niet over den weg (B. 31, 64); tusschen Tandjoengpoera en Tjikarang was die trouwens pas „opengekapt"; maar hij bereikte Poelogoeng toch slechts te paard. Het volgend jaar ging hij (B. 32, 17) per rijtuig van Tjikarang naar Tandjoengpoera, hetgeen nog nooit was vertoond, en keerde vandaar evenzoo naar Bekasi terug. Heemraden besloten datzelfde jaar (H. 11 Sept.) den weg van Tjikarang over Bekasi naar Batavia volgens zijne inzichten te veranderen; toen de G.-G. in 1746 zijne karos weer te Tandjoengpoera in gebruik wilde stellen, moest de weg expres daarvoor eene beurt krijgen (Bijdr. 1853 p. 438). N. Engelhard had in 1791 dertien uur noodig om te Tandjoengpoera te komen, 44 hedendaagsche palen (dus hij avanceerde langzamer dan een voetganger); tot Bekasi ging hij per chais, „dan eens getrokken met paarden, en dan met buffels bespannen en ook nu en dan te voet". Einde April 1795 naar Krawang reizende, ging hij over zee naar Tjilingtjing, van daar te water naar Bekasi, hetgeen doet denken dat de weg van Batavia naar deze laatste plaats thans geheel onbruikbaar was; „de weg van Bekassij naar Tanjongpoera was zoo slecht, dat wij op verscheiden plaatsen moeite hadden om door de modder te komen". De Landdrost van Krawang spreekt 28 Sept. 1811 den wensch uit dat de weg naar Batavia „in een rijdbaren staat" mag worden gebracht. Dat was wel noodig, want G. E. Teisseire schrijft 18 Juli 1811 dat deze loopt „door het zwaare bosch van het land Tjikarrang"; bij hoog water rijst tusschen de Lemahabang en de Tjitaroem het water „tot de hoogte van 6 voeten over de weg" en bewesten de Lemahabang soms 2 à 3.

§ 2294 *Wegen in Krawang.* D. 2 Maart 1714 komt een brief van Samarang over Indramajoe, Karangsamboeng, Bandoeng enz. „als hebbende de weg door de lager landen in desen regentijd niet genomen kunnen werden". In

1786 kon Rolff Wanajasa niet bezoeken wegens den slechten staat van den weg (B. 40a, 11). P. Engelhard zegt B. R. 2 Aug. 1803 dat „het in de kwa- de mousson een enkele keer gebeuren kan dat de weg na Crauwang ge- heel niet rijbaar is, en dan de overbreng der dépêches volgens oude ge- woonte over Buitenzorg en volgende particuliere landerijen geschieden moet”. Uit het rapport van Thalman c.s. van 1808 ziet men, dat ook toen in den regentijd de post niet den gewonen weg kon volgen (zie § 1585) langs den noordvoet van het gebergte, maar over Buitenz., Tjiandjoer en Bandoeng ging. R. 28 Juni 1754 heet de postweg „door de onbequaamheid der wegen seer langwijlig”. De Landdrost zegt in Sept. 1811: „Bij het aanvaarden van het bestier over dit Landdrostambt (*hij was benoemd 2 Lentem. 1811*) heb ik den staat der weegen in zulk een verval gevonden, dat in den westmous- son met een los paard onmogelijk van het eene district naar het andere te rijden was..... Er zijn in dit Landdrostambt geene andere weegen dan die, welke ik hebbe doen doorkappen om van het eene district te paard tot het andere te kunnen rijden, moettende dan nog in de westmousson de weg langs het gebergte nemen, uithoofde het laage-gedeelte onbruikbaar is”.

Weg naar Tanggeran. Over het aanleggen hiervan zie § 448; over § 2295 den toestand in 't begin der 18^e eeuw B. 22, 39. H. 2 Mei 1711 leest men dat „de ingelanden langs de Mokervaart de heerewegh naar Tangerangh voor het meerder gedeelte hebben geïncorporeert, met deselve te bebouwen en beplanten en op sommige plaetsen ook door te graven omme het water uijt de Mokervaart op hare zijvelden te krijgen”. De beschrijving bij Van Riebeeck (B. 23, 158) in 1713 schijnt niet te slaan op den „nieuw gemaekten weg benoorden de Mokervaert”, vermeld D. 22 Juli 1711 en R. 30 Juli 1711; de vroegere weg liep aan de zuidzijde. Den 15 Jan. 1712 werd naar Nederl. geschreven dat men nu „met caros en paarden tot aan de Tangerangse ri- vier komen” kon. Van Imhoff vond den weg langs de vaart in 1744 „met een paard nog practicablel” (B. 31, 3); een jaagpad ontbrak echter (ibid. 62) en H. 1 Aug. 1744 lezen wij dat de weg te paard niet meer zonder gevaar te passeeren is. Bij R. 11 Dec. 1752 werd de, weg van de brug bij Pesing tot die bij Tanggeran gedeeltelijk ten laste van Heemr. gelaten, vermoedelijk omdat Mossel landen in die buurt bezat en dit hem goedkooper kwam; de weg zal dus betrekkelijk in goeden toestand zijn gebleven.

Wegen in de Bovenlanden. Omtrent den brief, in 1690 van Soemed. § 2296 naar Batavia verzonden, zie § 82 noot 1. Over de door Van Riebeeck open- gekapte weegen zie B. 22, 11; 23, 28, 7; ib. 82, 3. Omtrent den staat van den weg van Pelaboehan naar Buitenz. in 1800 zie II, E. 23, 26, 6; van Pagadoengan en Tjikidang konden pedati's worden gebruikt (ibid. 28).

R. 16 Aug. 1746 spreekt in verband met het koffietransport in 't al- gemeen van „de hoogtens en ongebaande weegen”, die te lastig zijn voor draagdiere. Wel ziet men in 1745 (B. 32, 16) „rijtuijgen” gebruiken tusschen

Kampongbaroe en Tjitrap, maar deze weg was vermoedelijk voor het hooge gezelschap opgeknapt. R. 20 Sept. 1746 leest men dat „de weg van dese stad tot aan de voet van het gebergte wel met buffelskarren bereden en gebruikt, dog de nog zeer ongebaande en stijle wegen vandaar na Sipanas niet dan met draagbeesten gepasseert konde werden”; de laatste was kort te voren op last van Van Imhoff aangelegd, maar verkeerde in 1758 in denzelfden toestand (B. 34, 13 e. v.) en was in 1761 niets beter (B. 34 α , 2), ofschoon bij het reglement van 3 Oct. 1747 (P. V, 490) was bepaald, dat die weg door de mandoers der transportstations in berijdbaren staat moest worden gehouden. In 1777 kon men met een wagen naar Pondokgedeh komen; de weg van Tjisaroewa over den Poentjak verkeerde echter in minder goeden toestand (T. N. I. 1856, II, 167; 168); omtrent den staat van dezen weg in 1786 zie B. 40 α , 6 e. v. In 1792 was de weg tot Tjisaroewa „met veele moeite en kosten voor rijdtuigen bekwaam gemaakt”, maar die vanhier naar Tjipanas was gevaarlijk (Verh. B. G. VI, 43). Wanneer Nic. Engelhard (Overzicht p. 114), sprekende van de landgoederen van den G.-G., waaronder Tjipanas, zegt dat men naar Tjisaroewa met een rijtuig komen kon, sluit dit in dat het verdere traject (misschien ook door de steile helling) niet aldus af te leggen was.

§ 2297 Mossel zegt R. 15 Aug. 1752 bij de bespreking der maatregelen om de Bantamsche rebellen beoosten de Tjitaroem te vervolgen „al was het in het Javase gebied”, dat hem is bericht dat hierbij wel kans is op succes, „vermits de grote wegen daaromstreeks overal voor de cavallerij gebruikbaar waren”; hij kende dus ook „grote wegen” waar zelfs een man te paard niet langs kon. Bestudeert men bijvb. het rapport van 1700 (Bijlage XVII), dan blijkt uit de toenmaals afgelegde dagmarschen dat de hoofdwegen in dragelijken staat verkeerden; in de halve eeuw die daarop volgde zal wel geenerlei verbetering behoeven te zijn aangebracht om Mossel's loftuiging te rechtvaardigen. Wanneer men D. 13 Dec. 1751 leest dat Von Hohendorff met zijne gemalin midden in den natten moeson van Samarang over land te Bat. komt, dan bedenke men dat die gemalin de dochter van den G.-G. was en dat dus vooraf het noodige aan de wegen was gedaan; ook zal wel (zie B. 22, 23, 1 en § 1768 noot 1) gereisd zijn per tandoe of palankijn. Bijna gelijktijdig, maar in het einde van den drogen moeson, reisde Resident H. J. van Suchtelen (Sept. 1751) van de hoofdplaats Sockapoera naar het aan den grooten verkeersweg liggende Radjapola; dit was, zegt hij, „de slegste” weg dien hij nog op zijne tournee had aangetroffen, „als moettende den meesten tijd genoegzaam tot den buijk van de paarden door de modder heen en verscheijden rivieren, dewelke door den continuelen regen vrij hoog geswollen waren, doorwaden”. Van Imhoff zegt (B. 31, 26) dat in 1744 eene buffelkar 8 dagen werk had van Tjiandjoer naar Buitenz., wat 8 paal per dag wordt. Radermacher vond in 1777 een „fraaijen gebaanden weg” tusschen Tjiandjoer

en Gekbron, een goeden weg van Soekaradja naar Tjimahi, die „met pedatis kan bereden worden tot Buitenz.”; ook van Tjiheulang naar Tjitjoeroeg bleef deze weg goed (T. N. I. 1856, II, 171; 172). Men stelde destijds echter geene hooge eischen, want voor het traject Tjiandjoer—Cheribon rekent hij zes dagen. Teisseire spreekt van zekeren weg, die „goed en in den droogen mousson zelfs voor rijdtuigen bruikbaar is” (Verh. B. G. VI, 73).

Dat in de Regentsch. omstreeks 1789 de wegen in den natten tijd § 2298 eenvoudig onbruikbaar waren, bleek in § 1760. R. 19 Juni 1792 leest men dat Engelhard op inspectiereis zal gaan „wjl thans de weegen in de bovenlanden practicabel zijn”. R. 17 Dec. 1793 spreekt van eene order om de koffie in 's Comp^s. pakhuizen te leveren vóór ult^o. Dec., daar later de wegen slecht zijn. R. 3 Dec. 1807 wordt vermeld dat het koffietransport thans kan geschieden, omdat „de wegen over den landweg nog redelijk goed zijn”. R. 27 Juli 1802 zegt Van Riemsdijk dat het creveeren der buffels van de koffietransporten is te wijten aan de slechte wegen, in wier gaten „somwijlen een gantsche kar konde omslaan of versinken”. Dat in 1793 wegens den slechten staat der wegen Soemed. en P.moentjang 25 jaar lang onbezocht waren gebleven, zagen wij in § 1756. Opziener Hoffmann schrijft 13 Sept. 1797 aan Nic. Engelhard dat hij op zijne tournee door Kandangwesi op één dag twee paarden doodgereden en zijne voeten stuk geloopt heeft. De Commissie Thalman c. s., die blijkens haar journaal bijvb. in het Bandoengsche langs den grooten weg dagreizen van 30, zelfs 46 paal (d.i. 22½ en 34½ heden-daagsche) kon afleggen, spreekt van „de slegte weegen, die men in de geheele Golongong doorgaands aantreft, die door de geduurige reegens spiegelglad en nog gevaarlijker worden, vooral op de steile gebergten en onafzienbare diepe valeijen (*d.i. ravijnen, zie B. 23, 123, 1*)”; elders verklaart zij dat dit district en Timbanganten geschikt zijn voor rijstcultuur, als het transport maar niet zoo lastig was, omdat „de weegen met karren door de hooge gebergten en diepe valleijen (die men zelfs met geen paard overreijden kan, maar verplicht is zomwijlen op handen en voeten af te klouteren en zich te laten zakken, vooral als het gereegend heeft en de weegen glibberig geworden) onoverkomelijk zijn”. Over de wegen in Djampang zie § 896; de Commissie Thalman c.s. noemt die „allerabominabelst en voor reizigers, die egter hier nimmer koomen, gevaarlijk, uithoofde van de steile bergen en diepe valeijen”. Over de wegen in de Cheribonsche Preanger-Regentsch. vergelijkte men § 1102.

Daendels (Staat p. 17) zegt van het eiland Java vóór hem: „Er waren § 2299 noch gebaande wegen, noch posten, noch herbergen te vinden; zelfs in de Ommcl. van Batavia waren slechts weinige wegen voor rijtuigen bruikbaar”; en (ibid. p. 39) sprekende van zijne reis naar Samarang in April 1808: „De doorgaande staat der wegen, welke niet dan in slechte voetpaden bestonden en in de bosschen nauwelijks kenbaar waren, wekte overal mijne aandacht”;

vóór den aanleg van den grooten weg had men (ibid. p. 52) „in de droge mousson ruim veertig (*veersta: veertien*) dagen, en in de natte drie weken noodig, om brieven van Batavia naar Sourabaya over te brengen; een particulier reiziger besteedde in de drooge mousson gewoonlijk eene maand over dezen afstand; in de natte mousson reisde men niet”. In zijn brief aan den Minister dd. 12 Nov. 1808 (De Jonge XIII, 335) zegt D. dat „de overbrenging van dépêches van Bat. naar Samarang te voren 10 tot 14 dagen vorderde”; in een brief aan den Koning (bij De Roo I, 103): „Le courier de la poste, qui partoit dans les tems des pluies une fois par semaine, avoit souvent besoin de six semaines pour aller et venir de Batavia à Sourabaya”. Gedeeltelijk worden deze uitlatingen bevestigd door Tombe (o. l. II, 59) die, in den natten tijd anno 1805 van Soerabaja naar Samarang willende gaan, van den Gouverneur Engelhard te hooren kreeg: „qu'il était impossible que nous fissions ce voyage par terre; que toutes les routes étaient submergées et impraticables, surtout pour les gens de notre escorte, chargés de porter nos §2300 malles et nos effets”. En de Resid. van Cherib. schrijft 26 Maart 1808 dat de weg van daar naar Samarang „zo slegt is, dat men er zig geen denkbeeld van kan formeeren”, zoodat een detachment militairen met hunne bagage hem niet kan gebruiken. Toch schijnt er in de cijfers van Daendels overdrijving te schuilen. Ik maak dit op uit de talrijke vermeldingen in de Dagregisters van Samarangsche en Cheribonsche brieven, te Bat. ontvangen, met opgave van den datum waarop zij werden geteekend; gewoonlijk gingen die van 't O. van Java over zee, maar in den regentijd, als de schepen niet tegen den westenwind inkonden, volgden zij den overlandweg. Zie hier een handvol cijfers. D. 15 Jan. 1745 van Samarang 15 dagen; 4 Dec. 1751 van id. 18, van Cher. 5; 8 Jan. 1753 van Cher. 12; 26 Jan. 1755 van id. 8; 15 Maart 1755 van Samar. 12; 28 Febr. 1758 id. 11; 18 Febr. 1760 id. 14; 30 Dec. 1760 id. 12; 15 Maart 1761 id. 12; 31 Dec. 1761 id. 10; 24 Jan. 1762 id. 13; 6 Jan. 1763 id. 14; 10 Jan. 1764 id. 7; 7 Jan. 1772 id. 12; 15 Jan. 1773 id. 15; 14 Maart 1775 id. 14. Dit geeft voor de Samarangsche brieven een gemiddeld van 12½ dag, waarbij nog gevallen zullen zijn, dat een brief niet denzelfden dag werd verzonden waarop hij was geteekend. Rekent men het traject Soerabaja — Samarang op 5 dagen, dan wordt het totaal in den kwaden moeson gemiddeld 17 à 18. Uit De Jonge XI, 119 blijkt, dat anno 1770 een spoedbrief van Samarang zoo noodig in 6 dagen over den landweg te Bat. kon zijn, en in de ruim 30 jaar, verlopen sedert bovenstaande data, is ongetwijfeld eenige zorg aan de wegen besteed, vooral gedurende het dozijn jaren dat Engelsche kruisers het verkeer over zee meer en meer § 2301 bemoeielijkten. Voordat Daendels den weg verbeterde schrijft Van Lawick (24 Maart 1808): „Thans, daar men de inrigting volgt die ik gemaakt heb (*de verbetering in het postverkeer, zie § 1586*), is er geen questie of in de goede mousson kan men van Samarang op Batavia in 5 dagen tijding

hebben, en in de quaade mousson legt het aan de wegen en hooge rivieren"; ook Nic. Engelhard verzekert (Overzicht p. 294): „De posten, als het noodig was, legden in 5 dagen de reize af van Bat. naar Samarang". Op dit „als het noodig was" moet echter de nadruk vallen. Wanneer Jan Greeve in 1790 schrijft (De Jonge XII, 224) dat brieven van Batavia „in vijf, ten langste in zes dagen zijn overgebracht" naar Samar., dan slaat dit op ijlboden; Van Deventer (Gesch. der Nederl. op Java II, 316) doet verkeerd met te beweren dat deze spoed regel was, en dwaas met dit te willen bewijzen uit het bestaan van een wekelijkschen postdienst. Daarentegen zegt een aanhanger van Daendels (bij De Roo II, 545) dat vóór diens tijd een particuliere brief van Soerabaja naar Bat. noodig had „drie a vier weken en langer". Dit lag natuurlijk ook aan de briefboden. Een merkwaardig voorbeeld van langzamen spoed is, dat de uitbarsting van den Papandajan op 11 Aug. 1772 eerst 16 Sept. over Cheribon te Bat wordt bericht. Thorn (o. l. pag. 208) schrijft, na over Daendels' weg te hebben gesproken: „The ordinary country roads in the interior are numerous, but few of them are passable for carriages except the native pedatties, and during the western monsoon it is scarcely possible to quit the high roads". Van Sevenhoven, in Mei 1812 van Solo naar Djokja gaande, schrijft dat de weg „niet te bereiden" was, „dus moest ik gedragen worden".

Palen. Reeds in 1685 (P. III, 169, 12) worden „mijlpalen en scheid- § 2302 palen van eenige heerenwegen off afscheidjinge der landen" vermeld, zonder dat blijkt wat dit zijn; wel, dat zij van overheidswege waren geplaatst en werden beschermd, in verband met de uitgifte van Comp^s. grond.

De eerste vermelding van palen, en wel op onderlingen afstand van 300 roeden, is in Van Imhoff's journaal der reis van Samarang naar Soerakarta anno 1746 (Bijdr. 1853 p. 395 e. v.). De weg tusschen deze twee hoofdplaatsen had toen ter gelegenheid van dit hoog bezoek eene extrabeurt gehad, en wellicht waren toen de palen ook gezet; verder dan Soerakarta vermeldt dat journaal ze niet. De eerste vermelding in het Jacatrasche is in R. 3 Oct. 1747: aan den grooten Zuiderweg ligt Tjawang bij paal 15 (*lees denklijk 13*) en Tjimanggis bij paal 29. Op verschillende oude kaarten in 's Lands Archief ziet men de palen op afstanden van 300 roeden, zonder dat op te maken valt, wanneer zij geplaatst zijn; men vindt die: langs den weg tot Tandjoengpoera; langs den zijtak van dezen weg naar Pondokgedeh (boven Mr. Cornelis); langs dien naar Tjilingtjing; langs den zijtak van den Pondokgedeh'schen weg naar Pangkalandjati en langs meer andere binnenwegen in die streek, ook langs den weg naar Tjitrap en dien van Batavia naar Tanggeran. Blijkens oude kaarten moet voor de nummering als uitgangspunt genomen zijn de Jassebrug, dus het begin van den weg langs de Sontar. Mossel (Aanm. p. 195) spreekt al van den 60^{en} paal, en daar Buitenzorg bij § 2303 den 50^{en} lag (Radermacher in T. N. I. 1856, II, 163), was dus reeds in 1751

de weg vermoedelijk tot Tjipanas, of zelfs verder, aldus afgebakend. In 1777 was dit het geval met den weg over Tjipanas naar Tjiandjoer en vandaar over Tjitjoeroeg naar Buitenzorg en met den westeweg naar Buitenz. en vandaar over Tjiampea, Koeripan en Tanggeran naar Batavia (Radermacher u. s. pag. 179). In de rekening van Heemr. over 1793 vindt men een post „voor het zetten van nommerpalen langs de rivier Tjidanie van Tangerang tot Buitenz. en elders”. Het journaal van Thalman c. s van 1807 vermeldt de onderlinge afstanden van verschillende plaatsen in palen tot in Batoelajang.

De lengte van den paal bedroeg volgens Mossel (u. s. pag. 194 en 195) een kwartier of 300 roeden, dus 1130 Meter. Hofhout noemt haar (o. l. pag. 76) 300 roeden of 1700 pas of $\frac{1}{2}$ uur gaans (!); Radermacher rekent (u. s.) 6 palen op het uur, doch schrijft in Verh. B. G. I, 1^e dr. p. 67 dat de paal is 300 roeden of $\frac{1}{4}$ uur gaans of 1700 „treden”; evenzoo wordt in Verh. B. G. IV, 2^e dr. p. 354 een vierde uur gaans daaraan gelijkgesteld. Dezelfde onnauwkeurigheid heerscht in de oude opgaven van afstanden langs den grooten weg, die onderling veel verschillen en moeilijk met hedendaagsche opgaven in overeenstemming zijn te brengen.

Bij besluit van 5 Mei 1808 werd de afstand der langs den grooten weg te plaatsen palen op 400 roeden vastgesteld; dit werd nader bekrachtigd bij R. 23 Sept. 1808, zoodat dus de nieuwe paal $\frac{1}{3}$ grooter is dan de oude (R. 3 Jan. 1809).

§ 2304 *Pasanggrahans*. De „verblijfplaatsen”, die Van Riebeeck bijvb. op zijne reis naar de Zuidzee (B. 23, 47) „had laten prepareren”, zijn expres voor zijne ontvangst opgeslagen gebouwen, evenals bijvb. Van Imhoff's „rustplaats Radja Mandala” (B. 31, 41). Daarentegen waren aan den weg naar Buitenzorg voor het ziekentransport naar Tjipanas sedert 1747 vaste „haltplaatsen” (§ 1661), die vermoedelijk ook door den G.-G. werden gebruikt op zijne reizen naar Buitenzorg; Hofhout noemt ze (B. 34, 9) „Javasche dallams”. Die te Tjisaroe-wa muntte vermoedelijk boven al de andere uit, als verblijf waar men zich voorbereidde tot den moeilijken tocht over den Poentjak; vandaar dat deze plaats ook den naam Pasanggrahan voerde (Radermacher in T. N. I. 1856, II, 168; Teisseire in Verh. B. G. VI, 42). Op een der platen Rach is zij zichtbaar als een gelijkvloers staand vrij breed gebouw van bamboe en atap met eene ruime voorgalerij en afzonderlijke gebouwen voor stalling e. d. Op de plaat van Tjimanggis (zie Deel I, 295*) is de pasanggrahan zeer groot, met atap gedekt en eene bilik omwanding, voorzien met voor- en achtergalerij en een zeer ruimen stal voor meer dan een dozijn paarden. Bij Bollmann (B. 29, 16, 7) komt de plaatsnaam Pasanggrahan voor aan de Zuidzee en de Tjimandiri, maar hier kan dit onmogelijk eene vaste rustplaats voor reizigers beduiden. In Nederburgh's Consideratiën (p. 214) wordt onder de uitgaven van den Regent van Tjiandjoer eene genoteerd voor „eenige gebouwen van hout opgezet, die voor rustplaatsen dienen”; uit het verband zou men opmaken

dat deze rustplaatsen dienden ten gerieve van het koffietransport, evenals R. 4 Mei 1804 sprake is van „eenige woningen en opstallen”, op het land Nanggewer op te richten voor denzelfden Regent „en zijn gevolg bij het jaarlijksch afkomen uit de bovenlanden”. P. Engelhard vermeldt in zijn reisrapport van 1802 een paar malen pasanggrahans. Tijdens zijn commissariaat zullen er, in verband met de talrijker bezoeken der Regentsch., wel vele vaste verblijfplaatsen zijn gebouwd, vergelijk § 1770. In Nov. 1804 verordent hij: „de pasanggrahans te doen onderhouden door het volk uit de tjoetaks waar ze noodig zijn”, dus toenmaals was, naar 't schijnt, die oprichting in vollen gang. Het journaal der Commissie Thalman c. s. van 1807 vermeldt op tal van plaatsen pasanggrahans; de verst verwijderde, die een permanent karakter droeg, schijnt eene op de grens van Bandoeng en Limbangan B. R. 17 Juli 1807 vermeldt den „pasangrahan Tjicsondarie” in Batoelajang in verband met eene reis van den Gecomm. In 't begin van 1809 noemt Domis pasanggrahans op tot aan de Zuidzee in Galoeh (o. I. pag. 44); maar Van Lawick schreef nog 31 Mei 1809 uit de Cherib. Preanger aan Daendels dat hij bezig was met „het opregte van behoorlijke verblijfplaatsen of passangarahangs, welke in mijne prefecture niet gevonden worden”.

Bevaarbaarheid der rivieren. De Tjitaroem. D. 23 Aug. 1690 vindt § 2305 men vermeld dat deze rivier „even beneden off benoorden Bandong tegen een klip off gebergte, genaemt Sangi Jang tikorod”, stuit en eene stroomversnelling vormt (1). D. 30 Dec. 1705 vertrekt eene commissie onder leiding van den Vaandrig J. J. Cretieau om den oorsprong en den loop der Tjitaroem na te gaan, de gesteldheid van den waterval te onderzoeken en de mogelijkheid om de rivier bevaarbaar te maken. Zij rapporteert D. 4 Febr. 1706 dat de watervallen bij den „Sanjang Tankora” onoverkomelijke bezwaren opleveren. Daendels schijnt een dergelijk onderzoek te hebben willen instellen (De Jonge XIII, 315). Van Motman zegt in 1809 dat de Tjitaroem in haren bovenloop bevaarbaar is van Balekambang tot kampoeng Gadjah (benoorden Kopo; bedoeld wordt dus de vlakte van Bandoeng) en verder vanaf Tjikao. De Regent van Bandoeng verklaart in 1812 (B. 50, 6) dat men bij hoog water in 3, bij laag water in 5 dagen van Tjikao de zee bereikt; van de zee tot Tjikao is bij hoog water 7 dagen, bij laag water 5; hoogerop is de rivier bevaarbaar van Madjalaja tot kampoeng Gadjah; stroomop van Oud-Bandoeng tot Madjalaja is 2 dagen. Knops en Van Lawick stelden in hun

(1) Zonderling is, dat de naam Sanghiang Tikoro niet voorkomt op de topographische detailkaart, wel op die van Junghuhn, die hem plaatst waar op eerstbedoelde de naam Ipi staat, aan den rechteroever der Tjitaroem bezuiden Radjamandala. Zie ook de Eneycl. van N.-I. s. v. *Taroem*. Eene schilderij door A. Payen van de „rivier Tji Taroem bij de grot

Sangiang Tikoro” is in 's Rijks Ethnogr. Museum te Leiden (Catal. der Amsterd. Tentoonstelling 1883, I, 56). De aan die plaats verbonden legende staat bij Olivier, Land- en Zee-tochten I, 349, doch denkelijk onjuist; zie echter ook de Lettres de Java p. 29; zij komt in heel anderen vorm voor in het rapport van den administrateur van Soekaboemi dd. 1 Aug. 1821.

§ 2306 rapport van 29 Juni 1812 voor, de Tjitaroem bevaarbaarder te maken. Proc. 13 Mei 1815 vindt men een schrijven van Raffles: hij wil trachten de producten der Regentsch. af te voeren langs de Tjitaroem; „some miles above Biabang this river forces its way through subterraneous passages in a mountain, and when any unusual fall of rain takes place, these passages being choked up, the whole country becomes inundated; this frequently happens to the plain of Bandung”; tusschen Bajabang en Tjikao zijn stroomversnellingen; hij wil nu de rivier laten opnemen. Daarmee wordt nu Luit. Mackenzie belast, die echter Proc. 13 Juli 1815 rapporteert dat hij van Bajabang de rivier niet verder heeft kunnen opnemen dan tot Tandjoeng Ligang (lees denkelijk *Lanang*, Junghuhn, Java IV, 87; 441), daar een weg langs de rivier ontbreekt; „it is a mere rocky torrent with 23 falls in the space of 7 miles”. Curieus is dat De Wilde, bij wien Mackenzie volgens zijne instructie te rade moest gaan, in zijne Preangerreg. p. 139 beweert dat van Tjikao tot Bajabang maar één waterval is, die wel verwijderd kon worden. De Statist. Beschrijv. van 1822 zegt dat de rivier in haren bovenloop gedeeltelijk bevaarbaar is van Madjalaja af, namelijk op de diepe plaatsen (kedoeng), die afwisselen met ondiepe (paroeng). Zie verder de Oosterling 1835, I, 116; ib. II, 145 leest men dat de benedenloop al boven Tjikao bevaarbaar is, van Kandangsapi af, en p. 148 dat de Tjibehet (2) nagenoeg onbevaarbaar is behalve vlak bij hare uitmonding. Zonderling dat Van Hoëvell (Reis I, 37 en 41), ofschoon wetend dat de Tjitaroem „onder het gebergte in eenen door de natuur gevormden tunnel” doorloopt, toch verzekert dat zij ongeveer van Oud-Bandoeng „tot in zee bevaarbaar is”. In 1903 zijn zekere rotsen boven Tjikao opgeruimd (Welvaartrapport IVa p. 94).

§ 2307 *Tjimanock*. Omtrent de Tjimanoeek schrijft de Resident van Cheribon in zijn rapport van 7 Sept. 1720 dat „die voor dese seer diepe revier” sedert elf of twaalf jaar in bevaarbaarheid is achteruitgegaan, zoodat zij „in korte jaren buijten staat sal raken om hout of vloten daar te kunnen ontschepen, en den inwoonder daardoor gebrek van rivierwater sal krijgen om haar rijstteelt te kunnen voortsetten, dat van jaar tot jaar begint te verergeren en nu sedert 6 jaaren meest door gevallen reegen nog onderhouden is”; dit komt doordat 7 à 8 mijl boven de loge te Indramajoe de rivier bij Leuwigedel en Djatisawit haar loop heeft veranderd „en watert voorts bij Lelelia uijt, bewesten Darmajoe, omtrent 1½ mijl westwaarts”, zoodat het water bij Indramajoe, vroeger 12 à 13 vadem diep, thans niet meer dan 3 diep is en

(1) In oudere tijden schijnt de Tjibehet beter bevaarbaar te zijn geweest, zie B. 9, 22. Zoo vernemen wij D. 7 Juli 1689 dat bagage voor eene afdeeling militairen „met kanoes op Selingsi” wordt gebracht, d. i. Tjileungsir, wat heden ten dage ongetwijfeld ondoenlijk zou blijken. Vergel. § 1076 over de Tjiliwoeng;

tegenwoordig kan men „met de ligste schuit” niet tot Depok komen, en „zelfs niet tot Seringsing” (J. Beukhof in Nederl. Zendings-tijdschr. 1895 p. 226 noot); met „een schuit” kan men nog komen „tot aan Passar Mingo op paal 12”. Vergelijk daarmee B. 9, 13.

aan de monding met hoog water nauwelijks 5 voet; tijdens Jongbloet is eene doorgraving bij Djatisawit begonnen doch weer gestaakt. In Van Motman's tijd was de Tjimanoeek bevaarbaar van af Karangsamboeng of eigenlijk nog iets hooger, van Tjipeles af, evenals R. 12 Mei 1758 spreekt van „de vaarbaare spruijt Tjipellis”, die gebruikt zou kunnen worden voor afvoer van Soemedangsche producten. De Statist. Beschrijv. van 1822 zegt dat men met hoog water de Tjimanoeek kan opvaren tot Tjipeles.

Over de rivier van Pamanoe kan zie B. 10, 11; 12. In 1629 (De Jonge § 2308 V, 147; 149) doet de Mataram rijst „te waeter in de rivieren van Pamanucan ende Crauwang” brengen om vanhier over land naar het te belegeren Batavia te worden gebracht. D. 25 Juni 1678 komt een Soemedangsch afgezant „met eijgen vaertuijch van Samadanhg over Pamanoe can” te Bat.; daarom gelast D. 25 Oct. 1677 Bantam aan Soem. om „de boom te sluijten” en niet meer met Bat. te handelen; vergel. I, 225. Wij zien B. 31, 48 dat nog tijdens Van Imhoff deze handelsweg werd gevolgd.

De Tjisadane heet bij Van Imhoff (B. 31, 7) „tot Coripang toe vaarbaar met allerlije vaartuijgen, dog boven die plaats is dezelve vol keij- en klipsteenen”. Van Motman noemt haar voor „zeer kleine bamboese gittiks” (d.i. vlotten) bevaarbaar van de kampong Tjisalopan in Tjitjoeroeg tot Roempin (iets bezuiden Koeripan), waar prauwen kunnen worden gebruikt; evenzoo de Oosterling II, 149; zie verder § 1088. Olivier (Land- en Zeetogten I, 238 noot) verzekert dat de bovenloop, ofschoon met vlotten bevaarbaar, niet kan dienen voor productentransport wegens de vele steenen; dat Daendels er aan heeft gedacht dien bevaarbaar te maken, doch er van af moest zien en het toen beproefde met de Grootte Slokan. Dicht bij hare monding is de Tjisadane in het midden der 18^e eeuw gedeeltelijk vergraven (het zoogenaamde „gat van Pakadjangan” of „kwaade gat” of ook wel 't „gat van juffrouw Boode”, die daar landerijen bezat). In 1771 werd begonnen met het bouwen der groote sluis bij Tanggeran om de bevaarbaarheid der Mookervaart te verbeteren, waarover zie B. 31, 3.

Wat de rivieren der zuidkust aangaat, al zijn deze bevaarbaar dan belet de sterke branding het uitloopen; over de Tjitandoewi zie § 1102.

Handel. Over den vroegeren handel op de rivier van Pamanoe kan § 2309 vergelijk § 2308. Blijkens R. 31 Dec. 1753 kon de pacht der shahbandarijen van Tjiasem en Pamanoe kan dat jaar geen 40 Rd^s. per maand halen, ofschoon de pachters zooveel mogelijk trachtten te trekken; zie § 1509. In Sept. 1788 schrijft Rolff aan den Opziener van Soemed. en P. moentjang: „Verzekert de Hoofden, dat ik de prauwen zal laten visiteren en, vindende dat de coffij nat geworden is doordat de prauwen te zwaar met particuliere negotie beladen zijn, ik van de voerders vergoeding zal vorderen”. Dit wijst dus op export door middel van koffieprauwen over Gintoeng. (§ 1060); het kan echter wel zijn dat evenbedoelde verzekering moest dienen tot geruststelling,

niet tot schrikjaging der Hoofden en dat die handel niet door hen werd gedreven maar door personen in Krawang. Volgens eene opmerking van Van Overstraten (C. G. 25 Febr. 1797) had in de Regentsch. „geen de minste handel plaats”, zoodat „de ingeseetenen zig zelfs van de hoogst noodige artikelen niet kunnen voorzien zonder die, voor zoveel het Tjianjoersche aangaat op Buitenzorg, en overigens op Indramajoe en Tjicauw te gaan kopen”, hetgeen natuurlijk veel omslag en kosten gaf; „de gemeene Javaan is verplicht, uren ja dagreizen ver te gaan, om zig van behoefkens te voorzien of die tegens enorme prijzen te moeten inkopen van dezulken, die deeze goederen van de Regenten of Opzienders reeds tegen hoge prijzen hebben moeten overnemen”.

§ 2310 Daarom stond Van Overstraten de oprichting van pasars voor. De adviezen echter der Opzieners dienaangaande luidden (zooals de heer R. A. Kern mij mededeelde) eenstemmig, dat de Inlander zelf alles verbouwt of vervaardigt wat hij noodig heeft; Hoffmann voegt er bij (12 April 1797) dat de Regenten tegen pasars zijn, omdat de koffiecultuur er onder zal lijden, als de bevolking iets gaat planten om te verhandelen; er wonen ook genoeg „Oosterlingen” (zie hierover B. 16, 16, 4), die al het noodige verkoopen; dezen hebben „permissie” van de Regenten om „vrij te koopen en te verkoopen zonder de minste afgaave of bedaling”. Van Motman schrijft in zijn antwoord dd. 15 Juni 1809 op de desbetreffende vraag van Daendels: „Handel wordt onder de inwoners deezer landen niet gedreven”; in de hoofdnegorijen zijn echter enkele Inl. die „eenige kleinigheden verkoopen; de eenigste soort van negotie, die men zeggen kan dat tusschen de Regentsch. onderling gedreven word, bestaat hierin, dat zij die de coffij afbrengen, eenige rijst, zwarte suiker, buffelhuiden enz. overhebbende, die op Buitenzorg, Tjicauw of Karang Sambong medevoeren, en zulks voor kleedjes, doeken, koper- en aardewerk, eenige ijzere gereedschappen, zout, amphioen, tabak, gambir, ook wel capas, naalden, garen en andere kleinigheden etc. etc. verruijlen, omdat men op de plaatsen waar de coffijpakhuijsen zijn, vele warongs en handeldrijvende lieden vind, die zich zo van Batavia als Java daar hebben nedergezet; van tijd tot tijd komen er ook wel eenige handelaars uit de aangrenzende Cheribonsche landen” met dezelfde artikelen; „alleen zijn de inwoonders van Buitenzorg en Tangerang, omdat aldaar groote bazaars zijn en veele Chineesen wonen, met hunne overhebbende vrugten in de gelegenheid een zeer gering voordeel te

§ 2311 doen”. Naar de Cherib. Regentschappen werd volgens Van Lawick (9 Febr. 1809) rijst uitgevoerd tegen kapas, indigo, vruchten en ook contanten; Galonggang huurde uit Soekapoera karbouwen tegen betaling in padi. Ongeveer hetzelfde deelt N. Engelhard (Overzicht p. 100) mee, die ook „Javasche kleedjes, gevlochtene matten en onderscheidene andere zaken van industrie” noemt als uit de Cherib. landen ingevoerd. Over den inkoop van kapas in het Cheribonsche zie § 1365 en 1372; over dien van indigo § 1332; over den

veehandel § 2151 e. v. Curieus is, dat R. 14 Louwm. 1811 de oprichting van een pasar te Tjikao (over den handel aldaar zie B. 50, 44 en 51) gemotiveerd wordt met den wensch dat „de *Chineezen* in de Regentsch. hierdoor zig van hunne behoefkens kunnen voorzien”, alsof de Inl. geene „behoefkens” kende. Proc. 4 Nov. 1812 zegt de Resident Macquoid dat, als suiker en zout geen monopolie der Regenten zijn, „their gain will be very trifling”, namelijk van de pasars. Knops en Van Lawick noemen in een rapport van denzelfden tijd den uitvoer der Regentsch. „of no consideration”; als invoerartikelen vermelden zij dezelfde die Van Motman eerder als uitvoerartikelen beschouwt. Deze laatste noemt in een later rapport (Van Deventer, Nederl. gezag p. 120) als eenig exportartikel de langs de Tjitaroem uitgevoerde suiker. De Statist. Beschrijv. van 1822 schat het uitvoercijfer der suiker op 3.000 pikols, en noemt verder 25 à 30 kati vogelnestjes, tabak, circa 100 paarden, 4 à 500 buffels enz. Wat den handel in „kleedjes” aangaat, Holle zegt (T. B. G. XX, 236): „Er leven nog lieden die kunnen getuigen dat er bijna niets dan eigen weefsel in de Preanger werd gebruikt; batik was zoo goed als onbekend”.

Omtrent den zouthandel zie § 1513 e. v. Mossel schrijft (Aanm. p. 191): § 2312 „Schoon ze (*de Jacatrasche Inl.*) hunne producten van koffij, peper etc. met ossen of buffelkarren afbrengen en (*deze*) dus ledig in de terugreijze faciel eenige last kunnen medenemen, zo kan dat egter niet verder toereijken als tot 't zout, dat ze van de stranden moeten afhalen tot hun zeer nodig gebruik, en eenige andere kleijnigheden, gereetschappen enz.” Bij het op de Omme- en Preangerlanden betrekkelijke plakkaat van 1 Nov. 1805 (dat echter zeer spoedig werd teruggenomen, P. XIV, 231) werd bepaald „dat tot teegengang dat de onontbeerlijke leevensbehoefkens door baatzugtigen worden opgekogt en teegens ongehoorde prijzen aan minvermoogende worden uitgevent, voor altijd zal blijven afgeschafft het drijven van monopolie in zout en bergsuiker, permitteerende den gemeenen man dat voortbrengsel van zijn land te verkoopen aan wien hij goedvind ofte hem het meest betaald”. Mogelijk was dit monopolie hier en daar een voorrecht der Regenten, die het althans later uitoefenden, § 2762. Over de belemmering van den handel door tolleren zie § 1510 e. v. Hier komen ook in aanmerking de particuliere tolleren der Ommel., waaromtrent Andries Teisseire H. 23 Oct. 1790 zegt „dat in de bovenlanden op de meeste landerijen zekere tholheffing plaats vindt van degene die zo te voet als met buffelskarren etc. passeeren over bruggen, die door de landheeren van die plaatzen op eigen kosten zijn gemaakt”. Daarbij komen de „vertellingen”, welke de landsproducten „op de bazaars ondergaan”, vermeld in een adres aan Heemr. April 1795, ofschoon bij plakkaat van 27 Dec. 1742; R. 7 Febr. 1752; de Statuten van 1766 (P. IX, 268, 62) en R. 1 Maart 1776 het vorderen van dergelijke „geregtigheden” van passerende goederen was verboden; vergelijk § 1094 e. v.; 1105; 1512. Nic. § 2313 Engelhard noemt onder de voordeelen van den poetia te Buitenz. „de

Priangan.

38.

heffing van de tolgeregtigheden op de bazaar" (Overzicht p. 115); echter is dit woord blijkens P. XIII, 801, 3 niet uitsluitend toepasselijk op de eigenlijke tolleren van passeerende karren enz., die verboden waren, doch ook op zekere gepermitteerde marktheffingen. Siberg spreekt in een advies van Juni 1801 met betrekking tot de pasars der Ommel. van „dien swerm van Oppassers, verklikkers en aanhaalders rondsom den Javaan die zijne producten aanvoert". Over de moeielijkheid van het rijsttransport vergelijkte men § 2117 e. v.; over den ruilhandel § 1923 en over het zout als ruilmiddel § 1517 i. f. Een schrijver in de Oosterling 1835, I, 407 zegt van de Preanger: „De binnenlandsche handel in rijst geschiedt door verkoop of ruiling, echter meer op de laatstgenoemde wijze". De Statist. Beschrijv. van 1822 vermeldt, dat in de Preanger het meest wordt ingevoerd in de onvruchtbare zuiderdistricten, die zout, gedroogde visch, kapas, ruilen tegen rijst; door de dunheid der bevolking aldaar beduidt echter ook deze handel weinig. In de Zuid-Preanger bestaat nog heden „een levendige ruilhandel van suiker tegen rijst en andere producten" (Tijdschr. B. B. VI, 171).

§ 2314 Over den handel van den Gecomm. zie § 1809 e. v.; dien der Regenten § 2028 e. v.; dien der Opzieners § 1922 e. v.; over het meenemen van negotiewaren door passeerende reizigers § 1600. Nederburgh (Consid. p. 209) zegt: „In 't algemeen dient men te weten dat alle handel van bovenlandsche benoedigdheden in de Regentsch. geschiedt door de Hoofden van de onderscheide districten, de priesters en de Oosterlingen, die door het geheele land verspreid zijn". Van Lawick in 1809: „In Soekapoera en Galoe wonen veel Oostersche Javanen welke daar handel drijven". Nog in 1836 schrijft (volgens mededeeling van den heer R. A. Kern) de Resident der Preanger: „dat als het ware de gantsche bevolking der Hoofd-Negorijen van alle de Regentsch. mitsgaders het grootste gedeelte van andere bevolkte Negorijen en wel met name Soekaboemie, Tjikallong, Tjicao, Tomo, Tassikmalaja en Singaparna bestaan uit oostelijke en Berg Javanen mitsgaders Maleijers, dewelke niet onder de Tjatjas ofte koffijplanters zijn ingedeeld en niets aan het Gouvernement opbrengen, zijnde allen handelaren, goud-, zilver- en ijzersmeden, koperslagers en verwers".

A. Hamilton (1) schrijft (o. l. II, 136): „Sorobay is the easternmost settlement the Dutch have on Java; neither have they any footing that I have heard of on the south side of the island, tho' the natives are pretty well civilized, and as ships from Europe fall in with the coast they will bring off provisions to sell them, particularly if they see English colours, for very often the Dutch buy their commodities but pay nothing for them". Dit „very often" kan onmogelijk op Java's Zuidkust slaan, die destijds alleen bij hooge uitzondering door Nederl. schepen werd aangedaan. Uit eene mededeeling in

(1) Over hem zie I, 290 noot 2.

R. 26 Sept. 1738 volgt echter dat te Tjilatjap althans Maleisch werd verstaan, hetgeen nog in 1800 aan de Wijnkoopsbaai niet het geval was, zie II, E. 23, 28 i. f.; vergelijk omtrent de verlatenheid dezer laatste *ibid.* § 20; 23. Domis schrijft in 1809 (o.l. pag. 44): „De binnenzee (*Sagara Anakan*) is zeer groot en voor schepen bevaarbaar; weleer, toen het eiland Kombangang alsmede ook dat gedeelte van Galoe nog bewoond was en door de zeerovers nog niet was verwoest (*zie § 2338 e. v.*), bestond daar een groote handel”.

Pasars. Veth (Uit Oost en West s. v.) betwijfelt of het woord *pasar* § 2315 wel in verband staat met het uit het Perzisch stammende *bazaar*, omdat *pasar* op Java ouder is „dan de Perzisch-Arabische invloed”. Een schrijver in T. N. I. 1852, I, 75: „t Schijnt dat de geregelde bazars op Java al van zeer ouden tijd dagteekenen. 't Sterkste bewijs daarvoor vindt men in de oude verdeling der week in vijf dagen, die de marktdagen in de voornaamste distrikten of dorpen aanwijst (*vergel. het artikel Tijdrekening in de Encycl. van N.-I.*), en welke markten alle om de vijf dagen gehouden werden. De week zelf wordt *pakanan* genoemd, 't welk marktijd beteekent”; vergel. wat A. B. Cohen Stuart (Regeer. Almanak 1868 p. 18) opmerkt omtrent den samenhang der pasarweek met de Indische „vijf streken”.

Wat de benaming aangaat, Van Heemskerk (bij De Jonge II, 402) spreekt van den „basaer” te Jacatra; evenzoo een stuk van 1604 (ib. III, 181) van dien te Bantam; daarentegen wordt het verhollandschte *passer* al gevonden D. 1632 p. 109; 1636 p. 224 en in Hendrick Hagenauer's journaal van 1632 (Begin ende Voortgangh II, 43), en dat wel van den bazaar in het Perzische Gamron; daar de auteur bovendien zegt (*ibid.* p. 113) dat hij geen Maleisch verstond, moet men wel aannemen dat deze term onder Hollanders reeds toen algemeen was.

Hieronder volgen de opgaven aangaande de verschillende pasars die voor den handel met de Regentsch. het meest in aanmerking schijnen te komen.

Tandjoengpocra. Toen D. 17 Aug. 1696 naar Krawang een verbod § 2316 werd gezonden (*zie § 724*) om „Batavise inwoonders” hooger dan tot de veldschans de rivier te laten opvaren, werd daaraan de last toegevoegd, om bij dien post eene markt op te richten, waar twee dagen per week de „eetwaren en vrugten” te bekomen zouden wezen die men behoefde. Het blijft echter zeer de vraag of deze last is uitgevoerd; men leest nergens van een pasar in Krawang vóór Daendels (§ 2752). Een stuk uit Freijer's tijd zegt als antwoord op eene vraag of het goed zou wezen aldaar „een passer op te rigten”, dat de bevolking dien liever niet heeft. Bij R. 7 Nov. 1754 werd hier eene buffelmarkt toegestaan (*zie § 2148 en 1945*), die nog in 1801 wordt vermeld (P. XIII, 319; 370). Uit de correspondentie van Nic. Engelhard blijkt dat de Regent van Adiarsa tot 1799 eene warong te Tjimara verhuurde.

Bekasi *zie § 1578 i. f. Tjilingtjing.* Deze pasar komt voor bij Mossel (Aanm. p. 200). Bij R. 11 Mei 1798 werd de vrije vaart van Pamanoekan,

Tjiasem, Tjimara, Pakis en Soengei Krawang naar dezen pasar toegestaan. In 1800 brandde hij af (R. 31 Oct. 1800; 20 Maart 1801), doch bij R. 27 Maart 1801 werd de vrije vaart derwaarts van bovengenoemde plaatsen weder toegestaan.

Meester Cornelis. Over de buffelmarkt, aldaar in den regentijd te houden volgens R. 6 Juli 1706, zie § 2147; de Donderdagsche buffelmarkt aldaar dateert van R. 31 Maart 1730; de markt wordt een „Compagnies bazaar” genoemd in R. 17 Jan. 1800.

Omtrent Tanahabang en Weltevreden zie het P. IV, 384 zeer slordig weergegeven besluit van 30 Aug. 1735 benevens het verzamelde B. 23, 172. Tandjoeng, Dregterland, Lebakboeloes, Tjileungsir zie bij Mossel u. s.

§ 2317 *Tanggeran.* De eerste vermelding is in H. 18 Mei 1748: „de wekelijkse markttag, welke Saturdags digt bij de veldschans Tangerang gehouden werd”. Een brief van Freijer dd. 15 Juni 1754 noemt onder de inkomsten van den Aria een „basaergeld” van 50 à 60 Rd^s. per maand; eene andere opgave van omstreeks denzelfden tijd geeft de voordeelen als veel geringer op, zie § 2021 i. f.; ingevolge R. 7 Nov. 1754 werd er buffelmarkt gehouden. Over de pasarverhuring in 1759 zie § 1507; over den brand in 1794 zie § 2023. R. 17 Jan. 1800 spreekt van een „Compagniesbazaar” aldaar. Eerst bij R. 17 Juni 1811 is het aantal marktdagen op 2 gebracht.

Grendeng. Deze pasar wordt niet vermeld in Andries Teisseire's opstel van 1792 (Verh. B. G. VI); niettemin wordt hij in een stuk van 1795 gezegd te zijn opgericht op 4 Mei 1784 (op welken datum een pasar is toegestaan aan zeker stuk land van den overleden ex-predikant J. A. Wasmuht, gelegen „bij de post Tangerang”, en wel op Zaterdag, welk land volgens Teisseire (u. s. pag. 95) Sabie of Vredenburg is, gelegen „naast de Grendeng”). R. 17 Jan. 1800 wordt hij als bestaand vermeld en R. 30 Grasm. 1811 de pasardag op Zaterdag; bij R. 17 Juni 1811 wordt het aantal marktdagen tot 2 vermeerderd.

§ 2318 *Buitenzorg.* Bij den erfbrief van het land Buitenzorg dd. 7 Sept. 1751 werd aan Mossel „en de wettige eijgenaaren gepermitteerd alom daar het op dat land nodig is weekmarkten te doen houden”. In zijne Aanm. van 1 Dec. 1751 gewaagt Mossel van een Dinsdag- en Zaterdagpasar alhier. Bij R. 7 Jan. 1774 wordt uitdrukkelijk het privilege tot het houden van 2 marktdagen per week aan het land Buitenzorg toegekend, nadat Van der Parra heeft verklaard dat reeds sedert 26 jaar (dat zou dus zijn van 1748) aldaar „twee wekelijksche marktdagen gehouden waren”. Volgens eene bewaarde rekening bedroeg de pasarhuur in 1761 per jaar 2.500 Rd^s; in 1762 en volgende jaren 3.000 Rd^s; in 1765 en volgende 4.000; in 1771 en volgende nog 3.000 Rd^s. „boven de gecontracteerde passerhuur”. De pasarhuurder zal natuurlijk voor deze plotselinge vermeerdering van den huurprijs wel schadeloos zijn gesteld door toekenning van een of ander monopolie. Uit

§ 1513 i. f. zagen wij dat sedert 1752 de pasareigenaars het zoutmonopolie bezaten, zoodat, wanneer in eene opgave van omstreeks 1775 onder de inkomsten van Buitenz. wordt opgegeven: „van potia over zoudt 7.000 Rd^s” wellicht het zoutmonopolie als het eenige voordeel van den potia wordt voorgesteld. Radermacher zegt in 1776 (T. N. I. 1856, II, 164) dat pasar Buitenz. aan den G.-G. 8.000 Rd^s. per jaar opbracht. Nic. Engelhard deelt in een brief van 26 Dec. 1792 aan den G.-G. mede, dat hij een Chin. heeft gevonden die 12 à 13.000 Rd^s. biedt. In 1799 bedroeg de huur 10.000 Rd^s. zilver; Nic. Engelhard schrijft in dat jaar, dat hierin niet is begrepen de huur van eene warong te Pabaton (even benoorden het paleis) ad 1.000 Rd^s. Uit een brief van den Commandant dd. 8 Maart 1799 blijkt dat de Regent van Tjiandjoer den pasar had gehuurd en hem weer verhuurde tegen 13.000 Rd^s., terwijl hij aan den Aria extra verhuurde de pacht „van het olij van de passaar”; de Aria wenschte ook nog te huren „het zoud en de tjouke”. De § 2319 opbrengst van den pasar hing voor een groot deel blijkbaar af van de omstandigheid of de G.-G. uit winstbejag onderhands monopolies instelde dan wel die weer ophief, en ook, of de limieten der Bataviasche pachten zich uitstrekten tot Buitenzorg of niet; viel Buitenz. daarbuiten, dan kon immers worden toegelaten dat de huurder de te Batavia bestaande belastingen te zijnen bate hief. Trouwens, ook al viel de pasar binnen de grens der pachten, dan was er wel een middel, althans ik zie Hartingh bij acte Blomhert 16 Dec. 1766 n^o. 811 pasar Senèn verhuuren op conditie dat de huurder alle pachten ten eigen bate heft en Hartingh den pachter tevreden stelt, denkelijk met een appel en een ei en natuurlijk ten nadeele van de Compagnie. Van daar dat het bedrag der pasarhuur een zeer slechte maatstaf is van de handelsbeweging.

Wat monopolies aangaat (1), komt het, afgezien van opium (waarom-trent vergel. § 1530 i. f.; 1532 en 2757), vooral aan op arènsuiker en zout. Een brief van den Commandant a^o. 1794 behandelt een geval dat 3 Inlanders wegens het clandestien vervoeren van suiker met rotan en sjambok (2) zijn gestraft door een Ngabehi, een goelanggoelang (zie B. 50, 11, 1) en een Chinees, welke om die mishandling door den Regent in het blok zijn gezet. Dit bewijst dus dat er een suikermonopolie bestond dat zijne agenten had; en toen in 1797 de Regent van Tjiandjoer een pasar wenschte te Tjitjoeroeg (wat niet doorging), moest wegens het suikermonopolie de potia van Buitenz. daarin worden gekend. De Opz. te Tjiandjoer schrijft 20 Aug. 1797 dat de pasarpotia te Buitenz. zijn suikermonopolie handhaaft door het uitzenden van pentjalangs; dat de Regent bereid is de suiker op te koopen tegen 1 $\frac{1}{2}$

(1) N. Engelhard zegt dat door hem bij de aftreding van Commandant Stankart behalve het opiummonopolie ook „alle andere winstgevende vergunningen ingetrokken” zijn.

(2) Tjambok, Mal. zweep; in Z. Afrika een nog gebruikelijk woord. Wat men er in dezen brief precies onder moet verstaan, weet ik niet.

Rd. de 100, en aan den potia te leveren tegen 2 Rd.; dat echter ook veel ter verkoop werd afgebracht naar Tjipamingkis. In Sept. 1798 schrijft de Regent van Tjiandjoer aan Nic. Engelhard dat de afvoer van suiker naar pasar Buitenz. per maand 20 à 30.000 bos bedroeg, waarvoor aldaar 20 arta (1) per 1.000 werd betaald, die te Batavia 40 à 50 arta deden. In het Jacatrasche streed echter een suikermonopolie tegen R. 7 Febr. 1752 (P. VI, 181), bevestigd bij de Batav. Statuten (P. IX, 268, 63) en een plakkaat van 8 Dec. 1801 (P. XIII, 317, 6). Mogelijk was het op grond hiervan dat P. Engelhard er een eind aan maakte; hij zegt 31 Dec. 1804: „Nu voor twee jaar geleeden heb ik afgeschaft den uitsluitende handel, die den Potia van Buitenz. gewoon was te drijven in bergsuiker van dit en het aangrensend regentschap Tjeandjoer”. Zooals Nic. Engelhard mededeelt (Overzicht p. 114), werd het „gehecht aan het koffijpakhuis”, wat zal beduiden dat de voordeelen nu kwamen aan den pakhuismeester, d. i. den Commandant (§ 1939), die dan deelde met den Regent van Tjiandjoer (De Wilde o. l. pag. 203) of een van diens familieleden (§ 2756).

Wat het zoutmonopolie aangaat zie § 1516.

§ 2320 De winsten van den potia werden dus in de laatste jaren vóór Daendels zeer gesmaldeeld. Deze verklaarde dan ook (De Jonge XIII, 459) dat de pasar vóór zijn tijd aan den G.-G. opbracht „Rd^s. 7.500 bruto; de potia of pachter kon nauwelijks een paard houden”. Volgens Nic. Engelhard (bij Van Polanen, Brieven p. 239 en 245) bedroeg de huur 7.000 Rd^s., half zilver, half koper; in zijn Overzicht (p. 114) zegt hij dat zij 8.000 Rd^s. zilver was. Eene bewaarde origineele rekening van J. H. Roode over 1796 bewijst dat de pasaruur 8.000 Rd^s. was, plus nog 1.000 Rd^s. aan „warongpacht”, 105 voor de plankenzagerij te Tjisaroewa (zie B. 40a, 7) en 120 voor waronghuur op Nanggewer. Daartegenover stond dat jaar ongeveer 500 Rd^s. aan toelagen voor Europ. en inl. personeel. Daar nu de pasarpachter voor het verschuldigde $\frac{1}{3}$ der verpachte doch door hem geheven middelen (speelpacht, opium, hanenvechterijen, wajang, sterken drank en slacht (2), zie P. XI, 487; 625; XII, 633; 653; 654; 660; 674; 678; 682; 683) per jaar 5.343 Rd^s. zilver betaalde, trok hij uit de pachten 10.686 Rd^s. Vóór Daendels bedroeg, zegt Nic. Engelhard (bij Van Polanen p. 241 en Overzicht p. 115), de winst des pachters 6 à 7.000 Rd^s. en de onkosten 900 Rd^s., dus de ontvangst (bij eene huur

(1) Volgens Coolsma: geld. Elders wordt in de correspondentie van Nic. Engelhard gesproken van *arta perak*, waarmee dan rijksd. worden bedoeld. Ook in de Pepakem Tjerbon (p. 152) synoniem met *rejal*, waarover zie B. 50, 15, 2. Vergelijk misschien *onta* § 2411 i. f.

(2) Nic. Engelhard (u. s. pag. 115) spreekt van de varkensslacht; vergel. § 2757; omtrent de hanenvechterijen- en de wajangpacht blijft

het zeer de vraag of die inderdaad op pasar Buitenz. werden geheven; dezelfde onzekerheid bestaat aangaande pasar Tanggeran. Wat het Chineesche hoofdgeld aangaat, de Command. van Buitenz. schrijft 29 Maart 1794 aan Engelhard dat de Chin. het niet willen betalen, omdat de reis naar den pachter te Bat. hun meer kost dan het bedraagt.

van 7.000 à 8.000) 12 à 14.000 Rd^s; trekt men daarvan de ontvangst uit de pachten af, dan blijft uit andere bronnen maar 1 à 3.000 Rd^s. over. In een papier uit de nalatenschap van Nic. Engelhard, kort vóór de verkoop van Buitenz. opgesteld, worden deze baten aldus gespecificeerd:

„van de karbauwkarren, de linne en andere klijne warongs, alsmeede taback en gambir	Rd ^s . 700
van de rijstmolens à ieder 50	„ 400
van de huishuur	„ 500
van de verkoop van zout.	„ 1.500
	Somma Rd ^s . 3.100 ^o .

In zijn Overzicht p. 118 taxeert hij het voordeel uit den zoutverkoop op Rd^s. 1.860 zilver.

Denkelijk is de warong te Tjisaroewa dezelfde welke P. XV, 1039 die te Leuwimalang heet (dat iets noordelijker ligt), en die te Kampongbaroe identiek met de hierboven vermelde te Pabaton; zij zullen wel vooral opium-verkoopplaatsen zijn geweest; in de eerste waren echter ook „onderscheidene levensmiddelen en andere gerieflijkheden” te krijgen (Overzicht p. 117; 118; Van Polanen p. 241; 244).

Wat de verdere regentschappen aangaat, C. S. W. van Hogendorp § 2321 (o. l. pag. 343 noot) spreekt van „de natuurlijke geneigdheid van den Inl. om zich op bekende plaatsen, hetzij op de hoeken van kruiswegen, onder den blooten hemel of onder een hoogen boom in de nabijheid der kampongs te begeven, aldaar hunne tuin- of landvruchten, gevogelte enz. te brengen ter verkoop of ter inruiling tegen andere benoedigdheden (1)”. Jochem Michielsz zegt in 1678 (B. 10, 21) dat te Soemedang tijdens zijn bezoek geene markt werd gehouden omdat er hongersnood heerschte. Mossel (u. s. pag. 200) schrijft aangaande „weekmarkten, waarvan ook sommige Regenten gaudeeren”; „in en over 't gebergte hebben ze dezelve ongevraagd en zonder dat er notitie van genomen werd”. Een bericht aan Heemr. van April 1795 verklaart: „Nog vindt men in de Bovenl. (*bedoeld wordt de streek benoorden het gebergte*) plaatsen daar op vaste dagen in de week bijeenkomsten worden gehouden onder den blooten hemel of onder een boom, ten in- en verkoop van goederen en buffels”, zonder dat er gerechtigheden worden geheven; daarbij staat dan veeltijds eene warong (vooral denkelijk opiumkit), die op zulke dagen veel vertier heeft. Aldus zal het vermoedelijk, minus de warong, in de Regentsch. ook wel geweest zijn. Dat de warong in het Soemedangsche Tjipeles (zie § 2322 noot i. f.) evenals de 4 in Krawang, door Nederburgh vermeld, vermoedelijk verkoopplaatsen van opium waren, noteerden wij in § 1539 en 1540. De Regent van Bandoeng verhuurde in 1796 „de huizen

(1) Deze plaats is bij wijze van plagiaat overgenomen door Van der Kemp, deel I, 139 der brieven van Van de Graaff.

van het Tjicauws district"; ook die van Batoelajang genoot daar „huishuur” (Nederburgh, Consid. p. 210). Dit zijn de „warongs”, vermeld in het journaal van Thalman c. s., maar een pasar bestond te Tjikaø niet; een voorstel tot de oprichting daarvan werd eerst 11 Louwm. 1811 behandeld, waarbij wordt vermeld dat „eenige particulieren en Chineesen van Batavia” tot dusver de voordeelen van den handel aldaar genoten.

§ 2322 Van Overstraten merkte in zijne „Observatiën” (C. G. 25 Febr. 1797) op, na te hebben gewezen op het gebrekkige handelsverkeer der binnenl., „dat men met bazaars in de Regentsch. toe te staan zal effectueeren dat de gemeene man zig van hetgeen hij nodig heeft zal kunnen voorzien in zijn eigen land tegens billijke prijzen en buiten eenige moeite, en dat een ieder ingezeeten zig zal toeleggen op het aankweeken van producten, welke hij alsdan zal kunnen vooruitzien met voordeel op de bazaars te zullen kunnen debiteeren, door al hetwelke tevens aan de monopolïën, die tot nu toe in die landen zijn gedreeven, voor het grootste gedeelte de bodem zal worden ingeslagen”. Hierbij noteer ik wat De Wilde (o. l. pag. 232) opmerkt: „De slimme Chinees (*in de warong*) weet dat zij de suiker, waarmede zij uren, ja dagen ver uit het gebergte afkomen, niet weder terug zullen nemen en biedt dan wat hij kwijt wil zijn”. Tegen de oprichting van nieuwe pasars, zegt Van Overstraten verder, kan alleen worden aangevoerd het nadeel dat de reeds bestaande daardoor zullen lijden; dit geldt echter „eenlijk die van het landgoed Buitenzorg”, en als eigenaar daarvan is hij bereid tot deze winst-derving „dog waaromtrent de Regent van Tjianjour zig reeds bereidwillig getoond heeft om te vergoeden hetgeen de huur van die bazaar jaarlijks minder zal rendeeren”. Derhalve wordt nu in beginsel besloten, aan de Regenten van Tjiandjoer (1), Bandoeng, Batoel, Soemed. en P. moentjang het oprichten van een pasar in hunne hoofdnegorij toe te staan, en aan eerstgenoemde nog een tweeden elders; het advies van den Gecomm. zou echter eerst worden ingewonnen. Dit advies schijnt gunstig te zijn geweest, althans Nic. Engelhard schrijft 25 April 1797 aan den Command. te Tandjoengpoera:

(1) Blijkens de correspondentie van Nic. Engelhard waren te Tjiandjoer in 1794 reeds wegens rijstgebrek 4 warongs „van dit graan” opgericht; daar bestond dus misschien al het embryo van een pasar. Bovendien noemt Nederburgh (Consid. p. 208) onder de inkomsten van den Regent de „huur van de woningen die de Oostersche negotianten in de hoofdnegorij betrekken”. In verband daarmede wijs ik ook op de in § 1539 geciteerde plaats, waaruit men tot eene verpachting van den opiumverkoop in dat regentsch. ten tijde van de Comp. zou kunnen besluiten, en op een schrijven dd. 3 Maart 1812 van den Commissary aldaar, P. Th. Couperus, waarin wordt vermeld

de „oude bazaar in de hoofdnegorij, die altoos beschouwt is van den Regent te zijn” en waaruit deze 1.000 Rds. koper per jaar als „huur” trok. Hiertegenover staat „the new bazar”, vermeld 15 Oct. 1812, die buiten de kota was. Het blijft echter de vraag (§ 2761 en 2762) of dit alles op het bestaan van een geregelde pasar wijst.

Het reglement van 12 Winterm. 1809 (P. XV, 1039) vermeldt eene warong te Tjidjedil, 4 paal bewesten Tjiandjoer, en een pasar te Tjikeroch, tusschen Bandoeng en Soemed. dicht bij Tjipeles, dus wellicht de hierboven genoemde warong.

„Het but (*doel*) is, om eene circulatie van allerhanden koopwaaren uit de stad, waarvan de bovenlanders zig thans ook voorzien, en producten die de Bovenl. opleveren, bevorderlijk te zijn door de bovenlanders zelve of wel goede ingeseetene van Bat., om de plaats te vervullen van de Javanen uit de Mataram, die thans de handelaars in de Regentsch. zijn, om langs dien weg de contanten, die voor de producten afbetaald werd, ook wéederom na Bat. te doen vloeijen, in steede dat die nu alle op Java in de Matarm verslonden worden”. Bij C. G. 19 Aug. 1797 wordt nu tot oprichting van genoemde pa-^s 2323 sars benevens een in Krawang besloten, en wel „dagelijksche” pasars, ter preuve; heffingen zouden er niet worden ingesteld, maar de „vaste kraamhouders” zouden voor hunne „winkels” 6 st. per maand aan den Regent betalen; Chineezen en „spelen van vermaak” zouden worden geweerd, de uitvoer van buffels zou afhankelijk zijn van de vergunning der Regenten, een reglement zou door den Gecomm. worden ontworpen en bij welslagen dezer proeve het aantal der pasars worden vermeerderd. Bij het opmaken der pachtcondities in datzelfde jaar werd reeds met deze op te richten pasars rekening gehouden (P. XII, 633; 653; 654; 660; 674; 689). De proef mislukte echter geheel, „ter zaake”, zooals men leest in het rapport van P. Engelhard dd. 31 Dec. 1804, „dat geen producten wierden ter markt gebracht en de goede ingezeetenen genoeg te doen hadden met maar gereed te staan om aan de drukkende eischen gehoor te geven waarvan hun de voldoening wierd opgelegd”, namelijk de willekeurige heffingen ten gerieve van doortrekkenden, waardoor hun niets naamwaardigs om te verhandelen overbleef. Mogelijk kwam er ook de vreemde opvatting der Regenten bij: de Opziener van Bandoeng schrijft 2 Oct. 1797 dat de Regenten van Band. en Batoel. niets tegen pasars hebben, als de Gecomm. hun maar negotiegoederen zendt, die zij dan van de hand zullen zetten. Van IJsseldijk wees in een advies van 31 Aug. 1802 (bij Cornets de Groot, Over het beheer onzer koloniën p. 24) andermaal op de wenschelijkheid van pasars. De Regeer., bij R. 15 Febr. 1805 de heffingen waartegen P. Engelhard was opgekomen, afschaffend, drukt daarbij de verwachting uit dat de pasars nu wel beter zullen slagen, doch het blijkt niet dat eenige nieuwe maatregel werd genomen, voordat Raffles de zaak weer opvatte. Een pasar te Karangsamboeng, vermeld in een besluit van 11 Dec. 1808, behoorde onder Cheribon.

Van de pasars uit den tijd der Comp. moet men zich vooral geene weidsche voorstelling vormen. Op een der platen van Rach, omstreeks 1770, ziet men dat de overigens drukke pasar Tanahabang uit niets bestaat dan eenige lage galcrijtjes met eene overdakking van atap. Die te Mr. Cornelis, zegt N. Engelhard 4 Juli 1795, was „bebouwt met verscheijden bamboese kraamtjes”. Uit het verhuurcontract van pasar Weltevreden van 22 Mei 1783 (Verspijck no. 20.482) ziet men dat die bestaat uit 140 „bamboesen pedakken met pannen gedekt”. De pasar te Tjiandjoer, schrijft Couperus 5 Mei 1812,

bestaat uit „bouwvallige bamboeze afdakken.....; de warongs die op de bazaar zelve zijn, zijn zoo weinig in getal, dat het bijna de moeite niet waardig is die te noemen”. Nog in 1825 (Nagel, Schetsen p. 55) wordt de Chin. kamp te Buitenz. beschreven als „eene lange dubbele rei van planken- en bamboezen huizen”.

§ 2324 *Onveiligheid.* Hoe berucht de Ommel. van oudsher om hunne onveiligheid waren, is voldoende gebleken. Wanneer M. de Haan (B. 27, 10) zijne eigenaardige klacht aanheft over de kwade bedoelingen der bovenl. bevolking en de onveiligheid in hare contreien, schijnt ook hij meer het oog te hebben op de Ommel; hij gaf nu voorloopig aan de „Javaanse Hoofden” order om al het schietgeweer in te leveren. Daarop verbiedt de Regeer. bij R. 5 Maart 1726 den handel in schietgeweer en het gebruik daarvan „op de landwegen, velden en in de bosschen allerwegens onder den Inl., geen Christen zijnde”; de bevolking wordt gelast, haar schietgeweer aan te geven bij eene commissie ad hoc, om zoo noodig te kunnen worden opgevraagd. Bij R. 10 Mei 1726 wordt een aantal vuurwapenen van Inl. uit de Bovenl. verbeurd verklaard; degenen echter die hun schietgeweer hadden aangegeven bij de commissie, krijgen vergunning het te behouden, R. 9 Juli 1726, omdat de Regeer. niet aanneemt dat zij „quaad in den sin hebben”. Eerst bij R. 10 Dec. 1745 wordt wegens de onveiligheid van de „Bovenlanden” het besl. van Maart 1726 hernieuwd en bevolen dat de bevolking hare vuurwapenen tegen schadevergoeding binnen 6 maanden bij den Gecomm. moet inleveren. De bewoordingen van dit besluit duiden aan, dat hier speciaal de Ommel. worden bedoeld, ofschoon in het plakkaat (P. V, 321) wordt gesproken van het „koningrijk Jaccatra”. Bij de uitvoering echter ging men verder en bepaalde 6 Dec. 1746, nadat de Gecomm. alle vuurwapenen ook in de Regentsch. had opgeëischt, het aantal dat voor elk daarvan zou worden toegestaan; deze regeling omvatte zelfs Soemedang, P. moentjang enz.; het grootste aantal werd toegestaan in Krawang, nam. 226 geweren en 30 pistolen (zie de lijst P. V, 428). Het kan zijn, dat de uitbreiding dezer bepaling op de Regentsch. vooral diende om den Gecomm. een voordeeltje te bezorgen uit de licenten.

§ 2325 Toen zij den 22 Dec. 1750 werd gerenoveerd, werd weder alleen gedacht aan „het koningrijk Jaccatra”, evenals in de Statuten van 1766 (P. IX, 534, 6); volgens laatstbedoelde bepaling is binnen dat „koningrijk” het bezit van vuurwapenen aan elken Inl. absoluut verboden; van licenten is geen sprake. Bij R. 14 Oct. 1766 wordt wegens de onveiligheid in „de naastgelegen Boven- en Ommel.” de bestaande restrictieve bepaling verscherpt, doch weder wordt alleen van het Jacatrasche gesproken en blijkbaar heeft men vooral de streek beneden het gebergte op het oog; wij vernemen daarbij, dat de permissiebiljetten „naar gewoonte” maar voor een jaar golden; de uitreiking ervan was blijkbaar een profijtje voor den Gecomm. (1). Ook de

(1) Ofschoon eerst 13 Nov. 1798 werd bepaald dat voor het merken van een snaphaan

bepalingen van R. 15 Sept. 1778 (P. X, 294, 13 en 14) doelen blijkbaar op de Benedenl., ofschoon hierbij ook de Commandanten te Buitenz. en Tandjoengpoera met de aanhaling van ongepermitteerde geweren werden belast. Bij R. 3 Oct. 1780 echter wordt dit laatste besluit geamplieerd en bepaald „dat geen Inl. of Chinees, op de landerijen in de Jaccatrasche Boven- en Preangerl. of in de onder dezelve sorteerende campongs woonagtig, een snaphaan zal mogen gebruiken, behalven alleen de mandadoors (*d. i. administrateurs van particuliere landen; of ook: dorpshoofden*) en potia's" (*pasarpachters en beheerders van suikermolens*), die een permit van „hunne landheeren" moeten hebben; het toezicht op de naleving van dit verbod wordt opgedragen aan „alle landheeren en inl. Hoofden".

Ofschoon hier nu de Preangerlanden worden vermeld, blijkt uit het § 2326 verband van zaken (de aanleiding tot dit besluit was een twist tusschen den Landdrost en den Gecomm.), dat de wetgever eigenlijk vooral het oog had op de particuliere landen; zelfs kon in de Preanger heel niet van „landerijen" worden gesproken, zooals hier wordt gedaan. Toch mocht volgens de letter der wet voortaan zelfs geen Regent een jachtgeweer bezitten. Eene nieuwe bepaling, van 26 Nov. 1789, waarbij het gebruik van schietgeweer in de „Bovenlanden" absoluut verboden wordt, werd weer door de onveiligheid der Ommel. in het leven geroepen. Den 15 Sept. 1801 wordt den Gecomm. wegens de onveiligheid in de „Bovenl." gelast, „alle de geweeren" waarvoor geen permits zijn afgegeven, aan te halen. Dat de Gecomm. dit, misschien op eigen gezag, ook in de Regentsch. deed, blijkt R. 17 April 1804, alwaar genoteerd wordt dat de Regent van Bandoeng hem heeft toegezonden „232 ongemerkte snaphanen", die in zijn regentsch. door hem zijn aangehaald; besloten wordt, die geweren tegen schadevergoeding aan te houden om „in der tijd te dienen ter afgave voor dezelfde prijs, in steede der gepermitteerde geweren die ontramponneerd (*beschadigd*) of onbruikbaar raken". Ik vermoed dat deze maatregel heeft samengehangen met de ontevredenheid, die zich destijds in het Cheribonsche had geopenbaard en kort daarna tot opstand oversloeg; de Cherib. Pangerans, wier verheffing de wensch der ontevreden was, waren diezelfde maand gearresteerd (R. 22 Maart, 13 April 1804); ook was de Sultan van Bantam den 18 Maart vermoord. Intusschen blijkt uit het journaal van Thalman c. s. dat de aanhaling van geweren in 1804 zich bepaalde tot Bandoeng cum annexis. Eene nieuwe order van 22 Oct. § 2327 1805 tot aanhaling van ongepermitteerde vuurwapenen betreft, ofschoon weder van de „Bovenl." wordt gesproken, blijkbaar alleen de particuliere landerijen. Dat er nogal veel schietgeweer in de Regentsch. voorhanden werd

12 st. aan hem moest worden betaald, welke betaling in 1810 nog bestond en toen bestendig werd, P. XVI, 276, zien wij uit een brief

van den Command. van Buitenz. 24 Maart 1795 dat daar reeds toen 30 st. werd gevorderd voor een geweerpermit.

geacht, ziet men uit de order van 1811 om de 1.000 man, door vier regentsch. te leveren, zooveel mogelijk te bewapenen met geweren vandaar (§ 2825).

Wij spraken al herhaaldelijk (§ 722 en 2246) van den ouden last tot het arresteeren van „zwervers”. Bij R. 24 Juli 1761 worden „alle degeene”, die door den Gecomm. worden uitgezonden ter arresteering van gedroste slaven en andere „swervers”, zoomede o a. de Commandanten van Tandjoengpoera en Tanggeran en de Regenten, gemachtigd om dergelijk gespuis bij verzet te dooden. Ook hierbij wordt vermoedelijk meer speciaal in de Ommel. de onveiligheid bestreden; immers van de noodzaak van bemoeiing der Regeer. destijds met de veiligheid der Preanger blijkt niets. Een eigenaardig geval levert 1773. Bij R. 30 Aug. 1773 wordt naar aanleiding van een bericht, dat een aantal Boegineezen de veldschans Tandjoengpoera heeft willen aanvallen, besloten dezen door 50 man kampongvolk te doen nazetten; daarop komt R. 2 Sept. de tijding, dat die schelmen zijn geretireerd naar Parakansapi; gelast wordt dat, wanneer de uitgezondenen hen aldaar niet mochten aantreffen, zij maar naar Bat. moeten terugkeeren; de veiligheid der Regentsch. kon dus de Regeer. niet veel schelen. De Boegineezen werden niet aangetroffen en het volk keerde onverrichterzake terug, R. 9 Sept. 1773

§ 2328 Twee jaar later, R. 22 Sept. 1775, vernemen wij opnieuw van eene te Tjikao saamgerotte bende (mogelijk dezelfde Boegineezen); weder wordt er kampongvolk met andere Inl. op afgezonden; resultaat onbekend. In 1787 (R. 14 Oct.) vereenigde zich eene bende weggelooopen slaven in eene versterking bij de Maroenda en sloeg een aanval van tegen hen uitgezonden krijgsvolk af; daarop rukt de Command. van Tandjoengpoera op hen los met eene macht van 50 Europ. en 200 inl. militairen benevens 3 à 400 gewapende Inl.; zij vluchten naar het Tjiasemsche en worden ook vandaar door hem verdreven; hij ontdekt echter R. 13 Nov. 1787 eene kampong waarvan, volgens hem, de weggevluchte bevolking uit Boegineezen zou bestaan; hoewel de Regent van Tjiasem verzekert dat het „Berg Javanen” zijn, tast hij, R. 11 Jan. 1788, deze kampong, waarin het vee en de padi was achtergelaten, aan, verwoest die en voert het achtergelatene benevens een paar dorpschouwen weg. De Regeer., die hem alleen had gelast de bende slaven te vervolgen, bepaalt hare ontevredenheid tot eene reprimande. Waar de opgejaagde bende terecht kwam, vernemen wij niet; Nic. Engelhard zegt S. R. 27 Nov. 1798 dat hun hoofd Moera eerst in 1796 bij eene expeditie naar Bekasi en de Preanger werd gedood en een aantal der zijnen gevat. Dergelijke gedrosten gaven nu en dan veel last (zie B. 34, 15, 1). Den 27 Febr. 1795 zendt Nic. Engelhard een inl. Kapitein naar Tjiasem om er gedrosten op te pakken. Brieven van hem anno 1799 aan de Regenten gelasten hun herhaaldelijk gedroste inl. militairen op te vatten, waarop 10 Rd^s. premie stond; bij verzet mocht men hen dooden.

§ 2329 In het algemeen verneemt men in de laatste jaren der 18^e eeuw veel

meer van onveiligheid in de Regentsch. dan vroeger, mogelijk omdat berichten van elken aard rijkelijker vloeien. Resident Gockinga schrijft 25 Dec. 1790 dat „het steelen en rooven der Bovenlandse ingeseetenen in de Cheribonse en Bataviaase landen over en weer nimmer zal ophouden, wijl se heeden hier en morgen daar zijn”. R. 13 Mei 1791 wordt vermeld dat eene bende boosdoeners „seedert een geruijmen tijd een meenigte inwoonders uit het vlek van Tjangjour benevens geheele campongs vermoord, beroofd en uitgeplunderd hebben”; hoe dit werd gestuit (vermoedelijk met bevolkingspatrouilles), hooren wij niet. Nic. Engelhard zegt S. R. 27 Nov. 1798 dat de hoofden dier bende naar Ceilon zijn gezonden; overigens verklaart Van Overstraten terzelfder plaatse dat, hoe gewoon roof en moord ook in de Ommel. zijn, vooral op de particuliere landen en tijdens den padioogst, de Regentsch. toch daarvan verschoond blijven.

Voor het Buitenzorgsche gold dit echter niet; den 12 Febr. 1795 schrijft Engelhard aan den Opz. van Tjiandjoer: „Ik ben niet in staat te zeggen hoe akelijk het in de Bovenl. (*speciaal Buitenz. en Zuid-Krawang*) gesteld is”; dagelijks werd er roof en moord gepleegd; en uit andere brieven van dat jaar blijkt dat in het Buitenzorgsche benden van 100 koppen huisden. Den 24 Juli 1796 schrijft de Commandant van Buitenz. dat de negotie der Chin. aldaar stilstaat, omdat de onveiligheid hen verhindert naar Bat. te gaan. Den 16 Aug. 1797 schrijft de Opz. te P. moentjang: „Men hoort hier daaglijks niets als van rooven, steelen, afzetten, plunderen en moorden”; het gespuis school in het P. moentjangsche district Depok. Zoowel Nic. Engelhard als Van Overstraten dacht dat de oorzaak lag in het onderling getwist der Regenten van Bandoeng en P. moentjang; daarom werd de vertrouwbare Van Chambon er heen gezonden om de zaak op te klaren, met order om zich daartoe te bedienen van „list, omkoopng en bedreigingen”. Den 28 ^{§ 2330} April 1798 meldt de Commandant van Buitenz. dat 60 lieden van Bandoeng en 4 van Tjiandjoer op reis naar een suikermolen zijn beroofd; den 11 Febr. 1798 de Opz. van Tjiandjoer dat eene dansjuffrouw van den Regent is vermoord, doch dat, „gelijk alhier gewoonlijk”, een onderzoek niet heeft plaats gehad. Niettemin verzekeren Nic. Engelhard c. s. in hun groot rapport over de Ommel., geïnsereerd R. 3 Juli 1801, dat de gewoonte der Regenten om de kamponghoofden aansprakelijk te houden voor misdaden waarvan zij den dader niet opvatten (zie § 2405), de veiligheid der Regentsch. waarborgt, „wordende het kwaad aldaar niet uit vrees van de eene voor de andere gelaaten, maar omdat de meeste Hoofden ijverig trachten om alle daders van het eene of andere bedrijf, dat de algemeene rust stoort, in huns meesters magt te bezorgen”; in tegenstelling tot den janboel in de Ommel. (1) wordt

(1) Cranssen schrijft 29 Jan 1812 dat „at the calmest time” er vroeger dagelijks 4 of 5 lijken van vermoorde Inl. of Chin. de Tjiliwoeng af-

dreven en dat hierin eerst verbetering kwam door het verbod van hanenvechten en spelen, Dec. 1811 uitgevaardigd. Vergelijk § 2423 noot.

hier gesproken van „de rust en veiligheid waarvan de berglieden, die onder aparte Regenten sorteeren en (*sic; lecs: welke*) over hunne onderhorige zelfs recht oeffenen, thans maar alleen juisseeren”. Hiertoe droeg in hooge mate de oude adat bij om de dorpsgemeente voor gepleegde misdaden aansprakelijk te stellen (zie § 2404), welke adat eerst kort vóór Daendels in verval raakte.

§ 2331 Van Lawick erkent dan ook dat het meest gewone misdrijf, buffeldiefstal, in de Regentsch. veel zeldzamer was dan in de Ommel. Zuidoost-Krawang bleef echter berucht. R. 6 Sept. 1799 schrijft Nic. Engelhard dat er voortdurend rooverijen plaats hebben „op de scheiding tusschen het regentschap Crauwang en de plaatsjes Tjeninga en Sagalarang, sorteerende onder de Sultan Anom van Cheribon” (waarover zie § 200); doordat deze streek zoo ver verwijderd was van haren bestierder en „g’envonneerd van de regentsch. Crauwang, Sumadang, P. moentjang en Bandung” (1), was zij een asyl geworden voor vervolgte boosdoeners, wat zeer fataal was, omdat de koffietransporten den weg door deze landen volgden (§ 1107). Het zal ook wel in deze streek zijn dat de Cheribonsche postiljons nu en dan werden aangerand, waarover R. 9 Dec. 1800 wordt gedoleerd, vergel. § 1585. Van het geringe respect dat de Overheid inboezemde, getuigt vooral dat (blijkens een brief aan N. Engelhard dd. 12 Nov. 1799) de Kapitein Chinees te Bantam, pachter der boomrechten aldaar, roofpartijen organiseerde op de grens met het Bataviasche, om alzoo den handel over land onmogelijk te maken. B. R. 27 Nov. 1804 schrijft de Command. van Tandjoengpoera „dat er tans in de regentsch. Crauwang en Adiarsa zo veel rovers zijn, dat alle weegen onzeeker zijn te

§ 2332 passeeren, zoo ook op het rivier Tjitarom”. Van Lawick spreekt 9 Febr. 1809 van „de opgezetenen van de Sumadangsche districten Hindiang en Radja Polla, welke districten, voornamelijk het eerste, door de overloopers van Timbanganting en Tjipietjong zoodanig is toegenomen, dat deze veelal uit gebrek, weelde en luiheid zich met rooven erneeren”. Over de onveiligheid van het Tanggeransche kunnen wij in dit verband niet uitweiden; wij noteceren alleen de expeditie onder Van den Bosch naar Tjiampea (P. XIV, 454) en het daarmee samenhangend plan om door het bouwen van blokhuisen de veiligheid dier streek te verzekeren (P. XIV, 484), waarvan niets is gekomen.

Eene afzonderlijke categorie van verstoringen der openbare rust, door twist tusschen Regenten en prang desa, wordt zelden vermeld. In 1706 hebben wij een voorbeeld (§ 739); een tweede bij De Jonge IX, 32: in 1718 ontvreemdt volk uit P. moentjang voor eene waarde van 302 Rd^s. aan Tjandjoersche opgezetenen, waarop Aria Wiratanoe 32 personen uit dat regentsch. laat opvatten en binden; hem wordt door de Regeer. gelast die weder los

(1) Zoo schrijft in 1839 de Resident der Preanger volgens mededeeling van den heer R. A.

Kern dat de meeste misdaden voorkomen langs de grenzen der residentie.

te laten, mits P. moentjang het gestolene restitueert. R. 8 Oct. 1779 lezen wij dat zekere twist tusschen Band. en Soekapoera (§ 174) is bijgelegd en zij elkander „voor de over en weder gepleegde rooverijen” vergoeding hebben gegeven. Zoo schrijft de Regent van Tjiandjoer in Mei 1782 dat de bewoners van Tjidamar „45 campongs hebben uitgeplunderd” in Djampang en 23 Oct. 1796 de Opz. van Tjiandjoer dat de Hoofden van Djampang niet kunnen opkomen „door de atropementen uit het Tjiedamarse of Soekapoura ingesee- ten, die reeds 13 deferende (*differente*) campongs in Djampang hebben leedig geblundert”. Dit toevallig bewaarde berichtje geeft een zonderling idee van de rustige rust der Preanger; wij lezen trouwens Eindrés. III, 321 dat prang desa, vooral over waterverdeeling, in sommige streken van het eiland zooals Banjoemas vrij veel voorkomt. Het journaal van Thalman c. s. vermeldt dat in 1803 de bevolking van Limbangan een koffietuin op Bandoengsch gebied heeft vernield.

Zeeroof. Van de vrij talrijke voorbeelden van zeeroof aan Java's kus- § 2333 ten in de 17^e eeuw heb ik geene aantekening gehouden, omdat deze tot ons onderwerp in weinig betrekking staan. De lezing der Resoluties gaf mij den algemeenen indruk dat na den Bantamschen oorlog tegen Sultan Ageng de gevallen van zeeroof talrijker zijn geworden. Ook hetgeen hierbeneden volgt, maakt op volledigheid geene aanspraak, wel kan het een idee geven van de nadeelen, door den zeeroof aan de bevolking toegebracht. Aangezien tusschen de noord- en de zuidkust weinig onderlinge betrekking bestaat, kunnen beide wel afzonderlijk worden behandeld. Vele gegevens vindt men uit gedrukte bronnen bijeengebracht in het opstel van J. A. van den Broek, Oud Oost-Indië; de erfenis der Kompagnie, Haarlem 1893 p. 11 e. v. Over de ruwheid van 's Comp^s. zeevolk zie o. a. P. III, 148, 2; 150, 7; 411, 1.

Noordkust. R. 26 April 1708 verneemt men dat het vaarwater benoorden Cherib. en Krawang door zeeroovers zeer onveilig wordt gemaakt; R. 2 Mei 1724 evenzoo. R. 12 Nov. 1728 vermeldt dat een aantal Modderjava- nen op zee door Balineesche zeeroovers van Tandjoeng Kait (aan de Bantamsche kust) zijn vermoord. R. 31 Oct 1732 worden te hunner terugbegeleiding naar Cheribon gewapende booten uitgezonden, omdat de zeeroovers hen dikwijls attaqueeren. Intusschen leest men R. 5 Dec. 1732 dat op de nadering der Compagnieskruisers gewoonlijk de gansche strandbevolking wegvlucht; ons zeevolk treedt dikwijls op als „de grootste rovers en sluijkers”. R. 5 April 1737 bericht Jubbels een geval van zeeroof bij den Zuidwachter. D. 5 April 1747 wordt aangeteekend dat zeeroovers 1½ mijl van Kandanghaer verscheiden Inl. hebben weggehaald. B. R. 29 Aug. 1749 verneemt men van eene expeditie van Bataviasche Mandareezen tegen zeeroovers. R. 4 Sept. 1750 leest men, dat dezen in „meenigte” tusschen Cherib. en Bat. zwerven. R. 28 Juni 1754 wordt ter aanbeveling van de te openen pakketvaart tusschen Bat. en Samarang gezegd, dat thans de brieven vaak gaan

met „weerloose vaartuijgen, die nu en dan gevaar lopen van door de zee-rovers aangerand te werden”. R. 12 Mei 1758 zegt Mossel dat de kust van Pamanoekan „veeltijds onvrij is door Johoorse en andere rovers”. In 1761 (De Jonge X, 380) namen zij een vaartuig weg, behoorend tot het gevolg der Cherib. Sultans, op reis naar Batavia, ondanks het Comp^s. convooi; een Regent van Java ontsnapte hun ternauwernood met verlies van bijna alles; in 1765 (ib. XI, 48) namen zij eenige inl. vaartuigen, die bij Cheribon Comp^s. waren van den wal vervoerden naar een schip op de reede. R. 25 Oct. 1763 wordt weer eene flottille van inl. vaartuigen tegen dat gespuis uitgerust. R. 18 Juni 1773 wordt bericht dat elk jaar 6 of 7 vaartuigen van Djohore of Pahang aan de kust van Pamanoekan en Tjiasem komen rooven; R. 25 April 1774 dat twee prauwen door dergelijk volk op de reede van Bat. zijn genomen; in 1779 (De Jonge XI, 388) werd een Comp^s. vaartuig tusschen Bantam en de Lampongs genomen. R. 29 Juni 1781 wordt gesproken van „de geduurige klagten van de huurders der vispoelen en houtbossen aan de Crauwangsche rivier” en het „continueel ontrusten” der vaartuigen van de bewoners der eilandjes op en buiten de reede, waartegen alweder eene flottille vaartuigen van Batav. kampongvolk wordt uitgezonden. R. 14 Oct. 1783 worden precies dezelfde klachten aangeheven en precies dezelfde maatregelen daartegen genomen. R. 28 Juni 1785 worden inlichtingen gegeven omtrent de op de Duizend-Eilanden genestelde zeeroovers, tegen welke eene dergelijke uitrusting als de bovenstaande zal plaats hebben. R. 17 Febr. 1786 blijkt dat herhaaldelijk met die zeeroovers is gevochten. De Rovere van Breugel schrijft in ditzelfde jaar (Bijdr. 1856 p. 150): „De zeeroovers spelen nog dikwijls hun rol in de Bantamse waateren, zelfs in de bogt van Bantam zelve en in 't zigt van onze vlag op klaren dag prauwen vermeersterende; jaa, des nagts durven zij wel in de bogt te landen en het volk van hunne slaapsteden te ligten”.

§2335 Het kwaad nam ongetwijfeld zeer toe door de verdrijving der Boegineezen van Riouw in 1784, van Soekadana in 1786, van Mampawa in 1787. R. 7 Aug. 1789 wordt uit Tjabangboengin geschreven, dat in die buurt zoo veel piraten zijn dat men geen hout durft kappen; thans zal een Comp^s. schip er op uit. R. 13 Oct. 1789 wordt schietgeweer te hunner beveiliging verstrekt aan eenige op de reede van Bat. thuisbehoorende visschersprauwen. R. 14 Juni 1792 verneemt men dat het eiland Edam, het ballingsoord, 's nachts door zeeroovers is aangevallen, doch vergeefs. R. 26 Juni 1792 worden de visschers in die buurt weder met schietvoorraad voorzien. In datzelfde jaar werden te Indramajoe drie houtvloten (grootte voor Bat. bestemde gevaarten) door zeeroovers weggekaapt (T. N. I. 1879, II, 192). R. 15 Jan. 1793 uit de Regeer. hare bezorgdheid dat zij een aanval zullen wagen op de schepen ter reede Batavia. R. 26 Jan. 1793 verneemt men de aankomst van 6 grootte roofprauwen op Poeloe Kalapa (een der Duizend-Eil.), waarop weer prauwen met Inl.

worden uitgezonden; de visschers worden met lila's voorzien R. 26 April; de zeeroovers vermeesteren echter gezegd eilandje, R. 20 Juni 1793, en verschijnen met 20 vaartuigen bij Edam, dat met troepen moet worden bijgesprongen, R. 24 Juni; zij worden verdreven en op Poeloe Panggang, een der Duizend-Eil., wordt eene benteng gebouwd, R. 28 Juni 1793, terwijl Resident Umbgrove datzelfde jaar op den hoek van Indramajoe eene redoute bouwde ter bescherming der houtwerken Servatius, Korte aantekeningen omtrent Cheribon p. 42). Men leest C. G. 5 April 1794 van „de aanhoudende stoute bedrijven der zeeroovers, langs alle de kusten en zelfs in het gezigt van de Bataviasche rheede straffeloos gepleegt wordende, waardoor de handelaar word ternedergeslagen, alle geest van onderneeming uitgeblust en de gansche colonie in een sombre werkeloosheid quijnt”. De kleuren zijn hier zoo zwart mogelijk, om te werken op de gemoederen van het Opperbestuur, dat geene versterking zond. Uit brieven van N. Engelhard anno 1795 blijkt dat zee- § 2336 roovers onder een Moera (§ 2328) de kust tusschen de Maroenda en het Cheribonsche onveilig maken en dat een zwager van den Regent van Krawang wegens medeplichtigheid naar Ceilon werd verbannen. Den 31 Dec. 1797 wordt naar Nederl. bericht (De Jonge XII, 444) dat in Juli zeeroovers zijn geland in Tjiasem, die een kampong geplunderd en verbrand en 34 menschen weggevoerd hebben; „de bewoonders van het zeestrand hadden reeds allen hunne campongs verlaten”, en er heeft gevaar bestaan dat de piraten „zich van dat gansche zeestrand zouden hebben meester gemaakt”, hetgeen is afgewend door de uitzending van gewapende vaartuigen en versterking van het garnizoen te Tandjoengpoera. R. 9 April 1799 leest men dat er twee groote zeerooversvlooten uit de Soeloe-Eil. en Riouw in de Lampongbaai zijn. R. 30 April 1802: piraten hebben zich van een paar der Duizend-Eil. meester gemaakt en bedreigen Poeloe Panggang; er worden weder inlandsche gewapenden heengezonden. Dat najaar landden 200 zeeroovers wat bewesten de Tjisadane, tastten den suikermolen te Karangserang aan, vermoordden eenige personen en roofden een 25-tal weg, waarop bij R. 10 Aug. 1802 aan alle suikermolens schietgeweer verstrekt wordt, en evenzoo, R. 7 Sept. 1802, aan de opgezetenen van Tjilingtjing. Het volgend jaar werd aan Java's N. O.-Kust de Comp^s. brik de Dolphijn door zeeroovers aangevallen; in dit gevecht vloog zij in de lucht, R. 10 Mei 1803; dezelfde maand tastten zij in 't gezicht van Onrust twee kruisprauwen aan en verjoegen de bevolking van Amsterdam, R. 24 Mei 1803; de Regent van Krawang erlangde R. 7 Oct. 1803 kruit ter verdediging zijner stranden tegen hen. R. 5 Juli 1804 wordt genotcerd dat zij „dagelijks” op de eilanden bewesten Onrust de visschers oplichten.

Tombe schrijft in 1806 van Cheribon (o. l. II, 111): „Cette côte est § 2337 tellement infestée par ces pirates, que tous les bâtimens côtiers sont exposés journellement à être pris par ces forbans, qui massacrent impitoyablement et

Priangan.

39.

avec cruauté les Européens qui les commandent et font esclaves les Javans formant l' équipage ou passagers de ces bâtimens". Hun vereenigingspunt was gewoonlijk Karimon Djawa. Men durfde dat jaar geene houtvloten te Japara bouwen, omdat men die tijdens 't werk niet beschermen kon, R. 14 Maart 1806. In 1807 schrijft W. C. van Braam (T. N. I. 1863, II, 148): „Al komen de zeeroovers niet, strikt genomen, op de reede (*van Batavia*), geheele zwermen er van vertoonen zich toch op de eilanden die haar omringen, en indien hierin niet spoedig verandering komt, zal weldra niet alleen de geheele kusthandel ophouden maar zelfs geen visscher meer uitkunnen. Trouwens, met den kusthandel is het reeds zoover gekomen, dat geene schepen tenzij onder bescherming van gewapende vaartuigen langs deze vroeger zoo veilige kusten durven varen, en zelfs deze bescherming is niet altijd voldoende ter beveiliging". Daendels (Staat p. 26) zegt van de zeeroovers dat bij zijne komst „de geheele navigatie en de kusten aan hun goedvinden overgelaten" waren. Den 8 Febr. 1808 (P. XIV, 590) verordende hij de formeering eener flottille van 45 kruisprauwen, te bemannen met Madoereezen, Baliërs en Boegineezen, die hooge soldij erlangden; op elken zeerooverskop werd een prijs van 10 Sp. matten gesteld. Een reglement daarvoor werd eerst 20 Louwm. 1810 gearresteerd (P. XVI, 45). Intusschen schrijft 7 Oct. 1811 de Landdrost van Krawang: „De rheede van Indramajoe en de geheele kust van dit Landdrostambt word bij continuatie ontrust door een meenigte zeerooversvaartuigen", en den 25 Oct. 1811: „The pirates of Linga, Trangano, Johor etc. commit daily robberies and keep the mouths of the rivers Kandanghavor, Pamanoekan and Tjiassem in such a manner shut up that no fishersboats dare to put to sea". Raffles vestigde te hunner beteugeling eene kolonie op Karimon Djawa. Nog Proc. 26 Febr. 1813 leest men dat zich bij den hoek van Japara piraten ophouden „almost during the whole of the East monsoon". Het citaat op pag. 403* is uit Voltaire's Poème de Fontenoi.

§ 2338

Zuidkust. Vergelijk wat in § 557 staat omtrent de badjag's tijdens Pruwata Sari. Wat de Wijnkoopsbaai en Djampang betreft verzamelde ik de gegevens in II, E. 23, 16—20; *ibid.* 35—38; over het Trouwerseiland zie B. 23, 109, 3. R. 19 April 1791 besluit de Regeer. op een bericht, dat er zeeroovers zijn aan de zuidkust van Cheribon, vooral tusschen Noesakambangan en den vasten wal, die menschen rooven en het land afloopen... niets te doen (1); er werd echter geschut en ammunitie door den Resident daarheen gezonden, en op het hooren losbranden van dit moordtuig nam het gespuis de vlucht (De Jonge XII, 237). R. 9 Juli 1801 wordt besloten, aan de Regenten van Soekapoera en Imbanagara twee vaatjes kruit af te staan

(1) Een maatregel, getuigend van dezelfde seniele onmacht, is die, waarbij tijdens de blokkade door de Engelschen de Regeer. aan particulieren vergunt om naar hartelust batterijen en bentengs (*sic*) aan te leggen om den Brit buiten het land te houden, P. XIII, 181.

„ter beveiliging van hunne stranden tegens de invasiën der zeeroovers”. Bij brief van 18 Maart 1804 verzoekt de Resid. van Cherib. voor de Galoesche Regenten „twee vaaten kruut en de nodige kogels tegens inkoopsprijs, uithoofde dezelve strekken zal tot verdediging (*tegen de zeeroovers*) van landschappen alwaar de meeste indigo en kappas in voldoening der verschuldigde contingenten aangekweekt worden”. Bij marginale dispositie fiatteert Siberg dit. Van Lawick schrijft in zijn rapport van 9 Febr. 1809: „De zuiderstreken van Galoe zijn geheel ontvolkt; er woont geen mensch op het eiland Noesa Kembangan, waar men voorheen 3.000 zielen telde. De invasiën der zeeroovers sedert de laatste 12 jaren hebben Galoe aan de zuidkant geheel onbewoond gemaakt; men kan voor zeker stellen, dat 10 à 15.000 zielen het land hebben geruimd, die zich het meest neergezet hebben in de binnenlanden van de Vorsten van Java, waarvan de bewoonders uit het Zuiden voorheen bestinden, evenals die van het oostelijk gedeelte van Soucapoura daarvan afstammen. In handen van de zeeroovers zijn gevallen omstreeks 1.500 menschen van Galoe en ook vele van Soucapoura”. Over de nadeelen, door § 2339 hen toegebracht, vergel. § 2314. Domis schrijft in 1809 (o. l. pag. 45), zijnde te Oetama: „De landstreek is slechts tot het dorp Madura, aan de rivier Tjietandu, bevolkt”; dit was denkelijk ook de reden waarom hij, komend van Noesakambangan, niet over Toenggilis reisde maar over Tjikemboelan en Tjigajam. Einde 1811 bericht Couperus dat, sedert Daendels de vuurwapenen der bevolking heeft opgevraagd, deze machteloos is tegen de zeeroovers in het Galoehsche; en de Opziener J. C. von Bannisseht, dat door de verwaarloozing van den landbouw, uit vrees voor hen, er hongersnood voor de deur staat; „Banjer, Daijoloehoor en Passier alle in Solosche alle de campongs verbrand en het volk meestendeels vermoord en de overige op hunne vaartuigen gebragt”. Tency schrijft in Maart 1812 (p. 313 van den bundel gedrukte stukken betreffende Gillespie's aanklacht) dat, aangezien Daendels alle vuurwapenen in de Regentsch. heeft doen ophalen ten behoeve der troepen, de Regenten geheel machteloos zijn tegen de zeeroovers; dat die al een jaar lang met 14 prauwen in de baai van Tjilatjap liggen, van waaruit zij strooptochten ondernemen; zij hebben eene batterij opgeworpen en zijn zelfs bezig, op Noesakambangan nieuwe prauwen te timmeren; van de 28.441 bewoners, die het regentschap Galoeh in 1809 telde, waren op 1 Jan. 1812 nog maar 9.450 over; de Opziener J. C. von Bannisseht doet zijn best om de zeeroovers te bestrijden maar heeft geene middelen. In Febr. 1812 hadden dezen daar 16 vuurmonden en duizend gevangenen. De Wilde zegt (o. l. pag. 239) dat op Noesakambangan vroeger meer dan duizend gezinnen woonden, terwijl de Sagara Anakan ruim 300 telde; deze, „zoowel als die langs de boorden van de rivier Tji Tandoij en uit de districten Mandala en Tji Komboelang”, werden deels weggeroofd, deels vluchtten zij. In 1812 was Noesakambangan en het binnenmeer geheel ontvolkt. In April van dat jaar schrijft

de Resident van Cherib.: „Het is meermaalen gebeurt dat de zeeroovers, die aan de zuitkand van Java in de nabijheid of in de baj van Tjilatjap landen, het durven waagen door goede wegwijzers zig door die bijna ondoorkomelijke wildernissen verre landwaarts in te begeven”; zij hadden thans bijna § 2340 Brebes verontrust. Horsfield schrijft in 1816 (Verh. B. G. VIII, 24) dat Tjilatjap „has been nearly ruined by the repeated visits and depredations of the pirates”, die uit den Riouw-archipel afkomstig waren. „The visits and enterprizes of the pirates were not confined to the neighbourhood of this settlement; by ascending the rivers which discharge themselves into the strait and bay, they proceeded to the center of the island and Sukapura, Dayu-luhur and Juruk-leggi were equally exposed to their invasions. Many of the inhabitants were carried off in slavery or obliged to retire to places of greater safety, and the villages were plundered and destroyed”. Hun gewoon rendez-vous was de baai van Tjilatjap; Tency schrijft Proc. 28 Maart 1812 dat de zeeroovers „continue daily murdering and robbing in the villages” bij die baai, en Macquoid Proc. 4 Oct. 1812 dat aan de stranden aldaar „they had erected huts, planted paddy, repaired their prows and even built new ones”. Nu wordt Proc. 5 Febr. 1813 besloten, die baai te versterken met eene uit de bevolking bijeen te brengen krijgsmacht; de bezetting bestond volgens Raffles (bundel stukken in zake de aanklacht van Gillespie p. 168) uit 16 djajangsekars in elk der twee batterijen, onder een Opz., gewezen officier. Proc. 28 Oct. 1814 bericht Macquoid dat sedert op Noesakambangan twee kleine batterijen zijn opgericht, geen zeerooversprauw aldaar meer is verschenen. De Wilde zegt (o. l. pag. 240) dat deze versterking „later, zoo ik meen, weder te niet gegaan is”. Proc. 26 Mei 1815 vindt men een bericht dat ongeveer 30 zeerooversprauwen in Straat Soenda zijn, die voortdurend menschen wegneemen. De Resident van Bantam schrijft 19 Mei 1815: „The pirates have become so numerous and so daring that our communication by sea from one part of the district to another is nearly cut off”. Dit verklaart waarom het schip, waarop Van de Graaff naar Batavia voer, zich in Juli 1816, toen Straat Soenda bijna bereikt was, slagvaardig maakte „om de zeeroovers desnoods af te weren” (Van de Graaff o. l. II, 6). Hoe de schrik er bij de bevolking is ingebleven ziet men daaruit, dat toen in 1903 een eskader Nederl. oorlogschepen zich in de Wijnkoopsbaai vertoonde, „de bevolking der kustdorpen met kinderen en al de bergen invluchtte” (Javabode 26 Oct. 1903 No. 248). Dit na twee eeuwen Nederlandsch gezag!

HOOFDSTUK XXIV.

De Cheribonsche rechtspraak. Ofschoon de Cherib. rechtspraak alleen § 2341 zijdelings tot ons onderwerp in betrekking staat, mag ik niet nalaten omtrent dit door Hazeu in zijne uitgave van de Pepakem Tjeron verwaarloosde onderwerp te publiceeren wat ik in het archief te Bat. vond en uit dat in Den Haag betrok.

Hoewel het contract van 1681 (De Jonge VII, 374) alleen spreekt van limietkwesties der Sultans met den Soesoehoenan en de Comp., te beslissen „door wedersijts gecommiteerde”, zegt een oud Cherib. stuk (vertaald door Brandes in T. B. G. XXXVII, 450 en door Hazeu achter de Pepakem Tjeron p. 173): „Toen men (*in Cheribon*) had opgehouden de dienaar te zijn van Mataram (*en*) men (*dus*) zelf de rechtspraak in handen nam” enz. Dit zal slaan speciaal op de pradata-zaken, waarover zie § 320 en 321.

Het eerste document echter dat voor de regeling der rechtspraak in aanmerking komt, is het contract, den 4 Dec. 1685 door Tack gesloten, in het Jav. te vinden bij Brandes u. s. pag. 467 (1) en in het Nederl. in D. 12 Febr. 1686. Hierin vindt men de bepalingen:

„dat niemand (*der drie Vorsten*) uijt eigen hoofden sijn volck zal mogen rigten off ter dood verwijzen, maar hetselve sal moeten geschieden door een Raad uijt de mantrijs der drie princen gebroeders. Welcken Raad bestaan zal uijt 7 persoonen, namentl. drie mantrijs van Sultan Sopo, twee van Radja Anum en 2 van Pangeran Topattij. En sal dien Raad tweemaal 's weex vergaderen, te weten Woensdags en Sondags (2) voor den tempel op den Alon Alon en (3) daar van outs d'algemeijne

(1) Blijkens Rouffaer's noot Bijdr. 1902 p. 138 heeft deze dat Jav. stuk niet kunnen begrijpen; ook ik heb niemand gevonden die dit en de andere aldaar aan te treffen stukken in oud Cheribonsch Javaansch kon vertalen. Hazeu geeft in Pepakem p. 120 een te kort résumé; uit hetgeen hij aldaar omtrent het contract van Do Hartogh zegt, valt af te leiden dat ook hij den Jav. tekst van Tack's contract niet geheel

heeft begrepen. Ik geloof dat Brandes in hetzelfde geval verkeerde, anders had hij die stukken wel overgezet, zooals hij dat elders doet.

(2) Deze rechtsdagen zijn gekozen in blijkbare oppositie tegen Mataram; zie hierbeneden § 2408.

(3) Dit is het overtollige *en* vóór relativa, waarvan men voorbeelden vindt D. 1680 p. 66; 97: „om onse vaartuijgen aen te tasten *en*

vergaderingen (1) zijn gehouden geweest. En alwaar ook alle differenten, twisten (*en*) schulden tusschen de gemeijne Cherebonse ingesetenen sullen affgehandelt en vergeleken werden, sonder dat men sig daartegens sal mogen opponeren. Dog indien bij de gemelte vergadering saken van sulc een gewigte en aangelegentheit mogten voorcomen die sij niet en soude durven tot hare verantwoording nemen, dan sal een ijder sijn Heer daarvan moeten adverteren (2). Mits welcken Sultan Sopo sijne twee broeders Radja Anum en Pangeran Topattij sal laten citeren, die dan ook ten huijse van haren oudsten broeder sullen moeten verschijnen om de sake in questien (*sic*) finael af te handelen, en sullen ook alle sware saken en (3) het openen en schoonmaken van rivieren en wegen en andere diergelijke saken meer, bij de drie gebroeders moeten afgedaan worden”.

§ 2342 Ofschoon dit contract aan duidelijkheid veel te wenschen overlaat (vergel. § 588 noot; 718 noot; 1964 noot), blijkt zooveel, dat de Vorsten het recht van doodstraf niet zouden uitoefenen. Vermoedelijk hadden zij zich dit aangematigd, zoodra de Soenan onmachtig was gebleken om zich met hen te bemoeien, en speciaal sedert de Sultan van Bantam hun den titel Sultan had verleend (§ 376). Daar Tack expres naar Cheribon was gegaan om hen te bewegen de nominale suzeriniteit des Soenans te erkennen (§ 513), ging het niet aan, hun contractueel dezelfde rechtsmacht te verzekeren die te voren bij den Opperheer berustte (§ 320). In stede daarvan hadden zij (zie § 2348 i. f.) het recht om het door de mantri's gewezen lijfstraffelijk vonnis te bevestigen, hetgeen vermoedelijk in de praktijk op hetzelfde neerkwam. Daarbij werd misschien tevens een *modus vivendi* beoogd, speciaal tusschen S. Sepoeh en S. Anom, wier vijandschap zóó was, dat De Hartogh expres daarom in 1687 eens naar Cher ging (Afg. patr. miss. 23 Dec. 1687). De vergadering der zeven mantri's bestond wellicht (doch met andere samenstelling) al vroeger, althans in de Oendang-Oendang Mataram (Pepakem Tjerbon p. 23, 10, waar Rouffaer geheel willekeurig aan eene Cherib. interpolatie denkt; over die Oendang-Oendang zie § 320) wordt eene vergadering vermeld van zeven Djaksa's, vermoedelijk de in Tack's daareven geciteerd contract bedoelde „algemeijne

waertoe reets vier vaartuijgen toegerust wierden”; ib. p. 268 en 322: „*en* als wanneer”; p. 294: „*en* waerop”; p. 295 „*en* van weleke”; p. 307: „*en* ten welcken eijnde”; zie voorts het register op Deel II i. v. *en* benevens § 643 noot 1 en hieronder § 2344 art. 13.

(1) Blijkbaar rechtzittingen. R. 9 Maart 1699 vermeldt bij den dalem van S. Sepoeh „de oude en gebruikelijke vergader- en gerigtsplaatse alsook de gemene passebaan ofte tournoijplaats”, welke tot dusver ook door S. Anom

worden gebruikt, die R. 17 Maart 1699 verklaart, dit een en ander „te sullen laten daar het was en van oude tijden geweest hadde”, zonder dus eene eigen „gerigtsplaatse” aan te leggen.

(2) Over dit woord zie B. 26, 8, 5.

(3) Lees denkelijk: *in*. Vergelijk B. 20, 25, 2 en D. 1680 p. 596: „de clagten *in* 't toelaeten van de particuliere handelaers”. Evenzoo § 505: „ordres. . . *in* (*d. i.* *aanguande*) het delogieren van alle Balijers”.

vergaderingen" (1); Gobius noemt dan ook in zijne Memorie van overgave (zie § 313) de zeven Djaksa's „de regters na de oude oorspronkelijke wetten" van Cheribon, d. i. die van vóór den Islam.

Intusschen is het contract van Tack nooit 'door de Regeer. goedgekeurd. Het eerste dat wèl werd geratificeerd is dat van De Hartogh dd. 8 Sept. 1688 (2), ingeschreven D. 4 Oct. 1688 en in het copieboek der contracten. Het bevat de volgende bepalingen:

9. „Zaeken voorvallende die 't gemeene belangh van 't rijck en 't volk § 2343 van Cheribon betreffen, als daer zijn 't openen, schoonmaken off verleijden van rivieren, weegen, dorpen en dergelijken meer", mogen door geen der Vorsten afzonderlijk worden „ter handt genomen" maar moeten beslist worden door hen gezamenlijk met meerderheid van stemmen.

„10. Dogh in zaaken van minder belangh en die juijst de presentie der Princen niet vereijsschen, zal den oudtsten broeder Zultan Soppo na voorgaende waerschouwinge de vergaderingh mogen doen beleggen door de mantrijs der drie Princen op den allon-allon na ouder gewoonte (3) en in 't ordinairis getal van zeeven stuxs, te wecten drie mantrijs van de oudtste, twee van de tweede en twee van de darde Prins, welke mantrijs de zaeken besligten en affdoen mitsgaders rapport brengen zullen moeten aen hare respectieve Heeren van 't geene zij in deze vergadering verhandelt en affgedaen hebben"; die vergaderdagen zijn op Woensdag en Zondag, behalve in buitengewone gevallen.

„11. Even als in de voorige zo is oock in deze volgende artikel tusschen de Princen gebroeders besprooken en vastgesteld, dat voortaan niemand derselver uijt eijgen hoofden zijn volk zal mogen richten, veel min ter doot verwijzen (4), maer zal zulks in den raedt en volle vergaderingh van de voorgestelde (*d. i. voornocnde*) zeeven mantrijs der drie

(1) In een fragment der Djajalangkara (Pepakem p. 43) wordt het „weerdlijk regt" geoeffend door „de seven jaksas", tegenover het „goddelijk regt bij de vier hoofdpriesters off pangeloel". Die vier Penghoeloe's zijn speciaal Cheribonsch, en wel uit den tijd dat er vier Vorsten tegelijk waren, hetwelk het eerst heeft plaats gehad conform het contract van 4 Aug. 1699. Hier is dus wel degelijk in de Pepakem eene verandering van den oorspronkelijken tekst der Djajalangkara.

(2) Ik ben het niet eens met Rouffaer (Bijdr. 1802 p. 137) dat men in dit contract (dat van Tack kent hij niet) „onder aandrang der Comp. eene geregelde civiele en crimineele rechtspraak ziet ontstaan". Het is onaanneembaar, en trouwens in tegenspraak met de getuigenissen die Gobius inwon, dat deze rechtspraak vroeger

niet zou hebben bestaan en dat elke in Cher. gepleegde diefstal alleen te Mataram kon worden berecht na indiening eener civiele vordering.

(3) Art. 3 van dit contract spreekt van tournooien „naer ouder gewoonte" op Zaterdag; daar deze dag voor den Vorst was gereserveerd (§ 398 noot), beduidt dit „ouder" dus: vóór de overheersching door Mataram.

(4) Een voorbeeld hoe weinig een vertoornd Vorst zich daaraan stoorde geeft D. 5 Juli 1697, waar bericht wordt dat Sultan Anom een bijwif van zijn overleden zoon, welke gezegd werd hem te hebben vergiftigd, heeft doen dooden „nevens haer vader, moeder en verdere vrunden" d. i. familieleden. Dit geschiedde echter denklijk zonder vorm van proces, als wraakoefening.

Princen gebroeders moete geschieden, en dat op de daertoe gestelde en hiervoor genoemde regtsdagen.

§ 2344

12. In welke vergaderinghe oock voorts na de Javaensche wetten affgehandelt, vergeleeken en beslegt zullen moeten werden alle diffirenten, twisten, schulden en wesmeer tusschen coopluiden en den gemeenen man van dit vorstendom onder malkander komt voor te vallen, idem oock alle brandstigtingen, diefstallen, beroovingen der weegen en andre misdaden meer, welke zaeken bij deesen Raad naeukeurigh onderzoght, de kwaeddoenders zonder wagten na de Javaense wetten gestrafft, de goede beschut en hare schade vergoed zal moeten worden.

13. Voorts is tusschen de Princen gebroeders oock beslooten, dat niemand der Cheribonsche onderdaenen 't raedtslot en 't vonnis van opgelte zeeven mantrijs zal mogen teegenspreken, verachten, zigh daertegen stellen off hun daarvan beroepen dan in zaeken van groot gewicht en aengeleegendheid, en in welken cass de mantrijs selfs, hen zulks voorcomende (1), gehouden zullen weezen ider haer Heer en Meester daarvan rapport te doen, en zal dan Zultan Soppa zijne twee andre broeders, Zultan Anum en den Panabahaen Cheribon, behoorlijk laten citeeren om met malkandere gezamentlijk die als oock alle andre sware zaken (2) finael aff te handelen, te beslujte en recht te doen".

20. Hier worden die zeven mantri's genoemd „de gewone zeeve Javaensche regters".

23. Wanneer „tusschen ons Princen gebroeders 't zij in de vergaderinghe off daerbuijten eenigh verschil off oneenigheid voorviel, zulks in 't beslujten off uijtvoeren der zaeken niet konde van een gevoelen werden", dan zullen zij den Resident „verzoeken in onze vergaderinghe te komen" en zich „gedragen aen zijne bemiddeling, gevoelen en recommandatie".

25. Wie hunner in dat geval zich niet schikt naar des Residents uitspraak, zal bij de Regeering worden aangeklaagd als „overtreder van dit contract", en hangende de beslissing binnen Cheribon geïnterneerd blijven.

§ 2345 Het verschil met het contract van Tack is derhalve, wat de Djaksavergadering betreft, dat in art. 12 de crimineele zaken worden opgenoemd, welke daarvoor behooren te worden gebracht; verder dat de Vorstenvergadering thans ook oordeelt in hooger beroep, en vooral dat, bij het (vermoedelijk reeds herhaaldelijk gebleken) gebrek aan eenstemmigheid tusschen de

(1) Dit beduidt blijkbaar: als aan de mantri's eene zaak toeschijnt van zoodanig belang te weezen dat zij voor de Vorsten dient te worden gebracht. De onduidelijkheid komt daarvan, dat aan de overeenkomstige bepaling van Tack's

contract een nieuw hoofd is aangevoegd.

(2) Het komt mij voor dat dit eene herhaling van of verwijzing naar art. 9 is, vergel. Tack's contract § 2341 i. f.

Vorsten, de Resident in hunne vergadering verschijnt en de zaak beslist. Het lag dus voor de hand dat, ter bespoediging, de Resident geregeld in die bijeenkomst tegenwoordig zou zijn.

Op dit contract van De Hartogh volgt dat, hetwelk 4 Aug. 1699 te Batavia werd gesloten, te vinden T. B. G. XXXVII, 481 e. v., D. 13 Aug. 1699 en in het contractboek. Hierbij bevestigen de Vorsten de contracten van 1681 (zie § 435 e. v.) en 1688 (dus niet dat van Tack), en beloven bij art. 2, zich „daarna in alle deelen en articulen, soo wegens het gemeen als bijzonder bestier van alle saken en regtsoeffeningen als anders, daarinne vervat, te sullen gedragen”; verder bevat dit contract niets aangaande de rechtspraak. Dat van 17 Febr. 1708 (door Cnoll tusschen de Vorsten tot stand gebracht), vermeld D. 23 Maart en 10 April 1708 en geapprobeerd bij Resol. van dezen laatsten dag, evenmin. Het eerstvolgende, den 18 Jan. 1752 te Batavia gesloten, ook niet. Het daaropvolgende (het laatste dat namens de Comp. is gesloten) dd. 1 Sept. 1806, geratificeerd 27 Jan 1807, bevat bepalingen die wij beneden zullen meedeelen.

Voor de periode van 1688 tot 1806 berust derhalve de Cherib. rechtspraak uitsluitend op het contract De Hartogh, dat eene uitbreiding is van dat van Tack, welk laatste, naar ik onderstel, voor een deel gebaseerd was op den bestaanden toestand, of zelfs op toestanden van vóór de Mataramsche overheersching.

De vraag is thans, welke veranderingen in dat contract van 1688 zijn § 2346 gemaakt door besluiten of aanschrijvingen der Regeer., hoe het is geïnterpreteerd en wat de praktijk was.

D. 1 Aug. 1695 schrijft de Regeering aan den Panembahan naar aanleiding van eene klacht van hem (D. 20 Juli 1695) dat Sultan Anom hem eene desa heeft ontnomen; deze kwestie dient, zegt zij, te worden beslist door Sultan Sepoeh „nevens de Sirrebonse mantrijs”; evenzoo moet in een geschil van hem met Nitipraja en Wiratmaka (over wie zie B. 20, 34 e. v.) de beslissing gelden van Sepoeh en Anom „nevens de gewone regters tot Cirrebon”. Hier blijkt dus eene nieuwe bevoegdheid der djaksa-vergadering, om namelijk geschillen tusschen de Vorsten onderling af te doen, in welk geval zij wordt gepresideerd door de niet in de kwestie betrokkenen. Dezelfde onthouding der Comp. blijkt uit R. 10 Aug. 1699, bepalende dat Resident Meur zal worden aangeschreven „sig tot geen decisie van eenig onderling verschil” tusschen de Vorsten „uijt te laten dan op haer speciaal verzoek”, en „insonderheijt dat gemelde Resident en generalijk niemand van 's Comp^s. bediende haar sullen mogen bemoeijen met eenige pretentie ofte verschillen over civile saken tusschen de onderdanen der gem. Princen, en nog minder met eenige ofte de minste criminele misdrijven, die bij deselve onderling mogten werden begaan, alsoo dat alles ten eenen male aan de decisie van gem. Princen na hare wetten sal moeten gelaten werden. Alleen

dat men bij voorval dat een dootslagh of diergelijke sware misdaat door eenige onderdanen der gem. Princen aan een van 's Comp^s. dienaren of die onder het gesag van deselve behoren, geperpetreert mogte sijn, de schuldige sal moeten versoeken (1) in handen te krijgen en soolange in versekeringe houden tot men aan dese vergaderinge (*G.-G. en Raden*) daarvan kennis gegeven, de documenten en bewijzen het voorgevalle betreffende overgesonden, en daarop ordre becomen sal hebben"; evenzoo als onderdanen of dienaren der Comp. zich vergrijpen aan onderdanen der Vorsten.

§ 2347 Derhalve, geschillen tusschen de Vorsten konden op hun verzoek door den Resid. worden afgedaan; maar met civiele of crimineele rechtspraak over hunne onderdanen had hij geene bemoeienis.

Hierop volgt R. 21 Dec. 1708, welke ik in haar geheel beneden (§ 2381 e. v.) zal citeeren; civiele en crimineele zaken, op „buijtenplaatsen” voorvallende, moeten dáár worden afgedaan en niet naar Bat. gerenvoeyerd; doch te Cherib. moet op de executie van een doodvonnis „off wel minder sware lijfstraffe” de approbatie der Regeer. worden verzocht; dit geldt ook Inlanders, doch uit het verband van zaken zou men opmaken: alleen de aan de Comp. direct onderhoorige *vreemde* (2) Inlanders. Immers, met de crimineele rechtspraak over de onderdanen der Sultans had de Resident geenerlei bemoeienis, integendeel, de Vorsten worden nogmaals uitdrukkelijk in hunne rechtsmacht gehandhaafd; alleen, de Resident moet toezien „dat alles na behoren volgens de Javaanse wetten ofte costumen, na den aart dier menschen geschikt zijnde, kome te geschieden”.

In stede echter dat de Sultans nu hunne erkende rechten zoo krachtig mogelijk handhaafden, dreef hunne oneenigheid hen tot inroeping der medewerking van Nederl. autoriteiten, dezelfde oneenigheid die (zie § 2345) den Resident een zetel in hunne vergadering had bezorgd. Misschien ook kwam met het aftreden van Joan van Hoorn (Oct. 1709) meer bemoeizucht in de Regeer. D. 1 Nov. 1710 gelast zij aan de Cherib. Vorsten te zorgen dat zeker proces over land tusschen twee desa's, aan een van welke reeds „bij provisie” door „de Cheribonse regters” het „besit” is toegewezen, door die rechters „binnen 3 à 4 maanden ten principalen bij een definitief vonnis” afgedaan wordt en dat het vonnis ten uitvoer wordt gelegd. D. 10 April 1711 verzoeken de

(1) D. i. beproeven. Vergel. D. 1629 p. 400: „Des nachts hebben sij *versoecht* om de reduijt in den brant te steecken”; 1637 p. 207: „hun heijl te *versoecken*”; evenzoo D. 1640:1 p. 17. Vergel. Van Goens in Bijdr. IV, 141: „quade toevallen, waermede Godt deselve heeft believen te *versoecken*”. Elders beduidt het: een bezoek brengen; zoo D. 1624 p. 22; 1640/1 p. 98; 1645 p. 259; 1648 p. 111; 1659 p. 214; Grothe VI, 331: „de Christenen dorpen en schoolen te *ver-*

soecken”.

(2) Dezen worden in het contract van 1681 (De Jonge VII, 372 e. v.) niet uitdrukkelijk vermeld (zie echter het artikel over de coopluijden aldaar p. 376), maar zullen naar analogie van het Mataramsche contract (ib. p. 168) en dat met Palembang van 1681 (Ind Gids 1905 p. 1600) gecenseerd zijn onder de Comp. te staan. Vergelijk hierbeneden § 2360.

Vorsten om de beslissing der Regeer. in deze zaak, die door de 7 Djaksa's met 5 tegen 2 stemmen was afgedaan; D. 8 Mei wordt hun teruggeschreven: „Regt moet regt blijven zoolang de wereld staen zal”; de uitspraak der meerderheid wordt gehandhaafd (wellicht in strijd met het inl. recht, althans in de Cherib. procesorde lezen wij, Pepakem p. 16, dat de 7 Djaksa's eenstemmig moeten zijn).

Resident Jongbloet schrijft in zijne memorie van 1714 dat disputen § 2348 „onder de Princen of andere (*over het gebruik van dit woord zie B. 40, 13, 2*) van hare onderdanen” moeten worden overgelaten aan „t ondersoek en decisie van de daertoe gestelde 7 Javaense regteren”, die ze afdoen „na de Javaense wetten of costumen”, terwijl de verliezer „door behulp van de regters” wordt genoodzaakt „tot het nakomen van de sententie”, waarbij de Resid. zoo noodig zijn steun verleent; Jongbloet raadt zijn opvolger aan, „alle andere regtsaeken daer zij geen kennisse van geven, maer te laten varen, ten ware in zaeken de justitie betreffende (*dus in geval van rechtsweigering? zie § 2362*) off bij eenige andere voorkomende delicten (*nalatigheden of oneerlijke praktijken der Djaksa's?*), hetzij dat de patienten door den Resident off door de Princen sijn geapprehendeert en in de fortres of op de passebaen in hegtenis sitten, zijnde bij dien gevalle veeltijts nodig bevonden tot bevordering de(r) justitie en het oefenen van de noodige straffe Haar Hooghedens somwijlen eens aen te manen en te versoeken dat de vereijste ordres tot examinatie van zaeken door hare goede voorzorge mogen gesteld worden, opdat de regters de saeken niet en termineren (*lees: traineren* (1)) en de patienten niet absent raken”; executies hebben plaats op den aloen-aloen van Sepoch (zie § 2341 noot) ten overstaan van de Vorsten, den Resident en twee gecommiteerden (uit den Raad?); daags te voren wordt de Resident verwittigd van „den inhoud van de sententie....., waerin men zig dan ordinair, soo er geen reden ter contrarie gevonden zijn, aen 't geweijde van de Javaensche regters en de approbatie van de Prince (*lees: Princen*) komt te gedragen en de executie des anderen daegs.....laat voortgaen”.

Er is dus in 1714 al voortgang van Europ. invloed; de Resid. kan on- § 2349 derdanen der Vorsten doen opvatten; rechtsweigering, oneerlijke praktijken en uitstel worden door hem tegengegaan; hij verleent zijne approbatie op vonnissen tot straf aan lijf of leven. In den tijd van Jongbloet's opvolger Gobius schijnt te Cherib. eene nieuwe procesorde ingevoerd (Pepakem p. 120). Wat de geschillen tusschen de Sultans aangaat, in zijne memorie van 22 Juni 1717 zegt Gobius dat de zaken, welke Cnoll in 1708 niet uit de wereld had geholpen, door hem, Gobius, zijn overgegeven „aan de jaxas of regters (2),

(1) *Termineren* is: een proces afdoen, P. IV, 181; 219; 314; „processen *traineren*” vindt men P. I, 496 onderaan.

(2) Zoo lezen wij R. 23 Oct. 1710 dat de „Javaanse regters” eene kwestie tusschen de Cherib. Vorsten zullen afdoen.

welkers vonnis een van parthijen niet obdieeren en (*lees: niet obedieerende*) in de vergadering der Princen gebragt is"; blijkt het daarna onmogelijk ten uitvoer te leggen, en wil men zich niet naar de „bemiddeling en uitsprake" van den Resident richten, dan wendt deze zich tot de H. Regeering. Van verdere bemoeiing van Gobius met de Sultansrechtspraak blijkt niet (zie echter § 2392.), des te meer met die der Preanger-Regenten. Resident van Tets schrijft in zijne memorie van overgave dd. 8 Nov. 1720, na gesproken te hebben over de kwesties der Preanger-Regenten onderling: „De dagelijcxe voorvallen (*waarmede hij, naar 't schijnt, kleine zaken van Inl. bedoelt*) kan (*ik*) UE. niet beschrijven, maar alles moet UE. in de beste vouge sien bij te leggen (*rechtspraak in der minne dus, evcnals die van den Gecomm.*), want het sijn meest querellen die den een tegen den anderen heeft, en soo partijen sig niet willen bevredigen, laat men de Javaanse regters sitten, die dan vonnis van het geweijde verleenen, 't geen in de vergadering der Princen, daar UE. altoos presideert, geresumeerd werd. Maar wijl sij regters somwijlen door dese of geene oorsaaken veelmalen wat traag sijn, soo laet UE. haar in dit fortres roepen en aenseggen van eer niet uijt te gaen, voordat se de saek in staet van wijsen hebben gebragt (*zie § 2685 noot*), moettende UE.(*s*) sorge dan ook wesen dat de triumpherende parthijen de regter hun loon komen te geven".

§ 2350

Wij zien hier dus na het bestuur van een paar knappe Residenten als Gobius en Van Tets de langdradige en dwaze djaksarechtspraak als 't ware onderschept door eene vlugge afdoening in der minne door den Resident; nemen partijen daarmee geen genoegen, dan noodzaakt hij de Djaksa's door lijfswang (op de wijze als eene Engelsche jury, door opsluiting) om spoed te maken. De Resident is thans de vaste voorzitter der Sultansvergadering en heeft vermoedelijk ook als zoodanig invloed op de uitspraak. In zijn rapport omtrent Cherib. van datzelfde jaar zegt Van Tets dat de thans overleden Panembahan Cheribon „dikmaal int oeffenen van justitie van 's morgens bij agten tot 's namiddags ten 5 uren kon sitten eer men nog iets uijtgeregt had, en dan moest hij nog eerst het goedvinden van oude wijven hooren, daar hij sig dan volkomen na rigten". Hier schijnt dus te blijken van eene afzonderlijke civiele rechtspraak van elken Suitan (of nam de Panembahan de plaats in van zijne Djaksa's?) en wel volgens onbeschreven gewoonte-recht. Van Tets' opvolger was Resident Tersmitten, onder wien merkwaardigerwijs eene nieuwe en uitvoerige procesorde moet zijn ingevoerd (Pepakem p. 121) in het belang van den kleinen man. Mogelijk dat het afdoen van geschillen zooals Van Tets dat deed, aan den onbeduidenden Tersmitten te lastig viel, mogelijk ook dat hij minder willekeurig wilde gehandeld zien; hij schreef aan de Djaksa's althans voor (*ibid.*), om zich zonder aanzien des persoons aan hunne pepakems te houden. Dat de procesorde Tersmitten's werk niet was, zien wij daaruit, dat hij in zijne memorie van overgave er niet over spreekt;

denkelijk had een intelligent Inl. er de hand in. Wij vinden onder zijn be- § 2351
 stuur weer het streven om de Regeer. in de rechtspraak te betrekken. D. 2
 Dec. 1720 schrijft hij dat een amokmaker, onderdaan van een der Vorsten,
 in de gevangenis is gezet „ter dispositie van dese Regering”. R. 6 Dec. 1720
 blijkt dienaangaande dat de „jaxas of inlandse regters” te Cherib. dezen man,
 een onderdaan van Pangeran Depati Anom, ter dood hebben veroordeeld,
 waarop deze Vorst de tenuitvoerlegging van dat vonnis, na den veroordeelde
 door „de tempelpaapen” voor krankzinnig te hebben doen verklaren, heeft
 opgeschort tot nader order van Batavia; de Regeer. besluit „bij wege van
 advis” dat, aangezien het vonnis op wettige wijze is geveld, „men met het ge-
 wijfde wel had mogen voortgaan”, eene slappe houding dus, juist berekend op
 versterking van den invloed der „paapen”. Bij R. 4 Maart 1721 valt het vol-
 gende besluit der Regeer.: „Over eenige Javaanse en Chin. moordenaars, op
 Cheribon in hegtenis sittende en tot confessie reeds gekomen, is op de af-
 vrage der ministers verstaan te persisteren bij de gegeve successive bevelen
 deser Regeer., te vinden bij het geresolveerde op 21 Dec. 1708 en 11 Maj
 1717 (zie beneden, § 2382 en 2393), teneijnde die sake, als ginder voorgeval-
 len, ook aldaar in loco ten eijnde te laten brengen”. Wij zullen beneden zien,
 wat achter dezen onwil der Cherib. autoriteiten stak om halsrecht te doen
 oefenen. Op Tersmitten volgt in 1726 de even onbeduidende Donker van
 der Hoff; bij R. 8 Aug. 1727 wordt goedgekeurd dat te Cher. „in de ge-
 combineerde vergadering der Princen”, waarin ook de Resid. zitting heeft,
 een gewezen Toemenggoeng wegens „menigvuldige bedreve schelmstukken”
 tot boete is veroordeeld. Uit een brief naar Cherib. dd. 14 Juli 1732 blijkt
 dat aldaar „door ordre van de respective Princen” executie is gehouden van
 „2 zeerovers, 1 moordenaar en cenig ander viel gespuijs”; uit een schrijven
 dd. 29 Jan. 1733 dat „in gecombineerde vergadering met de Princen” een
 moordenaar is ter dood veroordeeld en vervolgens geëxecuteerd; uit een
 schrijven dd. 20 Jan. 1731 dat de Cherib. Vorsten hebben verzocht „dat alle
 de Cheribonse verschillen mogen werden afgedaan na de regten van Java,
 gelijk bevoorens gebruikelijk is geweest”, waarop de Regeer. (die denkelijk
 de bedoeling der vraag niet vat) antwoordt dat dit immers altijd gebeurt.
 Het eenige wat de memorie van J. Lantsheer dd. 16 Oct. 1734 over de
 rechtspraak der Sultans zegt, is: „Voorts sullen de Javaanse regters off jaxas
 niet mogen vonnissen dan volgens haere wetten, waaromtrent UE. (*zijn op-
 volger*) haar laat begaan, sonder hun daarin tegen te spreken”. In den brief
 naar Cherib. dd. 28 Nov. 1736 en elders is sprake van personen die tot „slaaf
 van de Comp.” verklaard en te Cherib. of Bat. te werk gesteld zijn als ket-
 tingangers. Bij R. 14 Mei 1745 worden 36 Inlanders, te Cherib. „door de
 gezamentlijke Princen” tot verbanning veroordeeld, naar Ceilon gezonden.

Belangrijk zijn de mededeelingen in de memorie van overgave van § 2352
 S. J. van Soesdijck (1739): „Alle verbreekers en quaatdoenders moeten alhier

in 's E. Comp^s. boeijen ter bewaring gebragt werden (*dus niet meer zooals in 1714 „op de passebaen”, waar ze wel „absent raakten” § 2348*), dewelke UE. (*de Resident*) in de voorgenoemde vergadering (*namelyk eene bestaande uit den Resid. en de Patihs, Toemnggoengs, als „gemagtigdens” der Vorsten, die zelf niet meer verschijnen; de plaats der bijeenkomst is het fort*) door gemelte Tommongongs doet examineeren en vervolgens door de jaxas of Javaense regters na haere wetten laat vonnissen; maar gemelte regters sijn gehouden, niet in dat vonnissen buiten haere wetten te gaen, en die ook bij contrarie bevinding UE. regtmatige correctie onderworpen sijn. Van doodvonnissen alsook gecondemneerdens voor d'E. Comp. (*dus tot den ketting*) mitsgaders corporeele straffen op de ordinaire justitieplaats moet UE. een resolutie formeeren en deselve behoorlijk geteijkend met de vereijchte kennis(*geving*) van het g'executeerde aan de Hooge Indiase Regeering laten afgaan". Derhalve hebben thans de Djaksa's in crimineele zaken nog alleen de bepaling der straf, subject revisie door den Resident, die ook bij het verhoor presideert. Dat Resident van Soesdijck ook onmiddellijk op den loop van zaken inwerkte, blijkt uit eene beschikking (T. B. G. XVII, 363) in zake een twist tusschen twee Cherib. Preangerhoofden over eene grenskwestie: de Resident leidt het onderzoek in tegenwoordigheid van de Toemnggoengs; samen besluiten zij de zaak te doen beslissen door eene duikproef (zie § 2413); wie de uitspraak doet, staat er niet; onder de 5 inl. namen die onder het stuk staan, vind ik in Van Soesdijck's memorie er twee terug als voogden van twee minderjarige Sultans. Wij zien dus dat de Resid. ook in civiele zaken (waarover Van Soesdijck's memorie zwijgt) het laatste woord sprak.

§ 2353

Na 1739 sijn een tijdlang geene memories van overgave meer opgemaakt; de fluctuaties in de wijze der rechtsbedeeling ontsnappen daardoor aan de waarneming. Een brief van G.-G. en Raden naar Cherib. dd. 20 April 1751 zegt: „Dewijl de volgens ontfangen relaas aldaar vermeersterde rovers opgebragt sijn met behulp der Ceribonnens en hare justitieele vergadering voor gecombineerd kan aangezien werden door de sessie van Comp^s. Resident, permitteren w' aan dezelve sonder consequentie en alleen in het g'executeerd geval daarover regtpleging te houden en met de executie voort te gaen na gewoonte". De Regeer. was intusschen eerder eene voorstandster van de oude inrichting; den 31 Mei 1763 schrijft zij naar Cherib.: „Wat betreft het vreemd vonnis, waarvan Uwe letteren van den 5 April gewag maakt, hoezeer de Cheeribonsche manier van proceddeeren van de onse schijnt (*sic*) af te wijken, zoo agten wij egter niet raadsaam, eene inlandse raadsvergaadering te sterk aan onse wetten en gebruijken te binden, en recommandeeren UwE. uijt dien hoofde de disciesien van de Princen off de Regenten, waaronder de delinquanten behoren mogte, te volgen en enkel gebruijk te maken van persuasoire redenen zonder dwangmiddelen, al waare het ook dat een vonnis streed met onse wijze van regtspleeging", eene aanschrijving waaraan

Resident Armenault in zijne belangrijke memorie van 31 Aug. 1771 zijn opvolger aanraadt „in het afdoen van crimineele zaaken” te „tragen te voldoen”. Diens voorganger Hasselaer spreekt in zijne voddige memorie van 1765 heel niet van de wijze waarop recht werd gedaan, ofschoon even vóór zijne aftreding een aanvang was gemaakt met het compileeren der Pepakem Tjerbon, aan welke eene procesorde tot naricht der Djaksa's werd toegevoegd; men vergelijkte daarover ook de dissertatie van H. L. E. de Waal p. 19. Hoewel § 2354 er vier Vorsten waren, bestond volgens die procesorde de djaksa-rechtbank nog altijd uit zeven leden (hetgeen eene bevestiging schijnt van de hierboven § 2342 geuite meening dat dit getal van zeven uit oude tijden dateerde, toen er nog geen 3 Vorsten waren); zij beslist in civiele en crimineele zaken in eerste instantie; twisten onderdanen van twee Vorsten, dan zitten van deze zeven Djaksa's alleen zij als rechters, die niet onder die twee Vorsten ressorteeren; „andersints beregt ieder Sulthan zijn eijgen onderdaanen”, eene toevoeging welke doet denken dat de Sultans elk afzonderlijk óók recht deden, namelijk in zaken waarbij alleen ieders eigen onderdanen waren betrokken, zoodat dan de bij de Pepakem vastgestelde procesorde alleen gold voor kwesties tusschen onderdanen van *verschillende* Vorsten (1). Het doel der samenstelling van het wetboek was dan ook inderdaad geweest, aan het onderling getwist der Vorsten een eind te maken (zie § 2437), en tot dat getwist kon geene aanleiding wezen in kwesties tusschen onderdanen van eenzelfden Vorst. Doch elke Sultan afzonderlijk had, naar 't schijnt, geene bevoegdheid tot het opleggen van lijfstraf (Pepakem p. 55); hij moest dat doen „met kennis van d' andere Sultans en den Resident”, zelfs in zaken die hem persoonlijk aangingen. De bevoegdheden van de Sultans, de Djaksa's en den Resident waren echter noch omschreven noch zelfs te gissen. Ik kan dan ook Hazcu's oordeel (p. 132) dat de procesorde „een allergunstigst getuigenis aflegt van de bekwaamheid en het inzicht van haar ontwerper”, geenszins onderschrijven; zij is even incompleet als de meeste dergelijke regelingen uit den Compagniestijd, toen naast of boven de wettelijke bepalingen eene niet beschreven usantie gold, die alle leemten aanvulde en elke verwarring oploste, desnoods met een sic volo sic iubeo. Ook blijkt uit de Pepakem (p. 17; 26; 52) dat de Toemenggoeng-vergadering niet alleen nog bestond, maar toezicht hield op de djaksa-rechtspraak; zagen de Djaksa's geene kans om tot eene uitspraak te geraken, dan kwam de zaak voor den Resident en de

(1) Vergel. de Pepakem p. 10; 11; 13; 16, waar onderscheid wordt gemaakt tusschen „de jaksa's die in de zaak als regters ageeren” en degenen die daarvan uitgesloten zijn doch partijen (nam. elk hunner dengene die onder denzelfden Sultan behoort) bijstaan als procureurs. Op p. 4 is onderscheid tusschen den Djaksa „van

den aanlegger” en dien van „de persoon die gedaegd staet te werden”. Elders echter (p. 13) zien wij dat maar één der zeven „als Regter ageerd”. Het kan wezen dat dit gebeurt, wanneer geen onderdanen van verschillende Vorsten bij de zaak zijn betrokken.

Toemenggoengs of (*sic*) den Resident en de Sultans (dit laatste vooral bij „disputen over land en volk”), en in hoogste instantie besliste de Regeering (p. 18). Dus de Pepakem voorzag niet eens in de behoefte die tot hare samenstelling had geleid, want per slot van rekening moest de Regeer. nog altijd de kibbelarijen tusschen de Sultans beslechten. Eigenaardig is, dat in de Pepakem de Priesterraad (1) weer opduikt (p. 26; 33; 54 — 56; 64; 95), en nog eigenaardiger, dat eerst bij deze Pepakem p. 56 officieel wordt vastgesteld dat over zaken van geestelijken te Cheribon alleen de Penghoeloe (zie Hazeu pag. 151) kon zitten.

§ 2355 De vergadering van den Resident met de Sultans, die ook vonnist in halszaken, moet, zegt Armenault in zijne memorie van overgave, „altijd worden gehouden in het fortres”, blijkbaar om pressie te kunnen oefenen, speciaal in den zin van afdoening en bespoediging der rechtzaken (2); „de dagelijkse maneance van zaaken item delicten die met geesselen en brandmerken off verbanning moeten worden gestraft” (dus waarop Pepakem p. 57 tot 71 slaat), berust, zegt Armenault, bij de Toemenggoengs. Van de rechtspraak der zeven Djaksa's gewaagt zijne memorie heelemaal niet, en dit versterkt mij in de meening dat zij, ondanks de uitvoerigheid van de Pepakem, of liever juist daarom, niet veel meer te beduiden had. Zij was dan ook uitermate onbeholpen. Zoo mochten partijen volgens de Pepakem (p. 25, 4; 30; 35; 41) niemand als getuige gebruiken die onder denzelfden Sultan behoorde of in dezelfde kampong woonde; vergel. ook wat Dr. J. Brandes opmerkt (T. B. G. XXXII, 141) omtrent den in onze oogen onmogelijk dwazen loop van het proces. Ik geloof dan ook dat de rechtspraak in der minne door den Resident wel zal hebben voortbestaan en dat meer ingewikkelde kwesties door de Toemenggoeng-vergadering werden berecht. De memorie van Resident van Nijvenheim (1776) verwijst in zake rechtspraak naar die van Armenault; Mom's memorie van 1778 zegt, dat „t goed bestier” der Sultanslanden neerkomt op de Patihs, „de doodstraffen en verschillen tusschen Hunne Hoogheeden over landen en volkeren alleen uijtgesondert” (zie hierboven § 2354 en over doodstraffen hierbeneden). Van der Beke's memorie van 1787

§ 2356 ~~deelt~~ mee dat de Patihs afdoen „alle saeken van mindere reghsbestellingen, die geene doodstraffen vorderen”. Nergens is dus sprake van de Djaksa's. Eerst de memorie van Gockinga (1792) zegt dat „delicten daer doodstraffen op moeten volgen” en de bovenvermelde twisten tusschen de Versten „door

(1) In het Batavijsche is mij geen priester-
raad in den Compé. tijd bekend. Het dieftat
maritiëf. Kona de P. IX, 429, 83 in Profera's
Compendium vermeldte „vergadering, zo uijt
priesters als officieren der camponga” in een
van aanscheiding: uit § 1708 blijkt echter dat
zeker in deze zaken de invloed der priesters
aantijde niet groot was.

(2) Armenault beweert dat het is om te vol-
doen aan de bedoeling der aanschrjvingen van
II on 20 Dec. 1768, blijkbaar een bloot pretext,
want die betrouwen handelen over de afzetting
van den koninkenden Sultan Cheribon, die in
het fort word podottmoest, en hebben niets met
rechtspraak te maken

de Sulthans in een gecombineerde vergaeding met den Resident en verdere landsfiscaels of jaxsaes bepleit en beslist" worden, waarbij de Scriba des Residents als griffier fungeert. Aangezien Van der Beke vijf jaar vroeger zegt dat gedurende zijn bestuur (dus bijna 9 jaar achtereen) van de gecombineerde vergadering (Resident en Sultans) „niets hoegenaemt is geworden", heeft Gockinga haar wellicht versterkt met de Djaksa's, mogelijk bij wijze van vergoeding voor het te niet gaan van hunne eigen rechtspraak in eene djaksavergadering. Had de persoon, die het stuk in T. N. I. 1879, II, 161 e. v. samenflanst, zich bepaald tot het correct uitgeven van zijne waardevolle bronnen, dan was de zaak wellicht duidelijker; thans blijkt alleen (aldaar p. 212) dat de pakhuismeester te Cheribon destijds voor den Resident rechtzaken „afhaspelde" en daarvoor een kwart der „boeten en breuken" trok, zoodat het schijnt dat de Resident politierol hield; denkelijk had hij ook nog altijd de civiele rechtspraak in der minne.

Wij komen nu tot het bestuur van Resident J. L. Umbgrove (1792 — § 2357 1797), dat in zake de Cheribonsche rechtspraak zeer merkwaardig is.

Bij een secreet schrijven van 2 Juni 1794 berichtte hij aan de Regeer. dat vijftien Inlanders, „zeer berugte schurken en suspecte moordenaars", „in onse gehoudene vergaderingen" tot eeuwige verbanning waren veroordeeld; dezen gingen nu naar Bat. over; bovendien zond de Resident een gedeteneerden Chinees (wien met de rotan eene bekentenis was ontlokt) naar Batavia om te recht te staan; vier Javanen had hij besloten „volgens Cheribons landwijze en met overeenstemming van Sulthan Suppoe voor de priesters in den grote tempel te laten brengen om aldaar (*nader*) verhoord en vervolgens in eene (*te*) houdene vergadering met gem. Vorsten en de Rijksgrooten (1) de doodvonniss voor de drie eerstgem. Javaanen, die reeds tot concessie (*sic*) van hun gruwelijk begaane moord waren gebragt, uijt te spreken en vervolgens te doen effectueeren; dog zulks had geen effect gesorteerd, wijl wanneer de bijde gevangene Oeriep en Liedjar voor den Priester in den tempel verscheenen waren, zig ook aldaar had laten vinden den vader en broeder van den door den (*sic*) laatstgem. booswigten gruwelijk gebleeserde en op sterfen leggende Chinees Sie Seeng, om hulp van den Sulthan en Pangerang te versoeken, dog in steele aan deese regt te verleen was den gem. Oeriep en Liedjar vrijgekend en niets meer in die zaak gedaan geworden, wijl de vader van de moordadig gebleeserde Chinees Sie Seeng niet volgens Javaans gebruik direct regt gevraagd had (*toen men hem vroeg wat hij daar kwam doen, zegt de Resident; het was eene bloote fout in den vorm, zooals er zoovele in de Pepakem voorkomen en die van zoo groot gewicht werden geacht*); en op de simpele ontkenntenis van de bovengen. Coedja (*den*

(1) De Resident spreekt van „de landsvergadering met de Vorsten en Rijksgrooten" en Priangan

vermeldt daarbij de tegenwoordigheid der Toemenggoengs, niet die der Djaksa's.

derden gedetineerde, die te voren al bekend had) (1) dat hij den Chinees Lim Tjong niet had vermoord, had men daarmee direct willen genoegen nemen sonder tot een verder streng onderzoek (*denklijk de rotan*) over te § 2358 gaan". Resident Umbgrove ontrok daarop die aangeklaagden aan „de Cheribonsche regtbank" en zond ze op, hetgeen, zegt hij, mogelijk was, omdat de vermoorde personen Chineezen waren; Sultan Anom toch, die zeer vroom was, had verklaard dat hij zich aan de uitspraak der priesters zou houden, en er viel dus niet anders te doen dan de Comp. er voor te spannen; onder Van der Beke en Gockinga was het voorgekomen dat zulke moordenaars op vrije voeten werden gesteld (na eene dergelijke priesteruitspraak, schijnt het). Gelukkig was de G.-G. Alting èn jurist èn schoonvader van Resident Umbgrove. Hij schreef dus 4 Juli 1794 dat hij die gedetineerden voor hun leven in den ketting naar Ceilon zou zenden, en richtte tegelijk een brief aan S. Sepoeh en S. Anom (waaruit wij bovenaangehaald résumé der zaak overnamen) bij welken wegens de „allezints schadelijke gevolgen", die zulke slappe rechtsoefening zal hebben, nadrukkelijk wordt verzocht „om voortaan de schuldige, wanneer van hunne misdaden geconvinceerd zijn, na verdienste te straffen zonder zig daarvan op geenerlij wijze te laten afleiden"; zoo niet, dan zal de rechtspraak in dergelijke misdaden als de onderhavige worden opgedragen aan den Raad van Justitie te Batavia.

Bij schrijven van 26 Mei 1794 had Umbgrove al geklaagd over den zwakken ouden S. Anom; alle mindere Hoofden waren toen naar Cher. opontboden en met straf bedreigd als de veiligheid niet verbeterde, waarop hem verscheiden beruchte boosdoeners door de Sultans waren uitgeleverd ter beschikking van de Regeer.; anderen waren gedood en drie zouden terechtstaan. De Regeer. betuigde hierover hare tevredenheid, maar 17 Sept. 1794 klaagde Umbgrove opnieuw over de laxé justitie en zond naar Bat. „een parthij vagebonden, waarvan een gedeelte in onse gehoudene slappe vergaderingen gecondemneerd zijn om verbannen te worden"; wederom had S. Anom verklaard „zig aan de uitspraak der priesters te houden", ofschoon, naar het zeggen der Toemenggoengs, de onder die „parthij" te vinden brandstichters „volgens den pepakkum of wetboek de dood schuldig waaren (*zie Pepakem p. 54: „doodmisdaden, behoorende tot de Vierschaar der Priesters"*), dog gewoonlijk door de Priesters wierden vrijgesproken"; om zeker te gaan zond Umbgrove hen dus liever op, met eenige moordenaars die ook kans op vrijpraak hadden.

§ 2359 Den 2 Dec. 1795 schrijft de Regeer. dat S. Anom zich nog niet houdt aan zijne gegeven beloften van beterschap „in het straffen van boosdoenders die voor de vergadering van UE. (*den Resid.*) en de Vorsten tot confessie zijn gekomen"; dat hij nu zegt, wel bereid te zijn om zulke boosdoeners te doen terechtstaan voor den Raad van Justitie te Bat., maar niet om hen te

(1) Vergel. Pepakem p. 36, 13.

Cherib. te doen straffen; dat, naar zijne bewering „niet alleen in gebruik geweest en altoos te Cheribon opgevolgd was, maar ook overeenkomen(*d*) met hun wetboek of Quitap dat een moordenaar, schoon in de vergadering van den Resident en Tommogongs den moord beleden hebbende, wanneer naderhand in den tempel in presentie der priesters de gepleegde moord ontkende, egter in gevolge het vonnis der priesters niet ter dood veroordeeld kon worden”. Als deze bewering, zeggen G.-G. en Raden (of liever Alting, die de correspondentie zelf deed) „met de waarheid mogt overeenkomen” (een eigenaardig bewijs hoe de schrijver in 't donker tast), dan „is men wel verplicht, uit hoofde de Sulthans stellig verklaaren tegen de wetboek (*sic*) niet te durven handelen en in dien gevalle het doodvonnis aan ons overlaten, toe te geeven aan de zwakke dweepagtige denkbeelden van die Vorsten” en zich te houden aan bovenvermelde aanschrijving van 4 Juli 1794 (dus de misdadigers op te doen zenden aan den Raad van Justitie); den Resid. wordt gelast te onderzoeken hoe „de voorschreeven wet in de wereld gekomen is” en zijn invloed bij de priesters te doen gelden. Hoe weinig de Regeer. zich het bestaan der Cherib. Pepakem bewust was, blijkt uit hare gelijktijdig aan S. Anom gerichte aanschrijving om „na te gaan bij wat gelegendheid en in welke omstandigheden die wet is gemaakt, en op wat wijze reden dezelve gegrond is, mitsgaders of dezelve overeenkomt met het algemeen wetboek van Mahometh”. Vermoedelijk bracht dit onderzoek de Sultans tot de over- § 2360
tuiging dat geene ontkenning of eed eene reeds afgelegde confessie te niet kon doen, althans 19 Jan. 1796 schrijft de Resid. dat S. Anom heeft toegegeven; zelf zeggen de Sultans in hun begeleidend schrijven dat de „uitoefening der doodstraffen weliswaar van ouds tot de Hooge priesters gehoord” heeft, doch dat voortaan, wanneer iemand „voor den Resident en de Tommogongs bekend heeft een moord te hebben begaan”, hij ter dood gebracht zal worden en „niet meer voor de priesters worden gebracht”; daarentegen verzoeken zij dat wanneer „een Chineesch, Parnacang, Boegineesch of Maccassaer, onder de Comp. ressorteerende”, te Cherib. van moord wordt overtuigd, deze eveneens dáár terechtgesteld mag worden. Den 26 Mei 1796 schrijft Umbgrove dat den 21^{en} dezer maand „den eerste moordenaar alhier zonder eenige bemoeienis der Javaansche tempelschaar in 's lands vergadering tot de doodstraffe is verweezen” en den 25^{en} gekrist; hij voegt er bij, dat Sultan Anom heeft verklaard „geen de minste kennis te draagen dat er ooit bij het contract van 1681 zoo min als bij nadere overeenkomsten eenige poincten gemaakt en gesloten waaren”, uit welke 's Comp^s. uitsluitend recht zou blijken om vreemde Aziaten, in de Sultanslanden woonachtig, te straffen, en Umbgrove moet erkennen dat hij gelijk heeft (zie § 2347 noot 2); S. Anom verzoekt nu, dat als zulk een vreemde Oosterling een Jav. vermoordt, hij te Cherib. zal worden terechtgesteld, doch, zoo de vermoorde insgelijks een vreemdeling is, te Batavia. De Regeer. vroeg daarop § 2361

inlichtingen; den 27 Sept. 1796 antwoordt de Resid. dat in Mei 1721 een doodvonnis te Cherib. is voltrokken aan twee vreemde Oosterl. en drie Javanen (zie hierboven § 2351) en in Febr. 1758 aan een Balin. slaaf, „zijnde dit de eenigste exempels die mij zijn voorgekoomen”. Hierop antwoordt de Regeer. 24 Maart 1797 dat „wijl de vonnissen tegen 's Comp^s. ingezetenen niet kunnen worden geslagen door UE. (*den Resident*) (1) en nog veel minder door de Sulthans”, de vreemde Oosterl., woonachtig in de Sultanslanden, crimineel terecht zullen staan te Bat. „op den ouden voet”, maar dat het vonnis zal worden ten uitvoer gelegd te Cher. ten overstaan van den Resid., Pakhuismeester en Scriba. Niet ten onrechte juichte Umbgrove in zijne memorie van overgave over de op S. Anom behaalde zege; moorde-naars worden thans, zegt hij „na het recolleeren (*hooren voorlezen en onder-teekenen*) hunner confessiën door de vergadering uijt de Resid. en Heeren Sulthans bestaande ter dood veroordeeld, zooals dan zeederd den 25^e April 1796 zes *p(e)s* zulke misdadigers op de groote passeerbaan van Sulthan Sup-poe met de kris volgens landswijze ter dood zijn gebragt”; aan de priester-rechtbank, die „sedert jaren” de pogingen zijner voorgangers had belemmerd om doodstraffen toe te passen, was het zwijgen opgelegd, waardoor tevens „de Guittap, een wetboek zoo onregtvaardig als belaglijk, grootelijks zijne kracht” verloor (De Jonge XII, 391 en 392). Umbgrove's opvolger Walbeeck schrijft in zijne memorie van 31 Dec. 1800 dat de tegenwoordige, in 1797 opgetredene, S. Anom wel eens door „al te verre gedreven goedheid” ge-pleegde misdaden „voor mij' verzwijgt, waardoor dan de misdadiger aan de straf ontkomt, doch dat deze Vorst zich „bij wijsingen van doodstraffen” nooit beroept op het „priesterlijk gezach”, maar „bij overtuiging van de misdaad cordaad tot de straf is toegetreeden volgens onze wetten”, terwijl „zaaken van rechtpleging die geen doodstraf vorderen” onder „op- en toezigt” van den Resident worden behandeld door de Patihs.

§ 2362 In het Cheribonsche contract van 1 Sept. 1806 vinden wij weer bepa-lingen aangaande de rechtsbedeeling. Art. 11 luidt nam. aldus:

„De geschillen tusschen den man en zijn naesten zullen, gelijk van ouds, werden afgedaen en aan een ieder goed en kort regt moeten ge-schieden, terwijl het aan een ieder vrijstaan zal, geen regt over geleden ongelijk als andersints bekomende, off met de uijtspraak van de Pang-hoeloe off Hooge priester dan wel Javaanse fiscaal off Jaxa, aan wien de zaak in questie ter beslissing gheoord, niet tevreden zijnde, zal zig met zijne bezwaren dienaangaende kunnen vervoegen bij den Heer tijdelijken (*d. i. fungeerenden*) Resident, ten fine van nader onderzoek

(1) Men vraagt zich natuurlijk af: waarom niet? Immers R. 21 Dec. 1708 gaf den Resident uitdrukkelijk de bevoegdheid daartoe, zie § 2382. Bedoeld wordt denkelijk dat de per-

sonen, die *elders* als onderdanen der Comp. gelden, namelijk de vreemde Oosterlingen, te Cheribon niet krachtens contract onder de rechtsmacht van den Resident staan.

en decisie, en met welkers uitspraak een ieder vervolgens tevree de zijn moet”.

Voorts zegt art. 12 dat „de Panghoeloes nog Jaxas van de beide Heeren Sulthans” aan hen mogen zijn vermaagschapt; „zij zullen verpligt zijn, na regt en billijkheid in het doen van uitspraak te handelen” (dus niet naar de Pepakem?), maar „alle capitale delicten blijven buiten hunne bemoeijenisse en als van ouds ter decisie van den Landraad”, welke laatste thans eene andere organisatie krijgt in verband met de tevens veranderde bestuursinrichting te Cherib.; de „Javaense Fiscaal” bij dien Landraad moet iemand zijn „die de zeden, gewoontens, wetten en godsdienstige begrippen” van den Inl. kent; bij zijne benoeming moet hij bekend worden gemaakt met „de orders en wetten, bij het Bataaffsch Gouvern. en derselver g’octroijeerde O. I. Comp. (zie § 2565) alhier ten lande in gebruik”, om niet „in cas van procedures” te kunnen beweren dat hij daarvan onkundig is; eene instructie zal voor dien Landraad worden opgemaakt (ik heb daarvan geene verdere vermelding gevonden); de uitspraak geschiedt met eenparigheid van stemmen; wordt die eenparigheid niet verkregen, dan gaat de zaak naar Bat.; over vreemde Oosterlingen beschikt de Resid. of de Regeer. bij administratieven maatregel; zij komen niet voor den Landraad.

Aldus het contract van 1806. Hoe het inderdaad toeging, blijkt uit § 2363 eene curieuse publicatie dd. 24 Maart 1808, door den Resid. van Lawick gericht tot de Cherib. bevolking, waarin dit artikel: „Indien iemand in de Districten of Campongs vermoord word, zonder dat men de daader daarvan kan aanwijzen, zal zodanig District of Campong gehouden zijn, daarvoor de dubbelde waarde van de mensch te betaalen, en zoo er op 's Heeren wegen of in een Campong geroofd word, zonder dat de daader kan worden aangewezen of gevat, zal de Campong die het digtste bij 's Heeren weg, alwaar men de roof heeft gepleegd, geleegen is, de geroofde goederen moeten restitueeren”. Den 25 Juni 1808 schrijft diezelfde Resident: „Alhier heeft men altijd zeer willekeurig en op een wetboek wat niemand regt verstaan kan, in het uitspreken van vonnissen te werk gegaan”, zoodat hij den Secretaris-Generaal verzoekt, hem te doen geworden „het wetboek of Hoekom Sarah (*het beschreven recht van den Islam*), bij den Landraad te Samarang in gebruik (zie § 2438);..... ik insteere hier te meer op, alzo de bepaling is, dat men vooreerst volgens dat wetboek zal te werk gaan, voor zo verre er geene vaste en nadere wetten bepaald zijn”. Dus toen had de Pepakem finaal afgedaan. Daendels liet aan de priesters te Cheribon (P. XV, 511, 24) „het gezag om als van ouds onder hooger beroep aan den Landraad of aan den Prefect, geschillen over huwelijkszaken, boedelscheidingen en godsdienstige instellingen bij te leggen of te beslissen”; vergel. P. XV, 177, 73. Resident Raban schrijft 12 Nov. 1813 over de vroegere rechtspraak in de Sultanslanden van Cherib.: „It was the business of the jacksa to enquire into everything, but in matters

respecting their faith or religion assisted by the Pongoeloe; they reported everything to the Sultans who decided and in petty affairs ordered punishment. But it does not appear that they were guided by any code of laws or any regular system of justice"; in de laatste jaren echter, zegt hij, kwamen de zaken voor den Resident en den Landraad.

§ 2364 *Preangerrechtspraak.* Over de toestanden tijdens de Mataramsche overheersching zie § 313 e. v. Eene positieve verklaring omtrent die na den val van Soenan Tegalwangi leest men R. 8 April 1712, namelijk dat „de Hoofden der Priangers zedert den jare 1677 dat die landen door den Sousouhounang door onmagt genoegzaam geabandonneert en daarom door d'E. Comp. tegen de Bantamse landrovers beschermt zijn geworden, altijd op haarselven regt gepleegt hebben”.

Wij willen hier eerst de onderlinge geschillen der Preanger-Regenten bespreken, die aan de Regeer. in den eersten tijd van 's Comp^s. bewind over de Preanger zooveel te doen gaven; zie § 689 e. v.; 692 e. v. Uit B. 17, 48 e. v. zien wij dat in 1700 de vergadering van Regenten te Cherib. onder presidium van den Resident beslist over onderlinge kwesties. Resident Jongbloet zegt in zijne memorie van 1714 dat hij tegen het onderling gekrakeel der Regenten „over landen (*en*) volkeren geen beter middel gevonden (*heeft*) tot hare bevrediging en de conservatie van de onderlinge ruste onder de Preangers, als de saecken ten eersten door de Preangse regters (*uit B. 25, 11 en 12 blijkt dat dit is de vergadering van de gezamenlijke Djaksa's der verschillende regentschappen; zie verder hierbeneden § 2387*) te laten onderzoeken en na dit gedane ondersoek ten overstaen van den Pangerang Arria Cheribon, als die de saeke nader geëxamineert en bevonden heeft regt en billijk behandelt te zijn, alsdan ten eersten pl. (*provisioneel*) te laten afdoen (1), en, soo ras Haer Hoog Ed^s. g'eerde approbatie gevolgt is, van de voorschreven decissie een Javaensche sententie off sourat coedong (*Jav. koodon, geschil; Pepakem p. 5: „soerat kookodong off appoinctement”*; zie *ib. 17*) bij haer genaemt, met het signet van UE. (*den Resident*) en den Pangerang Arria Cheribon gecacheteerd, in presentie van alle de Priangse Hoofden (*dus tijdens hun jaarlijksch bezoek*) aen de triumpherende (*winnende*) parthijen te verleen en den succumbant (*verliezer*) tot zijn pligt van gehoorsaemheijt aen te manen, daer zij altoos wel 't beste mede te vergenoegen zijn geweest”. Hij deelt voorts mede dat „op de conduiten van die regters in den tijd van agt jaren (*dus gedurende zijn heele bestuur*) niets te zeggen is geweest”; zij worden „uijt ijder hooftnegorije van (*versta. uit*) (2) de beste en ervarenste Javanen vercoren” (vermoedelijk door de Regenten), en „het is niet te denken

(1) Daar hij van „laten afdoen” spreekt, schijnt hij zelf dus daarbuiten te staan.

(2) Zoo zegt Van Goens (Bijdr. IV, 320): „Van 's Koninghs beste vrunden zijn expresse groote heeren gestelt, bewint hebbende over zijn 2 wapenhuijsen”.

dat zij (*de Regenten*) daertoe ondeugende menschen zouden nemen om haer regt van dezelve te verwagten, temeer omdat die regters, als haer gedrag daerna gerigt is, ad vitam continueren". Jongbloet's behandeling van geschil- § 2365
 len tusschen de Regenten was dus deze: 1° Onderzoek door de djaksavergadering; 2° nader onderzoek door Pangeran Aria Cheribon; 3° provisioneele beslissing vermoedelijk door den Pangeran en de Djaksa's; 4° eindbeslissing door de Regeer.; 5° uitreiking aan de winnende partij van eene acte met de zegels van den Resid. en den Pangeran, en wel in tegenwoordigheid van alle Regenten. D. 4 Mei 1712 schrijft Pangeran Aria Cher. dat hij en de Resid. zekere kwestie over land tusschen een Soekapoeraschen en een Soemedangschen Oemboel hebben afgedaan „met toestemming (1) en goedvinden van de Priangse Hoofden alhier present", en dat in eene andere kwestie tusschen diezelfde twee personen op verzoek der „Priangse Regenten" de beslissing is uitgesteld, totdat die Regenten weder „tot Sirrebon sullen afgekomen wesen met haer coopmanschappen". Hieruit blijkt alleen dat die Regenten met de gevallen beschikking instemden en dat de Djaksa's met hen naar Cherib. opkwamen. D. 22 Sept. 1714 lezen wij dat de Resid. en de Pangeran wegens een grensgeschil tusschen Imbanagara en Bodjonglopang derwaarts hebben gezonden „de djacksas ofte Javaense regters van de Priangse landen" om rapport uit te brengen.

Resident Gobius zegt in zijne memorie van overgave dd. 22 Juni 1717: § 2366
 „De Preanger jaxas off regters hebben nevens andere Preanger bediendens (*ondergeschikte Hoofden*) mede haer gesette tax van coopmanschappen, welke sijlieden voor d' E. Comp^{ie}. jaarlijcx leveren moeten aan haar hoofregenten. En daerom heb ik deselve gestelt op een sekeren tijt hier te moeten wesen, wannecr ontrent (*in verband met*) haar leverantie niet te versuijmen is, te weten op nieuwejaardag of den eersten Januarij, om dan hier onder 't ooge van den Resident te sitten over alle saeken die er af te doen sijn, den tijt van twee maanden, ende na verloop van dien weder na huijs te vertrecken, alschoon er dan nog saeken onafgedaen waeren, ten ware er gevaar in uijstel was. Ende dat om dese redenen, dat ik stelle er meer aan de belangen van d' E. Comp^{ie}. als der Javanen particuliere querellen onder malkanderen gelegen is" (wat vermoedelijk wil zeggen dat de Resident vond dat 2 maanden genoeg waren voor een arbeid waarbij de Comp. niets verdiende). Den 12 April 1719 schrijft de Regeer. aan den Resident: „Wij konnen niet sien dat het onbillik is, het afdoen van geringe differenten onder de Priangers Hoofden aan haar is overgelaten geworden, mits dat sulx dan ook niet te verre werde uijtgestrekt of misbrijkt ter vergroting van een autoritijt die

(1) Voorbeelden van dit gebruik van *toestemmen* in den zin van: instemmen heb ik niet bij de hand; vergel. celter D. 1665 p. 369:

„Ds. Bongaert heeft *toegestaen* (er in *toegestemd*) nog cenige jaeren te continueren".

hun niet soude competeeren". Resident van Tets schrijft in zijne memorie van overgave dd. 8 Nov. 1720: „De Preanger Hoofden zijn gehouden haer questies, soo se eenige hebben, af te doen ten overstaan van UE. (*den Resid.*) en den Pangerang Aria Cheribon, die met UE. ingevolge de pl. ordre in dato 21 Maert 1706 het gesag over die kostelijke landschappen is aanbevolen. Het § 2367 plaetsen van deselve ter vergadering heb ik UE. aangewesen". Wat die „vergadering" betreft, waarin zich klaarblijkelijk préséance-kwesties voordeden, wij zagen in § 2352 dat de Resident ook samen met de Patih's der Cherib. Sultans wel geschillen tusschen Preangerhoofden afdeed. In R. 15 April en 26 Aug. 1735 lezen wij van een twist tusschen Soekapoera en Parakanmoentjang, die eerst in 1713 is afgedaan door Jongbloet en Pangeran Aria Cheribon en daarna a°. 1720 in eene gecombineerde vergadering van den Resident, de Cherib. Vorsten (die er, zou men zeggen, niets mee te maken hadden) en de Preanger-Regenten (maar thans in 1735 nog voortduurt), welke vergadering van 1720 in R. 26 Aug. 1735 wordt aangeduid als de „landvergadering". De djaksavergadering schijnt dus in het achterschip geraakt te zijn, zoo zij nog bestond. Wij zien in 1724 (§ 742) de Regeer. den Resid. gelasten, „kleine geschillen onder haar (*de Preanger-Regenten*) na 's lands wijze af te maken maar dingen van belang ter decisie van dese tafel in sijne brieven over te brengen". Deze centralisatie hing samen met het ontvallen van Pangeran Aria Cheribon's adviezen aan den Resid. in het laatst van 1723. Wij bespeuren dan ook dat, toen een twist tusschen twee Bandoengsche Oemboels, welken de Regent van Bandoeng verzocht had zelf te mogen beslissen (zie hierbeneden § 2412), afgedaan was door eene Commissie, benoemd door den Resident te Cher. en bestaande uit een Regent en drie Hoofden, allen uit andere regentschappen, de Bandoengsche Regent zich D. 15 Mei 1730 tot de Regeer. wendt met eene herhaling van zijn vorig verzoek, dat hem nu bij R. 12 Mei 1730 wordt toegestaan, terwijl wordt besloten „te improbeeren ende te niet te doen hetgeene daaromtrent door den zergeant Gijsbert Penning met den Adepattij Soemedhang en eenige andere Inl. ter ordre van (*den Resid.*) is verrigt en uijtgesproken, als onbevoegd en ongequalificeerd geweest zijnde tot het termineeren deser questie; dog den Raad Extraord^s. Wouter Hendrix is geweest van contrarie advis". Dit laatste trekt onze aandacht. Immers Hendriks was een satelliet van den G.-G.; toch waagde hij het, in deze zaak oppositie te voeren, ondanks dat Durven blijkbaar den Regent gunstig wilde stemmen met het oog op de Krawangsche mijnontginning (§ 1469). Bij deze zelfde Resol. worden nu de drie oostelijke Regenten onder Batavia geplaatst „alwaar ook haar onderlinge geschillen voortaan zullen worden gedeceideerd".

§ 2368 Dit was dus het einde van de algemeene Preanger-djaksavergadering, zoo die destijds nog bestond. Omtrent den toestand tijdens Van Imhoff zegt Arnout Luijmes dat de Gecomm. de macht heeft „om alle civile zaken of

geschillen tusschen de inl. Hoofden van deselve districten (*d. i. de Regentsch.*) dan wel tusschen dieselve Hoofden en hunne onderdanen te beslissen, te modereeren of bepalen". Daaraan is het ongetwijfeld toe te schrijven dat men later slechts zelden leest van het eeuwige gekibbel van Regenten en Hoofden, dat voortaan alleen binnen het Commissariaat en het kabinet van den G.-G. werd vernomen en zelden de resolutieboeken der Regeer. bereikte. Een geval van dit laatste geven bovenvermelde R. 15 April en 26 Aug. 1735. Parakanmoentjang had al lang met Soekapoera getwist over zekere dorpen (zie § 191); herhaaldelijk was eene beslissing te Cherib. gevallen, maar in 1735 wordt de strijd weer opgerakeld, en de Regeer. verzoekt den Resid. aldaar om opheldering. Daar echter kort hierna de Raden Coyett en Van Imhoff een commissoriaal rapport moesten uitbrengen omtrent den stand der koffie- en pepercultures (§ 842), droeg de G.-G. aan deze Heeren mondeling op, het genoemde geschil eveneens te onderzoeken. Zij doen dit, bijgestaan door den Gecomm., en stellen voor, Parakanmoentjang in het bezit der bedoelde dorpen te handhaven, zooals dan ook geschiedt. Vernemen wij later van eene beslissing der Regeer. in zake onderlinge geschillen der Regenten, zooals in de kwestie van Timbanganten (§ 173), dan is dit aldus op te vatten dat de G.-G. om onbekende reden goedgevond, de beslissing, welke hij anders aan den Gecomm. overliet en enkel fiatteerde, ditmaal te doen staven door eene registreering in het resolutieboek van G.-G. en Raden; aan feitelijken invloed van de Heeren Raden in zulk eene zaak, waarvan zij naar allen schijn niets zouden hebben begrepen (er waren immers noch kaarten noch andere hulpmiddelen), valt niet te denken.

Ambtsmisdrijf. Onder dit hoofd kan men ook de nalatigheid in cul- § 2369
tuurzaken rekenen, waaromtrent zie § 1038 e. v. Wij zien aldaar en in § 1823; 1826; 2100 dat deze administratieve rechtsoefening was verdeeld onder den Regent, den Gecomm. en, op diens initiatief, de Regeer.; dat de Gecomm. zich soms met den Regent dekte doch veelal niet, en zich in gevallen waar hij kettingstraf of verbanning noodig vond, wendde tot de Regeer. Regels echter bestonden daarvoor niet; trouwens, daar de voordracht van den Gecomm. onveranderlijk door de Regeer. werd gevolgd, waren die weinig noodig. Een oud geval is R. 12 Maart 1728, waar besloten wordt er in te berusten dat de Resid. te Cherib. op klachten van den Regent van Soekapocra den Oemboel van Mandala in de keten heeft geslagen en naar Batgezonden wegens „contumacie en ongemeene baatsugt"; aanbevolen wordt hem echter „om wat minder rigeur en sagter proceduuren in den aanstaande te gebruiken", aangezien het wel afgekund had „met een minder correctie of scherpe reproche". Van onderzoek der klachten van den Regent blijkt hier niets. Guitard zegt B. R. 31 Dec. 1789 dat „Radeengs en mindere Hoofden (*door den Regent*) maar met een arrest mogen worden gecorrigeerd of bij merites van swaarder straffen aan den ondergeteekende moeten werden

afgezonden", doch de elders aangehaalde voorbeelden toonen voldoende dat de Regent, buiten den Gecomm. om, zeer zware lijfstraffen op Hoofden kon § 2370 toepassen. Van den Regent daalde deze bevoegdheid vermoedelijk weer op de lagere Hoofden af; althans ik vind in 1810 een geval van een Soekapoe-raschen Loerah, die wegens beweerde knevelarij door het Districtshoofd is veroordeeld tot eene boete van 60 Rd^s., welke boete dat Hoofd deelt met den Patinggi; dit wordt hier echter als misbruik van ambtsgezag gestraft. Omtrent de macht van den Regent blijkt iets uit P. Engelhard's schrijven dd. 30 Maart 1803 aan Van Lawick: „De Patinggi van de kampong Tjaro qualificeere ik UEd. een pak slaagen te laten geven op de allon allon in de hoofdnegorij, dog zulks te doen executeeren onder orders van den Regent zelve". Bij R. 6 April 1804 wordt bepaald dat zeker Bandoengsch Tjoetaks-hoofd, die wegens knevelarij door den Regent „en zijne Oemboels" op grond van R. 21 Dec. 1708 (zie hierbeneden § 2384) „op approbatie deezer Re-geering is verweezen tot het ontvangen eener gevoelige correctie en een kettingslag in de hoofdnegorij" (welk vonnis namens den Regent door den Gecomm. aan de Regeer. was voorgelegd), de genoemde straf zal hebben te ondergaan. Dit is dus een bewijs, welke gevolgen Nederburgh's oprakelen dier oude Resolutie had; Guitard had zoo iets niet kunnen droomen, noch wat de straf betreft noch wat de rechtspraak in zake ambtsmisdrijf door eene § 2371 inl. hoofdenrechtbank aangaat. Met het geval van 1728 komt geheel overeen B. R. 25 Maart 1803, alwaar P. Engelhard „namens de Regenten van Ban-dong en Sumadang", zonder dat iets het minste blijkt van een door hem ge-houden onderzoek, verschillende straffen tegen Hoofden aanvraagt, welke P. XIII, 610 door de Regeer. worden geapprobeerd; dergelijke verzoeken van Regenten vindt men ook R. 27 Dec. 1802; 2 Sept. 1806; 7 Aug. 1807, maar R. 21 Juni 1803 wordt op de aanklacht van een Opz. tegen een Tjoe-takshoofd door den Gecomm. aan den Regent de „last" gegeven, om dien persoon in het blok te zetten.

Muntinghe verklaart in een rapport dd. 5 Dec. 1821 betreffende eene particuliere schuldvordering op den Regent van Soemedang, dat hem onbe-kend is in hoeverre de Regenten „voor de gewone Europese regtbanken hetzij in het civiele hetzij in het criminele aansprakelijk zullen wezen"; ver-gel. wat hij aangaande die zaak zegt in § 2673. Mij is nergens een geval voorgekomen dat een Preanger-Regent iets met eene Europ. rechtbank uit-staan had; daar echter zoowel hunne onderlinge geschillen als hunne misda-den (zie beneden § 2393) berecht werden door de djaksarechtbank zoolang die bestond, had men kunnen verwachten dat zij na de opheffing daarvan voor den gewonen rechter zouden komen. Een eigenaardig verschil met de Preangertoestanden vertoonen die op Java's N. O.-Kust volgens het rapport eener Nederl. commissie dd. 17 Nov. 1813: „The right of inflicting a public punishment was in no part or case acknowledged to the Regents and

therefore it was neither carried into effect nor executed by them"; wèl maakten de Regent, de Patih en de Djaksa misbruik van blokstraf.

Rechtsgebied van den Raad van Justitie. Bij de provisioneele instructie § 2372 van 15 Aug. 1620 (P. I, 62) was onderscheid gemaakt tusschen het ressort van den Advocaat-Fiscaal en dat van den Baljuw: het eerste was „binnen ende buijten 't fort", het tweede „het resort en de jurisdictie der stede (olim) Jacatra". De Raad van Justitie, wiens Officier de Advocaat-Fiscaal was, heette destijds „d'ordinaris luijden van den gerechte in 't Casteel" of wel de „rechtsluijden van 't fort". Hij sprak recht speciaal over de Comp^s. dienaren, die grootendeels in het Kasteel gehuisvest waren; de term „binnen ende buijten 't fort" zal dus moeten worden opgevat als: het fort en allernaaste omgeving, misschien alleen voor zoover besloten binnen de kasteelsgracht of het open terrein, de esplanade, daarrondom. Wat echter de rechtspraak in kwesties tusschen Comp^s. dienaren betrof, omvat de bepaling van rechtsgebied ook het gansche toekomstige territoir der Comp. op Java (zie P. I, 63 al. 2; wat ib. p. 64 staat over 's Raads rechtspraak over schepelingen „aen lant, in ofte buijten 't fort", doelt zeker niet alleen op den onmiddellijken omtrek van het Kasteel). Bij de Statuten van 1642 wordt verder bepaald (P. I, 481): „Insgelijcx sullen in rauw actie (*in eersten aanleg*) voor gem. Raedt comen alle saecken, 's lands vrijheijt, hoogheijt, heerlijckheijt, rechten, domeijnen, finantiën toucherende". Men dacht toenmaals nog aan geene gebiedsuitbreiding op Java; echter is het buiten kijf dat uit deze bepaling voor den Raad eene veelomvattende rechtsmacht ook in de Preanger voortvloeide, bijvb. in zake tekortkomingen van Regenten waaruit voor de Comp. financieel nadeel voortsproot. Bovendien erlangde de Raad de rechtspraak „in appel ofte reformatie van den gerechte van Batavia" d. i. van Schepenen, die hij altijd heeft behouden. Opmerkelijk is, dat bij die Statuten niet meer van eene grens § 2373 tusschen de jurisdictie van den Raad en die van Schepenen wordt gesproken; vermoedelijk was het onpraktische daarvan voldoende gebleken. Bij de instelling van den Landdrost in 1651 (P. II, 166) wordt bepaald dat de Advocaat-Fiscaal „soo binnen als buijten de stadt sijn jurisdictie niettegenstaende het officie van den Drost sal blijven behouden". Dat bij R. 31 Mei 1686 de crimineele zaken der Preanger, voor zoover vallende „buijten het oude Jaccatrasc ressort, nae voorgaande communicatie en ordre van dese Hooge Tafel" aan den Raad van Justitie, civiele zaken, ook dáár, in eersten aanleg aan Schepenen werden overgewezen, noteerde ik in § 580. R. 11 Juli 1692 wordt bevestigd een doodvonnis, door den Raad van Just. uitgesproken over een Jav., die in het Indramajoesche een moord heeft gepleegd. Dat ook later de Raad van Justitie niet geheel was uitgesloten van rechtspraak over de bovenlanden, ziet men o. a. uit de vervolging, bij R. 17 Maart 1705 gelast tegen de Kampongbaroesche Hoofden in zake hoogverraad; bij R. 9 Juli 1709 wordt een doodvonnis bevestigd van den Raad van Just. tegen 2 Javanen,

die den „Ombol van de negorije Tsjouwer” (Tjihaoer) hebben vermoord. Wij weten echter dat bijvb. Erbervelt c. s. (zie § 786) terechtstaan hebben voor Schepenen; zoo wordt bij R. 20 Mei 1727 (zie § 2376) aan den Landdrost eene zaak overgewezen die voor den Raad had behoord Of bij het in 1728 gerezen conflict (1) over de limieten der jurisdictie van Schepenen en den Raad (P. IV, 217) ook de rechtspraak in de bovenl. was gemoeid, blijkt niet; bij R. 31 Mei 1757 wordt echter den Raad verboden, eene justitieele commissie (ter onderzoek van feitelijkheden, door soldaten aldaar gepleegd) te zenden naar Tandjoengpoera, en wel op grond o. a. dat dit „eijgentlijk” niet tot de „Bataviasche jurisdictie” behoorde. Wellicht werd hier expres deze benaming gekozen, in plaats van „Jacatrasche” jurisdictie, om aldus voor zoover noodig een antecedent te scheppen, waarmee men de bemoeiing van den Raad uit alle Batav. Regentschappen kon weren. De wensch daartoe spreekt duidelijk uit de verdere overwegingen der Resol., dat de Bovenl. door eene justitieele commissie noodeloos in opschudding zouden worden gebracht, zie § 2247 i. f. Bij de behandeling der Nieuwe Statuten van Bat. kwam R. 21 Maart 1766 het bovenvermelde besluit van 31 Mei 1686 ter sprake. Thans werd de crimineele jurisdictie van den Raad van Just. over de buiten het Jacatr. ressort gelegen regentsch. formeel ingetrokken; er werd echter alleen van Soemedang gesproken. Overigens is in die Nieuwe Statuten (P. IX, 32 e. v.) heel geen sprake van de grensbepaling der jurisdictie van den Raad; wel wordt diens rechtspraak in zaken rakende 's Lands vrijheid, hoogheid enz. gehandhaafd (P. IX, 120 art. 7). In de uit Nederl. anno 1798 gezonden instructie voor den Raad (P. XII, 1000 e. v.) zijn de bewoordingen betreffende diens rechtsmacht zoo gekozen (art. 30: „tot maintien van het recht, de vrijheid, waardigheid en souverainiteit des Bataafschen volks mitsgaders de publieke finantiën en domeinen”; in dit laatste geval greep de Raad in na ingewonnen consent der Regceer.), dat de Regceer. niet werd genoodzaakt haars ondanks de zaken der Regentsch. voor den Raad te brengen. S. R. 16 Mei 1806 wordt gesproken van zekere in het Cheribonsche gevatte doch uit het Jacatrasche afkomstige oproerlingen, die „naar den gebruike voor den Hoogen Raad van Justitie alhier moeten worden terechtgesteld”. Een geval van bemoeiing van den Raad met het Krawangsche in zake domeinen geeft een brief van Nic. Engelhard Jan. 1797, waarin, dat eene commissie uit den Raad naar Tjabangboengin zal gaan om den Chineeschen pachter uit de huur van het houtbosch te zetten.

§ 2375 *Rechtsgebied van Schepenen.* R. 29 Maart 1620 duidt als de jurisdictie van den Baljuw (den Officier van Schepenen) aan het gansche gebied van Jacatra tot Bantam, Cheribon, de Zuidzee en de eilanden aan de noordkust.

(1) Ook in Nederland was de werkkring der verschillende Colleges van judicature zeer onnauwkeurig omschreven, hetgeen tot veel geschillen leidde, Bontemantel I p. CXCIX.

R. 1 Juli 1620 onderwerpt aan de civiele jurisdictie van Schepenen de tot hun ressort behorende personen „in de jurisdictie van Jaccatra”. R. 15 Aug. 1620 verleent hun de rechtspraak „soo in 't civil als crimineel” in „het resort ende jurisdictie der stede (olim) Jaccatra”, waaronder, in verband met het voorafgaande, het heele Koninkrijk Jacatra te verstaan is, alhoewel de plakaten van 1 April 1627 en 11 April 1628 een zonderling onderscheid maken tusschen erven, gelegen „soo binnen *als buijten* 't resort deser stede”, waaromtrent zie § 4 e. v.; 749. Ook de Statuten van Bat., die niet van de limiet der jurisdictie van Schepenen gewagen, duiden het rechtsgebied des Baljuws aan als „in ende alomme buijten Batavia, binnen de limiten van Jaccatra”, terwijl daarin, wat de limieten van Jacatra betreft, de oude grensbepaling van Coen wordt gevolgd (P. I, 478; 474; zie ook P. IX, 65, 2). Bij de instructie voor den Landdrost van 24 Febr. 1651 (P. II, 165) werd diens jurisdictie „over alle misdaden ende delicten” eveneens uitdrukkelijk gelimiteerd door de traditioneele grensbepaling van het Koninkrijk Jacatra. Bij R. 31 Mei 1686 erlangden Schepenen bovendien de civiele rechtspraak in eersten aanleg in de nieuwverworven Preanger-Regentsch., gelegen „buijten het oude Jaccatrase resort” (§ 580). Blijkens R. 20 Sept. 1689 was daarentegen destijds de jurisdictie van den Baljuw beperkt tot de stad en de zuidervoorstad. Bij R. 30 Mei 1704 wordt aan den President van Schepenen, den § 2376 Raad-Ordinair Chr. van Swoll, opgedragen „bij geschrifte op te geven wat jurisdictie ende gesag Haar Eerwaardens buijten den gerigte in ende buijten dese stad Batavia uijt de Bataviasche Statuten of andere ordres mogten hebben, opdat ook desenthalven de Heeren Meesters in het vaderland de nodige kennisse in der tijd soude kunnen toekomen”. Hier schijnt het woord *jurisdictie* eenvoudig in de beteekenis van *bevoegdheid* gebruikt; overigens schijnt uit hetgeen Van Swoll R. 29 Mei 1705 zegt aangaande deze opdracht (die hij niet heeft uitgevoerd) te blijken, dat zij alleen bedoeld was als eene persoonlijke onaangenaamheid tegen hemzelf, denkelijk in verband met zijne houding tegenover Van Hoorn; zie I, 12. De handhaving der Regentenrechtspraak deed vervolgens die van Schepenen in de Preanger teniet, waarbij echter terstond dient genoteerd, dat uit de Resolutiën van Schepenen *niet* blijkt, dat de Regeer. hen in kennis stelde van het ten deze alles afdoende besluit van 21 Dec. 1708. Wel worden R. 20 Mei 1727 zekere koffiesluikers, die uit Tjiandjoer waren opgezonden (natuurlijk door den Regent, want een Opziener was er nog niet), ter vervolging aan den Landdrost overgegeven, maar dat de Regent tot die opzending verplicht was, blijkt niet; bovendien gold het hier een misdrijf tegen de Comp. (1).

(1) Iets dergelijks als met Schepenen was, doch in tegengestelden zin, met Boedelmeesteren het geval. Uit de Statuten van 1642 (P. I, 526) zou men opmaken dat dezen zich slechts

te bemoeien hadden met de nalatenschappen van personen die „hier ter stede” domicilie hielden. Echter ziet men R. 23 Juli 1726 beslissen, dat de zoon van den overleden Regent

§ 2377 Over hetgeen in 1734 gebeurde zie § 2396 e. v. Wat Van Imhoff zegt (§ 1702 i. f.) over het van verre opkomen van getuigen voor Schepenen, zal wel op de achterhoeken der Ommel. slaan. Uit R. 1 Oct. 1754, waarbij Mossel's tweede reeks van voorstellen betreffende de Ommel. en Regentsch. werd behandeld, blijkt dat deze eene andere regeling der justitie voorstond in „de bovenl. districten, niet sorteerende onder de bekende regentsch. van Tjantjoer, Tji Blagon, Tji Kalong en Tjilingsie nevens alle de Preanger en daarnaast aan zee gelegene landen, onder welke het district van Tangerang meede moet werden gecomprenheert”. In Buitenzorg derhalve wenschte hij eene regeling die, naar zich denken laat, de rechtspraak in handen zou brengen van zijn eigen personeel. De toen getroffen regeling (P. VI, 736 e. v.) is van zeer kortstondig bestaan geweest of nooit in werking getreden en bij R. 21 Maart 1766 formeel ingetrokken. Uitdrukkelijk werden in 1754 niet alleen de bovengenoemde „bekende regentsch.” maar ook Tjipamingkis, Tjimapar, Kampongbaroe en Buitenz. „van dien regtbank (*van Schepenen*) gesecludeert”, ofschoon daaronder waren die reeds particuliere landen waren geworden, eene uitsluiting die gehandhaafd werd bij de Statuten van 1766 (P. IX, 413, 15). Zooals Nic. Engelhard in een stuk van 20 Juli 1794 nooteert, hadden in Mossel's tijd de regentschappen „met de regtbank van Schee-
 § 2378 penen in 't crimineele en in 't civiele niets uijtstaande”. Echter placht volgens

van Tjiandjoer diens boedel zal beheeren zonder dat Boedelm. er in worden gemengd, „aangesien er geen voorbeelden werden gevonden dat zij hun met de nalatenschappen der Inl. soo verre buiten de veldwagten hebben mogen bemoeijen”. Zonder deze Resol. derhalve zouden Boedelm. zich vermoedelijk wel met de nalatenschap hebben bemoeid, minder omdat sedert het opstellen der Statuten in 1642 de vestigingen buiten de stad en de aanrakingen met het binnenl. geleidelijk in omvang en belang waren toegenomen, dan wel omdat de in 1726 overleden Regent veel en lang achtereen te Bat. had vertoefd. De bemoeiing van Boedelm. met de Ommel. werd geregeld in 1700 (P. III, 502, waar sprake is van Chineezen in de jurisdictie van Batavia). P. VII, 150, waar dit wordt hernieuwd, wordt gesproken van „de bovenlanden en dus alomme”; niet alleen Chin. vervallen thans, 1755, daaronder, maar alle Onchristenen, denkelijk in verband met de opname bij R. 5 Juni 1744 van twee inl. leden in dat College. De Statuten van 1766 (P. IX, 271, 3) laten de omschrijving van het ambtsgebied van het College weg. P. X, 725 wordt dit gebied aangeduid als „de landerijen buiten Batavia”. Een besluit van 1806 (zie § 2440)

bewijst dat Boedelm. met de Regentsch. niets te doen hadden.

Heemraden hadden bij hunne instructie van 1680 (P. III, 56, 15) jurisdictie erlangd over „het gansche landt sooverre hetzelve onder het gebied der E. Comp. buiten de stad is staande ende gelegen”. Uit den voor hen beraamden eed (ibid. p. 62) ziet men dat rechtspraak hunne voornaamste bemoeiing zou zijn, doch tevens blijkt (ibid. p. 58, 23^o en 24^o) dat zij alleen in zake wegen en bruggen straffen konden opleggen, terwijl verdere overtredingen of misdrijven voor den gewonen rechter behoorden, ook al arresteerden bedienden van Heemr. den delinquent. In het civiele beslisten zij in kwesties van grensscheiding e. d. (ibid. p. 59, 27^o; 29^o; 30^o; 34^o). Bij de instructie van 1684 (P. III, 138) behielden zij slechts de afdoening in der minne van dergelijke geschillen. Nergens blijkt dat zij zich ooit buiten de Ommel. met dergelijke zaken hebben ingelaten. De Statuten van 1766 geven (P. IX, 239, 12) als hun ambtsgebied op „het gantsche platte land” enz., en spreken tevens (ib. p. 240, 19) van hunne bemoeiingen in zake „alle landerijen binnen den omtrek van 't koningrijk Jacatra geleegen”, zoodat dus Buitenzorg daarbinnen zou vallen.

Mossel (zie § 2421 i. f.) de crimineele vervolging in zaken „boven kettingslag” in de Jacatrasche Regentsch. door den G.-G., die door de Regenten daarvan werd in kennis gesteld, te worden overgewezen „aan de Collegiën van Justitie”. Al hadden dus de Jacatrasche Regenten niet onmiddellijk met Schepenen te doen, middellijk, namelijk door het kanaal van den G.-G., stond hunne rechtspraak in zware misdaden beneden die van Schepenen. Wel was bij Schepenen ook beroep van de beslissing des Gecommitteerden in huiselijke geschillen (P. VI, 738), doch dit gold in de praktijk alleen de Ommel. Het maakt dan ook een zonderlingen indruk, wanneer R. 21 Maart 1766, waarbij de jurisdictie van den Raad van Justitie over de buiten het Jacatrasche gelegen regentsch. wordt ingetrokken, als motief opgeeft dat „tans alle bovenlandsche zaaken onder de jurisdictie van Schepenen dezer steede gehoren” en dat „zelfs landschappen, vrij verder gelegen (*dan Soemedang*), niet alleen in 't civiele maar ook in 't crimineele tot Schepensbank gehoren”, eene zeer scheeve voorstelling van het overwijzen van zaken, door den Gecomm. aan de Regeer. voorgedragen, aan het genoemde College. R. 23 Aug. 1765 (P. VIII, 57), waarbij de lijn wordt getrokken tusschen de bevoegdheid van den Landdrost en den Gecomm. in verband met gerechtelijke vervolging voor Schepenen, handelt alleen over de Ommel. Op de wonderlijkste wijze is in de Nieuwe Statuten van Bat. (P. IX, 65) de oude regeling, waarbij „alle misdaden en delicten”, binnen het Koninkrijk Jacatra gepleegd wordende, naar den Landdrost worden verwezen, samengekoppeld met dit nieuwe voorschrift van 1765 betreffende de „landen” boven Mr. Cornelis, waar de dienaren van den Landdrost niet mochten fungeeren.

In overeenstemming met wat Mossel aangaande de Jacatrasche Regentschappen had geschreven, zegt Nic. Engelhard 20 Juli 1794 in 't algemeen dat weliswaar de Regenten zelf recht doen, doch „in gevalle van swaare misdaden een delinquant aan den Gecomm. afsenden, om na voorafgaande kennis van den Heer G. G. aan het Collegie van Schepenen overgegeven te worden”. In de laatst verloopene halve eeuw had derhalve deze rechtspraak van Schepenen (steeds door het intermediair van den G.-G.) zich uitgebreid. Bij C. G. 22 Dec. 1798 werd bovendien het fiat executio van de Regeer. op de doodvonnissen van Schepenen afgeschaft. Men zie verder de overdreven voorstelling van Van Lawick in § 2427 en de uitlatingen in § 2679. Voorbeelden van deze Schepenenrechtspraak vindt men o. a. R. 20 Mei 1727, zie § 2376; R. 18 Juni 1756, waar de gerechtelijke vervolging wordt gelast van een aantal Inl, die een complot hebben gesmeed tegen den Regent van Buitenzorg; R. 11 Sept. 1801, waarbij iemand, door den Opziener van P. moentjang wegens moord met de door den Opz. opgestelde „acte declaratoir en examen” aan den Gecomm. toegezonden en in diens blok gedetineerd, in handen van den Landdrost wordt gesteld; R. 21 Oct. 1806, waar twee van moord beschuldigde Bandoengers naar de Schepenbank worden verwezen (de

Gecomm. had voorgesteld, hen bij administratieven maatregel te verbannen). Dergelijke gevallen zijn echter zeldzaam.

Van civiele rechtspraak door Schepenen (of door de uit hun College voortgekomen Commissarissen van Kleine Zaken, P. II, 224 enz., vergel. P. IX, 89, 33) in kwesties van bewoners der Regentsch. bespeuren wij niets; aangezien Daendels in de Regentsch. de civiele rechtspraak op den ouden voet liet (§ 2683) en wij van geene civiele rechtspraak van Schepenen tijdens hem aldaar iets bemerken, kan die ook tevoren niet hebben bestaan. Wij zien in § 1947 dat civiele zaken in het Buitenzorgsche door den Postcommandant werden afgedaan.

§ 2380 *Crimineele rechtspraak der Preanger-Regenten.* Omtrent de plannen, welke de Regeer. in den beginne omtrent de rechtspraak in de Regentsch. buiten de Jacatrasche limieten koesterde, zie § 580. Daarvan is niet gekomen. Wanneer R. 7 Oct. 1689 eenige „Soucapourase Javanen" door hun Regent naar Bat. worden opgezonden ter bestraffing, omdat zij in 't geheim naar Kartasoera zijn geweest, waarop de Regeer. hen voor hun leven naar Ceilon verbant, dan is dit van weerszijden te beschouwen als een politieke maatregel (de opstand van Jonker was even te voren onderdrukt) en niet als eene bemoeienis met de rechtspraak. Het eenige andere geval van eene dergelijke opzending, mij bekend, is D. 21 Jan. 1701: de Resid. te Cherib. zendt naar Bat. een moordenaar, hem door den Regent van Indramajoe toegezonden; als reden geeft de Resid. op, dat Indramajoe niet onder hem ressorteert. De instructie voor Pangeran Aria Cherib. is op het stuk der rechtspraak zeer onduidelijk (B. 20, 24, 5), doch schijnt de civiele en crimineele rechtsmacht der Regenten te erkennen. Hierbij wordt dus het principe van Speelman gevolgd, zie § 582. In overeenstemming met die instructie is R. 2 Nov. 1706: „Door den Resident en Raad tot Cheribon zijnde herwaarts gesonden sekere drie Inlanders ofte Bataviase weggelopen slaven nevens den Javaan Wangsa Praija, die deselve tot weghwijser na en in de Priangse landen, alwaar deselve sijn opgevat en de ingesetenen hebben ontrust, heeft gediend, soo is goedgevonden, de drie eerstgenoemde met de stukken tot haren laste aan de Justitie over te geven, dog den Javaan Wangsa Praija weder na Cheribon te senden en aan den aangestelden Opsigter over de Priangers, Pangerang Area Cheribon, te laten overgeven, ten eijnde aldaar na de Javaanse wetten en maniere tot exempel van andere te werden gestraft".

§ 2381 De in zake rechtspraak zoo belangrijke R. 21 Dec. 1708 werd genomen naar aanleiding der opzending door den Gezaghebber en Raad ter hoofdstad Bantam aan den Advocaat-Fiscaal van zeker Javaan, schuldig aan het vervoeren van slaven. Besloten wordt, dien persoon derwaarts terug te zenden om er te worden terechtgesteld.

„En bij dese occasie in aanmerkinge genomen zijnde, dat het misbruik

op verscheijde plaatsen meer en meer toeneemt, om dese en gene saken, soo civiel als crimineel (*over de beteekenis dezcr termen zie B. 20, 24, 5*), aan ons te renvoyeren, en de delinquanten herwaarts te senden om bij den Raad van Justitie deses Casteels (*over wiens rechtsmacht zie § 2372 e. v.*) g'examineert en gestraft te werden, directelijk aanlopende tegens het requisit der Justitie, begerende dat, om door de straffe een exempel tot afschrick van anderen te stellen, den delinquant hoe spoediger hoe liever en dat (*zie B. 8, 9, 1*) ter plaatse van het delict, geëxecuteert werde, daar integendeel met dat herwaarts senden der misdadigers den meesten tijt niet anders uijtgewerkt werd dan dat de misdaden ongestraft blijven, dewijl den regter daaromtrent sijn officie niet vermogens is te fungeren, omdat de delinquanten meest altijt het feijt ontkennen en hier ter plaatse geen gelegentheijt is om 't selve na te vorschen of haar daarvan te doen overtuigen, maar alleen ter plaatse daar het fait begaan is, op welke plaatsen wanneer onse ministers (*dienaren, ambtenaren*), specialijk daar (*waar*) nog fiscaals gestelt sijn, haar best komen te doen om na de bedreven werdende misdaden te inquireren, sodanig als na regten en practijque gebruikelijck is, alsdan na volbrenging van 't selve, regt bequaam gemaakt sijn om de straffen daartoe staande met alle gerustheijt te decernereren en te doen executeren, als hebbende daar in loco in hare magt hetgene dan nog duijster wesen mogt ten eersten nader te indageren (*onderzoeken*), van alle 't welke den regter alhier tot de gerustheijt sijns gemoeds niet kan gauderen (*genieten, zich bedienen*), gevolgelijk met sodanige saken maar nodeloos geobruceert (*overladen*) en genoodsaekt werd den misdadiger bij gebreck van bewijs te ontslaan, tot grote kleijnagtingh der Justitie in d'oogen der misdadigers, welcker vrese voor deselve aldus vermindert en de licentieusheijt tot het quade grootelijcx vermeerderd werd,

Soo is, om dat quaad voor te komen, goedgevonden na alle buijten- § 2382 plaatsen (1) te ordonneren, dat alle saken, aldaar voorvallende, 't sijn in 't civiel of crimineel, betreffende Comp^e. dienaren, borgeren en andere aldaar gesetene subjecten (2) niet meer herwaarts gerenvojjeert maar daar ter plaatse afgedaan en ter executie gebragt sullen moeten werden, behoudens dat die van Bantam, gelijk altijt geobserveert is, item *Cherribon*, als beide seer nabij gelegen sijnde, *in halssaken off wel daar minder sware lijfstraffe soude moeten geschieden, gehouden sullen sijn, alvorens de executie daar ter plaatse te laten voortgaan, daarover onse*

(1) Buitenkantoren. Zoo P. II, 468, 11: „soo in dese (*nam. plaats, d. i. Batavia*) als andre (*over dit woord zie B. 40, 13, 2*) buijtenplaetsen". Op dezelfde wijze D. 1641 2 p. 114 i f.

(2) Personen, gewoonlijk met ongunstige bij-
Priangan.

beteekenis; echter leest men P. IV, 396: „nutte subjecten voor dese colonie". Ik geloof niet dat het onderdanen kan beduiden. Vergelijk *voorzep* § 2478 noot.

approbatie te versoeken, 't gene die van Samarang, als 't hooftcomptoir van Java's Oostcust, alleenlijk sullen behoeven te doen omtrent doodvonnissen over Europeanen, welcker executiën soo langen uijtstel souden kunnen veelen, uijtgenomen dat de Residenten tot Palembang en Jambij, wanneer d'er geen schepen leggen met welcker officieren sij haarlieden om een Raad te constitueeren souden kunnen versterken, ten minsten tot vijf in 't getal, alle saken (buijten die van de onvermijdelijke domestijque correctiën harer suppoosten [*oudergeschikten*]) na Batavia sullen moeten renvoijeeren, gelijk ook den commanderende officier op *Tanjongpoura* de delinquerende soldaten, wanneer deselve eenige capitale of andere sware misdaden begaan mogten hebben, wel versekert met de stucen te haren laste herwaarts sal moeten senden om deselve aan den Advocaat Fiscaal van India over te leveren.

§ 2383

Ook is ten belange van de landen, welcke den Sousouhoung bij 't vorige en 't laeste contract successivelijk aen d'E. Comp^e. gecedeert heeft, soowel Sumanap en Pamacassan mitsgaders Samarang als die van *Gabang, Cheribon, Samadang, Indramajoe, Pamanoekan, Tsiassem, Tanjongpoura, item de landen van Priangen*, verstaan, de Princen, Gouverneurs, Depattijs, Demangs, Tommangons etc^a. nevens hare Ombols *te laten behouden de civiele en criminele judicature* over hare onderhoorige Javanen en andere (zie B. 40, 13, 2) vagabonderende Inlanders die in hare district (*sic*) komen te delinqueren, sonder dat onse bedienden (*ambtenaren*) haar daarmede verder sullen bemoeijen dan met toe te sien dat alles na behoren *volgens de Javaanse wetten ofte costumen*, na den aart dier menschen geschickt zijnde, kome te geschieden.

Des sullen de Javaanse Regenten tot *Tsanjor, Tsibalagon, Tsjicalong, Tsjilingsij*, welcke den Sousouhoung al bij 't contract des jaars 1677 aan d'E. Comp^e. gecedeert heeft (1), van 't voorgevallene in hare districten kennis moeten geven aan den Heere Gouverneur Generaal off die Sijn Edelheijt daartoe sal gelieven te committeren (*den Gecommitteerde over den Inlander, zie § 1689*): onvermindert hetgene reets nopende 't point der Justitie bij de contracten met de Cheribonse princen begrepen staat (*waarover zie § 2341 c. v.*).

Alles onder approbatie der Edele Heeren Principalen en tot soolange

(1) Daar de datum (in Febr. 1677 werd Tjiandjoer enz. afgestaan, in Oct. de westelijke Preanger) niets ter zake doet (ook de bemoeiing der Comp. met de Jacatrasche regentschappen was niet vroegtijdiger dan die met de Preanger), valt hier eerder te denken aan de oude tegenstelling tusschen het Jacatrasche (het gconquesteerde land) en het bij contract ver-

krogene. In het laatste moesten de bestaande rechten en verhoudingen worden geëerbiedigd, in het eerste had de veroveraar de vrije hand. Ik houd de woorden *welcke tot heeft* voor een invoegsel in het oorspronkelijk concept, en wel een invoegsel van iemand die niet in de zaak was doorgedrongen.

Haar Edele Hoog Agtb. hierontrent nodigh oordeelen mogten anders te disponeren (1)".

Het komt mij voor dat Van Hoorn met het oog op zijn aanstaand vertrek § 2384 (den dag hierna, 22 Dec. 1708, wordt zijn uit patria ontvangen ontslag in Rade behandeld) de rechtspraak van de Preanger, voor welk gewest hij zich steeds levendig had geïnteresseerd, op een geregelden voet heeft willen brengen. Wij zien D. 11 Sept. 1709 dat vóór zijne afreis de Preanger-Regenten naar Bat. opkwamen, en gissen dat ook die bijeenkomst dezelfde strekking had.

Er bestaan dus sedert 1708 de volgende kringen:

1°. het Jacatrasche, tusschen de Tjitaroem en de Tjisadane, alwaar de Regenten „van het voorgevallene in hare districten” moeten kennisgeven aan den G.-G. of den Gecomm., blijkbaar om eene administratieve beschikking uit te lokken;

2°. het daarbeoosten gelegene, bij de contracten van Oct. 1677 en van 1705 afgestane land, waar, op het voetspoor der instructie voor Pangeran Aria Cheribon, de civiele en crimineele justitie aan de Regenten wordt gelaten, doch „nevens hare Ombols”, hetgeen schijnt te beduiden: tezamen met, in vergadering met hunne ondergeschikte Hoofden (2); immers de Compagnie kende alleen rechtspraak door een college, niet door een enkelen rechter. Met deze rechtspraak hebben de Europ. ambtenaren geene andere bevoegdheid, dan toe te zien dat alles gaat naar beschreven of onbeschreven inl recht. Alles samenvattende geloof ik dat Van Hoorn's bedoeling zal zijn geweest, in de Preanger de Regenten te binden aan de Comp door hun zooveel macht te geven als maar met de behartiging harer financiële belangen accordeerde, en aldus een slagboom of barrière op te werpen tegen Mataram. Over dit barrière-idee zie § 1984.

De ambtenaar, op wien het hierbij in de eerste plaats aankwam, was § 2385 Resident Jongbloet te Cheribon; en deze was weinig geneigd zich tot het hem bevolen toezicht te bepalen. Moet men afgaan op Hageman's vertaling van Jongbloet's brief aan de Regenten (B. 21, 8), dan zou deze juist destijds de gansche crimineele en civiele rechtspraak aan de Regenten *hebben onttrokken* ten profijte van zichzelf en Pangeran Aria Cheribon, zoodat alle „overtreders” te Cheribon terechtstaan moesten. Aannemende dat Hageman's vertaling niet deugt, blijkt niettemin dat Jongbloet in die richting werkzaam was. Immers R. 8 April 1712 vernemen wij eene klacht van den Regent

(1) In de Afgaande brieven naar patria wordt echter over dit besluit geen woord gezegd. Wel gingen de resolutieboeken in copie over, maar zonder eene verwijzing in de brieven was niet te verwachten dat deze regeling de aandacht zou trekken.

(2) Vergel. bijvb. D. 1675 p. 298: eene mis-

sive „neven diverse bijlagen”. Hierachter § 2385 blijkt dat de Regent „met” de Oemboels recht spreekt. Omgekeerd wordt *benevens* gebruikt voor: nevens of naast; zoo Rumphius II. A. I, 142: „Men ziet gemeenlijk drie bloemen *benevens* malkander”; D. 1679 p. 303: soldaten, „*benevens* de pilaren gerangieert”.

van Bandoeng, dat met voorkennis van dien Resident een misdadiger uit zijn land naar Cheribon is opgeroepen. Ik maak echter uit D. 4 Mei 1712 op, dat de misdaad bestond in de vermoording van een Cheribonner, zoodat Jongbloet dan ten minste een pretext had; juist de klacht van den Regent schijnt aan te duiden dat Jongbloet's machtsoverschrijding hem ongewoon voorkwam. Hoe dit zij, de Regeer. beslist ten gezegden dage, met verwijzing naar de instructie voor Pangeran Aria Cherib. en het besluit van 1708, dat de Resident en de Pangeran volstrekt geen recht tot eene dergelijke oproeping hebben en dat de rechtspraak van de „Hoofden der Priangers” hen niet aangaat (zie het citaat in § 695); aan den Gecomm. van der Horst wordt gelast, de bedoeling der Regeer. aan de Regenten duidelijk te maken, hetgeen hij doet bij een schrijven (D. 15 April 1712), waarin wordt gezegd: „dat UE. met de Ombols van Bandong aldaer zelfs over de gemelde doodslagers *naer de Javaanse wetten*, sonder na Cheribon te zenden, regt sult moeten doen, mits, *hetselve g'executeert sijnde*, daarvan aen den Resident Cornelis Jongbloed tot Cheribon en den Pangerang Aria Cheribon behoorlijk advijs gegeven werd”. Dit was dus in zake rechtspraak het „politijq opsigt” van die twee autoriteiten. Den 10 April 1712 schreef de Regeer. naar Cherib. dat de Resid. en de Pangeran „geensints het effective bestier en rechtspleging” over de Preanger bezitten; integendeel moeten de Regenten „bij hare oude jurisdictie soo in 't crimineel als civiele als van ouds *naa de Jav. wetten* onverhindert continueeren”; dat de vermoorde een Cheribonner is, doet niets ter zake „dewijl zulx geen gemengde jurisdictie geeft” en dit te minder om § 2386 dat de man in Bandoeng was gaan wonen. Jongbloet hield zich dit nog niet voor gezegd, doch beweerde in 1714 (B. 20, 24, 5) dat de Regenten verplicht waren „de noodige voorkennisse” te geven aan den Resident en den Pangeran „van hare verrigting” en „dat de beleedigde (1) onderdanen hare klagten, als die naer waerheijt zijn, aen UE. (*den Resident*) en den Pangerang Arria mogen voorbrengen”, hetgeen in dit verband zou wijzen op gevallen of van rechtsweigering (zie § 2348) door den Regent of van hooger beroep. In geen van beide was door de Regeer. voorzien, maar zij had dezelfde woorden gebruikt in hare slordig gestelde instructie voor Pangeran Aria Cheribon; ook dáár was het niet de bedoeling geweest, aan de bevolking toe te staan „zich aan de rechtspraak door hare Hoofden te onttrekken”, zooals Kern (o.l. pag. 30) die plaats verklaart, en na de bepalingen van 1708 en 1712 kon daarvan geen sprake meer zijn, nog minder van beslissingen van den Resid. en den Pangeran, welke moesten worden „nagekomen”; blijkbaar spande Jongbloet zich in om de bevoegdheden, die hem in 1708 waren toegekend tegenover de onderdanen der Comp. te Cheribon, uit te breiden over de Preangerbevolking.

(1) De beteekenis van dezen term blijkt B. 9, 18, 6.

In het volgend jaar, 1715, vallen de rechtzaken waarover onze twee Bijlagen XXV handelen. Resident Gobius vond daarin aanleiding om den 26 Maart 1715 zeer uitvoerig aan de Regeer. te schrijven omtrent de bevoegdheden der Preanger-Regenten in zake rechtspraak, van oude tijden af tot heden (zie § 314 e. v.); de Djaksa's beweerden, zegt hij, geene „lijff- of halsstraffe" te mogen opleggen, „ten ware dat haar sulcx specialijk geordonneert quam te werden" (in ieder afzonderlijk geval?); alleen de priesterrechtbank, zeiden zij, had bevoegdheid tot het opleggen dier straffen, onder approbatie van de Europ. ambtenaren, die dan ook voor de executie zorgden, „ende uijt dien hoofde hebben de Preangse Regenten ook, sedert dat de Preangers onder d'E. Comp^{ie}. gekomen sijn; geene lijf- of halsstraffelijke vonnissen, door de papen aangewesen sijnde, ter executie gebragt als na vorengaende kennisse van den Resident en Pangeran Aria, dewelke daarop telkens om soodanigen executie bij te wonen, 's Comp^s. wegen twee gecommiteerde afschik- te na de plaetse daar het delict geschiet of den delinquant onderhorig was, op hoedanige wijze wij dan ook op het versoek der Regenten (zie § 157) van Limbangan goedgevonden hebben volgens gewoonte 's Comp^s. wegen derwaarts te committeren den corporaal Hendrik Koster en Ingabeij Djaja di Rana, dienaar van Pangeran Aria, ten eijnde aldaar bij te wonen de executie van 2 Limbangers, die in het district van Soekapoera dog tegen mede-Limbangers met amokspelen gedelinqueert hebben".

Wij bespeuren hier dus eene priesterrechtbank, waarvan de oudere § 2387 documenten geen flauw vermoeden geven, en dan de door Jongbloet gecreëerde djaksarechtbank, waarover zie hierboven § 2364. Terwijl de bedoeling der Regeer. blijkbaar was geweest, dat ieder Regent zelfstandig recht zou doen, had Jongbloet te Cherib. eene rechtbank van Preangerdjaksa's gevormd naar het model van de oude djaksarechtbank der Cherib. Sultans (zie § 2341 e. v.), die evenals deze laatste te Cherib. vergaderde en waarop hij dus pressie kon uitoefenen.

Wat de aanspraken der priesters betreft, is Gobius van oordeel „dat het Mahometisdom maar bij usurpatie met geweld op Java ingevoerd is. . . . en dat ook de tijden en alle soodanige consideratiën van wesen verandert zijn, niet allcen sedert het jaar 1680 en 1685, dat alle de Preangers de Comp^{ie}. hebben aangekleeft, maar ook specialijk sedert het contract met den Soesoehoenangh Pacoboewana van A^o. 1705, waarbij de Comp^{ie}. haren wet- tigen souverainen heer geworden is ende gevolglijk nu alleen competeert, alle saken en delicten, bijzonderlijk lijff- en halsstraffelijke misdaden, te doen sententieeren en executeren soals deselve dat tot welstand van haar landen en volkeren oordeelen te behoren (*van de bepalingen van 1708 en 1712 geen woord dus*). Ende daaruijt hebben de Preangers ook geen dootvonnissen ge- executeert als met voorkennisse van de successive Residenten alhier, ge- noechsaam dat bevattende voor (*d. i. opvattende als*) een soort van approbatie

's Comp^s. wegen, onaangesien hare actens, die zij van d'E. Comp^{ie}. verkregen hebben, item de p^{rovisionee}le memorie van 21 Maart 1706 haar (*sulcx*) specialijk niet gebieden, maar enkelijk melden dat sij hare onderdanen regeeren en straffen sullen in 't civiel en crimineel na de Javaensche wetten. Uijt alle het vorenstaende sal U HoogEd. dan volstrektelijk consteren, dat alle lijff-off halsstraffen tot de oppermagt behoren volgens der Javanen costumen, des het mij opmerkelijk voorgekomen is, dat bijna in alle saken der Preangers ende specialijk wanneer doot-off andere lijffstraffelijke vonnissen g'executeert werden, waartoe en om sulcx bij te wonen, den Resident ijmant in derselver landen afsent, ook ingelaten schijnt dat den Pangeran Arria Cheribon ijmant sijnentwegen schikt, hetwelke onder de onwetende Preangers occasie geeft te seggen: „Het sijn affgesondene wegens (*d. z. vanwege*) de E. Comp^{ie}. en wegens den Pangiran Arria Cheribon”, dogh waarin ick, voor sooverre mij dat voorgekomen is, haar anders onderregt hebben en aangewesen dat, schoon er een dienaar van Pangeran Arria bij was, wanneer het een of het ander in de Preangerlanden verrigt wierd, dat dien Europiaen, die wegens mij quam, en den man van Pangeran Arria Cheribon geconsidereert moesten werden tesamen wegens d'Ed. Comp^{ie}. het geordonneerde te verrigten, dewijl den Pangeran Aria geen gesagh op sighselven, maar sulcx 's Comp^s. wegen voerde, onder de sorge en ordre (1) van 's Comp^s. opperhoofd alhier, sooals dat genoteert staat in 't hoofd der memorie over de Preangse landen van den 21 Maart 1706. Hierbij komt nog, dat men hier een gewoonte heeft om de schriftelijke Javaense ordres aan de Preangers onder het segel van den Resident en Pangeran Arria te depecheren, gelijk ook de vonnissen, volgens de memorie van den E. Jongbloet. Het eerste soude met U HoogEd.'s believen om aanstoot te vermijden vooreerst soo wel kunnen blijven, dogh off de vonnissen, die alle geagt moeten werden 's Comp^s. wegen gevelt te werden, onder dese verkeerd begrijpende Inlanders niet best onder 's Comp^s. zegel alleen soude behoren, hetwelke sonder de minste aanstoot geschieden kan, sal ick met alle eerbied aan U HoogEd. hoogwijs oordeel gedefereert laten”.

§ 2388 Wat de quintessens aangaat, de bevoegdheid tot het wijzen van vonnissen tot lijf- en halsstraf, liet Gobius zich in dezen brief aldus uit: „De papen sulcx toevertrouwt werdende, kunnen niet geloofd werden daarmede 's Comp^s. meeste beste te sullen betragten”; en hij stelt voor „dat om de Mahometaense machinatiën alle occasie te benemen van onder de slegte (2) Javanen quade

(1) Zie B 20, 12, 2, waar ik aanwees dat Gobius die woorden verkeerd begrijpt.

(2) D. i. onnoozele. Zoo Rumphius (H. A. III, 53): „hetwelke onze natie (*over dit woord zie B. 16, 20, 2*) dikwils met verwondering aanziet, dat deze *slegte* Indianen met zo een

gering gereedschap de metalen weten te handelen”, d. i. te bewerken; ib. VI, 149: men zegt dat de aap „der menschen commando wel verstaan kan, maar al willens zig wat *slegt* houdt, opdat hij niet werken moet”.

denkbeelden te kunnen verwecken, alle lijff- en halsstraffelijcke saken, bijzonderlijk over delicten tegens d'E. Comp^{ie}., òff geheelijk aan de Comp^{ie}. getrocken, òff aan de jaxas gedemandeert souden kunnen werden, sonder commotie off de minste strijdigheid tegens de oorspronckelijcke Javaensche en niet-Mahometaense wetten; dog in het laatste geval, bij beveling aan de jaxas, om soodanige vonnissen niet te executeren als op approbatie vanwege de Comp^{ie}., want den Pangiran Arria Cheribon selfs verklaart heeft dat, indien de Preangse Regenten een volstreckte macht hadden (*sic, met volkomen negatie dus der bepalingen van 1708 en 1712*) om lijff- en halsstraffen uijteijndiglijk (*d. i. finaal*) af te doen, sulcx haar indertijt na der Javanen aard occasie soude connen geven tot te groten denkbeeld van haar maght, en die gelegentheijt soude dan alwederom waergenomen werden door de quaadaardige Mahometaanse geestelijke".

Wij zien B. 25, 14 hoe de Regeer. hierop besliste: zij trad in geene § 2389 theoretische beschouwingen, vatte de ongeneigdheid der Djaksa's om tot lijfstraffen te veroordeelen op als gericht tegen het opleggen van lijfstraffen aan geestelijken, decreeteerde dat dezen voor de wet gelijkstonden met andere personen, casseerde het aanstootelijke, veel te zachte vonnis der Djaksa's, beschikte bij administratieven maatregel over het lot der in de zaak betrokken personen, en drong aan op handhaving der „oude Jav. wetten". Zij gelastte verder (bij brief van 9 Mei 1715) dat conform de instructie voor Pangiran Aria Cheribon „alle vonnissen van voors(*chreven*) regters die lijff- of levenstraffe behelsen, of ook wel anders gewesen sullen sijn in misdaden die tegens den Heer of d'E. Comp^{ie}. sijn begaan, geensints g'executeert sullen mogen werden dan na voorgaande examinatie en bevinding mitsgaders daarop gevolgde nader dispositie tot approbatie of andersints van den Pangerang Area ende den Resident tot Cheribon of wel [de]selve van ons, indien in saken van gewigte en die d'E. Comp^{ie}. betreffen tusschen voorm. Pangerang en Resident verschil van gevoelen soude mogen vallen"; bij executie van eene straf aan lijf of leven moeten gecommitteerden van hen beiden present zijn; „dog sal op soodanige vonnissen of andere actens en schriftelijke ordres of brieven, die 's Comp^s. wegen aan de Hoofden en volkeren der Priangers sullen werden afgesonden of verleend, geen meer of andere zegels gestelt en gebrijkt mogen werden dan alleen 's Comp^s. gewone zegel, om die domme volkeren geen indruk te doen bekomen dat sijn aan de ordres of het gesag van imant anders sijn onderworpen als aan dat van d'E. Comp^{ie}. en die door dese Reg(*ering*) over haarlieden tot opsigt sullen wesen gestelt".

Resident Gobius wijdt in 1717 ongeveer een derde van zijne belang- § 2390 rijke memorie van overgave aan de rechtspraak.

„Alle de Preangerlanden sijn gelaten (*by*) en moeten geregeerd werden na de oude wetten en costumen, sooals sulcx gepracticeerd geworden is in den tijt dat den Sousouhounang het oppergebied over deselve gehad heeft,

dog 't welk d'E. Comp^{ie}., sijnde tegenwoordig haren opperheer en gebiedter alleen, altoos en nooit anders als met bescheijdentheijt (*oordeel des onderscheidts, zie § 518 noot*) begeert en nooit gewild heeft dat hetselve vermengd soude werden met de Javaanse geweldheersching (1), maar dat sij moesten behandelt werden na haren aard en de billijkheijt, waarom er ook staat bij het extract der ordre over de jurisdictie, enquesten en executiën der delicten en vonnissen, dat 's Comp^s. bedienden hadden toe te sien dat alles (N. B.) na behoren volgens de Javaanse wetten en costumen, na den aard der menschen geschickt zijnde, quame te geschieden (2)". Hij heeft, zegt hij, G.-G. en Raden indertijd ingelicht omtrent de rechtspraak tijdens het Mataramsch bestuur, „welke den Resident nevens den Pangerang Aria Cheribon daarop hebben geauthoriseerd tot het mitigeeren, altereeren of confirmeeren van alle vonnissen, lijff- off doodstraffen consernerende, sooals UE. (*de nieuwe Resid.*) sulcx en meer andere saecken over de Preangers geordonneert sal vinden bij de missive van Haar HoogEd^s. gedateerd 9 Meij 1715 (3). Alle verdere (4) gemengde saecken (5) van landen en volkeren werden ook soo (*d. i. door de Djaksavergadering; zie hierboven § 2366*) behandelt en heb ik op dien voet hier gevonden en gelaten, als confirmerende de oude voorwaerts vermelde costumen bij tijden des Sousou- § 2391 hounangs (6). Want over alle de soodanige saeken verscheijnen de Preanger jaxas alle jaren eens op Cheribon om deselve onder des Residents oog af te doen", hetgeen ter wille van de rust zoo blijven moet; de Preangerlanden moeten overigens van Cherib. blijven onderscheiden, daar anders de Sultans als afstammelingen van Soesoehoenan Goenoengdjati den baas zullen spelen; verder moet „ider binnen de palen van sijn jurisdictie gehouden" worden, zie den brief der Regeer. van 10 April 1712 (§ 2385); deze aanschrijving heeft Gobius in de heugenis der Vorsten moeten terugroepen, toen Depati Anom „twee vonnissen tot laste van twee sijner onderdanen kreeg en die niet wilde doen obedieeren, maar begeerde dat die saeken in een gecombineerde vergadering door de Preanger en Cheribonder jaxas gesamentlijk soude afgedaan werden, hetwelk ik ronduijt heb affgeslagen. Dog aangesien de voormelte vonnissen gevallen zijn op het in gebreeken blijven van in regten te compareeren na vier distincte dagementen (7) en men de sack volgens den

(1) Een bewijs van dit beginsel geeft reeds de instructie van Speelman aan sijn opvolger als Veldoverste op Java's N. O.-Kust, zie § 582.

(2) Dit is uit R. 21 Dec. 1708, zie hierboven § 2383. Dat hij dit besluit niet met den datum noemt, zal wel zijn omdat de daarbij gedecreteerde onafhankelijkheid der Regentenrechtspraak zijne goedkeuring niet had.

(3) Zie B. 25, 7 en 14 benevens § 2389.

(4) Over dit *verder* zie B. 16, 13, 5.

(5) Hij doelt hier, in tegenstelling tot zaken

tusschen de onderhoorigen van eenzelfden Regent, op zaken tusschen verschillende Regenten of onderhoorigen van verschillende Regenten.

(6) Hij zegt nergens dat er tijdens het Mataramsch bestuur eene Djaksavergadering bestond, maar alleen dat dergelijke geschillen „aen den Souverain off Sousouhounang bekend gemaakt werden" moesten, zie § 313.

(7) In de Pepakem p. 4 wordt maar van ééne dagvaarding gesproken; zij weet niets van een herbehandeling door dezelfde rechters.

inhoud dier vonnissen weder de novo mag laten dienen voor deselfde Preanger regters, mits alvorens voldoende de gem(*elte*) eerste vonnissen, dat nog maar enkel geschied is met het uijtkeeren van de wellasans (1) der jaxas of de kosten van den processe, soo sal die saak niet wel eerder kunnen afgedaen werden als aanstaande nieuwe jaar, wanneer de Preanger jaxas hier weder sullen verschijnen na gewoonte"; de „feijtelijkheden van den Radeen Danoe Mangala" in het Soemedangsche zullen wel door Sultan Anom kunnen worden behandeld, wiens dienaar hij is; kwam hij voor „de Preanger jaxas", dan zou hij naar allen schijn gestraft worden; „de Preanger jaxas en toen hier § 2392 aenwesende Regenten hebben mij absoluijt versogt, bij haar oud regt van eijgen jurisdictie gemaintineert te mogen blijven", wat Gobius conform gezegde aanschrijving geheel beaamt; willen de Cher. Vorsten zich verzetten tegen vonnissen der „Preanger jaxas", dan moet de Resid. den steun der Regeer. inroepen; „vreemde papen, saids en andere geestelijcken" beschouwt Gobius als schadelijke individuen, zonder hen echter onbehoorlijk te willen behandelen; hij was evenwel „buijten staat om haar als vreemde eenige maintainue te kunnen toebrengeen wanneer sij afront leeden", naar het schijnt omdat ze hem wel eens bedrogen; „ik hebbe de Cheribonder en Preanger jaxas altoos gemaintineert bij haar wetten van voor de tijden des Mahometisdoms sooveel doenlijk, insonderheijt sooverre als die tot heden aan dese kant van Java in gebruik gebleven sijn, en te meer omdat de contracten van de E. Comp^{ie}. met de Cheribonders ook op de 7 jaxas, sijnde de regters na de oude oorspronkelijke wetten, conformeeren (2)". Hij deelt mee naar welke wetten de Djaksa's recht moeten doen (zie § 325); aan deze wetten „dient UE. deselve te houden, opdat sij, volgende de consepten van haere meesters (*de Regenten*), gedreven door haat, nijt en vuijlaerdigheijt tegens malkanderen, geen quaat rogt doen, waaruijt nadeelige rusiën (3) souden ontstaen konnen. Geen vonnissen der Preanger jaxas die lijff- off levenstraffe behelsen, mogengoëxecuteert werden dan na voorgaende examinatie en bevinding mitsgaders daerop gevolgde nadere dispositie, tot approbatie off andersints, van UE. en den Pangerang Aria Cheribon, off wel selve van de H. Regeering van India, indien, in sacke van gewigte en die d'E. Comp^{ie}. betreffen, tusschen UE. en gedagte Pangeran verschil van gevoelen soude mogen vallen, soo als sulcx ampel gestatueert is bij de missive van (*H.*) HoogEd. gedateerd 9 Majj 1715 (*zie hierboven § 2389*), volgens welke brief en ordre der Hoge Regeer. ook alle vonnissen en ordres moeten werden afgegeven onder 's Comp^s. zegel, hetwelke gestelt werd boven (4) de eerste regel van het besluit off

(1) Jav. *welusan*, deernis hebben; etymologisch dus hetzelfde als *aalmoes*. De Pepakem p. 22, 11 noemt dit salaris *prubee* of *bee*, p. 8. Omtrent de gerechtskosten op Java's N. O.-Kust zie Rothenbuhler in Verh. B. G. XLI, 40; 41.

(2) Blijkbaar bedoeld als: melding maken van; hij schijnt *reflecteeren* bedoeld te hebben, zie § 2341 e. v.

(3) Verwarring; zie Dl. I, 181; II E. 20, 23.

(4) Deze plaatsing duidt natuurlijk op het oppergezag der Comp. In een brief van

d' ordre die geschreven werd op de vonnissen der Preanger regters, soodanige als UE. daaraf de modellen vertoond zijn en ook de brieven en andere ordres. De Cheribonder en Preanger regters zijn gewoon, over volkeren en landerijen off andere saeken proces ontstaende, in gelde te consigneeeren de
 § 2393 waarde van datgeene waarover questie gemoveerd is (1). En dewijle van partijen klagten voortgebragt zijn van bedugting dat soodanige gelden, wat hoog op stok lopende, door die regters soude konnen werden t' soek gebragt off vermindert, tot rusie en ongemakken tusschen partijen etc., soo is op den 28 April passado door de gesamentlijke Princen alhier aan mij versoeek gedaen, dat voortaan alle soodanige consignatiën van penningen, die hooger liepen dan 175 realen Spaans, in 's Comp^s. fortres onder den Resident bewaard mogten werden, zulcx (*zoodat*) onder de 7 jaxas na de gewoonte verdeelt soude werden alleenlijk voorsz. 175 realen, sijnde 25 onder ieder sonder meer"; dat heeft Gobius goedgekeurd en uitgebreid op „de Preanger jaxas, te weten sooverre sij alhier buiten haere districten consignatiepenningen ontvingen ende deselve, wanneer de saeken niet uijtgesproken waeren, onder haar verdecelen soudon moeten en versprijen (2), waardoor parthijen benadeelt soude konnen werden bij sterffval van eene der jaxas off andersints, dat soodanige penningen verre te soeken soude wesen”.

Uit het jaar van Gobius' aftreding vinden wij weer eene rechtzaak. Den 8 Mei 1717 deelt hij mede de „gehoudene proceduren bij de Priangse regters tegen den Regent van Bodjong Lopang”, beschuldigd van moord op een Europ. indigomaker; „daaraf niet hebbende kunnen werden overtuigd”, is hij met anderen tot geldboeten en andere straffen veroordeeld „waarover de dispositie der Regeringe soude werden afgewagt”. Deze besluit nu R. 11 Mei 1717 op advies van Gobius en Pangeren Aria, ter wille van de openbare rust het onderzoek te staken, de beschuldigten naar Bat. te doen opkomen en levenslang te verbannen naar Banda (D. 2 Juli 1717). In de patr. missive van 30 Nov. 1717 op deze zaak terugkomende, verklaart de Regeer. dat zij haar ongenoegen heeft betuigd dat de aangeklaagden niet te Cherib. zijn terechtgesteld „volgens de ordre van den 21^e Dec. 1708”, waaruit wij dus zien dat zelfs Regenten onderworpen waren aan de djaksarechtbank, ook in crimineele zaken. Uit het tegelijk vermelde antwoord der Cherib. ambtenaren, dat de Vorsten een afkeer hebben van het vonnissen over misdaden „buiten hare jurisdictie begaan”, zooals in casu, moet men echter opmaken dat ook dezen

S. Anom aan de Regeer. anno 1796 vond ik het zegel geplaatst naast den 3^{en} tot 6^{en} regel.

(1) De Pepakem p. 8 spreekt van „*toombok*, een namptissement van penningen, genomen na de waerdije van 't geen waerover men procedeert, 't welk verdubbeld en door beijde partijen ingezet werd”; zij wordt (p. 13) „on-

der de seven jaksas (*der Sultans*) ter bewaering verdeelt”, en valt ten slotte ten deel aan de winnende partij (p. 17).

(2) Namelijk als de djaksarechtbank uitceegaat zonder eene beslissing te hebben genomen en de Djaksas dan naar hunne regentsch. terugkeeren.

er in gemengd waren. Datzelfde blijkt uit het zonderlinge schrijven van de Regeer. aan den Resid. dd. 26 Juli 1718: „De opgelegde straffe door uw en de Cheribonse Princen aan de dieven van Praccamoentjang zal sekerlijk meer klem toebrengen dan de slappe condemnatie der jaxas in een enkele geldboete, maar men moet ook door een al te groote strengheid den Inl., zoo Regenten als gemeen, geen degout toebrengen”. Kenschetsend voor de neiging te Cherib. om zich aan het rechtspreken te onttrekken, is R. 29 Oct. 1717, waarbij zekere vandaar opgezonden „landlopers”, welke door den Raad van Justitie te Bat. waren vrijgesproken, door de Regeer. voor onbepaalden tijd naar Ceilon worden gebannen; eene dergelijke zaak geeft R. 19 Juni 1722.

Resident van Tets schrijft in zijne memorie van overgave dd. 8 Nov. § 2394 1720: „De hier in detentie sittende en in de ketting geklonken 3 stux Preanger Javanen, die mijn soo van Sumadang, Limbangang als Imbanagara over gepleegde diefstucken zijn toegesonden, moeten[de] tot de komst van de gesamentlijke Preanger Hoofden hier ter plaatse aangehouden werden, om dan hare saken ten overstaan van UE. (*den Resid.*) en den Pangeran Aria in een gecombineerde vergadering af te doen, want het sal UE. genoeg doen blijken uijt vorige aen de (*lees: voorgaende*) Residenten haar gelatene memorie(s), dat de Preangers haar eijge regters hebben en niet onder de judicature van de Cheribonders gehooren (*zie hierboven § 2391*). Edog en mogen sij geen corporeele straffen oefenen aen eenig onderdaan dan met toestemming van UE. en den Pangeran Aria Cheribon”. Wij zien dus hier al weder eene nieuwe phase: de Resident en Pangeran Aria zijn tegenwoordig bij de zittingen der djaksarechtbank, vermoedelijk als voorzitters. In zijn rapport van datzelfde jaar noemt Van Tets onder de middelen om de Preanger-Regenten in gehoorzaamheid aan de Comp. te houden ook dit op: „dat men de justitie handhaaft in 't straffen van boosdoeners en daarentegen het goede beloont.; dat se haer onderdanen in een middelmatige (*dus een niet te straffen*) teugel houden en aen deselve geen straffe oefenen sonder haar principaale hoofden (*dit zullen de Resid. en de Pangeran moeten zijn*) te kennen”. Men schijnt gaandeweg vergaderingen, niet van de Djaksa's, maar van de Regenten te hebben gehouden. D. 15 April 1728 lezen wij van eene „gevalle dispositie in gecombineerde vergadering”, bestaande uit den Resid. en den Secunde te Cherib. (Pangeran Aria was al dood) „met de Preanger Regenten over 15 herwaarts (*naar Bat.*) gesonde misdadigers”; mogelijk waren die personen tot kettingstraf veroordeeld en liet men de uitvoering aan de Regeer. over. Er bestond zulk een schrik voor de harde justitie, zooals zij te Bat. werd geoefend, dat R. 14 Nov. 1727 de Sultan van Bantam, liever dan zekere in zijn land gegrepen oproermakers te recht te stellen, zich niet laat afbrengen van zijn verzoek om ze ter bestraffing naar Bat. te zenden, hetgeen de Regeer. eindelijk toestaat.

Dat de invloed van het Europ. bestuur in de Preangerrechtspraak steeds § 2395

meer doordrong, blijkt ook uit het verzoek R. 13 Nov. 1733 van de Regenten van Soekapoera, Limbangan, Imbanagara, Tjiamis en Bodjonglopang (zij waren allen te Bat. om Van Cloon geluk te wenschen), dat namelijk het „aloude gebruik, in soo verre betreft de ontdeking van buffeldieven”, weder mag worden toegepast, hetwelk bestond in het volgen van 't spoor der gestolen buffels en het „aanspreken dierwegens van degeenen die daer bij off omtrend wonen, ter plaetse daer men hetselve verliest off komt op te houden”; de Regeer., vreezende dat onschuldigen aldus zullen worden gestraft, staat dit alleen voorloopig toe. Toen in 1730 een deel der Preanger onder Bat. kwam (§ 1469), is de djaksarechtbank wellicht verdwenen (1). De onafhankelijke rechtspraak der Cherib. Preanger-Regenten bleef echter, althans in beginsel, bestaan, want Resident Armenault verwijst in zijne memorie van 1771 voor een juist begrip der verhouding van den Resid. tot die Regenten uitsluitend naar de missive der Regeer. van 10 April 1712 (hierboven § 2385), welke ook Van der Beke in 1787 noemt, echter ten bewijze dat, zooals hij zegt, de Preanger-Regenten „sorteeren en dependeeren direct van Haer Hoog Edelheidens onder opsig van den Resid. alhier” (in dien algemeenen zin zeker eene wonderlijke interpretatie).

§ 2396 In de Bataviasche Regentsch. schijnt na de afscheiding van Cheribon (in 1730) de Europ. invloed op de rechtspraak kracht te winnen. Onze aandacht trekt R. 22 Juni 1734: op een schriftelijk bericht van den Gecomm. dat de Regent van Parakanmoentjang verzoekt dat zeker aan hem onderhoorig inl. moordenaar „na het aloude gebruik en ingevolge de Javaanse wetten” mag worden geëxecuteerd op de plaats van zijne misdaad, wordt besloten, dien misdadiger met de getuigen te zijnen laste te doen overbrengen naar Bat. om voor Schepenen te recht te staan; hebben dezen hun vonnis uitgesproken, dan zal de Regeer. „volgens gewoonte” hare einduitspraak doen kennen; hierna zal de veroordeelde naar Parakanmoentjang worden teruggezonden „om aldaar volgens dat vonnis, in soo verre met de Javaanse wetten overeen kan gebragt werden, een condigne straffe te erlangen”. Wij zien dus 1° dat de Regent twijfelt aan zijne competentie om zonder ruggespraak met de Comp. lijfstraffen ten uitvoer te leggen; vroeger hield hij die ruggespraak met den Resid. te Cher.; 2° dat de Regeer. de Schepenbank wil laten treden in de plaats van de inlandsche rechtbank; 3° dat de einduitspraak bij de Regeer. berust; 4° dat de „Javaanse wetten” alleen nog konden worden geraadpleegd om de wijze der doodstraf (bijvb. met de kris, wat te Bat. niet voorkwam) te bepalen; 5° dat de bemoeiing van den Regent met misdaden zich bepaalde tot de arrestatie van den schuldige, de

(1) Een brief naar Cherib. dd. 14 Juli 1732 zegt dat 7 personen, die de parelbanken hadden bestolen, „volgens vonnis van de Preangse Regenten loon na werken erlangt hebben”; maar

een voorgaande, van 18 Maart 1732, spreekt in diezelfde zaak van „de Prianger regters” en van het zenden door den Resid. van twee ge-committeerden om „de straffe bij te wonen”.

instructie der zaak en de opzending van beklaagde en getuigen. Zelfs is dit laatste niet zeker, want er was toenmaals al een Opziener te P. moentjang en die kan deze bemoeiing wel overgenomen hebben. Dat dit besluit tot warme discussie had geleid, blijkt uit de toevoeging dat de G.-G. van Cloon en de Raden-Extraord. Patras en Van Imhoff van meening waren „dat den gemelden moordenaar door de Hoofden van het voorschreven landschap na hare wetten behoorde gevonnist en afgestraft te werden”, een uiterst zeldzaam geval dat de G.-G. in Preangerzaken overstemd wordt, en dit nog wel op een punt waar hij de wet geheel aan zijne zijde had. Daarmee is de zaak § 2397 echter niet uit. De moordenaar in kwestie wordt door Schepenen ter dood veroordeeld; na gehouden conferentie van dit College met de oostelijke Regenten (denkelijk kwamen die dat najaar gezamenlijk te Bat., zie § 1997), beslissen Schepenen, dat de veroordeelde naar P. moentjang zal worden gebracht en aldaar ten overstaan van den Landdrost, twee gecommiteerde leden en den Secretaris van Schepenen, benevens de inl. Hoofden van P. moentjang de doodstraf zal ondergaan, waarna het lijk zal worden tentoongesteld te Bandoeng, alwaar de misdaad gepleegd is (wat er op schijnt te duiden dat de Regent rechtsmacht over zijne onderhoorigen ook dan had, wanneer zij iets buiten zijne grenzen misdreven; immers, van den Regent van Bandoeng vernemen wij in deze zaak niemandal). Hiermee was dus de behandeling van deze zaak volgens de regelen der rechtspraak voor Schepenen ad absurdum gebracht, daar aan dergelijke dienstreizen ter bijwoning van executies noch voor den Landdrost noch voor den Secretaris van Schepenen te denken viel, omdat zij in de stad niet gemist konden worden. Blijkbaar hadden Schepenen alles zoo formeel mogelijk behandeld om eene nieuwe beslissing der Regeer. uit te lokken. Deze luidde (R. 17 Dec. 1734) dat de bedoelde terechtstelling wegens de daaraan verbonden „moeijte en ongemacken” zou plaats hebben te Batavia, onder bijvoeging dat het gebleken was aan de Regenten onverschillig te zijn of zij in loco geschiedde. En dit, terwijl de betrokken Regent daarom juist had verzocht! Hiermee verviel dus de schijn van handhaving der eigen crimineele rechtspraak van de Regenten; aangezien echter de bepalingen van 1708 en 1712 niet werden ingetrokken noch ook deze beschikking van 1734 in den vorm eener wet werd vastgelegd, doch een antecedent bleef dat later alleen bekend kon wezen aan de zeer enkelen die eenige kennis van de archieven bezaten (1), opent zij eene periode van groote onzekerheid en willekeur.

R. 3 April 1742 vindt men een geval dat de Regent van Bandoeng § 2398 een „Javaan”, die aldaar manslag heeft gepleegd, opzendt aan den Gecomm.

(1) Vergelijk B. 20, 11 en het verzamelde in § 1635. Van onbekendheid met de archieven getuigt een stuk van 1754, behoorend tot een bundel papieren uit het archief van het Com-

missariaat, waarin onder een extract der R. 21 Dec. 1708 geschreven staat: „Dit is nader geconfirmeerd bij R. 8 April 1712, schijnende hieromtrent niets verders geresolveert te wesen”.

met een declaratoir, hetwelk door hem aan de Regeer. doorgezonden wordt; deze laatste geeft nu den aangeklaagde met dit stuk over aan Schepenen; het was dan ook eenvoudiger, in plaats van de getuigen alleen een blaadje papier over te maken. Van Imhoff kwam als G.-G. vermoedelijk tot de overtuiging dat de Regenten-rechtspraak een onding was. Immers in 1746 liet hij Regenten op Java's N. O.-Kust bij hunne acten van verband verklaren (Bijdr. 1853 p. 351, 9; 377, 6; 380, 6) „dat, gelijk de Comp^e. souverain of opperheer over het ons aanbetrouwde district is, het point van judicature alzoo ook in zijn geheel aan haar sal verblijven, en dat wij dienvolgende sonder aanzien van perzoonen, van wat conditie dezelve ook zouden mogen wezen, alle delinquenten, indien dezelve in onze magt zijn, aan het Opperhooft (*te Soerabaja*) zullen overleveren, om na 's E. Comp^e. wijze te worden teregtgesteld en gestraft”; aan anderen wordt het recht verzekerd om „dagelijks de kleine geschillen af te doen als van ouds, mits dezelve van weinig belang zijn”, doch in zaken van meer belang wordt voorgeschreven de medewerking van de Comp. in te roepen. R. 30 Nov. 1747 (P. V, 526) reserveert aan de Javasche Regenten „de dagelijkse geschillen van weijnig belang onder de gemeente”. Naar Nederl. schreef Van Imhoff 31 Dec. 1747 (De Jonge X, 105) betreffende de instelling van den Landraad te Samarang, die onder hooger beroep op de Hooge Regeer. zou vonnissen „naar 's lands wetten”, terwijl de approbatie van doodvonnissen (tevorens was deze, zie hierboven § 2382, te Samarang alleen in zaken van Europ. delinquenten aan de Regeer. voorbehouden) thans ook waar het Inl. gold aan de Regeer. werd gereserveerd; in verband daarmee zouden de „wetten en gebruiken der Javanen in het oordeelen in civile en criminele gevallen” worden gecodificeerd, „ten eijnde alzoo die volkeren, die thans van onder de heerschappije des Soesochoenangs onder die van de Comp. zijn overgegaan, niet te ontnemen het natuurlijke voorregt waarvan men haar sonder onbillijkheit en inconvenienten te verwekken niet zoude kunnen doen desisteren, om na hare eijgene landswetten, sooveel onder ons oppergezag geschieden kan, geoordeelt te werden, evenals dat ook omtrent de Cheribonse, Preanger en Jacatrasede bovenlanden in gebruik is”. Van Imhoff was dus een voorstander geworden der concentratie van de crimineele rechtspraak in Europ. handen, doch onder handhaving, zooveel mogelijk, van het inl. recht waar het Inlanders gold.

§ 2399 Wij vinden nu in de Preanger gaandeweg meer gevallen van administratieve bemoeiing der Comp. met de rechtsbedeeling. R. 4 Mei 1752 zien wij dat een Cheribonner door den Regent van Soemedang wordt opgezonden aan den Gecomm. wegens gepleegden roof; deze stelt aan de Regeer. voor, hem 1 of 2 jaar ketting te geven op Edam, doch hij wordt gezonden naar Ceilon. B. R. 24 Dec. 1761 bericht de Gecomm. aan de Regeer. dat de Regent van Bandoeng hem 3 „Javanen” heeft toegezonden, beschuldigd van het stelen van buffels, die koffie afbrachten naar Tjikao, en van moord; op

belofte van „vrijgelaten” (*sic*) te zullen worden, hebben zij den roof aan Van Tets bekend; deze verzoekt de Regeer. nu om eene beschikking, en draagt tevens ter verzending voor een onderhoorige van den Regent van P. moentjang, die „weggelopen” (d. i. geëmigreerd) is en, na met 3 gedroste slaven te hebben rondgezworven, door den Regent van Tjiandjoer is opgevat. Het schijnt dus dat de eerstbedoelde 3 „Javanen”, zonder van iets overtuigd te zijn, door den Regent waren opgezonden. De Regeer. beslist, dat de roovers ter vervolging zullen worden overgegeven aan den Landdrost en de vagebond zonder proces naar Ceilon verzonden. Deze verschillende behandeling is daaruit te verklaren, dat de afgelegde bekentenis eene veroordeeling deed voorzien; hadden zij niet bekend, dan waren zij vermoedelijk eveneens verzonden geworden. Bij de Statuten van 1766 (P. IX, 468, 6) werd het recht om buffeldieven tot kettingstraf te veroordeelen (zie § 2416) uitgebreid op de Regenten der Preanger „mits daarvan ten eersten kennis gevende aan den Heer G. G.” R. 8 Jan. 1771 worden door den Regent van P. moentjang verscheidene Inl., naar het schijnt zijne onderhoorigen, als beschuldigd van verschillende misdaden den Gecomm. toegezonden; op diens voorstel verbant de Regeer. hen „tot nader order” naar Ceilon. Bij R. 12 Sept. 1785 krijgt een persoon levenslang ketting op Ceilon, dien de Regent van Soemedang had opgezonden; uit de betrekkelijke stukken blijkt niet, dat die man in het regentsch. gevonnist was. Een dergelijk geval met een Soemedanger vindt men R. 10 Oct. 1786, waar de Gecomm. verbanning aanvraagt om den arrestant te verhinderen 1° verdere wandaden te plegen; 2° wraak te nemen op zijne aanklagers. Dit verbannen naar Ceilon moet veel vaker met Soendaneezen zijn gebeurd dan men uit de Resol. zou opmaken; vandaar dat het Soendaasch er een apart woord voor heeft (door Holle ergens vermeld), *njrlongkeun* (van Selong, d. i. Ceilon, dus: iemand ceilonnen). De bewaarde bijlagen bij de Resol. der Regeer. bewijzen dat een woord van den Regent, ondersteund door een paar woorden van den Gecomm., voldoende was om een „bergjavaan” te doen ceilonnen.

Dat deze gewoonte inwerken moest op de Preanger-rechtspraak, laat § 2400 zich denken. Eene soort omkeer had veroorzaakt kunnen worden door Nederburgh's Consideratiën, waarbij de langvergeten instructie voor Pangeran Aria Cheribon werd opgedolven tezamen met de besluiten van 1708 en 1712; gowapend daarmede beweerde Nederburgh (Consid. p. 118) dat de Regenten „volstrekte” rechtsmacht bezaten, en aangezien Nederburgh's Consideratiën gemakkelijker na te slaan zijn dan andere archiefstukken, heeft zich tot heden de dwaling voortgeplant (1) dat aan de Preanger-Regenten de vrije hand

(1) Wat Van Rees (o. l. pag. 95; 96) over die rechtspraak bijbrengt, is ten eenenmale onvoldoende; de uitbreiding, in 1729 gegeven aan de rechtsmacht van den Regent van Krawang, wordt daar zelfs als eene beperking voorgesteld.

werd gelaten in de crimineele rechtspraak. De waarheid is, dat juist tijdens en na Nederburgh de bemoeiing van den Gecomm. met de Preangerpolitie en -rechtspraak evenals met andere zaken, veelvuldiger wordt. Bij een schrijven van 28 Oct. 1794 verzoekt de Regent van Bandoeng verlof aan Nic. Engelhard om zekeren Kandoeroewan, die zich misdragen en zich naar P. moentjang begeven heeft, te laten opvatten en op de paseban te doen afstraffen. Den 3 Juli 1797 meldt Opziener Hoffmann dat de Regent van P. moentjang een moordenaar opzendt; den 27 Aug. van dat jaar zendt Engelhard aan Hoffmann een Oppasser om de personen af te brengen, die verdacht worden schuldig te wezen aan eene roofpartij op de grens van dat regentschap; Van Chambon wordt tevens daarheen gedirigeerd om de zaak te onderzoeken. Deze rapporteert 10 Sept. aan den Gecomm. over verschillende gepleegde daden van geweld en zendt hem den Radèn Poeranagara, Tjoetakshoofd van Madjalaja, als volkomen met de omstandigheden bekend maar te bevreesd voor den Regent (die de daders wel kende doch maskeerde) om iets te openbaren. Deze zending van Van Chambon, de beste kracht waarover Engelhard kon beschikken, herstelde de veiligheid in P. moentjang; verscheidene verdachten werden te Buitenz. geïnterneerd. Den 13 Mei 1797 gelast E. den Regent van Bandoeng zekeren Radèn, die verkeerde dingen gedaan heeft, met de getuigen naar Bat. op te zenden, opdat hijzelf hem kan berechten. Uit het journaal van P. Engelhard's dienstreis in 1802 blijkt, dat deze te Batoelajang een paardendief verhoort en hem na gedaan onderzoek verzendt naar de hoofdplaats Bandoeng om daar tot nadere beslissing der Regeer. in het blok te blijven. Bij R. 2 Juli 1802 wordt deze persoon dan ook tot 10 jaar ketting, door te brengen te Bandoeng, veroordeeld. Bij R. 27 Nov. 1804 veroordeelt de Regeer. 18 personen uit verschillende regentsch. tot 10 jaar ketting te Banjoewangi; de ter zake in rondlezing gezonden stukken zijn van de meest volstreckte onbeduidendheid. Bij brief van 25 Jan. 1805 gelast P. Engelhard aan Van Lawick om zeker moordenaar met de getuigen uit Bandoeng naar Bat. te zenden. Bij R. 22 Oct. 1805 krijgt, op eene klacht van den Gecomm., een Soemedangsch Patinggi een half jaar ketting wegens „indiciën van medepligtig te zijn aan roof”. In een schrijven van 12 Nov. 1805 zegt P. Engelhard dat hij het „nodig oordeelt” dat het Tjoetakshoofd van Manabaja „vandaar verwijderd word”; zonder eenig onderzoek wordt die man nu bij R. 14 Jan. 1806 te Bat. geïnterneerd; echter blijft de Regeer. ditmaal beneden E.'s voorstel om dien „losbandigen jongman” een jaar ketting te geven en hem dan te verzenden. Men begrijpt thans waarom Van Lawick in zijne memorie van 2 Juli 1805 verzekert dat genoemde Gecomm. dikwijls ingreep in de rechtspraak der Regenten en de aangeklaagden veroordeelde of vrijprak.

§ 2402 Curieus is R. 7 Mei 1805: de Gecomm. rapporteert dat zijn Adjunct van Lawick „met voorkennis en goedkeuring van den Regent van Bandong

heeft afgezonden twee onderdanen van gemelden Regent", die suspect zijn van moord, „met verzoek *op fundament* van het recht, bij de besluiten dezer Regeer. van 21 Dec. 1708 en 8 April 1712 aan de Regenten van de Jacatrasche (*sic*) en Preanger Regentsch. gelaaten, voor en van wegens den Adipattij van Bandong, dat de gemelde beide booswichten in de ketting geklonken naar elders gecerlegeerd of in het Ambachtskwartier geconfinieerd zouden mogen worden", waarop de Regeer. hun sans phrase 25 jaar ketting toedient. Zoo wordt dus de rechtsmacht der Regenten geïnterpreteerd als eene machtiging om straf te doen aanvragen bij de Regeer. P. Engelhard was echter niet de eenige die willekeurig optrad. Uit het inspectiejournaal der Commissie Thalman c. s. van 1807 bespeuren wij dat deze in het Bandoengsche district Rongga „onderzoek" doet naar zekere door den Opziener gerapporteerde moorden en diefstallen, en dat zij „de zaken met overeenkomst van den Regent (*die haar op de inspectie begeleidde*) en de beide present zijnde jaxas of zogenaamde inlandse fiscaals beslist volgens de Mahometaanse wetten", tot basis nemend het rapport van den Opziener; van hare uitspraak zal zij den G.-G. in kennis stellen. Dit is dezelfde zaak waarover een brief van den Opz. handelt, vermeld hierbeneden in § 2406; daar de straf voor dezen moord eene boete was, is het mogelijk dat hier (en elders) bij de voordracht der Europ. ambtenaren het inl. vonnis werd verzwaaard tot lijfstraf (1). Bij diezelfde gelegenheid liet de „inlandsche commissie", welke het vonnis velde, ook aan 5 personen die straatroof hadden gepleegd, eene gevoelige correctie (een pak met de rotan) toedienen, en veroordeelde hen om „mits approbatie Hunner HoogEdelheidens in de ketting te worden geklonken en in de hoofdnegorij publike werken te doen"; 3 anderen werden „op order van Zijn Excellentie" in den ketting geslagen (vermoedelijk na bekomen approbatie op een voorafgaand vonnis). Wij zien uit alles hoe weinig invloed § 2403 de Regent op die beschikkingen had. B. R. 11 Nov. 1806 zegt de Commissie Thalman c. s. dan ook, dat de Regent van Bandoeng verplicht is, van moorden, die binnen zijn regentschap voorvallen, den Gecomm. kennis te geven (dus evenals de Jacatr. Regenten, zie hierboven § 2383). B. R. 21 Oct. 1806 klaagt Van Lawick dat zekere Radèn Soeradipradja, Districtshoofd van Bandjaran, dien hij als verdacht van moord stadwaarts had afgezonden, door den Gecomm. hem was teruggestuurd „met last dat deeze zaak van aangelegentheid, waarbij de Justitie direct geïnteresseerd was, tegens den gebruike op Bandong door den Regent met zijne Oemboels moest worden afgemaakt". Dus het was destijds „tegens den gebruike" om de wet (hierboven § 2383)

(1) Zoo vinden wij in de Cherib. Pepakem p. 65 veroordeelingen tot „geesselen, brandmerken en verzending in de ketting", waarbij de strafbepaling blijkbaar aan het Comp. recht is ontleend en niet aan de Djajalangara, zool Priangan.

als er boven staat. Ib. pag. 75 blijkt dat zekere misdad volgens Javaansch recht met boete wordt gestraft doch „thans" volgens de Pepakem met lijfstraf.

te volgen. Ook deelt Van Lawick terzelfder plaats het geval mee van een moord in Bandoeng, waarbij hij zelf den moordenaar verhoorde en een ander persoon arresteerde, zoodat de Adjunct-Gecomm. geen ongelijk schijnt te hebben wanneer hij in zijne Aanmerk. van 24 Maart 1808 schrijft: „Huishoudelijke zaken moeten al zeer gering zijn, als die tegenwoordig door de Regenten worden afgemaakt”. Echter had hij in zijne memorie van 2 Juli 1805 geklaagd over P. Engelhard's bepaling „dat geen Opziender zig zal onderstaan, iemand te straffen, maar dezelve altijd tot hun Regent over te wijzen”; dit zal dus wel doelen op huishoudelijke correcties. Men zou derhalve zeggen dat de omvang der aan de Regenten feitelijk gelaten rechtsmacht vrijwel van den Gecomm. afhing. Een eigenaardig voorbeeld van Regeeringsbemoeiing met de justitie der Regenten geeft R. 21 Juni 1803, waarbij die van Bandoeng wordt veroordeeld in eene boete van 1.000 ducats, omdat een wegens ambtsmisdrijf in zijn blok gedetineerd Tjoetakshoofd is ontsnapt evenals ook 3 andere door de Regeer. tot kettingstraf aldaar verwezen Inlanders.

§ 2404 *Civiele rechtspraak in de Preanger.* Hieromtrent is mij niets bekend geworden dan wat B. 50, 24 e. v. geeft. Het schijnt aldaar dat civiele zaken van gering belang door den Djedjeneng worden afgedaan, zaken van meer belang door den Djaksa volgens Jav. recht en bepaalde categorieën van zaken volgens Moslimsch recht door den Penghoeloe als voorzitter van een Priesterraad. Omtrent de kosten, die te Bandoeng op processen vielen, vergelijk aldaar § 32. Op Java's N. O.-Kust bestond (volgens een rapport van 17 Nov. 1813) een Priesterraad voor zaken van huwelijks-, erf- en voogdijrecht; kleine „civiele” zaken kwamen voor den Djaksa („petty thefts, quarrels, small debts”) „who for that purpose was every day present under one of the mandoppo's or sheds at the passeerbaan or other public place”.

Wijze van crimineele rechtspraak in de Preanger. B. R. 21 Oct. 1806 zegt Van Lawick dat bij het aandrijven van een lijk de rivier af „volgens den ouden gebruiken eene deugdelijke commissie, bestaande uit Hoofden en priesters, benoemd wordt” om het lijk te schouwen, waarvoor door de nabestaanden iets aan die commissie wordt betaald; deze schouw door eene „commissie bestaande uit priesters en Hoofden” wordt ook vermeld in het journal van Thalman c. s. Het volgen van 't spoor van buffeldieven bleek hierboven in § 2395, evenzoo dat reeds in 1733 de Regeer. niet recht vrede had met het solidaire aansprakelijk verklaren van degenen in wier nabijheid dat spoor zich verloor. Wij zagen in § 2363 dat Van Lawick dit beginsel, waarvan § 351 een oud voorbeeld geeft, in Cheribon handhaafde. Uitvoerig spreekt deze 15 April 1809 aangaande het in de Cherib. Preanger-Reg. „sedert onheuglijke tijden volgens de Mahometaanse wetten (1) stand gegreepen

(1) Met de „Mahometaanse wetten” heeft Men vergelijke wat Liefrinck aangaande Bali deze solidaire aansprakelijkheid niets te maken. | meedeelt T. B. G. XXXIII, 382. Voorts wat

hebbend gebruik nopens plaatsgevonden moorde-, roove- en dievereijen, welk gebruik sedert korten tijd is in onbruik gebragt door toedoen van twee à 3 menschen welke hetzelfde hebben verwaarloosd (*denkelijk de naastvoorgaande Cherib. Residenten, dus sedert ongeveer 1800*). Hetzelfde behelst in substantie het volgende, dat wanneer bijvoorbeeld in een in de Batav. Regentsch. gelegen district wierd vermoord, geroofd of gestolen, en men in de beide laatstgenoemde gevallen de daders van het geroofde of gestolen goed of vee op het spoor had en die vervolgt wierden tot in een Soucapourasche district of campong, bij welke zig het spoor verloor, zodat men de daaders niet magtig wierd, dat Soucapourasche district of campong, in of bij welken zig het spoor verloren heeft, alsdan de enkele waarde van het geroofde heeft moeten vergoeden, en ingevallen de daders wierden ontdekt, dog door agtelootheid absent geraakten, hebben de bewoonders der campong waar een zodanige in tehuis gehoorde, de dubbelde waarde van het geroofde moeten betaalen buiten een boete, welke het Hoofd der campong moest voldoen; en in gevalle van moord, waarvan het spoor van den dader in een ander district wierd vervolgt, dog dezelve niet ontdekt wordende, betaalde men in zelve voegen als hierboven de waarde, op een man gesteld op Rd^s. 16 en dat van een vrouw op Rd^s. 32 (*dit zal andersom moeten zijn, zie Pepakem p. 69, 7*), en de moordenaar ontdekt en absent gerakende, de dubbelde boete door het Hoofd der campong waarin zodanige te huis gehoorde, ongereekent de straffe voor denzulken die zodanigen had absent gebragt of in zijn vlugt geholpen had"; zoo ging het ook, gaat hij voort (zie § 1107), bij het stelen van transportbuffels; „sedert dat dit gebruik in onbruik is gekoomen, sedert zijn ook de rooverreijen en dievereijen ongelooflijk toegenomen, voornamentlijk dat van de draagbeesten, tot de transporten behoorende; de Regenten en Hoofden verzoeken dus Uwe Exc. (*Daendels*) zeer eerbiedig om deeze bepaling hetzij geheel of gedeeltelijk weder te doen stand grijpen"; het houden van wacht „bij ieder campong” is niet voldoende. Uit dit laatste is wellicht af te leiden dat de verwaarloozing van het daareven beschreven landsgebruik leidde tot het houden van wacht bij de kampongs (zie § 1621). Nic. Engelhard zegt R. § 2405 3 Juli 1801 dat „de Regenten van de Preangerlanden om de rust in hunne kampongs te bewaren en het bedreven wordend kwaad te stuiten, de persoon die de bestiering over de campong heeft daarvoor aansprakelijk

Pleyte (Inl. Nijverheid p. 14) opmerkt aangaande overeenkomsten van den Soendaschen werkgever met zijne ambachtslieden: „Tot het doen nakomen van bovengenoemde overeenkomsten heeft men van oudsher een eigen dwangmiddel gehad, namelijk de solidaire aansprakelijkheid der dorpsgemeenschap voor hare leden, omschreven met *nanggoeng kana abot entengna*, d. w. z. licht en zwaar gezamen-

lijk dragen. Ver van de groote volkscentra vi-geert dit stelsel nog altijd, zij het dan ook minder nadrukkelijk dan voorheen; elders behoort het nagenoeg tot het verleden en door lossen worden van het dorpsverband en door het propageeren van ethische beginselen. Bestendig bleef het echter ook hier ten opzichte van familieleden en hen die daarmede gelijkgesteld worden”.

houden, bijaldien hij den dader niet kan aanwijzen of produceeren" en dat de veiligheid der Ommel. gebaat zou worden, wanneer men eens een paar kamponghoofden bestrafte die dit niet konden. Ingevolge Proc. 7 Juni 1813 werd deze solidaire aansprakelijkheid in de Ommel. eveneens vastgesteld. In Nov. 1815 klaagt eene vrouw te Tjawang (achter M^r. Cornelis) dat haar huis 's nachts is leeggestolen en de dieven niet gevonden zijn; de Sittig Magistrate beslist, hierop evengezegd besluit van toepassing te verklaren en de bewoners der kampong de schade te doen vergoeden, tenzij de dieven binnen 14 dagen ontdekt worden. In Juni 1816 beslist de Sittig Magistrate dat eene kampong, bij welke zekere twee buffels gestolen zijn, de waarde moet vergoeden. Den 12 Oct. 1819 beslist de Landraad te Buitenz. dat zekere twee gestolen buffels moeten worden vergoed door het Hoofd en de bevolking van zekere kampong, waarbij het spoor dier buffels ophoudt; tot het opsporen der beesten wordt hun eene maand tijd gegeven. Deze solidaire aansprakelijkheid, welke ook ten onzent heeft bestaan (Pierson, Kol. Politiek p. 273: in de middeleeuwsche markgemeenschap was de heele markgemeente aansprakelijk voor misdrijven van elk der leden), vinden wij in het Bandoengsche anno 1715 tot curieuse consequenties gedreven in een authentiek vonnis, B. 25, 11, 6; men vindt er iets van in de Pepakem Tjerbon p. 38; de boven vermelde bepaling (§ 2355), dat men zich op geen getuigen uit dezelfde kampong mag beroepen, berust op dezelfde opvatting.

§ 2406 Wat de personen der rechters aangaat, de Commissie Thalman c. s. spreekt in een schrijven van 23 Juli 1807 (zie § 2402) van zekere Bandoengers die wegens straatroof worden gebracht voor „de inlandsche commissie, bestaande uit den Hogen Priester en twee jaxas of zogenaamde fiscaals”; op dezelfde zaak slaat een brief van den Opz. aldaar, waarin, dat zeker persoon, verdacht van een gepleegden moord, „is provicioneel in de hoofdnegorij in verzekering genomen en gevolgelijk door een daartoe benoemde commissie, bestaande uit den hoogepriester, vieschaal etc., gecondemneert volgens hunne mahomitaansche wetten in een geldboete van Rd^s. 32 ten vaveure van de omgebragte zijne geparronteerde”. Hoogst opmerkelijk zeker, dat ondanks den Penghoeloe vonnis wordt gewezen niet naar Moslimsch maar naar Jav. recht. Een eenig en curieus voorbeeld van priesteradviezen geeft een bericht van P. Engelhard, geïnserieerd in R. 14 Juni 1805, betreffende volksverloop in Timbanganten wegens de „ondragelijke knevelarijen van het Hoofd, Radeen Ranga Bradja di Casoema”, welke man „volgens 't advijs van de Hooge Priesters uit de regentschappen Tjieandjoer, Bandung, Sumadang en Pracca moentjang na de Mahometaanse wet aan den lijve strafbaar is; dan, nademaal hij Radeen Ranga Pradja di Casoema zijn misdaden beleden en het wederrechtelijk genotene meestendeels gerestitueerd heeft, is de ondergeteekende, hoe afkeerig van zulke wangedoentens ook”, geneigd zijn berouw in aanmerking te nemen, ook omdat de Regent zijn grootvader is; de man wordt nu

op E's voorstel afgezet en krijgt 1.000 Rd^s. boete, waarvan de helft voor de bevolking zal zijn. Ik geloof niet dat het door die Penghoeloe's uitgebracht § 2407 advies (in vertaling bewaard; zij stellen voor dat hij het onrechtmatig genotene zal teruggeven en dan als dief gestraft „hetzij in het blok, aan den lijve, dan wel het hair aff te scheeren”) na eene mondelinge bespreking is opgesteld (van zulke „konkelarijen”, vooral van „papen”, was de Regeer. altijd erg afkeerig), maar eerder dat hun gevoelen schriftelijk was gevraagd. Wanneer Van Lawick B. R. 21 Oct. 1806 spreekt (hierboven § 2403) van rechtspraak door den Regent met zijne Oemboels, en B. R. 3 April 1807 verklaart dat zekere Soemedangsche zaak „kwam te vallen in de term om door den Regent met zijne Oemboels zelfs te worden beslist”, dan is dit, geloof ik, niet letterlijk op te vatten, maar wordt het bedoeld als regentenrechtspraak tegenover administratieve beschikkingen; ik denk dat de formule (want de term „Oemboel” was destijds al buiten gebruik, zie § 2053) door Van Lawick is overgenomen uit het in Nederburgh's Consideratiën vermelde besluit van 1708. Terwijl wij in 1715 (B. 25, 6; 12) in elk regentschap een Djaksa vinden, zien wij anno 1809 in de Cherib. Preanger-Regentschappen (§ 2046) er een in elke tjoetak; aangezien wij bovendien uit het inl. verhaal in § 2100 bemerken dat dit omstreeks 1800 in Tjiandjoer ook zoo was, nemen wij aan dat dit als regel gold. In Kampongbaroe vinden wij in 1776 (zie § 2423) eene rechtsprekende vergadering van den Regent met twee Djaksa's en een „ranga of schout”, welke titel aan dat regentschap eigenaardig schijnt te zijn (T. N. I. 1856, II, 180).

Wat de plaats der rechtspraak aangaat verwijzen wij naar De Wilde § 2408 o.l. pag. 176: „s Maandags en Donderdags (1) houdt de jaksa aan de balie Bandong zijne zittingen in het bijzijn van den Pepattie en andere Hoofden, alwaar dan alle zaken, de policie aangaande, worden ingediend en onderzocht. Slechts die van geringen aard, waarop kleine boeten bepaald zijn, mogen aldaar worden afgedaan; van alle andere moet den Resident kennis worden gegeven”. Elders (ib. p. 38) dat de bale bandoeng is het bureau waar de Patih en de Djaksa zitting houden „en de voor hen gebragte zaken onderzoeken, en van waar al de bevelen naar de overige distrikten van het regentschap worden uitgevaardigd”; zij is gelegen tusschen het hek van den aloen-aloen en de poort van den dalem; het is een ruim, meest open vertrek, waarvan de vloer een paar voet boven den bodem verheven is. Elders (B. 50, 11, 1) vinden wij bale bandoeng vertaald met: raadhuis, stadhuis. Wij zien § 2812 noot dat het de verzamelpplaats was van de transportkoeli's; Van Rees vermeldt in 1867 als onderdeel van het complex gebouwen der regentswoning „de baleh-bandoengs van den Patteh, den Djaksa en andere Hoofden”. Vergel. Encycl. van N.-I. I, 89, 2: de *bale mandoeng* bij Balineesche

(1) Dit zijn de oude Jav. rechtsdagen, zie Encycl. van N.-I. IV, 634, 2.

woningen is „een hoog boven den grond opgetrokken houten tent, aan beide zijden open; zij dient als verblijf voor gasten”. Coolsma (i. v. *bandoeng*) verklaart het met *paseban*, het gebouw bij de regentswoning van waar „de bevelen en dienstbrieven uitgaan, terwijl politie- en andere dienstzaken daar worden geregeld”; *bale* verklaart hij als een soort voorhuis voor aanzienlijke inl. woningen om gasten te ontvangen. Men zie ook B. 31, 30, 7 en 40a, 13, 2. Rigg zegt i. v. *bandung*: „two together, double, as two hens laying in one nest”, hetgeen herinnert aan de twee gebouwtjes op de in B. 40a, 12, 1 vermelde plaat. Ook vermeldt Van Rees eene siti inggil of palalangon (Soend. babatjong), een open gebouw voor de regentswoning, vanwaar het volk wordt toegesproken.

§ 2409 *Javaansch recht*. In de Cheribonsche contracten wordt (zie hierboven § 2341 e. v.) gezwegen van de bij de rechtspraak te volgen wetten, behalve de vermelding in het contract van 1688 art. 12 van „de Javaensche wetten”, waarnaar in het civiel en crimineel door de djaksavergadering recht zal worden gedaan. R. 20 April 1728 lezen wij van een geschil tusschen twee Cherib. Vorsten over eene limietscheiding, hetwelk aan de Regeer. wordt voorgelegd wegens het „voorgegeven onvermogen der Javaanse regters, mits (*d. i. wegens*) het ontdekte different in haare wetboeken en het gereesen verschil tusschen die twee Princen over de manier van het volbrengen van den aan haar opgelegden eed door (*d. i. den eed, hun opgelegd door*) de naderhand verkorene arbiters tot afdoening en beslissing dier questie”. Hier schijnt dus te blijken dat zij destijds verschillende pepakems volgden. D. 17 Oct. 1730 spreekt Sultan Cheribon van een proces, verloren „na de wijze van Java en den inhoude van het regtboek”. D. 24 Oct. 1730 verzoeken de vier Vorsten „dat alle Cheribonsche verschillen mogen werden afgedaan na de regten van Java, gelijk bevorens gebruikelijk is geweest”; wat daarmee bedoeld wordt, blijft duister. Eenige jaren later zien wij (§ 2351) dat het inlandsch recht nog steeds te Cherib. werd gevolgd; hetzelfde schijnt te blijken uit het Cherib. contract van 1806 (§ 2362).

Dat volgens Couper's reglement de Preanger-Regenten „naar hunne oude preveligien, wetten en costuijmen regeren en bestieren” zouden, zagen wij in § 505 e. v.; vergelijk § 706; 2383; 2385; 2389; 2392; 2406.

Het bleek ons derhalve dat evenals in Cheribon zoo ook in de Preanger gevonnist werd niet naar Moslimsch maar naar Javaansch recht. Over den aard daarvan zie § 325. Uit de Pepakem Tjerbon p 17 en 51 bespeuren wij dan ook dat in Cheribon de Djaksa's der „Preangerlanden” werden beschouwd als deskundigen op het gebied van dat recht. Dit feit werpt een verrassend licht op het citaat in § 2100. Immers, wij weten dat te Tjandjoer een sterk godsdienstig leven heerschte (§ 2526), en tevens dat de regentszoon, die aldus tegen de Djaksa's woédde, zeer vroom was; merkt men nu op dat de naam van den „Djaksa van de hoofdplaats, genaamd

Manu Kontara", eene samenkoppeling is van den naam van den wetgever Manoe en het wetboek Koentara Manawa (vergelijk Hazeu's opmerking Pepakem p. 126), dan ligt de gissing voor de hand dat het een bijnaam was, den Djaksa gegeven om zijn vasthouden aan het Jav. recht. Wanneer dus hij en zijne collega's werden berotand „wegens het verkeerd toepassen van een straf", dan zal de reden zijn geweest dat zij niet het Moslimsch maar het Jav. recht volgden; de verdere daar vermelde gruweldaden (1) zijn wellicht voor een deel niets dan terechtstellingen volgens Islamsch recht, bezien met het vijandig oog der nieuwe regentenfamilie, die echter op hetzelfde spoor schijnt doorgegaan te zijn, althans in een Tjiandjoersch vonnis van 8 Juli 1816 zeggen de Djaksa en de Penghoeloe dat „according to their law" zeker moordenaar gekrist moet worden. In T. N. I. 1869, II, 222 verzekert een anonymus: „Ik heb in de Preanger oudjes ontmoet die zich nog herinnerden dat de Djaksa's volgens Javaansche wetboeken recht spraken".

Het eigenaardige van het Jav. strafrecht is, dat de misdaad geacht § 2410 wordt gepleegd te zijn tegen den benadeelde (zie § 319 noot 4), waaruit al dadelijk volgt dat geene crimineele vervolging kon plaats hebben wanneer geene aanklacht was ingediend (Eindrés. III, 19 noot *b*). De Salis, Circuit Judge van de Centre Division (Samarang), schrijft 15 Juni 1814 dat wanneer de benadeelde of diens familie geene satisfactie eischt of als er geene familie is, de Vorst eene vervolging kan gelasten; verklaren de belanghebbenden echter eenstemmig dat zij voldaan zijn, dan kan de dader alleen tot eene straf beneden den dood worden veroordeeld; wanneer derhalve een kind of de kinderen van een verslagene minderjarig zijn, moet de zaak worden opgeschort en de dader in hechtenis blijven tot hunne meerderjarigheid. De Salis voegt er bij dat het Nederl. bestuur wel degelijk rekening hield met deze adat. Raffles verwierp haar echter bij een schrijven van 15 Juli 1814, omdat daardoor de Justitie werd verlaagd tot „an instrument of private revenge". Den 22 November 1811 schrijft P. A. Goldbach uit Soerabaja aan de Regeer. dat hij het presidium van den Grooten Landraad heeft aanvaard om de hangende zaken af te doen; de Jav. rechtspraak vindt hij allerellendigst; nu eens is de straf ongehoord zwaar, dan weder is er heel geen straf; „there is no question of punishment if the offended party does not require it and yet not (*en ook niet*) in case that a whole family asked justice and that one member interfered or opposed himself to it; in case that one of the members of a family who request punishment is not of age (to whom the right is not allowed) the judgment is delayed till the youngest member is of age"; wel heeft Daendels den 4 April 1809 bepaald dat in dit geval van minderjarigheid de Fiscaal recht zou eischen (*zie P. XV, 651, 1*), doch de Regenten, leden van den

(1) Het valt ons op dat in de Nederlandsche bronnen aangaande dien tijd daaromtrent geen woord is te vinden; de Opziener schijnt er niets van te hebben vernomen.

Grooten Landraad, vernamen dit met ongenoegen en hopen nog dat het Eng. bestuur daarop zal terugkomen; den 19 dezer heeft de Landraad zitting gehouden over eene bende moordenaars, die 6 personen omgebracht hebben; de Djaksa heeft geweigerd een eisch te doen, omdat een der leden van de familie der vermoorden minderjarig is; toen Goldbach wees op de bepaling van 4 April 1809, verklaarden de Regenten eenstemmig, zich dienaangaande tot de Regeer. te zullen wenden; andere gevallen hebben zich voorgedaan dat recht is geweigerd omdat een vermoorde geene familie had die klagen kon. Op deze zelfde zaak slaat een schrijven van de Jav. leden en den Djaksa van evengenoemden Grooten Landraad aan het Hoofd van plaatselijk bestuur dd. 19 Nov. 1811, met request dat ten opzichte van gerechtelijke vervolging door den benadeelde of diens familie de adat mocht worden gevolgd, die door Daendels was afgeschaft. Aan dezen wensch gaf de Civil Commissioner H. Hope, naar het schijnt, toe, want 30 April 1812 vind ik een vonnis van den Landraad te Samarang (President Hope, leden verschillende Regenten, scriba en translateur Krijgsman, en een Jav. Djaksa), waarbij een Javaansch vadermoorder wordt vrijgesproken op grond „dat de moord onnatuurlijk en gevolgelijk niet opzettelijk gepleegd was en dat de familie van den doodgestookene over zijn dood tevreede zijn en geen justitie teegens den gedetineerde begeeren”.

§ 2411 Eene andere eigenaardigheid van het Jav. recht is het vorderen van schadeloosstelling in stede van lijfstraf. In ons oude recht werden evenzoo verwondingen en doodslag getaxeerd naar den aard der verwonding en de maatschappelijke positie van den gekwetste; een „heele edelman” was viermaal zoo duur als een „heele onedelman”, zie Fockema Andreae bij Grotius, Inleidinge III, 34, 2. Zoo lezen wij D. 6 Aug. 1674: „De gouverneur van Jawana (*Regent van Djocwana*) had over de begaene moord van ons volk van de Rijsende Sonne ieder huijsgesin dier negrije (*de gewone solidariteit!*) in een boete van vijf Rd^r, gedoemd, 't welk wel meest om een geldschraeperije scheen te sijn geschied”. Dit misbruik bespeuren wij a^o. 1700 in de Preanger (B. 17, 40; 43). Dat ook alhier moord afkoopbaar was, blijkt uit D. 4 Nov. 1701, geciteerd in § 351. R. 27 Nov. 1792 lezen wij dat N. Engelhard in Krawang het willekeurig opleggen van boeten door den Regent heeft verboden. In 1807 worden onder de bronnen van inkomsten van den Regent van Bandoeng opgenoemd de „boetens waarin diverse perzoonen gecondemneert worden ten zijnen behoeven”; zoo was het ook in de Vorstenlanden, en dat leidde tot veel misbruik (T. B. G. XIV, 357). Natuurlijk zijn dit veelal administratief opgelegde straffen. Zoo noemt ook Rothenbuhler in 1812 (Verh. B. G. XLI p. 40) „het fourneeren van boetens” onder de lasten die drukten op den kleinen man in het Soerabajasche; „als de inwoonders van eene negorij zich aan het een of ander groot verzuim schuldig gemaakt hebben, word hun gewoonlijk door de Pepattijs met voorkennis der Regenten

eene boete opgelegd van 4, 5 tot 10 en meer Sp. matten toe, namate het gemelde misdrijf en het vermoogen der ingezeetenen is, zijnde dit eene gewoonte die zo van oudsher heeft plaatsgehad". Tegenover deze administratieve boeten echter bevind ik in justitieele papieren van Nov. 1814 dat de Djaksa en Penghoeloe te Buitenz. ook in moordzaken e. d. boeten bepalen in *onta's* (1), groot $1\frac{1}{4}$ Sp. mat, dus denkelijk ducaton.

Onder de inl. rechtsmiddelen trekt de aandacht de decisoire eed. R. § 2412 17 April 1807 leest men dat zekere Bandoengsche moordzaak „volgens de inlandsche procedures door het praesteren van den eed op den alkoran afgedaan" is; vergel. § 2360; Pepakem p. 18 en over dien op het graf van Soehoenan Goenoengdjati B. 17, 34, 2.

Reeds in de Soeriangalam lezen wij (bij Raffles, Hist. of Java 1817, II App. C pag. XXXVI): „Proof is to be obtained by administering an oath, which is done by immersion in water or by drinking it". Eene toepassing vinden wij D. 15 Mei 1730 in een brief van den Regent van Bandoeng: „dienende hoe mij wegens het verschil over 10 hujsgesinnen tusschen mijne Ombols Ingabeij Batoe Laijang en Dita Mangala in geheugen en bekend is, dat [het] sedert ik het gezag van mijn vader hebbe overgenomen, gemelte volkeren altijd sorterende sijn geweest onder den Ingabeij Batoe Laijang, en ten tijden sijlieden van de laatsgenoemde na Tsj Hadjoer (*Tjandjoer?*) verlieden, soo heb ik hem Ingabeij Batoe Laijang met een brief na Batavia afgevaardigt en gedagte volkeren van den Commissaris (*Coyett, 1727—1729*) thans Sabandhaar zijnde, wederom versogt, die mijnen gesand met een brief sond om meermelde volkeren terugh te haalen, dog met de aankomste (*de terugkomst der emigranten*) op Bandhoeng ontstond er sulken harrewarren, dat ik nootsakelijk agte bij een brief aan den Resident van Cheribon qualificatie te versoeken om dit verschil na billijkheid voor so verre mij bewust was, af te doen, waarop den Resident van Cheribon mij een brief schreef, lujdende dat aan den Adipattij Soemedhang gelast hadde, deese saak te examinieren en tot een eijnde te brengen met sijne medemaats Anga Dipa van Sockapocra, Ingabeij Tsjoe-tsjoe van Parakan Moentjang en Djiwa Nagara van Limbangan, en vervolgens wierd ik met mijne twee twistende Ombols door gem. Adipattij en den sergeant Penning (*zie § 1897 e. v.*) op Soemedang geroepen, en bijde parthijen door haar ondervraagt zijnde, was goedgevonden deselve te doen duijken onder het water, waarom ik haar alles, soo verre mij van voorige tijden in geheuge lag (*betreffende het punt in geschil*) duijdelijk uijtleyden, edog sonder vreugt (*vrugt*), dewijl sij op het point van duijken bleven staan, alschoon den Ingabeij Batoe Laijang voorgaff dat gem. volkeren altijd van ouds aff onder hem 's Comp^s. diensten waargenomen ende

(1) Volgens Klinkert is dit woord Hindoe- | 15 Sp matten. Misschien hetzelfde als de in
stani voor: kameel, gerekend ter waarde van | § 2319 noot bedoelde *arta's*.

negotiën hadde opgebracht, des (*sic; vermoedelijk is iets uitgevallen*) hij Ingabeij Batoe Lajjang, want hem sulx duijster voorquam, vandaar echappeerden, als wanneer sij overeenquamen het proces te(*n*) verliese van dikgem(*elten*) Ingabeij Batoe Lajjang uijt te wijsen, en Adipattij Soemedhang met zergeant Penning sonde volk af om daarvan kennisse te geven aan den Resident van Cheribon, die immediaet een brief schreef, waarin hij mij ordonneerden voor boeten van den Ingebeij Batoe Lajjang te moeten opbrengen een capitaal van 150 Rd^s., en wierd aan Dita Mangala door den Resident van Cheribon een acte gegeven, alsoo het proces ten sijnen winste was uijtgesproken. Over sulcx ik thans seer ootmoedig kome te versoeken Uw Hoog Edelh^{ds}. qualificatie teneijnde die saak na hetgeene mij bewust is dat gem. volkeren onder den Ingabeij Batoe Lajjang gesorteerd hebben, onverbreekelijk te mogen afdoen (*hij wil zich dus atweer niet bij de beslissing neerleggen*) tot voorkoming van verdere ongehoorsaamheid onder de gemene man, die Uw Hoog Edelh^t. onder mij(*n*) opsigt heeft gelieven te stellen”.

§ 2413 Een tweede geval, in eene dergelijke kwestie, een twist tusschen twee Preangerhoofden over hunne grensscheiding (zie § 148), geeft de door Holle T. B. G. XVII, 363 uitgegeven „acte van wege de 4 Toemenggoengs van Cher. in overeenstemming met den heer petor van Soesdijk” (1734 — 1739). Deze rechtbank (zie § 2352) had beslist dat de kwestie zou worden uitgemaakt door duiken (*silem*), maar de èene partij, de Regent van Tjiamis, wil de beslissing niet daaraan onderwerpen. Hierop „gaf de heer petor bevel dat de eed zou worden afgenomen zooals het land (landsgebruik) dit voorschrijft”; daarop verliest evengezegde Regent de zaak omdat hij 1° zich tegenspreekt; 2° het landsgebruik niet opvolgt. Het schijnt dus dat de inl. leden der rechtbank meer hechttten aan het godsoordeel, de Resid. meer aan den beslissenden eed. De Cher. Pepakem p. 43 (zie ook 109; 143) vermeldt (vergel. § 318 noot 2) de duikproef „met een briefje, daar een eed op geschreven staet, om de hals” uit het wetboek Djajalangkara; de bepalingen op het duiken worden daar verder uiteengezet. Uit een brief naar Cheribon dd. 20 Jan. 1731 blijkt dat Sultan Cheribon beweerde dat de duikproef „nooit anders practicabel is als omtrent verschillen waarvan den misdadiger niet kan werden uijtgevonden”, iets wat blijkbaar onzeker was en bestrijding vond. Zie verder Wilken in Bijdr. 1883 p. 142; Encycl. van N.-I. I, 586. J. H. F. Sollewijn Gelpke zegt (Gids 1874, I, 62) dat op Java grenskwesties wel worden uitgemaakt doordat men iets van den betwisten grond opeet. Van de Preanger zegt Holle (u. s. pag. 363): „Ook de vuurproef moet wel eens zijn toegepast”.

Het afdwingen van getuigenis door pijniging vinden wij reeds in de Soeriangalam u. s. pag. XXXIV, 4. In Cherib. papieren van begin 1808 vind ik het volgende geval. Te Tomo bij Karangsamboeng lag een detachement soldaten. Op een morgen worden daar 3 pakjes patronen vermist. De verdenking valt op eene dansjuffrouw. De Commandant laat deze dame honderd

met de rotan geven; zij bekent echter niet; den volgenden dag ontvangt zij weer honderd en bekent. Zij wijst een medeplichtige aan, die ontkent; na honderd slagen dito; krijgt den volgenden dag weer honderd en bekent. Als aanstoker wijst hij een dorpshef aan; deze houdt ondanks rotanslagen zijne onschuld staande; wordt met „ontelbaare slagen” bewerkt, doch negeert steeds. De medeplichtige overlijdt in het blok aan de ondergane kwispeling. Zoo handelden militairen; doch vergel. § 2357 en 2686.

Over den Europ. invloed op de bepaling der straf (ketting in plaats § 2414 van en de te lichte geldstraffen van het Jav. recht en de zware lijfstraffen van het Islamsch recht) zie § 323 i. f. en § 2402 noot. Over blokstraf § 1709 e. v.; 2415; 2421. Zij werd ook correctioneel toegepast. Het journaal van Thalmann c. s., sprekend over de straffen welke de Regent van Krawang had opgelegd, deelt het geval mee van iemand die daar ruim 5 maanden in het blok heeft gezeten „op waater en een weinig rijst, zonder dat hij in al dien tijd vrije lucht heeft mogen genieten, weshalven hij dan ook als een geraamte uitzag en de zonnestrallen, toen wij hem deden voor ons koomen, nauwelijks verdraagen konde”. Het rapport dezer Commissie vermeldt de te Krawang „in het blok geplaatst geweest zijnde en zeedert maanden daarin gezeten hebbende perzoonen” en wel „op eene vuijle, stinkende en hoogst ongezonde plaats; die arme menschen waeren door de verpestende lucht zodanig verbleekt en verzwakt dat niet gaan konden”. Te Bandoeng vermeldt het een persoon die een jaar in het blok heeft gezeten; men vergelijk wat Daendels P. XV, 503, 10 met betrekking tot de Cherib. Sultanslanden zegt van „de veelvuldige en dagelijksche misbruiken, welke zoowel door sommige Regenten zelve als door derzelver mindere Hoofden en naastbestaanden, item Djexas en dies onderhorigen, van de districtsblokhuizen wierden gemaakt, zoo door onschuldigen daarin te plaatsen en voor eenigen tijd te doen zugten om hunne wraakzucht tegens dezelve te voldoen, of om hunne billijke klagten te onderdrukken, als door wezentlijk schuldigen voor de betaling van eenig geld op eene willekeurige en eigendunkelijke wijze daaruit te ontslaan”. Mogelijk was het in de Preanger zoo erg niet, want à propos van de Cherib. Preanger spreekt Daendels *ibid.* p. 635, 29 van de „misbruiken, welke van de particuliere blokhuizen der Regenten en andere inl. Hoofden *kunnen* worden gemaakt”, en die hij tegenging door deze blokhuizen af te schaffen en in elke regentschapshoofdplaats eene gevangenis te bouwen. In de Batav. Regentsch. nam hij dezen maatregel niet, hetzij als onnoodig, hetzij uit achteloosheid. Vergel. verder § 2100.

Krawang (1). Uit het hierboven § 2382 geciteerde volgt, dat de Regeer. § 2415 in 1708 den Commandant te Tandjoengpoera in een ander licht beschouwde

(1) Van de rechtspraak in Tjiasem en Pa- | melding in R. 21 Dec. 1708 (§ 2383).
manoekan blijkt nergens iets behalve de ver-

dan den Resident te Cheribon: de eerste mocht „sware misdaden” onder het garnizoen niet berechten, maar de zaak alleen instrueeren; de tweede vonniste wel, zelfs in halszaken, en ook over militairen, doch had op het vonnis de approbatie der Regeer. te verzoeken. Hieruit volgt niet direct dat ook de Regent van Krawang in zake rechtsmacht eene andere positie innam dan de onder Cheribon ressorteerende Regenten; echter vielen zijne landen gedeeltelijk binnen het koninkrijk Jacatra (zie § 280 e. v.; 748), zoodat hij eene soort tusschenstelling innam tusschen de Regenten van Tanggeran, Buitenzorg enz. en de Preanger-Regenten, met welke laatste hij echter door de Regeer. in 1708 in zake rechtsmacht op ééne lijn werd geplaatst (hierboven § 2383), ondanks het feit dat de Regeer. in Krawang al lang allerlei geschillen had moeten afdoen (hierboven § 578) en den Postcommandant had aangewezen tot voorzitter van eene rechtbank van Oemboels.

D. 1 Maart 1715 richt de Regent van Kraw. een verzoek tot de Regeer. dat twee zijner onderhoorigen, die wegens buffeldiefstal zijn gearresteerd, tot afschrikwekkend voorbeeld in den ketting mogen worden geklonken, en dat hem mag worden veroorloofd zelf Krawangsche buffeldieven in den ketting te slaan. Over diezelfde zaak vindt men een brief van hem en tien Krawangsche Oemboels aan de Regeer. D. 5 Maart 1715: twee zijner onderhoorigen hebben binnen zijn gebied buffels gestolen en zijn daarvan overtuigd door den Commandant en hemzelf, „waerom sij een half maand lang tot Tanjongpoura in 't block geset sijn tot nu, dat deselve om voors(*chreven*) redenen met 's Comp^s. vaartuig tot Uw Hoog Ed^{ns}. overvaeren”; hij verzoekt dat zij tot afschrik van anderen voor twee jaar in den ketting worden geslagen; na verloop van dien termijn zal hij hen opvragen; „ook versoeke Uw Hoog Ed^{ns}. gunst om 10 leenkettings (*beenkettings? zie P. III, 85, 19: „met een kettingh aen het been”*), waarbij twee aan malkanderen kunnen gaen (*zoos in het Batav. kettingkwartier, P. X, 704*) te mogen hebben met en benevens consent om de quaetdoenders daarin te kunnen laeten klinken” (1). Opmerking verdient, dat vergeleken met Mataramsch en Compagniesrecht de hier aangevraagde straf zeer zacht is; zie § 319 en 2432.

§ 2416 Dat de judicieele functies van den Commandant niet vernietigd waren, ofschoon Vuijstman's memorie er niet van rept (B. 26, 1), blijkt R. 2 Juni 1716: een paar inl. delinquenten zullen te Tandjoengpoera worden gevonnist „door den Tommogon Panata Jouda en sijne Ombols off onderregenten nae de Javaense wetten ten overstaan van den Commandant Vaendrager Hendrick

(1) Het schijnt wel dat alle veroordeelden in zulke kettingen gingen; anders kon in het rapport der overname van Buitenz. dd. 20 Aug. 1816 niet het aantal van 134 „lange kettings voor gecondemneerdens” worden vermeld als aanwezig in het blokhuis. Van Waeij zegt in

zijne autobiographie dat omstreeks 1800 kettingslag daarin bestond, dat „de ongelukkigen twee aan twee met de ketens geklonken aan elkander verbonden werden door een + 15 el lange zware keten”.

Vermandel", doch met handhaving van R. 21 Dec. 1708, zoodat hier een uitzonderingsmaatregel schijnt bedoeld om het toenemen van misdaad in Krawang te keeren. Zoo vind ik bijvb. R. 17 Aug. 1728 een besluit om eenige uit Krawang opgezonden Inl., onderhoorigen van den Regent, ter vervolging wegens moord, inbraak en diefstal over te geven aan den Landdrost. Maar R. 21 Sept. 1729 wordt onder meer andere maatregelen om Krawang uit zijn staat van verval op te heffen ook deze genomen, dat de Regent en zijne Oemboels in gecombineerde vergadering ten overstaan van den Commandant buffeldieven zullen mogen veroordeelen tot den ketting, om te worden te werk gesteld in de mijnen of te Tandjoengpoera. Dit kan een dier maatregelen zijn geweest, waardoor Stier den mijnarbeid trachtte te bevorderen; echter is hij ook na de intrekking der mijnontginning gehandhaafd bij R. 7 Nov. 1754 (P. VI, 752) en de Statuten van 1766 (P. IX, 468, 6); een brief naar Tandjoengpoera van 9 Sept. 1736 bewijst dat daar toen Krawangers in den ketting gingen. Uit een ander schrijven van 11 Febr. 1735 blijkt dat de Advoc.-Fiscaal een Europ. korporaal van het garnizoen aldaar vervolgt wegens manslag; de Commandant moet aan de Justitie de stukken en bewijzen verschaffen om de zaak af te doen, en dit wordt voor het vervolg als regel aangenomen. Bij een brief van 14 Maart 1736 machtigt de § 2417 Regeer hem, om zeker Inl. wegens diefstal 2 jaar ketting te geven „ten verseeke" van den Regent, wiens aanklacht, naar zij „vertrouwt", met de waarheid overeenkomt; voortaan moet de Command. echter „in sulke gevallen naa de waarheid der zaake soveel mogelijk is selfs inquireeren" en dan rapport uitbrengen aan de Regeer. Wij zien dus dat in de rechtsmacht van den Regent nogal werd ingegrepen. Deze bericht D. 12 Febr. 1731 aan den Comm. eene gepleegde misdaad; D. 9 Mei 1731 schrijft de Regeer. aan den Command. „dat men na bevindinge van zaken konde straffen de twee agterhaalde Javaanse dieven". Bij R. 6 Mei 1743 wordt toegestaan een verzoek van den Regent dat „twee sijner onderhoorige Javanen" voor 3 jaar in den ketting mogen worden te werk gesteld „aan 's Comp^s. gemeene werken", onder bepaling dat dit zal geschieden te Tandjoengpoera; uit brieven van 9 Maart en 19 April 1737 en D. 10 Maart 1746 blijkt echter dat de Commandant inlandsche misdadigers opzendt om te Bat. te recht te staan; buffeldieven evenwel konden te Tandjoengpoera terechtstaan en tot kettingstraf, zelfs voor 10 jaar, worden veroordeeld, onder nadere approbatie der Regeer. (brieven van 17 April en 9 Nov. 1734; D. 3 Jan. 1747); maar volgens schrijven van 24 Maart 1749 zendt de Regeer. naar Tandjoengpoera een door haar wegens aldaar bedreven diefstal tot 3 jaar ketting veroordeeld Inl. „om aan de fortres ginter te arbeijden en gebannen te blijven". D. 10 Dec. 1752 wordt den Command. qualificatie verleend om zekere drie Inl. voor 10 jaar in den ketting te klinken, zonder dat van den aard der misdaad wordt gerept. Een veel nauwer toezicht der Regeer. blijkt echter weer uit haar schrijven van

16 Aug. 1754: de door den Command. „overgezondene zogenaamde verklaring of liever confessie der over buffeldiverij etc. gedetineerde vijf Javanen schijnt met geen 't minste overleg opgemaakt te weesen”; daaraan ontbrak o. a. de geboorteplaats, de ouderdom, de naam van het Hoofd waaronder zij staan „mitsgaders waar en wanneer 't delict begaan is”; zij gelast, die stukken te verbeteren en dan conform R. 21 Sept. 1729 (zie hierboven § 2416) „daarover met den Tommogong en zijne Ambols gecombineerde vergadering te houden, om de schuldige te condemneeren voor een sekere teffens te bepalen tijd dan wel, in desen op 't strengste procedeerende, voor al haar leven aan 's Comp^s. gemeene werken op Tanjongpoura t'arbeijden, moettende in 't vervolg altoos in dier voegen met soortgelijke delinquanten gehandelt en met de executie van 't vonnis ten eersten voortgevaren, mitsgaders verders ons daarvan slegts bij UE. maandelijx rapport berigt gedaan werden, onder toesending van de copia der sententie”. Aan dit bevel om den vorm der papieren te verbeteren voldoet nu de Command., waarop 8 Sept. 1754 een schrijven naar Krawang gaat, waarbij het vonnis van 3 dier vijf tot levenslange kettingstraf, der 2 anderen tot 3 jaar wordt goedgekeurd.

§ 2418

Het verbod bij R. 31 Mei 1757 aan den Raad van Justitie om eene gerechtelijke commissie naar Tandjoengpoera te zenden, besprak ik in § 2373; als er een onderzoek noodig is, zegt de Regeer., kan de Raad de personen die hij hooren wil wel naar Bat. doen oproepen. Daarna verliezen wij dit Krawangsche ressort een geruimen tijd uit het oog, doordat de correspondentie van de Regeer. met den Command. alle beteekenis verliest en die van hem en den Opz. met den Gecomm. niet meer voorhanden is tot op den tijd van N. Engelhard. Wanneer 9 Juli 1794 de Opz. aldaar aan N. Engelhard klaagt dat de kleine man geen recht kan vinden bij de Hoofden, krijgt de heer R. A. Kern, die deze correspondentie voor mij op het Rijksarchief doorwerkte, den indruk dat de Gecomm. „hier blijkbaar geenerlei bemoeienis heeft”, dat noch de Opz. noch Engelhard „zich rechtstreeks met de politie inlaten” en dat de rapporten van den Opz. alleen voortkomen uit vijandschap tegen den Regent. Toch noteert Kern dat uit 1794 in de papieren van Engelhard „zeer omstandige rapporten” van Krawangsche strafzaken van ernstigen aard aanwezig zijn (moord, aanranding enz.); de Opz. laat misdadigers opvatten, neemt hun het voorloopig verhoor af en zendt ze den Gecomm. toe met de stukken, waaronder een visum repertum. Ook zelf vraagt E. dikwijls om de opzending van bepaalde Inl. en Chineezzen; van vonnissen blijkt niet; vermoedelijk gaf de Gecomm. dus, als er voldoende bewijs was, de zaak in handen der Justitie (1), terwijl hij anders de verdachten ter verbanning

(1) Maar hoe komt het dan dat die rapporten van den Opz. nog steeds (hierop maken de visa reperta echter eene uitzondering) onder de papieren van Engelhard zijn? Of ontbreken daaraan ook de origineele getuigenverhooren

e. d.? Ik denk van wel, maar kan het niet constateeren, daar de papieren in den Haag berusten en het Rijksarchief niets ter raadpleging wil verzenden.

voordroeg aan de Regeer. Wat later vinden wij gevallen dat de Gecomm. in § 2419 zake buffeldiefstal zelf schijnt te vonnissen. P. Engelhard zendt bij schrijven dd. 22 Jan. 1805 aan Van Lawick twee hem toegezonden Krawangers terug „met condemnatie in de vergoeding van de geroofde buffels”. Maar de Regeer. wordt er ook wel in gekend; zoo wordt bij R. 2 Sept. 1806 een Inl. „ten verzoeken van den Regent van Crauwang uit hoofde van buffeldiefte” tot 5 jaar ketting veroordeeld. Dergelijke gevallen zullen er wel meer geweest zijn, zonder dat de Resol. er van spreken. Van Lawick zegt in zijne tegen de Commissie Thalman c. s. gerichte Aanmerkingen van 24 Maart 1808: „Het is de waarheid te kort gedaan, dat er bij mijn weten, toen ik mijn ontslag verkreeg, arrestanten op Crauwang zaten; daarbij is dit, zo indien de zaake niet crimineel zijn, waarover een Javaan geapprehendeerd is, niet van de competente bemoeienisse van den Commissaris”. Dit betrof, blijkens het journaal dier Commissie, de bestraffing door den Regent van verschillende personen ter hoofdplaats buiten weten van den Opz., speciaal tot blokstraf, dus vermoedelijk wegens lichte overtredingen; van andere echter was, zooals de Commissie zegt, aan Van Lawick „rapport gedaan”; dit zullen dus de „crimineele” zaken wezen die binnen de competentie van den Gecomm. vielen, denklijk eerder ter renvoyeering aan de Justitie of de Regeer. dan ter afdoening.

Het Jacatrasche. Volgens de bepaling van 1708 (hierboven § 2383) § 2420 moesten de „Javaanse Regenten tot Tsanjour, Tsibalagon, Tsjicalong, Tsjilingsij van 't voorgevallene in hare districten kennis geven” aan den G.-G. of den Gecomm. Van Kampongbaroe is dus evenmin sprake als van Tanggeran, misschien omdat deze twee regentsch. door de Comp. waren gecreëerd en dus per se geene eigen rechtspraak hebben konden. Tot genoemde vier Regenten richt Wilstee D. 3 April 1715 naar aanleiding van de onlusten in Djampang eene lastgeving om hem „telkens” kennis te geven van „al hetgeene dienaangaande als anders” in hun ressort voorvalt. De vaagheid der bedoeling komt nog meer uit door de omstandigheid, dat hij D. 12 Juli 1715 precies dezelfde aanschrijving richt tot de onder Cheribon behorende Regenten, met wie hij niets te maken had; zij worden allen saamgevat onder de benaming „de Hoofden der bovenlanden” en „de Hoofden en Regenten der Prianger en Jaccatrasæ bovenl.” Bij R. 18 Febr. 1724 worden „op de vrage” van den Gecomm. twee Jav. verwezen tot een half jaar ketting, omdat zij een paar gezinnen uit Tjibлагоeng en Tjileungsir hebben „vervoerd” naar de nieuwe negorijen aan de Zuidzee, nogal opmerkelijk, omdat tevoren het verhuizen daarheen eerder aangemoedigd was (zie B. 23, 82, 3) en omdat het verlenen van hulp aan emigranten nooit verboden was geworden. R. 20 Mei 1727 rapporteert de Gecomm. aangaande een paar koffiesluikers, opgevat door den Regent van Tjiandjoer en „bij denselven geconlineerd”; besloten wordt, hen aan den Landdrost over te geven. R. 24 Oct. 1730

brengt de Gecomm. rapport uit over klachten van denzelfden Regent tegen 5 Inl. die zijne onderhoorigen opruien (vermoedelijk dezelfde zaak die door § 2421 I, 2); besloten wordt hen te arresteeren en naar de Kaap te zenden. Bij R. 29 Juli 1732 wordt op de klachten van den Gecomm. „en de aangetoonde weerbarstigheid” van den Oemboel te Siampar (blijkens de Notule: Tjimapar) „met diverse zijne onderhorige” besloten, dien man met 3 andere „belhamels” tot nader order in den ketting te verzenden naar de Kaap, om „alsoo de goede ordre onder dat volk weder te herstellen”. Al deze administratieve beschikkingen betreffen derhalve vergripen tegen de Comp; men kan daartoe ook brengen de bestraffing der moordenaars van den Regent van Tjiandjoer (zie § 838). Bij R. 15 April 1735 echter wordt uitdrukkelijk afgeslagen een verzoek van den Regent van Tjiandjoer „om sijne onderhorige om geringe dieverijen voor een tijd in de ketting te mogen klinken”; gehandhaafd wordt de „oude methode”, bestaande in „het provisioneel opsluijten der quaaddoenders in 't blok”, omdat „het ander somwijlen maar een deure soude openen tot een parthije ongeregelde behandelingen”. Dus zelfs van weinig belangrijke zaken moest de beslissing uit Batavia worden verwacht. Bij R. 26 Juli 1735 worden twee Inl., verdacht van buffeldiefstal „in 't gebergte” en op last van den Gecomm. gearresteerd, zonder vorm van proces naar de Kaap verbannen. Mossel zegt in 1751 (bij Faes p. 187) van het Jacatrasche: „De Regenten hebben na mate dat ze van vermogen zijn (*dus de kleine regentjes stonden meer onder den Gecomm.*) al vrij souverain gebied over hare onderdanen, zoo men ze dus noemen mag; vonnissen in 't civiel bij arrest (*dus in hoogste instantie, niet alleen in burgerlijke zaken maar ook in overtredingen van geringen aard, zie B. 20, 24, 5*) en in 't crimineel mede met voorkennis van den G. G., dog boven kettingslag laat den G. G. de delinquanten ordinair aan de Collegiën van Justitie overgeven”.

§ 2422 Hieruit zou dus af te leiden zijn, dat in de laatste jaren de rechtsmacht der Jac. Regenten toegenomen was. Wij zien echter R. 28 Mei 1751 den Gecomm. rapporteeren dat de Regent van Tjiandjoer hem 3 landloopers en struikroovers heeft toegezonden; zij krijgen nu 2 jaar ketting; bij R. 13 Dec. 1753 wordt een Inl., die is opgezonden door „de Ombols of onderhorige Regenten van Buijtensorg”, voor 5 jaar op Edam gezet; R. 7 Maart 1754 geeft eene dergelijke beslissing op een rapport van den Gecomm.; ook deze beide gevallen betreffen „suspecte swervers” en „ongepermitteerde landlopers”. Van eene dergelijke administratieve afdoening van zaken als diefstal, inbraak, moord e. d. vernemen wij niet. Bij R. 1 Oct. 1754 werd vastgesteld (zie § 2377), dat de Jacatrasche regentsch., zelfs die welke al particuliere landen waren geworden, gesecludeerd zouden zijn van de rechtbank van Schepenen, „vermits den Heere G. G. dog, buijten des, van alle capitale saken die daar voorvallen kennisse krijgt” (hetgeen dus onderstelt dat de

niet-„capitale” zaken door de Regenten afgedaan werden); bovendien werd bij R. 7 Nov. 1754 „aan de Regenten der Bovenl., in desen gelijkstandig” met dien van Krawang, het recht toegekend dat deze laatste sedert 1729 bezat (zie hierboven § 2416), om buffeldieven tot den ketting te veroordeelen, wat bij de Statuten van 1766 (P. IX, 468, 6) is bestendigd voor den Regent van Tjiandjoer en uitgebreid op de Regenten der „Preanger landen, mits daarvan ten eersten kennisse gevende aan den Heer G. G.” De bestraffing van § 2423 suspecte vreemdelingen bleef echter buiten de bemoeiing van den Regent. R. 29 Juni 1764, 9 April en 2 Juli 1765 geven weer gevallen van opzending van dergelijke individuen door Regenten en verbanning door de Regeer. Bij het contract van 4 Jan. 1772 (Blomhert n^o 12.621), waarbij Van der Parra aan de Regenten van Tjiandjoer en Tjikalong zijn land Buitenz. verhuurt, wordt gestipuleerd dat zij de Chineezzen, die buiten de voor hen bepaalde limieten gaan, en verdere „quaaddoenders en wegloopers” zullen opvatten, in den tronk sluiten en aan den Gecomm. opzenden. Aangaande dit-zelfde landschap zegt Radermacher in 1776 (T. N. I. 1856, II, 164): „De Tommogong hout vergadering met twee raden of saksas (*Djaksas*) en den Ranga of schout. Alle criminele zaken moeten naar Batavia, maar daar wordt er wel eens een in stilte gekrist, dat zij noemen: mileer gittik (1)”. Een geval dat de Regeer. wordt gemengd in zaken van diefstal in de Bovenl. (uitgezonderd buffelroof), geeft R. 19 Juli 1776: de Regent van Buitenz. heeft eenige daarvan beschuldigde personen den Gecomm. toegezonden met verzoek hen voor eenigen tijd op Edam te plaatsen; de Regeer. zet hen voor 25 jaar op Ceilon. Misschien zijn er meer van die gevallen te ontdekken, maar over 't algemeen hadden de Regenten niet zelden de vrije hand; men denke aan de willekeurigheden die omstreeks 1790 een Tjiandjoersch regentszoon zich kon veroorloven, § 2100.

Nic. Engelhard zegt in een advies aan de Regeer. dd. 20 Juli 1794 § 2424 dat de Jacatrasche Regenten „zels regt doen” op grond van R. 21 Dec. 1708 (hierboven § 2383), 8 April 1712 (§ 2385; dit besluit was echter op de Jacatrasche Regenten niet van toepassing) en plakkaat van 31 Dec. 1754 (versta 13 Dec. 1754, de daareven vermelde R. 1 Oct. en 7 Nov. 1754), en dat wel „zo in het civiele als crimineele, ofschoon de Regenten in gevalle van swaare misdaden een delinquant aan den Gecomm. afsenden om na voorafgaande kennisse van den Heer G. G. aan het Collegie van Scheepenen overgegeven te worden”. Zoo beweert hij in het groote rapport, geïnsereerd in R. 3 Juli 1801, dat eertijds „de landen Tjipaminkis, Tjimapak enz. hunne eigen Regenten hadden, die zo in het civiele als criminele volgens de besluiten van

(1) *Milir getek*: een vlot drijft de rivier af; het lijk namelijk wordt in de kali geworpen. Zoo zegt Dr. W. M. Keuchenius (T. B. G. XXII, 438), dat tusschen 15 Juni en 20 Juli 1806 „meer

Priangan.

als dertig menschen vermoord” werden, speciaal op de particuliere landen, en de rivieren, natuurlijk vooral de Tjiliwoeng, kwamen afdriven. Vergelijk § 2330 noot.

den 21 Dec. 1708 en 8 April 1712 recht deeden". Had echter N. Engelhard een veel te hoog idee van de feitelijke rechtsmacht der Regenten, zijne praktijk was daarmee niet in overeenstemming. Dit geldt vooral, blijkens zijne bewaarde correspondentie, Buitenzorg, waar hij den Regent in rechtzaken al heel weinig invloed liet. In 1794 zien wij den Commandant aldaar bij gepleegde misdaden herhaaldelijk aan den Gecomm. rapporten, visa reperta en getuigenissen, of, zoo noodig, de getuigen zelven (1) zenden; de Commandant spoort de daders op, verhoort hen en zet hen „bij den Ranga in het blok", totdat Engelhard zijne beschikking doet weten aangaande de opzending naar Bat., waar, zooals wij elders zien, de aangeklaagden òf voor § 2425 Schepenen kwamen òf administratief werden verbannen. Feitelijk had de Command. geenerlei macht tot straffen; wanneer hij eene domestieke correctie liet toedienen, dan was dat alleen om den grooten afstand naar Bat. en onder nadere goedkeuring. Men was zoo gewoon, den Gecomm. alles te zien beslissen, dat deze 5 Jan. 1795 aan den Command. schrijft dat het verkeerd is geweest dat de Regent hem den Rangga ter bestraffing heeft gezonden; de Regent moest dat zelf doen, want als E. zich daarmee bemoeide, zouden „alle questien zelfs tot de minste Javaan aan mij overgeweesen" worden. De drie Tuiniers rapporteerden politiezaken aan den Command. en zonden arrestanten aan hem op; echter richtte E. zich ook wel direct tot die Tuiniers en vroeg soms de opzending van met name aangeduide Inl. of Chin. Ook civiele geschillen tusschen Inl. of Chin. werden door den Command. onderzocht. Den 26 Sept. 1794 zendt hij aan E. getuigen in eene dergelijke zaak, onder bijvoeging dat het geheel van diens „dissiesie" zal afhangen wie de betwiste sawah zal krijgen. Soms liet E. de beslissing aan den Command. over. Met deze bevoegdheden van den Command. te Buitenz. schijnen die van zijn collega te Tanggeran overeen te komen; deze zendt 1 Juni 1795 aan E. twee Chin. die een geschil hebben en de getuigen „ter verderde dispositie", en dat wel om reden „mij die zaak wat wonderlijk toeschijnt". Den 4 April 1795 schrijft E. hem dat hijzelf naar usance te beslissen heeft of de politiezaken van genoeg belang zijn om ze aan den Gecomm. voor te leggen; zoo niet, dan doet de Command. die zelf af, met kennisgeving aan den Gecommitteerde.

§ 2426 In tegenstelling tot deze militairen zwijgt de Opziener te Tjiandjoer in zijne correspondentie met Engelhard van civiele of crimineele rechtzaken; alleen gevallen met een politieken achtergrond komen binnen zijne bemoeienis. Dat voor dit onderscheid tusschen Tjiandjoer en de andere Jac.

(1) Van Lawick schrijft 31 Jan. 1806 ter adstruactie van zijn voorstel om Tanggeran en Buitenz. te laten onder den Gecomm. der Bovenl., dat de koffiecultuur benadeeld zal worden als de bevolking hetzij als aangeklaag-

de of getuige kan worden afgeroepen naar den Gecomm. der Benedenlanden in de stad; „hoe dikwijls gebeurt het niet dat eene geheele camping om de eene of andere zaak word afgeroepen?", klaagt hij.

regentschappen geen historische reden bestond, is voldoende gebleken. Den 30 Maart 1803 schrijft P. Engelhard aan Van Lawick: „Het placaat over de verdachte subjecten in de Bovenl. (zie P. XIII, 183; *het gelast de arrestatie daarvan door den Gecomm. en den Landdrost*) bepaalt zich binnen (*versta: tot*) de limiten van de Regentschappen, en wanneer ik een voordracht gedaan heb om andere (*dus menschen uit de Regentsch.*) in de ketting te klinken, is zulks altoos (1) uit naam van dien Regent geschied, waaronder de delinquent sorteerde; zonder schrijvens van de Regenten vermag ik volgens hunlieder contracten met de Comp. (*over deze fictie vergel. § 1969*) geen hunner onderhorige verwijzen als in enkele capitale gevallen”. Hier schijnt dus Tjiandjoer op ééne lijn gesteld met de eigenlijke Preanger-Regentsch. Hetzelfde gebeurt bij het plakkaat van 1 Nov. 1805, waarin alle Bataviasche Regenten verklaard worden „bij de judicature over haar onderhoorigen als van ouds na de Javaansche wetten onverhinderd (*te*) zullen blijven continueren, doch van capitaale en andere bijzondere voorvallen in haare districten aan den Gec. tot en over de Zaken van den Inl. ten eersten kennis geeven en desselvs orders daaromtrent afwagten, onvermindert hetgeen noopens het point van politie en justitie nader anders mogte geresolveert worden”. Dit door P. Engelhard geconcipeerd plakkaat is echter kort hierna buiten werking gesteld; men ziet dat de gelijkvormigheid tusschen de rechtsmacht der Regenten daarbij werd verkregen door kortwieking van die der eigenlijke Preanger-Reg en uitbreiding van de macht, die historisch aan dien van Tjiandjoer toekwam. Aangaande Buitenzorg verklaart Walbeek in zijn rap- § 2427 port van 20 Sept. 1807 dat de Regent „geene jurisdictie over civiele en crimineele zaken, die de overige Regenten uitoefenen mogen, heeft”; de Commissie Thalman c. s. in het hare van 29 Jan. 1808: „Den Regent van Buitenzorg, in den eijgentlijken zin maar beschouwd wordend als huurder of pagter van een particulier land, mag dus ook geene jurisdictie over civiele en kleine crimineele rechtszaken uitoefenen, zo als de andere Regenten volgens costume van den lande bevoegd zijn”. Men begrijpt echter dat dit voorbeeld van een Regent zonder rechtsmacht allicht van uitwerking kon wezen op den status der andere Regenten; die Commissie zegt dan ook: „Den Regent van Tjiandjour oefent civiel recht; dan, van crimineele gerechtszaken moet hij kennis geven aan den G.G. dan wel degeene die door Hoogstdenzelven daartoe gecommiteerd word”. Van Lawick zegt zelfs in zijne Aanmerkingen van 24 Maart 1808: „Geen Regent in de geheele Bovenl. oefent thans eenige de minste crimineele jurisdictie uit, ja zelfs civiele zaaken worden buiten concurrentie van den Commissaris niet afgedaan; haar onderdaanen zijn alle in crimineele zaaken aan de jurisdictie van Heeren Scheepenen onderworpen; honderde voorbeelden, waarvan de jongste nog versch in 't geheugen zijn,

(1) Wij zien hierboven § 2371 dat dit althans gedaan werd in zake ambtsmisdrijf van Hoofden.

strekken daarvan ten bewijs. Te wenschen was het dat de crimineele en civiele jurisdictie weder aan haar wierd toegekend, dan zouden er minder quaaddoenders weezen, want nu moeten de menschen tot 100 uren ver afkoomen om getuigenis der waarheid te geven". Moet men deze uitlating als letterlijk waar aannemen, dan was sedert Nic. Engelhard de positie der Regenten zeer veranderd, en wel door toedoen van denzelfden P. Engelhard die in 1803 zoo opgaf van hunne rechtsmacht. De verandering zou te verklaren zijn door de toeneming der dienstreisen van den Gecommitteerde en anderen, in tegenstelling tot het meer bureaucratische bestuur van vroeger. Toch klinkt het bevreemdend dat Schepenen, zij het door het intermediair van den Gecomm. en den G.-G., tot op 100 uur (d. i., zie § 2789, 300 hedendaagsche palen, dus over de heele Preanger-Regentschappen) zich deden gelden.

§ 2428

Wetgeving voor den Inlander. Vergel. § 23 e. v. In de instructie van 1620 voor de rechtbanken (P. I, 62) wordt hoegenaamd geen onderscheid gemaakt tusschen Inl. en Europeanen, ja, van de aanwezigheid eener inl. bevolking bespeurt men aldaar niets; toch was reeds (P. I, 60) bepaald dat „in saecken de Chineesen concernerende” hun „Opperste” zitting zou hebben in de bank van Schepenen. In 1625 (P. I, 128) werd behalve deze Kapitein nog een ander Chinees tot buitengewoon lid van Schepenen benoemd „omme met haer beijden in saecken de Chinesen betreffende in dit Collegie te verschijnen, besoigneeren ende stemme te hebben”; dit getal van twee Chin. leden komt ook voor in de Statuten van 1642 (P. I, 475). Bij R. 29 Mei 1665 wordt besloten, deze Chin. leden (er was er toen nog één) te laten uitsterven „alsoo geoordeelt wort dat sij daer niet zeer nodig sijn”; en bij de eerstvolgende verkiezing, R. 29 Mei 1666, toen deze eene gestorven was, wordt geen Chin. gekozen. Sedert zaten er geene Chin. in Schepenen. Wat de bevoegdheid dezer Chineesche leden aangaat, D. 1626 p. 252 zegt de Raad van Indië J. Specx dat „deselve daerinne niet compareerden als beëdichde ende geauthoriseerde Schepenen, welcke een concluderende stem hadden, maer die alleen adviseerden, ende daerin alleenlijck verscheenen omme als tolken ende voorspraecken van haere natie Schepenen in de voorvallende saecken naerder ende claerder openinge van 't recht ofte onrecht van partijen te geven, daerop alsdan met te minder scrupel ende onkundicheijt gedisponeert ende geappointeert mochte werden”. Derhalve, zij interpreteerden niet zoozeer het Chineesche recht, maar vertolkten veeleer de woorden hunner landgenooten, die nog geen voldoende Portugeesch of Maleisch verstonden om zich door de Europ. leden van Schepenen te doen begrijpen. Deze laatsten spraken dus, ook in zaken van Chin. onderling, recht volgens Holl. wetten, wellicht voor een deel, in eigenaardig Chineesche verhoudingen, met inachtneming van het Chineesche recht. Later trad dit laatste meer op den voorgrond, zie beneden § 2435.

Bij aanschrijving van 4 Maart 1621 hadden XVII^{en} het Hollandsche § 2429 burgerlijk recht voor Indië verbindend verklaard (De Jonge IV p. CXXXIV), met vrijheid voor den Indischen wetgever om voorzieningen te treffen „in saken die geen recht en stellen tusschen twee particulieren”, dus in zaken waarbij de Comp. geïnteresseerd was. Daarop worden bij plakkaat van 16 Juni 1625 (P. I, 126) zekere Holl. wetten voor Indië verbindend verklaard „sooveel eenigsints hier te lande practicabel sij” en „sooveel eenigsints naer gelegentheit deser landen alhier ingevoert mach (*kan*) werden”, met voorschrift aan de rechtbanken om overigens, en in gevallen waarin Indische plakkatën niet voorzien, te observeeren „de gemeene civile regten sooals die in de Vereenigde Nederl. werden gepractiseert”. Deze bepalingen van 1621 en 1625 zijn later overgenomen in de Statuten van 1766 (P. IX, 136, 57). In de instructie voor Brouwer van 1632 (P. I, 263, 1) wordt gelast recht te doen „volgens de instructiën ende practycquen in de Vereenigde Nederl. Provinciën doorgaens (*d. i. steeds, zie B. 20, 17, 1*) soo in 't civiel als in 't crimineel g'observeert”; bij het slotartikel wordt hem voorgeschreven „alle saecken soowel de justitie, politie (*bestuur*) als den handel aengaende wel te dirigeren en doen dirigeren conform de fundamenten en maximen van de regeringe deser Geünieerde Provinciën en ordre daertoe gegeven”. Zoo doen ook Schepenen den eed (P. I, 363) om recht te spreken „naar de wetten ende rechten onses vaederlandes, voor sooveel de gelegentheit (*omstandigheden, zie B. 7, 22, 1*) deser landen enichsints gedogen”. In de Statuten van 1642 (P. I, 593) vindt men als slotbepaling „dat van wat saecken in desen niet bijzonder geordonneert sij, geobserveert ende onderhouden sullen worden de rechten, statuten ende costumen in de Vereen. Nederl. gebruijckt, ende daer (*waar*) deselve mede sullen comen te deficiëeren, geüseert ende achtervolght sullen worden de beschreven keijserlijcke rechten, voor sooveel die met de gelegentheit van dese landen overeencomen ende practicabel sullen sijn”. Deze Statuten zijn bekrachtigd bij het Regeerings-Reglement van 1650 (P. II, 152); evengezegde bepaling ontbreekt evenwel in de Statuten van 1766.

Daar echter volgens het Hollandsch recht niet alleen het beschreven § 2430 recht kracht van wet heeft doch subsidiair ook het gewoonterecht, was het geen wonder dat zoowel bij de instructie voor Boedelmeesteren (P. I, 443) „de wetten ende coustumen, onder deselve natie (*de Chin.*) in gebruijck”, verbindend werden verklaard in zake de verdeling van Chineesche nalatenschappen, als dat bij de Statuten van 1642 voor Chin. en andere Onchristenen in zake de successio ab intestato hunne eigene „usantiën ende costuijnen” voorloopig geldig werden verklaard (P. I, 546), hoewel een „naerder reglement” dienaangaende in het vooruitzicht werd gesteld. De bepaling derhalve (P. I, 528), dat voor de nalatenschappen onder beheer van Boedelmeesteren de „geraempte wetten” op de successio ab intestato golden, had

alleen betrekking, zooals Mossel zegt (De Jonge X, 273), op de „vrijgegevene Westersche slaven en hare afkomst”, d. i. de Mardijkers.

Toen in 1674 een Bataviaasch Ambonees zich tegen een anderen Ambonees in eene erfeniskwestie beriep op den Ambonschen adat, bepaalde de Regeer. bij R. 22 Juni 1674 dat weliswaar die adat onder personen dier natie met wederzijdsch goedvinden kon worden nageleefd, doch dat de Europeesche rechtbanken dien te Batavia niet als norma agendi konden toepassen. Daarentegen werden door den Landraad op Ambon (President, Secret. en eenige leden waren Nederlanders, de anderen Christen Orangkaja's; alleen zaken „onder d' Amboinesen ofte Inlanders voorvallende” kwamen voor dezen raad, zoowel civiele als crimineele) door dien Landraad, zeggen wij, werden „hare oude wetten ende manieren” gevolgd, „daer se, besonder in 't stuck van erffenissen ende tracten van huwelijcken, noch niet gaerne van affwijcken willen” (Memorie van Gerard Demmer 1647, in Bijdr. 1897 p. 551). Men zou dus zeggen dat reeds omstreeks het midden der 17^e eeuw „buiten het territoir van hun adat”, zooals M^r. I. A. Nederburgh het uitdrukt (Wet en Adat p. 54), de Inl. „geen aanspraak kon maken op gelijke eerbiediging derzelve”, evenmin als heden; het besluit van 1674 betreffende de Bataviasche Amboneezen is gehandhaafd bij de Nieuwe Statuten (P. IX, 136, 56).

§ 2431 Betreffende de Chineezen werd bij R. 24 Dec. 1720 aan Boedelmeesteren toegestaan om in zake erfenissen ab intestato „niet als een wet maar als een wegwijzer en tot voorbeeld” een reglement te volgen, door hen in overleg met de Chin. officieren conform de Chin. gebruiken opgesteld en dat thans aan de Statuten van Batavia werd toegevoegd, maar in de Statuten van 1766 niet te vinden is. Dat de bepaling van deze laatste (P. IX, 274, 18), dat de verdeeling der Chin. erfenissen ab intestato zal geschieden „achtervolgens de wetten, op het stuk van de erfenissen ab intestato bearaamd”, slaat op de bepalingen van het „Chinaas recht”, in 1761 saamgevat en „ter speculatie” afgegeven aan Boedelmeesteren en de Collegiën van Justitie (P. VII, 746), is onwaarschijnlijk. Schepenen verklaren R. 14 Juni 1785 (P. X, 781) „dat wetten, die wel in China plaats vinden, gelijk (*evenge-noemde bepalingen*), nimmer in deese colonie gerecipieerd of aan de Chin. natie is vergund, sig daarna te mogen reguleren; dat die vergunning alleen maar is geschied aan de Mahomedaanen, die men als inboorlingen alhier aanmerkt, dog egter ook maar alleen in cas van ab intestato overlijden (*zie § 2434*), nopens de wijze hoedanig de verdeeling onder de erfgenaamen alsdan diend te geschieden; dat deselve evenwel in cas van differenten gesubordineerd blijven aan de wetten deser landen”. De Regeer. liet zich naar aanleiding hiervan omtrent dit principe niet uit, maar volgde de conclusie, die Schepenen omtrent de zaak in kwestie daaruit afleidden. Bij R. 27 Nov. 1804 (P. XIV, 93) stelde zij de dispositie uit op het verzoek van Boedelm. om het Chin. reglement van 1761 te approbeeren.

In de 17^e eeuw werd zoo weinig rekening gehouden met de rechts- § 2432 begrippen en de rechtskennis van den Inl, dat tot 1688 de strafbepalingen op beesten- en menschendiefstal (een veelvuldig voorkomend misdrijf, dat elk jaar velen op het schavot bracht) niet eens in het Javaansch waren overgezet; toen R. 27 Jan. 1688 Schepenen bezwaar maakten om deze harde bepalingen verder toe te passen, werden zij weliswaar door de Regeer. in het ongelijk gesteld, doch werd besloten de betreffende wetten in het Mal. en Jav. te doen afkondigen. Men onthoude daarbij dat al de inboorlingen van het eiland voor „Javanen” golden (B. 1, 10, 2). Toch zagen wij in § 2156 dat deze wetten in Krawang niet werden nageleefd.

Chastelein's woorden (zie beneden § 2433) toonen dat het in 1705 geheel in de lucht hing, in hoeverre voor Inl. het Holl. recht gold, speciaal bij versterf en boedelscheiding. In zijn uitersten wil van 14 Maart 1714 schrijft hij (Nederl. Zendingstijdschrift 1895 p. 231): „Omdat mijn volck (*zijne vrijgegeven Christenslaven te Depok*) bij swaare sieckten als anders soo verre van de hand op Depok haar dikwijls van geen notarissen sullen kunnen bedienen, versoeke seer ootmoedig aan de Hooge Regeeringe om haar gunstelijk te qualificeeren dat, evengelijk omtrent de onchristenen onderdanen, in 't land wonende, geconniveerd (1) oftewel toegelaten werd, de dispositie, over haar tijdelijke goederen eenelijk bij monde ter presentie van 2 à 3 getuijgen gedaan, sullen mogen verstaan (*lees: volstaan*) en van soodanige volkomen waarde gehouden worden, alsoff die in debita forma bij een schriftelijk instrument notarieel gepasseert ware” enz. Terwijl dus de inl. Christenen aan de Europ. rechtspraktijk en waarschijnlijk het Holl. recht onderworpen waren in erfzaken (de notaris kon immers de testateurs op afwijkingen daarvan attent maken, ofschoon mij de verplichting hiertoe niet bekend is), werd aan Onchristenen bij oogluiking het volgen van hun adat of het Moslimsch recht toegestaan. Testeerden zij echter ten overstaan van den notaris, dan volgden zij als regel de wetten voor Europeanen. De zeer talrijke testamenten van Moham. Inlanders en van Chineezee, welke ik heb ingezien, verschillen nog in 't begin der 18^e eeuw in den regel alleen daarin van die der Europ., dat de Christelijke aanhef ontbreekt; later worden die notarische testamenten veel zeldzamer, hetgeen vermoedelijk samenhangt met eene toeneming van het volgen van hun eigen recht. Hierna volgde de codificatie van het inl. erfrecht, waarover wij dus eerst willen spreken.

De stoot hiertoe werd gegeven door Corn. Chastelein, die in zijne Me- § 2433 morie van 1705 aldus schrijft (l. l. pag. 230): „Hoe verre men omtrent de inlandse Mahometaanse natiën hem sal regulceeren na onse en daarbenevens na haare wetten, dient immers vooral met distinctie beschreeven en vastgesteld

(1) Dit zal, naar ik onderstel, de rechte le- | J. Beukhof het drukt.
zing zijn in plaats van *gecouverteerd*, zooals

ende een ider publicq bekend, ja gedrukt te weesen", vooral omdat het niet vaststaat of er tusschen man en vrouw gemeenschap van goederen bestaat en de gemakkelijckheid van echtscheiding en concubinaat allerlei onzekerheid meebrengt. Mossel neemt in zijne tweede reeks Aanmerkingen anno 1754 (De Jonge X, 264 e. v.; grootendeels is dit een réchauffé van Chastelein's Memorie) deze woorden over en wijst er op dat gemakkelijk „eens voor al" eene bepaling op dit inl. erfrecht kan worden gemaakt „door ervaren staad- en landkundige", welke dan „in d'inlandse taal" kan worden gedrukt. Bij R. 1 Oct. 1754 (P. VI, 739 i. f.) wordt nu besloten „door ervaren staad- en landkundige personen te laten ontwerpen de nodige regulen en ordres, zo aangaande het regt van successie, erffnisse en gemeenschap van goederen als omtrent het stuk der huwelijken onder de Inl." Bij R. 7 Nov. 1754 (P. VI, 753) wordt vervolgens aan de officieren en hoofden der inl. natiën gelast, hunne ter zake geldende „civile wetten en gewoontens" in geschrifte op te geven aan den Gecomm. Freijer, die daarvan zal „formeeren eene duidelijke descriptie, onder gepaste tituls afgedeelt, ter nadere dispositie deser § 2434 Regeer." R. 24 Febr. 1756 vernemen wij dat Freijer met zijne taak gereed is en dat het Compendium bij de Raadsleden in rondlezing is geweest; de Raden-Extraord. Van den Velde en De Klerk worden gecommiteerd om het te herzien en, na daarover de inl. officieren, priesters en andere deskundigen te hebben gehoord, verslag uit te brengen. Na den dood van Van den Velde voltooide De Klerk alleen deze revisie en verbeterde Freijer's vergisningen; bij R. 25 Maart 1760 werd zijne redactie goedgekeurd, zie P. VII, 392 e. v., waar het Compendium in extenso is overgenomen, evenals ook P. IX, 418 e. v. is geschied; de Regeer. verordende bovendien bij gezegde Resol. den druk in het Nederl. en het Mal. om „geobserveerd te werden daar en zo 't behoord"; zij verleende daaraan dus kracht van wet. Onder de plakaten van 1760 vindt men dan ook zulk een bij 's Comp's. drukker C. C. Renhard gedrukt exemplaar, dat naast den Holl. tekst de Mal. vertaling geeft. Mr. C. van Vollenhoven (Het adatrecht van Nederl.-Indië, Leiden 1906 e. v.), die van meening is (p. 16) dat de Compagnie „zich, naar het schijnt, heeft weten vrij te houden" van „de glad onjuiste vooropzetting, als zou het recht den godsdienst volgen", merkt aangaande Freijer's Compendium op dat dit „juist die stukken der moslimsche wet betreft, die in hoofdzaak inderdaad geldingskracht gekregen hebben". Wij zien echter beneden dat die gelding zeer betrekkelijk was. Al dadelijk blijft de vraag onbeslist, of aan Schepenen officieel is gelast, het Compendium als richtsnoer te volgen. De Resolutiën van Schepenen van 1760 en 1761 spreken daarover niet, in tegenstelling bijvb. tot het besluit van 4 Maart 1760 betreffende de Weeskamer (P. VII, 388), dat wèl officieel te hunner kennis wordt gebracht, zoodat Schepenen den 14 April besluiten het te insereeren „niet alleen bij de Resolutiën maar ook bij het Statutboek van desen geregten"; hetzelfde besluit de Raad van

Justitie den 26 Maart. Evenmin als in de Resol. van Schepenen van 1760 en 1761 is het Compendium te vinden in het Statutenboek van den Raad van Justitie. Of het ooit opgenomen is geweest in het Statutenboek van Schepenen, laat zich niet meer vaststellen, omdat de vorige Landsarchivaris de verzameling plakaten enz. uit het archief van Schepenen heeft vermengd met andere verzamelingen van dien aard, welke vervolgens door uniforme banden onherkenbaar gemaakt zijn; de waarschijnlijkheid pleit er echter vóór, dat het Compendium *niet* ter observantie is voorgeschreven aan de beide Collegiën van Justitie en dus voorloopig eene doode letter bleef. Wel werd het, zooals wij zagen, in de Nieuwe Statuten van 1766 opgenomen, maar aan deze laatste heeft altijd de sanctie van het Opperbestuur ontbroken; zij zijn niet afgekondigd geworden en daarom zonder verbindende kracht gebleven. Toch is het bevreemdend dat het geaprobeerde Compendium van zoo weinig invloed te Bat. is geweest als beneden zal blijken, en dat het gewoonterecht ook en vooral in erfeniszaken de overhand behield, ondanks dat R. 12 Mei 1786 uitdrukkelijk verklaart „dat hier (*te Bat.*) geene Mahomedaanse of Chinese wetten anders als bij vergunning door dese Regering mogen gevolgd worden”.

Een eigenaardigen blik op den strijd tusschen wet en adat te Bat. § 2435 geeft het in 1804 voorgevallene, dat breedvoerig is uiteengezet door M^r. I. A. Nederburgh in het Recht in Ned.-Indië, deel 83 p. 403 e. v.; het belangrijkste daaromtrent zijn de volgende passages. Eerstens eene verklaring van Schepenen B. R. 27 Nov. 1804 dat „de Chineesen alhier evenals alle andere (*zie B. 40, 13, 2*) Inlandse Natien niet alleen altoos vergund is geworden om hunne godsdienst vrij en onbelemmerd uit te oeffenen, maar ook om zich zulks begeerende bij het maken hunner uiterste willen na hunne wetten en gewoontens te gedragen”, niettegenstaande dat „hunne wetten niet zo als die van de Mahomedaanen geaprobeerd zijn”, overeenkomstig welke tolerantie „men ten aanzien van haare gewoontens en wetten de vereischte kragt en waarde heeft willen bijzetten, door eenige van de voornaamste hunner natie mede sessie in het Collegie van Boedelmeesteren te vergunnen”. Dan eene verklaring van Boedelmeesteren (*ibid.*) „dat zij tot dusverre ten opzichte der versterfenissen van Chineesen, welkers boedels onder hunne administratie zijn gekomen, voor zoo verre 's lands wetten zulks permitteerden zijn te werk gegaan naar de wetten en gewoontens van die natie en overeenkomstig de advijzen zoo van de Chineesche leeden onder hun als van den Capitain en verdere officieren van die natie”, ofschoon „hunne wetten en maximen” door de Regeering „nimmer zijn geaprobeert”, zoodat Boedelmeesteren haar nu voorstellen „de Chineesche wetten”, zooals zij in 1761 waren opgesteld (*zie hierboven § 2431*), „te erkennen en te approbeeren zoo als omtrend die der Mahomethaanen heeft plaats gehad”, dan wel te wijzigen, onder opmerking „dat de testamenten van Mahomethaanen niet zeer zelden zodanig ingericht zijn, dat zij niet alleen

van de wetten deezer Lande maar zelfs van hunne eigen wetten of de alcoran geheel afwijken". Hierop besluit de Regeer. bij R. 27 Nov. 1804 *niet* te disponeeren op het gedane voorstel aangaande de erkenning der Chin. wetten, doch wat de Mohamm. aangaat, aan de Notarissen voor te schrijven „bij het passeeren van testamenten door personen van den Mah. godsdienst nauwkeurig agt te slaan dat de testamentaire dispositiën niet komen af te wijken van de aangenomen algemeene en plaatselijke wetten of die der Mahomedaanen, zoo verre deselve door deese Regeering geapprobeert en mitsdien § 2436 ter plaatse alhier geadmitteert zijn". Hierop replicceeren de Bat. Notarissen (B. R. 14 Dec. 1804): „dat wel is waar den Mohammadaanen eenige beschreven wetten omtrent het bestellen hunner nalatenschap oftewel relatief het doen van ervstelling hebben, en deeze wetten alhier ook bij onderscheiden derzelve geaccepteerd en in gebruik zijn, doch den vertooners (*d. i. reques-tranten*) onbewust is, of die bij verre het grootste gedeelte der alhier remo-reerende inl. natien geen plaats vindende en niet usantie zijnde, ook niet door hun bij het doen van ervstelling gebezigd of wel ten richtsnoer gehouden wordende wetten immer bij een besluit Uwer HoogEdelheidens zijn geap-probeerd"; dat zij wel zijn opgenomen in de Statuten van 1766 „doch dat er zo min aldaar als op eenige andere plaats, volgens beste weeten der vertoo-ners, eenige approbatie derzelve heeft plaats gehad (1) veel min immer eeni-ge last aan den notarissen te deezer hoofdplaatse gegeven is omme dezelve wetten bij te doene erfstelling door Mohammadaanen te observeeren"; dat de Notarissen zich daarom alleen houden aan den uitgedrukten wil van de erfstellers, hen, zoo zij Moham. zijn, „altoos afvragende of zij niet verkie-zen hunne nalatenschap naarvolgens de Mohammadaansche wetten of naar luid hunner Corahan te verdeelen of bespreken, doch welke afvraag door verre na het grootste gedeelte derzelve steeds met *neen* beantwoord word"; de Notarissen verzoeken deshalve de Regeer. om nadere interpretatie van haar jongste besluit ter zake. Deze wendt zich nu tot Schepenen om advies, en eene commissie uit dat lichaam rapporteert dat de eenige haar bekende „be-schreven wet" voor Moh. in zake erfstelling het Compendium is, dat dit ech-ter aan belangrijke gebreken lijdt en door de Notarissen niet „pracciselijk" kan worden gevolgd, zoodat dezen „te dien opzigte zig altoos eenelijk hebben gedragen aan het van ouds plaats hebbend constant gebruik om de testateu-ren bij het maken van uitterste wille af te vragen of zij hunne nalatenschap verkiezen (*naar*) hunnen Corahan te verdeelen, hetgeen door het grootste gedeelte meestal negatief wordt beantwoord". Hierop trekt de Regeer. bij R. 15 Maart 1805 hare R. 27 Nov. 1804 weder in, en ontheft derhalve de Notarissen van de verplichting om het Compendium als richtsnoer te

(1) Eene zonderlinge bewering, want de aan- | 1766 verklaart dat dit „in Rade van India ge-
 hef van het Compendium in de Statuten van | approbeert" is.

volgen. „Zoo al geaprobeerd als bron van kennis van het Moh. recht voor de autoriteiten”, zegt Mr. I. A. Nederburgh naar aanleiding dezer Resolutie van 1805, had toch het Compendium „geen bindende kracht voor de Mohammedaansche onderdanen”. De adat behield dus het veld. Ook het Nederl. recht moet steeds meer op den achtergrond zijn geraakt waar 't Inl. gold, want Muntinghe merkt op (Proc. 18 Febr. 1814) dat weliswaar obligaties ten laste van Inl. moesten worden opgemaakt ten overstaan van een Notaris (zie P. III, 565; VII, 576), doch dat dit niet gold voor testamenten van Inlanders.

Wat den inhoud van het Compendium aangaat, Mr. I. A. Nederburgh komt in Wet en Adat, bij de bespreking van Margadant's werk: Het Reglement. (p. 3) op tegen diens ongunstig oordeel over dat wetboek (aldaar III p. 101; 102). Het eerste hoofdstuk van het Compendium (de successio ab intestato betreffende) is gerenoveerd bij een besluit van 3 Aug. 1828 no. 29, Staatsbl. no. 55 en dus toepasselijk verklaard op den heelen Archipel, doch in 1848 vervallen.

Volgens een inl. bericht, een bijschrift bij de Cherib. Pepakem (T. B. G. § 2437 XXXVII, 452), zou tijdens den Cherib. Resident Tersmitten (1720—1726) een „wetboek” opgesteld zijn, en dat wel in 1681 en in een tijd dat er maar 2 Sultans waren, die a°. 1720 reeds waren overleden. Bevestigd wordt deze verwarde mededeeling door niets in Tersmitten's memorie van overgave; zijne verandering schijnt zich te hebben bepaald tot eene nieuwe procesorde (zie § 2350) met handhaving der bestaande pepakems.

Wat de Cheribonsche Pepakem van 1768 aangaat, den 18 April 1765 schrijft de Regeer. aan den Resident aldaar dat „ons seer aangenaam en ten genoegen is voorgekomen de propositie, door U.E. aan de gezamenlijke Princen gedaan, om namelijk ter prevenieering van hunne geduurige en veeltijds onoplosselijke onderlinge disputen, bijzonder over landerijen, weder (*over dit woord zie B. 20, 20, 6*) een enkel wetboek, gezuijverd van de ingesloope irregulairiteiten, te introduceeren, waarop Hunne Hoog Edelens (*lees: Hunne Hoogheden*) dan ook zulx eijndelijk alle geresolveerd hebben en dat nuttig werk zo een begin, in hope op een gewenscht eijnde, gekreegen heeft”. Hieruit, zoowel als uit hetgeen deze Resident (Mr. P. C. Hasselaer) in zijne memorie van overgave zegt (De Jonge XI, 41), blijkt, dat de Pepakem niet werd opgesteld in het belang der bevolking, maar om aan het twisten der Vorsten een eind te maken, dus vooral ten gemakke van den Resident. Spoedig hierna trad Hasselaer af; de man onder wien de Pepakem voltooid werd, was zijn opvolger R. H. Armenault; bij Cheribonsche Resol. van 18 April 1768 werd zij in gebruik gesteld. Uit die Resol. (te vinden bij Hazcu p. 122) blijkt dat de vier Toemenggoengs (d. i. de Patihs) der Sultans samen met de zeven Djaksa's (over welke zie § 2342) dit wetboek hadden samengesteld „uijt diverse oude papakkums, met name Radja Nistjaja, Oendang Oendang Mataram, Djaja Lankara, Kontara Manawa en Adilloela”

(uit T. B. G. XXXII, 139 blijkt dat ook andere rechtsbronnen gevolgd werden, maar, zegt Brandes in Not. B. G. XXXII, 54, „de Pepakem kenmerkt zich door eene schier algeheele ontstentenis van bestanddeelen die noodzakelijk aan het Mohammedaansche recht zouden moeten zijn ontleend”); de Sultans verbonden zich „nu voortaan alleen” naar deze Pepakem recht te doen spreken, „met weg- off verwerping der voorige en oude apparte papakkums van ieder Sultan in het bijzonder”, zich voorbehoudend „het regt dat, bijaldien er na deesen mogte bevonden en geoordeeld werden iets bij die Papakkum bekend gesteld te zijn omtrend wetten of straffen, die nadeelig voor hun rijk of te streng voor de misdadigers geacht werden, hetzelfde zal mogen werden gealtereerd of verbeterd”; bovendien werd goedgekeurd de „Manier van procederen te Cheribon”, door dezelfde inl. deskundigen opgesteld. Dat de Pepakem ook nieuwe bepalingen invoerde, blijkt bij Hazeu p. 25; 75; 91 en vooral p. 56. Wij zagen in § 2402 noot dat Nederlandsche invloed hier en daar merkbaar is bij de redactie der Pepakem. De eenige bemoeiing van de Regeer. met deze codificatie is geweest, dat zij bij brief van 9 Juni 1768 een afschrift van de Pepakem verzocht; dat dit afschrift haar gewerd, blijkt uit de brieven van dat jaar naar Cheribon niet; in de jaren 1769, 1770 en 1771 gewagen deze brieven heel niet van de Pepakem; dat de Regeer. de Pepakem probeerde blijkt evenmin; ook niet uit Armenault's memorie van overgave (De Jonge XI, 188). Een 30 jaar later zien wij dat de Regeer. heel niet wist dat er een Cherib Pepakem bestond (§ 2359). De Holl. tekst van de Pepakem is te vinden in het Regt in N.-I. III, 89 e. v.; de Holl. en Jav., uitgegeven door D^r. G. A. J. Hazeu, in Verh. B. G. LV, 2^e stuk.

§ 2438 De last tot het samenstellen van een compendium der „Javaanse wetten voor so verre bij ons tollerabel zijn”, ter approbatie der Regeer., waarnaar zich de Samarangsche Landraad (over welken zie § 2398) in het civiele en crimineele zou hebben te richten, werd bij R. 30 Nov. 1747 gegeven (P. V, 525). Over dit wetboek moet handelen een brief van den Gouverneur van Java's N.-O. Kust dd. 10 April 1750; het werd geapprobeerd bij R. 31 Dec. 1750 „nadat hetselve van eenige absurditeiten en duijsterheden gesuijvert was”. Den 31 Juli 1751 zond de Regeer. 150 gedrukte exemplaren naar Samarang. Het staat afgedrukt P. VI, 14 e. v. en in het Regt in Ned.-Indië III, 361 e. v. en de Jaarboeken voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving IV, 353 e. v. In 's Lands archief bevinden zich een paar geschreven exemplaren met de Jav. vertaling er naast. De Jonge X, 105 noot verwart dit compendium met dat van Freijer. Het bevat voornamelijk strafrechtelijke bepalingen en eenige betreffende huwelijks- en erfrecht. Bij de samenstelling van dit wetboek hebben de Nederl. ambtenaren, blijkbaar onbekend met het Jav. recht en de bevolking veel meer Mohammedaansch achtend dan zij inderdaad was, zich om voorlichting gewend tot de geestelijken, tengevolge waarvan dit Nederl. wetboek veel meer Moslimsch is dan de nationale Cheribonsche Pepakem.

Van Vollenhoven (o. l. pag. 125) duidt het aan als „eene dooreenmenging van inlandsche en mohammedaansche voorschriften”; „hoewel het uit een moslimsch wetboek getrokken heet, schijnt het meer inheemsch dan mohammedaansch”. Raffles (History 1817, I, 283) zegt dat het berust „on ancient custom and the precepts of the Koran”. Overigens geloof ik niet dat dit bloedige wetboek veel gevolgd zal zijn; dat zou in te groote tegenspraak zijn geweest met den aard der crimineele rechtspraak in de Preanger en Cheribon. Eene Nederl. commissie zegt 17 Nov. 1813 dat op Java's N. O.-Kust in zaken van erflating „and other suits of this nature” onder Javanen golden de Statuten van Batavia, berustend op den Koran; vermoedelijk bedoelt zij dus Freijer's Compendium. Hoe weinig het wetboek ten behoeve van den Landraad gevolgd werd, blijkt vooral uit hetgeen Van Middelkoop 31 Dec. 1811 aan Raffles schrijft: „Een formeel wetboek voor de Javaane in het Hollands exteerd er niet, dan, men gaat in de regtspleeging bij dezelve te werk na de Javaansche wette, Mogharaar en Moghalie (1) genaamd, welke voor het grootste gedeelte uit den Alkoran getrokken en voor het overige door de Javasche Vorsten en Hoogepriesters na de locale gesteldheid des lands daarbij gevoegd zijn, en waaruit eenige der voornaamste articulen bij wijze van compendium getrokke en in het Hollands overgezet door Indiasche Hooge Regeer. in den jaare 1760 geapprobeerd en als het waare tot een rigtsnoer aan de inlandsche regtshove voorgeschreeven zijn, doch waarvan slegts zeer weinige ambtenaren bezitters komen te wezen; daarvan is zeedert een geruimen tijd zeer afgeweeken en meest is door de Inlanders gevolgd de Kitap Tophaar of Hoena Hadjar, die echter, voor zooveel mij bekend is, noch niet in het Hollands is overgezet (2), als zeer volumineus en omslagtig zijnde, en waardoor dan ook in cas van regtspleeging in crimineele zaaken, wanneer de Javaansche wette niet duidelijk genoeg spreekte of op barbaarsche instellinge gegrond zijn, dan wel geheel en al met het natuurlijk oordeel strijdende komen te weezen”, de Voorzitter eene straf naar Europ. begrippen tracht te doen opleggen; „hierin niet reusseerende”, vraagt hij de Regeer. om eene „politieque dispositie”. Middelkoop vermeldt dat behalve bovenstaande „noch bovendien bij den Inl. in gebruik zijn de boeke Tatjoe Salatin, Bostan Salatin, Galela Domina en Djojo Lenkorro”.

Pro memorie vermelden wij nog even het in 1759 door de Ind. Regeering bekrachtigde compendium van Makassaarsche wetten, waarover zie § 712 en Van Vollenhoven l. l. pag. 16 en 107.

(1) Nog heden zijn (Eneycl. IV, 641, 1) de kitab Moharrar, de kitab Mahalli en de beneden vermelde kitab Toehpah de voornaamste wetboeken der geestelijke Soerambi in de Vorstenlanden.

(2) De onderstelling dat in 1808 onder toe-

zicht van Europeanen de kitab Toehpah uit het Arab. in het Jav. werd vertaald, is van S. Keijzer, Het Moh. Strafrecht 2^o ged 73 e. v. Van Vollenhoven zegt (o. l. pag. 125) dat deze kitab Toehpah „met het uitvoerige werk van ibn Hadjar alleen den titeltooi gemeen heeft”.

§ 2439 Om nu terug te keeren tot de Preanger, de Regent van Tjandjoer, die 22 Sept. 1736 door notaris Schoute zijn testament liet opmaken (n^o. 5.469^{1/2}), „verklaerde daerbij na de wetten en maximes van sijn landaerd, daer hij aen g'attacheerd is en welke hij ten desen expresselijk aenneemd, te disponeeren over sijne tijdelijke middelen”; of hij bij de verdeeling zijner nalatenschap de ingewikkelde bepalingen van het Moslimsch recht volgde, kan ik niet beoordeelen. Men zou echter onderstellen dat hij, zonder die expresse bepaling, te Bat aan het Holl. recht onderworpen was; in elk geval blijkt, dat eene dergelijke verklaring, van zich aan het inl. recht te onderwerpen, ook te Bat. voldoende was om zijn testament buiten de Holl. rechtsbepalingen te stellen. Evenzoo bepaalt de Regent van Kampongbaroe bij een testament Garrisson 6 Juni 1759 n^o. 3.239 dat de erfating zal geschieden „navolgens 't versterffregt der Javaanen, verklaarende de testateur 't voorschreven versterfrecht absolutelijk te willen opvolgen”. Wat de codificatie van Mossel, het Compendium van Freijer, betreft, hierbij kan niet aan de Preanger zijn gedacht, omdat Mossel immers de Preanger wilde uitsluiten van de rechtspraak van Schepenen, terwijl de Regeer. te dien aanzien nog verder ging en ook sommige gewezen regentschappen, sedert particuliere landen geworden, zooals Buitenz. en Kampongbaroe, daarvan uitsloot (zie § 2377). Men wilde daar dus inl. rechtspraak (afhankelijk van de administratieve beschikkingen der Regeer.) en inl. recht. De opname van het Compendium in de Batav. Statuten zal daarin geene verandering gebracht hebben; het komt mij voor dat bij De Jonge (X pag. LXII) in dit verband ten onrechte wordt gesproken van verbetering der rechtsbedeeling „in de Jakatrasche en Preangerlanden”.

§ 2440 Des te wonderlijker is het daarom, dat de Opziener van Parakanmoentjang den 26 Maart 1794 aan N. Engelhard schrijft dat hij aan den nieuw opgetreden Regent aldaar heeft doen toekomen „de gedrukte Regellementen wegens de verdeling van Een sterff Boedel na d' Mahomettanen wet”, om die te volgen bij de verdeeling der nalatenschap zijns voorgangers. N. Engelhard, die veel van snuffelen in archieven hield, was blijkbaar met het bestaan van het Compendium bekend (dat, zooals wij zagen, naar de opinie der Batav. Notarissen heel geene kracht van wet had), meende dit te kunnen toepassen en had het daarom aan den Opz. gezonden; aan algemeene toepassing valt echter niet te denken. In het algemeen gold wat Nederburgh schrijft (Verhandeling over de Vragen enz. p. 30): „De wetten en zeden der Javaanen eerbiedigende, heeft men hun het ongestoord genot daarvan gelaten, ja, voor zo ver zulks te passe kwam, zich daarnaar geschikt, zodat zelfs in alle die provintiën, alwaar de Comp. de volstreckte opperheerschappij bezit, tot op dit ogenblik de Javaan geoordeeld wordt volgens zijne eigen wetten, leeft naar zijne voorouderlijke gewoontens”. Dat het Compendium niet als wet gold in de Preanger, blijkt uit R. 8 Aug. 1806 (P. XIV, 329), waarbij wordt vastgesteld dat in boedels van personen uit „de Jacatrasche Regentsch. en

Preangerlanden", welke gedurende hunne relegate te Batavia instaat overlijden, zal worden gehandeld „naar de wetten en costumen van de regentschappen, waartoe de overleedene personen behooren" door den Gecomm. buiten bemoeienis van Boedelmeesteren (vergel. § 2376 noot).

Aard der rechtspraak van Schepenen. Nic. Engelhard noemt de recht- § 2441 spraak van Schepenen R. 20 Dec. 1800 eenvoudig „miserabel"; volgens hem werden booswichten gewoonlijk wegens gebrek aan bewijs weer losgelaten. Het R. 3 Juli 1801 geïnserieerde rapport, waarvan dezelfde een der opstellers is, verklaart dat „volstrekt geen andere zaken aan de Justitie behooren overgegeven te worden om na het stricte recht af te doen, dan misdaden van een zwaare natuur, waarvan de bewijzen volleedig zijn en dus het maar op de executie der wetten aankomt, of zaken, zwaare delicten betreffende, die door scherper examen (*de pijnbank*) in staat van wijzen moeten gebragt worden". Administratieve afdoening was dan ook zoozeer de praktijk, dat het onnoodig is in dit verband uit te weiden over de bezwaren, verbonden aan de rechtspraak van Schepenen over Preangervolk; deze menschen werden alleen naar die rechtbank verwezen als er voldoende bewijs was tot eene veroordeeling. Uit meerdere overeenkomstige getuigenissen willen wij dat aanhalen van het rapport in R. 3 Juli 1801: „De afschrik, die de bovenlanders hebben voor de citatie op het Stadhuis, en welke moeite het kost om hen na de stad te krijgen, is ongelovelijk, en met eene volkomene bewustheid kunnen wij zeggen dat de Schepensbank, schoon ze inderdaad recht oeffent en het kwaad door straffen tracht tegen te gaan, echter metterdaad meer kwaad dan goed aan de bovenlanders toebrengt", o. a. omdat „zij dikwijls niet genoeg verstaan worden of zelfs niet genoeg verstaan"; en verder: „Het is te verwonderen dat de crimineele praktijk, zoals die na § 2442 onze Hollandsche manier van regtsplegen alhier in gebruik is, niet voor lange is geagt hier van geen applicatie te zijn, daar het Collegie van Schepenen tog reeds voorzien geweest is van mannen die de onmogelijkheid zeer wel beseft hebben om na onze wetten over de bovenlanders recht te oefenen, en immers leevert nog dagelijks de ondervinding bewijzen op, hoe traag de voortgang van de Justitie is in alles, en dat bijna geen zaak afgedaan zoude kunnen worden, waanneer alle formaliteiten in agt genoomen wierden die het regt vordert, waarom men wel verplicht is, om eenmaal afdoening van zaken te hebben, van de gewoone voorschriften te glissee-ren. Vordert de noodzakelijkheid intusschen, dit in het eene geval te moeten doen, wat zwarigheid kan men dan maken om in die zo weinig con-venicerende praktijk in crimineele zaken eene verandering te maken, meer geschikt naar de geartheid van den Javaan en de constitutie van dit land? Hoe gemakkelijker en eenvoudiger de administratie van Justitie (*d. i. de rechtsbedecking*) gemaakt kan worden, hoe gedugter dezelve zal zijn voor de bovenlanderen".

Van de rechtskennis der leden van het Schepencollege is het moeilijk zich een te min denkbeeld te vormen, in aanmerking genomen de soort menschen waaruit de Regeer. elk jaar dat lichaam samenstelde; gegevens daaromtrent staan mij echter niet ten dienste, en wij moeten oordeelen naar analogie. Nog in 1821 (zie Roorda van Eijsinga o. l. I, 2, 40) zat in den Raad van Justitie te Makassar niet één lid dat in de rechten of iets anders had gestudeerd of „eenige solide kunde” bezat; de leden plachten blindelings den President te volgen, die een knoeier was; de Fiscaal was de gelukkige eigenaar van „een regtsgeleerd boek”, waaruit hij aanhaalde „hetgeen hem zoowat te pas komt”.

§ 2443 *Getuigen.* Bij opzending van misdadigers uit de Preanger werden vermoedelijk in den regel de getuigen niet mede afgebracht, maar werd het overmaken der stukken als voldoende beschouwd; wij zagen in § 2379 een voorbeeld. Kwamen de getuigen echter wèl af, dan genoten zij natuurlijk de gewone behandeling.

Eene Resol. van Schepenen van 30 Aug. 1690 spreekt van personen „die voor een dag of twee in de boejen werden gelogeert on'tot het geven en recolleren van getuijgenissen in criminele saaken ter eerste vergaderinge bij de hand te sijn”. Men begrijpt dat als er overvloed van „saaken” was, die „eerste vergaderinge” soms wat lang wachten liet. Chastelein spreekt niet van de opsluiting der getuigen, maar vermeldt (Memorie p. 226) dat zij „somwijlen een week off twee in de stad werden opgehouden”. R. 3 Oct. 1780 zegt dat zij „geduurende het geregteijk onderzoek twee à drie dagen in de stad moeten blijven en dan meerder verteeren als zij gewoon zijn in hunne armoedige huisgezinnen te docn”; Schepenen worden daarom gemachtigd, de afgekomen inl. getuigen „geduurende den tijd dat zij tot het geregteijk onderzoek hier moeten blijven, naar redelijkheid te defroieeren”. Nic. Engelhard verklaart R. 23 Aug. 1799 dat zij „dagen, om niet te zeggen weeken, in de stad opgehouden worden”. Uit zijne correspondentie met den Command. te Buitenz. zien wij intusschen dat hij zelf een opgezonden getuige in hechtenis had gezet (6 Sept 1799). Van Lawick zegt in 1806 (§ 2424
 § 2444 noot) dat „eene geheele campong” wel moet afkomen om te getuigen. De Consideratiën der Staatscommissie (Mijer, Verzameling p. 186 e. v.) weten mee te deelen dat de getuigen te Bat. zoolang moeten „verblijven als de Justitie hen meent noodig te hebben; zij blijven dus zomtijds weeken lang van hunne neeringen en huisgezinnen verwijderd, en meermalen ziet men hen in dien tijd de slagtoffers worden van het Bataviasch klimaat;..... zij moeten daartoe doorgaans door dwang worden genoodzaakt en te Batavia in civiele bewaring worden gehouden om voor te komen dat zij zich niet terstond weder absenteeren”. Toen Daendels echter had geschreven (Staat p. 15): „In de regtspleging bij Schepenen te Bat. was een schreeuwend misbruik ingeslopen, om namelijk de Jav. getuigen in criminele zaken gedurende

den geheelen loop van het proces in de boeijen (1) te sluiten en op den voet van criminele gevangenen te behandelen", vond Nic. Engelhard zich geroepen te verklaren (Overzicht p. 75) dat dit „onwaar" was, en dat de getuigen uit de Ommel. werden gelogeerd bij de kampongcommandanten bij wie zij stonden ingeschreven. Dit zal *toen*, in 1816, wel inderdaad zoo zijn geweest, want een besluit der Bench of Magistrates van 28 April 1812 bepaalt dat de inl. getuigen uit de Ommel., die tegen 15 Mei a. s. voor den Raad van Justitie moeten verschijnen doch geen onderkomen hebben, op Gouv. kosten zullen worden gehuisvest bij een der inl. Commandanten. Over het detineeren van getuigen te Samarang in de gevangenis zie § 2455. Wat lichamelijke tuchting van weerbarstige getuigen aangaat, wij weten dat Daendels de rotan tegen hen wettigde (§ 2686), maar het gebruik daarvan zal wel vóór hem bestaan hebben; zie § 2413. Nog Proc. 11 Nov. 1814 vinden wij als een der redenen waarom de Ass. Resident van Buitenzorg van Heerd op zijn chef Macquoid gebeten was, aangegeven dat deze chef hem, toenmaals slechts Scriba, een verwijt had gemaakt omdat hij ongezeggelijke getuigen had laten afrossen.

Proc. 12 Juni 1812 wordt voorgesteld aan getuigen in crimineele zaken een reisgeld te vergoeden van een stuiver per paal; het blijkt niet duidelijk of dit toen is aangenomen, maar reeds Proc. 21 Jan. 1812 ziet men uit het reglement voor het Court of Requests dat getuigengeld werd verstrekt. Proc. 1 Jan. 1816 vinden wij een post voor getuigengeld in crimineele zaken op het budget van 1812/3, en uit stukken van 1814 blijkt dat bij de crimineele gerechtszittingen in de Ommel. de getuigen 2 st. per paal reisgeld ontvingen, direct betaalbaar.

Strafoefening in loco delicti. Een algemeene last hiertoe, in 1710 door § 2445 XVII^m uitgevaardigd (P. IV, 4), bedoelt natuurlijk meer bijzonder de rechtspleging op de buitenkantoren. R. 30 Nov. 1747, waarbij de Landraad te Samarang wordt opgericht, schrijft voor, „alle crimineele vonnissen van dien Raad soveel mogelijk te doen executeeren ter plaatse daar de delicten zijn geperpetreerd, dan wel ten minsten op de passebaan van den Regent van dat district".

In het Bataviasche vinden wij reeds vroeger (zie § 2416 e. v.) gevallen van tenarbeidstelling in Krawang van aldaar veroordeelde misdadigers; een dergelijk geval in Parakanmoentjang, zie § 2396. Doch eerst bij R. 3 Oct. 1780 worden Schepenen gemachtigd „bij een extraordinair geval voorname hoofdmisdaden, die bij of omtrend de veldschans M^r. Cornelis en Tangerang worden geperpetreerd, voor een enkele keer met voorkennis en toestemming van den Heer G. G. op die plaatsen te straffen". Het R. 3 Juli 1801

(1) Clive Day o. l. pag. 154 vertaalt dit ver- | de „boei", zooals de Inl. nog heden zegt.
keerd „in chains". Het is enkel de gevangenis, |
Priangan

geinsereerde rapport van N. Engelhard c. s. dringt aan op tenuitvoerlegging van lijfstraffen beneden den dood op de pasars der Ommel. en wel op pasardag, wat vooral tegen buffeldiefstal heilzaam zou werken; eerst bij R. 25 Maart 1803 werd afstraffing op die pasars in zekere gevallen toegestaan. Bij R. 2 Juli 1802 worden twee Bandoengers, verdacht van paardendiefstal, tot 10 jaar ketting verwezen „om dusdanig in de hoofdnegorij van het opgemelde regentsch. Bandong voor de kost zonder loon ten arbeid gesteld te worden”. R. 24 Sept. 1802 wordt een Inl, suspect van buffeldiefstal, veroordeeld tot eene „gevoelige correctie” en 5 jaar ketting, door te brengen te Buitenz.; R. 22 Oct. 1802 krijgt een losbandig inl. jongmensch een jaar ketting te Buitenz, R. 27 Dec. 1802 twee Soemedangsche Hoofden respectievelijk $\frac{1}{2}$ en 2 jaar ketting „om in de hoofdnegorij van dat regentsch. dusdanig ten arbeid gesteld te worden”; evenzoo een ander Soem. Hoofd R. 22 Oct. 1805. Bij R. 25 Maart 1803 worden een paar Bandoengsche en Soemedangsche Hoofden veroordeeld „in de respectieve hoofdnegorijen publiek” te worden afgestraft en daarna 3 jaar ketting te ondergaan „in het regentsch. waaronder zij sorteeren”. R. 6 April 1804 krijgen twee Inl. kettingstraf, te ondergaan te Tandjoengpoera; evenzoo R. 8 Febr. 1805; 21 Maart, 23 Mei, 11 Nov. 1806 (in dit laatste geval voorafgegaan door eene afstraffing elders in de hoofdnegorij). R. 15 Febr. 1805 wordt een Soemedangsche Hoofd verwezen tot afstraffing in de hoofdnegorij Soem. en 5 jaar ketting te Tandjoengpoera; R. 14 Juni 1805 een Djampangsch Hoofd tot eene dracht rotanslagen te Tjiandjoer en 2 jaar ketting aldaar; R. 21 Oct. 1806 een Krawanger tot 3 maanden ketting te Tjikao; R. 7 Aug. 1807 een Bandoengsch Hoofd tot 3 jaar ketting te Tandjoengpoera.

Het is echter mogelijk, dat deze gevallen minder eene innovatie waren in zoover de straoefening in loco delicti dan wel in zooverre zij op last der Regeer. geschiedde, niet van den Regent, wiens uitspraken natuurlijk steeds binnen zijn regentsch., speciaal ter hoofdnegorij, werden ten uitvoer gelegd.

§ 2446 *Terechttellingen.* Eene Resolutie van 1656 (P. II, 221) spreekt van „soo volckrijcke plaetsen en frontiersteden als dese stad Batavia is”, waar extra voorzorgen voor de veiligheid noodig zijn. Het in den tekst gevoegde citaat uit Tappen is bij hem te vinden p. 206; hij was bij het neerschrijven dier woorden wat ontstemd door de herinnering dat hem te Bat. driemaal door matrozen de hoed van het hoofd was gestolen. Allen die over de lijfstraffelijke rechtspraak in het oude Bat. spreken, zijn het er over eens dat deze bij uitstek hardvochtig was. Het ellendigste voorbeeld dat ik ken is R. 28 Febr. 1730, waarbij een vonnis wordt geapprobeerde dat tien Chineezzen tot empaleering voor het Stadhuis veroordeelde wegens „gecomplotteerde hujsbraken”. Dit is trouwens eene cause célèbre geweest, waarvan met afschuw wordt gewaagd in de „Droom”. Het oudste voorbeeld van empaleering

te Bat. is R. 8 April 1683, maar reeds in 1640 bij het beleg van Malakka ziet men de onzen een paar Maleiers „levendig empaleeren” omdat zij den vijand hadden geholpen (Berigten Hist. Gen. Utr. VII, 1, 180).

Echter werd in de 18^e eeuw het lijfstraffelijk recht te Bat. (evenals in Europa, zie § 718) zeer veel zachter. Opmerking dienaangaande verdient eene uitlating van de Commissie van rapporteurs in zake de herziening der Batav. Statuten, welke verklaart (P. IX, 17), niet te kunnen inzien „van wat nut het zijn kan, straffen te stellen die zo weinig evenredigheid met de misdaad hebben, dat geen Christelijke regter in de wereld deselve met een gerust gemoed zoude kunnen appliceeren, en dewelke een ieder dierhalven voorshands weet maar bullebakken (1) te zijn”. Een bewijs van de verzachting § 2447 der zeden, van de Europ. ingezetenen vooral, is het verminderen der gevallen van amok. Reeds aan Valentijn viel dit na eene afwezigheid van ettelijke jaren op, en de Dagregisters bevestigen dit geheel; de behandeling der slaven moet dus veel verbeterd zijn. De Regeer. verraadt eene toenemende verzachting o. a. in R. 8 Maart 1701, waarbij een soldaat wordt gepardonneerd van 3 dagen zitten op het houten paard (een houtblok met een scherpen rug, waar soldaten en matrozen met een gewicht aan de beenen à cheval op werden gezet), en wel omdat hij daardoor „voor al sijn leven eenig swaar letsel soude kunnen becomen”. In Coen's tijd zou geen mensch zich om dat letsel bekreund hebben. Terwijl men verder in vele Dagregisters van omstreeks 1670 aan het einde der maand eene imposante lijst van verrichte executies vindt, is het aantal terechtstellingen eene eeuw later zeer verminderd. In de Dagr. van 1746 tot 1807, die ik na elkaar heb doorgelezen (ze zijn kort en onbeduidend), wordt de straf van empaleering maar één of tweemaal vermeld. Wanneer men dan ook bij Stavorinus (Reis Bengalen I, 234) en Haafner (Palanquin I, 143) beschrijvingen vindt van deze verschrikkelijke lijfstraf, dan moet men onthouden dat het afgrijselijke altijd sterk de aandacht trekt, al is het zeer zeldzaam. Prior (o. l. pag. 183) gaat zelfs zoo ver om te zeggen dat te Bat. de terechtstelling „meestal” door empaleering geschiedt. Mag men eenigszins afgaan op de nauwkeurigheid der Dagregisterhouders in dergelijke dingen, dan zijn er in de laatste helft der 18^e eeuw jaren geweest waarin heel geene kapitale executies plaats hadden. Omstreeks 1770 is het aantal der door Schepenen tot lijfstraf verwezen personen misschien een dozijn per jaar, en later wordt het nog geringer, zooals ook P. XII, 572; 573 onomstootelijk blijkt uit de opgave wat de Scherprechters in 1795 en de twee volgende jaren uit de terechtstellingen hadden getrokken in verband met het daarvoor geldende tarief; in 1796, lezen wij daar, had de Raad van Justitie

(1) D. i. een mombakkes. Een stuk van 1679 (Berigten Hist. Gen. Utr. V, 2, 106) noemt zekere vesting „een geschilderde *bullebak*”, d. i. even onschadelijk als een geverwd mombakkes.

Dagr. 1664 p. 423 worden zekere oorlogstoerustingten „maer een *bullebak*” genoemd, d. i. eene ijdele bedreiging.

§ 2448 heel geene executie gehouden. Men houde daarbij echter in het oog, dat zeer velen in de gevangenis stierven, alvorens de op gezette tijden te volvoeren executie plaats greep. R. 27 Maart 1804 wordt dan ook gezegd dat „de Drossaard der Bat. Ommel. met crimineele proceduures overlaaden kan worden”. Ik moet erkennen dat nog in 1771 door Morgenstern uit Batavia wordt geschreven (o.l. pag. 256): „Man sieht hier oftmals die entsetzlichsten Executionen”, vooral van slaven; „das Rädern und Spieszen sind die gewöhnlichsten Strafen”; doch ook hier is grove overdrijving, en blijkens de toenmalige Dagreg. werd velerlei met geeseling e. d. bestraft, waarop vroeger de dood stond, zooals verschillende vormen van diefstal en zelfs poging tot moord. Zoo wordt bij R. 18 Juni 1801 bepaald, dat de bij plakkaat van 31 Maart 1778 op buffeldiefstal gestelde straf van geeseling, brandmerking en 25 jaar ketting, voortaan facultatief zal zijn, ter beoordeeling van den rechter; in de 17^e eeuw had hierop de dood gestaan, zooals R. 27 Jan. 1688 blijkt, welke straf was bevestigd bij plakk. van 21 Oct. 1688 (P. III, 244, 14), doch bij de Batav. Statuten van 1766 (P. IX, 192, 6), wanneer het misdrijf voor de eerste maal werd gepleegd, was gemitigeerd tot geeseling, brandmerking en 10 jaar ketting.

§ 2449 Executies door Schepenen vind ik in het Dagr. vermeld op 23 Mei, 29 Dec. 1753; 25 Mei, 21 Dec. 1754; 24 Mei 1755; 21 Mei, 17 Dec. 1757; 24 Mei, 16 Dec. 1758; 19 Mei, 22 Dec. 1759; 21 Mei 1760; 23 Mei, 9 Dec. 1761; 26 Mei, 29 Dec. 1764; 28 Mei 1774; 29 Mei 1790; 26 Mei, 29 Dec. 1792. Wat de jaren aangaat maakt dit lijstje op volledigheid geene aanspraak, wèl wat de dagen in een bepaald jaar betreft. Wij zien dus dat meestal maar twee executies per jaar plaats hadden (heel anders dan het „oftmals” van Morgenstern), de eerste eenige dagen vóór de jaarlijksche hernieuwing van het College op 30 Mei, den dag der verovering van Jacatra. Dit is de in een stuk van Febr. 1808 vermelde „voorjaars-executie”; ik vermoed dat dan op dit volksvermaak een feestmaaltijd van het aftredende College volgde. De tweede executie was in December. Ook te Amsterdam was het de gewoonte, de te houden terechtstellingen te laten oploopen tot een zeker aantal sujetten tegelijk aan het belangstellend publiek kon worden gepresenteerd (Bontemantel I, 58), misschien ook omdat de beul expres uit Haarlem moest komen; een vaste dag was het daar echter niet. Het verloop eener terechtstelling blijkt uit Resolutiën van Schepenen van 1812: „onder het kleppen van de klok” worden de armezondaars uit de boeien in de vergaderzaal gebracht en hunne namen opgelezen; dan worden zij „onder een tweede klokkegeklep” naar de strafplaats geleid; „onder het kleppen ten derde maal” begeven Schepenen zich „naar het balcon”, alwaar hun Secretaris de vonnissen voorleest; hierna heeft de executie plaats; dan begeven Schepenen zich terug naar hunne vergaderzaal en doet hun Secretaris van het voorgevallene rapport aan den Landvoogd.

Wat den Raad van Justitie aangaat, in bovenvermelde jaren vind ik § 2450 executies daarvan opgeteekend: D 29 Sept. 1753; 23 Febr., 15 Juni 1754; 24 Sept. 1757; 9 Sept. 1758; 22 Sept. 1759; 2 Aug. 1760; 18 April, 12 Dec. 1761; 19 Juni 1773; 13 Oct. 1792; hier was dus van een vasten datum geen sprake. Hofhout beschrijft (o. l. pag. 91) hoe bij terechtstellingen de poorten werden gesloten en de gerechtsplaats door soldaten in dubbele gelederen omgeven, terwijl de cavalerie door de straten patrouilleerde ook „om oproeren, die dikwerf ontstaau, te dempen”, en hoe die dragonders op de menigte insabelden zoodra er zich teekenen van verzet vertoonden. R. 12 Juli 1712 wordt „een oloop der Inlanders” vermeld als eene mogelijkheid waarmee men bij executies te rekenen had. Op een der platen-Rach ziet men eene executie binnen het Kasteel, dus van den Raad van Justitie: een bijna twee mannen hoog schavot is omgeven met eene rij soldaten met gevelde bajonet; dragonders patrouilleeren met getrokken sabel, terwijl de (overigens in gering getal, misschien omdat anders de teekening overladen zou worden, aanwezige) toeschouwers, waaronder ettelijke in koetsen, bovendien door een paar expres daartoe geplante stukken geschut in bedwang worden gehouden.

Reeds Chastelein spreekt in 1705 (Memorie p. 229) van den „grooten § 2451 afschrik van 't stadhuijs” onder den Inl. in de Ommel.; elders blijkt (§ 2510) dat nog in 1801 de Inl. de executies aldaar als menschenoffers beschouwde; trouwens, Van Deventer zei in 1908 in de Tweede Kamer dat dit nog heden ten dage 't geval is; dat de Inl. er offers in ziet, welke de Kompanie noodig acht om zich staande te houden. De Regeer. zelve spreekt R. 14 Oct. 1806 van de „algemeene vooroordeelen bij den Inl. tegens de Justitie”. R. 3 Oct. 1780 erkent zij dat „de uitvoering der straffe aan de misdadigers zelden in de bovenlanden bekend word”. Een stuk van Febr. 1808 zegt: „Zo nog een misdadiger zijn veroordeelt leven rekt tot den tijd, eens of tweemaal in 't jaar, bestemd om vonnissen te executeeren, wort (*op*) een dader, binnon de stad, na door eene witte kleeding onkenbaar gemaakt te zijn, in een oogenblik van algemeene menschenrust (1) zonder kennis van iemand uijt de Bovenl. zijne straf toegepast”, zoodat Schepenen R. 10 Mei 1808 het noodig vinden „tot wegneeming van veele vreemde ideeën dat bij executiën de verzamelde menigte wete, waaromme aan eenig delinquent straffe word g'infligeert”.

Gevangeniswezen. Men weet hoe weinig sentimenteel gevangenen vroe- § 2452 ger behandeld werden. Iemand die bij wijze van straf gedetineerd was in 't Bataviasche gekkenhuis, schrijft D. 1664 p. 490 dat het hem „swaer en verdrietig is, langer in deze besmettelijke kerker, opgehoopt met adders, ongediertens en excrementen, geboeijt te moeten leggen, quijnende en vergaende

(1) Misschien wordt bedoeld: in den namiddag als de meesten slapen; maar trok dan het | waarschuwend klokgeklep de aandacht niet?

in een gedurige besmettelijke stank". R. 29 Aug. 1692 blijkt dat in het armenhuis binnen de stad 309 personen van beide geslachten en elken leeftijd verblijven. Uit R. 21 Maart 1710 ziet men dat het nieuwe stadhuis bevat „5 verwulfde gevangenhuijsen, als 2 onder de vergaderkamer van d’Raad van Justitie en 3 onder die van Schepenen”. Dit zijn de nog heden aanwezige. R. 11 Dec. 1714 klagen de presidenten der beide Collegiën van Justitie over de ongezondheid „der steene off onverwulfde (*lees: overwulfde*) gevangenhuijsen onder het vernieuwd Stadhuijs”, die „door gebrek van genoegsaeme lucht gansch dompig, onderaerds en vogtig zijn, soodat geene patienten sonder het verlies van haere gesontheit al is het ook maar een korten tijd daarin kunnen werden bewaert”; besloten wordt, de luchtgaten te vergrooten. De Resident van Cheribon schrijft in zijn rapport van 7 Sept. 1720 dat hij alle suspecte Inlanders verwijderd of in den ketting geslagen heeft, hetgeen hij blijkbaar als eene daad van menschlievendheid beschouwt „omdat door een al te lang zitten eer men dikwils bewijzen tot overtuiging van de zaak krijgt, de gevangenen t’eenemaal verstijven off lam werden (*d. i. beriberi krijgen, zie B. 34, 18, 2*), daar se in de keeten soo ligt geen noot van hebben, wyl men de soodanige dan dagelijx het fort laet vegen, de waterloosinge laat schoonhouden en de batterijen van het overvloedige gras t’eenemaal ontblooten”, het welbekende sprietjestrekken dus, maar in een heuschen ketting. Inderdaad spreekt de auteur der *Voyage to the East Indies* in 1747 and 1748 (London 1762 p. 87) met afschuw van de behandeling der kettingboeven te Batavia, die, paarsgewijs aan elkaar geketend, zonder onderscheid § 2453 van sekse of leeftijd op de beestachtigste wijze geranseld werden. Bij R. 23 Oct. 1731 wordt een negentigtal Palembangers tot den ketting verwezen; R. 14 April 1733 blijkt, dat daarvan nog maar 14 in leven zijn; gemiddeld was er dus elke week een doodgegaan. R. 22 Mei 1736 vindt men eene missive van den Raad van Justitie, waarin „dat degeene die ter sake van crimineele processen (*er is hier sprake van preventieve hechtenis*) in ’s Comp^s. boeijen alhier geconfineert dan wel in stricte hegténisse gezet worden, veeltijds van ellende en gebrek van genoegsame levensmiddelen vergaan”; van den cipier ontvangen zij alleen rijst en zout. R. 25 Sept. 1736 zeggen Schepenen dat „niettegenstaande de meenigvuldige executiën” er in hunne boeijen 437 personen, waaronder 333 slaven, gevangen zitten, te zamen in „3 gevangenkelders mitsgaders 6 mans- en 5 vrouwenhocken nevens een gijselkamer en een donker gat”. Daar nu de „gevangenkelders” en het „donker gat” wel zullen zijn bestemd voor de tevens vermelde 33 crimineel gedetineerden en 7 gevonnisten, zullen de ongeveer 400 andere arrestanten wel in de gezegde 11 hokken hebben gezeten; het aantal gegijzelden was 64, maar of die allen in de gijselkamer zaten, die wel voor betalenden gereserveerd zal zijn, is te betwijfelen. Het fraaiste is, dat Schepenen deze schrikbarende getallen alleen vermelden om te betoogen dat het op die wijze niet te doen is om

de crimineele gevangenen apart te houden. Over opsluiting van slaven zie P. II, 99; iets anders is P. XII, 1031. Tot R. 18 Juli 1741 kon de cipier van Schepenen maar 3 st. per dag en per gedetineerde declareeren; toen werd het verhoogd tot 4 st., wat bij R. 1 Aug. 1741 ook op de gevangenen van den Raad van Justitie werd uitgebreid; voor beiden wordt het gehandhaafd bij de Batav. Statuten (P. IX, 79, 9). R. 17 Nov. 1772 verneemt men dat inl. gevangenen in de boeien van den Raad van Justitie nog altijd niets genieten dan zout, water en eene „maat” (1) rijst per maand, zoodat het „sober en slegt voedzel maar even voldoende was om niet van honger te vergaan”; daarop wordt aan onchristen Inlanders 3 stuivers extra per dag toegelegd. Bij R. 7 Mei 1790 wordt de „maat” rijst vastgesteld op 3 gantangs, dus 40 \bar{u} , § 2454 hetgeen, zooals R. 22 Nov. 1809 zegt, niet toereikend was om een gevangene „van goede spijs te voorzien”. Volgens eene vermelding in evenge-noemde Resol. declareerden Schepenen 6 st. per dag en per gevangene; wanneer dit, althans wat onchristen Inl. betreft, aldus is vastgesteld, is mij niet bekend. Dirk van Hogendorp (Verzameling van stukken p. 113) spreekt van „de Compagnies-boeijen, de ongezondste plaats in Batavia, waar weinige levendig uitkomen”. Feitelijk is dit de gevangenis van den Raad van Justitie, maar die van Schepenen zal wel niet beter zijn geweest. R. 26 Febr. 1808 wordt gezegd dat de gevangenen „niet zelden de slagtoffers worden van de ongezondheid der boeijen”; in een stuk uit dienzelfden tijd, dat de misdadiger „meestal door lang zitten komt te sterven en zodoende zijn geregte straffe ontsnapt”. Daendels, zeker geen overgevoelig philanthroop, noemt (Staat p. 15 noot) de boeien van Schepenen „akelig” en „de behandeling, welke de gevangenen ondergingen, verschrikkelijk”. Van den Landraad te Samarang zegt § 2455 D. van Hogendorp (Berigt p. 21): „Zelden wierdt er meer dan ééns in een jaar vergadering gehouden, weshalven de beschuldigten zoo lange wagten en zoo wel als de getuigen in de gevangenis blijven moesten, waarin honderden van kommer en gebrek stierven”. Wanneer Proc. 19 Maart 1812 gesproken wordt van gevangenis „which afford no means of securing the prisoner without irons or stocks”, dan worden meer bepaald die op de residentiehoofd-plaatsen van Java bedoeld, welke door C. S. W. Grave van Hogendorp (Beschouwing p. 626) genoemd worden „akelige spelonken, waarin men, om hun uitbreken te verhinderen, genoodzaakt was, deze ellendigen onophoudelijk met de beenen in een blok gesloten te houden”, hetgeen in 1819 werd

(1) Het gewone rantsoen van rijst voor militairen enz. is 40 \bar{u} per maand; zie B. 50, 15, 3. Volgens Valentijn IV, 1, 356 zou eene „maat” rijst 66 pond zijn, hetgeen overeenkomt met R. 21 Febr. 1707, alwaar vermeld wordt dat eene maat rijst $\frac{1}{10}$ last is (zie § 2109 noot) dus ruim 66 pond. Maar P. VII, 790 ziet men dat

behalve die maat van 5 gantangs er ook waren van 4, 3 en 2. Uit een brief naar Cherib. dd. 3 Maart 1736 schijnt te blijken dat de maat rijst te Bat. was $70\frac{1}{2}$ \bar{u} , terwijl een Pekalong-ansch stuk van 31 Oct. 1811 spreekt van „de takker (*rijst*) of 125 \bar{u} ” en Verbeet (Memorie p. 35) van eene „maat van 75 pont” op Banda.

verboden. De ongezondheid van Batavia was echter zoodanig, dat wij 26 Sept. 1797 Nic. Engelhard een aantal arrestanten, afkomstig uit P. moentjang, zien opzenden aan den Commandant te Buitenz. om in diens blokhuis te worden opgesloten, liever dan hen bloot te stellen aan de „injurie van de lugt op Batavia”. Raffles decreteerde wel den bouw van betere gevangenissen, maar, zegt Baud (bij Mijer, Baud p. 94), „geen twee steenen zijn op elkander gelegd” (wat overdreven is). Nog omstreeks 1863 moesten te Batavia „jaarlijks 120 kettinggangers worden aangevoerd om het oorspronkelijk cijfer 100 voltallig te houden” (Natuurk. Tijdschr. v. N.-I. 1883 p. 28).

§ 2456 Wat de verpleging aangaat, uit Paulus Valckenaer's brieven (Gids 1873, III, door Naber) ziet men dat in Mossel's tijd de stadsdokter zelden in de gevangenissen kwam en dat een Ondermeester de patienten aldaar behandelde. Nergens bespeur ik dat in de gevangenissen eene gelegenheid was om zieken te verplegen. Eerst bij R. 9 Nov. 1798 wordt bepaald dat een gedeelte van het om zijne ongezondheid nu opgeheven wordend Binnenhospitaal zal worden aangewezen „tot logies der gevangenen die in de boeien ziek worden”. Wat het vergeten worden betreft, van het Nederland der 17^e eeuw zegt Muller (l. l. II, 131): „Hoe weinig moest niet het rechtsgevoel ontwikkeld zijn, wanneer men er geen kwaad in zag, veroordeelden veel langer gevangen te houden dan hun vonnis eischte”. R. 15 Aug. 1788 vindt men een voorbeeld dat een naar de Kaap verbannen Chin. reeds in 1777 had moeten worden vrijgelaten; een ander Chin. vestigt daarop de aandacht en de loslating wordt toegestaan. R. 28 Aug. 1807 wordt gesproken van „staatsgevangene en andere sedert den jare 1801 tot 1804 successivelijk in 's Raads (*van Just.*) boeien overgebragte en aldaar gedetineerde inlandsche perzonen, van welkers misdaden zowel als van de wettelijk tegens hun gedecreteerde straffen de tegenswoordige leden van den Hoogen Raad van Just. de sporen bij de retroacta van het Collegie van den Hoogen Raad niet konden ontdekken”. Bij Schepenen, die veel meer gevangenen en van meer ordinair slag dan des Raads „staatsgevangene” hadden, zal dit wel veel erger zijn geweest. Duidelijk blijkt dit Proceed. 14 Mei 1816, waar een brief geïnserieerd wordt, op last van den Lt. Gov. Fendall aan de Bench of Magistrates (opvolgers van Schepenen) geschreven betreffende het toenmaals maandelijks ingediende rapport over de gedetineerden (van hetwelk in den Compagniestijd nog geen sprake was); uit dat rapport is eene lijst opgemaakt van personen „who are confined for an unlimited period of time” (in vonnissen uit den Eng. tijd komt eene veroordeeling tot verbanning zonder opgave van termijn zeer dikwijls voor); anderen zijn „under sentence” (d. i. volgens Webster: having had one's sentence pronounced) „without the crime for which they are in custody being stated or apparently even known”; weer anderen zitten er, wier eenige misdaad is dat ze vagebond zijn, geen middel van bestaan hebben; nog anderen zitten „till future order” of op suspicie; de meesten omtrent wie de

Magistrates verklaren dat hunne misdaad onbekend is, zijn opgezonden uit de Ommel. en Buitenzorg.

Aan den cipier van Schepenen waren reeds in 1625 (P. I, 154) twee § 2457 realen toegekend zoowel bij het „incomen” als het „uijtgaen” der gevangenen; volgens de Statuten van 1642 (P. I, 491) „voor in- en uijtslijten een halve reael eens”. Bij R. 28 Oct. 1672 erlangt zoowel de geweldiger als de cipier bij den Raad van Justitie $\frac{1}{2}$ reaal sluitgeld. In 1753 is dit verminderd tot $\frac{1}{2}$ Rd. (P. IX, 79, 7); eerst bij R. 1 Juni 1809 werd aan deze heffing een eind gemaakt, doch 22 Nov. 1809 (P. XV, 1000, e) werd zij weder toegestaan, ten bedrage van 18 stuiver, te betalen door „een ieder die zich onder hunne (*der cipiërs*) custodie bevinden”. Daar de cipier recht had (P. I, 492; IX, 80, 11) tot parate executie wegens zijn sluitgeld, zal een gewone Inlander, die in zijne klauwen viel, wel meestal naakt de gevangenis hebben verlaten, of misschien nog een tijd hebben moeten werken om dit sluitgeld te verdienen. Het bestond van ouds in Holland eveneens (Bontemantel I, 88).

HOOFDSTUK XXV.

§ 2458 *Eigenaardige opvattingen der oude Hollanders.* In Not. B. G. XXX pag. LXXXIV vindt men uit eene Japansche bron het volgende meegedeeld omtrent den handel der Nederlanders: „The articles brought by the first Dutch ships consisted principally of butter, cheese and the like”; de Japanners voelden niet veel voor dergelijke importartikelen en dit was de reden waarom zij waren „unwilling to keep the Portuguese out of the country”; immers de goederen der Hollanders „did not suit Japanese tastes”. Op onze eerste aanrakingen met dat land werpt deze oubolligheid een verrassend licht. Staaltes van onhandigheden onzer Nederl. pikbroeken heeft men maar voor het oprapen uit de oude reisverhalen e. d. Een waardig tegenhanger van den admiraal Sebald de Weerd, die tot den Keizer van Candia in het publiek bordeel-taal durfde richten betreffende zijne gemalin, is de Koopman Balthasar van Eijndhoven, die a°. 1618 te Japara lag en aan wien door den Inl. ten laste werd gelegd (Kron. Utr. Genootsch. 1871, p. 540) „dat hij tot diversche maelen naer vrundtlicke waerschouwinge tegens de kerck (*mesigit*) soude hebben gepist ende sijn gevoech daertegens gedaen”. Leerzaam is het, bij Valentijn en in Rumphius' manuscript Ambonse Historie de reeks van domheden na te gaan, welke den ernstigen Ambonschen oorlog van 1636 verwekten, die Van Diemen's persoonlijk ingrijpen noodzakelijk maakte, oneerlijkheid, woordbreuk, onhandigheid, toute la lyre. Van hier tot bijvb. Rothenbuhler's rapport omtrent Soerabaja (Verh. B. G. XLI) is eene groote tusschenruimte.

§ 2459 *Kunde der Regeering.* Omtrent de onkunde der Regeer. omstreeks 1670 en later zie § 47; 579. Hare latere onbekendheid met de geographie der Preanger blijkt o. a. uit de onderstelling D. 7 Sept. 1684 dat Bodjonglopang zou kunnen vallen bewesten de rivier van Pamanoekan. Hoe weinig gegevens men omstreeks 1740 betreffende dit onderwerp bezat, blijkt het best uit Van Imhoff's reisverhaal van 1744 (Bijlage XXXI), hetwelk den indruk geeft dat hij ten eigen behoeve gegevens verzamelde, die anders niet te zijnen dienste stonden; omtrent Djampang deelt hij het een en ander mee dat den toets der kritiek niet kan verdragen (B. 31, 36, 4). De zonderlinge grensaanduiding van Tanggeran vermeldden wij in § 251. Krasser is, dat Mossel in 1753

(De Jonge X, 207) onder de aan Bat. direct onderhoorige regentsch. ook Soekapera opnoemt. Toen Mossel P. moentjang en Soemed. onder Cherib. wenschte te plaatsén, nam hij de prulkaart van Valentijn en „bevond” met hulp daarvan (R. 12 Mei 1758) dat Soemed. veel dichter bij Cherib. dan bij Bat. lag, P. moentjang ongeveer in het midden. Eene dergelijke onkunde verklaart hoe het mogelijk was dat de Regeer. den 17 Juni 1751 op een mij niet bekend schrijven van den Resid. van Cherib. antwoordde: „Omtrent Limbangan zal UE. ons moeten berigten waar 't legt, of 't een prinsdom of regentschap is, om ons vervolgens over UE. behandeling te verklaren”. De Klerk verwacht B. R. 4 Dec. 1777 het Tjiandjoersche district Pagadoengan met het Pamanoekansche Pagaden. Van nagenoeg totale onbekendheid met § 2460 de zuidkust getuigt de last R. 18 Maart 1780 aan den Command. te Buitenz. om inlichtingen in te winnen „hoedanig het gelegen is met de baaien, havenen en rivieren aan dien oird”; de scheepskapitein Baane vond daar „met verwondering een allerijsselijkste groote baaij”, zegge a°. 1800! Dit is veel erger dan dat Valentijn meende dat Bandong de naam was van een vulkaan (B. 23, 167). Van de streek bewesten den benedenloop der Tjitaroem zegt Daendels (Staat p. 60): „Schoon dezelve te midden van de meest bebouwde landen en in de nabijheid van Batavia gelegen was, zoo was zij echter bij de Europeërs bijna niet bekend”. Over kaarten vergelijkte men § 2460 e. v.; hier noteer ik alleen, dat Van Motman 15 Juni 1809 verklaart dat „men tot heeden toe zelfs nog geen accurate kaart van deese landen (*de Preanger*) heeft kunnen verkrijgen”. Uit de woorden van De Klerk (R. 4 Dec. 1777, zie § 1279) blijkt dat tot dusver de Regeer., de G.-G. daaronder begrepen, in alles wat de Preanger betrof in het donker had getast, zelfs volstrekt niet bevroedde welke baten die landen afwierpen of konden afwerpen. Het vervolgens door Craan en Radermacher ontstoken licht (omtrent de jaarrapporten zie beneden) was ver van helder. Nog R. 4 Oct. 1796 spreken Comm.-Gen. van de „differente begrippen” omtrent den aard en het bedrag van het inkomen van den Landcommissaris, dat toch zoo nauw samenhang met de welvaart der bevolking, welke „differente begrippen zig niet alleen bepalen tot het onkundig gemeen”; de Raad-Ord. J. H. Wiegerman verklaart daarbij: „Ik wil wel bekennen dat mijn doorzicht in de zaaken en schikkingen over de Bovenl. niet toerijkende is, om daarover met de nodige gronden te oordelen”; het Raadslid A. C. Mom zegt dat „zo niet verre de meeste Heeren Leeden, altans ik” te dien opzichte in onzekerheid verkeer, en zijn collega C. M. Neun verzekert ronduit er onbekend mee te zijn. Omtrent de geringe § 2461 vertrouwbaarheid der rapporten van Nic. en P. Engelhard zie § 907; 916; 918; toch behooren die van laatstgenoemde onder de bruikbaarste bronnen omtrent de Preanger, terwijl de eerste de feitelijke auteur is van Nederburgh's Consideratiën, welke, ofschoon slechts beoogend na te gaan „of uit de Jacca-trasche en Preanger Regentsch., onder Bat. sorteerende, voor de Comp.

meerdere voordeelen dan thans te behalen zijn" (Consid. p. 126), een blik geven in tal van weinig bekende zaken en de basis voor verder onderzoek hadden kunnen zijn. Als oudere bronnen kende N. Engelhard echter alleen Valentijn, Mossel's Aanmerkingen en een paar contracten en Resoluties, zie B. 20, 11. Een voorbeeld van grove onkunde der Regeer. in een maatregel van bestuur is o. a. R. 8 Sept. 1739, waarbij de vergunning, aan Inl. te verleenen om uit hun regentsch. te verhuizen, afhankelijk wordt gemaakt van de medewerking des Regents, wiens eigenbelang natuurlijk steeds meebracht den emigrant aan te houden. Nog krasser is de afschaffing, zonder een spoor van onderzoek of gedachtenwisseling, bij plakkaat van 1 Nov. 1805 van „alle servituten die tot ontmoediging van den Javaan strekken" behalve djakat en tjoeke (1). Trouwens, nog in 1870 werd geschreven (T. N. I. 1870, II, 272): „Men weet nog op verre na niet, welke lasten op de bevolking (*der Preanger*) drukken", zoodat in officieele stukken zelfs gedaan werd alsof de kleine man niet $\frac{1}{10}$ van zijn oogst aan de Hoofden en $\frac{1}{10}$ aan djakat opbracht. Eenige jaren vroeger verklaarde Holle (T. B. G. XVII, 317) dat destijds bijna niemand iets wist van de geschiedenis van ons bestuur over de Preanger, en „men zich bij een louteren naam, Preangerstelsel, nederlegde, zonder dat bestuurders of bestuurden uitsluitel wisten te geven omtrent zijne beteekenis". Men vergelijke de opmerking in § 2066 i. f.

§ 2462 Wat de belangstelling in patria betref, reeds in 1622 werd geklaagd (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1871 p. 338) dat „de Bewinthebbers, Godt bertert, weijnich van den stant van Indien weeten", omdat zij zich te veel vergenoegen met de officieele waarheid. Men neme eens kennis van de extracten, door het Haagsch Besoigne gemaakt van de in de vergadering van XVII^{en} te behandelen brieven uit Indië (bij De Jonge IX, 77 e. v.; 90 noot); men zal dan zien dat de belangrijkste Indische gebeurtenissen zelfs geene vermelding waard gekeurd werden, als er geene financieele belangen mee waren gemoeid; oorlog en vrede, verandering op den Mataramschen troon e. d., het telde niet tenzij in rijksdaalders en stuivers. Gehcel in dien geest is ook de sprokkeling uit de papieren van een Bewindhebber in het midden der 18^e eeuw (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1873 p. 558 e. v.): den ganschen bloedigen en verwoestenden oorlog, die tot de creatie van Djokja leidde, vat de man aldus samen: „Javaas Oostkust. De vrede door Hartig (*sic*) geslooten"; het kreupele Hollandsch van dit lid van Heeren Principalen is al even aanstootelijk als de bekrompenheid van zijn blik; niets ziet de stoffel dan personen- en dubbeltjeskwesties. Zoo verklaart het zich, hoe Mossel's zoo belangrijke Aanmerkingen van Dec. 1751 eerst in den brief van 4 Oct. 1756 door XVII^{en} een

(1) Dit plakkaat is inderdaad gepubliceerd doch bij R. 10 Dec. 1805 (waaruit die publicatie blijkt) voorloopig buiten werking gesteld om de Commissie Walbeek e. s. de vrije hand te laten.

koel bedankje waardig worden gekeurd, zonder dat een woord aan den inhoud werd gewijd; zoo ook, dat de Majores volmaakt onverschillig bleven voor de toezending der Bataviasche Statuten (P. IX, 25).

Terecht merkt Van Polanen op (Brieven p. 13): „Van eene kamer van § 2463 XVII leden, door eene soort van rotatie daarin geplaatst en gedurig afgewisseld, konde men die aanhoudende onafgebrokene applicatie en die volkomen gecompliceerde kennis, welke met dat uitgebreid bestuur verbonden waren, niet verwachten”. Vandaar dat het Haagsch Besoigne (Lauts o. l. IV, 79) grootendeels de correspondentie met Indië deed en dat XVII^{en} zelf vermoedelijk bij hunne beslissingen soms in het donker rondtasten. Zelfs de kennis van zuiver commercieele zaken was onder hen te loor gegaan, naarmate hun College meer uit ambtenaren werd samengesteld. In 1743 werd besloten (Klerk de Reus o. l. pag. 29) *ook* kooplieden tot Bewindhebber te benoemen; over het benoemen in de 17^e eeuw van een deel der Bewindhebbers uit kooplieden die niet in de Regeer. zaten, zie Bontemantel I, 147. Elias heeft aangetoond (o. l. I pag. CLXIV) dat na de omwenteling van 1748 de Amsterdamsche regenten, die zich vroeger uit den handel hadden teruggetrokken, zich niet meer zoo zeker gevoelden van hun ambtelijk leven en daarom tot aan den val der Republiek weer persoonlijk deelnamen aan handel en bedrijf; dit heeft ongetwijfeld een gunstigen invloed uitgeoefend op het peil der zaakkennis van Heeren XVII^{en}, en toch ziet de Ind Regeering zich R. 26 Aug. 1773 genoodzaakt, naar aanleiding van eene opmerking uit patria die Heeren te herinneren dat witte peper precies hetzelfde is als zwarte, alleen verschillend bewerkt. En die kinderachtige terechtwijzing betrof een der belangrijkste artikelen van de commercie der Compagnie!

Opmerking verdient echter ook, hoe buitengewoon moeielijk het moet § 2464 zijn geweest, zich in de Indische zaken in te werken. Eerstens: de geheimhouding der Comp. werkte als een domper; men moet die echter beschouwen in het licht van den tijd en zich te binnen brengen, dat het bijvb. in het verlichte Engeland langen tijd niet veroorloofd is geweest, verslagen van Parlementsittingen te publiceeren (Macaulay, History Chapt. XIX; Essays over Horace Walpole en den Earl of Chatham). Dan het gebrek aan boeken. Na Valentijn is er al heel weinig. De in 1782 e. v. te Amsterdam in 4 deelen uitgegeven compilatie „Batavia in derzelver gelegenheid” enz. heet volgens de voorrede „ongelooflijk veel moeite en naspooring gekost” te hebben; de bronnen zijn echter vooral Valentijn en de oudste reisverhalen, die op de zotste wijs door elkaar geflanst worden. Uit de beschrijving van Java blijkt, dat de compiler nooit van een afzonderlijk Djokja heeft gehoord; hij beweert dan ook (I, 29) dat sedert Valentijn „weinig onlusten van eenig belang” op het eiland zijn voorgevallen behalve de Chineezenmoord. Van den grooten Bantamschen opstand heeft hij ternauwernood iets, van den derden Javaschen successieoorlog heelemaal niets vernomen (II, 104); omtrent „t landschap

Priargan" (*sic*) vertelt hij (I, 13) dat dit uitmaakt „een binnenlandsch vrij gemeenebest, 't welk door de Regenten van zijne zes voornaamste plaatzen wordt bestuurd" (wat eene eigenaardige uitlegging schijnt te wezen van Valentijn's geleerdheid IV, 1, 22).

§ 2465

Wilde echter een weetgierig lid van het Opperbestuur zich in de zaken inwerken door de lezing der brieven uit Indië, dan verdronk hij alras in de zee van details, waarmee de Ind. Regeer. de Majores overstelpte en die, hoe waardevol ook dikwijls voor latere geschiedschrijving, een allerzonderlingsten indruk moeten maken bij de overweging hoe weinig belang daar in patria in werd gesteld, hoe weinig er van werd begrepen, en hoe zorgvuldig door al dit opgejaagde stof de eigenlijke werking der regeeringsmachine aan de waarneming werd onttrokken. Wel moet erkend, dat na de oprichting van het Vijfde Departement in 1786 (Lauts IV, 108; Van Berckel, o. l. pag. 17; 21; dit Vijfde Departem. extraheerde voortaan de Indische brieven en concipieerde het antwoord, ter goedkeuring van het Haagsch Besoigne) de Indische brieven zakelijker en meer overzienbaar worden dan de eendelooze, niet eens in paragrafen maar alleen in kolossale hoofdstukken verdeelde, en daarom zelfs niet citeerbare relazen van vroeger; maar kennis van Indië liet zich uit de steeds aanzwellende archieven niet winnen. Terecht schrijft Dirk van Hogendorp (Stukken raakende enz. p. 13): „Men heeft onze bezittingen in O. I. nimmer hier te lande behoorlijk gekend noch gewaardeerd Bijna nergens vindt men een woord gerept van de wijze van bestuur over die uitgestrekte en volkrijke bezittingen; nergens de vraage geopperd of dit bestuur op een beteren en meer voordeeligen voet gebragt konde worden; nergens eenige deelneming in het lot, in het geluk, den welvaart van zoo veele millioenen menschen"; hij wijst er op (ib. pag. 31; vergel. ook p. 216) dat de overigens zeer knappe en verdienstelijke Bewindhebber van der Oudermeulen in eene a°. 1785 opgestelde memorie zijne onkunde verraadt met het feit dat de Comp. op Java nog andere landen bezat dan het Jacatrasche (hier schijnt „Jacatra" de Preanger in te sluiten, evenals het

§ 2466 dit doet bij Van den Bosch, Nederl. Bezittingen II, 5; vergelijk § 749). Op eene lijn met deze onkunde staat, dat de schrijver van het „Onderzoek der gronden van het stelsel van den Heer Dirk van Hogendorp", die blijkens zijn later werk (Aanmerkingen op het antwoord enz., zie aldaar vooral p. 57) een der XVII moet zijn geweest en in zake handel eene niet geringe kennis tentoonspreidt, er toe komt te verklaren (p. 91) dat de Comp. van het eiland Java „maar een klein gedeelte" bezit, en dat hij, na door Van Hogendorp op deze dwaling te zijn gewezen, ternauwernood erkennen wil dat de Soesoehoenan en de Sultan hare vazallen zijn (zie zijne evengenoemde Aanmerk. p. 91). Trouwens, de verhouding was wat zonderling (vergelijk § 933) en niet ten onrechte schreef Van IJsseldijk 31 Aug. 1805: „Welke teegenstrijdigheeden! het recht te hebben iemand op den troon te plaatsen — en

aan denzelve schatting te betaalen!" (1), namelijk 20.000 realen per jaar aan strandgelden, die Daendels afschafte (Staat p. 98).

Het laat zich verklaren dat naar zulke Principalen niet al te precies werd geluisterd. Reeds Valentijn kreeg van Van Riebeeck te hooren (III, 101): „De Heeren in 't vaderland besluiten de zaaken zoo als zij het daar goedvinden, maar wij doen het hier zooals wij het verstaan en best oordeelen". Een curieus bewijs is, dat bij R. 29 Juni 1775 wordt besloten, de aanschrijving uit Nederl. „in observantie te houden' om 's lands middelen publick te verpachten en niet ondershands te gunnen; niettemin geschiedt de eerste verpachting de beste bij R. 7 Dec. 1775 (niet, zooals P. VIII, 966 staat, van „verschillende" maar van alle openstaande Jacatrasche pachten) wederom ondershands.

Jaarrapport van den Gecommitteerde. Van wanneer het gebruik dateert, § 2467 dat de Gecomm. aan het einde van het jaar of van de koffiecampagne een verslag indiende betreffende den oogst, is moeielijk na te gaan. Vóór 1740 komt een dergelijk periodiek verslag niet voor; niet alleen in de Resol. maar ook in de notulen der vergaderingen van de Regeer. wordt er over gezwe- gen. Wel worden, zooals vanzelf spreekt, nu en dan verslagen betreffende cultures ingediend. Uit den Staat III achter Deel III ziet men dat met ultimo December 1751 de rij jaarrapporten is aangevangen; niettemin zegt Hartingh in het eerste dezer stukken, R. 31 Dec. 1751, dat het productenrapport wordt ingediend „na jaarlijks gebruik". Ik maak daaruit op dat Van Imhoff, die in Nov. 1750 was overleden, dat rapport (misschien had hij het ingevoerd) onder zich placht te houden en dat Mossel dit den eersten keer ook had gedaan. De eerste aldus bewaarde rapporten geven den completeen oogst van het jaar tevoren, omdat die van het loopende jaar nog niet geheel binnen is, doch met ult^o. 1754 geeft het rapport den jongsten pas afgesloten inzaam. Het is echter van zoo gering belang, dat het nu en dan in de Resolutiën niet wordt opgenomen of zelfs vermeld. Trouwens, aangezien het niets ter wereld behelst dan de cijfers der productie met eene totaal onbeduidende opgave van de reden waarom die hooger of lager zijn, was het nut der jaarrapporten, zooals bijvb. De Prill die indiende, zeer twijfelachtig; wil men hem gelooven, dan was eigenlijk alle jaren het weer abnormaal, of verdorrend droog of verdrin- kend nat. Het laatste jaarrapport van deze soort is in R. 31 Dec. 1776, alwaar nog steeds niets wordt gerapporteerd dan de cijfers der productenlevering:

(1) Het woord *leenheer*, in den zin van: heer, die een leen bezit (dus synoniem met: leenman, zooals D. 1664 p. 568), kan tot dwaling leiden omtrent de bedoeling van oudere schrijvers. Zoo zegt Nieuhof (o. l. pag. 189): „Hunne voorzaten waren voorhene slechts *leenheeren* en lantvooghden of stadhouders van die landen". Eene Regeeringscommissie noemt in 1761 (Verh.

B. G. XXXIII, 77) den Sultan van Ternate „een formeel *leenheer* van de Comp." Knops en Van Lawick zeggen in 1812 dat Prang Wedono is „een *leenheer* van het Gouv."; de Regenten „wierden als *leenheeren* beschouwd, dien de regeering over een land wierd aanbetrouwd". Vergelijk D. 1680 p. 676 „*gijsselheeren*", d. i. heeren die gijzelaars zijn.

§ 2468 Met 1777 vangt door de actie van De Klerk, Craan en Radermacher eene nieuwe periode aan, waarin het jaarrapport zeer van karakter is veranderd. De lezer kan zich daarvan overtuigen door bij De Jonge het rapport over 1773 (XI, 250) te vergelijken met het jaarrapport van Guitard dd. 27 Sept. 1790 (XII, 195 e. v., waar het geheel is afgedrukt uitgezonderd Guitard's mededeelingen omtrent de Wijnkoopsbaai en nog eenige dergelijke). Het indienen van het rapport was destijds verplicht: bij schrijven van 4 Dec. 1788 § 322 hadden XVII^{en} bevolen „dat den Gecomm. gelast werde, jaarlijks in geschrifte te berigten, hoedanig het met de coffijplantagiën geleegeen zij”, hetgeen verband houdt met hun gelijktijdig gegeven voorschrift betreffende zijne inspectiereizen, zie § 1760. R. 15 Maart 1799 bepaalt „dat voortaan bij de te doene jaarlijksche rapporten speciaal zal moeten opgegeven worden het kostende dat voor de producten ieder afzonderlijk door de Comp. is voldaan”. Van de jaarrapporten uit den laatsten tijd vóór Daendels kan de lezer een denkbeeld krijgen uit de naar aanleiding ervan genomen besluiten der Regeering, zie P. XIII, 110; 275; 451; XIV, 19; 117; dit laatste stuk (waarover zie § 1741) is naar aanleiding van P. Engelhard's jaarrapport over 1804, verreweg het belangrijkste rapport van dien aard en tevens het laatste, omdat hij toen geschorst werd en de commissie Walbeek c. s. werd benoemd, welke zeer slecht te spreken was over de betrouwbaarheid der vroegere jaarrapporten. Echter geldt dit wantrouwen speciaal het geldelijk beheer, want vergeleken met de duisternis van vóór 1777 geven die jaarverslagen toch een zeer gewenscht licht. Er werd destijds echter niet genoeg op gelet. Zoo blijkt R. 10 en 24 Juni 1806 dat het jaarrapport over 1800 en de afrekening over 1799 niet meer te vinden waren en copie moest worden aangevraagd uit de particuliere archieven van N. en P. Engelhard, en dat nog wel niettegenstaande bij R. 3 Juni 1800 de afrekening over 1799 als model was voorgeschreven (vergel. § 1188). In de omgangstaal heette het jaarrapport de „rekening”, B. 50, 6, 1.

§ 2469 *Kaarten.* Bij R. 30 April 1627 werd een rooimeester te Batavia aangesteld, die tevens belast moet zijn geweest met landmeterswerk; reeds D. 19 Oct. 1628 komt iemand met den titel Landmeter voor. In 1644 werd een Examinator van scheepsjournalen benoemd (Leupe, Reize van M. G. Vries p. 257). Na de oprichting van het College van Heemraden in 1679 moet dit al spoedig een eigen landmeter hebben gebruikt, ofschoon men uit P. III, 131 ziet dat ook Schepenen destijds (en wel sedert 1680, zie P. III, 66) een afzonderlijken landmeter hadden voor metingen buiten den stadswal „soo verre 's Compagnies jurisdictie is streckende”. De „Baas Kaartenmaker” zal zich wel voornamelijk met het vervaardigen enz. van zeekaarten hebben beziggehouden; zie echter I, 246. In oudere tijden is deze zoowel als de Landmeter geregeld een zeeman; later is de Landmeter veelal een Ingenieur, d. i. een genie-officier. In 1753 (P. VI, 320) werd een Examineur der zeekaarten

ingesteld. Eerst in 1778 (P. X, 175 e. v.) werd een apart landmeterskantoor opgericht, een soort kadastraal bureau (doch uitsluitend met betrekking tot stad en Ommelanden) en tegelijk topographisch bureau, waar „alle kaarten” zouden worden bewaard, eene order die niet strikt is opgevolgd, want ook later bezaten Heemraden kaarten van gedeelten der Preanger, waarmede zij ex officio niets te maken hadden. Copieën van kaarten liet men sedert de oprichting der Samarangsche Marineschool (in 1785) veelal dáár vervaardigen; later werd het personeel dezer inrichting ook gebruikt voor de trigonometrische opneming van Samarang en andere gewesten in dat deel van Java (zie R. F. de Seijff in *Natuurk. Tijdschr. voor N.-I.* XI, 349 e. v.). Merkwaardig is R. 19 Juli 1805 (P. XIV, 198) betreffende het bewaren van kaarten. Bij R. 13 Maart 1809 werd het landmeterskantoor opgeheven en de Landmeter voorzien van eene nieuwe instructie (P. XV, 567; 1062). Zie verder P. XV, 529; XVI, 673.

Gebrck aan goede kaarten. Overste H. D. H. Bosboom zegt T. B. G. § 2470 XLVI, 414 na eene nauwkeurige vergelijking van verschillende 17^e-eeuwsche kaarten der stad B^atavia en omgeving: „De kaartenmakers of teekenaars maakten er soms maar wat van; de een teekende den ander na en bracht soms willekeurige wijzigingen in zijn model aan”. De instructie voor den Dijkgraaf van 1679 (P. III, 27) verklaart dat de uitgegeven landen „eenige uren gaans van de stad tot nog toe niet eens in de caarte bekennt” zijn. R. 1 Juni 1691 wordt behandeld het verzoek van een Chinees om op „Poulo Pavij” kalk te mogen branden; de Regeer. vermoedt dat dit eiland aan Bantam behoort en gelast den Shahbandar „te vernemen waar dit eiland eijgentlijk legt”. Op 31 Aug. van ditzelfde jaar blijkt, dat men de eilanden tusschen Batavia en de Lampongs niet kende, zoodat men een Boeginees, die aldaar bekend was, moest gebruiken om aan de onzen den weg te wijzen. Valentijn (III, 2, 225) zegt, dat indien de Regeer. „een nette kaart van Celebes in haaren Raad gehad hadde”, de Gouverneurs van Makassar nooit zoo met de leenlanden hadden kunnen knoeien als thans het geval was, nu de Regeer. heel geen besef had van de uitgestrektheid dier landen. Wij zien, welk eene moeite Van Riebeeck zich voor de topographie van West-Java gaf; zijne reizen waren, evenals die van Van Imhoff, voor een deel geographische onderzoekingstochten. Vergelijk Van Riebeeck's opmerking B. 22, 68. Ook Mos- § 2471 sel's testament (Garrison 15 Mei 1761, n^o. 7.445) vermeldt kaarten in zijn bezit, „ook eenige zelfs gemaakt wezende”, en wel, naar het schijnt, in zijne jongere jaren, daar zijn ouder testament, gedateerd Negapatnam 8 Juli 1738, ook reeds van eigengemaakte kaarten gewag maakt. Van Imhoff klaagt (B. 31, 9 i. f.) over de slechte kaarten zelfs van het Tanggeransche. Toen Mossel in 1758 (P. VII, 263) wilde nagaan of P. moentjang en Soemedang niet eerder onder Cherib. behoorden te worden geplaatst dan onder Batavia te blijven, gebruikte hij waarlijk, zooals wij reeds zagen, de kaart in het 4^e deel van

Priangan.

45

Valentijn! Deze lag in elk geval het meest voor de hand, zoodat ook Andries Teisseire in 1792 beweerde (Verh. B. G. VI, 10) dat de eenige gedrukte kaart der Bovenlanden die van Valentijn was. Aangaande het eiland Java schrijft de geleerde D^s. J. M. Mohr, overleden te Batavia in 1775: „Zoo veele kaarten, zoo veele verschillen in lengte en somtijds ook in breedte” (zie Veth in de Gids 1885, III, 76). D^s. Josua van Iperen in zijn opstel: Eenige waarnemingen over de nuttigheid van het verbeteren onzer Hollandsche zeekaarten (Verh. B. G. I, 2^e dr. p. 182) verklaarde, na gejammerd te hebben over de onbruikbaarheid der Indische zeekaarten: „Zelfs verzekert men mij, dat er de kusten van ons eiland Java zoo gebrekkig worden uitgedrukt, dat de kruispeelingen zeer dikwijls kwalijk uitkomen”.

- § 2472 En dit was veel te zacht! Want de zeeofficier Stavorinus, die vrijer kon spreken dan onze dominé, beweert omstreeks 1775 (Reis Samarang I, 89) dat Java's zuidkust in de kaarten der Comp. „zeer kwalijk geplaatst” is; hij klaagt in het algemeen sterk over de Indische zeekaarten en noemt die der Engelschen „oneindig verre boven de onze te schatten”; zelfs het vaarwater in de Molukken was (ib. pag. 134 noot) „gevaarlijk” door de slechte kaarten, die „niet alleen nutteloos, maar zelfs ten uitersten schadelijk” waren. Ofschoon volgens de order (zie P. VI, 237; 326; VIII, 718) de scheepsjournalen goed bijgehouden en na afloop der reis bij den Baas Kaartenmaker ingediend werden, die geregeld omtrent de ontdekte onjuistheden der kaarten aan de Regeer. zou moeten rapporteeren, bracht dit, zegt Stavorinus, geenerlei verbetering in de kaarten; echter waren die prulkaarten nog veel beter dan de oudere (ib. pag. 320 e. v.). „De Zuiderstranden van Java”, schrijft hij (ib. II, 234), „zijn vrij minder bekend dan de Noorder, vermits tot nog toe de Maatschappij zich weinig moeite heeft gegeven om die expres te laten onderzoeken (*wat niet geheel juist is, zie II, E. 23, 8 e. v.*) en dus het meeste dat men er van weet slechts op de verhalen rust van die zeelieden, welken daarlangs gevaaren zijn, benevens hetgeen ik daarvan opgemerkt hebbe van den 5 tot den 15 Oct. 1774” (en dit was weinig genoeg, zie ib. I, 87 e. v.). Daarbij kwam de onkunde der meeste Comp^s. schippers; men leze wat Dirk van Hogendorp (Mémoires p. 26) mededeelt over de ge-
- § 2473 ringe vakkennis der zeeofficieren, waarmee hij in 1783 naar Indië ging. De zeeofficier Vaillant klaagt in een stuk van 1791 dat op de kaart, welke hem te Batavia was meegegeven, Samarang 69 $\frac{1}{2}$ mijl beoosten Batavia lag, terwijl de ware afstand maar 52 $\frac{1}{2}$ mijl was; even onjuist, zegt hij, waren de andere opgaven omtrent de reis naar de Groote Oost. Dat men destijds te Batavia nagenoeg niets wist van de streken aan de Wijnkoopsbaai blijkt uit R. 18 Maart 1780 (zie II, E. 23, 19). Merkwaardig is ook de uitlating van een hydrograaf in dienst der Engelsche O.-I. C. (Proc. 30 Juni 1814:) „The straits of Baly and even Sunda . . . are to this day but imperfectly known”. Daarnaast legge men eene verzekering van Rothenbuhler (Verh. B. G. XLI, 3):

„Tot in het jaar 1799, toen ik tot Gezachhebber over den Oosthoek wierd aangesteld, was noch geen kaart van dit (*nam. Soerabaja*) zo min als van eenig ander der daartoe gehorende regentschappen aan handen, dewijl men hier nimmer een ingenieur of landmeeter had gehad”. In het archief van Heemr. vindt men eene klacht van het medelid, tevens Directeur der Fortificatiën, D. M. Barbier dd. 11 Mei 1804, die zich bezighield met het teekenen eener kaart van een klein gedeelte der Ommel. maar tot ontdekking kwam van „de considerable en meenigvuldige verschillen, die tusschen de registratieboeken en caarten van het landmeeters-comptoir als ook die der koop- of meetbrieven zijn; zulke verschillen heb ik mij nimmer kunnen voorstellen”, zoodat hij zijne kaart „meer dan twintigmaal begonnen” had. Keuchenius § 2474 schrijft in 1806 dat er geen „kaarten van de Bataviasche jurisdictie” bestaan (T. B. G. XXII, 409); dit was onjuist, zooals beneden blijkt, maar een bewijs hoe weinig men zich om die kaarten bekommerde, die waarschijnlijk in een of anderen hoek vergeten lagen. B. R. 11 Aug. 1807 verklaart Wiese, dat de bestaande kaarten der Bovenl. „zeer onnauwkeurig zijn en veel van den andere verschillen”. In April 1809 vindt men eene order van Daendels vermeld, dat marcheerende colonnes onderweg itineraire kaarten moeten maken op de wijze „waarvan zich de Romeinen bedienden, aan welke goede en ordinaire landkaarten ontbraken” („evenals aan ons”, had er bijgevoegd kunnen worden); dit bevel is niet zoo dwaas als de uitgever van het Plakaatb. (XV, 675) schijnt te meenen, maar getuigt levendig van het gebrek aan kaarten. Van Motman antwoordt 15 Juni 1809 op eene vraag van Daendels, hoe groot ieder regentsch. en district der Preanger is, dat dit niet is te bepalen, o. a. omdat „men tot heeden toe zelfs nog geen accurate kaart van deese landen heeft kunnen verkrijgen”. De Prefect der Cherib. Preangerlanden antwoordt datzelfde jaar op eene vraag van Daendels, dat hij geene andere kaart bezit dan eene van het Soekapoerasche district Panembong; dat verder sommige Regenten „inlandsche kaarten” hebben, die geheel onbruikbaar zijn. De Prefect der Cherib. Sultanslanden verzoekt 9 Febr. 1809 den G-G. om eene kaart van zijn gewest, aangezien er geene in het archief is; Daendels zet in margine: „Eerst eene te maken”. Een fraai voorbeeld hoe § 2475 de kaarten waren, geeft een bericht uit Soerabaja 24 Aug. 1811 (toen de Engelschen al op Java waren!), dat de Trechter (het nauw van Madoera), dien men versperren wil tot bescherming van Soerabaja, veel breeder is gebleken dan op de kaarten staat. Een mooi moment voor zulk eene ontdekking! Proc. 15 Aug. 1812 rapporteert H. C. Cornelius (1), in commissie met Colin Mackenzie: „Concerning the charts formed of the West part of Java the subscriber knows nothing more than the chart of the Kingdom of Jaccatra, the

(1) Hermanus Christiaan Cornelius van Amsterdam kwam volgens een actenboek in 1791 als cadet op de Christophorus Columbus in

Indië. Werd 2 Juni 1803, zijnde Vaandrig, bevorderd tot Luitenant op 50 gulden. Was langen tijd leeraar aan de Samaraugsche Marineschool.

lowlands of which seem to be well laid down; the southern provinces are estimated (*versta: gegist, naar gissing in de kaart gezet*) and proved from the late observation, taken two years ago of Wynkoops Bay and the Bay of Tellatjah (*Tjilatjap*), by which it appears that the island of Java is laid down about one German mile (*dus bijna 7 $\frac{1}{2}$ K. M.*) too narrow in the old charts". Den 22 Febr. 1813 vraagt de Resident van Cheribon in verband met de grensregeling van de landen aan de Tjitandoewi aan de Regeer. om eene kaart „as in the one I have at present the river Tjitandoy is not even mentioned". Zeer lezenswaardig, zoowel om een idee te krijgen van den ellendigen toestand der cartographie van Java als van de bijna volslagen onbekendheid met dat eiland in Nederland in het begin der 19^e eeuw, is een stukje van G. F. Baron de Derfelden von Hinderstein in Alg. Konst- en Letterbode 1818, I, 5 e. v.; 20 e. v.

§ 2476 *Op last vervaardigde kaarten.* Den Dijkgraaf wordt in 1679 voorgeschreven (P. III, 27) „een correcte landcaarte op te maken”, vooreerst slechts zuidwaarts tot Tjawang (twee paal achter Mr. Cornelis), west tot de Angkee, oost tot de Bekasi. Omtrent de opnemingen van het Krawangsche in 1678 en volgende jaren vergelijkte men § 390. Bij de instructie van 1680 voor Heemraden (P. III, 56) wordt hun gelast het maken eener „generale pertinente caarte..... strekkende van de stad soo hooge zijdwaarts op en ter wederzijden zoo breet oost- en westwaard uijt als gevoegelijk zal kunnen geschieden”, en wel met het oog op de grensscheidingen der particuliere landen; ofschoon het ressort van Heemr. ook bezuiden het gebergte reikte, wordt er hier blijkbaar niet aan gedacht, ook die streken in kaart te brengen. D. 10 Maart 1686 gaat naar Cherib. de last: „Den stuurman, die nevens een sergiant etc. tot affpeijlinge van de landen van de rivier van Gabang naar 't gebergte gesonden was, moeste, ingevalle nog niet affgecomen was, ten eersten vandaar opgeroepen werden”; hierop wordt D. 14 Maart 1686 van Cheribon overgezonden „een caerte van (*de bovenlanden*), door den onderstuurman Claas Hendrickse gemaect”. Omtrent het in B. R. 1 Febr. 1763 geïnsereerde rapport van dezen stuurman (elders door mij vermeld als de „dorpenlijst” van 1686) zie § 518.

§ 2477 Bij R. 29 Juni 1688 wordt Bartel van der Valck naar Cheribon gezonden om de grenslanden in kaart te brengen, zie § 541. Van zijn rapport wordt in het Dagreg. geene melding gemaakt; de Afg. patr. miss. van 27 Dec. 1688 zegt dat hij „mits onpasselijkheid nog niet bequaem (*is*) zijn rapport op te maken, 't welk met de laetste scheepen tot UEd. speculatie (*mogelijk stelde Witsen er belang in*) hopen te zullen kunnen oversenden”. Een dagregister diende hij in (B. 16, 32, 4), doch volgens bekomen inlichting is dit in 's Rijks Archief te 's Gravenhage niet te vinden. Van 'Riebeeck, die zelf aan kaartenmaken deed, spreekt in een brief naar Cheribon dd. 10 April 1712 van Van der Valck's in 1688 verrichte „meeting der Preangse

landen en desselvs daarvan gemaekte landkaart", waaruit bleek dat een deel van Bandoeng tot Jacatra hoorde. Omtrent de opneming van Java's zuidkust in 1698 en later zie II, E. 23, 10 e. v. Zooals wij in § 565 i. f. e. v. zagen, werd in 1705 eene poging aangewend om Djampang in kaart te brengen; de kaartenmaker overleed echter onderweg, waarop D. 18 Juni 1705 wordt besloten, zijne kladaanteekeningen en ruwe schetsen af te geven aan Meijnardt de Roy, om daaruit zooveel mogelijk een „caartje te formeeren". Het volgend jaar werd (§ 552 i. f.) een kaartje opgesteld van de nieuwe grens met Mataram. In 1711 (B. 23, 20) werden de „baijen en rivieren" in de „Bataviase bovenlanden" door Schiedeij in kaart gebracht en Van Petten uitgezonden tot opneming van de zuidkust (ibid.). In 1731 wordt (B. 23, 157) „de begonne meting van 't land tot aen de Zuijdzee vervolgd".

Daarna is er eene groote gaping. „It was in the year 1796", zegt Cor- § 2478 nelius in een rapport van 1812, „when the Dutch Government, after being possessors of this Island for two centuries (*sic*), first thought of laying down the whole Island on a topographical plan". De toenmalige opneming echter kan niet de Preanger hebben gegolden. Bij R. 26 Oct. 1802 wordt aan Heemr. opgedragen, eene kaart „van de Bovenlanden tot aan de Regentschappen" op te maken; aan dezen last is echter wegens de ondervonden moeilijkheden (zie hierboven Barbier's woorden) nooit voldaan; bij R. 25 Mei 1804 wordt de opneming uitgesteld „tot na den vrede". Het Charter van 1804 gelast bij art. 57 de nauwkeurige opmeting van alle „in vollen eigendom bezeten wordende gecultiveerde en ongecultiveerde landen" in de Ommel. en Regentsch., in het belang van het kadaster; ook hiervan is echter niet gekomen. Bij R. 1 Oct. 1805 wordt machtiging verleend om Java's noordkust in kaart te brengen tot aan het Prinseneiland in Straat Soenda; voor het westelijkste gedeelte dezer opneming, van af den hoek van Krawang, zou te Batavia een persoon worden aangewezen, „hetzij nu of zodra een daartoe geschikt voorwerp (1) zal aan handen weezen"; daarbij zal dan „tevens de lengte en breedte van de voornaamste plaatsen en uithoeken aan den wal" worden opgenomen om „in de te formeeren kaarten te doen bekendstellen". Wat hiervan is terecht gekomen, is mij niet bekend. In 1823 bezat N. Engelhard 4 kaarten van Java's zuidkust volgens eene opneming van 1806 en 1807, vervaardigd door den stuurman Frank, dien Daendels kapitein der artillerie maakte; zij liepen van af Noesakambangan oostwaarts. Bij R. 11 Aug. 1807 wordt aan Tency opgedragen „zoo spoedig mogelijk een accurate kaart der Bovenlanden te ontwerpen", speciaal met het oog op de op Tjiampea heerschende onveiligheid. Daar Tency eene maand later met de waarneming van het Commissariaat werd belast, zal hier ook wel niets van gekomen zijn.

(1) In hedendaagsche ooren klinkt dit woord minachtend. Maar Van den Bosch spreekt in 1831 (Mijer, Baud p. 377) van den G.-G. zelve

als „een meer geschikt voorwerp". Vergelijk § 2382 noot.

Den 25 Bloeim. 1810 wordt daarom alweer gelast, de Ommel. in kaart te brengen. Over opnemingen tijdens Daendels vergelijkte men P. XV, 441; 448; 530 (alwaar, 21 Febr. 1809, „het formeeren van een nieuwe kaart van Java, tot basis nemende de kusten, speciaal die van het Noorden en 't Westen, naar de beste zeekaarten" wordt gelast aan het nieuw opgerichte Bureau der Genie). Omtrent de door De Seijff (u. s. pag. 352) vermelde, door Daendels aan den Drossaard van Batavia gelaste „naauwkeurige opname van Krawang" is mij niets bekend. Bij R. 22 Juli 1811 wordt buiten werking gesteld een besluit van 5 Lentem. 1811, waarbij den landmeter Mathey, belast met „het doen van opmetingen in het Landdrostambt der Batav. Regentsch.", een daggeld werd § 2479 toegelegd. Wat de hierboven § 2475 door Cornelius vermelde opneming van Tjilatjap aangaat, bij een besluit van 26 Bloei maand 1810 werden de Kapitein der Genie A. F. van der Geugten en de Kapitein der Artillerie Busscher (1) in commissie gesteld „om de kust op te nemen van Batavia tot Bantam en verder de hoek van St. Nicolaas om"; dit laatste is voorzeker vaag genoeg. Daar echter de baai van Tjilatjap door Busscher is opgenomen (zie ook het repertorium van Hooijkaas I, n^o. 2244; 2246; 2247; en vergel. Algem. Konst- en Letterbode 1836, II, 115), is het mogelijk dat ook de opneming der Wijnkoopsbaai, door Cornelius in één adem daarmee genoemd, een gevolg is geweest van dezelfde opdracht. Men vergelijkte wat Tency in een brief, vermeld in § 2339, zegt van den landmeter Dubois (2), dat hij namelijk veel

(1) Jan Teunis Busscher van Carolinasiel (elders: van Nieuwefonke-sijl) in Oost-Friesland, kwam 7 Dec. 1790 (elders: in 1791 als jongmatroos) in Indië. Komt P. XV, 232 voor als onderwijzer aan de Samarangsche Marineschool. In Oct. 1812 is hij Kapitein en instructor bij de Artillerieschool; wordt den 27^{en} dier maand uit laatstgenoemde betrekking ontslagen.

Reeds 23 Juli 1808 dringt Van Lawick er op aan, de baai van Tjilatjap te doen opnemen, daar „klijne fortjes" te bouwen tegen de zee-roovers, en de Cherib. producten langs dien weg af te voeren. In zijne brieven van einde 1809 maakt Van Lawick herhaaldelijk melding van Busscher's aanwezigheid in het Z. der Cherib. Preangerlanden voor de opneming daarvan; hij kwam toen uit het Djokjasche, waar zijne taak was afgelopen, en werd bijgestaan door een paar cadets. Eene kaartenlijst van 1811 vermeldt onder de zeekaarten die van „de reede Tjalattjap en Tjipattat aan de zuidkust van Java bij het eijland Noesakanbang door Busscher in den jare 1809". Cornelius zegt in 1812 dat Busscher vroeger aan het opnemen is geweest van de zeekust, maar dat de ongezondheid van

het Bantamsche en de kwaadwilligheid der bevolking de opneming der kust van de Wijnkoopsbaai tot Anjer hebben belet Dit laatste pereel is hem ter opneming opgedragen Proc. 15 Aug. 1812. Van Waeij schrijft dat hij (B.) onder Daendels heeft opgenomen „de zuidkust (van Java) van de Wijnkoopsbaai tot Tjilatjap". In de verzameling Varia der bibl. van het Batav. Genootsch. vindt men een gezicht op Cheribon van dezen Busseher benevens gezichten op de baai van Patjitan en Karangholong, die vermoedelijk tot ééne verzameling hebben behoord en denklijk ook van B.'s hand zijn. Eene vierde teekening dier groep echter, een gezicht op Noesakambangan, is vervaardigd „in het Marineschool te Samarang den 5 Febr. 1807 door den Luitenant von Sternbach".

(2) J. A. Dubois van Middelburg, Kapitein, wordt Proc. 23 Nov. 1811 belast met de zorg voor de kaartenverzameling van het Gouv. Is in Juli 1812 werkzaam te Buitenz. als kaarten-teekenaar; 7 April 1813 schrijft de Regeer. aan den Resid. van Bantam dat hij daarheen gaat als Assistent Surveyor; tijdens het Eng. bestuur vinden wij hem aldaar aan het opnemen, samen met Flikkenschild. Van Waeij zegt dat D. „de

kennis heeft van de streek aan de baai van Tjilatjap, „which he gained on a survey of that part of the coast made by the directions of the Dutch Government”. Blijkens eene bewaarde lijst van kaarten van 1811 bestond er toen eene kaart der zuidkust van Noesakambangan tot de Wijnkoopsbaai (maker niet vermeld) en eene serie kaarten door Dubois, Busscher en anonymi van de zuidkust, van Noesakambangan door Straat Bali tot Soerabaja, blijkbaar, met andere kaarten, bestemd „tot het maaken van de groote kaart van het eiland Java”, die toen nog niet af was, ofschoon er al eene (kleinere?) door Dubois in 1811 was vervaardigd. Den 3 Juni 1813 zendt Cornelius aan de Regeer. eene lijst van verrichte werkzaamheden, waarop o. a. voorkomt: „one corrected sea cart from Wijnkoopsbay to the bay of Tyalatyap”.

Kaarten. De Encycl. van Nederl.-Ind. s. v. *Kaartbeschrijving* vermeldt § 2480 wat er alzoo in gedrukte bronnen is te vinden. Eene opgave van in Nederl. aanwezige oude kaarten geeft de Catalogus der afdeeling Nederl. Koloniën van de Tentoonstelling te Amsterdam anno 1883, I, 35; zie voorts den gedrukten Catalogus der kaarten, in 's Rijks Archief aanwezig. Het Landsarchief te Bat. bevat vrij vele kaarten van de stad en gedeelten der Ommel. tot Tanggeran, het Buitenzorgsche en Tandjoengpoera, meest kaarten van particuliere landen, afkomstig uit het archief van Heemr. Daarentegen zijn er zoo goed als geene oude kaarten van de Preanger en Krawang: twee schetsen van 1742, eene kaart van Timbanganten van omstreeks 1760 (zie beneden), twee kaarten van 1790 betreffende het in dispuut zijnde Tjikaosche en verder een paar prullen en eenige kaarten uit den tijd na de herstelling van het Nederl. gezag.

Ook de bibl. van het Batav. Genootsch. is arm aan oudere kaarten van de Preanger; zij bezit echter drie zeldzame of unieke nummers, door Mr. N. P. van den Berg in Nederland gekocht (zie Frederik Muller's catalogus *Les Indes Orientales* 1882 n^os, 2963, 2950 en 2956) en aan het Genootsch. geschonken (zie Not. B. G. XX, 49; 69). Dit zijn: de kaart der nieuwe negorij aan de Zuidzee (zie Deel II p. XVI n^o. 9), eene kaart der Cherib. en Batav. landen van 1692 en eene van het Krawangsche en Tjasemsche van 1696; vooral die van 1692 is van buitengewoon belang. Verder zijn er eenige copieën van kaarten welke berusten in 's Rijks Archief.

De oudste bewaarde kaart der Preangerbinnenlanden zou die van Tjiëla § 2481 zijn (dit plaatsje ligt aan den oostoever der Siteo Tjigembor, aan de noordhelling van den Tjikoeraï), van welke Holle zulk een hoog denkbeeld had,

residentie Bantam topographisch opgenomen en in kaart gebracht" heeft. Denkelijk is hij dezelfde Dubois die in eene lijst van kaarten uit den tijd van het Fransche bestuur voorkomt als teekenaar van verschillende regentschapskaarten in Midden en O. Java, waarop ook de hierboven bedoelde kaart voorkomt als

„een gedeelte van de Zuidkust van Java begreepen tusschen de westkant van het eiland Noesakambang tot aan de hoek van Mantjiengan" (recht bezuiden Djokja) door Dubois; verder eene „kaart van het Eiland Java tesamen-gesteld uit verscheide meeting in den jare 1811 door Dubois”.

wanneer deze kaart niet veeleer was te houden voor een namaaksel eener Nederl. kaart (zie B. 15, 17, 2 en § 172). Van Goens vermeldt in 1656 (Bijdr. 1856 p. 367) kaarten van het Koninkrijk Jacatra, in Nederl. aanwezig, waarbij hij eene „aparte beschrijvinge” zou opstellen, die helaas niet tot uitvoering gekomen dan wel verloren schijnt. Van Dijck zendt 16 April 1681 (De Jonge VII, 370) uit Cheribon eene kaart van de grens van Gabang tot de Tjitaroem, welke de Regent van Indramajoe en andere Hoofden voor correct verklaarden; de Regeer. noemt R. 26 Jan. 1682 deze kaart: „schoon niet heel perfect, evenwel bequaam om van de landen en hare scheijtspalen te connen oordeelen”. Uit 1684 is de zeer onbeduidende kaart van Couper's tocht tegen Soerapati, waarvan eene copie berust in de bibl. van het Batav. Genootsch. Over de opnemingen van 1686 en 1688 sprak ik hierboven; over Scipio's kaartje van 1687 zie B. 14, 9. In 1690 gaat Van der Valck met Winkler naar het Kampongbaroe'sche (B. 15, 4) om dit in kaart te brengen. Ook zal Coops, toen hij in 1686 met Holsteijn naar Tjileungsir en het Tanggeransche ging, wel evenzeer eene kaart hebben opgemaakt als later op zijn tocht met Ram (B. 18, 8, 8), en ik onderstel dat ook Jochem Michielsz, als zeeman, wel den weg, dien hij in 1678 naar Soemedang aflegde, in kaart zal hebben gebracht. Of op Winkler's groote reis van 1691 opnemingen werden gedaan, blijkt niet (B. 16, 2). Verder noemt Coops' rapport van 1698 de engte tusschen Noesakambangan en den vasten wal waarin Noesawere ligt: „de Grote revier, in de oude caarte met dese naam bekend”; die naam komt echter niet voor op de kaart van 1692 (vergel. B. 23, 103, 1), zoodat blijkt (hetgeen trouwens wel te onderstellen was) dat er oudere opnemingen van uit de zuidkust bestonden.

§ 2482 Dit een en ander geeft eenig inzicht in de bronnen, welke gebruikt kunnen zijn voor de samenstelling der kaart van 1692. Deze is geteekend op papier, reeds oudtijds op linnen geplakt, breed 145' hoog 101 cM. De legenda noemt haar eene „caarte, bereijnsing en soo na als het doenlijck is, meting”, verricht op last der Regeer. door „mij ondergesz. g'admitteert lantmeter”; de onderteekening ontbreekt, doch daar de legenda den datum 2 febr. 1692 draagt, moet de samensteller Bartel van der Valck zijn. Hoe Van der Chijs er bij is gekomen (Not. B. G. XX, 69) een Matthijs du Chesne voor den teekenaar te verklaren, blijkt, als men de Realia opslaat s. v. *landmeter*; men vindt dan terstond bedoelden Du Chesne, maar met het jaartal 1643 er achter. Dat de kaart eene copie is, blijkt 1° uit het ontbreken der onderteekening; 2° uit talrijke schrijffouten in de plaatsnamen, welke op palaeographische gronden, doch ook alleen aldus, gemakkelijk te verklaren zijn; zoo: *Jambol* voor: *Jamboe*; *Pouwala* voor *Couwala*; intusschen sluiten deze copieerfouten niet direct het copieeren in van eene algemeene kaart van denzelfden omvang, doch even goed het copieeren van de gebruikte detailkaarten. Eene bestudeering der kaart leidt tot de conclusie dat o. a. gebruikt moeten zijn:

eene kaart van Jochem Michielsz' tocht naar Soemedang; misschien niet de kaart van Van Dijk (§ 70 noot en § 114); die van Couper's expeditie denkelijk gedeeltelijk; de kaart van Winkler's reis in 1690; de kustopneming van 1692 (II, E. 23, 9); vermoedelijk ook de D. 3 Maart 1686 in een brief van Tandjoengpoera vermeldde „caarte van 't Carwangse district, staande daarin aangehaeld de namen der regenten en negorijen item hoe verre die de riviere opwaarts lagen". Van Scipio's kaartje of zijn rapport is geen gebruik gemaakt. De Salak en Gedeh zijn aangeduid, doch daarbezuiden is alles blank; de uit het Oosten getrokken zuider kustlijn houdt plotseling op bij de Tjiboeni, zoodat van de Wijnkoopsbaai niets is te zien; in het witte veld duiden een paar met eene sabel gewapende armen aan dat daarergens de grens moet wezen van het „vrijgevochte Jaccatrase of 's Comp^s. gebied", zooals de legenda het noemt. Ook de Dirk de Vries- en de Mauritsbaai zijn niet aangeduid en nergens aan de zuidkust staan cijfers van peilingen. Overigens zijn Bantam en het Mataramsche de grenzen, zoodat Cheribon en ook Gabang binnen de kaart vallen. De kust- en rivierlijnen zijn, voordat de kaart werd opgeplakt, met een puntig voorwerp nagetrokken, zooals men dat wel meer ziet op kaarten van toen. Of dit er op wijst dat de kaart eene copie is of dat daarnaar copieën zijn vervaardigd, kan ik niet zeggen. Voor de oude topographie der Preanger is deze kaart (men moet dikwijls een vergrootglas gebruiken om de plaatsnamen te ontcijferen) bij uitstek belangrijk; een paar voorbeelden van verrassende nauwkeurigheid vermeldde ik B. 16, 30, 5; § 203; 225. Zeer dikwijls is zij in dit werk geciteerd als „de kaart van 1692". Hoe zij in Nederl. mag zijn gekomen? De papieren der Comp. hebben mij daaromtrent geen uitsluitsel gegeven; mogelijk behoorde zij eertijds tot eene particuliere verzameling. Het blijft raadselachtig, waarom niet in de 18^e eeuw is voortgebouwd op de uitnemende gegevens dezer „kaart van 1692".

In tijdsorde volgt hierop de andere oude kaart in het bezit van het § 2483 Batav. Genootsch, getiteld: „Kaerte tusschen de revieren Tsiassam en Baccassie", welke volgens de legenda is vervaardigd „in de veltschans op Tanjonghpoera adij April A^o. 1696" en die, blijkens de Afg. patr. miss., naar Nederl. werd opgezonden. Het Dagreg. van dat jaar geeft geenerlei opheldering aangaande den vervaardiger. Zij is niet opgeplakt en breed 123 cM., hoog 107; zij omvat de streek tusschen de monding der Tjiasem en Tjitrap; de zuidelijkste punten zijn de Gedeh en de Krawangsche berg Bongkok. Uit de schrijffouten ziet men dat zij eene copie is (Komban Koening, d. i. Kembangkoening, wordt: Tziomban Koening, enz.). Het verband tusschen deze kaart en andere is mij niet duidelijk geworden en op groote correctheid kan zij niet bogen.

Twee jaar later, 1698, zeilde Coops Java om en peilde de zuidkust; zijn rapport bespraken wij II, E. 23, 12. Daarop volgt de omvaring en opneming door Van Petten; het rapport vindt men B. 23, 88 e. v. De door hem

op eene groote schaal vervaardigde kaarten zijn op het Rijksarchief, vergelijk B. 23, 110, 1; ik ontving hieromtrent uitvoerige mededeelingen van Overste H. D. H. Bosboom, met verschillende schetsen en calques, zoodat ik deze kaarten heb kunnen gebruiken als toelichting tot Van Petten's rapport.

§ 2484 Wij komen hiermee tot de gedrukte kaart van den in 1718 overleden Professor Hadrianus Relandus, getiteld „Insulae Javae Pars Occidentalis”. Uit de Boekzaal van 1718 (VII, 219) blijkt dat Reland vóór zijn dood deze kaart „geheel bearbeit, afgeteekent en overgezien” heeft, ofschoon zij eerst na zijn overlijden in het licht verscheen. Voor deze kaart zijn oude kaarten en scheepsjournalen op eene, naar mij voorkomt, uiterst slordige wijze gecombineerd tot een niet zelden onzinnig geheel. Zoo vindt men in Bantam aan de zuidkust eene plaats *Issebongcn*, twee plaatsen beide genoemd *Issesucar* en eene stad *Junculan* ter plaatse waar Pelaboehan aan de Wijnkoopsbaai moet liggen. Nu zijn reeds op de kaart bij Van Linschoten (1) o. l. pag 70 aan Java's westkust te vinden: *Issebongor*, *Issesucar* en *Junculan* (2) en evenzoo op het kaartje van Java tegenover pag. 61 der Eerste Schipvaart. De origineele namen voor deze zonderlinge plaatsen moeten zijn: *Tjiboengoer* (eene rivier die in de Peperbaai uitloopt), de *Tjisokan* aan de zuidkust en *Djoengkoelan* of *Oedjoeng Koelon* bij het Meeuweneiland. Zoo klakkeloos volgde Reland gegevens die meer dan honderd jaar oud waren. Evenzoo ziet men hem in de Dirk de Vries-baai drie bergen peilen, wier ligging hij *moest* zien dat geheel anders was. Bezuiden Batavia geeft dit professorale prul niet één naam; al maar kustplaatsen. Zijn combineeren leidt hem tot het teekenen van *twee* eilanden Noesakambangan, waarvan het eene heet *Nordra Canibaz*, welke barbaarsche naam niet is te danken aan Portugeesche kaarten maar blijkbaar aan het verkeerd lezen van den naam *Nouza Cambang* (op de kaart bij Dubois: Noesa Combang), die in oud-Hollandsch schrift wel wat op dien onzin lijkt. Aan de noordkust staan eveneens sommige plaatsnamen dubbel. De kaarten van Van Petten schijnen door Reland niet gebruikt te zijn.

§ 2485 Reland's prulkaart nu is (met die van Coops, zie II, E. 23, 12) gebruikt

(1) In den eersten druk van het Itinerarium, 1595.6, staat deze kaart niet maar wel eene andere, gereproduceerd bij Heeres, Het aandeel enz. p. 2, welke de bedoelde plaatsjes niet vertoont Issebongor enz. zijn dus niet van Portug. kaarten overgenomen, maar eene Hollandsche ontdekking, 'evenals de „Solfferbergh” beoosten Passaruan (zie Eneycl. van N.-I. s v. *Raoen*), die ook niet in de eerste uitgave van het Itinerarium staat. Uit hetgeen P. A. Tiele zegt in den Feestbundel der Bijdr. 1883 p. 7 maak ik op dat de aanvullingen bij Linschoten's kaart genomen zijn van de kaart van Willem Lodewijksz, den schrijver van het journaal

der reis van Houtman, dat in 1597 en 1598 in druk verscheen.

Ik noteer hierbij dat, in strijd met eene bewering van den heer Rouffaer, de familienaam van dezen Lodewijksz moet beginnen met eene *M*: volgens Tiele is de kaart geteekend G. M. A. L. en dit moet dan beduiden: Guilhem (of Guillaume) M. (bijv. Mortier) alias Lodewijksz; teekent hij elders G. M. A. W. L. dan beduidt dit: Guillaume M. . . . alias W. Lodewijksz.

(2) Wat de spelling betreft vergelijkte men D. 1636 p. 203: „Jonckoelanh” en ibid. p. 226: „Jonchoelanh”, twee havenplaatsen.

bij de samenstelling der kaart voor in het anno 1739 verschenen tweede deel van Salmon, waarop Junculan ligt aan de rechterzijde der monding eener rivier die de Tjimandiri zal wezen; aan Bantam's zuidkust vindt men daar Issebongen en Issesucar terug, en verder het beruchte Nordra Canibaz. Ook heeft Reland's kaart tot voorbeeld gediend bij die in het 2^e deel van Wouter Schouten's Reizen 4^e dr. Utrecht 1775, waar echter in het midden der Preanger, van de Wijnkoopsbaai tot het Cheribonsche, gedrukt staat: „Het Gebied van de Kon. van Bantam”, welke woorden blijkbaar uit Schouten's reisverhaal zijn genomen (zie § 7). Het Bat. Gen. bezit eene Fransche kaart, vermoedelijk behoord hebbend bij eene verzameling reisverhalen, die al Reland's fouten weergeeft en ook dwars door de Preanger „Jurisdiction du Roy de Bantam” zet; volgens een bijschrift zou zij van 1719 wezen.

Op Reland volgen in tijdsorde de kaarten van West-Java in Valentijns 4^e deel, verschenen in 1726. Hoe zonderling deze op het eerste gezicht lijken, zij zijn de beschouwing overwaard. Wat direct opvalt, is, dat de Salak beoosten de Wijnkoopsbaai ligt; eene verklaring hiervoor is gegeven B. 23, 99, 5. Met Reland heeft Valentijn punten van gemeenschap doch ook belangrijke verschillen, zoodat wij concludeeren tot een gedeeltelijk gebruik van dezelfde bronnen. Of Van Petten's kaarten door Valentijn gebruikt zijn, blijft de vraag. De Zandbaai en de Wijnkoopsbaai zijn vrij juist geschetst; de Tjimandiri is aangeduid doch draagt geen naam. Voor het overige is, geloof ik, veel gebruik gemaakt van de kaart van 1692, zooals uit de volgende verhaspelde plaatsnamen blijkt: Leuwileutik, 1692: Lowijlotick, Valentijn: Lomilalik; Leuwipasang, 1692: Lowijpassangh, V. twee dorpen: Lawi en Passangh; Kembangkoening, 1692: Combang honij, V.: Coirbanghoni en nog een tweede vlak daarbij: Coribagoni; Depok, 1692: Depack (met, evenals bij andere plaatsnamen, eene komma daarachter), V.: Dpacki. Dit laatste voorbeeld doet, naar mij wil lijken, de deur dicht. Overigens legde Valentijn's teekenaar zich § 2486 vooral toe op het verzamelen van plaatsnamen. Zoo geeft de kaart van 1692 heel wat riviernamen in Tjidamar en Kandangwesi, die bij Valentijn ontbreken, terwijl de plaatsnamen wèl zijn overgenomen; de plaatsnamen in Galonggang zijn overgenomen maar de landschapsnaam niet; het regentschap Bandoeng is bij V. zeer klein, op de oudere kaart zeer groot; daarentegen vertoont V. een „landschap Priangan”, dat op de andere kaart niet voorkomt en te beschouwen zal zijn als V.'s eigen wijsheid; de landschappen Selagadong en Pondajang (waarover zie § 179; 190) staan op beide kaarten, met vrijwel dezelfde plaatsnamen. Naar zijne kaart heeft Valentijn vervolgens de belachelijke beschrijving van West-Java opgesteld, waarin al die verknoeide plaatsnamen nog eens met onverstoorbare deftigheid worden opgesomd, elk voorzien van een fantastisch bevolkingscijfer, en waarin ook melding wordt gemaakt van talrijke dorpen en rivieren „zonder naam”. Allervreemdst is, wat met de plaats M^r. Cornelis is geschied. Op de kaart van 1692 komt dit niet

als een fort voor maar als een ompaggerd vierkant. Valentijn teekent een fort op de juiste plaats doch geeft daaraan den naam: Grootc Tanjong, en zet den naam M^r. Cornelis vlak tegenover de zuidervoorstad. In zijne beschrijving noemt hij den post M^r. Cornelis wel (hij heet „wat hooger” dan Rijswijk te liggen). maar noemt tevens (p. 11) een post Sangan (blijkbaar eene schrijffout voor Tanjon), die dezelfde blijkt te zijn als M^r. Cornelis. Zoo weinig was Valentijn (die immers de fouten van zijn teekenaar had kunnen verbeteren) met den naasten omtrek der stad bekend, waar hij meer dan eens eenige maanden had gesleten.

In een register van kaarten, behoorend tot het archief van Heemraden, ongeveer van 1735, vindt men behalve de kaarten der Ommel. en een paar kaartjes der omstreken van Tandjoengpoera nog deze: „Goenong Babandaijang off Swavelberg” (mogelijk in verband staande met Van Riebeeck's laatste tocht; zie B. 23, 167, 1); „de Bataviasche Zuijderbovenlanden”; „de Preangerlanden”. Bovendien vindt men H. 2 Dec. 1780 en II. 25 Oct. 1783 lijsten van kaarten, behoorend tot het landmeterskantoor, die schijnen te bewijzen dat sedert 1735 vrij veel was opgenomen, o. a. eene kaart „van de door Marci gedaane meetingen in de bovenlanden” (vermoedelijk de Ommelanden); eene „kaart van de bovenlanden tot de zuijdzee”; eene „kaart van alle Priangerlanden” enz. en ook verschillende teekeningen, o. a. een „grond en gezigt van 't warme bad”, en van verschillende buitenplaatsen e. d., die vermoedelijk aan Rach waren te danken.

§ 2487 Opmerking verdient vooral de werkzaamheid van Marci. Uit B. R. 1 Febr. 1763 blijkt, dat hij onlangs naar aanleiding van hangende geschillen eene kaart heeft opgemaakt van Timbanganten en ook van Batoelajang. Uit de kaartenlijst van 1811 ziet men dat hij in 1762 eene aparte kaart van Batoelajang maakte, terwijl Bandoeng en Timbanganten op eene andere samen stonden; in Pieter Engelhard's journaal van 1802 wordt dan ook vermeld de „kaart van Bandong, in het jaar 1762 door den landmeter Marcy gemaakt”. Zeer belangrijk is wat men H. 4 Mei 1771 leest: „Door den eersten gezworen Landmeter Otto Frans Nicolaas Marci aan den Heer Praesident en de verdere leden gepresenteert zijnde een kaart van alle de landerijen gelegen in het koninkrijk Jaccatra, item de Regentschappen van Tjanjoer, Bandong, Timbanganteng en Batoelajang, mitsgaders een gedeelte van Crawang en Parakkan Mondjang, dewelke hij Marci betuijgde gedurende zijn 16-jarige dienst bij dit Collegie voor het meestendeel zelfs gemeeten te hebben, zo wierd na gedane bezigtiging derzelve goed gevonden, voormelden Marci te bedanken voor desselfs genomene moeite in dezen, en teffens verstaan om gemelde kaart, als wel d'accuraatste geoordeelt zijnde, in een lijst te stellen en in de vergaderzaal van dit Collegie tot zijn gedagten(is) op te hangen, ten eijnde daarvan het nodige gebruik te kunnen hebben”. Wij zien II, E. 23, 16 dat Marci in Juli 1757 uit Tjitjoeroeg vertrok; dus toen schijnt hij al aan het

opnemen geweest te zijn. Ik onderstel dat hij een gunsteling was van den Gem. van den Velde (zij hadden beiden relaties te Amersfoort, I, 49 en 76), die van 1751—1759 Raad van Indië was en hem wellicht aan de opdracht tot opneming der Preanger hielp, waarvan overigens geen spoor is te ontdekken. Van zijne kaart (waarop dus Tjiasem, Pamanoekan en Soemedang § 2488 niet voorkwamen, Krawang en P.moentjang slechts gedeeltelijk) schijnt geene copie aangehouden; immers H. 18 Maart 1807 vernemen wij dat deze kaart, die „van veel aangelegenheid voor dit Collegie” heet te zijn, te zoek is geraakt, waarom eene premie van 100 Rd^s. voor de ontdekking wordt uitgelooft; zij had, staat er, behooren te berusten in het archief van den onlangs overleden Secretaris van Heemraden, dus hing denkelijk niet meer aan den wand. Nu berust in de Universiteits-Bibl. te Amsterdam eene kaart, eigendom van het Aardrijkskundig Genootschap, getiteld „Caart Eeniger Ryken gelegen op het Eyland Groot Java bestaande in het Koninkrijk Jacatra de Regentschappen Tjanjoer, Bandong, Timbanganten en Batoe Lejan, alsmede een gedeelte van Parakkanmoentjang en Crawang”, groot 46 bij 54 c.M. Deze titel (vermeld in Catal. Tentoonst. Amsterd. u. s. pag. 37 n^o. 4) had mij doen onderstellen dat dit Marci's kaart moest zijn. De hulpvaardigheid van Overste H. D. H. Bosboom bezorgde aan het Bat. Genootsch. eene photographische reproductie, waaruit het volgende blijkt. De teekenaar was, blijkens de gewone, hoewel hier niet zeer frequente verwarring van *b* en *þ*, *d* en *t*, een Duitscher; zoo zegt hij aan het zuiderstrand, wat beoosten de monding der Tjipamarongen, bij de Tjepassiang en Tjiekarrangbollong: „Hier geeft het vogelnetsjes”; dicht daarbij zijn „zandthuinen”. De schrijffouten (Bongoeban- § 2489 braun voor: Tangkoebanprahoe, Tjiedereng voor: Tjibareno) toonen dat de kaart eene copie is. Uit de verouderde spelling van inl. namen (Zatij voor: Djati) blijkt dat voor het Jacatrasche gebruik gemaakt is van oudere kaarten; buiten het Jacatrasche immers schrijft hij wèl de *dj*. Daar de Slokan er op staat, is zij geteekend na 1751, en uit het genoteerde in § 745 i. f. blijkt dat zij anterior is aan 1778; daar zij verder, vooral wat rivieren en bergen betreft, minutieus is bewerkt, moet zij de uitkomst zijn van een langdurigen en achtenswaardigen arbeid. Buiten het Jacatrasche geeft zij weinig plaatsnamen en de wegen ontbreken. Vooral Djampang en Sagarakidoel zijn uitvoerig behandeld. Zonder fouten is zij niet: de Salak en de Gedeh staan naar gewoonte te veel zuidelijk; de onderlinge ligging van vele bergtoppen (Tiloe, Wajang, Papandajan) deugt niet, maar de middelen in aanmerking genomen waarover de teekenaar kan hebben beschikt, is dit zeer verklaarbaar.

Als embryo van Marci's kaart beschouw ik de zeer gehavende, in § 2490 's Lands Archief berustende „Caarte van 't Koninkrijk (*Jacatra*)”, welk laatste woord moet gestaan hebben op een afgescheurd stuk; hier is het zuidelijkste punt Campong Baroc, de O. en W. grenzen de Tjitaroem en de Tjisadane. Mossel en Jubbels, overl. in 1761 en 1763, komen hier nog voor als levende

landeigenaren. Mogelijk is dit de kaart die in 1754 (P. VI, 732, 4) wordt aangeduid als de „onder handen zijnde kaart”. Eene in 1780 door den Kapit.-Luit. Ingenieur S. J. Wimmercrantz geteekende kaart van het koninkrijk Jacatra (zie R. 20 Oct. 1780), die in copie naar Nederl. werd gezonden, zal denkelijk degene wezen die Cornelius hierboven in § 2475 bedoelde.

Op de cartographie van West-Java schijnt Marci's kaart derhalve van zeer weinig invloed geweest te zijn. De gedrukte kaarten die ik heb kunnen zien (eene opgave van atlasen en kaarten die hier in aanmerking komen geeft F. de Bas in Tijdschr. Aardr. Genootsch., Bijbladen III, 1883, p. 27 e. v.) zijn van zóó geringe waarde, dat die van Valentijn nog voor de beste moet gelden. Ik noem eerst die in de „Historische Beschrijving der Reizen”, deel XII p. 89 ('s Gravenh. 1755). Deze is niet uit Prevost, het Fransche origineel van dit werk, overgenomen, doch, blijkens het voorbericht en de noot op blz. 89, door den Holl. uitgever aan het werk toegevoegd. Het Hollandsche opschrift dezer kaart „geschikt volgens de jongste waarneemingen op order der Ned. O. I. Maatschappij gedaan”, en de naam der Donan (*R. de Schey* d. i.: de scheijrivier, grensrivier (1), zie B. 23, 66) toonen in de Preanger Hollandsche bronnen („de Scheijrivier” geeft Valentijn), ofschoon de rest van de kaart Fransch is. Wat „de jongste waarneemingen” aangaat, dit kan duiden op de kaart van Paulus Paulusz (zie II, E. 23, 15), doch vooral op eene kaart, die bij R. 6 Maart 1753 met drie andere „door de Heeren Commissarissen van der Waeijen en van den Velde na ingenomen advis van experte zeeofficieren gerectificeerde en door den Heere G. G. gerevideerde zeekaarten” wordt „geapprobeerd”; de bedoelde zeekaart wordt aldaar aangeduid als „van geheel Java”; de bijlage noemt haar eene „platte paskaart van 't eijland groot Java nevens de Landvertoonings der Zuidzijde”; uit de kanttekening daarbij: „werd gedrukt” volgt dat zij voor den druk was bestemd. Voor het overige moet deze kaart, gesteld dat zij als bron is gebruikt bij die in bovenvermeld werk, nagenoeg alleen de kust hebben vertoond; immers op laatstgenoemde is Buitenzorg niet te vinden, zoodat, wat het binnenl. aangaat, Valentijn gevolgd schijnt (de Salak recht beoosten de naamlooze Wijnkoopsbaai, Pondajang en Selagodon enz.).

§ 2491 Naar deze kaart in de Hist. Beschr. der Reizen schijnt weer die in Dubois (Vies des Gouverneurs Généraux 1763 p. 182) en die in „Batavia in derzelver gelegenheid enz”. (Amsterd. 1782, I, 28) geteekend. Even waardeeloos is de kaart van Stavorinus (Reis Samarang deel II), waarop Buitenz. wél voorkomt; zonderling is, dat hier Inpanagara voorkomt als een landschap bezuiden Intramayoe en *benoorden* Samadang; de spelling toont weer dat een door een Duitscher geteekend origineel moet zijn gevolgd. De kaart in den atlas, behoorend bij Tombe's elders geciteerd werk, ken ik alleen uit eene

(1) Wouter Schouten o. l. I, 230 gebruikt „*scheijden aen*” in den zin van: grenzen aan.

mij geworden beschrijving; in zijne voorrede zegt Tombe dat zij is „d' après M. d' Après de Mannevillette”, wat eene gekke drukfout lijkt; er bestaan echter inderdaad zeekaarten van een d' Après, zie Bougainville p. 322. In het binnenland der Preanger komt op Tombe's kaart *niets* voor; alleen zijn de landschappen Tjidamar en Soekapoera aangeduid benevens een paar punten aan de Wijnkoopsbaai. Dit prul wordt in prulligheid echter nog overpruld door de kaart bij Stockdale, die zich op Tombe en diens bron beroept: Inpanagara ligt hier als bij Stavorinus; de Salak en Gedeh zijn onzichtbaar; Buitenzorg is eene rivier; de rivieren der Ommel. zijn hopeloos met elkaar verward enz. Daendels bezat in 1814 (blijkens zijn brief bij Mendels, o.l pag. 204), „eene zeer fraije kaart van Java”, die, naar het schijnt, aan zijn „Staat” zou worden toegevoegd; hij had haar uit de archieven te Parijs. In de Batav. Courant van 19 Juli 1817 vindt men een uittreksel uit de Leipziger Litteratur Zeitung van Febr. 1816 (ook te vinden in de Alg. Konst- en Letterbode van 1816, II, 398), waarin, dat Daendels „eene nieuwe kaart van Java heeft gegeven doch welke niet te koop is; kort daarna is eene betere, hoewel minder schoon gegraveerde, te Amsterdam bij Covens en Mortier in het licht gegeven”. Verdere mededeelingen omtrent deze kaart van Daendels schijnen niet te vinden; indien het echter juist is dat zij minder nauwkeurig was dan die, in 1815 uitgegeven bij Mortier Covens en Zoon, dan was het een vod, want deze laatste schijnt naar Valentijn gemaakt, vertoont zelfs zijn fort Groote Tanjong, Pondajang en Selagodon enz

Blijkens de kaartenlijst van 1811 werd in 1804 door den landmeter § 2492 Eerhardt eene kaart gemaakt van het regentschap Tjiandjoer. Van meer belang is, wat men Proc. 13 Mei 1815 leest, dat Beetjes (1), zijnde belast met

(1) Pieter Jacob Beetjes van Samarang (nischien een zoon van Pieter Beetjes, die in het najaar van 1760 als onderstuurman naar Indië ging voor Delft) werd blijkens een actenboek in 1797 aangenomen als Cadet de Marine; werd opgevoed aan de Samarangsche Marineschool, een soort voorlooper van Gombong; was in 1802 Extraordinair Luitenant der Genie en werd 14 Dec. van dat jaar Ordinair Luitenant der Genie op 90 Rds. p. m. Hij was de oom van den in dit werk geciteerden Van Waeij. Blijkens het Naamboekje diende hij in 1807 op Ambon; werd 18 Mei 1808 Kapitein en lag toen te Soerabaja; in 1809 was hij werkzaam aan de Merakbaai; werd 22 Lentem. 1810 Luit.-Kolonel en diende als zoodanig te Samarang. De Java Gov. Gazette van 12 Sept. 1812 vermeldt hem als Adjunct-Fabriek te Bat. Van 14 Nov. 1812 — 14 Jan. 1813 was hij werkzaam aan de opening der in de Batav. Regentsch. te verkoopen landen; 19 Nov. 1813 is hij „waarneemend Land-

meeter”; in April 1814 maakt hij als Surveyor op 220 Java Rup. p. m. deel uit van het personeel der residentie Preanger; in April 1815 is hij te Bandoeng; den 4 Juni 1815 is hij te Tjiandjoer; vraagt om den post van Architect en stelt aan Raffles voor; „alle afgemeeten Landen van het Eijland Java, dezelve te componeeren tot een volledige geographische kaart te maaken”. In April 1816 wordt vermeld dat hij niet meer werkzaam is in Cheribon maar in de Preanger. Van Waeij zegt dat B. „de Preanger Regentsch. met inbegrip van Crawang en Indramaijo zoomede de residentie Cheribon topographisch opgemeten en in kaart gebracht heeft”. De Batav. Cour. van 31 Aug. 1816 bevat zijne aanstelling tot Majoor der pioniers. In 1817 commandeerde hij als Majoor den ongelukkigen aanval op de muitelingen van Saporoea, die hem het leven kostte. Van de Graaff (o. l. II, 15) noemt hem „een zoo genaamden liplap of halfblanke, op Java geboren en

de opneming van de Regentschappen en Krawang, „has completed a general chart” van gezegde landen „with the exception of ascertaining and filling up, the subdivisions and villages in the Crawang districts”, terwijl „statistical tables, according to the new form, to accompany the chart is (*sic*) in a state of great forwardness”; hij heeft thans twee helpers; erlangt hij er nog een, dan kan „the whole survey and statistical tables be completed within the period of two months, in such a manner as to enable Mr. Beetjes to proceed to the survey of Cheribon, leaving one of his assistants to finish the fair (*d.i. de net-*) chart”. Die derde helper wordt hem thans toegestaan; zijn „first assistant” is Du Pont (1); uit de omstandigheid dat Beetjes' salaris ter wille van zijn be-toonden ijver, welke hem in staat heeft gesteld dit werk „in so short a period” zoover te brengen, tevens verhoogd wordt met ingang van 1 Jan. 11., volgt misschien dat het eigenlijke teekenwerk eerst toen was begonnen; verder ziet men dat het verzamelen der statistica eene latere opdracht was dan het samenstellen der kaart. Proc. 27 Oct. 1815 vindt men geïnsereerd een schrijven van Resident Macquoid dd. 10 Sept. 1815, waarin: „Mr. Beetjes having now completed the survey of the Preanger Regencies and Crawang, I have the honor to transmit his chart of the same”; ook de statistieke opgaven waren gereed, behalve die van een paar der verkochte Krawangsche landen.

§ 2493 Hoeveel hierbij aan Inlanders was overgelaten, blijft de vraag. Van Lawick schreef 22 Mei 1812 als lid der Commissie tot de opneming van het eiland Java aan den Landdrost te Tjiandjoer, dat hij aan den Regent (vermoedelijk van Tjiandjoer) heeft gezonden een „klad kaart, in welks steece hij eene andere, netter, duidelijker en accurater zal formeeren, in welke kaart de benamingen der rivieren, bergen, districten en gronden, in de Hollandsche taal bijgeschreeven, mij bijzonder zal te stade komen”. Zoo komen op eene lijst van papieren, door Van Lawick als lid dier Commissie ingediend, „native charts” voor van de meeste regentschappen der Preanger. Wat de nauwkeuriger opneming van de Wijnkoopsbaai en de baai van Tjilatjap aangaat, Raffles zegt in zijne History of Java (1817, I, 6) wel niet uitdrukkelijk dat deze op zijn last geschiedde, maar geeft dit op de hem eigen wijze te verstaan, hetgeen dus eene onwaarheid is. Wat Raffles' kaart betreft, eenig verband tusschen deze en die van Marci heb ik niet kunnen bespeuren; Cornelius zendt

opgevoed, naar de algemeene opinie een zeer onkundig officier”; dit laatste slaat dan vooral op zijne leiding van dien aanval, waarmee men liever geen officier had moeten belasten die sedert lang niets dan teekenen gedaan had. Den 12 Juli 1812 werd te Bat. gedoopt Nicolaas William Jasse uit Pieter Jacobus Beetjes en Elis. Geertruida van Steenberg. Over hem het een en ander in Bijdr. 1911 p. 404 e. v.

(1) Dit zal Hendrik Dupont van Batavia

zijn, in 1809 benoemd tot Luit. der Genie; was lid van den krijgsraad, die op 17 Febr. 1810 Ambon overgaf aan de Engelschen; deed datzelfde jaar dienst aan de Merakbaai; is in Nov. 1813 waarnemend assistent bij den Landmeter en in April 1814 Assistent surveyor in de Preanger op 88 Jav. Roep. Niet te verwarren met den gelijktijdigen Charles F. Dupont, een Franshman en koffieopziener.

echter 6 Nov. 1811 eene lijst van onder hem te Samarang berustende plans en kaarten, waaronder eene „Landchart of the Kingdom Jacatra extending from Batavia to Prakanmontyang by captain van der Geugten — to be copied”, die vermoedelijk de, elders als zeer fraai geroemde, copie was, door Van der Geugten vervaardigd van Marci's kaart. Misschien is bij de samenstelling van Raffles' kaart gebruik gemaakt van kaarten of opnemingen van Horsfield (1), van wien eene geologische en boschkaart als bijkaartje is toegevoegd aan de kaart van Raffles. De zuiderkustlijn der Preanger is bij R. vrij nauwkeurig weergegeven, de Zandbaai echter door Baane's schuld (2) ternauwernood aangeduid en de Wijnkoopsbaai te vierkant. Van de bergen zijn sommige op de juiste plaats gekomen, andere, naar het schijnt, uit oudere kaarten overgenomen, tengevolge waarvan de onderlinge ligging dier bergen dikwijls geheel verkeerd is, zoo van den Papandajan en den Tjikoerai, van den Wajang en den Malabar, vooral van den Tiloe en den Malabar; de Pattoa (die bij Raffles, blijkbaar naar eene oudere kaart door een Duitscher, Baduwa heet, evenals ook Horsfield hem noemt Verh. B. G. VIII, 7) ligt een heel eind N. W. van den Tiloe in plaats van ongeveer W.; de loop der Tjitandoevi is zeer gebrekkig weergegeven. Zonderling mag het heeten dat de Tjipeles en de Tjikao niet op de kaart voorkomen, terwijl toch de toevoeging harer wateren aan de Tjimanoeek en Tjitaroem deze bevaarbaar maakt.

De totaalindruk van Raffles' kaart is dat zij, ofschoon beter dan de § 2494 vroegere, meer doet verwachten dan zij geeft — hetzelfde wat men van meer prestaties van hem kan zeggen. Reeds Reinwardt wees (Verh. B. G. IX, 20) op de verkeerde ligging van verschillende bergen op R.'s kaart; deze gaat dan door: „Met zeer veel naauwkeurigheid is daarentegen ons geheel gebergte opgegeven op eene groote, afzonderlijke, niet uitgegevene kaart der Preanger Regentsch, die door wijlen den L^t. Kolonel Beetjes is vervaardigd”. Van deze laatste is eene copie (niet aangetroffen) toegevoegd geweest aan de Statist. Beschrijv. van 1822, welke verzekert dat Beetjes haar „onder het Engelsch bestuur” ontwierp en teekende (waaruit dus zou volgen dat Raffles zich van minder goede kaarten bediende) en dat zij van veel nut is geweest „tot de kennis en vaststelling der natuurlijke grenzen” van de afzonderlijke tjoetaks. De oorsprong ligt misschien in den last, bij Proc. 16 Febr. 1813, tot het samenstellen van kaarten der afzonderlijke regentsch. van de Preanger, omdat de grenzen daarvan bij datzelfde besluit werden gewijzigd. Uit den Eng. tijd is verder eene manuscript-kaart van Java in de bibl. van het Batav. Gen., die op den naam van Wardenaar (zie I, 101) staat en, blijkens

(1) Vergelijk § 2262. Olivier (Land- en Zee-
togten I, 327) verklaart dat al in zijn tijd de
bevolking zich niets van Horsfield's bergbe-
klimmingen herinnerde; zie B. 23, 167, 1. Van
Sevenhoven schrijft in 1812 dat Horsfield be-
Priangan.

zig is „aan een kaart waarop hij aantoonde de
kaart der gronden en voortbrengzelen van de-
zelfde op het ijlant Java”.

(2) Over Baane's kaartje zie II, E. 23, 26, 4.

verschillende gegevens, van einde 1815 moet wezen. Wat de Preanger betreft komt zij vrijwel met de kaart van Raffles overeen. Verder de kaart bij Thorn's werk, welke op dezelfde schaal is als die van Raffles maar overigens in niets op deze gelijkt en een echt prul is; er staan zeer weinige, en grootendeels onjuiste, namen in de Preanger op; de Z. O. hoek benevens de aangrenzende streken van Cheribon zijn geheel blank gelaten. Hiervan onafhankelijk schijnt de kaart n^o. 3 van den atlas bij het werk van Van den Bosch (Bantam, Jacatra en Cheribon), die den Salak weer te dicht bij de Wijnkoopsbaai en den Gedeh Z. O. van den Salak en zuidwest van Tjiandjoer vertoont; de Gedeh heet nog „Blauw gebergte”; de Preanger is hier te klein in verhouding tot het Jacatrasche; Bandoeng ligt niet aan den grooten weg van Daendels (die er wel op staat) maar een eind daarbezuiden aan de Tjitaroem, dus op zijne oude plaats, vóór Daendels het verlegde, hetgeen bewijst dat Van den Bosch oudere kaarten gebruikte, waarin hij den hem bekenden grooten weg invoegde. De zuidkust der Preanger is voorts misteekend, de naam Parakanmoentjang staat op eene verkeerde plaats enz. Een misleidend prul.

Welk een taai leven sommige fouten hebben, ziet men aan de kaart van Java, toegevoegd aan het in 1834 te 's Gravenhage verschenen werk van Bernard van Saksen Weimar Eisenach, Précis de la campagne de Java en 1811, waarop men a. o. nog steeds het Pondajang en Selagadong der kaart van 1692 vindt, met den Blauwen Berg beoosten de Wijnkoopsbaai enz.

Verwonderlijk mag het niettemin heeten, dat in den tweeden druk van Veth's Java II, 242 noot 3 wordt gezegd dat, wat betreft de geographie der Preanger in den tijd der Comp., „met vrucht” de kaarten van Stavorinus en Stockdale kunnen worden geraadpleegd.

§ 2495

Wetenschappelijk onderzoek. Uit den ouden tijd verdient de instructie voor de apothekers en chirurgijns op de vloot, die in 1602 naar Indië ging, opmerking (Groeneveldt, Bijdr. 1898 p. 13), waarin de last om botanische en ichthyologische verzamelingen aan te leggen; ook de in 1619 aan Coen verstrekte opdracht in het belang van den Leidschen hortus (ib. pag. 14).

Op zichzelf staat de periode van Nic. Witsen's veelzijdige bemoeiingen, die, naar ik gis, vrij wat uitgebreider zijn geweest dan men vermoedt. Men vergelijkte daaromtrent de registers op de voorafgaande drie deelen. In elk geval, met Witsen's overlijden is alle belangstelling voor wetenschappelijk onderzoek van Indië nagenoeg plotseling uitgedoofd (1). Zoo wierp men het niet onbelangrijke rapport van Bollmann (onze Bijlage XXIX) voor oud vuil in de bijlagen der Resolutiën, terwijl het een 30 jaar eerder zeker in het Dagreg. geresumeerd zou zijn.

(1) Deze soort van versuffing zat toen echter in de lucht. Zoo houden ook aan de Kaap de exploratietochten omstreeks 1690—1700 op; in

de volgende eeuw werd de kennis van het land nagenoeg niet vermeerderd. Zie Theal, Chronicles p. 262.

Op zichzelf staat de uitzending van Ericus Schepperus. Den 12 Oct. 1728 schrijven XVII^{en} dat hij wordt gezonden in verband met Zwaardcroon's plannen tot het bereiden van verfstoffen, zijnde „een man, ervaren niet alleen in de chirurgie en medicijnen maar ook in de kruidkunde, dien wij gedestineerd hadden om in plaats van den botanicus de Hartog (*over wien zie Veth in Gids 1887, IV, 125*) na Ceijlon tot nader onderzoek der kruiden in die landstreek op een tractement van f 40 ter maand te laten afgaan, (*die*) de reis naar Batavia zal nemen, of (1) mogelijk UE. dan wel den Heer Oud G. G. deze persoon zouden kunnen emploijeren tot nader onderzoek der Javasche gewassen en inzonderheid diegeen die tot bereiding der zijdeverwen behoren, waaraan de vaderlandsche fabriekeurs zeer veel gelegen is”. Den 21 Maart 1729 schrijven XVII^{en} dat hij nu uit Nederl. is vertrokken „om eerst op Batavia en daarna op Ceijlon dienst te doen als botanicus, om te onderzoeken welke gewassen in die gewesten tot gebruik van medicijnen worden gevonden, hetsij gesteentens, zaden, vrugten, houtten off wortelen, wat gommen en sappen daaruit kunnen getrokken worden en bij de oude off heedendaagse medicijnmeesters gebruikelijk zijn geweest, alsmeede welke gewassen off (*lees: tot*) verfstoffen kunnen dienen, sullende van alle sodanige zaden off gewassen jaarlijx na gewoonte eenige quantiteit mogen gesonden werden, met de beschrijving daartoe nodig, aan de Hortus Medicus soo van Amsterdam als aan de Universiteit tot Leijden, ijder onder een bijzonder adres; en dewijl deese Schepperus niet alleen gesegt word te sijn een goet botanicus maar ook een Medicus en Chirurgus, kan deselve ter plaatse daar hij resideeren sal, tegelijk meede geëmployeert worden om opsigt te nemen off dienst te doen in de Hospitalen”. De aankomst van dezen man (hij heet hier en verder Schepperius) wordt gemeld Afg. patr. miss. 30 Nov. 1729, „sullende na UEd. H. A. intentie verder geëmployeert worden tot het ondersoeken der gewassen, gesteentens, zaaden, wortelen, vrugten, gommen-sappen enz. en speciaal van degeene welke bequaam sijn tot verffstoffen, die men dan jaarlijx met een pertinente descriptie daarvan na de ordre sal opsenden aan de Hortus Medicus tot Amsterdam en Leijden en denselven vervolgens, alhier gedaan werk met dat ondersoek hebbende gekregen, laten voortgaan na Ceijlon”. Hij was toen voorloopig in den Medicinalen Winkel geplaatst. Maar al spoedig hapert het. R. 26 Jan. 1730 leest men dat hij „geen of weijnig werk maakt” van het bedoelde onderzoek, zoodat Durven zelf „het ondersoek na de gerequireerde verwstoffen bij de hand genomen heeft” en monsters met eene beschrijving der behandelingswijze naar Europa zal zenden. Kort daarop, R. 11 Juli 1730, verklaart Durven dat de botanicus tot

(1) D. i. voor het geval dat. Zoo D. 1653 p. 85: er dienen schepen gezonden „of misschien de retourshepen de baaij misliepen”; C. D. p. 26, 3: „off die van Banda inlandse oorloogen

tegen malkanderen kregen”; ib. 187, 6: „offte eenigh Nederlander quame te overlijden”, en zeer dikwijls elders.

alles ongeschikt is; hij wil hem daarom op grond van eene oude Compagniesorder naar Europa terugzenden; de meerderheid beslist echter dat hij te Bat. zal blijven, aangezien hij eenige kennis heeft van anatomie. Ik vermoed, dat Schepperus ongeneigd was bevonden om Durven's plannen te ondersteunen, zooals door valsche essayrapporten; dat hij zijn vak niet verstond, is moeielijk te gelooven, want uit Vogel's elders geciteerd werk bespeurt men dat XVII^{en} dergelijke personen wel degelijk een examen lieten doen, en in de natuurkundige wetenschappen werd door henzelven te veel geliefhebberd, dan dat zij niet over een onbekwaam man oordeel konden vellen. Ook de zoo zeldzame oppositie in Rade tegen Durven geeft te denken. Deze hield echter vol, en 10 Oct. 1731 wordt besloten, den botanicus naar Europa terug te zenden om er de geneeskunde te leeren.

§ 2496. Daarmee is de belangstelling der Regeer. in wetenschappelijk onderzoek voor langen tijd dood. Of de Raad-Ordinair J. G. Loten haar kende (Ind. Mercur 1905 p. 366) is niet uit te maken. Zij leeft eerst weer op in de dagen van Von Wurmb en Radermacher. Zie verder § 2261 e. v. Eigenaardig is R. 22 Mei 1795 de aan de buitenkantoren verzonden order om zaden, pitten en planten „van alle zulke boomen, die bij hen gevonden worden en van een nuttig emplooi kunnen zijn”, naar Java's Oostkust of Bat. te zenden teneinde daarmede proeven te doen, waartoe zij moesten worden begeleid door eene „beschrijving op welk eene wijze en in welke gronden dezelve het best gecultiveerd moeten worden”. Uit den brief naar Samarang dd. 19 Juni 1795 blijkt dat meer bepaaldelijk houtboomen bedoeld werden. Van eene dergelijke strekking is R. 9 Maart 1804, waarbij wordt goedgekeurd de „door den Heere G. G. ontworpen instructie voor den boekhouder Joh. Kuper (*later vermoord als huurder van Laanhof, R. 21 Juli, 27 Nov. 1807*) om zich daarnaar te gedragen in het hem aanbevolen onderzoek naar alzulke artikelen van handel als in de districten van Buitenzorg en Tjanjoer uit het rijk der planten, dieren en mineralen worden voortgebracht”. Eene copie dezer instructie is bewaard; zij behelst den last om zich niet langer dan 6 à 8 maanden in de Bovenl. op te houden enz. „opdat uwe proefnemingen geen nadeel toebrengen aan andere belangrijke cultures”, een verbod om onderhoorigen der Regenten te gebruiken, om handel te drijven e. d., maar wat nu eigenlijk Kuper's doel was, bespeurt men niet en er wordt verder heel niet over deze onderneming gerept.

§ 2497. Een spoor van archaeologisch onderzoek vindt men B. 23, 85, 3; E. 21, 2. *Kennis van inlandsche talen.* Omtrent de oudere tijden vergelijkte men § 24; 579; 673. De kennis van het Maleisch, de lingua franca, is vermoedelijk te Bat. ook in de 18^e eeuw veel minder algemeen geweest dan thans, omdat men zich tegenover bedienden e. d. eerder in het Portugeesch uitdrukte. Wanneer de Kerkeraad van Ambon in een schrijven van 25 Sept. 1700 zoo hoog mogelijk opgeeft van de algemeenheid der kennis van het

Maleisch (in verband met bijbelvertaling), zegt hij dat alle Comp^a. dienaren die „beoosten en bezuijdoosten het rijk van den Grooten Mogol of zelfs op Batavia gelegen en handel gedreven hebben”, Maleisch verstaan; dit *zelvs* doet dus zien dat te Bat. die kennis niet verwacht werd.

Kenschetsend voor de belangstelling in Oostersche talen te Bat. is eene Notule van G.-G. en Raden dd. 15 April 1701, waarbij de „Maleijdse boeken en geschriften uijt de nalatenschap van den Hr. Isaak de St. Martin” (over welke zie I, 19), aangetroffen in den boedel van den overleden predikant M. Leijdecker, tegen quitantie worden overgegeven aan D^s. P. van der Vorm „tot sijne speculatie en gebruik”, tot nadere dispositie; voorts zal Leijdecker's bijbelvertaling worden gedeponeerd bij den Kerkeraad; eindelijk zullen „de Maleijdse papieren en manuscripten van den voorn. predicant Leijdecker salg^t., door den Banthamsen Pangeran Joude Ningrat (zie I, 226) op de venditie van dien boedel voor ongeveer 20 à 25 Rds. gekogt”, weder worden overgenomen „met een weijnigh winst”. Dus geen enkel Europeaan had meer dan 50 of 60 gulden voor die collectie overgehad. En bij Notule van 22 April wordt verstaan deze „Maleijdse en andere Inlandse boeken” aan den Pangeran terug te geven, „alsoo daaronder niets gevonden is, de saken van d' E. Comp. rakende, so als te voren wel gemeent was”. De Regeer. gaf er dus even weinig om als het publiek. In papieren van 1707 van notaris Deldijm vond ik een translaat, door een Chin. ten gerieve van dien notaris gemaakt van een Chin. stuk, niet in het Maleisch maar in het Portugeesch, dat de notaris dan weer heeft overgezet in het Holl. Nog D^s. A. Zomerdijk, die in 1804 predikant werd bij de Portug. gemeente te Bat., maar in het Maleisch preekte omdat hij het Portug. slecht verstond, moest toch nu en dan „eenige woorden” in het Portug. vertolken, daar zijn gehoor hem anders niet begreep, en ook zóó nog met moeite (zie mijn boekje over de Buitenkerk p. 45).

Wanneer men in onze personalia der Gecomm. ziet, hoe hun lof wordt toegezwaid wegens „taalkunde”, dan bewijst dit wel dat de kennis van het straat-Maleisch lang niet algemeen was. Zoo leest men in een brief van een Raad van Indië a^o. 1740 (Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied 1898 p. 105) dat tot den bekenden uitval tegen de bij Tanahabang gelegerde Chineezzen de Raden van Indië Van Imhoff en Van Aerden werden gekozen „comme parlant la langue”, d. w. z. als zijnde „taalkundig”; aangezien hierbij aan het Chineesch niet gedacht kan worden, moet dit wel beduiden dat zij (of misschien wordt alleen Van Aerden bedoeld, die, als ik het wel heb, een Indische jongen was) in tegenstelling tot hunne ambtgenooten, of althans merkbaar beter dan dezen, Maleisch verstonden. Men vergelijkte voorts over de bescheiden grenzen van het begrip „taalkunde” onze personalia van Van Walcheren, Govert Cnoll, Duirvelt, d'Espar en B. 34, 11, 4. Bij R. 19 April 1743 wordt het verzoek van den Maleischen translateur om ontslag van de hand gewezen omdat niemand hem zou kunnen

vervangen; natuurlijk vereischte deze betrekking eenigszins degelijke kennis. Olivier (Aanteekeningen p. 15) verzekert, Residenten te hebben gekend die „na meer dan twintig jaren in het land geweest te zijn, nog geene tien woorden maleisch verstonden”. Tot deze soort schijnt Matthijs Waterloo behoord te hebben, die in Aug. 1811 de opruiende Maleische proclamaties der Engelschen aan Janssens opzendt, daar hij „zonder hulp van een inlander” geen kans ziet die te vertalen en hij aan een Inlander die stukken niet durft laten lezen. Deze stukken waren in Arab. letter. Waterloo was notabene Tweede en later Eerste Resident te Djokja geweest! Zie voorts Raffles' opmerking B. 50, 4.

§ 2498 Kennis van Javaansch was natuurlijk zeldzaam. Couper schrijft in het rapport zijner verrichtingen in het Cheribonsche dd. 2 Dec. 1684 dat een brief der Regeer. aan de Sultans door hen „niet verstaan” is en daarom door hemzelve opnieuw in het Jav. is overgezet. R. 29 Juni 1734 wordt, daar de Raad van Just. een tolk noodig heeft, terwijl er gebrek is aan sollicitanten, omdat in die betrekking geene promotie is te maken, zeker burger, die „gerugt werd” vrij ervaren in het Jav. te zijn, als zoodanig aangenomen. Bij R. 15 April 1763 worden ter vermeerdering der inkomsten van de twee translateurs voor de Jav. en Mal. talen, die „onmogelijk kunnen bestaan”, de inkomsten van het waagmeesterschap onder hen verdeeld; toch leest men R. 20 Dec. 1771 dat hun beider inkomen zoo gering is „dat zij daarvan nauwlijks bekostigen kunnen de meer dan gemeene (*dus: eenigszins deftige*) kleederen, waarmede zij voor den dag moeten komen bij de komst en receptie van inl. grooten en gezanten”, zoodat onder de jonge ambtenaren „eene groote afkeerigheid” tegen dit baantje bestaat. Eerst in 1803 werd het salaris verbeterd (P. XIII, 564). R. 17 Lentem. 1810 wordt de Kassier der Bank van Leening belast met het Jav. vertaalwerk dat men te Bantam mocht noodig hebben. Dat met de Preanger-Regenten veelal in het Jav. werd gecorrespondeerd bleek in § 2037 e v. De heer R. A. Kern, die de Jav. brieven, door den Regent van Bandoeng in 1799 aan Nic. Engelhard geschreven, heeft nagegaan, zegt dat hiervan te Bat. door Engelhard's schrijver een Hollandsch extract werd gemaakt, waarop de Gecomm. zijn antwoord baseerde; soms echter is dat extract „geheel foutief”; ook wordt de brief wel in het Mal. overgezet op even slordige wijze; zoo heet de Tjimanoeek (woordelijk: vogelrivier) in het Hoog Jav. *Lepen Peksi*; de persoon die een brief van den Regent van Soemed., waarin deze term voorkomt, in het Mal. vertolkt, maakt § 2499 daarvan: *Kali Bakassi*. Wanneer Hazeu (Pepakem Tjerbon p. VII) zich verbaast over de goede wijze waarop in 1768 de Cherib. Pepakem in het Holl. werd vertaald, dan geloof ik dat die lof eerder aan een Inl. toekomt, die den Jav. tekst vertaalde in het Maleisch, dan aan een Hollander, die dit Mal. weder omzette in het Nederl.; aan eene vertaling uit het Jav. direct in het Nederl. valt, geloof ik, niet te denken; men vergelijke de vertaling der Chi-neesche brieven D. 1679 p. 623 e v. De Pepakem zelve vertoont op p. 67

en 150 (*kisas*) sporen van eene vertaling uit het Maleisch. Het Cherib. contract van 1 Sept. 1806 is blijkens het onderschrift uit het Nederl. vertaald in het Maleisch en uit het Mal. in het Javaansch. Dit Javaansch werd door Resident J. Oudemans in een brief aan mij gequalificeerd als: „slechte taal, krioelende van stomme fouten”. Dirk van Hogendorp schrijft (Berigt p. 5): „Weinige Nederlanders hebben ooit de Javaansche, veel minder de Kaweesche taal (*het Kawī*) geleerd, hebbende men tot tolken meest gebruik gemaakt van jongens die het Hollandsch niet eens goed verstonden (*blijkbaar sinjo's*) en die men onder de Javaanen liet loopen om hunne taal te leeren, hetgeen zij ook vrij wel deden, leerende de gewoone Javaansche taal niet slegts verstaan en spreken, maar zelfs somtijds schrijven; doch, zonder opvoeding of kennis, veel minder geleerdheid, hebben deeze nimmer iets kunnen bijdragen” tot de wezenlijke kennis van Java en den Javaan. Een geval als waarop hier wordt gedoeld was dat, vermeld bij P. P. Roorda van Eijsinga (*Verschillende reizen en lotgevallen II*, 317) van den tolk te Bat. anno 1820, den ouden G. Kool, die vaak verkeerd vertaalde omdat hij het Hollandsch niet begreep; vergel. Rouffaer's oordeel over C. F. Winter Bijdr. 1902 p. 22.

Wat Soendaasch aangaat, dat Herbert de Jager althans eenige kennis § 2500 daarvan (van de „Zondase taal”) had, blijkt B. 14, 11, 8. Dat iemand als Hartingh, die Javaansch verstond en de Preanger had bezocht, heel wel wist dat hier eene andere taal werd gesproken, behoeft geen betoog; de noot van den uitgever van het Plakaatboek X, 458 is dan ook eene misplaatste flauwiteit. Evenals (volgens Rigg i. v. *Gumung*) de Soendaneezen zichzelf „bergmenschen” en hunne taal de „bergtaal” (1) noemen, zoo verklaren Schepenen B. R. 3 Oct. 1780 dat „den regter veeltijds in verlegendheid is” door het gebrek aan tolken in het „bergjavaans” en andere inl. talen. In het eerste deel der Verhand. van het Bat. Genootsch. (pag. 25 e. v.) schreef Radermacher het een en ander omtrent den Inl. der Preanger- en Bovenl. dat althans van eenige belangstelling getuigt; volgens hem zou het Jav. eene „verbeterde uitspraak” zijn van het Soendaasch. In het 2^e deel komt (2^e dr. p. 164) eene zeer bescheiden „proeve van Hoog-, Gemeen- en Berg-Javaansch” voor van D^s. Josua van Iperen. Hoe weinig echter voor de beoefening van dit laatste was gedaan, blijkt wel uit het besluit der Regeer. naar aanleiding van evenvermelde klacht van Schepenen, namelijk om „de Commandanten der respectieve campongs (*rondom Bat.*) aan te beveelen, bekwame personen aan te houden die konnen dienen tot goede tolken in het berg-Javaans, de Baliese en Maccassaarsche spraak”. Een rapport van 1801 klaagt weer over de moeite die men heeft met bovenlandsche getuigen „door het gebrek aan taalkunde, hetwelk hier algemeen is”. Daendels liet (P. XIV, 734, 8) in crimineele

(1) Dit zal, naar de opmerking van Rouffaer | „de taal van het platteland” zouden noemen. in Encycl. van N.-I. IV, 614, beduiden wat wij

zoowel als civiele zaken der Ommel. de getuigenissen van Inl. en Chineezzen vertolken „door geloofwaardige lieden uit die natiën”, die „een matig salaris” genoten, dus wellicht vast aangesteld werden, en „desnoods onder den eed gebracht” konden worden (1). Destijds waren Opzieners en Boschgangers de eenige Eur. die de landstaal verstonden (zie § 1906). Over De Wilde's kennis van het Soendaasch, dat hij als Opziener „met behulp van het onderrigt van een bekwamen inbooring” aanleerde, zie Verh. B. G. XIX p. VII en ons Deel I, 308. De woordenlijst in Raffles, Hist. of Java II, 2^o dr. pag. LXXVII heet door Inl. te zijn samengesteld. Dat men echter jaren lang onder de bevolking kon leven zonder veel kennis op te doen, blijkt wel uit de verzekering van L. Steitz in 1821 dat de Moh. godsdienst „is afkomstig van de Turken en door zekere Moghamad naar Mecca in Arabien overgebracht”.

§ 2501 Wat betreft de moeite, welke de Comp. zich getroostte om ambtenaren te vormen die Jav. verstonden, zie men I, 28 en 51. Van wat ouderen datum is R. 28 Juli 1684, waarbij het traktement van zeker Maleisch schrijver van 6 op 8 Rd^s. wordt gebracht „onder conditie dat hij gehouden sal zijn eenige weeskinderen in de Maleijtse en Javaanse talen te instrueren”. R. 31 Aug. 1728 vermeldt dat zeker Assistent in 1717 „expresselijk na Cartasoera gezonden” is om Jav. te leeren. R. 23 Maart 1730 wordt besloten „na 't exempel van den jaere 1717” weder 3 jongelui daarheen te zenden; dat was dus in geen 13 jaar gebeurd. Als een gevolg van Van Imhoff's Consideratiën werd door XVII^{en} in 1742 besloten (De Jonge X, 15): „'s Comp^s. dienaren, wanneer in Indien komen, zullen daartoe gehouden worden dat zij de inlandse talen en gewoontens leeren”; wat gevolg dit heeft gehad, is mij niet bekend. Vóór Van Imhoff's ambtsaantreding viel R. 16 April 1743, bepalende dat „eenige jongelingen uijt het weeshuijs alhier” naar Bantam zouden worden gezonden „om aldaar het schrijven en leesen der Maleijdse taal aan te leeren” als voorbereiding tot de betrekking van translateur, „nadien seer weijnige alhier gevonden werden daartoe in staat te zijn of die taal genegen schijnen aan te leeren”. Bij R. 10 Mei 1743 werd het aantal dezer jongelui op 6 bepaald en hun salaris op 9 gulden per maand. Van Imhoff nam in 1746 (Bijdr. 1853 p. 334) in de formatie van het personeel van den Oosthoek § 2502 ook op „2 leerlingen voor de Jav. taal voor Batavia”. Bij R. 25 Jan. 1757 wordt op zeer nonchalante wijze besloten „eenige Europeese jongens” te laten onderwijzen in het Mal. en Arabisch „en vervolgens met deselve een

(1) Heden ten dage gaat het soms al even wonderlijk. Het Nieuws van den Dag voor N.-I. 19 Oct. 1910 no. 239 vermeldt: „Gisteren werd bij de behandeling der moordzaak van X. een dwangarbeider als tolk beëdigd” (te Batavia, denkkelijk een Atjeher). Een paar jaar geleden hebben, naar men mij verzekerde, eenige Atjehsche dwangarbeiders te Batavia als adviseeren-

de bijzitters (op den grond) lid uitgemaakt van eene commissie tot examineeren van officieren in het Atjehsch. Of die heeren ook de uitgereikte acten geteekend hebben, met toevoeging van qualiteit en domicilie? Niet onwaarschijnlijk, want zij konden elken candidaat laten zakken, die het voorrecht miste in hun smaak te vallen.

uijtweg te zoeken" om de Christelijke religie door hunne taalkennis onder den Inl. uit te breiden. Wat gevolgen dit besluit had, is wederom onbekend. Bij N. 12 Mei 1758 wordt een jongmensch in dienst genomen op 16 gulden „om de Javase taal aan te leren". R. 25 Nov. 1777 spreekt van „de jongelingen die bij de translateurs geplaast worden tot het aanleeren der Maleidische en Jav. taalen"; evenzoo R. 21 Mei 1779. De later zoo bekende Rothenbuhler moet in 1780 naar Samarang zijn gezonden om Jav. te leeren (Verh. B. G. XLI, 71). Het Batav. Genootsch. stelde zich (Verh. B. G. I, 2^e dr. p. 12) ook de bevordering der kennis van inl. talen ten doel en wees op de wenschelijkheid om van de bevolking „door alle vriendelijke behandelingen" mededeelingen uit te lokken omtrent „zulke zaken die binnen den kring hunner kennis staan"; het verklaarde (ib. p. 16) „dat het met een bijzonder genoeg altoos zal ontvangen alle berichten over volken, talen, zeden, oudheden en geschiedenissen dezer gewesten".

Eerst in 1819 werd bepaald, dat ieder besturend ambtenaar binnen een jaar na zijne plaatsing de taal van zijn district moest verstaan; dit bleef echter eene doode letter (Mijer, Baud p. 564) en Du Bus vorderde van zijne ambtenaren van binnenlandsch bestuur slechts kennis van het Maleisch.

Oordeel over den Inlander. Het oudste mijner documenten ter zake § 2503 is er een van een predikant te Ambon in 1615 (Grothe V, 66): „Deze swarte natie, soodanich als se sijn, sij sijn vrij wat civijl, geschickt, geregelt ende geordonneert in haer doen ende in haer leven; sij en comen niet droncken thujs, woelende, raesende, tierende, alles overeen worpende, alles in roer stellende, de vrouwe slaende ende uijtter huijse jaegende, als ons volck wel doet (*men moet de 17^e-eeuvsche notarieele attestatiën naar aanleiding van dergelijke standjes maar eens inzien*), waerom oock niemant sijn dochter aen ons volck wil geven ende de dochters daer oock voor schricken". De toon van dit merkwaardig getuigenis bewijst al dat de zegsman een algemeen geldend vooroordeel wilde bestrijden. Nog duidelijker komt dit uit in het even frappante oordeel van zijn tijdgenoot Jacobus Bontius (Hist. Natur. p. 129): „Saepe miror oscitantiam nostrae gentis, quae hos populos Barbaros appellare non veretur, cum non solum in herbis cognoscendis sed in omni oeconomica administratione nostros longo intervallo post se relinquunt"; vergel. ook ibid. p. 45. Daar Bontius alleen te Batavia met Oosterlingen in aanraking is gekomen, slaan deze woorden, zooals ook ib. p. 160 blijkt, meer bizonder op de inboorlingen van Voor-Indië, die hij er in grooten getale aantrof. Een ander esprit ouvert uit dezelfde klasse der meestal zoo pedante medici van dien tijd dringt (ibid. p. 134) sterk aan op het volgen der inl. geneeswijze bij eigenaardig Indische kwalen. Eene leuke opmerking van Artus Gijssels in 1622 (Kron. Histor. Genootsch. Utr. 1871 p. 588) bezag uit een ander oogpunt de appreciatie van den Inl. „All heet men de Indiaenen wilden (*het „Barbaros" van Bontius*), swartten, mooren, honden, beesten ende ander vilayne

naemen, gelijk van de sommige gedaen wordt, soo wort in Indien bij sulcke swartte caelgatten meer fluweel, cassa, sattijn, dammast, armosijn ende ander § 2504 sijdewaeren gesleten als hier in Christenrijk". Naast het hier opgemaakte repertoire van krachtwoorden voegt het oordeel van dominé Helmichius Helmichii a°. 1633 over de Amboneezen (Grothe VI, 236): „Weete, dat veele haer ofte door gebreck van lieffde verachten ofte door gebreck van kennisse smadelijck van haer spreekken, maer moet getuijgenisse geven van tgeen de waarheijt is, namelijk dat sij door den cant (1) beter sijn als diegeene die haer verachten ende meer ongeregeltheijt, boosheijt en godtloosheijt bij onse natie als bij haer bespeurt wert". Dominé vergeet misschien dat in onze Indische avonturiers zekere nationale eigenschappen wel wat heel sterk op den voorgrond kwamen. Naast Rumphius' uitlating (H. A. III, 202, over „de botte Amboneezen" en die van de Regeering (B. 20, 27) vooral met het oog op de Hoofden „die domme berg-Javanen" doet de erkenning van Valentijn (II, 1, 175) weldadig aan, dat de Amboneees, ofschoon over het algemeen weinig bij de hand, toch wel tot meerdere ontwikkeling kan worden opgeleid; hij voegt daar beschouwingen aan toe omtrent eene kwestie van recht en onrecht tuschen een Alfoer en de Comp., die in hem temeer de aandacht trekken, omdat zijn oordeel over den Javaan (§ 27) zoo merkwaardig bitter is; ik houd het er voor dat dit laatste eigenlijk meer naar Valentijn's hart is gesproken, omdat hij in die zaken van Java geene bronnen had om na te schrijven. Met de uitlating der Regeering (B. 20, 18) over „den luijen aart der Javanen" en die van Bollmann (B. 29, 28) anno 1731, dat de Inl. „van natuur luij" is, evenals R. 30 Nov. 1747, welke van de bevolking van Midden-Java verklaart dat zij „bij een redelijke betaling selfs, nodig heeft tot den arbeid, dien zij natuurlijk (*van nature*) (2) schuwte, aangetast te worden", komen wij op een nieuw terrein, waar wij gelukkig terstond eene gezonde opmerking van Valentijn (I, 2, 27) ontmoeten omtrent de luiheid der bevolking van Magindanao, die samenhangt met de knevelarij waaraan zij blootstaat van de zijde des Sultans „alzo ieder ziet dat hij, neerstig zijnde en wat meer als 't noodige overwinnende, dit niet voor zig zelve maar voor den Keizer doen zoude".

§ 2505 Opvallend is de overeenstemming van het oordeel der Ind. Regeer. over hare onderdanen met dat der Fransche ambtenaren van dien tijd over den Franschen boer (Tocqueville o. l. pag. 119): in hunne rapporten keert telkens deze uitspraak terug: „Le paysan est naturellement paresseux et ne travaillerait pas s'il n'y était obligé pour vivre"; de verklaring lag ook dáár in den harden druk van het bestuur; zoodra de man wat bezat, ontnam de fiscus

(1) Daar de oude *c* en *b* dikwijls tot verwarrens toe op elkander lijken, zal men moeten lezen: *door den bant*, wat ik bij Wouter Schouten o. l. I, 243; 274; II, 151 bij afwisseling gebruikt vind voor: *door de banck*, d. i. over

't algemeen.

(2) Vergel. D. 1664 p. 8: „Die bovenlanders zouden aldaer een *natuerlijke* Coning vinden (*d. i. van hun eigen bloed*), daer (*terwijl*) in Jambij een Javaense Coning is".

het hem, zoodat hij (ib. pag. 216) er steeds naar streefde om armer te lijken dan hij was; „son aisance lui fait peur avec raison”, evenals den Javaan; zelfs Turgot, die den Franschen boer trachtte op te beuren, getuigde (ib. pag. 456): „Les communautés de la campagne sont composées dans la plus grande partie du royaume de paysans pauvres, ignorants et brutaux, incapables de s'administrer”. Een ander tijdgenoot zegt van den Franschen boer (bij Taine o.l. pag. 449): „Il n'a de jouissance que sa paresse et sa lenteur, d'espérance que dans une bonne année de châtaignes (*misschien mocht hij die voor zich houden?*), et d'occupation volontaire que d'engendrer”. Bijna letterlijk wat men van den Javaan zei. Zoo spraken onze Hollandsche Regenten van de „stugge norscheid, onbehouwen taal, beestachtige domheid, wanhebbelijke slorsigheid, neiging tot oproer en schadelijke losbandigheid” van de smalle gemeente in het vaderland (Wolff en Deken bij De Roever, Het leven van onze voorouders V, 296).

De Ind. Regeer. erkent R. 3 Sept. 1754: „Het is apparent dat den ackerbouw door den gemeenen man (*op Java's N. O.-Kust*), wanneer hij sag dat er nog iets voor zijnen arbeid (*den rijstbouw*), waarvan nu mits den generalen opkoop geheel en al verstoken is, voor hem overschoot, met vrij meer iever en lust soude werden bij der hand genomen en voortgeset”. Stavorinus (Reis Samarang II, 268) geeft toe dat de Javaan niet arbeidzaam is, doch zoekt de oorzaak in de afpersingen der Regenten. „De Javaan, evenals alle andere menschen, heeft eene natuurlijke begeerte naar de vrije beschikking over zijne eigen bezitting, en ter verkrijging daarvan zal hij zich den zwaren arbeid getroosten, indien hij slechts het vooruitzicht heeft van daartoe te zullen kunnen geraaken. Maar nu, daar er geene de minste hoop is om immer dit te kunnen bereiken, vergenoegt hij zich met het geringe dat zijne despotieke heeren hem laten en langs dien weg wordt ook de lust tot den arbeid uitgebluscht”. Dat de traagheid der bevolking niet aan het klimaat ligt, gaat hij voort, ziet men aan de Chineezen. Daar Stavorinus echter zeeofficier was, blijft het de vraag in hoever dit oordeel berust op eigen waarneming dan wel uit lectuur (bijvb. van Dampier's Voyages I, 326) of omgang met Compagniesdienaren is voortgevloeid. Want wanneer bijvb. Dirk van Hogendorp (bij Cornets de Groot o.l. pag. 38) van de bevolking van den Archipel in het algemeen zegt: „De bewoners dier gewesten zijn zachtaardig, gedwee en matig; zij zijn vadsig, omdat zij onder het hardste despotismus zuchten en hebben er geen belang bij, iets voort te brengen, daar zij niet verzekerd zijn van den eigendom van hetgeen zij teelen”, dan moet men opmerken dat die uitspraak in hare algemeenheid volstrekt niet berustte op eigen waarneming, en dat des sprekers persoonlijke ondervinding integendeel zeer beperkt was. Van meer waarde zijn, uit dit oogpunt beschouwd, de woorden van Van Overstraten (in 1792, te Samarang, bij De Jonge XII, 291) dat de Javaan niet meer werkt dan noodig is, omdat alles hem toch maar wordt afgenomen,

en vooral die van F. van Boeckholtz, die in Midden-Java gediend had en van den Javaan verklaart (Verh. B. G. VIII n^o. 2): hij is „vernuftig... in verre na zoo moorddadig niet als de heer Valentijn opgeeft”; het „ontbreekt hem aan geene dapperheid”; hij is niet trouweloozer dan anderen; luiheid komt van „het warme klimaat doch voornamelijk de drukkende regering”, waardoor hij niet weet of hij „morgen zal kunnen maaijen hetgeen zijne naastigheid heden mogt hebben gezaaid”; zijn ijver en overleg blijken bij den sawahbouw. Zoo zegt Andries Teisseire, die steeds in de Ommelanden van Batavia had gewoond en gewerkt (zijne moeder was eene Siameesche), a^o. 1790 aangaande de bevolking dier streek, die over 't algemeen in slechte reputatie stond: „Wat ernst en schrandtheid de Inl. bezit en in de verkeerling met zijn volksgenooten doet blijken, weeten zij best, die in gevallen geweest zijn van hun te hebben leeren kennen”; zijne traagheid is een gevolg van „de onzekerheid hunner besittingen” en deze weder van de onveiligheid; den bergbewoner noemt Teisseire nog minder arbeidzaam, omdat hij minder behoeften kent. Een onbevooroordeeld en waardeerend getuigenis omtrent de inheemsche bevolking van Voor-Indië spreekt steeds uit de werken van Jacob Haafner; vergel. o. a. diens Reize in eenen palanquin I pag. IV: „Ik heb de Indianen bij alle gelegenheden verdedigd en van derzelve zachtzinnigen, medelijdenden en vreedzamen aard, van hunne matigheid en andere deugden, met dien lof gesproken, die hun met regt toekomt”.

§ 2507 Dit oordeel van iemand die lang onder en met Aziaten had geleefd, verdient zeker meer aandacht dan dat van Radermacher (Verh. B. G. I, 33) over de bevolking der Bovenl., waar hij zich wel eens in een tandoc had laten ronddragen: „Hun luiheid en onverschilligheid zijn oorzaak, dat zij altoos armoedig zijn”; wel acht hij hen „niet onvernunftig, zachtzinnig” maar uit minnenijd in staat tot moord. Nederburgh (Consid. p. 122) zegt ex cathedra (ook hier nagenoeg woordelijk herhalend wat N. Engelhard hem voorschreef): „Wat den aart van den Inlander betreft, hij is luij en vadzig, tot generleij arbeid geschikt dan dien hij tot zijn onvermijdelijk onderhoud nodig oordeeld”. Dit oordeel werd van groot belang na het optreden van Dirk van Hogendorp (wiens gunstige meening van den Javaan is uitgedrukt in zijn Bericht p. 4) als koloniaal hervormer. In zijne Verhandeling over de vragen enz. p. 58 en 182 betoogde Nederburgh andermaal dat met den Javaan niets is aan te vangen. Zijne medestanders vielen natuurlijk in koor in: Wiese (denkelijk geholpen door Van Lennep) bij de Jonge XIII, 44; Nic. Engelhard in een rapport, geïnsereerd in R. 3 Juli 1801: „een natie, gelijk de Inl. (*der Ommel.*), ongedisciplineerd, ongeciviliseerd en ontbloomt van alle maatschappelijke deugden”; in 1805 zegt dezelfde (Sillem, Dirk van Hogendorp p. 357) dat de Jav. om tot werken gebracht te worden, „als het ware gelijk de beesten met dwang en slagen moet gedreven worden”, hoewel de mogelijkheid niet geheel is uitgesloten om hem tot hoogere beschaving op te leiden. In

eene memorie van 15 April 1805 haalt hij met instemming Valentijn's opinie over den Javaan aan. Dit steekt nog allergunstigst af bij Van Polanen's uitspraak (Brieven p. 95): „De berg-Javaan is, wat zijne geestvermogens aangaat, op de schaal der menschelijkheid alleen boven den Hottentot te plaatsen, en de laatste bekleedt daarop de laatste plaats”. De Cheribonsche Resident Waterloo, die lang in de Vorstenlanden gediend had, zegt 4 Febr. 1812 dat zijne „ondervinding” is, dat de Javaan („die schepsels”) „nimmer denkt”, en Middelkoop, Resident te Tegal, beweert 18 Oct. 1808 dat de bevolking van Cheribon „als het waare niet meer dan de eerste stap van beschaving uit de wildheid gedaan heeft en, geheel aan hunne dierlijke driften overgegeven zijnde”, geen begrip heeft van goed en kwaad. Daarentegen Van IJsseldijk omtrent de bevolking van Java's N. O.-Kust: „Een Javaan kan in het algemeen voor arbeidzaamer gehouden worden en heeft meer character als de mengeling van volk dat de environs en bovenl. van Batavia bewoont, hetwelk volstrekt niets doet als waartoe de honger het drijft” (memorie van 10 Oct. 1802). Hoe men zich, vervuld van het dogma van des Javaans luiheid, soms vergaloppeerde, blijkt reeds in 1708, zie § 2074; vooral echter uit de bewoordingen van R. 15 Febr. 1805: „dat, hoezeer ieder huisgezin wel kan onderhouden het getal van 1.000 coffijboomen, de vadsige en luije Javaan zijn handen vol heeft om aan deze gehoudenis naar behooren te voldoen”, en nog fraaier uit de redeneering van Nic. Engelhard (bij De Jonge XIII, 182 tot 184; 197 e. v.), die stijf en sterk volhoudt dat de Inl. op Java's N. O.-Kust te lui is om te werken, al kan hij daarmee geld verdienen, en toch moet erkennen dat de Chineezzen hunne gehuurde landen tot ongewonen bloei brachten door den betaalden arbeid van dienzelfden luien Inl.; dat de Javaan liever voor geld werkt dan gratis, geldt bij dezen bewindsman als een bewijs van zijn „luijen en vadsigen aard”. Fraai is ook de opmerking § 2508 over den „ijverloosen Javaan” hierboven § 1103 i. f. Keuchenius daarentegen (T. B. G. XXII, 492) noemde als bewijs dat de Inl. niet van nature lui is de „meerder welvaard en arbeidzaamheid” in de Vorstenlanden. Het oordeel van Knops en Van Lawick, die in hun rapport van 1812 evenzeer de aantijging van luiheid tegen den Preangerman verwerpen, weegt zeker wel op tegen de bittere uitspraak van het prul Doornik, Resid. van Japara, in datzelfde jaar (bij Raffles, History 1817, I, 254). In 1817 herhaalt Van Lawick (bij Van Deventer, Nederl. gezag p. 230): „Ik kan mij niet vereenigen met het denkbeeld van velen, dat de Javaan lui is”. Proceed. 26 Jan. 1813 lezen wij in een misschien door Rothenbuhler opgesteld stuk over den Javaan: „If two acres of land supply his wants, he will certainly not cultivate a third and it frequently happens that when his crop is very abundant and he has gathered a supposed sufficiency for his use, he leaves the surplus on the field, being too lazy to bring it home”. Vergeten wordt hierbij, dat de Inlander *wect* dat alles wat hij niet direct noodig heeft, hem toch maar afgenomen wordt. Dat

De Wilde (o.l. pag. 142 e. v.) over den Soendanees zeer gunstig oordeelt, spreekt wel van zelf: die had hem aan zijn fortuin geholpen. Zoo is ook de opinie van Horsfield over den Preangerman (*Plantae Javanicae rariores* p. IX) niet geheel zonder bijmaak: „The natives are characterized by honesty and simplicity of manners and by a distinguished attention to European travellers”; dat Horsfield voorbijziet hoe hij zelf, met het Gouvernement steeds achter den rug, een distinguished traveller was, getuigt wat veel van zijn eigen simplicity. Nog grooter naïveteit spreekt uit de verklaring van Pfyffer von Neueck (o.l. pag. 38) dat de Preangerboer „den Europeër bemint, die door zijn eigen voorbeeld (*hem*) leert gelukkig te leven”. Nicolaus Engelhard, die in jonger jaren zoo min van den Inl. dacht, bracht het, na als landheer op een meer onzijdig standpunt gekomen te zijn, ten slotte tot de zachtere verklaring (bij Van de Graaff o. l. I, 125): „Ik acht den Javaan te veel om zijn leidzaam karakter, als men met hem weet om te gaan en hij overtuigd is dat men zijne belangen ter harte neemt” enz.; als werktuig dus had hij zijne verdiensten.

§ 2509

Totok's natuurlijk zagen ook dat niet zoo dadelijk in; zij waren eerder vol van, zooals Haafner het uitdrukt (u. s. pag. VII) „het hier in Europa zoo diep ingewortelde vooroordeel tegen deze volkeren”. Nog in 1851 acht Van Doren (Reis II, 127) het noodig, betreffende de bevolking van Java te verzekeren „dat er geenszins reden bestaat, om alleen op het hooren van den naam „Indiër” bij onze vrouwen, zooals hier te lande het geval is, eene zekere huivering, als die, welke door de gedachte aan een wild dier wordt teweeg gebragt, of bij den Europeaan, die hem als zeeroover, onderworpen en kruipende of wederspannige en moordzieke slaaf beschouwt, eenen afkeer te gevoelen”. Wat deze wartaal beduidt, is zonder veel moeite te raden. Laat ons deze citatenrij besluiten met het fraaist gestileerde van alle, het bezadigd oordeel van een uitnemend hedendaagsch kenner van land en volk (Mededeel. van het Nederl. Zendelinggenootsch. IX, 179): „Traag, lusteloos, ongewoon aan-, ongeneigd, onbekwaam tot verstandelijke inspanning, zinnelijk, wreed, ongevoelig, zonder belangstelling in of behartiging van des naasten belangen, vreemd aan gevoel van zelfstandigheid, persoonlijkheid en vrijheid, mist men in het beeld der javaansche wereld ook de trekken van vaderlandsliefde en nationaliteitsgevoel”. Als compiler matig ik mij geen oordeel aan over den Inl.; ik durf echter vragen: als „men” zich onbekwaam acht tot verstandelijke inspanning, hoe komt men er dan toe om zich te uiten over het nationaliteitsgevoel van den Javaan? Bij wijze van contrast tot de heden meer algemeen heerschende opvatting wil ik echter nog wijzen op eene verzekering (Teysmannia XII, 66) dat de Javaan per jaar uit pure onverschilligheid 340 dagen „niets doet”; maar, zegt Von Sybel (Revolutionszeit Boek X, Hoofdst. 1), in 1794 tijdens het Schrikbewind was de bevolking van Frankrijk op tal van plaatsen alleen door dwang te bewegen den rijken graanogst te snijden,

zoo „stumpfsinnig und widerwillig” had de onderdrukking haar gemaakt. Aan die onderdrukking door de Hoofden zal dan ook wel te wijten zijn wat iemand in Djipang in 1826 schrijft: „Het staat mij nog levendig voor oogen dat de meesten der inwoners dezer afdeeling hunne klapperboomen liever zagen omvergekapt dan dat zij dezelve schoonmaakten”. Maar nog heden ten dage is, blijkens Welvaartrapport (Preangereconomie p. 72), het eenstemmig oordeel van ambtenaren en Hoofden, dat als de Preangerman genoeg heeft om van te leven, hij liever luiert dan er nog wat bij te verdienen; heeft hij niet genoeg, dan lijdt hij liever honger dan er dadelijk op uit te gaan om werk te zoeken. Elders oordeelt een inl. Hoofd (Tijdschr. B. B. XXVI, 176 noot) dat als de desaman „niet zooveel mogelijk gedwongen wordt”, hij na den oogst „kalm thuisblijft en den heelen dag maar genoegelijk zit te zingen of vlooiën te vangen”. Enfin—ook dat is loffelijk, zal de Javanophiel zeggen. Opmerking verdient dat Goldbach 8 Maart 1812, dus lang vóór het Cultuurstelsel, schrijft omtrent O.-Java: „Zorgt den Drost niet voor het op zijn tijd beploegen en bezaeien der velden dan heeft men zeeker veele misslagingen van den oogst”. Hope spreekt 25 Febr. 1812 over „an ancient practice” in het Samarangsche, om door een rondreizend Europ. ambtenaar te laten rapporteeren over den stand van den oogst; „the inferior Demangs and Mantries consequently exert themselves that they may not be unfavorably reported”.

De Inlander over den Hollander. Men neme vooral eens kennis van § 2510 hetgeen H. T. Damsté schreef in Ind. Gids 1908, II, 920 e. v. Het bovenvermelde rapport van 1801 spreekt van „de onderstelling (*des Inl.*) dat bij de Europeesen offerhanden van menschen worden gedaan of andere dergelijke abusive begrippen, die de onkunde of de boosaardigheid spargeeren met het oeffnen van de doodstraffen in de stad zijnde de naam van het stadhuis alleen reets voldoende, die er geroepen worden doodelijk beangst te maken, wijl men zoevel ten minsten in het generaal daarvan weet, dat dit de plaats is, daar sommige menschen het leven en anderen de vrijheid verliezen”. Vergelijk § 2451. Zoekt men naar eene verklaring van dit geloof aan menschenoffers, dan overlegge men hoe Tappen (o. l pag. 212) van die terechtstellingen zegt dat de patienten „wenn sie sollen justificiret werden, werden sie des Tages vorhero *unter das Chivot* gebracht (1), allwo dann die gantze Nacht ein Prediger bey ihm seyn und bleiben musz. Es wenden zwar die Prediger möglichsten Fleisz an, die hartnäckichten Indianen zu bekchren”, maar het lugubere verblijf zal wel niet mee hebben gewerkt. Men kan zich voorstellen dat deze poging tot bekeering werd uitgelegd als het geven van eene boodschap, gericht aan den God der Christenen. Den volgenden dag verzamelde deze dominé den armezondaar op het schavot (soms verdraaide hij

(1) Men denke zich dus dit tijdelijk houten schavot als ruim en hoog van den grond, zie § 2450; in 1802 is daarvoor het ruime steenen bordes in de plaats gekomen, dat nog heden zich voor het stadhuis bevindt.

het, een obstinaat Mahumetist naar deze deure tot het hiernamaals te begeleiden; dan kreeg hij eene barsche schrobbeering van de Overheid, R. 24 Mei 1682 en 3 Dec. 1699; Valentijn IV, 2, 71) en bad daar voor hem (P. VIII, 7); het inlandsch publiek zal natuurlijk wel heel weinig van de portee van dit gebed hebben gevoeld, te minder omdat de executie naar alle waarschijnlijkheid gevolgd werd door een feestmaal van de rechters (§ 2449).

Coolsma schrijft (o. l. pag. 81): „Er loopt (*in de Preanger*) een vertelsel dat, zoo een banneling te Bat. of elders het Gouv. verzoekt naar huis te mogen gaan, hem dat toegestaan wordt op voorwaarde dat hij een mensch doode en den Hollanders het hoofd brenge. De Holl. gebruiken dat tot marepahan (1). Zij begraven het tot een offer in den grond, daar waar zij een gebouw willen zetten” enz. Men zou dit in verband kunnen brengen met de oude Compagniespremies voor koppen van Javanen (§ 15), maar ten onrechte: ook in Deli loopt dit verhaal (Javabode 2 Febr. 1905); is daar een belangrijk bouwwerk in de maak, dan durft de Inl. soms 's avonds niet uitgaan uit vrees om gesneld te worden. Te Batavia vertoonde zich nog onlangs, in den cholertijd, dit bijgeloof; zelfs halfontwikkelde Inlanders, die stukjes inzenden in Maleische bladen, bleken het te deelen; en dat niet alleen, maar het leidde tot volksoploopen en tot moord op Europeanen; men leze de Javabode van 27 Sept. 1909. De verklaring is, dat dit overoude gebruik bij sommige volkeren nog inderdaad bestaat (Graafland, Minahassa I, 426; Valentijn V, 2, Japan 66: „Ook zijn de Japanders en meer andre heidensche volkeren met hen van oordeel, dat alle gebouwen, die op de lichaamen van levende menschen gegrondvest zijn, zeer vast, duurzaam en bestendig zullen wezen”). Zelfs vond ik in de Javabode van 26 Nov. 1907 een bericht dat het heden in de Preanger nog voorkomt! Overeenkomstige verhalen als het bovenstaande deden in Britsch-Indië de ronde, toen de eerste algemeene volkstelling zou plaats hebben (Mr. N. P. van den Berg in *Economist* 1902 p. 348). Dat de Preangerman er de vrijlating van dwangarbeiders bij te pas brengt, komt misschien omdat hij weinig begrijpt van gratie en remissie van straf.

Voor het zoo nu en dan blijkend wantrouwen is een historische grond soms wel te vinden. Schending van beloften van lijfsgena kwam in politiezaken der Ommel. dikwijls voor; 28 Febr. 1795 schrijft de Commandant van Tandjoengpoera dat hij door eene dergelijke valsche belofte, die hij blijkbaar heel natuurlijk vindt, zeker persoon in handen heeft gekregen. Vergelijk het geval in § 2399.

§ 2511 *Wantrouwen tegen den Inlander.* Men vergelijke wat in § 25 e. v. werd gezegd. Over het verbod van krissen en andere wapenen binnen de

(1) Volgens een anoniemus, denkelijk broeder Coolsma, in het *Orgaan der Nederl. Zendingsvereen.* 1896 p. 138 „van het stamwoord *parepeh*, z. v. a. bevrediging”; in zijn Woor-

denboek spelt hij het *marepehan* en verklaart: „een bloedig offer brengen tot zuivering of uiddrijving van booze geesten of schadelijke invloeden”.

stad en het bezitten van schietgeweer zie B. 23, 116, 2; 27, 14, 3 benevens § 2324 e. v. Over de splitsing der inl. bevolking van de omstreken der stad naar natiën kan hier niet gesproken worden; eigenaardig in dit verband is, dat D. 14 Aug. 1685 in de opsomming der inl. compagnieën kampongvolk, die aan de jaarlijksche parade deelnemen, eene compagnie Jav. van de Westzijde blijkt te staan onder Luitenant Chilij Widira, in wien misschien de Tjili Widara zou kunnen worden gezocht, die als Bantamsch bendevoofd Soemelang had verwoest, zie § 429. Men vergelijkte voorts het genoteerde omtrent Pangeran Poerbaja en Pangeran Sanghiang en de hunnen B. 15, 13, 4; 15, 16, 6; 16, 7, 12; 23, 21, 4. Van denzelfden aard is de indienstneming van Kapitein Jonker, den zoon van den Ambonschen rebel, van Patinggi, Soerapati, Singawilodra en andere bendevoofden § 467 e. v.; 515. Nog teekener is, dat ook de zoons van Jonker na diens dood in dienst der Comp. zijn gekomen, zie I, 230, en dat bij R. 4 Juli 1721 machtiging wordt verleend om op Ceilon de twee aldaar gebannen zoons „van den Balijsen Sourapattij, met namen Jacob Johannes en Abraham”, in dienst der Comp. aan te nemen als soldaat. Eigenaardig is voorts dat, toen R. 26 Jan. 1717 de Chin. officieren een request aanboden met het verzoek om verbodsbepalingen tegen het trouwen der Chin. „buijten hare natie”, hetgeen van uitwerking was dat hunne „gewoontens en wetten” verbasterden, de Regeer. goedkeurend oordeelde dat dit verzoek was „streckende tot een goede ordre”, lijnrecht dus tegenovergesteld aan Daendels' opvatting, die (P. XV, 883) verbood dat de officieren dezer Mongolen zich „hoofden van de Chineesche Natie” noemden, omdat zij „als inwoners kunnen en moeten worden geconsidereert” (1); vermoedelijk had hij liefst alle verschil tusschen hen en anderen uitgewischt.

Men was trouwens omstreeks 1720 weer in een stadium van acuut § 2512 wantrouwen tegen de Javanen getreden, waartoe wellicht kan hebben meegewerkt de hulp welke, naar het heet, Prawata had ondervonden bij sommige Comp*. hoofden (§ 562 e. v.) en de in 1715 voorgekomen onlusten (§ 779 e. v.). Dit zijn evenwel de eenige gevallen dat de Comp. bij hare bovenlandsche bevolking sporen van eene ongunstige gezindheid heeft gevonden. Een secrete brief naar Bantam van 22 Sept. 1719 zegt: „Het is best te blijven bij de verseekering die men heeft door een ondervinding uijt de dagen van den ouden en den tegenswoordigen tijd, dat alle Mahumedanen, soewel van andere plaatsen in India als wel speciaal op dit eijland Java, geen ding minder zullen voor den dag brengen of voorstellen dan hetgeene in ernst bij haar legd opgesloten, en nooit meer zullen proneeren (*uitweiden*) dan van zaken die zij niet meenen off gantschelijk niet in den zin hebben” enz. Dit was niet lang vóór de zoogenaamde samenzwering van Erbervelt.

Een curieuse revival van het oude wantrouwen tegen de Matarammers

(1) Dit was echter bloot het misverstaan eener verouderde uitdrukking, zie B. 16, 20, 2. Priangan. 47.

geeft R. 19 April 1735, waarbij wordt besloten, aan de gezanten van den Soesoehoenan voortaan eene andere woning aan te wijzen, welke, „als zijnde gelegen onder het bereik van de buitenwagt en het canon van 't Casteel, daartoe bijzonder bequaam is”. Kostelijk is het officieele rapport van het bezoek, eene eerste opwachting notabene, in 1731 door den Raad-Ordinair M. Westpalm, belast met eene zending naar Bantam, aan den Sultan gebracht; in de daarop volgende conferentie neemt hij behalve een tolk ook een officier mee „met een paar geladene pistolen en overgehaalde haanen in de hand”, alsof hij met Cartouche te doen had.

§ 2513 . . . Dat de Preangerbevolking niet mistrouwd behoefde te worden, bleek zoowel in de Chineesche onlusten (§ 789 e. v.) als in die van Kiai Tapa (§ 791 e. v.) en gedurende den Cherib. opstand (§ 801 e. v.); evenzoo bij de verovering van Java in 1811 (§ 803; 1910). En dat er Gouverneurs-Generaal waren die ook den Javaan niet beschouwden als steeds gereed om met kris en piek op den Hollander aan te vallen, ziet men uit het provoceeren der levée en masse van de Regenten (§ 1994 e. v.); dat daarbij voorzorgsmaatregelen werden getroffen, spreekt immers van zelf. Ook de meer conciliante houding tegenover den Islam (§ 2525 e. v.) wijst in diezelfde richting. Met de vrees echter dat de Regenten te rijk zouden kunnen worden (§ 1979) staat op eene lijn Nic. Engelhard's opinie omtrent de bevordering van welvaart en ontwikkeling onder den Inlander. Immers ofschoon hij in een brief aan Nederburgh dd. 23 Aug. 1798 met afkeuring gewaagt van „het van aloude tijden overgeleverd spreukje, dat de Javaan niets meer moet hebben als wat hij tot zijn onderhoud en noodwendige behoefte nodig heeft, ja nu en dan door gebrek te lijden moet aan den arbeid gesteld worden”, in een stuk, behandeld in Sillem's werk over Dirk van Hogendorp, ontwikkelt deze oudgast, die door Sillem (p. 357) „het vleesch geworden behoud op koloniaal gebied” wordt genoemd, de stelling dat het misschien wel doenlijk zou wezen, den Javaan tot eene hoogere beschaving op te voeren, doch onder toevoeging dat de Inl. dan ook zal begrijpen dat hij zich zelf kan besturen en de Comp. niet langer noodig heeft; dat de Javaan niet spaarzaam is, vindt hij dus heel goed; „men mag altoos wel wenschen dat men den Javaan in een staat van armoede houdt, tenzij men hem een luxe kan bezorgen of de middelen aan de hand geven waarmede hij zijn geld verteeren kan” (zooals opium, zie § 1534 noot); het belang van het Moederland vordert „den Javaan steeds te houden in die voor ons zo voordeelige sluimering, welke hem belet, zijne eigene krachten te leeren kennen, of te gevoelen dat hij buiten ons gelukkiger zoude kunnen zijn”. In zijne memorie van 15 April 1805 zegt Engelhard: „het zoude de vraage noch zijn, of eene verdere toeneemende beschaving van den Javaan wel het belang zou zijn van het Vaderland”. D. F. van Alphen oordeelt in een brief uit Grisse, 13 Oct. 1797, dat de Inl. niet moet worden verlicht, waardoor hij zijn „gewillig en verdraagsaam (*lees: lijdzaam*) character”

zou verliezen; wij moeten „geen regeeringsvorm invoeren, welke met er tijd vrijheid van denken en handelen zoude te weeg brengen”.

Een tegen Dirk van Hogendorp gericht stuk in 's Lands Archief, dat § 2514 overigens van het idee uitgaat dat de Staat, om de Indische voordeelen „op den duur te genieten , het welzijn van de inwoonders behartigen moet door hun welzijn met deselfde ijver bevorderlijk te zijn alsof zij onderdaanen van een vrij gewest waren”, maakt toch de exceptie: „egter slegts in zoo verre als die bevordering niet tegenstrijdig is met het waare belang van ons vaderland”, en eindigt met de opmerking: „Een verandering van regeeringsvorm te maaken in een land, 't geen wij door de superioriteit van ons verstand, door de listige middelen, welke wij aanwenden om de Hoofden te verdeelen, onderworpen houden”, is af te keuren; de nadeelen zouden te groot zijn. Baud schrijft 29 Sept. 1826 aan N. Engelhard: „Het is ver dat ik een voorstander zoude zijn van die roekelooze emancipatie en beschaving der Inlanders, welke in sommige stelsels doorstraalt; ik geloof integendeel dat men ze zoo lang mogelijk in den staat van kindsheid houden moet, ten einde met gemak de vaderlijke tugt over hen te kunnen oefenen”; men moet het den Inl. mogelijk maken „eenig vermogen te verzamelen”, en wel omdat wij hem dan de producten onzer nijverheid kunnen slijten; dwangcultuur, die het vormen van vermogen belet, is dus af te keuren; vrijheid evenzeer, dan luiert de Inlander immers maar; wat Baud wenscht is „een middending, namelijk eene zekere mate van dwang in de (*producten*-)teelt, gevoegd bij vrijheid in de beschikking”.

Dit was al een heele vooruitgang in denkwijze. Tocqueville toch zegt § 2515 (o. l. pag. 218): „Si les peuples étaient à l'aise”, avait écrit Richelieu dans son testament politique, „difficilement resteraient-ils dans les règles”. Toch was die staatsman lang geen domper. Aan Engelhard's zijde stond Van IJsseldijk, die in 1800 schreef (Eindrés. II Bijlage MM, p. 162): „Een ijder die met den aert van den Inl. bekend is, weet dat hij onder de gestrengste en dispotigste beveelen sig het gehoorsaemste en het nedrigst gedraegt, als hij maer soveel overhoud om op eene gemakkelijke wijze in zijn nooddruft te voorsien; dat, sodra hij meer heeft als het daertoe benodigde, hij welhaest uitspat, sig in allerlei debauches en ongeregeldheeden toegeeft en na den aert van sijne aangeboorene vadsigheijd daerdoor tot het ledigloopen geleegentheid vindende, in staet is, tot alle kwaed over te gaan, en dat, sodra hij te veel aan zijn eijgen goeddenken zoude worden overgelaten, hij sig welhaest de ondergeschiktheid onttrekken, sig selve en met hem het land dat hij bewoont bederven soude”. Met instemming herhaalt hij de stelling van den overleden Sultan van Djokja „dat het in deese Asiatische gewesten over een arm volk het beste en gemakkelijkst te regeeren is” (waarom die Sultan van zijne onderdanen zooveel vergde „als zij maar immers draagen kunnen”, zie De Jonge XI, 402). Ook was dit oordeel, dat de Inl. arm en dom moest

worden gehouden, niet uitsluitend beperkt tot 's Comp^s. vervaltijd. Reeds de energieke Van Diemen was van meening (Heeres, Bouwstoffen III, 413) „dat, hoe minder gelt in Amboina, hoe het beter was, ende datter (*lees: dattet*) veel segourder (*een Lusitanisme, zie II, E. 20, 24*) ende geruster was voor de Comp^s., besonder in Amboina, een arme ende behoeftige als een rijke ende machtige gemeente te regeren, als sijnde een natie van eenen

§ 2516 gantsch oproerigen ende rebelsuchtigen aerdt”. In dit opzicht trof de Comp. precies samen met de inzichten van Aziatische despoten; immers omtrent den Soesoehoenan schrijft de Regeer. zelve naar Nederland anno 1626, toen zij nog kwalijk kon vermoeden dat zij eens diens landen zou bemachtigen (De Jonge V, 107): „'t Schijnt hij 't expres daarop aenlegt, sijn ondersaten miserabel ende arm te houden om des te beter ende verseeckerder meester van sijne geusurpeerde heerschappije te blijven, gelijk als dat meest een generaele staetsmaxime van alle dese orientische monarchen schijnt te wesen”. Zoo had ook de Ceilonsche Radja Singa „'t liefst dat zijn onderzaten arm zijn” (Valentijn V, 1, Ceylon p. 45). Wat de bevordering der ontwikkeling van den Inl. aangaat, een dominé op Ceilon, Rector van het Seminarium te Jafnapatnam tijdens Van Outhoorn, vindt het niets goed (Valentijn ib. 444) dat Inlanders van eenige positie Nederlandsch leeren, althans degenen welke de Comp. gebruikt, „want zulke hebben door slimme streeken (daar zij de Hollanders in overtreffen) toegang tot alles en zoo zullen zij, als verstaande de Hollandse taal, kunnen de brieven leesen, alle de geheijmen van de Secretarij weeten, ja zich daarvan bedienen tot nadeel van de E. Compagnie, dewijl de meeste onder hen ontrou zijn”. Men ziet, dit is niet uitsluitend de angst van den koopman, die, zooals onze groote staathuishoudkundige Pieter de la Court het uitdrukt (bij Mr. O. van Rees, o.l. I, 381 noot) „altijd moet tragten de koopers in de meeste duisternisse op te queeken, op welk secret alle koopmanschap gebouwd is”, maar voor een groot deel de ondervinding

§ 2517 dat de Aziaat in een deel van zijn aanleg den Europeaan de baas is. Valentijn is het eens met zijn Ceilonschen ambtsbroeder; immers hij beschouwt het (I, 2, 112) als „een groven misslag”, dat aan zeker Tidoreesch staatsdienaar was toegelaten, goed Hollandsch te leeren schrijven en verstaan „aangezien hij daardoor in staat geraakt was om zijn Koning zeer grooten dienst tot nadeel der E. Maatschappij te doen en om meer zaaken dan wij geraden vonden of ons dienstig oordeelden uit en door zich zelven grondig te weten”. Karakteristiek is R. 22 Juni 1708: „Is goetgevonden de neeff van den Hitoeese Orangcája Boelang off Hassan Soelijman (*den aanzienlijken en rijken Ambonees, over wien zie I, 244 i. f.*), genaamt Intche, met de fluijt de Flora op het versoek van gemelte Orangcája herwaarts gesonden tot het leeren spreken, leesen en schrijven van de Nederduijtsche taele, ten dien eijnde (*sic*) te plaatsen op eene der bolwerken deses Casteels, en hem tot onderhout toe te leggen het tractement van inlands sergeant, mitsgaders als patrouillanten te

gageren ende gebruiken sekere vier Amboinesen, soo gemelte Intche segt met hem als sijne dienaars overgecomen". En toen dit jonge mensch „al verre gevorderd was" in 't Nederl. en Hassan Soeleiman stierf, werd die gestudeerde, naar 't schijnt juist om zijne kennis, gepasseerd voor Orangkaja, zie Valentijn II Amb. Zaaken p. 274.

Zooals bekend, heeft men in Coen's tijd en later moeite gedaan om in de Molukken de schoolkinderen Nederl. te leeren; dit was, omdat men hun de kennis van den Bijbel wilde bijbrengen en geene kans zag, dit in inl. talen te doen. Destijds was dus die taalstudie inderdaad in het licht getreden als een middel om tot hoogere beschaving te geraken. Men vergelijkte wat in 1620 door Arent van Buchel, Bewindhebber der O.-I. C., werd aangeduid als „het eynde ende but" van die Maatschappij (Navorscher 1897 p. 633), namelijk: de zending, de bescherming van den Inl., de bestrijding van den Spanjaard, de handel, „waervan het eerste ende voornemelickste is de bekeringe der volckeren aldaer tot het rechte Christen gelove". Genoteerd dient echter, dat Van Buchel voor Utrecht zat, niet voor een der eigenlijke handelssteden, en als geletterd man weinig harmonieerde met de andere Bewindhebbers. In de 18^e eeuw was evenwel de geloofsijver verdwenen en trad de § 2518 kerstening van den Inl. op den achtergrond voor diens exploitatie. De eerste die weer iets voor het onderwijs van den Inl. wilde doen, was Daendels, P. XV, 295, 13. Voor de ontwikkeling van den kleinen man voelde men ook in Europa weinig. Voltaire schrijft 19 Maart 1766 aan Damilaville: „Il est à propos que le peuple soit guidé et non pas qu'il soit instruit; il n'est pas digne de l'être", en den 1 April van dat jaar: „Je crois que nous ne nous entendons pas sur l'article du peuple, que vous croyez digne d'être instruit.... Il me paraît essentiel qu'il y ait des gueux ignorans. Si vous faisiez valoir comme moi une terre et si vous aviez des charrues, vous seriez bien de mon avis. Ce n'est pas le manoeuvre qu' il faut instruire, c'est le bon bourgeois". Trouwens, Voltaire had 3 Oct. 1764 aan Mad. Du Deffand geschreven: „Il y a peut-être un état assez agréable dans le monde, c'est celui d'imbécile". Hoe onze Hollandsche aristocraten over het „volk" dachten; ziet men 't best uit hunne oproeping anno 1813 om tegen de Franschen op te staan (Van Hogendorp, Brieven IV, 236), alwaar beloofd wordt: „Al de Aanzienlijken komen in de Regeering.... Het volk krijgt een vrolijken dag op gemeene kosten". Dus als het „volk" de Franschen verjoeg, dan zou het een dag lang jenever à discrétion krijgen, te betalen uit zijn eigen belastingen, en als dan de lucht zuiver was, zouden de rijkelui weer zoo goed zijn de baantjes te komen bezetten. Dat was de verbroedering der natie na de onduldbare tirannie van het Corsikaansche monster!

De Compagnie en de Islam. Over de oudere opvatting der Regeer. § 2519 van hare verhouding tot den Islam zie § 22 e. v. Voor de geheele omkeering, welke in zake de bewijskracht der getuigenissen van Mooren en Heijdenen

in de opvatting der Regeering plaats greep, zie men art. 18 eener publicatie van Mei 1690 (P. III, 269), alwaar deze in „saecken die in feijten bestaan” niet langer genegeerd wordt maar afhankelijk gesteld van de reputatie, welke die getuigen naar de verklaring der Hoofden hunner natie genieten, dus van eene consideratie waarmee het geloof niets had te maken, en die eenvoudig samenhang met de moeielijkheid om het Aziatische rapaille der hoofdstad individueel te beoordeelen. Over de principieele kwestie werd toen door XVII^{en} het oordeel van eenige vaderlandsche juristen ingewonnen, die verklaarden (P. III, 293, 3) dat overeenkomstig het Romeinsch recht de getuigenissen van Heidenen „uijt haerselven in regten aennemelijk sijn ende vervolgens niet van noden hebben dat deselve daertoe nader aennemelijck werden gemaekt”. Hoe dit geformuleerd werd in de Bataviasche Statuten van 1766 blijkt P. IX, 134, 46 en 47. Eigenaardig staat daartegenover dat (zie Batav. Nieuwsblad 22 April 1901) Japanners in het Ned.-Indië van de twintigste eeuw geen recht konden krijgen, omdat ze aan geen God gelooven en dus geen eed kunnen doen. De bepaling uit de instructie der Wijkmeesters van 1655 is overgenomen in die van 1685 (P. III, 157, 9) en komt zelfs nog voor in de Statuten van Batavia van 1766 (P. IX, 559, 10). Dit aangeven van „conventiculen” behoeft echter volstrekt niet op religiehaat te duiden (vergelijk P. III, 89, waar ’t woord blijkbaar gebruikt wordt in den algemeenen zin van bijeenkomsten op afgelegene plaatsen), doch is te beschouwen als een verstandige politiemaatregel.

§ 2520 De Regeer. moest toenmaals niet veel meer van het drijven van den Kerkeraad hebben. Bij R. 31 Mei 1680 komt in behandeling een request van dit College, dat in zijne vergadering van 15 April had gedoleerd over een geval van openbaren duivelsdienst der Chin. (naar ’t schijnt begrafenisceremoniën), over ’t ontdekken van een „Moorsen tempel” bij de Antjolsche rivier en het bouwen van een nieuwen, over het komediespelen van de Assistenten binnen ’t Kasteel; de Kerkeraad verzoekt thans de Regeer. dergelijke dingen „nae het exempel der vroome Koningen van Juda” te verbieden, doch wordt abg gespeist met eene mondelinge boodschap dat daarin zal worden voorzien. Hoe bizonder gepast het request was, springt in ’t oog als men overweegt hoedanig de politieke toestand, vooral de verhouding tegenover Bantam, destijds was (§ 422). Even ontijdig kwam een request van den Kerkeraad R. 9 Aug. 1686, waarin werd aangedrongen op de vernieling van een nieuw gebouwden Chin. en een Mohammedaanschen tempel. Het zou bij de toenmaals heerschende Mohamm. beweging een fraaien indruk hebben gemaakt, had de Regeer. dit ingewilligd (zie § 529 e. v.); zij belooft dan ook eenvoudig, de zaak te zullen onderzoeken. De Kerkeraad nam daarmee echter geen genoegen en klaagde R. 20 Dec. 1686 alweder over dezelfde zaken, waarop Camphuijs, die nu en dan een eigenaardig talent voor ironie laat bespeuren, Hun Eerwaarden den raad geeft om „soodanigen minsamen ijver

tot inwinning en bekeering van de herten der Heijdenen en Moren aan te wenden, dat den verderen aanwas dier tempels daaruijt van selfs vervallen en met geen rigeur in dese dangereuse tijden sal behoeven ondernomen te worden". Het eigengemaakte grafschrift van Camphuijs staat bij Valentijn IV, 1, 323. Later hoort men niet meer van pogingen der geestelijkheid om den wereldlijken arm tot ingrijpen te bewegen. Nogal aardig is (na Camphuijs' aftreden) een besluit van 7 Oct. 1692, waarbij, op grond van een vonnis van Schepenen, zeker burger wegens „grouwelijke opinien" op het stuk van religie tot verzending naar patria wordt veroordeeld. Witsen vond het ergerlijk (Gebhard o. l. II, 382), dat de Comp. in Holland afgodsbeelden liet maken om op Ceilon te verkoopen. Op dezen aanmaak zal de opmerking van Valentijn slaan, dat, hoe precies ze ook worden nagebootst, de Ceilonees altijd de echte van de valsche onderscheidt.

Weliswaar is de verbodsbepaling tegen vreemde godsdiensten (Cornelis § 2521 de Bruin o. l. pag. 390 stelt het in 1706 voor alsof die streng werd nageleefd, doch schrijft blijkbaar eenvoudig het artikel der Statuten over) uit de Oude Statuten overgegaan in die van 1766 (P. IX, 29) met de wijziging dat thans alle Protestantische secten getolereerd werden (Van Imhoff, die Luthersch was, had dit voor zijne geloofsgenooten bewerkt, P. V, 104), doch in plaats dat dit verbod geldt binnen het gansche Koninkrijk Jacatra, is het nu beperkt „binnen deze stad en dies jurisdictie", hetgeen, bij de onzekerheid der beteekenis van dezen term (zie § 750 e. v.), eenvoudig kon beduiden: binnen de omwalling der stad. Daarop volgt echter (ibid. art. 12) de toelichting, dat Mohammedanen en Chin. „nergens onder het regtsgebied van de Comp^e., waar 't ook zoude moogen weezen, eenige tempels mogen opregten" of binnen de stad en voorsteden godsdienstige bijeenkomsten houden. Het eerste lid dezer bepaling werd echter hoegenaamd niet gehandhaafd en schijnt alleen als eerwaarde antiquiteit te zijn opgenomen. Mogelijk is het tweede lid in dezen zeer beperkten zin inderdaad gehandhaafd geworden, zooals Mr. A. W. C. Verweij beweert (Ind. Gids 1893, II, 1156); het zou echter een attent archiefonderzoek vereischen om dit vast te stellen, temeer omdat de Regeer. reeds in hare R. 8 Sept. 1698, naar aanleiding van Ceilonsche zaken, de verklaring had afgelegd: „Het is nog nergens hier in dese landen (*d. i. Azië*) bij d' E. Comp^e. gepractiscert, de menschen in de oeffening harer religie, die sij belijden of gewoon sijn, te verhinderen".

De verbodsbepaling van 1651 tegen het oprichten van tempels en het § 2522 houden van godsdienstige bijeenkomsten, beide door Chin. en wel „nergens binnen de jurisdictie deser plaats of waar 't ook zoude moge wesen", vindt men ook in de Statuten van 1766 (P. IX, 448, 67). Betreffende de Mohamm. verzekert R. 14 Juni 1785 de Kapitein der Mohammed. Chineezen, dat ofschoon zijn eigen onderhoorigen nog geen afzonderlijken tempel hebben, toch „alle hier aanweesig zijnde, de leer Mahomets belijdende natiën, hoe gering

ook in getal, het onwaardeerbaar gebruik eener vrije godsdienstoeffening genieten en eigen tempels besitten”.

Wat de Katholieken (over wie zie § 23) aangaat, men herinnere zich de vijandschap, die zoo dikwerf van Katholieke geestelijken werd ondervonden, zelfs in China (Groeneveldt o. l. pag. 277). Van de eerste tijden af duldde de Comp. geen Katholieken in de Molukken (Valentijn III, 1, 34). In Braziel was eerst (zie Netscher, Les Holl. au Brésil p. 95; 113; 128; 136) godsdienstvrijheid toegestaan, daarna op last uit Nederland ingetrokken; men zag daar in den Katholiek den verrader; vandaar dat de Joden veel meer godsdienstvrijheid genoten. Dat in Indië godsdiensthaat op den achtergrond stond, blijkt uit R. 13 Juli 1694, bepalend dat Katholieke geestelijken uit Malabar zullen worden verwijderd, uitgezonderd „degeene die inboorlingen sijn”; dezen zullen „de gemeente van die gesintheijt bedienen”. Het waren dus de kuiperijen van vreemde, speciaal Portugeesche geestelijken, waarvoor men bang was. Zoo wordt R. 6 en 10 Dec. 1706 (men denke aan den Spaanschen successieoorlog, die aan de Comp. in Indië verscheiden schepen deed verliezen) besloten zekere 5 Roomsche geestelijken, die heimelijk te Bat. zijn gekomen, naar Europa op te zenden; dit waren Franschen en zij hadden gekonkeld met Fransche ingezetenen te Bat., die daarom R. 7 Jan. 1707 verbannen worden. Dat godsdiensthaat niet bovendreef, blijkt uit de gereede vergunning, R. 14 Jan. 1707 verleend aan een ander Roomsche priester, die zich niet verborgen had, om kosteloos met een Comp^s. schip naar Europa te varen.

§ 2523 Met den Islam bemoeide de Regeering zich blijkbaar alleen, wanncer door in 't oog loopend godsdienstig vertoon hare bezorgdheid werd gewekt voor de openbare rust. R. 25 Maart 1689 (dus in het jaar van Jonker's opstand; vergelijk § 532) wordt besloten, drie Boegineezen, die over Ceilon van Mekka zijn gekomen, niet aan land te laten komen „alsoo haere komste aan lant onder de hier remorerende superstitieuse Mahumetaanse natiën van seer quaden gevolge wesen soude” (een bewijs, welk eene rariteit een hadji toenmaals was); den volgenden dag werden zij op het ter reede liggende admiraalsschip gezet en bij R. 16 Sept. van dat jaar (na den dood van Jonker) worden deze „Bougijnsche papen” naar de Kaap verbannen. Omtrent dergelijke maatregelen in Nederland zie § 1713. Tijdens de woelingen van Prawata en de verwachte Mohamm. beweging bij den dood van Soesoehoenan Amangkoerat (§ 562) wordt R. 1 April 1704 een uit Ceilon naar Batavia opgezonden Makassaarsche hadji onder toezicht gésteld van een Luit. der Boegineezen; R. 25 Aug. 1705 worden „drie Javaanse papen of landloopers”, waaronder een hadji, die door den Resident te Cheribon zijn opgeroepen „uijt de Priangse landen of van Imbanagara, alwaer door derselver bedriegerijen grooten toeloop van onnoozele Javanen na hun trocken”, verbannen; R. 4 Sept. 1705 treft ditzelfde lot een tweeden hadji, leerling van evengenoemden, die „op clandestine wijze van Indramajou alhier gekomen” was. Hoe in 1711 een

spoedig eind werd gemaakt aan eenig godsdienstig gedoe in de Ommelbleek in § 779. Gedurende de in 1715 ontstane woelingen treft men eveneens repressieve maatregelen: omtrent de R. 16 April 1715 zie § 779; zij gelast het „uittroeijen van alle vreemde swervers en landlopers” in de Preanger, speciaal van vagebondeerende dwepers; dat men te Batavia weder op zijne hoede was, blijkt uit het D. 21 Mei 1715 geïnsereerde rapport van Wilstee omtrent 18 alhier aangekomen „Javaanse priesters” en uit R. 31 Mei 1715, waarbij zekere van Palembang gearriveerde Said Mohammed Bekr, die „onder de Mahumetaanse gemeente hier ter plaetse een groote figuure maekt” en verder oostwaarts wenscht te gaan, in arrest wordt gesteld om naar een der westerkantoren te worden verzonden, aangezien dergelijke „verwaende swervers” niets dan kwaad doen; hij gaat nu naar Sourate R. 16 Juli 1715. Bij R. 2 Juli 1715 worden tot den ketting verwezen „twee Javaense § 2524 deugnieten en goochelaars, die met haere voorseggingen en bedriegerijen in de Bovenl. een bedenckelijcke figuur hebben beginnen te slaan”. R. 24 Sept. 1715 wordt op een bericht van Wilstee dat te Batavia veel onnut gespuis van Java aankomt „alsook veele Mahumedaense papen off soogenaemde geestelijke, die niet en doen als de onnosele inlanderen te bedriegen en misleijden mitsgaders van het haare te berooven”, besloten „te blijven agtervolgen ’t geene sedert eenigen tijt omtrent sodanige aankomende vreemdelingen is gepractiseert, namentlijck om. . . alle swervers van (*d. i. bestaande uit, zie B. 23, 10, 3*) soogenaemde geestelijcken af te wijsen en terugge te doen keeren met deselve vaartuijgen waarmede alhier sullen wesen aangekomen”. R. 23 Dec. 1715 wordt een van Panei aangekomen Mohamm. priester zonder vorm van proces op Edam gezet om naar zijn geboorteland Arabië te worden opgezonden. Uit datzelfde jaar is ook de eigenaardige verklaring van de Regeer. (B. 25, 14) dat zij geen Islamsch recht wil dulden waar Jav. recht bestaat. Zoodra waren de heerschende onlusten niet geëindigd, of de Regeer. werd weer vrijzinniger. R. 21 April 1716 wordt toegestaan dat tien Inlanders van verschillende natie, welke naar Mekka zijn geweest, aan wal komen „onder toesigt” van Wilstee, „ten eijnde door het bekommeren van die menschen geen te grooten ongenoegen te geven niet alleen aan de hier gesetene Mahumetaanse officieren (*d. i. de kampunghoofden*) en gemeene maar insonderheijt aan de omgelege Vorsten van die secte off gesintheijt, dewelcke aan diergelijcke knapen doorgaans een meer als betaemelijk attachement betoonen”.

Of dit ongenoegen inderdaad bestond dan wel alleen wordt aange- § 2525 voerd als motief om met de scherpe bepalingen van het vorige jaar te breken, is mij onbekend; ik denk het eerste, omdat kort hierop, R. 4 Aug. 1716, wordt verboden, Mekkagangers met Compagnieeschepen terug te laten keeren „angesien sodanige swervers alhier maar schadelijk sijn om haeren ahang onder de Mahomedaenen”. R. 23 April 1717 worden tien over Batavia teruggekeerde Mekkagangers uit verschillende deelen van den archipel onder

toezicht van de hoofden hunner natiën gesteld, totdat zij hunne terugreis zullen kunnen vervolgen. Waaraan R. 29 Sept. 1725 is toe te schrijven, inhoudend een verbod aan zeker Moorsch schipper om Mekkagangers naar Sourate over te brengen en eene afwijzing van het verzoek des Regents van Tjiandjoer om zijn zoon passage naar Arabië te verleenen, is niet geheel zeker: beide verbodsbepalingen hangen wellicht samen en zijn een bewijs van de reactie, welke onder den even te voren opgetreden G.-G. de Haan merkbaar was tegen Zwaardecroon's buitengewone begunstiging van gezegden Regent (§ 219 e v.). Overigens werd men vrijzinniger. Curieus is eene aanschrijving, reeds in 1683 door de Regeer. gericht tot den Gouverneur van Ceilon (Valentijn V, 1, 309) om „de Moorze paapen of lebe's" met wat inschikkelijkheid te behandelen „alzo die ons nu en dan tot het translateeren van 't een en 't ander kunnen dienst doen". Uit R. 28 Juli 1746 (P. V, 342) blijkt dat „menigmaal" hadji's terugkeerden met schepen der Comp.; de Regeer. verbiedt zulks thans niet meer, maar verlangt alleen dat aan de schippers eene opgave omtrent hen zal worden meegegeven door de ambtenaren, welke op de Westersche kantoren aan die passagiers den overtocht hebben mogelijk gemaakt. Hoe de verbodsbepaling betreffende het bouwen van Mohamm. tempels werd overtreden, blijkt uit R. 2 Febr. 1748, waarbij een priester wordt benoemd als hoofd eener pas gebouwde moskee der „Mooren die van de Cormandelse custe herkomstig zijn" buiten de Utrechtsche poort; die man had zelf (zie de B. R.) gesolliciteerd om „als hooftopsigter daarover te werden gesteld".

§ 2526

In de Preanger was Tjiandjoer van ouds bekend om zijne vroomheid, zooals hierboven reeds bleek. Het is mogelijk dat de Regentenfamilie, die op geen ouden adel bogen kon, zich daardoor meer aanzien wenschte te verwerven. R. 29 Juni 1764 verneemt men van zeker inlandsch avonturier, die, „voorneemens zijnde den priesterlijken staat te omhelzen", naar Tjiandjoer was gegaan „om daar door zekeren befaamden Hoogenpriester Sjeich Abdullah onderwezen te worden". R. 27 Febr. 1778 wordt besloten af te wijzen een verzoek van de Regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg (de laatste was de oudoom van den eerste en broeder van een vorigen Tjiandjoerschen Regent) om dit jaar „ider een priester naar Mecca te mogen zenden, als een nieuwigheid zijnde waartoe geen van beide die Regenten nimmer bevorens aanzoek hebben gedaan; dog daarentegen is besloten, aan twee zodanige personen ten dienste van alle de bovenlandsche en onder deeze hoofdplaats gehorende Preanger Regentsch. bij gelegentheid vrij transport naar Souratte te verleenen om vandaar verder naar Mecca te kunnen vertrekken". Dit is wel een bewijs van de groote zeldzaamheid van hadji's; tevens van verdraagzaamheid. Terecht wordt dan ook S. R. 21 Sept. 1787 naar aanleiding der zaak van den verbannen Said Mohammed (die ik hier terzijde laat; zie De Jonge XII, 128 noot) gesproken van 's Comp's. „zagte regeering, die aan ieder de vrije godsdienstoeffening permitteerde".

Hiernaast legge men het oordeel van Adr. van der Dussen anno 1616 § 2527 over de Bandaneezen (Tiele, Bouwstoffen I, 153): „een alsoo schelmachtige, gierighe (*d. i. begeerige, hebzuchtige*), meijneedighe, wulpsche ende met een woord geseijd Moorsche natie”; dit laatste adjectief was dus toenmaals het nec plus ultra en kort begrip van alle gemeenheid. In Alting's tijd dacht niemand meer zoo. Het toezicht bleef echter bestaan; zoo vindt men R. 22 Oct. 1790 een rapport van Guitard omtrent zeven teruggekeerde pelgrims, die met schepen der Comp. gegaan en gekomen waren. R. 26 Oct. 1790 wordt zelfs aan den Commandant der Wester-Jav. toegestaan, kosteloos een bedevaartganger met een bediende op een Comp's. schip naar Malabar te zenden; hetzelfde wordt een Boegineeschen Commandant vergund. R. 16 Jan. 1801 wordt aan den schoonzoon van het Hoofd van Djatinagara en aan een Balischen Kapitein toegestaan naar Mekka te gaan en elk eene zekere som aan contanten mee te nemen; hier betreft de vergunning vermoedelijk vooral den uitvoer der contanten, die herhaaldelijk, het laatst 2 Oct. 1795, verboden was geworden. Men vindt enkele andere gevallen van dien aard R. 13 Maart en 15 Dec. 1801; 16 Maart en 28 Dec. 1802 (hier geldt het vijf Tjiandjoersche Radèns, voor wie de Regent een verzoek tot de Regeer. had gericht; uit I, 173 ziet men, dat de oudste zoon des Regents eveneens de bedevaart had willen doen); 15 Maart 1805 (hier is sprake van 10 Tanggeranners, waaronder een paar vrouwen); 30 Juni 1807. Dat de Comp. het reizen van hadji's in de Preanger tegenging, blijkt in de tweede helft der 18^e eeuw niet speciaal; de voor alle Inlanders geldende bepalingen (§ 2256 e. v.) waren trouwens voldoende om hen in het oog te houden. Van Daendels is een verbod § 2528 10 Herfstm. 1810, waarbij voor reizen van Mohamm. priesters „van de eene plaats van het eiland Java naar de andere” passen verplicht worden gesteld; dit was ter voorkoming van woelingen, zie § 2740. De Eng. Regeering waarschuwde bij circulaire van 7 Dec. 1811 de Residenten voor de Saids „or native priests” als stokebranden; daarom moet „no passenger whatever be permitted to travel upon the high roads without being strictly examined, and if at all suspicious, to be forwarded to the seat of Govt. (*bedoeld schijnt de residentiehoofdplaats*) in confinement”; verder „no native person whatever is to be permitted to pass into the interior of the country except those who are evidently employed about their family concerns”. Macquoid schrijft in 1813 aan de Regeer. dat van de zoons des Regents van Tjiandjoer, wiens overlijden spoedig wordt tegemoetgezien, twee „are considered as incapacitated from succeeding him, in consequence of one having become a hadjee and the other being about to undertake the pilgrimage”. Of dit beginsel ook in den tijd der Comp. werd gehandhaafd, is mij onbekend; waarschijnlijk factu wel maar iure niet, immers uit Nic. Engelhard's correspondentie blijkt, dat hij in 1797 geneigd was om tot Patih van Tjiandjoer te benoemen den Radèn Penghoeloc Mohammed Hoessein, een hadji en broer van den vorigen Patih;

de Regent was er tegen. Overigens, de kennis der Compagniesambtenaren was op dit stuk minimaal; zoo spreekt Van Lawick in 1806 van een Javaan die naar Mekka is getogen en er „tot Hadjie of Hoogen priester is verheeven”. Een curieus voorbeeld van minachting eens Regents voor het geloof of bijgeloof zijner stamgenooten levert de biographie van Soerianagara van Soemedang, I, 165.

§ 2529 *Zachte behandeling van den Inlander.* Men vergelijke wat in § 25 werd genoteerd. Gerard Demmer vermeldt in 1644 (Heeres, Bouwstoffen III, 211) zijne eigene zorg dat de inlandsche bevolking van zijn gewest „in alle redelijckh(eij)t ende met een minnelijcke aanspraeck ende ommeganck bejement worde” door 's Comp^s. residenten. Als aftredend Ambonsch Gouverneur recommandeert hij a^o. 1647 zijn opvolger (Bijdr. 1897 p. 595) „eenen minnelijcken ommegangh, dogh onder behoorlijcke autoriteit (*prestige*) ende respect, met deser landen inwoonders, die wel hare faulten ende mesusen aengewesen, oock in redelijcker maten gestraft, maer altijd gaerne onder een vrundelijck gelaet weghgelaten ende gedimiteert willen wesen”. In het Regeer.-Regl. van 1650 (P. II, 141) schreven XVII^{en} evenzoo eene goede en eerlijke behandeling der Amb. bevolking voor, om haar „aen de Comp^s. altijd verbonden te houden”. Bij Valentijn (II, 1, 283) ziet men dat anno 1662 de Regeer. naar Ambon den last zond „dat de Landvoogd de Inlanders minnelijck bejegenen, geen questiën der dorpen met de uijterste rigeur vervolgen, geen Inlander in buitenspoorige boetens doemen nog eenige nieuwigheden ontrent hen invoeren zou”; later, zegt hij, werd dit meer dan eens herhaald doch soms zeer slecht nageleefd. Elders laat hij zich aldus uit (ib. p. 148): „Ook komen alle de bevelen Hunner Edelheden (*de Regcer.*), eenige weinige ontrent de Hitoeësen uitgezondert, daar op uijt, dat men hen vriendelijck handelen, recht doen en niet drukken noch uijtmergelen moet”, maar hunne gedwongen diensten betalen (zie § 1632).

§ 2530 Kernachtig is de raad, dien Van Goens a^o. 1663 aan zijn opvolger in het Ceilonsch gouvernement geeft (Valentijn V, 1, 171): „Inzonderheid gelicve UE. om geen consideratie te gedogen dat tot kalkbranden elders (*d. i. ergens, zie II, E. 23, 10, 1*) eenige vrugtdragende clappusboomen werden afgehouden, alzo daaraf veel arme menschen leven en consequent hunne klagen tot den hemel zouden doordringen”. Van den kleinen man op Ceilon zegt dezelfde verdienstelijke staatsman en veldheer (ib. p. 176): „Hoe arm en elendig zij zijn, inzonderheid de dienstbare (*d. i. de laagste kasten*), is UE. wel bekend, ende die ik noit zonder beweging (*ontroering*) kan aanzien, aangezien zij, zowel als wij menschen ende Gods schepselen zijnde, egter niet alleen van 't vrij landsvolk maar ook van zommige uijt de onze niet beter, ja zomtjids slimmer, als de beesten getravailleerd (*gekweld*) werden, welke arme menschen, zoo zij door de Dessaves (*Landdrosten der Comp.*) ende bijzonderlijk UE. hoge autoriteit niet gemainteneerd werden, zoude ik vreezen,

dat men God ten hoogsten vertoornen zoude". Men mag, dunkt me, betwijfelen of deze Ceilonsche paria's ooit bij een hunner eigen landslieden dergelijke gevoelens opwekten. Wat de Oost aangaat, gevoelens als dat van Van Goens vindt men in onze oudste reisverhalen wel aangeduid, doch natuurlijk minder opvallend, omdat de toestanden alhier niet zoo schreeuwend waren als in de Hindoemaatschappij met haar kastenselsel. Wij zien al vroeg orders om de bevolking niet te plagen en de Hoofden beleefd te behandelen, zie B. 17, 5; § 391; 579; vooral in streken waar men nog weinig bekend is. Hoogst interessant is in dit opzicht een stuk van 1646 (Bijdr. 1896 p. 663) § 2531 betreffende eene Comp. vestiging op Damme, een der Z. W. eilanden: vooral moeten de Orangkaja's worden aangelokt „door goeden, modesten, sedigen, beleeffden, oprechten handel ende wandel, mitsgaders deselve somtijts met eenige cleijnheden, eene appel ende eij, gelijk men de kinderen paeijt, d'handen gevult", en evenzoo, doch in mindere mate, de bruikbaarste lagere Hoofden en minderen; (ib. p. 665): „Ick segge dat men bij gelegentheit ende met discretie (*overleg*) dit volck sal tracteren, want soo men se te weijnich acht, soo sullen se van ons vervreemden, ende treckt men se te veel aen, soo en is men der nimmermeer vrij aff". Overigens wordt (ib. p. 666) eene goede behandeling ook aangeprezen indien men niet onmiddellijk de uitwerking daarvan ziet. Onder „eene appel ende eij" blijkt te moeten worden verstaan (ib. p. 675.) „een pimpeltjen (1) aracq, een mael eetens ofte een stuck out iser, een snoer coralen ofte wat linnen".

Echter school er soms, vooral waar men met echte wilden had te doen, grove verraderij onder eene dergelijke conciliante houding. Ik heb hier vooral het oog op Jan van Riebeeck's optreden tegenover de Hottentotten. Zoo laat hij eene publicatie afkondigen (zie zijn Dagverhaal I, 17) van deze bewoordingen: „En zoo wie derhalve iemand van de inwoonders (*de Hottentotten*) kwalijk bejegend, slaat of stoot, *hetzij hij gelijk of ongelijk heeft*, zal in het aanzien van denzelfen met 50 slagen gelaarsd worden, opdat zijlieden daaraan mogen bespeuren zulks tegen onzen wil zij en wij genegen zijn om met hen in alle minnelijkheid en vriendelijkheid te corresponderen" enz. Deze politiek houdt de stichter der Kaapkolonie jaren achtereen vol ondanks alle provocatie van de zijde der „wilden" en het gemurmureer van zijn eigen volk. Inmiddels loert deze zachtzinnige bestuursman voortdurend op eene gelegenheid om een groot aantal Hottentotten met vrouwen en kinderen gevangen te nemen en tot slaven te maken en hun vee te stelen. Soms verontschuldigt hij deze arglistige bedoelingen met het onrecht, dat de Hottentotten den onzen eene enkele maal hadden aangedaan, en dat hij met meer dan christelijke lijdzaamheid had verkropt; maar hadden de wilden zich

(1) Rumphius, Rariteitk. p. 81: „kleine en | jes. *pimpeltjes* genaemt, waaruit men bran-
geknopte (*d. i. met knobbeltjes versierde*) glaas- | dewijn drinkt".

niet aan het onze en de onzen vergrepen, Van Riebeeck zou even bereid zijn gevonden om hen te verkloeken als bijvb. de Comp^s. schippers, die bij de Papoea's van Nieuw-Guinea vriendschappelijk werden ontvangen en dan bij § 2532 gelegenheid een paar hunner oplichtten bij wijze van rareit. Rijklof van Goens, dien wij daareven zoo schoon hoorden spreken, was het anno 1657 als Commissaris aan de Kaap geheel met Van Riebeeck eens (Bijdr. 1855 p. 38). Van Goens wilde nog meer onrecht van de Hottentotten laten passeeren, daarna de rekening opmaken, hen „met wijven ende kinderen” binnen het fort lokken, met drank bedwelmen en dan de heele zoo ergens heen over zee wegvoeren. Dat het niet tot dergelijke dingen kwam, was alleen te danken aan een verbod uit patria; Van Riebeeck was geheel gereed en verkneuterde zich (Dagverh. I, 480) bij de gedachte dat de Hottentotten „door onse goede tractementen” zooveel vertrouwen hadden gekregen dat men hen „t'allen tijde met vrou ende kinderen wel can binnen 't fort krijgen ende soo droncken maken als verckens”, om hen dan in de ijzers te slaan en hun vee te stelen. Vergelijk Tavernier's opmerking in § 835. Dat ook de beste mannen der 17^e-eeuwsche Compagnie soms in dergelijke verraderlijke handelingen tegen „zwarten” geen kwaad zagen, blijkt afdoend uit de arglistige wijze waarop Reael, een man van fijne beschaving, een sieraad onzer natie, niet door een lang verblijf in de tropen moreel verstompt, de bewoners van Siauw, een der Sangi-eilanden, in zijne macht wist te krijgen om hen met vrouwen en kinderen naar Banda te voeren, waar men handen te kort had; zie Tiele, Bouwstoffen I, 133.

§ 2533 Intusschen, naarmate de Comp. zich inburgerde werd nu en dan de order herhaald om den Inl. goed te behandelen.

Bij een schrijven naar Tandjoengpoera dd. 7 Juni 1735 wordt den Postcommandant tegenover de „kinderen”, die bij de zijdehaspelarij werden gebruikt, eene „minlijke behandeling”, „gedult en zagtzinnigheid” voorgeschreven en gelast „dezelve in geene deele door een brusque bejegening in hun arbeid te degouteeren”. In een brief van 17 Sept. 1737 gelasten XVII^{en} dat alle „vexatiën, injuriën en mishandelingen”, aan Inl. gepleegd, even streng moeten worden gestraft „alsof die aan Christenmensen gedaen waeren”; dit staat in dien brief wel niet onder het hoofd *Batavia*, maar moest als een der z. g. „Positive Ordres”, algemeene voorschriften, genoteerd worden. Men hechte daaraan echter geene overdreven waarde; wij herinneren maar aan de gemoedelijke orders van dezelfde strekking, die Warren Hastings steeds uit Engeland ontving doch die, volgens Macaulay, altijd eindigden met een pertinenten last om meer geld over te maken, wat zonder harden dwang onmogelijk was. „We by no means accuse or suspect those who framed these despatches of hypocrisy” zegt die auteur, en wijt het verschil in hunne orders aan hunne onkunde, welke Hastings er toe bracht „to neglect the sermons and to find the rupees”. Van dezelfde teneur is eene order in

den brief van 2 Sept. 1743 „om den Inl. met alle civiliteit te bejegenen, met oprechtheid te behandelen en dezelve door geen heblust en knevelarijen te irriteren”; dit sloeg echter op 's Comp^s. houding tegenover vorstjes, in wier land hare negotie niet recht vlotte. Van meer praktischen aard is, § 2534 dat Durven a°. 1722 aan den chef van het mijnwerk aan den Parang gelast, den Inl. „met minzaamheit en civielen ommevang” te bejegenen, en dat de Regeer. den 16 Oct. 1730 aan den Command. te Tandjoengpoera een „minsaamen ommevang” met Hoofden en bevolking voorschrijft, waarmee men meer gedaan krijgt dan met „brutale behandelingen”. Zoo gelast zij in 1773 (De Jonge XI, 245), de bevolking in de pas onderworpen streken van den Oosthoek „met de meeste zagtmoedigheid en vriendelijkheid te behandelen, om, haar dus hare onderwerping en gehoorzaamheid aan de Comp. aange naam makende, eene geruste inwoning toe te brengen”. Er is weinig twijfel aan, of dergelijke voorschriften zullen mondeling wel meer ingeprent zijn.

Eene eigenaardige categorie hiervan vormen die, welke aan de Regeering ontsnapten, wanneer bij haar de vrees voor den Buitenlandschen Vijand wakker werd. Ik geloof dat de eerste gevallen hiervan zich voordoen in de oorlogen met Lodewijk XIV; herhaaldelijk vond ik dat „de tegenwoordige tijden” dan aangevoerd werden als een motief om met billijkheid en zachtheid op te treden. Zoo vindt men in een brief van de Regeering naar Ternate dd. 8 Maart 1690 (Verh. B. G. XXXIII, 3, p. 57), toen er gevaar was voor konkelarijen der Hoofden aldaar met de Engelschen, den last om die Hoofden „met bescheidenheid (*zie § 518 noot*) te behandelen” en zich te onthouden van verdrukking en knevelarij. Precies zoo motiveert zij in 1761 (*zie § 1673*) de opheffing van het ziekenhuis te Tjipanas met de vrees voor den B.V. en de noodzakelijkheid om zich „bemind te maken” bij den Inl. Evenzoo raadt in ditzelfde jaar eene Commissie uit de Regeer., rapporteerende aangaande de mogelijkheid van het welslagen der verwachte pogingen van de Engelschen om zich in de Molukken te vestigen, haar aan „om zich bemind onder den Inl. te maken en de inclinatie der Koningen en landheeren door alle uitdenkelijke middelen tot zich te trekken”, en dat wel „als het beste middel waarop men onze zekerheid en inwoning kan gronden”. De Regeer. is het daarmee eens (*ibid.* p. 81) en besluit, eene order om zich onverwijld bemind te maken aan hare dienaren in de Groote Oost te doen afaan. Speciaal treedt dit kwispelstaartend streven om den Inl. te winnen en hem bereidwillig te maken om met de wapenen den overheerscher te ondersteunen, tijdens de revolutieoorlogen in het licht, *zie* T. B. G. XLI, 115 en 175 en vergelijk de instructie, a°. 1798 aan Wegener uit Europa meegegeven, P. XII, 767, 2, waar hem wordt voorgeschreven den Inl. door goede behandeling het vroeger geledene te doen vergeten en hem daardoor „naarstiger in de culture der producten en bereidvaardiger tot de verdediging der gemeene belangen” te maken.

§ 2535 *Houding der Regeering bij rampen van hooger hand.* Omtrent epidemieën zie § 2214 e. v.; een geval van hongersnood § 569. Merkwaardig is de algemeene onverschilligheid bij de befaamde Papandajan-uitbarsting van 1772. Reeds het bericht van dat onheil had meer dan eene maand noodig om de Regeer. te bereiken. Den 11 en 12 Aug. had de uitbarsting plaats; den 16 Sept. kwam in het Dagregister 't bericht uit een pas ontvangen Cherib. brief, dat die berg „ingestort was, mitsgaders dat daardoor veele negorijen vernielt en dies inwoonders nevens zeer veel vee omgekomen waren”, terwijl een uitvoeriger bericht eerst 20 Oct. arriveerde; daarin heet het „dat 39 negorijen ten eenemaal vernielt, 2140 menschen van de ingezetenen, ongerekent de vreemdelingen, daarbij gesneuveld, 1500 stuks hoornvee en een groot getal ander vee daarbij omgekomen zijn, en dat de capas- en indigokweekerijen aldaar mitsgaders een nog grooter quantiteit coffijplantagiën geheel onder de grond gedolven en verbrand zijn”. En dit bericht (uitvoeriger bij Junghuhn, Java II, 112 en 469) schijnt nog niet de volheid der ramp mee te deelen; althans Van Lawick schrijft 23 Sept. 1808 dat in Panembong 52 kampongs met 3.000 à 3.500 menschen daarbij bedolven waren. Wat deed nu de Regeering? Zij schreef 19 Nov. 1772 (dus ruim 3 maanden na de ramp) aan den Resid. te Cherib.: „Het zeer beklagelijk lot dat veele ongelukkigen bij de instorting van den berg Papandajang getroffen heeft, doet ons van 's Hemels genade en goedheid smeken om eene gunstige verschoning en bewaring van alle landen en plaatzen voor alle verdere diergelijke en andere onheilen en rampen, en wij hebben aan UE. en den Indigomaker aldaar tot eenig dedomagement voor de bij dat facheus geval geleden verlies toegelegd een duizend Rijxd^s, die bij de cas kunnen werden afgeschreeven”. Verder komt zij op dat facheus geval niet terug; alleen is zij zoo goed, in den Decemberbrief van dat jaar (De Jonge XI, 237) de beschrijving uit het Dagreg. naar Nederl. over te brieven; misschien stelde een der Heeren Majores daarin qua natuurverschijnsel belang, en anders was 't verhaal toch altijd dienstig om het Opperbestuur te occupeeren met zaken, welke de particuliere belangen der Indische ambtenaren niet konden schaden; zie de opmerking in § 2465. De dorre Radermacher zegt van deze uitbarsting dan ook enkel (Verh. B. G. I, 1^e dr. p. 23) dat de Papandajan „in 1774 (*sic*) ingestort is”. Wanneer men nagaat dat Radermacher, toen hij dit schreef, als Commissaris over de Bovenl. wel belang *moest* stellen in de gevolgen dier ramp, dan kan men nagaan hoe warm anderen zich daarvoor interesseerden. Heeren Zeventienen schrijven 8 Oct. 1774 (zie R. 29 Juni 1775) dat „hoe veel deel Hoogdezelve namen in het lot, den inwoners van de landschappen Tjampus (waar een zware bandjir geweest was) en Soekapoera te beurt gevallen (*dit laatste slaat op de Papandajan-uitbarsting*), Hunne Edele Hoogagtb. daarin egter geen voldoende reden gevonden hadden om ten laste van de Maatschappij te laten afschrijven de helft van 2.000 Rd^s, welke de Resident en

§ 2536

Indigomaker op het koffijgewas aan den Tommongong van die districten hadden voorgeschoten"; die ambtenaren verdienden genoeg op dergelijke voorschotten om thans het verlies te kunnen dragen, vonden zij. Op ééne lijn met deze totale onverschilligheid voor de bevolking staat R. 19 Mei 1809 het rapport omtrent de Goentoer-uitbarsting, zie § 2845 i. f. Ook in 1799 was er eene uitbarsting van dien berg geweest, en Nic. Engelhard's correspondentie daarover met den Opz en den Regent van Bandoeng handelt alleen over de koffietuinen; evenzoo vermeldt het journal van Thalman c. s. eene uitbarsting in 1804, waarbij de asch tot op Batavia viel.

Belangstelling in het lot der inlandsche bevolking. Raffles, History of § 2537
 Java 1817, I, 151 schrijft: „The Dutch Company, actuated solely by the spirit of gain and viewing their Javan subjects with less regard or consideration than a West-India planter formerly viewed the gang upon his estate” enz. Hier schuilt wel zekere waarheid in, maar de vergelijking van iemands belangstelling voor zijn persoonlijk eigendom met die voor het welzijn van individuen waarmee hij, naar zijne opvatting, niets te maken heeft, mag toch niet tot de conclusie leiden dat, als de eerste grooter is dan de laatste, zoo iemand een nietswaardige is. Bovendien, niet de Inlander alleen maar evenzeer de Europeaan leed onder de onverschilligheid der Regeer. Kenschetsend is, wat Verhuell a., 1784 te Bat. bevond (Bijdr. en Mededeel. Hist. Genootsch. Utr. 1879, II, 41): „De ondervinding leerd dat de zieken in de frisse lugt aan boord op 't hospitaalschip beeter en spoediger geneezen; dat helpt niet: de Binnen-Regenten van de hospitaalen zijn dikwils favoritten van de Gouverneur (*Generaal*) en die moeten geld winnen (*zoals Van der Steege, B. 34, 35, 2*); daarom moeten de arme matroosen daar na toe getransporteerd worden, niet zelden ten kosten van hun leeven”. Verhuell wijst (ib. pag. 40) op het contrast tusschen deze onverschilligheid en het vertoon van medelijden, waarmee de Regeer. steeds gereedstond wanneer het bij woorden kon blijven; „de menscheijkheid moest meer uitwerking op de harten maken”, zegt deze zeeman. Van dit holle vertoon van deelneming in het lot van den „armen Inlander” vindt men voorbeelden P. VII, 504; VIII, 197, waar het dient om eene kleur te geven aan maatregelen die het persoonlijk voordeel van den G.-G. en het financieel belang der Comp. beoogden. De algemeene opvatting was nu eenmaal dat men, zoowel de Comp. als hare individueele dienaren, in Indië zat om te profiteeren. „Zelfs een man als Pestel in het laatst der 18^e eeuw”, schrijft M^r. O. van Rees o.l. II, 240, stelde zich de taak der Compagnie uitsluitend voor uit het oogpunt van den handelaar en politicus, en dacht geen oogenblik aan haar beschavingsarbeid. Het patriotisch Raadslid Mom § 2538
 zegt in het door zijn partijgenoot Wegener uitgelokte dispuut G. V. 6 Nov. 1798 betreffende de titulatuur van den Gecomm., dat zekere maatregel zal strekken „om den Inlander van ons afkeerig te maken en alzo de voordeelen, die wij van hun genieten, te doen verliezen”. Een vooruitgang toont een brief

Priangan.

48.

van D. F. van Alphen, Grisse 13 Oct. 1797: „Wij moeten nimmer uit het oog verliezen dat het bestier (hoe klein ook), aan ons toevertrouwd, zodanig moet ingerigt weesen dat zij (*de Kolonie*) aan ons vaderland de beste, duurzaamste voordeelen besorgt, welke zij (*lecs: het*) uit zulke gewesten trekken kan; om deselve op den duur te doen genieten moet men ook het welzijn van de inwoonders behartigen”. Maar hij bederft dit weer met te beweren dat de Inlander geen eigendom *kan* bezitten, aangezien daarover „de bestierders altijd de beschikking moeten blijven behouden naar hun goedvinden en ten meesten voordeele van het vaderland” (vergel. § 2140 noot). Leerzaam is ook de beschouwing van Muntinghe in zijn advies Proc. 28 Juli 1813 (ook in Substance of a Minute p. 280 en vertaald bij S. van Deventer o.l. I, 87 e.v.) betreffende het door Raffles ontworpen landrentestelsel als systeem van belasting in stede van het Compagniesstelsel der persoonlijke diensten en verplichte leveringen. Raffles had daarbij de verbetering van het lot des Inlanders op den voorgrond gesteld; Muntinghe erkent dat dit eene grootsche taak is „and worthy of the British nation and there is no doubt but the result of it must be an increase of the happiness of the inhabitants and consequently of the future wealth and prosperity of the Colony. The amelioration however of the condition of the natives on this island, though undoubtedly a consideration of the highest moment in the eyes of humanity, seems to me to become only a secondary object in a political point of view, and, with the exception of every measure contrary to the principles of justice and equity, it appears to me that the safest principle which can be adopted to judge of the propriety of any colonial regulations or of any changes and alterations to be introduced therein, is that every colony does or ought to exist for the benefit of the mother country”. Hier heeft Muntinghe klaarblijkelijk de „staat-maxime” op het oog, welke de Staatscommissie van 1803 blijkens haar rapport (bij Mijer o.l. pag. 141) „tot een grondregel harer werkzaamheden aangenomen” had, dat namelijk „in een zin, die alle ongerechtigheid uitsluit, de Coloniën bestaan voor het Moederland, en niet het Moederland voor de Coloniën”, eene klinkende phrase, waarbij aangenomen wordt dat het voordeel der eene partij noodzakelijk het nadeel van de andere moet wezen, maar eene die opgang maakte, want ook Janssens, nog niet aangeland, schrijft 23 Maart 1811: „Les colonies sont pour la métropole et non la métropole pour les colonies”.

In Indië was in 't algemeen de belangstelling in het lot der bevolking zeer gering. In al de jaren van 1794 tot 1799, waarover Nic. Engelhard's correspondentie met de bovenlanden loopt, vindt men alleen anno 1799 een berichtje van den Regent van Bandoeng dat de kleine man welvarend is. Over het leven in de kampong enz. nooit een woord. Maatregelen van de Regeer. in het belang der bevolking hebben soms een zeer eigenaardigen bijsmaak. Zoo worden in 1804 (P. XIV, 26) aan de Galoehsche Regenten schietbehoeften

verstrekt tegen verminderden prijs om hun land te verdedigen tegen de zeeroovers, en wel op grond dat vandaar zooveel indigo en kapas binnenkomt. Evenzoo wordt (zie § 1341 i.f.) anno 1807 de Regeer. tot eene ontlasting der bevolking eerst overgehaald door de becijfering dat deze in haar eigen voordeel zal zijn.

Toch is in den loop der 18^e eeuw de belangstelling in den Inl. bepaald § 2539 toegenomen. De belachelijke uitlating der Regeer. tijdens Zwaardecroon citeerde ik in § 219. Terwijl in 1731 geen woord wordt verspild aan de belangrijke mededeelingen van Bollmann (B. 29, 28 e.v.), vindt men vooral sedert de oprichting van het Batav. Genootsch. een streven om de bevolking wat op te beuren, zooals door verbetering der industrie, in welk laatste opzicht Van Imhoff en Mossel eenigermate voorgegaan waren, zie § 2184. Men vergelijkte vooral de vragenreeks, welke het Genootsch. al dadelijk in het eerste deel zijner Verhand. stelde, ten aanzien van de middelen tot verbetering van den landbouw, vermeerdering van den veestapel, bevordering der nijverheid, voeding der bevolking e.d. Al zei men in Indië, zooals de O.- en W.-Ind. Post verzekert (Extranommer 24 p. 214), na den Engelschen oorlog van 1780 — 1784 „dat het met de Comp. op het laatst gaat”, en al probeerde men uit het zinkende schip te halen wat men kon, de atmosfeer was niet meer zoo benauwd als tijdens Van der Parra, en men vindt herhaaldelijk bewijzen van meer belangstelling in den kleinen man dan vroeger. Ik schrijf dat toe aan den meer humanitaireren geest die uit Europa woei. Nic. Engelhard toont dit in zijne brieven: hij bedankt den Regent van Krawang voor de hulp, die deze bewezen heeft aan personen die door de zeeroovers zijn mishandeld, zorgt voor de nagelaten betrekkingen van een vermoord Oppasser, zendt in 1795 eene som van 200 Rd^s. tot ondersteuning van hen die bij een brand te Tjiasem hunne have hebben verloren enz. Zelfs Nederburgh's mededeelingen, en dat nog wel in een officieel rapport (Consid. p. 122; 123; 124), omtrent de wijze van rijstbouw en het bereiden van een inl. maaltijd, getuigen van een nieuwen geest; iets dergelijks zal men in al mijne oudere Bijlagen, waar toch de gelegenheid zich dikwijls zooveel gereeder aanbod, te vergeefs zoeken. Daendels' vraagpunten (zie § 2569) vestigen de aandacht op dergelijke zaken, doch eerst bij De Wilde vindt men, dank zij den invloed van Raffles, mededeelingen van dien aard in overvloed.

Op de creditzijde der Comp. mag men ook stellen de bescherming § 2540 der Prcangerbevolking tegen Europeanen en Chineezzen, waaromtrent vergel. § 1259 e.v.; 1565 i.f.; 1597; 2242 e.v.; 2323.

Van eenig belang is de geschiedenis der schulden van de Buitenzorgsche bevolking. Uit P. Engelhard's jaarrapport van 31 Dec. 1804 bleek, dat het woekeren der Chin. aldaar had gemaakt dat de te velde staande padi hun eigendom was; dat hij, om een overzicht der schulden te erlangen en de bevolking te helpen, de crediteuren had opgeroepen; dat niemand zich

had aangemeld, doch dat zij en corps zich tot den G.-G. hadden gewend; verder dat de Aria voor 60 stuiver gestempelde bewijzen verleende van verpanding der sawahs. Bij R. 15 Febr. 1805 wordt nu gelast, die crediteuren wederom op te roepen op poene van nulliteit der pretensiën. Zij verschenen toen in vrij gering aantal, doch allen met een groot aantal pretensiën; een had er 83; de oudste pretensie was van 1786, doch de meeste posterieur aan 1800 en grootendeels spruitende uit gekochte goederen; het totaal was 13.570 Rd^s., waarvan 2712 onder verband van 3.150 petak's sawah. Siberg had toen „de goedheid” te verklaren, dat hij als eigenaar van Buitenzorg deze hypotheken wel wilde overnemen. P. Engelhard adviseerde 12 Nov. 1805 aan de Regeer. om al de pretensies, ofschoon buiten zijne voorkennis aangegaan en dus onwettig, als wettig te erkennen, doch de afbetaling te doen controleeren door den Regent of den Postcommandant, en tevens het bestaand verbod (zie § 1825) te hernieuwen. B. R. 30 Sept. 1806 beweert Van Lawick echter, dat de schulden bedragen 52.102 Rd^s, „dog waaronder maar Rd^s. 8.672 welke kunnen gezegd worden oprecht en naar waarheid te weezen”, als zijn-
 § 2541 de gelden waarvoor de rijstvelden verpand zijn. Bij Resol. van dien datum worden de papieren betreffende die zaak in handen gesteld van den G.-G. Wiese; bij R. 4 Nov. 1806 wordt besloten, de pretensiën, welke volgens de gegeven orders ter kennisse van de Regeer. zijn gebracht, ten bedrage, naar het hier heet, van 2.068 Rd^s. zilver, te erkennen, de andere voor vervallen te verklaren en verder te verbieden om aan de Buitenzorgsche opgezetenen crediet te verleenen „wijl daarop bij wanbetaaling geen verhaal zal weezen”; de erkende schulden zullen tot evenvermeld bedrag worden voldaan door den Regent, die het montant tegen 6 % van de Comp. zal leenen, „een billijke interest” aan de schuldenaars in rekening zal brengen en voor aflossing zal ontvangen „een zekere hoeveelheid padij, te heffen naar mate van het gewasch”. Bij R. 6 Jan. 1807 wordt bepaald dat op denzelfden voet ook een bedrag van Rd^s. 6.604, geleend op onderpand van sawahs, door den Regent zal worden overgenomen, en dat de betaling uit 's Comp^s. kas niet in zilver zal geschieden maar in koper. Wijders wordt R. 27 Jan. 1807 op advies van Van Lawick besloten dat voortaan uitsluitend de Regent van Buitenzorg geld zal mogen leenen aan zijne onderhoorigen op onderpand van sawahs en buffels, en ook hij slechts onder contrôle van den Opziener en den Postcommandant, en wel tegen $\frac{3}{4}$ % p. m.; dat andere personen wel aan de bevolking crediet mogen geven, doch voor slechts 6 maanden, na afloop van welchen termijn de schuldeischer zich moet wenden tot den Regent en den Opziener, die hem moeten bijstaan, zonder dat hij mag procederen of beslag leggen op de goederen van den debiteur (men zie de verdere onpraktische bepalingen P. XIV, 353; mogelijk was de bedoeling om
 § 2542 ook in het vervolg den Regent de pretensies in handen te spelen). Bij R. 6 Febr. 1807 wordt op bovenaangeduiden voet nog door gezegden Regent

overgenomen eene schuld van 2.500 Rd^s. koper van diverse opgezetenen aan den Tuinier te Pondokgedeh en bij R. 24 Maart 1807 nog een bedrag van 5.465 Rd^s., door Chin. uitgeleend op onderpand van sawahs. R. 24 April 1807 rapporteert Van Lawick dat de hypothecken op de Buitenzorgsche sawahs alle zijn afgelost (1).

Bij de bepalingen, gemaakt ter bescherming en ten nutte der bevolking, zooals die, aangeduid Bijl. XLIV art. 28; § 1770 i. f.; 1825; 2461, blijft het echter steeds de vraag 1^o of de bevolking daarmee bekend was (Resident R. J. L. van der Capellen deelt in 1824 mee, T. N. I. 1856, II, 237, dat, ofschoon overal in de Preanger het verbod was aangeplakt tegen het verkoopen op crediet door Chineezzen, de bevolking niets van zulk een verbod wist); 2^o of er de hand aan werd gehouden (Daendels spreekt in zijn Staat p. 24 van de algemeen in Indië heerschende gewoonte „om alle goede verordeningen buiten werking te houden”); 3^o of de bevolking durfde klagen, vergel. § 2097.

Aard van het bestuur der Compagnie. Aan de hand van de door N. § 2543 Engelhard opgebaggerde R. 8 April 1712 (waarin, naar aanleiding der benoeming van Pangeran Aria Cheribon, uitdrukkelijk wordt geconstateerd, zie § 695, dat de bemoeiing der Comp. en van hare ambtenaren noch „het effective bestier” der Regenten raakt noch de rechtspraak) beschrijft Nederburgh (Consid. p. 118) het bestuur der Comp. als wordende gevoerd „meer naar de beginselen eener leenroerige regeering dan wel.... dadelijk”, d. i. feitelijk, „en ofschoon in de laatste jaaren van haarentwege verscheide bepalingen zijn gemaakt ter bevordering der coffijcultuure, welke in sommige opzichten de volstrekte afhankelijkheid der Inlanders van hunne Regenten op eene ongevoelige wijze hebben beperkt, zo zijn nogthans de Regenten overigens gebleeven in het volkomen bestuur van haare Regentschappen”; wat de bevolking aangaat, hetzij de Preanger, zooals aan Nederburgh waarschijnlijk dunkt, zich vrijwillig onder de Comp. heeft gesteld, dan wel door den Soesoeh. is afgestaan, „so kan de Comp. in geene van beide gevallen een sodanig willekeurig gezag pretendeeren over derzelve ingezeetenen, dat zij deese evenals slaven zoude kunnen dwingen om de aarde in het sweet van hun aanschijn alleen ten haren nutte en profijt te bearbeiten”; ook al is zij de wettige Souverein, wat voor Nederburgh niet geheel vaststaat (zie § 1967), „dan moet

(1) Bij de publicatie van 11 Juli 1817, Staatsbl. n^o. 43, geldend voor Krawang, de Preanger „en bijgelegene districten”, maar waarbij speciaal bedoeld selijnen de particuliere landen, is o. a. bepaald „dat het aan geene Mooren of Chinezen zal vrijstaan, aan de Inlanders op eenig crediet te verkoopen, wordende alle zoodanige handelingen bij deze verklaard

voor nietig en van onwaarde”, eene bepaling, te vergelijken met de analoge van Daendels omtrent het leenen aan Regenten, zie § 2672. Bij publicatie 5 Jan. 1819 Staatsbl. n^o. 10 is voorts eene bepaling vastgesteld ter bescherming van de bevolking van Java tegen nadeelige contracten.

zij hun bestuuren naar die eeuwige regels van billijkheid, welke, op die wederkeerige pligten en betrekkingen van overheeden en onderdanen gegrond, niet dulden dat de laatste door de eerste met eenen ijzeren scepter worden vergruisd en verpletterd" (ib. pag. 226); de Regenten voeren „naar hunne voorvaderlijke wetten en gewoontens" het bestuur onder toezicht der Comp.

§ 2544 (ibid p 227). In zijne Verhandeling van 1802 gaat Nederburgh verder en verzekert (p. 31) dat de Inl. in de Comp^s. landen op Java „over het algemeen genomen het aanwezen der Maatschappij voornamelijk daaraan kent, dat het geheele eiland zich van het eene einde tot het andere bevindt in eene staat van rust en vrede, welke er te voren onbekend was, doch zich succesvelijk heeft gevestigd, naarmate het vermogen der Maatschappij op hetzelfde is aangegroeid". Ten slotte verheft hij zich (p. 199) tot de volgende hyperbole: „De Javaan, bestierd door zijne eigen Hoofden, volgens zijne eigen wetten en gewoontens, kent de Comp. niet anders dan als zijnen beschermheer en goeddoenden vader". Het beste wat men hierbij kan zeggen, is eerstens dat N. toenmaals midden in den partijstrijd stond, tweedens dat, zooals David van Lennep zegt (Brief p. 49 en 77), Nederburgh op zijne Preangerreis systematisch door zijne omgeving was misleid. Van den Bosch beschrijft de verhouding tijdens de Comp. aldus (Nederl. Bezitt. I Voorrede): „De Javaan betaalde geene andere dan de gewone schatting, bleef onder het bestuur zijner voorouderlijke wetten, ontdekte den invloed van het Europeesch bestuur hoofdzakelijk alleen daarin, dat hij aan eene minder willekeurige behandeling en vooral aan minder wreede straffen dan eertijds was blootgesteld, en leerde den Europeër in de meeste gevallen eerder als den vriend van zijn Opperhoofd kennen dan als zijnen meester. Zijne godsdienstige gebruiken, zelfs zijne vooroordeelen, werden geëerbiedigd". Dit schijnt echter minder op de Preanger te doelen dan op het eigenlijke Java. Dezelfde, zegt elders (Verslag in Bijdr. 1864 p. 330): „De bestuurders harer (*'s Comp^s.*) provinciën, met uitzondering van die der specerijeilanden, waren alleen handelsagenten, die zich nimmer met de politieke aangelegenheden der landen waar zij gevestigd waren dieper inlieten, dan de handelsbelangen der kompagnie vorderden, en die het bestuur der bevolking nagenoeg geheel aan de inlandsche hoofden overlieten en althans zelden eenigen inbreuk maakten op de gewoonten en gebruiken der ingezetenen, veel minder dezen door belasting of andere krenkende inrigtingen van zich verwijderden".

§ 2545 Pittig is wat Van Alphen noteert (Redevoering p 158): de Comp. „liet het geheele binnenlandsche bestuur aan de Javaansche opperhoofden over, liet er al de vormen en al de misbruiken van bestaan, maar behield er de eenvoudigheid van". Dit laatste, die eenvoudigheid, was het vooral waarop de oudgastenpartij graag wees. Evenals Nic. Engelhard herhaaldelijk in zijne brieven, zoo spreekt ook Van den Bosch (bij S. van Deventer o.l. II, 248) met blijkbare afkeuring van „het thans omslagtig bestuur", dat zooveel geld kost.

Aardig Van Soest (o.l. III, 225): „De eenige wet der Comp. was de routine. Hoe weinig aanbevelingswaardig ook, had die wet toch het bij de meest vooruitstrevende natiën ondervonden effect: het kleine volk met de eenmaal bestaande toestanden te verzoenen. Meesters en dienaren wisten niet beter dan dat zij wijselijk bestuurden en bestuurd werden volgens zekere godsbeschikkingen, die het den mensch niet gegeven is te wijzigen”. Veth (Java II, 75) betoogt dat het Comp^s. bestuur althans beter was dan dat der eigen Vorsten (jammer dat de auteur niet specificceert waarom) en den overgang vormde tot iets nog beters. Geheel onjuist is het wat R. A. Kern beweert (o.l. pag. 33), dat de Comp. beter de kunst van koloniseeren verstond dan het hedendaagsch geslacht. In hooge mate onbillijk zijn de zoo vaak gehoorde krantenbeweringen (ook bij G. Stoll, Kiekjes p. 105) dat „de eeuwenlange overheersching van een beschaafd ras” (men schijnt daarbij aan te nemen dat Houtman Java heeft veroverd van Anjer tot Banjoewangi) en de „langdurige aanraking met onze natie” (d. w. z. de stuk of wat Duitsche sergeants in het binnenland) de „intellectueele ontwikkeling” van den Inl. niet genoeg bevorderd hebben; onbillijk ook daarom, omdat de „intellectueele ontwikkeling” van den minderen man ook in Europa tot in de 19^e eeuw geen mensch wat schelen kon.

Bemindheid der Compagnie. Eene eigenaardige weerlegging van de § 2546 gewone opvatting, dat onze Comp. zich door hebzucht enz. overal gehaat maakte, is wat men leest bij Campbell o.l. pag. 540: nog omstreeks 1800 bestond onder de oorspronkelijke halfwilde bevolking van Formosa (die de Japanners thans bezig zijn uit te roeien) de schrijfkunst, welke zij van de Hollanders had geleerd; ib. pag. 547: bij heugenis van nog levende personen plachten de Formosanen te Sinkan in tijden van nood te bidden tot „onze roodharige vrienden” uit het Westen om terug te komen en hen te helpen. Dit is te opmerkelijker, omdat onze vaderen ook op Formosa hardhandig genoeg zijn opgetreden en voorbeelden van hebzucht zelfs onder de predikanten aldaar niet zeldzaam waren, zie § 1811. Hetzelfde zegt L. Riess, *Gesch. der Insel Formosa*, Mittheil. der Deutschen Gesellsch. für Natur- und Völkerk. Ostasiens VI, 427; 434: „Mancher Europäer geniesst auf seinen Jagdstreifzügen in der freundlichen Aufnahme, die er bei den Pepowans findet, noch jetzt die Zinsen des Kapitals von Humanität, das die Holländer vor 250 Jahren auf Formosa's Küstebenen angelegt haben”. Zoo roeiden de Hollanders in de Molukken de praktijk uit om menschen die van tooverij verdacht werden (ziekte en dood heette een gevolg van tooverij) om het leven te brengen, eene praktijk die alle jaren tal van levens kostte en natuurlijk het dagelijksch bestaan der bevolking ten zeerste moet hebben verontrust.

Wanneer B. 17, 44 anno 1700 zekere dorpshoofden verzoeken, direct § 2547 onder de Comp. te mogen staan, dan is dit zeer natuurlijk, want de eischen der Comp. waren in den achterhoek vóór de invoering der koffiecultuur niet

noemenswaard. Gobius schrijft in zijne memorie van 22 Juni 1717: „De Cheribonse Princen en Regenten mitsgaders alle andere alhier in de Priangerlanden merken d' Ed. Comp^{ie}. aan voor haar opperheer en gebiedder, aan welke sij onderdanigheid, eerbiet en gehoorsaamheijt verschuldigt sijn, omdat Cheribon met de Preangerlanden en al dat daarin is niet soude sijn anders als een geruïneerd land en volk, indien daar nog al iets overig gebleven was geweest en dat sijn haar eijgene verklaringen bij reitèratie altoos geweest; wij moeten ons evenwel daarop niet al te veel verlaten: de Mahometaansche lessen en greepen, bijzonder van papen en landlopers, leeren haar het contrarie” (welke laatste opmerking mij niet onjuist lijkt; immers ook de Mohammedaansche Batak's willen niet meer gelooven dat de Hollanders vroeger hunne heidensche vaders gered hebben van de fanatieke Padri's). Wanneer Resident Van Tets in 1720 schrijft dat Toemenggoeng Djangpati van Tjiamis „nu en dan met (*aan?*) sijn kinderen en onderdanen soo gemeensaam (*pleegt te*) verhaalen sijn eerste opkomst, en hoe in voorige tijden de Preanger en landen van Galoe door de Bantammers en Mattarammers gedrukt wierden, soodat men de vrouwen niet seker had, die men altoos moest in wildernissen verborgen houden, want als men eerst van sijn goud, silver en kleeding ontbloot was, kwamen se om wijven en kinderen, van welke overlast wij door d' E. Comp^{ie}. goedertierentheijt verlost sijn, en daarme ijder aanmaand om dankbaarlijk 's Comp^s. ordre te volbrengen”, dan dient daarbij bedacht, dat juist deze Djangpati zijne opkomst aan de Comp. had te danken (§ 144). Overigens sijn mij geene uitingen bekend omtrent de gezindheid der bevolkingen. Uit D. 1680 p. 67 blijkt dat de onderdanen van Radja Singa op Ceilon erkenden dat de Comp^s. onderdanen het beter hadden dan zij. Wat Commiss.-Gener. 29 Oct. 1798 aan het Opperbestuur schrijven, dat de Preangerman „volkomen tevreden met 's lands bestuur” is, verdient geene aandacht. Van den Bosch (bij S. van Deventer II, 234) voerde de rust, welke ondanks het dwangstelsel altijd in de Preanger was blijven heerschen, als een argument aan tot invoering van het dwangstelsel ook elders op Java.

De bepalingen aangaande de Preangerhervorming van 1871 worden o.a. meegedeeld in T. N. I. 1871, I, 436 e. v.

HOOFDSTUK XXVI.

Dirk van Hogendorp's optreden. Wat de boutade betreft, waarmee dit § 2548 hoofdstuk van mijn Overzicht opent, worde herinnerd aan De Jonge's oordeel (bij Veth, Ontdekkers en onderzoekers p. 319): „Hoe verder men komt in de 18^{de} eeuw, hoe gemeener de boel wordt”. De Jonge zocht (ib. p. 340) in anderen arbeid „eenige verpoozing van den tegenzin, dien het gestadig verkeer met de gebrukte Edele Heeren te Batavia bij hem wekte”. Toch had De Jonge niet zoo intiem met die sinjeurs omgegaan als schrijver dezes; evenmin kende hij het Engelsche archief.

In 's Lands Archief te Batavia bevindt zich eene manuscript-autobiographie van Dirk van Hogendorp dd. Jan. 1798, waarin hij verzekert dat, toen hij in Juni 1791 Resident van Japara werd, hij zich toelegde „om de gesteldheid, regeeringsvorm, oude geschiedenis en zelfs detail (*lees: de tael*) van Java te leeren kennen”. Verder vindt men in dat archief twee verschillende redacties van eene „Schets of Proeve”, waarvan hij de auteur is. In de eene redactie, die zijn naam draagt, ontbreekt aan dit handschrift de datum; de andere redactie mist zijn naam doch draagt den datum 2 Juli 1796. Vermoedelijk is eerstbedoelde redactie de oudste, en denkelijk van vóór 26 Nov. 1795 (toen de tijding der in Nederl. uitgebroken omwenteling in Indië aankwam); immers hieraan ontbreekt het in de tweede redactie te vinden slot, waarin wordt gesproken over de vrije vaart en handel op de Oost, „indien, zoals thans zeer mogelijk is, de Comp. vernitigd wierd”; er wordt verder in dat aanhangsel over de natuurlijke rechten van den mensch en dergelijke geredekaveld en op doctrinaire wijze beweerd dat de bezwaren tegen zijne denkbeelden onbeduidend zijn. Het geteekende (oudere) stuk (afgedrukt als bijlage I.L. achter het 2^e deel van het Eindrésumé pag. 152) is geheel vrij van zulken bombast. Hierin nu komt deze zinsnede voor: „Op de daartoe geschikte gronden zullen de Javaanen verplicht blijven, peper en coffij te planten en de vrugten voor de bepaalde prijzen aan de Comp. te leveren”. Op zichzelf is het de aandacht waard, dat Van Hogendorp dus oorspronkelijk heel niet dacht aan opheffing der dwangcultuur; maar nog merkwaardiger is, dat in de tweede redactie der „Schets of Proeve” deze zinsnede onveranderd is blijven staan.

§ 2549

Duidelijk blijkt dus, dat geene philanthropie hem dreef, geen wensch om den Javaan te ontheffen van een zwaren druk, maar wel die om meer profijt van hem te trekken, en dāt hij dus hetzelfde standpunt innam als de Consideratiën van Nederburgh, welker bedoeling volgens R. 2 Maart 1797 was om na te gaan of uit de Regentschappen „meerder voordeelen dan thans voor de Comp. te halen zijn”. In zijn Bericht van 1799 (pag. 44 en 45) stelt Van Hogendorp daarentegen voor om van den Javaan een hoofdgeld te heffen van een rijksdaalder „voor ieder hoofd, mannen, vrouwen en kinderen door elkanderen”, met invoering van grondeigendom voor den Inlander en afschaffing van „alle heerendiensten en willekeurige afgaaven”, contingenten, verplichte leveringen en monopolieën, wāarvoor eene grondbelasting in de plaats zou treden; betreffende de mogelijkheid van een dergelijk systeem beriep hij zich o. a. op den vrijen arbeid aan de suikermolens (ib. pag. 93). Bij nadere overweging echter stelde hij de volgende bepaling voor (Nadere uitlegging p. 34): „In de landen, die den Staat in Oost-Indië in eigendom toekomen, zal het stelsel van eigendom van grond, gelijke belasting en vrije beschikking over de producten ingevoerd worden, echter met bijbehouding van alle oude instellingen en zelfs van personen (*deze 4 woorden schijnen in het eerste concept ingelascht om het denkbeeld weg te nemen alsof hij bepaalde Regenten wilde verwijderen*) als overeenkomstig de zeden, gebruiken, gevoelens en zelfs vooroordeelen van die volkeren noodzakelijk is”. De verbinding dezer beperkende toevoeging aan zijn radicaal voorstel duidt voldoende aan, dat hij niet wist hoe het ten uitvoer te brengen zou zijn. Immers hoe kon men „alle oude instellingen” overeenkomstig de gevoelens en vooroordeelen van den Inl. handhaven, en tegelijk „het stelsel van eigendom van grond invoeren”? Op deze vaagheid van denkbeelden past het woord van Mr. G. J. Grashuis (Ind. Gids 1897, II, 1255), dat Van Hogendorp geen wetgever was maar een profeet. De tijd echter met zijne zeer concrete belangen eischte een wetgever.

§ 2550

Wat de Preanger betreft stelde hij ten slotte voor (Nadere uitlegging p. 45) dat „de verplichte leverantiën niet meer direct van den Regent gevorderd, maar gelijk en evenredig over den grond van ieder Regentschap zullen gelegd en ingevorderd worden”. Deze onzin (hoe kon men immers verwachten dat ieder regentschap overal even geschikt voor de cultuur zou zijn?) bedoelde denkelijk, aan de dwangcultuur een faux air van eene gelijkmatig drukkende grondbelasting te geven. „Wat de coffij aangaat, de vrije verkoop daarvan zal aan een iegelijk inwoonder van zijn eigen land vrijstaan” (vermoedelijk wordt bedoeld: van wat hij plant *boven* de „verpligte leverantie”, welke wordt „ingevorderd”, evenals ook G. K. van Hogendorp, Brieven III, 252, den Inl. de vrije beschikking wilde laten over het excedent van een *niet betaald* en als belasting gevorderd fixum) „nogthans zo, dat de Land-Commissaris en de Inlandsche Regenten er voor zullen moeten zorgen dat die culture niet verwaarloosd wordt” (natuurlijk, hoe zou er anders eene

„verpligte leverantie” binnenkomen?); daarbij moeten dan de Regenten worden gesalarieerd, niet uit koffiegelden maar o. a. uit de „verponding op de landen” (dus èn „verpligte leverantie” èn „verponding”? immers als die twee identiek zijn, dan worden de Regenten uit de koffiegelden betaald). Naar het schijnt (de uitlatingen hieromtrent, zie ook aldaar p. 53 en 54, zijn zeer onklaar), zou de dwangcultuur voorloopig blijven bestaan, totdat de Inl. de voordeelen der vrije cultuur (door den verkoop van dat surplus op de gedwongen levering) zou hebben ingezien; was de Inl. tot geene vrije cultuur te bewegen of vroeg hij voor zijn product een te hoogen prijs, dan zou de dwangcultuur gehandhaafd blijven. Om kort te gaan, met de Preanger koffieteelt wist de schrijver geen raad; hij deed eenige voorstellen die het kenmerk der onuitvoerbaarheid aan het voorhoofd droegen (welke Inl. immers zou nog extra tijd aan de gehate koffiecultuur willen besteden na zoo vaak bedot en zoo ellendig gekneveld te zijn?) maar helde er feitelijk toe over, om dáár alles bij het oude te laten, misschien onder invoering van eene „verponding” naast de dwangcultuur (1).

De verdienste van Dirk van Hogendorp ligt dan ook mijns inziens § 2551 niet in zijne plannen tot opreddering van den ouden Compagnieswinkel, maar wel in den durf, waarmee hij deuren en vensters opensmeet, in de publiciteit in één woord, die hij aan allerlei geheimpjes gaf. Men voelt dan ook de spijt, waarmee Nic. Engelhard 9 Nov. 1804 aan Van IJsseldijk schreef: „Had de Generaal van Overstraten Hoogendorp niet laten slippen (*zie § 769*), zoude men zoveel waater over 's Comp^s. zaaken niet hebben vuil gemaakt en haar weezen en bestaan niet waereldkundig zijn geworden”; hij zelf, Engelhard, wil dan ook, zegt hij in zijne memorie van 15 April 1805, geene „aanleiding geven dat over dit aangeleegene onderwerp eene pennestrijd ontstaat, die voor ons bestaan nadeelig zoude kunnen zijn, alzo dit een en ander, na mijn inzien, van te veel belang is dan dat zulks aan onze antogenisten (*sic*), de Engelen, of eenige andere vreemde natien kennelijk werd, en waarom het dan ook wel te wenschen ware geweest, nimmer hierover zo veele gedrukte werkjes het ligt gezien hadden”, die maar „tweestrijd” hebben verwekt in den boezem van het Opperbestuur.

Wat nu betreft het lot der voorstellen van Dirk van Hogendorp, § 2552 het is niet meer na te gaan welke discussiën daarover in de den 11 Nov. 1802 benoemde Staatscommissie zijn gevoerd, aangezien van de eigenlijke deliberatiën geene notulen zijn gehouden (*zie* J. Frank in Ind. Gids 1888, II, 1860). Het ontstaan van het Charter is speciaal nagegaan door Mr. G. J. Grashuis in zijn werk: De Regeerings-Reglementen van Nederl.-Indië pag IX e. v. De uitkomst van diens onderzoek is als volgt. Het ontwerpen van het

(1) In 1830 schreef N. Engelhard aan Van Alphen dat D. van Hogendorp in zijne Nadere | Uitlegging „geheel andere taal spreekt als alle zijne vroegere werken”.

Charter werd opgedragen aan Nederburgh (1), wiens „concept geadopteerd” werd in de vergadering der Staatscommissie van 14 Mei 1803, nadat daarentrent „de noodige deliberatiën aangelegd” waren, voorafgegaan door eene rondlezing; vervolgens nam Nederburgh den 25 Mei „de redactie” van het rapport der Staatscommissie op zich, welk omvangrijk rapport den 31 Aug. 1803 door hem werd „ingeleverd” en *op dienzelfden dag*, dus, naar het schijnt, ongelezen, werd opgezonden aan het Staatsbewind tegelijk met de verdere uitkomsten van den arbeid der Commissie; bij besluit van 27 Sept. 1804 n^o. 19a werd door het Staatsbewind het Charter (2) gearresteerd. Wat zegt nu het Charter?

§ 2553 Art. 56 (slotbepaling): „Als gronden van de verbeteringen waarvoor het inwendig bestuur van het eiland Java vatbaar kan worden geoorloofd (*sic, lecs: geoordeeld*) kunnen niet in aanmerking komen de beginzelen van eigendom van grond onder de gemeene Javanen en de afschaffing van alle hecrediensten”.

Dit is de kern der zaak; Van Hogendorp's stelsel van grondeigendom en grondbelasting wordt verworpen. Wat de cultures aangaat was hij zelf wezenlijk (immers wat de hoofdcultuur betreft, die der Preangerkoffie) conservatief; op dit stuk gaat dus de Staatscommissie met hem of hij met de Staatscommissie (na de verwerping der grondbelasting bleef er niets anders over) in hoofdzaak mee. Het Charter zegt namelijk:

„Art. 95. De Staat ontvangt alle de producten welke in de Asiatische Bezittingen als contingenten, verplichte leverantiën of uit hoofde van subsisterende of nader te maken verbindenissen moeten worden opgebracht, tegen de daarvoor gestipuleerde betalingen”.

„Art. 99. De vrije culture van alle voordbrengzelen welke in de Bezittingen van den Staat in Indiën kunnen worden aangekweekt is aan een iegelijk der ingezetenen van dezelve Bezittingen geoorloofd, met uitzondering alleen van kruidnagelen, notenmuscaten, *koffij*, *peper* en amfioen, en onverminderd de plaatshebbende inrichtingen omtrent de contingenten en verplichte leverantiën of zoodanige andere als daarentrent zouden mogen worden gemaakt.

(1) Ik zou wel eens willen weten hoe de persoonlijke verhouding tusschen de beide Rotterdammers Mr. S. C. Nederburgh en D. van Hogendorp geweest was vóór zij naar Indië gingen. Zeker niet de beste. Immers Nederburgh's vader was na de omwenteling van 1787 als Pensionaris van Rotterdam vervangen door Dirks broeder Gijsbert Karel, die zich een ijverig Prinsgezinde had getoond, terwijl Nederburgh senior tot de Patriotten behoorde en naar Amsterdam was gevlucht (Brieven en Gedenkschriften van G. K. van Hogendorp, IV, 91; 93; 104; 113, waar deze van N. senior

zegt: „J'ai de la répugnance à rien avoir en commun avec un homme comme lui”; 128; 137; 153; 155; zie ook ib. II, 286; 299). Als men nu weet, met welke felle verbittering destijds personenkwesties werden behandeld, en hoe oneindig veel nauwer de familieband toen was dan heden, dan ligt het voor de hand dat Nederburgh junior den broeder van Gijsbert Karel reeds qua persoon niet genegen was.

(2) In de uitgave van Mr. P. Mijer, welke ik steeds heb gevolgd voor alle aldaar gedrukte stukken. Het Charter is in 1804 in folio gedrukt.

Art. 100. Alle verplichtte leverantiën van producten in de Bezittingen van den Staat, van wat aart ook *en door wien ook* wordende opgebracht, zullen worden gebracht onder vaste bepalingen (1); al wat boven dien wordt gecultiveerd van dezelve producten, mitsgaders van alle andere voordbrengzelen, in het voorgaande articul niet uitgezonderd, is het wettig eigendom van den cultivateur; de vrije en onbelemmerde beschikking daarover komt hem toe, voor zooverre dezelve bij dit Charter niet is beperkt; het is de pligt van het Indisch Bestuur, hem daarin te handhaven”.

Ergo: handhaving der dwangcultuur; geen vrije uitvoer van monopolie- § 2554 artikelen. Voor den particulieren uitvoerhandel bleef behalve de suiker al heel weinig over, en de suikercultuur zelve was al door de verleende voorschotten op weg eene Gouvernementscultuur te worden. Bij art. 105 wordt bovendien de invoer van sommige artikelen, ook van Javakoffie, in Nederland aan particuliere handelaren verboden.

Gaan wij thans over tot de „Consideratiën en Advijs” der Staatscommissie, dat is, het zoo vluchtig of in het geheel niet behandelde rapport van Nederburgh (bij Mijer, Verzameling enz. p. 127), hetwelk eene memorie van toelichting vormt bij het Charter. Het hierin ter zake vervat betoog volgt ongeveer den volgende gang.

Onder de inheemsche bevolking van het eiland Java (tusschen de Soendalanden en het eigenlijke Java wordt daarbij geenerlei onderscheid gemaakt) is „geen eigendom van grond bekend”; immers „den Vorst of Regent van elk district komt de beschikking daarover toe”; dezen geven de rijstvelden „onder zekere voorwaarden in gebruik uit en doen dezelve inzonderheid dienen tot een middel om alle diensten, welke personeel aan hun, ten behoeve van de Maatschappij (*de O. I. Comp.*) of ten algemeenen nutte des lands bewezen worden, te beloonen”, verder tot onderhoud van hunne verwanten benevens de geestelijkheid en voor de levering der contingenten aan de Comp. Afschaffing der dwanglevering sluit dus eene radicale verandering in, gebaseerd op „de beginselen van eigendom van grond” en zekere persoonlijke vrijheid (2); dergelijke „nieuwigheden in te voeren welke uit algemeene stellingen, uit een zoogenaamd algemeen systema, worden afgeleid”, durft de Staatscommissie niet aan, zij is bang voor een leap in the dark, en wie zal haar dat euvel duiden, die weet hoe weinig gegevens destijds voorhanden waren om eene zóó alomvattende kwestie uit te maken? Zoo wist noch Van § 2555 Hlogendorp noch Nederburgh dat grondeigendom in de Preanger algemeen

(1) Dit „bepalingen” schijnt te moeten worden opgevat in denzelfden zin als op sommige plaatsen in de Consideratiën der Staatscommissie, namelijk van: beperkingen, perken, grenzen; zie B. 31, 28, 5 en hierbeneden § 2574: „een onbepaald bewind”. De bedoeling van art. 100

schijnt dus de vaststelling van een (denkelijk gratis) te leveren contingent.

(2) Men zou eerder andersom verwachten: persoonlijke vrijheid sluit dwangarbeid uit. Waarom kon de Vorst geen eigenaar van den grond blijven als de dwanglevering verviel?

bestond naast de dwangcultuur! Wij weten dat eerst van Dirk van Hogendorp's optreden onderzoekingen dateeren naar den aard der inlandsche huishouding, dat Daendels en Raffles hierop groot gewicht legden en belangrijke gegevens verzamelden, en toch moet ook S. van Deventer erkennen (o. l. I, 1): „Een der grootste bezwaren waarmede het landelijk stelsel bij de invoering heeft te kampen gehad, was de gebrekkige kennis van land en volk”. Het waren dan ook geene theoretici maar doorknede bewindslieden die Raffles' overrijde (1) invoering van het landrentestelsel afkeurden als „so sudden and so general a change in the system of revenue-administration in Java, while the information possessed by this Government (*het Opperbestuur in Bengalen*) with respect to the resources of the Island, the nature of the tenures, the rights of individuals on the soil and other points of high interest and importance, was necessarily so imperfect” (zie den brief bij Van Deventer, Nederl. Gezag p. 27). Dat de Staatscommissie, wier kennis zoo oneindig meer „imperfect” was, van een dergelijken „sudden and general change” evenmin wilde hooren, is, wij herhalen het, zeer verklaarbaar.

§ 2556

Stel, gaat zij (of liever haar rapporteur Nederburgh) voort, dat de dwangmaatregelen worden opgeheven, dan zal òf alle cultuurarbeid ophouden, òf, wanneer de Inl. daarmee soms mocht doorgaan, dan zal het lastig transport (zie Mijer p. 188) hem afschrikken; het product zal dus in loco door monopolisten worden opgekocht, en speciaal door de ambtenaren; de druk op de bevolking zou dan eerder worden verzwaaard. Dit laatste moge wat gezocht lijken, men moet wel met de Staatscommissie meegaan, wanneer zij volhoudt dat des Javaans „weezin voor die beide cultures” (peper en koffie) den onvermijdelijken ondergang daarvan zou veroorzaken zonder dwang. Wat zou dan daarvoor in plaats moeten komen? Belastingen zouden niet genoeg opbrengen (2) en een „oneindig omslachtig en kostbaar bestuur” noodig maken (3).

(1) Uit de eerste bladzij van Raffles' Substance of a Minute ziet men dat hij, terwijl nog niet eens de invoering van het nieuwe stelsel in principe was aangenomen, al vast met de uitvoering was begonnen.

(2) Ook Van IJsseldijk wilde in 1802 (zie G. K. van Hogendorp's Brieven III, 238) de gedwongen leveringen vervangen door eene belasting om daaruit hetzij in betaalden vrijen arbeid hetzij in betaalden dwangarbeid producten voor de Comp. te doen telen. Volgens hem waren er tegen betaling handen genoeg te krijgen. Hij overwoog blijkbaar niet, dat de koffie voor den bestaanden prijs (een deel van welken tevens de medewerking der Hoofden verzekerde) onmogelijk in betaalden arbeid kon worden geteeld en afgevoerd. Of zijn plan ook op de Preanger doelde, blijkt niet, wel dat hij van de Preanger niet veel wist, want in een

advies van 31 Aug. 1805 zegt hij: „Het is na mijn inzien niet raadzaam, in de Bataviasche Boven- en Preangerlanden voor alsnoch de regentschappen te vernietigen door de landen te verdeelen en dezelve onder het recht van eigendom voor den Javaan te erkennen en waarborgen”. Hij hield dus den Preanger-Regent voor den eigenaar, in civielrechtelijke beteekenis, van al het land dat zijn regentschap uitmaakte. Hoe hij dan verklaarde dat de Comp. Regenten ontsloeg en verplaatste, blijft een raadsel.

(3) Het equivalent voor de op te heffen indigo- en garenleveringen zou dan ook volgens de Consideratiën p. 193 eerder in levering van andere artikelen bestaan dan in eene heffing in geld; hetzelfde zal men moeten denken bij de vermelding p. 196 van een in te voeren equivalent voor een paar andere artikelen van gedwongen levering.

Gesteld echter dat de vrije cultuur mogelijk was en men eene „belasting op de landerijen zelve welke tot de verplichtte culture dezer twee producten zijn afgezonderd” (dus eene grondbelasting van de koffie- en pepertuinen) invoerde, dan zou de planter of Regent, om die te kunnen betalen zonder achteruit te gaan, meer voordeel van de producten moeten hebben dan thans, hetgeen door de monopolisten onmogelijk zou worden gemaakt. Bepaalde de Staat zich tot het heffen van een uitvoerrecht, dan zou smokkelarij op de grootst mogelijke schaal het gevolg zijn; wilde daarbij de Staat zijne inkomsten niet zien verachten, dan zou, aangezien de tegenwoordige winst op eene zekere hoeveelheid koffie veel hooger is dan het uitvoerrecht op eene zelfde hoeveelheid zou kunnen zijn, de uitvoer, dus de productie, enorm moeten stijgen, hetgeen niet te verwachten is. Men kan die koffiewinsten nu eenmaal niet missen en geeft daarom de voorkeur aan het bestaande dwangstelsel. Koos men een middelweg, een stelsel van gedeeltelijken dwang en gedeeltelijke vrijheid, door te bepalen dat hetgeen boven zeker vast contingent werd geproduceerd (1) ter vrije beschikking van den producent zou staan, dan zouden voor dit surplus weer monopolisten opdagen, ja, de contingenten zouden niet kunnen worden opgebracht, omdat de bevolking dat product liever clandestien zou vervoeren naar de particuliere landen; liet men de cultuur alleen vrij in de Ommel., dan zou wederom smokkelarij derwaarts plaats hebben, ja, de bevolking der Regentsch. zou daarheen verhuizen.

Wij zien derhalve Nederburgh hier zijn best doen om als rapporteur § 2557 de nadeelen van het stelsel van gedeeltelijke vrijheid in het licht te stellen, dat (zie § 2559) door de Staatscommissie niet absoluut verworpen was; een duidelijk bewijs dat het Charter een compromis is, waarbij zoowel Van Hogendorp als Nederburgh concessies hadden gedaan. M^r. G. J. Grashuis (Het Charter van Nederburgh, in Indische Gids 1897, II), die wenscht aan te toonen dat „zoowel het Charter als het rapport het werk van Nederburgh is” (p. 1522 noot), heeft dit voorbijgezien; wat D. van Hogendorp in het voorjaar van 1804 schreef (Sillems, Dirk van Hogendorp p. 133 noot): „Nous avons amalgamé les opinions diverses en sacrifiant chacun quelque chose”, is de waarheid, en dit verklaart dan ook waarom Van Hogendorp zelf vóór art. 56 stemde, waarbij de grondslag van zijn stelsel werd verworpen (Sillems p. 122). Hoeveel hij daarbij prijs gaf, blijkt wel uit zijne uitlatingen in brieven aan zijn broeder (bij Sillem p. 58 e. v.) omtrent het belang van individueel grondbezit en de afschaffing van „alle persoonlijke heerdiensten” (ib. pag. 66) voor de ontwikkeling van Java.

Wanneer dus Nederburgh in zijn rapport spreekt van de „volkomen eenparigheid”, waartoe de Staatscommissie was gekomen betreffende de vraag

(1) Dat dit contingent *niet* betaald zou worden, dus geleverd zou worden op den voet van Javasehe contingentenrijst (zie § 2121), blijkt uit

Daendels, Staat p. 104, hierbeneden (§ 2568) aangehaald. Vergel. hierboven § 2550.

der vrije cultuur en vrije levering van producten; van (u. s. pag. 220) de „gelukkige eenstemmigheid”, waarmee hare voorstellen zijn geformuleerd, dan zal dit wel de waarheid zijn. Maar wanneer hij erkent dat Van Hogendorp vóór zijn vertrek (als gezant naar Sint Petersburg, April 1803, zie Sillem p. 133) de Consideratiën in blanco teekende; dat daarom „de gronden, welke de overige onderteekenaars bij deze consideratiën voor de hunne hebben aangenomen, verschillende kunnen zijn van die waarop het voorschreve Medelid zijne stemme tot onze besluiten heeft gegeven”, vooral waar het punten betreft waaromtrent eerst na veel discussie „eene eenparige Resolutie heeft kunnen worden tot stand gebracht”, dan is dit niet de geheele waarheid. Het geldt bijvb. wel voor de vergelijking, die (ib. pag. 132 e. v.) wordt gemaakt tusschen Britsch- en Nederlandsch-Indië, welke vrijwel het karakter draagt van een conservatief partijschrift, dat door Van Hogendorp kwalijk kon worden geteekend; doch het laat ter zijde het niet te ontkennen feit dat Nederburgh in zijn rapport wat betreft de vrije cultuur aan de Staatscommissie bezwaren in den mond geeft tegen hare eigene conclusiën, neergelegd in de in § 2559 volgende artikelen.

§ 2558 Aan bovenstaande gegevens kan men de waarheid of onwaarheid toetsen van den brief, door Dirk van Hogendorp in 1806 gericht tot Koning Lodewijk (Verh. Ind. Genootsch. III, 58); hij beweert daarin: „C'est au système de Mr. de Hogendorp que la Charte est le plus conforme ou entièrement dans ses principes”, vooral, naar hij zegt, wat betrefte de cultuur van en den handel in peper en koffie op Java; dat Nederburgh echter, gebruik makend van de blanco handteekening van zijn tegenstander en de achteloosheid der medeleden, het begeleidend rapport in een heel anderen geest opstelde dan de uitkomsten van de beraadslagingen der Staatscommissie, en wel „pour faire paraître comme si ses principes avaient triomphé”; dat het Staatsbewind, na deliberatie over het Charter, „y arrêta encore des changemens (*het is mij niet gelukt te ontdekken waarop dit mag slaan*) dans l' esprit du système de Mr. de Hogendorp et, rédigée de nouveau, la fit imprimer”, zoodat het Charter wet was geworden. In veel scherpere bewoordingen liet Van Hogendorp zich later uit in zijne Mémoires (p. 139) over Nederburgh's rapport; Nederburgh namelijk „sans bonne foi comme sans pudeur, le fabriqua non seulement en sens inverse de mon système, mais encore en contradiction directe avec tout (1) ce qui s'étoit passé et avec les conclusions des commissaires; il faut que tous l'aient signé sans le lire. On peut s'en convaincre en parcourant les pièces qui sont le résultat de leurs discussions partielles. Je m' empressai

(1) Faes (Ontwerp nieuw reglement p. 107) heeft deze zeer overdreven beweringen gebruikt tot verdachtmaking van hetgeen omtrent de particuliere landerijen staat in de door de Staatscommissie aangenomen concept-instructie

voor den G.-G., met welk concept echter, dat niet het werk van Nederburgh was maar van Six (zie Grashuis, Regeerings-Reglementen p. X), Van Hogendorp's beweringen niets te maken hebben.

d'envoyer de Pétersbourg contre cette falsification déhontée ma protestation solennelle”.

Wij keeren terug tot den arbeid der Staatscommissie.

§ 2559

In de instructie voor den G.-G., door haar tegelijk met het Charter aan het Staatsbewind aangeboden en door dit lichaam den 27 Sept. 1804 goedgekeurd, lezen wij:

„Art. 16. De Gouverneur-Generaal in Rade zal 'er de hand aan houden dat vooreerst de Regenten op het eiland Java voordgaan met alle de koffij, in hunne landen ingezameld wordende, tegen bepaalde prijzen aan den Staat te leveren. Dat de leverantiën van peper op hetzelfde eiland mede vooreerst op den ouden thans geüsiteerden voet gehouden en de culture daarvan bij de onderscheidene Vorsten worde geëncourageerd. En laatstelijk, dat de koffij en peper op het eiland Java, gelijk tot nu toe geschied is, worden gehouden voor producten welke aan niemand dan aan den Staat mogen worden geleverd.

Art. 17. De Gouverneur-Generaal in Rade zal opzettelijk en met rijp overleg onderzoeken de zwaarigheden welke de Persooneele Commissie tot de Oost-Indische Zaken hebben weerhouden om te durven aanraden teneinde (1) de koffij en peper op het eiland Java anders te houden dan, gelijk tot nu toe geschied is, voor producten welke aan niemand dan aan den Staat mogen geleverd worden, *welke zwaarigheden bestaan in de vreeze, eensdeels, dat door het nemen van tegenovergestelde maatregelen de rust van het eiland Java zoude kunnen worden gestoord* (2), *anderdeels, dat daardoor eene breede deure voor den smokkelhandel zoude worden geopend*. Hij zal alles wat tot deze materie eenigzins betrekkelijk kan zijn, zorgvuldig overwegen en *vervolgens den Asiatischen Raad dienen van de consideratiën en het advis van de Hoge Regeering ten dien opzichte, met voordragte van de wijze op welke die zwaarigheden bijaldien zij overkomelijk mogten worden geoordeeld, uit den weg zouden dienen te worden geruimd*”.

Eene afwachtende houding dus, en de invoering van een meer liberaal § 2560 systeem afhankelijk gesteld van den uitslag van een meer gezet onderzoek dan door de Staatscommissie had kunnen worden verricht; iets gansch anders derhalve dan, zooals Nederburgh's rapport concludeerde (u. s. pag. 191): „De afschaffing der verplichtte leverantiën van die beide producten is dierhalven geheel ongeraden”.

Zooals men weet, is het Charter niet ten uitvoer gelegd; de in April 1805 aan het hoofd der Regeering getreden Raadpensionaris R. J. Schimmelpenninck trok het in (Van Berckel o. l. pag. 181) en gelastte aan de uit te zenden Commissarissen-Generaal M^r. C. T. Elout en C. H. van Grasveld met den Aziatischen Raad in overleg te treden omtrent het vast te stellen

(1) Dit teneinde is blijkbaar eene ongelukkige variatie op het pas gebruikte om.
Priangan.

(2) Zie hieromtrent § 2774.

Regeeringsreglement en hunne instructie; hierop had Nederburgh den meesten invloed (Van Berckel o. l. pag. 185; 187; 188), zoodat die stukken in conservatieven geest uitvielen. Bij nader overleg evenwel (ibid. pag. 194 noot) koos Schimmelpenninck den weg naar links en arresteerde den 27 Jan. 1806 het Regeer.-Reglem. en de instructie voor Comm.-Gen. (gepubliceerd in de Bijdr. 1864 p. 390 e. v.) in den geest der beide broeders Van Hogendorp.

§ 2561 Aan hun invloed (zie Sillem p. 135) was het te danken dat de hierboven in § 2553 geciteerde slotbepaling van art. 56 van het Charter wegviel uit het overeenkomstige art. 48 van het Regeer.-Reglem., zoodat thans de deur werd geopend voor radicale hervormingen in zake grondeigendom en heerendiensten; art. 95 van het Charter is onveranderd overgenomen als art. 80 Reg.-Regl.; art. 99 van het eerste is geworden art. 83 van het laatste, de door mij hierboven gecursiveerde woorden *koffij*, *peper* zijn echter uitgevallen in de aanduiding der producten waarvan de cultuur niet vrij is; aan het slot is 't volgende toegevoegd:

„Ten aanzien van de culture van koffij en peper zullen met voorzigtigheid en beleid zodanige andere en betere maatregelen worden ingevoerd, waardoor het product dier culture vermeerderd en daardoor de algemene welvaart bevorderd wordt. Bij het introduceeren van die maatregelen zal worden in het oog gehouden dat het meeste belang van het Moederland met het grootste nut en voordeel der inlanders gepaard ga en alle smokkelarijen worden tegengegaan” (dit laatste onderstelt dus de handhaving der verplichte levering).

Art. 100 Charter is geworden art. 84 R.-R. met uitlating der woorden die ik hierboven cursiveerde. Wat den handel in koffie en peper aangaat, stelt art. 89 R.-R. vast:

„Zodra de verbeterde inrigtingen omtrend de culture van koffij en peper, bij art. 83 van dit Reglement bedoeld, zullen zijn ingevoerd, zullen er ten aanzien van den handel en invoer van deze beide artikelen zodanige verordeningen worden gemaakt, welke ten doel hebben om deze takken van commercie uit te breiden en het meeste belang der cultivateurs met het grootste voordeel voor het moederland te verenigen, terwijl daarbij tevens door gepaste voorzieningen zal worden gezorgd voor de verzekering van de uitlevering der verpligte leveranciën en contingenten en ter voorkoming van de smokkelarijen”.

Verder is art. 16 der instructie voor den Gouv.-Gen. weggevallen; art. 17 is geworden art. 38 der instructie voor Comm.-Gen., waarbij in plaats van het eerste gecursiveerde is gekomen, dat de Consideratiën der Staatscommissie in handen van Comm.-Gen. zijn gesteld ter overweging; overigens zullen Comm.-Gen. niet het Opperbestuur van advies ter zake dienen, doch hun wordt (in plaats van het tweede gecursiveerde) de bevoegdheid verleend „om zodanige andere beschikkingen daaromtrent te maken en in te voeren,

als zij met 's Lands belangen en de plaatselijke omstandigheden meest overeenkomstig zullen oordelen, daarvan zo spoedig mogelijk kennis gevende aan den Aziatischen Raad”.

Het is te begrijpen dat een en ander de goedkeuring van Dirk van Hogendorp wegdroeg, die dan ook iets later aan Koning Lodewijk verzekerde (bij Cornets de Groot o.l. pag. 42): „Men kan zonder aarzelen het stelsel volgen, dat door den heer Schimmelpenninck is aangenomen en definitief vastgesteld”. Van Berckel wijst er wel op (pag. 190) dat de invoering der nieuwe beginselen „onzeker werd gemaakt, daar men bijna alles daartoe betrekkelijk aan het beleid van CC. GG. overliet, die zouden beslissen of zij zonder schade konden worden toegepast”; het wil mij echter voorkomen dat de Raadpensionaris zoo ver ging als bij de gebrekkige kennis, die men van de inlandsche huishouding had, in billijkheid verwacht kon worden.

Na de optreding echter van Koning Lodewijk in 1806 werden Commissarissen-Gen. teruggeroepen. „Koning Lodewijk”, zegt Van Berckel (o.l. pag. 200) „schijnt met de terugroeping van de CC. GG. dezelfde bedoeling gehad te hebben als Schimmelpenninck toen hij het Charter van 1804 schorsde, nl. de zaak op haar beloop te laten, totdat hij zelf zich op de hoogte zou hebben gesteld. Hij trok wel het Reg.-Regl. van 27 Jan. in (den 11 Juli 1806), maar hij ontving tevens vertoogen zoowel van Dirk van Hogendorp als van andere voorstanders van het nieuwe stelsel”. Een tot dusver weinig wichtige factor, de vrees dat Java onverhoeds door de Engelschen zou worden veroverd, deed intusschen de beslissing des Konings in heel anderen zin uitvallen en deed hem zijne keus vestigen op Daendels (1). In verband met dezen nieuwen factor verklaarde later Daendels zelf (Staat p. 106), dat hij „geene andere wet kende dan het behoud van de aan mij toevertrouwde Bezittingen. Dit was de mondelinge last, welke ik vóór mijn vertrek had ontvangen”; nog in 1809 schreef hem de Minister „dat hiertoe, zoo immer, de middelen geoordeeld zullen worden geregtvaardigd te zijn door het oogmerk”. Elders drukt Daendels zich aldus uit (ibid. Inleid. p. 10): „De beoordeeling mijner verrichtingen moet nimmer afgescheiden worden van die der buitengewone en noodlottige omstandigheden waarin ik mij bij aanhoudendheid bevonden heb”.

Onder den invloed van vrees voor den buitenlandschen vijand kon natuurlijk aan groote hervormingen niet gedacht worden. Wie daaraan echter wel bleef denken was Gijsbert Karel van Hogendorp, die zich (Brieven III, 246) nadrukkelijk had gekant tegen het voorstel van Nederburgh en de

(1) Wanneer men leest dat Elout, na zijn terugkeer uit Amerika, zou zijn aangezoekt om Daendels „ter zijde te staan als Commissaris-Generaal” (zie de Bijdragen tot de geschiedenis

van het koloniaal beheer p. 8), dan zal misschien moeten worden gelezen „als Secretaris-Generaal”.

zijn om de zaken nader door Commissarissen-Gen. te doen onderzoeken; hij beriep zich daarbij op het advies van den kundigen Van IJsseldijk, die het bestaan van grove verkeerdheden had erkend en maatregelen aangeduid om daarin te voorzien. Zelfs ging de kalme Gijsbert Karel zoover om te beweren (ib. pag. 250) „Tout examen ultérieur aux Indes est superflu”. Bij de beoordeeling van Daendels' overhaaste hervormingen mag men wel in het oog houden dat zelfs de welmeenende doctrinaire staatsman, die zoo bitter weinig van Indië *kon* weten, verder onderzoek uit den boeze achte en het dan ook afkeurde dat aan Daendels geene macht tot hervormen werd gegeven.

Diens instructie dd. 9 Febr. 1807 bevatte namelijk de volgende bepalingen (P. XIV, 380):

„Art. 26. Hij zal zich inzonderheid toelekken om met alle nauwkeurigheid op de plaats zelve te onderzoeken de denkbeelden over notable veranderingen, te maken in de plaatshebbende inrigting onder de Javanen, welke verhandeld zijn bij het rapport van de Personeele Commissie tot de Indische Zaken, gedagteekend den 31^{en}. Augustus 1803, en of de Charter, door die Commissie voorgesteld, geheel of gedeeltelijk zoude kunnen worden geadopteerd als eene grondwet voor onze Aziatische Bezittingen, dan welke veranderingen het oirbaar zoude zijn daarin te maken”.

Art. 27 is een terugkeer tot artikel 17 der instructie van 1804 (hierboven § 2559), zoodat de G.-G. geene veranderingen mag invoeren doch alleen voorstellen daartoe mag doen aan den Minister. Dit wordt gepreciseerd bij

„Art. 28. Hij zal zorgen dat inmiddels geene veranderingen worden gemaakt waardoor de zaken, bij het voorgaande artikel bedoeld, zouden kunnen worden gebracht buiten hun geheel en dat generalijk alle vigeerende orders, door voorige besturen omtrent de behandeling en directie der zaken, waarvan het beleid aan hem afzonderlijk of gezamentlijk met de verdere leden van de Hooge Regeering van Indiën is toebetrouwd, gesteld, of die door den Minister van Koophandel en Coloniën bereids gesteld zijn of bij vervolg gesteld zullen worden, stiptelijk worde achtervolgd” (1).

Een strikt verbod derhalve van invoering van nieuwe beginselen.

(1) De instructie voor Janssens schijnt in denzelfden geest uitgevallen te zijn. Men vergelijk De Roo II, 455, waar Janssens den Minister adviseert om den geest van Nederburgh's Charter te handhaven en hem op te dragen binnen een jaar voorstellen tot hervorming in te dienen. In een brief dd. 23 Maart 1811 aan de twee Auditeurs au Conseil d'Etat, die hem naar Indië begeleidden doch spoedig naar Parijs moesten terugkeeren, duidt hij als „les points principaux de mes recherches” aan: „Si les Ja-

vans sont déjà susceptibles de supporter une plus grande liberté... Doit-on leur accorder propriété de terre ou non? Faut-il continuer à faire livrer exclusivement au Gouvernement plusieurs productions du sol, ou l'industrie et le commerce doivent-ils être libres?” Blijkbaar had dus de Keizer de beslissing over die vragen aan zichzelf voorbehouden, vooral ook omdat Janssens diezelfde onderwerpen aan de twee Auditeurs ter onderzoek aanbeveelt.

Dirk van Hogendorp (Mémoires p. 186) zegt: „Il (*Daendels*) n' avoit § 2564
reçu du roi aucune instruction précise à cet égard (*namelijk de algemeene be-
ginselen van bestuur*) et on ne lui avoit tracé aucun plan suivi”. Op last des
Konings had Daendels even voor zijn vertrek naar Indië een onderhoud met
Gijsbert Karel, die van oordeel was dat D. moeite zou hebben om zich tegen
de Indische intriganten staande te houden (Brieven III, 230; 232). Tusschen
Daendels en Dirk van Hogendorp daarentegen bestond eene „verregaende
verwijdering”, schrijft Van IJsseldijk 10 Jan. 1808 na zijn eerste onderhoud met
den pas gelanden G.-G. aan Nic. Engelhard; zijn eerste indruk van hem was:
„Een gulhartige Gelderschman, even zoo vif als buspoeder Het zal
niet gemakkelijk zijn, de man in veele gevallen te overreeden, schoon H. D. Z.
gul en inneemend character daartoe een zekere vrijheid geeft die ons aange-
naam moet zijn en mij heeft opgebeurd In alles even kort te zijn en
door te tasten als begonnen is, scheint een van de hoofdtrekken van het
character te zijn De intentie is om naa Buitenzorg te gaan. Ik reflecteerde dat de mousson het niet toeliet en er 30 span paarden (*op verschillen-
de stations*) toe nodig waaren. „Dan gebruik ik er 31” was het antwoord”.

Hervormingsplannen in Indië vóór Daendels. Hierbeneden zal ten op- § 2565
zichte der door D. ingevoerde beginselen van bestuur en administratieve ver-
anderingen, voor zoover de Preanger voor die invoering in aanmerking kwam,
worden aangeduid in hoeverre zij uit den in Nederland gevoerden strijd
voortkwamen en in hoever zij reeds vóór D. in Indië ter sprake waren ge-
bracht.

Wat den naam *Compagnie* aangaat, in mijn tekst wel gebruikt ook na
de opheffing der Edele Maatschappij, hij was in 1807 (P. XIV, 412) uitdruk-
kelijk gehandhaafd op de credietbrieven, vergel. § 2362 i. f. Eerst Daendels
gelastte 2 Aug. 1808 om zich uiterlijk 1 Jan. 1809 van een nieuw ambts-
zegel te voorzien. Curieus is dat in de correspondentie met Japan nog na
1850 het stempel met het oude Compagnies-monogram werd gebruikt.

Verlangen naar een Daendels. Het patriotische Raadslid A. C. Mom,
eene respectabele figuur voor zijn tijd, die voortdurend met de Regeering
overhoop lag (zie mijn opstel T. B. G. XLI, 109 e.v.), schrijft 30 Sept. 1794
bij wijze van advies in zake de te nemen maatregelen tot verbetering der
veiligheid in de Ommelanden (een punt van eindelooze discussies, zonder dat,
vóór Daendels, de verbetering ooit gelukte), dat hij er geen heil in ziet om
nieuwe bepalingen te ontwerpen; het hoofdeuvel is, zegt hij, het „gebrek aan
veerkracht” in de handhaving der wet. Van IJsseldijk ontwerpt in 1802 (Cornets
de Groot, Over het beheer enz. p. 23 e.v.) verschillende goed doordachte
hervormingen, doch vraagt dan moedeloos: „Maar waar is de man die de
daarvan te verwachten meerdere bloei zal in het leven roepen, op eene wijze
waardoor het ware doel bereikt wordt?” Dr. W. M. Keuchenius, die in 1802 § 2566
als reeds bejaard man naar Indië was gegaan en dus onbevanger kon

oordeelen dan velen die daar oud waren geworden, auteur van eene verdienstelijke Beschrijv. der Batav. Jurisdictie (T. B. G. XXII), overleden te Batavia 28 Maart 1812 (zie Java Gov. Gaz. 4 April), zegt in 1807 (ib. p. 392): „De zaaken zijn ongelukkig hier zoo gesteld, dat als er niet een Koninglijke invloed, *een man met een plak* tusschen beide komt”, geene verbetering te verwachten is. Het zal wel om dergelijke uitlatingen geweest zijn dat deze Keuchenius door Van Polanen (bij De Jonge XIII, 266) voor een Jacobijn werd uitgekreten. Hoe de Regeering werkte, blijkt bijvb. R. 11 Aug. 1807. De waarnemende Gecomm. Wardenaar dient een advies in betreffende den toestand der Ommel. en zegt, dat palliatieven niets helpen zonder eene „reforme in het bestuur der Ommel. en dat der landsopgezetenen”, eene „geheele verandering in de administratie der Justitie” en eene „overziening van de manier van procederen”; de Regeer., daarover delibererende, overweegt „dat het tegenswoordig oogenblik niet geschikt is tot het invoeren van zodanige reformes voor de Bovenl. als de berichter schijnt noodzakelijk te oordeelen en waarvan mede voor lang de nuttigheid door deze Regeering is erkend, zonder dat de omstandigheden haar vooralsnog de gelegenheid gelaaten hebben, daarin naar vereisch werkzaam te zijn”, en besluit dus, de bestaande bepalingen, die niet nageleefd worden, maar weer eens onder de aandacht van de betrokken personen te brengen.

Aan G. K. van Hogendorp zei Daendels op een diner bij Dirk van H. in Febr. 1807 (zie de brieven van eerstgenoemde III, 262), dat hij langzaam aan zou hervormen en zat was van revolutie. Kort te voren had D. eene heftige uiteenzetting gehad met Nederburgh, thans kabinetschef bij Koloniën, die getracht had hem de handen te binden. Dat D. nog na zijne aankomst op Java van zins was met „bedaardheid en omzichtigheid” te werk te gaan, blijkt bij De Roo I, 23. Doch hoe weinig bezwaar D. zelfs tegen zeer diep ingrijpende maatregelen had, ziet men bijvb. in § 2584 en in de merkwaardige regeling der Cheribonsche padiheffingen P. XIV, 822. Van hem dateert, geloof ik, ook de eerste staatsbemoeiing met zaken van den Moh. godsdienst, P. XV, 294, 12; vergelijkt men dit met P. XV, 511, 24, dan schijnt te blijken dat D. later die bemoeiing niet meer zoo nadrukkelijk geformuleerd wenschte.

§ 2567 *Belastingen in gelde.* Nederburgh was vroeger (Consid. p. 221) tot de conclusie gekomen dat, aangezien de koffie de eenige „bron van welvaart” der Regentsch. was, eene verandering in de betaling het eenige middel was waardoor de Comp. hare inkomsten uit die landen kon vermeerderen.

Wij zien in § 2634 hoe D. op Java's N. O.-Kust de dwangcultuur van kapas trachtte te vervangen door eene grondbelasting. Naar aanleiding van het mislukken dezer proef is D. (zie zijn Staat p. 104) gaan twijfelen aan de mogelijkheid „of immer van den Javaan wel eene geregelde belasting zou zijn in te vorderen”. Zijn oordeel schijnt echter niet juist van deze proef te

hebben afgehangen, maar, zooals blijken zal, reeds eerder opgemaakt te zijn. Merkwaardig is voorts dat D. den 1 Sept. 1808 (P. XV, 163, 17) de katingcontingenten van Java vervangt door eene betaling in gelde en veroorlooft dat de kleine man in plaats van zijne contingentenrijst klinkende penningen aan den Staat opbrengt; ook zekere heerendiensten en andere verplichtingen vervangt D. door eene heffing in gelde (ibid 179, 81). Den 27 Sept. 1808 (P. XV, 296, 19) bepaalt hij o. a. dat op Java's N. O.-Kust „van alle zoodanige jonken land, als welke niet tot de kappas-teelt geschikt zijn of waarvan de eigenaars of huurders niet tot de koffijculture geëmployeerd werden, twee Spaansche matten in het jaar zal werden voldaan”. Maar reeds den 12 Nov. 1808 verklaart D. zich in een brief aan den Minister (De Jonge XIII, 325) vóór het behoud der verplichte leveringen en contingenten „niet zoozeer, omdat het beginsel der Aziatische regeringsvormen dat de Vorst eigenaar van den grond is, hier aan eene te maken verandering in den weg zou staan” (dit was door Nederburgh, zie § 2554, betoogd); maar omdat de Javaan arm is en de geldswaarde zijner oogsten zoowel als de dagloonen zoo laag zijn, dat het ophouden der leveringen in natura gelijk zou staan met een verlies voor den Staat; daarom „zal zijn arbeid, aan de verplichte leverantiën en contingenten besteed, moeten gerekend worden te treden in plaats van andere reguliere belastingen, welke alsnog niet van hem kunnen worden gevergd. De verpligte leverantiën en contingenten, uit dit oogpunt beschouwd zijnde, verkrijgen ook in alle opzichten een aanzien van billijkheid en regtvaardigheid, doch ook niet anders, als voor zoover het voordeel van dezelve wordt genoten door den Souverein, als de eenige geregtigde persoon om de ingezetenen te belasten”. Ondanks dit onvermogen van den Javaan is D. ech- § 2568 ter bereid (ibid. p. 326) tot eene verhooging der bestaande „tjatja's gelden”. In het Cheribonsche reglement van 2 Febr. 1809 stond D. wel geldelijke heffingen toe aan de Sultans, die daaruit o.a. „de vaste contributie-gelden aan den Lande” voldeden, doch hij verordende niet dat de opbrengsten der sawahs door eene betaling in gelde zouden worden vervangen (P. XV, 495, 1); den 10 Mei 1809 (P. XV, 703) gaf hij uiting aan de erkenning dat „een belasting in geld in stede van eene heffing in kapas” op Java's N. O.-Kust onmogelijk was, „zoo- wel ter zake van het misbruik, dat daarvan zoude kunnen worden gemaakt, als uit consideratie dat eene zoodanige belasting alweder weinig voordeel zoude kunnen aanbrengen”. De voorstelling van P. A. S. van Limburg Brouwer in de Gids van 1866, I, 438 e. v., alsof het bij D. steeds onzeker bleef of eene belasting in geld in stede van of naast eene belasting in natura en arbeid op Java mogelijk was, is dus niet geheel juist; D.'s ondervinding deed hem er toe overhellen die voor onmogelijk te houden. In zijn Staat (p. 104) zegt hij evenwel, dat het hem onzeker dunkt of in stede van de dwangcultuur eene belasting in gelde zou kunnen treden „terwijl het mij niet bedenkelijk voorkomt dat de verandering der verpligte leverantiën (*van de*

gansche productie doch tegen betaling) in een contingent (*een onbetaald fixum met vrije beschikking des planters over de rest, zie § 2121 noot*), denzelfden, zoo niet meerderen dwang vereischen zou, zonder den Javaan het voordeel te doen genieten 't welk de verpligte leverantiën hem aanbrengen, zoodat het middel de kwaal niet zou verbeteren".

Eene curieuse proef om belasting in natura te heffen op de wijze van de in natura opgebrachte landrente van Raffles, geeft het door Van Lawick opgestelde Cheribonsche reglement van 19 Juni 1808 (P. XIV, 822). Dezelfde A. M. T. de Salis die in 1809 de compilatie samenstelde, vermeld in § 1249, verklaarde in 1816 (bij Van Deventer, Het Nederl. Gezag p. 87) dat „het Britsche Gouvernement zeer wel gedaan (*had*) om te bepalen, de inkomsten (*der landrente*) alleen in geld te ontvangen; de instructie zegt wel dat desnoods ook het product kon ontvangen worden, doch met uitzondering van eenige districten in den Oosthoek heeft dit geen plaats gehad"; de onderzinking, zegt hij, „schijnt" bewezen te hebben dat die heffing in gelde niet onmogelijk is.

§ 2569 *Voorlichting van Daendels.* In zijn schrijven aan den Minister dd 20 Maart 1808 (De Jonge XIII, 310) deelt hij mede dat de Commissie, welke in 1805 was benoemd tot inspectie der Regentschappen (zie I, 92 en § 1831), onlangs haar rapport heeft uitgebracht (het door mij herhaaldelijk geciteerde rapport van Thalman c. s dd. 29 Jan. 1808) en dat dit hem veel licht heeft gegeven, evenals ook de Consideratiën van Nederburgh en de mededeelingen van Van IJsseldijk en Siberg. Ook Van Lawick's Aanmerkingen, gedateerd 24 Maart 1808, op evengenoemd rapport, zal D. wel hebben gebruikt. De bij R. 27 Nov. 1807 voor een onderzoek naar de zaken in het Cheribonsche aangewezen Commissie heeft wellicht geen rapport ingediend. Dat D. in de eerste maanden van zijn bestuur veel met Siberg te rade ging, blijkt uit verschillende brieven van dezen aan Nic. Engelhard. Siberg was de geroutineerde dienaar der Comp. en stond bovendien in persoonlijke betrekking tot den Minister (zie I, 96), die dan ook gaarne had dat D. met Siberg samenging, zie De Roo I, 21; 25; 49; 50; 60 (waar blijkt dat ook Nederburgh toenmaals veel bij den Minister vermocht). Men vergelijk wat Jaussaud bij De Jonge XIII, 514 over D.'s samengaan met Siberg zegt. Van Polanen gaat zelfs zover, in een brief van 2 Oct. 1808 (bij De Roo I, 93) te verzekeren dat D. „behalve in zijne militaire ontwerpen gedurende zijn verblijf te Batavia ten enenmale door de voor hem onzichtbare hand van den ouden en doortrapten Sieberg bestuurd geworden is"; elders (ib I, 107) dat Siberg door Muntinghe D. influenceerde. In een schrijven van 3 Mei 1809 vond ik deze zinsnede: „Volgens begeerte van den Heere Directeur Gen. van IJsseldijk moeten voortaan de origineele of minut Resolutien, in stede van kopijen, aan den Heer oud Gouv. Gen. Siberg gezonden worden". Men bespeurt echter weldra uit Engelhard's papieren, dat „oude Hannes" met zijne eeuwige bedenkingen en

bezwaren D. begint te vervelen, terwijl S. eindigde met „in den hoogsten graad onvergenoegd en gedissappointeerd te zijn” in zijne verwachting van D. (De Roo I, 306); ten slotte, toen D. hem in de beurs had getast, noemde hij dezen een „monster” en verwachtte hij vermoord te worden (ib. p. 517; 518).

Om meer licht te erlangen en „grove misslagen” te vermijden, gelaste D. den 5 Mei 1808 aan den Gecomm. om binnen zes maanden „van de respectieve Opzienders in te vorderen en over te leggen eene zooveel mogelijk complete en door hem zelve geverifieerde beantwoording” van 21 vraagpunten (te vinden P XIV, 703), uit welke beantwoording duidelijk zou worden op welke wijze door den Staat meer baten uit de Preanger zouden kunnen worden getrokken. De verbetering van het lot des Inlanders stond daarbij zoozeer op den achtergrond, dat van den aard van het grondbezit, de positie der Hoofden, de voor dezen te verrichten diensten, de heffingen e. d. heel niet gerept werd. Men zou haast zeggen dat de vraagpunten waren opgesteld door iemand die Indië alleen uit de gebrekkige literatuur van destijds kende; van dit standpunt gezien getuigen zij van een juisten blik op de middelen om de Regentsch. tot meerder bloei te brengen. Voorop staat de belangstelling § 2570 in de statistiek. Wij zagen boven, § 2235, dat de instructie voor den G.-G. van 1804 en die voor Commissarissen-Gen. van 1806 een voorschrift hieromtrent bevatten. Als de oorsprong van den last tot het verzamelen der statistische gegevens wordt daarbij aangeduid de wensch van het Opperbestuur (zie § 2842) dat „naar aanleiding van dit een en ander, met overleg der Regenten voor zooveel de Regentsch. aangaat, beraamd worden de meest geschikte middelen om het lot van den gemeenen Inlander te *verbeteren en te verzeke*ren, om de inkomsten welke de Regenten naar 's lands wijze of de bijzondere eigenaren genieten, onder vaste bepalingen te brengen, om alle onregelmatige en willekeurige belastingen af te schaffen en om, laatstelijk, den landbouw zooveel doenlijk aan te moedigen en uit te breiden, ten einde de daaruit voorspruitende revenuen van den Staat tevens te vermeerderen”. De gecursiveerde woorden ontbreken in de instructie van 1806. Behalve van den hierdoor verklaarden ijver van D. voor de statistiek der Regentsch. getuigen zijne vraagpunten van belangstelling in veeteelt, cultures (zelfs de verbetering der daarbij gebruikte gereedschappen), boschontginning, klapper- en andere vruchtenteelt, voortbrengselen uit het delfstoffenrijk, zoutwinning, vogelnestklippen, industrie, handel, middelen van verkeer, uitroeiing van wild gedierte. Van eenige meerdere kennis der Regentsch. getuigt vraag No. 11, wat de verschillende landmaten zijn („en hoe zij 't gevoeglijkst tot eenparigheid zouden kunnen worden gebracht”, hetgeen den zoon der revolutie bijzonder kenschetst), en vraag 20, hoe verbetering kan worden aangebracht in de grensregeling der Regentsch. onderling. Dezelfde vraagpunten moeten vervolgens voorgelegd zijn aan de bestuurders van andere gewesten van het eiland Java, zooals blijkt uit een bewaarden bundel, bevattende hunne beantwoording dier vraagpunten (de

aanteekening van Mr. J. A. van der Chijs bij P. XIV, 706 berust op een misverstand). Het antwoord van Van Motman betreffende de Batav. Regentsch. dd. 15 Juni 1809 en dat van Van Lawick dd. 9 Febr. 1809 betreffende de Cheribonsche Preanger-Regentsch. zijn herhaalde malen in mijn werk geciteerd. Het is dus onjuist wat Mr. N. P. van den Berg (Encycl. van N.-I. s. v. *Statistiek* p. 89) zegt, dat Daendels uit Indië vertrok lang vóórdat hij „de beschikking erlangde over de door hem begeerde bouwstoffen”; juister zou zijn, dat zijn opvolger hem zóó overviel, dat hij voor later gebruik geene copieën kon doen vervaardigen van de vroeger ingekomen rapporten.

§ 2571 Al deze stukken hebben ongetwijfeld den grond gelegd tot de grootere kennis van Java, waardoor D. boven zijne voorgangers uitmuntte; zij hebben vermoedelijk ook Raffles' taak aanmerkelijk verlicht (Van Deventer, Bijdragen enz. I, 67). Door de onvolledigheid zijner vraagpunten zal echter het wanbegrip zijn blijven voortduren, waarin D. met betrekking tot het grondbezit in de Preanger verkeerde (zie § 2625). Uit B. 50, 38 schijnt te blijken dat ook Raffles in 1812 niet wist dat in de Preanger geen communaal grondbezit bekend was. De eerste maal dat van een juister inzicht hierin blijkt, is in het reglement op de invordering, aflevering en het verder beheer van het $\frac{1}{5}$ van alle in Cheribon geteelde padi (P. XIV, 822), alwaar in art. 1 gesproken wordt van personen „welke sauwa-velden, tipars of gagaas bezitten of nog zullen bekomen”, van „eigenaars der rijstvelden” (art. 3, 10 en 23), die blijkbaar de meerderheid der bevolking uitmaken. Dit reglement is opgesteld door Van Lawick, door D. geaprobeerde; het mag zonderling heeten dat de omstandigheid dat in dit gewest individueel grondbezit regel was, zoo spoedig als beneden zal blijken uit diens geheugen is verdwenen. Wij vinden dit grondbeginsel eerst duidelijk omschreven in een brief, door Van Lawick 6 Juli 1809 als Prefect der Cherib. Preanger aan D gericht: de sawahs in zijne Prefectuur „gehooren niet, gelijk voorheen op Java plaats vond, aan den Regent; deeze bezit niet meer als hij voor hem en de zijne benodigt is; de Regent heeft geene beschikking over de sauwavelden van zijne onderhoorige; de sauwaas kosten de eigenaars geld en sommige koomen zelfs zeer duur te staan; zij of de voorige eigenaars van wien zij die gekogt hebben, hebben de waterleidingen zelfs bekostigt en van woeste velden die sauwaas gemaakt, zonder dat men hier iets weet wat een jonk is of iets anders wat naar eene geregelde landmaat omtrent de sauwavelden gelijk” (zie B. 50, 37, 2); het is dus, zegt hij, zeer bezwaarlijk om, zooals het voorschrift (P. XV, 631, 12)

§ 2572 luidt, aan de Oppassers een bepaald oppervlak sawah af te staan. Men zie hieromtrent verder het rapport van Knops en Van Lawick van 1812 (een archiefstuk, ook, doch onnauwkeurig, te vinden bij Raffles, Substance of a Minute p. 126 e. v.; vergelijk zijne History 1830, I, 157): „Throughout the whole extent of the Batavian Regentships, the districts of Bangawang West, Tjingina and Segalarang formerly belonging to Cheribon (*excepted*), exists

pretended property on uncultivated lands. Each dessa has a certain district of these uncultivated lands, where however no person may settle without the consent of the inhabitants of that dessa. In the sawa-fields or cultivated lands every inhabitant from the Regent down to the lowest rank has a share and may act with it in what manner he pleases, either sell, hire-out or otherwise dispose of it and loses that right only by leaving the village in a clandestine manner"; in het Cheribonsche daarentegen „the villages and lands are altogether the pretended property of the chiefs or of the relations or favorites of the Sultans”, ofschoon ook hier elke desa haar eigen gronden heeft. Uit D.'s verkeerd inzicht hierin zal vermoedelijk voortgesproten zijn de hierboven vermelde bepaling aangaande de Oppassers van den Prefect der Cherib. Preanger-Regentsch. en die dat de Djajangsekars ook in de Preanger zouden worden bezoldigd in daartoe af te zonderen rijstvelden (P. XVI, 519), welke bepaling een antecedent had in die van 1797 (P. XII, 564), dat het werkvolk in de op te richten indigofabrieken bij wijze van loon „het genot van eenige rijstvelden” zou hebben; wij zagen in § 1318 dat de instructie, waarnaar deze indigofabrieken werkten, van Java's N. O.-Kust was gekomen. Na- § 2573 dat (P. XV, 910) aan D. ook door de Regenten te kennen gegeven was dat de Oppassers in de Cherib. Preanger-Regentsch. niet in rijstland konden worden bezoldigd, „nadien de inrichtingen daaromtrent geheel alieen waren van die van Java's Noordoost-Kust en de ingezetenen, die in het bezit van rijstvelden waren, daarop een zeker eigendom verkregen hadden”, besloot hij, hen in geld en padi te doen betalen, wat hem, zooals wij zagen, niet verhinderde daarop denzelfden flater te begaan ten opzichte van de Djajangsekars. Weldra echter (P. XVI, 562) kwam D. tot de overtuiging dat de aanwijzing van rijstvelden in de Ommel. „alwaar alle gronden zijn het eigendom van particulieren”, niet kon geschieden; en spoedig moet hem ook duidelijk zijn geworden dat in de Preanger de bezoldiging in rijstvelden evenmin kon worden doorgevoerd (§ 2829). Niettemin was hij enkele jaren later, bij het schrijven van zijn Staat, zooals wij hierbeneden in § 2625 zien, vergeten dat in de Preanger individueele grondeigendom wel degelijk bestond (tenzij hij, ter motiveering zijner cultuurbepalingen, deed alsof deze grondeigendom hem onbekend was). Nic. Engelhard wees in zijn Overzicht (p. 265) op de vergissing, waaraan D. zich in dit opzicht schuldig maakte; dat Engelhard beter op de hoogte was gekomen, zal vermoedelijk te danken zijn niet aan zijne vroegere betrekking van Gecomm. maar aan zijne qualiteit van landheer van Soekaboemi; men zie verder § 2138 e. v.

Persoonlijk ingrijpen van Daendels. Hoe reeds tijdens Van der Parra § 2574 de macht van den G.-G. zoo groot was, dat volgens het oordeel der Raden van Indië „men aan dezelve genoegzaam een onbepaald bewind kan en mag toeschrijven”, blijkt bij De Jonge X, 403. In de eerste maanden van Daendels' bestuur verschilt zijn optreden niet bizonder van dat van Wiese, die vooral

in zijn laatsten tijd vrij despotisch in den Raad te werk ging, wanneer hij zich door leden van meer talent en cordaatheid dan hij zelf bezat gerugsteund wist; vergelijk Wiese's beschouwingen over dit persoonlijk optreden „tegens de aangenoemene formen van bestuur” in een schrijven aan den Minister dd. 15 Nov. 1807, bij De Jonge XIII, 289. Zoo zet Wiese R. 10 April 1807 op eigen verantwoordelijkheid door, dat twee Administrateurs van de Suikerpakhuizen, die wegens oneerlijkheid waren aangeklaagd en al lang door anderen vervangen, in hunne betrekking worden hersteld. Daendels bezocht in zijn eersten tijd de vergaderingen van den Raad en bracht zijne voorstellen daar ter tafel (zie bijvb. B. 45, 2). Dit was overeenkomstig de nieuwe instructie (1) voor G.-G. en Raden (P. XIV, 385 art. 2; 7; 9); zelfs het recht van gratie berustte niet bij hem maar bij de Hooge Regeering, d. i. G.-G. en Raden (ib. art. 12), door welke ook de benoemingen van ambtenaren zouden § 2575 geschieden (art. 5). Echter vertoonde de Raad van den beginne af, eensdeels onder den indruk van D.'s persoonlijkheid, anderdeels met het oog op de te verwachten reorganisatie van hun College (P. XIV, 393), eene wonderbare meegaandheid, welke slechts gedeeltelijk wordt verklaard door het recht dat aan D. was toegekend om, in buitengewone gevallen, te beslissen tegen de meerderheid in, zie P. XIV, 390, 15. Weldra kregen de Resolutiën den vorm van voorstellen van den G.-G., die alle onveranderd worden goedgekeurd. Bovendien nam D. tal van besluiten, vooral in militaire zaken, zonder den Raad daarin te kennen, soms zelfs zonder daarvan kennis te geven. Daar nu art. 23 van evengemelde instructie (zooals trouwens reeds in art. 34 van het Charter stond) bepaalde dat, wanneer de G.-G. zich zonder den Raad „naar eenig ander gedeelte van het eiland Java” begaf dan Batavia, deszelfs omtrek of „onderhorigheden”, waar zijne „gewone residentie” behoorde te zijn (art. 22), hij „aldaar diezelfde magt en dat zelfde gezag oeffenen zal als te Batavia met den Raad”; daar hij verder veel reisde en weldra zijn vast verblijf te Buitenzorg opsloeg, dat gerekend kon worden niet meer onder de „onderhorigheden” van Batavia te ressorteeren (§ 2644 e. v.), was hij voortaan ook formeel, voor zoover hij zulks noodig mag hebben geacht, van de medewerking van den Raad verlost. Behalve dat dit College de besluiten van D. registreert, voor zoover het daarvan kennis krijgt, en zijne zoogenaamde voorstellen, die echter eveneens besluiten waren, onveranderd goedkeurt, bepaalt zich de werkzaamheid der leden tot het adviseeren in zaken van ondergeschikt belang, speciaal die welke Stad en Ommel. betroffen, alwaar zelfs ook nog van zekere besturende machtsuitoefening van hen blijkt; men vergelijk de 30 Maart 1808 (P. XIV, 671) aan den Raad verleende voorloopige instructie. De Minister kwam dan ook gaandeweg tot de conclusie

(1) Uit P. XIV, 384 en 694 blijkt dat deze instructie eerst in April 1808 ter kennis der Ind. Regeer. kwam.

dat het „hoogst noodzakelijk” was dat de Raad van Indië meer zelfstandigheid kreeg (De Roo I, 302). Zijne afhankelijkheid was zoodanig, dat men bij het nalezen der Resolutiën uit D.'s tijd tot de conclusie komt, dat het voor een man van eer en zelfrespect inderdaad onmogelijk moet zijn geweest, op dezen voet, d. i. als ledepop, deel uit te maken van „het Ligchaam van de Hooge Regeering van Indië”. Lof en blaam voor alle maatregelen, door de Hooge Regeering tijdens D.'s bestuur genomen, behooren dan ook uitsluitend hemzelve ten deel te vallen. Hoe hij zelfs in zaken van zeer weinig belang persoonlijk ingreep, blijkt niet alleen uit vele plaatsen in het Plakaatboek, maar ook vooral uit den bundel papieren betreffende de Prefectuur der Cherib. Preanger-Regentsch., vermeld in § 2690. Het is waar, dat door het verlies der Buitenbezittingen de G.-G. zich veel meer dan vroeger aan dergelijke futiliteiten kon wijden; toch treedt (aangezien D. de contrôle op crimineele vonnissen, welke volgens de wet bij hem berustte, zeer wel aan een deskundige had kunnen delegeren, om namens hemzelve te worden uitgeoefend) de neiging van D. om zooveel mogelijk alles persoonlijk af te doen, duidelijk aan den dag. Wat de contrôle uit Nederland aangaat, D.'s onbeperkt gezag steeg hem alras zoo naar het hoofd, dat hij „te meermalen verklaard heeft dat hij met *den kaerel*, onder welke benaming hij van Z. E. den Minister spreekt, *niets te doen heeft*, en dat hij met zijne brieven en besluiten *naar den duivel kan loopen*” (De Roo I, 285). Ten slotte sprak hij op dezelfde manier eveneens van den Koning.

Betreffende de gevolgen der opheffing van het Preangerstelsel schrijft § 2576 K. W. van Gorkom in de Indische Gids 1880, I, 405: „Niet lang na de invoering der grondige hervormingen werd het aan een ieder duidelijk, dat de Inlander er gebruik van wist te maken. De ontginningen namen toe, de passers werden drukker bezocht, nieuwe verzezen en zoowel aan de huizen als de kleederen der Inlanders was het zichtbaar dat zij niet afkeerig zijn van meer genot, maar tot verkrijging daarvan zich gaarne meer inspanning getroosten. Ook de waarde der akkers steeg aanzienlijk en de fiscus heeft geen oogenblik moeite ervaren met de inning der geldelijke belastingen, die voor de levering van producten en arbeid aan eigen Hoofden in de plaats traden. Meermalen hebben wij van Hoofden en gewone Inlanders de verklaring vernomen, dat zij door de hervorming in zooveel beter conditiën waren gebracht. Informeerden wij dan naar de redenen, dan was het antwoord: *Sekarang ada atoran, nu heerschen er regel en orde*”. Aangaande het stelsel dat tot 1871 in de Preanger bestond (zie § 2850) schrijft O van Rees in zijn 30 Oct. 1867 der Regeering aangeboden rapport, hetwelk de grondslag van de hervormingen aldaar is geworden: „De traditiën der Comp. zijn als het ware nagenoeg ongeschonden bewaard gebleven in dit gedeelte van Java”.

Nadat D. den 15 Maart 1808 zijne Preangerregeling (Bijlage XLV) § 2577 had zien goedkeuren, volgt den 9 Juni de instructie voor den Inspecteur-

Generaal der koffiecultuur (zie § 2588), aan wien wordt gelast (P. XIV, 779, 3 en 4) eene zelfde cultuurwijze „zooveel mogelijk eenparig over het gantsche eiland” in te voeren en dezelfde eenparigheid te brengen „in de wijze van betaling en leverantie der koffij, zoo met opzicht tot den gemeenen Javaan als planter als tot den Regent en andere inlandsche Hoofden; daarbij tot rigtsnoer nemende het besluit der Hooge Indiasche Regeering van den 15^{en} Maart jongstleden over de leverantie en betaling der koffij in de Jaccatrasche en Preanger Bovenlanden, welke wet bij dezen word geëxtendeerd en vastgesteld voor gantsch Java, in te voeren met het volgende jaar, steeds in het oog houdende dat het belang van den gemeenen Javaan en dat van zijnen Regent ten nauwsten aan de vermeerdering der koffijculture blijve verbonden”. Dit is de reden waarom D. in zijn Staat (p. 49) kan zeggen: „Op de Noord-oostkust zijn dezelfde inrigtingen betrekkelijk de levering, betaling en het vervoer der koffij in werking gebragt, welke men in de Jakk. en Preanger Regentsch. had daargesteld”. Terloops wijs ik er op, dat men P. XV, 466 kan bespeuren, hoezeer ook de suikerteelt reeds eene Gouvernementscultuur was geworden.

- § 2578 Tijdens de Engelsche overheersching werd in de Preanger „in dezen tak van inkomsten (*de koffiecultuur*) geen de minste verandering” gebracht, zegt Van Motman (bij Van Deventer, Nederl. Gezag p. 124); de cultuur werd er „op den gewonen voet gesoigneerd” (Nic. Engelhard, Overzicht p. 14), en de prijs bleef dezelfde (Van Motman u. s. pag. 126). Zelfs mag het de vraag heeten of niet Raffles op heel Java de dwangcultuur zou hebben gehandhaafd, wanneer de koffieprijsen destijds beter waren geweest (Van Deventer *ibid.* p. LXXXVI). Om een of ander fraai gestileerd voorwendsel om ook in dit opzicht zijne liberale beginselen ter zijde te zetten, zou die man geen oogenblik verlegen gestaan hebben. Commissarissen-Generaal schrijven na hun besluit van 7 Nov. 1817 No. 1 den 23 Dec. 1817 (Van Deventer o. l. pag. 233): „In de Jacatrasche en Preangerlanden hebben wij de behandeling en beheering der koffijtuinen gelaten op den ouden voet. . . . Het landelijk stelsel is daar niet ingevoerd”; zij kwamen al spoedig tot het besef der „noodzakelijkheid om het beheer der Preanger-Regentsch. geheel op den ouden voet te laten”, daarbij verzekerende dat „bij de Britsche Regering geen ernstig voornemen geweest is om in de Preanger-landen eenige veranderingen vooralsnog te beproeven” (zie S. van Deventer o. l. I, 393 en vergelijk de minachtende wijze waarop Elout, Bijdr. tot de kennis enz. p. 46 spreekt over de „denkbeeldige begrippen”, waaraan „het aanzienlijk voordeel, voor den Lande nu getrokken
- § 2579 wordende”, namelijk uit de Preanger, niet opgeofferd behoort te worden). Ook Du Bus veranderde niets (Van der Wijck o. l. pag. 159): „de koffijcultuur der Preangerlanden”, zegt hij in zijn rapport van 1 Mei 1827 (bij Steijn Parvé l. l. pag. 124) „gaat op den ouden voet voort”. Vervolgens werd „het stelsel dat in de Preanger bestaat” (een term die reeds in het herhaaldelijk door mij

geciteerde rapport van Van Lawick en Van de Graaff dd. 5 Dec. 1818 voorkomt) geconsolideerd door art. 76 van het Regeer.-Reglem. van 1830, vaststellende dat op de Preanger-Regentsch. „niet toepasselijk” zijn art. 74 en 75 betreffende de verhuring der gronden aan de inl. bevolking en de landrente, en dat aldaar „de thans bestaande inrigtingen ongeschonden zullen worden bewaard zoolang daaromtrent niets anders door den Koning zal zijn bevolen. Mitsdien zal aldaar de aan den lande verschuldigde landhuur bij voortdoring worden voldaan door middel eener verpligte teelt en levering van koffie en niet anders”. Men ziet hier duidelijk den eigenaardigen samenhang tusschen de ouderwetsche dwangcultuur en het voortbestaan der „inrigtingen”, gebaseerd op de macht der Hoofden. Precies dezelfde bepaling vindt men in art. 64 van het Reg.-Reglem. van 1836; dat van 1854 mist haar, doch het bestaande onderscheid tusschen de Preanger en de rest van Java bleef feitelijk voortduren; zie Van Rees o. i. pag. 154 en vergelijk T. N. I. 1861, II, 1 e. v. Over de wijze waarop Van den Bosch met Daendels' Preanger-regeling zijn cultuurstelsel opzette zie beneden § 2629 e. v.; die regeling werd, zooals Riesz ergens zegt, bij Staatsbl. 1834 No. 22 „zoo wat over geheel Java uitgestort”, maar wettelijk was de Preangerregeling ingevolge evengeciteerde bepaling van 1830 eene andere, zoodat de Preanger niet begrepen werd in de wijzigingen en verzachtingen, welke in latere jaren in Van den Bosch' stelsel werden aangebracht. Van Rees, Overzicht p. 108 en De Roo I, 148 geven D.'s correspondentie met den Minister over het zenden van remises naar Nederland. Over het Preangerstelsel zie § 2850.

Belastingen werken heilzaam op de nijverheid. Mossel's opvatting daar- § 2580 omtrent vermeldde wij in § 2245. Voltaire zegt (Siècle de Louis XIV, Chap. XXX): „Le manoeuvre, l'ouvrier, doit être réduit au nécessaire pour travailler; telle est la nature de l'homme. Il faut que ce grand nombre d'hommes soit pauvre, mais il ne faut pas qu'il soit misérable.” Daendels spreekt in een schrijven aan den Minister dd. 23 Aug. 1809 (De Jonge XIII, 390) van het door hem aangekleefd „algemeen principe, dat een vermeerdering van belastingen, zoolang zij het vermogen der ingezetenen niet te boven gaat, tot een opwekking strekt van alle takken van nijverheid en tot vermeerdering zoolwel van de welvaart van particulieren als van de inkomsten van het Gouvernement”, hetgeen nagenoeg woordelijk overeenstemt met zijn voorstel van 3 Maart 1809 (P. XV, 539). Hetzelfde beginsel werd ook door Du Bus aangekleefd, niet alleen met betrekking tot de bevolking van Java, maar ook tot die in Europa (zie zijn bekend rapport bij Steijn Parvé, Het kol. monopolie-stelsel nader toegelicht p. 121; 122), en Van Swieten (Eenige nadere bedenkingen p. 32) juicht dit toe. Baud zei in 1855 in de Kamer (T. N. I. 1855, II, 51) dat alleen „dwang, hetzij dan maatschappelijke of andere dwang” (en dus ook de belastingen) den mensch tot den arbeid drijft en dus „de arbeidzaamheid” bevordert. Bij Esquirou de Parieu (Traité des impôts, 2^{me} éd. Paris 1866,

I, 85) lees ik dat, ofschoon de vermeerdering van den nationalen rijkdom kan samengaan met zware belastingen en ofschoon de vorderingen der industrie vaak een gevolg zijn van de zucht om den druk eener belasting tegemoet te komen, men toch de gevolgtrekking niet moet overdrijven; immers de meerdere belastingen kunnen pas door de vermeerdering van rijkdom worden mogelijk gemaakt. Dat Daendels' opvattingen nog altijd rondspoken, blijkt Ind. Gids 1904, II, 1805, waar een lid van het keurcorps schrijft: „In ernst, ik verwacht van de invoering van een geldelijke belasting (*op Sumatra's Westkust*). . . . een heilzamen prikkel tot meerdere inspanning, die den bewoners van een uiterst vruchtbaar en nog weinig bevolkt land niet anders dan voordeelig kan zijn” (alsof arbeidzaamheid op zichzelf, heelemaal afgescheiden van het doel, de welvaart bevordert!). In Tijdschr. B. B. 1907 p. 469 beweert een Controleur op Sumatra's Westkust: „Het thans opgelegde hoofdgeld moet worden verdiend. Het doet met werken beginnen, en eenmaal begonnen blijft menigeeen aan den arbeid. Ik geloof werkelijk dat de welvaart hier wordt bevorderd door de belasting”. Een ander ambtenaar van Binn. Bestuur verzekert in het Bat. Handelsblad van 20 April 1911 dat de perdikan-desa's op Java, waar geen heerendiensten en weinig belastingen worden gevorderd, hoegenaamd niet welvarender zijn dan andere. Het Welvaartrapport Va p. 280 verkondigt dezelfde theorie in een gewijzigden vorm: de arbeid voor de belasting zal allicht meer opbrengen dan noodig is enz. Als men dergelijke resultaten kan garandeeren, en als een deel der belastingen wordt bestemd voor doeleinden van blijvend nut, waardoor de productie van den bodem wordt verhoogd en vergemakkelijkt (zooals Du Bus u.s. aantee- kent), dan is de theorie natuurlijk juist.

§ 2581

Oordeelwellingen over Daendels. Elout (Bijdragen tot de kennis enz p. 24): „Waar voorzigtigheid stuitte, was stoutheid doorgedrongen”. Van de Graaff schrijft 1 Juli 1817 (o.l. II, 14): „Het is niet te ontkennen dat de G.-G. Daendels den weg gebaad heeft (*voor Commissarissen-Generaal*) en dat zonder hem, bij een wijs, gematigd en voorzigtig bestuur als het tegenwoordige, de zaken zoo verre als dezelve thans zijn niet zouden zijn gevorderd”. Het oordeel van Van Soest (o.l. I, 100): „Van de zeezijde door de Engelschen ingesloten, in het binnenland met opstanden bedreigd, regeerde hij Java letterlijk als eene vesting in staat van beleg”, is niet onjuist doch op de Preanger minder toepasselijk, behalve wat den gebruikten dwang tot de verbetering van den grooten weg en den druk der transporten aangaat; overigens vormde dit gewest een bij het overige deel van het eiland eigenaardig afstekend geheel, waarop ook Schoch's algemeen oordeel (o.l. pag. 13) dat met D.'s optreden „het bestuur over Java” veranderde in „het bestuur over den Javaan” (1) kwalijk toepasselijk kan worden geacht. Overigens dient bij de

(1) Dit is een plagiaat uit eene nota van Merkus bij Van Deventer (Landelijk Stelsel II, 286): van 1814 af „is eigenlijk begonnen het bestuur, niet van Java, maar over den Javaan”.

beoordeeling van D. ook in het oog gehouden, dat reeds in 1808 de Amerikaansche handelaars uitbleven (De Roo I, 99), wat den te voren niet ongunstigen financieelen toestand zeer veranderde. Wat betreft de moeielijkheid om na te gaan welke van D.'s hervormingen alleen op het papier bestonden, is dit voorbeeld kenschetsend: toen in 1815 onregelmatigheden bij de Weeskamer aan het licht waren gekomen, verklaarde de President, een oud Compagniesdienaar, dat hij het reglement voor de Weeskamer, dat hiertegen moest waken, nooit had ingezien; de man scheen het als de natuurlijkste zaak van de wereld te beschouwen dat dit, zooals tijdens de Comp. inderdaad gewoonte was, niet nageleefd werd (zie Proc. begin Januari 1815). Goldbach schrijft 8 Maart 1812: „Wanneer ik in den Oosthoek als Landdrost kwam, vond ik bijna nog niets daargesteld van de nieuwe organisatie, door den Generaal Daendels bepaald; de onlusten die elkander afwisselde en het bovenmatige dat gedurende mijn bestier als Landdrost gevergd wierd, verboden mij, het verzuim van mijn voorgangers te herstellen”. In een ander stuk uit den Eng. tijd las ik dat de Cheribonsche organisatie van 1809 (P. XV, 474) nooit ingevoerd is. Vergelijk § 2840.

Contingenten. Een contingent (ik bedoel hier een jaarlijks op te brengen fixum, zie § 2121 noot) is door D. voor de Preanger koffiecultuur niet vastgesteld. De bedoeling schijnt eenvoudig te zijn geweest, zooveel koffie uit de Preanger te halen als men kon, met handhaving van het vroegere fixum der per gezin aan te planten en te onderhouden koffieboomen (zie § 1013 e.v.), of wel met verwaarloozing daarvan. Eerst 23 Louwmaand 1811 werd weder bepaald „dat het getal der vruchtdragende koffijboomen in het Landdrostambt der Jac. en Cherib. Preanger Regentsch. door ieder huisgezin zal moeten worden gebragt en gehouden op een duizend boomen, en dat jaarlijks door ieder huisgezin eene aanplanting zal moeten geschieden van twee honderd jonge boomen, tot het volle getal van duizend vruchtdragende boomen toe”. Reeds 28 Sept. 1808 was eene aanplanting van 200 boomen door „ieder huisgezin, hetwelk tot de koffijculture op Java zal worden geëmployeerd”, bevolen, met bijplanting van evenveel per jaar, tot een maximum van 500 vruchtdragende boomen, door elk gezin voortaan voltallig te houden; dit slaat echter niet op het gansche eiland, zooals men uit P. XV, 303 zou opmaken, maar op Java's N. O.-Kust en den Oosthoek, zooals blijkt uit Daendels, Staat, Bijl. I, Organ. Stukken, Koffijcultuur 2. Den 17 Sept. 1809 werd (na eene vroegere regeling, zie beneden) een fixum van 1.000 boomen voor „ieder huisgezin van de Prefecture der Cherib. Preanger Regentsch.” vastgesteld, te bereiken door aanplant van 250 boomen per gezin en per jaar. Knops en Van Lawick schrijven in hun rapport van 1812 betreffende de „Batavian regentships”: „All the inhabitants are employed in the coffee-culture. Each family has the charge of 1000 fruitbearing trees, and in most districts two or three times as many”. Een curieus voorbeeld van opdrijving van het fixum vindt men R. 23 Louwm. § 2583

Priangan.

50

1811: uit het Krawangsche Adiarsa aan de oostzijde der Tjitaroem was de bevolking grootendeels verhuisd naar de westzijde dier rivier, d. i. naar het Landdrostambt der Batav. Ommelanden; nu gelast D. dat „de nog overgebleven bewoonders” de koffietuinen zullen onderhouden, „waardoor het onderhoud voor elk huisgezin ruim 3.900 boomen zal bedragen, met bevrijding daarentegen van gemelde ingezetenen vooreerst van een nieuwe aanplanting”, en onder bepaling dat de bevolking der nabijgelegen landen Pasawahan en Tjikao Krawang, waar geen oude koffietuinen waren, bij den pluk zou helpen tegen genot van $\frac{1}{8}$ van den oogst; daar nu onder de tuinen van Adiarsa volgens dit besluit bijvb. ook die van Patjinan behoorden, een paal of 7 boven Tandjoengpoera, kan men nagaan hoever de bevolking van Tjikao Krawang mocht komen wandelen voor den koffiepluk. Ik noteer verder dat dit besluit P. XVI, 544 geheel verkeerd is weergegeven. Overigens zien wij in § 2729 dat in Wanajasa dezelfde oorzaken dezelfde gevolgen hadden als in Adiarsa. Men kon overigens de koffiecultuur ook opdrijven door groote sommen aan voorschotten te geven en de Hoofden te laten beloven een overeenkomstig aantal pikols te leveren. Van Rees schijnt op iets dergelijks te doelen, waar hij zegt dat vroeger „jaarlijks door de Hoofden aan de planters bevelen werden gegeven, bekend onder den naam van kikir's, strekkende om een bepaald getal pikols koffie te leveren, onder bedreiging dat hen anders een groot ongeluk zou treffen”.

§ 2584 *Aantal gezinnen.* Dat Daendels niet van plan was, veel vrijstellingen te verleen, blijkt uit het reglement voor Cheribon (P. XV, 496, 3), waarbij „alle ingezetenen dewelke niet behooren tot het inlandsch bestier, het gevolg der Sulthans en andere Hoofden (*welk gevolg vastgesteld werd*) ofte ook gestadig tot de verrigting der onderscheidene 's Lands diensten zijn afgezonderd”, verplicht worden, per gezin 500 boomen (1) te planten en te onderhouden, of wel kapas te leveren. In de Cherib. Preanger zou in de voor koffiecultuur geschikte streken „aan ieder huisgezin, zoowel aan de geestelijken en priesters als anderen, met uitzondering alleen van den Hoogenpriester, een vast getal boomen ter aanplanting worden opgelegd, geëvenredigd naar den afstand der plantagiën van hunne wooningen en van de plaatsen der aflevering, alsmede na de qualiteit der gronden”, P. XV, 631, 16. Wat dit betreft noteer ik, dat Nic. Engelhard in een brief dd. 13 Dec. 1791 aan Alting onder de vergripen van den Opziener van Krawang o. a. aanvoert dat deze acht santri's koeliwerk heeft laten verrichten. Uit Bijl. XLIV art. 22 kan intusschen misschien worden afgeleid, dat ao. 1807 zelfs weduwen niet vrij waren van de koffieteelt, grijsaards evenmin; het is in dat geval moeielijk aan te nemen dat santri's e. d. daarin toen niet participeerden; zie echter § 1631. Von Winkelmann geeft in een rapport van 16 Bloeim. 1811 (gebruikt in Daendels, Staat,

(1) De Cherib. regeling is later veranderd, | de cultuur gehandhaafd werd, het fixum op
P. XV, 968, en toen is in die regentsch. waar | 1.000 boomen bepaald.

Bijl. I, Organ. Stukken, Koffijcultuur no. 11) de volgende cijfers van „huisge-sinnen die thans bij de koffijculture geëmployeerd zijn”: regentschap Buitenzorg 2.283; Tjiandjoer 5.813; Bandoeng 4.060; P. moentjang 3.271; Soemedang 2.998; Krawang 636; Limbangan 1.918; Soekapoera 2.656; Galoeh 1.705; samen 25.340. Buitenzorg was weliswaar in Daendels' particulier eigendom overgegaan en verkocht, doch de koffieteelt was er op den ouden voet gehandhaafd (§ 2713). Den 23 Louwm. 1811 werd een gedeelte van Pamanoe-kan en Tjiasem wegens ongeschiktheid voor de koffiecultuur tot blandong-district gemaakt (zie § 2824), doch onder bepaling dat de bestaande koffie-boomen onderhouden zouden worden tot zij afstierven (1). Den 23 Bloeim. 1811 is de koffieteelt in het gansche nieuwgecreëerde Landdrostambt Krawang op dezen voet gebracht.

Aanplant. In het bericht van Von Winckelmann zijn de cijfers der § 2586 aangeplante koffieboomen aldus:

Regentschap.	1808/9	1809/10	1810/1
Buitenzorg.	262.505	447.000	463.000
Tjiandjoer	1.401.644	918.715	1.169.570
Bandoeng	665.500	1.620.200	1.042.730
Parakanmoentjang	1.040.570	1.186.800	678.621
Soemedang	538.550	918.130	702.500
Krawang	151.958	160.490	119.100
Limbangan	314.400	346.210	—
Soekapoera	1.255.200	686.300	36.800
Galoeh	1.370.000	1.351.500	522.100
Totaal.	7.000.327	7.635.345	4.734.421

Vergelijkt men deze cijfers met die, welke men P. XV, 653 vindt aan-gaande den aanplant anno 1808/9 elders op het eiland, dan blijkt dat ook tijdens Daendels de koffiecultuur buiten de Preanger en de Cheribonsche Sultanslanden weinig te beduiden had; in de Preanger bedroeg dat jaar de bijplanting ongeveer tweemaal zooveel als in de rest van Java (behalve de Cheribonsche Sultanslanden), alwaar de cultuur zoo kort geleden eigenlijk pas begonnen was (§ 891). Intusschen waren de Preangeroogsten van 1808 tot 1810 beneden dien van 1807 (zie Deel III Staat III; bij het hoogere cijfer van 1808 moet men onthouden wat *ibid.* noot I staat); 1807 was echter een bijzonder

(1) De cultuur ging hier nagenoeg te niet. Proc. 2 Febr. 1816 blijkt, dat de vrije landen Tjiasem en Pam. in 1815 slechts 47 groote pi-kols oprachten, welke zoo slecht waren dat de Pakhuismeester te Tjikao weigerde die te ontvangen.

gunstig koffiejaar geweest en D. had alle reden om over zijne oogsten tevreden te zijn. Zijne verwachtingen van de kolossale oogsten, die het eiland zou opleveren (Staat p. 49 en 121; het is eigenaardig te bespeuren dat Van den Bosch in 1815, Brief p. 2, verklaarde dat de uitbreiding, welke D. aan de cultures toedacht „meer te hopen dan te voorzien is”), zijn niet uitgekomen; ook in de Preanger en Buitenzorg is eerst in 1825 weder een oogst boven de 100.000 pikols gehaald (Spengler, o. l. pag. 30 noot 2).

§ 2587 *Leiding der cultuur.* Reeds het Charter had de oprichting van een Raad van Finantiën en Domeinen verordend, die (art. 38) onder het oppergezag van den G.-G. belast zou worden o. a. met het toezicht „over de onderscheiden cultures van de voordbrengzelen des Lands en over de ambtenaren, tot de beheering, administratie, bewaaring en aflevering van gelden, producten of andere goederen mitsgaders tot de directie over de houtbosschen geëmployeerd wordende”; die Raad zou (art. 40 der instructie voor den G.-G.) „de culture van alle de voordbrengselen van het Land in Indiën gadeslaan en daaraan alle mogelijke verbeteringen, zoowel middelrijk als onmiddelijk, toebrengen”. De instelling van dezen Raad was tot datzelfde doel opgenomen in art. 10 en 11 der instructie voor Comm.-Gen. van 27 Jan. 1806. Met het optreden echter van Koning Lodewijk, toen de administratieve colleges vervangen werden door administreerende ambtenaren, viel deze Raad buiten het program; den 28 Mei 1808 benoemde D., „de noodzakelijkheid gevoelende van een voorziening te maken in het bestier omtrent de koffij-culture”, aangezien „door de onvergeeflijkste onachtzaamheid de culture der koffij buiten eenige directie en toezicht gebleven” was, den gewezen Opziener C. von Winckelmann (1) tot Inspecteur-Generaal over de koffiecultuur, op 15.000 Rd^s. zilver per jaar, met toevoeging van een Secretaris op 150 Rd^s. zilver per maand, terwijl nog „twee Opzienders of Onder-Inspecteurs” op

(1) Uit verschillende archiefpapieren gelukte het mij de volgende biographica saam te lezen: Karel von Winckelmann, geb. te Regensburg in Beieren 1772, ging naar Indië in 1793 als Commandeur der soldaten (zie B. 28, 3, 6); werd 13 April 1804, zijnde Kapitein, op verzoek, omdat hij voortdurend ziek was en hoopte in de Bovenl. te zullen genezen, benoemd tot Boekhouder onder den Gecommitteerde; hij stond als zoodanig (d. i. als Opziener te Tjandjoer) onder Van Lawick, die om deze reden den 23 Nov. 1808, toen W. Inspecteur-Gen was geworden, verzocht als Prefect der Cherib. Preanger-Reg. verschoond te blijven van de inspecties van zijn vroegeren ondergeschikte; den 16 Oct. 1811 vroeg W. als Insp.-Gen. ontslag, na in 1809 Ridder der Kon. Orde van Holland te zijn geworden; in Nov. 1815 benoemd tot

Adjunct-Inspecteur der Koffiecultuur; werd in 1818 Inspecteur; 1819 gepensionneerd; 1827 Ass.-Resid. te Malang; 1828 weer gepensionneerd; 1829 Pakhuismeester te Karangsamboeng; 1830 Inspecteur der koffiecultuur.

Moet niet verward worden met Frans (Carel Philip) von Winckelmann van Meiningen in Saksen; deze kwam in 1787 aan de Kaap; 1792 op Ceilon; 1805 met het regiment Wurtemberg op Java; was ult^o. Dec. 1807 Luit.-Kolonel; werd 1808 Kolonel, Ridder en Inspecteur-Generaal der Houtbosschen; 14 Louwm. 1810 Brigadier; wordt 3 Febr. 1814 provisioneel Superintendent der Bosschen; was in 1815 Deputy Superint. of Teak Forests. De freule von W. die in den Eng. tijd den Ass.-Res. Van Teijlingen huwde, was vermoedelijk zijne dochter.

hetzelfde traktement zouden worden aangesteld, ondergeschikt aan den Inspecteur-Generaal; de benoeming dezer laatsten volgde 30 Mei. De instructie voor den Inspecteur-Gen. werd reeds 9 Juni 1808 gearresteerd (P. XIV, 779). Hij werd, onmiddellijk aan den G.-G. ondergeschikt, belast met „de zorg en de opperdirectie over al hetgeene deze aangelegene tak van culture aangaat, van den aanleg der plantagiën tot den inzaam der vrugt en derzelve leverantie aan 'sLands magazijnen ingesloten”; zijne werkzaamheid strekte zich uit „over het gantsche eiland Java”; hij moest eenparigheid brengen in de cultuurwijze, de betaling en de levering over het gantsche eiland, „daarbij tot rigtsnoer nemende het besluit der Hooge Indiasche Regering van den 15 Maart jongstleden (*B. 45, 23. e. v.*) over de leverantie en betaling der koffij in de Jacc. en Preanger Bovenl., welke wet bij dezen word geëxtendeerd en vastgesteld voor gantsch Java, in te voeren met het volgende jaar”; hij zou instructies ontwerpen voor de Opzieners en Regenten. In zake koffiecultuur waren het civiel bestuur en de inl. Hoofden direct aan hem ondergeschikt; hij zelf deed de voordracht ter benoeming van Opzieners, en had de bevoegdheid hen te verplaatsen. In de maand September van elk jaar moest hij een voorloopig rapport indienen van „de geprojecteerde vermeerdering der tuinen voor 't volgende jaar”, en in November of December een algemeen verslag van de koffiecultuur over het gantsche eiland; eens per jaar moest hij „eene inspectie neemen over 't geheel der koffijplantagiën door het geheele eiland Java”. Tot de „onderneming van eenige buitengewone werken ter bevordering der culture” had hij machtiging van den G.-G. te vragen, maar overigens werd hem blijkbaar zooveel mogelijk de vrije hand gelaten; hij had niet eens eene vaste standplaats. Het doel van het ambt was (art. 2) de uitbreiding der cultuur, waarom den Inspect.-Gen. ook werd voorgeschreven (art. 14) na zijne eerste inspectie eene berekening op te maken van de over 4 of 5 jaar te verwachten oogsten; hij moest zweren, het Gouv. „door geene te veel belovende doch te weinig gegronde berichten in erreur te induceren”, en den Inl. of de Hoofden niet te kort te zullen doen. Den 15 Juni 1808 erlangde hij te zijner assistentie acht Oppassers. Werd hij aldus het middelpunt der koffiecultuur, den 19 Oct. 1809 werd, bij de arresteering der instructie voor den Directeur-Generaal (P. XV, 937, 9°), aan dezen laatste de bevoegdheid verleend „om ter inzameling der producten van het eiland Java zoodanige middelen te beramen als hij ten meesten nutte zal vermenen te behooren” zonder ruggespraak met den G.-G. doch blijvende binnen de grens der door dezen vastgestelde vrachtprijzen; dit slaat blijkbaar alleen op het transport. In 1810 moet volgens het Naamboekje de Secretaris van den Inspecteur-Generaal, H. J. Domis (benoemd 28 Mei 1808), tevens tot diens Adjunct zijn aangesteld; deze erlangde 10 Slachtm. 1810 eene instructie (P. XVI, 459), welke al heel weinig om het lijf heeft. Aan gezien nu Domis pas in 1806 in Indië was gekomen als klerk en in 1808

klerk op de Secretarie was geworden, kan men licht nagaan wat diens kennis van cultuurzaken te beduiden had. Deze Domis is dezelfde die in Mei 1809 eene reis over Java deed, welke hij heeft beschreven en later in druk uitgegeven; uit die beschrijving, herhaaldelijk door mij geciteerd, zou men opmaken dat hij eerst toen de Preanger te zien kreeg; het vorige jaar was hij door Krawang en Soemedang naar Cheribon gereisd.

- § 2590 In tegenstelling tot den spoed, waarmee eene instructie voor den Inspect.-Gen. was ontworpen, heeft het vervolgens volle twee jaar geduurd eer een nieuw cultuurreglement werd gearresteerd. Dit geschiedde 15 Zomerm. 1810 (P. XVI, 224). Wanneer wij daaruit ter zijde laten de bepalingen, die beter als de instructie der Opziensers (zie § 2657) kunnen worden beschouwd, dan rest er: het voorschrift dat de Landdrosten hunne bevelen aan Regenten en Opziensers schriftelijk zullen doen toekomen (dit voorschrift is al ouder, zie Bijlage XLIV art. 2); de bepaling van art. 2 omtrent de voor de koffiecultuur afgezonderde „vaste districten, dessa's en huisgezinnen” kon moeielijk op de Preanger slaan, alwaar geen andere vorm van belasting ten bate van het Gouv. bestond. Het stelsel van Koffiegecommitteerden werd over het gansche eiland uitgebreid; zwaardere bestraffing en ontslag dezer Gecommitteerden of van minder inlandsch koffiipersoneel geschiedde alleen door den Gouv.-Gen.; hunne werkzaamheden werden omschreven (§ 1027); verhinderd moest worden, dat zij den kleinen man knevelden; volksverloop diende voorkomen door wegneming der oorzaken daartoe; verder volgden er voorschriften om de taak der inspectie te vergemakkelijken, waaronder ook de last aan de Landdrosten tot onderhoud der wegen van de „hoofdnegorijen” naar de koffietuinen; voorts eene bepaling tot wering van knoeierijen met gewicht en
- § 2591 betaling, waartegen de Opz. hadden te waken. De hoofdzaak van dit reglement blijkt: verbetering der contrôle, zoowel door uitbreiding van het inlandsche personeel als door omschrijving van ieders werkzaamheden. De positie van het inlandsch personeel (Eerste Gecomm., Gecomm. en „mindere geëmployeerden”) werd 26 Hooim. 1810 geregeld (§ 1027); de „mindere geëmployeerden” erlangden 50 à 60 Sp. matten per jaar in den vorm van rijstvelden; allen eene tegemoetkoming onafhankelijk van de opbrengst hunner koffiegelden. Wat de Preanger aangaat, is van deze tegemoetkoming of dit salaris geen sprake in Bijlage L. Het streven om speciale inlandsche beambten met de zorg voor de koffiecultuur te belasten, blijkt ook uit de benoeming van een aparten Rangga voor de koffiecultuur in Buitenzorg (§ 2718) en het besluit van 23 Bloeim. 1811, bepalende dat een „afzonderlijk inlandsch Hoofd” zou worden benoemd voor het opzicht over de koffietuinen in de Krawangsche landen, welke bij de blandong waren ingedeeld (zie § 2824), hetwelk 12 stuivers zou genieten van elke pikol uit die landen geleverde koffie; nog 12 st. zouden de „hoofden van de koffietuinen” aldaar genieten, welke regeling (daar een Regent 1 Rd. zou hebben ontvangen, waaruit hij dit personeel had

moeten betalen) een extra voordeel voor den Staat opleverde van $\frac{1}{2}$ Rd. per pikol.

Cultuur en bereiding. Hieromtrent zijn tijdens D. geenerlei nieuwe § 2592 voorschriften gegeven; vermoedelijk werden de Preangervoorschriften ook elders op Java nageleefd om de gewenschte eenparigheid daarin (P. XIV, 779, 3^o) te erlangen. Wij zagen in B. 40, 9 dat Von Winckelmann eene instructie opstelde, die nagenoeg niet verschilde van die van Rolff. Bij een besluit van 18 Mei 1808 wordt de Koffieopziener te Oenganan in verzekerde bewaring gesteld om door de Justitie te worden vervolgd wegens klachten, dat hij een tuin van 10.000 boomen, „hoewel nog jong en met volle vruchten staande”, heeft doen omkappen „en door eenen nieuwen aanplant op denzelfden grond tegens alle usantie vervangen, daar in geen 8 jaren op denzelfden grond mogt worden geplant”. Op welk voorschrift dit laatste berust, is mij niet bekend. Den 21 Louwm. 1811 bepaalde D. „dat voortaan van nieuwe koffietuinen die verwaarloosd of op slechte gronden aangelegd zijn, geene afschrijving zal worden toegestaan; maar dat zoodanige tuinen zullen moeten worden geremplaceerd door nieuwe aanplantingen van een gelijk getal boomen als in de afgekeurde tuinen”. Wanneer dus de Opziener een verkeerd stuk grond uitkoos, dan werd de bevolking de dupe.

Transport der koffie. In de gevolgde wegen kwam geene verandering; § 2593 de oostelijke regentschappen voerden echter thans (zie P. XIV, 828; XV, 516) inderdaad hunne koffie af over Karangsamboeng, waartoe het te voren maar bij uitzondering was gekomen (zie § 1062 e. v.). Volgens Van Motman's rapport van 15 Juni 1809 leverde Bandoeng deels aldaar, deels te Tjikao; vergel. B. 50, 16. Uit B. 45, 25 en een brief van Macquoid dd. 22 Juli 1812 blijkt het voortduren van het transport van Buitenz. over Lengkong. Over D.'s mislukte poging om de Tjisadane en de Slokan meer geschikt te maken voor het transport zie § 1079 en § 2308. De aandacht verdient zijn plan om de Tjitaroem en de Tjimanoeek door een kanaal te verbinden, waarop een artikel der verkoopcondities van de Krawangsche landen in het voorjaar van 1810 wijst (P. XVI, 34, 6^o); uit de verplichting, welke het Gouv. op zich neemt om te zorgen „om aan dit kanaal zoodanige leiding te geven dat hetzelfde boven de zoutpannen heenloopt”, blijkt iets van de geprojecteerde richting. R. 2 Lentem. 1811 zegt D. ter aanbeveling van zijn voorstel tot oprichting van een afzonderlijk Landdrostambt Krawang, dat daarna zal „kunnen worden ter executie gelegd de sints lang bij mij voorgenomen doorgraving van de rivier Tjimanok tot in de rivier Tjicauw, waarvan door differente inspectiën de uitvoerlijk- en de nuttigheid is gecon(*sta*)teerd” en waarmee hij den Regent van Soemedang niet kan belasten wegens den „afstand der geprojecteerde doorgraving van (*zijnc*) ordinaire verblijfplaats”. Daarop worden War- § 2594 denaar en J. C. Romswinkel op zijn voorstel in commissie benoemd „om onder mijn oppertoezicht en directie te helpen projecteeren de doorgraving van

de rivier Tjimanok tot in de rivier Tjicauw, zoowel als de organisatie van het landdrostambt Krawang". In zijn Staat, p. 60, zegt D. dat dit kanaal uit de Tjianoek „tot in de rivier van Crawang, schoon 26 uren gaans van elkander liggende, zeer gemakkelijk" gegraven kon worden en in oorlogstijd van veel nut zou zijn. De hier vermelde afstand, dus 78 paal, wijst er, naar het schijnt, op dat het kanaal zou loopen dicht langs de kust, zooals de aard van het terrein ook meebrengt; de vermelding der Tjikao moet dus eene vergissing zijn. Verder blijkt P. XV, 635 dat D. voor de Cheribonsche koffie (uit Limbangan, Soekapoera en Galoeh) naar een anderen afvoerweg heeft omgezien en wel naar de zuidkust, denklijk langs de Tjitandoevi, conform het voorstel van Van Lawick (§ 1102). Bij een schrijven van 12 Aug. 1809 zag D. echter hiervan af. Janssens bepaalde 23 Bloeim. 1811 dat de koffie uit het pas gecreëerde landdrostambt Krawang moest worden geleverd te Tjikao; dit was thans mogelijk, omdat in de vroegere Cherib. afdeelingen Kandanghaer en Indramajoe de teelt al was ingetrokken, P. XV, 968. Met den afvoer van Tjikao had de bevolking niets te maken (B. 50, 49).

§ 2595 Wat de pakhuizen aangaat, bij R. 5 Aug. 1809 gelast D. om drie pakhuizen in Pamanoekan (zie § 1601), die 10.000 bergsche pikols konden bevatten, te verplaatsen, en wel één naar Indramajoe en twee naar Karangsamboeng. Op deze laatste plaats bestond al eerder (§ 1063) een afzonderlijk Batav. pakhuis; bij R. 1 Zomerm. 1810 wordt de bouw van nog 3 pakhuizen aldaar gelast, en bij R. 16 Sprokkelm. 1811 besloten, die te Lengkong te verplaatsen naar Tanahabang, naar het schijnt omdat de geringe bevaarbaarheid der Tjisadane voortdurend last gaf. Waarom juist Tanahabang werd gekozen, ziet men in § 1092. Einde Juni 1811 was dit besluit nog niet ten uitvoer gelegd, en ook later ging de koffie nog over Lengkong; eerst Proc. 11 Nov. 1814 vernemen wij van de verplaatsing en in Oct. 1815 werd besloten het tot de pakhuizen van Lengkong behoorende land te verkoopen. Of het besluit van 3 Aug. 1809 (P. XV, 826) betreffende de oprichting van hulp-pakhuizen op het heele eiland voor de Preanger eenige verandering bracht, blijkt niet; integendeel zou men uit de publicatie Ind. Staatsbl. 3 Jan. 1819 n^o. 1, waarbij o. a. de oprichting van pakhuizen „in de onderscheidene distrikten" van dit gewest werd voorgeschreven, moeten opmaken dat er geene hulppakhuizen bestonden. B. 50, 49 ziet men dat in 1812 het transport nog even lang kon duren als vroeger; dat D.'s verbetering der wegen te dien aanzien geene verlichting bracht, blijkt in § 2796 e. v. De ouderwetsche wijze van afvoer met groote transporten duurde eveneens voort. Blijkens het rapport van Van Lawick en Van de Graaff dd. 5 Dec. 1818 voerde alleen in Tjiandjoer de kleine man zijne koffie af zooals hij verkoos; bij evengenoemd Staatsbl. gelastten Comm.-Gen. de afschaffing der „grooten transporten" en het volgen der „gewoonte in het regentschap Tjiandjoer gebruikelijk".

§ 2596 Den 17 Sept. 1809 verordende D. dat de koffie der Cherib. Preanger-

Reg. niet meer met draagbeesten zou worden afgevoerd naar Karangsamboeng maar met pedati's; in hoever dit eene „tegemoetkoming van den Inl.” was, zooals het besluit zegt, is moeielijk te begrijpen, daar de staat der wegen in die drie regentsch. geen pedatitransport toeliet (§ 2796), zoodat D. acht maanden na dit besluit moest beginnen met den aanleg te gelasten van een weg voor koffietransport uit deze streken naar P. moentjang (§ 2790). Overigens raakten de ouderwetsche pedati's nog lang niet uit de mode, zelfs niet in het Bataviasche: den 26 Jan. 1816 stelt het Town Committee te Bat. voor „in consequence of the serious injuries, occasioned to the roads in the town and neighbourhood of Bat. by the numerous buffalo carts which are at present allowed to pass them”, te verbieden dat zij komen op de „carriage roads, unless the rims of the wheels are at least three inches broad”.

Wij zagen in § 1091 dat tijdens D. het transport van af Buitenzorg door vrije karrevoerders te niet ging en men weer aan het pressen van karren toog. L. Z. Veeckens schrijft 13 Juli 1811: „Voormaals, toen de Ommel. van Bat. onder een zelve hoofd waren als de Regentschappen, was het gemaklijk met de karren voor de afvoer der koffij: de kommandant van Buitenz., die hiermeede belast was, had eenige Oppassers ter zijner dispositie, en deeze zond hij continueel in de Ommel. om karren te haalen, welke van Tjampea, Kedong Badak en andere in de omtrek leggende landerijen wierden gefourneerd”; thans moet de Landdrost der Regentsch. steeds de hulp inroepen van dien der Ommel. Macquoid zegt 22 Juli 1812 dat voor het transport van Buitenz. naar Lengkong „the usual contingent of piddaties in the Environs of Bat”. (de Ommel.) ongeveer 300 was „in former years”, d. i. tijdens D. In hun rapport van 5 Dec. 1818 schrijven Van Lawick en Van de Graaff dat dit pressen van karren „zweemt naar willekeurige handelwijze; vandaar dan ook dat die menschen zich daarover zeer bezwaard gevoelen en men niet dan door middelen van contrainte de karren kan bekomen” (d. i. door ettelijke dagen opsluiten in het blok, bij onwilligheid, waarvan ik voorbeelden vond).

Systeem der koffiebetaling. Eene eerlijke betaling van het aan den Lan- § 2597
de geleverde was reeds in 1802 door Van IJsseldijk onder de desiderata opgenoemd (Cornets de Groot, Over het beheer enz. p. 23).

Den 27 Febr. 1808 schreef Muntinghe al aan Nic. Engelhard (De Jonge XIII, 302) dat D. van plan was „over het geheele eiland” eene koffiebetaling in te voeren van 4 Rd^s. zilver de pikol van 225 r . In zijn voorstel van 14 Maart 1808 (B. 45, 2 e. v.) wijst D. 1^o op het belang der koffiecultuur; 2^o op de noodzakelijkheid om het cultuurpersoneel, de Hoofden en vooral de bevolking belang te doen hebben bij eene vermeerdering der productie; 3^o op de wenschelijkheid om, ter voorkoming van fraude, de „leverantie, betaling en administratie” te vereenvoudigen. Noodig is dus 1^o een uniform pikolgewicht bij de levering door de bevolking en de aflevering in de Bataviasche

pakhuizen, met afschaffing van overwichten; 2° ontheffing der Regenten van onkosten, zoodat hun aandeel in de koffiebetalings netto in hunne handen komt; 3° ontheffing der bevolking van lasten, welke den bloei der koffiecultuur belemmeren.

§ 2598 *Pikolgewicht.* Op D.'s voorstel wordt bij R. 15 Maart 1808 bepaald, dat de bevolking haar product blijft leveren *aan de Regenten*, doch in uniforme pikols van 225 \bar{u} ; het pikolgewicht van Tjiandjoer, Buitenz. en Tanggeran wordt dus 3 \bar{u} vermeerderd, dat der oostel. Regentsch. 25 \bar{u} vermindert. Welke verandering de nieuwe regeling bracht in Krawang, Tjiasem en Pamanoekan is niet na te gaan, omdat niet zeker bekend is in welke pikols de bevolking aldaar te voren haar product leverde (§ 1132 e. v.). En het blijft de vraag of de vermindering in de oostel. Regentsch. wel doorgevoerd is. Had men inderdaad ontduikingen willen vermijden, dan had een einde moeten worden gemaakt aan de levering aan de Regenten en aan het verschil tusschen „bergsche” en Comp^s. pikols. Van verbodsbepalingen dat de Regenten zwaardere pikols dan van 225 \bar{u} zouden ontvangen, lezen wij niet, terwijl reeds de noodzakelijkheid om te voorzien in de spillage en risico onderweg hen tot het vorderen van overwichten moest aandrijven. Van eenige zorg voor de bevolking getuigt het besl. van 15 Zomerm. 1810 (hierbeneden § 2623); wij zien echter nog in 1812 (B. 50, 47, 2) dat de bevolking werd betaald niet volgens het ingeleverde aantal pikols van 225 \bar{u} , maar volgens hoeveelheden, afgewogen met inlandsche gewichten; vergel. ook hetgeen beneden volgt (§ 2602 i. f.).

§ 2599 Heeft dus de bepaling van het uniforme door de bevolking te leveren pikolgewicht weinig waarde, de vaststelling van het uniforme door het Gouv. te ontvangen gewicht was voor de Regenten van veel belang, voor de bevolking onverschillig; de voorstelling in Daendels' Staat p. 36 dat „de aflevering door hen (*de „Javanen”*) zou geschieden bij pikols van 126 of 128 pond”, is onjuist: de bevolking had alleen te maken met pikols van 225 \bar{u} , of zoo zwaar als de Hoofden die geliefden te wegen. Voorloopig was het Gouv. pikolgewicht 126 \bar{u} , totdat de vraag naar het artikel zou verminderen, waardoor de koffie langer in de pakhuizen blijven en dus aan meer indroging onderhevig zijn zou; dan wenschte D. de pikol te brengen op 128 \bar{u} . Echter schijnt reeds in 1809 met pikols van 128 \bar{u} gerekend te zijn: de P. XV, 619 vermeldde 64.000 p. van 225 \bar{u} geven een rond cijfer als men ze omzet in p van 128 \bar{u} , niet bij omzetting in p. van 126 \bar{u} . De door het destijds nog onafhankelijke Bantam geleverde koffie bleef ingewogen met p^s. van 146 \bar{u} (P. XIV, 693) en voor de particuliere landen bleef alles op den ouden voet (§ 1121 i. f. en Deel I, 296). Bij besl. van 8 Mei 1808 werd de bergsche pikol koffie „door het gantsche rijk van Cheribon” vastgesteld op 225 \bar{u} , te betalen met 4 Rd^s. zilver; bij de Organisatie van Java (P. XV, 178, 76) van 1 Sept. 1808 werd dit ook aldaar ingevoerd. Wiranata verklaart in een Maleisch stuk van 1827 dat de bevolking van Buitenz. zoowel

tijdens D. als daarvóór per 225 ₤ kreeg 768 duiten (dus 4 Rd^s). In 1809 (P. XV, 930) werd bepaald dat op Cheribonsche koffie 2 ₤ spillage per pikol van 130 ₤ zou worden berekend ten voordeele der scheepsoverheden; hiertoe moet ongetwijfeld ook de te Karangsamboeng geleverde koffie der oostel. Regentsch. hebben behoord; op andere koffie werd hun 2% berekend. De Ad- § 2600
 ministrateurs te Bat. erlangden (P. XIV, 643) een vast traktement van 6.000 Rd^s. zilver per jaar met afschaffing van hun ambtgeld, onder bepaling dat de overwichten op koffie in hunne pakhuizen door het Gouv. zouden worden overgenomen tegen 8 Rd^s. zilver per pikol. Dit laatste wijst er toch wel op, dat men niet meende, alle geknoei op eenmaal te hebben uitgeroeid. Den 11 Aug. 1809 (P. XV, 830) volgde echter eene bepaling, dat de Administr. verantwoording zouden schuldig zijn voor de herkomst der overwichten in hunne pakhuizen, welke overwichten tevens werden verklaard ten voordeele van den Lande te zullen zijn. Iets later (P. XV, 933) erlangden zij 1% (lees vermoedelijk: 1 ₤) spillage per pikol koffie, binnen het jaar uit hunne pakhuizen afgeleverd, en 2 per pikol dat boven het jaar bleef liggen. In hoeverre Elout's woorden (Bijdr. tot de kennis van het kol. beheer p. 70), dat onder D. „overwichten en afschrijvingen van spillagie, ook daar waar geen spillagie bestond, tegen de ernstige en herhaalde bevelen in gebruik gebleven” zijn, op de koffie slaan, is mij niet bekend. Wel is het eigenaardig, dat D. op Java's N. O.-Kust minbetalingen en overwichten ten nadeele der bevolking handhaafde, doch die thans innam ten bate van het Gouv. (P. XV, 163, 17).

Onkosten. Over de denkbeelden daaromtrent vergelijkte men § 1109 e. v. § 2601
 D. achtte het noodig, ten laste van het Gouv. te brengen 1° het opslaan en afvoeren der koffie; 2° de bezoldiging van het Europ. en inl. cultuurpersoneel. Wat het eerste aangaat, dat de bevolking niet werd ontheven van de verplichting om pakhuizen te bouwen, blijkt in § 1616; daarentegen werden de Regenten thans ontlast van de korting voor transport, emballage, klerken en ordonnantiegeld, de vaste toelagen aan Opzieners en Tuiniers en de pikolgelden van Europ. en inl. personeel. De verandering is schijnbaar groot; maar aangezien vroeger deze gelden voor een groot deel niet uit de handen der Regenten kwamen doch hun door den Gecomm. werden ingehouden op de koffiebetalings, terwijl ook thans de betaling van het koffiepersoneel en het transport ten laste der koffie kwam, was zij niet in allen deele eene verlichting van de Regenten. Het verschil is vooral, dat de rekening werd vereenvoudigd en daardoor de knoeierijen beperkt, voornamelijk ook door de roycering der schulden en het verbod aan de Regenten om weer schulden te maken. Dezen verloren daarentegen (althans zoo heette het) hunne overwichten, en hun pikolgeld werd van 2 Rd^s. papier gebracht op 1 Rd. zilver.

Transportkosten. Het transport naar de groote afscheeppakhuizen te § 2602
 Lengkong, Buitenzorg, Tjikao en Karangsamboeng bleef ten laste der bevolking; de kosten van het vervoer van deze pakhuizen naar Bat. kwamen ten

laste der koffierekening. Uit een besl. van 3 Aug. 1809 (P. XV, 825), verbiedende de bevolking in hare betaling te korten ten bate van het transport uit de afscheppakhuisen naar de havenplaats, blijkt D.'s goede wil; dit betrof echter Java's N. O.-Kust. D. erkende, wat de Preanger betrof, dat de kosten „naar mate van den afstand eenig verschil moeten onderhevig blijven”, doch stelde ze „naar eene middelbare berekening” op 21 stuiver zilver per Comp^s. pikol (te noteeren is, dat hij in zijn Staat p. 36 van deze 21 st. ten onrechte 12 maakt). Naar zijne woorden te oordeelen (want waarom zou het Gouv. over zeker traject *meer* betalen dan noodig was?), is die bepaling alleen van rekenskundigen aard, tot opmaking eener begroting van onkosten, en werd hier meer, daar minder dan 21 st. per pikol betaald. Den 2 Sprockelm. 1810 werd het transportgeld van Tjikao naar Bat. per pikol van 128 ƒ bepaald op $19\frac{1}{5}$ st. zilver (lees denkelijk $19\frac{1}{2}$, evenals B. 46, 2 en bij Van Deventer, Ned. Gezag p. 126), van Buitenz. over Lengkong naar Bat. op $19\frac{1}{2}$, van Lengkong naar Bat. op 8 st.; deze beide laatste transporten werden berekend in koper. Zonderling is de vermelding in deze Resolutie (welke in P. onvolledig is weergegeven), bijna twee jaar nadat D.'s voorstellen tot hervorming der koffiebepaling tot wet waren geworden, dat tot dusver bij het koffietransport „de oude bepaling gevolgd” was en men de onkosten had betaald naar pikols van 160 ƒ , hetgeen dus schijnt in te sluiten, dat de bergsche pikols aan die afscheppakhuisen niet werden omgewogen in pikols van 128 maar van 160 ƒ ; men zou dus moeten concludeeren dat de overwichten waren blijven bestaan!

§ 2603 Overigens was D.'s verhooging der transportgelden alleen voor de transportaannemers van belang. Macquoid wijst er Proc. 4 Oct. 1812 op, dat tengevolge van de groote daling in waarde der bonken de betaling van het transport der koffie van Buitenz. naar Bat. zeer laag was geworden; de eigenaars van pedati's verdienden, wanneer zij hunne buffels alleen verhuurden, de helft meer dan wanneer zij die met de pedati en begeleiders beschikbaar stelden voor het koffietransport, waarvoor zij per pedati „little more than one Sp. dollar and 26 stivers per month” kregen. Wij zien in § 1091 dat de aannemers over dat traject gaandeweg verdwenen; zoo was 't ook met het prauwtransport van af Lengkong, dat in den Eng. tijd plaats had met gerequireerde vaartuigen der suikermolens.

Den 19 Juni 1808 bepaalde D. dat de tot nu toe bestaande betaling „in geld en procento's” aan den Resid. te Cheribon en de „pakhuis-opzienders enz.” voor de koffie der Bat. Regentsch, afgeleverd in het pakhuis te Karangsamboeng, zou vervangen worden door eene van 2 st. per pikol ten voordeele van genoemden Resident en ten laste der koffierekening.

Wat de bevolking aangaat, Van Motman noteert in zijn verslag van 15 Juni 1809 dat degenen die geen draagbeesten bezitten, hun product in de kleine pakhuisen leveren aan het Tjoetakshoofd voor 3 Rd^s. 6 st. de pikol van 225 ƒ , zoodat dus 42 st. werd gedecorteed voor het verdere vervoer

naar de groote pakhuizen. Uit B. 50, 49, 2 valt op te maken dat deze korting in Bandoeng 1 Rd. bedroeg.

De Regenten en Hoofden. D. erkende (B. 45, 4) dat dezen in de laatst- § 2604
voorgaande jaren schade hadden geleden op de koffie, niet echter door P. Engelhard's toedoen, maar tengevolge der vigeerende bepalingen. Volgens D.'s voorstel werd aan de Regenten nu een Rd. zilver toegekend per pikol van 128 G ; wij zullen beneden nagaan, in hoeverre hieraan gevolg is gegeven. In Krawang werd blijkens R. 29 Aug. 1809 door den Regent slechts 36 st. per kleine pikol genoten, althans die van Soemedang kreeg niet meer dan dat, toen Krawang beoosten de Tjitaroem onder hem werd gesteld; wanneer het hoofdgeld à 12 st. p. p. (waarover beneden) hier niet van den Rd. is afgetrokken, moet men in die geringere betaling een dier besnoeiingen zien, welke gezegde Regent zich bij die gelegenheid moest getroosten. Den 31 Maart 1809 werd de Rijksd. zilver per kleine pikol ook aan de Regenten der Cherib. Preangerl. toegekend, den 4 April 1809 eveneens aan de Regenten van Java's N. O.-Kust, en den 23 Bloeim. 1811 aan den Regent van het nieuw opgerichte Krawang, voor elke pikol, geleverd uit de landen die niet tot de blandong behoorden. Toen 30 Grasm. 1811 in de plaats van den Regent van Buitenz. twee Rangga's kwamen, werd bepaald dat de Tweede Rangga, die met de zorg voor de koffiecultuur werd belast, per pikol 12 st. zou genieten en de Tjoetakshoofden evenveel, zoodat er 24 st. overschoten; deze werden niet verdeeld, doch daaruit een fonds gevormd onder beheer van den Landdrost der Batav. Regentsch. „waaruit alle betalingen en lasten, waarin het regentsch. Buitenz. in evenredigheid tot de andere regentsch. van het Landdrostambt der Bat. Regentsch. deelen moet, zullen worden gedaan en gedragen”. Naar aanleiding dezer bepaling schrijven in Zomerm. 1811 de eigenaren der Buitenz. landen, dat hierdoor „hoegenaamd geene verligting” aan de bevolking is gebracht, behalve dat thans aan passerende militairen te Tjisaroewa niet meer levensmiddelen behoeven te worden geleverd, hetgeen aan den Kapit.-Chinees te Buitenz. is opgedragen, zoodat de bevolking nog alleen heeft te zorgen voor de levering van brandhout aldaar en de bereiding der spijzen.

Volgens de motiveering van D.'s voorstel van 14 Maart 1808, zou § 2605
„alleen” de betaling der Tjoetakshoofden, „als tot de huishouding der Regenten behorende”, uit het pikolgeld der Regenten worden gevonden; van de koffiegecommitteerden, pakhuisschrijvers en -mandoers rept hij niet, ofschoon men vroeger bij het opmaken der koffierekening wel degelijk om dit personeel placht te denken. Koeli's in de „bovenlandsche” pakhuizen moesten door den Regent worden geleverd, zegt D., omdat dit „geene uitgaven in gelde” veroorzaakte. In het door hem geformuleerde besluit echter, dat op zijn voorstel is gebaseerd, wordt ten laste der Regenten behalve de betaling der Tjoetakshoofden ook die der „andere onderhorigen” gebracht en de levering

van koeli's tot den „overvoer der koffij in de prauwen of pedatties”; dit laatste kan kwalijk slaan op het inschepen en opladen der zakken, en zal dus doelen op het besturen der prauwen van Tjikao en het begeleiden van karren van Buitenz.; de Regent moest dus het talrijke hiertoe benoodigde personeel den kost geven. Vergel. B. 50, 16 en 30.

§ 2606 Wat de Hoofden aangaat, in zijn besluit van 4 April 1809 vermeldt D. dat dezen van den Rd. per pikol 12 st. genoten. Bij besl. van 17 Lentem. 1810 wordt de verdeling dezer 12 st. aldus bepaald: de Patih erlangt 1 st.; de „twee ingebeis op de balie-bandong (1)” samen één; de schrijver en de lèngsèr elk een halven (2); deze betalingen betreffen den oogst van het heele regentsch.; de 9 andere stuivers zijn voor de leveringen per tjoetak, en wel: voor het Tjoetakshoofd 4, de twee koffiegecommitteerden 2, de „mandadoors” 2, den tjamat 1 (3). De Wilde (o. l. pag. 176) vermeldt deze regeling als nog omstreeks 1820 bestaande; „te voren werd de tweede of pepattie van het Regentschap door den Regent zelven gesalarieerd (*dit is maar gedeeltelijk juist; zie § 1175 e. v. en 2060*), dan, na (*versta: sedert*) den jare 1810 heeft ook deze op verzoek der Regenten zijn aandeel in de gemelde 12 stuivers, waardoor nu het inkomen der Districts- en mindere Hoofden, dat voor velen reeds zeer gering was, nog aanmerkelijk is verminderd en voor sommige mandooers en loera's in een geheel jaar niet boven de 3 à 4 gulden bedraagt”. Gewoonlijk, zegt hij, is de verdeling der 12 st. aldus: de Patih krijgt 2 st., het Tjoetakshoofd 4, de koffiegecommitteerde (hij noemt er maar één) 2, het troepshoofd 2; in de verdeling der resterende 2 st. schijnt hier eene fout te zijn geslopen; ik vermoed dat de bedoeling is, dat de schrijver $\frac{1}{2}$ kreeg evenals de „mandoor”, de loerah 1; voor den Regent, den Patih en het Tjoetakshoofd zijn deze inkomsten „voldoende, maar voor de § 2607 overigen zijn dezelve dikwijls onbeduidend”. Overigens begint eene berekening, door Nic. Engelhard voor zichzelf opgesteld toen hij de Buitenz. landen wenschte te koopen, aldus: „Den Tommongong van Buitenz. (*dit moet*

(1) D. i. de twee plaatsvervangers van den Patih, zie B. 50, 11 en 31, en over de balei bandong § 2408. G. E. Teisseire noemt hen 29 Herfstm. 1810 bij eene aanwijzing hoe de 12 st. verdeeld moeten worden de „2 Hoofden van de passierbaan”.

(2) G. E. Teisseire vat deze 2 halve st. samen tot 1 st. voor „den hoofdschrijver”, zoodat dus de lèngsèr een adjunct-schrijver zou wezen. De Wilde (o. l. pag. 175) noemt hem een schrijver, Steitz den schrijver van het troepshoofd. In de beantwoording der statist. vraagpunten van 1820 komt hij voor als kamponghoofd; de Stat. Beschrijv. van 1822 spreekt van „lèngser of loera” als synoniem; evenzoo Olivier,

Land- en Zeevogten I, 291. Daarentegen zegt Van Rees dat de lèngsèr in de districten de persoon is die zorgt voor de geregelde opkomst der dienstplichtigen voor het transport, in verband met de zeer afwisselende behoefte, dezelfde als de djagasatroë. Aangezien de beteekenis van dergelijke benamingen in den loop der tijden zeer veranderd is, behoeft met het bovenstaande niet noodzakelijk in strijd te wezen wat Pleyte schrijft (Verh. B. G. LVIII, 1, 67 noot) dat de in oude Soendasche verhalen „bijna altijd als toonbeeld van plichtsbetrachting” vermelde lèngsèr vermoedelijk de tegenwoordige mantri kaboeipaten is.

(3) Over den tjamat zie B. 50, 10, 1.

Soerialaga zijn, die in 1809 Adipati werd) geeft 's jaarlix uit ter oorzaake van de koffijplantage" een bedrag van 6.500 Rd^s. zilver, waarvan in contant aan den Rangga 500, den schrijver 300, dagelijksche uitgaven ongeveer 450; het restant wordt niet contant betaald, maar vertegenwoordigt de waarde der padi, genoten door: den Rangga, diens schrijver, de schrijvers aan de pakhuizen, Tjoetaks- en mindere Hoofden, koffiegecommiteerden, troeps- en kamponghoofden, boodschappers. Dit wil dus zeggen, dat de Regent de constanten zooveel mogelijk voor zich hield en het inl. personeel bezoldigde in padi; had de Regent 12 st. per pikol betaald, dan had dit op een oogst van 10.000 p^s., waarmede hier wordt gerekend, 2.500 Rd^s. bedragen en niet, zooals hier, 1.250. Engelhard rekt al dit personeel als bezoldigd „ter oorzaake van de koffijplantage", omdat het, als hij zelf kooper werd, te zijnen laste zou komen; er zijn er wellicht onder, die hij even goed ten bezware van de rijstrekening had kunnen brengen. Hoe dit zij, wanneer specifiek koffiepersoneel, zooals de gecommiteerden, in padi werd bezoldigd, dan moest, naar mij voorkomt, uitbreiding der cultuur en vermeerdering van dit personeel ook in zoover ten nadeele van de bevolking komen, dat de Regent allicht zijne ambtsvelden zou vermeerderen om dit personeel te bezoldigen, zoodat de bevolking dan niet alleen meer koffiearbeid moest verrichten maar ook meer op de sawah werken.

De Gecommitteerde over den Inlander erlangde bij R. 15 Maart 1808 § 2608 per pikol 12 st. zilver; daar dit pikols zijn van 128 R , terwijl de Gecomm. te voren per pikol van 160 of 146 R ontving $\frac{1}{2}$ Rd. papier, waarvan nog $\frac{1}{4}$ Rd. papier afgang voor ambtgeld, vermeerderden dus de wettige inkomsten van dezen ambtenaar enorm. Den 23 Bloeim. 1811 werd deze bepaling ook toepasselijk verklaard op den Landdrost van het nieuw opgerichte Krawang, wat de koffie betreft, geleverd uit de landen die niet tot de blandong behoorden; tevens werd vastgesteld dat de Landdrost der Bat. Regentsch. 12 st. zou trekken van elke pikol koffie uit Krawang, hetzij uit de blandonglanden, hetzij uit de andere. Een vast inkomen erlangde tijdens D. noch de Gecomm. noch de ambtenaar die in de Preanger in zijne plaats kwam.

De Opzieners genoten sedert 15 Maart 1808 eveneens 12 st. zilver per kleine pikol. Dit was, blijkens B. 45, 17 en § 2661, in Tjiandjoer eene verhooging van het wettige inkomen, in de oostelijke regentsch. eene vermindering; hoe hierdoor, zooals D. beweert (B. 45, 17), de ijver der Opz. scherper werd geprikkeld door hun streven om bij overplaatsing eene vermeerdering van inkomsten te erlangen, is niet te begrijpen, daar reeds te voren de eene opzienersplaats in pecuniele voordeelen ten zeerste van de andere verschildte. Bij het reglement voor de Cherib. Preangerl. van 31 Maart 1809 werd bepaald (P. XV, 630), dat de beide Opz. van Limbangan en Soekapoera elk 2.000 Rd^s. traktement zouden genieten, die van Galoeh 1.500, totdat zij zelve in stede daarvan zouden verkiesen 12 st. te ontvangen per pikol koffie uit hunne

afdeelingen; uit B. 46, 3, 3 zou ik opmaken dat deze verandering voor dien van Limbangan intrad in 1810. Den 21 Sprokkelm. 1811 is bepaald, dat ook de Boschganger van Pamanoe kan, die belast was met het toezicht op de aldaar nog aanwezige koffiëboomen (§ 2585 i. f.; 2824), 12 st. zou ontvangen per pikol van 126 of 128 w ; dit is bevestigd 23 Bloeim. 1811.

Over de verandering, die Janssens bracht in het systeem der bezoldiging van de Opz. zie § 2662.

§ 2609 *De Pakhuismeesters.* Bij besluit van 4 Febr. 1809 werd de pakhuismeester te Karangsamboeng tevens belast met de geheele betaling der aldaar geleverd wordende koffië en het opzicht over de pakhuizen te Indramajoe; hij kreeg rang van Kapitein en als pikolgeld 6 st. zilver voor de ontvangst en 10 st. zilver voor den afscheep naar Indramajoe (P. XV, 516 ver- toont hier de onzinnige opgave: 6 en 10 Rijksdaalders), waaruit hij echter een pakhuismeester te Indramajoe moest bezoldigen. Uit B. 46, 2 ziet men dat de 10 st. werden geboekt als transportkosten. Dit bracht dus (zie § 1185) deze verandering, dat de Cheribonsche pakhuismeester te Karangsamboeng verviel; de Resident van Cher. had voortaan met de koffiëlevering aldaar niet te maken. Van Lawick en Van de Graaff zeggen in hun rapport van 5 Dec. 1818 dat voor het vervoer van Karangsamboeng tot Indramajoe in rekening wordt gebracht 12 st. per 128 pond, dat echter de pakhuismeester „volgens aloud gebruik” maar 15 st. betaalt per 225 pond, d. i. $8\frac{1}{2}$ per 128 pond, en de rest voor zich houdt.

Den 4 Febr. 1809 werd tevens de betrekking van pakhuismeester en koffiëbetaler te Tjikao vereenigd met die van Opziener van Krawang. Bij R. 2 Sprokkelm. 1810 werd zijn pikolgeld als betaalmester verminderd tot 4 st. zilver, ook over den afgeloopen oogst; als Opz. van Krawang genoot hij, zegt de Resol., wanneer dit regentsch. maar 1.600 pikols leverde, 400 Rd^s, en als „alleenafvoerder” der koffië maakte hij een 800 Rd^s; zijne verdere inkomsten zouden, bij een afscheep van 15.000 pikols, bedragen 1.250 Rd^s, dus totaal 2.450, waardoor hij zou zijn „gelijkgesteld met een der eerste Op-
§ 2610 zienders”. Overigens werd hij door de nieuwe regeling zeer benadeeld. Eene opgave van dezen pakhuismeester zelven, dd. 30 Sept. 1816, zegt dat „sedert onheuglijke tijden” (het geheugen gaat in de tropen achteruit) 6 st. per pikol van 128 w zijn deel zijn; verder als zoutpakhuismeester 60 Java Rop. p. m.; voor het transport van een kleine pikol koffië naar Bat. (de prauwen zijn zijn eigendom) $19\frac{1}{5}$ st., waarvan $\frac{2}{3}$ voor de prauwvoerders is (1); voor op- voer van zout van Pakis naar Tjikao 12 Jav. Rop. 3 st. per kojan, waarvan

(1) In bovengeciteerd rapport van 5 Dec. 1818 heet het dat de pakhuismeester te Tjikao, als eigenaar van alle koffiëprauwen, deze verhuurt voor slechts $\frac{1}{3}$ van de door het Gouv.

betaalde vracht. Commiss.-Gen. verbieden daarop bij besl. van 3 Jan. 1819 n^o. 1 o. a. dat voor den afvoer van Tjikao zijne prauwen worden gebruikt.

weder $\frac{2}{3}$ voor de prauwvoerders. Uit Proc. 28 Maart 1812 blijkt, dat toenmaals (denkelijk naar gissing) de pakhuismeester te Karangsamboeng genoot 4.500 Rd^s. zilver per jaar, waarvan 1.500 afging voor dien te Indramajoe; die te Tjikao 2.000 Rd^s.

Den 11 Febr. 1809 werd besloten tot de aanstelling van een betaalmeester der door Tjiandjoer en Buitenz. geleverde koffie, met rang van Kapitein en 3 st. zilver per kleine pikol. Hiermee verviel, ook in verband met de opheffing van het fortje te Buitenz., de betaling door den Postcommandant. Den 20 Juli 1809 werd tot „uitbetaler der koffij” te Buitenz. benoemd een Kapitein Aide-de-Camp, die tevens zijn rang en traktement behield en in functie is gebleven tot D.'s vertrek. In B. 46, 1 wordt deze officier in 1810 ten onrechte voorgesteld als pakhuismeester, ofschoon hij dat wel tevens geweest zal zijn. Blijkens het Naamboekje was hij in dat jaar Luit.-Kolonel en Plaatselijk Command. te Buitenz. Janssens belastte wederom een apart persoon met het betalen der koffie aldaar.

De bevolking. Dat reeds Van Overstraten een systeem had voorgestaan, § 2611 waarbij den Inl. niets op de koffie zou worden gekort, zagen wij in § 1005. Ook D. erkende de „noodzakelijkheid om den gemeenen Javaan door zijne eigene belangens aan de cultuure te verbinden” en bepaalde daarom dat hij zou ontvangen 4 Rd^s. zilver per pikol van 225 \mathfrak{r} , terwijl hij tot dusver dezelfde betaling heette te genieten in de voornaamste koffieleverende regentsch. (§ 1142 e. v.) voor pikols van verschillend gewicht (1). In Cherib. ontving tot dusver de planter 4 Rd^s. zilver of duiten per pikol van 250 \mathfrak{r} (P. XIV, 162, 10; zie echter *ibid.* 12); bij het reglement van 2 Febr. 1809 (P. XV, 496, 3) werd de betaling van 4 Rd^s. zilver per 225 \mathfrak{r} ook hier ingevoerd, bij dat van 31 Maart 1809 (P. XV, 632, 16) eveneens in de Cherib. Preangerlanden.

Het was echter een kwaad voortteeken dat D. terstond aan den Minister schreef (De Jonge XIII, 311) dat „de koffij *evenals voorheen* aan den gemeenen Javaan als planter zal worden betaald met Rd^s. 4 zilvergeld per pikol”, en dat hij herhaaldelijk (B. 45, 3; 6; 8) de zorg roemde, die sedert de tweede benoeming van P. Engelhard tot Gecomm. was gedragen voor de richtige betaling van den kleinen man; vermoedelijk was deze lof een uitvloeisel van D.'s toenmaligen omgang met Siberg, den beschermer van genoemden Gecomm. Al dadelijk valt op te merken, dat wanneer de bevolking 4 Rd^s. zilver voor 225 \mathfrak{r} ontvangt, d. i. 2 Rd^s. 11½ st. per pikol van 126 \mathfrak{r} , en bovendien voor onkosten 1 Rd. 45 st. wordt betaald, de kostprijs per pikol 4 Rd^s. 8½ st. wordt, terwijl D. in zijn bij R. 15 Maart 1808 behandeld voorstel „bij wijze van eene calculatieve berekening” 4 Rd^s. zilver p. pikol van 126 \mathfrak{r} aanneemt en dan nog per 2 pikol een „batig saldo” van $1\frac{1}{31}$ Rd. beweerde

(1) Hoe weinig verandering D. feitelijk in | hierboven § 2599 meedeelt.
de betaling bracht, bleek uit hetgeen Wiranata |
Priangan.

over te houden, voor welk laatste bedrag (omdat niet te begrijpen is, hoe hij aan eene deeling door 31 zou komen) te lezen zal zijn 1.31 Rd., d. i. 1 Rd. 31 st. Hij rekende dus op een overschot van $39\frac{1}{2}$ st. per pikol, en daar hij zijne onkosten blijkbaar noch kon noch wilde inkrimpen (over de betaling aan de bevolking loopt hij vrij vluchtig heen), zou men zeggen dat hij aan den planter niet 2 Rd^s. $11\frac{1}{2}$ st. per pikol van 126 ₤ kon betalen, maar slechts 1 Rd. 20 st., d. i. per pikol van 225 ₤ niet 4 Rd^s. zilver maar 2 Rd^s. $25\frac{1}{2}$ st. Dit kon, door de bevolking niet in zilver maar in minderwaardige munt, berekend tegen de nominale waarde, te betalen; zij zou dan toch 4 Rd^s. § 2612 krijgen — nominaal. Het is daarom jammer dat de becijferingen, die aan onze Bijlage XLV toegevoegd moeten zijn geweest, niet meer te vinden zijn. Wanneer D. verzekert (ibid. § 18 i. f.) dat bij daling van het agio het bovenvermelde batig saldo per pikol nog grooter zal worden, dan volgt daaruit alleen dat het gedeelte der koffiebetalings hetwelk per se in zilver zou zijn, bijvb. de pikolgelden der Europ. ambtenaren, alsdan goedkoper te bekomen zou wezen door inwisseling tegen papier.

In zijne Hist. of Java (1817, I, 130) zegt Raffles, dat door D. werd bepaald „that the cultivators should receive on delivery at the storehouses *three rixdollars copper* for each mountain pikul of 225 pounds”. Dit schijnt te slaan op levering in de kleine pakhuizen (met 1 Rd. korting, zie hierboven § 2603) en op betaling in bonken. Intusschen kan het zijn dat Raffles deze onjuistheid debiteerde om voor zijne eigene tekortkomingen een antecedent te hebben. Wat de Regenten aangaat, op denzelfden 15 Maart 1808 waarop hun 1 Rd zilver wordt toegelegd, machtigt de Regeer. Tency om hun $\frac{1}{2}$ Rd. zilver per pikol voor te schieten op den getaxeerden koffieoogst, „berekend in papieren van credit met de (*officieele*) agio van 45%” (1). Overigens is uit de Resolutiën niet met zekerheid op te maken, op welke wijze de oogst van 1808 is betaald. De toegestane bedragen (R. 12 April, 22 Juli, 23 Aug., 16 Sept., 20 Dec. 1808; 31 Jan. 1809) zijn steeds of in zilver of in papier met agiovergoeding en een zeer gering bedrag in koper voor transportkosten.

§ 2613 Wat den oogst van 1809 aangaat, op de begroting voor dat jaar (P. XV, 619; de cijfers staan aldus in de origineele Resolutie; de bijlagen ontbreken helaas) wordt ter betaling van 64.000 pikol koffie van 225 ₤ uitgetrokken een bedrag van 192.000 Rd^s. papier, 57.142 $\frac{1}{2}$ Rd^s. koper, 327.427 $\frac{1}{2}$ Rd^s. zilver. Per bergsche pikol komt dus precies 3 Rd^s. papier, en daar de kleine man de eenige was die met bergsche pikols te maken had, schijnt onomstootelijk te blijken dat dit heele bedrag aan papier voor hem was bestemd.

(1) Hoe weinig D. er wezenlijk om gaf, of de Regenten kregen wat hun toekwam, blijkt | in § 1150 i. f.

De vraag is nu: werd hem dit papier betaald met agioberekening, ja dan neen? Het bedrag van het agio gedurende D.'s bestuur ziet men P. XIV, 483; XVI, 419. In 1808 werd het officieel op 45% gehouden; in het laatste van dat jaar begon de Regeer. de schommelingen der markt in aanmerking te nemen, zoodat in Juni 1809 het officieele agio reeds 100% was; hierop is het blijven staan. Dit bedrag van 100% was echter in 1810 herhaaldelijk meer dan 80% beneden het agio in den handel; vergel. § 2833. Toen Daendels Java verliet, schrijft anno 1815 N. Engelhard in een particulieren brief, stond 100 Rd^s. zilver gelijk met 320 à 325 Rd^s. papier, op Java's N.O.-Kust met 340 à 350. Toch zegt Bauer in een stuk van 9 Nov. 1811 dat „in de laatste jaren” de koffiebetalings heeft plaats gehad „gedeeltelijk in zilvermunt, gedeeltelijk in kopermunt en papieren van credit — de laatste met een agio van 90 pr. ct.”, derhalve nog beneden het veel te lage officieele agio.

Rekenen wij nu met dit agio van 90%. Voor 64.000 bergsche pikol § 2614 à 4 Rd^s. zilver zou noodig zijn 256.000 Rd^s. zilver of 486.400 Rd. papier. Er worden betaald 192.000 Rd^s. papier, dus in plaats van de resteerende 294.400 Rd^s. papier is zilver betaald met 90 % agio, d.i. 154.947 Rd^s. zilver aan de bevolking. Zet men nu de 64.000 bergsche pikols om in 112.500 p. van 128 fr en berekent men hierop 1 Rd. zilver voor den Regent, $\frac{1}{4}$ voor den Prefect, $\frac{1}{4}$ voor den Opziener, dan wordt dit 168.750 Rd^s. zilver, zoodat dus de bevolking en deze drie ambtenaren hebben ontvangen 192.000 Rd^s. papier en 323.697 Rd^s. zilver, d.i. dus het heele bedrag aan papier en zilver dat op de begrooting voorkwam. Derhalve zouden dan uit het koper, plus minus 24 stuiver per kleine pikol, al de verdere onkosten moeten worden gevonden, terwijl reeds het transport méér kostte. Het blijkt dus, dat men in elk geval de begrooting zou hebben moeten overschrijden, tengevolge van de rijzing van het agio in den loop van 1809. De Regenten erlangden R. 11 April 1809 wederom een voorschot van $\frac{1}{2}$ Rd. zilver per pikol van den getaxeerden oogst, te voldoen in papier met het loopende agio.

Bepalen wij ons wat 1808 en 1809 betreft tot gissingen, omtrent 1810 § 2615 hebben wij zekerheid. Den 29 Juni 1811 schrijft namelijk de Hoofdadministrateur: „Volgens besluit der Hoge Regering van den 15^e Maart 1808 moet de betaling (*der koffie van de Batav. Regentsch.*) overal geschieden met vier Rd^s. zilvergeld de picol, dog is dit speciaal uit hoofde van gebrek aan zilvergeld niet opgevolgd; in anno pasato (*is*) op last van de G. G. Daendels de betaling geweest als volgd: te Buitenz. geheel in koper met 90 percent agio (1); te Tjicauw half in zilver en half in koper met 90 percent agio; te

(1) Zie Rijlage XLVI. Over het agio op bonken vergel. § 1202. Het vergeefsche streven van D. om het papier à pari met koper te houden blijkt o. a. P. XV, 874 e. v.; 918; 1047; XVI, 509; op deze laatste plaats wordt bij besl. van

3 Winterm. 1810 over heel Java de doodstraf gesteld op het berekenen van agioverschil bij wisseling van papier tegen bonken. Den 20 Aug. 1811 schrijft Janssens aan den Resid. te Cheribon dat „het papiergeld alomme met het ko-

Karansambong geheel in zilvergeld"; daardoor kregen de leveranciers van Tjiandjoer en Buitenz. „Rd^s. 7.28 aan koopergeld voor de picol", hetgeen 50 % minder was dan de betaling te Karangsamboeng; aan de kleine pakhuizen is het, wegens de geringe hoeveelheden die ieder inlevert, haast niet doenlijk om in zilver te betalen (1). Waaraan deze grove willekeur in de betaling moet worden toegeschreven, is niet na te gaan; men kan alleen constateeren dat eene dergelijke willekeur ook in andere gevallen voorkwam (2). Bij de geringe geneigdheid van den Inl. om bonken aan te nemen (zie § 1199) moet de betaling echter nog nadeeliger zijn geweest. Soms waren er zelfs bijna geene bonken voorhanden (P. XV, 570; 571), hetgeen werd toegeschreven aan uitvoer naar plaatsen waar de koers beter was (P. XV, 848). Wij zagen in § 2612 en § 2614 i. f. dat de Regenten voorschotten kregen in papier. Bij eene marginale beschikking van 21 Aug. 1811 zegt de Regeer. dat „de Regenten van de Bataviasche Regentsch." hunne „koffijgelden half in Bataviasch creditpapier" ontvangen (naar het schijnt, als vaste regel).

§ 2616

In 1811 werden de verhoudingen nog veel ongunstiger; den 2 Aug. van dat jaar zegt L. Z. Veeckens dat er te Buitenz. in den loop van dit jaar zulk een gebrek aan kopergeld is ontstaan, dat reeds in April de arbeiders aldaar in papier moesten worden betaald. De betaling van den koffieoogst moest echter nog grotendeels geschieden, toen de kolonie in de handen der Engelschen viel. Proc. 28 Maart 1812 wordt nu besloten voor den Preanger-oogst van 1811 beschikbaar te stellen 50.000 Sp. matten en 120.000 Rd^s. papier. Hierbij wordt de betalingsregeling van R. 15 Maart 1808 opgehaald (P. XIV, 641, art. 1; 10 — 13; 15) en gehandhaafd; overwogen wordt „that on the establishment of the above regulations for the payment of the coffee it was calculated (*beter zou zijn: de schijn werd aangenomen*) that the state of the colony would always afford sufficient funds for the payment being made in silver, but that during the late years the distress for specie has been so great as to compel the Government to have recourse to copper lumps and depreciated paper currency, by which the payment of such part of the crop of 1811 as was delivered previous to the establishment of the British Government was reduced to a rate, when compared to silver, not exceeding 1½ Sp. dollar the (*kleine*) picul, instead of 4 Rixdollars as originally intended".

per gelijk staat"; den 28 Aug. 1811 deze Resident dat 4 Rd^s. zilver gelijk staan met 8 Rd^s. koper. In 1812 vind ik dat te Batavia 1 Rd. bonken gelijk is aan 2 Rd^s. papier. In 1812 en volgende jaren stond 1 Sp. mat zilver veelal gelijk met 5 Rd^s. bonken, d.i. ongeveer als 1 tot 4, soms echter als 1:6 of 6½.

(1) Dat mocht trouwens niet, want bij een schrijven van 22 Grasm. 1811 wordt iemand ter verantwoording geroepen, omdat hij het vorige

jaar koffie aan de kleine pakhuizen in de Preanger heeft ingenomen tegen ¾ in zilver in plaats van, zooals voorgeschreven was, de helft in zilver.

(2) Zoo ziet men P. XVI, 562 eene betaling van soldijen in koper met bijpassing van het verschil tusschen papier (dat met koper gelijk heette te staan) en zilver; maar *ibid.* p. 430 wordt het papier met het officieele verschil van 100 % gelijkgesteld aan koper met 50 %.

Besloten wordt nu dat de betaling van den kleinen man, „instead of being as of late entirely in copper lumps and paper with an agio of 90 percent”, zal geschieden voor de helft in zilver of duiten (1), voor $\frac{1}{4}$ in bonken en $\frac{1}{4}$ papier met agiovergoeding; verder „that the one Rixdollar per picul allowed to the Regents be paid in paper with an agio of 100 percent, instead of being paid at par, as would have been the case, had the payment been made by the former Government”; latere oogsten zullen worden betaald geheel in zilver of duiten, „which under all circumstances have kept at par with silver”. Wij hebben reeds kunnen zien hoe onjuist deze voorstelling is. Mogelijk was § 2617 in het noodjaar 1811 de betaling zoo gering als hier wordt beweerd, maar in 1810 was dit geenszins het geval; en wat het nu toegekende agio betreft, dit was zoo ver beneden het reële, dat haast evengoed het papier à pari gerekend had kunnen worden. Proc. 13 Aug. 1813 zegt Macquoid dat uit „a memorandum from the Accountant General” (Bauer, die tijdens D. president der Rekenkamer was geweest) gebleken is „that in the month of July 1811, but a few days previous to the capture of the island (*het zou zaak zijn hier te preciseeren; immers de geheel onverwachte komst der Eng. vloot veroorzaakte eene plotselinge geweldige daling van het papier*) the sum of 120.000 R. Drs (*rijksdaalders*) Batavia credit paper was paid to them (*de Preanger-Regenten*) in advance for the crop of 1811 — 12 I am aware that it was in the intention of the former Government to bring it (*die 120.000 Rd^s.*) to account at the rate of 100%; I trust however it will not be deemed presumption in me to remark that, as the credit paper was in fact at 6 and $6\frac{1}{2}$ (*Rijksd.*) per Spanish dollar (*als gezegd, dit hangt geheel af van den datum*) when the above sum was advanced to the Regents, it would, I conceive, be a very great hardship, not to say injustice, to them if they were charged with it at a higher rate”. Het blijkt niet dat van deze klacht notitie werd genomen; ja, de betaling werd nog minder.

Immers 8 Juni 1814 zegt dezelfde Macquoid dat bij de afrekening in § 2618 1813 de Regenten der Preanger niet veel lust betoonden om hun Rd. per pikol te ontvangen in papier; thans staat het papier veel lager dan toen, en zij zullen ontevreden zijn „if they are paid in paper at par”, reden waarom hij vergunning verzoekt om hen te betalen half in duiten, half in papier „with an agio”. Bij de beschikking der Regeer. dd. 7 Juli 1814 op de in dit schrijven vervatte zaken wordt o. a. wel bepaald dat Macquoid 150.000 Sp in duiten ontvangen zal, maar van gemelde klacht geen woord; denkelijk werd het verzoek afgeslagen. De bedoelde duiten waren naar alle waarschijnlijkheid

(1) Zoo wordt ook P. XV, 44 zekere betaling toegestaan „in zilver of duiten”. Couperus schrijft 18 Sept. 1811 dat de bevolking in het Buitenz. veel liever duiten ontvangt dan zilver. Een rapport van 1825 verzekert dat de duiten

tijdens D. opgeld deden, omdat zij noodig waren ter betaling van de talrijke ambachtstieden en daglooners. Bij Van Deventer (Nederl. Gezag p. CLX) schijnt te blijken dat in 1815 de duiten 15% hooger stonden dan zilver.

bestemd voor den kleinen man, die gaandeweg geheel in duiten werd betaald. Wat Hardy in 1816 schrijft in zijn rapport over de residentie Buitenz. onder het Britsch bestuur (Van Deventer, Nederl. Gezag p. 183), dat Macquoid „kopere munt” naar boven zond „niettegenstaande hij zilver van het Gouv. daartoe bekomt”, houd ik voor eene onwaarheid ten nadeele van gezegden Resident, zijn vroegeren chef, met wien hij in onmin was geraakt. Even onwaar is de verzekering van den Regent van Bandoeng in 1812 dat hij te voren werd betaald in zilver (B. 50, 28), en eene rekening in verband met de overname in 1816, waarbij wordt ondersteld dat de Regent zoowel als de planter geheel in zilver wordt betaald. Wij hooren in den Eng. tijd al maar weer van duitenzendingen voor de Preangerkoffie. Zoo schrijft Macquoid 29 Febr. 1816: „On closing the coffee accounts of this year there will be a balance of upwards of J^a. R^s. 300.000 in copper duits in my hands”; 26 Oct. 1816 vermeldt de afgetreden Britsche Regeer. dat bij voorschotten op Preangerkoffie „the copper duits are issued at par”. Dat Raffles althans in zijne laatste jaren de koffie aan den kleinen man betaalde in koper, blijkt ook uit Van Motman's opgave van 25 Oct. 1816 (Van Deventer, Nederl. Gezag p. 126): per 128 ₤ krijgt hij 3 Java Rop. (à 30 st.) in koper, d. i. per 225 ₤ 4 Rd^s. koper; uitdrukkelijk verzekert Van Motman echter dat de Regent zijn Rd. ontving in zilver, evenals ook de particuliere landheeren werden betaald, terwijl „de Inlander der Regentsch. gansch in kopergeld word uitbetaald”.

§ 2619 De onbillijkheid waarmee de bevolking steeds werd behandeld, is te grooter, omdat D. uitdrukkelijk (P. XV, 521) aan het Europeesche personeel in de Preanger, in tegenstelling tot dat te Batavia, betaling in zilver waarborgde. De beteekenis der bewoordingen van dit besluit blijkt o.a. P. XVI, 427. Overigens zijn de gevallen zeer talrijk, waarbij tijdens D. betalingen uit 's Lands kas worden toegestaan of in zilver of in papier met agiovergoeding, bijvb. ter bezoldiging van ambtenaren; zie o. a. P. XV, 460; 521; 603; 663; 667; 998; 1006; 1065; XVI, 117; 149; 427; 511; 528; 603. Wanneer 28 Febr. 1809 (P. XV, 533) bepaald wordt dat allerlei minder personeel in plaats van in koper zal worden betaald in papier, zonder dat van agio wordt gesproken, dan is dit te verklaren als eene poging om het papier à pari met koper te houden, dus als een noodmaatregel; een dergelijken ten opzichte der pachters vindt men P. XV, 570, zie ook ib. 601. Nahuijs zegt (Beschouwingen p. 119) dat de ambtenaren anno 1807 op hunne traktementen

§ 2620 60% verloren, en dat het later nog erger werd. Uit eene kasrekening der Prefectuur van de Cherib. Preanger-Reg. over 1809 blijkt, dat het traktement van den Prefect werd betaald in papier met 100% agio, zijn pikolgeld, evenals ook dat der Opz., half in zilver, half in papier met 100% agio, dat van den Regent geheel in zilver. Van Rees wijst er in zijn Preangerrapport van 1867 op, dat de 4×48×4 of 768 duiten per bergsche pikol, waarop de bevolking

bij betaling in koper recht had (1), door de aanneming van den standpenning ad 120 duiten (publicatie dd. 14 Jan. 1817 Staatsbl. n^o. 4) werden gereduceerd tot 6 gulden en 48 duiten. Deze betaling wordt dan ook als gebruikelijk vermeld in het rapport van Van Lawick en Van de Graaff dd. 5 Dec. 1818, volgens hetwelk ook de Regenten per 128 ₧ maar 1 gulden 18 st. ontvingen (dus eveneens in duiten betaald werden), waarvan 12 st. afgingen voor de Hoofden. Deze prijs van 6 gulden 12 st. wordt ook omstreeks 1825 vermeld (Oosterling 1835, I, 414; vergel. Van Soest o.l. III, 319; de opgave aldaar I, 128 dat Commissarissen-Generaal voor de Preangerkoffie een prijs bepaalden van f 242 per 125 pond schijnt onjuist; Van Rees zegt dat sedert 1826 aan de kleine pakhuizen maar f 2.91 werd betaald per pikol van 125 pond (2). In het zoo belangrijke koffierapport over de Preanger in Handel. der Stat.-Gen. 1870/1 p. 2772 leest men dan ook dat de betaling in den tijd der Compagnie „veel meer dan tegenwoordig” bedroeg; in Soekapoera bijvb. was in de laatste 15 jaar gemiddeld aan elk gezin per jaar voldaan.... 43 duiten (ib. p. 2925).

Wijze van betaling. D. schrijft in zijn Staat p. 35 dat door hem is § 2621 „bepaald dat de koffij voortaan aan de Javanen als planters onmiddellijk zou voldaan worden”. Dit geeft den indruk alsof hij eene belangrijke hervorming had tot stand gebracht, te meer omdat hij er aan toevoegt: „Het gevolg dezer inrigting was, dat de Javaan betaling voor zijne producten bekwam”. Tevergeefs vraagt men zich echter af, waarin die fameuse hervorming eigenlijk bestond, want van verandering in de wijze van betaling blijkt al heel weinig.

Het verstrekken van voorschotten op aanstaande levering van koffie bleef bestaan. Wij zagen hierboven (§ 2612) dat Tency den 15 Maart 1808 werd gemachtigd, aan de Regenten een voorschot te geven op de a. s. levering, en aangezien dit, zoo vroeg in het jaar, niet terstond noodig kon wezen om verstrekkingen aan de bevolking te doen, teneinde bijvb. het transport naar de afscheppakhuizen mogelijk te maken, concludeer ik, dat D. op de bestaande wijze doorging met vooruitverstrekingen aan de Regenten om bij de afrekening goede sier te maken. Den 20 Maart 1808 schrijft D. dan ook aan den Minister (De Jonge XIII, 310) dat de Regenten „onlangs tot het houden hunner afrekening met den Gecomm. allen ter dezer hoofdplaats aanwezig waren”. Bij die gelegenheid zullen hun de pas aangenomen hervormingen zijn uiteengezet, en had de scène plaats welke wij in § 1868 vermelden. Uit D.'s voorstel (B. 45, 19) blijkt voldoende, dat hij niet van plan was, aan die jaarlijksche afrekening een eind te maken. Wanneer de Regenten 11 April 1809 wederom eene groote vooruitverstreking ontvangen, zal dit

(1) Vergelijk § 2599.

(2) De koffie van Soekaboemi werd in 1822 aan den landheer betaald met 6 Rd^s. per pikol van 140 ₧, d. i. in duiten 9 gulden en 18 stui-

ver, terwijl in 1816 nog 4 Sp. 24 st. werd betaald. Mijne voorstelling van De Wilde's winsten I, 296 moet onjuist zijn.

wel tot datzelfde doel zijn geweest; het is echter niet mogelijk uit de Resolutiën na te gaan hoe in 1809 en volgende jaren de koffiebetalings plaats had, § 2622 omdat de Raad daar niet langer in werd gekend. Ook onder het Britsch bestuur bleef de gewoonte bestaan om voorschot op de Preangerkoffie te geven. Uit het driemaandelijksch rapport over einde 1815 in de Proc. van April 1816 blijkt, dat 200.000 Rop. waren voorgeschoten op den a. s. oogst, en men bespeurt Proc. 14 Mei 1816 zelfs, dat het door het Gouv. aan de Preanger-Regenten geleverde opium werd verrekend met de koffiebetalings. Of op de voorschotten interest werd berekend, is niet na te gaan, maar dunkt mij wel waarschijnlijk.

De jaarlijksche afrekening bleef dus, als gezegd, in gebruik. Wij zien in § 2672 dat de Commissie, te welker overstaan zij plaats had, in de private rekeningen met de Regenten geene inzage had; en ofschoon de jaarrekening ongetwijfeld was vereenvoudigd, zij moet aan den anderen kant meer gecompliceerd geworden zijn door de uitgaven, welke de Regenten zich voor de nieuwe inrichtingen zooals voor de posterijen, de djajangsekars e. d. moesten getroosten. Uit de woorden van Tency Proc. 28 Maart 1812 dat de Opziens en Pakhuism. „have never been paid monthly but always yearly after the delivery of the coffee”, volgt, dat ook dezen moesten wachten op de jaarrekening. Onder het Britsch bestuur schijnt de jaarrekening even geregeld gehouden. Proc. 13 Maart 1815 vermeldt Macquoid dat, sedert hij Resident is, de Regenten tweemaal door hem zijn bijeengeroepen om met de Opz. en Pakhuismeesters de koffierekening af te sluiten. Proc. 22 Maart 1815 wordt hij gemachtigd „to give a public entertainment annually to the Regents on account of Government when the coffee accounts are adjusted”. Curieus is dat Proc. 13 Maart 1815 door eene Commissie, waarvan Bauer lid is, wordt verklaard: „It appears from the report of the Accountant that many of the Regents (*der Preanger*) were in debt to the Government on their balance at the last settlement. The annual settlement being now in progress, it may be advisable that the Resident be desired to close all pecuniary concerns with the Regents on that occasion”. Dus waarlijk al weer het oude liedje der regentenschulden! C. S. W. van Hogendorp, die tijdens Van der Capellen Resident van Buitenz. was, schrijft (Beschouwing p 423): „Ik ben er (*in de Preanger*) tegenwoordig geweest bij de jaarlijksche afrekeningen van de koffijleveringen, welke met eenige plegtigheid ten overstaan eener commissie van de Rekenkamer plaats hebben”; zoo had zij 15 Jan. 1823 plaats te Bandoeng. In 1867 schrijft Van Rees dat „nog steeds groote sommen ter nadere verrekening” aan de Preanger-Regenten worden vooruitverstrekt.

§ 2623 De voornaamste verbetering, welke D. aanbracht in de koffiebetalings, was eerstens de royeering der regentenschulden, wellicht als gevolg van art. 24 zijner instructie (P. XIV, 380), waarbij hem werd gelast „te zorgen dat zijne administratie van de vorige administratie worde afgescheiden, ten einde

voor te komen dat geene der misbruiken, die in dezelve zijn ingeslopen, aan hem worde geïmputeerd", een voorschrift dat volkomen strookte met zijn eigen inzichten (zie P. XIV, 549); omtrent zijne vergissing ten aanzien der schulden zie § 1249. Eene tweede verbetering van belang was de contrôle, uitgeoefend door de den 23 Dec. 1808 opgerichte Rekenkamer. Reeds in het Charter (art. 39), de daaruit voortgevloede instructie voor den G.-G. (art. 42), de instructie voor Comm.-Gen. (art. 10) en het Regeer.-Reglem. van 27 Jan. 1806 (art. 33) was de instelling van dit College gelast; het was dus geenszins eene creatie van Daendels. Of daarmee de zorg voor de betaling van den kleinen man vermeerderde, blijft twijfelachtig. Wel werd bij een op een rapport van Von Winckelmann gebaseerd besluit van 15 Zomerm. 1810 (P. XVI, 228, 11) aan de Opz. gelast toe te zien op de „rigtige uitbetaling aan den gemeenen Javaan, en vooral dat dezelve in het gewigt niet worde verkort" bij de levering aan de kleine pakhuizen. Om dit mogelijk te maken had D. 13 Louwm. 1810 bevolen, deze kleine pakhuizen op het gansche eiland te voorzien van eene schaal en „gewichten van koper of bij gebrek van dien van lood of steen, in welk laatst geval dezelve een merk van den Prefect zullen moeten hebben, hetwelk de zwaarte daarvan aanduidt". Maar afdoend waren deze maatregelen vooral niet. B. 50, 47, 2 blijkt duidelijk dat met het gewicht van de bergsche pikol werd geknoeid. Van Sevenhoven spreekt in § 2624 1814 (T. N. I. 1896, II, 86) van de noodzakelijkheid van „goede en na den arbeid en zijne (*des Inlanders*) behoeften geëvenredigde bepalingen en inrigtingen dat niet, zooals het meest altoos gegaan is, de Regenten en Hoofden de zuur verdiende arbeidsloonen voor zig hielden en de Javaan geen achtste gedeelte van de hem voor de koffij of andere artikelen toegelegde lonen ontving" enz.; dit slaat ongetwijfeld op de Preanger. Elout schrijft (Bijdr. tot de kennis enz. p. 47) dat Comm.-Gener. in de Preanger gestreefd hebben naar richtige betaling en inweging der koffie „waaromtrent nog veel verkeerde praktijken plaats vonden, ondanks de zeer doelmatige maatregelen, daaromtrent door den G.-G. Daendels genomen". Het komt mij voor, dat hier oudere maatregelen op de creditrekening van D. worden gezet. Den 23 Aug. 1818 schrijft de Inspecteur der Landelijke inkomsten dat de koffie aan de kleine pakhuizen wordt gewogen met steenen; „deze gewigten zijn of worden nimmer tegens geijkte metalen of ijzeren gewigten geverifieerd". Bij Van Soest o.l. III, 139 leest men dat in de Preanger tot 1838 de koffie aan de kleine pakhuizen niet werd gewogen maar gemeten, dus evenals vroeger bij de levering in geringe hoeveelheden te Tanggeran; „sedert kwam het wegen op schalen in zwang", met overwichten natuurlijk en ander geknoei van inl. pakhuismeesters.

Druk der koffiecultuur. Aan de hand der Staatscommissie van 1803 § 2625 en overeenkomstig het dwaalbegrip dier Commissie, dat op heel Java geen individueel grondeigendom onder de inlandsche bevolking bekend zou zijn,

geeft Daendels (Staat p. 104) met terzijdestelling van hetgeen hem vroeger was duidelijk gemaakt (§ 2571) de volgende beschouwing: „Het is eene dwaling, den Javanen uit gehegtheid aan voorouderlijke zeden eenigen afkeer van de verpligte leverantiën toe te schrijven, daar landeigendom onder de Javanen nimmer bekend is geweest en zij van aloude tijden gewoon waren, voor hunne Regenten en Hoofden te arbeiden. Nimmer heb ik ook bij dezelfde een verlangen om landeigenaars te worden, opgemerkt”. Hierbij teekent hij aan: „Bij geene der verkoopingën zijn door Javanen domeingronden gekocht”, een fraai argument, alsof de onthouding bij den verkoop dier grootte perceelen iets te maken had met de beweerde onverschilligheid van den kleinen man voor individueelen grondeigendom. Wat de Hoofden aangaat, is deze bewering bovendien eene onwaarheid, zooals reeds Nic. Engelhard, Overzicht p. 268 aantoonde, daar in het Tanggeransche tijdens D. groote perceelen door een inl. Hoofd zijn gekocht (zie I, 168; 169), om van vroegere § 2626 aankoopingen niet eens te spreken. Daendels gaat voort: „Hunne toestand was deerniswaardig en vorderde verbetering (*deze woorden moeten, blijkens het voorafgaande, op West-Java slaan, speciaal op de Ommel. en Batav. Regentsch.*), doch dat stond in geen dadelijk verband met de verpligte leverantiën maar wel met de wijze waarop zij gekneveld werden. De Javaan, als planter behandeld wordende en goede en richtige betaling ontvangende, is, naar mijn inzien, veel gelukkiger geworden dan hij vooralsnog als grondeigenaar of huurder zou kunnen zijn en, om stellig te spreken, zoo gelukkig als hij in den nog plaats hebbenden staat van onbeschaafdheid zijn kan”. Daar nu D. het voorstelt alsof door zijn toedoen de Preangerman de richtige betaling voor zijne koffie erlangde (zie § 2621), had de bevolking derhalve onder zijn bestuur haar maximum van geluk bereikt (1). Op de premisse viel echter wel wat aan te merken. Cranssen zegt Proc. 25 Jan. 1816 betreffende de Preanger: „It remains to be ascertained as yet if (*het Hollandsche: of*) the actual cultivator reaps the profit for a labour to which a European and a native authority compels him”. Verderop geeft Daendels een en ander omtrent de koffiecultuur. „De verpligte leverantiën der koffij vorderen van de Javanen minder werkzaamheid, dan de kreet welke daartegen wel eens is opgeheven zou doen vermoeden. Wanneer men stelt dat het schoonhouden der tuinen een Javaansch huisgezin zes malen in 't jaar gedurende drie dagen

(1) Wat de opmerking in mijn Overzicht p. 458* aangaat over het doel der samenstelling van D.'s werk: uit Mendels blijkt (p. 300 en Bijl. p. 203, 204) dat D. den 3 Dec. 1813 uit Polen aan den Erfprins, die reeds in Holland was, zijne diensten aanbood; dat deze werden afgewezen; dat D. in Mei 1814 bezig was met zijn werk en het nagenoeg af had; dat het zeer snel

word samengesteld met behulp van iemand anders; dat hij de benoodigde officieele stukken erlangde uit de archieven te Parijs. Bij D.'s ijveren destijds onthoude men ook, dat hij nog eene zeer groote geldelijke pretentie had op de Indische schatkist, die eerst in 1844 voor f 130.000 is afgekocht (De Roo II, 692; 714).

bezig houdt, dat aan den pluk tweemaal 's jaars telkens 5 dagen wordt besteed, dat tot het aanleggen van nieuwe tuinen en het planten van 100 boomen jaar door jaar 30 dagen noodig zijn, 't geen alles ruim genomen is, dan bedraagt dit te zamen nog geen zesde van het jaar. Hiervoor geniet de Javaan van 8 tot 12 Rijksdaalders, 't welk door elkander gerekend nederkomt op 8 stuivers 's daags; en dit is het hoogste daggeld 't welk op het eiland Java betaald wordt. Hij behoudt al den noodigen tijd voor de bebouwing zijner rijstvelden en andere takken van cultuur”.

Daendeels kon, varende in het zog van Nederburgh (zie § 1148), gemak- § 2627 kelijk zoo praten, met de rapporten van den Inspecteur-Generaal Von Winkelman, zijne creatuur, in de hand, want wie zou hem als deskundige hebben tegengesproken? De weinig ontwikkelde Koffieopzieners zeker niet. Degeen die het wel kon, Nic. Engelhard (zie zijne scherpe woorden over den druk der cultuur in § 1033 e. v.), had er thans als een der eigenaren van Soekaboemi, waar koffiecultuur hoofdzaak was, belang bij om niet op de onjuistheden te wijzen, waaraan D. zich hier schuldig maakte, door het koffieplantende en plukkende *gezin* in betaling te vergelijken met een *individu*, en door bijvoorbeeld heel niet te reppen van het transport der koffie, door het voor te stellen alsof men bij eene bijplanting van 100 boomen per jaar 2 à 3 bergsche pikols dus 450 à 675 π koffie verwachten kon, door den pluktijd veel te kort te berekenen e. d. Van Lawick schrijft dan ook in 1810: „Ik ben van gevoelen dat van den Regent af tot den minsten planter toe, wierd hij er niet toe gedwongen, voorzeker zig niet door betaaling als andersints tot dic cultuur zoude verleedigen”. Raffles erkent dat de cultuur zeer drukkend is, maar (aangezien hij de koffiebaten niet had kunnen missen en dus, volkomen in strijd met zijne zoo vaak geproclameerde beginselen, de dwangcultuur in de Preanger handhaafde) hij verzekert dat die druk in de Soendalanden niet gevoeld wordt.

Zijne woorden zijn (Hist. of Java, 1830, I, 143): „The Sundas, living § 2628 in an inland and mountainous country and having been long accustomed to the hardship of the coffee culture, are less sensible to its pressure than the rest of their countrymen; time and habit have reconciled them to what was at first revolting and what must always be considered as unjust; their modes of life, their arts, their domestic economy and other social habits have all adapted themselves to a species of labour which was at first forced upon them; and a state of servitude, which the philosopher would lament as a degradation, is scarcely felt to be a grievance by them”. Zeker ligt veel waars in de bewering dat de bevolking aan den druk der cultuur gewend was geraakt; maar dit „scarcely felt to be a grievance” is alleen juist, wanneer men dit laatste woord opvat in den zin (volgens Webster's Dictionary) van: „that which gives ground for *remonstrance* or *resistance*”; aan remonstreeren of verzet dacht de bevolking zeker niet. In eigenaardige tegenspraak met

evengeciteerde woorden is overigens wat dezelfde Raffles, de man van mooie phrasen, in zijne Substance of a Minute (p. 68) zegt: dat in de Regentsch. verbeteringen in de koffiecultuur kunnen worden aangebracht, welke verbeteringen „will, no doubt, soon render that a voluntary and cheerful service, which has heretofore been looked upon with justly merited opprobrium and abhorrence, as replete with oppression” enz. Men vergelijk ook wat in Raffles' tijd aangaande het verband van koffiecultuur en rijstbouw werd opgemerkt, § 2131, en het genoteerde in § 1032. Intusschen zal de haat tegen de cultuur wel vermeerderd zijn door hetgeen G. F. Meijlan in 1818 mededeelt (bij Van de Graaff II, 42; dit wordt geschreven uit Tegal, waar Meijlan Resident was; denkelijk is het slechts gedeeltelijk op de Preanger toepasselijk): „De generaal Daendels heeft onder de schoonste beloften den Inlander meer dan gedwongen om koffij aan te planten. Nog droegen de boomen geen vruchten, of de Gouverneur Raffles liet ze alle omkappen. Voor ons is deze tegenstrijdige handelwijze duidelijk en verklaarbaar, maar voor den Inlander, die buiten zijne dessa niet weet wat er in de wereld omgaat, stuitend en ontmoedigend. Tien jaren goede behandeling kunnen den indruk, daardoor op zijn gemoed gemaakt, niet verzetten”.

Nu is echter Daendels' bewering omtrent den geringen druk der dwangcultuur gebruikt door Van den Bosch, wiens „gehechtheid aan de voormalige orde van zaken” in 1830 door Baud wordt vermeld. Weliswaar schreef deze in 1815, toen hij zich als koloniaal staatsman op den voorgrond wenschte te plaatsen door D. aan te vallen, in zijn Brief pag. 5 en 6 (1) dat 1.000 koffiëboomen maar 500 R^d. koffië geven, waarvoor de planter niet meer dan 9 R^d. ontvangt, terwijl hij er „door elkanderen” zes maanden per jaar aan moet werken (Van den Bosch vergeet daarbij, notabene, het transport nog) en hij met denzelfden arbeid in zijne rijstvelden „ten minste 36 Rijk^sd.” zou verdienen; maar spoedig daarop, toen Daendels van de baan was, ging Van den Bosch over de zachtheid van het Compagnies-stelsel uitweiden (zie de citaten uit zijn in 1818 gedrukt werk in § 721 i.f.; 1038; 2139) en haalde hier (zie het citaat in § 1029) en in zijne Zakelijke Extracten van 24 Jan. 1834 (bij Van Swieten o.l. pag. 54) waarlijk D.'s becijfering weer voor den dag, zonder zich echter te wagen aan eene detaillering. C. S. W. van Hogendorp (Beschouwing p. 425) had dat voor Van den Bosch gedaan: schoonmaken der tuinen 18 dagen, plukken 10, nieuwe aanplant, als die noodig is, 30; die man, ofschoon jaren lang Resident van Buitenz. geweest zijnde, copieert dus eenvoudig Daendels! Van den Bosch zegt enkel dat voor de koffiecultuur (het transport in 1818 niet, in 1834 wél daaronder begrepen) „60 dagen arbeid in het jaar gevorderd wordt.” In 1834 verzekert hij dat daarmede 2½ pikol wordt

(1) Mijer (Baud p. 314) blijkt niet te weten dat dit een geschrift is van Van den Bosch. Echter zegt Van Lawick in zijne autobiogra-

phie dd. 30 Aug. 1830 dat deze „volgens publieke notoriteit” de schrijver is.

geproduceerd, waarvoor 12 à 14 gulden wordt betaald, „zoodat iedere tjatja voor iederen werkdag 4 à 5 stuivers genoot, en zulks in een land waar het arbeidsloon toen nauwelijks de helft dier som bedroeg”. Het grappige dezer becijfering is, dat terwijl hij de tjatjah in de Preanger wat den te presteeren arbeid betreft op „22 zielen of ruim vier huisgezinnen” rekent (ibid.), de laatst-gemelde zinsnede, waar het de betaling van dien arbeid geldt, haar met één individu gelijkstelt. In zijn Brief had hij daarentegen gesproken van „één man of ééne familie”, terwijl hij den arbeid der geheele familie toenmaals gelijk had gesteld met dien van twee mannen, gewezen had op D.'s ignoreering van de omstandigheid dat de koffiëboom eerst in het 4^e jaar vrucht afwerpt, en had becijferd dat het dagloon „iets meer dan twee stuivers” beliep, terwijl de man met rijstplanten negen st. daags zou verdienen.

Ofschoon verder de uiteenzetting van 1834 slaat op de „verpligte § 2631 cultures tot en met 1808”, om te zuiverder het *Compagnies*-systeem aan te duiden (1), toont de becijfering der koffiëbetaling dat Van den Bosch hier op den tijd na Daendels' koffiëregeling van Maart 1808 doelt, welke op het papier een klaarder vertooning moest maken dan de oudere regelingen. Hij gaat in 1834 na deze schoone becijfering voort: „En dit dan was de strekking van den zoo gehaten en afschuwelijken (*sic*) afgemaalden dwangarbeid, die bovendien gegrond was op de aloude volksinstellingen, volgens welke namelijk de Souverein het regt bezit, de belasting te vorderen in natura en wel in zoodanig product als voor den handel geschikt was, met dat belangrijke onderscheid nochtans, dat de Vorsten gewoon waren, de producten te ontvangen enkel tegen afstand der hun aankomende grondbelasting en dat het Hollandsche Gouvernement niet alleen deze belasting schonk, maar nog bovendien aan den planter eene ongeveer daaraan gelijkstaande som uitbetaalde. De hierboven ontwikkelde zoogenaamde dwangarbeid is in de Preanger-Regentsch. bij de invoering (*namelijk: elders*) van het stelsel van landrenten niet afgeschafft maar in wezen gelaten; aldaar bestaat alzoo die arbeid tot op den huidigen dag, en voorzeker is er op Java geen tweede oord aan te wijzen waar de bewoners meer met hun lot tevreden zijn en in alle omstandigheden meer bewijzen van trouw

(1) Over zijne voorliefde daarvoor zie ook S. van Deventer o. l. II, 184; Van den Bosch ontkent die voorliefde echter ib. pag. 228. Ook Baud kwam er eens voor uit, dat het Cultuurstelsel „de reusachtige uitbreiding van het stelsel der voormalige O. I Comp^{te}” was (Van Soest o. l. III, 225). Daarbij maakt de schrijver* van de Blik op het bestuur van N.-I. onder den G.-G. J^{re}. van den Bosch p. 131 de rake opmerking, dat al wat Van den Bosch over den Javaan beweerde en dus ook over de gevolgen van het Cultuurstelsel, berustte op „eene op-

pervlakkige en onvolledige kennis der Preanger”. Ook Veth (Java II, 410 noot) waarschuwt tegen Van den Bosch' air van alles omtrent den Javaan te weten; zie ook Van de Graaff II, 87.

(*) Volgens De Bosch Kemper zou deze schrijver *niet* Mr. P. Merkus zijn Mijer, Baud p. 449, verzekert dat „de algemeene meening” het werkje toeschreef aan den gesuspendeerden Resident van Solo Macgillavry, geholpen door den boekhouder bij de financiën. In een catalogus van Brill vond ik het toegeschreven aan J. Olivier Jz.

en verkleefdheid aan het Gouv. gegeven hebben dan in de bedoelde Regentschappen”.

§ 2632 Omtrent deze voorstelling van zaken merkt Van Rees in zijn rapport van 1867 op „dat de bevolking boven het $\frac{1}{10}$ van het rijstgewas voor de Regenten, plus eene gelijke belasting ten behoeve van de geestelijkheid, waarvan hij (*Van den Bosch*) zwijgt, nooit den 5^{en} bos van de produkten harer rijstvelden als belasting heeft moeten opbrengen”, en dat dus de koffiecultuur nooit in de plaats van dat $\frac{1}{5}$ heeft kunnen komen. Wat de betaalde vergoeding aangaat, Bosch zegt (l. l. pag. 123) dat in 1870 in de Preanger, nadat herhaaldelijk de betaling der koffie *verhoogd* was, het dagloon bij den cultuurarbeid was te berekenen op $3\frac{1}{2}$ cent, rekenend 3 personen per gezin en 60 dagen arbeid. Op zulke gronden werd het Cultuurstelsel gevestigd! Hierbeneden in § 2634 zal men verder bespeuren dat Van den Bosch het systeem om $\frac{1}{5}$ der sawahs van de bevolking af te zonderen voor de teelt van stapelartikelen, aan Daendels heeft ontleend. Van Soest (o. l. II, 36), over Van den Bosch als schrijver van het werk „Nederl. Bezittingen” sprekende, is van oordeel: „Met de koffie-kultuur was hij verlegen. Daendels had in dit opzigt bij voorbaat zijn denkbeeld verwezenlijkt (*eene rare voorstelling; het denkbeeld was immers niet van Van den Bosch*), doch aangezien Van den Bosch de man moest wezen, viel het hem moeilijk andermans lof te verkondigen”; vandaar dat hij hier de uitbreiding der dwangcultuur van koffie ontraadt, terwijl hij tegelijk ten sterkste aandringt op uitbreiding van dwangcultures in het algemeen! De uiteenzetting bij Van Soest is zeer lezenswaard. Opmerkelijk is ook, dat Van den Bosch in 1815 zoo verbazend weinig idee van de waarde van het eiland Java had. Althans in zijn Brief p. 74 verklaart hij dat „onze voorvaderen” (met wie hij 't blijkbaar eens is) die waarde zochten in „deszelfs geschikte ligging” als handelsmiddelpunt en „de middelen die hetzelfde zoo zeer ter verdediging als voeding der andere etablissementen verschafft”, dus vooral als rijstland; zie ook aldaar p. 78 en 79.

§ 2633 Op de liefelijke voorstelling der zachtheid van het dwangstelsel, die wij daareven genoten, moet men een paar contemporaine uitlatingen in anderen toonaard laten volgen, die van Nic. Engelhard 20 Aug. 1820. Als landheer van Soekaboemi kon deze denkelijk beter over de Preangertoestanden oordeelen dan toen hij Gecommitteerde was; volgens hem (bij Van de Graaff I, 123) was het „eene grievige voor de menschelijkheid”, dat Raffles in de Preanger de dwangcultuur had laten bestaan, alwaar de koffieteelt voor de bevolking „eene kwelling is, daar zij op eene willekeurige wijze en zonder ontziening of zij zich in de padievelden bevindt of eenigen anderen noodzakelijken arbeid tot haar voordeel verrigt, als ezels in troepen voortgedreven wordt naar de koffijtuinen”. Weliswaar, zegt hij, „gedraagt de gemeene man in de Preanger Regentsch. zich ten eenen male onderworpen aan den wil van het Gouv.”, maar dit is geen bewijs dat hij zich met de koffiecultuur heeft verzoend;

„want wie toch zal zich afzwoegen voor zoo een gering loon van zijnen handarbeid?” Met het neerleggen zijner ambten had Engelhard dus ook zekere vooroordeelen (zie § 1034) afgelegd, waarbij echter te noteeren valt, dat ook de bevolking van Soekaboemi had te lijden onder de vexatoire maatregelen van het bestuur om den sluikhandel van koffie naar dat land te verhinderen. Het lot van den Preangerman vindt hij echter, als gevolg der cultuur, „deerniswaardig . . . bij vergelijk van de andere bevolking op Java”. Zonder bijbedoelingen kon De Wilde (want Soekaboemi was tijdens hij dit schreef reeds aan het Gouv. teruggekomen) zich uitspreken, zie § 1032; volgens hem houdt het werk „den gemeenen man bij afwisseling het geheele jaar bezig”. Over den ongelijkmatigen druk der Preanger cultuurdiensten zie T. N. I. 1870, II, 270; 275.

Indigocultuur en garenlevering. Over de bepalingen der instructies van § 2634 1804 en 1806 zie § 1324. Bij R. 15 Maart 1808 wordt overeenkomstig D.'s voorstel (B. 45, 9 e. v.) bepaald „dat de geforceerde leverantiën van indigo en van cattoene garens (*in de Jac. en Preangerlanden*) zullen zijn en blijven afgeschaft, zonder dat de in- en opgezetenen daarvoor eenig equivalent, 't zij in gelde of anderszints, zal worden opgelegd”. Den 29 Mei 1808 (P. XIV, 772) werd ook op Java's N. O.-Kust de indigo- en garenlevering opgeheven, doch tegen vervanging eener betaalde levering van gezuiverde kapas prima qualiteit, waarvoor $\frac{1}{5}$ van alle rijstvelden moest worden bestemd. Daarna verordende D. (P. XV, 178, 76) op grond dat die teelt niet slaagde, dat zij kon worden vervangen door eene opbrengst van 2 Sp. matten per jonk rijstveld. Vervolgens trok hij 10 Mei 1809 elke Gouvernementsbemoeiing met de kapascultuur op Java's N. O.-Kust in, ofschoon hij kort te voren (P. XV, 496, 4) in de Cheribonsche Sultanslanden eene levering van 10 kati gezuiverde kapas per gezin had ingevoerd en overeenkomstige plannen koesterde omtrent de Cher. Preangerlanden (P. XV, 631, 15). Den 1 Juli 1809 werd de vrije handel daarin toegestaan, tegen betaling van rechten. Het verloop der kapasteelt was voor D. eene groote teleurstelling, daar hij „met geen plan van Van Hogendorp zoo zeer ingenomen was” als juist hiermee (Van de Graaff II, 150). Van Polanen (o.l. pag. 115) schrijft de mislukking toe aan de veel te geringe betaling. Zonderling is het, in de Statist. Beschrijv. van 1822 te lezen dat tijdens het Engelsche bestuur de Preangerbevolking hare kapas met zeer veel tegenzin naar de Gouvernementspakhuizen bracht, ofschoon daar de zeer liberale prijs van 9 Sp. matten per pikol werd betaald. Dit wijst dus op eene herleving der dwangcultuur of althans der dwanglevering, waarvan uit de stukken niets blijkt. Over de cultuur van bovengenoemde twee artikelen tijdens en na D. in het Bataviasche zie § 1325 e. v. en 1369 e. v.

HOOFDSTUK XXVII.

§ 2635

De ambtenaren. Het Charter art. 44 e. v. en het Regeer.-Reglem. van 1806 art. 38 e. v. bevatten voorschriften omtrent benoembaarheid en bevordering. Daendels hield daarmee geenerlei rekening, ofschoon hij wel, zooals wij in § 2655 zullen zien, de verdeeling der ambtenaren in vier klassen overnam, welke in evengenoemde artikelen in verband met hunne benoembaarheid en bevordering was voorgeschreven. Hij wenschte derhalve bij benoemingen en promoties niet gebonden te zijn. Maatregelen van D. om een kundiger ambtenaarscorps te verkrijgen, zijn niet direct aan te wijzen; het besluit van Janssens van 20 Juli 1811 (P. XVI, 715) om aan elk der Ministers te Solo en Djokja een of twee „*élèves* voor het civiele” toe te voegen, kon, naar mij voorkomt, alleen eene opleiding tot tolk beoogen; als zoodanig was deze maatregel niet bepaald gloednieuw (zie § 2501 e. v.).

Een bewijs dat er van sommige oude Compagniesmensen, mits verstandig geleid, wel wat goeds te verwachten was, levert een brief van den overigens in niets uitblinkenden Tency aan Raffles dd. 18 Jan. 1812, waarin hij, na te hebben gewezen op het drukkende der transporten over den grooten weg, o. a. bij Raffles' eigen reizen (zie een extract uit dien brief in § 2817), aldus voortgaat: „Het gevoel en de overtuiging dat wij thans onder een billijk Gouvernement leven, dat een vijand is van alle onderdrukking en lasten, doet mij, die ambtshalve verplicht is voor de belangen van den Inlander, dat zo naauw met het welzijn van het land verknogt is, op te komen, ook even cordaat de vrijheid nemen, Uwe Excellentie uit naam van alle de Regenten mijner aanvertrouwde regentschappen te verzoeken, dat de passage zowel van personen als transporten over de grote weg..... voor een tijd lang mag worden gestremd” enz.; hierop volgt de beschikking „that the road will be shut as far as practicable”. Wat aangaat het in mijn Overzicht p. 460* gezegde omtrent het servilisme enz. der Ind. ambtenaren destijds, men schaamt zich als Hollander over de langwijlige, onbeduidende, slobberige en kruipend onderdanige rapporten etc. van onze landgenooten in de Eng. archiefstukken, naast de korte, klare, correcte en flinke van hunne Eng. collega's, en is er dankbaar voor dat Raffles ten minste niet op Java is gekomen dan nadat

Daendels den Augiasstal gedeeltelijk had gereinigd; was R. beland in den morswinkel van Siberg en consorten, dan had zijne verbazing geene grenzen gekend. Het gehalte van Daendels' ambtenaren was zeer verschillend. Er waren knappe koppen onder (zie I, 116), maar juist deze „Daendelianen” gebruikte de Eng. Regeering liever niet, omdat zij meerendeels anti-Engelsch waren. Onder de anderen bevonden zich velen van minder allooi, evenals D. officieren had die lezen noch schrijven konden en tijdens het Eng. bestuur alleen voor mandoer geschikt bleken (N. Engelhard, Overzigt p. 102). Zoo was Offers, de Resident van Krawang, met D. uitgekomen als hofmeester, schrijft Rothenbuhler 12 Mei 1818. Baud spreekt in 1811 (bij Mijer p. 65) van de „verregaande bekrompenheid” der Ind. ambtenaren. Bij benoemingen zag D. niet al te zeer op persoonlijke sympathieën en tegen cumulatie van ambten schijnt hij te hebben gewaakt; Raffles is in deze beide opzichten eene zeer ongunstige tegenstelling.

Reeds het Charter, art. 42, en het Regeer.-Reglem. van 1806, art. 36 § 2636 (Bijdragen 1864 p. 401), bepaalden dat geldafpersing en knevelarij „in het bijzonder van den Inlander” zelfs met den dood konden worden gestraft. Den 15 Maart 1808 (P. XIV, 643, 16) wordt op D.'s voorstel bepaald dat „alle afpersingen van geld, producten of diensten” met ontslag zullen worden gestraft, „door welke personen ook geschied”; mishandeling „of andere arbitraire handelingen” naar bevind van zaken zelfs met den dood. Dit gold speciaal de ambtenaren in de Batav. Regentsch. Hiermee komt overeen het voorschrift (P. XV, 127, 26) aan de Boschgangers, om niets hoegenaamd, zelfs geen paardenvoer, zonder betaling van de bevolking te eischen, en het verbod aan den Prefect van Cheribon (P. XV, 478, 17) om huisdiensten te vorderen, „heffingen van pluimvee, vrugten, kleedjes of andere zaken te doen” of toe te laten dat zijne huisgenooten, zijne ondergeschikten of ook particulieren zich dit veroorloven. Wat Java's N. O.-Kust betreft, vergelijkte men P. XV, 289, 39. Het vonnis van Ewerts (§ 2661) bewijst dat D. niet spotte met aanklachten wegens knevelarij; dat echter de ongeoorloofde heffingen niet eensklaps uitgeroeid werden, spreekt wel vanzelf; zie § 1851.

Terwijl Comm.-Gen. den Gecomm. hadden toegestaan, geschenken aan § 2637 te nemen, speciaal eetwaren (§ 1849), verklaart het Charter (art. 43): „Niemand hoe ook genaamd, die eenig meerder of minder gezag in dienst van den Staat in Oost-Indiën bekleedt, vermag van een ander, onder deszelfs gebied, gehoorzaamheid ofte directie staande [*of aan welke hij gehoorzaamheid verschuldigd is*] eenige giften, gaven of geschenken te nemen ofte ontvangen, directelijk of indirectelijk [*ofte duldten dat dit door zijne huisvrouw, kinderen, huisbedienden of iemand van zijnentwege geschiede*], consumabele waaren van geringe waarde alleen uitgezonderd”, terwijl de instructie voor den G.-G. bovendien gelast (art. 14) dat de bevolking „volkomen en duidelijk onderricht worde” van deze bepaling. Het Regeer.-Regl. van 1806 (art. 37) en de instructie voor Comm.-

Priangan.

52.

Gen. (art. 36) komen hiermee geheel overeen, behalve dat in het eerste de verbodsbepaling nog wordt verscherpt door inlassching der hierboven cursief tusschen haken gezette woorden. Daendels' instructie zwijgt hierover; nauwelijks 14 dagen na zijne ambtsaantrading verbiedt hij echter (P. XIV, 585) dat „hooge of lage ambtenaren eenige geschenken, giften, gaven of contributiën, de eetbare waren daarvan niet uitgezonderd, zullen mogen aannemen, veel min vorderen” of door hunne huisgenooten laten aannemen of vorderen; evenzeer werd het aanbieden van geschenken aan een ieder verboden, beide op poene, de eerste maal van 1.000 Rd^s. boete, de tweede maal van ontslag uit den dienst; geschenken van inlandsche Hoofden, die niet wel konden worden afgeslagen, mochten met kennisgeving aan den G.-G. worden aan-

§ 2638 genomen, mits deze „naar behoren worden gerecompenseerd”. Ten opzichte van de Batav. Regentsch. bepaalt R. 15 Maart 1808 nog eens ten overvloede „dat voortaan geene hommagiën noch geschenken, zo min in gelde als in paarden of ander vee, zullen worden ontvangen”. Hetzelfde verbod werd den Prefect van Cheribon tot richtsnoer gegeven, P. XV, 478, 17; wat Java's N. O.-Kust aangaat zie P. XV, 163, 20. Daendels zegt (Staat p. 115): „De toestand van de Hoofden en Regenten is bij opklimming in aanzien en inkomen verbeterd. Zij leefden in volkomene gerustheid zonder, gelijk bevorens, aanhoudend beloerd en gekneveld te worden. Dit wekte een vertrouwen op, 't welk te voren niet had kunnen bestaan”; hij voegt er deze noot aan toe: „De Regenten maakten geen zwaarigheid meer, hunne kostbaarheden te vertoon en openlijk fraaije paarden te berijden. Te voren werden zij hiervan teruggehouden door de vrees dat dezelve voor hommages mogten gevorderd worden”. Dit slaat niet speciaal op de Preanger; vergel. echter D.'s optreden tegen Smit, die den Regent van Bandoeng had gekneveld (§ 1868). Curieus is het besl. van 16 Louwm. 1810, dat gedurende den oorlog door de Sultans van Cherib. en de Regenten van Java en de Cherib. Preanger-Reg. „bij hunne aanstelling als zoodanig, bij wege van hommage” een aantal recruten, berekend naar het bevolkingscijfer, kosteloos zou worden geleverd, hetgeen dan toch de erkenning van het stelsel van hommages is. Wij zien in § 2653 hoe

§ 2639 weinig de vroegere misbruiken verdwenen. Elout zegt in zijn rapport van 27 Sept. 1819 (Bijdr. tot de kennis enz. p. 70): „Prijsselijk is de ijver, waarmee de G.-G. Daendels getracht heeft alle ongewettigde winsten tegen te gaan, welker verkeerdheid hij in zijnen uitgegeven Staat zoo krachtiglijk ten toon gesteld heeft dat het te verwonderen is, hoe hij zich afwijkingen heeft kunnen veroorloven die, hoe ook gekleurd, euvels op zich zelven en kwade voorbeelden tevens waren. Het genot van zijdelingsche inkomsten had dan ook niet geheel opgehouden”. Dit blijkt wel uit eene bepaling van 21 Nov. 1811: „No fees whatever of any kind to be taken by any public officer except such as may be expressly authorized by Government and publicly exposed in the office, under pain of dismissal”, terwijl twee dagen later de drie

Commissarissen, onder wie het Landdrostambt der Batav. Regentsch. werd verdeeld, de „speciale ordre” ontvingen, „zich geene inkomsten aan contributiën, homagen, geschenken, boetens ofte hoegenaamd buiten hun tractement te permitteeren”. Dit was thans gemakkelijker te controleeren, omdat zij nu voor het eerst een vast salaris erlangden. De instructie voor de Residenten van 15 Sept. 1812 verbiedt wederom het aannemen van geschenken „either on public ceremonies or on appointments to offices within his districts” op poene van schorsing, ontslag of andere straf, maar Van den Bosch verzekerde eenige jaren later (Nederl. Bezittingen p. 79 e.v.) dat het onmogelijk was, de ambtenaren te verhinderen zich ongeoorloofde voordeelen te verschaffen. Piepers (Macht tegen Recht p. 55) schrijft: „Nog in alle de vroegere Reglementen op het beleid der Regeering (*de instructie voor Comm.-Gen. van 1815, art. 9, bij Cornets de Groot o.l. pag. 56, wordt hier vergeten*) van 1818 (art. 115), 1827 (art. 121), 1830 (art. 102) en 1836 (art. 88) werd het noodig geacht, tegen afpersingen der gezagvoerende ambtenaren uitdrukkelijke voorschriften en strafbedreigingen af te kondigen, meende men dus dit niet alleen aan den gewonen strafrechter te kunnen overlaten, zooals thans ten minste het geval is. Blijkbaar was die wijze om zich te verrijken in het oog van velen dier ambtenaren iets, dat volkomen natuurlijk en normaal tot het ambtenaarschap behoorde.”

Uit de Regeering waren reeds in 1764 (De Jonge X, 422) stemmen § 2640 opgegaan tegen de particuliere negotie of participeering in industrieele ondernemingen door den G.-G., Dir.-Gen. en Raden van Indië, daar dergelijke dingen hun tijd verslonden en nadeelig waren voor de Europ. en inl. bevolking. Het Charter verbood (art. 53) „aan alle civiele ambtenaren van de tweede classe en daarboven mitsgaders aan alle militaire officieren zoo te water als te lande, het waarnemen der belangen van eenige societeiten of huizen van negotie of particuliere negotianten, waar ook geëtablisseed, directelijk of indirectelijk”; het handeldrijven echter verbood het alleen (art. 60) aan President en leden van het Hooge Gerechtshof, niet bijvb. aan de Raden van Indië. Het eerste artikel verviel in het Regeer.-Regl. van 1806, het tweede werd gehandhaafd (art. 52); in art. 24 der instructie voor Comm.-Gen. wordt hun gelast te „onderzoeken in hoeverre het geraden zij, aan de politieke ambtenaren mitsgaders aan de militaire officieren zo te water als te lande, toe te laten het drijven van handel voor hunne eigene rekening mitsgaders het waarnemen der belangen van enige societeiten of huizen van negotie of particuliere negotianten” enz. Deze twijfel en aarzeling is verklaarbaar door het ontbreken van een eigenlijken handelsstand in Indië, waardoor Nederl. handelaren moeielijk relaties aldaar konden aanknoopen tenzij met ambtenaren e.d., zooals ook blijkt uit het vervolg van laatstgenoemd artikel, waarbij aan Comm.-Gen. volmacht wordt gegeven, „daaromtrent zodanige bepalingen te maken als bevonden zullen worden, behoudens 's Lands belangen, te kunnen strekken

tot de meeste bevordering van den geoorloofden particulieren handel en tot gerief van de ingezetenen zo van het Moederland als van de Aziatische Bezittingen en Etablissementen”.

§ 2641 Dat D. in principe niet tegen het handeldrijven van ambtenaren was, bleek I, 303*; weliswaar verbood hij het hun (P. XIV, 758; XV, 291; 479), maar in bewoordingen welke doen onderstellen dat hij slechts bezwaar had tegen de pressie, welke zij op koopers en verkoopters konden uitoefenen, en de voor hen openstaande gelegenheid tot smokkelen; hij verbood niet, dat zij een tusschenpersoon gebruikten om zaken te doen, en was trouwens zelf een tijdlang van plan om zijn geld in eene affaire te steken, liefst slavenhandel (P. XIV, 793). Aan den Gecomm. stond hij toe opium te verkoopen, zie § 1537. Raffles verbood bij eene publicatie van 1 Nov. 1813 (Java Gov. Gaz. 3 Nov. 1813) het handeldrijven alleen aan zekere categorieën van ambtenaren, waaronder ook de Residenten „and their Assistants”, maar niet de Opzieners en Boschgangers. Commiss.-Gen. verboden bij een besluit van 10 Dec. 1816 (Bat. Cour. 14 Dec 1816) onder verwijzing naar art. 21 der instructie voor de Residenten van 15 Sept. 1812 (waarbij op straffe van ontslag het handeldrijven aan de Residenten was verboden) en het voorschrift van 1 Nov. 1813 opnieuw het drijven van handel aan alle Residenten en Assistent-Residenten. C. S. W. Grave van Hogendorp (Beschouwing p. 541) zegt aangaande Padang: „Toen het Gouv. in 1816 van dit etablissement weder bezit nam, vergunde het aan de civiele ambtenaren, handel te drijven, als een zeker middel om den landbouw en de nijverheid der inwoners aan te moedigen Eenige jaren later, toen de omstandigheden eenigermate veranderd waren, werd deze vergunning om handel te drijven ingetrokken”. In 1817 ontsloegen Comm.-Gen. den Resident van Banka wegens particulieren handel (Van Deventer, Nederl. Gezag p. 185). Een algemeen verbod aan ambtenaren om handel te drijven, schijnt het eerst vastgesteld bij het Regeer.-Regl. van 1827, art. 121 (zie Cornets de Groot, Over het beheer onzer koloniën p. 89). Nog tijdens Van der Capellen zegt Pfyffer von Neueck (o.l. pag. 170) dat officieren „als zij een kommandement bezitten hetwelk hun vergunt in sommige omstandigheden zich zonder vrees voor berisping aan handelsspeculatiën over te geven”, wel wat boven hun traktement kunnen verdienen.

De Compagniesgewoonte dat ambtenaren soms allerlei onkosten, zooals voor personeel, droegen, waarin thans de Staat voorziet, vindt men onder D. evenzoo, zie P. XV, 516; 1063; XVI, 511; zie § 2652 i.f en 2654.

§ 2642 Commissarissen-Generaal schreven reeds in 1795 in hun rapport aan het Opperbestuur (De Jonge XII, 354): „Soo de Comp. begeert bij vervolg met ijver en getrouwheid gedient te worden, moet zij eerst en vóór alles zorgen dat een iegelijk harer dienaren overeenkomstig zijn rang en het character, waarin hij gesteld is, kan bestaan, sonder dat hij tot ongeoorloofde praktijken behoefte toevlugt te nemen”. In 1796 verklaarde Nederburgh (P. XII, 292)

dat de ambtenaren in Indië gelegenheid behoorden te hebben tot „het eerlijk verkrijgen van een fortuijn”. Van IJsseldijk noemt in 1802 (Cornets de Groot u.s. pag. 23) eene betere bezoldiging der ambtenaren onder de *desiderata*. Wiese oordeelt in datzelfde jaar (De Jonge XIII, 89): „Veel beeter ware het onteenzeglijk in allen opzichte, wanneer in steede van op die wijze (*d. i. door het heffen van ambtgeld*) de onbepaalde, onma[g]tige, al te groote inkomsten, welke met eenige ampten verknogt zijn, te besnoeijen, de bezoldiging der dienaren aan de meer of mindere importantie hunner werkzaambeeden, aan de omstandigheeden waarin zij door 't bekleeden van zekere bedieningen geplaatst worden, en aan hunnen rang geëvenreedigd was, en dat daardoor hunne middelen van bestaan konden ophouden van toevallige, buitengewone of eigendunkelijke winsten en voordeelen af te hangen”. Nic. Engelhard stelt (*ibid.* p. 226) in 1803 voor, de Residenten te Rembang en Japara in het belang der djatibosschen op een vast traktement te stellen. Het Charter schrijft voor in art. 42, overgenomen in het Regeer.-Regl. van 1806 als art. 36: „Alle ambtenaren worden zoodanig door den Staat bezoldigd dat zij naar de gelegenheid der plaatsen volgens hunnen rang en character ordentelijk kunnen bestaan Hunne bezoldigingen kunnen in geen geval aan eenige andere belastingen (*dan voor het weduwen- en weezenfonds*) hoegenaamd, van wat aart ook, worden onderhevig gemaakt”. Art. 22 der instructie voor Comm.-Gen. van denzelfden datum gelast bovendien, bij de vaststelling der traktementen in het oog te houden dat „in het vooruitzicht van een redelijk fortuin voor hun die den lande lang en getrouw in Indië zullen hebben gediend, eene gepaste aanmoediging overblijve om zich derwaarts te begeven”. Dit komt vrijwel overeen met art. 28 der instructie voor den G.-G. van 1804, en is daarom waarschijnlijk grootendeels te danken aan D. van Hogendorp; zie diens woorden in de vergadering der Staatscommissie bij Sillem o.l. pag. 118. Daendels wachtte tot 28 Maart 1809 met de afschaffing van het ambtgeld; ja, hij voerde zelfs een nieuw ambtgeld in, zie § 2821; overigens is een doorbladeren van de Plakaatboeken van zijn bestuur voldoende om te doen zien hoe bij alle takken van dienst de traktementen werden verbeterd.

Wat betreft pensioenen verkeerde men destijds nog in eene overgangs- § 2643 periode. Dirk van Hogendorp bepleit in zijn Bericht (p. 25; 31; 32) alleen de wenschelijkheid daarvan ten aanzien van de rechterlijke macht en de militairen. De Consideratiën der Staatscommissie (Mijer o.l. pag. 204) gewagen enkel van pensioenen voor President en leden van het Hooge Gerechtshof. Overigens wordt bij art. 42 van het Charter, art. 44 der instructie voor den G.-G. van 1804, art. 36 van het Regeer.-Regl. van 1806 en art. 52 der instructie voor Comm.-Gen. de oprichting gelast van een fonds tot ondersteuning van „behoeftege weduwen en wezen van ambtenaren, zoolang dezelve in Indië verblijven”. Voor militaire gezinnen bestond te Batavia reeds iets dergelijks (P. VIII, 472; XIV, 214). D. stelde al zeer spoedig eene

pensioenregeling voor militairen, zelfs voor inlandsche militairen vast (P. XIV, 756; XV, 349) en onder Janssens werd een militair weduwen- en weezenfonds opgericht (P. XVI, 705). Wat echter civiele ambtenaren en hunne gezinnen aangaat, nu en dan is sprake van een gering bedrag voor hunne weduwen en weezen (P. XIV, 778; XV, 318; XVI, 129), maar dergelijke uitkeeringen droegen steeds het karakter van liefdadigheid en bedeeling. Zoo was het onder Raffles eveneens, zie § 1885. Eerst tijdens Commissarissen-Generaal (besl. 10 Juni 1817 n°. 26, Ind. Staatsbl. n°. 37) kwam een Civiel Weduwen- en Weezenfonds tot stand.

Tijdens Daendels is voorts bij wijze van hooge uitzondering sprake van een wachtgeld (P. XVI, 140).

Wat verloven aangaat, het was al eene verbetering dat de Staatscommissie (Mijer o. l. pag. 181) het denkbeeld opperde van buitenlandsche verloven buiten bezwaar van den Lande. Het Charter stond die (art. 49) „in enkele gevallen om goede redenen” toe; evenzoo het Regeer.-Regl. van 1806 art. 43 en D.'s instructie art. 21. Maar nog jaren later hing het geheel van de willekeur der Regeer. af of men al dan niet verlofstraktement uitbetaald kreeg; zie Bijdr. 1909 p. 89 noot.

§ 2644 *De Gecommitteerde en zijne opvolgers.* Over de voorstellen, vóór Daendels gedaan tot reorganisatie van het Commissariaat, zie § 1829 e. v. Den 15 Maart 1808 werd 1° de nieuwe regeling voor de Batav. Regentsch. vastgesteld; 2° de politie en justitie in de Ommel. gereorganiseerd, waarbij de Drossaard werd belast „met de rechtpleging ter eerster instantie zoo in het civile als criminele” over de Ommel. „tot aan de Regentschappen”, benevens de politie binnen dit ressort. Hiermee verviel bijna de geheele bemoeiing van den Gecomm. met die Ommel., zoodat tevens wordt besloten: „Dat, vermits daardoor de macht en invloed van den Gecomm. tot en over de zaken van den Inl. op het bestier der Batav. Ommel. vervangen worden, die ambtenaar ook voortaan van dat gedeelte zijner functiën zal wezen ontslagen en zich eenlijk zal hebben te bepalen tot de directie der culture en politie in de Jacatrasche en Preanger Regentsch”. De inl. Commandanten werden thans gesteld onder den Baljuw (zie P. XIV, 645 de publicatie van 17 Mei, die eenigszins van de Resol. verschilt; bij de publicatie werden, zie § 2679, ook de pasars Buitenz. en Tanggeran onder den Drossaard gesteld). Daarop wordt den 20 Maart 1808 de Gecomm. ontheven „van het toezicht en de directie over de Benedenlanden”, waarmede, en wel „op den voet zooals het voormeld gezag tot hertoe door den Gecomm. is uitgeoeffend”, belast wordt de Drossaard der Batav. Ommelanden, echter slechts provisioneel, omdat de voorstellen van Schepenen

§ 2645 naar aanleiding der R. 15 Maart 1808 nog niet waren binnengekomen. Tency, die in het laatst van 1807 eerst Waarnemend Gecomm. over de Benedenl. was geworden en daarna ook belast met de „waarneming der bovenlandsche zaken” (zie I, 113), werd R. 15 Maart 1808 in laatstgenoemde betrekking bevestigd,

kreeg het echter kort daarna met D. te kwaad en werd bij besl. van 21 Mei 1808 geschorst, terwijl Van Motman, die zich bij D. te Samarang bevond, provisioneel met Tency's ambt werd begunstigd, met bevel om denzelfden dag naar Batavia te vertrekken. Van Motman legde eerst 12 Juli 1808 den eed van purge af; eene week later, R. 19 Juli 1808, insereerde de Regeer. in hare Res. een besluit van D. van 4 Juli, waarbij Tency, de „gesuspendeerde Gecomm. tot en over de zaken van den Inl. in de Jac. en Preanger Bovenl.“, werd ontslagen en, „daar door de afscheiding der Batav. Ommel. de post van Commissaris tot en over de zaken van den Inl. geheel is komen te vervallen“, in zijne plaats Van Motman werd aangesteld „onder de benaming van Prefect over de Jaccatrasche en Preanger Bovenlanden“. Den 28 Grasm. 1810 werd ingevolge een last uit Nederl. de titel Prefect afgeschafft en vervangen door Landdrost; men sprak dus voortaan van het Landdrostambt der Jac. en Pr. Bovenl. Toen den 20 Zomerm 1810 Limbangan, Soekapoera en Galoeh hierbij werden ingelijfd, werd de ambtstitel: Landdrost der Jac. en Cherib. Preanger-Regentsch., en toen den 2 Lentem. 1811 het Krawangsche hiervan werd afgescheiden als een afzonderlijk Landdrostambt, werd de titel: Landdrost der Bataviasche Regentschappen.

De Ommelanden kunnen hier dus verder onbesproken blijven; wat de § 2646 grenzen daarvan aangaat, zie § 755 i. f. en 2700 e. v. Ik noteer verder alleen dat de titel Drossaard den 28 Grasm. 1810 werd veranderd in: Landdrost der Bat. Ommel., terwijl de adjunct, die hem tevens werd toegevoegd, den titel: Drost der Bat. Ommel. erlangde. Zijne jurisdictie strekte zich uit (P. XIV, 721) van de zeer enge grens der jurisdictie van Schepenen „tot aan de Regentschappen“. In plaats van Heemr. traden 7 Febr. 1809 Schepenen (P. XV, 517), wier „bewind over het materieele“ zich uitstreckte „over de gansche Ommel. tot aan de Jac. en Preanger Regentsch.“ (P. XV, 554).

Dat de Landdrost der Bovenl. (om hem korthedshalve aldus te noemen) het Buitenzorgsche tot standplaats had, blijkt uit de overweging van D. in R. 30 Grasm. 1811, dat deze ambtenaar „door zijn verblijf te houden in het regentsch. Buitenz. in de gelegenheid is, de differente werkzaamheden aldaar meer van nabij als in de andere regentsch. van zijn Landdrostambt te surveilleren,“ en dat dus een Regent aldaar overbodig is. De Resol. van 23 April 1808, die den verkoop van het landje Pondokgedeh door Daendels aan Tency approbeert (zie § 1688), zegt dat daarop gebouwen staan, die bij den verkoop „tot een geschikt verblijf voor den Gecomm.“, namelijk Tency, konden dienen. Toen Tency kort daarop werd ontslagen, moeten die gebouwen aan zijn opvolger zijn overgegaan, althans Domis schrijft in zijn reisverhaal van 1809 (p. 36) dat te Pondokgedeh is „de woning van den Prefect op een hoogte“. Vandaar dus dat Van Motman zijn belangrijk rapport van 15 Juni 1809 dateert van Pondokgedeh; ook ziet men uit eene acte Boswel 25 Aug. 1809 n^o. 17.235 en het huurcontract van 10 Lentem. 1810 (bij Nic.

Engelhard, Overzicht p. 122) dat de Secretaris van den Landdrost toenmaals op Pondokgedeh woonde. Uit eene acte van 7 Aug. 1811 bespeurt men dat de Secretaris van den Landdrost der Batav. Regentsch. destijds woonde te Buitenz.; evenzoo woonde in Aug. 1811 de Landdrost aldaar, dicht bij den pasar.

§ 2647 Eene instructie ontving de Landdrost der Bovenl. niet. In het oog val-
lend is wederom, dat D. wel eene instructie vaststelde (P. XV, 280) voor de Pre-
fecten van Java's N. O.-Kust en voor dien van Cheribon (ib. 475), maar noch
voor dien der Cheribonsche noch voor dien der Batav. Regentsch. De eerste
instructie voor het hoofd van bestuur der Preanger zouden daarom, zooals
Van Rees (o.l. pag. 139) zegt, de „Instructions to the Residents” van 15 Sept.
1812 zijn, ware het niet dat Raffles in den bundel gedrukte stukken in zake
de aanklacht van Gillespie p. 121 verklaart „that these regulations were spe-
cially made for the Eastern Districts and solely applicable to the Residencies
there. . . . The Resident of the Regencies and of Bantam had no communi-
cation with the Civil Commissioner (*het hoofd van bestuur der Eastern Dis-
tricts*), and although the general principles of these regulations were adopted
as far as local circumstances would admit, the application of these principles
necessarily varied between the Eastern and Western Division in the Island”.
Dat deze voorstelling met den inhoud der Instructions overeenkomt, blijkt
bijvb. in art. 2 daarvan: „The Resident will in all cases of importance obtain
the opinion of the Civil Commissioner” enz. Proc. 28 Nov. 1811 stelt Raf-
fles het bepalen eener instructie voor de ambtenaren in de Preanger uit; dat
die ooit door het Engelsche bestuur is vastgesteld, bleek mij niet, wel dat
Macquoid den 27 Nov. 1812 van de ontvangst der „Instructions to the Re-
sidents” aan de Regeer. kennis geeft, welke dus toch een zekere leiddraad
voor hem moeten zijn geweest. De eerste eigenlijke instructie voor het Hoofd
van bestuur in de Preanger zal dus die zijn, vastgesteld bij besl. van 9 Jan.
1819 n^o. 3 (Ind. Staatsbl. n^o. 16).

§ 2648 Den 26 Mei 1808 werd besloten dat „een inspectie en daaraan onder-
geschikte administratie der houtbosschen over het gantsche eiland Java zal
worden daargesteld”. Hiermee verviel, naar het schijnt, alle bemoeiing van het
dagelijksch bestuur met de bosschen; intusschen schijnt eerst in het laatst van
D.'s bestuur (§ 2824) deze nieuwe regeling op de in dit werk behandelde
gewesten toegepast te zijn. Daarop volgt 28 Mei 1808 de benoeming van een
Inspecteur-Generaal over de koffiecultuur. Bij diens instructie van 9 Juni 1808
(P. XIV, 779) wordt zijne bevoegdheid omschreven als te strekken „over het
gantsche eiland Java”; door de bepaling (art. 8) dat deze Inspecteur „in alle
zaken, de werkzaamheden van zijnen post betreffende, de noodige adsistentie
zal kunnen vorderen en bevelen afvaardigen aan alle Residenten, Comman-
danten, Europeesche Opzienders en inlandsche Hoofden, die in staat zijn hem
eenige hulp of bijstand te verleenen”, werd de leiding der cultuurzaken aan

den Landdrost onttrokken, tenzij, wat nergens blijkt, voor de Preanger stilzwijgend eene uitzondering werd gemaakt en meer bijzonder gedacht werd aan de cultuur op Java's N. O.-Kust, waar zij betrekkelijk nieuw was. De Landdrost mocht tegen ontvangen eischen of bevelen „op eene discrete wijze” bezwaren opperen, doch handhaafde de Inspecteur zijn bevel, dan diende hij te gehoorzamen, met recht van beklag bij den G.-G. De inspectie gold zoowel den aanleg van nieuwe tuinen als de wijze van planten en plukken, den afvoer, de betaling (ook aan den Regent) en inweging, zelfs de „regtvaardige behandeling” van „den Javaan in alles, de koffijcultuur betreffende”; de Inspecteur deed de voordrachten voor de benoeming van Opzieners en had de bevoegdheid hen te verplaatsen „van het eene district naar het andere”, waarmede misschien ook de overplaatsing buiten het Landdrostambt wordt bedoeld. Daendels zelf zegt (Staat p. 108 noot): „De koffijcultuur zelve werd bestuurd door de Opzieners, maar de Prefecten moesten zorg dragen dat de Regenten het benodigde volk leverden; zij ontvingen en betaalden de producten en leverden die weer uit”; naar deze woorden te oordeelen zou dus de Landdrost met de eigenlijke cultuur niets te maken hebben gehad; zie echter § 2658. De acht Oppassers, die 15 Juni 1808 aan den Inspecteur-Generaal werden toegevoegd, zullen vermoedelijk bestemd zijn om, op dezelfde wijze als in de Preanger gewoonte was (§ 1801), toe te zien dat de door hem gegeven cultuurbevelen werden uitgevoerd.

Dat de Landdrost rekenplichtig was aan de Rekenkamer, spreekt wel § 2649 van zelf (P. XV, 406). Over de rechtsmacht van den Landd. der Bovenl. zie § 2682 e. v.; hij was ter zake onderworpen aan het toezicht van den Hoogen Raad van Justitie, die (P. XV, 841, 23) bij bevinding van „abuizen en delicten” hem „naar gelegenheid van zaken corrigeren” kon en zelfs bij bevinding van schuld hem voorloopig kon schorsen in „dienst en officie”, met onmiddellijke kennisgeving aan de Regeering.

Den 18 Juni 1808 werd de Gecomm. belast met de verantwoordelijkheid voor het postwezen in zijn ressort (P. XIV, 815), waaronder de zorg voor postiljons en paarden (§ 2799). Bij R. 3 Aug. 1808 werd hem opgedragen „het commissariaat over de wegen en posterijen van Karang Sambong tot Buitenzorg”; dit duurde tot 12 Winterm. 1809, toen een afzonderlijk ambtenaar hiervoor werd benoemd, aan wien hij voortaan te rapporteeren had omtrent vertragingen in den geregelden dienst der posterijen (P. XV, 1038), terwijl hem het toezicht over postiljons, wagens en paarden bij voortduring aanbevolen bleef, evenals ook het treffen der noodige maatregelen tot het in werking brengen der nieuwe regeling. Over de verhouding tegenover den Commissaris zie verder § 2794.

Den 8 Bloeim. 1810 werd nog bepaald „dat de mandamenten van citatie, § 2650 civiele sententiën of andere provisiën der Collegiën van Justitie, regarderende zaken of personen buiten de plaats van hare residentie gelegen, door of van

wegens de Landdrosten of onder welke benaming het plaatselijke gezag mogt worden uitgeoefent, zullen moeten worden geëxploiteerd of ter executie gelegd; op plaatsen waar de Landd. zich niet in persoon bevond, trad de Opziener ten deze voor hem op.

Nog is op te merken dat, evenals de djajangsekars direct aan den Landd. ondergeschikt waren, ook hunne recruteering een zijner plichten was (P. XVI, 545). Uit een besl. van 20 Sprokkelm. 1811 blijkt bovendien, dat ook de recruteering van inlandsche troepen tot het werk des Landd. behoorde, waarover zie § 2825.

Wat de dienstreizen van den Landd. betrof, hij was verplicht, minstens eens per twee maanden in elk regentschap te verschijnen als voorzitter van het Ambulant Gerecht (§ 2684) en had vermoedelijk evenals zijne collega's op Java's N. O.-Kust en in het Cheribonsche (P. XV, 290, 43 en 480, 28) volkomen vrijheid om zoo vaak op tournee te gaan als hij verkoos, zonder zich anders dan „met voorkennis en verlof” van den G.-G. buiten zijn gewest te mogen begeven. Bij R. 24 Winterm. 1810 werd hem voor een termijn van 2 jaar toegestaan om op dienstreizen gratis gebruik te maken van postpaarden, mits alleen meenemend zijn „Secretaris of een klerk of ook wel bij voorkomende gelegenheid een of meerdere Regenten of Opzienders van zijn Landdrostambt”.

§ 2651

Wat zijn inkomen aangaat, dit bestond nominaal uitsluitend uit de 12 st. zilver per kleine pikol koffie, hem bij R. 15 Maart 1808 toegekend (§ 2608). Het is te meer opmerkelijk dat D. dezen ambtenaar geen vast salaris toelagde, omdat Bauer in zijne nota van Jan. 1808 (§ 1833) had voorgesteld, aan de door hem geprojecteerde drie Commissarissen over de Beneden- en Bovenlanden niets toe te leggen buiten een vast traktement. Wij zagen reeds (§ 1880) dat al vóór D. de Gecomm. over de Benedenl. een vast salaris erlangde, doch met emolumenten. Dat het pikolgeld in zilver werd betaald, volgt uit het besl. van 13 Maart 1809, bepalende dat alleen ambtenaren „welke verder als Buitenzorg van Batavia bescheiden zijn” in zilver zullen worden betaald, de anderen in papier met agiovergoeding; zie ook § 2619. Het inkomen vermeerderde natuurlijk enorm, toen 20 Zomerm. 1810 de Cherib. Preanger-Regentsch. bij de Bataviasche werden ingelijfd, onder bepaling dat hiermee het vaste traktement van 6.000 Rd^s. zilver, te voren genoten door den Landd. der thans ingelijfde Regentsch., verviel, doch dat het evengenoemde pikolgeld, hetwelk ook aldaar bestond, nu te zijnen voordeele zou worden gebracht (vergelijk De Jonge XIII, 503). Dat het in de bedoeling van Daendels' voorstel van 14 Maart 1808 lag, den Gecomm. niet langer ambtgeld te doen betalen, lijdt geen twijfel (B. 45, 17); of het toen echter werd afgeschaft, blijft de vraag. Zonderling mag het heeten dat, terwijl R. 14 Sept. 1809 het reeds zoo hooge bedrag voor reiskosten van den Drossaard der Ommel. van 4.000 Rd^s. wordt gebracht op 8.000 Rd^s. per jaar, de Landd. der Bovenl. met een

§ 2652

zooveel uitgestrekter gewest heel geene reiskosten vergoed kreeg. Dit wijst er wellicht op, dat na de benoeming van den Inspecteur-Gen. der koffiecultuur het nut dier dienstreizen niet bijzonder hoog werd aangeslagen. Uit het besluit van 26 Hooim. 1810 (P. XVI, 276; zie ook *ibid.* 76), waarbij aan allerlei inkomsten, vroeger van den Gecomm. thans van den Landd. der Ommel., de sanctie der Regeer. wordt verleend (licentiebriefjes voor de vaart op de Tjitaroem en de Tjisadane, waroengbriefjes, ronggengbriefjes, geweerlicenten) blijkt, dat D. niet te streng vasthield aan eene in exacte cijfers uitgedrukte traktementsregeling; uit de toevoeging, dat dit bedrag zou worden verdeeld „onder zijne klerken en andere dienaren” ziet men, dat als van ouds het mindere personeel ten laste van den hoofdambtenaar was gelaten. Het is § 2653 waarschijnlijk, dat ook de Landd. der Bovenl. ondanks D. ongeavoueerde inkomsten bleef trekken. Proc. 13 Maart 1815 schrijft althans eene Commissie, waarvan Bauer lid was: „The Resident at Buitenzorg under the former Government enjoyed advantages which rendered his receipts not much short of 100.000 R^s. D^s. per annum”, hetgeen kwalijk op den vroegeren Gecomm. over den Inl. kan slaan, die niet te Buitenz. woonde. Nog eigenaardiger is, wat Bauer in een stuk van 25 Maart 1814 (p. 249 van den bundel gedrukte stukken in zake de beschuldigingen van Gillespie) verklaart, dat Van Motman in 1808 genoot: 28.000 Rd^s zilver aan koffiegelden, 5.500 dito aan opiumwinsten (500 Rd^s. per kist); „these were the only avowed allowances, but besides them the Resident at Buitenzorg enjoyed advantages in the same manner as the Commissary of Native Affairs in the former years, with the exception only of 3.000 Rd^s. from the farmer of the Bazar at Buitenzorg and 2.000 Rd^s. from the Regent of Crawang (*zie* § 1849), the payment of which was abolished by Marshal Daendels”. Aangezien Bauer in 1808 eerst Visitateur-Generaal werd en daarna de overeenkomstige betrekking van President der Rckenkamer erlangde, mag men zijn getuigenis ter zake wel als conclusief beschouwen.

Uit deze extraverdiensten werd dan ook personeel betaald. Geheel ter- § 2654 loops (bij art. 5 der instructie voor het Ambulant Gerecht, 8 Aug. 1808, P. XV, 89) werd bepaald dat de Landd. der Bovenl. een Secretaris, door den G.-G. op zijne voordracht te benoemen, zou bekostigen. Deze Secretaris komt voor op de ranglijst van 8 Aug. 1808 en werd 1 April 1809 (na de verplaatsing van een der Schouten van den Drossaard der Ommel. van Buitenz. naar Tjibinong) door D. belast met de werkzaamheden van Notaris voor de Prefectuur der Bovenl. Wel werd 10 Mei 1808 een traktement vastgesteld voor den Secretaris van den Drossaard der Ommel.; maar toen de Gecomm. over de Bovenl. R. 22 April 1808 verlot verzocht om een paar kisten opium aan de Regenten te verkoopen met eene billijke winst, om daaruit de klerken te bezoldigen die hij noodig had „ter ontvangst der koffij”, werd besloten, hem toe te staan per jaar 10 kisten te verkoopen met 500 Rd^s. winst per kist.

Uit B. 47, 2, 2 volgt misschien, dat de Landdrost per maand 275 Rijksd^s. aan zijn personeel betaalde. Bij R. 19 April 1808 werd het traktement der Oppassers van den Gecomm. over de Bovenl. bepaald op 12 Rd^s. zilver (dus aanmerkelijk verhoogd, zie § 1798), te betalen door het Gouv., en R. 24 Mei 1808 (dus vóór de afscheiding der Ommel.) hun aantal definitief op 50 vastgesteld. Uit hun traktement zouden zij zelf hunne kleeding en paard hebben moeten bekostigen, evenals zulks R. 9 Aug. 1808 voor de Opp. van den Drossaard werd vastgesteld, wier salaris daarom bij R. 6 Sept. 1808 op denzelfden voet werd gebracht als dat van hunne collega's in de Bovenlanden.

§ 2655 Wat eindelijk den rang der opvolgers van den Gecomm. betreft, het Charter art. 44 en het Regeer.-Reglem. van 1806 art. 38 bepalen dat de civiele ambten „naar mate van derzelve aangelegenheid en inkomsten” in vier klassen zullen worden verdeeld; en respectievelijk bij art. 46 en 39 dat de qualiteit van Opperkooplieden enz. zal worden afgeschafft. Toen D. den 8 Aug. 1808 de benamingen van Opperkoopman enz. afschafte en eene nieuwe ranglijst publiceerde, plaatste hij den Drossaard der Ommel. onder de eerste ambtenaren der 2^e klasse, onmiddellijk na de ordinaire leden van den Hoogen Raad van Justitie, den Prefect der Bovenl. veel lager in deze klasse en beneden zijne collega's elders op het eiland. Ook deze plaatsing bewijst, dat door de instelling der Inspecteurs van de houtbosschen en de koffiecultuur, die ambtenaren der eerste klasse waren, het ambt een groot deel van zijn aanzien had verloren; vergeleken met militairen stond de Prefect tusschen den Kolonel en den Majoor. Bij het tarief voor het zegel kwam evenwel (P. XVI, 100) de Prefect der Bovenl. onder de hoogst getaxeerde ambtenaren, zelfs boven genoemde Inspecteurs en den Drossaard. Bij de herziene ranglijst (P. XVI, 271) ging de Landd. der Bovenl. vooruit; hij bleef wel eenige plaatsen beneden zijn collega der Ommel., doch kreeg al de verdere collega's op het eiland beneden zich; een besluit van 22 Sprokkelm. 1811 bevorderde echter de Landdrosten van den Oosthoek en Samarang tot de eerste klas. Ook het besluit der benoeming van Veeckens tot Landdrost der Jac. en Cher. Preanger-Regentsch. vermeldt dat dit een „ambt van minder aanzien” is dan het overeenkomstige in de Ommel. (Batav. Koloniale Courant 23 Slagtm. 1810); dat echter D.'s gunsteling van het tweede ambt in het eerste overging, bewijst voldoende dat dit lucratiever was.

§ 2656 *Opzieners*. Dat er tot op Daendels nog nergens of bijna nergens anders dan in de Batav. Regentsch. en Cheribon Opzieners bestonden, schijnt te volgen uit de Organisatie van Java's N. O.-Kust van 1 Sept. 1808 (P. XV, 160, 3^o), waarbij de Prefecten worden gemachtigd om inlandsche Oppassers in dienst te nemen o.a. „tot het inspecteren en houden van opzigt over de koffij- en andere cultures”. Wat later (P. XV, 363, 12) wordt bepaald dat in het Bantamsche Opzieners zullen worden geplaatst voor de cultures, en in de Naamboekjes vindt men er in 1809 te Tegal enz.

Wat hun aantal in de Batav. Preanger aangaat, den 29 Aug. 1809 wordt bij de splitsing van Krawang onder de Ommel. en Soemedang de „post van huurder en Opziender der Crauwangsche houtbosschen” (zie § 1922) vernietigd. Nadat door Daendels de Cherib. Preangerlanden bij de Bataviasche waren ingetrokken en weder een nieuw Krawang was gecreëerd, terwijl door de opheffing van Limbangan en Soekapoera de grenzen van Tjiandjoer, Bandoeng, Soemedang en P. moentjang verandering hadden ondergaan, werd door Janssens 17 Juni 1811 eene nieuwe regeling van het aantal Opz. vastgesteld. Het werd bepaald op 9 en wel: voor Buitenzorg te Buitenzorg; voor Tjiandjoer te Tjiandjoer, Soekaradja en Rongga; voor Bandoeng te Bandoeng en Trogong; voor P. moentjang te P. moentjang en Soekapoera; voor Soemedang te Soemedang. Dit bracht deze verandering, dat de Opz. van Limbangan te P. moentjang kwam (alwaar de Opz. tegelijk werd ontslagen) en die van Galoeh (dat aan Djokja zou komen en voorloopig onder den Opziener van Soekaradja geraakte) te Rongga; op de andere bovengemelde standplaatsen werden de daar aanwezige Opz. gehandhaafd. Vergelijkt men het Naamboekje, dan waren in 1809 en 1810 in Tjiandjoer twee Opz., waarvan in 1810 de eene tevens als Hoofdopziener fungeerde; verder was er een in Krawang en een te Karangsamboeng, beiden tevens pakhuismeester, een Opz. en een uitbetaler der koffie te Buitenz.; voorts twee Opz. in Bandoeng, een in P. moentjang, een in Soemedang. Wat de grenzen der afdeelingen betreft, hierin kwamen wijzigingen die niet veel ter zake doen, zie P. XVI, 683 en Bijlage XLVIII.

Verklaring. Dat de raison d'être der „Europeesche Opzienders over de § 2657 koffijculture” nog steeds nagenoeg alleen de koffieteelt was, blijkt wel daaruit, dat 9 Juni 1808 (P. XIV, 780, 10) werd vastgesteld dat hunne benoeming zou geschieden op voordracht van den Inspecteur-Generaal der koffiecultuur. Bij R. 24 Lentem. 1810 wordt besloten, den Prefect der Jac. en Preanger Bovenl. een Hoofdopziener toe te voegen, die tevens als Opz. zal fungeeren over een der Tjiandjoersche afdeelingen, welke persoon „bij ongesteldheid voor hem kan fungeren en tot inspectiën en opneemen worden gebruikt”. Deze betrekking van Hoofdopz. gaf geen extrasalaris; echter is dit de oorsprong der betrekking van Assistent-Resid. In rang stond hij (P. XVI, 272) tusschen den Majoor en den Kapitein. In 1808 was er in het Cheribonsche Galoeh evenzoo een „Opperopziender”, Von Harten, vermeld I, 107. De eigenlijke Opzienerswerkzaamheden zijn over geheel Java eerst 15 Zomerm 1810 aan eene verbeterde regeling onderworpen, op voorstel van den Inspecteur-Generaal der koffiecultuur. De strekking daarvan is blijkbaar, slordigheid, sleur, onkunde en willekeur te bestrijden. Gelast wordt, dat zij hunne orders aan de koffiegecommitteerden schriftelijk zullen geven, geteekend en gedateerd, doch alleen wat aangaat de „voornaamste werkzaamheden, gelijk het uitzoeken en bewerken der gronden, nieuwe aanplantingen, het schoonhouden der thuinen, den inzaam

en het transport der koffij, het estimeeren van het koffijgewas voor eene volgende leverantie enz., welke orders (*de tekst in P. XVI, 224, 1 is niet correct*) door den Inspecteur-Generaal op zijne inspectiën zullen moeten worden geëxamineerd, ter beoordeeling of en in hoeverre daardoor aan de geëtablisseeerde § 2658 inrigtingen voldaan is". Bovendien moeten zij en de „eerste gecommiteerden in ieder regentschap" een koffieboek houden volgens een vast te stellen model, waaruit den Inspecteur niet alleen de staat der cultuur ten allen tijde zal kunnen blijken, maar ook de desa's en huisgezinnen, die bij elken tuin ingedeeld zijn, de toe- of afname dier gezinnen, de namen der Hoofden, „het bestaan in rijstvelden der Districthoofden of Gecommiteerden, zoo ook dat van de mindere Hoofden met bekendstelling hunner qualiteiten en dat van de desa's volkeren"; de Landdrosten moeten eens per 3 maanden het boek van den Opz. met dat van den eersten Gecomm. vergelijken en deze beide ambtenaren minstens eens per 3 maanden de ronde doen om zich van de juistheid der hun gedane rapporten te vergewissen; gedurende den tijd der voornaamste koffiewerkzaamheden moeten de Opz. uit de hun gedane rapporten om de 14 dagen een algemeen rapport aan den Landdrost inzenden, waaruit niet slechts onder vaste hoofden de staat der werkzaamheden en der cultuur moet blijken maar ook „het getal der huisgezinnen en hoeveel daarvan verloopen, verhuisd of gestorven zijn"; verder hebben de Opz. geregeld een dagboek aan te houden ten gerieve van den Landdrost en den Inspecteur-Gen., en zorg te dragen voor het bewaren van hun archief, dat aan den opvolger moet worden overgedragen. Waar hulppakhuizen bestonden werd hun voorgeschreven te zorgen dat de kleine man niet in gewicht en betaling benadeeld werd; van alle „handelingen die met de gemaakte inrigtingen omtrent de koffijcultuur strijden", moesten zij den Landdrost rapport doen. Eindelijk werd hun tot plicht gesteld, een oog te houden op de koffiegecommiteerden en „niet te dulden dat de gemeene man op eenigerlei wijze door hun wordt gevexeed". Dit laatste is erg vaag, en aangezien er toch koffie moest zijn, zal de bedoeling wel wezen, *ondoelmatige* plagerij der bevolking tegen te gaan, niet § 2659 de plagerij zelve. In het rapport dd. 5 Dec. 1818 betreffende den staat der koffiecultuur in de Preanger schrijven Van Lawick en Van de Graaff: „In ieder regentschap heeft men een Europeesche ambtenaar, die eigenlijk slegts moest zijn, navolgens zijn titul, Opziener over de koffij-kulture, doch deze is ook tevens in wezendlijkheid degene die met den Regent het regentschap bestuurd" Vergelijk hiermede § 1928. Dit werd dus gezegd na het Engelsche bestuur, dat den invloed der Regenten niet gunstig was geweest; echter is mij niet bekend dat Raffles bepalingen zou hebben gemaakt die den invloed der Opz. in de Preanger vermeerderden. In de „Instructie voor de Controleurs der koffijcultuur in de resid. Preanger Reg." (Ind. Staatsbl. 1829 n°. 57) overweegt de zorg voor die cultuur verre die voor de bevolking. Hieraan was voorafgegaan de Provisionele instructie voor de ambtenaren enz. bij de

landrenten Ind. Staatsbl. 1818 n°. 49, die ook voor de Preanger gold doch waarin ter nauwernood van koffie werd gesproken De titel Controleur is van 1827 (Staatsbl. n°. 109).

Wat hunne verdere functies aangaat, de verbetering van den grooten § 2660 weg werd hun opgedragen, P. XIV, 701, 8. Bij het Reglement voor de posterijen van 12 Winterm. 1809 (P. XV, 1020, 5) werden de Opz. in de Preanger belast met de werkzaamheden van postcommies. Bij de instelling van het Ambulant Gerecht in de Batav. Regentsch. 16 Juni 1808 werd bepaald dat steeds „twee à drie Opzienders, door den Gecomm. tot en over de zaken van den Inl. telkens te kiezen,” hiervan deel zouden uitmaken; de instructie voor die rechtbank dd. 8 Aug. 1808 (P. XV, 89 art. 7 en 8) belastte de Opz. feitelijk met de vervolging van misdadigers en de instructie van crimineele zaken. Van een ambtseed der Opzienders in deze qualiteit, zooals bijvb. de Schouten der Ommel. aflegden (P. XIV, 732, 17), verneemt men niets. Den 8 Bloeim. 1810 werden de Opz. over geheel Java op de plaatsen, waar de Landdrosten niet persoonlijk aanwezig waren, belast met de tenuitvoerlegging van „mandamenten van citatie, civiele sententiën of andere provisiën der Collegiën van Justitie regarderende zaken of personen buiten de plaats van hare residentie gelegen”; waar geen Opz. was, werd de Boschganger met deze werkzaamheden belast. Reeds vroeger (P. XV, 678) hadden dezelfde voorschriften gegolden binnen de jurisdictie van den Raad van Just. te Samarang. Notarieele werkzaamheden werden echter niet aan de Opz. opgedragen (zie § 2654).

Inkomen. Reeds 15 Maart 1808 werd op D.'s voorstel bepaald, dat § 2661 de betaling der Opz. ten laste van het Gouv. zou komen en zou bestaan in 12 stuiver per pikol koffie van 128 lb; de verdeeling dezer koffiegelden in de regentsch. waar meer dan één Opz. aanwezig was, werd niet aangeduid. Bij R. 4 Febr. 1809 wordt echter bij de overplaatsing van twee Opz. naar Tjiandjoer bepaald, dat deze twee gelijk zullen deelen in „de voordeelen uit 't genot der 12 st. over de gezamentlijke leverantie van het regentschap”. Men mag verder concludeeren dat het principe, den 21 Aug. 1808 aangenomen voor de Boschgangers (P. XV, 127, 26), dat zij namelijk niets hoegenaamd, „zelfs geen mondkost noch voeder voor hunne paarden”, van de bevolking mochten vorderen zonder betaling, ook voor de Opz. gold; zie verder § 2636. Bij een besl. van 29 Aug. 1809 veroordeelde D. den posthouder Ewerts te Oendarandir (aan den grooten weg tusschen Tjikandi en Serang) wegens klachten der bevolking over zijne knevelarij en misbruik van gezag, om binnen 4-maal 24 uur nadat de Prefect kennis van dit besluit had gekregen, te worden opgehangen. De beschuldigde was hierbij niet eens door zijn rechter gehoord; de Prefect had eenvoudig de klachten ter kennisse van den G.-G. gebracht. Voorts vermeldt P. XV, 304 een besluit § 2662 van 28 Sept. 1808, volgens hetwelk verdienstelijke Opz. per jaar 200 Rd^s.

traktementsverhooging zouden ontvangen. De zaak is echter, dat het Plakaatboek hier weer eens slordig is bewerkt. R. 28 Sept. 1808 geeft namelijk een besl. van D., waarbij een Opz. over de koffiecultuur te Samarang wordt benoemd op 2.000 Rd^s. per jaar met 200 Rd^s. verhooging per jaar bij goed gedrag, totdat eene toelage ad 12 st. per kleine pikol door hem geleverde koffie *meer* zal bedragen dan het vaste traktement, waarna het vaste traktement zal ophouden „en vervangen worden evenals in de Bat. Bovenlanden door een inkomen van 12 st. van ieder pikol van 126 à 128 \bar{u} ”; dit gold, zegt de Res., voor alle Opz., behalve natuurlijk die in de Bat. Regentsch. Janssens stelde 17 Juni 1811 vast, dat de 12 stuiver per pikol in de gezamenlijke Batav. Regentsch. in ééne kas zouden worden gestort, waaruit de Opz. te Tjiandjoer, Soekaradja, Soemedang en Trogong elk 2.000 Rd^s. zilver per jaar zouden genieten, de vijf anderen elk 1.500 Rd^s.; het kassaldo zou worden verdeeld naar verhouding van de door elk regentsch. geleverde koffieoogsten; waar twee Opz. in een regentsch. waren, deelden dezen gelijk; die te Rongga werd daarbij gerekend als Opz. over een afzonderlijk regentschap. De bedoeling was natuurlijk, te voorkomen dat Opz. in streken met slechte koffiegronden buiten hunne schuld een te gering inkomen genoten; in dergelijke streken werd de Opz. dus meer als besturend ambtenaar beschouwd. In verband met den in 1811 verwachten koffieoogst (zie Bijlage XLVIII) werd berekend dat de Opz. te Tjiandjoer alles samen 4.185 Rd^s. zou verdienen, die te Rongga 1.593 Rd^s.; de inkomsten der anderen lagen daartusschen. Opmerkelijk is R. 21 Slagtm. 1810, waarbij zeker Opz. op nonactiviteit wordt gesteld met een wachtgeld van 100 Rd^s. papier per maand.

§ 2663 *Rang.* Dat de positie der Opz. verbeterde, blijkt al hieruit, dat zij voor het eerst in het Naamboekje over 1809 zijn opgenomen. Bij het opmaken der ranglijst 8 Aug. 1808 (P. XV, 81) waren de Opziensers der koffiecultuur nog geheel vergeten. Bij een besl. van 11 Febr. 1809 bepaalde D. dat Opz., wier jaarlijksche leverantie beneden de 3.000 pikol koffie van 126 \bar{u} bleef, den rang van Eersten Luitenant zouden hebben, om op te klimmen tot dien van Kapitein, zoodra hunne levering genoemd bedrag overschreed. Den 24^{en} daaraanvolgende verordende hij dat de rang van Kapitein, doch met voorrang boven alle andere Opz., ook zou worden toegekend aan de Opz. onder de onmiddellijke bevelen van den Inspecteur-Generaal der koffiecultuur. Dat het inkomen niet de eenige factor voor de bepaling van den rang was, ziet men in de Batav. Kolon. Courant van 22 Zomerm. 1810, waar een Cherib. Koffieopziener den rang van Kapitein erlangt „uit hoofde van zijne werkzaamheid en ijver”; curieus is, dat diezelfde man in de courant van 11 Louwm. 1811 wordt benoemd tot Kapitein bij het leger. De Kapiteins nu werden gerekend tot de derde klasse der ranglijst en stonden tusschen de secunde personen te Ambon, Banda, Ternate en Makassar en den Eersten Commies op het bureau der Secretarissen-Gen.; de Eerste Luitenants stonden vrij laag

in de vierde klasse. Bij D.'s streven om het moreel der militairen door goede bezoldiging en geachte positie te verbeteren, was de gelijkstelling der Opz. met genoemde officieren alleszins eervol. Zelfs bespeurt men in het Naam- § 2664 boekje over 1810 dat de gewezen Opz. van Bandoeng, thans Opz. te Tjian-djoer, D. Monnreau (1), geridderd was geworden, vermoedelijk als Opz. te Samarang, alwaar hij blijkens R. 2 Sprokkelm. 1810 den titel Kapitein droeg. Wat evenwel de verhouding van het traktement der Opziens tot dat van anderen betreft, uit het tarief van het zegel P. XVI, 106 valt op te maken dat zij evenals sommige andere ambtenaren van wie men dit niet zou verwachten, gelijk kwamen aan den afslager van de vischmarkt en beneden zulke hooge heeren als den doodgraver, den afslager van het vendukantoor en den cipier stonden; intusschen zou men laatstgenoemde thans Directeur der gevangenis noemen en den doodgraver Administrateur der begraafplaats. Bij de veranderde ranglijst van 26 Hooim. 1810 (P. XVI, 272; 274) zijn de Opz. wel in bovengenoemde klassen gebleven, doch een heel eind beneden de officieren gekomen, waarmede zij te voren gelijkstandig waren. Met voldoening merkt men daarbij op dat die aanstootelijke afslager, doodgraver en cipier geen plaatsje op deze ranglijst hebben kunnen veroveren. De Boschgangers erlangden 11 Juli 1809 een rang gelijkstandig met Kapiteins, Eerste Luitenants en Luitenants, naar gelang hun salaris 100, 75 of 50 Rd^s. per maand was; uit de ranglijst van 1810 ziet men dat de eerste klasse iets beneden de Opz. der zelfde klasse stond, de tweede klasse gelijk met die der Opz. van de tweede klasse

Omtrent den handel der Opz. zijn geene verbodsbepalingen tijdens § 2665 D. of zijn opvolger getroffen; wij zien in § 2772 dat tijdens hem de pakhuismeester te Karangsamboeng ten eigen bate zout bleef verkoopen en daar 2.000 realen per jaar aan verdiende.

Wat de verhouding der Opz. tot Regenten en bevolking betref zijn geene voorschriften gegeven die speciaal op hèn doelden. Den 30 Oct. 1811 schrijft Couperus met betrekking tot de Bataviasche Regentschappen: „The natives being so much under the power of the Regents and having no mean to be alliviate (*sic*; *bedoeld wordt: alleviated*) in their distres than by the care of some European Opziensders who are able to balance the authority of the Regents by that of Government, it is considered to be of the greatest necessity to appoint some European Opziensders more”.

De Regenten. Hunne positie. In het algemeen werden ook te dezen § 2666 aanzien de oude usances en costumen op het eiland gehandhaafd. Sommige veranderingen zaten echter al sedert eenige jaren in de lucht. Siberg schrijft 30 April 1806 aan Nic. Engelhard: „Het meriteert zeeker wel een ernstige

(1) Kwam 1793 in Indië als jongmatroos; | Japara en was toen 41 jaar.
bracht het tot Luitenant; woonde in 1813 te |
Priangan.

overweeging of niet Cheribon op den voet van de bovenlandse Jaccatrasche Regentsch. zoude kunnen worden gesteld, bisonder nu dat de respective Cheribonse Sulthans zig zo misselijke gedragen en als het waare een bestier onwaardig hebben gemaakt; ik hebbe bevorens met de heer Walbeeck (*Resident van Cher. 1797—1800*), die ook van dat gevoelen was, over dit plan wel eens gesproken, dog mij kwam steeds als een swaargheid te voren de presente oorlog en off een zodanige beschikking niet aanstootelijk in de oogen der Javase Vorsten zoude zijn"; er blijkt verder, dat ook N. Engelhard gaarne zou zien dat de Cherib. Sultanslanden werden ingetrokken en de Sultans op een jaargeld gesteld. Trouwens, van de zijde der bevolking zelve werd de wensch geuit om „van onder de gehoorzaamheid der presente beide Sultans ontslagen" te worden (*Ind. Archief III, 177*), en Engelhard stelde ronduit aan de Regeer. voor (*ib. p. 344*) om bij overlijden der Sultans hunne landen in te trekken, onder toevoeging echter dat dit niet bepaald noodig was, daar zij toch al niet meer macht bezaten dan een Regent. De salarieering dezer Sultans was een der eerste maatregelen van Daendels. Den 7 Mei 1808 gelastte hij dat voortaan in de Cherib. Sultanslanden de paditiende zou worden geheven voor den Lande, ten einde daaruit aan de Sultans een vast inkomen toe te leggen; den 19 Juni 1808 bepaalde hij dit inkomen op eene matige geldsom (elk 8.000 Rd^s., terwijl de Resident 20.000 Rd^s. genoot), verhoogde het bedrag der voor den Lande te heffen padi van $\frac{1}{10}$ tot $\frac{1}{5}$ en schreef voor, dat hieruit behalve het traktement der Sultans ook dat der inl. ambtenaren moest worden gevonden, van welke laatsten de Rijksbestierder, de drie Cherib. Preanger-Regenten en de Fiscaal van den Landraad in specie zouden worden betaald, de anderen in rijst; onder deze laatsten rekende hij (P. XIV, 832) priesters, Districtshoofden, Djaksa's enz.

§ 2667

Den 13 Aug. 1808 gelastte D. dat „de inlandsche Regenten, zoo van de Jaccatrasche en Preanger Bovenlanden als van Java en Cheribon", zich van 1 Jan. a. s. „in hunne officieele relatiën bedienen van een zegel van den Staat", waarop de naam van het regentsch. Hier worden dus de Bat. Regenten met al de anderen op ééne lijn gesteld en tot ambtenaren gestempeld (1).

Maar terwijl den 1 Sept. 1808 de organisatie van het bestuur op Java's N. O.-Kust wordt vastgesteld, waarbij de Regenten „als ambtenaren van Z. M. den Koning van Holland" (P. XV, 161, 7) worden behandeld, aan wie de uitvoering van de bevelen des Prefects wordt opgedragen; terwijl aan deze Regenten den 27 Sept. 1808 eene vrij uitvoerige instructie wordt gegeven (P. XV, 292); terwijl bij het reglement op het beheer der Cherib. landen van 2 Febr. 1809 dezelfde bewoordingen als cvengenoemde worden gebezigd

(1) Van de door D. aan de Cherib. Preanger-Reg. gegeven zegels heb ik afdrukken ontmoet. Het schild, verdeeld in 4 kwartieren, vertoont links boven en rechts beneden eene

caricatuur van den Nederl. leeuw, in de twee andere kwartieren een eendvogel, bedoeld als adelaar; het geheel stelt dus voor het wapen van het Koninkrijk Holland.

(P. XV, 482, 1) omtrent de Cherib. Sultans, en ook voor de Cherib. Preangerlanden (P. XV, 633, 19 e. v.) voorschriften worden gegeven betreffende de machtsuitoefening der Regenten, ontbreken dergelijke regelingen en instructies voor de Batav. Regentsch. Dit kan eene reden geweest zijn waarom, nadat 20 Zomerm. 1810 de Cherib. Preanger-Reg. bij de Bataviasche waren gevoegd, reeds 2 Lentem. 1811 twee der eerste, Limbangan en Soekapoera, werden ingetrokken, terwijl het derde, Galoeh, aan Djokja kwam; hierdoor verviel van zelf het verschil in de verhouding der Regenten tegenover den Staat. Het verdient daarbij dan opmerking, dat D. liever de Bataviasche ontstentenis van regeling uitbreidde op deze Cherib. landen, dan dat hij de aldaar ingevoerde regeling toepaste op de Batav. Regentsch. Raffles verleende (zie Proc. 23 Nov. 1811) aan de Preanger-Regenten acten van aanstelling, waarbij hun werd toegekend „full authority and power to administer the Native affairs and to execute all acts within the said Regency in the same manner and to the same extent as was established and authorised under the late Government, subject however to such alterations, revisions and further regulations as may be hereafter adopted by the British Government”. Eene origineele acte voor den Regent van Buitenz. dd. 17 April 1813 bevat echter geen woord over zijne bevoegdheden of verplichtingen; evenmin de acte voor Rangga Wiranata aldaar dd. 7 Febr. 1812. De eerste instructie voor de Regenten, welke ook op die der Preanger toepasselijk was, is het „Reglement op de verplichtingen, rangen en titels der Regenten op het eiland Java”, vastgesteld bij Staatsbl. 1820 n°. 22; dit kon echter, zegt Van Rees (o.l. pag. 153), „zooals het daar ligt, niet in zijn geheel in de Preanger-Regentsch. nageleefd worden”; bij Staatsbl. 1859 n°. 102 werd echter (ibid. p. 156) eene instructie voor de Regenten en Districtshoofden vastgesteld, toepasselijk op de Preanger-Regentschappen.

D.'s wensch om aan de Regenten eene hooge positie te verzekeren, § 2668 blijkt behalve uit de considerans der organisatie van Java's N. O.-Kust ook uit de daarin opgenomen bepaling (P. XV, 161, 8; zie ibid. 293, 2) van den militairen rang, waaraan de titels der Regenten aldaar gelijkstandig zouden zijn. Dit laatste was wellicht een gevolg van het besluit van 14 Juli 1808, waarbij (op het voetspoor van de Compagnie, die bijvb. een Soemenapsch regentszoon den titel van Luit.-Kolonel had toegekend, De Jonge XIII, 157) de Madurecsche Hoofden, die inderdaad als chefs van inl. hulpbenden fungeerden, waren aangesteld geworden tot officieren in dienst des Konings, met traktement en een Europ. titel; hetzelfde wedervoer Prang Wedono bij besluit van 29 Juli 1808. Opmerking verdient ook, dat onder het gering aantal personen die uit D.'s hand de Koninklijke Orde van Holland ontvingen, ook de Regent van Bangil behoorde, P. XIV, 775. Overigens was er tijdens D. niet veel sprake van het vleien der Regenten; men zie bijvb. hoe P. XVI, 165 alle Regenten die hunne verplichtingen in zake recruiteering niet

onmiddellijk nakomen, met levenslange verbanning naar Banda worden bedreigd. De oude politiek, om de onderlinge jalouzie der inl. grooten wakker te houden, overdreef D.: tegenover den Minister beroemde hij er zich op (De Jonge XIII, 336) er in te zijn geslaagd „de naijver en animositeit tusschen de beide Vorsten (*van Solo en Djokja*) aan te vuren”. Dit is te opmerkelijker, omdat de Comp. deze twee elkaar zoo vijandige hoven steeds tot kalnte had trachten te stemmen; vergelijk § 1983.

§ 2669 Wat de ambtsplichten der Regenten aangaat, bepalingen welke ook de werkzaamheid der Preanger-Regenten omvatten vindt men P. XIV, 701, 8, waarbij hun het medetoezicht op de verbetering van den grooten weg wordt opgedragen, en een paar in het koffiecultuur-reglement van 15 Zomerm, 1810: zij hebben de leiding der inl. koffiegecommitteerden, moeten onderzoek doen naar eventueel volksverloop, knevelarijen tegengaan, kennisgeven van handelingen in strijd met de cultuurvoorschriften; maar de inspectie der tuinen werd overgebracht op de Eerste Gecommitteerden over de koffiecultuur, over wie zie § 1027.

Wat de verhouding der Regenten tot de mindere Hoofden aangaat, den 19 Juni 1808 bepaalde D. dat in Cheribon de Districtshoofden eene acte van aanstelling van het Gouv. zouden ontvangen; bij de organisatie van Java's N. O.-Kust (P. XV, 162, 12 e. v.; vergel. p. 295, 14) werd vastgesteld dat alle mindere Hoofden alleen door den G.-G. zouden kunnen worden ontslagen; allen, behalve „de patingies of loerahs, als wordende veelal door het volk zelve gekozen en van jaar tot jaar verwisseld”, ontvingen eene acte van aanstelling van Gouvernementswege; cf. de overeenkomstige bepalingen aangaande de Cherib. Sultanslanden P. XV, 490, 27 en 28 en aangaande de Cherib. Preangerlanden ib. 633, 21 en 22. De aandacht verdient D.'s bemoeiing met de zaken van den godsdienst (§ 1961). Bij de instructie voor de Regenten op Java's N. O.-Kust (P. XV, 294, 12) werden dezen belast met het toezicht op en de zorg voor den godsdienst. Uit de correspondentie van Van Jawick als Prefect der Cherib. Preangerl. 1809 blijkt bijvb. dat de Hoofdpengoeloh van Galoeh door D. werd benoemd en ontslagen en ook dat alle Hoofden en alle priesters eene acte van aanstelling kregen. Eene kantteekening van D. zegt: „De rangas, bepatties (*zie B. 50, 7, 3*), jaxas en districtshoofden zijn geen geringe hoofden en reserveer ik aan mij daaromtrent de aanstelling te doen en acte te verlenen, latende alleen die van de mindere aan u (*den Prefect*) over onder mijne goedkeuring en na opgave van de gronden ter bevordering, ten einde in cas van verkregen approbatie aan deze laatste hoofden de acten door u worden verleend”.

§ 2670 *Inkomen.* Een voorbeeld dat aan Regenten een vast traktement wordt toegewezen „buiten eenig beswaar van de onder hen gestelden” vindt men reeds anno 1793 (De Jonge XII, 313) in het deel der Vorstenlanden dat op aandringen van den Gouverneur van Overstraten was aangewezen voor de

pepercultuur onder Europeesch toezicht. Zoo stelde D. van Hogendorp in zijne Schets of Proeve voor, de Regenten en mindere Hoofden in de Preanger te salarieeren in geld en natura; vergel. § 2550. De instructie voor den Gouv.-Gen., opgesteld ingevolge het Charter, gelast (Mijer, Verzameling p. 270, 14, 4) het beramen van de meest geschikte middelen „om de inkomsten welke de Regenten naar 's Lands wijze..... genieten, onder vaste bepalingen te brengen; om alle onregelmatige en willekeurige belastingen af te schaffen” enz. Een voorstel om de Regenten der Bataviasche Preangerlanden „op een jaarlijks bepaald tractement of inkomsten te stellen, mits dat elk de getaxeerde leverantie opbrengt” (en wel een vrij matig traktement; het hoogste, dat van den Regent van Tjiandjoer, zou Rd^s. 15.000 zilver en 10.000 papier zijn), waarbij dan het Gouv. alle kosten op de koffie zou dragen, werd in het rapport van Thalman c. s. 29 Jan. 1808 gedaan; Van Lawick verklaarde zich er tegen „dat zij een vast bestaan zouden hebben, veel of weinig koffij leverende; dit stelt de deur open voor de luiaarts”. Wij zagen § 2671 reeds dat D. dit beginsel in Cheribon trachtte toe te passen; zoo bepaalde de organisatie van Java's N. O.-Kust (P. XV, 162, 16) dat alle Hoofden een aantal rijstvelden toegewezen zouden krijgen, voldoende om daaruit behoorlijk te kunnen bestaan. Maar D.'s bedoeling om aan de Cherib. Regenten een vast salaris toe te leggen, kwam niet tot uitvoering. Bij een schrijven van 29 April 1809 wees hij het verzoek van den Prefect der Cherib. Preanger-Regentsch., dat de onder zijn ressort behorende Regenten traktement zouden uitbetaald krijgen over het afgelopen jaar, finaal af op grond dat „de revenuen zoo weinig geweest en het land niet altoos de lijdende partij kan zijn”, met verbod om weer op die zaak terug te komen. Den 24 Mei daaraanvolgende schrijft hij: „Mij gedragende aan de geëncloseerde extracten uit het register mijner besluiten van gisteren (*zie P. XV, 729 en § 2086*), zoo zal UEd.G. daaruit blijken dat ik conform uwe voordragt, bij missive van den 15 April j. l. gedaan, de heffing van het tjoekee padi heb verhoogd, doch alleen ten favoure van de Regenten en niet tevens van de Hoofden” enz.; zie het vervolg van dit schrijven in § 2090.

D.'s verdere maatregelen ten opzichte van de inkomsten der Preanger-Regenten waren de volgende: 1° het voorstel van 14 Maart 1808 (B. 45, 7 en 20) om in het belang der koffiecultuur hunne schulden te royeeren en hun te verbieden, nieuwe schulden aan te gaan; 2° de vaststelling van hun aandeel in de koffiebetalng, waarbij de bezoldiging der mindere Hoofden te hunnen laste blijft (*zie § 2604 e. v.*); 3° de bepaling dat de bevolking behalve de koffielevering „geene andere belasting in producten” zal dragen dan de paditiende „waar dezelve pleeg te worden geheven”; dit wordt (*zie B. 45, 19 en 23*) bedoeld als eene opbrengst ten bate van den Regent en slaat niet, zooals men misschien uit de beperkende bepaling zou opmaken, op de levering van padi door Buitenzorg ten bate van den Lande. Deze voorstellen van

D. werden tot wet verheven (P. XIV, 641 e. v.). In zijn Staat p. 37 zegt D.: „De tienden van het rijstgewas en andere door oud gebruik gewettigde inkomsten der Regenten, zoover die met de billijkheid overeenkwamen, zijn in stand gebleven”, d. w. z. aan hunne knevelarijen werd niet geraakt.

§ 2672 Wat de schulden aangaat, ook die der Cherib. Preanger-Regenten aan het Gouv. werden geroyeerd, P. XIV, 834 (eigenlijk waren dit schulden aan den Resident, welke D., om Van Lawick bij diens bestuursaanvaarding tegemoet te komen, voor rekening van den Lande had overgenomen, P. XIV, 577); schulden aan particulieren zouden bij payementen renteloos worden afgelost, onder verbod om nieuwe schulden aan te gaan; werd deze verbodsbepaling overtreden, dan kwamen de nieuwe schulden ten laste van den Resident, evenals in de Batav. Regentsch. ten laste van den Gecomm. Nog afdoender was de last. den 10 Mei 1809 tot de Raden van Justitie gericht, „om van nu voortaan geen kennis te nemen van pretensiën, spruitende uit particuliere schulden der Regenten van Javasch N. O.-Kust, Cher. en de Cher. Preanger Reg.”, wier bestaande schulden nu met medewerking der Regeer. zouden worden geliquideerd. Laatstgenoemde maatregel was van zuiver politieke aard en diende om het prestige der Regenten niet door eene gerechtelijke vervolging te krenken. Het is opvallend, dat hierbij niet van de Bataviasche Regentsch. wordt gesproken, te meer omdat L. Z. Veeckens 9 Febr. 1813 aangaande die Regentsch. schrijft (vergel. Proc. 16 Febr. 1813) „dat het in de laatste jaren de gewoonte en cynosure niet was, om aan het Gouv. in te geven de afzonderlijke rekeningen tusschen de Landdrost en de Regenten, als zijnde merendeels particulier, maar dat de Landdrost eenlijk bij het einde des jaars inzond zijne rekening met het Gouv. alleen en nader zelve met de Regenten afrekende, gelijk dit voor (*d. i. over*) den jare 1810 (*toen Veeckens in de Preanger geplaatst werd*) door mij alzoo is behandeld”.

§ 2673 Waar eene afzonderlijke rekening bestond tusschen den Landdrost en de Regenten, buiten kennis van de Regeer., daar bestonden ongetwijfeld ook weer schuldvorderingen. Muntinghe schrijft wel in een rapport van 5 Dec. 1821 betreffende de pretentie van zijn zwager, den Generaal-Majoor G. J. Holsman, op den Regent van Soemedang, welke voortspoot uit eene obligatie aan een Gecommitt. over den Inlander (P. Engelhard natuurlijk, wiens weduwe Holsman's vrouw was geworden): „Op eene indirecte wijze werden de Regenten en verdere ingezetenen der Preanger Regentsch. aan de civiele jurisdictie der Europesche regtbanken onttrokken door een besluit van den Maarschalk, genomen in de maand April 1808, waarbij alle handelingen en overeenkomsten, door particuliere Europezen of Chincezen met de ingezetenen der Bovenl. aangeaan of nog aan te gaan, van derzelve verbindende kracht werden beroofd (*eene averechtsche voorstelling van R. 15 Maart 1808, in verband gebracht met de vóór D. getroffen regeling der schulden van de Buitenzorgsche opgezetenen, zie § 2541*). Deze maatregel werd naderhand, in Mei 1809,

ook uitgestrekt tot de Regenten in de oostelijke afdeelingen van dit eiland. Aan geen van beide deze maatregelen is echter, voor zooverre mij bewust is, door behoorlijke afkondiging en affixie de vorm en kracht van wet gegeven; het bestaan van deze bevelen is echter zoo notoir geweest, dat er geen voorbeeld kan worden aangehaald dat immer een Regent uit de Preangerlanden wegens eene civiele schuld in regten zou zijn aangesproken, of dat bij iemand, zoude ik bijkans durven zeggen, het denkbeeld daartoe is opgekomen". Maar mochten er dan geene schulden van Regenten aan particulieren bestaan (voor zoover mijn onderzoek heeft gereikt, waren die schulden steeds zeldzaam geweest, daar immers de Gecommitt. als tusschenpersoon ageerde en de pretenties op Regenten tot hem werden gericht of op zijn naam stonden), toch is er P. XVI, 643 sprake van een „achterstal der Regenten van de Batav. Regentsch. aan den gewezen Landdrost Teisseire voor het postwезen". Zoo weet ook de inl. geschiedenis der Regenten van Tjiandjoer (Bijdr. 1862 p. 297) aangaande het overlijden in 1813 van den Regent mee te deelen: „Intusschen werd door den Resident Mac Quoid bevolen om het schuldboek van Adipati Wira Tanoe Datar na te zien, waaruit bleek dat hij eene schuld van f 100.000 had nagelaten, waaronder eenige van 20 jaren her De Resident Mac Quoid liet mijn vader (*den nieuwen Regent*) de schulden van minder dan 20 jaren, ten bedrage van 20.000 Sp. matten, betalen De overledene had zóó weinig nagelaten, dat zijn kinderen en bloedverwanten de kosten van zijn begrafenis moesten betalen". Deze mededeeling wordt bevestigd door de vermelding in 1816 (bij Van Deventer, Nederl. Gezag p. 116), dat de Regent van Tjiandjoer „door de zware overneming, welke hij genoodzaakt was te doen bij het aanvaarden van zijn post, in zijne financiële omstandigheden ten achteren is" (hetgeen dus wil zeggen dat er in 1816 nog steeds schulden waren). Ook Resident P. le Clercq schrijft 13 April 1826 dat de in 1813 overleden Regent 15.000 Sp. matten aan het Gouv. schuldig was en bijna evenveel aan particulieren. Van Lawick noteert 26 Jan. 1833 dat de tegenwoordige Regent van Tjiandjoer de schulden van zijn voorganger aan het Gouv. heeft betaald. Nog wonderlijker is, dat bij eene acte Boswel 25 Aug. 1809 n^o 17.235 de Regent van Buitenz. en R. van Prehn verklaren 15.000 Rd^s. papier, rentende ½ % per maand, schuldig te zijn aan Daendels zelf, voor welke schuld zij verbinden het hun gezamenlijk toebehoorende land Tjileboet; hierover handelt ook eene acte Boswel 4 Oogstm. 1810 n^o. 20.016.

Knops en Van Lawick noteeren in een rapport van 1812 dat sommige der Batav. Regenten 20 tot 25.000 Sp. matten inkomen hebben, speciaal uit de koffie. Toen de Regent van Soemedang in 1809 (P. XV, 855) een groot deel van Krawang onder zich kreeg, werd hem daaruit toegekend: ⅔ Rd. per kleine pikol koffie (de overige 12 st. gingen weg aan de Hoofden), de voordeelen van opium, padi tjoeke en houtkap (zie § 2821); hij genoot echter

niet zooveel als zijn voorganger (zie § 2751 en 2768). Nic. Engelhard berekent in een stuk, vermoedelijk van 1808, de inkomsten van den Regent van Buitenz. uit de koffie alleen op 10.000 Rd^s., waarvan echter aan Hoofden en koffiepersoneel (zie § 2607) 6.500 Rd^s. afging, deels in geld, deels in padi. Het besl. van 30 Grasm. 1811 (P. XVI, 640) geeft nadere inlichtingen omtrent de bronnen der inkomsten van dezen Regent. Zij bestonden 1° uit de opbrengst der „rijstvelden van het land Bloeboer welke de Regent zelf pleeg te laten bewerken”; 2° uit „het tjoekke of $\frac{1}{5}$ gedeelte van het provenu der rijstvelden in het gedagte land Bloeboer, die door de ingezetenen worden bearbeid”; 3° de huur van eenige suikerriet-, katjang- en talastuinen; 4° den tol van een paar bruggen; 5° de koffiegelden. Uit een brief van L. Z. Veeckens dd. 16 Grasm. 1811 ziet men, dat de eigen velden des Regents 261 tjaëng padi gaven, de tjoeke 150 tjaëng à 20 Rd^s.; de tuinhuur bedroeg 28 Rd^s., de brugtol 425, dus alles samen 8.673 behalve de koffie; daarentegen was hij verplicht „voor het toendang-volk, hetwelk dagelijks te Buitenz. aan de werken voor het grassnijden enz. geëmployeerd is, rijst gereed te houden”, wat per jaar 50 tjaëng werd, terwijl diverse ondergeschikte Hoofden samen 32 tjaëng van hem trokken. Toen D. dezen Regent verving door twee Rangga's, kreeg de eerste Rangga de sub 1—4 opgenoemde inkomsten, de tweede 12 st per § 2676 kleine pikol koffie. Over de inkomsten van den Regent van Bandoeng vergel. B. 50, 28 e. v.: alleen uit de koffie trok hij netto 15.000 Rd^s.; dan de tjoeke der padi, $\frac{4}{27}$ van de djakat, $\frac{4}{27}$ van de pitrah, eenig geld van huwelijken en iets van de vogelnesten van Tjihea; daartegenover stonden diverse uitgaven voor Hoofden, werkvolk, armen e. d. Het bleef regel (P. XIV, 642 12) dat de Regent de mindere Hoofden en het koffiepersoneel betaalde. De Wilde (o. l. pag. 178) taxeert de inkomsten der Regenten uit de tiende der padi op 14 à 20.000 gulden „en zelfs meer”, als zij maar behoorlijk geadministreerd en ter markt gebracht werd; veel ging echter verloren en veel werd vermorst aan onderhoud van leeglopende familieleden en volgelingen van den Regent. Dit recht van belastingheffing door den Regent bleef onaangetaast in den Eng. tijd, behalve op de verkochte landen; „de daarop volgende Nederl. Regering”, zegt Van Rees in zijn ongedrukt rapport, „liet de zaak op denzelfden voet doorloopen.” Hij wijst er (o. l. pag. 153) op, dat de latere bepalingen betreffende de bezoldiging der Regenten stilzwijgend, wat de Preanger betref, buiten toepassing bleven om geen inbreuk te maken op het daar bestaande „stelsel”; wel werd in 1817 verordend dat in de Preanger en Kra-wang „geen der inl. Hoofden eenige opbrengsten ten hunnen behoefte zullen mogen vorderen of iets hoegenaamd genieten”, maar ook dat werd niet nageleefd.

Over de lasten, die aan de Regenten door D. werden opgelegd voor het postwezen, zie § 2808 e. v.; voor transporten § 2815; voor de djajangsekars § 2827 e. v. Daendels zelf beweerde dat (zie § 2638) „de toestand van de

Hoofden en Regenten" tijdens zijn bestuur „bij opklimming in aanzien en inkomen verbeterd is", vooral omdat de ambtenaren hen minder knevelden, iets wat moeielijk na te gaan is. Dat de totaalindruk van D.'s bewind op de Preanger-Regenten echter verre van gunstig was, zou men afleiden uit de aanspraak, waarmee de Landdrost Couperus hen aan Raffles voorstelde (Java Gov. Gazette 11 April 1812): „An unhappy time has elapsed, in which they all wished an alteration of Government. The dangers and distresses with (*sic*) which they have since suffered are too well known to dwell on here. This unhappy time is passed" enz. Mij dunkt dat de toon van zekerheid, waarop hier wordt gesproken, kwalijk geveinsd kan zijn, al was ook deze Couperus (een zoon van den A. Couperus die Malakka zoo schandelijk aan den Engelschman had overgegeven) een hoveling van Raffles (naar wien hij zelfs een zijner kinderen noemde), en zulk een talent dat een Eng. klerk een zijner dienstnota's heeft verrijkt met de opmerking: More fit for a cobbler.

Rechtspraak. Hervormingsplannen vóór Daendels. Reeds Chastelein (bij § 2677 Faes o.l. pag. 235) had in 1705 een plan ontworpen tot oprichting van inlandsche rechtbanken, doch dit betrof alleen de Ommelanden. Het is later door Mossel weder opgenomen en vóór Daendels' komst meer dan eens ter sprake gebracht; wij kunnen die plannen hier echter ter zijde laten. De Staatscommissie van 1803 wenschte (Charter art. 83) de rechtsmacht van Schepenen af te scheiden van hunne andere functiën, en haar uit te breiden door aan dit College alle zaken over te wijzen (art. 79) die tot dusver in eerste instantie voor den Hoogen Raad van Justitie dienden, voor zoover deze thans niet uitdrukkelijk aan dien Raad werden toegewezen. Deze Raad, thans het Hooge Gerechtshof, zou oordeelen in hooger beroep (art. 66) in die zaken, welke in eerste instantie hadden gediend voor Schepenen en alle verdere Europeesche rechtbanken, en zou belast zijn (art. 67) met het toezicht op de administratie „eener goede en prompte rechtsoeffening bij alle de voormelde Collegiën van Justitie". De rechtsmacht van Schepenen in zake de Regentschappen werd niet omschreven. Men leest alleen in art. 86 van het Charter: „De rechtspleging onder den Inlander zal blijven geschieden volgens hunne eigene wetten en gewoonten. Het Indisch Bestuur zal door gepaste middelen zorgen dat dezelve in die territoiren, welke onmiddellijk staan onder de opperheerschappij van den Staat, zooveel mogelijk werde gezuiverd van ingeslopen misbruiken, tegen de inlandsche wetten of gebruiken strijdende, en het bekomen van spoedige en goede justitie, hetzij door vermeerdering van het getal der thans subsisterende Landraden of door de aanstelling van Onder-Landraden, werde bevorderd en gemakkelijk gemaakt, mitsgaders van alle verkeerden invloed van eenige politieke magt (*d. i. het civiel bestuur*) gezuiverd en bevrijd".

Onder die „territoiren" behoorden natuurlijk de Bataviasche Regentsch. § 2678 ook, doch aan deze schijnt (zie hierbeneden § 2692) niet te zijn gedacht. Bij de instructie voor den G.-G. werd (art. 34) gelast „dat behouden blijven

de Landraden, tegenwoordig op Samarang en Cheribon aanwezig en vonnis-sende in crimineele delicten over de Javanen, volgens hunne wetten en ge-bruiken"; als voorzitter zou niet meer fungeeren te Samarang de Gouverneur, te Cheribon de Resident, doch het proces zou worden gevoerd ten overstaan van een daartoe te benoemen Europeeschen Commissaris, bijgestaan door een Europ. Griffier. Aldus werd derhalve de „verkeerde invloed der politieke macht" geweerd. Maatregelen werden ontworpen om de rechtspraak bij die Landraden te verbeteren overeenkomstig „de zeden en gebruiken van den Inlander"; zij zouden niet meer bestaan uit Regenten (dus personen, bekleed met „politieke" macht) maar uit andere en wel gesalarieerde Inlanders. Ook de verbetering der justitie en politie in de Ommelanden „desnoods met het oprichten van nieuwe rechtbanken" werd den G.-G. tot plicht gesteld (art. 36). Maar men vindt niets dat direct op de Batav. Regentsch. schijnt te doelen. Het Regeer.-Reglem. van 1806 (art. 57 en 58 over het Hooge Gerechtshof; art. 69 en 73 over Schepenen; art. 76 over de rechtspraak onder den Inlan-der, het hierboven gecopieerde art. 86) en de instructie voor Commiss.-Gen. (art. 32 over de Landraden; art. 34 over justitie en politie in de Ommel.) stemmen volkomen met de bovenvermelde artikelen, van de Staatscommissie-uitgegaan, overeen.

§ 2679 In Indië had nog Van IJsseldijk in 1802 (Cornets de Groot o.l. pag. 23) op de noodzakelijkheid der invoering van korter en beter recht gewezen. De instructie voor Daendels zwijgt van de verbetering der justitie.

Wat de Preanger aangaat, in zijn Staat (p. 2) schrijft hij dat de stad Batavia, de Ommel. en de „Jaccatrasche en Preanger Regentschappen gereg-telijk aan de Schepensbank onderworpen waren" bij zijne komst in Indië (§ 2379).

Reeds 15 Maart 1808 werden op D.'s voorstel maatregelen ter verbe-tering van politie en justitie in de Ommelanden aangenomen (P. XIV, 644). Daarbij werd de jurisdictie van Schepenen in eerste instantie bepaald (art. 6) tot een engen kring rondom de stad, terwijl de Drossaard der Ommel. belast werd (art. 1) „met de rechtpleging ter eerster instantie zoo in het civile als criminele over de gezegde Ommelanden boven de bij het geciteerd artikel (*namelijk art. 6*) beschreven limiten tot aan de Regentschappen, *daaronder begrepen de bazaren van Buitenzorg en Tangerang* en met al hetgeen dat verders tot bevordering der veiligheid en goede politie in de bovenlanden word vereischt, *met last echter aan den Gecommitteerde tot en over de Za-ken van den Inlander om in zaken rakende de justitie en politie, zooveel nodig met den gemelden Drossaard de concert te werk te gaan*". De hier gecursiveerde woorden, die wel in het plakkaat van 17 Mei 1808 voorkomen, ontbreken in R. 15 Maart 1808, waarop dat plakkaat is gebaseerd; zij zijn de eenige die kunnen worden uitgelegd als slaande op de rechtspraak in § 2680 de Regentschappen. Het een en ander is wel een bewijs hoe weinig de

eigenlijke rechtspraak van Schepenen over de Preanger te beduiden had gehad; men had die bij het ontwerpen der Resolutie geheel over het hoofd gezien, omdat men alleen op de bestaande wettelijke bepalingen had gelet. Waarschijnlijk doelt het gespatieerde alleen op Buitenzorg en Tangerang; het is althans niet duidelijk hoe in de verdere Regentsch. eene samenwerking van Drossaard en Gecomm. moest geschieden en waartoe zij dienen zou. Daendels had zulk eene haast om verbetering te brengen in de onveiligheid, welke in het zuiderdeel der Ommel. heerschte, dat reeds 8 April een Schout over dit gedeelte werd benoemd, zonder dat nog het rapport van Schepenen omtrent de beste thans te treffen inrichtingen was binnengekomen; deze Schout moest dadelijk zijn post aanvaarden; zijn salaris zou later worden vastgesteld; zijne standplaats werd niet aangeduid; hij zou staan „onder de orders van den Drossaard der Ommel.”, doch besloten werd, hem „almede doch onder de ordres van den Gecomm. op te dragen de civile en criminele jurisdictie van Buitenzorg, daardoor verstaande, dat hij geautoriseerd zijn zal, in het civile tot het passeeren van testamenten en van alle publieke actens, welke anders door Notarissen worden verleden, en in het criminele tot zodanige uitoeffening van macht omtrend kwaad volk en surveillance tegen roverijen, als altoos aan den Gecomm. onder den Heer Gouv. Gen. is gedefereerd geweest”.

Eerst R. 10 Mei 1808, toen het rapport van Schepenen in behandeling § 2681 kwam, waarbij dit College er op had gewezen dat „de Regeering dient te bepalen hoe zal moeten gehandeld worden met de administratie der crimineele justitie in de Regentsch., uijt welke van ouds alle misdadigers aan den Drossaard zijn overgeleverd, zo meede onder wiens jurisdictie zullen worden begrepen de aan particulieren verhuurde landen van den Koning van Bantam, item de bazaars van Buitenzorg en Tangerang, vooral ten opzichte van de op die plaatsen wonende Chineezen”, wordt besloten „over de administratie der crimineele justitie in de Regentsch. zoomede in de aan particulieren verhuurde landen van den Koning van Bantam, de dispositie uit te stellen en provisioneel op den ouden voet te laten, doch daarentegen de bazaars van Buitenz. en Tangerang te stellen onder de jurisdictie van den Drossaard der Bat. Ommel”. Doch dit duurde zeer kort. Direct noodzakelijk vond D. eene hervorming van het rechtswezen in de Preanger niet „naardien de Inlanders in deze Regentsch. over het geheel genomen zacht en goedaardig zijn”; hij beschouwde die reorganisatie meer als „eene inrigting van orde” (Daendels, Staat p. 59). Van Lawick wees in zijne Aanmerkingen van 24 Maart 1808 op § 2682 de wenschelijkheid dat in de Batav. Regentsch. werd opgericht een „Landraad, bestaande uit alle de Regenten, met een Commissaris of de knapste van hunlieden aan 't hoofd”, die „kort en goed regt” zou kunnen spreken volgens den adat en de vonnissen kon doen uitvoeren. Hij zag hierin geene hervorming, maar een terugkeer tot de oude praktijk; immers hij zegt

eveneens dat „nauwer bepaalt moet worden de crimineele en civiele jurisdictie der Regenten, omtrent welke ik van advies ben dat dezelve in zijn geheel weder aan hun moet worden overgelaaten onder het opzicht van den Gecomm. en in de crimineele zaken de approbatie op de vonnissen van den G.-G. moeten verzoeken”.

Reeds 16 Juni 1808 besloot D. „dat in de Regentsch. en Preanger Bovenl. van Batavia zal wezen een ambulant gerigt om te vervolgen en te straffen alle delicten die in dezelve worden gepleegd”, welke rechtbank zou bestaan uit den Gecomm., den Regent en den „hoogen priester” van het regentschap waarin het delict was begaan, en 2 of 3 Opzieners, telkenmale door den Gecomm. aan te wijzen. De President van Schepenen J. J. Vogelaar, de Drossaard Veeckens en de provisioneele Gecomm. van Motman werden in commissie gesteld om voor deze rechtbank eene instructie te ontwerpen. Deze instructie, gedateerd 8 Aug. 1808, is te vinden bij Daendels, Staat, Bijl. II, Organ. Stukken, Batavia n°. 21, en in P. XV, 88. De inhoud is aldus.

§ 2683 De rechtbank heeft tot werkkring het onderzoek, de vervolging en het straffen van „alle criminele delicten”, gepleegd in de onder Batavia ressorteerende Regentsch., waarbij tot het regentsch. Tanggeran gerekend worden de aan particulieren verhuurde landen van den Sultan van Bantam (§ 747) en tot het regentsch. Krawang de verhuurde Krawangsche houtbosschen (art 2; dit verviel natuurlijk, toen Tanggeran en West-Krawang bij de Ommel. werden ingelijfd). De „beslissing van civile en huishoudelijke zaken” werd „gelaaten op den tegenwoordigen voet” (art. 1). Wat deze civiele rechtspraak aangaat zie B. 50, 24 e. v. Onder de „huishoudelijke zaken” zal men moeten verstaan die soort overtredingen, welke met eene „huishoudelijke correctie”, d. i. de rotan, of geringe boete dan wel kortstondige vrijheidsberoving konden worden gestraft, dus wat later de politierol heette, waarover zie § 1705 e. v. Het gerecht vonniste (art. 3) in eerste instantie en zonder appel (art. 28) over misdrijven, binnen zijne jurisdictie gepleegd door aldaar woonachtige onchristen Inlanders; Christenen, Chineezzen en elders „te huis horende” Inlanders moesten aan hunnen gewonen rechter worden overgeleverd benevens de stukken te hunnen laste en „alle zodanige personen als in de questieuse

§ 2684 zaak gemeleert zijn, al waren zij ook onder dit gerecht sorterende”. Het gerecht bestond (art. 4) uit den Prefect als voorzitter, den Regent en den „Hoogenpriester” van het regentschap (het woord „district” moet in dien zin worden opgevat; zie art. 1 en § 1958), waarin het misdrijf is gepleegd, benevens twee door den Prefect voor den duur der zitting aan te wijzen Opzieners; de Secretaris van den Prefect zou zijne diensten ter beschikking der rechtbank stellen (art. 5). Het gerecht zou zitting houden „op zodanige plaatsen en tijden als zal worden vereischt” (art. 1); de Prefect zou echter (art. 6) in elk regentsch. minstens eens per twee maanden vacceeren tot het administreren der justitie en overigens zoo dikwijls dit noodig was.

Een voorschrift dat men met leedwezen in de Preangerregeling mist, is de bepaling in art. 72 der Organisatie van Java's N. O.-Kust (P. XV, 177) dat de Regenten verplicht zijn de door hen aangehouden „agterhaalde misdadigers en suspecte personen” binnen 24 uren aan het Landgerecht over te leveren, waardoor dus het langdurige blokarrest (zie § 1709 e. v. en 2414) werd vermeden; vergelijk omtrent dien heilzamen maatregel nog P. XV, 286, 28; 503, 10; 635, 29.

Bij ontdekking van eenig delict zal, zegt de Preangerregeling (art. 7), § 2685 het Gerecht of wel, wanneer, zooals meest, de Prefect niet ter plaatse was, de Opziener van het „district” (misschien is dit hier op te vatten als: Opzienersafdeeling) waar het is gepleegd, zoo na mogelijk bij de plaats van het misdrijf en zoo spoedig doenlijk, in tegenwoordigheid van twee leden (1), informatiën inwinnen. De Opziener wordt, bij afwezigheid van den Prefect, gemachtigd de beschuldigten te verhooren en de zaak in staat van wijzen (2) te brengen; in het bijzonder wordt den Opz. gelast (art. 8) bij afwezigheid van den Prefect de misdadigers te vervolgen en te arresteren met directe kennisgeving aan dezen zijnen chef. Er worden (art. 9; 18; 19) eenige voorschriften gegeven voor het voorloopig onderzoek, dat blijkbaar zooveel mogelijk aan den Opziener wordt opgedragen; zij komen overeen met die, welke voor het gerecht in de Ommelanden, waar het van boosdoeners wemelde, en, hoe dan ook, eene opruiming moest worden gehouden, waren vastgesteld, P. XIV, 735, 11; betreffende de beteekenis van het woord *reproche* (wraking) alhier, zie P. IX, 134, 46. De aangeklaagde werd niet geconfronteerd met den aanklager en de getuigen. Is de zaak gebracht in forma probanti, dan § 2686 wordt het „gehouden onderzoek” ter beslissing aan het Gerecht voorgelegd (art 20). Het vonnis berustte dus grootendeels op extra-judicieele bekentenissen en informatiën; de getuigen kwamen niet onder de oogen der rechtbank (3); er werd gevonnist op de in forma probanti gebrachte stukken (4). Bovendien

(1) Wie onder die „leden” worden verstaan, is niet duidelijk, daar alleen de voorzitter permanent was. Men zou zeggen dat de Regent en de Hoofdpenghoeloe de personen moesten zijn die het eerst in deze termen vielen, maar dan is het de vraag of men die autoriteiten wel altijd bij de hand kon hebben.

(2) Valentijn III, 2, 200 zegt dat eene zaak „in staat van wijzen” is, wanneer er niets meer „vereischt wordt alvorens (*daarin*) te vonnissen”. Het getuigenverhoor is dan afgelopen.

(3) Den 4 Maart 1812 schrijft De Serièere te Samarang, dat door de nieuwe Engelsche regeling der rechtspraak „ten aanzien van crimineele procedures voortaan een geheele andere wijze zal worden in acht genomen, nament-

lijk dat nadat de crimineele stukken door den fiscaal zullen zijn gebragt in optima forma, niettegenstaande dit op de door den fiscaal ingediende acte van beschuldiging de gevangenen tegens de getuigen en de getuigen tegens de gevangenen in pleno judicio zullen moeten worden geconfronteerd”.

(4) De oude Compagniespraktijk P. III, 383; IV, 173; XV, 501, 3; vergel. Valentijn III, 2, 200. Uit E. de Waal, Aanteek. over koloniale onderwerpen III, 236 ziet men dat in 1858 de Procureur-Gener. klaagde dat in de Preanger tengevolge der groote afstanden politiezaken door de ambtenaren werden afgedaan „op schriftelijke rapporten van de djaksa's en regenten, zonder de beklagden of getuigen te

kreeg de rechter bij een besluit van 18 April 1809, „in den loop van een crimineel proces nodig oordelende eene corporele correctie aan eenen hardnekkigen gevangene te doen infligeren, daartoe eigener autoriteit de bevoegdheid” (1). Voorts bepaalde art. 10 der onderwerpelijke regeling „om nopens de toepassing der straffe op het een of ander misdrijf zich, voor zover hieraan kan en mag worden gedefereert, te gedragen overeenkomstig de inlandsche wetten en gebruiken, die tot dusverre ten regel hebben gestrekt”. Verboden wordt (art. 12) het opleggen van boeten die niet „bij de wetten vastgesteld” zijn; evenzoo het ondershands afdoen eener zaak en het „composeeren” (zie § 1862 e. v.) buiten voorkennis en goedkeuring van den G.-G. (eene strafbepaling op de overtreding van dit verbod ontbreekt echter, en Raffles, Substance of a Minute p. 159 verzekert dat bij de komst der Eng. § 2687 het composeeren nog „usual” was). Het Gerecht besliste bij meerderheid van stemmen (art. 15) en sprak recht in naam des Konings. De rechtspraak was kosteloos (art. 13) uitgezonderd een honorarium voor den Secretaris overeenkomstig de salarislijst (vastgesteld 3 Mei 1763, P. VII, 623), doch onder bepaling dat de Prefect naar bevind van zaken het honorarium kon verlagen of kwijtschelden. Van elke zaak moest (art. 11) proces-verbaal, geteekend door alle leden van het Gerecht, opgemaakt en met het vonnis aan den G.-G.

hooren. Het opkomen van de in de zaak betrokken personen levert zulk een bezwaar op, dat niet alleen slechts zeldzaam kleine politiezaken worden aangebragt, maar ook wellicht gewigtiger misdrijven verzwegen worden”.

Uit de bewaarde verbalen van het Ambul. Gerecht der Cherib. Preanger-Regentsch. blijkt, dat aangeklaagden wel eens werden verhoord om te zien of de bekentenis klopte met de stukken. Soms wordt een verhoor afgenomen en apart aan het verbaal der zitting toegevoegd. Het voorloopig onderzoek (met getuigenverhoor, waarbij nu en dan de beklagde wordt geconfronteerd met de getuigen à charge) geschiedt wel door den Prefect met den Regent, den Penghoeloe en den Opziener.

(1) Bij een vonnis van het Ambulant Gerecht der Cherib. Preanger-Reg. in eene moordzaak zet D. de kanteekening dat de veroordeelde „allezins suspect” is, doch niet heeft bekend (het oude vereischte der Holl. rechtspraak, zie § 786); „weshalve ik U (*den Prefect*) qualificeer hem deze confessie door de stok te ontwringen, indien hij daartoe niet vrijwillig komen wil, en wel met alle details en omstandigheden welke deze nu nog duistere zaak in het helderste daglicht kunnen stellen, zonder daarentrent eenige de minste conniventie te gebruiken, moettende de te gevene correctie, zoo

het noodig is, aan denzelve bij repetitie worden geapliceert”. Dus klappen of barsten. In dit geval werd de aangeklaagde tweemaal „gekwisped”, zooals ik dit ergens genoemd vond; toen het voor de derde maal zou gebeuren, bekende hij. Daendels stond in dit opzicht voor niets, want bij een Cheribonsch stuk van 16 Juli 1809, waar de Prefect klaagt dat hij met zekere zaak niet opschiet omdat de beklagde niet wil praten, zet D. in margine dat die persoon „door gevoelige redenen” daartoe gebragt moet worden; „dit reussert altoos wanneer het bij repetitie geapliceert word”. In den Eng. tijd ging 't soms net zoo, getuige een briefje van Hardy, den Magistraat te Samarang, Nov. 1814 aan den Baljuw over een loerah, die, niet eens als aangeklaagde maar als getuige, niet verkoos te spreken in eene zaak van diefstal: „Als hij niet bekennen wil, laat hem dan ranselen tot zoolang hij bekend”. Nahuijs schrijft in 1816 over zekere Chineesche vrouw, wie hij „door eenigen rietslagen” eene bekentenis heeft ontlokt. Zoo zond een twintig jaar eerder, 7 Dec. 1798, de Commandant te Buitenz, aan den Gecommitteerde over den Inlander een arrestant toe, dien hij door slaan tot spreken had gebragt. Gevallen dat ambtenaren van Engelsche origine zich aldus gedroegen, heb ik niet aangetroffen. Zie voorts § 2413 i. f.

aangeboden worden (art. 22) „ten fine qualificatie te verleenen tot de executie of wel om daarin zodanig te disponeren als Hoogstdezelve oorbaar zal vinden” (1). Wanneer (art. 23) de G.-G. fiat executio verleent, wordt het vonnis door het Gerecht ten uitvoer gelegd in de hoofdplaats van het regentschap, met bekendmaking in de Soendasche taal van de misdaad en de reden der strafoefening „zullende het gerecht zich overigens zooveel doenlijk moeten houden aan de form van rechtspleging, door den Souverein voorgeschreven” (art. 25, overeenkomende met art. 12 der Manier van procederen in de Ommel., P. XIV, 736); van de verrichte executie wordt (art. 24) rapport gedaan aan den G.-G. Van gevangenisstraf wordt hier niet gesproken, wel elders (zie beneden § 2694); toen de Cherib. Regentsch. den 31 Maart 1809 in zake rechtsbedeeling met de Bataviasche werden gelijkgesteld, werd ook tot de oprichting van gevangnissen besloten, vooral voor preventieve hechtenis (P. XV, 635, 29).

Het Ambulant Gerecht vonniste, als gezegd, in hoogste ressort Wan- § 2688 neer echter de G.-G. (art. 28) aanleiding vond om het vonnis te doen herzien, dan verwees hij de zaak „aan die rechtbank als aan welke de herziening zal worden opgedragen”, hetgeen schijnt te beduiden dat hij dan eene rechtbank aanwees, bijvb. Schepenen of den Hoogen Raad van Justitie, om de zaak in revisie te behandelen, mogelijk ook een ander Ambulant Gerecht Deze bepaling zal wel vooral hebben gediend om vrijspraak te voorkomen. Bij rechtsweigering kon men zich richten tot den Hoogen Raad van Justitie (art. 26); wie zich had te beklagen over „de form of wijze van procederen”, kon, zoo het Gerecht hem geen gehoor verleende, zich tot den G.-G. wenden (art. 27), aan wien de Prefect bovendien „van tijd tot tijd” rapport moest doen (art. 29) van de verrichtingen van het Gerecht, onder aanbieding, desgewenscht, van de betrekkelijke archiefstukken.

Eigenaardig bij deze regeling is het ingrijpen van den G.-G., nadat de zaak door het Gerecht was afgedaan, terwijl vroeger zijne bemoeiing zich

(1) Het Charter (art. 73) en het Reg.-Regl. van 27 Jan. 1806 (art. 64) hadden alleen bepaald dat voor de tenuitvoerlegging van doodvonnissen, door eenige rechtbank op het eiland Java geveld, het fiat executio van den G.-G. werd vereischt. Den 1 Maart 1809 werd evenwel vastgesteld dat het fiat van den G.-G. moest worden gevraagd op alle crimineele vonnissen, d. i. alle „definitieve vonnissen, eene corporele straf inhoudende”; 18 April 1809 omschrijft D. deze vonnissen nader als „definitieve sententiën, inhoudende condemnatie tot capitale, lijffelijke of diffamerende straffe”. In een bundel stukken, afkomstig van Van Lawick als Prefect der Cherib. Preanger-Reg., vindt men dan ook herhaaldelijk rapporten omtrent der-

gelijke vonnissen, waaraan D. eigenhandig marginale dispositieven heeft toegevoegd, bij welke nu eens fiat executio wordt verleend, dan weer de zaak overgewezen aan eene andere rechtbank, en ook wel de vonnissen worden gewijzigd. Dit laatste, het wijzigen van crimineele sententiën door den Landvoogd, was in de eerste jaren van Raffles bijna geregeld het geval, en wel in den zin van eene verzachting van het vonnis, soms op de meest inconsequente wijze, zoodanig dat een zwaar misdadiger tengevolge van deze mitigatie wel eens lichter gestraft werd dan iemand, schuldig aan een weinig beduidend misdrijf, wiens vonnis niet veranderd was.

bepaalde tot het verwijzen eener zaak naar de rechtbank of het doen van voorstellen in Rade tot verbanning of kettingstraf bij administratieven maatregel. Dit ingrijpen werd bovendien door den politieken en socialen toestand der Regentsch. niet noodzakelijk gevorderd, zooals dat in de Ommel. wèl het geval was. Hier nam dit ingrijpen (P. XIV, 735) den vorm aan eener dispositie zooals D. die „oorbaar” vond, en niet dien van verwijzing naar eene andere rechtbank. Aangezien deze bemoeiing van den G.-G. een gevolg was van een desbetreffend voorstel van Schepenen, behoeft men er niet de zucht van D. in te zoeken om zooveel mogelijk macht in zijn eigen persoon te concentreeren. Bij het reglement voor de Cherib. Preanger-Reg. van 31 Maart 1809 (P. XV, 635, 28) is de nieuwe regeling ook aldaar ingevoerd; of bij de afscheiding van het Landdrostambt Krawang ook daar een afzonderlijk gerecht werd ingesteld, vinden wij niet vermeld.

§ 2689 Een voordeel der nieuwe regeling was grooter spoed en meer openbaarheid, in zooverre het publiek beter dan vroeger (zie § 2451) vernam wat de aanleiding tot de lijfstraf was geweest. Den 31 Juli 1811 verklaarde de Hooge Raad van Justitie, aan welken door de Regeer. eenige vonnissen van het Landgerecht der Bat. Ommel. waren aangeboden om consideratiën en advies, „dat de geest der regtspleging in de Ommel. zo wel als de instructie van het Landgerecht niets anders ademt dan spoed en eenvoudigheid”; dat dus niet te streng op vormen moet worden gezien; dat echter in het onderhavig geval zulke grove fouten begaan zijn dat de vonnissen ter herbehandeling teruggezonden moeten worden; o. a. waren de getuigenverklaringen niet beëdigd; aan de stukken ontbrak „alle authenticiteit”; bij de vonnissen was de misdaad niet genoemd „veel min eenige omstandigheden van de misdaad aangehaald” enz. Deze vormeloosheid der rechtspraak, nog verergerd door de willekeurige disposities van den G.-G., verklaart waarom Janssens den 4 Juli 1811 vaststelde dat alle crimineele vonnissen, alvorens te worden uitgesproken, met alle stukken van het proces moesten worden opgezonden aan den G.-G., die in zaken welke hij „daartoe zal vinden gedisponeerd” de vonnissen (zooals wij daareven zagen) zou toezenden aan den Hoogen Raad van Justitie „ter herziening en om daarop te hebben consideratiën en advies”; onthield de G.-G. op grond van deze consideratiën of eigen bevinding zijne goedkeuring aan het vonnis, dan deelde hij de redenen daarvan den rechter wien het aanging mede, met last, een ander vonnis te vellen dan wel de zaak opnieuw te instrueeren en te behandelen; onthield de G.-G. ten tweeden male zijne goedkeuring aan het vonnis, dan kon hij, in plaats van eene herhaling van dezen last, de zaak ter vervolging overgeven aan een hoogerem rechter.

§ 2690 Daendels was een voorstander van vonnissen bij administratieven maatregel. Bij de instructie voor den Drossaard der Ommel. (P. XIV, 723, 16) werd aan dezen ambtenaar volgens usantie de bevoegdheid verleend „om kwaaddoenders, lediglopers en andere schadelijke voorwerpen, die zig binnen

zijne jurisdictie bevinden en die niet van eigenlijke misdadaen kunnen worden overtuigd (1), ter erlanging van eene compatibele straffe den G.-G. voor te dragen". R. 16 Bloeim. 1810 bevat een besluit, waarbij „zekere in de Cherib. Preanger Regentsch. opgevatte Javaan", die „als een rondzwerfer en gevaarlijk subject is opgegeven", tot kettingstraf wordt verwezen zonder bepaling van tijd. Dit kwam vermoedelijk vaker voor zonder dat de Raad er kennis van kreeg. Zoo vind ik bij een bericht van den Prefect der Cherib. Preanger in Juli 1809 betreffende een aldaar opgevatten suspecten Inlander, tegen wien geene bewijzen zijn, eene kanteekening van D., waarbij die man 20 jaar ketting krijgt; de Prefect had voorgesteld hem uit die Prefectuur te verbannen; een ander krijgt eene dracht rotanslagen op de paseban en 6 maanden ketting. De Resident van Cheribon M. Waterloo, den 18 Febr. 1812 aan Raffles voorstellende om zekere gearresteerde oproermakers deels te hangen deels levenslang in den ketting te slaan, voegt er bij dat dit de methode was van het Hollandsche Gouvernement, omdat een geregeld proces te veel omslag meebracht. Raffles schijnt dit advies te hebben verworpen, maar § 2691 overigens tierde onder hem het veroordeelen bij administratieven maatregel over heel Java weliger dan ooit (2). Wat Daendels zich nu en dan permitteerde, ziet men P. XV, 548, waar zekere personen zonder vorm van proces tot de galg worden verwezen, blootelijk op een rapport van den Waterfiscaal (een vonnis trouwens, waarover door tijdgenooten schande is geroepen). R. 31 Juli 1809 vindt men een besluit van hem geïnserieerd, waarbij een inl. mandoer, die voor een paar gulden duiten aan de munt te Soerabaja had gestolen, wordt veroordeeld om *drie maanden* lang aan een paal geklonken te staan en *elken dag* 25 rotanslagen te ontvangen; dus om doodgeranseld te worden. Tegen Europeanen was D. even hard. Bij een schrijven van 18 April 1809 machtigt hij den Prefect van Cherib. om zeker burger W. Vels wegens onbehoorlijk gedrag tegen een boompachter en een Oppasser „dertig à veertig

(1) Zoo merkt in 1858 de Procureur-Gen. op (De Waal.u.s.) dat in de Preanger vele misdrijven van ernstigen aard op de politierol worden gebracht, vooral „bijaldien de hoofden van bestuur, de schuld van verdachten voor zich zelven aannemende, evenwel overtuigd zijn dat dezelve bezwaarlijk tot volledig bewijs is te brengen".

(2) Ziehier een paar staaltjes van willekeur uit den tijd van Raffles (afgescheiden van de talrijke verzendingen naar Bandjarmasin). In stukken van de Bench of Magistrates te Bat. dd. 16 Oct. en 7 Nov. 1812 komt het geval voor van een Chinees, die „op order" van Raffles zelf in de gevangenis is gezet, omdat hij diens „bedienden" niet met genoeg „ontzaeh" had bejegend; hij bleef daar een paar weken in.

Priangan.

Den 6 Juni 1812 besluit de Bench om een losbandig Chineesch jongeling op verzoek zijns vaders naar Mauritius te zenden; dit jongensch bleef toen een jaar in hechtenis, maar werd 30 Juni 1813 op verzoek des vaders losgelaten „ter preuve, met instandhouding echter van het tegens hem leggende vonnis" (een merkwaardig voorbeeld van eene opgeschorte veroordeeling). Den 30 Dec. 1812 zet de Bench op verzoek van een inl. kapitein diens zoon ten fine van verbetering in het kettingkwartier; den 30 Juni 1813. veroordeelt de Bench een Europ. jongen op eene klacht van zijne moeder, bevestigd door hare bureu en den wijkmeester, tot opzending naar Bandjarmasin tot dat hij zich zal hebben gebeterd.

slagen voor de billen" te laten geven en hem daarna op te zenden naar Soerabaja „alwaar ik hem in het atelier van constructie zal laten dienst doen" (natuurlijk onder voortdurende vrees voor eene „repetitie", zooals D. dat noemde, van gezegde kunstbewerking). Die hardheid vond natuurlijk navolging onder ambtenaren met ambitie en zèle, zooals dat in den Franschen tijd heette. De bovenvermelde Prefect van Cheribon M. Waterloo, die zekeren naam heeft gemaakt door de wijze waarop hij eene daad van geweld van D. wist af te wenden, stelt bij een schrijven van 26 Oogstm. 1810 voor om zezzer inlandsch muiteling ter dood te brengen „op den brandstapel"; D. keurt dat goed.

§ 2692 *Wetgeving.* Dirk van Hogendorp (Bericht p. 23) wenschte een „bijzonder wetboek" voor den Inlander „vooral in het crimineele", en wel een dat opgesteld moest worden na vergelijking van den Koran met de Nederlandsche wet, welke laatste „altijd de grond daarvan zoude moeten zijn", terwijl het Nederl. burgerlijk recht behalve in zake huwelijk nagenoeg onveranderd zou kunnen worden toegepast. Maar de Staatscommissie van 1803 schreef (bij Mijer p. 216): „Wat aangaat de rechtspleging over den Inl, inzonderheid op het in zoo veele opzichten voor den Staat belangrijk eiland Java, zal het niet noodig zijn te herhalen ons gevoelen, meermaalen in den loop dezer consideratiën aan den dag gelegd, dat de wetten, zeden en gewoonten der Javanen ongeschonden behoorden bewaard te blijven; als een gevolg daarvan zouden ook blijven subsisteeren de Landraden, thans op (1) Samarang en Cheribon aanwezig zijnde, door welke volgens die wetten over alle delicten, door Javanen in de regentsch. onder het gebied van den Staat gepleegd wordende, in het hoogst ressort gevonnisd wordt". Uit dit beginsel sproot art. 56 van het Charter: „De inlandsche wetten, zeden en gewoonten zullen bewaard blijven", waaronder, zooals Grashuis zegt, de „gansche inlandsche wetgeving verstaan wordt" (dezelfde bepaling vindt men in andere bevoordingen in art. 48 van het Regeer.-Regl. van 1806) en ook het hierboven in § 2677 overgenomen art. 86, dat onveranderd overging in het Regeer.-Regl. van 1806. In het eerste jaar van D.'s bestuur schijnt een wetboek in behandeling te zijn geweest; immers toen in 1808 de Resid. van Cheribon (zie § 2363) om het te Samarang gebruikelijke wetboek had gevraagd en hierop een (niet in de stukken aangetroffen) antwoord had ontvangen, schreef hij den 8 Juli 1808 terug: „Ik zie met verlangen het wetboek tegemoet en beveele mij aan om zodra het nieuwe in order is mij daarvan een exemplaar te willen doen geworden"; hierbij stelde de Secretaris-Generaal de kanteekening: „Dit wetboek van den heer Muntinghe te verzoeken". Dus Muntinghe was toen bezig aan de bewerking van een nieuw wetboek. Den 23 Nov. van dat jaar vraagt Van Lawick om inlichting of in crimineele zaken het Samarangsche

(1) Dit op verraadt den gewezen Indischman Nederburgh; zie B. 34, 35, 3.

wetboek moet worden gevolgd „dan wel dat men zo veel mogelijk onse wetten met de Mahomedaansche overeenbrengt.”

Daendels sprak zijne opvatting uit in een stuk van 4 April 1809 (Staat, § 2693 Bijl. II, Org. Stukk. Batavia n° 28; P. XV, 649), waarin hij, naar aanleiding van „verschillende gebreken in den aart der inl. wetten en in de form van regtspleging”, op welke door den Prefect van Samarang en Demak was gewezen, verklaart dat „ofschoon de aangehaalde gebreken in de Javaansche wetten en regtsoefening niet kunnen worden ontkend wezentlijk te bestaan, het niettemin aan evenveel en welligt aan meerdere inconvenienten zoude onderhevig zijn, indien met verzaking der inl. wetten en gebruiken daarvoor in eenmaal een nieuw en aan den Javaan geheel vreemd stelsel van regtsoefening wierd gesubstitueerd, en het dierhalven ook bij de oprichting der landgerichten in het jongst verweken jaar en bij de verbetering, daardoor in de regtspleging over den Inl. daargesteld, opzettelijk is vermijd, zoowel om de thans vigeerende Javaansche wetten en gebruiken tot een vast en onveranderlijk rigtsnoer aan dezelve voor te schrijven (*vergelijk de in § 2686 en 2687 geciteerde art. 10 en 25*), als ook om daarin al terstond eenige uitdrukkelijke verandering te maken, en zulks met geen ander inzicht dan om daardoor aan de gedachte landgerichten en voornamelijk aan de respective Prefecten, welke dezelve presideeren, de gelegenheid te laten om, bij ondervinding de gebreken der inlandsche regtsoefening leerende kennen, de noodige voordragten tot derzelve verbetering te kunnen doen, daarbij steeds in het oog houdende dat geene inlandsche gebruiken, formen van procedeeren en strafoefeningen, ofschoon ook niet uitdrukkelijk afgeschaft, in werking behooren te worden gelaten, wanneer dezelve tegen latere en algemeene bevelen der hooge overheid of tegen de eerste beginselen van regt en billijkheid indruischen, of wanneer daardoor in lijfstraffelijke zaken het groote but der algemeene veiligheid of ten aanzien der form van procederen de nodige regterlijke overtuiging niet kan worden verkregen”.

Hij stelt dus vast dat, ofschoon „de Inl. op Java vooralsnog bij zijne § 2694 eigen wetten en form van regtspleging wordt gelaten en de respective landraden en landgerechten aldaar uit dien hoofde zullen verplicht zijn, dezelve mede te agtervolgen”, die wetten en gebruiken niet van toepassing zijn 1° wanneer daardoor de misdadiger aan zijne straf wordt onttrokken; dierhalve moet vanwege de overheid recht worden gevorderd, ingeval dit volgens het inl. recht niet of nog niet kan geschieden door private personen; 2° wanneer de bij die wetten bepaalde straffen niet evenredig zijn aan de misdaad, of ontoereikend ter verzekering der algemeene veiligheid; het gerecht dient in zulke gevallen eene straf te bepalen naar eisch van zaken; 3° wanneer de bij die wetten voorgeschreven manier van procedeeren niet kan leiden tot het verkrijgen van bewijs of gemoedelijke overtuiging van den rechter; in dit geval wordt de rechtbank gemachtigd „de gebreken der inl. regtspleging naar

arbitrium en naar voorbeeld van algemeene regten en praktijk, voor zoover dezelve toepasselijk zijn, te supplereen". Bovendien wordt bepaald „dat voortaan bij de landraden en landgeregten op Java geene andere capitale en corporeele straffen zullen worden geüsiteerd dan het branden, krissen, brandmerken, geesselen, kettingslag, confinement en condemnatie tot den arbeid aan de gemeene werken". Het blijft min of meer de kwestie of Daendels onder de „prefectures van Java", voor welke hij deze regels vaststelde, ook de Bat. Regentsch. bedoelde. Overweegt men echter dat de considerans van dit besluit volkomen overeenstemt met de beginselen, neergelegd in de instructie voor het Ambulant Gerecht aldaar, dan zal men wel niet mogen betwijfelen dat zulks inderdaad het geval was, vooral ook omdat eensdeels de Prefect der Cherib. Sultanslanden den 9 April 1809 schrijft dat hij zich genoemd besluit „tot stipte observantie en narigt strekken laten zal", anderdeels omdat D. dit stuk in zijn Staat heeft gerangschikt onder de Organieke Stuk-
 § 2695 ken betreffende Batavia. Dit laatste deed hij eveneens (sub n°. 35) met eene extractmissive aan den Prefect van Japara dd. 13 Winterm. 1809, waarin hij dezen verwijst naar de instructie voor het landgerecht der Ommelanden en verklaart dat de toepassing van inl. wetten „nimmer zoover gaan kan, dat daardoor de principes van algemeene veiligheid of het stelsel van gelijk regt voor alle ingezetenen in lijfstraffelijke zaken zou mogen worden gekwetst". Vandaar dat „attentaten op de publieke veiligheid, waarvan de bescherming en vindicatie voor Europees, Chinees en Inl. gelijk moet zijn, en de hoogheid rakende van het Gouvernement, aan geen invloed of beslissing van aan ons vreemde wetten kan wezen gesubmitteerd"; dergelijke zaken wilde D., zooals ook uit een ander stuk van Juli 1809 blijkt (P. XV, 818), door den Prefect met een paar Europeesche bijzitters doen berechten; het inlandsch recht zou gelden „in zaken die de huwelijken, godsdienstplegtigheden of andere objecten, in een direct verband staande met de zeden en gewoontens der Javanen, concerneren, dan wel disputen uit haat en nijd van Javanen tot Javanen, die tot doodslag overgaan zonder van roof vergezeld te zijn".

De doorvoering van dit principe wachtte, blijkens het schrijven van 13 Winterm. 1809, op de voltooiing der noodige instructiën door den Hoogen Raad van Justitie, welke door D. toenmaals dagelijks tegemoet werden gezien, maar noch tijdens hem noch tijdens zijn opvolger zijn tot stand gekomen. Na de periode der Engelsche overheersching werd bij art. 17 der instructie voor Comm.-Gen. van 1815 (bij Cornets de Groot, Beheer onzer Kol. p. 57) het inl. recht opzettelijk aangetast: „Zij zullen voorts hun werk maken van het revideren der wetten en gewoonten, opzigtelijk de administratie van de Justitie bij den Inlander, en daaromtrent zoodanige bepalingen daarstellen, als zij, tot goede oefening der Justitie, en naar de bedoeling van het Reglement, zullen vermeenen nuttig en noodig te zijn". Dit kwam wellicht doordat Elout, de lawyer zooals Raffles hem noemde, lid der Hooge Commissie was

en zichzelf hier een werkkring naar zijn hart reserveerde, en was geen gevolg van de hervormingen der Engelschen, welke destijds in Nederland blijkbaar zoo goed als onbekend waren; art. 19, sprekende van de „contingenten en verpligte leveranciën”, bewijst zulks duidelijk genoeg en art. 25 geeft die onbekendheid ronduit toe.

Nog verdient vermelding de regeling der rechtspraak over Chineezzen § 2696 te Buitenzorg. Toen de standplaats van den Schout (zie § 2680) was overgebracht naar Tjibinong (R. 3 Maart 1809), was „eenige voorziening nopens de jurisdictie over de Chineezzen, te Buitenzorg gezeten, noodzakelijk”. Nu wordt bij R. 13 Maart 1809 op D.'s voorstel de jurisdictie over die Chin. zoowel in het civiele als in het crimineele opgedragen aan eene rechtbank, bestaande uit: den Prefect der Bovenl. als voorzitter, den Commandant van het garnizoen te Buitenz., den Koffieopziener, den Koffiebetaalmeester, en den Secretaris van den Prefect als leden, „met assumtie in zoodanige gevallen waarin de Chin. wetten en gebruiken voornamelijk van applicatie zijn moeten, van den potia van Buitenz. en twee of drie der beste en meestgegoede Chin. ter keuze van den Prefect”. In civiele zaken boven de 200 Rd^s. kon bij Schepenen worden geappelleerd; in crimineele zaken waarbij een Chinees als aangeklaagde verscheen, vonniste de rechtbank „naar regt, reden en billijkheid en onder approbatie van den G.-G., zonder dat daarvan eenig appel of hooger beroep zal vallen, evenals zulks omtrent de landgerechten (*sic; het meervoud wijst denkkelijk op de wisselende samenstelling van die rechtbank*) in de Jacc. en Preanger Regentsch. plaats heeft”. Deze laatste woorden slaan op § 2697 het appel; curieus is echter, dat de Buitenzorgsche rechtbank bij hare vonnissen aan geenerlei wetten gebonden was, en het is niet onmogelijk dat de bedoeling van D. was, dat het landgerecht in de Preanger, op welks beslissingen natuurlijk de voorzittende Prefect grooten invloed had, eveneens zooveel doenlijk zou vonnissen „naar regt, reden en billijkheid” zonder zich veel te bekreunen om de inlandsche wetten. Wat betreft het gewicht dat D. wenschte te geven aan het inlandsche civiele recht, men ziet P. XIV, 728, 44 dat de Drossaard der Ommel. „in zuiver inlandsche of Chin. zaken over godsdienst, huwelijk of successie in steede of wel nevens zijne gewoone assessoren twee deskundige inl. of Chin. assessoren tot de zitting (*sal*) kunnen requireeren”; dat echter het inl. civiele recht alleen „zoveel dienstig” was of „voor zover dit geschieden kan”, zelfs waar het door den Souverein was geapprobeerd, in de Ommelanden tot richtsnoer werd genomen, ziet men P. XIV, 732, - 10; 733, 2. Dat ook in civiele zaken volgens D.'s bedoeling met spoed zou worden beslist, blijkt uit een adres van den Drossaard B. R. 30 Nov. 1809, waarin, dat de meeste dergelijke zaken „niet vatbaar zijn voor een summier onderzoek en directe afdoening, hetgeen de wijze van procederen voor Drossaard en Assessoren is”, waarop P. XV, 1006 verandering is gebracht in de civiele rechtspraak over Inl. in de Ommel. Hier ziet men

dus, dat in de laatste periode van D.'s bestuur zijne neiging om *alle* zaken summier te doen behandelen, is verminderd.

§ 2698 Succes had deze spoedafoening, en wel door den Magistraat, in de Ommelanden zeer zeker. Raffles schrijft 1 Mei 1812 aan het Opperbestuur dat de wijze waarop de functiën, vroeger aan den Gecomm. over den Inl. behoorende, zijn geregeld geworden, niet in allen deele te prijzen is „on account of its combining all the judicial duties and those of police in one hand; but as far as regards the police it is evident that this system has proved highly beneficial, as well for the prosecution of crimes as for the preservation of the general peace and tranquillity of the country”. Over de rechtspraak elders op Java is hij echter zeer slecht te spreken. Met betrekking tot zijn systeem, om de rechterlijke macht af te scheiden van de politie, schrijft hij 29 Jan. 1812 aan den Governor General in Bengalen (Proc. 1 Febr. 1812): „The Landroosts (*eene curieuse verbastering van Landdrost*) with the native chiefs over whom they presided and (*whom they*) directed, were entrusted with the highest criminal jurisdiction over the natives in their districts. The irregularity and impropriety of some of their proceedings had subjected their sentences first to an approbation of Government (*dit is eene scheeve voorstelling; veel- eer moct men denken aan een streven van Daendels om militairement door streng recht voor de rust en veiligheid op het eiland te zorgen*) and afterwards to a revisal of the Supreme Court at Batavia (*dit is juist; in de considerans van het in § 2689 vermelde besluit van 4 Juli 1811 ligt eene klacht opgesloten over de onjuistheid der uitspraken dier rechtbanken*), but both methods were found liable not only to great inconveniences but entirely inadequate to check

§ 2699 the improper use of the judicial power in hands unfit for such a trust. The ill effects of the Landroost Courts in criminal cases was (*sic*) still further en- creased by the adherence to an imperfect code, extracted from the Mahomedan Law (*bedoeld wordt in de eerste plaats het in § 2438 vermelde Compendium der Jav. wetten*) full of barbarity and tortures (*hier wordt geïgnoreerd dat Daendels de toe te passen straffen had beperkt en dat deze, behalve het ver- branden, toenmaals niet voor zoo bijzonder barbaarsch konden gelden*), the tenor of which had only been partially investigated by the decrees of the late Go- vernment (*dit is natuurlijk, wat het Compendium betreft, eene directe onwaar- heid; misschien zal men echter voor het moeilijk te verklaren investigated moeten lezen: mitigated: de Proc. krioelen van schrijffouten*). Het eenige goede, gaat hij voort, wat van die gerechten gezegd kon worden, was, „bring- ing Justice as it were to the door of every man” (dit zal vooral slaan op Ja- va's Noordoost-Kust, waar vroeger luid was geklaagd over het kwellende ener rechtspraak, die met zeer lange tusschenpoozen uitsluitend ter hoofdplaats werd geoeffend); maar dit was niet genoeg en kon ook op andere wijze ge- schieden, terwijl „the complete subjection and the weakness of all the native Chiefs along the coast of Java made it quite practicable to subject all the

inhabitants of those districts to the general law of the country; and it was therefore considered most expedient (*namelijk door henzelf*) at once to obviate this unqualified jurisdiction of the Landroosts and the still remaining use of the native codes in criminal cases". Over de wijze waarop Raffles zelf het rechtswezen hervormde, zie Levyssohn Norman o.l. pag. 135 e. v.; Van Deventer, Nederl. Gezag p. CXXVIII e. v.

Het is mij niet bekend dat er op gewezen is, hoe verbazend impopu-
lair het door de Engelschen ingevoerde strafrecht bij den Javaan was. Den
30 Maart 1829 schrijft Nic. Engelhard aan De Kock dat Diponegoro alleen
dan van vrede wil weten, als in de Vorstenlanden het „oude strafregt” van
vóór 1811 wordt hersteld; evenzoo 3 Mei 1829 Du Bus aan Engelhard: Dipo-
negoro eischt „que l'exercice de la justice tel qu'il était avant l'arrivée des
Anglais serait rendu aux. . .” (onleesbaar).

HOOFDSTUK XXVIII.

§ 2700

Territoriale veranderingen. In verband met het regentsch. Tanggeran zullen wij onder dit hoofd ook de grensveranderingen der Ommel. aanduiden.

Bantam. Wij zagen in § 747 dat vóór D.'s komst de Regeer. pogingen in het werk had gesteld om een deel van het oostelijke Bantam bij wijze van huur onder zich te brengen, doch dat D. van die poging had afgezien. Had hij destijds reeds maatregelen van geweld op het oog? In ieder geval, spoedig volgde de oorlog met Bantam, ingevolge van welken D. bij eene proclamatie van 22 Nov. 1808, te Serang afgekondigd (zie P. XV, 352), een deel van dat rijk annexeerde. De bewoordingen van art. 4 van het betreffelijke besluit, die in P. verkort worden weergegeven, luiden aldus (Daendels, Staat, Bijl. II. Organ. Stukken, Bantam I): „Dat, vermits het steeds bij het vorige Gouvernement een point van deliberatie en verlangen is geweest, en zodanig met den nu van den troon vervallen verklaarden Koning uitgemaakt is, om het oostlijker gedeelte van het rijk van Bantam, hetwelk door den Sultan aan Chineezzen verhuurd en door den Rijksbestierder is beheerd geworden, waardoor de inwoners van hetzelfde zo zeer zijn gedrukt en gekneveld dat velen derzelve verlopen en anderen zich tot geen geringe last en bezwaar van de daar in de omstreek liggende 'sLands eigendommen en goede ingezetenen opgehouden hebben met moord en plunderijen, van hem geheel voor rekening van den Lande in huur over te nemen, doch hetwelk door de intrigues van den Rijksbestierder zodanig is tegengewerkt, dat het Gouv. voormeld van die in huur neming heeft afgezien, en ook nog dat, vermits op die landen bereids vier suikermolens gelegen zijn, die den Koning toebehoren doch door het Gouv. moeten worden gesoutineerd om daarvan het bedoelde nut te trekken, en door het geheel genomen bij een beter bestier van het hoogst belang kunnen worden geacht tot voeding van de hoofdplaats, bijzonder met opzigt tot de rijstculture, hoogstgemelde Zijne Exc. om alle die reedenen dat oostelijk gedeelte van het Bantamsche rijk, lopende van het regentschap Tangerang langs de rivier Tjedanie tot 300 roeden over de rivier Tjemanderie (*de Tjimanljeuri*), zoomede de districten Sading en Jasinga verklaard, zo als hetzelfde verklaard

word bij dezen, als afgezonderd van het Bantamsche rijk en dezelve worden vereenigd met de Ommel. van Batavia”.

In zijn besl. van 26 Nov. 1808 verklaart D. dat dit nieuwe gebied zich § 2701 uitstrekt „tot over de rivier Tjikandje”; hij gelast nu den Drossaard zich derwaarts te begeven, inlichtingen in te winnen ten einde op grond daarvan „eene gelijke inrigting en policie in te voeren als in de Ommel. van Bat.” is gereciperd”, en een aanvang te maken met het plaatsen van grenspalen. Ter bepaling van de grens schijnt men nu eene lijn te hebben doorgetrokken van de Tjibareno (de oude grens van Bantam en Tjiandjoer) over den kam van den Halimoen (die eene goede grensaanduiding moest geven) en dan vrijwel recht noordwaarts naar de Tjidoerian, die dan verder gevolgd werd. Eene eenigszins westwaarts gerichte afwijking van deze lijn was het gevolg van R. 28 Maart 1809, waarbij de onder „het gehugt Lenkong” behorende kampongs bij Djasinga werden getrokken. Bij R. 24 Aug. 1809 werd dit § 2702 geannexeerde gebied „voor het materieele” onder Schepenen geplaatst (als opvolgers van Heemraden) en voor „het personeele” onder den Drossaard der Ommel. De Bantamsche regeling van 1810 staat P. XVI, 301; dat daarbij de aan de Ommelanden gehechte Bantamsche landen niet met Bantam werden hereenigd, kwam misschien uit een wensch om dit volk politiek gesplitst te houden. Proceed. 28 Sept. 1815 wordt van het land tusschen de Tjisadane en de Tjikandi gezegd: „This part of the country, though once a part of the Bantam territories, is now from its connection with Batavia and the number of new inhabitants that have been introduced into it from the Eastward (*dit Wilangers, zie B. 16, 16, 4*) so different from what it was, and retains so little of the ancient manners and institutions, that” enz. De verkoopvoorwaarden der Bant. landen vindt men P. XVI, 588; 624. Een der voornaamste koopers was de Secretaris-Generaal H. Veeckens, die den kooprijks op het laatste nippertje betaalde vóór de kolonie aan de Engelschen overging. Zoo deed Von Lützwow ook met zijne Tanggeransche landen, waarvoor hij 10 Sept. 1811 te Samarang 80.000 Rd^s. papier in mindering stortte, niet onverstandig, want het papier waarin zij betaalden was toen geweldig gedaald.

Tanggeran. Het plan om in deze afdeeling tot landverkoop over te § 2703 gaan, was al eenige jaren hangende. Op de mogelijkheid daarvan zinspeelt Nic. Engelhard reeds in een brief aan den Opziener dd. 27 Maart 1797; in een schrijven van 7 Dec. 1797 dreigt hij er den Regent ronduit mee, wegens de heerschende onveiligheid; in een brief van den Commandant te Tanggeran van 3 April 1799 wordt er alweer over gesproken, omdat de Regent de belangen der Comp. niet behartigt. W. M. Keuchenius prees het in een stuk van 25 Febr. 1808 aan ten einde de opbrengst tot vernietiging van papiergeld te besteden.

Den 3 Maart 1809 wordt nu een voorstel van Daendels behandeld. Deze verklaarde, reeds het vorige jaar te Samarang eene lijst te hebben

ontvangen „der domeinen, welke bij deze Regeering waren geprojecteerd om bij publieke vendutie te worden verkocht” („tot een fonds van amortissement der papieren van crediet”, voegt hij er bij in zijne missive aan den Minister dd. 23 Aug. 1809, De Jonge XIII, 389), waaronder hij „in de eerste plaats aangetroffen had eenige landerijen, sorterende onder het regentsch. van Tangerang”; dat hij daarop door Van Motman (den Prefect der Bovenl., onder wien dit regentsch. wat de koffiecultuur betref nog ressorteerde, zie § 755) was ingelicht, dat in dit regentsch. geene gronden meer beschikbaar waren tot uitbreiding van den koffieaanplant, zoodat de cultuur er ten doode gedoemd was, reden waarom de G.-G. zich „volkomen konde voegen bij het denkbeeld dezer Regeering om de verkoop der gedachte landerijen in het

§ 2704 Tangerangische..... te laten gevolg nemen”. Hij stelde verder voor „zowel uit hoofde der voorgezegde consideratiën als om het berispelijk gedrag van den tegenswoordigen Aria van Tangerang” (over wien al eerder was geklaagd, zie I, 168) dat regentsch. in te trekken bij de Ommel. en den Aria te pensionneeren. Aldus werd besloten, terwijl overeenkomstig D.'s voorstel bepaald werd eene Commissie aan te wijzen om de perceelsgewijze verdeling der ten verkoop geprojecteerde landen (waaronder ook het bij Tanggeran ingelijfde Grendeng) op eene wijze te regelen, meer overeenkomend met de wenschen der gegadigden. Nadat deze Commissie hare taak had volbracht, werden de stukken bij R. 19 Mei 1809 in handen van twee Raadsleden gesteld om advies; hun rapport, alleen in bijzaken afwijkend van dat der gezegde Commissie, wordt geïnserieerd R. 15 Aug. 1809. Daarbij werd o. a. voorgesteld, afwijzend te beschikken op een R. 28 Juli 1809 ingediend request van Aria Soetadilaga om tegen taxatie een gedeelte van Grendeng te mogen overnemen, waarop hij opstallen bezat; in stede daarvan zou hem zekere vergoeding worden verleend. Aldus werd besloten. Wij kunnen hier niet over de verdere omstandigheden van dezen landverkoop uitweiden, en noteeren alleen dat D. op spoedige afdoening aandrong; dat bij R. 21 Sept. 1809 de verkoopcondities werden gearresteerd, die P. XV, 833 verkeerdelijk onder 15 Aug. zijn opgenomen; dat van de 8 perceelen er twee werden gekocht door den gewezen Regent, een ander, grenzend aan Daendels' land Djasinga, door Van Motman, die tot den verkoop had geadviseerd, en nog een ander, verreweg het waardevolste, door Tency, door wien blijkens R. 15 Aug. 1809 de eerste

§ 2705 lijst der te verkoopen landen was opgemaakt tijdens hij Gecomm. was. Op te merken is hierbij, dat in R. 22 Maart 1808, alwaar D. voor het eerst spreekt van een voorgenomen landverkoop, enkel kwestie is van verhuurde landen en landen der inl. commandanten, welke Tency zou aanwijzen, zoodat het niet onmogelijk is (zekerheid is door het ontbreken der bijlagen niet te bekomen) dat Tency zelf het eerst den verkoop der Tanggeransche regentslanden heeft aanhangig gemaakt. Vergelijk verder de opgaven in Tijdschr. voor Nijv. XIV, 227 e. v. en LII, 1 e. v. De totale opbrengst der 8 perceelen was

419.800 Rd^s. papier, waarop het zeer hooge disagio werd verloren; bovendien werden een paar perceelen bij taxatie aan Chin. overgedaan. Dat de bevolking der Tanggeransche perceelen door dezen verkoop in minder goede conditie geraakte, volgt uit R. 3 Maart 1809, waar D. ter aanbeveling van zijn voorstel om de particuliere landheeren van alle beperkende bepalingen ten opzichte van het bedrag hunner heffingen te ontlasten o. a. er op wijst, dat alsdan „s Lands domeinen in het Tangerangsche” op vendutie hooger prijs zullen halen. Die hoogere prijs immers kon alleen worden geboden, wanneer de koper meer van zijn land, zegge van de bevolking, wist te trekken dan te voren het geval was. Zonder deze opheffing der beperkingen van de opbrengsten trok de koper blijkbaar evenveel als de Regent vroeger.

Krawang. Wij zagen dat in 1807 eene splitsing van Krawang was ge- § 2706
maakt, zoodat het gedeeltelijk tot de Benedenlanden ging behooren, gedeeltelijk tot de Bovenl. (§ 755). R. 29 Aug. 1809 stelt D. voor, dit regentsch., waarvan de Regent bij R. 1 Juli 1809 naar Brebes was verplaatst (1), terwijl zijn opvolger, de te voren voor ongeschikt verklaarde gewezen Regent van Tanggeran, om ontslag verzocht (zie I, 149), te splitsen onder de Ommel. en Soemedang. Als motieven voerde hij aan dat aldus „weder aanzienlijke domeinen zullen kunnen worden ten gelde gemaakt”; dat de tot dusver door den Regent genoten voordeelen van de opiumkitten en de zoutmakerij van Pakis (§ 2020), welke D. op 25.000 Rd^s. per jaar schatte, aan den Lande zouden komen; verder dat, wanneer de „post van huurder en Opziender der Crauwangsche houtbosschen” (waarover zie § 1922) werd vernietigd, het hout te Bat. tengevolge van de concurrentie goedkoper zou worden. Tot bevestiging van dit laatste konden klachten van verschillende personen over dezen huurder dienen, welke ten zelfden dage ter tafel werden gebracht. In de missive aan den Minister dd. 31 Jan. 1810 (De Jonge XIII, 445) wordt vooral ter motiveering gewezen op „de geringe revenuen, die het regentsch. Crauwang wegens deszelfs lage ligging en weinige geschiktheid voor de koffijculture aan den Lande opleverde” en ook op de te verwachten uitbreiding van den rijstbouw.

Volgens D.'s voorstel wordt nu ten bovengemelden dage besloten, alles § 2707
wat van Krawang bewesten de Tjitaroem ligt, te voegen bij de Ommel., wat beoosten die rivier is gelegen, te vereenigen met het regentsch. Soemedang, welks Regent echter zijne inkomsten als hoofd van deze Kraw. landen gesmaldeeld zag (zie § 2675); omtrent de verdere maatregelen betreffende den houtkap zie § 2821. Den 14 Sept. 1809 wordt voorts de Drossaard der Ommel. belast met het doen eener opneming van het aan de Ommel. toegevoegde gedeelte, met het oog op „de verpligtingen, die de in- en opgezetenen

(1) Couperus schrijft 20 Jan. 1812 dat die in de hand had gewerkt.
overplaatsing den opstand van Bagoes Rangin

gewoon waren aan den Regent te presteeren" en de waarde der landen „bij verhuring of verpachting voor het aanstaande jaar". Hierop volgt R. 26 Oct. 1809, waarbij een gedeelte van het aan Soemedang toegewezen land, en wel het later onder Tjabangboengin verkochte stuk, aan de Ommel. wordt toegevoegd, dus onder den Drossaard geplaatst. Vervolgens wordt R. 19 Winterm. 1809 het rapport van dezen ambtenaar, waarbij werd voorgesteld om het aan de Ommel. gehechte land in 6 perceelen te verkoopen, in handen eener Commissie van twee Raadsleden gesteld, wier advies R. 19 Louwm. 1810 geïnsereerd wordt. Dit luidde gunstig wat betrof den verkoop van 4 der 6 perceelen, doch ried de verpachting aan der twee perceelen Oedjoeng Krawang en Tjabangboengin, waarbinnen de bosschen, zoutpannen, opiumkitten en vischwateren waren gelegen, welke onlangs voor den tijd van 3 jaar door het Gouv. waren verpacht, en zulks op grond dat bij verkoop geschillen met de pachters te verwachten waren, tenzij men de landen met die pachten gezamenlijk wilde verkoopen. Tot dit laatste wordt nu besloten.

§ 2708 Het vaststellen der verkoopvoorwaarden ging met veel gescharrel (vergelijk die voorwaarden zooals zij in P. XVI, 31 e. v. en 179 worden gegeven, met die in Tijdschr. voor Nijv. L, 387; 399; LII, 363 e. v.). De op die landen rustende servituten werden niet gepubliceerd, doch de gegadigden naar den Drossaard der Ommel. verwezen voor de noodige inlichtingen daaromtrent; overigens werden de oorspronkelijke voorwaarden veel aannemelijker gemaakt, ook door de bepaling dat de koopers $\frac{2}{3}$ der kooppenningen als hypotheek tegen 6 % bij de Weeskamer konden opnemen. Opmerking verdient dat, terwijl „alle daarop liggende servituten ten bate van het Gouv." werden gehandhaafd, hiervan uitdrukkelijk werd „uitgezonderd de koffijteelt", iets waarop De Wilde c. s. later wezen, beweerend dat de Krawangsche landheeren vrijelijk over hunne koffie mochten beschikken, en dat het dus eene onbillijkheid was als die van Soekaboemi dat niet mochten. De verkoop had plaats 19 Bloeim. 1810. Terwijl D. te voren (zie De Jonge XIII, 445) de koopwaarde op 550.000 Rd^s. had berekend, haalden de 6 perceelen 791.000 Rd^s.; het Gouv. verloor echter de pachten, die 19.320 Rd^s. 'sjaars hadden gerendeerd (dus een kapitaal van laat ons zeggen 200.000 Rd^s. vertegenwoordigden), alles berekend in papier of daarmee gelijkwaardig koper. D. schreef de in zijne oogen zeer hooge koopsom toe aan „de algemeene zucht voor den landbouw, welke sinds eenigen tijd onder de ingezetenen dezer kolonie

§ 2709 opgemerkt wordt" (De Jonge XIII, 470). Te noteeren is, dat al de pachten gelegen waren in de twee perceelen Oedjoeng Krawang en Tjabangboengin, die samen slechts 287.500 Rd^s. hadden gehaald; de koper van het eerste perceel was de gewezen huurder en Opz. der Kraw. bosschen, die van het tweede de Drossaard L. Z. Veeckens, die op den ganschen verkoop zooveel invloed had geoefend en niet lang geleden reeds de gunst van den G.-G. had ondervonden in den vorm eener bespottelijk overdreven vergoeding zijner

reiskosten (§ 2652). Veeckens zegt zelf 30 Sept. 1815 dat het hem voordeeli-
ger uitkomt dat Tjabangboengin onder Bat. ressorteert „as I by the purchase
of my land bought the privileges of the lands under the Batavian jurisdiction”;
en 18 Nov. 1815 dat Tjabangboengin in het eerste jaar hem meer dan 40.000
Rd^s. d. i. ruim 16 % had opgebracht. Al spoedig kreeg deze koper geschil-
len zoowel met den pachter van den houtkap als den Regent van Soeme-
dang, R. 4 Herfstm. en 10 Slagtm. 1810, welke natuurlijk te zijnen voor-
deele werden beslist. Dat de verkoop van Pakis aan Veeckens niet in het
belang der zoutmakers kan zijn geweest, zal ik aantonen in § 2769; zelfs
schrijft Veeckens 10 Jan. 1811 dat de persoon die „het district Pakkies met
al wat hiertoe behoort” van hem gehuurd heeft, „ook als potia de uitsluiten-
de handel” bezit. De landbouwende bevolking moet eveneens door den over- § 2710
gang der Kraw. landen in particuliere handen benadeeld zijn. Immers, terwijl
Veeckens B. R. 19 Louwm. 1810 had gerapporteerd dat zij slechts $\frac{1}{20}$ van
den oogst opbracht als tjoeke en $\frac{1}{10}$ als djakat (zie § 2086), viel zij thans
onder de bepaling der Resolutie van 3 Maart 1809, waarbij het „regt van
eigendom ten dezen opzichte van restrictiën en bepalingen bevrijd” was.
Daarbij zal de verplichte djakatopbrengst wel vervallen zijn. De bevolking
werd daarentegen ontheven van de verplichte koffieteelt voor het Gouv.;
Veeckens had reeds voorspeld dat de cultuur zou verlopen, zoodra particu-
lieren hier meester waren. Maar bewesten de Tjitaroem zal die cultuur wel
hoogst onbeduidend zijn geweest, en dus volgt uit de verhuizing der bevol-
king beoosten die rivier naar de Ommelanden (§ 2583) niet noodzakelijk dat
die bewesten de rivier vooruit was gegaan door de nieuwe regeling. De
diensten voor den post Tandjoengpoera vervielen door de intrekking van dit
fort (§ 763); de hulp, welke de opgezetenen moesten verleenen bij „het op-
trekken van 's Lands vaartuigen”, beladen met producten en goederen, en
waarvoor, volgens de veranderde koopvoorwaarden van 1 Bloeim. 1810, per
man en per dag 12 st. zou worden betaald, kan sedert deze opheffing in
niet veel meer hebben bestaan dan het helpen van leege koffieprouwen, ten-
zij ook het begeleiden van transporten stroomafwaarts (zie § 2814) wordt be-
doeld, waaraan echter weldra een eind kwam. Curieus is ook, dat nog in
1816 niet vaststond (Van Deventer o. l. pag. 118) of Tjabangboengin in zake
politie onder Batavia hoorde dan wel onder de Preanger met Krawang; blijk-
baar lag die politie dus eigenlijk in handen van den landheer.

Buitenzorg. Het citaat op blz. 475* van het Overzicht is uit Boileau, § 2711
Satire X. Daendels' hebzucht blijkt voldoende uit zijne vordering van f 45.000
als reisgeld naar Indië, waarvoor hij van Koning Lodewijk een uitbrander
opliep (Verslag Rijksarchief 1887 p. 8). Van zijn traktement liet hij f 68.000
per jaar aan zijne vrouw in Holland uitbetalen (De Roo I, 55), hetgeen later,
zeer terecht, hem verboden werd (ib. I, 111). Men zie ook § 1685.

Omtrent de geschiedenis van Buitenz. sedert het een eigendom van

den G.-G. was geworden zie § 237 e. v. Er dient op gewezen dat de verkoop-
 ping der Buitenzorgsche landen niet geheel zonder antecedent was. Althans
 de Resid van Cheribon F. van Braam verzocht reeds bij missive van 23 Juni
 1807 aan de Regeer. om een deel der vastigheden te mogen verkoopen,
 welke aan zijn ambt waren „geaccrocheerd” en door den eenen Resid. voor
 eene bepaalde som van den anderen werden overgenomen (P. X, 990), van
 welke vastigheden men aannemen mag dat een groot deel in onbetaalden
 heerdienst was gebouwd en onderhouden. Er waren toen 30 jaar verlopen
 sedert de verplichte overname, en elk jaar was 2 % afgeschreven, zoodat
 Van Braam ze voor een prikje had gekregen. Hij erlangde de gevraagde
 permissie bij missive van 7 Juli 1807, terwijl bij R. 26 Jan. 1808 al de an-
 dere Cherib. vastigheden voor den Lande werden overgenomen.

§ 2712 Daendels nam bij acte van 6 April 1808 (afgedrukt in Daendels, Staat,
 Bijl. I, Prepar. Mesures n°. 15) Buitenzorg en het daarmee sedert lang ver-
 eenigde Kampongbaroe voor 39.900 Rds. zilver van Wiese over. Uit mijne
 opmerking in § 1614 blijkt, waarom althans het landhuls als eene bezitting
 in officio was beschouwd: dat kwam erg goedkoop uit, voor den bewoner
 namelijk. De algemeenheid der opvatting daaromtrent bleek in § 2291. Den
 22 Maart 1808 diende D. een adres in (gedrukt u. s. als n°. 14), waarin hij
 klaagde dat de inkomsten van deze landen hem evenzeer tegenvielen als de
 onkosten, en beweerde, verliezen te zullen lijden, wanneer hij binnen 3 jaar
 òf overleed òf bij vertrek het land aan zijn opvolger overgaf; hij verzocht
 daarom, van de zoogenaamde verplichting tot deze overgave te worden ont-
 heven. Den 29 Maart (den laatsten dag dat de Raad van Indië op den ouden
 voet vergaderde; bij een besl. van 30 Maart 1808 reorganiseerde Daendels
 dat lichaam) diende W. H. van IJsseldijk („de hoofdtrek van het karakter
 van dezen man was zwakheid”, zegt zijn tijdgenoot Van de Graaff o. l. II,
 10 (1); den dag na dit besluit werd hij benoemd tot Directeur-Gen.; te voren
 had hij, ofschoon slechts Raad-Extraord., als zoodanig gefungeerd) zijne con-
 § 2713 sideratiën op dat adres in. Waarom in eene zoo belangrijke zaak niet het
 advies van een der twee aanwezige Raden-Ordinair was gevraagd, speciaal
 van den jurist Mr. C. A. Canter Visscher (die niet herbenoemd werd, omdat
 hij was „ontbloot van alle moraliteit en delicatesse”, zegt D. bij De Roo I, 47)

(1) „Den zwaksten man en den slegsten fi-
 nantier van Java”, noemde Daendels hem (bij
 De Jonge XIII, 435). En dat oordeel was nog
 te zacht; zelf had Van IJsseldijk indertijd aan
 den ambtenaar, die hem was toegevoegd voor
 het onderzoek in zake Dirk van Hogendorp,
 welke collega wat onpartijdig te werk wilde
 gaan, toegebeten dat hij „voor Oost-Indië te
 eerlijk” was (Silleme o. l. pag. 84). Van Polanen
 spreekt (Bijdr. 1905 p. 87) van „zijn goedwillig-

heid en zugt om een ieder genoeg te geven”.
 Nie Engelhard noemt hem in een brief van
 1806 „opgeblase trotsch, die zich aan de be-
 langens van de Maatschappij weinig laat ge-
 leegen leggen als het hem maar wel gaat en
 dat hij zijne opulente verkwistende levens-
 wijze kan gaande houden”. Dus: spilziek, mee-
 gaand, van twijfelachtige eerlijkheid; als ge-
 knipt voor werktuig van een chef zonder scrupules.

is licht te begrijpen. Zelfs verzekert Van Polanen (o.l. pag. 177) dat Van IJsseldijk eenvoudig „in schuldige gehoorzaamheid de hem voorgelegde consideratiën, op Buitenz. vervaardigd, onderteekend” heeft. Deze waren natuurlijk geheel overeenkomstig D.'s wenschen (zij staan gedrukt u. s. n°. 14) en werden, wat de conclusie betrof, woordelijk tot Resol. verheven. Onder presidium van Van Riemsdijk (die ondanks zijne welbekende incapaciteit den volgenden dag als Raad-Ord. herbenoemd werd) besliste de Raad (1) dat Buitenzorg in vollen eigendom aan D. en diens erfgenamen zou behooren op voorwaarde „dat de koffijleverantie zonder bemoeienis van den eigenaar zal blijven op 8 à 10.000 pikol 's jaars en het gemeld landgoed, zoo lang zulks noodig geoordeeld wordt, zal worden geconsidereerd als een regentschap, ten dezen opzichte gesubmitteerd blijvende aan het toezicht van den Gecomm. tot en over de zaken van den Inl., doch met ontheffing tevens van de lasten, waaraan hetzelfde, tot noch toe als een gedeelte der Benedenl. aangemerkt, verbonden is geweest”. Dit laatste is uitgelegd als vrijdom der „jaarlijksche belasting”, van het $\frac{1}{2}$ % der waarde, welke op de particuliere landen drukte (Tijdschr. voor Nijv. XIV, 223). Faes evenwel (Gesch. van Buitenz. p. 141) beweert dat de vrijstelling „alleen sloeg op vrijstelling van verplichte levering voor vrijwillig geteelde producten”; hij erkent daarbij echter dat die „redactie al vrij zonderling was, daar die verplichting ook op de Jacatrasche bovenlanden drukte”. In elk geval, het padicontingent is opgehouden.

Met deze toewijzing van Buitenz. was derhalve gehandeld tegen de uit- § 2714 drukkelijke bepaling van D.'s instructie (P. XIV, 376, 3), welke bepaling was overgenomen uit de instructie voor den G.-G. van de Staatscommissie (Mijer p. 270 art. 4) en die van 1806 (Bijdr. 1864 p. 440 art. 4). Toch keurde de Koning de Resol. goed (P. XIV, 666); de Minister had haar afgekeurd, maar was bang voor de gevolgen, als men D. het landgoed weer ontnam, speciaal dat hij dan moedeloos zou worden (De Roo I, 165; 303). Zonder op die goedkeuring te wachten, probeerde de Regeer. bij R. 23 April 1808, dat D. aan Tency verkocht Kampongbaroe en het eigenlijke Pondokgedeh (dit laatste, met de gebouwen daarop, kreeg eene bredere grensomschrijving dan in de oudere koopbrieven aangeduid was, zie § 1688). Alleen uit den verkoop van deze twee landen trok D. reeds 70.000 Rd^s. zilver; hij beweerde dit geld noodig te hebben om andere gedeelten der Buitenzorgsche landen in ontginning te brengen en de gebouwen te repareeren. Daarop begon het geknoei van D. § 2715 om een voordeelig contract met den pasarhuurder te sluiten. Dit gelukte volkomen (zie § 2756); de bevolking en het Gouv. werden de dupe. Hierna volgt R. 3 Maart 1809, waarbij alle beperkingen der padiheffingen van landheeren

(1) Te noteeren is, dat noch het origineel request van D. noch het origineel advies van Van IJsseldijk in den daarvoor bestemden bun-

del voorkomt, en dat bovenbedoelde R. 29 Maart 1808 niet onderteekend is, zoodat dus feitelijk alle authenticiteit aan de zaak ontbreekt.

werden opgeheven en natuurlijk de waarde der particuliere landen enorm rees; in het Buitenzorgsche werd te voren door de bevolking $\frac{1}{10}$ opgebracht (zie § 2087), thans $\frac{1}{5}$ van den oogst, waardoor uit den aard der zaak, zooals later door Baud werd opgemerkt (bij Faes, Gesch. van Buitenz. p. 292), de koffiecultuur, die immers eene andere vorm van belasting was, moest lijden, dus het Gouvernement benadeeld werd. Met den Regent van Buitenzorg sloot D. den 10 Lentem. 1810 een huurcontract (zie Nic. Engelhard, Overzicht p. 122), waarbij deze zich verplichtte het $\frac{1}{5}$ van den oogst van de opgezetenen te vorderen, niet meer en niet minder (1), waarna D. het land verkocht.

§ 2716 Reeds te voren was de arme Gouverneur-Generaal (zijn traktement bedroeg maar f 118.800; het is waar, hij trok nog f 12.000 extra als militair) weer over zijne financieele omstandigheden beginnen te klagen, waarop eene Commissie uit den Raad, met den onvermijdelijken Van IJsseldijk aan haar hoofd, een rapport indiende, dat 19 Louwm. 1810 bijna woordelijk tot Resol. werd verheven. Deze Resol. behelsde o. a., dat de pasar van Buitenzorg voor 200.000 Rd^s. door den Lande zou worden overgenomen. Aangezien voor de gezondheid van den G.-G. een paleis aldaar werd vereischt, zouden de gebouwen en het bij het paleis behorende Baloeboer voor 100.000 Rd^s. worden aangekocht; voor het meubilair werd extra betaald (samen met dat van het Samarangsche Bodjong 100.000 Rd^s.). Dit was tevens eene vergoeding voor de onkosten, die D. al aan de verbouwing had besteed; het verdere onderhoud nam hij gedurende zijne ambtsbekleeding op zich. De Regent werd door deze transactie niet benadeeld, integendeel uitdrukkelijk vastgesteld dat deze als inkomen dat deel der rijstproductie van Baloeboer zou trekken, hetwelk de eigenaar te voren genoot; van de huur van Buitenzorg was Baloeboer te voren uitgesloten geweest, zoodat dit dus een extravoordeel voor den Regent en een nadeel voor den kooper was, in D.'s brief aan den Minister (De Jonge XIII, 459) begroot op „ruim Rd^s. 15 000 zilver 's jaars”, wat zeker hoog genoeg is. Zonderling is, dat ondanks den verkoop Panaragan nog aan D. is gebleven en bij zijn vertrek aan het Gouv. is verkocht (P. XVI, 650).

§ 2717 Daarop volgt in het voorjaar van 1810 de verkooping der resteerende Buitenzorgsche landen aan particulieren; de westelijke groep bracht Rd^s. 231.500 op, de oostelijke 250.000 Rd^s. (koopbrieven in Daendels, Staat u. s. n^o 17; deze zijn vrij lang na den verkoop opgemaakt (2). Voor de 39.900 Rd^s.

(1) Deze laatste bepaling heeft eene niet geringe vis comica, tenzij men aanneemt wat Van Hogendorp, Beschouwing p. 393 zegt, dat Daendels, toen hij de particuliere landheeren van alle beperking in het bepalen hunner heffingen onthief, zelf, teneinde de bevolking op zijne landen te doen toenemen, „geenszins zijne heffingen verminderde” (lees: *vermeerderde*), waar-

door de opgezetenen zijner naburen naar Buitenzorg verhuisden, hetwelk „ten gevolge daarvan in waarde zeer toenam”.

(2) Ik noteer dat de datum 11 Sept. 1809, vermeld P. XIV, 666, onjuist is; de Griffier van den Raad van Just. berichtte mij dat de datum vermoedelijk is 11 Sept. 1810 f^o. 1, waarheen verwezen wordt bij de transporten van Sin-

zilver (Nic. Engelhard zegt: *papier*, Overzicht p. 115 en evenzoo eene Commissie in 1818 bij De Roo II, 613), die D. voor Buitenz. had betaald, kreeg hij dus terug 70.000 Rd^s. zilver en 781.500 Rd^s. papier, waarvan dan afgingen de onkosten, door hem aan de gebouwen besteed (volgens Daendels, Staat p. 88, zouden deze 100.000 Rd^s. hebben bedragen; vergel. B. 32, 31). Het agio op 100% berekenend, evenals Engelhard (o.l. p. 115) doet, won hij dus Rd^s. 370.850 zilver ten nadeele van den Staat, die vroeger officieel niets met een paleis te Buitenzorg te maken had gehad, en van de bevolking, die zwaarder belast werd; daarentegen kreeg het Gouv. den pasar, die misschien 100.000 Rd^s. zilver waard was, en Baloeboer. Wij zullen hier thans niet ingaan op de berekening, die Nic. Engelhard (Overzicht p. 116 e.v.) en Van Polanèn (o.l. pag. 239 e.v.) hebben opgemaakt van de verschillende posten, waarmee D. zijn voordeel had gedaan. De redeneering van De Roo o.l. II, 135* e.v., waarbij uitgegaan wordt van het formeele eigendomsrecht van D. op de Buitenzorgsche landen, houdt geene rekening met hetgeen ik reeds in mijn opstel tegen Faes (Tijdschr. voor Nijverheid en Landbouw, Deel LXV) had ingebracht, dat, als dit eigendomsrecht bekend en erkend was geweest toen D. het land overnam, Wiese en voor hem Siberg e. a. wel dwazen geweest moesten zijn om het land voor dien prijs af te staan; verder dat, nu door den verkoop dier landen de G.-G. de voordeelen van Buitenz. miste, de Staat hem hooger zou moeten salarieeren en dus de verliezende partij was. Wat D. (bij De Roo u. s.) zegt over het bedrag der onkosten op de overnaam is onjuist. Wat gezegd wordt over de weinige geneigdheid van vroegere G.-G.'s om uitgaven te doen ter uitbreiding van den landbouw op Buitenz. wil ik graag gelooven, maar dat hoefden zij ook niet, een prentah was genoeg. Het heele betoog van De Roo is sophisterij. Overigens is mijne overtuiging, dat Daendels in zijne baatzuchtige plannen is gestijfd, mogelijk zelfs daartoe gebracht, door de Bataviasche intriganten die vat op hem wilden krijgen. De ziel daarvan zal dan de oude Siberg geweest zijn, de handlanger Nic. Engelhard, die alles van Buitenzorg wist. Men herinnere zich hoe zij Nederburgh onschadelijk hadden gemaakt door zijne ijdelheid te vleien en aan zijne bemoeizucht te voldoen, en hoe Engelhard ook Raffles bijna den nek heeft gebroken, door hem in den koop van Soekaboemi te wikkelen.

Het huurcontract met den Regent liep tot ult^o. Dec. 1812 maar werd § 2718 onderhands vernietigd (zie I, 143); Nic. Engelhard geeft te verstaan dat de koopers der Buitenzorgsche landen met dezen man „niet te doen wilden hebben” (Overzicht p. 168), hetgeen speciaal op de koffiecultuur zal slaan. Den 8 Lentem. 1811 wordt nu de Regent overgeplaatst naar het nieuwe Landdrostambt

dangbarang en Dramaga 29 Jan. 1818 fo. 39 en Tjomas 29 Jan. 1818 fo. 40. Dit is ook de datum bij Daendels u. s. Proc. 13 Maart 1815 vindt Priangan.

men copieën van de verkoopcontracten der beide groepen Buitenzorgsche landen, beide gedateerd 30 Mei 1810.

Krawang (misschien een middel van D. om zijn gewezen huurder te bevredigen) en 30 Grasm. 1811 wordt, op eene beslissing van D. dat een Regent niet meer noodig is, omdat het land grootendeels in handen van particulieren was gekomen, wier „belangens niet altijd met die van den Regent kunnen worden gecompasseert,” terwijl de Landdrost „de differente werkzaamheden aldaar meer van nabij surveilleren” kon, het regentsch. opgeheven; de gewezen Regent erlangde verschillende schadeloosstellingen (P. XVI, 642, 7); de Rangga werd nu Eerste Rangga (besluit van 1 Bloeim. 1811), belast „met het op- en toezicht over de diverse werkzaamheden”, en kreeg naast zich een Tweeden Rangga, uitsluitend voor de koffiecultuur. Deze Tweede Rangga, vroeger koffiepakhuismeester te Buitenz., scheen te bevallen en is door Raffles in plaats van den Eersten Rangga benoemd, zonder dat een Tweede Rangga weder is aangesteld (zie I, 144).

§ 2719 *De Cheribonsche Preanger-Regentschappen.* Reeds 30 April 1806 bleek Siberg (zie § 2666) geneigd te zijn de Cherib. Sultans te pensionneeren en in hunne landen hetzelfde bestuurssysteem te vestigen als in de Batav. Regentsch.; Nic. Engelhard stemde daarmee in. Daendels beperkte spoedig het gezag dier Vorsten (ibid.) en scheidde 3 Oct. 1808 (op een voorstel van Van Lawick dd. 12 Sept. 1808, waarin betoogd werd dat de Prefectuur veel te groot was) de Cher. Preanger-Regentsch. Soekapoera, Limbangan en Galoeh af, door Van Lawick tot afzonderlijk Prefect daarover te benoemen. Bij het reglement van 2 Febr. 1809 werd deze afscheiding gehandhaafd; een tweede Prefect kreeg toen het bestuur over de Cher. Sultanslanden en Gabang. Eerstgenoemde had tot standplaats Oetama (Domis o. l. pag. 45). Den 31 Maart 1809 werd een reglement voor de Cher. Preanger-Regentsch. vastgesteld (P. XV, 629), waarin o. a. werd bepaald dat de grens „om de Oost” met overleg van den Prefect der Jac. en Preanger Bovenl. zou worden geregeld. Men moet hier echter vermoedelijk aan eene grensregeling *om de West* denken, waaraan behoefte bestond; tot eene regeling om de Oost had men Van Motman, die daar geenerlei locale kundigheden bezat, immers niet noodig.

§ 2720 Deze grensregeling leverde echter moeilijkheden op, en zoo besluit D. nu 20 Zomerm. 1810 om „in aanmerking nemende dat van de drie regentsch. Limbangan, Soekapoera en Galoe de twee eerstgemelde zoodanig dooreen en vermengd met de regentsch. van het Landdrostambt der Jaccatrasche en Preanger Bovenlanden gelegen zijn, dat de tegenswoordige scheidingen niet kunnen worden geconserveerd zonder groote prejudicie van den Inlander en van de culturen, en dat mitsdien deze beide Landdrostambten gevoeglijk kunnen worden vereenigd, te meer uithoofde van hunne overeenkomst in de verpligte leverantie van koffij, 't geen het eenig product is hetwelk uit die Landdrostambten voor den Lande wordt getrokken, terwijl het regentsch. Galoe, 't geen meer afeleggen is, weinig of geen koffij levert en

van weinig aanbelang is", deze drie regentschappen met de Jac. en Preanger Bovenlanden te vereenigen onder den naam Jac. en Cherib. Preanger-Regentsch., met last aan den Landdrost om „binnen den kortst mogelijken tijd eene behoorlijke scheiding van ieder regentsch. in het bijzonder aan Zijne Excellentie voor te dragen". Dat het reeds in 1808 de wensch van D. was, om eene betere grensregeling tusschen de verschillende regentsch. tot stand te brengen, bleek in § 2570 en P. XIV, 706, 20. Van Motman verzocht echter in zijne beantwoording der aldaar bedoelde vraagpunten zijn advies ter zake te mogen aanhouden, totdat hij de Regentsch. zou hebben opgenomen. De bedoeling dezer samenvoeging zal echter ook, zooals de aanhef van het besluit reeds aanduidt, geweest zijn, om de bevolking van sommige Cheribonsche districten, welke weinig koffie leverden, in de Batav. Regentsch. aan het planten te zetten (1). Dat echter D. er volstrekt niet tegen opzag om het volk uit het eene regentsch. heerdienst te laten doen in het andere, blijkt daaruit, dat volk uit Soekapoera en Galoeh reeds in 1809 aan den weg over den Poentjak heeft gewerkt (§ 2781); ook de behoefte aan volk voor dezen wegaanleg kan tot de vereeniging der Cherib. en Batav. Regentsch. geleid hebben. § 2721

Galoeh. Nadat 6 en 10 Louwm. 1811 door Daendels nieuwe contracten met de Vorstenhoven waren gesloten, waarbij o. a. door het Gouvernement aan Djokja waren afgestaan „het landschap Galo en district Tjauwer Wettang, in de Cheribonsche Preangerlanden gelegen" (R. 2 Lentem. 1811 spreekt D. in dit verband van „het Bandongsche district Tjauwer Wetang"), werd 21 Louwm. 1811 eene instructie gearresteerd voor de verschillende Commissarissen tot regeling der nieuwe grensscheidingen. Vermoedelijk was de bedoeling om de Tjitandoewi tot grens te maken en dus dat deel van Galoeh, hetwelk bewesten die rivier lag, bij de Regentschappen te behouden. Intusschen ziet men P. XVI, 682 dat den 17 Juni 1811 de afscheiding van Galoeh nog niet tot stand was gekomen; kort daarna kwamen de Engelschen. Dat van de overgave van Tjihaoer Wétan en Galoeh onder het Nederl. bestuur niet is gekomen, blijkt Proc. 16 Febr. 1813, alwaar de Commissie tot regeling van den landverkoop in West-Java voorstelt om „that part of the Regencies of Galoe and Bandung which lays (*sic*) to the eastward of the river Tjitanky" (lees: Tjitandoy) bij de residentie Cheribon te voegen, hetgeen bij besluit van dien dag is goedgevonden; daardoor kwam aan Cheribon Tjihaoerbeuti (zie § 176 e. v.), Madoera en Baloeboer (denkelijk Baloeboer Tjiamis); deze landen werden met Imbanagara vereenigd onder Toemengoeng Natanagara van Tjiamis bij beschikking van 2 Maart en 8 April 1813 § 2722

(1) Zoo diende in 1821 tot adstructie van het voorstel, om Soekapoera te verdeelen onder Tjiandjoer, Bandoeng en Soemedang, het argument „dat de gronden van Soekapoera

minder geschikt zijn voor de koffijcultuur en dat de bevolking met meerder nut tot die cultuur in de overige drie regentsch. kan gebruikt worden" (Van de Graaff II, 151).

tot een regentschap van vier tjoetaks. Daarentegen waren aan Soemedang gekomen het Cheribonsche Pagarageng en een deel van Sindangbarang.

§ 2723 *Krawang, Limbangan, Soekapoera.* Den 2 Lentem. 1811 komt in behandeling een voorstel van Daendels (afgedrukt bij Van Rees p. 111 e.v.) van den volgenden inhoud. Zijn „oogmerk met de vereeniging van de Cherib. Preanger Regentsch. met die van het Landdrostambt der Jacc. Bovenl. voornamelijk geweest zijnde om aan de gedachte Regentsch. betere als de tegenwoordige grensscheidingen te bezorgen, ter voorkoming van de ongelegenheden, welke uit de presente onnauwkeurige limiten dikwijls ondervonden wierden”, is hij thans in staat, eene betere grensregeling der Jacatrasche Regentsch. voor te stellen „met indeeling bij dezelve van de Cheribonsche Preanger Regentsch.”, uitgezonderd het afgestane Galoeh. Verder is het hem „bij die gelegenheid voorgekomen, dat het regentsch. Sumadang door de voorzegde geprojecteerde indeeling en de vroegere vereeniging met hetzelfde van dat gedeelte van het voormalige regentsch. Crawing hetwelk aan het Landdrostambt der Jac. en Cherib. Preanger Regentsch. is gevoegd, eene te groote uitgestrektheid zal bezitten om door eenen Regent behoorlijk te kunnen worden gadegeslagen; dat het voorgenoemde gedeelte van Crawing en hetgeen verder tusschen de rivieren Tjimanok en Tjiekauw gelegen is, bovendien van zeer groote aangelegenheid kan worden, ofschoon van hetzelfde thans om de gegevene reden geen partij kan worden getrokken, zijnde volstrekt zonder politie en aan zich zelve overgelaten, zoodanig dat den hoofdover Bagoes Rangien aldaar steeds een veilige wijkplaats vindt en dat, aangezien de Landdrosten der Jac. en Cher. Preanger Regentsch. en van Cheribon een ieder evenzeer verlangen, van het bestuur over deze landstreeken ontslagen te worden, aan het voorzegde inconvenient gevoegelijk kan worden geremedieert door de districten van Cheribon, gelegen aan deze zijde van de rivier Tjimanok, en de Sumadangsche districten Tjasseem, Pamanoekan en Crawing met de blanding, in dezelve gelegen, te creëeren tot een afzonderlijk Landdrostambt van een regentschap (1), daaronder niet begrepen de bovenlanden van Crawing, welke nevens Tjiekauw met het terrein tusschen de rivier van die naam en de rivier Tjitarum aan het Landdrostambt der Jaccatr. en Cherib. Preanger Regentsch. zullen verblijven”.

§ 2724 De Regent van Soemedang verloor dus zijne kustlanden, doch Regent aldaar werd 6 Lentem. 1811 de Regent van Buitenzorg, Soerialaga, die zijn neef en schoonzoon was en zijne plaatsing, volgens het inlandsche verhaal, aan hem was verschuldigd. Met de twee te ontslane Regenten behoefde men niet veel omslag te maken; beider benoeming dateerde pas van 1 April 1809, toen in Soekapoera in plaats van den overleden Adipati Wiratanoeredja was

(1) Wanneer dit geene schrijffout is (in plaats | moeten vallen op één.
van: en een regentschap), dan zal de klemtoon

benoemd diens oudste zoon met den titel Radèn Toemenggoeng Wiradedaha, en in Limbangan de kleinzoon van den afgetredèn Regent aldaar, onder den titel Radèn Toemenggoeng Wangsakoesoema; ook in Galoeh was tegelijk Radèn Toemenggoeng Djajangpati, tweede zoon van den vorigen Regent, in zijns vaders plaats benoemd. Wat de toekomstige belangrijkheid van het nieuwe Landdrostambt Krawang betreft, de vermelding hiervan doelt op het geprojecteerde kanaal (§ 2593), waarmee, voor zoover blijkt, nooit een begin is gemaakt; de klacht over de slechte politie in die streken werd zeker niet weggenomen door de toevoeging van 12 Oppassers aan den nieuwen Landdrost.

In zijn Staat (p. 60) zegt D.: „De oprigting van dit Landdrostambt had § 2725 voornamelijk ten oogmerk om Batavia van de ontbrekende rijst, van hout, visch en gevogelte te voorzien”, hetgeen vermoedelijk duidt op de kanaalgraverij. Wat Van Deventer verzekert (De Jonge XIII p. CVII), dat een der Cherib. Sultans werd afgezet en dat dit „aanleiding gaf” tot de indeeling van het westerdeel zijner landen bij het nieuwe Krawang, lijkt mij nièt juist; hij werd eerder afgezet omdat men die landen voor Krawang noodig had. Immers D.'s voorstel tot die afzetting volgt geheel aan het slot van zijn in R. 2 Lentem. 1811 geïnserieerd voorstel tot de nieuwe indeeling der Regentsch en begint met: „Terwijl bovendes” enz. Nic. Engelhard (Overzicht p. 168) geeft te verstaan dat het nieuwe Landdrostambt Krawang vooral werd gevormd om den Regent van Buitenzorg te kunnen plaatsen. Echter valt het niet te ontkennen dat de toevoeging van het Indramajoesche (blijkens R. 25 Lentem. 1811 bestonden de Cheribonsche bij Krawang ingedeelde landen uit de twee regentschappen Kandanghaer en Benawang Koelon) aan Krawang onder den verdienstelijken Soerialaga bevorderlijk moest zijn aan de demping der onlusten aldaar, zooals zij dat inderdaad is geweest (zie I, 144). Ook § 2726 overigens was de afscheiding niet te misprijzen. De Landdrost schrijft 28 Sept. 1811 dat „de districten Crawang, Tjiassem en Pamanockan om derzelver afgeleegendheid van de hoofdnegorij Sumadang onder het beheer van dien Regent in een staat van diep verval geraakt” waren, vermoedelijk ook omdat de bevolking diensten moest verrichten in die verwijderde hoofdplaats. Echter was er op de toevoeging der Cheribonsche landen volgens dien deskundige veel aan te merken, omdat die te ver buiten het oog van den Landdrost lagen. Dat het, zooals men bij Van de Graaff II, 151 leest, in D.'s bedoeling heeft gelegen om de Preanger-Regentsch. in het belang der koffiecultuur onder meerdere Landdrosten te splitsen (eene dergelijke splitsing was een der eerste maatregelen van het Eng. bestuur, 23 Nov. 1811, doch bleef zeer kort bestaan) is wel mogelijk, maar blijkt nergers anders uit dan uit de kortstondige plaatsing van de Cherib. Preanger-Regentsch. onder een afzonderlijk Prefect.

Hoe dit zij, bij R. 2 Lentem. 1811 worden D.'s voorstellen (zooals al- § 2727 tijd alles wat van hem kwam) onveranderd aangenomen (P. XVI, 591) en

bepaald dat het uit Tjiandjoer, Bandoeng, Soemedang en P.moentjang (in welke regentsch. Soekapoera en Limbangan werden opgelost met vaststelling eener nieuwe grensregeling dezer vier regentsch.) bestaande Landdrostambt den naam zou dragen van Landdrostambt der Bataviasche Regeñtschappen. De Regenten van de twee opgeheven regentsch. erlangden een sober pensioen van 400 Sp. matten per jaar elk, ten laste der vier andere Regenten, vooral van Soemedang, dat het meest van de opheffing der twee regentsch. profiteerde. Tot Landdrost van het nieuwe Krawang op een traktement van 8.000 Rd^e. werd ten dage der oprichting benoemd de Commissaris der Wegen en Posterijen W. Offers, terwijl de Raadsleden Wardenaar en Romswinkel in commissie werden benoemd om onder toezicht van Daendels het nieuwe Krawang te organiseeren.

§ 2728 De Statistieke Beschrijv. van 1822 keurt Daendels' indeeling der Regentschappen ten sterkste af. „Alle grenzen werden omvergestooten, alle regentschappen ontvingen en gaven af, troeps of geheele districten, welke zedert ouds onder een en dezelfde streek behoord hadden, wierden van dezelve afgescheurd en met andere hun vreemde gewesten vereenigd. Meestal had men wel rivieren en bergketens ter aantoning van grenzen verkozen, daar echter dit alles niet dan naar gissing, zonder geometrische opname, ja zonder eene dragelijke kaart wierd vastgesteld, zoo is het niet te verwonderen, dat uit die herschepping nog geen welgeorganiseerd geheel voortging”. Zegers Veeckens was, zegt deze bron, de man die op D's last de grensregeling tot stand bracht. Aan de verwarring, die daaruit voortsproot, schrijft zij het toe, dat het Engelsche bestuur „dadelijk na deszelfs vestiging begon, met alles weder op denzelfden voet terug te brengen als vóór de hiervoor aangehaalde veranderingen had plaats gevonden”. Limbangan en Soekapoera werden gereconstrueerd (en daarmee moet de herstelling van de door D. veranderde oude grensregeling gepaard zijn gegaan) den 13 Nov. 1811 (zie Proc. 23 Nov. 1811), en wel onder de afgezette Regenten, die echter Proc. 16 Febr. 1813 opnieuw werden ontslagen evenals die van Galoeh, terwijl daarbij Galoeh en P.moentjang werden gesplitst en opgeheven.

§ 2729 *Krawang*. De grens van het door D. gecreëerde Krawang was: Noord de zee; Oost de Tjimanoeck; Zuid de niet nader aangeduide noordgrens der Soemedangsche tjoetaks Tjonggeang en Melandang, der vroeger Parakanmoentjangsche districten Depok en Batoesirap en van het Soemedangsche Sagaraherang; verder westwaarts grensde Krawang hier aan Bandoeng met den Boerangrang en de op dezen berg ontspringende Tjikao, welke rivier en de Tjitaroem dan verder de grens vormden, uitgezonderd dat aan de zeekust het beoosten de Tjitaroem liggende deel van Tjabangboengin tot de Ommelanden behoorde. Aan Bandoeng had Krawang dus behalve de enclave aan de Tjileuleuj (§ 180) dat gedeelte der tusschen de Tjitaroem en de Tjikao gelegen landen (heden Gandasoli genoemd) verloren, hetwelk niet reeds eerder (zie *ibid.*)

bij Bandoeng was ingelijfd. De Landdrost van Krawang schrijft 28 Sept. 1811: „Wanajassa heeft door de gebrekkige grensscheiding met het regentsch. Bandoeng wel $\frac{3}{4}$ van deszelfs inwoonders verlooren; de coffijtuinen zijn aan Crawang verbleven, doch het volk, met dies onderhoud belast, aan de westelijke oever der rivier Tjicao woonende, is de last daarvan alleen op die van de oostoever gelegd en daárdoor de meeste huisgezinnen met het onderhoud van 3.000 à 3.500 koffijboomen bezwaard”, waarom velen naar het Bandoengsche verhuisden. Volgens een brief van Van Lawick dd. 22 Mei 1812 werd § 2730 bovendien dit Bandoengsche land een asyl voor boosdoeners uit Krawang; op zijn voorstel wordt Proc. 3 Juli 1812 pasar Tjikao Bandoeng onder den Resident van Krawang gebracht. De Krawangsche grens met Soemedang werd afgerond bij een besl. van 17 Juni 1811, waarbij de Tjipelang tot grens werd aangewezen, evenals zij nog heden in haren benedenloop de grens der Preanger-Regentsch. uitmaakt; vergel. § 202 i. f.; Krawang verloor daardoor een stukje land aan den grooten weg, dat vroeger tot Cherib. had behoord. Bij Proc. 16 Febr. 1813 werd de verkoop van dit heele Landdrostambt gearresteerd (tusschenkomende omstandigheden maakten later dat een deel aan het Gouv. bleef) benevens de opheffing van het regentschap. Niet lang daarna verdween ook de Landdrost. In den gedrukten bundel stukken in zake de aanklacht van Gillespie zegt Raffles (p. 113) den 25 Maart 1814 dat wegens „the sale of lands and the near completion of the new road” de Landdrost is ingetrokken en wel „a few months ago”. Proc. 17 Sept. 1813 erlangt de § 2731 Landdrost Offers eene andere betrekking; de Regeer. schrijft aldaar in haar dricmaandelijksch verslag (over April Juni 1813) aan het Opperbestuur: „The separate Residency of Crawang has been abolished and it is placed under the general superintendence of the Resident at Buitenz., in common with the other Preanger Regencies, the detail duties of the place (*being given*) in charge of an assistant”. Eene afzonderlijke residentie werd Kraw. bij besl. van 20 Juli 1818 n^o 27 (Ind. Staatsbl. n^o 53), waarbij van de Preanger werden afgescheiden de benedenlanden van de Tjitaroem tot de Tjimanoeek, terwijl Gandasoli, Tjinoesa en Wanajasa aan de Preanger bleven.

Bij de creatie van het Landdrostambt Krawang was de negorij Krawang de standplaats van het bestuurshoofd geworden; in April 1812 kreeg deze verlof om te Indramajoe te wonen. In Aug. 1813, toen het Gouv. de te voren verhuurde Krawangsche landen terugnam, werd besloten, die te laten beheeren op denzelfden voet als de huurder had gedaan; vandaar dat de Resident der Preanger zich toen te Wanajasa vestigde. Dit bleef later de hoofdplaats van Krawang, nog in 1824 (Nagel, Schetsen p. 22). Bij besl. van 20 Juli 1831 n^o. 2 werd de naam der toenmalige hoofdplaats Sindangkasih veranderd in dien van Poerwakarta (bij G. de Serière o.l. pag. 127 staat ten onrechte: „bij het besluit van den 2den Julij 1831 n^o. 2”).

Het is niet van bijzonder belang om de grenzen der verschillende

regentschappen na te gaan, zooals die bij R. 2 Lentem. 1811 (P. XVI, 592) zijn vastgesteld, aangezien die regeling slechts zeer kort heeft gegolden. Intusschen moet men het principe toejuichen, om aan elk regentsch. aaneensluitende grenzen te geven en een eind te maken aan het bestaan der enclaves van het eene binnen het andere; dit principe blijkt uit het navolgende.

Tjiandjoer. Dit kreeg tot noordgrens de tegenwoordige noordgrens der Preanger-Regentsch. tot aan de uitmonding der Tjisomang in de Tjitaroem; beoosten de Tjitaroem kreeg het een stuk van Bandoeng, omschreven (P. XVI, 683) als „Tjihea, een gedeelte van Ronga, Baijabang en een gedeelte van Radja Mandala met den weg en de posterijen tusschen de rivier Tjitarum en het Simpangsche gebergte”. De grens is niet in bijzonderheden na te gaan; na bij de monding van de Tjisomang de Tjitaroem te hebben verlaten, keerde deze grenslijn naar laatstgenoemde rivier terug, volgde haar stroomopwaarts, daarna de Tjiminjak tot haren oorsprong, liep dan recht Z. naar den Patoea Kalèr en van hier naar de bron der Tjipantjong, die daarna tot de zee werd gevolgd. Hierdoor werd Tjidamar aan Soekapoera ontnomen en bij Tjiandjoer getrokken. Het moet dit echter spoedig weder hebben verloren (zie beneden); immers in een rapport aangaande dit regentsch. dd. 11 Mei 1812 wordt Tjidamar niet opgenoemd onder de deelen van Tjiandjoer. Eigenaardig is (zie Bijlage XLVIII) dat Tjiandjoer het eenige regentschap was dat geen grond verloor bij D.'s regeling, terwijl het reeds eene eeuw vroeger (§ 215) de Tjitaroem tot grens had verlangd. Het kan zijn dat de Regent van 1811 desbewust in de voetstappen van zijn voorvader trad. Bij de nieuwe grensregeling der verschillende regentsch. Proc. 16 Febr. 1813 bleef Tjiandjoer „nearly as at present” behalve wat den landverkoop betrof.

§ 2733 *Bandoeng* erlangde de streek tusschen de Tjitaroem en de Tjikao, welke P. XVI, 683 wordt aangeduid als Bodjong en Gandasoli met een deel van Wanajasa; uit B. 50, 39 e. v. ziet men, dat in 1812 onder Bandoeng behoorden de tjoetaks Gandasoli, Tjinoesa en Tjikao, die deelen uitmaakten van dezen driehoek benoorden de Tjisomang. Het verloor aan Tjiandjoer bovengemelde streek aan de Tjitaroem. Als noordgrens diende voorts de tegenwoordige noordgrens der Residentie Preanger-Reg. tot den Boekittoenggoel; tot oostgrens had het eerst de tegenwoordige grens met Soemedang tot de Tjitarik; deze rivier en daarna de Tjitaroem op tot haar oorsprong op den Goenoeng Samboeng (zie de kaart van Versteeg); dan liep zij, een scherpen hoek vormend, N. O. naar den Mandalawangi, den Kaledong en den Haroeman; van dezen berg liep zij, naar 't schijnt, vrij wel recht zuidelijk over de Siteo Tjiboedoeg en Siteo Bagendit naar de Tjimanoek; deze rivier een eind stroomop (hoe ver, heb ik niet kunnen nagaan); dan naar den berg Karoembi (tusschen den Tjikoerai en den Kratjak), en vervolgens naar de bron eener rivier, en langs dezelve (de naam is uitgevallen; misschien wordt de Tjiwoelan bedoeld; de hoofdplaats Soekapoera, aan den rechteroever der

Tjiwoelan, behoorde echter blijkens P. XVI, 683 aan P. moentjang) naar de zee. Hiermee verdwenen dan de Parakanmoentjangsche enclaves Kandangwesi, Taradjoe, Selatjaoe, Kadoengora. Dat verreweg het grootste deel van Soekapoera (waaronder dan die enclaves zijn begrepen) aan Bandoeng kwam, blijkt ook in Bijlage XLVIII. Wanneer men echter P. XVI, 683 leest dat Bandjaran en Tjipeudjeuh onder den Opziener te Bandoeng worden gesteld, dan wil dit niet zeggen dat deze landen nieuw aan Bandoeng waren gevoggd (zie § 182). Wel kreeg Bandoeng een deel van Parakanmoentjang, maar het verloor andere landen daaraan; van Soemedang kreeg het o. a. Soeniawenang.

Parakanmoentjang. Tusschen Bandoeng en Soemedang lag van den § 2734 Boekittoenggoel tot aan de Zuidzee het zeer onregelmatig gefatsoeneerde P. moentjang. Het noordelijk deel hiervan was eene smalle strook, gelegen in het tegenwoordige Soemedang, begrensd ten W. door het Bandoengsche, ten O. door eene lijn, die van den Boekittoenggoel Z. Z. O. liep naar den Sindoelang en den Karoembi (zie de kaart van Versteeg) en dan ongeveer recht O. naar den Simpai; dan langs de Tjipitjoeng naar de Tjimanoeck. Zij liep verder deze rivier stroomop tot, naar 't schijnt, ten N. N. O. van den Kra-tjak, wendde zich dan Z. Z. W. naar den Linggaratoe (N. W. van den Kra-tjak), daarna O. (zoodat, naar 't schijnt, de Galoenggoeng er binnen viel) en vervolgens langs de Tjiloseh naar de Tjitandoewi even bezuiden Indihiang, volgde daarna deze rivier stroomaf tot de vroegere grens van Galoeh (die niet nader aangeduid wordt) om daarna in zuidelijke richting, die grens volgende, de zee te bereiken. Het geheel heeft min of meer den vorm van een grillig op de kaart neergeworpen lint, met een zonderling uitsteeksel, dat in Z. W. richting in het Bandoengsche dringt. De landen bezuiden de Tji- § 2735 tandoewi die aan Galoeh behoorden, waren volgens een rapport van 9 Febr. 1809: Pasirpandjang, Djanggala, Kawasen, Tjikemboelan; hieruit laat zich de grens met het vroegere Soekapoera eenigszins opmaken. Aan Soemedang verloor P. moentjang bijvb. de landen aan de noordhelling van den Boekittoenggoel; daarentegen kreeg het brokken van Bandoeng, Limbangan (Baloeboer Limbangan, zegt de Resident van Cherib. 7 Nov. 1811), Soemedang en Soekapoera. Het aldus gevormde P. moentjang heeft echter slechts zeer kort bestaan (§ 2728 i. f.). De Commissie, door Raffles benoemd tot voorbereiding van den landverkoop in W. Java, zegt Proc. 16 Febr. 1813: „Praccamoenchang, Soucapoera and Galoe are so peculiarly situated that it will be a matter of necessity to incorporate them in order to enable Government to fix regular boundaries for the other Regencies”. Dit geldt echter niet het door D. geschapen P. moentjang maar het oudere, uit den Compagniestijd; immers door de herstelling van Soekapoera en Limbangan moet het tot zijne vroegere grenzen zijn teruggebracht evenals andere regentsch. Curieus is wat Junghuhn ergens zegt, dat hij naar aanleiding van eene mededeeling van Horsfield (Verh. B. G. VII, Berigt van eene bronwel) naar het hem niet

bekende regentschap Parakanmoentjang bij de bevolking had geïnformeerd, en dat niemand wist dat er ooit zulk een regentschap had bestaan! Te curieuser, omdat Versteeg's kaart van 1857 zelfs nog de hoofdplaats van dat verdwenen regentschap vertoont.

§ 2736 *Socmedang.* Soemedang verloor den 2 Lentem. 1811 een deel van Krawang met Tjiasem en Pamanoekan, benevens een paar andere brokken, kreeg echter de Cheribonsche landen Sagaraherang en Tjinengah (als die niet reeds eerder aan Soemedang zijn toegewezen; Daendels schreef reeds 27 Jan. 1808 aan Nic. Engelhard dat hij dit wenschte, zie diens Overzigt p. 357 en vergelijk § 201 en vraagpunt 20 in P. XIV, 706), de Parakanmoentjangsche landen in het Z. der residentie Krawang en het belangrijkste deel van Limbangan (namelijk, zooals de Resid. van Cher. 7 Nov. 1811 zegt, Wanaradja, Wanakarta en Malangbong); de grens met Cheribon en Galoeh bleef onveranderd; het kreeg dus geene landen aan de Zuidzee. Wij zagen reeds dat het 17 Juni 1811 eene kleine aanwinst erlangde, waardoor de Tjipelang ten N. van Karangsamboeng de grens werd. Zijne landen in het Z. van Krawang verloor Soemedang in 1813 tengevolge van den landverkoop, Proc. 26 Jan. 1813.

§ 2737 *Geslotenheid der Preanger.* Dirk van Hogendorp (Nadere uitlegging p. 38) had voorgesteld, aan „Bataafsche kooplieden” toe te staan te verblijven in zekere met name aangeduide havenplaatsen der noordkust van het eiland Java, zonder „zig verder zonder verlof der Gouvernemen ten naar binnen 's lands (*te*) mogen begeven”. Het Charter (art. 55, overgenomen als art. 47 in het Regeer.-Regl. van 1806) bepaalt: „Niemand vermag zich neder (*te*) zetten ofte zijn verblijf te houden op eenige Bezittingen van den Staat in Oost-Indiën buiten zoodanigen omtrek der hoofdplaatsen en steden als de Gouverneur-Generaal of diegeene welke op de respectieve Bezittingen het gezag voert dienstig zal oordeelen te bepalen, nochte zich verder dan dien bepaalden omtrek begeven, zonder schriftelijk consent van den Gouverneur-Generaal of anderen Hoofdgebieder”. Europeanen worden ingesloten in en bij voorkeur bedoeld met de bepaling in art. 6 der over de Regentsch. handelende Resolutië van 15 Maart 1808: „Niemand zal in noch door de Bovenl. vermogen te reizen zonder permissie van den G. G. of, bij deszelfs afwezigheid, van den Gecom. (zie B. 45, 24). Dit verbod beoogde de vermindering van den druk der leveringen en diensten ten behoeve van doortrekkende reizigers. De oprichting der paardenposterij maakte natuurlijk, voor zoover

§ 2738 den grooten weg betrof, een einde aan de geslotenheid der Preanger. Uit het reglement voor de wagenverhuurders van 9 Aug. 1808 (P. XV, 98, 12°), waarbij tarieven worden vastgesteld ook voor reizen langer dan 50 paal, blijkt wel dat uitstapjes naar boven toenmaals geene zeldzaamheid waren; zij waren echter ongelooflijk kostbaar. De Wilde's personalia (I, 287) toonen bovendien dat tijdens Daendels voor het eerst sedert Van Imhoff's boeren aan een

Europeaan de landontginning in het hart der Preanger werd toegestaan. Bij R. 12 Juni 1809 wordt De Wilde's halfbroer J. J. Steitz op verzoek uit 's Lands dienst ontslagen met „permissie om zich met der woon bij zijn zwager De Wilde in het regentsch. Bandong te begeeven, ten einde zich aldaar buiten kosten van den Lande op de cultures te appliceeren om in dit vak mettertijd te kunnen worden geëmployeerd”; kort daarna, 14 Nov. 1809, werd Steitz Opziener. Later was Daendels' opinie (Staat p. 111) dat „in de Bataviasche Regentsch. het verkoopen van landerijen geen plaats kon hebben zonder aan de koffijcultuur onherstelbaar nadeel toe te brengen”.

Dat er in den Eng. tijd veel werd gereisd, blijkt in § 2812. De Regeer. was daartegen. Toen Van Sevenhoven (die trouwens onder Janssens Secretaris van het Gouv. geweest was) eene plezierreis over Java deed, richtte de Civil Commissioner H. Hope te Samarang den 6 Sept. 1812 eene circulaire aan „the Landrosts on the Batavia road”, tot waarschuwing „that he is not to remain at any tavern more than twelve hours and to have no communications with the Regents”. Raffles zegt Proc. 28 Mei 1813 ter motiveering van een voorstel om het verkeer per postwagen te verminderen: „It is not advisable to assist or even admit individuals (*d. i. particulieren*) to travel about the country, if even the post-charges received on that account were considerable. which is not the case”. Bij publicatie van 1 Nov. 1813, hernieuwd en ver- § 2739 scherpt bij die van 22 Dec. 1814, werden bepalingen vastgesteld ter controleering van reizende Europeanen of afstammelingen van Europ.; echter ontstond weldra het misbruik dat men ging reizen in zoogenaamd expresse commissie, zoodat het verkeer volgens Van Motman tijdens het Eng. bestuur ondanks de afschaffing der paardenposterij nog drukker was dan te voren (Van Deventer, Nederl. Gezag p. 126). Een milderen geest ademde het Regeer.-Reglem. van 1818 (art. 92 c. v.; 106; 111). Eenigen tijd lang handelden Comm.-Gen. in dien zin (Van Deventer u. s. pag. CXLVI), maar de reactie bleef niet uit: eene publicatie van 9 Januari 1821 (Staatsbl. No. 6) verbood aan Europeanen, degenen die aldaar landgoederen bezaten uitgezonderd, zonder vergunning van den Resident in of op de Preanger handel te drijven of zich aldaar op te houden (Mijer, Kronijk I, 265). Uit bewaarde brieven blijkt, dat de administrateur van Soekaboemi in Sept. van dat jaar onaangenaamheden met den Resident voorzag, omdat zijn Europ. employé een anderen Europ twee nachten had gelogeed; en niet zonder reden, want diezelfde maand gelastte de Resident aan een Europ. „negociant” van Batavia, die „zonder eenige redenen” logeerde bij den landheer van Oedjoengbroeng, om of door te reizen of terug te keeren. In 1823 werd zelfs bepaald dat de vergunning van den Resident noodig was om over den grooten weg te reizen (Spengler u. s. pag. 165; zie ook Jh^r. Mr. H. van der Wijck o. l. pag. 139 e. v.). Omtrent de afsluiting der Preanger in later tijd zie Hageman, Handleiding II, 151. Bij Staatsbl. 1853 No. 34 werd aan Europ. toegestaan „tot wederopzeggens”

te wonen te Tjiandjoer, Bandoeng, Soemedang; het verbod van handelen (zie boven) werd echter niet opgeheven.

§ 2740 Wat Inlanders aangaat, bij het Cheribonsche reglement van 2 Febr. 1809 (P. XV, 507, 13 e. v.) werden uiterst hinderlijke politiebepalingen voorgeschreven op het verblijf van Inl. buiten hunne kampongs en het reizen van vreemdelingen, bepalingen, die zich laten verklaren uit de heerschende onlusten. Nadat Daendels 10 Herfstm. 1810 had verordend dat „Javaansche priesters” een pas van den Landdrost zouden noodig hebben om zich van de eene plaats op het eiland naar de andere te begeven, en dat dergelijke passen alleen „in gevalle van blijkbare noodzakelijkheid” mochten worden verleend en aan personen wier gedrag geene achterdocht baarde, breidde hij zes dagen later den pasdwang uit op alle Javanen uit de Vorstenlanden „alsmede andere vreemde Inlanders” die „langs de stranden” reisden. De eerste maatregel was in het belang der openbare rust, de tweede in dat der veiligheid; beide golden blijkbaar ook voor de Preanger. Toen D. had bespeurd (R. 14 Louwm. 1811) dat voor deze passen en die van Chin. en Arab. handelaars een fantasietarief bestond, dat in alle Landdrostambten verschilde, werd 5 Sprokkelm. 1811 vastgesteld dat de passen alles samen slechts negen stuivers zouden kosten en 2 maanden geldig zijn. Verder werden bij een besl. van 26 Hooim. 1810 de in § 1837 vermelde Tjitaroem- en Tjisadanepassen gehandhaafd. Intusschen is (zie § 2257) de pasdwang slecht nageleefd, behalve, zooals de Magistrates 29 Oct. 1813 verklaren, wat de priesters betreft; het vastgestelde tarief, zeggen zij, is te Batavia nooit toegepast. In den Eng. tijd bleef het passenstelsel bestaan.

§ 2741 Proc. 7 Juni 1813 wordt eene afkondiging tot tegengang van buffel- en paardendiefstal geïnsereerd, waarin: „No Chinaman, Malay or other native, not an inhabitant of the Regencies, shall be permitted to go off the great road leading from one head-negree (*hoofdnegorij*) to another, and in case any are found in the campongs, they shall be immediately apprehended and sent up to Buitenzorg. Chinamen, Malays and other natives, not inhabitants of the Regencies, found there without a pass, shall be instantly taken into custody.... Every Javanese or Malay, not residing in the Regencies, going to visit his friends there or for any other purpose besides that of trade or purchasing cattle”, moet een pas van een ropij hebben, handelaren een pas van een Rd. enz.; ook voor boedjangs zijn passen noodig. Dit alles tot tegengang van buffeldiefstal. In § 2257 bleek reeds dat van Oct. 1812 tot en met Sept. 1813 ontvangen werden 4.257 Sp. dollars „on account of passes granted in the Preanger Regencies.” Dat Van der Capellen bepalingen van denzelfden aard afkondigde, was dus niet direct, zooals Van Soest (o.l. I, 111) het voorstelt, een bewijs dat hij steeds meer reactionnair optrad. Vergelijk ook Spengler o.l. pag. 164. Dit passenstelsel van Staatsbl. 1816 n°. 25 is voor Inlanders ingetrokken bij Staatsbl. 1863 n°. 83.

§ 2742 Wat de Chineezen betreft, Van Ijsseldijk had bij een advies van

19 Juni 1807 voorgesteld den in de Ommel. door Chin. uit te oefenen rijstbouw in de hand te werken door het geven van voorschotten. In het reglement voor Cheribon van 2 Febr. 1809 werd bepaald (P. XV, 509, 19^o) dat, ter verzekering van rust en veiligheid, d. i. om de verbittering te verminderen, door het gedrag der Chin. opgewekt, welke een der voornaamste oorzaken van den opstand was geworden, voorloopig hoegenaamd geene Chin. behalve de „houders der pachten” zich naar de binnenl. zouden mogen begeven, veel min zich aldaar vestigen. Het is mogelijk dat hierdoor velen er toe werden gebracht om zich naar het Bataviasche te begeven; op hunne vermeerdering (althans gedurende de laatste tijden) wijst misschien R. 3 Lentem. 1810, waarbij, als een gevolg van de scheiding der Ommel. en Regentsch., tot de benoeming van een Kapitein- en een Luitenant-Chinees voor de Jac. en Preanger Bovenl. wordt besloten, die zouden worden belast met de „huishoudelijke directie” der Chin. aldaar. Met het oog op D.'s beneden te vermelden Chineezepolitiek maakt het een belachelijken indruk dat in het huurcontract, hetwelk hij den 28 Oct. 1808 met den poetia van pasar Buitenz. aanging, deze laatste zich moest verbinden te zorgen dat de Chin. van den pasar niet in de kampongs kwamen en zich niet, zonder schriftelijk verlof van D., een uur afstand van den pasar verwijderden. Bij een besl. van Daendels dd. 7 Lentem. 1810 werd vervolgens gezegde poetia tot Kapitein der Chin. aldaar benoemd; echter leest men eerst 16 Sprokkelm. 1811 dat de Chin., die den nieuwen pasar Tjikao zal huren, tevens zal worden benoemd tot „Luitenant en Hoofd over alle Chineezen die beoosten de rivier Tjitarum wonen”, terwijl de Kapitein te Buitenz. over de Chin. bewesten die rivier zal staan. Over de Chin. in Krawang zie § 2248 i. f.

Den 9 Zomerm. 1810 wordt, op grond dat in de Jac. en Preanger § 2743 Bovenl. en de Cherib. Preanger-Reg. „uitgestrekte velden woest en onbebouwd leggen, welke, ofschoon niet voor de koffij- en rijstculture geschikt, echter voor andere voortbrengselen vatbaar zijn, als tabak, indigo, kappas, cadjang enz.” terwijl de Inl. geen lust voor die cultures heeft noch het product weet te verkoopen, besloten tot het aanleggen van „Chinesche campongs in de nabijheid der hoofdnegorijen” van Tjiandjoer, Bandoeng, P. moentjang, Soemedang, Soekapocra, Limbangan en Galoeh; Daendels verwachtte dat de Chin. daartoe „zeer zullen inclineeren” en zocht eene verdere aanbeveling van dit besluit in de omstandigheid „dat de Chineesen door hunne vestiging in de Kadoc en andere Vorstenlanden aldaar een uitgebreiden binnenlandschen handel en welvaart hebben verspreid en zelfs de oprigting aldaar van geheel gemetselde steden derzelve bestaan aan hen verschuldigd zijn (*sic*), terwijl tegen de misbruiken, waarom te vooren de Chin. uit de Regentsch. zijn geweerd, in de tegenwoordige verbeterde politie en de gestrenge vindicatie van alle excessen eene genoegzame en voldoende waarborg wordt gevonden”; de twee betrokken Landdrosten kregen daarom in opdracht de voorwaarden te

ontwerpen „onder dewelke de in die Regentsch. zich bevindende onbebouwde streken aan de Chin. die zich aldaar zullen etablisseeren ter cultiveering zullen kunnen worden uitgegeven”. Uit deze laatste woorden zou men opmaken dat de hun toe te wijzen gronden niet noodzakelijk bij de hoofdplaatsen zouden behoeven te liggen. Bijna in precies dezelfde termen deelde D. dit besluit aan den Minister mede, 26 Oct. 1810 (De Jonge XIII, 504), er bijvoegende dat vooral de winning van katjangolie zijne bedoeling was geweest.

§ 2744 Dat hij zich totaal in den animo der Chin. had vergist, blijkt reeds uit een nader besl. van 20 Zomerm. 1810, waarbij Schepenen den last ontvingen, binnen eene maand 10 Chin. gezinnen te leveren ter bevolking dezer geprojecteerde kampongs; verder zouden 74 gezinnen worden geleverd door Cheribon en meer oostelijk gelegen landen, naar eene gemaakte verdeeling; bij voorkeur moesten het „tabaksplanters en kervers” zijn; hun zou worden verzekerd „alle mogelijke voordeelen en voorregten en een goede behandeling te zullen genieten”. Uit eene Resol. van Schepenen dd. 20 Oogstm. 1810 ziet men, dat zij eerst toen deze 10 gezinnen bij elkaar hadden gekregen. Proceed. 13 Mei 1812 wijzen de Chin. officieren, aangezocht om volk voor het eiland Mauritius, op de omstandigheid, dat sedert 7 jaar slechts twee Tinglim jonken zijn aangekomen en er een groot gebrek aan werkvolk is; zij spreken van „the difficulties which Marshall Daendels met with, to find a few labourers for Bandung and other places which belong to the Regencies under Batavia, without succeeding therein”. In zijn Staat, p. 58, beweert D. dat de oprichting dezer kampongs „het beste gevolg” gehad heeft „dewijl de verbeterde inrigtingen en de strenge handhaving der wetten tegen knevelarij de redenen hadden doen wegvallen waarom men bevorens de Chin. uit de Regentsch. had moeten weren”; verder (ib. pag. 111) dat door die kampongs „aanvankelijk het gebrek aan olij en tabak aangevuld” is en dat hij niet

§ 2745 heeft kunnen „ontdekken dat er weder knevelarijen gepleegd zijn”. Dit laatste is zeer natuurlijk wanneer men aanneemt wat Nic. Engelhard (Overzicht p. 163) verzekert: „Niemand heeft zich daartoe vrijwillig geëngageerd. Eenige op order van hunne Hoofden derwaards gezondene armoedigen van die natie hebben zich spoedig wederom vandaar geretireerd”. Den 2 Mei 1812 schrijft Couperus te Tjiandjoer: „Van de menigvuldige Chineesen, die tijdens de Regering van den G. G. Daendels in de bovenlanden zijn geplaatst en aan wien de Regent een voorschot heeft gedaan van 400 rijksd. koper, is er geen een die zich op de landbouw heeft toegelegd, niettegenstaande de Regent hun geassisteerd heeft met boeijangers en buffels, welke laaste hij nimmer terugontfangen heeft, en de weinige Chineesen die in de Regentschappen nog te vinden zijn, (*zijn*) alle kooplieden”. Echter moet het aantal zijn toegenomen; ter hoofdplaats Tjiandjoer woonden althans in 1812 in het geheel 57 personen van die natie, terwijl het regentschap Buiten-z. er toenmaals 1329 telde.

Raffles (Hist. of Java 2^e dr. I, 70) zegt dat volgens de opneming van

1815 in de Preanger 180 Chineezen woonden, waaronder 86 van het mannelijk geslacht. Proc. 13 Mei 1812 wordt gesproken van de „China campong” te Tjiandjoer, bij den pasar. Uit de pachtvoorwaarden van dien pasar ziet men dat Chineezen zelfs sawahs mochten koopen met permissie van den Regent en onder contrôle van het Europ. bestuur; men leest daarin verder: „Every Chinese who travels from Buitenzorg to the Regencies must be provided with a pass in such a manner that no Chinaman may go two paals East, West, North and South of the market-place if not provided with a written permission of the Commissary (*het toenmalig Hoofd van bestuur*), the admittance of the Chinese into the villages being expressly forbidden, and the farmer himself must be responsible that no Chinaman enter one of the campongs without having a pass”. Dit werd het volgend jaar verscherpt, zie § 2741. Resident § 2746 Macquoid had trouwens Proc. 4 Nov. 1812 geschreven: „There is nothing the Regents more ardently desire than that the farms (*de pasarpachten*) as at present existing should be done away and the Chinese, who have been allowed to establish themselves in the Regencies, be withdrawn, from a conviction, as they assure me, that their free intercourse with the Javanese inhabitants would in time be fatal to the tranquillity and happiness that has prevailed throughout the Regencies for so many years”; men kan daar gerust bijvoegen dat de aanwezigheid der Chin. de negotie der Regenten moest benadeelen. Het is wel opmerkelijk dat tijdens Daendels geene Chin voor de Regentsch. verkrijgbaar waren om het land te bebouwen en dat zij, zoodra er wat te pachten viel, niet meer tegen te houden waren. Proc. 17 Sept. 1813 zegt de Regeer. dat de betaling voor passen in de Preanger noodig is „to check the indiscriminate influence (*het binnenstromen*) of strangers, particularly Chinese”, en wel omdat dezen den Inl. te slim zijn in handelszaken; „if the Chinese were at liberty to have a general intercourse with the interior of the Preanger Regencies, they would reduce the lower classes to poverty and want and lead to the tumult and violence that naturally would follow”. Van benadeeling der koffiecultuur wordt hier niet gesproken; koffie stond trouwens in 1813 zeer laag genoteerd. Dat het passengeld zoowel voor Inl. als Chin. in § 2747 de Preanger tijdens het Engelsche bestuur vrij hoog was, blijkt bij Van Deventer, Nederl. Gezag p. 120 en hierboven § 2741. Bij art. 6 der Regulation van 22 Maart 1815 werd vastgesteld „that all contracts and agreements whatever, made between the Chinese and Javanese (*in de Preanger-Regentsch.*) must be registered (*door den Resident of diens Assistant*) within one month from the date thereof and are otherwise to be considered null and void”. In 1820 (Staatsbl. N°. 27) werd wederom het verblijf aan Chin. en in 1821 (Staatsbl. N°. 4) aan andere vreemde Oosterl. die geene behoorlijke permissie verkregen hadden in de Preanger verboden; van de Chin. mocht slechts een „klein getal nuttige ambachtslieden” in de hoofdnegorijen blijven „en voorts zoodanige Chinezen, als door eene lange en rustige inwoning het vertrouwen

van de plaatselijke magt, als goede ingezetenen, hebben verkregen" (men zie voorts Resol. 3 April 1821 N^o. 5; Besl. 1 Aug. 1822 N^o. 5; Spengler u. s. pag. 164; 165; Van Soest o.l. I, 111; Mijer, Kronijk I, 197; Faes, Ontwerp nieuw reglement p. 410); dit beoogde vooral toegang van koffiesmokkelarij. Ter hoofdplaats Buitenzorg met Baloeboer waren destijds 1.971 Chin., 39 Arabieren en andere vreemde Oosterl., tegen 3.514 Inlanders en 34 Europ., mannen, vrouwen, kinderen; in de tjoetak Tjitjoeroeg woonden echter slechts 28 Chin., in Tjiomas 9. Uit het rapport van den administrateur van Soekaboemi dd. 1 Aug. 1821 blijkt, dat op dit gansche kolossale land maar 8 Chin. woonden; met gehuurde arbeiders teelden zij katjang. Volgens de Statist. Beschrijv. van 1822 waren bij de opneming van 1821 slechts 88 Chin. in de heele Preanger bevonden benevens 196 Arabieren, Maleiers en andere vreemde Oosterlingen. In 1827 trok Du Bus Van der Capellen's belemmerende bepalingen op het verblijf in (Van Soest I, 119). Curieus is dat, terwijl in 1831 de Chin. werden aangemoedigd om zich in 't binnenl. te vestigen als landbouwers, zij reeds het volgend jaar naar aanleiding der Krawangsche onlusten weder van daar werden geweerd (Riesz, Erfpachtsrecht p. 122). Omtrent Tjikao werd in 1846 geschreven, dat het „schier geheel door Chinezen bewoond" was (Teenstra, o.l. pag. 139).

§ 2748 *Opium.* Dirk van Hogendorp schrijft (Bericht p. 78): „Men moet den handel en invoer daarvan geheel en al afschaffen en onder de zwaarste straffen verbieden, dat met recht geschieden kan dewijl het een vergift is." Zelfs Wiese erkent in 1802 (De Jonge XIII, *70) dat de opiumhandel „is rechtstreeks aanlopend teegen de belangen van het algemeen en gevolgljik ook ten laatsten teegen de weezendlijke belangen van den Souverain. Immers wanneer een handel het land verarmt en verwoestende is voor de physique en moreele vermogens der ingezeetenen, dan kan deszelfs beheerschers het gevoelen der gevolgen daarvan niet ontgaan." De Staatscommissie van 1803 schrijft in hare Consideratiën (Mijer o. l. pag. 153): „Wanneer wij hier enkel vermogten te volgen de inspraken van onze harten en hetgeen zedekunde en menschelijkheid voorschrijven, zouden geene zoo strenge wetten uit te denken zijn, welke wij niet zouden voorslaan om ten minsten te beletten dat voordaan immer ingezetenen van dit Gemeenebest of van de Asiatische Bezittingen van den Staat zich met den handel in dit schadelijk vergif bezoedelden"; doch het is volstrekt onmogelijk, den smokkelhandel te beletten

§ 2749 Ofschoon daarom de Commissie bereid zou wezen, af te zien van de voordeelen van het opiummonopolie op Java, indien daarmede het doel, „eene zoo groote en wezenlijke weldaad aan eenige millioenen menschen te bewijzen", slechts bereikt werd, ook omdat „dit gemis door den tijd rijkelijk zoude vergoed worden door den invloed welke het op de nijverheid en op de bevolking hebben zoude, wanneer dezelve ontheven wierden van een euvel hetwelk beiden aan het harte knaagt", schiet er thans niets over, dan te

trachten het opiumgebruik te beperken en den invoer te monopoliseeren. Hieruit vloeide voort de bepaling in art. 104 van het Charter, inhoudend een verbod van uitvoer van opium uit Europa naar Indië; die in art. 111 tegen invoer daarvan op Java „anders (*dan*) op uitdrukkelijk bekomen permissie van de Hoge Regeering”; die van art. 115, gelastend de opheffing der Amfioen-Directie en de overdraging harer werkzaamheden op den Raad van Finantiën en Domeinen. De gelijktijdige instructie voor den G.-G. bepaalt (art. 23): „Hij Gouverneur-Generaal in Rade wordt ten ernstigsten gelast, alle zoodanige bepalingen betrekkelijk het vertier van amfioen in de Bezittingen van den Staat vast te stellen als de plaatselijke omstandigheden zullen toelaten, ten einde dit vertier verminderd worde en, is het mogelijk, geheel kome op te houden. Hij zal den Asiatischen Raad ten spoedigsten dienen van bericht opzigtelijk hetgeene ter voldoening aan deze bevelen zal zijn bewerkstelligd”; verder (art. 24), de werkzaamheden der Amfioen-Directie over te dragen op gezegden Raad en, indien het „tegen onze hoop en verlangen” ondoenlijk wordt bevonden het opiumgebruik te doen ophouden, voorstellen te doen „omtrent de schikkingen, daaromtrent ten meesten nutte van den Staat voor het vervolg te nemen”. Met gezegde artikelen van het Charter komen woordelijk overeen art. 88, 95, 98 van het Reg.-Regl. van 1806; met die der genoemde instructie de art. 43 en 44 van de instructie voor Comm.-Generaal.

Daendels' instructie spreekt van geen opium; reeds 1 April 1808 hief § 2750 hij echter de Amfioen-Directie op en bracht hare werkzaamheden onder toezicht van den Dir.-Gen. Den 16 Sept. 1808 (P. XV, 191) werden nieuwe voorwaarden gearresteerd betreffende de verpachting van „den *invoer en verkoop* van amfioen te Batavia, dies ressort en het Bantamsche rijk”, doch dit ressort werd daarbij aangeduid als zich uit te strekken „tot aan de Regentschappen”. De Preanger bleef derhalve evenals vroeger buiten de opiumpacht; het Gouvernement behield zich (P. XV, 194, 12) het recht voor, om aldaar opium te verkoopen. Omtrent Buitenzorg vergelijke men § 2757; volgens Van der Chijs zou ook het aan Soemedang gehechte Krawangsche in 1809 buiten de pacht zijn gesteld (P. XIV, 666), hetgeen overeenkomt met de pachtvoorwaarden P. XV, 1010 en de voorwaarden van den afstand dier landen P. XV, 855. De kit te Pakis en de zes aan de Tjitaroem, alle vroeger tot Kra- § 2751 wang behorende, werden na de opheffing van dat regentsch. verpacht (P. XV, 925 en 927); de voorwaarden waren dezelfde die te Batavia golden; de pachter genoot „die prerogativen, als aan de bazaars zijn vergund, zonder iets meer te mogen vorderen of eischen”. Wij zagen reeds, dat deze spoedig in particuliere handen kwamen (§ 2707). Bij de herziene pachtvoorwaarden van den invoer en verkoop van opium te Batavia (P. XV, 1009) bleef de pacht als te voren beperkt tot het ressort van Batavia, zooals dit toenmaals begrensd was, en Bantam; evenzoo bij die van 25 Zomerm. 1810 (P. XVI, 240)

Priangan.

56.

en de latere voorwaarden van dat jaar (P. XVI, 421). Steeds behield het Gouv. de vrije hand wat den opiumverkoop in de Regentsch. betref. Omtrent den verkoop op de pasars in de Regentsch. zie § 2762 en 2763; omtrent den opiumverkoop van den Gecomm. § 1537, en omtrent het opiumgebruik tijdens en na Daendels § 1542 e. v.

§ 2752 *Pasars.* Nadat den 19 Bloeim. 1810 de Krawangsche landverkoop had plaats gegrepen (§ 2708), kwamen den 1 Zomerm. (dus geen 14 dagen later) twee requesten in behandeling, het eerste van het consortium dat de twee perceelen Soemedangan en Tegalwaroe had gekocht (daaronder Nic. Engelhard) met verzoek om op eene niet nader aangeduide plek op deze landen een pasar te mogen oprichten, het tweede van den kooper van Tjabangboengin, tevens Landdrost der Batav. Ommel., L. Z. Veeckens (te vinden in B. R. 3 Hooim. 1810). Deze laatste zegt dat hij het recht heeft tot het houden van 3 opiumkitten, te Kadaoen, Batoedjaja en Troesan (over deze kitten zie § 1539); verder „dat onder het regt tot het houden van de voorschreeven amfioenkitten is gebracht alle zodanige praerogativen als aan de bazaars zijn vergund, gelijk dit bij de verpagtconditiën, den 15 van Slagtm. 1809 met den pagter gecontracteerd, werd vermeld” (zie P. XV, 927, 2^o, alwaar staat dat de opiumpachter „nopens deze (*Krawangsche*) amfioenkitten van dezelve prerogativen jousseren (*zal*) als aan de bazaars zijn vergund, zonder iets meer te mogen vorderen of eischen”, woorden die zeker niet vrij van dubbelzinnigheid zijn); eindelijk, dat „in het aanzienlijk gedeelte van het voormalig regentschap Crauwang, op den 19 verkocht, niet een eenige bazaar gevonden word”; hij verzoekt dus, in plaats van de warong te Kadaoen aldaar een pasar te mogen oprichten, met marktdagen op Maandag en Vrijdag, onder den naam „bazaar te Tjawang Boengien”, ook op grond dat „de naaste bazaars aan Kadaun die zijn van Baccassie en Tjielintjing, welke beide meer dan vijf uren § 2753 van Kadaun zijn verwijderd”. De onderstelling ligt voor de hand, dat deze pasars al vóór den verkoop dier landen waren toegezegd om den koop prijs te doen stijgen. Beide requesten werden in handen eener Commissie gesteld, welke natuurlijk gunstig adviseerde, R. 3 Hooim. 1810, op grond van de uitgestrektheid der betrokken landen, die verhinderde dat andere pasars door de nieuwe konden worden benadeeld. De eerste pasar kreeg nu één marktdag, op Woensdag, de laatste de gevraagde twee; de eigenaren van Soemedangan en Tegalwaroe zouden dienen op te geven, wáár zij hun pasar wilden plaatsen. Het blijkt niet, dat hieraan is voldaan, hetgeen in verband met de andere omstandigheden een zonderlingen indruk maakt. Men kan haast niet aannemen, dat zij van hun privilege geen gebruik hebben gemaakt; toch vroeg J. C. Romswinckel, mede-eigenaar der Tegalwaroelanden, in het begin van 1812 de nog steeds onafgebroken gebouwen van het ontmantelde fort Tandjoengpoera met den grond aan, benevens vergunning om aldaar tweemaal per week pasar te houden, aan welk verzoek werd voldaan Proc. 12 Juni 1812, zie

§ 763. Door dezen Romswinckel wordt in de Java Gov. Gazette van 26 Nov. 1814 te huur gepresenteerd „de Bazaar op Tanjong Poera”. Later is de zaak der oprichting van dezen pasar behandeld bij eene Resol. van 13 Juli 1824 n°. 31.

In verband met Daendels' plannen om de immigratie van Chin. in de § 2754 Preanger te bevorderen, stelt de Landdrost der Jac. en Preanger-Reg. R. 14 Louwm. 1811 voor, een pasar te Tjikao op te richten, hetgeen „contribueeren zoude tot de spoedige opgang der Chin. in de Regentsch.”; is er een pasar, dan zal het kopergeld, waarmede de koffie wordt betaald, niet meer naar Cheribon wegvloeien (men zou allicht zeggen dat hieruit op te maken viel dat de Resident te Cheribon, die vroeger zooveel handel dreef, zie § 1813, dit nog steeds deed en een agent te Tjikao had), terwijl dan ook „de ingezetenen beter en geregelder met zout geriefd” zullen kunnen worden. De Commissie, in wier handen dit voorstel werd gelegd, adviseerde gunstig, R. 16 Sprokkelm. 1811, op grond dat „in de nabijheid van Tjicauw” geen pasars zijn, dat de oprichting den smokkelhandel zal benadeelen en „de monopolïën tegengaan, die aldaar met het zout als anderzins mogten gedreeven worden” (waarover zie § 1518). Aldus wordt bij laatstgenoemde Res. tot die oprichting besloten; de Chin. pachter wordt tevens Luitenant en Hoofd der Chin. beoosten de Tjitaroem (zie § 2742) en erlangt „diezelfde verplichtingen en voorrechten”, die ten opzichte van pasar Buitenzorg bestonden, waarover beneden. Wanneer er een tweede pasar bijgekomen is, weet ik niet; wel, dat Van § 2755 Lawick 22 Mei 1812 aan Raffles schrijft dat er thans twee zijn, Tjikao Bandoeng en Tjikao Krawang, verhuurd aan verschillende poetia's, die voortdurend twisten en allebei „tolgerechtigheden” eischen; mogelijk was de in Sprokkelm. 1811 opgerichte toegevoegd aan den bestaanden handel en verpachting van den Regent van Bandoeng. Nu wordt Proc. 3 Juli 1812 de Bandoengsche pasar, dus die bewesten de Tjikao, onder politietoezicht van den Landdrost van Krawang geplaatst. De pasar Tjikao Bandoeng werd in het begin van 1816 aan den Regent van Bandoeng ontnomen en verpacht ten voordeele van het Gouv., dat een deel der pachtsom aan den Regent uitkeerde; vandaar de advertentie in de Batav. Courant van 13 Dec. 1817, waarbij geannonceerd wordt de a. s. verpachting van „de bazaar Tjikauw en Krawang,” hetgeen zal beduiden: het eigenlijk Tjikao, d. i. Tjikao Bandoeng, en Tjikao Krawang.

Wat het verdere toenmalige Krawang aangaat, Proc. 26 Jan. 1813 wordt gesproken van „the multitude of bazars” op de te verkoopen Krawangsche landen; ze belemmeren elkaar en zijn van weinig belang, en voorgesteld wordt, ze alle op te hopen en 5 nieuwe op te richten, te Tjiasem, Pamanoekan, Kandanghaer, Indramajoe en een tusschen Tjikao en Gintoeng. Uit dit verband maak ik op dat de meeste dier vele kleintjes niet in het oude Krawang lagen. Als reeds bestaande worden de pasars te Tjiasem,

Pamanoekan, Kandanghaoer en Indramajoe vermeld Proc. 28 Mei 1813, doch de beide eerste ook reeds in een schrijven van 31 Oct. 1811.

§ 2756 Wat pasar Buitenzorg aangaat, nadat Daendels zich dit land had laten toewijzen, sloot hij den 28 Oct. 1808 een contract met den poetia, dat in originali is bewaard. Het liep van 1 Jan. 1809 tot ult^o. Dec. 1811; de huurder betaalde 18.000 Rd^s. per jaar, half zilver, half koper; hij verbond zich om de plakATEN na te leven; dan volgde deze bepaling: „Voortaan zal cesseeren alle verkoop van zout en suiker die bevorens hetzij bij de koffijpakhuizen (*over den zoutverkoop aan het koffiepakhuis zie § 1516; over dien van suiker § 2319*) ofte elders zonder bemoeienis van den comparant huurder mogte zijn verkogt, maar het debiet daarvan almeede in zijn geheel zal komen aan hem comparant huurder”; D. zal „alle maanden eens den verkoopprijs van het zout bepalen” doch daarbij zorgen dat de Chin. per kojan 10 Rd^s. koper zuiver wint; de poetia zal de suiker van den Inl. koopen voor niet minder dan zij „geduurende den loop van dit jaar door den Radeen van Tjanjour aan de pakhuizen is ingekocht”; ook hiervan zal D. per maand den prijs bepalen. Hoe deze prijsbepalingen zijn opgemaakt, blijkt 19 Dec. 1808: Van Motman schrijft den poetia voor, van af 1 Jan. a. s. het zout te verkoopen voor 9½ st. koper de gantang en voor de suiker te betalen 4½ Rd^s. koper de 100 kati, plus 8 st. voor het Tjoetakshoofd, uit wiens district de suiker komt, „zoals dit voorheen altijd in de pakhuisen is betaald geworden”. Wat dezen zoutprijs aangaat zie § 1515. Wiranata schrijft in 1827 dat tijdens Daendels de zak (karoeng) zout van 5 gantang te Buitenz. deed 144 duiten dus 36 stuiver zilver; het was dus 20 % duurder dan het dure zout van Pieter Engelhard. De bedoeling van het monopolie was dan ook, den pachter te bevoordeelen en hem in staat te stellen aan D. eene hoogere pachtsom op te brengen dan anders zou zijn bedongen. Volgens M^r. J. A. van der Chijs (P. XIV, 666) zou in 1809 mede zijn bepaald, dat het regentsch. Buitenzorg niet begrepen was onder art. 2 der voorwaarden van de amfioenpacht voor 1810. Dit strijdt vierkant tegen dat artikel 2 (P. XV, 1010), waarbij Buitenzorg uitdrukkelijk in die pacht wordt begrepen, maar in de latere pachtvoorwaarden (die van 25 Zomerm. 1810, geldend voor 1 Jan. — eind Dec. 1811, P. XVI, 240; 421) is van Buitenz. niet meer sprake; overigens zegt ook Van Polanen (o. l. pag. 245) dat tijdens D. pasar Buitenz. „niet is begrepen onder de verpachting van de madat” en een stuk van 9 Nov. 1812 verzekert: „There was no opium farm at Buitenz. in 1812, the exclusive privilege of retailing opium being in that year and for many years before included in the conditions of the bazar at Buitenz.” Even positief schrijft Macquoid 24 Maart 1814: „Previous to the year 1813 the privilege of retailing opium in the district of Buitenz. was not held as a distinct farm but included in the farm of the Bazar.” Verder werd pasar Buitenz. bij de voorwaarden der verpachting van de andere middelen voor 1810 van deze kleinere pachten uitgesloten

(P. XV, 1047), zoodat de pacht van de slacht, de speelpacht e. d. hier niet golden, maar deze kleinere middelen ten bate van den pasarhuurder kwamen, die vroeger $\frac{1}{8}$ der opbrengst aan den pachter dezer middelen had moeten uitkeeren (§ 2320). Merkwaardig is ook, dat terwijl pasar Buitenzorg den 10 Mei 1808 onder de jurisdictie van den Drossaard der Ommel. was geplaatst, den 13 Maart 1809 werd vastgesteld, dat de Chin. te Buitenzorg zoowel in civiele als crimineele zaken onder eene speciale rechtbank zouden staan, bestaande uit vijf aangeduide Europeesche ambtenaren „met assumtie in zoodanige gevallen waarin de Chin. wetten en gebruiken voornamelijk van applicatie zijn moeten, van den potia van Buitenz. en twee of drie der beste en meest gegoede Chin. ter keuze van den Prefect”, terwijl, zooals we in § 2742 zagen, de potia tevens Kapitein is geworden 7 Lentem. 1810. Hieruit volgt, dat bijvb. in erfeniskwesties de Buitenzorgsche Chineezers ten zeerste afhankelijk waren geworden van den potia en de paar andere landgenooten, die de Chineesche wet in zake erfrecht moesten verklaren; en die paar andere assessoren zullen wel overeenkomstig het verlangen van den potia-Kapitein benoemd zijn.

Van Polanen (o. l. pag. 243) somt alle voordeelen op, die D. den pach- § 2758 ter in den schoot wierp, en zegt dat de potia ten nadeele van den opiumpachter werd „gefavoriseerd met eenige kisten amphioen tegens de prijs waarvoor die aan de pachter van de madatkitten wierd afgestaan, met vrijheid die op de bazaar om te zetten”, namelijk per jaar 6 à 8 kisten à Rd^s. 4.150 papier. Zoo deed Daendels ook met den huurder der opiumkit te Tjisaroewa, tevens houtzager, met wien hij een contract voor 3 jaar sloot (Res. der Rokenk. 8 April 1812). Wat het monopolie van suiker aangaat, noteert Van Polanen dat dit streed tegen P. XIII, 317, 7^o, waarbij kettingstraf was bepaald op monopolieën van pasarhouders. (zie § 2319). Men staat dan ook verbaasd over de onbevangenheid, waarmee D. den 25 April 1810 aan den Minister durfde schrijven (De Jonge XIII, 459) dat hij den pachtschat tot 18.000 Rd^s. had verhoogd, „en zal de volgende verpachting ten minste de helft meerder doen, rijdende de Potia thans met een wagen met vier paarden”. Hij had toen (en wel op 19 Louwm. 1810) den pasar al aan het Gouv. overgedaan voor 200.000 Rd^s.; de Commissie, die tot den aankoop adviseerde, zegt in de Resol. van dien dag dat de pasar wel 30.000 Rd^s. kan opbrengen „door de vermindering der lasten, dewelke door dezelve in het voorleden jaar ten onregte waren gedragen”, zoodat de koop eene voordeelige affaire zal zijn. In zijn Staat (Bijl. I n^o. 20) geeft Daendels op dat de inkomsten van den pasar toenmaals 27.000 Rd^s. bedroegen, vermoedelijk omdat hij hier den pachtschat omzet in papier, evenals de koopsom. Zeer terecht wijst Van Polanen er op, dat aangezien een deel der vermeerderde pachtsom vroeger een voordeel van den Lande had uitgemaakt, de berekening van den door den Staat betaalden koopprijs onzuiver was.

- § 2759 Wat het suikermonopolie van den Buitenzorgschen potia betreft, uit P. XVI, 124 ziet men dat het zich ook uitstreckte over Tjiampea en daar bestaan bleef toen op dit land een pasar werd opgericht. In 1811 schrijven Nic. Engelhard c. s. als koopers van een deel der Buitenz. landen aan D. dat de pasarpachter van Buitenz. „de gemeene man door allerhande middelen van geweld en het afzenden van volk in de campongs dwingt tot dies verkoop teegens eene willekeurige prijs”; zij dringen er op aan dat na afloop van het loopende huurcontract de bevolking weder haar zout „tegens eene vrij mindere prijs” mag koopen „naar goedvinden elders”. Couperus, de Commissaris van Tjiandjoer, schrijft 25 Sept. 1811: „Ik kan de reden niet vinden, waarom men de Potia van Buitenzorg een monopolie zoude doen daarstellen van de alhier (*hij datcert zijn brief uit Buitenz.*) verkogt wordende suiker, hetgeen buitendien ten prejuditie is voor de Landeigenaren” en toch, naar hij toegeeft, schijnt te volgen uit de pachtvoorwaarden. Het suikermonopolie is echter na afloop van het huurcontract niet opgeheven: uit een schrijven van Nic. Engelhard dd. 27 Aug. 1812 blijkt integendeel, dat toenmaals de „potia van de warong en houtzagerij te Tjiceroa” dit monopolie had gepacht van de landeigenaren van 1 Maart 1812 — ult^o. Febr. 1815 tegen 4.000 Rd^s. koper per jaar voor de suiker van Tjiawi enz., en 2.000 Rd^s. koper voor die van Tjiomas enz. Nic. Engelhard deed dus zijn voordeel met D.’s verandering. De warong en houtzagerij zelve deed per jaar maar 2.000 Rd^s., half zilver, half papier.
- § 2760 Proc. 15 Dec. 1812 werd echter vastgesteld dat de pachter van pasar Buitenz. het suikermonopolie zou hebben over al de landen, die vroeger tot het regentsch. Buitenz. behoorden, en voor dat artikel een prijs zou betalen „regulated as occasion may require”; alle verdere pasars in het vroegere regentsch. werden verboden; de prijs van het door den pasarpachter te debiteeren zout zou worden geregeld naar de zoutprijzen te Batavia. Echter stellen de pachtvoorwaarden van pasar Buitenz. (Proc. 15 Dec. 1812), naar ’t schijnt (want de redactie laat onzekerheid over), den verkoop van suiker en zout evenals eenige andere artikelen vrij, op andere dagen dan de bepaalde twee pasardagen per week, op welke de pachter het monopolie had; ook werd eene heffing van 1 stuiver per pikoelan op marktdagen (vroeger nadrukkelijk verboden, zie P. XIII, 317) bij die pachtcondities ingesteld. Ik geloof dat Van der Kemp (Bijdragen tot de wordingsgeschiedenis pag. 65) en Van Deventer (Nederl. gezag p. CII) zich wat den datum der instelling dezer laatste heffing betreft vergissen. Hoe het intusschen met het suikermonopolie ging, ziet men uit De Wilde (o. l. pag. 203), die, sprekend van de toestanden op Sockaboemi vóór hij die veranderde, zegt: „Van de palmboomsuiker hadden te voren Regent en Hoofden hunne winsten, en werd deze handel ten voordeele der Chinezen op de Buitenzorgsche markt en ten bezware der landsingezetenen gedreven. De Javasche zwarte suiker moest door de kokers (*de berciders*) aan de Chinezen voormeld geleverd worden. Deze gaven daarvoor, meest in

koopmanschappen als ijzeren suikerkookpotten, lijnwaden, tabak, gambier enz. zooveel zij wilden en deden dan de Regenten en Hoofden door geschenken te goed".

Wat de Preanger aangaat, 15 April 1809 schrijft Van Lawick aan D. § 2761 met verzoek dat in Soekapoera en Galoeh, ten einde de Regenten te bevoordeelen, pasars mogen worden opgericht, waarvan zij de baten zullen trekken; de staat van het handelsverkeer aldaar maakte dit, zegt hij, wel mogelijk. Tot de oprichting van pasars in de hoofdnegorijen dier twee regentschappen wordt nu 23 Mei 1809 besloten; de voordeelen waren voor den Regent en den Patih. Den 25 Febr. 1810 bericht Van Lawick dat „de bassaars in de Regentschappen Soucapoura en Galoe behoorlijk zijn ingevoerd".

Den 11 Oct. 1811 schrijft Crawford aan Raffles: „The establishment of a bazar at Chanjor in the present state of the information of Government seems highly desirable". Vermoedelijk is zeer kort daarna een pasar te Tjian-djoer opgericht; in een stuk van 25 Febr. 1812 vind ik een Chineesch „potia te Tjanjoer" vermeld en in een van 11 Maart 1812 een „pachter van de bazar te Tjeandjoer", terwijl daarbij genoteerd wordt dat, als de Regent door die pacht in zijne inkomsten wordt benadeeld, hij op andere wijze zal worden geholpen. Proc. 13 Mei 1812 worden de condities der pasarpacht aldaar goedgekeurd; er blijkt, dat al vroeger condities daarvoor bestonden; de poetia had het zoutmonopolie op voorwaarde dat hij het artikel zou verkoopen tegen een van Regeeringswege vastgestelden prijs; van suiker wordt heel niet gesproken (vermoedelijk omdat dit monopolie, zooals wij daareven uit De Wilde's mededeeling zagen, den poetia te Buitenzorg toekwam); overigens worden de verbodsbepalingen van P. X, 14 en XIII, 317 tegen het drijven van monopoliën hernieuwd; behalve van kramen en pedati's trok de poetia ook eene taxe van een stuiver van „clontongs", waarmee, naar 't schijnt, pikolandragers bedoeld worden, aangezien hij belasting mocht heffen van „everything which may be sold in the bazar"; uit B. 50, 46, 4 ziet men dat die te Bandoeng reeds in 1812 twee stuiver per pikolan eischte. Verder had de poetia § 2762 te Tjian-djoer het arakmonopolie, trok de varkensslachtbelasting, eene opbrengst van 2 Rd^s. koper per Chineesch huis op den pasar, doch het hoofdgeld der Chin. bleef aan het Gouv. Van buffelslacht wordt niet gesproken. Proc. 3 Juli 1812 wordt bepaald dat de Regent, benadeeld door „the establishment of the late (1) bazar and opium-farm in those districts", waarvan hij vroeger de voordeelen trok, een maandelijksch voorschot op zijne koffiegelden zou ontvangen. Een brief van Couperus, 3 Maart 1812, vermeldt dat thans de pasars te Bandoeng, P. moentjang en Socmedang weliswaar reeds verpacht zijn (zie beneden), maar nog niet bestaan.

(1) Men zal wel moeten lezen: „the late (d. i. recente) establishment of the bazar" enz. daar zij bij gebrek aan Engelsche klerken door ongeschikte personen werden gecopieerd.
De Proceedings krioelen letterlijk van fouten,

Proc. 4 Nov. 1812 blijkt het eerst, dat er thans verhuurde pasars bestaan te Tjiandjoer, Bandoeng, Parakanmoentjang, Soemedang en Tjikao; de verschillende Chin. pachters op al deze plaatsen worden op verzoek van hunne pachten ontheven; de pasarheffingen en opiumverkoop komen thans aan de Regenten, ook in Limbangan, Soekapoera en Galoeh; ingevoerd wordt een familiegeid (§ 1342) van 24 st. zilver per „house or head of a family in lieu of the present farms of the bazars and restrictions on the sale of sugar and salt” (dat de Regenten zich, naar 't heet vrijwillig, met de inning van dit familiegeid belastten, blijkt uit de publicatie bij Van Deventer, Nederl. Gezag p. 13); uit de toelichting ziet men dat de bedoeling is dat de Regenten, dus niet de pasarhuurders, afstand doen van „the privilege they *formerly* enjoyed *in part* of selling salt and buying sugar,” en gezegd wordt dat, als deze twee artikelen vrijgelaten worden, de te verwachten voordeelen der Regenten zeer gering zullen wezen, uit welke woorden ik opmaak dat op deze pasars een beperkt monopolie van suiker en zout bestond, evenals te Buitenzorg, beperkt namelijk tot den verkoop op pasardagen, hetwelk echter door gebruikmaking van de schroomvalligheid des Inlanders wel met een § 2763 volstrekt monopolie gelijk gestaan zal hebben. Het is de vraag, in hoever dit monopolie der Regenten reeds vóór Raffles bestond (vergelijk § 2312), doch ik zie niet goed in waarom hij het hun zou hebben kunnen schenken, tenzij het moest wezen als vergoeding voor de pas te voren ingevoerde opiumpacht; het woord „formerly” schijnt dit echter uit te sluiten. De Regent van Bandoeng zou verder, volgens dit besluit van 4 Nov. 1812, tegen betaling het zoutmonopolie te Tjikao hebben, die van Soemedang dat te Karangsamboeng, doch niemand werd verplicht juist op die twee plaatsen zout te koop. De betreffende publicatie van Resident Macquoid is Proc. 24 Nov. 1812 te vinden. Proc. 27 Nov. 1812 erlangden de Chin. pasarpachters te Tjikao, Bandoeng, Tjiandjoer en Buitenzorg op grond van de door hen geleden verliezen remissie van een deel van den achterstalligen pachtschat, die te Soemedang werd van de pacht ontheven. Het bedrag van dezen pachtschat ziet men uit de Resol van Schepenen dd. 20 Jan. 1812: de pasar te Buitenz. was verhuurd per jaar voor 10.089 Sp. realen; de opiumpacht aldaar voor 11 maanden (Febr. — eind Dec. 1812) voor 6.669 realen; pasar Tjiandjoer voor 5.453 Sp. per jaar; Soemedang 427; Bandoeng 2.489; P. moentjang 323; Tjikao 7.172; de opiumpacht in de Jac. en Preanger Bovenl. voor 20.900 Sp. voor 11 maanden. De reaal gold toen 6½ Rd. papier. Alles moest worden betaald in goud of zilver. Te noteeren is, dat een stuk van 28 Oct. 1812 deze opgaven met heel andere cijfers vermeldt; waaraan het verschil te wijten is, heb ik niet begrepen.

§ 2764 Bij advertentie van 12 April 1814 (Java Gov. Gaz. 13 April 1814) wordt de a. s. opveiling der pasarpachten van Buitenzorg en de Preanger-Regentsch. op „amended conditions”, die niet in de krant zijn opgenomen, ter kennis van

het publiek gebracht; zoo ook die der opiumpacht in Buitenz. en Krawang. Over het jaar 1815/16 werd de pasar te Buitenz. opgeveild voor slechts 245 Sp. per maand; de opiumverkoop aldaar voor 265 Sp.; op de pasars Tjikao Krawang, Tjiasem, Pamanoekan, Kandanghaoer en Indramajoe werd heel geen bod gedaan; het vorige jaar hadden deze laatste geen van alle meer dan 25 Sp. p. m. gehaald. Van Deventer (Nederl. gezag, Bijl. pag. 13) legt er, naar mij voorkomt, te veel nadruk op, dat de pasarheffingen in de Preanger onder het Britsch bestuur bleven bestaan, want, wanneer suiker en zout maar vrij bleven, dan konden bij de uiterst geringe behoeften der bevolking en het onbeduidende handelsverkeer die heffingen nooit erg drukkend zijn, als men maar aan de bestaande bepalingen de hand hield. Zonderling mag het heeten, dat omstreeks 1870 „de bepaling, waaronder den Regenten door de Comp. het heffen eener belasting in de Preanger is toegestaan, onbekend” was en er geenerlei maatstaf bestond, waarnaar die Regenten hunne pasarheffingen regelden (T. N. I. 1870, II, 276). Van Motman bericht in 1816 (bij Van Deventer § 2765 u. s. pag. 120, 8) dat destijds de pasars te Tjikao, Pamanoekan, Tjiasem, Kandanghaoer en Indramajoe verpacht waren; ook hierover verbaast zich Van Deventer; het is opvallend dat van laatstgenoemde pasars niet wordt gesproken in de beschrijving der te verkoopen Krawangsche perceelen Proc. 26 Jan. 1813. De verpachting (door den Resident der Preanger-Regentsch.) der pasars Indramajoe en Kandanghaoer (aan Muntinghe) en die van Tjiasem en Pamanoekan (voor 75 Sp. dollars per maand aan de eigenaren) van 15 Juli 1813 tot ult^o. April 1814 wordt geaprobeerd Proc. 28 Juli 1813. Verder waren er pasars, zegt Van Motman, te Tjiandjoer, Bandoeng, Soemedang, Limbangan en Soekapoera; „deze zijn evenwel ganschelijk aan de respectieve Regenten overgelaten”, die geene pacht betalen. De pasars van Parakanmoentjang en Galoeh schijnen in 1816 niet meer te hebben bestaan ten gevolge van de opheffing dezer regentschappen. De Commissie ter voorbereiding van den verkoop der landen in de Preanger en Krawang verklaart zich Proc. 26 Jan. 1813 tegen vermeerdering der pasars in de Regentsch., omdat daardoor de Chin. gelegenheid zouden erlangen om zich in te dringen. Overigens geeft De Wilde (o. l. pag. 142) te verstaan dat de verkoop op de Preangerpasars ten gevolge van de knevelarijen der Hoofden verre van vrij was; dat deze laatsten zich vooral vee en paarden beneden de waarde toeëigenden.

De Statist. Beschrijv. van 1822 zegt: „De nietigheid van den binnen- § 2766 landschen handel (*der Preanger*) blijkt nog meer uit het gebrek aan eigenlijke passers. De weinige fruit- en srihkramen, welke op de hoofdplaatsen de zoogenaamde passers uitmaken, zijn ver van dezen naam te verdienen. Enkele winkeltjes waar men slecht Chineesch porcelein, aarden potten, eenige ijzerwerken of chitsen en andere stoffen te koop biedt, kunnen niet in aanmerking komen. Ook vindt ten dezen aanzien hoegenaamd geen regel plaats. Er zijn bijvb. geen bepaalde dagen waarop passer gehouden wordt. De

aanbrengst is steeds dezelfde en levert niets op dan de geringe dagelijksche behoefte van buffelvleesch, inlandsche groenten en sirih voor de ingezetenen der hoofdnegorij en naastgelegen kampongs en van tam gevogelte, olie en diergelijke meer voor de Europeesche inwoners (1). Alleen tijdens die maanden, waarin de inlandsche feesten vallen, trekt de begeerte naar buffelvleesch een grooter aantal menschen uit de omliggende districten naar de hoofdnegorijen". De Wilde schrijft (o. l. pag. 141): „In al de hoofdplaatsen worden markten gehouden, die echter van zeer weinig beteekenis zijn en waar niet dan mondbehoefden en kleinigheden van onbeduidend belang door de bergvolkeren ten verkoop worden aangevoerd".

§ 2767 Wat Daendels (Staat p. 111), na over de oprichting der Chin. kampongs te hebben gesproken, beweert: „Deze campongs, het vervoeren met buffelkarren na het aanleggen der wegen en het vermeerderen der bazaars hebben tot de uitbreiding van inwendig vertier en handel zeer veel toegebracht" is, naar ik meen, eene scheeve voorstelling. Wel zal de vermeerdering der Gouvernmentstransporten eenigen meerderen omzet op de pleisterplaatsen hebben gegeven, doch natuurlijk alleen in eetwaren e. d. voor de karrevoerders. De paar pasars in Krawang zullen denkelijk den handel hebben geconcentreerd, niet veel vermeerderd; die in Galoeh en Soekapoera hadden vermoedelijk heel weinig om 't lijf. Den 16 Winterm. 1810 (P. XVI, 523) stelde D. intusschen wegens „het groote transport van goederen en handelwaren langs den landweg" vast, dat „alle goederen en handelwaren, welke andersints bij uitvoer over zee aan tholgerechtigheid subject zijn, voortaan meede bij afvoer van eene der plaatsen op Java over den landweg aan dezelve impost" onderworpen zouden zijn, behalve „aldaar" ingevoerde en reeds vertolde goederen. Dit middel zou worden verpacht, zoowel te Samarang als „op Cheribon". Wat de bewoordingen van dit besluit eigenlijk bedoelen en in hoever de transitohandel door de Preanger erdoor benadeeld werd, is mij niet duidelijk. De handel van eene plaats in de Preanger op eene andere zal wel niet hieronder hebben geleden, omdat, naar uit de onvolledige mededeelingen volgt, eerder Tjikao dan Karangsamboeng de plaats van invoer van handelswaren was. Dat het handelsverkeer over den landweg niet veel te beteekenen had, nadat de zeeweg weer open was gekomen, schijnt wel te blijken uit eene publicatie van 21 Febr. 1812, waarbij de weg tusschen Buitenzorg en Samarang voor twee maanden tot het verrichten van reparaties wordt gesloten.

§ 2768 *Zout.* Door Daendels werd de zoutpacht ingevoerd in Cheribon, waar zij nooit had bestaan, bij de pachtvoorwaarden van 11 Dec. 1808 (P. XV, 378); voor de bevolking zal dit niet veel nadeel hebben opgeleverd, omdat

(1) Volgens deze zelfde Statist. Beschrijv. bedroeg het gansche aantal Europ., mannen, vrouwen en kinderen, in de Preanger-Regentsch. destijds 51, zoodat dus de vermelding van den

verkoop aan dit handjevol menschen wel bewijst hoe uiterst weinig de overige handel beduidde.

de verkoop vroeger toch ook niet vrij was (§ 1515). De zoutpannen aldaar bleven evenals vroeger eigendom van Inlanders; de arbeid daarin was of werd echter verplicht; al het product moest tegen een bij de pachtvoorwaarden bepaalde prijs aan den pachter worden geleverd, die tegen een vasten (natuurlijk hooger) prijs het zout leverde, dat te Karangsamboeng aan de koffiepakhuisen werd gesleten; overigens was hij aan geen vasten verkoopprijs gebonden. In de Cherib. Preanger werden in Nov. 1808 door Von Harten zoutpannen aangelegd, aangezien „de gantang in plaats van 15 st. voor geen ducaton te bekoomen is”. Wat Krawang betreft, ter motiveering van zijn voorstel R. 29 Aug. 1809 om dit regentsch. te splitsen, voerde D. o. a. aan dat de „zoutpacht op Pakis, waarvan den Lande geene voordeelen trok”, ten bate van het Gouv. zou komen. Dit moet zoo worden opgevat, dat deze pacht tot dusver een voordeel van den Regent van Krawang was (zie § 2017 en 2020); nu al het Krawangsche beoosten de Tjitaroem bij Soemedang werd ingelijfd, zag de hiermee bevoordeelde Regent van dit deel zijner inkomsten af.

De pachtconditiën van Pakis werden 19 Oct. 1809 vastgesteld (P. XV, § 2769 925). Uit de bepalingen dat de servituten, waarmee de onder Pakis behorende Inl. bezwaard waren, gehandhaafd bleven en dat de pachter degenen die onwillig tot den zoutaanmaak waren aan het Bestuur zou aangeven, valt af te leiden dat die arbeid een gedwongene was geweest (zie § 1520) en bleef. Bovendien werd den pachter tot plicht gesteld, de leverantie te doen toenemen. Verpacht werd echter slechts de heffing van $\frac{1}{15}$ van al het geproduceerde zout; de resteerende $\frac{14}{15}$ kon de bevolking verkoopen aan wien zij wilde; bij uitvoer hief de pachter nog $\frac{1}{10}$ dus in het geheel hoogstens een zesde. Het bedrag van den uitvoer werd echter steeds door het Bestuur gelimiteerd, dat, om de pachtsom en daarmee de verkoopwaarde van Tjabangboengin, waarbij Pakis werd ingelijfd, op te drijven, er belang bij had, volgens onderhandsche afspraak het zout zooveel mogelijk in handen van den pachter te brengen en zoo weinig mogelijk in handen van particulieren; de licenten tot uitvoer zullen dus spaarzaam en tot een gering bedrag zijn uitgereikt, waarvan het gevolg moet zijn geweest dat de bevolking haar restant aan niemand dan den pachter slijten kon. Daar geen prijs bepaald was, zal de praktische uitwerking der nog al liberaal klinkende pachtvoorwaarden deze geweest zijn, dat de pachter de bevolking kon noodzaken zout te maken tegen eene vrijwel door hem zelven vast te stellen betaling.

De Landdrost van Krawang schrijft dan ook 31 Oct. 1811 dat „den § 2770 eigenaar of bewerker der zoutpannen genoodzaakt is om dit onmisbaar zilt, voor zijn eigen gebruik noodig, aan de warongs van den pagter tegens enorme winst bij kleine gedeeltens in te koopen”. Met het speciaal toezicht op de naleving der pachtcondities werd ten zelfden dage (19 Oct. 1809) de Onder-schout te Tjabangboengin belast. (1) Zeker is, dat de zoutmakerij van Pakis

(1) De Schout van Meester Cornelis schrijft 7 Mei 1815 dat „de Onderschout van Oedjoeng

aan het Gouv. meer voordeel opleverde dan vroeger de Regent daaruit had getrokken, en dit kan haast niet anders zijn geschied dan ten bezware der zoutmakers. Toen de pacht, ingegaan 1 Jan. 1810 voor drie jaren, nog maar enkele dagen in werking was geweest, kwam de Krawangsche landverkoop ter tafel; bepaald werd nu (19 Louwm. 1810) dat de zoutpacht volgens de bestaande voorwaarden zou zijn begrepen in den verkoop van Tjabangboengin, waarbinnen Pakis lag; de eenige nieuwe bepaling was, 5 Bloeim. 1810, dat de koper na afloop van den pachttermijn de zoutpannen niet zou mogen verminderen of vernielen en dat hij niets van de zoutmakers zou mogen heffen dan zijn fixum van de zoutopbrengst, zijnde evenveel als thans de pachter § 2771 trok. Wel werd vastgesteld dat de landheer den vrijen zouthandel niet zou mogen belemmeren, maar aangezien Tjabangboengin gekocht werd door D.'s gunsteling Zegers Veeckens, die toenmaals Landdrost der Batav. Ommel. was en in Nov. 1810 Landd. der Jac. en Cherib. Preanger-Regentsch. werd, mag men haast wel aannemen dat van dezen vrijen handel niet veel terecht kwam, en dat het zout van Pakis grootendeels te koop werd gebracht naar Veeckens' dicht daarbij gelegen pasar Tjabangboengin (zie § 2753), die in handen van den zoutpachter was. Immers in een brief van Veeckens van 10 Louwm. 1811 wordt gesproken van een pachter, die van hem in huur heeft „het distrikt Pakkies met al wat hiertoe behoort. Hij heeft ook als potia de uitsluitende handel.” Uit eene advertentie in de Java Gov. Gazette van 24 Oct. 1812 ziet men dat Veeckens „de inkomsten van het landgoed Tjabang Boengien”, naar 't schijnt en bloc, verhuurde en dat daartoe behoorden „de zoutpannen te Pakkies, Houthossen, Padieoogst, Bazar, Kongsies, Visserijen, Huuren etc”. Omtrent de nadeelen der pacht schrijft de Landdrost van Krawang 31 Oct. 1811 dat de bevolking is „deprived of the opportunity to get the most necessary victuals by means of changing them for salt and by want of money”, d. w. z. dat het zout te voren als ruilmiddel diende om de benodigdheden, welke uit de Bovenl. kwamen, in te ruilen (zie § 1517 i. f.), hetgeen ophield sedert het zout „must be delivered to the farmers”; intusschen is niet uit te maken in hoeverre dit alleen op Pakis slaat dan wel op de streken van het toenmalige Krawang die te voren onder Cheribon behoorden. Knops en Van Lawick schrijven 29 Juni 1812: „In the district of Crawang salt is made by the village-people, who are thereto assigned but not less subject to all other kind of servitude. Of the salt they are bound to deliver part to the renter and may dispose of the rest”. Wat later verneemt men (Van de Graaff o. l. II, 154) dat de zoutmakers van Pakis leefden van rijst, welke Veeckens als tjoek

Crawang onafhankelijk van mij is en dadelijk (*rechtstreeks*) met den Heer Resident (*der Ommel.*) correspondeert”. Maar in 1816 (zie § 2710 i. f.) stond het niet vast, onder wien eigenlijk de politie op Tjabangboengin hoor-

de, onder de residentie der Preanger-Reg. of onder de Ommel. van Batavia. Het een en ander bewijst, hoe Veeckens zich hier eene eigenaardige positie had weten te creëren. Vergelijk § 2709.

ontving en hun verkocht. Wat den prijs van het zout aangaat, Macquoid schrijft 10 Jan. 1815: „Salt now costs Govt. at Batavia 10 Java Rupees per coyan, including the charge of transport from Pakkies.”

Wanneer Proc. 1 Febr. 1812 wordt gesproken van „salt pans long established but of late years in a declining state in the neighbourhood of Batavia”, dan zal dit slaan op die van Tjilingtjing (zie § 1519 i. f.). Tijdens den verkoop der Krawangsche landen onder Raffles bestonden er (Proc. 26 Jan. 1813) pachten te Pamanoekan, Kandanghaer en Indramajoe; wanneer die te eerstgenoemder plaatse is ingesteld, is mij onbekend, vermoedelijk in het laatst van 1811, daar de pacht liep van 1 Jan. 1812—ult^o. Dec. 1814. Raffles zegt Proc. 23 Juni 1813 ter aanbeveling van zijn Gouvernements-zoutmonopolie dat een monopolie, namelijk dat der pachters, „has long existed in the Eastern Districts (*Java's N. O.-Kust*) and has lately been introduced in the Western Districts”.

Dat Daendels' maatregelen betreffende den zoutverkoop te Buitenz. nadeelig voor de bevolking waren, bleek in § 2756. Overigens zijn mij geene regelingen van hem betreffende de Preanger bekend, welke van invloed waren op den zouthandel, behalve de oprichting van den pasar te Tjikao (§ 2754), waar de Chin. pachter het zoutmonopolie had. Macquoid zegt Proc. 4 Nov. 1812: „It is proper I should bring to the notice of Govt. that the storekeepers (*pakhuismeesters*) at Carrang Sambong and Tjicao formerly reaped the benefit arising from the sale of salt. At Tjicao this of course ceased when the bazar was farmed there, but I believe the storekeeper at Carrang Sambong still derives all the advantage from it, which however he cannot expect to continue, as his salary is paid in lieu of every other advantage and especially as Govt. may draw a revenue of at least Sp. D^r. 2.000 per annum from it”. Den 29 Nov. 1812 wordt vermeld dat het zoutmonopolie te Tjikao Bandoeng thans door den Regent van Bandoeng van het Gouv. is gepacht voor evengenoemde som. Maar in 1816 zegt Van Motman (bij Van Deventer, Nederl. Gezag p. 124): „De koffiepakhuismeesters van Karang Sambong en Tjicao zijn tegelijkertijd zoutpakhuismeesters”.

HOOFDSTUK XXIX.

§ 2773

Plannen vóór en van Daendels. Dirk van Hogendorp had reeds in zijne Schets of Proeve gezegd: „Alle Heeren- en Perzoneele diensten, zowel voor de Comp. als de Inlandsche Regenten, zullen eens voor al afgeschaft zijn en blijven, en daarvoor door de Javaanen alle zonder onderscheid een hoofdgeld betaald worden”. In zijn Bericht eischte hij evenzoo (zie § 2549) de afschaffing van „alle heerendiensten”. In zijne Nadere uitlegging p. 47 wenscht hij de heerendiensten „evenredig over alle de inwoonders te verdeelen en te bepaalen, en dan prijzen vast te stellen waarvoor ze afgekogt kunnen worden, hetzij met producten in natura of in geld”; de Inl. zal dan, wanneer de voordeelen der vrije cultures van stapelproducten hem duidelijk zijn geworden, gaarne tot afkoopng der diensten overgaan, zoodat deze dan vervangen worden door een „hoofdtax”, waaruit de Regenten kunnen worden schadeloos gesteld voor de weggevallen diensten. In een stuk van 24 Juni 1800 zegt Van IJsseldijk van advies te zijn „dat alle de heerendiensten langs geheel Java ten behoeve van de dienaaren, van den Heer Gouverneur af tot de minste die daarin deeld toe, evensowel als hier te Batavia zoude dienen te worden afgeschaft”; er zijn genoeg „leedigloopers, die zig gaarn voor een rd. of wel voor een ropije in de maand, als zij er de kost bij hebben, verhuuren willen (1)”; met de afschaffing van de diensten voor de Hoofden kan echter niet zooveel spoed worden gemaakt; de diensten voor de Comp. moeten worden beperkt en afkoopbaar gesteld. In een advies van 31 Aug. 1802 (bij Cornets de Groot o. l. pag. 23; het is uitvoerig besproken in G. K. van Hogendorp's Brieven III, 235, alwaar blijkt dat de met Van IJsseldijk overeenstemmende opinie van Gijsbert Karel directen invloed op Daendels moet hebben gehad, zie § 2563 e. v.) noemt dezelfde onder de veranderingen, welke naar zijne meening „voor het tegenwoordige zouden kunnen worden ingevoerd”, ook: „de heerendiensten ten aanzien van de Maatschappij (*de Compagnie*) gedeeltelijk en van 's Compagnies dienaaren algeheel af te schaffen en die omtrent de Regenten zooveel te verminderen als men oordeelen zal dat naar den aard van

(1) Over den toenmaligen loonstandaard zie B. 50, 15, 2.

'slands gewoonte zal kunnen geschieden"; de negorijdiensten wenschte hij te doen geschieden in betaalden arbeid. Daar hij persoonlijk bekend was met de toestanden in Midden- en O.-Java, zullen zijne plannen daarop vooral doelen. Wij zagen in § 2507 i. f. dat zelfs Nic. Engelhard erkende dat de Chineesche landen in O.-Java zonder heerendiensten tot grooten bloei waren geraakt. De Consideratiën der Staatscommissie (Mijer o.l. pag. 129) spreken niet zond^{§ 2774} der overdrijving van eene voorgestelde „onthefing van alle heerendiensten van eenige millioenen onbeschaafde menschen, gewoon het praesteeren dezer diensten te beschouwen als de vervulling hunner voornaamste pligten jegens den Opperheer, welken zij met eenen kinderlijken eerbied gewoon zijn in alles te gehoorzamen", uit welke onthefing volgens haar „eene algemeene gisting" zou ontstaan, terwijl de Vorstenhoven door een dergelijk revolutionnair drijven verontrust zouden worden en wellicht naar de wapens grijpen. Zoo komt het misschien dat het Charter eene „afschaffing van alle heerendiensten" verbiedt (art. 56) en van eene vermindering dier diensten zwijgt. Intusschen bepaalt art. 14 der Instructie voor den G.-G. (1804) dat deze „zal hebben te zorgen dat in alle districten van dit eiland, staande onder de onmiddellijke heerschappij van den Staat,..... de heerendiensten zoo veel worden beperkt als 'slands zeden en gewoonten met de plaatselijke omstandigheden maar immer kunnen toelaten, mitsgaders in die evenredigheid verdeeld, dat de last daarvan voor den gemeenen man zoo draaglijk mogelijk zij". Deze bepaling schijnt te danken aan Dirk van Hogendorp (Sillems p. 123), en was, naar hij verklaarde, eene concessie van de zijde zijner tegenstanders, nadat hijzelf in zake den grondeigendom van den Javaan zijn beginsel had prijsgegeven, eene magere concessie, vooral ook omdat de Indische grondwet, het Charter, de tegengestelde opvatting van Nederburgh bevestigde. Het Regeer.-Reglem. van 27 Jan. 1806 (Bijdr. 1864 p. 385) voegt in het art. 56 van het Charter (thans art. 48) bij de opsomming der middelen om het „lot van den gemeenen Inl. te verbeteren" den last in om „de misbruiken, op het stuk der heerendiensten ingesloopen, zorgvuldig te weren", doch „met inachtneming van de oorspronkelijke inlandsche zeden, gewoonten en godsdienst"; art. 14 der bovenvermelde instructie voor den G.-G. wordt overgenomen als art. 36 der instructie voor Comm.-Generaal.

De instructie voor Daendels neemt (P. XIV, 381, 29) het artikel, ge^{§ 2775}lastende om het lot van den kleinen man te verbeteren, in hoofdzaak over, doch zwijgt weder van eene vermindering der heerendiensten; zij zegt alleen dat behalve de onregelmatige en willekeurige heffingen ook „andere misbruiken" afgeschafft moeten worden. Daendels zelf (1) verklaart in zijn voorstel van

(1) Dat D. zich min of meer beschouwde als representant van een „ethischen koers", blijkt uit het volgende. De Prefect van Cher. belooft in een brief van 24 Maart 1809 volgens gewoonte Cherib. visschers naar Bat. te zenden (waar zij als rotten stierven); de Secret.-Gener. zet in margine dat Bat. zelf wel in die visscherij kan voorzien; maar D. daaronder, dat

14 Maart 1808 (B. 45, 11) dat onder de lasten, welke ter bevordering der koffiecultuur of afgeschaft of ingekrompen hadden kunnen worden, ook de heerendiensten behooren, „waaronder ik mede begrijp de geforceerde houtkap om niet en alle andere diergelijke prestatien, welke dikwerf zo door de Europeesche Opzienders en Commandanten als door de inlandsche Hoofden plegen te worden gevorderd”; hij is van oordeel dat afgeschaft moet worden het kappen van hout om niet en dat verder „de heerediensten (*moeten*) bepaald worden tot het gewone onderhoud van wegen en bruggen en 't vervoeren of verzellen van persoonen en goederen, die van 's Lands wege reizen of verzonden worden”; volgens een vast te stellen tarief zullen private personen de diensten moeten betalen die hun op reis worden bewezen, en op patent marcheerende militairen hun onderhoud. Hij formuleert aldus zijn voorstel (ibid. § 24 en 25) en voegt er eene bepaling aan toe „dat alle buitengewoon(e) werken tot het aanleggen van nieuwe wegen, 't bevaarbaar maken van rivieren, 't graven van canalen en wat dies meer is, bij aanbesteding zal geschieden of in daghuur tegens betaling”. Aldus wordt besloten bij R. 15 Maart 1808 (P. XIV, 641, 5 en 8) speciaal met het oog op de Bataviasche Regentschappen. Alhier kwam dus geene nauwkeurige omschrijving tot stand van de dienstprestaties, welke of tegen vergoeding of zonder vergoeding door de bevolking moesten worden verricht (met afschaffing van de niet aldus omschreven diensten), zooals voor Java's N. O.-Kust werd opgesteld (P. XV, 167 e. v.; zie 297, 22), evenals voor de Cherib. Sultanslanden (ib. 496 e. v.; zie 499, 13 en 506, 10) en de Cherib. Preanger (ib. 632, 17 e. v. en 26). Wij zien echter beneden (§ 2840), dat deze regelingen zelfs aan de Europ. ambtenaren onbekend bleven. Voorts merken wij op, dat door de vaststelling der wettelijk geoorloofde heerendiensten op Java's N. O.-Kust en in Cheribon zekere diensten kunnen zijn gesanctionneerd, die tevoren alleen bij wijze van misbruik werden gevorderd; doch te vergeten is niet, dat de acten van verband der Regenten op Java's N. O.-Kust al lang vóór D. de verplichte diensten omschreven en wettigden. Eerst een speciaal onderzoek zou kunnen uitmaken of D. die verzwaarde; bovendien droegen vele der door hem gevorderde diensten (voor vestingwerken, bouwwerken, wegaanleg, inrichting der posterijen) een min of meer tijdelijk karakter, of vloeiden voort uit den buitengewonen toestand, waarin hij de kolonie aantrof.

§ 2776 *Daendels en de wegen.* Wij zagen daareven (§ 2775) dat door D. „het gewone onderhoud van wegen en bruggen” tot heeredienst werd verklaard, in tegenstelling tot de „buitengewoone werken tot het aanleggen van nieuwe wegen”, die in vrijen en betaalden arbeid zouden geschieden; dit was dus eene verbetering op de praktijk der Comp., die niet tegen heerendiensten ook voor

de voorgestelde overzending van visschers | Vergelijk P. XIV, 223; 240.
strijdt „tegens alle principes van moraliteit”.

den aanleg van nieuwe wegen had opgezien (§ 1603). Eigenaardig is, dat de Reg.-Reglementen van 1815 en 1818 heel niet gewagen van diensten aan de wegen; dat van 1827 art. 115 noemt het kosteloos onderhoud van 's heeren wegen en bruggen „naar de bestaande *gewoonte* eene bijzondere verpligting der bevolking”; dat van 1830 art. 114 en 1836 art. 100 zeggen: „De inl. bevolking is verpligt om op de aanwijzing van 's Lands ambtenaren de openbare wegen en bruggen te onderhouden”, en Van den Bosch (bij Cornets de Groot p. 109) noemt dit heerendienst.

Het aanleggen van den grooten weg. Dat reeds lang vóór Daendels § 2777 de gewone weg uit het Buitenzorgsche naar Cheribon vrij wel de richting van den „grooten” weg volgde, bleek in § 2276 e. v. en 2281. De Staatscommissie spreekt dan ook in 1803 (Mijer p. 207) van „de groote postroute, langs welke eene geregelde communicatie te land tusschen alle gedeelten van dit eiland (*Java*) onderhouden wordt, en die tevens strekken kan tot eene spoedige en zekere bezorging van alle brieven en papieren, welke te Bat. en op alle andere strandcomptoiren op het eiland Java van alle de overige Bezittingen van den Staat in Indiën worden aangebragt”. Wanneer Veth (*Java* II, 264) spreekt van „het aanleggen van den grooten postweg van Anjer tot Panaroekan” door D., dan schijnt te blijken dat hij geen kennis had genomen van het bestaan van oudere wegen.

Intusschen, wie het besluit van '5 Mei 1808 (P. XIV, 699), waarbij de aanleg van den grooten postweg tusschen Buitenzorg en Karangsamboeng wordt gelast (1), attent nagaat, ziet vanzelf dat het hier grootendeels het verbeteren van een bestaanden weg geldt. De aanhef wijst, niet op de ontstentenis van een weg, maar op „het gebrek aan *bruikbare* wegen”, waardoor koffie- en andere transporten belemmerd en de defensie van het eiland in gevaar gebracht wordt. Art 1 gelast „in 't aanstaande drooge saizoen *den* § 2778 grooten weg (*te*) laten *maken*”, wanneer de koffiepluk, het koffietransport en de rijstoogst afgelopen zullen zijn. Was er geen weg geweest, dan ware deze termijn bij alle voortvarendheid veel te kort genomen; het lidwoord *den* duidt op een bestaanden weg, zoodat *maken* synoniem is, niet met *aanleggen* maar met *repareeren*, evenals P. XV, 519; 657 en P. XVI, 589, 9°. Dit blijkt nog duidelijker uit art. 3, waar de bevolking wordt vrijgesteld van „het in orde brengen der wegen” op de punten waar bijzondere zorg vereischt wordt, welke punten Daendels kort te voren, op zijne doorreis naar Samarang, had aangewezen; uit art. 4, handelend over „de extra-ordinaire verbetering aan den weg” op evengezegde punten, alwaar, volgens art. 6, „de weg moet worden verlegt, afgespoelt, aangespoelt of vergraven”. Buitengewone zorg

(1) Vermoedelijk in verband met D.'s reis naar Samarang, waar hij 11 Mei aankwam. Denklijk is het besluit opgesteld te Cheribon Priangan.

of Tegal. Het zal op deze reis geweest zijn dat D. althans in Soemedang eene kadera (zie B. 22, 23, 1) gebruikte; zie Bijdr. 1869 p. 367.

moest worden gewijd aan twee gedeelten, bij het begin en het einde, namelijk dat van Tjisaroewa tot Tjiandjoer en dat van Parakanmoentjang tot Karangsamboeng, welke elk onder toezicht van een genieofficier met twee onderofficieren zouden worden voltooid. De Gecomm. zou (art. 7) „het middelste nog overgeblevene gedeelte der verbeteringen aan den weg onder deszelfs speciale op- en toeverzigt nemen”, waarbij (art. 8) „de ordinaire weg gerepareert” zou worden onder toezicht der Opzieners en Regenten. Het Gouvern. leverde de ijzeren gereedschappen (art. 9). De weg zou zoo mogelijk overal 2 roeden breed worden, tonrond, met aan weerskanten greppels voor waterafvoer (art. 2). Eene som van 30.000 Rd^s. zilver werd bestemd voor de bedoelde „extra-ordinaire verbetering”, te verrichten door 1.100 van Java te ontbieden boedjangs; daarvan kwamen 10.000 Rd^s. en 400 man voor het gedeelte Tjisaroewa — Tjiandjoer, 9.000 Rd^s. en 300 man voor het gedeelte Parakanmoentjang — Karangsamboeng, de rest voor de daartusschen gelegen plaatsen, waar de reparatie of verlegging niet ten laste der bevolking kon

§ 2779 worden gebracht. Het geheele werk stond onder de technische leiding van den Chef der Genie. Daendels drukte de verwachting uit (art. 10), dat bij zijn terugkeer van Samarang het werk voltooid zou zijn. Dat er van verbetering van een reeds bestaanden grooten weg kwestie is, blijkt ook uit D.'s schrijven aan den Minister dd. 12 Nov. 1808 (De Jonge XIII, 315): „Ik voed de hoop dat mijn genomen besluit om de gewone wegen door de voornaamste regentsch. van Buitenzorg af tot Carang Sambong voor alle rij- en voertuigen bruikbaar te maken”, van goede uitwerking zal zijn (vergelijk zijne uitlatingen *ibid.* p. 334 en 345); verder uit de orders betreffende den weg beoosten Karangsamboeng (P. XIV, 707; 770). Zeker was de druk, door deze wegverbetering op de bevolking gelegd, waarbij beoogd werd den weg „ten allen tijden in de beide moussons voor allerhande soorten van rij- en voertuigen te passeeren” te maken, zoodat derhalve degelijke verharding vereischt werd, grooter dan door de bewoordingen „het gewone onderhoud der wegen” wordt omvat; de goede wil van Daendels is echter zeer merkbaar. De fout was vermoedelijk, dat hij de bezwaren van reparatie en aanleg te gering schatte. Dit gold speciaal de twee moeilijke gedeelten aan het begin en het einde.

Den 31 Aug. 1808 werden al de kettinggangers onder het ressort van Batavia en Cheribon ter beschikking van den Prefect der Jac. en Preanger Bovenl. gesteld ten behoeve der wegverbetering; den 3 Oct. van dat jaar duizend man uit het Cheribonsche opgeroepen om te worden gebruikt voor het gedeelte Soemedang — Karangsamboeng, totdat dit gereed zou zijn of de regens het werk onmogelijk zouden maken; zij genoten 4 Rd^s. zilver (de Hoofden 5) en vier gantang rijst per hoofd en per maand (zeker eene ruime belooning) en konden worden vervangen zoo dikwijls de Hoofden plaatsver-

§ 2780 vangers zonden. Bij besluit van 28 Maart 1809 werd bepaald, dat de koeli's, afkomstig uit de Jacatrasche en Preanger-Regentschappen, werkzaam aan het

gedeelte Tjiandjoer — Soemedang, per dag $1\frac{1}{4}$ ƒ rijst en per maand 5 ƒ zout zouden ontvangen. Dit bewijst, dat het werk veel langzamer vlotte dan men had gedacht; overigens blijft daarbij in 't midden, of hier uitsluitend van de reparatie en verandering op de moeilijke punten kwestie is, waarvoor immers gelden waren uitgetrokken. Op te merken is ook, dat er met betaling en voeding wel fraude schijnt gepleegd te zijn, althans Van Lawick schrijft 3 Maart 1809 uit Galoeh aan D. dat zekere Inlanders bijna zonder loon en voeding aan den nieuwen weg hebben gewerkt, hoewel hij overtuigd is van „de volstrekte begeerte van Uwe Exc. om aan de werklieden datgeene te doen toekoomen wat Hoogstdezelve aan hun heeft toegelegd”. Uit R. 20 Dec. 1808 ziet men dat voor het maken der bruggen aan den weg in de Preanger Chineesche timmerlieden werden gebruikt, die betaling erlangden. Een besluit van 29 Maart 1809 bepaalt dat bijlen en ander gereedschap zullen worden verstrekt en dat de koeli's van buiten, werkend aan het Soemedangsche weggedeelte, voortaan 2 Rd^s. zilver (de mandoers 3) en 3 gantangs rijst per man en per maand zouden genieten. R. 25 Herfstm. 1810 leest men dat tot ult^o. Dec. in het geheel 40 kojans of 136.000 ƒ rijst en „buitendien nog een groot gedeelte door den Regent van Sumadang van Cheribon ontvangen is, en dat deze rijst was geëmployeert ter verstrekking aan de werkvolkere van de weg bij Carrang Sambong”. Dit sluit niet per se in dat die gansche massa al vóór einde 1809 was verorberd.

De meeste ellende had men met het perceel Tjisaroewa — Tjiandjoer. § 2781 Den 29 April 1809 wordt machtiging verleend tot den aanmaak van eene groote hoeveelheid ijzeren gereedschap voor het werkvolk aan dit perceel; den 10 Mei 1809 blijkt, dat hier 500 man uit de Cheribonsche Preanger-Regentsch. werkzaam waren; blijkens een brief van Daendels dd. 9 April 1809 zouden zij genieten de Hoofden 3, de gemeenen 2 Rd^s. zilver per maand en $1\frac{1}{2}$ kati rijst per dag. Bij besluit van 5 Sept. 1809 bepaalt Daendels, dat zekere Soekapoerasche tjoetaks tegen vrijstelling van koffiecultuurdiensten zouden worden belast „met heeren diensten aan den berg Mechamedong en elders”; van betaling dezer koeli's was geen sprake. Proc. 10 April 1812 wordt gezegd dat voor den aanleg van den nieuwen weg door Krawang „it will be necessary to require people from the Regents of Limbangang, Soekapoera and the country of Cheribon, as has been the case in making of the highway through the Preanger Districts, which people being relieved monthly by others and receiving daily $2\frac{1}{2}$ stivers silver money and $1\frac{1}{4}$ ƒ of rice are best adapted for that work.” Dit tarief van betaling en voeding is vermoedelijk uit dien vroegeren wegaanleg overgenomen, doch zal wellicht eerder slaan op evenvermelden arbeid in het Soemedangsche dan dien aan den Megamendoeng. Over de billijkheid daarvan zie B. 50, 15, 2. Bij R. 19 § 2782 Lentem. 1810 werd weder materiaal verstrekt „tot het maaken van den grooten weg bij de rivier Tjicondeel”, d. i. vermoedelijk het punt waar de

Tjikoendoel N. W. van Tjipanas den weg snijdt (vergelijk B. 31, 23). Den 26 Herfstm. 1810 wordt besloten dat 300 man, werkzaam aan den weg over den Megamendoeng, en 200 man die „in de andere regentsch. van dat Landdrostambt mede aan de wegen arbeiden”, 40 \bar{u} rijst per maand zullen ontvangen; men zou dus zeggen dat dit te voren niet gebeurde. Eerst 23 Wijnm. 1810 vernemen wij dat „de Megamedon berijdbaar is”. Den 14 Juli 1811 schrijft L. Z. Veeckens echter aan Janssens aangaande den grooten weg, dat deze „verreweg van te zijn voltooid, kwalijk getraceerd en op verre na niet afgewerkt” is, en nog in Maart 1812 zegt Couperus dat de weg over den Poentjak „must be finished.” Het was dus wat overhaast, dat Daendels 16 Bloeim. 1810 verklaarde dat „de wegen langs het geheele eiland Java zijn gebracht tot zoodanigen staat van perfectie, dat dezelve in alle seizoenen per as te passeeren zijn”. Den 28 Sept. 1810 schreef D. aan den Koning (De Jonge XIII, 496) pas bericht te hebben ontvangen „que la diligence à six places qui va et vient deux fois par semaine de Batavia à Sourabaya, franchit aujourd'hui avec facilité et sécurité les montagnes de Megamedon, montagnes qui ne peuvent être comparées qu'aux Pyrénées.” Dit laatste is een staaltje van den toon, die in dezen ganschen hoogst lezenswaardigen brief heerscht, welke Van Polanen's uitlating (bij De Jonge XIII, 532) over D.'s „gebrek aan geloofwaardigheid” volkomen rechtvaardigt.

§ 2783 Omtrent den aanleg van den grooten weg zegt D. zelf (Staat p. 51, waarmee te vergelijken zijn brief bij De Jonge XIII, 316), dat deze geschiedde „buiten bezwaar van den Lande, met uitzondering van den weg van Batavia naar Buitenzorg en van dien der Jaccatrasche en Preanger Regentsch., waartoe omtrent Rd^s. 30.000 zilver en evenzooveel aan papieren van crediet zijn besteed.... Deze weg is gelegd dwars over drie hooge bergen, de Megamedon, de Simpang en de Bolla, 't welk niet noodig was geweest, zooals mij naderhand bij meerdere kennis van het terrein gebleken is. Men had mij waarschijnlijk een zoo moeilijk plan aan de hand gegeven, om mij daardoor van hetzelfde terug te brengen”. Wat dit laatste aangaat, men kan kwalijk aannemen dat D. niet heeft geweten dat de Tjiandjoersche producten niet over den Poentjak gingen maar tusschen den Salak en den Gedeh door. De verbazing van Veth (Java 1^e dr. III, 312) over den wegaanleg over den Poentjak (hij onderstelt dat de verlatenheid en de woeste natuur van de streek tusschen Salak en Gedeh er toe leidde, dat D. niet den weg hierdoorheen koos) zou weggenomen zijn, als hij had bedacht dat het in D.'s natuur moest liggen, een moeielijkeren maar veel korteren weg te verkiezen boven een langeren, al was die gemakkelijker; zoo had Van Imhoff ook gedaan (B. 31, 26). Maar bovendien schijnt D. den bestaanden weg over den Poentjak althans voor een deel verlegd te hebben (zie B. 34, 13, 4); bij de ontstentenis van oude kaarten van het Tjiandjoersche is echter niet uit te maken, in welke mate dit het geval is geweest.

Dit gedeelte was, zooals ons bleek, verreweg het lastigste. Ik vond een § 2784 brief van Van Lawick aan Daendels dd. 27 April 1809, waarin hij als Prefect der Cherib. Preangerlanden meldt 500 man verzonden te hebben voor den grooten weg, waarvan een deel „van de zuidkant door de Jampang naar de Megamedong zullen koomen”; hij heeft hun beloofd dat zij 60 dagen na hunne aankomst afgelost zullen worden „zodat ik mij dus durve verzeekert houden dat zij zig voor die tijd niet in stilte zullen absenteeeren”; hij heeft een aantal menschen uit Banjoemas opgepakt, die van het werk (naar 't schijnt aan den Simpang en den Pola) waren weggegaan, omdat zij in 45 dagen elk maar 2 gantang rijst en één Spaanschen mat hadden ontvangen. Een andere brief van denzelfde, dd. 24 Aug. 1808, spreekt van 300 man uit Pekalongan die „werken aan de weegen in de Bataviasche Bovenlanden”; hun termijn van aflossing was drie maanden; een derde, dd. Juli 1808, van „volk uit de Java'sche regentschappen”. Uit de Cherib. Sultanslanden werden in Oct. 1808 „1000 battoors” naar Soemedang gezonden, waarvan er in een paar dagen 700 wegliepen „gevende voor geen betaling te krijgen”; in Mei 1809 was dit duizendtal daar nog tegen betaling aan den arbeid. Nic. Engelhard (Overzicht § 2785 p. 47) schrijft: „Alleen uit het regentschap Gallo, onder Cheribon sorterende, rekt men dat 500 zielen bij het maken van den weg over de Mehamendon hun dood gevonden hebben, ongerekend degenen die aan de gevolgen van eene aldaar bekomene ziekte zijn overleden en anderen die zich hebben geabsenteerd”, d. i. uit vrees voor dit werk hunne woonplaatsen ontvlucht zijn (1). Raffles (Hist. of Java, 1830, I, 220) zegt van D.'s wegen in het algemeen: „Their construction has in many instances been destructive to whole districts”. Evenzoo algemeen spreekt Thorn (o.l. pag. 208): „About twelve thousand natives are said to have perished in constructing it (*den grooten weg*), chiefly owing to the unhealthiness of the forests and marshes through which it runs”; alleen van den weg in Pekalongan, die 4.000 menschenlevens heet te hebben gekost, geeft hij het cijfer (ibid. p. 283). Van Sevenhoven's dagboek eener reis in 1812 gewaagt intusschen, met erkenning van de verliezen aan menschenlevens, vol bewondering juist van dit Pekalongansche weggedeelte, aangelegd door het zwaarste bosch. Welken indruk Daendels' energie in zake wegaanleg op de bevolking maakte, welke nog een 50 jaar later zekeren officier Maarschalk, dien zij voor een zoon van den grooten Maarschalk aanzag, als een soort Uebermensch behandelde, ziet men uit het meegedeelde in Ind. Gids 1888, II, 1157. Dat Daendels genoemd werd Toewan Maarschalk staat bij Van Hogendorp, Tafereelen p. 239 noot.

Den loop van D.'s weg ziet men het best uit de lijst der poststations § 2786

(1) Een ooggetuige deelt mee (Welvaart-rapport IVa, 4 noot) dat zelfs vrouwen en kinderen bij den aanleg van den grooten weg in Cheribon moesten meedoen; grootendeels moest men zijn eigen gereedschap gebruiken en aldus vernielen.

P. XV, 1039 (waarbij te noteeren valt dat de plaatsing der palen thans anders is dan toen) en uit de kaart van Raffles, die echter, wat de aanduiding der windstreken betreft, zeer foutief is. Wij zien dan dat de weg van Buitenz. — Tjiandjoer (voor zoover uit de topogr. kaart is op te maken) liep als heden (*Tjiboenloeng* zal Tjikoendoel zijn; *Tjoefjiediel* is Tjidjedil, wat voorbij paal 46; Tjiandjoer lag volgens de kaart wat bezuiden den weg); dan liep de weg N. O. over Tjibлагоeng (de heuvel Moendjoel is even vóór Tadjorhalang; de brievenpost had op dit korte traject nog een tusschenstation, P. XIV, 819); dan in O. richting tot bij Tjidamar en vanhier oostelijk naar Bajabang Girang, de Tjitendo, Tjilangkap, Tjitapos, Tjirangrang (1); dan Z. naar Tjipada, Bodjongsoeren, Tjoeroegagoeng, Tjimahi (op Raffles' kaart ligt Bandoeng al aan den grooten weg, zoodat deze dus van Tjimahi een eind verlegd was); dan O. naar Tjitepoes, Z.O. naar Tjibeunjing, O. naar Sindanglaja, Oedjoengbroeng, dan over Tjinoenok, Tjikeroeh, Tjipeles, Tjikramas, Tjilengsar naar Soemedang (2); van deze plaats liep hij in dezelfde richting als op de topogr. kaart over Tjibeureum, Paroemasan, Tjatjaban, Tjombong (paal 46), de Tjihaoer naar Karangsamboeng.

§ 2787 De groote afwijkingen, die Daendels' weg bij vergelijking met den hedendaagschen vertoonde, waren dus: eerstens het gedeelte Tjiandjoer — Bandoeng. De Wilde (o. l. pag. 32) zegt dat de tegenwoordige richting van den weg (door Tjihea) reeds door D. werd geprojecteerd. Dat kan wel zijn, maar het register der besluiten van den Resident der Preanger R. van der Capellen toont, dat deze in Maart 1820 met het verleggen (waarbij de Simpang werd vermeden) een aanvang maakte; den 28 Juli 1822 werd dit nieuwe tracé (met eene „vaste brug” over de Tjihea, Bat. Cour. 3 Aug. 1822 n^o 31) het eerst gepasseerd door den G.-G. (Mijer, Kronijk, I, 349). In Nov. 1822 moest het gedeelte bij den Goenoeng Mesigit wegens herhaalde aardstoringen opnieuw verlegd worden. De tweede verandering is bij den Pola (dit is denkelijk de Sarongge der topogr. detailkaart, bewesten het aan den weg gelegene Tjiherang). Blijkens het bovenvermeld register van besluiten was de Regent van Soemedang hiermee reeds in Juni 1820 bezig. Het openen van de rots geschiedde met buskruit en onder leiding van den Resident, die 20 Febr. 1822 voor het eerst den nieuwen weg per rijtuig passeerde en 29 Juli 1822 samen met zijn broeder den G.-G.; de Tjadas (*rots*) Pangeran, tusschen paal 23 en 24, bewaart de herinnering aan Soerianagara's arbeid;

(1) Van dit laatste weggedeelte is zelfs op de topogr. detailkaart geen spoor meer te vinden. Olivier, Tafereelen I, 189 zegt: „Wanneer men Tjilangkap agter den rug heeft (*den postweg oostwaarts volgende*) komt men in een woest land, vol steile hoogten en diepe ravijnen, die met allang allang en kreupelbosch begroeid zijn”.

(2) Dit laatste stuk is op de topogr. detailkaart gemakkelijk te vinden. De richting is die van den tegenwoordigen weg over Tandjoengsari. Tusschen Tjipeles en Tjikramas passeerde de weg den zeer lastigen Simpang; een andere Simpang was tusschen Tjilangkap en Tjoeroegagoeng, zie Domis, Aanteek. III, 36.

eene plaat daarvan geeft A. Salm, Java (Amsterdam z.j.). In de Oosterling (1835, I, 386) lezen wij: „Door de opening der nieuwe wegen door Tjiheija en over den Poller is het onderhoud van den grooten postweg zeer vereenvoudigd geworden, alzoo juist dat gedeelte van dien weg, hetwelk nu vermeden wordt, namelijk de Simpang en de top van den Pollar, altijd de meeste reparatiën vereischte”; in plaats van „lijnregt over den steilen top van den Pollar” liep thans de weg „langs den zuidkant daarvan”. Bij Van Hoëvell (Reis I, 51) vindt men de bekende anecdote omtrent het slingeren van D.’s weg door de vlakke van Bandoeng, tengevolge van een verkeerd begrepen bevel. Ik ben geneigd, het er eerder voor te houden dat dit slingeren veroorzaakt is door het volgen van den bestaanden weg, welks oorsprong een (nooit rechtuit loopend) voetpad was geweest. Zooals wij in § 192 en 183 opmerkten, werd de hoofdplaats P.moentjang op D.’s bevel verlegd naar den grooten weg, die van Bandoeng evenzoo. Nog noteer ik uit Van Motman’s rapport van 15 Juni 1809 dat (naar ’t schijnt op last der Regeer.) „thans aan den publieken weg de kapokboom” geplant wordt; verder dat de „vrij aanzienlijke lange houten brug” over de Tjitaroem, die Prior (o.l. pag. 216) in 1811 bij Karangsamboeng aantrof, denkelijk D.’s werk zal wezen.

Wat het onderhoud van den grooten weg aangaat, bij een niet meer § 2788 aanwezig besluit van 8 Oct. 1808 werd aan Heemr. gelast, den Oosterweg van Kampongmalajoe tot Tjiloewar te verbeteren. Bij R. 29 Oct. 1808 werd wegens de slechte uitvoering van dezen last dit werk aan den Landmeter opgedragen; den volgenden dag werd dit gedeelte van den weg voor rij- en voertuigen afgesloten verklaard. Een besluit van 13 April 1809 vermeldt, dat de Oosterweg naar Buitenz. thans gerepareerd is; deze, en niet de Westerweg, was de postweg (P. XV, 659). Een besl. van 5 Mei 1809 spreekt echter van zaken, die gebeuren zullen „zoodra de wegen en poststations (*naar Buitenz.*) in orde zullen wezen”, en 18 Grasm. 1810 werd bepaald, den nog niet afge- werkten Oosterweg „niet voor primo van Zomermaand a. s. te doen berijden”. Er is dus duchtig aan gewerkt, en zoo verklaart het zich dat men later hoort (§ 2291) dat D. dezen weg van een grasweg tot een grintweg metamorpho- seerde. Reeds 15 Aug. 1809 schreef D. dat de wegen „vooral in den Oost- hock en te Cheribon die van Parijs in fraaiheid evenaren, en binnen kort van Anjer af tot Pannaroekan toe verder zodanig zullen zijn, dat men het eene punt van het andere in zeven à agt en Soerabaija van Batavia in vijf dagen zal kunnen bereiken.” Men dient echter hier een beetje op af te dingen, want volgens een rapport omtrent den staat van den Oosterweg in R. 14 Sprok- kelm. 1810 was deze tot paal 15 „in vrij goeden staat, zijnde met keij- of riviersteentjes, schoon niet genoegzaam, bedekt”; ook hier echter waren „vele gaten”; van paal 15 was hij „vol met groote gaten en doorgaans zeer diepe sporen”. Vermoedelijk heeft L. Z. Veeckens het over den grooten weg, wan- neer hij in zijn brief van 14 Juli 1811 zegt: „De wegen in de Regentsch. zijn

nog verre van te zijn geacheveert en niemand geloofte welke moeite men heeft om die op den duur rijdbaar te houden....., daar bij de minste regen, die genoegzaam alle dagen valt, bij de veele transporten de wegen terstond in een onbruikbare staat zijn". Uit papieren van December 1811 blijkt dat Raffles, die toen van Samarang naar Bat. ging, nacht en dag doorreisde; er werden orders gegeven dat hij „ten minsten 15 palen in een uur kan reijden.....; gevulde wateremmers moeten gereed gehouden worden om de assen te begieten". Dit laatste vindt men bij Van Doren, omstreeks 1830, herhaaldelijk vermeld als langs den postweg gebruikelijk.

Omtrent den druk van het onderhoud van den grooten weg heeft De Wilde o. l. pag. 187 het een en ander (bijeeroeping van volk uit verschillende districten; talmerij eer allen present zijn; voeding te hunnen eigen laste; remplacering van het werkvolk en de buffels „doorgaans om de 10 dagen"; aanvoer van materialen soms van verre). Van Rees vermeldt a°. 1857 onder de vaste heerendiensten voor het Gouv. „andeers (*Coolsma: andir*), afgezonderd voor het onderhoud en de bewaking van den postweg en de groote binnen- en transportwegen; zij wonen aan den weg en zijn alleen tot de kleine herstellingen verplicht", terwijl „alles wat de voorgenoemde andeers niet tot stand kunnen brengen" (in zake onderhoud der wegen en bruggen) onder de algemeene diensten wordt gerangschikt.

§ 2789 Wij zagen (§ 2303) dat D. ook de afstandspalen veranderde. Reeds in het besl. van 5 Mei 1808, gelastend de verbetering van den weg van Buitenz. naar Karangsamboeng, vindt men het bevel om „op ieder 400 Rijnl. roeden een paal te laten stellen, welke de distantiën aantonen en tevens dienen moct om het ordinaire onderhoud van den weg onder de districten en ingezetenen te verdeelen". Een besl. R. 23 Sept. 1808 bepaalt „dat de merkpalen tot aanwijzing van de afstanden van plaatsen en wegen zullen beginnen te Bat. en eindigen te Karang Sambong, voorts weder beginnen van Samarang westwaarts tot aan Karang Sambong en van Samarang oostwaarts tot aan het uiterste gedeelte van Banjoewangie, allen op eene distantie van 400 roeden". Dat de paal met 20 minuten gaans werd gelijkgesteld, volgt uit het reglement op de posterijen P. XV, 1037, 81. De Wilde (o. l. pag. 191) stelt hem gelijk met de Eng. mijl (1524 M.), wat niet precies uitkomt; de juiste lengte is 1506.9 M. Bij den Poentjak stond paal 59, te Karangsamboeng paal 178 (Van Deventer, Nederl. gezag p. 125).

§ 2790 Wat den aanleg van verdere wegen aangaat, bij R. 13 Dec. 1808 wordt die van een per rytuig berijdbaren weg van Djasinga (dat D. zich den 30 Nov. in eigendom had doen toewijzen) naar Tanggeran gelast, te verrichten „door de in- en opgezetenen van Jasinga, buiten beswaar van den Lande". R. 1 Zomerm. 1810 spreekt over een weg, voor den afvoer van koffie uit de Cherib. Preanger-Regentsch. (via Karangsamboeng) aan te leggen naar de hoofdnegorij van P.moentjang. Misschien zijn er wel meer wegen aangelegd:

de ambtenaren waren plotseling met zulk een ijver daarvoor bevangen, dat bij besl. van 8 Zomerm. 1810 aan „alle Landdrosten van het eiland Java” werd verboden „om in hunne landdrostambten buiten qualificatie van het Gouv. eenige nieuwe wegen aan te leggen, de oude te verleggen” enz. Dat deze heeren dit tot dusver zonder machtiging deden, is een voldoende bewijs dat die arbeid niet werd betaald, hoewel dat anders heette, zie § 2826. De Resid. van Cheribon schrijft 25 Maart 1812 dat D. niets betaalde voor den aanleg of de reparatie der wegen, ook geene voeding verstrekte, zoodat de Resid. herhaaldelijk uit eigen beurs daarin had moeten voorzien; rijst gaven de Regenten. Dat Raffles degenen die aan den wegaanleg door Krawang werkten, wel betaalde, blijkt B. 50, 16. Bij schrijven van 30 Juli 1814 machtigt hij Macquoid om rijst voor hen te koopen. Over dezen weg het volgende.

Bij C. S. W. van Hogendorp (Beschouwing enz. p. 373) leest men: „De Generaal Daendels had eenen grooten weg langs de zee doen aanleggen; deze ging door het grondgebied van Krawang regtstreeks van Batavia naar Cheribon zonder Buitenz. noch ook de Preangerlanden aan te doen...., maar de Engelsche Regeer. liet dien weg ongebruikt liggen, uithoofde van de moerassige gesteldheid van den grond en van het groot aantal rivieren welke zich aldaar in de zee komen storten. Deze laatsten vereischten natuurlijk even zoovele bruggen, welker onderhoud al te zware onkosten veroorzaakt zoude hebben; niettemin is deze weg nog op den huidigen dag (1832) voor voetgangers en paardrijders bruikbaar en wordt als zoodanig in het goede jaargetijde veelal door de Inl. gebezigt”. Deze mededeeling is echter geheel onjuist. Het voorstel tot het aanleggen van een weg van Tandjoengpoera naar Indramajoe (1) ging uit van den Landdrost W. Offers in een rapport van 28 Sept. 1811; tevens stelde hij voor om den vervallen weg van Bat. naar Tandjoengpoera te verbeteren. Deze laatste werd bij besl. van 9 Juni 1812 gesloten om de reparatie des te spoediger te kunnen bewerkstelligen, maar in Febr. 1816 was men er weer mee doende. Proc. 16 April 1812 wordt een schrijven van Offers geïnserceerd over het aanleggen en herstellen van een weg van Tandjoengpoera over Tjiasem en Pamanoekan naar Kandanghaer en Karangsamboeng (een weg die gedeeltelijk reeds bestond, zie § 2273); het gedeelte tusschen deze twee laatste plaatsen wordt in verschillende brieven van hem op onderscheiden wijze geprojecteerd. Niet onmogelijk is, dat de aanleg in verband heeft gestaan met den Krawangschen landverkoop. De Java Gov. Gaz. van 4 April 1812 schrijft: „Active preparations are already making for the commencement of the new road between Bat. and Cher. by the route of Crawang”; die van 24 Juli 1813: „The Hon^{ble}. the Lieut. Gov. returned to Bat. from Cher. and travelled by the new road. § 2791

(1) L. Z. Veeckens had 14 Juli 1811 aan Jansens voorgesteld een weg te maken van Tandjoengpoera nagenoeg recht oost naar Djati-toedjoeh aan de Tjimanoeck.

Report states that this important undertaking is in considerable progress." Curieus is, dat bij besl. van 14 Juli 1812 eene loterij werd uitgeschreven (Jav. Gov. Gaz. 25 Juli 1812), waarvan de winst, een kleine 10.000 Sp. doll., voor den aanleg van dezen weg werd bestemd. In Juni 1813 waren 2.000 man „supplied by the Regencies and Crawang" daaraan bezig en 800 van Cheribon; zij werden om de maand afgelost; in Oct. 1813 hooren wij dat hij al ruim 12.000 Sp. gekost heeft zonder de bruggen. Proc. 1 Aug. 1814 leest men dat „on the 1st of Dec. the new Crawang road was completed till within 12 palls (*palen*) of the river Tjimanok", en Proc. 13 Maart 1815 dat de nieuwe weg door Krawang gereed is voor zoover de Regentsch. aangaat. Eerst Proc. 25 Jan. 1816 wordt besloten „that the new road by Crawang be opened on the first March next". Blijkens Proceed. 5 Juni 1816 bestond er toen eene paardenposterij tusschen Cherib. en Tandjoengpoera. Op Raffles' kaart ziet men den weg van Tandjoengpoera ongeveer recht O. naar Tjiasem loopen en van deze plaats ongeveer evenwijdig aan de kust naar Kandanghaer; op die van Thorn loopt hij van Batavia over Bekasi, Krawang en Tjiasem naar Pamanoekan en vandaar nagenoeg recht naar Karangsamboeng. Maar Van Motman schrijft, dat hij van Pamanoekan tot Pangkalanpare (een eind beneden Karangsamboeng aan de Tjimanok; wat beneden Pangkalanpare was een overgang over de rivier naar Bantarwaroe) „volmáakt in een cirkel" loopt. Dit is wat overdreven, doch op eene kaart uit dien tijd zie ik hem tusschen Kandanghaer, Losarang en Pangkalanpare groote bochten maken. Volgens een project van 1812 zou de weg bij Bongas (zie B. 40a, 20, 3) samenkomen met den grooten weg naar Cheribon. In 1814 heet hij (niet geheel conform Raffles' kaart) te loopen van Tandjoengpoera naar Gintoeng, Tjikapok, Kandangampi, Tjiasem, Pamanoekan, Kandanghaer, Sangga, Soember, de Tjimanok, totaal 96 paal. Het nut van den aanleg was voorloopig wat problematisch, daar de weg tusschen Bat. en Tandjoengpoera zóó was, dat bij kennisgeving in de Java Gov. Gaz. van 13 Juli 1816 een bootdienst tusschen die beide plaatsen werd geopend, aansluitend bij den postwagen door Krawang naar Cheribon; voor dit traject betaalde men 40 Java Rop. (à 30 st. zilver) per persoon en per boot! Ofschoon niet in den regentijd, was destijds de Krawangsche weg in den drogen moeson bruikbaar; alleen had men op sommige poststations noch water noch gras in de nabijheid; op één station moest dit 4 paal ver gehaald worden. Reeds bij een besl. van 30 Nov. 1816 werd de Krawangsche postrit opgeheven, zoodat de bewering van Van den Bosch (Ned. Bezittingen II, 18) dat deze weg „bij voorkcus gebruikt wordt boven dien, welke door de Jakatrasche Bovenl. loopt, als gemakkelijker zijnde" (vergel. Raffles, Hist. 1817, I, 197) maar voor zeer korten tijd juist is geweest. In de Batav. Cour. van 21 Dec. 1816 vindt men de kennisgeving dat de postroute door Krawang zal loopen „over den bergweg" (d. i. in tegenstelling tot den nieuwen weg door de vlakte, langs den ouden weg, over welks richting

zie § 2274), en dat de postpaarden „van den Krawangschen weg tot dat einde op den eerstgenoemden” overgebracht zullen worden.

Onderhoud der wegen. Wat de Benedenl. aangaat, moeten wij ons tot § 2792 het noodigste beperken.

Wij zagen dat aan Heemr. eerst de zorg voor de verbetering van den Oosterweg werd onttrokken; daarna werd dit College 7 Febr. 1809 opgeheven, zijne „werkzaamheden, het materiele der Ommel. betreffende”, overgedragen op Schepenen, en 13 Maart 1809 aan Schepenen de zorg voor den postweg naar Buitenz. en de Bantamsche grens opgedragen evenals die voor de geprojecteerde werken; uit hun College zou één lid gecommitteerd worden „tot de inspectie der wegen”. Den 13 April 1809 werden zij gemachtigd, het onderhoud van den postweg naar Buitenz. aan te besteden; den 28 Winterm. 1809 werd zulks ingetrokken en dit onderhoud ten laste der landheeren gebracht, evenals den 19 Louwm. 1810 met den weg naar Tandjoengpoera geschiedde. Den 5 Sprokkelm. 1810 werden Schepenen ontheven van „de onmiddellijke directie over de wegen, bruggen” enz. binnen hunne jurisdictie en het opzicht over het onderhoud van den Oosterweg; hun bleef „alleen de superintendentie”; met „de bepaalde directie en verantwoordelijkheid” werd belast de Majoor en Directeur der Genie van het departement Batavia en de Architect. Den 1 Grasm. 1810 werden Schepenen ontheven van het toezicht op de wegen van Tanggeran naar de Bant. grens en van Buitenz. naar Tanggeran, en daarmee belast de aldaar gevestigde Schouten onder leiding van den Drossaard; deze wegen vielen buiten het ressort van den Directeur der Genie, aan wien thans echter de weg naar Tanggeran en die naar Tandjoengpriok werden toevertrouwd; bij een besl. van denzelfden datum werden de wegen binnen de jurisdictie van Schepenen in 5 districten verdeeld, elk onder een te benoemen Opzichter; het onderhoud van wegen en bruggen zou als regel geschieden bij aanneming. Bij een derde besluit van dien dag § 2793 werd de formatie van het gansche departement van wegen en bruggen onder superintendentie van Schepenen vastgesteld; de chef kreeg den titel Inspecteur en Directeur; behalve gezegde 5 Opzieners werden drie afzonderlijke Opzieners aangewezen voor den Oosterweg; van deze laatsten werd het aantal den 30 Bloeim. 1810 gebracht op 5; zij werden toen echter tevens belast met het „toezicht over de postpaarden en hetgeen daartoe behoort”. De instructies voor dit personeel vindt men P. XVI, 150 e. v.; de technische leiding der werkzaamheden werd daarbij geheel aan Schepenen onttrokken, terwijl de Inspecteur en Directeur buiten het geldelijk beheer werd gehouden. Ten behoeve van het onderhoud van den Oosterweg naar Buitenz. was 14 Sprokkelm. 1810 de verponding ingevoerd en de particuliere landen van dat onderhoud ontheven; de Westeweg, die naar Tandjoengpoera en Tanggeran en de verdere wegen in de Ommel. bleven te hunnen laste evenals volgens besl. van 2 Lentem. 1811 die in de geconquesteerde Bant. landen. Den

27 Zomerm. 1810 werd weer gebroken met het systeem der aanbesteding van het onderhoud van den Oosterweg en bepaald dat deze tot Tjiloewar zou worden onderhouden met behulp van betaald volk van de aangrenzende particuliere landen onder toezicht der Gouvernementsambtenaren; ook bij het verbeteren van den weg naar Bantam door de landheeren, werd 3 Oogstm. 1810 een genieofficier belast met de technische leiding. Uit een besl. van 13 Lentem. 1810 ziet men dat de Buitenzorgsche Chineezzen werden bezwaard met het begrinten van een deel van den grooten weg „ter lengte van een groote paal aan weerszijde van de bazaar van Buitenzorg”.

§ 2794 Wat de Regentsch. aangaat, het onderhoud van den grooten weg moet over de bevolking zijn verdeeld; immers daartoe had D. palen langs dien weg doen plaatsen, P. XIV, 700, 1. Dat het onderhoud niet uitsluitend viel op de aan den weg gelegen kampongs, ligt in den aard der zaak en blijkt uit Proc. 26 Jan. 1813, waar Macquoid bij de verkoopvoorwaarden der in de Preanger en Krawang te vervreemden landen deze opmerking maakt: „The inhabitants of districts in which no public road is situated bear a share at present in those labours”, namelijk het onderhoud en herstel van wegen en bruggen; ook Knops en Van Lawick zeggen in hun rapport van 1812: „The maintenance of the roads and post-establishment is divided amongst the whole regentship”.

Bij besl. van 16 Juni 1808 benoemde D. een Commissaris over de wegen en posterijen op Java, onder welke benaming vermoedelijk het gansche ciland en niet alleen Java's N. O.-Kust moet worden begrepen. Deze persoon moet spoedig overleden zijn. Den 3 Aug. 1808 werd besloten „den Prefect over de Jaccatrasche en Preanger Bovenl. zonder betaling te chargeren met het commissariaat over de wegen en posterijen van Karang Sambong tot Buitenz.”; den 12 Winterm. 1809 werd de Prefect echter hiervan ontheven en een afzonderlijk ambtenaar, de bekende Mr. H. G. Nahuijs (1), voor deze werkzaamheden aangewezen, natuurlijk tegen genot van salaris; het aantal Commissarissen werd thans op 4 bepaald; intusschen blijkt uit de Naamboekjes dat er van 1808 tot einde 1810 steeds 3 waren, en dat Nahuijs reeds in 1810 moet zijn vervangen. Blijkens de instructie van 12 Winterm. 1809 (P. XV, 1037) gaven deze Commissarissen geene directe bevelen, doch wezen zij de Prefecten op bestaande gebreken en in te voeren verbeteringen; konden dezen zich daarmee niet vereenigen, dan rapporteerden de Commissarissen hunne bevindingen aan de Regeering; minstens viermaal per jaar inspecteerden zij hun district en brachten rapport uit aan den G.-G.; voorloopig, tot het reglement „geconsolideerd” zou zijn, rapporteerden zij maandelijks den voortgang daarvan;

(1) Nahuijs, wiens zuster de vrouw was van Schimmelpenninck, moest volgens last des Konings geholpen worden (De Jonge XIII, 439). Wanneer Nahuijs in zijne Beschouwingen p. 4

en zijne Herinneringen p. 47 spreekt van zijn eigen aandeel in het aanleggen van „een derde gedeelte” van Daendels' weg, dan overdrijft hij ongemakkelijk.

bovendien leverden zij een jaarverslag in. Twee inl. Opzichters der wegen werden bij het reglement voor Cherib. dd. 2 Febr. 1809 (P. XV, 512, 26) toegevoegd aan den Prefect aldaar.

Omtrent den toestand der wegen, den grooten postweg daargelaten, § 2795 zie § 2293 en 2301; over het algemeen bleef die onder D. zeer slecht. Van Motman schrijft in zijn rapport van 15 Juni 1809 dat, wanneer de groote postweg geheel klaar zal zijn, begonnen zal worden aan de verbetering der voornaamste bijwegen „naar de hoofdnegorijen, naar Tjicauw en andere belangrijke campongs”, welke alsnog in slechten staat verkeerden. De Opperopziener van Galoeh, Von Harten, noteert in Nov. 1808: „Groote weege en bijweege zijn in de Regentschappen slegt als ook in de Batafsche districten die men bijt doen der Inspectie passeeren moet, ijeder Districts Hooft moet verantwoordelijk zijn als aan de weege in zijn District its manqueert, hij sorgt dat de Transpoord Beeste een aparte weeg hebben en de wijdende Buffels niet in de Heerenweege koomen”. Domis beschrijft in 't voorjaar van 1809 (Aanteek. III, 37) den weg van Soeniawenang (zie II, E. 23, 30, 1) naar Soekaradja als „zeer goed doch bergachtig”; men was toen bezig daar „eene nieuwe weg” te maken „en over de rievierpjes en spruitjes liggen kapitale houten bruggen”. Uit de Statistieke Beschrijv. van 1822 bespeurt men dat behalve de groote postweg alleen de volgende wegen in de Preanger met een rijtuig konden worden gebruikt: van Bajabang naar Tjikalong 7½ paal; van Tjandjoer over Sockaboemi naar de grens van Buitenz.; van oud-Bandoeng naar het nieuwe Bandoeng 5 paal; daarbij neme men in aanmerking dat de weg over Soekaboemi niet door het Gouv. was verbeterd maar door den landheer De Wilde. Bovendien waren er, zegt de Stat. Beschr., eenige wegen „die alleen voor de koffieronden dienen” (de toestand daarvan blijkt niet) en ongeveer 225 paal pedatiwegen; verder nog een paar paardenwegen. De Resident was van oordeel dat de bevolking al genoeg te doen had met den grooten weg, en „het zoude onverantwoordelijk zijn om hem (*den Inl.*) met het aanleggen van groote breëde landwegen in het binnenland der Residentie te bezwaren”; overigens, zegt hij, werden de wegen, welke de koffiepedati's gebruikten, „met zorgvuldigheid nagegaan”. De weg van Soekaboemi naar de Wijnkoopsbaai is van omstreeks 1828 (Indisch Magazijn, 2^e Twaalfstal, p. 48); uit denzelfden tijd dateert de verbetering van den weg door Krawang over Wanajasa naar Socmedang en naar het Bandoengsche (ib. p. 4).

Dat het verbod om de groote wegen voor pedati's te gebruiken niet § 2796 eerst van D. dateert, bleek in § 2292. In een besluit van Daendels dd. 23 Oct. 1808 vindt men een brief van W. M. Keuchenius, die toenmaals belast was met de verbetering van den grooten Oosterweg: „Daar ik vernomen en gezien heb dat de pedatics met haar ronde rollen of schijven thans veel over de heereweg in plaats van over de karrenweg (1) rijden, zelfs door Oppassers

(1) Het latere onderscheid tusschen „karren” met raderen en „pedati's” met schijven wordt

geassisteert zijnde, zoo dient hiertegen door Prefect en Landdrost gevigileerd te worden". Bij R. 29 Aug. 1809 worden oudere bepalingen hernieuwd, behelzende de verplichting voor koffiopedati's om beneden M. Cornelis den weg over Tjampakapoetih (§ 1085 e. v.) te volgen; daarvan worden uitgezonderd „alle buffelkarren met breede wielen" (zie § 1054), die den heerenweg mochten gebruiken. Van Lawick schrijft in zijn rapport omtrent Cheribon dd. 9 Febr. 1809: „Buffelkarren vind men in de drie regentsch. (*Soekapoera, Limbangan, Galoeh*) niet; dezelve zijn ook met geen vrugt te gebruiken tot transport van de producten, wijl de wegen zulks, voornamentlijk in Soucapoura, niet toelaten"; bovendien transporteert men nooit volumineuse goederen; het koffietransport geschiedt dus met draagbeesten; de Opzieners zullen „toezien dat de draagbeesten niet op de groote wegen komen" en die bederven. Daendels gelast 12 Aug. 1809 aan den Prefect der Cherib. Preanger-Reg., de koffie van Soekapoera te transporteeren naar Bandoeng en P. moentjang en die van elders naar Limbangan, waartoe de wegen naar die hoofdnegorijen moeten worden verbeterd en karren met breede wielen aangemaakt. Den 5 April 1810 rapporteert deze dat daarmee een begin is gemaakt en dat dit jaar het transport met karren zal kunnen geschieden. De Prefect der Cherib. benedenlanden rapporteert 30 Nov. 1808: „Buffelskarren zijn hier niet in gebruik".

§ 2797 Nic. Engelhard (Overzicht p. 147) wijst er op, dat de aanleg van D.'s wegen doelloos was voor den Inl. „daar wel karren met breede wielen, die van geen nut waren en ook door den gemeenen Javaan niet konden worden bekostigd, de wegen konden passeren, maar geene karren met ordinaire wielen noch transporten met draagbeesten, van welken het zeggen was dat ze de wegen onbekwaam maakten. De Residenten en Inspecteurs der wegen, die voor derzelve gesteldheid verantwoordelijk waren, droegen hier zorg voor". Terecht verwijt deze schrijver aan D. de onwaarheid (Staat p. 52) dat de verbetering der wegen „zeer nuttig was ter vervoering van producten." Zoo zien wij B. 50, 49, 1 dat de groote weg het Bandoengsche koffietransport weinig of niet vergemakkelijkte. Dat soms drie wegen naast elkaar liepen, de eene al slechter dan de andere, blijkt R. 18 Grasm. 1811, alwaar wordt vermeld „de nieuwe buffelweg, lopende langs de heeren- en oude buffelweg" tusschen Struiswijk en Matraman; hier zal men moeten denken aan een heerenweg voor rijtuigen, een vroegeren pedatiweg, thans verbeterd tot karrenweg, voor karren met breede wielen en een pedatiweg voor pedati's met smalle wielen; zoo spreekt Cranssen in 1812 van de naast elkaar loopende „ordinary, middle and cart road".

Raffles (Hist. of Java, 1830, I, 220) zegt van de wegen: „When completed by his own labour or the sacrifice of the life of his neighbour, the peasant was debarred from their use and not permitted to drive his cattle

in D.'s tijd niet in 't oog gehouden.

along them, while he saw the advantages they were capable of yielding reserved for his European masters." Dit „was" is kostelijk, vooral in verband met de uitdrukking „masters", die van den Inl. een slaaf maakt. Raffles deed zelf immers precies hetzelfde als D. Reeds 30 Oct. 1811 verbood hij dat buffelkarren op den Oosterweg naar Buitenz. zouden komen. Eene publicatie van 12 Jan. 1813 (Java Gov. Gaz. 16 dito), hernieuwd 25 Jan. 1816 (Java Gov. Gaz. 3 Febr. 1816), bepaalt dat geene buffelkarren, hetzij met smalle of breede wielen, òf op den Wester- òf op den Oosterweg tusschen Bat. en Buitenz. mogen komen, „it being only allowed to them to go on the ordinary and long established cartroads as formerly". Over latere bepalingen zie Welvaartrapport IVa pag. 6. Olivier (Land- en Zeetogten I, 76) beschrijft hoe § 2798 de pedatitransporten boven M^r. Cornelis anno 1817 „langs den grooten weg doch op een afzonderlijk pad" trokken, „soms tijds diep door den modder". Du Bus zegt in zijn bekend rapport van 1827 (Steyn Parvé o.l. pag. 86): „Van onzen grooten weg over Java wordt hij (*de Inl.*) geweerd, zoodra hij er zich met zijne kar en buffels op durft vertoonen, en blijft het nut van dezen weg dan ook daardoor beperkt tot een gemakkelijker communicatie van personen of brieven en uit een ander oogpunt als groote militaire weg. De Javaan, als hier op Buitenz. en in den Oosthoek, waadt met zijne kar en buffels door den modder of vervoert zijn product bij dragt van paarden of menschen, als op het grooter deel van Java uitsluitend het geval is". Een rapport van 1830 over de wegen in de Ommel. zegt dat de Oosterweg door twee greppels verdeeld is in drie wegen naast elkaar; door die greppels zijn de karren- en de pedatiweg nog smaller geworden dan zij al waren. Men zie ook Van Soest, o.l. III, 187, en vergelijk wat Tocqueville (o.l. pag. 220 e. v.) zegt omtrent de toenemende zorg voor de wegen in Frankrijk in de 18^e eeuw, die uitsluitend ten laste van den heerendienstplichtige werd gebracht. „Rien ne saurait mieux montrer le triste sort du peuple des campagnes: les progrès de la société, qui enrichissent toutes les autres classes, le désespèrent; la civilisation tourne contre lui seul. L'idée étrange qu'il convient de faire payer le prix des routes aux plus pauvres et à ceux qui semblent le moins devoir voyager, cette idée, bien que nouvelle (*eerst omstreeks 1700 was men begonnen de heerendienstplichtigen in Frankrijk hiervoor te gebruiken; vroeger hadden de Staat en de aanwonende grondeigenaren het onderhoud gedragen*) s'enracine si naturellement dans l'esprit de ceux qui en profitent, que bientôt ils n'imaginent plus que la chose puisse avoir lieu autrement (*het is alsof hij over de Bataviasche Ommelanden schrijft*). De seigneuriale qu'elle était, la corvée, en devenant royale, s'était étendue peu à peu à tous les travaux publics"; zelfs kazernen werden in Frankrijk in heerendienst gebouwd, evenzoo gevangenen vervoerd, militaire transporten overgebracht. „Ces corvéables recevaient d'ordinaire un salaire, mais toujours arbitrairement fixé et bas". Arthur Young spreekt in zijne Travels herhaaldelijk van de prachtige wegen in Frankrijk

even vóór de Revolutie, doch wijst dan soms (zie zijn journaal sub 18 Mei en 23 Juli 1787) op de enorme heerendiensten, daartoe gebezigd, en op het nuttelooze van wegen zonder verkeer. Men zie ten slotte het artikel *Wegen* in Encycl. van N.-I. IV, p. 747 e. v.

§ 2799 *Regelingen der posterijen.* Nauwelijks eene maand nadat D. het bestuur had aanvaard, werd bij R. 19 Febr. 1808 bepaald dat de paarden, die de G.-G. en de Gecomm. van de Regenten ten geschenke ontvingen (zie § 2178), „op de grote wegen naar Buitenzorg en verdere afgelegen districten op verscheidene pleijsterplaatzen in daartoe opgericht bamboesen stallingen” zouden worden geplaatst „om tot relais te dienen voor Hoogstdenzelven, den Gecomm. en verdere zodanige perzoonen als de heer G. G. zal goedvinden daartoe te machtigen”. Den 16 Juni 1808 werd, zooals boven bleek, de eerste Commissaris der wegen en posterijen aangesteld. Het ambt van Postmeester-Generaal, dat van 1794 af als eene sinecure door Van Riemsdijk was bekleed, veranderde door de voorloopige regeling van het postwezen van 18 Juni 1808 (P. XIV, 815), waarvan de hoofdpunten, voor zoover West-Java aangaat, de volgende zijn.

Te Bat. zal zijn een postkantoor onder den Shahbandar als Postmeester-Generaal (den 1 Aug. 1808 werd vastgesteld, dat deze twee betrekkingen steeds verbonden zouden blijven); een inspecteur (Commissaris der posterijen) zetelt te Samarang. De Gecomm. is verantwoordelijk voor het postwezen in zijn ressort (later ging dit over op den Prefect, R. 3 Aug. 1808) en zal „geschikte personen” belasten met de zorg voor het brievenvervoer. Op bepaalde stations (er waren er 16 van Batavia tot Karangsamboeng) zal hij twee postiljons en twee paarden plaatsen en onderhouden; de „hoofden der plaatsen waaronder iedere station gehoord” leveren de paarden en onderhouden deze en de postiljons tegen vergoeding van 10 Rd^s. per station en per maand; daarenboven genieten de postiljons van het Gouv. elk 5 Rd^s. zilver per maand. Verder onderhoudt het „Districts-hoofd” tegen vergoeding van 8 Rd^s. per maand op elk station twee bereden obordragers (in de Preanger goendals genaamd, zie B. 50, 16) ter begeleiding der postiljons; dezen worden maandelijks verwisseld; bovendien zorgt hij zonder vergoeding voor het vervoer van Gouvernementsbrieven, wanneer bij aankomst hiervan aan eenig
 § 2800 station de postiljons afwezig zijn. De inl. Hoofden ter plaatse van de stations worden belast met het toezicht op de naleving der voorschriften, doch fungeeren, naar 't schijnt, niet als postcommiezen (art. 13; vergelijk P. XV, 451 art. 17, waar blijkt, dat men alle verantwoording voor telatkomst op den *laatst*en postiljon schoof; de P. XIV, 817, 13 vermeldde „commiezen” zullen wel de Opzieners zijn; zie hierbeneden § 2801 i. f.). De post vertrekt van Batavia tweemaal per week en komt daar, naar 't schijnt, ook tweemaal per week aan (art. 4 pag. 818). Het brievenvervoer naar Karangsamboeng ging over Buitenzorg, den Poentjak, Tjiandjoer, Tjiblogoeng, Bajabang Hilir,

Tjipeundeuj, dan vermoedelijk den ouden weg over Radjamandala, Parakan, Tjimahi en Tjitepoes; dan naar het oude nog niet verplaatste Bandoeng, het oude Parakanmoentjang, Soemedang, Tjonggeang, Karangsamboeng.

Reeds 1 Juli 1808 werd de dienst geopend. Uit een besl. van 1 Jan. 1809 ziet men, dat reeds toen elken dag een brievenpost naar Buitenzorg en vice versa ging, en tweemaal per week een naar Bantam; te Tanggeran waren 2 postiljons. Den 13 April 1809 werd machtiging verleend tot den bouw van 5 „stallen en pleisterplaatsen” tusschen Bat. en Buitenz. en werd eene instructie voor den aannemer der posterij voor dit traject gearresteerd, waarin werd opgenomen, dat met 1 Mei 1809 ook de postwagens zouden beginnen te rijden ter vervoer van personen (welk vervoer, in verband met de regeling der transportdiensten van de bevolking, reeds bij de Organisatie voor Java's N. O.-Kust van 1 Sept. 1808, P. XV, 169, 45, was voorbereid) tweemaal per week vice versa, behalve, zoo noodig, elken dag een extrapost voor personenvervoer; de tijd per wagenrit zou hoogstens 7 uur zijn, dus 5½ paal per uur; de prijs 5 Rd^s. zilver enkele reis; het brievenvervoer mocht hoogstens 5½ uur nemen. Uit een besl. van 5 Mei 1809 (P. XV, 663) ziet § 2801 men, dat de doorvoering dezer regeling eenige vertraging heeft ondervonden, omdat de weg en de poststations niet terstond in orde waren. Ten laatstgenoemden dage werd de instructie voor den Postmeester en het verdere personeel te Bat. vastgesteld (P. XV, 663); dit was ondergeschikt aan Schepenen (1) en den Commissaris der posterijen. Voor extraposten naar Bantam werden 20 April 1809 behalve de twee daartoe te Bat. aangewezen postiljons nog diverse Oppassers beschikbaar gesteld, terwijl 7 Mei 1809 eene dagelijksche post van Bat. naar Bantam en vice versa werd ingesteld.

Den 12 Winterm. 1809 werd eindelijk het gedetailleerde reglement voor de posterijen op het eiland Java gearresteerd (P. XV, 1019 e. v.). Het brieven- en personenvervoer werd daarbij uitgestrekt van Bantam tot Soerabaja, verdeeld in 4 districten, waarvan het eerste tot Batavia, het tweede van hier tot Karangsamboeng reikte; zij stonden elk onder een Commissaris der wegen en posterijen. Het postkantoor van het tweede district bleef onder directie van Schepenen; in de Regentsch. zouden de Opzieners als postcommiezen fungeeren. De Postmeester te Bat. en de verschillende Prefecten werden belast met het toezicht op de postiljons en paarden. Het traject Bantam — Batavia zou voortaan worden uitbesteed samen met dat van Bat. tot Buitenz.; de aannemer zou tevens, op een vast traktement, fungeeren als Postmeester te Bat. Er § 2802

(1) Vergelijk R. 7 Febr. 1809, behelzende de nieuwe regeling der bevoegdheid van dit College in verband met de opheffing van Heemraden. Hun werd toen het beheer der posterijen opgedragen van Batavia tot het Bantamsche, het Krawangsche en Buitenzorg, P. XV, Priangan.

518; in hunne instructie van 13 Maart 1809, ib. pag. 556, is van het traject tot Krawang niet meer sprake; een der leden van hun College werd speciaal gecommiteerd voor het postwezen, ib. pag. 558.

werden, behalve wisselplaatsen, ook pasanggrahans en herbergen opgericht, waarover beneden. De onkosten van bouw en onderhoud hiervan en inkoop van postwagens werden in het 2^e district gedragen door het Gouvernement; het briefport kwam alhier ten voordeele der stadskas, de vrachtgelden der postwagens (van Buitenzorg af) voor het Gouvernement. Op elk poststation (niet op elk wagenstation) behalve het traject Bat. — Buitenz. zouden 2 postiljons en 2 paarden zijn benevens 2 bereden wegwijzers en obordragers; deze laatsten worden maandelijks verwisseld; zijn de wegen onveilig, dan worden de postiljons bovendien door één of twee gewapenden of djajangsekars begeleid. Voor spoedeischende dienstbrieven zal de Regent zoo noodig extramanschappen leveren (1). De stations en het daarbij behoorend personeel etc. staan onder toezicht der inl. Hoofden die „zich daar bevinden”. De postiljons leggen in den drogen tijd 6, in den natten ongeveer 4 paal per uur af; waar de wegen dit toelaten gebruiken zij een postkarretje. De brievenpost ging als te voren tweemaal per week van O. naar W. en omgekeerd; extraposten echter gingen zoo dikwijls de dienst van het Gouv. die vereischte (volgens Daendels, Staat p. 52 deden brieven 6 à 7 dagen over het traject Batavia — Soerabaja). Voor het personenvervoer werden op elke „herberg” twee postwagens geplaatst benevens zooveel spannen van vieren als noodig zouden zijn om de volgende herberg te bereiken, elk span voor een traject van 6 paal (op den dag dat de wagen ging, werden zij dus op zulke afstanden geëchelonneerd), en twee rijpaarden voor reizigers; op de pasanggrahans en wisselplaatsen werden telkens 3 vierspannen geplaatst met „de bediendens die daarbij gehoren”. De Prefecten werden belast met de aanschaffing van en het toezicht op deze wagens en paarden. Tusschen Buitenzorg en Karangsamboeng ontvingen de Regenten 25 Rd., zilver per jaar en per wagenpaard als vergoeding voor het onderhoud van de herbergen, het personeel en de paarden aldaar. Tot ditzelfde doel werd bestemd het gansche montant, door de reizigers voor hun vervoer betaald; de postpaarden bleven „op den tegenwoordigen voet door de Regenten gefourneerd”. Met 1 Bloeim. 1810 zouden de postwagens tweemaal per week vice versa rijden. Over het traject Batavia — Socmedang deed men 3 dagen; den 4^{en} dag kwam men te Cheribon, den 7^{en} te Samarang, den 11^{en} te Soerabaja (2). Elke wagen was vergezeld van twee loopers. Extraposten gingen alleen af als er op de herbergen nog paarden daarvoor beschikbaar stonden (reserve-rijtuigjen voor extraposten werden afgeschafte 24 Wijnm. 1810). Bedienden werden niet in de postwagens toegelaten; de reizigers hadden te zorgen om „zich voor dezelve van gladdakspaarden te

(1) Opvallend is, dat van betaling voor de postiljons en verder personeel van het brievenvervoer heel geen sprake meer is; uit B. 50, 16 ziet men dat deze dezelfde bleef als vroeger.

(2) Daendels, Staat p. 52 beweert dat de reis

naar Soerabaja „in de beide moussons in negen à 10 dagen” geschiedde; „particuliere personen en extraposten konden het doen in vier à vijf dagen”.

voorzien". Vermoedelijk moest de herbergier, die bij voorkeur een lid der Regentenfamilie was, die paarden requireeren; er werd echter voor betaald. De verhouding der Commissarissen van de wegen en posterijen tegenover de Prefecten bleek hierboven § 2794; de uitvoering van het reglement berustte bij Schepenen en de Prefecten. Wij zagen reeds dat tenzelfden dage de Prefect der Jac. en Preanger Bovenl. van zijne functie als Commissaris der posterijen werd ontheven.

Den 3 Lentem. 1810 werd een eind gemaakt aan het brieven- en personenvervoer van Bat. naar Buitenz. bij wijze van aanbesteding, den 28 Grasm. ook aan dat van Bat. naar Tjikandi, zoodat nu de gansche posterij eene Gouvernemensonderneming was; de Postmeester te Bat. zorgde zoowel voor het personen- als het brieventransport op een vast salaris. In verband hiermee werd nu 30 Bloeim. 1810 het aantal Opzieners over den Oosterweg gebracht op 5, die tevens met het toezicht op de postpaarden enz. werden belast en gelogeed in de 5 stations op dit traject. Dat de invoering van het reglement te wenschen overliet, blijkt R. 8 Bloeim. 1811, waar de Bataviasche Postmeester opmerkt, dat Daendels eerst met 1 Slagtm. 1810 port voor particuliere brieven van Bat. naar Buitenz. deed heffen (zie P. XVI, 430) „en hij Postmeester vóór dien tijd volstrekt geen port van zoodanige brieven had genomen"; vergelijk ook P. XVI, 217. Dat de posterijen te grootscheeps waren opgezet en op meer passagiers was gerekend dan zich vertoonden, bleek 22 Winterm. 1810, toen de ritten gedurende den natten tijd, 1 Jan. — 1 Mei, beperkt werden tot één oost- en één westwaarts per week. Dat de postwagens dikwijls zonder passagiers vertrokken, zien wij uit een schrijven van den Commissaris der wegen Van Ligten 16 Oct. 1811; „slegts in enkele gevallen" waren er 6 passagiers, voegt hij er bij; de besturende ambtenaren, klaagt hij, werkten de Commissarissen tegen; deze laatsten hadden geen gezag over het postpersoneel. Hoe het personenvervoer onder Van der Capellen werkte ziet men bijvb. bij Van Doren, Fragmenten I, 271.

Herbergen enz. Het reglement van 12 Winterm. 1809 verordent ook de oprichting van logementen „tot gerief en nachtverblijf" der reizigers langs den grooten weg, en wel te Buitenzorg, Tjisaroewa, Bajabang, Soemedang, Chcribon enz., d. i., wat de drie laatstgemelde aangaat, op de eindpunten der dagreizen volgens de dienstregeling. Zij moesten minstens 6 slaapkamers hebben, stallingen enz. en eene aparte woning voor den „herbergier". Ofschoon in het reglement ondersteld wordt, dat op sommige plaatsen reeds „geschikte lokalen" hiervoor aanwezig waren, is zulks, althans in de Preanger, bij het vroegere geringe verkeer haast niet aan te nemen; echter zal de gedong te Soemedang (§ 1768) wel voor herberg zijn ingericht. Natuurlijk werden zij gemeubeld (P. XV, 1029). De herbergiers waren bij voorkeur „zoons of andere nabestaanden der Regenten"; ook Europeanen konden echter gebruikt worden. Zij onderhielden het noodige personeel en vonden hunne inkomsten

uit de vertering der reizigers; dezen waren verplicht, in de herbergen te logeeren, doch daar het tarief zeer matig was en de reizigers maar viermaal per week voor één nacht verwacht konden worden, kan de herbergier uit hunne vertering kwalijk een behoorlijk bestaan hebben gehad, tenzij hij levensmiddelen ging requireeren bij de bevolking of zijn personeel preste. Dat er van de gedweehheid van den Inl. veel werd gevergd, blijkt wel uit de „herhaalde klagten welke zijn ingekomen over het misbruik, 't welk de reizigers van de beschroomdheid der herbergiers maken" (P. XVI, 300), welke herbergiers, ofschoon zij Inlanders van goede familie waren, toch geene kans zagen om bijvb. steeds het verschuldigde tarief uit de portemonnaie van Europ. reizigers te voorschijn te brengen. Den 23 Wijnm. 1810 werd besloten tot oprichting van herbergen te Tjipanas en Tjoeroegoeng, ter vervanging van die te Tjisaroewa en Bajabang; dit hield verband met de voltooiing van den weg over den Poentjak (§ 2782), waardoor van Buitenzorg eene grootere dagreis kon worden gemaakt.

§ 2806 Bovendien moesten er volgens gezegd reglement halverwege tusschen twee herbergen pasanggrahans worden opgericht, waarvan de juiste plaatsing uit dat reglem. niet is op te maken. De herbergen te Tjisaroewa en Bajabang werden 23 Wijnm. 1810 gedegradeerd tot pasanggrahans „en rustplaatsen voor de reizende personen om aldaar des middags het middagmaal te kunnen gebruiken." Wat voor dat middagmaal betaald werd, blijkt niet; het is mogelijk dat dit werd gekort op de rekening van den volgenden herbergier, die anders voor het middagmaal had te zorgen. Bij een besl. van 3 Aug. 1811 werd die te Bajabang verlegd naar Tjilangkap, een paar paal meer oostelijk. Volgens Raffles' regeling van 28 Nov. 1811 moesten de pasanggrahans gebouwd worden van bamboe; daar deze regeling zich grootendeels aansluit bij die van Daendels, zullen ook de vroegere pasanggrahans wel aldus gebouwd zijn. In Olivier's Tafereelen (I, 302) vindt men eene naar 't heet volgens het leven vervaardigde afbeelding eener pasanggrahan ergens bij Garoet, die niets anders is dan een slordig atapdak op bamboestijlen, verbonden door eene lage omheining; maar Domis beschrijft in het voorjaar van 1809 (Aanteek. III, 37) die te Soeniawenang (zie § 2795) als „een goed planken huis". Boie vermeldt in 1827 (Susanna o.l. pag. 236) de pasanggrahan Tjikao als „eene bamboeswoning, bestaande uit eene middelgalerij (onze zaal, waarin onze lieden tévens genoegzame ruimte hebben voor hunne slaapplaatsen) en vier kleine vertrekjes" met een stal en keuken.

Sommige van Daendels' herbergen waren kostbaar gestoffeerd. Tot den inventaris van die te Cherib. behoorden in 1813 o. a. 24 zilveren lepels, evenzooveel zilveren vorken, 1 zilveren soeplepel, 55 „schilderijen" (maar *geen* waschtafels of waschgerei!); het gebouw alleen werd op 5.000 Rd^s. zilver getaxeed, het meubilair op 6.964, de wagens op 2.450 Rd^s., de paarden op 8.800 enz., totaal (buiten de herberg met ameublement) voor het personenvervoer

14.289 Rd^s, voor het brievenvervoer 2.051. In de herberg te Tegal at men eveneens met zilveren lepels en vorken. Overigens schrijft De Wilde (o. l. pag. 230): „De herbergen, die tot nog toe in de hoofdnegorijen zijn geweest, waren slegt en niet behoorlijk ingerigt”; werd hierin verbetering gebracht, dan zouden „vele beambten hunnen intrek niet meer bij den Regent, tot last voor dezen en tot drukking van den gemeenen man, behoeven te nemen”. Is dit van toepassing op Daendels' tijd, dan moet men aannemen dat ambtenaren bij preferentie per extrapost reisden, om niet aan de dienstregeling gebonden te zijn; immers, zooals gebleken is, waren toenmaals de logementen *niet* in de hoofdnegorijen.

De Inlander en de Postcrijen. R. 4 Oct. 1808 wordt gezegd, dat het § 2807 op het land Bekasi rustende servituut tot levering van paarden en volk voor brievenvervoer (§ 1583) „door de nu jongst opgerigte posterijen vervallen is”, natuurlijk omdat de brieven nu niet meer over Krawang gingen. Eene verlichting voor de bevolking (wij zagen in § 2794 dat het *heele* regentsch. voor het postwezen te zorgen had) was ongetwijfeld R. 24 Winterm. 1810, waarbij den Landdrost der Jac. en Cherib. Preanger-Regentsch. voor een termijn van 2 jaar werd toegestaan om voor zijne dienstreizen gratis postpaarden te gebruiken, mits alleen meenemend zijn „Secretaris of een klerk of ook wel een of meerdere Regenten of Opzienders van zijn Landdrostambt”.

Wat brievenvervoer betreft vernamen wij (§ 2799) dat de paarden gratis door de inl. Hoofden werden geleverd; ook de stations werden, naar 't schijnt, in heerdienst gebouwd. Echter wordt bij R. 4 Nov. 1808 aan den Prefect Van Motman eene geldsom toegestaan o. a. ter betaling „der poststations van Buitenzorg tot Karang Sambong”, zoodat dus in geen geval de gansche bouw daarvan ten laste der bevolking is gekomen. Wij zien (B. 47, 2, 5) dat de 10 Rd^s. per station wel betaald werden. Wat vooral zwaar zal hebben gedrukt waren de onbetaalde extraposten. P. XVI, 453 vindt men een voorbeeld hoe D. in 1810 een ambtenaar geldelijk strafte, die voor zijne correspondentie noodeloos gebruik van extrapost had gemaakt; daar echter, naar het schijnt (P. XV, 1028, 43), ambtenaren in 't algemeen door eenvoudig op hunne brieven aan te teekenen dat het dienstbrieven waren, vrijdom van briefport erlangden, en niet gedefinieerd was (P. XIV, 816, 10) wat men onder „gouvernementsbrieven” had te verstaan, die per extrapost konden worden verzonden, mag men veilig aannemen dat zeer veel misbruik is gemaakt van onbetaalde extraposten, waarvoor dan veelal menschen en paarden gerequireerd zullen zijn. Ook schijnt bij de formatie van het bezoldigde personeel met veel te spaarzame hand te werk gegaan. Zoo klaagt R. 3 Grasm. 1811 de Shahbandar Van Beusechem dat hij als Postmeester-Generaal „vele en groote onkosten” heeft moeten maken om den dienst te doen marcheeren; hij had uit eigen zak 13 postiljons moeten kleeden en salarieeren benevens een klerk en twee brievenbestellers, waartegen hij de briefporten, die echter

minder bedroegen, had opgestoken. Paste men dezelfde zuinigheid in de Regentsch. toe, dan werd de bevolking natuurlijk de dupe. Vergelijk de opmerking van Van Lawick omtrent de requireering van paarden der bevolking, Juli 1809, in § 2178.

- § 2808 Betreffende het personenvervoer zagen wij, dat het Gouvernement in de Preanger den bouw der herbergen en het aanschaffen der postwagens bekostigde, de bevolking echter vermoedelijk de pasanggrahans (P. XV, 1022). De Regenten daarentegen leverden gratis de paarden, of liever, de Regeer. deed die op hunne kosten aanschaffen (P. XVI, 216). Daar nu per paard tot 40 Rd^s. zilver mocht worden betaald (over den prijs zie § 2179), terwijl uit R. 18 Grasm. 1811 blijkt, dat er in het geheel 500 paarden in de Bat. Regentsch. voor het personenvervoer in dienst waren, kan men nagaan, hoe enorm deze druk was, zoodat dan ook P. XVI, 643 blijkt, dat bijvb. de Regent van Buitenzorg bij den Landdrost schulden tot dit doel had gemaakt. Dit groote aantal paarden moest op kosten der Regenten voltallig worden gehouden; hiervoor, en voor het onderhoud van wagens, paarden, paardetuigen, herbergen, meubilair, koetsiers, voorloopers, staljongens en grassnijders genoten de Regenten 25 Rd^s. zilver per paard. Wij zien echter B. 50, 15, 1 (II, 692) dat deze 25 Rd^s. nooit door de Regeer. betaald zijn. Niettemin vindt men eene R. 27 Sprokkelm. 1811: „Is besloten, den Landdrost der Jaccatrasche en Cheribonsche Preanger Regentschappen te autoriseeren om uit de kas van dat Landdrostambt te ligten de tweede helft eener somme van 12.500 Rd^s. zilvergeld, welke volgens het Postreglement van 12 Winterm. 1809 aan de Regenten van ged(acht) Landdrostambt voor het jaar 1810 competeeren voor de bekostiging van het postwezen, gerekend tegen 25 Rd^s. voor ieder paard; en om dit gansche montant ten voordeele te brengen van het fonds van het postwezen”, en een overeenkomstig besluit van D., geïnsereerd in R. 18 Grasm. 1811, betreffende den dienst van 1811. Ik kan niet aannemen dat de Landdrost die sommen heeft verduisterd, en kom tot de conclusie dat hem vergund is geworden eene andere bestemming aan deze gelden te geven. Resident Macquoid zegt van de Preangerposterij: die 25 Rd^s. waren „merely nominal, that is, it was seldom paid to
- § 2809 the Regents”. Was er op de stations geen gras, dan moest padi voor de paarden worden geleverd, naar 't schijnt gratis (P. XV, 1030, 52). Couperus schrijft 10 April 1812 aan Raffles betreffende Buitenzorg dat „de grassnijders nog de Aria voor de door hem te leverene padij nimmer is betaald geworden”, en dat wel „volgens eene oude gewoonte”; Raffles disponeert daarop volgens de vertaling van zijn Secretaris in margine: „Hierin moet de oude gewoonte gevolgd worden”. Daendels beroemt er zich op (Staat p. 51) dat de heele instelling van het postwezen „buiten bezwaar van den Lande” geschiedde. Het zou dus kunnen zijn, dat ook de oprichting der herbergen en de aanschaffing der wagens ten laste der Regenten is gebracht. De eigenaar van Kampongbaroe klaagt in een schrijven van 18 Jan. 1816 dat zijn land „de

benodigde grassnijders en nagtwagten voor de poststations Gadok en Lewie Malang" zonder betaling moet leveren, „terwijl de manschappen, welke bijna dagelijks met hunne buffels aan de hoogten bij Gadok en Lewie Malang moeten gereed staan om de reizende naar Tjiceroa en verder over de Mar-medoeng te assisteeren, even weinig eenige vergoeding daarvoor erlangen", ofschoon toenmaals officieel de Gouvernementsposterij als te drukkend afgeschaft was; hij zegt daarbij dat deze diensten, toen de posterij nog bestond, betaald werden, hetgeen echter moeielijk op den tijd van Daendels kan slaan. Uit een brief van Nic. Engelhard dd. 2 Febr. 1816 ziet men dat diens Buitenzorgsche landen toenmaals in heerdienst o. a. grassnijders, postiljons, buffelbegeleiders e. d. leverden; dat klachten hierover sedert jaren niet verhoord waren. Uit het een en ander kan men nagaan hoe ook in de Preanger hiermede geleefd moet zijn, waar de bevolking niet door een Europ. landheer tegen dergelijken druk werd beschermd. Van Motman verzekert (bij Van Deventer, Nederl. Gezag p. 126) dat na de afschaffing door Raffles van de Gouvernementsposterij de druk van het personenverkeer nog erger werd dan te voren.

Wat betreft het vervoer van reizigers en hunne bagage (over het be- § 2810
ginsel zie § 2813), in zijne Organisatie van het bestuur over Java's N. O.-Kust van 1 Sept. 1808 (P. XV, 168) bepaalde D. het aantal koeli's en paarden, waarop reizende ambtenaren naar verhouding van hun rang recht hadden; levensmiddelen zouden worden betaald; het logies was vermoedelijk gratis, zie P. XV, 492, 12. Den 17 Mei 1809 stelde hij als straf op de overtreding der bepaalde koelicijfers voor de eerste maal het verlies van eene maand traktement, voor de tweede maal ontslag uit den dienst. Echter blijkt uit dit laatste besluit, dat bij „specialen pas" het aantal koeli's enz. kon worden overschreden. De Prefecten moesten voortaan maandstaten indienen van de geleverde koeli's en paarden en opgaven omtrent de betaling, daarvoor door particulieren gedaan. Deze bepalingen zijn bij de Cheribonsche regeling van 2 Febr. 1809 (P. XV, 480, 29) ook op dit gewest uitgebreid en 17 Sept. 1809 op de Preanger. Het tarief, den 3 Juni 1809 vastgesteld voor koeli's en paarden ten gerieve van reizende particulieren en ook van ambtenaren boven het hun toegekende maximum, gold zoowel voor de Preanger en Cheribon als voor Java; het was niet bepaald onbillijk (zie B. 50, 15, 2), wanneer de veelheid dezer diensten den rijstbouw maar niet belemmerde en er eenige zekerheid was dat de bevolking het haar toekomstige inderdaad ontving. Mag men afgaan op de nauwkeurigheid der rapporten, welke de Prefect der Cherib. Preanger in 1809 periodiek aan D. uitbracht betreffende gebruikte transportdiensten, dan had hij zelf met een klerk bij inspecties maar 10 man en 5 paarden noodig, een Opziener één paard en twee man. Hij vergeet echter er op te wijzen dat hij noodzakelijk door Hoofden werd vergezeld; en wanneer men nu ziet dat eene Commissie, bestaande uit den Regent van Tjiandjoer, den Oud-Regent Soerialaga en een Districtshoofd, welke in 1821

Soekaboemi inspecteerde, een gevolg meenam van 84 man en twee vrouwen, dan zal men moeten erkennen dat de Prefect onder een dergelijken stoet het voor hemzelf noodige personeel wel kon inschuiven; echter zou volgens bedoelde rapporten voor andere ambtenaren een geenszins overdreven aantal koeli's en paarden beschikbaar zijn gesteld. Van Lawick schrijft in 1809 als Prefect der Cherib. Preanger-Regentsch. aan D.: „In mijne Prefecture de passage gering zijnde, zo kan ik op de halt- en verwisselplaatsen, die in alle 36 zijn, volstaan met op ieder 6 paarden daar voor den dagelijkschen dienst aan te houden en in ieder hoofdnegorij 16, maakt te saamen 264 toendangpaarden”; hij wil die op kosten der bevolking aankopen en voltallig houden, om de willekeurige requisities van paarden te kunnen afschaffen. Hierbij is het zonderlinge, dat de groote weg ver buiten deze Prefectuur liep, zoodat het dus schijnt dat gezegde paarden werden geplaatst op de binnenwegen.

§ 2811 De vraag blijft verder of de vastgestelde betaling in de handen kwam waarvoor zij bestemd was. Den 3 Aug. 1809 was bepaald, dat de reizigers ter prefectuurhoofdplaats het voor 't transport verschuldigde zouden voldoen aan een ambtenaar, die dan hetzij eens per maand of „ter gelegener tijd” aan de bevolking „na gelang der uitgestrektheid van hun territoir” de uitbetaling zou doen. De bedoeling van dit zonderling voorschrift was, aldus ook voor het transport van Gouvernementsreizigers eenige betaling te kunnen verleenen, maar de verhouding van de betalende tot de niet-betalende reizigers zal wel zóó ongunstig zijn geweest, dat door deze verdeeling „ter gelegener tijd” het transportloon nagenoeg fictief werd. Resident Macquoid voerde in de Preanger bij publicatie van 25 Mei 1813 het volgende tarief in: per paal voor een rijpaard 3 st.; per pakpaard 1½ st.; per koeli 2 duiten (conform de bepaling van 3 Juni 1809, P. XV, 744); per bespannen pedati 5 st. (conform art. 12 van D's reglement, P. XVI, 487); voeding van een bediende per dag 7½ st. (conform D's reglement voor de posterijen, P. XV, 1032, 61; van art. 81 aldaar en van P. XV, 744 verschilt evengemelde betaling per rijpaard; die per pakpaard klopt er mee); per maaltijd idem 3 st.; fourage voor een aan de hand gevoerd paard 5 st. De invoering van dit tarief wijst er op, dat dat van D. al buiten gebruik was. Een stuk over de Preanger in Proc. 13 Maart 1815 zegt: „The regular payment which in most cases is now made for men and cattle employed in transporting private baggage (*ook volgens ccne bepaling van 1 Nov. 1813, Jav. Gov. Gaz. 3 Nov. 1813*) affords an income to the people which they had not before, when a pass or order from the Resident was deemed sufficient to entitle the party to the free conveyance of his property”. En zelfs al werd er betaling verleend, de bevolking kreeg er niet veel van. Nog in 1830 zegt Van den Bosch (bij Cornets de Groot, Over het beheer enz. p. 109): „Wie weet niet dat die (*billijke betaling voor transportdiensten*) of in het geheel niet of althans slechts voor een gering gedeelte de beurs van den arbeider bereikt en grootendeels door zijne Hoofden genoten wordt? Bovendien

is hierin eene andere bron van misbruik gelegen: de Javaan die eenig geld bezit verschoont zich gaarne van dergelijken arbeid en betaalt, wanneer het zijne beurt geworden is, daarvoor tot 3 of meer guldens in het jaar aan het Hoofd, die dan een min vermogende in zijne plaats oproept en het ontvangen geld behoudt". Dat in 1809 aan ambtenaren met hun gevolg op tournee en Oppassers, belast met brieventransport in de Preanger, nog geregeld gratis levensmiddelen werden verstrekt, bleek in § 1771, en de Regent van Bandoeng zegt in 1812 (B. 50, 20) dat de soegoeh nooit betaald is.

Door den aanleg van den grooten weg werd het verkeer natuurlijk veel § 2812 drukker. Gillespie verzekert Proc. 7 Dec. 1811: „The highroads are at present covered with travellers of all descriptions, which was a circumstance unheard of under the Dutch Government (*wat Gouv. reizigers betreft is dit stelling onjuist*). The most serious oppression arises also to the Natives from the transportation of private baggage belonging to travellers, who are seldom sufficiently generous to grant them anything like remuneration. It appears that a man of no considerable consequence will employ some hundreds of the unfortunate creatures to carry his property. For example a female slave (*lees: huishoudster*) will employ twenty men to carry her through the mountains". Tency schrijft 18 Jan. 1812 aan Raffles dat de troepenmacht, die de Regent van Soemedang tegen de Cheribonsche muitelingen had bijeengebracht, zeer geslonken is, doordat 400 man daarvan moesten worden afgegeven om de baggage van den Lieut.-Gov. te dragen, die van Samarang kwam; zelfs „voornam Hoofden zijn evenals de gemeene battoors verplicht geweest te dragen.....; meest al het volk, dat in deze nabijheid aan de groote weg woont, zijn verlopen, en het is dus niet mogelijk, enig volk tot transport van baggage etc. bijeen te krijgen, alvorens die uit districten te requireeren, die 6, 8 en meer dagen reizens van de grote weg gelegen zijn". Omtrent Tjiasem en Pamanoe kan schrijft de Landdrost van Krawang 28 Sept. 1811 dat velen vanhier zijn verhuisd „om den ondragelijken last van een dubbeld transport, zowel van reizigers als picollans, die over Crawang, Tjicao of Sumadang vice versa van de Oost om de West zijn getrokken". Den druk der reizen van ambtenaren omstreeks 1825 en later zagen wij § 1772 e. v.; vergel. T. N. I. 1853, II, 262; Eindrés. III, 125 noot. Volgens Van Rees behoorden in 1857 in de Preanger 505 heeren- en 2853 gladakpaarden tot de vaste Gouv. transportdiensten. Een eigenlijk koeli-etablisement (in de Preanger balebandoeng, elders gladag geheeten) vind ik in de Preanger eerst 10 Mei 1823 vermeld, waar de Resident naar Bandoeng schrijft, om het „getal manschappen, hetwelk tot de dagelijksche werkzaamheden op de Bale Bandong (1) vereischt word, tot op

(1) Over dit gebouw zie § 2408. Uit het gebruik hiervan als verzamelpplaats der koeli's is te verklaren dat volgens T. N. I. 1853, II, 262 de transporten zelve *balebandoeng* heetten.

Aldus in eene publicatie van 1836 bij Van Swieten, *Eenige nadere bedenkingen* p. 52 noot, naast *gladag* en *djanggol*:

de helft te verminderen, dat is van 100 op 50 man te brengen, alzo de weinige Gouvernements transporten welke te verwagten zijn zulks permitteerd". Wij behoeven hier dus niet over die eigenaardige inrichting uit te weiden.

§ 2813 *Transport van goederen.* R. 15 Maart 1808 stelde Daendels voor (zie B. 45, 12) dat tot de heerendiensten zouden blijven behoreen „t vervoeren of verzellen van personen en goederen, die van 's Lands wege reizen of verzonden worden", terwijl tarieven zouden worden vastgesteld voor „alle genoten diensten" ten behoeve van particuliere reizigers en „het onderhoud van militairen die op patent marcheeren" (dat hij dit laatste onder de „heerendiensten" rekende, blijkt bij De Jonge XIII, 327). In de formuleering van zijn voorstel (B. 45, 24 en 25) voegde hij bij de betaling door particuliere reizigers ook die „voor draagloonen, paarden en vivres", alles volgens tarief. Aldus werd besloten. Ook P. XV, 512, 28; 632, 17 rekt D. de transportdiensten tot de „heerendiensten". Te noteeren valt daarbij, dat latere Regeerings-Reglementen, dat van 1818 art. 109 en van 1827 art. 115, uitdrukkelijk verklaren dat het betaalde transport van „personen en goederen van reizigers" niet tot de heerendiensten wordt gerekend, vermoedelijk niet zoozeer omdat men het onder de desdiensten rekende, als wel omdat betaalde „heeren" dienst ten gerieve van een individu eene contradictie scheen; dit maak ik althans uit het verband dier artikelen op. Van den Bosch noemt het echter in 1830 (bij Cornets de Groot p. 109) een „heerendienst", en de Regeerings-Reglementen van 1830 en 1836 (art. 114 en 100) vermijden de nadrukkelijke verklaring van de beide oudere Reg.-Regl. en stellen deze diensten, ofschoon betaald, gelijk met die voor het onderhoud van wegen en bruggen.

Ofschoon dus die diensten door D. geoordeeld werden aan den Souverein verschuldigd te zijn, werd 7 Sept. 1809 een tarief voor Gouvernements-goederentransporten vastgesteld van Batavia naar Bantam, Tjikao, Tandjoengpoera, Pondokgedeh en naderbij gelegen plaatsen (P. XV, 862). Aangezien dit nagenoeg alleen de Ommel. betreft, laat ik het hier terzijde.

§ 2814 Den 14 Juli 1809 gelastte D. dat de Prefect der Batav. Regentsch. binnen twee maanden „honderd pedattijs met breede wielen (1) of zooveel meerder als hem mogelijk zal zijn" in loco zou doen aanmaken, speciaal tot het vervoer naar Batavia van aardvruchten e. d. doch eerder van rijst (zie § 2129). Dat deze pedati's gratis werden geleverd, schijnt te volgen uit R. 6 Sprokkelm. 1811, waarbij aan de Regenten der Batav. Regentsch. tegen betaling ijzer wordt verstrekt voor het aanmaken van „buffelskarren." Den 16 Bloeim. 1810 werd bepaald, dat aangezien thans de „wegen langs het geheele eiland Java" het vervoer per as toelieten „en dat mitsdien het dragen en vervoeren van goederen door battoors, welke daardoor aan de cultures

(1) In een stuk uit dien tijd vind ik de | § 1064 noot.
verduidelijking „breede of spaakwielen"; zie |

onttrokken worden, behoort te worden afgeschaft", in die landdrostambten, waar reeds voldoende pedati's waren, alle Gouvernements- en particuliere goederen per pedati moesten worden vervoerd, voor zoover de aard dier goederen dit toeliet, en dat de Landdrosten daar, waar nog niet voldoende pedati's aanwezig waren, moesten zorgen „daarvan tegen den eersten van Wijnmaand aanstaande voorzien te wezen"; inmiddels zouden tarieven worden ontworpen om tegen denzelfden datum te worden ingevoerd. Betreffende de Jac. en Preanger-Regentsch. werd 19 Hooim. 1810 vastgesteld dat „wegens den goeden staat van den grooten rijweg voor pedatties met breede wielen, welke de Regenten reeds hebben aangeschaft", de transporten alleen zouden geschieden langs den grooten weg, vooral om aldus Soemedang (waarmee Krawang was vereenigd) tegemoet te komen, dat gedrukt werd door transporten èn over Tjikao èn over Karangsamboeng.

Eerst 21 Slagtm. 1810 werd het reglement op het gebruik van pedati's § 2815 vastgesteld (P. XVI, 485); het transport van Gouvernements- en particuliere goederen per koeli werd afgeschaft, behalve (art. 5) in het geval dat de G.-G. koeli's toestond, die dan betaald moesten worden (een vast loon werd echter niet bepaald); de kosten voor den aankoop en het onderhoud van buffels en (naar een vast model vervaardigde (1)) pedati's vielen op de Regenten, die daarentegen met ontheffing „van het aanhouden en bekostigen der gladdak, welkers manschappen en paarden ten hunnen laste waren", het pedatiloon trokken; het aantal pedatibuffels zou door den G.-G. overeenkomstig de behoefte worden geregeld; elk regentsch. zou echter een vast getal pedati's voltallig houden; de pedati's zouden verwisseld worden op de poststations, dus op 40 plaatsen tusschen Buitenz. en Karangsamboeng (2); gelast werd „dat bij de stations, alwaar nog geen campongs zijn, campongs aan de wegen worden aangelegd voor het volk die deze buffels in opzicht hebben, ten einde de buffels, wanneer zij tot geen transporten van pedatties worden gebruikt, voor den landbouw te employeren"; lagen die stations in woeste streken, dan moest gezorgd worden dat het benoodigde voor onderhoud van dit kampongvolk werd aangeplant; de pedati's zouden dienen zoowel voor vervoer van zulke personen die in de postwagens niet geduld werden, als tot transport van goederen, alles, ook Gouvernementstransporten, tegen eene voldoende betaling (vermeld art. 11 e. v.), die bij vooruitbetaling (3) moest worden terhand gesteld

(1) Dit model moet extra lomp geweest zijn. L. Z. Veeckens spreekt 13 Juli 1811 van „de breedwielige pedaties die met 2 en zelve met 3 spannen buffels moeten worden getrokken wegens derzelve zwaarte".

(2) L. Z. Veeckens zegt 13 Juli 1811: „In de Regentsch. zijn op alle stallen buffels en dezelve trekken dus nimmer meer als 6 paal". Den 21 Louwm. 1811 was 't aantal buffels per station bepaald op 8.

(3) Hiervan schijnt niet gekomen, althans 19 Juli 1811 zendt L. Z. Veeckens aan de Regeer. eene „declaratie der vrachtgelden voor de pedaties en buffels welke sedert het in werking brengen van het Reglement voor Gouv. transporten zijn gebruikt geworden", groot Rd. zilver 3.278, vooral voor het vervoer van benoodigheden voor den civielen dienst (geld, opium).

aan een gemachtigde des Regents (den 21 Louwm. 1811 werd dit gewijzigd: de vracht moest voor het gansche traject door verschillende regentsch. worden vooruitbetaald); Gouvernementstransporten in de Preanger moesten worden begeleid door „Oppassers en gewapend volk uit de Regentsch.”; aanvragen voor dit transport moesten worden ingediend bij den Landdrost, die met den Commissaris der wegen en posterijen voor de uitvoering van dit reglement had te zorgen, hetwelk 1 Bloeim. 1811 in werking zou treden.

§ 2816 Het blijft daarbij weer de vraag, in hoever dit reglement ten uitvoer is gelegd. Zoo zegt 5 Juni 1811 de Hoofdadministrateur, dat er nog maar ééns „pedattijs met breede wielen”, 15 in getal, te Bat. met een Gouv. transport „van Java direct” zijn aangekomen; den 16 Oct. 1811 (dus eene maand na de verovering van Java) schrijft de in O.-Java geplaatste Commissaris der wegen dat de „gladak (1) nu is afgeschapt en de pedattijs zijn reeds geabsolveerd en in emplooj”. Volgens eene vrij uitvoerige statistiek van Tjiandjoer dd. 11 Mei 1812 zouden destijds in dat heele regentsch. maar 64 buffelkarren aanwezig zijn geweest, terwijl er op de 11 stations alleen reeds 88 moesten zijn. Dit geringe aantal laat zich echter ook op andere wijze wel verklaren, immers een rapport over Cheribon dd. 17 Maart 1817 deelt mede, dat aldaar in 1811 en 1812 zooveel gevorderd was van de door Daendels ingevoerde buffelkarren, dat de bevolking een afkeer daarvan kreeg „zoodat men thans geen spoor van buffelkarren meer aantreft” (2).

Ongetwijfeld heeft Daendels' regeling zeer zwaar gedrukt. De benoedigde buffels zullen door de Regenten vermoedelijk eenvoudig gerequireerd zijn geworden, zooals de Commissaris der wegen in O.-Java, Van Ligten, 16 Oct. 1811 verzekert dat zij aldaar „zoo niet in alle regentsch., ten minste voor het grootste gedeelte van den gemeenen man geprest en geensints betaald” zijn. Het vrachtlon daarentegen was voor den Regent. De bevolking leverde verder onbetaald personeel, dat niet zelden mishandeld werd, vooral door begeleidende militairen. In den Eng. tijd vindt men daarvan verscheiden gevallen; Baljee klaagt 14 Sept. 1814 dat dergelijke begeleiders „door forsie en wel met schoppen en slaan” de buffels „overjaagen”, zoodat zij er dikwijls dood bij neervielen „zo als verscheide mijner opgezete tot hun verdriet en groot nadeel hebben ondervonden”. En eindelijk, de bevolking werd gedwongen zich te vestigen op plaatsen waar wellicht geen voedsel was. Wanneer men Proc. 23 Nov. 1811 in een vertaald rapport omtrent de blandongdiensten, indertijd aan Janssens aangeboden, deze vergelijking leest met de diensten in de Regentsch.: „How seldom is it, in common occasion and now that the

(1) C. F. Winter in T. N. I. 1844, I, 101: „Galadag is een Kawi-woord en beteekent draager, lastdrager”. In officieele taal is het de transportdienst. Ik vond *gladakker* voor transportpaard.

(2) Het Algemeen Verslag over de Preanger-Regentsch. anno 1830 noteert dat het gebruik van pedati's zeer is toegenomen, zoodat de fokkerij van draagossen bijna geheel opgehouden is. Vergelijk § 1054.

use of pedatties is introduced, that the inhabitants of the Regencies have any effects at all to transport", dan zou men onderstellen dat het pedativering nagenoeg geheel in de plaats was getreden van dat per koeli of draagbeest; wij zullen echter beneden zien dat dit heel anders was. Een stuk van 23 § 2817 Febr. 1815 zegt van Daendels' tijd: „It is stated that between Carang Sambong and Buitenz. the number of men employed in transport often exceeded 5.000; that the neighbourhood of the great road for many miles on each side became entirely depopulated, with the exception of the head-negries, and that the inhabitants were so harassed of late years as to have occasioned not only a failure in the cultivation of their rice-fields but even in the care of the coffee-gardens, which it was so decidedly the object of the Government at that period to promote". Daar Bauer een der twee samenstellers van dit stuk was, mag men aannemen dat deze voorstelling waarheid bevat; vergelijk B. 50, 23. Tency schrijft 18 Jan. 1812 aan Raffles dat er in de Preanger veel volksverloop langs den grooten weg is (zie § 2812); hij verzoekt „dat de passage zo wel van personen als transporten over de grote weg (tenzij in gevallen van de uiterste noodzakelijkheid) voor een tijd lang mag worden gestremd, en dat ingevalle van passage waartoe volk, buffels of paarden nodig zijn, zulks, evenals onder het vorig Gouvernement heeft plaats gevonden, billijk mag worden betaald volgens de bepaling"; dat het eerste werd toegestaan, bleek hierboven. De Regent van Buitenz. zegt Proc. 1 Maart 1816 dat in 1810 en 1811 „2.000 men at a time were frequently required" voor transporten van goederen uit het Oosten. Wanneer dit, zooals waarschijnlijk is, op Buitenz. slaat, dan moet de druk inderdaad alle beschrijving te boven gegaan zijn. Dit verklaart dan, waarom D. het pedatireglement vaststelde en daarbij zelfs den grooten weg niet spaarde. Omtrent den druk der transporten in latere tijden zie Eindrésumé III, 55.

Wat marcheerende troepen aangaat, den 17 Aug. 1808 stelde D. eene § 2818 billijke regeling vast van het aantal koeli's en paarden, waarop de officieren recht hadden; geene koffers of kisten mochten worden meegevoerd behalve de „geld- en papierkist der corpsen". Na de invoering van het pedatireglement werden ook deze koelileveringen vervangen door pedatileveringen, 18 Grasm. 1811, terwijl het vroeger vastgestelde aantal paarden werd verminderd. Dat het D. ernst was, blijkt uit eene circulaire van denzelfden datum aan alle Residenten, houdende last om, zoodra de naar Bat. opgeroepen troepen gepasseerd zijn, eene declaratie in te dienen voor de verstrekte vivres en transportmiddelen, waarop dan bij regeringsbesluit het totaal bedrag betaalbaar zou worden gesteld. Dit was noodig geworden, doordat den 13 Mei 1809 aan commandeerende officieren was toegestaan, paarden, voertuigen en koeli's boven het maximum tegen betaling in te huren. Blijkens P. XVI, 688 moet 1 April 1811 aan elk regiment een aantal pedati's, karbouwen en drijvers voor transporten zijn toegevoegd. Echter geschiedde deze levering, naar het schijnt,

alleen door de particuliere landen; zij zal zich dus wel hebben bepaald tot de bij M^r. Cornelis geconcentreerde troepen; den 21 Juni 1811 werd zij weer ingetrokken. Wat vivres aangaat, volgens eene bepaling van 20 Aug. 1808 zou per man 3 st. zilver per dag (vergel. P. XV, 498, 11) worden vergoed aan het inl. Hoofd, dat marcheerende troepen den kost moest geven. Den 13 Mei 1809 werd ook een fouragegeld voor de paarden vastgesteld. Janssens bepaalde 15 Juni 1811 dat marcheerende troepen zouden worden ingekwartierd „bij de Regenten, inl. Hoofden en Chineezen” en dat voor voeding der officieren een Rd. zilver per dag mocht worden gedeclareerd.

Op het papier ziet dit samenstel van voorschriften er dus toonbaar genoeg uit, maar hoe was de werkelijkheid? Den 19 Juli 1811 dient L. Z. Veeckens eene declaratie in voor het transport enz. van marcheerende troepen sedert 1 Maart l.l. over den afstand Tjonggeang — Buitenz.; het totale bedrag was Rd^s. zilver 30.573, waarvan 11.095 voor vermiste en gecreveerde buffels en paarden; één troep o.a. had noodig gehad 1.300 koeli's, 1.000 paarden, 28 pedati's (een sterk bewijs, hoe weinig de pedati het draagdier en de pikolan had verdrongen); Tjiandjoer alleen had verloren 261 buffels en 478 paarden, die vermoedelijk, ook al werd er voor betaald, niet gemakkelijk te vervangen waren. En denklijk kwam in die benarde dagen niets van de betaling. De Regent van Bandoeng vermeldt (B. 50, 14) in 1812 langs zijn neus dat het „eten voor de soldaten” niet betaald wordt. De drie Regenten van Tegal hadden in 1812 gezamenlijk nog 7.988 Rd^s. zilver te vorderen, grootendeels voor „gladdakpaarden”; zoo hadden bijvb. 880 infanteristen behalve 650 koeli's voor de 46 paal door Tegal nog 800 gladakpaarden noodig gehad; vermoedelijk was een groot deel van dat voetvolk op een paard gezet (vergel. II, E. 8, 1), want marcheeren in de hitte gold voor „doodelijk” (zie B. 33, 13 e. v.).

§ 2819 *Houtkap.* Dirk van Hogendorp (Bericht p. 39) had geoordeeld: „De houtbosschen dienen als een nationaal eigendom te worden aangehouden en door eene commissie van kundige en eerlijke mannen bestuurd te worden”. Het Charter gelast (art. 40) de oprichting van een „Collegie van Houtvesterij, uit drie deskundige persoonen bestaande en resideerende op Java's Noordoost-Kust”, ondergeschikt aan den op te richten Raad van Finantiën en Domeinen (art. 37) en belast met het toezicht op en de administratie van „alle de houtbosschen in de bezittingen van den Staat op het eiland Java”; het verbiedt (art. 102) den uitvoer van houtwerken op het geheele eiland Java. De gelijktijdige instructie voor den G.-G. schrijft hem voor (art. 21) „de leverantiën der contingenten in houtwerken, geschiedende in het district Cheribon en door de Javasche Regenten”, te laten op den tegenwoordigen voet en het Collegie van Houtvesterij in werking te brengen (art. 43). Met het bestaan van bosschen in de onder Batavia ressorteerende Regentsch. schijnt de Staatscommissie niet bekend te zijn geweest, daar zij (Mijer p. 195) verklaart dat al het benoodigde timmerhout wordt verkregen „door middel der

contingenten in houtwerken, welke zommige Regentsch. verplicht zijn op te brengen"; zij raadt aan, deze contingenten te handhaven en de opbrengst te vermeerderen door zorgvuldiger beheer en reboiseering. Het Reg.-Regl. van 1806 stemt hiermede geheel overeen (art. 34; 31; 86; vergelijk de Instructie voor Commiss.-Gen. art. 18 tot 20). Eigenaardig is, dat bijna gelijktijdig met de arresteering van het Charter maatregelen van dezelfde strekking in Indië werden genomen (P. XIII, 682), die een gevolg waren van Nic. Engelhard's voorstellen (De Jonge XIII, 228).

Daendels' instructie spreekt van geene houtbosschen en geen Raad van Finantiën maar handhaaft den Directeur-Generaal (P. XIV, 377, 8). Niettemin benoemt hij 26 Mei 1808 overeenkomstig den „expressen last", hem gegeven tot beter beheer der bosschen, Kolonel C. von Wollzogen (1) „met behoud van zijn regiment maar stilstand van gage" tot Inspecteur-Generaal over de houtbosschen van het eiland Java, aan wien een Secretaris, tevens fiscaal over de houtbosschen, en twee Opzieners zouden worden toegevoegd; tegelijk werden vijf personen benoemd tot President en leden der Administratie der Houtbosschen, tot wier beschikking een Secretaris en omstreeks 12 Boschgangers zouden zijn. De eedformulieren voor hen allen werden 9 § 2820 Juni 1808 vastgesteld, hunne instructiën 21 Aug. 1808 (P. XV, 116 e. v.), waarna op 29 Aug. 1808 het plakkaat werd gearresteerd dat den hoofdinhoud dier nieuwe bepalingen den volke kond deed (P. XV, 151). Wij kunnen hier alleen naar die vrij uitvoerige stukken verwijzen en constateeren slechts de overigens niet geheel nieuwe hoofdbeginselen: bescherming der bosschen (P. XV, 117, 5; 120, 6; 127, 24; 129, 35; 134, 5; 137, 27; 30); reboiseering (117, 5; 123, 3; 127, 23; 128, 33; 136, 18 e. v. (2)); zorgvuldiger beheer (116, 1 e. v.; 124, 8 e. v.; 128, 30 e. v.; 130, 40), ondersteund door eene eigen politie en eigen rechtspraak in hoogste instantie over mindere Europ. ambtenaren dezer Administratie, Chin. en Inl., in zake hout- en boschdelicten (120, 4 tot 11; 123, 4; 127, 28; 29; 143, 17; vergelijk P. XV, 153) met bevoegdheid tot straffen tot 10 jaar ketting en 200 gulden boete. De Regeering reserveerde aan zichzelf „de uitsluitende beheering, afvoer en debiet van het jatihout. . . . voorts het wadanghout (3) en alle andere houtsoorten die zij in der tijd mogt aan zich trekken", doch liet de overige houtsoorten „tot gebruik van particulieren" (P. XV, 139, 39; 40). Daaruit volgt het verbod aan particulieren tot aankap of vervoer van (djati-)hout dat niet van het Gouvernement is gekocht (P. XV, 123, 6; 135, 14; 137, 29; 142, 14; 16), aangezien „alle bosschen 's Lands domainen zijn" (zooals R. 8 Sept. 1803 reeds was verklaard). Tegen

(1) Deze is weldra overleden en 21 Aug. 1808 vervangen door Kolonel F. C. P. von Winkelmann (zie § 2687 noot), die in 1810 plaats maakte voor G. W. Wiese.

(2) Een rapport van 12 Sept. 1812 zegt dat

in Kandanghaer en Indramajoe „eenige jatic-tijnen aangelegt zijn die volkomen reüsseeren".

(3) D. i. bajoer, waarover zie § 9 en B. 8, 11, 2.

misbruik van gezag en knevelarij van de zijde der Boschgangers en hogere ambtenaren werden maatregelen beraamd (P. XV, 127, 26; 27; 132, 47; 134, 3; 140, 45; 141, 9); evenzoo tegen het vorderen van onnoodige diensten van de bevolking (ib. 135, 15; 16).

Dat deze instructiën niet, althans niet geheel, van Daendels afkomstig zijn doch eerder van Elout en Van Grasveld, bewijst de daarin herhaaldelijk ten onrechte gebruikte term „het Collegie der Houtvesterij” (P. XIV, 120, 6; 121, 9 enz.), terwijl wij uit art. 10 der instructie voor Comm.-Gen. weten, dat hun gelast was geworden „met den meesten spoed” eene instructie voor dit Collegie te ontwerpen; vermoedelijk deden zij zulks reeds onderweg en kon bij hun terugkeer in Nederl. hun arbeid ter beschikking van den op vertrek staanden Daendels worden gesteld. De nadere regeling, van 17 Mei 1809 (P. XV, 710 e. v.), zal wel van D. zelf zijn; deze getuigt ongetwijfeld van het streven om de bevolking niet te zeer te drukken. In vergelijking met andere deelen van het eiland waren dan ook tijdens zijn bestuur de blandongdistricten een rustoord; zie § 2840. Overigens blijkt, dat de Landdrost van Krawang zeer terecht 28 Sept. 1811 opmerkt dat „ieder Landdrostambt eene afzonderlijke (*beter zou zijn: afgezonderde*) blandong of afscheiding van boschvolkeren heeft, die aan het gezag der Landdrosten en Regenten geheel zijn onttrokken (*vergelijk P. XV, 711*) en als een rijk in een rijk alleen staan onder het gezag van het Collegie van Administratie der Houtbosschen of wel bij representatie onder het willekeurig bestier van een Boschganger”. Dat bovendien de instructies, evenals bijvb. de bepalingen P. XVI, 405, niet al te serieus werden nageleefd, blijkt uit Elout's klacht over de roekeloze vernieling der bosschen bij het kappen van als benoodigd aangewezen boomen (Bijdragen tot de kennis enz. p. 59).

§ 2821 Wat de hier in aanmerking komende gewesten betreft, R. 22 Jan. 1808 worden voorschriften vastgesteld voor den huurder der Krawangsche bosschen (P. XIV, 565) in het belang van een geregelden aanvoer van brandhout tegen billijken prijs. De huurder werd verplicht de levering aan het Gouv. te doen tegen $3\frac{2}{3}$ Rd. papier per kleinen vadem, en 2.000 Rd^s. papier per jaar als ambtgeld te betalen tot schadeloosstelling van den hofmeester van den G.-G., die te voren het brandhout aan het publiek verkocht, terwijl thans de huurder zelf dit tegen 12 Rd^s. papier per grooten vadem aan de Bataviasche gemeente moest verkoopen. Bij R. 15 Maart 1808 wordt op D.'s voorstel bepaald „dat het kappen van hout om niet zal zijn en blijven afgeschaft”; vermoedelijk slaat zulks op Krawangsche toestanden (zie § 1561). Den 17 Mei 1809 werd, bij de voorloopige regeling der blandongdiensten, de beslissing uitgesteld op een voorstel van den Inspecteur-Gener. om de bosschen van Krawang en Soemedang (Tjiasem en Pamanoekean waren bij deze regentsch. ingelijfd) stil te laten liggen; aler zij bij de blandong ingedeeld zouden worden, wenschte D. deze „exactelijk” te doen opnemen, vermoedelijk in verband

met zijne plannen tot verkoop van een gedeelte van Krawang. Toen 29 Aug. 1809 Krawang onder de Ommel. en Soemedang verdeeld en de „post van huurder en Opziender der Crauwangsche houtbosschen” vernietigd werd (§ 2706), behield de Regent van Soemedang den vrijen aankap van brandhout ter verkoop volgens een nader vast te stellen tarief en voet van levering; ook zouden bepalingen worden ontworpen met betrekking tot den houtkap in de aan de Ommelanden toegevoegde Krawangsche landen bewesten de Tjitaroem tot consumptie van de stad Batavia. Met betrekking tot laatstgemelde landen werd 12 Oct. 1809 besloten, den brandhoutkap voor 3 jaar te verpachten en te Tjabangboengin een Onderschout te plaatsen, speciaal belast met het toezicht op den houtkap.

De pachtvoorwaarden, vastgesteld 19 Oct. 1809, zijn te vinden P. XV, § 2822 914; zij bepalen o.a. dat de Onderschout den pachter de uit te kappen perceelen zal aanwijzen en de daarbij te volgen regelen zal aangeven; eenige voorschriften worden gesteld omtrent het kappen, het schoonhouden der uitgekapte plaatsen en de bijplanting; verboden wordt aan den pachter het aanleggen van gaga's en andere velden, het kappen van jong hout e. d.; zijn hout moest de pachter in voldoende hoeveelheid tegen een gefixeerden prijs leveren aan hen die een permissiebiljet van den Drossaard konden vertoonen, welke het wederom tegen gefixeerden prijs te Batavia van de hand moesten zetten. Buiten de pacht viel het djatihout. Opmerkelijk is de bepaling (art. 24) dat „voor zoover het onder deze pagt behoorende land en de aldaar wonende Inlanders met eenige servituten zijn bezwaard geweest, dezelve in hun geheel blijven zullen.” Hetzij dit vage woord (waarover zie § 1626) nu slaat op een ondanks R. 15 Maart 1808 voortdurenden verplichten houtkap om niet, dan wel op diensten bijvb. ten behoeve van koffieprouwen (§ 1075 i.f.), de bevolking had geene baat bij de nieuwe regeling en kon zelfs door den pachter opgepakt worden (art. 16), als zij zonder permissie in de bosschen kwam; weidde zij daar hare buffels, dan werden die geconfisqueerd. Toen deze landen bewesten de Tjitaroem werden verkocht, werd de domeinpachter de pachter van den koper; de Onderschout te Oedjoeng Krawang (dit werd thans de standplaats in stede van Tjabangboengin, P. XVI, 33, 4^o) bleef belast met het toezicht op den houtkap; de pachtvoorwaarden bleven gehandhaafd, alleen werd door het Gouvern. thans ten bate der koopers, doch onder reserve van nader te maken bepalingen, afgezien van zijn uitsluitend recht op het djatihout (P. XVI, 36, 15), dat in alle zes Krawangsche perceelen werd gevonden. Ten opzichte van djatihout, groeiende op particuliere landen, werd vervolgens 26 Hooim. 1810 bepaald, dat de eigenaren daarover vrijelijk konden beschikken tot eigen gebruik, doch dat afvoer en verkoop onder contrôle van den Landdrosst zouden geschieden en 10% van den verkoopprijs in 's Lands kas moest worden gestort, berekend naar den prijs van overeenkomstige houtwerken bij verkoop uit 's Gouvernements stapelplaatsen; zie de nadere bepalingen op

Priangan.

59.

het merken enz. van dit hout P. XVI, 489 (dit zelfde stuk is, evenals meer stukken in dit deel van P., andermaal daarin afgedrukt en wel op p. 549). Het verloop dezer zaak en de missive van Daendels R. 26 Hooim. 1810, waarbij hij tot deze tiendheffing adviseert met het oog op de verkochte Krawangsche perceelen, toont, dat de uitbreiding dezer bepaling op *alle* particuliere landen oorspronkelijk niet in de bedoeling heeft gelegen: nog heden echter geldt zij voor alle dergelijke landen (Tijdschr. voor Nijv. en Landb. XL, 35). Latere voorwaarden der Krawangsche houtkapverpachting geeft E. de Waal, Aanteekeningen I, 446. Zij bestaat nog heden (Encycl. van N.-I. I, 159).

§ 2823 Wat het overige deel van het vroegere Krawang aangaat, R. 14 Louwm. 1811 wordt door L. Zegers Veeckens als Landdr. der Jac. en Cher. Preanger-Regentsch. voorgesteld, de aan den Regent van Soemedang gelaten bosschen te verpachten ten voordeele van dien Regent; eene Commissie adviseert gunstig, R. 5 Sprokkelm. 1811, en 21 Lentem. 1811 worden de pachtvoorwaarden gearresteerd, te vinden P. XVI, 616. Daar-intusschen deze vroegere Krawangsche landen weder van Soemedang waren afgescheiden (§ 2726), schijnt de pachtsom ten bate van den Lande te zijn gekomen. Deze pacht omvatte thans „alle de houtbosschen, welke zig in dit Landdrostambt (*het nieuwe Krawang*) bevinden, voor zooverre die niet tot de blandong of houtadministratie behooren”; het djatihout was er van uitgesloten (art. 21). De voorwaarden komen geheel overeen met die van de verkochte Krawangsche landen, met de volgende afwijkingen. Het toezicht werd uitgeoefend door den Boschganger te Pamanoekan, onder hooger gezag van den Landdrost; voor den afhaal van brandhout was geen permissiebiljet noodig; de bevolking had vrijheid om voor eigen gebruik hout te kappen, mits kennis gevende aan den vertegenwoordiger des pachters; de Landdrost zou den pachter aan werkvolk helpen, onder verplichting van behoorlijke behandeling en prompte betaling „overeenkomstig het met hun aangegaan accoord”; de pachter zelf mocht niemand tot het werk noodzaken. In de praktijk zal dit vrijwel zijn neergekomen op een weinig vermomden en slecht betaalden heerdienst, zoodat de bepaling van art. 15, dat de pachter bij gebrek aan boedjangs aan andere personen tegen zekere geldelijke vergoeding kon veroorloven voor eigen rekening hout te kappen, wel overbodig geweest zal zijn. Onderpacht werd verboden.

§ 2824 Wij zagen dat in het nieuwe Krawang die bosschen welke „tot de blandong of houtadministratie behoorden”, van de pacht waren uitgesloten. Dit berust op een besluit, opgenomen in R. 23 Louwm. 1811, bepalende „de districten Pagading en Kamarong, gelegen in de tjoetak Pamanoekan, het laatste uit aanmerking van deszelfs nabijgelegenheid bij de bosschen en weinige geschiktheid voor de koffijteelt, als hebbende deeze beide districten in het voorleden jaar slechts 43 pikols geleverd, voor de blandong af te staan.

zoomede de districten Tjipedas (*Tjipedes N. O. van Poerwadadi*), Kalie Jatie, Garoeng (*even bewesten Poerwadadi*) en Bollang, gelegen in de tjoetak Tjiassem, op grond van de zich daarin bevindende jatibosschen en de weinige vatbaarheid die zij hebben voor de koffijculture"; intusschen bleef het onderhoud der aanwezige koffietuinen ten laste der bevolking, onder opzicht van den Boschganger (§ 2585; 2591; 2608). Deze maatregel was voorafgegaan door een besluit van 14 Louwm. 1811, waarbij, in aanmerking genomen „dat te Pamanoekan eene aanzienlijke hoeveelheid houtwerken aan handen is en dat dezelve dagelijks staat vermeerderd te worden”, bepaald was, aldaar eene stapelplaats aan te leggen en er een opzichter, tevens vlotenmaker, te plaatsen. Beide maatregelen wijzen duidelijk op vermeerdering der houtlevering. Hoever deze blandongdistricten zich uitstrekten, is niet na te gaan, te minder omdat er, naar het schijnt, al eerder een deel van Pamanoekan en Tjiassem tot blandong was gemaakt, althans een stuk van 7 Slagtm. 1810 maakt van dusgeheeten blandongs melding als pas opgericht, terwijl daarentegen een stuk van 15 Lentem. 1811 zegt, dat sedert 17 Mei 1809 in de onderwerpelijke gewesten slechts één blandong, die van Pamanoekan, is opgericht. Hoe dit zij, de Resident van Krawang schrijft 12 Febr. 1812 dat Tjiassem en Pamanoekan „voor meer dan 3/4 gedeelte tot de blandong behooren”, hetgeen weinig klopt met eene opgave van Sept. 1811 dat in deze beide afdelingen onderscheidenlijk 270 en 105 man, 303 en 160 buffels en 13 en 41 jonken rijstvelden voor de blandongdiensten aangewezen zijn. Doch dit gering bedrag laat zich verklaren uit eene mededeeling van 16 Juli 1811, dat de Landdrost van Krawang „van de blandongs van Pam. en Tjiassem de volrijkste negorijen heeft afgenomen en onder de regentsch. gesteld.” Overigens, Daendels' blandongregeling is maar voor korten tijd in het Krawangsche ingevoerd; dit blijkt uit een schrijven van den Landdrost van Krawang dd. 28 Mei 1812: „If the former mode of administration is adopted, the inhabitants will be relieved from the authority of the Regent, and replaced under the orders of a forester”; de Landdrost vreesde echter „that by withdrawing those districts from under the direction of the Regent, the tranquillity of the country, so lately restored (*dit slaat op de gevangenneming van Bagoes Rangin*), might be again endangered”; hij verzoekt dus „that the police of those districts as well as of the other parts of the country under his charge, might remain with the Adipattee of Krawang” en dat de Boschganger zijne orders zal blijven geven door tusschenkomst van den Regent. Dit wordt goedgekeurd. Dat de houtbosschen niet hadden stilgelegen, volgt uit de aanwezigheid van het vele gekapte hout in 1811. Uit onze lijsten van Opzieners ziet men dat in 1809 een enkele Boschganger over geheel Soemedang en Krawang (dus ook Tjiassem en Pamanoekan) stond, Raffles ontsloeg Proc. 4 Dec. 1812 den Boschganger van Krawang en Pamanoekan en verving hem niet; de houtstapelplaats Tjiassem wordt echter nog Proc. 22 Dec. 1814 vermeld. Hoe

hier gewerkt werd, blijkt uit een brief van den Resident van Krawang dd. 12 Sept. 1812: „De bosschen, in de districten Pamanoekean en Tjasseem geleegen, zijn in de laatste twee jaaren door de aldaar geweest zijnde Boschgangers op eene schandelijke wijze verwaarloosd geworden.” Omtrent de opbrengst der bosschen zie § 1557.

§ 2825 *Diensten in het belang der defensie.* Opvallend is, hoe de Preanger, en deze alleen, van diensten in het belang der defensie zooveel mogelijk werd verschoond.

Om ons tot het eiland Java te bepalen, den 19 Juni 1808 gelast D. (P. XIV, 837) dat alle Gouvernementslanden jaarlijks ter completeering der garnizoenen zekere contingenten recruten zullen leveren, daaronder Cheribon, Bantam en zelfs „de stad en ban Batavia”; dat hiertoe onmogelijk de Regentsch. kunnen worden gerekend, blijkt ook hieruit dat voor die „stad en ban” (dit laatste blijkbaar eene militaire paraphrase van het meer huiselijke „Ommelanden”) de noodige maatregelen moesten worden genomen door Schepenen, die immers in zaken van de Regentsch. kwalijk konden worden gemengd (§ 2679). Dat deze last inderdaad ten uitvoer werd gelegd, zien wij uit een nader besluit van 7 Winterm. 1809 (P. XV, 1016), waaruit wij tevens den weezin bespeuren waarmee daaraan werd gehoorzaamd, en uit de besluiten van 7 en 10 Grasm. 1810 (P. XVI, 164; 165). Toen den 16 Louwm. 1810 werd bepaald dat nieuwbenoemde Regenten „bij wege van hommage” recruten moesten leveren (vergel. § 2638 i. f.), werd dit alweder beperkt tot „de Sultans van Cherib. en de Regenten van de Prefectures van Java’s N. O.-Kust zoomede die der Cherib. Preanger Regentsch”. Eerst toen het water aan de lippen kwam, gelastte D. 22 Lentem. 1811 den Landdrost der Batav. Regentsch. „uit de vier regentsch van gemeld Landdrostambt, Sumad., Prakam., Band. en Tjiandjoer in evenredigheid van derzelve bevolking te Buitenz. te doen leveren duizend der bij de Regenten van die regentsch. meest vertrouwde manschappen, gewapend met geweren, voor zooverre de Regenten dezelve zullen kunnen fourneeren, en wijders met pieken, onder het genot voor de gemelde manschappen van 8 stuivers kopergeld en een katje rijst daags ieder, en voor derzelve Hoofden na proportie, zoo lange zij te Buitenz. zullen verblijven, zullende deze manschappen worden geëmployeerd onder aanvoering van hunne eigene Hoofden en tot geen ander einde als tot verdediging der Batav. Regentsch”. Nog geene maand later, 19 Grasm 1811, werden deze manschappen weder afgedankt, omdat inmiddels andere troepen beschikbaar waren gekomen.

§ 2826 Dat deze verschoonende handelwijze hare verklaring vond in de koffiecultuur, volgt uit R. 2 Bloeim. 1811, waarbij vermeld wordt dat de Landdrost der Batav. Regentsch. is gemachtigd „om ten dienste van de armee jong, knap en gezond volk te doen aanwerven in het district Soekapoera en elders in het gedachte Landdrostambt”. Misschien was dit eene werving ter completeering

der compagnie djajangsekars, althans de Kapitein daarvan diende als werf-officier en kreeg per kop 1 Sp. mat aanbrenggeld, de recruit 5 Sp. matten handgeld. Nu was echter een deel van Soekapoera vrijgesteld van de koffiecultuur (§ 2781); vermoedelijk werd juist in die vrijgestelde streek de recruiteering gehouden. Natuurlijk kon niet langer met de koffieteelt rekening gehouden worden, wanneer de staat van beleg werd afgekondigd, zoodat een besl. van 14 Grasm. 1811 (P. XVI, 615) voorschrijft dat in dit geval de Batav. Regentsch. 1.000 draagmerries met drijvers en, samen met Krawang, 1.000 koeli's moesten leveren voor het kampement M^r. Cornelis; het was al mooi dat elke koeli en drijver 6 st. per dag met een kati rijst zou genieten en voor elk paard 6 st. per dag zou worden betaald als het niet werd gebruikt en 10 st. als dit wel gebeurde.

Dezelfde handelwijze merkt men op in zake de beruchte geniewerken aan de Merakbaai. Het besl. van 3 Bloeim. 1810 gelast de levering van 1.500 man daartoe door de Landdrostambten Bantam, Cherib. en Samarang. Eerst in R. 16 Lentem. 1811 wordt een besl. opgenomen om te Buitenz. drie redoutes te bouwen, „zullende de daartoe noodige manschappen en gereedschappen door den Landdrost Veeckens gefourneerd worden”, dus uit de Batav. Regentsch.; dit volk genoot 8 st. per dag (hetgeen 3 Juli 1811 werd veranderd in 6 st. plus rijst); over dit bedrag zie B. 50, 15, 2. Van weinig belang is (R. 13 Wijnm. 1810) de last aan denzelfden Landd. om 30 koeli's met een mandoer te leveren teneinde tegen behoorlijke betaling te Buitenz. een paardenstal voor de cavalerie te bouwen, en (R. 6 Sprokkelm. 1811) een dito last aan hem tot het leveren van koeli's voor het begrinten van het terrein om de kazernes aldaar. Ofschoon zekerheid ten deze niet gemakkelijk te bereiken is, komt het mij voor dat de Batav. Regentsch. ook in dit opzicht bevoorrecht werden bijvb. boven de Cherib. Preanger-Regentsch., alwaar (P. XV, 632, 17) „het opslaan van lootsen, pakhuizen of andere gebouwen die ten dienste van den Lande moeten strekken, het opwerpen van redouten, batterijen en andere militaire werken welke tot hunne eigene defentie moeten dienen” onder de vaste en naar het schijnt onbetaalde heerendiensten werd gerekend, hoewel D. den 12 Nov. 1808 aan den Minister had geschreven (De Jonge XIII, 327) dat „eene billijke betaling en tevens verstreking van rijst” was vastgesteld „voor alle buitengewone werken, welke tot het aanleggen en onderhouden van batterijen en fortificatiën of tot het openen van nieuwe wegen zullen worden gevorderd” (misschien slaat dit op P. XV, 168, 41, de Organisatie van Java's N. O.-Kust, waar echter alleen het principe wordt aangenomen).

Djajangsekars. Het beginsel der oprichting van dergelijke corpsen da- § 2827 teert al van vóór D. (zie § 1800) en wordt ook uitgedrukt in de instructie van 21 Aug. 1808 voor den President en leden der administratie van de houtbosschen, waarbij tot tegengang van houtdiefstal (P. XV, 128, 29) de oprichting van „een corps rijdende commiezen” van Amboneeschen landaard ter

beschikking dier administratie wordt bepaald. De Organisatie van Java's N. O.-Kust van 1 Sept. 1808 verordent (P. XV, 164, 25 e.v.) in iedere Prefectuur de oprichting van „een corps van inlandsche dragonders of zogenaamde djajang sekars” (1), direct ondergeschikt aan den Prefect en dienende „ter bewaring eener goede politie en veiligheid”. De bedoeling was, het corps te doen bestaan uit „goede ingezetenen” onder eigen officieren. Bij het reglement van 2 Febr. 1809 (P. XV, 504) werd ook voor de Cher. Sultanslanden de oprichting van een corps djajangsekars gelast; in Bantam geschiedde zulks 14 Wijnm. 1810 (P. XVI, 432). In het Landdrostambt der Jac. en Cher. Preanger-Reg. had dit eerst plaats bij besl. van 3 Winterm. 1810 (P. XVI, 518), en wel op eene formatie van 100 man cavalerie en 100 infanterie; zij zouden hun onderhoud vinden uit de hun toe te wijzen rijstvelden (zie echter beneden), vertegenwoordigend een jaarlijksch inkomen dat voor de beredenen varieerde tusschen 375 Sp. matten per jaar (voor den Kapitein) en 75 (voor den gemeene), terwijl het voetvolk $\frac{1}{4}$ minder zou genieten; bovendien kreeg ieder beredene een grassnijder, voor wiens onderhoud eveneens een stuk sawah aangewezen zou worden. De Landdrost had te zorgen voor de oprichting van een kampement en stallen. De bewapening zou voor de beredenen bestaan uit eene korte karabijn en eene sabel (de officieren eene sabel en twee pistolen), voor het voetvolk een „ordinair geweer” en sabel. Vermoedelijk werd deze bewapening van landswege verstrekt, de paarden evenals het tuig geleverd door de Regenten; zoo was althans op Java's N. O.-Kust de regeling (anders evenwel in Bantam P. XVI, 433), waarbij dan echter het onderhoud en de vervanging van het door den Regent verschafte ten laste der manschappen bleef; de reparatie der wapenen was ten koste van den Lande.

§ 2828 Eene regeling van 19 Zomerm. 1810 (P. XVI, 231) bepaalde dat het Land elk jaar eene monteering zou verstrekken en dat tot onderhoud der paarden en equipmentstukken eene tegemoetkoming zou worden verstrekt uit zekere premiën op het opvatten van deserteurs en slaven en „uit kleine hoesten”. Omtrent hunne uniform zie *ibid.* 232, 4^o en 234. Elk der compagnieën had een Kapitein, een Eersten en een Tweeden Luit., 4 Wachtmeesters of Sergeants en 8 Brigadiers of Korporaals, allen Inlanders, doch daarenboven een door het Gouv. bezoldigd Europeaan als Commandant (P. XVI, 232, 7). Daar er van corpsgewijze oefening geen sprake was, bestond de taak van dezen laatste uit administratie, zorg voor paarden en uitrusting e. d. Recht tot straffen had alleen de Landdrost of bij zware misdrijven de G.-G. Een Europ. inspecteur over de gezamenlijke corpsen zetelde te Samarang. Ofschoon nu

(1) De naam beduidt volgens Rigg „flowers of victory”; evenzoo Raffles, *Hist. of Java I*, 299 Dr. J. Brandes zei mij echter dat dit niet deugen kan, omdat niet *djajang* maar *sekar* bloem beduidt; dat *djajangsekar* eigenlijk een

bijnaam is van den held Pandji en vandaar zooiets als „Luitenant” is geworden. Zij worden dikwijls „strikruiters” genoemd (P. XV, 299; 485; 504 enz.).

D. den 23 Louwm. 1811 verklaarde „het nut der korpsen van de djajangsekars tot maintien der publieke rust dag aan dag meer” in te zien, en maatregelen trof tot bespoediging hunner organisatie (P. XVI, 545), blijkt uit Janssens' besl. van 6 Juli 1811, waarbij bovenvermelde compagnie te voet in de Regentsch. werd opgeheven en de onderofficieren en manschappen ter aanvulling ingedeeld bij die te paard, dat deze laatste (waarschijnlijk de eenige waarvan goede diensten verwacht konden worden) op verre na niet voltallig was geweest. Als Commandant was intusschen bij een besl., opgenomen in R. 2 Louwm. 1811, de cavaleriekapitein J. H. Waaghals benoemd; de inlandsche Kapitein was blijkens R. 2 Bloeim. 1811 een Radèn Soeranga; in de Bat. Kolon. Courant 5 Grasm. 1811 vindt men de benoeming der inl. officieren bij de comp. te voet en die te paard. Uit een brief van den Landdrost dd. 13 Febr. 1811 blijkt, dat het corps toen te Tjiandjoer lag maar naar Bandoeng verlegd zou worden en nog geen paarden, wapenen of uitrusting bezat. Den 19^{en} dier maand schrijft hij, dat de Regenten van Soekapoera en Galoeh ook manschappen zullen zenden; „de wapens zijn op weg, de paarden en equipage-goederen zullen ook weldra komen en dan kan de zaak weldra in volle werking zijn.” Uit een schrijven van 4 Maart ziet men, dat zij nu te Tjimahi werden gelegd; de Regent van Bandoeng leverde rijst tegen en gras zonder betaling (vergel. B. 50, 14).

In de meeste andere gewesten zijn de korpsen denkelijk nooit gevormd, § 2829 althans het Naamboekje geeft op ult^o. Dec. 1810 behalve den Inspecteur slechts 4 Kapiteins, twee Eerste Luit^s. en twee Luit^s. Tot eigenaardige moeilijkheden moet dan ook reeds de aanwijzing der benoodigde sawahs hebben geleid. In de Bataviasche Regentsch. werd dit bezwaar echter uit den weg geruimd, daar een besl. van 1 Grasm. 1811 vermeldt, dat hier deze rustbewaarders niet in sawahs „maar in geld worden betaald”, vermoedelijk ten laste der Regenten; het mag zonderling heeten dat het besluit omtrent de oprichting van dit corps hiervan heel geen gewag maakt, hetgeen is te beschouwen als een bewijs, hoe men nog steeds overtuigd was, naar believen uit de beurs der Regenten te kunnen putten. Ook het besl. van 11 Grasm. 1811, waarbij voor het nieuw opgerichte Landdrostambt Krawang niet eene compagnie djajangsekars wordt geformeerd doch den Landdrost 12 bereiden Oppassers worden toegevoegd (met 8 Rd^s. traktement en 20 Rd^s. voor het aankopen van een paard), wijst er misschien op, dat men met eerstgenoemden bizondere zwarigheden had. Overigens konden desnoods in Krawang die uit de Prcanger worden gebruikt, hetgeen ik opmaak uit de bepaling van 23 Lentem. 1811, vaststellende dat wanneer zij „buiten de plaats van hunne cantonnementen in expeditiën tegen den vijand worden gebruikt”, zij gevoed en betaald zouden worden als „inlandsche troepen”.

D.'s streven om een goeden geest onder hen aan te kweeken blijkt uit het besl. van 4 Juli 1809, waarbij een in den dienst verminkt djajangsekar het pensioen van een Europ. sergeant erlangt met rang van groot mantri.

R. 31 Lentem. 1810 wordt de inl. Kapitein der djajangsekars te Cheribon „wegens verregaande negligentie in den dienst en debauche in het spel” voor zijn leven te werk gesteld in de specerijperken op Banda; een gelijk lot werd bij R. 2 Bloeim. 1810 beschoren over 's mans collega te Tegal, die twee Chin. had doen mishandelen. Den 22 Sept. 1811 schrijft Couperus te Buitenz. dat Radèn Soeranga oproerige woorden heeft geuit tot herstel van het regentschap Soekapoera en gearresteerd is.

Volgens Veth (Java III, 106) zijn de djajangsekars eerst a°. 1874 bij de cavalerie ingelijfd.

§ 2830 *Diensten te Buitenzorg.* Al vóór D. werden er te Buitenz. diensten gepresteerd door volk van elders. Zoo bevat het huurcontract, in 1772 door Van der Parra aangegaan met de Regenten van Tjiandjoer en Tjikalong, de bepaling dat de tuin, gebouwen enz. van Buitenz. zullen blijven onder den Europ. mandoer, dien zij „na haar uiterste vermogen zullen assisteeren in het-gunt hij mogte benoodigd zijn na de tegenwoordige usantie”; zij zullen voorts den tuin met hun volk en buffels in orde houden. Vergel. § 1617. Een onge-dateerde minuutbrief van N. Engelhard aan Janssens zegt: „Onder het vorig Gouvernement (*blijkbaar wordt daarmee, evenals bijvb. in zijn Overzicht p. 107, het ouderwetsche Compagniesbestuur bedoeld en niet dat van D., hetwelk in beginsel niet van dat van Janssens verschilde*) werd Buitenzorg in het dragen van de ordinaire lasten tegemoet gekomen door de Regent van Tjeanjour (*denkelijk als participant in de huur van dat landgoed*), en in zulke gevallen als het werk aan de Tjesidanie (*waarin een groote dam gelegd was*) participeerden daarinne al de overige Regentsch. in eevenredigheid van elks bevolking; zelfs zijn er voorbeelden dat van hen volk is ontbooden om onder het ressort van Batavia dienst te doen”.

Aangaande de diensten, welke tijdens D. te Buitenz. werden gevorderd, zegt Engelhard (Overzicht p. 174) dat er geregeld 4 à 500 man arbeidden „van eene bevolking van 800”, behalve buffels, karren enz., alles „voor het meerder gedeelte zonder loon.” Vermoedelijk doelt hij hier op de bevolking van de particuliere landen waarin Buitenz. werd gesplitst, dan wel een gedeelte daarvan. Zoo zegt W. N. Servatius 18 Jan. 1816 dat zijn land Kampongbaroe maar 300 gezinnen heeft. Wij vernemen overigens niets van de tijdens D. voor Buitenz. gevorderde diensten; zijn verbod van 16 Slagtm. 1810 dat de officieren en ambtenaren aldaar minder dan 8 st. per dag aan hunne boedjangs zouden betalen, en zijn last om die uitbetaling te doen aan henzelfen, niet aan hunne Hoofden, is wel een voorbeeld van welwillende bemoeiing. Den 19 Mei 1826 schrijft N. Engelhard aan Du Bus, dat wanneer de komst van Janssens het niet had verhinderd, D. het later Soekaboemi genoemde land aan Buitenz. zou hebben getrokken „voor de werkzaamheden aldaar.” Dit schijnt te bewijzen dat D. het Tjiandjoersche meende te moeten sparen zoolang het niet tot Buitenz. was gebracht.

Het heet (Van Deventer, Nederl. Gezag p. 182) dat tijdens het Engel- § 2831
sche bestuur „geen verandering teweeg gebragt” werd in de diensten aldaar
voor het Gouvernement. Toch hadden de landheeren zeer te klagen. Veelzeg-
gend is eene nijdige uitlating van Cranssen, Proc. 12 Sept. 1815, dat de ver-
plichte koffietaxe der Buitenzorgsche landen (hij was zelf landheer) dit jaar
niet is kunnen worden opgebracht ten gevolge van omstandigheden „too well
known to this Board, that need (*not*) to be mentioned but be passed with
silence”, hetgeen duidelijk wijst op voorgevallen onaangenaamheden. De natte
moeson van 1815/16 veroorzaakte over geheel Java zware bandjir's en nu be-
gint het geklaag der Buitenz. landheeren eerst goed. Den 16 Jan. 1816 klaagt
N. Engelhard bij den Resident dat verzoeken bij vroegere Residenten om
verlichting van heerdiensten zijner opgezetenen niet hebben gebaat; dat hij
thans „tot de werkzaamheden in de residentieplaats weinig minder als 250
koppens manschappen, 30 à 40 karren en spannen buffels 's daags” moet le-
veren, „behalven nog de leverantie van zo. veele houtwerken, bamboesen en
andere materialen”. Niet het *recht* om die diensten te vorderen wordt dus in
twijfel getrokken, maar over de opdrijving daarvan gejammerd. In een schrij-
ven van 2 Febr. 1816 bericht dezelfde, dat in de afgelopen maand Januari
geleverd zijn: door Tjiomas 3.951 koppens, door Tjitjoeroeg 3.776, Dramaga en
Sindangbarang 1.075, samen 8.802 (dat wordt dus bijna 300 man dagelijks)
„daaronder niet begrepen de bamboes- en brandhoutkappers en aansleepers”
bovendien zijn geleverd 164 paarden, 375 bespannen pedati's, 637 buffels „tot
het trekken van sout en verdere verrigtingen”, 10.028 stuks bamboe, 7.015
ataps, 57 balken en 19.939 sirappen; „hierbij is niet genoteert het geleverde
pluimvee, doelang (*daloewang*?), rijst, brandhout, arreedoek (1), bamboesmat-
ten, rottings en andere kleinigheden; ook dient pro memorie dat er een ge-
deelte van de manschappen bovenvermeld en materialen (*soowel*) als geleverde
karren en buffels betaald en een ander gedeelte nog onbetaald gebleeven zijn”;
onder bovenvermelde 8.802 koppens zijn *niet* gerekend die in de koffietuinen
of aan wegen en bruggen werkzaam. Den 18 Jan. 1816 klaagt bovengenoemde § 2832
Servatius over „de overdreeven requisiten voor Buitenz., die, omdat zulks het
gemakkelijkst is voor de inlandsche Hoofden aldaar, op eene onbarmhartige
wijze worden gedaan van de naastbij gelegene landen”; dagelijks levert Kam-
pongbaroe 45 à 55 man, en „uitgezonderd het werkvolk en de grassnijders
voor het Gouvernementshuis komt zeer zelden iets van hetgeen voor de man-
schappen, bamboesen, hout, balken, pluimvee etc. etc. betaald wordt, aan de-
geenen die er aanspraak op hebben”; de kleine man verkeert in het denk-
beeld dat hij verplicht is alle op naam van het Gouv. gedane eischen te vol-
doen, hetzij daarvoor betaald wordt of niet. Op deze klachten wordt door eene

(1) *Doek* is Jav. voor idjoek of gemoeti, de | touw enz. wordt gemaakt en die tot dakbedek-
zwarte vezelstof van den arènpalm, waarvan | king dient.

Commissie, bestaande uit Macquoid e.a., Proc. 26 April 1816 geantwoord, dat in 1810, 1811 en 1812 wel 6 à 800 man tegelijk werden opgeroepen, tegenwoordig hoogstens 350; niettemin wordt thans een tarief van betaling vastgesteld onder deze toevoeging: „A mandoor cooly has been appointed at Buitenz., to whom all applications for men, horses or pedatties shall in future be made, but it is to be clearly understood that he cannot press or exact the services of any individual contrary to his inclination”; deze mandoer trekt bij wijze van salaris een gedeelte van evenbedoelde betaling „for which he undertakes to provide coolies whenever they are required by Government or individuals”. Tengevolge hiervan werd (Van Deventer, Nederl. Gezag p. 182) het aantal „manschappen welke dagelijks in het Gouvernementshuis en tuinen (*door de particuliere landen*) geleverd werden, op de helft verminderd”. In 1817 werd de „maandelijksche afzending (*door de particuliere landen*) van manschappen naar Buitenzorg” afgeschaft (Van der Kemp, Bijdragen tot de wordingsgeschiedenis enz. p. 106; zie Batav. Cour. 16 Aug. 1817). Het koeli-etablissement bestond echter voort, want de Stat. Beschrijv. van Buitenz. dd. 20 Febr. 1822 zegt dat de Rangga is „belast met de administratie van de Gladak (alhier Gardoh genoemd, waar de coelies, pedatties, paarden enz., tot het vervoeren van Gouvernements- en andere goederen benodigd, worden verkregen”; vergelijk § 2812 i. f.

§ 2833

Dat ook de Preanger veel volk leverde ten gerieve van Buitenz., blijkt uit een schrijven van Couperus dd. 25 Sept. 1811: hij heeft thans 300 man van Tjiandjoer gevraagd, daar de particuliere landen in het Buitenzorgsche niet langer de noodige grassnijders, paardenoppassers enz. (denkelijk voor de daar gelegerde troepen) kunnen leveren; sommige kampongs „staan geheel ledig”. Den 28 Dec. 1811 schrijft de Commissary te Tjiandjoer aan zijn collega der oostelijke Preanger-Regentsch. dat te Buitenz. „voor het aldaar zijnde guarnisoen” dagelijks bij de 400 man dienstplichtigen noodig zijn; „Tjianjour heeft reeds twee maanden volk geleverd en Sumadang nog nimmer; alle de andere regentsch. ieder op hunne beurt”. Den 1 April 1812 schrijft de intendant Villeneuve aan Raffles dat de boedjangs „qui sont venus servir ici sous l'ancien Gouvernement, ont reçu chaque mois rx^s . 5 en papier qui faisait alors l'équivalent d'une piastre, plus trois gantangs de ris”. Couperus schrijft 20 Mei 1812 aan Raffles dat hij heeft betaald „monthly to the men from Cheribon doing duty at Buitenz. a mantri rd. copper (*d. i. bonken*) 4, a mandoor 3, a battore 2, except their allowance of rice, oil and salt, given them by the Aria”, d. i. den Regent van Buitenz.; Raffles keurt dit goed, maar hoog was die betaling niet, want de bonken golden toenmaals niet veel meer dan een vierde van de nominale waarde in zilver. Van Lawick schrijft 22 Mei 1812: „Cheribon fourneert nu bereeds 350 à 400 man op Buitenz. tot het werk”. Den 28 Juli van dat jaar zendt de Opziener van Sockapoera er 200 heen. In Sept. 1812 werden door Tjiandjoer de volgende manschappen geleverd: voor Raffles 30,

den Landdrost 13, den Scriba 14, den Postmeester 13, een paar mindere ambtenaren 14, voor de reparatie van het paleis 44, voor het maken van atap en sirappen 50, grassnijders 129, totaal 307, waarvan 7 mandoers. Macquoid, des tijds Landdrost van Buitenz., schrijft 4 Oct. 1812: „At present batoors who live at 10 or 12 days' journey from this, receive no more than those whose places of residence are not as many hours distant”; zij ontvingen namelijk allen 8 stuivers bonken per dag „except those coming from Cheribon who receive 3 gantangs of rice in addition per month, which makes their wages equal to 11½ stivers per day; the batoors from Cheribon are well paid at this rate, as are also those belonging to the Bogor district at 8 stivers”, doch blijkbaar niet de menschen uit de verre streken der Preanger, die zelf in hunne heen- en terugreis moesten voorzien. Proc. 13 Maart 1815 wordt, naar het schijnt, goedgekeurd dat het loon voor die uit Soemedang, Galoeh, Soekapoera, Limbangan en Parakanmoentjang wordt gebracht op 10 st. bonken per dag en voor die uit Bandoeng en Tjiandjoer op 9. Den 21 Sept. 1813 schrijft de Assist.-Resid. te Buitenz. dat menschen uit Cherib. daar nu al negen maanden werkzaam zijn aan het paleis, omdat zij dat werk zoo goed verstaan. Tot in 1834 togen uit dat gewest geregeld 150 man naar Buitenz. ten behoeve van „den gouvernements-tuin” (S. van Deventer o.l. II, 318). Ik denk dat het aan dit arbeiden te Buitenz. is te danken dat (volgens Coolsma) ons woord *paleis*, in het Soendaasch *palis*, dwangarbeid beduidt.

Eene lijst uit den tijd van Raffles toont dat hij in dienst had te Tjipanas § 2834 2 mandoers en 50 man, in 3 patatterstuinen 3 m. en 48, in 3 moes-, bloemen- en manggistantuinen 3 m. en 30, te Bantarpeteh 1 m. en 10, in de buffelkraal en hertenkamp 1 m. en 20, in den rijstmolen 7, den koestal 27, den schapenstal 1 m. en 4, de smederij 2, den paardenstal 1 m. en 32, grassnijders 60, wakers 4, vogers 1 m. en 14, waterdragers 4, witters 4, in de keuken 2, de wasscherij 2, voor het pluimvee 1 m. en 8, de dispens 2, lampenisten 3, totaal dus 347 koppen; de mandoers kregen per maand 1½ Sp. mat, de koeli's 1 (zie daaromtrent B. 50, 15, 2 en vergelijk § 1612 noot). Bovendien had Raffles in Maart 1814 te Batavia, Buitenz. en Tjipanas 3 Europ. bedienden en 23 vrije Inlanders en Bengaleezen, en verder te Buitenz. 77 aan het Gouvernement behorende slaven (9 muzikanten, 25 huisbedienden, 7 koks, 1 bakker, 1 wasscher, 3 hoefsmeden, 3 koetsiers, 6 stalknechts, 1 zadelmaker, 6 naaisters, 11 meiden, 3 bleeksters, 1 koewachter) en eindelijk 8 eigen slaven, dus totaal tot zijne dispositie en gerief een legertje van 458 koppen. Raffles was er altijd op uit om zijn prestige hoog te houden, maar Daendels niet minder, en ik vermoed daarom dat de Maarschalk zich met een minstens even groot getal dienstbereide handen heeft omgeven.

Bouwwerken. Bij R. 1 Zomerm. 1810 wordt de bouw van 3 nieuwe § 2835 koffiepakhuisen te Karangsamboeng gelast, waarvoor de Regenten van Soem., Band. en P.moentjang evenals vroeger (zie § 1615) het noodige hout moesten

leveren. Dat voor de oprichting en het onderhoud van koffiepakhuisen in de Preanger door het Gouv. eene geldelijke ondersteuning werd verleend, valt uit B. 46, 2 niet met zekerheid te concluderen. Uit een brief van den Landdrost der Batav. Regentsch. dd. 4 Maart 1811 ziet men dat de materialen voor het op te richten etablissement der djajangsekars te Tjimahi werden betaald, de arbeid der bevolking vermoedelijk niet. Over het maken van verblijfplaatsen enz. voor doortrekkende troepen zie B. 50, 14; over poststations e. d. zie § 2807; over het bouwen van herbergen en pasanggrahans zie § 2808 e. v.; B. 50, 14.

Zooals men weet, heeft Raffles de „feudal services” afgeschaft. Wanneer men dus bijv. ziet (Proc. 17 Sept. 1813), dat voor den bouw van een steenen residentiehuis te Magelang de som van éénuizend Sp. matten wordt uitgetrokken, dan moet men maar aannemen dat de vogelen des hemels de steenen kwamen aandragen, dat de dieren des velds het graafwerk verrichtten, en dat bazuinengelen aan het zagen en timmeren gingen op den wenk van den man met de Fortunatus's purse of good sentiments in his inside.

§ 2836

Pandelingschap (1). De Staatscommissie verklaart in hare Consideratiën (Mijer p. 199) dat zij meent „met nadruk (*harc*) stem (*te*) moeten verheffen tegen een schandelijk misbruik, dat op Cheribon en verder beoosten Batavia is doorgedrongen” (vergel. § 349); in hare instructie voor den G.-G. vindt men dan ook dit voorschrift (art. 27): „Hij zal zorgen dat het tegenwoordig in zommige districten plaatshebbende gebruik van Inlanders als verpandelingen aan zich voor een aantal jaren te verbinden, op eene geschikte wijze worde vernietigd”. Dezelfde bepaling keert terug in art. 47 der instructie voor Comm.-Gen. van 27 Jan. 1806 en in art. 31 van die voor Daendels (P. XIV, 382). Den 20 Aug. 1808 (P. XIV, 113; vergel. 299, 26) verbiedt D. het houden van pandelingen op Java's N. O.-Kust „zooals hetzelfde al kort na onze komst in Indiën op onzen last te Cheribon afgeschaft is geworden” (waarvan verder niets blijkt, hoewel hij daarover ook spreekt in zijne missive van 20 Maart 1808, bij De Jonge XIII, 305); na 1 Nov. a. s. zou niemand op zware straf daar meer pandelingen mogen houden, terwijl schuldbekentenissen, op voorwaarde van pandelingschap aangegaan, nietig verklaard werden. Bij het reglement voor Cherib. van 2 Febr. 1809 (P. XV, 477, 16; vergel. 499; 500) werd de handhaving van dit besluit den Prefect tot plicht gesteld; voor de Cherib. Preangerlanden vindt men eene dergelijke bepaling P. XV, 634, 23. Echter zegt N. Engelhard (Overzicht p. 267) dat „men zich niet moet verbeelden dat sedert het verbod van den Generaal D.” het pandelingschap is opgehouden; „ook ligt daarin geen bezwaar opgesloten”, vindt hij. Hoe ook na D. herhaaldelijk, ook op Java en Madoera, het pandelingschap moest worden verboden, blijkt in Encycl. van N.-I. s. v., III p. 191. Men vergelijk ook

(1) Bij gebrek aan eene betere plaats zullen wij dit onderwerp hier maar behandelen.

Bijdr. 1893 p. 252. En hoe nog heden ten dage de batikwerksters in Rembang feitelijk pandelingen zijn harer Chin. geldschieters, blijkt bij Rouffaer, De voornaamste industrieën p. 25; ook in Ind. Gids 1909 p. 26 noot 3 ziet men hoe het pandelingschap nog voortleeft in het rechtsbewustzijn der bevolking.

Diensten voor bijzondere personen. Over D. opinie te dezen aanzien § 2837 zie § 2775. Op klachten van eenige Regenten van Java's N. O.-Kust bepaalde D. reeds 18 Mei 1808 dat in dat gouvernement geen Europeaan, ambtenaar of ambteloos, behalve degenen die te arm waren om slaven te koopen, vrije Javanen tot „huiselijke en particuliere diensten” mocht aanhouden, zelfs niet tegen betaling. Dit besluit was (blijkens een besl. van 13 Aug. 1808) genomen „uit ervarenisse van het misbruik, 't welk onder het vorige bestuur gemaakt is van het afvorderen van personele heerendiensten ten behoeve van ambtenaren van allerlei rang”, welke te veel toegaven aan eene „dwaze zucht na grootheid”; blijkens laatstgenoemd besl. gold dit verbod ook voor „de Prefecture van Cheribon” (die toenmaals nog niet gesplitst was); overigens werd het toen gemitigeerd, in zooverre het huren van Jav. bedienden (doch geheel vrijwillig en onder scherp toezicht der Regeer.) werd toegestaan. De zonderlinge uitbreiding, oorspronkelijk aan het verbod gegeven (zie ook P. XV, 289, 39 en 392), bewijst voldoende met welk een ernstig euvel D. meende te kampen te hebben. Het is opvallend dat daarbij van de Prefectuur der Batav. Regentsch. niet wordt gesproken. Een eigenaardig gevolg van het evenvermeld besluit van Aug. 1808 was, dat de Prefect van Cherib. bij schrijven van 3 Sept. 1808 den G.-G. een voorstel deed betreffende het aantal „vreije Javaanen”, dat met diens approbatie „in dienst genomen” zou worden door het Europ. personeel aldaar; voor den Prefect zelven (men denke aan zijn grooten ommeslag) bedroeg het 90 man; alle officieren en ambtenaren, tot de klerken toe, vroegen er eenigen aan (en dat geeft een idee hoe het daar vroeger mee gegaan moet wezen). D. noteert bij dit voorstel dat „vooralsnog” Cherib. „niet begreepen is onder de publicatie over de battoors”; het volle gevraagde aantal schijnt echter niet toegestaan, want bij een schrijven van 10 Oct. 1808 bedankt de Prefect hem voor „de veertig battors om niet”, die hem toegekend zijn (1). Dat was dus onbetaalde heerendienst. In verband daarmede stond D. bij het reglement voor § 2838 Cherib. dd. 2 Febr. 1809 (P. XV, 478, 17; vergel. 499, 15) den Prefect toe, „het speciaal aan hem geaccordeerde getal” heerendienstplichtigen „voor het huisselijk gebruik” aan te houden; de verplichting tot het verrichten van

(1) Die toekenning was wel degelijk noodig. Bij een besl. van D. van 25 Zomerm. 1810 (zie Bat. Kolon. Courant 13 Hooim.) werd de Drost te Soemenap, die zich bij onderlinge overeenkomst door een Regent „het noodige getal Boeij-

angers voor zijnen stal” tegen betaling had laten leveren, gestraft met drie maanden arrest „in de hoofdwacht” te Soerabaja en eene geldboete.

nachtwachtdiensten (ibid. 497, 10) bij de woning des Prefects werd uitdrukkelijk onder de diensten der bevolking opgenomen. Van Lawick dringt er 3 Maart 1809 op aan „dat al meede mag worden bepaald het getal manschappen dat ieder Opziender (*in de Cherib. Preanger-Regentsch.*) in hunne dienst mogen hebben.” Dit geschiedde bij het reglement voor die Regentsch. van 31 Maart 1809 (P. XV, 634), waarbij aan den Prefect werd toegestaan voor „huisselijke verrigtingen” 20 man vrijwillig te „engageeren” tegen 40 fl rijst en 48 stuiver zilver per kop en per maand „buiten hunne rijstvelden”; de Opziener mocht er 10 engageeren, de Scriba 2 of 3. Men mag betwijfelen of, nadat D. tevoren onbetaalde heerendiensten had toegestaan, deze „vrije” bedienden thans inderdaad betaald werden. Wij zagen in § 2833 dat behalve de G.-G. ook verschillende ambtenaren te Buitenz. heerendienstplichtigen uit de Preanger hadden. De Resid. te Buitenz. schrijft 7 Mei 1820 in zijn journaal: „Aan den Regent van Limbangan geschreven dat ik geene gepreste menschen in den vervolge uit dat regentschap in mijnen dienst wil hebben, zooals tot nu toe steeds door de Residenten is gedaan”.

Dat vooral de diensten voor de Hoofden den Javaan op onaangename wijze drukten, blijkt overvloedig uit Nic. Engelhard's betoog van 1803 betreffende den Oosthoek (De Jonge XIII, 199). Door het ontbreken van een reglement voor de Batav. Regentsch. zijn de diensten voor de Hoofden hier niet binnen bepaalde grenzen gebracht; voor Java's N. O.-Kust werd 1 Sept. 1808 (P. XV, 171, 54 e. v.; vergel. 297, 25) het aantal pantjen's voor de verschillende Hoofden vastgesteld; voor de Cherib. Sultanslanden geschiedde dit 2 Febr. 1809 (P. XV, 483, 4; 486, 13; 492, 31). Daarentegen werden voor de Cherib. Preanger-Regentsch. (P. XV, 632, 18) bestendigd die diensten „welke volgens oud gebruik aan de Regenten en verdere inl. Hoofden werden be-
wezen, doch onder welk voorwendsel het aan den Prefect in het bijzonder wordt gedemandeerd te zorgen dat de gemeene man aan geene knevelarijen of onderdrukking onderhevig werde gemaakt”; de Prefect had te waken „dat door de inl. Hoofden en Regenten geen meerder getal ingezetenen in hun gevolg werde genomen dan van ouds gebruikelijk is geweest en tot de ver-
rigting hunner huisselijke diensten noodzakelijk kan worden geoordeeld”. In deze koffiestreken derhalve liet D. die diensten onaangeroerd; wat hij dien-
§ 2839 aangaande voorschreef was van geen praktisch belang. Wat de Bataviasche Regentsch. betreft, zeker zal niet op de Hoofden art. 16 van R. 15 Maart 1808 (P. XIV, 643) doelen, dat „alle afpersingen van geld, producten of dien-
sten. . . . door welke personen ook geschied, met deportatie (*d. i. outslag*) zonder conniventie zullen gestraft worden”. Immers bij hen kon van „afpersing van diensten” geen sprake wezen; wilde men de bepaling op hen toepassen (in strijd met het aangaande de Cherib. Preanger bepaalde), dan zouden zij in hun inkomen, waarvan die diensten een belangrijk deel uitmaakten, zwaar benadeeld zijn. Trouwens uit onze Bijlage L blijkt overvloedig dat daarvan

geen sprake was. Het is dan ook niet op hen dat De Salis het oog kan hebben, wanneer hij (o.l. pag. 16) beweert dat afgeschaft zijn „alle de particuliere heerendiensten of prestatien ten behoeve der inl. Hoofden”; de verbodsbe-
paling van bovenvermeld art. 16 zal daarom doelen op de „Opzienders en
Commandanten” welke hij vervolgens noemt. Daendels zelf zegt (Staat p. 37)
met het oog op zijne Preangerregeling (B. 45, 11; 12; 24): „De heerendiensten
zijn bepaald tot het gewone onderhoud van wegen en bruggen, het transport
van personen en goederen, van 's Lands wege reizende of vervoerd wordende,
en tot *zoodanige andere diensten* als de gewone huishouding der inl. Regenten
en Hoofden medebragt, met stellige verklaring dat alle verdere buitengewone
heerendiensten niet zouden geschieden dan tegen betaling en dat alle knevel-
larijen, door wien ook, 't zij door een Inl. of door een Europeër gepleegd,
naar bevinding van zaken zelfs met den dood zouden worden gestraft”. De
Regent van Bandoeng geeft in 1812 (B. 50, 14 e.v.) een heel wat langer
lijstje van diensten voor het Gouvernement.

Omtrent de verpletterende diensten, die in 1812 in het Soerabajasche § 2840
bestonden naast schrikwekkende opbrengsten in geld en natura, leze men
Rothenbuhler's uiteenzetting in Verh. B. G. XLI (met afzonderlijke pagi-
neering). Hoogst eigenaardig is zijne verzekering (ib. p. 50) dat de dien-
sten voor het Gouv. alleen op usance berusten en dat „door het Gouverne-
ment nimmer daaromtrent iets speciaals bepaald is”; hij had dus van D.'s
regelingen nooit gehoord. Proc. 13 Juli 1813 zegt Raffles dat in de Vor-
stenlanden en de blandongdistricten de bevolking dichter is dan elders op
Java; „in the former, although feudal service exists in full force, the de-
mand for it, under an indolent government who pursue no plans of in-
ternal improvement wherein labour would be required, and who from the
paramount authority of the European power have, comparatively speaking,
no wars or public services to sustain, are (*sic*) much less considerable than in
the other districts, where the public works, conducted during the administra-
tion of Marshal Daendels, became a serious drain upon a population already
inadequate to the extent and fertility of the island, while in the blandong
districts, which have been exclusively appropriated to the labours of the forests
and wherein the people have been exempted from any other service, it is
known that the amount of population has in some instances nearly doubled
since the foundation of this separate establishment”. Wat de Preanger aan-
gaat, Nic. Engelhard schrijft in zijn Overzicht (p. 285): „Alles wat in de Re-
gentsch. leven ontvangen had werd (*tijdens D.*) tot het maken van wegen
en andere diensten gebezigd; de dienstdoenden op de (*suiker*)molens zelve
werden gestadig in requisitie gesteld tot het maken van wegen enz.” Dit
laatste gold natuurlijk de Ommelanden. Niettemin schrijft Van Lawick 20
Juni 1809 uit Galoeh aan D. dat de „heerendiensten (*d. i. die voor het Gouv.*)
in mijne Prefecture te gering zijn om te mogen worden aangehaalt”, ofschoon

zij dit jaar zijn vermeerderd door die ten behoeve der wegen, bruggen en halteplaatsen.

§ 2841 Hoe er „gediend” moest worden in den bloeitijd van het Cultuurstelsel, blijkt T. N. I. 1853, II, 260; toen werd zelfs voor het ijzerwerk van bruggen door het Gouv. niets voldaan. Van Rees zegt dat in 1865 in de Preanger „behalve de voor vaste diensten afgezonderde huisgezinnen”, door 108.503 dienstplichtigen gepresteerd werden ruim $3\frac{1}{2}$ millioen dagdiensten, d. i. één om de 13 dagen; de slechte contrôle echter maakte dat dit slechts eene globale schatting was. Omtrent het misbruik dat de Hoofden destijds voor den Staat en zichzelf van de diensten maakten, zie T. N. I. 1870, II, 275. In de Preanger bestonden einde 1895 alleen nog deze diensten voor het Gouv. (Tijdschr. B. B. XIV, 8): aan de groote post- en binnenwegen; tot aanleg enz. van dammen, dijken en waterwerken; tot aanleg enz. van bruggen buiten de hoofdplaatsen; gardoediensten en bewaking van waterwerken. Wel eene tegenstelling tot 1857 toen, volgens E. de Waal (Aanteek. II, 367) „het er vrij algemeen voor gehouden werd (wegens gebrekkige volkstellingen kon niemand het nauwkeurig weten) dat ieder gezin (*in de Preanger*) voor het werk aan de koffietuinen, de wegen en de overige volksdiensten (geen pa-noekan) door elkander genomen om den derden dag één man leverde”.

§ 2842 *Daendels en de inlandsche bevolking.* Het Charter zegt in art. 56: „De meest geschikte middelen zullen, met overleg van de Inlandsche Regenten, worden beraamd en in het werk gesteld, om, in het gebied van de Bataafsche Republiek in Oost-Indiën, het lot van den gemeenen Inlander te verbeteren *en te verzekeren*, alle onregelmatige en willekeurige belastingen af te schaffen, en den landbouw, zooveel mogelijk, aan te moedigen en uit te breiden”. Bij art. 14 van de instructie voor den G.-G. van 1804 wordt hem, „ten einde dit Bestuur (*nam. „over den Inl. op Java”*) meer en meer te verbeteren op eene wijze waarmede, aan de eene zijde, de Wetten, Zeden en Gebruiken van den Inl. ongeschonden gelaten, en, aan den anderen kant, deszelfs gelukstaat, volgens zijne begrippen, bevoorderd” worde o. a. tot taak gesteld dat „beraamd worden de meest geschikte middelen, om het lot van den gemeenen Inlander te verbeteren *en te verzekeren*; om de inkomsten welke de Regenten, naar 's lands wijze, of de bijzondere eigenaren (*van particuliere landen*) genieten, onder vaste bepalingen te brengen; om alle onregelmatige en willekeurige belastingen af te schaffen en om, laatstelijk, den Landbouw zooveel doenlijk aan te moedigen en uit te breiden, teneinde de daaruit voordspruitende reve-

§ 2843 nuën van den Staat tevens te vermeerderen”. Het Reg.-Reglem. van 27 Jan. 1806 is nog liberaler in dit opzicht dan het Charter: in art. 48 neemt het de bovenstaande passage uit art. 56 over, doch leest in plaats van de gespatieerde woorden: „welvaart en voorspoed onder hun te bevorderen” en in plaats van het slot (na: af te schaffen): „de misbruiken, op het stuk der Herendiensten ingeslopen, zorgvuldig te weren en eindelijk den landbouw en handel aan te

moedigen en uit te breiden, met inachtneming van de oorspronkelijke inlandsche zeden, gewoonten en godsdienst". Art. 36 der instructie voor Comm.-Gen. herhaalt de bovenvermelde passage uit art. 14 der instructie voor den G.-G. van 1804 met uitlating van het geursiveerde. In Daendels' instructie (P. XIV, 381 art. 29) keert de passage uit art. 56 van het Charter terug, waarbij evenwel achter „belastingen" wordt ingevoegd „en andere misbruiken", en de laatste zinsnede luidt: „den landbouw zooveel mogelijk uit te breiden en, benevens allen geoorloofden koophandel, te beschermen en aan te moedigen". Het cynisme waarmee M. L. van Deventer (Ind. Gids 1891, I, 343) met betrekking tot D.'s instructie schrijft: „Men zou niet in een tijdperk van geafficheerde vrijheidsbeginselen (*vrijheidsbeginselen in 1807!*) geleefd hebben, indien bij deze voorschriften niet tevens een woord gewijd ware aan „het lot van den gemenen Inlander", is in alle opzichten misplaatst. Eerder zou afkeuring verdienen dat men, uit vrees voor uitbreiding van bestuursbemoedienis, geen afbreuk wenschte te doen aan de positie der Regenten, om in het lot der bevolking verbetering te brengen.

Daendels nu erkent (Staat p. 104) dat de toestand der bevolking bij § 2844 zijne komst „deerniswaardig was en verbetering vorderde", hetgeen in den mond van een zoo hardvochtig en zoo energiek man voorzeker duidde op eene ondragelijke ellende en eene van hem te verwachten buitengewone inspanning om die te verhelpen, temeer omdat hij elders overeenkomstig zijne instructie als „een zijner groote oogmerken" erkende (P. XIV, 772) „om den Javanen zooveel mogelijk te verlichten en bijzonder den gemeenen man een voldoende onderhoud voor deszelfs huisgezin uit den arbeid zijner handen te doen trekken". In zijne Organisatie van Java's Noordoost-Kust dd. 1 Sept. 1808 (P. XV, 157) verwijst hij zelfs uitdrukkelijk naar bovenvermeld art. 29 zijner instructie als uitgangspunt zijner reformatorische werkzaamheid. In zijn brief aan den Minister kort daarna, 12 Nov. 1808 (De Jonge XIII, 331), zegt D. na eene uiteenzetting van hetgeen reeds tot stand is gebracht: „Al de voors. inrigtingen intusschen meer regtstreeks ten doel hebbende de verbetering en verzekering (*duidelijke toespeling op zijne instructie*) van het lot der gemeene Javanen en hunner Regenten (*van deze laatsten zwijgt de instructie*), terwijl dezelve slechts in de gevolgen en door den gunstigen invloed dien zij op de uitbreiding van alle nuttige cultures en handteringingen onder den Inl. moeten uitcofenen, op eene vermeerdering der publieke inkomsten zullen werken" enz.

Deze woorden vertoonen eene merkwaardige overeenkomst met de § 2845 verklaring van Raffles, die door S. van Deventer (o.l. I, 88 noot) wordt toegejuicht: „I will not deny that my first view was directed to an amelioration of the condition of the inhabitants, and that I considered the improvement which it would afford to our finances rather as the justification than as affording the first impulse of the change" (namelijk de invoering van het landelijk stelsel). Zoo sprak Raffles (Substance of a Minute p. 16 noot), toen de slechte

financieele uitkomsten van zijn bestuur reeds de aandacht zijner Directeuren waren gaan trekken; toch behoeft men daarbij niet aan cant te denken; hij wilde oprecht de verbetering van het lot des Inlanders. Nic. Engelhard karakteriseert Raffles aldus in een particulieren brief van 20 Maart 1815: „Onze Gouverneur is een man vol genie en voert een engelagtige pen. Had hij zo veel ondervinding en menschenkennisse als onderneemendheid, zoude van een ieder achting wegdraagen. Hij heeft een goed character en is zeer gevoelig”. Daendels wilde ook wel het lot van den Inlander verbeteren op de wijze van een verlicht despoot, zooals zijn ideaal Napoleon, maar niet in de eerste plaats en niet van heeler harte. Dat de ware belangstelling in het lot des Inl., afgescheiden van diens mérites uit een fiscaal oogpunt, nog niet was geboren, blijkt ten klaarste uit de boven (§ 2569) vermelde vraagpunten. Treffend is ook een in R. 19 Mei 1809 geïnsereerd schrijven van Von Winkelman aan D. over eene uitbarsting van den Goentoer, hetwelk zich, evenals in den tijd der Comp. (vergel. § 2536), uitsluitend bepaalt tot de in de koffietuinen aangerichte schade en de maatregelen om daarin te voorzien; overigens maak ik uit De Wilde (o.l. pag. 4; de daar beschreven uitbarsting is blijkbaar de evengenoemde) op, dat geene menschenlevens verloren gingen.

§ 2846 Hoe steekt daarbij de toewijding van den Resident R. van der Capellen af, na de trouwens oneindig veel schrikkelijker en verwoestender Galoenggoenguitbarsting van 13 jaar later (zie Batav. Courant 22 Febr. 1823; Indisch Magazijn 2^e twaalftal p. 59; Junghuhn, Java II, 138)! Hier en daar toont D. wat meer belangstelling dan vóór hem gewoonte was. Zoo liet hij zich door den Prefect der Cherib. Preanger-Regentsch. begin 1810 periodiek op de hoogte houden van den stand van het padigewas, nadat de uitvoer derwaarts uit de Batav. Regentsch. verboden was geworden en een gebrek aan voedsel was ontstaan; eerst toen het gevaar dreigend werd, hief D. het verbod op. In 1808 gelastte hij een onderzoek naar de oorzaken eener epidemie in Krawang (§ 2216); hij beval den aanleg eener sawahleiding in het Bandoengsche (§ 2107); den veehandel stelde hij open (§ 2150); bij R. 11 Louwm. 1810 ontsloeg hij den Rangka van Buitenz. die koeli's bestal. Maar bijvb. voor de verwoestingen der zeeroovers aan de zuidkust bleef hij onverschillig. En bij D.'s reformatorische wetgeving trad de Preanger geheel op den achtergrond.

§ 2847 Terwijl de Organisatie van Java's N. O.-Kust een artikel bevat (P. XV, 162, 11): „Alle onderdrukkingen en knevelarijen van den gemeenen man, door de mindere Hoofden gepleegd, zullen onmiddellijk door het verlies hunner bedieningen worden geboet, dan ook wel zwaarder naar exigentie van zaken worden gestraft” (vergel. *ibid.* 160; 282, 7; 292; 295, 16), en dergelijke bepalingen golden voor de Cherib. Sultanslanden (*ib.* 482; 489, 23; 492, 30; 499, 13), is de bepaling aangaande de Cherib. Preangerlanden veel onbeduidender (*ib.* 633, 20), terwijl men niets van dien aard aangaande de Batavia'sche Preanger vindt. Op Java's N. O.-Kust nam de Regeer. maatregelen

opdat de kleine man het noodige zou hebben om zijne sawahs te bewerken en te beplanten (P. XV, 300, 31); zij zorgde zelfs voor de teelt van tweede gewassen (ib. 32). Zoo vindt men in de bepalingen voor Cheribon er eene betreffende de hygiene (P. XV, 511, 25), eene betreffende het onderwijs „zoo in den coran als het lezen en schrijven” (P. XV, 689, 16; vergel. *ibid.* 8; 14; 15; 18; 19); eveneens bevat de instructie voor de Regenten op Java's N. O.-Kust een voorschrift (P. XV, 295, 13; vergel. 178, 74): „Voor het onderwijs van de jeugd in de zeden, gewoontens, wetten en godsdienstige begrippen van den Javaan en het oprichten van de daartoe in de respectieve hoofdnegorijen en districten benoodigde scholen, mitsgaders het plaatsen van goede en geschikte onderwijzers in dezelve, zal ook door dezelve gezorgd moeten worden” (1). In de Preanger niets van dien aard. Wel bespeurt men eenige meerdere bemoeiing met het leven en bedrijf der bevolking (§ 2658), doch eenvoudig in verband met de koffiecultuur en als gevolg van eene voor het gansche eiland geldende instructie. Dat in de Preanger de tiende ten bate § 2848 van sommigen der Regenten werd verzwaaard, bleek ons in § 2086. Voor het overige, Janssens zegt van den Javaan onder D.'s bestuur (De Jonge XIII, 541): „On dit et écrit qu'on a amélioré leur sort; cela est vrai relativement à quelques points. Mais on les a tellement accablés de corvées, qu'ils sont certainement plus malheureux qu'ils ne l'ont jamais été”. Van Deventer verscherpt en verdraait dit (*ib.* pag. LXX) tot de uitspraak: „Waar wezenlijke verandering te bespeuren was, was dit alleen in een verzwaring der lasten”; hij neemt zelfs (zooals is aangetoond door D'. I. Mendels o.l. pag. 207) de vrijheid om den last, tegen het einde van 1810 door Napoleon aan D. gegeven „de bien traiter les habitans et les naturels du pays”; uit te leggen als voortgevlodid uit ingekomen klachten over mishandeling der bevolking, waarvan niets blijkt uit den brief des Ministers, die dezen last overbrengt en dien Van Deventer verminkt weergeeft. De Minister schrijft echter in 1810 aan D. (De Roo I, 432): „De zagtheid en het menagement voor den Inlander, Uw Exc. door Z. M. zoo ernstig aanbevolen, vrees ik volgens de geruchten dat Uw Exc. nu en dan wel eens uit het oog verliest”. Waarop D. antwoordt (*ib.* II, 522) dat die zachtheid is „conforme à mes principes et à la conduite que j'ai constamment tenue”. Brutaler kon het haast niet en Nic. Engelhard vraagt in 1820 (Van de Graaff I, 124): „Zijn de onderdanen in de landen van de Vorsten van Java en de opgezetenen van de particuliere landen niet vrij wat gelukkiger dan die van de Gouvernementslanden (*hij heeft het over de Preanger*) en Buitenzorg?” In 1831 zegt Van den Bosch (bij S. van Deventer o.l. II, § 2849 306): „Nog zeer kort geleden verhaalde mij de Regent van Tjandjor, dat vóór de komst van den G.-G. Daendels er meer Inlanders gevonden werden die

(1) Te verwijzen is hierbij echter naar het ring van D.'s regelingen
in § 2581 genoteerde aangaande de niet-invoe-

20 karbouwen en 20 paarden bezaten dan nu het halve getal (*d. i. dan er nu de helft bezitten*), en hij schreef zulks toe aan de vexatiën, de moeilijke transporten en arbeid aan de publieke wegen van dien tijd, waardoor niet alleen onbegrijpelijk veel menschen en vee waren omgekomen, maar ook de lust tot het bezit daarvan was verminderd en plaats had gemaakt voor zucht tot uitwendigen opschik, „die — dit waren zijne eigen woorden — tot niets nut was en het volk arm hield”. Van den Bosch intusschen haatte den Maarschalk (vergel. *ibid.* p. 299 zijne uitlating over diens „onbeschaamdheid”; in 1811, toen Van den B. pas Indië verlaten had op last van D., schreef hij: „Het bestuur van Robespierre is niet wreder, is niet bloeddorstiger geweest als dat van Daendels”, zie De Roo II, 486); de Regent zal dat wel gemerkt hebben. Bovendien laat Van den Bosch de omstandigheden waarin D. optrad buiten rekening, ignoreert dat het vroegere verbod van veeuitvoer natuurlijk den karbouwenstapel had doen aangroeien, en dat de „zucht tot uitwendigen opschik” vanzelf moest vermeederen met de toeneming van het verkeer.

Wanneer Van Soest (o.l. I, 110) zegt: „Aan Raffles is het te danken dat het Europeesch gezag in onmiddelijke aanraking is gekomen met de inwoners, zich van hunne belangen rekenschap is gaan geven en aldus eenigermate het gemis eener nationale regering heeft kunnen vergoeden”, dan is dit wat de Preanger betreft eene onjuistheid; dáár liet R. alles zooals het was, en hoe weinig D. had veranderd is ons voldoende gebleken.

§ 2850

Het Preangerstelsel. E. de Waal (Aanteek. II, 360) geeft de volgende punten aan, waarin anno 1865 de Preanger verschilde van het overige deel van het eiland: staatkundig is alles meer bij het oude gebleven; de Regenten genieten geen traktement als ambtenaar, doch alleen cultuurprocenten; zij heffen „naar aloud gebruik rechtstreeksche opbrengsten van hun onderhoorigen en belasting van handelaren”; zij dragen de kosten „van het gansche inlandsche bestuurspersoneel, zeer enkele organen van het Europ. gezag of der Europ. zorg voor de volksgezondheid om bijzondere redenen uitgezonderd”; zij benoemen „naar goeddunken” de Hoofden van kampongs, desa's, troeps; de bevolking brengt aan het Gouv. geene andere belasting op dan in arbeid, alleen het zoutmonopolie uitgezonderd. Van Rees zegt in 1867 dat „zooals het oude Comp. stelsel nu nog in dit gewest werkt, het geacht kan worden te bestaan in de volgende deelen”:

1°. Het koffiemonopolie en de dwangcultuur;

2°. „Heffing van andere belastingen ten behoeve van den Staat”;

3°. „Gedeeltelijke uitoefening door Regenten en geestelijkheid van het soevereine recht om belasting te heffen”.

Wat het 2^e punt betreft, directe belasting (landrente, bedrijfsbelasting) wordt door den Staat evenmin geheven als indirecte (van waroengs, pasars, slacht enz., opiumpacht); met het 3^e hangt samen dat het inlandsche personeel niets van het Gouv. geniet dan koffieprocenten, en overigens door de Regenten wordt bezoldigd.

Het Koloniaal Verslag van 1870 p. 44 omschrijft het begrip „Preangerstelsel” aldus: „Onder deze benaming wordt in algemeenen zin verstaan dat zamenstel van bestuursinrigtingen, volgens hetwelk in de Preanger-Regentsch., in afwijking van de elders op Java toegepaste regeringsbeginselen, door het Gouvernement geene landrente noch andere belasting van de bevolking gevorderd en aan de inlandsche Regenten geen tractement toegekend wordt, maar aan dezen de bevoegdheid is gelaten om van de bevolking belastingen te heffen onder gehoudenis om in de bezoldiging der inlandsche Hoofden te voorzien, terwijl de bevolking verplicht wordt tot de teelt van koffij en tot de levering van dat product aan het Gouvernement tegen minderen prijs dan in andere gewesten betaald wordt”.

STATEN EN TABELLEN.

STATISTIEKE TABELLEN I — III.

STAAT I. DE REGENTSCHAPPEN GEZAMENLIJK.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zie :
R. 5 Jan. 1730	—	—	5000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	a
R. 15 Jan. 1742	—	—	—	—	7680	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	b
Mossel 1753	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	55000	c
De Klerk 1777	—	—	18076	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31650	d
idem idem	—	7860	—	22400	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	d
B. R. 30 Dec. 1777	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30850	e
R. 31 Dec. 1778	2829	23897	—	—	19986	—	—	—	—	—	—	—	—	6418	—	86362	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	27414	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g
Nederburgh 1796	4374	—	—	—	—	20048	22328	23488	27262	27847	27498	28019	30004	—	—	206494	h
R. 1 Oct. 1802	—	—	—	—	28500	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	i
P. Engelhard 1804	3949	—	—	26008	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4954	6185	—	k
Keuchenius 1806	—	—	—	26008	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	156048	l
Rapport 29 Jan. 1808	3903	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	121794	m
Van Motman 1809	3585	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	150822	n
Daendels 1811	—	—	—	19061	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	o
Raffles 1815	3004	—	—	—	—	42723	42487	36691	40296	6808	7077	8443	8658	—	—	196019	p

STAAT II. ADIARSA.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zie :
Rapport 17 Juli 1723	—	—	300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	q
R. 31 Dec. 1778	35	239	—	—	218	—	—	—	—	—	—	—	—	21	—	—	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	80	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g
Nederburgh 1796	54	—	—	—	—	328	328	78	68	204	204	39	31	—	—	1280	h
P. Engelhard 1804	34	—	—	214	—	—	—	—	—	—	—	—	—	59	14	—	k

STAAT III. BANDOENG.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zie
Reglement 1684	—	—	1125	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	r
Rapport 1686	77	—	1056	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	s
Acte 1701	—	—	1000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	t
Rapport 1706	—	—	1000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	u
D. 25 Aug. 1739	435	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
D. 28 Juni 1740	398	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
B. R. 15 Jan. 1742	—	—	—	—	1000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ggg
Hartingh 1752	—	—	2000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	w
Mossel 1754	—	—	1045	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	x
De Klerk 1777	—	—	1045	1500	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	d
R. 31 Dec. 1778	465	3100	—	—	1800	—	—	—	—	—	—	—	—	1300	—	—	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	2980	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g
Nederburgh 1796	646	—	—	—	—	1268	1268	2405	3997	6154	6154	6297	6872	—	—	34415	h
Rapport 31 Dec. 1799	—	—	5619	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	aaa
B. R. 1 Oct. 1802	419	—	—	5119	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	l
P. Engelhard 1802	—	—	—	5219	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	y
P. Engelhard 1804	811	—	—	6688	—	—	—	—	—	—	—	—	—	808	2927	—	k
Keuchenius 1806	—	—	—	6688	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40128	l
Rapport 29 Jan. 1808	762	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	41515	m
Van Motman 1809	667	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33430	n
Daendels 1811	—	—	—	4060	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	o
Raffles 1815	782	—	—	—	—	11555	11560	11829	11957	2830	2855	3847	3949	—	—	60382	p
Statist. Beschrijv. 1822	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	63888	z

Verklaring der kolommen. I Dorpen; II Huizen; III Huisgezinnen; IV Dito bij de koffiecultuur ingoedeeld; V Tjajals; VI Boemi's mannen; VII id. vrouwen; VIII id. jongens; IX id. meisjes; X Menoempangs mannen; XI id. vrouwen; XII id. jongens; XIII id. meisjes; XIV Boedjangs; XV Bejaarden; XVI Totaal.

STATISTIEKE TABELLEN IV—VII.

STAAT IV. BATOELAJANG.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zte :
De Klerk 1777	—	—	600	800	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	d
R. 31 Dec. 1778	135	1520	—	—	1310	—	—	—	—	—	—	—	—	210	—	—	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	940	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g
Nederburgh 1796	318	—	—	—	—	720	679	1306	1509	1695	1936	1388	1484	—	—	10717	h
N. Engelhard 1800	218	—	1613	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	aa
B. R. 1 Oct. 1802	469	—	—	1489	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	i
P. Engelhard 1802	—	—	—	1489	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	y

STAAT V. GRENDENG.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zte :
Mossel 1751	—	—	1000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	bb
Radermacher 1777	18	—	—	—	200	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	cc
R. 31 Dec. 1778	14	479	—	—	333	—	—	—	—	—	—	—	—	146	—	—	f

STAAT VI. KAMPONGBAROE (BUITENZORG).

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zte :
B. R. 15 Jan. 1742	—	—	—	—	300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ggg
Van Imhoff 1744	—	—	300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	dd
Mossel 1751	—	—	300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	bb
Radermacher 1777	253	—	1087	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	cc
De Klerk 1777	210	2006	—	2800	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	d
R. 31 Dec. 1778	135	2241	—	—	2005	—	—	—	—	—	—	—	—	236	—	—	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	4362	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g
Anno 1793	—	—	1648	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ee
Nederburgh 1796	91	—	—	—	—	—	—	—	—	5397	4935	4615	4907	—	—	19854	h
Rapport 17 Jan. 1800	311	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
P. Engelhard 1804	203	—	—	2195	—	—	—	—	—	—	—	—	—	771	298	—	k
Keuchenius 1806	—	—	—	—	2272	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13632	l
Rapport 29 Jan. 1808	260	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3796	m
Van Motman 1809	300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18158	n
Daendels 1811	—	—	—	2283	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	o
Rapport Couperus 1812	214	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13041	—

STAAT VII. KRAWANG.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zte :
D. 11 April 1708	—	—	—	—	1000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ff
D. 13 April 1714	—	—	—	—	1300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	gg
Rapport 17 Juli 1723	—	—	1000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	hh
B. R. 15 Jan. 1742	—	—	—	—	1300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ii en ggg
Hartingh 1752	—	—	1600	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	w
Mossel 1754	—	—	1300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	x en kk
De Klerk 1777	—	—	1400	2800	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	d en ll
R. 31 Dec. 1778	182	1691	—	—	986	—	—	—	—	—	—	—	—	705	—	—	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	350	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g
Nederburgh 1796	199	—	—	—	—	1654	1918	1909	1891	2070	2164	2342	2040	—	—	16948	h
Rapport 2 Febr. 1800	257	—	—	—	—	totaal 8521				totaal 9159				—	—	—	
P. Engelhard 1804	206	—	—	1450	—	—	—	—	—	—	—	—	—	376	224	—	k
Keuchenius 1806	—	—	—	—	1664	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9984	l
Rapport 29 Jan. 1808	234	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6641	m
Van Motman 1809	234	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6604	n

Verklaring der kolommen. I Dorpen; II Huizen; III Huisgezinnen; IV Dito bij de koffiecultuur ingedeeld; V Tjatjahs; VI Boemi's mannen; VII id. vrouwen; VIII id. jongens; IX id. meisjes; X Menoempangs mannen; XI id. vrouwen; XII id. jongens; XIII id. meisjes; XIV Boedjangs; XV Bejaarden; XVI Totaal.

STATISTIEKE TABELLEN VIII EN IX.

STAAT VIII. PAMANOEKAN.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zie:
D. 24 Dec. 1701	—	—	—	—	431	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	mm
D. 1 Juli 1739	64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
D. 21 Juni 1740	74	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
B. R. 15 Jan. 1742	—	—	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	nn en ggr
Mossel 1754	—	—	600	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	x
De Klerk 1777	—	—	600	1200	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	d
R. 31 Dec. 1778	32	374	—	—	303	—	—	—	—	—	—	—	—	71	—	—	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	144	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g
Nederburgh 1796	66	—	—	—	—	743	999	880	891	318	385	378	357	—	—	4951	h
Rapport 31 Dec. 1799 . . .	61	—	—	—	—	totaal 1460			totaal 673				—	—	—	—	
P. Engelhard 1802	—	—	—	351	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	y
Proc. 26 Jan. 1813	69	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6560	oo

STAAT IX. PARAKANMOENTJANG.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zie:
Reglement 1684	—	—	1076	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	r
Rapport 1686	35	—	872	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	s
Rapport 1691	—	—	1000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	pp
Rapport 1706	—	—	1000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	u
D. 25 Aug. 1739	601	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
D. 28 Juni 1740	649	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
B. R. 15 Jan. 1742	—	—	—	—	1000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	b en ggr
Hartingh 1752	—	—	3200	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	w
Mossel 1754	—	—	1000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	x
D. 3 Jan. 1759	—	—	1000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
De Klerk 1777	—	—	1000	2000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	d
R. 31 Dec. 1778	523	5035	—	—	3059	—	—	—	—	—	—	—	—	1776	—	—	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	8489	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g
Nederburgh 1796	767	—	—	—	—	5291	6048	7459	9064	3350	3325	4180	4209	—	—	42926	h
Rapport 31 Dec. 1799 . . .	540	—	—	—	—	totaal 10219			totaal 7523				—	—	—	—	
B. R. 1 Oct. 1802	—	—	—	3340	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	i
P. Engelhard 1802	—	—	—	3340	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	y
P. Engelhard 1804	669	—	—	4697	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1240	726	—	k
Kenchenius 1806	—	—	—	—	4697	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28182	l
Rapport 29 Jan. 1808 . . .	613	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16104	m
Van Motman 1809	734	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17796	n
Daendels 1811	—	—	—	3271	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	o

Verklaring der kolommen. I Dorpen; II Huizen; III Huisgezinnen; IV Dito bij de kofficecultuur ingedeeld; V Tjatjahs; VI Boem's mannen; VII id. vrouwen; VIII id. jongens; IX id. meisjes; X Monoempangs mannen; XI id. vrouwen; XII id. jongens; XIII id. meisjes; XIV Boedjangs; XV Bejaarden; XVI Totaal.

STATISTIEKE TABELLEN X EN XI.

STAAT X. SOEMEDANG.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zle :
Reglement 1684	—	—	1015	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	r
Rapport 1686	181	—	953	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	s
Rapport 1706	—	—	1000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	u
D. 25 Aug. 1739	472	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
D. 28 Juni 1740	563	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
B. R. 15 Jan. 1742	—	—	—	—	800	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	b en ggg
Mossel 1754	—	—	1000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	x
De Klerk 1777	—	—	1000	2000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	d
R. 31 Dec. 1778	363	3342	—	—	2442	—	—	—	—	—	—	—	—	900	—	—	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	1900	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g
Nederburgh 1796	402	—	—	—	—	1984	2802	1568	2349	2530	2530	1544	2759	—	—	18066	h
Rapport 31 Dec. 1799	443	—	—	—	—	totaal 9169		totaal 8707		—	—	—	—	—	—	—	—
B. R. 1 Oct. 1802	—	—	—	3672	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	i
P. Engelhard 1802	—	—	—	3144	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	y
P. Engelhard 1804	454	—	—	4375	—	—	—	—	—	—	—	—	—	962	1008	—	k
Keuchenius 1806	—	—	—	—	3144	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	l
Rapport 29 Jan. 1808	454	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20690
Van Motman 1809	454	—	—	3300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20505
Daendels 1811	—	—	—	2998	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	o
Raffles 1815	650	—	—	—	—	8573	8664	7987	8932	97	104	97	140	—	—	—	34594
Statist. Beschrijv. 1822	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	41171

STAAT XI. TANGGERAN.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zle :
D. 16 Jan. 1714	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1786	qq
B. R. 15 Jan. 1742	—	—	—	—	200	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ggg
Mossel 1751	—	—	300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	bb
Regent + 1755	—	—	295	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	rr
Radermacher 1777	26	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	cc
De Klerk 1777	—	600	—	900	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	d
R. 31 Dec. 1778	16	620	—	—	481	—	—	—	—	—	—	—	—	139	—	—	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	90	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g en ss
Regent 1791	—	—	1033	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	tt
Teisseire 1792	—	—	2000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	uu
Nederburgh 1796	152	—	—	—	—	—	—	—	—	2914	2451	2387	2724	—	—	—	10476
P. Engelhard 1804	103	—	—	1548	—	—	—	—	—	—	—	—	—	178	91	—	k
Keuchenius 1806	—	—	—	—	1548	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	l
Rapport 29 Jan. 1808	102	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9288
Van Motman 1809	122	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11220
																	9257

Verklaring der kolommen. I Dorpen; II Huizen; III Huisgezinnen; IV Dito bij de koffiecultuur ingedeeld; V Tjatjals; VI Boemi's mannen; VII id. vrouwen; VIII id. jongens; IX id. meisjes; X Menoempangs mannen; XI id. vrouwen; XII id. jongens; XIII id. meisjes; XIV Boedjangs; XV Bejaarden; XVI Totaal.

STATISTIEKE TABELLEN XII EN XIII.

STAAT XII. TJIANDJOER.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zie:
D. 1 Juli 1739	408	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
D. 28 Mei 1740	158	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
B. R. 15 Jan. 1742	—	—	—	—	1700	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ggg
Van Imhoff 1744	—	—	2520	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	vv
Mossel 1751	—	—	2100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	bb
Hartingh 1752	—	—	4600	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	w
Radermacher 1777	672	—	4922	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	cc
De Klerk 1777	636	5815	—	7800	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	d en vw
R. 31 Dec. 1778	806	7143	—	—	6272	—	—	—	—	—	—	—	—	627	—	—	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	7355	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	xx
Rapport 31 Dec. 1792	1886	—	—	—	6434	—	—	—	—	781	—	—	—	477	846	—	yy
Rapport 31 Dec. 1794	1961	—	—	—	7649	—	—	—	—	719	—	—	—	481	884	—	zz
Nederburgh 1796	1975	—	—	—	—	7610	7773	7281	6964	2991	3158	4579	4362	—	—	44721	h
Rapport 31 Dec. 1799	1961	—	—	—	7657	—	—	—	—	1289	—	—	—	305	875	—	aaa
P. Engelhard 1802	—	—	—	5261	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	y
P. Engelhard 1804	1469	—	—	5967	—	—	—	—	—	—	—	—	—	560	897	—	k
Keuchenius 1806	—	—	—	—	5995	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35970	l
Rapport 29 Jan. 1808	1478	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21828	m
Van Motman 1809	1074	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	45072	n
Daendels 1811	—	—	—	5813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	o
Rapport Couperus 1812	1277	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	50888
Raffles 1815	1136	—	—	—	—	9998	10085	10106	11201	2650	2841	3245	3262	—	—	—	53388
Statist. Beschr. 1822	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	65096

STAAT XIII. TJIASEM.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zie:
D. 1 Juli 1739	43	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
D. 21 Juni 1740	48	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
B. R. 15 Jan. 1742	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ggg
Mossel 1751	—	—	300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	x
De Klerk 1777	—	—	300	600	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	d
R. 31 Dec. 1778	42	252	—	—	192	—	—	—	—	—	—	—	—	60	—	—	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	122	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g
Nederburgh 1796	64	—	—	—	450	513	542	529	221	256	270	259	—	—	—	3040	h
Febr. 1797	—	—	415	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	bbb
Proc. 26 Jan. 1813	51	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3785	oo

Verklaring der kolommen. I Dorpen; II Huizen; III Huisgezinnen; IV Dito bij de koffiecultuur ingedeeld; V Tjatjahs; VI Boemi's mannen; VII id. vrouwen; VIII id. jongens; IX id. meisjes; X Menoempangs mannen; XI id. vrouwen; XII id. jongens; XIII id. meisjes; XIV Boedjangs; XV Bejaarden; XVI Totaal.

STATISTIEKE TABELLEN XIV--XVI.

STAAT XIV. TjIBLAGOENG.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zie :
D. 16 Aug. 1684 . . .	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ccc
D. 21 Maart 1685 . . .	7	—	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ddd
Anno 1700	—	—	—	—	120	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	eee
D. 4 Nov. 1701 . . .	—	—	—	—	153	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
D. 1 Juli 1739	124	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
D. 28 Mei 1740	132	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
B. R. 15 Jan. 1742 . . .	—	—	—	—	400	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ggg
Mossel 1751	—	—	500	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	bb
Radermacher 1777 . . .	82	—	375	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	cc
R. 31 Dec. 1778	34	345	—	—	155	—	—	—	—	—	—	—	—	141	—	—	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	502	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g
B. R. 31 Dec. 1789 . . .	—	—	245	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	§ 216.

STAAT XV. TjikALONG.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zie :
D. 21 Maart 1685 . . .	5	—	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	fff
D. 1 Juli 1739	23	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
D. 28 Mei 1740	38	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	v
B. R. 15 Jan. 1742 . . .	—	—	—	—	160	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ggg
Mossel 1751	—	—	200	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	bb
Radermacher 1777 . . .	24	—	210	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	cc
R. 31 Dec. 1778	30	345	—	—	319	—	—	—	—	—	—	—	—	26	—	—	f
P. Engelhard 1802 . . .	—	—	—	240	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	y
Proc. 26 Jan. 1813 . . .	59	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4137	oo
Raffles 1815	—	—	—	—	—	800	856	526	625	210	214	219	280	—	—	3760	p
Statist. Beschr. 1822 . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4277	z

STAAT XVI. WANAJASA.

B R O N .	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	Zie :
R. 31 Dec. 1778	17	171	—	—	111	—	—	—	—	—	—	—	—	60	—	—	f
R. 30 Dec. 1785	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g
B. R. 31 Dec. 1789 . . .	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	hhh
Journal 1807	—	—	238	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	iii

Verklaring der kolommen. I Dorpen; II Huizen; III Huisgezinnen; IV Dito bij de kofficeultuur ingedeeld; V Tjatjahs; VI Boemi's mannen; VII id. vrouwen; VIII id. jongens; IX id. meisjes; X Menoempanmannen; XI id. vrouwen; XII id. jongens; XIII id. meisjes; XIV Boedjangs; XV Bejaarden; XVI Totaal.

STATISTIEKE TABELLEN XVII.

STAAT XVII. VEESTAPEL.

REGENTSCHAP.	I.			II.			III.			IV.				V.		
	Buff.	Os-sen.	Mer-ries.	Buff.	„Ossen en Koe-bees-ten“.	Mer-ries.	Buff.	Os-sen.	Mer-ries.	Buff.	„Koe-bees-ten“.	Heng-sten.	Mer-ries.	Buff.	Koei-en.	Paar-den.
Tjiandjoer	4.000	30	500	7.790	14	1.059	9.846	158	2.654	6.493	174	526	2.305	6.854	233	1.202
Buitenzorg	2.300	—	—	3.530	—	146	3.178	—	96	8.614	17	225	189	—	—	—
Krawang	719	—	—	1.672	—	62	1.247	—	47	2.156	30	135	176	6.073	—	565
Adiarsa	25	—	—	149	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Bandoeng	4.240	250	—	14.554	1.452	1.018	21.163	577	745	15.952	1.443	338	942	11.690	1.600	1.111
Batoelajang	1.600	360	263	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Parakanmoentjang	6.181	961	110	3.824	415	394	3.234	81	67	6.941	457	262	312	—	—	—
Soemedang	6.695	580	953	8.175	475	382	8.735	714	568	9.613	780	632	593	10.086	538	1.176
Tjiasem	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3.613	36	467
Pamanoekan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tanggeran	—	—	—	3.369	—	16	5.424	—	—	4.505	37	81	26	—	—	—
Totaal	25.760	2.181	1.826	43.063	2.356	3.077	52.827	1.530	4.177	54.274	2.938	2.199	4.543	38.316	2.407	4.521

Aanmerkingen. Ad I. De cijfers van Nederburgh staan achter zijne Consideratiën in T. B. G. III en behooren tot het jaarrapport over 1795, afgedrukt (met de statistieke opgaven) bij De Jonge XII, 390. Zij betreffen (evenals misschien ook de cijfers van een paar der andere opgaven) niet den gansen veestapel maar alleen de voor het koffietransport beschikbare dieren.

Ad II—V. Batoelajang werd in 1802 bij Bandoeng ingelijfd.

Ad III—IV. Hier is onder Krawang gerekend het daarbij in 1804 ingedeelde Adiarsa en ook Tjiasem; onder Soemedang is meegeteld Pamanoekan.

Ad IV. Dit zijn vermoedelijk de zuiverste cijfers van deze tabel; zij zijn verstrekt naar aanleiding van eene desbetreffende vraag van Daendels.

Ad V. Bij Raffles' cijfers van Tjiandjoer heb ik opgeteld die, welke hij afzonderlijk opgeeft van de verkochte landen Goenoengparang, Tjipoetri en Tjikalong, bij die van Bandoeng zijne cijfers van Oedjoengbroeng.

TOELICHTING BIJ DE STATEN I—XVI.

Wij hebben niet mogen nalaten in dit deel eenige staten op te nemen betreffende de cijfers der Preangerbevolking, al ware het alleen om te doen zien hoe weinig vertrouwen zij verdienen, iets waaromtrent wij naar § 2236 e.v. verwijzen. In § 342 e.v. vergeleken wij de Nederlandsche opgaven der tjatjahs met de inlandsche bronnen. Enkele der eerstbedoelde volgen ook in evenvermelde staten.

Een woord van toelichting is bij onze staten niet overbodig.

Onze benamingen aan het hoofd der verschillende kolommen hebben wij zooveel mogelijk in overeenstemming gebracht met de in onze bronnen gezegde termen. Tusschen „*huisgezinnen*” en „*tjatjahs*” maken wij daarom onderscheid, ofschoon in onze bronnen vermoedelijk geen onderscheid daartusschen wordt aangenomen, en ook de qualificatie „*bij de koffiecultuur ingedeelde gezinnen*” wel dezelfde bedoeling zal hebben. Behalve sommige opgaven, welke wij aan archiefstukken ontleenden die moeielijk nader aan te duiden zijn, is steeds onze bron vermeld. Wij zullen verder de staten in hunne volgorde bespreken.

STAAT I. DE REGENTSCHAPPEN GEZAMENLIJK.

- a. Onder de opgave van 1730 zijn Krawang en Tanggeran niet begrepen.
- b. De opgave in R. 15 Jan. 1742 (vergelijk § 790) omvat de „onderhorige” der gezamenlijke onder Batavia ressorteerende regentschappen, dus zoo-wel Bandoeng, Soemedang en Parakanmoentjang alsook de regentschappes der Ommelanden. Het totaalcijfer verviel in een bedrag van 2.800 „in de Preanger” (over welken term men § 758 e.v. vergelijke) en 4.880 „in de Bataviase Boven- en Ommelanden” (zie § 752 e.v.; 756 e.v.); in geval van nood kon van het totaal de helft onder de wapenen worden gebracht. Ik heb deze „onderhorige” genoemd *tjatjahs*. In de bijlagen bij gezegde Resolutie vindt men de opgaven der Hoofden zelve.
- c. Mossel zegt in zijne memorie van 30 Nov. 1753 (De Jonge X, 207): „wezende Batavia nevens het geheele land en de mede onderhorige Preangerlanden van Crawang, Bandung, Soecapoera (*sic*), Prakanmontjang en Sumadang ten hoogsten met 150.000 menschen bewoond”. Daar nu volgens de opgaven der Dagregisters en der Resolutiën van Heemraden de stad en voorsteden toenmaals ongeveer 15.000 menschen telden, de Ommelanden 80.000, blijft er een bedrag van 55.000 over voor de Regentschappen.
- d. De Klerk zegt in zijn rapport in R. 4 Dec. 1777 dat er in de onder Batavia ressorteerende landen 18.076 gezinnen of 31.650 „coppen” zijn „behalven het geheele district der stad Batavia tot aan het gebergte”.

Bij optelling echter van zijne cijfers voor de afzonderlijke regentschappen krijgt men tot uitkomst: huisgezinnen 7.860; „mensen” 22.400. Zijn rapport spreekt namelijk niet van plantende gezinnen doch van „mensen” en „inwoners”. Daar echter het rapport uitsluitend betrekking heeft op de uit de Regentschappen te trekken voordeelen, heb ik zijn cijfer „mensen” onder kolom IV gebracht, ook om eene eenigszins redelijke verhouding te krijgen tot het door hem opgegeven aantal huisgezinnen. Curieus is de nadering van zijn aantal huisgezinnen tot het cijfer in kolom V van anno 1742. Met Batoelajang rekent hij Timbanganten samen.

- e. De opgave van Craan en Radermacher in B. R. 30 Dec. 1777 omvat „de Bovenlanden” (20.750 „mensen”) en „de Preanger Landen” (10.100 „mensen”) als onderscheiden van de stad, zuidervoorstad en Chineesche kamp. De Ommelanden zijn dus hieronder begrepen.
- f. De totaalopgave in R. 31 Dec. 1778 (d. i. in het aldaar geïnsereerde verslag van Craan en Radermacher) is eveneens te vinden in het opstel van Radermacher en W. van Hogendorp in Verh. B. G. I, 1^e dr. pag. 20. In gezegde Resol. heet onze kolom *tjatjaks*: „tjatjas of boemies en nompans” en onze kolom *boedjangs*: „ongetrouwden of boeijangs”.
- g. De opgave in R. 30 Dec. 1785 is volgens het aldaar geïnsereerde jaarverslag van Rolff.
- h. Nederburgh's opgave van 1796 is die in zijne Consideratiën, aan het slot; het totaal der bevolking is hier de som der boemi's en der menoempangs. Daarbij dienen dan nog geteld te worden zijne cijfers der Hoofden, priesters of santri's (zie § 2046 en § 2197 kolom III).
- i. De opgave in B. R. 1 Oct. 1802 betreft het rapport eener opneming der Regentschappen door P. Engelhard dd 13 Aug. 1802; zie hieronder y.
- k. P. Engelhard's opgave van 1804 berust op zijn rapport van 31 Dec. 1804, waarvan de resultaten, echter met een paar fouten, ook te vinden zijn in P. XIV, 130, 40. In dat rapport geeft hij eene kolom: „*Het geneeraale getal opgesectenen*”, waarvan de cijfers bestaan uit de som der cijfers van de kolommen, getiteld: „*Koffijmandadoors*”, „*Gemeenen*”, „*Priesters*”, „*Oude en afgeleefde*”, „*Ongetrouwde of boejangers*”. Bij dit totaal is dus geene rekening gehouden met vrouwen en kinderen, en daarom heb ik het weggelaten. Wat hij met zijne „*Gemeenen*” bedoelt, is ook niet duidelijk, omdat hij behalve deze kolom er nog eene geeft met den titel „*Planters*” (in het rapport spreekt hij van „plantende huisgezinnen”); uit deze laatste heb ik de cijfers overgenomen onder kolom IV; het totaal hiervan is 105 hooger dan dat der afzonderlijke regentschappen gezamenlijk; deze 105 zijn de plantende gezinnen van Tjipanas, Tjisaroewa en Pondokgedeh.
- l. De opgave van Keuchenius (T. B. G. XXII, 435) heet te zijn overeenkomstig eene opneming van 1805.

- m.* Het rapport van 29 Jan. 1808 is dat der Commissie Thalman c. s. In onze tabel n^o. VI valt het lage totaalcijfer van Buitenzorg op in verhouding tot dat van andere regentschappen. Dit is vermoedelijk te verklaren doordat in het eerste de koffieplantende mannen bedoeld worden, of de hoofden van gezinnen, en elders het totaal der bevolking.
- n.* „Van Motman 1809” doet op diens rapport dd. 15 Juni van dat jaar.
- o.* De opgaven, aangeduid als „Daendels 1811”, zijn overgenomen uit diens Staat, Deel I, Bijlagen, Organieke Stukken, Koffijcultuur n^o. 11.
- p.* De opgaven, vermeld als „Raffles 1815”, zijn geput uit diens History of Java II, 2^e dr. p. 273 (alwaar de optellingen juist zijn dan die in deel II p. 248 van den eersten druk); opmerkelijk is, dat de cijfers niet geheel overeenkomen met die in deel I p. 70. In mijne opgave van Raffles' cijfers is Limbangan mede inbegrepen, maar Buitenzorg en Tanggeran niet; misschien weegt het eerste tegen de beide andere op; het door hem voor Buitenzorg genoemde cijfer was niet te gebruiken. Mijn totaalcijfer is verkregen door de optelling zijner cijfers voor de verschillende regentschappen die te voren onder Batavia ressorteerden. Over de vrij nonchalante wijze, waarop Raffles' gegevens werden verzameld, vergelijk men § 2492; zie verder § 2240. Onze kolommen VI tot en met IX geven hier de cijfers, welke Raffles samenvat onder de benaming „*Cultivators*,” onze kolommen X tot en met XIII vervangen zijne opgaven van „*Not cultivators*.”

Om Raffles' totaalcijfer voor Tjiandjoer te vinden, heb ik bij zijne opgave voor Tjiandjoer opgeteld die voor Goenoengparang (d.i. blijkens Proc. 26 Jan. 1813 het particuliere land Soekaboemi; vergel. Deel I, 289 i.f.) en die voor het particuliere land Tjipoetri; bij zijne opgave voor Bandoeng heb ik zijn cijfer voor het particuliere land Oedjoengbroeng (zie Deel I, 289) opgeteld, welk laatste overigens veel lager is dan dat in Proc. 26 Jan. 1813.

STAAT II. ADIARSA. *)

- q.* De opgave van 1723 is volgens de eigen mededeeling van den toenmaligen Regent.

STAAT III. BANDOENG.

- Wanneer in Staat IV eene zelfde bron wordt aangeduid als in dezen Staat III, wordt in dezen Staat III Batoelajang niet onder Bandoeng begrepen. Bij De Klerk's opgave van 1777 is ook Timbanganten niet meegeteld.
- r.* Het „Reglement 1684” is de opgave in Couper's reglement van dat jaar, waarover zie § 504 e. v.; vergelijk de eerste kolom der tabel in B. 20, 30.

*) Wij geven de tabellen in de alphabetische volgorde der regentschappen, evenals wij in Deel I deden met de regentenlijsten.

- s. Het „rapport 1686”, ook genoemd „de dorpenlijst van 1686”, is besproken § 518 i. f.; vergelijk de tweede kolom der tabel in B 20, 30.
- t. De „acte 1704” is de acte voor den Regent van Bandoeng, te vinden D. 17 Dec. 1704 en in dit werk afgedrukt in § 702.
- u. De cijfers van het „rapport 1706” zijn opgenomen in de instructie voor Pangeran Aria Cheribon, de derde kolom der tabel in B. 20, 30.
- v. De opgaven in D. 1 Juli en 25 Aug. 1739 en D. 28 Mei, 21 en 28 Juni 1740 zijn ontleend aan de aldaar geïnsereerde rapporten der Commissies, welke naar de Bovenlanden waren afgezonden ter inspectie der aanplantingen van peper, waarover zie § 1386 en 1387. Waarschijnlijk betreffen zij derhalve alleen de kampongs waar peper was geplant, zoodat het wezenlijk aantal der kampongs belangrijk hooger moet worden gedacht; het kan echter ook zijn dat bij de inlandsche Hoofden, die de gegevens zullen hebben verstrekt, het streven voorzat om bij hunne opgave elk hunner kampongs met een of ander aantal peperplanten te versieren, zoodat dan het aantal opgegeven dorpen eenigermate met het wezenlijke zou overeenkomen.
- w. De opgaven van Hartingh in 1752 zijn ontleend aan diens in originali bewaard dagregister eener inspectiereis, afgesloten onder datum 20 Juli 1752, waarover zie § 1756.
- x. Mossel's opgaven van 1754 zijn genomen uit diens nieuwe Aanmerkingen, bij De Jonge X, 260.
- y. Onder de benaming „P. Engelhard 1802” bedoelen wij het journaal zijner in dat jaar gedane inspectiereis, waarvan de cijfers niet geheel conform zijn aan het rapport, hetwelk hij over die reis uitbracht, hierboven bedoeld sub *i*.
- z. De cijfers der Statistieke Beschrijving van 1822 zijn opgenomen om eene basis van vergelijking te vinden, daar dit document den indruk geeft van degelijker bewerking dan de oudere opnemingen. Echter wordt daarbij de kwestie in hoeverre de toenmalige regentschapsgrenzen overeenkwamen met die in de 18^e eeuw, geheel terzijde gelaten.

STAAT IV. BATOELAJANG.

Zooals hierboven sub III werd opgemerkt, zijn de cijfers voor dit regentschap in den regel begrepen in die van Bandoeng.

- aa. „N. Engelhard 1800” beduidt diens jaarverslag dd. 2 April 1800.

STAAT V. GRENDENG.

- bb. „Mossel 1751” beduidt Mossel's Aanmerkingen dd. 1 December 1751, gedrukt achter Faes, Geschiedenis particulier landbezit pag. 184 e. v.; aldaar p. 192 blijkt dat zijn cijfer voor Grendeng alleen naar gissing is aangegeven.

- cc.* Onder „Radermacher 1777” verstaan wij diens reisverhaal van dat jaar (waarover zie B. 37,1), gedrukt in T. N. I. 1856, II, 165 e. v.

STAAT VI. KAMPONGBAROE (BUITENZORG).

Wij bedoelen hiermede het gansche regentschap Kampongbaroe, de daarvan later afgescheiden particuliere landen hieronder begrepen.

- dd.* Onder „Van Imhoff 1744” verstaan wij zijn reisverhaal van dat jaar, onze Bijlage 31.
ec. De opgave van 1793 berust op een schrijven van Opziener Gradehand.

STAAT VII. KRAWANG.

Men vergelijkte deze opgaven met die onzer Staten II en XVI om te constateeren in welke daarvan Adiarsa en Wanajasa *niet* medebegrepen zijn. In 1789 werd Wanajasa bij Krawang ingetrokken, in 1797 Tjiasem, in 1804 Adiarsa; toch worden na die datums nog wel eens afzonderlijke cijfers voor die districten genoemd. Na de creatie van het nieuwe Landdrostambt Krawang door Daendels in 1811 vinden wij natuurlijk de cijfers die op dit sterk uitgedijde gebied betrekking hebben.

- ff.* De opgave van 1708 betreft het aantal „koppen”, hetwelk volgens verklaring van den Regent altijd onder Krawang heeft behoord.
gg. In D. 13 April 1714 spreekt de Regent van „de tsjatsja off de 1300 huijsgesinnen van Craoangh”, waaronder hij die van Adiarsa mede begrijpt.
hh. De opgave van 1723 berust op eene verklaring van het Hoofd van Adiarsa.
ii. In de opgave van 1742 schijnt Adiarsa inbegrepen te zijn.
kk. Mossel's cijfer van 1754 wordt door hemzelf te hoog geacht, ofschoon Wanajasa en Adiarsa eronder begrepen zijn.
ll. Onder De Klerk's opgave zijn Wanajasa en Adiarsa begrepen.

STAAT VIII. PAMANOEKAN.

Waarschijnlijk worden Pagaden en Pamanoekan in onze bronnen gewoonlijk gezamenlijk bedoeld. Waar dit uitdrukkelijk te constateeren is, zullen wij zulks vermelden.

- mm.* De opgave van D. 24 Dec. 1701 geeft het totaal, verkregen door de optelling der cijfers, welke genoemd worden in de alhier geïnsereerde acten voor de Regenten van Pamanoekan en Pagaden.
nn. De opgave van 1742 omvat èn Pamanoekan èn Pagaden.
oo. De opgaven in Proc. 26 Jan. 1813 betreffen de aldaar geïnsereerde verkoopvoorwaarden der in veiling gebrachte landen in Krawang, Tjiandjoer

STATISTIEKE TABELLEN.

en Bandoeng. Onder Tjiasem en Pamanoekan worden tevens gedeelten van Sagaraherang begrepen, dat tevoren aan Cheribon had behoord en sedert eenige jaren aan Soemedang.

STAAT IX. PARAKANMOENTJANG.

pp. Het rapport van 1691 is de opgave in B. 16, 25.

STAAT X. SOEMEDANG.

Zooals in ons Deel I p. 151 blijkt, werd in het laatst van 1798 Pamanoekan bij Soemedang ingelijfd. Sedert worden de bevolkingscijfers voor het eerstgenoemde nu eens afzonderlijk vermeld, dan weder zijn zij in die van Soemedang begrepen. Uit de vergelijking van Staat VIII met dezen Staat X blijkt wanneer men Soemedang *zonder* Pamanoekan bedoelt.

STAAT XI. TANGGERAN.

- qq.* De opgave van 1714 is het totaal eener „generale naamrolle van de Javaanse volkeren in het district van Tangerangh onder den Kiaij Aria Soeta Dilaga” (mans, vrouwen en kinderen), overgezonden door den Postcommandant.
- rr.* De opgave van omstreeks 1755 betreft het aantal „inwoonders” volgens mededeeling van den Regent.
- ss.* De opgave in R. 30 Dec. 1785 wekt des te meer verbazing, omdat in 1779 Grendeng bij Tanggeran was ingetrokken.
- tt.* De opgave van 1791 berust op eene mededeeling van den toenmaligen Regent; daarin is de tjoetak Lengkong niet begrepen.
- uu.* De opgave van 1792 is volgens A. Teisseire, Verh. B. G. VI, 84, die echter dit cijfer veel te laag acht.

STAAT XII. TJIANDJOER.

De opgaven aangaande dit regentschap varieren ten zeerste. Dat het oorspronkelijk aantal tjatjahs wellicht slechts 20 bedroeg, merkten wij op B. 16, 13 noot 6. Volgens opgave van den Regent in 1700 (B. 17, 16) bedroeg het aantal der hem „toegeleijde copen” 167. Volgens een rapport van Warnard van der Mast, die eene inspectiereis had gedaan, woonden er slechts „125 man” (D. 8 Nov. 1701). Djampang behoorde er destijds nog niet toe; volgens rapport van Matthijs Jansz D. 5 Oct. 1701 bezat dit laatste district 127 huisgezinnen, doch Van der Mast geeft op dat „langs de rivier Jampan” 22 negorijen lagen met 157 huizen; wel wordt ook in de acte voor het Hoofd van Djampang (geïnsereerd § 555) gesproken van de onder hem ressorteerende „126 koppen”, maar wij zien (§ 558) dat Scipio in 1703 niet minder dan 1354 personen uit dat district wegvoerde, welk aantal zeker

niet de gansche bevolking uitmaakte. D. 9 Aug. 1715 geeft de Regent van Tjiandjoer, onder wien dat district kortelings geplaatst was geworden, op dat aldaar 270 gezinnen wonen en B. R. 4 Aug. 1789 verklaart Rolff dat er „1000 onderzaten” van gezegden Regent gevestigd zijn, ofschoon Hartingh in 1752 het aantal gezinnen aldaar op 1500 begrootte. Zooals § 215 blijkt, werd in 1724 Tjiandjoer vergroot met Sagarakidoel; in 1788 werd Tjikalong erbij ingetrokken en op 31 Dec. 1789 ook Tjiblogoeng.

vv. De opgave van 1744 is volgens Van Imhoff's taxatie (B. 31, 38), terwijl de „oude quotisatie” 1760 beliep.

ww. Tjikalong en Tjiblogoeng zijn hieronder begrepen.

xx. Tjikalong is hieronder begrepen

yy. In de opgave van 1792 heet onze kolom V: „*Werkbare ingezetenen*”; onze kolom X: „*Jongst getrouwde en nieuwwelijks aangekomene ingezetenen*”. Ook is er een getal van 883 „*Schoon ouderen*”, over welke zonderlinge categorie zie § 1631.

zz. In de opgave van 1794 heet onze kolom X: „*Nieuwelingen*”. Voorts is er een getal van 947 „*Schoonouderen*”.

aaa. In de opgave van 1799 zijn onze kolommen V en X evenzoo betiteld als hierboven sub *yy.* Voorts is er een getal van 935 „*Schoonouders*”. Bij Bandoeng (Staat III) is Batoelajang niet meêgerekend.

STAAT XIII. TJIASEM.

bbb. De opgave van 1797 berust op een brief van den Commandant te Tandjoengpoera van Februari van dat jaar.

STAAT XIV. TJIBLAGOENG.

ccc. De opgave van 1684 berust op een bericht van den Regent.

ddd. De opgave van 1685 is conform het bericht, afgedrukt in § 206.

eee. De opgave van 1700 is conform de mededeeling van Oluff Christiaansz B. 17, 18.

STAAT XV. TJKALONG.

fff. De opgave van 1685 berust op het bericht, afgedrukt in § 206.

ggg. De opgave in B. R. 15 Jan. 1742 geeft, naar 't schijnt, voor sommige regentschappen 't aantal weerbare mannen; voor andere staat er: „*huijsgezinnen*” bij.

STAAT XVI. WANAJASA.

hhh. Volgens een rapport van Guitard in B. R. 31 Dec. 1789 bedroeg het aantal gezinnen weinig meer dan 100.

iii. De opgave van 1807 is ontleend aan het journaal der Commissie Thalmann c. s., afgesloten sub 23 Nov. 1807.

STAAT XVIII (1).

COMMANDANTEN VAN TANDJOENGPOERA.

<p>1678, 1679 Hendrik van den Eeden, Luitenant. 1679—1681 Jan Bervelt, Sergeant, Vaandrig. 1681—1683 Willem Kuffeler, provisioneel Vendrig, Luitenant. 1683 en 1684 Joannes van Buijtenhem, Vendrig. 1684—1691 Willem Kuffeler, Luitenant. 1691—1697 Anthonij Zas, Vendrig, Luitenant. 1697—1701 J. Heijrmans, Sergeant, Vaandrig. 1701—1705 Jacob van den Busche, Vaandrig. 1705—1708 Jacob Palm, Luitenant. 1708—1710 J. J. Creticau, Luitenant. 1710—1716 Hendrik Vuijstman, Luitenant. 1716—1719 H. Vermander. 1719—1729 Hendrik Holscher, Vendrig. 1729, 1730 Harmen Stuijver, Vaandrig. 1730 Jan Wennebroek, Luitenant. 1730—1737 Nic Bousquet, Vendrig. 1737—1743 Pieter Sohiers, Luitenant. 1743—1750 Jan Coenr. Knoest, Vaandrig, Luitenant.</p>	<p>1750—1759 Willem Kleijn, Kapitein. 1759—1762 Jan Coenr. Frans Baale, Luitenant. 1762—1767 Jacob van Berehem, Kapitein. 1767—1769 Philip Pieter Weijtman, Kapitein. 1769—1773 Christiaan Valentijn Tijnich, Luitenant. 1775 Frederik Hendrik Bertholoms, Luitenant. 1777, 1778 Johan Pieter Oller, Vaandrig. 1779 Jan Frederik Selner, Kapitein. 1780—1784 Johan Zacharias Engelhardt, Kapitein. 1784—1794 Willem Diederik Pielat, Kapitein. 1794—1797 Frederik van Chambon, van Oschat (Oschatz in Saksen), Luitenant. 1797—1807 Frans Majer, Luitenant, gewezen baksmeester te Batavia. 1807—1808 Johan Frederik Maens, Kapitein.</p>
--	---

STAAT XIX.

COMMANDANTEN VAN TANGGERAN.

<p>1683 Abraham Loot. 1686, 1687 Adolf Winkler, Kapitein-Luitenant. 1699 Laurens Claasz, Vaandrig. 1699—1701 Jac. van den Busche, Vaandrig.</p>	<p>1703 Andries Jansz van der Schelde, Vaandrig. 1705, 1706 Chr. L. Holijser, Vaandrig. 1706 Harmen Vlek, Vaandrig.</p>
--	---

(1) De navolgende Staten zijn uit allerlei bronnen tezamengebracht, die het onnoodig is op te noemen. Nu en dan schijnen de verschillende gegevens niet met elkaar overeen te stemmen. De jaartallen zijn die, waarin ik de betrokken personen heb vermeld gevonden in hunne aangeduide qualiteit, hetgeen natuurlijk de mogelijkheid openlaat dat zij die qualiteit

al eerder aanvaard of later neergelegd hebben.

Deze Staten, waarvan de namen zijn opgenomen in het hierachter volgend Register, dienen in het bijzonder om deze personen te kunnen thuisbrengen, indien andere onderzoekers hen misschien in mij onbekend gebleven documenten mochten vermeld vinden zonder opgave van qualiteit.

COMMANDANTEN EN OPZIENERS.

1710—1715	A. Lafont, Vaandrig, Luitenant.	1752—1760	Lambert Conjet, Luitenant.
1715—1721	Jan Fluijt, Vaandrig.	1760—1776	Jan Coenraad Fleisheld, Kapitein.
1721—1727	Adriaan Westplate, Vaandrig.	1776—1779	Frederik Hendrik Bertholoms, Luitenant.
1727—1735	Karel Pappiljoen, Vaandrig, Luitenant.	1779—1788	Johan George Feijge, Luitenant, Kapitein (1).
1735	Gerrit Hendrik Arendsz, Vaandrig.	1788—1794	Willem Frederik van Gent, Kapitein.
1736, 1737	Jan Arendsz, Vaandrig.	1794, 1795	Jacob Christiaan Vetter, Kapitein.
1738—1741	Hendrik Korenaar, Vaandrig.	1794	J. Schmidt, Luitenant.
1741	Jurriaan Casper Sperling, Vaandrig	1797—1802	Laurens Göthe, Luitenant.
1742	Benjamin Petzolt, Luitenant.	1802 1804	Tobias David Blume, Kapitein.
1743, 1744	Tobias Ernster, Vaandrig.	1804—1809	Frederik van Chambon, Kapitein-Luitenant, Kapitein.
1745	Jan Hendrik Krookwitz, Vaandrig.		
1747—1752	Johannes Vertholen, Luitenant, Kapitein-Luit, Kapitein.		

STAAT XX.

COMMANDANTEN TE BUITENZORG.

1752	Sergeant de Groot (als Opziener?).	1792—1797	Jan Hendrik Roode van Frankenberg, sergeant.
1770—1786	Christiaan Weijkert van Oostminder, sergeant, Vaandrig.	1797—1804	Frederik van Chambon, Luitenant, Kapitein-Luitenant.
1786—1793	Frans Stamkart van Essen, sergeant, Vaandrig.	1804—1808	Evert van Schoor, Luitenant.

STAAT XXI.

OPZIENERS VAN TJIANDJOER.

1752	Jan Geijsbergen, sergeant te Bandoeng.	1804—1808	C. von Winkelmann, zie § 2587, gewezen Kapitein, ter hoofdplaats.
1753	Johan Simon Eichelman, sergeant.	1805 en 1806	Hendrik Laurens Rolff, Boekhouder.
1769, 1770	Johan Ernst Weiss, sergeant.	1805 en 1806	Jacob van Dan.
1773	Joseph Stoets, sergeant.	1808	J. H. Coberg (2e Opziener).
1777—1783	Kersten, sergeant.	1808, 1809	J. M. la Vielle (2e Opziener).
1785, 1786	Joseph Men.	1809—1811	Johan Friedrich Sasse, eerst te Tjiandjoer, daarna te Soekaradja.
1788—1793	Pieter Jansen.	1809, 1810	J. A. van Zeijl (ook genoemd A. C. van Zeijl) te Soekaradja.
1790	Kemper (2e Opziener).	1810, 1811	David Monnereau, Hoofdopziener, een Amsterdamsche Jood, gewezen matroos en vuurwerker, d. i. onderofficier der artillerie.
1792—1797	Jan Coenraad Voogd (2e Opziener).		
1793—1797	G. F. Smit (1e Opziener), Boekhouder.		
1797—1800	Jan Coenr. Voogd (1e Opziener).		
1800—1804	Gerrit Dirk Steegman.		
1805—1809	J. R. Ermatinger, 2e Opziener, te Soekaradja.		

(1) Grafsteen van zijn kind, nog aanwezig | IV, 1, 201 en § 767 i.f.
op het kerkhofje te Tanggeran, zie Bianglala

OPZIENERS.

STAAT XXII.

OPZIENERS TE BUITENZORG.

(voor de koffie, voor de tuinen, voor de koekraal)

1750	J. D. Jardeng (vergelijk Jozef Gardijn in Staat XXV).	1796	Joost Geijbe, in den benedentuin.
		1799	Hoeber.
1780	Kerkner, Tuinier.	1805—1808	Johan Brust, sergeant.
1794—1796	Chr. Fred. Gradehand, soldaat, voor de koffie.	1808, 1809	Andries de Wilde.
		1809, 1810	J. M. la Vielle.
1796—1799	Pieter Falkenrecht, „koewagter” en koffieopziener.	1810	J. A. van Zeijl.
		1810, 1811	C. F. Dupont, van Rouaan.

STAAT XXIII.

OPZIENERS VAN BANDOENG.

1707	Barent van Harwaarden, indigomaker, zwavelbereider.	1804—1808	David Monnereau, van Amsterdam, gewezen Luitenant, Boekhouder, 2e Opziener, te Timbanganten (2).
1714	Philip Bodarts van Hannover, soldaat, indigomaker.	1805	Jan Michael Sterk, sergeant.
1720	Arij Tob, indigomaker.	1805	P. de Vos, gewezen bombardier.
1730	Gijsbert Penning, sergeant.	1805—1807	D. de Jong, gewezen Kapitein.
?	Pieter Keijser.	1807—1809	J. M. Lump van Weissenburg, gewezen tamboer bij het regiment Wurtemberg, laatst Luitenant bij de jagers.
1742—1752	Jan Geijsbergen (ook genoemd Ronde Jan), korporaal.	1807—1809	J. A. Van Zeijl, gewezen Oppermeester (Chirurgijn) te Buitenzorg.
1756	Jan de Groot, sergeant (1).	1809—1814	A. de Wilde te Trogong, later te Bandoeng (zie Deel I p. 286).
1769—1773	Hendrik Brauns uit Brunswijk, sergeant.	1810	J. F. Carels.
1776	Wobbe Janse Kleijenberg, sergeant.	1810—1812	R. Brandenburgh.
1777—1786	Johannes Mathey, korporaal, sergeant.	1809	J. J. Steitz.
1790—1797	Johan Karel Reijnhart.		
1797—1807	Pieter Louis, sergeant.		
1805	Bauer.		

STAAT XXIV.

OPZIENERS VAN PARAKANMOENTJANG.

(zie ook onder Soemedang)

1720	Gijsbert Penning, indigomaker.	1776—1783	Johan Frans Coenen.
1724(?)—1752	Pieter Koijsor, sergeant.	1786—1788	Johan Mathey.
1769—1771	Johan Valentijn Goll (of Golzer), sergeant.	1789, 1790	August Willem Weber.
1773	Wobbe Jansz Kleijenberg, sergeant.	1793—1795	Johan Godfried Keijser.
		1797—1802	George Hendrik Hoffmann.

(1) Denklijk dezelfde die in 1752 te Buitenz. als sergeant lag; grafsteen van zijn dochtertje, overl. 1766, zie T. B. G. XLI, pag. 290; vermoedelijk dezelfde Jan de Groot, sergeant, op wiens arrestatie wegens het dooden, nu twee jaar geleden, van een Javaan te Kattadoeng (?)

een premie van 300 Rds. wordt gezet bij een biljet van 10 Oct. 1758.

(2) Deze man schijnt (zie onder Parakanmoentjang) middelerwijl op eene mij niet bekende wijze overgeplaatst te zijn.

OPZIENERS.

1802	Pieter Louis, tijdelijk waarnemend.	1805—1807	P. de Vos (of Vos), gewezen bombardier, 2e Opziener.
1802, 1803	Johan Boeck.	1807—1809	Pieter Louis.
1804, 1805	Christiaan Wilkson of Wilksen.	1807	J. F. Sasse.
1805	Dirk de Jong.	1809—1811	J. H. Coberg.
1805—1807	David Monnereau, Boekhouder, Opziener van Galonggang.	1811, 1812	M. Glansbeek.

STAAT XXV.

OPZIENERS VAN SOEMEDANG.

(zie ook onder Parakanmoentjang)

1710, 1714	Jan Turnhout, soldaat, opziener der houtkapperij te Tjipeles.	1805	Dirk de Jong.
1724 (?)—1752	Pieter Keijser.	1805	P. de Vos, gewezen bombardier.
1742	vermeld een korporaal.	1805	Christiaan Wilkson, sergeant (ook genoemd Welksen).
1763	Jozef Gardijn.	1807	Pieter Louis.
1771—1773	Johan Andries Godfried Hedecke van Berlijn, sergeant.	1807	J. M. Lump.
1776	Joseph Kleijne, sergeant.	1806—1809	J. F. Sasse, standplaats vermoedelijk elders (ook vermeld als J. H. Sasse).
1777—1785	Johan Frans Coenen, sergeant.	1809, 1810	J. Roelof Ermatinger, een Zwitser (de overplaatsing naar Krawang bij R. 24 Winterm. 1810 schijnt niet doorgegaan; hij is in 1811 en volgende jaren nog steeds in Soemedang).
1786—1788	Johan Mathey.	1807	C. Swalue, Opziener der bosschen.
1790—1797	Johan Godfried Keijser, Boekhouder.	1807	De Jong, Opziener der bosschen.
1797—1802	George Hendrik Hoffmann (standplaats te Parakanmoentjang)	1809	J. Bierman, voor de bosschen.
1802	Pieter Louis, tijdelijk.		
1802, 1803	Johan Boeck.		
1803—1805	Jan Abraham Timmerman, gewezen cornet, Boekhouder.		

STAAT XXVI.

OPZIENERS VAN KRAWANG.

(hieronder niet alleen Koffieopzieners maar ook andere)

1710	Cornelis Landvermeijer, korporaal te Bajabang.	1733—1741	Jan Baptist Advocaat, voor de indigo.
1714	Ingetrokken worden „de vaste Europese indigomaeckers uijt de militairen”.	1740	J. Braat, soldaat, voor de indigo.
± 1725	Jan Barentsz Crommer, korporaal, „in de Craoangse bovenlanden”.	1762	Jochem Ram.
1730	Vermeld een Europ. „houtmandador”, werkzaam bij de „houtkapperijen”, genaamd Salomon Hassel.	1769, 1770	Johan Andreas Godfried Hedecke, sergeant.
1732—1733	Christiaan Roedolph, soldaat, daarna korporaal, Koffieopziener.	1770, 1771	Carl Hoffrichter, sergeant.
1732—1734	Jan Huijberts Siesken, sergeant, Opziener „der indigovelden”.	1772, 1773	J. F. Coenen, sergeant „bescheiden op Bongin”.
1733	Hendrik Heijlman, soldaat, voor de zijdecultuur.	1773	Hendrik Andrias, korporaal te Boengin.
		1773	Gottfried Güttner, sergeant.
		1775—1784	Johan Philip Heijn, sergeant „houtmandoor”, in 1789 en 1792 (en misschien steeds) te Tjabangboengin.
		1775—1778	Hans Christiaan Ralfs, sergeant, „houtmandoor”.

OPZIENERS EN TUINIERS.

1777	Hopfeld, sergeant.	1805	D. de Jong.
1786	Erich Magnus Heuck (elders Henk), „Opzigter van 's E. Comp's. producten”.	1805, 1806	Bergoen van Catz, sergeant, voor de koffie.
1788	Johannes Mathey, sergeant, Opziener van Wanajasa	1806	J. H. Coberg, provisioneel Opziener.
1786—1793	G. F. Smit.	1806, 1807	C. Swalue van Leeuwarden; opnieuw 1809.
1793—1797	Pieter Schneider van Engelingen, gewezen sergeant.	1807—1808	P. Vos.
1797—1805	is de Commandant van Tandjoengpoera tevens Opziener.	1808, 1809	J. H. Coberg, voor de koffie.
1794—1808	Johan George Kroh van Oberamstad (?) te Tjabangboengin, houtmandoor en Opziener der houtbosschen.	1809	J. Bierman, voor de bosschen.
		1810	J. J. Steitz.
		1810	J. R. Ermatinger.
		1808—1809	H. Hillebrink, gewezen afslager van het Vendukantoor, Opziener der houtbosschen.

STAAT XXVII.

OPZIENERS VAN TJIASEM EN PAMANOEKAN.

(hieronder ook Boschgangers)

1708	Abraham Claasz, sergeant; verder een scheepstimmerman.	1804, 1805	J. van Regteren, vlottemaker te Pamanoeëkan.
1777	Hopfeld, sergeant.	1807	C. Swalue.
1791	G. F. Smit.	1807	J. M. Lump, standplaats Pamanoeëkan, voor de bosschen.
1794, 1795	Pieter Schneider.	1807, 1808	J. F. Sasse, voor de bosschen (ook genoemd J. H. Sasse).
1797	Burger, provisioneel Opziener.	1807, 1808	P. Vos.
1797—1802	staat Pamanoeëkan onder Hoffmann.	1809, 1810	J. Bierman, voor de bosschen.
1797	en volgende jaren staat Tjiasem onder den Commandant van Tandjoengpoera.	1810	G. Ackermann, voor de bosschen.
1803—1807	Dirk de Jong, gewezen cadet der genie, Boschoepziener.		

STAAT XXVIII.

OPZIENERS VAN TANGGERAN.

1793—1800	Hendrik van Gaalen van Batavia, gewezen timmerman.	1802	J. Boeck.
		1802	Jacob van Dam

STAAT XXIX.

TUINIERS TE TJIPANAS.

1775—1786	Joost Geijbe; zie B. 33, 11, 4.	1792—1806	August Willem Weber van Berlijn.
1789—1791	Joseph Men van Gulik.	1806, 1807	J. H. Coberg.

STAAT XXX.

TUINIERS TE PONDOKGEDEH.

1771—1773	Hendrik Metsker, soldaat.	1802	Hendrik van Gaalen, Boekhouder.
1777—1786	Frans Stamkart.	1804—1807	E. von Harten, gewezen cornet der cavalerie.
1786—1793	Jan Hendrik Roode.		
1793—1801	Pieter Jansen.		

TUINIERS, PAKHUISMEESTERS, MAANDNAMEN.

STAAT XXXI.
TUINIERS TE TJSAROEWA.

1770	Vincent de Peyro, soldaat.		buiten Zwolle, naar het schijnt tot
1776—1783	Jan Hendrik Roode.		dusver koetsier van Nederburgh.
1786—1792	J. G. Waltschedel.	1801—1805	Jan Coenr. Voogd van Hamburg.
1794—ultra 1799	C. Matz.		anno 1788 Eerste meesterknecht in
1800	Gerrit Dirk Steegman van Brugt		het Ambachtskwartier.

STAAT XXXII.
PAKHUISMEESTERS.

Buitenzorg.	1809 Ignate Parny, uitbetaler der koffie.		meesterknecht der timmer- lieden in het Ambachtskwar- tier.
	1809—1811 F. Cambrelingh, Kapitein aide de camp, daarn- na Luit. Kolonel, uitbetaler der koffie.	Tjikao.	1805, 1806 J. C. Voogd. 1807 J. A. Timmerman. 1807—1810 C. Swalue. 1810 J. F. Carels.
	1811 Veltbrugge, uitbetaler der koffie.		
Lengkong.	1805, 1806 Christiaan Swalue van Leeuwarden, gewezen	Karangsamboeng.	1805 — 1810 Jan Abraham Timmerman. 1810, 1811 C. Swalue.

LIJSTJE DER MAANDNAMEN IN DEN TIJD VAN KONING LODEWIJK NAPOLEON.

Januari	—Louwmaand.	Juli	—Hooimaand.
Februari	—Sprokkelmaand.	Augustus	—Oogstmaand.
Maart	—Lentemaand.	September	—Herfstmaand.
April	—Grasmaand	October	—Wijnmaand.
Mei	—Bloeimaand.	November	—Slagtmaand.
Juni	—Zomermaand.	December	—Wintermaand.

LIJST VAN DE IN DE BEIDE LAATSTE DEELEN GEBRUIKTE AFKORTINGEN
EN. AANVULLENDE OPGAVE
VAN DE HIERIN GECITEERDE LITERATUUR.

(N. B. Met een* zijn de werken aangeduid, welke *niet* aanwezig zijn
in de bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap van
Kunsten en Wetenschappen)

- Aank. patr. miss.: Aankomende patriasche missive, brief van het Opperbestuur aan de Indische Regeering.
- Aanmerkingen op het Antwoord van den Heer D. van Hogendorp, op het Onderzoek der gronden van zijn stelzel, Amsterdam 1802.
- Afg. patr. miss.: Afgaande patriasche missive, brief van de Indische Regeering aan het Opperbestuur.
- A. J.: Anno Javae, in het jaar volgens de Javaansche tijdrekening.
- D. F. van Alphen, Redevoering over het ontwerp van wet der geldleening ten behoeve van de overzeesche bezittingen, uitgesproken in de zitting der Staten Generaal van den 27 Febr. 1826, Leyden 1826.
- Archief voor den landbouw der bergstreken in Ned.-Indië. Indisch tijdschrift 1898 - 1901.
- Babad Tjerbon. Uitvoerige inhoudsopgave en noten door wijlen Dr. J. L. A. Brandes, met inleiding en bijbehorenden tekst uitgegeven door Dr. D. A. Rinkes. Verh. Bat. Genootsch. LIX, 2, Batavia 1911.
- Mr. G. J. A. van Berckel, Bijdrage tot de geschiedenis van het Europeesch Opperbestuur over Ned.-Indië 1780—1806, Leiden 1880.
- Mr. N. P. van den Berg, De Bataviasche Bank-courant en Bank van leening 1746 - 1794, Amsterdam 1870.
- Bericht der vergadering van Zeventien, by de provisionele Repraesentanten des volks van Zeeland, den 22 Sept. 1795 enz., Middelburg 1795.
- Besluit Daendels, geïnsereerd in R. (volgt datum): een besluit van Daendels, door hem ter kennis gebracht van de Hooge Regeering en door deze in hare Resolutiën van zekeren datum geïnsereerd. Het besluit is dus in den regel eenige dagen, soms een paar weken, ouder. Wij citeeren den datum der Resolutie, omdat het besluit dáár het gemakkelijkst kan worden nageslagen.

- B. H.: Bijlagen bij de Resolutiën van Heemraden.
 Bijdr.: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederl.-Indië, uitge-
 geven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Vol-
 kenkunde van Nederl.- Indië. Wegens den omslachtigen titel van
 dit tijdschrift en de onpraktische indeeling is het steeds alleen ge-
 citeerd als Bijdr. met een jaartal, ofschoon dikwijls meer dan één
 deel in hetzelfde jaar is verschenen.
- *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis, Nederlandsch tijdschrift.
 Bijl. Afg. patr. miss.: Bijlagen bij de afgaande patriasche missives.
 Prof. S. Bleekrode, De koffijbereiding, I. Algemeene beschouwing enz., Rot-
 terdam 1861.
- Mr. Diderik van Bleijswijk, Memoriën (1734—1755), uitgegeven door Prof.
 Th. Jorissen. Werken Histor. Genootsch. gevestigd te Utrecht No. 45.
 Blik op het bestuur van Nederlandsch-Indië onder den Gouv.-Gen. J^s. van
 den Bosch, Kampen 1835 (zie hierover § 2631 noot*).
- R. Blok, History of the island of Celebes, Calcutta 1817.
 Dr. H. Bokemeyer, Die Molukken, Leipzig 1888.
 Dr. J. Bontius, De medicina Indorum, Leiden 1642.
 C. J. Bosch, Algemeen verslag van de uitkomsten van het onderzoek betref-
 fende de koffijcultuur op Java (Handel. Staten Generaal, Bijlagen,
 zitting 1869/1870).
- (J. van den Bosch) Brief, inhoudende eenige onpartijdige aanmerkingen, op
 eene memorie, onlangs in het licht verschenen (enz., Staat van
 Daendels), 's Gravenhage 1815.
- id. Verslag over de grondslagen en eerste uitkomsten van het kul-
 tuurstelsel in Indië, Bijdr. 1864 p. 295 e. v.; ook als Bijl. A.
 achter P. van Swieten, Eenige bedenkingen, onder den titel:
 Eenige Zakelijke extracten enz., overgenomen uit het Besluit van
 den G.-G. ad interim dd. 28 Maart 1834 n^o. 1 (Ind. Staatsbl. n^o. 22).
- Mr. J. H. Graaf van den Bosch, Een viertal verhandelingen over de belang-
 rijkste quaestiën, thans omtrent Java aan de orde van den dag,
 I—III. 's Gravenhage 1850, 1851.
- Mr. S. van Brakel, De Hollandsche handelscompagnieën der 17^e eeuw, 's Gra-
 venhage 1908.
- Mr. P. Brooshoofd, De ethische koers in de koloniale politiek, Amsterdam 1901.
 Bundel gedrukte stukken in zake Gillespie: een klein-folio boekdeel, anno
 1815 op last van Raffles te Batavia gedrukt, zonder titel, bevat-
 tend de stukken waarmee hij de beschuldigingen weerlegt, door
 Generaal Gillespie tegen hem ingebracht.
- c. a.: cum annexis.
 H. D. Campagne, Java. 's Gravenhage—Amsterdam 1815.
 W. Campbell, Formosa under the Dutch, London 1903.

cf.: confer, vergelijk.

C. G.: Commissarissen-Generaal, d. i. Resolutiën van Commissarissen-Generaal.

J. Chailley-Bert, Les compagnies de colonisation sous l'ancien régime, Paris 1898.

id. Java et ses habitans, Paris 1900.

Mr. J. A. van der Chijs, De Nederlanders te Jakatra, Amsterdam 1860.

Jhr. J. P. Cornets de Groot van Kraaienburg, Over het beheer onzer Koloniën, 's Gravenhage 1862.

D.: Dagregister gehouden int Casteel Batavia. De jaargang van 1680 is thans ter perse; de vroegere zijn, voor zoover bewaard, in druk verschenen, de latere alleen in handschrift te raadplegen.

D.: Daendels.

Dagr.: Dagregister enz., zie sub D.

dd.: de dato, van den zooveelsten der maand.

*J. Dermout, Het recht van den Staat op den grond, Amersfoort 1896.

Eindresumé van het bij Goevernements besluit van 10 Juni 1867 n°. 2 bevolen onderzoek naar de rechten van den Inlander op den grond op Java en Madoera. 3 dln. Batavia 1876, 1880, 1896.

Encyclopaedie van Nederlandsch- Indië. 4 dln. 's Gravenhage—Leiden 1896 e.v. e. v.: en volgende.

R. Everwijn en Dr. C. L. Vlaanderen, Verslag van een onderzoek naar de ontginbaarheid van zwavel in de Preanger-Regentschappen, Tijdschr. voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch- Indië, 1868, XIII, 1 e. v.

F. A. Flückiger en D. Hanbury, Pharmacographia (Fransche vertaling), Paris 1878, 2 dln.

't Verwaerloosde Formosa, of waerachtig verhael (enz.) door C. E. S. Amsterdam 1675. 2 dln. in 1 band; vergelijk § 1882 noot.

L. Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, 6^e Aufl. 3 dln., Leipzig 1888—1890.

R. van Goens, Vertooch wegens den presenten staet van de Generale Nederlandtse Geoctroyeerde O.-I. Comp^e. (1655), Bijdragen, Deel IV (1856) p. 141 e. v.

id. Reysbeschryving van den weg uyt Samarangh, nae de konincklyke hoofdplaets Mataram enz. (1656) *ibid.* p. 307 e. v.

id. Corte beschryvinge van 't eyland Java enz. (1656) *ibid.* p. 351 e. v.

N. Graafland, De Minahassa, 2 dln., Haarlem 1898.

Mr. G. J. Grashuis, De Regeerings-Reglementen van Nederl.-Indië, Leiden z. j.

G. V.: Gecombineerde Vergadering, Resolutiën der vergadering, gecombineerd uit Commissarissen-Generaal benevens G.-G. en Raden.

H.: Heemraden, d. i. Resolutiën van Heemraden der Bataviasche Ommelanden.

- J. Hageman J. Cz., Handleiding tot de kennis der geschiedenis, aardrijkskunde, fabelleer en tijdrekenkunde van Java, Batavia 1852, 2 dln.
- D. van Hogendorp, Berigt van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche Bezittingen in Oost-Indiën en den handel op dezelve, z. p. en j. 2^e dr. Delft 1800.
- id. Nadere uitlegging en ontwikkeling van het stelsel van Dirk van Hogendorp. In de Hage, 1802.
- id. Verzameling van Stukken, rakende de zaak van Dirk van Hogendorp. Den Haag 1801.
- id. Stukken, raakende den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië en den handel op dezelve. Den Haage — Delft 1801.
- id. Antwoord van Dirk van Hogendorp op het Onderzoek der gronden van zijn stelzel. In den Haage 1802.
- id. zie: Aanmerkingen en: Onderzoek.
- G. K. van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, 's Gravenhage 1866—1887. 4 deelen.
- id. Memorie over den tegenwoordigen staat van den handel en de culture in de Oost-Indische Bezittingen van den Staat, Amsterdam 1804.
- id. Verhandelingen over den Oost-Indischen Handel, Amsterdam 1801/2. 3 stukken.
- Mr. W. van Hogendorp, Sophronisba of de gelukkige moeder door de inëntinge van haare dochters, Batavia 1779.
- Th. Horsfield, Plantae Javanicae rariores, London 1838—1852.
- P. J. van Houten, Handleiding voor de pepercultuur, Amsterdam 1890.
- i. f.: in fine, aan het slot, onderaan.
- ib. of ibid.: ibidem, terzelfder plaatse.
- Ind. Arch.: Indisch Archief. Een van 1849 tot 1851 te Batavia verschenen tijdschrift.
- Ind. Bij: Indische Bij. Een anno 1843 in Nederland verschenen tijdschrift.
- Ind. Gids: Indische Gids. Bekend Nederlandsch tijdschrift.
- Ind. Mag.: Indisch Magazijn. Een in 1844 en '45 te Batavia verschenen tijdschrift.
- Dr. J. Jacobs en J. J. Meijer, De Badoej's. 's Gravenhage 1891.
- P. Jansz, Praktisch Javaansch—Nederlandsch Woordenboek met Latijnsche karakters, Samarang 1876.
- Jav. Cour.: Javasche Courant
- Java Gov. Gaz.: Java Government Gazette, het officieele nieuwsblad tijdens het Engelsche bestuur.
- Mr. J. K. J. de Jonge, zie: Verslag aan den Koning.
- Dr. J. Chr. G. Jonker, Over Javaansch strafrecht, Amsterdam 1882.
- Jacob van Kal, Tweede brief aan Mr. S. C. Nederburg, Rotterdam 1804.

- (R. A. Kern.) Geschiedenis der Preanger-Regentschappen. Kort overzicht. Bandoeng 1898.
- D^r. W. M. Keuchenius, Beschrijving der Bataviasche Jurisdictie (1806), Tijdschr. Bat. Genootsch. XXII, 390 e.v.
- A. W. Kinder de Camarecq, Bijdrage tot de kennis der volksinstellingen in de Oostelijke Soenda-landen, Tijdschr. Bat. Genootsch. X, 259 e. v.
- De Koffie-Gids. Indisch tijdschrift, verschenen van 1899—1901.
- Het koloniaal monopoliestelsel getoetst aan geschiedenis en staatshuishoudkunde van D. C. Steyn Parvé, daadzakelijk wederlegd, Gouda 1850.
- Korte Notulen: inhoudsopgave, jaarsgewijze en volgens den datum gerangschikt onder zekere vaste hoofden, van de besluiten, door G.-G. en Raden genomen. Niet voor alle jaren aanwezig.
- *E. de Laveleye, De la propriété et de ses formes primitives, 3^{ie}me éd. Paris 1882.
- l. l.: loco laudato, ter aangehaalde plaatse, in het elders geciteerde werk.
- M^r. J. de Louter, Handleiding tot de kennis van het staats- en administratief recht van Nederlandsch-Indië, 4^e. dr. 's Gravenhage 1895.
- M^r. E. Luzac, Hollandsch rijkdom, 2^e. dr. Leiden 1801, 4 deelen.
- m.: medio, in het midden.
- Jan de Marre, Batavia, begrepen in zes Boeken, Amsterdam 1740.
- W. Marsden, The history of Sumatra, London 1783.
- M^r. W. C. Mees, Het muntwezen van Nederlandsch Indië, Amsterdam 1851.
- D^r. I. Mendels, Herman Willem Daendels, vóór zijne benoeming tot Gouverneur-Generaal van Oost-Indië (1762-1807), 's Gravenhage 1890.
- M^r. P. Mijer, Verzameling van Instructiën, Ordonnanciën en Reglementen voor de Regering van Nederlandsch Indië, Batavia 1848.
- Lord Minto in India. Life and letters of Gilbert Elliot, first Earl of Minto, from 1807 to 1814, London 1880.
- N.: Notulen van de besluiten van G. G. en Raden. Bevatten óók de weinig belangrijke besluiten die men niet noodig achtte in de uit deze aantekeningen opgemaakte Resolutiën over te nemen. Zijn niet compleet bewaard.
- Naamboek of Naamboekje. Het officieele gedrukte jaarboekje, bevattend de opgave der voornaamste Indische ambtenaren, met vermelding van het jaar hunner benoeming. Te Batavia aanwezig van af het jaar 1726, doch lacuneus.
- Mr. I. A. Nederburgh, Het staatsdomein op Java, Leiden 1882.
- id. Wet en Adat. Indisch tijdschrift, verschenen van 1896—1898.
- Mr. S. C. Nederburgh, Verhandeling over de vragen: of, en in hoe verre, het nuttig en noodzakelijk zijn zoude, de Oost Indische bezittingen te brengen op den voet der West Indische volkplantingen enz. In 's Haage, 1802.

- Nederlandsch India in haare tegenwoordigen toestand beschouwd, Batavia z. j.
- E. Netscher en Mr J. A. van der Chijs, De munten van Nederlandsch Indië, Batavia 1863.
- Not. B. G.: Notulen Bataviaasch Genootschap, d. i. der Directievergaderingen van het Bat. Gen. van Kunsten en Wetenschappen.
- Official and secret papers relating to the sale of lands and other subjects during the British administration of Java, The Hague 1883.
- o. l.: opere laudato, in het geciteerde werk.
- Onderzoek der gronden van het stelsel van D. van Hogendorp, Amsterdam 1802.
- P.: Plakaatboek, d. i. Nederlandsch-Indisch Plakaatboek, uitgegeven door Mr. J. A. van der Chijs in 17 deelen, waarvan het laatste het algemeen register vormt. (N. B. Het Plakaatboek is niet altijd door mij met name vermeld, waar het is gebruikt; men kan dus bij mijne aanhalingen van Resoluties e. d. het Plakaatboek raadplegen om te zien of de zaak soms aldaar te vinden is).
- Mr. M. C. Piepers, De Politierol, Batavia 1868.
id. Macht tegen Recht, Batavia 1884.
- Mr. N. G. Pierson, Koloniale politiek, Amsterdam 1877.
id. Leerboek der Staathuishoudkunde, 2 deelen, Haarlem 1896—1902.
- C. M. Pleyte, De inlandsche nijverheid in West-Java. Eerste stuk, Batavia 1911.
id. Soendasche schetsen, Bandoeng 1905.
- Proc.: Proceedings, d. i. Proceedings of the Lieutenant Governor in Council, 1811—1816. Resolutiën der Indische Regeering over Java en onderhoorigheden, doch alleen in „the Public Department”; die in „the Secret Department” en andere „Departments” zijn verdwenen.
- R. of Res.: Resolutiën van G.-G. en Raden van Indië. Door mij is deze afkorting dikwijls in zeer beknopten zin gebruikt; wanneer bijvb. gezegd is: Hij overleed R. 3 Jan. 1766, dan is de bedoeling: Zijn overlijden wordt vermeld in de Resolutiën van G.-G. en Raden van 3 Januari 1766.
- Th. Stamford Raffles, Substance of a minute enz., London 1814.
- O. van Rees, Rapport, zie B. 50, 5.
- Mr. O. van Rees, Geschiedenis der staathuishoudkunde in Nederland. 2 dln., Utrecht 1865, 1868.
- W. A. van Rees, Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier, Rotterdam z. j.
- Mr. N. de Roever, Het leven van onze voorouders, Amsterdam z. j. 6 dln.
- J. de Rovere van Breugel, Bedenkingen over den staat van Bantam (1786) (Bijdr. 1856).

- G. P. Rouffaer, De voornaamste industrieën der inlandsche bevolking van Java en Madoera, 's Gravenhage 1904.
- Mr. C. F. Schoch, De heerendiensten op Java en Madura, 's Gravenhage 1891.
- E. Selberg, Reise nach Java, Oldenburg 1846.
- H. Semler, Die tropische Agrikultur, Wismar 1886 e. v., 4 dln.
- G. de Serière, Mijne loopbaan in Indië, Zwolle 1849.
- G. P. Servatius, Korte aantekeningen omtrent Cheribon, Buitenzorg 1881.
- D. J. G. van Setten, Eenige gegevens voor de katoencultuur in Nederl. O.-I., Batavia 1911.
- J. A. Spengler, De Nederlandsche Oost-Indische Bezittingen onder het bestuur van den Gouv.-Gen. G. A. G. P. Baron van der Capellen, Utrecht 1863.
- S. R.: Secrete Resolutie van G.-G. en Raden.
- Stat. Beschrijv.: Statistieke Beschrijving, anno 1822 opgemaakt van de verschillende residenties; in dit werk wordt daaronder die van de Preanger-Regentschappen verstaan, tenzij daarbij is gevoegd: Buitenz., in welk geval die van Buitenzorg bedoeld wordt.
- Sir George Staunton, An authentic account of an Embassy from the King of Great Britain to the Emperor of China, 2nd edit. London 1798, 3 vol.
- D. C. Steijn Parvé, Het koloniaal monopoliestelsel getoetst aan geschiedenis en staatshuishoudkunde, 's Gravenhage 1850.
- id. Het koloniaal monopoliestelsel getoetst aan geschiedenis en staatshuishoudkunde nader toegelicht, Zalt- Bommel 1851. Zie: Koloniaal monopoliestelsel.
- J. J. Stockdale, Sketches, civil and military, of the Island of Java and its immediate dependencies, second ed. London 1812.
- P. van Swieten, Eenige bedenkingen op het werk: Het koloniaal monopoliestelsel, van D. C. Steijn Parvé, 's Gravenhage 1850.
- id. Eenige nadere bedenkingen op de werken over het koloniaal monopoliestelsel, van den heer D. C. Steijn Parvé, 's Gravenhage 1851.
- H. Taine, Les origines de la France contemporaine, 4 vol., Paris 1885 e. v. (vooral vol. I, L'ancien régime).
- T. B. G.: Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, d. i. Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
- C. J. Temminck, Coup-d'oeil général sur les possessions Néerlandaises dans l'Inde Archipélagique, Leide 1846, 1847, 1849. 3 deelen.
- T. N. I.: Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië.
- Tijdschr. Nijverh. en Landb.: Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië.
- J. L. Umbgrove; zie het opstel in Tijdschr. voor Nederl.-Indië 1879, II, 161 e. v. u. s.: ut supra, als boven, ter bovenvermelde plaatse.

- Verh. B. G.: Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
- Verhael van de Belegering der Stadt Batavia, Batavia 1695.
- Verslag aan den Koning, uitgebragt door de Staats-Commissie, ingesteld (enz., adres Van Vlissingen c. s.), 's Gravenhage 1858.
- Versteeg (kaart van -): Algemeene atlas van Nederlandsch Indië..... door P. Baron Melvill van Carnbée..... en W. F. Versteeg. 2^e uitg. Leiden 1872.
- Prof. P. J. Veth, Ontdekkers en onderzoekers, Leiden 1884.
id. Uit Oost en West, Arnhem 1889.
- J. W. Vogel, Diarium, Frankfurt und Leipzig 1690.
- A voyage to Arabia the Happy perform'd by the French (enz.), London 1726, zie § 969.
- M^r. C. van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, Leiden 1906 e. v.
- H. L. E. de Waal, De invloed der kolonisatie op het inlandsche recht in Nederl. O.-Indië, Haarlem 1880.
- Van Waeij's autobiographie: een archiefstuk: „Blik op de afgelegde loopbaan van H. W. van Waeij”, gedateerd Samarang, November 1873.
- * P. F. Waldeck, Herinneringen uit mijne militaire genees- en heilkundige diensten in Nederland en Nederlandsch Oost-Indiën. z. p. en j.
- S Wells Williams, The Middle Kingdom, 4th ed., New-York 1861, 2 vol.
- H. van der Wijck, De Nederl. O.-I. Bezittingen onder het bestuur van den Kommissaris-Generaal Du Bus de Gisignies, 's Gravenhage 1866.
- J. G. Worms, Ost-Indianische und Persianische Reisen, Dresden und Leipzig z. j.
- Arthur Young's Travels in France during the years 1787, 1788, 1789. London 1900.

REGISTER.

(Namen van schrijvers zijn alleen opgenomen waar fouten
worden aangewezen).

A.

aanbesteding 1570, 2792, 2793.
aanbevelingsbrief 1736.
aangeland (adjectief) 1602, 1604.
aansprakelijkheid (solidaire a.) 2330 i. f., 2363,
2395, 2404 e. v., 2411, 2412 i. f.
aanwezen 1666, 1771.
aardappel 1599, 1670, 1674 i. f., 1675, 1681, 1685—
1687, 1849 i. f., 2128, 2129, 2170, 2834.
aardbeving 1607 i. f., 1633.
aardvruchten 1638, 2087, 2111, 2112, 2128 e. v.,
2189, 2194, 2195, 2814.
Abang Bajong 2100.
abdi 1961.
Académie de Marine 1672.
acapte 1855.
Achmat (Mas A.) 1695, 1846.
achterdeur 1844 i. f.
Ackermann (G.), zie Staat XXVII.
acte (notariele) 1811;
id. (a. van aanstelling) 1835, 2049, 2050, 2055,
2056, 2667, 2669; zie: *Regent*;
id. (a. van Couper) 1970;
id. (a. van investituur) 2000; zie: *investituur*;
id. (a. van overschrijving) 1784;
id. (a. van verband) 1969, 1982 i. f. 1998, 2000,
2049 i. f., 2143, 2398, 2775;
id. (a. declaratoir) 1904 i. f.
actie (der O. I. C.) 1870.
Adami (B.) 1656.
adat 1616, 1825 i. f., 1970, 2383, 2430, 2432, 2434
e. v.; zie: *recht, wet*
Addison (G. A.) 2263.
adel 1976, 2032 i. f., 2048; zie: *Radèn*.
Adiarsa 1561, 1574, 1581, 1582, 1584, 1606, 1860,
1900, 2331 i. f., 2583;
id. (Regent van A.) 1849, 1913, 1954, 2006,
2007, 2021, 2026, 2031, 2089, 2316.

Adilloellah 2437.
Adipati 1970.
adjude 2207 i. f.
Adjunct-Gecommitteerde over den Inlander
1738 i. f., 1758, 1788 i. f., 1792, 1842 i. f.,
1867, 1908 i. f., 1922 i. f.; zie voorts:
Lawick van Pabst.
Administrator 1957 i. f.
admodiatie 2014.
advertieren 2341.
Advocaat (der Compagnie) 1736, 1868 i. f.
Advocaat-Fiscaal 1711, 1815, 1845, 1862, 2372,
2373, 2381, 2382 i. f., 2416 i. f.
Advocaat (J. B.) 1899; zie Staat XXVI.
Aerden (M. van) 2497.
affioen 1523, 1539, 1922.
afgaan 1725.
afgodsbeeld 2520 i. f.
afkondiging 1927.
afleveren 1510.
afpersing, zie: *knevelarij*.
afschikken 2386.
afzinger 2664.
agio 1803, 2612—2616, 2617—2620.
aide de camp 1726 i. f., 1792.
Ajah 2193.
Ajerbangis 1881.
alanganlang 2191.
alarm 1623, 1725, 1726, 1786, 1797, 1941.
Alfoer 2504.
alip 1854.
alodium 2143.
aloenaloen 1823, 1926, 1927, 2341, 2343, 2348, 2370,
2408; zie: *paseban*.
aloes (koeda a.) 1773.
Alphen (Jhr. D. F. van) 1808 i. f., 2513, 2538.
altaar 1891.
althans (= thans) 1897.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Alting (Mr. W. A.) 1745, 1780 i. f., 1785, 1830, 1869, 1877 i. f., 1895, 2158, 2259, 2291, 2358.
- altoos 1838.
- Amangkoerat (Soenan A.) 2523.
- amat 2080.
- Ambachtskwartier 1614, 1643, 1716, 1733, 1905, 2402;
id. (Boekhouder van het A.) 1777 i. f.
- ambachtsman 2095, 2183, 2314, 2404.
- ambellan 1588.
- Ambon 1578, 1626, 1632, 1701, 1720, 1811, 1843, 1844, 1854, 1857, 1863 i. f., 1868, 1894, 1897, 1905, 1957, 1973, 1997, 2049, 2232, 2261, 2263, 2458, 2492, 2503, 2515 i. f., 2529;
id. (Gouverneur van A.) 1881.
- Ambonees 1527, 1701, 1705, 1960, 2430, 2504, 2517, 2827.
- ambtenaar 2635 e. v., 2655, 2837;
id. (benoeming) 2574 i. f.;
id. (traktement) 1782, 2619 i. f., 2620, 2642 e. v.;
id. (verlof) 1885, 2643 i. f.;
id. (wachtgeld) 2643, 2662 i. f.;
id. (pensioen) 1782, 1885, 2643;
id. (bezoldigt zelf personeel) 2641 i. f., 2807;
id. (handel der a.) 2640 e. v.;
id. (dienstreizen der a.) 2810, 2812, 2813;
zie voorts: *Compagnie, Gecomm. over den Inl., diensten, levering.*
- ambtgeld 1541, 1732 i. f., 1782 i. f., 1857 i. f., 1870 e. v., 1892, 1916, 1917, 1952—1955, 1970 i. f., 2600, 2608, 2642, 2821.
- ambtsweld 2048, 2080 e. v., 2083, 2090, 2092; zie: *Regent.*
- ambtsverkoop 1735, 1737, 1855 e. v.
- Amerika (Noord-) 2142.
- Amerikaan 2262, 2581.
- Amersfoort 2487 i. f.
- amfioen, zie: *opium.*
- Amfioen-Directie 1529, 2749, 2750.
- Amfioen-Societeit 1529, 1723.
- amfioenzuiger 1524.
- Amiens (vrede van A.) 1583, 1761, 1797.
- amil 2092, 2197.
- amok 2447.
- amokspuwer 1523, 1524.
- Amsterdam (stad) 1871, 1887 i. f., 1890, 2120, 2232, 2449, 2463, 2488, 2495;
id. (eiland) 1695, 2336.
- ander (overtollig) 2348, 2383, 2435.
- andir 2788.
- Anggadipa 2412.
- Anggajoeda 1987.
- Angkec (rivier) 1603, 1648, 2034, 2242, 2252, 2476;
id. (fort) 1511, 1698, 2148, 2261;
id. (Postcommandant van A.) 1941.
- Anjer 2777, 2788.
- Antjol (fort) 1948.
- Antjolsche vaart 1558, 2012, 2020 i. f., 2146.
- apanage, zie: *ambtsweld.*
- apanagehouder 1854.
- apostel (blauwe a.) 1798.
- Appeldoorn (J.) 1790.
- Après (d') 2491.
- Arabië 2172, 2174, 2176, 2524, 2525.
- Arabier 2251 i. f., 2740, 2747.
- arak 1949, 2242, 2762.
- arapakht 1952; zie: *drank.*
- archieff 1635, 1747, 1749, 1804, 1909, 2227, 2397 i. f., 2658.
- Architect 2792.
- areek 1646, 1813.
- arèn 2103, 2182.
- Arendsz (G. H.), zie Staat XIX.
id. (J.), zie Staat XIX.
- arènsuiker, zie: *suiker (inlandsche).*
- Aria 1970, 1975, 2049.
- Armenault (R. H.) 1776, 2353, 2437.
- armengeld 1855 i. f.
- armenhuis 2452.
- armozijn 2503 i. f.
- arrest 2100, 2369, 2421 i. f.
- arta 2319.
- Artillerie (Majoor der A.) 1730.
- Artilleriemagazijn 1733.
- Artillerieschool 2479.
- Artjadomas 1681, 1685, 1688, 2272.
- Assistent 1911.
- Assistent-Resident 2641, 2657.
- Astagina 1613.
- Astradipa 2100.
- atap 2030, 2191, 2831, 2833.
- Atjeher 2500.
- Aurich 1647.
- Australië 2176 i. f., 2263.
- awarawar 1524 i. f.

B.

- b (verwisseld met c) 2504.
- Baale (J. C. F.), zie Staat XVIII.
- Baane (J. C.) 1587 i. f., 1782, 2460, 2493.
- Baas-Kaartenmaker 2469, 2472.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

BABAKAN — BANK-COURANT.

- Babakan (Krawang) 1584, 1585, 1615;
id. (Tangeran) 1648, 1650.
Babakandjati 1655.
babat 2132.
babatjong 2408 i.f.
bad (warme b.), zie: *Tjipanas*.
badjag 2338.
badjoe 1990, 2193;
id. (b. toro) 1822 i.f., 2031 i.f.
Badoej 2032 i.f., 2231 i.f.
Badoeloe (Goesti B.) 2147.
Bagelen 1932, 2095, 2170, 2214 i.f.
Bagendit (Sitoe B.) 2103, 2108, 2733.
baggermachine 1610.
bahoe 1640, 1644, 2116.
Bajabang 1510, 1582, 1599, 1621, 1897, 2009 i.f.,
2257, 2277, 2278 i.f., 2279, 2280, 2281,
2306, 2732, 2786, 2795, 2800, 2805, 2806.
bajoer 1550, 1554, 1558, 2142, 2820.
bakal 1524 i.f.
bakar arang 1922.
bakatoel 2194 i.f.
bakmeester 1932, 2148, 2260.
Baks (H. D.) 1714.
bakti, zie: *bekti*.
balebandoeng 2100, 2408, 2606, 2812 i.f.
Balekambang 2305.
Bali 2072, 2141, 2172, 2404, 2408.
Baliër 1605, 1778, 1987, 2014, 2147, 2246, 2268,
2279, 2333, 2337, 2361;
id. (Kapitein der B.) 1759, 2527.
Baljee (J. M.) 1884.
Baljuw 1705, 1711, 1808, 1845, 1847, 1862, 2004,
2372, 2375, 2644.
Baloeboer 1740, 1825, 1930, 2041, 2012, 2046,
2060, 2085;
id. (Bandoeng) 1901, 2107 i.f.;
id. (Buitenzorg) 1614 i.f., 2082, 2675,
2716, 2717;
id. (Parakanmoentjang) 1901;
id. (Soemedang) 1901, 2062;
id. (Tjiamis) 2722;
id. (Tjiandjoer) 1901.
balocwerti 2041.
baluerte 2041.
bamboe 1507, 1509 i.f., 1511, 1549, 1562, 1948,
2019 i.f., 2021, 2030, 2084, 2087, 2110,
2191, 2196, 2202, 2831, 2832.
ban 2825.
Banda 1523, 1567 i.f., 1570, 1714, 1719, 1812,
1844, 1982, 2393, 2527, 2532 i.f., 2668,
2733, 2829;
id. (Gouverneur van B.) 1777 i.f., 1835.
Bandanees 2527.
bandees 1667.
Bandjar 2283, 2284, 2339.
Bandjaran 1901, 2108, 2164, 2403, 2733.
Bandjarmasin 2121, 2691.
bandjir 1621.
Bandoeng 1502, 1510, 1545, 1546, 1549, 1550—
1553, 1567—1570, 1572, 1585 i.f., 1611
i.f., 1618, 1630, 1634, 1694, 1740, 1756
—1758, 1801, 1896, 1897, 1901, 1902,
1911, 1913, 1915—1917, 1919, 1924, 1928,
1930, 1933, 2036, 2040, 2049, 2050,
2052, 2053, 2056, 2059, 2060, 2061,
2063, 2070, 2071, 2076, 2081, 2085—
2087, 2091 i.f., 2092, 2094, 2098, 2107,
2108, 2110, 2115, 2116, 2128, 2137, 2138,
2149, 2156, 2159, 2162 i.f.—2164, 2174
—2176, 2182, 2183, 2193, 2197, 2202,
2212 i.f., 2214, 2215, 2218, 2225, 2244,
2249—2251, 2255, 2257, 2261, 2269 i.f.,
2274, 2278—2280, 2282, 2294, 2298,
2304—2306, 2326, 2331, 2332, 2370,
2379, 2397, 2403, 2405 i.f., 2406, 2445,
2486—2488, 2585, 2586, 2593, 2603 i.f.,
2622 i.f., 2656, 2664, 2722, 2727, 2729,
2730, 2732, 2733—2735, 2795 i.f.,
2825, 2833;
id. (hoofdnegorij) 1582, 1656, 1664, 1767,
1898—1900, 1926, 2000, 2276—2278,
2281, 2305, 2401, 2739 i.f., 2743, 2744,
2761 i.f.—2763, 2765, 2786, 2787 i.f.,
2795, 2796, 2800, 2828;
id. (Regent van B.) 1503, 1512, 1518,
1533, 1535, 1540, 1542, 1548, 1820, 1821,
1852, 1859 i.f., 1861, 1867—1869, 1898,
1913, 1914, 1927, 1928, 1930, 1935, 1967,
1974, 1975, 1987, 1992, 2003, 2006, 2007,
2011, 2024, 2028, 2029, 2033 i.f., 2038,
2081 i.f., 2082, 2089, 2099, 2100, 2164,
2173, 2175, 2176, 2178, 2179 i.f., 2277,
2321—2323, 2329 i.f., 2367, 2371, 2385,
2398—2403, 2411, 2412, 2498, 2638, 2676,
2755, 2763, 2772, 2835; zie: *Timbang-*
anten (Demang T.) enz.
bandoengan 2108, 2114.
Bangbajang 2275.
Bangil (Regent van B.) 2668.
Banjoemas 1659, 1793, 2101, 2170, 2214 i.f., 2255,
2257, 2283, 2332 i.f., 2784;
id. (Regent van B.) 2031.
Banjoewangi 2231, 2401, 2789.
bank (door de b.) 2504.
Bank-Courant en Bank van Leening 1912.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Banka (Resident van B.) 2641.
 Bannisseht (C. J. von) 1910 i. f., 2339.
 Bantam 1505, 1523, 1524, 1526, 1527, 1587, 1696,
 1703 i. f., 1722, 1742, 1747, 1761, 1772,
 1790, 1800 i. f., 1815, 1824, 1932, 1938,
 1974, 1977, 1984, 1994, 1995, 2030, 2033,
 2043, 2080 i. f., 2083, 2102, 2104 i. f., 2126,
 2132, 2152, 2158, 2166, 2168, 2190, 2191,
 2194, 2208, 2214, 2217, 2218, 2221, 2229,
 2252 e. v., 2259, 2265, 2268, 2270, 2287,
 2331, 2333, 2334, 2340, 2375, 2381, 2382,
 2470, 2485, 2501, 2599, 2656, 2681, 2683,
 2700 — 2702, 2792, 2793, 2800, 2801, 2813
 i. f., 2825 — 2827;
 id. (Sultan van B.) 1777, 1999, 2000, 2207,
 2394 i. f.; zie: *Sultan*.
 Bantammer 1665, 1739, 1940, 1948, 1959, 2207,
 2208, 2212, 2213, 2252, 2270, 2364,
 2547; zie: *opstand*.
 Bantardjati 2106.
 Bantarpeteh 2834.
 Bantarwaroe 2791.
 banteng 2162, 2163.
 Baranangsijang 2105.
 barat 2104.
 Barbier (D. M.) 2473.
 Barekbek 2283, 2284.
 Barends (J. P.) 1750, 1752.
 barrière 1984, 2384 i. f.
 Bartlo (S.) 1618.
 Batak 2547.
 Batang 2195.
 Batavia (belegering van B.) 1984, 2308;
 id. (blokkade van B.) 1601, 1623, 2111, 2128,
 2338;
 id. (garnizoen) 1996;
 id. (Kasteel) 2450;
 id. (levenswijze) 1886;
 id. (ongezondheid) 1612, 1884, 2008, 2114,
 2119 i. f., 2263, 2455;
 id. (ressort van B.) 2750, 2751; zie verder:
*begraafplaats, Buitenkerkhof, Dros-
 serspad, fort, Heerenstraat, Horendra-
 gerspad, hospitaal, Houknap, Jacatra,
 Jassebrug, jurisdictie, Kampong Goe-
 noeng, kasteelsbrug, koemarkt, Konings-
 plein, Middelpunt, Molenvliet, pak-
 huis, pasar, Pasarbaroe, Pennistenge-
 sticht, Pisangbatoe, poort, Prinsenlaan,
 Prinsenstraat, Rijswijk, Stadhuis, Tu-
 nahabang, weg, Weltevreden*.
 Batavia in derzelver gelegenheid enz. 2464.
 Bataviasehe Regentschappen 2645 i. f.
 batik 1990, 2025, 2183, 2185, 2311 i. f., 2836 i. f.
 Batjan 1815.
 Batoedjaja 1539, 2015, 2752.
 Batoelajang 1504, 1611 i. f., 1757 i. f., 1758, 1765,
 1801, 1861, 1900, 1915—1917, 1928,
 1975, 2035, 2056, 2110, 2149, 2181,
 2197, 2218, 2281, 2303, 2304, 2401,
 2487, 2488;
 id. (hoofdnegorij) 1582;
 id. (Ngabehi B.) 2412;
 id. (Regent van B.) 1533, 1859, 1860,
 1869 i. f., 1913, 1914, 2003, 2006, 2007,
 2012, 2026, 2028, 2037, 2085, 2175,
 2177, 2178, 2192 i. f., 2321—2323.
 batoer 1572, 1594, 1613, 1634 i. f., 1764, 1771, 1916,
 2032, 2046, 2068, 2784, 2814, 2833, 2837
 i. f.; zie: *koeli*.
 Batoesirap 1582, 1584, 1585, 2374, 2729.
 Batoetoelis 1668, 2106, 2271.
 Baud (J. C.) 2145, 2514, 2580.
 Bauer (J. J. A. G.) 1832, 1833, 2617;
 id., zie Staat XXIII.
 Bawean (Regent van B.) 2000.
 bazaar 2315; zie voorts: *pasar*.
 bazaarmeester 1645.
 bazaarzitter 1530.
 bea 2391.
 bedeelen 1683 i. f., 1896.
 bedelaar 2009.
 bediende 1628, 2027, 2035, 2180 i. f., 2247, 2346,
 2366, 2383; zie: *huisbediende, minister*.
 Beecke (W. van der) 1701, 1705.
 beenketting, zie: *ketting*.
 beestenmarkt, zie: *koemarkt*.
 Beetjes (P. J.) 2492, 2494.
 beginsel 1658.
 begraafplaats (Chineesche b.) 2146; zie: *Huiten-
 kerkhof*.
 begrafenis 1695, 1775, 2010.
 begrafenisrol 1903.
 behalve 1546.
 behangsel 1770, 1772.
 Bekasi (rivier) 2267, 2286, 2476, 2483;
 id. (negorij) 1582—1584, 1592, 1608, 1937,
 1958, 1974, 2213, 2267, 2273 i. f., 2293, 2328,
 2791, 2807; zie voorts: *pasar*;
 id. (fort) 1605.
 Beke (Mr. W. van der) 1782, 2355, 2358.
 bekel 1854, 1855.
 bekken 2258; zie: *bende*.
 bekkenslag 2050.
 bekti 1855, 2088.
 belasting 1501, 1506, 1525, 1599, 1741 i. f., 2048,

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- 2556, 2567 e. v., 2576, 2580, 2713; zie voorts: *equivalent, familiegeld, grondbelasting, heffing, kleinzegel, paardenbelasting, pacht, recht, roedegeld, rijtuigbelasting, verponding.*
- beleedigen 2386.
 bemachtigen 1567.
 bemind (zich b. maken) 2534.
 Benda 2275.
 bende 1927; zie: *bekken.*
 Bending 1561.
 Bendoengan 1680.
 Benedenlanden 2644 i.f., 2706, 2713.
 benedentuin 1671, 1682, 1683.
 benevens 2384.
 Bengalees 2834.
 Bengalen 1528, 1536, 1557, 1854, 1891, 2024, 2157, 2263.
 Bengawan 2572, 2725.
 Benkoelen 1722.
 benteng 1722 i.f., 2279, 2284; zie: *fort.*
 bepaling 2553.
 Bepattij 2049, 2051, 2669 i.f.
 Berchem (J. van), zie Staat XVIII.
 berekenen 2084.
 Berg (J. G. van den) 1856;
 id. (Mr. L. W. C. van den) 2142;
 id. (Mr. N. P. van den) 2480, 2570 i.f.
 bergbeest 2162.
 Bergen van der Grijp (Notaris Van) *passim.*
 berggintang 1571.
 Bergjavaan 1515, 1518, 1611, 1771 i.f., 2205, 2208, 2222, 2314, 2504, 2507.
 bergjavaansch 2500.
 berglieden 2330.
 Bergman (P.) 1921.
 Bergoen van Catz, zie Staat XXVI.
 bergsch 1518.
 Bergsma (J.) 1886.
 bergsuiker 2312.
 bergtaal 2500.
 bergvolkeren 2148, 2192, 2253, 2254, 2766.
 bergweg 2791 i.f.
 beriberi 2452.
 beroep 1973.
 Berté (J.) 1669.
 Bertholoms (F. H.), zie Staat XVIII en XIX.
 Bervelt (J.), zie Staat XVIII.
 bescheiden (adjectief) 2207;
 id. (verl. deelwoord) 1559, 1562, 2234, 2262.
 bescheidenheid 2055, 2390, 2534.
 beschrijving 1742.
 beschuit 1687 i.f.
 Beser (Goenoeng B.) 2116.
 besnijdenis 2096.
 Bestbier (Notaris) *passim.*
 betèki 1819 i.f.
 Bethlehem 2262.
 Betting 2158.
 bevatten 2387.
 Bevere (C. de) 1778.
 bevolking (armoe) 2192 i.f., 2193;
 id. (beschroomdheid) 2805;
 id. (bijgeloof) 2190 i.f., 2196, 2219 i.f., 2222, 2224, 2239 i.f., 2451, 2510;
 id. (dunheid der b.) 2189; zie: *bevolkingscijfer*;
 id. (eerbiedbetoon) 2031;
 id. (gezindheid tegenover de Comp.) 1910 i.f., 1984, 1985;
 id. (kleeding) 2192 e. v.;
 id. (luiheid) 1527, 1556 i.f., 2128, 2504 e. v.;
 id. (onderwijs) 2196;
 id. (slaafschheid) 2097;
 id. (voeding) 2188 i.f., 2194 e.v., 2230, 2231;
 id. (vreesachtigheid) 2340 i.f.;
 id. (welvaart) 2145, 2198 e.v.;
 id. (woning) 2191;
 id. (zachtaardigheid) 2681;
 id. (zorgeloosheid) 2230;
 id. (zwerfzucht), zie: *volksverloop*;
 id. (moet afhankelijk blijven) 1861, 1864;
 zie ook: *Inlander.*
 bevolkingscijfer 1546 i.f., 1559, 1577, 1581, 1606, 2212 e.v.; zie: *statistiek, benevens de Staten I—XVI.*
 bezetting 1575, 1953.
 bezitten 1963, 1964.
 Bidarantjina 1607.
 bienvenu 1854.
 bier 1834.
 Bierman (J.), zie Staat XXV, XXVI en XXVII.
 Biesum (A. van) 1734;
 id. (J. van) 1734.
 bij (— door) 2393;
 id. (van tijd) 2390 i.f.
 Bijbel 2517.
 bijbelvertaling 2497.
 bijzit, zie: *concubine.*
 bilangan 1574.
 bilik 2030, 2191.
 biljartkamer 1767.
 billangor 1574.
 Bima 2175.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Binangon 2041.
 Binnenhospitaal 2456.
 Binnenregent 1777.
 Bintang (Z.) 1714.
 Bitoeng 2158.
 blandong 2585 i.f., 2591, 2604, 2608, 2723, 2820
e.v., 2823, 2824, 2840; zie voorts:
houtkap.
 Blauwe Berg 1663, 2287, 2494; zie: *Gedeh*.
 Blijdenbergh (J. W. van) 1728, 1729, 1785, 1858,
 1876, 1922.
 Blik op het bestuur enz. 2631.
 Bloeké (B.) 1750, 1790, 1834, 1835.
 bloem 1667 *e. v.*, 1681, 1851.
 bloemengeld 1667.
 bloementuin 2834.
 blokgeld 1711.
 blokhuis 1659, 1709, 1904 i.f.
 blokkade, zie: *Batavia*.
 blokstraf 1709 *e. v.*, 1721, 1823, 1912, 1928, 1934,
 1942, 1949, 2035, 2062, 2100, 2319, 2371,
 2379, 2401, 2403 i.f., 2407, 2413 i.f., 2414,
 2415, 2419 i.f., 2421, 2423, 2424, 2456,
 2596 i.f., 2684 i.f.; zie: *tronk*.
 Blomhert (Notaris) *passim*.
 Blüesch 1939.
 Blume (T. D.), zie Staat XIX.
 boba 2215.
 bobik 2215.
 Bodarts (Ph.) 1896; zie Staat XXIII.
 Bodjong (Krawang) 2274, 2279, 2733;
 id. (Samarang) 1614, 1617, 1782 i.f., 2716.
 Bodjonggedeh 2265.
 Bodjonglopang 1606, 1932, 2068, 2236, 2284, 2365
 i.f., 2459;
 id. (Regent van B.) 1548, 2393, 2395.
 Bodjongmalang 1563, 1987.
 Bodjongmannggis 2265.
 Bodjongsoeren 2786.
 Boeck (J.) 1903, 1908; zie Staat XXIV, XXV en
 XXVIII.
 Boeckholtz (F. van) 2506.
 Boedelmeesteren 1827, 2031, 2125, 2376, 2430,
 2431, 2435, 2440 i.f.
 boedjang 1511 i.f., 1512, 1600, 1609, 1618 *e. v.*,
 1631, 1683, 1686, 1687, 1825, 1840, 1916,
 1918, 1933, 2016, 2018, 2068, 2078,
 2079 i.f., 2102, 2112, 2138, 2254 *e. v.*,
 2256 i.f., 2330, 2741, 2778 i.f., 2823 i.f.,
 2830; zie: *perdjaka*.
 boedjangwerver 1600, 1837, 1933, 2254, 2255.
 Boegis 1695, 2246, 2247, 2327, 2328, 2335, 2337,
 2360, 2470, 2523.
 boei 2443, 2444, 2454, 2456.
 boejoet 2182 i.f., 2224 i.f.
 Boekhouder 1682 i.f., 1911, 1912.
 Boekhouder-Generaal 1737 i.f.
 Boekittoenggoel 2733—2735.
 Boekojer 1929.
 Boelan (Orangkaja B.) 2517.
 boemèn wantok 2061.
 boemi 2061 *e. v.*, 2068, 2069, 2075—2080, 2083,
 2087, 2092, 2187, 2201, 2240; zie: *tjatjah*.
 boeniaga 1631 i.f., 2061, 2068, 2079, 2190.
 Boenikasih 2275.
 boer (Europeesche b.) 1635 *e. v.*, 1682 i.f., 2142,
 2247, 2272;
 id. (aan de Kaap) 1637 *e. v.*, 1640.
 Boerangrang 2116, 2729.
 boerenschout 1644—1647.
 boeroeng 2189, 2190.
 Boestamoe 'ssalatin 2438 i.f.
 boets 1506, 1700, 1701, 1705, 1772, 1773, 1802, 1806,
 1817, 1849, 1862 *e. v.*, 1947, 1956, 2011 i.f.,
 2062, 2100, 2156, 2356 i.f., 2370, 2393, 2402
 —2404, 2406, 2408, 2411, 2412, 2529, 2639,
 2683, 2686 i.f., 2828.
 Bogor 1645.
 bok 2165, 2180.
 bokaal 2005.
 Bolang 2023 i.f., 2824.
 Bollmann (J. A.) 1594, 1898, 2272, 2275.
 bolwerk 2041.
 bondgenoot 1632, 1962.
 Bongas 2791.
 Bongkok 2483.
 Boni 1815.
 bonk 2603, 2612, 2615, 2616.
 Bonthain 1974.
 Bontius (Dr. J.) 2503.
 Boode (juffrouw B.) 2308.
 boom, zie: *shahbandarj*.
 boompachter 2244; zie: *shahbandarj, uitvoer-
 recht*.
 boon, zie: *katjang*.
 bootdienst 2791.
 Bopatti 2049.
 Borneo 1815.
 bort 2214.
 bos (padi) 1575, 1576, 2113, 2134; zie: *sangga*.
 Bosboom (Overste H. D. H.) 2470, 2483, 2488.
 bosch 1562, 1902, 1943, 1971, 2103, 2264, 2293 i.f.,
 2570, 2707 i.f.; zie: *blandong, houtkap,
 Huurder der Krawangsche bosschen*.
 Bosch (J. van den) 1620, 1624, 1813 i.f., 1983,
 2139, 2145, 2241, 2332, 2494, 2544, 2545,

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- 2547 i.f., 2586 i.f., 2629 e.v., 2849; zie: *Cultuurstelsel*.
- Bosch (Mr. J. H. Graaf van den) 2119.
- Boschganger 1512, 1550, 1552, 1555, 1562, 1897, 1908, 2608, 2636, 2641, 2660 i.f., 2661, 2664 i.f., 2819 i.f., 2820, 2823, 2824.
- boschproducten 2189, 2194.
- boschvolkeren 2320.
- boter 1834, 1835.
- boulevard 2041.
- Bousquet (N.), zie Staat XVIII.
- bouw, zie: *bahoe*.
- bovendat 1923.
- Boven-Landdrost 1827 i.f.
- Bovenlanden 1501, 1698, 1704, 1833 i.f., 2168, 2233, 2244, 2325—2327, 2420, 2703, 2706;
- id. (Jacatrasche en Preanger B.) 2645.
- bovenpost 1917.
- Braam (F. van) 2711;
- id. (J. A. van) 1807.
- Braat (J.), zie Staat XXVI.
- Bradjadikoesoema 2406.
- Bram 1667.
- Brandenburgh (R.), zie Staat XXIII.
- Brandes (Dr. J.) 2341.
- brandgevaar 2191.
- brandhout 1511, 1558—1560, 1562, 1572 i.f., 1574, 1576, 1577, 1650, 1837, 1842, 1849, 1938, 1943, 1955, 2014, 2017—2019, 2027, 2256, 2821, 2831.
- brandmerken 2154, 2155, 2694.
- brandstapel 2691 i.f.
- Brauns (H.), zie Staat XXIII.
- Brazilië 2522.
- Brebes 1969, 2339 i.f., 2706;
- id. (Regent van B.) 2000.
- Breton (H.) 1737.
- breuk 1862, 1864.
- Briefboek (Afgaand Indisch B.) 1739.
- briefport 1580, 1585, 1916, 2331, 2802, 2804, 2807.
- briefvenbesteller 2807 i.f.
- briefvenposterij 1578 e.v., 1599, 1740, 1745, 2294, 2296, 2299—2301, 2777; zie verder: *diensten*; *posterij*.
- Britsch-Indië 1588 i.f.
- broekband 2192.
- brug 1511, 1512, 1593, 1602 e.v., 1608, 1613, 1621, 1634 i.f., 1771, 1897, 2010 i.f., 2278—2280, 2285, 2286, 2289, 2291, 2295 i.f., 2312 i.f., 2675, 2795.
- bruiloft 1781.
- Bruin (C. de) 1778, 2264, 2288.
- Bruininga (Dokter B.) 2228.
- Brussel 2239.
- Brust (J.) 1615; zie Staat XXII.
- brutaal 1933.
- Buchel (A. van) 2517.
- buffel 1512, 1543 i.f., 1549, 1552, 1557, 1593, 1599, 1660, 1661, 1675 i.f., 1846, 1854, 2020, 2085, 2092, 2098 i.f., 2099, 2119, 2146 e.v., 2155, 2179, 2290, 2292, 2293, 2298, 2311, 2809, 2815, 2818, 2822, 2824, 2830, 2831, 2849;
- id. (wilde b.) 2163;
- id. (witte b.) 2164, 2166, 2167, 2170; zie voorts: *buffeldiefstal* enz., *vee*, *veehandel*, *vee-prijs*, *veestapel*, *veeteelt*.
- buffeldiefstal 1547, 1716, 1947, 2148, 2149, 2156, 2331, 2395, 2399, 2404, 2405, 2415 — 2417, 2419, 2421, 2422 i.f., 2432, 2445, 2448, 2741.
- buffelhuur 1836.
- buffelkar, zie: *pedati*.
- buffelkraal 2834; zie: *koekraal*.
- buffelmarkt 2316, 2317; zie: *koemarkt*.
- buffelslacht 1825, 2094, 2762; zie: *vee (slachten van v.)*.
- buffelvleesch 2766.
- buffelweg, zie: *pedatiweg*.
- Buijtenhem (J. van), zie Staat XVIII.
- Buitenbezittingen 1886.
- buitenfort 1532, 1794, 1837; zie: *buitenpost*.
- Buitenhospitaal 1777, 2003.
- buitenkantoor 2445.
- Buitenkerkhof (Portugeesch B.) 1611.
- buitenplaats 2332.
- buitenpost 1774, 2289; zie: *bovenpost*.
- Buitenregent 1753.
- Buitenzorg 1542, 1543, 1577, 1582 i.f., 1583, 1585 i.f., 1599, 1600, 1601, 1611 i.f., 1615, 1616, 1618, 1626, 1631, 1632, 1666, 1703, 1756—1758, 1767, 1795, 1797, 1798 i.f., 1825, 1901, 1902, 1919, 1939, 1979, 1983, 2002 i.f., 2041, 2049, 2050, 2052, 2062, 2098 i.f., 2102, 2103, 2105, 2113 — 2115, 2117, 2129, 2131, 2149, 2170, 2181, 2185, 2191, 2196, 2197, 2212, 2214, 2230, 2242 i.f., 2249, 2256 i.f., 2259—2262, 2264—2266, 2270, 2271, 2275, 2276, 2286, 2288, 2290, 2291, 2294, 2297, 2303, 2304, 2329, 2376, 2377, 2400 i.f., 2411 i.f., 2490 i.f., 2491, 2496, 2540, 2585, 2586, 2591, 2596, 2598, 2599, 2602, 2603, 2605 i.f., 2610, 2615, 2616, 2646, 2649, 2656, 2696, 2711 e.v., 2745, 2747, 2777, 2779, 2786, 2792—

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

2795, 2798, 2800—2805, 2807, 2809,
2815, 2817, 2818, 2825, 2826;
Buitenzorg (als landgoed) 1614, 1617, 1619 i.f.,
1639, 1645, 1657 e. v., 1666, 1674,
1680, 1685, 1869 i.f., 1912, 1941, 1950,
1956, 1958, 2009, 2059, 2063, 2087,
2115, 2136, 2157, 2158, 2200, 2202,
2225 i.f., 2226, 2228, 2245, 2285, 2289,
2423, 2604 i.f., 2830 e. v.;
id. (paleis) 1665, 2261, 2263, 2575, 2716;
zie: *diensten, palis*;
id. (fort) 1623, 1664, 1666, 1986, 2150,
2610; zie: *Philippine*;
id. (Postcommandant) 1514, 1516, 1531,
1534, 1623, 1682, 1796, 1801, 1802, 1911,
1913—1918, 1939 e. v., 2150, 2249, 2257,
2319, 2325, 2379 i.f., 2424, 2425, 2455,
2596, 2610; zie voorts Staat XX;
id. (Regent) 1512, 1609, 1613, 1623 i.f.,
1680, 1683, 1684, 1816, 1821, 1860,
1869 i.f., 1913, 1914, 1918, 1920, 1956,
1958, 1960, 1975, 1990, 2003, 2006,
2007, 2009, 2010, 2026, 2027, 2030,
2035, 2038, 2048, 2082, 2087, 2089,
2129, 2223, 2228, 2260, 2318 i.f., 2379,
2415, 2423—2425, 2427, 2439, 2526,
2607, 2646, 2674 i.f., 2675, 2715 i.f.,
2716, 2718, 2724, 2725, 2808; zie
voorts: *Kampongbaroe, pasar*.
bullebak 2446 i.f.
bultzak 1770.
Burger, zie Staat XXVII.
burgercavalerie 1921.
Burkens (M. D.) 2216.
Bus de Gisignies (L. P. J. Burggraaf Du) 1619,
1679, 2579, 2580, 2747.
Bussche (J. van den), zie Staat XVIII en XIX.
Busscher (J. T.) 2479.
but 2322, 2517 i.f., 2693 i.f.

C.

c (verwisseld met b) 2504.
C. E. S. 1882.
cachet, zie: *zegel*
Cambrelingh (F.), zie Staat XXXII.
Camphuijs (J.) 1696, 1697, 1991, 2232, 2265, 2520.
Candia (Keizer van C) 2458.
Cantebeen (A.) 1786.
Canter Visscher (Mr. C. A.) 2713.
Capellen (G. A. G. Ph. Baron van der) 1619,
1679, 2033, 2108 i.f., 2176, 2291, 2739,
2741 i.f.;

Capellen (Jhr. R. J. L. van der) 1544, 2196, 2787,
2846.
capitainerie 2081.
Carels (J. F.), zie Staat XXIII en XXXII.
carga 2245.
cargeeren 2245.
cargie 2245.
cassa 2503 i.f.
cassave 2128.
castratie 2179.
cavalerie 2173, 2450; zie: *burgercavalerie, dra-
gonder*.
Ceilon 1563, 1588, 1635, 1716, 1718, 1719, 1721,
1793, 1802, 1806, 1812, 1819, 1820, 1890,
1943, 1977 i.f., 1984, 2121, 2171, 2244,
2249, 2329, 2336, 2351 i.f., 2358, 2380,
2393 i.f., 2399, 2423, 2495, 2511, 2516,
2520 i.f., 2523, 2525, 2530, 2547 i.f.
Celebes 1962, 1977, 2071, 2470.
Ceram 2215.
chais 2293.
Chambon (F. van) 1757, 1939, 2329 i.f., 2400;
zie Staat XVIII, XIX en XX.
Charter, zie: *Staatscommissie*.
Chastelein (C.) 1603, 1625, 1702, 1778, 1964, 2183,
2242, 2288, 2432, 2433, 2677.
Cheribon 1501, 1512, 1519, 1523, 1526, 1546, 1549,
1563, 1578—1580, 1582—1584, 1590, 1591,
1599, 1600, 1606, 1609—1612, 1618—1620,
1662, 1742, 1747, 1757, 1758, 1762 i.f.,
1765, 1795 i.f., 1842, 1850, 1854, 1896,
1897, 1902, 1904, 1923, 1968, 1978, 1987,
1989, 1997, 1999, 2005 i.f., 2018, 2034,
2044, 2051, 2064, 2092, 2098, 2109, 2111,
2112, 2122, 2129, 2133, 2149—2152, 2155,
2160, 2170, 2172, 2173, 2179, 2182, 2192
i.f., 2210, 2212—2216, 2227, 2240, 2246,
2251, 2255, 2268, 2269, 2273 i.f., 2282,
2300, 2301, 2310, 2311, 2329, 2333, 2334,
2336—2338, 2375, 2382, 2383, 2404, 2413,
2414, 2459, 2474—2477, 2481, 2482, 2492,
2568, 2569, 2572, 2581 i.f., 2586, 2599,
2604, 2611, 2634, 2647, 2650, 2656, 2667,
2669, 2671, 2672, 2678, 2692, 2722, 2723,
2725, 2730, 2736, 2742, 2744, 2767, 2768,
2771, 2775, 2779, 2781, 2784, 2788, 2790,
2791, 2796, 2803, 2805, 2806, 2810, 2816,
2819, 2825—2827, 2829, 2833, 2836—
2838, 2847;
id. (hoofdplaats) 1545 i.f., 1552, 2281,
2479;
id. (fort te C.) 1571, 1572, 1624, 1626, 2348,
2349 i.f., 2352, 2355; zie: *diensten*;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Cheribon (Landdrost van C.), zie: *Cheribon (Resident)*;
- id. (Prefect van C.), zie: *Cheribon (Resident)*;
- id. (Resident van C.) 1515, 1546, 1549, 1550—1552, 1566, 1571, 1594, 1634 i.f., 1694, 1734, 1754, 1759, 1761, 1766, 1782, 1783, 1807, 1809, 1813, 1819, 1835, 1839, 1842, 1848, 1850 i.f., 1863, 1871, 1875, 1878 i.f., 1921, 1976 i.f., 1978, 2049, 2050 i.f., 2054, 2109 i.f., 2123 i.f., 2246, 2251, 2254, 2255 i.f., 2258, 2286, 2344 e.v., 2364 e.v., 2369 e.v., 2380, 2385 e.v., 2389 e.v., 2412, 2415, 2452, 2535, 2603, 2609, 2636, 2638, 2672, 2711, 2754, 2794 i.f.;
- id. (Vorsten van C.) 1523, 1546, 1549, 1550, 1571, 1691, 1727, 1854, 1857 i.f., 1976, 1978, 1991 e.v., 1994—1996, 2033, 2038, 2334, 2341 e.v., 2367, 2387, 2391, 2393, 2409, 2437, 2547, 2638, 2666, 2667, 2719, 2725; zie: *Panembahan Cheribon, Pangeran Aria Cheribon, Pangeran Depati Cheribon, Pangeran Depati Anom, Pangeran Ratoe, Pangeran Topati, Radja Koesoema, Sultan Anom, Sultan Cheribon, Sultan Sepoeh, Wangsawidjaja*;
- id. (rechtspraak te C.), zie: *rechtspraak*.
- Chesne (M. du) 2482.
- China 1525, 2522.
- Chinnces 1507, 1509, 1513, 1514, 1518, 1523—1525, 1527, 1530, 1539, 1542, 1543, 1552, 1565, 1566, 1607, 1615, 1616, 1650, 1668, 1686, 1693 i.f., 1699, 1703 i.f., 1710, 1715, 1722, 1726, 1772 i.f., 1837, 1842, 1844, 1847, 1851, 1896, 1922, 1943, 1946, 1947, 1949, 1953 i.f., 1956, 1971, 1982, 1986 i.f., 2013, 2014, 2016, 2018, 2021, 2022—2024, 2084 i.f., 2117, 2119 i.f., 2136, 2142, 2166, 2191, 2242 e.v., 2248 e.v., 2256 i.f., 2258, 2310 i.f., 2311, 2322, 2323, 2325, 2329, 2357, 2358, 2360, 2374 i.f., 2376, 2418, 2423, 2425, 2428 e.v., 2446, 2456, 2470, 2507 i.f., 2511, 2520 e.v., 2540, 2542 i.f., 2673, 2681, 2683, 2696 e.v., 2700, 2705, 2740—2742 e.v., 2754, 2757, 2760—2763, 2765, 2773 i.f., 2780, 2793 i.f., 2818;
- id. (geschooren C.) 2242;
- id. (Kapitein-C.) 1854, 2331, 2604 i.f., 2742, 2757;
- id. (Luitenant-C.), zie: *Luitenant*.
- Chirurgie (Opperhoofd der C.) 1777.
- cholera 2214.
- Christen 2324, 2432, 2683; zie: *Onchristen*.
- Christendom 2502.
- Christiaansz (O) 2278, 2281, 2282.
- Christoffel (A.) 1897.
- Cicero, Ciceroa, zie: *Tjisaroewa*.
- cipier 2453, 2457, 2664.
- circulaire 1909 i.f.
- Claasz (A.) 1896, 1927; zie Staat XXVII.
- id. (L.), zie Staat XIX.
- Cleijer (A.) 1781.
- Clive (R.) 1887.
- Cloon (D. van) 1854, 1994, 2214, 2395, 2396 i.f.
- Cnoll (G.) 2345, 2349.
- Coberg (J. H.) 1676; zie Staat XXI, XXIV, XXVI en XXIX.
- Cochin 1813, 1886, 1984.
- codificatie 2398, 2433 e.v.; zie: *Compendium, Pepukem Tjerbon*.
- Coen (J. P.) 1635, 1780, 1887.
- Coenen (J. F.) 1899; zie Staat XXIV, XXV en XXVI.
- colier 2233.
- Coin (J.) 1987.
- Colombo 1588.
- Comité tot de Zaken van den O.-I. Handel en Bezittingen 1726, 1729, 1787, 1809 i.f., 1824; zie: *Opperbestuur*.
- Commandant (inlandsche C.), zie: *Kampong-commandant*.
- Commandeur der reede 1730, 1813.
- commendatio 2071.
- Commissariaat 1767 e.v., 1786, 2004.
- Commissaris 1599, 1600, 1689, 1691 i.f., 1692, 1755 i.f., 1763, 1767, 1768, 1774, 1775, 1779, 1817, 1818, 1824, 1849, 1854 i.f., 1859, 1907, 1936, 2011, 2259, 2412, 2419; zie voorts: *Gecommitteerde over den Inlander*.
- Commissaris van den Inlander 1739 i.f.
- Commissarissen van Huwelijksche en Kleine Zaken 2379.
- Commissaris der wegen en posterijen 2794, 2799, 2801, 2803, 2804, 2815 i.f.
- Commissarissen over de Bovenlanden 1828 e.v., 1839.
- Commissarissen-Generaal (Nederburgh e. s.), zie *Nederburgh*;
- id. (Elout en Van Grasveld) 2560 e. v.;
- id. (Elout e. s.) 2573, 2643; zie: *Elout*.
- Commissaris Opzichter 1725, 1726.
- commissiegeld 1835.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

COMMISSIONER — COUPER.

- Commissioner (Civil C.) 2647.
 communicatie 1581, 1817, 2373.
 communicatief 1831 i.f.
 comoenione 2041.
 Compagnie (aard van haar bestuur) 2543 e.v.;
 id. (actiën der C.) 1895;
 id. (Advocaat der C.) 1890, 1895;
 id. (ambtenaren) 1526, 1583, 1806 e.v.,
 1843 e.v., 1868, 1882 e.v., 1921; zie:
 ambtenaar;
 id. (behandeling van den Inlander)
 2517 i.f., 2518, 2529 e.v.;
 id. (bemindheid der C.) 1673, 2546 e.v.;
 id. (benaming der C.) 2362, 2565;
 id. (corruptie der C.) 1733, 1838, 1875
 e.v., 1881, 1891 e.v.;
 id. (egoïsme der C.) 1527, 1888, 2366;
 id. (favoritisme) 1889, 1890;
 id. (geheimhouding) 2263, 2464, 2551;
 id. (invloed van haar bestuur) 2210;
 id. (C. en Islam) 2513, 2519 e.v.;
 id. (kapitaal der C.) 1895;
 id. (de C. als koopman) 1887, 2458;
 id. (monopolie) 1513, 1811; zie: *mono-*
 polie;
 id. (moraliteit) 1526, 2517, 2520 i.f.;
 id. (ondankbaarheid) 1889;
 id. (onhebbelijkheid) 1819;
 id. (ontrouw) 2510 i.f., 2531;
 id. (onverschilligheid) 1895;
 id. (Opperbestuur) 1871;
 id. (politiek) 1977 e.v., 1984, 2511;
 id. (reputatie) 1882;
 id. (salarissen) 1887 e.v.;
 id. (servilisme) 1889 i.f.;
 id. (wantrouwen) 1979 e.v., 2515 e.v.;
 id. (zuinigheid) 2024;
 id. (Engelsche O.-I.C.) 1838 i.f., 1887,
 1889, 1890;
 id. (Fransche O.-I.C.) 1883 i.f.;
 id. (West-Indische C.) 1749; zie voorts:
 Nederlander, *Opperbestuur*, *Regeer-*
 ring.
 Compagniestal 2172.
 Compagniestuin 1667, 2146.
 Compendium (van Freijer), zie: *Freijer*;
 id. (voor den Samarangschen Land-
 raad) 2438, 2692 i.f., 2699.
 composeeren 1862 e.v., 2686 i.f.
 concubine 1687, 1766, 1801, 1846, 1848 i.f., 1854,
 1877 i.f., 1912 i.f., 2098, 2812; zie:
 harem.
 confiscatie 1862.
 confituur 1667, 1687.
 conformeeren 2392.
 Conjet (L.), zie Staat XIX.
 conniventie 1862, 1866 i.f., 2184.
 consignatie 2393.
 contingeeren 1686.
 contingent 1567, 1568, 1570, 1576, 1962, 2018, 2061,
 2076, 2078, 2087, 2115, 2121, 2124 i.f.,
 2238, 2338, 2549, 2553, 2561, 2567, 2568,
 2582, 2819.
 contract (met Bantam 1659) 1635, 2169;
 id. (met id. 1684) 1528;
 id. (met id. 1686) 2252;
 id. (met Cheribon 1681) 1526, 1976, 2341,
 2345, 2347, 2360;
 id. (met id. 1685) 1976, 2341, 2312,
 2345;
 id. (met id. 1688) 2342, 2345, 2346,
 2383, 2409;
 id. (met id. 1699) 2345;
 id. (met id. 1708) 2345;
 id. (met id. 1752) 2345;
 id. (met id. 1806) 2251, 2345, 2362,
 2409, 2499;
 id. (met Djokja 1755) 1962;
 id. (met Mataram Febr. 1677) 1525, 2121,
 2383;
 id. (met id. Octob. 1677) 1525, 1977, 2121,
 2383, 2384;
 id. (met id. 1705) 2121, 2383, 2384, 2387;
 id. (van Regenten met de Comp.) 1748,
 1969, 2426; zie: *Regent* en vergelijk:
 tractaat.
 contribuereen 2087.
 contributie 1592, 1849 i.f., 2026, 2058, 2075, 2090
 i.f., 2095, 2144, 2637, 2639.
 contributiegeld 2568.
 Controleur 2659 i.f.
 conventie 1577, 1969.
 conventikel 2519.
 conversatie 1905.
 Coolsma (S.) 2191, 2196.
 Coops (C.) 2265, 2272, 2481, 2483, 2485.
 Cops (J.) 1693, 1696, 1728, 1753.
 corge 2183.
 Cormandel 1663, 1888, 2185, 2525 i.f.
 cormorant 2105.
 Cornelius (II. C.) 2475, 2479 i.f.
 correctie (domestique of huishoudelijke c.) 1705,
 1743, 1801, 1802, 2403.
 correspondentie 1735, 1736, 1814, 1815.
 Couper (J.) 1590, 1979, 2074, 2232, 2236, 2241,
 2282, 2283, 2409, 2481, 2482, 2498.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Couperus (A.) 2676;
 id. (P.Th.) 1677, 1678, 1984, 2676.
 courier 1586 i.f.
 Cowper (W.) 1812.
 Coxinga 1977.
 Coyett (F.) 1882;
 id. (F. J.) 1728, 1750, 1964, 2368, 2412.
 Craan (J. J.) 1764, 1828, 1839, 1877, 1890, 1913,
 1971, 2106, 2219, 2234, 2241, 2460, 2468.
 Crawford (J.) 2044.
 Cretieau (J. J.) 2305; zie Staat XVIII.
 crimineel 2687.
 Crommer (J. B.) 1897; zie Staat XXVI.
 Crul (N.) 1608, 1728, 1746, 1753, 1755, 1774.
 Crummel (J. G.) 1611.
 cultuurdiensten, zie: *koffiecultuur*.
 Cultuurstelsel 2030 i.f., 2579, 2841; zie: *Bosch*
 (J. van den).

D.

daar (tegenstellend) 2381;
 id. (= waar) 2381.
 daaraf (= daarvan) 1563, 2393.
 dadah 2132.
 dadelijk 2007 i.f., 2058, 2543.
 Daendeliaan 2635.
 Daendels (H. W., benoeming) 2562;
 id. (verlangen naar een D.) 2565, 2566;
 id. (instructie) 2563, 2564, 2574, 2575, 2623,
 2679, 2714, 2775;
 id. (traktament) 2711, 2716;
 id. (aankomst) 2564;
 id. (eerste plannen) 2566;
 id. (karakter) 1685, 2564, 2661, 2674 i.f.,
 2686, 2711;
 id. (oorspronkelijkheid) 2565, 2820;
 id. (onbetrouwbaarheid) 2625 e. v., 2782
 i.f., 2797;
 id. (voorlichting en kunde) 2569 e. v.;
 id. (persoonlijk ingrijpen) 2571 e. v.;
 id. (zelfstandigheid) 2575 i.f.;
 id. (overhaasting) 2680;
 id. (willekeur) 2687, 2688, 2690, 2691;
 id. (ethische koers) 2775;
 id. (zorg voor den Inlander) 2569, 2636,
 2842 e. v.;
 id. (prestige) 2785 i.f.;
 id. (geringe bemindheid) 2676;
 id. (hervormingen op het papier) 2581,
 2840;
 id. (oordeel over hem) 2581;
 id. (zijn Staat) 2626; zie voorts: 1515—

1517, 1537, 1541, 1595, 1619, 1621, 1668,
 1676, 1680 i.f., 1688, 1704, 1706, 1718,
 1721, 1753 i.f., 1773, 1780, 1799, 1802 i.f.,
 1803, 1807 i.f., 1813 i.f., 1851, 1863, 1868,
 1880, 1890 i.f., 1907, 1917, 1920 i.f., 1922,
 1946 i.f., 1961, 1980, 1986, 2086, 2090,
 2096, 2107, 2115, 2124, 2128, 2129, 2136,
 2139, 2197, 2211 i.f., 2216, 2235, 2255 i.f.,
 2261, 2287 i.f., 2291, 2292, 2299—2301,
 2305, 2308, 2316, 2337, 2339, 2363, 2379
 i.f., 2410, 2414 i.f., 2444, 2466, 2474,
 2478, 2491, 2500, 2511 i.f., 2518, 2528,
 2539 i.f., 2542, 2555 en verder *passim*.
 dagboek 2658.
 dagement 2391.
 daggeld 1771.
 dagloon, zie: *loonstandaard*.
 Dagregister des Kasteels Batavia 1530.
 dagvaarding 2391.
 Dajeuh kolot 1926.
 Dajeuhloehoer (Banjoemas) 2284, 2339, 2340;
 id. (Soemedang) 1553.
 dalem 1989 i.f., 2051, 2085 i.f., 2304, 2341, 2408;
 zie: *Regent*.
 daloewang 2183, 2831.
 Dam (Mr. P. van) 1845, 1891;
 id. (J. van), zie Staat XXI en XXVIII.
 damar 1851.
 Damme 2531.
 Danckaerts (S.) 1811.
 Dangler 2041.
 Danoemanggala 2391 i.f.
 dapoer 2087.
 dat (van tijd) 2387.
 Day (C.) 2444.
 deelbouw 2080, 2082, 2205 i.f.
 Deen 2260.
 Delft (eiland) 2171.
 Deli 2510.
 Demak 1536, 2122, 2195, 2211 i.f.
 Demang 1857, 1970, 1975, 2048, 2056.
 Demmer (G.) 2529.
 dempen 2284.
 dengdeng 2195.
 departement 2057;
 id. (Vijfde D.) 2465.
 Depati Anom, zie: *Pangeran Depati Anom*.
 Depok (Ommelanden) 1702, 1964, 2009, 2242,
 2264, 2265, 2290, 2306, 2432;
 id. (Krawang) 1582, 2108 i.f., 2329, 2729;
 id. (Parakanmoentjang) 1901.
 deportatie 2839.
 deporteren 1882.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

deportement 1771.
 Dermaradja 1551, 1553, 1901, 2104, 2281.
 Dermawangi 1545, 1548, 1552, 1553, 2210, 2251, 2281.
 desa 2066.
 desadienst 1605 i f., 1622, 1627.
 Deschamps (L.) 2261.
 deserteur 1867, 1944, 2257, 2328 i f., 2828; zie: *overlooper*.
 Deventer (M. L. van) 1651 i f., 1737, 1995, 2247, 2265, 2301, 2725, 2760, 2843, 2848.
 diefstuk 2394.
 Diemen (A. van) 1635, 2263, 2458, 2515 i f.
 dienen (van processen) 2391.
 diensten (benamingen) 1625 e. v.;
 id. (soorten van d.) 1627;
 id. (voor de defensie) 1577, 1621, 1623, 1632, 2825;
 id. (voor de veiligheid) 1621 e. v., 1795;
 id. (wachtdiensten) 1621 e. v., 2280, 2404 i f.;
 id. (bewaking van transporten) 1600;
 id. (voor het fort te Cheribon) 1572;
 id. (voor het fort te Tandjoengpoera) 1572 e. v., 1634, 1940, 1954, 2710;
 id. (voor het fort te Tanggeran) 1577, 1940, 2077;
 id. (voor het fort de Kwal) 1941;
 id. (voor bouwwerken) 1614 e. v., 2835;
 id. (voor de wegen) 1602 e. v., 1614 i f., 1634 i f., 2084, 2775, 2776 e. v., 2788 — 2790, 2794, 2795 i f., 2831 i f.;
 id. (voor aanleg van waterleidingen) 1613;
 id. (voor brievenposterij) 1573, 1578 e. v., 2084, 2802, 2807, 2808;
 id. (voor personenvervoer) 1588 e. v., 1607, 1614 i f., 1661, 1673, 1764, 1770 i f., 1772, 1773, 1825, 2286 i f., 2737, 2775, 2810 e. v.; zie: *toendan*;
 id. (voor goederenvervoer) 1598 e. v., 1825, 2084, 2408, 2635, 2710, 2775, 2813 e. v., 2832 i f.;
 id. (voor productenvervoer) 1556, 2822;
 id. (voor marcheerende troepen) 2813, 2818 e. v.;
 id. (roeidiensten) 1632;
 id. (cultuurdiensten) 1614 i f., 2078, 2079; zie: *koffiecultuur*;
 id. (d. op de suikermolens) 1618 e. v.;
 id. (d. voor de zoutnakerij) 1520, 2768, 2769, 2771;
 id. (d. voor den Vorst) 2083;
 id. (voor den Gouverneur-Generaal) 1607, 1683 i f., 2830 e. v.;

diensten (voor den Gouverneur van Java's N.O.-Kust) 1846;
 id. (voor den Gecommitteerde) 1617 i f., 1779, 1846;
 id. (voor ambtenaren) 1617, 1762, 1764, 1782 i f., 2636, 2773, 2830, 2833, 2837 e. v.;
 id. (voor de Opzieners) 1546, 1916, 1917, 1918 i f., 1920, 1926, 1934, 2084, 2838, 2839;
 id. (voor de Tuiniers) 1683, 1686, 1801;
 id. (voor den Regent) 1614 i f., 1626, 1930, 1961, 2076, 2078, 2079, 2188, 2773;
 id. (voor den djoeragan) 2070 e. v.;
 id. (voor de Hoofden) 2062, 2070 e. v., 2077 — 2079, 2083 e. v., 2199, 2838 e. v.;
 id. (voor jachtpartijen) 2035;
 id. (voor de hoofdnegorij) 2084;
 id. (d. rusten op den grond) 1627, 1628 e. v., 2065, 2075 i f., 2079, 2084, 2138 i f.;
 id. (d. buiten het regentschap) 1545, 1546, 1572, 1606, 1608 i f., 1624, 1683 i f., 2721, 2781, 2784, 2785, 2790, 2794, 2830 i f., 2833;
 id. (druk der d.) 1624, 2131, 2211, 2840 e. v., 2849;
 id. (voeding van dienstdoenden) 1549, 1572 — 1574, 1577 i f., 1610 i f., 1612, 1632, 1782 i f., 1920 i f., 2675, 2779 — 2782, 2784, 2790, 2833;
 id. (betaling van dienstdoenden) 2778 i f. — 2781, 2784, 2790, 2794, 2832 — 2834;
 id. (aflossing van dienstdoenden) 1516, 1547, 1574;
 id. (vrijstelling van d.) 1589, 1592 i f., 1614, 1631, 1686, 2061, 2063, 2070, 2071, 2073 e. v., 2082, 2098, 2177, 2188, 2197;
 id. (afkoop van d.) 1612, 1620, 1624 i f., 1632, 2207, 2208, 2811 i f.;
 id. (d. van opgezetenen der particuliere landen) 1593, 1661, 2790, 2794, 2809, 2816, 2818, 2830 e. v., 2833; zie verder: *desa-dienst, heerendienst, hofdienst, houtkap, kampongdienst, landsdienst, Modderjavaan, panoe kang, pauljen, particuliere lunderijen, rahajal, servituut, toegoer*.
 dienstbode 1844.
 dienstbrief 2802, 2807.
 dienstdoenden (verschillende d.) 1631.
 dienstvrije 1682.
 diep 2288 i f.
 Dijk (J. van) 2481, 2482.
 Dijkgraaf 2285, 2470, 2476.
 dikwils 1771 i f., 1929, 2388, 2452.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

DIPONEGORO — DRAAGBEEST.

- Diponegoro 2699 i.f.
 Directeur der Fortificatiën 1594, 2473.
 Directeur-Generaal 1730 i.f., 1787, 1847, 1850, 1878, 2589, 2750, 2819.
 Dirk de Vries-baai 2482, 2484.
 discretie 2531.
 dispens 1785.
 district 1509, 1558, 1569, 1584, 1646, 1655, 1755, 1898 i.f., 1900, 1949, 1958, 1964 i.f., 2041, 2073 — 2075, 2148, 2150, 2234, 2277, 2294 i.f., 2383, 2393, 2398, 2496, 2648, 2684, 2685.
 Districtshoofd, zie: *Tjoetakshoofd*.
 Ditamanggala 2412.
 djabon 1550 i.f., 1558, 1559; zie: *kruihout*.
 djadjaka 2254.
 djagal 2063.
 djagasatroe 2606.
 djagoeng 2103, 2111, 2128, 2129, 2132, 2189, 2195.
 Djajadirana 2386 i.f.
 Djajalengkara 2402, 2437, 2438 i.f.
 Djajangpati 2724.
 djajangsekar 1800, 2340, 2572, 2573, 2622, 2650, 2676, 2802, 2826, 2827 e.v., 2835.
 Djajaperkasa 1510, 2045.
 djakat 1741, 1748, 1770, 1826, 1961, 2009, 2061, 2077 i.f., 2086, 2089, 2090—2092, 2095, 2130 i.f., 2197 i.f., 2205, 2461, 2632, 2676, 2710; id. (d. moending) 2092, 2156 i.f.
 Djaksa 1628, 2046—2048, 2100, 2342, 2364 e.v., 2371, 2386 e.v., 2402, 2404, 2406, 2407 i.f. — 2409, 2411 i.f., 2423, 2669 i.f.
 djalma boeroeng, zie: *boeroeng*.
 Djambi 1523, 2382.
 Djampang 1504, 1521, 1606 i.f., 1757, 1758 i.f., 1901, 1902, 1904, 1928, 1970, 2042, 2056 i.f., 2057, 2061, 2150, 2161, 2182, 2186, 2187, 2190 i.f., 2202, 2212, 2241 i.f., 2253, 2262, 2272, 2278, 2298 i.f., 2332, 2338, 2477, 2489 i.f., 2784; id. (D. Hilir) 2023 i.f.; id. (D. Koelon) 2137 i.f.; id. (D. Wétan) 2100.
 Djanagara 1608, 2280.
 Djanggala 2735.
 djanggol 2812 i.f.
 Djangpati 2197 i.f., 2547.
 DJapan 2030.
 djarak 2292
 Djasinga 1778 i.f., 1847, 2158, 2208, 2700, 2701, 2704, 2790.
 djati 1548, 1549, 1551—1555, 1557, 1558, 1561, 1562, 1571 i.f., 1655, 2042, 2820, 2822—2824.
 Djatinagara 1605, 1626, 1959, 2207, 2268; id. (Hoofd van D.) 1846, 2527.
 Djatisawit 2307.
 Djatitoedjoeh 2790.
 djawareh, zie: *taal*.
 Djedjeneng 2047, 2404.
 djekat, zie: *djakat*.
 Djengkol 2273; zie: *Tjidjengkol*.
 Djeroklegi 2340.
 Djerokoeta 1658, 1668, 1671.
 Djiwanagara 2412.
 Djoedjoeng 2106.
 djoeng 2116, 2138.
 Djoengkoelan 2484.
 djoeragan 2068, 2070 — 2072, 2085 i.f.
 Djoewana 1902 i.f.
 Djogdjogan 2275.
 Djohore 2334, 2337.
 Djokjakarta 1522, 1677, 1727, 2190 i.f., 2301, 2479, 2635, 2656, 2667, 2722; id. (Sultan van D.) 2515; zie voorts: *Vorstenhoven*.
 djoli 1661.
 djompo 1631 i.f.
 dobbelsteentje 2199.
 doek 2831.
 doelang 2831.
 doenoengan 2068, 2071.
 Domburg (Notaris) *passim*.
 domein 1501 e.v., 1922, 2017, 2374 i.f., 2703, 2705, 2706, 2820.
 dominé 1775, 1777, 1782, 1811, 1812; zie: *predikant*.
 dominium eminens 2141, 2142.
 Domis (H. J.) 1912 i.f., 2274, 2589.
 Donan 2284.
 Donati 2261.
 doodgraver 2664.
 doodstraf 2342, 2343, 2351, 2355 e. v.
 Doornik (J. A.) 2508; id. (Dr. J. E.) 1678.
 dorpenlijst (van 1686) 2476.
 dorpsbestuur 2061, 2079.
 dorpsheofd 1619, 1957, 2043 e.v., 2062, 2080 i.f., 2082 i.f., 2083, 2088, 2090, 2092; zie: *kamponghoofd*.
 Dorrie (V.) 1896 i.f.
 Dorssen (J. M. H. van) 2221 i.f., 2223.
 douceur 1514, 1539, 1587, 1683, 1915, 1917, 1918, 1962 i.f., 1954, 1956, 1989.
 drangbeest 1685, 2149, 2596, 2603, 2796—2798, 2816, 2818, 2826.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

draagstoel 1766, 1768 i.f.; zie: *palankijn, tandoe*.
 drager, zie: *koelk*.
 dragonder 2001 i.f.
 dragonderlijfwacht, zie: *cavalerie*.
 Drakenstein 1640.
 Dramaga 1614 i.f., 1720, 1778 i.f., 1958, 2041, 2831;
 id. (Regent van D.) 2026, 2030.
 drank (sterke d.) 1886;
 id. (pacht van den sterken d.) 2320; zie: *arak-pacht*.
 Dregterland 1664 i.f., 1665, 2316.
 drinken 1524.
 Drossaard 1704 i.f., 1706, 1718, 1797, 1863, 1945
 i.f., 1946 i.f., 2644, 2646, 2652, 2654,
 2655, 2679—2681, 2690, 2697, 2701, 2702,
 2707, 2757, 2792.
 Drosserspad 1944.
 Drost 1779, 1957, 2646.
 Dubois (J.A.) 2479.
 ducaton 2411 i.f.
 duikproef 2352 i.f., 2412, 2413.
 Duirveit (H.) 1728, 1750.
 duit 2599 i.f., 2616, 2618, 2620.
 Duitscher 1906, 2488 i.f., 2491.
 Duizend-Eilanden 1695, 1722, 1723, 2334—2336.
 Dupont (Ch. F.) 2492; zie Staat XXII.
 id. (H.) 2492.
 Durven (D.) 1593 i.f., 1608, 1694, 1754, 1993, 2367
 i.f., 2495, 2534.
 Duschau (A.) 1640, 1644, 1647, 1650.
 Dussen (A. van der) 2527.
 Duurkoop (J. A.) 1562.
 dwangarbeid 2694.
 dwangarbeider 2500.
 dwangcultuur 1970, 1971, 1978 i.f., 1980, 1985 i.f.;
 zie: *garen, indigo, koffiecultuur,*
productenlevering.
 dweil 2192.

E.

echtscheiding 1743, 1817, 2093, 2354.
 Edam (eiland) 1695, 1714, 1716, 2335, 2399, 2422,
 2423, 2524.
 ced 1693, 1731, 1735, 1788, 1856, 1872, 1888,
 1891 i.f., 1892, 1904, 1973, 2409, 2412, 2413,
 2645.
 Eeden (H. van den), zie Staat XVIII.
 een (uitgelaten) 1567.
 eend 1850.
 eenigheid 1656.
 eenlijk 2167 i.f.
 eensslags 2150 i.f.

eerbetoon 1700.
 Eerhardt (W. F.) 2492.
 eerlijk 1882.
 Eichelman (J. S.), zie Staat XXI.
 eigenaar 2686, 2090 i.f., 2138, 2141 — 2145, 2167.
 eigendom (onzekerheid van e) 2097 i.f., 2098.
 Eijndhoven (B. van) 2458.
 eiland 1722
 eischen 1535, 1549, 2184.
 Ekenholm (J.) 1856.
 electriciteit 1748.
 élève voor het civiele 2635.
 Elout (Mr. C. T.) 2560, 2562, 2695, 2820.
 emmer 2788.
 empaleering 2446, 2447.
 enrat 1795 i.f.
 en (overtollig vóór een relatief) 2341, 2344, 2352,
 2362.
 en dat 2381.
 enclave 2720, 2729, 2732, 2733.
 Engeland 2142, 2143, 2288, 2464.
 Engellhard (N.) 1533, 1534—1536, 1538, 1540, 1581
 —1583, 1683, 1688, 1721, 1725 i.f., 1726,
 1728, 1732, 1733, 1737, 1740, 1745—
 1748, 1750—1752, 1757, 1765, 1766 i.f.,
 1769, 1779 i.f., 1782, 1783, 1786, 1801,
 1802, 1805, 1807, 1808 i.f.—1810, 1816
 i.f., 1821, 1822, 1825, 1830, 1841, 1844,
 1845, 1847, 1848, 1852, 1856—1860, 1866,
 1872, 1873, 1878, 1879, 1892, 1895, 1902,
 1906, 1908, 1911, 1912, 1915, 1930, 1950
 i.f., 1967, 1980 e.v., 2006, 2007, 2014,
 2023, 2098, 2106 i.f., 2131, 2137, 2138,
 2140, 2149, 2154, 2159, 2175, 2176, 2200,
 2201, 2230, 2259, 2260, 2286 i.f., 2287,
 2411, 2418, 2424, 2425, 2440, 2444, 2445,
 2455, 2461, 2478, 2498, 2507, 2508 i.f.,
 2513, 2528, 2536 i.f., 2538, 2539, 2545,
 2551, 2573 i.f., 2627, 2633, 2642, 2666,
 2717 i.f., 2719, 2752, 2759, 2773 i.f., 2819;
 id. (P.) 1512, 1514, 1515, 1536, 1552, 1584,
 1595, 1618, 1716, 1720 i.f., 1725 i.f.,
 1726, 1728, 1740, 1741, 1746, 1748,
 1749, 1758, 1761, 1762, 1764—1766,
 1769, 1771, 1783 i.f., 1801 i.f., 1804,
 1810, 1821, 1824, 1825, 1830 i.f., 1831,
 1833, 1842 i.f., 1848, 1849, 1854 i.f.,
 1861, 1874, 1879, 1880, 1901, 1907, 1912,
 1919 i.f., 2026, 2041, 2070, 2077, 2085,
 2089, 2111, 2150 e.v., 2151 i.f., 2222,
 2234 i.f., 2235, 2255, 2287, 2304, 2319,
 2323, 2370, 2401, 2403, 2419, 2426 i.f.,
 2427, 2461, 2468, 2604, 2611, 2673, 2756.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Engelhardt (J. Z.), zie Staat XVIII.
 Engelschen 1526 i.f., 1543, 1623, 1673, 1678, 1749,
 1797, 1885, 1996, 2111, 2112, 2126 i.f.,
 2224 e.v., 2263, 2300 i.f., 2314, 2338,
 2472, 2475, 2497 i.f., 2528, 2534, 2562,
 2635, 2686; zie verder: *oorlog, Raff-*
les.
 Enkhuizen (eiland) 2171.
 Entrecasteaux (d') 2261.
 epaulet 2026 i.f.
 epidemie 1611, 2111, 2214 e.v.
 Equipagewerf 1733.
 equivalent 1641, 1870, 2075, 2205, 2556, 2634.
 Erbervelt (P.) 2373, 2512.
 erfboek 1641.
 erfbrief 1604, 1641, 1643 i.f., 1652, 1655, 1674, 1680,
 2009, 2010.
 erflating 2093.
 erfpacht 1638 i.f., 1640 i.f., 1642, 2061; zie:
grondpacht.
 erfrecht 2363, 2404, 2430 e.v., 2438 e.v., 2697.
 Ermatinger (J. R.) 1902, 1905, 1912, 1918; zie
 Staat XXI, XXV, XXVI.
 Ernster (T.), zie Staat XIX.
 orwt 1638.
 Espar (P. d') 1728, 1755, 1885.
 etter 1851.
 Europeaan 1505 i.f., 1588, 1638, 1682, 1700 i.f.,
 1706, 1713, 1715, 1716, 1755, 1884,
 1897, 1898, 1900, 1902 i.f., 1939, 2234,
 2382, 2387, 2747, 2766.
 evocatie 1721 i.f.
 Everts 2636 i.f., 2661.
 examen (scherper e.) 2441.
 examencommissie 2500.
 Examineur der zeekaarten 2469.
 Examinator van scheepsjournalen 2469.
 excuseeren 1572, 1579, 2254.
 executie, zie: *terechtstelling.*
 expeditiegeld 1876.
 exploit 2650.
 expres, zie: *extrapost.*
 extrapost 1581, 1583 i.f., 1585, 1687, 2802, 2803,
 2806 i.f., 2807.
 ezel 2180 i.f.

F.

Fabriek 1753.
 Faes (Jacob) 1610;
 id. (Jan) 1642, 1644, 2105, 2558.
 Falkenrecht (P.), zie Staat XXII.
 familiegeld 2205, 2226, 2762; zie: *wang somahan.*

feest 2095, 2096, 2099, 2162 i.f., 2165 i.f.
 feestgave 2070.
 feestmaal 1727, 1997, 1999, 2004, 2005.
 Feijge (J. G.) 1949; zie Staat XIX.
 Fendall (J.) 1688, 2456.
 Fetsmenger (G. C.) 2245.
 fiat executio 2379.
 Filz (J. Ph. F.) 2245, 2261.
 fiscaal 2362;
 id. (inlandsche f.) 2402, 2406; zie voorts:
Djaksa, landsfiscaal.
 Fleisheld (J. C.), zie Staat XIX.
 Flikkenschild 2479.
 Fluijt (J.), zie Staat XIX.
 fluweel 1776.
 Focquenbroch (W. G. van) 1779.
 forestis 2081.
 Formosa 1811, 1854, 1991, 2546.
 fort 1603; zie voorts: *Antjol, Bekasi, benteng,*
buitenfort, Buitenzorg, Jacatra, Kual,
Meester Cornelis, Noordwijk, Penjaboen-
gan, Postcommandant, Rijswijk, Tandjoeng-
poera, Tanggeran, Tjiampea, Vijfhoek,
Westergouw, Zevenhoek.
 framboesia 2215, 2229.
 Frank 2478.
 Frankrijk 1598, 2205 i.f., 2230, 2798.
 Franschman 2221 i.f., 2261, 2505, 2509, 2522 i.f.;
 zie: *oorlog.*
 Freijer (D.W.) 1645, 1646, 1666, 1728, 1756, 1775,
 1784, 1790, 1876, 2493 e.v., 2438—2440.
 Friesland 1870.
 Frijkenius (S. H.) 1830, 1859, 1983.
 frontierstad 2446.

G.

Gaalen (H. van) 1908; zie Staat XXVIII en XXX.
 gaba 2134.
 gabang 2192, 2193.
 Gabang 1546 i.f., 1590, 1611, 1902, 1928, 2042,
 2068, 2215, 2383, 2476, 2481, 2482, 2719;
 id. (Pangeran G.) 2034;
 id. (Regent van G.) 2084 i.f.
 Gabroeg 2265.
 Gadjah 1510, 2305.
 gadoeng 2189, 2194, 2202, 2230, 2231.
 Gadok 1661, 1669, 1671, 2106, 2271 i.f., 2809.
 gaga 1557, 1562, 2068 i.f., 2088, 2103, 2104, 2108
 i.f., 2111, 2116, 2131, 2132, 2133, 2186, 2187,
 2189, 2194, 2231, 2277, 2571, 2822.
 Galoeh 1547, 1896, 1902, 1910 i.f., 1924, 1933 i.f.,
 2068, 2086, 2103, 2163, 2179, 2197, 2210,

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- 2304 i.f., 2314, 2338, 2339, 2538, 2547, 2585, 2586, 2594, 2608, 2645, 2656, 2657, 2667, 2719—2722, 2723, 2724, 2728 i.f., 2734—2736, 2743, 2761, 2762, 2765, 2767, 2785, 2796, 2828 i.f., 2833;
- Galoeh (Regent van G.) 1542, 2728 i.f.
- Galoenggoeng 2734, 2846.
- Galonggang 1901, 2046, 2085, 2099, 2110, 2111, 2115, 2116, 2130 i.f., 2175, 2203, 2238, 2282—2284, 2298, 2311, 2486.
- gambir 1595, 2129 i.f., 2310, 2320.
- gamelan 1924 i.f.
- Gandaria 1921.
- Gandasoli 2729, 2731, 2733.
- gandek 2029.
- ganggeld 1866.
- gantang 1518, 1520, 1571, 1765, 1850 i.f., 2134, 2135.
- garant 1536.
- Gardijn (J.) 1912 i.f.; zie Staat XXV.
- gardoe 2832 i.f.; zie: *diensten*.
- garen 1548, 1554, 1572 i.f., 1573, 1626, 1741, 1896, 1936, 1970, 2009 i.f., 2011, 2012, 2041, 2961, 2062, 2068, 2074—2077 i.f., 2078, 2079, 2095, 2185, 2186, 2199, 2210, 2556, 2634; zie ook: *katoen*.
- garnizoen, zie: *soldaat*.
- Garoeng 2824.
- Garoe 1926, 2034.
- Garrison (Notaris) *passim*.
- gat (donker g.) 2453.
- gaudeerent 2381 i.f.
- Gaufré (M. R.) 2221, 2261.
- Gazette (Java Government G.) 2225.
- gebed 2291 i.f.
- gebied 1928, 2085, 2637.
- geboorte 2096.
- Gecommitteerde over de Benedenlanden 1726 i.f., 1797, 1831, 1832;
- id. over de Bovenlanden 1832, 1833.
- Gecommitteerde over den Inlander (*N.B. Hieronder zijn mede begrepen de latere Prefect en Landdrost*) (ressort) 1550—1552, 1694 e.v., 1831 i.f.;
- id. (titel) 1689;
- id. (instructie) 1761, 1787, 2646;
- id. (installatie) 1853, 2003 i.f.;
- id. (ambtseed) 1788;
- id. (rang) 1691 i.f., 1774 e.v., 1835, 2040, 2655;
- id. (staatsie) 1765, 1778 e.v.;
- id. (prestige) 1817, 1818, 1825 i.f., 1852;
- Gecommitteerde (borgtocht) 1789;
- id. (standplaats) 2646;
- id. (woning) 1727 i.f., 1784 e.v.; zie: *Commissariaat, gedoeng*;
- id. (archief) 1804, 1881 i.f.;
- id. (opvatting der betrekking) 1803 e.v.;
- id. (kunde) 1728 e.v., 1746 e.v., 1792, 2037 i.f., 2498 i.f.;
- id. (levenswijze) 1781 e.v., 1877;
- id. (eigenmachtigheid en willekeur) 1581, 1595, 1740 e.v., 1907, 2138 i.f.;
- id. (werkkring) 1690 e.v., 1695 e.v., 2112, 2153, 2440 i.f.;
- id. (beperking van zijn gezag) 1827 e. v.;
- id. (veranderingen tijdens Daendels) 2644 e.v., 2648 e.v.;
- id. (betrekking tot den Gouverneur-Generaal) 1691, 1733 e.v., 1737 i.f., 1738, 1817, 1818, 1824, 1868 e. v., 2368 i.f., 2369;
- id. (betrekking tot de Regeering) 1739 e. v.;
- id. (drukte van het ambt) 1750 e.v.;
- id. (waarneming van het ambt) 1752, 2657;
- id. (blijbetrekkingen) 1753, 1788;
- id. (Veldoverste) 1725 e. v.;
- id. (ontvangst en onthaal van inl. grooten) 1727, 2004;
- id. (bemoeiing met politie) 1691, 1696 e. v., 1712, 1833 i.f., 1940, 1941, 1943, 2324—2327, 2426, 2427, 2523, 2524, 2527, 2827, 2828;
- id. (zeepolitie) 1722 e.v.;
- id. (recruteering) 2825, 2826;
- id. (rechtspraak) 1701 e.v., 1712, 1717, 1751, 1823, 1833 i.f., 1904 i.f., 1941, 1943, 1947, 2250, 2349, 2368, 2378, 2379, 2383, 2384, 2396, 2398—2403, 2418—2420, 2424, 2425, 2679—2682, 2684—2687, 2696—2698;
- id. (bemoeiing met transporten) 1594, 1600, 2815 i.f.;
- id. (brievenposterij) 1580 e. v., 1583, 1586 i.f., 1587, 2794, 2799, 2801—2803;
- id. (bemoeiing met de wegen) 1606, 2286, 2287, 2778, 2794;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Gecommitteerde (met de Europeesche boeren)	Gecommitteerde (pasar Tangerang) 1507, 1851, 1643, 1644;
id. (met het landgoed Buitenzorg)	id. (pasar Buitenzorg) 1917;
id. (reizen) 1571, 1581, 1595 i.f., 1614, 1656, 1663, 1666, 1745, 1750 c. v., 1754 e. v., 1765, 1767 e. v., 1769, 1816 i.f., 1823, 2002, 2401, 2468, 2650, 2652, 2807, 2810;	id. (verleent passen en licenten) 1531, 1554, 1600, 1699, 1743, 1837, 2149 — 2152, 2154, 2165, 2244, 2249, 2250, 2252, 2254 — 2257, 2260, 2737;
id. (jaarrapport) 1745, 1751, 2467 e. v.;	id. (handel) 1514, 1515, 1599, 1751, 1809 e. v., 1922, 2149, 2152, 2323, 2641;
id. (personeel) 1724, 1728, 1750, 1755, 1756 i.f., 1790 e. v., 1797, 1798, 1801, 1803, 1858, 1868, 1930 i.f., 1941 i.f., 2005, 2652 i.f., 2654; zie ook: <i>Adjunct-Gecommitteerde</i> ;	id. (opium) 1533—1537, 1541, 1836 i.f.;
id. (Oppassers) 1586 i.f., 1601, 1698, 1700 i.f., 1705, 1717, 1722, 1726, 1759, 1764, 1779, 1784, 1786, 1793 e. v., 1831 i.f., 1835 i.f., 1866, 1879 i.f., 1904 i.f., 1941, 2011 i.f., 2177 i.f., 2291, 2313, 2400, 2596, 2654, 2796, 2801, 2815, 2829;	id. (boeten) 1862 e. v.;
id. (verhouding tot de Regenten) 1691, 1692, 1740, 1741, 1748, 1783 i.f., 1791, 1792, 1798, 1809, 1814 e. v., 1816, 1844, 1853, 1861 i.f., 1866, 1873 i.f., 1874, 1930, 1980, 1997, 2055 e. v., 2426;	id. (hommages) 1502, 1685, 1836 i.f., 1844 e. v., 1852, 1873 i.f., 1874, 2011 i.f., 2022, 2177, 2178, 2799;
id. (verhouding tot de Postcommandanten) 1936, 1940 e. v.;	id. (knevelarij en knoerij) 1536, 1547, 1704, 1705, 1836 i.f., 1839 — 1841, 1858, 1865 i.f., 1868, 1873, 2007 i.f., 2014, 2017, 2165; zie voorts: <i>Commissaris, diensten, Landcommissaris</i> , benevens de verschillende familienamen der onderscheiden Gecommitteerden over den Inlander.
id. (verhouding tot de Opziensers) 1783 i.f., 1852, 1907, 1912, 1915—1917, 1922, 1937;	Gecommitteerde in de pakhuizen, zie: <i>pakhuis-gecommitteerde</i> .
id. (verhouding tot de Hoofden) 1823, 2050, 2369—2371;	Gecommitteerde over de koffiecultuur, zie: <i>koffiegecommitteerde</i> .
id. (verhouding tot de bevolking) 1824 e. v.;	Gecommitteerde voor de tjoek 2091 i.f.
id. (zorg voor de bevolking) 1518, 1590, 1618, 1741, 1765 i.f., 1770, 1825 e. v., 2137, 2218, 2255;	Gedeh 1567, 1569, 1570, 1688, 1757, 2116, 2180, 2269 i.f.—2271, 2482, 2483, 2489, 2494, 2783; zie: <i>Blauwe Berg, Meganendoeng, Poentjak</i> .
id. (inkomsten) 1729, 1774, 1831 e. v., 1874, 1876 e. v., 2005, 2154, 2165 i.f., 2460 i.f., 2651 e. v.;	Gedeputeerde te velde 1725.
id. (salaris) 1775, 1776, 1803, 1880 i.f.;	gedoeng 1768, 2805.
id. (representatiekosten) 1834, 1835;	geeseling 2694.
id. (ambtgeld) 1829, 1842 i.f., 1870 e. v., 2652;	geestelijke 2048 i.f., 2063, 2085, 2088—2090, 2092, 2093 i.f., 2095, 2137, 2196, 2197, 2223, 2224, 2226—2228, 2314, 2389, 2392, 2404, 2406, 2434, 2584, 2666 i.f., 2669 i.f., 2740; zie: <i>hadji, Hoofdpenghoeloe, lebe, modin, Penghoeloe, priesterraad, santri</i> .
id. (pikolgeld) 1812, 1873, 1880 i.f., 2608, 2651;	Geijbe (J.) 1671, 1674, 1686, 1687; zie Staat XXII en XXIX.
id. (overwichten) 1843;	Geijsbergen (J.) 1898; zie Staat XXI en XXIII.
id. (optochtgeld) 1849;	Gekbron 2101, 2115, 2261, 2271, 2276 i.f., 2297.
	gekkenhuis 2452.
	geladag, zie: <i>gladay</i> .
	geld (uitvoer van g.) 2527; zie voorts: <i>agio, bonk, duit, kopergeld, papiergeld, zilvergeld</i> .

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Gelderland 1890 i.f.
 Gelderlandsche weg, zie: *weg*.
 geldschaarschte 1526.
 geldtransport 1600.
 gelegenheid 2429, 2642.
 gember, zie: *gambir*.
 gemeente 2095, 2515 i.f.
 gemeoti 2831.
 Generaal 1657, 1681 i.f., 1824, 1869, 2174.
 Genie (Majoer en Directeur der G.) 2792.
 genieofficier 2793.
 genitief (omschreven) 2099.
 genitivus explicativus 1590 i.f.
 Genootschap (Aardrijkskundig G.) 2488;
 id. van Kunsten en Wetenschappen
 (Bataviaasch G.) 1562, 1748, 1780
 i.f., 2128, 2133, 2180, 2184 e.v.,
 2208, 2220, 2261, 2479 — 2481, 2483,
 2485, 2488, 2494, 2502, 2539.
 Geut (W. F. van), zie Staat XIX.
 George II (Koning) 1856 i.f.
 Gerecht (Ambulant G.) 1802, 2650, 2660, 2682 e.v.,
 2694, 2697.
 Gerechtshof (Hooge G.) 2640, 2643, 2677, 2678.
 gerechtskosten 2391, 2404.
 germanisme, zie: *verbreker*.
 Gerrit (E.) 1647.
 geschenk 1851, 1854, 1855, 1992, 1994; zie voorts:
 bekti, douceur, hommage, schenkage.
 geschiedschrijving 2083.
 geslacht (van zelfst. naamw.), zie: *loon, rivier*.
 gètèk 2308.
 getuige 2405 i.f., 2413, 2424, 2425, 2427, 2443 e.v.,
 2685 i.f., 2686.
 getuigengeld 2444 i.f.
 getuigenis 2519.
 Geugten (A. F. van der) 2479;
 id. (J. A. van der) 2493.
 gevangenis 2448, 2452 e.v., 2687 i.f.; zie: *boei,*
 tuchthuis.
 gevangenisstraf 1705, 2694.
 geweer, zie: *schietsgeweer*.
 gewicht 2623 i.f., 2624; zie voorts: *gantang, ko-*
 jan, last, maat, overwicht, zak.
 gewoonte 1962.
 gezant 1690, 1695, 2512.
 gezantschap 1727, 1776 i.f., 1782 i.f., 1807, 1808 i.f.
 gids 1590.
 gift (liberale g) 1870, 1970 i.f.
 Gijsels (A.) 2503.
 gijzelheer 2466.
 gijzelkamer 2453.
 Gillespie (R. R.) 1503, 1677, 1766.
 Gintoeng 2309, 2755, 2791.
 Giri 1780.
 gladag 1773, 2812 i.f., 2815, 2816, 2832 i.f.
 gladakker 2816.
 gladakpaard 2803, 2818.
 Glansbeek (M.), zie Staat XXIV.
 Gobijs (J. F.) 1749, 1790, 2199, 2349, 2350, 2366,
 2386 e.v., 2390, 2393.
 Gockinga (G. K.) 1807, 2355, 2358.
 Godang 1553.
 godsdienst 1703, 1961, 2843, 2847; zie: *Christen-*
 dom, Compagnie, geestelijke, Islam.
 godsoordeel, zie: *duikproef*.
 goedang 1768.
 Goeha 1502.
 Goeha Tjandi 1504.
 goelangoelang 1802, 2319.
 goendal 2085, 2799.
 goendik 1766; zie: *concubine*.
 Goenoengdjati (Soesoehoenan G.) 2391, 2412.
 Goenoengparang 1543, 1901, 2042, 2100, 2137,
 2181 i.f.
 Goenoengsari 1607, 1840, 2146, 2285, 2291.
 Goens (R. van) 1637, 1977 i.f., 2142, 2481, 2530, 2532.
 Goentoer 2261, 2536, 2845.
 Goldbach (P. A.) 1807 i.f., 2581.
 Goll (J. V.), zie Staat XXIV.
 gomgom 2097.
 Gommon (M.) 1647.
 goochelaar 2524.
 Goosens (G. M.) 1651;
 id. (Z.) 1651.
 Göthe (L.), zie Staat XIX.
 gouvernement 1957, 1958.
 gouvernementshuis 1780.
 gouverneur 1957.
 Gouverneur-Generaal (instructie) 2559, 2561;
 id. (amtseed) 1735, 1856;
 id. (ambtsaanvaarding) 1854,
 1991 e.v., 2000;
 id. (verhouding tot Raad van
 Indië) 1648, 2396 i.f.;
 id. (beschrijving) 1742;
 id. (pajoeng) 1780;
 id. (diverse bemoeiingen)
 1554, 1585, 1600, 1646,
 1691, 1701, 1703, 1712,
 1743 e.v., 1790, 1845 i.f.,
 2252, 2259 — 2261, 2291,
 2590, 2737;
 id. (bemoeiing met politie)
 1705 i.f., 1710, 1715;
 id. (bemoeiing met recht-

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- spraak 1862 i.f., 2378, 2379, 2383, 2384, 2399, 2402, 2420 — 2422, 2424, 2427, 2445, 2682, 2686, 2687, 2688—2691, 2696 i.f., 2698;
- Gouverneur-Generaal (reizen) 1773 i.f., 2286, 2291; id. (nieuwjaarsreceptie), zie: *nieuwjaar*;
- id. (verhouding tot de Regenten) 1988, 2004;
- id. (onverschilligheid) 1581;
- id. (als landheer van Buitenzorg) 1538 i.f., 1614, 1617, 1619 i.f., 1684 i.f., 2318 e.v.;
- id. (als veehandelaar) 2158;
- id. (inkomen) 1878;
- id. (milddadigheid) 1674 i.f., 1885;
- id. (corruptie) 1730, 1839 — 1842, 1868 e.v., 1890 i.f.;
- id. (hommages) 1847, 1849, 1850, 2011 i.f., 2178, 2799;
- id. (personeel) 2834;
- id. (hofmeester van den G.-G.), zie: *hofmeester*; men vergelijkte voorts: *Buitenzorg, Daendels, diensten, Gecommitteerde over den Inlander, Generaal, Regeering*.
- graaf 2049, 2081.
- Graaff (Mr. H. J. van de) 2340.
- graafwerk 1633, 1634.
- Graanpakhuis 1728, 1731.
- Gradhand (C. F.), zie Staat XXII.
- Graeff (L. van de) 1897.
- grassoeren 2217 i.f.
- grassnijder 2809, 2827, 2832, 2833.
- Grasveld (C. H. van) 2560, 2820.
- gratie (recht van g.) 2574 i.f.
- (Greeve (J.) 1807.
- grenadier 1782.
- Grendeng 1576, 1577, 1860, 1911, 1915—1917, 1938, 1943, 1971, 2023 i.f., 2062, 2112, 2704; zie ook: *pasar*;
- id. (Regent van G.) 2037.
- grensregeling 2570, 2701, 2719—2723, 2727 e.v.
- Greving (M.) 2184.
- Griekenland 2195 i.f.
- grijsaard 2584 i.f.
- grip 2292.
- Grissee 2008, 2051.
- groente 1683, 1837, 2290.
- groenteteelt 1645 i.f., 1646, 1667 e.v., 1679, 1681, 1685, 2105 i.f., 2129 i.f.
- Grogol 1795, 2265, 2292
- Groll (G. van) 1737.
- grond (rechten op den g.) 1648, 2138 e.v.; zie: *grondeigendom*.
- grondbelasting 2556, 2567, 2634; zie: *verponding*.
- grondeigendom 2549, 2553—2555, 2557, 2561, 2571 e.v., 2625, 2827, 2829, 2838; zie: *grond*.
- grondhuur 1507 i.f., 2023.
- grondpacht 1637, 1640; zie: *erfpacht, land*.
- grondvast 1963, 1979 i.f.
- Groot (H. de) 2142;
- id. (De), zie Staat XX.
- Groote (J. de), zie Staat XXIII.
- Groote Geldkamer 1989.
- Groote Kas 1733, 1808.
- Groot-Java 2488, 2490.
- Groot-Kassier 1808.
- gros 1564.
- Guinea (Kust van G.) 1779.
- Guitard (H. I.) 1538, 1539, 1581, 1728, 1740, 1748, 1757, 1829, 1840 i.f., 1879, 1911, 1973, 1980, 2008, 2055, 2468.
- gulden 1888.
- gulzig 1911 i.f.
- Güttner (G.), zie Staat XXVI.

H.

- Haafner (J.) 1806, 1886, 1912 i.f., 2506 i.f.
- Haagsch Besoigne 2462, 2463, 2465.
- Haan (Dr. F. de) 2620 i.f.;
- id. (M. de) 1979, 1993, 2525.
- haar (het h. afscheren) 2407.
- Haas (D. de) 1735.
- hadji 2099 i.f., 2523 e.v.; zie: *paap*.
- Hageman J. Czn. (J.) 2241, 2261, 2385.
- Haksteen (J. M.) 1791;
- id. (P.) 1791.
- hal 2165.
- Halimoen 2701.
- Halmadeira 1794.
- halsafsnijder 2101 i.f.
- halteplaats 2810.
- Hamilton (A.) 2314.
- handel 1509, 1565 i.f., 1837, 2068, 2250, 2251, 2257, 2260 i.f., 2309 e.v., 2570, 2739—2741;
- id. (particuliere h.) 1891, 1893; zie voorts: *ambtenaar, Gecommitteerde over den Inl., Hoofd, Opziener, pasar, Postcom-*

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- mandant, Regent, rijsthandel, veehand-*
del.
- handelaar 1545 i.f., 1600, 2095.
handelen (=behandelen) 1819, 2388.
handelswaar 1586, 1600.
handelsweg 2274.
handreiker 1563.
handwerksman 1631, 2063.
hanenvechterij 1506, 1507, 1922, 2017, 2036 i.f.,
2320, 2330.
hangmat 1661.
hannekemaaijer 2254.
Happel (J. M. van) 2270, 2283.
harem 1854, 2030, 2032, 2207.
Haroeman 2733.
Harten (E. von) 2657, 2768; zie Staat XXX.
Hartingh (N.) 1656, 1663, 1727, 1728, 1755 i.f.,
1756, 1776, 1779, 1784, 1927, 2319.
Hartkop (J.) 1752.
Hartog (J. de) 2495.
Hartogh (J. de) 2342.
Harwaarden (B. van) 1568; zie Staat XXIII.
Hassan Soeleiman 2517.
Hassel (S.), zie Staat XXVI.
Hasselaer (C.) 1694;
id. (Mr. G. A.) 1694;
id. (Mr. P. C.) 1694, 1734, 1813, 2353,
2437.
Hastings (Warren) 2533.
havenhoofd 1528, 1611.
Hazeu (Dr. G. A. J.) 2341, 2354, 2499.
Hedecke (J. A. G.) 1913; zie Staat XXV en XXVI.
Heemraden 1608, 1648 — 1651, 1700, 1704, 1753,
1765, 1795 i.f., 2014, 2021, 2285,
2286, 2290, 2291, 2295 i.f., 2303, 2376,
2469, 2473, 2476, 2478, 2480, 2486 —
2488, 2646, 2702, 2788, 2792, 2801.
heemradenbos 1575, 2134.
heemradenpadi 1865 i.f., 2136
Heemradentuin 1727.
heer 1508, 2389.
Heeren Meesters 2376.
Heeren Principalen 2383.
heerbaan 1602.
Heerd (W. II. Baron van) 2444.
Heere (R.) 1728, 1754, 1809, 1835, 1940.
heerendienst 1597, 1625, 1762, 1934, 2061, 2063,
2075, 2077, 2085, 2199, 2549, 2553,
2554, 2557, 2561, 2567, 2773 e.v.,
2813, 2843; zie verder onder:
diensten.
Heerenstraat 1602.
heerenweg 1602—1605; zie: *weg.*
- heergewaden 1962, 1966.
heerlijkheid 1505.
heffing 1938, 1943, 2075, 2077, 2093, 2094 e.v.,
2148, 2150, 2153 e.v., 2165, 2310, 2670,
2671, 2676, 2705, 2710, 2715; zie: *belas-*
ting, contingent, contributie, djakat,
hoofdgeld, padjeg, pitrah, poepoendoet-
an, soegoeh, tiendepadi, tjatjahgeld,
tjoeke, tol, wang padjeg, wang somahan.
heide 2081 i.f.
Heijlman (H.), zie Staat XXVI.
Heijn (J. Ph.) 1922, 2017; zie Staat XXVI.
Heijnel 1669.
Heijrmans (J.) 1545, 1689, 1691, 1728, 1754, 1790,
1987; zie Staat XVIII.
heilige dagen 1862.
hellebardier 2004.
Helmichii (H.) 2504.
Helsdingen (A. van) 1728, 1775, 1784 i.f., 1835,
1876.
Hemmy (Mr. G.) 1791.
Hendricksz (C.) 2476.
Hendriks (C.) 1790;
id. (W.) 2367.
herberg 2802, 2803, 2805 e.v., 2808, 2809; zie:
pasanygrahan.
herbergier 1951 i.f., 2803, 2805.
hertebeest 1850, 2035, 2102, 2195.
hertenkamp 1617, 1782 i.f., 2834.
hertevleesch 1633, 1852.
's Hertogenbosch 1602, 1854.
herwaarts 1549.
Heuck (E. M.), zie Staat XXVI.
Hillebrink (H.) 2019; zie Staat XXVI.
Hindoe 1605.
Hoerber, zie Staat XXII.
hoefslag 1602.
Hoekoem Sarah 2363.
hoema 2132, 2133; zie: *gaga.*
Hoesen (Mr. W. van) 1783, 1833.
Hoëvell (Dr. W. R. van) 2140, 2206 i.f., 2306.
hof 1847, 1881.
hofdienst 1626, 1632.
Hoff (J. Donker van der) 1739, 2286, 2351.
Hoffmann (G. H.) 1538, 1540, 1903, 1906, 1923,
1925, 1934, 2298; zie Staat XXIV,
XXV en XXVII.
id. (Dr.) 2219.
Hoffrichter (C.), zie Staat XXVI.
Hofhout (J.) 1665, 2272.
hofmeester van den G.-G. 1782, 1922 2018, 2821.
hofreis 1847, 2095.
Hogendorp (C. S. W. van) 2115, 2630, 2790;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Hogendorp (D. van) 1618, 1694, 1736, 1856, 1871, 1892, 2128, 2143, 2144, 2506, 2507, 2548 e. v., 2562, 2564, 2566, 2634, 2642 i. f., 2643, 2670, 2692, 2712, 2737, 2748, 2773, 2774;
- id. (G. K. van) 2550, 2552, 2563, 2564, 2566, 2773;
- id. (id. Junior) 2263;
- id. (Mr. W. van) 1736, 1813, 2220.
- Hohendorff (J. A. Baron von) 1665, 2297.
- Holijser (C. L.), zie Staat XIX.
- Holle (K. F.) 2481.
- Holscher (H.), zie Staat XVIII.
- Holsman (G. J.) 2673.
- Holsteijn (J. F.) 2481.
- Homan van der Heide (J. R.) 2106.
- hommage 1626, 1738, 1771, 1798 i. f., 1845, 1848, 1851, 1854 i. f., 1861, 1916, 1917, 1974, 1994, 1998, 1999, 2000, 2006, 2008, 2011 i. f., 2055, 2173, 2636 e. v., 2799, 2825; zie: *Gecommitteerde over den Inlander, geschenk, Opziener.*
- hondenbruiloft 1886 i. f.
- hondje (Soend.) 1522.
- hongersnood 1804, 1925, 2099, 2130, 2137.
- hongitocht 1632.
- Honimoa 1843, 1881.
- honneur (militair h.) 1774, 1777.
- Hoofd 1631, 1957, 2043 e. v., 2095 i. f., 2096;
- id. (acte), zie: *acte*;
- id. (benoeming) 1740, 2044 i. f., 2015, 2669; vergelijk: *titelnaam*;
- id. (bevoegdheden) 2165;
- id. (werkzaamheden) 1593, 2800, 2802;
- id. (verhouding tot den Gecommitteerde) zie: *Gecommitteerde over den Inl.*;
- id. (vrijheid van diensten) 2063;
- id. (ontwikkeling) 2037 e. v.;
- id. (opiungebruik) 1527, 1528 i. f.;
- id. (willekeur) 1982, 2182, 2185 i. f., 2186, 2370, 2414;
- id. (knevelarij enz.) 1540, 1595 i. f., 1596, 1765, 1766, 1773 i. f., 2156, 2765 i. f., 2811;
- id. (twisten) 1898, 2352 i. f., 2412, 2413;
- id. (bedreigd en bestraft) 1766, 1818, 1823, 1826, 1973, 2058, 2445;
- id. (inkomsten) 1527, 1640, 1971, 2022 i. f., 2061; zie: *ambtsveld*;
- id. (heffingen) 2199; zie: *heffing*;
- id. (handel) 2148, 2150, 2162, 2314;
- id. (pikolgeld) 2604 e. v., 2620;
- id. (schulden) 1772 i. f.; zie voorts: *diensten, dorps hoofd, kamponghoofd, Kandoeroe-wan, Loerah, mandoor, mantri, Ngabehi, Oemboel, Patih, Patinggi, prajaji, Regent, Santana, tjamat, Tjoetakshoofd, troeps-hoofd, Wedana.*
- Hoofd der Militie 1939.
- hoofdamtenaar 1777.
- hoofdbriefje 1693 i. f., 2251 i. f.
- hoofdgeld 2074 i. f., 2076, 2199, 2208, 2238, 2549, 2773; zie: *padjeg*;
- id. (Chineesch h.) 2320, 2782.
- Hoofdingeland 1827, 1921.
- hoofdmandadoor 2089.
- hoofdnegorij 1621 i. f., 1632, 1768, 1770—1773, 1823 i. f., 1849, 1896, 2042, 2057—2059, 2085, 2091—2093, 2095, 2150, 2152, 2183, 2185, 2222, 2261, 2310, 2314, 2322, 2364 i. f., 2370, 2402 i. f., 2445, 2741, 2747, 2766 i. f., 2795, 2806, 2810, 2817; vergelijk: *diensten.*
- Hoofdoemboel 2049.
- hoofdofficier 1794.
- Hoofdopziener 1900, 2656, 2657.
- Hoofdperghoeloe 2130 i. f., 2682, 2684—2686.
- Hoofdregent 1628, 1957, 2366.
- Hoofdschout 1777 i. f.
- hoofdwacht 2837 i. f.
- hoog land 1640 i. f., 2167.
- hoogelandspadi 1666, 2103.
- hoogverraad 2373, 2374.
- Hooijman (Ds. J.) 1811 i. f., 2158 i. f., 2184, 2185, 2220 i. f., 2245, 2261;
- id. (J. S.) 2245.
- Hoop (C. van der) 1734.
- hoorigheid 2061, 2072.
- Hoorn (eiland) 1695, 2171;
- id. (J. van) 1693, 1696, 1697, 1701, 1735, 1736, 1787, 1834, 1991, 2243, 2347, 2376, 2384.
- Hope (H.) 1983, 2410 i. f.;
- id. (Th.) 1745.
- Hopfeld, zie Staat XXVI en XXVII.
- Hopkins (D.) 1908.
- Horendragerspad 2012, 2146.
- horlogemaker 1568.
- Horsfield (Th.) 2222, 2262, 2493, 2508.
- Horst (H. van der) 1547, 1690—1692, 1728, 1754, 1788, 1790, 1835, 1849, 1876, 2038, 2199, 2385.
- hortus 2495.
- hospitaal 1576 i. f., 1592, 1616 i. f., 1658, 1660, 1661, 1663—1665, 1670 i. f., 1672—1678, 1731, 1782, 1807, 1885, 2272; zie: *Binnen-hospitaal, Buitenhospitaal, ziekenhuis*;
- id. (Moorseh h.) 2146.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

hospitaalschip 2537.
 Hottentot 2507, 2531.
 Hottentotsch Holland 1640.
 hout, zie: *bajoer, brandhout, djabon, djati, kruithout, ladehout, pickstok, riemhout, soerian, wadang.*
 houtbosch 1896, 1922, 1963, 2374 i.f., 2496, 2587, 2648, 2655, 2771;
 id. (Administratie der h.) 2819 i.f., 2820;
 id. (Inspecteur-Generaal over de h.) 2819.
 houtdiefstal 2827.
 Houten (A. van) 1568.
 houthakker 1539, 1897.
 houthandel 1922, 2016 i.f., 2706.
 houtkap 1501, 1519 i.f., 1545 e.v., 1569, 1571 i.f., 1572 i.f., 1624, 1634 i.f., 1743, 1813, 1849, 1899, 1936—1938, 1954, 1955, 2013—2018, 2020, 2087, 2182, 2243, 2251, 2334, 2335, 2675, 2709, 2775, 2819 e.v., 2822, 2823 i.f.; zie ook: *blandong, bosch, hout.*
 Houtkap (te Batavia) 2018.
 houtmandoor 1562, 1899, 2017—2019; zie: *huurder.*
 houtprauw 2019.
 houtsampan 1955.
 houtskool 1922.
 houtsnijwerk 2191.
 houtstapelplaats 2824.
 Houtvesterij (Collegie van H.) 2819.
 houtvlot 1546, 1549 i.f., 1556, 1558; zie: *vlot.*
 houtvoet 2016 i.f.
 houtzagerij 1896, 2243, 2320, 2758, 2759.
 houwer 1935.
 Huijsman (A.) 1734.
 huisbediende 2837, 2838.
 huisgezin 1614 i.f., 1686 i.f., 1757, 2061, 2063, 2065, 2075, 2076, 2078, 2079, 2240; zie: *familiegeld.*
 huishoudster, zie: *concubine.*
 huishuur 2009 i.f., 2011, 2012, 2320—2322.
 hulde 1995.
 huldebedrijf 2070.
 hulpbetoon 2084 i.f.
 Hunter (Dr. W.) 1677, 2225.
 huurder en Opziener der Krawangsche bosschen 1922, 2656, 2706, 2709, 2821; zie: *houtmandoor.*
 huwelijk 1631, 1743, 1781, 1967, 2068, 2093, 2096, 2676, 2692, 2695; zie: *echtscheiding.*
 huwelijksgeld 1961; zie: *trouwged.*
 huwelijksrecht 1703, 2363, 2404, 2430, 2433, 2438, 2697.
 hygiene 2847.
 hypotheek 1642, 2708.

I.
 idjoek 1521, 2030 i.f., 2831.
 IJsseldijk (W. II. van) 1832, 1861, 2112, 2507, 2515, 2556, 2563, 2565, 2569, 2597, 2642, 2679, 2712, 2713, 2716, 2773.
 IJzermagazijn 1728, 1730.
 Ilha das Vacas 2171.
 Ilhas de Cavalos 2171.
 Imbanagara 1546, 1563, 1761, 1897, 2041, 2338, 2365 i.f., 2394, 2491, 2523, 2722;
 id. (hoofdnegorij) 2282;
 id. (Regent van I.) 1548, 1975, 1989, 1992, 2024, 2395.
 Imhoff (G. W. Baron van) 1508, 1608, 1635 e.v., 1651 i.f., 1652, 1657 e.v., 1662, 1734, 1742, 1754, 1755, 1815, 1850, 1854, 1864, 1885, 1964, 1971, 1979, 1994, 1998, 2034 i.f., 2095, 2102, 2106, 2180 i.f., 2184, 2244, 2247, 2267, 2271—2273, 2279 i.f., 2289, 2293, 2296, 2302, 2304, 2308, 2368, 2396 i.f., 2398, 2459, 2467, 2470, 2497, 2501, 2539, 2783.
 in (= betreffende) 2341;
 id. (= bestaande in) 1550.
 inboorling 2079.
 incognito 2002 i.f.
 indageeren 2381.
 indertijd (van de toekomst) 1657 i.f., 1989, 2388 i.f.
 Indiaan (substantief) 1737 i.f., 1824, 2200, 2503, 2506 i.f.
 indigo 1548, 1553 i.f., 1554, 1573, 1577, 1626, 1632, 1645 i.f., 1741, 1825, 1865 i.f., 1896, 1897, 1899, 1936, 1938, 1970, 2009 i.f., 2011, 2012, 2024, 2041, 2061, 2062, 2068, 2073—2077 i.f., 2078, 2079, 2116, 2186, 2187, 2199, 2210, 2311, 2338, 2556, 2634, 2743.
 indigofabriek 2572.
 Indigomaker 1568, 1896—1898, 1900, 1902, 1906, 1928, 1932, 1933, 2393, 2535.
 Indigosorteerder 1913.
 Indibiang 1901, 2196, 2332, 2734.
 Indramajoe 1543, 1545 i.f., 1546, 1547, 1549, 1552, 1557, 1579, 1606, 1610, 1611, 1807, 1896, 1906 i.f., 2104, 2116, 2213, 2215, 2248 i.f., 2251, 2273 i.f., 2294, 2307, 2309, 2335, 2337, 2373, 2380, 2383, 2594 i.f., 2595, 2609, 2610, 2725, 2731, 2755, 2764, 2765, 2772, 2790, 2820;
 id. (Regent van I.) 1508;
 id. (rivier van I.), zie: *Tjimanoeck.*
 industrie, zie: *nijverheid.*

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

inenting 2217 e.v.; zie ook: *vaccinatie, variolatie*.
 informeeren 1568.
 -ing (= -iging) 2642.
 Ingebei 2608; zie: *Ngabehi*.
 ingeland 1602, 1603, 2295.
 ingenieur 2473.
 ingezetene 1595, 1686, 1695, 1760, 1964, 2028 i.f.,
 2058, 2129, 2168, 2634, 2707, 2790.
 Inguerssen (S.) 1734.
 inkomste (blijde i.) 1854.
 inkwartiering 2818.
 Inlander 1853;
 id. (vreemde I.) 2246; zie: *vreemdeling*;
 id. (oordeel over den I.) 2503 e.v.;
 id. (wantrouwen tegen den I.) 2511 e.v.;
 id. (oordeel van den I. over den Hollan-
 der) 2510; zie verder: *bevolking*.
 inlandsch 1885.
 inspectiecommissie 1528, 1755, 1757, 1759, 1772,
 1938, 2234.
 inspectiereis 1567, 1593 e.v., 1896, 1897, 1929,
 1971, 1972; zie: *Opziener, ronde*.
 instructie 2285.
 interneering 2400 i.f., 2401.
 investituur (acte van i.) 1505.
 invoerrecht 1508 e.v., 1513, 1519, 1529, 2121.
 Iperen (D^s. J. van) 2471, 2500.
 Ipis 2305.
 Islam 2193, 2342, 2392, 2519 e.v., 2566 i.f., 2669.
 Isle de France, zie: *Mauritius*.
 Ispahan 1869.

J.

Jaboecer 2171.
 Jacatra (inlandsche stad) 1967, 1968, 2034, 2449;
 id. (Vorst van J.) 2030, 2034;
 id. (het gebied der stad Batavia) 1501, 1506
 i.f., 1509, 1569, 1625, 1696, 1698, 1827,
 1833 i.f., 1964, 1965, 2086, 2142, 2324, 2325,
 2377, 2383, 2384, 2402, 2403, 2415, 2420
 e.v., 2465 i.f., 2477, 2481, 2482, 2487, 2488,
 2490, 2493;
 id. (fort) 1725, 1726, 1784 — 1786, 1794, 2146,
 2147;
 id. (weg van J.) 1584, 1727 i.f., 1784 — 1786,
 1877, 2003, 2020 i.f., 2146, 2264, 2290.
 Jacatrasche en Cheribonische Preanger-Regent-
 schappen 2645 i.f.
 Jacatrasche en Preanger Bovenlanden 2645.
 jachtrecht 1506, 2081.
 jachtveld 2081.
 jachtvermaak 1764 i.f., 1825, 1846, 1943, 2027 i.f.,

2034 e.v., 2096, 2102; zie: *wild-
 baan*.
 Jafnapatnam 1588, 2171, 2174, 2516.
 Jager (H. de) 2500.
 Jansen (P., Tuinier) 1687; zie Staat XXI en
 XXX.
 Janssens (J. W.) 1685, 2262, 2538, 2563, 2594 i.f.,
 2689.
 Jansz (M.) 1563, 1793, 1795.
 Japan 1729, 1894, 2458, 2510, 2546, 2565;
 id. (Opperhoofd van J.) 1876.
 Japanner 2519.
 Japara 1782—1784, 1793, 1854, 1856, 1993, 2024,
 2136, 2171, 2337, 2458;
 id. (Resident van J.) 2642.
 Jardeng (J. D.), zie Staat XXII.
 jasa 2138 i.f.
 Jassembrug 2302 i.f.
 Jassemsche balken 1556.
 Java 1508, 2297, 2310; zie: *Groot-Java*.
 Java's N. O.-Kust 1519, 1525, 1536, 1578, 1583 i.f.,
 1599, 1600, 1624, 1660, 1665,
 1674, 1707, 1738 i.f., 1742, 1747,
 1815, 1850, 1861, 1885, 1902,
 1932, 1970, 1982, 2018, 2049,
 2051, 2111, 2114, 2117, 2122, 2160,
 2169, 2171, 2183, 2200, 2214,
 2223, 2229, 2238, 2247, 2254, 2255,
 2336, 2371 i.f., 2398, 2404, 2438,
 2478, 2567, 2568, 2599, 2604, 2634,
 2636 i.f., 2638, 2647, 2648, 2650,
 2667, 2669, 2671, 2672, 2684, 2699,
 2775, 2810, 2819, 2825, 2827,
 2836—2838, 2844, 2847;
 id. (Gouverneur van J.) 1535, 1581,
 1614, 1617, 1782, 1783, 1851,
 1857, 1868, 1875, 1876, 1880,
 2123 i.f.; zie: *diensten*.
 Java's Oosthoek 2080, 2534, 2581, 2655 i.f., 2788,
 2798;
 id. (Gezaghebber van J.) 1868.
 Java's Zuidkust 1521, 2314, 2460, 2472, 2477—
 2479, 2482, 2483.
 Javaan 1523, 1524, 1603 i.f., 1605, 1633, 1634,
 1659, 1686, 1696, 2140, 2145, 2151, 2207,
 2232, 2246, 2247, 2383, 2388, 2398, 2399,
 2425; zie: *Bergjavaan*;
 id. (Kapitein der J.) 1511, 1528 i.f., 1578,
 1584, 1603, 1626, 1755, 1795, 2015, 2085,
 2254, 2280;
 id. (Officier der J.) 1959, 1960, 2014.
 Java-oorlog 1766; zie: *Diponegoro*.
 jenever 1667, 1687 i.f.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Joedaningrat (Pangeran J.) 2278, 2279, 2497.
 Joesoef (Sheik J.) 2268, 2278, 2282 i.f., 2284.
 jolij, zie: *djoli*.
 Jong (D. de), zie Staat XXIII, XXV, XXVI en XXVII.
 Jongbloet (C.) 1546, 1748, 2307, 2348, 2364, 2365, 2367, 2385 e.v.
 Jonge (Mr. J. K. J. de) 2438, 2439 i.f., 2548.
 jongen 1778.
 Jongh (W. de) 2260.
 jonk, zie: *djoeng*.
 Jonker (Kapitein J.) 2269, 2380, 2511, 2523.
 Jood 2522.
 Jubbels (A.) 1650, 1728, 1746.
 Juda (Koningen van J.) 2520.
 Junghuhn (Dr. F. W.) 2735.
 Junius (R.) 1811.
 jurisdictie 1817, 2376;
 id. (Bataviasche j.) 2153, 2168, 2373, 2474, 2521, 2522;
 id. (Jacatrasche j.) 2372, 2373, 2375; zie ook: *ressort*; voorts: *rechtspraak*.
 Justitie (Officier van J.), zie: *officier*.

K.

ka-, zie ook: *ke-*.
 Kaap de Goede Hoop 1636 e.v., 1640, 1647, 1667, 1714, 1716, 1719, 1781, 1812, 1820, 1890, 1984, 2121, 2180, 2217 i.f., 2420 i.f., 2421, 2456, 2495, 2523.
 Kaapstad 1637.
 kaars 1687 i.f.; zie: *waskaars*.
 kaart 1545, 1552, 1655, 1657, 1747, 1749, 2236, 2283, 2460, 2469 e.v., 2728;
 id. (van 1692) 2480 i.f., 2482, 2485, 2486;
 id. (van 1696) 2480 i.f.;
 id. (inlandsche k.) 2474 i.f., 2481.
 kaas 1687 i.f.
 kabaja 2192.
 kabajan 2046, 2047.
 Kabandoengan 1680.
 kadaster 2235 i.f.
 Kadawoen (Krawang) 1539, 2752.
 Kadawoeng (Tangeran) 1649 i.f.
 kadera 2777.
 kadjineman 1801, 2092.
 Kadoengora 2733.
 Kadoepoegoer 2041.
 kadongdong 2292.
 kaffer 1696—1698.
 Kähler (A.) 1663, 1670.
 Kajoemati 1566.

Kalangari 2041.
 Kalapa (Poeloe K.) 1722, 2335.
 Kalapadoewa 2010, 2264.
 Kalapanoenggal 1501, 1558, 1626, 1852, 1958, 2022.
 Kaledong 2733.
 Kalidawa 2014.
 Kalidjati 2824.
 Kalilah dan Daminah 2438 i.f.
 kalkbranden 1571.
 kalkbranderij 1896, 2243.
 Kaloengkoeng 2263.
 Kaloerahan 2023 i.f.
 Kalombongan 1582.
 Kamaroeng 2202 i.f., 2824.
 kamp (Chineesche k.) 1532.
 kampement 1725, 1726.
 kampong 1697, 2066, 2815;
 id. (Chineesche k.) 2743 e.v., 2767.
 Kampongbaroe (Buitenzorg) 1568 i.f., 1591, 1593, 1605, 1631, 1636, 1657, 1658, 1739, 1754, 1842, 1963, 2010, 2103, 2105, 2112—2115, 2181, 2244, 2246, 2272, 2275, 2288, 2289, 2296, 2320 i.f., 2373, 2377, 2407 i.f., 2420, 2481, 2712, 2714, 2809;
 id. (als particulier land) 2063, 2830, 2832; men zie voorts onder *Buitenzorg*.
 kampongecommandant 1709, 1798 i.f., 1818, 1832, 1849, 1863, 1874, 2004 i.f., 2018 i.f., 2165 i.f., 2258, 2444, 2644.
 kampongdiensten 1605.
 Kampongdoeri 1921.
 Kampong Goenoeng 1616, 2146 i.f.
 kamponghoofd 1703, 1705, 1853, 1858 i.f., 1859, 1861, 1974; zie: *dorpschoofd*.
 Kampongmaloeng 2290, 2291, 2788.
 kampongvolk 1691.
 kan 1916.
 kannalgraving 1634, 2593, 2594, 2724, 2725; zie: *waterleiding*.
 kanasser 1528.
 kandaga 1988, 1990, 2025.
 kandang 2146, 2148; zie: *koestul*.
 Kandanghaer 1643, 1652, 1653, 1557, 1591 i.f., 2034, 2081, 2104, 2116, 2273 i.f., 2333, 2337, 2594 i.f., 2725, 2755, 2764, 2765, 2772, 2790 i.f., 2791, 2820.
 kandangmandadoer 2147.
 Kandangwesi 2293, 2306, 2791.
 Kandangwesi 1504, 2298, 2486, 2733.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Kandoeroewan 2043, 2048, 2070.
 Kanjere 2265.
 kanonschot 2005.
 Kaoempandak, zie: *Kawoengpandak*.
 kapala 1957.
 kapas, zie: *katoen*.
 Kapitein 1774;
 id. (inlandsche K.) 1703, 1818.
 Kapoetian 1678.
 kapokboom 2787 i.f.
 kar 2796; zie voorts: *pedati*.
 karakter 1759, 1809, 1814 i.f., 2642.
 Karang 1521, 2164.
 Karangbolong 2479.
 Karangsamboeng 1517, 1551, 1552, 1582, 1585,
 1616, 1765, 1901, 1912, 1919,
 2274 i.f., 2281, 2294, 2307,
 2310, 2323, 2593, 2595, 2596,
 2599 i.f., 2602, 2603, 2609, 2610,
 2615, 2649, 2656 i.f., 2665, 2763,
 2767, 2768, 2772, 2777—2780,
 2786, 2787 i.f., 2789—2791,
 2794, 2799—2801, 2803, 2807,
 2814 i.f., 2815, 2817, 2835.
 Karangserang 2336.
 Karangtengah 2271.
 Karawatji 2023 i.f.
 karbouw, zie: *buffel*.
 kardamom 1669, 1741 i.f., 1767, 2129 i.f., 2234.
 Karel X Gustaaf 1893.
 Karet 2265.
 Karimon Djawa 2337.
 karja 2116.
 Karoembi 2733, 2734.
 karoeng 1520, 2192, 2193, 2756.
 karrenweg 2290, 2292, 2796; zie: *pedatiweg*.
 karvevoerder 2596.
 Kartadaja 2045.
 Kartalaja 2017.
 Kartasoera 1589, 1790, 1793, 1812, 1932, 2169,
 2380, 2501.
 kasang 1770.
 Kasoer (Goenoeng K.) 1679.
 kastanje 2189.
 kasteelsbrug 1776.
 Katholiek 2522.
 katjang 1645 i.f., 1658, 2010 i.f., 2082, 2088, 2567,
 2743, 2747;
 id. (k. tjina) 2132.
 katjangolie 2743 i.f.
 katjip 1667.
 Katoelampah 2105.
 katoen 1645 i.f., 1927, 2088, 2116, 2183—2185, 2188,
 2310, 2311, 2313 i.f., 2338, 2567, 2568, 2584,
 2634, 2743; zie: *garen*.
 Kawasen 1546, 2735;
 id. (Regent van K.) 1992, 2024, 2039.
 Kawoengpandak 2105.
 kazerne 1574, 1577 i.f., 1616 i.f., 1675.
 ke-, zie ook: *ka-*.
 Kedoe 2743.
 kedoeng 2306.
 Kedoengalang 1678, 2264.
 Kedoengbadak 1568 i.f., 1667, 1671, 1718, 2106,
 2136, 2264, 2265, 2596;
 id. (Hoofd van K.) 2003.
 Keijer (J. G.) 1906, 1926 i.f., 2201; zie Staat
 XXIV en XXV.
 Keijser (P.) 1656, 1898; zie Staat XXIII, XXIV
 en XXV.
 keisteen 2285.
 Kemp (P. H. van der) 1520, 1910, 2321, 2760.
 Kemper, zie Staat XXI.
 Kentjana (Goenoeng K.) 2278.
 keridan (orang k.) 1546.
 kerk 2458.
 Kerkeraad 2520.
 kerkganger 1886.
 Kerkner, zie Staat XXII.
 kermis 1862.
 Kern (R. A.) 1544 i.f., 1721, 1904, 2038, 2042, 2061,
 2071, 2072, 2314, 2386, 2418, 2498, 2545.
 Kerstdagen 2002 i.f.
 Kersten, zie Staat XXI.
 Kertaboemi 1896.
 ketib 2092, 2093.
 ketting 2394, 2415 i.f.
 kettinganger 2779.
 kettingstraf 1705, 1707, 1716 e.v., 1721, 2156, 2351,
 2352, 2369, 2370, 2399, 2401—2403,
 2411—2417, 2419—2421, 2422, 2426,
 2445, 2452, 2453, 2694.
 Keuchenius (W. M.) 1833, 2508, 2566.
 keuken 1844 i.f.
 Keurmeester van het beestiaal 2153 i.f., 2154 i.f.,
 2155, 2165.
 keurvorst 1779.
 Kiai Gedeh 1720 i.f.
 Kiararambai 2271.
 kidang 2035.
 kikir 2583 i.f.
 kikis 2084.
 kindersterfte 2230, 2231.
 Kirman 2180.
 kist (opium) 1538.
 kit, zie: *opiunkit*.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

KITAB—KOFFIECULTUUR.

- Kitab 2359, 2361.
klapper 1850 i.f.
klapperolie 1765.
klapperteelt 1646, 1757, 2082, 2110, 2111, 2186,
2234, 2570.
Kleedenpakhuis 1728, 1731.
kleeding 1776.
kleedje 1854, 2192, 2199, 2244, 2310, 2311.
Kleijenberg (W. J.), zie Staat XXIII en XXIV.
Kleijn (W.) 1571 i.f.; zie Staat XVIII.
Kleijne (J.), zie Staat XXV.
kleinzegel 1506, 1643 i.f., 1835, 1876, 1970, 1976,
2655, 2664.
klepperman 1621.
klerk, zie: *Gecommitteerde over den Int. (per-
soneel)*.
Klerk (R. de) 1674, 1828, 1842, 1886, 1973, 1995,
1996, 2001, 2234, 2240 i.f., 2434, 2459 i.f.,
2468.
Klerk de Reus (G. C.) 1666.
kling 1911.
klontong 2781 i.f.
Kloprogge (J.) 2221.
knevelarij 2661, 2669, 2676, 2838 i.f., 2839, 2846
i.f., 2847; zie: *Gecommitteerde over
den Inlander, Hoofd, Opziener, Re-
gent*.
Knoest (J. C.), zie Staat XVIII.
Knops (J.) 2508.
koebeest 1571, 1666, 1851; zie: *banteng, veehan-
del, veeprijs, veestapel, veeteell*.
Koeboe 2191.
Koedja 2357.
koedon 2364.
koekraal 1617, 1682 i.f., 1782 i.f., 1785; zie: *buf-
felkraal*.
koelak 2093.
koeli 1590 e.v., 2605, 2810, 2811, 2815, 2816 i.f.,
2818, 2826; zie: *batoer, boedjang*.
koeli-etablissement 2812 i.f., 2832.
koeloek 2031.
koemarkt (Javaansche k.) 2146, 2147; vergelijk:
buffelmarkt.
koepokinenting, zie: *inenting*.
Koeripan (Tangeran) 2266, 2303, 2308.
Koesoemadinata 2102.
koestal 2146, 2153; zie: *kandang*.
Koetamangoe 1546.
Koetaramanawa 2409, 2437.
koetsier 1782.
Koewala 2253.
koffiebetalmeester 2610, 2696.
koffiebetaling 1515, 1538, 1541 i.f., 1600, 1684,
1789, 1803, 1809 i.f., 1810, 1828,
1832, 1833, 1839, 1842, 1871, 1873
i.f., 1877, 1903, 1904, 1913, 1915,
1917, 1918, 1923, 1939, 1942, 1956,
1966, 1969, 1972, 1973, 1984, 1986,
2002, 2003, 2005, 2007—2009, 2023,
2024, 2027, 2028, 2199, 2201, 2205,
2536, 2588, 2589, 2597 e.v., 2658,
2754, 2762;
koffiebetaling (wijze daarvan) 2621 e.v.;
id. (jaarrekening) 1863, 2621, 2622;
id. (voorschot) 2583 i.f., 2612, 2614 i.f.,
2617, 2618, 2621, 2622; zie: *voor-
schot*;
id. (pikolgeld) 2591 i.f., 2601, 2603 e.v.,
2609, 2610, 2612; zie: *pikolgeld*;
id. (pikolgewicht) 2598 e.v.; zie:
pikol;
id. (overwicht) 2597 i.f.—2602 i.f.;
id. (onkosten) 2597 i.f., 2601, 2611;
id. (emballage) 2601;
id. (klerkengeld) 2601;
id. (ordonnantiengeld) 2601;
id. (transport) 2602 e.v., 2609;
id. (betaling van den kleinen man)
2611 e.v., 2623, 2624, 2626;
id. (knoeierij) 2623 i.f., 2624; zie
voorts: *agio, geld, producten-
betaling*.
koffiecultuur 1548, 1554, 1555, 1572, 1577, 1596,
1601, 1619, 1626, 1627, 1629—1632,
1645 i.f., 1646, 1656, 1666, 1671,
1678 i.f., 1681, 1686, 1688, 1691 i.f.,
1740, 1741, 1755—1757, 1759, 1760,
1763, 1801, 1820, 1826, 1828, 1832,
1833; i.f., 1897—1900, 1903, 1904,
1906, 1908, 1934, 1936—1939, 1941,
1966 i.f., 1970, 1972, 1973, 2021 i.f.,
2027 i.f., 2052, 2057, 2058, 2061—
2064, 2066, 2068—2070, 2073, 2075
—2077, 2079, 2081, 2083—2085,
2090, 2111, 2114, 2130 e.v., 2138
i.f., 2139, 2159, 2186, 2188; i.f.,
2189 i.f., 2197, 2201, 2208 i.f., 2210,
2218, 2234, 2238, 2248, 2310, 2368,
2543, 2547, 2548 e.v., 2561, 2567,
2577 e.v., 2703, 2706 i.f., 2708,
2710, 2713, 2716, 2718, 2720, 2721,
2726 i.f., 2729, 2738, 2746 i.f., 2775,
2781, 2817, 2824—2826, 2831;
id. (instructie) 1747, 2592;
id. (cultuurvoorschriften) 2590 e.v.,
2657 e.v.;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

KOFFIECULTUUR — KRAWANG.

- koffiecultuur (Inspecteur-Generaal der k.) 2587 e. v., 2648, 2652, 2655, 2657, 2658, 2663;
 id. (contingent) 1741, 2582;
 id. (planttaak) 2582, 2584, 2586, 2588;
 id. (pluk) 1760, 1762, 1773, 2583;
 id. (productie) 2586;
 id. (vrijstelling) 2584;
 id. (druk der k.) 2625 e. v.; zie voorts: *diensten, dwangcultuur.*
- koffiegecommiteerde 1741, 2046—2048, 2089 i. f., 2590, 2591, 2605—2607, 2657, 2658, 2669.
- koffieopzichter 1906.
 koffieopziener 1903.
 koffiepakhuis 1515, 1516, 1615 e. v., 1634, 1804, 1915, 1937, 1939, 2003, 2010, 2087, 2310, 2319, 2595, 2601, 2602, 2756, 2768, 2835; zie: *pakhuismeester.*
- koffieprauw 1553, 1955, 2610; zie: *prauw.*
 koffieronde 2795.
 koffiesergeant 1903.
 koffiesmokkelarij 1516—1518, 1923, 2250, 2376, 2420, 2747; zie: *smokkelarij.*
- koffietransport 1512, 1515, 1517, 1539, 1540, 1574, 1613, 1675, 1686, 1744, 1804, 1903, 1904, 1942 i. f., 1955, 1972, 1997, 2002, 2068, 2104, 2105, 2119, 2149, 2151, 2152, 2156, 2159—2163, 2169 i. f., 2179, 2181, 2189 i. f., 2235, 2250, 2272 i. f., 2274 i. f., 2287, 2289, 2290, 2296, 2298, 2304, 2306—2310, 2312, 2331, 2399, 2404 i. f., 2467, 2556, 2589, 2593 e. v., 2601, 2602 e. v., 2610, 2777 i. f., 2783, 2790, 2796, 2797; zie: *productie-transport.*
- koffiezak 1915—1917; zie: *zakken-geld.*
 kofjan 1520, 2126, 2134, 2135, 2137, 2780 i. f.
 kofslag 1701, 1705.
 kolonie 2183 i. f.
 kolonier 1637, 1658 i. f.
 kolonne (mobiele k.) 1766.
 kombuis 1765.
 komediespel 2520.
 kondé 2242.
 Koning (der Franken) 2081.
 Koning (J. D. de) 1647.
 koningsban 2081.
 Koningsplein 1640.
 kooistraf 1819 i. f.
 kool 1638, 1674 i. f., 1681, 1685, 1686, 1801, 2129.
 Kool (G.) 2499 i. f.
- koopmanschap 1628, 2365, 2366.
 Koorders (D.) 2281.
 kopergeld 2124, 2135 i. f., 2615, 2616.
 koperslager 1754, 2073, 2183.
 Kopo-1765, 1901, 2176, 2305.
 koppengeld 2337, 2510.
 koraalsteen 1722, 2285.
 korakora 1632.
 Koran 2196, 2412, 2435, 2436, 2438, 2692.
 Korenaar (H.), zie Staat-XIX.
 korporaal 1546 i. f., 1547, 1671, 1681, 1682, 1755, 1896, 1897—1899, 1902 i. f., 1911, 2280.
 korrezol 1988.
 korsje 2183.
 korstpapier 2183.
 kostbezorger 1547.
 Koster (H.) 2386 i. f.
 kostgeld 1775, 1812, 1834, 1913.
 kosthaler 1546.
 kotak 2115.
 kraal 2036 i. f.; zie: *buffelkraal, koekraal.*
 kransjang 2129 i. f.
 krankbezoeker 1811.
 krapjak 1846.
 Kratjak 2733, 2734.
 Krawang 1501, 1504, 1506, 1510, 1519, 1520, 1523, 1527, 1538, 1539, 1542, 1543, 1545, 1556—1559, 1560, 1561, 1571—1574, 1578, 1581, 1582, 1592, 1593, 1599, 1601 i. f., 1606, 1610, 1612, 1624, 1641, 1646, 1654, 1655, 1665, 1666, 1743, 1754, 1756, 1757, 1765, 1860, 1897, 1899—1904, 1909, 1913—1917, 1919, 1922, 1925 i. f., 1928, 1936, 1937, 1947, 1983, 2018, 2019, 2025, 2026, 2034 i. f., 2035, 2041, 2042, 2047, 2049, 2050, 2052—2056, 2060, 2073, 2074, 2078, 2084, 2086, 2092, 2098, 2104, 2108, 2109, 2112, 2115—2117, 2137, 2146, 2152 i. f., 2156, 2168, 2169, 2179, 2181, 2182, 2186, 2196, 2197, 2202, 2207, 2210, 2212 i. f.—2214, 2216, 2226, 2228, 2231, 2232, 2238, 2240, 2247, 2248, 2256 i. f., 2267—2270, 2273, 2274, 2277—2280, 2285 i. f., 2286, 2293, 2294, 2309, 2316, 2321, 2323, 2324 i. f., 2329, 2331, 2333, 2334, 2336, 2337, 2374 i. f., 2415 e. v., 2432, 2445, 2476, 2478, 2480 i. f., 2482, 2483, 2487, 2488, 2492, 2542, 2585, 2586, 2591, 2593, 2594, 2598, 2608, 2609, 2645 i. f., 2653 i. f., 2656, 2675, 2676, 2683, 2688 i. f., 2706 e. v., 2718, 2723 e. v., 2729, 2731, 2736, 2742 i. f., 2750, 2752, 2755, 2764, 2765, 2767, 2768, 2770, 2771, 2790, 2794, 2795

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- i.f., 2801, 2807, 2812, 2814 i.f., 2821, 2823, 2824, 2826, 2829;
- Krawang (negorij) 1579, 1582, 2108, 2731, 2791;
- id. (hoofdnegorij van K.), zie: *Babakan*;
- id. (Regent van K.) 1501, 1509 i.f. — 1511, 1515, 1519 i.f., 1533, 1535, 1539, 1558 e.v., 1608, 1634, 1816, 1820, 1849, 1913, 1922, 1927, 1954, 1963, 1967, 1970, 1975, 1981, 1988, 2003, 2006, 2007, 2014 e.v., 2025 — 2028, 2030, 2037, 2039, 2040, 2055 — 2057, 2082, 2085, 2108, 2137, 2155, 2156, 2256, 2258, 2269, 2277, 2336, 2411, 2414 e.v., 2422, 2604, 2706, 2724, 2730, 2768 i.f., 2824; zie: *Panatajoeda* enz.;
- id. (Landdrost of Resident van K.) 2635, 2730, 2731;
- id. (Hoek van K.) 2019, 2478;
- id. (rivier van K.), zie: *Tjitaroem*.
- kreeft 1850.
- Krijger (C.) 1875.
- krijgskas 1916, 1917, 1953.
- krijgsraad 1725.
- kris 1822, 1988 — 1990, 2025 — 2027, 2511;
- id. (heilige k.) 1780.
- krissen (werkwoord) 2101, 2360, 2361, 2396, 2409 i.f., 2423; 2694.
- Kroh (J. G.) 2018, 2019; zie Staat XXVI.
- Krokot 2012, 2265.
- Krookwitz (J. H.), zie Staat XIX.
- kruidnagel 1527, 1593, 1626, 1843, 1894.
- kruisprauw 1722 e.v., 2336, 2337.
- kruithout 1550 i.f., 1554 i.f., 1558, 1559, 1842; zie: *djabon*.
- kruitmolen 1550 i.f.
- kuf 2242.
- Kuffeler (W.) 1527, 2279; zie Staat XVIII.
- Kuper (J.) 2496.
- kurkuma 1821, 2129 i.f.
- kustbeest 2162.
- kustkleedje 2185.
- Kwal 1698, 1796, 1941, 1945.
- Kwali 2283.
- kwispelen 2686.
- L.
- Laanhof 2496.
- laarzen 1701.
- Labillardière 2261.
- ladang 2132.
- ladehout 1543.
- Lafont (A.), zie Staat XIX.
- Lakita 1794.
- Laksamana 2288.
- Lamongan 2227.
- lampolie 1765.
- Lampongs 2034, 2215, 2218, 2470.
- Lamongbaai 1724, 2336.
- Lanang, zie: *Tandjoeng Lanang*.
- land (verpand), zie: *verpanding*;
- id. (verpacht) 2140, 2143; zie: *landhuur*;
- id. (waarde van l.) 2137; zie voorts: *grond* enz.
- landaard 2245 i.f.
- landbouw 1688, 2135, 2161, 2190, 2708 i.f.
- landbouwer 1682; zie: *boer*, *Tuinier*.
- Landcommissaris 1689, 1784, 1840, 2291, 2550.
- landdag 1991.
- Landdrost 1691, 1696 e.v., 1705, 1711, 1717, 1718, 1721, 1743 i.f., 1753, 1775, 1779, 1788, 1797, 1800, 1808, 1814, 1825, 1835, 1845, 1862, 1863, 1865, 1876, 1941, 1946, 1947, 2149, 2232, 2326, 2373, 2375, 2376, 2378, 2379, 2397, 2399, 2416, 2420, 2426, 2448;
- id. (titel tijdens Daendels) 2645, 2646; vergelijk: *Gecommitteerde over den Inlander*; zie voorts: *Boven-Landdrost*.
- landgerecht 2693 — 2696 i.f.
- landheer 2130;
- id. (particuliere l.) 1513, 1531, 1532, 1602 e.v., 1607, 1626, 2618 i.f.; zie: *particuliere landen*.
- landhuur 1576 i.f., 1959, 2010 i.f., 2023, 2082.
- landkaart, zie: *kaart*.
- landlooper 2246, 2393 i.f., 2523, 2547.
- landmaat 2570, 2571 i.f.; zie: *bahoe, djoeng, karja*.
- landmeten 1902, 1907 i.f.
- landmeter 1657, 2469, 2788.
- landmeterskantoor 2486.
- Landraad 1827, 2677 i.f.;
- id. (Ambon) 2430;
- id. (Buitenzorg) 2405;
- id. (Cheribon) 2362, 2363;
- id. (Samarang) 2363, 2398, 2438, 2445, 2455, 2678, 2692, 2694; vergelijk: *Onder-Landraad*.
- landregent 1608.
- landrente 2125, 2568, 2579.
- landrentestelsel 2538, 2555, 2631.
- landschap 1958, 2396 i.f.
- landsdiensten 1620, 1686, 2061, 2076 — 2079, 2083.
- landfiscaal 2356; zie: *fiscaal*.
- landsvergadering 2357, 2360, 2367.
- landswege (van l.) 1609.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- landuitgifte 1604, 1637 e.v., 1641, 2009; zie: *erfbrief, landverkoop, leenbrief, leenland.*
- landverhuur 1502 e.v., 1639, 1650, 1703 i.f., 2013, 2021, 2099, 2248, 2253, 2507 i.f., 2681, 2683, 2700, 2707, 2731.
- landverkoop 1507, 1520, 1557, 1561, 1576, 1646 i.f., 1649 i.f. — 1651, 1677, 1688, 1983, 2001 i.f., 2010, 2015, 2020 i.f., 2021, 2023 i.f., 2104, 2116, 2137, 2492, 2593, 2625, 2676, 2702 e.v., 2717, 2730, 2732 i.f., 2736 i.f., 2738, 2752, 2753, 2765, 2769, 2770, 2772, 2791, 2821, 2822.
- Landvermeijer (C.), zie Staat XXVI.
- Landweer (W.) 1678
- lante 1988.
- Lantsheer (J.) 2351.
- last 1520, 2109, 2126, 2134, 2135.
- Lawick van Pabst (P. H. van) 1512, 1518 i.f., 1597, 1710, 1728, 1740, 1741, 1748 i.f. — 1750, 1758, 1762 — 1764, 1766, 1770, 1771, 1792, 1800, 1807, 1810, 1821 — 1823, 1825 i.f., 1826, 1830 i.f., 1832, 1845 i.f., 1912, 1935, 2050, 2056, 2085, 2086, 2089, 2107, 2175, 2363, 2404, 2508, 2528 i.f., 2568 — 2571, 2587, 2594, 2670, 2672, 2682, 2719; zie ook: *Adjunct-Gecommitteerde over den Inlander.*
- Lebakboeloes 2265, 2316.
- lebaran 2093.
- lebe 2061, 2525.
- leenbrief 1605, 1642, 1974.
- leenheer 2466.
- leenland 1575 i.f., 1599, 1604 i.f., 1605, 1959 i.f., 1963, 1964, 1974, 2470.
- leenman 1962.
- leenrecht 1505.
- leenstelsel 2140, 2143 — 2145, 2198, 2543.
- Leiden 2495.
- Leijdecker (D^s. M.) 2497.
- Lelea 2307.
- Lemahabang 2267, 2273, 2293 i.f.
- Lembo 1504.
- Lemboertengah 1655.
- Lengkong (Bantam) 2701;
id. (Tanggeran) 1901, 1902, 2266, 2593, 2595, 2596, 2602, 2603.
- lengser 2059, 2606.
- lengte 1772.
- Lennop (D. van) 2144, 2209, 2507.
- Lentengagoeng 2264.
- Leschenault de la Tour 2262.
- lettre de cachet 1713.
- Leuwigedeh 2307.
- Leuwilieur 2275.
- Leuwimalang 2320 i.f., 2809.
- Levant 1536.
- leverancier 1966.
- levering (verplichte l.) 2121, 2549, 2550, 2553, 2554, 2561, 2567, 2568;
id. (voor het fort te Cheribon) 1571, 1850 i.f.;
id. (voor het fort te Tandjoengpoera) 1558, 1571, 2180;
id. (voor het fort te Tanggeran) 1575 e.v., 1948 i.f., 1952, 2022, 2023, 2062, 2089;
id. (voor posterij) 1578 e.v., 1592, 2807, 2809, 2810 i.f.;
id. (voor transporten) 2084, 2095, 2814;
id. (voor reizigers) 1588 e.v., 1759, 1760, 1765, 1766, 1769 — 1773, 1825, 2259, 2260, 2323, 2737, 2775;
id. (voor marcheerende troepen) 1590 e.v., 2604 i.f., 2775, 2818;
id. (voor Comp^s. bouwwerken) 1614 e.v., 2084, 2835;
id. (voor hospitaal Tjipanas) 1673;
id. (van paarden) 2173;
id. (aan verschillende ambtenaren) 1849, 1850;
id. (aan den Gecommitteerde) 1846, 1849;
id. (l. buiten het regentschap) 1581 i.f.;
id. (voor de Hoofden) 1825, 2096 i.f.;
id. (voor feesten) 2035, 2096;
id. (l. van particuliere landen) 2596, 2603, 2818, 2831 e.v.; vergelijk voorts: *heffing, hommage, soegoeh.*
- Levier (Notaris) *passim.*
- Licentmeester 1777.
- Lidjar 2357.
- lidwoord (bij onbepaald telwoord) 2503 i.f.;
id. (onbepaald l.), zie: *een.*
- lieveling 2057.
- lijfarts 1777.
- lijfstraf 2394 i.f., 2544, 2694; zie: *rechtspraak.*
- lijfwacht 1782.
- lijkschouwing 1946, 2404.
- Lijn (C. van der) 2217.
- lijnwaad 1517, 1526; zie: *linnen, weefindustrie*
- lila 2335.
- Lim Tjong 2357 i.f.
- Limbangan 1546, 1570, 1630, 1833 i.f., 1897 i.f., 1902, 1912 i.f., 1923, 2063, 2068, 2081,

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- 2086, 2087, 2092, 2102, 2137, 2163, 2164, 2183, 2185, 2196, 2197, 2236, 2281, 2304, 2332 i.f., 2394, 2459, 2585, 2586, 2594, 2608, 2645, 2656, 2667, 2719, 2720, 2723, 2724, 2727, 2728 i.f., 2735, 2736, 2762, 2781, 2796, 2833, 2838;
- Limbangan (hoofdnegortj) 2282, 2743, 2765, 2796; id. (Regent van L.) 1542, 1548, 1549, 2038, 2386 i.f., 2395, 2728 i.f.
- limiet 1698 i.f.
- Lingga 2337.
- Linggaratoe 2734.
- linnen (wit l.) 1588, 1990, 2095.
- Linois (Admiraal L.) 2221 i.f.
- Linschoten (J. H. van) 2484.
- Lippius (J. C.) 2232 i.f.
- Lochem 1736.
- Lodewijksz (W.) 2484.
- Lodewijk (Koning van Holland) 2558, 2562.
- lodji 1614, 1926.
- Loeboe 2191.
- Loenadjoe 1988.
- loemboeng 1573, 1785.
- Loerah 1584, 1595 i.f., 1772 i.f., 1934, 1935, 2047, 2053, 2061, 2088 i.f., 2606, 2669.
- Loftie (B.) 2224.
- loge 1546 1768; zie: *lodji*.
- lontar 2189, 2196.
- Loo (A. van) 1734.
- loodje 1959, 2233.
- loon (mannelijk) 1599, 1612.
- loonstandaard 1555, 1594, 1597, 1609 i.f., 1612, 1613, 1678, 1682, 1683, 1782 i.f., 2626 i.f., 2630, 2773, 2830, 2833, 2834, 2838.
- looper 2089 i.f., 2803.
- Loot (A.), zie Staat XIX.
- Losarang 2791.
- Loten (J. G.) 1694, 1806, 2496.
- loterij 2791.
- Louis (F.) 1915, 1921, 1935; zie Staat XXIII, XXIV, XXV.
- Louis XIV, 2120.
- Louter (Prof. J. de) 1624.
- Luijmes (A.) 1693.
- Luitenant-Chinees 2742.
- Lump (J. M.), zie Staat XXIII, XXV en XXVII.
- Lutherschen 2521.
- Lützw (F. B. W. Baron von) 2702.
- Luzac (Mr. P.) 1895.
- M.**
- 's maandelijks 1539 i.f.
- maanlicht 1647.
- maar slechts 1907 i.f.
- Maarschalk 2785 i.f.
- maat 1520, 2453, 2454; vergelijk: *gewicht, land-maat, mutsje, takar, toembak, radem*.
- Macgillavry (Resident) 2631.
- Maekenzie (C.) 2475; id. (Luitenant) 2306.
- Macquoid (Th.) 1505, 2005, 2444, 2618.
- madat 1523, 1524, 1527, 1528, 1530, 1532, 1539, 1922; zie: *opium*.
- Madjalaja 2130, 2164, 2305, 2306, 2400.
- Madjalengka 1546, 2281 i.f.
- Madocra (eiland) 1876, 1974; id. (nauw van M.) 2475; id. (Regent van M.) 1727, 1848, 1963, 1979, 1993—1995, 1998, 2031; id. (in Galoeh) 2041, 2283, 2339, 2722.
- Madoerees 2337, 2668.
- Maens (J. F.), zie Staat XVIII.
- Maetsuijker (J.) 1635.
- Magelang 2835.
- Magindanao 2504 i.f.
- Magistrates (Bench of M.) 1503.
- Mahalli (kitab M.) 2438.
- Maijer (F.), zie Staat XVIII.
- Maijer c. s. (Commissie M.) 1757 i.f., 1758.
- Majoor der Inlanders 1836.
- majoral 1588.
- Makassar 1793 i.f., 1796, 1941, 1960, 2246, 2360.
- Makassar 1815, 1984, 2124, 2171, 2442 i.f.; id. (Gouverneur van M.) 1851, 2470.
- makelaar 1854.
- maken 2778.
- Malabar (Kust van M.) 1669, 1730, 2522, 2527; id. (Commandeur van M.) 1876.
- Malakka 1749, 1984, 2121, 2129 i.f., 2446, 2676.
- Malang 2128.
- Malangbong 1553, 2282, 2736.
- Maleber 2140 i.f.
- Maleier 1579, 2232, 2246, 2314, 2446, 2741.
- Mampang 1964.
- Mampawa 2335.
- Man (Radèn) 1716.
- Manabaja 1901, 2045, 2130, 2401.
- mandadoor 1682, 2325 i.f.; zie: *Hoofdmandadoor, Oppermanadadoor*.
- Mandala 1521, 2054, 2164, 2339, 2369.
- Mandalawangi 2733.
- Mandarees 1722, 2333.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

MANDEMENT — MINISTER.

- mandement 2650, 2660.
mandoor 1511, 1528, 1619, 1700, 1772, 1903, 1912, 1950, 1956, 2043, 2046, 2047, 2062, 2080 i.f., 2088, 2089, 2605, 2606; zie: *mandadoor*.
Manggadoea 1584.
manggistan 1668 i.f., 2834.
Mangkoeboemi 1591, 2043 i.f.
Mangkoenagara 1807.
maniok 2128.
Manis 2282.
Manoe 2409.
manoekan 2190 i.f.
Manondjaja 2283.
manta 1524.
Manting 2130.
mantri 1802, 1857, 2341 — 2344, 2346; id. (m. kaboepaten) 2051 i.f., 2606; id. (m. oeloe-oeloe) 2092.
Manu Konlara 2100, 2409.
Maock 2158.
Marci (O. F. N.) 1504, 2486 — 2490, 2493.
Mardijker 1793 i.f. — 1795, 1853, 1885, 2226, 2247, 2252, 2430; zie: *mardika*.
mardika 1631, 2063, 2078, 2085.
marepehan 2510.
Marineschool 1782, 1807, 1902, 2007, 2469, 2479, 2492.
markgemeenschap 2405.
markt, zie: *pasar*.
Maroenda 1698, 1726, 1944 i.f., 2168, 2285, 2328, 2336; zie: *opstand*.
Martakara 1960.
Martawangsa 1778 i.f., 2010, 2035, 2085, 2099, 2105.
Massis (S. C.) 1734.
Mast (W. van der) 2280.
matador 1745.
Mataram 1526, 1589, 1748, 1967, 1977, 1984, 1988, 1990 i.f., 2037, 2051 i.f., 2054 i.f., 2059, 2083, 2084 i.f., 2099, 2166, 2274, 2282 i.f. — 2284, 2322 i.f., 2341, 2345 i.f., 2364, 2384 i.f., 2390, 2477.
Matarammer 2547.
Mathey (J.) 1911; zie Staat XXIII, XXIV, XXV en XXVI.
id. (J. G.) 2478 i.f.
Matramun 1639, 2224, 2291, 2797.
matroos 1891.
mattenvlechten 2183.
Matthaeus (Notaris) *passim*.
Matz (C.), zie Staat XXXI.
Mauritius 2128, 2221, 2261 i.f., 2744.
Mauritsbaai 2482.
Meer (B. van der) 2232.
Meester-Cornelis 1603, 1698, 1764, 2009, 2147 — 2150, 2153 — 2155, 2161, 2165, 2168, 2222, 2242, 2264, 2268, 2285, 2288 — 2292, 2378 i.f., 2796, 2798, 2818, 2826; id. (fort) 1623, 1796, 1941, 1944 i.f. — 1946, 2285, 2445, 2486; id. (kampement) 1910; id. (Postcommandant) 1951, 1952, 1955, 2154; zie voorts: *pasar*.
Megamendoeng 1658, 1675 i.f., 2287, 2781 — 2785, 2809; zie: *Gedeh*.
Meijer (M. I.) 1791.
meisje 1596 i.f.
Mekka, zie: *hadji*.
Melandang 1582, 1585, 2274, 2729.
melk 2157.
memorie van overgave 1747, 2353.
Men (J.), zie Staat XXI en XXIX.
menak 2048.
mengawoela, zie: *ngawoela*.
menoempang 1626, 1629, 1631, 2061 e.v., 2067 e.v., 2072, 2080 i.f., 2083 — 2085, 2087, 2092, 2187, 2210 i.f.
mensenoffer 2451, 2510.
mensenprijs 2363.
mensenroof 2432; zie: *slavenroof, zeeroof*.
mensenrust 2451.
Menteng 2265.
Mentz (J. G.) 1647.
Merakbaai 2826.
Merkus (Mr. P.) 2631.
mesigit 1926; id. (Goenoeng M.) 2787.
metilas 2072.
Metsker (H.) 1682; zie Staat XXX.
Meur (I.) 2274.
Michielsz (J.) 1554, 2273, 2321, 2481, 2482.
middel van bestaan 1843.
Middelkoop (J. A. van) 2507.
Middelpunt 1667.
Middelweg 1622, 2265.
midjen 2070.
midjian, zie: *midjen*.
Miero (L.) 1783 i.f.
mijnontginning 1501, 1550, 1571, 1608, 1634 i.f., 2117 i.f., 2213, 2367 i.f., 2416, 2534.
militair (marcheerende m.) 1589 i.f. e.v., 2816; zie verder: *soldaat*.
Milne (A.) 1678.
minister 1973, 2180 i.f., 2264, 2351, 2381; zie: *bediende*.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Minto (Lord) 1780, 2124, 2263.
mits 2402 i.f.
Moa 1897.
Modderjavaan 1528, 1610 e. v., 1624, 1632, 1633,
1795 i.f., 2214 i.f., 2216, 2333.
modest 1567.
modin 2092, 2093.
Moeloed 1998, 2093.
Moenara 1725.
Moendjoel 2081 i.f., 2036, 2786.
Moera 2328, 2336.
moerbezieboom 1572, 1670.
moesim ngoejang 2195.
moetiara 1566.
moewara 2163.
Moewara Blatjan 1539, 2017;
id. (M. Gembong) 1539, 1922, 1955;
id. (M. Tjipeles) 1548 i.f.
Moewaraberes 2263, 2270.
Moewaradoea 1566.
Mohammed Bekr (Said M.) 2523.
Mohammed Hoessein 2528.
Mohammedaan 2431, 2433, 2435, 2436, 2547; zie:
Islam, Moor.
Moharrar (kitab M.) 2438.
Mohr (D^s. J. M.) 1811 i.f., 2471.
Molenvliet 1510, 1604, 1780, 2291.
Molukken 1794, 1812, 1849, 1977, 1984, 2121, 2217,
2472, 2473, 2522, 2534, 2546.
Mom (A. C.) 1721, 1829, 1830, 2355, 2460, 2538,
2565.
Monnereau (D.) 1905, 1907, 2664; zie Staat XXI,
XXIII en XXIV.
monopolie 1513—1516, 1518, 1525, 1526, 1629—
1532, 1534, 1539, 1540, 1542, 1730,
1810 i.f., 1813, 1839, 1949, 1956, 2098
i.f., 2099 i.f., 2311, 2312, 2318, 2319,
2322, 2549, 2554, 2559, 2709 i.f., 2749,
2754, 2756, 2758—2763, 2771, 2772,
2820, 2822; vergelijk: *octrooi.*
monteering 1798.
Moock (V. van) 2266.
Mookervaart 1511, 1604, 1607 i.f., 1945, 2252,
2266, 2295, 2308 i.f.
Moor 1851, 2503, 2525 i.f., 2527, 2542.
moord 1721.
morgen 1640.
moskee, zie: *mesigit, tempel.*
Mossel (G. M.) 1694;
id. (J.) 1513, 1644 e. v., 1649 i.f. — 1651, 1655
i.f., 1663—1666, 1671 i.f., 1680, 1694, 1698,
1734 i.f., 1784, 1791, 1827, 1890, 1900, 1912,
1994, 2009, 2010, 2148, 2184, 2244, 2245,
2247, 2271, 2295 i.f., 2377, 2433, 2439,
2459, 2462, 2467, 2471, 2490, 2539, 2677;
Mossel (Ph. Th.) 1664, 1665.
Motman (G. W. C. van) 1728, 1748, 2570, 2645,
2653, 2682, 2703, 2704.
moyen 1896.
Muller (F. H.) 1701.
municeeren 1828.
Muntinghe (Mr. H. W.) 2538, 2569, 2673, 2692 i.f.,
2765.
musket 1549.
mutsje 1916.
muzikant 1778, 1781, 1783, 2008, 2834.
- ## N.
- naakt 2102, 2193.
naamrol, zie: *rol.*
naamveld 2080.
naasting 2099.
nachtwacht 1621, 2809, 2838.
nadat (= al naardat) 2103.
nagara 2074.
Nahuijs van Burgst (H. G. Baron) 2686, 2794.
Najagati 1603 i.f.
Najamanggala 2074.
Najasara 1605.
Nambo 1590, 1646, 1651, 1655, 2045, 2056, 2268.
Nanggewer 1680, 2009, 2304, 2320.
Napoleon 1780, 1961.
Narangjoeda 2045.
Natanagara 2106, 2722.
natie 1978, 2246, 2388, 2433, 2511 i.f.
natuurlijk 2504.
Neck (J. van) 1977.
Nederburgh (Mr. S. C.) 1581, 1596, 1623, 1687,
1749, 1757, 1764, 1830, 1841 i.f.,
1860, 1872, 1873, 1892, 1967—1969,
1983, 2200, 2209, 2261, 2271, 2370,
2400, 2461, 2507, 2539, 2543 e. v.,
2549, 2552 e. v., 2560, 2563, 2566,
2567, 2569, 2692, 2717 i.f., 2774.
Nederlander (handelsgeest) 1811 e. v.;
id. (geldzucht) 1893;
id. (ruwheid) 1932 e. v., 2247, 2503, 2504;
id. (godzaligheid) 1839;
id. (servilisme) 1770;
id. (weelde) 1781 e. v.;
id. (luiheid) 1886;
id. (democratische gevoelens) 2518; zie
ook: *Europeaan.*
Negapatnam 2471.
Nering (J.) 1899.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Neukirchen genaamd Nijvenheim (E. J. van) 2355.
 Neun (C M.) 1531 i.f., 1829, 1830, 1980, 2460 i.f. neusdoek 2192.
 nevens 1628, 2073, 2384.
 Newton (J.) 1812.
 New-York 1609.
 Ngabehi 1614, 1935, 1970, 1976 i.f., 2046, 2047, 2056, 2057, 2089.
 ngaoekkeun 2072.
 ngawoela 2067, 2070 — 2072.
 ngesoer 1855.
 ngoejang-ngoegang 2194.
 Nieuw-Guinea 2531 i.f.
 nieuwwjaar 1690, 1782, 1817, 1820, 1821, 1847 e.v., 1927, 1929, 1997, 1998, 2000, 2001 e.v., 2024, 2366.
 Nieuw-Nederland 1749 i.f.
 Nihoekong 2253.
 nijverheid 2182 e.v., 2539, 2570.
 Nitipraja 1528, 1819 i.f., 2346.
 njalindoeng 2071.
 njamboengan 2096.
 njelongkeun 2399 i.f.
 njoetoekeun 2072.
 noempang, zie: *menoempang*.
 Noengnang 1502, 1503.
 Nocsakambangan (eiland) 1504, 1910 i.f., 2314 i.f., 2338 e.v., 2478, 2479, 2481 i.f., 2484;
 id. (Ommelanden) 1604, 1956 i.f., 2290.
 Nocsanivel 1857.
 Nocsawere 2181 i.f.
 nompan, zie: *menoempang*.
 Noordwijk (fort) 1603, 1794, 1944.
 Nordman (G.) 1757.
 Noronha 2261.
 Notaris 1947, 2432, 2435 e.v., 2654, 2660 i.f., 2680 i.f.
 notemuskaat 1593.
 notulen 1720, 1815.
- O.**
- obligatie 1737, 1771, 1844, 1848, 1849, 1854 i.f., 1856, 1860, 1861, 1866, 1867, 2007 i.f., 2436, 2836.
 obordrager 2799, 2802.
 obruceeren 2381 i.f.
 octrooi 1513.
 oebi prasman 2128.
 Oedjoengalang 1566.
 Oedjoengbroeng 1543, 1901, 2117, 2176, 2281, 2739, 2786.
 Oedjoeng Krawang 1539, 2017, 2707, 2709, 2770, 2822.
 Oedoegoedoeg 2268 i.f., 2274.
 oegst 1527.
 Oeloepella 1921.
 Oemboel 1756, 1822, 1936, 1957, 1975 i.f., 1987, 2016, 2041, 2046, 2053 e.v., 2062, 2067, 2370, 2383—2385, 2403, 2407, 2415—2417, 2422; id. (Eerste O.) 2049; zie: *Hoofdoemboel*.
 Oendangoendang Mataram 2342, 2437.
 oenderandir 1621, 2661.
 Oengaran 1589, 1592, 2592.
 oepasboom 1552 i.f., 1884 i.f.
 oepatjara 1778 i.f.
 Oerip 2357.
 oeroet dalan 1589.
 Oetama 2041, 2085, 2339, 2719.
 of 2495.
 Offers (W.) 2635, 2727 i.f., 2731, 2790.
 officier 1750, 2635, 2640, 2641 i.f., 2655, 2663, 2668; id. (O. van Justitie) 1776, 1799, 1806.
 ola 1588.
 olie 1517, 1646, 2318 i.f.
 olieboon 1645 i.f.
 oliemolen 2023 i.f.
 olieslagerij 1922.
 olifant 2030.
 Olivier Jz (J.) 2631.
 Oller (J. P.), zie Staat XVIII.
 Olsen (R.) 1900, 2067.
 ombolschap 2041; zie: *Oemboel*.
 Ommelanden 2644, 2646, 2677—2680, 2683, 2685, 2688, 2689, 2695, 2697, 2698, 2700—2702, 2704, 2706, 2707, 2709, 2729, 2792, 2793, 2821, 2825.
 omsonst 1584, 1741, 1771, 2070, 2078.
 onbepaald 2553.
 onchristen 2376, 2430, 2432, 2453 i.f., 2454; zie: *Christen, Mohammedaan, Moor*.
 onderdaan 1559, 1965, 2258, 2394, 2421 i.f., 2427, 2547.
 Onder-Landraad 2677 i.f.
 Onderregent 2416.
 Onderschoot 2770, 2821 i.f., 2822.
 onderwijs 2196, 2847; zie: *santrischool, school*.
 onderzoek (wetenschappelijk o.) 2495 e.v.
 onduidelijkheid (der Comps. taal), zie: *taal*.
 ongelegenheid 1674.
 onmenscheijk 2046.
 Onrust 1714 i.f., 1728, 1729, 1731, 1732, 1813, 1875 1876 i.f., 2015, 2252, 2336;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Onrust (Engelsch O.) 1695.
onta 2319, 2411 i.f.
onteigening 1616 i.f.
ontmoeten 1567.
ontramponceeren 2326.
Ontvanger-Generaal 1827.
ontzien 1947.
onveiligheid 1544, 1622, 1649, 1696, 1795, 1796,
1800, 1910, 1970, 1971, 2189, 2291
i.f., 2324 e.v., 2405, 2565, 2693, 2700,
2703, 2730, 2740; zie: *buffeldiefstal*,
politie, *zeeroof*.
onvrij 2334.
oor 2100, 2101 i.f.
oorlog (met Engeland) 1587, 1599, 1612, 1757,
1761, 2127, 2128, 2185, 2539; zie: *Engel-*
schen, *Batavia (blokkade)*;
id. (met Frankrijk) 1587, 1800 i.f.
oorlogsrecht 1608, 2142, 2145.
Oosterling 2183, 2185, 2310, 2314, 2322;
id. (vreemde O.) 2360 i.f. e.v., 2362 i.f.,
2747.
Oosterweg 1622, 2783, 2788, 2792, 2793, 2796, 2797;
zie: *Zuiderweg*.
Oostfriesland 1647.
Oosthoek, zie: *Java's Oosthoek*
op (bij plaatsnaam) 1977, 2692.
opbrengen 2156, 2199.
opgezetene 1584, 1830 i.f., 1964, 2061, 2076, 2099,
2110, 2158 i.f., 2167, 2168, 2178, 2209 i.f.,
2634, 2707, 2790.
opium 1513, 1514, 1523 e.v., 1590 i.f., 1679, 1684 i.f.,
1687, 1722 e.v., 1724, 1732, 1810, 1813,
1836 i.f., 1839, 1874, 1915, 1922, 1924 i.f.,
1956, 2009, 2011, 2013, 2017, 2027, 2028,
2242, 2245, 2248 i.f., 2260, 2310, 2319, 2320
i.f., 2322, 2513, 2553, 2622, 2641, 2653, 2654,
2675, 2748 e. v., 2757, 2758, 2762 — 2764;
zie: *affioen*, *Gecommitteerde over den*
Inlander, *Opziener*, *madat*, *Regent*, *tikee*.
opiumkit 1530, 1531, 1532, 1538, 1539, 2023, 2706,
2707 i.f., 2752; vergelijk: *waroeng*.
opiumpacht 2320.
opkramen 2102.
opleggen 1881.
oppa 1588.
Oppasser 1587, 2571 i.f. — 2573, 2589, 2648 i.f.,
2656, 2724 i.f.; zie verder: *Gecom-*
mitteerde over den Inlander.
Opperbestuur 1760, 2335 i.f.;
id. (corruptie) 1735, 1736, 1845, 1868
i.f.;
id. (slapheid) 1875, 1894;
Opperbestuur (wantrouwen) 1979;
id. (onkunde) 2462 e.v.;
id. (zorg voor den Inlander) 2570;
zie voorts: *Comité tot de zaken*
van den O.-I. Handel en Bezit-
tingen.
opperhoofd 2073.
oppermandadoor 1682, 1950, 1956.
Opperopziener 2657.
opstand (Bantamsche o.) 1612, 1649, 1652 — 1654,
1672 i.f., 1725, 1986, 2297; zie: *Tapa*;
id. (Cheribonsche o.) 1518, 1532 i.f., 1591
i.f., 1758 i.f., 1800, 1807, 1982, 1986, 2258,
2326, 2513, 2706, 2723, 2725 i.f., 2742,
2812;
id. (Chineesche o.) 1573, 1611, 1612, 1638,
1651 i.f., 1725, 2110, 2126, 2135, 2169,
2279, 2281, 2284, 2497, 2512;
id. (Djampangsche o.) 2420;
id. (Marocnda) 1726, 2112.
optochtgeld 1771.
opvatloon 1696 i.f., 1714 i.f., 1798, 1914, 1945,
2246 i.f., 2828.
opzicht 1546 i.f., 1689, 1960, 2385, 2389 i.f.,
2395 i.f.
Opzichter 1957, 1989, 2380 i.f.
Opziener 1739, 1740, 1828, 1885 i.f., 1896 e.v.,
1937 — 1939, 1952 i.f., 1956, 1967, 2426,
2569, 2588, 2590, 2592, 2609, 2620, 2648,
2650, 2656 e.v.;
id. (naam) 1692;
id. (plaatsing en aantal) 1896 e.v., 1919,
2656;
id. (instructie) 1747, 1903, 1904;
id. (opleiding) 1899, 1909;
id. (kunde) 1748 i.f., 1905 e.v., 1910; ver-
gelijk: *taal (Nederlandsche)*;
id. (correspondentie) 1805, 1815 i.f.;
id. (leeftijd) 1905;
id. (rang) 1911 e.v., 1929, 2663 e.v.;
id. (staatsie) 1926;
id. (woning) 1614, 1926; zie: *loge*;
id. (archief) 1909;
id. (ontslag) 1909;
id. (werkzaamheden) 1609, 1903 e.v., 1929,
1972, 2137, 2179, 2228, 2233 — 2235,
2238, 2287, 2623, 2657, 2778, 2800, 2801;
id. (politie en rechtspraak) 1904 i.f., 2249,
2251, 2379, 2402, 2403, 2418, 2682, 2684
— 2686, 2696;
id. (inspectie-reizen) 1595 i.f., 1763, 1764,
1771, 1899 i.f., 1903 i.f., 1904, 1916, 1929,
2057; zie: *ronde*;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Opziener (bezoeken te Batavia) 1760, 1916, 1925, 2002, 2004, 2007;
 id. (zorg voor de bevolking) 1596, 1932 e. v.;
 id. (verhouding tot den Gecommitteerde), zie: *Gecommitteerde over den Inlander*;
 id. (verhouding tot de Regenten) 1539, 1801, 1816 i. f., 1822, 1903 i. f., 1904, 1913—1917, 1923, 1925 e. v., 1954, 2409, 2665;
 id. (verhouding tot de Hoofden) 1928, 1934, 2056;
 id. (verhouding tot de Oppassers) 1801;
 id. (inkomsten) 1539, 1683, 1803, 1849, 1913 e. v., 1916, 2601, 2608, 2622, 2661 e. v.;
 id. (handel en woeker) 1810 i. f., 1917, 1922 e. v., 1925, 1929 i. f., 1930, 2029, 2152, 2309 i. f., 2641;
 id. (opium) 1538, 1541;
 id. (honnages) 1783 i. f., 1852, 2011 i. f.;
 id. (knevelarij) 1512, 1549, 1933, 2187 i. f.;
 zie voorts: *diensten*, *Hoofdopziener*, *Opperopziener* en de Staten XXI e. v.;
 id. (O. van het afkomend beestiaal) 1790, 1933, 2148, 2151, 2153, 2154, 2165;
 id. (O. en huurder der Krawangsche bosschen), zie: *Houtmandoor*;
 id. (O. der Slokan) 2112;
 id. (O. over den Oosterweg) 2804;
 id. (O. der wegen) 2792 i. f.—2794.
 orangkajasfeest 1997.
 ordonnans 1782.
 ornament, zie: *Regent*, *staatsornament*.
 oudemannenhuis 1782.
 Oudemans (J.) 2499.
 Oudermeulen (C. van der) 1745, 2465.
 Outhoorn (C. van) 1894;
 id. (Mr. W. van) 1735, 2265.
 overlooper 1695, 1705, 2210; zie: *deserteur*.
 overneem 1782, 1783, 2711.
 overste 1957.
 Overstraten (P. G. van) 1506, 1596, 1757, 1829, 1839 i. f., 1845, 1859, 1860, 1904, 2128, 2211, 2231, 2260, 2322, 2506, 2551, 2611, 2670.
 overvaart 1510, 1511, 1574, 1954, 2009 i. f., 2277, 2278, 2280, 2291; zie: *veergeld*.
 overwicht 1634 i. f., 1915, 1917, 1956, 2009 i. f.; zie: *koffiebetaling*.

P.

Pa Jioen 2100.
 paal 1583, 1661, 2265, 2302 e. v., 2786, 2789, 2794.
 paap 2386, 2388, 2392, 2547.
 paard 1540, 1543 i. f., 1577 i. f., 1579 e. v., 1587, 1589, 1591, 1599, 1600, 1656, 1660, 1685, 1687, 1759, 1769, 1770, 1773, 1782, 1798, 1799, 1821, 1822, 1825, 1846, 1847 i. f., 1849 i. f., 1851, 1852, 1854, 1866, 1876 i. f., 1916, 1917, 1920, 1988, 2007, 2008, 2011 i. f., 2032, 2035 i. f., 2060, 2084 i. f., 2085, 2094, 2098, 2099 i. f., 2137 i. f., 2152, 2160—2162, 2164, 2170 i. f., 2171 e. v., 2181, 2195, 2251 i. f., 2288, 2289, 2293—2295, 2297, 2311 i. f., 2638, 2649, 2650 i. f., 2654, 2799, 2802—2804, 2806, 2808, 2810, 2812, 2813, 2815, 2818, 2829, 2831, 2832, 2849; zie: *aloes*, *gladakpaard*;
 id. (houten p.) 2447.
 paardenbelasting 1835 i. f., 2005.
 paardenkooper 2172.
 paardenposterij 2737—2739.
 paardenposterij 2179 i. f.
 paardenstal 1617 i. f.; zie: *Compagniestal*.
 paardenstamboek 2179.
 Pabaton 2106, 2318, 2329 i. f.
 pacht 1506, 1827, 1952, 2319 e. v.; zie voorts: *erfpacht*, *grondpacht*, *arakpacht*, *buffelslacht*, *drank*, *hanenwechterij*, *opiumpacht*, *pandhuispacht*, *ronggeng*, *speelpacht*, *shahbandarij*, *tabak*, *varkenslacht*, *vee (slachten van v.)*, *verpachting*, *wajangpacht*, *waskaars*.
 pachter 1525, 1825, 1845, 1847, 1952, 1953, 2331, 2742; vergel.: *boompachter*, *poetia*.
 Padalarang 2003 i. f., 2278; zie: *Tjipadalarang*.
 Padang 2124, 2641;
 id. (Commandeur van P.) 1881.
 padi 2809;
 id. (p. dalem) 2134;
 id. (p. gendjah) 2134; zie voorts: *bos*, *hoogelandspadi*, *rijst* enz.
 padiccontingent 2062, 2713 i. f.; zie: *tiendepadi*.
 padisnijden 2133 i. f.
 paditiende, zie: *djakat*, *tiendepadi*, *tjoeke*.
 padjeg 2086, 2138; zie: *hoofdgeld*, *wang padjeg*.
 Padri 2547.
 Pagaden 1508, 1555, 1860, 2459 i. f., 2824;
 id. (Regent van P.) 1913, 1987, 2026.
 Pagadoengan 1901, 2042, 2104, 2137, 2181 i. f., 2275, 2296, 2459 i. f.
 Pagarageng 2282, 2722 i. f.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Pagarbesi 2265.
 pagger 1615, 2030, 2292.
 Pagoetan 2270.
 Pahang 2334.
 pajoeng 1779 *i.f.*, 1780, 1990, 2001; zie: *quita-sol, sombreel*;
 id. (p. bawat) 1988.
 pak (lauge p.) 1822 *i.f.*
 Pakadjangan 2308.
 pakanaa 2315.
 Pakantjilan 1688.
 pakemitan 2053 *i.f.*
 paketvaart 1578, 1579, 2333.
 pakhuis, zie: *koffiepakhuis*; en verder: *Graanpakhuis, IJzermagazijn, Kleedenpakhuis, Provisiemagazijn, Suikerpakhuis, Waterpoort, Westzijde*.
 Pakhuisadministrateur 1728, 1730 *e.v.*, 1804, 1813, 1876, 2600.
 pakhuisgecommiteerde 1731.
 pakhuismeester 1515, 1518, 1901, 1902, 1912, 1919, 2319, 2356 *i.f.*, 2361, 2603, 2609 *e.v.*, 2622, 2656 *i.f.*, 2665, 2772; zie: *koffiepakhuis* en vergelijk Staat XXXII.
 pakhuis-schrijver 2605—2607.
 Pakis 1514, 1518—1520, 1539, 1922, 2014, 2015, 2017, 2018, 2020, 2316, 2610, 2706, 2709, 2751, 2768 *e.v.*
 Pakoeboewana (Soenan P.) 2387.
 Pakoelonan 1653.
 Palakka (Aroe P.) 1977 *i.f.*
 palalangon 2408 *i.f.*
 palankijn 1768, 2297.
 Palasari 2271.
 paledang 2183.
 Palembang 1732, 1977, 2239, 2382.
 palenggal 1855.
 palis 2333 *i.f.*
 palissade 1558.
 Palm (J.), zie Staat XVIII.
 paloenggoehan 1855.
 Pamanoeakan 1508—1510, 1519, 1520, 1543, 1545, 1552, 1554—1557, 1579, 1601, 1606, 1610, 1612, 1623, 1757, 1793, 1827, 1860, 1896, 1900, 1902, 1915—1917, 1975 *i.f.*, 1982, 2104, 2109, 2111, 2112, 2115, 2116, 2181 *i.f.*, 2197, 2213, 2240, 2243—2245, 2273, 2309, 2316, 2334, 2337, 2415, 2488, 2585, 2595, 2598, 2608, 2723, 2726, 2736, 2772, 2812, 2821, 2823, 2824;
 id. (hoofdnegorij) 2202 *i.f.*, 2258, 2755, 2764, 2765, 2790 *i.f.*, 2791;
 Pamanoeakan (Regent van P.) 1508, 1849, 1913, 1914, 1927, 1987, 2013, 2026, 2031, 2034, 2089, 2258;
 id. (rivier van P.) 1508, 1554, 1557, 2013, 2308, 2459.
 Pamekasan 2383;
 id. (Regent van P.) 1993, 1998.
 Pamojanan 2271, 2274.
 Pamotan 1504 *i.f.*, 1563, 1606, 2283, 2284.
 Panaragan 1666, 2716 *i.f.*
 Panaroekan 2777, 2788.
 Panatajoeda 2074, 2416.
 pandeling 2068, 2071, 2078, 2085, 2216, 2836.
 pandhuis 1532.
 pandhuispacht 2099 *i.f.*
 Pandjaloe 1854.
 pandjara 1819 *i.f.*
 Pandji 2327.
 pandjoenan 2183.
 Panembahan Cheribon 1819 *i.f.*, 2344, 2346, 2350.
 Panembong 2024, 2156, 2474, 2535.
 paneuleum 2183.
 Pangarang 2047, 2059.
 Pangasahan 2104, 2181 *i.f.*
 Pangasinan 2041.
 pangawinan 1778 *i.f.*
 Pangeran 1970, 1976.
 Pangeran Aria Cheribon 1563, 1564, 1567, 1694, 1744, 1755, 1896, 1957, 1978, 1987 *i.f.*, 1988 *i.f.*, 1991 *i.f.*, 1992, 2039, 2049, 2232 *i.f.*, 2364 *e.v.*, 2380, 2384—2387, 2389, 2390, 2392—2394, 2400, 2543;
 id. (P. Depati Anom) 2351, 2391;
 id. (P. Depati Cheribon) 1989;
 id. (P. Ratoe) 2034;
 id. (P. Topati) 2341.
 Panggang (Poeloe P.) 2335, 2336.
 Pangkalandjati 2302.
 Pangkalanpare 2791.
 panglakoe 2046.
 pangot 2196.
 Paniten 1566.
 Panjer 2041.
 pannenbakkerij 1575, 2021.
 panoekang 2061, 2066, 2070 *e.v.*, 2082.
 pantjalang 1799 *i.f.*, 2319.
 Pantjasan 2106.
 pantjèn 2083.
 Papandajan 1569, 1570, 2301, 2486, 2535.
 papatjekan 2068.
 papaver 1679.
 papier 2183.
 papiergeld 1536, 1540, 1559, 1842 *i.f.*, 1851, 1874,

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

PAPIERGELD — PASAR.

- 1879, 2124, 2136, 2612, 2613, 2615, 2616,
2651, 2702 i.f., 2703, 2708 i.f., 2763 i.f.,
2833; zie: *geld*.
- Papoea 2531 i.f.
- Pappiljoen (K.), zie Staat XIX.
- Paques de Chavonnes (P. R.) 1694.
- Parakan 2278, 2279 i.f., 2281, 2800.
- Parakanmoentjang 1504, 1534, 1546, 1549, 1550,
1551, 1572, 1611 i.f., 1618,
1624, 1634, 1646, 1656, 1694,
1738, 1740, 1756—1758, 1766
i.f., 1801, 1804, 1897, 1901,
1902, 1907, 1913, 1915—1917,
1919, 1921, 1922, 1925, 1929,
1934, 2005 i.f., 2035, 2045
2048—2052, 2058, 2060, 2061,
2079, 2084, 2110, 2111, 2115
—2117, 2129, 2130, 2137, 2138,
2148, 2149, 2151, 2151, 2159,
2163, 2175, 2187, 2197, 2215,
2218, 2233, 2234 i.f., 2255,
2260, 2261, 2287, 2298, 2309,
2324 i.f., 2329, 2331, 2332,
2367, 2368, 2379, 2393, 2406,
2445, 2459, 2471, 2487, 2488,
2493, 2585, 2586, 2596, 2656,
2727, 2728 i.f., 2729, 2733
e.v., 2765, 2825, 2833;
id. (hoofdnegorij) 1582 i.f., 1656,
1768, 1898, 1900, 2281, 2282,
2743, 2762, 2763, 2778, 2787
i.f., 2790, 2796, 2800;
id. (Regent van P.) 1533, 1535,
1538, 1542, 1548, 1820—1822,
1849, 1859 i.f., 1861, 1866,
1869 i.f., 1898, 1913, 1914,
1935, 1962, 1973, 2002, 2003,
2006, 2007, 2012, 2024, 2026,
2028, 2046, 2056, 2085, 2099,
2149, 2175, 2222, 2222, 2329
i.f., 2396, 2399, 2400, 2440,
2835.
- Parakansapi 2327.
- Paranakan 2360.
- Parang 1550, 1553, 1608, 1754, 2274.
- parelbank 1501, 1793, 1809, 2395.
- parelduiker 1563.
- parelgruis 1564.
- pareloester 1563.
- parelvisscherij 1563 *e.v.*, 1898, 2244.
- parentah 2044.
- parvia 2530.
- Parigi 2010.
- Parijs 2081, 2120.
- Parny (I.), zie Staat XXXII.
- Paroemasana 2281, 2786.
- paroeng 2306.
- Paroeng 1521, 2164.
- Paroengangsana 1569.
- Paroengbingoeng 2265.
- Parra (P. A. van der) 1665 i.f., 1672—1674, 1680,
1694, 1729, 1734, 1737, 1744, 1775—1777,
1781 i.f., 1784 i.f., 1785, 1835 i.f., 1838,
1818, 1858, 1862 i.f., 1868 i.f., 1869, 1875,
1876 i.f., 1881, 1890, 1922, 1956, 1994, 1995,
2001, 2009, 2174, 2245, 2291, 2423, 2574,
2830.
- particulier 1815.
- particuliere landen 1583, 1626, 1700 i.f., 1717,
1719 i.f., 1751, 1827, 1829,
1846, 1926, 1944, 1964, 2069,
2087, 2112, 2127—2129, 2138,
2142, 2155 i.f., 2167, 2201,
2209, 2225 i.f., 2226, 2228,
2229, 2286, 2291, 2312, 2325,
2326, 2329, 2377, 2422, 2476,
2478, 2480, 2542, 2558, 2596,
2599, 2705, 2710, 2713, 2715,
2792, 2793, 2822, 2842 i.f.,
2848 i.f.; zie: *Buitenzorg,
diensten, landheer, land-
verkoop, levering, opgeze-
tene*.
- partij 1567.
- pas (= doorgang) 2282; zie: *passage*;
- id. (= geleidbrief) 1511, 1554, 1589, 1594, 1600,
1693 i.f., 1699, 1837, 1874, 1879 i.f., 1936,
1949 i.f., 1955, 2009 i.f., 2122, 2148—2152,
2151, 2156, 2246, 2247, 2251, 2252, 2253 *e.v.*,
2528, 2652 i.f., 2737, 2740 *e.v.*, 2745, 2747,
2810, 2811, 2822; zie: *Gecommitteerde over
den Inlander, Regent*.
- pasanggrahan 1588, 1589, 1593, 1658, 1661, 1676
— 1678, 1765, 1768 i.f., 1770, 2287,
2304, 2802, 2806, 2808.
- Pasanggrahan (rivier) 1946, 2106, 2291;
- id. (plaatsnaam, Tjiamis) 2041, 2283;
- id. (= Tjisaroewa) 1680 i.f., 2223,
2304.
- pasar 1513, 1530 i.f.—1532, 1809, 1810, 1905 i.f.,
1949, 2029, 2094, 2125, 2147, 2150, 2154 i.f.,
2168, 2250, 2310, 2312 i.f., 2313, 2315 *e.v.*,
2445, 2746, 2751 *e.v.*, 2761—2767, 2771;
vergelijk: *buffelmarkt, koemarkt, poetia*;
- id. (p. Bekasi) 1578, 2316, 2752;
- id. (p. Buitenzorg) 1606, 1513, 1514, 1516—

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

PASAR — PEPAKEM.

- 1518, 1533, 1538, 1539, 1541, 1668, 1836,
1869 i.f., 1874, 1915, 1917, 1956, 2106, 2119,
2168, 2245, 2249, 2250, 2309, 2310, 2313,
2318 e.v., 2322, 2323 i.f., 2644, 2679—
2681, 2715—2717, 2742, 2754 i.f., 2756 e.v.,
2761—2764, 2793 i.f.;
- pasar (p. Grendeng) 2317;
- id. (p. Meester Cornelis) 1513, 1952, 2316,
2323;
- id. (p. Minggo) 2306;
- id. (p. Senèn) 1513, 2129 i.f., 2147 i.f., 2316,
2319, 2323;
- id. (p. Tanahabang) 1513, 2147 i.f., 2316, 2323;
- id. (p. Tandjoeng Oost) 2316;
- id. (p. Tandjoengpoera) 2316, 2753 i.f.;
- id. (p. Tanggeran) 1507, 1511, 1514, 1531,
1533, 1538, 1836, 1837 i.f., 1851, 1945 i.f.,
1952, 1953, 2021, 2023, 2310 i.f., 2317,
2320, 2644, 2679—2681;
- id. (p. Tjiampea) 2759;
- id. (p. Tjiandjoer) 1504, 2009;
- id. (p. Tjibinong) 2250;
- id. (p. Tjikao) 2311, 2730, 2742 i.f., 2754 e.v.,
2762, 2763—2765, 2772;
- id. (p. Tjilingjing) 1518, 2316, 2752;
- id. (p. Weltevreden), zie: *pasar Senèn*.
- Pasarbaroe 1603.
- pasargeld 1507.
- pasarhouder 1513.
- pasarhuurder, zie: *poetia*.
- Pasawahan 1561, 2108, 2274 2583.
- pasaban 1822, 1823, 1926, 1927, 2101 i.f., 2341,
2348, 2352, 2361, 2400, 2401, 2408, 2445,
2690; zie: *aloenaloen, passeerbaan,*
plein.
- pasedekah 2070; zie: *sidekah*.
- Pasir 2339.
- Pasirmoentjang 2272.
- Pasirpandjang 2735.
- Pasoeroean (Galoch) 1563;
- id. (O. Java) 1685, 2128.
- passage 1510, 1606, 2068, 2269, 2270, 2277—2280,
2282 i.f.—2284; zie: *pas*.
- passeerbaan 2051, 2606; zie: *paseban*.
- patatterstuijn 2834.
- Patih 1772, 1773, 1931, 1971, 1972, 1975, 2011 i.f.,
2027 i.f., 2043, 2046, 2049 e.v., 2056, 2057,
2408, 2411, 2606;
- id. (P. Dalem) 2051, 2052;
- id. (P. Djawi), zie: *Patih Loewar*;
- id. (P. Djero), zie: *Patih Dalem*;
- id. (P. Lebet), zie: *Patih Dalem*;
- id. (P. Loewar) 2051, 2052.
- Patinggi (eigenaam) 1510, 1590, 1793, 2278, 2281,
2511;
- id. (titel) 1934, 2046, 2047, 2689, 2370, 2669.
- patjek 2068.
- Patjenongan (Gang P.) 1607.
- Patjinan 2583.
- Patjitan (baai van P.) 2479.
- patjoel 2029, 2133, 2183
- Patna 1536, 2143.
- Patoea 1569, 2261;
- id. (P. Kaler) 2732.
- Patras (A.) 1742, 1994, 2174, 2396 i.f.
- patriot 2002.
- patrol 1795 i.f.
- patronaat 2070—2072.
- patrouillant 1564, 2517.
- patrouille 1622 i.f., 1697, 1699, 1717, 1793 e.v.,
1799 i.f., 1943.
- Paulusz (P.) 2490.
- Pawenang 1551, 1581, 1901.
- Payen (A.) 2305.
- Peecock (J.) 1784.
- pedati 1592 i.f., 1599, 1614 i.f., 1661, 1846, 2119,
2170, 2179, 2287—2292, 2296—2298, 2301,
2312, 2320, 2596, 2603, 2605, 2761 i.f.,
2767, 2796 e.v., 2811, 2814 e.v., 2818,
2830—2832; zie: *karrevoerder*.
- pedatiweg 2796 e.v.; zie: *karrenweg*.
- Pekalongan 1579, 1589, 1902 i.f., 1993, 2263, 2784,
2785.
- Pelaboehan Ratoe 1587 i.f., 2275, 2296.
- Pelgrøm (J. C.) 1734;
- id. (J. L.) 1734.
- Pellapella 1921.
- pelmolen, zie: *rijstpelmolen*
- Penandjoeng 1501.
- pendopo 2030.
- pengawin 1778 i.f.
- Penghoeloe 2048, 2092, 2093, 2095, 2342, 2362,
2363, 2404, 2406, 2407, 2409 i.f., 2411
i.f.; zie: *Hoofdpenghoeloe*.
- Penjaboengan (fort) 1575, 1577.
- Penjabrangan 2266.
- Penning (G.) 1565, 1897, 1898, 1933, 2367, 2412;
zie Staat XXIII en XXIV.
- Pennistengesticht 1753, 1884.
- Pennsylvania 1609.
- pensioen 2829; zie: *ambtenaar, Regent*.
- pentjalang, zie: *pentjalang*.
- peon 1588, 1800.
- pepakem 2350 i.f., 2409;
- id. (P. Tjerbon) 2342, 2353 i.f., 2354, 2358 i.f.,
2359 i.f., 2362, 2363, 2402, 2437, 2438, 2499.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Papatih, zie: *Patih*.
 peper 1554, 1638, 1657, 1671, 1732, 1741 i.f., 1748, 1755, 1756, 1759, 1842 i.f., 1896, 1902, 1927, 2021 i.f., 2061, 2073, 2102, 2199, 2368, 2463, 2548, 2553, 2556, 2558, 2559, 2561, 2670.
 peperhuis 1593.
 pepertuin 1772.
 pepowan 2546.
 perdikan-desa 2580.
 perdjaka 1624, 2068, 2254; zie: *boedjang*.
 Perzië 1714, 2171, 2172, 2174—2177, 2180.
 Peser 1901.
 Pesing 1511, 2295 i.f.
 pest 2215.
 petak 2115.
 peterselie 1668.
 petor 2413.
 Petten (A. van) 2477, 2483—2485.
 Petzolt (B.), zie Staat XIX.
 Peyro (V. de), zie Staat XXXI.
 Philippine 1939, 1944 i.f.; zie: *Buitenzorg (fort)*.
 piek 1988, 1990, 2010, 2025, 2026, 2085, 2225; zie: *piekenier*.
 piekenier 1600, 1617 i.f., 1623, 1725, 1778, 2008.
 piekstok 1549, 1551.
 Pielat (W. D.), zie Staat XVIII.
 Pieters (K.) 1655.
 pijpbank 2441.
 pijniging 2413.
 pikoelan 2760, 2761, 2798.
 pikol 1684, 1930;
 id. (bergsche p.) 1919
 pikolgeld 1616, 1744, 1770, 1792, 1915, 1917, 1919, 1920, 1956, 1971, 2048, 2052, 2060, 2089;
 zie: *koffiebetaling*.
 pimpeltje 2531.
 pinang 1646.
 Piron 2221 i.f., 2261.
 pisang 1748, 2132, 2189.
 Pisangbatoc 1605, 2146.
 Pit (R.) 1781.
 pitrah 1817, 1961, 2009, 2093, 2205, 2676.
 plait-à-merci 1855.
 plak 2566.
 plakkaat 1741, 1747.
 plankenzagerij, zie: *hontzagerij*.
 plantage 1765.
 planteijt 1772.
 Plantentuin 1688.
 pleeg (placht) 2082.
 plein 1784, 1786, 2050, 2245; zie: *aloenuloen*.
 Plered 2274.
 plicht 1993, 1997.
 ploeg 2116 i.f., 2133, 2163, 2164, 2167.
 Ploeserscasie 1611.
 pluimvee 1850.
 po en topho, zie: *topbaan*.
 Poeger (Pangeran P.) 1977.
 Poeloe Babi 2470.
 Poelogadoeng 2292, 2293.
 Poentjak 1608, 1609, 1675, 1757, 2247, 2271, 2296, 2304, 2721 i.f., 2782, 2783, 2789 i.f., 2800, 2805 i.f., 2809.
 poepoendoetan 2095.
 Poeranagara 2400.
 Poerbaja (Pangeran Aria P.) 1977 i.f., 1997, 2511.
 Poerbanata 2252.
 Poerwakarta 1561, 2731 i.f.
 poesaka 2045, 2083.
 poetia 1514, 1516, 2225 i.f., 2653, 2696, 2709 i.f., 2754 i.f., 2757—2760.
 Poetri 2103.
 Poewasa 2093.
 pokken 2215, 2217 e.v., 2230, 2231 i.f.;
 id. (Ambonsche p.) 2215, 2229;
 id. (Javaansche p.) 2229.
 Pola 2783, 2784, 2787.
 Polanen (R. G. van) 1831, 2144, 2507.
 politie 1693, 2408, 2644, 2678, 2679, 2701, 2710 i.f., 2723, 2724, 2743, 2820, 2827; zie: *Gecommitteerde over den Inlander, Gouverneur-Generaal, Landdrost, Opziener, patrouille, Postcommandant*.
 politiek 1715, 1720, 2640, 2677 i.f.
 politierol 1704 i.f., 1705 e.v., 2356 i.f., 2683, 2686, 2690, 2698.
 Pondajang 2486, 2490 i.f., 2491 i.f., 2494 i.f.
 pondok 1781, 1797.
 Pondokbidji 1921.
 Pondokjagoeng 2021.
 Pondokgedeh (achter Mr. Cornelis) 1783 i.f., 2245, 2290, 2302;
 id. (Buitenzorg) 1538, 1617, 1669, 1671, 1674, 1680 e.v., 1767, 1914, 1924, 2134, 2136, 2158, 2164, 2176, 2260, 2261, 2272, 2296, 2542, 2646, 2714, 2813 i.f.
 Pondokkamiri 1921.
 Pondokkaso 2275.
 Pondokmelati 2242.
 Pondokpoetjoeng 1593, 2265.
 Pondoktjina 1921, 2265.
 poort 1768 i.f., 1774, 2030;
 id. (Utrechtsche p.) 2525 i.f.; vergelijk: *Waterpoort*.
 port, zie: *briefport*.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Portugees 1635, 1778, 1840, 2171, 2226, 2227, 2458, 2522.
 post, zie: *posterij*.
 Postcommandant 1512, 1704, 1726 i.f., 1739, 1805, 1901 i.f., 1902, 1904 i.f., 1936 e. v., 2153; zie voorts: *Buitenzorg*, *Meester-Cornelis*, *Tandjoengpoera*, *Tangeran*.
 posterij 2175 i.f., 2178, 2179, 2622, 2649, 2660, 2674, 2676, 2791, 2793, 2794, 2799 e. v.; zie voorts: *brievenposterij*, *extrapost*, *paardenposterij*.
 posthouder 1579, 1606, 1794, 1903, 1939, 1948, 1956, 2004.
 postiljon 1579, 1581 i.f., 1584—1587, 1782, 1800 i.f., 2649, 2799—2802, 2807 i.f., 2809.
 postkantoor 1578, 1580, 1583 i.f., 2799, 2801.
 postkarretje 2802.
 postlooper 1579.
 Postmeester 2801, 2804;
 id. (P.-Generaal) 2799, 2807.
 postpaard 2807; zie: *paard*.
 poststation 1581, 1582, 2799, 2801, 2802, 2804, 2807, 2809.
 postwagen 2649 i.f., 2782, 2800, 2802—2804, 2806, 2808, 2809.
 postweg 2274, 2788; zie: *weg*.
 poltenbakkerij 2184.
 prabea 2391.
 praboe 2081.
 pradata 2341.
 praejudicie 1513, 2003, 2720.
 Pragil 1552 i.f.
 prajaji 2046, 2047, 2059, 2070, 2089.
 Prajangan 1546, 1896.
 prang desa 2332.
 Prang Wedono 2668.
 Pratkuan 1561.
 prauw 1550, 2603, 2605; zie: *houtprauw*, *hout-sampan*, *koffieprauw*, *prauw-majang*, *sampan*.
 prauwhandelaar 1922.
 prauw-majang 1572.
 Prawata Sari 1793, 1986, 2338, 2512, 2523.
 Prawiradiredja 2036 i.f.
 Preangan 1896.
 Preanger 2547; zie: *Prajangan* enz.
 id. (afsluiting der P.), zie: *verkeer*.
 Preangers (bevolking) 2074, 2386, 2387, 2390, 2394;
 id. (Regenten) 1755, 2364, 2387.
 Preanger Bovenlanden 2000 i.f., 2001.
 Preanger Hoofden (= Regenten) 2366 i.f., 2394.
 Preanger Javaan 2394.
 Preangerlanden 1549, 1581, 1638, 2246, 2387, 2422 i.f., 2390, 2547.
 Preanger rechters 2391, 2392 i.f.
 Preanger Regenten 2394 i.f.
 Preanger Regentschappen 1833 i.f.;
 id. (Jacatrasche en Cheribonsche P. R.) 2645 i.f.;
 id. (Cheribonsche P. R.) 2651, 2719 e. v., 2723.
 Preangerse houtbosschen 1562.
 Preangerstelsel 2461 i.f., 2547 i.f., 2576, 2579, 2676, 2850.
 Preangse landen 2387.
 Preangse Regenten 2386, 2388 i.f., 2395
 Preangse volkeren 1549.
 predikant 1885, 2510, 2546; zie: *dominé*.
 Prefect 2645; zie verder: *Gecommitteerde over den Inlander*.
 Prehn (R. van) 2674 i.f.
 Preijangan 1549.
 Priangan 1962, 2486.
 Priangen 2383.
 Priangers (de Regenten) 1834;
 id. (de bevolking) 1590 i.f., 2277 i.f., 2364, 2380 i.f., 2385, 2389;
 id. (het land) 1755.
 Prianger bovenlanden 2420.
 Priangerhoofden (de Regenten) 1692, 2366.
 Priangerlanden 2246, 2486 i.f., 2547.
 Prianger rechters 2395.
 Priangse Hoofden (de Regenten) 1962, 2364, 2365.
 Priangse landen 1563, 1754 i.f., 2365 i.f., 2380, 2523.
 Priangse rechters 2393.
 priboemi 2061, 2068.
 priester 1631; zie: *geestelijke*.
 priesterraad 2197 i.f., 2351 i.f., 2386 e. v., 2404.
 priesterrechtspraak 2351, 2357 e. v., 2363; zie: *priesteraad*.
 Prijangers (de bevolking) 1957.
 Prill (J. de) 1728, 1748, 1752, 1756, 1775, 1784, 1785, 2467.
 Prinseneiland 2478.
 Prinsenlaan 1926.
 Prinsenstraat 1602.
 proesorde 2349, 2350, 2353 i.f., 2354.
 procuratie 1816
 productenbetaling 1628, 1533, 1539, 1549; zie: *koffiebetaling*.
 productenlevering 1628, 1866, 1896, 2366.
 productentransport 1546, 1556, 1568, 1971; zie: *diensten*, *koffietransport*.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Protestant 2521.
 provincie 1958, 1985.
 provisie 1816.
 Provisiemagazijn 1728, 1731.
 provisieijst 1850.
 Putt (J. de) 1673.
 Pyreneën 2782.

Q.

qualificatie 1760.
 quitasol 1988; zie: *pajoeng*.

R.

Raad der Aziatische Bezittingen en Etablissements 2559—2561;
 id. (R. van Finantiën en Domeinen) 2587, 2749, 2819;
 id. (R. van Indië) 1737, 2574 e.v., 2621 i.f., 2712; zie: *Regeering*;
 id. (R. van Justitie) 1890 i.f., 1895 i.f., 1899, 2247, 2358, 2359, 2372 e.v., 2378, 2381, 2393 i.f., 2418, 2434, 2447, 2450, 2452—2454, 2456, 2457, 2649, 2655, 2677, 2688, 2689, 2698; zie: *Gerechtshof (Hooge G.)*;
 id. (President van den Raad van Justitie) 1850.
 Raadpensionaris 1890.
 Rach (J.) 1681, 1687 i.f., 1778, 1780, 1786, 1798, 1926, 2030, 2035, 2191, 2192, 2304, 2323, 2450, 2486 i.f.
 Radèn 1934, 1976, 2043, 2046, 2048 i.f., 2369.
 Radermacher (Mr. J. C. M.) 1594, 1764, 1828, 1839, 1842, 1877, 1886, 1913, 1971, 2106, 2234, 2241, 2272, 2460, 2468, 2496, 2500, 2507, 2536.
 Radja Koesoema 1989.
 Radja Nistaja 2437.
 Radja Singa 2516, 2547 i.f.
 Radjamandala 1502, 1582, 1594, 1901, 2274, 2279 i.f., 2281, 2304, 2305, 2732, 2800.
 Radjapola 1901, 2282, 2284, 2297, 2332.
 Raffles (Th. S.) 1532, 1542, 1543, 1622, 1677, 1678, 1780 i.f., 1910, 2001, 2002 i.f., 2010, 2044 i.f., 2125, 2137, 2144 i.f., 2145, 2152, 2164, 2201, 2225, 2228, 2229, 2240, 2262, 2306, 2323, 2337 i.f., 2410, 2455 i.f., 2493—2495, 2537, 2539 i.f., 2555, 2571, 2578, 2627, 2628, 2629, 2635, 2659, 2667, 2685, 2687, 2691, 2698 e.v., 2717 i.f., 2738, 2739, 2741, 2788, 2797, 2809, 2812, 2831 e.v., 2834, 2835, 2845, 2849 i.f.

rahajat 2061, 2062, 2066, 2070 e.v., 2084, 2085.
 Rajagoeng 2093.
 rajat, zie: *rahajat*.
 Ralfs (H. C.), zie Staat:XXVI.
 Ram (M.) 2265, 2272, 2481;
 id. (J.), zie Staat XXVI.
 rampok 2004.
 rando 2066.
 rang 2609, 2610, 2657, 2829; zie: *Gecommitteerde over den Inlander, Opziener, ranglijst, Regent*.
 Rangga 1970, 2048, 2050, 2089, 2407 i.f., 2423, 2424, 2591, 2604, 2607, 2669 i.f., 2675 i.f., 2718, 2832 i.f., 2846 i.f.:
 id. (R. Gempol) 1976, 1987, 2024, 2033, 2074, 2098, 2142, 2212, 2268.
 ranggon 2191
 Rangin (Bagoes R.) 2706, 2723, 2824.
 ranglijst 2655, 2663; zie: *rang*.
 Rantjaëkek 2081 i.f.
 Rantjagaboos 2034.
 Rantjaherang 1521.
 rantsoen 1643, 1731, 1775, 1850.
 rantsoenprauw 1574, 1577, 2025.
 rapportganger 1796, 2004.
 Ratoe 2046.
 Ratoe Goeroe 1968.
 rauw actie 2372.
 rawa 1501, 2015, 2017.
 Reael (L.) 1887, 2532.
 recht (belasting), zie: *invoerrecht, uitvoerrecht*;
 id. (Chineesch r.) 2430, 2431, 2434, 2435; zie: *wet*;
 id. (Hollandsch r.) 1505, 2429, 2432, 2439, 2442;
 id. (inlandsch r.) 2682; zie: *adat, wet*;
 id. (Islamsch r.) 1703, 2359 i.f., 2361, 2363, 2404, 2406, 2409, 2432, 2434 e.v., 2438, 2439; zie: *wet*;
 id. (Javaansch r.) 2357, 2404, 2406, 2409 e.v., 2524; zie: *wetten (Javaansche w.)*;
 id. (Makassaansch r.) 2438 i.f.;
 id. (materieel r.) 2696 e.v.;
 id. (Romeinsch r.) 1589; zie voorts: *adat, erfrecht, huwelijksrecht, leenrecht, voogdijrecht, wet, wetboek, wetgeving*.
 rechter (Javaansche r.) 2365 i.f., 2409;
 id (Preangse r.) 2364, 2391—2393, 2395; zie voorts: *Djaksa, djedjeneng, mantri*.
 rechtsdag 2341, 2343, 2408.
 rechtspraak 1904 i.f., 2644, 2677 e.v., 2689;
 id. (r. in boschdelicten) 2820;
 id. (r. in der minne) 1701 e.v.;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- rechtspraak (administratieve r.) 1706 e.v., 1713 e.v., 1802, 1823, 1826, 1864, 1867, 1943, 1982, 2231, 2244, 2249, 2250, 2252, 2256, 2257, 2358, 2362 i.f., 2369, 2379, 2380, 2384, 2393, 2399 e.v., 2402, 2403, 2406 i.f., 2420 e.v., 2426, 2438 i.f., 2439, 2441, 2415, 2523, 2524, 2661, 2688 e.v., 2829 i.f., 2837 i.f.;
- id. (Cheribonsche r.) 1716, 2341 e.v.;
- id. (civiele r.) 1701 e.v., 1947, 2398, 2404, 2683;
- id. (crimineele r.) 1704, 1801, 1946, 2575;
- id. (inlandsche r.) 2404;
- id. (Krawangsche r.) 1946, 2156; zie voorts: *blokstraf, boete, brandmerken, correctie, Djaksa, Djedjeneng, doodstraf, duikproef, eed, empaleering, geeseling, Gecommitteerde over den Inlander, Gerecht (Ambulant G.), Gerechtshof, getuige, gevangenis, Gouverneur-Generaal, kettlingstraf, kofslag, koostraf, krissen, laarzen, Landraad, lijfstraf, pijnbank, politierol, priesterraad, procesorde, Raad van Justitie, Regeering, Regent, rotan, Schepenen, strafocfening, terechtstelling, verbanning, verbranden.*
- rechtzaak 2052 i.f.
- recognitie 1834, 2074.
- recognitiegeld 1537.
- recolleeren 2361.
- recruteering 2668.
- recrutenwacht 1911.
- recruut 2638 i.f., 2650, 2825.
- redoute 2826.
- Reede tot Drakenstein (H. A. van) 1891.
- Reede tot de Parkeler (J. F. Baron van) 1846, 1848 i.f., 1857.
- Rees (O. van) 2400.
- reformatie 2372 i.f.
- Regeering (instructie der R.) 2285;
- id. (angstvalligheid) 1982, 1983, 2232, 2534;
- id. (bemoeiing met de Regentschappen) 1671 i.f., 1742 i.f., 1744, 2368;
- id. (bemoeiing met de rechtspraak) 2396, 2398, 2415 e.v.; zie: *rechtspraak (administratieve r.)*;
- id. (correspondentie) 1815;
- id. (corruptie) 1733, 1812, 1813, 1845, 1850, 1869, 2123 i.f., 2548;
- id. (lieftzinnigheid) 1719 e.v., 1907—1909, 2251;
- Regeering (nepotisme) 1728 e.v., 1735, 1751, 1777, 1838;
- id. (onkunde) 1503 i.f., 1567, 1739, 1818, 1962 e.v., 1967, 2140, 2167, 2210 i.f., 2233, 2347 i.f., 2359, 2368 i.f., 2459 e.v.;
- id. (ondersteunt de wetenschap) 2261, 2262;
- id. (slapheid) 1582, 1584 i.f., 2338, 2437, 2535 e.v., 2565, 2566;
- id. (tolerantie) 2526;
- id. (verhouding tot den Gecommitteerde), zie: *Gecommitteerde over den Inlander*;
- id. (verhouding tot het Opperbestuur) 2465 e.v.;
- id. (willekeur) 1603, 1892, 2137, 2142, 2169; zie: *rechtspraak (administratieve r.)*;
- id. (wordt liberaler) 1585, 1615 e.v.;
- id. (zorg voor de bevolking) 1514, 1515, 1544, 1565, 1566, 1572, 1573 i.f., 1673, 1755, 1903 i.f., 1922, 2120 e.v., 2157, 2214, 2216, 2243 e.v., 2251, 2323, 2327 i.f., 2334 e.v.;
- id. (zuinigheid) 1834; zie voorts: *Compagnie, Gouverneur-Generaal, Raud van Indië.*
- Regent 1835 i.f., 2021, 2422;
- id. (als Mataramsch ambtenaar) 1967;
- id. (benaming) 1590;
- id. (benoeming) 1874 i.f., 1928 i.f., 1975 i.f., 2039, 2638 i.f., 2825;
- id. (opvolging) 1744, 1857, 1968 i.f., 1971 e.v., 1987 e.v.;
- id. (voogdij) 1975, 1989;
- id. (acte) 1970 e.v., 1987, 1988 i.f., 1990, 2054, 2387, 2667; zie: *acte*;
- id. (installatie) 1816 i.f., 1822;
- id. (titel) 1744 i.f., 1976, 1982;
- id. (instructie) 1970 e.v., 2667;
- id. (staatsie) 1553, 1596, 1760, 1763, 2001, 2003, 2008, 2085, 2810;
- id. (ornamenten) 1744, 1822, 1988 e.v., 2025, 2026;
- id. (rang) 2668;
- id. (leefwijze) 1931 i.f., 2027 i.f., 2030 e.v., 2032;
- id. (woning) 1768, 1926, 2030, 2084 i.f., 2095, 2100, 2101, 2191 i.f.; zie: *dalom*;
- id. (kleeding) 2001, 2031;
- id. (vermaken) 1596, 2033 e.v., 2177—2179;
- id. (ontwikkeling) 1923, 2037;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Regent (bekwaamheid) 1975;
 id. (verhouding tot de Comp. en de Regeering) 1501, 1504, 1505, 1507—1511, 1519 i.f., 1516, 1548, 1593, 1676, 1683, 1692, 1739, 1744, 1764, 1814, 1818, 1869 i.f., 1957 e.v., 1962 e.v., 1969, 1977 e.v., 2223, 2225, 2369, 2371, 2384 i.f., 2393, 2666 e.v., 2673, 2803, 2806, 2808, 2809, 2815, 2816, 2818, 2827 i.f. — 2829, 2833; zie: *contract*;
 id. (heft belasting) 1506, 1507, 1509 i.f. — 1512, 1514;
 id. (macht en bemoeiingen) 1594, 1929, 1961, 1965, 1967, 1997, 2027 i.f., 2061, 2148, 2150, 2162, 2164, 2177, 2238, 2365, 2543, 2665, 2669, 2778;
 id. (rechtsmacht en rechtspraak) 1710, 1823, 1928, 1935, 1961, 1965, 1969, 1978 i.f., 1984 i.f., 2156, 2330 i.f., 2364 e.v., 2376, 2379, 2380 e.v., 2383 e.v., 2394, 2426, 2427, 2682, 2684—2686;
 id. (verleent passen en licenten) 2149, 2150, 2165 2258;
 id. (bezoek en verblijf te Batavia) 1727, 1760, 1853 i.f., 1904, 1987 e.v., 1993, 1999 i.f., 2002, 2003 e.v., 2012, 2013, 2020 i.f., 2031 i.f., 2304, 2384, 2395;
 id. (bedreigd en gestraft) 1819, 1820, 1822 i.f., 1973, 2668, 2703;
 id. (ontslag) 1975;
 id. (overplaatsing) 2706;
 id. (verhouding tot den Gecommitteerde), zie: *Gecommitteerde over den Inlander*;
 id. (verhouding tot de Opzieners), zie: *Opziener*;
 id. (onderlinge verhouding) 1815, 1818, 1819, 1841, 1978—1982, 2039 e.v.;
 id. (onderling getwist) 1694, 1817, 2329, 2332, 2364 e.v., 2392, 2668 i.f.;
 id. (verhouding tot de Hoofden) 2043, 2052, 2054, 2055, 2056, 2058, 2060, 2062, 2100, 2364 i.f., 2369—2371, 2669, 2675, 2676;
 id. (verhouding tot de bevolking) 1968 i.f., 2101, 2411;
 id. (willekeur) 2098, 2100 e.v., 2178, 2179, 2185 i.f.;
 id. (knevelarij) 2097—2099, 2156, 2187 i.f., 2199, 2671 i.f.;
 id. (geldelijke omstandigheden) 1540, 1979, 2012, 2021 e.v., 2638;
 id. (inkomsten) 1503, 1504, 1948, 2009 e.v., 2017, 2093 e.v., 2114, 2155, 2165, 2188, 2550, 2570, 2601 i.f., 2604 e.v., 2612, 2615 i.f., 2616, 2618, 2620, 2670 e.v., 2675 e.v., 2760—2765, 2842 i.f.; zie: *diensten*, *djakat*, *pitrah*, *poepoendoetan*, *tjoeke*;
 Regent (salaris) 1959;
 id. (nalatenschap) 1822, 1861 i.f.;
 id. (pensioen) 2023, 2025, 2704, 2727;
 id. (ambtsvelden) 2041, 2138, 2607 i.f., 2675;
 id. (schulden) 1616, 1816, 1828, 1838, 1851, 1858, 1877, 1969 i.f., 1979, 1980, 2007 i.f., 2013, 2020, 2026, 2027, 2601 i.f., 2622, 2623, 2671 e.v., 2808;
 id. (verkwisting) 2005 i.f. e.v.;
 id. (handel) 1501, 1518, 1538—1542, 1558 e.v., 1810 i.f., 1923, 1925 i.f., 1930, 2009, 2011, 2015 i.f., 2017, 2027 e.v., 2149, 2309 i.f., 2311, 2312, 2314, 2323, 2746, 2821;
 id. (woeker) 2099, 2130 i.f., 2137;
 id. (Tweede R.) 2050; zie: *Patih*; vergelijk verder: *Hoofdregent*, *Onderregent*.
 Regentschappen (Bataviaasche R.) 2645 i.f.
 regentijd 1579 i.f., 1582 i.f., 1583, 1585 i.f.
 regentsstoel 2004.
 registratie 2747; zie voorts: *zielsbeschrijving*.
 Regteren (J. van), zie Staat XXVII.
 Reijnhart (J. K.) 1928 i.f.; zie Staat XXIII.
 Reijnst (L.) 1781.
 Reimer (C. F.) 1810.
 Reinwardt (C. G. C.) 1688.
 reis, zie: *diensten*, *levering*, *ronde*.
 reiskosten 2444 i.f.
 reiziger (Europeesche r.) 1678, 2259 e.v., 2738 e.v.
 rekening 1828, 2084, 2468 i.f.
 Rekenkamer 2622 i.f., 2623, 2649.
 relais 1579, 2799.
 Relandus (H.) 2484, 2485.
 relativa (zinsconstructie daarbij) 2381.
 relegatee 2440.
 Rembang 2836;
 id. (Resident van R.) 2642.
 rendez-vous 1977.
 renteberekening 1536, 1810, 1845, 1879, 2708.
 rentjèk 2132.
 representatiegeld 2024.
 reproche 2685 i.f.
 resideeren 2054.
 Resident 2641.
 residentiehuis 1614, 1806.
 ressort (Bataviaasch r.) 2750, 2751; zie: *jurisdicte*.
 Rewah 2093.
 Richelieu 2515.
 ridderorde 2664, 2668.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Riebeeck (A. van) 1568, 1569, 1593, 1607, 1694, 1735, 1742, 1754, 1790, 1793, 1889, 1896, 1991, 2021, 2034, 2036, 2252, 2265, 2268, 2269, 2271, 2272, 2275, 2279, 2288, 2293, 2296, 2304, 2466 i.f., 2470, 2477, 2486;
 id. (J. van) 1636, 1637, 2531 e.v.
 Riemersma (J.) 1776.
 riemhout 1549 — 1551.
 Riemsdijk (J. van) 1681, 1727, 1994, 1995, 2158, 2259;
 id. (W. V. H. van) 1533, 1570, 1614, 1728, 1732, 1736, 1750, 1756, 1784 — 1786, 1792, 1810, 1821, 1828, 1839 — 1842, 1845, 1846, 1849, 1852, 1858, 1877, 1922, 1980, 1983, 2007, 2009, 2022, 2713, 2799.
 Riesz (C. H. F.) 1513, 2106.
 riet 2030, 2191.
 Rigg (J.) 1778 i.f.
 Rijksarchief 1805, 1906, 2038, 2418, 2483.
 Rijksbestierder 1690 i.f.
 rijksdaalder 1888.
 Rijksgroute 2357
 rijksornament 1969 i.f., 1989, 2026; zie: *Regent, staatsornament*.
 rijst 1850, 2567, 2814; zie: *levering, padi enz., snijloon*.
 rijstbouw 1550, 1645 i.f., 1646, 1648, 1659, 1825, 1970, 1993, 2021 i.f., 2022, 2061, 2068 i.f., 2076, 2081, 2092, 2102 e.v., 2130 e.v., 2185, 2197 i.f., 2198 i.f., 2202, 2298, 2307, 2700; zie: *deelbouw, gaga, hoogelandspadi, kanaalgraving, sawah, tegal, tipar, waterleiding*.
 rijsthandel 1518, 1731, 2117 e.v., 2120 e.v., 2313.
 rijstooft 1610 i.f.
 rijstpelmolen 2023 i.f., 2113 i.f., 2117, 2136, 2320, 2834.
 rijstprijs 1571, 1575 i.f., 1576, 2110, 2121 — 2124, 2131, 2134 e.v., 2245, 2675.
 rijstuitvoer 2122, 2125 i.f.
 rijstvervoer 1601.
 rijstvoeding 2453.
 Rijswijk (fort) 1911;
 id. (buurt) 2010.
 rijtuig 1776, 1781, 1859 i.f., 1876 i.f., 1927, 2040, 2288 — 2290, 2292, 2293, 2295 — 2297, 2299;
 zie: *charis, postwagen*.
 rijtuigbelasting 1791 i.f., 1835 i.f., 2005.
 Riouw 2335, 2336, 2340.
 risje 2195.
 rivier (onzijdig) 1557;
 id. (bevaarbaarheid der r.) 2305 e.v.
 rivierhoofd, zie: *havenhoofd*.
 Robbers (B. H.) 1951.
 Roehussen (J. J.) 1627.
 roedegeld 1604.
 Roedolph (C.), zie Staat XXVI.
 Roeloffs (G.) 1647.
 Roemboet 2264.
 Roempin 2308.
 roempock 2132.
 roest 2193 i.f.
 rol 2232, 2236, 2237; zie ook: *politierol*.
 Rolff (L.) 1728, 1740, 1750, 1757, 1760, 1775, 1783, 1786, 1816, 1820, 1840, 1841, 1877, 1979, 2064, 2076, 2097, 2119, 2165 i.f., 2208 i.f., 2218, 2248, 2281, 2309;
 id. (H. L.), zie Staat XXI.
 Romeinen 2474.
 rompi 1990.
 Romswinkel (J. C.) 2594, 2727 i.f., 2753.
 ronde 1502, 1595, 1758, 1771, 1903 i.f., 1916, 1929, 1972, 2057; zie: *Gecommitteerde over den Inlander, inspectiecommissie, inspectiereis, koffieronde, Opziener, visite*.
 Ronde Jan 1656, 1898.
 rondlezing 1672, 1745.
 Rongga 1510, 1901, 2402, 2656, 2662, 2732.
 ronggeng 1700, 1743, 1836, 1837, 1922, 2017, 2652 i.f.; zie: *tandak*.
 ronggenglamp 2026 i.f.
 ronggengpacht 1506.
 Roo (Dr. L. W. G. de) 2717.
 Roo de la Faille (P. de) 1768.
 Roode (J. C.) 1793;
 id. (J. H.) 1905, 1939, 1950 i.f., 2320; zie Staat XX, XXX en XXXI.
 rooimeester 2469.
 Roorda van Eijsinga (P. P.) 1524, 2287.
 roos 1681.
 Roos (A.) 1725, 1728, 1729, 1816.
 Rose (Mr. S. H.) 1783.
 roskammer 2172.
 Rostan (D.) 1756, 1791.
 rotan 1611, 1705 — 1707, 1911, 2100, 2357, 2402 i.f., 2413, 2444, 2452 i.f., 2683, 2686, 2691; zie: *correctie, rotting*.
 Rothenbuhler (F. J.) 2458 i.f., 2473, 2502, 2508.
 Rotterdam (stad) 2552;
 id. (eiland) 1695.
 rotting 1990.
 Rouffaer (G. P.) 2141 i.f., 2341, 2342, 2484.
 Roy (F. de) 1506, 1714, 1728, 1849, 1755, 1790;
 id. (M. de) 1689, 1691, 1728, 2252, 2477.
 Ruijs (J.) 1590, 2268, 2278.
 ruilmiddel 2182.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

ruimte 1567, 1772, 2082.
Rumphius (G. E.) 2504.
rund 2094; zie: *koedbeest*.
rusie 2392, 2393.
Rustenburg 2291, 2292.
rustgace 1885.

S.

saäpan 2035.
sabel 1935.
Sabi 2317.
Sadari 2014, 2017.
Sadeng 2270, 2700.
Sadraspatnam 1806, 1886.
saèh 2183.
Sagara Anakan 1563 i.f. e.v., 1748, 1793, 1809,
2244, 2314 i.f., 2339.
Sagaraherang 1582, 1585, 1748, 1901, 2202 i.f.,
2274, 2287, 2331, 2572, 2729, 2736.
Sagarakidoel 1904, 2061, 2074, 2118, 2186, 2194,
2233, 2420, 2489 i.f.; zie: *Zuidzee*.
sago 2103, 2189.
Said 2392, 2528;
id. (Mas S.) 1591.
saijgraver 1563.
Saint Martin (I. de) 1693, 1696, 1697, 1728, 1834,
2497.
Sajagati 1648.
Saksen Weimar Eisenach (B. van) 2494.
Salak 1554, 1567—1570, 2116, 2118, 2269—2271,
2482, 2485, 2489, 2490, 2494, 2783.
Salapadjang 1649 i.f.
salaris 2021.
salarislijst 2687.
Salmon (Opziener) 1923;
id. (Th.) 2485.
saluut 1764, 1766.
Samarang 1579, 1580, 1589, 1591, 1599, 1757, 1822
i.f., 1829, 1995 i.f., 1996 i.f., 1998—
2000, 2172 i.f., 2225, 2294, 2297, 2299
—2302, 2382, 2383, 2398, 2444, 2473,
2655 i.f., 2664, 2678, 2692, 2703, 2767,
2778, 2779, 2788, 2789, 2799, 2803, 2826,
2828;
id. (Regent van S.) 1857, 2005.
Samboeng (Goenoeng S.) 2733.
sampan 1560, 2256; zie: *prauw*.
Sampora 2266.
sangga 2110.
Sangga 2791.
sanggrah 2098.
Sanghiang (Pangeran S.) 2511.

Sanghiang Tikoro 1502, 2305.
saninten 2189.
santana 1631 i.f., 2058, 2070, 2084, 2085 i.f.
santri 1614, 1631, 2009, 2092, 2197, 2584 i.f.
Santri (rivier) 2106.
santrischool 2038, 2183.
Sapang 2035.
Saparoea 2492.
Sapoeregel 1566.
Sarakan 2014, 2017.
saroeng 2193.
Sarongge 2787.
sasak 2289 i.f. — 2291.
Sasse (J. F.) 1921; zie Staat XXI, XXIV, XXV
en XXVII.
Sati Sickam 2015.
sawah 1629, 1630, 1655, 1825, 1956, 2041, 2075 i.f.,
2076, 2085, 2087, 2088, 2094 i.f., 2098 i.f.,
2099, 2102—2104, 2108 i.f., 2110, 2111,
2114, 2116, 2132, 2133, 2138, 2140, 2204,
2208, 2571;
id. (s. barat) 2104;
id. (s. kaprabon) 2048, 2081, 2082;
id. (s. timoer) 2104;
id. (s. tjarik) 2048, 2081, 2082.
Sawah 1585.
Sawang 2108.
schaap 1571 i.f., 1617, 1782 i.f., 2163, 2180.
schaars 2212.
schafbak 1953.
schapental 2834.
schatting 2075.
schavot 2510.
scheepsjournaal 2472.
scheepsoverheden 1730—1732, 2599 i.f.
scheepstimmerman 1546, 1896.
scheepsvolk 1731.
scheepvaart 1751.
scheirivier 2490.
Schelde (A. J. van der), zie Staat XIX.
Scheltus (Notaris) *passim*.
schenkage 1759, 1782, 1783 i.f., 1815, 1847; zie:
geschenk.
schenkbord 1783 i.f., 2003, 2026.
Schepenen 1697, 1701—1704, 1714 e.v., 1721, 1947,
2372 i.f., 2373, 2375 e.v., 2396 e.v.,
2422, 2424, 2427—2429, 2432, 2434,
2436, 2439, 2441 e.v., 2445, 2447, 2449,
2452—2454, 2456, 2457, 2469, 2500,
2644 i.f., 2646, 2677—2679, 2680, 2681,
2688, 2696, 2702, 2744, 2792, 2801, 2803
i. f., 2825; zie: *Magistrates*;
id. (Secretaris van S.) 2397.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Schepperus (E.) 2495.
 scherprechter 2447.
 Schiedej (H. J.) 2477.
 schietgeweer 1623 i.f., 1700, 1764, 1837 i.f., 1945,
 2324 e.v., 2335, 2336, 2339, 2511,
 2652 i.f., 2825.
 Schiff (D. W.) 1666.
 schikken 1644, 2387.
 schilderij 2806.
 Schimmelpenninck (R. J.) 2560, 2562, 2794.
 Schmidt (J.), zie Staat XIX.
 Schneider (P.), zie Staat XXVI en XXVII.
 Schoch (M^r. C. F.) 2581.
 schoenengeld 1866 i.f.
 school 2196, 2847; zie: *santrischool*.
 Schoolweg 1603.
 schoonvader 1614 i.f., 1631.
 schoonzoon 2063 i.f., 2064, 2066, 2068.
 Schoor (E. van), zie Staat XX.
 Schout 1710, 1711, 1945 i.f., 1946 i.f., 2680, 2696,
 2792; zie: *boerenschout*, *hoofdschout*, *on-
 derschout*.
 Schoute (Notaris) *passim*.
 Schouten (W.) 2485.
 schouwburg 1782 i.f.
 Schreuder (J.) 1759, 1890.
 schrijfkunst 2037, 2546.
 schrijver 1759, 1791, 2046, 2061, 2089 i.f., 2091
 i.f.; zie: *pakhuisschrijver*.
 Schuer (E. van der) 1848.
 schuiven 1523.
 schuld 1825, 1956, 2249—2251, 2540 e.v.; zie ver-
 der: *Hoofd*, *Regent*.
 schuldbekentenis, zie: *obligatie*.
 schuldeischer 1847.
 schurft 2216 i.f.
 Scipio (P.) 1590, 1657, 2212, 2271, 2275, 2481, 2482.
 Scriba 2361; zie: *schrijver*.
 Secretarie (Generale S.) 1580.
 Sedananja 2041.
 Sedawindoe 2041.
 segour 2515 i.f.
 sek 1834, 1835.
 Selabentar 2023 i.f.
 Selagadoeng 2486, 2490 i.f., 2491 i.f., 2494 i.f.
 Selatjae 2056, 2733.
 selendang 2183.
 Selner (J. F.), zie Staat XVIII.
 Selong 2399 i.f.
 Sembir 2061, 2068.
 Senèn, zie: *pasar Senèn*.
 senènan, zie: *turnooispel*.
 Serang 2700.
 sergeant 1511, 1546, 1547, 1562, 1565, 1570, 1664,
 1682, 1754 i.f., 1755, 1796 i.f., 1896, 1898,
 1899, 1902 i.f., 1906, 1911—1913, 2017,
 2054; zie: *koffiesergeant*.
 sergeant-majoor 2252.
 Seringsing 1665, 1778, 2009, 2264, 2265, 2288, 2306.
 Servatius (W. N.) 1631.
 servituut 1626, 1866 i.f., 1959 i.f., 2095, 2139,
 2461, 2708, 2807, 2822.
 Seullijn (Notaris) *passim*.
 Seur 1713.
 Sevenhoven (J. I. van) 2738.
 Shahbandar 1508—1510, 1587, 1690, 1691, 1695
 i.f., 1700, 1712, 1728, 1730, 1732 i.f.,
 1774—1777, 1808, 1876, 2232, 2252,
 2799.
 shahbandarij 1508—1510, 1827, 2309; zie: *boom-
 pachter*.
 Si Allen 2100.
 Si Bidin 2100.
 Siam 2172.
 Siauw 2532 i.f.
 Sibens (C.) 1790.
 Siberg (J.) 1729, 1730, 1807, 1839 i.f., 1856, 2291,
 2540, 2569, 2611, 2666, 2717 i.f., 2719.
 Sicro, zie: *Tjisaroewa*.
 Sicilië 1569.
 Sidajoe 2227.
 sidekah 2093, 2095; zie: *pasedekah*.
 Sie Seeng 2357.
 Siesken (J. H.), zie Staat XXVI.
 Sikamangie 1646.
 sikep 1619, 1620, 2064, 2066, 2239.
 silem 2413.
 Simpai 2734.
 Simpang 2732, 2783, 2784, 2786, 2787.
 simping 1566.
 Simplicitas 2265, 2292.
 Sindangbarang (Buitenzorg) 2831;
 id. (Cher.) 2282, 2722 i.f.
 Sindangkasih (Cher.) 2251, 2281 i.f., 2722 i.f.;
 id. (Krawang) 1561, 2731 i.f.
 Sindanglaja 2786.
 Sindoelang 2734.
 Singaparna 2196, 2314.
 Singawilodra 1793, 2511.
 Singkil 1539, 2015.
 Sinkan 2546.
 Sint Petersburg 2557, 2558.
 sirap 2191, 2831, 2833.
 sirih 1507, 1667, 2030, 2034.
 sirihprauw 1922.
 siring, zie: *toendan siring*.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- siti inggil 2408 i.f.
 Six (J.) 1890;
 id. (W.) 2558.
 sjambok 2319.
 slaaf 1525, 1530, 1595, 1607, 1617, 1647 i.f., 1683, 1695, 1696 i.f., 1725, 1764, 1766, 1771 i.f., 1778, 1781—1783, 1798, 1876 i.f., 2078, 2199 — 2201, 2202, 2218 i.f., 2219, 2351 i.f., 2447, 2448, 2453, 2834, 2837; zie: *slavin*;
 id. (vrijgelaten s.) 1702;
 id. (weggelopen s.) 1622 i.f., 1714 i.f., 1936, 1944, 1945, 1978, 2246 i.f., 2252, 2253 i.f., 2257, 2327, 2328, 2380, 2399; zie: *opvatloon*.
 slaacht (pacht van de s.), zie: *vee (slachten van v.)*.
 slavendief 1943.
 slavenhaler 1812.
 slavenhandel 2641.
 slavenroof 2381.
 slavin 1766, 1851, 1854.
 slecht 2388.
 slokan (Grootte s) 1613, 1645, 1663, 1945 i.f., 2009, 2010, 2105, 2106, 2264, 2291, 2308, 2593;
 id. (Westerslokan) 2106; zie voorts: *slokhaan, waterleiding*.
 slokhaan 2105, 2264.
 sluis 1511, 1945, 2308 i.f.
 sluitgeld 2457.
 smid 2183.
 Smit (G. F.) 1832, 1833, 1868, 1921, 1927, 2238, 2638; zie Staat XXI, XXVI en XXVII.
 Smith (D. J.) 1728, 1753, 1784 i.f., 1808, 1835 i.f., 1877, 1922, 1946, 2290.
 smokkelarij 1526, 1527, 1722 e.v., 1730, 2245, 2246, 2248, 2556, 2559, 2561; zie: *koffie-smokkelarij*.
 smous 1891.
 snaphaan 1549; zie: *schietsgeweer*.
 sneuvelen 2535.
 snijloon 2061, 2086.
 Soebang 1556.
 Soedalarang 2196.
 soegoch 1590 i.f., 1594 i.f., 1600, 1741, 1765, 1766, 1769—1773, 1825, 1915—1920, 1927, 2012, 2021, 2052 i.f., 2060 i.f., 2093 i.f., 2095, 2096, 2170, 2810 e.v., 2813, 2818; zie: *levering*.
 Soegochtamoe 2010, 2264.
 Soekaboemi 1543, 1544, 1683, 2030, 2081, 2088, 2105, 2108 i.f., 2116, 2117, 2134, 2136, 2170 i.f., 2175 i.f., 2180—2182, 2189, 2227, 2228 i.f., 2262, 2276, 2314, 2620, 2627, 2633, 2708, 2717 i.f., 2739, 2747, 2760, 2795, 2810, 2830.
 Soekadana 2335.
 Soekailik 1553.
 Soekalemba 2041.
 Soekapoera 1504 i.f., 1545—1547, 1550, 1567—1570, 1624, 1632, 1833 i.f., 1896 i.f., 1897, 1902, 2034, 2054, 2063, 2068, 2081, 2086, 2094, 2103, 2107 i.f., 2110, 2111, 2137, 2138, 2152, 2156, 2163, 2164, 2179, 2188, 2197, 2212, 2255, 2277, 2311, 2314, 2332, 2338, 2340, 2365, 2367, 2368, 2370, 2386 i.f., 2459, 2474, 2536, 2585, 2586, 2594, 2608, 2620 i.f., 2645, 2656, 2667, 2719—2721, 2723, 2724, 2727, 2728 i.f., 2732, 2733, 2735, 2762, 2767, 2781, 2796, 2826, 2828 i.f., 2829 i.f., 2833;
 id. (hoofdnegorij) 2282, 2297, 2656, 2733, 2743, 2761, 2765;
 id. (Regent van S.) 1542, 1548, 1970, 1992, 2024, 2040, 2100, 2369, 2380, 2395, 2724, 2728 i.f.
 Soekaradja (Imbanagara) 2041;
 id. (Ommelanden) 2204 i.f.;
 id. (Tjiandjoer) 1902, 1926, 2259, 2271, 2297, 2656, 2662, 2795.
 Soekatali 1553.
 Soekenan 2272 i.f.
 soekoen 2128.
 Soelambitan 2282.
 Soeloe-Eilanden 2336.
 Soembawareezen (Commandant der S.) 1724.
 Soember 2791.
 Soemedang 1534, 1545, 1546, 1549, 1550—1553, 1572, 1581, 1584, 1597 i.f., 1599, 1611 i.f., 1624, 1634, 1694, 1738, 1740, 1755, 1756—1758, 1766 i.f., 1800, 1801, 1897 i.f., 1900—1902, 1912, 1915—1919, 1923, 1925, 1934, 1972, 1975 i.f., 1987, 2005 i.f., 2033, 2034, 2048, 2049, 2051—2053, 2056, 2060, 2062, 2063, 2081, 2091 i.f., 2092, 2098—2100, 2104, 2111, 2115, 2116, 2138, 2149, 2151, 2154, 2159, 2164, 2172, 2175, 2186, 2193, 2197, 2218, 2222, 2250, 2251, 2255, 2257, 2261, 2287, 2296, 2298, 2307—2309, 2324 i.f., 2331, 2332, 2365, 2374, 2378, 2383, 2391 i.f., 2394, 2406, 2445, 2459, 2471, 2481, 2482, 2488, 2585, 2586, 2656, 2662, 2706, 2707, 2722 i.f.—2724, 2727, 2729, 2730, 2733—

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- 2736, 2781 i.f., 2784, 2795 i.f., 2812, 2814 i.f., 2821, 2824, 2825, 2833;
- Soemedang (hoofdnegorij) 1552, 1553, 1582 i.f., 1656, 1898, 1926, 2274 i.f., 2281, 2321, 2739 i.f., 2743, 2762, 2763, 2765, 2779, 2780, 2786, 2800, 2803, 2805;
- id. (Regent van S.) 1533, 1535, 1538, 1540, 1542, 1548, 1616, 1623, 1816 i.f., 1820, 1821, 1849, 1854 i.f., 1859—1861, 1869 i.f., 1898, 1913, 1914, 1962, 1970, 1973, 1975, 1976, 1982, 1990, 1992, 2002, 2006, 2007, 2013, 2019, 2026—2028, 2034, 2039, 2046, 2102, 2108, 2131 i.f., 2175, 2258, 2322, 2367, 2371, 2399, 2412, 2593 i.f., 2604, 2673, 2675, 2707, 2709, 2726, 2727, 2763, 2768 i.f., 2812, 2823, 2835; zie verder: *Rangga Gempol* enz.
- Soemedangan 1900, 2752, 2753.
- Soemenap 2383, 2837 i.f.;
- id. (Regent van S.) 1848, 1993, 1998.
- Soemenapper 1591 i.f.
- soendal malam 1667 i.f.
- Soengei Krawang 2316.
- Soeniawenang (Soemedang) 2733 i.f.;
- id. (Tjiandjoer) 2271, 2275, 2795, 2806.
- soeplepel 2806.
- Soerabaja 1621, 1627, 2043, 2051, 2080, 2225, 2261, 2299—2301, 2398, 2473, 2475, 2479, 2788, 2801—2803, 2840;
- id. (Regent van S.) 1998, 2039.
- Soeradipradja 2403.
- Soerakarta 1727, 1807, 1856, 1914, 2032, 2217, 2262, 2301 i.f., 2302, 2339, 2635;
- id. (Resident te S.) 1783; zie voorts: *Vorstenlanden*.
- Soerambi 2438.
- Soeranagara 1982.
- Soeranga 2828, 2829 i.f.
- Soerapati 2283, 2481, 2511.
- soerat koedon 2364.
- Soerawinata 2106.
- Soerialaga 2100, 2724, 2725, 2810.
- soerian 1558.
- Soerianagara 1719, 1972 i.f., 1980, 2100, 2196, 2528 i.f., 2787.
- Soerianatakoesoema 2081, 2187.
- Soesdijek (S. J. van) 1734, 1842, 2352, 2413.
- Soesoehoenan 1510, 1523, 1819, 1976, 1994, 1996, 1998, 2001, 2034, 2037, 2081, 2341, 2342, 2516, 2543, 2668 i.f.; zie ook: *Amangkoerat*, *Goenoengdjati*, *Pakoeboewana*, *Tegalwangi*.
- Soeta Japara 1592.
- Soetadilaga 1577, 2233.
- Soetadjaja 2084 i.f.
- Soetapatra 2197 i.f.
- Soetawangsa 1603 i.f.
- Soetji 2034, 2107.
- Sohiers (P.), zie Staat XVIII.
- soldaat 1546, 1655, 1682, 1697, 1714, 1850, 1896, 1897, 1899, 1910, 1929, 1932, 2128 i.f., 2129 i.f., 2148, 2163, 2169, 2195, 2215 i.f., 2280, 2373, 2382 i.f., 2413, 2415, 2416 i.f., 2643;
- id. (inlandsche s.) 1695, 1725, 1941; zie voorts: *deserteur*, *diensten*, *levering*, *militair*, *officier*, *recruut*.
- Soldijkantoor (Hoofd van het S.) 1774 i.f., 1775, 1777.
- solidariteit, zie: *aansprakelijkheid*.
- somah 2061, 2065.
- somahan, zie: *somah*.
- sombree 2025 i.f.; zie: *pajoeng*.
- Songgom 1553.
- songkok 2031 i.f.
- Sontar 1784, 2012 i.f., 2146, 2267, 2289, 2292, 2293, 2302 i.f.
- sorteeren 1982 i.f., 2073, 2426.
- Sourate 1730, 1854, 2157, 2184, 2523 i.f., 2525, 2526 i.f.
- Souverein 1965.
- spaakwiel 2814.
- Spanjaard 2517 i.f.
- speccerij 1731, 1812, 1834.
- speelhuis 1680.
- Speelman (C.) 1525 i.f., 1848, 1856, 1991, 2380, 2390.
- speelpacht 1506, 1507, 2021, 2023, 2320, 2757; zie: *topbaan*.
- speelpenning 1626.
- speelwoede 1542.
- spek 1949.
- spel 1886.
- Sperling (J. C.), zie Staat XIX.
- spinnerij 2184, 2185.
- spion 1801.
- springtochtje 1885.
- staart 2242.
- staat van belg 2826.
- staat van wijzen 2349 i. f., 2085.
- staatjonker 1778.
- staatsjuffrouw 1778.
- Staatsbewind 2552, 2558.
- Staatscommissie 2538, 2552 e.v., 2561 i.f., 2563 enz.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- staatsie 1759; zie: *Gecommitteerde over den Inlander, Regent*.
 staatsiepiek, zie: *piek*.
 staatsornament 1988, 1989 i.f.; zie: *rijksornament* en verder: *kandaga, kris, lamte, pajoeng, pajoeng bawat, piek, zegel*.
 stadhouders 1957.
 stadhuis 2441, 2451, 2452, 2510.
 stadie 2030.
 stadsdokter 2456.
 stadsgracht 1610, 1612.
 Stamkart (F.) 1531, 1534, 1905, 1911, 1947, 1956, 2319; zie Staat XX en XXX.
 stamper 1549.
 stampapparaat 1564.
 statistiek 1631, 1757, 1828, 1903, 1904, 1971, 2042, 2061, 2063, 2064, 2068, 2074, 2077, 2078, 2115, 2116, 2133 i.f., 2181, 2197, 2236 e.v., 2492, 2570; zie: *bevolkingscijfer, volkstelling* en de Staten I e. v.
 Stavorinus (J. S.) 2491, 2505.
 Steege (J. van der) 2219.
 Steegman (G. D.) 1918; zie Staat XXI en XXXI.
 steenbakker 2084 i.f.
 steenbakkerij 1575, 2021, 2243.
 Steenberg (E. G. van) 2492.
 steenhaler 1633.
 steigeren 1612.
 Steitz (J. J.) 2738; zie Staat XXIII en XXVI.
 id. (L.) 2500 i.f.
 Stel (S. van der) 1636, 1637.
 Stellenbosch 1637.
 ster 1825 i.f.
 Sterk (J. M.), zie Staat XXIII.
 sterkte (korte s.) 1940 i.f.
 Sternbach (Von) 2479.
 Stier (D. A.) 1728, 1739, 1754, 2275, 2416.
 Stierna (J.) 1791.
 stijl, zie: *taal*.
 Stockdale (J. J.) 2491.
 Stockum (H. van) 1829, 1877 i.f., 2259.
 Stoesak (Z.) 1728, 1750, 1753, 1814, 1876.
 stoeterij 2171 e. v.
 Stoets (J.), zie Staat XXI.
 stok (zilveren s.) 1779.
 Straat Bali 1563, 2473, 2479.
 Straat Soenda 1687, 1695, 1723, 2340, 2473.
 strafbepaling 2414.
 strafbepaling in loco delicti 2445.
 strandgeld 2466.
 Strandregent 1727, 1994, 1995, 1998, 2000.
 strandvolkeren 1556.
 strandvonderij 1505.
 strandwacht 1944.
 strikruiter 2827.
 stroozak 2192, 2193.
 Struiswijk 2204 i.f., 2224 i.f., 2229, 2291, 2797.
 Stuijver (H.), zie Staat XVIII.
 subject 1974, 2382; zie: *voorwerp*.
 substituut 1750.
 Successieoorlog (Spaansche S.) 1569, 2522.
 successierecht 2093.
 successio ab intestato, zie: *erfrecht*.
 succumbant 2364.
 Suchtelen (H. J. van) 1656, 2085, 2281, 2283 i.f., 2297.
 suiker 1810, 1813;
 id. (inlandsche s.) 1517, 1850 i.f., 1956, 2087, 2088, 2182, 2311—2313, 2319, 2322, 2756, 2758—2762, 2764.
 suikercultuur 1983, 2021, 2127, 2554, 2577 i.f.
 suikerhandel 1730, 1944.
 suikermolen 1511 i.f., 1532 i.f., 1562, 1609, 1618 e. v., 1649 i.f.—1651, 1698, 1751, 1825, 1837, 1839, 1933, 1944, 2127 i.f., 2150, 2152, 2160, 2161 i.f., 2169, 2170, 2242 i.f., 2243, 2248, 2251, 2253 i.f.—2256, 2336, 2549, 2603, 2700, 2840.
 suikermolenaar 2254, 2255.
 Suikerpakhuis 1728, 1730.
 suikerriet 2010 i. f.
 Sultan 1976, 2342;
 id. (S. Ageng, Bantam) 1526, 1621, 1959, 2030, 2034, 2333;
 id. (S. Anom, Cheribon) 1974, 1989, 2224 i. f., 2287, 2331, 2341 e.v., 2346, 2358—2361, 2391 i.f.;
 id. (S. Cheribon) 1780, 2081;
 id. (S. van Djokja) 1976, 1994, 1996, 2001, 2020 i.f., 2081, 2668 i.f.;
 id. (S. Hadji, Bantam) 1526, 1991;
 id. (S. Sepoeh, Cheribon) 1546, 1976, 1994, 2039, 2341 e.v., 2346, 2348, 2357, 2358, 2361.
 Sumatra 1815;
 id. (Sumatra's Westkust) 1513, 1714, 1812.
 suppoost 2382.
 survivance 1975.
 Swalue (C.), zie Staat XXV, XXVI, XXVII en XXXII.
 Swoll (C. van) 1742, 1744, 1992, 1997, 2038, 2247, 2376.
 syphilis 2229.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

T.

- taal (Arabische) 2196, 2502;
 id. (Atjehsche) 2500;
 id. (Balineesche) 2500;
 id. (djawareh) 1748, 2038;
 id. („inlandsche") 1792, 1907 i.f.;
 id. (Javaansche) 1740, 1748 i.f., 1792, 1899, 2037
 e. v., 2196, 2341, 2432, 2498 e. v., 2548;
 id. (Kawi) 2499;
 id. (Makassaarsche) 2500;
 id. (Maleische) 1746, 1748 i.f., 1792, 1899, 1905—
 1907, 2037 i.f., 2038, 2196, 2314, 2432, 2497
 e. v.;
 id. (Nederlandsche) 1801, 1822, 1866, 1906, 1929
 i.f., 1939, 1990, 2516, 2517, 2795;
 id. (Portugeesche) 2497;
 id. (Soendasche) 1748, 1906 i.f., 2037 e. v., 2196,
 2224, 2500, 2687; zie: *bergjavaansch, berg-
 taal*;
 id. (onduidelijkheid van t.) 1963, 1964, 2342;
 id. (slordigheid van t.) 2138, 2142.
 taalkunde 1746, 1748, 1755, 1896 i.f., 1938, 2441
 i.f., 2497 e. v., 2501 e. v.
 tabak 1517, 1523—1525, 1530, 1595, 1687 i.f., 1810,
 1886, 2087, 2132, 2310, 2311 i.f., 2320, 2743,
 2744;
 id. (gekorven t) 1507 i.f.
 Tack (F.) 1977 i.f., 2135, 2341, 2342.
 tadjir 1773.
 Tadjoeherhalang 2786.
 Tadjoe 'ssalatin 2438 i.f.
 takar 1916, 2454.
 Talaga 2073, 2210 i.f., 2281, 2282;
 id. (Regent van T.) 1692.
 talas 2010 i.f., 2082, 2111, 2129, 2189.
 tamarinde 1522.
 tamarindeboom 2128.
 Tambagin 2258.
 Tambessi 1605.
 Tampomas 1585, 2034, 2274.
 Tanahabang 1698, 1906 i.f., 2119 i.f., 2265, 2288,
 2497, 2595; zie: *pasar T.*
 Tanara 1520, 1621.
 tandak 2036; zie: *ronggeng.*
 Tandjoeng Kait 2333.
 Tandjoeng Lanang 2306.
 Tandjoeng Oost 2009, 2010, 2026, 2264, 2290 i.f.,
 2291; zie: *pasar T.*
 Tandjoeng West 1562, 1725, 2264, 2265.
 Tandjoengpoera 1510, 1550 i.f., 1568, 1578, 1579,
 1583, 1590, 1608, 1634, 1655, 1662,
 1663, 1899, 2213, 2247, 2248, 2267,
 2268, 2273, 2274, 2277, 2278, 2293,
 2302, 2373, 2383, 2416—2418,
 2445, 2486, 2790—2793, 2813 i.f.;
 Tandjoengpoera (fort) 1527, 1558, 1623, 1892, 1942,
 1986, 2110, 2148, 2150, 2243, 2244,
 2252, 2327, 2336, 2417, 2483, 2710,
 2753;
 id. (Postcommandant) 1560, 1571 i.f.
 1574, 1703, 1739, 1757, 1796, 1897,
 1900 i.f., 1903, 1914, 1919, 1936
 e. v., 2054, 2148, 2150, 2156, 2256,
 2269, 2325, 2327, 2328, 2382 i.f.,
 2415 e. v.; zie voorts: *diensten,
 levering, pasar T.* en Staat
 XVIII.
 Tandjoengpriok 2792.
 Tandjoengsari 2274, 2281, 2786.
 tandoe 2008, 2287, 2297, 2301 i.f.; zie: *djoli,
 draagstoel, palankijn.*
 Tanggeran 1554, 1587, 1605, 1607, 1616 i.f., 1622,
 1633 i.f., 1641 e. v., 1647 e. v., 1655,
 1658 i.f., 1703, 1720, 1725, 1726, 1752,
 1754, 1757, 1758, 1797, 1851, 1860,
 1900—1902, 1911, 1914—1917, 1919,
 1946, 1952 i.f., 1971, 1983, 1984, 1986
 i.f., 2023, 2049, 2052, 2062, 2069, 2075,
 2077, 2080, 2083, 2087—2089, 2102,
 2113, 2115, 2117, 2126, 2168, 2184 i.f.,
 2197, 2207, 2208, 2213, 2219, 2233, 2253,
 2259, 2265, 2266, 2268, 2285, 2286, 2295,
 2302, 2303, 2308 i.f., 2332, 2377, 2420,
 2471, 2481, 2598, 2625, 2683, 2700,
 2703 e. v., 2790, 2792, 2793, 2800;
 id. (fort) 1511, 1623, 1649, 1726, 1793 i.f.,
 1796, 1940, 1986, 2021, 2025, 2148, 2150,
 2168, 2285, 2445;
 id. (Postcommandant) 1511, 1576, 1711,
 1936 e. v., 2022 i.f., 2148, 2150, 2207,
 2233, 2253 i.f., 2327, 2425 i.f.; zie
 voorts Staat XIX;
 id. (Regent van T.) 1511, 1514, 1531, 1535
 i.f., 1575, 1607 i.f., 1649, 1716, 1816,
 1836, 1837 i.f., 1851, 1874, 1914, 1959,
 1974, 2021 e. v., 2025, 2028, 2030, 2037,
 2096, 2207 i.f., 2317, 2415, 2703, 2704,
 2706; zie voorts: *diensten, levering,
 pasar T.*
 Tangkabang 2041.
 Tangkoebanprahoe 1569, 2116, 2261.
 Tanoemadja 1987, 2039.
 Tapa (Kiai T.) 1649, 1663, 1664, 2512.
 Taradjoe 2733;
 id. (T. Toeroendatar) 2024.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- tarief 1770 i.f., 1771.
Tartaar 1977.
Tasikmalaja 1553, 2196, 2314.
tassal 1633.
taxe 2366.
teekenen 1902.
teergeld 1759 i.f.
Tegal 1612 i.f., 1618, 1659, 1850, 1902 i.f., 2122,
2151, 2172, 2176 i.f., 2629, 2656, 2806, 2818,
2829.
tegal 1630, 1640 i.f., 2116, 2132, 2133.
Tegalwangi (Soenan T.) 1961, 2364.
Tegalwaroe 1655, 2752, 2753.
Teisseire (A.) 2209, 2259, 2506;
id. (G. E.) 1728, 1752 i.f., 2674.
Telokboejoeng 2015.
Telokdjeroek 2017.
tempel 2357, 2525 i.f.;
id. (Moorsche t.) 2520 e.v.; zie: *mesigit*.
tempelpaap 2351.
tempelschaar 2360.
Tency (P.) 1688, 1728, 1831, 1833, 1880 i.f., 1984,
2023, 2112, 2176, 2478, 2635, 2645, 2646,
2704 i.f., 2705, 2714.
tent 1770.
terechtstelling 2397, 2446 e.v., 2453, 2510.
termineren 2348.
Ternate 1811, 1815, 1975 i.f., 1977, 2534.
Tersmitten (W.) 1734, 2350, 2437.
testament 1947, 2432, 2435, 2436, 2439.
Tets (A. van) 1978, 2349, 2350, 2366, 2394;
id. (A. A. van) 1646 i.f., 1651, 1694, 1727, 1728,
1734, 1756, 1759, 1775, 1776, 1783 i.f., 1784,
1791, 1835 i.f., 1858, 2003, 2026, 2399.
Thalman (C. W.) 1832, 1833;
id. (Commissie T. e. s.) 1518, 1536, 1537,
1720, 1758 i.f., 1762, 1763, 1771, 1880,
1968, 2050, 2052, 2402, 2509, 2670.
Thedens (J.) 1651, 1734, 1994;
id. (weduwe) 1850.
theo 1667.
theebak 1887.
theeblad 1667.
Thorn (W.) 2494.
Thunberg (C. P.) 2261.
Tidore 1815, 1977.
tiende 1501, 1966, 2142, 2153, 2158, 2198.
tiendepadi: 1592, 1605, 1607, 1686, 1960, 2076,
2113, 2134, 2632, 2666 i.f.; zie: *dja-*
kat, *Heenradenpadi*, *padicontin-*
gent, *tjoeke*.
tiendheffing 1637.
tihang hedjo 2190.
tijd (van t. tot t.) 1637, 2171.
tijdelijk 2362.
tjger 2004, 2195.
Tijmich (C. V.), zie Staat XVIII.
tikee 1524 i.f.
Tikoro, zie: *Sanghiang Tikoro*.
Timbanganten 1756, 1801, 1826, 1867, 1901, 1902,
1924 i.f., 1935, 2061, 2103, 2110,
2111, 2203, 2298, 2332, 2368, 2406,
2480, 2487, 2488;
id. (Demang T.) 2277.
Timmerman (J.) 1655;
id. (J. A.), zie Staat XXV en XXXII.
timoer 2104.
tin 1732.
Tinglim 2744.
tinoenan 2185.
tipar 2076, 2087, 2088, 2103, 2104, 2108 i.f., 2111,
2116, 2131, 2133, 2571.
Tippoo Sahib 2263.
Tirtajasa 1621.
Tirtanagara 2274.
Tisson (B. F.) 1594, 1759, 2000, 2174.
titelnaam 1510, 2045.
titipan 2028.
Tjabangboengin 1539, 1899, 2014, 2015, 2017, 2018,
2258, 2335, 2374 i.f., 2707, 2709,
2710 i.f., 2729, 2752, 2769—2771,
2821 i.f., 2822.
tjadas Pangeran 2787.
tjaëng 1575, 2089, 2134, 2136, 2137.
Tjajoenan 2081.
tjamat 1928, 2047, 2101, 2606.
Tjampadak 2009.
Tjampakapoetih 2264, 2796.
Tjan 1504.
tjandoe 1524 i.f.
Tjandrpradja 2100.
tjarik 2081.
Tjaro 1901, 2370.
Tjatjaban 2786.
tjatjah 1628, 1629, 2042, 2053, 2061 e.v., 2068,
2070, 2072, 2074, 2075, 2079, 2083, 2084,
2087, 2239 i.f., 2241, 2314, 2630;
id. (t. bakoe) 2061, 2239;
id. (t. djagal) 2063;
id. (t. kopi) 2063, 2064;
id. (t. somahan) 2064.
tjatjahgeld 1998, 2238, 2568.
Tjawang 1603, 1605, 1661, 2302, 2405, 2476.
tjawat 2192, 2193 i.f.
Tjekedan 1570.
Tjerimai (Goenoeng T.) 2282.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Tjetridan 1570.

Tjiamis 1761, 1897, 2041, 2068, 2283, 2536;

id. (Regent van T.) 1548, 1989, 1993, 2032, 2395, 2413, 2547; zie: *Djangpati*.

— ampea 1501, 1554, 1570, 1576, 1657, 1666, 1717, 1757, 1852, 2021 *c.v.*, 2176, 2207, 2244, 2253, 2266, 2303, 2332, 2478, 2596, 2759;

id. (fort) 1575, 1577, 1649.

— andjoer 1504, 1517, 1518, 1541, 1543, 1553, 1569, 1576 *i.f.*, 1582, 1585 *i.f.*, 1591, 1593, 1599, 1608, 1611 *i.f.*, 1616, 1618, 1629, 1631, 1632, 1664—1666, 1679, 1754, 1756—1758, 1764, 1842, 1899, 1901, 1902, 1904, 1905, 1909, 1912—1920, 1926—1928, 1939, 1956, 1967, 1968, 1971, 1979, 2026, 2035, 2041, 2046, 2047, 2049, 2050, 2052, 2055, 2057, 2061, 2063, 2068, 2074—2076, 2081, 2085, 2089, 2092, 2094, 2095, 2098, 2101, 2102, 2113—2116, 2119, 2129, 2137, 2138, 2149, 2159, 2176, 2181, 2186, 2190, 2196, 2197, 2200, 2214, 2230, 2233, 2249, 2253, 2261, 2268, 2269 *i.f.*, 2271, 2272, 2276, 2279, 2280 *i.f.*, 2286 *i.f.*, 2294, 2297, 2303, 2309, 2319, 2323, 2377, 2406, 2407 *i.f.*, 2409, 2426, 2487, 2488, 2492, 2496, 2585, 2586, 2595 *i.f.*, 2598, 2608, 2610, 2615, 2656, 2657, 2661, 2662, 2664, 2701, 2727, 2732, 2733, 2816, 2818, 2825, 2833;

id. (hoofdnegorij) 1582, 1900, 1926, 2002, 2042, 2057, 2117, 2191, 2250, 2251 *i.f.*, 2259, 2275—2278, 2281, 2322, 2329, 2739 *i.f.*, 2743, 2745, 2761 *c.v.*, 2765, 2778, 2780, 2781, 2786, 2795, 2800, 2828;

id. (Regent van T.) 1506 *i.f.*, 1510, 1533, 1535, 1536, 1539, 1542, 1609, 1623, 1660 *i.f.*, 1673 *i.f.*, 1674, 1676, 1680, 1683, 1687, 1719, 1786, 1791, 1816, 1821, 1858, 1859 *i.f.*, 1861, 1869 *i.f.*, 1913, 1914, 1918, 1927, 1931, 1956, 1967, 1970, 1972, 1975, 1988, 2002 *i.f.*, 2003, 2006, 2007, 2009, 2010, 2024, 2026, 2028, 2030, 2032, 2036 *i.f.*, 2037—2040, 2052, 2054, 2056, 2060, 2081, 2084, 2098, 2100, 2117, 2155, 2160, 2177, 2258, 2260, 2304, 2318, 2319, 2322, 2332, 2376, 2383, 2399, 2420—2423, 2426, 2427, 2439, 2525—2528, 2674, 2745, 2761, 2762, 2810, 2830.

— anten 1554.

— aroeten 2022.

Tjiasem 1508—1510, 1519, 1543, 1545, 1554—1558, 1571, 1606, 1610, 1612, 1624, 1757, 1793, 1827, 1860, 1896, 1900—1902, 1915—1917, 1937, 2104, 2109, 2115, 2116, 2181 *i.f.*, 2197, 2213, 2240, 2243, 2244, 2273, 2309, 2316, 2328, 2334, 2336, 2337, 2383, 2415, 2480 *i.f.*, 2483, 2488, 2585, 2598, 2723, 2726, 2736, 2812, 2821, 2824;

id. (hoofdnegorij) 2202 *i.f.*, 2258, 2755, 2764, 2765, 2790 *i.f.*, 2791;

id. (Regent van T.) 1510, 1817, 1849, 1913, 1927, 1967, 1970, 1975, 1987, 2006, 2013, 2024, 2026, 2028, 2031, 2089, 2101.

— awi (Buitenzorg) 2759;

id. (Soemedang) 1901, 2282.

— babaloekan 1521.

— badak (Ommel.) 1655;

id. (Tjiandjoer) 2271, 2275, 2276.

— balok 2106.

— bareno 2701.

— baroesa 2229 *i.f.*

— behet 1655, 2116, 2243, 2267, 2306.

— beke 2041.

— beunjing 2786.

— beureum 1553, 2786.

— beusi 2116.

— binong 2264, 2696.

— blagoeng 1528, 1593, 1899 *i.f.*, 1901, 2084 *i.f.*, 2177, 2186, 2269 *i.f.*, 2272, 2274, 2278, 2377;

id. (hoofdnegorij) 2042, 2786, 2800;

id. (Regent van T.) 1683, 1913, 1956, 1970, 2026, 2037, 2383, 2420.

— boedoeg (Siteo T.) 2733.

— boengoer 2484.

— boeni 2482.

— bogo 1656.

— damar 1632, 2054, 2068, 2150, 2182, 2190 *i.f.*, 2332, 2486, 2732, 2786.

— djantoeng 2026, 2264.

— djawar 2041.

— djedil 2322, 2786.

— djengkol 2273; zie: *Djengkol*.

— djoehoeng 1510, 2248.

— doerian 2208, 2701.

— dokem 2023 *i.f.*

— doru 1655.

— ëla 2481.

— gajam 2339.

— galoempit 2274.

— gendel 1656.

— gentis 1655.

— goegoer 1850.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Tjigoengoeroe 2275.
 — gongseng 2009.
 — hajam 2041.
 — hampelas 1510.
 — haoer 2373, 2786;
 id. (T. Wétan) 2282, 2722.
 — haoerbeuti 2041.
 — hea 1502 e.v., 1901, 2045, 2278, 2676, 2732, 2787.
 — herang 2108, 2787.
 — heulang 1901, 2056, 2137, 2181 i.f., 2271, 2297.
 — hideung 2271.
 — hijeum 2268.
 — hoeni 2273.
 — honje 2041.
 — kadongdong 1594.
 — kalagen 2284.
 — kalong 1590, 1899 i.f., 1901, 2056, 2113, 2116,
 2181, 2186, 2268, 2269, 2277—2279,
 2314, 2377, 2420, 2795;
 id. (Regent van T.) 1674, 1719, 1869 i.f.,
 1975, 1988, 2010, 2025 i.f., 2383, 2423,
 2830; vergel. ook: *Tjikartanagara*.
 — kamal 1519.
 — kandi 2701, 2702, 2804.
 — kandoeng 2108 i.f.
 — kaniki 2270.
 — kao (plaats) 1512, 1517, 1518, 1540, 1543, 1561,
 1582, 1600, 1837, 1897, 1901, 1919, 1955,
 1983, 2011, 2012, 2108, 2110, 2119, 2248,
 2249, 2256 i.f., 2305, 2306, 2309, 2310, 2314,
 2321, 2328, 2480, 2583, 2593, 2602, 2605
 i.f., 2609, 2615, 2723 i.f., 2747 i.f., 2767,
 2772, 2795, 2806, 2812 — 2814;
 id. (rivier) 1553, 2116, 2274, 2493 i.f., 2594,
 2723, 2729, 2733; zie voorts: *pasar*
 Tjikao.
 — kapoendoeng 2283.
 — kapok 2791.
 — karang (Ommelanden) 1607, 1608, 1634, 1937,
 2213, 2267, 2293;
 id. (zuidkust) 1504.
 — kartanagara 1528; zie: *Tjikalong*.
 — kaso 2041.
 — keas 1613 i.f., 2106, 2267
 — kembar 2081, 2100.
 — kemboelan 1521, 2164, 2339, 2735.
 — keroeh 2322, 2786.
 — kidang 2282, 2296.
 — koeja 2275.
 — koempaj 1555, 2108.
 — koendoel 2782, 2786.
 — koepa 2275.
 — koor, zie: *Tjikoerawak*.
- Tjikoerai 2481, 2733.
 — koerawak 1552, 1557.
 — kokol 1648.
 — kondang 2278.
 — kopo 1669, 1671.
 — kramas 2786.
 — lakoe 2278.
 — lalawi 2274.
 — lamaja 2213, 2273.
 — lame 1556.
 — langkap 2786, 2806.
 — latjap 2101, 2284, 2314, 2339 e.v., 2475, 2479,
 2493.
 — leboet 1958, 2265, 2674.
 — ledoek 1562, 1648, 2107.
 — lembur 2272.
 — lengsar 2786.
 — leuleuj 2729.
 — leungsir 1590, 1608, 2045, 2186, 2267—2269,
 2306, 2316 i.f., 2377, 2420, 2481;
 id. (Regent van T.) 2003, 2383.
 — lingtjing 1518—1520, 1639, 2267 i.f., 2286, 2293,
 2302, 2336, 2772; zie: *pasar Tjiling-*
 tjing.
 — liwoeng 1512 i.f., 1611, 1613, 1645, 2009, 2105,
 2106, 2114, 2129 i.f., 2265 i.f., 2268,
 2271, 2291, 2306, 2423.
 — lodong 1561.
 — loetoeng 1545, 1553, 2251, 2281.
 — loewar 2105, 2264, 2291, 2292, 2788, 2793.
 — lokotot 1502.
 — lolohan 2196.
 — loseh 2734.
 — madja 2194, 2275.
 — mahi 1685, 1901, 2042, 2081, 2137, 2181 i.f.,
 2276 i.f., 2281, 2297, 2786, 2800, 2828 i.f.,
 2835.
 — mandiri 2116, 2194, 2275, 2304, 2485.
 — manggis 1613, 1661, 2009, 2229, 2289, 2291,
 2302, 2304.
 — manoeck 1549, 1551 — 1554, 1557, 2103, 2307,
 2493 i.f., 2593, 2594, 2723, 2729, 2731,
 2733, 2734, 2791.
 — manta 2158.
 — mantjeuri 2700.
 — maoek 2158, 2208.
 — mapag 2268, 2269 i.f., 2424.
 — mapar 1613 i.f., 1739, 2114, 2377, 2421.
 — mara 2316.
 — maragas 2107.
 — mawate 2107.
 — minjak 2732.
 — moentjang 2275.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Tjinamboe 1549, 1551—1553.
 —angka 1561, 1658.
 —nengah 1582, 1901, 2287, 2331, 2572, 2786.
 —nere 2265.
 —noenoek 2786.
 —noesa 1504, 1553, 1561, 2731, 2733.
 —noeshoek 2267 i.f.
 —omas (Buitenzorg) 2114 i.f., 2136, 2202, 2747, 2759, 2831;
 id. (Krawang) 1655.
 —pada 2786.
 —padalarang 2281; zie: *Padalarang*.
 —paga 1655.
 —pajong 2275.
 —pakoe 2271.
 —pamingkis 1606, 2073, 2186, 2269 i.f., 2319, 2377, 2424.
 —panas 1576 i.f., 1592, 1599, 1606 i.f., 1646, 1658, 1660—1665, 1670, 1671 *e. v.*, 1683, 1686, 1688, 1801, 1885, 1914, 1921, 1922, 2116, 2170, 2176, 2179, 2261, 2262, 2272, 2296, 2303, 2304, 2486 i.f., 2534, 2782, 2805, 2834.
 —pantjong 2732.
 —papantjong 1504.
 —paridji 2105.
 —pasawahan 2103.
 —pedes 2824.
 —pelah 1656.
 —pelang 1551, 2281 i.f., 2730, 2736.
 —peles 1540, 1546, 1548 i.f., 1551, 1553, 2250, 2281, 2307 i.f., 2321, 2322, 2493 i.f., 2786.
 —pete 1921.
 —peudjeuh 1901, 2164, 2733.
 —peundeuj 2800.
 —pinang 2009.
 —pitjoeng 1901, 2034, 2108, 2332, 2734.
 —plong 1552 i.f.
 —poetri 1543, 1678, 1679, 1685, 1901, 2181 i.f.
 —prage 2273.
 —randjang 2278 i.f.
 —rangrang 2786.
 —rateun 1901.
 —rende 2284.
 —saät 2271.
 —sadane 1507, 1511, 1613, 1648, 1649 i.f., 1655, 1837, 1874, 2021, 2062, 2106, 2207, 2252, 2266, 2268, 2279, 2303, 2308, 2336, 2384, 2593, 2595, 2652 i.f., 2700, 2702, 2740, 2830.
 —salak (Krawang) 2274, 2281;
 id. (Ommelanden) 2010;
 id. (Tjiandjoer) 2278.

Tjisalopan 2308.
 —saroewa 1538 i.f., 1606 i.f., 1609 i.f., 1617, 1658, 1659, 1661, 1667, 1670, 1671, 1674, 1676, 1680 *e. v.*, 1901, 1914, 1926, 2136, 2191, 2192, 2223, 2249, 2250, 2259 — 2261, 2286 i.f., 2290, 2292, 2296, 2304, 2320, 2604 i.f., 2758, 2759, 2778, 2781, 2805, 2806, 2809.
 —seël 2284.
 —sero 1655 i.f., 2268, 2269 i.f.
 —seuseupan 1680, 2106.
 —sewoe 2013.
 —sokan 2277 i.f. — 2279, 2484.
 —somang 1594, 2732, 2733.
 —sondari 1765, 2176, 2304.
 —tandoewi 2181, 2282—2284, 2308 i.f., 2339, 2475, 2493 i.f., 2594, 2722, 2734, 2735.
 —tapa 1504.
 —tapos 2786.
 —tarik 2275, 2281, 2733.
 —taroem 1502, 1504, 1510, 1511, 1539, 1558, 1561, 1574, 1586, 1606, 1621, 1837, 1874, 1922, 1983, 2015, 2017, 2035, 2081 i.f., 2086, 2092, 2112, 2116, 2149, 2152, 2164, 2181, 2248 i.f., 2256, 2267, 2269, 2274, 2277 — 2281, 2293 i.f., 2297, 2305, 2308, 2311, 2331 i.f., 2384, 2460, 2481, 2493 i.f., 2593, 2604, 2652 i.f., 2707, 2723 i.f., 2729, 2731—2733, 2740, 2742 i.f., 2751, 2787 i.f., 2821.
 —teko 1688.
 —tendo 2786.
 —tepoes 2786, 2800.
 —tjalengka 1553, 1656, 2081.
 —tjoeroeg 2189, 2261, 2271, 2297, 2303, 2319, 2487, 2747, 2831.
 —trap 1674, 1912, 2268, 2296, 2302, 2483.
 —walen 2107.
 —woelan 2733.
 tjidako 2192.
 Tjili Widara, zie: *Widara*.
 tjindai 1990.
 Tjioko 2004.
 Tjoegenang 2272 i.f.
 Tjoekang 2106.
 tjoeke 2009 — 2011, 2018, 2021, 2041, 2048, 2060 i.f., 2061, 2074 i.f., 2075, 2082, 2086 *e. v.*, 2095, 2108, 2114, 2205, 2318 i.f., 2461, 2671, 2675, 2676, 2710, 2771; zie: *padicontingent, tiendepadi*.
 Tjoepoenagara 2108 i.f.
 Tjoeroegagoeng 1582, 2281, 2786, 2805.
 tjoetak 1740, 1958 i.f., 2041, 2056, 2058.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Tjoetakshoofd 1510, 1539, 1581, 1595 i.f., 1770, 1772, 1773, 1957, 1975, 2007, 2027 i.f., 2028, 2036, 2035, 2042 — 2044, 2045 — 2047, 2052, 2053 e.v., 2084, 2088 i.f. — 2091, 2094, 2100, 2156, 2196, 2238, 2370, 2403 i.f., 2603 — 2607, 2669, 2756, 2799.

Tjoetjock (Ngabehi T.) 2045, 2412.

Tjombong 2786.

tjomborang 1522.

Tjondet 2010.

Tjonggeang 1551, 1553, 1582, 1584, 1594 i.f., 2102, 2274, 2281 i.f., 2729, 2800, 2818.

toast 2005.

Tob (A.) 1897, 1898; zie Staat XXIII.

toedoeng 2048.

toegoer 1632, 1918, 2070.

Toehpah (kitab T.) 2438.

toembak 2016 i.f.

toemboek 2392 i.f.

Toemenggoeng 1970, 1976 i.f., 2352 e.v., 2357 — 2360, 2413, 2437.

toempang 2067.

toendan 1594 i.f., 1600, 1770, 2675, 2810; id. (t. siring) 1585, 1586.

Toendjang Pati 1986.

Toenggakdjati 1510.

Toenggilis 2041, 2284, 2339.

toestaan 2365.

toestel 2247.

toestemmen 2365.

toewa kampoeng 2061.

toezicht 1546.

tol 1506, 1508 e.v., 1933, 1945, 1948, 1949 i.f., 1955, 2010 i.f., 2011, 2013, 2021, 2094, 2155 i.f., 2211, 2277, 2280, 2291, 2312, 2675, 2767.

tolhek 1510.

tolk, zie: *translateur*.

tolpoort 1510 i.f.

Tomo 2314, 2413.

tomveld 1897.

tonglong 1621.

tooverij 2546.

tooverlantaren 1687.

topbaan 1507, 1851, 1922, 2017; zie: *speelpacht*.

Torant (J.) 1875.

totor 2132.

tournooiplaats 2341.

tournoospel 2033, 2035, 2343.

Trabe (G. J. A. von) 1651.

tractaat (Bongnaisch t.) 1962; zie verder: *contract*.

tracteeron 2185.

trainceeren 2348.

traktement 1835.

translateur 1746, 1774, 1792, 1899, 2498 — 2500, 2501 e.v., 2635.

transportdiensten, zie: *diensten*.

trasi 1566 i.f.

travailleeren 2530.

Trechter 2475.

tred 2303.

Trengganoe 2337.

tributaris 1869.

tribuit 2088.

triumfeeren 1822, 2349 i.f., 2364.

Troenodjojo 1977.

troepshoofd 1772, 2047, 2606, 2607.

Troesan (Krawang) 1539, 1556, 1613, 1634, 2752.

Trogong 1902, 1921, 2103, 2656, 2662.

trompetter 1782.

tronk 1709, 1711; zie: *blokstraf*.

Trouwerseiland 2338.

trouwgeld 2009; zie: *huwelijksgeld*.

tuberoos 1667.

Tuchthuis (Secreet T.) 1713.

tuin 1572, 1784 i.f., 2102; zie: *Compagniestuin*.

tuinhuur 2022.

Tuinier 1516 i.f., 1538, 1599, 1671, 1674 i.f., 1676, 1678, 1681 e.v., 1688, 1801, 1913, 1914, 1918, 1920 — 1922, 1924, 1926, 2129 i.f., 2170, 2179, 2250, 2425, 2542, 2601; zie: *diensten* en vergelijk Staat XXIX e.v.

Turgot (A. R. J.) 1598, 2505.

Turnhout (J.) 1546; zie Staat XXV.

tusschenweg 2265.

tweede gewassen 2082, 2087, 2129, 2847.

U.

ui 1850.

uitboorling 2067.

uiteindiglijk 2388 i.f.

uitleveren 1666, 2108 i.f.

uitvoerrecht 1501, 1508 e.v., 1513, 1529; zie: *shahbandarj*.

Umbgrove (J. L.) 1549, 1581, 1749, 1839, 2335, 2357 e.v.

uniform 1623, 1764, 1778, 1781.

Universiteits-Bibliotheek (Amsterdam) 2488.

Utrecht 1870; id. (vrede van U.) 1569, 1984.

V.

vaccinatie 2204 i.f., 2213, 2221; zie verder: *in-enting, variolatie*.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- vadem 2016 *i.f.*, 2017.
vagebond, zie: *zwerper*.
Valck (B. van der) 2477, 2481, 2482.
Valckenier (A.) 1734, 1739 *i.f.*, 1814, 1869, 1994, 2010.
Valentijn (F.) 1891, 1935, 2199, 2232, 2236, 2263, 2460, 2485, 2486, 2490, 2491 *i.f.*, 2504, 2517.
vallei 1557, 2298.
vallen 1504, 1563, 1701.
van (= uit) 2364 *i.f.*
variëlatie 2220.
varkensslacht 1507, 1952, 1953, 2320, 2757, 2762.
vazalage 1999.
vee 1850; zie voorts: *buffel, draagbeest, koebeest, rund, schaap*;
id. (slachten van v.) 1506, 1952, 1953, 2150, 2153 *e.v.*, 2156, 2162 *i.f.*, 2165 *e.v.*, 2168, 2320;
vergelijk: *buffelslacht, varkensslacht*.
Veeckens (H.) 2702;
id. (L. Z.) 1728, 2655 *i.f.*, 2672, 2682, 2709, 2728, 2752, 2770, 2771, 2790.
veehandeling 1506, 1512, 1536, 1837 *i.f.*, 1932, 1933, 1945, 2009 *i.f.*, 2094, 2146 *e.v.*, 2247, 2253, 2255, 2256, 2280, 2323.
veeprijs 1571, 2155, 2169 *e.v.*
veer 1840.
veergeld 2094; zie: *overvaart*.
veestapel 2181; zie ook Staat XVII.
veeteelt 1637, 1640, 1643, 1645 *i.f.*, 1656, 2027 *i.f.*, 2076, 2081 *i.f.*, 2095, 2156 *e.v.*, 2176, 2251, 2570.
Velde (P. van den) 1605, 1650, 1661, 1725, 1728, 1740, 1753, 1755, 1774, 1825, 2009, 2286, 2434, 2487 *i.f.*, 2490.
veldwacht 2376.
Vels (W.) 2691.
Veltbrugge, zie Staat XXXII.
verband 1979 *i.f.*; zie: *acte*.
verbanning 1707, 1714, 1717—1721, 1820, 1973, 2231, 2244, 2249, 2329, 2336, 2351 *i.f.*, 2357, 2358, 2380, 2393, 2420 *i.f.*, 2423, 2456, 2523, 2668, 2829 *i.f.*
Verbeet (G.) 1812.
verbeteren 1657 *i.f.*
verblijf (vergunning tot v.) 2737 *e.v.*; zie voorts: *pas*.
verbranden 2694; zie: *brandstapel*.
verbreker 2352.
Verbruggen (J. H.) 1647.
verdenking 1715.
verder (overtollig) 2390 *i.f.*
verders 2679.
vereischen 1567.
Vergadering (Gecombineerde V.) 1738.
verjaardag 1848.
verkeer (belemmering van het v.) 1810 *i.f.*, 1944, 2126, 2242 *e.v.*, 2252 *e.v.*, 2316, 2528 2737 *e.v.*;
id. (toeneming van het v.) 2812.
verkeersmiddelen 2570.
verklikker 2313.
verlij 1962.
verlof, zie: *ambtenaar*.
Vermander (H.) 2416; zie Staat XVIII.
Vermeer (D^s. Th.) 1781 *i.f.*
Vermeulen Krieger 1766.
vernederen (zich) 1987.
verovering, zie: *oorlogsrecht*.
verpachting 1501—1504, 1508, 1511, 1514, 1517 *i.f.*—1520, 1525, 1530—1533, 1539, 1540 *i.f.*, 1542, 1543, 1565, 1566, 2014, 2015; zie: *land, pacht*.
verpanding (van land) 2024, 2082, 2099, 2141; id. (van volk) 2026.
verponding 2550, 2793; zie: *grondbelasting*.
verschil 1817.
Verspijck (Notaris) *passim*.
verstaan (zich v.) 2185.
Vertholen (J.), zie Staat XIX.
vertoon 2436.
verwisselplaats 2810.
verzoeken 2346.
verzuim 2118.
Veth (B.) 1883;
id. (Prof. P. J.) 2140 *i.f.*, 2494 *i.f.*, 2777, 2783.
Vetter (J. C.), zie Staat XIX.
viel 2351.
Vielle (J. M. la), zie Staat XXI en XXII.
Vijfhoek (fort) 1527.
Villeneuve (L. J.) 2175 *i.f.*, 2261.
Vinck (J.) 1814.
vinden (zich laten v.) 2357.
viool 1687.
visch 1566 *i.f.*, 2313 *i.f.*
vischmarkt 1525.
vischpartij 1764 *i.f.*, 1765, 2027 *i.f.*, 2034 *e.v.*
vischrecht 1506.
vischwater 2707 *i.f.*, 2771.
visite 1755, 1897, zie: *ronde*.
visscher 1525, 1539, 1612 *i.f.*, 2775.
visscherij 2014 *e.v.*, 2017, 2018, 2020, 2025, 2094, 2182, 2334.
vlakke 1784.
Vlaming (S.) 1791.
vlechtwerk 2185.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

vleeschhal, zie: *hal*.
 Vlek (H.), zie Staat XIX.
 vloot 2509.
 vlot 2129 i.f., 2152 i.f.; zie: *houtvlot*.
 vlottenmaker 1550, 1555, 2824.
 voering 1811.
 Vogelaar (J J) 2682.
 vogelberg, zie: *zwaluwklip*.
 vogelnestje, zie: *zwaluwnestje*.
 volheid 1772.
 volkeren (= personen) 1511 i.f., 1547, 1565, 1572, 1590, 1659, 1694, 1759, 1819, 1829, 1970, 2213, 2243, 2389 i.f., 2392 i.f., 2412; zie: *bergvolkeren, strandvolkeren*.
 volkstelling 2228, 2232 e.v., 2510 i.f.; zie: *statistiek, zielsbeschrijving*.
 volksverloop 1540, 1547, 1575, 1584, 1594, 1601, 1607, 1623, 1624, 1705, 1743, 1896, 1971, 2041, 2044, 2061 i.f., 2067, 2068, 2074, 2079, 2087, 2095, 2103, 2126, 2130 i.f. — 2132, 2186 e.v., 2207 e.v., 2222, 2247 i.f., 2253, 2277, 2399, 2406, 2412, 2420, 2461, 2590, 2710, 2715 i.f., 2729 i.f., 2812, 2817, 2833.
 Voltaire 1883 i.f., 2518.
 Vonk (B. J.) 1636.
 Voogd (J. C.) 1904, 1905, 1927; zie Staat XXI, XXXI en XXXII.
 voogdijrecht 2404.
 voorburg 1984.
 voorgeven 2092, 2412.
 voorkomen 2361, 2387.
 voorlooper 2123.
 voorlooper 1782.
 voorrijder 1782.
 voorschot 1571 i.f., 1613, 1619, 1637, 1638 i.f., 1641, 1643, 1644, 1674 i.f., 1686, 1687, 1730 i.f., 1764, 1803, 1826 i.f., 1843, 1923, 1956, 2006 i.f., 2172; zie: *koffiebetaling*.
 voorschrijven 2254.
 voorspraak 2428.
 voortzetting 1643.
 voorval (bij v.) 2346.
 voorwerp 2478; zie: *subject*.
 voorzaat 2246 i.f.
 voorzichtigheid 1889.
 Vorm (D^s. P. van der) 2497.
 Vorstenhoven 1780, 1983, 2668 i.f.; zie: *Djokjakarta, Soerakarta*.
 Vorstenlanden 2068, 2179, 2210, 2211, 2213, 2217, 2338, 2339, 2508, 2670, 2743, 2840, 2848 i.f.; zie: *Mataram*.

Vos (C.) 1910;
 id. (J.) 1674;
 id. (P. de) 1929; zie Staat XXIII, XXIV en XXV.
 id. (P.), zie Staat XXVI en XXVII.
 vraagpunt 2569 e.v.
 Vredenburg 2317.
 vreemdeling 1690, 2740, 2741; zie: *Oosterling, reiziger, zwerver*.
 vriend 2184.
 vriendschap 1978.
 vrij 1645, 2137;
 id. (met comparatief) 2378.
 vrijheid (Javaansche v.) 2070.
 Vrijheid 1614, 1617, 1782 i.f.
 Vrijmoet (R.) 1647.
 vrijwerker 1631, 1682.
 vroedvrouw 2092.
 vrouw 2063, 2100, 2193, 2210, 2213, 2547.
 vrucht 1564.
 vruchtboom 1645 i.f., 1646, 1667 e.v., 1685, 2087, 2138.
 vruchtenverkoop 2137.
 vruchtgebruik 1963.
 Vuijstman (H.) 1947, 1949, 2416; zie Staat XVIII.
 vulkaanuitbarsting 2535, 2845, 2846.
 vuurproef 2413.
 vuurwapen, zie: *schietgeweer*.

W.

Waaghals (J. H.) 2828.
 waaier 2001, 2030.
 waaromtrent (van plaats) 2232.
 waarteeken 1991.
 wachtgeld, zie: *ambtenaar*.
 wachthuis 1621, 1622.
 wadang 2820.
 Waejji (H. W. van) 2492.
 Waejjen (J. van der) 2490.
 wagen, zie: *postwagen, rijtuig*.
 wagenverhuurder 2738.
 wajang 1837, 2036.
 wajangpacht 1506, 1507, 2320.
 Walbeek (P.) 1551, 1599, 1832, 1839, 1861, 1921, 2361;
 id. (Commissie; Walbeek c.s.) 1745, 1758, 1771, 1902, 2468.
 Walschedel (J. G.), zie Staat XXXI.
 Wanajasa: 1561, 1582, 1584, 1601, 1606, 1860, 1900, 2049, 2104, 2273, 2274, 2294, 2583, 2729, 2731, 2733, 2795 i.f.;
 id. (Regent van W.) 1913.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

- Wanakarta 2736.
 Wanaradja 2736.
 wang blok 1711;
 id. (w. padjeg) 2077; zie: *padjeg*;
 id. (w. patatapak) 2155 i.f.;
 id. (w. sapatoe) 1865, 1866;
 id. (w. somahan) 2061; zie: *familiegeld*.
 Wangsakoesoema 2724.
 Wangsapraja 2380.
 wanneer (= alswanneer) 2391 i.f.
 Wapenkamer 1733.
 warande 2034.
 warda 1793.
 Wardenaar (J. W. B.) 2494;
 id. (W.) 1728, 1729, 1752, 1831—1833,
 1880, 2566, 2594, 2727 i.f.
 Wargaren (Notaris) *passim*.
 Waringinpitoe 2273, 2274.
 warmte 1647.
 waroeng 1513, 1530, 1531, 1532, 1538—1540, 1810,
 1837, 1922, 1941, 2009 i.f., 2011, 2012,
 2018—2020, 2310, 2316, 2318, 2320, 2321,
 2652 i.f.
 wartel 2192.
 waschtafel 2806.
 waskaars 1507.
 Wasmuht (J. A.) 2184, 2317;
 id. (J. R.) 2184.
 Waterfiscaal 1694, 1723, 1724, 1732, 1797, 1808.
 waterleiding 1613, 2092, 2094 i.f., 2102, 2103,
 2105 e.v., 2112, 2114, 2197 i.f., 2285,
 2341 i.f., 2343, 2571 i.f.; zie: *ka-
 naalgraving, slokan*.
 Waterloo (M.) 1807, 2497 i.f., 2507, 2690, 2691.
 watermeloen 2017.
 Waterpoort 1728, 1731, 1732 i.f., 1804.
 waterweg 1602 i.f.
 Weber (A. W.) 1676, 1678, 1921; zie Staat XXIV
 en XXIX.
 id. (H. G.) 1790 i.f.
 wedana 2053, 2085 i.f.
 weddenschap 1856 i.f.
 weduwe 1782, 1885, 2063, 2066, 2088, 2584 i.f.
 Weduwen- en Weezenfonds 1871, 2642, 2643.
 weduwnaar 1631.
 weefindustrie 2183 e.v., 2185, 2199 i.f.
 week 2315.
 Weerd (S. de) 2458.
 weergeld 2411.
 wees 1885.
 weeshuis 2501.
 Weeskamer 2125, 2581, 2708;
 id. (Secretaris der W.) 1808.
 weg (aanleg van wegen) 1603, 1607, 1937, 2163,
 2247, 2596, 2730 i.f., 2767, 2777 e.v., 2781,
 2790 e.v., 2826 i.f.; zie: *diensten*;
 id. (loop der wegen) 1582, 1590, 1606, 2264 e.v.;
 id. (onderhoud der wegen) 1602 e.v., 1753 i.f.,
 2285 e.v., 2590 i.f., 2649, 2660, 2669, 2792 e.v.;
 zie: *diensten*;
 id. (staat der wegen) 1583 i.f., 1661 i.f., 1673—
 1675, 1681 i.f., 1756, 1760, 1771, 2137, 2288
 e.v., 2564 i.f., 2788, 2795 e.v.;
 id. (splitsing van den weg) 2292;
 id. (Bantamsche w.) 2268, 2270;
 id. (Gelderlandsche w.) 1784, 2146;
 id. (gemeene w.) 1602, 1603; zie: *heerenweg*;
 id. (militaire w.) 2276;
 id. (Inspecteur en Directeur der w.) 2793; ver-
 gelijk verder: *Goenoengsari, Heerenstraat,
 Horendragerspad, Jacatra, karrenweg, mid-
 delweg, Oosterweg, pedatiweg, Sontar, tus-
 schenweg, Westerweg, Zuiderweg*.
 Wegener (C. H. C.) 1536, 1687, 1689, 1703, 1726,
 1729, 1738, 1741 i.f., 1746 i.f., 1751,
 1752 i.f., 1757 i.f., 1761, 1787—1789,
 1815, 1824, 1853, 1854 i.f., 1866, 1974,
 2287, 2534, 2538.
 wemens (= vanwege) 2387.
 Weijerman (E. O.) 2245.
 Weijkert (C.) 1911, 1956 i.f.; zie Staat XX.
 Weijtman (P. Ph.), zie Staat XVIII.
 weinig 1590, 1656.
 Weiss (J. E.) 1594, 1759, 2000; zie Staat XXI.
 welasan 2391.
 Weltevreden 1603, 1700 i.f., 2229 i.f., 2260, 2290,
 2292; zie: *pasar*.
 Wennebroek (J.), zie Staat XVIII.
 werving, zie: *recruut*.
 wesmeer 2344.
 West van Indië 2157, 2180 i.f.
 Westergouw 1649, 1944 i.f., 2266.
 Westerjavaan 2208.
 Westerweg 1622, 2265, 2303, 2788, 2793, 2797.
 Westpalm (J. G.) 1734;
 id. (M.) 1734, 1754, 2512 i.f.
 Westplate (A.) 1938; zie Staat XIX.
 Westzijde 1728, 1731, 1732 i.f., 1804.
 wet (vervaarloozing der w.) 2166, 2167;
 id. (Chineesche wetten) 2696, 2757;
 id. (inlandsche wetten) 2686;
 id. (Javaansche wetten) 2344, 2346—2348, 2351
 —2353, 2380 i.f., 2383, 2385, 2387—2390, 2392,
 2396, 2398, 2416, 2426, 2438, 2440, 2677, 2678,
 2692—2694, 2842, 2843;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

wet (Mohammedaansche wetten) 2402, 2404, 2406;
zie ook: *recht*.
Wëtanger 2702.
wetboek, zie: *codificatie, Compendium, Djajalengkara, Koetaramanawa, Koran, pepakem, Pepakem Tjerbon*.
wetenschap, zie: *onderzoek*.
wetgeving 2428 e.v., 2692 e.v.; zie: *recht, wet, wetboek*.
Widara (Tjili W.) 2511.
widjen 2132.
Wiebe, zie: *Geijbe*.
Wiegeman (J. H.) 1829, 2460.
Wiese (A. H.) 1752, 1831, 1892, 1895, 2112, 2122 i.f., 2144, 2291, 2507, 2574, 2642, 2712, 2748;
id. (G. W.) 2819;
id. (M. M.) 1777.
wif (oud w.) 2350.
Wijkmeester 2236, 2237, 2519.
wijkrol, zie: *rol*.
wijn 1667, 1834, 2005.
Wijnkoopsbaai 1504, 1521, 1593, 1601, 1623 i.f., 1754, 1986 i.f., 2116, 2182, 2212, 2262, 2275, 2314 i.f., 2338, 2340 i.f., 2460, 2473, 2475, 2479, 2482, 2485, 2490 i.f., 2491, 2493, 2494, 2795 i.f.
wildbaan 1782 i.f., 1846, 2034 i.f.
Wilde (A. de) 1503, 1543, 1544, 1683, 2030 i.f., 2088, 2101, 2108 i.f., 2140, 2175, 2176, 2223 e.v., 2306, 2500, 2508, 2539 i.f., 2620, 2633 i.f., 2708, 2738, 2795; zie Staat XXII en XXIII.
Wilkson (C.) 1935; zie Staat XXIV en XXV.
Willem I (Koning) 1883.
Willem IV (Prins) 1639, 1694.
Willem V (Prins) 1736, 1812, 1981.
Wilstee (J. M.) 1690, 1692, 1728, 1753, 1754, 1835, 1940.
Wimmererantz (S. J.) 2106, 2490.
Winckelmann (C. von) 1907, 1920, 2587; zie Staat XXI;
id. (F. C. Ph. von) 2587, 2819.
Windoesono 2175.
Winkel (Grootte W.) 1728, 1731;
id. (Kleine W.) 1733;
id. (Medicinale W.) 1733.
Winkler (A.) 1590, 1692, 1693, 1696, 1728, 1790, 1834, 1951, 1979, 2268, 2278, 2281, 2282, 2481, 2482; zie Staat XIX.
Winter (C. F.) 2499 i.f.;
id. (C. H.) 2184.
Wiradedaha 2724.

Wiralodera 1546.
Wiranagara 2036 i.f., 2100.
Wiranata 2667 i.f.
Wiratanoeredja 2724.
Wiratmaka 1528, 2346.
wisscherstok 1549, 1551.
wissel 1875.
wisselplaats 2802.
Witsen (Mr. N.) 1845, 2477, 2495, 2520 i.f.
woeker 1812, 1825, 1839, 1949, 1956, 2099, 2130 i.f., 2540, 2542 i.f.; zie: *Opziener, Regent, voorschot*.
woeling 2131.
woewoenang 2239.
Wollzogen (C. von) 2819.
worpen 2503.
Wurmb (F. Baron von) 1674, 1812, 1995, 2496.

Z.

zaagmolen, zie: *houtzagerij*.
zaailand 2186.
zaaiveld 1640, 2295.
zak 1520, 2756; zie: *koffiezak, stroozak*.
zakkengeld 1956.
Zandbaai 1904, 2485, 2493.
zandweg 2288.
Zas (A.) 1790; zie Staat XVIII.
Zaterdag 2343.
Zeemacht (Hoofd der Z.) 1850.
zeeofficier 2472 i.f.
zeeroof 1611, 1612 i.f., 1623 i.f., 1722, 1724, 1828 i.f., 1910 i.f., 2068, 2210, 2314 i.f., 2333 e.v., 2538 i.f.
Zeestrand 1614, 1617, 1782 i.f.
zeevolk 2333.
zegel (cachet) 1822, 2040, 2365, 2387 i.f., 2389, 2392 i.f., 2565, 2667; zie voorts: *kleinzegel*.
zegelring 1989, 1990, 2025.
Zeijl (J. A. van), zie Staat XXI, XXII en XXIII.
Zeijler 1668.
zeildoek 2185.
Zemindar 2143.
Zending 2517, 2518.
Zevenhoek (fort) 1527, 2147.
ziekenhuis 2092; zie: *hospitaal*.
ziekenverpleging 2456.
ziekte, zie: *epidemie*.
zielsbeschrijving 1693, 1696, 1712 i.f.; zie: *volkstelling*.
zijdecultuur 1790 i.f., 1970, 2184, 2495, 2533.
zilvergeld 2135 i.f., 2616, 2619.
zilversmid 2183.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

ZILVERWERK — ZWERVER.

zilverwerk 1667.	Zuidwachter 2333.
Zomerdijk (D ^s . A.) 2497.	Zuidzee 1563 e.v., 1593, 2265, 2269—2271, 2275, 2304, 2375, 2477 i.f.; zie ook: <i>Sagara-</i> <i>kidoel</i> .
zonnebloem 2132.	zuigen 1524.
zoo 2517.	zulks 2393.
zout 1507, 1513 e.v., 1687, 1813, 1839, 1918 i.f., 1956, 2011, 2020, 2182 i.f., 2199, 2310—2313, 2318—2320, 2665, 2754, 2756, 2759—2764, 2768 e.v., 2831.	Zwaardecroon (H.) 1548, 1992, 2030, 2247, 2265, 2495, 2525.
zoutmakerij 1922, 2570, 2706, 2707 i.f., 2709; zie: <i>diensten</i> .	zwaluwklip 1501 e.v., 2570.
zoutpakuismeester 2610.	zwaluwnestje 1852, 1896, 2021 e.v., 2311 i.f., 2676.
zoutpan 1501, 2017, 2593.	zwart (substantief) 2503.
Zuiderweg (Groote Z.) 1603, 1607, 2003, 2146, 2147, 2264, 2265, 2285, 2288, 2290, 2291, 2302; vergelijk: <i>Oosterweg</i> .	zwavel 1501, 1546, 1567 e.v., 1624, 1896.
zuidkust, zie: <i>Java's Zuidkust</i> .	zwerper 1695, 1699, 1700 i.f., 1715, 2246, 2327, 2380, 2523—2525, 2690.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.